Shriman-
MAHĀBHĀRATAM

Part VII

IXX Harivanshaparvan

WITH

Bhārata Bhāwadeepa by Neelakantha.

Edited by

Pandit Rāmachandrashastri Kinjawadekar.

PRINTED & PUBLISHED

BY

SHANKAR NARHAR JOSHI

Chitrashala Press, 1026 Sadashiv Peth, Poona City.

Shake 1857] *First Edition* [*A. D. 1936*

श्रीमन्महाभारतम् ।

[redacted] भागे—हरिवंशपर्व ।

चतुर्धरवंशावतंसश्रीमन्नीलकण्ठविरचित-
भारतभावदीपाख्यटीकया समेतम् ।

पण्डित रामचन्द्रशास्त्री किंजवडेकर इत्येतैः पाठान्तर-
टिप्पण्यादियोजनया समलङ्कृतम् ।

तच्च
पुण्याख्यपत्तने
१०२६ सदाशिववीथ्यां चित्रशालाख्ये मुद्रणालये 'शंकर नरहर जोशी'
इत्येतैः संमुद्र्य प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८५७]   प्रथमं संस्करणम् ।   [ख्रिस्ताब्दाः १९३६

॥ श्रीभारती विजयते ॥

प्रास्ताविकम् ।

जयति पराशरसूनुः सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यासः ।
यस्यास्यकमलगलितं वाङ्मयममृतं जगत्पिबति ॥ १ ॥

इह खलु भगवान्पाराशर्यः परमकारुणिकः सकलसंसारानर्थसंकटाज्जन्तूनुद्दिधीर्षुः सर्वश्रुतिरहस्यप्रकाशकं महाभारताख्यमितिहासं प्रणिनाय । तत्र शतं पर्वाणि, तानि यथा—

भारतपर्व-गणना ।

(१) **आदिपर्वणि**—१ अनुक्रमणिकापर्व, २ पर्वसंग्रहपर्व, ३ पौष्यपर्व, ४ पौलोमपर्व, ५ आस्तीकपर्व, ६ अंशावतरणपर्व, ७ संभवपर्व, ८ जतुगृहपर्व, ९ हिडिंबवधपर्व, १० बकवधपर्व, ११ चैत्ररथपर्व, १२ स्वयंवरपर्व, १३ वैवाहिकपर्व, १४ विदुरागमनराज्यालंभपर्व, १५ अर्जुनवनवासपर्व, १६ सुभद्राहरणपर्व, १७ हरणाहरणपर्व, १८ खांडवदाहपर्व, १९ मयदर्शनपर्व, (२) **सभापर्वणि**—२० सभाक्रियापर्व, २१ जरासंधवधपर्व, २२ दिग्विजयपर्व, २३ राजसूयिकपर्व, २४ अर्घाभिहरणपर्व, २५ शिशुपालवधपर्व, २६ द्यूतपर्व, २७ अनुद्यूतपर्व, (३) **वनपर्वणि**—२८ किर्मीरवधपर्व, २९ अर्जुनाभिगमनपर्व, ३० कैरातपर्व, ३१ इन्द्रलोकाभिगमनपर्व, ३२ नलोपाख्यानपर्व, ३३ तीर्थयात्रापर्व, ३४ जरासंधवधपर्व, ३५ यक्षयुद्धपर्व, ३६ निवातकवचयुद्धपर्व, ३७ आजगरपर्व, ३८ मार्कण्डेयसमस्यापर्व, ३९ द्रौपदीसत्यभामापर्व, ४० घोषयात्रापर्व, ४१ मृगस्वप्नोद्भवपर्व, ४२ व्रीहिद्रौणिकपर्व, ४३ द्रौपदीहरणपर्व, ४४ जयद्रथविमोक्षणपर्व, ४५ रामोपाख्यानपर्व, ४६ पतिव्रतामाहात्म्यपर्व, ४७ कुण्डलाहरणपर्व, ४८ आरणेयपर्व, (४) **विराटपर्वणि**—४९ पांडवप्रवेशपर्व, ५० समयपालनपर्व, ५१ कीचकवधपर्व, ५२ गोहरणपर्व, ५३ वैवाहिकपर्व, (५) **उद्योगपर्वणि**—५४ सेनोद्योगपर्व, ५५ संजययानपर्व, ५६ प्रजागरपर्व, ५७ सनत्सुजातपर्व, ५८ यानसंधिपर्व, ५९ भगवद्यानपर्व, ६० सेनानिर्याणपर्व, ६१ उलूकदूताभिगमनपर्व, ६२ रथातिरथपर्व, ६३ अंबोपाख्यानपर्व, (६) **भीष्मपर्वणि**—६४ जम्बूखण्डविनिर्माणपर्व, ६५ भूमिपर्व, ६६ भगवद्गीतापर्व, ६७ भीष्मवधपर्व, (७) **द्रोणपर्वणि**—६८ द्रोणाभिषेकपर्व, ६९ संशप्तकवधपर्व, ७० अभिमन्युवधपर्व, ७१ प्रतिज्ञापर्व, ७२ जयद्रथवधपर्व, ७३ घटोत्कचवधपर्व, ७४ द्रोणवधपर्व, ७५ नारायणास्त्रमोक्षपर्व, ७६ (८) **कर्णपर्व**, (९) **शल्यपर्वणि**—७७ शल्यवधपर्व, ७८ ह्रदप्रवेशपर्व, ७९ गदायुद्धपर्व, (१०) **सौप्तिकपर्वणि**—८० सौप्तिकपर्व, ८१ ऐषिकपर्व, (११) **स्त्रीपर्वणि**—८२ जलप्रदानिकपर्व, ८३ स्त्रीविलापपर्व, ८४ श्राद्धपर्व, (१२) **शान्तिपर्वणि**—८५ राजधर्मपर्व, ८६ आपद्धर्मपर्व, ८७ मोक्षधर्मपर्व, (१३) **अनुशासनपर्वणि**—८८ दान-

धर्मपर्व, ८९ भीष्मस्वर्गारोहणपर्व, (१४) **अश्वमेधपर्वणि**—९० अश्वमेधपर्व, ९१ अनुगीतापर्व, (१५) **आश्रमवासिकपर्वणि**—९२ आश्रमवासपर्व, ९३ पुत्रदर्शनपर्व, ९४ नारदागमनपर्व, ९५ (१६) **मौसलपर्व**, ९६ (१७) **महाप्रस्थानिकपर्व**, ९७ (१८) **स्वर्गारोहणपर्व**, (१९) **खिलहरिवंशपर्वणि**—९८ हरिवंशपर्व, ९९ विष्णुपर्व १०० भविष्यपर्व च । आहत्य पर्वाणि शतम् ।

महाभारतं हरिवंशश्च ।

एतत्पर्वशतेऽन्तिमं पर्वत्रयं हरिवंशरूपम् । यथोक्तमनुक्रमणिकाध्याये—

हरिवंशस्ततः पर्व पुराणं खिलसंज्ञितम् ।
विष्णुपर्व शिशोश्चर्या विष्णोः कंसवधस्तथा ॥ २ ॥
भविष्यं पर्व चाप्युक्तं खिलेष्वेवाद्भुतं महत् ।
एतत्पर्वशतं पूर्णं व्यासेनोक्तं महात्मना ॥ ३ ॥

(आ. प. अ. २ श्लो. ८२, ८३) तथा ग्रन्थसंख्याया अपि—'**एकं शतसहस्रं च मानुषेषु प्रतिष्ठितम्**' इत्युक्ताया हरिवंशेनैव पूरणात् । हरिवंशान्ते—'**भविष्योत्तरमनन्तं कथितं भारतं मया**' इत्युपसंहाराच्च भारतान्तर्गतत्वमस्य ।

अत्र केचन प्रत्यवतिष्ठन्ते—महाभारताख्यो ग्रन्थः स्वर्गारोहणपर्वान्त एव, न तत्र त्रिपर्वात्मकस्य हरिवंशस्यान्तर्भावः । हरिवंशाख्यो ग्रन्थस्तु श्रीकृष्णचरित्ररूपेण स्वतंत्रतया एव विलिखितो वर्तते, परं यदा खलु महाभारतं शतसहस्रसङ्ख्यात्मकं न बभूव, अतः तत्संख्यापूर्तयेऽयं संपूर्णो ग्रन्थस्तत्परिशिष्टतया कैश्चनाधुनिकैः परिकल्पित इति ।

अत्र ब्रूमः—यतो हि सूक्ष्मेक्षिकयाऽष्टादशपर्वसंमितं महाभारतं, त्रिपर्वात्मको हरिवंशश्च, एतद्द्वयं सम्यक् समालोचयतां 'हरिवंशान्तमेव महाभारतम्' एतत्सिद्धान्तसाधकानि परःशतान्यान्तराणि प्रमाणानि दृशोर्गोचराणि भवन्ति । अत्र तन्मध्यात्कानिचन दिगर्थत्वेन प्रदर्श्यन्तेः—

(१) महाभारतस्यादिपर्वणि पर्वसंग्रहपर्वाध्याये या खलु महाभारतीयशतपर्वगणना दृश्यते तदन्तःपातीन्येव हरिवंशान्तर्गतानि—हरिवंशपर्व, विष्णुपर्व, भविष्यपर्व चेत्येतानि त्रीणि पर्वाणि ।

(२) अस्यैव पर्वसंग्रहाध्यायस्यैकोनाशीतितमे श्लोके '**हरिवंशस्य हरिवंशकथने भविष्यकथने च तात्पर्यम्**' इति समुल्लेखः ।

(३) अथास्य हरिवंशस्योपक्रमाध्याये चतुर्थश्लोकान्ते "**सौते सुमहदाख्यानं भवता परिकीर्तितम् । भारतानां च सर्वेषां पार्थिवानां तथैव च ।...... अत्यद्भुतानि कर्माणि विक्रमा धर्मनिश्चयाः । विचित्राश्च कथायोगा जन्म चाग्र्यमनुत्तमम् ।... तत्र जन्म कुरूणां वै त्वयोक्तं लोमहर्षणे । न तु वृष्ण्यन्धकानां च तद्भवान्वक्तुमर्हति ।... महाभारतमाख्यानं बह्वर्थं श्रुतिविस्तरम् । कथितं भवता पूर्वं विस्तरेण मया श्रुतम् ।.... न च मे तृप्तिरस्तीह कथ्यमाने पुरातने । एकश्चैव मतो राशिर्वृष्णयः पाण्डवास्तथा । भवांश्च वंशकुशलस्तेषां प्रत्यक्षदर्शिवान् । कथयस्व**

कुलं तेषां विस्तरेण तपोधन" इत्यादिग्रन्थसंदर्भेण हरिवंशाख्यो विभागो महाभारतान्तर्गत एव क्रमप्राप्तश्च स भाग इति सिध्यति। यतः स्वर्गारोहणान्ते भारताख्यानं समाप्तं न तु महाभारताख्यो ग्रन्थः, अतस्तत्समाप्तये शौनकेन जनमेजयेन च पर्यनुयुक्तौ सौतिवैशम्पायनावग्रिमं ग्रन्थं प्राब्रूताम् ।

(४) हरिवंशपर्वाणि त्रिंशाध्याये "यथा ते कथितं पूर्वं मया राजर्षिसत्तम" इति वदता वैशम्पायनेनादिपर्वस्था ययातिकथा जनमेजयं स्मारिता, तेन महाभारतस्था ययातिकथा पूर्वं, हरिवंशश्च पश्चात्, उभयोरप्येककर्तृकत्वमेकग्रन्थान्तर्गतत्वं चेति दृश्यते।

(५) हरिवंशपर्वाणि द्वात्रिंशेऽध्याये 'त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला' इत्यनेनाशरीरिणी वाक् या किल दुष्यन्तं प्रति प्रोक्तवतीति प्रत्यपादि, तत्खलु शकुन्तलावचनमादिपर्वणि चतुःसप्ततितमेऽध्यायेऽस्ति । अत एतेनापि पूर्वग्रन्थसंदर्भप्रदर्शनेन द्वयोरेकग्रन्थत्वं सिद्धं भवति।

(६) हरिवंशपर्वाणि चतुष्पञ्चाशत्तमेऽध्याये देवादीनामंशावतरणकथनसंदर्भे 'मित्रस्य धनदस्य च' इत्यनेन कणिकर्षिर्मित्रांशत्वेन समुल्लिखितः । अयं समुल्लेख आदिपर्वणि जम्बूककथाप्रवक्तारं कणिकर्षिं समुद्दिश्यैव कृत इति निश्चप्रचम् । एतेनाप्यस्मन्मतं दृढं भवति ।

(७) भविष्यपर्वणः समाप्तौ द्वात्रिंशदधिकशततमेऽध्याये पारायणपर्वक्रमेण महाभारतश्रवणफलं वर्णितम् । तेनापि ज्ञायते—यद्यपि भारतं स्वर्गारोहणान्तमवभाति तथापि शतपर्वगणनायां खिलहरिवंशस्यान्तर्भावकथनात्, हरिवंशान्तमेव महाभारतमिति स्पष्टयितुमत्र भारतश्रवणविधिः कीर्तित इति । एतदध्यायान्ते च भारतसमाप्तिसूचिका 'शं नो मित्रः शं वरुणः' इत्यादिवत्पठिता—

सर्वस्तरतु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु ।
सर्वेषां वाञ्छिता अर्था भवन्त्वस्य च पारणात् ॥ ४ ॥

एषा शान्तिरपि सुधीभिरवश्यमनुसंधेया । भविष्यपर्वणस्त्रयस्त्रिंशदधिकशततमेऽध्याये यः खलु त्रिपुरवधवृत्तान्तः पूर्वकथासंबंधं विरहय्यैव समुदीरितस्तस्य बीजं तु विष्णुकथानां श्रुतीनां च श्रवणात्परमपदप्राप्तिरन्ते भवत्विति । कथासंदर्भोऽयं परमनिपुणेन व्याख्यात्रा नीलकण्ठपण्डितेन समग्रोऽप्यन्यथैव व्याख्यातस्तेनैवैकेन संदर्भेण विष्णुकथाश्रवणं श्रुत्यर्थसमाकलनमप्येकपद उभयमपि भवतीत्यहो व्याख्यानशैली ।

(८) आनुशासनिके पर्वणि 'कृष्णः शंकराराधनार्थं कैलासं गतवान्' इति संक्षेपेणोक्तम् । तद्विस्तरस्तु हरिवंशे भविष्यपर्वणि त्रिसप्ततितमेऽध्याये—

किमर्थं गतवान् विष्णुर्देवदेवो जनार्दनः ।
गतः कैलासशिखरमालयं शंकरस्य च ॥

इत्यादिना जनमेजयप्रश्नव्याजेन कृतः । एतेनापि महाभारतहरिवंशयोर्द्वयोरेकग्रन्थत्वमविवादं सिध्यतीति दिक् ।

महाभारतव्याख्याता नीलकण्ठः ।

अथैतस्य सखिलस्य महाभारताख्यग्रन्थस्य व्याख्याता श्रीमन्नीलकण्ठचतुर्धरः कतमज्जनपदं निजजन्मना, निवासेन वा विभूषयांचकारेत्यादिविषयके प्रश्नसमूहे मनसि प्रादुर्भूते, एतेनैव टीकाकृता भारतभावदीपाख्ये महाभारतव्याख्याने यथाप्रसङ्गं तत्र तत्र यदुदलेखि, तेनैतावान्निश्चेतुं शक्यतेऽस्य पण्डितप्रकाण्डस्योदन्तजातम्—

अस्य चतुर्धरनीलकण्ठस्य पितुर्नाम गोविन्दः, मातुर्नाम अम्बा, भ्रातरश्च शिव-कृष्ण-त्र्यम्बकाख्यास्त्रयः, गोत्रं गौतमम्, निवासस्थानं च परमपावन्या गोदावर्यास्तीरस्थो कूर्परग्रामाख्यो ग्रामः (कोपरगांव), अनेन भारतभावदीपाख्या टीका वाराणसीस्थेन लिखिता । लक्ष्मण-नारायण-धीरेश-गङ्गाधरपोल-पितृव्यशिव-पितृगोविन्द-चिन्तामणि-गोपालदेवेभ्यः सकाशाद् वेदोपनिषन्मीमांसाभक्तिश्रौतादीन्विषयानधिजगे । एतेनास्य व्याख्यानविरचनेऽसाधारणोऽधिकारो व्यज्यते । एतत्सर्वमस्य महाभागस्य भारतभावदीपस्थाद्ग्रन्थादेवावधारितं भवति ।

महाभारतपाठसंशोधनम् ।

अयि महाभागाः! श्रीमन्नीलकण्ठचतुर्धरोऽयं हरिवंशसहितं समग्रं महाभारतं व्याख्यारचनात्प्रागेवानेकैरादर्शैः साकं संशोध्य यः खलु सम्यगादर्श इति मतिः स्वमनन्यभूतस्यैव महाभारतादर्शस्य व्याख्यां प्रणिनाय, इत्यत्र नास्ति संदेहबिन्दुरपि । अतो यस्खलु नीलकण्ठकृतभारतभावदीपाख्यटीकोपबृंहितं महाभारतं वर्तते स एवाधुनातन आदर्शभूतो महाभारतपाठ इति निश्चेतुं नास्ति कापि विप्रतिपत्तिः । विभिन्नदेशीयमहाभारतादर्शस्य पाठान्तरविषयिणीं ग्राह्याग्राह्यचर्चां बहुत्र स्थले समीचीनतयाऽयं कृतवान्व्याख्याकारः। एतादृशानि परःशतान्युदाहरणानि प्रदर्शयितुं शक्यानि, तथापि विस्तरभयात्किञ्चिदिव प्रदर्श्यते—

(१) हरिवंशस्य प्रथमे पर्वणि सप्तत्रिंशाध्याये ‘ नवोग्रसेनस्य सुतास्तेषां कंसस्तु पूर्वजः । न्यग्रोधश्च सुनामा च कंकुः शंकुः सुभूमिपः ’ एतच्छ्लोकव्याख्यानावसरे पण्डितो नीलकण्ठ एवमुदलिखत्—‘ कंसः पूर्वजः प्रथमः न्यग्रोधादयोऽष्टौ, सुभूमिप इति शंकोर्विशेषणम् । गौडपाठे—सुभूषण इति वा तस्यैव विशेषणम् । अन्ये तु सुभूमिप इति कंसस्यैव नामेत्याहुस्तेषां तस्य पूर्वजोक्तिर्विरुध्यते। परे पुनः कंकुश्चैव सुभूमिप इति शंकुपदस्य लोपमेव कुर्वन्ति। तत्र पाठतत्त्वं व्यास एव वेद’ इति । अस्मिन् व्याख्याने सुभूमिपः—सुभूषणः, शंकुः—कंकुः, एतादृशं पाठान्तरं प्रदर्श्य तत्र युक्तायुक्तविचारमपि कृत्वा **सुभूमिपः** अयमेव पाठः साधीयानिति किल टीकाकृता सुनिपुणतया समासाधि । एवमेवेतरत्रापि पाठान्तरविषये टीकाकर्तुरस विवेचनशैली कामं दरीदृश्यते । आस्तां तावदयमानुमानिकः पन्थाः ।

(२) टीकाकारोऽयं व्याख्यारम्भे सुस्पष्टतयैवेदं समुद्घोषयत्, यथा—

बहून्समाहृत्य विभिन्नदेश्यान्कोशान्विनिश्चित्य च पाठमग्र्यम् ।
प्राचां गुरूणामनुसृत्य वाचमारभ्यते भारतभावदीपः ॥ ५ ॥

(म. भा. आ. पृ. १) अतः 'पण्डितनीलकण्ठेन व्याख्याकरणार्थं स्वीकृतः श्रीमन्महाभारतादर्शोऽसंशोधित एव ' इति किल ये पण्डितंमन्याः संगिरन्ते, संसूचयन्ति च ततो हेतोः श्रीमन्महाभारतस्य नवीनादर्शकरणावश्यकताम्, तत्खल्वविचारितमनोहरमेवेति सिद्धम् । अन्यच्च यस्मिन्खलु काले पर्याप्ता संशोधनसामग्री दुरवगमा, संशोधनकल्पना च विद्वद्भिरनादृता, तस्मिन् काले पण्डितनीलकण्ठमहाभागस्य यत्खलु सम्यक्तया पाठान्तराणि समालोच्याभिनवमेव महाभारतादर्शं कृत्वा तस्योपरि यथार्थतया व्याख्याकरणम्, तत्खल्वतीवाभिमानास्पदं भारतवर्षीयाणाम् ।

महाभारतार्थविवेकः ।

यथा महाभारतस्याभिनवमादर्शं व्यधान्नीलकण्ठमहाभागस्तथायं महाभारतार्थविषयेऽपि सविशेषं संशोधनमकरोत् । ये च दुरवगाहतया प्राक्तनव्याख्याकृद्भिरव्याख्याताः श्लोकाः श्लोककदम्बा वा, तान्सर्वानप्ययं महाभागः सम्यग्व्याख्यातवान् । स्वकीयटीकास्वरूपं च सुविशदतया वर्णितमेतेन पण्डितप्रकाण्डेन । यथा—

उत्तानेष्विह कोशविग्रहबलं पद्येषु नैवाश्रितं
गम्भीरेषु न सेतवो न विहिताः कूपा न न स्फोटिताः ।
न च्छिन्ना न तमश्वराननततिर्भक्ता न नाल्हादिता
नो दीनाश्च विभीषणा न विहिताः श्रीलक्ष्मणार्यैश्रितैः ॥ ६ ॥

अस्मिन्पद्ये भारतभावदीपाख्यटीकायाः स्वरूपं परिवर्णितमस्ति । सुलभग्रन्थस्याऽनपेक्षिततया एव व्याख्यानं न कृतम्, दुरवगमानि पद्यानि सम्यक् सविस्तरं व्याख्यातानि, तथा च यानि खलु महाभारते कूटपद्यानीतस्ततो नयनयोर्गोचराणि भवन्ति, यद्विषये ' संजयो वेत्ति वा न वा ' इति भगवतो व्यासस्यापि द्रढीयान्संशयस्तानि परःशतानि कूटपद्यानि महाभागेन नीलकण्ठपण्डितेनामुना सम्यग्, विशकलितानि, अर्थश्च तेषां संदर्भानुकूलः परिलिखितः । एतद्विषये महाभारतार्थपरिचिन्तका एव प्रमाणम्, तथा च ये खलु सुगमतराः संदर्भा इति जनैर्मन्येरंस्तेषां पौर्वापर्यं मनसि निधाय महत्येतैरव्ययावदनासादितया तर्कपद्धत्या ते व्याख्याताः । अत्र निदर्शनानि बहूनि सन्ति, परं विस्तरभयान्नैव तद्विषये लेखनीं व्यापारयितुमिच्छामः, किंत्वेतद्विषये पण्डितनीलकण्ठेन स्वत एव यदुदलेखि तस्योल्लेखं परं कुर्मः । हरिवंशे भविष्यपर्वणि पौष्कराख्यमेकं पर्व, तस्य व्याख्यानारंभेऽयं टीकाकारः कूटविशसनरूपं स्वकार्यं सम्यक् साभिमानं च विलिख्यानन्तरमुक्तवान्—

कस्त्र्यम्बकमृते कालकूटाभं पुष्करोद्भवम् ।
कण्ठे कर्तुं क्षमो लोके कामाजित्पुरुषोत्तमः ॥ ७ ॥

इदमत्राकूतम्—यथा खलु भगवांस्त्र्यम्बक एव नीलकण्ठाभिधः कालकूटं कण्ठे कर्तुं क्षमस्तथैवाहमेव शिक्षानयप्रणयसंयमैः ख्यातश्चतुर्धरो व्याख्याता महाभारतस्थां कूटपरंपरां

सम्यक् कण्ठे कर्तुं (व्याख्यातुं) क्षमः नैवान्यः कोऽपि । अन्यच्चास्यैव हरिवंशस्य भविष्यपर्वणि विंशाध्यायान्ते पण्डितप्रकाण्डोऽयमेवमवादीत्—

परैरदर्शितः पन्थाः पौर्वापर्यबलान्मया ।
यथाकथञ्चिदुन्नीतः पण्डिताः शोधयन्तु तम् ॥ ८ ॥

एतेनास्य संशोधनविषये प्रागल्भ्यमतिशायितं विनयमाहात्म्यमपि स्फुटं भवति । एतेन संदर्भेण नीलकण्ठविरचितभारतभावदीपाभिधटीकाया अभ्यर्हत्वं सिध्यति ।

श्रीमन्नीलकण्ठकृतः स्वग्रन्थोल्लेखः ।

अयं नीलकण्ठोऽविमुक्तिनिरुक्तिरित्याख्यमेकं स्वतन्त्रग्रन्थमपि प्राणैषीदित्येनदुल्लेखेनैव ज्ञातुं शक्यते । यथा–हरिवंशपर्वण्यादिमे हरिवंशोपपर्वण्येकोनत्रिंशाध्याये—' एवं वाराणसीशाप्ता अविमुक्तं च कीर्तितम् ' एतच्छ्लोकव्याख्यानावसरे–**विस्तरस्त्वस्मत्कृतायामविमुक्तनिरुक्तौ द्रष्टव्यः,** इति ।

हरिवंशे भविष्यपर्वणि सप्तदशाध्याये ' स हि वेदमयो यज्ञः ' इति श्लोकव्याख्याने, "विस्तरस्तु–वेदस्तुतिटीकायां स्पष्टीकृतोऽस्मद्गुरुभिः" इत्युल्लेखो वर्तते, तेन श्रीमद्भागवतव्याख्याता कश्चन पण्डितोऽस्य गुरुरासीदिति ज्ञायते ।

पण्डितनीलकण्ठस्य यथावच्चरितमुपरितनेन तदुल्लेखेनैव स्फुटं भवति । परं तस्य जनिः कस्मिन्काले समभवत् टीका च कदा विलिखिता इत्याद्युदन्तजातं तदुल्लेखाभावान्नैव स्पष्टतया परिज्ञातुं शक्यते, तथापि तट्टीकासंदर्भगताः, तत्तत्प्रादेशिकभाषाशब्दाः शब्दकोशनिर्देशाः, तत्तद्ग्रन्थकारनिर्देशाः, वेदान्तपरम्परोल्लेखाश्च तद्विषयां दिशं संसूचयेयुरिति बाढं विश्वसिमः ।

समासत एतद्विषयकं यद्वक्तव्यं तदुक्तम् । इतोऽप्यधिकतरो विस्तरोऽस्माभिः प्रणेष्यमाणायां '**महाभारतभूमिकायां**' क्रियेत ।

अयि महानुभावाः सकलशास्त्रपुराणेतिहासकोविदा विद्वन्मणयो रसिकोत्तंसाः पाठकमहोदयाः ! श्रीमतः करुणावरुणालयस्य परमेशितुरसाधारणया कृपया भवतां च शुभाशंसया सटीकस्य महाभारतस्य हरिवंशाख्योऽयं सप्तमः खण्डो यथावत्संपूर्णो भवतां करकमलं समाश्रयितुं सन्नद्ध इति किल समवलोक्य प्रमोदभरमावहत्यस्मदीयं नितान्तमन्तरङ्गम् ।

आदर्शपुस्तकोल्लेखः ।

अयि प्रेष्ठाः ! अस्य हरिवंशाख्यमहाभारतान्तिमभागस्य संशोधनकर्मणि यानि विलादर्शपुस्तकानि प्रमाणतया पाठनिर्धारणाय स्वीकृतानि तानीमानि—

१ ' क ' इति संज्ञितं लिखितं सटीकं, वेदशास्त्रेतिहासपुराणकोविदानां **भय्याशास्त्री गुर्जर** इत्याख्यानां पुण्यपत्तनवास्तव्यानाम् ।

२ ' ख ' इति संज्ञितं कलिकातानगरे ' **बेंगाल एशियाटिक सोसायटीसंस्था**'

१८३९ तमे ख्रिस्ताब्दे मुद्रितं मूलमात्रम् । नैकविधप्राच्यपुस्तकसंग्रहव्यसनिनां **डॉ० न. गो. सरदेसाई** महोदयानां ' ओरिएण्टल बुक् एजन्सी पूना ' संस्थाधिपतीनां कृपया लब्धम् ।

३ ' ग ' इति संज्ञितं ' भट्टपल्ली ' निवासिपण्डितप्रवरश्रीयुक्त-**पञ्चाननतर्करत्न-भट्टाचार्यैः** सम्पादितं श्रीमन्नीलकण्ठकृतटीकासहितं १३१२ तमे वङ्गाब्दे मुद्रितं वङ्गाक्षरमयं पुस्तकम् ।

४ ' घ ' इति संज्ञितं मुम्बय्यां **श्रीकृष्णदासात्मजक्षेमराजश्रेष्ठिना** स्वकीये श्रीवेङ्कटेश्वर-स्टीममुद्रणालये १८४७ तमे शालिवाहनशके पोथीरूपेण मुद्रितं सटीकम् ।

५ ' ङ ' इति संज्ञितं ' घ ' संज्ञकपुस्तके निर्दिष्टम् ।

एष्वादर्शपुस्तकेषु ' ख ' संज्ञितं पुस्तकमेव विशेषतो भिन्नानुपूर्वीकं वर्तते । अन्य-पुस्तकेष्वपि क्वाचित्काः पाठभेदास्तत्र तत्र दरीदृश्यन्ते । अत एतत्पुस्तकसंशोधनेऽत्रवि साहाय्यमेतेषां पुस्तकानां समभवदिति हेतोरेतत्सकलादर्शपुस्तकाधिपतिषु शतशो धन्यवादान् वितरामः ।

परिशिष्टानि ।

अहो नु खलु भोः पण्डितवरेण्याः प्रियपाठकमहाभागाः ! यथास्य खिलहरिवंशस्य महाभारतान्तिमो भाग इति महीयस्त्वं तथैवायं हरिवंशोऽनपत्यानां पुत्रप्रार्थिनां यथाविधि पारायणेन संतानप्रदत्वेन कल्पतरुरिवेहामुत्र च परमहितकारीत्याकलय्य ग्रन्थान्ते परिशिष्टतया सन्तानगोपालमंत्रविधिः, संतानकरं यन्त्रम्, वन्ध्यानां पुत्रोत्पत्त्यर्थं सन्तानगोपालमंत्रानुष्ठानविधिः, साविधि हरिवंशमाहात्म्यं च संयोजितम् ।

तथा च सकलमहाभारतोपसंहारभूतं सर्वजनप्रातःस्मरणार्हं भारतसावित्रीस्तोत्रमपि विविधादर्शपुस्तकैः संशोध्य परिशिष्टरूपेणात्र निवेशितम् ।

आशंसनम् ।

एतादृशः साङ्गोपाङ्गोपबृंहितो नीलकण्ठपण्डितकृतभारतभावदीपाख्य-हरिवंशदीपापराभिधव्याख्यासनाथितो महाभारतस्य चरमो भागः श्रीमत्पाठककरकमलयोः समर्पित आचन्द्रतारकं मह्यां पठनपाठनादिरूपेण चिरंतनं क्षेमं विधत्तां सर्वेषामिति जगन्नियन्तारं रमाजानिं संप्रार्थ्य विरतिं समाश्रयते—

मितिः—शिवरात्रिः, शाकः १८५७ ⎫ विद्वज्जनविधेयः
भुवनभारतीग्रन्थशाला, पुण्यपत्तनम् । ⎭ **किञ्जवडेकरोपाह्वो रामचन्द्रशास्त्री ।**

आदौ पाण्डवधार्तराष्ट्रजननं लाक्षागृहे दाहनं
द्यूतं श्रीहरणं वने विहरणं मत्स्यालये वर्तनम् ।
लीलागोग्रहणं रणे विहरणं संधिक्रियाजृम्भणं
पश्चाद्भीमसुयोधनादिनिधनं ह्येतन्महाभारतम् ॥१॥

॥ श्रीभारती विजयते ॥

विषयानुक्रमणिका ।

हरिवंशपर्व ।

१

अध्यायः	श्लोकाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
१	४६	आदिसर्गकथनम्	१
२	५७	दक्षोत्पत्तिकथनम्	७
३	१४०	मरुदुत्पत्तिकथनम्	११
४	३४	पृथूपाख्यानारंभः	१७
५	५६	पृथोश्चरितवर्णनम्	१८
६	५५	पृथ्वीदोहनम्	२१
७	९०	स्वायंभुवादिमन्वन्तराणि	२३
८	४५	मन्वन्तरयुगादेर्गणना	२७
९	६६	वैवस्वतादीनामुत्पत्तिः	३०
१०	३८	ऐलोत्पत्तिः	३३
११	५७	शर्यातिवंशवर्णनं धुंधुवधश्च	३४
१२	२४	दृढाश्वादिसगरान्तानां वंशः, गालोत्पत्तिश्च	३७
१३	३४	त्रिशंकुवर्णनमिक्ष्वाकुवंशश्च	३८
१४	३०	सगरचरितम्, समुद्रस्य सागरनाम च	३९
१५	३८	सगरवंशवर्णनम्	४१
१६	४६	आदित्यस्य श्राद्धदेवेतिनामोपपत्तिः	४२
१७	४२	पितृगणोत्पत्तिकथनम्	४४
१८	८२	पितॄणां नामस्थानयोर्वर्णनम्	४७
१९	२२	दिव्यज्ञानोत्तरं मार्कण्डेयस्य स्वानुभवः	५१
२०	१४३	बृहत्क्षत्रोजमीढवंशः, उग्रायुधचरितं चटकोपाख्यानं च	५२
२१	४४	श्राद्धमाहात्म्यम्	५८
२२	११	चक्रवाकवर्णनम्	६०
२३	३६	हंसवर्णनम्	६१

अध्यायः	श्लोकाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
२४	३८	ब्रह्मदत्तचरितम्	६३
२५	७१	सोमचरितम्, देवासुरयुद्धं बुधजन्म च	६५
२६	४९	उर्वशीपुरूरवसोर्वृत्तम्	६८
२७	५८	ऐलपुत्रस्यामावसोर्वंशवर्णनम्	७०
२८	३७	आयुवंशः, रजिराजोपाख्यानं च	७२
२९	८३	अनेनसोर्वंशः, धन्वन्तरिजन्म, दिवोदासचरितं च	७४
३०	४९	ययातिचरितम्, ययातिवंशश्च	७८
३१	६१	पुरुवंशः, रौद्राश्वपुत्रस्य कक्षेयोर्वंशश्च	८०
३२	१२९	ऋचोय्वाजमीढादीनां वंशवर्णनम्	८३
३३	६२	यदुकार्तवीर्यवंशकथनम्	८८
३४	४१	क्रोष्टुवृष्णिवंशयोर्वर्णनम्	९१
३५	२२	कृष्णजन्म, कालयवनाह्वयं तद्वधश्च	९३
३६	३१	क्रोष्टुवंशः, ज्यामघस्राष्टिश्च	९४
३७	३३	सात्वतवंशवर्णनम्	९६
३८	५८	भजमानवंशः स्यमन्तकोपाख्यानं च	९८
३९	४२	सत्राजिद्वधः स्यमन्तकानयनं च	१००
४०	६६	जनमेजयप्रश्नभारप्रतानम्	१०२
४१	१७४	भगवतो वराहादिरूपेण प्रादुर्भावः	१०७
४२	३९	संक्षेपेण सृष्टिवर्णनं तारकामयसंग्रामश्च	११५
४३	३१	देवासुरयुद्धे दैत्यानां युद्धसज्जा	११७
४४	५२	दे[illegible]सेनावर्णनम्	११९
४५	७७	देवासुरसंग्रामः, और्वाग्निजननं च	१२२
४६	६२	दैत्यमायानाशः, कालनेम्यादिभ्यो देवभयम्	१२६
४७	५९	कालनेमिपराक्रमः	१२९
४८	८४	श्रीकृष्णेन कालनेमिवधः, देवानां स्वास्थ्यं च	१३१
४९	२९	ब्रह्मलोकवर्णनम्, तत्रस्थऋषिकृतं विष्णुयजनं च	१३५
५०	४८	विष्णोः स्वापप्रबोधादि	१३७
५१	३३	भूभारहरणाय विष्णोः प्रार्थना	१४१
५२	६०	देवसभायां विष्णुं प्रति धरणिवाक्यम्	१४२
५३	७९	पितामहं प्रति देववाक्यमंशावतरणं च	१४५
५४	८६	अवतारविषये विष्णुं प्रति नारदवाक्यम्	१४८
५५	५१	नारदसान्त्वनं ब्रह्मकृतं विभोर्जन्मस्थानकीर्तनं च	१५२

॥ इति श्रीहरिवंशान्तर्गतहरिवंशपर्वविषया[illegible]माणिका समाप्ता ॥

विष्णुपर्व

२

अध्यायः	श्लोकाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
१	३२	कंसं प्रति नारदवाक्यं दूतान्प्रति कंसवाक्यं च	१५१
२	५५	देवकीवसुदेवयोरवरोधः । देवकीगर्भरक्षणार्थं योगमायां प्रति भगवद्वाक्यं च	१५८
३	३५	स्वप्नगर्भविधाने आर्यास्तुतिः	१६१
४	६५	देवक्यां वसुदेवतः संकर्षणकृष्णादीनामुत्पत्तिः	१६३
५	३२	वसुदेवोपदेशेन नन्दस्य व्रजे गमनम्	१६६
६	३४	कृष्णेन शकटभञ्जनं, पूतनावधश्च	१६८
७	३७	कृष्णेन यमलार्जुनभङ्गः	१७०
८	३८	वृन्दावनगमने कृष्णदेहाद्वकोत्पत्तिश्च	१७२
९	३५	गोपान्प्रति नन्दवाक्यं वृन्दावनप्रवेशश्च	१७४
१०	४३	प्रावृड्वर्णनम्	१७५
११	६०	वनक्रीडा, भांडीरवर्णनम्, यमुनाह्रदः, कालियदमनविचारश्च	१७७
१२	४९	कालियदमनेन यमुनाया विमलता	१८०
१३	२६	धेनुकवधः, तालवनस्य क्षेम च	१८२
१४	५९	बलभद्रेण प्रलम्बवधः	१८३
१५	१९	इन्द्रमखोत्सुकान्गोपान्प्रति कृष्णवाक्यम्	१८५
१६	४५	उपेन्द्रेण महेन्द्रमखभेदनं शरदो वर्णनं च	१८७
१७	३९	गोवर्धनमहोत्सवः	१८९
१८	६६	आसारात्पीडिते व्रजे, तद्रक्षणार्थं कृष्णेन गोवर्धनधारणम्	१९०
१९	१०२	इन्द्रागमनम्, गोविन्दाभिषेकश्च	१९३
२०	३५	गोपैः कृष्णप्रशंसनं गोपीसंक्रीडनं च	१९८
२१	२५	वृषभासुरवधः	२००
२२	१०३	वसुदेवाक्षेपपूर्वकं कंसेन व्रजं प्रत्यक्रूरप्रेषणम्	२०६
२३	३०	कंसं प्रत्यन्धकहितवाक्यम्	२०५
२४	७६	अक्रूरागमनात्पुरा कृष्णेन हयरूपकेशिवधः	२०७
२५	३९	अक्रूरस्य व्रजप्रवेशः	२११
२६	७१	गोपनिमन्त्रणं, मथुरायात्रा, नागलोकदर्शनं कृष्णाक्रूरभाषणं च	२१३
२७	६२	कृष्णेन रजकवधः, कुब्जानुग्रहः, कंसधनुभङ्गश्च	२१६

अध्यायः	श्लोकाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
२८	११८	कंसस्य चाणूरमुष्टिकौ प्रति युद्धादेशः, कंसजन्मवृत्तान्तश्च	२१८
२९	४४	रङ्गवर्णनम्, कुवलयापीडवर्णनं च	२२३
३०	९३	मल्लयुद्धम्, चाणूरमुष्टिकवधः, सानुगकंसवधश्च	२२५
३१	५९	कंसयोषितां विलापः, कंसमातृ रोदनम्, पतिं प्रति भाषणं च	२२९
३२	६४	कंसस्यान्त्यसंस्कारः, उग्रसेनाभिषेकश्च	२३१
३३	४५	रामकृष्णयोः सांदीपनेः सकाशाद्विद्यासंपादनम्, दक्षिणारूपेण स्वगुरुमृतपुत्रप्रत्यर्पणम्, प्रतिनिवर्तनं च	२३४
३४	२२	दुहितृप्रेरितस्य जरासंधस्य यादवनाशे प्रवृत्तिः	२३६
३५	१११	जरासंधेन चतुरङ्गैः सैन्यैर्मथुरोपरोधः, यादवमागधयुद्धं च	२३७
३६	४०	द्वन्द्वयुद्धे बलभद्रेण पराजितस्य जरासन्धस्य पलायनम्	२४१
३७	७३	पुनर्योद्धुमागतं दृष्ट्वा यदूनां मंत्रणा, श्रीकृष्णं प्रति विकद्रुणा यदुवंशविस्तारवर्णनं च	२४२
३८	६६	यादवोत्पत्तिः तेषां पराक्रमादि च	२४६
३९	८३	जरासंधभयाद्रामकृष्णयोर्भ्रमणम्, जामदग्न्येन तयोः संगतिः, मिथः कथाकथनं च	२४८
४०	४८	परशुरामेण साकं रामकृष्णयोर्गोमन्तारोहणम्, कृष्णसंवादानन्तरं परशुरामप्रतिनिवर्तनं च	२५१
४१	६२	बलरामस्य कादम्बरीपानम्, रामकृष्णजिघृक्षया जरासंधस्य गोमन्तसमीपमागमनम्	२५३
४२	८७	जरासन्धप्रेरणया गोमन्तपर्वतदाहः	२५६
४३	९८	जरासन्धसैनिकैः सह रामकृष्णयोर्युद्धं, जरासंधपराजयः, चेदिराजेन सह करवीरपुरं प्रति गमनं च	२५९
४४	६५	शृगालराजेन सह कृष्णस्य युद्धम्, तद्वधः, शृगालपुत्राभिषेकश्च	२६३
४५	१९	रामकृष्णयोर्मथुरागमनम्, तदा तत्र महोत्सवश्च	२६५
४६	६०	बलरामस्य गोकुलागमनं, गोपीभिः क्रीडनं कालिन्द्याः कर्षणं च	२६६
४७	४६	चराणां वचनेन रुक्मिणीस्वयंवरार्थं कृष्णस्य कुण्डिननगरे गमनम्	२६८
४८	५१	विदर्भासभायां जरासंधसुनीथयोर्भाषणे	२७०
४९	६७	दन्तवक्त्रस्य भाषणं, भीष्मकस्य निर्णयश्च	२७२
५०	८९	भीष्मकसंसदि कृष्णेनाश्वासनम्	२७५

अध्यायः	श्लोकाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
५१	७१	श्रीकृष्णभीष्मकसंवादः	२७९
५२	५१	कालयवनं प्रति शाल्वगमनम्	२८२
५३	५७	कालयवनं प्रति जरासन्धसंदेशः	२८६
५४	१०	कालयवनवाक्यम्	२८७
५५	१२५	द्वारावतीप्रयाणसंकेतः	२८७
५६	३५	कालयवनस्याभियोगो द्वारवतीप्रयाणं च	२९२
५७	७०	कालयवनवधः	२९३
५८	८४	द्वारावतीनगरनिर्माणम्	२९६
५९	८१	रुक्मिणीहरणम्	२९९
६०	४५	रुक्मिपराजयः	३०३
६१	५९	प्रद्युम्नविवाहो रुक्मिवधश्च	३०४
६२	२०	बलदेवमाहात्म्यम्	३०६
६३	१२६	नरकवधः	३०७
६४	७३	पारिजातहरणम्	३११
६५	५५	पारिजातनिबंधनः सत्याकोपः	३१४
६६	५५	श्रीकृष्णेन भामाक्रोधकारणप्रश्नः	३१६
६७	१०५	पारिजातोत्पत्तिकथनम्	३१९
६८	४०	पारिजातहरणे श्रीकृष्णप्रातिज्ञा	३२२
६९	७३	इन्द्रस्य पारिजातदानेऽसंमतिः	३२३
७०	५०	पारिजातं न दास्यामीतीन्द्रभाषणम्	३२६
७१	५४	नारदस्य द्वारकां प्रति गमनम्	३२८
७२	६६	कश्यपकृतं रुद्रस्तोत्रम्	३३१
७३	१०५	इन्द्रकृष्णयोर्युद्धं विष्णोरुत्कर्षश्च	३३६
७४	५४	श्रीकृष्णकृता शिवस्तुतिः	३४०
७५	६९	स्वर्गात्पारिजातानयनम्	३४३
७६	३५	द्युतरोः पुनः स्वस्थाने नयनम्	३४६
७७	२८	पुण्यकविधिः	३४७
७८	३५	पुण्यकव्रतवर्णनम्	३४८
७९	७२	पुण्यकव्रतवर्णनम्	३५०
८०	५२	अङ्गनिर्वेशहेतूनि व्रतानि	३५३
८१	४४	उमाव्रतकथनसमाप्तिः	३५६

अध्यायः	श्लोकाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
८२	३५	षट्पुरवधः	३५९
८३	५६	यज्ञविस्तरो दुष्टनिग्रहश्च	३६०
८४	६८	अनिरुद्धविक्रमः राज्ञां बन्धनं च	३६२
८५	७९	निकुम्भप्रभृतीनां वधः	३६५
८६	६३	अन्धकवधः	३६७
८७	३९	महादेवेनान्धकवधः	३७०
८८	८१	जलक्रीडावर्णनम्	३७१
८९	८८	छालिक्यक्रीडा	३७४
९०	७८	भानुमतीहरणं निकुम्भवधश्च	३८१
९१	५४	वज्रनाभवधवृत्तान्तः	३८४
९२	६३	वज्रनाभपुरं प्रति प्रद्युम्नादीनां गमनम्	३८६
९३	६२	वज्रनाभपुरे प्रद्युम्नप्रवेशः	३८८
९४	५१	प्रभावतीपाणिग्रहणम्	३९०
९५	३९	प्रद्युम्नभाषणम्	३९२
९६	७०	प्रद्युम्नदैत्ययुद्धम्	३९५
९७	४४	वज्रनाभवधः	३९८
९८	७६	पुनर्विशेषतो द्वारवतीनिर्माणम्	३९९
९९	२८	कृष्णस्य द्वारकाप्रवेशः	४०२
१००	१८	कृष्णस्य सभाप्रवेशः	४०३
१०१	७३	कृष्णपराक्रमवर्णनम्	४०४
१०२	४४	नारदवाक्ये कृष्णस्तुतिः	४०७
१०३	३१	वृष्णिवंशवर्णनम्	४०८
१०४	६४	प्रद्युम्नाहरणम्	४०९
१०५	८४	प्रद्युम्नेन शबरसैन्यविद्रावणम्	४११
१०६	५८	शम्बरप्रद्युम्नयुद्धे नारदभाषितम्	४१४
१०७	३२	शम्बरवधः	४१६
१०८	३६	मायावत्या सह प्रद्युम्नस्य द्वारकागमनम्	४१८
१०९	१०७	बलदेवाह्निकम्	४१९
११०	८८	धन्योपाख्यानम्	४२३
१११	१८	वासुदेवमाहात्म्यम्	४२६
११२	३०	कृष्णस्योदीचीगमनं	४२७
११३	३२	मृतब्राह्मणपुत्रस्य पुनः प्रत्यानयनम्	४२८

अध्यायः	श्लोकाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
११४	२७	गूढोद्घाटनम्	४२९
११५	२३	वासुदेवपराक्रमवर्णनम्	४३१
११६	८८	बाणासुराख्यानम्	४३१
११७	६४	पार्वत्याः सकाशात् उषाया वरलाभः	४३५
११८	९८	उषायाः स्वप्नदर्शनमनिरुद्धानयनार्थं चित्रलेखाया द्वारकागमनं च	४३७
११९	२०३	अनिरुद्धस्योषया सह गान्धर्वेण विधिना विवाहो बाणतत्सैन्याभ्यां युद्धं च	४४०
१२०	४८	अनिरुद्धकृत आर्यास्तवस्तद्वरलाभश्च	४४७
१२१	१४५	श्रुतहृतानिरुद्धपाशबन्धनस्य कृष्णस्य शोणितपुरगमनम्	४४९
१२२	९३	युद्धेऽग्निगणापयानं, ज्वरोत्पत्तिस्तेन कृष्णस्य युद्धं च	४५४
१२३	३९	ज्वरस्य पराजयो वरलाभश्च	४५७
१२४	५६	बाणसैन्यैः सह कृष्णस्य युद्धं बाणसैन्यापयानं, रुद्रेण सह कृष्णयुद्धादिकीर्तनं च	४५८
१२५	६३	ब्रह्मवाक्यात्कृष्णबाणयोर्युद्धनिवृत्तिः, पितामहजिज्ञासया मार्कण्डेयकर्तृकं हरिहरमाहात्म्यकीर्तनं, स्तवकथनं च	४६०
१२६	१६४	कार्तिकेयापयानं, बाणबाहुच्छेदनं, बाणस्य हराद्वलाभादिकीर्तनं च	४६३
१२७	१४८	अनिरुद्धस्य नागपाशमोचनम्, कृष्णस्य वरुणालयगमनम्, वरुणेन सह युद्धं, द्वारकाप्रत्यागमनं च	४६८
१२८	४१	उषया सहानिरुद्धस्य विवाहः, उषाहरणोपाख्यानसमाप्तिश्च	४७३

॥ इति श्रीहरिवंशान्तर्गतविष्णुपर्वानुक्रमणिका समाप्ता ॥

भविष्यपर्व

३

१	१८	जनमेजयपुत्रनामकथने पाण्डववंशप्रतिष्ठावर्णनम्	४७७
२	४५	व्यासं प्रति राजसूयविषये जनमेजयप्रश्नः	४७८
३	४३	व्यासोक्तं कलियुगभविष्यम्	४८०
४	५३	कलियुगवर्णनम्	४८२

अध्यायः	श्लोकाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
५	४०	जनमेजयाश्वमेध; इन्द्रस्य कापट्यं च	४८५
६	१३	एतद्ग्रन्थश्रवणफलम्	४८६
७	२५	पुष्करप्रादुर्भावः	४८७
८	२६	कृतयुगादिपरिमाणम्	४९१
९	२३	एकार्णवविधिः	४९३
१०	६९	एकार्णवे भगवन्मार्कण्डेयसंवादः	४९६
११	१७	महापद्मोत्पत्तिः	५००
१२	१८	सर्वभूतोत्पत्तिः	५०२
१३	२९	मधुकैटभवरप्रदानम्	५०४
१४	१७	ब्रह्मणो मानसपुत्राणामुत्पत्तिः	५०५
१५	१२	जनमेजयमोक्षः	५०९
१६	४६	सांख्ययोगविचारः	५१०
१७	६९	कर्मफलपरिच्छेदाय योगवर्णनम्	५१४
१८	३६	योगोपसर्गकथनम्	५२१
१९	५५	सगुणब्रह्मविदो युगधर्मकीर्तनम्	५२४
२०	२३	मनोधारणाविचारः	५२७
२१	२३	कर्ममार्गकथनम्	५२९
२२	२८	प्रवृत्तिधर्मफलम्	५३२
२३	४९	प्राणायामवर्णनम्	५३४
२४	१५	वर्णाश्रमधर्मपरिपालनम्	५३९
२५	१६	ईशभक्तिमाहात्म्यम्	५४१
२६	५५	मोहविवेकयोर्युद्धम्	५४२
२७	४८	आत्मोपासनादिकथनम्	५४५
२८	९२	विष्णोस्तपश्चर्या परमैश्वर्यलाभश्च	५४९
२९	२१	देवासुराणां तपःसिद्धिः	५५६
३०	३२	पृथुराज्याभिषेककथनादि	५५७
३१	१९	हिरण्यकशिपु राजसूयवर्णनम्	५६०
३२	६३	दक्षयज्ञविनाशः	५६१
३३	४७	वराहप्रादुर्भाववर्णनम्	५६४
३४	४८	वराहकृतो धरोद्धारः	५६६
३५	५०	महीवर्णनम्	५६८

अध्यायः	श्लोकाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
३६	६०	हिरण्यगर्भाद्युत्पत्तिकथनम्	५७०
३७	३३	लोकानामाधिपत्यव्यवस्थापनम्	५७२
३८	३५	देवासुरयुद्धोद्योगः, तद्युद्धवर्णनं च	५७३
३९	२३	हिरण्याक्षवधः	५७५
४०	२८	इन्द्रादीनां मोचनं तेषामाधिपत्यलाभश्च	५७६
४१	७६	नृसिंहावतारः	५७७
४२	२१	हिरण्यकशिपुसभावर्णनम्	५७९
४३	१७	नृसिंहं दृष्ट्वा दानवानां विस्मयः, प्रह्लादवाक्यं च	५८०
४४	२८	नृसिंहस्योपरि दैत्यानां शस्त्रास्त्रपातः	५८१
४५	३२	नृसिंहकृतो दैत्यमायानिरासः	५८२
४६	७६	हिरण्यकशिपोः पराक्रमः	५८३
४७	३८	हिरण्यकशिपोर्वधो ब्रह्मकृता नृसिंहस्तुतिश्च	५८६
४८	२९	वामनप्रादुर्भावे बलेरभिषेकः	५८८
४९	४८	त्रैलोक्यविजयार्थं बलेरुद्योगः, मयस्य युद्धाभिगमनं च	५८९
५०	२८	शम्बरादिदैत्यसन्नहनम्	५९१
५१	९२	सुरासुरयुद्धे बलेः स्वयमुद्योगवर्णनम्	५९२
५२	६३	देवसैन्यानां युद्धोद्योगः	५९६
५३	४१	देवासुरयुद्धाद्यारंभे सनकाद्यागमनम्	५९९
५४	८०	देवासुरयोस्तुमुलयुद्धस्य यज्ञरूपेण वर्णनम्	६०१
५५	१६९	धरादिदेवैः सह नमुचिप्रभृतीनां घोरतरयुद्धम्	६०४
५६	६५	देवासुरयुद्धे कुजम्भोत्कर्षवर्णनम्	६०८
५७	६९	देवासुरयुद्धे वृत्रासुरोत्कर्षवर्णनम्	६१०
५८	१०१	देवासुरयुद्धे केशिरुद्रयोस्तुमुलयुद्धम्	६१३
५९	१०२	देवासुरयुद्धे कालप्रह्लादयोर्युद्धम्	६१६
६०	७४	देवासुरयुद्धे कुबेरानुह्लादयोर्युद्धम्	६१९
६१	४४	देवासुरयुद्धे विप्रचित्तिवरुणयोर्युद्धम्	६२१
६२	४०	बृहस्पतिकृतोऽग्निस्तवः	६२३
६३	१६	बलिं प्रति प्रह्लादवाक्यम्	६२४
६४	३२	बलिवासवयोर्युद्धम्, वासवस्य पराजयश्च	६२५
६५	१८	बलेर्विजये श्रियः स्वयमागमनकथनम्	६२७
६६	४७	देवगणैः सह कश्यपादित्योर्ब्राह्मसदनगमनकथनम्	६२७

अध्यायः	श्लोकाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
६७	२६	कश्यपादीन्प्रति ब्राह्मवाक्यम्, क्षीरोदस्योत्तरेतीरे कश्यापदेर्गमनं, तपश्चर्या च	६२९
६८	७	कश्यपकृता परब्रह्मस्तुतिः	६३०
६९	२१	कश्यपादीन्प्रति महाविष्णोर्वरप्रदानकथावतारः	६३१
७०	७३	वामनप्रादुर्भावः	६३२
७१	५६	वामनस्य बलियज्ञे गमनम्, त्रिपादभूमिलाभः, त्रिविक्रममूर्तिधारणं च	६३४
७२	१०७	विष्णोरादेशात् बलेः पातालप्रवेशः, तत्कृतविष्णुस्तवः, बलिं प्रति गरुडस्य उक्तिप्रयुक्ती, वामनस्तवफलकथनं च	६३७
७३	४५	श्रीकृष्णं प्रति रुक्मिण्यः पुत्रप्रार्थनाकथनम्	६४०
७४	२७	श्रीकृष्णस्य कैलासगमनविचारः	६४२
७५	३०	द्वारवतीरक्षणे यादवान् प्रति श्रीकृष्णस्य वचनम्	६४३
७६	३६	श्रीकृष्णस्य बदरिकाश्रमगमनम्	६४४
७७	२०	श्रीकृष्णस्य बदरिकाश्रमे आतिथ्यस्वीकारः	६४६
७८	२६	श्रीकृष्णस्य समाधिः कोलाहलश्च	६४६
७९	२९	पिशाचागमनम्	६४७
८०	८९	घण्टाकर्णकृता विष्णुस्तवप्रार्थना तस्य समाधिलाभश्च	६४९
८१	२१	घण्टाकर्णस्य विष्णुसाक्षात्कारः	६५२
८२	४३	घण्टाकर्णकृतो विष्णुस्तवः	६५३
८३	३२	घण्टाकर्णस्य मुक्तिः	६५५
८४	२८	श्रीकृष्णतपोवर्णनम्	६५६
८५	२२	श्रीकृष्णसमीपे इन्द्रादीनामागमनम्	६५७
८६	१८	श्रीकृष्णसमीपे शिवागमनम्	६५८
८७	३८	श्रीविष्णुकृता शिवस्तुतिः	६५९
८८	६७	श्रीशिवकृता विष्णुस्तुतिः	६६०
८९	२०	महादेवेन श्रीकृष्णस्वरूपवर्णनम्	६६२
९०	३८	पुनरपि शिवकृता विष्णुस्तुतिः	६६३
९१	१८	पौण्ड्रकवृत्तान्तारम्भः	६६५
९२	२३	पौण्ड्रकनारदसंवादः	६६६
९३	२५	पौण्ड्रकस्य द्वारकावरोधः	६६७
९४	३२	यादवानां युद्धोद्योगः	६६८

अध्यायः	श्लोकाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
९५	४०	सात्यकिपौण्ड्रकयोः संवादः	६६९
९६	३८	सात्यकिपौण्ड्रकयोर्युद्धम्	६७०
९७	२६	सात्यकिपौण्ड्रकयुद्धम्	६७२
९८	२५	एकलव्यवधः	६७३
९९	१५	पौण्ड्रकयुद्धम्	६७४
१००	४४	द्वारकायां प्रत्यागतस्य श्रीकृष्णस्य पौण्ड्रकेण सह युद्धम्	६७४
१०१	२५	पौण्ड्रकवधः	६७६
१०२	२४	एकलव्यकथासमाप्तिः	६७७
१०३	१०	वैशम्पायनं प्रति जनमेजयप्रश्नः	६७८
१०४	१९	हंसडिम्भकोत्पत्तिः	६७९
१०५	२७	हंसडिम्भकयोर्वरलाभः	६७९
१०६	१७	हंसडिम्भकयोर्मृगया	६८१
१०७	३०	दुर्वासोदर्शनम्	६८१
१०८	१९	संन्यासधर्मनिन्दा	६८३
१०९	२०	दुर्वाससो भाषणम्	६८३
११०	१७	यतीनां द्वारकागमनम्	६८४
१११	७०	श्रीकृष्णं प्रति दुर्वाससो वाक्यम्	६८५
११२	२४	कृष्णस्य हंसडिम्भकवधप्रतिज्ञा, यतिभोजनं च	६८८
११३	२८	हंसडिम्भकयोर्दूतप्रेषणम्	६८९
११४	४२	जनार्दनाख्यस्य दूतस्य द्वारावतीप्रयाणम्	६९०
११५	३९	दूतस्य संदेशनिवेदनम्	६९१
११६	९	श्रीकृष्णस्य प्रतिसंदेशः	६९३
११७	१४	हंसवाक्यम्	६९३
११८	४८	सात्यकिवाक्यम्	६९४
११९	२१	सात्यकिप्रतिप्रयाणम्	६९६
१२०	१९	श्रीकृष्णस्य पुष्करं प्रति गमनम्	६९७
१२१	२७	उभयसैन्ययोः पुष्करतीर्थप्रवेशः	६९८
१२२	२५	संकुलयुद्धम्	६९९
१२३	२२	विचक्रवधः	७००
१२४	२२	हंसबलभद्रयोर्युद्धम्	७०१
१२५	२७	सात्यकिडिम्भकयोर्युद्धम्	७०२

अध्यायः	श्लोकाङ्काः	विषयः	पृष्ठाङ्काः
१२६	४७	हिडिम्बेन साकं वसुदेवोग्रसेनयोर्युद्धम्, बलभद्रेण हिडिम्ब-पराभवश्च	७०३
१२७	४९	श्रीकृष्णहंसयोर्युद्धम्	७०४
१२८	१३	हंसवधः	७०६
१२९	१५	डिम्भकस्यात्मत्यागः	७०७
१३०	२०	नन्दयशोदयोर्गोवर्धने श्रीकृष्णदर्शनम्	७०७
१३१	१२	श्रीकृष्णस्य द्वारावतीगमनम्	७०८
१३२	१०१	पारायणपर्वक्रमेण महाभारतश्रवणफलम्	७०९
१३३	८३	त्रिपुरवधवृत्तान्तः	७१३
१३४	३१	हरिवंशवृत्तान्तसंग्रहः	७०९
१३५	१७	हरिवंशश्रवणफलं महाभारतसमाप्तिश्च	७२०

॥ भारती विजयते ॥

हरिवंशमाहात्म्यम्

विषयानुक्रमणिका।

		पृष्ठम्।
१	संतानगोपालमंत्राविधिः	१
२	संतानकरं यन्त्रम्	३
३	वन्ध्यानां पुत्रोत्पत्त्यर्थं संतानगोपालमन्त्रविधिः	५
४	हरिवंशमाहात्म्यारंभः प्रथमोऽध्यायः	७
५	हरिवंशश्रवणाविधिः द्वितीऽध्यायः	८
६	हरिवंशश्रवणविधिः तृतीयोऽध्यायः	९
७	श्रोतॄहणां नियमाः, विप्रपत्न्याः कथा च। चतुर्थोऽध्यायः	१०
८	व्रतोद्यापनविधिः पञ्चमोऽध्यायः	१२
९	दानं व्यासपूजनं च	१३

नरा आपः समाख्यातास्तासामयनमादितः ।
यतस्त्वं भूतभव्येश तन्नारायणशब्दितः ॥४४॥

—भविष्यपर्व, अ. ८८ पृ. ६६२

महाभारते-

हरिवंशः ।

हरिवंशपर्व ।

-१-

आदिसर्गकथनम्

१

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः ।
श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

यं वक्त्रं मुकुरा इवेन्द्रियमनोमायाः पराग्दृश्यताम्
निन्युस्तत्स्थविमादिनापि च विराट्सूत्रेशभावं गतम् ॥
तं प्रत्यग्दृगदृश्यमक्षरमणं त्यक्तोपनेत्रत्रयाः
श्रीगोपालमुपास्महे श्रुतिशिरोवंशीरवैर्दर्शितम् ॥ १ ॥

बाह्यस्तेनाभिभाषी बहिरुदवसितं
याति तर्कोऽप्रतिष्ठो ।
मीमांसा प्रातिहार्यं भजति गुणगणं
यस्य सङ्ख्याति साङ्ख्यः ।
हृत्पीठे योगशुद्धे निहितमुपनिष-
द्वाहवृन्दैः परं मे ।
भाग्यं श्रीलक्ष्मणार्यो जगति विजयते
यस्य लेशाः शिवाद्याः ॥ २ ॥

व्याचक्रे चित्तशुद्ध्यै शतपथहृदयं यः पुराणेतिहासै-
श्चित्तैकाग्र्यैकबीजं फणिपतिविहितं योगशास्त्रं च भाष्यैः ।
मूलध्वान्तापहत्यै श्रुतिशिखरगिरां ब्रह्मसूत्रै रहस्यम् ।
वेदव्यासः स भूयादखिलभवभयध्वस्तयेऽस्मद्विधानाम् ३

हरिविधिवसिष्ठशक्तिपराशरव्यासशुकदेवान् ।
वैशम्पायनमुग्रश्रवसं च नुमः पुराणगुरुमुख्यान् ॥ ४ ॥
कणभक्षमक्षचरणं जैमिनिकपिलौ पतञ्जलिं च नुमः ।
श्रीमद्व्यासवचोऽम्बुधिनयसीकरवर्षिणो मुदिरान् ॥ ५
सर्वविद्येशतामाविश्चिक्रीर्षू पूर्वपूरुषौ ।
श्रीनारायणवीरेशरूपौ हरिहरौ नुमः ॥ ६ ॥

बहून्समाहृत्य विभिन्नदेश्यान्
कोशान्विनिश्चित्य च पाठमग्र्यम् ।
प्राचां गुरूणामनुसृत्य वाचा-
मारभ्यतेऽयं **हरिवंशदीपः** ॥ ७ ॥

द्वैपायनोष्ठपुटनिःसृतमप्रमेयं
पुण्यं पवित्रमथ पापहरं शिवं च ।
यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमानं
किं तस्य पुष्करजलैरभिषेचनेन ॥२॥

जयति पराशरसूनुः
सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यासः ।
यस्यास्यकमलगलितं
वाङ्मयममृतं जगत् पिबति ॥ ३ ॥

यो गोशतं कनकशृङ्गमयं ददाति
विप्राय वेदविदुषे बहुविश्रुताय ।
पुण्यां च भारतकथां शृणुयाच्च तद्व-
त्तुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चैव
शताश्वमेधस्य यदत्र पुण्यं
चतुःसहस्रस्य शतक्रतोश्च ।
भवेदनन्तं हरिवंशदानात्
प्रकीर्तितं व्यासमहर्षिणा च ॥५॥

टीकान्तराणीन्दुरविप्रभाणि
बाह्यार्थरत्नानि चकासयन्तु ।
अन्तर्निगूढार्थचयप्रकाशे
दीपः क्षमो भारतमन्दिरेऽस्मिन् ॥८॥

ईशप्रसादादवितुं स्ववंश्यान्
भगीरथेनेव मया प्रणीता ।
वंशे हरेर्याऽजनि तीर्थगङ्गा
लोकत्रयीजाड्यमलं धुनोतु ॥ ९ ॥

उत्तानेष्विह कोशविग्रहबलं पद्येषु नैवाश्रितम् ।
गम्भीरेषु न सेतवो न विहिताः कूटा न न स्फोटिताः ॥
न च्छिन्ना न तमश्चराऽऽननततिर्भक्ता न नाह्लादिता
नो दीनाश्च विभीषणा न विहिताः श्रीलक्ष्मणार्यश्रितैः १०

इह खलु भगवान् पाराशर्यः परमकारुणिकः सकलसंसारानर्थसङ्कटाज्जडाञ्जन्तूनुद्दिधीर्षुः सर्वश्रुतिरहस्यप्रकाशकं महाभारताख्यमितिहासं प्रणिनाय । तत्र शतं पर्वाणि । तेष्वन्तिमं पर्वत्रयं हरिवंशरूपम् । यथोक्तमनुक्रमणिकाध्याये-

" हरिवंशस्ततः पर्व पुराणं खिलसंज्ञितम् ।
विष्णुपर्व शिशोश्चर्या विष्णोः कंसवधस्तथा ॥
भविष्यं पर्व चाप्युक्तं खिलेष्वेवाद्भुतं महत् ।
एतत्पर्वशतं पूर्णं व्यासेनोक्तं महात्मना ॥ "

(आ.प.अ.२श्लो.८२-८३) इति । तथा ग्रन्थसङ्ख्याया अपि

" एकं शतसहस्रं च मानुषेषु प्रतिष्ठितम् । "

इत्युक्तायाः हरिवंशेनैव पूरणात् । हरिवंशान्ते—

" भविष्योत्तरमेतत्ते कथितं भारतं मया । "

इत्युपसंहाराच्च भारतान्तर्गतत्वमस्य । यच्च शाखान्तरस्थं शाखान्तरे प्रयोजनवशात्पठ्यते । यथा बह्वृचेषु श्रीसूक्तमेधासूक्तादि तत्खिलमित्युच्यते । तथात्राष्टादशपर्वात्मनीतिहासे हरिवंशाख्यं खिलं विष्णुपुराणं भविष्यपुराणरूपं तत्र तत्र सूचितस्य कृष्णमाहात्म्यस्य मोक्षधर्मोपयोगिनो वैराग्यस्य चोपबृंहणार्थं पठितं " पुराणं खिलसंज्ञितम् " इति तत्र पुराण-

शब्दप्रयोगात् । एवं च यथाऽश्वमेधे विहितोऽपि सोमयागो वेदान्तरहिताभ्यां स्तोत्रशास्त्राभ्यां विना न पूर्णः एवं भारतपारायणमपि हरिवंशं विना न पूर्णम् इति ज्ञापनार्थं पूर्वसङ्ख्यायां श्लोकसङ्ख्याया [illegible] उक्तः । अन्यथा तत्र [illegible] तावत् । टीकान्तरोक्तप्रकारास्त्विह [illegible] मूलत्वाच्च न लिख्यन्ते ।

ग्रन्थादौ विघ्नविघाताय [illegible] मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं पुनः स्मारयति—नारायणमिति । नरेण अनाद्यविद्यावता जीवेन स्वकर्मद्वारा [illegible] तदेव अयनं प्रवेशस्थानं यस्य सः तं नारायणं जीवं नियमयितुमन्तःप्रविष्टं शास्तारम् । तथा च श्रुतिः "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्" इति । तथा नरं जीवं हिरण्यगर्भं ततः उत्तमं [नरोत्तमम्] हिरण्यगर्भादुत्कृष्टतरोऽन्तर्यामी तत उत्कृष्टतमं शुद्धचिदात्मा तमिति । एवशब्दस्तेषामवश्यं नमस्कार्यत्वमाह—चशब्दः समुच्चयार्थः । एतेषां नरनारायणनरोत्तमानां [illegible] [देवीम्] सरस्वतीं च नमस्कृत्यैव ततो [illegible] स्तयैव सरस्वत्या लोकानुग्रहार्थमाविष्टो [जयम्] जयन्त्यविद्यामनेनेति जयसंज्ञमविद्याध्वान्तनाशकं ग्रन्थम् । उदीरयेत् पठेदित्यर्थः ॥ १ ॥ द्वैपायनोष्ठ इत्यादयोऽन्यत्रस्थाः षट् श्लोका विभूतिकथनार्थमत्र पठ्यन्ते । अप्रमेयम् अद्भुतं पुण्यं धर्मवृद्धिकरं पवित्रं दुःखाग्निनाशकं पापहरं दुर्वासनाहरं शिवं सुखप्रदं पुष्करम् आदितीर्थं ततोऽपि पावनमित्यर्थः ॥२॥ शताश्वमेधसंज्ञस्य चतुःसहस्रस्य चत्वारि सहस्राणि सत्रपरिवेषणानि अभ्यागतप्रदानानि यस्मिन् कृत्ये तस्य । " सहस्रं सत्रपरिवेषणम् " इति श्रुतिः । शतक्रतोश्च इन्द्रपदप्रापकं यत्कर्म तस्य दानात् अर्थतः पाठतश्च परिशोधनात् । " दैप् शोधने " (१ भ्वा. प. से.) ॥ ५ ॥

यद्वाजपेयेन तु राजसूयाद्
दृष्टं फलं हस्तिरथेन चान्यत् ।
तल्लभ्यते व्यासवचः प्रमाणं
गीतं च वाल्मीकिमहर्षिणा च ॥६॥
यो हरिवंशं लेखयति
यथाविधिना महातपाः सपदि ।
स *जयति हरिपदकमलं
मधुपो हि यथा रसेन लुब्धः ॥७॥

पितामहाद्यं प्रवदन्ति षष्ठं
महर्षिमक्षय्यविभूतियुक्तम् ।
नारायणस्यांशजमेकपुत्रं
द्वैपायनं वेद महानिधानम् ॥ ८ ॥

आद्यं पुरुषमीशानं पुरुहूतं पुरुष्टुतम् ॥
ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ॥९

हस्तिरथेन हस्तियुक्तरथदानेन ॥ ६ ॥ स जयति आक्रमते ॥ ७ ॥ आद्यं पुरुषमित्यादि व्यासवाक्यमवतारयिष्यन् सूतः व्यासं नमस्करोति—**पितामहाद्यमिति** । अहं तं **द्वैपायनं** व्यासं **वेद** उपासे । विदेरुत्तमैकवचनं विदेरुपास्त्यर्थत्वं च सर्ववेदप्रसिद्धम् । तस्य विशेषणं महानिधानमिति । निधीयते स्थाप्यतेऽस्मिन् सर्वमर्थजातमिति निधानं वेद ईश्वरो वा । महत् निधानं यस्मिन्निति वेदस्येश्वरस्याधिष्ठानमित्यर्थः । तं कं यस्मात् **षष्ठं** पितामहस्य ब्रह्मण आद्यं **पितामहाद्यं** नारायणं **प्रवदन्ति** । एवं हि पितृपितामहादिक्रमेण व्यासपराशरशक्तिवसिष्ठब्रह्मभ्यः पञ्चभ्यः षष्ठो विष्णुरिति भवति । **परे तु**-यं पितामहात्परं वदन्तीति संयोज्य वसिष्ठब्रह्मणोर्मध्ये मनुं मित्रावरुणौ वा कल्पयित्वा व्यासं ब्रह्मणः षष्ठमाहुः। **परे**—पितामहपदेनैव विष्णुं गृह्णन्ति । **महर्षिम्**-ऋषिर्विप्रः काव्येनेति श्रुतेर्महान्तं काव्यस्य कर्तारं मन्त्रद्रष्टारं वा । **अक्षय्यविभूतियुक्तम्** अनन्तयोगैश्वर्ययुक्तम् । [**नारायणस्यांशजम्**] नारायणस्यांशाज्जातम् अंशजम्। एकः शुकः श्रेष्ठो वा पुत्रो यस्य तम् [**एकपुत्रम्**] । **यद्वा**-व्यास एव अहं मनुरभवं सूर्यश्चेति वामदेववत्प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मानुसन्दधानः स्वात्मानमेव नमस्करोति । तथा च दृष्टं मह्यमेव नमो नम इति । अस्मिन् पक्षे **द्वैपायनं** व्यासम् **अहं महानिधानं** ब्रह्म **वेद** जाने इति स्वरूपानुवादेन ब्रह्मभावो विधीयते । **यद्वा**—द्विपो गजस्तस्येदमसाधारणं शुण्डादण्डादिलक्षणं तदेव अयनं ज्ञापकं यस्य तं **द्वैपायनं** गजाननम् । **यद्वा**-द्वीपी व्याघ्रः तस्येदं चर्म द्वैपं तदेवायनं यस्येति । "द्वीपि चर्मपरीधाना शुष्कमांसातिभैरवा ।" इति स्मृत्युक्तः शक्तिविग्रहो **द्वैपायनः** तम् । **यद्वा**-द्वीपेषु सप्तसु अयनं चिह्नं प्रकाशकस्वरूपं यस्य न तु पातालादिष्विति **द्वैपायनः** । स्वार्थे तद्धितः। **द्वैपायनः** सूर्यः । **यद्वा**—द्वैपं गजचर्मायनं ज्ञापकं यस्य तत् **द्वैपायनं** गजचर्मधरं महेश्वरम् । **यद्वा**-अभ्यर्हितत्वात् द्वीपं अयनं स्थानं यस्य । स्वार्थे तद्धितः। **द्वैपायनः** श्वेतद्वीपपतिर्विष्णुः। तं **वेद** उपासे । अत्र सर्वेषामपीश्वरत्वात् पितामहात्षष्ठत्वं घटते । तथाहि—सदसच्छब्दवाच्यान्मायाशबलात् ब्रह्मणो अव्यक्तम् अव्यक्तान्महत् महतोऽहङ्कारः अहङ्कारात्पञ्च तन्मात्राणि पञ्चतन्मात्राभ्यः पञ्च महाभूतानि तेभ्यश्चतुर्मुखशरीरमिति सृष्टिक्रमस्यागमसिद्धस्यालोचनायामारोहक्रमेण तेषां पितामहात्षष्ठत्वं घटते । **महर्षिमिति** सर्वज्ञत्वमुक्तम् । नारायणः परं ब्रह्म तस्य अंश इवांशो मायायां चित्प्रतिबिम्बः तेन निर्वृत्तत्वादेव मायाशबलं **नारायणस्यांशजम् एको** हिरण्यगर्भाख्यः **पुत्रो** यस्य तम् । "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्" (श्वेताश्व० ६।१८) इति श्रुतेः । **महानिधानं** सर्वकारणं महत्परमं लयस्थानम् ॥ ८ ॥

ग्रन्थप्रवृत्तिबीजभूतं शौनकप्रश्नं मङ्गलाचरणपूर्वकमवतारयति—**आद्यं पुरुषमिति** ॥ हरिं नमस्कृत्य शौनकसौतिं पप्रच्छेति तृतीयचतुर्थगतयोर्वाक्ययोरन्वयः । अत्र भूर्बीजाङ्कुरतरुफलोपमाः पञ्च ब्रह्मपुरुषाः क्रमेण (१) शुद्धचैतन्यम्, (२) मायाशबलः, (३) सूत्रात्मा, (४) विराट्, (५) विष्णुः चेति संज्ञां लभन्ते । तत्र भूस्थानीयं शुद्धचैतन्यमाद्यं **पुरुषम्** इत्यनुसन्धत्ते । **ईशानमिति** । द्वितीयं मायाशबलं बीजस्थानीयम् । "मायिनं तु महेश्वरम्" (श्वेताश्व० ४।१०) इति श्रुतेः । **पुरुहूतं** पुरुष्टुतमित्यङ्कुरोपमं तृतीयं सूत्रात्मानम् । स हि पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैर्यज्ञे हूयते स्तूयते च बहुभिरिष्टं चेत्यपि द्रष्टव्यम् । यदाह यास्कः—"यदेनमृग्भिः शंसन्ति यजुर्भिर्यजन्ति सामभिः स्तुवन्ति" इति । तथा श्रुतावपि सूत्रात्मानं प्रकृत्य—"तद्यदिदमाहुरमुं यजेत्येतस्यैव सा विसृष्टिः" इति तस्यैव सर्वयष्टव्यदेवतात्वमाम्नायते । किमेतत् पुरुषत्रयं पृथक् सिद्धमुत प्रथमेऽस्मिन्नेव जलाशये तरङ्गबुद्बुदाविवेतरौ कल्पितौ इत्याशंक्याह—**ऋतमेका**-

* स याति हरेः पदकमलं यथा मधुपो लुब्धः इति पा० पा०—१ मधुपो रसेन संलुब्धः ।

ततः स्वयंभूर्भगवान्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ।
अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत् ॥२७
आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।
अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥
हिरण्यवर्णमभवत्तदण्डमुदकेशयम् ।
तत्र जज्ञे स्वयं ब्रह्मा स्वयंभूरिति नः श्रुतम्२९
हिरण्यगर्भो भगवानुषित्वा परिवत्सरम् ।
तदण्डमकरोद्द्वैधं दिवं भुवमथापि च ॥ ३०
तयोः शकलयोर्मध्ये आकाशमसृजत्प्रभुः ।
अप्सु पारिप्लवां पृथ्वीं दिशश्च दशधा दधे३१
तत्र कालं मनो वाचं कामं क्रोधमथो रतिम् ।
ससर्ज सृष्टिं तद्रूपां स्रष्टुमिच्छन्प्रजापतीन्३२
मरीचिमत्र्यङ्गिरसं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।
वसिष्ठं च महातेजाः सोऽसृजत्सप्त मानसान्

सप्त ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः ।
नारायणात्मकानां वै सप्तानां ब्रह्मजन्मनाम्॥
ततोऽसृजत्पुनर्ब्रह्मा रुद्रं रोषात्मसम्भवम् ।
सनत्कुमारं च विभुं पूर्वेषामपि पूर्वजम् ॥ ३५
सप्तैते जनयन्ति स्म प्रजा रुद्रश्च भारत ।
स्कन्दः सनत्कुमारश्च तेजः संक्षिप्य तिष्ठतः॥
तेषां सप्त महावंशा दिव्या देवगणान्विताः ।
क्रियावन्तः प्रजावन्तो महर्षिभिरलंकृताः ॥
विद्युतोऽशनिमेघांश्च रोहितेन्द्रधनूंषि च ।
वयांसि च ससर्जादौ पर्जन्यं च ससर्ज ह ३८
ऋचो यजूंषि सामानि निर्ममे यज्ञसिद्धये ।
मुखाद्देवानजनयत्पितॄंश्चैशोऽपि वक्षसः ॥ ३९
प्रजनाच्च मनुष्यान्वै जघनान्निर्ममेऽसुरान् ।
साध्यानजनयद्देवानित्येवमनुशुश्रुम ॥ ४०

तत इति—सूक्ष्मभूतसृष्ट्यनन्तरं विविधाः भौतिकीः प्रजाः सिसृक्षुरीश्वरः अपः +अबुपलक्षितं स्थूलभूतपञ्चकं जरायुजाद्युपादानभूतमादौ ससर्ज । तासु चाप्सु वीर्यम् अण्डोत्पादनसमर्थम् अवासृजत् । निहितवान् । स्वयमेव तत्र प्रविष्ट इत्यर्थः ॥ २७ ॥ एतदेव नारायणनामनिर्वचनश्रुत्या द्रढयति—**आपो नारा इति** ॥ नारा इत्यस्य व्याख्यानं **नरसूनव इति** । एतेन "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" (तै० २।६।१) इति श्रुतेरर्थः संगृहीतः । अयनं प्रवेशस्थानम् नयतीति नरः ईश्वरः ॥ २८ ॥ तत् वीर्यम् अण्डम् अभवत् हिरण्यवर्णं चित्प्रकाशरूपम् । अयमर्थः-उक्तक्रमे अव्यक्तात् ब्रह्माख्यो महांस्ततोऽहंकारस्ततः सूक्ष्मभूतानि तेभ्यः पुष्पस्थानीयान्यसंज्ञानि स्थूलभूतानि तेषु रेतःस्थानीयश्चित्प्रतिबिम्बस्तयोः सङ्घातोऽण्डं तच्च उदकेशयं स्त्रीरूपेषु सूक्ष्मभूतेष्वेव स्थितम् । तत्र गर्भे जीववत् ब्रह्मा चतुर्मुखो जज्ञे आविर्भूत इति ॥ २९ ॥ **हिरण्येति** ॥ अण्डे वर्षमात्रं स्थित्वा हिरण्यगर्भः अण्डं द्वैधं द्विधाऽकरोत् । ताभ्यां च शकलाभ्यां दिवं भुवं चाकल्पयदित्यर्थः ॥ ३० ॥ तयोर्द्वयोः शकलयोर्यदन्तरालं स आकाश इत्यर्थः । दिशश्चेति चकाराद्दिगुपाधिं सूर्यं कल्पयित्वा दशधा प्राच्यादिभेदेन दधे धृतवान् । अण्डान्तराले एवेयं दिगादिकल्पना न ततो बहिरस्तीति भावः ॥३१॥ सृष्टेर्हेतूनाह-**तत्रेति** ॥ तत्र अण्डमध्ये रतिविषयेषु प्रीतिं सृष्टिं पिण्डसृष्टिं तद्रूपाम् अण्डसमानरूपाम् । एतेन पिण्डब्रह्माण्डयोरुत्पत्तिप्रकारस्तुल्य इत्युक्तं भवति॥३२॥ अत्र्यङ्गिरसम्-अत्रिसहितमङ्गिरसम् । मानसान् मनसा संकल्पमात्रेण जनितान्॥३३॥ सप्त मरीच्यादयः ब्रह्माणः ब्राह्मणजात्यभिमानिनः गृहाश्रमपरा इत्यर्थः । नारायणात्मकानां नारायणैकमनसां सप्तानां सनक-सनन्दन-सनातन-सनत्कुमार-स्कन्द-नारद-रुद्राणां ब्रह्मणः सकाशाज्जन्म येषां तेषां ब्रह्मजन्मनां ब्रह्मपुत्राणाम् । अनादरे षष्ठी । भ्रातॄननादृत्य पुराणे वेदमार्गे एव निश्चयं गताः । कर्मैव श्रेय इति विनिश्चिताः ॥ ३४ ॥ सनत्कुमारम् । चात्सनकादीन् पूर्वेषां मरीच्यादीनाम् ॥ ३५ ॥ **सनत्कुमारश्चेति** । चात्सनकसनन्दनसनातननारदाः स्कन्दश्चेति षट् । तेजः सृष्टिसामर्थ्यं संक्षिप्य निगृह्य सृष्टिमकुर्वन्तावेव तिष्ठतः॥३६॥ तेषाम्-अष्टानां मध्ये सप्त यक्षाः पिशाचादिषु रुद्रादन्ये दिव्या आदित्यादयः महर्षिभिः कश्यपाद्यैः ॥३७॥ क्रियावतामपेक्षितानि हविर्मन्त्रदेवतादीनि । तेषां सृष्टिमाह द्वाभ्याम्-**विद्युत इति** ॥ अत्र "प्रजापते रेतो देवाः देवानां रेतो वर्षं वर्षस्य रेत ओषधयः" इति श्रुतिक्रमेण वयांसीति खेचरत्वसामान्याद्देवता उच्यन्ते । पर्जन्यं चेत्यौषधीनामप्युपलक्षणम् । यज्ञसिद्धये इति अत्राप्यपकृष्यते । अशनिवज्रं रोहितम्, ऋजु अवक्रमिन्द्रधनुः, विद्युदाद्यभिमानिन्यो देवताः एव विद्युदादिशब्दैरुच्यन्ते ॥ ३८ ॥ निर्मितिः सिद्धानामिव ऋगादीनामाविष्करणम् । वेदस्य नित्यत्वात् यष्टव्यसृष्टिमाह-**मुखादिति** ॥३९॥ यष्टृसृष्टिमाह-**प्रजनादिति** ॥ प्रजनात् उपस्थेन्द्रियात् । असुरान् । जघनात् पश्चाद्भागात् । असुरानिति च्छेदः । साध्यान् प्राचीनान् देवान् ॥ ४० ॥

१ ख. बीजं म० २ अयं श्लोकः क्वचिन्नास्ति । ३ ख. साध्यास्तैरयजन्दे० + अबुपलक्षणभूतपञ्चकम् ।

उच्चावचानि भूतानि गात्रेभ्यस्तस्य जज्ञिरे।
आपवस्य प्रजासर्गं सृजतो हि प्रजापतेः ४१
सृज्यमानाः प्रजा नैव विवर्धन्ते यदा तदा।
द्विधा कृत्वाऽऽत्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत्॥
अर्धेन नारी तस्यां स ससृजे विविधाः प्रजाः
दिवं च पृथिवीं चैव महिम्ना व्याप्य तिष्ठतः
विराजमसृजद्विष्णुः सोऽसृजत्पुरुषं विराट्।
पुरुषं तं मनुं विद्धि तद्वै मन्वन्तरं स्मृतम् ४४
द्वितीयमापवस्यैतन्मनोरन्तरमुच्यते।
स वैराजः प्रजासर्गं ससर्ज पुरुषः प्रभुः।
नारायणविसर्गः स प्रजास्तस्याप्ययोनिजाः
आयुष्मान्कीर्तिमान्धन्यः
प्रजावाञ्छ्रुतवांस्तथा।
आदिसर्गं विदित्वेमं
यथेष्टां गतिमाप्नुयात्॥ ४६

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशपर्वणि आदिसर्गकथने
प्रथमोऽध्यायः॥ १॥

दक्षोत्पत्तिकथनम्

२

वैशम्पायन उवाच।
स सृष्टासु प्रजास्वेवमापवो वै प्रजापतिः।
लेभे वै पुरुषः पत्नीं शतरूपामयोनिजाम्॥ १
आपवस्य महिम्ना तु दिवमावृत्य तिष्ठतः।
धर्मेणैव महाराज शतरूपा व्यजायत॥ २
सा तु वर्षायुतं तप्त्वा तपः परमदुश्चरम्।
भर्तारं दीप्ततपसं पुरुषं प्रत्यपद्यत॥ ३
स वै स्वायम्भुवस्तात पुरुषो मनुरुच्यते।
तस्यैकसप्ततियुगं मन्वन्तरमिहोच्यते॥ ४

उच्चेति। तस्य आपवस्य वसिष्ठापरनाम्नःप्रजापतेः ॥४१॥ सृज्यमानाः मनसैवेति शेषः। व्याप्य तिष्ठतः आपवस्य यदा प्रजा नैव विवर्द्धन्त इति द्वयोः संबन्धः ॥४२॥ सः आपवस्य देहार्द्धः। नारी यद्यद्रूपं गोवडवादिकं गृहीतवती तत्तज्जातीयं वृषाश्वादिरूपं पुरुषोऽपि गृहीतवान्। तेन मैथुन्यजाः प्रजाः विविधाः ससृजे इत्यर्थः। नारी **शतरूपा** नाम ॥४३॥ विष्णुर्हि हिरण्यगर्भद्वारा विराजम् आपवाख्यम् असृजत् ॥ ४४ ॥ मन्वन्तरपदं व्याचष्टे सार्द्धेन-**द्वितीयमिति**॥ नारायणस्य विसर्गो हिरण्यगर्भद्वारा व्यवहितः सर्गः स आपवः अतोऽस्य विष्णुपौत्रत्वात् अयोनिजाः प्रजाः प्रथमः सर्गः। स एव मनुद्वारा योनिजं प्रजासर्गं द्वितीयं ससर्ज अत एतदापवस्य मनोः स्त्र्याख्यं द्वितीयम् अन्तरं व्यवधानं यस्मात्सर्गोऽभूत्तस्मात्तत्र मन्वन्तरशब्दः प्रयुज्यत इत्यर्थः ॥४५॥ एतद्वंशज्ञानफलमाह-**आयुष्मानिति** ॥ ४६ ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरन्धरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविन्दसूरिसूनोर्नीलकण्ठस्य कृतौ भारतभावदीपे हरिवंशार्थप्रकाशे आदिसर्गकथने प्रथमोऽध्यायः॥ १॥

२

एवमयोनिजां सृष्टिमुक्त्वा योनिजामपि तामाह—**स इति**॥ प्रजासु अयोनिजासु सृष्टासु सतीषु आपव एव "द्विधा कृत्वाऽऽत्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत्। अर्धेन नारी" इति सूचितरीत्या पुरुषो भूत्वा पत्नीं च लेभे ॥ १ ॥ महिम्ना महत्त्वेन धर्मेण योगजपुण्येन सा पत्नी शतरूपा अनन्तरूपा व्यजायत विविधरूपाऽभवत्। यच्छतरूपाया अनेकरूपधारणसामर्थ्यं तदापवस्यैव तदनन्यत्वात्तस्या इति भावः॥२॥ प्रत्यपद्यत सेनानायेति शेषः॥३॥ स्वायंभुवो वैराजः एकसप्ततियुगं किंचिदधिकामेकसप्ततिं चतुर्युगामित्यर्थः ॥ ४ ॥

१ ख. °यं मानसस्यैवं म° २ ख. °जावांश्च भवेन्नरः। इति श्रीं० ३ क. °ष्टामाप्नुयाद्गतिम्।
४ क. इति खिलेषु हरिवंशे प्रथमोऽध्यायः। ५ ख. °सृष्टा तु प्र° ६ ख. °स्त्वेव मा°

वैराजात्पुरुषाद्वीरं शतरूपा व्यजायत ।
प्रियव्रतोत्तानपादौ वीरात्काम्या व्यजायत ५
काम्या नाम महाबाहो कर्दमस्य प्रजापतेः ।
काम्यापुत्रास्तु चत्वारः
सम्राट् कुक्षिर्विराट् प्रभुः ।
प्रियव्रतं समासाद्य
पतिं सा सुषुवे सुतान् ॥ ६
उत्तानपादं जग्राह पुत्रमत्रिः प्रजापतिः ।
उत्तानपादाच्चतुरः सूनृता[1]ऽजनयत्सुतान् ॥ ७
धर्मस्य कन्या सुश्रोणी सूनृता नाम विश्रुता ।
उत्पन्ना वाजिमेधेन ध्रुवस्य जननी शुभा ॥ ८
ध्रुवं च कीर्तिमन्तं च शिवं[2] शान्तमयस्पतिम्
उत्तानपादोऽजनयत्सूनृतायां प्रजापतिः ॥ ९
ध्रुवो वर्षसहस्राणि त्रीणि दिव्यानि भारत ।
तपस्तेपे महाराज प्रार्थयन्सुमहद्यशः ॥ १०
तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतः स्थानमप्रतिमं भुवि ।
अचलं चैव पुरतः सप्तर्षीणां प्रजापतिः ॥ ११
तस्याति[3]मात्रामृद्धिं च महिमानं निरीक्ष्य च ।
देवासुराणामाचार्यः श्लोकमप्युशना जगौ १२
अहोऽस्य तपसो वीर्यमहो श्रुतमहो बलम् ।
यदेनं पुरतः कृत्वा ध्रुवं सप्तर्षयः स्थिताः १३
तस्माच्छ्लिष्टिं[4] च भव्यं[5] च
ध्रुवाच्छम्भुर्व्यजायत ।
श्लिष्टेराधत्त सुच्छाया
पञ्च पुत्रानकल्मषान् ॥ १४
रिपुं रिपुञ्जयं पुण्यं वृकलं वृकतेजसम् ।
रिपोराधत्त बृहती चाक्षुषं सर्वतेजसम् ॥ १५
अजीजनत्पुष्करिण्यां वीरण्यां चाक्षुषो मनुम्
प्रजापतेरात्मजायामरण्यस्य महात्मनः ॥ १६
मनोरजायन्त दश नड्वलायां महौजसः ।
कन्यायामभवञ्छ्रेष्ठा वैराजस्य प्रजापतेः १७
ऊरुः पुरुः शतद्युम्नस्तपस्वी सत्यवान्कविः ।
अग्निष्टुदतिरात्रश्च सुद्युम्नश्चेति ते नव १८
अभिमन्युश्च दशमो नड्वलायाः सुताः[6] स्मृताः
ऊरोरजनयत्पुत्रान्षडाग्नेयी महाप्रभान् ।
अङ्गं सुमनसं ख्यातिं क्रतुमाङ्गिरसं गयम् १९
अङ्गा[7]त्सुनीथापत्यं वै वेनमेकमजायत ।
अपचारा[9]त्तु वेनस्य प्रकोपः सुमहानभूत् २०
प्रजार्थमृषयो यस्य ममन्थुर्दक्षिणं करम् ।
वेनस्य पाणौ मथिते बभूव[10] मुनिभिः पृथुः २१
तं दृष्ट्वा ऋ[11]षयः प्राहुरेष वै मुदिताः प्रजाः ।
करिष्यति महातेजा यशश्च प्राप्स्यते महत् २२

" वसिष्ठतनयायां तु काम्यायां पुत्रमीप्सितम् ।
वीरो वै जनयामास प्रियव्रतमुदारधीः ॥ "
इति **वायुपुराणोक्ता** प्रियव्रतमाता काम्याऽन्येत्यर्थः ॥ ५ ॥ प्रियव्रतस्य भार्या कर्दमपुत्री काम्याऽन्येत्याह—**काम्या नामेति** ॥ सा यान् सुतान् सुषुवे तानेवाह—**काम्यापुत्रा** इति ॥ ६ ॥ चतुरः सुतानाह—**ध्रुवमिति** ॥ शान्तामिति विशेषणम् । **आयुष्मन्तं वसुं तथेति** पाठान्तरम् ॥ ९ ॥ महद्यशः " तस्य नाम महद्यशः " (महाना० १।१०) इति श्रुतेः । परं ब्रह्म विष्ण्वाख्यम् ॥ १० ॥ ब्रह्मापि विष्णुरेव । भुवि प्रीत इति संबन्धः । प्रजापतिः प्रजानां ब्रह्मादीनां पतिः ॥ ११ ॥ अतिमात्राम्—अनन्तां महिमानं माहात्म्यम् । उशना शुक्रः तस्य देवाचार्यत्वं कचद्वारा बृहस्पतेर्हि शुक्रो भूत्वेन्द्रस्याभयावासुरेभ्यः क्षयायेमामविद्यामसृजदिति मैत्रायणीये बृहस्पतेरेव शुक्रत्वान्मानाद्वा ॥ १२ ॥ आधत्त वंशकृत्त्वेन स्थापितवती ॥ १४ ॥ सर्वतेजसं सर्वदेवतेजोमयम् । यथोक्तम्—" इन्द्रात्प्रभुत्वं ज्वलनात्प्रतापं क्रोधं यमाद्वैश्रवणाच्च वित्तम् । आयुःकृती वायुजनार्दनाभ्यामादाय राज्ञः क्रियते शरीरम् ॥ " इति ॥ १५ ॥ वीरण्यां वीरणदुहितरि ॥ १६ ॥ महौजसः महौजःसंज्ञस्य । अस्यैव विशेषणं वैराजस्येति ॥ १७ ॥ सत्यवागित्यपि पठति ॥ १८ ॥ पाठान्तरे—'**महौजसः**' कन्यायामिति शेषः । आग्नेयी अग्निकन्या '**अङ्गिरसं शिबिम्**' इत्यपि पठन्ति ॥ १९ ॥ सुनीथा अङ्गभार्या मृत्योः पुत्री अजायत अजनयत् । अपचाराद्देवतादिद्रोहात्प्रकोपः मुनीनामिति शेषः ॥ २० ॥ प्रजार्थं संतानार्थम् । यस्य मुनिप्रकोपहतस्य ॥ २१ ॥ एष पृथुः प्रजाः मुदिताः करिष्यतीत्यन्वयः ॥ २२ ॥

१ ख. °ता सुषुवे सु° २ ख. आयुष्मन्तं वसुं तथा । उ° ३ ख. तस्यामिमां तमृ° ४ क. धन्यं च. ५ क पुष्पं वृ° ६ ख. या महौजस. । ऊ° ७ ख. अङ्गः सुनीथकन्यायां वे° ८ ख. °कं व्यजा° ९ ख. °चारेण वै° १० ख. °ते संबभूव सहार्षिः ॥ २१ ॥ तं.. ११ ख. मुनयः प्रा°.

स धन्वी कवची खड्गी तेजसा निर्दहन्निव ।
पृथुर्वैन्यस्तदा चेमां ररक्ष क्षत्रपूर्वजः ॥ २३
राजसूयाभिषिक्तानामाद्यः स वसुधाधिपः ।
तस्माच्चैव समुत्पन्नौ निपुणौ सूतमागधौ २४
तेनेयं गौर्महाराज दुग्धा सस्यानि भारत ।
प्रजानां वृत्तिकामेन देवैः सर्षिगणैः सह २५
पितृभिर्दानवैश्चैव गन्धर्वैः साप्सरोगणैः ।
सर्पैः पुण्यजनैश्चैव वीरुद्भिः पर्वतैस्तथा ॥ २६
तेषु तेषु च पात्रेषु दुह्यमाना वसुन्धरा ।
प्रादाद्यथेप्सितं क्षीरं तेन प्राणानधारयन् २७
पृथुपुत्रौ तु धर्मज्ञौ जज्ञातेऽन्तर्द्धिपालिनौ ।
शिखण्डिनी हविर्धानमन्तर्धानाद्व्यजायत २८
हविर्धानात्षडाग्नेयी धिषणाऽजनयत्सुतान् ।
प्राचीनबर्हिषं शुक्लं गयं कृष्णं व्रजाजिनौ २९
प्राचीनबर्हिर्भगवान्महानासीत्प्रजापतिः ।
हविर्धानान्महाराज येन संवर्द्धिताः प्रजाः ३०
प्राचीनाग्राः कुशास्तस्य पृथिव्यां जनमेजय ।
प्राचीनबर्हिर्भगवान्पृथिवीतलचारिणः ॥ ३१
समुद्रतनयायां तु कृतदारोऽभवत्प्रभुः ।
महतस्तपसः पारे सवर्णायां महीपतिः ॥ ३२
सवर्णाऽऽधत्त सामुद्री दश प्राचीनबर्हिषः ।
सर्वे प्रचेतसो नाम धनुर्वेदस्य पारगाः ॥ ३३
अपृथग्धर्मचरणास्तेऽतप्यन्त महत्तपः ।
दशवर्षसहस्राणि समुद्रसलिलेशयाः ॥ ३४
तपश्चरत्सु पृथिवीं प्रचेतस्सु महीरुहाः ।
अरक्ष्यमाणामावव्रुर्बभूवाथ प्रजाक्षयः ॥ ३५
नाशकन्मारुतो वातुं वृतं खमभवद्द्रुमैः ।
दशवर्षसहस्राणि न शेकुश्चेष्टितुं प्रजाः ॥ ३६
तदुपसृत्य तपसा युक्ताः सर्वे प्रचेतसः ।
मुखेभ्यो वायुमग्निं च तेऽसृजञ्जातमन्यवः ३७
उन्मूलानथ तान्कृत्वा वृक्षान्वायुरशोषयत् ।
तानग्निरदहद्घोर एवमासीद्द्रुमक्षयः ॥ ३८
द्रुमक्षयमथो बुद्ध्वा किञ्चिच्छिष्टेषु शाखिषु ।
उपगम्याब्रवीदेताद्राजा सोमः प्रजापतीन् ॥
कोपं यच्छत राजानः सर्वे प्राचीनबर्हिषः ।
वृक्षशून्या कृता पृथ्वी शाम्यतामग्निमारुतौ
रत्नभूता च कन्येयं वृक्षाणां वरवर्णिनी ।
भविष्यं जानता तत्त्वं धृता गर्भेण वै मया ४१
मारिषा नाम कन्येयं वृक्षाणामिति निर्मिता ।
भार्या वोऽस्तु महाभागा सोमवंशविवर्द्धिनी
युष्माकं तेजसोऽर्द्धेन मम चार्द्धेन तेजसः ।
अस्यामुत्पत्स्यते पुत्रो दक्षो नाम प्रजापतिः

इमां पृथ्वीं क्षत्रपूर्वजः क्षत्रजातौ प्रथममुत्पन्नः ॥ २३ ॥ तस्मात् निमित्तीकृत्य पृथोर्यज्ञे हि अभितः सूतमागधावुत्पन्नाविति अन्यत्र स्मर्यत इति तस्य तदुत्पत्तिनिमित्तत्वम् । निपुणौ क्रमात् राज्ञः स्तुतौ वंशपाठे च कुशलौ ॥ २४ ॥ गौः गोरूपिणी पृथ्वी । सस्यानीति सर्ववस्तूपलक्षणम् ॥ २५ ॥ पुण्यजनैर्यक्षैः ॥ २६ ॥ तेषु तेषु पुराणान्तरप्रसिद्धेषु तैस्तैर्देवादिभिस्तं तं सजातीयं वत्सं कल्पयित्वा तत्तत् स्वाभीष्टं वस्तु पृथ्वीसकाशात् दुग्ध्वा गृहीतमित्यर्थः ॥ २७ ॥ अन्तर्द्धानादन्तर्द्धिसंज्ञात् ॥ २८ ॥ आग्नेयी अग्निकन्या धिषणानाम्नी । व्रजश्च अजिनश्च व्रजाजिनौ ॥ २९ ॥ हविर्धानात् स्वपितुरपि महान् ॥ ३० ॥ अस्य प्राचीनबर्हिष्ट्वं व्याचष्टे—**प्राचीनाग्रा इति** ॥ यतः पृथिव्यां तस्य प्राचीनाग्राः कुशाः पृथिवीतलचारिणः भुवः स्वरूपे प्रसरन्ति कृत्स्नभूमण्डलव्यापिनः आसन्नतः स प्राचीनबर्हिरित्यर्थः । " तलं स्वरूपाधारयोः " इति **विश्वः** ॥ ३१ ॥ सवर्णायां कृतदारोऽभवदित्यध्याहृत्य योज्यम् ॥ ३२ ॥ सर्वे प्रचेतसः प्रचेतःसंज्ञाः सर्वेऽपि एकनामान इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ अपृथग्धर्मचरणाः समानधर्माणः समानशीलाश्च ॥ ३४ ॥ प्रजाक्षये हेतुमाह—**नाशकादिति** ॥ ३६ ॥ तपसा ज्ञानचक्षुषा उपसृत्य ज्ञात्वा युक्ताः सन्नद्धाः ॥ ३७ ॥ उन्मूलान् उद्धृतमूलान् ॥ ३८ ॥ राजा वृक्षाणामिति शेषः । एतान् प्रचेतःसंज्ञान् ॥ ३९ ॥ प्राचीनबर्हिष इति तत्पुत्राः संबोध्यन्ते । तद्राजस्येति बहुत्वे तद्धितस्य लुक् ॥ ४० ॥ **रत्नेति**। वृक्षान् शोषयता वायुना तेषाम् आप्यः सारांशः यथा स्वकारणे सौरतेजसि प्रक्षिप्तः एवं पार्थिवः सारांशः अम्मये सोमे प्रक्षिप्त एवं कन्यारूपं प्राप्तं तेन सोमस्य गर्भे धृतामिति युक्तम् । " वृष्टिर्वै भूत्वा चन्द्रमसमनुप्रविशति " इति श्रुतेरपि ओषधिसाररूपेण वृष्टेश्चन्द्रप्रवेशो गम्यते । तस्मादुक्तैवेयं सोमोक्तिः । वृक्षाणामियं कन्या मया गर्भेण धृतेति ॥ ४१ ॥ वृक्षाणां कन्येति वृक्षैरेतोजन्यत्वात्तेषां मुख्यत्वम् ॥ ४२ ॥ तेजसः तपसः ॥ ४३ ॥

१ ख. जातः कराज्ज्वलनसंनिभः । पृ २ ख. विपुलौ ३ ख. तु ४ ख, 'पालिनौ ५ ख. शिखण्डिना ह' ६ ख. " प्रत्याहृताः प्रजाः सर्वाश्चाक्षुषस्यान्तरे मनोः' इत्यधिकम् । ७ ख." पश्रुत्य त ८ ख. च ससृजुर्जा ९ ख. 'तानवसो'

य[1] इमां दग्धभूयिष्ठां युष्मत्तेजोमयेन वै।
अग्निनाऽग्निसमो भूय[2]: प्रजाः संवर्धयिष्यति
ततः सोमस्य वचनाज्जगृहुस्ते प्रचेतसः।
संहृत्य कोपं वृक्षेभ्यः पत्नीं धर्मेण मारिषाम् ॥
मारिषायां ततस्ते वै मनसा गर्भमादधुः।
दशभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मारिषायां प्रजापतिः।
दक्षो जज्ञे महातेजाः सोमस्यांशेन भारत ४६
पुत्रानुत्पादयामास सोमवंशविवर्धनान्।
अचरांश्च चरांश्चैव द्विपदोऽथ चतुष्पदः।
स दृष्ट्वा[3] मनसा दक्षः पश्चादप्यसृजत्स्त्रियः ४७
ददौ स दश धर्माय
कश्यपाय त्रयोदश।
शिष्टाः सोमाय राज्ञेऽथ
नक्षत्राऽऽख्या ददौ प्रभुः॥ ४८
तासु देवाः खगा नागा गावो दितिजदानवाः।
गन्धर्वाप्सरसश्चैव जज्ञिरेऽन्याश्च जातयः ४९
ततःप्रभृति राजेन्द्र प्रजा मैथुनसम्भवा।
स ङ्कल्पाद्दर्शनात्स्पर्शात्पूर्वेषां[4] सृष्टिरुच्यते ५०

जनमेजय उवाच।

देवानां दानवानां च गन्धर्वोरगरक्षसाम्
सम्भवः कथितः पूर्वं दक्षस्य च महात्मनः ५१
अंगुष्ठाद्ब्रह्मणो जातो दक्षः प्रोक्तस्त्वयाऽनघ।
वामांगुष्ठात्तथा चैव तस्य पत्नी व्यजायत॥
कथं प्राचेतसत्वं स पुनर्लेभे महातपाः।
एतन्मे संशयं विप्र सम्यगाख्यातुमर्हसि।
दौहित्रश्चैव सोमस्य कथं श्वशुरतां गतः ५३

वैशम्पायन उवाच।

उत्पत्तिश्च निरोधश्च नित्यौ भूतेषु पार्थिव।
ऋषयोऽत्र न मुह्यन्ति विद्वांसश्चैव ये जनाः॥
युगे युगे भवन्त्येते सर्वे दक्षादयो नृप[5]।
पुनश्चैव निरुध्यन्ते विद्वांस्तत्र न मुह्यति ५५
ज्यैष्ठ्यं कानिष्ठ्यमप्येषां पूर्वं नासीज्जनाधिप।
तप एव गरीयोऽभूत्प्रभावश्चैव कारणम् ५६
इमां विसृष्टिं दक्षस्य यो विद्यात्सचराचराम्
प्रजावानापदुत्तीर्णः स्वर्गलोके महीयते॥ ५७

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशपर्वणि प्रजासर्गे दक्षोत्पत्तिकथने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तेजोमयेन तपोजन्येनाग्निना ॥४४॥ धर्मेण विवाहविधिना ॥४५॥अंशेन तपोऽर्धेन ॥४६॥ अचरादीन् स्रष्टव्यपदार्थान् मनसा दृष्ट्वा आलोच्य तेषां सृष्ट्यर्थं प्रथमतः बीजग्राहिणीः स्त्रियोऽसृजत् ॥ ४७ ॥ अन्याः स्थावराद्याः ॥ ४९ ॥ दशानां कथम् एक औरस इत्येतामाशङ्कां सिंहावलोकनन्यायेन परिहरति-**तत इति** ॥ संकल्पस्यैकरूपत्वात्सर्वेषामौरस एको भवितुं युक्त इति भावः ॥ ५० ॥ **अंगुष्ठादिति**। एकस्माज्जातयोः स्त्रीपुंसयोः कथं दाम्पत्यसंबन्ध इत्येका शंका ॥ ५२ ॥ **कथमिति** ॥ ब्रह्मपुत्रस्य सतः कथं प्राचेतसत्वमित्यपरा सोमदौहित्रस्य दक्षस्य कथं सोमश्वशुरत्वमिति तृतीया शंका ॥ ५३ ॥ एताः क्रमेण निरस्यति श्लोकत्रयेण-**उत्पत्तिश्चेति** ॥ भूतेषु पश्वादिषु उत्पत्तिर्नित्या स्वाभाविकी सापिण्ड्यनियमं विना प्रजोत्पादनं स्वाभाविकं तथा मनुष्येषु निरोधः नित्यः असपिण्डां समुद्वहेदिति नियमः स्वाभाविकः। यद्यप्येवं तथाऽप्यत्र ऋषयः। "प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यधावत्" इत्यादिश्रुतिदर्शिनः विद्वांसश्च सापिण्ड्यशास्त्रस्यानित्यांगाभिवाचरणार्थत्वं जानाना न मुह्यन्ति। विश्वसृजां कार्यगौरवात्सापिण्ड्यशास्त्रस्याधुनिकस्य उल्लंघने न दोष इत्यर्थः॥५४॥ कल्पभेदाभिप्रायेण द्वितीयां निरस्यति-**युगे युग इति** ॥ ब्राह्मो दक्षोऽन्यः प्राचेतसोऽन्य इति भावः ॥ ५५ ॥ तृतीयां निरस्यति-**ज्यैष्ठ्यमिति**। यथा जातिकनिष्ठो विश्वामित्रस्तपोबलाद्ब्राह्मणोऽभूत् एवं जन्मकनिष्ठोऽपि दक्षोऽत्र्यंगिरःसाम्यं लब्ध्वा तत्संबन्धित्वं गत इति भावः। प्रभाव ऐश्वर्यादिरत्र संबन्धे कारणं हेतुः तेन सोमकश्यपयोः श्वशुरत्वं दक्षस्य युक्तम् ॥ ५६ ॥ **इति श्रीमहाभारते हरिवंशे टीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥**

१ ख. स इ॰। २ ख. भूत्वा प्र॰। ३ ख. स सृष्ट्वा म॰। ४ ख. प्रोच्यते प्रजाः। ५ ख. नृपाः।

मरुदुत्पत्तिकथनम् ।

३

जनमेजय उवाच ।
देवानां दानवानां च गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
उत्पत्तिं विस्तरेणेमां वैशम्पायन कीर्तय ॥ १
वैशम्पायन उवाच ।
प्रजाः सृजेति व्यादिष्टः पूर्वं दक्षः स्वयम्भुवा ।
यथा ससर्ज भूतानि तथा शृणु महीपते ॥ २
मानसान्येव भूतानि पूर्वमेवासृजत्प्रभुः ।
ऋषीन्देवान्सगन्धर्वानसुरानथ राक्षसान् ।
यक्षभूतपिशाचांश्च वयःपशुसरीसृपान् ॥ ३
यदाऽस्य तास्तु मानस्यो
न व्यवर्द्धन्त वै प्रजाः ।
अपध्याता भगवता
महादेवेन धीमता ॥ ४
ततः सञ्चिन्त्य तु पुनः प्रजाहेतोः प्रजापतिः ।
स मैथुनेन धर्मेण सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ॥ ५
असिक्नीमावहत्पत्नीं वीरणस्य प्रजापतेः ।
सुतां सुतपसा युक्तां महतीं लोकधारिणीम् ६
अथ पुत्रसहस्राणि वीरण्यां पञ्च वीर्यवान् ।
असिक्न्यां जनयामास दक्ष एव प्रजापतिः ७
तांस्तु दृष्ट्वा महाभागान्संविवर्धयिषून्प्रजाः ।
देवर्षिः प्रियसंवादो नारदः प्राब्रवीदिदम् ।
नाशाय वचनं तेषां शापायैवात्मनस्तथा ॥ ८
यं कश्यपः सुतवरं परमेष्ठी व्यजीजनत् ।
दक्षस्य वै दुहितरि दक्षशापभयान्मुनिः ॥ ९
पूर्वं स हि समुत्पन्नो नारदः परमेष्ठिना ।
असिक्न्यामथ वीरण्यां भूयो देवर्षिसत्तमः ।
तं भूयो जनयामास पितेव मुनिपुङ्गवम् ॥ १०
तेन दक्षस्य पुत्रा वै हर्यश्वा इति विश्रुताः ।
निर्मथ्य नाशिताः सर्वे विधिना च न संशयः
तस्योद्यतस्तदा दक्षो नाशायामितविक्रमः ।
महर्षीन्पुरतः कृत्वा याचितः परमेष्ठिना ॥१२
ततोऽभिसन्धिं चक्रुस्ते दक्षस्तु परमेष्ठिना ।
कन्यायां नारदो मह्यं तव पुत्रो भवेदिति १३
ततो दक्षस्तु तां प्रादात्कन्यां वै परमेष्ठिने ।
स तस्यां नारदो जज्ञे दक्षशापभयादृषिः १४
जनमेजय उवाच ।
कथं विनाशिताः पुत्रा नारदेन महर्षिणा ।
प्रजापतेर्द्विजश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः १५
वैशम्पायन उवाच ।
दक्षस्य पुत्रा हर्यश्वा विवर्धयिषवः प्रजाः ।
समागता महावीर्या नारदस्तानुवाच ह ॥ १६

३

देवानामिति ॥ १ ॥ व्यादिष्टः आज्ञप्तः । भूतानि जरायुजादीनि ॥ २ ॥ मानसान्येवेति सार्द्धः श्लोकः ॥ ३ ॥ **यदास्येति** ॥ अवृद्धौ हेतुः । **अपध्याता** इति । पूर्वकल्पीयं वैरं स्मरता महादेवेन दक्षस्य मानस्यः प्रजा मा वर्द्धन्तामित्यन्यथा अपध्याताः ॥ ४ ॥ प्रजाहेतोः प्रजावृद्ध्यर्थं सिसृक्षुः सन् असिक्नीमावहदित्युत्तरेण संबन्धः ॥ ५ ॥ **वीरण्यामिति** जन्यजनकभावलक्षणे पुंयोगे ङीष् ॥ ७ ॥ प्रियोऽभीप्सितः संवादः ज्ञानाधिकारिभिः सह संलापो यस्य तथाभूतः । इदं वक्ष्यमाणं वचनं प्राब्रवीदिति सार्धेन संबन्धः ॥ ८ ॥ परमेष्ठी ब्रह्मा यं सुतवरं व्यजीजनत् तं नारदाख्यं कश्यपो मुनिर्दक्षशापभयात् दक्षस्यैव दुहितरि भार्यायाः कनिष्ठस्वसापि "ज्येष्ठभ्राता पितुः समः" इति वदुपचाराद्दुहितरीत्युच्यते । तस्यां व्यजीजनदिति संबन्धः । अन्ये तु दक्षस्यैव कन्या दक्षभार्यानाम्नीति व्याचक्षते । तत्र वीरण्यामिति विशेषणानुपपत्तिः स्पष्टा ॥ ९ ॥ एतदेव व्याचष्टे सार्धेन-**पूर्वमिति** ॥ देवर्षिसत्तमः कश्यपः तं नारदं पितेव परमेष्ठीव ॥ १० ॥ विधिना शास्त्रीयमार्गेण निर्मथ्य देहाभिमानतः प्रच्याव्य नाशिता अदर्शनं नीताः ॥ ११ ॥ महर्षीन् मरीच्यादीन् परमेष्ठिना ब्रह्मणा याचितः प्रार्थितः ॥ १२ ॥ अभिसन्धिं मर्यादां ते महर्षयः तत्र ब्रह्मणः पुत्रो नारदो मह्यं मम कन्यायां भवेत् उत्पद्यतामिति चक्रुः । अत्रापि कन्याशब्दार्थः पूर्ववत् ॥ १३ ॥ त्रयोदशानां दक्षकन्यानां कश्यपाय दत्तानां मध्ये वीरणीं परमेष्ठिने कश्यपार्थामिति शेषः । यं कश्यपः सुतवरमित्युपक्रमात् ॥ १४ ॥

---

१ ख. 'रेणैव वै' २ ख. मनसा चैव भू' ३ ख. सुतं वीरं प' ४ ख. चक्रे वै द' ५ ख. दक्षः सुतां प्रा' ६ ख. °दात्प्रियां वै

बालिशा बत यूयं वै नास्या जानीथ वै भुवः
प्रमाणं स्रष्टुकामाः स्थ प्रजाः प्राचेतसात्मजाः
अन्तरूर्ध्वमधश्चैव कथं स्रक्ष्यथ वै प्रजाः ॥ १७
ते तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रयाताः सर्वतोदिशम् ।
प्रमाणं द्रष्टुकामास्ते गताः प्राचेतसात्मजाः॥
वायोरनशनं प्राप्य गतास्ते वै पराभवम् ।
अद्यापि न निवर्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः १९
हर्यश्वेष्वथ नष्टेषु दक्षः प्राचेतसः पुनः ।
वैरिण्यामेव पुत्राणां सहस्रमसृजत्प्रभुः ॥ २०
विवर्धयिषवस्ते तु शबलाश्वाः प्रजास्तदा ।
पूर्वोक्तं वचनं तात नारदेनैव नोदिताः ॥ २१
अन्योऽन्यमूचुस्ते सर्वे सम्यगाह महामुनिः ।
भ्रातृणां पदवीं ज्ञातुं गन्तव्यं नात्र संशयः ॥
ज्ञात्वा प्रमाणं पृथ्व्याश्च सुखं स्रक्ष्यामहे प्रजाः
एकाग्राः स्वस्थमनसा यथावदनुपूर्वशः ॥ २३
तेऽपि तेनैव मार्गेण प्रयाताः सर्वतोदिशम् ।
अद्यापि न निवर्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः ॥ २४
नष्टेषु शबलाश्वेषु दक्षः क्रुद्धोऽवदद्वचः ।
नारदं नाशमेहीति गर्भवासं वसेति च ॥ २५
तदाप्रभृति वै भ्राता भ्रातुरन्वेषणं नृप ।
प्रयातो नश्यति क्षिप्रं तन्न कार्यं विपश्चिता ॥

तांश्चापि नष्टान्विज्ञाय
पुत्रान्दक्षः प्रजापतिः ।
षष्टिं भूयोऽसृजत्कन्या
वीरण्यामिति नः श्रुतम् ॥ २७
तास्तदा प्रतिजग्राह भार्यार्थं कश्यपः प्रभुः ।
सोमो धर्मश्च कौरव्य तथैवान्ये महर्षयः २८
ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ।
सप्तविंशतिं सोमाय चतस्रोऽरिष्टनेमिने २९
द्वे चैव भृगुपुत्राय द्वे चैवाङ्गिरसे तथा ।
द्वे कृशाश्वाय विदुषे तासां नामानि मे शृणु ॥
अरुन्धती वसुर्यामी लम्बा भानुर्मरुत्वती ।
संकल्पा च मुहूर्ता च साध्या विश्वा च भारत
धर्मपत्न्यो दश त्वेतास्तास्वपत्यानि मे शृणु॥
विश्वेदेवाश्च विश्वायाः
साध्यान्साध्या व्यजायत ।
मरुत्वत्यां मरुत्वन्तो
वसोस्तु वसवस्तथा ॥ ३२
भानोस्तु भानवस्तात मुहूर्तायां मुहूर्तजाः ।
लम्बायाश्चैव घोषोऽथ नागवीथी च यामिजा
पृथिवीविषयं सर्वमरुन्धत्यां व्यजायत ॥ ३४
संकल्पायास्तु सर्वात्मा जज्ञे संकल्प एव हि
नागवीथ्याश्च जामिन्या वृषलम्बा व्यजायत॥

यूयं प्रजाः स्रष्टुकामाः स्थ। अथ च भुवः अन्तरूर्ध्वम् अधश्च प्रमाणं न जानीथातो मूढाः सन्तः कथं प्रजाः स्रक्ष्यथेति संबन्धः । भवतीति भूः प्रपञ्चः तस्य प्रमाणं साधकं यद्बलात्प्रपञ्चस्य सिद्धिस्तं चिदात्मानम् ऊर्ध्वमधोऽन्तश्च सन्तम् अजानतां युष्माकं प्रजासृष्टौ अधिकारो नास्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ सर्वतोदिशं सर्वादिगभिमुखा अन्योऽन्यनिरपेक्षाः सन्त आत्मदर्शनार्थं प्रयाता इत्यर्थः ॥ १८ ॥ वायोरिति ल्यब्लोपे पञ्चमी। "वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम्" (बृह० ३।७।२) इति श्रुतेर्वायुं सूत्रात्मानं समाधिबलेनातीत्य अनशनम् अशनाद्यतीतं शुद्धं ब्रह्म प्राप्य पराभवं परं च तद्भवं च आत्यन्तिकं कैवल्यं गताः सन्तोऽद्यापि न निवर्तन्त इत्यर्थः । दृष्टान्तः स्पष्टार्थः ॥ १९ ॥ वचनम् उक्त्वेति शेषः । नोदिताः गमनार्थं प्रेरिताः ॥ २१ ॥ पदवीं मार्गम् ॥२२॥ नाशं सर्वात्मना देहवियोगं गर्भवासं वा कुरु। परमेष्ठिना प्रार्थितत्वात् अधिकारिकत्वेन नाशानर्हत्वाच्च ॥ २५ ॥ दक्षोऽनलसः षष्टिं कन्या नारदेन व्रीतत्वादुपदेशानर्हाः दक्षोऽसृजत् ॥२७॥ कश्यपस्यैव रूपान्तरम् । अरिष्टनेमिः इन्नन्तोऽप्ययं शब्दोऽत्रैव दृश्यते ॥ २९ ॥ मे मम वचनात् शृणु इत्यध्याहृत्य योज्यम् ॥ ३० ॥ अथ क्रमेण धर्मपत्नीनां सन्ततिमाह—**विश्व इत्यादिना** ॥ ३२ ॥ मुहूर्तजाः मुहूर्तायाः पुत्राः क्षणलवादिकालाभिमानिन्यो देवता इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ घोषो मन्त्राभिमानिनी देवता नागवीथी स्वर्गमार्गाभिमानिनी देवता। पृथिवीविषयम् आज्यपश्वौषधादि ॥ ३४ ॥ सङ्कल्पः मानसक्रियाभिमानी देवः । अत्रादितः पञ्चभ्यो यागदेवतानां ततश्चतसृभ्यः क्रमेण कालमन्त्रमार्गहविषां दशम्याः सर्वोपादानभूतस्य देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपस्य सङ्कल्पस्य च सृष्टिरुक्ता। जामिन्या जामिपुत्र्या अजवीथ्याः सकाशात् वृषलम्बा कालान्तरफलवृष्टिकर्तारं धर्मम् ईश्वरं वा आलम्बत इति । अपूर्वसंज्ञा ईश्वरप्रीतिसंज्ञा वा तदभिमानिनी देवता वृषलम्बेत्युच्यते । वृषल इति पाठेऽपि वृषं लाति आदत्त इति व्युत्पत्त्या स एवार्थः ॥ ३५ ॥

१ ख. °मा वै प्र° २ ख. °तो दिशः । अद्यापि न ३ ख. वैरण्यामे° ४ ख. °देन च चोदिताः । ५ क. °पूर्वजाः । ६ ख. तांश्चैव न° ७ ख. षष्टिं ततोऽसृ° ८ ख. साध्या साध्यान् व्य° ९ ख. मुहूर्तास्तु मु° १० ख. वृषलश्च व्य°

या राजन्सोमपत्न्यस्तु दक्षः प्राचेतसो ददौ।
सर्वा नक्षत्रनाम्न्यस्ता ज्योतिषे परिकीर्तिताः
ये त्वन्ये ख्यातिमन्तो वै
देवा ज्योतिःपुरोगमाः।
वसवोऽष्टौ समाख्याता-
स्तेषां वक्ष्यामि विस्तरम् ॥ ३७
आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलानलौ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवो नामभिः स्मृताः ॥
आपस्य पुत्रो वैतण्ड्यः
श्रमः शान्तो मुनिस्तथा।
ध्रुवस्य पुत्रो भगवान्
कालो लोकप्रकालनः ॥ ३९
सोमस्य भगवान्वर्चा वर्चस्वी येन जायते।
धरस्य पुत्रो द्रविणो हुतहव्यवहस्तथा।
मनोहरायाः शिशिरः प्राणोऽथ रमणस्तथा ॥
अनिलस्य शिवा भार्या यस्याः पुत्रो मनोजवः
अविज्ञातगतिश्चैव द्वौ पुत्रावनिलस्य तु ॥ ४१
अग्निपुत्रः कुमारस्तु शरस्तम्बे श्रियान्वितः।
तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजाः ४२
अपत्यं कृत्तिकानां तु कार्तिकेय इति स्मृतः।
स्कन्दः सनत्कुमारश्च सृष्टः पादेन तेजसः ४३
प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रमृषिं नाम्ना च देवलम्।
द्वौ पुत्रौ देवलस्यापि क्षमावन्तौ तपस्विनौ ४४
बृहस्पतेस्तु भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी।
योगसिद्धा जगत्कृत्स्नमसक्ता विचचार ह ४५
प्रभासस्य च सा भार्या वसूनामष्टमस्य च।
विश्वकर्मा महाभागस्तस्यां जज्ञे प्रजापतिः॥
कर्ता शिल्पसहस्राणां त्रिदशानां च वर्धकिः
भूषणानां च सर्वेषां कर्ता शिल्पवतां वरः ४७
यः सर्वासां विमानानि देवतानां चकार ह।
मनुष्याश्चोपजीवन्ति यस्य शिल्पं महात्मनः
सुरभी कश्यपाद्रुद्रानेकादश विनिर्ममे।
महादेवप्रसादेन तपसा भाविता सती ॥ ४९
अजैकपादहिर्बुध्न्यस्त्वष्टा रुद्रश्च भारत।
त्वष्टुश्चैवात्मजः श्रीमान्विश्वरूपो महायशाः
हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्चापराजितः।
वृषाकपिश्च शम्भुश्च कपर्दी रैवतस्तथा ॥ ५१
मृगव्याधश्च सर्पश्च कपाली च विशांपते।
एकादशैते कथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः॥ ५२
शतं त्वेवं समाख्यातं रुद्राणाममितौजसाम्।
पुराणे भरतश्रेष्ठ यैर्व्याप्ताः सचराचराः॥ ५३
लोका भरतशार्दूल कश्यपस्य निबोध मे।
अदितिर्दितिर्दनुश्चैव अरिष्टा सुरसा खशा ॥
सुरभिर्विनता चैव ताम्रा क्रोधवशा इरा।
कद्रुर्मुनिश्च राजेन्द्र तास्वपत्यानि मे शृणु ५५
पूर्वमन्वन्तरे श्रेष्ठा द्वादशासन्सुरोत्तमाः।
तुषिता नाम तेऽन्योन्यमूचुर्वैवस्वतेऽन्तरे ५६
उपस्थितेऽतियशसि चाक्षुषस्यान्तरे मनोः।
हितार्थं सर्वसत्त्वानां समागम्य परस्परम् ५७

नक्षत्रनाम्न्योऽश्विन्याद्याः क्रतुप्रयोगिन्य एवैता अपि ॥ ३६ ॥ मनोहरायाः धरस्यापरभार्यायाः ॥ ४० ॥ अनिलस्य शिवा भार्येत्येकं वाक्यम्। द्वौ पुत्रावनलस्येत्यपरम् ॥ ४१ ॥ पृष्ठजाः कुमारानुजाः अनलस्य चत्वारः पुत्रा इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ कुमार एव स्कन्दापरनामा कार्तिकेय इत्याहापत्यमिति। "तं स्कन्द इत्याचक्षते" इति छान्दोग्ये सनत्कुमारस्यैव स्कन्दत्वश्रवणात्। सनत्कुमारश्च स एव। अत एव तेजसः पादेन स्वचतुर्थांशेनाग्निना सृष्टः। एतच्च शाखादि च ॥ ४३ ॥ पुत्रौ दुहिता च पुत्रश्चेति पुत्रौ ॥ ४४ ॥ तावेवाह—**बृहस्पतेरिति** ॥ बृहस्पतिस्तत्स्वसा च ब्रह्मचारिणी नाम योगसिद्धत्वादसक्ताऽपि गुणोत्कर्षात्प्रभासस्याष्टमवसोर्भार्याऽभूत्। तस्यां च विश्वकर्मा जज्ञे इति श्लोकद्वयार्थः ॥ ४५ ॥ वर्धकिः तक्षा ॥ ४७ ॥ कश्यपाय त्रयोदश कन्या दक्षो ददावित्युक्तं तत्र सुरभ्याः सन्ततिमाह—**सुरभीति** ॥ ४९ ॥ अजैकपादित्येकः। अहिर्बुध्न्य इत्येकः ॥ ५० ॥ व्याप्ता इत्येतल्लोका इत्युत्तरस्थेन सम्बध्यते। शतं अनन्तम्" असंख्याताः सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम्" इति श्रुतेः ॥ ५३ ॥ कश्यपस्य भार्या इति शेषः ॥ ५४ ॥ पूर्वमन्वन्तरे इत्यस्य व्याख्यानं—**चाक्षुषस्यान्तरे मनोरिति** उपस्थिते पूर्वमन्वन्तरस्यावसाने इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

---

१ ख. पृष्ठजः। २ ख. तेजसा। ३ ख. 'भागो यस्यां. ४ ख. 'यशसश्चाक्षु'

आगच्छत द्रुतं देवा अदितिं संप्रविश्य वै।
मन्वन्तरे प्रसूयामस्तन्नः श्रेयो भविष्यति॥ ५८
वैशम्पायन उवाच।
एवमुक्त्वा तु ते सर्वे
चाक्षुषस्यान्तरे मनोः।
मारीचात्कश्यपाज्जाता-
स्तेऽदित्या दक्षकन्यया॥ ५९
तत्र विष्णुश्च शक्रश्च जज्ञाते पुनरेव हि[1]।
अर्यमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा च भारत॥
विवस्वान्सविता चैव मित्रो वरुण एव च।
अंशो भगश्चातितेजा आदित्या द्वादश स्मृताः
चाक्षुषस्यान्तरे पूर्वमासन्ये तुषिताः सुराः।
वैवस्वतेऽन्तरे ते वै आदित्या द्वादश स्मृताः॥
सप्तविंशतिर्याः प्रोक्ताः सोमपत्न्योऽथ[2] सुव्रताः
तासामपत्यान्यभवन्दीप्तान्यमिततेजसाम्४२
अरिष्टनेमिपत्नीनामपत्यानीह षोडश।
बहुपुत्रस्य विदुषश्चतस्रो विद्युतः स्मृताः॥ ६४
प्रत्यङ्गिरसजाः श्रेष्ठा ऋचो ब्रह्मर्षिसत्कृताः।
कृशाश्वस्य तु राजर्षेर्देवप्रहरणानि[3] च॥ ६५
एते युगसहस्रान्ते जायन्ते पुनरेव ह।
सर्वदेवगणास्तात त्रयस्त्रिंशत्तु कामजाः॥ ६६
तेषामपि च राजेन्द्र निरोधोत्पत्तिरुच्यते ६७
यथा सूर्यस्य गगने उदयास्तमने[4] इह।
एवं देवनिकायास्ते सम्भवन्ति युगे युगे॥६८
दित्याः पुत्रद्वयं जज्ञे कश्यपादिति नः श्रुतम्।
हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्याक्षश्च वीर्यवान् ६९
सिंहिका चाभवत्कन्या विप्रचित्तेः परिग्रहः
सैंहिकेया इति ख्यातास्तस्याः पुत्रा महाबलाः
गणैश्च सह राजेन्द्र दशसाहस्रमुच्यते॥ ७०
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः।
असंख्याता महाबाहो हिरण्यकशिपोः शृणु
हिरण्यकशिपोः पुत्राश्चत्वारः प्रथितौजसः।
अनुह्लादश्च ह्लादश्च प्रह्लादश्चैव वीर्यवान्॥ ७२
संह्लादश्च चतुर्थोऽभूद्ध्लादपुत्रो ह्रदस्तथा।
संह्लादपुत्रः सुन्दश्च निसुन्दस्तावुभौ[5] स्मृतौ७३
अनुह्लादसुतौ[6] ह्यायुः शिबिकालस्तथैव ह।
विरोचनश्च प्राह्लादिर्बलिर्जज्ञे विरोचनात् ७४
बलेः पुत्रशतं त्वासीद्बाणज्येष्ठं नराधिप।
धृतराष्ट्रश्च सूर्यश्च चन्द्रमाश्चेन्द्रतापनः॥ ७५
कुम्भनाभो गर्दभाक्षः कुक्षिरित्येवमादयः।
बाणस्तेषामतिबलो ज्येष्ठः पशुपतेः प्रियः ७६

मन्वन्तरे वैवस्वते इति शेषः॥ ५८॥ जज्ञाते पुनरिति कश्यपादित्योरेव पूर्वं सुतपः पृश्निसंज्ञयोरुदरे जातत्वात्॥ ६०॥ विद्युतः विद्युदादयः। विद्युतोऽशनिर्मेघाश्च रोहितेन्द्रधनूंषि चेति पूर्वोक्ताः चतस्रः रोहितेन्द्रधनुषोरभेदात्। बहुपुत्रस्य प्रजापतिविशेषस्य॥ ६४॥ प्रत्यंगिरसजा अङ्गिरसां प्रतीपः तांस्त्यक्त्वाऽन्यत्र गतः सोऽयं प्रत्यङ्गिरसः [शौनकः] य आङ्गिराः शौनको होत्रो भूत्वा "भार्गवः शौनकोऽभवत्" इति स्मृतेः। तस्माज्जातास्तेन दृष्टा ऋचः मन्त्राः प्रत्यङ्गिरसजाः **अथर्ववेदेऽपि शौनकीया शाखा प्रसिद्धा**।तत्र च प्रत्यंगिरसमन्त्राः शान्तिकराः प्रसिद्धाः। प्रहरणानि वज्राद्यभिमानिन्यो देवताः॥ ६५॥ एते प्रजापतेरर्वाचीनाः ऋतुलिंगवत्पुनः पुनर्जायन्त इत्यर्थः। **त्रयस्त्रिंशत्त्विति**-तुशब्दो विशेषार्थः। त्रयस्त्रिंशदष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इन्द्रः प्रजापतिश्च। तत्र पृथिव्यग्नी वाय्वन्तरिक्षे द्युसूर्यौ चन्द्रनक्षत्राणि वसवः। वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि। श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणा इति पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि। सर्वसाधारणं मनश्चेत्येकादश रुद्राः। आदित्या मासाधिष्ठात्र्यो देवताः। अनुपदोक्ता विष्ण्वादयः काला इति यावत्। इन्द्रः पर्जन्यः प्रजापतिर्जीवः एते भोक्तृभोग्यात्मकास्त्रयस्त्रिंशद्देवाः कामजाः। "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय" इति श्रुतेरीश्वरात्कामतो जाताः। एते प्रतिकल्पं सकृदेव जायन्ते इतरे ऋतुलिंगवदेकस्मिन्कल्पेऽप्यसकृज्जायन्त इत्यर्थः॥ ६६॥ कामजानां जन्मादिमत्त्वं द्रढयति-**तेषामित्यर्धेन**। निरोधसहिता उत्पत्तिर्निरोधोत्पत्तिरुच्यते वेद इति शेषः॥ ६७॥ एतदेव दृष्टान्तेन द्रढयति-**यथेति**। देवनिकायाः देवानां शरीराण्येव जायन्ते न तु तदुपहित आत्मा घटाकाशवदित्यर्थः॥ ६८॥ आदित्यानुक्त्वा दैत्यानाह-**दित्या इत्यादिना**॥ ६९॥ सैंहिकेयास्त्रयोदश वक्ष्यमाणा व्यंसशल्यादयः॥ ७०॥

१ ख. ॰व ह. २ ॰त्न्यो महाव्र॰ ३ ख. ॰णाः सुताः। ४ ख. मयाविह। ५ ख. ॰न्दश्चैव तावुभौ। ६ ख. ह्रदस्य पुत्रो ह्यायुर्वै शिबिः कालस्त॰

पुराकल्पे हि बाणेन प्रसाद्योमापतिं प्रभुम्।
पार्श्वतो विहरिष्यामि इत्येवं याचितो वरः
बाणस्य चेन्द्रदमनो लोहित्यामुदपद्यत।
गणास्तथासुरा राजञ्छतसाहस्रसंमिताः ७८
हिरण्याक्षसुताः पञ्च विद्वांसः सुमहाबलाः।
झर्झरः शकुनिश्चैव भूतसंतापनस्तथा ॥ ७९
महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च।
अभवन्दनुपुत्राश्च शतं तीव्रपराक्रमाः।
तपस्विनो महावीर्याः प्राधान्येन निबोध तान्
द्विमूर्धा शकुनिश्चैव तथा शङ्कुशिरा विभुः।
शंकुकर्णो विराधश्च गवेष्ठी दुन्दुभिस्तथा।
अयोमुखः शम्बरश्च कपिलो वामनस्तथा ८१
मरीचिर्मघवांश्चैव इरा शंकुशिरा वृकः।
विक्षोभणश्च केतुश्च केतुवीर्यशतह्रदौ ॥ ८२
इन्द्रजित्सत्यजिच्चैव वज्रनाभस्तथैव च।
महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च ८३
एकचक्रो महाबाहुस्तारकश्च महाबलः।
वैश्वानरः पुलोमा च विद्रावणमहासुरौ[2] ॥ ८४
स्वर्भानुर्वृषपर्वा च तुहुण्डश्च महासुरः।
सूक्ष्मश्चैवातिचन्द्रश्च[3] ऊर्णनाभो महागिरिः ८५
असिलोमा च केशी च शठश्च बलको मदः।
तथा गगनमूर्धा च कुम्भनाभो महासुरः ॥ ८६
प्रमदो मयश्च कुपथो हयग्रीवश्च वीर्यवान्।
वैसृपः सविरूपाक्षः सुपथोऽथ हराहरौ ८७
हिरण्यकशिपुश्चैव शतमायुश्च शम्बरः।
शरभः शलभश्चैव विप्रचित्तिश्च वीर्यवान् ८८
एते सर्वे दनोः पुत्राः कश्यपादभिजज्ञिरे।
विप्रचित्तिप्रधानास्ते दानवाः सुमहाबलाः ८९
एतेषां यदपत्यं तु तन्न शक्यं नराधिप।
प्रसंख्यातुं महीपाल पुत्रपौत्राद्यनन्तकम् ॥९०
स्वर्भानोस्तु प्रभा कन्या पुलोम्नश्च सुतात्रयम्।
उपदानवी हयशिराः शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ९१
पुलोमा कालिका चैव वैश्वानरसुते उभे।
बह्वपत्ये महावीर्ये मारीचेस्तु परिग्रहः ॥ ९२

तयोः पुत्रसहस्राणि षष्टिं दानवनन्दनान्।
चतुर्दशशतानन्यान्हिरण्यपुरवासिनः ॥ ९३
मारीचिर्जनयामास महता तपसान्वितः।
पौलोमाः कालकेयाश्च दानवास्ते महाबलाः
अवध्या देवतानां च हिरण्यपुरवासिनः।
कृताः पितामहेनाजौ निहताः सव्यसाचिना
प्रभाया नहुषः पुत्रः सृञ्जयश्च शचीसुतः।
पुरुं जज्ञेऽथ शर्मिष्ठा दुष्यन्तमुपदानवी ॥ ९६
ततोऽपरे महावीर्या दानवास्त्वतिदारुणाः।
सिंहिकायामथोत्पन्ना विप्रचित्तेः सुतास्तदा
दैत्यदानवसंयोगाज्जातास्तीव्रपराक्रमाः।
सैंहिकेया इति ख्यातास्त्रयोदश महाबलाः ९८
व्यंशः शल्यश्च बलिनौ नभश्चैव महाबलः।
वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः खसृमस्तथा ॥ ९९
आञ्जिको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च।
शुकः पोतरणश्चैव वज्रनाभश्च वीर्यवान् १००
राहुर्ज्येष्ठस्तु तेषां वै सूर्यचन्द्रविमर्दनः।
मूकश्चैव तुहुण्डश्च ह्रादपुत्रौ बभूवतुः ॥ १
मारीचः सुन्दपुत्रश्च ताडकायां व्यजायत।
शिबमाणस्तथा चैव सुरकल्पश्च वीर्यवान् २
एते वै दानवाः श्रेष्ठा दनुवंशविवर्द्धनाः।
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३
संह्रादस्य तु दैत्यस्य निवातकवचाः कुले।
समुत्पन्नाः सुतपसा[5] महान्तो भावितात्मनः ४
तिस्रः कोट्यः सुतास्तेषां
मणिमत्यां निवासिनाम्।
तेऽप्यवध्यास्तु देवाना-
मर्जुनेन निपातिताः ॥ ५
षट् सुताः सुमहासत्त्वा-
स्ताम्रायाः परिकीर्तिताः।
काकी श्येनी च भासी च
सुग्रीवी शुचि गृध्रिका ॥ ६

दनोर्वंशमाह—अभवन्नित्यादिना ॥ पुत्रा इति पौत्रादीनामप्युपलक्षणम्। शतम् अनन्ताः ॥ ८० ॥ एतेषु प्रधानान्द्विमूर्द्धादीन् विप्रचित्त्यन्तान् एकषष्टिं गणयति—द्विमूर्द्धा इत्यादिना ॥८१॥

---

१ ख. °राः प्रभुः। २ ख, °महाशिराः ३ ख. °श्चैव त्रिचन्द्रश्च.४ एतदर्द्धं ख. पुस्तके नास्ति.५ सुमहता तपसा भा.

काकी काकानजनय-
दुलूकी प्रत्युलूककान् ।
श्येनी श्येनांस्तथा भासी
भासान्गृध्रांश्च गृध्र्यपि ॥ ७
शुचिरौदकान्पक्षिगणान्सुग्रीवी तु परंतप ।
अश्वानुष्ट्रान्गर्दभांश्च ताम्रावंशः प्रकीर्तितः ८
विनतायास्तु पुत्रौ द्वावरुणो गरुडस्तथा ।
सुपर्णः पततां श्रेष्ठो दारुणः स्वेन कर्मणा ॥ ९
सुरसायाः सहस्रं तु सर्पाणाममितौजसाम् ।
अनेकशिरसां तात खेचराणां महात्मनाम् १०
काद्रवेयाश्च बलिनः सहस्रममितौजसः ।
सुपर्णवशगा नागा जज्ञिरेऽनेकमस्तकाः ११
तेषां प्रधानाः सततं शेषवासुकितक्षकाः ।
ऐरावतो महापद्मः कम्बलाश्वतरावुभौ ॥ १२
एलापत्रस्तथा शंखः कर्कोटकधनञ्जयौ ।
महानीलमहाकर्णौ धृतराष्ट्रबलाहकौ ॥ १३
कुहरः पुष्पदंष्ट्रश्च दुर्मुखः सुमुखस्तथा ।
शङ्खश्च शङ्खपालश्च कपिलो वामनस्तथा १४
नहुषः शङ्खरोमा च मणिरित्येवमादयः ।
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च गरुडेन निपातिताः १५
चतुर्दश सहस्राणि क्रूराणामुरगाशिनाम् ।
गणं क्रोधवशं विद्धि तस्य सर्वे च दंष्ट्रिणः ॥
स्थलजाः पक्षिणोऽब्जाश्च
धरायां प्रसवाः स्मृताः ।
गास्तु वै जनयामास
सुरभिर्महिषांस्तथा ॥ १७
इरा वृक्षलता वल्लीस्तृणजातीश्च सर्वशः ।
खशा तु यक्षरक्षांसि मुनीनप्सरसस्तथा १८
अरिष्टा तु महासत्त्वान्गन्धर्वानमितौजसः ।
एते कश्यपदायादाः कीर्तिताः स्थाणुजङ्गमाः
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
एष मन्वन्तरे तात सर्गः स्वारोचिषे स्मृतः ॥
वैवस्वते तु महति वारुणे वितते क्रतौ ।
जुह्वानस्य ब्रह्मणो वै प्रजासर्ग इहोच्यते ॥ २१
पूर्वं यत्र तु ब्रह्मर्षीनुत्पन्नान्सप्त मानसान् ।
पुत्रत्वे कल्पयामास स्वयमेव पितामहः ॥ २२

ततो विरोधे देवानां दानवानां च भारत ।
दितिर्विनष्टपुत्रा वै तोषयामास कश्यपम् २३
तां कश्यपः प्रसन्नात्मा सम्यगाराधितस्तया
वरेण च्छन्दयामास सा च वव्रे वरं ततः २४
पुत्रमिन्द्रवधार्थाय समर्थममितौजसम् ।
स च तस्य वरं प्रादात्प्रार्थितं सुमहातपाः २५
दत्त्वा च वरमव्यग्रो मारीचस्तामभाषत ।
भविष्यति सुतस्तेऽयं यद्येवं धारयिष्यसि २६
इन्द्रं सुतो निहन्ता ते गर्भं वै शरदां शतम् ।
यदि धारयसे शौचं तत्परा व्रतमास्थिता २७
तथेत्यभिहितो भर्ता तया देव्या महातपाः ।
धारयामास गर्भं तु शुचिः सा वसुधाधिप ॥
ततोऽभ्युपागमाद्दित्यां गर्भमाधाय कश्यपः ।
रोचयन्वै गणश्रेष्ठं देवानाममितौजसाम् ॥ २९
तेजः संभृत्य दुर्धर्षमवध्यममरैरपि ।
जगाम पर्वतायैव तपसे शंसितव्रतः ॥ १३०
तस्याश्चैवान्तरप्रेप्सुरभवत्पाकशासनः ।
ऊने वर्षशते चास्या ददर्शान्तरमच्युतः ॥ ३१
अकृत्वा पादयोः शौचं दितिः शयनमाविशत्
निद्रां च कारयामास तस्याः कुक्षिं प्रविश्य सः
वज्रपाणिस्ततो गर्भं सप्तधा तं न्यकृन्तत ।
स पाट्यमानो वज्रेण गर्भस्तु प्ररुरोद ह ॥ ३३
मा रोदीरिति तं शक्रः पुनः पुनरथाब्रवीत् ।
सोऽभवत्सप्तधा गर्भस्तमिन्द्रो रुषितः पुनः ॥
एकैकं सप्तधा चक्रे वज्रेणैवारिकर्शनः ।
मरुतो नाम देवास्ते बभूवुर्भरतर्षभ ॥ ३५
यथैवोक्तं मघवता तथैव मरुतोऽभवन् ।
देवा एकोनपञ्चाशत्सहाया वज्रपाणिनः ३६
तेषामेवं प्रवृद्धानां भूतानां जनमेजय ।
रोचयन्वै गणश्रेष्ठं देवानाममितौजसाम् ॥ ३७
निकायेषु निकायेषु हरिः प्रादात्प्रजापतीन् ।
क्रमशस्तानि राज्यानि पृथुपूर्वाणि भारत ३८
स हरिः पुरुषो वीरः कृष्णो जिष्णुः प्रजापतिः
पर्जन्यस्तपनो व्यक्तस्तस्य सर्वमिदं जगत् ३९
भूतसर्गमिमं सम्यग्जानतो भरतर्षभ ।
मरुतां च शुभं जन्म शृण्वतः पठतोऽपि वा ।
नावृत्तिभयमस्तीह परलोकभयं कुतः ॥ १४०

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि मरुदुत्पत्तिकथने
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

पृथूपाख्यानम्

४

वैशम्पायन उवाच ।

अभिषिच्याधिराज्ये तु पृथुं वैन्यं पितामहः
ततः क्रमेण राज्यानि व्यादेष्टुमुपचक्रमे ॥ १
द्विजानां वीरुधां चैव नक्षत्रग्रहयोस्तथा ।
यज्ञानां तपसां चैव सोमं राज्येऽभ्यषेचयत् २
अपां तु वरुणं राज्ये राज्ञां वैश्रवणं प्रभुम् ।
बृहस्पतिं तु विश्वेषां ददावाङ्गिरसं पतिम् ३
भृगूणामधिपं चैव काव्यं राज्येऽभ्यषेचयत् ।
आदित्यानां तथा विष्णुं वसूनामथ पावकम्
प्रजापतीनां दक्षं तु मरुतामथ वासवम् ।
दैत्यानां दानवानां च प्रह्लादममितौजसम् ॥ ५
वैवस्वतं च पितॄणां यमं राज्येऽभ्यषेचयत् ।
मातॄणां च व्रतानां च मन्त्राणां च तथा गवाम्
यक्षाणां राक्षसानां च पार्थिवानां तथैव च ।
नारायणं तु साध्यानां रुद्राणां वृषभध्वजम्
विप्रचित्तिं तु राजानं दानवानामथादिशत् ।
सर्वभूतपिशाचानां गिरिशं शूलपाणिनम् ॥ ८
शैलानां हिमवन्तं च नदीनामथ सागरम् ।
गन्धानां मरुतां चैव भूतानामशरीरिणाम् ।
शब्दाकाशवतां चैव वायुं च बलिनां वरम् ९
गन्धर्वाणामधिपतिं चक्रे चित्ररथं प्रभुम् ।
नागानां वासुकिं चक्रे सर्पाणामथ तक्षकम् ॥
वारणानां च राजानमैरावतमथादिशत् ।
उच्चैःश्रवसमश्वानां गरुडं चैव पक्षिणाम् ॥ ११
मृगाणामथ शार्दूलं गोवृषं च गवां पतिम् ।
वनस्पतीनां राजानं प्लक्षमेवादिशत्प्रभुम् १२
सागराणां नदीनां च मेघानां वर्षणस्य च ।
आदित्यानामधिपतिं पर्जन्यमभिषिक्तवान् १३
सर्वेषां दंष्ट्रिणां शेषं राजानमभ्यषेचयत् ।
सरीसृपाणां सर्पाणां राजानं चैव तक्षकम् ॥
गन्धर्वाप्सरसां चैव कामदेवं तथा प्रभुम् ।
ऋतूनामथ मासानां दिवसानां तथैव च ॥ १५
पक्षाणां च क्षपाणां च मुहूर्ततिथिपर्वणाम् ।
कलाकाष्ठाप्रमाणानां गतेरयनयोस्तथा ॥ १६
गणितस्याथ योगस्य चक्रे संवत्सरं प्रभुम् ।
एवं विभज्य राज्यानि क्रमेण स पितामहः ॥

इति श्रीमहाभारते हरिवंशे टीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

एवं साधारण्येन सर्वां सृष्टिमुक्त्वा " पृथुर्वैन्यस्तदा चेमां ररक्ष क्षत्रपूर्वजः । राजसूयाभिषिक्तानामाद्यः स वसुधाधिपः ॥ " इति प्रागुक्तं पृथोराद्यत्वं विवृणोति । सर्वेषां राज्यानां तदानन्तर्यं दर्शयन् अभिषिच्येत्यादिना आधिराज्ये राज्ञामपि राजत्वे वैन्यं वेनस्य पुत्रं राज्यानि सोमादीनां व्यादेष्टुमाज्ञापयितुम् ॥ १ ॥ नक्षत्रग्रहयोः जात्यभिप्रायेण द्विवचनं नक्षत्रजातीयग्रहजातीययोरित्यर्थः । यज्ञानां यज्ञाद्यधिष्ठात्रीणां देवतानाम् ॥ २ ॥ विष्णुशूलपाणिभ्याम् अच्युतावुभौ नारायणवृषभध्वजौ दैवतेष्वपि ईश्वरावताराणामनेकत्वात् ॥ ७ ॥ शूलेन पाणितुं व्यवहर्तुं शीलमस्येति शूलपाणिः तं शूलपाणिनम् ॥ ८ ॥ गन्धानां गन्धाश्रयद्रव्याणां मरुतः पूर्वोक्ता एकोनपञ्चाशत् । अत्र तु प्राणवायवो मरुच्छब्दार्थः । अशरीरिणां स्थूलशरीरहीनानां प्रेतादीनामित्यर्थः । शब्दश्चाकाशश्च तद्वतां भेर्यादीनाम् अस्मदादिशरीराणां च । भुवामिति पाठे तयोः क्षेत्राणामिति स एवार्थः ॥ ९ ॥ पूर्वं द्वादशादित्या उक्ताः इह तु आदित्यपदेन अर्कस्य रश्मयो ग्राह्याः । ये पृथिवीरसं शोषयित्वा सहस्रगुणम् उत्सृजन्ति तेषामधिपतिः पर्जन्यः ॥१३॥ दंष्ट्रिणां नागानां सर्पाणां तद्विशेषाणां सरीसृपाणां डुण्डुभादीनां निर्विषाणाम् ॥ १४ ॥ ऋतूनामित्यादिषष्ठ्यन्तानां देवतानामित्यनेन संबन्धः । ऋत्वाद्यभिमानिनीनां देवतानां संवत्सरं संवत्सराभिमानिनं देवं राजानमभ्यषेचयदित्यर्थः ॥ १५ ॥ गणितस्य गत्यादिपरिमाणस्य । योगस्य उपरागादेः ॥ १७ ॥

---

१ ख. °युं बलवतां वरम् । २ ख. विभुम् । ३ ख. तु ४ ख. °षं तु गवामपि । ५ ग. सर्वाप्सरोगणानां च ।
६ ख. °णानामृतोर°

दिशापालानथ ततः स्थापयामास भारत।
पूर्वस्यां दिशि पुत्रं तु वैराजस्य प्रजापतेः १८
दिशापालं सुधन्वानं राजानं चाभ्यषेचयत्।
दक्षिणस्यां महात्मानं कर्दमस्य प्रजापतेः १९
पुत्रं शङ्खपदं नाम राजानं सोऽभ्यषेचयत्।
पश्चिमायां दिशि तथा रजसः पुत्रमच्युतम्॥
केतुमन्तं महात्मानं राजानं सोऽभ्यषेचयत्।
तथा हिरण्यरोमाणं पर्जन्यस्य प्रजापतेः २१
उदीच्यां दिशि दुर्धर्षं राजानं सोऽभ्यषेचयत्
तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपर्वता॥ २२
यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेण परिपाल्यते।
राजसूयाभिषिक्तस्तु पृथुरेभिर्नराधिपैः।
वेददृष्टेन विधिना राजराज्ये नराधिप॥ २३
ततो मन्वन्तरेऽतीते चाक्षुषेऽमिततेजसि।
वैवस्वताय मनवे ब्रह्मा राज्यमथादिशत्।
तस्य विस्तरमाख्यास्ये मनोर्वैवस्वतस्य ह॥
तवानुकूल्याद्राजेन्द्र यदि शुश्रूषसेऽनघ।
महद्ध्येतदधिष्ठानं पुराणं परिकीर्तितम्।
धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्गवासकरं शुभम्॥२५

जनमेजय उवाच।
विस्तरेण पृथोर्जन्म वैशम्पायन कीर्तय।
यथा महात्मना तेन दुग्धा चेयं वसुन्धरा२६
यथा च पितृभिर्दुग्धा यथा देवैर्यथर्षिभिः।
यथा दैत्यैश्च नागैश्च यथा यक्षैर्यथा द्रुमैः २७
यथा शैलैः पिशाचैश्च गन्धर्वैश्च द्विजोत्तमैः।
राक्षसैश्च महासत्त्वैर्यथा दुग्धा वसुन्धरा २८
तेषां पात्रविशेषांश्च वैशम्पायन कीर्तय।
वत्सान्क्षीरविशेषांश्च दोग्धारं चानुपूर्वशः२९
यस्माच्च कारणात्पाणिर्वेनस्य मथितः पुरा।
क्रुद्धैर्महर्षिभिस्तात कारणं तच्च कीर्तय॥ ३०
वैशम्पायन उवाच।
हन्त ते कथयिष्यामि पृथोर्वैन्यस्य विस्तरम्
एकाग्रः प्रयतश्चैव शृणुष्व जनमेजय॥ ३१
नाशुचेः क्षुद्रमनसः कुशिष्यायाव्रताय च।
कीर्तनीयमिमं राजन्कृतघ्नायाहिताय वा ३२
स्वर्ग्यं यशस्यमायुष्यं धर्म्यं वेदेन संमितम्।
रहस्यमृषिभिः प्रोक्तं शृणु राजन्यथातथम्३३
यश्चैनं कथयेन्नित्यं पृथोर्वैन्यस्य विस्तरम्।
ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य न स शोचेत्कृताकृतैः३४

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशपर्वणि पृथूपाख्याने चतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥

पृथूपाख्यानम्

५

वैशम्पायन उवाच।
आसीद्धर्मस्य गोप्ता वै पूर्वमत्रिसमः प्रभुः।
अत्रिवंशसमुत्पन्नस्त्वङ्गो नाम प्रजापतिः॥ १
तस्य पुत्रोऽभवद्वेनो नात्यर्थं धर्मकोविदः।
जातो मृत्युसुतायां वै सुनीथायां प्रजापतिः२
स मातामहदोषेण वेनः कालात्मजात्मजः।
स्वधर्मं पृष्ठतः कृत्वा कामाल्लोभेष्ववर्तत॥ ३

पर्जन्यस्य पुत्रमित्यनुषङ्गः॥ २१॥ अद्यापीत्येतासां देवतानामधिकारित्वेनाकल्पस्थायित्वमुक्तं—**राजेति**। एभिः सोमादिभिः पृथुः राजराज्ये राजसूयेऽभिषिक्तः पूर्वं तु प्रजापतिनाऽभिषेको राज्याङ्ग उक्तः॥ २३॥ एतत् श्रवणम् अधिष्ठानं प्रतिष्ठाहेतुः॥ २५॥ न स शोचेत्कृताकृतैरिति। मया पापं कृतं धर्मो न कृत इति पश्चात्तापेन न शोचेत्। एतच्छ्रवणं सर्वपापनाशनं सर्वक्रतुफलप्रदं चेत्यर्थः॥ ३४॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे टीकायां चतुर्थोऽध्यायः॥ ४।

५

आसीदिति॥ १॥ कालात्मजायाः आत्मजः॥ ३॥

१ °ख. सपत्तना। २ सुराजभिः ३ ख° रि निष्ठितम्। ४ ख. नाशि°। ५ ख. °य वा।

मर्यादां स्थापयामास धर्मापेतां स पार्थिवः।
वेदधर्मानतिक्रम्य सोऽधर्मनिरतोऽभवत् ॥ ४
निःस्वाध्यायवषट्कारा-
स्तस्मिन्राजनि शासति।
प्रवृत्तं न पपुः सोमं
हुतं यज्ञेषु देवताः॥ ५
न यष्टव्यं न होतव्यमिति तस्य प्रजापतेः।
आसीत्प्रतिज्ञा क्रूरेयं विनाशे प्रत्युपस्थिते ॥ ६
अहमिज्यश्च यष्टा च यज्ञश्चेति कुरूद्वह।
मयि यज्ञो विधातव्यो मयि होतव्यमित्यपि॥
तमतिक्रान्तमर्यादमाददानमसाम्प्रतम्।
ऊचुर्महर्षयः सर्वे मरीचिप्रमुखास्तदा॥ ८
वयं दीक्षां प्रवेक्ष्यामः संवत्सरगणान्बहून्।
अधर्मं कुरु मा वेन नैष धर्मः सनातनः॥ ९
निधनेऽत्र प्रसूतस्त्वं प्रजापतिरसंशयम्।
प्रजाश्च पालयिष्येऽहमिति ते समयः कृतः१०
तांस्तदा ब्रुवतः सर्वान्महर्षीनब्रवीत्तदा।
वेनः प्रहस्य दुर्बुद्धिरिममर्थमनर्थवित्॥ ११

वेन उवाच।

स्रष्टा धर्मस्य कश्चान्यः श्रोतव्यं कस्य वै मया
श्रुतवीर्यतपःसत्यैर्मया वा कः समो भुवि १२
प्रभवं सर्वभूतानां धर्माणां च विशेषतः।
संमूढा न विदुर्नूनं भवन्तो मामचेतसः॥ १३
इच्छन्दहेयं पृथिवीं प्लावयेयं तथा जलैः।
खं भुवं चैव रुन्धेयं नात्र कार्या विचारणा१४
यदा न शक्यते मोहादवलेपाच्च पार्थिवः।
अनुनेतुं तदा वेनस्ततः क्रुद्धा महर्षयः॥ १५
निगृह्य तं महात्मानो विस्फुरन्तं महाबलम्।
ततोऽस्य सव्यमूरुं ते ममन्थुर्जातमन्यवः १६
तस्मिंस्तु मथ्यमाने वै राज्ञ ऊरौ प्रजज्ञिवान्
ह्रस्वोऽतिमात्रः पुरुषः कृष्णश्चातिबभूव ह १७
स भीतः प्राञ्जलिर्भूत्वा स्थितवाञ्जनमजय।
तमत्रिर्विह्वलं दृष्ट्वा निषीदेत्यब्रवीत्तदा॥ १८
निषादवंशकर्ताऽसौ बभूव वदतां वर।
धीवरानसृजच्चाथ वेनकल्मषसंभवान्॥ १९
ये चान्ये विन्ध्यनिलयास्तुषारास्तुम्बरास्तथा
अधर्मरुचयो ये च विद्धि तान्वेनसंभवान्२०
ततः पुनर्महात्मानः पाणिं वेनस्य दक्षिणम्।
अरणीमिव संरब्धा ममन्थुस्ते महर्षयः॥ २१
पृथुस्तस्मात्समुत्तस्थौ कराज्ज्वलनसंनिभः।
दीप्यमानः स्ववपुषा साक्षादग्निरिव ज्वलन्॥
स धन्वी कवची जातः पृथुरेव महायशाः।
आद्यमाजगवं नाम धनुर्गृह्य महारवम्।
शरांश्च दिव्यान्रक्षार्थं कवचं च महाप्रभम् २३
तस्मिञ्जातेऽथ भूतानि संप्रहृष्टानि सर्वशः।
समापेतुर्महाराज वेनश्च त्रिदिवं गतः॥ २४
समुत्पन्नेन कौरव्य सत्पुत्रेण महात्मना।
त्रातः स पुरुषव्याघ्र पुन्नाम्नो नरकात्तदा॥ २५
तं समुद्राश्च नद्यश्च रत्नान्यादाय सर्वशः।
तोयानि चाभिषेकार्थं सर्व एवोपतस्थिरे २६
पितामहश्च भगवान्देवैराङ्गिरसैः सह।
स्थावराणि च भूतानि जङ्गमानि तथैव च २७
समागम्य तदा वैन्यमभ्यषिञ्चन्नराधिपम्।
महता राजराज्येन प्रजापालं महाद्युतिम्॥ २८
सोऽभिषिक्तो महातेजा विधिवद्धर्मकोविदैः।
आदिराज्ये तदा राज्ञां पृथुर्वैन्यः प्रतापवान्॥
पित्राऽपरञ्जितास्तस्य प्रजास्तेनानुरञ्जिताः।
अनुरागात्ततस्तस्य नाम राजेत्यजायत॥ ३०
आपस्तस्तम्भिरे चास्य समुद्रमभियास्यतः।
पर्वताश्च ददुर्मार्गं ध्वजभङ्गश्च नाभवत्॥ ३१
अकृष्टपच्या पृथिवी सिध्यत्यन्नानि चिन्तया
सर्वकामदुघा गावः पुटके पुटके मधु॥ ३२

प्रवृत्तं देवतोद्देशेन त्यक्तं हुतम् अग्नौ प्रक्षिप्तमपि सोमं न पपुः यतो निःस्वाध्यायवषट्काराः ॥ ५ ॥ तत्र हेतुमाह—**नेति** ॥ धर्मद्वेष्टरि राज्ञि दत्तमपि हविर्देवा न भजन्त इति भावः ॥ ६ ॥ मयि देवतारूपे मन्निमित्तं न त्वन्यदेवतार्थं मयि अग्निरूपे ॥ ७ ॥ निधने वंशे। "निधनं कुलनाशयोः" इति विश्वः ॥ १० ॥ पाठान्तरे अपनेतुम् अधर्मादपकष्टुम् ॥ १५ ॥ निगृह्य जीवन्तमपि पातयित्वा ॥ १६ ॥ धीवरान् नाविकान् ॥ १९ ॥ तुषारास्तुम्बराश्च प्रान्तदेशीयाः म्लेच्छविशेषाः। विन्ध्यनिलयाः '**गोण्ड**' इति '**कोल**' इति च प्रसिद्धाः मध्यदेशीयाः ॥ २० ॥ गृह्य गृहीत्वा रक्षार्थं प्रजानां स्थित इति शेषः ॥२३॥ अपरञ्जिताः पीडिताः। **अनुरागादिति**। अनुरज्यन्तेऽस्मिन् प्रजा इति राजपदनिर्वचनं दर्शितम्॥३०॥ तस्तम्भिरे स्थलवत्कठिना बभूवुः। अभि उपरि यास्यतो गन्तुमिच्छतः ध्वजभङ्गो वृक्षाणां शाखादिभिर्गोपुरादिभिर्वा ॥ ३१ ॥ पुटके पुटके पत्रे पत्रे ॥ ३२ ॥

१ ख. यज्ञा विधातव्या २ ख. अन्वये च प्र° ३ ख. °रौ विजज्ञिवान्। ४ ख. °नि च सर्वशः।

एतस्मिन्नेव काले तु यज्ञे पैतामहे शुभे।
सूतः सूत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽहनि महामतिः
तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राज्ञोऽथ मागधः।
पृथोः स्तवार्थं तौ तत्र समाहूतौ सुरर्षिभिः॥
तावूचुर्ऋषयः सर्वे स्तूयतामेष पार्थिवः।
कर्मैस्तदनुरूपं वां पात्रं चायं नराधिपः॥ ३५
तावूचतुस्तदा सर्वांस्तानृषीन्सूतमागधौ।
आवां देवानृषींश्चैव प्रीणयावः स्वकर्मभिः ३६
न चास्य विद्वो वै कर्म
न तथा लक्षणं यशः।
स्तोत्रं येनास्य कुर्याव
राज्ञस्तेजस्विनो द्विजाः॥ ३७
ऋषिभिस्तौ नियुक्तौ च
भविष्यैः स्तूयतामिति।
यानि कर्माणि कृतवान्
पृथुः पश्चान्महाबलः॥ ३८
सत्यवाग्दानशीलोऽयं सत्यसन्धो नरेश्वरः।
श्रीमाञ्जैत्रः क्षमाशीलो विक्रान्तो दुष्टशासनः
धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च दयावान्प्रियभाषणः।
मान्यो मानयिता यज्वा ब्रह्मण्यः सत्यसङ्गरः॥
शमः शान्तश्च निरतो व्यवहारस्थितो नृपः।
ततःप्रभृति लोकेषु स्तवेषु जनमेजय।
आशीर्वादाः प्रयुज्यन्ते सूतमागधबन्दिभिः॥
तयोः स्तवैस्तैः सुप्रीतः पृथुः प्रादात्प्रजेश्वरः।
अनूपदेशं सूताय मगधान्मागधाय च॥ ४२
तं दृष्ट्वा परमप्रीताः प्रजाः प्राहुर्महर्षयः।
वृत्तीनामेष वो दाता भविष्यति जनेश्वरः ४३

ततो वैन्यं महाराज प्रजाः समभिदुद्रुवुः।
त्वं नो वृत्तिं विधत्स्वेति महर्षिवचनात्तदा ४४
सोऽभिद्रुतः प्रजाभिस्तु प्रजाहितचिकीर्षया।
धनुर्गृह्य पृषत्कांश्च पृथिवीमार्दयद्बली॥ ४५
ततो वैन्यभयत्रस्ता गौर्भूत्वा प्राद्रवन्मही।
तां पृथुर्धनुरादाय द्रवन्तीमन्वधावत॥ ४६
सा लोकान्ब्रह्मलोकादीन्गत्वा वैन्यभयात्तदा
प्रददर्शाग्रतो वैन्यं प्रगृहीतशरासनम्॥ ४७
ज्वलद्भिर्निशितैर्बाणैर्दीप्ततेजसमच्युतम्।
महायोगं महात्मानं दुर्धर्षममरैरपि॥ ४८
अलभन्ती तु सा त्राणं वैन्यमेवान्वपद्यत।
कृताञ्जलिपुटा भूत्वा पूज्या लोकैस्त्रिभिः सदा
उवाच वैन्यं नाधर्म्यं स्त्रीवधं कर्तुमर्हसि।
कथं धारयिता चासि प्रजा राजन्विना मया
मयि लोकाः स्थिता राजन्मयेदं धार्यते जगत्
मद्विनाशे विनश्येयुः प्रजाः पार्थिव विद्धि तत्
न त्वमर्हसि मां हन्तुं श्रेयश्चेत्त्वं चिकीर्षसि।
प्रजानां पृथिवीपाल शृणु चेदं वचो मम ५२
उपायतः समारब्धाः सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः
उपायं पश्य येन त्वं धारयेथाः प्रजा नृप ५३
हत्वापि मां न शक्तस्त्वं प्रजा धारयितुं नृप।
अनुभूता भविष्यामि यच्छ कोपं महाद्युते ५४
अवध्याश्च स्त्रियः प्राहुस्तिर्यग्योनिगतेष्वपि।
सत्त्वेषु पृथिवीपाल न धर्मं त्यक्तुमर्हसि ५५
एवं बहुविधं वाक्यं श्रुत्वा राजा महामनाः।
कोपं निगृह्य धर्मात्मा वसुधामिदमब्रवीत् ५६

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशपर्वणि पृथूपाख्याने
पञ्चमोऽध्यायः॥ ५॥

सूत्यां सोमाभिषवकाले अभिषवः सोमवल्ल्याः कण्डनं रसनिष्कासनार्थम्॥ ३३॥ अन्यत्र तु वैन्यस्यैव यज्ञेऽग्निकुण्डात्सूतमागधौ जातावित्युक्तम्। तत्कल्पभेदात्समाधेयम्॥३४॥ विद्वः जानीव इत्युत्तमस्य द्विवचनम्॥३७॥ पश्चात्पूर्वस्मिन् कल्पे यानि कृतवान् तैरेव अस्मिन् कल्पे भविष्यैः कर्मभिः स्तूयतामिति योजना। प्रतिकल्पं समाननामरूपाया एव सृष्टेः। "सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्" इति श्रवणात्॥ ३८॥ इति हरिवंशे टीकायां पञ्चमोऽध्यायः॥ ५॥

---

१ ख. °स्य विद्व वै. २ ख. °य मगधं माग° ३ ख. नराधिपः। ४ ख. °यात्त्रस्ता गौ° ५ ख. °भिस्तदा।

पृथूपाख्यानम्

६

पृथुरुवाच ।

एकस्यार्थाय यो हन्यादात्मनो वा परस्य वा
बहून्वै प्राणिनो[1] लोके भवेत्तस्येह पातकम् १
सुखमेधन्ति बहवो यस्मिंस्तु निहतेऽशुभे[2] ।
तस्मिन्नास्ति हते भद्रे पातकं चोपपातकम् २
एकस्मिन्यत्र निधनं प्रापिते दुष्टकारिणि ।
बहूनां भवति क्षेमं तत्र पुण्यप्रदो वधः ॥ ३
सोऽहं प्रजानिमित्तं त्वां हनिष्यामि वसुंधरे ।
यदि मे वचनं नाद्य करिष्यसि जगद्धितम् ४

त्वां निहत्याद्य बाणेन
मच्छासनपराङ्मुखीम् ।
आत्मानं प्रथयित्वाऽहं
प्रजा धारयिता चिरम् ॥ ५

सा त्वं शासनमास्थाय मम धर्मभृतां वरे ।
सञ्जीवय प्रजाः सर्वाः समर्था ह्यसि धारणे ६
दुहितृत्वं च मे गच्छ तत एनमहं शरम् ।
नियच्छेयं त्वद्वधार्थमुद्यतं घोरदर्शनम् ॥ ७

पृथिव्युवाच[4] ।

सर्वमेतदहं वीर विधास्यामि न संशयः ।
उपायतः समारब्धाः सर्वे सिद्ध्यन्त्युपक्रमाः
उपायं पश्य येन त्वं धारयेथाः प्रजा इमाः ।
वत्सं तु मम संपश्य क्षरेयं येन वत्सला ॥ ९
समां च कुरु सर्वत्र मां त्वं धर्मभृतां वर ।
यथा विस्पन्दमानं मे क्षीरं सर्वत्र भावयेत् ॥

वैशम्पायन उवाच ।

तत उत्सारयामास शैलाञ्छतसहस्रशः ।
धनुष्कोट्या तदा[5] वैन्यस्तेन शैला विवार्द्धिताः
पृथुर्वैन्यस्तदा राजा महीं चक्रे समां ततः ।
मन्वन्तरेष्वतीतेषु विषमाऽऽसीद्वसुन्धरा॥१२
स्वभावेनाभवन्ह्यस्याः समानि विषमाणि च ।
चाक्षुषस्यान्तरे पूर्वमासीदेवं तदा किल १३
न हि पूर्वविसर्गे वै विषमे पृथिवीतले ।
प्रविभागः पुराणां च ग्रामाणां वा तदाऽभवत्
न सस्यानि न गोरक्षा न कृषिर्न वणिक्पथः
नैव सत्यानृतं तत्र न लोभो न च मत्सरः ॥
वैवस्वतेऽन्तरे चास्मिन्साम्प्रतं समुपास्थिते ।
वैन्यात्प्रभृति राजेन्द्र सर्वस्यैतस्य संभवः ॥
यत्र यत्र समं त्वस्या भूमेरासीदिहानघ ।
तत्र तत्र प्रजाः सर्वाः संवासं समरोचयन् ॥
आहारः फलमूलानि प्रजानामभवत्तदा ।
कृच्छ्रेण महता युक्त इत्येवमनुशुश्रुम ॥ १८
सङ्कल्पयित्वा वत्सं तु मनुं स्वायंभुवं प्रभुम् ।
स्वपाणौ पुरुषश्रेष्ठ[6] दुदोह पृथिवीं ततः ।
सस्यजातानि सर्वाणि पृथुर्वैन्यः प्रतापवान्१९
तेनान्नेन प्रजास्तात वर्तन्तेऽद्यापि नित्यशः[7] ।
ऋषिभिः श्रूयते चापि पुनर्दुग्धा वसुंधरा ।
वत्सः सोमोऽभवत्तेषां दोग्धा चाङ्गिरसः सुतः
बृहस्पतिर्महातेजाः पात्रं छन्दांसि भारत ।
क्षीरमासीदनुपमं तपो ब्रह्म च शाश्वतम् २१

६

* पृथुना वशतां नीता
पृथ्वी मन्वादिभिः क्रमात्
दुग्धा स्वाभीष्टदुग्धानि
षष्ठेऽध्याय इतीर्यते ॥ १ ॥

अवध्यां स्त्रियमिति यदुक्तं तत्रोत्तरमाह—**एकस्येति** द्वाभ्याम् ॥ १ ॥ निहते अशुभे इति च्छेदः ॥ २ ॥ कथं धारयितेत्यस्योत्तरम्–**त्वां निहत्येति** ॥ आत्मानं देहं धारयिता धारयिष्यामि । प्रथयित्वा विस्तार्य ॥५॥ संपश्य दिव्यदृष्ट्या कल्पय ×वत्सला स्नेहेन क्षरेयं दुग्धं स्रवेयम् ॥ ९ ॥ विस्पन्दमानं क्षरेत् भावयेत् । स्वार्थे णिच् । सर्वत्र भवेत् ॥ १० ॥ तेन शैलोपरि शैलं स्थापयता शैलाः विवृद्धिं प्रापिताः इष्टकाभित्तिवत् ॥ ११ ॥ वणिगेव वणिक्पथः सत्यानृतं वाणिज्यम् ॥ १५ ॥ एतस्य पुरविभागादेः ॥ १६ ॥ समरोचयन् प्रीत्या चक्रुः ॥ १७ ॥ तदा वैन्येन भूमेर्दोहनात् प्राक् ॥ १८ ॥ पृथ्वीं पृथिवीतः २ सस्यजातानि व्रीह्यादीनि दुदोह प्रपूरितवान् ॥ १९ ॥ ≈वर्तन्ते उपजीवन्ति सोमः ब्राह्मणराजत्वात् वत्सः ॥ २० ॥ छन्दांसि वेदाः तत्र हि तदर्थभूतं तपो ब्रह्म च कृच्छ्रचान्द्रायणम् । अग्निहोत्रादिकं च शाश्वतं न त्विदानीं कल्पितम् ॥ २१ ॥

१ ख. °नोऽथैकं भ° २ ख. °ते सति । ३ ख. °ता स्वयम् । ४ ख. वसुंधरोवाच । स° ५ ग. नृपो वैन्यः । ६ ख. °षव्याघ्र दु° ७ ख. °पि सर्वशः । * **पृथुने**त्यारभ्य **विस्तार्य** इत्यन्तो ग्रंथः कपुस्तके नास्ति । ×वत्सला इत्यारभ्य सर्वत्र भवेत् १० इत्यन्तो ग्रन्थः कपुस्तके नास्ति । ≈वर्तन्ते उपजीवन्ति इति ग्रन्थः कपुस्तके नास्ति ।

पुनर्दैवगणैः सर्वैः पुरन्दरपुरोगमैः ।
काञ्चनं पात्रमादाय दुग्धेयं श्रूयते मही ॥ २२
वत्सस्तु मघवानासीद्दोग्धा च सविता प्रभुः ।
क्षीरमूर्जस्करं चैव वर्तन्ते येन देवताः ॥ २३
पितृभिः श्रूयते चापि पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ।
राजतं पात्रमादाय स्वधाममितविक्रमैः ॥ २४
यमो वैवस्वतस्तेषामासीद्वत्सः प्रतापवान् ।
अन्तकश्चाभवद्दोग्धा कालो लोकप्रकालनः ॥
नागैश्च श्रूयते दुग्धा वत्सं कृत्वा तु तक्षकम् ।
अलाबुं पात्रमादाय विषं क्षीरं नरोत्तम ॥ २६
तेषामैरावतो दोग्धा धृतराष्ट्रः प्रतापवान् ।
नागानां भरतश्रेष्ठ सर्पाणां च महीपते ॥ २७
तेनैव वर्तयन्त्युग्रा महाकाया विषोल्बणाः ।
तदाहारास्तदाचारास्तद्वीर्यास्तदुपाश्रयाः २८
असुरैः श्रूयते चापि पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ।
आयसं पात्रमादाय मायां शत्रुनिबर्हिणीम् ॥
विरोचनस्तु प्राह्लादिर्वत्सस्तेषामभूत्तदा ।
ऋत्विग्द्विमूर्द्धा दैत्यानां मधुर्दोग्धा महाबलः
तयैते मायया द्यापि सर्वे मायाविनोऽसुराः ।
वर्तयन्त्यमितप्रज्ञास्तदेषाममितं बलम् ॥ ३१
यक्षैश्च श्रूयते तात पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ।
आमपात्रे महाराज पुरान्तर्द्धानमक्षयम् ॥ ३२
वत्सं वैश्रवणं कृत्वा यक्षैः पुण्यजनैस्तदा ।
दोग्धा रजतनाभस्तु पिता मणिवरस्य यः ॥
यक्षानुजो महातेजास्त्रिशीर्षः सुमहातपाः ।
तेन ते वर्तयन्तीति परमर्षिरुवाच ह ॥ ३४
राक्षसैश्च पिशाचैश्च पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ।
शावं कपालमादाय प्रजा भोक्तुं नरर्षभ ॥ ३५
दोग्धा रजतनाभस्तु तेषामासीत्कुरूद्वह ।
वत्सः सुमाली कौरव्य क्षीरं रुधिरमेव च ३६
तेन क्षीरेण यक्षाश्च राक्षसाश्चामरोपमाः ।
वर्तयन्ति पिशाचाश्च भूतसङ्घास्तथैव च ३७
पद्मपात्रे पुनर्दुग्धा गन्धर्वैः साप्सरोगणैः ।
वत्सं चित्ररथं कृत्वा शुचीन्गन्धान्नरर्षभ ३८
तेषां च सुरुचिस्त्वासीद्दोग्धा भरतसत्तम ।
गन्धर्वराजोऽतिबलो महात्मा सूर्यसन्निभः ३९
शैलैश्च श्रूयते राजन्पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ।
औषधीर्वै मूर्तिमती रत्नानि विविधानि च ४०
वत्सस्तु हिमवानासीन्मेरुर्दोग्धा महागिरिः
पात्रं तु शैलमेवासीत्तेन शैला विवर्धिताः ४१
वीरुद्भिः श्रूयते राजन्पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ।
पालाशं पात्रमादाय दग्धच्छिन्नप्ररोहणम् ४२
दुदोह पुष्पितः सालो वत्सः प्लक्षोऽभवत्तदा ।
सेयं धात्री विधात्री च पावनी च वसुन्धरा
चराचरस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा योनिरेव च ।
सर्वकामदुघा दोग्ध्री सर्वसस्यप्ररोहिणी ४४
आसीदियं समुद्रान्ता मेदिनीति परिश्रुता ।
मधुकैटभयोः कृत्स्ना मेदसाऽभिपरिप्लुता ।
तेनेयं मेदिनी देवी प्रोच्यते ब्रह्मवादिभिः ४५
ततोऽभ्युपगमाद्राज्ञः पृथोर्वैन्यस्य भारत ।
दुहितृत्वमनुप्राप्ता देवी पृथ्वीति चोच्यते ।
पृ॰ना प्रविभक्ता च शोधिता च वसुन्धरा ॥
सस्याकरवती स्फीता पुरपत्तनमालिनी ।
एवंप्रभावो वैन्यः स राजाऽऽसीद्राजसत्तमः
नमस्यश्चैव पूज्यश्च भूतग्रामैर्न संशयः ।
ब्राह्मणैश्च महाभागैर्वेदवेदाङ्गपारगैः ॥ ४८
पृथुरेव नमस्कार्यो ब्रह्मयोनिः सनातनः ।
पार्थिवैश्च महाभागैः पार्थिवत्वमभीप्सुभिः ४९

ऊर्जस्करम् अमृतं यज्ञीयं हविरिति यावत् ॥ २३ ॥ = स्वधां पित्रन्नम् ॥ २४ ॥ अलाबुं तुम्बीफलम् ॥ २६ ॥ नागानाम् ऐरावतः सर्पाणां धृतराष्ट्रः दोग्धेति शेषः ॥ २७ ॥ द्विमूर्धेति मधोर्विशेषणम् ॥ ३० ॥ तेन अन्तर्धानेन ते यक्षाः वर्तयन्ति परशरीरमाविश्याप्रत्यक्षास्ते जीवन्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ प्रजा भोक्तुं स्वसन्तानानि तर्पयितुम् ॥ ३५ ॥ गन्धान् सुरभिद्रव्याणि ॥ ३८ ॥ औषधीः ज्योतिष्मत्यादिकाः ॥ ४० ॥ शैलं शिलामयम् ॥ ४१ ॥ पालाशं पर्णमयम् ॥ ४२ ॥ धात्री पाययित्री मातेव पोषणकरी । वैधात्री तद्विपरीता सर्वमात्मन्युपसंहरतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ प्रतिष्ठा आश्रयः योनिः रत्नादिक्रमेण उत्पत्तिस्थानम् । दोग्ध्री धेनुरूपा चतुर्वर्गस्यापि ॥ ४४ ॥ अभ्युपगमात् पुत्रीत्वेन अंगीकारात् ॥ ४६ ॥ पुरं राजधानी पत्तनं महापणिकनगरम् । +पुराणां पत्तनानां माला समूहोऽस्ति यस्यां सा । वैन्यः पृथुः ॥ ४७ ॥ भूतग्रामैः प्राणिसमूहैः ॥ ४८ ॥ ब्रह्मयोनिः आत्रेयः । सनातनो विष्णुरूपः ॥ ४९ ॥

१ ख. कु नराधिप । = स्वधेत्यारभ्य शेषः इत्यन्तो ग्रन्थः कपुस्तके नास्ति ।
+ पुराणामित्यारभ्य उपजीविभिः इत्यन्तो ग्रन्थः कपुस्तके नास्ति ।

आदिराजो नमस्कार्यः पृथुर्वैन्यः प्रतापवान्।
योधैरपि च विक्रान्तैः प्राप्तुकामैर्जयं युधि।
पृथुरेव नमस्कार्यो योधानां प्रथमो नृपः॥५०
यो हि योद्धा रणं याति कीर्तयित्वा पृथुं नृपम्
स घोररूपान्संग्रामान्क्षमी तरति कीर्तिमान्
वैश्यैरपि च वित्ताढ्यैः पण्यवृत्तिमनुष्ठितैः।
पृथुरेव नमस्कार्यो वृत्तिदाता महायशाः ५२
तथैव शूद्रैः शुचिभिस्त्रिवर्णपरिचारिभिः।
आदिराजो नमस्कार्यः श्रेयः परमभीप्सुभिः॥
एते वत्सविशेषाश्च दोग्धारः क्षीरमेव च।
पात्राणि च मयोक्तानि किं भूयो वर्णयामि ते
य इदं शृणुयान्नित्यं पृथोश्चरितमादितः।
पुत्रपौत्रसमायुक्तो मोदते सुचिरं भुवि॥ ५५

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि पृथूपाख्याने
षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥

मन्वन्तरवर्णनम्

७

जनमेजय उवाच।
मन्वन्तराणि सर्वाणि विस्तरेण तपोधन।
तेषां सृष्टिं विसृष्टिं च वैशम्पायन कीर्तय॥ १
यावन्तो मनवश्चैव यावन्तं कालमेव च।
मन्वन्तरं तथा ब्रह्मञ्छ्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः २
वैशम्पायन उवाच।
न शक्यो विस्तरस्तात वक्तुं वर्षशतैरपि।
मन्वन्तराणां कौरव्य संक्षेपं त्वेव मे शृणु॥ ३
स्वायंभुवो मनुस्तात मनुः स्वारोचिषस्तथा।
उत्तमस्तामसश्चैव रैवतश्चाक्षुषस्तथा॥ ४
वैवस्वतश्च कौरव्य साम्प्रतो मनुरुच्यते।
सावर्णिश्च मनुस्तात भौत्यो रौच्यस्तथैव च ५
तथैव मेरुसावर्णाश्चत्वारो मनवः स्मृताः।
अतीता वर्तमानाश्च तथैवानागताश्च ये॥ ६
कीर्तिता मनवस्तात मयैते तु यथाश्रुतम्।
ऋषींस्तेषां प्रवक्ष्यामि पुत्रान्देवगणांस्तथा॥७
मरीचिरत्रिर्भगवानङ्गिराः पुलहः क्रतुः।
पुलस्त्यश्च वसिष्ठश्च सप्तैते ब्रह्मणः सुताः॥ ८
उत्तरस्यां दिशि तथा राजन्सप्तर्षयोऽपरे।
देवाश्च शान्तरजसस्तथा प्रकृतयः परे।
यामा नाम तथा देवा आसन्स्वायंभुवेऽन्तरे९
आग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च मेधा मेधातिथिर्वसुः।
ज्योतिष्मान्द्युतिमान्हव्यः सवनः पुत्र एव च॥

पण्यवृत्तिमनुष्ठितैर्वाणिज्याद्युपजीविभिः॥ ५२॥

"वेनान्ध्येन निरोध्य सत्त्वरजसी
धीधर्मनाशे कृते
सन्तः सत्त्वपृथुं पृथग्व्यधुरित-
स्तद्वद्रजोधीवरम्॥
सत्त्वाक्रान्तमनोऽवनिं प्रियपयः
संकल्पवत्सा जना
धीपात्रे दुदुहुर्यथैवमितरैः
प्राज्ञैरनुष्ठीयताम्॥"

आख्यायिकाया अवान्तरतात्पर्यं तु पुण्यभाजि राज्ञि पृथ्वी बीजानि प्रसूते पापानि प्रसतीति॥ ५५॥ इति श्रीहरिवंशे टीकायां षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥

७

+मन्वन्तराणि मनवो देवा ऋष्यादयस्तथा।
सप्तमे चानुवर्ण्यन्ते क्रमशो वै पृथक्पृथक्॥ १

मन्वन्तराणीति॥ १॥ मेरुसावर्णाश्चत्वारः ब्रह्मसावर्णिः रुद्रसावर्णिः मेरुसावर्णिः दक्षसावर्णिश्च। एते मेरौ तपः कृत्वा सिद्धिं प्राप्ता इति सर्वेऽपि मेरुसावर्णा इत्युच्यन्ते॥ ६॥ यथाश्रुतं गुरूपदेशमनतिक्रम्येति। तेषां मनूनां पुत्रान्॥ ७॥ प्रथममन्वन्तरगतम् ऋष्यादित्रयमाह—मरीचिरिति चतुर्भिः॥ ८॥ अपरे वैवस्वतगतसप्तर्षिभ्यो मरीच्यादिभ्योऽन्ये॥९॥ पुत्र इति पुत्रनामा॥१०॥

१ अयं श्लोकः ख पुस्तके नास्ति + अयं श्लोकः क पुस्तके नास्ति।

मनोः स्वायंभुवस्यैते दश पुत्रा महौजसः ।
एतत्ते प्रथमं राजन्मन्वन्तरमुदाहृतम् ॥ ११
और्वो वसिष्ठपुत्रश्च स्तम्बः काश्यप एव च ।
प्राणो बृहस्पतिश्चैव दत्तो निश्च्यवनस्तथा ॥
एते महर्षयस्तात वायुप्रोक्ता महाव्रताः ।
देवाश्च तुषिता नाम स्मृताः स्वारोचिषेऽन्तरे
हविर्ध्रः सुकृतिर्ज्योतिरापोमूर्तिरयस्मयः ।
प्रथितश्च नभस्यश्च नभ ऊर्जस्तथैव च ॥ १४
स्वारोचिषस्य पुत्रास्ते मनोस्तात महात्मनः ।
कीर्तिताः पृथिवीपाल महावीर्यपराक्रमाः १५
द्वितीयमेतत्कथितं तव मन्वन्तरं मया ।
इदं तृतीयं वक्ष्यामि तन्निबोध नराधिप ॥ १६
वासिष्ठपुत्राः सप्तासन्वासिष्ठा इति विश्रुताः ।
हिरण्यगर्भस्य सुता ऊर्जा नाम सुतेजसः १७
ऋषयोऽत्र मया प्रोक्ताः कीर्त्यमानान्निबोध मे
औत्तमेयान् महाराज दश पुत्रान्मनोरमान् १८
इष ऊर्जस्तनूजश्च मधुर्माधव एव च ।
शुचिः शुक्रः सहश्चैव नभस्यो नभ एव च १९
भानवस्तत्र देवाश्च मन्वन्तरमुदाहृतम् ।
मन्वन्तरं चतुर्थं ते कथयिष्यामि तच्छृणु ॥ २०
काव्यः पृथुस्तथैवाग्निर्जन्युर्धाता च भारत ।
कपीवानकपीवांश्च तत्र सप्तर्षयोऽपरे ॥ २१
पुराणे कथितास्तात पुत्राः पौत्राश्च भारत ।
सत्या देवगणाश्चैव तामसस्यान्तरे मनोः २२
पुत्रांश्चैव प्रवक्ष्यामि तामसस्य मनोर्नृप ।
द्युतिस्तपस्यः सुतपास्तपोमूलस्तपोधनः २३
तपोरतिरकल्माषस्तन्वी धन्वी परंतपः ।
तामसस्य मनोरेते दश पुत्रा महाबलाः ॥ २४
वायुप्रोक्ता महाराज पञ्चमं तदनन्तरम् ।
वेदबाहुर्यदुध्रश्च मुनिर्वेदशिरास्तथा ॥ २५
हिरण्यरोमा पर्जन्य ऊर्ध्वबाहुश्च सोमजः ।
सत्यनेत्रस्तथाऽऽत्रेय एते सप्तर्षयोऽपरे ॥ २६
देवाश्च भूतरजसस्तथा प्रकृतयोऽपरे ।
पारिप्लवश्च रैभ्यश्च मनोरन्तरमुच्यते ॥ २७
अथ पुत्रानिमांस्तस्य निबोध गदतो मम ।
धृतिमानव्ययो युक्तस्तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः २८
अरण्यश्च प्रकाशश्च निर्मोहः सत्यवाक्कविः ।
रैवतस्य मनोः पुत्राः पञ्चमं चैतदन्तरम् २९
षष्ठं ते संप्रवक्ष्यामि तन्निबोध नराधिप ।
भृगुर्नभो विवस्वांश्च सुधामा विरजास्तथा ॥
अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तैते वै महर्षयः ।
चाक्षुषस्यान्तरे तात मनोर्देवानिमाञ्छृणु ३१
आद्याः प्रभूता ऋभवः पृथग्भावा दिवौकसः ।
लेखाश्च नाम राजेन्द्र पञ्च देवगणाः स्मृताः ।
ऋषेरङ्गिरसः पुत्रा महात्मानो महौजसः ॥३२
नाड्वलेया महाराज दश पुत्राश्च विश्रुताः ।
ऊरुप्रभृतयो राजन्षष्ठं मन्वन्तरं स्मृतम् ॥ ३३
अत्रिर्वसिष्ठो भगवान्कश्यपश्च महानृषिः ।
गौतमोऽथ भरद्वाजो विश्वामित्रस्तथैव च ३४

=स्वारोचिषगतऋष्यादित्रयमाह—**और्वेति** सार्धचतुष्टयेन । द्वितीयमन्वन्तरगता ऋष्यादय उक्ताः । वसिष्ठपुत्र और्वनामा ॥१२॥ **वासिष्ठेति** । सप्त वासिष्ठपुत्रा वासिष्ठा इति विश्रुता ऋषयोऽत्र उत्तमे मया प्रोक्ता इत्यग्रिमेणान्वयः। के ते वासिष्ठा ये पूर्वं हिरण्यगर्भपुत्राः ऊर्जसंज्ञाः सुतेजसः अतिप्रतापा आसन्निति पश्चात् वासिष्ठजाता इत्यन्वयः ॥ १७ ॥ सप्तर्षयो मया प्रोक्ता इति पूर्वान्वयि । कीर्त्यमानान् औत्तमेयान्निबोधेत्युत्तरेणान्वयः ॥ १८ ॥ तनुजः तनूजनामा ॥१९॥ चतुर्थमाह-**मन्वन्तरमिति** ॥२०॥ पञ्चममाह—**वेदबाहुरिति** सार्धैश्चतुर्भिः । मुनिरिति वेदशिरसो विशेषणम् ॥ २५ ॥ सोमजः ऊर्ध्वबाहुः आत्रेयः सत्यनेत्रः ॥ २६ ॥ तथा प्रकृतयः अभूतरजःस्वभावाः पारिप्लवो रैभ्यश्च देवतागणविशेषौ ॥२७॥ **षष्ठं त इति** ॥ ३० ॥ आद्यादयः पञ्च देवगणाः दिवौकस इति सर्वेषां विशेषणम् । आद्या इत्यत्रास्ता आप्या इति वा गौडाः पठन्ति ॥ ३२ ॥ नड्वलायाः पुत्रा नाड्वलेयाः ॥ ३३ ॥ सप्तमं वैवस्वतमन्वन्तरमाह—**अत्रिरित्यादिपञ्चभिः** ३४

---

१ ग. मतस्यश्च त॰ २ ख. वसिष्ठपु॰ ३ ख.॰ स्तपोऽशनः । ४ ख.॰ वान्कृती: । ५ ख. पृथकाश्च दि॰
= ' स्वारोचिषगतऋष्यादित्रयमाह ' अयं ग्रन्थः कपुस्तके नास्ति ।

तथैव पुत्रो भगवानृचीकस्य महात्मनः।
सप्तमो जमदग्निश्च ऋषयः साम्प्रतं दिवि ३५
साध्या रुद्राश्च विश्वे च मरुतो वसवस्तथा।
आदित्याश्चाश्विनौ चैव देवौ वैवस्वतौ स्मृतौ
मनोर्वैवस्वतस्यैते वर्तन्ते साम्प्रतेऽन्तरे।
इक्ष्वाकुप्रमुखाश्चैव दश पुत्रा महात्मनः॥ ३७
एतेषां कीर्तितानां तु महर्षीणां महौजसाम्।
राजपुत्राश्च पौत्राश्च दिक्षु सर्वासु भारत ३८
मन्वन्तरेषु सर्वेषु प्राग्दिशः सप्तसप्तकाः।
स्थिता लोकव्यवस्थार्थं लोकसंरक्षणाय च ३९
मन्वन्तरे व्यतिक्रान्ते चत्वारः सप्तका गणाः
कृत्वा कर्म दिवं यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम्॥
ततोऽन्ये तपसा युक्ताः स्थानमापूरयन्त्युत।
अतीता वर्तमानाश्च क्रमेणैतेन भारत॥ ४१
एतान्युक्तानि कौरव्य सप्तातीतानि भारत।
मन्वन्तराणि षट् चापि निबोधानागतानि मे
सावर्णा मनवस्तात पञ्च तांश्च निबोध मे।
एको वैवस्वतस्तेषां चत्वारस्तु प्रजापतेः ४३
परमेष्ठिसुतास्तात मेरुसावर्णतां गताः।
दक्षस्यैते हि दौहित्राः प्रियायास्तनया नृप।
महान्तस्तपसा युक्ता मेरुपृष्ठे महौजसः॥ ४४
रुचेः प्रजापतेः पुत्रो
रौच्यो नाम मनुः स्मृतः
भूत्यां चोत्पादितो देव्यां
भौत्यो नाम रुचेः सुतः॥ ४५
अनागताश्च सप्तैते स्मृता दिवि महर्षयः।
मनोरन्तरमासाद्य सावर्णस्य ह ताञ्छृणु ४६
रामो व्यासस्तथात्रेयो दीप्तिमानिति विश्रुतः
भारद्वाजस्तथा द्रौणिरश्वत्थामा महाद्युतिः॥
गौतमस्यात्मजश्चैव शरद्वान्गौतमः कृपः।
कौशिको गालवश्चैव रुरुः काश्यप एव च ४८
एते सप्त महात्मानो भविष्या मुनिसत्तमाः।
ब्रह्मणः सदृशाश्चैते धन्याः संप्तर्षयः स्मृताः॥
अभिजात्याऽथ तपसा मन्त्रव्याकरणैस्तथा।
ब्रह्मलोकप्रतिष्ठास्तु स्मृताः सप्तर्षयोऽमलाः ५०
भूतभव्यभवज्ज्ञानं बुद्ध्वा चैव तु यैः स्वयम्।
तपसा वै प्रसिद्धा ये संगताः प्रविचिन्तकाः
मंत्रव्याकरणाद्यैश्च
ऐश्वर्यात्सर्वशश्च ये।
एतान्भार्यान्द्विजो ज्ञात्वा
नैष्ठिकानि च नाम च॥ ५२
सप्तैते सप्तभिश्चैव गुणैः सप्तर्षयः स्मृताः।
दीर्घायुषो मंत्रकृत ईश्वरा दीर्घचक्षुषः॥ ५३
बुद्ध्या प्रत्यक्षधर्माणो गोत्रप्रावर्तकास्तथा।
कृतादिषु युगाख्येषु सर्वेष्वेव पुनः पुनः॥ ५४
प्रावर्तयन्ति ते वर्णानाश्रमांश्चैव सर्वशः।
सप्तर्षयो महाभागाः सत्यधर्मपरायणाः॥ ५५
तेषां चैवान्वयोत्पन्ना जायन्तीह पुनःपुनः।
मंत्रब्राह्मणकर्तारो धर्मे प्रशिथिले तथा॥ ५६
यस्माच्च वरदाः सप्त परेभ्यश्चापराः स्मृताः।
तस्मान्न कालो न वयः प्रमाणमृषिभावने ५७
एष सप्तर्षिकोद्देशो व्याख्यातस्ते मया नृप।
सावर्णस्य मनोः पुत्रान्भविष्याञ्छृणु सत्तम॥
वरीयांश्चावरीयांश्च संमतो धृतिमान्वसुः।
चरिष्णुरप्यधृष्णुश्च वाजः सुमतिरेव च।
सावर्णस्य मनोः पुत्रा भविष्या दश भारत५९

प्राग्दिशः पूर्वकल्पप्रकाराः सप्तसप्तकाः एकोनपञ्चाशत् मरुतो देवाः प्रागुक्ता अपि प्रतिमन्वन्तरं भवन्तीति ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥ तेषां च मध्ये चत्वारः सप्तका अष्टाविंशतिमरुतः मन्वन्तरसमाप्तौ क्रममुक्तिपदं ब्रह्मणः स्थानं प्राप्नुवन्ति ॥ ४० ॥ ततोऽन्ये जायमानाः तपोबलान्मन्वन्तरान्तरे तत्पदमारुह्य स्थानं पूरयन्ति तेन सप्तसप्तकाः पूर्यन्ते एवं प्रतिमन्वन्तरं ज्ञेयम्। एतेन कर्मिणामपि परम्परया मुक्तिरस्तीति दर्शितम् ॥ ४१ ॥ सप्तातीतानि एकं चानागतमित्यष्टावुक्तानीति द्रष्टव्यम्। अनागतानि षट् मे मत्तः निबोध बुध्यस्व ॥ ४२ ॥ सावर्णाः पञ्च तेषामेको वैवस्वत उक्तः ॥४३॥ **परमेष्ठिसुता** इति ॥ समासैकदेशस्य विशेषणं **प्रजापतेरिति**। लुप्तविभक्तिकं वा परमेष्ठिपदं द्रष्टव्यम्। तेषां चतुर्णामपि मेरुसावर्णित्वे योगमाह—**महान्त इति**। यतो मेरौ तपश्चक्रुरतो मेरुसावर्णास्ते जाता इत्यर्थः ॥४४॥ सप्तैव महर्षयः प्रतिमन्वन्तरमिति शेषः। अष्टममाह—**मनोरिति** ॥ ४६ ॥ दीप्तिमान् तृतीयः। अश्वत्थामा चतुर्थः ॥ ४७ ॥ कृपः पञ्चमः। गालवः षष्ठः। रुरुः सप्तमः। इतराणि पदानि तेषामेव विशेषणानि ॥ ४८ ॥

१ क. चत्वारश्च २ ख. सावर्णैरिह ता᳟ ३ क स्थिताः ४ ख. ब्रह्मर्षयोऽम᳟ ५ ख. च ६ क. ख. तु। ७ क. ᳟र्वचक्षुषः ८ क. ᳟त्यव्रतप᳟

प्रथमे मेरुसावर्णः प्रवक्ष्यामि मुनीञ्छृणु ।
मेधातिथिस्तु पौलस्त्यो वसुः काश्यप एव च
ज्योतिष्मान्भार्गवश्चैव द्युतिमानाङ्गिरास्तथा ।
सावनश्चैव वासिष्ठ आत्रेयो हव्यवाहनः ६१
पौलहः सप्त इत्येते मुनयो रोहितेऽन्तरे ।
देवतानां गणास्तत्र त्रय एव नराधिप ॥ ६२
दक्षपुत्रस्य पुत्रास्ते रोहितस्य प्रजापतेः ।
मनोः पुत्रो धृष्टकेतुः पंचहोत्रो निराकृतिः ६३
पृथुःश्रवा भूरिधामा ऋर्चीकोऽष्टहतो गयः ।
प्रथमस्य तु सावर्णेर्नव पुत्रा महौजसः ॥ ६४
दशमे त्वथ पर्याये द्वितीयस्यान्तरे मनोः ।
हविष्मान्पौलहश्चैव सुकृतिश्चैव भार्गवः ।
आपो मूर्तिस्तथाऽऽत्रेयो वासिष्ठश्चाष्टमः स्मृतः
पौलस्त्यः प्रमितिश्चैव नभोगश्चैव काश्यपः ।
अंगिरा नभसः सत्यः सप्तैते परमर्षयः ॥ ६६
देवतानां गणौ द्वौ तौ ऋषिमन्त्राश्च ये स्मृताः
मनोः सुतोत्तमौजाश्च निकुषंजश्च वीर्यवान् ॥
शतानीको निरामित्रो वृषसेनो जयद्रथः ।
भूरिद्युम्नः सुवर्चाश्च दश त्वेते मनोः सुताः ॥
एकादशेऽथ पर्याये तृतीयस्यान्तरे मनोः ।
तस्य सप्त ऋर्षीश्चापि कीर्त्यमानान्निबोध मे ॥
हविष्मान्काश्यपश्चापि हविष्मान्यश्च भार्गवः
तरुणश्च तथाऽऽत्रेयो वासिष्ठस्त्वनघस्तथा ॥
अंगिराश्चोदधिष्ण्यश्च पौलस्त्यो निश्चरस्तथा
पुलहश्चाग्नितेजाश्च भाव्याः सप्त महर्षयः ॥
ब्रह्मणस्तु सुता देवा गणास्तेषां त्रयः स्मृताः ।
संवर्तकः सुशर्मा च देवानीकः पुरूद्वहः ॥७२
क्षेमधन्वा दृढायुश्च आदर्शः पण्डको मनुः ।
सावर्णस्य तु पुत्रा वै तृतीयस्य नव स्मृताः ॥

चतुर्थस्य तु सावर्णेर्ऋषीन्सप्त निबोध मे ।
द्युतिर्वसिष्ठपुत्रश्च आत्रेयः सुतपास्तथा ॥ ७४
अंगिरास्तपसो मूर्तिस्तपस्वी काश्यपस्तथा ।
तपोशनश्च पौलस्त्यः पौलहश्च तपो रविः ॥
भार्गवः सप्तमस्तेषां विज्ञेयस्तु ततो धृतिः ।
पञ्च देवगणाः प्रोक्ता मानसा ब्रह्मणश्च ते ॥७६
देववायुरदूरश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः ।
मित्रवान्मित्रदेवश्च मित्रसेनश्च मित्रकृत् ।
मित्रबाहुः सुवर्चाश्च द्वादशस्य मनोः सुताः ॥
त्रयोदशेऽथ पर्याये भाव्ये मन्वन्तरे मनोः ।
अंगिराश्चैव धृतिमान्पौलस्त्यो हव्यपस्तु यः
पौलहस्तत्त्वदर्शी च भार्गवश्च निरुत्सुकः ।
निष्प्रकम्पस्तथाऽऽत्रेयो निर्मोहः काश्यपस्तथा
सुतपाश्चैव वासिष्ठः सप्तैते तु महर्षयः ।
त्रय एव गणाः प्रोक्ता देवतानां स्वयंभुवा ॥
त्रयोदशस्य पुत्रास्ते विज्ञेयास्तु रुचेः सुताः ।
चित्रसेनो विचित्रश्च नयो धर्मभृतो धृतः ॥
सुनेत्रः क्षत्रवृद्धिश्च सुतपा निर्भयो दृढः ।
रौच्यस्यैते मनोः पुत्रा अन्तरे तु त्रयोदश ॥८२
चतुर्दशेऽथ पर्याये भौत्यस्यैवान्तरे मनोः ।
भार्गवो ह्यतिबाहुश्च शुचिराङ्गिरसस्तथा ॥८३
युक्तश्चैव तथाऽऽत्रेयः शुक्रो वासिष्ठ एव च ।
अजितः पौलहश्चैव अन्त्याः सप्तर्षयश्च ते ८४
एतेषां कल्य उत्थाय कीर्तनात्सुखमेधते ।
यशश्चाप्नोति सुमहदायुष्मांश्च भवेन्नरः ॥ ८५
अतीतानागतानां वै महर्षीणां सदा नरः ।
देवतानां गणाः प्रोक्ताः पञ्च वै भरतर्षभ ८६
तरङ्गभीरुर्वप्रश्च तरस्वानुग्र एव च ।
अभिमानी प्रवीणश्च जिष्णुः संक्रन्दनस्तथा ॥

प्रथमे मेरुसावर्णाख्ये नवमे मेधातिथ्यादीनां गोत्राणि पौलस्त्यादीनि ॥ ६० ॥ रोहित इत्यस्यैव मनोर्नामान्तरम् ॥ ६२ ॥ अयं पुत्रिकापुत्रोऽपि दक्षपुत्र इत्युच्यते ॥ ६३ ॥ पृथुरित्येकः ॥ ६४ ॥ द्वितियस्य दक्षसावर्णस्य हविष्मदादीनां गोत्राणि पौलहादीनि वसिष्ठपुत्राणां शक्त्यादीनां मध्ये अष्टमश्च इत्येके । अष्टम इति संज्ञैव वा तस्य ॥६५॥ नभसः नभःसंज्ञस्य आङ्गिराः पुत्रः सत्यो नाम सप्तमः । अङ्गेनोरसा रतियोगादौरसः पुत्रोऽङ्गिरा इत्युच्यते । नभस इति षष्ठं तस्यैव पुत्रे लब्धे सत्य इति आङ्गिरसः स्तुत्यर्थं विशेषणं सत्यवादी ६६ द्वौ गणौ दक्षिणोत्तरमार्गाभिमानिनौ । अग्न्यादिभूमादिऋषिमन्तो मन्त्रप्रतिपाद्या देवाः । मनोः सुत इति छेदः । मनोः तृतीयस्य सुत इत्येव प्रथमस्य यौगिकं नाम वीर्यवान् तृतीयः । अन्यथा दशसंख्याया अपूर्तिर्मनोः सुता इत्यस्य पुनरुक्तिश्च दुःसमाधेया स्यात् ॥ ६७ ॥ तृतीयस्य रुद्रसावर्णाख्यस्य ॥ ६९ ॥ हविष्मन्तौ द्वौ काश्यपो भार्गवश्च ॥ ७० ॥ आङ्गिरःपुलहशब्दयोस्ताद्धितलोप आर्षः ॥ ७१ ॥ नवेति पित्रा सह नवत्वं ज्ञेयम् ॥ ७३ ॥

---

१ क. प्रथमे मे' २ क. ' वर्णे प्र' ३ क. ग. भूरिद्युम्नः । ४ क. प्रामि' ५ क. कुनिषं० ६ ख. संवर्तगः सु' ७ क. ख. 'आग्नीध्रः काश्यपश्चैव पौलस्त्यो भार्गवस्तथा' इत्यधिकम् ।

तेजस्वी सबलश्चैव भौत्यस्यैते मनोः सुताः ।
भौत्यस्यैवाधिकारे तु पूर्णे कल्पस्तु पूर्यते ८८
इत्येते नामतोऽतीता मनवः कीर्तिता मया ।
तैरियं पृथिवी तात समुद्रान्ता सपत्तना ८९
पूर्णं युगसहस्रं तु परिपाल्या नराधिप ।
प्रजाभिश्चैव तपसा संहारस्तेषु नित्यशः॥९०

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि मन्वन्तरवर्णनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

मन्वन्तरगणना

८

जनमेजय उवाच ।
मन्वन्तरस्य संख्यानं युगानां च महामते ।
ब्रह्मणोऽह्नः प्रमाणं च वक्तुमर्हसि मे द्विज ॥ १
वैशम्पायन उवाच ।
अहोरात्रं भजेत्सूर्यो मानवं लौकिकं परम्।
तामुपादाय गणनां शृणु संख्यामरिंदम ॥ २
निमेषैः पञ्चदशभिः काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कला
त्रिंशत्कलो मुहूर्तस्तु त्रिंशता तैर्मनीषिणः॥ ३
अहोरात्रमिति प्राहुश्चन्द्रसूर्यगतिं नृप ।
विशेषेण तु सर्वेषु अहोरात्रे च नित्यशः ॥ ४
अहोरात्राः पञ्चदश पक्ष इत्यभिशब्दितः ।
द्वौ पक्षौ तु स्मृतो मासो मासौ द्वावृतुरुच्यते
अब्दं द्व्ययनमुक्तं च अयनं त्वृतुभिस्त्रिभिः ।
दक्षिणं चोत्तरं चैव संख्यातत्त्वविशारदैः ॥ ६
मानेनानेन यो मासः पक्षद्वयसमन्वितः ।
पितॄणां तदहोरात्रमिति कालविदो विदुः ७
कृष्णपक्षस्त्वहस्तेषां शुक्लपक्षस्तु शर्वरी ।
कृष्णपक्ष त्वहः श्राद्धं पितॄणां वर्तते नृप ॥ ८
मानुषेण तु मानेन यो वै संवत्सरः स्मृतः ।
देवानां तदहोरात्रं दिवा चैवोत्तरायणम् ।
दक्षिणायनं स्मृता रात्रिःप्राज्ञैस्तत्त्वार्थकोविदैः

इति हरिवंशे टीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

मन्वन्तरप्रसङ्ख्यानं युगमानं तथैव च॥
ब्रह्मणोऽह्नःप्रसङ्ख्यानमष्टमेऽध्याय ईर्यते॥१॥

मन्वन्तरस्येति अध्यायः सर्वस्य कालपरिच्छेददर्शनार्थः ॥ १ ॥ देवादीनाम् अहोरात्राणि भजेत् पृथक् कुर्यात् । विभजते इति पाठे सूर्य इति शेषः । लौकिकम् अस्मदीयं मानवं मनोः परं द्विपरार्धरूपं ब्राह्मं तां तत्सम्बन्धिनीं लोकप्रसिद्धां गणनामुपादाय उपजीव्य देवाद्यहोरात्राणां सङ्ख्यां शृणु ॥ २ ॥ अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा इत्यस्य मूलं मृग्यम् । विष्णुपुराणेऽपि "काष्ठा निमेषा दश पञ्च चैव" इत्येतावत्या एव सङ्ख्याया दर्शनात् । तैर्मुहूर्तैस्त्रिंशताऽहोरात्रमिति प्राहुरित्युत्तरेणान्वयः ॥ ३ ॥ अहोरात्रलक्षणमाह-**चन्द्रेति** ॥ विशेषेण परिदृश्यमाना चन्द्रसूर्ययोर्गतिरुदयादुदयान्तरावधिः तां तावन्तं कालं सर्वेषु मेरोः परितो भूप्रदेशेषु अहोरात्र इति प्राहुरित्यनुषज्यते । **नित्यश इति** सार्वदिकत्वमेतयोरुक्तम् ॥४॥ **कृष्णेति** । चन्द्रलोकस्थाः पितरः शुक्लपक्षे चन्द्रान्तर्हितं सूर्यं न पश्यन्ति कृष्णे तु चन्द्रसूर्याभिमुख्यात्तदाश्रितास्तं पश्यन्तीति शुक्लकृष्णपक्षौ तेषां क्रमेण रात्र्यहनी अत एव कृष्णपक्षः संपूर्णो वा दिनान्तत्वादत्यावश्यकतया अमावास्या श्राद्धकाल इत्यर्थः ॥ ८ ॥ **मानुषेणेति** सार्द्धम् । मकरादामिथुनान्तं रविरथाक्षरश्म्योर्ध्रुवेणाकर्षणेऽनुदिनं क्रियमाणे उत्तराभिमुखः सूर्यो मेरुमूर्द्धस्थानां देवानां दृश्यो भवतीति तेषां तदा दिनम् कर्कोद्यावद्धनुरन्तं तयोरेव रश्म्योर्ध्रुवेण क्रमादुन्मोचने क्रियमाणे दाक्षिणाभिमुखः सूर्यो देवानामदृश्यो भवतीति तदा तेषां रात्रिरिति ॥९॥

१ क. भागशः २ क. संख्यानार्थवि° ३ क. °समाहि° ४ अयं श्लोकः कपुस्तके नास्ति ।

दिव्यमब्दं दशगुणमहोरात्रं मनोः स्मृतम् ।
अहोरात्रं दशगुणं मानवः पक्ष उच्यते ॥ १०
पक्षो दशगुणो मासो मासैर्द्वादशभिर्गुणः ।
ऋतुर्मनूनां संप्रोक्तः प्राज्ञैस्तत्त्वार्थदर्शिभिः ।
ऋतुत्रयेण त्वयनं तद्द्वयेनैव वत्सरः ॥ ११
चत्वार्येव सहस्राणि वर्षाणां तु कृतं युगम् ।
तावच्छती भवेत्सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथा नृप
त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेता स्यात्परिमाणतः ।
तस्याश्च त्रिशती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः ॥ १३
तथा वर्षसहस्रे द्वे द्वापरं परिकीर्तितम् ।
तस्यापि द्विशती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः १४
कलिर्वर्षसहस्रं च संख्यातोऽत्र मनीषिभिः ।
तस्यापि शतिका सन्ध्या सन्ध्यांशश्चैव तद्विधः
एषा द्वादशसाहस्री युगसंख्या प्रकीर्तिता ।
दिव्येनानेन मानेन युगसंख्यां निबोध मे १६
कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चैव चतुर्युगी ।
युगं तदेकसप्तत्या गणितं नृपसत्तम ॥ १७
मन्वन्तरमिति प्रोक्तं संख्यानार्थविशारदैः ।
अयनं चापि तत्प्रोक्तं द्वेऽयने दक्षिणोत्तरे १८
मनुः प्रलीयते यत्र समाप्ते चायने प्रभोः ।
ततोऽपरो मनुः कालमेतावन्तं भवत्युत ॥ १९
समतीतेषु राजेन्द्र प्रोक्तः संवत्सरः स वै ।
तदेव चायुतं प्रोक्तं मुनिना तत्त्वदर्शिना॥ २०
ब्रह्मणस्तदहः प्रोक्तं कल्पश्चेति स कथ्यते ।
सहस्रयुगपर्यन्ता या निशा प्रोच्यते बुधैः २१
निमज्जत्यप्सु यत्रोर्वी सशैलवनकानना ।
तस्मिन्युगसहस्रे तु पूर्णे भरतसत्तम ॥ २२
ब्राह्मे दिवसपर्यन्ते कल्पो निःशेष उच्यते ।
युगानि सप्ततिस्तानि साग्राणि कथितानि ते
कृतत्रेतानिबद्धानि मनोरन्तरमुच्यते ।
चतुर्दशैते मनवः कीर्तिताः कीर्तिवर्द्धनाः २४
वेदेषु सपुराणेषु सर्वेषु प्रभविष्णवः ।
प्रजानां पतयो राजन्धन्यमेषां प्रकीर्तनम् २५
मन्वन्तरेषु संहाराः संहारान्तेषु संभवाः ।
न शक्यमन्तरं तेषां वक्तुं वर्षशतैरपि ॥ २६

दिव्यमिति । देवानां दशभिर्वर्षैर्मनोरहोरात्र एकः दशभिस्तैः पक्षः ॥ १० ॥ दशभिः पक्षैर्मासः तैर्द्वादशभिर्ऋतुः तैस्त्रिभिरयनं तयोः द्वयेन तैः षड्भिः संवत्सरः द्विसप्ततिसहस्राणि दिव्याब्दा एकं मनोर्वर्षमित्यर्थः ॥ ११ ॥ सन्ध्यांशश्च तस्य पूर्वापरौ भागौ ॥ १२ ॥ द्वादशसाहस्री वर्षाणां युगमित्युच्यते ॥ १६ ॥ युगपदार्थमाह—**कृतमिति** । चतुर्युगी युगशब्दार्थः तत् युगम् एकसप्तत्या गणितं किञ्चिदधिकं च मन्वन्तरं प्रोक्तं सहस्रस्य चतुर्दशांशत्वात् ॥१७॥ एतावता कालस्यान्ते मनोर्ब्रह्मलोकं प्रति गमनेनादर्शनं भवतीति तदेव अयनमित्युच्यते । तस्यापि मनोः द्वे अयने भवतः पूर्वरूपमार्षम् । अयं भावः–इतः पूर्वं धूमादिमार्गेण गत्वा देवलोकं प्राप्याधिकारं निर्वर्त्य तदन्ते अधःपतनमन्तरेणैव उत्तरायणमार्गेण ब्रह्मलोकं गच्छतीति । तथा चोक्तं अधिकारिकान् प्रकृत्य–" कृत्वा कर्म दिवं यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम् । " इति ॥ १८ ॥ प्रभोः लीनस्य मनोरयने गमनकाले समाप्ते सम्यक् प्राप्ते सति ॥ १९ ॥ समतीतेष्विति सार्धः । अनेनैव क्रमेण अनेकेषु मनुषु अतीतेषु स वक्ष्यमाणो ब्रह्मणः संवत्सरः प्रोक्तः । कियद्भिर्मन्वन्तरैः संवत्सरः पूर्यत इत्याह–**तदेवेति** । अयुतं मन्वन्तराणि ब्रह्मणोऽहोरात्रमुक्तं तदनुपातेन अहरपि ब्रह्मणः कल्पश्च कथ्यत इति योजना । अयं भावः—षष्टयधिकशतत्रयं संवत्सरस्य अंशाः प्रत्यंशं चतुर्दश मनवः तेन चतुर्दशभिर्गुणितं षष्ट्यधिकशतत्रयं चत्वारिंशदधिकसहस्रपञ्चकं मनूनाम् अह्नि भवति । तावानेव कालो रात्रिरिति अशीत्यधिकमयुतं मनवः ब्रह्मणोऽशरूपे अहोरात्रे भवन्ति । अत्र चांशानां दिनानि किञ्चिदधिकानि पञ्च वर्द्धन्ते तानि विहाय अह्नां षष्टयधिकशतत्रयेण यावन्तोऽशा मनूनामयुतेन पूर्यन्ते तावानेव ब्रह्मणोऽहोरात्रस्तदर्द्धं चाहुरिति ॥ २० ॥ युगसहस्रे चतुर्युगसहस्रे ॥ २२ ॥ संहारसंभवधाराया अन्तरं विच्छेदो ब्रह्म तत्तु वक्तुमशक्यं तज्ज्ञानं विना च न धाराविच्छेदोऽस्तीति भावः ॥ २६ ॥

१ क. °र्गुणैः । २ ख. वत्सरैः । ३ तथापरः । ४ क. °स्रं तु ५ ख. चतुर्युगम् । ६ ख. ह्यत्र । ७ ख. °षां च की°

विसर्गस्य प्रजानां वै संहारस्य च भारत।
मन्वन्तरेषु संहाराः श्रूयन्ते भरतर्षभ ॥ २७
सशेषास्तत्र तिष्ठन्ति देवाः सप्तर्षिभिः सह।
तपसा ब्रह्मचर्येण श्रुतेन च समाहिताः ॥ २८
पूर्णे युगसहस्रे तु कल्पो निःशेष उच्यते।
तत्र सर्वाणि भूतानि दग्धान्यादित्यतेजसा ॥
ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा सहादित्यगणैर्विभुम्।
योगं योगीश्वरं देवमजं क्षेत्रज्ञमच्युतम्।
प्रविशन्ति सुरश्रेष्ठं हरिं नारायणं प्रभुम् ॥ ३०
यः स्रष्टा सर्वभूतानां कल्पान्तेषु पुनः पुनः।
अव्यक्तः शाश्वतो देवस्तस्य सर्वमिदं जगत् ॥
तत्र संवर्तते रात्रिः सकलैकार्णवे तदा।
नारायणोदरे निद्रां ब्राह्मं वर्षसहस्रकम् ॥ ३२
तावन्तामिति कालस्य रात्रिरित्यभिशब्दिता
निद्रायोगमनुप्राप्तो यस्यां शेते पितामहः ३३
सा च रात्रिरपक्रान्ता सहस्रयुगपर्यया।
तदा प्रबुद्धो भगवान्ब्रह्मा लोकपितामहः ॥३४
पुनः सिसृक्षया युक्तः सर्गाय विदधे मनः।
सैव स्मृतिः पुराणेयं तद्वृत्तं तद्विचेष्टितम् ३५
देवस्थानानि तान्येवं
केवलं च विपर्ययः।
ततो दग्धानि भूतानि
सर्वाण्यादित्यरश्मिभिः ॥ ३६
देवर्षियक्षगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः।
जायन्ते च पुनस्तात युगे भरतसत्तम ॥ ३७
यथर्तावृतुलिंगानि नानारूपाणि पर्यये।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा ब्राह्मीषु रात्रिषु॥
निष्क्रमित्वा प्रजाकारः प्रजापतिरसंशयम्।
ये च वै मानवा देवाः सर्वे चैव महर्षयः॥३९
ते संगताः शुद्धसङ्गाः शश्वद्धर्मविसर्गतः।
न भवन्ति पुनस्तात युगे भरतसत्तम ॥ ४०
तत्सर्वं क्रमयोगेन कालसंख्याविभागवित्।
सहस्रयुगसंख्यानं कृत्वा दिवसमीश्वरः ॥ ४१
रात्रिं युगसहस्रान्तां कृत्वा च भगवान्विभुः
संहरत्यथ भूतानि सृजते च पुनःपुनः ॥ ४२
व्यक्ताव्यक्तो महादेवो हरिर्नारायणः प्रभुः।
तस्य ते कीर्तयिष्यामि मनोर्वैवस्वतस्य ह॥४३
विसर्गं भरतश्रेष्ठ साम्प्रतस्य महाद्युते।
वृष्णिवंशप्रसङ्गेन कथ्यमानं पुरातनम् ॥ ४४
यत्रोत्पन्नो महात्मा स हरिर्वृष्णिकुले प्रभुः।
सर्वासुरविनाशाय सर्वलोकहिताय च ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशपर्वणि मन्वन्तरगणनाया-
मष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

प्रजानां जरायुजादीनां सृष्टिसंहारौ मन्वन्तरेषु चतुर्दशस्वपि मध्ये मध्ये उपरतौ भवतः ॥ २७ ॥ शेषाः स्थूलभूतानि तत्सहिता देवास्तिष्ठन्ति तत्र हेतुस्तपसेति ॥ २८ ॥ निःशेषत्वमेवाह-तत्रेति ॥ २९ ॥ आदित्या अपि दग्धेन्धनानलवत्स्वात्मानमुपसंहृत्य ब्रह्मणा सह विष्णुं प्रविशन्ति तेन स्थूलानां पृथिव्यप्तेजसां नाशो दर्शितः ॥ ३० ॥ अयं च लयः सुषुप्तिसदृश इत्याह—तत्रेत्यादिना ॥ ३२ ॥ देवानां सूर्यादीनां चक्षुरादीनां च ब्रह्माण्डे पिण्डे च तान्येव न किंचिदपूर्वं दृश्यते केवलं विपर्ययः दर्शनानामदर्शनैः सह विपर्ययो मणिप्रवालधारामात्रमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ दग्धानि पूर्वम् आसन् तानि देवादयश्च प्राग् विष्णौ लीनाः सन्तः पुनर्जायन्ते ॥ ३७ ॥ ऋतुलिङ्गानि शीतोष्णवृष्ट्यादीनि ॥ ३८ ॥ निष्क्रमित्वा नारायणात् निष्क्रम्य पृथग्भूय प्रजाकारः प्रजाकर्ता पुनःपुनर्भूतानि ससृज इति चतुर्थेन संबन्धः। किं सर्वाणि भूतान्यविशेषेण पुनः सृजति नेत्याह—ये चेति सार्धेन ॥ ३९ ॥ ते सङ्गताः शुद्धेन ब्रह्मणा सह सङ्गः एकीभावेन गतिर्येषां ते तत्त्वविदः शुद्धसङ्गाः। शुद्धसत्त्वे हेतुः-शश्वदिति। शश्वद्धर्मः स्वाभाविको गुणो देहादिष्वात्मबुद्धिः तस्या विसर्गतस्त्यागात्ते पुनर्न भवन्ति नावर्तन्ते अन्ये तु न। विष्णुं प्राप्ता अपि मोहकंचुकापनयनाभावाज्जायन्त इत्यर्थः ॥४०॥ तत्पूर्वोक्तप्रकारं युगसंख्यानम् ॥४१॥ व्यक्ताव्यक्तः स्थूलसूक्ष्मरूपः तस्य मनोः तदंशस्य मनोः विसर्गं कीर्तयिष्यामीत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ४३ ॥ यत्र वृष्णिवंशे॥४५॥
इति हरिवंशे टीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

१क. च. २ ग. ब्रह्मर्षिभिः सह ३ ख. समन्विताः। ४ ख. नारायणो दधे निद्राम्। ५ ख. °न्येवं के° ६ ख. °र्ययम्। ७ ख. वै।

वैवस्वतोत्पत्तिः ।

९

वैशम्पायन उवाच ।

विवस्वान्कश्यपाज्जज्ञे दाक्षायण्यामरिंदम ।
तस्य भार्याऽभवत्संज्ञा त्वाष्ट्री देवी विवस्वतः
सुरेणुरिति विख्याता त्रिषु लोकेषु भामिनी ।
सा वै भार्या भगवतो[1] मार्तण्डस्य महात्मनः
भर्तृरूपेण नातुष्यद्रूपयौवनशालिनी ।
संज्ञा[2] नाम स्वतपसा दीप्तेनेह समन्विता ३
आदित्यस्य हि तद्रूपं मण्डलस्य सुतेजसा ।
गात्रेषु परिदग्धं वै नातिकान्तमिवाभवत् ॥ ४
न खल्वयं मृतोऽण्डस्थ इति स्नेहादभाषत ।
अज्ञानात्कश्यपस्तस्मान्मार्तण्ड इति चोच्यते
तेजस्त्वभ्यधिकं तात नित्यमेव विवस्वतः ।
येनातितापयामास त्रीँल्लोकान्कश्यपात्मजः
त्रीण्यपत्यानि कौरव्य संज्ञायां तपतां वरः ।
आदित्यो जनयामास कन्यां द्वौ च प्रजापती
मनुर्वैवस्वतः पूर्वं श्राद्धदेवः प्रजापतिः ।
यमश्च यमुना चैव यमजौ संबभूवतुः ॥ ८
सा विवर्णं तु तद्रूपं दृष्ट्वा संज्ञा विवस्वतः ।
असहन्ती च स्वां छायां सवर्णां निर्ममे ततः ९
मायामयी तु सा संज्ञा
तस्याश्छाया समुत्थिता ।
प्राञ्जलिः प्रणता भूत्वा
छाया संज्ञां नरेश्वर ॥ १०
उवाच किं मया कार्यं
कथयस्व शुचिस्मिते ।
स्थिताऽस्मि तव निर्देशे
शाधि मां वरवर्णिनि ॥ ११

संज्ञोवाच ।

अहं यास्यामि भद्रं ते स्वमेव भवनं पितुः ।
त्वयेह भवने मह्यं वस्तव्यं निर्विकारया ॥ १२
इमौ च बालकौ मह्यं कन्या चेयं सुमध्यमा ।
संभाव्यास्ते न चाख्येयमिदं भगवते क्वचित्[3]

छायोवाच ।

आ कचग्रहणाद्देवि आ शापान्नैव कर्हिचित्
आख्यास्यामि मतं तुभ्यं गच्छ देवि यथासुखं

वैशम्पायन उवाच ।

समादिश्य सवर्णां[4] तां
तथेत्युक्त्वा च सा तया ।
त्वष्टुः समीपमगमद्-
व्रीडितेव तपस्विनी १५
पितुः समीपगा सा तु पित्रा निर्भर्त्सिता तदा
भर्तुः समीपं गच्छेति नियुक्ता च पुनः पुनः १६
अगच्छद्वडवा भूत्वाऽऽच्छाद्य रूपमनिन्दिता
कुरूनथोत्तरान्गत्वा तृणान्येव चचार ह ॥ १७
द्वितीयायां तु संज्ञायां संज्ञेयमिति चिन्तयन् ।
आदित्यो जनयामास पुत्रमात्मसमं तदा १८

९

* विवेस्वतोऽथ संज्ञायाः श्राद्धदेवमनोर्भवः ।
अश्विनोश्चापि चक्रस्य जनुर्नवम ईर्यते ॥ १ ॥

वैवस्वतस्य मनोः विसर्गं कीर्तयिष्यामीत्युक्तं तदेवाह—**विवस्वानित्यादिना**। दाक्षायण्यां दक्षकन्यायाम् अदित्याम् त्वाष्ट्री त्वष्टुः पुत्री॥१॥ सुरेणुरिति संज्ञाया एव नामान्तरम् । भामिनी कोपना । भाविनीति पाठे शुद्धाचित्तेति ॥ २ ॥ दीप्तेन अत्युष्णेन भर्तृरूपेण ॥ ३ ॥ तद्रूपं तस्याः संज्ञायाः रूपं मण्डलस्थस्य तेजसा गात्रेषु दग्धम् ॥ ४ ॥ दाहे हेतुमाह—**न खल्विति द्वाभ्याम्**। भिक्षार्थम् आगतेन बुधेन गर्भगौरवाच्छीघ्रं भिक्षामप्रयच्छती अदितिः शप्ता तव गर्भोऽयं म्रियतामिति । तच्छ्रुत्वा व्याकुलामदितिं प्रति भार्यास्नेहात् कश्यपः स्वसामर्थ्यात् बुधशापं निवार्य अभाषत । अयं खलु इति निश्चयेन न मृतः अपि तु अण्डस्थ एवास्तीति तस्माददितेरज्ञानात् मम अण्डं मृतमित्येवंरूपात् विपरीतज्ञानात् अयं मार्तण्ड इत्युच्यते । मृतम् अण्डमस्येति मृताण्डं तस्माज्जातो **मार्तण्डः** शकन्ध्वादित्वात्पररूपम् ॥ ५ ॥ **तेज इति**। स एवं कश्यपमाहात्म्याज्जीवितोऽतितेजस्वी संज्ञाम् अतिसान्निध्यादत्यन्तं तापयामासेति भावः ॥ ६ ॥ प्रजापतीनाह—**मनुरिति**। मनुः श्राद्धदेवाख्यो यमश्च यमजौ यमलौ ॥ ८ ॥ विवर्णं विषमवर्णं दुःसहकारकं स्वां छायां स्वस्य प्रतिमां सवर्णां समानरूपाम् ॥ ९ ॥ छायासंज्ञामुवाचेति संबन्धः ॥ १० ॥ शाधि आज्ञापय ॥ ११ ॥ मह्यं मम ॥ १२ ॥ ते त्वया इदं मत्कृत्यं भगवते सूर्याय ॥ १३ ॥ तुभ्यं तव ॥ १४ ॥ व्रीडितेव लज्जितेव यतस्तपस्विनी आलोचनवती अनाकारिताया मम इहागमनं भर्तुस्त्यागश्चाकीर्तिकर इत्याशयः॥१५॥ आच्छाद्य गोपायित्वा ॥ १७ ॥

---

१ क. °वती मा० २ ग. संज्ञा नाम सुतपसा. ३ क. ग. भगवते त्वया. ४ ख. तु. * अयं श्लोकः कपुस्तके नास्ति ।

पूर्वजस्य मनोस्तात सदृशोऽयमिति प्रभुः।
सवर्णत्वान्मनोर्भूयः सावर्ण इति चोक्तवान्
मनुरेवाभवन्नाम्ना सावर्ण इति चोच्यते।
द्वितीयो यः सुतस्तस्याः स विज्ञेयः शनैश्चरः
संज्ञा तु पार्थिवी तात स्वस्य पुत्रस्य वै तदा।
चकाराभ्यधिकं स्नेहं न तथा पूर्वजेषु वै २१
मनुस्तस्या क्षमत्तत्तु
यमस्तस्या न चक्षमे।
तां स रोषाच्च बाल्याच्च
भाविनोऽर्थस्य वै [2]बलात्।
यदा संतर्जयामास
संज्ञां वैवस्वतो यमः॥ २२
तं शशाप ततः क्रोधात्सावर्णं जननी नृप।
चरणः पततामेष तवेति भृशदुःखिता॥ २३
यमस्तु तत्पितुः सर्वं प्राञ्जलिः प्रत्यवेदयत्।
भृशं शापभयोद्विग्नः संज्ञावाक्यप्रतोदितः २४
शापोऽयं विनिवर्तेत[3] प्रोवाच पितरं तदा।
मात्रा स्नेहेन सर्वेषु वर्तितव्यं सुतेषु वै॥ २५
सेयमस्मानपाहाय यवीयांसं बुभूषति।
तस्यां मयोद्यतः पादो न तु देहे निपातितः
बाल्याद्वा यदि वा मोहात्तद्भवान्क्षन्तुमर्हति
यस्मात्ते पूजनीयाऽहं लंघिताऽस्मि त्वया सुत
तस्मात्तवैष चरणः पतिष्यति न संशयः।
अपत्यं दुरपत्यं स्याच्चाम्बा कुजननी भवेत्॥
शप्तोऽहमस्मि लोकेश जनन्या तपतां वर।
तव प्रसादाच्चरणो न पतेन्मम गोपते॥ २९

विवस्वानुवाच।

असंशयं पुत्र महद्भविष्यत्यत्र कारणम्।
येन त्वामाविशत्क्रोधो धर्मज्ञं सत्यवादिनम्
न शक्यमन्यथा कर्तुं मया मातुर्वचस्तव।
कृमयो मांसमादाय यास्यन्ति धरणीतलम् ३१
तव पादान्महाप्राज्ञ ततस्त्वं प्राप्स्यसे सुखम्
कृतमेवं वचस्तथ्यं मातुस्तव भविष्यति॥ ३२
शापस्य परिहारेण त्वं च त्रातो भविष्यसि।
आदित्योऽथाब्रवीत्संज्ञां किमर्थं तनयेषु वै ३३
तुल्येष्वभ्यधिकः स्नेहः क्रियतेऽति पुनःपुनः।
सा तत्परिहरन्ती [4]तु नाचचक्षे विवस्वते ३४
आत्मानं सुसमाधाय योगात्तथ्यमपश्यत।
तां शप्तुकामो भगवान्नाशाय कुरुनन्दन॥ ३५
मूर्धजेषु [5]च जग्राह समयेऽतिगतेऽपि च।
सा तत्सर्वं यथावृत्तमाचचक्षे विवस्वते॥ ३६
विवस्वानथ तच्छ्रुत्वा क्रुद्धस्त्वष्टारमभ्यगात्
त्वष्टा तु तं यथान्यायमर्चयित्वा विभावसुम्
निर्दग्धुकामं रोषेण सान्त्वयामास वै तदा

त्वष्टोवाच।

तवातितेजसाविष्टमिदं रूपं न शोभते।
असहन्ती च तत्संज्ञा वने चरति शाड्वले ३८
द्रष्टा हि तां भवानद्य स्वां भार्यां शुभचारिणीम्
नित्यं तपस्यभिरतां वडवारूपधारिणीम् ३९
पर्णाहारां कृशां दीनां जटिलां ब्रह्मचारिणीम्
हस्तिहस्तपरिक्लिष्टां व्याकुलां पद्मिनीमिव।
श्लाघ्यां योगबलोपेतां योगमास्थाय गोपते ४०
अनुकूलं तु देवेश यदि स्यान्मम तन्मतम्।
रूपं निर्वर्तयाम्यद्य तव कान्तमरिन्दम॥ ४१
रूपं विवस्वतश्चासीत्तिर्यगूर्ध्वसमं तु वै।
तेनासौ संभृतो देवरूपेण तु विभावसुः॥ ४२

पूर्वस्य भ्रातुः समानवर्णत्वादयं सावर्ण इत्युक्तो न तु सवर्णाया अपत्यत्वादित्यर्थः॥ १९॥ पृथिवीति पूर्वोक्ता सुरेणुरेव संज्ञाख्या तस्या इयं प्रकृतिः पार्थिवी द्वितीया संज्ञा। अन्ये तु छायानिपातेन पृथिव्या उत्थितत्वात्पार्थिवीत्याहुः॥ २१॥ तत्तस्याः मनुः क्षमत् क्षान्तवान्। आर्षम् अडभावादि॥ २२॥ प्रतोदितः व्यथितः। विरेजित इति पाठे तापितः॥ २४॥ बुभूषति भूषयितुमिच्छति॥ २६॥ अभ्याधिकः स्नेहः कनीयसि। तत्संज्ञाकृत्यं परिहरन्ती गूहमाना॥ ३४॥ सुसमाधाय सुस्थिरं कृत्वा योगात् ध्यानात्॥ ३५॥ समये आ केशग्रहणात् आ शापाच्च नैनत्प्रकाशयिष्यामीति नियमे अतिगते अतिक्रान्ते सति॥ ३६॥ शाड्वले हरिततृणे॥ ३८॥ भवान् द्रष्टा द्रक्ष्यति॥ ३९॥ हस्तिहस्तेन गजशुण्डादण्डेन परिक्लिष्टां पद्मिनीमिव॥ ४०॥ तत् मदन्तःकरणस्थं मतम् अद्य तव रूपं कान्तं मनोहरं निर्वर्तयामि संपादयामीति॥ ४१॥ तेन पूर्वेण रूपेण संभृतः संपन्नः॥ ४२॥

---

१ एतदर्धं खपुस्तके नास्ति। २ क. ख. ०स्य गौरवात्। ३ ख. ०त स प्राह पि०। ४ क. स्म ५ क. ०षु निब०

तस्मात्त्वष्टुः स वै वाक्यं बहु मेने प्रजापतिः ।
समनुज्ञातवांश्चैव त्वष्टारं रूपसिद्धये ॥ ४३
ततोऽभ्युपगमात्त्वष्टा मार्तण्डस्य विवस्वतः ।
भ्रमिमारोप्य तत्तेजः शातयामास भारत ४४
ततो निर्भासितं रूपं तेजसा संहतेन वै ।
कान्तात्कान्ततरं द्रष्टुमधिकं शुशुभे तदा ४५
मुखे निर्वर्तितं रूपं तस्य देवस्य गोपतेः ।
ततः प्रभृति देवस्य मुखमासीत्तु लोहितम् ।
मुखरागं तु यत्पूर्वं मार्तण्डस्य मुखच्युतम् ४६
आदित्या द्वादशैवेह संभूता मुखसंभवाः ।
धातार्यमा च मित्रश्च वरुणोंऽशो भगस्तथा
इन्द्रो विवस्वान्पूषा च पर्जन्यो दशमस्तथा
ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः४८
हर्षं लेभे ततो देवो दृष्ट्वाऽऽदित्यान्स्वदेहजान्।
गन्धैः पुष्पैरलङ्कारैर्भास्वता मुकुटेन च ॥ ४९
एवं संपूजयामास त्वष्टा वाक्यमुवाच ह ।
गच्छ देव निजां भार्यां कुरूंश्चरति सोत्तरान्
वडवारूपमास्थाय वने चरति शाड्वले ।
स तथा रूपमास्थाय स्वभार्यारूपलीलया ५१
ददर्श योगमास्थाय स्वां भार्यां वडवां ततः ।
अधृष्यां सर्वभूतानां तेजसा नियमेन च ५२
वडवावपुषा राजंश्चरन्तीमकुतोभयाम् ।
सोऽश्वरूपेण भगवांस्तां मुखे समभावयत् ५३
मैथुनाय विचेष्टन्ती परपुंसोपशङ्कया ।
सा तन्निरवमच्छुक्रं नासिकायां विवस्वतः ५४
देवौ तस्यामजायेतामश्विनौ भिषजां वरौ
नासत्यश्चैव दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनाविति५५
मार्तण्डस्यात्मजावेतावष्टमस्य प्रजापतेः ।
संज्ञायां जनयामास वडवायां स भारत ।
तां तु रूपेण कान्तेन दर्शयामास भास्करः५६
सा च दृष्ट्वैव भर्तारं तुतोष जनमेजय ।
यमस्तु कर्मणा तेन भृशं पीडितमानसः ॥५७
धर्मेण रञ्जयामास धर्मराज इव प्रजाः ।
स लेभे कर्मणा तेन परमेण महाद्युतिः ॥ ५८
पितृणामाधिपत्यं च लोकपालत्वमेव च ।
मनुः प्रजापतिस्त्वासीत्सावर्णः स तपोधनः
भाव्यः सोऽनागते काले मनुः सावर्णिकेऽन्तरे
मेरुपृष्ठे तपो घोरमद्यापि चरति प्रभुः ॥ ६०
भ्राता शनैश्चरश्चास्य ग्रहत्वमुपलब्धवान् ।
नासत्यौ यौ समाख्यातौ स्वर्वैद्यौ तौ बभूवतुः
सेवतोऽपि तथा राजन्नश्वानां शांतिदोऽभवत्।
त्वष्टा तु तेजसा तेन विष्णोश्चक्रमकल्पयत्६२
तदप्रतिहतं युद्धे दानवान्तचिकीर्षया ।
यवीयसी तयोर्या तु यमी कन्या यशस्विनी ॥
अभवत्सा सरिच्छ्रेष्ठा यमुना लोकभाविनी ।
मनुरित्युच्यते लोके सावर्ण इति चोच्यते६४
द्वितीयो यः सुतस्तस्य मनोर्भ्राता शनैश्चरः ।
ग्रहत्वं स च लेभे वै सर्वलोकाभिपूजितम् ।
य इदं जन्म देवानां शृणुयाद्वापि धारयेत् ।
आपद्भ्यः स विमुच्येत प्राप्नुयाच्च महद्यशः ६६

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे वैवस्वतोत्पत्तौ
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

भ्रमिं भ्रामणयन्त्रम् आरोप्य रूपं शातयामास तनूकृतवान् घृष्टवानित्यर्थः ॥ ४४ ॥ निर्भासितं प्रकटीकृतम् । असंहतेन पृथक्कृतेन तेजसा हेतुना संहतेनेति स्पष्टार्थः ॥ ४५ ॥ निर्वर्तितं भ्रामणयोगाग्निकषणेन सम्पादितम् ॥ ४६ ॥ स्वभार्यारूपलीलया भार्यायै अनुरूपा लीला अश्वरूपेण सञ्चरणम् ॥ ५१ ॥ समभावयत् सङ्गमकरोत् ॥ ५३ ॥ विचेष्टन्ती मैथुनप्रातिकूल्यं चेष्टां कुर्वाणा । परपुंसोपशङ्कया शुक्रं निरवमत् ॥ ५४ ॥ तेन भ्रातुः मातृशापजक्लेशेन ममाप्येवं मा भूदिति धर्ममेवाश्रयदित्यर्थः ॥ ५७ ॥ तयोर्मनुयमयोः ॥ ६३ ॥ देवानां यमादीनामश्विनोश्च ॥ ६६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे टीकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

ऐलोत्पत्तिवर्णनम्।

१०

वैशम्पायन उवाच।
मनोर्वैवस्वतस्यासन्पुत्रा वै नव तत्समाः।
इक्ष्वाकुश्चैव नाभागो धृष्णुः शर्यातिरेव च १
नरिष्यंश्च तथा प्रांशुर्नाभागारिष्टसप्तमाः।
करूषश्च पृषध्रश्च नवैते भरतर्षभ ॥ २
अकरोत्पुत्रकामस्तु मनुरिष्टिं प्रजापतिः।
मित्रावरुणयोस्तात पूर्वमेव विशांपते ॥ ३
अनुत्पन्नेषु नवसु पुत्रेष्वेतेषु भारत।
तस्यां तु वर्तमानायामिष्ट्यां भरतसत्तम ४
मित्रावरुणयोरंशे मुनिराहुतिमाजुहोत्।
आहुत्यां हूयमानायां देवगन्धर्वमानुषाः ५
तुष्टिं तु परमां जग्मुर्मुनयश्च तपोधनाः।
अहोऽस्य तपसो वीर्यमहोऽस्य श्रुतमद्भुतम्६
तत्र दिव्याम्बरधरा दिव्याभरणभूषिता।
दिव्यसंहनना चैव इला जज्ञे इति श्रुतिः ७
तामिलेत्येव होवाच मनुर्दण्डधरस्तदा।
अनुगच्छस्व मां भद्रे तमिला प्रत्युवाच ह।
धर्मयुक्तमिदं वाक्यं पुत्रकामं प्रजापतिम् ॥ ८
इलोवाच।
मित्रावरुणयोरंशे
जाताऽस्मि वदतां वर।
तयोः सकाशं यास्यामि
न मां धर्मो हतोऽवधीत् ॥ ९
सैवमुक्त्वा मनुं देवं मित्रावरुणयोरिला
गत्वान्तिकं वरारोहा प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत्
अंशेऽस्मि युवयोर्जाता
देवौ किं करवाणि वाम्।
मनुना चाहमुक्ता वै
अनुगच्छस्व मामिति ॥ ११
तां तथावादिनीं साध्वी-
मिलां धर्मपरायणाम्।
मित्रश्च वरुणश्चोभा-
वूचतुर्यन्निबोध तत् ॥ १२
अनेन तव धर्मेण प्रश्रयेण दमेन च।
सत्येन चैव सुश्रोणि प्रीतौ स्वो वरवर्णिनि ॥
आवयोस्त्वं महाभागे
ख्यातिं कन्येति यास्यसि।
मनोर्वंशधरः पुत्र-
स्त्वमेव च भविष्यसि ॥ १४
सुद्युम्न इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु शोभने।
जगत्प्रियो धर्मशीलो मनोर्वंशविवर्धनः १५
निवृत्ता सा तु तच्छ्रुत्वा गच्छंती पितुरंतिकम्
बुधेनान्तरमासाद्य मैथुनायोपमन्त्रिता ॥१६
सोमपुत्राद्बुधाद्राजंस्तस्यां जज्ञे पुरूरवाः।
जनयित्वा सुतं सा तमिला सुद्युम्नतां गता १७
सुद्युम्नस्य तु दायादास्त्रयः परमधार्मिकाः।
उत्कलश्च गयश्चैव विनताश्वश्च भारत १८
उत्कलस्योत्कला राजन्विनताश्वस्य पश्चिमा
दिक्पूर्वा भरतश्रेष्ठ गयस्य तु गया पुरी ॥ १९
प्रविष्टे तु मनौ तात दिवाकरमरिंदम।
दशधा तद्धत्क्षत्रमकरोत्पृथिवीमिमाम् २०
यूपाङ्किता वसुमती यस्येयं सवनाकरा।
इक्ष्वाकुर्ज्येष्ठदायादो मध्यदेशमवाप्तवान् ॥ १२

१०
मनोर्वै श्राद्धदेवस्य सन्ततिर्दशधा तथा।
सौम्यात्तद्दंशभेदश्च दशमोऽध्याय इष्यते ॥१॥

मनोरिति। तत्समाः मनुतुल्याः ॥ १ ॥ नाभागारिष्ट इत्यत्र दिष्ट इत्यपि पठन्ति। "नाभानेदिष्ठं वै मानवम्" इति श्रुतेः। नाभानेदिष्ट इति पाठः प्रामाणिकः ॥ २ ॥ प्रजापतिर्मनुः ॥ ३ ॥ इला तन्नाम्नी कन्या ॥ ७ ॥ दण्डधरो राजा, भद्रे माम् अनुगच्छस्वेति तामिलामुवाचेति पूर्वेण संबन्धः। तं मनुम् इला प्रत्युवाचेत्युत्तरेण संबध्यते॥८॥ मानवी घृतपदी मैत्रावरुणीति मन्त्रलिङ्गादिलाया उभयसंबन्धो घटते। तत्राद्यमाह-**आवयोरिति**। द्वितीयमाह-**मनोरिति** ॥१४॥ तत् मित्रावरुणयोर्वाक्यं श्रुत्वा पितुर्मनोः ॥१६॥ **प्रविष्ट इति**। मनौ सूर्यं प्रविष्टे पुत्रान् उत्पाद्य त्यक्ताधिकारे सति इक्ष्वाकुप्रभृतयो दश मनोः पुत्राः पृथिवीं दशधा विभज्य गृहीतवन्तः ॥ २० ॥

---

१ क. °रस्तथा। २ क. इंद्रो वा°। ३ ख. °शकरः पु.°। ४ क. वीर्यवान्।

कन्याभावाच्च सुद्युम्नो नैनं गुणमवाप्तवान् ।
वसिष्ठवचनाच्चासीत्प्रतिष्ठाने महात्मनः ॥२२
प्रतिष्ठा धर्मराजस्य सुद्युम्नस्य कुरूद्वह ।
तत्पुरूरवसे प्रादाद्राज्यं प्राप्य महायशाः २३
सुद्युम्नः कारयामास प्रतिष्ठाने नृपक्रियाम् ।
*उत्कलस्य त्रयः पुत्रास्त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ।
धृष्टकश्चाम्बरीषश्च दण्डश्चेति सुतास्त्रयः ॥२४
यश्चकार महात्मा वै दण्डकारण्यमुत्तमम् ।
वनं तल्लोकविख्यातं तापसानामनुत्तमम् २५
तत्र प्रविष्टमात्रस्तु नरः पापात्प्रमुच्यते ।
सुद्युम्नश्च दिवं यात ऐलमुत्पाद्य भारत ॥ २६
मानवेयो महाराज स्त्रीपुंसोर्लक्षणैर्युतः ।
धृतवान्य इलेत्येवं सुद्युम्नश्चातिविश्रुतः ॥ २७
नरिष्यतः शकाः पुत्रा नाभागस्य तु भारत ।
अम्बरीषोऽभवत्पुत्रः पार्थिवर्षभसत्तमः ॥ २८
धृष्णोस्तु धार्ष्टकं क्षत्रं रणधृष्टं बभूव ह ।
करूषस्य तु कारूषाः क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः २९
सहस्रं क्षत्रियगणो विक्रान्तः सम्बभूव ह ।
नाभागारिष्टपुत्राश्च क्षत्रिया वैश्यतां गताः ३०
प्रांशोरेकोऽभवत्पुत्रः शर्यातिरिति विश्रुतः ।
नरिष्यतस्य दायादो राजा दण्डधरो दमः ।×
शर्यातेर्मिथुनं चासीदानर्तो नाम विश्रुतः ३१
पुत्रः कन्याः सुकन्याख्या
या पत्नी च्यवनस्य ह ।
आनर्तस्य तु दायादो
रैवो नाम महाद्युतिः ॥ ३२
आनर्तविषयश्चासीत्पुरी चास्य कुशस्थली ।
रेवस्य रैवतः पुत्रः ककुद्मी नाम धार्मिकः ३३
ज्येष्ठः पुत्रशतस्यासीद्राज्यं प्राप्य कुशस्थलीम्
स कन्यासहितः श्रुत्वा गांधर्वं ब्रह्मणोऽन्तिके
मुहूर्तभूतं देवस्य गतं बहुयुगं प्रभो ।
आजगाम युवैवाथ स्वां पुरीं यादवैर्वृताम् ३५
कृतां द्वारवतीं नाम्ना बहुद्वारां मनोरमाम् ।
भोजवृष्ण्यन्धकैर्गुप्तां वासुदेवपुरोगमैः ॥ ३६
ततः स रैवतो ज्ञात्वा यथातत्त्वमरिंदम ।
कन्यां तां बलदेवाय सुव्रतां नाम रेवतीम् ३७
दत्त्वा जगाम शिखरं मेरोस्तपासि संस्थितः ।
रेमे रामोऽपि धर्मात्मा रेवत्या सहितः सुखी

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि ऐलोत्पत्तिवर्णनं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

धुंधुवधवर्णनम् ।

११

जनमेजय उवाच ।
कथं बहुयुगे काले समतीते द्विजोत्तम ।
न जरा रेवतीं प्राप्ता रैवतं च ककुद्मिनम् १
मेरुं गतस्य वा तस्य शार्यातेः संततिः कथम्
स्थिता पृथिव्यामद्यापि श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः

सुद्युम्न एनं गुणं मध्यदेशराजत्वं वसिष्ठानुग्रहात्तु सुद्युम्नोऽपि तत्समीपदेशे राज्यं लेभे इत्याह—**वसिष्ठेति** । प्रतिष्ठाने प्रयागैकदेशे ॥ २२ ॥ अवस्थितिः ॥ २३ ॥ नृपक्रियां राज्यं कारयामास पुरूरवसः सुताः॥२४॥ दण्डो यच्छब्दार्थः ॥ २५ ॥ नरिष्यन्नाभागौ मनोः पञ्चमद्वितीयौ पुत्रौ ॥ २८॥ धृष्णोः तृतीयस्य ॥ २९ ॥ आनर्तो विषयो द्वारकादेशः कुशस्थली द्वारवती ॥ ३३ ॥ युवैव तत्र जरादिपरिणामाभावात् ॥ ३५ ॥ इति हरिवंशे टीकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

शर्यातेरन्वयाख्यानं पूर्वं धुन्धुकमारणम् ।
उक्तमेकादशे विष्णोरुत्तंकस्य प्रसादजम् ॥१॥

कथमिति । जन्मवतः परिणामावश्यंभावात्कथं तयोर्जराया अप्राप्तिरिति प्रश्नः॥१॥ शर्यातिप्रपौत्रस्य रैवतस्य॥२

१ ख. °वा तु सु° २ ख. °म्नस्तु दि° ३ ख °त्येवं सु ° ४ ख. ° त्र रणे धृ° ५ घ. देवो ना° ६ क. ख. °तं वा क°
* इदं पद्यार्धं क्वचिन्नास्ति । × करूषस्येत्यारभ्य ' दण्डधरो दमः ' इत्यन्तं सार्धश्लोकद्वयं ख. पुस्तके नास्ति ।

वैशम्पायन उवाच।

न जरा क्षुत्पिपासे वा न मृत्युर्भरतर्षभ।
ऋतुचक्रं न भवति ब्रह्मलोके सदाऽनघ ॥ ३
ककुद्मिनस्तु तं लोकं रैवतस्य गतस्य ह।
हृता पुण्यजनैस्तात राक्षसैः सा कुशस्थली ४
तस्य भ्रातृशतं चासीद्धार्मिकस्य महात्मनः।
तद्वध्यमानं रक्षोभिर्दिशः प्राद्रवदच्युतम् ॥ ५
विद्रुतस्य तु राजेन्द्र तस्य भ्रातृशतस्य वै।
तेषां तु ते भयाक्रान्ताः क्षत्रियास्तत्र तत्र ह ६
अन्ववायस्तु सुमहांस्तत्र तत्र विशांपते।
येषामेते महाराज शार्याता इति विश्रुताः॥ ७
क्षत्रिया भरतश्रेष्ठ दिक्षु सर्वासु धार्मिकाः।
सर्वशः पर्वतगणान्प्रविष्टाः कुरुनन्दन ॥ ८
नाभागारिष्टपुत्रौ द्वौ वैश्यौ ब्राह्मणतां गतौ।
करूषस्य च कारूषाः क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः ९
*प्रांशोरेकोऽभवत्पुत्रः प्रजातिरिति नः श्रुतम्
पृषध्रो हिंसयित्वा तु गुरोर्गां जनमेजय ॥ १०
शापाच्छूद्रत्वमापन्नो नवैते परिकीर्तिताः।
वैवस्वतस्य तनया मनोर्वै भरतर्षभ ॥ ११
क्षुवतश्च मनोस्तात इक्ष्वाकुरभवत्सुतः।
तस्य पुत्रशतं त्वासीदिक्ष्वाकोर्भूरिदक्षिणम्
तेषां विकुक्षिर्ज्येष्ठस्तु विकुक्षित्वादयोधताम्।
प्राप्तः परमधर्मज्ञः सोऽयोध्याधिपतिः प्रभुः१३
शकुनिप्रमुखास्तस्य पुत्राः पञ्चाशदुत्तमाः।
उत्तरापथदेशस्था रक्षितारो महीपते ॥ १४
चत्वारिंशदथाष्टौ च दक्षिणस्यां तथा दिशि।
शशादप्रमुखाश्चान्ये रक्षितारो विशांपते ॥१५
इक्ष्वाकुस्तु विकुक्षिं वै अष्टकायामथादिशत्।
मांसमानय श्राद्धार्थं मृगान्हत्वा महाबल १६
श्राद्धकर्मणि चोद्दिष्टे अकृते श्राद्धकर्मणि।
भक्षयित्वा शशं तात शशादो मृगयां गतः१७
इक्ष्वाकुणा परित्यक्तो वसिष्ठवचनात्प्रभुः।
इक्ष्वाकौ संस्थिते तात शशादः पुरमावसत्१८
शशादस्य तु दायादः ककुत्स्थो नाम वीर्यवान्
इन्द्रस्य वृषभूतस्य ककुत्स्थोऽजयतासुरान्१९
पूर्वं देवासुरे युद्धे ककुत्स्थस्तेन हि स्मृतः।
अनेनास्तु ककुत्स्थस्य पृथुरानेनसः स्मृतः॥ २०
विष्टराश्वः पृथोः पुत्रस्तस्मादार्द्रस्त्वजायत।
आर्द्रस्य युवनाश्वस्तु श्रावस्तस्य तु चात्मजः
जज्ञे श्रावस्तको राजा श्रावस्ती येन निर्मिता
श्रावस्तस्य तु दायादो बृहदश्वो महायशाः२२
कुवलाश्वः सुतस्तस्य राजा परमधार्मिकः।
यः स धुन्धुवधाद्राजा धुन्धुमारत्वमागतः२३

जनमेजय उवाच।

धुन्धोर्वधमहं ब्रह्मञ्छ्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः
यदर्थं कुवलाश्वः सन्धुन्धुमारत्वमागतः ॥ २४

वैशम्पायन उवाच।

कुवलाश्वस्य पुत्राणां शतमुत्तमधन्विनाम्।
सर्वे विद्यासु निष्णाता बलवन्तो दुरासदाः
बभूवुर्धार्मिकाः सर्वे यज्वानो भूरिदक्षिणाः
कुवलाश्वं सुतं राज्ये बृहदश्वो न्ययोजयत्२६
पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु वनं राजा समाविशत्।
तमुत्तङ्कोऽथ विप्रर्षिः प्रयान्तं प्रत्यवारयत् २७

उत्तङ्क उवाच।

भवता रक्षणं कार्यं तत्तावत्कर्तुमर्हसि।
निरुद्विग्नस्तपश्चर्तुं न हि शक्नोमि पार्थिव ॥२८
त्वया हि पृथिवी राजन्रक्ष्यमाणा महात्मना
भविष्यति निरुद्विग्ना नारण्यं गन्तुमर्हसि।

उत्तरमाह-**न जरेति**। जठराग्निप्रभावेण क्षुधादयो भवन्ति। तत्पाचिताम्नेन परिणामान्तरं जायते। पूर्वपरिणामश्च नश्यति। ततो जरा प्रवर्तते। अग्नेश्च प्रवर्तकः कालः सूर्यादिनिर्वर्त्यः ब्रह्मलोके तु सूर्याद्यभावान्न तन्मूलकाः कालाग्निक्षुज्जरा इत्यर्थः ॥३॥ वैश्यौ वैश्यायामुत्पन्नत्वात् 'मातृजातयः पुत्राः स्युः' इति वचनात्। ब्राह्मणताम् उपशान्ति गतौ ॥१९॥ क्षुवतः क्षुतं कुर्वतः॥१२॥ विकुक्षित्वात् विपुलकुक्षित्वात् अयोधताम् अप्रतियोधनाम् ॥ १३ ॥ **श्राद्धेति**। एतेन यदर्थं यदुद्दिष्टं तस्मै तददत्वाऽन्यत्र विनियुज्यते चेद्दोषाय भवतीति दर्शितम्। मृगयां गतः मृगयात आगत एव इक्ष्वाकुणा परित्यक्त इत्युत्तरेणान्वयः॥१७॥वसिष्ठवचनात् हविरिदमुच्छिष्टं न पितृयोग्यमित्येवंरूपात् संस्थिते मृते॥१८॥ ककुत्स्कन्धः तत्र तिष्ठतीति ककुत्स्थः॥१९॥श्रावस्तीं पुरीं ॥२२॥ रक्षणम् अस्माकमिति शेषः ॥२८॥

---

१ क. ख. 'पासा वा' २ ग. खे' ३ भार' ४ ख. विश्रुताः ५ ख. नव ते प' ६ क. ख. क्षुवनन्तु. ७ ख. 'नोः पुत्र इ' ८ क. ख. 'वततः। ९ ख. 'तं चासी' १० ख. विशांपते। ११ क. ख. वशातिप्र' १२ ख' मृगं ह' १३ ख. 'दिष्टमकृ' १४ ख' 'शादस्तमथाव' १५ आर्द्रागके इ० पा० १६ ख. 'श्वं पिता रा' *प्रांशोरेक इति पद्यार्थं ख. पुस्तके नास्ति।

पालने हि महान्धर्मः प्रजानामिह दृश्यते ।
न तथा दृश्यतेऽरण्ये मा तेऽभूद्बुद्धिरीदृशी
ईदृशो न हि राजेंद्र धर्मः क्वचन दृश्यते ।
प्रजानां पालने यो वै पुरा राजर्षिभिः कृतः ।
रक्षितव्याः प्रजा राज्ञा तास्त्वं रक्षितुमर्हसि
×ममाश्रमसमीपे हि समेषु मरुधन्वसु ।
समुद्रो वालुकापूर्ण उज्जानक इति श्रुतः ।
देवतानामवध्यश्च महाकायो महाबलः ॥ ३२
अन्तर्भूमिगतस्तत्र वालुकान्तर्हितो महान् ।
राक्षसस्य मधोः पुत्रो धुन्धुर्नामा महासुरः ।
शेते लोकविनाशाय तप आस्थाय दारुणम् ३३
संवत्सरस्य पर्यन्ते स निश्वासं प्रमुञ्चति ।
यदा तदा भूश्चलति सशैलवनकानना ॥ ३४
तस्य निःश्वासवातेन रज उद्धूयते महत ।
आदित्यपथमावृत्य सप्ताहं भूमिकम्पनम् ॥ ३५
सविस्फुलिङ्गं साङ्गारं सधूममतिदारुणम् ।
तेन तात न शक्नोमि तस्मिन्स्थातुं स्वकाश्रमे
तं मारय महाकायं लोकानां हितकाम्यया ।
लोकाः स्वस्था भवन्त्यद्य तस्मिन्विनिहतेऽसुरे
त्वं हि तस्य वधायैकः समर्थः पृथिवीपते ।
विष्णुना च वरो दत्तो मह्यं पूर्वयुगेऽनघ ३८
यस्त्वं महासुरं रौद्रं हनिष्यसि महाबलम् ।
तस्य त्वं वरदानेन तेज आप्याययिष्यसि ३९
न हि धुन्धुर्महातेजास्तेजसाऽल्पेन शक्यते ।
निर्दग्धुं पृथिवीपाल स हि वर्षशतैरपि ।
वीर्यं हि सुमहत्तस्य देवैरपि दुरासदम् ॥ ४०
स एवमुक्तो राजर्षिरुत्तङ्केन महात्मना ।
कुवलाश्वं सुतं प्रादात्तस्मै धुन्धुनिवारणे ४१

बृहदश्व उवाच ।

भगवन्न्यस्तशस्त्रोऽहमयं तु तनयो मम ।
भविष्यति द्विजश्रेष्ठ धुन्धुमारो न संशयः ४२
स तं व्यादिश्य तनयं राजर्षिर्धुन्धुमारणे ।
जगाम पर्वतायैव तपसे संशितव्रतः ॥ ४३
कुवलाश्वस्तु पुत्राणां शतेन सह पार्थिवः ।
प्रायादुत्तङ्कसहितो धुन्धोस्तस्य विनिग्रहे ४४
तमाविशत्तदा विष्णुर्भगवांस्तेजसा प्रभुः ।
उत्तङ्कस्य नियोगाद्वै लोकस्य हितकाम्यया
तस्मिन्प्रयाते दुर्धर्षे दिवि शब्दो महानभूत् ।
एषं श्रीमानवध्योऽद्य धुन्धुमारो भविष्यति ४६
दिव्यैर्माल्यैश्च तं देवाः समंतात्समवाकिरन्
देवदुन्दुभयश्चापि प्रणेदुर्भरतर्षभ ॥ ४७
स गत्वा जयतां श्रेष्ठस्तनयैः सह वीर्यवान् ।
समुद्रं खानयामास वालुकार्णवमव्ययम् ४८
नारायणेन कौरव्य तेजसाऽऽप्यायितः स वै
बभूव स महातेजा भूयो बलसमन्वितः ॥ ४९
तस्य पुत्रैः खनद्भिस्तु वालुकान्तर्हितस्तदा ।
धुन्धुरासादितो राजन्दिशमावृत्य पश्चिमाम्
मुखजेनाग्निना क्रोधाल्लोकानुद्वर्तयन्निव ।
वारि सुस्राव वेगेन महोदधिरिवोदये ॥ ५१ ॥
सोमस्य भरतश्रेष्ठ धारोर्मिकलिलं महत् ।
तस्य पुत्रशतं दग्धं त्रिभिरूनं तु रक्षसा ॥ ५२
ततः स राजा कौरव्य राक्षसं तं महाबलम् ।
आससाद महातेजा धुंधुं धुंधुनिबर्हणः ॥ ५३ ॥
तस्य वारिमयं वेगमापीय स नराधिपः ।
योगी योगेन वह्निं च शमयामास वारिणा ।
निहत्य तं महाकायं बलेनोदकराक्षसम् ।
उत्तङ्कं दर्शयामास कृतकर्मा नराधिपः ॥ ५५
उत्तङ्कस्तु वरं प्रादात्तस्मै राज्ञे महात्मने ।
ददौ तस्याक्षयं वित्तं शत्रुभिश्चापराजयम् ५६
धर्मे रतिं च सततं स्वर्गवासं तथाऽक्षयम् ।
पुत्राणां चाक्षयाँल्लोकान्स्वर्गे ये रक्षसा हताः

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि धुन्धुवधे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

समेषु पर्वताद्यभावान्निम्नोन्नतवर्जितेषु मरुषु निर्जलेषु धन्वसु अल्पोदकेषु उज्जानकः जनस्य समूहो जानकं तद्रहित उज्जानकः । उज्जालकेति पाठे जलसमूहवार्जितः ॥ ३२ ॥ निवारणे विनाशे निमित्ते ॥ ४१ ॥ वालुकार्णवं वालुकापूर्णमुदकमयम् । वालुकापूर्णमिति गौडाः ॥ ४८ ॥ मुखजेनाग्निना तस्य पुत्रशतं दग्धमित्युत्तरेण संबन्धः । स च वारि सुस्राव स्वदेहजलेन भुवमाप्लावितवानित्यर्थः ॥ ५१ ॥ इति हरिवंशे टीकायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

× त्वया हि पृथिवीत्यारभ्य रक्षितुमर्हसीत्यन्तं सार्धं श्लोकत्रयं क. ख. पुस्तकयोर्नास्ति । १ ख. 'पे वै स' २ क. धुन्धुर्नाम्ना सुदारुणः, ख. धुन्धुर्नाम म' ३ ख. 'सं विमु' ४ ख. ' ते त्वया । ५ ख. यस्तं म' ६ क. जयिष्यति म' ख. हनिष्यति म' । ७ क. ख. 'ल दिव्यवर्षश' ८ ख. निबर्हणे । ९ ख. 'स्य निबर्हणे । १० एष श्रीमान्नृपसुतो धुन्धुमार इ. पा. ११ ख. 'य श्चैव प्र. १२ ख. 'कापूर्णम' । १३ ख. 'तस्तदा । १४ 'द्भिश्च । १५ ख. 'गमपिबत्स'

गालवोत्पत्तिवर्णनम् ।

१२

वैशम्पायन उवाच ।
तस्य पुत्रास्त्रयः शिष्टा दृढाश्वो ज्येष्ठ उच्यते
चन्द्राश्वकपिलाश्वौ तु कुमारौ द्वौ कनीयसौ
धौन्धुमारिर्दृढाश्वस्तु हर्यश्वस्तस्य चात्मजः ।
हर्यश्वस्य निकुम्भोऽभूत्क्षत्रधर्मरतः सदा ॥ २
संहताश्वो निकुम्भस्य पुत्रो रणविशारदः ।
अ[1]कृशाश्वः कृशाश्वश्च संहताश्वसुतौ नृप ॥ ३
तस्य[2] हैमवती कन्या सतां माता दृषद्वती ।
विख्याता त्रिषु लोकेषु पुत्रश्चास्याः प्रसेनजित्
लेभे प्रसेनजिद्भार्यां गौरीं नाम पतिव्रताम् ।
अभिशप्ता तु सा भर्त्रा नदी वै बाहुदाऽभवत्
तस्याः पुत्रो महानासीद्युवनाश्वो महीपतिः ।
मान्धाता युवनाश्वस्य त्रिलोकविजयी सुतः ६
तस्य चैत्ररथी भार्या शशबिन्दोः सुताऽभवत्
साध्वी बिन्दुमती नाम रूपेणासदृशी भुवि ७
पतिव्रता च ज्येष्ठा च भ्रातॄणामयुतस्य सा ।
तस्यामुत्पादयामास मान्धाता द्वौ सुतौ नृप ८
पुरुकुत्सं च धर्मज्ञं मुचुकुन्दं च धार्मिकम् ।
पुरुकुत्ससुतस्त्वासीत्त्रसद्दस्युर्महीपतिः ॥ ९
नर्मदायामथोत्पन्नः संभूतस्तस्य चात्मजः ।
संभूतस्य तु दायादः सुधन्वा नाम पार्थिवः १०
सुधन्वनः सुतश्चासीत्त्रिधन्वा रिपुमर्दनः ।
रा[3]ज्ञस्त्रिधन्वनस्त्वासीद्विद्वांस्त्रय्यारुणः सुतः
तस्य सत्यव्रतो नाम कुमारोऽभून्महाबलः ।
पाणिग्रहणमन्त्राणां विघ्नं चक्रे सुदुर्मतिः १२
येन भार्याऽऽहृता पूर्वं कृतोद्वाहा परस्य वै ।
बाल्यात्कामाच्च मोहाच्च संहर्षाच्चापलेन च १३
जहार कन्यां कामात्स कस्यचित्पुरवासिनः
अधर्मशंकुना तेन राजा त्रैय्यारुणोऽत्यजत् १४
अपध्वंसेति बहुशो वदन्क्रोधसमन्वितः ।
पितरं सोऽब्रवीत्त्यक्तः क्व गच्छामीति वै मुहुः
पिता त्वेनमथोवाच श्वपाकैः सह वर्तय ।
नाहं पुत्रेण पुत्रार्थी त्वयाद्य कुलपांसन ॥ १६
इत्युक्तः स निराक्रामन्नगराद्वचनात्पितुः ।
न च तं वारयामास वसिष्ठो भगवानृषिः १७
स तु सत्यव्रतस्तात श्वपाकावसथान्तिके ।
पित्रा त्यक्तोऽवसद्वीरः पिता तस्य वनं ययौ
ततस्तस्मिंस्तु विषये नावर्षत्पाकशासनः ।
समा द्वादश राजेन्द्र तेनाधर्मेण वै तदा १९
दारांस्तु तस्य विषये विश्वामित्रो महातपाः ।
संन्यस्य सागरानूपे चचार विपुलं तपः ॥ २०
तस्य पत्नी गले बद्ध्वा मध्यमं पुत्रमौरसम् ।
शेषस्य भरणार्थाय व्यक्रीणाद्गोशतेन वै २१
तं तु बद्धं गले दृष्ट्वा विक्रीयन्तं नृपात्मजः ।
महर्षिपुत्रं धर्मात्मा मोक्षयामास भारत ॥ २२
सत्यव्रतो महाबाहुर्भरणं तस्य चाकरोत् ।
विश्वामित्रस्य तुष्ट्यर्थमनुकम्पार्थमेव च ॥ २३
सोऽभवद्गालवो नाम गलबन्धान्महातपाः ।
महर्षिः कौशिकस्तात तेन वीरेण मोक्षितः २४

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि गालवोत्पत्तौ द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१२

सगरान्तो दृढाश्वादिर्वंशो द्वादश ईरितः ।
विश्वामित्रकुटुम्बादिभरणं च त्रिशङ्कुतः ॥१

तस्य धुन्धुमारस्य ॥१॥ तस्य संहताश्वस्य दारा हैमवती हिमवतः कन्या । अस्यां प्रसेनजित् जात इति शेषः ॥४॥ पाणीति । मन्त्राणां नावेहि संवहावहै सह रेतो दधावहै पुंसे पुत्राय वेत्तवै इत्याद्यर्थानां विघ्नं प्रतिबन्धं चक्रे॥१२॥परस्परेण पूर्वं कृतोद्वाहा ऊढा कन्या स्वभार्या कृतेत्यन्वयः । "सखा सप्तपदी भव" इत्यन्तिममन्त्रान्ते भार्यात्वमुत्पद्यते न ततः प्राक् अतस्तां प्रागेव जहार संहर्षादभिनिवशात् ॥ १३ ॥ अधर्मशङ्कुना पापरूपेण कीलेन विद्धत्वात्तम् अत्यजत् ॥ १४ ॥ हे अपध्वंस विलोमजेति वदन् संबोधयन् ॥१५॥ वर्तय वस ॥ १६ ॥ तम् एवं वदन्तं पितरम् ॥ १७ ॥ चाण्डालगृहसमीपे ॥ १८ ॥ पाकशासन इन्द्रः तेनाधर्मेण विप्रविवाहविघ्नजेन पितृक्षोभेण न तु राज्ञः प्रजात्यागेन प्रव्रजतो विरक्तस्य दोषाभावात् तस्मिन्नपरितोषो यः पितुरासीदित्यादिशेषग्रन्थाच्च ॥ १९ ॥ तस्य त्रिशंकोर्विषये देशे संन्यस्य न्यासरूपेण स्थापयित्वा ॥ २० ॥ शेषस्य कुटुम्बस्य ॥ २१ ॥ विक्रीयन्तं विक्रीयमाणम् ॥ २२ ॥ यस्माद्गले बद्धः अतो गालव इति ॥ २४ ॥ इति हरिवंशे टीकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१ ख. °शाश्वकृशाश्वौ तु सं° २ क. ख. °स्य च दा° ३ क. पुत्रास्त्रिधन्विनस्त्वासीद्विद्वांस्त्रय्यारुणः प्रभुः । ४ ख. °ज्ञास्त्रिधर्मिणश्चासी° ५ क. ख. °क्रे स दु° ६ ख. °ता च तमथो° ७ °ताप्यस्य व° ८ ख. विक्रयार्थे नृ°

त्रिशंकुचरितकथनम् ।

१३

वैशम्पायन उवाच
सत्यव्रतस्तु भक्त्या च कृपया च प्रतिज्ञया
विश्वामित्रकलत्रं तद्बभार विनये स्थितः[1] ॥ १ ॥
हत्वा मृगान्वराहांश्च महिषांश्च वनेचरान् ।
विश्वामित्राश्रमाभ्याशे मांसं वृक्षे[2] बबन्ध सः २
उपांशुव्रतमास्थाय दीक्षां द्वादशवार्षिकीम् ।
पितुर्नियोगादवसत्तस्मिन्वनगते नृपे ॥ ३ ॥
अयोध्यां चैव राष्ट्रं च तथैवान्तःपुरं मुनिः ।
याज्योपाध्यायसंबन्धाद्वसिष्ठः पर्यरक्षत ॥ ४ ॥
सत्यव्रतस्तु बाल्याच्च[3]
भाविनोऽर्थस्य वा बलात् ।
वसिष्ठेऽभ्यधिकं मन्युं
धारयामास वै तदा ॥
पित्रा तु[4] तं तदा राष्ट्रात्त्यज्यमानं स्वमात्मजम् ।
न वारयामास मुनिर्वसिष्ठः कारणेन ह ॥ ६
पाणिग्रहणमन्त्राणां निष्ठा स्यात्सप्तमे पदे[5] ।
न च सत्यव्रतस्तस्य तमुपांशुमबुध्यत ॥ ७ ॥
जानन्धर्मं[6] वसिष्ठस्तु न मां त्रातीति भारत ।
सत्यव्रतस्तदा[7] रोषं वसिष्ठे मनसाऽकरोत् ॥ ८
गुणबुद्ध्या तु भगवान्वसिष्ठः कृतवांस्तथा ।
न च सत्यव्रतस्तस्य तमुपांशुमबुध्यत ॥ ९ ॥
तस्मिन्नपरितोषो यः पितुरासीन्महात्मनः ।
तेन द्वादश वर्षाणि नावर्षत्पाकशासनः ॥ १०
तेन त्विदानीं वहता दीक्षां तां दुर्वहां भुवि ।
कुलस्य निष्कृतिस्तात कृता सा वै भवेदिति
न तं वसिष्ठो भगवान्पित्रा त्यक्तं न्यवारयत् ।
अभिषेक्ष्याम्यहं पुत्रमस्येत्येवं मतिर्मुनेः ॥ १२ ॥
स तु द्वादशवर्षाणि दीक्षां तामुद्वहद्बली ।
उपांशुव्रतमास्थाय महत्सत्यव्रतो नृप ॥* १३
अविद्यमाने मांसे तु वसिष्ठस्य महात्मनः ।
सर्वकामदुघां दोग्ध्रीं ददर्श स नृपात्मजः १४
तां वै क्रोधाच्च मोहाच्च श्रमाच्चैव क्षुधार्दितः ।
दशधर्मान्गतो राजा जघान जनमेजय ॥× १५
तच्च मांसं स्वयं चैव विश्वामित्रस्य चात्मजान् ।
भोजयामास तच्छ्रुत्वा वसिष्ठोऽप्यस्य चुक्रुधे
क्रुद्धस्तु भगवान्वाक्यमिदमाह नृपात्मजम् १६
वसिष्ठ उवाच ।
पातयेयमहं क्रूर तव शंकुमसंशयम् ।
यदि ते द्वाविमौ शङ्कू न स्यातां वैकृतौ[8] पुनः
पितुश्चापरितोषेण गुरोर्दोग्ध्रीवधेन च ।
अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः १८
वैशम्पायन उवाच
एवं त्रीण्यस्य शङ्कूनि तानि दृष्ट्वा महातपाः
त्रिशंकुरिति होवाच त्रिशंकुरिति स स्मृतः[9] १९

१३

अथ त्रयोदशेऽध्याये त्रय्यारुणसुतस्य वै । पितुश्चापरितोषाद्वै त्रिशङ्कुत्वमिहोच्यते ॥ १ ॥ **सत्येति** । भक्तिर्विश्वामित्रस्याराध्यत्वात् तत्कुटुम्बस्य अनाथत्वात् प्रतिज्ञा वासिष्ठाशिष्यत्वस्य परिहारेप्सुत्वात् एभिस्त्रिभिः कारणैर्विश्वामित्रकलत्रं बभार पुपोष ॥ १ ॥ उपांशुव्रतं परेषामविदितनियमम् । आस्थाय अङ्गीकृत्य वनगतेऽप्यवसत् ॥ ३ ॥ कारणेन अपराधी अयं कञ्चित्कालं प्रायश्चित्तं चरतु इत्याशयेन ॥ ६ ॥ निष्ठा समाप्तिः उपांशुं नायं परदारहरः अपि तु कन्याहरोऽत एनं द्वादशवार्षिक्यां दीक्षायां समाप्तायामभिषेक्ष्यामीति गूढं आशयम् ॥ ७ ॥ वसिष्ठाशयमबुद्ध्वैव तदुपरि रोषमकरोदित्याह—**जानन्निति** ॥ ८ ॥ वसिष्ठाशयं विवृणोति **तेनेति** ॥ ११ ॥ इति न न्यवारयदिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १२ ॥ **दशेति** । मत्तः प्रमत्तः उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः । त्वरमाणश्च भीरुश्च लुब्धः कामी च ते दश । अनुपदोक्ताः क्रोधादयश्चत्वारः अध्यायादौ चोक्ताः । सत्यव्रतत्वादयश्चत्वारः पूर्वाध्यायान्ते । विश्वामित्रस्य तुष्ट्यर्थमनुकम्पार्थमेव चेति द्वौ इत्येवं दश धर्मास्तद्गतः । तत्क्षुधेति अन्यालाभो दर्शितः । श्रमादित्यन्यान्वेषणाशक्तिरुक्ता अनुकम्पा परदुःखेन दुःखित्वं कृपा परदुःखपरिहारार्थो यत्न इति विशेषः । एतान् दश धर्मान् गतः सन् राजेति भाविसंज्ञां गृहीत्वा ॥ १५ ॥ शंकुं पूर्वोक्तं दोषम् । इमौ वक्ष्यमाणौ ॥ १७ ॥ शंकुत्रयमेव विवृणोति—**पितुरिति** । अप्रोक्षितोपयोगात् असंस्कृतमांसभक्षणात् ॥ १८ ॥

---

१ ग. स्थिता । २ क मांसं स तु बबन्ध तत् । ३ क. °ल्याद्वा, भा° ख. °ल्याद्वै भा° । ४ ख. °त्रा हि । ५ °तस्तस्माद्धृतवान्सप्तमे पदे । ६ क. ख. नन्धर्मान् । ७ क. ख. °स्तदा । × एतदग्रे-**मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः शान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः । त्वरमाणश्च भीरुश्च लुब्धः कामी च ते दश** इति श्लोको क. ख. ग. पुस्तकेषु दृश्यते । ८ ख. बै पुनः कृतौ । ९ ख. कुस्तेन स स्मृतः । * इदं श्लोकार्धं क. ख. पुस्तकयोर्नास्ति ।

विश्वामित्रस्तु दाराणामागतो भरणे कृते ।
स तु तस्मै वरं प्रादान्मुनिः प्रीतस्त्रिशङ्कवे २०
छन्द्यमानो वरेणाथ वरं वव्रे नृपात्मजः ।
सशरीरो व्रजे स्वर्गमित्येवं याचितो मुनिः २१
अनावृष्टिभये तस्मिन्गते द्वादशवार्षिके ।
राज्येऽभिषिच्य पित्र्ये तु याजयामास तं मुनिः
मिषतां देवतानां च वसिष्ठस्य च कौशिकः ।
सशरीरं तदा तं तु दिवमारोपयत्प्रभुः ॥ २३
तस्य सत्यरथा नाम भार्या कैकयवंशजा ।
कुमारं जनयामास हरिश्चन्द्रमकल्मषम् ॥ २४
स वै राजा हरिश्चन्द्रस्त्रैशङ्कव इति स्मृतः ।
आहर्ता राजसूयस्य स सम्राडिति विश्रुतः २५
हरिश्चन्द्रस्य पुत्रोऽभूद्रोहितो नाम वीर्यवान् ।
येनेदं रोहितपुरं कारितं राज्यसिद्धये ॥ २६
कृत्वा राज्यं स राजर्षिः
पालयित्वा त्वथ प्रजाः ।
संसारासारतां ज्ञात्वा
द्विजेभ्यस्तत्पुरं ददौ ॥ २७
हरितो रोहितस्याथ चञ्चुर्हारीत उच्यते ।
विजयश्च सुदेवश्च चञ्चुपुत्रौ बभूवतुः ॥ २८
जेता क्षत्रस्य सर्वस्य विजयस्तेन संस्मृतः ।
रुरुकस्तनयस्तस्य राजधर्मार्थकोविदः ॥ २९ ॥
रुरुकस्य वृकः पुत्रो वृकाद्बाहुस्तु जज्ञिवान् ।
शकैर्यवनकाम्बोजैः पारदैः पह्लवैः सह ॥ ३०
हैहयास्तालजङ्घाश्च निरस्यन्ति स्म तं नृपम्
नात्यर्थं धार्मिकस्तात स हि धर्मयुगेऽभवत् ३१
सगरस्तु सुतो बाहोर्जज्ञे सह गरेण च ।
और्वस्याश्रममागम्य भार्गवेणाभिरक्षितः॥ ३२
आग्नेयमस्त्रं लब्ध्वा च भार्गवात्सगरो नृपः ।
जिगाय पृथिवीं हत्वा तालजङ्घान्सहैहयान्
शकानां पह्लवानां च धर्मं निरसदच्युतः ।
क्षत्रियाणां कुरुश्रेष्ठ पारदानां स धर्मवित ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि त्रिशङ्कुचरितकथनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

सगरोत्पत्तिः ।

१४

जनमेजय उवाच ।
कथं स सगरो जातो गरेणैव सहाच्युतः ।
किमर्थं च शकादीनां क्षत्रियाणां महौजसाम्।
धर्मं कुलोचितं क्रुद्धो राजा निरसदच्युतः ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व विस्तरेण तपोधन ॥ २ ॥
वैशम्पायन उवाच ।
बाहोर्व्यसनिनस्तात हृतं राज्यमभूत्किल ।
हैहयैस्तालजङ्घैश्च शकैः सार्द्धं विशाम्पते ॥ ३
यवनाः पारदाश्चैव काम्बोजाः पह्लवाः खसाः
एते ह्यपि गणाः पञ्च हैहयार्थे पराक्रमन् ॥ ४
हृतराज्यस्तदा राजा स वै बाहुर्वनं ययौ ।
पत्न्या चानुगतो दुःखी वने प्राणानवासृजत् ५
पत्नी तु यादवी तस्य सगर्भा पृष्ठतोऽन्वगात्।
सपत्न्या च गरस्तस्यै दत्तः पूर्वमभूत्किल । ६
सा तु भर्तुश्चितां कृत्वा वने तामध्यरोहत ।
और्वस्तां भार्गवस्तात कारुण्यात्समवारयत् ७

भये गते विश्वामित्रप्रसादमात्रादिति शेषः ॥ २२ ॥ मिषतामित्यनादरे षष्ठी । पश्यतो देवादीननादृत्येत्यर्थः । कौशिको विश्वामित्रः ॥ २३ ॥ तस्य त्रिशङ्कोः ॥ २४ ॥ शकादयो म्लेच्छभेदाः ॥ ३० ॥ निरस्यन्ति स्म राज्यात् दूरीकुर्वन्ति स्म । तत्र हेतुर्नात्यर्थमिति ॥ ३१ ॥ गरेण विषेण सह जात इति सगरत्वं मातुर्गरसंयोगेऽप्यमरणे हेतुमाह—**और्वस्येति** । भार्गवेण और्वेण ॥ ३२ ॥ निरसत् निरस्तवान् । अच्युतः परिपूर्णशक्तिः ॥ ३४ ॥ इति हरिवंशटीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

उत्पत्तिश्चरितं प्रोक्तं सगरस्य चतुर्दशे ।
सागरत्वं समुद्रस्य तत्पुत्रोद्यमसंभवम् १

कथं गरेण सह सन्कथम् अच्युतो न मृत इत्यर्थः ॥ १ ॥ व्यसानिनः मृगयापरस्त्रीद्यूतपरस्य ॥ ३ ॥ पञ्च शकादयः हैहया इति तालजङ्घा इति चैको राशिः । तदर्थं हैहयार्थम् तद्राज्यसाधनार्थं पराक्रमन् पराक्रमं कृतवन्तः ॥ ४ ॥ राजा सगरपिता ॥ ५ ॥ अन्वगात् वनामिति शेषः ॥ ६ ॥

१ ख. ०तो वरः । २ क. ख. ०म पत्नी कै० । ३ क. ख. ० तं राष्ट्रसि० । ४ क. ख. ०न स स्मृतः । ५ ख. नृप । ६ ख. सः । ७ ०त्न्या तु ग० ।

तस्याश्रमे च तं गर्भं गरेणैव सहाच्युतम् ।
व्यजायत महाबाहुं सगरं नाम पार्थिवम् ॥ ८
और्वस्तु जातकर्मादि तस्य कृत्वा महात्मनः
अध्याप्य वेदशास्त्राणि ततोऽस्त्रं प्रत्यपादयत९
आग्नेयं तु महाघोरममरैरपि दुःसहम् ।
स तेनास्त्रबलेनाजौ बलेन च समन्वितः ॥ १०
हैहयान्निजघानाशु क्रुद्धो रुद्रः पशूनिव ।
आजहार च लोकेषु कीर्तिं कीर्तिमतां वरः११
ततः शकान्सयवनान्काम्बोजान्पारदांस्तदा[2] ।
पह्लवांश्चैव निःशेषान्कर्तुं व्यवसितस्तदा ॥ १२
ते वध्यमाना वीरेण सगरेण महात्मना ।
वसिष्ठं शरणं गत्वा प्रणिपेतुर्मनीषिणम् ॥ १३
वसिष्ठस्त्वथ तान्दृष्ट्वा समयेन महाद्युतिः ।
सगरं वारयामास तेषां दत्वाऽभयं तदा १४
सगरः स्वां प्रतिज्ञां च गुरोर्वाक्यं निशम्य च।
धर्मं जघान तेषां वै वेषान्यत्वं चकार ह १५
अर्द्धं शकानां शिरसो मुण्डं कृत्वा व्यसर्जयत्
यवनानां शिरः सर्वं काम्बोजानां तथैव च ॥
पारदा मुक्तकेशाश्च पह्लवाः श्मश्रुधारिणः ।
निःस्वाध्यायवषट्काराः कृतास्तेन महात्मना
शका यवनकाम्बोजाः पारदाश्च[3] विशांपते ।
कोलिसर्पाः[4] समहिषा दार्वाश्चोलाः सकेरलाः
सर्वे ते क्षत्रियास्तात धर्मस्तेषां निराकृतः ।
वसिष्ठवचनाद्राजन्सगरेण महात्मना ॥ १९
खसांस्तु पारांश्चोलांश्च
मद्रान्किष्किन्धकांस्तथा ।
कौन्तलांश्च तथा वङ्गान्
साल्वान्कौंकणकांस्तथा ॥ २०
स धर्मविजयी राजा विजित्येमां वसुन्धराम् ।
अश्वं[5] वै प्रेरयामास वाजिमेधाय दीक्षितः २१
तस्य चारयतः सोऽश्वः समुद्रे पूर्वदक्षिणे ॥
वेलासमीपेऽपहृतो भूमिं चैव प्रवेशितः ॥ २२
स तं देशं तदा पुत्रैः खानयामास पार्थिवः ।
आसेदुस्ते ततस्तत्र[6] खन्यमाने महार्णवे ॥ २३
तमादिपुरुषं[7] देवं हरिं कृष्णं प्रजापतिम् ।
विष्णुं कपिलरूपेण स्वपन्तं पुरुषोत्तमम् २४
तस्य चक्षुःसमुत्थेन तेजसा प्रतिबुध्यतः ।
दग्धास्ते वै महाराज चत्वारस्त्ववशेषिताः २
बर्हकेतुः सुकेतुश्च तथा धर्मरथो नृपः ।
शूरः पञ्चजनश्चैव[8] तस्य वंशकरो नृपः २६
प्रादाच्च तस्मै भगवान्हरिर्नारायणो वरान्[9] ।
अक्षयं वंशमिक्ष्वाकोः कीर्तिं चाप्यनिवर्तनीम्
पुत्रं समुद्रं च विभुः स्वर्गवासं तथाऽक्षयम् ।
पुत्राणां चाक्षयाँल्लोकांस्तस्य ये चक्षुषा हताः
समुद्रश्चार्घमादाय[10] ववन्दे तं महीपतिम् ।
सागरत्वं च लेभे स कर्मणा तेन तस्य वै २९
तं चाश्वमेधिकं सोऽश्वं समुद्रादुपलब्धवान्
आजहाराश्वमेधानां शतं स सुमहायशाः ।
पुत्राणां च सहस्राणि षष्टिस्तस्येति नः श्रुतम्

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि सगरोत्पत्तिर्नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अस्त्रम् अस्त्रग्रामं प्रत्यपादयत् ददौ ॥ ९ ॥ पशूनिव प्राणिन इव ॥ ११ ॥ समयेन शरणागतो रक्षणीय इति शिष्टमर्यादया ॥ १४ ॥ धर्मं जघान न क्षत्रधर्मात् च्यावितवान् यतो वेषान्यत्वं वेषान्तरं तेषां चकार ॥ १५ ॥ तदेवाह— **अर्द्धं शकानामिति** ॥ १६ ॥ **खसादीन्** विजित्य इमां वसुन्धरां च विजित्य वाजिमेधाय दीक्षितो भूत्वा अस्यां भुवि अश्वं च प्रेरयामासेति द्वयोः सम्बन्धः ॥ २० ॥ पूर्वदक्षिणे अग्निकोणे अपहृत इन्द्रेणेति शेषः ॥ २२ ॥ ते खनन्तः पुत्राः हरिम् आसेदुरिति द्वयोः सम्बन्धः । आसेदुरित्यभिमुखं प्राप्य विषादं प्राप्ता इत्यर्थः ॥ २३ ॥ आदिपुरुषं प्रकृतिप्रवर्तकं हरिम् अविद्याकार्यहरं कृष्णं सदानन्दरूपप्रजायाः पतिं स्वपन्तं समाध्यवस्थितं पुरुषोत्तमम् । अन्तर्यामिणम् ॥ २४ ॥ तस्य प्रतिबुध्यतः योगनिद्रां त्यजतः चक्षुःसमुत्थेन तेजसा अग्निना ॥ २५ ॥ तस्मै सागराय ॥ २७ ॥ सः समुद्रः तस्य सगरस्य ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे टीकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१ ख. ⁰प्य वेदानखिलांस्ततो⁰ । २ ख. ⁰दांस्तथा ३ ⁰दाः पद्मपास्तथा । ४ क. कोलस⁰ । ५ ख. ⁰श्वं प्रचारयामास वा⁰ । ६ ⁰स्ते तदा त⁰ ७ ख. ⁰दिदेवं पुरुषं ह⁰ । ८ ख. ⁰श्चजनो नाम तस्य वंशकरो नृप । ९ ख. वरम् । १० ख. ⁰श्चार्घ्यमा⁰ ।

आदित्यवंशानुकीर्तनम्।

१५

जनमेजय उवाच।
सगरस्यात्मजा वीराः कथं जाता महात्मनः
विक्रान्ताः षष्टिसाहस्रा विधिना केन वा द्विज
वैशम्पायन उवाच।
द्वे भार्ये सगरस्यास्तां तपसा दग्धकिल्बिषे
ज्येष्ठा विदर्भदुहिता केशिनी नाम विश्रुता ॥२
कनीयसी तु या तस्य पत्नी परमधर्मिणी।
अरिष्टनेमिदुहिता रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ ३
और्वस्ताभ्यां वरं प्रादात्तं निबोध जनाधिप।
षष्टिं पुत्रसहस्राणि गृह्णात्वेका तपस्विनी ४
एकं वंशधरं त्वेका यथेष्टं वरयात्विति।
तत्रैका जगृहे पुत्राँल्लुब्धा शूरान्बहूंस्तथा ५
एकं वंशधरं त्वेका तथेत्याह च तां मुनिः।
केशिन्यसूत सगरादसमञ्जसमात्मजम् ॥ ६
राजा पञ्चजनो नाम बभूव सुमहाबलः।
इतरा सुषुवे तुम्बीं बीजपूर्णामिति श्रुतिः ॥७
तत्र षष्टिसहस्राणि गर्भास्ते तिलसम्मिताः।
संबभूवुर्यथाकालं ववृधुश्च यथाक्रमम् ॥ ८
घृतपूर्णेषु कुम्भेषु तान्गर्भान्निदधे पिता।
धात्रीश्चैकैकशः प्रादात्तावतीरेव पोषणे ॥ ९
ततो दशसु मासेषु समुत्तस्थुर्यथासुखम्।
कुमारास्ते यथाकालं सगरप्रीतिवर्धनाः १०
षष्टिः (ष्टिं) पुत्रसहस्राणि तस्यैवमभवन्नृप।
गर्भादलाबुमध्याद्वै जातानि पृथिवीपते ॥ ११
तेषां नारायणं तेजः प्रविष्टानां महात्मनाम्।
एकः पञ्चजनो नाम पुत्रो राजा बभूव ह १२
सुतः पञ्चजनस्यासीदंशुमान्नाम वीर्यवान्।
दिलीपस्तनयस्तस्य खट्वाङ्ग इति विश्रुतः१३
येन स्वर्गादिहागत्य मुहूर्तं प्राप्य जीवितम्।
त्रयोऽनुसंधिता लोका बुद्ध्या सत्येन चानघ
दिलीपस्य तु दायादो महाराजो भगीरथः।
यः स गङ्गां सरिच्छ्रेष्ठामवातारयत प्रभुः॥१५
कीर्तिमान्स महाभागः शक्रतुल्यपराक्रमः।
समुद्रमानयच्चैनां दुहितृत्वेन कल्पयत्।
तस्माद्भागीरथी गङ्गा कथ्यते वंशचिन्तकैः१६
भगीरथसुतो राजा श्रुत इत्यभिविश्रुतः।
नाभागस्तु श्रुतस्यासीत्पुत्रः परमधार्मिकः१७
अम्बरीषस्तु नाभागिः सिन्धुद्वीपपिताऽभवत्
अयुताजित्तु दायादः सिन्धुद्वीपस्य वीर्यवान्
अयुताजित्सुतस्त्वासीदृतपर्णो महायशाः।
दिव्याक्षहृदयज्ञो वै राजा नलसखो बली१९
ऋतपर्णसुतस्त्वासीदार्तपर्णिर्महीपतिः।
सुदासस्तस्य तनयो राजा त्विन्द्रसखोऽभवत्
सुदासस्य सुतस्त्वासीत्सौदासो नाम पार्थिवः
ख्यातः कल्माषपादो वै नाम्ना मित्रसहस्तथा
कल्माषपादस्य सुतः सर्वकर्मेति विश्रुतः।
अनरण्यस्तु पुत्रोऽभूद्विश्रुतः सर्वकर्मणः ॥ २२
अनरण्यसुतो निघ्नो निघ्नपुत्रौ बभूवतुः।
अनमित्रो रघुश्चैव पार्थिवर्षभसत्तमौ ॥ २३
अनमित्रस्य धर्मात्मा विद्वान्दुलिदुहोऽभवत्।
दिलीपस्तनयस्तस्य रामप्रप्रपितामहः ॥ २४
दीर्घबाहुर्दिलीपस्य रघुर्नाम्नाऽभवत्सुतः।
अयोध्यायां महाराजो रघुश्चासीन्महाबलः२५

१५

अथ पञ्चदशो वंशो ह्यासमञ्जस उच्यते ॥
पञ्चजनापराख्यस्य सूर्यवंशसमाश्रितः॥१॥

सगरस्येति ॥ विक्रान्ताः पराक्रमवन्तः ॥ १ ॥ कनीयसी पत्नी इलिनीसंज्ञा ॥३॥ तुम्बीम् अलाबुम् ॥७॥ अलाबुमध्यादलाबुपूरकाद्वीर्यादलाबुबीजानीव तत्र षष्टिसहस्राणि गर्भाणाम् ॥११॥ नारायणं नारायणीयं तेजः कापिलक्रोधाग्निम्। असमञ्जस एव पञ्चजनः ॥ १२ ॥ दिलीप एव खट्वाङ्गः ॥१३॥ अनुसन्धिताः ध्यानबलेन तत्त्वतो ज्ञाताः। बुद्ध्या सूक्ष्मया सत्येन ब्रह्मभावेन मुहूर्तमात्रेण चित्तैकाग्र्यं संपाद्य सर्वं ब्रह्मेति ज्ञातवानित्यर्थः ॥ १४ ॥ अवातारयत स्वर्गात् भूमिमानीतवान् ॥१५॥ भागीरथी भगीरथस्यापत्यमिति ॥ १६ ॥ ऋतानि अक्षहृदयज्ञानविद्यया बिभ्रतिकस्य पर्णानि नलाग्रे प्रदर्शितानि येन स ऋतपर्णः। न तु ऋतुपर्ण इति। तन्नामाग्रे तत्पुत्रस्यापि आर्तपर्णिरित्यपत्यप्रत्ययेन प्रदर्शनात् ॥ १९ ॥ हे पार्थिवर्षभ ॥ २३ ॥ **रामस्य प्रप्रपितामहो दिलीपः खट्वाङ्गाख्यो दिलीपादन्यः ॥ २४ ॥** दीर्घबाहुः रघुरेव ॥ २५ ॥

१ ख. °ह महामुनिः। २ क. ख. दीली°। ३ क. ख. दीली°। ४ क. "त्वेत्वक", ख. न कल्पयन्। ५ क. ऋतुपर्ण° ६ क. ख. °होऽभवत्। ७ क. ख. ग. °मस्य प्रपितामहः। ८ ख. "घुरासीं"।

अजस्तु रघुतो जज्ञे अजाद्दशरथोऽभवत् ।
रामो दशरथाज्जज्ञे धर्मात्मा सुमहायशाः २६
रामस्य तनयो जज्ञे कुश इत्यभिविश्रुतः ।
अतिथिस्तु कुशाज्जज्ञे निषधस्तस्य चात्मजः
निषधस्य नलः पुत्रो नभः पुत्रो नलस्य तु ।
नभस्य पुण्डरीकस्तु क्षेमधन्वा ततः स्मृतः२८
क्षेमधन्वसुतस्त्वासीद्देवानीकः प्रतापवान् ।
आसीदहीनगुर्नाम देवानीकसुतः प्रभुः ॥ २९
अहीनगोस्तु दायादः सुधन्वा नाम पार्थिवः
सुधन्वनः सुतश्चैव ततो जज्ञेऽनलो नृपः ॥३०
उक्थो नाम स धर्मात्माऽनलपुत्रो बभूव ह ।
वज्रनाभः सुतस्तस्य उक्थस्य च महात्मनः
शङ्खस्तस्य सुतो विद्वान्ध्युषिताश्व इति श्रुतः।
पुष्पस्तस्य सुतो विद्वानर्थसिद्धिस्तु तत्सुतः३२
सुदर्शनः सुतस्तस्य अग्निवर्णः सुदर्शनात् ।
अग्निवर्णस्य शीघ्रस्तु शीघ्रस्य तु मरुः सुतः३३
मरुस्तु योगमास्थाय कलापद्वीपमास्थितः ।
तस्यासीद्विश्रुतवतः पुत्रो राजा बृहद्बलः ३४
नलौ द्वावेव विख्यातौ पुराणे भरतर्षभ ।
वीरसेनात्मजश्चैव यश्चेक्ष्वाकुकुलोद्वहः ॥ ३५
इक्ष्वाकुवंशप्रभवाः प्राधान्येनेह कीर्तिताः ।
एते विवस्वतो वंशे राजानो भूरितेजसः
पठन्सम्यगिमां सृष्टिमादित्यस्य विवस्वतः ।
श्राद्धदेवस्य देवस्य प्रजानां पुष्टिदस्य च ३७
प्रजावानेति सायुज्यमादित्यस्य विवस्वतः।
विपाप्मा विरजाश्चैव आयुष्मांश्च भवत्युत ३८

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशपर्वणि आदित्यस्य वंशानुकीर्तनं नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्राद्धकल्पप्रसङ्गः ।

१६

जनमेजय उवाच ।
कथं वै श्राद्धदेवत्व-
मादित्यस्य विवस्वतः ।
श्रोतुमिच्छामि विप्राग्र्य
श्राद्धस्य च परं विधिम् ।
पितॄणामादिसर्गं च क एते पितरः स्मृताः ।
एवं च श्रुतमस्माभिः कथ्यमानं द्विजातिभिः
स्वर्गस्थाः पितरो ये च देवानामपि देवताः ।
इति वेदविदः प्राहुरेतादिच्छामि वेदितुम् ॥३
ये च तेषां गणाः प्रोक्ता यच्च तेषां बलं परम् ।
यथा च कृतमस्माभिः श्राद्धं प्रीणाति वै पितॄन्
प्रीताश्च पितरो ये स्म श्रेयसा योजयन्ति हि
एवं वेदितुमिच्छामि पितॄणां सर्गमुत्तमम् ॥५
वैशम्पायन उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि पितॄणां सर्गमुत्तमम्
यथा च कृतमस्माभिःश्राद्धं प्रीणाति वै पितॄन्
प्रीताश्च पितरो ये स्म श्रेयसा योजयन्ति हि
मार्कण्डेयेन कथितं भीष्माय परिपृच्छते ।
अपृच्छद्धर्मराजो हि शरतल्पगतं पुरा ।
एवमेव पुरा प्रश्नं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ७

निषधात्मजो नलो वीरसेनसुतान्नलादन्यः । नलौ द्वाविति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २८ ॥ अत एव सुधन्वनः सुत इत्यर्थः । अनल इति च्छेदः । तृतीयस्य नलस्याभावात् ॥ ३० ॥ एति प्राप्नोति । विरजाः निवृत्तरागः ॥ ३८ ॥ इति हरिवंशे टीकायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

इतोऽग्रेऽपौंद्रकल्पे वै नवाध्यायाःप्रकीर्तिताः तत्रादौ षोडशेऽध्याये तत्रोपोद्घात उच्यते॥१॥

एवं वंशानुकीर्तनं श्रुत्वा तत्र प्रागुक्तं यमस्य मनुवैवस्वतः पूर्वं श्राद्धदेवः प्रजापतिर्यमश्चेति श्राद्धदेवत्वं वैवस्वतं पितॄणां च यमं राज्येऽभ्यषेचयदिति पितृराज्यत्वं चोक्तम् । तत्र किंतत् श्राद्धं के च ते पितर इति पृच्छति-**कथमित्यादिना** ॥ विवस्वतः सुतस्येति शेषः । यमस्य कथं श्राद्धदेवत्वमित्यर्थः ॥ १ ॥ पितृविद्यावंशमाह-**हन्तेत्यादिना** ॥ ६ ॥ सनत्कुमारान्मार्कण्डेयो, मार्कण्डेयात् भीष्मो, भीष्माद्धर्मराज इति महद्भिः प्रवर्तितत्वात् श्रेष्ठतरेयं विद्येति भावः ॥ ७ ॥

१ क. ख. 'न् व्युषि' । २ क. ख. 'र्णसुतः शीघ्रः शी' । ३ 'नोऽमितते' । ४ 'तोऽन्ये स्म दे' ५ ख. परं बलम् । ६ क. ख. ये च श्रे' ।

तत्तेऽनुपूर्व्या वक्ष्यामि भीष्मेणोदाहृतं यथा।
गीतं सनत्कुमारेण मार्कण्डेयाय पृच्छते ॥८

युधिष्ठिर उवाच।

पुष्टिकामेन धर्मज्ञ कथं पुष्टिरवाप्यते।
एतद्वै श्रोतुमिच्छामि किं कुर्वाणो न शोचति

भीष्म उवाच।

श्राद्धैः प्रीणाति हि पितॄन्सर्वकामफलैस्तु यः
तत्परः प्रयतः श्राद्धी प्रेत्य चेह च मोदते॥१०
पितरो धर्मकामस्य प्रजाकामस्य च प्रजाम्
पुष्टिकामस्य पुष्टिं च प्रयच्छन्ति युधिष्ठिर ११

युधिष्ठिर उवाच।

वर्तन्ते पितरः स्वर्गे केषांचिन्नरके पुनः।
प्राणिनां नियतं वापि कर्मजं फलमुच्यते १२
श्राद्धानि चैव कुर्वन्ति फलकामाः सदा नराः
अभिसन्धाय पितरं पितुश्च पितरं तथा ॥ १३

पितुः पितामहं चैव
त्रिषु पिण्डेषु नित्यशः।
तानि श्राद्धानि दत्तानि
कथं गच्छन्ति वै पितॄन् ॥ १४

कथं च शक्तास्ते दातुं नरकस्थाः फलं पुनः।
के वा ते पितरोऽन्ये स्म कान्यजामो वयं पुनः
देवा अपि पितॄन्स्वर्गे यजन्तीति च नः श्रुतम्
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महाद्युते ॥१६
स भवान्कथयत्वेतां कथाममितबुद्धिमान्।
यथा दत्तं पितॄणां वै तारणायेह कल्पते ॥१७

भीष्म उवाच।

अत्र ते कीर्तयिष्यामि यथाश्रुतमरिंदम।
ये च ते पितरोऽन्ये स्म यान्यजामो वयं पुनः
पित्रा मम पुरा गीतं लोकान्तरगतेन वै ॥१८
श्राद्धकाले मम पितुर्मया पिण्डः समुद्यतः।
तं पिता मम हस्तेन भित्त्वा भूमिमयाचत १९
हस्ताभरणपूर्णेन केयूराभरणेन च।
रक्तांगुलितलेनाथ यथा दृष्टः पुरा मया ॥२०
नैष कल्पे विधिर्दृष्ट इति संचिन्त्य चाप्यहम्।
कुशेष्वेव ततः पिण्डं दत्तवानविचारयन् २१
ततः पिता मे सुप्रीतो वाचा मधुरया तदा।
उवाच भरतश्रेष्ठ प्रीयमाणो मयाऽनघ ॥ २२
त्वया दायादवानस्मि कृतार्थोऽमुत्र चेह च।
सत्पुत्रेण त्वया पुत्र धर्मज्ञेन विपश्चिता ॥ २३
मया तु तव जिज्ञासा प्रयुक्तैषा दृढव्रत।
व्यवस्थानं तु धर्मेषु कर्तुं लोकस्य चानघ ॥ २४
यथा चतुर्थं धर्मस्य रक्षिता लभते फलम्।
पापस्य हि तथा मूढः फलं प्राप्नोत्यरक्षिता
प्रमाणं यद्धि कुरुते धर्माचारेषु पार्थिवः।
प्रजास्तदनुवर्तन्ते प्रमाणाचरितं सदा ॥ २६
त्वया च भरतश्रेष्ठ वेदधर्माश्च शाश्वताः।
कृताः प्रमाणं प्रीतिश्च मम निर्वर्तिताऽतुला २७
तस्मात्त्वाहं सुप्रीतः प्रीत्या च वरमुत्तमम्।
ददामि तं प्रतीच्छ त्वं त्रिषु लोकेषु दुर्लभम्
न ते प्रभविता मृत्युर्यावज्जीवितुमिच्छसि।
त्वत्तोऽभ्यनुज्ञां संप्राप्य मृत्युः प्रभविता तव
किं वा ते प्रार्थितं भूयो ददामि वरमुत्तमम्।
तद्ब्रूहि भरतश्रेष्ठ यत्ते मनसि वर्तते ॥ ३०
इत्युक्तवन्तं तमहमभिवाद्य कृताञ्जलिः।
अब्रुवं कृतकृत्योऽहं प्रसन्ने त्वयि सत्तम ॥ ३१
यदि त्वनुग्रहं भूयस्त्वत्तोऽर्हामि महाद्युते।
प्रश्नमिच्छामि वै किंचिद्व्याहृतं भवता स्वयम्
स मामुवाच धर्मात्मा ब्रूहि भीष्म यदिच्छसि
छेत्तास्मि संशयं सर्वं यन्मां पृच्छसि भारत
अपृच्छं तमहं तातं तत्रान्तर्हितमेव च।
गतं सुकृतिनां लोकं कौतूहलसमन्वितः ॥३४

तत्परः पितृप्रीतिपरः श्राद्धी श्राद्धकर्ता ॥ १० ॥ धर्मकामस्य धर्ममिति शेषः ॥ ११ ॥ श्राद्धैः पितॄन् प्रीणातीत्येतदाक्षिपति—**वर्तन्त इति त्रिभिः** ॥१२॥ पितरो धर्मादीन् प्रयच्छन्तीत्येतदाक्षिपति—**कथं चेति** ॥ अन्ये नरकादिस्थेभ्यः कान् मानुषान् देवताभूतान् वा वयं पितॄन् यजाम इति प्रश्नः ॥१५॥ प्रत्यक्षमतिक्रम्यापि शास्त्रोक्तमेव श्राद्धकर्म कर्तव्यमित्याख्यायिकामुखेन प्रश्नोत्तरमवतारयति-**अत्रेति** ॥१८॥ कल्पे बौधायनादिसूत्रे ॥२१॥ व्यवस्थानं निष्ठाम् ॥२४॥ चतुर्थम् अंशं तथा चतुर्थमेवांशम् ॥२५॥ प्रमाणाचरितं धर्मे प्रमाणभूतस्य राज्ञ आचारितम् ॥२६॥ प्रतीच्छ प्रतिगृहाण ॥ २८ ॥ व्याहृतम् उक्तम् ॥३२॥

---

१ °तं ह्युक्तं क°. २ क. ख. °तुं निरयस्थाः फ°. । ३ क. ते वर्णयि°, ख. ते वर्तयि° । ४ क. ख. °राभरितेन च। ५ ख. कल्पविधिर्दृ.° । ६ ख.° ति निश्वत्य चा° ।

भीष्म उवाच।

श्रूयन्ते पितरो देवा देवानामपि देवताः।
देवाश्च पितरोऽन्ये वा कान्यजामो वयं पुनः
कथं च दत्तमस्माभिः श्राद्धं प्रीणात्यथो पितॄन्
लोकांतरगतांस्तात किन्नु श्राद्धस्य वा फलम्
कान्यजन्ति स्म लोका वै सदेवनरदानवाः
सयक्षोरगगन्धर्वाः सकिन्नरमहोरगाः ॥ ३७
अत्र मे संशयस्तीव्रः कौतूहलमतीव च।
तद्ब्रूहि मम धर्मज्ञ सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः।
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य भीष्मस्योवाच वै पिता

शन्तनुरुवाच।

संक्षेपेणैव ते वक्ष्ये यन्मां पृच्छसि भारत।
पितरश्च यथोद्भूताः फलं दत्तस्य चानघ ॥३९
पितॄणां कारणं श्राद्धे शृणु सर्वं समाहितः।
आदिदेवसुतास्तात पितरो दिवि देवताः ४०
तान्यजन्ति स्म वै लोकाः सदेवासुरमानुषाः
सयक्षोरगगन्धर्वाः सकिन्नरमहोरगाः ॥ ४१
आप्यायिताश्च ते श्राद्धे पुनराप्याययन्ति च।
जगत्सदेवगन्धर्वमिति ब्रह्मानुशासनम्। ४२
तान्यजस्व महाभाग श्राद्धैरग्र्यैरतन्द्रितः।
ते ते श्रेयो विधास्यन्ति सर्वकामफलप्रदाः४३
त्वया चाराध्यमानास्ते नामगोत्रादिकीर्तनैः
अस्मानाप्याययिष्यन्ति स्वर्गस्थानपि भारत
मार्कण्डेयस्तु ते शेषमेतत्सर्वं प्रवक्ष्यति।
एष वै पितृभक्तश्च विदितात्मा च भारत४५
उपस्थितश्च श्राद्धेऽद्य ममैवानुग्रहाय वै।
एनं पृच्छ महाभागमित्युक्त्वाऽन्तरधीयत४६

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि श्राद्धकल्पप्रसङ्गो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

पितृकल्पप्रसङ्गः।

१७

भीष्म उवाच।

ततोऽहं तस्य वचनान्मार्कण्डेयं समाहितः
प्रश्नं तमेवान्वपृच्छं यन्म पृष्टः पुरा पिता ॥ १
स मामुवाच धर्मात्मा मार्कण्डेयो महातपाः।
भीष्म वक्ष्यामि कार्त्स्न्येन शृणुष्व प्रयतोऽनघ

श्रूयन्त इति ॥"कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोकः" इति श्रुतेः। ब्रह्मलोकादर्वाचीनाः लोकाः पितृलोका इत्युच्यन्ते। देवलोकपदेन ब्रह्मलोकः। एवं तदुभयप्रापकौ मार्गौ च पितृयानदेवयानौ। तत्र स्वर्लोकस्थानां देवानां तदूर्ध्वलोकत्रयगताः पितरो देवतात्वेन मान्याः इति गम्यते। देवाः पितरः पितरो देवा इति देवानां पितॄणां चाभेदोऽपि श्रूयते। अन्ये जनकादयो मृतास्तेभ्यो निकृष्टाः पितर इत्युच्यन्त इति त्रेधा संशये वयं कान् यजामहे इति प्रश्नः॥३५॥ तत्र पित्रादीनां देवताभावं प्राप्य स्वर्गादूर्ध्वस्थाने स्थितान् दत्तं श्राद्धं प्रीणातु लोकान्तरगतांस्तु तान् कथं प्रीणयेदिति पृच्छति— **कथमिति** ॥ ३६ ॥ **कानिति** ॥ यद्यधःस्थाः पितरः कथं तर्हि तान् देवाद्या यजेरन्। यद्युपरिस्थास्तर्हि कथमस्मदादयोऽल्पपुण्यास्तत्र गच्छेरन् ततः पक्षद्वयेऽपि श्राद्धदानं व्यर्थमित्याक्षेपाभिप्रायः ॥ ३७ ॥ आदिदेवसुताः ब्रह्मणः पुत्राः ॥ ४० ॥ ते देवादिभिस्तर्पिताः सन्तः जगत् भूरादिलोकान् तत्रस्थांश्च देवगन्धर्वमनुष्यादीनाप्याययन्ति योगबलेन तस्माद्यत्र कुत्र स्थितान् पित्रादीन् त एवं श्राद्धीयमन्नादिकं प्रापयन्ति। इष्टं च यजमानाय प्रयच्छन्ति। मुक्तेषु तु पितृषु स्वयं तृप्ताः सन्तो यजमानमेव त्रिवर्गेण तर्पयन्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ अग्र्यैः मुख्यकल्पानुष्ठितैः। अतन्द्रितः अनलसः ॥ ४३ ॥ अस्मान् पित्रादीन् ॥ ४४ ॥ इति हरिवंशे टीकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

उक्तं सप्तदशेऽध्याये पितृत्वं युक्तिसंभवम् ॥ आदिदेवसुतानां च तत्पुत्राणां परस्परम् ॥१॥
ततोऽहं मे मया ॥ १ ॥

१ ख. लोकान्वै. २ क. ख. सयक्षरक्षोगन्ध°। ३ क. ख. त्वयैवारा°. ४ क. ख. °त्रानुकी°. ५ क. ख. °तो भव।

अहं पितृप्रसादाद्वै दीर्घायुष्ट्वमवाप्तवान्।
पितृभक्त्यैव लब्धं च प्राग्लोके परमं यशः३
सोऽहं युगस्य पर्यन्ते बहुवर्षसहस्रिके।
अधिरुह्य गिरिं मेरुं तपोऽतप्यं सुदुश्चरम्॥ ४
ततः कदाचित्पश्यामि दिव्यं प्रज्वाल्य तेजसा
विमानं महदायान्तमुत्तरेण गिरेस्तदा ॥ ५
तस्मिन्विमाने पर्यङ्के ज्वलितादित्यसन्निभम्
अपश्यं तत्र चैवाहं शयानं दीप्ततेजसम् ॥ ६
अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषमग्नावग्निमिवाहितम्।
सोऽहं तस्मै नमस्कृत्य प्रणम्य शिरसा विभुम्७
सन्निविष्टं विमानस्थं पाद्यार्घाभ्यामपूजयम्।
अपृच्छं चैव दुर्धर्ष विद्याम त्वां कथं विभो ८
तपोवीर्यात्समुत्पन्नं नारायणगुणात्मकम्।
दैवतं ह्यसि देवानामिति मे वर्तते मतिः ॥ ९
स मामुवाच धर्मात्मा स्मयमान इवानघ।
न ते तपः सुचरितं येन मां नावबुध्यसे १०
क्षणेनैव प्रमाणं स बिभ्रदन्यदनुत्तमम्।
रूपेण न[2] मया कश्चिद्दृष्टपूर्वः पुमान्क्वचित ११

सनत्कुमार उवाच।

विद्धि मां ब्रह्मणः पुत्रं मानसं पूर्वजं विभोः[3]
तपोवीर्यसमुत्पन्नं नारायणगुणात्मकम्। १२
सनत्कुमार इति यः श्रुतो देवेषु[4] वै पुरा।
सोऽस्मि भार्गव भद्रं ते कं कामं करवाणि ते
ये त्वन्ये ब्रह्मणः पुत्रा यवीयांसस्तु ते मम।
भ्रातरः सप्त दुर्धर्षास्तेषां वंशाः प्रतिष्ठिताः१४
क्रतुर्वसिष्ठः पुलहः पुलस्त्योऽत्रिस्तथाङ्गिराः।
मरीचिस्तु तथा धीमान्[6]देवगन्धर्वसेविताः।
त्रीँल्लोकान्धारयन्तीमान्[7]देवगन्धर्वपूजिताः॥
वयं तु यतिधर्माणः संयोज्यात्मानमात्मनि।
प्रजा धर्मं च कामं च व्यपहाय[9] महामुने॥ १६
यथोत्पन्नस्तथैवाहं कुमार इति विद्धि माम्।
तस्मात्सनत्कुमारेति नामैतन्मे प्रतिष्ठितम्१७
मद्भक्त्या ते तपश्चीर्णं मम दर्शनकाङ्क्षया।
एष दृष्टोऽस्मि भवता कं कामं करवाणि ते
इत्युक्तवन्तं तमहं प्रत्यवोचं सनातनम्।
अनुज्ञातो भगवता प्रीयमाणेन भारत ॥ १९
ततोऽहमेनमर्थं वै तमपृच्छं सनातनम्।
पृष्टः पितॄणां सर्गं च फलं श्राद्धस्य चानघ॥
चिच्छेद संशयं भीष्म स तु देवेश्वरो मम।
स मामुवाच धर्मात्मा कथान्ते बहुवार्षिके।
रमे त्वयाऽहं विप्रर्षे शृणु सर्वं यथातथम्॥२१
देवानसृजत ब्रह्मा मां यक्ष्यन्तीति भार्गव।
तमुत्सृज्य तथात्मान[10]मयजंस्ते फलार्थिनः २२
ते शप्ता ब्रह्मणा मूढा नष्टसंज्ञा दिवौकसः।
न स्म किञ्चिद्विजानन्ति ततो लोकोऽप्यमुह्यत
ते भूयः प्रणताः शप्ताः प्रायाचन्त पितामहम्।
अनुग्रहाय लोकानां ततस्तानब्रवीदिदम्[11]॥ २४
प्रायश्चित्तं चरध्वं वै व्यभिचारो हि वः कृतः
पुत्रांश्च परिपृच्छध्वं ततो ज्ञानमवाप्स्यथ २५
प्रायश्चित्तक्रियार्थं ते पुत्रानपृच्छुरार्तवत्।
तेभ्यस्ते प्रयतात्मानः शशंसुस्तनयास्तदा॥ २६
प्रायश्चित्तानि धर्मज्ञा वाङ्मनःकर्मजानि वै।
शंसन्ति कुशला नित्यं चक्षुर्भ्यामपि नित्यशः

हे नारायण गुणात्मकं मायामयशरीरं तपोवीर्यात् मत्तपःसामर्थ्यात्समुत्पन्नम् आविर्भूतमपि त्वाम् अहं तत्त्वतः कथं विद्याम् इति अहं तम् अपृच्छमिति योजना। स्वमतमाह—**दैवतं हीति** ॥ ९ ॥ स्मयमानो गर्वित इव। ते त्वया तपः सुचरितं नेति मामाहेति शेषः ॥१०॥ **क्षणेनेति** ॥ पूर्वम् अङ्गुष्ठमात्रोऽपि क्षणात् महापुरुषलक्षणोऽभूदित्यर्थः ॥११॥ नारायणस्य गुणः शुद्धं सत्त्वं तदात्मकम् ॥१२॥ हे भार्गव भृगुवंशज ॥ १३ ॥ यवीयांसः कनिष्ठाः ॥१४॥ वयं त्विति बहुवचनं सनकादीनन्तर्भाव्य ॥ १६ ॥ सनत् निरन्तरं कुमार इव रागद्वेषादिशून्य इति सनत्कुमारपदस्य निर्वचनमाह—**यथोति** ॥ १७ ॥ बहुवार्षिके कथान्ते चिरारब्धायाः कथाया अन्ते मामुवाच। रमे अहं त्वया तुष्यामि प्रश्नेन संतुष्टोऽस्मि ॥२१॥ **देवानिति** ॥ ते स्वपितरम् उत्सृज्य फलार्थिन इन्द्रियप्रीणनाख्यदृष्टफलार्थिनः ॥२२॥ ततो लोकोऽपि तदनुसारी अमुह्यत॥२३॥ व्यभिचारः पूज्यपूजातिक्रमः आत्मपूजा च वः युष्माभिः यथैतैरहमवज्ञात एवम् एतत्पुत्रा अप्येतानाशिष्यत्वेनावजानन्त्वित्याशयेनाह—**पुत्रानिति** ॥ २५ ॥ आर्तवत् नीचत्वापादनात् पीडिता इव। प्रयतात्मानः निगृहीतचित्ताः। ध्यानेनालोच्य प्रायश्चित्तानि शशंसुरित्यर्थः ॥ २६ ॥ तानि च वाङ्मनःकर्मजानि स्तोत्रेण भक्तिश्रद्धापुरस्कृतेन ध्यानेन नमस्कारादिक्रियया च जातानीत्यर्थः ॥ २७ ॥

१ ख. °मानमहमा या°। २ ख. °ण च पुमांस्तादृग्दृष्ट°। ३ क. ख. विभो। ४ क. ख. °तो वेदेषु वै। ५ ख. ° विश्रुत। ६ क. ख. °था विद्वान्दे°। ७ ख. °न्तीमे दे°। ८ क. ख. °वदानवपू°। ९ ख. व्यवहाय। १० क. ख. °ज्य तदाऽऽत्मा°। ११ ख. °वीद्विभुः।

प्रायश्चित्तार्थतत्त्वज्ञा लब्धसंज्ञा दिवौकसः ।
गम्यन्तां पुत्रकाश्चेति पुत्रैरुक्ताश्च ते तदा ॥२८
अभिशप्तास्तु ते देवाः पुत्रवाक्येन निन्दिताः
पितामहमुपागच्छन्संशयच्छेदनाय वै ॥ २९
ततस्तानब्रवीद्देवो यूयं वै ब्रह्मवादिनः ।
तस्माद्यदुक्तं युष्माकं तत्तथा न तदन्यथा ३०
यूयं शरीरकर्तारस्तेषां देवा भविष्यथ ।
ते तु ज्ञानप्रदातारः पितरो वो न संशयः ३१
अन्योन्यं पितरो यूयं ते चैवेति न संशयः ।
देवाश्च पितरश्चैव तद्बुध्यध्वं दिवौकसः ३२
ततस्ते पुनरागम्य पुत्रानूचुर्दिवौकसः ।
ब्रह्मणा च्छिन्नसंदेहाः प्रीतिमन्तः परस्परम् ३३
यूयं वै पितरोऽस्माकं यैर्वयं प्रतिबोधिताः ।
धर्मज्ञाः कश्च वः कामः को वरो वः प्रदीयताम्
यदुक्तं चैव युष्माभिस्तत्तथा न तदन्यथा ।
उक्ताश्च यस्माद्युष्माभिः पुत्रका इति वै वयम्
तस्माद्भवन्तः पितरो भविष्यन्ति न संशयः ॥
योऽनिष्ट्वा तु पितॄञ्छ्राद्धैः
क्रियाः काश्चित्करिष्यति ।
राक्षसा दानवा नागाः
फलं प्राप्स्यन्ति तस्य तत् ॥ ३६
श्राद्धैराप्यायिताश्चैव पितरः सोममव्ययम् ।
आप्याय्यमाना युष्माभिर्वर्द्धयिष्यति नित्यदा
श्राद्धैराप्यायितःसोमोलोकानाप्याययिष्यति
समुद्रपर्वतवनं जङ्गमाजङ्गमैर्वृतम् ॥ ३८
श्राद्धानि पुष्टिकामाश्च ये करिष्यन्ति मानवाः
तेभ्यः पुष्टिं प्रजाश्चैव दास्यन्ति पितरः सदा
श्राद्धे ये च प्रदास्यन्ति त्रीन्पिण्डान्नामगोत्रतः
सर्वत्र वर्तमानांस्तान्पितरः सपितामहान् ।
भावयिष्यन्ति सततं श्राद्धदानेन तर्पिताः ४०
एवमाज्ञापितं पूर्वं ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
इति तद्वचनं सत्यं भवत्वद्य दिवौकसः ।
पुत्राश्च पितरश्चैव वयं सर्वे परस्परम् ॥ ४१

सनत्कुमार उवाच ।

त एते पितरो देवा देवाश्च पितरस्तथा ।
अन्योन्यं पितरो ह्येते देवाश्च पितरश्च ह ॥४२

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि पितृकल्पे
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

प्राय इति । भोः पुत्रकाः यूयं लब्धसंज्ञाः प्राप्तज्ञानाः भवत इति शेषः । कुतः लब्धसंज्ञाः यतः प्रायश्चित्तस्य अर्थतत्त्वं प्रयोजनयाथात्म्यं तदभिज्ञाः । तच्च येभ्यो जन्म विद्या च लभ्येत ते वाङ्मनःकर्मभिर्यष्टव्या इति ॥ २८ ॥ गम्यतामित्युक्तास्ते पितामहमुपागच्छन्निति सम्बन्धः । अभिशप्ताः पुत्रका इति वदद्भिः पुत्रैः पराभूताः संशयस्तु कथमस्मत्पुत्राः सन्तोऽस्मान् पुत्रा इति संबोधयन्तीति एतद्युक्तमयुक्तं वेत्येवंरूपस्तस्य छेदनाय ॥ २९ ॥ ब्रह्मवादिनः यस्तानि "विजानात्स पितुः पिता सादिति मन्त्रार्थज्ञाः भवन्तः अतो यत्तैरुक्तं तत्तथैव न तत्र संशयः कार्यः । यः पुमान् तानि श्रुतिगुह्यानि विजानात् विजानीयात् स पितुः पिता सन् दीप्यत इति मन्त्रपदानामर्थः ॥३०॥ **यूयमिति** । श्लोकत्रयेण देवाः पितरः पितरो देवाः इति मन्त्रपादार्थमुपबृंहयति ॥३१॥ **श्राद्धैरिति** । पितरो लौकिकाः । युष्माभिर्दिव्यैः पितृभिराप्याय्यमानाः स्वयं च आप्यायिताः सन्तः स्वाधिदेवताः सोमं वर्द्धयन्ति तर्पयन्ति । छान्दोग्ये तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयामिति प्राणाग्निहोत्रे आध्यात्मिकदेवतातृप्त्या आधिदैविकदेवतातृप्तेर्दर्शनात् ॥३७॥ भावयिष्यन्ति वर्द्धयिष्यन्ति ॥ ४० । । इति हरिवंशे टीकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१ क. ख. °का एवं पु° । २ क. ख. °शस्तास्तु वै । ग. °शस्तास्तु ते दे° ३ क. °न तेन ते । ख. °न. तेन वै । ४ ख. तस्माद्युक्ता यूयं तैस्तत्तथा न त° । ५ ख. उक्ता यदत्र युष्माभिः पु° । ६ ग. घ. यानिष्ट्वा दे° ! ७ ख. °ताश्चापि पि° । ८ क. ख. प्रजां चैव । ९ क. ख. °महाः ।

पितृकल्पवर्णनम् ।

१८

मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्तोऽहं भगवता देवदेवेन भास्वता ।
सनत्कुमारेण पुनः पृष्टवान्देवमव्ययम् ॥ १
संदेहममरश्रेष्ठं भगवन्तमरिन्दमम् ।
निबोध तन्मे गाङ्गेय निखिलं सर्वमादितः २
कियन्तो वै पितृगणाः कस्मिँल्लोके प्रतिष्ठिताः
वर्तन्ते देवप्रवरा देवानां सोमवर्द्धनाः ॥ ३

सनत्कुमार उवाच ।

सप्तैते यजतां श्रेष्ठ स्वर्गे पितृगणाः स्मृताः ।
चत्वारो मूर्तिमन्तश्च त्रयस्तेषाममूर्तयः ॥ ४
तेषां लोकं विसर्गं च कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ।
प्रभावं च महत्त्वं च विस्तरेण तपोधन ॥ ५
धर्ममूर्तिधरास्तेषां त्रयो ये परमा गणाः ।
तेषां नामानि लोकांश्च कथयिष्यामि तच्छृणु
लोकाः सनातना नाम यत्र तिष्ठन्ति भास्वराः
अमूर्तयः पितृगणास्ते वै पुत्राः प्रजापतेः ॥ ७
विराजस्य द्विजश्रेष्ठ वैराजा इति विश्रुताः ।
यजन्ति तान्देवगणा विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ८
एते वै योगविभ्रष्टा लोकान्प्राप्य सनातनान्
पुनर्युगसहस्रान्ते जायन्ते ब्रह्मवादिनः ॥ ९
ते तु प्राप्य स्मृतिं भूयः साङ्ख्यं योगमनुत्तमम् ।
यान्ति योगगतिं सिद्धाः पुनरावृत्तिदुर्लभाम्
एते स्युः पितरस्तात योगिनां योगवर्द्धनाः ।
आप्याययन्ति ये पूर्वं सोमं योगबलेन च ११
तस्माच्छ्राद्धानि देयानि योगिनां तु विशेषतः
एष वै प्रथमः सर्गः सोमपानां महात्मनाम् १२
एतेषां मानसी कन्या मेना नाम महागिरेः ।
पत्नी हिमवतः श्रेष्ठा यस्या मैनाक उच्यते १३
मैनाकस्य सुतः श्रीमान्क्रौञ्चो नाम महागिरिः
पर्वतप्रवरः पुत्रो नानारत्नसमन्वितः ॥ १४
तिस्रः कन्यास्तु मेनायां जनयामास शैलराट्
अपर्णामेकपर्णां च तृतीयामेकपाटलाम् ॥ १५

तपश्चरन्त्यः सुमहद्
दुश्चरं देवदानवैः ।
लोकान्सन्तापयामासु-
स्तास्तिस्रः स्थाणुजङ्गमान् ॥ १६

आहारमेकपर्णेन एकपर्णा समाचरत् ।
पाटलापुष्पमेकं च आदधावेकपाटला ॥ १७
एका तत्र निराहारा तां माता प्रत्यषेधयत् ।
'उ' 'मा' इति निषेधन्ती मातृस्नेहेन दुःखिता
सा तथोक्ता तया मात्रा देवी दुश्चरचारिणी
उमेत्येवाभवत्ख्याता त्रिषु लोकेषु सुन्दरी १९
तथैव नाम्ना तेनेह विश्रुता योगधर्मिणी ।
एतत्तु त्रिकुमारीकं जगत्स्थास्यति भार्गव २०

१८

सप्तानां पितृमुख्यानां नामस्थानविभेदतः।
वर्णनं क्रियतेऽध्यायेऽष्टादशे संशयापहम् १

एवं पितृणामुत्पत्तिमुक्त्वा तेषां गणभेदानाह—**इत्युक्त इत्यध्यायेन** । देवं तमेव सनत्कुमारम् ॥१॥ सोमवर्द्धनाः श्राद्धद्वारा ॥३॥ चत्वारो गणाः सुकालाः आङ्गिरसः सुस्वधाः सोमपाश्चेत्येते मूर्तिमन्तः कर्मजदिव्यविग्रहवन्तः । त्रयः वैराजाः अग्निष्वात्ता बर्हिषदश्चेति । एते अमूर्ताः कामरूपा आकाशादपि महान्तः परमाणूदरेऽपि प्रविशन्तीति तादृशसामर्थ्यवन्तः ॥ ४ ॥ अभ्यर्हितत्वात् प्रथमं त्रीन् गणानाह—**धर्मेति** ॥ ६ ॥ यत्र येषु लोकेषु लोकाः विषयाः सनातनाः नित्याविर्भूताः यत्रातीतमनागतं व्यवहितं विप्रकृष्टं च सर्वं वर्तमानं सन्निहितमेवेत्यर्थः । भास्वराश्चिन्मात्रशरीरा अभौतिकाः । विराजस्य प्रजापतेर्मानसाः पुत्राः मनोमात्रशरीराः ॥ ७ ॥ **एत इति** । ये योगभ्रष्टाः निर्गुणं ब्रह्म अप्राप्य सगुणमात्रशरणा अपि परवैराग्याभावात् सनातनान् प्रजापतिलोकान् प्राप्यापि प्रजापतिना सह कल्पान्ते मुक्तिमलब्ध्वा पुनः कल्पान्तरे सनकादिरूपेण ब्रह्मवादिरूपेण ब्रह्मवादिनो भूत्वा प्रजापतिेन एवं जायन्ते ॥ ९ ॥ तदनन्तरं मुच्यन्त इत्याह—**ते त्विति** ॥१०॥ सोमपानां सोमं पाययन्ति वर्द्धयन्ति ते सोमपास्तेषां श्राद्धानि ददत्तत्सालोक्यं प्राप्य तद्वदेव मुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥१२॥ एवं स्त्रियोऽपि अधिकारे सति श्राद्धं ददत्यः पितृकन्यावदुत्तरोत्तरम् उत्तमं स्थानं प्राप्य क्रमेण मुच्यन्त इत्याशयेन सर्वेषां पितृगणानां प्रत्येकं कन्यासन्ततिमाह—**एतेषामिति** ॥ १३ ॥ पाटलायाः पुष्पम् एकमेवादधौ स्वीकृतवती ॥ १७ ॥ उ इति संबुद्ध्यर्थे ॥ १८ ॥ तिस्रः कुमार्यो यस्मिन् तत्त्रिकुमारीकम् ॥ २० ॥

---

१ ख. °श्रेष्ठ । २ क. °र्तन्ति दे° । ३ ख. कीर्तयिष्यामि । ४ ख. ते तां प्रा° । ५ क. ख. वै ।

तपःशरीरास्ताः सर्वा-
स्तिस्रो योगबलान्विताः।
सर्वाश्च ब्रह्मवादिन्यः
सर्वाश्चैवोर्ध्वरेतसः ॥ २१
'उमा' तासां वरिष्ठा च ज्येष्ठा च वरवर्णिनी
महायोगबलोपेता महादेवमुपस्थिता ॥ २२
असितस्यैकपर्णा तु देवलस्य महात्मनः।
पत्नी दत्ता महाब्रह्मन्योगाचार्याय धीमते॥२३
जैगीषव्याय तु तथा विद्धि तामेकपाटलाम्।
एते चापि महाभागे योगाचार्यावुपस्थिते २४
लोकाः सोमपदा नाम मरीचेर्यत्र वै सुताः।
पितरो यत्र वर्तन्ते देवास्तान्भावयन्त्युत॥२५
अग्निष्वात्ता इति ख्याताः सर्व एवामितौजसः
एतेषां मानसी कन्या अच्छोदा नाम निम्नगा
अच्छोदं नाम विख्यातं
सरो यस्याः समुत्थितम्।
तया न दृष्टपूर्वास्ते
पितरस्तु कदाचन ॥ २७
अप्यमूर्तानथ पितॄन्सा ददर्श शुचिस्मिता।
संभूता मनसा तेषां पितॄन्स्वान्नाभिजानती
व्रीडिता तेन दुःखेन बभूव वरवर्णिनी।
सा दृष्ट्वा पितरं वव्रे वसुं नामान्तरिक्षगम् २९
अमावसुरिति ख्यातमायोः पुत्रं यशस्विनम्।
अद्रिकाऽप्सरसायुक्तं विमानेऽधिष्ठितं दिवि
सा तेन व्यभिचारेण मनसः कामरूपिणी।
पितरं प्रार्थयित्वाऽन्यं योगभ्रष्टा पपात ह ३१
त्रीण्यपश्यद्विमानानि पतमाना दिवश्च्युता।
त्रसरेणुप्रमाणानि साऽपश्यत्तेषु तान्पितॄन् ३२
सुसूक्ष्मानपरिव्यक्ता-
नग्नीनग्निष्विवाहितान्।
त्रायध्वमित्युवाचार्ता
पतन्ती तानवाक्शिराः ॥ ३३
तैरुक्ता सा तु मा भैषी-
रिति व्योम्नि व्यवस्थिता।
ततः प्रसादयामास
तान्पितॄन्दीनया गिरा ॥ ३५
ऊचुस्ते पितरः कन्यां भ्रष्टैश्वर्यां व्यतिक्रमात्।
भ्रष्टैश्वर्या स्वदोषेण पतसि त्वं शुचिस्मिते ॥
यैः क्रियन्ते हि कर्माणि शरीरैर्दिवि दैवतैः।
तैरेव तत्कर्मफलं प्राप्नुवन्तीह देवताः ॥ ३६
सद्यः फलन्ति कर्माणि
देवत्वे प्रेत्य मानुषे।
तस्मात्त्वं तपसः पुत्रि
प्रेत्येदं प्राप्स्यसे फलम् ॥ ३७
इत्युक्ता पितृभिः सा तु
पितॄन्प्रासादयत्स्वकान्।
ध्यात्वा प्रसादं ते चक्रु-
स्तस्याः सर्वेऽनुकम्पया ॥ ३८
अवश्यं भाविनं ज्ञात्वा तेऽर्थमूचुस्ततस्तु ताम्
अस्य राज्ञो वसोः कन्या त्वमपत्यं भविष्यसि
उत्पन्नस्य पृथिव्यां तु
मानुषेषु महात्मनः।
कन्या च भूत्वा लोकान्स्वा-
न्पुनः प्राप्स्यसि दुर्लभान् ॥ ४०
पाराशरस्य दायादं त्वं पुत्रं जनयिष्यसि।
स वेदमेकं ब्रह्मर्षिश्चतुर्धा विभजिष्यति ॥ ४१
महाभिषस्य पुत्रौ द्वौ शन्तनोः कीर्तिवर्द्धनौ।
विचित्रवीर्यं धर्मज्ञं तथा चित्राङ्गदं शुभम् ४२

यथा सनत्कुमारादय ऊर्ध्वरेतस एवम् एता अपीत्यर्थः॥२१॥ पुंसामिव स्त्रीणामूर्ध्वरेतसामपि शाश्वतो लोको नास्तीति तासां पतिवरणेन दर्शयति-**उमेत्यादिना** ॥२२॥ द्वितीयमाग्निष्वात्ताख्यं गणमाह-**लोका इति**। सोमपदाः सोमयाजिप्राप्याः मरीचेः प्रजापतिपुत्रस्य लोकाः ॥२५॥ अग्निषु अग्निसाध्येषु कर्मसु आत्ताः गृहीताः पित्र्यादिष्विष्टिषु ॥२६॥ अमूर्त्तानपि पितॄन् दिव्यदृष्ट्या ददर्श दृष्ट्वाऽपि एते मम पितर इति न ज्ञातवती ॥ २८ ॥ व्रीडिता तेषां विशेषतः स्वरूपाज्ञानात् ॥ २९ ॥ व्यभिचारेण स्वपित्रतिक्रमेण ३१ सुसूक्ष्मान् त्रसरेणुप्रमाणानामपि विमानानामेकदेशे स्थितत्वात् अत एव अपरिव्यक्तानग्नीन् निर्मथ्यान्। अग्निषु आहवनीयेषु आहितान् चातुर्मास्येषु सोमे आतिथ्येष्टौ च ॥ ३३ ॥ सद्यः संकल्पमात्रात् कर्माणि योगजधर्माः। देवत्वे तैजसदेहप्राप्तौ सत्याम्। मानुषे तु कर्मान्तरं प्रेत्य मृत्वा कर्माणि फलन्ति ॥ ३७ ॥ महाभिषस्य प्राग्जन्मनि तस्य वै शन्तनुरूपेणावतीर्णस्य ॥ ४२ ॥

---

१ क. °रः स्युः क°, ख.° रस्ते क°। २ ख. ° सुमिति ख्या°। ३ क. ख. °तश्च ताम्। ४ क. ख. त्वं विप्रं ज°। ५ ख. शान्त°। ६ ° हं विभुम्।

एतानुत्पाद्य पुत्रांस्त्वं
पुनर्लोकानवाप्स्यसि।
व्यतिक्रमात्पितॄणां च
जन्म प्राप्स्यसि कुत्सितम् ॥ ४३
अस्यैव राज्ञः कन्या त्व-
मद्रिकायां भविष्यसि।
अष्टाविंशे भवित्री त्वं
द्वापरे मत्स्ययोनिजा ॥ ४४
एवमुक्ता तु दाशेयी जाता सत्यवती तदा।
मत्स्ययोनौ समुत्पन्ना राज्ञस्तस्य वसोः सुता
वैभ्राजा नाम ते लोका दिवि सन्ति सुदर्शनाः
यत्र बर्हिषदो नाम पितरो दिवि विश्रुताः ॥
तान्वै देवगणाः सर्वे यक्षगन्धर्वराक्षसाः।
नागाः सर्पाः सुपर्णाश्च भावयन्त्यमितौजसः॥
एते पुत्रा महात्मानः पुलस्त्यस्य प्रजापतेः।
महात्मानो महाभागास्तेजोयुक्तास्तपस्विनः॥
एतेषां मानसी कन्या पीवरी नाम विश्रुता।
योगा च योगिपत्नी च योगिमाता तथैव च
भवित्री द्वापरं प्राप्य युगं धर्मभृतां वरा।
पराशरकुलोद्भूतः शुको नाम महातपाः ५०
भविष्यति युगे तस्मि-
न्महायोगी द्विजर्षभः।
व्यासादरण्यां संभूतो
विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ ५१
स तस्यां पितृकन्यायां
पीवर्यां जनयिष्यति।
कन्यां पुत्रांश्च चतुरो
योगाचार्यान्महाबलान् ॥ ५२
कृष्णं गौरं प्रभुं शम्भुं
कृत्वीं कन्यां तथैव च।

ब्रह्मदत्तस्य जननीं
महिषीं त्वणुहस्य च ॥ ५३
एतानुत्पाद्य धर्मात्मा योगाचार्यान्महाव्रतान्
श्रुत्वा स्वजनकाद्धर्मान्व्यासादमितबुद्धिमान्
महायोगी ततो गन्तापुनरावर्तिनीं गतिम्।
यत्तत्पदमनुद्विग्नमव्ययं ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ५५
अमूर्तिमन्तः पितरो धर्ममूर्तिधरा मुने।
कथा यत्रेयमुत्पन्ना वृष्ण्यन्धककुलान्वया ॥
सुकाला नाम पितरो वसिष्ठस्य प्रजापतेः।
निरता दिवि लोकेषु ज्योतिर्भासिषु भासुराः
सर्वकामसमृद्धेषु द्विजास्तान्भावयन्त्युत ॥ ५७
तेषां वै मानसी कन्या
गौर्नाम्ना दिवि विश्रुता।
तत्रैव वंशे या दत्ता
शुकस्य महिषी प्रिया।
एकशृङ्गेति विख्याता
साध्यानां कीर्तिवर्द्धिनी ॥ ५८
मरीचिगर्भास्ताँल्लोका-
न्समाश्रित्य व्यवस्थिताः।
ये त्वथाङ्गिरसः पुत्राः
साध्यैः संवर्द्धिताः पुरा ॥ ५९
तान्क्षत्रियगणांस्तात भावयन्ति फलार्थिनः
तेषां तु मानसी कन्या यशोदा नाम विश्रुता
पत्नी सा विश्वमहतः स्नुषा वै वृद्धशर्मणः।
राजर्षेर्जननी चापि दिलीपस्य महात्मनः ६१
तस्य यज्ञे पुरा गीता गाथाः प्रीतैर्महर्षिभिः।
तदा देवयुगे तात वाजिमेधे महामखे ॥ ६२
अग्नेर्जन्म तथा श्रुत्वा शांडिल्यस्य महात्मनः
दिलीपं यजमानं ये पश्यन्ति सुसमाहिताः।
सत्यवन्तं महात्मानं तेऽपि स्वर्गजितो नराः॥

इयं कथा **आदिपर्वणि** अनुसन्धेया ॥ ४३ ॥ तृतीयं गणमाह-**वैभ्राजा इति**। विभ्राजः सूर्यस्येमे वैभ्राजाः बर्हिषद इति केवलम् इष्टियायजूकप्राप्याः ॥ ४६ ॥ पीवर्या एव विशेषणानि-**योगा चेत्यादीनि**। योगा स्वयं योगिनी योगिनः पत्नी या नो माता चेति ॥४९॥ अमूर्तिमन्त इत्यादिना ॥ ५६ ॥ देवपूज्यांस्त्रीन् गणान् व्याख्याय मनुष्यपूज्येषु मूर्तेषु चतुर्षु गणेषु प्रथममाह-**सुकाला इति**। द्विजाः ब्राह्मणाः भावयन्ति तर्पयन्ति ॥ ५७ ॥ तत्रैव वंश इति मार्कण्डेयस्य भीष्मं प्रति वचनम्। शुकस्येयम् अपरा भार्या ॥ ५८ ॥ द्वितीयमाह-मरीचिगर्भान् सूर्यरश्मिप्रकाश्यान् ॥ ५९ ॥ शाण्डिल्यस्य शाण्डिल्यगोत्रोत्पन्नस्य ॥ ६३ ॥

१ क. ख. 'वि भान्ति सु' २ क. ख. योगपत्नी च ३ ख. योगमाता त' ४ ख. एतेषां मा' ५ क. या. ६ ख. यस्य ब'

सुस्वधा नाम पितरः कर्दमस्य प्रजापतेः ।
समुत्पन्नास्तु पुलहान्महात्मानो द्विजर्षभाः ॥
लोकेषु दिवि वर्तन्ते कामगेषु विहङ्गमाः ।
तांश्च वैश्यगणांस्तात भावयन्ति फलार्थिनः
तेषां वै मानसी कन्या विरजा नाम विश्रुता
ययातेर्जननी ब्रह्मन्महिषी नहुषस्य च ॥ ६६
त्रय एते गणाः प्रोक्ताश्चतुर्थं तु निबोध मे ।
उत्पन्ना ये स्वधायां ते सोमपा वै कवेः सुताः
हिरण्यगर्भस्य सुताः शूद्रास्तान्भावयन्त्युत
मानसा नाम ते लोका यत्र तिष्ठन्ति ते दिवि
तेषां वै मानसी कन्या नर्मदा सरितां वरा६८
या भावयति भूतानि दक्षिणापथगामिनी ।
पुरुकुत्सस्य या पत्नी त्रसद्दस्योर्जनन्यपि ६९
तेषामथाभ्युपगमान्मनुस्तात युगे युगे ।
प्रवर्तयति श्राद्धानि नष्टे धर्मे प्रजापतिः॥ ७०
पितृणामादिसर्गेण[2] सर्वेषां द्विजसत्तम ।
तस्मादेनं स्वधर्मेण श्राद्धदेवं वदन्ति वै ॥ ७१
सर्वेषां राजतं पात्रमथ वा रजतान्वितम् ।
दत्तं स्वधां पुरोधाय श्राद्धं प्रीणाति वै पितॄन्
सोमस्याप्यायनं कृत्वा अग्नेर्वैवस्वतस्य[3] च ।
उदगायनमप्यग्नावश्यभावेऽप्सु वा पुनः ७३
पितॄन्प्रीणाति यो भक्त्या
पितरः प्रीणयन्ति तम् ।
यच्छन्ति पितरः पुष्टिं
प्रजाश्च विपुलास्तथा ॥ ७४
स्वर्गमारोग्यमेवाथ यदन्यदपि चेप्सितम् ।
देवकार्यादपि मुने पितृकार्यं विशिष्यते ॥ ७५
देवतानां हि पितरः पूर्वमाप्यायनं स्मृतम् ।
शीघ्रप्रसादा ह्यक्रोधा लोकस्याप्यायनं परम्
स्थिरप्रसादाश्च सदा तान्नमस्यस्व भार्गव ।
पितृभक्तोऽसि विप्रर्षे मद्भक्तश्च विशेषतः ७७
श्रेयस्तेऽद्य विधास्यामि प्रत्यक्षं कुरु तत्स्वयम्
दिव्यं[4] चक्षुः सविज्ञानं प्रदिशामि च तेऽनघ७८
गतिमेतामप्रमत्तो मार्कण्डेय निशामय ।
न हि योगगतिर्दिव्या पितॄणां च परा गतिः७९

तृतीयं गणमाह—**सुस्वधा इति** । कर्दमस्य पितरः पुलहात्समुत्पन्नाः ॥६४॥ दिवि आकाशे ॥६५॥ कवेर्दुहितरि स्वधायां हिरण्यगर्भस्याग्नेः सुताः ॥ ६७ ॥ भावयति पुनाति ॥ ६९ ॥ तेषां पितॄणाम् अभ्युपगमात्पूज्यत्वेनाङ्गीकारात् ॥७०॥ अत्रैव हेतुमाह-**पितॄणामिति** । सर्वेषां सप्तानामपि गणानाम् । आदिसर्गेण प्रथममुत्पन्नत्वेनेत्यर्थः । तस्मात् एवं यमं ते श्राद्धदेवं वदन्ति । अयं भावः— "यमः पितॄणामधिपतिः" इति श्रुतेः । स्वधर्मेण यमपितृत्वरूपेण हेतुना सर्वश्राद्धदेवताधिपतित्वाद्यमेव **श्राद्धदेव इति** । एनमिति बुद्धौ सन्निहितस्यान्वादेशेन निर्देशः । यतोऽयं पितॄणामादिसर्गस्तस्मादेनं यमं श्राद्धदेवमिति वदन्ति वेदा उदाहृता इति ॥७१॥ स्वधां पुरोधाय स्वधाशब्दं पूर्वं कृत्वा स्वधा पितृभ्य इत्येवं मन्त्रेणेत्यर्थः ॥७२॥ **सोमस्येति** । अग्नौ सोमस्य अग्नेर्वैवस्वतस्य यमस्य आप्यायनं कृत्वा "सोमाय पितृमते स्वधा नमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नमो यमायाङ्गिरसे स्वधा नमः" इति स्वधां पुरोधाय तिस्र आहुतीर्हुत्वेत्यर्थः । हुत्वा पितॄन् प्रीणातीत्यग्रिमेणान्वयः । वैवस्वतस्य चेति चकारः तृतीयाहुतेर्विकल्पार्थः । अत एवाश्वलायनानां सा नास्त्येव । अपि शब्दो वाऽर्थे । **उदगायनम**प्यत्र कर्तव्यं स्वधामन्त्रेण होमे दक्षिणापवर्गा आहुतीर्दद्यात् । स्वाहामन्त्रेण होमे तु उदगपवर्गे अप्याहुती भवतः । यदाहाश्वलायनः—"सोमाय पितृमते स्वधा नमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नमः" इति स्वाहाकारेणाग्निं पूर्वमिति उदगायनपदादेवात्र स्वाहान्तपक्षोऽपि सूचितः । **दैर्घ्यम् आर्षम्** । अकारप्रश्लेषजं वा । अग्न्यभावेऽप्सु इति च्छेदः । एतच्च तीर्थे एव ज्ञेयम् । वा पुनः पुनरत्र पक्षान्तरमस्तीत्यर्थः "अग्निमुखा वै देवाः पाणिमुखाः पितरः" इति ब्राह्मणात् ब्राह्मणपाणावपि होतव्यमिति ज्ञेयम् ॥ ७३ ॥ देवतानामपेक्षया पितरः पूर्वम् आप्यायनेन प्रीतिकरा इत्यर्थः । **शीघ्रेति** । देवाश्चिरप्रसादा इति दुराराध्या इति भावः ॥ ७६ ॥ भार्गवेति मार्कण्डेयं संबोधयति सनत्कुमारः ॥ ७७ ॥ सविज्ञानम् आनुभविकज्ञानोपेतम् ॥ ७८ ॥ एतां श्राद्धफलरूपां निशामय पश्य । मांसचक्षुषा न हि दृश्यत इति संबन्धः ॥ ७९ ॥

१ क. ख. तु २ ख. 'सर्गे तु स' ३ ख. 'वह्नेर्वै' ४ ख. 'चक्षुर्दिव्यं स'

त्वद्विधेनापि सिद्धेन दृश्यते मांसचक्षुषा।
स एवमुक्त्वा देवेशो मामुपस्थितमग्रतः ८०
चक्षुर्दत्त्वा सविज्ञानं देवानामपि दुर्लभम्।
जगाम गतिमिष्टां वै द्वितीयोऽग्निरिव ज्वलन्
तन्निबोध कुरुश्रेष्ठ यन्मयासीन्निशामितम्।
प्रसादात्तस्य देवस्य दुर्ज्ञेयं भुवि मानुषैः ८२

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि पितृकल्पे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

पितृकल्पः

१९

मार्कण्डेय उवाच।
आसन्पूर्वयुगे तात भरद्वाजात्मजा द्विजाः
योगधर्ममनुप्राप्य भ्रष्टा दुश्चरितेन वै ॥ १
अपभ्रंशमनुप्राप्ता योगधर्मापचारिणः।
महतः सरसः पारे मानसस्य विसंज्ञिताः २
तमेवार्थमनुध्यातो नष्टमप्स्विव मोहिताः।
अप्राप्य योगं ते सर्वे संयुक्ताः कालधर्मणा ३
ततस्ते योगविभ्रष्टा देवेषु सुचिरोषिताः।
जाताः कौषिकदायादाः कुरुक्षेत्रे नरर्षभाः ४
हिंसया विहरिष्यन्तो
धर्मं पितृकृतेन वै।
ततस्ते पुनराजातिं
भ्रष्टाः प्राप्स्यन्ति कुत्सिताम् ॥ ५
तेषां पितृप्रसादेन
पूर्वजातिकृतेन वै[3]।
स्मृतिरुत्पत्स्यते प्राप्य
तां तां जातिं जुगुप्सिताम् ॥ ६
ते धर्मचारिणो नित्यं भविष्यन्ति समाहिताः
ब्राह्मण्यं प्रतिलप्स्यन्ति ततो भूयः स्वकर्मणा
ततश्च योगं प्राप्स्यन्ति
पूर्वजातिकृतं पुनः।
भूयः सिद्धिमनुप्राप्ताः
स्थानं प्राप्स्यन्ति शाश्वतम् ॥ ८
एवं धर्मे च ते बुद्धिर्भविष्यति पुनः पुनः।
योगधर्मे च नितरां प्राप्स्यसे बुद्धिमुत्तमाम् ९
योगो हि दुर्लभो नित्यमल्पप्रज्ञैः कदाचन।
लब्ध्वाऽपि नाशयन्त्येनं व्यसनैः कटुतामिताः
अधर्मेष्वेव वर्तन्ते प्रार्दयन्ते गुरूनपि ॥ १०
याचन्ते न त्वयाच्यानि रक्षन्ति शरणागतान्
नावजानन्ति कृपणान्माद्यन्ते न धनोष्मणा ॥

एवमुक्त्वा चक्षुर्दत्वा जगामेति द्वयोः संबन्धः ॥ ८० ॥ निशामितं चक्षुर्दानात्प्राक्। तन्मुखेन श्रुतं तत् निबोध बुध्यस्व ॥ ८२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे टीकायामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१९

दिव्यं ज्ञानं समासाद्य मार्कण्डेयोऽनुभूतवान्।
यत्तदेकोनविंशेऽत्र वर्ण्यतेऽन्तर्दशा सता ॥१॥

अत्र इत्युक्त्वा भगवान्देव इत्युपसंहारात्सनत्कुमारवाक्यमेव मार्कण्डेय उवाच-**आसन्नित्यादि।** दुश्चरितेन योगविरोधिना कर्मणा ॥ १ ॥ सरसः पारे अपभ्रंशम् अनुप्राप्ताः पतिताः ॥ २ ॥ अनुध्यातः अनुध्यायन्तः। योगं योगसिद्धिम्। कालधर्मणा मृत्युना ॥ ३ ॥ **तत इति।** योगभ्रष्टाः देवलोकमेव गच्छन्ति न त्वन्यां गतिमिति भावः ॥ ४ ॥ **हिंसयेति।** पितृकृते पित्रर्थं धर्मम् उद्दिश्य हिंसया विहरिष्यन्त इति श्राद्धव्यपदेशेन ब्राह्मणा अपि हिंसावृत्त्या जीवन्त इत्यर्थः। तत एव पापान्ते कुत्सिताम् आजातिं जन्म प्राप्स्यन्ति ॥ ५ ॥ **तेषामिति।** पित्राराधनप्रभावात्ते नीचजातयोऽपि जातिस्मरा अभूवन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥ जातिस्मरत्वादेव धर्मपरा अपि जाताः। ब्राह्मण्यं च जन्मान्तरे लब्धवन्त इत्याह--**तत इति** ॥७॥ ते तव मार्कण्डेयस्य ॥ ९ ॥ योगो योगसिद्धिः। व्यसनैर्मृगयादिभिः। कटुतां क्रूरत्वम् इताः प्राप्ताः। गुरुद्रोहिणश्चैनं योगं प्राप्यापि नाशयन्तीति संबन्धः ॥ १० ॥ ये अयाच्यानि दारादीनि न याचन्ते ते योगं प्राप्नुवन्तीति पञ्चमस्थेनान्वयः। एवं सर्वत्र योज्यम् ॥ ११ ॥

१ क. ख. °गं सर्वे स्म सं' २ क. ख. °रायांति भ्र' ३ क. ख. °तेन च। ४ क. ख. स्वकर्मभिः। ५ क. ख. °से सिद्धिं' ६ ख. 'न्ते अर्दय' ७ क °गुरुं सदा।

युक्ताहारविहाराश्च युक्तचेष्टाः स्वकर्मसु ।
ध्यानाध्ययनयुक्ताश्च न नष्टानुगवेषिणः १२
नोपभोगरता नित्यं न मांसमधुभक्षणाः ।
न च कामपरा नित्यं न विप्रासेविनस्तथा
नानार्यसंकथासक्ता नालस्योपहतास्तथा ।
नात्यन्तमानसंसक्ता गोष्ठीष्वनिरतास्तथा ॥
प्राप्नुवन्ति नरा योगं योगो वै दुर्लभो भुवि ।
प्रशान्ताश्च जितक्रोधा मानाहङ्कारवर्जिताः ॥
कल्याणभाजनं ये तु ते भवन्ति यतव्रताः ।
एवंविधास्तु ते तात ब्राह्मणा ह्यभवंस्तदा १६
स्मरन्ति ह्यात्मनो दोषं प्रमादकृतमेव तु ।
ध्यानाध्ययनयुक्ताश्च शान्ते वर्त्मनि संस्थिताः*
योगधर्माद्धि धर्मज्ञ न धर्मोऽस्ति विशेषवान्
वरिष्ठः सर्वधर्माणां तमेवाचर भार्गव ॥ १८
कालस्य परिणामेन लघ्वाहारो जितेन्द्रियः
तत्परः प्रयतः श्राद्धी योगधर्ममवाप्स्यसि १९
इत्युक्त्वा भगवान्देवस्तत्रैवान्तरधीयत ।
अष्टादशैव वर्षाणि त्वेकाहमिव मेऽभवत् २०
उपासतस्तं देवेशं वर्षाण्यष्टादशैव मे ।
प्रसादात्तस्य देवस्य न ग्लानिरभवत्तदा ॥ २१
न क्षुत्पिपासे कालं वा जानामि स्म तदाऽनघ
पश्चाच्छिष्यसकाशात्तु कालः संविदितो मया

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि पितृकल्पे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

पूजनीयोपाख्यानम्

२०

मार्कण्डेय उवाच ।
तस्मिन्नन्तर्हिते देवे वचनात्तस्य वै प्रभोः ।
चक्षुर्दिव्यं सविज्ञानं प्रादुरासीत्तदा मम १ ॥
ततोऽहं तानपश्यं वै
ब्राह्मणान्कौशिकात्मजान् ।
आपगेय कुरुक्षेत्रे
यानुवाच विभुर्मम ॥ २
ब्रह्मदत्तोऽभवद्राजा यस्तेषां सप्तमो द्विजः ।
पितृवर्तीति विख्यातो नाम्ना शीलेन कर्मणा
शुकस्य कन्या कृत्वी तं जनयामास पार्थिवम्
अणुहात्पार्थिवश्रेष्ठात्काम्पिल्ये नगरोत्तमे ४
भीष्म उवाच ।
यथोवाच महाभागो मार्कण्डेयो महातपाः
तस्य वंशमहं राजन्कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ५

नष्टानुगवेषिणः नष्टद्रव्यादिसाधनार्थंचोरान्वेषणपराः ॥१२॥ अनार्यसंकथा ग्राम्यगोष्ठी ग्राम्यगोष्ठीषु आत्ममीमांसासु ॥१४॥ एवंविधा उक्तप्रकाराः ॥१६॥ कालस्य परिणामेन कालक्रमेण श्राद्धी श्रद्धावान् ॥ १९ ॥ **इत्युक्त्वेति** । मार्कण्डेयवाक्यम् ॥ २० ॥ उपासतस्तं देवेशमिति पादः पूर्वेण संबध्यते । अष्टादश वर्षाणि मे ग्लानिर्नाभवदित्युत्तरेणान्वयः ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि टीकायामेकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

विंशेऽत्र वर्ण्यते ब्रह्मदत्त उग्रायुधस्तथा ।
पूजनीयकथा शुकप्रोक्ता नीतिरनुत्तमा १

तस्मिन्निति ॥१॥ तान् पूर्वं भरद्वाजदायादान् सतः द्वितीये जन्मनि कुरुक्षेत्रे कौशिकात्मजान् अपश्यम् । आपगेय हे भीष्म विभुः सनत्कुमारः ॥ २ ॥ तेषां कुशिकात्मजानां यः सप्तमो द्विजः पितृवर्ती नाम स एव सप्तमे जन्मनि ब्रह्मदत्तोऽभवत् ॥ ३ ॥

१ क. ख. न कामपरमा नि° २ ख. °प्रोत्सादिन° ३ क. ख. °गो हि दु° ४ ख. प्रमादं कृ° * एतदग्रे-'शांतिं ते परमामाशु लभन्ते नात्र संशयः । तस्मात्त्वमपि धर्मज्ञ योगधर्मपरो भव । योगधर्मे च निरतः प्राप्स्यसे सिद्धिमुत्तमाम् ' इति सार्धः श्लोकः क. ख. पुस्तकयोर्वर्तते ५ क. ख. °णां तं समाचर भा° ६ ख. °रिमाणेन. ७ ख. °लं वा प्रत्यजानं त° । ८ ख. विभोः

युधिष्ठिर उवाच।

अणुहः कस्य वै पुत्रः कस्मिन्काले बभूव ह
राजा धर्मभृतां श्रेष्ठो यस्य पुत्रो महायशाः ६
ब्रह्मदत्तो नरपतिः किंवीर्यः स बभूव ह।
कथं च सप्तमस्तेषां स बभूव नराधिपः ॥ ७
न ह्यल्पवीर्याय शुको
भगवाँल्लोकपूजितः।
कन्यां प्रादाद्धि योगात्मा
कृत्वीं कीर्तिमतीं प्रभुः ॥ ८
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महाद्युते।
ब्रह्मदत्तस्य चरितं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ९
यथा च वर्तमानास्ते संसारे च× द्विजातयः।
मार्कण्डेयेन कथितास्तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ १०

भीष्म उवाच।

प्रतीपस्य तु राजर्षेस्तुल्यकालो नराधिप।
पितामहस्य मे राजन्बभूवेति मया श्रुतम् ११
ब्रह्मदत्तो महाभागो योगी राजर्षिसत्तमः।
रुतज्ञः सर्वभूतानां सर्वभूतहिते रतः ॥ १२
सखाऽऽस गालवो यस्य
योगाचार्यो महायशाः।
शिक्षामुत्पाद्य तपसा
क्रमो येन प्रवर्तितः।
कण्डरीकश्च योगात्मा
तस्यैव सचिवो महान्[2] ॥ १३
जात्यन्तरेषु सर्वेषु सखायः[3] सर्व एव ते।
सप्तजातिषु सप्तैव बभूवुरमितौजसः।
यथोवाच महाभागो मार्कण्डेयो महातपाः ॥
तस्य वंशमहं राजन्कीर्तयिष्यामि तच्छृणु।
ब्रह्मदत्तस्य पौराणां पौरवस्य महात्मनः+॥ १५

*बृहत्क्षत्रस्य दायादः सुहोत्रो नाम धार्मिकः
सुहोत्रस्यापि दायादो हस्ती नाम बभूव ह ॥
तेनेदं निर्मितं पूर्वं हस्तिनापुरमुत्तमम्।
हस्तिनश्चापि दायादास्त्रयः परमधार्मिकाः ॥
अजमीढो द्विमीढश्च पुरुमीढस्तथैव च।
अजमीढस्य धूमिन्यां जज्ञे बृहदिषुर्नृप।
बृहद्धनुर्बृहदिषोः पुत्रस्तस्य महायशाः ॥ १८
बृहद्धर्मेति विख्यातो राजा परमधार्मिकः।
सत्यजित्तनयस्तस्य विश्वजित्तस्य चात्मजः ॥
पुत्रो विश्वजितश्चापि सेनजित्पृथिवीपतिः।
पुत्राः सेनजितश्चासंश्चत्वारो लोकविश्रुताः ॥
रुचिरः श्वेतकेतुश्च महिम्नारस्तथैव च।
वत्सश्चावन्तको राजा यस्यैते परिवत्सकाः
रुचिरस्य तु दायादः पृथुसेनो महायशाः।
पृथुसेनस्य पारस्तु पारान्नीपस्तु जज्ञिवान् २२
नीपस्यैकशतं तात पुत्राणाममितौजसाम्।
महारथानां राजेन्द्र शूराणां बाहुशालिनाम्।
नीपा इति समाख्याता राजानः सर्व एव ते॥
तेषां वंशकरो राजा नीपानां कीर्तिवर्द्धनः।
काम्पिल्ये समरो नाम सचेष्टसमरोऽभवत् ॥
समरस्य परः पारः सदश्व इति ते त्रयः।
पुत्राः परमधर्मज्ञाः परपुत्रः पृथुर्बभौ ॥ २५
पृथोस्तु सुकृतो नाम सुकृतेनेह कर्मणा।
जज्ञे सर्वगुणोपेतो विभ्राजस्तस्य चात्मजः २६
विभ्राजस्य तु पुत्रोऽभूदणुहो नाम पार्थिवः।
बभौ शुकस्य जामाता कृत्वीभर्ता महायशाः
पुत्रोऽणुहस्य राजर्षिर्ब्रह्मदत्तोऽभवत्प्रभुः।
योगात्मा तस्य तनयो विष्वक्सेनः परंतपः ॥

तेषां भारद्वाजानाम् ॥ ७ ॥ प्रतीपस्येति द्वयोः संबन्धः ॥ ११ ॥ सखा आसेति पदच्छेदः। आसीदित्यर्थः। शिक्षां वेदाङ्गं क्रमः संहितायाः पदानां सहपाठः। अन्नाद्यकामो निर्भुजं ब्रूयात्स्वर्गकामः प्रतृणमुभयकाम उभयमन्तरेणेति श्रुतिप्रसिद्ध एव पूर्वैरज्ञानादप्रवर्तितः सन् गालवेन प्रवर्तित इत्यर्थः। तस्य ब्रह्मदत्तस्य ॥ १३ ॥ सप्तजातिषु सप्तसु जन्मसु ते सप्त परस्परं सहाया बभूवुरिति संबन्धः ॥ १४ ॥ आवन्तको अवन्त्यां भवो राजा सेनजित्। यस्य एते रुचिरादयः परिवत्सकाः पुत्राः ॥ २१ ॥ **पुत्र इति**। तस्य ब्रह्मदत्तस्य तनयो विष्वक्सेनो नाम स च योगात्मा योगेन धृतशरीरः ॥ २८ ॥

---

१ क.ख.प्रदद्यायो' ×क. ''रेषु द्वि' २ क.ख. ''वोऽभवत्। ३क.ख. सहायाः +पुरमित्रस्य दायादो राजा बृहदिषुः स्मृतः इति कपुस्तकेऽधिकं श्लोकार्धम्। *बृहत्क्षत्रस्येत्यारभ्य बृहदिषुर्नृपेत्येतानि षट्श्लोकार्धानि कपुस्तके न सन्ति। ४ ख. ''जित्तस्य तनयो वि' ५ क. ''कसत्तमाः।, ख. ''कसंमताः। ६ ख. ''नीपोऽथ ज' ७ ख. पारपु' ८ क.ख. सुतोऽणु''

विभ्राजः पुनरायातः स्वकृतेनेह कर्मणा ।
ब्रह्मदत्तस्य पुत्रोऽन्यः सर्वसेन इति श्रुतः ॥ २९
चक्षुषी तस्य निर्भिन्ने पक्षिण्या पूजनीयया ।
सुचिरोषितया राजन्ब्रह्मदत्तस्य वेश्मनि ३०
अथास्य पुत्रस्त्वपरो ब्रह्मदत्तस्य जज्ञिवान् ।
विष्वक्सेन इति ख्यातो महाबलपराक्रमः ॥
विष्वक्सेनस्य पुत्रोऽभूद्दण्डसेनो महीपतिः ।
भल्लाटोऽस्य कुमारोऽभूद्राधेयेन हतः पुरा ॥
दण्डसेनात्मजः शूरो महात्मा कुलवर्द्धनः ।
भल्लाटपुत्रो दुर्बुद्धिरभवच्च युधिष्ठिर ॥ ३३
स तेषामभवद्राजा नीपानामन्त[1]कृन्नृप ।
उग्रायुधेन यस्यार्थे सर्वे नीपा विनाशिताः ॥
उग्रायुधो मदोत्सिक्तो मया विनिहतो युधि ।
दर्पान्वितो दर्परुचिः सततं चानये रतः ॥ ३५

युधिष्ठिर उवाच ।

उग्रायुधः कस्य सुतः कस्मिन्वंशे[2]ऽथ जज्ञिवान्
किमर्थं चैव भवता निहत[3]स्तद्ब्रवीहि मे ॥ ३६

भीष्म उवाच ।

अजमीढस्य दायादो विद्वान्राजा यवीनरः
धृतिमांस्तस्य पुत्रस्तु तस्य सत्यधृतिः सुतः ॥
जज्ञे सत्यधृतेः पुत्रो दृढनेमिः प्रतापवान् ।
दृढनेमिसुतश्चापि सुधर्मा नाम पार्थिवः ॥ ३८
आसीत्सुधर्मणः पुत्रः सार्वभौमः प्रजेश्वरः ।
सार्वभौम इति ख्यातः पृथिव्यामेकराड्विभुः ३९
तस्यान्ववाये महति महान्पौरवनन्दन ।
महतश्चापि पुत्रस्तु राजा रुक्मरथः स्मृतः ४०
पुत्रो रुक्मरथस्यापि सुपार्श्वो नाम पार्थिवः ।
सुपार्श्वतनयश्चापि सुमतिर्नाम धार्मिकः ॥ ४१
सुमतेरपि धर्मात्मा सन्नतिर्नाम वीर्यवान् ।
तस्य वै सन्नतेः पुत्रः कृतो नाम महाबलः ४२
शिष्यो हिरण्यनाभस्य कौशलस्य महात्मनः
चतुर्विंशतिधा तेन सम्प्रा[4]च्याः सामसंहिताः
स्मृतास्ते प्राच्यसामानः कार्तयो[5]नाम सामगाः
कार्तिरुग्रायुधः सोऽथ वीरः पौरवनन्दनः ४४
बभूव येन विक्रम्य पृषतस्य पितामहः ।
नीपो नाम महातेजाः पञ्चालाधिपतिर्हतः ४५
उग्रायुधस्य दायादः क्षेम्यो नाम महायशाः ।
क्षेम्यात्सुवीरो नृपतिः सुवीरात्तु नृपञ्जयः ४६
नृपञ्जयाद्बहुरथ इत्येते पौरवाः स्मृताः ।
स चाप्युग्रायुधस्तात दुर्बुद्धिरभवत्तदा ॥ ४७

प्रवृद्धचक्रो बलवा-
नीपान्तकरणो[6] महान् ।
स दर्पपूर्णो हत्वाऽऽजौ
नीपानन्यांश्च पार्थिवान् ४८

पितर्युपरते मह्यं श्रावयामास किल्बिषम् ।
माममात्यैः परिवृतं शयानं धरणीतले ॥ ४९
उग्रायुधस्य राजेन्द्र दूतोऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत्
अद्य त्वं जननीं भीष्म गन्धकालीं यशस्विनीम्
स्त्रीरत्नं मम भार्यार्थे प्रयच्छ कुरु[7]पुङ्गव ॥ ५०
एवं राज्यं च ते स्फीतं धनानि च न संशयः
प्रदास्यामि यथाकाममहं वै रत्नभाग्भुवि ५१
मम प्रज्वलितं चक्रं निशाम्येदं सुदुर्जयम् ।
शत्रवो विद्रवन्त्याजौ दर्शनादेव भारत ॥ ५२

राष्ट्रस्येच्छसि चेत्स्वास्ति
प्राणानां वा कुलस्य वा ।
शासने मम तिष्ठस्व
न हि ते शान्तिरन्यथा ॥ ५३

अधः प्रस्तारशयने शयानस्तेन चोदितः ।
दूतान्त[8]र्हितमेतद्वै वाक्यमग्निशिखोपमम् ॥ ५४
ततोऽहं तस्य दुर्बुद्धेर्विज्ञाय मतमच्युत ।
आज्ञापयं वै संग्रामे सेनाध्यक्षांश्च सर्वशः ५५
विचित्रवीर्यं बालं च मदुपाश्रयमेव च ।
दृष्ट्वा क्रोधपरीतात्मा युद्धायैव मनो दधे ॥ ५६
निगृहीतस्तदाहं तैः सचिवैर्मन्त्रकोविदैः ।
ऋत्विग्भिर्वेदकल्पैश्च सुहृद्भिश्चार्थदर्शिभिः ५७

एतदेव व्याचष्टे-**विभ्राज इति**। विभ्राजो ब्रह्मदत्तस्य पितामहः । स्वकृतेन वक्ष्यमाणेन कर्मणा विष्वक्सेनरूपेण पुनरिमं लोकं ब्रह्मदत्तः पुत्रो भूत्वा आयात इत्यर्थः ॥ २९ ॥ पूजनीयया विचित्रचटकया ॥ ३० ॥ महानिति नाम ४० ॥ कार्तिः कृतस्य पुत्रः येन पञ्चालाधिपतिर्हत इति संबन्धः ॥ ४४ ॥ प्रस्तारः कुशास्तरणम् ॥ ५४ ॥ बालं दृष्ट्वा बालोऽयं युद्धायोग्य इति ज्ञात्वाऽहमेव युद्धाय मनो दधे धृतवान् ॥ ५६ ॥

१ ख. °मन्तको नृप. २ ख. °शे स ज° ३ क. निहतो ब्रूहि तन्मम ४ क. ङ. °न प्रोक्तास्ताः सा° ५ ख. कर्तयो नाम. ६ क. °णोऽभवत् ७ क. ख. °रुनन्दन । ८ क. °न्तरित° ।

स्निग्धैश्च शास्त्रविद्भिश्च संयुगस्य निवर्तने ।
कारणं श्चावितश्चास्मि युक्तरूपं तदाऽनघ ५८

मन्त्रिण ऊचुः । ✓

प्रवृत्तचक्रः पापोऽसौ त्वं चाशौचगतः प्रभो
न चैष प्रथमः कल्पो युद्धं नाम कदाचन ५९
ते वयं सामपूर्वं वै दानं भेदं तथैव च ।
प्रयोक्ष्यामस्ततः शुद्धो दैवतान्यभिवाद्य च ६०
कृतस्वस्त्ययनो विप्रैर्हुत्वाग्नीनर्च्य च द्विजान्
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः प्रयास्यसि जयाय वै ६१
अस्त्राणि न प्रयोज्यानि न प्रवेश्यश्च सङ्गरः ।
आशौचे वर्तमाने तु वृद्धानामिति शासनम् ६२
सामदानादिभिः पूर्णमपि भेदेन वा ततः ।
तां हनिष्यसि विक्रम्य शम्बरं मघवानिव ६३
प्राज्ञानां वचनं काले वृद्धानां च विशेषतः ।
श्रोतव्यमिति तच्छ्रुत्वा निवृत्तोऽस्मि नराधिप
ततस्तैः संक्रमः सर्वैः प्रत्युक्तः शास्त्रकोविदैः
तस्मिन्काले कुरुश्रेष्ठ कर्म चारब्धमुत्तमम् ६५
स सामादिभिरेवादावुपायैः प्राज्ञचिन्तितैः ।
अनुनीयमानो दुर्बुद्धिरनुनेतुं न शक्यते ॥ ६६
प्रवृत्तं तस्य तच्चक्रमधर्मनिरतस्य वै ।
परदाराभिलाषेण सद्यस्तात निवर्तितम् ६७
न त्वहं तस्य जाने तन्निवृत्तं चक्रमुत्तमम् ।
हतं स्वकर्मणा तं तु पूर्वं सद्भिश्च निन्दितम् ६८
कृतशौचः शरी चापी रथी निष्क्रम्य वै पुरात्
कृतस्वस्त्ययनो विप्रैः प्रायोधयमहं रिपुम् ॥ ६९
ततः संसर्गमागम्य बलेनास्त्रबलेन च ।
ऽयहमुन्मत्तवद्युद्धं देवासुरमिवाभवत ॥ ७०
स मयास्त्रप्रतापेन निर्दग्धो रणमूर्धनि ।
पपाताभिमुखः शूरस्त्यक्त्वा प्राणानरिन्दम ॥
एतस्मिन्नन्तरे तात काम्पिल्ये पृषतोऽभ्ययात्
हते नीपेश्वरे चैव हते चोग्रायुधे नृपे ॥ ७२ ॥
आहिच्छत्रं स्वकं राज्यं पित्र्यं प्राप महाद्युतिः
द्रुपदस्य पिता राजन्ममैवानुमते तदा ॥ ७३
ततोऽर्जुनेन तरसा निर्जित्य द्रुपदं रणे ।
आहिच्छत्रं सकाम्पिल्यं द्रोणायाथापवर्जितम्
प्रतिगृह्य ततो द्रोण उभयं जयतां वरः ।
काम्पिल्यं द्रुपदायैव प्रायच्छद्विदितं तव ७५
एष ते द्रुपदस्यादौ ब्रह्मदत्तस्य चैव ह ।
वंशः कार्त्स्न्येन वै प्रोक्तो नीपस्योग्रायुधस्य च

युधिष्ठिर उवाच ।

किमर्थं ब्रह्मदत्तस्य पूजनीया शकुन्तिका ।
अन्धं चकार गाङ्गेय ज्येष्ठं पुत्रं पुरा विभो ॥ ७७
चिरोषिता गृहे चापि किमर्थं चैव यस्य सा
चकार विप्रियमिदं तस्य राज्ञो महात्मनः ७८
पूजनीया चकारासौ किं सख्यं तेन चैव ह ।
एतन्मे संशयं छिन्धि सर्वमुक्त्वा यथातथम् ।

भीष्म उवाच ।

शृणु सर्वं महाराज यथा वृत्तमभूत्पुरा ।
ब्रह्मदत्तस्य भवने तन्निबोध युधिष्ठिर ८०
काचिच्छकुन्तिका राजन्ब्रह्मदत्तस्य वै सखी
शितिपक्षा शोणशिराः शितिपृष्ठा शितोदरी
सखी सा ब्रह्मदत्तस्य सुदृढं बद्धसौहृदा ।
तस्याः कुलायमभवद्गृहे तस्य नरोत्तम ॥ ८२
सा सदाऽहनि निर्गत्य तस्य राज्ञो गृहोत्तमात्
चचाराम्भोधितीरेषु पल्वलेषु सरस्सु च ८३

प्रवृत्तेति । उच्छृङ्खलप्रवृत्तेः शास्त्रानियन्त्रितस्य च युद्धं प्रथमो मुख्यः कल्पो न भवतीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ संक्रमः उपायान्तरेण शमः ॥ ६५ ॥ अनुनीयमानः प्रसाद्यमानः ॥ ६६ ॥ तस्य उग्रायुधस्य ॥ ६७ ॥ अहं तस्य चक्रम् आज्ञानिवृत्तं भग्नमिति जाने । तं स्वकर्मणा हतं जाने ॥ ६८ ॥ काम्पिल्ये दक्षिणपाञ्चाले नीपेश्वरे पृषतस्य पितामहे उग्रायुधेन हते उग्रायुधे च भीष्मेण हते सतीति विवेकः ॥ ७२ ॥ आहिच्छत्रम् आहिच्छत्रानगरींसंबन्धिनमुत्तरपाञ्चालम् ॥ ७३ ॥ अपवर्जितं दत्तम् ॥ ७४ ॥ उभयं दक्षिणोत्तरपाञ्चालद्वयम् ॥ ७५ ॥ सा यस्य राज्ञो गृहे चिरोषिता तस्य विप्रियं किमर्थं चकारेत्यन्वयः ॥ ७८ ॥ असौ पूजनीया किमर्थं तेन सख्यं चकार ॥ ७९ ॥ शितिपक्षा शुक्लपक्षा शोणशिराः लोहितमस्तका शितिपृष्ठा कृष्णोपरिभागा । " शिती धवलमेचके " इति कोशकाराः ॥ ८१ ॥ कुलायं नीडम् ॥ ८२ ॥

---

१ ख. अशौचे व० २ क. पूर्वम्० ३ क. ख. ०भिरप्यादा० ४ क ०माक्रम्य ५ ख. तस्य ६ ख. "वद्गृहे त"

नदीपर्वतकुञ्जेषु वनेषूपवनेषु च ।
प्रफुल्लेषु तडागेषु कह्लारेषु सुगन्धिषु ८४
कुमुदोत्पलकिञ्जल्कसुरभीकृतवायुषु ।
हंससारसघुष्टेषु कारण्डवरुतेषु च ॥ ८५
चरित्वा तेषु सा राज-
न्निशि काम्पिल्यमागमत् ।
नृपतेर्भवनं प्राप्य
ब्रह्मदत्तस्य धीमतः ॥ ८६
राज्ञा तेन सदा राजन्
कथायोगं चकार सा ।
आश्चर्याणि च दृष्टानि
यानि वृत्तानि कानिचित् ८७
चरित्वा[1] विविधान्देशान्कथयामास सा निशि
कदाचित्तस्य नृपतेर्ब्रह्मदत्तस्य कौरव ॥ ८८
पुत्रोऽभूद्राजशार्दूल सर्वसेनेति विश्रुतः ।
पूजनीया[2]ऽथ सा तस्मिन्प्रासूताण्डमथापि च
तस्मिन्नीडे पुरा ह्येकं तत्किल प्रास्फुटत्तदा ।
स्फुटितो मांसपिण्डस्तु बहुपादास्यसंयुतः
बभुवक्रश्चक्षुर्हीनो बभूव पृथिवीपते ।
चक्षुष्मानप्यभूत्पश्चादीषत्पक्षोत्थितश्च ह॥९१
अथ सा पूजनीया वै राजपुत्रस्वपुत्रयोः ।
तुल्यस्नेहात्प्रीतिमती दिवसे दिवसेऽभवत्९२
आजहार सदा सायं चञ्च्वाऽमृतफलद्वयम् ।
अमृतास्वादसदृशं सर्वसेनतनूजयोः ॥९३॥
स बालो ब्रह्मदत्तस्य पूजनीयासुतश्च ह ।
ते फले भक्षयित्वा च पृथुकौ प्रीतमानसौ ॥
अभूतां नित्यमेवेह खादेतां तौ च ते फले ।
तस्यां गतायामथ च पूजन्यां वै सदाऽहनि ॥
शिशुना चटकेनाथ धात्री तं तु शिशुं नृप ।
तेन प्रक्रीडयामास ब्रह्मदत्तात्मजं सदा ॥९६॥
नीडात्तमाकृष्य तदा पूजनीया कृता ततः ।
क्रीडता राजपुत्रेण कदाचिच्चटकः स तु ॥९७
निगृहीतः कन्धरायां शिशुना दृढमुष्टिना ।
दुर्भङ्गमुष्टिना राजन्नसून्सद्यस्त्वजीजहत् ॥९८
तं तु पञ्चत्वमापन्नं व्यात्तास्यं बालघातितम् ।
कथंचिन्मोचितं दृष्ट्वा नृपतिर्दुःखितोऽभवत् ॥
धात्रीं तस्य जगर्हे तां तदाऽश्रुपरमो नृपः ।
तस्थौ शोकान्वितो राजञ्छोचंस्तं चटकं तदा
पूजनीयापि तत्काले गृहीत्वा तु फलद्वयम् ।
ब्रह्मदत्तस्य भवनमाजगाम वनेचरी ॥ १ ॥
अथापश्यत्तमागम्य गृहे तस्मिन्नराधिप ।
*पञ्चभूतपरित्यक्तं शोच्यं तं स्वतनूद्भवम् ॥२
मुमोह दृष्ट्वा तं पुत्रं पुनः संज्ञामथालभत् ।
लब्धसंज्ञा च सा राजन्विललाप तपस्विनी ॥

पूजनीयोवाच ।

न तु त्वमागतां पुत्र वाशन्तीं परिसर्पसि ।
कुर्वंश्चाटुसहस्राणि अव्यक्तकलया गिरा ॥४
व्यादितास्यः क्षुधार्तश्च पतिनास्येन पुत्रक ।
शोणेन तालुना पुत्र कथमद्य न सर्पसि ॥५॥
पक्षाभ्यां त्वां परिष्वज्य
ननु वाशामि चाप्यहम् ।
चीचीकूचीति वाशन्तं
त्वामद्य न शृणोमि किम् ॥ ६ ॥
मनोरथो यस्तु मम पश्येयं पुत्रकं कदा ।
व्यात्तास्यं वारि याचन्तं स्फुरत्पक्षं ममाग्रतः
स मे मनोरथो भग्नस्त्वयि पञ्चत्वमागते ।
विलप्यैवं बहुविधं राजानमथ साऽब्रवीत् ८
ननु मूर्धाभिषिक्तस्त्वं धर्मं वेत्सि सनातनम्
अथ कस्मान्मम सुतं धात्र्या घातितवानसि९
तव पुत्रेण चाकृष्य क्षत्रियाधम शंस मे ।
न च नूनं श्रुता तेऽभूदियमाङ्गिरसी श्रुतिः१०
"शरणागतः क्षुधार्तश्च शत्रुभिश्चाप्युपद्रुतः
चिरोषितश्च स्वगृहे पातव्यः सर्वदा[10] भवेत्११

सर्वसेनः इति च्छेदः । तस्मिन् काले गृहे च ॥ ८९ ॥ तत् अण्डम् । स्फुटितः व्यक्तीभूतः ॥ ९० ॥ तेन शिशुना नीडादाकृष्य धात्री तं प्रक्रीडयामास ॥ ९६ ॥ वाशन्तीं कूजन्तीम् ॥ ४ ॥ पातव्यो रक्षणीयः ॥ ११ ॥

१ क. सर्वाणि २ क. चरन्ती ३ ख. °याऽपि सा ४ ख. °कौ तौ मुदा युतौ । ५ क. ख. °तो राजा शोचं° ६ क. ख. °त्कालं गृ° *पञ्चभूतपरित्यक्तं मृतमित्यर्थः । ७ ख. °क्तं शावं तं ८ ख. °भ्यां च प° ९ ख. स्वपुत्रेण समाकृ° १० ख. °वैतो भ°

अपालयन्नरो याति कुम्भीपाकमसंशयम् ।”
कथमस्य हविर्दैवा गृह्णन्ति पितरः स्वधाम् ॥
एवमुक्त्वा महाराज दशधर्मगता सती ।
शोकार्ता तस्य बालस्य चक्षुषी निर्बिभेद सा
कराभ्यां राजपुत्रस्य ततस्तच्चक्षुरस्फुटत ।
कृत्वा चान्धं नृपसुतमुत्पपात ततोऽम्बरम् ॥
अथ राजा सुतं दृष्ट्वा पूजनीयामुवाच ह ।
विशोका भव कल्याणि कृतं ते भीरु शोभनम्
गतशोका निवर्तस्व अजर्यं सख्यमस्तु ते ।
पुरेव वस भद्रं ते निवर्तस्व रमस्व च ॥ १६ ॥
पुत्रपीडोद्भवश्चापि न कोपः परमस्त्वयि ।
ममास्ति सखि भद्रं ते कर्तव्यं च कृतं त्वया॥

पूजनीयोवाच ।

आत्मौपम्येन जानामि पुत्रस्नेहं तवाप्यहम् ।
न चाहं वस्तुमिच्छामि तव पुत्रमचक्षुषम् ॥
कृत्वा वै राजशार्दूल त्वद्गृहे कृतकिल्बिषा॥१८
गाथाश्चाप्युशनोगीता इमाः शृणु मयेरिताः ।
“कुमित्रं च कुदेशं च कुराजानं कुसौहृदम् ।
कुपुत्रं च कुभार्यां च दूरतः परिवर्जयेत् ॥ १९
कुमित्रे सौहृदं नास्ति कुभार्यायां कुतो रतिः ।
कुतः पिण्डः कुपुत्रे वै नास्ति सत्यं कुराजनि।
कुसौहृदे क्व विश्वासः कुदेशे न तु जीव्यते ।
कुराजनि भयं नित्यं कुपुत्रे सर्वतोऽसुखम् २१
अपकारिणि विस्रम्भं यः करोति नराधमः ।
अनाथो दुर्बलो यद्वन्न चिरं स तु जीवति २२
न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति२३
राजसेविषु विश्वासं गर्भसंकरितेषु च ।
यः करोति नरो मूढो न चिरं स तु जीवति२४
अप्युन्नतिं प्राप्य नृपात्प्रावारः कीटको यथा ।
स विनश्यत्यसंदेहमाहैवमुशना नृप ॥ २५
अपि मार्दवभावेन गात्रं संलीय बुद्धिमान् ।
अरिं नाशयते नित्यं यथा वह्निर्महाद्रुमम् २६
मृदुरार्द्रः कृशो भूत्वा शनैः संलीयते रिपुः ।
वल्मीक इव वृक्षस्य पश्चान्मूलानि कृन्तति ॥
अद्रोहसमयं कृत्वा मुनीनामग्रतो हरिः ।
जघान नमुचिं पश्चादपां फेनेन पार्थिव ॥ २८
सुप्तं मत्तं प्रमत्तं वा घातयन्ति रिपुं नराः ।
विषेण वह्निना वाऽपि शस्त्रेणाप्यथ मायया॥
न च शेषं प्रकुर्वंति पुनर्वैरभयान्नराः ।
घातयन्ति समूलं हि श्रुत्वेमामुपमां नृप ३०
शत्रुशेषमृणाच्छेषं शेषमग्नेश्च भूमिप ।
पुनर्वर्धेत सम्भूय तस्माच्छेषं न शेषयेत् ॥ ३१
हसते जल्पते वैरी एकपात्रे भुनक्ति च ।
एकासनं चारोहति स्मरते तच्च किल्बिषम्
कृत्वा सम्बन्धकं चापि विश्वसेच्छत्रुणा न हि
पुलोमानं जघानाजौ जामाता सञ्शतक्रतुः३३
निधाय मनसा वैरं प्रियं वक्तीह यो नरः ।
उपसर्पेन्न तं प्राज्ञः कुरङ्ग इव लुब्धकम् ॥ ३४
न चासन्ने निवस्तव्यं सवैरे वर्धिते रिपौ ।
पातयेत्तं समूलं हि नदीरय इव द्रुमम् ॥ ३५
अमित्रादुन्नतिं प्राप्य नोन्नतोऽस्मीति विश्वसेत्
तस्मात्प्राप्योन्नतिं नश्येत्प्रावार इव कीटकः”
इत्येता ह्युशनोगीता गाथा धार्या विपश्चिता।
कुर्वता चात्मरक्षां वै नरेण पृथिवीपते ॥ ३७
मया सकिल्बिषं तुभ्यं प्रयुक्तमतिदारुणम् ।
पुत्रमन्धं प्रकुर्वन्त्या तस्मान्नो विश्वसे त्वयि३८
एवमुक्त्वा प्रदुद्राव तदाऽऽकाशं पतङ्गिनी ।
इत्येतत्ते मयाख्यातं पुराभूतमिदं नृप ॥ ३९

“मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः त्वरमाणश्च भीतश्च लुब्धः कामी च ते दश॥” इति एतेषां दशानां धर्मो निर्विवेकित्वं गता प्राप्ता दशधर्मगता ॥१३॥ ते त्वया ॥१५॥ अजर्यम् अविनाशि ॥१६॥ अचक्षुषं कृत्वा वस्तुं न इच्छामि ॥१८॥ विस्रम्भं विश्वासम् २२ गर्भसंकरितेषु संकीर्णजातिषु॥२४॥ **अपीति** । प्रावारः पिपीलः **‘मुंगळा’** इति महाराष्ट्राः । स हि पूर्वमपक्ष एव पक्षोत्पत्तौ उत्पत्याधः पतन् पक्षिभिर्मार्यत इति प्रसिद्धम् । अन्ये तु प्रावारः पाश्चात्त्येषु **पामर** इति प्रसिद्धः। स किल कुड्यवृक्षादिगह्वरे प्राप्य उत्पद्यते स च पक्षोत्थाने सहसा उच्चैरुत्पत्य भूमौ पतितः पक्षिभिः खाद्यते तद्वदिति व्याचख्युः ॥ २५ ॥ आर्द्रः स्निग्धः ॥ २७ ॥ हरिरिन्द्रः फेनेन वज्रगर्भेण ॥ २८ ॥ मत्तं मद्यादिना: प्रमत्तम् अनवहितम् २९ धार्या हृदीति शेषः ॥३७॥

---

१ क. ख. ॰व सखि भ॰ २ ख. ॰शे नैव जी॰ ३ ख. ॰प्य नराः प्रा॰ ४ ख. ॰या च कि॰

यतश्च पितृवाक्यार्थः कृतः स्वार्थे व्यवस्थितैः।
ततो ज्ञानं च जातिं च ते हि प्रापुर्गुणोत्तराम्+
सुमनाः शुचिवाक्छुद्धः पञ्चमश्छिद्रदर्शनः।
सुनेत्रश्च स्वतंत्रश्च शकुना नामतः स्मृताः ३६
पञ्चमः पाञ्चिकस्तत्र सप्तजातिष्वजायत।
षष्ठस्तु कण्डरीकोऽभूद्ब्रह्मदत्तस्तु सप्तमः॥ ३७
तेषां तु तपसा तेन
सप्तजातिकृतेन वै।
योगस्य चापि निर्वृत्त्या
प्रतिभानाच्च शोभनात्॥ ३८
पूर्वजातिषु यद्ब्रह्म श्रुतं गुरुकुलेषु वै।
तथैवावस्थिता बुद्धिः संसारेष्वपि वर्तताम्॥
ते ब्रह्मचारिणः सर्वे विहङ्गा ब्रह्मवादिनः।
योगधर्ममनुध्यान्तो विहरन्ति स्म तत्र ह ४०
तेषां तत्र विहङ्गानां चरतां सहचारिणाम्।
नीपानामीश्वरो राजा विभ्राजः पौरवान्वयः
विभ्राजमानो वपुषा प्रभावेन समन्वितः।
श्रीमानन्तःपुरवृतो वनं तत्प्रविवेश ह॥ ४२
स्वतन्त्रश्च विहङ्गोऽसौ स्पृहयामास तं नृपम्।
दृष्ट्वा यान्तं श्रियोपेतं भवेयमहमीदृशः॥ ४३
यद्यस्ति सुकृतं किञ्चित्तपो वा नियमोऽपि वा
खिन्नोऽस्मि ह्युपवासेन तपसा निष्फलेन च

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि पितृकल्पे
एकविंशोऽध्यायः॥ २१॥

चक्रवाकवर्णनम्।

२२

मार्कण्डेय उवाच।
ततस्तं चक्रवाकौ द्वावूचतुः सहचारिणौ।
आवां ते सचिवौ स्यावस्तव प्रियहितैषिणौ।
तथेत्युक्त्वा च तस्यासी-
त्तदा योगात्मिका मतिः।
एवं ते समयं चक्रुः शुचिवाक्तमुवाच ह
यस्मात्कामप्रधानस्त्वं योगधर्ममपास्य वै।
एवं वरं प्रार्थयसे तस्माद्वाक्यं निबोध मे॥ ३
राजा त्वं भविता तात काम्पिल्ये नात्र संशयः
भविष्यतः सखायौ च द्वाविमौ सचिवौ तव
शप्त्वा चाऽनभिभाष्यांस्तां-
श्चत्वारश्चक्रुरण्डजाः।
तांस्त्रीनभीप्सतो राज्यं
व्यभिचारप्रदर्शितान्॥ ५
शप्ताः खगास्त्रयस्ते तु योगभ्रष्टा विचेतसः।
तानयाचन्त चतुरस्त्रयस्ते सहचारिणः॥ ६

पञ्चम इति चतुर्थस्य नाम ॥ ३६ ॥ पञ्चमो वाग्दुष्टादिषु पञ्चसङ्ख्यापूरणः। कविनामा सप्तमे जन्मनि भाविनि पाञ्चिको नाम राजाऽमात्योऽभूत्। षष्ठः खस्थमः सः कण्डरीकनामा भावी। सप्तमः पितृवर्ती स ब्रह्मदत्तो भावी ॥ ३७ ॥ निर्वृत्त्या निष्पत्त्या। प्रतिभानात् पूर्वजन्मकर्मस्फुरणात् ॥ ३८ ॥ ब्रह्म वेदः श्रुतं पाठतोऽर्थतश्चाधिगतम् ॥ ३९ ॥ स्वतन्त्राख्यः सप्तमो हंसः ॥ ४३ ॥ निष्फलेन निःसुखेन ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे टीकायामेकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

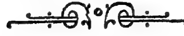
द्वाविंशे पूर्वजैः शप्ता अण्डजैरण्डजास्त्रयः॥ पुनस्तेषु प्रसादश्च प्रसन्नः कृत ईर्यते॥ १॥

ततस्तम् ॥१॥ शुचिवाक् द्वितीयो हंसः ॥ २ ॥ वाक्यं शापरूपम् ॥३॥ शापमेवाह-**राजेति**॥४॥ ते चत्वारस्तांस्त्रीन् शप्त्वाऽनभिभाष्यान् भाषणानर्हान् चक्रुः। शापे हेतुः व्यभिचारप्रधर्षितानिति। व्यभिचारयोगधर्मभ्रंशः॥ ५ ॥ चतुरः चतुःसङ्ख्याकान् ॥ ६ ॥

१ क. ततो जातिं च ज्ञानं च ते २ क. °त्तरम्। +'निःस्पृहो निर्ममः' इत्यारभ्य 'प्रापुर्गुणोत्तराम्' इत्यन्तं श्लोकपञ्चकं खपुस्तके नास्ति। ३ ख. स्वतन्त्रश्चक्रवाकस्तु स्पृहयामास तं नृप। ४क. ख. खिन्नो ह्यस्म्युपवासेन त° ५ ख° क्त्वा तु त° ६ ख. °क्तमभाषत। ७ ख. शप्ता तानभिभाष्याथ चत्वा°

तेषां प्रसादं ते चक्रुरथैतान्सुमनाऽब्रवीत्।
सर्वेषामेव वचनात्प्रसादानुगतं वचः॥ ७
अन्तवान्भविता शापो युष्माकं नात्र संशयः
इतश्च्युताश्च मानुष्यं प्राप्य योगमवाप्स्यथ॥८
सर्वसत्त्वरुतज्ञश्च स्वतन्त्रोऽयं भविष्यति।
पितृप्रसादो ह्यस्माभिरस्य प्राप्तः कृतेन वै ९
गां प्रोक्षयित्वा धर्मेण पितृभ्य उपकल्प्यताम्
अस्माकं ज्ञानसंयोगः सर्वेषां योगसाधनः१०
इमं च वाक्यसंदर्भं श्लोकमेकमुदाहृतम्।
पुरुषान्तरितं श्रुत्वा ततो योगमवाप्स्यथ ११

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि पितृवाक्ये
द्वाविंशोऽध्यायः॥ २२॥

हंसवर्णनम्।

२३

मार्कण्डेय उवाच।
ते योगधर्मनिरताः सप्त मानसचारिणः।
पद्मगर्भोऽरविन्दाक्षः क्षीरगर्भः सुलोचनः १
उरुबिन्दुः सुबिन्दुश्च हैमगर्भस्तु सप्तमः। *
वाय्वम्बुभक्षाः सततं शरीराण्युपशोषयन् २
राजा विभ्राजमानस्तु वपुषा तद्वनं तदा।
चचारान्तःपुरवृतो नन्दनं मघवानिव॥ ३
स तानपश्यत्खचरान्योगधर्मात्मकान्नृप।
निर्वेदाच्च तमेवार्थमनुध्यायन्पुरं ययौ॥ ४
अणुहो नाम तस्याऽऽसीत्पुत्रः परमधार्मिकः।
अणुधर्मरतिर्नित्यमणुं सोऽध्यगमत्पदम्॥ ५
प्रादात्कन्यां शुकस्तस्मै कृत्वीं पूजितलक्षणां
सत्यशीलगुणोपेतां योगधर्मरतां सदा॥ ६
सा ह्यादिष्टा पुरा भीष्म पितृकन्या मनीषिणी
सनत्कुमारेण तदा सन्निधौ मम शोभना॥ ७
सत्यधर्मभृतां श्रेष्ठा दुर्विज्ञेया कृतात्मभिः।
योगा च योगपत्नी च योगमाता तथैव च८
यथा ते कथितं पूर्वं पितृकल्पेषु वै मया।
विभ्राजस्त्वणुहं राज्ये स्थापयित्वा नरेश्वरः॥
आमन्त्र्य पौरान्प्रीतात्मा
ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च।
प्रायात्सरस्तपश्चर्तुं
यत्र ते सहचारिणः॥ १०
स वै तत्र निराहारो वायुभक्षो महातपाः।
त्यक्त्वा कामांस्तपस्तेपे सरसस्तस्य पार्श्वतः

सर्वेषां वचनात् वचनं प्राप्य वचोऽब्रवीत्। अडभावः सन्धिर्वाऽऽर्षः॥ ७॥ अस्य अनेन कृतेन उपदेशेनेति शेषः॥ ९॥ उपदेशमेवाह-**गामिति**। प्रोक्षयित्वा प्रोक्षणादिभिः संस्कारैः संस्कृत्य धर्मेण पितृयज्ञविधिना अस्माकम् अस्माभिस्तां पितृभ्य उपकल्प्य ज्ञानयोगः प्राप्तः इति शेषः। तस्य विशेषणं योगसाधन इति॥१०॥ इमं वक्ष्यमाणं सप्तव्याधा दशार्णेष्विति श्लोकद्वयरूपम्। पुरुषान्तरितं पुरुषान्तरव्यवधानेन उच्चरितं श्रुत्वा॥ ११॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे टीकायां द्वाविंशोध्यायः॥२२॥

२३

त्रयोविंशे चतुर्भिर्यत्प्रोक्तं तच्च तथाऽभवत्।
काम्पिल्ये प्रोच्यते जन्म तेषां कुवलतुष्टये॥१॥
ते योगेति। ते हंसाः उपशोषयन् शोषितवन्त इत्युत्तरेणान्वयः॥ १॥ अडभाव आर्षः॥ २॥ वपुषैव चचार नतु यानेन॥ ३॥ अपश्यत् गेकाम्यादिना बाह्यलक्षणेन योगधर्मात्मकान् ज्ञातवान्। निर्वेदात् पक्षिष्वपि योगोऽस्ति मानुषेऽपि मयि नास्तीति धिङ्मामित्यात्मन्यौदासीन्यात्॥ ४॥ अणून् सूक्ष्मान् अर्थान् हन्ति प्राप्नोतीत्यणुहपदं निर्वक्ति। **अणुधर्मेति**॥५॥ पितॄणां बर्हिषदां कन्या पीवरीनाम्नी॥ ७॥ योगा स्वयं योगवती॥ ८॥ यत्र ते हंसाः॥ १०॥

१ ख. 'दं चक्रुस्ते अथैनान् सु', क. 'रथैनान्सु' २ ख. 'सादादुत्तमात्तथा। ३ क. ख. 'कल्पताम्। ४ घ. वाक्संदर्भं श्लो' *पद्मगर्भेति श्लोकार्धद्वयं कपुस्तके नास्ति, किंतु तत्स्थाने "हंसा जाता महात्मानो मानसेषु सरस्सु च। सुमनाः सुवाक् शुद्धश्च तत्त्वदर्शी च तत्त्ववित्। सुनेत्रश्च सुहोत्रश्च द्विजा नामभिरेव च। ते ब्रह्मचारिणः सर्वे विहगाः कामचारिणः" इति श्लोकार्धचतुष्टयं वर्तते। ५ क. ख. 'काणुपः। ६ क. ख. सत्त्वशी'

स राजानमथान्विच्छन्सहमन्त्रिणमच्युतम् ।
न ददर्शान्तरं किञ्चिच्छ्लोकं श्रावयितुं तदा ॥
अथ राजा सरःस्नातो लब्ध्वा नरायणाद्वरम्
प्रविवेश पुरीं प्रीतो रथमारुह्य काञ्चनम् ।
तस्य रश्मीन्प्रत्यगृह्णात्कण्डरीको द्विजर्षभः॥
चामरं व्यजनं चापि बाभ्रव्यः समवाक्षिपत् ॥
इदमन्तरमित्येव ततः स ब्राह्मणस्तदा ।
श्रावयामास राजानं श्लोकं तं सचिवौ च तौ
सप्त व्याधा दशार्णेषु मृगाः कालञ्जरे गिरौ ।
चक्रवाकाः शरद्वीपे हंसाः सरसि मानसे २०
तेऽभिजाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
प्रस्थिता दीर्घमध्वानं *यूयं किमवसीदथ॥२१
तच्छ्रुत्वा मोहमगमद्ब्रह्मदत्तो नराधिपः ।
सचिवश्चास्य पाञ्चाल्यः कण्डरीकश्च भारत॥
स्रस्तरश्मिप्रतोदौ तौ पतितव्यजनावुभौ ।
दृष्ट्वा बभूवुरस्वस्थाः पौराश्च सुहृदस्तथा॥ २३
मुहूर्तमेव राजा स सह ताभ्यां रथे स्थितः ।
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां प्रत्यागच्छदरिन्दमः२४
ततस्ते तत्सरः स्मृत्वा योगं तमुपलभ्य च ।
ब्राह्मणं विपुलैरर्थैर्भोगैश्च समयोजयन् ॥ २५
अभिषिच्य स्वराज्ये तु विष्वक्सेनमरिन्दमम्
जगाम ब्रह्मदत्तोऽथ सदारो वनमेव ह ॥ २६
अथैनं सन्नतिर्धीरा देवलस्य सुता तदा ।
उवाच परमप्रीता योगाद्वनगतं नृपम्॥ २७

जानन्त्या ते महाराज पिपीलिकरुतज्ञताम् ।
चोदितः क्रोधमुद्दिश्य सक्तः कामेषु वै मया॥
इतो वयं गमिष्यामो गतिमिष्टामनुत्तमाम् ।
तव चान्तर्हितो योगस्ततः संस्मारितो मया
स राजा परमप्रीतः पत्न्याः श्रुत्वा वचस्तदा
प्राप्य योगं बलादेव गतिं प्राप सुदुर्लभाम्३०
कण्डरीकोऽपि धर्मात्मा साङ्ख्ययोगमनुत्तमं
प्राप्य योगगतिः सिद्धौ विशुद्धस्तेन कर्मणा॥
क्रमं प्रणीय पाञ्चाल्यः
शिक्षां चोत्पाद्य केवलाम् ।
योगाचार्यगतिं प्राप
यशश्चाग्र्यं महातपाः॥ ३२
एवमेतत्पुरावृत्तं मम प्रत्यक्षमच्युत।
तद्धारयस्व गाङ्गेय श्रेयसा योक्ष्यसे ततः॥ ३३
ये चान्ये धारयिष्यन्ति तेषां चरितमुत्तमम् ।
तिर्यग्योनिषु ते जातु न गमिष्यन्ति कर्हिचित्
श्रुत्वा चेदमुपाख्यानं महार्थं महतां गतिम्।
योगधर्मो हृदि सदा परिवर्तति भारत॥ ३५
स तेनैवानुबन्धेन कदाचिल्लभते शमम् ।
ततो योगगतिं याति शुद्धां तां भुवि दुर्लभां
वैशम्पायन उवाच ।
एवमेतत्पुरा गीतं मार्कण्डेयेन धीमता ।
श्राद्धस्य फलमुद्दिश्य सोमस्याप्यायनाय वै॥
सोमो हि भगवान्देवो लोकस्याप्यायनं परम्
वृष्णिवंशप्रसङ्गेन तस्य वंशं निबोध मे॥ ३८

अन्तरमवसरम् ॥ १६ ॥ सरःस्नातः सरसि स्नातः ॥ १७॥ बाभ्रव्यः पाञ्चालः॥ १८॥ इदमन्तरमित्येव अयमवसर इति मत्वा ॥१९॥ **ते इति**। तेषां मध्येऽभिजाताः कुलीनाश्चत्वारो वयमिति शेषः। यूयं त्रय इति शेषः। अवसीदथ योगाद् भ्रष्टतया विशीर्णाः स्थ ॥ २१ ॥ स्रस्तरश्मिप्रतोदौ तामित्यत्र समुदायिधर्मेण समुदायो विशेष्यते। तर्क्षं पिबन्तावित्यत्र पिबदपिबत्समुदाये पिबन्तावितिवत्। छत्रिणो गच्छन्तीत्यत्र छत्र्यच्छत्रिसमुदाये वा लिंगसमवायाच्छात्रिण इति विशेषणं तद्वत्। एवं पतितव्यजनावित्यपि ॥ २३ ॥ प्रत्यागच्छत् पुरमिति शेषः॥२४॥ तं योगं पूर्वजन्मनि अभ्यस्तम् ॥ २५ ॥ **अथैनमिति**। यः पुरोदोग्ध्री कौशिकदायादैः पित्रर्थं प्रयुक्ता सैव भार्यारूपेण राजानमेत्य योगं स्मारितवती प्रत्युपकारायेति केचित्पौराणिकीं कथामाचक्षते। योगाद्धेतोः॥ २७॥ साङ्ख्यं प्राप्य योगमतिः योगनिष्ठः। पाठान्तरे साङ्ख्यं योगगतिं च प्राप्येत्यन्वयः ॥३१॥ क्रमं वैदिकप्रसिद्धं प्रणीय विरच्य शिक्षां वर्णानां स्थानकरणप्रयत्नपूर्वकमुच्चारणसंप्रदायम्॥३२॥ एतत् श्राद्धमाहात्म्यम् ॥३३॥ तेषां वाग्दुष्टादीनाम् ॥३४॥ परिवर्तति सर्वभावेन तिष्ठति ॥ ३५ ॥ तेनैव हृदि योगावस्थानेन ॥ ३६ ॥ **एवमिति**। श्राद्धस्य फलं पितॄणां तृप्तिः सा च सोमाप्यायनद्वारा भवति। "तदेतद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति" इति सोमस्य देवान्नत्वश्रवणात् देवभावं गताः पितरः साक्षादेव सोमं पिबन्तीत्यर्थः॥३७॥ ये तु भूमौ सन्ति तेऽपि सोमद्वारैव तृप्यन्तीत्याह--**सोमो हीति**। भूमिस्थान् पितॄन् दिव्यौषध्यादिद्वारा सोमस्तर्पयतीत्यर्थः। एतेन "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुप-

१ ख. शिरःस्नातो ल° * 'दूरं किमवसीदथ' 'यूयं तेभ्योऽवसीदथ' इति च पाठद्वयं गपुस्तके दर्शितम् । २ क. ख. °कस्तथैव च। ३ ख. अथ तं स° ४ ख. °द्धः स्वेन क° ५ क. ख. शिक्षामुत्पाद्य के° ६ ख. °ति सिद्धानां भु°

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि पितृकल्पसमाप्तिर्नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

सोमोत्पत्तिवर्णनम् ।

२५

वैशम्पायन उवाच ।

पिता सोमस्य वै राजञ्जज्ञेऽत्रिर्भगवानृषिः ।
ब्रह्मणो मानसात्पूर्वं प्रजासर्गं विधित्सतः ॥१
तत्रात्रिः सर्वभूतानां तस्थौ स्वतनयैर्युतः ।
कर्मणा मनसा वाचा शुभान्येव चचार सः
अहिंस्रः सर्वभूतेषु धर्मात्मा संशितव्रतः ।
काष्ठकुड्यशिलाभूत ऊर्ध्वबाहुर्महाद्युतिः ॥ ३
अनुत्तरं नाम तपो येन तप्तं महत्पुरा ।
त्रीणि वर्षसहस्राणि दिव्यानीति हि नः श्रुतम्
तत्रोर्ध्वरेतसस्तस्य स्थितस्यानिमिषस्य ह ।
सोमत्वं तनुरापेदे महासत्त्वस्य भारत ॥ ५
ऊर्ध्वमाचक्रमे तस्य सोमत्वं भावितात्मनः ।
नेत्राभ्यां वारि सुस्राव दशधा द्योतयद्दिशः ६
तं गर्भं विधिना हृष्टा दश देव्यो दधुस्तदा ।
समेत्य धारयामासुर्न च ताः समशक्नुवन् ॥
स ताभ्यः सहसैवाथ दिग्भ्यो गर्भः प्रभान्वितः
पपात भासयँल्लोकाञ्छीतांशुः सर्वभावनः ॥८
यदा न धारणे शक्तास्तस्य गर्भस्य ता दिशः
ततस्ताभिः सहैवाशु निपपात वसुन्धराम् ॥९
पतितं सोममालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः ।
रथमारोपयामास लोकानां हितकाम्यया १०
स हि वेदमयस्तात धर्मात्मा सत्यसंग्रहः ।
युक्तो वाजिसहस्रेण सितेनेति हि नः श्रुतम् ॥
तस्मिन्निपतिते देवाः पुत्रेऽत्रेः परमात्मनि ।
तुष्टुवुर्ब्रह्मणः पुत्रा मानसाः सप्त ये श्रुताः ॥ १२
तथैवाङ्गिरसस्तत्र भृगुरेवात्मजैः सह ।
ऋग्भिर्यजुर्भिर्बहुलैरथर्वाङ्गिरसैरपि ॥ १३

तिष्ठते" इति स्मृतेः। ब्राह्मणाग्नौ स्मार्ताग्नौ श्रौताग्नौ वा पितॄनुद्दिश्य यद्धुतं तदादित्यं गच्छति। आदित्यस्य सुषुम्नाख्येन रश्मिना सोमस्याप्यायनं भवति । ततः पितॄणां तृप्तिरिति सर्वेषां पूर्वेषां पूर्वत्वादादित्य एव श्राद्धदेवो मुख्य इत्युत्तरं पूर्वोक्तस्य कथं वै श्राद्धदेवत्वमादित्यस्य विवस्वत इति प्रश्नस्य निगूढमिति दिक् ॥ ३८ ॥ इति हरिवंशे टीकायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

पञ्चविंशे तथाऽध्याये सोमस्यात्रेः समुद्भवः ॥
तस्यापत्यसमुत्पत्तिस्तस्माद्वंशश्च कीर्त्यते ॥ १

पिता मानसात् संकल्पात् विधित्सतः विधातुमिच्छतः ॥ १ ॥ तत्र प्रजासर्गे तस्थौ निष्ठावानभूत्। अत एव सोऽत्रिः भूतानां शुभान्येव स्वतनयैः सह कर्मादिना आचचार ॥ २ ॥ काष्ठादिवन्निश्चेष्टः ॥ ३ ॥ अनुत्तरं नाम मौनाख्यं सर्वेन्द्रियनिग्रहरूपम् ॥ ४ ॥ अनिमिषस्य निमेषरहितस्येत्यनेन सूर्यादिबाह्यज्योती रश्मिषु धारणा तस्याः बलसाम्यत्वं सोमवत् शुक्लभास्वररूपत्वं कीटभृङ्गन्यायेन ध्येयसारूप्यं प्राप्त इत्यर्थः । * महासत्त्वस्येत्यनेन तापकस्य रजसोऽभावात् शान्तप्रकाशतेजोरूपत्वं दर्शितं तन्त्राः ॥५॥ भावितात्मनः शुद्धशान्तप्रकाशशुक्लभास्वररूपेण तेजसा रञ्जितशरीरस्य नेत्राभ्यां नेत्रतः सोमत्वम्। उक्तरूपं तेजः ऊर्ध्वमाचक्रमे। तत्र प्रकारमाह **वारीति**। वारि जलं भूत्वा सुस्रावेति ॥ ६ ॥ देव्यो दिग्देवताः न च समशक्नुवन् धारयितुम् ॥ ७ ॥ ताभ्यः सकाशात् सर्वभावनः औषध्यादिद्वारेण सर्वेषामाप्यायनकरः ॥ ८ ॥ ताभिः ताभ्यः सहैव युगपदेव ॥९॥ पतितं लतारूपेण स्थितम् आलोक्य ॥१०॥ रथस्वरूपमाह—**स हीति** । वेदमयः वेदैर्दारुभिरिव निर्मितः । धर्मो वियदादिः तत्स्वरूपो धर्मात्मा सत्यं ब्रह्म संगृह्यते ज्ञानेन आत्मसात्क्रियत इति सत्यसंग्रहः वाजिस्थानीया मन्त्राः ॥ ११ ॥ परमात्मनि विष्णुरूपे अत एव यागे सोमं रथेनानीय तस्य आतिथ्यार्थे वैष्णवीमिष्टिं निर्वपन्ति याज्ञिकाः ॥ १२ ॥ ऋग्भिरित्यनेनैव तदाख्यानि सामान्यपि लक्ष्यन्ते बहुलैर्बहुभिः ॥ १३ ॥

* अनिमिषस्येत्यारभ्य प्राप्त इत्यर्थ इत्यन्तष्टीकाग्रन्थः कपुस्तके नास्ति ।

तस्य संस्तूयमानस्य तेजः सोमस्य भास्वतः।
आप्यायमानं लोकांस्त्रीन्भासयामास सर्वशः[1]
स तेन रथमुख्येन सागरान्तां वसुन्धराम्।
त्रिःसप्तकृत्वोऽतियशाश्चकाराभिप्रदक्षिणम्॥
तस्य यच्च्यावितं तेजः पृथिवीमन्वपद्यत।
ओषध्यस्ताः समु[2]द्भूतास्तेजसा प्रज्वलन्त्युत॥
ताभिर्धार्यांस्त्रयो लोकाः प्रजाश्चैव चतुर्विधाः
पोष्टा हि भगवान् सोमो जगतो जगतीपते॥
स लब्धतेजा भगवान्संस्तवैस्तैश्च[3] कर्मभिः।
तपस्तेपे महाभाग पद्मानां दशतीर्दश ॥ १८
हिरण्यवर्णा या देव्यो धारयन्त्यात्मना जगत्
निधिस्तासामभूद्देवः प्रख्यातः स्वेन कर्मणा॥
ततस्तस्मै ददौ राज्यं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः।
बीजौषधीनां विप्राणामपां च जनमेजय॥२०
सोऽभिषिक्तो महाराज
राजराज्येन राजराट्।
[4]लोकाँस्त्रीन्भासयामास
स्वभासा भास्वतां वरः॥
सप्तविंशतिमिन्दोस्तु दाक्षायण्यो महाव्रताः।
ददौ प्राचेतसो दक्षो नक्षत्राणीति या विदुः॥
स तत्प्राप्य महद्राज्यं सोमः सोमवतां वरः।
समाजन्हे राजसूयं सहस्रशतदक्षिणम्॥ २३
होताऽस्य भगवानत्रि-
रध्वर्युर्भगवान्भृगुः।
हिरण्यगर्भश्चोद्गाता
ब्रह्मा ब्रह्मत्वमेयिवान्॥ २४
सदस्यस्तत्र भगवान्हरिर्नारायणः स्वयम्।
सनत्कुमारप्रमुखैराद्यैर्ब्रह्मर्षिभिर्वृतः॥ २५
दक्षिणामददात्सोमस्त्रीँल्लोकानिति नः श्रुतम्।
तेभ्यो ब्रह्मर्षिमुख्येभ्यः सदस्येभ्यश्च भारत २६
तं सिनिश्च कुहूश्चैव द्युतिः पुष्टिः प्रभा वसुः।
कीर्तिर्धृतिश्च लक्ष्मीश्च नव देव्यः सिषेविरे॥
प्राप्यावभृथमव्यग्रः सर्वदेवर्षिपूजितः।
विरराजाधिराजेन्द्रो दशधा भासयन्दिशः॥
तस्य तत्प्राप्य दुष्प्राप्यमैश्वर्यं मुनिसत्कृतम्।
विबभ्राम मतिस्तात विनयादनयाऽऽहता॥
बृहस्पतेः स वै भार्यां तारां नाम यशस्विनीम्
जहार तरसा स[6]र्वानवमत्याङ्गिरःसुतान्॥ ३०
स याच्यमानो देवैश्च तथा देवर्षिभिः सह।
नैव व्यसर्जयत्तारां तस्मा आङ्गिरसे तदा।
स संरब्धस्ततस्तस्मिन्देवाचार्यो बृहस्पतिः॥

आप्यायमानम् "**अंशुरंशुष्टे देव सोमाप्यायताम्**" इति मन्त्रेण ऋत्विग्भिः पुष्टीक्रियमाणं तेजो दिवि मण्डलरूपेण स्थित्वा सर्वाँल्लोकानवभासयति ॥१४॥ सः ब्रह्मा तेन सोमवता रथमुख्येन ॥१५॥ तस्य सोमस्य च्यावितं रथवेगेन क्षारितम् ॥ १६ ॥ त्रयो देवपितृभूतलोकाः चत्वारो नरपशुपक्षिसरीसृपाः भूरादयो जरायुजादयश्चेत्यन्ये ॥ १७ ॥ यथा दशवारमावृत्ता नव नवतिरेवं दशगुणिताः दशदशतिः। तेन दशतिशब्दः षष्टिसप्ततिवत् शतवाची । तेन सहस्रं पद्मानां वत्सराणामित्यर्थः ॥ १८ ॥ हिरण्यवर्णाः रजतवत् शुक्लाः । "हिरण्यं स्वर्णरूप्ययोः" इति **विश्वः**। तासामपां निधिराश्रयः अत एव मणिद्वारा चन्द्रो जलं क्षरति सूर्यं इवाग्निम् । तेन यथाऽर्को भासां निधिरेवं चन्द्रोऽपां निधिः ॥१९॥ राजराज्येन साम्राज्यविधानेन ॥ २१ ॥ इन्दोः भार्या इति शेषः ॥ २२ ॥ सोमवतां पितॄणां वरः पतिः । " सोमः सुधांशुकर्पूरकुबेरपितृदैवते ।" इति **विश्वः**। सहस्रशतं लक्षं गावो दक्षिणा यस्मिन् ॥२३॥ हिरण्यगर्भः अङ्गिराः तस्यारण्यके सूत्रावतारत्वावगमात् । हिरण्यगर्भत्वं ब्रह्मा वासिष्ठश्चतुर्मुखो वा ॥ २४ ॥ सदस्यः उपद्रष्टा । "**सप्तदशऋत्विक्सदस्यं सप्तदशं कौषीतकिनः समामनन्ति स कर्मणामुपद्रष्टा भवति**" इति गृह्यात् ॥ २५ ॥ सदस्येभ्यः सभ्येभ्यः ॥ २६ ॥ सिनिः सिनीवाली खण्डपर्वणि या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली या उत्तरा सा कुहूः तत्साहचर्यात् द्युतिपुष्टी अपि पूर्वोत्तरपौर्णमास्यौ सिषेविरे नित्यमिति शेषः । अश्विन्यादयस्तु पर्यायेणैव सेवन्त इति भावः ॥ २७ ॥ प्राप्य ताभिः सहेति शेषः । अन्यथा तत्कीर्तनवैयर्थ्यापत्तिः अत एव स्वमूर्त्या सह दशधा दशभिः प्रकारैर्दिशो दश भासयन्नित्युक्तम् ॥ २८ ॥ विबभ्राम ऐश्वर्यमदेन विनयात् चालिता । अनयेन अनीत्या आहता ताडिता ॥ २९ ॥ अनयमेवाह—**बृहस्पतेरिति** ॥३०॥ व्यसर्जयत् दत्तवान् । तस्मिन् सोमे बृहस्पतिः संरब्धो युद्धायोद्युक्तोऽभूत् । सार्द्धश्लोकः ॥ ३१ ॥

१ ख. सर्वतः। २ ख. समुत्पन्नास्ते'. ३ क. 'स्तवैः स्वैश्च ४ क. ख. त्रीन्लोकान्भा' ५ ख. 'श्वर्यमृषिसंस्तुतम्। ६ क. 'सा सोमोऽव'

उशना तस्य जग्राह पार्ष्णिमाङ्गिरसस्तदा ।
स हि शिष्यो महातेजाः पितुः पूर्वं बृहस्पतेः
तेन स्नेहेन भगवान्रुद्रस्तस्य बृहस्पतेः ।
पार्ष्णिग्राहोऽभवद्देवः प्रगृह्याजगवं धनुः॥ ३३
तेन ब्रह्मशिरो नाम परमास्त्रं महात्मना ।
उद्दिश्य दैत्यानुत्सृष्टं येनैषां नाशितं यशः ३४
तत्र तद्युद्धमभवत्प्रख्यातं तारकामयम् ।
देवानां दानवानां च लोकक्षयकरं महत ३५
तत्र शिष्टास्तु ये देवास्तुषिताश्चैव भारत ।
ब्रह्माणं शरणं जग्मुरादिदेवं सनातनम् ॥ ३६
ततो निवार्योशनसं रुद्रं[1] ज्येष्ठं च शङ्करम् ।
ददावङ्गिरसे तारां स्वयमेव पितामहः ॥ ३७
तामन्तःप्रसवां दृष्ट्वा तारां प्राह बृहस्पतिः ।
मदीयायां न ते योनौ गर्भो धार्यः कथञ्चन ॥
अयोनावुत्सृजत्तं सा कुमारं दस्युहन्तमम् ।
इषीकास्तम्बमासाद्य ज्वलन्तमिव पावकम्॥
जातमात्रः स भगवान्देवानामाक्षिपद्वपुः ।
ततः संशयमापन्ना [2]इमामकथयन्सुराः ॥ ४०
सत्यं ब्रूहि सुतः कस्य सोमस्याथ बृहस्पतेः ।
पृच्छ्यमाना यदा देवैर्नाह सा साध्वसाधु वा
तदा तां शप्तुमारब्धः कुमारो दस्युहन्तमः ।
तं निवार्य ततो ब्रह्मा तारां पप्रच्छ संशयम्
[3]तदत्र तथ्यं तद्ब्रूहि तारे कस्य सुतस्त्वयम् ।
सा प्राञ्जलिरुवाचेद ब्रह्माणं वरदं प्रभुम्[4] ॥ ४३
सोमस्येति महात्मानं कुमारं दस्युहन्तमम् ।
ततस्तं मूर्ध्न्युपाघ्राय सोमो धाता प्रजापतिः
बुध इत्यकरोन्नाम तस्य पुत्रस्य धीमतः ।
प्रतिकूलं च गगने समभ्युत्तिष्ठते बुधः ॥ ४५
उत्पादयामास ततः पुत्रं वै राजपुत्रिका ।
तस्यापत्यं महाराजो बभूवैलः पुरूरवाः ॥४६
उर्वश्यां जज्ञिरे यस्य पुत्राः सप्त महात्मनः ।
प्रसह्य धर्षितस्तत्र सोमो वै राजयक्ष्मणा ४७
ततो यक्ष्माभिभूतस्तु सोमः प्रक्षीणमण्डलः ।
जगाम शरणार्थाय पितरं सोऽत्रिमेव तु ४८
तस्य तत्तापशमनं चकारात्रिर्महातपाः ।
स राजयक्ष्मणा मुक्तः श्रिया जज्वाल सर्वतः[5]
[6]एवं सोमस्य वै जन्म कीर्तितं कीर्तिवर्धनम् ।
वंशमस्य महाराज कीर्त्यमानं च मे शृणु॥५०
धन्यमारोग्यमायुष्यं पुण्यं संकल्पसाधनम् ।
सोमस्य जन्म श्रुत्वैव पापेभ्यो विप्रमुच्यते ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि सोमोत्पत्तिकथने
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

उशनेति ॥ तस्याकार्यकारित्वादसुरत्वं प्राप्तस्य सोमस्य दैत्यगुरुत्वादुशना शुक्रः ॥ पार्ष्णिं जग्राह । तदाह । तस्मिन्नेव काले आङ्गिरसोऽङ्गिरसः शिष्यो रुद्रः बृहस्पतेः पार्ष्णिग्राहोऽभूदिति द्वयोः संबन्धः। तत्र हेतुः-**स हीति**। स रुद्रो बृहस्पतेः पितुः अङ्गिरसः शिष्यः ॥ ३२ ॥ तेन गुरुपुत्रस्नेहेनेति । आजगवम् अजस्य गोश्च शृङ्गाभ्यां निर्मितम् । अजस्य रुद्रस्य गौः वृषभः नन्दी तेन शिवसारूप्यं प्राप्य योगात्कामरूपत्वं च प्राप्य यत्पूर्वं स्वशरीरमुत्सृष्टं तस्य शृङ्गाज्जातम् आजगवमिति वा ॥ ३३ ॥ तेन रुद्रेण एषां दैत्यानाम् ॥ ३४ ॥ तारकामयं तारानिमित्तत्वात्प्रधानम् ॥ ३५ ॥ शिष्टा धर्मपराः देवाः बृहस्पतिपक्षीयाः तुषः दोषकञ्चुकं संजातं येषां ते गुरुदारहर्तुः सोमस्य पक्षपातिनस्तुषिता देवाः ॥ ३६ ॥ ददौ प्रत्यर्पयत् ॥ ३७ ॥ अन्तःप्रसवां गर्भवतीम् ॥ ३८ ॥ अयोनौ अस्थाने । तदेवाह-**इषीकेति** । दस्युहन्तमम् अतिशयेन दस्यूनां हन्तारम् ॥ ३९ ॥ अक्षिपत् स्वतेजसा तिरश्चकार ॥ ४० ॥ पप्रच्छ मातरं विना ब्रह्मापि गर्भस्य धातारं न वेदेति भावः ॥ ४२ ॥ धाता गर्भस्याधायकः तत एव प्रजायाः पतिः रेतःसिक्तः पुत्रो नक्षत्रपतेरिति भावः । तथा च श्रुतिः- "**जनयितुः पुत्रो भवति साम्पराये मोघं वेत्ता कुरुते तन्तुमेतम्**" इति ॥ ४४ ॥ सूर्योदयेऽर्कसांनिध्यात्प्रायेणास्तङ्गत एव भवति यदा तूदेति तदा उत्पातं जनयतीत्याह—**प्रतीति** ॥ ४५ ॥ ततः बुधात् वैराजो मनुस्तस्य पुत्रिका इला ॥ ४६ ॥ यस्य पुरूरवसः तत्र औद्धत्ये निमित्ते सति ॥ ४७॥ प्रक्षीणमण्डलः अल्पपरिधिः ॥ ४८ ॥ इति हरिवंशे टीकायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥२५॥

१ ख. तं वै रुद्रं च शंकरम् । २ क. °पन्नास्तारामूचुः सुरोत्तमाः । ३ क. यद° ४ ख. °दं शनैः । ५ ख. सर्वशः । ६ ख. एतत्सोमस्य वै.

ऐलोत्पत्तिवर्णनम् ।

२६

वैशम्पायन उवाच ।

बुधस्य तु महाराज विद्वान्पुत्रः पुरूरवाः ।
तेजस्वी दानशीलश्च यज्वा विपुलदक्षिणः॥ १
ब्रह्मवादी पराक्रान्तः शत्रुभिर्युधि दुर्जयः ।
आहर्ता चाग्निहोत्रस्य यज्ञानां च महीपतिः २
सत्यवादी पुण्यमतिः काम्यः संवृतमैथुनः ।
अतीव त्रिषु लोकेषु यशसाऽप्रतिमः सदा ॥३
तं ब्रह्मवादिनं क्षान्तं धर्मज्ञं सत्यवादिनम् ।
उर्वशी वरयामास हित्वा मानं यशस्विनी ४
तया सहावसद्राजा वर्षाणि दश पञ्च च ।
पञ्च षट् सप्त चाष्टौ च दश चाष्टौ च भारत
वने चैत्ररथे रम्ये तथा मन्दाकिनीतटे ।
अलकायां विशालायां नन्दने च वनोत्तमे॥ ६
उत्तरान्स कुरून्प्राप्य मनोरथफलद्रुमान् ।
गन्धमादनपादेषु मेरुपृष्ठे तथोत्तरे ॥ ७
एतेषु वनमुख्येषु सुरैराचरितेषु च ।
उर्वश्या सहितो राजा रेमे परमया मुदा ॥ ८
देशे पुण्यतमे चैव महर्षिभिरभिष्टुते ।
राज्यं च कारयामास प्रयागे पृथिवीपतिः॥ ९
तस्य पुत्रा बभूवुस्ते सप्त देवसुतोपमाः ।
दिवि जाता महात्मान आयुर्धीमानमावसुः ॥
विश्वायुश्चैव धर्मात्मा श्रुतायुश्च तथापरः ।
दृढायुश्च वनायुश्च शतायुश्चोर्वशीसुताः ॥ ११

जनमेजय उवाच ।

गान्धर्वी चोर्वशी देवी राजानं मानुषं कथम्
देवानुत्सृज्य संप्राप्ता तन्नो ब्रूहि बहुश्रुत ॥ १२

वैशम्पायन उवाच ।

ब्रह्मशापाभिभूता सा मानुषं समपद्यत ।
ऐलं तु सा वरारोहा समयात्समुपस्थिता १३
आत्मनः शापमोक्षार्थं समयं सा चकार ह ।
अनग्नदर्शनं चैव सकामायां च मैथुनम् ॥ १४
द्वौ मेषौ शयनाभ्याशे सदा बद्धौ च तिष्ठतः
घृतमात्रो तथाऽऽहारः कालमेकं तु पार्थिव॥
यद्येष समयो राजन्यावत्कालं च ते दृढः ।
तावत्कालं तु वत्स्यामि त्वत्तः समय एष नः
तस्यास्तं समयं सर्वं स राजा समपालयत् ।
एवं सा वसते तत्र पुरूरवसि भामिनी ॥ १७
वर्षाण्येकोनषष्टिस्तु तत्सक्ता शापमोहिता ।
उर्वश्यां मानुषस्थायां गन्धर्वाश्चिन्तयान्विताः

गन्धर्वा ऊचुः ।

चिन्तयध्वं महाभागा यथा सा तु वराङ्गना
समागच्छेत्पुनर्देवानुर्वशी स्वर्गभूषणम् ॥ १९
ततो विश्वावसुर्नाम तत्राह वदतां वरः ।
मया तु समयस्ताभ्यां क्रियमाणः श्रुतः पुरा॥
व्युत्क्रान्तसमयं सा वै राजानं त्यक्ष्यते यथा।
तदहं वेद्म्यशेषेण यथा भेत्स्यत्यसौ नृपः२१
ससहायो गमिष्यामि युष्माकं कार्यसिद्धये ।
एवमुक्त्वा गतस्तत्र प्रतिष्ठानं महायशाः॥२२
निशायामथ चागम्य मेषमेकं जहार सः ।
मातृवद्वर्तते सा तु मेषयोश्चारुहासिनी ॥ २३
गन्धर्वागमनं श्रुत्वा शापान्तं च यशस्विनी ।
राजानमब्रवीत्तत्र पुत्रो मेऽन्हियतेति सा॥ २४

२६

षड्विंशे वर्ण्यते वंशः पुरूरवस एव च ॥
उर्वश्यामथ संप्राप्तिस्त्रेताग्नेर्भुवि दुर्लभा ॥१॥

बुधस्येति ॥ १ ॥ शत्रुभिर्दुर्जय इति संबन्धः ॥२॥ काम्यः कामनीयः ॥ ३ ॥ मानं देवभोग्याऽहं कथं मानुषं गच्छेयमिति गर्वम् ॥ ४ ॥ **तयेति** । दशादिसंख्याष्टकं क्रमात् उत्तरस्थेन चैत्ररथादिस्थानाष्टकेनान्वेति ॥ ५ ॥ विशालायां बदर्याम् ॥ ६ ॥ दिवि स्वर्गे जाताः ॥ १० ॥ घृतमात्रा घृतस्य लेशः एकं कालं सकृदित्यर्थः । घृतस्य स्तोकं सकृदह्नश्चाश्नामीति लिङ्गात् ॥ १५ ॥ त्वत्तः त्वयि ॥ १६ ॥ एकोनषष्टिं पूर्वोक्तदशादिसङ्ख्यानां संकलनात् ॥ १८ ॥ भेत्स्यति समयम् ॥२१॥ अन्हियत हृतः एवमुक्त इति संबन्धः ॥ २४ ॥

---

१ ख. °मस्तदा । २ ख. °ज्यं स का° ३ क. ख. गन्धर्वी उर्वशी दे° ४ क. ख. तन्मे ब्रूहि ब° ५ क. °मात्रं त°

एवमुक्तो विनिश्चित्य नग्नो नैवोदतिष्ठत ।
नग्नं मां द्रक्ष्यते देवी समयो वितथो भवेत् ॥
ततो भूयस्तु गन्धर्वा द्वितीयं मेषमाददुः ।
द्वितीये तु हृते मेषे पैलं देव्यब्रवीदिदम् ॥ २६
पुत्रो मेऽपहृतो राजन्ननाथाया इव प्रभो ।
एवमुक्तस्तथोत्थाय नग्नो राजा प्रधावितः ॥
मेषयोः पदमन्विच्छन् गन्धर्वैर्विद्युदप्यथ ।
उत्पादिता सुमहती ययौ तद्भवनं महत् ॥ २८
प्रकाशितं वै सहसा ततो नग्नमवैक्षत ।
नग्नं दृष्ट्वा तिरोभूता साऽप्सरा कामरूपिणी[1]*
उत्सृष्टावुरणौ दृष्ट्वा राजा गृह्यागतो गृहे[2] ।
अपश्यन्नुर्वशीं तत्र विललाप सुदुःखितः ॥ ३०
चचार पृथिवीं सर्वां[3] मार्गमाण इतस्ततः ।
अथापश्यत्स तां राजा कुरुक्षेत्रे महाबलः ॥ ३१
प्लक्षतीर्थे पुष्करिण्यां हैमवत्यां समाप्लुताम्
क्रीडन्तीमप्सरोभिश्च पञ्चभिः सह शोभनाम्
तां क्रीडन्तीं ततो दृष्ट्वा विललाप सुदुःखितः
सा चापि तत्र तं दृष्ट्वा राजानमविदूरतः ॥ ३३
उर्वशी ताः सखीः प्राह स एष पुरुषोत्तमः[8] ।
यस्मिन्नहमवात्सं वै दर्शयामास तं नृपम् ३४
समाविग्नास्तु ताः सर्वाः पुनरेव नराधिप ।
जाये ह तिष्ठ[4] मनसा घोरे वचसि तिष्ठ ह ३५
एवमादीनि सूक्तानि परस्परमभाषत[5] ।
उर्वशी चाब्रवीदैलं सगर्भाऽहं त्वया प्रभो ३६
संवत्सरात्कुमारास्ते भविष्यन्ति न संशयः ।
निशामेकां च नृपते निवत्स्यसि मया सह ॥
हृष्टो जगाम राजाऽथ स्वपुरं तु महायशाः ।
गते संवत्सरे भूय उर्वशी पुनरागमत् ॥ ३८
उषितश्च तया सार्द्धमेकरात्रं महायशाः ।
उर्वश्यथाब्रवीदैलं गन्धर्वा वरदास्तव ॥ ३९
तान्वृणीष्व महाराज ब्रूहि चैनांस्त्वमेव हि ।
वृणीष्व समतां राजन्गन्धर्वाणां महात्मनाम्
तथेत्युक्त्वा वरं वव्रे गन्धर्वाश्च तथास्त्विति।
पूरयित्वाऽग्निना स्थालीं गन्धर्वाश्च[6] तमब्रुवन्
अनेनेष्ट्वा च लोकान्नः प्राप्स्यसि त्वं नराधिप
तानादाय कुमारांस्तु नगरायोपचक्रमे ॥ ४२
निक्षिप्याग्निमरण्ये तु सपुत्रस्तु गृहं ययौ ।
स त्रेताँऽग्निं तु नापश्यदश्वत्थं[7] तत्र दृष्टवान् ॥
शमीजातं तु तं दृष्ट्वा अश्वत्थं विस्मितस्तदा ।
गन्धर्वेभ्यस्तदाशंसदग्निनाशं ततस्तु सः ॥ ४४
श्रुत्वा तमर्थमखिलमरणीं तु समादिशत् ।
अश्वत्थादरणीं कृत्वा मथित्वाऽग्निं यथाविधि
मथित्वाऽग्निं त्रिधा कृत्वा अयजत्स नराधिपः
इष्ट्वा यज्ञैर्बहुविधैर्गतस्तेषां सलोकताम् ॥ ४६
गन्धर्वेभ्यो वरं लब्ध्वा त्रेताग्निं समकारयत्।
एकोऽग्निः पूर्वमेवासीदैलस्त्रेतामकारयत् ॥ ४७
एवंप्रभावो राजासीदैलस्तु नरसत्तम ।
देशे पुण्यतमे चैव महर्षिभिरभिष्टुते ॥ ४८
राज्यं स कारयामास प्रयागे पृथिवीपतिः ।
उत्तरे जाह्नवीतीरे प्रतिष्ठाने महायशाः ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि पैलोत्पत्तिर्नाम
षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

जायया प्रधावितः ॥ २७ ॥ पदं गतिचिह्नम् ॥ २८ ॥ उरणौ मेषौ गृह्य गृहीत्वा ॥ ३० ॥ हैमवत्यां हैमानि सौवर्णानि पद्मादीनि तद्वत्यां हैमवतीसंज्ञायामिति वा ॥ ३२ ॥ समाविग्नाः पुनरुर्वशीगमनशङ्कया "**हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे**" इति सूक्तादिमर्थतः पठति – **जाये इति** । हये इत्यस्य व्याख्यानं वचसीति हये तिष्ठेति संबन्धात् जाये इत्यस्याः संबुद्धेः पादादिस्थत्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ ३५ ॥ सगर्भाऽहमित्युपगमनानर्हत्वमुक्तम् ॥ ३६ ॥ समतां सारूप्यं सालोक्यं वा ॥ ४० ॥ निक्षिप्येत्यनेन पुत्रान् अग्निं च सह पुरं न प्रवेशयेदिति दर्शितम् । सः त्रेताऽग्निं ग्रामाद्बहिः प्राङ् निहितं तत्र गत्वा स्वस्थाने नापश्यत् अपि तु अश्वत्थं दृष्टवान् । तत्राग्निस्थाने अभ्येत्याग्निमित्यपि पठन्ति ॥ ४३ ॥ तम् अश्वत्थं शमीजातं शमीगर्भोत्पन्नं नाशम् अदर्शनं नाशतस्तु सः ॥ ४४ ॥ अरणीमन्थनेनाग्न्युत्पादनार्थं काष्ठद्वयं ततोऽश्वत्थात्तत् ग्राह्यमिति समादिशत् ॥ ४५ ॥ तेषां गन्धर्वाणाम् ॥ ४६ ॥ त्रेता त्रित्ववैशिष्ट्यम् । गुण आर्षः । पृषोदरादित्वाद्वा विकारः । अग्नित्रयम् अकल्पयादित्यर्थः ॥ ४७ ॥ इति हरिवंशे टीकायां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

---

१ क. कामचारिणी । *'तिरोभूतां तु तां दृष्ट्वा गन्धर्वा ह्यगमन्दिवम्' इति क. ख. पुस्तकयोरधिकः पाठः । २ क. ख. गृहम् । ३ क. ख. °र्वीं चापि मा° ४ क. जाये हे ति° ख. जाये हो ति° । ५ क. °षताम् । ६ ख. गन्धर्वा हि त° ७ ख. अभ्येत्याग्निं तु ना° । ८ क. °स्तु पुरुषोत्तमः ।

अमावसुवंशवर्णनम् ।

२७

वैशम्पायन उवाच ।

ऐलपुत्रा बभूवुस्ते सर्वे देवसुतोपमाः ।
दिवि जाता महात्मान आयुर्धीमानमावसुः १
विश्वायुश्चैव धर्मात्मा श्रुतायुश्च तथापरः ।
दृढायुश्च वनायुश्च शतायुश्चोर्वशीसुताः ।
अमावसोश्च दायादो भीमो राजाऽथ नग्नजित्
श्रीमान्भीमस्य दायादो राजासीत्काञ्चनप्रभः
विद्वांस्तु काञ्चनस्यापि सुहोत्रोऽभून्महाबलः३
सौहोत्रिरभवज्जह्नुः केशिन्या गर्भसंभवः ।
आजह्ने यो महत्सत्रं सर्वमेधमहामखम् ॥ ४
पतिलोभेन यं गङ्गा पतित्वेऽभिससार ह ।
नेच्छतः प्लावयामास तस्य गङ्गा च तत्सदः ।
स तया प्लावितं दृष्ट्वा यज्ञवाटं समन्ततः ॥ ५
सौहित्रिरब्रवीद्गङ्गां क्रुद्धो भरतसत्तम ॥ ६
एष ते विफलं यत्नं पिबन्नम्भः करोम्यहम् ।
अस्य गङ्गेऽवलेपस्य सद्यः फलमवाप्नुहि ॥ ७
राजर्षिणा ततः पीतां गङ्गां दृष्ट्वा महर्षयः ।
उपनिन्युर्महाभागां दुहितृत्वेन जाह्नवीम् ॥ ८
युवनाश्वस्य पुत्रीं तु कावेरीं जह्नुरावहत् ।
युवनाश्वस्य शापेन गङ्गाऽर्धेन विनिर्ममे ।
कावेरीं सरितां श्रेष्ठां जह्नोर्भार्यामनिन्दिताम्
जह्नुस्तु दयितं पुत्रं सुनहं नाम धार्मिकम् ।
कावेर्यां जनयामास अजकस्तस्य चात्मजः ॥
अजकस्य तु दायादो बलाकाश्वो महीपतिः ।
बभूव मृगयाशीलः कुशस्तस्यात्मजोऽभवत् ॥
कुशपुत्रा बभूवुर्हि चत्वारो देववर्चसः ।
कुशिकः कुशनाभश्च कुशाम्बो मूर्तिमांस्तथा ॥
पह्लवैः सह संवृद्धिं राजा वनचरैस्तदा ।
कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्रमिन्द्रसमप्रभम् ।
लभेयमिति तं शक्रस्त्रासादभ्येत्य जज्ञिवान् ॥
पूर्णे वर्षसहस्रे वै तं तु शक्रो ह्यपश्यत ।
अत्युग्रतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरंदरः ॥ १४
समर्थः पुत्रजनने स्वमेवांशमवासयत् ।
पुत्रत्वे कल्पयामास स देवेन्द्रः सुरोत्तमः १५
स गाधिरभवद्राजा मघवान्कौशिकः स्वयम्
पौरुकुत्स्यभवद्भार्या गाधिस्तस्यामजायत १६
गाधेः कन्या महाभागा नाम्ना सत्यवती शुभा
तां गाधिर्भृगुपुत्राय ऋचीकाय ददौ प्रभुः१७
तस्याः प्रीतोऽभवद्भर्ता भार्गवो भृगुनन्दनः ।
पुत्रार्थं कारयामास चरुं गाधेस्तथैव च ॥ १८
उवाचाहूय तां भर्ता ऋचीको भार्गवस्तदा ।
उपयोज्यश्चरुरयं त्वया मात्रा त्वयं तव ॥१९
तस्यां जनिष्यते पुत्रो दीप्तिमान्क्षत्रियर्षभः ।
अजेयः क्षत्रियैर्लोके क्षत्रियर्षभसूदनः ॥ २०

२७

उच्यतेऽमावसोर्वंशः सप्तविंशे प्रधानतः ।
द्वितीयस्यैलपुत्रस्य सूच्यादिन्यायतः क्रमात् १

ऐलेति॥१॥ अथ नग्नजिदिति द्वितीयः पुत्रः ॥२॥ विदुषः पुत्रः सुहोत्रः ॥३॥ महत्सत्रम् अन्नदानं यत्र तं मखं सर्वमेधसंज्ञम् ॥ ४ ॥ पतिलोभेन पतिगुणलोभेन ॥ ५ ॥ जह्नोर्भार्यात्वमिच्छन्त्या गङ्गायाः दुहितृत्वप्राप्तेर्वन्ध्यसङ्कल्पत्वं जातमित्याशङ्क्याह—**युवनाश्वस्येति** । केनचिन्निमित्तेन युवनाश्वो गङ्गां मानुषी भवेति शशाप । सा च तस्यैव दुहितृत्वं प्राप्यात्मसङ्कल्पमपि सत्यं चकारेति मार्धस्यार्थः । गङ्गा स्वार्धेन कावेरीं निर्ममे । पाठान्तरे गङ्गाया अर्धेन निर्मितां कावेरीं जह्नोर्भार्यां विद्यादिति शेषः ॥ ९ ॥ राजा कुशिकः इन्द्रसमं पुत्रं लभेयमिति तपस्तेपे इत्यन्वयः। शक्रश्च मत्समोऽन्यो भविष्यतीति त्रासादभ्येत्य तस्य पुत्रो जज्ञिवान् जातः ॥१३॥ एतदेव स्पष्टयति—**पूर्णे इति**॥१४॥ स्वम् अंशं तस्य शरीरे रेतोरूपेण अवासयत् स्थापितवान् ततः भार्यायां तस्य पुत्रत्वेन कल्पयामासेत्यर्थः ॥ १५ ॥ पौरुकुत्सी पुरुकुत्सस्य पुत्री भार्या कुशिकस्याभवत् ॥ १६॥ गाधेस्तथैव चेति प्रीतः सन् पुत्रार्थं चरुं कल्पयामासेत्यर्थः ॥ १८ ॥ उपयोज्यः भक्षणीयः अयमयमिति चरुद्वयस्य पृथक् प्रदर्शनम् ॥ १९ ॥ तस्यां तव मातरि ॥ २० ॥

---

१ क. ख. म. सत्सदे २ ख. आमाव ३ क. कुशोऽभूतस्य चात्मजः । ४ क. संवृद्धो राजा वनचरैः सह ५ क. ख. ॰समं विभुः

तवापि पुत्रं कल्याणि धृतिमन्तं तपोनिधिम्।
शमात्मकं द्विजश्रेष्ठं चरुरेष विधास्यति ॥ २१
एवमुक्त्वा तु तां भार्यामृचीको भृगुनन्दनः।
तपस्याभिरतो नित्यमरण्यं प्रविवेश ह ॥ २२
गाधिः सदारस्तु तदा ऋचीकावासमभ्यगात्
तीर्थयात्राप्रसङ्गेन सुतां द्रष्टुं जनेश्वरः ॥ २३
चरुद्वयं गृहीत्वा तदृषेः सत्यवती तदा।
चरुमादाय यत्नेन सा तु मात्रे न्यवेदयत् २४
माता व्यत्यस्य दैवेन दुहित्रे स्वं चरुं ददौ।
तस्याश्चरुमथाज्ञानादात्मसंस्थं चकार ह ॥ २५
अथ सत्यवती गर्भं क्षत्रियान्तकरं तदा।
धारयामास दीप्तेन वपुषा घोरदर्शनम् ॥ २६
तामृचीकस्ततो दृष्ट्वा योगेनाभ्यनुसृत्य च।
तामब्रवीद्द्विजश्रेष्ठः स्वां भार्यां वरवर्णिनीम्॥
मात्राऽसि वञ्चिता भद्रे चरुव्यत्यासहेतुना।
जनिष्यति हि पुत्रस्ते क्रूरकर्माऽतिदारुणः२८
भ्राता जनिष्यते चापि ब्रह्मभूतस्तपोधनः।
विश्वं हि ब्रह्मतपसा मया तस्मिन्समर्पितम्॥
एवमुक्ता महाभागा भर्त्रा सत्यवती तदा।
प्रसादयामास पतिं पुत्रो मे नेदृशो भवेत्।
ब्राह्मणापसदस्तत्र इत्युक्तो मुनिरब्रवीत् ॥ ३०
नैष संकल्पितः कामो मया भद्रे तथास्त्विति।
उग्रकर्मा भवेत्पुत्रः पितुर्मातुश्च कारणात्।
पुनः सत्यवती वाक्यमेवमुक्ताब्रवीदिदम्॥ ३१
इच्छँल्लोकानपि मुने सृजेथाः किं पुनः सुतम्
शमात्मकमृजुं त्वं मे पुत्रं दातुमिहार्हसि॥ ३२
काममेवंविधः पौत्रो मम स्यात्तव च प्रभो।
यद्यन्यथा न शक्यं वै कर्तुमेतद्द्विजोत्तम ३३

ततः प्रसादमकरोत्स तस्यास्तपसो बलात्।
भद्रे नास्ति विशेषो मे पौत्रे च वरवर्णिनि।
त्वया यथोक्तं वचनं तथा भद्रं भविष्यति ३४
ततः सत्यवती पुत्रं जनयामास भार्गवम्।
तपस्याभिरतं दान्तं जमदग्निं शमात्मकम् ॥
भृगोश्चरुविपर्यासे रौद्रवैष्णवयोः पुरा।
यजनाद्वैष्णवेऽथांशे जमदग्निरजायत ॥ ३६
सा हि सत्यवती पुण्या सत्यधर्मपरायणा।
कौशिकीति समाख्याता प्रवृत्तेयं महानदी ॥
इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रेणुर्नाम नराधिपः।
तस्य कन्या महाभागा कामली नाम रेणुका
रेणुकायां तु कामल्यां तपोविद्यासमन्वितः।
आर्चीको जनयामास जामदग्न्यं सुदारुणम् ३९
सर्वविद्यानुगं श्रेष्ठं धनुर्वेदस्य पारगम्।
रामं क्षत्रियहन्तारं प्रदीप्तमिव पावकम् ॥४०
और्वस्यैवमृचीकस्य सत्यवत्यां महायशाः।
जमदग्निस्तपोवीर्याज्जज्ञे ब्रह्मविदां वरः ॥ ४१
मध्यमश्च शुनः शेपः शुनःपुच्छः कनिष्ठकः।
विश्वामित्रं तु दायादं गाधिः कुशिकनन्दनः॥
जनयामास पुत्रं तु तपोविद्याशमात्मकम्।
प्राप्य ब्रह्मर्षिसमतां योऽयं सप्तर्षितां गतः४३
विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा नाम्ना विश्वरथः स्मृतः
जज्ञे भृगुप्रसादेन कौशिकाद्वंशवर्धनः ॥ ४४
विश्वामित्रस्य च सुता देवरातादयः स्मृताः।
प्रख्यातास्त्रिषु लोकेषु तेषां नामानि मे शृणु॥
देवश्रवाः कतिश्चैव यस्मात्कात्यायनाः स्मृताः
शालावत्यां हिरण्याक्षो रेणोर्जज्ञेऽथ रेणुमान्

व्यत्यस्य विपर्यासं कृत्वा अज्ञानात् ऋषिणा तुल्यः स्वपुत्रो भूयादिति मोहात् आत्मसंस्थं चकार स्वयं भुक्तवती ॥२५॥ योगेन ध्यानेन अभ्यनुसृत्य ज्ञात्वा ॥२७॥ विश्वं ब्रह्म कृत्स्नो वेदः ॥ २९ ॥ मे मम ईदृशस्त्वत्तो ब्राह्मणापसदो ब्राह्मणाधमो मा भवेदिति संबन्धः ॥ ३० ॥ **नैष इति**-पितुर्मातुर्वा दोषात्पुत्र उग्रकर्मा भवेत्। इह तु तवैव प्रमादाच्चरुव्यत्यासो जातः न तु ममायं सङ्कल्पः तथा क्रूरप्रकारः पुत्रो भवेदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ शमात्मकं सुतं सृजेथा इति किं पुनरिति संबन्धः ॥ ३२ ॥ **काममिति**-"आत्मा वै पुत्रनामासि" इति श्रुतेः पुत्रस्य भर्त्रभिन्नत्वात्तद्भार्यायाश्च सपत्नीतुल्यत्वेन तस्या एव एवंविधः पुत्रोऽस्तु। यदि एतदन्यथा कर्तुं न शक्यं चेत्तस्यामपि तादृशः पुत्रो मा भूदिति भावः ॥ ३३ ॥ तव मम पौत्रे विशेषो नास्ति। तस्यापि परम्परया ममात्मकत्वादिति भावः ॥ ३४ ॥ भृगोः भार्गवस्य ऋचीकस्य यजनात् देवताराधनात् वैष्णवः पालनकर्माऽप्यंशः शमात्मको जमदग्निरजायत ॥ ३६ ॥ आर्चीको जमदग्निः जामदग्न्यं रामं सुदारुणं रुद्रांशत्वात् ॥ ३९ ॥ भृगोः ऋचीकस्य प्रसादेन ॥ ४४ ॥ देवश्रवाः कतिः हिरण्याक्षश्च शालावत्यां रेणुमत्प्रभृतयो देवलान्ताः रेणुसंज्ञायाम् ॥ ४६॥

१ क. °पोधनम्। २ क. नरेश्वरः, ख. नरेश्वर. ३ क. भविष्य° ४ क. ख. °दस्त्वत्त इ° ५ ख. °विद्यान्तगं श्रे° ६ ख. और्वस्यैवमृ° ७ क. °स्य पुत्रास्तु दे°, ख. ग. °स्य तु सु°

सांकृतिर्गालवश्चैव मुद्गलश्चेति विश्रुताः ।
मधुच्छन्दो जयश्चैव देवलश्च तथाष्टकः ॥ ४७
कच्छपो हारितश्चैव
विश्वामित्रस्य वै सुताः ।
तेषां ख्यातानि गोत्राणि
कौशिकानां महात्मनाम् ॥ ४८
पाणिनो बभ्रवश्चैव ध्यानजप्यास्तथैव च ।
पार्थिवा देवरातश्च शालङ्कायनबाष्कलाः ॥
लोहिता यामदूताश्च
तथा कारीषवः स्मृताः ।
सौश्रुताः कौशिका राजं-
स्तथान्ये सैन्धवायनाः ॥ ५०
देवला रेणवश्चैव याज्ञवल्क्याघमर्षणाः ।
औदुम्बरा ह्यभिष्णातास्तारकायनचुञ्चुलाः
शालावत्या हिरण्याक्षाः
सांकृत्या गालवास्तथा ।
बादरायणिनश्चान्ये
विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ ५२
ऋष्यंतरविवाह्याश्च कौशिका बहवः स्मृताः ।
पौरवस्य महाराज ब्रह्मर्षेः कौशिकस्य च ।
सम्बन्धोऽप्यस्य वंशेऽस्मिन्ब्रह्मक्षत्रस्य विश्रुतः
विश्वामित्रात्मजानां तु शुनःशेपोऽग्रजः स्मृतः
भार्गवः कौशिकत्वं हि प्राप्तः स मुनिसत्तमः
विश्वामित्रस्य पुत्रस्तु शुनःशेपोऽभवत्किल ।
हरिदश्वस्य यज्ञे तु पशुत्वे विनियोजितः ५५
देवैर्दत्तः शुनःशेपो विश्वामित्राय वै पुनः ।
देवैर्दत्तः स वै यस्माद्देवरातस्ततोऽभवत् ॥५६
देवरातादयः सप्त विश्वामित्रस्य वै सुताः ।
दृषद्वतीसुतश्चापि विश्वामित्रात्तथाऽष्टकः ५७
अष्टकस्य सुतो लौहिः प्रोक्तो जह्नुगणो मया ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वंशमायोर्महात्मनः ॥५८

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वण्यमावसुवंशकीर्तनं नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

आयुवंशकथनम् ।

२८

वैशम्पायन उवाच ।
आयोः पुत्रास्तथा पञ्च सर्वे वीरा महारथाः ।
स्वर्भानुतनयायां च प्रभायां जज्ञिरे नृप ॥ १
नहुषः प्रथमं जज्ञे वृद्धशर्मा ततः परम् ।
रम्भो रजिरनेनाश्च त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥ २

अष्टकादयस्त्रयो दृषद्वत्याम् ॥ ४७ ॥ गोत्राणि पौत्रादयः ॥ ४८ ॥ पाणिनादयो द्वादश ॥ ४९ ॥ देवलाः देवलपुत्राः रेणवः रेणोः पौत्रा इत्यर्थः । याज्ञवल्क्यादयः षट् शालावतीपौत्राः हिरण्याक्षपुत्राः ॥ ५१ ॥ साङ्कृत्याः गालवाश्च रेणोः पौत्राः बादरायणिनश्चेत्यत्र बादरायणिर्नरश्चेति पाठान्तरम् ॥ ५२ ॥ एते साङ्कृत्यादयः ऋष्यन्तरे प्रवरभेदे विवाहो येषां ते ऋष्यन्तरविवाह्याः पौरवस्य राज्ञः ब्रह्मर्षेः वसिष्ठादिकस्य ताभ्यां सह कौशिकस्य संबन्धोऽस्तीत्यर्थः ॥५३॥ **भार्गव इति** । पूर्वं जमदग्नेः कनिष्ठो भ्राता शुनःशेपः इति उक्तत्वात् । श्रुतौ तु आङ्गिरसो जन्मनास्याजीगर्तः श्रुतः कविरिति तस्याङ्गिरसत्वं दृष्टं तत्कल्पान्तराभिप्रायेण ज्ञेयम् ॥५४॥ हरिदश्वस्य हरिश्चन्द्रस्य ॥ ५५ ॥ "देवा वा इमं मह्यमरासतेति स ह देवरातो वैश्वामित्र आस" इति श्रुत्यर्थं गृह्णाति-**देवैरिति** ॥५६॥ इति हरिवंशे टीकायां सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

अष्टाविंशेऽन्वय अथो उच्यते रजिविक्रमः ।
महेन्द्रस्य च्युतिः स्वर्गात्प्रतिष्ठा बुद्धिजा ततः

आयोः स्वर्भानोः राहोः ॥ १ ॥

---

१ क. °च्छदादयश्चै° २ ख. °स्य ते सु° ३ क. °ह्यभिग्लानास्ता° ४ ख. ग. नारायणिर्नमस्यश्च वि° ५ क. स्वर्भानोस्तन°

रजिः पुत्रशतानीह जनयामास पञ्च वै।
राजेयमिति विख्यातं क्षत्रमिन्द्रभयावहम्॥ ३
यत्र देवासुरे युद्धे समुत्पन्ने सुदारुणे।
देवाश्चैवासुराश्चैव पितामहमथाऽब्रुवन्॥ ४
आवयोर्भगवन्युद्धे को विजेता भविष्यति।
ब्रूहि नः सर्वभूतेश श्रोतुमिच्छामि ते वचः ५

ब्रह्मोवाच।

येषामर्थाय संग्रामे रजिरात्तायुधः प्रभुः।
योत्स्यते ते जयिष्यन्ति त्रींल्लोकान्नात्र संशयः
यतो रजिर्धृतिस्तत्र श्रीश्च तत्र यतो धृतिः।
यतो धृतिश्च श्रीश्चैव धर्मस्तत्र जयस्तथा॥ ७
ते देवदानवाः प्रीता देवेनोक्ता रजेर्जये।
अभ्ययुर्जयमिच्छन्तो वृण्वाना भरतर्षभम्॥८
स हि स्वर्भानुदौहित्रः प्रभायां समपद्यत।
राजा परमतेजस्वी सोमवंशप्रवर्धनः॥ ९
ते हृष्टमनसः सर्वे रजिं देवाश्च दानवाः।
ऊचुरस्मज्जयाय त्वं गृहाण वरकार्मुकम्॥१०
अथोवाच रजिस्तत्र तयोर्वै देवदैत्ययोः।
स्वार्थज्ञः स्वार्थमुद्दिश्य यशः स्वं च प्रकाशयन्

रजिरुवाच।

यदि दैत्यगणान्सर्वाञ्जित्वा शक्रपुरोगमाः।
इन्द्रो भवामि धर्मेण ततो योत्स्यामि संयुगे॥
देवाः प्रथमतो भूयः प्रत्यूचुर्हृष्टमानसाः।
एवं यथेष्टं नृपते कामः संपद्यतां तव॥ १३
श्रुत्वा सुरगणानां तु वाक्यं राजा रजिस्तदा
पप्रच्छासुरमुख्यांस्तु यथा देवानपृच्छत॥१४
दानवा दर्पपूर्णास्तु स्वार्थमेवानुगम्य ह।
प्रत्यूचुस्ते नृपवरं साभिमानमिदं वचः॥ १५
अस्माकमिन्द्रः प्रह्लादो यस्यार्थे विजयामहे।
अस्मिंस्तु समये राजंस्तिष्ठेथा राजसत्तम १६
स तथेति ब्रुवन्नेव देवैरप्यभिचोदितः।
भविष्यसीन्द्रो जित्वैवं देवैरुक्तस्तु पार्थिवः।
जघान दानवान्सर्वान्ये वध्या वज्रपाणिनः॥
स विप्रनष्टां देवानां परमश्रीः श्रियं वशी।
निहत्य दानवान्सर्वानाजहार रजिः प्रभुः १८
ततो रजिं महावीर्यं देवैः सह शतक्रतुः।
रजेः पुत्रोऽहमित्युक्त्वा पुनरेवाब्रवीद्वचः १९

इन्द्रोऽसि तात देवानां
सर्वेषां नात्र संशयः।
यस्याहमिन्द्रः पुत्रस्ते
ख्यातिं यास्यामि कर्मभिः॥ २०

स तु शक्रवचः श्रुत्वा वञ्चितस्तेन मायया।
तथेत्येवाब्रवीद्राजा प्रीयमाणः शतक्रतुम्॥ २१
तस्मिंस्तु देवसदृशे दिवं प्राप्ते महीपतौ।
दायाद्यमिन्द्रादाजह्रुराचारात्तनया रजेः॥२२
पञ्च पुत्रशतान्यस्य तद्वै स्थानं शतक्रतोः।
समाक्रमन्त बहुधा स्वर्गलोकं त्रिविष्टपम्॥२३
ततो बहुतिथे काले समतीते महाबलः।
हृतराज्योऽब्रवीच्छक्रो हृतभागो बृहस्पतिम्

इन्द्र उवाच।

बदरीफलमात्रं वै पुरोडाशं विधत्स्व मे।
ब्रह्मर्षे येन तिष्ठेयं तेजसाऽऽप्यायितः सदा॥
ब्रह्मन्कृशोऽहं विमना हृतराज्यो हृताशनः।
हतौजा दुर्बलो मूढो रजिपुत्रैः कृतः प्रभो॥

बृहस्पतिरुवाच।

यद्येवं चोदितः शक्र त्वयाऽस्यां पूर्वमेव हि
नाभविष्यत्त्वत्प्रियार्थमकर्तव्यं ममानघ॥ २७
प्रयतिष्यामि देवेन्द्र त्वत्प्रियार्थं न संशयः।
यथा भागं च राज्यं च न चिरात्प्रतिलप्स्यसे

यत्र काले समुत्पन्ने उपस्थिते ॥४॥ देवेन ब्रह्मणा रजेः रजिं प्राप्य जयमिच्छन्तः सन्तः जये जयनिमित्तं भरतर्षभं रजिम् अभ्ययुः ॥ ८ ॥ भोः शक्रपुरोगमाः भो देवाः। पाठान्तरे सुगमम् ॥ १२ ॥ समये देवराज्यप्राप्तिरूपे तिष्ठेथाः। त्वं देवानामेव इन्द्रो भव न त्वस्माकं त्वदपेक्षास्तीति भावः ॥ १६ ॥ वज्रपाणिनः वज्रपाणेः ॥ १७ ॥ दिवं ब्रह्मलोकं प्राप्ते सति आचारात्पितुर्द्रव्यं सर्वभ्रातृभिर्विभज्य ग्राह्यमिति व्यवहारात् ॥ २२ ॥ महांश्चासावबलश्चेति अतिदुर्बल इत्यर्थः ॥ २४ ॥ हे शक्र! यदि त्वयाऽहं पूर्वमेव एवं चोदितः स्यां तर्हि त्वत्प्रियार्थं मम अकर्तव्यं कर्तुमयोग्यं कुशाग्रप्रणयनं कर्तव्यं नाभविष्यत् ॥ २७ ॥

१ क. ख. 'युद्धे समुपोढे सु' २ ख. °ष्वानास्तं नरर्षभम्।' ३ क. ख. °शाविव' ४ ख. अर्थज्ञः स्वा' ५ क. भूतानां ६ क. ख. शतक्रतुवचः श्रु' ७ ख. °बलम्। ८ क. भगवन्कृशोऽहं विमना'

तथा तात करिष्यामि मा भूत्ते विक्लवं मनः ।
ततः कर्म चकारास्य तेजसो वर्धनं तदा २९
तेषां च बुद्धिसंमोहमकरोद्द्विजसत्तमः ।
नास्ति वादार्थशास्त्रं हि धर्मविद्वेषणं परम् ३०
परमं तर्कशास्त्राणामसतां तन्मनोऽनुगम् ।
न हि धर्मप्रधानानां रोचते तत्कथान्तरे ॥ ३१
ते तद्बृहस्पतिकृतं शास्त्रं श्रुत्वाऽल्पचेतसः ।
पूर्वोक्तधर्मशास्त्राणामभवन्द्वेषिणः सदा ॥ ३२
प्रवक्तुर्न्यायरहितं तन्मतं बहु मेनिरे ।
तेनाधर्मेण ते पापाः सर्वं एव क्षयं गताः ॥ ३३
त्रैलोक्यराज्यं शक्रस्तु प्राप्य दुष्प्रापमेव च ।
बृहस्पतिप्रसादाद्धि परां निर्वृतिमभ्ययात् ३४
ते यदा तु सुसंमूढा रागोन्मत्ता विधर्मिणः ।
ब्रह्मद्विषश्च संवृत्ता हतवीर्यपराक्रमाः ॥ ३५
ततो लेभे सुरैश्वर्यमिन्द्रः स्थानं तथोत्तमम् ।
हत्वा रजिसुतान्सर्वान्कामक्रोधपरायणान् ॥
य इदं च्यावनं स्थानात्प्रतिष्ठां च शतक्रतोः ।
शृणुयाद्धारयेद्वाऽपि न स दौरात्म्यमाप्नुयात्

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि आयोर्वंशकीर्तनं नाम अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

काश्यपवर्णनम् ।

२९

वैशम्पायन उवाच ।
रम्भोऽनपत्यस्तत्रासीद्वंशं वक्ष्याम्यनेनसः ।
अनेनसः सुतो राजा प्रतिक्षत्रो महायशाः ॥ १
प्रतिक्षत्रसुतश्चापि सृञ्जयो नाम विश्रुतः ।
सृञ्जयस्य जयः पुत्रो विजयस्तस्य चात्मजः २
विजयस्य कृतिः पुत्रस्तस्य हर्यश्वतः सुतः ।
हर्यश्वतसुतो राजा सहदेवः प्रतापवान् ॥ ३
सहदेवस्य धर्मात्मा नदीन इति विश्रुतः ।
नदीनस्य जयत्सेनो जयत्सेनस्य संकृतिः ४
संकृतेरपि धर्मात्मा क्षत्रधर्मा महायशाः ।
अनेनसः समाख्याताः क्षत्रवृद्धस्य मे शृणु ५
क्षत्रवृद्धात्मजस्तत्र सुनहोत्रो महायशाः ।
सुनहोत्रस्य दायादास्त्रयः परमधार्मिकाः ॥ ६
काशः शलश्च द्वावेतौ तथा गृत्समदः प्रभुः ।
पुत्रो गृत्समदस्यापि शुनको यस्य शौनकाः ७
ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्चैव वैश्याः शूद्रास्तथैव च
शलात्मजश्चार्ष्टिषेणस्तनयस्तस्य काशकः ॥ ८
काशस्य काशयो राजन्पुत्रो दीर्घतपास्तथा ।
धन्वस्तु दीर्घतपसो विद्वान्धन्वन्तरिस्ततः ९
तपसोऽन्ते सुमहतो जातो वृद्धस्य धीमतः ।
पुनर्धन्वन्तरिर्देवो मानुषेष्विह जज्ञिवान् ॥ १०

जनमेजय उवाच ।
कथं धन्वन्तरिर्देवो मानुषेष्विह जज्ञिवान्
एतद्वेदितुमिच्छामि तन्मे ब्रूहि यथातथम् ॥ ११

नास्ति धर्म ईश्वर इति वादो यत्र तन्नास्तिवादम् । तच्च तदर्थशास्त्रं च तत् नास्तिवादार्थशास्त्रम् ॥ ३० ॥ कथान्तरे वार्ताप्रसङ्गेऽपि ॥ ३१ ॥ प्रवक्तुः उपदेष्टुः ॥ ३३ ॥ निर्वृतिं सुखम् ॥ ३४ ॥ इति हरिवंशे टीकायामष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८

२९

विंशे नवाधिकेऽध्याये प्रोक्त आनेनसोऽन्वयः तद्भ्रातुः क्षत्रवृद्धस्य वृद्धशर्मेति योऽभवत् ॥ १

रम्भ इति ॥ १ ॥ क्षत्रवृद्धस्य वृद्धशर्मापरपर्यायस्य ॥ ५ ॥ गृत्समदसंततौ शुनकादयो ब्राह्मणा अन्ये क्षत्रियादयश्च शूद्रान्ताः पुत्रा जाताः । शलः मध्यमः सुनहोत्रपुत्रः तस्यात्मजः शलात्मजः ॥ ८ ॥ काशः शुनहोत्रस्य प्रथमः पुत्रः तस्य अपत्यानि काशयः तेषु दीर्घतपाः प्रथम इति शेषः । ततो धन्वाख्यात् धन्वन्तरिर्जातः ॥ ९ ॥ पुनरिति समुद्रात् उत्पत्तिमपेक्ष्य द्वितीयवारं जज्ञिवान् जातः ॥ १० ॥

१ ख. मा तेऽभूद्विक्ल० २ ख. एतद्बृह० ३ ख. प्रवक्तुर्न्या० ४ क. ख. दाद्वै परां निर्वृतिमभ्यगात् । ५ ख. ०पत्य आसीद्वं० ६ क. ०श्वनः सु० ७ क. ०स्य चात्मजः ८ ख. काश्यस्य काश्यपः पुत्रो राजा दी० ९ क. बभूव दी० १० ख. धन्वाद्धन्वन्तरिः सुतः ११ क. ०रिः सुतः । १२ ख. धन्वस्य.

वैशम्पायन उवाच।

धन्वन्तरेः संभवोऽयं श्रूयतां भरतर्षभ।
जा[1]तः स हि समुद्रात्तु मथ्यमाने पुराऽमृते १२
उत्पन्नः कलशात्पूर्वं
सर्वतश्च[2] श्रिया वृतः।
अभ्यसन्सिद्धिकार्यं हि
विष्णुं दृष्ट्वा हि तस्थिवान्॥ १३
अब्जस्त्वमिति होवाच
तस्मादब्जस्तु स स्मृतः।
अब्जः प्रोवाच विष्णुं वै
त[3]व पुत्रोऽस्मि वै प्रभो॥ १४
विधत्स्व भागं स्थानं च मम लोके सुरेश्वर।
एवमुक्तः स दृष्ट्वा वै तथ्यं प्रोवाच तं प्रभुः १५
कृतो यज्ञविभागो हि यज्ञियैर्हि सुरैः पुरा।
देवेषु विनियुक्तं हि विद्धि होत्रं महर्षिभिः १६
न शक्यमुपहोमा वै तुभ्यं कर्तुं कदाचन।
अर्वाग्भूतोऽसि देवानां पुत्र[4] त्वं तु नहीश्वरः॥
द्वितीयायां तु संभूत्यां
लोके ख्यातिं गमिष्यसि।
अणिमादिश्च ते सिद्धि-
र्गर्भस्थस्य भविष्यति॥ १८
तेनैव त्वं शरीरेण देवत्वं प्राप्स्यसे प्रभो।
चरुमन्त्रैर्व्रतैर्जाप्यै[5]र्यक्ष्यन्ति त्वां द्विजातयः १९
अष्टधा त्वं पुनश्चैवमायुर्वेदं विधास्यसि।
अव[6]श्यभावी ह्यर्थोऽयं प्राग्दृष्टस्त्वब्जयोनिना
द्वितीयं द्वापरं प्राप्य भविता त्वं न संशयः।
इमं तस्मै वरं दत्त्वा विष्णुरन्तर्दधे पुनः॥ २१
द्वितीये द्वापरे प्राप्ते सौनहोत्रिः स काशिराट्
पुत्रकामस्तपस्तेपे धि[7]न्वन्दीर्घतपास्तदा॥२२
प्रपद्ये देवतां तां तु या मे पुत्रं प्रदास्यति।
अब्जं देवं सुतार्थाय तदाऽऽराधितवान्नृपः॥
ततस्तुष्टः स भगवानब्जः प्रोवाच तं नृपम्।
यदिच्छसि वरं ब्रूहि तत्ते दास्यामि सुव्रत॥

नृप उवाच।

भगवन्यदि तुष्टस्त्वं पुत्रो मे ख्यातिमान्भव
तथेति समनुज्ञाय तत्रैवान्तरधीयत॥ २५
तस्य गेहे समुत्पन्नो देवो धन्वन्तरिस्तदा।
काशिराजो महारा[8]ज सर्वरोगप्रणाशनः॥२६
आयुर्वेदं भरद्वाजात्प्राप्येह भिषजां क्रियाम्।
तमष्टधा पुनर्व्यस्य शिष्येभ्यः प्रत्यपादयत् २७
धन्वन्तरेस्तु तनयः केतुमानिति विश्रुतः।
अथ केतुमतः पुत्रो वीरो भीमरथः स्मृतः २८
सुतो भीमरथस्यापि दिवोदासः प्रजेश्वरः।
दिवोदासस्तु धर्मात्मा वाराणस्यधिपोऽभवत्
एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं नृप।
शून्यां निवा[9]सयामास क्षेमको नाम राक्षसः॥

कलशात् समुद्रात् अभ्यसन् विष्णुं जपन् ध्यायन् वा॥१३॥ अप्सु जातत्वादब्जस्त्वमिति होवाच। विष्णुरिति शेषः॥ १४॥ होत्रं हौम्यं विनियुक्तं विद्धि जानीहि॥ १६॥ **उपहोमाः** नारिष्टादयः क्षुद्रास्तुभ्यं महते दातुमयोग्या इति भावः। मुख्यहोममेव मदर्थं कल्पयेत्याशंकायामाह- **अर्वागिति**। हे पुत्र त्वं तु इदानीन्तनोऽसि अतस्त्वदर्थेऽन्यदवैदिकं प्रधानं कल्पयितुमशक्यमित्यर्थः॥ १७॥ संभूत्यां जन्मनि॥ १८॥ तेनैव द्वितीयेनैव॥ अयं भावः—सोपानारोहक्रमेणाधिकारिकेऽग्नौ ऊर्ध्वं पदमारूढे सत्यन्यो भूमौ कृतकर्मा तत्स्थानमारोहति। यथोक्तं मन्वन्तराध्यायेऽत्रैव-

"कृत्वा कर्म दिवं यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम्।
ततोऽन्ये तपसा युक्ताः स्थानमापूरयन्त्युत॥" इति

॥ १९॥ **अष्टधेति**॥ चिकित्साङ्गानां भेदादायुर्वेदस्याप्यष्टधात्वं च। अङ्गानि वैद्यके उक्तानि-

"कायबालग्रहोर्ध्वाङ्गशल्यदंष्ट्राजरावृषान्।
अष्टावङ्गानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संश्रिता॥"

इति कायचिकित्सा बालचिकित्सेत्यादि। ग्रहो भूतप्रेतादिः। ऊर्ध्वाङ्गं शिरोनेत्रादि। शल्यं शस्त्राघातादि। दंष्ट्रा स्थावरजङ्गमात्मकं विषं तेषां चिकित्सा। जरा रसायनादिना जरायाः दूरीकरणम्। वृषः वाजीकरणतन्त्रम्॥ अवश्यंभावित्वं पूर्वकल्पसदृशत्वादुत्तरकल्पस्य। तच्च प्रजापतिरेव वेद॥ २०॥ धिन्वन् प्रीणयन् देवादीनिति शेषः॥ २२ अब्जं धन्वन्तरिं देवम् आराधितवान्॥ २३॥ एतस्मिन् दिवोदासराज्यस्य काले शून्यां सतीं पश्चाद्राक्षसो रुद्रानुचरः निवासयामास॥ ३०॥

---

१ ख. स संभूतः समुद्रात्तु मथ्यमानेऽमृते पुरा। २ °तस्तु ३ ख. तनयोऽसि तव प्रभो। ४ ख. °त्रस्त्वं तु' ५ ख. °तैर्जप्यैर्य' ६ घ. अवश्यं भावी ७ ख. धन्वो दीर्घं महत्तदा। ८ ख. °जः सर्व' ९ ख. निवेशया'

शप्ता हि सा मतिमता निकुम्भेन महात्मना।
शून्या वर्षसहस्रं वै भवित्री नात्र संशयः ॥३१
तस्यां तु शप्तमात्रायां दिवोदासः प्रजेश्वरः।
विषयान्ते पुरीं रम्यां गोमत्यां संन्यवेशयत्॥
भद्रश्रेण्यस्य पूर्वं तु पुरी वाराणसीत्यभूत्।
भद्रश्रेण्यस्य पुत्राणां शतमुत्तमधन्विनाम् ३३
हत्वा निवेशयामास दिवोदासो नरर्षभः।
भद्रश्रेण्यस्य तद्राज्यं हृतं तेन बलीयसा॥ ३४
जनमेजय उवाच।
वाराणसीं निकुम्भस्तु किमर्थं शप्तवान्प्रभुः
निकुम्भकश्च धर्मात्मा सिद्धिक्षेत्रं शशाप यः
वैशम्पायन उवाच।
दिवोदासस्तु राजर्षिर्नगरीं प्राप्य पार्थिवः
वसति स्म महातेजाः स्फीतायां तु नराधिपः
एतस्मिन्नेव काले तु कृतदारो महेश्वरः।
देव्याः स प्रियकामस्तु न्यवसच्छ्वशुरान्तिके
देवाज्ञया पार्षदा ये त्वधिरूपास्तपोधनाः।
पूर्वोक्तैरुपदेशैश्च तोषयन्ति स्म पार्वतीम् ३८
हृष्यते वै महादेवी मेना नैव प्रहृष्यति।
जुगुप्सत्यसकृत्तां वै देवीं देवं तथैव सा ॥ ३९
सपार्षदस्त्वनाचारस्तव भर्ता महेश्वरः।
दरिद्रः सर्वदेवासौ शीलं तस्य न वर्तते ४०
मात्रा तथोक्ता वरदा स्त्रीस्वभावाच्च चुक्रुधे।
स्मितं कृत्वा च वरदा भवपार्श्वमथागमत्४१
विवर्णवदना देवी महादेवमभाषत।
नेह वत्स्याम्यहं देव नय मां स्वं निकेतनम्॥
तथा कर्तुं महादेवः सर्वलोकानवैक्षत।
वासार्थं रोचयामास पृथिव्यां कुरुनन्दन॥४३
वाराणसीं महातेजाः सिद्धिक्षेत्रं महेश्वरः।
दिवोदासेन तां ज्ञात्वा निविष्टां नगरीं भवः
पार्श्वे तिष्ठन्तमाहूय निकुम्भमिदमब्रवीत्।
गणेश्वर पुरीं गत्वा शून्यां वाराणसीं कुरु ॥
मृदुनैवाभ्युपायेन ह्यतिवीर्यः स पार्थिवः।
ततो गत्वा निकुम्भस्तु पुरीं वाराणसीं तदा
स्वप्ने निदर्शयामास कण्डुकं नाम नापितम्।
श्रेयस्तेऽहं करिष्यामि स्थानं मे रोचयानघ ॥
मद्रूपां प्रतिमां कृत्वा नगर्यन्ते तथैव च।
ततः स्वप्ने यथोद्दिष्टं सर्वं कारितवान्नृप ॥ ४८
पुरीद्वारे तु विज्ञाप्य राजानं च यथाविधि।
पूजां तु महतीं तस्य नित्यमेव प्रयोजयत् ४९
गन्धैश्च धूपमाल्यैश्च प्रोक्षणीयैस्तथैव च।
अन्नपानप्रयोगैश्च अत्यद्भुतमिवाभवत् ॥ ५०
एवं संपूज्यते तत्र नित्यमेव गणेश्वरः।
ततो वरसहस्रं तु नागराणां प्रयच्छति।
पुत्रान्हिरण्यमायुश्च सर्वान्कामांस्तथैव च५१
राज्ञस्तु महिषी श्रेष्ठा सुयशा नाम विश्रुता।
पुत्रार्थमागता देवी साध्वी राज्ञा प्रचोदिता॥
पूजां तु विपुलां कृत्वा देवी पुत्रमयाचत।
पुनः पुनरथागत्य बहुशः पुत्रकारणात् ॥ ५३
न प्रयच्छति पुत्रं हि
निकुम्भः कारणेन हि।
राजा तु यदि नः कुप्ये-
त्कार्यसिद्धिस्ततो भवेत् ॥ ५४
अथ दीर्घेण कालेन क्रोधो राजानमाविशत्।
भूत एष महान्द्वारि नागराणां प्रयच्छति ५५
प्रीतो वरान्वै शतशो मम किं न प्रयच्छति।
मामकैः पूज्यते नित्यं नगर्यां मे सदैव हि ५६
विज्ञापितो मयाऽत्यर्थं देव्या मे पुत्रकारणात्
न ददाति च पुत्रं मे कृतघ्नः केन हेतुना ॥ ५७

शून्यत्वे हेतुमाह-**शप्ता हीति** ॥ निकुम्भेन रुद्रगणेन ॥ ३१ ॥ विषयान्ते गोमत्यां स्वदेशसीम्नि गोमतीतीरे ॥ ३२ ॥ भद्रश्रेण्यस्य यदुवंशमहिष्मत्पुत्रस्य ॥ ३३ ॥ सिद्धिक्षेत्रं मोक्षक्षेत्रम् ॥ ३५ ॥ श्वशुरस्य हिमालयस्यान्तिके यदाऽवसत्तदैव दिवोदासो वाराणसीं प्राप्तवानित्यर्थः॥ ३७ ॥ मेना पार्वत्या जननी । जुगुप्सते निन्दति ॥ ३९ ॥ निन्दामेवाह—**सपार्षद इति** ॥ ४० ॥ अवरदा अवराञ्नीचान् शिवनिन्दकान् दक्षादीन् द्यति खण्डयति तथा पूर्वं शिवनिन्दकः पिता मे हतः इदानीं तादृशीं मातरं मा हिंसेयमित्यभिप्रायेण शिवपार्श्वमुपागमत् ॥४१॥ वासार्थं वाराणसीमिति संबन्धः ॥४३॥ निदर्शयामास प्रत्ययम् उत्पादितवान् ॥ ४७ ॥ राजानं विज्ञाप्य यथोद्दिष्टं प्रतिमादिकं नगर्यन्ते नगराद्बहिर्निकटे कारितवानिति योजना ॥ ४९ ॥

१ ख. °त्रीति न सं° २ क. °सी भवत्। ख. °सी ह्यभूत्। ३ ख. नराधिपः। ४ ख. तु ५ निवेशनम्। ६ख. नगर्यां संप्र°

ततो नार्हति सत्कारं मत्सकाशाद्विशेषतः ।
तस्मात्तु नाशयिष्यामि स्थानमस्य दुरात्मनः
एवं स तु विनिश्चित्य दुरात्मा राजकिल्बिषी
स्थानं गणपतेस्तस्य नाशयामास दुर्मतिः॥५९
भग्नमायतनं दृष्ट्वा राजानमशपत्प्रभुः ।
यस्मादनपराधस्य त्वया स्थानं विनाशितम् ।
पुर्येकस्मादियं शून्या तव नूनं भविष्यति ६०
ततस्तेन तु शापेन शून्या वाराणसी तदा ।
शप्त्वा पुरीं निकुम्भस्तु महादेवमथागमत् ६१
अकस्मात्तु पुरी सा तु विद्रुता सर्वतोदिशम् ।
तस्यां पुर्यां ततो देवो निर्ममे पदमात्मनः ६२
रमते तत्र वै देवो रममाणो गिरेः सुताम् ।
न रतिं तत्र वै देवी लभते गृहविस्मयात् ।
वसाम्यत्र न पुर्यां तु देवी देवमथाब्रवीत्॥ ६३

देव उवाच ।

नाहं वेश्मनि वत्स्यामि अविमुक्तं हि मे गृहम्
नाहं तत्र गमिष्यामि गच्छ देवि ! गृहं प्रति ६४
हसन्नुवाच भगवांस्त्र्यम्बकस्त्रिपुरान्तकः ।
तस्मात्तदविमुक्तं हि प्रोक्तं देवेन वै स्वयम् ६५
एवं वाराणसी शप्ता अविमुक्तं च कीर्तितम्॥
यस्मिन्वसति वै देवः सर्वदेवनमस्कृतः ।
युगेषु त्रिषु धर्मात्मा सह देव्या महेश्वरः ॥ ६७
अन्तर्धानं कलौ याति तत्पुरं हि महात्मनः ।
अन्तर्हिते पुरे तस्मिन्पुरी सा वसते पुनः ।
एवं वाराणसी शप्ता निवेशं पुनरागता ॥ ६८
भद्रश्रेण्यस्य पुत्रो वै दुर्दमो नाम विश्रुतः ।
दिवोदासेन बालेति घृणया स विवर्जितः६९
हैहयस्य तु दायाद्यं कृतवान्वै महीपतिः ।
आजह्रे पितृदायाद्यं दिवोदासहृतं बलात् ७०

राजा चासौ किल्बिषीति समासः ॥५९॥ प्रभुः निकुम्भः ॥६०॥ शून्याऽभूदिति शेषः । द्वितीयान्तपाठे शप्त्वेत्यस्य शापेन कृत्वेत्यर्थः । इष्ट्वा स्वर्गं गत इत्यत्रेव धात्वर्थस्य करणत्वेनैवान्वयः ॥ ६१ ॥ पदं स्थानं मोक्षलक्ष्मीविलासाख्यं प्रासादम् ॥६२॥ देवः स्वरूपानुरूपे तत्र रमते देवी तु मायास्वरूपा स्वोच्छेदहेतौ तत्र क्षेत्रे न रमत इति भावः । गृहविस्मयात् गृहेऽविमुक्ते यो विस्मयः आश्चर्यम् अनधिकारिणामपि मुक्तिप्रदानं तस्मात् हेतोर्न रमते । अत्र पुर्यामिति संबन्धः सार्धः ॥६३॥ अहं नित्यमुक्त ईश्वरो वेश्म गृहं शरीराख्यं न निवत्स्यामि निवासयितुं नेच्छामि । हि यस्मात् मे मम गृहम् अविमुक्तं यत्कालत्रयेऽपि न विमुक्तम् अहेयानुपादेयात्मस्वरूपत्वात् तदेव प्रत्यक् चैतन्यं मम गृहम् । स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितोऽहं देहप्रतिष्ठो न भविष्यामीत्यर्थः । तत्र त्वदिष्टे संसारप्रदेशे गृहं स्वपितृगृहमिति कथापक्ष अन्यथा त्वमेव देहं प्राप्नुहि अहं त्वसङ्ग एवास्मीत्यर्थः । एतेन काशीत्याग एव संसारस्वीकारः । तदत्याग एव मोक्षाख्यः स्वरूपस्थितिरिति दर्शितम् ॥ ६४ ॥ त्रीणि श्रवणमननध्यानानि अम्बकानि नेत्राणीव ज्ञापनकानि यस्य स त्र्यम्बकः । तथा च श्रुतिः—"आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ।" इत्यात्मदर्शनसाधनत्वेन श्रवणादित्रयं विधत्ते अत एव त्रिपुरान्तकः त्रयाणां स्थूलसूक्ष्मकारणानां पुराणां शरीराणाम् अन्तको विनाशकः प्रविलापनकर्ता । अविद्यास्वरूपाप्येषा पुरतत्त्वं न जानातीति हसन् । यास्मान्महादेवेन अविमुक्तं हि मे गृहमित्युक्तं तस्मात्तदविमुक्तसंज्ञं वाराणसीक्षेत्रम् ॥ ६५ ॥ अत्राप्रकृतस्याविमुक्तस्य कीर्तनम् उपरिधारणन्यायेन च वाराणस्या मुख्यमविमुक्तत्वं दर्शयति । तथा हि **जाबालः**— " सोऽविमुक्तः प्रतिष्ठितः " इत्यविमुक्तप्रतिष्ठत्वमात्मन उपक्षिप्य कुत्र तदविमुक्तमित्याकांक्षायां वरणायां चास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इत्याधिभौतिकमविमुक्तम् उक्त्वा कतमच्चास्य स्थानं भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः सन्धिरिति प्रश्नपूर्वकं शरीरे तत् स्थानं भ्रूघ्राणसन्धिरित्यामनन्ति । विस्तरस्त्वस्मत्कृतायामविमुक्तनिरुक्तौ* द्रष्टव्यः ॥ ६६ ॥ अन्तर्द्धानमिति सार्द्धः । पुरमस्यास्तीति पुरी महादेवः अन्तर्हितायामपि पुर्यां स्वमन्तर्हितः सन् वसति । देवताप्रतिमाद्युच्छेदेऽपि देवतासान्निध्यं न निवर्तत इत्यर्थः । पुनः कृतयुगारम्भे पुरी नगरी वसत इति व्याख्यानेऽपि अन्तर्धानमात्रं पुर्या उक्तं न तूच्छेदः । एवं पुरपतेरपि द्रष्टव्यम् । किं च यावत्कलेः संध्यांशोऽस्ति तावदत्र द्वापरधर्माणां कियतामप्यनुवृत्तः षट्त्रिंशत्सहस्रवत्सरपर्यन्तं कलावपि पुरी नान्तर्हिता भवति तन्निवृत्तौ केवलस्य कलेः प्रवृत्तौ सत्यामेव च भवति । अन्यथा संप्रत्युपलम्भो न युज्यत इति दिक् ॥ ६८ ॥ भद्रश्रेण्यस्य पुत्रशतं हत्वा तेषु चरमो दुर्दमो बालत्वादुपेक्षितः । बालेति सन्धिरार्षः । घृणया दयया ॥ ६९ ॥ दायाद्यं पुत्रत्वं कृतवान् स्वीकृतवान् आजह्रे आहृतं दुर्दमेनेत्युत्तरेणान्वयः ॥७०॥

१ ख. पुरी शून्या तथाऽकस्मात् तव नू° २ ख. प्रहस्योवाच भ° * एतेनैतट्टीकाकर्तुः—'अविमुक्तनिरुक्तिः' इति ग्रन्थप्रणेतृत्वं ध्वन्यते ।

भद्रश्रेण्यस्य पुत्रेण दुर्दमेन महात्मना ।
वैरस्यान्तं महाराज क्षत्रियेण विधित्सता ७१
दिवोदासाद् दृषद्वत्यां वीरो जज्ञे प्रतर्दनः ।
तेन पुत्रेण बालेन प्रहृतं तस्य वै पुनः ॥ ७२
प्रतर्दनस्य पुत्रौ द्वौ वत्सभार्गौ बभूवतुः ।
वत्सपुत्रो ह्यलर्कस्तु सन्नतिस्तस्य चात्मजः ७३
अलर्कः काशिराजस्तु ब्रह्मण्यः सत्यसङ्गरः ।
अलर्कं प्रति राजर्षिं श्लोको गीतः पुरातनैः ॥
षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिं वर्षशतानि च ।
युवा रूपेण संपन्न आसीत्काशिकुलोद्वहः ७५
लोपामुद्राप्रसादेन परमायुरवाप सः ।
तस्यासीत्सुमहद्राज्यं रूपयौवनशालिनः ।
शापस्यान्ते महाबाहुर्हत्वा क्षेमकराक्षसम् ७६
रम्यां निवेशयामास पुरीं वाराणसीं पुनः ।
सन्नतेरपि दायादः सुनीथो नाम धार्मिकः ७७
सुनीथस्य तु दायादः क्षेम्यो नाम महायशाः ।
क्षेम्यस्य केतुमान्पुत्रः सुकेतुस्तस्य चात्मजः ।
सुकेतोस्तनयश्चापि धर्मकेतुरिति स्मृतः ।
धर्मकेतोस्तु दायादः सत्यकेतुर्महारथः ७९
सत्यकेतुसुतश्चापि विभुर्नाम प्रजेश्वरः ।
आनर्तस्तु विभोः पुत्रः सुकुमारस्तु तत्सुतः ८०
सुकुमारस्य पुत्रस्तु धृष्टकेतुः सुधार्मिकः ।
धृष्टकेतोस्तु दायादो वेणुहोत्रः प्रजेश्वरः ॥ ८१
वेणुहोत्रसुतश्चापि भर्गो नाम प्रजेश्वरः ।
वत्सस्य वत्सभूमिस्तु भृगुभूमिस्तु भार्गवात् ।

एते त्वङ्गिरसः पुत्रा
जाता वंशेऽथ भार्गवे ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या-
स्तयोः पुत्राः सहस्रशः ।
इत्येते काशयः प्रोक्ता
नहुषस्य निबोध मे ॥ ८३

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि
एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

ययातिचरित्रकथनम् ।

३०

वैशम्पायन उवाच ।
उत्पन्नाः पितृकन्यायां विरजायां महौजसः
नहुषस्य तु दायादाः षडिन्द्रोपमतेजसः ॥ १
यतिर्ययातिः संयातिरायतिः पाञ्चिको भवः ।
सुयातिः षष्ठस्तेषां वै ययातिः पार्थिवोऽभवत्
यतिर्ज्येष्ठस्तु तेषां वै ययातिस्तु ततः परम् ॥ २
काकुत्स्थकन्यां[10] गां नाम लेभे परमधार्मिकः[11] ।
यतिस्तु मोक्षमास्थाय ब्रह्मभूतोऽभवन्मुनिः ॥ ३
तेषां ययातिः पञ्चानां
विजित्य वसुधामिमाम् ।
देवयानीमुशनसः
सुतां भार्यामवाप सः ।
शर्मिष्ठामासुरीं चैव
तनयां वृषपर्वणः ॥ ४

तेन बालेनैव प्रहृतम् अपहृतं तस्य दुर्दमस्य राज्यमिति शेषः ॥ ७२ ॥ लोपामुद्रा अगस्त्यभार्या शापस्य निकुम्भदत्तस्य ॥ ७६ ॥ **रम्यामिति** । सहस्रवर्षपर्यन्तं राक्षसाधिष्ठितत्वादरम्यैव पुरा आसीदिति गम्यते । सन्नतेरलर्कपुत्रस्य ॥ ७७ ॥ वत्सस्य अलर्कपितुः पुत्रान्तरमाह- **वत्सभूमिरिति** भार्गवात् वत्सभ्रातुः ॥ ८२ ॥ अङ्गिरसः गालवस्याङ्गिरसत्वात् भार्गवे विश्वामित्रस्य भार्गवत्वात् तयोः वत्सभूमिभृगुभूम्योः काशयः काशवंश्याः ॥ ८३ ॥

इति हरिवंशे टीकायामेकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

३०

त्रिंशेऽथ वर्ण्यतेऽध्याये ययातेरन्वयं तथा ॥
चरितं च विरक्तिश्च गाथा वैराग्यगर्भिणी ॥ १

उत्पन्नाः पितरः सुस्वधासंज्ञाः वैश्यपूज्यास्तेषां कन्यायां विरजाख्यायाम् ॥ १ ॥ मोक्षं मोक्षमार्गम् ॥ ३ ॥ ययातेर्भार्यान्तरमाह—**देवयानीमिति ॥ ४ ॥**

१ ख. सुविभुर्नी । २ क. लोकैर्गीतः पु ३ ख. सुकेतुतन ४ ख. °तोश्च दा° ५ ख. सुविभुस्तु वि° ६ क. ख. °रश्च तत्सु° ७ ख. °तोश्च दा° ८ ख. °ध च । ९ क. °यतिर्यातिरेवं च । १० ख. ककुत्स्थक° ११ °भे धर्मभृतां वरः ।

यदुं च तुर्वसुं चैव देवयानी व्यजायत ।
द्रुह्युं चानुं च पूरुं च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥ ५
तस्मै शक्रो ददौ प्रीतो रथं परमभास्वरम् ।
असङ्गं काञ्चनं दिव्यं दिव्यैः परमवाजिभिः६
युक्तं मनोजवैः शुभ्रैर्येन भार्यामुवाह सः ।
स तेन रथमुख्येन षड्रात्रेनाजयन्महीम् ।
ययातिर्युधि दुर्धर्षस्तथा देवान्सवासवान् ॥ ७
स रथः पौरवाणां तु सर्वेषामभवत्तदा ।
यावत्तु वसुनाम्नो वै कौरवाज्जनमेजयः ॥ ८
कुरोः पुत्रस्य राजेन्द्र राज्ञः पारीक्षितस्य ह ।
जगाम स रथो नाशं शापाद्गार्ग्यस्य धीमतः९
गार्ग्यस्य हि सुतं बालं स राजा जनमेजयः ।
वाक्क्रूरं हिंसयामास ब्रह्महत्यामवाप सः १०
स लोहगन्धी राजर्षिः परिधावन्नितस्ततः ।
पौरजानपदैस्त्यक्तो न लेभे शर्म कर्हिचित्११
ततः स दुःखसंतप्तो नालभत्संविदं क्वचित् ।
इन्द्रोतः शौनकं राजा शरणं प्रत्यपद्यत १२
याजयामास चेन्द्रोतः शौनको जनमेजयम् ।
अश्वमेधेन राजानं पावनार्थं द्विजोत्तमः ॥ १३
स लोहगन्धो व्यनशत्तस्यावभृथमेत्य ह ।
स च दिव्यो रथो राजन्वसोश्चेदिपतेस्तदा ।
दत्तः शक्रेण तुष्टेन लेभे तस्माद्बृहद्रथः ॥ १४
बृहद्रथात्क्रमेणैव गतो बार्हद्रथं नृपम् ।
ततो हत्वा जरासंधं भीमस्तं रथमुत्तमम् १५
प्रददौ वासुदेवाय प्रीत्या कौरवनन्दनः ।
सप्तद्वीपां ययातिस्तु जित्वा पृथ्वीं ससागराम्
व्यभजत्पञ्चधा राजन् पुत्राणां नाहुषस्तदा ।
दिशि दक्षिणपूर्वस्यां तुर्वसुं मतिमान्नृपः १७
प्रतीच्यामुत्तरस्यां च द्रुह्युं चानुं च नाहुषः ।
दिशि पूर्वोत्तरस्यां वै यदुं ज्येष्ठं न्ययोजयत्
मध्ये पूरुं च राजानमभ्यषिञ्चत नाहुषः ।
तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपत्तना ॥ १९
यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेण प्रतिपाल्यते ।
प्रजास्तेषां पुरस्तात्तु वक्ष्यामि नृपसत्तम ॥ २०
धनुर्न्यस्य पृषत्कांश्च पञ्चभिः पुरुषर्षभैः ।
जरावानभवद्राजा भारमावेश्य बन्धुषु ।
निःक्षिप्तशस्त्रः पृथिवीं निरीक्ष्य पृथिवीपतिः
प्रीतिमानभवद्राजा ययातिरपराजितः ।
एवं विभज्य पृथिवीं ययातिर्यदुमब्रवीत् ॥ २२
जरां मे प्रतिगृह्णीष्व पुत्र कृत्यान्तरेण वै ।
तरुणस्तव रूपेण चरेयं पृथिवीमिमाम् ।
जरां त्वयि समाधाय; तं यदुः प्रत्युवाच ह
अनिर्दिष्टा मया भिक्षा ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुता ।
अनपाकृत्य तां राजन्न ग्रहीष्यामि ते जराम् ॥
जरायां बहवो दोषाः पानभोजनकारिताः ।
तस्माज्जरां न ते राजन्ग्रहीतुमहमुत्सहे ॥ २५
सन्ति ते बहवः पुत्रा मत्तः प्रियतरा नृप ।
प्रतिग्रहीतुं धर्मज्ञ पुत्रमन्यं वृणीष्व वै ॥ २६
स एवमुक्तो यदुना राजा कोपसमन्वितः ।
उवाच वदतां श्रेष्ठो ययातिर्गर्हयन्सुतम् ॥ २७

क आश्रयस्तवान्योऽस्ति
को वा धर्मो विधीयते ।
मामनादृत्य दुर्बुद्धे
यदहं तव देशिकः ॥ २८

असङ्गं सर्वत्रास्खलितगतिम् ॥ ६ ॥ शापे कारणमाह— **गार्ग्यस्य हीति** ॥ वाक्क्रूरं निष्ठुरभाषिणमिति हिंसने हेतुरुक्तः ॥ १० ॥ लोहगन्धिः बाह्यसदृशः । "लोहोऽस्त्री शस्त्रके लोहो जोङ्गके" इति **मेदिनी** । जोङ्गकः पतितः ज्ञातिबाह्य इति यावत् । 'जुगि त्यागे' अस्य रूपम् ॥ ११ ॥ संविदं स्वास्थ्यज्ञानोपायम् इन्द्रोतशब्दोऽदन्तः सान्तश्च ॥ १२ ॥ तस्मात् वसोः ॥ १४ ॥ दक्षिणपूर्वस्याम् आग्नेयकोणे ॥ १७ ॥ पूर्वोत्तरस्याम् ऐशान्याम् ॥ १८ ॥ मध्ये कुरुपाञ्चालेषु ॥ १९ ॥ पञ्चभिः पुत्रैः कृतकृत्यः सन् धनुर्न्यस्तवान् ततश्च जरावान् अभूदित्यर्थः ॥ २१ ॥ अनिर्दिष्टा इदं मे देहीति विशेषतोऽनुक्ता मया च प्रतिश्रुता त्वदिष्टं दास्यामीति ताम् अज्ञाताम् अनपाकृत्य ऋणवत् अपरिहृत्य । ज्ञाता चेत् स्यात्तर्हि तां निधाय तव जरां ग्रहीतुं ममावकाशः स्यादिति भावः ॥ २४ ॥ **क इति** ॥ पितृवचनमुल्लङ्घ्याश्रित्यर्थसाधनं न धर्मायेति भावः । देशिकः गुरुः विद्याप्रदः ॥ २८ ॥

१ क. ख. येन कार्यं समुद्वहत् । २ ख. वाक्क्रूरं हिं ३ क. ख. इन्द्रोतं शौ ४ ख. प्राप्तो बा ५ ख. °वा राजा पु ६ क. ख. °स्यां तु य ७ क. ख. श्रेष्ठं न्य ८ ख. दैशिकः ।

एवमुक्त्वा यदुं तात शशापैनं स मन्युमान्।
अराज्या ते प्रजा मूढ भवित्रीति नराधम ॥
स तुर्वसुं च द्रुह्युं चाप्यनुं च भरतर्षभ।
एवमेवाब्रवीद्राजा प्रत्याख्यातश्च तैरपि ॥ ३०
शशाप तानतिक्रुद्धो ययातिरपराजितः।
यथा ते कथितं पूर्वं मया राजर्षिसत्तम* ३१
एवं शप्त्वा सुतान्सर्वांश्चतुरः पूरुपूर्वजान्।
तदेव वचनं राजा पूरुमप्याह भारत ॥ ३२
तरुणस्तव रूपेण चरेयं पृथिवीमिमाम्।
जरां त्वयि समाधाय त्वं परो यदि मन्यसे ॥
स जरां प्रतिजग्राह पितुः पूरुः प्रतापवान्।
ययातिरपि रूपेण पूरोः पर्यचरन्महीम् ॥ ३४
स मार्गमाणः कामानामन्तं भरतसत्तम।
विश्वाच्या सहितो रेमे वने चैत्ररथे प्रभुः ३५
यदाऽवितृष्णः कामानां भोगेषु स नराधिपः।
तदा पूरोः सकाशाद्वै स्वां जरां प्रत्यपद्यत ३६
तत्र गाथा महाराज शृणु गीता ययातिना।
याभिः प्रत्याहरेत्कामान्सर्वतोऽङ्गानि कूर्मवत्
न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥ ३८
यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः।
नालमेकस्य तत्सर्वमिति पश्यन्न मुह्यति॥ ३९
यदा भावं न कुरुते सर्वभूतेषु पापकम्।
कर्मणा, मनसा, वाचा, ब्रह्म संपद्यते तदा ४०
यदान्येभ्यो न बिभ्येत यदाचास्मान्न बिभ्यति
यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा॥ ४१
या दुस्त्यजा दुर्मतिभि-
र्या न जीर्यति जीर्यतः।
योऽसौ प्राणान्तिको रोग-
स्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ॥ ४२
जीर्यन्ति जीर्यतः केशा
दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः।
जीविताशा धनाशा च
जीर्यतोऽपि न जीर्यति ॥ ४३
यच्च कामसुखं लोके
यच्च दिव्यं महत्सुखम्।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते
नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥ ४४
एवमुक्त्वा स राजर्षिः सदारः प्राविशद्वनम्।
कालेन महता वाऽपि चचार विपुलं तपः ४५
भृगुतुङ्गे तपस्तप्त्वा तपसोऽन्ते महातपाः।
अनश्नन्देहमुत्सृज्य सदारः स्वर्गमाप्तवान् ४६
तस्य वंशे महाराज पञ्च राजर्षिसत्तमाः।
यैर्व्याप्ता पृथिवी सर्वा सूर्यस्येव गभस्तिभिः
यदोस्तु शृणु राजर्षे वंशं राजर्षिसत्कृतम्।
यत्र नारायणो जज्ञे हरिर्वृष्णिकुलोद्वहः ४८
धन्यः प्रजावानायुष्मान्कीर्तिमांश्च भवेन्नरः।
ययातेश्चरितं पुण्यं पठञ्छृण्वन्नराधिप ॥४९

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि ययातिचरिते त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

कक्षेयुवंशवर्णनम्।

३१

जनमेजय उवाच।
पूरोर्वंशमहं ब्रह्मञ्छ्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः। द्रुह्योश्चानोर्यदोश्चैव तुर्वसोश्च पृथक्पृथक्॥ १

पूर्वम् आदिपर्वणि ॥३१॥ अन्तं तृष्णावसानम्। विश्वाची अप्सराः इन्द्रशापात्ककुत्स्थकन्या गोनाम्नी जाता सा ययातिना ऊढेति ज्ञेयम् ॥ ३५ ॥ अवितृष्ण इति च्छेदः ॥ ३६ ॥ पञ्च यदुप्रभृतयः ॥ ४७ ॥ इति हरिवंशे टीकायां त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

एकत्रिंशे पुरोर्वंशे रौद्राश्वस्य समुद्भवः ॥
तत्पुत्रस्याथ कक्षेयोर्वंशस्तावन्निरूप्यते ॥ १ ॥

१ क. ख. 'तस्तु ते.' २ क. ख 'नपि क्रु'. ३ क. 'ह पुत्रः पू ४ ख. 'दा त्वतृप्तः का' ५ क. 'वंशोऽज्ञा' ६ क. 'यासौ. ७ ख. 'ता चापि. ८ क. ख. 'न्ते महायशाः। ९ क. ख. स्वस्थः प्र १० ख. त्रिंशत्तमोऽध्या'
*एतेन खलु महाभारतं पूर्वं हरिवंशश्च पश्चात्, उभयोरप्येककर्तृकत्वं चेत्यादि ध्वन्यते।

वृष्णिवंशप्रसङ्गेन स्वं वंशं पूर्वमेव तु ।
विस्तरेणानुपूर्व्या च तद्भवान्वक्तुमर्हति× ॥ २
वैशम्पायन उवाच ।
शृणु पूरोर्महाराज वंशमुत्तमपौरुषम् ।
विस्तरेणानुपूर्व्या च यत्र जातोऽसि पार्थिव ३
हन्त ते कीर्तयिष्यामि पूरोर्वंशमनुत्तमम् ।
द्रुह्योश्चानोर्यदोश्चैव तुर्वसोश्च नराधिप ॥ ४
पूरोः पुत्रो महावीर्यो राजाऽऽसीज्जनमेजयः
प्राचिन्वांस्तु सुतस्तस्य यः प्राचीमजयद्दिशम्
+प्राचिन्वतः प्रवीरोऽभून्मनस्युस्तस्य चात्मजः
राजा चाभयदो नाम मनस्योरभवत्सुतः ॥ ६
तथैवाभयदस्यासीत्सुधन्वा तु महीपतिः ।
सुधन्वनो बहुगवः शम्यातिस्तस्य चात्मजः ७
शम्यातेस्तु रहस्याती रौद्राश्वस्तस्य चात्मजः
रौद्राश्वस्य घृताच्यां वै दशाप्सरसि सूनवः॥८
ऋचेयुः प्रथमस्तेषां कृकणेयुस्तथैव च ।
कक्षेयुः स्थण्डिलेयुश्च सन्नतेयुस्तथैव च ॥ ९
दशार्णेयुर्जलेयुश्च स्थलेयुश्च महायशाः ।
धनेयुश्च वनयुश्च पुत्रिकाश्च दश स्त्रियः ॥ १०
रुद्रा शूद्रा च भद्रा च मलदा मलहा तथा ।
खलदा चैव राजेन्द्र नलदा सुरसापि च ।
तथा गोचपला तु स्त्रीरत्नकूटाश्च ता दश॥ ११
ऋषिर्जातोऽत्रिवंशे तु तासां भर्ता प्रभाकरः ।
रुद्रायां जनयामास सुतं सोमं यशस्विनम् १२
स्वर्भानुना हते सूर्ये पतमाने दिवो महीम् ।
तमोभिभूते लोके च प्रभा येन प्रकल्पिता ॥
स्वस्ति तेऽस्त्विवति चोक्तो वै
पतमानो दिवाकरः ।
वचनात्तस्य विप्रर्षेर्न
पपात दिवो महीम् ॥ १४
अत्रिश्रेष्ठानि गोत्राणि यश्चकार महातपाः ।
यज्ञेष्वत्रेर्धनं चैव सुरैर्यस्य प्रवर्तितम् ॥ १५
स तासु जनयामास पुत्रिकासु सनामकान् ।
दश पुत्रान्महात्मा स तपस्युग्रे रतान्सदा १६
ते तु गोत्रकरा राजन्नृषयो वेदपारगाः ।
स्वस्त्यात्रेया इति ख्याताः किं त्वत्रिं धनवर्जिताः
कक्षेयोस्तनयाश्चासंस्त्रय एव महारथाः ।
सभानरश्चाक्षुषश्च परमन्युस्तथैव च ॥ १८
सभानरस्य पुत्रस्तु विद्वान्कालानलो नृपः ।
कालानलस्य धर्मज्ञः सृञ्जयो नाम वै सुतः १९
सृञ्जयस्याभवत्पुत्रो वीरो राजा पुरञ्जयः ।
जनमेजयो महाराज पुरञ्जयसुतोऽभवत् ॥ २०
जनमेजयस्य राजर्षेर्महाशालोऽभवत्सुतः ।
देवेषु÷ स परिज्ञातः प्रतिष्ठितयशा भुवि॥२१
महामना नाम सुतो महाशालस्य धार्मिकः ।
जज्ञे वीरः सुरगणैः पूजितः सुमहायशाः॥ २२
महामनास्तु पुत्रौ द्वौ जनयामास भारत ।
उशीनरं च धर्मज्ञं तितिक्षुं च महाबलम्॥ २३
उशीनरस्य पत्न्यस्तु पञ्च राजर्षिवंशजाः ।
नृगा कृमी नवा दर्वा पञ्चमी च दृषद्वती २४
उशीनरस्य पुत्रास्तु पञ्च तासु कुलोद्वहाः ।
तपसा वै सुमहता जाता वृद्धस्य भारत॥ २५
नृगायास्तु नृगः पुत्रः कृम्यां कृमिरजायत ।
नवायास्तु नवः पुत्रो दर्वायाः सुव्रतोऽभवत् ॥
दृषद्वत्यास्तु सञ्जज्ञे शिबिरौशीनरो नृपः ।
शिबेस्तु शिबयस्तात यौधेयास्तु नृगस्य ह ॥

उत्तमम् उत्कृष्टं पौरुषं यस्मिन् ॥ ३ ॥ धनेयुश्चेत्यत्र वने नित्यः इत्यपि पाठः॥ १०॥ स्त्रीरत्नकूटाः स्त्रीरत्नान्युर्वश्यादीनि कूटानि हीनानि याभ्यस्ताः ॥११॥ येन अत्रिणा ॥१३॥ **अत्रिश्रेष्ठानीति** । धर्मशास्त्रे आत्रेयीवधे ब्रह्महत्याव्रतस्योक्तत्वात् यज्ञे च आत्रेयाय ब्राह्मणाय स्वातन्त्र्येण दक्षिणाविधानात् अत्रिरेव सर्वेषु गोत्रप्रवर्तकेषु श्रेष्ठः ॥ १५ ॥ पुत्रिकासु—
" तुभ्यं कन्यां प्रदास्यामि देवाग्निगुरुसंनिधौ ।
अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ॥"
पुत्रिकाकरणविधिना प्राप्तासु ॥ १६ ॥ अत एवाह— **किं त्वत्रिं धनवर्जिता इति** ॥ १७॥ कक्षेयोः रौद्राश्वसुतस्य तृतीयस्य ॥ १८ ॥

१ क. ख. °व हि । × एतत्पद्यार्धं कपुस्तके नास्ति + क. पुरोः पुत्रः प्र° २ ख. °न्वा नाम पार्थिवः । ३ ख. °स्य वै सुतः । ४ ख. महाबलाः । ५ ख. °टा च ता द° ६ ख. प्रवर्तिता । ७ ख. देवैर्य° ८ ख. °यास्त्वासं° ÷ घ. वेदषु स प° ९ क. ख. °हामनाः । १० ख. °सा चैव मह° ११ ख. °स्य चात्मजः । १२ ख. यौधे°

नवस्य नवराष्ट्रं तु कृमेस्तु कृमिला पुरी ।
सुव्रतस्य तथाऽम्बष्ठा शिबिपुत्रान्निबोध मे २८
शिबेश्च पुत्राश्चत्वारो वीरास्त्रैलोक्यविश्रुताः
वृषदर्भः सुवीरश्च मद्रकः कैकयस्तथा ॥ २९
तेषां जनपदाः स्फीताः केकया मद्रकास्तथा।
वृषदर्भाः सुवीराश्च तितिक्षोस्तु प्रजाः शृणु३०
तैतिक्षवोऽभवद्राजा पूर्वस्यां दिशि भारत।
उषद्रथो महाबाहुस्तस्य फेनः सुतोऽभवत् ३१
फेनात्तु सुतपा जज्ञे सुतः सुतपसो बलिः ।
जातो मानुषयोनौ तु स राजा काञ्चनेषुधिः॥
महायोगी स तु बलिर्बभूव नृपतिः पुरा ।
पुत्रानुत्पादयामास पञ्च वंशकरान्भुवि ॥ ३३
अङ्गः प्रथमतो जज्ञे वङ्गः सुह्मस्तथैव च ।
पुण्ड्रः कलिङ्गश्च तथा बालेयं क्षत्रमुच्यते॥ ३४
बालेया ब्राह्मणाश्चैव तस्य वंशकरा भुवि।
बलेस्तु ब्रह्मणा दत्ता वराः प्रीतेन भारत ३५
महायोगित्वमायुश्च कल्पस्य परिमाणतः ।
संग्रामे चाप्यजेयत्वं धर्मे चैव प्रधानता ॥ ३६
त्रैलोक्यदर्शनं चैव प्राधान्यं प्रसवे तथा।
बले चाप्रतिमत्वं वै धर्मतत्त्वार्थदर्शनम् ॥ ३७
चतुरो नियतान्वर्णांस्त्वं च स्थापयिता भुवि
इत्युक्तो विभुना राजा बलिः शान्तिं परां ययौ
तस्य ते तनयाः सर्वे क्षेत्रजा मुनिपुङ्गवाः ।
संभूता दीर्घतपसो सुदेष्णायां महौजसः ३९
बलिस्तानभिषिच्येह
पञ्च पुत्रानकल्मषान् ।
कृतार्थः सोऽपि योगात्मा
योगमाश्रित्य स प्रभुः ॥ ४०
अधृष्यः सर्वभूतानां कालापेक्षी चरन्नपि ।
कालेन महता राजन्स्वं च स्थानमुपागमत्४१

तेषां जनपदाः पञ्च अङ्गा वङ्गाः ससुह्मकाः ।
कलिङ्गाः पुण्ड्रकाश्चैव प्रजास्त्वङ्गस्य मे शृणु॥
अङ्गपुत्रो महानासीद्राजेन्द्रो दधिवाहनः ।
दधिवाहनपुत्रस्तु राजा दिविरथोऽभवत् ४३
पुत्रो दिविरथस्यासीच्छक्रतुल्यपराक्रमः ।
विद्वान्धर्मरथो नाम तस्य चित्ररथः सुतः ४४
तेन चित्ररथेनाथ तदा विष्णुपदे गिरौ ।
यजता सह शक्रेण सोमः पीतो महात्मना४५
अथ चित्ररथस्यापि पुत्रो दशरथोऽभवत् ।
लोमपाद इति ख्यातो यस्य शान्ता सुताऽभवत्
तस्य दाशरथिर्वीरश्चतुरङ्गो महायशाः ।
ऋष्यशृङ्गप्रसादेन जज्ञे कुलविवर्धनः ४७
चतुरङ्गस्य पुत्रस्तु पृथुलाक्ष इति स्मृतः ।
पृथुलाक्षसुतो राजा चम्पो नाम महायशाः
चम्पस्य तु पुरी चम्पा या मालिन्यभवत्पुरा
पूर्णभद्रप्रसादेन हर्यङ्गोऽस्य सुतोऽभवत् ४९
ततो वैभाण्डकिस्तस्य वारणं शक्रवारणम्।
अवतारयामास महीं मन्त्रैर्वाहनमुत्तमम् ५०
हर्यङ्गस्य तु दायादो राजा भद्ररथः स्मृतः ।
पुत्रो भद्ररथस्यासीद्बृहत्कर्मा प्रजेश्वरः ५१
बृहद्दर्भः सुतस्तस्य तस्माज्जज्ञे बृहन्मनाः ।
बृहन्मनास्तु राजेन्द्र जनयामास वै सुतम् ५२
नाम्ना जयद्रथं नाम यस्माद्दृढरथो नृपः ।
आसीद्दृढरथस्यापि विश्वजिज्जनमेजय ५३
दायादस्तस्य कर्णस्तु विकर्णस्तस्य चात्मजः।
तस्य पुत्रशतं त्वासीदङ्गानां कुलवर्धनम् ।
बृहद्दर्भसुतो यस्तु राजा नाम्ना बृहन्मनाः ५४
तस्य पत्नीद्वयं चासीच्चैद्यस्यैते सुते शुभे ।
यशोदेवी च सत्या च ताभ्यां वंशस्तु भिद्यते
जयद्रथस्तु राजेन्द्र यशोदेव्यां व्यजायत ।
ब्रह्मक्षत्रोत्तरः सत्यां विजयो नाम विश्रुतः ॥

महामनसो ज्येष्ठपुत्रस्योशीनरस्य संततिमुक्त्वा कनिष्ठपुत्रस्य तितिक्षोर्वंशमाह—**तितिक्षोस्तु प्रजाः शृण्विति** ॥३०॥ यः पूर्वं बलिर्दानवेन्द्र आसीत् स एव सुतपसः पुत्रो बलिनामाऽभूत् ॥३२॥ बालेयं बलेरपत्यम् ॥ ३४ ॥ प्रसवे अभ्यनुज्ञायां वशित्वाख्यां सिद्धिमित्यर्थः ॥३७॥ परां शान्तिं ज्ञानजं मोक्षम् ॥३८॥ क्षेत्रजाः बलेरूर्ध्वरेतस्त्वात् ॥३९॥ स्वं स्थानं सुतलम् ॥४१॥ शक्रेण सहेति शक्रवद्देवत्वं प्राप्त इत्युक्तम् ॥४५॥ लोमपादापरनामा दशरथोऽयमन्यः ॥४६॥ ऋष्यशृङ्गस्य शान्ताभर्तुः प्रसादेन ॥ ४७ ॥ पूर्णभद्रो मुनिः तस्य प्रसादेन ॥ ४९ ॥ वैभाण्डकिर्विभाण्डकपुत्र ऋष्यशृङ्गः । तस्यार्थे इन्द्रवारणम् ऐरावतं वारणं वारि जले रणति चरतीति वारणम् । समुद्रोद्भवमित्यर्थः ॥ ५० ॥ ब्रह्मक्षत्रोत्तरः ब्राह्मणेभ्यः शान्त्यादिना क्षत्रियेभ्यः शौर्यादिना उत्तरः श्रेष्ठः ॥ ५६ ॥

---

१ ख. कैकेया म° २ क. ख. °हाराज फेनस्तस्य सु° ३ क. ख. °ज्ञवात् । ४ ख. °रन्नृषिः । ५ ख. धर्मरथे° ६ ख. °स्य यस्मा° ७ ख. °जेन्द्रो ज° ८ क. °वंशः प्रभिद्यते ख. °स्तु विद्यते ।

विजयस्य धृतिः पुत्रस्तस्य पुत्रो धृतव्रतः ।
धृतव्रतस्य पुत्रस्तु सत्यकर्मा महायशाः ॥ ५७
सत्यकर्मसुतश्चापि सूतस्त्वधिरथस्तु वै ।
यः कर्णं प्रति जग्राह ततः कर्णस्तु सूतजः ५८
एतद्वः कथितं सर्वं कर्णं प्रति महाबलम् ।
कर्णस्य वृषसेनस्तु वृषस्तस्यात्मजः स्मृतः५९
एतेऽङ्गवंशजाः सर्वे राजानः कीर्तिता मया।
सत्यव्रता महात्मानः प्रजावन्तो महारथाः ६०
ऋचेयोस्तु महाराज रौद्राश्वतनयस्य ह ।
शृणु वंशमनुप्रोक्तं यत्र जातोऽसि पार्थिव ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि कुक्षेयुवंशानुकीर्तनं नाम एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

पुरुवंशानुकीर्तनम् ।

३२

वैशम्पायन उवाच ।
अनाधृष्यस्तु राजर्षिर्ऋचेयुश्चैकराट् स्मृतः।
ऋचेयोर्ज्वलना नाम भार्या वै तक्षकात्मजा॥१
तस्यां स देव्यां राजर्षिर्मतिनारो महीपतिः ।
मतिनारसुताश्चासंस्त्रयः परमधार्मिकाः ॥ २
तंसुराद्यः प्रतिरथः
सुबाहुश्चैव धार्मिकः ।
गौरी कन्या च विख्याता
मान्धातृजननी शुभा ॥ ३
सर्वे वेदविदस्तत्र ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ।
सर्वे कृतास्त्रा बलिनः सर्वे युद्धविशारदाः॥४
पुत्रः प्रतिरथस्यासी-
त्कण्वः समभवन्नृपः ।
मेधातिथिः सुतस्तस्य
यस्मात्काण्वायना द्विजाः ॥ ५
ईलिनी भूप यस्याऽऽसीत्कन्या वै जनमेजय।
ब्रह्मवादिन्यधि स्त्री च तंसुस्तामभ्यगच्छत ६
तंसोः सुरोधो राजर्षिर्धर्मनेत्रो महायशाः ।
ब्रह्मवादी पराक्रान्तस्तस्य भार्योपदानवी ७
उपदानवी सुताँल्लेभे चतुरस्त्वैलिकात्मजान्
दुष्यन्तमथ सुष्मन्तं प्रवीरमनघं तथा ॥ ८
दुष्यन्तस्य तु दायादो भरतो नाम वीर्यवान्।
स सर्वदमनो नाम नागायुतबलो महान् ॥ ९
चक्रवर्ती सुतो जज्ञे दुष्यन्तस्य महात्मनः ।
शकुन्तलायां भरतो यस्य नाम्ना स्थ भारताः
दुष्यन्तं प्रति राजानं वागुवाचाशरीरिणी ।
माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः
भरस्व पुत्रं दुष्यन्त मावमंस्थाः शकुन्तलाम् ।
रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव यमक्षयात् ॥ १२
त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला*
भरतस्य विनष्टेषु तनयेषु महीपतेः १३

सत्यकर्मणः पुत्रः सूतः ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातत्वात् । एतेनैव तस्य ब्राह्मणीपरिग्रहः ॥ ५८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि टीकायां कुक्षेयुवंशानुकीर्तनं नामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

३२

द्वात्रिंशे वर्ण्यते वंश ऋचेयोर्विविधा गतिः
त्रयाणां यदुमुख्यानामजमीढस्य च त्रिधा१

अनाधृष्यः अजय्यः ऋचेयुरेव ॥ १ ॥ स मतिनारो जात इति शेषः ॥ २ ॥ तंसुर्नामतः आद्यो ज्येष्ठः । तंसुरोघ इत्यपि पाठः ॥ ३ ॥ काण्वायनाः कण्वस्य गोत्रापत्यानि ॥ ५ ॥ हे भूप यस्य कस्य कन्या ईलिनी आसीत् सः ईलिनो नाम राजा ब्रह्मवादिनिःब्राह्मणसमुदाये अधि आधिकः आसीत् । तंसुश्च ताम् ईलिनीं स्त्रीं स्त्रियं भार्याम् अभ्यगच्छत अधिगतवात् तस्मात्कण्वोऽभ्यजायत । इला नाम्नी तु यस्यासीत्कन्येति पाठस्तु प्रामादिकः । तंसुना स्वानुजप्रपौत्रस्य दुहिता परिणीतेत्येवमर्थकत्वादयुक्तश्च ॥६॥ सः धर्मनेत्रः धर्मस्य प्रवर्तकः ॥ ७ ॥ दुष्यन्तं प्रति राजानमिति सार्धश्लोकद्वयं स्पष्टार्थम् ॥ ११ ॥

१ ख. तेन कर्णं २ ख. एतेषां वंशजाः ३ ख. भौद्राश्व' ४ ख. सुतः । ५ क. ख. 'तास्त्वासं' ६ ख. तथा । ७ 'स्मात्कण्वोऽभवद्विजः । ईलिनी नाम य ८ घ. धि स्त्री च * अयं 'माता भस्त्रेत्यादिः शकुन्तला' इत्यन्तो ग्रन्थो महाभारते आदिपर्वणि चतुःसप्ततितमेऽध्यायेऽस्ति । तथाच ' माता भस्त्रा पितुः पुत्रः ' इति स्मर्तॄणां दर्शने जनयितुश्च नानाजातित्वोपपत्तिस्तेन वर्णसंकर इत्यादिना (अ. १ पा. २ सूत्र १३) तन्त्रवार्तिकेऽप्यस्य विवरणं कृतम् ।

मातॄणां तात कोपेन मया ते कथितं पुरा ।
बृहस्पतेराङ्गिरसः पुत्रो राजन्महामुनिः ।
संक्रामितो भरद्वाजो मरुद्भिः क्रतुभिर्विभुः१४

अत्रैवोदाहरन्तीमं भरद्वाजस्य धीमतः ।
धर्मसंक्रमणं चापि मरुद्भिर्भरताय वै १५
अयोजयद्भरद्वाजो मरुद्भिः क्रतुभिर्हितम् ।
पूर्वं तु वितथे तस्य कृते वै पुत्रजन्मनि ॥ १६
ततोऽथ वितथो नाम भरद्वाजसुतोऽभवत् ।
ततोऽथ वितथे जाते भरतस्तु दिवं ययौ ॥१७
वितथं चाभिषिच्याथ भरद्वाजो वनं ययौ ।
स राज्ञो वितथः पुत्राञ्जनयामास पञ्च वै १८
सुहोत्रं च सुहोतारं गयं गर्गं तथैव च ।
कपिलं च महात्मानं सुहोत्रस्य सुतद्वयम् १९
काशिकश्च महासत्त्वस्तथा गृत्समतिर्नृपः ।
तथा गृत्समतेः पुत्रा ब्राह्मणाः क्षत्रिया विशः
काशिकस्य तु काशेयः पुत्रो दीर्घतपास्तथा ।
बभूव दीर्घतपसो विद्वान्धन्वन्तरिः सुतः २१
धन्वन्तरेस्तु तनयः केतुमानिति विश्रुतः ।
अथ केतुमतः पुत्रो वीरो भीमरथो नृप ॥ २२

सुतो भीमरथस्यासीद्दिवोदासः प्रजेश्वरः ।
दिवोदास इति ख्यातः सर्वरक्षोविनाशनः २३
एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं नृप ।
शून्यां निवेशयामास क्षेमको नाम राक्षसः ।
शप्ता हि सा मतिमता निकुम्भेन महात्मना
शून्या वर्षसहस्रं वै भवित्रीति नराधिप ॥
तस्यां तु शप्तमात्रायां दिवोदासः प्रजेश्वरः ।
विषयान्ते पुरीं रम्यां गोमत्यां सन्न्यवेशयत् ॥
भद्रश्रेण्यस्य पूर्वं तु पुरी वाराणसी भवत् ।
यदुवंशप्रसूतस्य तपस्यभिरतस्य च ॥ २६
भद्रश्रेण्यस्य पुत्राणां शतमुत्तमधन्विनाम् ।
हत्वा निवेशयामास दिवोदासः प्रजेश्वरः२७
दिवोदासस्य पुत्रस्तु वीरो राजा प्रतर्दनः ।
प्रतर्दनस्य पुत्रौ द्वौ वत्सो भार्गस्तथैव च २८
अलर्को राजपुत्रस्तु राजा सन्नतिमान्भुवि ।
हैहयस्य तु दायाद्यं हृतवान्वै महीपतिः २९
आजह्रे पितृदायाद्यं दिवोदासहृतं बलात् ।
भद्रश्रेण्यस्य पुत्रेण दुर्दमेन महात्मना ।
दिवोदासेन बालेति घृणया परिवर्जितः ३०
अष्टारथो नाम नृपः सुतो भीमरथस्य वै ।
तेन पुत्रेषु बालेषु प्रहृतं तस्य भारत ॥ ३१

पुरा आदिपर्वणि आङ्गिरसः आङ्गिरसो वाऽपत्यं भरद्वाजः क्रतुभिः क्रतुदेवताभिर्महद्भिः संक्रामितः भरतपुत्रत्वं प्रापितः ॥१४॥ धर्मसंक्रमणं व्याचष्टे-**अयोजयदिति**। वितथे मातृभिः पुत्रद्योतनात् ॥१६॥ **काशिकश्चेति**। पूर्वौ काशिकगृत्समदौ आयुसंज्ञात् वृद्धशर्मसुहोत्रक्रमेण चतुर्थौ इमौ तु तस्मादेव नहुषययातिपूर्वादिक्रमेण एकविंशस्य सुहोत्रस्य पुत्रौ। अतोऽतिविप्रकर्षात्ततोऽन्यौ अत एव ईषन्नामभेदोऽपि गृत्समदो गृत्समतिरित्यादिर्दृश्यते ॥ २० ॥ दिवोदासपदं व्युत्पादयति-**दिवोदास इतीति**। दिवः सप्त स्वर्गान् दस्यति उपक्षिणोति आत्मैश्वर्यबलेनेति दिवोदासः। कर्मण्यण् विभक्तेरलुक् आर्षः ॥ २३ ॥ समानान्वये यथा समाननामानो भवन्ति एवं समानकर्माणोऽपि भवन्तीति ज्ञापयन् पूर्वदिवोदासवत् अनेनापि वाराणसीराज्यादिकं कृतम्। पूर्वं निकुम्भादिवन्निकुम्भान्तरेण तद्वंश्येन वाराणसी शप्ता तद्वत्पूर्वं क्षेमकवंश्येन क्षेमकान्तरेण निवेशितेत्यादि। एकस्मिन्नपि कल्पेऽसकृत्समाननामकर्मणां पुंसां जन्म न विरुध्यत इत्यभिप्रेत्याह—**एतस्मिन्नित्यादि** ॥ २४ ॥ **भद्रश्रेण्यस्येति**—पूर्वो दिवोदास आयोर्वृद्धशर्मादिक्रमेण दशमः। भद्रश्रेण्यश्च नहुषादिक्रमेण यदुवंशज एकादशः। यदोस्त्वष्टमः तयोः समानकालजत्वाद्विरोधो युक्तः। यस्तु आयोः नहुषादिक्रमेण पुरुवंश्योऽष्टाविंशो दिवोदासः। तस्य ततोऽष्टमेन भद्रश्रेण्येन सहात्यन्तं कालविप्रकर्षाद्विरोधो न संभवतीति अयम् एतत्समानकालीनोऽन्य एव भद्रश्रेण्यो ज्ञेय इति भावः ॥ २७ ॥ अष्टारथः प्रतर्दनः। भीमरथस्येति दिवोदासस्य विशेषणम्। तस्य दुर्दमस्य बालेषु असमर्थेषु पुत्रेषु ॥ ३१ ॥

---

१ ख. °तं यथा । २ ख. ग. अयाज ३ ख. स चापि वि° ४ ख. काशकश्च, क. काशिकं च महासत्त्वं तथा गृत्समतिं नृपः । ५ ख. विद्वान् भीमरथः स्मृतः । ६ एतच्छ्लोकार्धं खपुस्तके नास्ति । ७ अयं श्लोकः खपुस्तके नास्ति ८ ख. मार्गव एव च । ९ ख. स विसर्जितः ।

वैरस्यान्तं महाराज क्षात्रियेण विधित्सता।
अलर्कः काशिराजस्तु ब्रह्मण्यः सत्यसङ्गरः ३२
षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च।
तस्यांऽऽसीत्सुमहद्राज्यं रूपयौवनशालिनः
युवा रूपेण संपन्न आसीत्काशिकुलोद्वहः।
लोपामुद्राप्रसादेन परमायुरवाप सः॥ ३४
वयसोऽन्ते महाबाहुर्हत्वा क्षेमकराक्षसम्।
शून्यां निवेशयामास पुरीं वाराणसीं नृप ३५
अलर्कस्य तु दायादः सुनीथो नाम ×पार्थिवः।
सुनीथस्य तु दायादः क्षेम्यो नाम महायशाः
क्षेम्यस्य केतुमान्पुत्रो वर्षकेतुस्ततोऽभवत्।
वर्षकेतोस्तु दायादो विभुर्नाम प्रजेश्वरः॥३७
आनर्तस्तु विभोः पुत्रः सुकुमारस्ततोऽभवत्
पुत्रस्तु सुकुमारस्य सत्यकेतुर्महारथः ३८
ततोऽभवन्महातेजा राजा परमधार्मिकः
वत्सस्य वत्सभूमिस्तु भार्गभूमिस्तु भार्गवात्
एते त्वाङ्गिरसः पुत्रा जाता वंशेऽथ भार्गवे।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च भरतर्षभ॥
सुहोत्रस्य बृहत्पुत्रो बृहतस्तनयास्त्रयः।
अजमीढो द्विमीढश्च पुरुमीढश्च वीर्यवान् ४१
अजमीढस्य पत्न्यस्तु
तिस्रो वै यशसाऽन्विताः।
नीलिनी केशिनी चैव
धूमिनी च वराङ्गना॥ ४२
अजमीढस्य केशिन्यां जज्ञे जह्नुः प्रतापवान्।
आजह्रे यो महासत्रं सर्वमेधं महामखम्॥ ४३
पतिलोभेन यं गङ्गा विनीताऽभिससार ह।
नेच्छतः प्लावयामास तस्य गङ्गाऽथ तत्सदः
स तया प्लावितं दृष्ट्वा यज्ञवाटं परंतप।
जह्नुरप्यब्रवीद्गङ्गां क्रुद्धो भरतसत्तम॥ ४५
एष ते त्रिषु लोकेषु संक्षिप्यापः पिबाम्यहम्।
अस्य गङ्गेऽवलेपस्य सद्यः फलमवाप्नुहि॥ ४६
ततः पीतां महात्मानो गङ्गां दृष्ट्वा महर्षयः।
उपनिन्युर्महाभागा दुहितृत्वाय जाह्नवीम्४७

युवनाश्वस्य पुत्रीं तु कावेरीं जह्नुरावहत्।
गङ्गाशापेन देहार्धं यस्याः पश्चान्नदीकृतम् ४८
जह्नोस्तु दयितः पुत्रस्त्वजको नाम वीर्यवान्।
अजकस्य तु दायादो बलाकाश्वो महीपतिः॥
बभूव मृगयाशीलः कुशिकस्तस्य चात्मजः।
पह्लवैः सह संरुद्धो राजा वनचरैस्तदा॥ ५०
कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्रमिन्द्रसमं प्रभुः।
लभेयमिति तं शक्रस्त्रासादभ्येत्य जज्ञिवान्
स गाधिरभवद्राजा मघवान्कौशिकः स्वयम्।
विश्वामित्रस्तु गाधेयो राजा विश्वरथस्तदा॥
विश्वकृद्विश्वजिच्चैव तथा सत्यवती नृप।
ऋचीकाज्जमदग्निस्तु सत्यवत्यामजायत॥ ५३
विश्वामित्रस्य तु सुता देवरातादयः स्मृताः।
प्रख्यातास्त्रिषु लोकेषु तेषां नामानि मे शृणु॥
देवश्रवाः कतिश्चैव यस्मात्कात्यायनाः स्मृताः
शालावत्या हिरण्याक्षो रेणोर्जज्ञेऽथ रेणुमान्
साङ्कृत्यो गालवो राज-
न्मौद्गल्यश्चेति विश्रुताः।
तेषां ख्यातानि गोत्राणि
कौशिकानां महात्मनाम्॥ ५६
पाणिनो बभ्रवश्चैव ध्यानजप्यास्तथैव च।
पार्थिवा देवरातश्च शालङ्कायनसौश्रवाः ५७
लौहित्या यामदूताश्च
तथा कारीषयः स्मृताः।
+विश्रुताः कौशिका राज-
स्तथाऽन्ये सैन्धवायनाः॥ ५८
ऋष्यन्तरविवाह्याश्च
कौशिका बहवः स्मृताः।
पौरवस्य महाराज
ब्रह्मर्षेः कौशिकस्य ह॥ ५९
संबन्धो ह्यस्य वंशेऽस्मिन्ब्रह्मक्षत्रस्य विश्रुतः।
विश्वामित्रात्मजानां तु शुनःशेपोऽग्रजः स्मृतः
भार्गवः कौशिकत्वं हि प्राप्तः स मुनिसत्तमः
देवरातादयश्चान्ये विश्वामित्रस्य वै सुताः ६१

अलर्कः प्रतर्दनस्य पौत्रः पुरीं निवेशयामासेति तृतीयेनान्वयः॥ ३२॥ सुहोत्रस्य वितथपुत्रस्य॥ ४१॥ सत्यवती विश्वामित्रादीनां कनीयसी ॥ ५३॥

१ क. ख. रम्यां नि॰ २ क. ख. नृपः। ३ ख. क्षेमको ना॰ × क. ॰म धार्मिकः ४ ख. आज॰ ५ क. ख. ॰ञा धर्तिं त्वभिससार ह। ६ क. ख तत्तया प्ला॰ ७ क. परंतपः। ख. समंततः। ८ क. ख. ॰तृत्वेन जा॰ ९ क. ख. ॰मिन्द्रसमप्रभम्। + क. सौश्रुताः कौ॰ १० क. ख. च। ११ ख. ॰निपुङ्गवः।

दृषद्वतीसुतश्चापि विश्वामित्रादथाष्टकः ।
अष्टकस्य सुतो लौहिः प्रोक्तो जह्नुगणो मया॥
आजमीढोऽपरो वंशः श्रूयतां पुरुषर्षभ ।
अजमीढस्य नीलिन्यां सुशान्तिरुदपद्यत॥६३
पुरुजातिः सुशान्तेस्तु वाह्याश्वः पुरुजातितः
वाह्याश्वतनयाः पञ्च बभूवुरमरोपमाः ॥ ६४
मुद्गलः सृञ्जयश्चैव राजा बृहदिषुः स्मृतः ।
यवीनरश्च विक्रान्तः कृमिलाश्वश्च पञ्चमः॥६५
पञ्चैते रक्षणायालं देशानामिति विश्रुताः ।
पञ्चानां विद्धि पञ्चालान्स्फीतैर्जनपदैर्वृतान्
अलं संरक्षणे तेषां पञ्चाला इति विश्रुताः ।
मुद्गलस्य तु दायादो मौद्गल्यः सुमहायशाः ॥
सर्वे एते महात्मानः क्षत्रोपेता द्विजातयः ।
एते ह्याङ्गिरसः पक्षं संश्रिताः कण्वमौद्गलाः ॥
मौद्गलस्य सुतो ज्येष्ठो ब्रह्मर्षिः सुमहायशाः।
इन्द्रसेनो यतो गर्भं वध्र्यश्वं प्रत्यपद्यत ॥ ६९
वध्र्यश्वान्मिथुनं जज्ञे मेनकायामिति श्रुतिः ।
दिवोदासश्च राजर्षिरहल्या च यशस्विनी७०
शरद्वतस्य दायादमहल्या समसूयत ।
शतानन्दमृषिश्रेष्ठं तस्यापि सुमहायशाः ७१
पुत्रः सत्यधृतिर्नाम धनुर्वेदस्य पारगः ।
तस्य सत्यधृते रेतो दृष्ट्वाऽप्सरसमग्रतः ॥ ७२
अवस्कन्नं शरस्तम्बे मिथुनं समपद्यत ।
कृपया तच्च जग्राह शन्तनुर्मृगयां गतः॥ ७३
कृपः स्मृतः स वै तस्माद्गौतमी च कृपी तथा
एते शारद्वताः प्रोक्ता एते ते गौतमाः स्मृताः
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दिवोदासस्य संततिम्
दिवोदासस्य दायादो ब्रह्मर्षिर्मित्रयुर्नृपः ॥ ७५

मैत्रायणस्ततः सोमो मैत्रेयास्तु ततः स्मृताः।
एते हि संश्रिताः पक्षं क्षत्रोपेतास्तु भार्गवाः
आसीत्पञ्चजनः पुत्रः सृञ्जयस्य महात्मनः।
सुतः पञ्चजनस्यापि सोमदत्तो महीपतिः ७७
सोमदत्तस्य दायादः सहदेवो महायशाः ।
सहदेवसुतश्चापि सोमको नाम पार्थिवः ७८
अजमीढात्पुनर्जातः क्षीणवंशे तु सोमकः।
सोमकस्य सुतो जन्तुर्यस्य पुत्रशतं बभौ ७९
तेषां यवीयान्पृषतो द्रुपदस्य पिता प्रभुः।
धृष्टद्युम्नस्तु द्रुपदाद्धृष्टकेतुश्च तत्सुतः॥ ८०
अजमीढाः स्मृता ह्येते महात्मानस्तु सोमकाः
पुत्राणामजमीढस्य सोमकत्वं महात्मनः॥ ८१
महिषी त्वजमीढस्य धूमिनी पुत्रगृद्धिनी ।
तृतीया तव पूर्वेषां जननी पृथिवीपते ॥ ८२
सा तु पुत्रार्थिनी देवी व्रतचर्यासमन्विता ।
ततो वर्षायुतं तप्त्वा तपः परमदुश्चरम् ॥ ८३
हुत्वाऽग्निं विधिवत्सा तु पवित्रमितभोजना
अग्निहोत्रकुशेष्वेव सुष्वाप जनमेजय ।
धूमिन्या स तया देव्या त्वजमीढः समेयिवान्
ऋक्षं संजनयामास धूमवर्णं सुदर्शनम् ।
ऋक्षात्संवरणो जज्ञे कुरुः संवरणात्तथा ।
यः प्रयागादतिक्रम्य कुरुक्षेत्रं चकार ह ॥ ८५
×तद्वै तत्स महाभागो वर्षाणि सुबहून्यथ ।
तप्यमाने तदा शक्रो यत्रास्य वरदो बभौ ८६
पुण्यं च रमणीयं च पुण्यकृद्भिर्निषेवितम् ।
तस्यान्ववायः सुमहांस्तस्य नाम्ना स्थ कौरवाः
कुरोश्च पुत्राश्चत्वारः सुधन्वा सुधनुस्तथा ।
परीक्षिच्च महाबाहुः प्रवरश्चारिमेजयः ॥ ८८

अजमीढस्य बृहत पुत्रस्य प्रत्यन्तरे प्रसवान्तरमाह-**आजमीढ इति** ॥६३॥ तेषां पञ्चानां देशानां रक्षणे अलं समर्था एते इति श्रुतत्वात्पञ्चाला इति नाम ॥६७॥ अयं दिवोदासो ब्राह्मणः॥७०॥ शरद्वतो गौतमस्य ॥७१॥ सत्यधृतेः शरद्वतः पौत्रस्य पूर्वं शरद्वतः सकाशात्कृपस्य जन्म उक्तम्। अतोऽयं सत्यधृतिः पितामहस्य समाननामेति गम्यते। अत्रेयं कथा—शरद्वतः तपोविघ्नार्थम् आगतां जालपदीमप्सरसं दृष्ट्वा शरद्वांश्चकमे। सा च तद्वाग्न्हन्तरात्प्रद्रुता। ततस्तामनुधावतो महर्षे रेतश्चस्कन्द। ततो मिथुनं जातमिति ॥७२॥ दिवोदासस्य क्षात्रियस्य ॥ ७५ ॥ अजमीढात् सहदेवात् तस्य यज्ञे पशुभूतस्थाने पुत्रशतं बभौ । शतं पुत्रानुद्दिश्य तेनैव पशुना यागस्य कृतत्वात् ॥ ७९ ॥ यवीयान् कनीयान् ॥ ८० ॥ तृतीया अजमीढस्य भार्या ॥ ८२ ॥ प्रयागादतिक्रम्य प्रयागं त्यक्त्वा कुरुक्षेत्रं स्वस्थानं चकार ॥ ८५ ॥ अरिमेजयः शत्रुकम्पनः । एजतेः खश् पूर्वपदस्य मुमागमश्च ॥ ८८ ॥

---

१ घ. अज॰ २ भरतर्षभ। ३ ख. अजमीढात्तु नीलि॰ ४ ख. ॰न्तेश्च वा॰ ५ क. ख. ॰दिषुस्तथा ६ क. ख. ॰माश्वा॰ ७ क. ख. ॰ते वै सं॰ ८ ख. ॰द्युम्नः सुतस्तस्य धृष्ट॰ ९ क. ख. आजमी॰ × तद्वै तत्सेत्यादिः श्लोकः कखपुस्तकयोर्नास्ति । १० क. ख. ॰रोस्तु पु॰

सुधन्वनस्तु दायादः सुहोत्रो मतिमांस्ततः ।
च्यवनस्तस्य पुत्रस्तु राजा धर्मार्थकोविदः ८९
च्यवनात्कृतयज्ञस्तु इष्ट्वा यज्ञैः स धर्मवित् ।
विश्रुतं जनयामास पुत्रमिन्द्रसमं नृपः ॥ ९०
चैद्योपरिचरं वीरं वसुं नामान्तरिक्षगम् ।
चैद्योपरिचराज्जज्ञे गिरिका सप्त मानवान् ९१
महारथो मगधराड्विश्रुतो यो बृहद्रथः ।
प्रत्यग्रहः कुशश्चैव यमाहुर्मणिवाहनम् ॥ ९२
*मारुतश्च यदुश्चैव मत्स्यः काली च सत्तमः ।
बृहद्रथस्य दायादः कुशाग्रो नाम विश्रुतः॥९३
कुशाग्रस्यात्मजो विद्वान्वृषभो नाम वीर्यवान्

वृषभस्य तु दायादः
पुष्पवान्नाम धार्मिकः ।
दायादस्तस्य विक्रान्तो
राजा सत्यहितः स्मृतः ॥ ९५
तस्य पुत्रोऽथ धर्मात्मा
नाम्ना ऊर्जस्तु जज्ञिवान् ।
ऊर्जस्य संभवः पुत्रो
यस्य जज्ञे स वीर्यवान् ॥ ९६

शकले द्वे स वै जातो जरया सन्धितः स तु ।
जरया सन्धितो यस्माज्जरासन्धस्ततः स्मृतः
सर्वक्षत्रस्य जेताऽसौ जरासन्धो महाबलः ।
जरासन्धस्य पुत्रो वै सहदेवः प्रतापवान् ९८
सहदेवात्मजः श्रीमानुदायुः स महायशाः ॥
उदायुर्जनयामास पुत्रं परमधार्मिकम् ॥ ९९
श्रु[2]तधर्मेति नामानं मगधान्योऽवसद्विभुः ।
परीक्षितस्तु दायादो धार्मिको जनमेजयः१००
जनमेजयस्य दायादास्त्रय एव महारथाः ।
श्रुतसेनोग्रसेनौ च भीमसेनश्च नामतः ॥ १
एते सर्वे महाभागा विक्रान्ता बलशालिनः ।
जनमेजयस्य पुत्रौ तु सुरथो मतिमांस्तथा २
सुरथस्य तु विक्रान्तः पुत्रो जज्ञे विदूरथः ।
विदूरथस्य दायाद ऋक्ष एव महारथः ॥ ३
द्वितीयः स बभौ राजा नाम्ना तेनैव संज्ञितैः ।
द्वावृक्षौ तव वंशेऽस्मिन्द्वावेव तु परीक्षितौ ४
भीमसेनास्त्रयो राजन्द्वावेव जनमेजयौ ।
ऋक्षस्य तु द्वितीयस्य भीमसेनोऽभवत्सुतः ५
प्रतीपो भीमसेनस्य प्रतीपस्य तु शन्तनुः ।
देवापिर्बाह्लिकश्चैव त्रय एव महारथाः ॥ ६
शन्तनोः प्रसवस्त्वेष यत्र जातोसि पार्थिव ।
बाह्लिकस्य तु राज्यं वै सप्तबाह्यं नरेश्वर ॥ ७
बाह्लिकस्य सुतश्चैव सोमदत्तो महायशाः ।
जज्ञिरे सोमदत्तात्तु भूरिर्भूरिश्रवाः शलः ॥ ८
उपाध्यायस्तु देवानां देवापिरभवन्मुनिः ।
च्यवनस्य कृतः पुत्र इष्टश्चासीन्महात्मनः ॥ ९

कृतयज्ञा चैद्या चेदिजा वसुं जनयामासेति सार्धश्लोको वाक्यम् । चैद्यश्चेदिदेश्यः स चासौ उपरिचरश्चेति समासः । षट् पुत्रान् मानुषीभावे एकां कन्यां मत्सी भूत्वा जनयामासेत्यर्धस्यार्थः ॥ ९० ॥ कुशस्तृतीयः ॥ ९२ ॥ मारुतः चतुर्थः यदुः पञ्चमः मत्स्यः मत्सीसकाशात् काली सत्यवती षष्ठी सत्तमः पुत्रः पाठान्तरं त्वनादरणीयम् ॥ ९३ ॥ यस्य यस्मात् संभवाख्यात् सः जरासन्धः बृहद्रथाज्जरासन्ध इति प्रागुक्तम् । इदानीं तस्मात् षष्ठोऽयमित्युक्तम् । तत्र द्वितीयो बृहद्रथः संभवाख्यः इति वा कल्पभेदात्क्रमभेद इति वा समाधेयम् ॥ ९६ ॥ परीक्षितः कुरोर्द्वितीयपुत्रस्य ॥ १०० ॥ जनमेजयस्य पुत्रौ मणिमत्यां जातौ पूर्वेभ्योऽन्यौ ॥ १ ॥ द्वितीयः पूर्वोक्तादृक्षात्कुरुपितामहादन्यः ॥ ३ ॥ सप्तबाह्यं सप्तविधप्राप्तिबाह्यम् । सा च–

"ज्ञाने धर्मे बले कामे विज्ञानोपायसंग्रहे ।
मदर्थे भूभुजां नित्यं प्राप्तिः सप्तविधा मता ॥"

इति । **ज्ञाने** शास्त्रीये विज्ञाने युक्तिकौशलादौ । **मदर्थे** शारीरभोगे चन्दनताम्बूलादौ । शेषं स्पष्टम् । अन्ये तु सप्तकगणाभ्यां बाह्यशून्यमित्याहुः । सप्तकगणौ च सप्तरत्नानि सप्त महारत्नानि । तथाहि–

"गजवाजिरथास्त्रेषु निधिमालाम्बरद्रुमाः ।
शक्तिः सासिर्मणिच्छत्रविमानानि चतुर्दश ॥"

इति । अस्त्राणि च इषवश्चेति पृथक् निधिर्निधानं माला स्रक् द्रुमाः दिव्याश्चम्पकादयः सासिः सखड्गः विमानम् अट्टालः ॥ ७ ॥

१ क.ख. 'जन् ध'. *क.शाकल्यश्च य' २ क.ख. श्रुतशर्मेति ना' ३ क.ख. विश्रुतः। ४ क.ख. च ५ क.ख. द्वौ चापि ज'

*शन्तनुस्त्वभवद्राजा कौरवाणां धुरन्धरः।
शन्तनोः संप्रवक्ष्यामि यत्र जातोऽसि पार्थिव
गाङ्गं देवव्रतं नाम पुत्रं सोऽजनयत्प्रभुः।
स तु भीष्म इति ख्यातः पाण्डवानां पितामहः
काली विचित्रवीर्यं तु जनयामास भारत।
शन्तनोर्दयितं पुत्रं धर्मात्मानमकल्मषम् ॥१२
कृष्णद्वैपायनश्चैव क्षेत्रे वैचित्रवीर्यके।
धृतराष्ट्रं च पाण्डुं च विदुरं चाप्यजीजनत्१३
धृतराष्ट्रश्च गान्धार्यां पुत्रानुत्पादयच्छतम्।
तेषां दुर्योधनः श्रेष्ठः सर्वेषामेव स प्रभुः॥१४
पाण्डोर्धनंजयः पुत्रः सौभद्रस्तस्य चात्मजः।
अभिमन्योः परीक्षित्तु पिता तव जनेश्वर १५
एष ते पौरवो वंशो यत्र जातोऽसि पार्थिव।
तुर्वसोस्तु प्रवक्ष्यामि द्रुह्योश्चानोर्यदोस्तथा१६
सुतस्तु तुर्वसोर्वह्निर्वह्नेर्गोभानुरात्मजः।
गोभानोस्तु सुतो राजा त्रैसानुरपराजितः१७
करन्धमस्तु त्रैसानोर्मरुत्तस्तस्य चात्मजः।
अन्यस्त्वावीक्षितो राजा मरुत्तः कथितस्तव
अनपत्योऽभवद्राजा यज्वा विपुलदक्षिणः।
दुहिता संमता नाम तस्यासीत्पृथिवीपते॥
दक्षिणार्थं स्म वै दत्ता संवर्ताय महात्मने।
दुष्यन्तं पौरवं चापि लेभे पुत्रमकल्मषम् १२०

एवं ययातेः शापेन जरासंक्रमणे तदा।
पौरवं तुर्वसोर्वंशः प्रविवेश नृपोत्तम॥ २१
दुष्यन्तस्य तु दायादाः करुत्थामः प्रजेश्वरः
करुत्थामात्तथाक्रीडश्चत्वारस्तस्य चात्मजाः
पाण्ड्यश्च केरलश्चैव
कोलश्चोलश्च पार्थिवः।
तेषां जनपदाः स्फीताः
पाण्ड्याश्चोलाः सकेरलाः॥ २३
द्रुह्योश्च तनयो राजन्बभ्रुः सेतुश्च पार्थिवः।
अङ्गारसेतुस्तत्पुत्रो मरुतां पतिरुच्यते॥ २४
यौवनाश्वेन समरे कृच्छ्रेण निहतो बली।
युद्धं सुमहदस्याऽऽसीन्मासान्परि चतुर्दश२५
अङ्गारस्य तु दायादो गान्धारो नाम भारत
ख्यायते तस्य नाम्ना वै गान्धारविषयो महान्
गान्धारदेशजाश्चैव
तुरगा वाजिनां वराः।
अनोस्तु पुत्रो धर्मोऽभूद्
घृतस्तस्यात्मजोऽभवत्॥ २७
घृतात्तु दुदुहो जज्ञे प्रचेतास्तस्य चात्मजः।
प्रचेतसः सुचेतास्तु कीर्तितो ह्यानवो मया२८
यदोर्वंशं प्रवक्ष्यामि ज्येष्ठस्योत्तमतेजसः।
विस्तरेणानुपूर्व्याच्च गदतो मे निशामय॥१२९

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि पुरुवंशानुकीर्तने
द्वात्रिंशोऽध्यायः॥ ३२॥

यदुवंशवर्णनं कार्तवीर्योत्पत्तिश्च।

३३

वैशम्पायन उवाच।
बभूवुस्तु यदोः पुत्राः पञ्च देवसुतोपमाः।
सहस्रदः पयोदश्च क्रोष्टा नीलोऽञ्जिकस्तथा १
सहस्रदस्य दायादास्त्रयः परमधार्मिकाः।
हैहयश्च हयश्चैव राजन्वेणुहयस्तथा॥ २
हैहयस्याभवत्पुत्रो धर्मनेत्र इति स्मृतः।
धर्मनेत्रस्य कार्तस्तु साहञ्जस्तस्य चात्मजः ३

अनपत्यः पुत्रापत्यरहितः॥ १९॥ संवर्ताय ऋत्विजे दत्ता सती संवर्तेन च दुष्यन्तपित्रे सुघोराय दत्ता सती तस्मात् दुष्यन्तं पुत्रं लेभे॥ १२०॥ अत एव तुर्वसोर्वंशः पौरवं वंशं प्रविवेश। असंक्रमणेनेति च्छेदः॥२१॥ दुष्यन्तस्य शकुन्तलायां भरतः अन्यस्यां भार्यायां करुत्थामश्चासीदित्यर्थः॥२२॥ इति हरिवंशे टीकायां द्वात्रिंशोऽध्यायः॥३२

३३

त्रयस्त्रिंशे यदोर्वंशो वर्ण्यते भगवज्जनिः॥
प्रभावोऽत्यद्भुतो यत्र कृतवीर्यसुतस्य च॥१॥
बभूवुरिति॥१॥

* क. शान्त १ क. ख. °श्रुस्तु गा २ ख. °सोऽथ प्र ३ क. ख. तुर्वसोश्च सुतो वह्निर्व ४ क. ख. °णार्थे ५ क. ख. पार्थिवः। ६ क. ख. ह्यनवो म ७ क. ख. °र्व्याच्च ग ८ ख. °यादत्रयः प

साहञ्जनी नाम पुरी येन राज्ञा निवेशिता ।
साहञ्जस्य तु दायादो महिष्मान्नाम पार्थिवः ४
माहिष्मती नाम पुरी येन राज्ञा निवेशिता ।
आसीन्माहिष्मतः पुत्रो भद्रश्रेण्यः प्रतापवान् ।
वाराणस्यधिपो राजा कथितः पूर्वमेव तु ।
भद्रश्रेण्यस्य पुत्रस्तु दुर्दमो नाम विश्रुतः ६
दुर्दमस्य सुतो धीमान्कनको नाम वीर्यवान् ।
कनकस्य तु दायादाश्चत्वारो लोकविश्रुताः ७
कृतवीर्यः कृतौजाश्च कृतवर्मा तथैव च ।
कृताग्निस्तु चतुर्थोऽभूत्कृतवीर्यात्तथाऽर्जुनः ८
यस्तु बाहुसहस्रेण सप्तद्वीपेश्वरोऽभवत् ।
जिगाय पृथिवीमेको रथेनादित्यवर्चसा ॥ ९
स हि वर्षायुतं तप्त्वा तपः परमदुश्चरम् ।
दत्तमाराधयामास कार्तवीर्योऽत्रिसंभवम् १०
तस्मै दत्तो वरान्प्रादाच्चतुरो भूरितेजसः ।
पूर्वं बाहुसहस्रं तु प्रार्थितं सुमहद्वरम् ॥ ११
अधर्मे वर्तमानस्य सद्भिस्तत्र निवारणम् ।
उग्रेण पृथिवीं जित्वा स्वधर्मेणानुरञ्जनम् ॥ १२
संग्रामान्सुबहून्कृत्वा हत्वा चारीन्सहस्रशः ।
संग्रामे वर्तमानस्य वधं चाप्यधिकाद्रणे ॥ १३
तस्य बाहुसहस्रं तु युध्यतः किल भारत ।
योगाद्योगेश्वरस्यैव प्रादुर्भवति मायया ॥ १४
तेनेयं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपत्तना[2] ।
ससमुद्रा सनगरा उग्रेण विधिना जिता १५
तेन सप्तसु द्वीपेषु सप्त यज्ञशतानि वै ।
प्राप्तानि विधिना राज्ञा श्रूयन्ते जनमेजय १६
सर्वे यज्ञा महाबाहोस्तस्यासन्भूरिदक्षिणाः[3] ।
सर्वे काञ्चनयूपाश्च सर्वे काञ्चनवेदयः ॥ १७
सर्वैर्देवैर्महाराज[4] विमानस्थैरलंकृताः ।
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च नित्यमेवोपशोभिताः १८
यस्य यज्ञे जगौ गाथां[5]
गन्धर्वो नारदस्तथा ।
वरीदासात्मजो विद्वा-
न्महिम्ना तस्य विस्मितः ॥ १९

नारद उवाच ।

न नूनं कार्तवीर्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः
यज्ञैर्दानैस्तपोभिर्वा विक्रमेण श्रुतेन च[6] ॥ २०
स हि सप्तसु द्वीपेषु खड्गी चर्मी शरासनी ।
रथी द्वीपाननुचरन्योगी संदृश्यते नृभिः २१
अनष्टद्रव्यता चैव न शोको न च विभ्रमः ।
प्रभावेन महाराज्ञः प्रजा धर्मेण रक्षतः ॥ २२
पञ्चाशीतिसहस्राणि वर्षाणां वै नराधिपः ।
स सर्वरत्नभाक्सम्राट् चक्रवर्ती बभूव ह ॥
स एव यज्ञपालोऽभूत्[7]क्षेत्रपालः स एव च ।
स एव वृष्ट्यां पर्जन्यो योगित्वादर्जुनोऽभवत
स वै बाहुसहस्रेण ज्याघातकठिनत्वचा ।
भाति रश्मिसहस्रेण शरदीव[8] दिवाकरः ॥ २५
स हि नागान्मनुष्येषु माहिष्मत्यां महाद्युतिः
कर्कोटकसुताञ्जित्वा पुर्यां तस्यां न्यवेशयत् ॥
स वै वेगं समुद्रस्य प्रावृट्कालेऽम्बुजेक्षणः ।
क्रीडन्निव[9] भुजोद्भिन्नं प्रतिस्रोतश्चकार ह ॥ २७
लुण्ठिता क्रीडिता तेन फेनस्रग्दाममालिनी ।
चलदूर्मिसहस्रेण शङ्किताऽभ्येति नर्मदा ॥ २८
तस्य बाहुसहस्रेण क्षुभ्यमाणे महोदधौ ।
भयान्निलीना निश्चेष्टाः पातालस्था महासुराः
चूर्णीकृतमहावीचिं चलन्मीनमहातिमिम् ।
मारुताविद्धफेनौघमावर्तक्षोभदुःसहम् ॥ ३०
प्रावर्तयत्तदा राजा सहस्रेण च बाहुना ।
देवासुरसमाक्षिप्तः क्षीरोदमिव मन्दरः ॥ ३१

अत्रिसंभवं दत्तं दत्तात्रेयमित्यर्थः ॥ १० ॥ पूर्वमित्यनेन एको वरः ॥ ११ ॥ अधर्मे इति द्वौ वरौ ॥ १२ ॥ संग्रामानिति चतुर्थो वरः ॥ १३ ॥ योगात् योगबलात् मायया संकल्पमात्रेण ॥ १४ ॥ उग्रेण विधिना युद्धेन ॥ १५ ॥ गन्धर्व उपबर्हणाख्यो वरीदासस्य गन्धर्वपतेः पुत्रः ॥ १९ ॥ योगी कायव्यूहेन युगपत् सप्तस्वपि द्वीपेषु दृश्यते ॥ २१ ॥ यज्ञपालो यजमानः एकेन शरीरेण यागं करोति अपरेण पालनमित्यर्थः ॥ २४ ॥ कार्तवीर्यस्य माहात्म्यमाह— **स हीत्यादिना** ॥ २६ ॥ प्रतिस्रोतः विपरीतप्रवाहम् ॥ २७ ॥ शङ्किता परेण भुक्तेति शङ्कावती अभ्येति समुद्रमिति शेषः ॥ २८ ॥ बाहुना बाहुभिः प्रावर्तयत् शरीरभ्रमणेनावर्तितवान् । क्षीरोदं मन्दर इव ॥ ३१ ॥

१ ख. °तो राजा क° २ क. ख. सपर्वता । ३ क. ख. °बाहो सहस्रशतदक्षिणाः । ४ क. ख. सर्वे दे° ५ ख. गाथा ग° ६ ख. वा । ७ क. ख. °व पशुपालोऽभू° ८ ख. °व च भास्करः । ९ ख. °डन्नेव भु°

मन्दरक्षोभचकिता अमृतोद्भवशङ्किताः।
सहसोत्पतिता भीता भीमं दृष्ट्वा नृपोत्तमम्॥
नता निश्चलमूर्धानो बभूवुस्ते महोरगाः।
सायाह्ने कदलीखण्डैः कम्पितास्तस्य वायुना
स वै बध्वा धनुर्ज्याभिरुत्सिक्तं पञ्चभिः शरैः
लङ्केशं मोहयित्वा तु सबलं रावणं बलात्।
निर्जित्यैव समानीय माहिष्मत्यां बबन्ध तम्
श्रुत्वा तु बद्धं पौलस्त्यं रावणं त्वर्जुनेन तु।
ततो गत्वा पुलस्त्यस्तमर्जुनं ददृशे स्वयम्।
मुमोच रक्षः पौलस्त्यं पुलस्त्येनानुयाचितः॥
यस्य बाहुसहस्रस्य बभूव ज्यातलस्वनः।
युगान्ते त्वम्बुदस्येव स्फुटतो ह्यशनेरिव॥ ३६
अहो बत मृधे वीर्यं भार्गवस्य यदच्छिनत्।
राज्ञो बाहुसहस्रं तु हैमं तालवनं यथा॥ ३७
तृषितेन कदाचित्स भिक्षिताश्चित्रभानुना।
स भिक्षामददाद्वीरः सप्तद्वीपान्विभावसोः ३८
पुराणि ग्रामघोषांश्च विषयांश्चैव सर्वशः।
जज्वाल तस्य सर्वाणि चित्रभानुर्दिधक्षया॥
स तस्य पुरुषेन्द्रस्य प्रभावेन महात्मनः।
ददाह कार्तवीर्यस्य शैलांश्चैव वनानि च ४०
स शून्यमाश्रमं रम्यं वरुणस्यात्मजस्य वै।
ददाह वनवद्दीप्तश्चित्रभानुः सहैहयः॥ ४१
यं लेभे वरुणः पुत्रं पुरा भास्वन्तमुत्तमम्।
वसिष्ठं नाम स मुनिः ख्यात आपव इत्युत॥
यत्रापवस्तु तं क्रोधाच्छप्तवानर्जुनं विभुः।
यस्मान्न वर्जितमिदं वनं ते मम हैहय॥ ४३
तस्मात्ते दुष्करं कर्म कृतमन्यो हनिष्यति।
रामो नाम महाबाहुर्जामदग्न्यः प्रतापवान्॥
छित्त्वा बाहुसहस्रं ते प्रमथ्य तरसा बली।
तपस्वी ब्राह्मणश्च त्वां वधिष्यति स भार्गवः॥

वैशम्पायन उवाच।
अनष्टद्रव्यता यस्य बभूवामित्रकर्शन।
प्रभावेन नरेन्द्रस्य प्रजा धर्मेण रक्षतः॥ ४६
रामात्ततोऽस्य मृत्युर्वै तस्य शापान्मुनेर्नृप।
वरश्चैष हि कौरव्य स्वयमेव वृतः पुरा॥ ४७
तस्य पुत्रशतस्यासन्पञ्च शेषा महात्मनः।
कृतास्त्रा बलिनः शूरा धर्मात्मानो यशस्विनः
शूरसेनश्च शूरश्च
धृष्टोक्तः कृष्ण एव च।
जयध्वजश्च नाम्नाऽऽसी-
दावन्त्यो नृपतिर्महान्॥ ४९
कार्तवीर्यस्य तनया वीर्यवन्तो महारथाः।
जयध्वजस्य पुत्रस्तु तालजङ्घो महाबलः ५०
तस्य पुत्राः शतं ख्यातास्तालजङ्घा इति श्रुताः
तेषां कुले महाराज हैहयानां महात्मनाम् ५१
वीतिहोत्राः सुजाताश्च
भोजाश्चावन्तयः स्मृताः।
तौण्डिकेरा इति ख्याता-
स्तालजङ्घास्तथैव च॥ ५२
भरताश्च सुता जाता बहुत्वान्नानुकीर्तिताः।
वृषप्रभृतयो राजन्यादवाः पूर्णकर्मिणः॥ ५३
वृषो वंशधरस्तत्र तस्य पुत्रोऽभवन्मधुः।
मधोः पुत्रशतं त्वासीद्वृषणस्तस्य वंशभाक् ५४
वृषणाद्वृष्णयः सर्वे मधोस्तु माधवाः स्मृताः
यादवा यदुना चाग्रे निरुच्यन्ते च हैहयाः॥
शूराश्च शूरवीराश्च शूरसेनास्तथाऽनघ।
शूरसेन इति ख्यातस्तस्य देशो महात्मनः *
न तस्य वित्तनाशोऽस्ति नष्टं प्रतिलभेच्च सः
कार्तवीर्यस्य यो जन्म कीर्तयेदिह नित्यशः॥

पौलस्त्यं पुलस्त्यापत्यं रक्षः राक्षसम्॥३५॥ राज्ञः कार्त्तवीर्यस्य ॥३७॥ विभावसोर्वह्नेः॥३८॥यत्र निमित्तभूते आपवो वसिष्ठः॥४३॥ ते त्वया दुष्करं कर्म जयादिकं कृतं तत् अन्यो हनिष्यति नाशयिष्यति। तव पराजयो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ अनष्टद्रव्यता प्रजानामिति शेषः ॥ ४६ ॥ स्वयमेव वृतः दत्तात्रेयात्॥ ४७ ॥ धृष्टोक्तः धृष्टनामा अवन्त्य इति जयध्वजस्य विशेषणम् ॥४९॥ यदोः प्रथमपुत्रस्य सहस्रदस्य वंशमुक्त्वा द्वितीयस्य पयोदस्य संततिमाह—**वृषेति**। अत्र पयोद एव वर्षणाद्धेतोर्वृषशब्देनोच्यते। पूर्णकर्मिणः पुण्यकर्मिणः ॥ ५३ ॥ शूरा इति श्लोकः पुस्तकान्तरेषु नास्ति॥ ५६ ॥

---

१ क. ख. °तोत्पादशंकिताः। २ क. °लीषण्डैः, ३ ख. °ददर्श ४ ख. प्रभुः। ५ क. ख. महाबलाः। ६ क. ख. वंशकृत्। * शूराश्चेति श्लोकः खपुस्तके नास्ति ७ ख. कथयेदिह

एते ययातिपुत्राणां
पञ्च वंशा विशांपते ।
कीर्तिता लोकवीराणां
ये लोकान्धारयन्ति वै ।
भूतानीव महाराज
पञ्च स्थावरजङ्गमान् ॥ ५८
श्रुत्वा पञ्चविसर्गं तु राजा धर्मार्थकोविदः ।
वशी भवति पञ्चानामात्मजानां तथेश्वरः ५९
लभेत्पञ्च वरांश्चैव दुर्लभानिह लौकिकान् ।
आयुः कीर्तिं तथा पुत्रानैश्वर्यं भूमिमेव च ।
धारणाच्छ्रवणाच्चैव पञ्चवर्गस्य भारत ॥ ६०
क्रोष्टोस्तु शृणु राजेन्द्र वंशमुत्तमपौरुषम् ।
यदोर्वंशधरस्याथ यज्वनः पुण्यकर्मणः ॥ ६१
क्रोष्टोर्हि वंशं श्रुत्वेमं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
यस्यान्ववायजो विष्णुर्हरिर्वृष्णिकुलोद्वहः ६२

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि
त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

वृष्णिवंशवर्णनम् ।

३४

वैशम्पायन उवाच ।
गान्धारी चैव माद्री च क्रोष्टोर्भार्ये बभूवतुः
गान्धारी जनयामास अनमित्रं महाबलम् ॥ १
माद्री युधाजितं पुत्रं ततोऽन्यं देवमीढुषम् ।
तेषां वंशस्त्रिधा भूतो वृष्णीनां कुलवर्धनः २
माद्र्याः पुत्रस्य जज्ञाते सुतौ वृष्ण्यन्धकावुभौ
जज्ञाते तनयौ वृष्णेः श्वफल्कश्चित्रकस्तथा ३
श्वफल्कस्तु महाराज धर्मात्मा यत्र वर्तते ।
नास्ति व्याधिभयं तत्र नावर्षभयमप्युत ॥ ४
कदाचित्काशिराजस्य विभोर्भरतसत्तम ।
त्रीणि वर्षाणि विषये नावर्षत्पाकशासनः ५
स तत्र वासयामास श्वफल्कं परमार्चितम् ।
श्वफल्कपरिवर्ते च ववर्ष हरिवाहनः ॥ ६
श्वफल्कः काशिराजस्य सुतां भार्यामविन्दत
गान्दिनीं नाम सा गां तु ददौ विप्रेषु नित्यशः
सा मातुरुदरस्था तु बहून्वर्षगणान्किल ।
निवसन्ती न वै जज्ञे गर्भस्थां तां पिताऽब्रवीत्
जायस्व शीघ्रं भद्रं ते किमर्थमिह तिष्ठसि ।
प्रोवाच चैनं गर्भस्था कन्या गां च दिने दिने
यदि दद्यां ततोऽद्याहं जाययिष्यामि तां पिता
तथेत्युवाच तं चास्याः पिता काममपूरयत् ॥
दाता यज्वा च धीरश्च श्रुतवानतिथिप्रियः ।
अक्रूरः सुषुवे तस्माच्छ्वाफल्काद्भूरिदक्षिणः ॥
उपासङ्गस्तथा मद्गुर्मृदुरश्चारिमेजयः ।
अविक्षिपस्तथोपेक्षः शत्रुघ्नोऽथारिमर्दनः ॥ १२
धर्मधृग्यतिधर्मा च गृध्रमोजान्तकस्तथा ।
आवाहप्रतिवाहौ च सुन्दरी च वराङ्गना ॥ १३
अक्रूरेणोग्रसेनायां सुगात्र्यां कुरुनन्दन ।
प्रसेनश्चोपदेवश्च जज्ञाते देववर्चसौ ॥ १४
चित्रकस्याभवन्पुत्राः पृथुर्विपृथुरेव च ।
अश्वग्रीवोऽश्वबाहुश्च सुपार्श्वकगवेषणौ ॥ १५
अरिष्टनेमिरश्वश्च सुधर्मा धर्मभृत्तथा ।
सुबाहुर्बहुबाहुश्च श्रविष्ठाश्रवणे स्त्रियौ ॥ १६
अश्मक्यां जनयामास शूरं वै देवमीढुषः ।
महिष्यां जज्ञिरे शूराद्भोज्यायां पुरुषा दश १७

भूतानि पृथिव्यादीनि यथा लोकानि धारयन्ति तद्वत् ॥ ५८ ॥ पञ्चानां विसर्गं विविधं सर्गम् । वशी नियन्ता आत्मजानां हतानाम् इन्द्रियाणाम् ॥ ५९ ॥ क्रोष्टोः यदोः पुत्रस्य ॥ ६१ ॥ इमं वक्ष्यमाणम् अजो जात इति शेषः ॥६२॥ इति हरिवंशे टीकायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥३३॥

३४

चतुस्त्रिंशे यदोः सूनोः क्रोष्टुवंशोऽनुवर्ण्यते ॥

अवतीर्णो हरिर्यत्र कृष्णः कारणमानुषः ॥१॥

गान्धारीति ॥१॥ माद्र्याः पुत्रस्य युधाजितः ॥३॥ विषये देशे ॥ ५ ॥ परिवर्त्ते आगमनमात्रे । हरिवाहनः इन्द्रः ॥ ६ ॥ गान्दिनीनाम निर्वक्ति । गां तु ददाविति । ॥ ७ ॥ जाययिष्यामि जन्म ग्रहीष्यामि ॥ १० ॥ उपासङ्गादयोऽक्रूरभ्रातरः ॥ १२ ॥ चित्रकस्याक्रूरभ्रातुः ॥ १५ ॥ देवमीढुषः क्रोष्टुस्तृतीयः पुत्रः शूरं दन्त्यादिरयामित्यन्ये । शूरसेनात्कार्तवीर्यपुत्राद्दशान्ये ॥ १७ ॥

---

१ ख. °सर्गांश्च रा° २ क. ख. गास्तु द° ३ ख. °तो जाये पितरं प्रत्युवाच ह । ४ ख. उपमद्गुस्तथा मद्गुर्मृदरश्चा°

वसुदेवो महाबाहुः पूर्वमानकदुन्दुभिः ।
जज्ञे यस्य प्रसूतस्य दुन्दुभ्यः प्राणदन्दिवि१८
आनकानां च संह्रादः सुमहानभवद्दिवि ।
पपात पुष्पवर्षं च शूरस्य भवने महत् ॥ १९
मनुष्यलोके कृत्स्नेऽपि रूपे नास्ति समो भुवि ।
यस्यासीत्पुरुषाग्र्यस्य कान्तिश्चन्द्रमसो यथा
देवभागस्ततो जज्ञे तथा देवश्रवाः पुनः ।
अनाधृष्टिः कनवको वत्सवानथ गृञ्जिमः २१
श्यामः शमीको गण्डूषः पञ्च चास्य वराङ्गनाः
पृथुकीर्तिः पृथा चैव श्रुतदेवा श्रुतश्रवाः ॥२२
राजाऽधिदेवी च तथा पञ्चैता वीरमातरः ।
पृथां दुहितरं वव्रे कुन्तिस्तां कुरुनन्दन ॥ २३

शूरः पूज्याय वृद्धाय
कुन्तिभोजाय तां ददौ ।
तस्मात्कुन्तीति विख्याता
कुन्तिभोजात्मजा पृथा २४

अन्त्यस्य श्रुतदेवायां जगृहुः सुषुवे सुतः ।
श्रुतश्रवायां चैद्यस्य शिशुपालो महाबलः २५
हिरण्यकशिपुर्योऽसौ दैत्यराजोऽभवत्पुरा ।
पृथुकीर्त्यां तु तनयः संजज्ञे वृद्धशर्मणः ॥ २६
करूषाधिपतिर्वीरो दन्तवक्रो महाबलः ।
पृथां दुहितरं चक्रे कुन्तिस्तां पाण्डुरावहत्२७
यस्यां स धर्मविद्राजा धर्माज्जज्ञे युधिष्ठिरः ।
भीमसेनस्तथा वातादिन्द्राच्चैव धनञ्जयः २८
लोकेऽप्रतिरथो वीरः शक्रतुल्यपराक्रमः ।
अनमित्राच्छिनिर्जज्ञे कनिष्ठाद्वृष्णिनन्दनात्२९
शैनेयः सत्यकस्तस्माद्युयुधानश्च सात्यकिः ।
*असङ्गो युयुधानस्य भूमिस्तस्याभवत्सुतः३०
भूमेर्युगधरः पुत्र इति वंशः समाप्यते ।
उद्धवो देवभागस्य महाभागः सुतोऽभवत् ॥
पण्डितानां परं प्राहुर्देवश्रवसमुद्धवम् ॥ ३१
अश्मक्यां प्राप्तवान्पुत्रमनाधृष्टिर्यशस्विनम् ।
निवृत्तशत्रुं शत्रुघ्नं देवश्रवा व्यजायत ॥ ३२
देवश्रवाः प्रजातस्तु नैषादिर्यः प्रतिश्रुतः ।
एकलव्यो महाराज निषादैः परिवर्धितः ३३
वत्सावते त्वपुत्राय वसुदेवः प्रतापवान् ।
अद्भिर्ददौ सुतं वीरं शौरिः कौशिकमौरसम्
गण्डूषाय त्वपुत्राय विष्वक्सेनो ददौ सुतान्
चारुदेष्णं सुचारुं च पञ्चालं कृतलक्षणम् ३५
असंग्रामेण यो वीरो नावर्तत कदाचन ।
रौक्मिणेयो महाबाहुः कनीयान्पुरुषर्षभ ३६
वायसानां सहस्राणि यं यान्तं पृष्ठतोन्वयुः ।
चारुमांसानि भोक्ष्यामश्चारुदेष्णहतानि तु३७
तन्द्रिजस्तन्द्रिपालश्च सुतौ कनवकस्य तु ।
वीरश्चाश्वहनश्चैव वीरौ तावावगृञ्जिमौ ३८
श्यामपुत्रः शमीकस्तु शमीको राज्यमावहत् ।
जगुप्समानो भोजत्वाद्राजसूयमवाप सः ।
अजातशत्रुः शत्रूणां जज्ञे तस्य विनाशनः ३९
वसुदेवसुतान्वीरान्कीर्तयिष्यामि ताञ्शृणु

प्राणदन् स्वयमेव शब्दं चक्रुः । तत्र भगवदवतारस्य भावित्वात् ॥१८॥ आनकानां पटहानाम् ॥१९॥ वसुदेवादयो गण्डूषान्ताः दश शूरस्य पुत्राः पञ्च दुहितरश्चेत्याह—**देवभाग इत्यादिना** ॥२१॥ चैद्यस्य दमघोषस्य ॥२५॥ पृथा कुन्तिः कुन्तीं कुन्तिभोजः ॥२७॥ अनमित्रात् क्रोष्टुः प्रथमपुत्रात् वृष्णिनन्दनात् सर्वयादवाह्लादकात् ॥ २९ ॥ देवभागस्य वसुदेवभ्रातुः देववत् श्रवः कीर्तिर्यस्य तं देवश्रवसम् ॥३१॥ देवश्रवाः वसुदेवतृतीयो भ्राता शत्रुघ्नं पुत्रं व्यजायत ॥३२॥ स एव केनचिन्निमित्तेन बाल एव परित्यक्तो निषादैःसंवर्धित इति नैषादिर्जात इत्याह—**देवश्रवा इति** ॥३३॥ वत्सावान् गण्डूषश्च वसुदेवानुजौ ॥ ३४ ॥ विष्वक्सेनः श्रीकृष्णः सुतान् चारुदेष्णादीन् चतुःसङ्ख्यान् ॥ ३५ ॥ चारुदेष्णपदं निर्वक्ति—**असंग्रामेणेति द्वाभ्याम्** ॥ ३६ ॥ चारून् मिष्टान् भक्ष्यान् दिशति अतिसृजतीति चारुदेष्ण इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ कनबकस्य वसुदेवभ्रातुः आवगृञ्जिमौ अवगृञ्जिमस्य वसुदेवभ्रातुः ॥ ३८ ॥ श्यामस्य वसुदेवभ्रातुः पुत्रः इव पुत्रोऽनुज एव पुत्रीभूतः । शमीकोऽभूदिति शेषः । सुमित्र इति पाठे पुत्रस्यैव विशेषणम् । शोभनामित्रत्वं भोजत्वात् एकदेशराजानो भोजाः । तद्भावात् जुगुप्समानः आत्मानं निन्दन् राजसूयं साम्राज्यहेतुम् अवाप । तत्र योग्यतां प्रदर्शयन् तस्य सुमित्रत्वं व्याचष्टे । अजातशत्रुरित्यर्द्धेन । युधिष्ठिरसहायः शमीको राज्ञां राजाऽभवादिति सार्द्धार्थः ॥ ३९ ॥

१ क. ख. °श्रवा । * असङ्ग इत्यादि श्लोकार्धद्वयं खपुस्तके नास्ति । २ क. ख. °यान्भरतर्षभ । ३ ख. °योक्ष्यामश्चा° ४ क. ख. तावथ गृ° ५ ख. तं शृणु ।

वृष्णेस्त्रिविधमेनत्तु बहुशाखं महौजसम् । धारयन्विपुलं वंशं नानर्थैरिह युज्यते ॥ ४१
इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि वृष्णिवंशकीर्तनं नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

कृष्णवंशवर्णनम् ।

३५

वैशम्पायन उवाच ।
याः पत्न्यो वसुदेवस्य चतुर्दश वराङ्गनाः ।
पौरवी रोहिणी नाम इन्दिरा च तथा वरा[१] १
वैशाखी च तथा भद्रा सुनाम्नी चैव पञ्चमी ।
सहदेवा शान्तिदेवा श्रीदेवा देवरक्षिता ॥ २
वृकदेव्युपदेवी च देवकी चैव सप्तमी ।
सुतनुर्वडवा चैव द्वे एते परिचारिके ॥ ३
पौरवी रोहिणी नाम बाह्लिकस्यात्मजाऽभवत
ज्येष्ठा पत्नी महाराज दयिताऽऽनकदुन्दुभेः ४
लेभे ज्येष्ठं सुतं रामं सारणं[३] शठमेव च ।
दुर्दमं दमनं श्वभ्रं पिण्डारकमुशीनरम् ॥ ५
चित्रां नाम कुमारीं च रोहिणीतनया दश ।
चित्रा सुभद्रेति पुनर्विख्याता कुरुनन्दन ॥ ६
वसुदेवाच्च देवक्यां जज्ञे शौरिर्महायशाः ।
रामाच्च निशठो जज्ञे रेवत्यां दयितः सुतः ॥ ७
सुभद्रायां रथी पार्थादभिमन्युरजायत ।
अक्रूरात्काशिकन्यायां सत्यकेतुरजायत ॥ ८
वसुदेवस्य भार्यासु महाभागासु सप्तसु ।
ये पुत्रा जज्ञिरे शूरा नामतस्तान्निबोध मे ९
भोजश्च विजयश्चैव शान्तिदेवासुतावुभौ ।
वृकदेवः सुनामायां गदश्चास्तां सुतावुभौ १०
*उपासङ्गवरं लेभे तनयं देवरक्षिता ।
अगावहं महात्मानं वृकदेवी ह्यजायत ॥ ११
कन्या त्रिगर्तराजस्य भर्ता वै शैशिरायणः ।
जिज्ञासां पौरुषे चक्रे न चस्कन्देऽथ पौरुषम्[४]
कृष्णायससमप्रख्यो[५] वर्षे द्वादशमे तथा ।
मिथ्याऽभिशप्तो[६] गार्ग्यस्तु मन्युनाऽभिसमीरितः

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि टीकायां वृष्णिवंशकीर्तनं नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

पञ्चत्रिंशे हरेः प्रोक्तः प्रादुर्भावः परात्मनः ॥
गार्ग्यशापानुरोधेन यवनाद्भयतद्ध्रुवौ ॥ १ ॥

या इति ॥ १ ॥ सुनामान्ताः पञ्च पौरव्यः ॥ २ ॥ देवक्यन्ताः सप्त देवकस्य दुहितरः । परिचारिके भोगपत्न्यौ न तु दास्यौ याः पत्न्य इत्युपक्रमात् ॥ ३ ॥ चित्रान्तानि नवापत्यानि सङ्ख्याय रोहिणीतनया दशेत्युक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह । चित्रा सुभद्रेति । पुनर्विख्यातेति । चित्रा पुनर्जज्ञे सा च द्वितीये जन्मनि सुभद्रेति विख्यातेत्यर्थः । अत्र पौराणिकी कथा । चित्रा नाम काचिदप्सरा मुनिशापाद्रोहिण्यां गर्भवासं लेभे । सा पुनर्जातमात्रा म्रियमाणा मया यादवेषु जायमानस्य भगवतो लीला न दृष्टा धिङ् मामित्यनुतापं चक्रे । ततश्च तया वासनया पुनस्तत्रैव जन्म धृतवतीति तया सह दशसंख्यापूर्तिर्ज्ञेया ॥ ६ ॥ शौरिः श्रीकृष्णः ॥ ७ ॥ त्रिगर्तराजस्य देवकन्या वृकदेवीति पूर्वेणान्वयः । तस्यैव त्रिगर्तराजस्य भर्ता पुरोहितः शैशिरायणो गार्ग्यः तदीयः शालो यादवपक्षीयः पुरोहितः कश्चित्तस्य पौरुषमस्ति न वेति जिज्ञासां परीक्षां चक्रे हस्तेन लिंगमाभिमृष्टवान् । अथ अनन्तरं गार्ग्यस्य पौरुषं रेतो न चस्कन्द दृढव्रतत्वात् तस्यानुत्थानात् । उत्थाने हि किञ्चिदपि रेतः स्कंदेदेव ततो गार्ग्यो नपुंसक इति शालेनोक्त इत्यर्थः । यथोक्तं विष्णुपुराणे—

“ गार्ग्यं गोष्ठ्यां द्विजं शालः
षण्ढ इत्युक्तवान्यदा ॥
यदूनां सन्निधौ सर्वे
जहसुर्यादवास्तदा ।”

इति ॥ १२ ॥ कृष्णायससमः कोपेनात्यन्तं कृष्णभास्वरवर्णः ।

“ कोपेन चास्या वदनं मषीवर्णमभूत्तदा ।”

इति अन्यत्र दर्शनात् । यतो मिथ्यैव नपुंसकोऽयमित्यभिशापं प्रापितः प्रख्योऽतिविख्यातः । द्वादशमे द्वादशे वर्षे शान्तकोपः स मन्युना दैन्येनाभिशापजेन परिप्लुतः सन्

१ ख. ॰धमेवं तु ब॰ २ क. परा, ख. धरा । ३ ख. शारणं * अगावहमिति पूर्वार्धं क ख पुस्तकयोर्नोपलभ्यते । ४ ख. पौरुषे । ५ घ. ॰ससमः प्र॰ । ६ क. ख. ॰शस्तो गा॰ ।

गोपकन्यामुपादाय मैथुनायोपचक्रमे ।
गोपाली त्वप्सरास्तस्य गोपस्त्रीवेषधारिणी
धारयामास गार्ग्यस्य गर्भं दुर्धरमच्युतम् ।
मानुष्यां गार्ग्यभार्यायां नियोगाच्छूलपाणिनः
स कालयवनो नाम जज्ञे राजा महाबलः ।
वृषपूर्वार्धकायास्तमवहन्वाजिनो रणे ॥ १६
अपुत्रस्य स राज्ञस्तु ववृधेऽन्तःपुरे शिशुः ।
यवनस्य महाराज स कालयवनोऽभवत् १७
स युद्धकामी नृपतिः पर्यपृच्छद्द्विजोत्तमान् ।
वृष्ण्यन्धककुलं तस्य नारदोऽकथयद्विभुः १८
अक्षौहिण्या तु सैन्यस्य मथुरामभ्ययात्तदा
दूतं संप्रेषयामास वृष्ण्यन्धकनिवेशनम् ॥ १९
ततो वृष्ण्यन्धकाः कृष्णं पुरस्कृत्य महामतिम्
समेता मन्त्रयामासुर्यवनस्य भयात्तदा ॥ २०
कृत्वा च निश्चयं सर्वे पलायनपरायणाः ।
विहाय मथुरां रम्यां मानयंतः पिनाकिनम् २१
कुशस्थलीं द्वारवतीं निवेशयितुमिप्सवः ।
इति कृष्णस्य जन्मेदं यः शुचिर्नियतेन्द्रियः ।
पर्वसु श्रावयेद्विद्वाननृणः स सुखी भवेत् ॥२२

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि श्रीकृष्णजन्मानुकीर्तनं नाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥३५॥

क्रोष्टुवंशवर्णनम् ।

३६

वैशम्पायन उवाच ।
क्रोष्टोरेवाभवत्पुत्रो वृजिनीवान्महायशाः ।
वृजिनीवत्सुतश्चापि स्वाहिः स्वाहाकृतं वरः १
स्वाहिपुत्रोऽभवद्राजा रुषद्गुर्वेदतां वरः ।
महाक्रतुभिरीजे यो विविधैर्भूरिदक्षिणैः ॥ २
सुतप्रसूतिमन्विच्छन्रुषद्गुः सोऽग्र्यमात्मजम् ।
जज्ञे चित्ररथस्तस्य पुत्रः कर्मभिरन्वितः ॥ ३

भिशापनिवृत्त्यर्थं परं प्रत्ययमुत्पादयिष्यन् गोपकन्यामुपादाय मैथुनायोपचक्रमे इति सार्धः । काऽसौ गोपकन्या कुतश्चास्य तत्संयोग इत्याह सार्धेन—**गोपालीति** । अन्ये तु कृष्णायसमयःप्रख्य इति पठित्वा कृष्णायसं लोहचूर्णम् अभक्षयत् । अयःप्रख्यो लोहवर्ण इति व्याख्या । तत्र वैष्णवीयां संमतिमाहुः—

" सुतमिच्छंस्तपस्तेपे यदुचक्रभयावहम् ।
आराधयन् महादेवं सोऽयश्चूर्णमभक्षयत् ॥
ददौ वरं तु संतुष्टो वर्षे तु द्वादशे शिवः ।
संयोजयामास च तं यवनेशो ह्यनात्मजः ॥
तद्योषित्सङ्गमाच्चास्य पुत्रोऽभूदलिसप्रभः ।
तं कालयवनं नाम—" इति ।

तच्छब्दार्थौ गार्ग्यः संयोजयामास स्वभार्ययेति शेषः । तत्र मातृभेदः कल्पभेदाभिप्रायेण व्याख्येयः । शेषं स्पष्टम् ॥ १३ ॥ वृषस्य× बलीवर्दस्येव पूर्वार्द्धकायो नाभेरुपरिदेशो *येषां ते वृषपूर्वार्द्धकायाः ॥ १६ ॥ राज्ञोऽन्तःपुरे ववृधे इत्यनेन गोपाल्याऽप्सरसा सद्यः शकुन्तलावत्परित्यक्त इति गम्यते ॥ १७ ॥ ईप्सवो 'जाताः' इति शेषः ॥ २२ ॥ इति श्रीहरिवंशे टीकायां पञ्चत्रिंशोऽध्यायः॥३५॥

३६

षट्त्रिंशे वर्ण्यते वंशः क्रोष्टोर्यदुसुतस्य च ॥
यत्र जाता महालक्ष्मी रुक्मिणी शक्तिरीश्वरी१

क्रोष्टोरेवेति । यथा कृष्णः +क्रोष्टुवंशे जात एवं सत्यभामादयोऽपि तत्रैव जाता इति वक्तुमेवकारः । क्षत्रियाणां समानान्वयेऽपि सापिण्ड्यनिवृत्त्यूर्ध्वं पुरोहितगोत्रेण अन्योऽन्यं गोत्रभेदाद्विवाहा भवन्तीति युज्यत एवेति भावः ॥ १ ॥ सुतप्रसूतिं पुत्रप्रजासमृद्धमात्मजम् इच्छन् अभूत् तस्य इच्छतः कर्मभिः पुत्रेष्ट्यादिभिः ॥ ३ ॥ अनु-

१ ख. °च्युत । २ क. ख. °कामो नृ° । ३ क. समेत्य म° । ४ ख. °नमरोचयन् । ५ क. °द्वाग्निर्ऋण: स । ६ ख. सुसुखी । ×वृषभस्येति पाठान्तरं च । * °रुपरि देहः प्रदेशो ये –क । +क्रोष्टुवंशे–क । ७ ख. स्वाहेः पु° । ८ ख. °ज्ञा उष° । ९ क. °मैराप्त द° १० । ख. ततः श्र° । ११ क. ख. °तिमिच्छन्वै । १२ ख. उष° ।

आसीच्चैत्ररथिर्वीरो यज्वा विपुलदक्षिणः ।
शशबिन्दुः परं वृत्तं राजर्षीणामनुष्ठितः ॥ ४
पृथुश्रवाः पृथुयशा राजाऽऽसीच्छशबिन्दुजः ।
शंसन्ति च पुराणज्ञाः पार्थश्रवसमुत्तमम् ॥ ५
अनन्तरं सुयज्ञस्तु सुयज्ञतनयोऽभवत् ।
उशतो यज्ञमखिलं स्वधर्ममुशतां वरः ॥ ६
शिनेयुरभवत्सूनुरुशतः शत्रुतापनः ।
मरुत्तस्तस्य तनयो राजर्षिरभवन्नृप ॥ ७
मरुत्तोऽलभत ज्येष्ठं सुतं कम्बलबर्हिषम् ।
चचार विपुलं धर्मममर्षात्प्रेत्यभागपि ॥ ८
सुतप्रसूतिमिच्छन्वै सुतं कम्बलबर्हिषः ।
बभूव रुक्मकवचः शतप्रसवतः सुतः ॥ ९
निहत्य रुक्मकवचः शतं कवचिनां रणे ।
धन्विनां निशितैर्बाणैरवाप श्रियमुत्तमाम् १०
जज्ञेऽथ रुक्मकवचात्पराजित्परवीरहा ।
जज्ञिरे पञ्च पुत्रास्तु महावीर्याः पराजितः ११
रुक्मेषुः पृथुरुक्मश्च ज्यामघः पलितो हरिः ।
पालितं च हरिं चैव विदेहेभ्यः पिता ददौ ॥

रुक्मेषुरभवद्राजा
पृथुरुक्मस्य संश्रितः ।
ताभ्यां प्रव्राजितो राज्या-
ज्ज्यामघोऽवसदाश्रमे ॥ १३

प्रशान्तः स वनस्थस्तु ब्राह्मणैश्चावबोधितः ।
जिगाय रथमास्थाय देशमन्यं ध्वजी रथी ॥
नर्मदाकूलमेकाकी नगरीं मृत्तिकावतीम् ।
ऋक्षवन्तं गिरिं जित्वा शुक्तिमत्यामुवास सः
ज्यामघस्याभवद्भार्या शैब्या बलवती सती
अपुत्रोऽपि च राजा स नान्यां भार्यामविन्दत
तस्यासीद्विजयो युद्धे तत्र कन्यामवाप सः ।
भार्यामुवाच संत्रस्तः स्नुषेति स नरेश्वरः १७
एतच्छ्रुत्वाऽब्रवीद्देवी कस्य चेयं स्नुषेति वै ।
अब्रवीत्तदुपश्रुत्य ज्यामघो राजसत्तमः ॥१८
यस्ते जनिष्यते पुत्रस्तस्य भार्योपदानवी
उग्रेण तपसा तस्याः कन्यायाः स व्यजायत
पुत्रं विदर्भं सुभगा शैब्या परिणता सती ॥१९
राजपुत्र्यां तु विद्वांसौ स्नुषायां क्रथकौशिकौ ।
पश्चाद्विदर्भोऽजनयच्छूरौ रणविशारदौ ॥ २०
लोमपादं तृतीयं तु पुत्रं परमधार्मिकम् ।
लोमपादात्मजो बभ्रुराहृतिस्तस्य चात्मजः ॥

आहृतेः कौशिकश्चैव
विद्वान्परमधार्मिकः ।
चेदिः पुत्रः कौशिकस्य
तस्माच्चैद्या नृपाः स्मृताः * ॥ २२
भीमो विदर्भस्य सुतः
कुन्तिस्तस्यात्मजोऽभवत् ।
कुन्तेर्धृष्टः सुतो जज्ञे
रणधृष्टः प्रतापवान् ।
धृष्टस्य जज्ञिरे शूरा-
स्त्रयः परमधार्मिकाः ॥ २३

आवन्तश्च दशार्हश्च बली विषहरश्च यः ।
दशार्हस्य सुतो व्योमा व्योम्नो जीमूत उच्यते
जीमूतपुत्रो बृहतिस्तस्य भीमरथः सुतः ।
अथ भीमरथस्यासीत्पुत्रो नवरथस्तथा ॥ २५
तस्य चासीद्दशरथः शकुनिस्तस्य चात्मजः ।
तस्मात्करम्भः कारम्भिर्देवरातोऽभवन्नृपः ॥

अनुष्ठितः आश्रितः ॥४॥ पार्थश्रवसं पृथुश्रवसः पुत्रम् ॥५॥ उशतो नामतः स्वधर्मं यज्ञम् । उशतां कामयमानानां वरः श्रेष्ठः ॥ ६ ॥ मरुत्तः धर्मं चचार । तत्र हेतुः—**प्रेत्यभागिति** । मरणानन्तरं स्वफलप्रदानेन सेवते अप्रेत्यापि तद्भाक् सेवनकृत् यतोऽतश्चचार ततश्च सुतं लेभे इत्यन्वयः ॥ ८ ॥ सुतम् इच्छन् सुतप्रसूतिं नाम सु[तं]लेभ इत्यनुषज्यते ॥ ९ ॥ विदेहेभ्यः विदेहान् त्रातुं तदधिपतये राज्ञे ददावित्यर्थः ॥ १२ ॥ संश्रितः आश्रितः ज्येष्ठानुसारी जातः ॥ १३ ॥ वार्धक्यात् प्रशान्तस्त्यक्तराज्यलिप्सः अवबोधितः तपआदिना उद्दीपितः जिगाय जितवान् ॥ १४ ॥ **बलवती** प्रगल्भा ॥ १६ ॥ तस्याः उपदानवीसंज्ञायाः उग्रेण **तपसा** परिणता वृद्धाऽपि शैब्या पुत्रं व्यजायत जनितवती ॥१९॥

---

१ क. 'समन्तरम् । २ क. अन्तरस्य सु' । ३ ख. उशन्यो य' । ४ क. ख. 'वत्पुत्र उश' । ५ क. श्रेष्ठं । ६ क. ख. शतप्र' । ७ ख. 'संश्रयात् । ८ ख. 'न्तश्चाप्रशान्तश्च ब्रा' । ९ ख. जगाम धनुरादाय दे' । १० ख 'की मेकलां मृ' । ११ ग. घ. 'वनीम् । १२ ख. स जनेश्वरः । १३ क. भार्येति जातभीः उ' । १४ क. 'राहृति' ।
* लोमपादमित्यादि श्लोकद्वयं खपुस्तके नास्ति । १५ क. ख. ग. 'तेर्धृष्टः सु' । १६ क. 'थः स्मृतः ।

देवक्षत्रोऽभवत्तस्य दैवक्षत्रिर्महायशाः।
देवगर्भसमो जज्ञे देवक्षत्रस्य नन्दनः ॥ २७
मधूनां वंशकृद्राजा मधुर्मधुरवागपि।
मधोर्जज्ञेऽथ वैदर्भ्यां पुत्रो मरुवसास्तथा ॥२८
आसीन्मरुवसः पुत्रः पुरुद्वान्पुरुषोत्तमः।
मधुर्जज्ञेऽथ वैदर्भ्यां भद्रवत्यां कुरूद्वहः ॥ २९
ऐक्ष्वाकी चाभवद्भार्या सत्त्वांस्तस्यामजायत
सत्त्वान्सर्वगुणोपेतः सात्वतां कीर्तिवर्धनः॥३०
इमां विसृष्टिं विज्ञाय ज्यामघस्य महात्मनः।
युज्यते परया कीर्त्या प्रजावांश्च भवेन्नरः ॥३१

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि
षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥३६॥

बभ्रुवंशवर्णनम् ।

३७

वैशम्पायन उवाच।
सत्त्वतात्सत्त्वसंपन्नान्कौशल्या सुषुवे सुतान्
भजिनं भजमानं च दिव्यं देवावृधं नृपम् ॥१
अन्धकं च महाबाहुं वृष्णिं च यदुनन्दनम् ।
तेषां विसर्गाश्चत्वारो विस्तरेणेह ताञ्शृणु ॥२
भजमानस्य संजय्यौ बाह्यकाथोपबाह्यका।
आस्तां भार्ये तयोस्तस्माज्जज्ञिरे बहवः सुताः
कृमिश्च क्रमणश्चैव धृष्टः शूरः पुरंजयः।
एते बाह्यकसृञ्जय्यां भजमानाद्विजज्ञिरे ॥ ४
अयुताजित्सहस्राजिच्छताजिच्चाथ दाशकः
उपबाह्यकसृञ्जय्यां भजमानाद्विजज्ञिरे ॥ ५
यज्वा देवावृधो राजा चचार विपुलं तपः।
पुत्रः सर्वगुणोपेतो मम स्यादिति निश्चितः॥६
संयुज्यात्मानमेवं तु पर्णाशाया जलं स्पृशन्
सदोपस्पृशतस्तस्य चकार प्रियमापगा ॥ ७
चिन्तयाऽभिपरीता सा जगामैकाभिनिश्चयम्
कल्याणत्वान्नरपतेस्तस्य सा निम्नगोत्तमा ८
नाध्यगच्छत तां नारीं यस्यामेवंविधः सुतः।
जायेत्तस्मात्स्वयं हन्त भवाम्यस्य सहव्रता ॥
अथ भूत्वा कुमारी सा बिभ्रती परमं वपुः।
वरयामास नृपतिं तामियेष च स प्रभुः ॥ १०
तस्यामाधत्त गर्भं च तेजस्विनमुदारधीः।
अथ सा दशमे मासि सुषुवे सरितां वरा ११
पुत्रं सर्वगुणोपेतं बभ्रुं देवावृधान्नृपात्।
अत्र वंशे पुराणज्ञा गायन्तीति परिश्रुतम् १२
गुणान्देवावृधस्याथ कीर्तयन्तो महात्मनः।
यथैवाग्रे समं दूरात्पश्याम च तथाऽन्तिके ॥
बभ्रुः श्रेष्ठो मनुष्याणां देवैर्देवावृधः समः।
षष्टिश्च षट् च पुरुषाः सहस्राणि च सप्त च ॥
एतेऽमृतत्वं संप्राप्ता बभ्रुर्देवावृधादपि।
यज्वा दानपतिर्विद्वान्ब्रह्मण्यः सुदृढायुधः १५

पुरुद्वान्नामतः तस्य वैदर्भी भद्रवती भार्या तस्यां मधुर्जातः ॥ २९ ॥ तस्यैव ऐक्ष्वाकी सती नाम द्वितीया भार्या तस्यां सत्वान् जातः ॥ ३० ॥ इति हरिवंशे टीकायां षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

३७

सप्तत्रिंशेऽन्वयस्योक्ताश्चत्वारः सत्त्वतः सुताः शुचीकरा हरीत्यत्र त्रयाणां वंशवर्णनम् ॥१॥

सत्त्वतात् भजमानदेवावृधौ नामानौ ॥ १ ॥ संजय्यौ संजयपुत्र्यौ ॥३॥ आत्मानं चित्तम् । संयुज्य समाधये जलं स्पृशन् स्नानाचमनादेरुपलक्षणमेतत् ॥ ७ ॥ एका एकाकिन्येव निश्चयम् अभिजगाम चकार । तस्य नद्याः हितस्य चिन्तया ॥८॥ हन्तेति । सस्नेहमालोचने सहव्रता धर्मपत्नी ॥९॥इयेष इच्छितवान् ॥१०॥ अन्तिके दूराच्च योगबलेनानेकधाऽऽत्मानं कृत्वा संचरन्तं तुल्यवत्पश्यामः ॥ १३ ॥ षट्षष्ट्यधिकानि सप्त सहस्राणि । पुरुषाः अमृतत्वं युद्धेन मृत्युमासाद्य ब्रह्मलोकं गता इत्यर्थः॥१४॥ यज्वा बभ्रुरेव१५

१ क. ॰ज्ञे तु वै॰ । २ ख. ॰र्भ्यां पुरुद्वान्पुरुषोत्तमः। मधुर्जज्ञेऽथ पौरव्यां भद्र । ३ ख. ॰स्या व्यजा॰ । ४ क. सत्वात् स॰ । ५ ख. ॰ते परमश्री॰ । ६ क. ॰श्च भवेत्पुनः । ख. ॰वेत्तथा । ७ क. ॰काथोपवाह्यका । ८ क. ॰स्तस्य जज्ञिरे । ९ ख. धृष्णः । १० क. ॰जिच्छताजिञ्चा॰ । ११ ख. ॰ताजिदथ दा॰ । १२ ॰शत् । १३ ख. ॰यं गत्वाभ्य॰ । १४ क. सा सुषुवे मासि दशमे स॰ । १५ क. ॰धस्यैव की॰ । १६ क. ख. ॰ग्रे तथा दूरादपश्याम त थान्तिकात् ॥ १३ ॥ त॰ १७ क. षष्टिं च ष॰

कीर्तिमांश्च महातेजाः
सात्त्वतानां महावरः*
तस्यान्ववायः सुमहा-
न्भोजा ये मार्तिकावताः ॥ १६
अन्धकात्काश्यदुहिता चतुरोऽलभतात्मजान्
कुकुरं भजमानं च शमि[1] कम्बलबर्हिषम् ॥१७
कुकुरस्य सुतो धृष्णुर्धृष्णोस्तु तनयस्तथा ।
कपोतरोमा तस्याथ तैत्तिरिस्तनयोऽभवत् ॥
जज्ञे पुनर्वसुस्तस्मादभिजित्तु[2] पुनर्वसोः ।
तस्य वै पुत्रमिथुनं बभूवाभिजितः किल ॥१९
आहुकश्चाहुकी चैव ख्यातौ ख्यातिमतां वरौ ।
इमां चोदाहरन्त्यत्र गाथां प्रति तमाहुकम् ॥
श्वेतेन परिवारेण किशोरप्रतिमो महान् ।
अशीतिचर्मणा युक्तः[3] स नृपः प्रथमं व्रजेत् ॥२१
नापुत्रवान्नाशतदो नासहस्रशतायुषः[4] ।
नाशुद्धकर्मा नायज्वा यो भोजमभितो व्रजेत्
पूर्वस्यां दिशि नागानां भोजस्येत्यनुमोदनम्
सोपासङ्गानुकर्षाणां ध्वजिनां सवरूथिनाम्
रथानां मेघघोषाणां सहस्राणि दशैव तु ।
रूप्य[6]काञ्चनकक्षाणां सहस्राणि[7] दशापि च २४
तावन्त्येव सहस्राणि
उत्तरस्यां तथा दिशि ।
आ[8]भूमिपालान्भोजान्स्वा-
नु[9]त्तिष्ठन्किङ्किणीकिणः २५
आहुकीं चाप्यवन्तिभ्यः स्वसारं ददुरन्धकाः
आहुकस्य तु काश्यायां द्वौ पुत्रौ संबभूवतुः २६
देवकश्चोग्रसेनश्च देव[10]पुत्रसमावुभौ ।
देवकस्याभवन्पुत्राश्चत्वारस्त्रिदशोपमाः २७
देववानुपदेवश्च सुदेवो[11] देवरक्षितः ।
कुमार्यः सप्त चा[12]प्यासन्वसुदेवाय ता ददौ २८
देवकी शान्तिदेवा च सुदेवा देवरक्षिता ।
वृकदेव्युपदेवी च सुनासी चैव सप्तमी ॥२९॥
नवोग्रसेनस्य सुतास्तेषां कंसस्तु पूर्वजः ।
न्यग्रोधश्च सुनामा च कङ्कः शङ्कुः सुभू[13]मिपः

तस्य बभ्रोः । अन्धकात् सत्त्वतः पुत्रात् काश्यस्य दृढाश्वस्य दुहिता ॥ १६ ॥ श्वेतेन शुद्धेन किशोरप्रतिमः तरुणाश्ववदुत्साहवान् । "किशोरोऽश्वस्य शावकः" इति मेदिनी । अशीतिचर्मणा युक्तः अशीत्या पुरुषैर्वाह्यं चर्मफलकं दारुमयम् आसनविशेषः । तेन युक्तः तदारूढः । "चर्म कृत्तौ च फलके" इति मेदिनी । अशीतिचर्मणेत्यस्य अभेद्यात्मत्वं चेत्यर्थः इति **प्राञ्चः** प्राहुः । यद्वा नास्ति शीतिः स्वप्नो येषां ते अशीतयो देवाः त एव **चर्म-बाणत्राणं** तेन युक्तः देवरक्षित इत्यर्थः ॥२१॥ अत एव तस्य परिवारः स्तूयते-**नापुत्रवानिति** । भोजमाहुकम् ॥२२॥ रूप्यकाञ्चनेत्यर्थः सोपासङ्गेत्यतः प्राग्द्रष्टव्यः । रूप्यमय्यः काञ्चनमय्यश्च कक्षाः वरत्राः बन्धनशृङ्खला वा येषां तादृशानां नागानां दश सहस्राणि पूर्वस्यां दिशि । अनुमोदनम् अभ्यनुज्ञाम् एति याति । तु प्राप्नुवन्ति तथा तस्यामेव दिशि रथानां दश सहस्राणि अनुमोदनं यान्ति । उपासङ्गो युगम् । अनुकर्षणं रथाधःस्थितं काष्ठं वरूथं रथगुप्तिः तद्वतां रथानाम् ॥ २३ ॥ उत्तरस्यामपि तावन्त्येव रथानां नागानां च सहस्राणि तथा दिशि यथा पूर्वोत्तरयोस्तथाऽत्र शिष्टायामपि दिशि दक्षिणस्यां सपश्चिमायाम् अनुमोदनं तावन्त्येव सहस्राणि प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । आभूमिपालान्सर्वान् सामन्तान् अभिव्याप्य वशीकृत्य भोजाः स्वज्ञातयस्तम् आहुकम् उपातिष्ठन् उपातिष्ठन् सेवितवन्तः किङ्किणीकिणः । क्षुद्रघण्टिकावन्तो रथादयः । किङ्किणीशब्दादीकक् तद्धितः । किंकिणीकिण इति दन्त्यस्य मूर्द्धन्यत्वमार्षम् । भोजान् स्वानुत्तमकिङ्किणीकिण इति पाठे सर्वान् भूमिपालान् व्याप्य स्वान् उत्तमं सुवर्णं तन्मयकिङ्किणीयुक्ताः रथादय उत्तमकिङ्किणीकाः तद्युक्ता उत्तमकिङ्किणीकिणः । तादृशानकरोदिति शेषः ॥ २५ ॥ आहुकीम् आहुकसंबन्धिनीं स्वसारम् आहुकीसंज्ञाम् अवन्तिभ्यः राज्ञीत्वेन ददुः ॥ २६ ॥ कुमार्यः पुत्र्यः ॥ २८ ॥ वृकदेवीयुक्ता उपदेवी वृकदेव्युपदेवी ॥ २९ ॥ कंसः पूर्वजः प्रथमः न्यग्रोधादयोऽष्टौ सुभूमिप इति शंकोर्विशेषणम् । **गौडपाठे**-सुभूषण इति वा तस्यैव विशेषणम् । अन्ये तु सुभूमिप इति कंसस्यैव नामेत्याहुस्तेषां तस्य पूर्वजोक्तिर्विरुध्यते । परे पुनः कंकुश्चैव सुभूमिप इति शंकुपदे लोपमेव कुर्वन्ति तत्र **पाठतत्त्वं व्यास एव वेद** ॥ ३० ॥

* कीर्तिमांश्चेति श्लोकार्धं खपुस्तके नास्ति । १ क. ख. शमं कम्ब° । २ ख. °जिच्च पु° । ३ ख. युक्त आहुकः प्र° । ४ ख. °तायुधः । ना । ५ ख. °जस्य प्रययुः किल ॥ सो° । ६ ख. रौप्यका° । ७ ख. सहस्राण्येकविंशतिः । ८ क ख. अभू° । ९ क. °नुत्तमं कि° । ख. °स्वानातिष्ठन्कि° १० क. ख. °वगर्भस° । ११ ख. संदे° । १२ क. ख. °म चास्यास° । १३ ख. सुभूषणः ।

राष्ट्रपालोऽथ सुतनुरनाधृष्टिश्च पुष्टिमान्।
तेषां स्वसारः पञ्चाऽऽसन्कंसा कंसवती तथा
सुतनू राष्ट्रपाली च कङ्का चैव वराङ्गना।
उग्रसेनः सहापत्यो व्याख्यातः कुकुरोद्भवः॥
कुकुराणामिमं वंशं धारयन्नमितौजसाम्।
आत्मनो विपुलं वंशं प्रजावानाप्नुयान्नरः ३३

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि
सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

वैशम्पायन उवाच।
भजमानस्य पुत्रोऽथ रथमुख्यो विदूरथः।
राजाधिदेवः शूरस्तु विदूरथसुतोऽभवत्॥१॥
राजाधिदेवस्य सुता जज्ञिरे वीर्यवत्तराः।
दत्तातिदत्तबलिनौ शोणाश्वः श्वेतवाहनः २
शमी च दण्डशर्मा च दण्डशत्रुश्च शत्रुजित्।
श्रवणा च श्रविष्ठा च स्वसारौ संबभूवतुः ३
शमीपुत्रः प्रतिक्षत्रः प्रतिक्षत्रस्य चात्मजः।
स्वयंभोजः स्वयंभोजाद्धृदीकः संबभूव ह ४
तस्य पुत्रा बभूवुर्हि सर्वे भीमपराक्रमाः।
कृतवर्माग्रजस्तेषां शतधन्वाऽथ मध्यमः॥५॥
देवर्षेर्वचनात्तस्य भिषग्वैतरणश्च यः।
सुदान्तश्च विदान्तश्च कामदा कामदन्तिका
देववांश्चाभवत्पुत्रो विद्वान्कम्बलबर्हिषः।
असमौजास्तथा वीरो नासमौजाश्च तावुभौ
अजातपुत्राय सुतान्प्रददावसमौजसे।
सुदंष्ट्रं चारुरूपं च कृष्णमित्यन्धकास्त्रयः ॥८
एते चान्ये च बहवो अन्धकाः कथितास्तव।
अन्धकानामिमं वंशं धारयेद्यस्तु नित्यशः ९
आत्मनो विपुलं वंशं लभते नात्र संशयः×।
गान्धारी चैव माद्री च क्रोष्टुभार्ये बभूवतुः
गान्धारी जनयामास अनमित्रं महाबलम्।
माद्री युधाजितं पुत्रं ततो वै देवमीढुषम् ११
अनमित्रममित्राणां जेतारमपराजितम्।
अनमित्रसुतौ निघ्नो निघ्नतो द्वौ बभूवतुः १२
प्रसेनश्चाथ सत्राजिच्छत्रुसेनाजितावुभौ।
प्रसेनो द्वारवत्यां तु निवसन्त्यां महामणिम्
दिव्यं स्यमन्तकं नाम समुद्रादुपलब्धवान्।
तस्य सत्राजितः सूर्यः सखा प्राणसमोऽभवत्
स कदाचिन्निशापाये रथेन रथिनां वरः।
अब्धिकूलमुपस्प्रष्टुमुपस्थातुं ययौ रविम् १५

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि टीकायां सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

अष्टत्रिंशेऽन्वयः प्रोक्तो भजमानस्य तत्र च।
स्यमन्तकस्य च मणेः प्रत्यानयनमद्भुतम्॥१॥

भजमानस्य रथमुख्यः रथवतां मुख्योऽतिरथ इति यावत् ॥ १ ॥ देवर्षेः च्यवनस्य वचनात्तस्य शतधन्वनः भिषक्प्रभृतयश्चत्वारः पुत्राः। कामदा कामदन्तिका चेति द्वे पुत्र्यौ ॥ ६ ॥ कम्बलबर्हिषः मरुत्तपुत्रस्य देववान् तस्य त्रयः ॥ ७ ॥ अन्धकाः अन्धकस्य पुत्राः तान् अन्धक एव असमौजसे ददाविति गम्यते ॥ ८ ॥ निघ्नतः निघ्नात् ॥ १२ ॥ शत्रुजिच्च सेनाजिच्च शत्रुसेनाजितौ निवसन्त्यां कृतनिवासायाम् ॥ १३ ॥ उपलब्धवान् परम्परया लब्धवान् समुद्रात्समुद्रं प्राप्य तत्तीरे इत्यर्थः। कस्माल्लब्धवानित्याकाङ्क्षायामाह—**तस्येति**। तस्य प्रसेनसंबन्धिनो भ्रातुः सत्राजित्संज्ञस्य ॥ १४ ॥ निशापाये प्रातःकाले उपस्प्रष्टुं स्नानादिकं कर्तुम् ॥ १५ ॥

---

१ क. °थ सुधनु°। २ ख. °ष्टिस्तु पु° ३ क. एषां स्व°। ४ क. °प्रुते नरः। ५ ख. °देयः शू°। ६ ख. °देयस्य सु°। ७ ख. समी च दत्तशर्मा च दत्तशत्रुश्च श°। ८ ख. समीपु°। क. शामिपु° ९ क. ख. °न्वा तु म°। १० ख. सुदतश्चातिदत्तश्च कामदा कामदातिका ॥ ६ ॥ दे°। ११ क. °न्तश्चाधिदा°। १२ ख. देववान्दत्तको नाम पुत्रः कम्ब°। १३ ख. °जाः सुतस्तस्य नास°। १४ क. ख. सुदंष्ट्रं च सुचारुं च कृ° १५ क. °वो ह्यन्ध° × एते चान्ये च बहव इत्यादि श्लोकार्धत्रयं खपुस्तके नास्ति। १६ ख. क्रोष्टोर्भा°। १७ ख. °घ्नो निघ्नस्य द्वौ। १८ ख. °सेनाजि°। १९ क. °सखो म°। २० ख. तोयं कू°। २१ ख. °यौ हरिम्।

तस्योपतिष्ठतः सूर्यं विवस्वानग्रतः स्थितः ।
अस्पष्टमूर्तिर्भगवांस्तेजोमण्डलवान्प्रभुः १६
अथ राजा विवस्वन्तमुवाच स्थितमग्रतः ।
यथैवं व्योम्नि पश्यामि सदा त्वां ज्योतिषांपते
तेजोमंडलिनं देवं तथैव पुरतः स्थितम् ।
को विशेषोऽस्ति मे त्वत्तः सख्येनोपागतस्य वै
एतच्छ्रुत्वा तु भगवान्मणिरत्नं स्यमन्तकम् ।
स्वकण्ठादवमुच्यैव एकान्ते न्यस्तवान्विभुः
ततो विग्रहवन्तं तं ददर्श नृपतिस्तदा ।
प्रीतिमानथ तं दृष्ट्वा मुहूर्तं कृतवान्कथाम् २०
तमपि प्रस्थितं भूयो विवस्वन्तं स सत्रजित् ।
लोकानुद्भासयस्येतान्येन त्वं सततं प्रभो ।
तदेतन्मणिरत्नं मे भगवन्दातुमर्हसि ॥ २१
ततः स्यमन्तकमणिं दत्तवांस्तस्य भास्करः ।
स तमाबध्य नगरीं प्रविवेश महीपतिः ॥ २२
तं जनाः पर्यधावन्त सूर्योऽयं गच्छतीति ह ।
पुरीं विस्मापयित्वा च राजा त्वन्तःपुरं ययौ*
तत्प्रसेनजितं दिव्यं मणिरत्नं स्यमन्तकम् ।
ददौ भ्रात्रे नरपतिः प्रेम्णा सत्राजिदुत्तमम् २४
स मणिः स्यन्दते रुक्मं वृष्ण्यन्धकनिवेशने ।
कालवर्षी च पर्जन्यो न च व्याधिभयं ह्यभूत्
लिप्सां चक्रे प्रसेनात्तु मणिरत्ने स्यमन्तके ।
गोविन्दो न च तल्लेभे शक्तोऽपि न जहार सः
कदाचिन्मृगयां यातः प्रसेनस्तेन भूषितः ।
स्यमन्तककृते सिंहाद्वधं प्राप वनेचरात् ॥२७
अथ सिंहं प्रधावन्तमृक्षराजो महाबलः ।
निहत्य मणिरत्नं तदादाय बिलमाविशत् २८
ततो वृष्ण्यन्धकाः कृष्णं प्रसेनवधकारणात्
प्रार्थनां तां मणेर्बुद्ध्वा सर्व एव शशंकिरे २९
स शङ्क्यमानो धर्मात्मा नकारी तस्य कर्मणः
आहरिष्ये मणिमिति प्रतिज्ञाय वनं ययौ ३०
यत्र प्रसेनो मृगयामाचरत्तत्र चाप्यथ ।
प्रसेनस्य पदं गृह्य पुरुषैराप्तकारिभिः ॥ ३१
ऋक्षवन्तं गिरिवरं विन्ध्यं च गिरिमुत्तमम्
अन्वेषयन्परिश्रान्तः स ददर्श महामनाः ३२
साश्वं हतं प्रसेनं वै नाविन्दच्चैव तं मणिम्
अथ सिंहः प्रसेनस्य शरीरस्याविदूरतः ३३
ऋक्षेण निहतो दृष्टः पादैर्ऋक्षश्च सूचितः ।
पादैरन्वेषयामास गुहामृक्षस्य माधवः ३४
महत्यृक्षबिले वाणीं शुश्राव प्रमदेरिताम् ।
धात्र्या कुमारमादाय सुतं जाम्बवतो नृप ।
क्रीडापयन्त्या मणिना मा रोदीरित्यथेरिताम्

धात्र्युवाच ।

सिंहः प्रसेनमवधीत्सिंहो जाम्बवता हतः
सुकुमारक मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः ३६
सुव्यक्तीकृतशब्दस्तु तूर्णं बिलमथाविशत् ।
प्रविश्य चापि भगवांस्तमृक्षबिलमञ्जसा ३७
स्थापयित्वा बिलद्वारि यदूल्लाङ्गलिना सह ।
शार्ङ्गधन्वा बिलस्थं तु जाम्बवन्तं ददर्श ह ३८
युयुधे वासुदेवस्तु बिले जाम्बवता सह ।
बाहुभ्यामेव गोविन्दो दिवसानेकविंशतिम्
प्रविष्टे तु बिलं कृष्णे बलदेवपुरःसराः ।
पुरीं द्वारवतीमेत्य हतं कृष्णं न्यवेदयन् ४०

यथा दिवि मण्डलिनं त्वां पश्यामि तथैव सन्निहितमपि मण्डलमात्रं पश्यामि न त्वाकृतिविशेषम् । अतस्तव सख्येन उपागतस्य समीपागतस्यापि इतरजनापेक्षया मे मया त्वत्तो विशेषतः कोऽनुग्रहः प्राप्तो न कोऽपि, यतः इतरवदहमपि त्वां मण्डलवन्तमेव पश्यामीत्यर्थः ॥ १८ ॥ विग्रहवन्तं सुस्पष्टावयवं नृपतिः राजा मण्डलाधिपतित्वात् न तु क्षत्रियमात्रः ॥ २० ॥ स्यन्दते प्रस्रवति रुक्मं सुवर्णम् ॥२५॥ सिंहो देवताविष्टः न तु पशुमात्रः तेन तादृङ्मणिधारिणो धर्षणायोगात् ॥ २७ ॥ ऋक्षराजो जाम्बवान् ॥ २८ ॥ शशङ्किरे कृष्णेनैव प्रसेनं हत्वा मणिर्गृहीत इति शङ्कां चक्रुः ॥ २९ ॥ नकारी अकर्ता ॥ ३० ॥ आप्तकारिभिः अन्तरङ्गैः किङ्करैः ॥ ३१ ॥

१ क. तथैव व्यो । २ ख. त्वा च म । ३ क. च्यैव सेका, ख. च्यैनमेका । ४ क. वान्भुवि । ५ क. समब्रवीत् । लो । ६ क. स । * ख. स्वां पुरीं स विसिस्माय राजा त्वन्तः पुरं तथा ॥ २३ ॥ तत्प्र । ७ ख. सत्राजि । ८ क. र ह । ९ क. प्रार्थितं तं मणिं बुद्ध्वा स । १० क. अश्वं ह । ११ क. नं च ना । ख. नं तु ना । १२ क. विंदच्चैव तं म । ख. विंदत च तन्मणिम् । १३ ख. पदैस्तैरन्वियायाथ गु । १४ महाऋक्ष । १५ ख. व्यक्तीकृतश्च शब्दः स तूर्णं चापि बिलं ययौ । १६ ख. श्य तत्र भ । १७ क. लमोजसा । १८ क. ख. ष्णे वसुदे । १९ क. पुनर्द्वार ।

वासुदेवस्तु निर्जित्य जाम्बवन्तं महाबलम्
भेजे जाम्बवतीं कन्यामृक्षराजस्य संमताम्
मणिं स्यमन्तकं चैव जग्राहात्मविशुद्धये ॥४१
अनुनीयर्क्षराजानं निर्ययौ च तदा बिलात् ।
द्वारकामगमत्कृष्णः श्रिया परमया युतः ॥४२
एवं स मणिमाहृत्य विशोध्याऽऽत्मानमच्युतः
ददौ सत्राजिते तं वै सर्वसात्वतसंसदि ४३
एवं मिथ्याऽभिशस्तेन कृष्णेनामित्रघातिना ।
आत्मा विशोधितः पापा-
द्विनिर्जित्य स्यमन्तकम् ॥ ४४
सत्राजितो दश त्वासन्भार्यास्तासां शतं सुताः
ख्यातिमन्तस्त्रयस्तेषां भङ्गकारस्तु पूर्वजः ४५
वीरो वातपतिश्चैव उपस्वावांश्च ते त्रयः ।
कुमार्यश्चापि तिस्रो वै दिक्षु ख्याता नराधिप
सत्यभामोत्तमा स्त्रीणां व्रतिनी च दृढव्रता ।
तथा प्रस्वापिनी चैव भार्या कृष्णाय तां ददौ
सभाक्षो भंगकारिस्तु नारेयश्च नरोत्तमौ ।
जज्ञाते गुणसम्पन्नौ विश्रुतौ रूपसम्पदा ॥४८
माद्रीपुत्रस्य जज्ञेऽथ पृश्निः पुत्रो युधाजितः ।
जज्ञाते तनयौ पृश्नेः श्वफल्कश्चित्रकस्तथा ४९
श्वफल्कः काशिराजस्य सुतां भार्यामविन्दत ।
गांदिनीं नाम तस्याश्च सदा गाः प्रददौ पिता
तस्यां जज्ञे महाबाहुः श्रुतवानिति विश्रुतः ।
अक्रूरोऽथ महाभागो यज्वा विपुलदक्षिणः ५१
उपासङ्गस्तथा मंगुर्मृदुरश्चारिमेजयः ।
गिरिक्षिपस्तथोपेक्षः शत्रुहा चारिमर्दनः ॥५२
धर्मभृद्यतिधर्मा च गृध्रभोजोऽधकस्तथा ।
सुबाहुः प्रतिबाहुश्च सुंदरी च वराङ्गना ५३
विश्रुता साम्बमहिषी कन्या चास्य वसुंधरा
रूपयौवनसम्पन्ना सर्वसत्त्वमनोहरा ॥ ५४
अक्रूरेणोग्रसेन्यां तु सुतौ द्वौ कुरुनन्दन ।
सुदेवश्चोपदेवश्च जज्ञाते देववर्चसौ ॥ ५५
चित्रकस्याभवन्पुत्राः पृथुर्विपृथुरेव च ।
अश्वग्रीवोऽश्वबाहुश्च सुपार्श्वकगवेषणौ ॥ ५६
अरिष्टनेमेरश्वश्च सुधर्मा धर्मभृत्तथा ।
सुबाहुर्बहुबाहुश्च श्रविष्ठाश्रवणे स्त्रियौ ॥ ५७
इमां मिथ्याभिशस्तिं यः
कृष्णस्य समुदाहृताम् ।
वेद मिथ्याभिशापास्तं
न स्पृशन्ति कदाचन ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंश-
पर्वण्यष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

अक्रूरचरितम् ।

३९

वैशम्पायन उवाच ।
यत्तत्सत्राजिते कृष्णो मणिरत्नं स्यमन्तकम्
अदात्तद्धारयामास बभ्रुर्वै शतधन्वना ॥ १
यदा हि प्रार्थयामास सत्यभामामनिन्दिताम् ।
अक्रूरोऽन्तरमन्विच्छन्मणिं चैव स्यमन्तकम् २

वातपतेर्विशेषणं वीर इति ॥ ४६ ॥ भार्याः कृष्णाय ता ददाविति पाठे तिस्रोऽपि दत्ताः अन्यथा ताम् उत्तमत्वेन ख्यातां सत्यभामामेवेति व्याख्येयम् ॥ ४७ ॥ क्रोष्टोः कनिष्ठा स्त्री माद्री तत्पुत्रस्य युधाजितो वंशमाह—**माद्रीति** ॥ ४९ ॥ मिथ्याभिशस्तिं मिथ्याभिशापं वेद जानाति ॥ ५८ ॥ इति हरिवंशे टीकायामष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

३९

त्रिंशे नवाधिकेऽध्याये सत्राजिद्वध उच्यते ।
यदुवंशोक्तिसंपूर्तिर्मणेरानयनं तथा ॥ १ ॥

यत्तत् बभ्रुरक्रूरस्तद्रत्नं शतधन्वना हारयामासेत्यन्वयः ॥ १ ॥ अन्तरं तादर्थ्यं यदर्थं स मणिस्तं स्वर्णप्रसवादिरूपमर्थमन्विच्छन्नित्यर्थः । “ अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये । ” इत्यमरः ॥ २ ॥

१ क. ख. लेभे जा । २ ख. राजं तु । ३ ख. ततो बि । ४ क. विवस्वावांस्तथैव च । ५ क. क्षो भङ्गकारस्य ना । ६ ख. माद्याः पु । ७ क. यौ वृष्णेः श्व । ८ क. गांदी तस्याथ गांदीत्वं सदा गाः प्रददौ हि सा ॥५०॥ त । ९ क. ज्ञे तदा वीरः श्रु । १० क. वानतिथिः प्रियः । अ । ११ ख. उपमद्गुस्तथा मद्गुर्मुदरश्चारिमर्दनः । १२ क. अरिक्षिप । १३ ख. रिमेजयः । १४ ख. धर्मभृच्चापि धर्मी च गृ । १५ ख. आवाहप्रतिवाहौ च सुं १६ क. ताचास्य म । १७ क. स्य वराङ्गना । १८ ख. अश्वसेनोश्व । १९ क. आरिष्टनेमिर । ख. नेमेश्च सुता धर्मोधर्मभृदेव च । २० क. सदा हि प्रा०

सत्राजितं ततो हत्वा शतधन्वा महाबलः।
रात्रौ तं मणिमादाय ततोऽक्रूराय दत्तवान्
अक्रूरस्तु [1]ततो रत्नमादाय भरतर्षभ।
समयं कारयांचक्रे नावेद्योहं त्वयेत्युत ॥४॥
वयम[2]भ्युपयास्यामः कृष्णेन त्वाँ[3]मभि द्रुतम्।
ममाद्य द्वारका सर्वा वशे तिष्ठत्यसंशयम् ५
हते पितरि दुःखार्ता सत्यभामा य[4]शस्विनी।
प्रययौ रथमारुह्य नगरं वारणावतम् ॥६॥
सत्यभामा तु तद्वृत्तं भोजस्य शतधन्वनः।
भर्तुर्निवेद्य दुःखार्ता पार्श्वस्थाश्रूण्यवर्तयत ॥७
पाण्डवानां तु दग्धानां
हरिः कृत्वोद[6]ककियाम्।
कुल्यार्थे चापि पाण्डूनां
न्ययोजयत सात्यकिम् ॥८॥
ततस्त्वरितमागत्य[7] द्वारकां मधुसूदनः।
पूर्वजं हलिनं श्रीमानिदं वचनमब्रवीत ॥९॥
हतः प्रसेनः सिंहेन सत्राजिच्छतधन्वना।
स्यमन्तकः स मद्गामी तस्य प्रभुरहं विभो१०
तदारोह रथं शीघ्रं भोजं हत्वा महाबलम्।
स्यमन्तको महाबाहो ह्यस्माकं स भविष्यति
ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं भोजकृष्णयोः।
शतधन्वा ततोऽ[9]क्रूरमवैक्षत्सर्वतोदिशम् १२
संरब्धौ तावुभौ दृष्ट्वा तत्र भोजजनार्दनौ।
शक्तोऽपि शाठ्याद्धार्दि[10]क्यमक्रू[11]रो नाभ्यपद्यत
अपयाने ततो बुद्धिं भोजश्चक्रे भयार्दितः।
योजनानां शतं साग्रं ह[12]यया प्रत्यपद्यत १४
विख्या[13]ता ह्रदया नाम शतयोजनगामिनी।
भोजस्य वडवा राजन्यया कृष्णमयोधयत्
क्षीणां जवेन च[14] हयामध्वनः शतयोजने।
दृष्ट्वा रथस्य तां वृद्धिं शतधन्वौ[15]नमार्दयत १६
ततस्तस्या हयायास्तु श्रमात्खेदाच्च भारत।
खमुत्पेतुरथ प्राणाः कृष्णो राममथाब्रवीत१७
ति[16]ष्ठस्वेह महाबाहो दृष्टदोषा हया मया।
पद्भ्यां गत्वा हरिष्यामि मणिरत्नं स्यमन्तकम्
पद्भ्यामेव ततो गत्वा शतधन्वानमच्युतः।
मिथिलामभितो राजञ्जघान परमास्त्रवित १९
स्यमन्तकं च नापश्य[17]द्धत्वा भोजं महाबलम्।
निवृत्तं चाब्रवीत्कृष्णं रत्नं देहीति लाङ्गली
नास्तीति कृष्ण[18]श्चोवाच
ततो रामो रुषान्वितः।
धिक्छब्द[19]मसकृत्कृत्वा
प्रत्युवाच जनार्दनम् २१
भ्रातृत्वान्मर्षयाम्येष
स्वस्ति तेऽस्तु व्रजाम्यहम्।
कृत्यं न मे द्वारकया
न त्वया न च वृष्णिभिः २२
प्रविवेश ततो रामो मिथिलामरिमर्दनः।
सर्वकामै[20]रुपचितैर्मैथिलेनाभिपूजितः २३
एतस्मिन्नेव काले तु बभ्रुर्मतिमतां वरः।
नानारूपान्क्रतून्सर्वानाजहार निरर्गलान् २४
दीक्षामयं सकवचं रक्षार्थं प्रविवेश ह।
स्यमन्तककृते प्राज्ञो गान्दीपुत्रो महायशाः२५

समयं शपथम् ॥ ४ ॥ कृष्णेन श्वशुरवधक्रुद्धेन अभ्युपयास्यामः अनुयास्यामः प्रबलीकर्तुमिति शेषः। अत्रोपपत्तिमाह-**ममेति** ॥ ५ ॥ वारणावताह्वयं हस्तिनापुरम् ॥ ६ ॥ कुल्यार्थे अस्थ्नां संस्कारार्थ। "कुल्यं स्यात्कीकसे" (यवर्गे १४) इति मेदिनी ॥ ८ ॥ भोजः शतधन्वा ॥ १२ ॥ शाठ्यात् अशक्तिप्रकाशनात् हार्दिक्यं हृदीकपुत्रं शतधन्वानं नाभ्यपद्यत सहायार्थं न गतवान् ॥१३॥ हयया अश्वया ॥१४॥ दृष्टदोषाः क्षीणगतयो निश्चेष्टा वा। यद्वा शतधन्वनो हया अश्वा दृष्टदोषा मृताः ॥ १८ ॥ दीक्षामयं कवचं दीक्षितस्य युद्धानिषेधादितरैर्वैराप्रसक्तेस्तेनैव स्वशरीररक्षाऽपि कृतेत्यर्थः ॥ २५ ॥

१ क. ख. तदा र॰। २ ख. ॰पगच्छामः कृ॰। ३ क. ख. ॰न त्वां प्रधार्षितम् ॥ ममा॰। ४ क. ख. ॰मा मनस्विनी। ५ क. ॰णाह्वयम् ॥ ६ ॥ स॰। ६ क. ॰दकं तथा। कु॰। ७ ख. ॰गम्य द्वा॰। ८ क. ॰हं यतः ॥१०॥ त॰। ९ ख. ॰क्रूरं सर्वतोदिशमैक्षत ॥ १२ ॥ सं॰। १० क. ॰र्दिक्यं नाक्रूरोभ्युपपद्यत ॥ १३ ॥ अ॰। ११ ख. ॰रो नान्वपद्यत ॥ १३ ॥ अ॰। १२ ख. ॰ग्रं वडवा प्र॰। १३ क. विज्ञातहृद॰। १४ क. ॰न हृदयाम॰। १५ क. ॰न्वा समत्यजत् ॥ १६ ॥ त॰। १६ ख. तिष्ठेह त्वं म॰। १७ घ. ॰श्यद्धृत्वा भो॰। १८ ख. ॰ष्णः प्रोवा॰। १९ ख. ॰ब्दपूर्वमसकृत्प्र॰ २० ख. ॰रुपहृतैर्मै॰।

अथ रत्नानि चाग्र्याणि[1]
द्रव्याणि विविधानि च ।
षष्टिं वर्षाणि धर्मात्मा
यज्ञेषु[2] विनियोजयत् २६
अक्रूरयज्ञा इति ते ख्यातास्तस्य महात्मनः ।
बह्वन्नदक्षिणाः सर्वे सर्वकामप्रदायिनः २७
अथ दुर्योधनो राजा गत्वा तु[3] मिथिलां प्रभुः
गदाशिक्षां ततो दिव्यां बलभद्रादवाप्तवान्
प्रसाद्य तु ततो रामो वृष्ण्यन्धकमहारथैः ।
आनीतो द्वारकामेव कृष्णेन च महात्मना२९
अक्रूरस्त्वन्धकैः सार्धम[4]थायाद्भरतर्षभ ।
हत्वा सत्राजितं युद्धे सहबन्धुं महाबलम्[5] ३०
ज्ञातिभेदभयात्कृष्णस्तमुपेक्षितवानथ[6] ।
अपयाते तथा[7]ऽक्रूरे नावर्षत्पाकशासनः ३१
अनावृष्ट्या यदा[8] राज्य[9]मभवद्बहुधा कृशम् ।
ततः प्रसादयामासुरक्रूरं कुकुरान्धकाः ३२
पुनर्द्वारवतीं प्राप्ते तस्मिन्दानपतौ ततः ।
प्रववर्ष सहस्राक्षः कच्छे जलनिधेस्तदा ३३
कन्यां च वासुदेवाय स्वसारं शीलसंमताम् ।
अक्रूरः प्रददौ धीमान्प्रीत्यर्थं कुरुनन्दन[10] ३४
अथ विज्ञाय योगेन कृष्णो बभ्रुगतं मणिम् ।
सभामध्ये[11] गतं प्राह तमक्रूरं जनार्दनः ॥ ३५
यत्तद्रत्नं मणिवरं तव हस्तगतं विभो ।
तत्प्रयच्छस्व मानार्हं मयि माऽनार्यकं कृथाः
षष्टिवर्षे गते काले यद्रोषोऽभून्ममानघ ।
स संरूढोऽसकृत्प्राप्तस्ततः कालात्ययो महान्
ततः कृष्णस्य वचनात्सर्वसात्वतसंसदि ।
प्रददौ तं मणिं बभ्रुरक्लेशेन महामतिः ३८
ततस्तमार्जवप्राप्तं बभ्रोर्हस्तादरिंदमः ।
ददौ हृष्टमनाः कृष्णस्तं मणिं बभ्रवे पुनः ३९
स कृष्णहस्तात्संप्राप्तं मणिरत्नं स्यमन्तकम् ।
आबध्य गान्दिनीपुत्रो विरराजांशुमानिव
यस्त्वेवं[12] शृणुयान्नित्यं शुचिर्भूत्वा समाहितः
सुखानां सकला[13]नां च फलभागीह जायते४१
आ ब्रह्मभुवनाच्चापि यशःख्यातिर्न संशयः ।
भविष्यति नृपश्रेष्ठ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥* ४२

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वण्येकोनचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ३९ ॥

वराहोत्पत्तिवर्णनम् ।

४०

जनमेजय उवाच ।

प्रादुर्भावान्पुराणेषु विष्णोरमिततेजसः । सतां कथयतामेव वाराह इति नः श्रुतम् १

कच्छे सजले तीरप्रदेशे ॥ ३३ ॥ योगेन बहुधनदानादिसंबन्धेन लिङ्गेन ॥ ३५ ॥ अनार्यकं शाठ्यम् ॥ ३६ ॥ यत् यतो हेतोः रोषोऽभूत् स च संरूढः ततश्च कालात्ययप्राप्तश्चिरकालीनो रोषः यदर्थं जातः तद्रत्नं प्रयच्छेति पूर्वेणान्वयः ॥ ३७ ॥ यस्त्विवति द्वौ श्लोकौ क्वचिन्न पठ्येते ॥ ४१ ॥ इति श्रीहरिवंशे टीकायामेकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

चत्वारिंशत्तमेऽध्याये भगवद्विषयो महान् जनमेजयस्य भूपस्य प्रश्नभारः प्रतन्यते॥१॥

स्यमन्तकाख्यानप्रसङ्गेन समर्थोऽपि भगवान् लोकस्थितिं न बिभेद कारुणिकत्वाच्चाक्रूरादीनामपराधान् क्षान्तवानिति श्रुत्वा भगवन्माहात्म्यश्रवणे जातादरो जनमेजय उवाच **प्रादुर्भावानिति**। प्रादुर्भावान्कथयतां मुखाद्वाराहोऽपि वराहस्यायं वाराहस्तादृशोऽपि प्रादुर्भावोऽस्तीति नोऽस्माभिः श्रुतम्। वरं च तदहश्चेति व्युत्पत्त्या वराहशब्दः श्रेष्ठयज्ञवाची१

---

१ ख. ॰चान्यानि द्र॰ । २ ख. ॰ज्ञेष्वेव न्ययो॰ । ३ ख. ॰त्वा स मि॰ । ४ क. ख. ॰र्द्धमपायात्पुरुषर्षभः ॥ ह॰ । ५ क. ॰बली । ६ ख. ॰तावांस्तथा । ७ क. तदाऽक्रू॰ । ८ ख. तदा राष्ट्रम॰ । ९ क. ॰दा राष्ट्रम॰ । १० क. ॰रुपुङ्गव ॥ ३४ ॥ अ॰ । ११ क. ॰मध्यगतं प्रा॰ । १२ क. यस्त्वेतच्छृणु॰ । १३ क. ॰नां तत्संकल्पानां फलभागी भविष्यति ॥ ४१ ॥ आ॰ । * 'यस्त्वेवमि'त्यारभ्य 'ब्रवीमि ते' इत्यन्तं श्लोकद्वयं खपुस्तके नास्ति ।

न जाने तस्य चरितं न विधिं नैव विस्तरम्
न कर्मगुणसंतानं न हेतुं न मनीषितम् ॥ २
किमात्मको वराहः स का मूर्तिः का च देवता
किमाचारः प्रभावो वा किं वा तेन पुरा कृतम्
यज्ञार्थे समवेतानां मिषतां च द्विजन्मनाम् ।
महावराहचरितं कृष्णद्वैपायनेरितम् ॥ ४
यथा नारायणो ब्रह्मन्वाराहं रूपमास्थितः ।
दंष्ट्रया गां समुद्रस्थामुज्जहारारिसूदनः ॥ ५
विस्तरेणैव कर्माणि सर्वाणि रिपुघातिनः ।
श्रोतुमिच्छाम्यशेषेण हरेः कृष्णस्य धीमतः ६
कर्मणामानुपूर्व्याच्च प्रादुर्भावाश्च ये विभोः
या चास्य प्रकृतिर्ब्रह्मंस्तां मे व्याख्यातुमर्हसि
कथं च भगवान्विष्णुः सुरशत्रुनिषूदनः ।
वसुदेवकुले धीमान्वासुदेवत्वमागतः ॥ ८
अमरैरावृतं पुण्यं पुण्यकृद्भिर्निषेवितम् ।
देवलोकं समुत्सृज्य मर्त्यलोकमिहागतः ॥ ९
देवमानुषयोर्नेता यो भुवः प्रभवो विभुः ।
किमर्थं दिव्यमात्मानं मानुष्ये संन्ययोजयत् ॥
यश्चक्रं वर्तयेत्येको मानुषाणामनामयम् ।
मानुष्ये स कथं बुद्धिं चक्रे चक्रभृतां वरः ११
गोपायनं यः कुरुते जगतः सार्वलौकिकम् ।
स कथं गां गतो देवो विष्णुर्गोपत्वमागतः
महाभूतानि भूतात्मा यो दधार चकार च ।
श्रीगर्भः स कथं गर्भे स्त्रिया भूचरया धृतः १३
येन लोकान्क्रमैर्जित्वा त्रिभिस्त्रींस्त्रिदशेप्सया
स्थापिता जगतो मार्गास्त्रिवर्गप्रभवास्त्रयः १४
योऽन्तकाले जगत्पीत्वा कृत्वा तोयमयं वपुः
लोकमेकार्णवं चक्रे दृश्यादृश्येन वर्त्मना ॥ १५
यः पुराणे पुराणात्मा वाराहं रूपमास्थितः
विषाणाग्रेण वसुधामुज्जहारारिसूदनः ॥ १६
यः पुरा पुरुहूतार्थे त्रैलोक्यमिदमव्ययः ।
ददौ जित्वाऽसुरगणान्सुराणां सुरसत्तमः १७
येन सैंहं वपुः कृत्वा द्विधा कृत्वा च तत्पुनः
पूर्वं दैत्यो महावीर्यो हिरण्यकशिपुर्हतः १८
यः पुरा ह्यनलो भूत्वा और्वः संवर्तको विभुः
पातालस्थोऽर्णवगतं पपौ तोयमयं हविः १९
सहस्रशिरसं ब्रह्मन्सहस्राक्षं सहस्रदम् ।
सहस्रचरणं देवं यमाहुर्वै युगे युगे ॥ २०

तस्य चरितं सर्वकार्यजनकत्वं, विधिम् अपूर्वस्वरूपाविष्करणम् । विस्तरम्, अनुष्ठानेतिकर्तव्यताम् । कर्म, तेन संतर्पणीयं देवतादिकम् । गुणः, द्रव्यदेशकालादिः । संतानः, प्रयोगविधिः । हेतुम्, अधिकारम् । मनीषितं, त्यागात्मकं स्वरूपसम्प्रदानम् । एतत्सर्वम् अहं न जाने तस्माद्वदेत्यर्थः ॥ २ ॥ अधियज्ञमेवं वराहस्वरूपादिकं दृष्ट्वाऽधिदेवं तत्पृच्छति । किमात्मकः आत्मा स्वरूपं मूर्तिर्बाह्यविग्रहः देवता तदधिष्ठाता ईश्वरः आचारस्तस्य कर्तव्योऽर्थः । प्रभावः सामर्थ्यम् ॥ ३ ॥ चरितम् ईरितं श्रुतं च परंतु तत्तत्त्वं न ज्ञातमित्यर्थः ॥ ४ ॥ यथा उज्जहार तथा श्रुतमिति पूर्वेण संबन्धः ॥ ५ ॥ सर्वाणि वराहादीनि नानावतारकृतानि ॥ ६ ॥ अस्य प्रादुर्भावतरङ्गस्य या प्रकृतिः समुद्रस्थानीया७॥ **कथमिति** ॥ कर्मबन्धहीनोऽपि कथमुत्तमस्थानादवरं स्थानं प्राप्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥ लीलार्थम् अवतारो न स्वप्रयोजनार्थमित्यपि न यतो लीलायामपि जन्यतापरिहारादेः कियतोऽपि प्रयोजनस्य सत्त्वात् परमानन्दरूपस्य तु तदभावादित्याक्षिपति-**किमर्थमिति** ॥१०॥ क्रमैः पादविक्षेपैः त्रिदशेप्सया देवानामिष्टसिद्ध्यर्थं त्रयो मार्गाः धर्मेण स्वर्गः अर्थेनायं लोकः कामेनाधोलोकः तेषां मार्गास्त्रिभिः प्राप्यन्ते ॥ १४ ॥ जगत् पञ्चभूतात्मकं सकारणं पीत्वा संहृत्य । तोयमयं निर्विशेषं चिन्मात्ररूपं तत्रैव सलिल एको द्रष्टेति सलिलपदप्रयोगात् तादृशं कृत्वा । लोकम् एकार्णवं चक्रे । सर्वं चिन्मात्रमिति भावनया तन्मात्रम् अवशेषयतीति भावः । तत्र साधनं दृश्यादृश्येन वर्त्मनेति । दृश्यम् अदृश्यं चिदंशेन जडांशेन चिदाचिद्ग्रन्थिरूपेणैव जीवरूपेणैव मार्गेण । **अयं भावः**-योऽहंकारमाश्रित्य सर्वं सृजति तेनैव सम्यगाश्रितेन संहरन् तमपि मार्गाख्यसरणिरूपं संहरतीति ॥ १५ ॥ विषाणाग्रेण दन्ताग्रेण । "विषाणं दन्तशृङ्गयोः" इत्यमरः ॥ १६ ॥ असुरगणानिति छेदः । सुराणां सुरेभ्यः ॥ १७ ॥ द्विधा नरसिंहरूपेण ॥ १८ ॥ सहस्रेत्यनन्तवाचि । यम् अनिरुद्धाख्यं सर्वावतारविप्रुषां मूलभूतं महार्णवस्थानीयम् ॥ २० ॥

१ ख. °धिं नच वि° । २ ख °न तदाकृ° । ३ ख. यत्र ना° । ४ क. ख °पूर्व्यां च प्रा° । ५ ख °तिर्ब्राह्मी तां च व्या° ६ ख. सुरेशो रिपुसूदनः । व° । क. सुरेशो रिनिषूदनः । ७ ख. °कृद्भिरलंकृतम् । ८ क. ख. °ता भूर्भुवः प्र° ९ ख. °तो विष्णुर्गोपत्वमगमत्प्रभुः । म° । १० ख. °व्ययम् । द° । ११ ख. °त्वा वसुमतीं सुरा° । १२ क. °स्राक्षं सह° ।

नाभ्यारण्यां समुत्पन्नं यस्य पैतामहं गृहम् ।
एकार्णवजलस्थस्य[1] नष्टे स्थावरजङ्गमे ॥ २१
येन ते निहता दैत्याः संग्रामे तारकामये ।
सर्वदेवमयं कृत्वा सर्वायुधधरं वपुः ॥ २२
गरुडस्तेन[2] चोत्सिक्तः कालनेमिर्निपातितः ।
निर्जितश्च मयो[3] दैत्यस्तारकश्च महासुरः ॥ २३
उत्तरान्ते समुद्रस्य क्षीरोदस्यामृतोदधेः ।
यः शेते शाश्वतं योगमास्थाय[4] तिमिरं महत्
सुरारणिर्गर्भमधत्त दिव्यं[5]
तपःप्रकर्षाददितिः पुराणम् ।
शक्रं च यो दैत्यगणावरुद्धं
गर्भावसाने निभृतं चकार ॥ २५
पदानि यो लोकमयानि कृत्वा
चकार दैत्यान्सलिलेशयांस्तान्[6] ।
कृत्वा च देवांस्त्रिदिवस्य देवां-
श्चक्रे सुरेशं त्रिदशाधिपत्ये ॥ २६
पात्राणि[7] दक्षिणा दीक्षा चमसोलूखलानि च
गार्हपत्येन विधिना अन्वाहार्येण कर्मणा ॥ २७
अग्निमाहवनीयं च वेदीं चैव कुशं स्रुवम् ।
प्रोक्षणीयं ध्रुवां[8] चैव आवभृथ्यं तथैव च २८
सुधात्रीणि[9] च यश्चक्रे हव्यकव्यप्रदान्द्विजान्[10]
हव्यादांश्च सुरा[11]श्चक्रे क्रव्यादांस्तु[12] पितॄनपि २९
भागार्थे मन्त्रविधिना यश्चक्रे यज्ञकर्मणि ।
यूपान्समित्स्रुचं[13] सोमं पवित्रान्परिधीनपि ३०
यज्ञियानि च द्रव्याणि यज्ञांश्च सचयानलान्
सदस्यान्यजमानांश्च मेध्यादींश्च क्रतूत्तमान्
विबभाज पुरा सर्वं पारमेष्ठ्येन कर्मणा ।
यागानुरूपान्यः[14] कृत्वा लोकाननुपराक्रमत्[15] ३२
क्षणा लवाश्च काष्ठाश्च कलास्त्रैकाल्यमेव च ।
मुहूर्तास्तिथयो मासाः पक्षाः संवत्सरास्तथा
ऋतवः कालयोगाश्च प्रमाणं त्रिविधं त्रिषु ।
आयुः क्षेत्राण्युपचयो लक्षणं रूपसौष्ठवम् ३४
त्रयो वर्णास्त्रयो लोकास्त्रैविद्यं पावकास्त्रयः ।
त्रैकाल्यं त्रीणि कर्माणि त्रयोऽपायास्त्रयो गुणाः
त्रयो लोकाः पुरा सृष्टा[16] येनानन्त्येन कर्मणा[17]
सर्वभूतगणस्रष्टा[18] सर्वभूतगुणात्मकः[19] ॥ ३६
नृणामिन्द्रियपूर्वेण योगेन रमते च यः ।
गतागताभ्यां[20] यो नेता सर्वत्र जगदीश्वरः ३७

नाभ्या नाभिदेशेन उपलक्षिता अरणिः मन्थनदण्डतुल्यं नालं तस्यां नाभ्यारण्यां पैतामहं गृहं पद्मम् ॥ २१ ॥ उत्सिक्तः दृप्तः ॥ २३ ॥ तिमिरं योगमायाम् ॥ २४ ॥ सुरारणिः देवमाता अदितिर्नाम । गर्भे वामनरूपं निभृतं पूर्णकामम् ॥ २५ ॥ सलिलेशयान् पातालस्थत्वेन समुद्रजलपिहितत्वात् त्रिदिवस्य देवान् स्वर्गे क्रीडापरान् ॥ २६ ॥ पात्रादीनि यज्ञोपकरणानि ॥ २७ ॥ आवभृथ्यं यज्ञान्तस्नानाय हितं तुषनिष्कासनसोमलिप्तादिकम् ॥ २८ ॥ सुधात्रीणि सुधाप्रभृतीनि त्रीणि ऊर्ध्वमध्याधोगतिसंज्ञानि ॥ २९ ॥ सचयानलान् इष्टकाचयनाद्युक्तानि अग्निस्थापनार्थे स्थानानि ॥ ३१ ॥ पारमेष्ठ्येन प्रवर्तितेन ॥ ३२ ॥ **त्रिविधं** श्रुतिस्मृतिशिष्टाचाररूपेण त्रिप्रकारं प्रमाणम् । त्रिषु नित्यनैमित्तिककाम्येषु कर्मसु प्रमेयेषु क्षेत्राणि स्थावरजङ्गमानि शरीराणि । उपचयो वृद्धिः । लक्षणं द्विपात्त्वचतुष्पात्त्वादि ॥ ३४ ॥ **त्रयो वर्णा इति** । शूद्रस्य यज्ञानर्हत्वान्न विवक्षा । **लोका** भूरादयः । **त्रैविद्यम्** ऋग्यजुःसामात्मकं **पावकाः** गार्हपत्यादयः **त्रैकाल्यं** भूतभविष्यद्वर्तमानाख्यम् । **त्रीणि** सात्त्विकराजसतामसानि **त्रयोऽपायाः** विविधः स्वार्थभ्रंशः अर्थानुष्ठानपाठव्यसनरूपः पुत्रैषणावित्तैषणालोकैषणारूपो वा । **त्रयो गुणाः** सत्त्वादयः त्रयो वर्णा इत्यादीनां स्रष्टा इत्युत्तरस्थेनान्वयः ॥ ३५ ॥ संख्यातास्त्रयोऽपि तु वैपुल्येन प्रत्येकमनन्ताः यतोऽनन्तं कर्म संकल्पाख्यं तेन सृष्टाः । येन सृष्टाः स कीदृश इत्यत आह-**सर्वेति** ॥ ३६ ॥ यो नृणां गतागताभ्यां मृत्युजन्मभ्यां सर्वत्र ब्रह्माण्डे नेता यश्च जीवरूपः सन् इन्द्रियपूर्वेण योगेन इन्द्रियजन्येन विषयसम्बन्धेन रमते स ईश्वरः ॥ ३७ ॥

१ क. 'वगते लोके नष्टे स्था' ।, ख. °विगते काले तत्पङ्कजमपंकजम् । ये' । २ क. ख. °डस्थेन चो' । ३ क. ख. ° श्च महादै° । ४ क °मास्थामति' । ५ ख. 'वधानेन भृशं च' । ६ ख. सलिलाशयस्थान् कृ' । ७ ख. पात्राणि दाक्षिणां दीक्षां चमसोलूखलानि च । गार्हपत्यं च विधिना अन्वाहार्ये च कर्मणाम् । ८ ख. 'यं ध्रुवं चै° । ९ ख. आवांत्रीणि । १० ख. °दान्मखे । ह° । ११ ख. 'सुरांश्चक्रे कव्या' । १२ °क. कव्यादांश्च पि° । १३ ख. 'स्रुवं सो' । १४ क. ख °युगानुरूपं यः कृ' । १५ ख. °नुपरिक्र' । १६ क. ख सृष्टा लोकास्त्रयोनन्ता' । १७ ख. 'न वर्त्मना । स' । १८ क. °तगुण° । ख. °तगणाः सृष्टाः स' । १९ ख. °त्मकाः ॥ ३६ ॥ नृ' । २० ख. गतागतिभ्यां यो' ।

यो गतिर्धर्मयुक्तानामगतिः पापकर्मणाम्।
चातुर्वर्ण्यस्य प्रभवश्चातुर्होत्रस्य रक्षिता ३८
चातुर्विद्यस्य यो वेत्ता चातुराश्रम्यसंश्रयः
दिगन्तरो नभोभू[1]तो वायुरापो विभावसुः ३९
[2]चन्द्रसूर्यमयज्योतिर्योगीशः क्षणदान्तकः।
यत्परं श्रूयते ज्योतिर्यत्परं [4]श्रूयते तपः[3]॥ ४०
यं परं प्राहुरपरं यः परः परमा[5]त्मवान्।
नारायणपरा वेदा नारायणपराः क्रियाः ४१
नारायणपरो धर्मो नारायणपरा गतिः।
नारायणपरं सत्यं नारायणपरं तपः॥ ४२
नारायणपरो मोक्षो
नारायणपरायणम्।
आदित्यादिस्तु यो दिव्यो
यश्च दैत्यान्तको विभुः॥ ४३
युगान्तेष्वन्तको यश्च यश्च लोकान्तकान्तकः
सेतुर्यो लोकसेतूनां मेध्यो[6] यो मेध्यकर्मणाम्॥
वे[7]द्यो यो वेदविदुषां प्रभुर्यः प्रभवात्मनाम्।
सोमभूतस्तु सौम्यानामाग्निभूतोऽग्निवर्चसाम्[8]॥
मनुष्याणां[9] मनोभूतस्तपोभूतस्तपस्विनाम्।
विनयो नयवृ[10]त्तीनां तेजस्तेजस्विनामपि।
सर्गाणां सर्गकारश्च लोकहेतुरनुत्तमः*॥ ४६
विग्रहो विग्रहार्हाणां गतिर्गतिमतामपि+।
आकाशप्रभवो वायुर्वायुप्राणो हुताशनः ४७
देवा हुताशनप्राणाः प्राणोऽग्नेर्मधुसूदनः।
रसा[11]द्धि शोणितं जातं शोणितान्मांसमुच्यते ४८
मांसात्तु मेदसो जन्म मेदसोऽस्थीनि चैव हि
अस्थ्नो मज्जा सम[12]भवन्मज्जातः शुक्रमेवं[13] च ४९
शुक्राद्गर्भः सम[14]भवद्रसमूलेन कर्मणा।
तत्रा[15]पां प्रथमो भागः स सौम्यो राशिरुच्यते
गर्भोष्मसंभवोऽग्निर्यो द्वितीयो राशिरुच्यते
शुक्रं सोमात्मकं विद्यादार्तवं विद्धि[16] पावकम्
भा[17]गौ रसात्मकौ ह्येषां वीर्यं च शशिपावकौ
कफवर्गे भवेच्छुक्रं पित्तवर्गे च शोणितम्।
कफस्य हृदयं स्थानं ना[18]भ्यां पित्तं प्रतिष्ठितम्

चातुर्होत्रस्य चत्वार ऋत्विजः होतारो यत्र यज्ञे तस्य ३८ आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिरिति चतसृणां विद्यानां समाहारः **चातुर्विद्यं** तस्य दिशः अन्तरे गर्भे यस्य स दिगन्तरः। **नभोभूतः** आकाशत्वमापन्नः **विभावसुः** अग्निः। यद्वा विशेषेण भातीति विभाः ज्योतिः वसुः वसुमती पृथ्वी ॥ ३९ ॥ चन्द्रसूर्यमयं चन्द्रसूर्यप्रधानम् मनोज्योतिः चक्षुर्ज्योतिश्च योगीशो निर्विकल्पकः मनसोऽन्तकः क्षणदा रात्रिरेव अन्तको नाशको यस्य तत् चक्षुर्ज्योतिः परम् अन्तकशून्यं श्रूयते न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत इति वेदे दृश्यते। तपः तपसो ध्यानस्य प्राप्यं "मनसैवेदमाप्तव्यम्" इति श्रुतेः ॥ ४० ॥ यं परं सूत्रात्मानम् अपरं विराजं च यं प्राहुः। परः परस्तादपि परं सूत्रादपि परं स च आत्मवान् आत्मैवात्मा मायाख्यं शरीरं तद्वान्। "मायिनं तु महेश्वरम्" इति श्रुतेः ॥ ४१ ॥ दिव्यो दिविचरः ॥ ४३ ॥ लोकान्तकान्तकः मृत्योरपि मृत्युः। सेतूनां मर्यादाविधारकाणां मन्वादीनामपि सेतुः नियन्तृणामपि नियन्तेत्यर्थः। मेध्यकर्मणां पवित्राणामपि मेध्यः पावनानां गङ्गादीनामपि पावनः ॥ ४४ ॥ प्रभवात्मनाम् ऐश्वर्यस्वभावानां मरीच्यादीनां प्रभुरीश्वरः सोमवत्प्रियदर्शनः तद्रूपः सोमभूतः ॥ ४५ ॥ वायुरेव प्राणः स्थितिहेतुर्यस्य स वायुप्राणः ॥ ४७ ॥ अग्नेः प्राणः सन्नग्निद्वारा किं करोति तदाह-**रसादिति**। रसात् अग्निपृथक्कृतादन्नसारात् पाकतारतम्येन शोणितादिक्रमेण रेतोद्वारा गर्भः संभवतीति स च रसमूलेन हेतुभूतेन कर्मणाग्निव्यापारेणेति द्वयोरर्थः ॥ ४८ ॥ तत्र गर्भेऽपां विकारः प्रथमो भागः रेतोरूपः श्वेतत्वात्। सौम्यश्च सः गर्भोष्मसंभवः गर्भस्य जठराग्निजन्मा योऽग्निमत् लोहितः स आग्नेयो द्वितीयो भागः ॥ ५० ॥ एतदेवाह-**शुक्रमिति**। रसात्मकौ उक्तक्रमेण रसस्यैव विकारौ। हि यस्मात् एषां रसादीनां वीर्यं सारः शशिपावकौ शुक्रशोणिते ॥ ५१ ॥ अग्नीषोमात्मकत्वं जगतः साधयति-**कफेति त्रिभिः**। शुक्राश्रयस्य सोमदैवत्यस्य कफस्य स्थानं हृदयं तदेव प्रजा-

१ ख. "भो भूमिरूपो वायुर्विभाव"। २ ख. यश्चन्द्रसूर्ययोर्ज्यो"। ३ ख. तमः ॥ ४० ॥ यः परं। ४ ख. "मात्मनः। ५ ख. "ण परं परम्। आ"। ६ ख. मेध्यं यो मे"। ७ ख. वेत्ता यो वे"। ८ ख. "मिवर्त्मनाम्। ९ क. मानुषाणां म"। १० ख. "वृत्तानां ते"। * सर्गाणामिति श्लोकार्धं कपुस्तके नास्ति। +इतोग्रे कपुस्तके 'सर्गकारस्तु सर्गाणां लोकहेतुरनुत्तमः।' इति श्लोकार्धमधिकम्। ११ क. रसाच्छोणितसंभूतिः शो" १२ क. "ज्जा संभवति म"। १३ क. "क्रसंभवः १४ क. "भः संभवति रस"। १५ ख. "त्रापः प्र"। १६ क. ख. "वं पावकात्मकम्। १७ ख. भावा रसात्मकास्तेषां वी", क. भागो रसात्मको ह्येषां वी",। १८ क. ख. पित्तं नाभ्यां प्रतिष्ठितम् ॥ ५२ ॥ दे"।

देहस्य मध्ये हृदयं स्थानं तन्मनसः स्मृतम् ।
नाभिकोष्ठान्तरं यत्तु तत्र देवो हुताशनः ५३
मनः प्रजापतिर्ज्ञेयः कफः सोमो विभाव्यते ।
पित्तमग्निः स्मृतं ह्येतदग्नीषोमात्मकं जगत्५४
एवं प्रवर्तिते गर्भे वर्द्धितेऽम्बुदसन्निभे ।
वायुः प्रवेशं सञ्चक्रे सङ्गतः परमात्मना ५५
ततोऽङ्गानि विसृजति बिभर्ति परिवर्द्धयन् ।
स पञ्चधा शरीरस्थो भिद्यते वर्द्धते पुनः ५६
प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च।
प्राणः स प्रथमं स्थानं वर्द्धयन्परिवर्तते ५७
अपानः पश्चिमं कायमुदानोर्ध्वं शरीरिणः ।
व्यानो व्यायच्छते येन समानः सन्निवर्तयेत्
भूतावाप्तिस्ततस्तस्य जायतेन्द्रियगोचरात्
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
तस्येन्द्रियाणि विष्टानि स्वं स्वं योगं प्रचक्रिरे
पार्थिवं देहमाहुस्तं प्राणात्मानं च मारुतम् ।
छिद्राण्याकाशयोनीनि जलात्स्रावः प्रवर्तते
ज्योतिश्चक्षुश्च तेजात्मा तेषां यन्ता मनः स्मृतः
ग्रामाश्च विषयाश्चैव यस्य वीर्यात्प्रवर्तिताः६१

इत्येवं पुरुषः सर्वान्सृजल्लोकान्सनातनान् ।
कथं लोके नैधनेऽस्मिन्नरत्वं विष्णुरागतः ६२

एष मे संशयो ब्रह्मन्नेवं मे विस्मयो महान् ।
कथं गतिर्गतिमतामापन्नो मानुषीं तनुम् ६३

श्रुतो मे स्वस्ववंशस्य
पूर्वेषां चैव संभवः ।
श्रोतुमिच्छामि विष्णोस्तु
वृष्णीनां च यथाक्रमम् ६४

आश्चर्यं परमं विष्णुर्देवैर्दैत्यैश्च कथ्यते ।
विष्णोरुत्पत्तिमाश्चर्यं ममाचक्ष्व महामुने ६५

पतिदैवतस्य मनसोऽपि स्थानं शोणिताश्रयस्याग्निदैवतस्य पित्तस्य स्थानं नाभिमण्डलम् । तदेवाग्निदैवत्याया वाचोऽपि स्थानम् । स्थानस्थानिनोः अधिष्ठेयाधिष्ठात्रोर्देहदेहिनोरिव व्यवहारतो भेदाभावात् सर्वं नामरूपात्मकं जगदग्नीषोमात्मकमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ दीव्यति व्यवहरतीति देवो वागभिमानी ॥ ५३ ॥ अम्बुदसन्निभे यथा धूमज्योतिः सलिलपवनैर्मेघो वर्द्धते एवं गर्भोऽपि अन्नाग्निपानीयप्राणैर्वर्द्धतेऽतोऽचेतन इत्यर्थः । वायुः प्राणवायुसहचरत्वाद्वायुर्जीवः ईश्वरेण सहितः प्रविशति तेनैव सह उत्क्रामति च ॥ ५५ ॥ ततो देहे प्रवेशानन्तरम् अङ्गानि शिरआदीनि विसृजति निर्मोति बिभर्ति पुष्टानि च करोति सः प्राणोपाधिर्जीवः । प्राणस्य पञ्चधाभावात्स्वयमपि पञ्चधा भिद्यते । "स प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति" इति श्रुतेः ॥५६॥ प्रथमं स्थानं हृदयं वर्द्धयन् पिण्डमिति शेषः ॥ ५७ ॥ पश्चिमं कायं जंघादिपादान्तम् । ऊर्ध्वम् उरोदेशात् । सन्धिरार्षः । व्यायच्छते व्यायामं बलसाध्यं कर्म करोति येन स व्यानः सर्वदेहसंधिव्यापी । समानस्तु नाभिदेशस्थः सन्निवर्तयेत् अशितपीतादिकं समीकुर्यात् यथास्थानं प्रापयेदित्यर्थः । तत् । एवं प्राणकर्मविभागानन्तरं तस्य जीवस्य भूतावाप्तिः पृथिव्यादिसाक्षात्कारो जायते । सा च इन्द्रियगोचरात् इन्द्रियाणां यो विषयो रूपादिस्तद्द्वारा तदाश्रयो गृह्यत इत्यर्थः ॥ ५८ ॥ अत्र हेतुमाह-**पृथिवीति** । यतः पृथिव्यादीनि इन्द्रियाणि इन्द्रियरूपेण परिणम्य शरीरे स्वे स्वे स्थाने नेत्रगोलकादौ विष्टानि प्रविष्टानि । अतस्तानि स्वं स्वं योगं प्रचक्रिरे । पार्थिवं घ्राणं पृथिवीमेव गन्धविशिष्टां गृह्णाति । आप्यं रसनम् अपां गुणं रसमेव गृह्णाति । तैजसं चक्षुस्तेजोगुणं रूपं वायव्यं स्पर्शनेन्द्रियं तद्गुणं स्पर्शं नाभसं श्रोत्रं तद्गुणं शब्दं च गृह्णातीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ देहम् उपचितं कठिनांशं पार्थिवं पृथ्वीविकारम् । प्राणो वायुविकारः छिद्राण्याकाशस्रावः द्रवभागः सर्वं जलम् ॥ ६० ॥ चक्षुः ज्योतिः रूपप्रकाशकं जाठरादि वा तेषां पृथिव्यादीनां पञ्चानां तेजाऽऽत्मा तेजसोंऽशो मनः सर्वेषामिन्द्रियाणां यन्ता नियामकः । यस्य मनसो वीर्यात् सामर्थ्यात् ग्रामाः रूपाद्याश्रयाः पृथिव्यादयः विषया गन्धादयः । यद्वा ग्रामनगरादयः देशाः पूर्वपश्चिमादयो निर्मिताः । यद्वा इदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितम् । " यदिदं किञ्च " इति श्रुतेः॥ ६१॥ सनातनान् अनादिसिद्धान् नैधने निधनप्रधाने। नरत्वं मानुषत्वम् ॥ ६२ ॥

१ ख. °ग्निः स्मृतो ह्येवमग्नी° । २ ख. °युः प्रवेशनं च° । ३ ख. °वर्तयन् । स प° ४ ख. °ते वर्धयन्पु° । ५ ख. °वर्धते । ६ ख. °निवर्तते । भू° । ७ ख. °चरा । पृ° । ८ ख. °हुस्तु प्रा° । ९ ख. ° क्षुस्तेज आ° १० ख. यन्तृ मनः स्मृतम् । ग्रा° । ११ ख. नैधनेऽस्मिन्कथं लोके नर° । १२ क. ख. °ह्मन्नेष मे । १३ क. °पन्नौ मा° । १४ ख. °स्य सर्वे° ।

एतदाश्चर्यमाख्यानं कथयस्व सुखावहम् । प्रख्यातबलवीर्यस्य विष्णोरमिततेजसः ॥
कर्म चाश्चर्यभूतस्य विष्णोस्तत्त्वमिहोच्यताम् ६६

इति श्रीमहाभारते हरिवंशे हरिवंशपर्वणि वराहोत्पत्तिवर्णने चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

विष्णवतारवर्णनम् ।

४१

वैशम्पायन उवाच ।

प्रश्नभारो महांस्तात त्वयोक्तः शार्ङ्गधन्वनि
यथाशक्ति तु वक्ष्यामि श्रूयतां वैष्णवं यशः १
विष्णोः प्रभावश्रवणे
दिष्ट्या ते मतिरुत्थिता ।
हन्त विष्णोः प्रवृत्तिं च
शृणु दिव्यां मयेरिताम् ॥ २
सहस्राक्षं सहस्रास्यं सहस्रभुजमव्ययम् ।
सहस्रशिरसं देवं सहस्रकरमव्ययम् ॥ ३
सहस्रजिह्वं भास्वन्तं सहस्रमुकुटं प्रभुम् ॥
सहस्रदं सहस्रादिं सहस्रभुजमव्ययम् ॥ ४
सवनं हवनं चैव हव्यं होतारमेव च ॥
पात्राणि च पवित्राणि वेदिं दीक्षां चरुं स्रुवम्
स्रुक्सोमं शूर्पमुसलं प्रोक्षणं दक्षिणायनम् ।
अध्वर्युं सामगं विप्रं सदस्यं सदनं सदः ॥ ६
यूपं समित्कुशं दर्वीं चमसोलूखलानि च ।
प्राग्वंशं यज्ञभूमिं च होतारं चयनं च यत ॥७
ह्रस्वान्यतिप्रमाणानि
चराणि स्थावराणि च ।
प्रायश्चित्तानि चार्थं च
स्थण्डिलानि कुशांस्तथा ॥ ८
मन्त्रं यज्ञवहं वह्निं भागं भागवहं च यत् ।
अग्रेभुजं सोमभुजं घृतार्चिषमुदायुधम् ॥ ९
आहुर्वेदविदो विप्रा यं यज्ञे शाश्वतं विभुम् ।
तस्य विष्णोः सुरेशस्य श्रीवत्साङ्कस्य धीमतः
प्रादुर्भावसहस्राणि अतीतानि न संशयः ।
भूयश्चैव भविष्यन्तीत्येवमाह प्रजापतिः ॥ ११
यत्पृच्छसि महाराज
पुण्यां दिव्यां कथां शुभाम् ।
यदर्थं भगवान्विष्णुः
सुरेशो रिपुसूदनः ।
देवलोकं समुत्सृज्य
वसुदेवकुलेऽभवत १२

इति श्रीहरिवंशे टीकायां चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

चत्वारिंशत्तमे सैके
श्रवणात्पातकापहे ॥
परात्मनो विचित्रार्थाः
प्रादुर्भावा उदीरिताः ॥ १ ॥

प्रश्नेति । भारत्वात् दुर्वोढव्यमपि यथाशक्ति वक्ष्यामि ॥१॥ प्रवृत्तिं लीलाचेष्टितम् ॥२॥ **सहस्राक्षमिति** । यं विप्रा आहुरिति दशमस्थेनान्वयः। सहस्रशब्दोऽनन्तवाची । अव्ययम् अविनाशिनम् ॥ ३ ॥ अव्ययम् अपरिणामिनम् ॥ ४ ॥ एवं द्वाभ्यां सूक्ष्मम् अमूर्तं रूपमुक्त्वा स्थूलं मूर्तं रूपमाह-**सवनमिति** । सवनं कालं। हवनं कर्म हव्यं हूयमानं द्रव्यं होतारं यजमानम् । पात्राणि उक्तेभ्योऽन्यानि कपालादीनि पवित्राणि कुशमयदेशादीनि । दीक्षां संस्कारं चरुं स्थालीम् ॥ ५ ॥ प्रोक्षणं प्रोक्षणीपात्रं दक्षिणा अन्वाहार्यादिः। अयनं हविर्भिः प्रचरणम् । अध्वर्युं प्रसिद्धम् । सामगम् उद्गातारं सदनं पत्नीशालाम् ॥६॥ होतारम् ऋत्विजं। चयनम् इष्टकामयं स्थाण्डिलम् ॥७॥ ह्रस्वानि एकहायनीशकटादीनि सोमक्रयाद्यर्थानि । अतिप्रमाणानि अनडुत्स्तम्भशालादीनि । अर्थं फलं स्वर्गादि ॥ ८ ॥ भागवहं गायत्र्यादिच्छन्दः । " छन्दांसि वै देवेभ्यो हव्यमूढ्वा श्रान्तानि " इति लिङ्गदर्शनात् । अग्रेभुजं प्रायणीयम् उदायुधम् उदयनीयम् ॥ ९ ॥ यं सर्वयज्ञाङ्गमयं यज्ञे आहुः शाश्वतं नित्यैकरूपम् । वेदाख्यप्रमाणरूपम् विभुं क्रतुफलदातारम् ईश्वरं धीमतः धीप्रवर्तकस्य ॥१०॥ प्रजापतिः सर्ववेददर्शी ब्रह्मा ॥ ११ ॥

१ क. ख. कर्मणाश्च' । २ क. "त प्रयुक्तः शार्ङ्गधन्वनः। य'। ३ क. ख. 'हस्तचरणं च यम् । सह' ४ 'हस्रबाहुं भा° । ५ ख. हवनं सवनं चै'। ६ ख. 'क्षणीं द' । ७ ख. "नं तथा । यू' । ८ ख. रहस्यानि प्रमा' । ९ क. ख. °चार्घं च । १० ख. 'णि समतीतान्यनेकशः । भू° । ११ ख. 'ष्णुर्वसुदेवकुलेऽभवत् ॥ ततोऽहं सं' ।

तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि शृणु सर्वमशेषतः।
वासुदेवस्य माहात्म्यं चरितं च महाद्युतेः १३
हितार्थं सुरमर्त्यानां लोकानां प्रभवाय च।
बहुशः सर्वभूतात्मा प्रादुर्भवति कार्यतः १४
प्रादुर्भावांश्च वक्ष्यामि पुण्यान्दिव्यगुणैर्युतान्
छान्दसीभिरुदाराभिः श्रुतिभिः समलंकृतान्
शुचिः प्रयतवा[1]भूत्वा निबोध जनमेजय।
इदं पुराणं परमं पुण्यं वेदैश्च संमितम् ॥ १६
हन्त ते कथयिष्यामि विष्णोर्दिव्यां कथां शृणु
"यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।
धर्मसंस्थापनार्थाय तदा सम्भवति प्रभुः"१७
तस्य ह्येका महाराज मूर्तिर्भवति स[2]त्तम।
नित्यं दिविष्ठा या राजंस्तपश्चरति दुश्चरम्।
द्वितीया चास्य शयने निद्रायोगमुपाययौ।
प्रजासंहारसर्गार्थं किमध्यात्मविचिन्तकम्१९
सुप्त्वा युगसहस्रं स[3] प्रादुर्भवति कार्य[4]तः।
पूर्णे[5] युगसहस्रे तु देवदेवो जगत्पतिः ॥ २०
पितामहो लोकपालाश्चन्द्रादित्यौ हुताशनः।
ब्रह्मा च कपिलश्चैव परमेष्ठी तथैव च ॥ २१
देवाः सप्तर्षयश्चैव त्र्यम्बकश्च महायशाः।
वायुः समुद्राः शैलाश्च तस्य दे[6]हं समाश्रिताः
सनत्कुमारश्च महानुभावो
मनुर्महात्मा भगवान्प्रजाकरः।
पुराणदेवोऽथ पुराणि चक्रे
प्रदीप्तवैश्वानरतुल्यतेजाः ॥ २३
येन चार्णवमध्यस्थौ नष्टे स्थावरजङ्गमे।
नष्टे देवासुरगणे प्रनष्टोरगराक्षसे ॥ २४
योद्धुकामौ सुदुर्धर्षौ दानवौ मधुकैटभौ।
हतौ प्रभवता तेन तयोर्दत्त्वामितं वरम् ॥ २५
पुरा कमलनाभस्य स्वपतः सागराम्भसि।
पुष्करे यत्र[7] सम्भूता देवाः सर्षिगणाः पुरा२६
एष[8] पौष्करको नाम प्रादुर्भावो महात्मनः।
पुराणे[9] कथ्यते यत्र वेदः श्रुतिसमाहितः[10] ॥ २७
वाराहस्तु श्रुतिमुखः[11] प्रादुर्भावो महात्मनः।
यत्र विष्णुः सुरश्रेष्ठो वाराहं रूपमास्थितः।
महीं सागरपर्यन्तां सशैलवनकाननाम्× २८
वेदपादो यूपदंष्ट्रः क्रतु[12]दन्तश्चितीमुखः।
अग्निजिह्वो दर्भरोमा ब्रह्मशीर्षो महातपाः२९
अहोरात्रेक्षणो दिव्यो वेदाङ्गश्रुतिभूषणः।
आज्यनासः स्रुवातु[13]ण्डः सामघोषस्वनो महान्
धर्मसत्यमयः श्रीमा[14]न्क्रमविक्रमसत्कृतः ॥
प्रायश्चित्त[15]नखो धीरः[16] पशुजानुर्महाभुजः॥ ३१
उद्गात्रन्तो होमलिंगः
फलबीज[17]महौषधिः।
वाय्वन्तरात्मा मन्त्रस्फि-
ग्विकृतः सोमशोणितः ॥ ३२

हितार्थं श्रेयोर्थे प्रभवाय ऐश्वर्याय ॥ १४ ॥ संभवति शरीरं धत्ते। एतेन प्रवृत्तिप्रधाना रजोमूर्तिरुक्ता॥१७॥सात्त्विकीमाह-तस्य हीति॥१८॥तामसीमाह–द्वितीयेति।निद्रायोगं योगमयीं निद्रां संहारस्य सर्गः संहारक्रिया तदर्थम्। कीदृशं निद्रा-योगं किमध्यात्मविचिन्तकं कुत्सिताः अध्यात्मविचिन्तकाः सविकल्पसमाधिमन्तो यस्मात्तम् ॥१९॥ प्रादुर्भावमेवाह– **पूर्णे इति**। तदङ्गे लीलानां देवानामाविर्भाव एव तस्य प्रादुर्भाव इत्यर्थः। देवदेवः महादेवः जगत्पतिर्विष्णुः ॥२०॥ **सनादिति**। सनत्कुमारादिरूपो नारायणः पुराणि शरीराणि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां प्राणिनां चक्रे ॥ २३ ॥ मध्यस्थौ दानवाविति द्वयोः संबन्धः ॥ २४ ॥ आमितं वरं कैवल्यम् ॥ २५ ॥ पुष्करे नाभिकमले यत्र यस्मात् ॥ २६ ॥ यत्र पुराणे वेदः मन्त्रब्राह्मणराशिः श्रुतिसमाहितः प्रत्यक्षेणैव निहितो दृश्यते प्रत्यक्षश्रुतिमूलकोऽयमर्थः इत्यर्थः ॥ २७ ॥ "यस्य रूपं बिभ्रादिमामविन्ददगुहां प्रविष्टः शरीरस्य मध्ये" इति वाराहप्रादुर्भावस्य तावत्प्रत्यक्षश्रुतिमूलकत्वमाह— **वाराहस्तु श्रुतिमुख इति** ॥ २८ ॥ वेदाः चतुः-संख्यासाम्यात्पादा यस्य आदिवाराहोपासकैर्यज्ञाङ्गानि वाराहाङ्गेषु चिन्तनीयानीत्येवमर्थोऽयं ग्रन्थः ॥ २९ ॥ फलबीजमहौषधिः फले वृषणौ बीजं तदन्तर्गतं रेतः तद्रूपा ओषधयो यस्य। प्रसवहेतुत्वसामान्यात् ओषधय एवास्य रेत इत्यर्थः। विकृतोऽभिषुतः सोमः सोमरस इत्यर्थः। स एव शोणितं यत्र। समासैकदेशस्यापि सोमस्य विशेषणं विकृत इति ॥ ३२ ॥

१ ख. °तवान्भू°। २ ख. °त्तमा। नि° ३ ख. °स्रं यः प्रा°। ४ क. °ति कार्यवान्। पू°। ५ ख. °र्णे वर्ष-सहस्रे तु देवदेवो जगत्प्रभुः। पि°। ६ ख. °स्य देहे स°। ७ ख. यस्य सं°। ८ ख. स एष पौष्करो ना°। ९ख. पुराणं क°। १० ख. °हितम्। वा°। ११ ख. °तिसुखः प्रा°। × महीं सागरेति श्लोकार्धं कपुस्तके नास्ति। १२ ख. क्रतुहस्त-श्रिती°। १३ ख. स्रुवतु°। १४ ख. °मान्कर्मविक्रमसत्क्रियः। १५ क. °त्तमखो° १६ ख. °खो घोरः प°। १७ क. °षधः। वा°॥

वेदिस्कन्धो[1] हविर्गन्धो हव्यकव्यातिवेगवान्
प्राग्वंशकायो द्युतिमान्नानादीक्षाभिराचितः[2]
दक्षिणाहृदयो योगी महासत्रमयो महान्।
उपाकर्मोष्ठरुचकः प्रवर्ग्यावर्तभूषणः॥ ३४
नानाछन्दोगतिपथो गुह्योपनिषदासनः।
छायापत्नीसहायो वै मेरुशृङ्ग इवोच्छ्रितः ३५
महीं सागरपर्यन्तां सशैलवनकाननाम्।
एकार्णवजले भ्रष्टामेकार्णवगतां[3] प्रभुः॥ ३६
दंष्ट्रया यः समुद्धृत्य लोकानां हितकाम्यया
सहस्रशीर्षो देवादिश्चकार[4] पृथिवीं पुनः ३७
एवं यज्ञवराहेण भूत्वा भूतहितार्थिना।
उद्धृता पृथिवी सर्वा सागराम्बुधरा पुरा ३८
वाराह एष कथितो नारसिंहमतः शृणु।
यत्र भूत्वा मृगेन्द्रेण हिरण्यकशिपुर्हतः ३९
पुरा कृतयुगे राजन्सुरारिर्बलदर्पितः।
दैत्यानामादिपुरुषश्चचार[5] तप उत्तमम्॥ ४०
दश वर्षसहस्राणि शतानि दश पञ्च च।
जलोपवासनिरतः[6] स्थानमौनदृढव्रतः॥ ४१
ततः[7] शमदमाभ्यां च ब्रह्मचर्येण चानघ।
ब्रह्मा प्रीतोऽभवत्[8]तस्य तपसा नियमेन च ४२
तं वै स्वयंभूर्भगवान्स्वयमागत्य भूपते।
विमानेनार्कवर्णेन हंसयुक्तेन भास्वता॥ ४३
आदित्यैर्वसुभिः साध्यैर्मरुद्भिर्दैवतैः सह।
रुद्रैर्विश्वसहायैश्च यक्षराक्षसकिंनरैः॥ ४४
दिशाभिर्विदिशाभिश्च नदीभिः सागरैस्तथा
नक्षत्रैश्च मुहूर्तैश्च खेचरैश्च महाग्रहैः॥ ४५
देवर्षिभिस्तपोवृद्धैः सिद्धैः सप्तर्षिभिस्तथा।
राजर्षिभिः पुण्यतमैर्गन्धर्वैश्चाप्सरोगणैः[9] ४६
चराचरगुरुः श्रीमान्वृतः सर्वैः सुरैस्तथा।
ब्रह्मा ब्रह्मविदां[10] श्रेष्ठो दैत्यं वचनमब्रवीत् ४७
प्रीतोऽस्मि तव भक्तस्य तपसाऽनेन सुव्रत।
वरं वरय भद्रं ते यथेष्टं काममाप्नुहि॥ ४८

हिरण्यकशिपुरुवाच।

न देवासुरगन्धर्वा न यक्षोरगराक्षसाः।
न मानुषाः पिशाचाश्च[11] निर्हन्युर्मां[12] कथञ्चन॥
ऋषयो वा न मां शापैः क्रुद्धा लोकपितामह
शपेयुस्तपसा युक्ता वरमेतं वृणोम्यहम्॥ ५०
न शस्त्रेण न चास्त्रेण गिरिणा पादपेन वा[13]।
न शुष्केण न चार्द्रेण स्यान्न चान्येन[14] मे वधः
पाणिप्रहारेणैकेन सभृत्यबलवाहनम्।
यो मां नाशयितुं शक्तः स मे मृत्युर्भविष्यति[15]
भवेयमहमेवार्कः सोमो वायुर्हुताशनः।
सलिलं चान्तरिक्षं च नक्षत्राणि दिशो दश
अहं क्रोधश्च कामश्च वरुणो वासवो यमः।
धनदश्च धनाध्यक्षो यक्षः किंपुरुषाधिपः ५४
एवंमुक्तस्तु[16] दैत्येन स्वयंभूर्भगवांस्तदा[17]।
उवाच दैत्यराजं तं प्रहसन्नृपसत्तम॥ ५५

ब्रह्मोवाच।

एते दिव्या वरास्तात
मया दत्तास्तवाद्भुताः
सर्वान्कामानिमांस्तात
प्राप्स्यसि त्वं[18] न संशयः॥ ५६
एवमुक्त्वा तु भगवाञ्जगामाकाशमेव हि[19]।
वैराजं ब्रह्मसदनं ब्रह्मर्षिगणसेवितम्*॥ ५७
ततो देवाश्च नागाश्च गन्धर्वा मुनयस्तथा।
वरप्रदानं श्रुत्वा[20] ते पितामहमुपस्थिताः॥ ५८

उपाकर्म स्वाध्यायस्वीकारः स एवौष्ठस्य रुचको भूषणं यस्य। प्रवर्ग्यो धर्मसंतपनार्थो महावीरः तस्यावर्तः आवृत्तिः सैव भूषणं यस्य ॥ ३४ ॥ चकार स्थिरामिति शेषः ॥ ३७ ॥ यज्ञवराहेण यज्ञमयेन वराहेण ॥ ३८ नारसिंहप्रादुर्भावः नृसिंहतापन्यादिप्रत्यक्षश्रुतिमूल एवेत्यभिसन्धायाह–**नरसिंहामिति** । भूत्वा आविर्भूय ॥ ३९ ॥ दैत्यानाम् आदिपुरुषः हिरण्यकशिपुः ॥ ४० ॥ जलोपवासः जलमात्राहारः स्थानं दृढासनं मौनम् इन्द्रियसंयमः ताभ्यां सह दृढं व्रतं परिग्रहो यस्य स तथाविध उपवासः ॥ ४१ ॥ धनदः धनप्रदः ॥ ५४ ॥ तवाद्भुता इत्यनर्हत्वाच्चतुर्थास्थाने षष्ठी ॥ ५६ ॥

---

१ क. वेदस्कं २ ख. 'भिरर्चितः। द' । ३ ख. 'वगतः प्र' । ४ ख. 'र्षो लोकादिश्च' । ५ ख. 'षश्चकार त' । ६ क. 'सस्तस्यासीत्स्था', ख. 'सस्तत्रासीत्स्था' । ७ क. तपःशम' । ८ क. ख. प्रीतमनास्तस्य त' । ९ ख. 'वैरप्सरोग' । १० ख. 'ह्मा वेदवि' । ११ क. 'चा वा नि' । १२ ख. 'चा वा हन्युर्मां देवसत्तम। ऋ' । १३ क. 'न च। १४ क. 'न्न वान्ये' । १५ ख. 'त्युर्न संशयः। भ' । १६ एवमुक्तस्त्विति श्लोकः खपुस्तके नास्ति। १७ क. 'वांस्तथा उ' १८ क. त्वमसंशयः। ए' । १९ क. 'व च।, ख. 'व तु। वै' । *एतदग्रे–श्रुत्वा दिव्यं वरं तं च दत्तं सलिलयोनिना। विधिं विज्ञापयामासुर्देवाः शक्रपुरोगमाः। इति श्लोकः कपुस्तकेऽधिको वर्तते। २० ख. 'नं श्रुत्वैव पि' ।

विभुं विज्ञापयामासुर्देवा इन्द्रपुरोगमाः* ५९

देवा ऊचुः ।

वरेणानेन भगवन्बाधयिष्यति नोऽसुरः ।
ततः प्रसीद भगवन्वधोऽप्यस्य विचिन्त्यताम्
भगवान्सर्वभूतानां स्वयंभूरादिकृद्विभुः ।
स्रष्टा च हव्यकव्यानामव्यक्तः प्रकृतिर्ध्रुवः ६१
सर्वलोकहितं वाक्यं श्रुत्वा देवः प्रजापतिः
प्रोवाच भगवान्वाक्यं सर्वान्देवगणांस्तदा ॥
अवश्यं त्रिदशास्तेन प्राप्तव्यं तपसः फलम् ।
तपसोऽन्तेऽस्य भगवान्वधं विष्णुः करिष्यति
एतच्छ्रुत्वा सुराः सर्वे
वाक्यं पंकजसंभवात् ।
स्वानि स्थानानि दिव्यानि
जग्मुस्ते वै मुदान्विताः ॥ ६४
लब्धमात्रे वरे चापि सर्वाः सोऽबाधत प्रजाः
हिरण्यकशिपुर्दैत्यो वरदानेन दर्पितः ॥ ६५
आश्रमेषु महाभागान्मुनीन्वै शंसितव्रतान् ।
सत्यधर्मरतान्दान्तान्पुरा धर्षितवांस्तु सः ६६
देवांस्त्रिभुवनस्थांस्तु पराजित्य महासुरः ।
त्रैलोक्यं वशमानीय स्वर्गे वसति दानवः ॥
यदा वरमदोन्मत्तो न्यवसद्दानवो भुवि ।
यज्ञियान्कृतवान्दैत्यान्देवांश्चैवाप्ययज्ञियान्
आदित्याश्च ततो रुद्रा विश्वे च मरुतस्तथा ।
शरण्यं शरणं विष्णुमुपाजग्मुर्महाबलम् ६९
वेदयज्ञमयं ब्रह्म ब्रह्मदेवं सनातनम् ।
भूतं भव्यं भविष्यं च प्रभुं लोकनमस्कृतम् ।
नारायणं विभुं देवाः शरणं शरणागताः ७०

देवा ऊचुः ।

त्रायस्व नोऽद्य देवेश हिरण्यकशिपोर्भयात्
त्वं हि नः परमो धाता ब्रह्मादीनां सुरोत्तम
त्वं हि नः परमो देवस्त्वं हि नः परमो गुरुः ।
उत्फुल्लाम्बुजपत्राक्षः शत्रुपक्षभयङ्करः ।
क्षयाय दितिवंशस्य शरण्यस्त्वं भवस्व नः

विष्णुरुवाच ।

भयं त्यजध्वममरा ह्यभयं वो ददाम्यहम् ।
तथैवं त्रिदिवं देवाः प्रतिपत्स्यथ मा चिरम् ७३
एष तं सगणं दैत्यं वरदानेन दर्पितम् ।
अवध्यममरेन्द्राणां दानवं तं निहन्म्यहम् ७४

वैशम्पायन उवाच ।

एवमुक्त्वा स भगवान्विसृज्य त्रिदशेश्वरान्
हिरण्यकशिपो राजन्नाजगाम हरिः सभाम्
नरस्य कृत्वाऽर्धतनुं सिंहस्यार्धतनुं प्रभुः ।
नारसिंहेण वपुषा पाणिं संस्पृश्य पाणिना ७६
जीमूतघनसंकाशो जीमूतघननिःस्वनः ।
जीमूतघनदीप्तौजा जीमूत इव वेगवान् ७७
दैत्यं सोऽतिबलं दीप्तं दृप्तशार्दूलविक्रमम् ।
दृप्तैर्दैत्यगणैर्गुप्तं हतवानेकपाणिना ॥ ७८
नृसिंह एष कथितो भूयोऽयं वामनोऽपरः ।
यत्र वामनमाश्रित्य रूपं दैत्यविनाशकृत् ७९
बलेर्बलवतो यज्ञे बलिना विष्णुना पुरा ।
विक्रमैस्त्रिभिरक्षोभ्याः क्षोभितास्ते महासुराः
विप्रचित्तिः शिबिः शङ्कुरयः शंकुस्तथैव च ।
अयःशिराः शंकुशिरा हयग्रीवश्च वीर्यवान्

वाक्यं देवानामिति शेषः ॥ ६२ ॥ ब्रह्मदेवं ब्राह्मणानां दैवतम् ॥ ७० ॥ नोऽस्मान् नोऽस्माकं वा ॥ ७१ ॥
जीमूतघनसंकाशः मेघकदम्बवर्णः ॥ ७७ ॥

---

*विभुं विज्ञापयेति श्लोकार्धं कपुस्तके नास्ति । १ ख. । °वन्बाधिष्यति स नोऽसुरः । २ क. तत्प्रसादिस्व भ° । ३ क. °नामव्यक्तं प्र° । ४ ख. ततो लो° । ५ क. °णांस्तथा । ६ ख. °जजन्मनः । स्वा° । ७ क. ख. °दायुताः । ल° । ८ क. °स्थांश्च प° । ९ ख. °त्य महासुरः । त्रै° । १० ख. °गेंऽवसदथासुरः । य° । ११ क. °वो दिवि । य° । १२ क. °त्यान्यज्ञार्हांश्चैव देवताः । आ° । १३ क. ख. च वसवस्त° । १४ °ग्मुमुपतस्थुर्म° १५ क. देवय° । १६ क. ख. °वाः शरण्यं शरणं गताः । दे° । १७ ख. °नां सुरेश्वर । त्वं । १८ क. ख. °त्राक्ष शत्रु° । १९ क. ख. °क्षक्षयावह । क्षया° २० ख. शरणं त्वं भवाद्य नः । विष्णुरु° । २१ ख. °मरा अभ° । २२ ख. °णां दानवेन्द्रं नि° । २३ क. °पो राजंस्तांजगा° । २४ ख. सभां हिरण्यकशिपोर्जगाम हरिरीश्वरः । न° । २५ ख. °नुं तथा । ना° । २६ क. शार्दूलसमविक्रमम् । दृ° । २७ क. ख. °नाशनम् । ब° । २८ क. ख. °शिरा अश्वशि° ।

वेगवान् केतुमानुग्रः सोमव्यग्रो महासुरः ।
पुष्करः पुष्कलश्चैव वेपनश्च महारथः ॥ ८२
बृहत्कीर्तिर्महाजिह्वः साम्बोऽश्वपतिरेव च ।
प्रह्लादोऽश्वशिराः कुम्भः संह्लादो गगनप्रियः ।
अनुह्लादो हरिहरौ वराहः शङ्करो रुजः ॥८३
शरभः शलभश्चैव कुपनः कोपनः क्रथः ।
बृहत्कीर्तिर्महाजिह्वः शंकुकर्णो महास्वनः ८४
दीर्घजिह्वोऽर्कनयनो मृदुचापो मृदुप्रियः ।
वायुर्यविष्ठो नमुचिः शम्बरो विज्वरो महान्
चन्द्रहन्ता क्रोधहन्ता क्रोधवर्धन एव च ।
कालकः कालकेयश्च वृत्रः क्रोधो विरोचनः
गरिष्ठश्च वरिष्ठश्च प्रलम्बनरकावुभौ ।
इन्द्रतापनवातापी केतुमान्बलदर्पितः ॥ ८७
असिलोमा पुलोमा च वाकलः प्रमदो मदः ।
खसृमः कालवदनः करालः कैशिकः शरः८८
एकाक्षश्चन्द्रहा राहुः संह्लादः सृमरः स्वनः ।
शतघ्नीचक्रहस्ताश्च तथा परिघपाणयः ॥ ८९
महाशिलाप्रहरणाः शूलहस्ताश्च दानवाः ।
अश्मयन्त्रायुधोपेता भिण्डिपालायुधास्तथा
शूलोलूखलहस्ताश्च परश्वधधरास्तथा ।
पाशमुद्गरहस्ता वै तथा मुद्गलपाणयः ॥ ९१
नानाप्रहरणा घोरा नानावेषा महाजवाः ।
कूर्मकुक्कुटवक्त्राश्च शशोलूकमुखास्तथा ९२
खरोष्ट्रवदनाश्चैव वराहवदनास्तथा ।
भीमा मकरवक्त्राश्च क्रोष्टुवक्त्राश्च दानवाः
आखुदर्दुरवक्त्राश्च घोरा वृकमुखास्तथा॥९३
मार्जारगजवक्त्राश्च महावक्त्रास्तथाऽपरे ।
नक्रमेषाननाः शूरा गोजाविमहिषाननाः ९४
गोधाशल्यकवक्त्राश्च क्रौञ्चवक्त्राश्च दानवाः
गरुडाननाः खड्गमुखा मयूरवदनास्तथा ९५
गजेन्द्रचर्मवसनास्तथा कृष्णाजिनाम्बराः ।
चीरसंवृतदेहाश्च तथा वल्कलवाससः ।
उष्णीषिणो मुकुटिनस्तथा कुण्डलिनोऽसुराः
किरीटिनो लम्बशिखाः कम्बुग्रीवाः सुवर्चसः
नानावेषधरा दैत्या नानामाल्यानुलेपनाः९७
स्वान्यायुधानि संगृह्य प्रदीप्तान्यतितेजसा ।
क्रममाणं हृषीकेशमुपावर्तन्त सर्वशः ॥ ९८
प्रमथ्य सर्वान्दैतेयान्पादहस्ततलैः प्रभुः ।
रूपं कृत्वा महाभीमं जहाराशु स मेदिनीम्९९
तस्य विक्रमतो भूमिं चन्द्रादित्यौ स्तनान्तरे
नभः प्रक्रममाणस्य नाभ्यां किल समास्थितौ
परं प्रक्रममाणस्य जानुदेशे स्थितावुभौ ।
विष्णोरतुलवीर्यस्य वदन्त्येवं द्विजातयः ॥ १
हत्वा स पृथिवीं कृत्स्नां जित्वा चासुरपुङ्गवान्
ददौ शक्राय त्रिदिवं विष्णुर्बलवतां वरः २
एष ते वामनो नाम प्रादुर्भावो महात्मनः ।
वेदविद्भिर्द्विजैरेवं कथ्यते वैष्णवं यशः ॥ ३
भूयो भूतात्मनो विष्णोः प्रादुर्भावो महात्मनः
दत्तात्रेय इति ख्यातः क्षमया परया युतः ॥ ४
तेन नष्टेषु वेदेषु प्रक्रियासु मखेषु च ।
चातुर्वर्ण्ये तु संकीर्णे धर्मे शिथिलतां गते ५
अभिवर्धति चाधर्मे सत्ये नष्टेऽनृते स्थिते ।
प्रजासु शीर्यमाणासु धर्मे चाकुलतां गते ॥ ६

इन्द्रतापनश्च वातापिश्चेति द्वन्द्वः॥८७॥ उपावर्तन्त परिवव्रुः ॥९८॥ स्तनना।भिजानुदेशस्थलं चन्द्रादित्ययोर्वृद्धिर्भूयस्त्वतारतम्येन ॥१००॥ वेदविद्भिः यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वेत्यादिप्रत्यक्षवेदविद्भिः अभूतात्मकः अद्भुतरूपोऽयमपि प्रत्यक्षश्रुतिमूलः ।
" यं वै सूर्यं स्वर्भानुस्तमसाऽविध्यदासुरः ।
अत्रयस्तमन्वविन्दन्नन्ये अशक्नुवन् " इति ।
सूर्यम् आत्मानं स्वर्भानुर्मायातमसोर्विपर्ययेण आविध्यत् । जीवत्वमनयत् । अत्रयः अत्रेरपत्यानि दत्तात्रेयः बहुत्वं पूजार्थम् । परया क्षमया शान्त्या । तेन ज्ञानमार्गप्रवर्तकोऽयमवतार इति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥ अन्यच्चावतारकृत्यमाह–तेनेत्यादिना । प्रक्रियासु अनुष्ठानप्रकारेषु शिथिलतां विरलताम् ॥ ५ ॥ आकुलताम् अधर्मेण मिश्रताम् ॥ ६ ॥

१ क. ख. 'प्रः सोग्रव्य' ; २ क. ख. 'लश्चैव साश्वोश्वप' । ३ ख. 'हः संहरो रु' । ४ ख. 'युर्गवि' ५ ख. 'रो विक्षरो म' । ६ क. चक्र ह' । ७ क. वैसृकः का' । ८ ख. 'हुः संहारो मृदुरस्वनः । क. संहाराश्वो महास्वनः । ९ ख. 'स्ताश्च त' । १० ख' काकोल' । ११ क. 'मीनाम' । १२ ख. 'जारशशव' । १३ क. 'क्त्रास्तथापरे । ग' । १४ ख. गरुडास्याः खाङ्गिमु' । १५ क. ख. 'तगात्राश्च त' । १६ ख. कवाचिनो लं' । १७ ख. 'प्तानीव ते' । १८ 'लैस्ततः । रु' । १९ ख. 'तो भूमेश्चन्द्रा' । २० ख. परमाक्रममाणस्य जानुदेशे व्यवास्थितौ । वि' । २१ क. ख. 'त्वा स मेदिनीं सर्वां हत्वा चा' । २२ घ. 'तात्मको वि' । २३ ख. 'तः कृपया प' । २४ ख. 'षु देवेषु प्र' । २५ क. ०षु वै । चा' । २६ ख. 'र्ण्ये च सं' । २७ घ. ०यत् । अत्रेर्ढक् आत्रेयः अत्रे०

सह[1]यज्ञक्रिया वेदाः प्रत्यानीता हि तेन वै।
चातुर्वर्ण्यमसंकीर्णं कृतं तेन महात्मना ॥ ७
तेन हैहयराजस्य कार्तवीर्यस्य धीमतः।
वरदेन वरो दत्तो दत्तात्रेयेण धीमता ॥ ८
एतद्बाहुद्वयं यत्ते [2]मृधे मम कृतेऽनघ।
शतानि दश बाहूनां भविष्यन्ति न संशयः९
पालयिष्यसि कृत्स्नां च वसुधां वसु[3]धाधिप
दुर्निरीक्ष्योऽरिवृन्दानां [4]धर्मज्ञश्च भविष्यसि
एष ते वैष्णवः श्रीमान्प्रादुर्भावोऽद्भुतः शुभः
कथितो वै महाराज यथाश्रुतमरिन्दम×।
भूयश्च जामदग्न्योऽयं प्रादुर्भावो महात्मनः
यत्र बाहुसहस्रेण वि[5]स्मितं दुर्जयं रणे।
रामोऽर्जुनमनीकस्थं जघान नृपतिं प्रभुः ॥१२
रथस्थं पार्थिवं रामः पातयित्वाऽर्जुनं यु[6]धि।
धर्षयित्वा यथाकामं क्रोशमानं च मेघवत१३
कृत्स्नं बाहुसहस्रं च चिच्छेद भृगुनन्दनः।
परश्वधेन दीप्तेन ज्ञातिभिः सहितस्य वै ॥ १४
कीर्णा क्षत्रियकोटीभिर्मेरुमन्दरभूषणा।
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी तेन निःक्षत्रिया कृता१५
कृत्वा निःक्षत्रियां चैव भार्गवः सुमहात[7]पाः।
सर्वपापविनाशाय वाजिमेधेन चेष्टवान् ॥१६
तस्मिन्यज्ञे महादाने दक्षिणां भृगुनन्दनः।
मारीचाय ददौ प्रीतः कश्यपाय वसुंधराम् ॥
वारुणांस्तुरगाञ्छीघ्रान्रथं च रथिनां वरः।
हिरण्यमक्षयं धेनूर्गजेन्द्रांश्च महामनाः।
ददौ तस्मिन्महायज्ञे वाजिमेधे महायशाः१८
अद्यापि च हितार्थाय लोकानां भृगुनन्दनः।
चरमाणस्तपो दीप्तं जामदग्न्यः पुनःपु[8]नः।
तिष्ठते देव[9]वच्छ्रीमान्महेन्द्रे पर्वतोत्तमे ॥ १९

एष विष्णोः सुरेशस्य शाश्व[10]तस्याव्ययस्य च
जामदग्न्य इति ख्यातः प्रादुर्भावो महात्मनः
चतुर्विंशे युगे चापि विश्वामित्रपुरःसरः।
राज्ञो दशरथस्याथ पुत्रः [11]पद्मायतेक्षणः ॥ २१
कृत्वाऽऽत्मानं महाबाहुश्चतुर्धा प्रभुरीश्वरः।
लोके राम इति ख्यातस्तेजसा भास्करोपमः
प्रसादनार्थं लोकस्य रक्षसां निध[12]नाय च।
धर्मस्य च विवृद्ध्यर्थं जज्ञे तत्र महायशा[13]ः॥२३
तमप्याहुर्मनुष्येन्द्रं सर्वभूतपतेस्तनुम्।
[14]यस्मै दत्तानि चास्त्राणि विश्वामित्रेण धीमता
वधार्थं देवशत्रूणां [15]दुर्धराणि सुरैरपि।
यज्ञविघ्नकरौ येन मुनीनां भावितात्मनाम्२५
मारीचश्च सुबाहुश्च बलेन बलिनां वरौ।
निहतौ च निराशौ च कृतौ तेन महात्मना
वर्तमाने मखे येन जनकस्य महात्मनः।
भग्नं माहेश्वरं चापं क्रीडता लीलया पुरा+२७
यः समाः सर्वधर्मज्ञश्चतुर्दश वनेऽवसत्।
लक्ष्मणानुचरो रा[16]मः सर्वभूतहिते रतः ॥ २८
रूपिणी यस्य पार्श्वस्था सीतेति प्रथिता जनैः
पूर्वोचिता तस्य लक्ष्मीर्भर्तारमनुगच्छति २९
चतुर्दश तपस्तप्त्वा वने वर्षाणि राघवः।
जनस्थाने वसन्कार्यं त्रिदशानां चकार ह।*
सीतायाः पद[17]मन्विच्छँल्लक्ष्मणानुचरो विभुः
विराधं च कबन्धं च राक्षसौ भीमविक्रमौ।
जघान पुरुषव्याघ्रौ गंधर्वौ शापवीक्षितौ ३१

हुताश[18]नार्केन्दुतडिद्घनाभैः
प्रतप्तजाम्बूनदचित्रपुंखैः।
महेन्द्रवज्राशनितुल्यसारैः
शरैः शरीरेण वियोजितौ बलात्

जनस्थाने दण्डकारण्यप्रदेशे ॥ १३० ॥ वियोजितौ विशेषेण योजितौ ॥ ३२ ॥

१ ख. सयज्ञाः सक्रिया वे॰। २ ख. ॰ते तत्ते मम कृते नृप। श॰ ३ क. ख. ॰धां वसुधेश्वर। दु॰। ४ ख. ॰नां युद्धस्थश्च भ॰। ×कथितो वै महाराजेत्यादि श्लोकार्धं कपुस्तके नास्ति। ५ ख. ॰ण निर्मितं दु॰। ६ क. ख. ॰नं भुवि। ध॰। ७ ख. ॰हाबलः। स॰॥ ८ क. ख. ॰नः प्रभुः। ति॰। ९ क. ख. ॰वच्छ्रीमा॰। १० क. ख. ॰स्य श्रीवत्साङ्कस्य धीमतः। जा॰ ११ क. ख. ॰त्रः पद्मदलेक्षणः। कृ॰। १२ क. ख. ॰सां निग्रहाय च। ध॰। १३ क. ॰त्र महात्मवान्। त॰, ख. ॰त्र प्रतापवान् त॰। १४ ख तस्मै द॰। १५ ख. ॰णां दुर्धर्षाणि सु॰।+ 'यस्मै दत्तानि चास्त्रे'त्यारभ्य 'लीलया पुरा' इत्यन्तानि सप्त श्लोकार्धानि कपुस्तके न सन्ति। १६ क. ॰रो यश्च स॰। * तस्यागस्कारिणं क्रूरं पौलस्त्यकुलपांसनम् इति अधिकं कपुस्तके। १७ क. ॰न्विच्छञ्जघान स महामनाः। देवासुरगणानां हि राक्ष॰ १८ ख. ॰शनार्कांशु त॰।

सुग्रीवस्य कृते येन वानरेन्द्रो महाबलः ।
वाली विनिहतो युद्धे सुग्रीवश्चाभिषेचितः ३३
देवासुरगणानां हि[1] यक्षगंधर्वभोगिनाम् ।
अवध्यं राक्षसेन्द्रं तं रावणं युधि[3] दुर्जयम् ३४
युक्तं राक्षसकोटीभिर्नीलाञ्जनचयोपमम् ।
त्रैलोक्यरावणं घोरं रावणं राक्षसेश्वरम् ३५
दुर्जयं दुर्धरं दृप्तं शार्दूलसमविक्रमम् ।
दुर्निरीक्ष्यं सुरगणैर्वरदानेन दर्पितम् ॥ ३६
जघान सचिवैः सार्द्धं ससैन्यं रावणं युधि*
महाभ्रघनसंकाशं महाकायं महाबलम् ॥ ३७
तमागस्कारिणं घोरं पौलस्त्यं युधि दुर्जयम्
सभ्रातृपुत्रसचिवं ससैन्यं क्रूरनिश्चयम् ॥ ३८
रावणं निजघानाशु[6] रामो भूतपतिः पुरा । +
मधोश्च तनयो दृप्तो लवणो नाम दानवः॥३९
हतो मधुवने वीरो वरदृप्तो महासुरः† ।
समरे युद्धशौण्डेन तथा चान्येऽपि[9] राक्षसाः‡
एतानि कृत्वा कर्माणि रामो धर्मभृतां वरः
दशाश्वमेधाञ्जारूथ्यानाजहार निरर्गलान् ४१
नाश्रूयन्ताशुभा वाचो नाकुलं[10] मारुतो ववौ ।
न वित्तहरणं त्वासीद्रामे राज्यं प्रशासति४२
पर्यदेवन्न विधवा नानर्थाश्चाभवंस्तदा ।
सर्वमासीज्जगद्दान्तं रामे राज्यं प्रशासति ॥
न प्राणिनां भयं चापि जलानिलनिघातजम्
न च स्म वृद्धा बालानां प्रेतकार्याणि कुर्वते४४
ब्रह्म पर्यचरत्क्षत्रं विशः क्षत्रमनुव्रताः ।
शूद्राश्चैव हि वर्णांस्त्रीञ्छुश्रूषन्त्यनहंकृताः ।
नार्यो नात्यचरन्भर्तॄन्भार्यां नात्यचरत्पतिः४५
सर्वमासीज्जगद्दान्तं निर्दस्युरभवन्मही ।
राम एकोऽभवद्भर्ता रामः पालयिताऽभवत्
आयुर्वर्षसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिणः ।
अरोगाः प्राणिनश्चासन्रामे राज्यं प्रशासति
देवतानामृषीणां च मनुष्याणां च सर्वशः ।
पृथिव्यां समवायोऽभूद्रामे राज्यं प्रशासति
गाथा[11] अप्यत्र गायन्ति ये पुराणविदो जनाः
रामे निबद्धतत्त्वार्था[12] माहात्म्यं तस्य धीमतः
श्यामो युवा लोहिताक्षो
दीप्तास्यो मितभाषिता[13] ।
आजानुबाहुः सुमुखः
सिंहस्कन्धो महाभुजः ॥ ५०
दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ।
अयोध्याधिपतिर्भूत्वा रामो राज्यमकारयत्

त्रैलोक्यस्य रावणम् आक्रन्दकरम् ॥ ३५ ॥ सचिवैः सुग्रीवबिभीषणादिभिः ॥ ३७ ॥ लवणः शत्रुघ्नरूपिणा तेनैव हतः ॥ ३९ ॥ जारूथ्यान् त्रिगुणीकृतदक्षिणानित्येके । अन्ये तु जारूथ्यामिति सप्तम्यन्तं पाठं प्रकल्प्य अयोध्यायामिति व्याचक्षते । जरूथं छन्दोगप्रसिद्धः स्तोत्रविशेषस्तदर्हान् । "**जरूथं गरूथम् गणतेः स्तुतिकर्मणः**" इति यास्कः ।इति गणतेरूथन्प्रत्यये आदेश्चुत्वमिति तस्य जत्वम् " जॄवृभ्यामूथन् " इति सूत्रे जरूथं मांसमिति शाब्दिकाः । जारूथ्यान् स्तुत्यान् पुष्टान्वेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ सहस्राणि एकादशेति शेषः ॥ ४७ ॥ समवायः समाजः ॥ ४८ ॥

---

१ ख. "नां वै य' । २ क. ख. "क्षराक्षसपक्षिणाम् । यत्रावध्यं रा' । ३ ख. "णं युद्धदुर्मदम् । गुप्तं रा' । ४ ख. त्रैलोक्यद्रावणं क्रूरं दुराचारं महाबलम् । दुर्ज' ५ क. "णं क्रूरं राक्षसं तं महाबलम् । दुर्ज्ञेयं दुर्धरं दृप्तं शा' *जघानेति श्लोकार्धं कपुस्तके नास्ति । ६ ख. रावणं निजघानाजौ रा" । +एतदग्रे-सुग्रीवस्य कृते येन वानरेन्द्रो महाबलः । वाली विनिहतः संख्ये सुग्रीवश्चाभिषेचितः । इत्येकः श्लोकोऽधिकः कपुस्तके । ७ ख. "म राक्षसः । हतो म" । ८ क. ख. ने भीमो व" †एतदग्रे-यज्ञविघ्नकरैर्येन मुनीनां भावितात्मनाम् । मारीचश्च सुबाहुश्च बलेन बलिनां वरौ । निहतौ च निराशौ च कृतौ तेन महात्मना ।। इति श्लोकार्धत्रयं कपुस्तकेऽधिकं वर्तते। ९क. तथैवान्ये च राक्षसाः। ‡एतदग्रे--विराधश्च कबन्धश्च राक्षसौ भीमविक्रमौ । जघान पुरुषव्याघ्रो गंधर्वौ शापविक्षतौ । हुताशनार्कांशुतडित्प्रकाशैः सतप्तजाम्बूनद-चित्रपुङ्खैः। महेन्द्रवज्राशनितुल्यसारैः शरैः शरीरेषु वियोजितौ बलात्॥ तस्मै दत्तानि चास्त्राणि विश्वामित्रेण धीमता। वधार्थे देवशत्रूणां दुर्धराणि सुरैरपि ।। वर्तमाने मखे येन जनकस्य महात्मनः । भग्नं माहेश्वरं चापं क्रीडया लीलया पुरा ।। इति श्लोकचतुष्टयं कपुस्तकेऽधिकं वर्तते । १० ख 'नाकुलो मा" । ११ ख. गाथाश्चाप्यत्र गा' । १२ ख. 'बद्धास्तत्त्वार्थं माहा' । १३ ख. "भाषणः। आ ।

ऋक्सामयजुषां घोषो ज्याघोषश्च महात्मनः
अव्युच्छिन्नोऽभवद्राज्ये दीयतां भुज्यतामिति
सत्त्ववान्गुणसंपन्नो दीप्यमानः स्वतेजसा ।
अतिचन्द्रं च सूर्यं च रामो दाशरथिर्विभौ ५३
ईजे क्रतुशतैः पुण्यैः समाप्तवरदक्षिणैः ।
हित्वाऽयोध्यां दिवं यातो राघवः स महाबलः
एवमेष महाबाहुरिक्ष्वाकुकुलनन्दनः ।
रावणं सगणं हत्वा दिवमाचक्रमे प्रभुः ॥ ५५
वैशम्पायन उवाच ।
अपरः केशवस्यायं प्रादुर्भावो महात्मनः ।
विख्यातो माथुरे कल्पे सर्वलोकहिताय वै५६
यत्र शाल्वं च मैन्दं च द्विविदं कंसमेव च ।
अरिष्टमृषभं केशिं पूतनां दैत्यदारिकाम्॥५७
नागं कुवलयापीडं चाणूरं मुष्टिकं तथा ।
दैत्यान्मानुषदेहस्थान्सूदयामास वीर्यवान्
छिन्नं बाहुसहस्रं च बाणस्याद्भुतकर्मणः ।
नरकश्च हतः संख्ये यवनश्च महाबलः । ५९
हृतानि च महीपानां सर्वरत्नानि तेजसा ।
दुराचाराश्च निहताः पार्थिवाश्च महीतले॥६०
नवमे द्वापरे विष्णुरष्टाविंशे पुराऽभवत् ।
वेदव्यासस्तथा जज्ञे जातूकर्ण्यपुरस्सरः ॥ ६१
एको वेदश्चतुर्धा तु कृतस्तेन महात्मना ।
जनितो भारतो वंशः सत्यवत्याः सुतेन च
एते लोकहितार्थाय प्रादुर्भावा महात्मनः ।
अतीताः कथिता राजन्कथ्यन्ते चाप्यनागताः
कल्किर्विष्णुयशा नाम शम्भले ग्रामके द्विजः
सर्वलोकहितार्थाय भूयश्चोत्पत्स्यते प्रभुः॥६४
दशमो भाव्यसम्पन्नो
याज्ञवल्क्यपुरःसरः ।
क्षपयित्वा च तान्सर्वा-
न्भाविनाऽर्थेन चोदितान् ॥ ६५
गङ्गायमुनयोर्मध्ये निष्ठां प्राप्स्यति सानुगः
ततः कुले व्यतीते तु सामात्ये सहसैनिके ६६
नृपेष्वथ प्रनष्टेषु तदा त्वप्रग्रहाः प्रजाः ।
रक्षणे विनिवृत्ते च हत्वा चान्योन्यमाहवे६७
परस्परहृतस्वाश्च निराक्रन्दाः सुदुःखिताः ।
एवं कष्टमनुप्राप्ताः कलिसंध्यांशके तदा ।
प्रजाः क्षयं प्रयास्यन्ति सार्द्धं कलियुगेन ह
क्षीणे कलियुगे तस्मिंस्ततः कृतयुगं पुनः ।
प्रपत्स्यते यथान्यायं स्वभावादेव नान्यथा६९
एते चान्ये च बहवो दिव्या देवगुणैर्युताः ।
प्रादुर्भावाः पुराणेषु गीयन्ते ब्रह्मवादिभिः॥७०
यत्र देवाँपि मुह्यन्ति प्रादुर्भावानुकीर्तने ।
पुराणं वर्तते यत्र वेदश्रुतिस्समाहितम् ॥ ७१
एतदुद्देशमात्रेण प्रादुर्भावानुकीर्तनम् ।
कीर्तितं कीर्तनीयस्य सर्वलोकगुरोः प्रभोः७२
प्रीयन्ते पितरस्तस्य प्रादुर्भावानुकीर्तनात् ।
विष्णोरतुलवीर्यस्य यः शृणोति कृताञ्जलिः

समहाबल महता बलेन सैन्योपलक्षितेन कृत्स्नजनेन सहितः समहाबलः ॥ ५४ ॥ नवमेऽवतारे एतच्चात्रानुक्ताभ्यामपि मत्स्यकूर्माभ्यां सह ज्ञेयम् । तथा वेदव्यासोऽपि दशमो जज्ञे इति विशेषणं योज्यम् ॥६१॥ एते दशातीताः ॥ ६३ ॥ उत्पत्स्यते एकादशोऽयं दशमेऽतीते सतीत्यग्रिमेण संबन्धः ॥ ६४ ॥ **भाव्याः** भवं सततोत्पत्तिं प्रशंसन्ति ते भाव्याः क्षणिकवादिनो **बौद्धाः** तैः सह संपन्नो वादे युद्धे च संगतः क्षपयित्वा जित्वा हत्वा च तानेव विशिनष्टि। भाविना भावं पूर्वोक्तं प्रशंसता बुद्धमुनिना विष्णोरेव रूपान्तरेण भगवता केनचिदर्थेन निमित्तेन कलौ दम्भयज्ञप्रवृत्त्या लोकनाशो मा भूदिति यज्ञनिन्दार्थेन निमित्तेन चोदितान् प्रवर्तितान् । एतेन कल्कितः प्राक् बौद्धावतारोऽपि सूचितः । बौद्धपक्षक्षयार्थश्च कल्कीत्युक्तम् ॥ ६५ ॥ निष्ठां समाप्तिम् । ननु कल्किम्लेच्छाञ्जप्रहत्यनन्तरमत्र स्मर्यते तत्कथं निष्ठां गमिष्यतीत्युच्यतेऽत आह - **तत इति** । कुले व्यतीते अन्योन्यदारापहाराक्रान्ते सति ॥ ६६ ॥ अप्रग्रहाः अनियन्तृकाः ईश्वरयत्नं विनैव कामलोभाक्रान्ताः प्रजाः परस्परं घातयिष्यन्तीत्यर्थः ॥ ६७ ॥ नद्देवोपसंहरति- **स्वभावादेव-नान्यथेति** ॥ ६९ ॥ देवापीति मन्त्रिधार्षः ॥ ७१ ॥ उद्देशमात्रेण कीर्तनं कृतं ननु सम्यक् व्याख्यातं प्रादुर्भावानामन्येषामृषभादीनामानन्त्यात् ॥ ७२ ॥

---

१ ख. °वद्राष्ट्रे दी° । २ ख. अतिसूर्यं च चन्द्रं च रा° । ३ ख. °वः सुमहा° । ४ क. ख. °बा ये म° । ५ ख. °कर्णपु° । ६ क. ख. °म शम्बलग्रामको द्वि° । ७ ख. क्षणेन निर्वृते चैव ह° । ८ ख. प्रवर्त्स्यते य° । ९ ख. °भ्या दिव्यगु° । १० ख. °त्र देवा विमुह्यन्ते प्रा° । ११ ख. °ष्णोरमितवी° ।

एतास्तु योगेश्वरयोगमायाः
श्रुत्वा नरो मुच्यति सर्वपापैः।
ऋद्धिं समृद्धिं विपुलांश्च भोगा-
न्प्राप्नोति सर्वं भगवत्प्रसादात् १७४

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशपर्वणि प्रादुर्भावानुसंग्रहो नामैकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

विष्णोरीश्वरत्वकथनम्।

४२

वैशम्पायन उवाच।
विश्वत्वं शृणु मे विष्णोर्हरित्वं च कृते युगे
वैकुण्ठत्वं च देवेषु कृष्णत्वं मानुषेषु च ॥ १
ईश्वरत्वं च तस्येदं गहनां कर्मणां गतिम्।
संप्रत्यतीतां भाव्यां च शृणु राजन्यथातथम् २
अव्यक्तो व्यक्तलिङ्गस्थो यत्रैव भगवान्प्रभुः।
नारायणो ह्यनन्तात्मा प्रभवोऽव्यय एव च
एष नारायणो भूत्वा हरिरासीत्कृते युगे।
ब्रह्मा शक्रश्च सोमश्च धर्मः शुक्रो बृहस्पतिः ॥४
अदितेरपि पुत्रत्वमेत्य यादवनन्दनः।
एष विष्णुरिति ख्यात इन्द्रादवरजोऽभवत् ५
प्रसादजं ह्यस्य विभोरदित्याः पुत्रजन्म तत्
वधार्थं सुरशत्रूणां दैत्यदानवरक्षसाम् ॥ ६
प्रधानात्मा पुरा ह्येष ब्रह्माणमसृजत्प्रभुः।
सोऽसृजत्पूर्वपुरुषः पुरा कल्पे प्रजापतीन् ७

एता योगमाया एव नतु तात्त्विक्यो भगवतो लीला अस्मदादिलीलावद्रागपूर्विका इत्यर्थः। तथा च मन्त्रः—

"यदचरस्तन्वा वावृधानो बलानीन्द्र प्रब्रुवाणो जनेषु। मायेत्सा ते यानि युद्धान्याहुर्नाद्य शत्रुं ननु पुरा विवित्से" इति।

अस्यार्थः—हे **इन्द्र** परमेश्वर **यत् तन्वा** मत्स्यकूर्मादिशरीरेण **अचरः** चरणं कृतवानसि **वावृधानः** ववृधे दैत्यादीन् हत्वा महत्त्वं च प्राप्तवानसि लोके **बलानि** भूमेरुद्धरणादीनि **जनेषु प्रब्रुवाणः** ख्यापितवानभूः **सा सर्वा ते** तव **मायेत्** मायैव। सा का यानि **युद्धान्याहुः** देवासुरसंग्रामाः सर्वे मायैव। कुत एतत् यतस्त्वां **ननु** निश्चितम् **अद्य** वर्तमानकाले **पुरा** वा **शत्रुं** नाशनीयं न **विवित्से** लभसे। सर्वस्यान्तरात्मत्वात्कालत्रयेऽपि तव शत्रुर्नास्तीति। तस्मात्स्वात्मार्थानुवादवदेतत्पुराणं भगवल्लीलामनुवदतीति मन्त्रार्थः। ऋद्धिं धर्मफलभूतां सम्पत्तिं समृद्धिं योगैश्वर्यम्॥ १७४ ॥ इति हरिवंशे टीकायामेकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

४२

चत्वारिंशे द्विसंयुक्ते
सर्वदेवपराजये।
देवा आप्यायिताः सर्वे
प्रत्यक्षीभूय विष्णुना ॥ १॥

पूर्वं यदा धर्मस्य ग्लानिस्तदा भगवानाविर्भवतीत्युक्तं सा चासुराणामुदयाद्भवति अतस्तेषां वधेन विष्णोर्जगद्रक्षकत्वं निरूपयति—**विश्वत्वमित्यादिना**। विशेषेण श्वसित्याश्वसित्यभयं प्राप्य जनो यस्मादिति विश्वः। आश्वासनकर्ता अभयदातेति यावत्। हरति नाशयति दुःखदान् दुरितदैत्यादीनिति हरिः। विगतं कुण्ठनं गतिप्रतिघात आलस्यं वैक्लव्यं वा यस्मात् स विकुण्ठः। स्वार्थेऽण् वैकुण्ठः। देवेषु सात्त्विकेषु पालनीयेषु यस्याशक्यत्वादिकं नास्तीत्यर्थः। मानुषेषु रजस्तमोग्रस्तेषु उपेक्षणीयेषु कृष्णत्वं "कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः।" इति स्मृतेः। केवलं सत्तारूपेण सांसारिकानन्दरूपेण चास्तित्वं च शृणु ॥ १ ॥ तथा मध्यमेषु ईश्वरत्वं निग्रहानुग्रहकर्तृत्वमेवंविधां भगवतो नानारूपां कर्मणां लीलानां गतिं भूतां भाविष्यां च वक्ष्यमाणां शृणु ॥ २ ॥ व्यक्तोऽपि व्यक्तं लिङ्गं मूर्तिः तत्स्थः यत्र मत्स्याद्यवतारग्रहणे नारायणो मुनिस्तद्रूपः ॥ ३ ॥ नारायणः जगत्सृष्ट्वा तत्र प्रविश्य जीवभावमनुभूय पुनर्जीवत्वहर्ता जीवन्नेव मुक्तो हरिसंज्ञोऽभूत्। कृतयुगे देहिनः सद्यो मुच्यन्त इति भावः। एतस्यैव रूपं ब्रह्मादय इत्याह—**ब्रह्मेति** ॥ ४ ॥ प्रधानं त्रिगुणात्मिका माया सैव आत्मा शरीरं यस्य स प्रधानात्मा मायावी। "मायिनं तु महेश्वरम्" इति श्रुतेरीश्वरः। प्रजापतीन् मरीच्यादीन् ॥७॥

---

१ ख. °ति दीर्घं भ°। २ ख. °नुषे युगे। ३ ख. °त्वं हि त°। ४ क. °स्थो यत्रैष भ°, ख. °स्थो य एष भ°। ५ ख. °रुषः प्रजा क°।

ते तन्वानास्तनूस्तत्र ब्रह्मवंशाननुत्तमान् ।
तेभ्योऽभवन्महात्मभ्यो बहुधा ब्रह्म शाश्वतम् ८
एतदाश्चर्यभूतस्य विष्णोर्नामानुकीर्तनम् ।
कीर्तनीयस्य लोकेषु कीर्त्यमानं निबोध मे ९
वृत्ते वृत्रवधे तात वर्तमाने कृते युगे ।
आसीत्त्रैलोक्यविख्यातः संग्रामस्तारकामयः
तत्रासन्दानवा घोराः सर्वे संग्रामदर्पिताः ।
घ्नन्ति देवगणान्सर्वान्सयक्षोरगराक्षसान् ११
ते वध्यमाना विमुखाः क्षीणप्रहरणा रणे ।
त्रातारं मनसा जग्मुर्देवं नारायणं हरिम्
एतस्मिन्नन्तरे मेघा निर्वाणाङ्गारवर्षिणः ।
सार्कचन्द्रग्रहगणं छादयन्तो नभस्तलम् १३
चञ्चद्विद्युद्गणाविद्धा घोरा निर्ह्रादकारिणः ।
अन्योन्यवेगाभिहताः प्रववुः सप्त मारुताः १४
दीप्ततोयाशनीपातैर्वज्रवेगानिलाकुलैः ।
ररास घोरैरुत्पातैर्दह्यमानमिवांबरम् १५
पेतुरुल्कासहस्राणि मुहुराकाशगान्यपि ।
न्युब्जानि च विमानानि प्रपतन्त्युत्पतन्ति च
चतुर्युगान्तपर्याये लोकानां यद्भयं भवेत् ।
तादृशान्येव रूपाणि तस्मिन्नुत्पातलक्षणे ॥१७
तमसा निष्प्रभं सर्वं न प्राज्ञायत किञ्चन ।
तिमिरौघपरिक्षिप्ता न रेजुश्च दिशो दश १८
निशेव रूपिणी काली कालमेघावगुण्ठिता ।
द्यौर्न भात्यभिभूतार्का घोरेण तमसा वृता १९
तान्घनौघान्सतिमिरा-
न्दोर्भ्यामुत्क्षिप्य स प्रभुः ।
वपुः संदर्शयामास
दिव्यं कृष्णवपुर्हरिः ॥ २०
बलाहकाञ्जननिभं बलाहकतनूरुहम् ।
तेजसा वपुषा चैव कृष्णं कृष्णमिवाचलम् २१
दीप्तपीतांबरधरं तप्तकाञ्चनभूषणम् ।
धूमान्धकारवपुषं युगान्ताग्निमिवोत्थितम् ।
चतुर्द्विगुणपीनांसं बलाकापंक्तिभूषणम् ।
चामीकरकराकारैरायुधैरुपशोभितम् ॥ २३
चन्द्रार्ककिरणोद्द्योतं गिरिकूटं शिलोच्चयम्
नन्दकानन्दितकरं शराशीविषधारिणम् ॥२५

तनूस्तन्वानाः कश्यपादिरूपेण स्वरूपाणि विस्तारयन्तः ब्रह्मवंशान् नानागोत्राणि ससृजुः । ब्रह्म यज्ञो बहुधा प्रकृतिविकृत्यादिरूपः वेदो वा शाखाभेदेन बहुधाऽभवत् ॥८॥ एततु वेदजपरूपम् । यदाह शौनकः—

“ वेदाक्षराणि यावन्ति
पठितानि द्विजातिभिः ।
तावन्ति हरिनामानि
कीर्तितानि न संशयः ॥ ”

इति । इतोऽपि अन्यत् कीर्त्यमानं निबोध बुध्यस्व वेदजपतुल्यम् ॥ ९ ॥ तदेवाह-**वृत्ते इत्यादिना**। तारकामयस्तारकाप्रधानः ॥ १० ॥ तत्र गुरुदारहर्तुः सोमस्य पक्षे तत्तुल्यशीलत्वादसुरा आसन् ॥ ११ ॥ ते देवाः ॥ १२ ॥ निर्वाणा आर्चिषाऽपि रहिताः तप्तायस्तुल्याः ते च तेऽङ्गाराश्च तद्वर्षिणः आसन्निति शेषः ॥ १३ ॥ ते मेघाः अन्योन्यवेगैरभिहताः बभूवुरिति शेषः । यतः सप्त मारुताः प्रवहादयस्तत्क्षोभकर्तारः प्रववुः । तैर्धूलिपटलवद्घनपटलमावर्तितामित्यर्थः ॥१४॥ दीप्तं तप्तं तोयम् अशनी च तयोः पातैः ररास शब्दं चकार ॥ १५ ॥ न्युब्जानि अधोमुखानि ॥ १६ ॥ चतुर्युगानाम् अन्तपर्याये चरमेऽवान्तरप्रलये इत्यर्थः ॥ १७ ॥ काली निशा दर्शरात्रिः ॥ १९ ॥ कृष्णं घननीलं वपुर्यस्य स हरिर्वपुर्दर्शयामास ॥ २० ॥ **बलेति** । मेघवत् कृष्णवर्णं कृष्णकेशं च तेजसा कृष्णवर्णेन ॥ २१ ॥ चतुर्द्विगुणा अष्टौ पीनाः पुष्टाश्च अंसा बाहुमूलानि यस्य तम् । चामीकरं सुवर्णं तन्मयाः कराकाराः मुष्टयो येषु तैः चामीकरकराकारैः ॥ २३ ॥ गिरिकूटं पर्वतवदचञ्चलम् । “ कूटोऽस्त्री निश्चले राशौ ” इति मेदिनी । शिलोच्चयं मनःशिलावर्णं नीवीबन्धनं यस्य तम् । “ शिला तु प्रस्तरे मता । तथा मनःशिलायां च ” इति मेदिनी। “उच्चैस्तरेऽप्युच्चयः स्यात्समूहे नीविबन्धने ।” इति चानन्दकः खड्गः तेन आनन्दितः शोभितः करो यस्य तं नन्दकानन्दितकरम् । “ नन्दको हरिखड्गे च ” इति मेदिनी ॥ २४ ॥

१ ख. °र्यभूतं तु वि° । २ क. कीर्तितं कीर्तनीयस्य कीर्त्य° । ३ क. तत्रासन्दानवा घो° । ख. तत्र स्म दा° । ४ क. °रं शरणं ज° । ५ क. °णं प्रभुम् । ए° । ६ ख. °रवर्चसः । सा° । ७ ख. छादयामासुरम्बरम् । चलद्विद्युद्गणाविद्धा° । ८ क. तेऽन्योन्यवेगा° । ९ ख. °लानलैः । ररा° । १० क. °णि बहून्याका°, ख. °णि पेतुराका° । ११ क. सहसा° । १२ ख. दोर्भ्यां संक्षिप्य स प्र° । १३ क. तमसा व° । १४ ख. धूम्रान्ध° १५ क. ख. °कारवपुषं यु° । १६ क. °सं किरीटच्छन्नमूर्धजम् । चा° १७ ख. °पशोभितं । च° ।

शक्तिचित्रं हलोदग्रं शङ्खचक्रगदाधरम्।
विष्णुशैलं क्षमामूलं श्रीवृक्षं शार्ङ्गधन्विनम् २५
हर्यश्वरथसंयुक्ते सुपर्णध्वजशोभिते। *
चन्द्रार्कचक्ररुचिरे मन्दराक्षवृतान्तरे ॥ २६
अनन्तरश्मिसंयुक्ते ददृशे मेरुकूबरे।
तारकाचित्रकुसुमे ग्रहनक्षत्रबन्धुरे ॥ २७
भयेष्वभयदं व्योम्नि देवा दैत्यपराजिताः।
ददृशुस्ते स्थितं देवं दिव्यलोकमये रथे ॥ २८
ते कृताञ्जलयः सर्वे देवाः शक्रपुरोगमाः।
जयशब्दं पुरस्कृत्य शरण्यं शरणं गताः ॥२९
स तेषां ता गिरः श्रुत्वा विष्णुर्दयितदेवतः।
मनश्चक्रे विनाशाय दानवानां महामृधे ॥३०
आकाशे तु स्थितो विष्णुः सोत्तमे पुरुषोत्तमः
उवाच देवताः सर्वाः सप्रतिज्ञमिदं वचः॥३१
शान्तिं भजत भद्रं वो मा भैष्ट मरुतां गणाः
जिता मे दानवाः सर्वे त्रैलोक्यं प्रतिगृह्यताम्
ते तस्य सत्यसंधस्य विष्णोर्वाक्येन तोषिताः
देवाः प्रीतिं परां जग्मुः प्राप्येवामृतमुत्थितम्
ततस्तमः संह्रियते विनेशुश्च बलाहकाः।
प्रववुश्च शिवा वाताः प्रसन्नाश्च दिशो दश३४
सुप्रभाणि च ज्योतींषि चन्द्रं चक्रुः प्रदक्षिणम्
दीप्तिमन्ति च तेजांसि चक्रुरर्कं प्रदक्षिणम्३५
न विग्रहं ग्रहाश्चक्रुः प्रसन्नाश्चापि सिन्धवः।
नीरजस्का बभुर्मार्गा नाकमार्गादयस्त्रयः ॥३६
यथार्थमूहुः सरितो नापि चुक्षुभिरेऽर्णवाः।
आसञ्शुभानीन्द्रियाणि नराणामन्तरात्मसु
महर्षयो वीतशोका वेदानुच्चैरधीयत।
यज्ञेषु च हविः स्वादु शिवमश्नाति पावकः
प्रवृत्तधर्माः संवृत्ता लोका मुदितमानसाः।
प्रीत्या परमया युक्ता देवदेवस्य भूपतेः। *
विष्णोः सत्यप्रतिज्ञस्य श्रुत्वारिनिधने गिरम्

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि आश्चर्यतारकामये द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

दैत्यसेनावर्णनम्।

४३

वैशम्पायन उवाच।

ततो भयं विष्णुमयं श्रुत्वा दैतेयदानवाः। उद्योगं विपुलं चक्रुर्युद्धाय युधि दुर्जयाः॥१॥

हर्यश्वाः हरिद्वर्णा अश्वाः तैः संयुक्ते रथे वपुर्दर्शयामासेति पूर्वेण संबन्धः। रथसंयुक्ते इत्यत्र संयुक्तरथे इत्यपेक्षिते रथपदस्य पूर्वनिपात आर्षः–चन्द्रेति ॥२६॥ रथे ददृशे दृष्टः देवैः किम् उदासीनैर्ददृशे नेत्याह देवास्तं ददृशुरिति। बुद्धिपूर्वकं दृष्टवन्त इत्यर्थः।यस्य चन्द्रार्कौ चक्रे मन्दराद्रिरक्षः शेषः प्रग्रहः मेरुः कूबरं तारा एव वरूथगताचित्रकुसुमानि ग्रहादीनि बन्धनानि तादृशे विश्वरथे स्थितं देवा ददृशुरित्यर्थः॥२७॥ दयिताः देवताः यस्येति बहुव्रीहिः ॥३०॥ सः उत्तमे इति च्छेदः॥ ३१ ॥ संह्रियते संहृतम् ॥ ३४ ॥ सिन्धवः नद्यः नाकमार्गादयस्त्रयः देवयानः पितृयानः मोक्षमार्गश्चेति त्रयः ॥ ३६ ॥ प्रवृत्तधर्मो यज्ञादिः संवृत्तः सम्यक् प्रवृत्तः विष्णोर्गिरं श्रुत्वा संवृत्तः ॥ ३९ ॥ इति हरिवंशे टीकायां द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

४३

चत्वारिंशे त्रियुक्तेऽथ
देवासुरसमागमे।
दैत्यसंहननं पूर्वं
वर्ण्यते वीरवल्लभम् ॥ १ ॥

ततः विष्णुमयं विष्णुप्रधानं भयं दैत्यानां श्रुत्वा ॥ १॥

१ क. शक्तिवज्रहलो॰। * चन्द्रार्ककिरणोद्योतमित्यादीनि पंचश्लोकार्धानि खपुस्तके न सन्ति। २ ख. ॰क्षधृता॰। ३ ख. ॰त्रकुमुदे ग्र॰। ४ क. ॰शुस्तं स्थि॰। ५ क. ख. ॰न्ति व्रजत भ॰। ६ क. प्राप्यामृतमिवोत्थितम्। ख. प्राप्येवामृतमुत्तमम्। ७ क. ज्योतींषि सप्रभाण्यासंश्चन्द्रं चक्रुः प्र॰; ख. ज्योतींषि च प्रभावन्ति चन्द्रं च॰। ८ ख. प्रदीप्तानि च ते॰ ९ क. ख. ॰क्रुः प्रसेदुश्चापि सि॰। १० क. विरेजुर्नभसो मार्गा ना॰। ११ क. ॰तो व्यति चु॰। १२ ख. शुभा भूतेन्द्रियगणा नरा॰। १३ क. प्रवृत्तधर्मः संवृत्तो लोको मुदितमानसः। प्री॰। *प्रीत्येति श्लोकार्धं कपुस्तके नास्ति। १४ क. ख. ॰ष्णोर्दत्तप्रति॰। १५ क. ख. ॰गं परमं च॰।

मयस्तु काञ्चनमयं त्रिनल्वान्तरमव्ययम् ।
चतुश्चक्रं विक्रमन्तं सुकल्पितमहायुधम् ॥ २
किंकिणीजालनिर्घोषं द्वीपिचर्मपरिष्कृतम् ।
खचितं रत्नजालैश्च हेमजालैश्च भूषितम् ॥ ३
स्वक्षं रथवरोदग्रं सूपस्थानमगोपमम् ।
ईहामृगगणाकीर्णं पक्षिभिश्च विराजितम् ।*
दिव्यास्त्रतूणीरधरं पयोधरनिनादितम् ४×
गदापरिघसंपूर्णं मूर्तिमन्तमिवार्णवम् ।
हेमकेयूरवलयं स्वर्णमण्डलकूबरम् ॥ ५
सपताकध्वजोदग्रं सादित्यमिव मन्दरम् ।
गजेन्द्राम्भोदसदृशं लम्बकेसरवर्चसम् ॥ ६
युक्तमृक्षसहस्रेण सहस्राम्बुदनादितम् ।
दीप्तमाकाशगं दिव्यं रथं पररथारुजम् ॥ ७
अध्यतिष्ठद्रणाकांक्षी मेरुं दीप्तामिवांशुमान् ।
तारस्तु क्रोशविस्तारमायसं वायसध्वजम् ॥८
शैलोत्करसमाकीर्णं नीलाञ्जनचयोपमम् ।
काललोहाष्टचरणं लोहेषायुगकूबरम् ।
तिमिराङ्गारकिरणं गर्जन्तमिव तोयदम् ॥ ९
लोहजालेन महता सगवाक्षेण दंशितम् ।
आयसैः परिघैः कीर्णं क्षेपणीयैस्तथाऽश्मभिः
प्रासैः पाशैश्च विततैरवसक्तैश्च मुद्गरैः ।
शोभितं त्रासनीयैश्च तोमरैः सपरश्वधैः ॥११
उद्यन्तं द्विषतां हेतोर्द्वितीयमिव मन्दरम् ।
युक्तं खरसहस्रेण सोऽध्यारोहद्रथोत्तमम् १२
विरोचनस्तु संक्रुद्धो गदापाणिरवस्थितः ।
प्रमुखे तस्य सैन्यस्य दीप्तशृङ्ग इवाचलः ॥१३
युक्तं हयसहस्रेण हयग्रीवस्तु दानवः ।
स्यन्दनं वाहयामास सपत्नानीकमर्दनः ॥१४
व्यायतं बहुसाहस्रं धनुर्विस्फारयन्महत् ।
वराहः प्रमुखे तस्थौ सावरोह इवाचलः ॥१५
खरस्तु विक्षरन्दर्पान्नेत्राभ्यां रोषजं जलम् ।
स्फुरद्दन्तौष्ठवदनः संग्रामं सोऽभ्यकांक्षत १६
त्वष्टा त्वष्टादशहयं यानमास्थाय दानवः ।
व्यूहितो दानवैर्व्यूहैः परिचक्राम वीर्यवान् १७
विप्रचित्तिसुतः श्वेतः श्वेतकुण्डलभूषणः ।
श्वेतशैलप्रतीकाशो युद्धायाभिमुखैः स्थितः १८
अरिष्टो बालिपुत्रस्तु वरिष्ठोऽद्रिशिलायुधैः ।
युद्धायातिष्ठदायस्तो धराधर इवापरः ॥ १९
किशोरस्त्वतिसंहर्षात्किशोर इव चोदितः ।
अभवद्दैत्यसैन्यस्य मध्ये रविरिवोदितः ॥२०
लम्बस्तु लम्बमेघाभः प्रलम्बाम्बरभूषणः ।
दैत्यव्यूहगतो भाति सनीहार इवांशुमान् २१
स्वर्भानुर्वक्त्रयोधी तु दशनौष्ठेक्षणायुधः ।
हसंस्तिष्ठति दैत्यानां प्रमुखे स महाग्रहः २२
अन्ये हयगता भान्ति नागस्कन्धगताः परे ।
सिंहव्याघ्रगताश्चान्ये वराहर्क्षगताः परे २३

त्रिनल्वान्तरं द्वादशशतहस्ता विस्तृतम् ''नल्वः किष्कुचतुःशतम्'' इत्युक्तेः। मयः काञ्चनमयं रथम् आरोहदिति सप्तमेनान्वयः। महान्ति आयुधानि यस्मिन् विक्रमन्तं विषमेऽपि जलाग्न्यादिस्थाने गच्छन्तम् ॥ २ ॥ ये रथेषु वरास्तेषु उदग्रं श्रेष्ठं सूपस्थानं शोभननीडम् अगोपमं पर्वततुल्यम् । ईहामृगगणैः कृत्रिमसत्त्वसमूहैराकीर्णं व्याप्तम् ॥ ४ ॥ हेममयाः केयूरवलयसदृशाः सन्धिबन्धपट्टिका यस्य ॥ ५ ॥ लम्बकेसरवर्चसं भल्लूकवर्णं सिंहवत् शीघ्रपातित्वेनातितेजस्विनम् ॥ ६ ॥ शैलोत्करः पर्वतानां राशिः काललोहाष्टचरणं कृष्णायसमया अष्टौ चरणाश्चक्राणि यस्य तम्। तिमिराङ्गाराः कृष्णा इङ्गलाः तद्वत् किरणा यस्य ॥ ९ ॥ दंशितं वेष्टितम् ॥ १० ॥ सावरोहः जटावान् अचलो वृक्षः न्यग्रोध इत्यर्थः ॥ १५ ॥ यानं रथं व्यूहितः व्यूहरचनया स्थापितः ॥ १७ ॥ आयस्तः कृतश्रमः ॥१९॥ किशोर इव अश्वशावक इव ॥ २० ॥ नीहारो राहुः कंकणग्रस्तार्कवदित्यर्थः ॥ २१ ॥

---

१ क. °क्रं सुवपुषं विक्रमन्तं महा° ।, ख. °क्रं सुविपुलं सुक° । *क. ख. **खचितं रत्नजालैश्च हेमजालैश्च भूषितम् । ईहामृगगणाकीर्णं पक्षिभिश्च विराजितम् ॥** इति श्लोकः अधिकः । ×**स्वक्षं ध्वजवरं धुर्यं सूपस्थमगमोपमम्** इति श्लोकार्धं खपुस्तकेऽस्ति। २ क. आरोहतसमराकांक्षी मे° । ३ क. वाहयन् रथम् । शै° । ४ क. °माकारं नीला° । ५ क. °पूर्णं क्षे° । ख. °घैः शूलैः क्षे° ६ क. °यैश्च मुद्गरैः, °ख. यैश्च लेष्टुभिः। प्रा° । ७ क. °श्च विततं दारणीयैः समंततः। शो° । ८क. °मरैश्च परश्वधैः। ९ क. °वश्च दा° । १० क. अरिष्टो द्वादशा° ११ क. °नवे व्यूहे प° । १२ क. °मुखे स्थि° । १३ क. °लायुधः । १४ क. किशोरस्तु रणे दर्पात् कि° । १५ क. °व नोदितः। अ° । १६ ख. °स्कन्धेषु चापरे सिं° । १७ ख. °हर्क्षेषु चापरे । के°

केचित्खरोष्ट्रयातारः केचित्तोयदवाहनाः ।
नानापक्षिगताश्चान्ये केचित्पवनवाहनाः २४
प[1]त्तयश्चापरे दैत्या भीषणा विकृताननाः ।
एकपादा द्विपादाश्च नर्द[2]न्तो युद्धकाङ्क्षिणः
प्रक्ष्वेडमाना बहवः स्फोटयन्त[3]श्च ते भुजान् ।
दृप्तशार्दूलनिर्घोषा नेदुर्दानवपुङ्गवाः ॥ २६
ते गदापरिघैरुग्रैर्धनुर्व्यायामशालिनः ।
बाहुभिः परिघाकारैस्तर्जयन्ति स्म देवताः
प्रासैः पाशैश्च खड्गैश्च तोमरांकुशपट्टिशैः ।
चिक्रीडुस्ते शतघ्नीभिः शतधारैश्च मुद्गरैः २८
गण्डशैलैश्च शैलैश्च परिघैश्चोत्तमायुधैः ।
चक्रैश्च दैत्यप्रवराश्चक्रुरानन्दितं बलम् ॥ २९
एवं तद्दानवं सैन्यं सर्वं युद्धबलोत्कटम् ।
देवताऽभिमुखं तस्थौ मेघानीकमिवोत्थितम्
तदद्भुतं दैत्यसहस्रगाढं
वाय्वग्नितोयाम्बुदशैलकल्पम् ।
बलं रणौघाभ्युदयावकीर्णं
युयुत्सयोन्मत्तमिवाबभासे ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि
त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

देवसेनावर्णनम् ।

४४

वैशम्पायन उवाच ।
श्रुतस्ते दैत्यसैन्यस्य विस्तरस्तात विग्रहे ।
सुराणां सर्वसैन्यस्य विस्तरं वैष्णवं शृणु ॥ १
आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ च महाबलौ
सबलाः सानुगाश्चैव संनह्यन्त यथाबलम् ॥२
पुरुहूतस्तु पुरतो लोकपालः सहस्रदृक् ।
ग्रामणीः सर्वदेवानामारुरोह सुरद्विपम् ॥ ३
सव्ये चास्य रथः पार्श्वे पक्षिप्रवरवेगवान्
सुचारुचक्रचरणो हेमवज्रपरिष्कृतः ॥ ४
देवगन्धर्वयक्षौघैरनुयातः सहस्रशः ।
दीप्तिमद्भिः सदस्यैश्च ब्रह्मर्षिभिरभिष्टुतः ॥ ५
वज्रविस्फूर्जितोद्धूतैर्विद्युदिन्द्रायुधान्वितैः ।
गुप्तो बलाहकगणैः कामगैरिव पर्वतैः ॥ ६
समारूढः स भगवान्पर्येति मघवा गजम् ।
हविर्धानेषु गायन्ति विप्राः सोममखे स्थिताः
स्वर्गे शक्रानुयानेषु देवतूर्यनिनादिषु ।
इन्द्रं समुपनृत्यन्ति शतशो ह्यप्सरोगणाः ८
केतुना वंशजातेन राजमानो यथा रविः ।
युक्तो हरिसहस्रेण मनोमारुतरंहसा ॥ ९
स स्यन्दनवरो भाति युक्तो मातलिना तदा ।
कृत्स्नः परिवृतो मेरुर्भास्करस्येव तेजसा १०
यमस्तु दण्डमुद्यम्य कालयुक्तं च मुद्गरम् ।
तस्थौ सुरगणानीके दैत्यान्नादेन भीषयन् ११

पवनवाहनाः वायुगतयः ॥२४॥ गाढं संकुलम् । रणौघः ग्रंसामधारा तस्या अभ्युदय उत्कर्षः तस्मै अपकीर्णं प्रसृतम् ॥३१॥इति हरिवंशे टीकायां त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥४३॥

४४

विस्तरो देवसैन्यस्य चत्वारिंशे चतुर्युजि ।
तेषां संहननं चैव प्रोच्यतेऽतिमनोहरम् ॥ १ ॥

श्रुतस्ते ॥ १ ॥ संनह्यन्त सन्नद्धा बभूवुः । अडभाव आर्षः ॥२॥अस्य पार्श्वे रथः पर्य्येतीति तृतीयस्थेनान्वयः । पक्षिप्रवरो गरुडः तद्वद्वेगवान् ॥ ४ ॥ हविर्धानेषु हविःस्थापनमण्डपेषु गायन्ति यमिति शेषः ॥७॥ पुनः स्यन्दनं वर्णयति–केतुनेति ॥९॥ कालयुक्तं मरणप्रापिकया देवतया युक्तम् ॥११॥

---

१ ख. पत्तिनस्त्वपरे दै॰ । २ क. ॰श्च ननृतुर्युद्ध॰ । ३ क. ॰श्च बाहुभिः । दृ॰ ४ क. ॰शैश्च प्रवराश्चक्रुरानन्दितं बलम् । एवं तद्दा॰ । ५ ख. एवं दानवसैन्यं तत्सर्वं युद्धमदोत्कटम् । दे॰ । ६ क. ॰मिवोद्धतम् । ७ क. अत्यद्भुतं दै॰ । ८ ख. ॰लं रणायाभ्यु॰ । ९ क. ख. ॰थाक्रमम् । पु॰ । १० क. ख. ॰श्च महर्षि॰ । ११ क. ॰धान्वितैः । गु॰ १२ ख. ॰घवान् जगताह॰ । १३ क. ॰र्धाने स्म गा॰ । १४ ख. ॰प्रा मखमुखे स्थि॰ । १५ क ॰याते तु देवतूर्याण्यवादयन् । इन्द्राग्रतस्तु नृत्य॰ । १६ क. ख. ॰शराजेन भ्राजमा॰ । १७ क. ख. ॰क्तो हयसहस्रेण म॰ । १८ क. ॰ति गुप्तो मा॰ ।

चतुर्भिः सागरैर्गुप्तो लेलिहानैश्च पन्नगैः ।
शङ्खमुक्ताङ्गदधरो बिभ्रत्तोयमयं वपुः ॥ १२
कालपाशं समाविध्य हयैः शशिकरोपमैः ।
वाय्वीरितजलोद्गारैः कुर्वँल्लीलाः सहस्रशः॥१३
पाण्डुरोद्धूतवसनः प्रवालरुचिराङ्गदः ।
मणिश्यामोत्तमवपुर्हारभारार्पितोदरः ॥ १४
वरुणः पाशभृन्मध्ये देवानीकस्य तस्थिवान्
युद्धवेलामभिलषन्भिन्नवेल इवार्णवः ॥१५॥
यक्षराक्षससैन्येन गुह्यकानां गणैरपि ॥
मणिश्यामोत्तमवपुः कुबेरो नरवाहनः ॥१६॥
युक्तश्च शंखपद्माभ्यां निधीनामधिपः प्रभुः ॥
राजराजेश्वरः श्रीमान्गदापाणिरदृश्यत ॥१७॥
विमानयोधी धनदो
विमाने पुष्पके स्थितः॥
स राजराजः शुशुभे
युद्धार्थी नरवाहनः॥
प्रेक्ष्यमाणः शिवसखः
साक्षादिव शिवः स्वयम् * ॥१८॥
पूर्वं पक्षं सहस्राक्षः पितृराजस्तु दक्षिणम् ।
वरुणः पश्चिमं पक्षमुत्तरं नरवाहनः ॥१९॥
चतुर्षु युक्ताश्चत्वारो लोकपाला बलोत्कटाः
स्वासु दिक्ष्वभ्यरक्षन्वै तस्य देवबलस्य ह २०
सूर्यः सप्ताश्वयुक्तेन रथेनाम्बरगामिना ॥
श्रिया जाज्वल्यमानेन दीप्यमानैश्च रश्मिभिः
उदयास्तमयं चक्रे मेरुपर्यन्तगामिना ॥
त्रिदिवद्वारचक्रेण तपता लोकमव्ययम् ॥ २२
सहस्ररश्मियुक्तेन भ्राजमानः स्वतेजसा ॥
चचार मध्ये देवानां द्वादशात्मा दिनेश्वरः२३
सोमः श्वेतहयैर्भाति स्यन्दने शीतरश्मिवान्
हिमतोयप्रपूर्णाभिर्भाभिराह्लादयञ्जगत ॥ २४
तमृक्षयोगानुगतं शिशिरांशुं द्विजेश्वरम् ॥
जगच्छायाङ्किततनुं नैशस्य तमसः क्षयम् २५
ज्योतिषामीश्वरं व्योम्नि रसानां रसनं प्रभुम्
औषधीनां परित्राणं निधानममृतस्य च २६
जगतः प्रथमं भागं सौम्यं शीतमयं रसम् ॥
ददृशुर्दानवाः सोमं हिमप्रहरणं स्थितम् ॥२७॥
यः प्राणः सर्वभूतानां पञ्चधा भिद्यते नृषु ॥
सप्तस्कन्धगतो लोकांस्त्रीन्दधार चराचरान्
यमाहुरग्नेर्यन्तारं सर्वप्रभवमीश्वरम् ॥
सप्तस्वरगता यस्य योनिर्गीतिरुदीर्यते ॥ २९

सागरैर्गुप्तो वरुणः तस्थिवानिति चतुर्थेनान्वयः ॥ १२ ॥ आविध्य भ्रामयित्वा ॥ १३ ॥ पाण्डुरं श्वेतम् उद्धूतम् उच्चतरं सौक्ष्म्यगुणेन वसनं यस्य हाराणां भारः अर्पितः उदरे यस्य स: हारभारार्पितोदरः ॥ १४ ॥ शङ्खपद्मौ मूर्तिमन्तौ निधिविशेषौ ताभ्याम् ॥१७॥ चतुर्षु दिक्प्रदेशेषु ॥२०॥ त्रिदिवद्वारचक्रेण स्वर्गप्रदेशे अलातचक्रवत् भ्रममाणेनेत्यर्थः । तपता दीपयता रथेन चचारेत्यन्वयः ॥२२॥ **सोम इति** । सोमार्थमेवासुरा उद्युक्तास्तेनासुरेष्वेव सोमः पठितुं युक्तस्तथापि देवत्वासमानजातिषु तस्य पाठः कृतः ॥२४॥ अत एवाह-**तमिति** । तं सोमं स्वपक्षीयत्वाद्दानवा ददृशुरिति तृतीयेनान्वयः । ऋक्षं नक्षत्रं द्विजाः ब्राह्मणाः जगच्छायाङ्किततनुं नैशस्य तमसः क्षयमिति अयमर्थः द्वेधाभूते रविरश्मिभिरम्मयं शशिमण्डलं भास्यते तत्र अधोमुखा रश्मयः पृथ्वीं प्राप्य तत्रस्थेन महामण्यादितेजसा प्रतिस्रोतः प्रवर्तिताः चन्द्रमडलमुत्प्लुत्य गच्छन्ति ते पार्थिवेन नीलिम्नाऽनुरञ्जिताः नीलमेव चन्द्रमण्डलमवभासयन्ति ततश्चन्द्रस्य जगच्छायाङ्किततनुत्वं युक्तं ये तु पूर्वं चन्द्रमण्डलं प्राप्यायधः प्रचरन्ति तद्वारा, चन्द्रस्य भास्वरप्रकाशतया नैशस्य तमसः क्षयमिति विशेषणं युज्यत इति ॥ २५ ॥ रसानां रसनम् आश्रयम् ॥ २६ ॥ जगतोऽग्नीषोमात्मकस्य प्रथमम् अन्नात्मकं भागं सौम्यं सोमरूपम् अत एव रसं रसमयम् ॥ २७ ॥ सप्त स्कन्धाः आवहप्रवहादयोंऽशभेदा यत्र आकाशोदरे तिष्ठन्ति तत्र गतं पञ्चधा प्राणापानादिभेदेन नृषु जन्तषु ॥ २८ ॥ सप्त स्वरा निषादर्षभादयः यस्य वायोर्योनिराकाशः सप्तस्वरेषु गता स्थिता शब्दतन्मात्रा गतेत्यर्थः ॥ २९ ॥

१ क. ख. °लिहद्भिश्च प° । २ ख. °शं तु संगृह्य ह° । ३ ख. पाण्डरो° । ४ ख. °राधरः । म° । ५ ख. °पुर्हारोत्तमविभूषितः । ६ ख. देवो वित्तेश्वरः श्री° । * दैत्यस्य संमुखे देवः स्थितवान्समरोत्सुकः । इत्यधिकं श्लोकार्धं क. ख पुस्तकयोः । ७ क. ख. °त्तारे न° । ८ क. °स्य वै । ख. °स्य तु । सू° । ९ ख. °रचित्रेण त° । १० क. ख. °मानेन तेज° । ११ ख. °रराज म° । १२ क. ख. °रणं स्थितम् । यः प्रा° । १३ क. °र चचार च । यमा° । १४ क. ख. °तारं सर्वप्र° । १५ क. °निर्गीभिरु° ।

यं वदन्त्युत्तमं भूतं यं वदन्त्यशरीरिणम्।
यमाहुराकाशगमं शीघ्रगं शब्दयोनिजम् ३०
स वायुः सर्वभूतायुरुद्भूतः स्वेन तेजसा।
ववौ प्रव्यथयन्दैत्यान्प्रतिलोमः सतोयदः ३१
मरुतो देवगन्धर्वा विद्याधरगणैः सह।
चिक्रीडुरसिभिः शुभ्रैर्निर्मुक्तैरिव पन्नगैः ३२
सृजन्तः सर्पपतय[1]स्तीव्रं रोषमयं विषम्।
शरभूताः सुरेन्द्राणां चेरुर्व्यात्तमुखा दिवि
पर्वतास्तु शिलाशृङ्गैः शतशाखैश्च पादपैः।
उपतस्थुः सुरगणान्प्रहर्तुं दानवं बलम् ॥३४॥
[2]यः स देवो हृषीकेशः पद्मनाभस्त्रिविक्रमः।
कृष्णवर्त्मा युगान्ताभो विश्वस्य जगतः प्रभुः
समुद्रयोनिर्मधुहा हव्यभुक्क्रतुसत्कृतः।
[3]भूरापोव्योमभूतात्मा समः शान्तिकरोऽरिहा
जगद्योनिर्जगद्बीजो जगद्गुरुरुदारधीः।
[4]सोऽर्कमग्निमिवोद्यन्तमुद्यम्योत्तमतेजसम्॥ ३७
अरिघ्नममरानीके चक्रं चक्रगदाधरः।
सपरीवेषमुद्यन्तं सवितुर्मण्डलं यथा ॥३८॥
सव्येनालम्ब्य महतीं सर्वासुर[5]विनाशिनीम्
करेण कालीं वपु[6]षा शत्रुकालप्रदां गदाम्।
शेषैर्भुजैः प्रदीप्तानि भुजगारिध्वजः प्रभुः ३९
दधारायुधजालानि शार्ङ्गादीनि महायशाः।
स कश्य[7]पः स्वात्मभवं द्विजं भुजगभोजनम्
पवनाधिकसंपातं गगनक्षोभणं खगम्।
भुजगेन्द्रेण वदने निविष्टेन विराजितम् ४१
अमृतारम्भनिर्मुक्तं मन्दराद्रिमिवोच्छ्रितम्।
देवासुरविमर्देषु शतशो दृष्टविक्रमम् ॥४२॥
महेन्द्रेणामृतस्यार्थे वज्रेण कृतलक्षणम्॥
शिखिनं चूडि[8]नं चैव तप्तकुण्डलभूषणम्।
विचित्रपक्षवसनं धातुमन्तमिवाचलम् ॥४३॥
स्फीतक्रोडावलम्बेन शीतांशुसमतेजसा।
भोगिभोगावसक्तेन मणिरत्नेन भास्वता ४४

पक्षाभ्यां चारुप[9]त्राभ्या-
मावृत्य दिवि लीलया।
युगान्ते सेन्द्रचापाभ्यां
तोयदाभ्यामिवाम्बरम् ॥४५॥

नीललोहितपीताभिः पताकाभिरलंकृतम्।
केतुवेषप्रतिच्छन्नं महाकायनिकेतनम् ॥४६॥
अरुणावरजं श्रीमा[10]नारुह्य समरे हरिः।
[11]स देवः स्वेन वपुषा सुपर्णं खेचरोत्तमम् ४७
तमन्वयुर्देवगणा मुनयश्च [12]तपोधनाः।
गीर्भिः परममन्त्राभिस्तुष्टुवुश्च गदाधरम् ४८
[13]तद्वैश्रवणसंश्लिष्टं वैवस्वतपुरस्सरम्।
वारिराजपरिक्षिप्तं देवराजविराजितम् ४९
चन्द्रप्रभाभिर्विमलं युद्धा[14]य समुपस्थितम्।
[15]पवनाविद्धनिर्घोषं संप्रदीप्तहुताशनम् ॥५०॥

विष्णोर्जिष्णोः [16]सहिष्णोश्च
भ्राजिष्णोस्तेजसा वृतम्।
बलं बलवदुद्भूतं
युद्धाय समवर्तत॥ ५१

शब्दयोनिजम् आकाशजम् ॥ ३० ॥ कृष्णवर्त्मा वह्निर्युगान्ते आभाति स युगान्ताभः युगान्ताग्नितुल्य इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ समुद्रयोनिरित्यत्र योनिशब्दः स्थानवाची। "योनिष्ट इन्द्र निषदे अकारि" इति मन्त्रवर्णात् ॥ ३६ ॥ सार्कोग्निर्यथा उत्तमतेजा अत्युत्कृष्टतेजाः तत्तुल्यं चक्रं गदाधरो दधारेति तृतीयगतेनान्वयः ॥ ३७ ॥ भ्राम्यमाणायाः गदायाः परिवेषस्योपमा ॥ ३८ ॥ द्विजं गरुडम् आरुह्य युद्धाय समवर्ततेति अष्टमद्वादशस्थाभ्यां संबन्धः ॥ ४० ॥ क्रोडा वक्षः अर्धगिलितस्य सर्पस्य शिरोरत्नेन वक्षःस्थलगतेन भान्तमिति शेषः। भोगः शरीरम् ॥ ४४ ॥ अम्बरम् आवृत्य स्थितमिति शेषः ॥ ४५ ॥ केतुः शत्रुः। "केतुर्ना रुक्पताकारिग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि।" (तान्तवर्गे १३) इति मेदिनी। शत्रुवेषेण प्रकटमित्यर्थः। महान् कायः लक्ष्म ध्वज इति यावत्। तस्य निकेतनम् अवरोपणस्थानम् "कायः के दैवते मूर्तौ सान्धिलक्ष्मस्वभावयोः" (यान्तवर्गे १२.) इति मेदिनी ॥ ४६ ।

१ क. °यस्तीक्ष्णं रो° । २ क. यश्च दे° । ३ क. °भूम्यापो व्यो° । ४ क. सोर्क° । ५ क. °विघातिनीम्। क° । ६ क. °लीं बृहतीं श° । ख. °लीं महतीं श° । ७ क. °पस्यात्म° । ८ क. ख. °चूलिनं चै° । ९ क. °रुचित्रा°। ख. °त्राभ्यां छादयन्तं च ली° । १० ख. °मानारुरोह रणे ह° । ११ ख. सुवर्णं स्वे° । १२ क. ख. °श्च समाहिताः। गी° । १३ क. तं वैश्र° । १४ क ख. युद्धमत्सरवोगितम्। पव° । १५ ख. पवनाबद्धनि° १६ क. °जिष्णोः प्रसहिष्णोर्भ्रा° ।

स्वस्त्यस्तु देवेभ्य इति स्तुत्वा तत्राङ्गिराऽब्रवीत् ॥
स्वस्त्यस्तु दैत्येभ्य इति उशना वाक्यमाददे ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि आश्चर्यतारकामये चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥४४॥

देवासुरसंग्रामवर्णनम् ।

४५

वैशम्पायन उवाच । *
ताभ्यां बलाभ्यां संजज्ञे तुमुलो विग्रहस्तदा
सुराणामसुराणां च परस्परजयैषिणाम् ॥१॥
दानवा दैवतैः सार्द्धं नानाप्रहरणोद्यताः ।
समीयुर्युध्यमाना वै पर्वताः पर्वतैरिव ॥ २
तत्सुरासुरसंयुक्तं युद्धमत्यद्भुतं बभौ ।
धर्माधर्मसमायुक्तं दर्पेण विनयेन च ॥३॥
ततो रथैः प्रजविभिर्वाहनैश्च प्रचोदितैः ।
उत्पतद्भिश्च गगनं सासिहस्तैः समन्ततः ॥४
विक्षिप्यमाणैर्मुशलैः संप्रेष्यद्भिश्च सायकैः ।
चापैर्विस्फार्यमाणैश्च पात्यमानैश्च मुद्गरैः ॥५॥
तद्युद्धमभवद्धोरं देवदानवसंकुलम् ।
जगतस्त्रासजननं युगसंवर्तकोपमम् ॥६॥
स्वहस्तमुक्तैः परिघैः क्षिप्यमाणैश्च पर्वतैः ।
दानवाः समरे जघ्नुर्देवानिन्द्रपुरोगमान् ७
ते वध्यमाना बलिभिर्दानवैर्जितकाशिभिः ।
विषण्णमनसो देवा जग्मुरार्तिं परां मृधे ॥८
तेऽस्त्रजालैः प्रमथिताः परिघैर्भिन्नमस्तकाः ।
भिन्नोरस्का दितिसुतैर्वेमू रक्तं व्रणैर्बहु ॥ ९
स्पन्दिताः पाशजालैश्च निर्यत्नाश्च शरैः कृताः
प्रविष्टा दानवीं मायां न शेकुस्ते विचेष्टितुम्
संस्तम्भितमिवाभाति निःप्राणसदृशाकृति ।
बलं सुराणामसुरैर्निःप्रयत्नायुधं कृतम् ॥११॥
मायापाशान्विकर्षंश्च भिन्दन्वज्रेण ताञ्शरान्
शक्रो दैत्यबलं घोरं विवेश बहुलोचनः ॥१२॥
स दैत्यान्प्रमुखे हत्वा तद्दानवबलं महत् ।
तामसेनास्त्रजालेन तमोभूतमथाकरोत् ॥१३॥
तेऽन्योन्यं नावबुध्यन्त देवान्वा दानवानपि ।
घोरेण तमसाविष्टाः पुरुहूतस्य तेजसा ॥१४॥
मायापाशैर्विमुक्ताश्च यत्नवन्तः सुरोत्तमाः ।
वपूंषि दैत्यसंघानां तमोभूतान्यपातयन् ॥१५॥
अपध्वस्ता विसंज्ञाश्च तमसा नीलवर्चसः ।
पेतुस्ते दानवगणाश्छिन्नपक्षा इवाचलाः १६
तद्घनीभूतदैत्यानामन्धकारमहार्णवम् ।
प्राविष्टं बलमुत्रस्तं तमोभूतमिवाबभौ ॥१७॥
तदासृजन्महामायां मयस्तां तामसीं दहन् ।
युगान्ताग्निमिवात्युग्रां सृष्टामौर्वेण वह्निना
सा ददाह तमः सर्वं मायामयविकल्पिता ।
दैत्याश्च दीप्तवपुषः सद्य उत्तस्थुराहवे ॥१९॥

अङ्गिरा बृहस्पतिरब्रवीदित्यडभाव आर्षः ॥ ५२ ॥ इति हरिवंशे टीकायां चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

४५

चत्वारिंशे पञ्चयुजि देवसैन्ये पराजिते ।
मयमायाप्रकर्षश्च ऊर्वसम्भव उच्यते ॥१॥

ताभ्यामिति ॥ १ ॥ समीयुः अन्योन्यं मिश्रिताः ॥ २ ॥ स्पन्दिताः रुधिरस्राविणः कृताः पाशजालैर्निर्यत्नाः कृताः सन्तः शरैः स्पन्दिता इति योजना ॥ १० ॥ तामसीम् ऐन्द्रीं तमोऽस्त्रमयीं मायाम् और्वेण अबिन्धनेनाग्निना ॥ १८ ॥

* सर्वदेवमयो यस्तु सर्वधर्ममयस्तु यः । तस्य विष्णोः सुरेशस्य तेजसा विधृताः सुराः ॥ सबलाः सानुगाश्चैव त्रिदशास्तु मदोत्कटाः । प्रहर्तुं दानवं सैन्यं तरसा हि समभ्ययुः ॥ इति श्लोकद्वयं कपुस्तकेऽधिकमस्ति । १ क. ख. ॰जवितैर्वाहै । २ ख. 'मुशलैः प्रेष्यमाणैश्च सा' । ३ क. युगान्तावर्तकोपमम् । स्व' । ४ ख. 'क्षिप्रमुक्तैश्च प' । ५ क. ॰र्तिं परां मृधे । ते' । ६ क. 'लैश्च निर्यन्ना', ख. 'लैश्च निष्प्रयत्ना' ७ ख. 'न्त देवा वा दानवास्तथा । घोरे' । ८ क. 'घानां समो' । ९ ख. दैत्यानां तद्घनीभूतमन्ध' । १० क. दानवेन्द्रस्य सदनं तमो' । ११ ख. अथासृ' । १२ ख. गान्ते लोकदहनीं सृष्टा' । १३ ख. 'त्याश्चादित्यवपु॰ । १४ क. समुत्तस्थुस्तदाहवे । मा' ।

मायामौर्वीं समासाद्य दह्यमाना दिवौकसः॥
भेजिरे चन्द्रविषयं शीतांशुसलि[1]लेशयात् २०
ते दह्यमाना ह्यौर्वेण तेजसा भ्रष्टतेजसः
शशंसुर्वज्रिणे देवाः संतप्ताः शरणैषिणः २१
संतप्ते मायया सैन्ये दह्यमाने च दानवैः॥
चोदितो देवराजेन वरुणो वाक्यमब्रवीत् २२

वरुण उवाच[2]।

पुरा ब्रह्मर्षिजः शक्र तपस्तेपेऽतिदारुणम्॥
ऊर्वो[3] मुनिः स तेजस्वी सदृशो ब्रह्मणो गुणैः
तं तपन्तमिवादित्यं तपसा जगदव्ययम्॥
उपतस्थुर्मुनिगणा देवा ब्रह्मर्षिभिः सह ॥२४॥
हिरण्यकशिपुश्चैव दानवो दानवेश्वरः ॥
ऋषिं विज्ञापयामास पुरा परमतेजसम् ॥२५॥
तमूचु[4]र्ब्रह्मऋषयो वचनं ब्र[5]ह्मसंमितम्॥
ऋषिवंशेषु भगवञ्छिन्नमूलमिदं कुलम् ॥२६॥
एकस्त्वमनपत्यश्च गोत्रं यन्नानुवर्तसे॥
कौमारं व्रतमास्थाय क्लेशमेवानुवर्तसे ॥२७॥
बहूनि विप्रगोत्राणि मुनीनां भावितात्मनाम्
एकदेहानि तिष्ठन्ति विभक्तानि विना प्रजाः
कु[6]लेषु च्छिन्नमूलेषु तेषु नो नास्ति कारणम्
भवांस्तु[7] तपसा श्रेष्ठः प्रजापतिसमद्युतिः ॥२९॥
तत्प्रवर्तस्व वंशाय वर्द्धयात्मानमात्मना॥
त्वमा[8]धत्स्वोर्जितं तेजो द्वितीयां वै तनुं कुरु
स एवमुक्तो मुनिभिर्मुनिर्मनसि ताडितः॥
जगर्हे तानृषिगणान्वचनं चेदमब्रवीत् ॥३१॥
यथाऽयं शाश्वतो धर्मो मुनीनां विहितः पुरा
सदाऽऽर्षं[9] सेवतां कर्म वन्यमूलफलाशिनाम्[10]
ब्रह्मयोनौ प्रसूतस्य ब्राह्मणस्यानुवर्तिनः॥
ब्रह्मचर्यं सुचरितं ब्रह्माणमपि चालयेत् ॥३३॥
द्विजानां वृत्तयस्तिस्रो ये गृहाश्रमवासिनः॥
अस्माकं तु वनं वृ[11]त्तिर्वनाश्रमनिवासिनाम्
अम्बुभक्षा वायुभक्षा दन्तोलूखलिकास्तथा॥
अश्मकुट्टा दशनपाः पञ्चातपतपाश्च ये ॥ ३५
एते तपसि तिष्ठन्तो व्रतैरपि सुदुष्करैः[12]।
ब्रह्मचर्यं पुरस्कृत्य प्रार्थयन्ते परां गतिम् ॥३६
ब्रह्मचर्याद्ब्राह्मणस्य ब्राह्मणत्वं विधीयते।
एवमाहुः परे लोके ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ३७
ब्रह्मचर्ये स्थितं धैर्यं ब्रह्मचर्ये स्थितं तपः।
ये स्थिता ब्रह्मचर्येषु ब्राह्मणास्ते दिवि स्थिताः

नास्ति योगं विना सिद्धि-
नास्ति सिद्धिं विना यशः।
नास्ति लोके यशोमूलं
ब्रह्मचर्यात्परं तपः॥ ३९

[13]तान्निगृह्येन्द्रियग्रामं भूतग्रामं च पञ्चमम्।
ब्रह्मचर्ये[14]ण वर्तेत किमतः परमं तपः ॥ ४०

चन्द्रविषयं सोमसमीपम्। शीतांशुसलिले शिशिरजले शयात् शयनाद्धेतोः ॥ २० ॥ देवराजेन इतराग्निवदौर्वाग्नेरपि शान्तिर्जलेनैव भविष्यतीति मन्वानेन ॥ २२ ॥ वरुणस्त्वबिन्धनोऽयं वह्निर्नाम्भोमात्रेण शाम्यतीत्यर्थे आख्यायिकामाह-**पुरेति**। ब्रह्मर्षिर्भृगुस्तज्जः॥२३ ॥ इदं तावकम् ॥ २६ ॥ गोत्रं पुत्रपौत्रादिसंतानं कौमारं व्रतम् ऊर्ध्वरेतस्त्वं क्लेशं तपोजन्यं खेदम् ॥ २७ ॥ प्रजाः विना उच्छिन्नमूलेषु इति उत्तरस्थेनान्वयः। तेषु कारणं वृद्धिहेतुर्नास्ति छिन्नमूलत्वात् ॥ २८ ॥ त्वयि तु मले विद्यमाने प्रजोच्छेदो मा भूदित्याह-**भवानिति** ॥ २९ ॥ द्वितीयां तनुं पुत्रम् ॥ ३० ॥ ताडितः क्षोभं नीतः ॥ ३१ ॥ ॥ **द्विजानामिति** ॥ तिस्रः याजनाध्यापनप्रतिग्रहाख्याः वृत्तयो जीविका अस्माकं कौमारव्रतानां तु वनमेव वृत्तिः। अनेन समावृत्तानां विनाऽपि विवाहं वानप्रस्थाश्रमोऽस्तीति गम्यते ॥ ३४ ॥ दशनपाः दन्तोलूखलिका इत्यन्वयः। सदन्ताः सतुषमेव नीवारादिकं भक्षयन्त इत्यर्थः। अदन्तास्त्वश्मकुट्टाः। पञ्चानामपि अग्निचतुष्टयं सूर्यश्च तेषामातपेन ऊष्मणा तपन्ति ते पञ्चातपतपाः ॥३५॥ पञ्चमं पञ्च शब्दादयो मीयन्त एतैरिति पञ्चमम् इन्द्रियग्रामं पञ्चभिरिन्द्रियैर्मीयन्त इति पञ्चमो भूतग्रामस्तामिति वा। पञ्चकमिति पाठस्त्वनार्षः ॥ ४० ॥

---

१ ख. °लिलं न्हदम्। ते द°। २ वरुण उवाचेति कपुस्तके नास्ति। ३ क. ख. ऊर्वः पूर्वं स ते°। ४ ख. ते तमूचुर्ब्रह्मर्षयो व°। ५ क. ख. °नं धर्मसंहितम्। ६ क. पूर्वेषूत्सन्नभूतेषु ते° ७ ख. °वांश्च त°। ८ क. समाधत्स्वोर्जि° ९ ख. आर्षं हि से°। १० क. फलाशिनीम्। ११ ख. °क तु वने वृ°। १२ ख. °दुश्चरैः। ब्र°। १३ ख. सन्निगृ°। १४ क. ख. ब्रह्मचर्यं समाधत्त कि°।

अयोगे केशहरणमसंकल्पे व्रतक्रिया ।
अब्रह्मचर्ये चर्या च त्रयं स्याद्दम्भसंज्ञितम् ४१
क्व दाराः क्व च संयोगः क्व च भावविपर्ययः ।
यदेयं ब्रह्मणा सृष्टा मनसा मानसी प्रजा ४२
यद्यस्ति तपसो वीर्यं युष्माकममितात्मनाम् ॥
सृजध्वं मानसान्पुत्रान्प्राजापत्येन कर्मणा ४३
मनसा निर्मिता योनिराधातव्या तपस्विना ।
न दारयोगं बीजं वा व्रतमुक्तं तपस्विनाम् ॥
यदिदं लुप्तधर्मार्थं युष्माभिरिह निर्भयैः ॥
व्याहृतं सद्भिरत्यर्थमसद्भिरिव मे मतिः ४५
वपुर्दीप्तान्तरात्मानमेष कृत्वा मनोमयम् ॥
दारयोगं विना स्रक्ष्ये पुत्रमात्मतनूरुहम् ४६
एवमात्मानमात्मा मे द्वितीयं जनयिष्यति ॥
वन्येनानेन विधिना दिधक्षन्तमिव प्रजाः ४७
ऊर्वस्तु तपसाविष्टो निवेश्योरुं हुताशने ॥
ममन्थैकेन दर्भेण पुत्रस्य प्रभवारणिम् ॥४८॥

तस्योरुं सहसा भित्त्वा
ज्वालामाली निरिन्धनः ॥
जगतो निर्धनाकांक्षी
पुत्रोऽग्निः समपद्यत ४९

ऊर्वस्योरुं विनिर्भिद्य और्वो नामान्तकोऽनलः
दिधक्षन्निव लोकांस्त्रीञ्जज्ञे परमकोपनः ॥ ५०

उत्पन्नमात्रश्चोवाच पितरं दीप्तया गिरा ।
क्षुधा मे बाधते तात जगद्भक्षे त्यजस्व माम्
त्रिदिवारोहिभिर्ज्वालैर्जृम्भमाणो दिशो दश
निर्दहन्निव भूतानि ववृधे सोऽन्तकोऽनलः
एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्मा सर्वलोकपतिः प्रभुः ।
आजगाम मुनिर्यत्र व्यसृजत्पुत्रमुत्तमम् ॥५३॥
स ददर्शोरुपूर्वस्य दीप्यमानं सुतान्निना ॥
और्वकोपाग्निसंतप्ताँल्लोकांश्च ऋषिभिः सह
तमुवाच ततो ब्रह्मा मुनिमूर्वं सभाजयन् ॥
धार्यतां पुत्रजं तेजो लोकानां हितकाम्यया
अस्यापत्यस्य ते विप्र करिष्ये साह्यमुत्तमम् ॥
वासं चास्य प्रदास्यामि प्राशनं चामृतोपमम्
तथ्यमेतन्मम वचः शृणु त्वं वदतां वर ॥५७॥

ऊर्व ऊवाच ।

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि
यन्ममाऽद्य भवाञ्छिशोः ।
मतिमेतां ददातीह
परमानुग्रहाय वै ॥ ५७

प्रभावकाले संप्राप्ते कांक्षितव्ये समागमे ॥
भगवंस्तर्पितः पुत्रः कैर्हव्यैः प्राप्स्यते सुखम् ॥
कुत्र चास्य निवासो वै भोजनं च किमात्मकम्
विधास्यति भवानस्य वीर्यतुल्यं महौजसः ५९

अयोगे संन्यासिनां ध्यानभिक्षूणाम् अवश्यकर्तव्यस्य योगस्य ध्यानस्याभावे केशहरणं मुण्डनम् वानप्रस्थानाम् । असंकल्पे परलोककामनाया अभावे केवला लोकरञ्जनार्था कृच्छ्रादिव्रतक्रिया । अब्रह्मचर्ये अध्ययनाद्यभावेऽपि चर्या ब्रह्मचारिधर्माविष्करणम् ॥ ४१ ॥ यदा इयं मानसी सनत्कुमारादिका प्रजा ब्रह्मणा सृष्टा तदा दाराः क्व तत्संयोगश्च क्व भावस्य चित्तस्य विपर्ययः कामातुरता च क्व न किञ्चिदपि तदा आसीदित्यर्थः । यथेति पाठेऽपि यदेत्येवार्थः ॥ ४२ ॥ योनिः पुत्रोत्पत्तिस्थानम् आधातव्या निहितगर्भा कर्तव्या । यतस्तपस्विनां दारयोगं क्लीबत्वमार्षम् । बीजं बीजाधानं च व्रतं न विहितम् ॥ ४४ ॥ एषोऽहं मनोमयं स्वसंकल्पासिद्धं वपुः उप्यते बीजमस्मिन्निति वपुः योनिं कृत्वा उद्भाव्य दारयोगं विनाऽपि दीप्तान्तरात्मानम् आत्मतनूरुहं स्वस्य पुत्रं स्रक्ष्ये ॥ ४६ ॥ द्वितीयम् आत्मानं पुत्रम् आत्मा देहः ॥४७॥ हुताशने ऊरुं निवेश्येति । ऊरौ अग्निं समारोप्य तत एव मथित्वाऽग्निं जनयामासेत्यर्थः । स चाग्निः स्वेन ब्राह्मेण च तेजसा युक्तो दुःसहो दुर्दमश्चाभूदिति वाक्यार्थः ॥४८॥ भक्षे भक्षणे तन्निमित्तं माम् उद्दिश्य जगत् त्यजस्व पुरोडाशवत्कृत्स्नं जगद्भक्षयितुं मामाज्ञापयस्वेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ जृम्भमाणः प्रसरन् ॥ ५२ ॥ तेजो वीर्यं पुत्र इति यावत् ॥५५॥ प्रभावकाले यौवनसमये समागमेऽन्नस्येति शेषः ५८

१ ख. ॰शधरणम॰ । २ ख. यथेयं ब्र॰ । ३ ख. ॰योगो बी॰ । ४ ख. व्रतं युक्तं त॰ । ५ ख. ॰भिरपि नि॰ । ६ क. ख. ॰व मे मतम् । ७ क. ख. ॰न दर्भेण पु॰ । ८ क. ख. ॰तो दहनाका॰ । ९ ख. वर्तते ता॰ । १० क. ख. ॰हन् सर्वभू॰ । ११ ख. ॰कहितः प्र॰ । १२ क. ऊर्व॰ । १३ क. ख. पुत्रेदं धार्यतां ते॰ । १४ क. ख. ॰नां क्रियतां दया । ॰अ॰ । १५ क. ख. ॰स्मि यस्य मे भगवाञ्छिशोः । म॰ । १६ क ॰त्र चास्य । १७ ख. निवासः स्याद्भोज॰ ।

ब्रह्मोवाच।
वडवामुखेऽस्य वसतिः समुद्रास्ये भविष्यति
मम योनिर्जलं विप्र तच्च तोयमयं वपुः ॥६०॥
तद्दाविस्तव पुत्रस्य विसृजाम्यालयं तु तत्।
तत्रायमास्तां नियतः पिबन्वारिमयं हविः ६१
ततो युगान्ते भूतानामेष चाहं च सुव्रत।
सहितौ विचरिष्यावो लोकानिति पुनः पुनः
एषोऽग्निरन्तकाले तु सलिलाशी मया कृतः॥
दहनः सर्वभूतानां सदेवासुररक्षसाम् ॥६३॥
एवमस्त्विति सोऽप्यग्निः संवृतज्वालमण्डलः
प्रविवेशार्णवमुखं निक्षिप्य पितरि प्रभाम् ६४
प्रतियातस्ततो ब्रह्मा
ते च सर्वे महर्षयः॥
और्वस्याग्नेः प्रभावज्ञाः
स्वां स्वां गतिमुपाश्रिताः॥ ६५
हिरण्यकशिपुर्दृष्ट्वा तदद्भुतमपूजयत्।
ऊर्वं प्रणतसर्वाङ्गो वाक्यं चेदमुवाच ह॥६६*
भगवन्नद्भुतमिदं निवृत्तं लोकसाक्षिकम्॥
तपसा ते मुनिश्रेष्ठ परितुष्टः पितामहः ॥६७॥
अहं तु तव पुत्रस्य तव चैव महाव्रत॥
भृत्य इत्यवगन्तव्यः
श्लाघ्योऽस्मि यदि कर्मणा ६८
तन्मां पश्य समापन्नं तवैवाऽऽराधने रतम्।
यदि सीदे मुनिश्रेष्ठ तवैव स्यात्पराजयः ६९
ऊर्व उवाच।
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य तेऽहं गुरुर्मतः
नास्ति ते तपसाऽनेन भयमद्येह सुव्रत॥७०॥
इमां च मायां गृह्णीष्व मम पुत्रेण निर्मिताम्।
निरिन्धनामग्निमयीं दुःस्पर्शां पावकैरपि॥७१
एषा ते स्वस्य वंशस्य वशगाऽरिविनिग्रहे।
रक्षिष्यत्यात्मपक्षं सा परांश्च प्रहरिष्यति ७२
एवमस्त्विति तां गृह्य प्रणम्य मुनिपुङ्गवम्।
जगाम त्रिदिवं हृष्टः कृतार्थो दानवेश्वरः ७३
वरुण उवाच
सैषा दुर्विषहा माया देवैरपि दुरासदा
और्वेण निर्मिता पूर्वं पावकेनोर्वसूनुना ७४
तस्मिंस्तु व्युत्थिते दैत्ये निर्वीर्यैषा न संशयः।
शापो ह्यस्याः पुरा दत्तः सृष्टा येनैव तेजसा
यद्येषा प्रतिहन्तव्या कर्तव्यो भगवान्सुखी।
दीयतां मे सखा शक्र तोययोनिर्निशाकरः७६
तेनाहं सह संगम्य यादोभिश्च समावृतः
मायामेतां हनिष्यामि त्वत्प्रसादान्न संशयः७७

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि और्वाग्निसंभवो नाम पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४५॥

वडवाया अश्वाया मुखसदृशे समुद्रस्य आस्ये मुखे अस्य स्थानम्। अन्नं च तत्र प्रविष्टाः भौमा आपः तासां स्तुत्यर्थं मम योनिरित्याद्युक्तं शेषं स्पष्टम् ॥ ६० ॥ प्रभां यशोमयं तेजः॥६४॥ समापन्नं शरणागतं सीदे दुःखं प्राप्स्ये ॥ ६९ ॥ अनेन मामकेन ॥ ७० ॥ निरिन्धनाम् आराधनादुत्तेजनानपेक्षाम् ॥ ७१ ॥ तस्मिन् हिरण्यकशिपौ व्युत्थिते मृते सति येन और्वेण त्वज्जीवनावधि एषा माया वीर्यवती न तु ततः परमिति शापरूपमुन्नेयम् ॥ ७५ ॥ भगवान् भवानिन्द्रः ॥ ७६ ॥ **सह संगम्येति।** अल्पतोयत्वान्मया एकाकिना हन्तुमशक्योऽपि चन्द्रसंयोगात् बहुलीभावं प्राप्य और्वामिवारयितुं शक्यते इत्यर्थः ॥ ७७ ॥ इति हरिवंशे टीकायां पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

---

१ क °यं मुखम्। त°। २ ख. °लयं च त°। ३ क. तत्राहमासे नि°। ४ ख. °वो निष्पुराणकरावुभौ। एषो। * अत्र 'हिरण्यकशिपुरुवाच' ॥ इत्यधिकं खपुस्तके। ५ क. °हं च त°। ६ ख. मत्प्रसादेन भ°। ७ क. °क्षं तेपरं च प्र°, ख. °क्षं च परं च प्र°। ८ क. प्रदाहिष्यति। ९ वरुण उवाचेति खपुस्तके नास्ति। १० क. ऊर्वेण नि°। ११ ख. °तव्यश्च भवान्सुखी। १२ ख. °हं सहितः संख्ये या°। १३ क. ख. °श्च समाहितः। मा°।

दैत्यपराजयः ।

४६

वैशम्पायन उवाच ।
एवमस्त्विति संहृष्टः शक्रस्त्रिदशवर्द्धनः ॥
संदिदेशाग्रतः सोमं युद्धाय शिशिरायुधम् १
शक्र उवाच ।
गच्छ सोम सहायत्वं कुरु पाशधरस्य वै ।
असुराणां विनाशाय जयार्थं च दिवौकसाम्
त्वमप्रतिमवीर्यश्च ज्योतिषां चेश्वरेश्वरः ॥
त्वन्मयं सर्वलोकानां रसं रसविदो विदुः ३
क्षयवृद्धी तवाऽव्यक्ते सागरस्येव मण्डले
परिवर्तस्यहोरात्रं कालं जगति योजयन् ४
लोकच्छायामयं लक्ष्म तवाङ्के शशसंज्ञितम्
न विदुः सोमदेवापि ये च नक्षत्रयोगिनः ५
त्वमादित्यपथादूर्ध्वं ज्योतिषां चोपरि स्थितः
तमश्चोत्सार्य वपुषा भासयस्यखिलं जगत् ६
श्वेतभानुर्हिमतनुर्ज्योतिषामधिपः शशी ॥
अब्दकृत्कालयोगात्मा इज्यो यज्ञरसोऽव्ययः
ओषधीशः क्रियायोनिरम्भोयोनिरनुष्णभाक्
शीतांशुरमृताधारश्चपलः श्वेतवाहनः ॥८॥
त्वं कान्तिः कान्तवपुषां
त्वं सोमः सोमवृत्तिनाम् ।
सौम्यस्त्वं सर्वभूतानां
तिमिरघ्नस्त्वमृक्षराट्
तद्गच्छ त्वं सहानेन वरुणेन वरूथिना ।
शमयस्वाऽऽसुरीं मायां यया दह्याम संगरे
सोम उवाच ।
यन्मां वदसि युद्धार्थं देवराज जगत्पते ॥
एष वर्षामि शिशिरं दैत्यमायापकर्षणम् ११
एतान्मच्छीतनिर्दग्धान्पश्य त्वं हिमवेष्टितान्
विमायान्विमदांश्चैव दानवांस्त्वं महामृधे
वैशम्पायन उवाच ।
ततो हिमकरोत्सृष्टाः सुबाष्पा हिमवृष्टयः
वेष्टयन्ति स्म तान्घोरान्दैत्यान्मेघगणा इव
तौ पाशशुक्लांशुधरौ वरुणेन्दू महारणे
जघ्नतुर्हिमपातैश्च पातघातैश्च दानवान् ॥१४॥
द्वावम्बुनाथौ समरे तौ पाशहिमयोधिनौ
मृधे चेरतुरम्भोभिः क्षुब्धाविव महार्णवौ १५

४६

षट्चत्वारिंशकेऽध्याये
दैत्यमायानिबर्हणम् ।
कालनेमिसमुद्योगः
सुरत्रासोऽनुवर्ण्यते ॥ १ ॥

एवमिति ॥ अत्र सोमेः शक्रेण प्रार्थितः स्वपक्षानप्यसुरानक्षिणोदित्युच्यते । यद्वा **"बृहस्पतिर्हि शुक्रो भूत्वेन्द्रस्याभयायासुरेभ्यः क्षयाय"** इति मैत्रायणिश्रुतेर्बृहस्पतिवच्चन्द्रोऽपि रूपभेदं कृत्वा असुरनाशायैवासुरं कर्म कृत्वा तत्साहाय्येन महान्तं तारकामयं सङ्ग्राममुपक्रान्तवानिति समाधेयम् । शिशिरायुधं हिमप्रहरणम् ॥ १ ॥ ज्योतिषामीश्वरः सूर्यः तस्यापीश्वरः । **"चन्द्रमसा वाव सर्वाणि ज्योतींषि महीयन्त"** इति श्रुतेः । अयमर्थः—यथा पार्थिवं दारु अग्नेर्वर्धकम् एवं चान्द्रमम्भः सर्वेषां दिव्यानामबिन्धनानां तेजसां वर्धकम् अतश्चन्द्रोऽपि सूर्यस्येश्वर इति ॥ ३ ॥ परिवर्तसि परिवर्तयसि ॥ ४ ॥ लोकच्छायामयं भूमिप्रतिबिम्बरूपम् अङ्के उत्सङ्गे । अयं भावः—यथा दर्पणं प्राप्य परावृत्ता नयनरश्मयः ग्रीवास्थमेव मुखं दर्पणगतमिव पश्यन्ति एवं चन्द्रमण्डलं प्राप्य परावृत्तास्ते दूरत्वदोषात् पृथिवीम् अव्यक्तरूपामिव चन्द्रमण्डलगतां पश्यन्ति स एव चन्द्रे कलंक इत्युपचर्यते । देवापि देवा अपि ॥ ५ ॥ यज्ञरसः सोमरसाहुतिपूर्वकेण वर्षादिरूपेण ।

**"अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः"**

इति स्मृतेः । अव्ययः प्रवाहानित्यः ॥ ७ ॥ अम्भोयोनिरिति यज्ञरसत्वोपादानम् ॥ ८ ॥ सोमवृत्तीनां सोमजीविकानां देवानाम् ॥ ९ ॥ वरूथिना सेनावता ॥ १० ॥

---

१ शक्र उवाचेति कपुस्तके नास्ति । २ क. °हायं त्वं कु.° । ३ क. ख. °य जयार्थं च । ४ क. °द्धी तथाव्य° । ५ क. संस्थितम् । ६ ख. °मदेवाश्च ये । ७ क. ख. तमः प्रोत्सा° । ८ ख. °र्यं सहसा भा° । ९ क. °षा भाभिर्भासयसे ज° । १० क. अव्यक्तका° । ११ ख. °योनिच्छन्दोयो° । १२ ख. °मः सोमपायिनाम् । सौ° । १३ क. °र्वलोकानां ति° । १४ क. °म संयुगे । १५ ख. °ज वरप्रद । ए° । १६ ख. °श्यस्व हि° । १७ क. °मचेष्टि° । १८ क. °क्लांशध°, ख. °क्लांबुध° । १९ ख. °हाहवे । २० क. °पाशघा°; ख. °पातपातै° ।

ताभ्यामाप्लावितं सैन्यं तद्दानवमदृश्यत
जगत्संवर्तकाम्भोदैः प्रवृष्टैरिव संवृतम् ॥१६॥
तावुद्यतांशुपाशौ द्वौ शशांकवरुणौ रणे
शमयामासतुर्मायां देवौ दैत्यैर्विनिर्मिताम् १७
शीतांशुजलनिर्दग्धाः पाशैश्च प्रसिता रणे
न शेकुश्चलितुं दैत्या विशिरस्का इवाद्रयः।
शीतांशुनिहतास्ते तु पेतुर्दैत्या हिमार्दिताः।
हिमप्रावृतसर्वाङ्गा निरूष्माण इवाग्नयः ॥१९॥
तेषां तु दिवि दैत्यानां विपरीतप्रभाणि च
विमानानि विचित्राणि निपतन्त्युत्पतन्ति च
तान्पाशहस्तग्रथिताञ्छादितान्हिमरश्मिना।
मयो ददर्श मायावी दानवान्दिवि दानवः २१
स शिलाजालविततां गण्डशैलाट्टहासिनीम्
पादपोत्कटकूटाग्रां कन्दराकीर्णकाननाम् २२
सिंहव्याघ्रगजाकीर्णां नदन्तीमिव यूथपैः।
ईहामृगगणाकीर्णां पवनाघूर्णितद्रुमाम् ॥२३॥
निर्मितां स्वेन पुत्रेण क्रौञ्चेन दिवि कामगाम्
प्रसृतां पार्वतीं मायां ससृजे दानवोत्तमः २४
साश्मशब्दैः शिलावर्षैः संपतद्भिश्च पादपैः
निजघ्ने देवसङ्घांस्तान्दानवांश्चाप्यजीवयत
नैशाकरी वारुणी च मायेन्तर्दधतस्ततः
अश्मभिश्चायसघनैः किरन्देवगणान्रणे ॥२६॥
साश्मसंघातविषमा द्रुमपर्वतसंकटा।
अभवद्घोरसंचारा पृथिवी पर्वतैरिव ॥२७॥

नानाहतोऽश्मभिः कश्चि-
च्छिलाभिश्चाथ ताडितः
नानिरुद्धो द्रुमगणै-
र्देवोऽदृश्यत संयुगे ॥२८॥
तदपभ्रष्टधनुषं भग्नप्रहरणाविलम्।
निष्प्रयत्नं सुरानीकं वर्जयित्वा गदाधरम्
स हि युद्धगतः श्रीमानीशो न स्म व्यकम्पत
सहिष्णुत्वाज्जगत्स्वामी न चुक्रोध गदाधरः ३०
कालज्ञः कालमेघाभः समैक्षत्कालमाहवे
देवासुरविमर्दं स द्रष्टुकामो जनार्दनः ॥३१॥
ततो भगवताऽऽदिष्टौ रणे पावकमारुतौ
शमनार्थं प्रवृद्धाया मायाया मयसृष्टया ३२
ततः प्रवृद्धावन्योन्यं प्रवृद्धौ ज्वालवाहिनौ
चोदितौ विष्णुवाक्येन तां मायां व्यपकर्षताम्
ताभ्यामुद्भ्रान्तवेगाभ्यां प्रवृद्धाभ्यां महाहवे
दग्धा सा पार्वती माया भस्मीभूता ननाश ह
सोऽनिलोऽनलसंयुक्तः सोऽनलश्चानिलाकुलः
दैत्यसेनां ददहतुर्युगान्तेष्विव मूर्च्छितौ ३५
वायुः प्रधावितस्तत्र पश्चादग्निश्च मारुतात्
चेरतुर्दानवानीके क्रीडन्तावनलानिलौ ॥३६॥
भस्मावयवभूतेषु प्रपतत्सूत्पतत्सु च
दानवेषु विनष्टेषु कृतकर्माणि पावके ॥३७॥
वातस्कन्धापविद्धेषु विमानेषु समन्ततः
मायाबन्धे विनिर्वृत्ते स्तूयमाने गदाधरे ३८

प्रवृष्टैः प्रकृष्टवर्षैः संवृतं व्याप्तम् ॥ १६ ॥ प्रसिताः बद्धाः ॥ १८ ॥ पाशहस्तेन वरुणेन ग्रथितान् बद्धान् स्यूतान् मयो ददर्श । मायां च औवीं नष्टां ददर्शेत्यध्याहृत्य योज्यम् ॥ २१ ॥ सः मायां ससृजे इति तृतीयेन संबन्धः ॥ २२ ॥ दानवोत्तमः देवगणान् किरन् दानवानजीवयत् इति संबन्धः ॥ २५ ॥ मायेन्तरिति सान्धिरार्षः ॥ २६ ॥ मयसृष्टयेति षष्ठयाः सुपां सुलुगित्ययादेश इति **प्राञ्चः। गौडास्तु**—मायाया मयसृष्टायाः प्रवृद्धायाः शमाय वा इत्येव पदं व्युत्क्रमेण पठन्ति ॥३२॥ व्यपकर्षतां दूरीकृतवन्तौ । अडभाव आर्षः ॥ ३३ ॥ उद्भ्रान्ते पादे घृष्ट्वा रज्जुखण्डवत् शत्रोर्भ्रामणे वेगो ययोस्ताभ्याम् अत एव प्रवृद्धाभ्याम् ॥ ३४ ॥ भस्मावयवभूतेषु भस्मलेशतां प्राप्तेषु ॥ ३७ ॥ अपविद्धेषु पातितेषु ॥३८॥

१ ख. °शौ तु श° । २ क. ख. °कवरुणावुभौ° । ३ क. तां मायां शमयामास्तां दे° । ४ ख. °वौ तां दैत्यनि° । ५ ख. °शुजाल° । ६. ख. हिमप्लावितस° । ७ ख. °णि ह । वि° । ८ ख. °दिताञ्शीतर° । ९ क. °र्श मायां वै दानवानां महात्मनाम् । स° । १० ख. °घ्रगणाकी° । ११ ख. °न्ती दैत्ययूथपैः । ई° । १२ ख. प्रथितां पा° । १३ ख. °जे समंततः । सा शब्दैः शि° । १४ क. ख. °र्षैः प्रपत° । १५ क. °घांश्च दान° । १६ क. ख. °धतुस्त° । १७ ख. °नैः कीर्णा देवगणा रणे । सा° । १८ ख. °लावृष्टयाप्यता° । १९ क. नानारुद्धो द्रु° २० क. °कम्पयत् । स° २१ क. °भः समीक्षत्का° । २२ ख. मायाया मयसृष्टायाः प्रवृद्धायाः शमाय वै । त° । २३ क. °न्यं प्रवृद्धज्वाल°, ख. °न्यं प्रवृष्टौ ज्वालवेगिनौ । २४ क. ख. मायामपक° । २५ ख. °न्तमेघाभ्यां प्र° । २६ क. ख. °हामृधे । द° । २७ क. °दग्भिः स मारुतः । चे° । २८ क. ख. °यावधे वि° ।

निष्प्रयत्नेषु दैत्येषु त्रैलोक्ये मुक्तबन्धने
संप्रहृष्टेषु देवेषु साधु साध्विति सर्वशः ३९
जये दशशताक्षस्य मयस्य च पराजये
दिक्षु सर्वासु शुद्धासु प्रवृत्ते धर्मसंस्तरे ॥४०॥
अपावृत्ते चन्द्रपथे अयनस्थे दिवाकरे
प्रकृतिस्थेषु लोके[1]षु नृषु चारित्रबन्धुषु ॥४१॥
अभिन्नबन्धने मृत्यौ हूयमाने हुताशने
यज्ञभागिषु देवेषु स्वर्गार्थं दर्शयत्सु च ॥४२॥
लोकपालेषु सर्वेषु दिक्षु संयानवर्तिषु
भावे तपसि शुद्धानामभावे दुष्टकर्मिणाम्
देवपक्षे प्रमुदिते दैत्यपक्षे[2] विषीदति ।
त्रिपादविग्रहे धर्मे अधर्मे पादविग्रहे ॥ ४४
अपा[3]वृते महाद्वारे वर्तमाने च सत्पथे ॥
स्वधर्मस्थेषु वर्णेषु लोकेऽस्मिन्नाश्रमेषु च ४५
प्रजारक्षणयुक्तेषु भ्राजमानेषु राजसु ।
गीयमानासु गाथासु देवसंस्तव[4]नादिषु ॥ ४६
प्रशान्त[5]कलुषे लोके शान्ते तपसि दारुणे ।
अग्निमारुतयोस्तस्मिन्वृत्ते संग्रामकर्मणि ।
तन्मया विमला लोकास्ताभ्यां जयकृ[6]तप्रियाः
पूर्वदेवभयं श्रुत्वा मारुताग्निकृतं महत
कालनेमिरिति ख्यातो दानवः प्रत्यदृश्यत ४८
भास्कराकारमुकुटः शिञ्जिताभ[7]रणाङ्गदः
मन्दराचलसंकाशो महारजतसंवृतः ॥४९॥
शतप्रहरणोदग्रः शतबाहुः शताननः ।
शतशीर्षो[8] स्थितः श्रीमाञ्छतशृङ्ग इवाचलः ५०
कक्षे महति संवृद्धो[9] हिमान्ते इव पावकः ५१
धूम्रकेशो हरि[10]च्छ्मश्रुर्दंष्ट्रालोष्ठपुटाननः ।
त्रैलोक्यान्तरविस्ता[11]रो धारयन्विपुलं वपुः ५२
बाहुभिस्तुलयन्व्योम क्षिपन्पद्भ्यां महीधरान्
ईरयन्मुखनिःश्वासैर्वृष्टिमन्तो बला[12]हकाः ॥५३॥
तिर्यगायतरक्ताक्षं मन्दरोदग्रवर्चसम्
दिधक्षन्तमिवायान्तं सर्वान्देवगणान्मृधे ५४
तर्जयन्तं सुरगणांश्छादयन्तं दिशो दश
संवर्तका[13]ले क्षुधितं दृ[14]प्तं मृत्युमिवोत्थितम् ५५
सुतलेनोच्छ्रि[15]तवता विपुलांगुलिपर्वणा
माल्याभरणपूर्णेन किञ्चिच्चलि[16]तवर्मणा ॥५६॥
उच्छ्रितेनाग्रहस्तेन दक्षिणेन वपुष्मता
दानवान्देवनिहतानुत्तिष्ठ[17]ध्वमिति ब्रुवन्॥५७॥
तं[18] कालनेमिं समरे द्विषतां काल[19]सन्निभम् ॥
वीक्षन्ति स्म सुराः सर्वे भयविक्लव[20]मानसाः ५८
तं स्म[21] वीक्षन्ति भूतानि क्रमन्तं कालनेमिनम्
त्रिविक्रमं विक्रमन्तं नारायणमिवापरम् ५९
सोच्छ्रयन्प्रथमं पादं मारुताघूर्णिताम्बरः
प्राक्रामदसुरो युद्धे त्रासयन्सर्वदेवताः ॥६०॥
समयेनासुरेन्द्रेण परिष्वक्तः क्रमत्रणे ।
कालनेमिर्बभौ दैत्यः सविष्णुरिव मन्दरः।
अथ वि[22]व्यथिरे देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ।
दृष्ट्वा कालमिवायान्तं कालनेमिं भयावहम् ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि कालनेमिप्रक्रमणे
षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥४६॥

चारित्रबन्धुषु सदाचारप्रियेषु ॥ ४१ ॥ अभिन्नबन्धने नियतमर्यादे ॥ ४२ ॥ संयानं सम्यगभयेन प्रचरणं तेन वर्तिषु वर्तमानेषु । भावे अभ्युदेय ॥ ४३ ॥ तन्मयास्तत्प्रधानाः जयनं कृतं प्रियं येषां ते जयकृतप्रियाः । क्रिया इति पाठे चयकृतपदं कृतजयक्रिया इति व्याख्येयम् ॥ ४७ ॥ पूर्वदेवानां दैत्यानाम् आगतं भयं पूर्वदेवभयम् ॥ ४८ ॥ शिञ्जितानि शब्दवन्ति आभरणानि नूपुरादीनि तत्सहितानि अङ्गदानि यस्य ॥ ४९ ॥ कक्षे वने हिमान्ते ग्रीष्मे निदाघ इवेति पाठः ॥ ५१ ॥ दंष्ट्रालं बहिर्निर्गतदंष्ट्रम् ओष्ठपुटं दंष्ट्रालोष्ठपुटमाननं यस्य स दंष्ट्रालोष्ठपुटाननः ॥ ५२ ॥ वृष्टिमन्तः । नुम् छान्दसः । वृष्टियुक्तानित्यर्थः ॥ ५३ ॥ मन्दरोदग्रवर्चसं स्वर्गश्रेष्ठ इन्द्रः तद्वद्वर्चो दीप्तिर्यस्य इन्द्रतुल्यमित्यर्थः । "मन्दरो मन्थशैले स्यात्स्वर्गमन्दारयोरपि । (रान्तवर्गे १९६)" इति मेदिनी ॥ ५४ ॥ सोच्छ्रयन् सः उच्छ्रयान्निति च्छेदः । पादपूरणार्थः सुलोपः ॥ ६० ॥ मयेन परिष्वक्तः ॥ ६१ ॥ इति हरिवंशे टीकायां षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

---

१ क. °स्थेषु भूतेषु नृ° । २ क. °क्षे च सीदति । त्रिपा°, ख. °क्षे पराजिते त्रि° । ३ ख. अपावृतमहा° । ४ क. °स्तववादि° । ५ ख. प्रशान्तकल्मषे लो° । ६ क. °तक्रियाः । पू° । ७ ख. °ताङ्गदभूषणः । म° । ८ ख. °शीर्षः स्थि° । ९ ख. °द्धो निदाघ इ° । १० क. ग. हरिश्मश्रु° । ११ क. ख. °स्तारि धा° । १२ क. ख. °हकान् । ति° । १३ क. °तकालक्षु° । १४ क. दृप्तमृ° । १५ ख. नोच्छ्रयव° । १६ क. °लितपर्व° । १७ क. °त्तिष्ठत इति° । १८ ख. समरे कालनेमिं तं द्वि° । १९ ख. °लनेमिनम् । वी° । २० ख. °वलोचनाः । तं स्म वी° । २१ क. तं तु वी° । २२ क. °व्य[illegible] प्रव्यथिता देवाः स° ।

कालनेमिपराक्रमः।

४७

वैशम्पायन उवाच।
दानवांश्चा[1]पि पिप्रीषुः कालनेमिर्महासुरः।
व्यवर्धत महातेजास्तपान्ते जलदो यथा ॥ १
त्रैलो[2]क्यान्तर्गतं तं तु दृष्ट्वा ते दानवे[3]श्वराः।
उत्तस्थुरपरिश्रान्ताः प्राप्येवामृतमुत्तमम् ॥ २
ते भीता[4] भयसंत्रस्ता मयतारपुरोगमाः।
तारकामयसंग्रामे सततं जय[5]काङ्क्षिणः।
रेजुरायोधनगता दानवा युद्धका[6]ङ्क्षिणः ॥ ३
अस्त्रमभ्यस्यतां तेषां व्यू[7]हं च परिधावताम्।
प्रेक्षतां चाभवत्प्रीतिर्दानवं कालनेमिनम् ४
ये तु तत्र मयस्यास-
न्मुख्या युद्धपुरःसराः।
तेऽपि सर्वे भयं त्यक्त्वा
हृष्टा योद्धुमुपस्थिताः ॥५॥
मयस्तारो वराहश्च हयग्रीवश्च वीर्यवान्।
विप्रचित्तिसुतः श्वेतः खरलम्बावुभावपि ॥६
अरिष्टो बलिपुत्रस्तु[9] किशोरोष्ट्रौ तथैव च।
स्वर्भानुश्चामरप्रख्यो वक्रयोधी महासुरः ॥ ७
एतेऽस्त्र[10]विदुषः सर्वे सर्वे तपसि सु[11]व्रताः।
दानवाः कृतिनो जग्मुः कालनेमिनमुत्तमम् ॥८
ते गदाभिश्च गुर्वीभिश्चक्रैश्च सपरश्वधैः।
अश्मभिश्चाद्रिस[12]दृशैर्गण्डशैलैश्च दंशितैः ९
पट्टिशैर्भिन्दिपालैश्च परिघैश्चोत्तमायु[13]धैः।
घातनीभिश्च गुर्वीभिः शतघ्नीभिस्तथैव च ॥
कालकल्पैश्च मुसलैः क्षेपणीयैश्च मुद्गरैः।
युगैर्यन्त्रैश्च निर्मुक्तैरर्गलैश्चाग्रताडितैः ॥ ११
दोर्भिश्चायतपीनांसैःपाशैःप्रासैश्च मू[14]र्च्छितैः
सर्पैर्लेलिह्यमानैश्च विसर्पद्भिश्च सायकैः ॥
वज्रैः प्रहरणीयैश्च
दीप्यमा[15]नैश्च तोमरैः।
विकोशैश्चासिभिस्तीक्ष्णैः
शूलै[16]श्च शितनिर्मलैः ॥ १३
ते वै संदीप्तमनसः प्र[17]गृहीतोत्तमायुधाः।
कालनेमिं पुरस्कृत्य तस्थुः संग्राममूर्धनि ॥१४
सा दीप्तशस्त्रप्रवरा दैत्यानां शु[18]शुभे चमूः।
द्यौर्निमीलितनक्षत्रा स[19]घनेवाम्बुदागमे ॥ १५
देवतानामपि च[20]मू रुरुचे शक्रपालिता।
दीप्ता शीतो[21]ष्णतेजोभ्यां चन्द्रभास्करवर्चसा
वायुवेगवती सौम्या तारागणपताकिनी।
तोयदाविद्धवसना ग्रहनक्षत्रहासिनी ॥ १७
यमेन्द्र[22]धनदैर्गुप्ता व[23]रुणेन च धीमता।
संप्रदीप्ताग्निपवना नारायणपरायणा ॥ १८
सा समुद्रौघसदृशी दिव्या देवमहाचमूः।
रराजास्त्रवती भीमा यक्षगन्धर्वशालिनी ॥
तयोश्चम्वोस्तदा[24] तत्र बभूव स समागमः।
द्यावापृथिव्योः संयोगो यथा स्याद्युगपर्यये ॥

४७

सप्ताधिके तु चत्वारिंशकेऽध्याये निरूप्यते
कालनेमिसमुद्योगस्त्रिलोकीशासनक्षमः॥१

दानवान् पिप्रीषुः आप्यायितुमिच्छुः। प्रीञ् तर्पणेऽस्य रूपम्। तपान्ते ग्रीष्मान्ते ॥ १ ॥ ते पूर्वं भयसंत्रस्ता अपि पश्चादभीताः। वीतभयसंत्रासा इति पाठे भाविनी आत्मोच्छेदशङ्का संभासः सैव तात्कालिकी तारकामयसंग्रामे तारानिमित्तप्रवृत्ते युद्धे ॥ ३ ॥ अभ्यस्यतां पुनः पुनः ॥ ४ ॥ अस्त्रविदुषः अस्त्रविद्वांसः ॥ ८ ॥ गदादिभिरुपलक्षिताः सन्तो योद्धुं जग्मुरित्यनुषञ्जनीयम् ॥ ९ ॥ दीप्तशस्त्राण्येव प्रवराः विद्युतो यस्याम् प्रचरेति युक्तः पाठः। निमीलितान्यस्तंगतानि नक्षत्राणि देवतारूपाणि यस्याम् ॥ १५ ॥

---

१ ख. ॰वांस्तांस्तु पि॰। २ क. ख. तं त्रैलोक्यान्तरगतं दृ॰। ३ क. दानवोत्तमाः। उ॰। ४ख. ते वीतभयसंत्रासा म॰। ५ ख. ॰तं जितकाशिनः। रेजु॰। ६ क. ख. युद्धदुर्मदाः। अस्त्र॰। ७ क. ॰षां व्यूहे च प॰।, ख. ॰षां व्यूहांश्च प॰। ८ क. ख. ॰द्धविशारदाः। ते॰। ९ क. ख. ॰त्रश्च कि॰। १० ख. ॰ते चास्त्रविदः स॰। ११ ख. ॰सि संस्थिताः। दा॰। १२ ख. ॰श्चाद्रिसंकाशै॰। १३ क. ॰मायसैः। घा॰। १४ क. ॰श्च मुद्गरैः। स॰। १५ क. ॰प्यद्भिश्चापि तो॰। १६ क. ॰लैर्निशित॰। १७ ख. ॰सः संगृ॰। १८ क. ख. ॰नां रुरुचे च॰। १९ क. ॰त्रा घननीलाम्बुदागमे। दे॰। २०ख. ॰मूर्मुमुदे श॰। २१ ॰तोष्णरूपेण चन्द्र॰। २२ क. ख. ॰न्द्रवरुणैर्गुप्ता॰। २३क. ख. ॰प्ता धनदेन च। २४क. ख. ॰स्तदानीं तु ब॰।

तद्युद्धमभवद्घोरं देवदानवसङ्कुलम्।
क्षमापराक्रममयं दर्पस्य विनयस्य च ॥२१॥
निश्चक्रमुर्बलाभ्यां तु ताभ्यां भीमाः सुरासुराः
पूर्वापराभ्यां संरब्धाः सागराभ्यामिवाम्बुदाः
ताभ्यां बलाभ्यां संहृष्टा-
श्चेरुस्ते देवदानवाः
वनाभ्यां [1]पार्वतीयाभ्यां
पुष्पिताभ्यां यथा गजाः ॥२३॥
समाज[2]घ्नुस्ततो भेरीः शंखान्दध्मुश्च नैकशः
स शब्दो द्यां भुवं [3]चैव दिशश्च समपूरयत् ॥
ज्याघातनलनिर्घोषो ध[4]नुषां कूजितानि च।
दुन्दुभीनां निनदतां दै[5]त्यानां निर्दधुः स्वनान्
तेऽन्योन्यमभिसंपेतुः पातयन्तः परस्परम्।
बभञ्जुर्बाहुभिर्बाहून्द्वन्द्वमन्ये युयुत्सवः ॥२६
देवतास्त्व[7]शनीर्घोराः परिघांश्चोत्तमायसान्
ससर्जुराजौ निस्त्रिंशान्गदा गुर्वीश्च दानवाः
गदानिपातैर्भग्नाङ्गा बाणैश्च शकलीकृताः।
परिपेतुर्भृशं केचिन्न्युब्जाः केचित्ससर्जिरे ॥
ततो रथैः [8]सतुरगैर्विमानैश्चाशुगामिभिः।
[9]समीयुस्ते तु संरब्धा रोषादन्योन्यमाहवे ॥
संवर्तमानाः समरे वि[10]वर्तन्तस्तथाऽपरे।
रथा रथैर्निरुध्यन्ते पदाताश्च पदातिभिः ॥३०
तेषां रथानां तुमुलः स शब्दः शब्दवाहिनाम्।
बभूवाथ प्रशक्तानां नभसीव पयोमुचाम् ३१
बभञ्जिरे रथान्केचित्केचित्संमृदिता रथैः।
संबाधमेके संप्राप्य न शेकुश्चलितुं रथाः ॥
[11]अन्योन्यस्याभिसमरे
दोर्भ्यामुत्क्षिप्य दर्पिताः।
संह्रादमानाभरणा
[12]जघ्नुस्तत्रासिचर्मिणः ॥३३॥
अस्त्रैरन्ये विनिर्भिन्ना रक्तं वेमुर्हता युधि।
क्षरज्जलानां सदृशा जलदानां समागमे ॥३४
तदस्त्रशस्त्रग्रथितं क्षिप्तोत्क्षिप्तगदाविलम्।
देवदानवसंक्षुब्धं संकुलं युद्धमाबभौ ॥३५॥
तद्दानवमहामेघं दे[13]वायुधतडित्प्रभम्।
अन्योन्यबाणवर्षं तद्युद्धं दुर्दिनमाबभौ ॥३६॥
एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धः कालनेमिर्महासुरः।
व्यवर्द्धत समुद्रौघैः पूर्यमाण इवाम्बुदः ॥३७
तस्य विद्युच्चलापीडाः प्रदीप्ताशनिवर्षिणः।
[14]गात्रे नगशिरःप्रख्या विनिष्पेषुर्बलाहकाः ॥
क्रोधान्निःश्वसतस्तस्य भ्रूभेदस्वेदवर्षिणः।
साग्निनिष्पेषपवना मुखान्निश्चेरुरर्चिषः ॥ ३९
तिर्यगूर्ध्वं च गगने ववृधुस्तस्य बाहवः।
पञ्चास्याः कृष्णवपुषो लेलि[16]हाना इवोरगाः
सोऽस्त्रजालैर्बहुविधैर्धनुर्भिः परिघैरपि।
दिव्यै[17]राकाशमावव्रे पर्वतैरुच्छ्रितैरिव ॥ ४१
सोऽनिलोद्धूतवसन-
स्तस्थौ संग्राममूर्धनि।
सन्ध्यातपग्रस्तशिखः
[18]सार्चिर्मेरुरिवापरः ॥ ४२

दर्पस्य क्षमापराक्रममयं विनयस्य च क्षमापराक्रममयमिति योजना। दृप्तेषु दैत्येषु देवानां क्षमापूर्वकः पराक्रमस्तद्वधान्तः विनीतेषु देवेषु दैत्यानां पराक्रमपूर्विका क्षमा देवेन्द्रैश्वर्यसहनान्ता ॥ २१ भीमाः निर्भयाः ॥२२॥ दैत्यानां स्वनान् निर्दधुः अन्तर्हितांश्चक्रुः दैत्यमन्तर्दधुः स्वनानिति पाठे दैत्यानामिमं दैत्यमित्यर्थः ॥ २५ ॥ ससर्जुः प्रत्युक्तवन्तः ॥ २७ ॥ न्युब्जा उपरिपृष्ठाः। ससर्जिरे सृष्टाः कृता इति यावत् ॥ २८ ॥ संवर्तमानाः संमुखं गच्छन्तः विवर्तमानाः परावर्तन्तः ॥ ३० ॥ अन्योन्यस्य देहं दोर्भ्याम् उत्क्षिप्य निवार्य जग्मुः ॥ ३३ ॥ कालनेमिः हिरण्यकशिपोः पुत्रः। पितरं मे जघानैक इति वाक्यशेषात्। अम्बुदो वृत्तिरूपत्वात् पूर्यमाणो विवर्धते ॥ ३७ ॥ गात्रे विनिष्पेषुः गात्रपक्षमात्रात् चूर्णीभूता इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ अस्य मेघेन साम्यमापादयति—क्रोधादिति। निष्पिनष्टीति निष्पेषः पेषणकर्ता आग्निरूपो निष्पेषोऽशनिः तन्मिश्रः पवनो यासु ताः अर्चिषः ॥ ३९ ॥ ग्रस्तशिखः मेरुणा दैत्यस्य उद्धूतवसनेन मेरुस्थरत्नभासां च साम्यम् ॥ ४२ ॥

१ ख. °भ्यां पर्व° । २ क. °जघ्नुस्त° ।, ख. °माहन्युस्तदा भेरीः शं° । ३ क. °व खं च दि° । ४ ख. °नुषा मपि निःस्वनः । दु° । ५ क. °नां च निनदा दै° । ६ ख. °त्यानन्नर्दधुः स्वनाः । ते° । ७ ख. °ताश्चासृजन्घोरान्परि° । ८ क. °थैश्च तु° । ९ ख. संपेतुस्ते सुसं° । १० ख. °रे नित्र° । ११ ख. अन्योन्यसमरेऽन्ये तु दो° । १२ क. °गा जग्मुस्त° । १३ क. °वासुरविराजितम् । अ° । १४ ख. गात्रान्नगशिरःप्रख्यान्निशनि° । १५ ख. °वनान्मु° । १६ क. ख. लेलिह्यन्त इ° । १७ क. ख. °दिव्यमाका° १८ ख. °शिखः साक्षान्मेरुरिवाचलः । उरु° ।

ऊरुवेगप्रतिक्षिप्तैः शैलशृङ्गाग्रपादपैः ।
अपातयद्वेगगणान्वज्रेणेव महागिरीन् ॥ ४३
बाहुभिः शस्त्रनिस्त्रिंशैश्छिन्नभिन्नशिरोरसः ।
न शेकुश्चलितुं देवाः कालनेमिहता युधि ४४
मुष्टिभिर्निहताः केचित्केचिच्च विदलीकृताः ।
यक्षगन्धर्वपतयः पेतुः सह महोरगैः ४५
तेन वित्रासिता देवाः समरे कालनेमिना ।
न शेकुर्यत्नवन्तोऽपि प्रतिकर्तुं विचेतसः ॥४६
तेन शक्रः सहस्राक्षः स्तम्भितः शरबन्धनैः ।
ऐरावतगतः संख्ये चलितुं न शशाक ह ॥४७
निर्जलाम्भोदसदृशो निर्जलार्णवसप्रभः ।
निर्व्यापारः कृतस्तेन विपाशो वरुणो मृधे
रणे वैश्रवणस्तेन परिघैः कालरूपिभिः ।
व्यलंभल्लोकपालेशास्त्याजितो धनदक्रियाम्
यमः सर्वहरस्तेन दण्डप्रहरणो रणे ।
याम्यामवस्थां समरे नीतः स्वां दिशमाविशत्
स लोकपालानुत्साद्य कृत्वा तेषां च कर्म तत्
दिक्षु सर्वासु देहं स्वं चतुर्धा विदधे तदा ५१

स नक्षत्रपथं गत्वा दिव्यं स्वर्भानुदर्शितम् ।
जहार लक्ष्मीं सोमस्य तं चास्य विषयं महत्
चालयामास शीतांशुं स्वर्गद्वाराच्च भास्करम्
सायनं चास्य विषयं जहार दिनकर्म च ५३
सोऽग्निं देवमुखे दृष्ट्वा
चकारात्ममुखे स्वयम्
वायुं च तरसा जित्वा
चकारात्मवशानुगम् ॥ ५४
स समुद्रान्समानीय सर्वाश्च सरितो बलात् ।
चकारात्मवशे वीर्याद्देहभूताश्च सिन्धवः ५५
अपः स्ववशगाः कृत्वा दिविजा याश्च भूमिजाः
स्थापयामास जगतीं सुगुप्तां धरणीधरैः ॥ ५६
स स्वयंभूरिवाभाति महाभूतपतिर्महान् ।
सर्वलोकमयो दैत्यैः सर्वलोकभयावहः ॥ ५७
स लोकपालैकवपुश्चन्द्रसूर्यग्रहात्मवान् ।
पावकानिलसंघातो रराज युधि दानवः ५८
पारमेष्ठ्ये स्थितः स्थाने लोकानां प्रभवाप्यये ।
तुष्टुवुस्तं दैत्यगणा देवा इव पितामहम् ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि आश्चर्यतारकामये
सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

कालनेमिवधः ।

४८

वैशम्पायन उवाच ।
पञ्च तं नाभ्यवर्तन्त विपरीतेन कर्मणा ।
वेदो धर्मः क्षमा सत्यं श्रीश्च नारायणाश्रया १
स तेषामनुपस्थानात्सक्रोधो दानवेश्वरः ।
वैष्णवं पदमन्विच्छन्ययौ नारायणान्तिकम्

शस्त्राः विशसनकर्तारः। निस्त्रिंशाः खड्गा येषु तैः बाहुभिः । बालिभिः इति वा पाठः॥४४॥ स्तम्भितः बद्धः ॥४७॥ क्रियां युद्धादिरूपाम्॥४९॥याम्याम् इतरेषां यमेन सम्पादनीयाम्। अचेतनतामिति यावत् ॥ ५० ॥ तेषां तत्कर्म दिशां पालनं कृत्वा कुर्वन् चतुर्धा देहं विदधे। "अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते" इति क्वनः कर्तरि वनिप् तुगागमश्च ॥ ५१ ॥ इति हरिवंशे टीकायां सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

कालनेमिवधः प्रोक्तश्चत्वारिंशेऽष्टसंयुते ।
इन्द्रादीनां निजस्थानस्थापनं विष्णुना कृतम्१

पञ्चेति । विपरीतेन असाविवेकेन कर्मणा न अभ्यवर्तन्त नोपतस्थुः ॥ १ ॥ तेषां वेदादीनाम् ॥ २ ॥

१ क. ॰चिद्धि विद॰ । २ क.ख. पि यत्नं कर्तुं वि॰ । ३ क. ॰क्षः स्यन्दितः श॰, ख. ॰क्षः संदितः श॰ । ४ क. ॰बैः कामरू॰ । ५ ख. विलप्यल्लोक॰ । ६ ख. ॰तो धनदः क्रि॰ । ७ क. ख. ॰न मृत्युप्र॰ । ८ ख. ॰वस्थाममरो नी॰ । ९ ख. ॰पालान्निर्जित्य कृ॰ । १० ख. ॰स्य यच्चास्य वि॰ । ११ क. ख. ॰स दीप्तांशुं स्व॰ । १२ क. ख. ॰रात्तभास्क॰ १३ ख. ॰पः स वश॰ । १४ क. ॰विजाताश्च भू॰ । १५ ख. ॰यो दैत्यैः रू॰ । १६ क. ॰संकाशो ररा॰ । १७ क. चाव्यये । तं तुष्टुवुः॰ ।, ख. ॰वाप्यये । तं तुष्टुवुः॰ । १८ ख. वेदा ध॰ ।

तच्च वक्त्रशतं घोरं साग्निचूर्णाट्टहा[1]सिनम्।
तस्य दैत्यस्य चक्रेण प्रममाथ बलाद्धरिः ॥४७
स च्छिन्नबाहुर्विशिरा न प्राकम्पत दानवः।
कबन्धोऽवस्थितः संख्ये विशाख इव पादपः
तं[2] वितत्य महापक्षौ वायोः कृत्वा समं जवम्
उरसा पातयामास गरुडः कालनेमिनम् ॥४९
स तस्य देहो विमुखो विशाखः खात्परिभ्रमन्
निपपात दिवं त्यक्त्वा क्षोभयन्धरणीतलम्
तस्मिन्निपतिते दैत्ये देवाः सर्षिगणास्तदा।
साधु साध्विति वैकुण्ठं समेताः प्रत्यपूजयन्
अपरे ये तु दैत्या वै युद्धे [3]दुष्टपराक्रमाः।
ते सर्वे बाहुभिर्व्याप्ता न शेकुश्चलितुं रणे ५२
कांश्चित्केशेषु जग्राह
कांश्चित्कण्ठे[4]ऽभ्यपीडयत्।
पाट[5]यत्कस्यचिद्वक्त्रं
मध्ये कांश्चि[6]दथाग्रहीत् ॥ ५३
ते गदाचक्रनिर्दग्धा गतसत्त्वा गतासवः।
गगनाद्भ्रष्टसर्वाङ्गा निपेतुर्धरणीतले॥ ५४
तेषु सर्वेषु दैत्येषु हतेषु पुरुषोत्तमः।
तस्थौ शक्रप्रियं कृत्वा कृतकर्मा गदाधरः ५५
तस्मिन्विमर्दे निर्वृत्ते संग्रामे तारकामये।
तं देशमाजगामाशु ब्रह्मा लोकपितामहः ५६
सर्वै[7]र्ब्रह्मर्षिभिः सार्धं गन्धर्वैः साप्सरोगणैः।
देवदेवो हरिं देवं पूजयन्वाक्यमब्रवीत् ५७
ब्रह्मोवाच।
कृतं देव महत्कर्म सुराणां शल्यमुद्धृतम्।
वधेनानेन दैत्यानां वयं हि परितोषिताः ५८
योऽयं हतस्त्वया विष्णो कालनेमी महासुरः
त्वमेकोऽस्य मृधे हन्ता नान्यः कश्चन विद्यते
एष देवान्परिभवँल्लोकांश्च सचराचरान्।
ऋषीणां कदनं कृत्वा मामपि प्रतिगर्जति ॥ ६
तदनेन तवोग्रेण परितुष्टोऽस्मि कर्मणा।
यदयं काल[9]तुल्याभः कालनेमी[10] निपातितः॥
तदागच्छस्व भद्रं ते गच्छाम दिवमुत्तमम्[12]।
ब्रह्मर्षयस्त्वां तत्रस्थाः प्रतीक्षन्ते सदोगताः ॥
अहं महर्षयश्चैव तत्र त्वां वदतां वर।
विधिवच्चा[13]र्चयिष्यामो गीर्भिर्दिव्याभिरच्युत[14]
किं चाहं तव दास्यामि वरं वरभृतां वर।
सुरेष्वपि सदैत्येषु वराणां वरदो भवान् ॥
निर्यातयैतत्त्रैलोक्यं स्फीतं निहतकण्टकम्।
[15]अस्मिन्नेव मृधे विष्णो शक्राय सुमहात्मने *
एवमुक्तो भगवता ब्रह्मणा हरिरव्ययः[16]।
देवाञ्छक्रमुखान्सर्वानुवाच शुभया गिरा ॥
विष्णुरुवाच।
श्रूयतां त्रिदशाः सर्वे याव[17]न्तोऽत्र समागताः
श्रवणावहितैर्देहैः पुरस्कृत्य पुरंदरम् ॥ ६७
अस्मिन्नः समरे सर्वे कालनेमिमुखा हताः।
दानवा विक्रमोपेताः शक्रादपि महत्तराः ॥
तस्मिन्महति संक्रन्दे द्वावेव तु विनिस्सृतौ।
वैरोचनश्च दैत्येन्द्रः स्वर्भानुश्च महाग्रहः ॥६९
तदिष्टां भजतां शक्रो दिशं वरुण एव च।
याम्यां यमः पालयतामुत्तरां च धनाधिपः ॥
ऋक्षैः सह यथायोगं काले चरतु चन्द्रमाः।
अब्दं चतुर्मुखं सूर्यो भजतामयनैः सह ॥ ७१
आज्यभागाः प्रवर्तन्तां सदस्यैरभिपूजिताः।
हूयन्तामग्नयो विप्रैर्वेददृष्टेन कर्मणा ॥ ७२
द ्श्च बलिहोमेन स्वाध्यायेन महर्षयः।
श्राद्धेन पितरश्चैव तृप्तिं यान्तु यथा पुरा[18] ॥७३

साग्निचूर्णानि आग्नेयौषधबलेन गोलकोत्क्षेपणयन्त्राणि तेषामिव अट्टहासो महाशब्दः तदुक्तं साग्निचूर्णाट्टहासिनं वक्त्रशतं पुंस्त्वमार्षम् ॥ ४७ ॥ बाहुभिः दिशः प्रच्छाद्य बाहुभिरिति प्रागुक्तलक्षणैः हरेरिति शेषः। व्याप्ताः आक्रान्ताः ॥५१॥ विमर्दे दैत्यानां विनाशे निवृत्ते जाते सति ॥ ५६ ॥ निर्यातय प्रयच्छ। मृधे त्वयैव निहतकण्टकम् ॥ ६५ ॥ देहैर्देहेन्द्रियादिभिः श्रवणविहितैर्मद्वाक्यश्रवणे सादरैः करणैरिन्द्रं पुरस्कृत्य मद्वाक्यं श्रूयतामित्यन्वयः ॥६७॥ अस्मिन्नः अस्माभिः ६८ ॥ वैरोचनिर्बलिः स्वर्भानुः राहुः ॥ ६९ ॥

---

१ ख. °हासि वै। त°। २ ख. स वि°। ३ क. °द्धे दुष्टप°। ४ क. °ण्ठेऽत्यपी°, ख. °ण्ठे न्यपी°। ५ क. ख. पाटयन् क°। ६ क. °दवाग्र° ७ ख. सर्वे ब्र°। ८ क °नेमिमहा°। ९ क. °लकल्पश्च काल°। १० क. °नेमिर्निपा°। ११ ख. °मी त्वया हतः। त°। १२ ख. °तमाम्। ब्र.°। १३ ख. अर्चयिष्याम विधिवत् गोर्भिर्दि°। १४ ख. °च्युतः किं°। १५ क. ख. तस्मि°। *एतदग्रे 'वैशम्पायन उवाच' इति अधिकः पाठः कपुस्तके। १६ क. °रीश्वरः। दे°। १७ ख. °न्तो वै स°। १८ ख. °था सुखम्। वा°।

वायुश्चरतु मार्गस्थस्त्रिधा दीप्यतु पावकः ।
त्रयो वर्णाश्च लोकांस्त्रीन्विवर्द्धयन्त्वात्मजैर्गुणैः
क्रतवः संप्रवर्तन्तां दीक्षणीयैर्द्विजातिभिः ।
दक्षिणाश्चोपवर्तन्तां[2] यथार्हं सर्वसत्रिणाम् ॥
गाश्च सूर्यो रसान्सोमो वायुः प्राणांश्च प्राणिषु
तर्पयन्तः प्रवर्तन्तां शिवैः सौम्यैश्च कर्मभिः ॥
यथावदानुपूर्व्येण[3] महेन्द्रसलिलोद्भवाः[4] ।
त्रैलोक्यमातरः सर्वाः सागरं यान्तु निम्नगाः
दैत्येभ्यस्त्यज्यतां[6] भीश्च
शान्तिं व्रजत देवताः
स्वस्ति वोऽस्तु गमिष्यामि
ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥७८॥
स्वगृहे[8] सर्वलोके वा
संग्रामे वा विशेषतः ।
विश्रम्भो[9] वो न मन्तव्यो
नित्यं क्षुद्रा हि दानवाः ॥ ७९
छिद्रेषु प्रहरन्त्येते न चैषां संस्थितिर्ध्रुवा ।
सौम्यानामृजुभावानां भवतां चार्जवे मतिः
अहं तु दुष्टभावानां युष्माकं दुरासदनाम् ।
असम्यग्वर्तमानानां मोहं दास्यामि देवताः
यदा च दुरधर्षं दानवेभ्यो भयं भवेत् ।
तदा समुपगम्याशु विधास्ये वर्ततोऽभयम्[10]

वैशम्पायन उवाच । *

एवमुक्त्वा सुरगणान्विष्णुः सत्यपराक्रमः
जगाम ब्रह्मणा सार्धं ब्रह्मलोकं महायशाः ॥
एतदाश्चर्यमभवत्संग्रामे तारकामये ।
दानवानां च विष्णोश्च यन्मां त्वं परिपृच्छसि

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि कालनेमिवधे
अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

लोकवर्णनम् ।

४९

जनमेजय उवाच ।

ब्रह्मणा देवदेवेन सार्धं सलिलयोनिना ।
ब्रह्मलोकगतो ब्रह्मन्वैकुण्ठः किं चकार ह ॥ १
किमर्थं[11] चादिदेवेन नीतः कमलयोनिना ।
विष्णुर्दैत्यवधे वृत्ते देवैश्च कृतसत्क्रियः ॥ २
ब्रह्मलोके च[12] किं स्थानं कं[13] वा योगमुपास्त सः
कं वा दधार नियमं स विभुर्भूतभावनः ॥ ३
कथं तस्याऽऽसतस्तत्र विश्वं जगदिदं महत् ।
श्रियमाप्नोति विपुलां सुरासुरनरार्चिताम् ॥४
कथं स्वपिति घर्मान्ते बुध्यते चाम्बुदप्लवे ।
कथं च ब्रह्मलोकस्थो धुरं वहति लौकिकीम्

त्रिधा गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयरूपेण आत्मजैः स्वाभाविकगुणवद्भिः शमो दमस्तपः शौचमित्यादिना गीतासूपदिष्टैः ॥ ७४ ॥ गाः चक्षूंषि ॥ ७६ ॥ विश्रम्भः विश्वासः वः युष्माभिः क्षुद्राः वञ्चकाः ॥ ७९ ॥ संस्थितिः मर्यादा ॥ ८० ॥ मोहं विषयबुद्धिं यया धर्ममप्यधर्म इति त्यक्ष्यन्ति अधर्ममपि धर्म इति मत्वाऽनुष्ठास्यन्ति ॥८१॥ अभयामिति च्छेदः ॥ ८२ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे टीकायामष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

४९

पञ्चाशेऽध्याय एकोने ब्रह्मलोकस्य वर्णनम् ।
तत्रापि यजनं विष्णोर्मुनिभिः कृतमीर्यते १

ब्रह्मणा सलिलं सलिलाश्रयं कमलं योनिः उत्पत्तिस्थानं यस्य तेन ॥१॥ नीतो ब्रह्मलोकमित्यनुकृष्यते ॥ २ ॥ उपास्त उपास्ते ॥ ३ ॥ आसतः आददानस्य पूजामिति शेषः । "अस(ष) गतिदीप्त्यादानेषु" (१ उ० सेट्) इत्यस्य रूपम् आसत इति ॥४॥ घर्मान्ते आषाढ्याम् अम्बुदप्लवे मेघानां नाशे सति कार्तिक्यामित्यर्थः ॥ ५ ॥

---

१ क. ख. °श्चांस्तर्पयन्त्वात्म° । २ क. °न्तां यथोक्ताः स° . ख. °न्तां यथार्थं सत्रयाजिनाम् । गा° । ३ क. °पूर्वेण म° । ४ क. °लोद्भवाः । त्रै° । ५ ख. °न्तु सिन्धवः । दै° । ६ क. °भ्यस्त्यजतां भी° । ७ ख. °तां भीतिः शा° । ८ क. स्वे गृ° । ९ ख. विस्रंभो हि स म° । १० क. °स्येऽहं त° * वैशम्पायन उवाचेति कपुस्तके नास्ति । ११ क. ब्राह्मणा देवदेवेन सार्धं सलिलयोनिना । वि° । १२ क. °केऽस्य किं स्था° । १३ क. °न के वा यो° ।

चरितं तस्य विप्रेन्द्र दिव्यं भगवतो दिवि[1]।
विस्तरेण यथातत्त्वं सर्वमिच्छामि वेदितुम् ६

वैशम्पायन उवाच ।

शृणु नारायणस्यादौ[2] विस्तरेण प्रवृत्तयः ।
ब्रह्मलोके यथारूढो ब्रह्मणा सह मोदते ॥ ७
कामं तस्य गतिः सूक्ष्मा देवैरपि दुरासदा ।
यत्तु[3] वक्ष्याम्यहं राजंस्तन्मे निगदतः शृणु॥ ८
एष लोकमयो देवो लोकाश्चैतन्मयास्त्रयः ।
एष देवमयश्चैव देवाश्चैतन्मया दिवि ॥ ९
तस्य पारं न पश्यन्ति बहवः पारचिन्तकाः[4]।
एष पारं परं चैव लोकानां वेद माधवः ॥१०
अस्य देवान्धकारस्य मार्गितव्यस्य दैवतैः ।
शृणु वै यत्तदा वृत्तं ब्रह्मलोके पुरातनम् ११
स गत्वा ब्रह्मणो लोकं दृष्ट्वा पैतामहं पदम् ।
ववन्दे तानृषीन्सर्वान्विष्णुरार्षेण[5] कर्मणा १२
सोऽग्निं प्राक्सवने दृष्ट्वा
हूयमानं महर्षिभिः
अवन्दत महातेजाः
कृत्वा पौर्वाह्णिकीं क्रियाम् ॥१३॥
स ददर्श मखेष्वाज्यैरिज्यमानं महर्षिभिः ।
भागं यज्ञियमश्नानं स्वदेहमपरं स्थितम् ॥१४॥
अभिवाद्याभिवाद्यानामृषीणां ब्रह्मवर्चसाम् ।
परिचक्राम सोऽचिन्त्यो ब्रह्मलोकं सनातनम्
स ददर्शोच्छ्रितान्यूपांश्चषालाग्रविभूषितान् ।
मखेषु च ब्रह्मर्षिभिः शतशः कृतलक्षणान् ॥१६
आज्यधूमं समाघ्राय शृण्वन्वेदान्द्विजेरितान्
यज्ञैरिज्यं तमात्मानं पश्यंस्तत्र चचार ह ॥१७
ऊचुस्तमृषयो देवाः सदस्याः सदसि स्थिताः
अर्घोद्यतभुजाः सर्वे पवित्रान्तरपाणयः १८॥
देवेषु वर्तते यद्वै तद्धि सर्वं जनार्दनात् ।
यत्प्रवृत्तं च देवेभ्यस्तद्विद्धि मधुसूदनात् १९
अग्नीषोममयं लोकं यं विदुर्विदुषो जनाः ।
तं सोममग्निं लोकं च वेद विष्णुं सनातनम्२०
क्षीराद्यथा दधि भवेद्दध्नः सर्पिर्भवेद्यथा ।
मथ्यमानेषु भूतेषु तथा लोको जनार्दनात् ॥
यथेन्द्रियैश्च भूतैश्च परमात्माऽभिधीयते ।
तथा देवैश्च वेदैश्च लोकैश्च विहितो[6] हरिः ॥२२
यथा भूतेन्द्रियावाप्तिर्विहिता भुवि देहिनाम्
तथा प्राणेश्वरावाप्तिर्देवानां दिवि वैष्णवी ॥
सत्रिणां सत्रफलदः पवित्रं परमात्मवान् ।
लोकतन्त्रधरो[7] ह्येष मन्त्रैर्मन्त्र इवोच्यते[8] ॥२४॥

ऋषय ऊचुः ।

स्वागतं ते सुरश्रेष्ठ पद्मनाभ महाद्युते ।
इदं यज्ञियमातिथ्यं मन्त्रतः प्रतिगृह्यताम् ॥२५
त्वमस्य यज्ञपूतस्य पात्रं पाद्यस्य पावनः ।
अतिथिस्त्वं हि मन्त्रोक्तः स[9] दृष्टः सन्ततं मतः

प्रवृत्तयः प्रवृत्तीः कर्माणीति यावत् ॥७॥ ये मत्सकाशात् तत् ‘ विष्णोश्चरित्रम् ’॥ ८ ॥ **एष इति** । यथा तन्तुभिः पटः कल्पितः एवं लोकैः हरेः शरीरं कल्प्यते । यथा च पटः केवलं पृथ्वीमयः एवं लोकाः विष्णुमयाः एवं देवेष्वपि योज्यम् ॥ ९ ॥ **तस्येति** । लोकानां परम् अत एव तेभ्यः परं च आत्मानं वेद ॥ १० ॥ देवानाम् इन्द्रियाणाम् अन्धकार आवरणं यस्मिन् विषये वेदानामिति पाठे वा इन्द्रियाणां गिरां चाविषयस्येत्यर्थः ॥ ११ ॥ आर्षेण मन्त्रप्रतिपाद्येन ॥ १२ ॥ प्राक्सवने प्रातःसवने ॥ १३ ऋषीणाम् ऋषीन् ॥ १५ ॥ इज्यन्तम् इज्यमानम् आत्मानं विग्रहान्तरं दधानम् ॥ १७ ॥ यत् सामर्थ्यादिकं विद्धीति ते प्रत्यक्षमपि परोक्षत्वेन जानन्तः कथयन्ति ॥ १९ ॥ विदुषः सकाशात् वेद भवानिति शेषः ॥ २० ॥ भूतेषु देहेन्द्रियादिषु मथ्यमानेषु ध्यानबलेन प्रविलाप्यमानेषु सत्सु अन्तर्दृष्ट्या जनार्दनादेवायं लोको भवतीति गम्यते । ईक्षामात्रनिर्वृतत्वाल्लोकस्य अत्र क्रमेण अव्याकृत ईक्षणे जगतां क्रमात् क्षीरदधिसर्पींषि दृष्टान्ताः ॥ २१ ॥ इन्द्रियभूतैः चेतनाव्याप्तैः परमात्मा स्वयमेव गोचरोऽपि विधीयत अज्ञातो ज्ञाप्यते तथा देवादिभिरनुग्रहादिकर्तृभिर्विष्णुरित्यर्थः । चित्तमात्मन इव नियन्तृत्वं विष्णोरेवेति भावः । अभिधीयते विदित इति पाठेऽपि स एवार्थः ॥ २२ ॥ **यथेति** । जीवानां भूतेन्द्रियसंबन्धो भुवि भूतेभ्यो यथा दृष्ट एवं देवानां प्राणो बलम् ईश्वरः ऐश्वर्यं तदुभयेन संबन्धो विष्णुतो भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ आत्मवान् स्वतन्त्रः मन्त्रैर्मन्त्र इवोच्यते इति यथा वाचो माधुर्यं वाचैव वर्णनीयम् एवं विष्णोः स्वरूपं विष्णुनैवार्चनीयमित्यर्थः ॥ २४ ॥ मतः ज्ञातः ॥ २६ ॥

१ख °तो त्रिधिम् । २ ख. °दौ प्रवृत्तिं विस्तरेण तु । ब्र° । ३ क. ख. यच्च व° । ४ क. °रकाक्षिणः । ए° । ५ ख. °ष्णुं पितामहः । क्षी° । ६ ख. °श्च विदितो ह° । ७ ख. °न्त्रकरो ह्ये° । ८ ख. °न्त्र इवाच्यते । ऋष° । ९ ख. °क्तः स्वदृष्टः परमो मतः । त्व° ।

त्वयि योद्धुं गते विष्णौ
न प्रावर्तन्त नः क्रियाः।
अवैष्णवस्य यज्ञस्य
न हि कर्म विधीयते॥ २७
सदाक्षिणस्य यज्ञस्य
त्वत्प्रसूतिः फलं भवेत्।
अथात्मानमिहास्माभि-
रिज्यमानं निरीक्ष्यसे॥ २८

एवमस्त्विति तान्सर्वान्भगवान्प्रत्यपूजयत्।
मुमुदे ब्रह्मलोकस्थो ब्रह्मा लोकपितामहः॥ २९

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि लोकवर्णनं नाम एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥४९॥

नारायणाश्रमवर्णनम्।

५०

वैशम्पायन उवाच।
ऋषिभिः पूजितस्तैस्तु विवेश हरिरीश्वरः।
पौराणं ब्रह्मसदनं दिव्यं नारायणाश्रमम्॥ १
स तद्विवेश हृष्टात्मा तानामन्त्र्य सदागतान्
प्रणम्य चादिदेवाय ब्रह्मणे पद्मयोनये॥२॥
स्वेन नाम्ना परिज्ञातं स तं नारायणाश्रमम्।
प्रविशन्नेव भगवानायुधानि व्यसर्जयत्॥ ३
स तत्राम्बुपतिप्रख्यं ददर्शालयमात्मनः।
स्वधिष्ठितं देवगणैः शाश्वतैश्च महर्षिभिः॥ ४
संवर्तकाम्बुनोपेतं नक्षत्रस्थानसंकुलम्।
तिमिरौघपरिक्षिप्तमप्रधृष्यं सुरासुरैः॥ ५
न तत्र विषयो वायोर्नेन्दोर्न च विवस्वतः।
वपुषः पद्मनाभस्य स देशस्तेजसाऽऽवृतः॥ ६
स तत्र प्रविशन्नेव जटाभारं समुद्वहन्।
सहस्रशीर्षो भूत्वा तु शयनायोपचक्रमे॥ ७

त्वयीति अन्तरात्मनि अन्यत्र व्यापृते कृतोऽपि यज्ञो निष्फल इति भावः॥ २७॥ ब्रह्मैव लोकः तत्रस्थः समाधिस्थ इत्यर्थः। समाहित इव पितामहो मुमुद इत्यर्थः। ब्रह्मलोकसहितः पितामहो ब्रह्मलोकपितामहः। ब्रह्मलोकस्था अपि विष्णुं भजन्ति न तु कृतकृत्यत्वाभिमानादुदासत इति अध्यायतात्पर्यम्॥२९॥ इति हरिवंशे टीकायामेकोनपञ्चाशोऽध्यायः॥ ४९॥

५०

अथ पञ्चाशकेऽध्याये विष्णोः स्वापप्रबोधने उपासनाय वर्ण्यन्ते मध्ये च परिवर्तनम्॥१॥

ऋषिभिः पौराणं पुराणेषु विदितं ब्रह्मलोके एव वैकुण्ठकैलासयोरन्तर्भाव इति भावः॥ १॥ अम्बुपतिप्रख्यं समुद्रतुल्यम्॥ ४॥ संवर्तकाम्बुदाभिमानिभिर्दैवतैरुपेतम्। नक्षत्रस्थानं ज्योतिश्चक्रं तेन संकुलम्। तिमिरौघेन परिक्षिप्तं व्याप्तं सर्वं तत्र सुषुप्ताविव सूक्ष्मरूपेण विद्यमानमपि अविद्यया आवृतम् अत एव सुरासुरैरप्रधृष्यम् अगम्यम्। यथा वटबीजोदरे कृत्स्नो वटोऽस्ति अथ च तत्र न दृश्यते एवं तत्र हरिमन्दिरे कृत्स्नं ब्रह्माण्डं सदपि न दृश्यते॥ ५॥ तर्हि तत्सत्त्वे किं मानमत आह—**न तत्रेति**। अनात्मज्योतिषा तत्र प्रकाशतेऽपि तु आत्मज्योतिषैवेत्यर्थः। यथा हि निद्रावस्थायां सर्वं सूक्ष्मरूपेण सदपि न भाति कदाचित्तु स्वप्ने आत्मज्योतिषा भात्यपि अत एव स्वप्नावस्थामधिकृत्योक्तम् आत्मनैवायं ज्योतिषास्ते प्रलयान्ते विपर्येतीति। एवम् अधिदैवमपि ज्ञेयमिति भावः॥ ६॥ पूर्वं सहस्रशीर्षा भूत्वा तद्विराड्रूपत्वलक्षणं सहस्रशिरस्त्वं त्यक्त्वाऽपि जटाभारस्थानीयं लोककर्मवासनाजालम् उद्वहन् शयनं कृतवान्। अत एतदनुसारिष्वस्वस्मासु सुषुप्तावपि कार्यलिङ्गेन वासनाऽस्तीति गम्यते॥७॥

१ क. °ते विष्णौ न प्रा°। २ क. ख. °ति तान्विप्रान्भ°। ३ ख. °न् प्रतिपूजयन्। मुमु°। ४ ख. °स्थो ब्रह्मैव हि पि°। ५ क. ख. °णं गुह्यस°। ६ ख. °णाश्रयम्। स°। ७ क. स च तद्विवेश हृष्टस्ताना°। ८ ख. °न्दोर्नापि वि°। ९ क. °शीर्षा भू°। ३ ख. °त्वा च श°।

लोकानामन्तकालज्ञा काली नयनशालिनी।
उपतस्थे महात्मानं निद्रा तं कालरूपिणी ८
स शिश्ये शयने दिव्ये समुद्राम्भोदशीतले।
हरिरेकार्णवोक्तेन व्रतेन व्रतिनां वरः ९
तं शयानं महात्मानं भवाय जगतः प्रभुम्।
उपासांचक्रिरे विष्णुं देवाः सर्षिगणास्तथा१०
तस्य सुप्तस्य शुशुभे नाभिमध्यात्समुत्थितम्
आद्यं तस्यासनं पद्मं ब्रह्मणः सूर्य[1]वर्चसम्।
सहस्रपत्रं वर्णाढ्यं सुकुमारं विभूषि[2]तम् ११
ब्रह्मसूत्रोद्यतकरः स्वपन्नेव महामुनिः।
आवर्तयाति लोकानां सर्वेषां कालपर्ययम् १२

विवृ[3]तात्तस्य वदनान्निःश्वासपवनेरिताः।
प्रजानां पंक्त[4]यो हु[5]च्चैर्निष्पतन्त्युत्पतन्ति च१३
ते सृष्टाः प्राणि[6]नो मेध्या विभक्ता ब्रह्मणा स्वयम्
चतुर्द्धा स्वां गतिं जग्मुः कृतान्तोक्तेन कर्मणा
न तं वेद स्वयं ब्रह्मा नापि ब्रह्मर्षयोऽव्ययाः
विष्णो[7]र्निद्रामयं योगं प्रविष्टं तमसावृतम् ॥
ते तु ब्रह्मर्षयः सर्वे पितामहपुरोगमाः।
न विदुस्तं क्वचित्सुप्तं क्वचिदासीनमासने १६
जागर्ति कोऽत्र कः शेते क[8]श्च शक्तश्च नेङ्गते।
को भोगवान्को द्युतिमान्कृष्णात्कृष्णतरश्च कः

काली कृष्णवर्णा सूक्ष्मस्याप्यावरणकर्त्री ॥ ८ ॥ शिश्ये शयनं कृतवान् शयने समाधौ क्षीरसमुद्रो निर्विकल्पः अम्भोदः सविकल्पः तदुभयरूपतया निस्तापे एकार्णवोक्तेन व्रतेन निर्विकल्पसमाध्यर्थमुक्तेन व्रतेन संयमेन ॥ ९ ॥ **जगतो भवायेति**। अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्संनिधौ वैरत्याग इत्येकैकस्य योगाङ्गस्य निर्वैरत्वादिकं फलं परत्र स्मर्यते। पूर्णस्य तु योगस्य जगतो भवार्थत्वमुपपन्नमिति भावः। देवा ऋषयश्चाध्यात्मम् इन्द्रियाणि प्राणाश्च उपासांचक्रिरे केवलं समीपे स्थिताः न तु स्वकार्यं भोगं निर्वर्तयन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ मातुर्नाभिदेशादुद्भूतं नालं तत्पुष्पेण संयुज्यते पुष्पं च रेतःसंसर्गाद्गर्भो भवति स च गर्भो मातृभुक्तान्नरसेन नालद्वारा पुष्टो भवति। ततः पक्वफलन्यायेन वृन्ताद्गर्भश्च्युतो भवति एवं विष्णोः सकाशादुद्भूतो ब्रह्मा वैष्णव्या मायया पुष्टः सन् विष्णुतः च्युतो भूत्वाऽऽत्मानं ततोऽन्यं मन्यत इति। तदेतत्कथारूपकेण वर्णयति-**तस्येति**। नाभिमध्यात् समुत्थितनालद्वारेणाविर्भूतम् आद्यन्तस्य आद्यन्तवतः ब्रह्मणो वेधसः आसनम् आश्रयः पद्मं पद्मकोशाकारं ब्रह्माण्डम् ॥ ११ ॥ ब्रह्मणः इदानीन्तनस्य सूत्रं प्राग्भवीयो वासनातन्तुः स एव उद्यतकरस्थानीयो यस्य सः स्वपन्नेव स्वास्थ्यादप्रच्युत एव सन् लोकानां कालकृतं पर्ययम् ऊर्ध्वाधरीभावम् आवर्तयाति अयस्कान्तन्यायेन सत्तामात्रादकुर्वत एव सकाशात् लोकस्वाभाव्यादेव सृष्ट्यादयो जायन्त इति भावः ॥ १२ ॥ तस्य ब्रह्मणः एवं यथा नारायणाद्ब्रह्माऽभवदेवं ब्रह्मणः सकाशादन्येऽप्यभूवन्नित्यर्थः ॥ १३ ॥ मेध्याः यज्ञार्हाः ब्राह्मणा अपि कर्मभेदात् ब्रह्मणा चतुर्द्धा ब्रह्मक्षत्रविट्शूद्ररूपेण विभागं प्रापिताः स्वां गतिं परमप्राप्यम् ईश्वरं कृतान्तोक्तेन कृतसिद्धान्तेन वेदेन उक्तं यत्कर्म तेन स सर्वोऽपि वर्णः स्वधर्मनिष्ठो मुच्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥ **न तमिति**। विष्णोर्निद्रामयम् अविद्याशबलमपि रूपं दुर्ज्ञेयं किमुत शुद्धमिति भावः। योगं प्रविष्टं स्वरूपे एव समाहितम् ॥ १५ ॥ क्वचिद्देशे काले वा सुप्तं त्यक्तव्यवहारम्। आसीनम् उपात्तव्यवहारं वा न विदुः। सृष्टिप्रावीण्यात् योग्यस्य विचारस्य चाभावादिति भावः ॥ १६ ॥ केचिद्विचारयन्तीत्याह-**जागर्तीति** ॥ अत्र देहे को जागर्ति इन्द्रियैर्विषयानुपलभते स भूतयोगाज्जातो मन्दशक्तितुल्यश्चेतनो नान्य इति लोकायतमाशङ्क्याह-**कः शेते इति**। सुप्तावपि भूतयोगस्य सत्त्वाद्विषयोपलब्ध्यापत्तेर्भूतेभ्योऽन्य आत्मेत्यर्थः। सुप्तावनुपात्तकरणत्वेन विषयाननुभवात्। मन एव तर्ह्यात्माऽस्त्वित्याशङ्क्याह-**कश्च शक्तश्च नेङ्गते इति**। विनाऽपि करणानुग्रहं स्वप्ने मनसो विषयावभासकत्वं दृष्टं तच्च बाह्यौष्ण्यवत् दुस्त्यजम् अतस्ततोऽप्यन्य आत्मेत्यर्थः। शक्तः स नेङ्गते स्वशक्यं कार्यं न करोतीत्येतन्न युज्यत इति पदार्थः। मनसः करणान्तरवत् स्वप्रवृत्तिनिवृत्त्योः स्वातन्त्र्याभावात् तन्नियामिका बुद्धिरेव आत्माऽस्त्वित्याशङ्क्याह—**को भोगवानिति**। बुद्धेश्च नित्यपरिणामत्वेन कालान्तरीयायाः कालान्तरेऽभावात् योऽहं बाल्ये इदं फलमश्रौषं स एव यौवनेऽद्राक्षं स एवेदानीं रमयामीति बुद्धिभेदेऽपि आत्मैक्यप्रत्यभिज्ञानात्ततोऽन्यो भोक्तेत्यर्थः। अस्तु तर्ह्यहं सुखीत्यनुभावादहंकार

१ ख. °र्यसन्निभम्। सह°। २ ख. °रं सुपुष्पितम्। ब्र°। ३ क. ख. निश्चरुस्तस्य वद°। ४ क. नां पतयो हु°। ५ क. °यो ह्येवं नि°, ख. °यो ह्योघैर्नि°। ६ ख. °णिनामोघा वि°। ७ क. ख. विष्णुं निद्राम°। ८ ख. °ते कश्च सुप्तश्च ने°।

विमृशन्ति स्म तं देवा दिव्याभिरुपपत्तिभिः
न चैनं शेकुरन्वेष्टुं कर्मतो जन्मतोऽपि वा १८
गाथाभिस्तत्प्रदिष्टाभिर्ये तस्य चरितं विदुः।
पुराणास्तं पुराणेषु ऋषयः संप्रचक्षते ॥१९॥
श्रूयते चास्य चरितं देवेष्वपि पुरातनम्।
महापुराणात्प्रभृति परं तस्य न विद्यते ॥२०
यच्चास्य देवदेवस्य
चरितं स्वप्रभावजम्।
तेनेमाः श्रुतयो व्याप्ता
वैदिक्यो लौकिकाश्च याः ॥२१॥
भवकाले भवत्येष लोकानां लोकभावनः ।
दानवानामभावाय जागर्ति मधुसूदनः ॥२२॥
यत्रैनं वीक्षितुं देवा न शेकुः सुसमाहितम्।
ततः स्वपिति घर्मान्ते जागर्ति जलदक्षये २३
स हि वेदाश्च यज्ञाश्च यज्ञाङ्गानि च सर्वशः।
या तु यज्ञगतिः प्रोक्ता स एष पुरुषोत्तमः २४

तस्मिन्सुप्ते न वर्तन्ते मन्त्रपूताः क्रतुक्रियाः।
शरत्प्रवृत्तयज्ञोऽयं जागर्ति मधुसूदनः ॥ २५
तदिदं वार्षिकं चक्रं कारयत्यम्बुदेश्वरः।
वैष्णवं कर्म कुर्वाणः सुप्ते विष्णौ पुरंदरः ॥२६
या ह्येषा गह्वरा माया
निद्रेति जगति स्थिता।
साऽव्यक्ताद्वेषिणी घोरा
कालरात्रिर्महीक्षिताम् ॥ २७
तस्यास्तनुस्तमोद्वारा निशा दिवसनाशिनी
जीविताधहरा घोरा सर्वप्राणभृतां भुवि ॥
नैनया कश्चिदाविष्टो जृम्भमाणो मुहुर्मुहुः।
शक्तः प्रसहितुं वेगं मज्जन्निव महार्णवे ॥२९॥
अन्नजा भुवि मर्त्यानां
श्रमजा वा कथंचन।
सैषा भवति लोकस्य
निद्रा सर्वस्य लौकिकी ॥ ३०

एवाऽऽत्मेति पक्षमहं गौर इत्यनुभवाद्देहस्याप्यात्मतापत्तेरहंकारस्यापि सुषुप्त्यादावदर्शनाच्चाप्रदर्श्य शून्यमेवात्माऽस्त्वित्याशङ्कयाह-**को द्युतिमानिति**। सुषुप्तावात्माभावे सुखमहमस्वाप्सं न किंचिदवेदिषमिति सुषुप्तिकालीनसुखाज्ञानयोरननुभूतयोः परामर्शायोगात् तदनुभवश्च न सदात्मप्रकाशास्तित्वमन्तरेण संभवतीति अस्ति शून्यसाक्षी आत्मा सद्रूप इति भावः। अस्तु तर्ह्ययं साक्षी पुरुषान्तरस्य पुरुषान्तरेऽहं सुखीत्यादिव्यवहाराभावात्प्रतिशरीरं भिन्नः क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टात्पुरुषविशेषादीश्वराच्च विलक्षणो बन्धमोक्षादिभागीत्याशङ्कयाह-**कृष्णाः कृष्णतरश्च क इति**। शब्दादिहीनत्वात्परमते प्रधानम् अतिसूक्ष्मं व्यवहारत एव। वस्तुतस्तु त्रिगुणात्मत्वेन संहतात्तस्मादसंहतः पुरुष एव सूक्ष्मः। न हि ततोऽपि सूक्ष्म ईश्वर इति पातञ्जला अप्यभ्युपगच्छन्ति। श्रुतिश्च "**नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा**" इति द्रष्ट्रन्तरं निषेधतीति न साक्षिणोऽन्यः कश्चिदात्माऽस्तीत्यर्थः। बन्धमोक्षादिव्यवस्था तु तर्कमते श्रोत्रैक्येऽपि उपाधिभेदात् शब्दग्रहव्यवस्थावद्भविष्यति। क्लेशादिसंबन्धस्तु वास्तवः कस्यापि नास्तीति नात्मभेदोऽनात्मनोऽनीश्वरत्वं चास्तीति सर्वमनवद्यम्। कृष्णात् कृशादित्यर्थः। कृषेरौणादिकनप्रत्ययान्तस्येदं रूपं कृष्ण इति ॥ १७ ॥ दिव्याभिः श्रौताभिः उपपत्तिभिर्युक्तिभिः ॥१८॥ गाथाभिः यदक्षरं पञ्चविधं समेतीत्यादिभिर्मन्त्रैः तत्प्रदिष्टाभिः तेन परमात्मना निश्वासितरूपेण निर्दिष्टाभिः। तथा च श्रुतिः-"अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः" इत्यादि ॥ १९ ॥ भवति आविर्भवति ॥२२॥ आविर्भावकालेऽप्ययम् आषाढीमारभ्य कार्तिकीपर्यन्तं स्वपितीत्याह—**यत्रैनमिति** ॥ २३॥ यज्ञगतिर्यज्ञप्राप्यलोकः ॥ २४ ॥ शरदि प्रवृत्तो यज्ञः " शरदि वाजपेयेन यजेत" इत्यादिश्रुतेर्वाजपेयादिर्यस्येति। यज्ञवृत्तावेवायं प्रतिबुध्यते न त्वयज्ञस्येत्यर्थः ॥ २५ ॥ अत एव वार्षिकं वर्षर्तौ भवम् इदं चक्रं यज्ञवर्जनरूपो जलधर्मः भाद्रपदीमारभ्य शरदि पितृयज्ञादीनां प्रवृत्तिदर्शनात् ॥ २६ ॥ विष्णोः प्रबोधे यज्ञो निमित्तमित्युक्तम्। निद्रायां निमित्तमाह—**या हीति** ॥ गह्वरा तमोमयी अकस्मात्। निर्निमित्तम् महीक्षितां राज्ञाम् अन्योन्यं युध्यतां यदा विनाशस्तदा विष्णुः स्वपिति हिंसादिदोषोदयादित्यर्थः ॥ २७ ॥ इयमेव तामसी निशारूपेण च सर्वान्मोहयतीत्याह-**तस्या इत्यादिना** ॥ २८ ॥

१ ख. °भिस्तत्प्रतिष्ठाभि° । २ ख°. °तं वेदेष्व° । ३ ख. °तं सुप्रभा° । ४ ख. °प्ता लौकिक्योदेवजाश्च याः । °भ । ५ ख. °ष भूतानां भूतभा° । ६ ख. यदैनं वी° । ७ ख. या हि य° । ८ क. ख. °ज्ञो हि जा° । ९ ख. °कं धारय° । १० ख. °ह्वरी मा° । ११ ख. °हरा सा तु स° । १२ क. नैशा भ° ।

स्वप्नान्ते क्षीयते ह्येषा प्रायशो भुवि देहिनाम्
मृत्युकाले च भूतानां प्राणान्नाशयते भृशम्[1] ॥
देवेष्वपि दुधार्षैनां नान्यो नारायणादृते ।
सखी सर्वहरस्यैषा माया विष्णुशरीरजा[2] ३२
सैषा नारायणमुखे दृष्टा[3] कमललोचना ।
लोकानल्पेन कालेन ग्रसते लोक[4]मोहिनी ३३
एवमेषा हितार्थाय लोकानां कृष्णवर्त्मना ।
ध्रियते सेवनीया[5] हि[6] पत्येव च पतिव्रता॥ ३४
स तया निद्रया च्छन्नस्तस्मिन्नारायणाश्रमे ।
स्वपिति[7] स्म तदा विष्णुर्मोहयञ्जगदव्ययम् ॥
तस्य वर्षसहस्राणि शयानस्य महात्मनः ।
जग्मुः कृतयुगं चैव त्रेता चैव युगोत्तमम् ॥ ३६
स तु द्वापरपर्यन्ते[8] ज्ञात्वा लोकाननुदुःखितान्
प्राबुध्यत महातेजाः स्तूयमानो महर्षिभिः ३७

ऋषयः ऊचुः ।

जहीहि निद्रां सहजां भुक्तपूर्वामिव स्रजम्
इमे ते[9] ब्रह्मणा सार्धं देवा दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ३८
इमे त्वां ब्रह्मविद्वांसो[10] ब्रह्मसंस्तववादिनः ।
वर्धयन्ति हृषीकेश ऋषयः संशितव्रताः ॥ ३९
एतेषामात्मभूतानां
भूतानामात्मभाविनः[11] ।
शृणु विष्णो शुभा वाचो
भूम्योमाग्न्यनिलाम्भसाम् ॥ ४०
इमे त्वां सप्त मुनयः सहिता मुनिमण्डलैः ।
स्तुवन्ति देवो[12] दिव्याभिर्गेयाभिर्गीर्भिरञ्जसा
उत्तिष्ठ शतपत्राक्ष पद्मनाभ महाद्युते ।
कारणं किंचिदुत्पन्नं देवानां कार्यगौरवात् ॥

वैशम्पायन उवाच ।

स संक्षिप्य[13] जलं सर्वं तिमिरौघं विदारयन्
उदतिष्ठद्धृषीकेशः श्रिया परमया ज्वलन् ॥
स ददर्श सुरान्सर्वान्समेतान्सपितामहान् ।
विवक्षंतः[14] प्रक्षुभिताञ्जगदर्थे समागतान् ॥ ४४
तानुवाच हरिर्देवो[15] निद्राविभ्रान्तलोचनः ।
तत्त्ववद्धार्थया वाचा धर्महेत्वर्थयुक्तया ॥ ४५

श्रीभगवानुवाच[16] ।

कुतो वो विग्रहो देवाः कुतो वो भयमागतम्
कस्य वा केन वा कार्यं किं वा मयि[17] न वर्तते
किं[18] खल्वकुशलं लोके वर्तते दानवोत्थितम् ।
नृणामायासजननं शीघ्रमिच्छामि वेदितुम् ॥
एष ब्रह्मविदां मध्ये विहाय शयनोत्तमम् ।
शिवाय भवतामर्थे स्थितः किं करवाणि[19] वः ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि विष्णोर्योगशयनोत्थाने पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥५०॥

सर्वहरस्य कालस्यैषा सखी ॥ ३२ ॥ **एवमिति** । हितं-भुक्तस्यान्नादेः सम्यक् पाकः श्रमपरिहारश्चेत्यादिः तदर्थाय सेवनीयाय इयं कृष्णवर्त्मना सूक्ष्ममार्गेण परमेश्वरेण ध्रियते । मन्निद्रया मदुदरस्थो लोकः सर्वोऽपि विश्रमयतामित्याशयवतेत्यर्थोऽतः पत्या पतिव्रतेव सुखार्थिना सेवनीया ॥ ३४ ॥ एवं महानिद्राप्रसङ्गाद्वार्षिकीं दैनंदिनीं च ईशस्य जीवस्य निद्रां प्रपञ्च्य तामेव महानिद्रामनुमन्धत्ते-**स तयेत्यादिना** ॥३५॥ **भूम्योमेति** । भूम्याद्यधिष्ठात्रीणां देवतानाम् ॥ ४० ॥ जलम् अखण्डानन्दं संक्षिप्य उपाध्यावेशेन अल्पीकृत्य तिमिरौघं शरीरभासा विदारयन् ॥ ४३ ॥ कस्य देवस्य केन अर्थेन कार्यं प्रयोजनं किं वा सामर्थ्यम् ॥ ४६ ॥ इति हरिवंशे टीकायां पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

१ ख. ॰णान्क्षययते भृ॰ । २ क. ख. ॰या विष्णोः शरीरजा । ३ ख. ॰खे दृष्ट्वा क॰ । ४ क. ख. ॰ते भूतमो॰ । ५ क. ॰या च प॰ । ६ ख. ॰व हि प॰ । ७ ख. शेते स्म भगवान् विष्णुर्मोहयञ्जगदव्ययः । तस्य व॰ । ८ क. ख. ॰न्ते दृष्ट्वा लो । ९ ख. ॰मे ते ब्र॰ । १० क. ॰ह्मविदुषो ब्र॰ । ११क. ख. ॰वन शृ॰ । १२ क. ख. ॰न्ति देव दि॰ । १३ ख. ॰प्य जगत्सर्वं ति॰ । १४ ख. विवक्षून्क्षुभितांश्चैव जगत्यर्थे स॰ । १५ ख. ॰ रिर्देवाश्रि॰ । १६ क. ख. ॥विष्णुरुवाच ॥ कु॰ । १७ क. ॰यि निव॰ । १८ क. ख. न खल्वकु॰ । १९ क. ॰णि च ।

विष्णुदेवसंवादः ।

५१

वैशम्पायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा विष्णुगदितं ब्रह्मा लोकपितामहः
उवाच परमं वाक्यं हितं सर्वदिवौकसाम् १
नास्ति किंचिद्भयं विष्णो सुराणामसुरान्तक
येषां भवानभयदः कर्णधारो रणे रणे २
शक्रे जयति देवेशे त्वयि चासुरसूदने[1] ।
धर्मे प्रयतमानानां मानवानां[2] कुतो भयम् ॥ ३
सत्ये धर्मे च निरतान्मानवान्[3]विगतज्वरान् ।
नाकाले धर्मिणो[4] मृत्युः शक्नोति प्रसमीक्षितुम्
मानवानां च पतयः पार्थिवाश्च[5] परस्परम् ।
षड्भागमुपभुञ्जाना न भयं[6] कुर्वते मिथः ॥ ५
ते प्रजानां शुभकराः करदैरवगर्हिताः ।
सुकरैर्विप्रयुक्तार्थाः कोशमापूरयन्त्युत ॥ ६
स्फीताञ्[7]जनपदान्सर्वान्पालयन्तः क्षमापराः ।
अतीक्ष्णदण्डांश्चतुरो वर्णाञ्जुगुपुरञ्जसा ॥ ७
नोद्वेजनीया भूतानां सचिवैः साधुपूजिताः ।
चतुरङ्गबलैर्गुप्ताः षड्गुणानुपभुञ्जते ॥ ८
धनुर्वेदपराः सर्वे सर्वे वेदेषु निष्ठिताः ।
यजन्ते[8] च यथाकालं यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ॥ ९
वेदानधीत्य दीक्षाभिर्महर्षीन्ब्रह्मचर्यया ।
श्राद्धैश्च मेध्यैः शतशस्तर्पयन्ति पितामहान्
नैषामविदितं किञ्चि[9]त्रिविधं भुवि दृश्यते[10] ।
वैदिकं लौकिकं चैव धर्मशास्त्रोक्तमेव च ११
ते परावर[11]दिष्टार्था महर्षिसमतेजसः ।
भूयः कृतयुगं कर्तुमुत्सहन्ते नराधिपाः ॥ १२
तेषामेव प्रभावेण शिवं वर्षति वासवः ।
यथार्थं च ववुर्वाता विरजस्का दिशो दश ॥
निरुत्पाता च वसुधा सुप्रचाराश्च खे[12] ग्रहाः ।
चन्द्रमाश्च सनक्षत्रः सौम्यं चरति योगतः २३
अनुलोमकरः सूर्य[13]स्त्वयने द्वे चचार ह ।
हव्यैश्च विविधैस्तृप्तः शुभगन्धो हुताशनः ॥
एवं सम्यक्प्रवृत्तेषु विवृद्धेषु[14] मखादिषु ।
तर्पयत्सु महीं कृत्स्नां नृणां कालभयं कुतः
तेषां ज्वलितकीर्तिनामन्योन्यवश[15]वर्तिनाम् ।
राज्ञां बलैर्बलवतां पीड्यते वसुधातलम् ॥ १७
सेयं भारपरिश्रान्ता पीड्यमाना नराधिपैः ।
पृथिवी समनुप्राप्ता नौरिवासन्नविप्लुता[16] ॥ १८
युगान्त[17]सदृशै रूपैः शैलोच्चलितबन्धना ।
जलोत्पीडाकुला स्वेदं धारयन्ती मुहुर्मुहुः ॥

५१

एकाधिकेऽथ पञ्चाशेऽ-
ध्याये विष्णोर्निरूप्यते ।
भूभारहरणार्थाय
ब्रह्मप्रार्थनमद्भुतम् ॥ १ ॥

तच्छ्रुत्वेति ॥१॥ कर्णो नौकापरिवर्तकरो महान् दण्डः तस्य धारः कर्णधारस्तद्वदिति लुप्तोपमा ॥ २ ॥ षष्ठं भागं षड्भागम् ॥ ५ ॥ सुकरैर्यथोचितैः करग्रहैः विशेषेण प्रयुक्तार्थाः बहुकरग्रहो हि राजा प्रजा उद्वासयन्न कोशवृद्धिकरो भवति एते तु न तथासन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥ अञ्जसा साकल्येन ॥ ७ ॥ नोद्वेजनीयाः अनुद्वेजकाः सन्तः षड्गुणान् नीतिशास्त्रोक्तान् सन्धिविग्रहयनामनद्वैधीभावससाश्रयाख्यान् उपभुञ्जते सेवन्ते ॥ ८ ॥ वेदानधीत्य महर्षीन्दीक्षाभिर्नियमग्रहणैः चर्यया यज्ञक्रियया च ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यं सर्वदेवतामयं तर्पयन्ति ॥ १० ॥ एषां नृपाणाम् ॥ ११ ॥ परे अवरे च ब्रह्माणि दृष्टार्था जातप्रत्ययाः कृतयुगं पापलेशेनाप्यननुविद्धं कृत्स्नधर्मम् ॥ १२ ॥ यथार्थं यावत्प्रयोजनम् ॥१३॥ तर्पयत्सु वृष्ट्यादिनेति शेषः॥१६॥ नराधिपैः रूपैः स्वशरीरैः युगान्तो वह्निस्तत्सदृशैः पीड्यमानेत्यन्वयः। आसन्नविप्लवा उपस्थितविनाशा ॥ १८ ॥ शैलोच्चलितबन्धना यथा समुद्रे लोहमयैर्लाङ्गलैर्निरुद्धा सती महताऽपि वायुना न चाल्यते तद्वत्पृथिवी पर्वतैर्जलमध्ये धृताऽस्ति इदानीं शैलरूपाणि उच्चलितानि बन्धनानि यस्यास्तथाविधाऽभूत् । अत एव जलस्य उत्पीडा उपर्यागमनेन या पीडा तया आकुला । स्वेदम् आर्द्रताम् ॥ १९ ॥

१क. °यि वासुरसूदने । ध° । ख. °यि चारिनिषूदने । ध° । २ख. °नां दानवा° । ३ क. °रता मानवा विगतज्वराः । नाका° । ४ ख. °ले धर्मणा मृ° । ५ ख. °वा वै प° । ६ ख. न भेदं कु° । ७ क. ख. °दान्स्वान्स्वान् पा° । ८ क. त्यजन्ति च य° । ९ ख. °च्चित्रिषु लोकेषु विद्यते । वै° । १० क. °वि विद्यते । वै° । ११ क. परावरदृष्टार्था म°, ख. परापरदृष्टा° । १२ ख. °श्च वै ग्रहाः । च° । १३ क. ख. सूर्यो अय° । १४ ख. °षु निमित्तेषु म° । १५ क. ख. °न्यमनुव° । १६ ख. °विक्लवा । १७ ख. युगान्तसदृशं रूपं शैलोच्चलितबन्धनम् । जलोत्पीडाकुलं वेदं दर्शय° ।

क्षत्रियाणां वपुर्भिश्च तेजसा च बलेन च ।
नृणां च राष्ट्रैर्विस्तीर्णैः श्राम्यतीव वसुन्धरा ॥
पुरे पुरे नरपतिः कोटिसंख्यैर्बलैर्वृतः ।
राष्ट्रे राष्ट्रे च बहवो ग्रामाः शतसहस्रशः ॥ २१
भूमिपानां सहस्रैश्च तेषां च बलिनां बलैः ।
ग्रामायुतौघैः राष्ट्रैश्च भूमिर्निर्विवरा कृता ॥ २२
सेयं निरामयं कृत्वा निश्चेष्टा कालमग्रतः ।
प्राप्ता ममालयं विष्णो भवांश्चास्याः परा गतिः
कर्मभूमिर्मनुष्याणां भूमिरेषा व्यथां गता ।
यथा न सीदेत्तत्कार्यं जगत्येषा हि शाश्वती
अस्यां हि पीडने दोषो महान्स्यान्मधुसूदन ।
क्रियालोपश्च लोकानां पीडितं च जगद्भवेत् ॥
श्राम्यते व्यक्तमेवेयं पार्थिवौघप्रपीडिता ।
सहजां या क्षमां त्यक्त्वा चलत्वमचला गता
तदस्याः श्रुतवन्तः स्म तच्चापि भवता श्रुतम्
भारावतरणार्थं हि मन्त्रयाम सह त्वया ॥ २७
सत्पथे हि स्थिताः सर्वे राजानो राष्ट्रवर्द्धना
नराणां च त्रयो वर्णा ब्राह्मणाननुयायिनः ॥
सर्वे सत्यपरं वाक्यं वर्णा धर्मपरास्तथा ।
सर्वे वेदपरा विप्राः सर्वे विप्रपरा नराः ॥ २९
एवं जगति वर्तन्ते मनुष्या धर्मकारणात् ।
यथा धर्मवधो न स्यात्तथा मन्त्रः प्रवर्त्यताम्
सतां गतिरियं नान्या धर्मश्चास्याः सुसाधनम्
राज्ञां चैव वधः कार्यो धरण्या भारनिर्णये ॥
तदागच्छ महाभाग सह वै मन्त्रकारणात् ।
व्रजामो मेरुशिखरं पुरस्कृत्य वसुंधराम् ॥ ३२
एतावदुक्त्वा राजेन्द्र ब्रह्मा लोकपितामहः ।
पृथिव्या सह विश्वात्मा विरराम महाद्युतिः*

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि भारावतरणे एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

विष्णुं प्रति पृथिव्या वाक्यम् ।

५२

वैशम्पायन उवाच ।
बाढमित्येव सह तैर्दुर्दिनाम्भोदनिःस्वनः ।
प्रतस्थे दुर्दिनाकारः सदुर्दिन इवाचलः ॥ १
समुत्क्रामाणविद्योतं सचन्द्राम्भोदवर्चसम् ।
सजटामण्डलं कृत्स्नं स बिभ्रच्छ्रीधरो हरिः
स चास्योरसि विस्तीर्णे
रोमाञ्चोद्गतराजिमान्
श्रीवत्सो राजते श्रीमां-
स्तनद्वयमुखाञ्चितः ॥ ३

निर्विवरा निरुच्छ्वासा ॥ २२ ॥ सेयं भूमिर्निरामयं कालम् अग्रतः कृत्वा निश्चेष्टा सती ममालयं प्राप्तेत्यन्वयः । यत्र आमयोऽपि प्रजानां नास्ति कुतो मृत्युस्तं कालं निमित्तीकृत्य तत्कृतं बहुभारत्वं प्राप्य वहनासमर्था श्रान्तवाहसदृशी सतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ न सीदेत् लोकवद्बहुभारेण न विशीर्येत । जगती जगदाधारभूता ॥ २४ ॥ भारनिर्णये भारस्य परिहरणे निमित्ते ॥ ३१ ॥ इति हरिवंशे टीकायामेकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

५२

वर्ण्यतेऽथ हरिश्चाशे समाजे सुरसंसदि ।
धरण्या भारखिन्नाया विज्ञप्तिः करुणोदया ॥ १

बाढं दुर्दिनहेतुत्वाद्दुर्दिनो मेघस्तदाकारस्तद्वर्णः सदुर्दिनः गर्जन्मेघसहितः । कृत्स्नम् उदरम् । "कृत्स्नं सर्वाम्बुकुक्षिषु" (नवर्गे २) इति मेदिनी । जटामण्डलसहितं बिभ्रत् पाठान्तरे स्पष्टोऽर्थः ॥ १ ॥ रोमाञ्चाः रोम्णामुच्छ्रायाः तैः कृत्वा उद्गता राजयो रेखा इव तद्वान् स्तनद्वयमुखपर्यन्तम् अञ्चितं रञ्जनद्वारा स्वतो वाऽऽसर्पणं यस्य सः स्तनद्वयमुखाञ्चितः ॥ ३ ॥

१ प. °तार्द्यै रा° । २ ख. °मिर्निर्वेदमागता । से° । ३ ख. °प्ता तवाल° । ४ ख. °भूमिरिहस्थानां भू° । ५ ख. यस्या हि पी° । ६ ख. °श्च भूतानां प° । ७ क. श्राम्यति व्य° । ८ ख. °नैवैषा पा° । ९ क. ख. °यामस्त्वया सह । स । १० क. °ता ह्येते रा° । ११ ख. °नो राज्यव° । १२ क. ख. °त्यमयं वा° । १३ क. ख. °था नीतिः प्र° ।
* एतावदुक्त्वेति श्लोकः कखपुस्तकयोर्नास्ति । १४ क. °जाति श्री° ।

पीते वसानो वसने लोकानां गुरुरव्ययः ।
हरिः सोऽभवदालक्ष्यः स संध्याभ्र इवाचलः
तं व्रजन्तं सुपर्णेन पद्मयोनिगतानुगम् ।
अनुजग्मुः[1] सुराः सर्वे तद्गतासक्तचक्षुषः ॥ ५
नातिदीर्घेण कालेन[2] संप्राप्ता रत्नपर्वतम् ।
ददृशुर्देवतास्तत्र[3] तां सभां कामरूपिणीम् ॥ ६
मेरोः शिखरविन्यस्तां[4] संयुक्तां सूर्यवर्चसा ।
काञ्चनस्तम्भरचितां वज्रसंधानतोरणाम् ॥ ७
मनोनिर्माणचित्राढ्यां विमानशतमालिनीम् ।
रत्नजालान्तरवतीं कामगां रत्नभूषिताम् ८
कुथरत्न[5]समाकीर्णां सर्वर्तुकुसुमोत्कटाम् ।
देवमायाधरां दिव्यां विहितां[6] विश्वकर्मणा
तां हृष्टमनसः सर्वे यथास्थानं यथाविधि ।
यथानिर्देशं[7] त्रिदशा विविशुस्ते[8] सभां शुभाम्
ते निषेदुर्यथोक्तेषु विमानेष्वासनेषु च ।
भद्रासनेषु पीठेषु कुथास्वास्तरणेषु च ॥११॥
ततः प्रभञ्जनो वायुर्ब्रह्मणा साधु चोदितः।
मा शब्दमिति सर्वत्र प्रचक्रामाथ तां सभाम्
निःशब्दस्तिमिते तस्मि-
न्समाजे त्रिदिवौकसाम् ।
बभाषे धरणी वाक्यं
खेदात्करुणभाषिणी ॥१३॥

धरण्युवाच ।

त्वया धार्या त्वहं[9] देव
त्वया वै धार्यते जगत् ।
त्वं धारयसि भूतानि[10]
भुवनानि बिभर्षि च ॥ १४
यत्त्वया धार्यते किञ्चित्तेजसा च बलेन च ।
ततस्तव प्रसादेन मया यत्नाच्च[11] धार्यते ॥१५॥
त्वया धृतं धारयामि नाधृतं धारयाम्यहम् ।
न हि तद्विद्यते भूतं यत्त्वया नानुधार्यते[12] ॥ १६
त्वमेव कुरुषे देव नारायण युगे युगे ।
मम[14] भारावतरणं जगतो हितकाम्यया ॥ १७
तवैव तेजसा क्रान्तां रसातलतलं गताम् ।
त्रायस्व मां सुरश्रेष्ठ त्वामेव[13] शरणं गताम् ॥
दानवैः पीड्यमानाऽहं राक्षसैश्च दुरात्मभिः ।
त्वामेव शरणं नित्यमुपयास्ये सनातनम् ॥१९
तावन्मेऽस्ति भयं भूयो
यावन्न त्वां ककुद्मिनम् ।
शरणं यामि मनसा
शतशो ह्युपलक्षये[16] ॥ २०
अहमादौ पुराणस्य संक्षिप्ता पद्मयोनिना ।
मा[15]त्ररुन्धां कृतौ पूर्वं मृन्मयौ द्वौ महासुरौ ॥
कर्णस्रोतोद्भवौ तौ[17] हि[18] विष्णोरस्य महात्मनः
महार्णवे प्रस्वपतः काष्ठकुड्यसमौ स्थितौ २२
तौ विवेश स्वयं वायुर्ब्रह्मणा साधु चोदितः ।
दिवं[19] प्रच्छादयन्तौ[20] तु ववृधाते महासुरौ
वायुप्राणौ तु तौ गृह्य ब्रह्मा पर्यमृशच्छनैः[21] ।
एकं मृदुतरं मेने कठिनं वेद चापरम् २४
नामनी तु तयोश्चक्रे स विभुः सलिलोद्भवः ।
मृदुस्त्वयं मधुर्नाम कठिनः कैटभोऽभवत् २५

पद्मयोनिर्गतानुगोऽनुगामी यस्य तम् ॥ ५ ॥ रत्नपर्वतं मेरुम् । कामरूपिणीं यथा संकल्पितं तथा रूपधारिणीम् ॥ ६ ॥ वज्रसन्धानतोरणां रत्नखचितबहिर्द्वाराम् ॥ ७ ॥ मनोनिर्माणचित्राढ्यां स्वसंकल्पोत्थविचित्ररचनावतीम् ॥ ८ ॥ कुथासु । "कुथः स्त्रीपुंसयोर्वर्णकम्बले पुंसि बर्हिषि" इति विश्वः ॥ ११ ॥ मा शब्दं कुरुतेति वदन्निति शेषः ॥ १२ ॥ तेजसा दुष्टराजादिरूपेण ॥१८॥ उपयास्ये उपयामि ॥ १९ ॥ ककुद्मिनं धुरन्धरम् उपलक्षये जानामि ॥२०॥ पुराणस्य पणस्य कार्षापणादिव्यवहारप्रवृत्तेः प्रागित्यर्थः । संक्षिप्ता सम्यक् दृष्टा । अमुौ मधुकैटभौ कृतावितिपाठेऽपि हतावित्येवार्थः ॥२१॥ तयोरुत्पत्तिमाह—**कर्णेति** । स्रोतोद्भवौ स्रवतीति स्रोतः मलं तदुद्भवौ सन्धिरार्षः । "विष्णुकर्णमलोद्भूतौ" इत्यन्यत्र दृष्टम् । काष्ठकुड्यसमौ अचेतनौ ॥ २२ ॥ वायुः प्राणरूपी पर्यमृशत् पस्पर्श ॥२४

१ क. °मुः सुरगणास्तद्गता° । २ क. °न गत्वा ते र° । ३ क. ख. °त्र स्वां स° । ४ क. ख. °स्तां संसक्तां सू° । ५ ख. कुप्यर° । ६ ख. °व्यां निर्मितां वि । ७ क. ख. °निवेशं त्रि । ८ ख. शुस्तां स । ९ ख. र्या ह्यहं दे । १० क. ख. नि भुवनं त्वं बि । ११ क. ख. या पश्चात्तु धा । १२ क. या नात्र धा° । १३ ख. °षे वीर ना° । १४ख. महाभा° १५ ख. °ष्ठ तवैव श° । १६ ख. °शोऽथ सहस्रशः । अ° । १७ ख. मां च कृत्वा कृ° । १८ख. °वौ द्वौ हि वि° । १९ क. ततो दिवं छाद° । ख. न तौ दिवं छाद° । २० क. °न्तो व° । २१ क. °मृषच्छ° ।

तौ दैत्यौ कृतनामानौ चेरतुर्बलदर्पितौ।
सर्वमेकार्णवं लोकं योद्धुकामौ सुदुर्जयौ २६
तावागतौ समालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः।
एकार्णवाम्बुनिचये तत्रैवान्तरधीयत २७
स पद्मे पद्मनाभस्य नाभिमध्यात्समुत्थिते।
रोचयामास वसतिं गुह्यां ब्रह्मा चतुर्मुखः २८
तावुभौ जलगर्भस्थौ नारायणपितामहौ।
बहून्वर्षगणानप्सु शयानौ न चकम्पतुः २९
अथ दीर्घस्य कालस्य तावुभौ मधुकैटभौ।
आजग्मतुस्तमुद्देशं यत्र ब्रह्मा व्यवस्थितः ३०
दृष्ट्वा तावसुरौ घोरौ महाकायौ दुरासदौ।
ब्रह्मणा ताडितो विष्णुः पद्मनालेन वै तदा।
उत्पपाताथ शयनात्पद्मनाभो महाद्युतिः॥ ३१
तद्युद्धमभवद्घोरं तयोस्तस्य च वै तदा।
एकार्णवे तदा लोके त्रैलोक्ये जलतां गते ३२
तदाऽभूत्तुमुलं युद्धं वर्षसंख्यासहस्रशः।
न च तावसुरौ युद्धे तदा श्रममवापतुः॥ ३३
अथातो दीर्घकालस्य तौ दैत्यौ युद्धदुर्मदौ।
ऊचतुः प्रीतमनसौ देवं नारायणं हरिम् ॥३४
प्रीतौ स्वस्तव युद्धेन श्लाघ्यस्त्वं मृत्युरावयोः
आवां जहि न यत्रोर्वी सलिलेन परिप्लुता ३५
हतौ च तव पुत्रत्वं प्राप्नुयावः सुरोत्तम।
यो ह्यावां युधि निर्जेता तस्यावां विहितौ सुतौ
स तु गृह्य मृधे दोर्भ्यां दैत्यौ तावभ्यपीडयत
जग्मतुर्निधनं चापि तावुभौ मधुकैटभौ ॥ ३७
तौ हतौ चाप्लुतौ तोये वपुर्भ्यामेकतां गतौ।
मेदो मुमुचतुर्दैत्यौ मथ्यमानौ जलोर्मिभिः ३८
मेदसा तज्जलं व्याप्तं ताभ्यामन्तर्दधेऽनघः।
नारायणश्च भगवानसृजत्स पुनः प्रजाः ॥३९
दैत्ययोर्मेदसा च्छन्ना मेदिनीति ततः स्मृता।
प्रभावात्पद्मनाभस्य शाश्वती जगती कृता४०
वाराहेण पुरा भूत्वा मार्कण्डेयस्य पश्यतः।
विषाणेनाहमेकेन तोयमध्यात्समुद्धृता ॥ ४१
हृताऽहं क्रमतो भूयस्तदा युष्माकमग्रतः॥
बलेः सकाशाद्दैत्यस्य विष्णुना प्रभविष्णुना
साम्प्रतं खिद्यमानाऽहमेनमेव गदाधरम्।
अनाथा जगतो नाथं शरण्यं शरणं गता ४३
अग्निः सुवर्णस्य गुरुर्गवां सूर्यो गुरुः स्मृतः
नक्षत्राणां गुरुः सोमो मम नारायणो गुरुः ४४
यदहं धारयाम्येका जगत्स्थावरजङ्गमम्।
मया धृतं धारयते सर्वमेतद्गदाधरः ॥४५॥
जामदग्न्येन रामेण भारावतरणेप्सया।
रोषात्त्रिःसप्तकृत्वोऽहं क्षत्रियैर्विप्रयोजिता॥४६
साऽस्मि वेद्यां समारोप्य तर्पिता नृपशोणितैः
भार्गवेण पितुः श्राद्धे कश्यपाय निवेदिता४७
मांसमेदोऽस्थिदुर्गन्धा दिग्धा क्षत्रियशोणितैः
रजस्वलेव युवतिः कश्यपं समुपस्थिता ४८
स मां ब्रह्मर्षिरप्याह किमुर्वि त्वमवाङ्मुखी।
वीरपत्नीव्रतमिदं धारयन्ती विषीदसि ४९
साऽहं विज्ञापितवती कश्यपं लोकभावनम्
पतयो मे हता ब्रह्मन्भार्गवेण महात्मना ५०
साऽहं विहीना विक्रान्तैः क्षत्रियैः शस्त्रवृत्तिभिः
विधवा शून्यनगरा न धारयितुमुत्सहे ॥५१॥
तन्मह्यं दीयतां भर्ता भगवँस्त्वत्समो नृपः।
रक्षेत्सग्रामनगरां यो मां सागरमालिनीम्
स श्रुत्वा भगवान्वाक्यं बाढमित्यब्रवीत्प्रभुः
ततो मां मानवेन्द्राय मनवे स प्रदत्तवान् ५३

नारायणः पितामहो ययोस्तौ ॥ २९ ॥ वर्षाणां सङ्ख्या यस्मिन् युद्धे सहस्रैः सङ्ख्या इति तत् वर्षसङ्ख्यासहस्रशः ॥ ३३ ॥ अथ अनन्तरम् अतः युद्ध्यतोस्तयोर्नारायणस्य च श्रमाभावात् युद्धाय निर्विण्णाविति भावः ॥ ३४ ॥ विहितौ सुतौ ब्रह्मणेति शेषः ॥ ३६ ॥ स तु गृह्येति ॥ ३७ ॥ कुत्र प्रजा असृजदित्यपेक्षायामाह–दैत्ययोरिति ॥ ४० ॥ विषाणेन दंष्ट्राग्रेण ॥ ४१ ॥ गुरुः कारणं गवां रश्मीनाम् ॥ ४४ ॥ एतत्सर्वं मया सहितम् ॥ ४५ ॥ समारोप्य रणस्तम्भमिति शेषः ॥ ४७ ॥ वीरस्य रणे हतस्य पत्नी तस्याः व्रतं सद्यो हतभर्तृकाया रूपम् इति यावत् ॥ ४९ ॥ धारयितुं लोकम् आत्मानं वेति शेषः ॥ ५१ ॥ मनवे श्राद्धदेवाय ॥ ५३ ॥

१ क. ख. °बलगर्वितौ। स°। २ °मौ सुनिर्भयौ। ता°। ३ ख. °तिं गुह्यं ब्र°। ४ ख. °न वै पुरा। उ°।५ क. ख. °तासु श°। ६ क. ख. अथ दी°। ७ क. °णं प्रभुम्। प्री°। ८ ख. °त्यौ समभिपीडयत्। जग्म°। ९ख. °धे ततः। ना°। १० क. °ति परिश्रुता। प्र°। ११ ख. वरा°। १२ ख. °णेच्छया। रो°।

सा मनुप्रभवं दिव्यं[1] प्राप्येक्ष्वाकुकुलं नृपम्[2]।
विपुलेनास्मि कालेन पार्थिवात्पार्थिवं गता॥
एवं दत्ताऽस्मि मनवे मानवेन्द्राय धीमते।
भुक्ता राजसहस्रैश्च महर्षिकुलसंमितैः[3]॥ ५५
बहवः क्षत्रियाः शूरा
मां जित्वा दिवमाश्रिताः।
ते च[4] कालवशं प्राप्य
मय्येव प्रलयं गताः॥
मत्कृते विग्रहा लोके वृत्ता वर्तन्त एव च।
क्षत्रियाणां बलवतां संग्रामेष्वनिवर्तिनाम् ५७
एतद्युष्मत्प्रवृत्तेन दैवेन परिपाल्यते[5]।
जगद्धितार्थं कुरुत राज्ञां हेतुं रणक्षये॥ ५८
यद्यस्ति मयि कारुण्यं भारशैथिल्यकारणात्
एकश्चक्रधरः श्रीमानभयं मे प्रयच्छतु॥ ५९
यमहं भारसंतप्ता संप्राप्ता शरणार्थिनी।
भारो यद्यवरोप्तव्यो विष्णुरेष ब्रवीतु माम्६०

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि धरणीवाक्ये द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥ ५२॥

अंशावतरणम्

५३

वैशम्पायन उवाच।
ते[6] श्रुत्वा पृथिवीवाक्यं सर्व एव दिवौकसः
तदर्थकृत्यं संचिन्त्य पितामहमथाब्रुवन्॥ १
भगवन्[7]ह्रियतामस्या धरण्या भारसंततिः।
शरीरकर्ता लोकानां त्वं हि लोकस्य चेश्वरः
यत्कर्तव्यं महेन्द्रेण यमेन वरुणेन च[8]।
यद्वा कार्यं धनेशेन स्वयं नारायणेन वा॥ ३
यद्वा चन्द्रमसा कार्यं भास्करेणानिलेन वा।
आदित्यैर्वसुभिर्वाऽपि रुद्रैर्वा लोकभावनैः ४
अश्विभ्यां देववैद्याभ्यां साध्यैर्वा त्रिदशालयैः
बृहस्पत्युशनोभ्यां वा कालेन कलिनापि वा
महेश्वरेण वा ब्रह्मन्विशाखेन गुहेन वा।
यक्षराक्षसगन्धर्वैश्चारणैर्वा महोरगैः॥ ६
पतंगैः पर्वतैश्चापि[9] सागरैर्वा महोर्मिभिः।
गङ्गामुखाभि[10]र्दिव्याभिः सरिद्भिर्वा सुरेश्वर॥
क्षिप्रमाज्ञापय विभो कथमंशः प्रयुज्यताम्।
यदि ते पार्थिवं कार्यं कार्यं पार्थिवविग्रहे ८
कथमंशावतरणं कुर्मः सर्वे पितामह।
अन्तरिक्षगता ये च पृथिव्यां पार्थिवाश्च ये ९
सदस्यानां च विप्राणां पार्थिवानां कुलेषु च।
अयोनिजाश्चैव तनूः सृजामो जगतीतले १०
सुराणामेककार्याणां श्रुत्वैतन्निश्चितं मतम्[11]।
देवैः परिवृतः प्राह वाक्यं लोकपितामहः॥
रोचते मे सुरश्रेष्ठा युष्माकमपि निश्चयः।
सृजध्वं स्वशरीरांशांस्तेजसाऽऽत्मसमान्भुवि
सर्व एव सुरश्रेष्ठास्तेजोभिरवरोहत।
भावयन्तो भुवं देवीं लब्ध्वा त्रिभुवनश्रियम्
पार्थिवे भारते वंशे पूर्वमेव विजानता।
पृथिव्यां[12] संभ्रम[13]मिमं श्रूयतां यन्मया कृतम् १४

क्षये हेतुमिति संबन्धः॥५८॥अवरोप्तव्यः उत्तारणीयः॥६०॥
इति हरिवंशे टीकायां द्विपञ्चाशतमोऽध्यायः॥ ५२॥

५३
त्रिपञ्चाशत्तमेऽध्याये कृतमंशावतारणम्।
देवोक्तैर्विष्णुनाऽऽदिष्टैर्यथायोग्यत उच्यते१

ते श्रुत्वा तदर्थकृत्यं पृथिव्याः प्रयोजनस्य साधकं कार्यम्॥ १॥ पार्थिवं पृथिवीहितं कार्यं प्रयोजनं कार्यम् अवश्यकर्तव्यम्॥ ८॥ अवरोहत अवतारं कुरुत। भावयन्तः पालयन्तः॥ १३॥ पार्थिवे पृथिवीस्थे वंशे पृथिव्यां यत् मया कृतं तच्छ्रूयतां कीदृशेन इमं संभ्रमं भूमेर्भयं विजानतेति संबन्धः॥ १४॥

---

१ ख. ⁰वं पुण्यं प्रा⁰। २ ख. ⁰लं महत्। वि⁰। ३ क. ⁰लसंमतैः। ब⁰।, ख. ⁰लसंभवैः। ब⁰। ४ क. ख. तेस्म का⁰। ५ क. ⁰न परिणाम्यते, ख. ⁰न परिणाम्यता। ज⁰। ६ ख. तच्छ्रुत्वा पृ⁰। ७ ख. ⁰वन्क्रियताम⁰। ८ ख. ⁰न वा। य⁰। ९ ख. पर्वतैः शैलमुख्यैर्वा सा⁰। १० क. ख. ⁰गामुखीभि⁰। ११ क. ख. ⁰तं महत्। दे⁰। २१ क. ख. ⁰थिव्यां सं⁰। १३ ख. ⁰व्यां संभवमिदं श्रू⁰।

समुद्रेऽहं पुरा पूर्वं वेलामासाद्य पश्चिमाम्।
आसे सार्धं तनूजेन कश्यपेन महात्मना ॥ १५
कथाभिः पूर्ववृत्ताभिर्लोकवेदानुगामिभिः।
इतिवृत्तैश्च बहुभिः पुराणप्रभवैर्गुणैः ॥ १६
कुर्वतस्तु कथास्तास्ताः समुद्रः सह गङ्गया।
समीपमाजगामाशु युक्तस्तोयदमारुतैः ॥ १७
स वीचिविषमां कुर्वन्गतिं वेगतरङ्गिणीम्।
यादोगणविचित्रेण संच्छन्नस्तोयवाससा १८
शंखमुक्तामलतनुः प्रवालद्रुमभूषणः।
युक्तश्चन्द्रमसा पूर्णः साभ्रगम्भीरनिःस्वनः॥१९
स मां परिभवन्नेव स्वां वेलां समतिक्रमन्।
क्लेदयामास चपलैर्लावणैरम्बुविस्रवैः ॥ २०
तं च देशं व्यवसितः समुद्रोऽद्भिर्विमर्दितुम्।
उक्तः संरब्धया वाचा
शान्तोऽसीति मया तदा ॥ २१
शान्तोऽसीत्युक्तमात्रस्तु तनुत्वं सागरो गतः
संहतोर्मितरङ्गौघः स्थितो राजश्रिया ज्वलन्
भूयश्चैव मया शप्तः समुद्रः सह गङ्गया।
सकारणां मतिं कृत्वा युष्माकं हितकाम्यया॥
यस्मात्त्वं राजतुल्येन वपुषा समुपस्थितः।
गच्छार्णव महीपालो राजैव त्वं भविष्यसि२४
तत्रापि सहजां लीलां धारयन्स्वेन तेजसा।
भविष्यसि नृणां भर्ता भारतानां कुलोद्वहः २५
शान्तोऽसीति मयोक्तस्त्वं यच्चासि तनुतां गतः
सुतनुर्यशसा लोके शन्तनुस्त्वं भविष्यसि२६
इयमप्यायतापाङ्गी गंगा सर्वाङ्गशोभना।
रूपिणी च सरिच्छ्रेष्ठा तत्र त्वामुपयास्यति

एवमुक्तस्तु मां क्षुब्धः
सोऽभिवीक्ष्यार्णवोऽब्रवीत्।
मां प्रभो देवदेवानां
किमर्थं शप्तवानसि ॥ २८
अहं तव विधेयात्मा त्वत्कृतस्त्वत्परायणः।
अशपोऽसदृशैर्वाक्यैरात्मजं मां किमात्मना
भगवंस्त्वत्प्रसादेन वेगात्पर्वणि वर्धितः।
यद्यहं चालितो ब्रह्मन्कोऽत्र दोषो ममात्मनः३०
क्षिप्ताभिः पवनैरद्भिः स्पृष्टो यद्यसि पर्वणि।
अत्र मे किं नु भगवन्विद्यते शापकारणम् ३१
उद्धतैश्च महावातैः प्रवृद्धैश्च बलाहकैः।
पर्वणा चेन्दुयुक्तेन त्रिभिः क्षुब्धोऽस्मि कारणैः
एवं यद्यपराद्धोऽहं कारणैस्त्वत्प्रकल्पितैः।
क्षन्तुमर्हसि मे ब्रह्मञ्छापोऽयं विनिवर्त्यताम्
एवं मयि निरालम्बे शापाच्छिथिलतां गते
कारुण्यं कुरु देवेश प्रमाणं यद्यवेक्षसे ॥ ३४
अस्यास्तु देवगङ्गाया गां गतायास्त्वदाज्ञया।
मम दोषात्सदोषायाः प्रसादं कर्तुमर्हसि ३५
तमहं श्लक्ष्णया वाचा महार्णवमथाब्रुवम्।
अकारणज्ञं देवानां त्रस्तं शापानलेन तम् ॥३६
शान्तिं व्रज न भेतव्यं प्रसन्नोऽस्मि महोदधे।
शापेऽस्मिन्सरितां नाथ भविष्यं शृणु कारणम्
त्वं गच्छ भारते वंशे स्वं देहं स्वेन तेजसा।
आधत्स्व सरितां नाथ
त्यक्त्वेमां सागरीं तनुम् ॥ ३८
महोदधे महीपालस्तत्र राजश्रिया वृतः।
पालयंश्चतुरो वर्णांस्त्रंस्यसे सलिलेश्वर ॥ ३९

तनूजेन पुत्रेण सह कथाभिः हेतुभूताभिः कथाप्रसङ्गनिमित्तम् आसे उपविष्टोऽभूवमिति द्वयोरन्वयः ॥१५॥ इतिवृत्तैरिति-हासैः गुणैर्गुणवाद्भिः ॥१६॥ समुद्रः मूर्तिमान् ॥१७॥ स्थावर-रूपेण विषमां गतिं कुर्वन् तोयवाससा तोयवत् श्वेतेन वाससा यादोगणाकारं विशिष्टं चित्रं यस्मिन् तेन ॥१८॥ चन्द्रमसा स्थावरस्वरूपस्य विषमगतिनिमित्तेन ॥ १९॥ शान्तोऽसीत्य-

शान्तेऽपि विरुद्धलक्षणया उपहासः ॥ २१ ॥ सकारणां भारावतारणनिमित्तवतीम् ॥ २३ ॥ देवदेवानां रुद्रादीनाम् ॥ २८ ॥ विधेयात्मा आज्ञाकारी अशपः शापं दत्तवानसि ॥ २९ ॥ प्रमाणं शरणागतोपेक्षायां दोषप्रतिपादकं वेदम् ॥ ३४ ॥ तेजसा त्यक्त्वेति संबन्धः। योगबलेन विभज्ये-त्यर्थः। आधत्स्व गर्भे इति शेषः ॥३८॥ तत्र वंशे ॥३९॥

१ क. °से सह त° । २ ख. °कवृत्तानुगा° । ३ ख. स वीचिं वि° । ४ क. ख. °लमणिभू° । ५ ख. °स्वां वेलामत्यातिक्रमत्। क्ले° । ६ ख. °द्रो हि प्रमार्दितुम्। उ° । ७ क. °लो राजा च त्वं भ° । ८ ख. °र्तां भरता° । ९ क. °लोद्भवः। १० ख. °के शान्त° ।११ क. °णी तु, ख. °णी वै स° ।१२ ख. °भिगम्यार्ण° ।१३ क. °न वेलाप° । १४ क. °र्धिता। तयाहं च° ।१५ क. °मानघ। क्षि° । १६ क. ख. °वनेनाद्भिः स्पृ° । १७ क. तत्र मे । १८ ख. उद्भूतै° । १९ क. °वृतैश्च ब° । २० क, ख. °स्त्वत्प्रवर्तितैः। क्ष° । २१ ख. °वर्तताम्। ए° । २२ क, ख. अस्याश्च दे°। २३ क. ख. °यास्त्वाज्ञ° । २४ ख. मद्दोषसमदोषायाः प्र° । २५ क. °स्मि महामते । शा°। २६ क. °च्छ भारतं वंशं स्वदे° ।

इयं च ते[1] सरिच्छ्रेष्ठा बिभ्रती रूपमुत्तमम्[2]।
तत्कालं[3] रमणीयांगी गङ्गा परिचरिष्यति४०
अनया सह जाह्नव्या मोदमानो ममाऽऽज्ञया
इमं सलिलसंक्लेदं विस्मरिष्यसि सागर ॥४१
त्वरता[4] चैव कर्तव्यं त्वयेदं मम शासनम्।
प्राजापत्येन विधिना गङ्गया सह सागर ४२
वसवः प्रच्युताः स्वर्गात्प्रविष्टाश्च रसातलम्
तेषामुत्पादनार्थाय त्वं मया विनियोजितः
अष्टौ ताञ्जाह्नवी गर्भानपत्यार्थं दधात्वियम्।
विभावसोस्तुल्यगुणान्सुराणां प्रीतिवर्धनान्
उत्पाद्य त्वं वसूञ्छीघ्रं कृत्वा कुरुकुलं महत्।
प्रवेष्टा[5]ऽसि तनुं त्यक्त्वा पुनः सागर सागरीम्
एवमेतन्मया पूर्वं हितार्थं वः सुरोत्तमाः।
भविष्यं पश्यतां भारं पृथिव्याः पार्थिवात्मकम्
तदे[6]ष शन्तनोर्वंशः पृथिव्यां रोपितो मया।
वसवो ये[7] च गङ्गायामुत्पन्नास्त्रिदिवौकसः
अद्यापि भुवि गाङ्गेयस्तत्रैव वसुरष्टमः।
सप्तेमे वसवः प्राप्ताः स एकः परिलम्बते ४८
द्वितीयायां स सृष्टायां द्वितीया शन्तनोस्तनुः
विचित्रवीर्यो द्युतिमानासीद्राजा प्रतापवान्
वैचित्र्यवीर्यौ द्वावे[8]व पार्थिवौ भुवि सांप्र[9]तम्
धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च विख्यातौ पुरुषर्षभौ ५०
तत्र पाण्डोः श्रिया धृ[10]ष्टे द्वे भार्ये संबभूव[11]तुः।
शुभे कुन्ती च माद्री च देवयोषोपमे तु[12] ते ५१
धृतराष्ट्रस्य राज्ञस्तु भार्यैका तुल्य[13]चारिणी।
गान्धारी भुवि विख्याता भर्तुर्नित्यं व्रते स्थिता
तत्र वंशा विभज्यन्तां विपक्षाः पक्ष एव च।
पुत्राणां हि तयो राज्ञोर्भविता विग्रहो महान्
तेषां विमर्दे दायाद्ये नृपाणां भविता क्षयः।
युगान्तप्रतिमं चैव भविष्यति महद्भयम् ॥५४
सबलेषु नरेन्द्रेषु शान्तयस्त्वितरेतरम्।
विविक्त[14]पुरराष्ट्रौघा क्षितिः शैथिल्यमेष्यति५५
द्वापरस्य युगस्यान्ते मया दृष्टं पुरातनम्।
क्षयं यास्यन्ति शस्त्रेण[15] मानवैः सह पार्थिवाः
तत्रावशिष्टान्मनुजान्सुप्तान्निशि विचेतसः।
धक्ष्यते शङ्करस्यांशः पावकेनास्त्रतेजसा ॥५७
अन्तकप्रतिमे तस्मिन्निवृत्ते क्रूरकर्मणि।
समाप्तमिदमा[16]ख्यास्ये तृतीयं द्वापरं युगम् ५८
महेश्वरांशेऽपसृते ततो माहेश्वरं युगम्।
शिष्यं प्र[17]वर्तते पश्चाद्युगं दारुणदर्शनम् ॥५९॥
अधर्मप्रायपुरुषं स्वल्पधर्मप्रतिग्रहम्।
उत्सन्नसत्यसंयोगं वर्धितानृतसंचयम् ॥ ६०
महेश्वरं कुमारं च द्वौ च[18] देवौ समाश्रिताः।
भविष्यन्ति नराः सर्वे लोके न स्थविरायुषः
तदेष निर्णयः श्रेष्ठः[19] पृथिव्यां पार्थिवान्तकः।
अंशावतरणं सर्वे सुराः कुरुत मा चिरम् ६२
धर्मस्यांशा[20]स्तु कुन्त्यां वै
माद्र्यां च विनियुज्यताम्।
विग्रहस्य कलिर्मूलं
गान्धार्यां विनियुज्यताम् ॥ ६३
एतौ पक्षौ भविष्यन्ति
राजानः कालचोदिताः।
जातरागाः पृथिव्यर्थे
सर्वे संग्राममलालसाः

संक्लेदं संक्लेदनापराधप्राप्तं मानुषयोनिजं दुःखं विस्मरिष्यसि तत्रत्यसुखास्वादनेन ॥ ४१ ॥ प्राजापत्येन वैवाहिकेन ॥ ४२ ॥ विभावसोरग्नेः तुल्यगुणान् तद्वल्लोकप्रीतिकरान् ॥ ४४ ॥ तनुं मनुष्यशरीरम् ॥ ४५ ॥ परिलम्बते भुवं श्रयते ॥ ४८ ॥ सृष्टायां सञ्जातायां भार्यायां सत्यवतीसंज्ञायां द्वितीया भीष्मापेक्षया तनुः पुत्रः चित्राङ्गदस्य पूर्वमेव मृतत्वादगणना ॥ ४९ ॥ विविक्तानि विजनानि पुरादीनि तेषामोघो यस्यां सा विविक्तपुरराष्ट्रौघा शैथिल्यं निर्बलत्वम् ॥ ५५ ॥ शंकरस्यांशः अश्वत्थामा ॥ ५७ ॥ अन्तकप्रतिमे कल्पान्ततुल्ये ॥ ५८ ॥ महेश्वरांशे विष्ण्वंशे श्रीकृष्णेऽपसृते वैकुण्ठं गते सति माहेश्वरं रौद्रं युगं शिष्यं कलिः ॥५९॥ महेश्वरं रुद्रं कुमारं स्कन्दम् ॥६१॥ **धर्मस्येति**। धर्मपक्षीयाणां ग्रहणम्। कलिरिति तत्पराणां रक्षसाम् ॥६३॥

१ क. ख. °यं च त्वां स°। २ क. ख. °ती मानुषीं तनुम्। त°। ३ क. ख. तत्कालरम°। ४ ख. °रया चै° ५ ख. °प्रवेक्ष्यासि त°। ६ ख. तदैव शान्त°। ७ क. ख. °वो यत्र ग°। ८ ख. °वैतौ पा°। ९ क. °वि विश्रुतौ। धृ°। १० क. °या जुष्टे द्वे भा°। ११ क. ख. °र्ये यौवनास्थिते। शु°। १२ क. °मे भुवि। धृ°। १३ क. ख. °ल्यरूपिणी। गा°। १४ ख. विभक्तपु°। १५ क. °ण पार्थिवाः सह वाहनैः। यत्रा°। १६ क. ख. °ख्यानं तृ°। १७ क. ख. तिष्यं प्रवर्त्स्यते प°। १८ क. तु। १९ ख. प्रोक्तः। २० क. ख. °स्यांशोऽथ कु°।

गच्छत्विय वसुमती
स्वां योनिं लोकधारिणी।
सृष्टोऽयं नैष्ठिको राजा-
मुपायो लोकविश्रुतः ॥६५॥
श्रुत्वा पितामहवचः सा जगाम यथागतम्।
पृथिवीं सह कालेन वधाय पृथिवीक्षिताम् ६६
देवानचोदयद्ब्रह्मा निग्रहार्थे सुरद्विषाम्।
नरं चैव पुराणर्षिं शेषं च धरणीधरम् ॥६६॥
सनत्कुमारं साध्यांश्च सुरांश्चाग्निपुरोगमान्।
वरुणं च यमं चैव सूर्याचन्द्रमसौ तदा ॥६८॥
गन्धर्वाप्सरसश्चैव रुद्रादित्यास्तथाश्विनौ।
ततोंऽशानवानि देवाः सर्वे एवावतारयन् ६९
यथा ते कथितं पूर्वमंशावतरणं मया।
अयोनिजा योनिजाश्च ते देवाः पृथिवीतले॥
दैत्यदानवहन्तारः संभूताः पुरुषेश्वराः।
क्षीरिकावृक्षसंकाशा वज्रसंहननास्तथा ७१
नागायुतबलाः केचित्केचिदोघबलान्विताः
गदापरिघशक्तीनां सहाः परिघबाहवः॥७२॥
गिरिशृङ्गप्रहर्तारः सर्वे परिघयोधिनः।
वृष्णिवंशसमुत्पन्नाः शतशोऽथ सहस्रशः ७३
कुरुवंशे च ते देवाः पञ्चालेषु च पार्थिवाः।
याज्ञिकानां समृद्धानां ब्राह्मणानां च योनिषु
सर्वास्त्रज्ञा महेष्वासा वेदव्रतपरायणाः।
सर्वर्धिगुणसंपन्ना यज्वानः पुण्यकर्मिणः ७५
आचालयेयुर्ये शैलान्क्रुद्धा भिन्द्युर्महीतलम्।
उत्पतेयुरथाकाशं क्षोभयेयुर्महोदधिम् ॥७६॥
एवमादिश्य तान्ब्रह्मा भूतभव्यभवत्प्रभुः।
नारायणे समावेश्य लोकाञ्शान्तिमुपागमत
भूयः शृणु यथा विष्णुरवतीर्णो महीतले।
प्रजानां वै हितार्थाय प्रभुः प्राणहितेश्वरः ७८
ययातिवंशजस्याथ वसुदेवस्य धीमतः।
कुले पूज्ये यशस्कर्मा जज्ञे नारायणः प्रभुः ७९

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि देवानामंशावतरणे त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥५३॥

विष्णुं प्रति देवर्षेर्वाक्यम्।

५४

वैशम्पायन उवाच।
कृतकार्ये गते काले जगत्यां च यथानयम्।
अंशावतरणे वृत्ते सुराणां भारते कुले ॥१॥
भागेऽवतीर्णे धर्मस्य शक्रस्य पवनस्य च।
अश्विनोर्देवभिषजोर्भागे वै भास्करस्य च॥२॥
पूर्वमेवावनिगते भागे देवपुरोधसः।
वसूनामष्टमे भागे प्रागेव धरणीं गते ॥३॥

योनिः स्थानं निष्ठा मरणं तदर्थः नैष्ठिकः ॥ ६५ ॥ पूर्वम् आदिपर्वणि ॥ ७० ॥ क्षीरिकावृक्षः राज्ञीवृक्षः तद्वत्पुष्टाः वज्रसंहननाः दृढाङ्गाः ॥७१॥ ओघबलाः महाप्रवाहबलाः ॥ ७२ ॥ **नारायणे इति।** भगवन् लोकान् पाहीत्युक्त्वेत्यर्थः ॥ ७७ ॥ हितेश्वरः हिते समर्थः ॥ ७८ ॥ इति हरिवंशे टीकायां त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥ ५३ ॥

५४

चतुःपञ्चाशकेऽध्यायेऽवतारायास्य भूतले श्रीविष्णुं प्रति देवर्षेर्वाक्यमद्भुतमुच्यते १

यथानयं यथान्यायम् अंशावतरणे वृत्ते सति नारदः प्रत्यदृश्यतेति षष्ठस्थेनान्वयः ॥ १ ॥ धर्मस्य भागे युधिष्ठिरे शक्रस्यार्जुने पवनस्य भीमसेने अश्विनोर्नकुलसहदेवरूपे भागे भास्करस्य कर्णे ॥ २ ॥ देवपुरोधसो बृहस्पतेर्द्रोणे वसूनामष्टमे भीष्मे ॥ ३ ॥

---

१ क. °कभावनः। श्रु°। २ क. ख. °हार्थे सु°। ३ ख. °श्च देवानाग्नि°। ४ क. °णं धनदं चै°। ख. °णं च वसूंश्चैव सू°। ५ ख. °न्द्रान् विश्वांस्त°। ६ क. °वाः सर्वा नेवावतारयन्। य°। ७ ख. °रणे मया। अयो°। ८ ख. °शे च ये दे°। ९ ख. याजकानां स°। १० क. ख. °येयुः शैलास्ते कु°। ११ ख. °हीतलम्। प्र°। १२ ख. °णधनेश्व°।

मृत्योर्भागे क्षितिगते कलेर्भागे तथैव च ।
भागे[1] शुक्रस्य सोमस्य वरुणस्य च गां गते ४
शंकरस्य गते भागे मित्रस्य धनदस्य च ।
गन्धर्वोरगयक्षाणां भागांशेषु गतेषु[2] च ॥ ५
भागेष्वेतेषु गगनादवतीर्णेषु[3] मेदिनीम् ।
तिष्ठन्नारायणस्यांशो नारदः समदृश्यत ॥ ६
ज्वलिताग्निप्रतीकाशो बालार्कसदृशेक्षणः ।
सव्यापवृत्तं विपुलं जटामण्डलमुद्वहन् ॥७॥
चन्द्रांशुशुक्ले वसने वसानो रुक्मभूषितः[4] ।
वीणां गृहीत्वा महतीं कक्षासक्तां सखीमिव
कृष्णाजिनोत्तरासङ्गो हेमयज्ञोपवीतवान् ।
दण्डी कमण्डलुधरः साक्षाच्छक्र इवापरः ९
भेत्ता जगति गुह्यानां विग्रहाणां ग्रहोपमः[5] ।
गाता चतुर्णां वेदानामुद्गाता प्रथमर्त्विजाम् ।
महर्षिर्विग्रहरुचिर्विद्वान्गान्धर्वकोविदः[6] ॥ १०
वैरिकेलिकिलो[7] विप्रो ब्राह्मः कलिरिवापरः ।
देवगन्धर्वलोकानामादिवक्ता[8] महामुनिः ११
स नारदोऽथ ब्रह्मर्षिर्ब्रह्मलोकचरोऽव्ययः ।
स्थितो देवसभामध्ये संरब्धो विष्णुमब्रवीत्
अंशावतरणं विष्णोर्यदिदं त्रिदशैः कृतम् ।
क्षयार्थं[9] पृथिवीन्द्राणां सर्वमेतदकारणम् १३
यदेतत्पार्थिवं क्षेत्रं[10] स्थितं त्वयि[11] यदीश्वर ।
नृनारायणयुक्तोऽयं कार्यार्थः प्रतिभाति मे १४
न युक्तं जानता देव त्वया तत्त्वार्थदर्शिना ।
देवदेव पृथिव्यर्थे प्रयोक्तुं कार्यमीदृशम् ॥ १५

त्वं हि चक्षुष्मतां चक्षुः श्लाघ्यः प्रभवतां प्रभुः
श्रेष्ठो योगवतां योगी गतिर्गतिमतामपि॥ १६
देवभागान्गतान्दृष्ट्वा किं त्वं सर्वाश्रयो विभुः
वसुंधरायाः साह्यार्थमंशं स्वं नानुयुञ्जसे १७
त्वया सनाथा देवांशा-
स्त्वन्मयास्त्वत्परायणाः[12] ।
जगत्यां संचरिष्यन्ति[13]
कार्यात्कार्यान्तरं गताः ॥ १८
तदहं त्वरया विष्णो प्राप्तः सुरसभामिमाम् ।
तव संचोदनार्थं[14] वै शृणु चाप्यत्र कारणम् १९
ये त्वया निहता दैत्याः संग्रामे तारकामये ।
तेषां शृणु गतिं विष्णो ये गताः पृथिवीतलम्
पुरी पृथिव्यां मुदिता मथुरा नामतः[15] श्रुता ।
निविष्टा यमुनातीरे स्फीता जनपदायुता ॥
मधुर्नाम महानासीद्दानवो युधि दुर्जयः ।
त्रासनः सर्वभूतानां बलेन महताऽन्वितः २२
तस्य तत्र महर्द्ध्यासीन्[16]महापादपसंकुलम् ।
घोरं मधुवनं नाम यत्रासौ न्यवसत्पुरा ॥२३
तस्य पुत्रो महानासील्लवणो नाम दानवः ।
त्रासनः सर्वभूतानां महाबलपराक्रमः[17] ॥ २४
स तत्र दानवः क्रीडन्वर्षपूगाननेकशः ।
स दैवतगणाँल्लोकानुद्रासयति दर्पितः ॥ २५
अयोध्यायामयोध्यायां रामे दाशरथौ स्थिते
राज्यं शासति धर्मज्ञे राक्षसानां भयावहे २६

मृत्योर्यमस्य विदुरे कलेर्दुर्योधने सोमस्याभिमन्यौ शुक्रस्य भूरिश्रवसि वरुणस्य श्रुतायुधे पर्णाशातनये ॥ ४ ॥ शङ्करस्याश्वत्थाम्नि **मित्रस्य कणिके*** धनदस्य धृतराष्ट्रे गन्धर्वादीनां देवकोग्रसेनदुःशासनादिषु ॥ ५ ॥ अंशे देवतापक्षे इत्यर्थः । तिष्ठन् स्थितिमान् ॥ ६ ॥ सव्यापवृत्तम् अप्रदक्षिणवेष्टितम् ॥ ७ ॥ ग्रहोपमः सूर्यादिसमः । धूमकेत्वादिसम उत्पातहेतुत्वादिति वा ॥ १० ॥ वैरिणां केल्या संग्रामेण किलः क्रीडा यस्य स वैरिकेलिकिलः "किल शौक्ल्ये क्रीडायां च" इति धातुरिति प्राञ्चः । "लीलाकेलिकिला" इति तु विश्वः ॥ ११ ॥ अकारणं कारणेन त्वया हीनत्वान्निष्फलम् ॥ १३ ॥ यत् यतः यत् क्षत्रं युद्धं तत् त्वयि स्थितं त्वदधीनम् । अतः कार्यार्थः प्रयोजनसिद्धिः नृनारायणाभ्यां युक्त एव मे प्रतिभाति ताभ्यां विना नेत्यर्थः ॥ १४ ॥ ईदृशं नृनारायणहीनम् ॥ १५ ॥ अत्र हेतुमाह-**त्वं हीति** । त्वाम् अन्तर्यामिणं विना सर्वेऽप्येते निरर्थका इत्यर्थः ॥ १६ ॥ अनुयुञ्जसे न नियोजयसि ॥ १७ ॥ अयोध्यायां योद्धुमयोग्यायाम् ॥ २६ ॥

१ ख. °गे सोमस्य च तथा वरु° । २ क. °तेष्वथ । भा° । , ख. °तेष्वपि । भा° । ३ क. °नाद्गतेषु धरणीतलम् । ति° । ४ क. ख. °क्मभूषणः । वी° । ५ ख. °णां गुह्यो प° । ६ क. ख. °गान्धर्ववेदवित् । ७ ख. वैरकेलि° । ८ ख. °क्ता मुनिः परः । स° । ९ क. ख. °याय पृथिवीशानां स° । १० ख. °त्रं कृतं त्वं° । ११ ख. °यि दिवीश्व° । १२ क. ख. °स्त्वत्प्रचोदिताः । ज° । १३ क. °त्यां संभविष्य°, ख. °त्यां संतरिष्य° । १४ क. ख. °नार्थाय श्रु° । १५ क. °मनामतः । नि° । १६ क. ख. °हृद्ध्यासी° । १७ ख. °नां बले महति तस्थिवान् । स त° । , क. °नां बलेन महता विभुः । स त° । * कणिकस्यायं समुल्लेखः पूर्ववर्तिनीमादिपर्वस्थां जम्बूककथामनुस्मारयति ।

स दानवो बलश्लाघी घोरं वनमुपाश्रितः ।
प्रेषयामास रामाय दूतं परुषवादिनम् ॥ २७
विषयासन्नभू[1]तोऽस्मि तव राम रिपुश्च ह ।
न च सामन्तमिच्छन्ति राजानो बलदर्पितम्
राज्ञा राज्यव्रतस्थेन प्रजानां हि[2]तकाम्यया ।
जेतव्या रिपवः सर्वे स्फीतं विषयमिच्छता ॥
अभिषेकार्द्रकेशेन राज्ञा रञ्जनकाम्यया ।
जेतव्यानीन्द्रियाण्यादौ तज्जये हि ध्रुवो जयः
सम्यग्वर्तितुकामस्य विशेषेण महीपतेः ।
नयानामुपदेशेन नास्ति लोकसमो गुरुः ३१
व्यसनेषु जघन्यस्य धर्ममध्यस्य धीमतः ।
फ[3]लैर्ज्येष्ठस्य नृपतेर्नास्ति सामन्तजं भयम् ॥
[4]सहजैर्बाध्यते सर्वः प्रवृद्धैरिन्द्रियारिभिः ।
अमित्राणां प्रियकरैर्मोहैरधृतिरीश्वरः ॥ ३३
यत्त्वया स्त्री[5]कृते मोहात्सगणो रावणो हतः ।
नैतदौपयिकं मन्ये महद्धै कर्म कुत्सितम् ॥ ३४
वनवासप्रवृत्तेन यत्त्वया व्रतशालिना ।
प्रहृतं राक्षसानीके नैव दृष्टः सतां विधिः ३५
सतामक्रोधजो धर्मः शुभां नयति सद्गतिम् ।
यत्त्वया निह[6]ता मोहाद्दूषिताश्चाश्रमौकसः ॥
स एष[7] रावणो धन्यो य[8]स्त्वया व्रतचारिणा
स्त्रीनिमित्ते हतो युद्धे ग्राम्यान्धर्मानवेक्षता
यदि ते नि[10]हतः संख्ये दुर्बुद्धिरजितेन्द्रियः ।
युध्यस्वाद्य मया सार्धं मृधे यद्यसि वीर्यवान्
तस्य दूतस्य तच्छ्रुत्वा भाषितं तत्त्व[11]वादिनः
धैर्यादसंभ्रान्तवपुः सस्मितं राघवोऽब्रवीत ॥

असदेतत्त्वया दूत
भाषितं तस्य गौरवात् ।
यन्मां क्षिपसि दोषेण
वेदाऽऽत्मानं च सुस्थिरम्[12] ॥ ४०
यद्यहं तत्पथे मूढो यदि वा रावणो हतः ।
यदि वा मे हृता भार्या का तत्र परिदेवना ॥
न वाङ्मात्रेण दुष्यन्ति
साधवः सत्पथे स्थिताः ।
जागर्ति च यथा दे[13]वः
सदा सत्त्विवतरेषु च ॥ ४२
कृतं दूतेन यत्कार्यं गच्छ त्वं दूत मा चिरम् ।
नात्मश्लाघिषु नीचेषु प्रहरन्तीह मद्विधाः ॥ ४३
अयं ममानुजो भ्राता शत्रुघ्नः शत्रुतापनः ।
तस्य दैत्यस्य दुर्बुद्धेर्मृधे प्रतिकरिष्यति ॥ ४४
एवमुक्तः स दूतस्तु ययौ सौमित्रिणा सह ।
अनुज्ञातो नरेन्द्रेण राघवेण महात्मना ॥ ४५
स शीघ्रयानः संप्राप्त[14]स्तद्दानवपुरं महत् ।
चक्रे निवेशं सौमित्रिर्वनान्ते युद्धलालसः ४६
ततो दूतस्य वचनात्स दैत्यः क्रोधमूर्च्छितः ।
पृ[15]ष्ठतस्तद्वनं कृत्वा युद्धायाभिमुखः स्थितः ४७
तद्युद्धमभवद्घोरं सौमित्रेर्दानवस्य च ।
उभयोरेव बलिनोः शूरयो रणमूर्धनि ॥ ४८
तौ शरैः साधु निशितैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ।
न च तौ युद्धवैमुख्यं श्रमं वाऽप्युपजग्मतुः ४९
अथ सौमित्रिणा बाणैः पीडितो दानवो युधि
ततः स शूलरहितः पर्यहीयत दानवः ॥ ५०

विषयस्य त्वद्देशस्य आसन्नभूतः सन्निहितोऽस्मि रिपुश्च ह प्रसिद्धं तवास्मि । सामन्तं समीपदेशे स्थितं रिपुं सामन्तम् ॥ २८ ॥ **सम्यगिति** । लोकत एव लौकिकं हिताहितं ज्ञातुं शक्यते न तत्र शास्त्रापेक्षास्तीति भावः ॥३१॥ जघन्यस्य अवरस्य दूतमृगयादौ आदरहीनस्येत्यर्थः ॥३२॥ मोहैर्मोहहेतुभिः अधृतिरधीर ईश्वरो वा ॥ ३३ ॥ औपयिकं युक्तिमत् महदपि निन्द्यमेवेत्यर्थः ॥३४॥ निन्द्यत्वमेवाह— **वनेति** ॥ ३५ ॥ त्वया व्रतवतापि यत् मोहात् निहताः रावणादयः तेन आश्रमौकसो व्रतिनो दूषिताः त्वदीयं व्रतोल्लंघनं दृष्ट्वाऽन्येऽपि व्रतिनो व्रतं लंघयिष्यन्ति अतो दुराचारप्रवर्त्तकोऽसीति भावः ॥ ३६ ॥ तदेवाह— **स इति** ॥ ३७ ॥ परिदेवना आक्रन्दनम् ॥ ४१ ॥ इतरेषु असत्सु ॥ ४२ ॥ सौमित्रिणा शत्रुघ्नेन सह ॥ ४५ ॥ निवेशं वसतिस्थानम् ॥ ४६ ॥

---

१ ख. °भूतो हि त° । २ क. ख. °नां शुभमिच्छता । जे° । ३ क. ख. बलज्ये° । ४ ख. प्रवृद्धैर्हन्यते सर्वं सहजैरिन्द्रि° । ५ ख. °या श्रीकृते मो° । ६ ख. °हतो मो° । ७ क. ख, स एव रा° । ८ क. ख. °न्यो यत्त्वया व्र° । ९क. °या व्रतशालिना। स्त्री° १० क. ख. ते स हतः सं° । ११ ख. °तं रूक्षवा° । १२ख. °स्थितम् । य° । १३ क. °था दैवं स° । १४ ख. तदा मधुवनं महत् । च° । १५ जघन्ये तद्व° ।

स गृहीत्वाऽङ्कुशं चैव देवैर्दत्तवरं रणे ।
कर्षणं सर्वभूतानां लवणो विर[1]रास ह ॥ ५१
शिरोधरायां जग्राह सोऽङ्कुशेन चकर्ष ह[2] ।
प्रवेशयितुमारब्धो लवणो राघवानुजम् ॥५२॥
स रुक्मत्सरुमुद्यम्य शत्रुघ्नः खड्गमुत्तमम् ।
शि[3]रश्चिच्छेद खड्गेन लवणस्य महामृधे ॥५३॥
स हत्वा दानवं संख्ये सौमित्रिर्मि[4]त्रवत्सलः ।
तद्वनं तस्य दैत्यस्य चिच्छेदास्त्रेण बुद्धिमान्
छित्त्वा वनं तत्सौमित्रि-
र्निवेशं सोऽभ्यरोचयत् ।
भवाय तस्य देशस्य
पुर्याः परमधर्मवित् ॥ ५५
तस्मिन्मधुवनस्थाने मथुरा नाम सा पुरी ।
शत्रुघ्नेन पुरा सृष्टा हत्वा तं दानवं रणे ५६
सा पुरी परमोदा[6]रा साट्टप्राकारतोरणा ।
स्फीता राष्ट्रसमाकीर्णा समृद्धबल[7]वाहना ५७
उद्यानवनसम्पन्ना सुसीमा सुप्रतिष्ठिता ।
प्रांशुप्राकारवस[8]ना परिखाकुलमेखला ५८
चयाट्टालककेयूरा प्रासादवरकुण्डला ।
सुसंवृतद्वार[10]वती चत्वरोद्गारहासिनी ॥ ५९
अरोगवीरपुरुषा हस्त्यश्वरथसंकुला ।
अर्धचन्द्रप्रतीकाशा यमुनातीरशोभिता ६०
पुण्यापणवती दुर्गा रत्नसंचयगर्विता ।
क्षेत्राणि स[11]स्यवन्त्यस्याः काले देवश्च वर्षति
नर[12]नारीप्रमुदिता सा पुरी स्म प्रकाशते ।
निविष्टविषयश्चैव शूरसेनस्ततोऽभवत् ॥ ६२
तस्यां पुर्यां[13] महावीर्यो राजा भोजकुलोद्वहः ।
उग्रसेन इति ख्यातो महासेनपराक्रमः ॥ ६३
तस्य पुत्रत्वमापन्नो योऽसौ विष्णो त्वया हतः
कालनेमिर्महादैत्यः संग्रामे तारकामये ॥ ६४
कंसो नाम विशालाक्षो भोजवंशविवर्धनः ।
राजा पृथिव्यां विख्यातः सिंहविस्पष्टविक्रमः
राज्ञां भयङ्करो घोरः शङ्कनीयो महीक्षिताम् ।
भयदः सर्वभूतानां सत्पथाद्बाह्यतां गतः ॥६६
दारुणाभिनिवेशेन दारुणेनान्तरात्मना ।
युक्तस्तेनैव दर्पेण प्रजानां रोमहर्षणः ॥ ६७
न राजधर्माभिरतो नात्मपक्षसुखावहः ।
नात्म[14]राज्ये प्रियकरश्चण्डः कररु[15]चिः सदा ६८
स कंसस्तत्र सं[16]भूतस्त्वया युद्धे पराजितः ।
क्रव्यादो बाधते लोकानासुरेणान्तरात्मना ॥
योऽप्यसौ हयविक्रान्तो हयग्रीव इति स्मृतः
केशी नाम हयो जा[17]तः स तस्यैव जघन्यजः
स दु[18]ष्टो हेषितपटुः केसरी निरवग्रहः ।
वृन्दावने वसत्येको नृणां मांसानि भक्षयन्
अरिष्टो बलिपुत्रश्च ककुद्मी वृष[19]रूपधृक् ।
गवामरित्वमापन्नः कामरूपी महासुरः ॥ ७२
रिष्टो नाम दितेः पुत्रो वरिष्ठो दानवेषु यः ।
स[20] कुञ्जरत्वमापन्नो दैत्यः कंसस्य वाहनः ७३
लम्बो नामेति विख्यातो योऽसौ दैत्येषु[21] दर्पितः
प्रलम्बो नाम[22] दैत्योऽसौ वटं भाण्डीरमाश्रितः
खर इत्युच्यते दैत्यो धेनुकः सोऽसुरोत्तमः ।
घोरं[23] तालवनं दैत्य[24]श्चरत्युद्वासयन्प्रजाः ॥ ७५
वाराहश्च किशोरश्च दानवौ[25] यौ महाबलौ ।
मल्लौ रङ्गतौ तौ[26] तु जातौ चाणूरमुष्टिकौ ७६

विरराास विशिष्टं शब्दं चकार ॥ ५१ ॥ स शत्रुघ्नः रुक्मत्सरुं स्वर्णमुष्टिम् ॥ ५३ ॥ निवेशं निवासस्थानं नगरमिति यावत् । भवाय वृद्धये पुर्या नगरस्य निर्माणे यः परमो धर्मस्तद्वित् ॥ ५५ ॥ अट्टाः चतुष्काः ॥५७ ॥ निविष्टविषयोऽध्यासितमथुराप्रदेशः ॥ ६२ ॥ महासेनपराक्रमः कार्तिकेयतुल्यः ॥ ६३ ॥ अभिनिवेशेन प्रकृत्या ॥६७॥ क्रव्यादः मांसादो राक्षस इव ॥ ६९ ॥ जघन्य इव अनुज इव जातः ॥ ७० ॥ निरवग्रहो निरर्गलः ॥ ७१ ॥

१ ख. °णो विननाद ह । शि° । २ ख. °र्ष च । प्र° । ३ ख. अंकुशं चैव चिच्छेद दैत्यस्य च शिरो महत् । स ह° । ४ क. ख. °र्मित्रनंदनः । त° । ५ क. वनं छित्वा तु सौमि° । ६ ख. °रा सुवप्रद्वारतो° । ७ ख. °द्धभवनाकुला । उद्या° । ८ क. ख. °नसंच्छन्ना सु° । ९ क. ख. °रसंपन्ना परिखार्गलमे° । १० क. ख. °रमुखी च° । ११ क. °णि रसवन्त्यस्यां का° । १२ ख. °नवनारीसमु° । १३ ख. °शालांसो भो° । १४ क. ख. °राज्यप्रिय° । १५ क. °ण्डः कालरु° । १६ ख. °भूतो यस्ते यु° । १७ क. ख. °तः कंसस्यैव ज° । १८ क. स दृप्तो हे° । १९ ख. °पवान् । ग° । २० क. ख. कुंजरत्वमगाद्दैत्यः कंसस्यैव स वा° । २१ क. °सौ दैत्यः प्रद° ।, ख. °षु दारुणः । प्र° । २२ ख. °म भूत्वाऽसौ व° । २३ ख. घोरस्ता° । २४ °श्चरत्युत्सादयन् प्र° । २५ ख. °श्च यौ तौ दानवसत्तमौ । म° । २६ ख. °गतौ तत्र जा° ।

यौ तौ मयश्च तारश्च दानवौ दानवान्तक ।
प्राग्ज्योतिषे तौ भौमस्य नरकस्य पुरे[1] रतौ७७
एते दैत्या विनिहतास्त्वया विष्णो निराकृताः
मा[2]नुषं वपुरास्थाय बाधन्ते भुवि मानुषान्[3]७८
त्वत्कथाद्वेषिणः सर्वे त्वद्भ[4]क्तान्घ्नन्ति मानु[5]षान्
तव प्रसादात्तेषां वै दानवानां क्षयो भवेत्७९
त्वत्त[6]स्ते बिभ्यति दिवि त्वत्तो बिभ्य[7]ति सागरे
पृथिव्यां त[8]व बिभ्यन्ति नान्यतस्तु कदाचन
दु[9]र्वृत्तस्य हतस्यापि त्वया नान्येन श्रीधर ।
दिवश्च्युतस्य दैत्यस्य गतिर्भवति मेदिनी ८१
व्युत्थितस्य च मेदिन्यां हतस्य नृशरीरिणः
दुर्लभं स्वर्गगमनं त्वयि जाग्रति केश[10]व ८२
तदागच्छ स्वयं विष्णो गच्छामः पृथिवीतलम्
दानवानां विनाशाय विसृजात्मानमात्मना
मूर्तयो हि तवाव्यक्ता दृश्यादृश्याः सुरोत्तमैः
तासु सृष्टास्त्वया देवाः संभविष्यन्ति भूतले
तवावतरणे विष्णो कंसः स[11] विनशिष्यति ।
सेत्स्यते च स कार्यार्थो यस्यार्थे भूमिरागता
त्वं भारते कार्यगुरुस्त्वं चक्षुस्त्वं पराय[12]णम् ।
तदागच्छ हृषीकेश क्षितौ ताञ्जहि दानवान्

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि नारदवाक्ये
चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥५४॥

ब्रह्मवाक्यम् ।

५५

वैशम्पायन उवाच ।
नारदस्य वचः श्रुत्वा सस्मितं मधुसूदनः ।
प्रत्युवाच शुभं वाक्यं वरेण्यैः[13] प्रभुरीश्वरः १
त्रैलोक्यस्य हितार्थाय यन्मां वदसि नारद ।
तस्य सम्यक्प्रवृत्तस्य श्रूयतामुत्तरं वचः ॥२॥
विदिता देहिनो जाता मयैते भुवि दानवाः
यां च यस्तनु[14]मादाय दैत्यः पुष्यति विग्रहम्३
जानामि कं[15]सं संभूतमुग्रसेनसुतं भुवि ।
केशिनं चा[16]पि जानामि दैत्यं तुर[17]गविग्रहम् ४

तव त्वत्तः बिभ्यन्तीति झस्यान्तादेशः छान्दसः८० नान्येन अनन्येन सर्वेषामन्तरात्मनेत्यर्थः। त्वया हतस्य दुर्वृत्तस्यापि त्वमेव गतिरिति भावः । इतरस्य तु दिवश्च्युतस्य मेदिनी गतिस्तत्राप्यन्येन हतस्य व्युत्थितस्य दुर्वृत्तस्य स्वर्गतिरिव सर्ववीरसाधारणापि दुर्लभा किमुत त्वत्प्राप्तिः यतस्त्वयि जाग्रति यमरूपेण पातयितुं सावधाने सतीति श्लोकद्वयार्थः । तस्मान्महाकारुणिकस्त्वं तादृशान् कंसादीन् हन्तुं भूमावतारं कुरुष्वेति भावः ॥८१॥ एतदेवाह—**तदित्यादिना** ॥८३॥ अव्यक्ताः नृणां द्रष्टुम् अस्पष्टाः सुरोत्तमैरपि विष्णुत्वेन दृश्या अपि परब्रह्मभावेनादृश्यास्ते मूर्तयः शरीराणि। देवास्तु तासु दृश्यास्वेव मूर्तिषु संभविष्यन्ति ॥ ८४ ॥ भारते भारतवर्षे कार्यगुरुः गुरु महत्कार्यमस्यास्तीति कार्यगुरुः। आहिताग्न्यादित्वात्पूर्वनिपातः । चक्षुरिव सत्पथप्रकाशकः॥ ८६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे टीकायां चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

५५

पञ्चपञ्चाशकेऽध्याये
नारदस्य च सान्त्वनम् ।
ब्रह्मणोक्तं विभोर्जन्म
स्थानं चापि निरूप्यते ॥ १ ॥

नारदस्य वरेण्यः भोगमोक्षकामैर्वरणीयः ॥ १ ॥ पुष्यति पुष्णाति विग्रहं वैरम् ॥ ३ ॥

१ ख. °रे गतौ । ए° । २ क. ख. °नुषीं तनुमास्था° । ३ ख. °वि मानवान्° । ४ क. °वैं त्वन्मयान्घ्न° । ५ °न्ति मानवान् । त° । ६ क. °स्ते दिवि बिभ्यन्ति त्व° । ७ क. °भ्यन्ति सा° । ८ ख. °व्यां बिभ्यति त्वत्तो ना° । ९ ख. °ति माधव । त° । १० क. तास्वादिष्टास्त्व° । ११ ख. °सः स न भविष्य° । १२ क. ख. °यणः । त° । १३ ख. °क्यं देवानां प्र° । १४ ख. °नुमास्था° । १५ क. °मि कंससं° । १६ख. °नं चैव जा° । १७क. ख. °गरूपिणम् । ना° ।

नागं कुवलयापीडं मल्लौ चाणूरमुष्टिकौ।
अरिष्टं चापि जानामि दैत्यं वृषभरूपिणम् ५
विदितो मे खरश्चैव प्रलम्बश्च महासुरः।
सा च मे विदिता विप्र पूतना दुहिता बलेः
कालियं चापि जानामि यमुनाह्रदगोचरम्।
वैनतेयभयाद्यस्तु यमुनाह्रदमाविशत ॥७॥
विदितो मे जरासन्धः
स्थितो मूर्ध्नि महीक्षिताम्।
प्राग्ज्योतिषपुरे वापि
नरकं साधु तर्कये ॥८॥
मानुषे पार्थिवे लोके मानुषत्वमुपागतम्। *
बाणं च शोणितपुरे गुहप्रतिमतेजसम् ॥९॥
दत्तं बाहुसहस्रेण देवैरपि सुदुर्जयम्।
मय्यासक्तां च जानामि भारतीं महतीं धुरम्
सर्वं तच्च विजानामि यथा यास्यन्ति ते नृपाः
क्षयो भुवि मया दृष्टः शक्रलोके च सत्क्रिया
एषां पुरुषदेहानामपरावृत्तदेहिनाम् ॥११॥
संप्रवेक्ष्याम्यहं योगमात्मनश्च परस्य च।
संप्राप्य पार्थिवं लोकं मानुषत्वमुपागतः १२
कंसादींश्चापि तान्सर्वा-
न्वधिष्यामि महासुरान्।
तेन तेन विधानेन
येन यः शान्तिमेष्यति ॥१३॥
अनुप्रविश्य योगेन तास्ता हि गतयो मया।
अमीषां हि सुरेन्द्राणां हन्तव्या रिपवो युधि
जगत्यर्थे कृतो योऽयमंशोत्सर्गो दिवौकसैः।
सुरदेवर्षिगन्धर्वैरितश्चानुमते मम ॥१५॥
विनिश्चयो हि प्रागेव नारदार्यं कृतो मया।
निवासं ननु मे ब्रह्मन्विदधातु पितामहः॥१६॥
यत्र देशे यथा जातो येन वेषेण वा वसन्।
तानहं समरे हन्यां तन्मे ब्रूहि पितामह ॥१७॥
ब्रह्मोवाच।
नारायणेमं सिद्धार्थमुपायं शृणु मे विभो।
भुवि यस्ते जनयिता जननी च भविष्यति
यत्र त्वं च महाबाहो जातः कुलकरो भुवि।
यादवानां महद्वंशमखिलं धारयिष्यसि ॥१९॥
तांश्चासुरान्समुत्पाट्य
वंशं कृत्वाऽऽत्मनो महत्
स्थापयिष्यसि मर्यादां
नृणां तन्मे निशामय ॥२०॥
पुरा हि कश्यपो विष्णो वरुणस्य महात्मनः।
जहार यज्ञिया गा वै पयोदास्तु महामखे २१
अदितिः सुरभिश्चैते द्वे भार्ये कश्यपस्य तु।
प्रदीयमाना गास्तास्तु नैच्छतां वरुणस्य वै
ततो मां वरुणोऽभ्येत्य
प्रणम्य शिरसा ततः।
उवाच भगवन्गावो
गुरुणा मे हृता इति ॥२३॥
कृतकार्यो हि गास्तास्तु नानुजानाति मे गुरुः
अन्ववर्तत भार्ये द्वे अदितिं सुरभिं तथा ॥२४
मम ता ह्यक्षया गावो दिव्याः कामदुहः प्रभो
चरन्ति सागरान्सर्वान्रक्षिताः स्वेन तेजसा
कस्ता धर्षयितुं शक्तो मम गाः कश्यपादृते
अक्षयं या क्षरन्त्यग्र्यं पयो देवामृतोपमम्२६

क्षय इति। एषां कंसादीनां भुवि क्षयः शक्रलोकसत्क्रिया च मया कारुणिकेन दृष्टा आलोचितास्त्येव। अपरावृत्तः पुनर्भुवमप्रविष्टो देही प्राणो येषां तेषाम् ॥११॥ योगम् उद्यमं प्रवेक्ष्यामि अन्तर्यामितया बहिर्यामितया च उत्तम्भयामि। पार्थिवं पृथिवीविकारं लोकं देहम् ॥१२॥ गतयोऽन्तर्द्धानादयः हन्तव्याः रिपवश्च हन्तव्याः॥१४॥ अंशोत्सर्गः अंशेनावतरणम्। दिवौकसैरिति टच् आर्षः ॥ १५ ॥ समुत्पाट्य उन्मूल्य महत् माहात्म्यं यश इति यावत् ॥ २० ॥ मखे मखार्थम् ॥ २१ ॥ प्रदीयमानाः मह्यं कश्यपेन प्रत्यर्प्यमाणाः ॥ २२ ॥ गुरुणा पित्रा कश्यपेन ॥ २३ ॥ नानुजानाति न प्रत्यर्पयति ॥ २४ ॥

---

१ क. ख. °ष्टं चैव जा° । २ क. °यं चैव जा° । ३ ख. °रे चापि न° । *एतत् श्लोकार्धं कपुस्तके नास्ति । ४ क. °था योत्स्यन्ति ते नृ° । ५ ख. तेषां पु° । ६ ख. °रावृत्तिवर्तिना° । ७ ख. °नश्चाप° । ८ ख. °प्य मानुषं लो° । ९ ख. °र्गो महात्मभिः। सु° । १० ख. °सं तत्र मे ब्रह्मा वि° । ११ क. °नां महावं° । १२ ख. °मुत्साद्य वं° । १३ ख. °दां यथा त° । १४ ख. °दाश्च म° । १५ क. °रभिश्चोभे द्वे भा° । १६ क. °स्तु नेच्छेतां व° । १७ ख. °स्य तु। त° । १८ क. °र्योऽपि गास्ताश्च ना° । १९ ख. °स्तात ना° । २० ख. °तिं सुरभीं ततः। म° २१ क. ता अक्ष° । २२ क. ख. °मदुघाः प्र।

प्रभुर्वा व्युत्थितो[1] ब्रह्मन्गुरुर्वा यदि वेतरः ।
त्वया नियम्याः सर्वे वै[2] त्वं हि नः परमा गतिः
यदि प्रभवतां दण्डो लोके कार्यमजानताम्
न विद्यते लोकगुरोर्न स्युर्वै[3] लोकसेतवः २८
यथा वास्तु तथा वास्तु कर्तव्ये भगवान्प्रभुः।
मम गावः प्रदीयन्तां ततो गन्तास्मि सागरम्
[4]यां आत्मदेवता गावो या गावः सत्त्वमव्ययम्
लोकानां त्वत्प्रवृत्तानामेकं गोब्राह्मणं स्मृतम्
त्रातव्याः प्रथमं गाव-
स्त्रातास्त्रायन्ति ता द्विजान् ।
गोब्राह्मणपरित्राणे
परित्रातं जगद्भवेत् ३१॥
इत्यम्बुपतिना प्रोक्तो वरुणेनाहमच्युत ।
गवां[6] करणतत्त्वज्ञः कश्यपे शापमुत्सृजम् ३२
येनांशेन हृता गावः कश्यपेन महर्षिणा[7] ।
स तेनांशेन[8] जगति गत्वा गोपत्वमेष्यति ॥
या च सा सुरभिर्नाम अदितिश्च[9] सुरारणिः ।
तेऽप्युभे[10] तस्य भार्ये वै तेनैव सह यास्यतः ॥
ताभ्यां च सह गोपत्वे कश्यपो भुवि रंस्यते
स[11] तस्य कश्यपस्यांशस्तेजसा कश्यपोपमः ॥
वसुदेव इति ख्यातो गोषु तिष्ठति भूतले ।
गिरिर्गोवर्धनो नाम मथुरायास्त्वदूरतः ॥३६॥
तत्रासौ गोषु[12] निरतः कंसस्य करदायकः ।
तस्य भार्याद्वयं जातम[13]दितिः सुरभिश्च[14] ते ३७
देवकी रोहिणी चेमे[15] वसुदेवस्य धीमतः ।
सुरभी रोहिणी देवी चादितिर्देवकी त्वभूत्*
तत्र त्वं शिशुरेवादौ गोपालकृतलक्षणः ।
वर्धयस्व महाबाहो पुरा त्रैविक्रमे यथा ॥ ३९
छादयित्वात्मनात्मानं मायया योगरूपया[16]
तत्रावतर लोकानां भवाय मधुसूदन ॥४०॥
जयाशीर्वचनैस्त्वैते वर्धयन्ति दिवौकसः॥४१
आत्मानमात्माना हि त्वमवतार्य महीतले ।
देवकीं रोहिणीं चैव गर्भाभ्यां परितोषय ।
गोपकन्यासहस्राणि रमयंश्चर मेदिनीम् ॥४२
गाश्च ते रक्षतो विष्णो वनानि परिधावतः ।
वनमालापरिक्षिप्तं धन्या द्रक्ष्यन्ति ते वपुः
विष्णौ पद्मपलाशाक्षे गोपालवसतिं गते ।
बाले त्वयि महाबाहो लोको बालत्वमेष्यति
त्वद्भक्ताः पुण्डरीकाक्ष तव चित्तवशानुगाः ।
गोषु गोपा भविष्यन्ति सहायाः सततं तव ।
वने चारयतो गाश्च[17] गोष्ठेषु परिधावतः ४५
मज्जतो यमुनायां च[18] रतिं प्राप्स्यन्ति ते त्वयि[19]
जीवितं वसुदेवस्य भविष्यति सुजीवितम् ४६
यस्त्वया तात इत्युक्तः स पुत्र इति वक्ष्यति।
अथवा कस्य पुत्रत्वं गच्छेथाः कश्यपादृते४७
का च[20] धारयितुं शक्ता
त्वां विष्णो अदितिं विना ।
योगेनात्मसमुत्थेन
गच्छ त्वं विजयाय वै ।
वयमप्यालयान्स्वान्स्वा-
न्गच्छामो मधुसूदन ॥४८॥

व्युत्थितस्त्यक्तमर्यादः ॥ २७ ॥ सेतवो मर्यादाः ॥ २८ ॥ कर्तव्ये सर्वस्मिन् कार्ये प्रदीयन्तां दापनीयास्त्वयेत्यर्थः ॥ २९ ॥ आत्मा ब्रह्मैव देवता यासाम् ॥ ३० ॥ उत्सृजम् उदसृजम् ॥ ३२ ॥ कश्यपस्य एकोंऽशो नन्दोऽपरो वसुदेव इत्याशयेनाह—**येनांशेनेति** । गोपत्वं नन्दत्वम् ॥ ३३ ॥ तेऽपीति सन्धिरार्षः ॥ ३४ ॥ स प्रसिद्धोऽन्यो यस्तस्य कश्यपस्यांशः स वसुदेवः गोषु गोपालेषु अधिपतित्वेन तिष्ठति ॥३५॥ **तस्येति** । अदितेरपि यशोदादेवकीभेदेन द्वे रूपे द्रष्टव्ये कश्यपवत् गोष्वित्यनुषङ्गात् ॥ ३७ ॥ वर्धयस्व वर्धय । स्वार्थे णिच् ॥ ३९ ॥ त्वैते त्वा त्वाम् ॥ ४१ ॥ आत्मानामिति सार्धः ॥ ४२ ॥ बालत्वं त्वन्माहात्म्यानभिज्ञत्वम् ॥ ४४ ॥ धारयितुं गर्भं इति शेषः ॥ ४८ ॥

१ ख. °र्वा व्यथितो ब्र° । २ क. °वैं ते त्वं° । ३ क. °गुरो नष्टालोकस्य से°, ख, °गुरो नासते लो° । ४ क. आत्मनो देवता गावो या°, ख. आत्मा मम हिता गा° । ५ क. °त्राणात्प° । ६ क. ख. °वां कार° । ७ क. ख. °न महात्मना । स ते° । ८ क. °न तु महीं ग° । ९ क. °मदितिश्चैव सु° । १० ख. उभे ते त° । ११ ख. तदस्य क° । १२ क. ख. °सौ गोष्वभिर° । १३ क. °यं चैव आदि° । १४ क. ख. °भिस्तथा । दे° । १५ ख. °णी चैव व° । * सुरभी रोहिणीतिश्लोकार्धं खपुस्तके नास्ति ।१६ ख. °या गोपरू° । १७ ख. °तो गास्तु गो° । १८ ख. तु ।१९ ख. भृशम् । जी° । २० ख. वा ।

वैशम्पायन उवाच ।

स[1] देवानभ्यनुज्ञाय विविक्ते त्रिदिवालये ।
जगाम विष्णुः स्वं देशं क्षीरोदस्योत्तरां दिशम्
तत्र[2] वै पार्वती नाम गुहा मेरोः सुदुर्गमा ।
त्रिभिस्तस्यैव विक्रान्तैर्नित्यं पर्वसु पूजिता ।
पुराणं तत्र विन्यस्य देहं हरिरुदारधीः ।
आत्मानं योजयामास वसुदेवगृहे प्रभुः॥५१॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि पितामहवाक्ये पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥५५॥

विक्रान्तैः पादप्रतिमाभिरुपलक्षिता अत एव पूजिता ॥ ५० ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरन्धरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविन्दसूरिसूनोर्नीलकण्ठस्य कृतौ भारतभावदीपे हरिवंशार्थप्रकाशे हरिवंशपर्वणि टीकायां पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

१ ख. स तु देवाननु° । २ ख. तत्रैव पा° ।

अतःपरं विष्णुपर्व भविष्यति
तस्यायमाद्यः श्लोकः

वैशम्पायन उवाच—

ज्ञात्वा विष्णुं क्षितिगतं भागांश्च त्रिदिवौकसाम् ।
विनाशशंसी कंसस्य नारदो मथुरां ययौ ॥

॥ इति श्रीहरिवंशे हरिवंशपर्व समाप्तम् ॥

अयं ग्रन्थः श्रीकिंजवडेकरकुलकमलदिवाकरसोमयाजिदत्तात्रेयदीक्षिततनुज-पण्डितराम-चन्द्रशास्त्रिणा परिशोधितः परिष्कृतश्च । भारती जयतु ॥ शाके १८५६ ॥

महाभारते

हरिवंशः।

विष्णुपर्व।

-२-

नारदागमनम् १

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम्। देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् १

वैशम्पायन उवाच।
ज्ञात्वा विष्णुं क्षितिगतं
भागांश्च त्रिदिवौकसाम्।
विनाशशंसी कंसस्य
नारदो मथुरां ययौ ॥१॥
त्रिविष्टपादापतितो मथुरोपवने स्थितः।
प्रेषयामास कंसस्य [1]उग्रसेनसुतस्य वै ॥२॥
स दूतः कथयामास मुनेरागमनं [2]वने।
स नारदस्यागमनं श्रुत्वा त्वरितविक्रमः ॥३
निर्जगामासुरः कंसः स्वपुर्याः पद्मलोचनः।
स ददर्शातिथिं श्लाघ्यं देवर्षिं वीतकल्मषम् ४
तेजसा ज्वलनाकारं वपुषा सूर्यवर्चसम्।
सोऽभिवाद्यर्षये तस्मै पूजां चक्रे यथाविधि
आसनं चाग्निवर्णाभं विसृज्योपजहार [3]सः।
निषसादासने तस्मिन्स वै शक्रसखो मुनिः
उवाच चोग्रसेनस्य सुतं परमकोपनम्।
पूजितोऽहं त्वया वीर विधिदृष्टेन कर्मणा ७
गते त्वेवं मम वचः श्रूयतां गृह्यतां [4]त्वया।
अनुसृत्य दिवोलोकानहं ब्रह्मपुरोगमान् ॥८॥
गतः सूर्यसखं तात विपुलं मेरुपर्वतम्।
स नन्दनवनं चैव दृष्ट्वा चैत्ररथं वनम् ॥९॥
आप्लुतं [5]सर्वतीर्थेषु सरित्सु सह दैवतैः।
दिव्या त्रिधारा दृष्टा [7]ये [6]पुण्या त्रिपथगा नदी
स्मरणादेव सर्वेषामंहसां या विभेदिनी।
उपस्पृष्टं च तीर्थेषु दिव्येषु च यथाक्रमम् ॥
दृष्टं मे ब्रह्मसदनं [8]ब्रह्मर्षिगणसेवितम्।
देवगन्धर्वनिर्घोषैरप्सरोभिश्च नादितम् ॥१२
सोऽहं कदाचिद्देवानां समाजे मेरुमूर्धनि।
संगृह्य वीणां संसक्तामगच्छं ब्रह्मणः सभाम्
सोऽहं तत्र सितोष्णीषान्नानारत्नविभूषितान्
दिव्यासनगतान्देवानपश्यं सपितामहान् ॥
तत्र मन्त्रयतामेवं [9]देवतानां मया [10]श्रुतः।
भवतः सानु[11]गस्यैव वधोपायः सुदारुणः १५

१

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ श्रीमहाभारते
हरिवंशे विष्णुपर्व प्रारभ्यते—
अमुष्मिन्प्रथमेऽध्याये
स्वर्गादभ्येत्य नारदः ॥
कंसायाकथयत्तस्य
कृष्णान्मृत्युरितीर्यते ॥ १ ॥
ज्ञात्वेति। प्रेषयामास दूतमिति शेषः ॥२॥ विसृज्य
प्रकल्प्य ॥ ६ ॥

---

१ ख. ॰स्य दूतं स मुनिपुङ्गवः। स॰। २ ख. ॰नं नृपे। स। ३ ख. ॰र वै। नि॰। ४ क. ॰तां च वै॰ ख. ॰तां च तत्। अ॰। ५ ख. तं मे सुतीर्थासु स॰। ६ क. ख. ॰ष्टा मे। ७ ख. मे गङ्गा त्रिपथगामिनी। स्म॰। ८ क. ॰नं महर्षि॰। ९ ख. ॰वं दैव॰। १० क. ॰या श्रुतम्। भ॰। ११ क. ख. ॰गस्येह व॰।

तत्रैषा देवकी या ते
मथुरायां लघुस्वसा ।
योऽस्यां गर्भोऽष्टमः कंस
स ते मृत्युर्भविष्यति ॥१६॥
देवानां स तु सर्वस्वं त्रिदिवस्य गतिश्च सः ।
परं रहस्यं देवानां स ते मृत्युर्भविष्यति ॥
परश्चैवापरस्तेषां स्वयंभूश्च दिवौकसाम् ।
ततस्ते तन्महद्भूतं दिव्यं च कथयाम्यहम् ॥१८
श्लाघ्यश्च स हि ते मृत्युर्भूतपूर्वश्च तं स्मर ।
यत्नश्च क्रियतां कंस देवक्या गर्भकृन्तने ॥१९
एषा मे त्वद्गता प्रीति-
र्यदर्थं चाहमागतः ।
भुज्यन्तां सर्वकामार्थाः
स्वस्ति तेऽस्तु व्रजाम्यहम् ॥२०*
इत्युक्त्वा नारदे याते तस्य वाक्यं विचिन्तयन्
जहासोच्चैस्ततः कंसः प्रकाशदशनश्चिरम् ॥
प्रोवाच सस्मितं चैव भृत्यानामग्रतः स्थितः ।
हास्यः खलु स सर्वेषु नारदो न विशारदः ॥
नाहं भीषयितुं शक्यो देवैरपि सवासवैः ।
आसनस्थः शयानो वा प्रमत्तो मत्त एव च२३
योऽहं दोर्भ्यामुदाराभ्यां
क्षोभयेयं धरामिमाम् ।
कोऽस्ति मां मानुषे लोके
यः क्षोभयितुमुत्सहेत् ॥२४
अद्यप्रभृति देवानामेष देवानुवर्तिनाम् ।
नृपक्षिपशुसंघानां करोमि कदनं महत् ॥ २५
आज्ञाप्यतां हयः केशी प्रलम्बो धेनुकस्तथा ।
अरिष्टो वृषभश्चैव पूतना कालियस्तथा ॥ २६
अटध्वं पृथिवीं कृत्स्नां यथेष्टं कामरूपिणः ।
प्रहरध्वं च सर्वेषु येऽस्माकं पक्षदूषकाः॥ २७
गर्भस्थानामपि गतिर्विज्ञेया चैव देहिनाम् ।
नारदेन हि गर्भेभ्यो भयं नः समुदाहृतम् ॥
भवन्तो हि यथाकामं मोदन्तां विगतज्वराः
मां च वो नाथमाश्रित्य नास्ति देवकृतं भयम्
स तु केलिकिलो विप्रो भेदशीलश्च नारदः
सुश्लिष्टानपि लोकेस्मिन्भेदयँल्लभते रतिम् ॥
कण्डूयमानः सततं लोकानटति चञ्चलः ।
घटमानो नरेन्द्राणां तन्त्रैर्वैराणि चैव हि ३१
एवं स विलपन्नेव वाङ्मात्रेणैव केवलम् ।
विवेश कंसो भवनं दह्यमानेन चेतसा ॥३२

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि नारदागमने कंसवाक्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

कंससंकेतः आर्यानुशासनं च ।

२

वैशम्पायन उवाच ।

सोऽज्ञापयत संरब्धः सचिवानात्मनो हितान् । यत्ता भवत सर्वे वै देवक्या गर्भकृन्तने ॥१॥

लघुस्वसा कनिष्ठभगिनी तवैवेति शेषः । अन्ये तु पितृस्वसेति पाठं प्रकल्प्य पितृसंबन्धिनी स्वसा व्यवहितभगिनीति व्याचख्युः ॥ १६ ॥ परो मोक्षः अपरः स्वर्गः तत्प्रद इत्यर्थः ॥१८॥ स्वस्ति शोभनम् ॥२०॥ कदनं पीडनम्॥ २५ ॥ केलिकिलः युद्धोत्सुकः सुश्लिष्टान् स्निग्धान् ॥३०॥ कण्डूयमानः संघर्षणं जनयन् तन्त्रैः उपायैः ॥ ३१ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

अस्मिन्द्वितीये ह्यध्याये
कंसस्याकुलतोच्यते ।
विष्णुना योगमायायै
देवकार्यानुशासनम् ॥ १ ॥

आज्ञापयत आज्ञापितवान् । संरब्धः क्रुद्धः ॥ १ ॥

१ ख. हि । २ क. °स्वं वेदानां स । ३ ख. परतोऽपि परस्ते° । ४ क. °स गर्भेषु यदि शक्यते । ए° । ५ क. ख. °तिरित्यर्थं चा° । ७ क. भुज्यतां स° । *'वैशम्पायन उवाच' इति खपुस्तकेऽधिकः पाठः । ७ ख. °व स भृत्यानग्रतः स्थितान् । हा° । ८ ख. आहवस्थः श° । ९ क. ख. °व वा । यो° । १० ख. °ति भूतानामहं दे° । ११ क. ख. °या भुवि दे° । १२ ख. °न्तोऽपि य° । १३ ख. °श्लिष्टमपि लोकेषु भे° । १४ ख. घट्या° । १५ क. ख. °व ह । १६ क. ख. °त्रेण तु के° । १७ ख. °श भवने कंसो द° ।

प्रथमादेव हन्तव्या गर्भास्ते सप्त एव हि[2] ।
मूलादेव तु[3] हन्तव्यः सोऽनर्थो यत्र संशयः ॥
देवकी च गृहे गुप्ता प्रच्छन्नै[4]रभिरक्षिता ।
स्वैरं चरतु विश्रब्धा[5] गर्भकाले तु[6] रक्ष्यताम् ॥
मासान्वै पुष्पमासादीन्गणयन्तु मम स्त्रियः ।
परिणामे तु[7] गर्भस्य शेषं ज्ञास्यामहे वयम् ॥४
वसुदेवस्तु[8] संरक्ष्यः स्त्रीसनाथासु भूमिषु ।
अप्रमत्तैर्मम हितै रात्रावहनि चैव हि[9] ।
स्त्रीभिर्वर्षवरैश्चैव वक्तव्यं न तु[10] कारणम् ॥ ५
एष मानुष्यको यत्नो मानुषैरेव साध्यते ।
श्रूयतां येन दैवं हि मद्विधैः प्रतिहन्यते ॥ ६
मन्त्रग्रामैः सुविहितैरौषधैश्च सुयोजितैः ।
यत्नेन चानुकूलेन[11] दैवमप्यनुलोम्यते ॥ ७

वैशम्पायन उवाच । *

एवं स यत्नवान्कंसो देवकी[12]गर्भकृन्तने ।
भयेन मन्त्रयामास श्रुतार्थो नारदात्स वै ॥ ८
एवं श्रुत्वा प्रयत्नं वै कंसस्यारिष्टसंज्ञितम् ।
अन्तर्धानं गतो[13] विष्णुश्चिन्तयामास वीर्यवान्
सप्तेमान्देवकीगर्भान्भोजपुत्रो वधिष्यति ।
अष्टमे च मया गर्भे कार्यमाधान[14]मात्मनः १०
तस्य चिन्तयतस्त्वेवं पातालमगमन्मनः ।
यत्र ते गर्भशयनाः षड्गर्भा नाम दानवाः ॥ ११
विक्रान्तवपुषो दीप्तास्तेऽमृतप्राशनोपमाः ।
अमरप्रतिमा युद्धे[15] पुत्रा वै कालनेमिनः ॥ १२
ते तात[16]तातं संत्यज्य हिरण्यकशिपुं पुरा ।
उपासांचक्रिरे दैत्याः पुरा लोकपितामहम् ॥
तप्यमानास्तपस्तीव्रं जटामण्डलधारिणः ।
तेषां प्रीतोऽभवद्ब्रह्मा षड्गर्भाणां वरं ददौ १४

ब्रह्मोवाच ।

भो भो दानवशार्दूलास्तपसाहं सुतोषितः
ब्रूत वो यस्य यः कामस्तस्य तं[17] तं करोम्य[18]हम्
ते तु सर्वे समानार्था दैत्या ब्रह्माणमब्रुवन् ।
यदि नो भगवान्प्रीतो दीयतां नो वरो वरः
अवध्याः स्याम भगवन्दैवतैः समहोरगैः ।
शापप्रहरणैश्चैवं[19] स्वस्ति नोऽस्तु महर्षिभिः
यक्षगन्धर्वपतिभिस्सिद्धचारणमानवैः ।
मा भूद्वधो नो भगवन्ददासि यदि नो वरम्
तानुवाच ततो ब्रह्मा सुप्रीतेनान्तरात्मना ।
भवद्भिर्यदिदं प्रोक्तं सर्वमेतद्भविष्यति ॥ १९
षड्गर्भाणां वरं दत्त्वा स्वयंभूस्त्रिदिवं गतः ।
ततो हिरण्यकशिपुः सरोषो वाक्यमब्रवीत्
मामुत्सृज्य वरो यस्माद्वृतो वः पद्मसंभवात् ।
तस्माद्वस्त्याजितः स्नेहः शत्रुभूतांस्त्यजाम्यहम्
षड्गर्भा इति योऽयं वः शब्दः पित्राऽभिवर्धितः
स एव वो गर्भगतान्पिता सर्वान्वधिष्यति
षडेव देवकीगर्भाः[20] षड्गर्भा वै महासुराः ।
भविष्यथ ततः कंसो गर्भस्थान्वो वधिष्यति

वैशम्पायन उवाच ।

जगामाथ ततो विष्णुः पातालं यत्र तेऽसुराः
षड्गर्भाः संयताः[21] सन्ति जले गर्भगृहेशयाः २४
संददर्श[22] जले सुप्तान्षड्गर्भान्गर्भसंस्थितान् ।
निद्रया कालरूपिण्या सर्वानन्तर्हितान्स[23] वै

प्रथमात् प्रथमं जन्मादिनं प्राप्येत्यर्थः । सोऽष्टमो मूलाद्गर्भधारणादेवौषधाद्यैरुपायैर्हन्तव्य इत्यर्थः ॥ २ ॥ प्रच्छन्नैरन्तःपुररक्षकैः ॥ ३ ॥ परिणामे दशममासादौ ॥ ४ ॥ स्त्रीसनाथासु अन्तःपुरभूमिषु **वर्षवरैः** नपुंसकैः वसुदेवसन्निधौ प्रसवे सति स गर्भमन्यत्र मा नयात्वित्येतदर्थं सोऽपि रक्ष्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥ अनुलोम्यते अनुकूलं क्रियते ॥ ७ ॥ श्रुतार्थः ज्ञातप्रयोजनः ॥ ८ ॥ अरिष्टम् अक्षेममिति संज्ञितम् उत्पातरूपमित्यर्थः ॥ ९ ॥ आधानं स्थापनम् ॥१०॥ गर्भशयनाः जलगर्भशायिनः षड्गर्भा नामतः नाम्ना ।
"हंसः सुविक्रमः क्राथो दमनो रिपुमर्दनः ।
क्रोधहन्तेति विख्याताः षड्गर्भा नाम दानवाः"
इति पुराणप्रसिद्धाः ॥ ११ ॥ अमृतप्राशनोपमाः देवतुल्या अमरकल्पा इत्यर्थः ॥१२॥ तातताते स्वपितामहम् । लोकपितामहं ब्रह्माणम् ॥ १३ ॥ वरः श्रेष्ठः वरः प्रार्थितोऽर्थः ॥ १६ ॥ वो युष्माभिः ॥२१॥ संयताः हिरण्यकशिपुशापेन निरुद्धाः ॥२४॥ संददर्श सः विष्णुः २५

---

१ ख. °स्ते सर्व ए° । २ ख. तु । ३ ख. हि ह° । ४ ख. °च्छन्नमाभि° । ५ क. °श्रम्भात् ग° । ६ क. ख. चर° । ७ ख. °मे हि ग° । ८ क. ख. °वश्च सं° । ९ ख. ह । स्त्री° । १० ख.° च । ११ ख. °कूल्येन । *वैशम्पायन उवाचेति कपुस्तके नास्ति । १२ ख. °वक्या ग° । १३ क. ख. °र्धानग° । १४ ख. °र्यसाधन° । १५ ख. °माः सर्वे पु° । १६ ख. तेऽर्यकं वै परित्य° । १७ क. तं वै° । १८ ख. °तं ददाम्य° । १९ ख. °णैश्चापि नियतैः परमर्षि° । २० ख. °कीगर्भे ष° । २१ ख संयुताः । २२ क. ख. स ददर्श ज° । २३ ख. °तानि व । स्व° ।

स्वप्नरूपेण तेषां वै विष्णुर्देहानथाविशत ।
प्राणेश्वरांश्च निष्कृष्य निद्रायै प्रददौ तदा २६
तां चोवाच ततो निद्रां विष्णुः सत्यपराक्रमः
गच्छ निद्रे मयोत्सृष्टा देवकीभवनान्तिकम्
इमान्प्राणेश्वरान्गृह्य षड्गर्भान्दानवोत्तमान् ।
सर्वप्राणेश्वरांश्चैव षड्गर्भा[1]न्नाम देहिनः । *
षड्गर्भान्देवकीगर्भे योजयस्व यथाक्रमम् २८
जातेष्वेतेषु गर्भेषु नीतेषु च यमक्षयम् ।
कंसस्य विफले यत्ने देवक्याः सफले श्रमे २९
प्रसादं ते करिष्यामि मत्प्रभावसमं भुवि ।
येन सर्वस्य लोकस्य देवि दे[2]वी भविष्यसि
सप्तमो देवकीगर्भो योऽशः सौम्यो ममाग्रजः
स संक्रामयितव्यस्ते सप्तमे मासि रोहिणीम्
संकर्षणात्तु गर्भस्य स तु संकर्षणो युवा ।
भविष्यत्यग्रजो भ्राता मम शीतांशुदर्शनः ३२
पतितो देवकीगर्भः सप्तमोऽयं भयादिति ।
अष्टमे मयि गर्भस्थे कंसो यत्नं करिष्यति ३३
या तु सा नन्दगोपस्य द[3]यिता भु[4]वि विश्रुता
यशोदा नाम भद्रं ते भार्या गोपकुलोद्वहा ३४
तस्यास्त्वं नवमो गर्भः
कुलेऽस्माकं भविष्यसि ।
नवम्यामेव संजाता
कृष्णपक्षस्य वै तिथौ ॥३५॥
अहं त्वभिजि[5]तो योगे निशा[6]यां यौवने स्थिते
अर्धरात्रे करिष्यामि गर्भमोक्षं यथासुखम् ३६
अष्टमस्य तु मासस्य जातावावां ततः समम् ।
प्राप्स्यावो गर्भव्यत्यासं प्राप्ते कंसस्य नाशने[7]
अहं यशोदां यास्यामि
त्वं देवि भ[8]ज देवकीम् ।
आवयोर्ग[9]र्भसंयोगे
कंसो गच्छतु मूढताम् ॥ ३८
ततस्त्वां गृह्य चरणे शिलायां पा[10]तयिष्यति ।
निरस्यमाना गगने
स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥३९॥
मच्छवीसदृशी कृष्णा संकर्षणसमानना ।
बिभ्रती विपुलौ बाहू मम बाहूपमौ दिवि ४०
त्रिशिखं शूलमुद्यम्य खड्गं च कनकत्सरुम् ।
पात्रीं च पूर्णां मधुना पङ्कजं च सुनिर्मलम्४१
नीलकौशेयसंवीता पीतेनोत्तरवाससा ।
शशिरश्मिप्रकाशेन हारेणोरसि राजता ४२
दिव्यकुण्डलपूर्णाभ्यां श्रवणाभ्यां विभूषिता
च[11]न्द्रसापत्नभूतेन मुखेन त्वं विराजिता ॥४३
मुकुटेन विचित्रेण केशबन्धेन शोभिना ।
भुजङ्गाभैर्भुजैर्भी[12]मैर्भूषयन्ती दिशो दश ॥ ४४
ध्वजेन शिखिबर्हेण उच्छ्रितेन विराजि[13]ता ।
अङ्गजेन मयूराणामङ्गदेन च भास्वता ॥ ४५
कीर्णा भूतगणैर्घोरैर्मन्नियोगानुवर्तिनी ।
कौमारं व्रतमास्थाय त्रिदिवं त्वं गमिष्यसि
तत्र त्वां शतदृक्छक्रो मत्प्रदिष्टेन कर्मणा ।
अभिषेकेण दिव्येन दैवतैः सह योक्ष्यसे ॥४७

स्वप्नेति । ब्रह्मवरदानादविनष्टस्थूलदेहानामेव तेषां विष्णुमायाबलेन स्वप्नवज्जन्मान्तरप्रतिभासो हिरण्यकशिपुशापनिमित्तो लवणस्येव जात इत्यर्थः । प्राणेश्वरान् जीवान् । नन्वेवं स्वदेहाद्बहिर्गतैः पुरुषैर्देशान्तरे स्वप्नप्रपञ्चो जाग्रद्वत्सत्यत एव प्रतीयत इति दर्शितम् । तेन अस्मद्दृष्ट्या षड्गर्भाणां जन्म योगमायाकृतत्वादिन्द्रजालपुरवत् व्यावहारिकम् । षड्गर्भदृष्ट्या तु स्वप्नवत्प्रातिभासिकमिति सिद्धेर्न कश्चिद्दोषः ॥ २६ ॥ उत्सृष्टा आज्ञप्ता ॥ २७ ॥ देवी पूज्या ॥३०॥ **सप्तम इति** । सप्तमस्य गर्भस्य यद्यपि प्रसवे जीवनमविरुद्धं तथापि रोहिण्युदरे प्रवेशस्तस्यां गर्भसंक्रमश्च मायाबलादेवेति ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥ नवमत्वं कृष्णमनु तस्या अपि देवक्युदरे स्वल्पकालं प्रवेशोऽस्तीति सिद्ध्यति । **नवम्यामिति** त्वष्टम्यां कृष्णजन्म तदनन्तरं देव्या इति युक्तम् । एकस्यामपि रात्रौ तात्कालिकतिथिभेदसंभवात् ॥ ३५ ॥ अभिजितो निशाया अष्टममुहूर्तस्य गर्भमोक्षम् उदरान्निर्गमम् ॥ ३६ ॥ व्यत्यासमेवाह— **अहमिति** । गर्भसंयोगे अन्योन्यव्यत्यासे ॥ ३८ ॥ निरस्यमाना आस्फाल्यमाना ॥ ३९ ॥ कनकत्सरुं सुवर्णमुष्टिम् ॥ ४१ ॥ अङ्गजेन पिच्छेन ॥४५॥ कीर्णा परिवृता कौमारं कुमारीयोग्यम् ॥ ४६ ॥ शतदृक् सहस्राक्षः ॥४७॥

१ ख. °र्भान्नामदेहिनः । षट्सु गर्भेषु देवक्या योज° । * सर्वेति श्लोकार्धं खपुस्तके नास्ति । २ ख. °वि देवो भविष्यति । स° । ३ ख. °स्य वसुदेवानुगस्य वै । य° । ४ क. °ता कंसगोपतेः । य° । ५ ख °जिते यो° । ६ क. °शाया यौवने गते । अ° । ७ क, ख. °स्य शासने । ८ क. °वि व्रज दे° । ९ ख. °योर्गर्भव्यत्यासा°कं° । १० ख. °यां निरसिष्य° । ११ ख. इन्दोः सपत्नभू° । १२ ख. °मैर्भीष° । १३ क. °न समीपतः । अङ्ग° ।

तत्रैव त्वां भगिन्यर्थे ग्रहीष्यति स वासवः।
कुशिकस्य तु गोत्रेण कौशिकी त्वं भविष्यसि
स ते विन्ध्ये नगश्रेष्ठे स्थानं दास्यति शाश्वतम्
ततः स्थानसहस्रैस्त्वं पृथिवीं शोभयिष्यसि
त्रैलोक्यचारिणी सा त्वं भुवि सत्योपयाचना
चरिष्यसि महाभागे वरदा कामरूपिणी ५०
तत्र शुम्भनिशुम्भौ द्वौ दानवौ नगचारिणौ।
तौ च कृत्वा मनसि मां सानुगौ नाशयिष्यसि
कृत्वाऽनुयात्रां भूतस्त्व सुरामांसबलिप्रिया।
तिथौ नवम्यां पूजां त्वं प्राप्स्यसे सपशुक्रियाम्
ये च त्वां मत्प्रभावज्ञाः प्रणमिष्यन्ति मानवाः
तेषां न दुर्लभं किञ्चित्पुत्रतो धनतोऽपि वा
कान्तारेष्ववसन्नानां मग्नानां च महार्णवे।
दस्युभिर्वा निरुद्धानां त्वं गतिः परमा नृणाम्
त्वां तु स्तोष्यन्ति ये भक्त्या स्तवेनानेन वै शुभे
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि भारावतरणे निद्रासंविज्ञाने
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

आर्यास्तवः।

३

वैशम्पायन उवाच।
आर्यास्तवं प्रवक्ष्यामि यथोक्तमृषिभिः पुरा
नारायणीं नमस्यामि देवीं त्रिभुवनेश्वरीम् १
त्वं हि सिद्धिर्धृतिः कीर्तिः
श्रीर्विद्या सन्नतिर्मतिः।
संध्या रात्रिः प्रभा निद्रा
कालरात्रिस्तथैव च ॥ २ ॥
आर्या कात्यायनी देवी कौशिकी ब्रह्मचारिणी
जननी सिद्धसेनस्य उग्रचारी महाबला ॥ ३
जया च विजया चैव पुष्टिस्तुष्टिः क्षमा दया
ज्येष्ठा यमस्य भगिनी नीलकौशेयवासिनी४
बहुरूपा विरूपा च अनेकविधिचारिणी।
विरूपाक्षी विशालाक्षी भक्तानां परिरक्षिणी
पर्वताग्रेषु घोरेषु नदीषु च गुहासु च।
वासस्ते च महादेवि वनेषूपवनेषु च ॥६॥
शबरैर्बर्बरैश्चैव पुलिन्दैश्च सुपूजिता।
मयूरपिच्छध्वजिनी लोकान्क्रमासि सर्वशः७
कुक्कुटैश्छागलैर्मेषैस्सिंहैर्व्याघ्रैस्समाकुला।
घण्टानिनादबहुला विन्ध्यवासिन्यभिश्रुता ८

सत्या अवश्यफला उपयाचना ममेदम् ईप्सितं कुरु अहं त्वां पूजयिष्यामीत्येवंरूपा प्रार्थना सत्या उपयाचना यस्यां सा तथा ॥ ५० ॥ पुत्रतः पुत्रप्रभृतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ गतिः आपन्निवारयित्री ॥ ५४ ॥ अनेन वक्ष्यमाणेन तस्य स्तोतुरहं न प्रणश्यामि अदृश्यो न भवामि। स नित्यं मद्भक्तिं लभतेऽहं च तं न त्यजामीत्यर्थः॥ ५५ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां द्वितीयोऽध्यायः॥ २ ॥

—

३

अस्मिंस्तृतीये त्वध्याये
विष्णुना प्रभविष्णुना।
आर्यास्तव उपन्यस्तो
जगद्धित इतीर्यते ॥ १ ॥

आर्यास्तवम् अनेनेति प्राक्कृतम् ॥ १ ॥ सिद्धिर्मुक्तिर्धृतिर्जीवनम् ॥ २ ॥ सिद्धसेनस्य स्कन्दस्य। उग्रचारी उग्रेण कर्मणा चरतीत्युग्रचारिणी पुंस्त्वमार्षम् ॥ ३ ॥ यमस्य भगिनी मृत्युः ॥ ४ ॥ छागलैर्मेषविशेषैः ॥ ८ ॥

१ क. ख. कृतानु॰। २ क. ख. ॰स्त्वं नित्यं मां॰। ३ ख. ॰त्रिस्त्वमेव च। आ॰। ४ क. ख. ॰हातपाः। ज॰। ५ क. ॰ष्टिश्च त्वं क्ष॰। ६ क. ॰विधचा॰, ख. ॰विधरूपिणी। ७ क. ख. ॰रिरक्षणी। ८ ख. वससि त्वं म॰। ९ क. ख. ॰रपक्षध्व॰। १० क. ॰कान्क्रम॰। ११ क. ॰ला विश्रुता विन्ध्यवासिनी, ख. ॰ला विन्ध्ये वससि सर्वदा। त्रि॰।

त्रिशूली पट्टिशधरा सूर्यचन्द्रपताकिनी।
नवमी कृष्णपक्षस्य शुक्लस्यैकादशी तथा ॥९
भगिनी बलदेवस्य रजनी कलहप्रिया।
आवासः सर्वभूतानां निष्ठा च परमा गतिः
नन्दगोपसुता चैव[2] देवानां विजयावहा।
चीरवासाः सुवासाश्च[3] रौद्री संध्या[4]चरी निशा
प्रकीर्णकेशी मृत्युश्च सुरा[5]मांसबलिप्रिया।
लक्ष्मीरलक्ष्मीरूपेण दानवानां वधाय च १२
सावित्री चापि दे[6]वानां माता मन्त्र[7]गणस्य च
कन्यानां ब्रह्मचर्यत्वं सौभाग्यं प्रमदासु च १३
अन्तर्वे[8]दी च यज्ञानामृत्विजां चैव दक्षिणा।
[9]कर्षुकाणां च सीतेति भूतानां धरणीति च
सिद्धिः[10] सांयात्रिकाणां तु
वेला त्वं सागरस्य च।
यक्षाणां प्रथमा यक्षी
नागानां सुरसेति च ॥ १५
ब्रह्मवादिन्यथो दीक्षा शोभा च परमा तथा।
ज्योतिषां त्वं प्रभा देवि नक्षत्राणां च रोहिणी
राजद्वारे[11]षु तीर्थेषु नदीनां सङ्गमेषु च।
पूर्णा च पूर्णिमा चन्द्रे कृत्तिवासा इति स्मृता
सरस्वती च वाल्मीके स्मृतिर्द्वैपायने तथा।
ऋषीणां धर्मबुद्धि[12]स्तु देवानां मानसी तथा।
सुरा देवी तु भूतेषु स्तूयसे त्वं स्वकर्मभिः १८
इन्द्रस्य चारुदृष्टिस्त्वं सहस्रनयनेति च।
तापसानां च देवी त्वमरणी चाग्निहोत्रिणाम्
क्षुधा च सर्वभूतानां तृप्ति[13]स्त्वं दैवतेषु च।
[14]स्वाहा तृप्तिर्धृतिर्मेधा वसूनां त्वं वसुमती २०
आशा[15] त्वं मानुषाणां च पुष्टिश्च कृतकर्मणाम्
दिशश्च विदिशश्चैव तथा ह्यग्निशिखा प्रभा ॥
शकुनी पूतना त्वं च रेवती च सुदारुणा।
निद्रा[16]ऽपि सर्वभूतानां मोहिनी[17] क्षत्रिया तथा
विद्यानां ब्रह्मविद्या त्वमोङ्कारोऽथ वषट् तथा
नारीणां पार्वती[18] च त्वां पौराणीमृषयो विदुः
[19]अरुन्धती च साध्वीनां प्रजापतिवचो यथा।
[20]यथार्थनामभिर्दिव्यैरिन्द्राणी चेति विश्रुता ॥
त्वया व्याप्तमिदं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम्।
संग्रामेषु च सर्वेषु[21] अग्निप्रज्वलितेषु च।
नदीतीरेषु चौरेषु[22] कान्तारेषु भयेषु च ॥ २५
प्रवासे राजबन्धे च शत्रूणां च प्रमर्दने।
प्राणात्ययेषु सर्वेषु त्वं हि रक्षा न संशयः २६
त्वयि मे हृदयं देवि त्वयि चित्तं[23] मनस्त्वयि।
रक्ष मां सर्वपापेभ्यः प्रसादं[24] कर्तुमर्हसि ॥२७
[25]इमं यः सुस्तवं दिव्यामिति व्यासप्रकल्पितम्।
यः पठेत्प्रातरुत्थाय शुचिः प्रयतमानसः ॥२८
त्रिभिर्मासैः काङ्क्षितं च
फलं वै संप्रय[26]च्छसि।
[27]षड्भिर्मासैर्वरिष्ठं तु
वरमेकं प्रयच्छसि ॥ २९
[28]अर्चिता तु त्रिभिर्मासैर्दिव्यं चक्षुः प्रय[29]च्छसि
संवत्सरेण सिद्धिं तु यथाकामं प्र[30]यच्छसि ३०
सत्यं ब्रह्म च दिव्यं च द्वैपायनवचो यथा*।
नृणां बन्धं वधं घोरं पुत्रनाशं धनक्षयम् ३१
व्याधिमृत्युभयं चैव पूजिता शमयिष्यसि।
भविष्यसि महाभागे वरदा कामरूपिणी =

त्रिशूलीत्यादिषु पुंस्त्वमार्षम् ॥ ९ ॥ निष्ठा मरणम्। परमा गतिर्मुक्तिः ॥ १० ॥ सीता लाङ्गलपद्धतिः धरणी धरित्री ॥ १४ ॥ प्रथमा यक्षी कुबेरमाता सांयात्रिकाणां पोतवणिजाम् ॥ १५ ॥ राजद्वारादिषु पूर्णा लक्ष्मीरिति शेषः ॥ १७ ॥ मानसी सत्यसंकल्पात्मिका चेतोवृत्तिः ॥ १८ ॥ वसूमतीति दैर्घ्यं वृत्तानुरोधतः ॥ २० ॥ व्यासप्रकल्पितं विष्णुना कृतमपि व्यासेन पद्यरूपेण रचितम् ॥ २८ ॥

१ क. त्रिशूली पट्टिशी चैव सू°, ख. त्रिशूलपट्टि°। २ ख. °व देवी त्वमपराजिता। ची°। ३ क. °श्च रात्रिः सं°। ४ ख. °द्री संध्या त्वमेव च। प्र°। ५ क. °श्च तथा मांसौदनप्रिया। ल°। ६ क. °त्री चैव वेदानां, ख. °त्री चासि वेदानां। ७ ख. °ता भूतग°। ८ ख. °दीषु य°। ९ ख. कर्षका°। १० ख. °द्धिश्च देवि यात्राणां वे°। ११ ख. °षु दुर्गेषु न°। १२ ख. द्धिस्त्वं दे°। १३ ख. °प्तिस्त्वं च दिवौकसाम्। स्वा°। १४ ख. °हा तुष्टिर्धृतिश्चैव वसू°। १५ ख. आशा चासि मनुष्याणां तुष्टिश्च कृ°। १६ क. ख. °द्रा च स°। १७ क. ख. मोहनी क्ष°। १८ ख. °ती तु त्वां। १९ क. ख. अरुन्धत्येकभर्तॄणां प्र°। २० क. पर्यायनामभिर्दिव्यै°, ख. भेदो विवादशीलानां त्वमिन्द्राणीति वि°। २१ ख. °षु वन्हिप्रज्वलिते तथा। न°। २२ ख. °षु वनेषु च गुहासु च। प्र°। २३ ख. °यि बुद्धिर्मे° २४ क. °दं च करिष्यसि। इ°। २५ ख. इमं देव्याः स्तवं पुण्यमितिहाससमन्वितम्। यः प°। २६ क. ख. °च्छति। ष°। २७ ख. षण्मासान्पठते यस्तु कांक्षितं च लभेत सः। अ°। २८ क. ख. °ता नवभिर्मासैर्दि°। २९ क. ख. °च्छति। सं°। ३० क. ख. °च्छति। *सत्येति श्लोकार्धं खपुस्तके नास्ति। =भविष्यसीति श्लोकार्धं खपुस्तके नास्ति।

मोहयित्वा च तं कंसमेका त्वं भोक्ष्यसे जगत्
अहमप्यात्मनो वृत्तिं विधास्ये गोषु गोपवत्
स्ववृद्ध्यर्थमहं चैव करिष्ये कंसगोपताम् ३३
एवं तां स समादिश्य गतोऽन्तर्धानमीश्वरः
सा चापि तं नमस्कृत्य
तथास्त्विति च निश्चिता ॥ ३४
यश्चैतत्पठते स्तोत्रं शृणुयाद्वाऽप्यभीक्ष्णशः ।
सर्वार्थसिद्धिं लभते नरो नास्त्यत्र संशयः +

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि स्वप्नगर्भविधाने आर्यास्तुतौ तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

विष्णववतारवर्णनम् ।

४

वैशम्पायन उवाच ।
कृते गर्भविधाने तु देवकी देवतोपमा ।
जग्राह सप्त तान्गर्भान्यथावत्समुदाहृतान् १
षड्गर्भान्निस्सृतान्कंसस्ताञ्जघान शिलातले ।
आपन्नं सप्तमं गर्भं सा निनायाथ रोहिणीम्
अर्धरात्रे स्थितं गर्भं पातयन्ती रजस्वला ।
निद्रया सहसाऽऽविष्टा पपात धरणीतले ॥३
सा स्वप्नमिव तं दृष्ट्वा स्वे गर्भं गर्भमादधत् ।
अपश्यन्ती च तं गर्भं मुहूर्तं व्यथिताऽभवत्
तामाह निद्रा संविग्नां नैशे तमसि रोहिणीम्
रोहिणीमिव सोमस्य वसुदेवस्य धीमतः ॥५
कर्षणेनास्य गर्भस्य स्वगर्भे चाहितस्य वै ।
संकर्षणो नाम सुतः शुभे तव भविष्यति ॥ ६
सा तं पुत्रमवाप्यैवं हृष्टा किञ्चिदवाङ्मुखा ।
विवेश रोहिणी वेश्म सुप्रभा रोहिणी यथा
तस्य गर्भस्य मार्गेण गर्भमाधत्त देवकी ।
यदर्थं सप्त ते गर्भाः कंसेन विनिपातिताः ॥८
तं तु गर्भं प्रयत्नेन ररक्षुस्तस्य मन्त्रिणः ।
सोऽप्यत्र गर्भवसतौ वसत्यात्मेच्छया हरिः
यशोदाऽपि समाधत्त
गर्भं तदहरेव तु ।
विष्णोः शरीरजां निद्रां
विष्णुनिर्देशकारिणीम् ॥ १०

इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

४

अस्मिंश्चतुर्थे त्वध्याये
देवक्यां वसुदेवतः ।
श्रीकृष्णस्योच्यते तावत्
जन्म लोकविडम्बनम् ॥ १ ॥

कृते गर्भविधाने गर्भाधाने । समुदाहृतान् योगमायायै विष्णुना प्रोक्तान् ॥ १ ॥ आपन्नं देवक्यां प्राप्तं सा योगमाया रोहिणीं प्रति नीतवती अथ देवक्याः सप्तमो गर्भो गलित इति लोकप्रवादानन्तरम् ॥ २ ॥ रजस्वला रोहिणी स्त्रोदरे स्थितं गर्भं पातयन्ती पपात ॥३॥ पतितमपि गर्भम् अपश्यन्ती योगमायया तस्यान्तर्धानं नीतत्वात् ॥४॥ अथैतां योगनिद्रा समाश्वासयदित्याह–**तामिति** । रोहिणीं वंशवृद्धिकरीम् ॥५॥ **कर्षणेनेति** । पूर्वं देवक्या स्वे गर्भे आहितस्य गर्भस्य संप्रति त्वदुदरं प्रापितस्य गर्भस्य कर्षणेन आकर्षणाद्धेतोस्तव संकर्षणो नाम पुत्रो भविष्यति ॥ ६ ॥ रोहिणी सोमपत्नी यथा बुधक्रोडा तद्वत् ॥ ७ ॥ मार्गेण मार्गणेन सप्तमो गर्भो देवक्याः क्व गतः कदा पतित इति मार्गमाणेष्वेव कंसो येषु अष्टमं नूतनं गर्भं देवकी आधत ॥ ८॥ अत्र काले ॥ ९ ॥

---

१ ख. ॑द्ध्यर्थं तथा चै॑ । २ ख. ॑तु स॑ । ३ ख. ॑थास्त्विति विनिश्चिता । + यश्चैतत्पठते स्तोत्रमित्ययं श्लोकः क. ख. पुस्तकयोर्न विद्यते । ४ ख. ॑प्र इव । ५ क. ॑ष्ट्वा गर्भं निःस्वनमात्मनः । अ॑ । ६ क. ॑स्य रोहिणीं । क्व॑ । ७ ख. स्वगर्भाच्चयावित॑ । ८ क. ॑श्म सपुत्रा रो॑ । ९ ख. ॑स्य रक्षिणः । १० क. ख. स तत्र गर्भं॑ ।

गर्भकाले त्वसंपूर्णे अष्टमे मासि ते स्त्रियौ ।
देवकी च यशोदा च सुषुवाते समं तदा ११
[1]यामेव रजनीं कृष्णो जज्ञे वृष्णिकुलोद्वहः ।
तामेव रजनीं कन्यां यशोदाऽपि व्यजायत
नन्दगोपस्य भार्यैका वसुदेवस्य चापरा ।
तुल्यकालं च गर्भिण्यौ यशोदा देवकी तथा
देवक्यजनयद्विष्णुं यशोदा तां तु [2]दारिकाम्
मुहूर्तेऽभिजिति प्राप्ते सार्धरात्रे विभूषिते ॥
सागराः समकम्पन्त चेलुश्च धरणीधराः ।
जज्वलुश्चाग्नयः शान्ता जायमाने जनार्दने ॥
शिवाश्च प्रववुर्वाताः प्रशान्तमभवद्रजः ।
ज्योतींष्यतिव्यकाशन्त जायमाने जनार्दने ॥
अभिजिन्नाम नक्षत्रं जयन्ती नाम शर्वरी ।
मुहूर्तो विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः ।
अव्यक्तः शाश्वतः सूक्ष्मो हरिर्नारायणः प्रभुः
[3]जायमानो हि भगवान्नयनैर्मोहयन्प्रभुः ।
अनाहता दुन्दुभयो देवानां प्राणदन्[4]दिवि १८
आकाशात्पुष्पवृष्टिं[5] च ववर्ष त्रिदशेश्वरः ।
गीर्भिर्मङ्गलयुक्ताभिः स्तुवन्तो मधुसूदनम् १९
महर्षयः सगन्धर्वा उपतस्थुः सहाप्सराः ।
जायमाने हृषीकेशे प्रहृष्टमभवज्जगत ॥२०॥
इन्द्रश्च त्रिदशैः सार्धं तुष्टाव मधुसूदनम् ।
वसुदे[6]वश्च तं रात्रौ जातं पुत्रमधोक्षजम् ॥ २१
श्रीवत्सलक्षणं दृष्ट्वा युतं दिव्यैश्च लक्षणैः ।
उवाच वसुदेवस्तु[7] रूपं संहर वै प्रभो ॥२२॥
भीतोऽहं देव कंसस्य तस्मादेवं[8] ब्रवीम्यहम्
मम पुत्रा हतास्तेन तव ज्येष्ठाम्बुजेक्षण ॥२३

वैशम्पायन उवाच *

वसुदेववचः श्रुत्वा रूपं चाहरदच्युतः ।
अनुज्ञाप्य पितृत्वेन नन्द गोपगृहं नय ॥ २४
वसुदेवस्तु संगृह्य दारकं क्षिप्रमेव च[9] ।
यशोदाया गृहं[10] रात्रौ विवेश सुतवत्सलः २५
यशोदायास्त्वविज्ञातस्तत्र निक्षिप्य दारकम्
प्रगृह्य[11] दारिकां चैव देवकीशयनेऽन्यसत् ॥२६
परिवर्ते कृते ताभ्यां गर्भाभ्यां भयविक्लवः ।
वसुदेवः कृतार्थो वै निर्जगाम निवेशनात् २७
उग्रसेनसुता[12]याथ कंसायानकदुन्दुभिः ।
निवेदयामास तदा तां कन्यां वरवर्णिनीम् ॥
तच्छ्रुत्वा त्वरितः कंसो रक्षिभिः सह वेगिभिः[13]
आजगाम गृहद्वारं वसुदेवस्य वीर्यवान्[14] ॥२९॥
स तत्र त्वरितं द्वारि किं जातमिति चाब्रवीत्
दीयतां शीघ्रमित्येवं वाग्भिः समभितर्जयत्[15] ॥
ततो हाहाकृताः सर्वा देवकीभवने स्त्रियः ।
उवाच देवकी दीना बाष्पगद्गदया[16] गिरा ॥३१
दारिका तु[17] प्रजातेति कंसं समभियाचती ।
श्रीमन्तो मे हताः सप्त पुत्रगर्भास्त्वया विभो ॥
दारिकेयं हतैवैषा पश्यस्व यदि मन्यसे ।
दृष्ट्वा कंसस्तु तां कन्यामा[18]कृष्यत मुदा युतः ॥
हतैवैषा यदा[19] कन्या जातेत्युक्त्वा वृथामतिः
सा गर्भशयने[20] क्लिष्टा गर्भाम्बुक्लिन्नमूर्धजा ॥
कंसस्य पुरतो न्यस्ता पृथिव्यां पृथिवीसमा ।
स[21] चैनां गृह्य पुरुषः[22] समाविध्यावधूय च ३५

देवकी विष्णुम् अभिजिति मुहूर्तेऽजनयत् । विभूषिते विभोः विष्णोः उषिते प्रोषिते व्रजं प्रति प्रवासे जाते सति सार्धरात्रे चतुर्भागायाः रात्रेः सार्धभागेऽवशिष्टे सति यशोदा तां कन्यकामजनयदित्यर्थः । अर्धरात्रे जातस्य विष्णोर्यशोदां प्रति आनयने अर्धयाममात्रं जातं तदानयनसमकालमेव यशोदा दारिकामसूत अत एव तस्याः जन्म नवम्यामिति प्रागुक्तं संगच्छते ॥ १४ ॥ समकम्पन्त उद्रिक्तजला बभूवुस्तत्र हेतुश्चेलुरिति । धरणीधराः शेषादयश्चेलुः भगवतो भारेणेति भावः ॥ १५ ॥ अप्सरा इत्यदन्तत्वमार्षम् । सुराङ्गना इति पाठः ॥ २० ॥ वसुदेवश्च तुष्टावेत्यनुषङ्गः ॥ २१ ॥ तव ज्येष्ठाः । सन्धिरार्षः ॥ २३ ॥ रूपं चतुर्भुजम् अहरत् तिरोहितं कृतवान् ॥ २४ ॥ ताभ्यां तयोरित्यर्थः । निवेशनात्सूतिकागृहात् ॥ २७ ॥ तु प्रजातेत्यत्र पुत्रजातेति पाठे पुत्रवज्जाता परिवर्तितेति गूढोऽभिसन्धिः, पुत्रेति संबोधनं वा ॥ ३२ ॥ गृह्य गृहीत्वा आविध्य भ्रामयित्वा अवधूय तुच्छीकृत्य ॥ ३५ ॥

१ ख. °नीं विष्णुर्जज्ञे वृष्णिकुले प्रभुः । ता । २ क. ख. कन्यकाम् । मु । ३ क. जातमात्रस्तु भगवान्नन्दयन्मोहयञ्जगत् । ४ ख. °नां प्राणदंस्तदा । आ° । ५ ख. °ष्पवर्षं च° व° । ६ ख. °वस्तु तं । ७ क. ख. °वस्तं रू° । ८ क. °देतद्ब्रवीम्य°, ख. °वं वदाम्य° । *वैशम्पायन उवाचेति कपुस्तके नास्ति । ९ क. °व तु । १० क. गृहे रा° । ११ ख. गृहीत्वा दारिकां तां च दे° । १२ क. °सुतस्याथ कं° । १३ ख. °गितः । आ° । १४ क. °स्य धीमतः । १५ क. ख. °यन्° । °तं° । १६ क. ख. °ष्पाविक्लवया गिरा । १७ क. ख. °का पुत्र जाते° । १८ क. कन्यां प्राहृष्यत समूढधीः । हतै° । १९ क. °षा तदा क° । २० क. ख. °यनक्लि° । २१ ख. पादे तां गृ° । २२ क. °ह्य पर°।

उद्यच्छन्नेव सहसा शिलायां समपोथयत।
सावधूता शिलापृष्ठेऽनिष्पिष्टा दिवमुत्पतत्
हित्वा गर्भतनुं सा तु सहसा मुक्तमूर्धजा।
जगाम कंसमादिश्य दिव्यस्रगनुलेपना ॥ ३७
हारशोभितसर्वाङ्गी मुकुटोज्ज्वलभूषिता।
कन्यैव साऽभवन्नित्यं दिव्या देवैरभिष्टुता ॥
नीलपीताम्बरधरा गजकुम्भोपमस्तनी।
रथविस्तीर्णजघना चन्द्रवक्त्रा चतुर्भुजा ॥३९
विद्युद्विस्पष्टवर्णाभा बालार्कसदृशेक्षणा।
पयोधरस्तनवती संध्येव सपयोधरा ॥४०॥
सा वै निशि तमोग्रस्ते बभौ भूतगणाकुले।
नृत्यती हसती चैव विपरीतेन भास्वती ॥४१
विहायसि गता रौद्रा पपौ पानमनुत्तमम्।
जहास च महाहासं कंसं च रुषिताऽब्रवीत् ॥
कंस कंसात्मनाशाय यदहं घातिता त्वया।
सहसा च समुत्क्षिप्य शिलायामभिपोथिता
तस्मात्तवान्तकालेऽहं कृष्यमाणस्य शत्रुणा।
पाटयित्वा करैर्देहमुष्णं पास्यामि शोणितम्
एवमुक्त्वा वचो घोरं सा यथेष्टेन वर्त्मना।
खं सा देवालयं देवी सगणा विचचार ह ४५
सा कन्या ववृधे तत्र वृष्णिसंघसुपूजिता।
पुत्रवत्पाल्यमाना सा वसुदेवाज्ञया तदा ॥
विद्धि चैनामथोत्पन्नामंशाद्देवीं प्रजापतेः।
एकानंशां योगकन्यां रक्षार्थं केशवस्य तु ॥
तां वै सर्वे सुमनसः पूजयन्ति स्म यादवाः।
देववद्दिव्यवपुषा कृष्णः संरक्षितो यया ॥४८

तस्यां गतायां कंसस्तु तां मेने मृत्युमात्मनः
विविक्ते देवकीं चैव व्रीडितः समभाषत ॥४९
कंस उवाच।
मृत्योः स्वसुः कृतो यत्नस्तव गर्भा मया हताः
अन्य एवान्यतो देवि मम मृत्युरुपाश्रितः ॥५०
नैराश्येन कृतो यत्नः स्वजने प्रहृतं मया।
दैवं पुरुषकारेण न चातिक्रान्तवानहम् ॥५१
त्यज गर्भकृतां चिन्तां संतापं पुत्रजं त्यज।
हेतुभूतस्त्वहं तेषां सति कालविपर्यये ॥ ५२
काल एव नृणां शत्रुः कालश्च परिणामकः।
कालो नयति सर्वं वै हेतुभूतस्तु मद्विधः ॥ ५३
आगमिष्यन्ति वै देवि यथाभागमुपद्रवाः।
इदं तु कष्टं यज्जन्तुः कर्ताऽहमिति मन्यते ५४
मा कार्षीः पुत्रजां चिन्तां
विलापं शोकजं त्यज।
एवंप्रायो नृणां योनि-
र्नास्ति कालस्य संस्थितिः ॥५५॥
एष ते पादयोर्मूर्ध्ना पुत्रवत्तव देवकि।
मद्गतस्त्यज्यतां रोषो जानाम्यपकृतं त्वयि ॥
इत्युक्तवन्तं कंसं सा देवकी वाक्यमब्रवीत्*
साश्रुपूर्णमुखा दीना भर्तारमुपवीक्षती।
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ वत्सेति कंसं मातेव जल्पती
देवक्युवाच।
ममाग्रतो हता गर्भा ये त्वया कामरूपिणा
कारणं त्वं न वै पुत्र कृतान्तोऽप्यत्र कारणम्
गर्भकर्तनमेतन्मे सहनीयं त्वया कृतम्।
पादयोः पतता मूर्ध्ना स्वं च कर्म जुगुप्सता

उत्पतत् उदपतत् अनिष्पिष्टेति च्छेदः॥३६॥आदिश्य तिरस्कृत्य जगाम खमिति शेषः ॥३७॥ निशि काले इति शेषः। विपरीतेन विशेषेण परितः प्रसर्पणेन ॥ ४१॥ एका चासावनंशेति एकानंशा भगवता एका सती अविभक्ता अन्नस्तु तेनैकः सन्नपि स्वाविद्यया ततो विभक्तो भवति इयं तु न तथा यतः योगकन्या योगेन कन्याभूता चित्कलैवेयमित्यर्थः। इति तां विद्धि ॥४७॥ सुमनसः सुराः यादवाः यदुषु जाताः ॥ ४८ ॥ मृत्योः परिहारार्थमिति शेषः ॥ ५० ॥ नैराश्येन कार्कश्येन ॥ ५१ ॥ हेतुभूतः शत्रुवत्कालाख्यस्य ईश्वरस्य प्रयोज्यः ॥ ५२ ॥ यथाभागं यथाकर्मेत्यर्थः। तेन ईश्वरेऽपि न दोषः। यथोक्तम्—

"स्वकर्मैव नरं हन्ति न शस्त्ररिपुमृत्यव-
न भेतव्यं न वा सभ्यं चोरहत्यावलम्बते"

इति। एवं सति मयि दोषो नासञ्जनीय इति भावः ॥ ५४ ॥ संस्थितिः खण्डनम् ॥ ५५ ॥ **वत्सेति संबोधनात् कंसादियं ज्येष्ठेति गम्यते** ॥५७॥ सहनीयं सोढव्यं क्षन्तव्यमित्यर्थः ॥ ५९ ॥

१ ख. °गामाकाशमाविश्य दि° । २ क. °ङ्गी मुकुटाटोपभू° । ३ ख. °व चाभवत्सा तु दि° । ४ ख. °रस्वनव° । ५ क. ख. °स्ते सर्वभू° । ६ क. °नृत्यन्ती ह° । ७ क. ख. रौद्री प° । ८ क. खस्था दे° । ९ ख. °ष्णिसद्मनि पू° । १० क. °ना तु देवी देवा°, ख. सा देवदेवाज्ञया त° । ११ ख. °स्य च। तां । १२ ख. देवीं च दि° । १३ क. °तः प्रत्यभा° । १४ क. °त्युः समुत्थितः। नै° । १५ क. ख. °र्भगतां चि° । १६ ख. °भूतास्तु मद्विधाः। आ° । १७ °क. ख. °ष्टं यच्छत्रुः क° । १८ क. ख. °वंप्राया नृ° । १९ क. ख. पतामि पा° । *इत्युक्तेति श्लोकार्धं कपुस्तके नास्ति । २० क. ख. °रमभिर्मी° । २१ क. ख. °र्भकन्तन° । २२ क. मूर्ध्ना पद्भ्यां नियतजा स्वं च कर्म जगुप्सता ।

गर्भे तु नियतो मृत्युर्बाल्येऽपि न निवर्तते।
युवापि मृत्योर्वशगः स्थविरो मृत एव तु[2] ६०
कालभूतमिदं[3] सर्वं हेतुभूतस्तु[4] त्वद्विधः*।
अजाते दर्शनं नास्ति यथा वायुस्तथैव च ६१
जातोऽप्यजाततां याति विधात्रा यत्र नीयते
तद्गच्छ पुत्र मा ते भून्मद्गतं मृत्युकारणम् ६२
मृत्युनाऽपहृते पूर्वं शेषो हेतुः प्रवर्तते।
विधिना पूर्वदृष्टेन प्रजासर्गेण तत्त्वतः॥ ६३
मातापित्रोस्तु कार्येण जन्मतस्तूपपद्यते।
वैशम्पायन उवाच।×
निशम्य देवकीवाक्यं स कंसः स्वं निवेशनम्
प्रविवेश स[5] संरब्धो दह्यमानेन चेतसा।
कृत्ये प्रतिहते दीनो जगाम विमना भृशम्

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि श्रीकृष्णजन्मनि चतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥

नन्दव्रजगमनम्।

५

वैशम्पायन उवाच।
प्रागेव वसुदेवस्तु व्रजे शुश्राव रोहिणीम्।
प्रजातां पुत्रमेवाग्रे चन्द्रात्कान्ततराननम्॥ १
स नन्दगोपं त्वरितः प्रोवाच शुभया गिरा।
गच्छानया सहैव त्वं व्रजमेव यशोदया॥ २
तत्र तौ दारकौ गत्वा जातकर्मादिभिर्गुणैः।
योजयित्वा व्रजे तात संवर्धय यथासुखम्॥३
रौहिणेयं च पुत्रं मे परिरक्ष शिशुं व्रजे।
अहं वाच्यो भविष्यामि पितृपक्षेषु पुत्रिणाम्
योऽहमेकस्य पुत्रस्य न पश्यामि शिशोर्मुखम्
ह्रियते हि बलात्प्रज्ञा प्राज्ञस्यापि सतो मम५
अस्माद्धि मे भयं कंसान्निर्घृणाद्वै शिशोर्वधे।
तद्यथा रौहिणेयं त्वं नन्दगोपं ममात्मजम् ६
गोपायसि यथा तात तत्त्वान्वेषी तथा कुरु
विघ्ना हि बहवो लोके बालानुत्रासयन्ति हि[12]

मृत्योर्दैन्यस्य कारणं मद्गतं ते तव हृदि मा भूदित्यर्थः॥६२॥ विधिना गर्भाधानादिसंस्कारेण पूर्वदृष्टेन जन्मान्तरीयेण कर्मणा। प्रजाः सृजतीति प्रजासर्गः कालस्तेन तत्त्वतः लोकदृष्टनिमित्तेन स्तेयादिना॥६३॥ कार्येण दुरन्नादिसेवनेन जन्मतः जातिगुणेन च उपपद्यते परद्रोहादिकम् एतैः कारणैस्तेऽपि मृताः एतैरेव कारणैस्त्वं च कारित इति नात्र तव दोष इति भावः॥ ६४॥ इति हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां चतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥

५
अथास्मिन्पञ्चमेऽध्याये वसुदेवोपदेशतः। सकुटुम्बस्य नन्दस्य व्रजे गमनमीर्यते॥ १॥

प्रागेव प्रसवात्पूर्वमेव व्रजे प्रेषितामिति शेषः॥ १॥ नन्दगोपं सपुत्रम्प्राक् मथुरां प्रति करं प्रदातुमागतामित्यर्थात् भागवताच्च गम्यते॥२॥ गुणैर्जातकर्मादिसंस्कारैर्लिप्याद्यभ्यासैश्च॥ ३॥ प्रज्ञा दैवाधीनामिदमिति धीः ह्रियते भयादिनेति शेषः॥ ५॥ तत्त्वान्वेषी यथावदालोचयन्। बालद्रोहिणां स्वरूपमिति शेषः॥ ७॥

---

१ ख. ॰र्भे च नि॰। २ ख. ॰व च। ३ ख. ॰लपक्वमि॰। ४ ख. ॰तस्त्वमेव तु। अ॰। *कालभूतेति श्लोकार्धं कपुस्तके नास्ति। ५ क. ख. ॰व सः।जा॰। ६ क. ख. ॰तं मन्युका॰। ७ क. ॰ना प्रह्॰। × वैशम्पायनेति ख. ग. घ. पुस्तकेषु नास्ति। ८ क. ख. ॰शुं सुसं॰। ९ क. तत्रैतौ दा॰, ख. तत्रेमौ दा॰। १० ख. यथा च रौ॰। ११ ख. ॰सि शिशुं ता॰ १२ ख.॰न्ति ह।

स च पुत्रो मम ज्यायान्कनीयांश्च तवा[1]प्ययम्
उभावपि समं नाम्ना निरीक्षस्व यथासुखम्[2] ८
वर्धमानावुभावेतौ समानवयसौ यथा ।
शोभेतां गोव्रजे तस्मिन्नन्दगोप तथा कुरु॥ ९
बाल्ये केलिकिलः सर्वो बाल्ये मुह्यति मान[3]वः
बाल्ये चण्डतमः सर्वस्तत्र यत्नपरो भव ॥ १०
न च वृन्दावने कार्यो गवां घोषः कथं[4]चन ।
भेतव्यं तत्र वसतः केशिनः पापदर्शिनः ११
सरीसृपेभ्यः कीटेभ्यः
शकुनिभ्यस्तथैव च ।
गोष्ठेषु गोभ्यो वत्सेभ्यो
रक्ष्यौ ते द्वाविमौ शिशू ॥ १२
नन्दगोप गता रात्रिः शीघ्रयानो व्रजाशु[5]गः ।
इमे त्वां व्याहरन्ती[6]व पक्षिणः सव्यदक्षि[7]णम्
रहस्यं वसुदेवेन सोऽनुज्ञातो महात्मना ।
यानं यशोदया सार्धमारुरोह मुदान्वितः १४
कुमारस्कन्[8]धवाह्यायां शिबिकायां समाहितः
संवेशयामास शिशुं [10]शयनीयं महा[11]मतिः १५
जगाम च विविक्तेन शीतलानिलसार्पिणा ।
बहूदकेन मार्गेण यमुनातीरगामिना ॥ १६

स ददर्श शुभे देशे गोवर्धन[12]समीपगे ।
यमुनातीरसंबद्ध[13]शीतमारुतसेवितम् ॥ १७
वि[14]रुतश्वापदै रम्यं लतावल्लीमहाद्रुमम् ।
गोभिस्तृणविलग्नाभिः स्यन्दन्तीभिरलंकृतम्
समप्रचारं च गवां समतीर्थजलाशयम् ।
वृषाणां स्कन्धघातैश्च विषाणोद्घृष्टपादपम्
भासामिषादानु[15]सृतैः श्येनैश्चामिषगृध्नु[16]भिः ।
सृगालमृगसिंहैश्च वसा[17]मे[18]दोशिभिर्वृतम् ॥ २०
शार्दूलशब्दाभिरुतं नानापक्षिसमाकुलम् ।
स्वादुवृक्षफलं रम्यं पर्याप्त[19]तृणवीरुधम् ॥ २१
गोव्रजं गो[20]रुतं रम्यं गोपनारीभिरावृतम् ॥
हम्भारवैश्च वत्सानां सर्वतः कृतनिःस्वनम्२२
शकटावर्तविपुलं कण्टकीवाटसंकुलम् ।
पर्यन्तेष्वावृतं वन्यैर्बृहद्भिः पतितैर्द्रुमैः ॥ २३
वत्सानां रोपितैः कीलैर्दामभिश्च वि[21]भूषितम्
करीषाकीर्णवसुधं कटच्छन्नकुटीमठम् ॥ २४
क्षेम्यप्रचारबहुलं हृष्टपुष्टजनावृतम् ।
दामनीपाशबहुलं गर्गरोद्गारनिःस्वनम् ॥२५॥
तक्र[22]निःस्राव[23]मलिनं दधिमण्डार्द्रमृत्तिकम् ।
मन्थानवलयोद्गारैर्गोपीनां जनितस्वनम् २६

नाम्ना नामार्थेन निरीक्षस्व यथा कृष्णस्तव चित्तं कर्षति स्नेहातिशयाद्वशीकरोति तथा संकर्षणोऽपि त्वां रमयत्वित्यर्थः ॥ ८ ॥ केलिकलः स्वेच्छाविहारी ॥१०॥ घोषो गोपग्रामः ॥११॥शिबिकायाम् आन्दोलिकायां शिबिकायां सुखरूपायामिति प्राञ्चः । मृदुतूलिकायामिति तस्यार्थः कशिपुशब्दसादृश्यात् ॥१५॥ बहूदकत्वात् शीतलोऽनिलः सर्पत्यास्मिन् तेन शीतलानिलसर्पिणा ॥ १६ ॥ स ददर्श गोव्रजमिति पञ्चदशगतेनान्वयः ॥ १७ ॥ विशिष्टं रुतं येषां तैः श्वापदैर्विरुतश्वापदैः लता भुवि प्रसर्पन्त्यः कूष्माण्ड्यादयो वल्ल्यः आरोहणसापेक्षा द्राक्षादयः तत्सहिता महान्तो द्रुमा यास्मिन् । स्यन्दन्तीभिः प्रस्रवंतीभिः ॥ १८ ॥ समानि तीर्थानि जलावतरणमार्गा येषु तादृशा जलाशया यत्र ॥१९॥

भासाः गृध्राः तदनुसृतैः श्येनैः । आमिषादा वनबिडालादयस्तदनुसृतैस्ततोऽधिकबलैः सृगालादिभिश्च । वृतम् । मृगश्चित्रव्याघ्रः ॥२०॥ हम्भारवैर्गोशब्दैः ॥ २२ ॥ वाटो वृत्तिस्थानं कण्टकपरिधिः । "वाटो मार्गवृतिस्थाने" इति मेदिनी ॥ २३ ॥ करीषं शुष्कगोमयचूर्णम् ॥ २४ ॥ क्षेम्या लब्धलक्षणार्हाः भटास्तत्प्रचारेण बहुलं समृद्धिमत् । दामिनी स्थूणद्वयाक्रान्तप्रान्ता स्थूलरज्जुः यस्यां दामान्यासज्यन्ते । गर्गरो मन्थनकुम्भः । "गर्गरो मीनभेदे स्यान्मन्थन्यामपि गर्गरी ।" इति विश्वः ॥२५॥ तक्रेत्यन्तं गोरसाधिक्यमुक्तम् । निःस्रवो रेचनप्रणालिका तद्देशे शैवालेन मलिनं मण्डम् उपर्यागतः सारः ॥ २६ ॥

१ क. °श्च तवात्मजः । उ° । २ क. °थातथम् । वर्ध° । ३ ख. °ति मानुषः । बा° । ४ ख. °षः कदाचन । तत्र वासे तु भेतव्यं केशि° । ५ ख. °जान्वितः । इ° । ६ ख. °मे त्वां त्वरयन्तीव प° । ७ क. ख. °क्षिणाः । रं° । ८ क. ख. °दा युतः । ९ क. °मारं स्क° । १० ख. शिबिकायां म° । ११ क. °हामनाः । ज° । १२ ख. °नवनोप° । १३ क. ख. °बद्धं शी° । १४ ख. विगतश्वा° । १५ ख. °नुसृतं श्ये° । १६ क. °गृद्धिभिः । सृ° । १७ ख. वशामे° । १८ क. °मेदोशि° । १९ क. ख. °र्णसंस्तरम् । गोव्र° । २० क. ख. °रुताशिवं गोप° । २१ क. °श्च निषेवितम् । क° । २२ क. °क्रविस्रा° । २३ ख. °वबहुलं द° ।

काकपक्षधरैर्बालैर्गोपालक्रीडनाकुलम् ।
सार्गलद्वारगोवाटं मध्ये गोस्थानसंकुलम् ॥२७
सर्पिषा पच्यमानेन सुरभीकृतमारुतम् ।
नीलपीताम्बराभिश्च तरुणीभिरलंकृतम् ॥२८
वन्यपुष्पावतंसाभिर्गोपकन्याभिरावृतम् ।
शिरोभिर्धृतकुम्भाभिर्बद्धैरप्रस्तनाम्बरैः ॥ २९
यमुनातीरमार्गेण जलहारीभिरावृतम् ।
स तत्र प्रविशन्हृष्टो गोव्रजं गोपनादितम् ॥
प्रत्युद्गतो गोपवृद्धैः स्त्रीभिर्वृद्धाभिरेव च ।
निवेशं रोचयामास परिवर्ते सुखाश्रये ॥ ३१
सा यत्र रोहिणी देवी वसुदेवसुखावहा ।
तत्र तं बालसूर्याभं कृष्णं गूढं न्यवेशयत् ३२

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि गोव्रजगमनं नाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

शकटभङ्गपूतनावधौ

६

वैशम्पायन उवाच ।
तत्र तस्यासतः कालः सुमहानत्यवर्तत ।
गोव्रजे नन्दगोपस्य बल्लवत्वं प्रकुर्वतः ॥ १
दारकौ कृतनामानौ ववृधाते सुखं च तौ ।
ज्येष्ठः संकर्षणो नाम कनीयान्कृष्ण एव तु २
मेघकृष्णस्तु कृष्णोऽभूद्देहान्तरगतो हरिः ।
व्यवर्धत गवां मध्ये सागरस्य इवांबुदः ॥ ३
शकटस्य त्वधः सुप्तं कदाचित्पुत्रगृद्धिनी ।
यशोदा तं समुत्सृज्य जगाम यमुनां नदीम्
शिशुलीलां ततः कुर्वन्स हस्तचरणौ क्षिपन् ।
रुरोद मधुरं कृष्णः पादावूर्ध्वं प्रसारयन् ॥ ५
स तत्रैकेन पादेन शकटं पर्यवर्तयत् ।
न्युब्जं पयोधराकांक्षी चकार च रुरोद च ॥६
एतस्मिन्नन्तरे प्राप्ता यशोदा भयविक्लवा ।
स्नाता प्रस्रवदिग्धाङ्गी बद्धवत्सेव सौरभी ७
सा ददर्श विपर्यस्तं शकटं वायुना विना ।
हाहेति कृत्वा त्वरिता दारकं जगृहे तदा ८
न सा बुबोध तत्त्वेन शकटं परिवर्तितम् ।
स्वस्ति मे दारकायेति
प्रीता भीता च साऽभवत् ॥ ९

गोपाः क्रीडन्त्यस्मिन्निति क्रीडास्थानम् आखाडा इति भाषाप्रसिद्धम् ॥२७॥ अप्रस्तनाम्बरैः काञ्चोली इति भाषाप्रसिद्धैः कञ्चुकैरुपलक्षिताः ॥ २९ ॥ परिवर्ते शकटादिप्रकारे सुखकरे आश्रयस्थाने ॥ ३१ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

षष्ठे त्वथैतदध्याये
कृष्णेनाधःस्थितानसः ।
भञ्जनं पूतनायाश्च
शोषणं समुदीर्यते ॥ १ ॥

तत्र असतः अप्रकाशमानस्य । बल्लवत्वं गोपत्वम् ॥१॥ "पृथुरथो दक्षिणाया अयोज्यैनं देवासो अमृतासो अस्थुः । कृष्णादुदस्थादर्या ३ विहायाश्चिकित्सन्ती मानुषाय क्षयायैतेन" इति मन्त्रोक्तमर्थमुपबृंहयति-शकटस्येति । मन्त्रार्थस्तु-पृथुर्महान् रथः शकटं दक्षिणायाः दिशः संबन्धी मृत्युकरमित्यर्थः । अयोजि योजितः शत्रुभिरित्यर्थाल्लभ्यते तमेनं रथं देवासो देवाः अमृतासो अमृता आसमन्तात् अस्थुः परिवार्य स्थितवन्तः। एतस्मिन्नन्तरे सः रथः कृष्णात् कृष्णं प्राप्य तत्प्रेरणेन उदस्थात् उत्थितः विहायाः आकाशाश्रितः विशेषेण हयते गच्छतीति वा यन्त्रोत्क्षिप्तगोलकवदाकाशमार्गेणोत्थाय पतितः सन्नष्ट इत्यर्थः । ततश्च अर्या ईश्वरी स्वामिनी माता तत्रत्यप्रजा वा । चिकित्सन्ती संशयवन्ती मानुषाय मानुषस्य क्षयाय नाशाय एतेन पतता रथेनायं बालकः कथं न नाशित इत्यत्र कारणविशेषमपश्यन्ती संदिहानैवातिछन्न त्वीश्वरकृत्यमेतादित्यवेदीदिति भावः । एवमेव सर्वेषामर्थानां प्रत्यक्षश्रुतिमूलकत्वमुन्नेयं वेदोपबृंहणत्वादस्य शास्त्रस्य । पुत्रेत्यत्र कर्मेति पाठे कर्मगृद्धिनी स्नानैकचित्ता ॥४॥ विपर्यस्तं विपरीतस्थितम् ॥ ८ ॥

---

१ क. °सिः समंततः । व° । २ ख. °व च । ३ ख. °चित्कर्मगृ° । ४ ख. °दा शीघ्रविक्रमा । स्ना° । ५ ख. °त्वा त्वरितं दा° । ६ ख. °ध तत्केन श° ।

किं तु वक्ष्यति ते पुत्र पिता परमकोपनः ।
त्वय्यधः शकटे सुप्ते अकस्माच्च[1] विलोडिते १०
किं मे स्नानेन दुःस्नानं किं च मे गमने नदीम्[2]
पर्यस्ते शकटे पुत्र या त्वां पश्याम्यपावृतम्[3]
एतस्मिन्नन्तरे गोभिराजगाम वनेचरः ।
काषायवाससी बिभ्रन्नन्दगोपो व्रजान्तिकम्
स ददर्श विपर्यस्तं भिन्नभाण्डघटीघटम् ।
अपास्तधूर्विभिन्नाक्षं[4] शकटं चक्रमौलिनम् १३
भीतस्त्वरितमागत्य[5] सहसा साश्रुलोचनः ।
अपि मे स्वस्ति पुत्रायेत्यसकृद्वचनं वदन् ॥ १४
पिबन्तं स्तनमालक्ष्य[6] पुत्रं स्वस्थोऽब्रवीत्पुनः ।
वृषयुद्धं विना केन पर्यस्तं शकटं मम ॥ १५
प्रत्युवाच यशोदा तं भीता गद्गदभाषिणी ।
न[7] विजानाम्यहं केन शकटं परिवर्तितम्[8] १६
अहं[9] नदीं गता सौम्य चैलप्रक्षालनार्थिनी ।
आगता च विपर्यस्तमपश्यं शकटं भुवि ॥ १७
तयोः कथयतोरेवमब्रुवंस्तत्र दारकाः[10] ।
अनेन शिशुना यानमेतत्पादेन[11] लोडितम् १८
अस्माभिः संपतद्भिश्च दृष्टमेतद्यदृच्छया ।
नन्दगोपस्तु तच्छ्रुत्वा विस्मयं परमं ययौ १९
प्रहृष्टश्चैव भीतश्च किमेतदिति चिन्तयन् ।
न च ते श्रद्दधुर्गोपाः सर्वे मानुषबुद्धयः ॥ २० ×
आश्चर्यमिति ते सर्वे विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ।
स्वे स्थाने शकटं स्थाप्य चक्रबन्धमकारयन् * ॥

वैशम्पायन उवाच ।

कस्यचित्त्वथ कालस्य शकुनी वेषधारिणी
धात्री कंसस्य भोजस्य पूतनेति परिश्रुता २२
पूतना नाम शकुनी घोरा प्राणभयङ्करी ।
आजगामार्द्धरात्रे वै[12] पक्षौ क्रोधाद्विधुन्वती ॥
ततोऽर्धरात्रसमये पूतना प्रत्यदृश्यत ।
व्याघ्रगम्भीरनिर्घोषं[13] व्याहरन्ती पुनः पुनः ॥ २४
निलिल्ये शकटस्याक्षे[14] प्रस्नवोत्पीडवर्षिणी ।
ददौ स्तनं च कृष्णाय तस्मिन्सुप्ते[15] जने निशि
तस्याः स्तनं पपौ कृष्णः प्राणैः सह विनद्य[16] च
छिन्नस्तनी तु[17] सहसा पपात शकुनी भुवि २६
तेन शब्देन वित्रस्तास्ततो बुबुधिरे भयात्[18] ।
स नन्दगोपो गोपा वै[19] यशोदा च सुविक्लवा
ते तामपश्यन्पतितां विसंज्ञां विपयोधराम् ।
पूतनां पतितां भूमौ वज्रेणेव विदारिताम् २८
इदं किं त्विति संत्रस्ताः कस्येदं कर्म चेत्यपि
नन्दगोपं पुरस्कृत्य गोपास्ते पर्यवारयन् ॥ २९
नाध्यगच्छन्त च तदा हेतुं तत्र कदाचन ।
आश्चर्यमाश्चर्यमिति ब्रुवन्तोऽनुययुर्गृहान्[20] ॥ ३०
गतेषु तेषु गोपेषु विस्मितेषु यथागृहम् ।
यशोदां नन्दगोपस्तु पप्रच्छ गतसंभ्रमः ॥ ३१

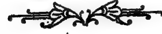
गमने प्रयोजनमिति शेषः ११ भिन्नानि भाण्डादीनि येन तम् भाण्डं चक्रोपरितनो व्यूहः पात्राख्यः घटी धुरोऽग्रभागकलशः घटा घटना च भिन्नानि तानि यस्येति । चक्रमौलिनं चक्रं मौलाविवोपरि यस्य तम् । व्रीह्यादित्वादिनिः ॥ १३ ॥ लोडितम् उन्मथितम् ॥ १८ ॥ सर्वं सर्वात्मनीश्वरे । "सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः" इति निर्वचनात्संज्ञाशब्दोऽयमतो नात्र सर्वनामसंज्ञा ॥ २० ॥ शकुनी पक्षिणी बकानुजात्वात् वेषधारिणी मनुष्यवेषधारिणीति कंसस्य धात्रीति व्रजस्थैः श्रुता ॥ २२ ॥ प्रस्नवोत्पीडवर्षिणी प्रस्नवेण क्षीराधिक्येन यः स्तनयोरुत्पीडः पीडा तेन वर्षिणी ॥ २५ ॥ तत्र पूतनावधे हेतुं कारणं नाध्यगच्छन्त नाधिगतवन्तः नन्दादयः गोपा बालरूपा देवास्तु जानन्त्येवेत्याह मन्त्रः-"हेतिः पक्षिणी न दभ्नात्यस्मानाष्ट्र्यां पदं कृणुते अग्निधाने । शन्नो गोभ्यश्च पुरुषेभ्यश्चास्तु मा नो हिंसीदिह देवाः कपोतः" इति । हेतिरायुधवद्वधकारिणी पक्षिणी पूतनारूपा अस्मान् व्रजस्थान् न दभ्नाति नाभिभवति प्रत्युत अग्निधाने जाठराग्निधाने निमित्ते शिशोर्जाठरमग्निं स्तनदानेन तर्पयितुम् आष्ट्र्याम् "आष गतिदीप्त्यादानेषु" आषयति परलोकं गमयति मृत्युना ग्राहयति वा देहं दीपयति वा आष्ट्री कृष्णतनुस्तस्यां पदं स्थानं कृणुते कृष्णं पाययितुं स्वमृत्युरूपां तां तनुं स्पृशति स्मेत्यर्थः ॥ ३० ॥

---

१ ख. °स्मात्तु वि° । २ ख °नं नद्याश्च गमनेन किम् । प° । ३ ख. °टे तात यत्त्वां प° । ४ क. ख. °विभग्नाक्षं श° । ५ ख. °गम्य स° । ६ ख. °मालोक्य पु° । ७ ख. न हि जा° । ८ क. ख. शकटं भुवि पातित° । ९ ख. °हं गता नदीमार्य चै° । १० क. °त्र बालकाः । अ° । ११ ख. °न पातितम् । अ° । × नन्दगोपस्त्विति श्लोकार्धत्रयं खपुस्तके नास्ति । *अत्र खपुस्तकेऽध्यायसमाप्तिः । १२ क. °त्रे तु प° । १३ ख. °घोषा व्या° १४ ख. °कटाक्षे सा प्र° । १५ ख. °नं सा कृ° । १६ ख. °सुप्तजने नि° । १७ ख. °ह ननाद च । १८ ख. °नी सा प्र° । १९ ख. °रे जनाः । स नं° । २० ख. °पाश्च य° ।

कोऽयं विधिर्न जानामि विस्मयो मे महानयम्
पुत्रस्य मे भयं तीव्रं भीरुत्वं समुपागतम् ३२
यशोदा त्वब्रवीद्भीता
नार्य जानामि किं त्विदम् ।
दारकेण सहानेन
सुप्ता शब्देन बोधिता ॥ ३३
यशोदायामजानन्त्यां नन्दगोपः सबान्धवः ।
कंसाद्भयं चकारोग्रं विस्मयं च जगाम ह ३४

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि शिशुचर्यायां शकटभङ्गपूतनावधे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

यमलार्जुनभङ्गः

७

वैशम्पायन उवाच ।
काले गच्छति तौ सौम्यौ दारकौ कृतनामकौ
कृष्णसंकर्षणौ चोभौ रिङ्गिणौ समपद्यताम् १
तावन्योन्यगतौ बालौ बाल्यादेवैकतां गतौ
एकमूर्तिधरौ कान्तौ बालचन्द्रार्कवर्चसौ २
एकनिर्माणनिर्मुक्तावेकशय्यासनाशनौ ।
एकवेषधरावेकं पुष्यमाणौ शिशुव्रतम् ॥ ३
एककार्यान्तरगतावेकदेहौ द्विधाकृतौ ।
एकचर्यौ महावीर्यावेकस्य शिशुतां गतौ ॥४॥
एकप्रमाणौ लोकानां देववृत्तान्तमानुषौ ।
कृत्स्नस्य जगतो गोपा संवृत्तौ गोपदारकौ ५
अन्योन्यव्यतिषक्ताभिः क्रीडाभिरभिशोभितौ
अन्योन्यकिरणग्रस्तौ चन्द्रसूर्याविवाम्बरे ६
विसर्पन्तौ तु सर्वत्र सर्पभोगभुजावुभौ ।
रेजतुः पांसुदिग्धाङ्गौ दृप्तौ कलभकाविव ॥७
क्वचिद्भस्मप्रदीप्ताङ्गौ करीषप्रोक्षितौ क्वचित् ।
तौ तत्र पर्यधावेतां कुमाराविव पावकी ॥८॥
क्वचिज्जानुभिरुद्घृष्टैः सर्पमाणौ विरेजतुः ।
क्रीडन्तौ वत्सशालासु शकृद्दिग्धाङ्गमूर्धजौ ॥
शुशुभाते श्रिया जुष्टावानन्दजननौ पितुः ।
जनं च विप्रकुर्वाणौ विहसन्तौ क्वचित्क्वचित्
तौ तत्र कौतूहलिनौ मूर्धजव्याकुलेक्षणौ ।
रेजतुश्चन्द्रवदनौ दारकौ सुकुमारकौ ॥११॥
अतिप्रसक्तौ तौ दृष्ट्वा सर्वव्रजविचारिणौ ।
नाशकत्तौ वारयितुं नन्दगोपः सुदुर्मदौ ॥१२
ततो यशोदा संक्रुद्धा कृष्णं कमललोचनम् ।
आनाय्य शकटीमूले भर्त्सयन्ती पुनः पुनः १३
दाम्ना चैवोदरे बद्ध्वा
प्रत्यबन्धदुलूखले ।
यदि शक्तोऽसि गच्छेति
तमुक्त्वा कर्म साऽकरोत् ॥ १४
व्यग्रायां तु यशोदायां निर्जगाम ततोऽङ्गणात्
शिशुलीलां ततः कुर्वन्कृष्णो विस्मापयन्व्रजम्
सोऽङ्गणान्निःसृतः कृष्णः कर्षमाण उलूखलम्
यमलाभ्यां प्रवृद्धाभ्यामर्जुनाभ्यां चरन्वने
मध्यान्निश्चक्राम तयोः कर्षमाण उलूखलम् १६

इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वाणि टीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

अथास्मिन्सप्तमेऽध्याये यमलार्जुनयोर्भिदा मध्यंगतेन कृष्णेन ध्वस्तावेवेति वर्ण्यते॥

काले रिङ्गिणौ जानुभ्यां रङ्हणशीलौ ॥१॥ अन्योन्यगतौ परस्परस्मिन्नन्तर्भूतौ एकमूर्तिधरौ एकशरीराविव ॥ २ ॥ एकरूपौ अभिन्नौ सन्तौ निर्माणनिर्मुक्तौ जन्महीनौ ॥ ३ ॥ एकस्य कार्यस्य अन्तरं रहस्यं गतौ प्राप्तौ एककार्यनिष्ठावित्यर्थः ॥ ४ ॥ देवानां वृत्तान्तः सिद्धान्तः पापिष्ठा हन्तव्या यज्ञदानादिकं च प्रवर्तनीयमित्येवंरूपस्तदर्थं मानुष्यभूतौ देववृत्तान्तमानुषौ ॥ ५ ॥ व्यतिषक्ताभिर्मिश्राभिः । ग्रस्तौ पूर्णमास्यां चन्द्रोदये सूर्यस्यास्तमयः तदुदये इन्दोरिति तयोरन्योन्यकिरणग्रस्तत्वम् ॥ ६ ॥ सर्पभोगभुजौ सर्पदेहतुल्यबाहू । कलभसदृशौ कलभकाविव स्वार्थे वा कः ॥७॥ पावकी अग्निपुत्रौ द्वौ कार्तिकेयाविवेत्यभूतोपमा ॥ ८ ॥ विप्रकुर्वाणौ नवनीतचौर्यादिना उपकारं कुर्वाणौ ॥ १० ॥

---

१ क. ख. °यं मीरु भी° । २ ख. °ककार्यौ म° । ३ क. °क्षकौ । रे° । ४ क. ख. सुदुर्दमौ । त° । ५ ख. °र्वन्सर्वं वि° । ६ ख. °वृत्ताभ्या° । ७ ख. °भ्यां निवारितः । म° । ८ क. मध्ये निष्क्रामति शिशुः क° ।

तत्तस्य कर्षतो बद्धं तिर्यग्गतमुलूखलम् ।
लग्नं ताभ्यां समूलाभ्यामर्जुनाभ्यां चकर्ष[1] च ॥
तावर्जुनौ कृष्यमाणौ तेन बालेन रंहसा ।
समूलविटपौ भग्नौ स तु[2] मध्ये जहास वै[3] १८
निदर्शनार्थं[4] गोपानां दिव्यं स्वबलमास्थितः
तद्दाम तस्य बालस्य प्रभावादभवद्दृढम् १९
यमुनातीरमार्गस्था गोप्यस्तं ददृशुः शिशुम् ।
क्रन्दन्त्यो विस्मयन्त्यश्च यशोदां[5] ययुरङ्गनाः
तास्तु संभ्रान्तवदना यशोदामूचुरङ्गनाः ।
एह्यागच्छ यशोदे त्वं संभ्रमात्किं विलम्बसे
यौ तावर्जुनवृक्षौ तु व्रजे सत्योपयाचनौ ।
पुत्रस्योपरि तावेतौ पतितौ ते[6] महीरुहौ २२
दृढेन दाम्ना तत्रैव बद्धो वत्स इवोदरे ।
जहास वृक्षयो[7]र्मध्ये तव पुत्रः स बालकः ॥२३
उत्तिष्ठ गच्छ दुर्मेधे मूढे पण्डितमानिनि ।
पुत्रमानय जीवन्तं मुक्तं मृत्युमुखादिव ॥२४॥
सा भीता सहसोत्थाय हाहाकारं प्रकुर्वती ।
तं देशमगमद्यत्र पातितौ तावुभौ द्रुमौ ॥२५॥
सा ददर्श तयोर्मध्ये द्रुमयोरात्मजं शिशुम् ।
दाम्ना निबद्धमुदरे कर्षमाणमुलूखलम् ॥२७॥
सा गोपी गोपवृद्धश्च समुवाच व्रजस्तदा ।
पर्यागच्छन्त[8] ते द्रष्टुं गोपेषु महदद्भुतम् ॥२७॥
जजल्पु[9]स्ते यथाकामं गोपा वनविचारिणः ।
केनेमौ पातितौ वृक्षौ घोषस्यायतनोपमौ ॥
विना वातं विना वर्षं विद्युत्प्रपतनं विना ।
विना हस्तिकृतं दोषं केनेमौ पातितौ द्रुमौ ×
अहो बत न शोभेतौ[10] विमूलावर्जुनाविभौ ।
भूमौ निपतितौ वृक्षौ वितोयौ जलदाविव ।
यदीमौ घोषरचितौ घोषकल्याणकारिणौ †
नन्दगोप प्रसन्नौ ते द्रुमावेवं गतावपि ।
यच्च[11] ते दारको मुक्तो विपुला[12]भ्यामपि क्षितौ
औत्पातिकमिदं घोषे तृतीयं वर्तते त्विह ।
पूतनाया विनाशश्च द्रुमयोः शकटस्य च ३२

अस्मिन्स्थाने[13] च वासोऽयं
घोषस्यास्य न युज्यते ।
उत्पाता ह्यत्र दृश्यन्ते
कथयन्तो न शोभनम् ३३

नन्दगोपस्तु सहसा मुक्त्वा कृष्णमुलूखलात्
निवेश्य चाङ्के सुचिरं मृतं पुनरिवागतम् ॥
नातृप्यत्प्रेक्षमाणो वै कृष्णं कमललोचनम् ।
ततो यशोदां गर्हन्वै नन्दगोपो विवेश ह ।
स च गोपजनः सर्वो व्रजमेव जगाम ह ॥३५

तत्तस्येति । अर्जुनाभ्याम् अर्जुनौ उद्धर्तुमित्यर्थः । अत्रेदमाम्नायते—" यत्र मन्थां विबध्नते रश्मीन् यमितवा इव । उलूखलसुतानामवेद्विन्द्र जल्गुलः । ता नो अद्य वनस्पती ऋष्वावृष्वेभिः सोतृभिः । इन्द्राय मधुमत्सुतम् " इति । यत्र उलूखले मन्थां मन्थानमिव मन्थानं लोकक्लेशकरं मां विबध्नते विशेषेण बध्नन्ति मातरः रश्मीनादाय रश्मिभिरित्यर्थः । यमितवा इव विनिग्रहीतुमिव न तु वस्तुतो निग्रहीतुं मातृत्वेन मयि स्निग्धत्वात् तेन उलूखलेन सुतानां पीडितानां कर्मणि षष्ठी उलूखलपीडितान् अस्मान् हे इन्द्र मोचनसमर्थ अव रक्ष । पादादित्वादाद्युदात्तमाख्यातम् । इन्दु एवमेव त्वं जल्गुलोऽसि एनं मुञ्चामीति जल्पितुं मां च गोपितुं त्रातुं लातुम् आदातुं स्वाधीनं कर्तुं च समर्थोऽसि यतः अतोऽव मामित्यर्थः । एवं यदा सर्वान् प्रार्थयन्नपि न मोचनं लभते तदा वनस्पत्योरन्तरा गत्वा बन्धनदाम त्रोटितुं यावद्बलं करोति तावद्वनस्पती एव उन्मूलितौ दृष्ट्वा वदति । ता नो इति । त्रातौ नोऽस्माकं व्रजवासिनां वनस्पतिभूतौ अतिप्रसिद्धौ यमलौ अर्जुनजातीयौ भो वनस्पती अद्य इन्द्राय इन्द्रं प्रति गन्तुं सुतं तदुन्मूलनेन आत्मानं पीडयन्तं तदेव मधुमत् अमृतयुक्तम् अतिसम्यगित्यर्थः । यतः ऋष्वो गतिमन्तौ युवां स्थावरत्वान्मुक्तौ स्थ इत्यर्थः । ऋष्वेभिर्गतिमद्भिर्जङ्गमैः जनैः सोतृभिरस्मद्बन्धनकरैरुपलक्षितौ ॥ १७ ॥ **सत्योपयाचनौ** प्रार्थितप्रदत्वेन देवताभूतौ ॥ २२ ॥ विपुलाभ्यामर्जुनाभ्याम् ॥ ३१ ॥

---

१ ख. °र्षं सः । २ ख. °स च म° । ३ क. °स च । ४ क. °नार्थे गो° । ५ ख. °दानिकटं ययुः। ता° । ६ क. °तौ तौ म° । ७ क. °स मध्ये वृक्षाणां त° ८ क. °च्छत्ततो द्र° । ९ क. ख. °पुश्च य° × **विना वर्षमिति पद्यं धर्मकीर्तिविरचिते रूपावतारे कारकप्रकरण उद्धृतं वर्तते** । १० ख. °भेते वि° । † यदीमाविति श्लोकार्धं कपुस्तके नास्ति । ११ क. यदाभ्यां दा° । १२ ख. °भ्यामविक्षतः । औ° । १३ क. ख. °ने निवा° ।

स च तेनैव नाम्ना तु
कृष्णो वै दामबन्धनात् ।
गोष्ठे दामोदर इति
गोपीभिः परिगीयते ॥ ३६
एतदाश्चर्यभूतं हि बालस्यासीद्विचेष्टितम् ।
कृष्णस्य भरतश्रेष्ठ घोषे निवसतस्तदा ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते हरिवंशे विष्णुपर्वणि शिशुचर्यायां यमलार्जुनभङ्गे नाम सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

वृकदर्शनम्

८

वैशम्पायन उवाच ।
एवं तौ बाल्यमुत्तीर्णौ कृष्णसंकर्षणावुभौ ।
तस्मिन्नेव व्रजस्थाने सप्तवर्षौ बभूवतुः ॥ १
नीलपीताम्बरधरौ पीतश्वेतानुलेपनौ ।
बभूवतुर्वत्सपालौ काकपक्षधरावुभौ ॥ २
पर्णवाद्यं श्रुतिसुखं वादयन्तौ वराननौ ।
शुशुभाते वनगतौ त्रिशीर्षाविव पन्नगौ ॥ ३
मयूराङ्गदकर्णौ तु पल्लवापीडधारिणौ ।
वनमालाकुलोरस्कौ द्रुमपोताविवोद्गतौ ॥ ४
अरविन्दकृतापीडौ रज्जुयज्ञोपवीतिनौ ।
सशिक्यतुम्बकरकौ गोपवेणुप्रवादकौ ॥ ५
क्वचिद्धसन्तावन्योन्यं क्रीडमानौ क्वचित्क्वचित्
पर्णशय्यासु संसुप्तौ क्वचिन्निद्रान्तरेक्षणौ ॥ ६
एवं वत्सान्पालयन्तौ शोभयन्तौ महावनम्
चञ्चूर्यन्तौ रमन्तौ स्म किशोराविव चञ्चलौ
अथ दामोदरः श्रीमान्संकर्षणमुवाच ह । *
आर्य नास्मिन्वने शक्यं गोपालैः सह क्रीडितुम्
अवगीतमिदं सर्वमावाभ्यां भुक्तकाननम् ।
प्रक्षीणतृणकाष्ठं च गोपैर्मथितपादपम् ॥ ९

एतदिति । एवमादीत्यर्थः । अत्र तृणावर्तवधोऽपि पुराणान्तरादुपसंहर्तव्यः । तदुपबृंहिका श्रुतिस्तु-" साकं यक्ष्म प्रयत चाषेण किकिदीविना । साकं वा तस्य ध्राज्या साकं नश्य निहाकया" इति । खेचरत्वेन यक्षं पूज्यमिवात्मानं मनुते मिमीते तोलयति वा यक्ष्मः हे यक्ष्म राक्षस तद्वत्पीडकेति वा चाषेण तद्वर्णेन हरिणा तव हन्त्रा साकं प्रयत भूमाविति शेषः । किकिदीविना ज्ञः सन् दीव्यतीति किकिदीविः । किधातोर्बाहुलकात् किप्रत्यये लिङ्भावे च किकिर्विद्वान् तेन वा तस्य वायोर्ध्राज्या गत्या यया धूलिवात्यारूपया एनम् उपरि नीतवानसि तया साकं नश्य नाशं प्राप्नुहि । निहाकया गत्या च साकं वा साहित्यं पतन एव न तु नाशे अतस्तेन सह पतितः सन् स्वयमेक एव नाशं प्राप्नुहीत्यर्थः । एवं देवैरुक्ते तृणावर्तः पपात ममारेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

अस्मिन्नथाष्टमेऽध्याये वनान्तरमियासतः ।
तनूरुहसमुत्पन्ना वृकाः कृष्णस्य वर्ण्यते १

एवं तावित्यध्यायः "सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत्परावतं परमां गन्तवा उ । अधाशयीत निर्ऋतेरुपस्थे धैनं वृका रभसासो अद्युः " इत्यस्य मन्त्रस्योपबृंहणार्थः । मन्त्रार्थः– पुरूरवसं प्रत्युर्वशी वदति । सुदेवः शोभनस्वामिको व्रजः आद्यक्षरलोपेन वासुदेवो वा अद्य प्रपतेत् अद्यैव उपद्रवसमकालं गच्छेत् अनावृत् नास्ति आवृत् निरोधको यस्य तादृशोऽपि परावतं परमात् दूराद् दूरतरं गन्तवै गन्तुम् उ निश्चितं प्रपतेदित्यन्वयः । अथ पक्षान्तरे यदि सुदेवो न प्रपतेत्तर्हि निर्ऋतेरुपस्थे शयीत अध अथवा एनं व्रजं वासुदेवपरिजनं रभसासो रभसाः वेगवन्तः वृकाः अद्युः भक्षयेयुः तस्माद्वासुदेवो वा तत्परिगृहीतो व्रजो वा वृकेभ्यो बिभेति अतस्त्वादृशेनापि इन्द्रियवृकेभ्यः सुतरां भेतव्यमिति भावः । इतः स्पष्टार्थं मूलम् ॥ १ ॥ पणवो हि तुम्बीफलोपेतो वाद्यविशेषः । आद्यपदात्तादृशं रुद्रवीणादिकं पणवाद्यमत एव त्रिशीर्षाविवेति दृष्टान्तः संगच्छते । पर्णवाद्यमित्यपि पाठः ॥ ३ ॥ चंचूर्यन्तौ अत्यन्तं संचरन्तौ किशोराविव अश्वपोताविव ॥ ७ ॥ अवगीतं नाशितं भुक्तभोगं काननम् ॥ ९ ॥

१ क. °दकण्ठौ तौ प°, ख. °ङ्गदकर्णौ तौ प° । २ क. ख. °न्तरेषिणौ । ए° । ३ ख. °णमभाषत । आ° । अत्र क्पुस्तके-भगवानुवाच इत्यधिकः पाठः । ४ ख. °भ्यां भक्त° ।

घनीभूतानि यान्यास-
न्काननानि वनानि च।
तान्याकाशनिकाशानि
दृश्यन्तेऽद्य यथासुखम् ॥ १०
गोवाटेष्वपि ये वृक्षाः परिवृत्तार्गलेषु च।
सर्वे गोष्ठाग्निषु गताः क्षयमक्षयवर्चसः ॥ ११
संनिकृष्टानि यान्यासन्काष्ठानि च तृणानि च
तानि दूरावकृष्टासु मार्गितव्यानि भूमिषु १२
अरण्यमिदमल्पोदमल्पकक्षं निराश्रयम्।
अन्वेषितव्यविश्रामं दारुणं विरलद्रुमम् १३
अकर्मण्येषु वृक्षेषु स्थितविप्रं स्थितद्विजम्।
संवासस्यास्य महतो जनेनोत्सादितद्रुमम्
निरानन्दं निरास्वादं निष्प्रयोजनमारुतम्।
निर्विहङ्गमिदं शून्यं निर्व्यञ्जनमिवाशनम् १५
विक्रीयमाणैः काष्ठैश्च शाकैश्च वनसंभवैः।
उच्छिन्नसंचयतृणैर्घोषोऽयं नगरायते ॥ १६
शैलानां भूषणं घोषो घोषाणां भूषणं वनम्।
वनानां भूषणं गावस्ताश्चास्माकं परा गतिः
तस्मादन्यद्वनं यामः प्रत्यग्रयवसेन्धनम्।
इच्छन्त्यनुपभुक्तानि गावो भोक्तुं तृणानि च
तस्माद्वनं नवतृणं गच्छन्तु धनिनो व्रजाः।
न द्वारबन्धावरणा न गृहक्षेत्रिणस्तथा।
प्रशस्ता वै व्रजा लोके यथा वै चक्रचारिणः
शकृन्मूत्रेषु तेष्वेव जातक्षाररसायनम्।
न तृणं भुञ्जते गावो नापि तत्पयसे हितम्
स्थलीप्रायासु रथ्यासु नवासु वनराजिषु।
चरावः सहितौ गोभिः क्षिप्रं संवाह्यतां व्रजः
श्रूयते हि वनं रम्यं पर्याप्तं तृणसंस्तरम्।
नाम्ना वृन्दावनं नाम स्वादुवृक्षफलोदकम् २२

अझिल्लिकण्टकवनं सर्वैर्वनगुणैर्युतम्।
कदम्बपादपप्रायं यमुनातीरसंश्रितम् ॥ २३
स्निग्धशीतानिलवनं सर्वर्तुनिलयं शुभम्।
गोपीनां सुखसंचारं चारुचित्रवनान्तरम् २४
तत्र गोवर्धनो नाम नातिदूरे गिरिर्महान्।
भ्राजते दीर्घशिखरो नन्दनस्येव मन्दरः २५
मध्ये चास्य महाशाखो
न्यग्रोधो योजनोच्छ्रितः।
भाण्डीरो नाम शुशुभे
नीलमेघ इवाम्बरे ॥ २६
मध्येन चास्य कालिन्दी सीमन्तमिव कुर्वती
प्रयाता नन्दनस्येव नलिनी सरितां वरा २७
तत्र गोवर्धनं चैव
भाण्डीरं च वनस्पतिम्।
कालिन्दीं च नदीं रम्यां
द्रक्ष्यावश्चरतः सुखम् ॥ २८
तत्रायं कल्प्यतां घोषस्त्यज्यतां निर्गुणं वनम्
संत्रासयावो भद्रं ते किंचिदुत्पाद्य कारणम्
एवं कथयतस्तस्य वासुदेवस्य धीमतः।
प्रादुर्बभूवुः शतशो रक्तमांसवसाशनाः ॥ ३०
घोराश्चिन्तयतस्तस्य स्वतनूरुहजास्तदा।
विनिष्पेतुर्भयकराः सर्वशः शतशो वृकाः ३१
निष्पतन्ति स्म बहवो व्रजस्योत्सादनाय वै*
वृकान्निष्पतितान्दृष्ट्वा गोषु वत्सेष्वथो नृषु ३२
गोपीषु च यथाकामं व्रजे त्रासोऽभवन्महान्
ते वृकाः पञ्चबद्धाश्च दशबद्धास्तथा परे ॥ ३३
त्रिंशद्विंशतिबद्धाश्च शतबद्धास्तथा परे।
निश्चेरुस्तस्य गात्रेभ्यः श्रीवत्सकृतलक्षणाः ॥

काननानि उद्यानानि वनानि अरण्यानि आकाशनिकाशानि पत्रादिना शून्यानि ॥ १० ॥ परितो वृत्तचक्राकारः परिधिः अर्गलाश्च येषु तेषु परिवृत्तार्गलेषु ॥११॥ निर्व्यञ्जनं शाकरूपादिहीनम् ॥ १५ ॥ कर्तव्यमाह—**तस्मादिति** ॥ १८ ॥ ननु पितृपर्यागता भूमिर्निर्धनाऽपि सुखावहेत्युक्तेः कथं पूर्वस्थानं त्याज्यमित्याह—न द्वारेति। चक्रेण समुदायेन चरन्ति ते चक्रचारिणो हंससारसादयः अनिकेता इत्यर्थः ॥ १९ ॥ शकृन्मूत्रेषु तेष्वेषु तृणेषु पतितेषु सत्सु ॥ २० ॥ स्थलीप्रायासु समभूमितुल्यासु निस्तृणास्वित्यर्थः ॥ २१ ॥ स्निग्धवनं शीतानिलं चेति संबन्धः ॥ २४ ॥ चरतो मृगादीनिति शेषः॥२८॥**पञ्चबद्धाः** पञ्चादिसंख्यया संहताः ॥ ३३ ॥

१ ख. °न्ते स्म य° । २ ख. °टेषु च ये। ३ क. °ष्टानि मा° । ४ क. उत्सन्न°। ५ ख. यावः प्र° । ६ ख. °नि वै। ७ क. ख. °सु रम्यासु । ८ ख. °ता गो° । ९ क. °र्याप्तं तृ° ।१० ख. °र्याप्ततृणसंचयम् ।·ना°। ११ ख. भण्डी° १२ ख. °व भण्डी° । १३ ख. °यं वसतां घो° । * निष्पतन्ति स्मेति श्लोकार्धं खपुस्तके नास्ति।

कृष्णस्य कृष्णवदना गोपानां भयवर्धनाः ।
भक्षयद्भिश्च तैर्वत्सांस्त्रासयद्भिश्च गोव्रजान् ॥
निशि बालान्हरद्भिश्च वृकैरुत्साद्यते व्रजः ।
न वने शक्यते गन्तुं न गाश्च परिरक्षितुम् ॥
न वनात्किंचिदाहर्तुं न च वा तरितुं नदीम् ।
त्रस्ता ह्युद्विग्नमनसोऽगतास्तस्मिन्वनेऽवसन् ।
एवं वृकैरुदीर्णैस्तु व्याघ्रतुल्यपराक्रमैः ।
व्रजो निष्पन्दचेष्टस्य एकस्थानचरः कृतः ३८

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि शिशुचर्यायां वृकदर्शनेऽष्टमोऽध्यायः ॥८॥

वृन्दावनप्रवेशः

९

वैशम्पायन उवाच ।
एवं वृकांश्च तान्दृष्ट्वा वर्धमानान्दुरासदान् ।
सस्त्रीपुमान्स घोषो वै समस्तोऽमन्त्रयत्तदा
स्थाने नेह न नः कार्यं व्रजामोऽन्यन्महद्वनम्
यच्छिवं च सुखोष्यं च गवां चैव सुखावहम्
अद्यैव किं चिरेण स्म व्रजामः सह गोधनैः ।
यावद्वृकैर्वधं घोरं न नः सर्वो व्रजो व्रजेत्
एषां धूम्रारुणाङ्गानां दंष्ट्रिणां नखकर्षिणाम् ।
वृकाणां कृष्णवक्त्राणां बिभीमो निशि गर्जताम्
मम पुत्रो मम भ्राता मम वत्सोऽथ गौर्मम ।
वृकैर्व्यापादिता ह्येवं क्रन्दन्ति स्म गृहे गृहे ॥
तासां रुदितशब्देन गवां हंभारवेण च ।
व्रजस्योत्थापनं चक्रुर्घोषवृद्धाः समागताः ॥६
तेषां मतमथाज्ञाय गन्तुं वृन्दावनं प्रति ।
व्रजस्य विनिवेशाय गवां चैव हिताय च ॥७
वृन्दावननिवासाय ताञ्ज्ञात्वा कृतनिश्चयान्
नन्दगोपो बृहद्वाक्यं बृहस्पतिरिवाददे ॥८॥
अद्यैव निश्चयप्राप्तिर्यदि गन्तव्यमेव नः ।
शीघ्रमाज्ञाप्यतां घोषः सज्जीभवत मा चिरम्
ततोऽवघुष्यत तदा
घोषे तत्प्राकृतैर्जनैः ।
शीघ्रं गावः प्रकल्प्यन्तां
भाण्डं समभिरोप्यताम् ॥१०॥
वत्सयूथानि काल्यन्तां
युज्यन्तां शकटानि च ।
वृन्दावनमितः स्थाना-
न्निवेशाय च गम्यताम् ॥११॥
तच्छ्रुत्वा नन्दगोपस्य वचनं साधु भाषितम्
उदातिष्ठद्व्रजः सर्वः शीघ्रं गमनलालसः ॥१२॥
प्रयाह्युत्तिष्ठ गच्छामः किं शेषे साधु योजय ।
उत्तिष्ठति व्रजे तस्मिन्गोपकोलाहलो ह्यभूत्
उत्तिष्ठमानः शुशुभे शकटीशकटस्तु सः ।
व्याघ्रघोषमहाघोषो घोषः सागरघोषवान् ॥
गोपीनां गर्गरीभिश्च मूर्ध्नि चोत्तम्भितैर्घटैः ।
निष्पपात व्रजात्पंक्तिस्तारापङ्क्तिरिवाम्बरात्
नीलपीतारुणैस्तासां वस्त्रैरग्रस्तनोच्छ्रितैः ।
शक्रचापायते पङ्क्तिर्गोपीनां मार्गगामिनी ॥
दामनी दामभारैश्च कैश्चित्कायावलम्बिभिः
गोपा मार्गगता भान्ति सावरोहा इव द्रुमाः
स व्रजो व्रजना भाति शकटौघेन भास्वता ।
पोतैः पवनविक्षिप्तैर्निष्पतद्भिरिवार्णवः ॥१८

अगताः असंचाराः ॥ ३७ ॥ तदेवाह-एवमिति ॥ ३८ ॥
इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९

एतस्मिन्नवमेऽध्याये रामकृष्णेच्छया पुनः ।
वृन्दावनप्रवेशश्च व्रजस्याद्भुत ईर्यते ॥ १ ॥
एवं वृकान् ॥ १ ॥ सुखोष्यं सुखावासम् ॥ २ ॥
एषाम् एभ्यः सकाशात् ॥ ४ ॥ अवघुष्यत घोषो जातः ।
भाण्डं शकटेष्विति शेषः ॥ १० ॥ पोतैः नौकाभिः ॥ १८ ॥

१ ख. °व्रजम् । २ क. ख. °दितेत्येवं क्र° । ३ ख. °नं वनम् । व्र° । ४ क. °स्य च निवे° । ५ ख. °स्य च निवासाय ग° । ६ ख. °वनिवेशाय ता° । ७ ख. °षे याहि यो° । ८ क. अग्रगोपी सगोपालो घो° । ९ क. ख. °श्च कैश्चित्का° ।

क्षणेन तद्व्रजस्थानमीरिणं समपद्यत।
द्रव्यावयवनिर्धूतं कीर्णं वायसमण्डलैः ॥१९
ततः क्रमेण घोषः स प्राप्तो वृन्दावनं वनम्।
निवेशं विपुलं चक्रे गवां चैव हिताय च २०
शकटावर्तपर्यन्तं चन्द्रार्धाकारसंस्थितम्।
मध्ये योजनविस्तीर्णं तावद्विगुणमायतम् २१
कण्टकीभिः प्रवृद्धाभिस्तथा कण्टकितद्रुमैः।
निखातोच्छ्रितशाखाग्रैरभिगुप्तं समन्ततः २२
मन्थैरारोप्यमाणैश्च मन्थबन्धानुकर्षणैः।
अद्भिः प्रक्षाल्यमानाभिर्गर्गरीभिरितस्ततः२३
कीलैरारोप्यमाणैश्च दामनीपाशपाशितैः।
स्तम्भनीभिर्धृताभिश्च शकटैः परिवर्तितैः ॥
नियोगपाशैरासक्तैर्गर्गरीस्तम्भमूर्धसु।
छादनार्थं प्रकीर्णैश्च कटकैस्तृणसंकटैः ॥२५॥
शाखाविटङ्कैर्वृक्षाणां क्रियमाणैरितस्ततः।
शोध्यमानैर्गवां स्थानैः स्थाप्यमानैरुलूखलैः
प्राङ्मुखैः सिच्यमानैश्च संदीप्यद्भिश्च पावकैः
सवत्सचर्मास्तरणैः पर्यङ्कैश्चावरोपितैः ॥२७॥
तोयमुत्तारयन्तीभिः प्रेक्षन्तीभिश्च तद्वनम्।
शाखाश्चाकर्षमाणाभिर्गोपीभिश्च समन्ततः ॥
युवभिः स्थविरैश्चैव गोपैर्व्यग्रकरैर्भृशम्।
विशसद्भिः कुठारैश्च काष्ठान्यपि तरूनपि ॥
तद्व्रजस्थानमधिकं शुशुभे काननावृतम्।
रम्यं वननिवेशं वै स्वादुमूलफलोदकम् ३०
तास्तु कामदुघा गावः सर्वपक्षिरुतं वनम्।
वृन्दावनमनुप्राप्ता नन्दनोपमकाननम् ॥३१॥
पूर्वमेव तु कृष्णेन गवां वै हितकारिणा।
शिवेन मनसा दृष्टं तद्वनं वनचारिणा ॥३२॥
पश्चिमे तु ततो रूक्षे घर्मे मासे निरामये।
वर्षतीवामृतं देवे तृणं तत्र व्यवर्धत ॥३३॥
न तत्र वत्साः सीदन्ति न गावो नेतरे जनाः
यत्र तिष्ठति लोकानां भवाय मधुसूदनः ॥३४
ताश्च गावः स घोषस्तु स च संकर्षणो युवा
कृष्णेन विहितं वासं तमध्यासत निर्वृताः ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि वृन्दावनप्रवेशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

प्रावृड्वर्णनम्

१०

वैशम्पायन उवाच।
तौ तु वृन्दावनं प्राप्तौ वसुदेवसुतावुभौ।
चेरतुर्वत्सयूथानि चारयन्तौ सुरूपिणौ ॥१॥
पूर्णस्तु घर्मसमयस्तयोस्तत्र वने सुखम्।
क्रीडतोः सह गोपालैर्यमुनां चावगाहतोः ॥२
ततः प्रावृडनुप्राप्ता मनसः कामदीपिनी।
प्रववर्षुर्महामेघाः शक्रचापांकितोदराः ॥३॥
बभूवादर्शनः सूर्यो भूमिश्चादर्शना तृणैः।
पतता मेघवातेन नवतोयानुकर्षिणा ॥४॥
संमार्जिततला भूमिर्यौवनस्थेव लक्ष्यते।
न ववर्षावसिक्तानि शक्रगोपकुलानि च।
नष्टदावाग्निधूमानि वनानि प्रचकाशिरे ॥६॥
नृत्यव्यापारकालश्च मयूराणां कलापिनाम्।
मदरक्ताः प्रवृत्ताश्च केकाः पटुरवास्तथा ॥ ७

ईरणम् ऊषरं शून्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥ नियोगपाशैः मन्थनभाण्डस्थूणाया मन्थदण्डेन संयोजनार्थैः पाशैः मांजेरेति महाराष्ट्रप्रसिद्धैः शिक्यैर्वा कटकैर्घटाधारकतृणैः सहिताभिः तृणसंकटैः तृणमयीभिराच्छादनीभिः ॥ २५ ॥ शाखासु विटंकाः पक्ष्युपवेशनस्थानानि तैः क्रियमाणैः ॥ २६ ॥ घर्मे ग्रीष्मे तत्रापि पश्चिमे आषाढे ॥ ३३ ॥ अध्यासत अध्यासितवन्तः ॥ ३५ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

एतस्मिन्दशमेऽध्याये प्रावृड्वर्णनमुच्यते।
श्रीनिवासनिवासेन घोषोत्कर्षस्तथा दिवः
ताविति ॥ १ ॥

१ घ. मीरणं स° । २ ख. °नं महत्। नि° । ३ क. विस्तारं ता° । ४ क. °रधिगु° । ५ ख. °श्च कटैश्च तृ° । ६ ख. °घर्ममा° । ७ ख. °नां हिताय म । ८ क. ख. तास्तु गा° । ९ ख. °षश्च स । १० ख. °र्णश्च घ° । ११ ख. °श्चादर्शयत्तृगम्। महता मे° । १२ क. ख. °ग्निमार्गाणि व° ।

नवप्रावृषि कान्तानां षट्पदाहारदायिनाम्।
यौवनस्थकदम्बानां नवाभ्रैर्भ्राजते वपुः ॥ ८
हासितं कुटजैर्वृक्षैः कदम्बैर्वासितं वनम्।
नाशितं जलदैरुष्णं तोषिता वसुधा जलैः।
संतप्ता भास्करकरैरभितप्ता दवाग्निभिः ९
जलैर्बलाहकोत्सृष्टैरुच्छ्वसन्तीव पर्वताः।
महावातसमुद्भूतं महामेघगणार्पितम्।
मही महाराज पुरैस्तुल्यमापद्यते नभः ॥ १०
क्वचित्कदम्बहासाढ्यं शिलीन्ध्राभरणं क्वचित्
संप्रदीप्तमिवाभाति फुल्लनीपद्रुमं वनम् ॥ ११
ऐन्द्रेण पयसा सिक्तं मारुतेन च विस्तृतम्।
पार्थिवं गन्धमाघ्राय लोकः क्षुभितमानसः १२
दृप्तसारङ्गनादेन दर्दुरव्याहतेन च।
नवैश्च शिखिविक्रुष्टैरवकीर्णा वसुन्धरा ॥ १३
भ्रमत्तूर्णमहावर्ता वर्षप्राप्तमहारयाः।
हरन्त्यस्तीरजान्वृक्षान्विस्तारं यांति निम्नगाः
सन्ततासारनिर्यत्नाः क्लिन्नयत्नोत्तरच्छदाः।
न त्यजन्ति नगाग्राणि श्रान्ता इव पतत्त्रिणः
तोयगम्भीरलम्बेषु सर्वतस्सु च नदत्सु च।
उदरेषु नवाभ्राणां मज्जतीव दिवाकरः ॥ १६
महीरुहैरुत्पतितैः सलिलोत्पीडसंकुला।
अन्विष्यमार्गा वसुधा भाति शाद्वलमालिनी
वज्रेणेवावरुग्णानां नगानां नगशालिनाम्।
स्रोतोभिःपरिकृत्तानि पतन्ति शिखराण्यधः
पतता मेघवर्षेण यथा निम्नानुसारिणा।
पल्वलोत्कीर्णमुक्तेन पूर्यन्ते वनराजयः ॥ १९
हस्तोच्छ्रितमुखा वन्या मेघनादानुसारिणः।
भ्रान्तातिवृष्ट्या मातङ्गा गां गता इव तोयदाः
प्रावृट्प्रवृत्ति संदृश्य दृष्ट्वा चाम्बुधरान्घनान्।
रौहिणेयो मिथः काले कृष्णं वचनमब्रवीत् २१
पश्य कृष्ण घनान्कृष्णान्बलाकोज्ज्वलभूषणान्
गगने तव गात्रस्य वर्णचोरान्समुच्छ्रितान् २२
तव निद्राकरः कालस्तव गात्रोपमं नभः।
त्वमिवाज्ञातवसतिं चन्द्रो वसति वार्षिकीम्
एतन्नीलाम्बुदश्यामं नीलोत्पलदलप्रभम्।
संप्राप्ते दुर्दिने काले दुर्दिनं भाति वै नभः २४
पश्य कृष्ण जलोदग्रैः कृष्णैरुद्ग्रथितैर्घनैः।
गोवर्धनो यथा रम्यो भाति गोवर्धनो गिरिः
पतितेनाम्भसा ह्येते समन्तान्मददर्पिताः।
भ्राजन्ते कृष्णसारङ्गाः काननेषु मुदान्विताः
एतान्यम्बुप्रहृष्टानि हरितानि मृदूनि च।
तृणानि शतपत्राक्ष पत्रैर्गूहन्ति मेदिनीम् ॥ २७
क्षरज्जलानां शैलानां वनानां जलदागमे।
ससस्यानां च सीमानां न लक्ष्मीर्व्यतिरिच्यते
शीघ्रवातसमुद्धूताः प्रोषितौत्सुक्यकारिणः।
दामोदरोद्दामरवाः प्रागल्भ्यं यान्ति तोयदाः
हरे हर्यश्वचापेन त्रिवर्णेन त्रिविक्रम।
विबाणज्येन रचितं तवेदं मध्यमं पदम् ॥ ३०

कान्तानां कदम्बानामिति सामानाधिकरण्यम् ॥ ८ ॥ हासितं विकाशितम् ॥ ९ ॥ उच्छ्वसन्तीव बाष्पमुद्गिरन्तीत्यर्थः। मही पुरैस्तुल्यं वपुरापद्यते तत्र दृष्टान्तो महावाताः पताकाः महामेघा महाप्रासादाः ॥ १० ॥ शिलीन्ध्राः छत्राकाः ॥११॥ क्षुभितमानसः कामातुरोऽभूत् ॥१२॥ दृप्तसारङ्गनादेन मत्तभ्रमरध्वनिना दर्दुरा भेकाः अवकीर्णा व्याप्ता ॥१३॥ संततो य आसारो धारासम्पातस्तेन निर्यत्नाः जडीकृताः। नगाग्राणि वृक्षशाखाग्राणि ॥१५॥ तोयेन गम्भीराणि निबिडानि लम्बानि विस्तृतानि च तेषूदरेषु ॥ १६ ॥ महीरुहैर्मार्गचिह्नभूतैरन्वेष्यो जलच्छन्नो मार्गो यस्याः सा ॥ १७ ॥ पल्वलेभ्य उत्कीर्णम् उत्सिक्तं यत्तोयं तेन वर्षेण ॥ १९ ॥ हस्तः शुण्डा तया सह उच्छ्रितं मुखं येषां ते हस्तोच्छ्रितमुखाः ॥ २० ॥ चन्द्रो नभोवसतिं वसति आस्ते वार्षिकीं वर्षाभवाम् ॥ २३ ॥ दुर्दिने मेघच्छन्नेऽह्नि काले प्रावृट्काले दुर्दिनं मेघैराच्छन्नम् ॥ २४ ॥ गोवर्धनो नामतः गोवर्धनो गवां वर्धयिता ॥ २५ ॥ कृष्णसारङ्गा भ्रमराः ॥ २६ ॥ गूहन्त्याच्छादयन्ति ॥ २७ ॥ सीमानां कृष्टभूमीनां त्रयाणामपि लक्ष्मीर्न व्यतिरिच्यते नाधिका भवत्यपि तु समानैवेत्यर्थः ॥२८॥ प्रोषितानां प्रवासिनाम् औत्सुक्यं गृहगमने तत्कारिणः ॥ २९ ॥ हर्यश्वचापेन इन्द्रधनुषा रचितं मिश्रितं मध्यमं पदमन्तरिक्षम् ॥ ३० ॥

१ क. ख. °नस्थं क°। २ क. णार्थितम्। म°। ३ क. °ते वपुः। क। ४ क. ख. °षु प्रस्रवत्सु न°। ५ ख. °लाकाङ्गदभू°। ६ ख. °व गात्राणां व°। ७ क. ख. °र्ण चौरा°। ८ ख. रानिबोत्थितान्। ९ क. °तन्नीलोत्पलश्या°। १० ख °षु मदा°। ११ ख. °नां च घनागमे। स°। १२ ख. °न विव°।

नभस्[1]येष नभश्चक्षुर्न भा[2]त्येव चरन्नभः ।
[3]मेघैः शीतातपकरो विरश्मिरिव रश्मिवान्
द्यावापृथिव्योः संसर्गः सततं विततैः कृतः ।
अव्यवच्छिन्नधारौघैः समुद्रौघसमैर्घनैः ॥३२
नीपार्जुनकदम्बानां पृथिव्यां [4]चातिवृष्टिभिः ।
गन्धैः कोलाहला वान्ति वाता मदनदीपनाः
संप्रवृत्तमहावर्षं लम्बमान[5]महांबुदम् ।
भात्यगाधमपर्यन्तं ससागरमिवाम्बरम् ॥ ३४
धारानिर्मलनाराचं विद्युत्कवचवर्मिणम् ।
शक्रचापायु[6]धधरं युद्धसज्जमिवांबरम् ॥ ३५
शैलानां च वनानां च द्रुमाणां च वरा[7]ननम्
प्रतिच्छन्नानि भासन्ते शिखराणि घनैर्घनैः
गजानीकैरिवाकीर्णं सलिलोद्गारिभिर्घनैः ।
वर्णसारूप्यतां याति गगनं सागरस्य [8]च ३७
समुद्रोद्धूतज[9]निता लोलशाड्वलकम्पिनः ।
शीताः सपृ[10]षतोद्दामाः कर्कशा वान्ति मारुताः
निशासु सुप्तचन्द्रासु मुक्ततोयासु तोयदैः ।
मग्नसूर्यस्य नभसो न विभान्ति दिशो दश
चेतनं पुष्करं कोशैः क्षुधाध्मातैः समन्ततः ।
न घूर्णीनां न रम्याणां विवेकं यांति कृष्टयः
घर्मदोषपरित्यक्तं मेघतोयविभूषितम् ।
पश्य वृन्दावनं कृष्ण वनं चैत्ररथं यथा ॥ ४१
एवं प्रावृड्गुणान्सर्वाञ्छ्रीमान्कृष्णस्य पूर्वजः ।
कथयन्नेव बलवान्व्रजमेव जगाम ह ॥ ४२
अ[11]न्योन्यं रममाणौ तु कृष्णसंकर्षणावुभौ ।
तत्कालज्ञातिभिः सार्द्धं चेरतुस्त[12]द्वनं महत् ४३

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि प्रावृड्वर्णने
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

यमुनावर्णनम् ।

११

वैशम्पायन उवाच ।
कदाचित्तु तदा कृष्णो विना संकर्षणेन वै ।
चचार तद्वनं रम्यं कामरूपी वराननः ॥ १
काकपक्षधरः श्रीमाञ्छ्यामः पद्मदलेक्षणः ।
श्रीवत्सेनोरसा युक्तः शशाङ्क इव लक्ष्म[13]णा २
साङ्गदेनाग्रह[14]स्तेन पङ्कजोद्भिन्नवर्चसा ।
सुकुमाराभिताम्रेण क्रान्तविक्रान्तगामिना ३

नभसि श्रावणे नभश्चक्षुः सूर्यः ३१ संसर्गः संबन्धः समुद्रौघनिभैः क्षुब्धैरित्यर्थः ३२ नीपाः कदम्बानामवान्तरजातयः पृथिव्यां सृष्टैरिति शेषः । कोलाहलाः कलकलाः ॥ ३३ ॥ यैर्विद्युत्कवचैर्मेघैर्वर्मिणं वर्मवत्पुंस्त्वमार्षम् ॥ ३५ ॥ घनैर्निबिडैर्मेघैः ॥ ३६ ॥ गजा जलगजास्तेषामनीकैः ॥ ३७ ॥ उद्धूतम् उद्धूननम् । कम्पिनः कम्पहेतवः सपृषतः सबिन्दवः उद्दामाः महान्तः । सपृषतोद्दामा इति सन्धिरार्षः ॥ ३८ ॥ सुप्तो अदृश्यः चन्द्रो यासु ॥ ३९ ॥ **चेतनमिति** । क्षुधाध्मातैर्वायुना पूरितैः कोशैश्चर्मकोशसदृशैर्मेघैरुपलक्षितं पुष्करमम्बरं चेतनमिव भातीति लुप्तोपमा । सर्वतश्चलद्भिर्मेघैर्नभोऽपि चलतीवेत्यर्थः । एवमपि कृष्टयः प्रजाः रम्याणां रात्रीणां घूर्णीनां दिवसानां च विवेकम् अन्योन्यतः पृथक्त्वं न यान्तीति न अपि तु यान्त्येवेति योजना । मेघोत्थान्धकारात्रनानि दिनानि रात्रिकल्पान्यभूवन्नित्यर्थः ॥४०॥ तत्कालज्ञातिभिः न तु यादवव्रजजन्मज्ञातिभिः ॥ ४३ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां दशमोऽध्याय ॥ १० ॥

११

अस्मिन्नेकादशेऽध्याये वनक्रीडा निरूप्यते
कालियक्ष्वेडदग्धीययमुनादर्शनं हरेः ॥१॥

कदाचिदिति ॥१॥ श्रीवत्सेन उरसा धृतेनेति शेषः। तृतीयान्तानां पञ्चमस्थेन रराजेत्यनेनान्वयः ॥२॥ हस्तेन पंकजोद्भिन्नं विकसत्कमलं तत्तुल्यतेजसा कान्तं विक्रान्तं गमनं यस्य तादृशेन गामिना गमनस्वभावेन पादेन ॥३॥

---

१ क. °स्येव न°, ख. °स्ये च न° । २ क. °त्येष च° । ३ क. ख. मेघैः शी° । ४ क. °व्यां चाभिवृष्टया । ग°, ख. व्यां वातवृष्टया । ५ ख. ग°, °नमिवांबु° । ६ ख. °धवरं यु° । ७ क. ख. °नन । प्र° । ८ क. ख. °स्य वै । स° । ९ क. ख. °तजनना लो° । १० ख. °षदुद्दामाः क° । ११ ख. तौ रामयन्तावन्योन्यं कृष्ण° । १२ ख. °तुस्तन्महावनम् । १३ ख. °व लक्ष्यते । १४ ख. °ग्रपादेन प° ।

पीते प्रीतिकरे नृणां पद्मकिञ्जल्क[1]सप्रभे ।
सूक्ष्मे वसानो वसने ससंध्य इव तोयदः ॥ ४
वत्सव्यापारयुक्ताभ्यां
व्यग्राभ्यां गण्डरज्जुभिः
भुजाभ्यां साधुवृत्ताभ्यां
पूजिताभ्यां[2] दिवौकसैः ॥ ५
सदृशं पुण्डरीकस्य गन्धेन कमलस्य च ।
रराज चास्य तद्बाल्ये रुचिरोष्ठपुटं मुखम् ॥६
शिखाभिस्तस्य मुक्ताभी रराज मुखप[3]ङ्कजम् ।
वृतं षट्पदपंक्तीभिर्यथा स्यात्पद्ममण्डलम् ७
तस्यार्जुनकदम्बाढ्या नीपकन्दलमालिनी ।
रराज माला शिरसि नक्षत्राणां[4] यथा दिवि ८
स तया मालया वीरः शुशुभे कण्ठसक्तया ।
मेघमालाम्बुदश्यामो[5] नभस्य इव मूर्तिमान् ९
एकेनामलपत्रेण कण्ठसूत्रावलम्बिना ।
रराज बर्हिपत्रेण मन्दमारुतकम्पिना ॥ १०
क्वचिद्गायन्क्वचित्क्रीडंश्चञ्चूर्यंश्च क्वचित्क्वचित् ।
पर्णवाद्यं श्रुतिसुखं वादयंश्च क्वचिद्वने ॥ ११
गोपवेणुं सुमधुरं कामात्तमपि वादयन् ।
प्रह्लादनार्थं च गवां क्वचिद्वनगतो युवा ॥ १२
गोकुलेऽम्बुधरश्यामश्चचार द्युतिमान्प्रभुः ।
रेमे च तत्र रम्यासु चित्रासु वनराजिषु ॥ १३
मयूररवघुष्टासु मदनोद्दीपनीषु च ।
मेघनादप्रतिव्यूहैर्नादितासु समन्ततः ॥ १४
शाड्वलच्छन्नमार्गासु शिलीन्ध्राभरणासु च
कन्दलामलपत्रासु[6] स्रवन्तीषु नवं जलम् ॥ १५
केसराणां नवैर्गन्धैर्मदनिःश्वसितोपमैः ।
अभीक्ष्णं निःश्वसन्तीषु कामिनीष्विव[7] नित्यशः
सेव्यमानो नवैर्वातैर्द्रुमसंघातनिःसृतैः ।
तासु कृष्णो मुदं लेभे सौम्यासु वनराजिषु १७
स कदाचिद्वने तस्मिन्गोभिः सह परिभ्रमन्
ददर्श विपुलोदग्रं[8] शाखिनं शाखिनां वरम् १८
स्थितं धरण्यां मेघाभं निबिडं[9] दलसंचयैः ।
गगनार्धोच्छ्रिताकारं पर्वताभोगधारिणम् १९
नीलचित्राङ्गवर्णैश्च सेवितं बहुभिः खगैः ।
फलैः प्रवालैश्च घनैः सेन्द्रचापघनोपमम् २०
भवनाकारविटपं लतापुष्पसुमण्डितम् ।
विशालमूलावनतं पवनाम्भोदधारिणम् २१
आधिपत्यमिवान्येषां तस्य देशस्य शाखिनाम्
कुर्वाणं शुभकर्माणं निरावर्षमनातपम् ॥ २२
न्यग्रोधं पर्वताग्राभं भाण्डीरं नाम नामतः ।
दृष्ट्वा तत्र मतिं चक्रे निवासाय ततः[10] प्रभुः २३
स तत्र वयसा तुल्यैर्वत्सपालैः सहानघ ।
रेमे वै वासरं[11] कृष्णः पुरा स्वर्गगतो यथा २४
तं क्रीडमानं गोपालाः कृष्णं भाण्डीरवासिनम्
रमयन्ति स्म बहवो वन्यैः क्रीडनकैस्तदा[12] २५
अन्ये स्म परिगायन्ति गोपा मुदितमानसाः
गोपालाः कृष्णमेवान्ये गायन्ति स्म रतिप्रियाः
तेषां स गायतामेव वादयामास वीर्यवान् ।
पर्णवाद्यान्तरे वेणुं तुम्बीवीणां च तत्र ह २७
कदाचिच्चारयन्नेव गाः स गोवृषभेक्षणः ।
जगाम यमुनातीरं लतालंकृतपादपम् ॥ २८
तरङ्गापाङ्गकुटिलां वारिस्पर्शसुखानिलाम् ।
तां च पद्मोत्पलवतीं ददर्श यमुनां नदीम् २९
सुतीर्थां स्वादुसलिलां ह्रदिनीं वेगगामिनीम्
तोयवातोद्धतैर्वेगैरवनामितपादपाम् ॥ ३०
हंसकारण्डवोद्घुष्टां सारसैश्च निनादिताम्[13] ।
अनर्घमिथुनैश्चैव[14] सेवितां मिथुनेचरैः ३१

दिवौकसैः देवैः ॥५॥ बाल्ये "पौगण्डं दशमावधि" इत्युक्तेः पौगण्डे ॥६॥ नीपाः कदम्बपुष्पाणि कन्दला नवांकुराः तैः शोभमाना नीपकन्दलमालिनी ॥८॥ नभस्यो भाद्रपदः ॥९॥ अमलं दिव्यं पत्रं दलं यस्य तेन बर्हिपत्रेण मयूरपिच्छेन शुशुभे इत्यनुषङ्गः ॥१०॥ प्रतिव्यूहैः प्रतिध्वनिभिः ॥१४॥ कन्दलानि नवाङ्कुरितानि अमलानि च पत्राणि यासु । "कन्दलं तु कपोले स्यादुपरागे नवाङ्कुरे ।" इति विश्वः ॥१५॥ कामिनीष्विवेति स्रवन्तीनामुपमा ॥१६॥ शाखिनं वटम् ॥१८॥ चित्राङ्गवर्णैर्मयूरैः ॥२०॥ निरावर्षं वर्षवारणम् । अनातपम् आतपनिवारणम् ॥२२॥ क्रीडनकैः क्रीडासाधनैः ॥२५॥ तरङ्गा एवापाङ्गाः कटाक्षास्तैः कुटिलं तीरम् ॥२९॥ मिथुनेचरैश्चक्रवाकादिभिः ३१

१ ख. ०ल्कसन्निभे । सू० । २ ख. ०भ्यां सदाऽमरैः । स० । ३ क. ०खमण्डलम् । वृ० । ४ ख. ०त्राणि य० । ५ ख. ०भे सर्वपुष्पया । मेघकालाम्बु० । ६ ख. ०लदन्तीषु स्र० ७ ख ०षु योषित्स्विव समन्ततः । से० । ८ क. ०दग्रे शा० । ९ ख. ०डं पत्रसंचयैः । ग० । १० ख. ०य तदा प्र० । ११ ख. दिवसं कृ० । १२ क. ०कैस्तथा । अ० । १३ क. ०श्च विना० । १४ क. ख. घ. अन्योन्यमिथुनै० ।

जलजैः प्राणिभिः कीर्णां जलजैर्भूषितां गुणैः
जलजैः कुसुमैश्चित्रां जलजैर्हरितोदकाम् *३२
प्रस्रुतस्रोतचरणां पुलिनश्रोणिमण्डलाम्।
आवर्तनाभिगम्भीरां पद्मरोमानुरञ्जिताम् ३३
तटच्छेदोदरां कान्तां त्रितरङ्गवलीधराम्।
फेनप्रहृष्टवदनां प्रसन्नां हंसहासिनीम् ॥ ३४
रुचिरोत्पलरक्तोष्ठीं नतभ्रूं जलजेक्षणाम्।
ह्रददीर्घललाटान्तां कान्तां शैवलमूर्द्धजाम्३५
चक्रवाकस्तनतटीं तीरपार्श्वायताननाम्।
दीर्घस्रोतायतभुजामाभोगश्रवणायताम् ३६
कारण्डवाकुण्डलिनीं श्रीमत्पङ्कजलोचनाम्।
तटजाभरणोपेतां मीननिर्मलमेखलाम् ॥ ३७
वारिप्लवप्लवक्षौमां सारसारावनूपुराम्।
काशचामीकरं वासो वसानां हंसलक्षणाम्
भीमनक्रानुलिप्ताङ्गीं कूर्मलक्षणभूषिताम्।
निपानश्वापदापीडां नृभिः पीनपयोधराम्३९
श्वापदोच्छिष्टसलिलामाश्रमस्थानसंकुलाम्
तां समुद्रस्य महिषीमीक्षमाणः समन्ततः ४०
चचार रुचिरं कृष्णो यमुनामुपशोभयन्।
तां चरन्स नदीं श्रेष्ठां ददर्श ह्रदमुत्तमम् ४१
दीर्घं योजनविस्तारं दुस्तरं त्रिदशैरपि।
गम्भीरमक्षोभ्यजलं निष्कम्पमिव सागरम्४२
तोयजैः श्वापदैस्त्यक्तं शून्यं तोयचरैः खगैः।
अगाधेनाम्भसा पूर्णं मेघपूर्णमिवाम्बरम् ४३
दुःखोपसर्प्यं तीरेषु ससर्पैर्विपुलैर्बिलैः।
विषारणिभवस्याग्नेर्धूमेन परिवेष्टितम् ॥ ४४
अभोग्यं तत्पशूनां हि अपेयं च जलार्थिनाम्।
उपभोगैः परित्यक्तं सुरैस्त्रिषवणार्थिभिः ४५
आकाशादप्यसंचार्यं खगैराकाशगोचरैः।
तृणेष्वपि पतत्स्वप्सु ज्वलन्तमिव तेजसा४६
समन्ताद्योजनं साग्रं देवैरपि दुरासदम्।
विषानलेन घोरेण ज्वालाप्रज्वलितद्रुमम् ४७
व्रजस्योत्तरतस्तस्य क्रोशमात्रे निरामये।
तं दृष्ट्वा चिन्तयामास कृष्णो वै विपुलं ह्रदम्
अगाधं द्योतमानं च कस्यायं महतो ह्रदः।
अस्मिन्स कालियो नाम कालाञ्जनचयोपमः
उरगाधिपतिः साक्षाद्ध्रदे वसति दारुणः।
उत्सृज्य सागरावासं यो मया विदितः पुरा
भयात्पतगराजस्य सुपर्णस्योरगाशिनः।
तेनेयं दूषिता सर्वा यमुना सागरङ्गमा ५१
भयात्तस्योरगपतेर्नायं देशो निषेव्यते।
तदिदं दारुणाकारमरण्यं रूढशाड्वलम् ॥ ५२
सावरोहद्रुमं घोरं कीर्णं नानालताद्रुमैः।
रक्षितं सर्पराजस्य सचिवैरात्तकारिभिः ५३
वनं निर्विषयाकारं विषान्नमिव दुःस्पृशम्।
तैराप्तकारिभिर्नित्यं सर्वतः परिरक्षितम् ५४
शैवालनलिनैश्चापि वृक्षैः क्षुद्रैर्लताकुलैः।
कर्तव्यमार्गौ भ्राजेते ह्रदस्यास्य तटावुभौ ५५
तदस्य सर्पराजस्य कर्तव्यो निग्रहो मया।
यथेयं सरिदम्भोदा भवेच्छिवजलाशया॥५६
व्रजोपभोग्या च यथा नागे च दमिते मया।
सर्वत्र सुखसञ्चारा सर्वतीर्थसुखाश्रया ॥ ५७
एतदर्थं च वासोऽयं व्रजेऽस्मिन्गोपजन्म च।
अमीषामुत्पथस्थानां निग्रहार्थं दुरात्मनाम्५८
एनं कदम्बमारुह्य तदेव शिशुलीलया।
विनिपत्य ह्रदे घोरे दमयिष्यामि कालियम्

जलजैर्मीनाद्यैः जलजैर्गुणैः शीतलत्वनिर्मलत्वाद्यैः जलजैः पद्मैः जलजैः शैवालैः ॥ ३२ ॥ स्त्रीरूपेण वर्णयति-प्रस्रुतेति। स्रोतःशब्दे सकारलोप आर्षः ॥३३॥ तटच्छेदः प्रवाहस्य मध्ये कार्श्यम्। तिस्रः तरङ्गा एव वलयः तासां धरां तरङ्गत्रिवलीधराम् ॥३४॥ आभोगश्रवणायताम् आभोगस्तटस्योभयतः पूर्णता सैव श्रवणे आयते यस्यास्ताम् ॥३६॥ वारिणि प्लवन्ते विस्तारं यान्ति शैवालाः कमलिनीदलानि वा तेषां यः प्लवः विपुलता सैव क्षौमम् अतसीसूत्रमयं वासो यस्यास्ताम्॥३८॥ निपानं पशूनां पानस्थलं तत्र ये श्वापदास्त एवापीडो भूषा यस्यास्ताम् ॥३९॥ विषारणयः सर्पाः ॥४४॥ आकाशादपि आकाशमार्गेऽपि ४६ निर्विषयाकारम् आकाशवन्निरालम्बनम् ॥५४॥ कर्तव्यौ न तु स्वतःसिद्धौ मार्गौ ययोस्तौ ॥ ५५ ॥

* जलजैरिति श्लोकः खपुस्तके नास्ति। १ ख. प्रस्थित०। २ ख. पद्मरो०। ३ क. ख. रुधिरोत्प०। ४ ख. पारि०। ५ क. ख. मत्स्यन०। ६ ख. ०पीतां नृ०। ७ ख. अभोज्यं त०। ८ क. ख. ग. ०क्तं षड्भिस्त्रि०। ९ ख. ०प्रं तीरेष्वपि। १० ख. ०लितोदकम्। व्र०। ११ ख. कस्येदं सुमहद्ध्रदम्। अ०। १२ ख. ०यादसो०। १३ ख. ०क्षैः क्षुपल०। १४ क. ०वर्तसु। १५ ख. ०सो मे व्र०। १६ ख. एतं क०।

* एवं कृते बाहुवीर्यं लोके ख्यातिं गमिष्यति ॥६०

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि बालचरिते यमुनावर्णनं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

कालियदमनम् ।

१२

वैशम्पायन उवाच ।
सोपसृत्य नदीतीरं बद्ध्वा परिकरं दृढम् ।
आरोहच्चपलः कृष्णः कदम्बशिखरं मुदा ॥ १
कृष्णः कदम्बशिखराल्लम्बमानो घनाकृतिः ।
ह्रदमध्येऽकरोच्छब्दं निपतन्नम्बुजेक्षणः २
कृष्णेन तत्र पतता क्षुभितो यमुनाह्रदः ।
संप्रासिच्यत वेगेन भिद्यमान इवांबुदः ॥ ३
तेन शब्देन संक्षुब्धं सर्पस्य भवनं महत् ।
उदतिष्ठज्जलात्सर्पो रोषपर्याकुलेक्षणः ॥ ४
स चोरगपतिः क्रुद्धो मेघराशिसमप्रभः ।
ततो रक्तान्तनयनः कालियः समदृश्यत ॥ ५
पञ्चास्यः पावकोल्लासश्चलज्जिह्वोऽनलाननः
पृथुभिः पञ्चभिर्घोरैः शिरोभिः परिवारितः
पूरयित्वा ह्रदं सर्वं भोगेनानलवर्चसा ।
स्फुरन्निव च रोषेण ज्वलन्निव च तेजसा ७
क्रोधेन ज्वलतस्तस्य जलं शृतमिवाभवत् ।
प्रतिस्रोताश्च भीतेव जगाम यमुना नदी ॥ ८
तस्य क्रोधाग्निपूर्णेभ्यो वक्त्रेभ्योऽभूच्च मारुतः
दृष्ट्वा कृष्णं ह्रदगतं क्रीडन्तं शिशुलीलया ९
सधूमाः पन्नगेन्द्रस्य मुखान्निश्चेरुरर्चिषः ।
सृजता तेन रोषाग्निं समीपे तीरजा द्रुमाः १०
क्षणेन भस्मसान्नीता युगान्तप्रतिमेन वै ।
तस्य पुत्राश्च दाराश्च भृत्याश्चान्ये महोरगाः
वमन्तः पावकं घोरं वक्त्रेभ्यो विषसम्भवम्
सधूमं पन्नगेन्द्रास्ते निपेतुरमितौजसः ॥ १२
प्रवेशितश्च तैः सर्पैः स कृष्णो भोगबन्धनम् ।
निर्यत्नचरणाकारस्तस्थौ गिरिरिवाचलः १३
अदशन्दशनैस्तीक्ष्णैर्विषोत्पीडजलाविलैः ।
ते कृष्णं सर्पपतयो न ममार च वीर्यवान् ॥१४
एतस्मिन्नन्तरे भीता गोपालाः सर्व एव ते ।
क्रन्दमाना व्रजं जग्मुर्बाष्पगद्गदया गिरा १५
गोपा ऊचुः×
एष मोहं गतः कृष्णो मग्नो वै कालिये ह्रदे
भक्ष्यते सर्पराजेन तदागच्छत मा चिरम् १६
नन्दगोपाय वै क्षिप्रं सबलाय निवेद्यताम् ।
एष ते कृष्यते कृष्णः सर्पेणेति महाह्रदे १७
नन्दगोपस्तु तच्छ्रुत्वा वज्रपातोपमं वचः ।
आर्तः स्खलितविक्रान्तस्तं जगाम ह्रदोत्तमम्
सबालयुवतीवृद्धः स च संकर्षणो युवा ।
आक्रीडं पन्नगेन्द्रस्य जलस्थं समुपागमत् १९
नन्दगोपमुखा गोपास्ते सर्वे साश्रुलोचनाः ।
हाहाकारं प्रकुर्वतस्तस्थुस्तीरे ह्रदस्य वै २०

इति श्रीमत्पदं० नीलकण्ठकृतौ भारतभावप्रदीपे हरिवंशार्थप्रकाशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकादशोऽध्यायः॥ ११ ॥

१२

अमुष्मिन्द्वादशेऽध्याये कालियस्य फणोपरि । नृत्यं चक्रे हरिश्चेति यमुना निर्विषोच्यते ॥ १

सोपसृत्येत्यध्याहृत्य "योऽहन्नहिर्मन्वपस्ततर्देत्यपादहस्तो अपृतन्यदिन्द्रम्" इति चोपदिष्टं कालियदमनम् उपबृंहयति। तत्र मन्त्रावयवयोरर्थस्तु—योऽहिः सर्पो मन्वपः यमुनाजलानि ततर्द विषसंपर्केण नाशितवान् तमिन्द्रो अहन् हिंसितवान् । पीडनमात्रमत्र हन्त्यर्थः । स च अहिः अपाद् पादहीनः अहस्तः श्वसन् इन्द्रम् अपृतन्यत् अयोधयदिति एतेनास्य सर्वरूपत्वमुक्तमतोऽहिवृत्राख्यो यत्राप्संबन्धस्तत्रायमेव बोद्धव्यः ॥१॥ लम्बमानः अधः पतन् ॥२॥ पञ्चास्यः पञ्चवदनः ॥६॥ भोगेन देहेन ॥७॥ शृतं क्वथितं प्रतिस्रोताः विपरीतप्रवाहाः ॥८॥ तेऽदशन्निति पूर्वेण संबन्धः ॥१४॥

* एवमिति श्लोकार्धं कपुस्ते नास्ति । १ क. °नोऽम्बुदाकृ° । २ क. ख. स कृष्णेनाभिपतता क्षोभि° । ३ क. उत्तस्थावुदकात्स° । ४ क. °व स रो° । × गोपा ऊचुरिति कपुस्तके नास्ति । ५ ख. °ते पुत्राः स° । ६ क. घ. °स्त्वारित°।

व्रीडिता विस्मिताश्चैव शोकार्ताश्च पुनःपुनः
केचित्तु पुत्र हा हेति हा धिगित्यपरे पुनः २१
अपरे हा हताः स्मेति रुरुदुर्भृशदुःखिताः।
स्त्रियश्चैव यशोदां तां हा हताऽसीति चुक्रुशुः
या पश्यसि प्रियं पुत्रं सर्पराजवशं गतम्।
स्पन्दितं सर्पभोगेन कृष्यमाणं यथा मृतम् २३
अश्मसारमयं नूनं हृदयं ते[3] विलक्ष्यते।
पुत्रं कथमिमं दृष्ट्वा यशोदे नावदीर्यसे॥ २४
दुःखितं बत पश्यामो नन्दगोपं ह्रदान्तिके।
न्यस्य पुत्रमुखे दृष्टिं निश्चेतनमवस्थितम्[4]॥ २५
यशोदामनुगच्छन्त्यः सर्पावासमिमं ह्रदम्
प्रविशामो न यास्यामो विना दामोदरं व्रजम्[6]
दिवसः को विना सूर्यं विना चन्द्रेण का निशा
विना वृषेण का गावो विना कृष्णेन को व्रजः
विना कृष्णं न यास्यामो विवत्सा इव धेनवः
तासां विलपितं श्रुत्वा तेषां च व्रजवासिनाम्
विलापं नन्दगोपस्य यशोदारुदितं तथा* २८
एकभावशरीरज्ञ एकदेहो द्विधा कृतः।
संकर्षणस्तु संक्रुद्धो बभाषे कृष्णमव्ययम्॥२९
कृष्ण कृष्ण महाबाहो गोपानां नन्दवर्द्धन।
गम्यतामेष वै क्षिप्रं सर्पराजो विषायुधः ३०
इमे नो बान्धवास्तात त्वां मत्वा मानुषं विभो
परिदेवन्ति करुणं सर्वे मानुषबुद्धयः॥ ३१
तच्छ्रुत्वा रौहिणेयस्य वाक्यं संज्ञासमीरितम्
विक्रीड्यास्फोटयद्बाहू भित्त्वा तन्नागबन्धनम्
तस्य पद्भ्यामथाक्रम्य भोगराशिं जलोत्थितम्
शिरस्तु कृष्णो जग्राह स्वहस्तेनावनाम्य च
तस्यारुरोह सहसा मध्यमं तन्महच्छिरः
सोऽस्य मूर्ध्नि स्थितः कृष्णो ननर्त रुचिरांगदः
मृद्यमानः स कृष्णेन शान्तमूर्धा भुजंगमः।
आस्यैः सरुधिरोद्गारैः कातरो वाक्यमब्रवीत्
अविज्ञानान्मया कृष्ण रोषोऽयं संप्रदर्शितः।
दमितोऽहं हतविषो वशगस्ते वरानन॥ ३६
तदाज्ञापय किं कुर्यां सदा सापत्यबान्धवः।
कस्य वा वशतां यामि जीवितं मे प्रदीयताम्
पञ्च[10]मूर्द्धानतं दृष्ट्वा सर्पं सर्पारिकेतनः।
अक्रुद्ध एव भगवान्प्रत्युवाचोरगेश्वरम्॥ ३८
तवास्मिन्यमुनातोये नैव स्थानं ददाम्यहम्।
गच्छार्णवजलं सर्प सभार्यः सहबान्धवः ३९
यश्चेह भूयो दृश्येत स्था[11]ने वा यदि वा जले।
तव भृत्यस्तनूजो वा क्षिप्रं वध्यः स मे भवेत्
शिवं चास्य जलस्यास्तु त्वं च गच्छ महार्णवम्
स्थाने त्विह भवेद्दोषस्तवान्तकरणो महान्
मत्पदानि च ते सर्प दृष्ट्वा मूर्धसु सागरे।
गरुडः पन्नगारिपुस्त्वयि न प्रहरिष्यति॥ ४२
गृह्य मूर्ध्ना तु[12] चरणौ कृष्णस्योरगपुङ्गवः।
पश्यतामेव गोपानां जगामादर्शनं ह्रदात् ४३
निर्जिते तु गते सर्पे कृष्णमुत्तीर्य धिष्ठितम्।
विंस्मितास्तुष्टुवुर्गोपाश्चक्रुश्चैव प्रदक्षिणम् ४४
ऊचुः सर्वे च संप्रीता नन्दगोपं वनेचराः।
धन्योऽस्यनुगृहीतोऽसि यस्य ते पुत्र ईदृशः
अद्यप्रभृति गोपानां गवां गोष्ठस्य चानघ।
आपत्सु शरणं कृष्णः प्रभुश्चायतलोचनः॥४६
जाता शिवजला सर्वा यमुना मुनिसेविता।
[13]तीरे चास्याः सुखं गावो विचरिष्यंति नः सदा
व्यक्तमेव व[14]यं गोपा वने यत्कृष्णमीदृशम्।
महद्भूतं न जानीमश्छन्नमग्निमिव व्रजे॥ ४८
एवं ते विस्मिताः सर्वे स्तुवन्तः कृष्णमव्ययम्
जग्मुर्गोपगणा घोषं देवाश्चैत्ररथं यथा॥ ४९

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि शिशुचर्यायां कालियदमने द्वादशोऽध्यायः॥ १२॥

सर्पभोगेन सर्पभोगबन्धेन स्पन्दितं किञ्चिच्चालितं धैर्यादिति शेषः॥२३॥ परिदेवन्ति शोचन्ति॥३१॥ स्थाने अवस्थितौ॥४१॥ नन्वन्यत्र गरुडो मां हनिष्यति अत्र तु मुनिशापाज्ञायातीति चेत्तत्राह–**मत्पदानीति**॥ ४२॥ धिष्ठितं तीरेऽवस्थितम्॥४४॥ इति श्रीमत्पद० नीलकण्ठकृतौ भारतभा० हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां द्वादशोऽध्यायः॥१२॥

---

१ ख. संदि°। २ ख °था मृगम्। अ°। ३ क. ख. °तेऽभिल°। ४ ख. °नमिव स्थि°। ५ ख. °स्यामः सर्वा दा°। ६ ख. °रं विना। दि°। * विलापमिति पद्यार्धं कपुस्तके नास्ति। ७ क. नन्दिव°। ८ क. ख. विक्रीड्यास्फो°। ९ ख. °त्वा तं भोगब°। १० क. ख. तं दृष्ट्वा पञ्चमूर्धानं सर्वं सर्पारि°। ११ ख. °त स्थले वा य°। १२ ख. °र्ध्ना वचस्तस्य कृ°। १३ क. सर्वैस्तीर्थैः सु°। १४ ख. °व वने जाता वयं यत्कृ°।

धेनुकवधः ।

१३

वैशम्पायन उवाच ।

दमिते सर्पराजे तु कृष्णेन यमुनाह्रदे ।
तमेव चेरतुर्देशं सहितौ रामकेशवौ ॥ १ ॥
आजग्मतुस्तौ सहितौ गोधनैः सह गोमिनौ ।
गिरिं गोवर्द्धनं रम्यं वसुदेवसुतावुभौ ॥ २
गोवर्द्धनस्योत्तरतो यमुनातीरमाश्रितम् ।
ददृशाते च[2] तौ वीरौ रम्यं तालवनं महत् ॥३
तौ तालपर्णप्रतते[3] रम्ये तालवने रतौ ।
चेरतुः परमप्रीतौ वृषपोताविवोद्धतौ ॥ ४
स तु देशः सदा स्निग्धो लोष्ठपाषाणवर्जितः ।
दर्भप्रायस्थलीभूतः सुमहान्कृष्णमृत्तिकः ॥ ५
तालैस्तैर्विपुलस्कन्धैरुच्छ्रितैः श्यामपर्वभिः ।
फलाग्रशाखिभिर्भाति नागहस्तैरिवोच्छ्रितैः
तत्र दामोदरो वाक्यमुवाच वदतां वरः ।
अहो तालफलैः पक्वैर्वासितेयं वनस्थली ॥ ७
स्वादून्यार्य सुगन्धीनि श्यामानि रसवन्ति च
पक्वतालानि सहितौ पातयामो लघुक्रमौ ॥ ८
यद्येषामीदृशो गन्धो माधुर्यघ्राणतर्पणः ।
रसेनामृतकल्पेन भवितव्यं च मे मतिः ॥ ९
दामोदरवचः श्रुत्वा रौहिणेयो हसन्निव ।
पातयन्पक्वतालानि चालयामास तांस्तरून् १०
तत्तु तालवनं नृणामसेव्यं दुरतिक्रमम् ।
निर्माणभूतमिरिणं पुरुषादालयोपमम् ॥ ११
दारुणो धेनुको नाम दैत्यो गर्दभरूपधृक् ।
खरयूथेन महता वृतः समनुसेवते ॥ १२
स तु तालवनं घोरं गर्दभः परिरक्षति ।
नृपक्षिश्वापदगणांस्त्रासयानः सुदुर्मतिः १३
तालशब्दं स तं श्रुत्वा संघुष्टं फलपातनात् ।
नामर्षयत्सं[10] संक्रुद्धस्तालस्वनमिव द्विपः ॥ १४
शब्दानुकारी[11] संक्रुद्धो दर्पाविद्धसटाननः ।
स्तब्धाक्षो हेषितपटुः खुरैर्निर्दारयन्महीम् १५
आविद्धपुच्छो हृषितो व्यात्तानन इवान्तकः
आपतन्नेव ददृशे रौहिणेयमुपस्थितम् ॥ १६
तालानां तमधो दृष्ट्वा स ध्वजाकारमव्ययम् ।
रौहिणेयं खरो दुष्टः सोऽदशद्दशनायुधः ॥ १७
पद्भ्यामुभाभ्यां च पुनः पश्चिमाभ्यां पराङ्मुखः
जघानोरसि दैत्येन्द्रो[12] रौहिणेयं निरायुधम् ।
ताभ्यामेव स जग्राह पद्भ्यां तं दैत्यगर्दभम् ।
आवर्जितमुखस्कन्धं प्रेरयंस्तालमूर्धनि १९
संभग्नोरुकटिग्रीवो[13] भग्नपृष्ठो दुराकृतिः ।
खरस्तालफलैः सार्धं पपात धरणीतले ॥ २०
तं गतासुं गतश्रीकं पतितं वीक्ष्य गर्दभम् ।
ज्ञातींस्तथापरांस्तस्य तृणराजनि सोऽक्षिपत
सा भूर्गर्दभदेहैश्च तालैः पक्वैश्च पातितैः ।
बभासे छन्नजलदा द्यौरिवाव्यक्तशारदी २२
तस्मिन्गर्दभदैत्ये तु सानुगे विनिपातिते ।
रम्यं तालवनं तद्धि भूयो रम्यतरं बभौ ॥२३
विप्रमुक्तभयं शुभ्रं विविक्ताकारदर्शनम् ।
चरन्ति स्म सुखं गावस्तत्तालवनमुत्तमम् २४
ततः प्रविष्टास्ते सर्वे गोपा वनविचारिणः ।
वीतशोकभयायासाश्चञ्चूर्यन्ते[14] समन्ततः २५

१३

अथ त्रयोदशेऽध्याये धेनुकस्योच्यते वधः ।
बलदेवेन तच्चक्रे क्षेमं तालवनं यथा ॥१॥

दमिते इत्यध्याये " **समिन्द्र गर्दभः** समृण " इत्यमुं मन्त्रमुपबृंहयति–हे इन्द्र गर्दभं समृण मारयेति मन्त्रपादार्थः ॥१॥ स देशो भातीत्युत्तरस्थेनान्वयः ॥५॥ लघुक्रमौ शीघ्रक्रियौ ॥८॥ निर्माणभूतं सारभूतम् । "निर्माणं निर्मितौ सारे" इति मेदिनी । अथापि "इरिणं तूषरे शून्ये" इति मेदिनी ॥११॥ तालस्वनम् आस्फोटनध्वनिम् ॥१४॥ दर्पाविद्धसटाननः मदेनाविद्धा भ्रामिताः सटाः केसरा यस्मिन् तथाभूतम् आननं यस्य ॥१५॥ आविद्धम् ऊर्ध्वीकृतं पुच्छं येन ॥१६॥ ताभ्यां तयोरेव पदयोर्जग्राह आवर्जितं भ्रामितं मुखस्कन्धं यस्य ॥ १९ ॥

१ क. घ. ॰हृगामि॰ । २ ख. ॰ते ततो वी॰ । ३ क. ॰र्णप्रकरे र॰ । ४ क. ख. ॰शः समः स्निग्धः सुमहान्कृष्णमृत्तिकः। दर्भ॰। ५ क. ख. ॰भूतो लोष्ठपाषाणवर्जितः । ता॰ । ६ ख. ॰पवान् । ख॰ । ७ ख. ॰ता वृतो बलवतां वरः । ८ क. सतताल॰ । ९ ख. ॰सयश्चातिदर्पितः । १० क. ॰यत सं॰। ११ क. ख. ॰ब्दानुसारी सं॰। १२ ख. दैत्योऽसौ रौ॰ । १३ ख. स भ॰ । १४ क. ॰शोका वनं सर्वे चञ्चूर्यन्तः स॰ ।

ततः सुखं प्रकीर्णासु गोषु नागेन्द्रविक्रमौ । द्रुमपर्णासनं कृत्वा तौ यथार्हं निषीदतुः २६

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि शिशुचर्यायां धेनुकवधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

प्रलम्बवधः ।

१४

वैशम्पायन उवाच ।

अथ तौ जातहर्षौ तु वसुदेवसुतावुभौ ।
तत्तालवनमुत्सृज्य भूयो भाण्डीरमागतौ १
चारयन्तौ विवृद्धानि गोधनानि शुभानि च
स्फीतसस्यप्ररूढानि वीक्षमाणौ वनानि च २
क्ष्वेडयन्तौ प्रगायन्तौ प्रचिन्वन्तौ च पादपान्
नामभिर्व्याहरन्तौ च सवत्सा गाः परंतपौ ३
नियोगपाशैरासक्तैः स्कन्धाभ्यां शुभलक्षणौ ।
वनमालाकुलोरस्कौ बालशृङ्गाविवर्षभौ ४
सुवर्णाञ्जनचूर्णाभावन्योन्यसदृशाम्बरौ ।
महेन्द्रायुधसंसक्तौ शुक्लकृष्णाविवाम्बुदौ ॥ ५
कुशाग्रकुसुमानां च कर्णपूरौ मनोरमौ ।
वनमार्गेषु कुर्वाणौ वन्यवेषधरावुभौ ॥ ६
गोवर्धनस्यानुचरौ वने सानुचरौ तु तौ ।
चेरतुर्लोकसिद्धाभिः क्रीडाभिरपराजितौ ॥ ७
तावेवं मानुषीं दीक्षां वहन्तौ सुरपूजितौ ।
तज्जातिगुणयुक्ताभिः क्रीडाभिश्चेरतुर्वनम् ॥ ८
तौ तु भाण्डीरमाश्रित्य बालक्रीडानुवर्तिनौ
प्राप्तौ परमशाखाढ्यं न्यग्रोधं शाखिनां वरम्
तत्र स्पन्दोलिकाभिश्च युद्धमार्गविशारदौ ।
अश्मभिः क्षेपणीयैश्च तौ व्यायाममकुर्वताम्
युद्धमार्गैश्च विविधैर्गोपालैः सहितावुभौ ।
मुदितौ सिंहविक्रान्तौ यथाकामं विचेरतुः ११
तयो रमयतोरेवं तल्लिप्सुरसुरोत्तमः ।
प्रलम्बोऽभ्यागमत्तत्र छिद्रान्वेषी तयोस्तदा
गोपालवेषमास्थाय वन्यपुष्पविभूषितः ।
लोभयानः स तौ वीरौ हास्यैः क्रीडनकैस्तथा

इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३

१४

अस्मिंश्चतुर्दशेऽध्याये प्रलम्बवध ईर्यते ।
तेनैव बलभद्रेण कृष्णादेशेन तिष्ठता ॥ १ ॥

क्ष्वेडयन्तौ बाहू आस्फोटयन्तौ व्याहरन्तौ आकारयन्तौ ॥ ३ ॥ **नियोगपाशैः** अश्वशिक्यैः ॥ ४ ॥ अन्योन्यसदृशाम्बरौ अन्योन्यदीप्तिसंवलनेन सदृशाम्बराविव ॥ ५ ॥ कुसुमानां कुसुमैः कर्णपूरौ कुर्वाणौ ॥ ६ ॥ दीक्षां रीतिम् ॥ ८ ॥ स्पन्दोलिकाभिर्दोलावलम्बैः क्षेपणीयैर्वीटिकाद्यैः ॥ १० ॥ "विष्टम्भो दिवो धरुणाः पृथिव्या विश्वा उत क्षितयो हस्ते अस्य, असत्त उत्सो गृणते नियुत्वान्मध्वो अंशुः पवत इन्द्रियाय" इत्येतं मन्त्रमुपबृंहयति—**तयो रमयतोरेवमित्यादिना।** मन्त्रार्थस्तु हे सोम ते तव मध्वो ब्रह्मस्वरूपिणः अंशुरिवांशुः अंशः पृथिव्या धरुणः भूमेर्धर्ता रामरूपधारी शेषः ते त्वया असत् अन्तर्यामिणा प्रबोधितः सन्दीप्यमानः अत एव उत्सः त्वदाज्ञाकरणे उत्कण्ठितः नियुत्वान् जगतः प्राणवायुरूपी सूत्रात्मा सन् गृणते आत्मनः स्वरूपं त्वद्वाक्यादवगतं भावयति अहं परमेश्वरादनन्योऽस्मि देवकार्यार्थमवतीर्णोऽस्मीत्यालोचयतीत्यर्थः। ततो हेतोः दिवः द्युलोकमण्डपस्य विष्टम्भः स्तम्भा इव भवन्ति ते विष्टम्भः क्विबन्तस्येदं द्वितीयाबहुवचनम्। अत्युच्छ्रितान् प्रलंबादीन्। बहुत्वं विभूत्यर्थे। इन्द्रियाय तद्वधेन स्ववीर्यं प्रदर्शयितुं पवते गच्छन्ति। किमस्यायुधं तदाह— **विश्वा इति।** सर्वाः क्षितयः नाशसाधनान्यायुधानि अस्य हस्त एव सन्ति अतो मुष्टिमात्रेण तं जघानेत्यर्थः। विष्णोः सर्वदेवतामयत्वादत्र सोमरूपेणैवास्य स्तुतिर्बोद्धव्या। एवमन्यत्रापि। श्लोकार्थः स्पष्टः ॥ १२ ॥

---

१ क. ख. °नि शुभाननौ । स्फी° । २ क. ख. स्फीतशष्पप्र° । ३ क. नियोग° । ४ ख. °र्णाभ्याव° । ५ ख. °पूरम° । ६ क. ख. °रौ च तौ । ७ क. ख. °रमुचिते काले क्री° । ८ ख. °त्र स्यन्दो° । ९ क. °द्रुमार्गैश्च दर्शितौ । अ° । १० क. ख. °यानः स तौ। ११ ख. °कैस्तदा । सो° ।

सोऽवगाहत निश्शङ्कस्तेषां मध्यममानुषः ।
मानुषं वपुरास्थाय प्रलम्बो दानवोत्तमः ॥ १५
प्रक्रीडितांश्च ते सर्वे सह तेनामरारिणा ।
गोपालवपुषं गोपा मन्यमानाः स्वबान्धवम्
स तु च्छिद्रान्तरप्रेप्सुः प्रलम्बो गोपतां गतः
दृष्टिं प्रणिदधे कृष्णे रौहिणेये च दारुणाम् १६
अविषह्यं ततो मत्वा कृष्णमद्भुतविक्रमम् ।
रौहिणेयवधे यत्नमकरोद्दानवोत्तमः ॥ १७
हरिणाक्रीडनं नाम बालक्रीडनकं ततः ।
प्रक्रीडितास्तु ते सर्वे द्वौ द्वौ युगपदुत्पतन् १८
कृष्णः श्रीदामसहितः पुप्लुवे गोपसूनुना ।
संकर्षणस्तु प्लुतवान्प्रलम्बेन सहानघ ॥ १९
गोपालास्त्वपरे द्वन्द्वं गोपालैरपरैः सह ।
प्रद्रुता लङ्घयन्तो वै तेऽन्योन्यं लघुविक्रमाः
श्रीदाममजयत्कृष्णः प्रलम्बं रोहिणीसुतः ।
गोपालैः कृष्णपक्षीयैर्गोपालास्त्वपरे जिताः
ते वाहयन्तस्त्वन्योन्यं संहर्षात्सहसा द्रुताः
भाण्डीरस्कन्धमुद्दिश्य मर्यादां पुनरागमन्२२
संकर्षणं तु स्कन्धेन शीघ्रमुत्क्षिप्य दानवः ।
द्रुतं जगाम विमुखः सचन्द्र इव तोयदः ॥ २३
स भारमसहंस्तस्य रौहिणेयस्य धीमतः ।
ववृधे सुमहाकायः शक्राक्रान्त इवाम्बुदः २४
स भाण्डीरवटप्रख्यं दग्धाञ्जनगिरिप्रभम् ।
स्वं वपुर्दर्शयामास प्रलम्बो दानवोत्तमः ॥२५
पञ्चस्तबकलम्बेन मुकुटेनार्कवर्चसा ।
दीप्यमानाननो दैत्यः सूर्याक्रान्त इवाम्बुदः२६
महाननो महाग्रीवः सुमहानन्तकोपमः ।
रौद्रः शकटचक्राक्षो नमयंश्चरणैर्महीम् ॥ २७
स्रग्दामलम्बाभरणः प्रलम्बाम्बरभूषणः ।
वीरः प्रलम्बः प्रययौ लम्बतोय इवाम्बुदः २८
स जहाराथ वेगेन रौहिणेयं महासुरः ।
सागरोपप्लवगतं कृत्स्नं लोकमिवान्तकः २९
ह्रियमाणः प्रलम्बेन स तु संकर्षणो बभौ ।
उह्यमान इवाकाशे कालमेघेन चन्द्रमाः ॥ ३०
स संदिग्धमिवात्मानं मेने संकर्षणस्तदा ।
दैत्यस्कन्धगतः श्रीमान्कृष्णं चेदमुवाच ह३१
ह्रियेऽहं कृष्ण दैत्येन पर्वतोदग्रवर्ष्मणा ।
प्रदर्शयित्वा महतीं मायां मानुषरूपिणीम् ३२
कथमस्य मया कार्यं शासनं दुष्टचेतसः ।
प्रलम्बस्य प्रवृद्धस्य दर्पाद्द्विगुणवर्चसः ॥ ३३
तमाह सस्मितं कृष्णः साम्ना हर्षाकुलेन वै ।
अभिज्ञो रौहिणेयस्य वृत्तस्य च बलस्य च३४
अहोऽयं मानुषो भावो व्यक्तमेवानुपाल्यते ।
यस्त्वं जगन्मयं देवं गुह्याद्गुह्यतरं गतः ॥ ३५
स्मर नारायणात्मानं लोकानां त्वं विपर्यये ।
अवगच्छात्मनात्मानं समुद्राणां समागमे ३६
पुरातनानां देवानां ब्रह्मणः सलिलस्य च ।
आत्मवृत्तप्रभावाणां संस्मराद्यं च वै वपुः ३७
शिरः खं ते जलं मूर्तिः क्षमा भूर्दहनो मुखम्
वायुर्लोकायुरुच्छ्वासो मनस्स्रष्टा ह्यभूत्तव ॥३८
सहस्रास्यः सहस्राङ्गः सहस्रचरणेक्षणः ।
सहस्रपद्मनाभस्त्वं सहस्रांशुधरोऽरिहा ॥ ३९
यत्त्वया दर्शितं लोके तत्पश्यन्ति दिवौकसः
यत्त्वया नोक्तपूर्वं हि कस्तदन्वेष्टुमर्हति ॥ ४०
यद्वेदितव्यं लोकेऽस्मिंस्तत्त्वया समुदाहृतम् ।
विदितं यत्त्वैकस्य देवा अपि न तद्विदुः॥४१
आत्मजं ते वपुर्योऽग्नि न पश्यन्त्यात्मसंभवम्
यत्तु ते कृत्रिमं रूपं तदर्चन्ति दिवौकसः ॥४२
देवैर्न दृष्टश्चान्तस्ते तेनानन्त इति स्मृतः ।
त्वं हि सूक्ष्मो महानकः सूक्ष्मैरपि दुरासदः॥
त्वय्येव जगतः स्तम्भे
शाश्वती जगती स्थिता ।
अचला प्राणिनां योनि-
र्धारयत्यखिलं जगत् ॥ ४४

देहावेशात् प्रमाद्यतीति न्यायेन सूत्रांशोऽपि रामो मुमोहेत्याह **स संदिग्धमिति**॥३१॥ श्रीकृष्णस्त्वेनं पूर्वरूपस्मरणेन प्रबोधयतीत्याह—**तमाहेत्यादिना** ॥३४॥ अस्यैव सूत्रात्मत्वं विवृणोति—**शिरः खम् इत्यादिना** ॥ ३८ ॥ "**प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः**" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं शुद्धं ब्रह्मापि त्वमेवासीत्याह—**यत्त्वयेति** । यत्त्वया नोक्तेत्यादिनाऽस्य वेदकर्तृत्वमुक्तम् ॥ ४० ॥ शेषरूपेण वर्णयति—**त्वय्येवेति** ॥ ४४ ॥

१ ख. °तास्तु ते । २ ख. °क्रीडितं ना° । ३ ख. °यन्तौ वै । ४ ख. °ख्यं स्निग्धा° । ५ ख. घ. °कयुक्तेन मु° । ६ ख. धीरः प्र° । ७ ख. °हारैव वे° । ८ ख. दर्शयित्वा सुम° । ९ ख. °तप्रवृत्तं च सं° । १० क. ते जगन्मू° ।

चतुःसागरभोगस्त्वं चातुर्वर्ण्यविभागवित् ।
चतुर्युगेषु लोकानां चातुर्होत्रफलाशनः ॥ ४५
यथाऽहमपि लोकानां तथा त्वं तच्च मे मतम्
उभावेकशरीरौ स्वो जगदर्थे द्विधाकृतौ ४६
अहं वा शाश्वतः कृष्ण-
स्त्वं वा शेषः पुरातनः* ।
लोकानां शाश्वतो देव-
स्त्वं हि शेषः सनातनः×।
आवयोर्देहमात्रेण
द्विधेदं धार्यते जगत् ॥ ४७
अहं यः स भवानेव यस्त्वं सोऽहं सनातनः।
द्वावेव विहितौ ह्यावामेकदेहौ महाबलौ ॥ ४८
तदास्से मूढवत्त्वं किं प्राणेन जहि दानवम् ।
मूर्ध्नि देवरिपुं देव वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥ ४९
वैशम्पायन उवाच+ ।
संस्मारितस्तु कृष्णेन रौहिणेयः पुरातनम् ।
बलेनापूर्यत तदा त्रैलोक्यान्तरचारिणा ॥ ५०
ततः प्रलम्बं दुर्वृत्तं स बद्धेन महाभुजः ।
मुष्टिना वज्रकल्पेन मूर्ध्नि चैनं समाहनत् ॥
तस्योत्तमाङ्गं स्वे काये विकपालं विवेश ह ।
जानुभ्यां चाहतः शेते गतासुर्दानवोत्तमः ५२
जगत्यां विप्रकीर्णस्य तस्य रूपमभूत्तदा ।
प्रलम्बस्याम्बरस्थस्य मेघस्येव विदीर्यतः ५३
तस्य भग्नोत्तमाङ्गस्य देहात्सुस्राव शोणितम् ।
बहुगैरिकसंयुक्तं शैलशृङ्गादिवोदकम् ॥ ५४
तं निहत्य प्रलम्बं तु संहृत्य बलमात्मनः ।
पर्यष्वजत वै कृष्णं रौहिणेयः प्रतापवान् ५५
तं तु कृष्णश्च गोपाश्च दिविस्थाश्च दिवौकसः
तुष्टुवुर्निहते दैत्ये जयाशीर्भिर्महाबलम् ॥ ५६
बलेनायं हतो दैत्यो बालेनाक्लिष्टकर्मणा ।
विवदन्त्यशरीरिण्यो वाचः सुरसमीरिताः*
बलदेवेति नामास्य देवैरुक्तं दिवि स्थितैः ।
बलन्तु बलदेवस्य तदा भुवि जना विदुः ५८
कर्मजं निहते दैत्ये देवैरपि दुरासदे ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि शिशुचर्यायां प्रलम्बवधे
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

कृष्णं प्रति गोपवाक्यम् ।

१५

वैशम्पायन उवाच ।

तयोः प्रवृत्तयोरेवं कृष्णस्य च बलस्य च । वने विचरतोर्मासौ व्यतियातौ स्म वार्षिकौ

यथेति–अहम् अन्तर्यामी त्वं सूत्रात्मा सर्वज्ञत्वादिकं द्वयोः सममेवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ अत्यन्तं साम्यलक्षणमभेदमाह– अहमिति ॥ ४८ ॥ संस्मारित इति । उक्तिमात्रेण बलदेववत् विशुद्धान्तःकरण आत्मनो ब्रह्मभावमवगच्छतीत्यर्थः ॥ ५० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

अथ पञ्चदशोऽध्याये
गोपानिन्द्रमखोत्सुकान् ।
कृष्णः पप्रच्छ तद्धेतुं
शुश्रावाथ तदुत्तरम् ॥ १ ॥

तयोः प्रवृत्तयोरित्यध्यायद्वयम्–
"आग्रावभिरहन्येभिरक्तुभिर्वरिष्ठं
वज्रमाजिघर्ति मायिनि ।
शतं वा यस्य प्रचरन् स्वेदमे
संवर्तयन्तो विवर्तयन्नहः" ॥
इति मन्त्रस्योपबृंहणार्थं मन्त्रार्थमाह–यस्य वज्रिणः स्वेदमे स्वगृहे वायुर्वेन्द्रो वाऽन्तरिक्षस्थान इत्युक्तेरन्तरिक्षे शतं वा

१ घ. °गरयोनिस्त्वं । २ क. ख. °गेशो लो° । * एतदग्रे–स्वबलेन भवान्पूर्णस्त्रैलोक्यान्तरदर्शनः । इत्यधिकं खपुस्तके । × लोकानामिति पद्यार्धं कपुस्तके नास्ति । ३ ख. बलेन ज° । + अयं पाठः कपुस्तके नास्ति । ४ ख. °रितः स कृ° । ५ ख. स बलेन तदा पूर्णस्त्रैलो° । ६ ख. °चैनमताडयत् । ७ ख. °भ्या च ह° । ८ ख. °स्य देह° । घ. तस्य देहो बभौ त° । ९ क. संनि° । १० ख. °विष्ठाश्च दि° । * एतत्पद्यार्धं खपुस्तके नास्ति । ११ घ. प्रलम्बे नि° ।

व्रजमाजग्मतुस्तौ तु व्रजे शुश्रुवतुस्तदा ।
प्राप्तं शक्रमहं वीरौ गोपांश्चोत्सवलालसान् २
कौतूहलादिदं वाक्यं कृष्णः प्रोवाच तत्र तान्
कोऽयं शक्रमहो नाम येन वो हर्ष आगतः ३
तत्र वृद्धतमस्त्वेको गोपो वाक्यमुवाच ह ।
शूयतां तात शक्रस्य यदर्थं ध्वज इज्यते ॥४
देवानामीश्वरः शक्रो मेघानां चारिसूदन ।
तस्य चायं महः कृष्ण लोकनाथस्य शाश्वतः
तेन संचोदिता मेघास्तस्य चायुधभूषिताः ।
तस्यैवाज्ञाकराः सस्यं जनयन्ति नवाम्बुभिः ६
मेघस्य पयसो दाता पुरुहूतः पुरन्दरः ।
संप्रहृष्टस्य भगवान्प्रीणयत्यखिलं जगत् ॥ ७
तेन संपादितं सस्यं वयमन्ये च मानवाः ।
वर्तयामोपयुञ्जानास्तर्पयामश्च देवताः ॥ ८
देवे वर्षति लोकेऽस्मिंस्ततः सस्यं प्रवर्धते ।
पृथिव्यां तर्पितायां तु सामृतं लक्ष्यते जगत् ९
क्षीरवत्यस्त्विमा गावो वत्सवत्यश्च निर्वृताः
तेन संवर्धितास्तात तृणैः पुष्टाः सपुङ्गवाः १०
नासस्या नातृणा भूमिर्न बुभुक्षार्दितो जनः ।
दृश्यते यत्र दृश्यन्ते वृष्टिमन्तो बलाहकाः ११
दुदोह सवितुर्गा वै शक्रो दिव्याः पयस्विनीः ।
ताः क्षरन्ति नवं क्षीरं मेध्यं मेघौघधारितम् ॥
वाय्वीरितं तु मेघेषु करोति निनदं महत् ।
जवेनावर्तितं चैव गर्जतीति जना विदुः १३
तस्य चैवोह्यमानस्य वायुयुक्तैर्बलाहकैः ।
वज्राशनिसमाः शब्दाः श्रूयन्ते नगभेदिनः १४
तज्जलं वज्रनिष्पेषैर्विमुञ्चति नभोगतैः ।
बहुभिः कामगैर्मेघैः शक्रो भृत्यैरिवेश्वरः ॥ १५
क्वचिद्दुर्दिनसंकाशैः क्वचिच्छिन्नाभ्रसंनिभैः ।
क्वचिद्द्विपाञ्जनाकारैः क्वचिच्छीकरवर्षिभिः ॥
मण्डयतीव देवेन्द्रो विश्वमेवं नभो घनैः ।
क्वचिच्छीकरमुक्ताभं कुरुते गगनं घनः १७
एवमेतत्पयो दुग्धं गोभिः सूर्यस्य वारिदः ।
पर्जन्यः सर्वभूतानां भवाय भुवि वर्षति॥ १८
यस्मात्प्रावृडियं कृष्ण शक्रस्य भुवि भाविनी
तस्मात्प्रावृषि राजानः सर्वे शक्रं मुदा युताः
महैः सुरेशमर्चन्ति वयमन्ये च मानवाः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि शिशुचर्यायां गोपवाक्ये पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

ततोऽधिकं वा संवर्तयन्तः संवर्तं प्रलयं कुर्वन्तः सांवर्तका नाम मेघाः प्रचरन् प्राचरन् संचारं कृतवन्तः सः मायिनि मायामनुष्ये श्रीकृष्णे वरिष्ठं श्रेष्ठतमं वज्रम् अशनिं तद्वतीं महावृष्टिम् आजिघर्ति क्षरति । अक्तभी रात्रिभिः सप्ताभिरिति पुराणतः सप्तरात्रं वज्रधारेण पर्जन्येन ववर्षेत्यर्थः। तत्र हेतुमाह—आग्रावभिरहन्येभिरिति। ग्रावभिरिति। समुदायिभिः ग्रावसमुदायः शिलोच्चयो लक्ष्यते यैः अहन्येभिः अहः क्रतुमर्हन्ति तेऽहन्यास्तैः पर्वते क्रतुभाजि सतीत्यर्थः। मायी पुनः किं चकारेत्यत आह—विवर्त्तयन्नह इति च अनन्तरं मायी अहःक्रतून् विवर्तयन् विपरीतं वर्तयन्नास्ते इति शेषः। इन्द्रयागार्थमाहृतैः संभारैर्गिरियागं प्रवर्तयति मायिनि इन्द्रो महतीं वृष्टिं चकारेत्यर्थः। तयोः प्रवृत्तयोः तयोः प्रवर्तमानयोः व्यतियातौ व्यतिक्रान्तौ १ व्रजं गोपसमाजं शक्रमहम् इन्द्रोत्सवम् २ शाश्वतः कुलपरम्परागतः ॥ ५ ॥ मेघस्य मेघसंबान्धिनः ॥ ७ ॥ सस्यं धान्यं वर्तयामो जीवामः उपयुञ्जानाः भक्षयन्तः । सन्धिरार्षः ॥ ८ ॥ सामृतं सजलम् ॥ ९ ॥ सपुङ्गवाः वात्रृषाः ॥ १० ॥ **दुदोहेति**—गाः सूर्यरश्मीन् । पयस्विनीरिति स्त्रीत्वं लोकात् । अयमर्थः—यथाऽस्माकं जठराग्निः प्राणसहायो जलं शोषयति तच्चास्माभिर्बलसाध्ये कर्माणि क्रियमाणे रोमकूपद्वारा प्रस्वेदरूपेण वमति । एवं वायुसहायः सूर्यः भूम्यादिगतं जलं शोषयति तच्चेन्द्रेण बलसाध्ये निरन्तरभ्रमिरूपकर्मणि प्रयुक्तः सन् किरणद्वारा चर्मकोशरूपेषु मेघेषु वमति ततस्तान् मेघानिन्द्रो भिन्दन् वृष्टिं प्रवर्तयतीति ॥ १२ ॥ पयो जलं गोभिः रश्मिभिः पर्जन्य इन्द्रः ॥ १८ ॥ शक्रस्य विभाविनी पूजयित्री पूजाकाल इत्यर्थः । महैः उत्सवैः ॥ १९ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१ क. °त्र वै । २ घ. म. खः कृ° । ३ ख. °न्ये च दोहिनः । ४ क. °वर्तते । पृ° । ५ ख. °यस्वलाः । ६ ख °ति कदनं म° । ७ क. क्वचिच्छीकरवर्णाभं कुर्वाद्भिर्गगनं तथा । एव ८ ख. °स्य शाश्वतम् । प° ।

शरद्वर्णनम् ।

१६

वैशम्पायन उवाच ।

गोपवृद्धस्य वचनं
श्रुत्वा शक्रपरिग्रहे ।
प्रभावज्ञोऽपि शक्रस्य
वाक्यं दामोदरोऽब्रवीत् ॥ १
वयं वनचरा गोपाः सदा गोधनजीविनः ।
गावोऽस्मद्दैवतं विद्धि गिरयश्च वनानि च २
कर्षुकाणां कृषिर्वृत्तिः पण्यं विपणिजीविनाम्
गावोऽस्माकं परा वृत्तिरेतत्त्रैविद्यमुच्यते ॥ ३
विद्यया यो यया युक्त-
स्तस्य सा दैवतं परम् ।
सैव पूज्याऽर्चनीया च
सैव तस्योपकारिणी ।
योऽन्यस्य फलमश्नानः
करोत्यन्यस्य सत्क्रियाम् ॥ ४
द्वावनर्थौ स लभते प्रेत्य चेह च मानवः ।
कृष्यन्ता प्रथिता सीमा सीमान्तं श्रूयते वनम्
वनान्ता गिरयः सर्वे सा चास्माकं गतिर्ध्रुवा
श्रूयन्ते गिरयश्चापि वनेऽस्मिन्कामरूपिणः ।
प्रविश्य तास्तास्तनवो रमन्ते स्वेषु सानुषु ६
भूत्वा केसरिणः सिंहा व्याघ्राश्च नखिनां वराः
वनानि स्वानि रक्षन्ति त्रासयन्तो वनच्छिदः
यदा चैषां विकुर्वन्ति ते वनालयजीविनः ।
घ्नन्ति तानेव दुर्वृत्तान्पौरुषादेन कर्मणा ॥ ८
मन्त्रयज्ञपरा विप्राः
सीतायज्ञाश्च कर्षुकाः ।
गिरियज्ञास्तथा गोपा
इज्योऽस्माभिर्गिरिर्वने ॥ ९
तन्मह्यं रोचते गोपा गिरियज्ञः प्रवर्तताम् ।
कर्म कृत्वा सुखस्थाने पादपेष्वथवा गिरौ १०
तत्र हत्वा पशून्मेध्यान्वितत्यायतने शुभे ।
सर्वघोषस्य संदोहः क्रियतां किं विचार्यते ११
तं शरत्कुसुमापीडाः परिवार्य प्रदक्षिणम् ।
गावो गिरिवरं सर्वास्ततो यान्तु पुनर्व्रजम् १२
प्राप्ता किलेयं हि गवां स्वादुतोयतृणा गुणैः ।
शरत्प्रमुदिता रम्या गतमेघजलाशया ॥ १३
प्रियकैः पुष्पितैर्गौरं श्यामं बाणासनैः क्वचित्
कठोरतृणमाभाति निर्मयूररुतं वनम् ॥ १४
विजला विमला व्योम्नि विबलाका विविद्युतः
विवर्धन्ते जलधरा विदन्ता इव कुञ्जराः १५
पटुना मेघनादेन नवतोयानुकर्षिणा ।
पर्णोत्करघनाः सर्वे प्रसादं यान्ति पादपाः॥
सितवर्णाम्बुदोष्णीषं हंसचामरवीजितम् ।
पूर्णचन्द्रामलच्छत्रं साभिषेकमिवाम्बरम् १७
हंसैः प्रहसितानीव समुत्क्रुष्टानि सारसैः ।
सर्वाणि तनुतां यान्ति जलानि जलदक्षये १८
चक्रवाकस्तनतटाः पुलिनश्रोणिमण्डलाः ।
हंसलक्षणहासिन्यः पतिं यान्ति समुद्रगाः १९
कुमुदोत्फुल्लमुदकं ताराभिश्चित्रमम्बरम् ।
सममभ्युत्स्मयन्तीव शर्वरीष्वितरेतरम् ॥ २०

१६

एतस्मिन्षोडशेऽध्याये युक्तिभिर्मखभेदनम्
उपेन्द्रेण महेन्द्रस्य शरदो वर्णनं तथा ॥१॥

गोपवृद्धस्य वचनं श्रुत्वा शक्रपरिग्रहे इन्द्रमहोत्सवस्वीकारे ॥ १ ॥ पण्यं विक्रेयं द्रव्यं विपणिजीविनां वणिजां त्रैविद्यं वार्तारूपायाः विद्यायाः भेदत्रयम् ॥ ३ ॥ विद्यया वार्तया ॥ ४ ॥ तनवस्तनूः ॥ ६ ॥ एषां वनानां विकुर्वन्ति विकारं जनयन्ति । वनालया भिल्लाद्याः वनजीविनो गोपतक्षाद्याः ॥ ८ ॥ कर्म स्वस्तिवाचनादिकं सुखस्थाने पादपादिसन्निधौ समे देशे ॥ १० ॥ वितत्य कुण्डमण्डपादिकं विस्तार्य क्रियताम् । एकत्रेति शेषः ॥ ११ ॥ प्रमुदिता प्रमुदितजनत्वात् ॥ १३ ॥ प्रियकैः कदम्बभेदैः बाणासनैः झिण्टीपुच्छैः निर्मयूररुतं वर्षापगमात् ॥ १४ ॥ बलाकेव बलाका आकस्मिकपाताऽशनिः तद्रहिताः विबलाकाः॥१५॥ साभिषेकमिव पट्टाभिषिक्तनृपातितुल्यम् ॥ १७ ॥ अभ्युत्स्मयन्ति गर्वमाविष्कुर्वन्ति । बहुत्वमार्षम् ॥ २० ॥

---

१ क. ख. कर्षका° । २ क. °रिका । यो° । ३ क. ख. कर्षकाः । ४ ख. °ज्ञा वयं गो° । ५ क. ख. °वर्त्यताम् । ६ ख. °नर्वनम् । ७ क. ख. विवर्तन्ते ज° । ८ ख. °घवातेन ।

मत्तक्रौञ्चावघुष्टेषु कलमापक्वपाण्डुषु ।
निर्विष्टरमणीयेषु वनेषु रमते मनः ॥ २१
पुष्करिण्यस्तडागानि
वाप्यश्च विकचोत्पलाः ।
केदाराः सरितश्चैव
सरांसि च श्रियाऽज्वलन् ॥ २२
पङ्कजानि च ताम्राणि
तथाऽन्यानि सितान्यपि ।
उत्पलानि च नीलानि
भेजिरे वारिजां श्रियम् ॥ २३
मदं जहुः सितापाङ्गा मन्दं ववृधिरेऽनिलाः
अभवद्व्यभ्रमाकाशमभूच्च निभृतोऽर्णवः २४
ऋतुपर्यायशिथिलैर्वृत्तनृत्यसमुज्झितैः ।
मयूराङ्गरुहैर्भूमिर्बहुनेत्रेव लक्ष्यते ॥ २५
स्वपङ्कमलिनैस्तीरैः काशपुष्पलताकुलैः ।
हंससारसविन्यासैर्यमुना भाति शोभना २६
कलमापाकरम्येषु केदारेषु जनेषु च ।
सस्यादा जलजादाश्च मत्ता विरुरुवुः खगाः
सिषिचुर्यानि जलदा जलेन जलदागमे ।
तानि सस्यानि बालानि कठिनत्वं गतानि वै
त्यक्त्वा मेघमयं वासः शरद्गुणविदीपितः ।
एष वै विमले व्योम्नि हृष्टो वसति चन्द्रमाः
क्षीरिण्यो द्विगुणं गावः प्रमत्ता द्विगुणं वृषाः ।
वनानां द्विगुणा लक्ष्मीः सस्यैर्गुणवती मही ३०
ज्योतींषि घनमुक्तानि पद्मवन्ति जलानि च ।
मनांसि च मनुष्याणां प्रसादमुपयान्ति वै ३१
असृजत्सविता व्योम्नि निर्मुक्तो जलदैर्भृशम् ।
शरत्प्रज्वलितं तेजस्तीक्ष्णरश्मिर्विशोषयन् ॥
नीराजयित्वा सैन्यानि
प्रयान्ति विजिगीषवः
अन्योन्यराष्ट्राभिमुखाः
पार्थिवाः पृथिवीक्षितः
बन्धुजीवाभिताम्रासु बद्धपङ्कवतीषु च ।
मनस्तिष्ठति कान्तासु चित्रासु वनराजिषु ३४
वनेषु च विराजन्ते पादपा वनशोभिनः ।
असनाः सप्तपर्णाश्च कोविदाराश्च पुष्पिताः ॥
इषुसाह्वा निकुम्भाश्च प्रियकाः स्वर्णकास्तथा ।
सृमराः पेचुकाश्चैव केतक्यश्च समन्ततः ३६
व्रजेषु च विशेषेण गर्गरोद्गारहासिषु ।
शरत्प्रकाशयोषेव गोष्ठेष्वटति रूपिणी ॥ ३७
नूनं त्रिदशभूयिष्ठं मेघकालसुखोषितम् ।
पतत्रिकेतनं देवं बोधयन्ति दिवौकसः ॥ ३८
शरद्येवं सुसस्यायां प्राप्तायां प्रावृषः क्षये ।
नीलचन्द्रार्कवर्णैश्च रचितं बहुभिर्द्विजैः ॥ ३९
फलैः प्रवालैश्च घनमिन्द्रचापघनोपमम् ।
भवनाकारविटपं लतापरममण्डितम् ॥ ४०
विशालमूलावनतं पवनाभोगमण्डितम् ।
अर्चयामो गिरिं देवं गाश्चैव च विशेषतः ४१
सावतंसैर्विषाणैश्च बर्हापीडैश्च दंशितैः ।
घण्टाभिश्च प्रलम्बाभिः पुष्पैः शारदिकैस्तथा
शिवाय गावः पूज्यन्तां
गिरियज्ञः प्रवर्त्यताम् ।
पूज्यतां त्रिदशैः शक्रो
गिरिरस्माभिरिज्यताम् ॥ ४३
कारयिष्यामि गोयज्ञं बलादपि न संशयः ।
यद्यस्ति मयि वः प्रीतिर्यदि वा सुहृदो वयम्
गावो हि पूज्याः सततं सर्वेषां नात्र संशयः ।
यदि साम्ना भवेत्प्रीतिर्भवतां वैभवाय च ।
एतन्मम वचस्तथ्यं क्रियतामविचारितम् ४५

कलमापक्वपाण्डुषु धान्यमञ्जरीपाकपिङ्गेषु निर्विष्टाः कृतविवाहास्तद्वद्रमणीयेषु क्रौञ्चपुरुषयोः धान्यवराङ्गनयोश्च साम्यम् ॥ २१ ॥ सितापाङ्गाः मयूराः । निभृतः पूर्णः ॥ २४ ॥ ऋतुपर्यायो वर्षापगमस्तेन शिथिलैः वृत्तं समाप्तं यन्नृत्यं तदा समुज्झितैः ॥ २५ ॥ विन्यासैः उपवेशनस्थलैः ॥२६॥ जलजादाः मत्स्याशिनः॥२७॥विशोषयन् रसानिति शेषः॥३२॥ बन्धुजीवैः रक्तपुष्पैः अभितः ताम्रासु लोहितासु ॥ ३४ ॥ इषुसाह्वाः बाणासनाः निकुम्भाः दन्तिविटपाः स्वर्णकाः स्वर्णपर्णाः पुष्पिता इति पूर्वेणान्वयः । सृमरा मृगविशेषाः तेषां शरदि दर्शनात् । पेचुकाः घूका इति केचित् ॥ ३६ ॥ सावतंसैः समुकुटैः बर्हापीडैः मयूरपत्रभूषाभिस्तत्रैव शृङ्गेषु दंशितैर्बद्धैः ॥ ४२ ॥

---

१ ख ^{0}षु वप्रेषु र^0 । २ ख. सुप^0। ३ क. ^{0}ना तीरशो , ख. ^{0}ना सातिशो^{0}। ४ ख. कालपक्वेषु र^0। ५ क. सस्यान्यबा^{0} । ६ क. ख. अशनाः स^0 । ७ ख. पेचिका^{0} । ८ ख. कुन्दियश्च स^0 । ९ ख. ^{0}गधारिणम् । अ^0 । १० ख. लादेव न ।

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि शरद्वर्णने
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

गोवर्धनमहोत्सवः

१७

वैशम्पायन उवाच ।
दामोदरवचः श्रुत्वा हृष्टास्ते गोषु जीविनः
तद्वागमृ[1]तमासाद्य प्रत्यूचुरविशङ्कया ॥ १
तवैषा बाल महती गोपानां हितवर्द्धिनी ।
प्रीणयत्येव नः सर्वान्बुद्धिर्वृद्धिकरी गवाम् २
त्वं गतिस्त्वं रतिश्चैव त्वं वेत्ता त्वं परायणम्
भयेष्वभयदस्त्वं नस्त्वमेव सुहृदां सुहृत् ॥ ३
त्वत्कृते कृष्ण घोषोऽयं क्षेमी मुदितगोकुलः ।
कृ[2]त्स्नो वसति शान्तारिर्यथा स्वर्गं गतस्तथा॥
जन्मप्रभृति कर्मैत-
द्देवैरसुकरं भुवि ।
बोद्धव्याच्चाभिमानाच्च
विस्मितानि मनांसि नः ॥ ५
बलेन च पराध्यैन यशसा विक्रमेण च ।
उत्तमस्त्वं मनुष्येषु देवेष्विव पुरन्दरः ॥ ६
प्रतापेन च तीक्ष्णेन दीप्त्या पूर्णतयाऽपि च ।
उत्तमस्त्वं च मर्त्येषु देवेष्विव दिवाकरः ॥ ७
कान्त्या लक्ष्म्या प्रसादेन वदनेन स्मितेन च।
उत्तमस्त्वं च मर्त्येषु देवेष्विव निशाकरः ॥ ८
बलेन वपुषा चैव बाल्येन चरितेन च ।
स्यात्ते शक्तिधरस्तुल्यो न तु कश्चन मानुषः॥९
यत्त्वयाऽभिहितं वाक्यं गिरियज्ञं प्रति प्रभो।
कस्तल्लङ्घयितुं शक्तो वेलामिव महोदधिः१०
स्थितः शक्रमहस्तात श्रीमान्गिरिमहस्त्वयम्।
त्वत्प्रणीतोऽद्य गोपानां गवां हेतोः प्रवर्त्यताम्
भो[3]जनान्युपकल्प्यन्तां पयसः पेशलानि च ।
कुम्भाश्च विनिवेश्यन्तामुदपानेषु शोभनाः ॥
पूर्यन्तां पयसा नद्यो द्रोण्यश्च विपुलायताः
भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च तत्सर्वमुपनीयताम् ॥
भाजनानि च मांसस्य न्यस्यन्तामोदनस्य च
त्रिरात्रं चैव संदोहः सर्वघोषस्य गृह्यताम् १४
विशस्यन्तां च पशवो भोज्या ये माहिषादयः
प्र[4]वर्त्यतां च यज्ञोऽयं सर्वगोपसुसंकुलः १५
आनन्दजननो घोषो महान्मुदितगोकुलः ।
तूर्यप्रणादघोषैश्च वृषभाणां च गर्जितैः ॥ १६
हम्भारवैश्च वत्सानां गोपानां हर्षवर्धनः ।
दध्नो ह्रदो घृतावर्तः पयःकुल्यासमाकुलः ॥
मांसराशिः प्रभूताढ्यः प्रकाशौदनपर्वतः ।
संप्रावर्तत यज्ञोऽस्य गिरेर्गोभिः समाकुलः१८
तुष्टगोपजनाकीर्णो गोपनारीमनोहरः ।
*भक्ष्याणां राशयस्तत्र शतशश्चोपकल्पिताः ।
गन्धमाल्यैश्च विविधैर्धूपैरुच्चावचैस्तथा ॥ १९
अथाधिश्रृतपर्यन्ते संप्राप्ते यज्ञसंविधौ ।
यज्ञं गिरेस्तिथौ सौम्ये चक्रुर्गोपा द्विजैः सह॥

इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां षोडशोऽध्यायः ॥१६

१७

अथ सप्तदशेऽध्याये गोवर्धनमहोत्सवः ।
वर्ण्यते हरिणा कल्पो दर्शनं तस्य चाद्भुतम्१

अविशङ्कया इन्द्रात् भयम् अशङ्कमाना इत्यर्थः ॥ १ ॥ अशङ्कायां बीजमाहुस्त्वामिति-परायणम् आश्रयः ॥ ३ ॥ यथा स्वर्गं गतः स्वर्गस्थ इव ॥ ४ ॥ एतच्छकटभङ्गादि कर्म दृष्ट्वेति शेषः । बोद्धव्यात् द्रष्टुं योग्यात्त्वाभिमानादहं-कारादहं कारयिष्यामि गोयज्ञं बलादेतन्न संशय इत्येवंरूपात्। एकश्चकारः पादपूरणार्थः॥ ५ ॥ ते त्वया तुल्यः शक्तिधरः कार्तिकेयः॥ ९ ॥ त्वत्प्रणीतस्त्वया प्रवर्तितः ॥११॥ नद्यः सुधामय्यो दीर्घकुल्याः द्रोण्यस्तादृशानि कुण्डानि ॥ १३ ॥ संदोहः पयआदिः गृह्यतां न तु विक्रेयः ॥ १४ ॥ दध्नो ह्रदः घृतावर्तः साररूपेण घृतं यत्रोपर्यावर्तते स तथा ॥१७॥ प्रभूतश्चासौ आढ्यश्च भूयान्संस्कारकद्रव्यसंयुक्तश्च यस्मिन्नित्यर्थः ॥ १८ ॥ अधिश्रृतानि वह्निस्थानि चरुस्थाल्यादीनि पर्यन्तानि समीपे आसादितानि यस्मिन् ॥२०॥

---

१ ख. 'तमश्नानाः प्र' । २ ख. त्वष्टो व' । ३ ख. भाज' । ४ क. 'वर्तंतां । ५ ख. यज्ञः स गि' ।
* भक्ष्याणामित्यादि पद्यं खपुस्तके नास्ति।

यजनान्ते तदन्नं तु तत्पयो दधि चोत्तमम् ।
मांसं च मायया कृष्णो गिरिर्भूत्वा समश्नुते॥
तर्पिताश्चापि विप्राग्र्यास्तुष्टाः संपूर्णमानसाः।
उत्तस्थुः प्रीतमनसः स्वस्ति वाच्यं यथासुखम्
भुक्त्वा चावभृथे कृष्णः
पयः पीत्वा च कामतः ।
संतृप्तोऽस्मीति दिव्येन
रूपेण प्रजहास वै ॥ २३
तं गोपाः पर्वताकारं दिव्यस्रगनुलेपनम् ।
गिरिमूर्ध्नि स्थितं दृष्ट्वा कृष्णं जग्मुः प्रधानतः
भगवानपि तेनैव रूपेणाच्छादितः प्रभुः ।
सहितैः प्रणतो गोपैर्ववन्दात्मानमात्मना २५
तमूचुर्विस्मिता गोपा देवं गिरिवरे स्थितम् ।
भगवंस्त्वद्वशे युक्ता दासाः किं कुर्मं किङ्कराः
स उवाच ततो गोपान्गिरिप्रभवया गिरा ।
अद्यप्रभृति चेज्योऽहं गोषु यद्यस्तु वो दया ॥
अहं वः प्रथमो देवः सर्वकामकरः शुभः ।
मम प्रभावाच्च गवामयुतान्येव भोक्ष्यथ ॥ २८
शिवश्च वो भविष्यामि मद्भक्तानां वने वने।
रंस्ये च सह युष्माभिर्यथा दिविगतस्तथा २९
ये चेमे प्रथिता गोपा नन्दगोपपुरोगमाः ।
एषां प्रीतः प्रयच्छामि गोपानां विपुलं धनम्
पर्याप्नुवन्तु क्षिप्रं मां गावो वत्ससमाकुलाः।
एवं मम परा प्रीतिर्भविष्यति न संशयः॥ ३१
ततो नीराजनार्थं हि वृन्दशो गोकुलानि तम्
परिवव्रुर्गिरिवरं सवृषाणि समन्ततः ॥ ३२
ता गावः प्रद्रुता हृष्टाः सापीडस्तबकाङ्गदाः
सस्रजापीडशृङ्गाग्राः शतशोऽथ सहस्रशः ३३
अनुजग्मुश्च गोपालाः कालयन्तो धनानि च ।
भक्तिच्छेदानुलिप्ताङ्गा रक्तपीतसिताम्बराः॥
मयूरचित्राङ्गदिनो भुजैः प्रहरणावृतैः ।
मयूरपत्रवृन्तानां केशबन्धैः सुयोजितैः ॥ ३५
बभ्राजुरधिकं गोपाः समवाये तदाद्भुते ।
अन्ये वृषानारुरुहुर्नृत्यन्ति स्म परे मुदा ॥ ३६
गोपालास्त्वपरे गाश्च जगृहुर्वेगगामिनः ।
तस्मिन्पर्यायनिर्वृत्ते गवां नीराजनोत्सवे ३७
अन्तर्धानं जगामाशु तेन देहेन सोऽचलः ।
कृष्णोऽपि गोपसहितो विवेश व्रजमेव ह ॥
गिरियज्ञप्रवृत्तेन तेनाश्चर्येण विस्मिताः ।
गोपाः सबालवृद्धा वै तुष्टुवुर्मधुसूदनम् ॥३९॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि गिरियज्ञप्रवर्तने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

गोवर्धनधारणम् ।

१८

वैशम्पायन उवाच ।

महे प्रतिहते शक्रः सक्रोधस्त्रिदशेश्वरः । संवर्तकं नाम गणं तोयदानामथाब्रवीत् ॥ १

प्रधानतः मुख्यास्तत्त्वज्ञाः जग्मुः शरणमिति शेषः ॥२४॥ तं गिरिशिखरस्थम् ॥ २६ ॥ पर्याप्नुवन्तु प्रदक्षिणं कुर्वन्तु ॥ ३१ ॥ सापीडाः सशिरोभूषणाः ताश्च ताः स्तबकाङ्गदाः पुष्पगुच्छाकाराणि बाहुभूषणानि यासां ताः । स्रजश्च आपीडाः शृङ्गारभूषणानि तैश्च सहितानि सस्रजापीडानि शृङ्गाग्राणि यासां ताः ॥ ३३ ॥ कालयन्तो नियमयन्तः धनानि गोधनानि भक्तिच्छेदैर्विभागभेदैः अनुलिप्ताङ्गाः नानावर्णैरनुलेपितानि पृथक् पृथगङ्गानि यैस्तादृशा इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ प्रहरणावृतैः सायुधैः मयूरपत्राणां वृन्तानि मध्यशङ्कवः तेषाम् ॥ ३५ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१८

अस्मिन्नष्टादशेऽध्याये आसारात्पीडिते व्रजे दध्रे कृष्णो गिरिं प्रौढ्या सप्ताहमिति वर्ण्यते१

१ ख. °र्णभोजनाः । उत्त° । २ ख. °तान्युपभो° । ३ ख. °स्येऽहं स° । ४ क. ख. °थं वै वृ° । ५ ख. °नि च । ६ ख. मयूरचित्रपत्रैस्तु केश° । ७ ख. स्नाप° । ८ ख. गा वै ज° । ९ ख. अस्मि° । १० क. ख. संव° ।

भो बलाहकमातङ्गाः श्रूयतां मम भाषितम्।
यदि वो मत्प्रियं कार्यं राजभक्तिपुरस्कृतम्॥
एते वृन्दावनगता दामोदरपरायणाः।
नन्दगोपादयो गोपा विद्विषन्ति ममोत्सवम्॥
आजीवो यः परस्तेषां गोपत्वं च यतः स्मृतम्
ता गावः सप्तरात्रेण पीड्यन्तां वर्षमारुतैः॥ ४
ऐरावतगतश्चाहं स्वयमेवाम्बुदारुणम्।
स्रक्ष्यामि वृष्टिं वातं च वज्राशनिसमप्रभम् ५
भवद्भिश्चण्डवर्षेण
चरता मारुतेन च।
हतास्ताः सव्रजा गाव-
स्त्यक्ष्यन्ति भुवि जीवितम्॥ ६
एवमाज्ञापयामास सर्वाञ्जलधरान्प्रभुः।
प्रत्याहते वै कृष्णेन शासने पाकशासनः॥७
ततस्ते जलदाः कृष्णा घोरनादा भयावहाः
आकाशं छादयामासुः सर्वतः पर्वतोपमाः॥
विद्युत्संपातजननाः शक्रचापविभूषिताः।
तिमिरावृतमाकाशं चक्रुस्ते जलदास्तदा॥९
गजा इवान्यसंयुक्ताः केचिन्मकरवर्चसः।
नागा इवान्ये गगने चेरुर्जलदपुङ्गवाः॥१०॥
तेऽन्योन्यं वपुषा बद्धा नागयूथायुतोपमाः।
दुर्दिनं विपुलं चक्रुश्छादयन्तो नभस्तलम् ११
नृहस्तनागहस्ताभ्यां वेणूनां चैव सर्वतः।
धाराभिस्तुल्यरूपाभिर्ववृषुस्ते बलाहकाः॥
समुद्रं मेनिरे तं हि खमारूढं नृचक्षुषः।
दुर्विगाह्यमपर्यन्तमगाधं दुर्दिनं महत॥१३॥
नैवापतन्वै खगमा दुद्रुवुर्मृगजातयः।
पर्वताभेषु मेघेषु खे नदत्सु समन्ततः॥१४॥
नष्टसूर्येन्दुसदृशैर्मेघैर्नभसि दारुणैः।
अतिवृष्टेन लोकस्य विरूपमभवद्वपुः॥१५॥
मेघौघैर्निष्प्रभाकारमदृश्यग्रहतारकम्।
चन्द्रसूर्यांशुरहितं खं बभूवातिनिष्प्रभम् १६
वारिणा मेघमुक्तेन मुच्यमानेन चासकृत।
आबभौ सर्वतस्तत्र भूमिस्तोयमयी यथा॥
विनेदुर्बर्हिणस्तत्र तोककल्परुताः खगाः।
विवृद्धिं निम्नगा याताः प्लवगाः संप्लवं गताः
गर्जितेन च मेघानां पर्जन्यनिनदेन च।
तर्जितानीव कम्पन्ते तृणानि तरुभिः सह॥
प्राप्तोऽन्तकालो लोकानां
व्यक्तमेकार्णवा मही।
इति गोपगणा वाक्यं
व्याहरन्ति भयार्दिताः॥२०॥
तेनोत्पाताम्बुवर्षेण गावो विप्रहता भृशम्।
हम्भारवैः क्रन्दमाना न चेलुः स्तम्भितोपमाः
निष्कम्पसक्थिचरणा निष्प्रयत्नखुराननाः।
हृष्टरोमार्द्रतनवः क्षामकुक्षिपयोधराः॥२२॥
काश्चित्प्राणाञ्जहुः श्रान्ता
निपेतुः काश्चिदातुराः।
काश्चित्सवत्साः पतिता
गावः शीकरवेजिताः॥२३॥
काश्चिदाक्रम्य क्रोडेन वत्सांस्तिष्ठन्ति मातरः
विमुखाः श्रान्तसक्थ्यश्च
निराहाराः कृशोदराः

महे प्रतिहते शक्र इत्यध्याये—
" तमस्य राजा वरुणस्तमश्विनौ
क्रतुं सचन्त मारुतस्य वेधसः।
दाधार दक्षमुत्तममहर्विदं
व्रजं च विष्णुः सखिवाँ अपोर्णुते "
इत्येतं मन्त्रमुपबृंहयति। मन्त्रार्थस्तु–अस्य विष्णोस्तं पर्वतार्थं कृतं स्वं स्वेन संपादितं क्रतुं यज्ञं वरुणोऽश्विनौ च सचन्त अन्वमोदन्त मारुतस्य वायोरपि वेधसः स्रष्टुः ततश्च स्वमखभङ्गे कृते इन्द्रे कुपिते सति विष्णुः उत्तमं श्रेष्ठं दक्षं वृष्टिनिवारणक्षमम् अहर्विदं क्रतोर्लब्धारं पर्वतं दाधार दधार धृतवान् यतः सखिवान् महान् व्रजाख्यसाखिसमुदायवान् व्रजम् अपोर्णुते तेनाहर्विदा शैलेन आच्छादयतीति॥ १॥ दुर्दिनं दुःस्थं दिनम्॥ ११॥ नृहस्तनागहस्ताभ्यां तुल्यरूपाभिर्धाराभिरिति संबन्धः॥ १२॥ दुर्दिनं मेघच्छन्नमहः॥ १३॥ नष्टसूर्येन्दुः कल्पान्तः तत्कालसदृशैः॥ १५॥ खं कृष्णरात्रौ इति शेषः॥ १६॥ तोयमयी सरसी॥१७॥ तोककल्परुताः अत्यल्पशब्दाः प्लवगाः प्रवाहेण गच्छन्ति ते तीररुहादयः। संप्लवं प्रवाहम्॥ १८॥ विशेषेण प्रहता विप्रहताः॥२१॥ हृष्टरोमाश्च ता आर्द्रतनवश्च ताः॥२२॥ शीकरवेजिताः अम्बुकणैश्चलितास्तेभ्यो भीता वा॥ २३॥

१ क. स्कृतैः। २ ख. °दास्ततः। ग°। ३ ख. °स्तानां वे°। ४ ख. °वंशः। ५ ख. °रे तद्धि ख°। ६ ख. °न्दुनक्षत्रैर्मे°। ७ ख. °न्ता निषेदुः का°।

पेतुरार्ता वेपमाना गावो वर्षपराजिताः ।
वत्साश्चोन्मुखका बाला
दामोदरमुखाः स्थिताः ।
त्राहीति वदनैर्दीनैः
कृष्णमूचुरिवार्दिताः ॥ २५
गवां तत्क्रंदनं दृष्ट्वा दुर्दिनागमजं महत् ।
गोपांश्चासन्ननिधनान्कृष्णः कोपं समादधे ॥
स चिन्तयित्वा संरब्धो
दृष्टो योगो मयेति च ।
आत्मानमात्मना वाक्य-
मिदमूचे प्रियंवदः ॥२७॥
अद्याहमिममुत्पाट्य सकाननवनं गिरिम् ।
कल्पयेयं गवां स्थानं वर्षत्राणाय दुर्धरम् २८
अयं धृतो मया शैलः पृथ्वीगृहनिभोपमः ।
त्रास्यते सव्रजा गा वै मद्वश्यश्च भविष्यति॥
एवं स चिन्तयित्वा तु कृष्णः सत्यपराक्रमः।
बाह्वोर्बलं दर्शयिष्यन्समीपं तं महीधरम् ॥३०
दोर्भ्यामुत्पाटयामास कृष्णो गिरिमिवाचलः
स धृतः सङ्गतो मेघैर्गिरिः सव्येन पाणिना ।
गृहभावं गतस्तत्र गृहाकारेण वर्चसा ॥३१॥
भूमेरुत्पाट्यमानस्य तस्य शैलस्य सानुषु ।
शिलाः प्रशिथिलाश्चेलुर्विनिष्पेतुश्च पादपाः ॥
शिखरैर्घूर्णमानैश्च सीदमानैश्च पादपैः ।
विधूतैश्चोच्छ्रितः शृङ्गैरगमः खगमोऽभवत् ॥
चलत्प्रस्रवणैः पार्श्वैर्मेघौघैरेकतां गतैः ।
भिद्यमानाश्मनिचयश्चचाल धरणीधरः ॥३४
न मेघानां प्रवृष्टानां न शैलस्याश्मवर्षिणः ।
विविदुस्ते जना रूपं वायोस्तस्य च गर्जतः ॥
मेघैः सशैलसंस्थानैर्नीलैः प्रस्रवणार्पितैः ।
मिश्रीकृत इवाभाति गिरिरुद्दामबर्हवान्॥ ३६

आप्लुतोऽयं गिरिः पक्षैरिति विद्याधरोरगाः
गन्धर्वाप्सरसश्चैव वाचो मुञ्चन्ति सर्वशः३७
सहस्ततलविन्यस्तो मुक्तमूलः क्षितेस्तलात् ।
रीतीर्निर्वर्तयामास काञ्चनाञ्जनराजतीः ॥३८
कानिचिच्छिथिलानीव
संच्छिन्नाद्र्याणि कानिचित् ।
गिरेर्मेघप्रवृष्टानि
तस्य शृङ्गाणि चाभवन् ॥ ३९
गिरिणा कम्पमानेन
कम्पितानां तु शाखिनाम् ।
पुष्पमुच्चावचं भूमौ
व्यशीर्यत समन्ततः ॥ ४०
निःसृताः पृथुमूर्धानः स्वस्तिकार्धविभूषिताः
द्विजिह्वपतयः क्रुद्धाः खेचराः खे समन्ततः४१
आर्तिं जग्मुः खगगणा वर्षेण च भयेन च ।
उत्पत्योत्पत्य गगनात्पुनः पेतुरवाङ्मुखाः ४२
रेसुरारोषिताः सिंहाः सजला इव तोयदाः ।
गर्गरा इव मथ्यन्तो नेदुः शार्दूलपुङ्गवाः ४३
विषमैश्च समीभूतैः समैश्चात्यन्तदुर्गमैः ।
व्यावृत्तदेहः स गिरिरन्य एवोपलक्ष्यते ॥ ४४
अतिवृष्टस्य तैर्मेघैस्तस्य रूपं बभूव ह ।
स्तम्भितस्येव रुद्रेण त्रिपुरस्य विहायसि ४५
बाहुदण्डेन कृष्णस्य विधृतं सुमहत्तदा ।
नीलाभ्रपटलच्छन्नं तद्गिरिच्छत्रमाबभौ ॥ ४६
स्वप्नायमानो जलदैर्निमीलितगुहामुखः ।
बाहूपधाने कृष्णस्य प्रसुप्त इव खे गिरिः ४७
निर्विहङ्गरुतैर्वृक्षैर्निर्मयूररुतैर्वनैः ।
निरालम्ब इवाभाति गिरिः सशिखरैर्वृतः
पर्यस्तैर्घूर्णमानैश्च प्रचलद्भिश्च सानुभिः ।
सज्वराणीव शैलस्य वनानि शिखराणि च

इमं गोवर्धनसंज्ञम् ॥ २८ ॥ अगमः पर्वतो अचलोऽपि खगमः खग इवाभूदित्यर्थः ॥ ३३ ॥ स शैलो मेघैर्मिश्रीकृतः बर्हवान् मयूरः स इव भातीति योजना ॥ ३६ ॥ आप्लुतः ख उत्पतितः पक्षैर्मेघरूपैरित्यर्थः ॥ ३७ ॥ रीतीः गैरिकादिधातून् निर्वर्तयामास प्रावर्तयत् ॥ ३८ ॥ पुष्पं पुष्पजातिः ॥ ४० ॥ रेसुः शब्दं चक्रुः । गर्गराः मन्थनस्थाल्यः ॥ ४३ ॥ वृष्टस्य वर्षणक्लिन्नस्य ॥ ४५ ॥ जलदैः प्रावरणभूतैः पक्षे ताब्यप्रदैः श्रमैः गुहामुखानि कन्दराद्वाराणि पक्षे हृदयगुहाया मुखानि इन्द्रियाणि ॥ ४७ ॥ वनैः वृतः शिखरैरिति संबन्धः ॥ ४८ ॥

१ क. ॰वां तु क॰ । २ ख. घ. ॰रिरिवापरः । स॰ । ३ क. प्रवृद्धानां न शै॰ । ४ क. ख. न विदुस्ते ज॰ । ५ क. ख. मेघैश्च शै॰ । ६ क. गिरिमध्ये प्रविष्टा॰ । ७ क. चेलुश्च रो॰ । ८ क. अभित्र॰ । ९ क. ॰रुतैर्घनैः । नि॰ । १० ख. ॰ति स गिरिः शिख॰ ।

उत्तमाङ्गगतास्तस्य मेघाः पवनवाहनाः।
वर्षमाणा महेन्द्रेण तोयं मुमुचुरक्षयम् ॥ ५०
स लम्बमानः कृष्णस्य भुजाग्रे सघनो गिरिः
चक्रारूढ इवाभाति देशो नृपतिपीडितः ५१
स मेघनिचयस्तस्थौ गिरिं तं परिवार्य ह।
पुरं पुरस्कृत्य यथा स्फीतो जनपदो महान् ॥
निवेश्य तं करे[1] शैलं तोलयित्वा च सस्मितम्
प्रोवाच गोप्ता गोपानां प्रजापतिरिव स्थितः॥
एतद्देवैरसंभाव्यं दिव्येन विधिना मया।
कृतं गिरिगृहं गोपा निर्वातं शरणं गवाम्५४
क्षिप्रं विशन्तु यूथानि गवामिह हि शान्तये।
निर्वातेषु च देशेषु निवसन्तु यथासुखम्
यथाश्रेष्ठं यथायूथं यथासारं यथासुखम् ॥ ५५
विभज्यतामयं देशः कृतं वर्षनिवारणम्।
शैलोत्पाटनभूरेषा महती निर्मिता मया॥५६
पञ्चक्रोशप्रमाणेन क्रोशैकविस्तरो महान्*।
त्रैलोक्यमप्युत्सहते रक्षितुं किं पुनर्व्रजम् ५७
ततः किलकिलाशब्दो गवां हम्भारवैः सह
गोपानां तुमुलो जज्ञे मेघनादश्च वाह्यतः॥५८
प्राविशन्त[3] ततो गावो गोपैर्यूथप्रकल्पिताः।
तस्य शैलस्य विपुलं प्रदरं[4] गह्वरोदरम् ॥५९॥
कृष्णोऽपि मूले शैलस्य शैलस्तम्भ इवोच्छ्रितः
दधारैकेन हस्तेन शैलं प्रियमिवातिथिम्॥६०
ततो व्रजस्य भाण्डानि युक्तानि शकटानि च
विविशुर्वर्षभीतानि तद्गृहं गिरिनिर्मितम्॥६१
आतिदैवं तु कृष्णस्य दृष्ट्वा तत्कर्म वज्रभृत्।
मिथ्याप्रतिज्ञो जलदान्वारयामास वै विभुः
सप्तरात्रे तु निर्वृत्ते धरण्यां[5] विगतोत्सवः[6]।
जगाम संवृतो मेघैर्वृत्रहा स्वर्गमुत्तमम्[7] ॥६३॥
निवृत्ते सप्तरात्रे तु निष्प्रयत्ने शतक्रतौ।
गताभ्रे विमले व्योम्नि दिवसे दीप्तभास्करे॥
गावस्तेनैव मार्गेण परिजग्मुर्यथागतम्[8]।
स्वं च स्थानं ततो घोषः प्रत्ययात्पुनरेव सः
कृष्णोऽपि तं गिरिश्रेष्ठं
स्वस्थाने स्थावरात्मवान्।
प्रीतो निवेशयामास
शिवाय[9] वरदो विभुः ॥६६॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि गोवर्धनोद्धरणे[10]
अष्टादशोऽध्यायः॥१८॥

गोविन्दाभिषेकः।

१९

वैशम्पायन उवाच।
धृतं गोवर्द्धनं दृष्ट्वा परित्रातं च गोकुलम्।
कृष्णस्य दर्शनं शक्रो रोचयामास विस्मितः
स निर्जलाम्बुदाकारं मत्तं मदजलोक्षितम्।
आरुह्यैरावतं नागमाजगाम महीतलम् ॥२॥
स ददर्शोपविष्टं वै गोवर्द्धनशिलातले।
कृष्णमक्लिष्टकर्माणं पुरुहूतः पुरंदरः ॥३॥
तं वीक्ष्य बालं महता तेजसा दीप्तमव्ययम्।
गोपवेषधरं विष्णुं प्रीतिं लेभे पुरन्दरः ॥४॥
तं सोऽम्बुजदलश्यामं[11] कृष्णं श्रीवत्सलक्षणम्
पर्याप्तनयनः शक्रः सर्वैर्नेत्रैरुदैक्षत ॥५॥
दृष्ट्वा चैनं श्रिया जुष्टं मर्त्यलोकेऽमरोपमम्।
सूपविष्टं शिलापृष्ठे शक्रः स व्रीडितोऽभवत्॥

चक्रारूढः परचक्रवशात् रथशकटाद्यारुह्य पलायमानो यथाऽऽलम्बते तद्वदित्यर्थः ॥ ५१ ॥ दिव्येन विधिना अलौकिकेन प्रभावेण ॥५४॥ महती पर्वतबुध्नादपि पुष्कलकुक्षिः ॥५६॥ प्रदरं गर्तमुखं गह्वरोदरं विशालगर्भम् ॥ ५९ ॥ स्थावरात्मवान् अकम्प इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१९

एकोनविंशेऽथाध्याये सुरभिर्ब्रह्मचोदितः
इन्द्रोऽभिषिक्तवान्कृष्णं गवामैन्द्रे निरूप्यते१
धृतमिति ॥१॥ पर्याप्तनयनः संप्राप्तनेत्रफलः ॥५॥

१ घ. करैः शै । २ क. ख. °लं तुलयित्वा च संमितम्। प्रो°। * पञ्चक्रोशेति पद्यार्धं कखपुस्तकयोर्नास्ति। ३ क. ख. प्रविशन्ति त°। ४ क. °लं विवरं ग°, ख. °लं विमलं ग°। ५ ख. °ते भर°। ६ क. ख. °तसवे। ज°। ७ ख. °र्गमेव च। नि°। ८ ख. °ग्मुर्गतश्रमाः। स्वं°। ९ ख. °स ध्रुवाय व°। १० क. ख. °धनधारणे। ११ क. ख. °तं साम्बुदजलश्या°।

तस्योपविष्टस्य मुखं पक्षाभ्यां पक्षिपुङ्गवः।
अन्तर्द्धानं गतश्छायां चकारोरगभोजनः ॥७
तं विविक्ते वनगतं लोकवृत्तान्ततत्परम्।
उपतस्थे गजं हित्वा कृष्णं बलनिषूदनः ॥८॥
स समीपगतस्तस्य दिव्यस्रगनुलेपनः।
रराज देवराजो वै वज्रपूर्णकरः प्रभुः ॥९॥
किरीटेनार्कतुल्येन विद्युदुद्द्योतकारिणा।
कुण्डलाभ्यां स दिव्याभ्यां
सततं शोभिताननः ॥ १०
पञ्चस्तबकलम्बेन हारेणोरसि भूषितः।
सहस्रपत्रकान्तेन देहभूषणकारिणा।
ईक्षमाणः सहस्रेण नेत्राणां कामरूपिणाम् ११
त्रिदशाज्ञापनार्थेन मेघनिर्घोषकारिणा।
अथ दिव्येन मधुरं व्याजहार स्वरेण तम्॥१२

इन्द्र उवाच।

कृष्ण कृष्ण महाबाहो ज्ञातीनां नन्दिवर्द्धन
अतिदिव्यं कृतं कर्म त्वया प्रीतिमता गवाम्
मयोत्सृष्टेषु मेघेषु युगान्तावर्तकारिषु।
यत्त्वया रक्षिता गावस्तेनास्मि परितोषितः
स्वायंभुवेन योगेन यच्चायं पर्वतोत्तमः।
धृतो वेश्मवदाकाशे को ह्येतेन न विस्मयेत्
प्रतिषिद्धे मम महे मयेयं रुषितेन वै।
अतिवृष्टिः कृता कृष्ण गवां वै सप्तरात्रिकी
सा त्वया प्रतिषिद्धेयं मेघवृष्टिर्दुरासदा।
देवैः सदानवगणैर्दुर्निवार्या मयि स्थिते॥१७
अहो मे सुप्रियं कृष्ण यत्त्वं मानुषदेहवान्।
समग्रं वैष्णवं तेजो विनिगूहसि रोषितः १८
साधितं देवतानां हि मन्येऽहं कार्यमव्ययम्॥
त्वयि मानुष्यमापन्ने युक्ते चैवं स्वतेजसा १९
सेत्स्यते सर्वकार्यार्थो न किंचित्परिहास्यते।
देवानां यज्ञवान्नेता सर्वकार्यपुरोगमः ॥ २०
एकस्त्वमसि देवानां लोकानां च सनातनः।
द्वितीयं नात्र पश्यामि यस्तेषां च धुरं वहेत्॥
यथा हि पुङ्गवः श्रेष्ठो ह्यग्रे धुरि नियोज्यते।
एवं त्वमसि देवानां मग्नानां द्विजवाहनः २२
त्वच्छरीरगतं कृष्ण जगत्प्रकरणं त्विदम्।
ब्रह्मणा साधु निर्दिष्टं धातुभ्य इव काञ्चनम्॥
स्वयं स्वयंभूर्भगवान्बुद्ध्याऽथ वयसापि वा
न त्वानुगन्तुं शक्नोति पङ्गुर्द्रुतगतिं यथा२४
स्थाणुभ्यो हिमवाञ्छ्रेष्ठो ह्रदानां वरुणालयः।
गरुत्मान्पक्षिणां श्रेष्ठो देवानां च भवान्वरः
अपामधस्ताल्लोको वै तस्योपरि महीधराः।
नागानामुपरिष्टाद्भूः पृथिव्युपरि मानुषाः २६
मनुष्यलोकादूर्ध्वं तु खगानां गतिरुच्यते।
आकाशस्योपरि रविर्द्वारं स्वर्गस्य भानुमान्
देवलोकः परस्तस्माद्विमानगमनो महान्।
यत्राहं कृष्ण देवानामैन्द्रे विनिहितः पदे २८
स्वर्गादूर्ध्वं ब्रह्मलोको ब्रह्मर्षिगणसेवितः।
तत्र सोमगतिश्चैव ज्योतिषां च महात्मनाम्॥
तस्योपरि गवां लोकः
साध्यास्तं पालयन्ति हि।
स हि सर्वगतः कृष्ण
महाकाशगतो महान्॥ ३०

लोकवृत्तान्ततत्परं लोकव्यवहारतत्परम् ॥ ८॥ पञ्चभिः स्तबकैर्महागुच्छैर्लम्बते इति तेन पञ्चस्तबकलम्बेन ॥११॥ स्वायंभुवेन योगेन हैरण्यगर्भ्या धारणया तस्यां हि क्रियमाणायां गुरुतरोऽपि लघुर्भवति कृष्णधृतगोवर्धनवत् विपुलतरोऽप्यल्पो भवत्यगस्त्यपीतसमुद्रवत् ॥ १५ ॥ गवां कोपेनेति शेषः ॥१६॥ रोषितः व्रजपक्षपातेन मयि क्रुद्धः सन् पूर्णत्वं स्वस्याच्छादयसीत्यर्थः ॥ १८ ॥ पुङ्गवः महोक्षः ॥ २२ ॥ प्रकरणं प्रकर्षेण रचनम्। पाठान्तरे प्रवहणं सृष्टिप्रवाहः ॥ २३ ॥ स्थाणुभ्यः पर्वतेभ्यः ॥ २५ ॥ गोलोकस्य श्रेष्ठत्वं वक्तुं पीठिकामाह-**अपामिति**। अपां लोकोऽधस्तात् तस्योपर्यप्सु प्लवन्तो महीधराः पर्वताः समुद्रे मग्नान्युपरिदण्डानि लोहलाङ्गलानि नावमिव महीं धारयन्तः अत एव नागानामुपरिष्टाद्भूः स्मृता भुवश्चोपरि नगा दृश्यन्ते ॥ २६ ॥ सोमगतिस्तावतीत्यर्थः। कर्मफलं तावदेवेत्यर्थः ॥ २९ ॥ गोलोकस्तु गोपालोपासनागम्यस्ततोऽप्युपरीत्याह-**तस्येति** ॥ ३० ॥

---

१ क. ख. अतिदैवं कृ॰। २. ख. चैवं स्व॰। ३ क. ख. ॰ते वीर का॰। ४ ख. ॰यं नानुप॰। ५ क. ख. ॰मि धुरं यस्ते समुद्वहेत्। य॰। ६ ख. ॰णपूजितः। त॰। ७ ख. ॰न्ति ह।

उ पर्युपरि तत्रापि गतिस्तव तपोमयी।
यां न विद्मो वयं सर्वे पृच्छन्तोऽपि पितामहम्
लोकस्त्वधो दुष्कृतिनां नागलोकस्तु दारुणः
पृथिवी कर्मशीलानां क्षेत्रं सर्वस्य कर्मणः ३२
खमस्थिराणां विषयो वायुना तुल्यवृत्तिनाम्
गतिः शमदमाढ्यानां स्वर्गः सुकृतकर्मणाम्३३
ब्राह्मे तपसि युक्तानां ब्रह्मलोकः परा गतिः।
गवामेव तु गोलोको दुरारोहा हि सा गतिः
स तु लोकस्त्वया कृष्ण
सीदमानः कृतात्मना।
धृतो धृतिमता वीर
निघ्नतोपद्रवान्गवाम्॥ ३५
तदहं समनुप्राप्तो गवां वाक्येन चोदितः।
ब्रह्मणश्च महाभाग गौरवात्तव चागतः॥ ३६
अहं भूतपतिः कृष्ण देवराजः पुरंदरः।
अदितेर्गर्भपर्याये पूर्वजस्ते पुराकृतः॥ ३७
स्वतेजस्तेजसा चैव यत्ते दर्शितवानहम्।
देवरूपेण तत्सर्वं क्षन्तुमर्हसि मे विभो॥ ३८
एवं क्षान्तमनाः कृष्णः स्वेन सौम्येन तेजसा
ब्रह्मणः शृणु मे वाक्यं गवां च गजविक्रम ३९
आह त्वां भगवान्ब्रह्मा गावश्चाकाशगा दिवि
कर्मभिस्तोषिता दिव्यैस्तव संरक्षणादिभिः४०
भवता रक्षिता गावो गोलोकश्च महानयम्।

यद्द्वयं पुङ्गवैः सार्द्धं वर्द्धामः प्रसवैस्तथा॥ ४१
कर्षुकान्पुङ्गवैर्बाह्यैर्मेध्येन हविषा सुरान्।
श्रियं शकृत्प्रवृत्तेन तर्पयिष्याम कामगाः ४२
तदस्माकं गुरुस्त्वं हि प्राणदश्च महाबलः।
अद्यप्रभृति नो राजा त्वमिन्द्रो वै भव प्रभो
तस्मात्त्वं काञ्चनैः पूर्णैर्दिव्यस्य पयसो घटैः।
एभिरद्याभिषिञ्चस्व मया हस्तावनामितैः ४४
अहं किलेन्द्रो देवानां त्वं गवामिन्द्रतां गतः
गोविन्द इति लोकास्त्वां
स्तोष्यन्ति भुवि शाश्वतम् ४५
ममोपरि यथेन्द्रस्त्वं स्थापितो गोभिरीश्वरः।
उपेन्द्र इति कृष्ण त्वां गास्यन्ति दिवि देवताः
ये चेमे वार्षिका मासाश्चत्वारो विहिता मम
एषामर्द्धं प्रयच्छामि शरत्कालं तु पश्चिमम्४७
अद्यप्रभृति मासौ द्वौ ज्ञास्यन्ति मम मानवाः।
वर्षार्द्धे च ध्वजो मह्यं ततः पूजामवाप्स्यसि
ममाम्बुप्रभवं दर्पं तदा त्यक्ष्यन्ति बर्हिणः ४८
अल्पवाचो गतमदा ये चान्ये मेघनादिनः।
शान्तिं सर्वे गमिष्यन्ति मम कालविचारिणः
त्रिशङ्कुकगस्त्यचरितामाशां च प्रचरिष्यति।
सहस्ररश्मिरादित्यस्तापयन्स्वेन तेजसा॥५०
ततः शरदि युक्तायां मौनकामेषु बर्हिषु।
याचमाने खगे तोयं विप्लुतेषु प्लवेषु च॥५१

तत्रापि गोलोकेऽपि न विद्मः कुतो लभेमेत्यर्थः॥ ३१॥ गवामेवेत्यन्येषां तपआदिनाऽपि दुष्प्राप इत्यर्थः॥ ३४॥ स एव गोलोकस्त्वया सह भूमावागतः सन् सीदमानावस्थायां त्वयैव त्रातः। तथा च मन्त्रवर्णः—

"ता वां वास्तून्युश्मसि गमध्यै
यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः।
अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः
परमं पदमवभाति भूरि" इति।

ता तानि वां युवयोः रामकृष्णयोर्वास्तूनि रम्यस्थानानि गमध्यै गन्तुम् उश्मसि उश्मः कामयामहे न तु तत्र गन्तुं प्रभवामः यत्र येषु वास्तुषु भूरिशृङ्गाः महाशृङ्गवत्यो गावः अयासः संचरन्ति। अत्र भूलोके अह निश्चितं तत् गोलोकाख्यं परमं पदं भूरि अत्यन्तं मुख्यादपि विशिष्टम् अवभाति अत्यन्तं शोभते। वृष्णः आनन्दवर्षुकस्य उरुगायस्य महाकीर्तेरित्यर्थः॥ ३५॥ मे मुखादिति शेषः॥ ३९॥ अभिषिञ्चस्व आत्मानमिति शेषः। अभिषेकादिकं भगवानङ्गीचकारेत्याह मन्त्रः—

"ऋषभं मा समानानां
सपत्नानां विषासहिम्।
हन्तारं शत्रूणां कृधि
विराजं गोपतिं गवाम्" इति

विषासहिं सहनसमर्थम्॥ ४४॥ ममेति इन्द्रादुपरीति विग्रहे रलोपेन उपेन्द्रेति नाम निष्पन्नमित्यर्थः॥ ४६॥ वर्षार्द्धे आश्विनशुक्लप्रतिपदि। ध्वजः व्रतसमाप्तिचिह्नम्॥ ४८॥ आशां दक्षिणां दिशम्॥ ५०॥ खगे चातके। प्लवेषु नदीतरणसाधनेषु विगतपूरासु नदीष्वित्यर्थः॥५१

---

१ क. °तोपद्रवान् बहून्। त°, ख. °तोपद्रवं गवाम्। २ ख. °व चानघ। ३ क. ख. °रातनः। ४ क. ख. मेघरू°। ५ क. ख. °ता लोका गो°। ६ क. ख. कर्षका°। ७ ख. °ष्यामि का°। ८ ख. °मदाः। ९ क. तेषा° ख. १० क. ख. °शङ्कुचरितामाशामगस्त्यो विच°।

हंससारसपूर्णेषु नदीनां पुलिनेषु च ।
मत्तक्रौञ्चप्रणादेषु प्रमत्तवृषभेषु च ॥ ५२
गोषु चैव प्रहृष्टासु क्षरन्तीषु पयो बहु ।
निवृत्तेषु च मेघेषु निर्यात्य जगतो जलम् ५३
आकाशे शस्त्रसंकाशे हंसेषु च चरत्सु च ।
जातपद्मेषु तोयेषु वापीषु च सरस्सु च ॥५४
तडागेषु च कान्तेषु तोयेषु विमलेषु च ।
कलमावनताग्रासु[2] कृष्णकेदारपङ्क्तिषु ॥५५॥
मध्यस्थं सलिलारम्भं कुर्वन्तीषु[3] नदीषु च
सुसस्यायां च सीमायां मनोहर्यां मुनेरपि ॥
पृथिव्यां पृथुराष्ट्रायां रम्यायां वर्षसंक्षये ।
श्रीमत्सु पङ्क्तिमार्गेषु फलवत्सु तृणेषु च ।
इक्षुमत्सु च देशेषु प्रवृत्तेषु मखेषु च ॥ ५७
ततः प्रवर्त्स्यते पुण्या शरत्सुप्तोत्थिते त्वयि ।
लोकेऽस्मिन्कृष्ण निखिले यथैव त्रिदिवे तथा
नरास्त्वां चैव मां चैव
ध्वजाकारासु यष्टिषु ।
महेन्द्रं चाप्युपेन्द्रं च
महयन्ति[4] महीतले ॥ ५९
ये चावयोः स्थिरे वृत्ते महेन्द्रोपेन्द्रसंज्ञिते ।
मानवाः प्रणमिष्यन्ति तेषां नास्त्यनयागमः
ततः शक्रस्तु तान्गृह्य घटान्दिव्यपयोधरान्
अभिषेकेण गोविन्दं योजयामास योगवित् ॥
दृष्ट्वा[5] तमभिषिक्तं तु गावस्ताः सह यूथपैः ।
स्तनैः प्रस्रवयुक्तैश्च[6] सिषिचुः कृष्णमव्ययम् ॥
मेघाश्च दिवि युक्ताभिः सामृताभिः समन्ततः
सिषिचुस्तोयधाराभिरभिषिच्य तमव्ययम् ॥
वनस्पतीनां सर्वेषां सुस्रावेन्दुनिभं पयः ।
ववर्षुः पुष्पवर्षं च नेदुस्तूर्याणि चाम्बरे ॥६४
अस्तुवन्[7]मुनयः सर्वे वाग्भिर्मन्त्रपरायणाः ।
एकार्णवे विविक्ते च दधार वसुधा वपुः ॥
प्रसादं सागरा जग्मुर्ववुर्वाता जगद्धिताः ।
भार्गस्थोऽपि[8] बभौ भानुश्चन्द्रो नक्षत्रसंयुतः ॥
ईतयः प्रशमं जग्मुर्निर्वैररचना नृपाः ।
प्रवालपत्रशबलाः पुष्पवन्तश्च पादपाः ॥ ६७
मदं प्रसुस्रुवुर्नागा यातास्तोषं वने मृगाः ।
अलंकृता गात्ररुहैर्धातुभिर्भान्ति पर्वताः ॥६८
देवलोकोपमो लोकस्तृप्तोऽमृतरसैरिव ।
आसीत्कृष्णाभिषेको हि दिव्यस्वर्गरसोक्षितः
अभिषिक्तं तु तं गोभिः शक्रो गोविन्दमव्ययम् ।
दिव्यमाल्याम्बरधरं देवदेवोऽब्रवीदिदम् ॥
एष ते प्रथमः कृष्ण नियोगो गोषु यः कृतः ।
श्रूयतामपरं कृष्ण[10] ममागमनकारणम् ॥७१
क्षिप्रं प्रसाध्यतां[11] कंसः केशी च तुरगाधमः ।
अरिष्टश्च मदाविष्टो[12] राजराज्यं ततः कुरु
पितृष्वसरि जातस्ते ममांशोऽहमिव स्थितः ।
स ते रक्ष्यश्च मान्यश्च सख्ये च विनियुज्यताम्
त्वया ह्यनुगृहीतस्य[13] तव वृत्तानुवर्तकः ।
त्वद्वशे वर्तमानश्च प्राप्स्यते विपुलं यशः ॥
भारतस्य च वंशस्य स वरिष्ठो धनुर्धरः ।
भविष्यत्यनुरूपश्च त्वदृते न च रंस्यते ॥७५
भारतं त्वयि चायत्तं तस्मिंश्च पुरुषोत्तमे ।
उभाभ्यामपि संयोगे यास्यन्ति निधनं नृपाः
प्रतिज्ञातं मया कृष्ण ऋषिमध्ये सुरेषु च ।
मया पुत्रोऽर्जुनो नाम[16] सृष्टः कुन्त्यां कुलोद्वहः

निर्यात्य विरेच्य ॥ ५३ ॥ शस्त्रसंकाशे कृष्णभास्वरे वा निर्मले ॥५४॥ कलमानां शालिकणिशानाम् अवनतानि अग्राणि यासु तासु ॥ ५५ ॥ मखेषु आग्रयण-वाजपेयादिषु ॥ ५७ ॥ महयन्ति पूजयन्ति ॥ ५९ ॥ स्थिरे शाश्वते वृत्ते महाख्ये आचारे ॥ ६० ॥ दिव्यं पयो मन्दाकिनीजलं तस्य धरान् ॥ ६१ ॥ ताः गावः स्वर्गस्थाः ॥ ६२ ॥ ववर्षुः देवाः । नेदुः स्वयमेव ॥ ६४ ॥ एकार्णवाद्विविक्ते पृथग्भूते क्षीरोदमध्ये क्षीरोदतुल्या पृथिव्यभवदित्यर्थः ॥ ६५ ॥ ईतयोऽतिवृष्ट्याद्याः ॥ ६७ ॥ गात्ररुहैर्वृक्षादिभिः ॥ ६८ ॥ नियोगः कृत्योपदेशः ॥ ७१ ॥ प्रसाध्यतां वध्यताम् ॥ ७२ ॥ ममांशोऽर्जुनः ॥ ७३ ॥ भारतं भरतानां युद्धम् ॥ ७६ ॥

१ क, ख. ⁰षु विच⁰। २ ख. ⁰सु पक्के⁰। ३ क. ⁰र्वतीषु। ४ ख. च पूजयन्तु म⁰ । ५ ख. ⁰ष्ट्वाभिषिच्यमानं तं गा⁰ । ६ क. ख. ⁰वसंयुक्तैः सि⁰ । ७ क. ख. स्तुवन्ति मु⁰ । ८ क. ख. ⁰स्थो विबभौ भा⁰ । ९ क. ख. ⁰नुः सोमो न⁰ । १० ख. ⁰रं चापि म⁰ । ११ ख. ⁰प्रं संसा⁰ । १२ क. ख. ⁰श्च सदारिष्टो रा⁰ । १३ क. खं. ⁰गृहीतः स त⁰ । १४ ख. ⁰तं च मे कृ⁰ । १५ क. ख. मम पुत्रो⁰। १६ क. ⁰म जातः कु⁰ ।

सोऽस्त्राणां पारतत्त्वज्ञः श्रेष्ठश्चापविकर्षणे ।
तं प्रवेक्ष्यन्ति वै सर्वे राजानः शस्त्रयोधिनः
अक्षौहिणीस्तु शूराणां राज्ञां संग्रामशालिनाम्
स एकः क्षत्रधर्मेण योजयिष्यति मृत्युना ॥
तस्यास्त्रचरितं मार्गं
धनुषो लाघवेन च ।
नानुयास्यन्ति राजानो
देवा वा त्वां विना प्रभो ॥८०
स ते बन्धुः सहायश्च संग्रामेषु भविष्यति ।
तस्य योगो विधातव्यस्त्वया गोविन्द मत्कृते
द्रष्टव्यश्च यथाऽहं वै त्वया मान्यश्च नित्यशः ।
ज्ञाता त्वमेव लोकानामर्जुनस्य च नित्यशः
त्वया च नित्यं संरक्ष्य आहवेषु महत्सु सः
रक्षितस्य त्वया तस्य न मृत्युः प्रभविष्यति
अर्जुनं विद्धि मां कृष्ण
मां चैवात्मानमात्मना ।
आत्मा तेऽहं यथा शश्व-
त्तथैव तव सोऽर्जुनः ॥ ८४
त्वया लोकानिमाञ्जित्वा
बलेर्हस्तात्त्रिभिः क्रमैः ।
देवतानां कृतो राजा
पुरा ज्येष्ठक्रमादहम् ॥८५
त्वां च सत्यमयं ज्ञात्वा सत्येष्टं सत्यविक्रमम् ।
सत्येनोपेत्य देवा वै योजयन्ति रिपुक्षये ॥८६
सोऽर्जुनो नाम मे पुत्रः पितुस्ते भगिनीसुतः ।
इह सौहार्दमायातु भूत्वा सहचरः पुरा ॥८७
तस्य ते युध्यतः कृष्ण स्वस्थानेऽपि गृहेऽपि वा
वोढव्या पुङ्गवेनेव धूः सदा रणमूर्धनि ॥ ८८

कंसे विनिहते कृष्ण त्वया भाव्यर्थदर्शिना ।
अभितस्तन्महद्युद्धं भविष्यति महीक्षिताम् ॥
तत्र तेषां नृवीराणामतिमानुषकर्मणाम् ।
विजयस्यार्जुनो भोक्ता यशसा त्वं च योक्ष्यसे
एतन्मे कृष्ण कार्त्स्न्येन कर्तुमर्हसि भाषितम्
यद्यहं ते सुराश्चैव सत्यं च प्रियमच्युत ॥९१॥
शक्रस्य वचनं श्रुत्वा कृष्णो गोविन्दतां गतः ।
प्रीतेन मनसा युक्तः प्रतिवाक्यं जगाद ह ॥
प्रीतोऽस्मि दर्शनाद्देव तव शक्र शचीपते ।
यत्त्वयाऽभिहितं चेदं न किंचित्परिहास्यते ॥
जानामि भवतो भावं जानाम्यर्जुनसंभवम् ।
जाने पितृष्वसारं च पाण्डोर्दत्तां महात्मनः॥
युधिष्ठिरं च जानामि कुमारं धर्मनिर्मितम् ।
भीमसेनं च जानामि वायोः संतानजं सुतम्॥
अश्विभ्यां साधु जानामि सृष्टं पुत्रद्वयं शुभम्
नकुलं सहदेवं च माद्रीकुक्षिगतावुभौ ॥९६॥
कानीनं चापि जानामि सवितुः प्रथमं सुतम्
पितृष्वसरि कर्णं वै प्रसूतं सूततां गतम् ॥ ९७
धार्तराष्ट्रांश्च मे सर्वे विदिता युद्धकाङ्क्षिणः
पाण्डोरुपरमं चैव शापाशनिनिपातजम् ९८
तद्गच्छ त्रिदिवं शक्र सुखाय त्रिदिवौकसाम्
नार्जुनस्य रिपुः कश्चिन्ममाग्रे प्रभविष्यति ॥
अर्जुनार्थे च तान्सर्वान्पाण्डवानक्षतान्युधि ।
कुन्त्या निर्यातयिष्यामि निवृत्ते भारते मृधे
यच्च वक्ष्यति मां शक्र तनूजस्तव सोऽर्जुनः ।
भृत्यवत्तत्करिष्यामि तव स्नेहेन यन्त्रितः१०१
सत्यसन्धस्य तच्छ्रुत्वा प्रियं प्रीतस्य भाषितम्
कृष्णस्य साक्षात्त्रिदिवं जगाम त्रिदशेश्वरः ॥२

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि गोविन्दाभिषेके
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

योगोऽध्यात्मविद्या विधातव्यः अज्ञातो ज्ञापनीयः॥ ८१ ॥ कानीनं कन्यायां भवम् ॥ ९७ ॥ निर्यातयिष्यामि प्रत्यर्पयिष्यामि ॥ १०० ॥ यन्त्रितः बद्धः ॥ १०१ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकोनविंशोऽध्यायः ॥१९॥

१ ख. °मयोधिनाम् । २ क. सैकः क्ष° । ३ ख. °धवस्य च । ४ क. ख. °व्यः स य° । ५ क. ज्ञास्ये स° । ६ ख. °चरस्तव । ७ ख. स्वे स्थानेऽथ गृ° । ८ ख. °तस्त्वां म° । ९ क. ख. °नादेव त° । १० ख. °भ्यां चैव जा°

हल्लीसकक्रीडनम् ।

२०

वैशम्पायन उवाच ।

गते शक्रे ततः कृष्णः पूज्यमानो व्रजालयैः।
गोवर्धनधरः श्रीमान्विवेश व्रजमेव ह ॥ १
तस्य[2] वृद्धाभिनन्दन्ति ज्ञातयश्च सहोषिताः।
धन्याः स्मोऽनुगृहीताः स्मस्त्वद्वृत्तेन नयेन च
गावो वर्षभयात्तीर्णा वयं तीर्णा महाभयात्।
तव प्रसादाद्गोविन्द देवतुल्यपराक्रम ॥ ३
अमानुषाणि कर्माणि तव पश्याम गोपते ।
धारणेनास्य शैलस्य विद्मस्त्वां कृष्ण दैवतम्
कस्त्वं भवसि रुद्राणां मरुतां[3] च महाबलः ।
वसूनां वा किमर्थं च वसुदेवः पिता तव ॥ ५
बलं च बाल्ये क्रीडा च
जन्म चास्मासु गर्हितम् ।
कृष्ण दिव्या च ते चेष्टा
शङ्कितानि मनांसि नः ॥ ६
किमर्थं गोपवेषेण रमसेऽस्मासु गर्हितम् ।
लोकपालोपमश्चैव गास्त्वं किं परिरक्षसि ॥७
देवो वा दानवो वा त्वं
यक्षो गन्धर्व एव वा ।
अस्माकं बान्धवो जातो
योऽसि सोऽसि नमोऽस्तु ते ॥ ८
केनचिद्यदि कार्येण वससीह यदृच्छया ।
वयं तवानुगाः सर्वे भवन्तं शरणं गताः ॥ ९
वैशम्पायन उवाच* ।
गोपानां वचनं श्रुत्वा
कृष्णः पद्मदलेक्षणः ।
प्रत्युवाच स्मितं कृत्वा
ज्ञातीन्सर्वान्समागतान् ॥ १०
मन्यन्ते मां यथा सर्वे भवन्तो भीमविक्रमम्[4]
तथाहं नावमन्तव्यः[5] स्वजातीयोऽस्मि बान्धवः
यदि त्ववश्यं श्रोतव्यं कालः संप्रतिपाल्यताम्
ततो भवन्तः श्रोष्यन्ति मां च द्रक्ष्यन्ति तत्त्वतः
यद्ययं भवतां श्लाघ्यो बान्धवो देवसप्रभः ।
परिज्ञानेन किं कार्यं यद्येषोऽनुग्रहो मम ॥१३
एवमुक्तास्तु[6] ते गोपा वसुदेवसुतेन वै ।
बद्धमौना दिशः सर्वे[7] भेजिरे पिहिताननाः
कृष्णस्तु यौवनं दृष्ट्वा निशि चन्द्रमसो वनम्[8]
शारदीं च निशां रम्यां मनश्चक्रे रतिं प्रति
स करीषाङ्गरागासु व्रजरथ्यासु वीर्यवान् ।
वृषाणां जातदर्पाणां युद्धानि समयोजयत् १६
गोपालांश्च बलोदग्रान्योधयामास वीर्यवान्
वने स वीरो गाश्चैव जग्राह ग्राहवद्विभुः १७
युवतीर्गोपकन्याश्च रात्रौ संकाल्य कालवित्
कैशोरकं मानयन्वै सह ताभिर्मुमोद ह ॥ १८
तास्तस्य वदनं कान्तं कान्ता गोपस्त्रियो निशि
पिबन्ति नयनाक्षेपैर्गां गतं शशिनं यथा ॥१९
हरितालार्द्रपीतेन सकौशेयेन वाससा ।
वसानो भद्रवसनं कृष्णः कान्ततरोऽभवत् २०
स बद्धाङ्गदनिर्व्यूहश्चित्रया वनमालया ।
शोभमानो हि गोविन्दः शोभयामास तद्व्रजम्
नाम दामोदरेत्येवं गोपकन्यास्तदाब्रुवन् ।
विचित्रं चरितं घोषे दृष्ट्वा तत्तस्य भास्वतः२२

२०

अस्मिन्विंशे त्वथाध्याये
गोपैः कृष्णप्रशंसनम् ।
गोपीसंक्रीडनं वाऽथ
कृतं रात्रावुदीर्यते ॥ १ ॥

गते व्रजालयैर्गोपैः सह ॥ १ ॥ वृद्धा अभीति च्छेदः । सन्धिरार्षः ॥ २ ॥ यौवनं कान्तिमत्त्वम् ॥ १५ ॥ संकाल्य स्ववशे कृत्वा कैशोरं वयो दशवर्षावधि तस्य कम् उपरिभागम् एकादशमारभ्येत्यर्थः । प्रागुपनयनात् काम. चाराद्यनुज्ञाऽस्तीति वाक्यं मानयन् ॥ १८ ॥ हरितालस्य आर्द्रं पङ्कः ॥ २० ॥ तद्व्रजं तासां कदम्बम् ॥ २१ ॥

१ ख. °माजगाम व्र° । २ क. तं स्म वृद्धा°, ख. तं तु वृ° । ३ ख. °तां वा म° । *वैशम्पायन उवाचेति कपुस्तके नास्ति । ४ क. ख. °विक्रमाः । त° । ५ क. °नावगन्त° । ६ ख. °क्तास्ततो गो° । ७ ख. °शः सर्वा भे° । ८ क. ख. °सो नवम् ९ ख. माप्रतः ।

तास्तं पयोध[1]रोत्तुङ्गैरुरोभिः समपीडयन् ।
भ्रामिताक्षैश्च वदनैर्निरीक्षन्ते वराङ्गनाः ॥२३
ता वार्यमाणाः [2]पतिभिर्मातृभिर्भ्रातृभिस्तथा ।
कृष्णं गोपाङ्गना रात्रौ मृगयन्ते रतिप्रियाः ॥
तास्तु पङ्क्तीकृताः सर्वा रमयन्ति मनोरमम् ।
गायन्त्यः कृष्णचरितं द्वन्द्वशो गोपकन्यकाः ॥
कृष्णलीलानुकारिण्यः कृष्णप्रणिहितेक्षणाः
कृष्णस्य गतिगामिन्यस्तरुण्यस्ता वराङ्गनाः
वनेषु तालहस्ताग्रैः कू[3]जयन्त्यस्तथाऽपराः ।
चेरुर्वै चरितं तस्य कृष्णस्य व्रजयोषितः २७
तास्तस्य नृत्यं गीतं च विलासस्मितवीक्षितम्
मुदिताश्चानुकुर्वन्त्यः क्रीडन्ति व्रजयोषितः
भावनिस्पन्दमधुरं गायन्त्यस्ता वराङ्गनाः ।
व्रजं गताः सुखं चेरुर्दामोदरपरायणाः ॥ २९
करीषपांसुदिग्धाङ्ग्यस्ताः कृष्णमनुवव्रिरे ।
रमयन्त्यो यथा नागं संप्रमत्तं करेणवः ॥ ३०
तमन्या भावविकचैर्नेत्रैः प्रहासिताननाः ।
पिबन्त्यतृ[4]प्तवनिताः कृष्णं कृष्णमृगेक्षणाः ३१
मुखमस्याब्जसंकाशं तृषिता गोपकन्यकाः ।
रत्यन्तरगता रात्रौ पिबन्ति रसला[5]लसाः
हा हेति कुर्वतस्तस्य प्रहृष्टास्ता वराङ्गनाः ।
जगृहुर्निस्सृतां वाणीं नाम्ना दामोदरेरिताम्
तासां ग्रथितसीमन्ता र[6]तिं नीत्वाऽऽकुलीकृताः
चारु विस्रंसिरे केशाः कुचाग्रे गोपयोषिताम्
एवं स कृष्णो गोपीनां चक्रवालैरलंकृतः ।
शारदीषु सचन्द्रासु निशासु मुमुदे सुखी ३५

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि हल्लीसकक्रीडने
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

पङ्क्तीकृताः मण्डलाकारं पङ्क्तिरूपेण स्थिताः । द्वन्द्वशो द्वाभ्यां प्रदेशाभ्यां वर्तते गोपः कृष्णो यासां ताः द्वन्द्वशो गोपास्ताश्च ताः कन्यकाश्चेत्यर्थः । मनोरमं मण्डलमध्यस्थं च रमयन्तीत्यर्थः । यथोक्तम् "अङ्गनामङ्गनामन्तरे माधवो माधवं माधवं चान्तरे चाङ्गनाः । इत्थमाकल्पिते मण्डले मध्यगः सञ्जगौ वेणुना देवकीनन्दनः ॥" इति । श्रुतिश्च–

" पद्या वस्ते पुरुरूपा वपूंष्यूर्ध्वा
तस्थौ त्र्यविं रेरिहाणा ।
ऋतस्य सद्म विचरामि
विद्वान्महद्देवानामसुरत्वमेकम् "इति।

पद्या पत्तुम् अभिसारिणीभिर्गोपीभिरभिसर्तुं योग्या कृष्णमूर्तिः पुरुरूपा बहुरूपा वपूंषि बहूनि वस्ते परिधत्ते बहुधात्वं गतेत्यर्थः । तथाऽप्यन्या ऊर्ध्वा गोपीसंपर्कं विना तस्थौ स्थिता मध्ये इति शेषः । कीदृशी त्र्यविं त्रीन् देशान् पार्श्वद्वयं पुरस्ताच्च अवति प्रकाशत इति त्र्यविः त्रेधाभूतां दृष्टिं रेरिहाणा गिलन्ती । उक्तरूपे रासमण्डले हि एकैकस्या गोप्या उभयतः कृष्णद्वयं पुरस्तादेकः सर्वसाधारणां त्रिधाभूतामपि दृष्टिं प्रदेशत्रयस्थः कार्त्स्न्येन गिलति ततोऽन्यत्र नापैतीत्यर्थः । सा मूर्तिर्ऋतस्य धर्मस्य सद्मभूता तामनुचिन्त्य विचरामि त्वद्वियुक्ता सती विद्धीति कृष्णलीलानुकारात्पुंस्त्वम् आरोपयन्ती काऽप्यवदत् । देवानां कृष्णादीनामन्येषां वा कृष्णेन वियोजयताम् । असुरत्वं निर्दयत्वं महत् एकं मुख्यं कस्याश्चिद्रासक्रीडायां तिरोहिते कृष्णे इदं वाक्यम् ॥ २५ ॥ भावः कृष्णे प्रेमातिशयः तस्य निस्पन्देन बहिराविष्करणेन मधुरं व्रजमण्डलं गताः प्राप्ताः ॥ २९ ॥ अनुवव्रिरे परितः वृतवत्यः ॥३०॥ हा हेति । हा राधे हा चन्द्रमुखि इत्यादिशब्दैः स्वस्य विरहातुरत्वं कुर्वतः आविष्कुर्वतः ॥ ३३ ॥ चक्रवालैः मण्डलैः हल्लीसकक्रीडनम् एकस्य पुंसो बहुभिः स्त्रीभिः क्रीडनं सैव रासक्रीडा । "गोपीनां मण्डलीनृत्यबन्धने हल्लीसकं विदुः" । इति कोशात् तल्लक्षणं तु–

"पृथुं सुवृत्तं मसृणं वितस्ति-
मात्रोन्नतं कौ विनिखन्य शङ्कुम् ।
आक्रम्य पद्भ्यामितरेतरं तु
हस्तैर्भ्रमोऽयं खलु रासगोष्ठी" ॥ ३५ ॥

इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां विंशोऽध्यायः ॥२०॥

१ क. °धरोत्तानैः पीनैः सम° । २ क. पितृभिर्भ्रातृभिर्मातृभि° । ३ क. ख. कुद्दय° । ४ क. ख. °तृप्ता व... ख. ५ क. ख. रतिला° । ६ क. ख. रतिश्रान्त्याकु° ।

वृषभासुरवधः ।

२१

वैशम्पायन उवाच ॥
प्रदोषार्द्धे कदाचित्तु कृष्णे रतिपरायणे ।
त्रासयन्त्समदो गोष्ठमरिष्टः प्रत्यदृश्यत ॥१
निर्वाणांगारमेघाभस्तीक्ष्णशृङ्गोऽर्कलोचनः ।
क्षुरतीक्ष्णाग्रचरणः कालः काल इवापरः ॥२
लेलिहानः सनिष्पेषं जिह्वयोष्ठौ पुनः पुनः ।
गर्विताविद्धलांगूलः कठिनस्कन्धबन्धनः ॥३
ककुदोदग्रनिर्माणः प्रमाणाद्दुरतिक्रमः ।
शकृन्मूत्रोपलिप्तांगो गवामुद्वेजनो भृशम् ॥४
महाकटिः स्थूलमुखो दृढजानुर्महोदरः ।
विषाणावलिगतगतिर्लम्बता कण्ठचर्मणा ॥५
गवारोहेषु चपलस्तरुघाताङ्किताननः ।
युद्धसज्जविषाणाग्रो द्विषद्वृषभसूदनः ॥ ६
अरिष्टो नाम हि गवामरिष्टो दारुणाकृतिः ।
दैत्यो वृषभरूपेण गोष्ठान्विपरिधावति ॥७
पातयानो गवां गर्भान्दृप्तो गच्छत्यनार्तवम् ।
जृम्भमाणश्च चपलो गृष्टीः संप्रचचार ह ॥ ८
शृंगप्रहरणो रौद्रः प्रहरन्गोषु दुर्मदः ।
गोष्ठेषु न रतिं लेभे विना युद्धेन गोवृषः ॥९
कस्यचित्त्वथ कालस्य स वृषः केशवाग्रतः ।
आजगाम बलोदग्रो वैवस्वतवशे स्थितः× ॥
स तत्र गास्तु प्रसभं बाधमानो मदोत्कटः ।
चकार निर्वृषं गोष्ठं निर्वत्सशिशुपुंगवम् ॥११
एतस्मिन्नेव काले तु गावः कृष्णसमीपगाः ।
त्रासयामास दुष्टात्मा वैवस्वतवशे स्थितः
सेन्द्राशनिरिवाम्भोदो नर्दमानो महासुरः *
तालशब्देन तं कृष्णस्सिंहनादैश्च मोहयन् ॥
अभ्यधावत गोविन्दो दैत्यं वृषभरूपिणम् ।
स कृष्णं गोवृषो दृष्ट्वा हृष्टलांगूललोचनः॥ १४
रोषितस्तालशब्देन युद्धाकांक्षी ननर्द ह ।
तमापतन्तं दुर्वृत्तं दृष्ट्वा वृषभरूपिणम् ।
तस्मात्स्थानान्न व्यचल-
त्कृष्णो गिरिरिवाचलः ॥ १५
स कुक्षौ वृषभो दृष्टिं प्रणिधाय धृताननः ।
कृष्णस्य निधनाकांक्षी तूर्णमभ्युत्पपात ह ॥
तमापतन्तं प्रमुखे प्रतिजग्राह दुर्द्धरम् ।
कृष्णः कृष्णाञ्जननिभो वृषं प्रतिवृषोपमः ॥१७
स संसक्तस्तु कृष्णो वै वृषेणेव महावृषः ।
मुमोच वक्त्रजं फेनं नस्तश्चाथ सशब्दवत् ॥
तावन्योन्यावरुद्धाङ्गौ युद्धे कृष्णवृषावुभौ ।
रेजतुर्मेघसमये संसक्ताविव तोयदौ ॥१९
तस्य दर्पबलं हत्वा कृत्वा शृङ्गान्तरे पदम् ।
आपीडयदरिष्टस्य कण्ठं क्लिन्नमिवांबरम् ॥

२१

अथैकविंशे ह्यध्याये अरिष्टं वृषरूपिणम् ।
देवशत्रुं दुराधर्षं कृष्णोऽहनदितीर्यते ॥१॥

प्रदोषार्द्ध इति ॥१॥ निर्वाणाङ्गारः **इङ्गालः** मेघश्च तदुभयाभः कालः कृष्णवर्णः कालयिता संहर्ता वेत्यर्थः ॥२॥ गर्वितं दर्पः तेन आविद्धं भ्रामितं लाङ्गूलं येन सः कठिनं स्कन्धबन्धनं ककुद्यस्य ॥ ३ ॥ **ककुदेति** । ककुदाघातेन उदग्रम् अग्रानिहितं कृतं निर्माणं महाप्रासादादिरचनं येन स तथा । ककुदाघातेन ताडिते वृक्षप्रासादमूले सर्वमपि तद्भज्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥ गृष्टीः सद्यः प्रसूताः गाः संप्रचचार जगाम । रेतःसेकायेत्यर्थः ॥ ८ ॥ गावः गाः वैवस्वतवशे स्थितः आसन्नमृत्युः ॥ १२ ॥ हृष्टम् उत्फलितं लाङ्गूलं लोचने च येन सः ॥ १४ ॥ संप्रहर्तुकाम इति शेषः ॥ १६ ॥ प्रमुखे मुखाग्रे ओष्ठयोरित्यर्थः । वेगेन इति वा पाठः ॥ १७ ॥ नस्तः नासिकातः ॥ १८ ॥

१ ख. °र्माणं प्र° । २ ख. °वारूढेषु च° । ३ ख. पातयन् स गवां ग° । ४ क. ख. भजमानश्च । ५ क. °वृषैः । × कस्यचित्त्वथेति पद्यं कखपुस्तकयोर्नास्ति । ६ ख. °स्तु सततं बा° । ७ ख. गा वै कृ° । ८ ख. °तपथे स्थि° । ९ ख. °हावृषः । * एतदग्रे—'तमायान्तं महाकायं नर्दमानं महावृषम्' इति श्लोकार्धं खपुस्तकेऽधिकं वर्तते । १० क. तल° । ११ क. °नादेन मो° । १२ ख. °न्तं वेगेन प्र° । १३ क. ख. °निभं वृ° । १४ क. अपी°, ख. सो पीड° ।

शृङ्गं चास्य पुनः सव्यमुत्पाट्य यमदण्डवत्।
तेनैव प्राहरद्वक्त्रे स ममार भृशं हतः ॥२१
स भिन्नशृङ्गो भग्नास्यो भग्नस्कन्धश्च दानवः।
पपात रुधिरोद्गारी साम्बुधार इवाम्बुदः॥२२
गोविन्देन हतं दृष्ट्वा दृप्तं वृषभदानवम्।
साधु साध्विति भूतानि तत्कर्मास्याभितुष्टुवुः
स चोपेन्द्रो वृषं हत्वा कान्तचन्द्रे निशामुखे
अरविन्दाभनयनः पुनरेव ररास[2] ह ॥ २४
[3]तेऽपि गोवृत्तयः सर्वे कृष्णं कमललोचनम्।
उपासांचक्रिरे हृष्टाः सर्वे शक्रमिवामराः ॥२५

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि वृषभासुरवधे एकविंशोऽध्यायः ॥२१॥

अक्रूरप्रस्थानम्।

२२

वैशम्पायन उवाच ॥
कृष्णं व्रजगतं श्रुत्वा वर्धमानमिवानलम्।
उद्वेगमगमत्कंसः शङ्कमानस्ततो भयम् ॥ १
पूतनायां हतायां च कालिये च पराजिते।
धेनुके प्रलयं नीते प्रलम्बे च निपातिते ॥ २
धृते गोवर्धने शैले विफले शक्रशासने।
गोषु त्रातासु च तथा स्पृहणीयेन कर्मणा ॥३
ककुद्मिनि हतेऽरिष्टे गोपेषु मुदितेषु च।
दृश्यमाने विनाशे च संनिकृष्टे महाभये॥ ४
[5]कर्षणे वृक्षयोश्चैव शकटस्य तथैव च।
अचिन्त्यं कर्म तच्छ्रुत्वा वर्धमानेषु शत्रुषु ॥ ५
प्राप्तारिष्टमिवात्मानं मेने स मथुरेश्वरः।
विसंज्ञेन्द्रियभूतात्मा गतासुप्रतिमो बभौ ॥६
ततो ज्ञातीन्समानाय्य पितरं चोग्रशासनः।
निशि स्तिमितमूकायां मथुरायां जनाधिपः
वसुदेवं च देवाभं कङ्कं चाहूय यादवम्।
सत्यकं दारुकं चैव कङ्कावरजमेव च ॥ ८
भोजं वैतरणं चैव विकद्रुं च महाबलम्।
भय[7]शङ्कं च धर्मज्ञं विपृथुं च पृथुश्रियम् ॥ ९
बभ्रुं दानपतिं चैव कृतवर्माणमेव च।
भूरितेजसमक्षोभ्यं भूरिश्रवसमेव च ॥ १०
एतान्स यादवान्सर्वानाभाष्य श्रृणुतेति च।
उग्रसेनसुतो राजा प्रोवाच मथुरेश्वरः॥ ११
भवन्तः सर्वकार्यज्ञा वेदेषु परिनिष्ठिताः।
न्यायवृत्तान्तकुशलास्त्रिवर्गस्य प्रवर्तकाः॥
कर्तव्यानां च कर्तारो लोकस्य विबुधोपमाः
[8]तस्थिवांसो महावृत्ते निष्कम्पा इव पर्वताः॥

गोवृत्तयो गोपाः। अयं चार्थो दाशतय्याम्—
"एनेमस्मिन् ददृशे सोमो अन्त-
र्गोपानेममाविरस्था कृणोति।
स तिग्मशृङ्गं वृषभं युयुत्स-
न्द्रुहस्तस्थौ बहुले बद्धो अन्तः"॥
इति मन्त्रेणोपबृंहितः। मन्त्रार्थस्तु—अन्तर्गोपाः अन्तः स्थित्वा गोपायन्नन्तर्यामी नेमस्मिन्नर्धप्रपञ्चे स्थावरे सोमः सोमादिरूपः प्रददृशे प्रकर्षेण दृष्टः नेममर्द्धं प्रपञ्चम् अस्था अस्थिरं जङ्गमम् आविः कृणोति प्रकटीकरोति। स तिग्मशृङ्गं वृषभं युयुत्सन् योद्धुमिच्छन् दृङ्मात्रेण भस्मीकर्तुं शक्तोऽपि लीलया तेन सह युयुत्सन् द्रुहः द्रोहं कृतवान् तं हतवानित्यर्थः। ततश्च बहुले व्रजे अन्तः रासमण्डलमध्ये बद्धः भक्तजनेन प्रेमपाशेन बद्धः सन् तस्थौ क्रीडितुमिति शेषः॥ २५ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकविंशोऽध्यायः॥ २१ ॥

२२

द्वाविंशतितमेऽध्याये कंसेनाहूय यादवान् वसुदेवमधिक्षिप्य अक्रूरः प्रेषितो व्रजम् ॥१॥

कृष्णमिति ॥ १ ॥ प्राप्तारिष्टं प्राप्तमृत्युम् अत एव विसंज्ञानि इन्द्रियाणि भूतात्मा जीवश्च यस्य ॥ ६ ॥ स्तिमितं निद्रया मूकायामिव रात्रौ निःशब्दे काले इत्यर्थः ॥ ७ ॥ बभ्रुरेव दानपतिस्तमक्रूरम् ॥ १० ॥ आभाष्य प्रत्येकं संबोध्य ॥ ११ ॥ महावृत्ते महत्याचारे ॥ १३ ॥

१ क. °र वृषो वरः, ख. °र वृषो हतः। २ क. ख. रराम ह। ३ ख. ते तु गो°। ४ क. ख. °ष्टाः स्वर्गे श°। ५ ख. वृक्षयोः कर्षणेनापि श°। ६ क. °श्चैव बालेनाबालकर्मणा। अ°। ७ क. ख. भयेसखं च राजानं वि°। ८ ख. पर्वता इव निष्कम्पा वृत्ते महति तस्थुषः। अ°।

अदम्भवृत्तयः सर्वे सर्वे गुरुकुलोषिताः ।
राजमन्त्रधराः सर्वे सर्वे धनुषि पारगाः ॥१४
यशःप्रदीपा लोकानां वेदार्थानां विवक्षवः ।
आश्रमाणां निसर्गज्ञा वर्णानां क्रमपारगाः ॥
प्रवक्तारः सुनियतां नेतारो नयदर्शिनाम् ।
भेत्तारः परराष्ट्राणां त्रातारः शरणार्थिनाम् ॥
एवमक्षतचारित्रैः श्रीमद्भिरुदितोदितैः ।
द्यौरप्यनुगृहीता स्याद्भवद्भिः किं पुनर्मही ॥
ऋषीणामिव वो वृत्तं प्रभावो मरुतामिव ।
रुद्राणामिव वः क्रोधो दीप्तिराङ्गिरसामिव ॥
व्यावर्तमानं सुमहद्भवद्भिः ख्यातकीर्तिभिः ।
धृतं यदुकुलं वीरैर्भूतलं पर्वतैरिव ॥ १९
एवं भवत्सु युक्तेषु मम चित्तानुवर्तिषु ।
वर्धमानो ममानर्थो भवद्भिः किमुपेक्षितः ॥
एष कृष्ण इति ख्यातो नन्दगोपसुतो व्रजे ।
वर्धमान इवाम्भोधिर्मूलं नः परिकृन्तति ॥२१
अनमात्यस्य शून्यस्य चारान्धस्य ममैव तु ।
कारणान्नन्दगोपस्य स सुतो गोपितो गृहे ॥
उपेक्षित इव व्याधिः पूर्यमाण इवाम्बुदः ।
नदन्मेघ इवोष्णान्ते स दुरात्मा विवर्धते ॥
तस्य नाहं गतिं जाने न योगं न पराक्रमम् ।
नन्दगोपस्य भवने जातस्याद्भुतकर्मणः ॥२४
किं तद्भूतं समुद्भूतं देवापत्यं न विद्महे ।
अतिदैवैरमानुष्यैः कर्मभिः सोऽनुमीयते ॥२५
पूतना शकुनी बाल्ये शिशुनोत्तानशायिना ।
स्तनपानेप्सुना पीता प्राणैः सह दुरासदा ॥
यमुनाया ह्रदे नागः कालियो दमितस्तथा ।
रसातलचरो नीतः क्षणेनादर्शनं ह्रदात् ॥२७
नन्दगोपसुतो योगं कृत्वा स पुनरुत्थितः ।
धेनुकस्तालशिखरात्पातितो जीवितं विना
प्रलम्बं यं मृधे देवा न शेकुरतिवर्तितुम् ।
बालेन मुष्टिनैकेन स हतः प्राकृतो यथा ॥ २९
वासवस्योत्सवं भङ्क्त्वा वर्षं वासवरोषजम्
निर्जित्य गोगृहार्थाय धृतो गोवर्धनो गिरिः
हतस्त्वरिष्टो बलवान्निःशृङ्गश्च कृतो व्रजे ।
अबालो बाल्यमास्थाय रमते शिशुलीलया ॥
प्रबन्धः कर्मणामेवं तस्य गोव्रजवासिनः ।
सन्निकृष्टं भयं चैव केशिनो मम च ध्रुवम् ॥
भूतपूर्वश्च मे मृत्युः सततं पूर्वदैहिकः ।
युद्धाकांक्षी च स यथा तिष्ठतीह ममाग्रतः
क्व च गोपत्वमशुभं मानुष्यं मृत्युदुर्बलम् ।
क्व च देवप्रभावेण क्रीडितव्यं व्रजे मया ॥ ३४
अहो नीचेन वपुषाच्छादयित्वाऽऽत्मनो वपुः
कोऽप्येष रमते देवः श्मशानस्थ इवानलः ३५
श्रूयते हि पुरा विष्णुः सुराणां कारणान्तरे
वामनेन तु रूपेण जहार पृथिवीमिमाम् ॥ ३६
कृत्वा केसरिणो रूपं विष्णुना प्रभविष्णुना ।
हतो हिरण्यकशिपुर्दानवानां पितामहः ॥ ३७
अचिन्त्यरूपमास्थाय श्वेतशैलस्य मूर्धनि ।
भवेन च्याविता दैत्याः पुरा तत्त्रिपुरं घ्नता
चालितो गुरुपुत्रेण भार्गवोऽङ्गिरसेन वै ।
प्रविश्य दार्दुरीं मायामनावृष्टिं चकार ह ॥३९

निसर्गज्ञाः स्वाभाविककर्मज्ञाः ॥१५॥ सुनियतां शोभनानां विधीनाम् ॥१६॥ उदितोदितैः कथाप्रसङ्गेन उद्धटैः ॥१७॥ आङ्गिरसाम् अग्नीनाम् ॥ १८ ॥ व्यावर्तमानं भ्रश्यत् ॥ १९ ॥ शून्यस्य हृदयशून्यस्य चारान्धस्य चारचक्षुर्वर्जितस्य । "**राजानश्चारचक्षुषः**" इत्युक्तेः । मम कारणात् मदीयात्प्रभावात् नन्दगोपस्य गृहे वसुदेवस्य सुतो गोपितः॥२२॥ पूर्यमाणः पर्वणि अम्बुदः समुद्रः॥२३॥ गतिं सत्त्वं योगं वशीकरणोपायम्॥२४॥**दैवैरपीति**। देवेभ्योऽप्यधिक इति सोऽनुमीयते ॥ २५ ॥ योगं नागपाशबन्धं कृत्वा छित्वा ॥ २८ ॥ प्रबन्धः घटनाप्रकारः ॥ ३२ ॥ मृत्युदुर्बलं मृत्युयोगेन दुर्बलम् ॥ ३४ ॥ भवेन रुद्ररूपिणा विष्णुना तत्प्रसिद्धं ब्रह्मणो वरदानादभेद्यमासीत्तादित्यर्थः ॥ ३८ ॥ **चालित इति**। गुरुपुत्रेण कचेन भार्गवः शुक्रः चालितः मृतसंजीविनीं विद्यां कस्मैचिदपि न दास्यामीत्येतस्मान्नियमात् भ्रंशितः । कथमित्यत आह—**दार्दुरीं मायां प्रविश्येति**। यथा दर्दुरो मृत्वा पुनः पुनरुत्तिष्ठति एवं कचोऽपि दानवेभ्योऽसकृन्मृत्युमासाद्य गुरूदरं प्रवेशितस्ततो गुरोः सकाशात् विद्यां प्राप्य तदुदरं भित्त्वा पुनरुत्थितः मृतं च गुरुं पुनर्जीवितवान् । ततस्तामेव दानवैः कृतां कचहत्यां निमित्तीकृत्य दानवेषु देवो न ववर्षेत्यर्थः । एवं दानवानां विनाशः रुद्रद्वारा त्रिपुरस्यैव कचद्वाराऽप्यनेनैव कृत इति भावः ॥ ३९ ॥

१ ख. दार्थाश्च वि° । २ ख. °नियमा ने । ३ ख. पुण्यकी° । ४ क. समचि° । ५ ख. °रभिवर्ति° । ६ क. ख. °त्युः स नूनं पूर्वदेहि° । ७ ख. °त्युदुर्लभम् । ८ क. ख. °जे मम । ९ ख. प्राविष्टो दा° ।

अनन्तः शाश्वतो देवः सहस्रशिरसोऽव्ययः ।
वाराहं रूपमास्थाय प्रोज्जहारार्णवान्महीम् ४०
अमृते निर्मिते पूर्वं विष्णुः स्त्रीरूपमास्थितः
सुराणामसुराणां च युद्धं चक्रे सुदारुणम् ४१
अमृतार्थं पुरा चापि देवदैत्यसमागमे ।
दधार मंदरं विष्णुरकूपार इति श्रुतिः ४२
वपुर्वामनमास्थाय नन्दनीयं पुरा बलेः ।
त्रिभिः क्रमैस्तु त्रीँल्लोकाञ्जहार त्रिदिवालयम्
चतुर्धा तेजसो भागं कृत्वा दाशरथे गृहे ।
स एव रामसंज्ञो वै रावणं व्यनशत्तदा ४४
एवमेष निकृत्या वै तत्तद्रूपमुपागतः ।
साधयित्वाऽऽत्मनः कार्यं सुराणामर्थसिद्धये
तदेष नूनं विष्णुर्वा शक्रो वा मरुतां पतिः ।
मत्साधनेच्छया प्राप्तो नारदो मां प्रयुक्तवान्
अत्र मे शङ्कते बुद्धिर्वसुदेवं प्रति ध्रुवा ।
अस्य बुद्धिविशेषेण वयं कातरतां गताः ॥ ४७
अहं हि खट्वाङ्गवने नारदेन समागतः ।
द्वितीयं स हि मां विप्रः पुनरेवाब्रवीद्वचः ४८
यस्त्वया हि कृतो यत्नः कंस गर्भकृते महान्
वसुदेवेन ते रात्रौ तत्कर्म विफलीकृतम् ॥४९
दारिका या त्वया रात्रौ शिलायां कंस पातिता
तां यशोदासुतां विद्धि कृष्णं च वसुदेवजम् ।
रात्रौ व्यावर्तितावेतौ गर्भौ तव वधाय वै ।
वसुदेवेन संधाय मित्ररूपेण शत्रुणा ॥ ५१
सा तु कन्या यशोदाया विन्ध्ये पर्वतसत्तमे
हत्वा शुम्भनिशुम्भौ द्वौ दानवौ नगचारिणौ
कृताभिषेका वरदा भूतसंघनिषेविता ।
अर्च्यते दस्युभिर्घोरैर्महाबलिपशुप्रिया ॥ ५३
सुरापिशितपूर्णाभ्यां कुम्भाभ्यामुपशोभिता
मयूराङ्गदचित्रैश्च बर्हभारैर्विभूषिता ॥ ५४

हृष्टकुक्कुटसंनादं वनं वायसनादितम् ।
मृगसंघैश्च संपूर्णमविरुद्धैश्च पक्षिभिः ॥ ५५
सिंहव्याघ्रवराहाणां नादेन प्रतिनादितम् ।
वृक्षगम्भीरनिबिडं कान्तारैः सर्वतो वृतम् ५६
दिव्यभृङ्गारुचमरैरादर्शैरुपशोभितम् ।
देवतूर्यनिनादैश्च शतशः प्रतिनादितम् ॥ ५७
स्थानं तस्या नगे विन्ध्ये निर्मितं स्वेन तेजसा
रिपूणां त्रासजननी नित्यं तत्र मनोरमे ५८
वसते परमप्रीता दैवतैरपि पूजिता ।
यस्त्वयं नन्दगोपस्य कृष्ण इत्युच्यते सुतः ॥
अत्र मे नारदः प्राह सुमहत्कर्मकारणम् ।
द्वितीयो वसुदेवाद्धि वासुदेवो भविष्यति ६०
स हि ते सहजो मृत्युर्बान्धवश्च भविष्यति ।
स एव वासुदेवो वै वसुदेवसुतो बली ।
बान्धवो धर्मतो मह्यं हृदयेनान्तको रिपुः ६१
यथा हि वायसो मूर्ध्नि पद्भ्यां यस्यावतिष्ठति
नेत्रे तुदति तस्यैव वक्त्रेणामिषगृद्धिना ॥ ६२
वसुदेवस्तथैवायं सपुत्रज्ञातिबान्धवः ।
छिनत्ति मम मूलानि भुङ्क्ते च मम पार्श्वतः
भ्रूणहत्याऽपि संतार्या
गोवधः स्त्रीवधोऽपि वा ।
न कृतघ्नस्य लोकोऽस्ति
बान्धवस्य विशेषतः ॥ ६४
पतितानुगतं मार्गं निषेवत्यचिरेण सः ।
यः कृतघ्नोऽनुबन्धेन प्रीतिं वहति दारुणाम् ॥
नरकाध्युषितः पन्था गन्तव्यस्तेन दारुणः ।
अपापे पापहृदयो यः पापमनुतिष्ठति ॥ ६६
अहं वा स्वजनः श्लाघ्यः स वा श्लाघ्यतरः सुतः
नियमैर्गुणवृत्तेन त्वया बान्धवकाम्यया ॥ ६७

सहस्रशिरस इत्यदन्तत्वमार्षम् ॥ ४० ॥ चक्रे कारितवान् ॥ ४१ अकूपारे समुद्रे कच्छपो भूत्वेति शेषः ॥ ४२ ॥ लोकान् आक्रममाणस्त्रिदिवालयं स्वर्गं जहार ॥ ४३ ॥ व्यनशत् विनाशितवान् ॥ ४४ ॥ निकृत्या छलेन ॥ ४५ ॥ मत्साधनेच्छया मद्वधेच्छया ॥ ४६ ॥ द्वितीयं द्वितीयवारम् ॥ ४८ ॥

भृङ्गारुः कनकपात्रं गडुकम् ॥ ५७ ॥ महतां कर्मणां पूतनावधादीनां कारणं हेतुम् । द्वितीय इति रामापेक्षया सोऽपि वसुदेवाज्जात इति वासुदेवो भवत्येव ॥ ६० ॥ अनुबन्धेन कार्यानुरोधेन । दारुणां दारुणोदर्काम् ॥ ६५ ॥ बान्धवकाम्यया मित्रेच्छया मित्रकामेनेत्यर्थः ॥ ६७ ॥

१ ख. सैव वा° । २ क. ख. साधयत्यात्म° । ३ क. ख. मां यदुक्त° । ४ ख. °ति ध्रुवम् । अ° । ५ क. ख. °हापशुबलिप्रिया । ६ ख. कुण्डाभ्यामु° । ७ क. ख. हृष्टकु° । ८ ख. °शैश्च विभूषितम् । ९ घ. °रमा । १० ख. °वतिष्ठते । ११ क °पि न ।

हस्तिनां कलहे घोरे वधमृच्छन्ति वीरुधः।
युद्धव्युपरमे ते तु सहाश्रान्ति महावने ॥ ६८
बान्धवानामपि तथा भेदकाले समुत्थिते।
बध्यते योऽन्तरप्रेप्सुः स्वजनो यदि वेतरः ६९
कालस्त्वं हि विनाशाय मया पुष्टो विजानता
वसुदेवकुलस्यास्य यद्विरोधयसे भृशम् ॥ ७०
अमर्षी वैरशील[1]श्च सदा पापमतिः शठः।
स्थाने यदुकुलं मूढ शोचनीयं त्वया कृतम् ॥
वसुदेव वृथा वृद्ध यन्मया त्वं पुरस्कृतः।
श्वेतेन शिरसा वृद्धो नैव वर्षशतै[2]र्भवेत् ॥ ७२
यस्य बुद्धिः परिणता स वै वृद्धतरो नृणाम्।
(न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः×)
त्वं च[3] कर्कशशीलश्च बुद्ध्या च न बहुश्रुतः।
केवलं वयसा वृद्धो यथा शरदि तोयदः॥ ७४
किं च त्वं साधु जानीषे वसुदेव वृथामते।
मृ[4]ते कंसे मम सुतो मथुरां पालयिष्यति ॥ ७५
छिन्नाशस्त्वं वृथावृद्धो
मिथ्या त्वे[5]वं विचारितम्।
जिजीविषुर्न सो[6]ऽप्यस्ति
योऽवतिष्ठेन्ममाग्रतः ॥ ७६
प्रहर्तुकामो विश्वस्ते यस्त्वं दुष्टेन चेतसा।
तत्ते प्रतिकरिष्येऽहं पुत्रयोस्तव पश्यतः ॥ ७७
न मे वृद्धवधः कश्चिद्द्विजस्त्रीवध एव च।
कृतपूर्वः करिष्ये वा विशेषेण तु बान्धवे ७८
इह त्वं जातसंवृद्धो मम पित्रा विवर्धितः।
पितृष्वसुश्च मे भर्ता यदूनां प्रथमो गुरुः ॥ ७९
कुले महति विख्यातः प्रथिते चक्रवर्तिनाम्।
गुर्वर्थे पूजितः सद्भिर्महद्भिर्धर्मबुद्धिभिः ॥ ८०
किं करिष्यामहे सर्वे सत्सु वक्तव्यतां गताः।
यदूनां यूथमुख्यस्य यस्य ते वृत्तमीदृशम् ॥ ८१
मद्वधो वा जयो वाऽथ वसुदेवस्य दुर्नयैः।
सत्सु यास्यन्ति पुरुषा यदूनामवगुण्ठिताः ८२
त्वया हि मद्वधोपायं
तर्कमाणेन वै मृधे।
अविश्वास्यं कृतं कर्म
वाच्याश्च यदवः कृताः ॥ ८३
अशाम्यं वैरमुत्पन्नं मम कृष्णस्य चोभयोः।
शान्तिमेकतरे शान्तिं गते यास्यन्ति यादवाः
गच्छ[7] दानपते क्षिप्रं ताविहानयितुं व्रजात्।
नन्दगोपं च गोपांश्च करदान्मम शासनात् ८५
वाच्यश्च नन्दगोपो वै करमादाय वार्षिकम्।
शीघ्रमागच्छ नगरं गोपैः[8] सह समन्वितः ८६
कृष्णसङ्कर्षणौ चैव वसुदेवसुतावुभौ।
द्रष्टुमिच्छति वै कंसः सभृत्यः सपुरोहितः ८७
एतौ युद्धविदौ रङ्गे कालनिर्माणयोधिनौ।
दृढौ च कृतिनौ चैव शृणोमि व्यायतोद्यमौ
अस्माकमपि मल्लौ द्वौ सज्जौ युद्धकृतो[9]त्सवौ
ताभ्यां सह नियोत्स्येते तौ युद्धकुशलावुभौ
द्रष्टव्यौ च मयाऽवश्यं बालौ तावमरोपमौ।
पितृष्वसुः सुतौ मुख्यौ व्रजवासौ वनेचरौ ९०

हस्तिनामिति। यथा हस्तिनां कलहे वीरुधो नश्यन्ति। न तु हस्तिनः एवं मम च कृष्णस्य च कलहे वसुदेवादय एव नङ्क्ष्यन्ति न त्वावामिति श्लोकद्वयस्यार्थः ॥ ६८ ॥ शठो मिथ्याविनीतश्च। "शठो गूढापराधकृत्" इति कोशात्। त्वया कुलं यत् शोचनीयं तत्स्थाने युक्तमित्यर्थः ॥ ७१ ॥ हे! वृद्ध यत् यतो मया त्वं पुरस्कृतोऽतोऽहं वृथा व्यर्थजन्मास्मीत्यर्थः ॥ ७२ ॥ मे मया ॥ ७८ ॥ जातश्चासौ संवृद्धश्च जातसंवृद्धः। पितृष्वसुरिति पितृव्यसंबन्धिन्याः स्वसुरिति ॥ ७९ ॥ चक्रवर्तिनां—

"यस्य मूर्धनि दृश्येत विना छत्रेण भूपतेः।
पद्मानुकारिणी छाया तमाहुश्चक्रवर्तिनम्" ॥

इत्युक्तलक्षणानाम् ॥ ८० ॥ जयो वाऽस्त्विति शेषः। उभयथा विलज्जया अवगुण्ठिता आच्छादितमुखाः यदूनां पुरुषा यास्यन्ति। एकेन कपटिना सर्वेषु कपटित्वापवादप्रसङ्गादिति भावः ॥ ८२ ॥ तदेवाह—त्वयेति। वाच्या निन्द्याः ॥ ८३ ॥ दानपते हे अक्रूर ॥ ८५ ॥ वाच्यस्त्वया वक्तव्यः ॥ ८६ ॥ कालनिर्माणयोधिनौ समयानुसारियुद्धकुशलौ व्यायतोद्यमौ दीर्घयत्नौ ॥ ८८ ॥ मल्लौ चाणूरमुष्टिकौ नियोत्स्येते युद्धं करिष्यतः ॥ ८९ ॥ पितृष्वसुरिति पितृव्यसंबन्धिन्याः स्वसुरिति ज्ञेयम्। कालभेदेन यथाश्रुतमेवास्तु ॥ ९० ॥

१ घ. °शीलस्य स°। २ घ. °शती भ°। × न तेनेति श्लोकार्धं केवलं घपुस्तके एव वर्तते प्रक्षिप्तं च बाभाति। ३ क. त्वं तु क°। ४ ख. हते कं°। ५ क. °थ्या ह्येवं विचारितम्, ख. °थ्या ह्येतद्विचारितम्। ६ क. °सो ह्यस्ति। ७ ख. °च्छत्वयं दानपतिः क्षि°। ८ ख. °पैः सर्वैः स°। ९ ख. °द्धकृतोद्यमौ। ता°।

वक्तव्यं च व्रजे तस्मिन्समीपे व्रजवासिनाम्।
राजा धनुर्मखं नाम कारयिष्यति वै सुखी९१
सन्निकृष्टं वने ते तु निवसन्तु यथासुखम्।
जनस्यामन्त्रितस्यार्थे यथा स्यात्सर्वमव्ययम्
पयसः सर्पिषश्चैव दध्नो दध्युत्तरस्य च।
यथाकामप्रदानाय भोज्याधिश्रयणाय च ९३
अक्रूर गच्छ शीघ्रं त्वं तावानय ममाज्ञया
संकर्षणं च कृष्णं च द्रष्टुं कौतूहलं हि मे॥९४
तयोरागमने प्रीतिः परमा मत्कृता भवेत्।
दृष्ट्वा तु तौ महावीर्यौ तद्विधास्यामि यद्धितम्
शासनं यदि वा श्रुत्वा मम तौ परिभाषितम्
नागच्छेतां यथाकालं निग्राह्यावपि तौ मम॥
सान्त्वमेव तु बालेषु प्रधानं प्रथमो नयः।
मधुरेणैव तौ मन्दौ स्वयमेवानयाशु वै ९७
अक्रूर कुरु मे प्रीतिमेतां परमदुर्लभाम्।
यदि वा नोपजप्तोऽसि वसुदेवेन सुव्रत॥ ९८
तथा कर्तव्यमेतद्धि यथा तावागमिष्यतः।
एवमाक्षिप्यमाणोऽपि वसुदेवो वसूपमः।
सागराकारमात्मानं निष्प्रकम्पमधारयत्९९
वाक्छलैस्ताड्यमानस्तु कंसेनादीर्घदर्शिना
क्षमां मनसि संधाय नोत्तरं प्रत्यभाषत १००
ये तु तं ददृशुस्तत्र क्षिप्यमाणमनेकधा।
धिग्धिगित्यसकृत्ते वै शनैरूचुरवाङ्मुखाः॥१
अक्रूरस्तु महातेजा जानन्दिव्येन चक्षुषा।
जलं दृष्ट्वेव तृषितः प्रेषितः प्रीतिमानभूत्॥ २
तस्मिन्नेव मुहूर्ते तु मथुरायाः स निर्ययौ।
प्रीतिमान्पुण्डरीकाक्षं द्रष्टुं दानपतिः स्वयम्

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि अक्रूरप्रस्थाने द्वाविंशोऽध्यायः॥ २२॥

अन्धकवाक्यम्।

२३

वैशम्पायन उवाच।

क्षिप्रं यदुवृषं दृष्ट्वा सर्वे ते यदुपुङ्गवाः।
निपीड्य श्रवणान्हस्तैर्मेनिरे तं गतायुषम्॥
अन्धकोऽनुद्विग्नमना धैर्यादविकृतं वचः।
प्रोवाच वदतां श्रेष्ठः समाजे कंसमोजसा॥२
अश्लाघ्यो मे मतः पुत्र तवायं वाक्परिश्रमः।
अयुक्तो गर्हितःसद्भिर्बान्धवेषु विशेषतः॥ ३
अयादवो यदि भवाञ्शृणु तावद्यदुच्यते।
न हि त्वां यादवं वीर बलात्कुर्वन्ति यादवाः
अश्लाघ्या वृष्णयः पुत्र येषां त्वमनुशासिता
इक्ष्वाकुवंशजो राजा विनिवृत्तः स्वयं सकृत

दध्युत्तरस्य दधिमण्डस्य तक्रस्य वा भोज्याधिश्रयणाय च भोज्यं पायसवदन्नं कर्तुं यत् अधिश्रयणं क्षीरस्य तस्मै॥९३॥ उपजप्तो भेदितः॥ ९८॥ सागराकारम् अतिगम्भीरम्। आत्मानं मनः॥ ९९॥ तस्मिन्नेव मुहूर्ते मध्यरात्रे॥१०३॥
इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां द्वाविंशोऽध्यायः॥२२॥

२३

त्रयोविंशेऽस्मिन्नध्याये उग्रसेनपितामहः
कङ्कः कंसं विनिर्भर्त्स्य हितमाहेति वर्ण्यते १

क्षिप्रमिति॥१॥ अन्धकः कङ्कापरनामा उग्रसेनस्य पितामह इति प्राञ्चः॥ २॥ इक्ष्वाकुवंशजो असमञ्जाः यथा प्रजापीडकः सकृद्विनिवृत्तो जातः स एव त्वं पुनर्जात इत्यर्थः॥ ५॥

---

१ क. ख. °न्निकृष्टे व्रजास्तत्र निवसन्तु य°। २ क. ख. परा मम कृता भवेत्। दृ°। ३ ख. स्यान्नाम तौ श्रुत्वैव मम तौ परि°। ४ क. ख. °माणस्तु वसु°। ५ ख. °रं प्रत्यपद्यत। ये°। ६ क. °न्धकस्तूद्विग्नमना धै°, ख. °न्धस्त्वनाविग्नम°। ७ घ. °घ्यो महता पुत्र°। ८ क. ख. °च्यसे। न°। ९ ख. °दवम्।

भोजो वा यादवो वाऽसि
कंसो वाऽसि यथा तथा
सहजं ते शिरस्तात
जटी मुण्डोऽपि वा भव
उग्रसेनस्त्वयं शोच्यो योऽस्माकं कुलपांसनः
दुर्जातीयेन येन त्वमीदृशो जनितः सुतः ॥ ७
न चात्मनो गुणांस्तात प्रवदन्ति मनीषिणः
परेणोक्ता गुणा गौण्यं यान्ति वे[1]दार्थसंमिताः
पृथिव्यां यदुवंशोऽयं निन्दनीयो महीक्षिताम्
बालः कुलान्तकृन्मूढो येषां त्वमनुशासिता
असाधुमद्भिर्वाक्यैश्च त्वया साध्विति भाषितैः
न चाप्यासादि[2]तं कार्यमात्मा च विवृतः कृतः
गुरोरनवलिप्तस्य मान्यस्य महतामपि ।
क्षेपणं कः शुभं मन्ये द्विजस्येव वधे कृते ॥ ११
मान्याश्चैवाभिगम्याश्च वृद्धास्तात यथाग्नयः ।
क्रोधो हि तेषां प्रदहेल्लोकानन्तर्गतानपि ॥ १२
बुधेन तात दान्तेन नित्यमभ्यु[3]च्छ्रितात्मना ।
धर्मस्य गतिरन्वेष्या मत्स्यस्य गतिरप्स्विव ॥
केवलं त्वं तु दर्पेण वृद्धानग्निसमानिह ।
वाचा तुदसि मर्मघ्न्या अमन्त्रोक्ता यथाऽऽहुतिः
वसुदेवं च पुत्रार्थे यदिमं परिगर्हसि ।
तत्र मिथ्या प्रलापन्ते निन्दामि कृपणं वचः
दारु[4]णे च पिता पुत्रे नैव दारुणतां व्रजेत् ।
पुत्रार्थे ह्यापदः कष्टाः पितरः प्राप्नुवन्ति हि
छादितो वसुदेवेन यदि पुत्रः शिशुस्त[5]दा ।
मन्यसे यद्यकर्तव्यं तत्पृच्छ पितरं स्वकम् १७
गर्हता वसुदेवं च यदुवंशं च निन्दता ।
त्वया यादवपुत्राणां वैरजं विषमर्जितम् ॥ १८
अकर्तव्यं यदि कृतं वसुदेवेन पुत्रजम् ।
किमर्थमुग्रसेनेन शिशुस्त्वं न विनाशितः १९
पुन्नाम्नो नरकात्पुत्रो यस्मात्त्राता पितॄंस्तदा ।
तस्माद् ब्रुवन्ति पुत्रेति पुत्रं धर्मविदो जनाः ॥
जात्यां हि यादवः कृष्णः स च सङ्कर्षणो युवा
त्वं चापि विधृतस्ताभ्यां जातवैरेण चेतसा २१
उद्धूतानीह सर्वेषां यदूनां हृदयानि वै ।
वसुदेवे त्वयाऽऽक्षिप्ते वासुदेवे च कोपिते २२
कृष्णे च भवतो द्वेष्ये वसुदेवविगर्हणात् ।
शंसन्ति चेमानि भयं निमित्तान्यशुभानि ते ॥
सर्पाणां दर्शनं तीव्रं दुःस्वप्नानां निशाक्षये ।
पुर्या वैधव्यशंसीनि कारणैरनुमीमहे ॥ २४
एष घोरो ग्रहः स्वातीमुल्लिखन्स्वे गभस्तिभिः
च[6]क्रमङ्गारकश्चक्रे चित्रायां घोरदर्शनः २५
बुधेन पश्चिमा सन्ध्या व्याप्ता घोरेण तेजसा
वैश्वानरपथे शुक्रो ह्यतिचारं चचार ह ॥ २६
केतुना धूमकेतोस्तु नक्षत्राणि त्रयोदश ।
भरण्यादीनि भिन्नानि नानुयान्ति निशाकरम्
प्राक्संध्या परिघग्रस्ता
भाभिर्बाधति भास्करम् ।
प्रतिलोमं च यान्त्येव
व्याहरन्तो मृगद्विजाः ॥ २८

सहजम् अविकृतं ते तव शिरः उत्तमाङ्गं बद्धकुण्डलं जटी मुण्ड इति लक्षणया मूर्द्धन्यान् बद्धोपच्छिन्धि वेत्यर्थः ॥ ६ ॥ गौण्यं साफल्यम् ॥ ८ ॥ असाधुमद्भिः निन्दादियुक्तैः विवृतः स्पष्टीकृतः ॥ १० ॥ अन्तर्गतान् योगबलार्जितानपि ॥ १२ ॥ जात्यां हि उत्पत्तावेव त्वया जातवैरेण चेतसा कृष्णः संकर्षणश्च धृतः ताभ्यां च त्वमपि तथैव जातवैरेण चेतसा धृत इति त्वमेव बालघ्नः प्रथमोऽपराधी इत्यर्थः ॥ २१ ॥ उद्धूतानि अतिकम्पितानि ॥२२॥ **एष इति** । सर्वतोभद्रचक्रे कंसस्य जन्मनक्षत्रं मृगशिरः । ततो दशमं चित्रा तस्यैव नक्षत्रम् । तत्र घोरो ग्रहः राहुः क्रूरोऽस्ति । कुजश्च वक्रीभूय तत्रैवागतोऽस्ति । ताभ्यां कर्मभं व्याप्य जन्मभं विद्धमिति तव जीवनार्थो यत्नः सर्वो निष्फलो भविष्यति देहश्च नङ्क्ष्यतीति भावः ॥२५॥ एवं पश्चिमायामुदितो बुधोऽपि राज्यभङ्गकृदित्याह-**बुधेनेति** । अतिचारं सूर्यमुल्लङ्घ्य गमनं यथा च बुधसूर्यशुक्राणाम् अत्यन्तं पृथग्दर्शनं महते नाशाय भवतीति भावः ॥ २६ ॥ केतुना पुच्छेन धूमकेतोरुत्पातविशेषस्य भरण्यादीनि कंसस्य जन्मकर्मभे धूमकेतुना तृतीयेन उपग्रहेणापि विद्धे इत्यर्थः । नानुयान्ति निशाकरमित्यनेन चित्रास्ते राहौ चित्रातः उत्तराणि त्रयोदश नक्षत्राणि जीवपक्षे सति पूर्वाणि त्रयोदशनक्षत्राणि मृत्युपक्षे पातितानि । अतस्तत्रत्यः चन्द्रोऽपि न तैर्नक्षत्रैरुत्तमफलकरत्वेनानुगम्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥ परिघो रविमण्डले तिर्यग्वृत्तिर्दण्डः बाधति बाधते ॥ २८ ॥

१ ख. °न्ति सर्वार्थसं° । २ ख. °चाप्यवासितं का° । ३ क. ख. °भ्युत्थिता° । ४ क. °रुणोऽपि पि°, ख. °रुणेऽपि पि° । ५ ख. °शिशुः पुरा । म° । ६ क. ख. वक्रम° ।

शिवा श्मशानान्निष्क्रम्य
निःश्वासाङ्गारवर्षिणी।
उभे सन्ध्ये पुरीं घोरा
पर्येति बहु वाशती॥ २९
उल्का निर्घातनादेन पपात धरणीतले।
चलत्यपर्वणि मही गिरीणां शिखराणि च॥
ग्रस्तः स्वर्भानुना सूर्यो दिवा नक्तमजायत।
धूमोत्पातैर्दिशो व्याप्ताः शुष्काशनिसमाहताः
प्रस्रवन्ति घना रक्तं साशनिस्तनयित्नवः।
चालिता देवताः स्थानात्त्यजन्ति विहगा नगान्
यानि राजविनाशाय दैवज्ञाः कथयन्ति ह।
तानि सर्वाणि पश्यामो निमित्तान्यशुभानि वै
त्वं चापि स्वजनद्वेषी राजधर्मपराङ्मुखः।
अनिमित्तागतक्रोधः सन्निकृष्टभयो ह्यसि ३४
यस्त्वं देवोपमं वृद्धं वसुदेवं वसूपमम्।
मोहात्क्षिपसि दुर्बुद्धे कुतस्ते शान्तिरात्मनः॥
त्वद्गतो यो हि नः स्नेह-
स्तं त्यजामोऽद्य वै वयम्।
अहितं स्वस्य वंशस्य
न त्वां क्षणमुपास्महे॥ ३६
स हि दानपतिर्धन्यो यो द्रक्ष्यति वने गतम्।
पुण्डरीकविशालाक्षं कृष्णमक्लिष्टकारिणम्॥
छिन्नमूलो ह्ययं वंशो
यदूनां त्वत्कृते कृतः।
कृष्णो ज्ञातीन्समानाय्य
स सन्धानं करिष्यति॥ ३८
क्षान्तमेव तवानेन वसुदेवेन धीमता।
कालसम्यक्परिज्ञानो ब्रूहि त्वं यद्यदिच्छसि
मह्यं तु रोचते कंस वसुदेवसहायवान्।
गच्छ कृष्णस्य निलयं सन्धिस्तेन च रोचताम्

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि अन्धकवचने
त्रयोविंशोऽध्यायः॥ २३॥

केशिवधः।

२४

वैशम्पायन उवाच।
अन्धकस्य वचः श्रुत्वा कंसः संरक्तलोचनः
न किंचिदब्रवीत्क्रोधाद्विवेश स्वं निकेतनम् १
ते च सर्वे यथावेश्म यादवाः श्रुतविस्तराः।
जग्मुर्विगतसङ्कल्पाः कंसवैकृतशंसिनः॥ २
अक्रूरोऽपि यथाऽऽज्ञप्तः कृष्णदर्शनलालसः।
जगाम रथमुख्येन मनसा तुल्यगामिना॥ ३
कृष्णस्यापि निमित्तानि शुभान्यङ्गगतानि वै
पितृतुल्येन शंसन्ति बान्धवेन समागमम्॥ ४
प्रागेव च नरेन्द्रेण माथुरेणोग्रसेनिना।
केशिनः प्रेषितो दूतो वधायोपेन्द्रकारणात् ५
स च दूतवचः श्रुत्वा केशी केशकरो नृणाम्।
वृन्दावनगतो गोपान्बाधते स्म दुरासदः॥ ६
मानुषं मांसमश्नानः क्रुद्धो दुष्टपराक्रमः।
दुर्दान्तो वाजिदैत्योऽसावकरोत्कदनं महत् ७

पर्येति परिक्रामति। वाशती शब्दं कुर्वाणा॥ २९॥ अपर्वणि अकाण्डे अकस्मादिति यावत्॥ ३०॥ देवताः देवताप्रतिमाः॥ ३२॥ त्वत्कृते त्वदर्थं त्वयैवेत्यर्थः संधानम् इतस्ततो विप्रकीर्णानां यादवानामानयनेन एकीकरणम् ३८ कालेन सम्यक् परिगतं नष्टं ज्ञानं यस्य सः। कालः सम्यक् परिज्ञातः इति पाठान्तरम्॥ ३९॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां त्रयोविंशोऽध्यायः॥ २३॥

२४

चतुर्विंशे त्वथाध्याये अक्रूरागमनात्पुरा
केशिनो हयरूपस्य कृष्णाच्च वध उच्यते॥१॥

अन्धकस्येति॥ १॥ प्रागेव अक्रूरप्रेषणात् केशिनः निकटे इति शेषः॥ ५॥ वाजिरूपो दैत्यः॥७॥

१ ख. °लसंपक्वाविज्ञा°। २ क. ख. घ. °यं प्रीतिस्ते तेन रोच°। ३ क. ख. °नसस्तुल्य°। ४ क. ख. °न त न°। ५ क. °शेणोग्रसे°। ६ क. ख. ग. घ. °...

निघ्नन्गा वै सगोपालान् गवां पिशितभोजनः
दुर्मदः कामचारी च स केशी निरवग्रहः॥ ८
तदरण्यं श्मशानाभं नृणां मांसास्थिभिर्वृतम्।
यत्रास्ते स हि दुष्टात्मा केशी तुरगदानवः॥ ९
खुरैर्दारयते भूमिं वेगेनारुजते द्रुमान्।
हेषितैः स्पर्द्धते वायुं प्लुतैर्लंघयते नभः॥ १०
अतिप्रवृद्धो मत्तश्च दुष्टोऽश्वो वनगोचरः।
आकम्पितसटो रौद्रः कंसस्य चरितानुगः ११
ईरिणं तद्वनं सर्वं तेनासीत्पापकर्मणा।
कृतं तुरगदैत्येन सर्वान्गोपाञ्जिघांसता॥ १२
तेन दुष्टप्रचारेण दूषितं तद्वनं महत्।
न नृभिर्गोधनैर्वापि सेव्यते वनवृत्तिभिः १३
निःसम्पातः कृतः पन्थास्तेन तद्विषयाश्रयः।
मदाचलितवृत्तेन नृमांसान्यश्नता भृशम्॥ १४
नृशब्दानुसरः क्रुद्धः स कदाचिद्वनागमे।
जगाम घोषसंवासं चोदितः कालधर्मणा १५
तं दृष्ट्वा दुद्रुवुर्गोपाः स्त्रियश्च शिशुभिः सह।
क्रन्दमाना जगन्नाथं कृष्णं नाथमुपाश्रिताः १६
तासां रुदितशब्देन गोपानां क्रन्दितेन च।
दत्त्वाऽभयं तु कृष्णो वै केशिनं सोऽभिदुद्रुवे
केशी चाप्युन्नतग्रीवः प्रकाशदशनेक्षणः।
हेषमाणो जवोदग्रो गोविन्दाभिमुखो ययौ॥
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य केशिनं हयदानवम्।
प्रत्युज्जगाम गोविन्दस्तोयदः शशिनं यथा १९
केशिनस्तु तमभ्याशे दृष्ट्वा कृष्णमवस्थितम्।
मनुष्यबुद्धयो गोपाः कृष्णमूचुर्हितैषिणः २०
कृष्ण तात न खल्वेष सहसा ते हयाधमः।
उपसर्प्यो भवान्बालः पापश्चैष दुरासदः॥२१
एष कंसस्य सहजः प्राणस्तात बाहिश्चरः।
उत्तमश्च हयेन्द्राणां दानवोऽप्रतिमो युधि २२
त्रासनः सर्वभूतानां तुरगाणां महाबलः।
अवध्यः सर्वभूतानां प्रथमः पापकर्मणाम्॥ २३
गोपानां तद्वचः श्रुत्वा वदतां मधुसूदनः।
केशिना सह युद्धाय मतिं चक्रेऽरिसूदनः २४
ततः सव्यं दक्षिणं च मण्डलं स परिभ्रमन्।
पद्भ्यामुभाभ्यां स हयः क्रोधेनारुजते द्रुमान्
मुखे लम्बसटे चास्य स्कन्धे केशघनावृते।
वलयोऽभ्रतरङ्गाभाः सुस्रुवुः क्रोधजं जलम्२६
स फेनं वक्त्रजं चैव ववर्ष रजसावृतम्।
हिमकाले यथा व्योम्नि नीहारमिव चन्द्रमाः
गोविन्दमरविन्दाक्षं हेषितोद्गारशीकरैः।
स फेनैर्वक्त्रनिर्गीर्णैः प्रोक्षयामास भारत॥ २८
खुरोद्धूतावसिक्तेन मधुकक्षोदपाण्डुना।
रजसा स हयः कृष्णं चकारारुणमूर्धजम् २९
प्लुतवल्गितपादस्तु तक्षमाणो धरां खुरैः।
दन्तान्निर्दशमानस्तु केशी कृष्णमुपाद्रवत्॥३०
स संसक्तस्तु कृष्णेन केशी तुरगसत्तमः।
पूर्वाभ्यां चरणाभ्यां वै कृष्णं वक्षस्यताडयत्
पुनःपुनः स च बली प्राहिणोत्पार्श्वतः खुरान्
कृष्णस्य दानवो घोरं प्रहारममितौजसः ३२
वक्त्रेण चास्य घोरेण तीक्ष्णदंष्ट्रायुधेन वै।
अदशद्बाहुशिखरं कृष्णस्य रुषितो हयः॥ ३३

निरवग्रहः उच्छृङ्खलः॥८॥ ईरिणं शून्यम् ॥१२॥ निःसम्पातः अगम्यः ॥१४॥ नृशब्दानुसरः मनुष्यशब्दानुसारी। कालधर्मणा मृत्युना ॥ १५ ॥ जवोदग्र उग्रः ॥ १८ ॥ वलयो ललाटस्थाः क्रोधजं क्रोधात् प्रस्विन्नम् ॥ २६ ॥ रजसा खुरोद्धूतेन वृत्तं मिश्रं फेनम्। अयथेति व्योम्नो विशेषणम्। असुषिरे गाढेन रजसा व्याप्ते इत्यर्थः। नीहारम् अवश्यायम्। एतेनायं मन्त्र उपबृंहितः—

"न ता अर्वा रेणुककाटो अश्नुते
नं संस्कृतत्रमुपयन्ति ता अभि।
उरुगायमभयं तस्य ता अनु
गावो मर्तस्य विचरन्ति यज्वनः" इति।

ताः गा अर्वा अश्वरूपी असुरः रेणुककाटेति अतिशयेन वर्षति तेन वा आवृणोति विश्वमिति रेणुककाटः। "कटे वर्षावरणयोः" इत्यस्मात् यङ्लुकि घञ्। न श्नुते न व्याप्नोति संस्कृतः संस्कारो दाहच्छेदौषधपानादिस्तेन त्रायत इति संस्कृतत्रो वैद्यस्तं प्रत्यपि ता गावः न अभ्युपयान्ति निर्बाधत्वात् यतस्ताः गावः मर्तस्य यज्वनः नन्दादेः संबन्धिन्यः अभयम् उरुगायं महाकीर्तिम् अनुलक्षीकृत्य चरन्तीति मन्त्रार्थः ॥ २७ ॥ खुरोद्धूतं च तदवसिक्तं व्याप्तं तेन मधुकक्षोदो मधुयष्टिचूर्णं यद्वत्पाण्डुना रजसा ॥ २९ ॥

१ख. उद्दामः का०। २ क. ख. नृणामास्थिभिरावृतम्। ३ ख. °पकारिणा। ४ ख. °घनैश्चापि। ५ ख. °याश्रितः। म°, क. °याश्रयात्। म°। ६ क. ख. उत्कटश्च ह°। ७ क. °नः सर्वसैन्यानां तु°, ख. °नः परसैन्यानां तु°। ८ ख. °ण्डलानि प°।

स लम्बकेसरसटः कृष्णेन सह सङ्गतः ।
रराज केशी मेघेन संसक्तः[1] ख इवांशुमान् ३४
उरस्[2]तस्योरसा हन्तुमियेष बलवान्हयः ।
वेगेन वासुदेवस्य क्रोधाद्विगुणविक्रमः ॥ ३५
तस्योत्सिक्तस्य बलवान्
कृष्णोऽप्यमितविक्रमः ।
बाहुमाभोगिनं कृत्वा
मुखे क्रुद्धः समादधत् ॥ ३६
स तं बाहुमशक्तो वै खादितुं भेत्तुमेव च[3] ।
दशनैर्मूलनिर्मुक्तैः सफेनं रुधिरं वमन् ॥ ३७
विपाटिताभ्यामोष्ठाभ्यां कटाभ्यां विदलीकृतः
अक्षिणी विकृते चक्रे वि[4]सृते मुक्तबन्धने॥ ३८
निरस्तहनुराविष्टः शोणिताक्तविलोचनः ।
उत्कर्णो नष्टचेतास्तु स केशी बह्वचेष्टत ॥ ३९
उत्पतन्नसकृत्पादैः शकृन्मूत्रं समुत्सृजन् ।
खिन्नाङ्गरोमा श्रान्तस्तु निर्यत्नचरणोऽभवत् ४०
केशिवक्त्रविलग्नस्तु कृष्णबाहुरशोभत ।
व्याभुग्न इव घर्मान्ते चन्द्रार्धकिरणैर्घनः ॥ ४१
केशी च कृष्णसंसक्तः शान्तगात्रो व्यरोचत ।
प्रभातावनतश्चन्द्रः श्रान्तो मेरुमिवाश्रितः ४२
तस्य कृष्णभुजोद्भूताः केशिनो दशना मुखात्
पेतुः शरदि निस्तोयाः सिताभ्रावयवा इव ४३
स तु केशी भृशं शान्तः कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा
स्व[5]भुजं स्वायतं कृत्वा पाटितो बलवत्तदा ४४
स पाटितो भुजेनाजौ कृष्णेन विकृताननः ।
केशी नदन्महानादं दानवो व्यथितस्तदा ४५
विघूर्णमानस्त्रस्ताङ्गो मुखाद्रुधिरमुद्वमन् ।
भृशं व्यङ्गीकृतवपुर्निकृत्तार्द्ध इवाचलः ॥ ४६
व्यादितास्यो महारौद्रः सोऽसुरः कृष्णबाहुना
निपपात यथा कृत्तो नागो हि द्विर्[6]दलीकृतः ॥
बाहुना कृत्तदेहस्य केशिनो रूपमाबभौ ।
पशोरिव महाघोरं निहतस्य पिनाकिना॥ ४८
द्विपादपृष्ठपुच्छार्द्धे श्रवणैकाक्षिनासिके ।
केशिनस्तद्द्विधाभूते द्वे चार्धे[7] रेजतुः क्षितौ ४९
केशिदन्तक्षत[8]स्यापि कृष्णस्य शुशुभे भुजः ।
वृद्धः[9] साल इवारण्ये गजेन्द्रदशनाङ्कितः ॥५०
तं हत्वा केशिनं युद्धे कल्पयित्वा च भागशः
कृष्णः पद्मपलाशाक्षो हसंस्तत्रैव तस्थिवान् ॥
तं हतं केशिनं दृष्ट्वा गोपा गोपस्त्रियस्तथा ।
बभूवुर्मुदिताः सर्वे हतविघ्ना गतक्लमाः ॥ ५२
दामोदरं तु श्रीमन्तं यथास्थानं यथावयः ।
अभ्यनन्दन्प्रियैर्वाक्यैः पूजयन्तः पुनः पुनः ५३

गोपा ऊचुः । ×

अहो तात कृतं कर्म हतोऽयं लोककण्टकः।
दैत्यः क्षितिचरः कृष्ण हयरूपं समास्थितः ५४
कृतं वृन्दावनं क्षेमं सेव्यं नृमृगपक्षिणाम् ।
घ्नता पापमिमं तात केशिनं हयदानवम् ॥ ५५
हता नो बहवो गोपा गावो वत्सेषु वत्सलाः
नैके चान्ये जनपदा हताऽनेन दुरात्मना॥ ५६
एष संवर्तकं कर्तुमुद्यतः खलु पापकृत् ।
नृ[10]लोकं निर्नरं कृत्वा चर्तुकामो यथासुखम् ५७
नैतस्य प्रमुखे स्थातुं कश्चिच्छक्तो जिजीविषुः।
अपि देवसमूहेषु किं पुनः पृथिवीतले ॥ ५८

वैशम्पायन उवाच । *

अथाहान्तर्हितो विप्रो
नारदः खगमो मुनिः ।
प्रीतोऽस्मि विष्णो देवेश
कृष्ण कृष्णेति चाब्रवीत् ॥ ५९

नारद उवाच । §

यदिदं दुष्करं कर्म कृतं केशिजिघांसया ।
त्वय्येव केवलं युक्तं त्रिदिवे त्र्यम्बकस्य वा॥

आभोगिनम् अतिवृद्धम् ॥ ३६ ॥ कटाभ्यां गण्डाभ्याम् ॥३८॥ उत्कर्णः ऊर्ध्वकर्णः उत्क्षिप्त इति वा॥३९॥ व्याभुग्न इव वक्रेण मण्डलेन वेष्टितार्द्ध इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ अवनतो मन्दतेजाः ॥ ४२ ॥ स्वायतम् अतिपुष्टम् ॥ ४४ ॥ पशोर्महिषरूपस्य ॥ ४८ ॥ हता अनेनेति च्छेदः । सन्धिरार्षः ॥ ५६ ॥ संवर्तकं प्रलयम्॥ ५७ ॥

---

१ ख. संयुक्तः ख इ० । २ क. ख. उरश्चास्यो० । ३ ख. ०व वा । ४ क. निःसृते मु० । ५ क. तं भु० । ६ घ. हि कदली० । ७ ख. द्वे त्वर्धे रे० । ८ क. ख. ०तश्चापि कृ० । ९ क. ख. ०द्धस्ताल इ० । × गोपा ऊचुरिति कपुस्तके नास्ति । १० क. त्रिलो० । * वैशम्पायन उवाच इति क. ग. घ. पुस्तकेषु नास्ति । § नारद उवाचेति क. ख. पुस्तकयोर्न ।

अहं युद्धोत्सुकस्तात त्वद्गतेनान्तरात्मना
इदं नरहयं युद्धं द्रष्टुं स्वर्गादिहागतः ॥ ६१
पूतनानिधनादीनि कर्माणि तव दृष्टवान् ।
अहं त्वनेन गोविन्द कर्मणा परितोषितः ६२
हयादस्मान्महेन्द्रोऽपि बिभेति बलसूदन ।
कुर्वाणाद्व वपुर्घोरं केशिनो दुष्टचेतसः ॥ ६३
यत्त्वया पाटितो देहो
भुजेनायतपर्वणा ।
एषोऽस्य मृत्युरन्ताय
विहितो विश्वयोनिना ॥ ६४
यस्मात्त्वया हतः केशी
तस्मान्मच्छासनं शृणु ।
केशवो नाम नाम्ना त्वं[2]
ख्यातो लोके भविष्यसि ॥ ६५
स्वस्त्यस्तु भवतो लोके
साधु याम्यहमाशुगः ।
कृत्यशेषं च ते कार्यं
शक्तस्त्वमसि मा चिरम् ॥ ६६
त्वयि कार्यान्तरगते नरा इव दिवौकसः ।
विडंबयन्तः क्रीडन्ति[3] लीलां त्वद्बलमाश्रिताः
अभ्याशे वर्तते कालो भारतस्याहवोदधेः ।
हस्तप्राप्तानि युद्धानि राज्ञां त्रिदिवगामिनाम् ॥
पन्थानः शोधिता व्योम्नि
विमानारोहणोर्ध्वगाः[4] ।
अवकाशा विभज्यन्ते
शक्रलोके महीक्षिताम् ॥ ६९
उग्रसेनसुते शान्ते पदस्थे त्वयि केशव ।
अभितस्तन्महद्युद्धं भविष्यति महीक्षिताम् ॥
त्वां चाप्रतिमकर्माणं संश्रयिष्यन्ति पांडवाः
भेदकाले नरेन्द्राणां पक्षग्राहो भविष्यसि ॥
त्वयि राजासनस्थे हि
राजश्रियमनुत्तमाम् ।
शुभां त्यक्ष्यन्ति राजान-
स्त्वत्प्रभावान्न संशयः ॥ ७२
एष मे कृष्ण सन्देशः श्रुतिभिः ख्यातिमेष्यति
देवतानां दिविस्थानां जगतश्च जगत्पते ॥ ७३
दृष्टं मे भवतः कर्म दृष्टश्चासि मया प्रभो ।
कंसे भूयः समेष्यामि साधिते साधु याम्यहम्
एवमुक्त्वा तु स तदा नारदः खं जगाम ह ।
नारदस्य वचः श्रुत्वा देवसंगीतयोनिनः ॥ ७५
तथेति स समाभाष्य पुनर्गोपान्समासदत् ।+
गोपाः कृष्णं समासाद्य विविशुर्व्रजमेव ह ७६

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि केशिवधे
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

केशिनं वाति हिनस्तीति केशवः मत्वर्थीयलोप आर्षः ॥ ६५ ॥ कृत्यशेषं कंसवधादि ॥ ६६ ॥ अभ्याशे समीपे ॥ ६८ ॥ अभितः सर्वतः ॥ ७० ॥ **एष मे इति**। संदेशज्ञापकं वाक्यं श्रुतिभिः वेदैरुक्तमपि इतः प्रभृति ख्यातिमेष्यति। श्रुतयश्च । "अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च विवर्तेते रजसी वेद्याभिः। वैश्वानरो जायमानो न राजा वातिरज्ज्योतिषाग्निस्तमांसि" इत्याद्याः । अहः युद्धयज्ञः कृष्णम् अनु एकः विवर्तते विशेषेण जायते । तथा अर्जुनम् अनु अहर्विवर्तते एकश्चकारोऽन्वाचये अपरः समुच्चये । तेन कृष्णार्जुनाभ्यां विभज्य समुच्चित्य वा क्रियमाणौ द्वौ युद्धयज्ञौ विवर्तेते इत्यर्थः। उभे अप्यहनी रजसी रजोगुणकार्ये वेद्याभिः लब्धुं योग्याभिः श्रीभिर्हेतुभूताभिः लक्ष्म्यर्थं युद्धानि जायन्त इत्यर्थः । ताभ्यां च सहायाभ्यां वैश्वानरो विश्वेषां नृणाम् इष्टफलप्रापको धर्मः स्वयमदृष्टरूपोऽपि जायमान आविर्भवन् । वाशब्द इवार्थे । राजा जायमानः संस्तमांसि अधर्मरूपाणि असुरान्धकाराणि अवातिरत् तिरस्कृतवान् । केन अग्निज्ज्योतिषे अग्निना ज्योतिषेत्यर्थः । खाण्डवदाहे अग्निना दत्ते चक्रगाण्डीवे तद्रूपेण ज्योतिषेति भावः ॥ ७३ ॥ साधिते हते ॥ ७४ ॥ सङ्गीतस्य योनिर्गान्धर्वशास्त्रं तद्वतः देवसङ्गीतयोनिनः ॥ ७५ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

१ घ. त्वद्धर्केना° । २ क. °म्ना वै ख्या° । ३ घ. क्रीणन्ति । ४ क. ख. °रोहिणोऽध्वगाः । + तथेति पद्यार्धं कपुस्तके नास्ति ।

अक्रूरागमनम् ।

२५

वैशम्पायन उवाच ।

अथास्तं गच्छति तदा मन्दरश्मौ दिवाकरे ।
सन्ध्यारक्ततले व्योम्नि शशाङ्के पाण्डुमण्डले
नीडस्थेषु विहङ्गेषु सत्सु प्रादुष्कृताग्निषु ।
ईषत्तमःसंवृतासु दिक्षु सर्वासु सर्वशः ॥ २
घोषवासिषु सुप्तेषु वाशन्तीषु शिवासु च ।
नक्तंचरेषु हृष्टेषु पिशिताशनकाङ्क्षिषु ॥ ३
शक्रगोपाह्वयामोदे प्रदोषेऽभ्यासतस्करे ।
सन्ध्यामयीमिव गुहां संप्रतिष्ठे दिवाकरे*॥४
अधिश्रयणवेलायां प्राप्तायां गृहमेधिनाम् ।
वन्यैर्वैखानसैर्मन्त्रैर्हूयमाने हुताशने ॥ ५
उपावृत्तासु वै गोषु दुह्यमानासु च व्रजे ।
असकृद्व्याहरन्तीषु बद्धवत्सासु धेनुषु ॥ ६
प्रकीर्णदामनीकेषु गास्तथैवाह्वयत्सु च ।
सनिनादेषु गोपेषु काल्यमाने च गोधने ॥ ७
करीषेषु प्रक्लृप्तेषु दीप्यमानेषु सर्वशः ।
काष्ठभारानतस्कन्धैर्गोपैरभ्यागतैस्तथा ॥ ८
किञ्चिदभ्युद्यते सोमे मन्दरश्मौ विराजति ।
ईषद्विगाहमानायां रजन्यां दिवसे गते ॥ ९
प्राप्ते दिनव्युपरमे प्रवृत्ते क्षणदामुखे ।
भास्करे तेजसि गते सौम्ये तेजस्युपस्थिते ॥
अग्निहोत्राकुले काले सौम्येन्दौ समुपस्थिते ।
अग्नीषोमात्मके संधौ वर्तमाने जगन्मये ॥ ११
पश्चिमेनाग्निदीप्तेन पूर्वेणोत्पलवर्चसा ।
दग्धाद्रिसदृशे व्योम्नि किञ्चित्तारागणाकुले ॥
वयोभिर्वासमुशतां बन्धुभिश्च समागमम् ।
शंसद्भिः स्यन्दनेनाशु प्राप्तो दानपतिर्व्रजम्१३

२५

पञ्चविंशे त्वथाध्याये कृष्णस्मरणविक्लवः ।
नानाभिलाष आयातः सायं व्रजमितीर्यते ॥१

अथास्तमिति ॥ १ ॥ सत्सु याज्ञिकेषु प्रादुष्कृताग्निषु सायमग्निहोमार्थं प्रकटीकृताग्निषु ॥२॥ घोषवासिषु घोषगतेषु सुप्तेषु अव्यक्तशब्देषु शुकबालकादिषु इति शेषः ॥ ३ ॥ शक्रगोपाह्वयामोदे इन्द्रगोपानामातपतप्तानामत्यन्तं सुखकरे अभ्यासतस्करे स्वाध्यायनिवर्तके आसन्नान्धकारे वा ॥४॥ अधिश्रयणम् अग्निहोत्रार्थस्य पयसोऽग्नौ स्थापनं, वन्यैः नीवाराद्यैः वैखानसैर्वानप्रस्थैः ॥ ५ ॥ प्रकीर्णा विस्तृताः दामन्यो दीर्घगोबन्धनरज्जवो यैस्तेषु। काल्यमाने बन्धनार्थं नियम्यमाने ॥ ७ ॥ करीषेषु शुष्कगोमयचूर्णेषु ॥ ८ ॥ सौम्येन्दौ श्वोभूते मृगशिरसि चन्द्रे उपस्थिते सति तद्धि कंसस्य जन्मनक्षत्रं राहुकुजधूमकेतुभिश्चित्रास्थैः प्रागुक्तरीत्या सर्वतोभद्रचक्रे विद्धं सत् चन्द्रयोगे मृत्युकरं तेन उदिते मृत्युयोगे सद्यः परेद्युः कालान्तरे वा मृत्युर्भवतीति अभिप्रेत्य पुराणान्तरे उक्तम्—"**रौद्रे तद्व्रजकं हत्वादित्ये कंसो निपातितः**" इति । सन्धिरत्रार्थः । अग्नीषोमात्मके रात्रौ तयोरेव प्रकाशमानत्वात् सन्धौ संबन्धे जगन्मय इति तयोरेव भोक्तृभोग्यात्मकत्वं दर्शितम् ॥ ११ ॥ पश्चिमेन पश्चिमतः अग्निवद्दीप्तेन पूर्वेण पूर्वतः उत्पलवद्रक्तेन भागेन दग्धाद्रिसदृशे उभयतो दह्यमानाद्रितुल्ये सूर्यास्तस्य चन्द्रोदयस्य चासन्नसमयत्वात् ॥ १२ ॥ वासं गृहम् उशतां कामयमानानां पान्थानां बन्धुभिः सह समागमं शंसद्भिर्वयोभिः पक्षिभिः सह दानपतिरक्रूरो व्रजं प्राप्तः । वेदे तु—"**देवानां दूतः पुरुधः प्रसूतोऽनागान्नो वोचतु सर्वताता**" इत्यादिः । "**सदा सुगः पितुमानस्तु पन्थाः**" इति "**उद्रायो अश्यां सदनं पुरुक्षोः**" इत्यक्रूरस्य मनोरथो वर्णितः। देवानां कंसं हन्तुकामानां कंसवागाद्यभिमानिनामग्न्यादीनामहं दूतोऽस्मि कृष्णं प्रति गन्तुं प्रस्थितोऽस्मि पुरुधः बहुप्रकारैः प्रसूतो निसृष्टः कंसेन नोऽस्मान्प्रति अनागान् निष्पापान् सर्वताता सर्वस्य विस्तारकर्ता हरिः वोचतु वदतु अस्माभिः सह संभाषणं करोतु । तथा पन्थाः अपि सदासुगः सुगम्यः पितुमान् अन्नवान् अस्तु मार्गेऽप्यन्तरायो मा भूदित्यर्थः । पुरुक्षोः बहूनां क्षयं कर्तुः सदनं गृहम् अश्यां व्याप्नुयाम् उद्राय उत्कटसम्पदः इति मन्त्रपदानामर्थः ॥ १३ ॥

---

१ क. ख. °तामिषका° । २ क. संप्रविष्टे दि° । * संध्येति श्लोकार्धं खपुस्तके नास्ति । ३ क. ख. °दभ्युत्थिते सो° । ४ ख. दग्धार्धस°।

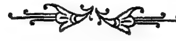
प्रविशन्नेव पप्रच्छ सान्निध्यं केशवस्य सः ।
रौहिणेयस्य चाक्रूरो नन्दगोपस्य चासकृत् १४
स नन्दगोपस्य गृहं वासाय[1] विबुधोपमः ।
अवतीर्य ततो यानात्प्रविवेश महाबलः १५
हर्षपूर्णेन वक्रेण साश्रुनेत्रेण चैव हि ।
प्रविशन्नेव च द्वारि ददर्शादोहने गवाम् । १६
वत्समध्ये स्थितं कृष्णं सवत्सामिव गोवृषम् ।
स तं हर्षपरीतेन वचसा गद्गदेन वै[2] ॥ १७
एहि केशव तातेति प्रत्याहरत धर्मवित् ।
उत्तानशायिनं दृष्ट्वा पुनर्दृष्ट्वा श्रिया[3] वृतम् ॥ १८
अव्यक्तयौवनं कृष्णमक्रूरः प्रशशंस ह ।
अयं स पुण्डरीकाक्षः सिंहशार्दूलविक्रमः १९
संपूर्णजलमेघाभः पर्वतप्रवराकृतिः ।
मृधेष्वधर्षणीयेन सश्रीवत्सेन वक्षसा ।
द्विषन्निधनदक्षाभ्यां भुजाभ्यां साधु भूषितः ॥
मूर्तिमान्स रहस्यात्मा
जगतोऽग्र्यस्य भाजनम् ।
गोपवेषधरो विष्णु-
रुदग्राग्र्यतनूरुहः ॥ २१
किरीटलाञ्छनेनापि शिरसा छत्रवर्चसा ।
कुण्डलोत्तमयोग्याभ्यां श्रवणाभ्यां विभूषितः
हारार्हेण च पीनेन
सुविस्तीर्णेन वक्षसा ।
द्वाभ्यां भुजाभ्यां वृत्ताभ्यां
दीर्घाभ्यामुपशोभितः ॥ २३
स्त्रीसहस्रोपचर्येण वपुषा मन्मथाधिना ।
पीते वसानो वसने सोऽयं विष्णुः सनातनः
धरण्याश्रयभूताभ्यां
चरणाभ्यामरिन्दमः ।
त्रैलोक्याक्रान्तिभूताभ्यां
भुवि पद्भ्यां[4] व्यवस्थितः ॥ २५
रुचिराग्रकरश्चास्य चक्राङ्कित इवेक्षते ।
द्वितीय उद्यतश्चापि गदासंयोगमिच्छति २६
अवतीर्णो भवायेह प्रथमं पदमात्मनः ।
शोभतेऽद्य भुवि श्रेष्ठस्त्रिदशानां धुरन्धरः २७
अयं भविष्ये कथितो भविष्यकुशलैर्नरैः[5] ।
गोपालो यादवं वंशं क्षीणं विस्तारयिष्यति
तेजसा यादवाश्चास्य शतशोऽथ सहस्रशः ।
वंशमापूरयिष्यन्ति ह्योघा इव महार्णवम् २९
अस्येदं[6] शासने सर्वं जगत्स्थास्यति शाश्वतम्
निहतामित्रसामन्तं स्फीतं कृतयुगे तथा॥ ३०
अयमास्थाय वसुधां स्थापयित्वा जगद्वशे ।
राज्ञां भविष्यत्युपरि न च राजा भविष्यति ॥
नूनं त्रिभिः क्रमैर्जित्वा यथाऽनेन प्रभुः कृतः ।
पुरा पुरन्दरो राजा देवतानां त्रिविष्टपे ॥ ३२
तथैव वसुधां जित्वा जितपूर्वां त्रिभिः क्रमैः ।
स्थापयिष्यति राजानमुग्रसेनं न संशयः ३३
प्रसृष्टवैरगाधोऽयं प्रश्नैश्च बहुभिः श्रुतः ।
ब्राह्मणैर्ब्रह्मवादैश्च पुराणोऽयं हि गीयते ॥ ३४
स्पृहणीयो हि लोकस्य भविष्यति च केशवः
तथा ह्यस्योत्थिता बुद्धिर्मानुष्यमुपजीवितुम्
अहं त्वस्याद्य वसतिं पूजयिष्ये यथाविधि ।
विष्णुत्वं मनसा चैव पूजयिष्यामि मन्त्रवत्

सान्निध्यं स्थानम् ॥ १४ ॥ प्रत्याहरत उक्तवान् । उत्तानशायिनं कल्पान्ते बालं वटपत्रशायिनं श्रिया त्रैलोक्याक्रमणलक्ष्म्या वामनं वटुम् ॥१८॥ अव्यक्तयौवनं वयःसन्धिगतम् ॥१९॥ रहस्यात्मा औपनिषदः पुरुषः अग्र्यस्य प्रथमपूजादेः भाजनं पात्रम् । उदग्राग्र्यतनूरुह ऊर्ध्वाग्राः श्रेष्ठाश्च केशा यस्य । भक्तदर्शनमात्रेण रोमाञ्चितगात्र इत्यर्थः ॥ २१ ॥ मन्मथाधिना मन्मथः आधीयतेऽस्मिन्निति तथाभूतेन यौवनपौगण्डसन्धिगतेनेत्यर्थः ॥२४॥ **धरणीति** । येन प्रागुक्तेन एकार्णवे: उत्तानशायिना पादाग्रेणैव पृथ्वी धृता तथा बटुना पादाभ्यां क्रमणाभ्यां लोकान्तरसहिता आक्रान्ता सा इदानीं तेन वयःसन्धिगतेन अस्मदादिनेव श्रीयत इत्यत्यन्तमाश्चर्यमित्यर्थः ॥ २५ ॥ अग्रकरो दक्षिणहस्तः द्वितीयो वामः ॥ २६ ॥ आत्मनो विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयाख्यपादचतुष्टयवत् उत्पत्तिक्रमापेक्षया प्रथमं पदं निर्गुणं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ २७ ॥ जित्वा त्रैलोक्यमिति शेषः ॥३३॥ प्रसृष्टस्य वैरस्य गाधः पारोऽयं शमकामादीनामन्योन्यविरोधोऽस्मिन् प्राप्ते नश्यतीत्यर्थः । अत एवायं प्रश्नोपनिषदि षड्भिः प्रश्नैः श्रुतः तत्पूर्वकं प्रतिपादितः ॥ ३४ ॥

१ क. ख. ॰य वसुदेव॰ । २ ख. ॰न च । ३ ख. ॰यान्वितम् । अ॰ । ४ ख. ॰भ्यां विशेषतः । ५ क. ॰लैर्द्विजैः । ६ ख. अस्यैव शा॰ ।

यच्च ज्ञातिपरिज्ञानं प्रादुर्भावश्च वै नृषु।
अमानुषं वेद्मि चैनं ये चान्ये दिव्यचक्षुषः ३७
सोऽहं कृष्णेन वै रात्रौ
संमन्त्र्य विदितात्मना।
सहानेन गमिष्यामि
सव्रजो यदि मंस्यते॥ ३८
एवं बहुविधं कृष्णं दृष्ट्वा हेत्वर्थकारणैः।
विवेश नन्दगोपस्य कृष्णेन सह संसदम्॥३९

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि अक्रूरागमने पञ्चविंशोऽध्यायः॥ २५॥

अक्रूरदर्शनम्।

२६

वैशम्पायन उवाच।
स नन्दगोपस्य गृहं प्रविष्टः सहकेशवः।
गोपवृद्धान्समानीय प्रोवाचामितदक्षिणः॥ १
कृष्णं चैवाब्रवीत्प्रीत्या रौहिणेयेन सङ्गतम्।
श्वः पुरीं मथुरां तात गमिष्यामः सुखाय वै २
यास्यन्ति च व्रजाः सर्वे
गोपालाः सपरिग्रहाः।
कंसाज्ञया समुचितं
करमादाय वार्षिकम् *॥ ३
समृद्धस्तत्र कंसस्य
भविष्यति धनुर्महः।
तं द्रक्ष्यथ समृद्धं च
स्वजनैश्च समेष्यथ॥
पितरं वसुदेवं च सततं दुःखभाजनम्।
दीनं पुत्रवधश्रान्तं युवामद्य समेष्यथः॥ ५
सततं पीड्यमानं च कंसेनाशुभबुद्धिना।
दशान्ते शोषितं वृद्धं दुःखैः शिथिलतां गतम्
कंसस्य भयसंत्रस्तं भवद्भ्यां च विना कृतम्
दह्यमानं दिवा रात्रौ सोत्कण्ठेनान्तरात्मना
तां च द्रक्ष्यसि गोविन्द पुत्रैरमृदितस्तनीम्।
देवकीं देवसङ्काशां सीदन्तीं विहतप्रभाम् ८
पुत्रशोकेन शुष्यन्तीं त्वद्दर्शनपरायणाम्।
वियोगशोकसंतप्तां विवत्सामिव सौरभीम्९
उपप्लुतेक्षणां दीनां नित्यं मलिनवाससम्।
स्वर्भानुवदनग्रस्तां शशाङ्कस्य प्रभामिव॥ १०
त्वद्दर्शनपरां नित्यं तवागमनकाङ्क्षिणीम्
त्वत्प्रवृत्तेन शोकेन सीदन्तीं वै तपस्विनीम्॥
त्वत्प्रलापेष्वकुशलां
त्वया बाल्ये वियोजिताम्।
अरूपज्ञां तव विभो
वक्त्रस्यास्येन्दुवर्चसः॥ १२
यदि त्वां जनयित्वा सा देवकी तात तप्यते
अपत्यार्थो नु कस्तस्या वरं ह्येवानपत्यता१३
अपुत्राणां हि नारीणामेकः शोको विधीयते
सपुत्रा त्वफले पुत्रे धिक्प्रजातेन तप्यते॥ १४
त्वं तु शक्रसमः पुत्रो यस्यास्त्वत्सदृशो गुणैः
परेषामप्यभयदो न सा शोचितुमर्हति॥ १५
वृद्धौ तवाम्बापितरौ परभृत्यत्वमागतौ।
भर्त्सितौ त्वत्कृते नित्यं कंसेनाशुभबुद्धिना॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां पञ्चविंशोऽध्यायः॥ २५॥

२६

षड्विंशतितमेऽध्याये सर्वगोपनिमन्त्रणम्। दर्शनं वैष्णवं चाम्भस्यक्रूरस्येति वर्ण्यते॥१॥
स नन्दगोपस्य। अमितदक्षिणो दानपतिः॥ १॥ दशान्ते वार्द्धक्ये शोषितं क्षीणरक्तमांसं यतो वृद्धं जराग्रस्तम्॥ ६॥ पुत्रैरमृदितस्तनीमिति कंसापराधं सद्योजातशिशुवधरूपं सूचयति क्रोधोद्दीपनाय॥ ८॥

१ ख. °प्रीतो रौ°। * एतदग्रे खपुस्तके-वयं चैव प्रगन्तारो रथमारुह्य संगताः। इति पद्यार्धमाधिकम्। २ क. °चामपि स°, ख. °वामथ स°। ३ ख. °त्यार्थोऽत्र क°। ४ क. °ते तेन कं°।

यदि ते देवकी मान्या
पृथिवी वाऽऽत्मधारिणी ।
तां शोकसलिले मग्ना-
मुत्तारयितुमर्हसि ॥ १७
तं च वृद्धं प्रियसुतं वसुदेवं सुखोचितम् ।
पुत्रयोगेन संयोज्य कृष्ण धर्ममवाप्स्यसि ॥१८
यथा नागः सुदुर्वृत्तो दमितो यमुनाह्रदे ।
विमूलः स कृतः शैलो यथा वै भूधरस्त्वया ॥
दर्पोत्सिक्तश्च बलवानरिष्टो विनिपातितः ।
परप्राणहरः केशी दुष्टात्मा च हयो हतः ॥
एतेनैव प्रयत्नेन वृद्धावुद्धृत्य दुःखितौ ।
यथा धर्ममवाप्नोषि तत्कृष्ण परिचिन्त्यताम्
निर्भर्त्स्यमानो यैर्दृष्टः पिता ते कंससंसदि ।
ते सर्वे चक्रुरश्रूणि नेत्रैर्दुःखान्विता भृशम् २२
गर्भावकर्तनादीनि दुःखानि सुबहून्यपि ।
माता ते देवकी कृष्ण कंसस्य सहतेऽवशा ॥
मातापितृभ्यां सर्वेण जातेन तनयेन वै ।
ऋणं वै प्रतिकर्तव्यं यथायोगमुदाहृतम् ॥ २४
एवं ते कुर्वतः कृष्ण मातापित्रोरनुग्रहम् ।
परित्यजेतां तौ शोकं स्याच्च धर्मस्तवानघ ॥

वैशम्पायन उवाच ।

कृष्णः सुविदितार्थो वै तमाहामितविक्रमम्
बाढमित्येव तेजस्वी न च क्रोधवशं गतः २६
ते च गोपाः समागम्य नन्दगोपपुरःसराः ।
अक्रूरवचनं श्रुत्वा चेलुः कंसस्य शासनात् ॥
गमनाय च ते सज्जा बभूवुर्व्रजवासिनः ।
सज्जं चोपायनं कृत्वा गोपवृद्धाः प्रतस्थिरे २८
करं चानडुहःसर्पिर्माहिषांश्चौपनायिकान् ।
यथासारं यथायूथमुपानीय पयो दधि ॥ २९
तं सज्जयित्वा कंसस्य करं चोपायनानि च ।
ते सर्वे गोपपतयो गमनायोपतस्थिरे ॥ ३०

अक्रूरस्य कथाभिश्च सह कृष्णेन जाग्रतः ।
रौहिणेयतृतीयस्य सा निशा व्यत्यवर्तत ॥ ३१
ततः प्रभाते विमले पक्षिव्याहारसंकुले ।
नैशाकरे रश्मिजाले क्षणदाक्षयसंहृते ॥ ३२
नभस्यरुणसंस्तीर्णे पर्यस्ते ज्योतिषां गणे ।
प्रत्यूषपवनासारैः क्लेदिते धरणीतले ॥ ३३
क्षीणाकारासु तारासु सुप्तनिष्प्रतिभासु च
नैशमन्तर्दधे रूपमुद्गच्छति दिवाकरे ॥ ३४
शीतांशुः शान्तकिरणो निष्प्रभः समपद्यत ।
एको नाशयते रूपमेको वर्धयते वपुः ॥ ३५
गोभिश्च समकीर्णासु व्रजनिर्याणभूमिषु ।
मन्थनावर्तपूर्णेषु गर्गरेषु नदत्सु च ॥ ३६
दामभिर्दम्यमानेषु वत्सेषु तरुणेषु च ।
गोपैरापूर्यमाणासु घोषरथ्यासु सर्वशः ॥ ३७
तत्रैव गुरुकं भाण्डं शकटारोपितं बहु ।
त्वरिताः पृष्ठतः कृत्वा जग्मुः स्यन्दनवाहनाः
कृष्णोऽथ रौहिणेयश्च स चैवामितदक्षिणः ।
त्रयो रथगता जग्मुस्त्रिलोकपतयो यथा ३९
अथाह कृष्णमक्रूरो यमुनातीरमाश्रितः ।
स्यन्दनं चात्र रक्षस्व यत्नं च कुरु वाजिषु ४०
हयेभ्यो यवसं दत्त्वा हयभाण्डे रथे तथा ।
प्रगाढं यत्नमास्थाय क्षणं तात प्रतीक्ष्यताम् ॥
यमुनाया ह्रदे ह्यस्मिन्स्तोष्यामि भुजगेश्वरम् ।
दिव्यैर्भागवतैर्मन्त्रैः सर्वलोकप्रभुं यतः ॥ ४२
गुह्यं भागवतं देवं सर्वलोकस्य भावनम् ।
श्रीमत्स्वस्तिकमूर्द्धानं प्रणमिष्यामि भोगिनम्
सहस्रशिरसं देवमनन्तं नीलवाससम् ॥ ४३
धर्मदेवस्य तस्याथ यद्विषं प्रभविष्यति ।
सर्वं तदमृतप्रख्यमशिष्याम्यमरो यथा ॥ ४४
स्वस्तिकायतनं दृष्ट्वा द्विजिह्वं श्रीविभूषितम् ।
समाजस्तत्र सर्पाणां शान्त्यर्थं वै भविष्यति

जीवतो वाक्यकरणादृणं प्रतिकर्तव्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥ चेलुः प्रस्थानं चक्रुः॥२७॥ औपनायिकान् उपहारार्थान् ॥२९॥ नाशयते अदर्शनं नयति। वपुस्तेजः ॥३५॥ गुरुकं भारयुक्तं भाण्डम् उपकरणसामग्री ३८ हयभाण्डे अश्वभूषणादौ॥४१॥ भुजगेश्वरं शेषमनन्ताख्यम् ॥४२॥ धर्मदेवस्य धर्माधिष्ठातुः अनुग्रहवशात् विषस्याप्यमृतम् ॥४४॥ स्वस्तिकस्यायतनभूतं स्वस्तिकायतनं शेषं तत्र शेषसमीपे ॥ ४५ ॥

---

१ ख. °लश्च कृ° । २ ख. °वातुलः । ३ क. ख. °तदक्षिणम् । ४ क. ख. चुक्रोध केशवः । ५ ख. °यो घृतम् । ६ क. ख. °थाभिस्तु स° । ७ क. ख. °पमुदागच्छद्दिवाकरः । शी° । ८ ख. °मादाय क्ष° । ९ क. ख. °त प्रतीक्ष माम् ।

आस्तां मां समुदीक्षन्तौ भवन्तौ सङ्गतावुभौ।
निवृत्तो भुजगेन्द्रस्य यावदस्मि ह्रदोत्तमात्॥
तमाह कृष्णः संहृष्टो
गच्छ धर्मिष्ठ मा चिरम्।
आवां खलु न शक्तौ स्व-
स्त्वया हीनावुपासितुम्॥ ४७
स ह्रदे यमुनायास्तु ममज्जामितदक्षिणः।
रसातले स ददृशे नागलोकमिमं यथा॥ ४८
तस्य मध्ये सहस्रास्यं हेमतालोच्छ्रितध्वजम्।
लाङ्गलासक्तहस्ताग्रं मुसलोपाश्रितोदरम्॥ ४९
असिताम्बरसंवीतं पाण्डुरं पाण्डुरासनम्।
कुण्डलैकधरं मत्तं सुप्तमम्बुरुहेक्षणम्॥ ५०
भोगोत्करासने शुभ्रे
स्वेन देहेन कल्पिते।
स्वासीनं स्वस्तिकाभ्यां च
वराहाभ्यां महीधरम्॥ ५१
किञ्चित्सव्यापवृत्तेन मौलिना हेमचूलिना।
जातरूपमयैः पद्मैर्मालयाच्छन्नवक्षसम्॥ ५२
रक्तचन्दनदिग्धाङ्गं दीर्घबाहुमरिन्दमम्।
पद्मनाभसिताभ्राभं भाभिर्ज्वलिततेजसम्॥ ५३
ददर्श भोगिनां नाथं स्थितमेकार्णवेश्वरम्।
पूज्यमानं द्विजिह्वेन्द्रैर्वासुकिप्रमुखैः प्रभुम्॥ ५४
कम्बलाश्वतरौ नागौ तौ चामरकरावुभौ।
[१]अवीजयेतां तं देवं धर्मासनगतं प्रभुम्॥ ५५
तस्याभ्याशगतो भाति वासुकिः पन्नगेश्वरः।
वृतोऽन्यैः सचिवैः सर्पैः कर्कोटकपुरःसरैः॥ ५६
तं घटैः काञ्चनैर्दिव्यैः पङ्कजच्छन्नमस्तकैः।
राजानं स्नापयामासुः स्नातमेकार्णवाम्बुभिः॥
तस्योत्सङ्गं घनश्यामं
श्रीवत्साच्छादितोरसम्।
पीताम्बरधरं विष्णुं
सूपविष्टं ददर्श ह॥
अपरं चैव सोमेन तुल्यसंहननं प्रभुम्।
सङ्कर्षणमिवासीनं तं दिव्यं विष्टरं विना
स कृष्णं तत्र सहसा व्याहर्तुमुपचक्रमे।
तस्य संस्तम्भयामास वाक्यं कृष्णः स्वतेजसा
सोऽनुभूय भुजङ्गानां तं भागवतमव्ययम्।
उदतिष्ठत्पुनस्तोयाद्विस्मितोऽमितदक्षिणः॥ ६१
स तौ रथस्थावासीनौ तत्रैव बलकेशवौ।
निरीक्ष्यमाणावन्योन्यं ददर्शाद्भुतरूपिणौ॥ ६२
अथामज्जत्पुनस्तत्र तदाक्रूरः कुतूहलात्।
दृश्यते यत्र [२]देवोऽसौ नीलवासाः सितानन॥
तथैवासीनमुत्सङ्गे सहस्रास्यधरस्य वै।
ददर्श कृष्णमक्रूरः पूज्यमानं तदा प्रभुम्॥ ६४
भूयश्च सहसोत्थाय तं मन्त्रं मनसा जपन्।
रथं तेनैव मार्गेण जगामामितदक्षिणः॥ ६५
तमाह केशवो हृष्टः स्थितमक्रूरमागमत्।
कीदृशं नागलोकस्य वृत्तं भागवते ह्रदे॥ ६६
चिरं [४]च भवता [५]कालो व्याक्षेपेण विलम्बितः
मन्ये दृष्टं त्वयाश्चर्यं हृदयं ते यथाऽचलम्॥ ६७
प्रत्युवाच स तं कृष्णमाश्चर्यं भवता विना।
किं भविष्यति लोकेषु स्थावरेषु चरेषु च॥ ६८
तत्राश्चर्यं मया दृष्टं कृष्ण यद्भुवि दुर्लभम्
तदिहापि यथा तत्र पश्यामि च रमामि च
संगतश्चापि लोकानामाश्चर्येणेह रूपिणा।
अतः परतरं कृष्ण नाश्चर्यं द्रष्टुमुत्सहे॥ ७०

तस्योत्सङ्ग इत्यादिग्रन्थः—

"सप्त ते सप्त शाकिन एकमेकाशता ददुः।
यमुनायामधिश्रुतमुद्राधो गव्यं
मृजे निराधो अश्व्यं मृजे"

इत्येतं मन्त्रमुपबृंहयति। मन्त्रार्थस्तु मारुतं सूक्तम् अघमर्षणकाले भगवन्तं दृष्ट्वा तद्देवतां मरुतम् एवं स्तौति। सप्तसप्तएकोनपञ्चाशत् शाकिनः शक्नुवन्ति ते इति वा शक्नुवन्त्येतैरिति वा शाकिनः शक्तिमन्तः शक्तिप्रदा वा मरुतः एकमेका प्रत्येकं शता शतमैश्वर्यं भवतीति यास्कः। ऐश्वर्याणि ददुः यतोऽहं श्रुतम् एवास्य परमा सम्पदिति वेदशिरोभ्य आकर्णितं राधो धनं सूत्रान्तर्यामिरूपं यमुनायाम् अधि मध्ये मृजे मृगयामि पश्यामीत्यर्थः। तदेव राधः उत् ऊर्ध्वे गव्यं गोषु सूर्यरश्मिषु स्थितं गव्यं मृजे तथा अश्व्यम् अश्ववति रथे स्थितं च देवराजनि मृजे अधोऽपि भूलोके पश्यामीत्यर्थः॥५८॥ विष्टरम् आसनं विना भूमावेव॥५९॥ व्याक्षेपेण व्यासङ्गेन॥ ६७॥ रूपिणा मूर्तिमता॥ ७०॥

१ क. अवाजयेतां, ख. आवाजियेतां। २ क. 'त्र देवेशो नी'। ३ ख. 'त्रं सहसा वहन्। ४ ख. तु। ५ ख. कालं व्या'।

तदागच्छ गमिष्यामः कंसराजपुरीं प्रभो। यावन्नास्तं व्रजत्येष दिवसान्ते दिवाकरः॥ ७१

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि अक्रूरकृतनागलोककथने षड्विंशोऽध्यायः॥ २६॥

कंसधनुर्भङ्गः।

२७

वैशम्पायन उवाच।
ते तु युङ्क्त्वा रथवरं सर्व एवामितौजसः
कृष्णेन सहिताः प्रायंस्तथा संकर्षणेन च॥
आसेदुस्ते पुरीं रम्यां मथुरां कंसपालिताम् *
विविशुस्ते पुरीं रम्यां काले रक्तदिवाकरे २
तौ तु स्वभवनं वीरौ कृष्णसंकर्षणावुभौ।
प्रवेशितौ बुद्धिमता ह्यक्रूरेणार्कवर्चसौ॥ ३
तावाह वरवर्णाभौ भीतो दानपतिस्तदा।
त्यक्तव्या तात गमने वसुदेवगृहे स्पृहा ४
युवयोर्हि कृते वृद्धः कंसेन स निरस्यते।
भर्त्स्यते च दिवा रात्रौ नेह स्थातव्यमित्यपि
तद्युवाभ्यां हि कर्तव्यं पित्रर्थं सुखमुत्तमम्।
यथा सुखमवाप्नोति तद्वै कार्यं हितान्वितम् ६
तमुवाच ततः कृष्णो यास्यावावामतर्कितौ।
प्रेक्षन्तौ मथुरां वीर राजमार्गं च धार्मिक।
तस्यैव तु गृहं साधो गच्छावो यदि मन्यसे ७
वैशम्पायन उवाच।
अक्रूरोऽपि नमस्कृत्य मनसा कृष्णमव्ययम्।
जगाम कंसपार्श्वं तु प्रहृष्टेनान्तरात्मना॥× ८
अनुशिष्टौ च तौ वीरौ प्रस्थितौ प्रेक्षकावुभौ
आलानाभ्यामिवोन्मुक्तौ कुञ्जरौ युद्धकांक्षिणौ
तौ तु मार्गगतं दृष्ट्वा रजकं रङ्गकारकम्।
अयाचेतां ततस्तौ तु वासांसि रुचिराणि वै
रजकः स तु तौ प्राह युवां कस्य वनेचरौ।
राजवासांसि यौ मौढ्याद्याचेथां निर्भयावुभौ
अहं कंसस्य वासांसि नानादेशोद्भवानि वै
कामरागाणि शतशो रञ्जयामि विशेषतः १२
युवां कस्य वने जातौ मृगैः सह विवर्द्धितौ।
जातरागाविदं दृष्ट्वा रक्तमाच्छादनं बहु १३
अहो वां जीवितं त्यक्तं यौ भवन्ताविहागतौ
मूर्खौ प्राकृतविज्ञानौ वासो याचितुमिच्छतः
तस्मै चुकोप वै कृष्णो रजकायाल्पमेधसे।
प्राप्तारिष्टाय मूर्खाय सृजते वाङ्मयं विषम्
तलेनाशनिकल्पेन स तं मूर्द्धन्यताडयत्।
स गतासुः पपातोर्व्यां रजको व्यस्तमस्तकः
तं हतं परिदेवन्त्यो भार्यास्तस्य विचुक्रुशुः।
त्वरितं मुक्तकेश्यश्च जग्मुः कंसनिवेशनम् १७
तावप्युभौ सुवसनौ जग्मतुर्माल्यकारणात्
वीथीमाल्यापणानां वै गन्धाघ्रातौ द्विपाविव
गुणको नाम तत्रासीन्माल्यवृत्तिः प्रियंवदः।
प्रभूतमाल्यापणवाँल्लक्ष्मीवान्प्रियदर्शनः॥१९
तं कृष्णः श्लक्ष्णया वाचा माल्यार्थमभिसृष्टया
देहीत्युवाच तत्काले मालाकारमकातरम् २०

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां षड्विंशोऽध्यायः॥ २६॥

२७

सप्तविंशेऽस्मिन्नीशेन रजको निहतः पुरा
कुब्जास्वानुग्रहो भङ्गो धनुषश्चात्र वर्ण्यते १

ते तु इति। प्रायन्मथुरां प्राप्ताः॥ १॥ यास्यावेति लोडुत्तमद्विवचनम्। आवामिति च्छेदः। यास्यावो वामिति पाठं प्रकल्प्य आकारलोप आर्ष इति प्राञ्चो व्याचख्युः तस्यैव कंसस्यैव॥ ७॥ अनुशिष्टौ आज्ञप्तौ आलानाभ्यां गजबन्धानाभ्याम्॥९॥ वां युवयोः त्यक्तं नष्टम्॥ १४॥ व्यस्तः पृथग्भूतः मस्तको यस्य॥ १६॥ परिदेवन्त्यः शोचन्त्यः॥१७॥गुणको ग्रथको नामतस्तु श्रीदामाख्यः१९॥

---

१ ख. स तु यु०। २ ख. ०न सार्धं संप्रायात्तथा। ३ ख. आससाद पु०। * आसेदुरिति श्लोकार्धं कपुस्तके नास्ति। ४ क. ख. ०र्कतेजसा। ता०। × अक्रूरोपीति पद्यं खपुस्तके नास्ति। ५ ख. ०तस्तानि वासां०। ६ क. ०चेथे नि०। ७ क. ०च्छथः। ८ क. चुक्रोध वै।

ताभ्यां प्रीतो ददौ माल्यं प्रभूतं मालयजीवनः
भवतोः स्वमिदं चेति प्रोवाच प्रियदर्शनौ २१
प्रीतः सुमनसा कृष्णो गुणकाय वरं ददौ।
श्रीस्त्वां मत्संभवा सौम्य धनौघैरभिपत्स्यते
स लब्ध्वा वरमव्यग्रो माल्यवृत्तिरधोमुखः।
कृष्णस्य पतितो मूर्ध्ना प्रतिजग्राह तं वरम्
यक्षाविमाविति तदा स मेने मालयजीव[1]कः।
स भृशं भयसंविग्नो नोत्तरं प्रत्यपद्यत ॥ २४
वसुदेवसुतौ तौ च राजमार्गगतावुभौ।
कुब्जां ददृशतुर्भूयः सानुलेपनभाजनाम् २५
तामाह कृष्णः कुब्जेति कस्येदमनुलेपनम्।
नयस्यम्बुजपत्राक्षि क्षिप्रमाख्यातुमर्हसि २६
सस्मिता संमुखी भूत्वा प्रत्युवाचाम्बुजेक्षणम्
कृष्णं जलदगम्भीरं विद्युत्कुटिलगामिनी २७
राज्ञः स्नानगृहं यामि तद्गृहाणानुलेपनम्।
दृष्ट्वैव त्वाऽरविन्दाक्ष विस्मिताऽस्मि वरानन
यत्त्वमिच्छसि मे वीर त्वं गृहाणानुलेपनम्।
स्थिताऽस्म्यागच्छ भद्रं ते हृदयस्यासि मे प्रियः
कुतश्चागम्यते सौम्य यन्मां त्वं नावबुध्यसे।
महाराजस्य दयितां नियुक्तामनुलेपने ॥ ३०

तामुवाच हसन्तीं तु
कृष्णः कुब्जामवास्थिताम्।
आवयोर्गात्रसदृशं
दीयतामनुलेपनम् ॥ ३१

वयं हि देशातिथयो मल्लाः प्राप्ता वरानने।
द्रष्टुं धनुर्महद्दिव्यं राष्ट्रं चैव महर्धिमत् ३२
प्रत्युवाचाथ सा कृष्णं प्रियोऽसि मम दर्शने
राजार्हमिदमव्यग्रं तद्गृहाणानुलेपनम् ३३
तावुभावनुलिप्ताङ्गौ चारुगात्रौ विरेजतुः।
तीर्थगौ पङ्कदिग्धाङ्गौ यमुनायां यथा वृषौ।
तां [2]च कुब्जां [3]स्थगोर्मध्ये द्व्यङ्गुलेनाग्रपाणिना
शनैः संपीडयामास कृष्णो लीलाविधानवित्
सा [4]च मग्नं [5]स्थगुं मत्वा स्वायताङ्गी शुचिस्मिता
जहासोच्चैः स्तनतटी ऋजुयष्टिर्लता यथा ३६
प्रणयाच्चापि कृष्णं सा बभाषे मत्तकाशिनी।

क्व यास्यसि मया रुद्धः
कान्त तिष्ठ गृहाण माम् ॥ ३७

तौ जातहासावन्योन्यं सतलाक्षेपमव्ययौ।
वीक्षमाणौ प्रहसितौ कुब्जायाः [6]श्रुतिविस्तरौ
कृष्णस्तु कुब्जां कामार्तां सस्मितं विससर्ज ह
ततस्तौ कुब्जया मुक्तौ प्रविष्टौ राजसंसदम्
तावुभौ व्रजसंवृद्धौ गोपवेषविभूषितौ।
गूढचेष्टाननौ भूत्वा प्रविष्टौ नृपवेश्म तत् ४०
धनुःशालां गतौ तत्र बालावपरितर्कितौ।
हिमवद्वनसंभूतौ सिंहाविव मदोत्[7]कटौ ४१
दिदृक्षन्तौ महत्तत्र धनुरायोगभूषितम्।
पप्रच्छतुश्च तौ वीरावायुधागारिकं तदा ४२
भोः कंसधनुषां पाल श्रूयतामावयोर्वचः।
कतरत्तद्धनुः सौम्य महोऽर्थं यस्य वर्तते ४३
आयोगभूतं कंसस्य दर्शयस्व यदीच्छसि।
स तयोर्दर्शयामास तद्धनुः स्तम्भसन्निभम् ४४
अनारोप्यमसंभेद्यं दैवैरपि सवासवैः।
तद्गृहीत्वा त[8]दा कृष्णस्तोलयामास वीर्यवान्
दोर्भ्यां कमलपत्राक्षः प्रहृष्टेनान्तरात्मना।
तोलयित्वा यथाकामं तद्धनुर्दैत्यपूजितम् ४६
आरोपयामास बली नामयामास चासकृत्।
आनाम्यमानं कृष्णेन प्रकर्षाद्धुरगोपमम् ४७

भवतोः। स्वं भवदीयमेतद्धनम् ॥ २१ ॥ मत्संभवा मत्प्रीणनप्रभवा ॥ २२ ॥ उत्तरं कर्तव्यं कंसभयान्न ज्ञातवान् मौढ्यादित्यर्थः ॥ २४ ॥ तीर्थगौ जलान्तर्गतौ अत एव तत्पङ्केन दिग्धाङ्गौ ॥ ३४ ॥ स्थगयति नाभिमाच्छादयतीति स्थगुः भुग्नं पृष्ठं स्थडु इति टवर्गीयोपधपाठे तु मूलं मृग्यम्। तस्य मध्ये उन्नते देशे शनैः संपीडयामास संताडयामासेति पाठेऽपि स एवार्थः। "तुड भेदने" इति धातुः। संतोलयामासेति पाठेऽपि विषमं पृष्ठं समतया मितवान् ॥ ३५ ॥ अत एव मग्नमन्तर्हितम् ॥ ३६ ॥ सतलाक्षेपम् अन्योन्यं दत्ततालं यथा स्यात्तथा श्रुतौ श्रोत्रगतो विस्तरो गुणकलापो ययोस्तौ ॥ ३८ ॥ राजसंसदम् उपग्रहम् ॥ ३९ ॥ गूढचेष्टाननौ गुप्तचेष्टाप्रारम्भौ ॥ ४० ॥ आ समन्तात् युज्यन्ते योधा अस्मात् इत्यायोगो विख्यातिः तया भूषितम् ॥ ४२ ॥ आयोगभूतं प्रख्यातं धनुर्महानिमित्तमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

---

१ क. 'वनः। स भृ'। २ क. तु। ३ क. ख. स्थडोर्म'। ४ क. ख. तु। ५ क. ख. °डुं म°। ६ क. श्रुतवि'। ७ क. ख. 'व बलोत्क'। ८ क. ख. 'त्वा ततः कृ'।

द्विधाभूतमभून्मध्ये धनुरायोगभूषितम् ४७ ॥
भङ्क्त्वा तु तद्धनुः श्रेष्ठं कृष्णस्त्वरितविक्रमः
निश्चक्राम महावेगः स च संकर्षणो युवा ४८
धनुषो भङ्गनादेन वायुनिर्घोषकारिणा ।
चचालान्तःपुरं सर्वं दिशश्चैव पुपूरिरे ॥ ४९
निर्गम्य त्वायुधागाराज्जग्मतुर्गोपसन्निधौ ।
वेगेनायुधपालस्तु गच्छन्संभ्रान्तमानसः ५०*
समीपं नृपतेर्गत्वा काकोच्छ्वासोऽभ्यभाषत ।
श्रूयतां मम विज्ञाप्यमाश्चर्यं धनुषो गृहे ॥५१
निर्वृत्तमस्मिन्काले यज्जगतः संभ्रमोपमम् ।
नरौ कस्यापि[1]सदृशौ शिखाविततमूर्द्धजौ ५२
नीलपीताम्बरधरौ पीतश्वेतानुलेपनौ ।
तावन्तःपुरमज्ञातौ प्रविष्टौ कामवेषिणौ ।
देवपुत्रोपमौ वीरौ बालाविव हुताशनौ ५३
स्थितौ धनुर्गृहे सौम्यौ सहसा खादिवागतौ
मया दृष्टौ परिव्यक्तं रुचिराच्छादनस्रजौ ५४
तयोरेकस्तु पद्माक्षः श्यामः पीताम्बरस्रजः ।
जग्राह तद्धनूरत्नं दुर्ग्राह्यं दैवतैरपि ॥ ५५
तस्य[2] बालो महच्चापं बलाद्यन्त्रमिवायसम् ।
आरोपयित्वा वेगेन नामयामास लीलया५६
आकृष्यमाणं तत्तेन विबाणं बाहुशालिना ।
मुष्टिदेशे विकूजित्वा द्विधाभूतमभज्यत ५७
ततः प्रचलिता भूमिर्नैव भाति च भास्करः ।
धनुषो भङ्गनादेन भ्रमतीव नभस्तलम् ॥ ५८
तदद्भुतं महद्दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ।
भयाद्भयदशत्रुभ्यस्तादिहाख्यातुमागतः ।
न जानामि महाराज कौ तावमितविक्रमौ
एकः कैलाससंकाश एकोऽञ्जनगिरिप्रभः ।
स तु तच्चापरत्नं वै भङ्क्त्वा स्तम्भमिव द्विपः
निष्पपातानिलगतिः सानुगोऽमितविक्रमः ।
अगमत्तं[3] द्विधा कृत्वा न जाने[4] कोऽप्यसौ नृप
श्रुत्वैव धनुषो भङ्गं कंसो विदितविस्तरः ।
विसृज्यायुधपालं वै प्रविवेश गृहोत्तमम् ६२

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि कंसधनुर्भङ्गे सप्तविंशोऽध्यायः ॥२७॥

कंसस्य जन्मादि वृत्तम् ।

२८

वैशम्पायन उवाच ।

स चिन्तयित्वा धनुषो भङ्गं भोजविवर्धनः । बभूव विमना राजा चिन्तयन्भृशदुःखितः १

काक एव काकः भयचकिततत्वेन चञ्चलदृष्टिः उच्छ्वसितीत्युच्छ्वासश्चेति समासः । कातरश्च सोच्छ्वासश्चेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ संभ्रमोपमम् प्रलयतुल्यम् ॥ ५२ ॥ आयसमिव अनाम्यम् ॥ ५६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां सप्तविंशोऽध्यायः ॥२७॥

—

२८

अष्टाविंशे त्वथाध्याये
मञ्चानां रचनोच्यते
महामात्राय कंसस्य
स्वजन्माथ चिकीर्षितम् ॥१॥

पूर्वेणाध्यायेन,

"युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे
युवोरच्छिद्रा मन्तवो ह सर्गाः"

इत्यर्धर्चार्थ उपबृंहितः । यस्यार्थस्तु युवं युवां पीवसा बलेन रजकं हत्वेत्यर्थः । वस्त्राणि वसाथे युवोः युवयोः मन्तवो मानयितारः मालाकारकुब्जाप्रभृतयः सर्गाः सृजन्ति माल्यानुलेपनादिकं ते सर्गाः अच्छिद्राः नीचत्वकुब्जत्वादिदोषहीना भवन्तीति ।

"अवातिरतमनृतानि विश्वा
ऋतेन मित्रावरुणा सचेथे"

इत्यस्योपबृंहणार्थ उत्तरो ग्रन्थः । तत्र अयादवोऽपि कंसो

* निर्गम्येति पद्यं कखपुस्तकयोर्नास्ति, किंतु 'स त्वायुधागारनरो भीतस्त्वरितविक्रमः' इत्यर्धपद्यं कख पुस्तकयोर्वर्तते । १ क. ख. 'स्यापि सहितौ शि०। २ ख. तत् स बालो मह०। ३ ख. स धनुस्ताद्द्विधाकृ०। ४ ख. न जाने क्वापि निर्गतः । श्रु'।

कथं बालो विगतभीरवमत्य महाबलम् ।
प्रेक्षमाणस्तु पुरुषैर्धनुर्भङ्क्त्वा[1] विनिर्गतः ॥२
यस्यार्थे दारुणं कर्म कृतं लोकविगर्हितम् ।
पितृस्वस्रात्मजान्[2]वीरान्षडेवाहं न्यपोथयम्३
दैवं पुरुषकारेण न शक्यमतिवर्तितुम् ।
नारदोक्तं च[3] वचनं नूनं मह्यमुपस्थितम् ॥ ४
एवं राजा विचिन्त्याथ
निष्क्रम्य स्वगृहोत्तमात् ।
प्रेक्षागारं जगामाशु
मञ्चानामवलोककः ॥ ५
स दृष्ट्वा सर्वनिर्मुक्तं प्रेक्षागारं नृपोत्तमः ।
श्रेणीनां दृढ[4]निर्युक्तैर्मञ्चवाटैर्निरन्तरम् ॥ ६
सोत्तमागारयुक्ताभिर्वलभीभिर्विभूषितम् ।
छर्दीभिः[5] संप्रवृद्धाभिरेकस्तम्भै[6]र्विभूषितम् ७
सर्वतः सारनि[7]र्व्यूहं स्वायतं सुप्रतिष्ठितम् ।
उदग्राक्लिष्टसुश्लिष्टं मञ्चारोहणमुत्तमम् ॥ ८
नृपासनपरिक्षिप्तं संचारपथसंकुलम् ।
छन्नं तद्वेदिकाभिश्च मा[8]नुषौघभरक्षमम् ॥ ९
स दृष्ट्वा भूषितं रङ्गमाज्ञापयत बुद्धिमान् ।
श्वः सचित्राः समाल्याश्च सपताकास्तथैव च
सुवासिता वपुष्मन्त उपनीतोत्तरच्छदाः ।
क्रियन्तां मञ्चवाटाश्च वलभ्यो वीथयस्तथा११
रङ्गवाटे करीषस्य कल्प्यन्तां राशयोऽव्ययाः
पटा[9]स्तरणशोभाश्च वलयश्चानुरूपतः १२
स्थाप्यन्तां सुनिखाताश्च पानकुम्भा यथाक्रमम्
उदभारसहाः सर्वे सकाञ्चनघटोत्तमाः[10] १३
वलयश्चोपकल्प्यन्तां कषायाश्चैव कुम्भशः ।
प्राश्निकाश्च निमन्त्र्यन्तां श्रेण्यश्च सपुरोगमाः
आज्ञा च देया मल्लानां प्रेक्षकाणां तथैव च ।
समाजे मञ्च[11]वाटाश्च कल्प्यन्तां सूपकल्पिताः
एवमाज्ञाप्य राजा स समाजविधिमुत्तमम् ।
समाजवाटान्निष्क्रम्य विवेश स्वं निवेशनम्
आह्वानं तत्र संचक्रे तस्य मल्लद्वयस्य वै ।
चाणूरस्याप्रमेयस्य मुष्टिकस्य तथैव च ॥ १७
[12]तौ तु मल्लौ महावीर्यौ बलिनौ बाहुशालिनौ
कंसस्याज्ञां पुरस्कृत्य हृष्टौ विविशतुस्तदा१८
तौ समीपगतौ दृष्ट्वा मल्लौ जगति विश्रुतौ ।
उवाच कंसो नृपतिः सोपन्यासमिदं वचः१९
भवन्तौ मम विख्यातौ मल्लौ वीरध्वजोच्छ्रितौ
पूजितौ च यथान्यायं सत्कारार्हौ विशेषतः
तन्मत्तो यदि सत्कारः स्मर्यते सुकृतानि च[13] ।
कर्तव्यं मे[14] महत्कर्म भवद्भ्यां स्वेन तेजसा २१

यदूनामाधिपत्यमिच्छन्ननृतः तेन प्रयुक्तानि मल्लादीन अनृतानि विश्वा सर्वाणि तानि अवातिरतं तिरस्कृतवन्तौ, ऋतेन सत्येनैव यादवत्वेन गोपत्वाच्छादिततया प्रागप्रसिद्धेन मित्रावरुणौ सूत्रान्तर्यामिणौ रामकृष्णौ सचेथे संगच्छेथे युवाम् । तत्र कंसस्यानृतत्वमत्र महामात्रकथया उपबृंह्यते–**स चिन्तयित्वेति** । भोजविवर्धनो भोजच्छेदी ॥ १ ॥ यस्यार्थे यन्निमित्तम् ॥ ३ ॥ वचनं न वसुदेवयत्नो रात्रावेव विफलीकृत इत्येवंरूपम् ॥ ४ ॥ प्रेक्षागारं धनुर्महप्रेक्षार्थे कृतं स्थानम् ॥ ५ ॥ निर्युक्तं निष्पन्नं,श्रेणीनाम् एकशिल्पोपजीविनां, दृढं नियुक्तैर्दृढसंयुक्तैः दृढबद्धैः ॥ ६ ॥ स एको मञ्चारोहणं दृष्ट्वा रङ्गमाज्ञापयतेति व्यवहितेन संबन्धः । वलभीभिः उभयतो नमत्पक्षद्वयाभिः । छर्दीभिः षट्स्तम्भाभिः । कुटीभिरिति पाठे कोष्ठकोष्ठकैः सप्तच्छदिकैः चतुःस्तम्भैः ॥ ७ ॥ सारनिर्व्यूहं दृढं नागदन्ता गृहान्निर्गतदारुरूपाणि यत्र । उदग्रम् उच्चम् अक्लिष्टम् असंकुचितं सुश्लिष्टं च मञ्चारोहणं सोपानपङ्क्तिर्यत्र ॥ ८ ॥ परिक्षिप्तम् व्याप्तम् ॥ ९ ॥ रङ्गधनुर्महम् आज्ञापयत् आज्ञापितवान् । सचित्रा इत्यादि मञ्चवाटानां विशेषणम् ॥ १० ॥ वपुष्मन्तश्चित्रपुरुषादियुक्ताः उत्तरच्छदा महास्तरणानि ॥ ११ ॥ करीषस्य शुष्कगोमयचूर्णस्य राशयः मल्लानां स्वेदापमार्जनार्थं मङ्गलार्थं वा ॥ १२ ॥ पानकुम्भा घटोच्छ्रायिकाः ॥१३॥ कषायाः रसाः, प्राश्निकाः युद्धधर्मविदः ॥ १४ ॥ प्रेक्षकाणां युद्धसाक्षिणाम् ॥ १५ ॥ सोपन्यासं सोपपत्तिकम् ॥ १९ ॥ वीरध्वजः स्वोत्कर्षसूचकं तोडरादि, तेन उच्छ्रितौ ॥२०॥

१ ख. °र्मं कृत्वा लो° । २ क. ख. °जान्भीमः ष° । ३ क. ख. तु । ४ क. ख. °ढसंयुक्तैर्म° । ५ क. ख. कुटीभिश्च प्र° । ६ क. ख. °स्तम्भैश्च भू° । ७ ख. °निर्युक्तं । ८ क. ख. मानवौघ° । ९ क. घंटास्तरणशो°, ख. घंटातोरणशो° । १० क. ख. °टोत्तराः । ब° । ११ ख. °श्चशोभाश्च क° । १२ ख. तौ मल्लौ सुमहा° । १३ क. वै, ख. वा । १४ क. °व्यं च म° ।

यावेतौ मम संवृद्धौ व्रजे गोपालकावुभौ।
संकर्षणश्च कृष्णश्च बालावपि जितश्रमौ २२
एतौ रङ्गगतौ युद्धे युद्ध्यमानौ वनेचरौ।
निपातानन्तरं शीघ्रं हन्तव्यौ नात्र संशयः२३
बालाविमौ सुचपलावक्रियाविति सर्वथा।
नावज्ञा तत्र कर्तव्या कर्तव्यो यत्न एव हि २४
ताभ्यां युधि निरस्ताभ्यां
गोपाभ्यां रङ्गसन्निधौ।
आयत्यां च तदात्वे च
श्रेयो मम भविष्यति ॥ २५
नृपतेः स्नेहसंयुक्तैर्वचोभिर्हृष्टमानसौ।
ऊचतुर्युद्धसंमत्तौ मल्लौ चाणूरमुष्टिकौ ॥ २६
यद्यावयोस्तौ प्रमुखे स्थास्येते गोपकिल्बिषौ
हतावित्येव मन्तव्यौ प्रेतरूपौ तपस्विनौ २७
यद्यावां प्रतियोत्स्येते तावरिष्टपरिप्लुतौ।
आवाभ्यां रोषयुक्ताभ्यां प्रमुखे तौ वनेचरौ
एवं वाग्विषमुत्सृज्य तावुभौ मल्लपुङ्गवौ।
अनुज्ञातौ नरेन्द्रेण स्वे गृहे तौ प्रजग्मतुः २९
महामात्रं ततः कंसो बभाषे हस्तिजीविनम्।
हस्ती कुवलयापीडः समाजद्वारि तिष्ठतु॥ ३०
बलवान्मदलोलाक्षश्चपलः क्रोधनो नृषु।
दानोत्कटकटश्चण्डः प्रतिवारणरोषणः ॥ ३१
स संनोदयितव्यस्ते तावुद्दिश्य वनौकसौ।
वसुदेवसुतौ वीरौ यथा स्यातां गतायुषौ ३२
त्वया चैव गजेन्द्रेण यदि तौ गोष्ठजीविनौ।
भवेतां पतितौ रङ्गे पश्येयमहमुत्कटौ ॥ ३३
ततस्तौ पतितौ दृष्ट्वा वसुदेवः सबान्धवः।
छिन्नमूलो निरालम्बः सभार्यो विनशिष्यति
ये चेमे यादवा मूर्खाः सर्वे कृष्णपरायणाः।
विनशिष्यन्ति छिन्नाशा
दृष्ट्वा कृष्णं निपातितम् ॥ ३५
एतौ हत्वा गजेन्द्रेण मल्लैर्वा स्वयमेव वा।
पुरीं निर्यादवां कृत्वा विचरिष्याम्यहं सुखी
पिता हि मे परित्यक्तो यादवानां कुलोद्वहः।
शेषाश्च मे परित्यक्ता यादवाः कृष्णपक्षिणः३७
न चाहमुग्रसेनेन जातः किल सुतार्थिना।
मानुषेणाल्पवीर्येण यथा मामाह नारदः ३८

महामात्र उवाच।

कथमुक्तं नारदेन राजन्देवर्षिणा पुरा।
आश्चर्यमेतत्कथितं त्वत्तः श्रुतमरिंदम ॥ ३९
कथमन्येन जातस्त्वमुग्रसेनात्पितुर्विना।
तव मात्रा कथं राजन्कृतं कर्मेदमीदृशम् ४०
अन्यापि प्राकृता नारी
न कुर्याच्च जुगुप्सितम्।
विस्तरं श्रोतुमिच्छामि
ह्येतत्कौतूहलं हि मे ॥ ४१

कंस उवाच।

यथा कथितवान्विप्रो महर्षिर्नारदः प्रभुः।
तथाऽहं संप्रवक्ष्यामि यदि ते श्रवणे मतिः४२
आगतः शक्रसदनात्स वै शक्रसखो मुनिः।
चन्द्रांशुशुक्लवसनो जटामण्डलमुद्वहन् ॥ ४३
कृष्णाजिनोत्तरीयेण रुक्मयज्ञोपवीतवान्।
दण्डी कमण्डलुधरः प्रजापतिरिवापरः ॥ ४४
गाता चतुर्णां वेदानां विद्वान्गान्धर्ववेदवित्
स नारदोऽथ देवर्षिर्ब्रह्मलोकचरोऽव्ययः ४५
तमागतमृषिं दृष्ट्वा पूजयित्वा यथाविधि।
पाद्यार्घमासनं दत्त्वा संप्रवेश्योपविश्य हि ४६
सुखोपविष्टोऽथ मुनिः पृष्ट्वा च कुशलं मम।
उवाच च प्रीतमना देवर्षिर्भावितात्मवान् ॥

नारद उवाच।*

पूजितोऽहं त्वया वीर विधिदृष्टेन कर्मणा।
इदमेकं मम वचः श्रूयतां प्रतिगृह्यताम् ॥ ४८

जितश्रमौ कदाचिदपि न श्रमवन्तौ ॥ २२ ॥ निपातानन्तरं संबन्धमात्रेणेत्यर्थः ॥ २३ ॥ अक्रियौ अशिक्षितौ ॥२४॥ आयत्याम् उत्तरकाले तदात्वे वर्तमानकाले ॥ २५ ॥ प्रमुखे तौ निहन्तव्याविति शेषः ॥ २८ ॥ दानोत्कटकटः मदोत्कटगण्डः ॥ ३१ ॥ संमुखं गत्वा संप्रवेश्य गृहं ततः पाद्यसहितम् अर्घं दत्त्वा आचमनं च दत्त्वा तत्सन्निधौ स्वयमुपविश्य ॥ ४६ ॥ भावितात्मवान् पूतचित्तः ॥४७॥

---

१ ख °विमौ चपलकाव°। २ क. ख. °तावित्यवगन्तव्यौ प्रे°। ३ क. ख. वनौकसौ। ए°। ४ क. ख. °ण स्वगृहं प्रतिजग्मतुः। ५ ख. °णवारणः। स सं°। ६ क. ख. °तौ नीचौ य°। ७ ख. ते न शिष्यन्ति छि°। ८ ख. °ताऽपि मे। ९ क. ज्ञातः कि°। १० ख. च। * नारद उवाचेति कखपुस्तकयोर्नास्ति।

गतोऽहं देवसदनं सौवर्णं मेरुपर्वतम् ।
सोऽहं कदाचिद्देवानां समाजे मेरुमूर्धनि ४९
तत्र मन्त्रयतामेवं देवतानां मया श्रुतः ।
भवतः सानुग[1]स्यैव वधोपायः सुदारुणः ५०
तत्र[2] यो देवकीगर्भो विष्णुर्लोकनमस्कृतः ।
योऽस्या गर्भोऽष्टमः कंस
स ते मृत्युर्भविष्यति ॥ ५१
दे[3]वानां स तु सर्वस्वं त्रिदिवस्य गतिश्च सः ।
परं रहस्यं देवानां स ते मृत्युर्भविष्यति ५२
यत्नश्च क्रियतां कंस गर्भाणां पातनं प्रति ।
नावज्ञा रिपवे कार्या दुर्बले स्वजनेऽपि वा ५३
न चायमुग्रसेनस्[4] स पिता तव महाबलः ।
द्रुमिलो नाम तेजस्वी सौभस्य पतिरूर्जितः
श्रुत्वाहं तद्वचस्तस्य किंचिद्रोषसमन्वितः ।
भूयोऽपृच्छं कथं ब्रह्मन्द्रुमिलो नाम दानवः
मम मात्रा कथं तस्य ब्रूहि विप्र समागमः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ५६

नारद उवाच ।

हन्त ते क[5]थयिष्यामि शृणु राजन्यथार्थतः ।
द्रुमिलस्य च मात्रा ते संवादं च समागमम्
सुयामुनं नाम नगं तव माता रजस्वला ।
प्रेक्षितुं सहिता स्त्रीभिर्गता वै सा कुतूहलात्
सा तत्र रमणीयेषु रुचिरद्रुमसानुषु ।
चचार नगशृङ्गेषु कन्दरेषु नदीषु च ॥ ५९
किन्नरोद्गीतमधुराः प्रतिश्रुत्यभिनादिताः ।
शृण्वन्ती कामजननीर्वाचः श्रोत्रसुखावहाः
बर्हिणां चैव विरुतं खगानां च विकूजितम् ।
अभीक्ष्णमभिशृण्वन्ती स्त्रीधर्ममभिरोचयत्
एतस्मिन्नन्तरे वायुर्वनराजिविनिःसृतः ।
हृद्यः कुसुमगन्धाढ्यो ववौ मन्मथबोधनः ६२
द्विरेफाभरणाश्चैव कदम्बा वायुघट्टिताः ।
मुमुचुर्गन्धमधिकं संततासारमूर्छिताः ॥ ६३
केसराः पुष्पवर्षैश्च ववृषुर्मदबोधनाः ।
नीपा दीपा इवाभान्ति पुष्पकण्टकधारिणः
मही नवतृणच्छन्ना शक्रगोपविभूषिता ।
यौवनस्थेव वनिता[6] स्वं दधारार्तवं वपुः ६५
अथ सौभपतिः श्रीमान्द्रुमिलो नाम दानवः ।
भविष्यद्दैवयोगेन विधात्रा तत्र नीयते ॥ ६६
कामगेन रथेनाशु तरुणादित्यवर्चसा ।
यदृच्छया गतस्तत्र सुयामुनदिदृक्षया ॥ ६७
विहायसा कामगमो मनसोऽप्याशुगामिना ।
स तं प्राप्य पर्वतेन्द्रमवतीर्य रथोत्तमात् ॥ ६८
पर्वतोपवने न्यस्य रथं पररथारुजम् ।
अथाऽसौ सूतसहितश्चचार नगमूर्धनि ॥ ६९
ततो बहून्यपश्येतां काननानि वनानि च ।
सर्वर्तुगुणसंपन्नं नन्दनस्येव कानन[7]म् ॥ ७०
चेरतुर्नगशृङ्गेषु कन्दरेषु नदीषु च ।
नानाधातुपिनद्धैश्च शृङ्गैर्बहुभिरुच्छ्रितैः ॥ ७१
नानारत्नविचि[8]त्रेषु काञ्चनाञ्जनराजतान् ।
नानाकुसुमगन्धाढ्यान्नानासत्त्वगणैर्युतान् ७२
नानाद्विजगणैस्तुष्टान्नानापुष्पफलद्रुमान् ।
नानौषधिसमायुक्तानृषिसिद्धानुसेवितान् ७३
विद्याधरान्किंपुरुषानृक्षवानरराक्षसान् ।
सिंहान्व्याघ्रान्वराहांश्च
महिषाञ्छरभाञ्छशान् ॥ ७४
सृमरांश्चमरान्न्यङ्कून्मातङ्गान्यक्षराक्षसान्
एवं बहुविधान्पश्यंश्चरमाणो नगोत्तमम् ७५
दूराद्ददर्श नृपतिर्देवीं देवसुतोपमाम् ।
क्रीडमानां सखीभिश्च पुष्पं चैव[9] विचिन्वतीम्
ततश्चरन्तीं सुश्रोणीं सखीभिः सह संवृताम्
दृष्ट्वा सौभपतिर्दूराद्विस्मयन्सूतमब्रवीत् ॥ ७७
कस्येयं मृगशावाक्षी वनान्तरविचारिणी ।
रूपौदार्यगुणोपेता मन्मथस्य रतिर्यथा ॥ ७८
शचीव पुरुहूतस्य उताहो वा तिलोत्तमा ।
नारायणोरुं निर्भिद्य संभूता वरवर्णिनी ।
ऐलस्य दयिता देवी योषिद्रत्नं किमुर्वशी ७९

अस्याः देवक्याः ॥ ५१ ॥ रिपवे रिपौ ॥ ५३ ॥ कथं कीदृशो द्रुमिलः ॥ ५५ ॥ स्त्रीधर्मम् अष्टगुणकामवत्त्वम् ॥ ६१ ॥ नीयते अनीयत, नीत इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ विहायसा आकाशमार्गेण कामगमः इच्छया गन्तुं शीलः ॥६८॥ काननानि अरोपितवृक्षाणि । वनानि रोपितवृक्षाणि ॥७०॥ नारायणोरुं निर्भिद्य जाता उर्वशी ॥ ७९ ॥

---

१ क. ख. °गस्येह व° । २ क. ख. °तत्रैष दे° । ३ क. वेदानां । ४ क. ख. °नस्तु पि° । ५ ख. वर्तयिष्यामि । शृ० । ६ ख. °ता संदधा° । ७ क. ख. °नने । ८ क. °चित्रैश्च, ख. नानावर्णविचित्रैश्च । ९ क. ख. °व प्राचिन्वतीम् ।

क्षीरार्णवे मथ्यमाने सुरासुरगणैः सह ।
मन्थानं मन्दरं कृत्वाऽमृतार्थमिति नः श्रुतम्
ततोऽमृतात्समुत्तस्थौ देवी श्रीर्लोकभाविनी
नारायणाङ्कलुलिता किं श्रीरेषा वराङ्गना ८१
नीलमेघान्तरगता द्योतयन्त्यचिरप्रभा ।
तथा योषिद्गणान्मध्ये रूपं प्रद्योतयद्वनम् ८२
अतीव सुकुमाराङ्गी
सुप्रभेन्दुनिभानना ।
दृष्ट्वा रूपमनिन्द्याङ्ग्या
विभ्रान्तो व्याकुलेन्द्रियः ॥ ८३
कामस्य वशमापन्नो मनो विह्वलतीव मे ।
भृशं कृन्तति मेऽङ्गानि सायकैः कुसुमायुधः
भित्वा हृदि शरान्पञ्च निर्दयं हन्ति मे मनः
हृदयाग्निर्वर्धयति आज्यसिक्त इवानलः ।
कथमद्य भवेत्कार्यं शमार्थं मन्मथाग्निना ८५
केनोपायेन किं कुर्मो भजेन्मां मत्तगामिनी ।
एवं बहु चिन्तयानो नोपलभ्य च दानवः ८६
सूतमाह मुहूर्तं तु तिष्ठस्व त्वमिहानघ ।
अहं यास्यामि तां द्रष्टुं कस्येयमिति योषितम्
प्रतीक्षमाणस्तिष्ठस्व
यावदागमनं मम ।
श्रुत्वा तु वचनं तस्य
तथास्त्विति वचोऽब्रवीत् ॥ ८८
एवमुक्त्वा दानवेन्द्रो गमनाय मनो दधे* ।
वायुमुपस्पृश्य बलवान्ध्यानमेवान्वचिन्तयत
मुहूर्तं ध्यानमात्रेण दृष्टं ज्ञानबलात्ततः ।
उग्रसेनस्य पत्नीति ज्ञात्वा हर्षमुपागतः ९०
उग्रसेनस्य रूपं वै कृत्वा स्वं परिवर्त्य सः ।
उपासर्पन्महाबाहुः प्रहसन्दानवेश्वरः ९१
स्मयमानश्च शनकैर्जग्राहामितवीर्यवान् ।
उग्रसेनस्य रूपेण मातरं ते व्यधर्षयत् ॥ ९२
सा पतिस्निग्धहृदया तं भावेनोपसर्पती ।
शङ्किता चाभवत्पश्चात्तस्य गौरवदर्शनात्९३
सा तमाहोत्थिता भीता न त्वं मम पतिर्ध्रुवम्
कस्य त्वं विकृताचारो येनास्मि मलिनीकृता
एकभर्तृव्रतमिदं मम संदूषितं त्वया ।
पत्युर्मे रूपमास्थाय नीच नीचेन कर्मणा ९५
किं मां वक्ष्यन्ति रुषिता
बान्धवाः कुलपांसनीम् ।
जुगुप्सिता च वत्स्यामि पतिपक्षैर्निराकृता
धिक्त्वामीदृशमक्षान्तं
दुष्कुलं व्युत्थितेन्द्रियम् ।
अविश्वास्यमनार्यं
परदाराभिमर्शनम् ॥ ९७
स तामाह प्रसज्जन्तीं क्षिप्तः क्रोधेन दानवः
अहं वै द्रुमिलो नाम सौभस्य पतिरूर्जितः९८
किं मां क्षिपसि रोषेण मूढे पण्डितमानिनि
मानुषं पतिमाश्रित्य नीचं मृत्युवशे स्थितम्
व्यभिचारान्न दुष्यन्ति स्त्रियः स्त्रीमानगर्विते ।
न ह्यासां नियता बुद्धिर्मानुषीणां विशेषतः
श्रूयन्ते हि स्त्रियो बह्व्यो व्यभिचारव्यतिक्रमैः
प्रसूता देवसंकाशान्पुत्रान्निश्चलविक्रमान् १
अतीव हि त्वं स्त्रीलोके पतिधर्मवती सती ।
शुद्धकेशान्विधुन्वन्ती भाषसे यद्यदिच्छसि२
कस्य त्वमिति यच्चाहं त्वयोक्तो मत्तकाशिनि
कंसस्तस्माद्रिपुध्वंसी तव पुत्रो भविष्यति ॥३

अचिरप्रभा विद्युदिव योषिद्गणान्योषिद्गणानाम् । यद्वा गणान्वनं च प्रद्योतयत् रूपं दधानेति शेषः ॥८२॥ निर्दयं यथा स्यात्तथा मे मां हृदयाग्निः कामाग्निः वर्धयति छिनत्ति दहतीत्यर्थः । मन्मथाग्निना षष्ठ्यर्थे तृतीया ॥ ८५ ॥ नोपलभ्य अनुपलभ्य धैर्यमिति शेषः ॥ ८६ ॥ गौरवदर्शनात् रतेः स्पर्शगौरवानुभवात् ॥ ९३ ॥ अक्षान्तम् अक्षाणाम् इन्द्रियाणाम् अन्तो नाशो यस्य तम् ॥ ९७ ॥ प्रसज्जन्तीं कलहायमानां क्षिप्तः धिक्कृतः ॥ ९८ ॥ व्यभिचारादमानुषसंबन्धजात् चित्तस्य चञ्चलत्वात्स्वप्राभिचारवदयममानुषजो व्यभिचारस्तव न दोषायेत्यर्थः ॥ १०० ॥ स्त्रियः कुन्ती-मदयन्तीप्रभृतयः ॥ १ ॥ शुद्धकेशान् ''यानि कानि च पापानि केशानाश्रित्य तिष्ठन्ति'' इति वचनात् निष्पापान् अस्मानपि विधुन्वन्ती भर्त्सयन्ती यदिच्छसि तद्भाषसे यथेष्टं प्रलपसि मौढ्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

१ ख. °तन्तीवाचिर° । २ ख. शराः पञ्च निर्दयं हन्ति मे तनुम् । हृच्छ्याग्नि° । ३ ख. °मस्य । ४ ख. त्वं । ५ ख. °ष्ठ स्वैरामि° । ६ ख. °तिसुंदरी । * एतदग्रे–हृच्छयाविष्टहृदयो दृष्ट्वा तामासितेक्षणाम् । इत्यधिकं खपुस्तके । ७ क. ख. °र्षमवाप सः । उ° । ८ ख. °र्त्य च । ९घ. कश्च त्वं । १० ख. °नार्यं च प° । ११ ख. शुद्धा के° ।

सा सरोषा पुनर्भूत्वा निन्दन्ती तस्य तं वरम्
उवाच व्यथिता देवी दानवं धृष्टवादिनम् ४
धिक्ते वृत्तं सुदुर्वृत्त यः सर्वा निन्दसि स्त्रियः
सन्ति स्त्रियो नीचवृत्ताः सन्ति चैव पतिव्रताः
यास्त्वेकपत्न्यः श्रूयन्तेऽरुन्धतीप्रमुखाः स्त्रियः
धृता याभिः प्रजाः सर्वा लोकाश्चैव कुलाधम
यस्त्वया मम पुत्रो वै दत्तो वृत्तविनाशनः।
न मे बहुमतस्त्वेष शृणु चापि यदुच्यते ॥ ७
उत्पत्स्यति पुमान्नीचः पतिवंशे ममाद्य यः।
भविष्यति स ते मृत्युर्यश्च दत्तस्त्वया सुतः ८
द्रुमिलस्त्वेवमुक्तस्तु जगामाकाशमेव तु।
तेनैव रथमुख्येन दिव्येनाप्रतिगामिना ॥ ९
जगाम च पुरीं दीना माता तदहरेव ते।
मामेवमुक्त्वा भगवान्नारदो मुनिसत्तमः ११०
दीप्यमानस्तपोवीर्यात्साक्षादग्निरिव ज्वलन्
वल्लकीं वाद्यमानो हि सप्तस्वरविमूर्च्छिताम्
गायनो लक्ष्यवीर्थां स जगाम ब्रह्मणोन्तिकम्
शृणुष्वेदं महामात्र निबोध वचनं मम ॥१२
तथ्यं चोक्तं नारदेन त्रैलोक्यज्ञेन धीमता।
अलं बलेन वीर्येणानयेन विनयेन च ॥ १३
प्रमाणैर्वाऽपि वीर्येण तेजसा विक्रमेण च।
सत्येन चैव दानेन नान्योऽस्ति सदृशः पुमान्
विदित्वा सर्वमात्मानं वचनं श्रद्दधाम्यहम्।
क्षेत्रजोऽहं सुतस्तस्य उग्रसेनस्य हस्तिप १५
मातापितृभ्यां संत्यक्तः स्थापितः स्वेन तेजसा
उभाभ्यामपि विद्विष्टो बान्धवैश्च विशेषतः।
एतानपि हनिष्यामि यादवान्कृष्णपक्षिणः।
तदिमौ घातयित्वा तु हस्तिना गोपकिल्बिषौ
तद्गच्छ गजमारुह्य सांकुशप्रासतोमरः।
स्थिरो भव महामात्र समाजद्वारि मा चिरम्

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि
कंसवाक्येऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

कुवलयापीडमारणम्।

२९

वैशम्पायन उवाच।
तस्मिन्नहनि निर्वृत्ते द्वितीये समुपस्थिते।
आपूर्यत महारङ्गः पौरैर्युद्धदिदृक्षुभिः ॥ १
सचित्राष्टास्त्रिचरणाः सार्गलद्वारवेदिकाः।
सगवाक्षार्धचन्द्राश्च सुतल्पोत्तमभूषिताः ॥ २
प्राङ्मुखैश्चारुनिर्मुक्तैर्माल्यदामावतंसितैः
अलंकृतैर्विराजद्भिः शारदैरिव तोयदैः ॥ ३
मञ्चागारैः सुनिर्युक्तैर्युद्धाय सुविभूषितैः।
समाजवाटः शुशुभे समेघौघ इवार्णवः ॥ ४

धिगिति। कुन्त्यादीनामप्यापद्धर्मापेक्षया पुरुषान्तरसंबन्धो न कामविकारेणेत्यर्थः। स त्वं तु सर्वासां निन्दां कुर्वन् पापतमोऽसीत्यर्थः ॥ ५ ॥ पुमान् ईश्वरः ते तव त्वत्पुत्रस्य च मयि जातस्य ॥ ८ ॥ वाद्यमानः वादयन् ॥ ११ ॥ लक्ष्यवीर्थां ब्रह्मलोकमार्गं देवयानम् ॥ १२ ॥ सदृशो मयेति शेषः ॥ १४ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

——

२९

एकोनत्रिंशे कंसेभप्रमुखस्याथ मारणम्।

श्रीकृष्णेन कुवलयापीडनाम्नो निरूप्यते १

तस्मिन् इति ॥१॥ यत्र मञ्चाः भान्ति स समाजवाटः, प्राङ्मुखैर्मञ्चागारैः शुशुभे इति पञ्चमचतुर्थतृतीयस्थानां पादानां संबन्धः। तत्र मञ्चाः कीदृशा इत्यत आह–द्वितीयेन श्लोकेन–**सचित्रेति**। चित्रसहिताः सचित्राः अष्टास्रयो अष्टकोणाश्चरणा येषां ते सचित्राष्टास्त्रिचरणाः ॥ २ ॥ निर्मुक्तैः विरलतन्तुभिरन्तःपटैर्युक्तानि मञ्चागाराणि येषु स्थिताः राजदाराः सर्वं बहिःस्थं पश्यन्ति बाह्याश्च तान्न पश्यन्ति तादृशैश्चारुनिर्मुक्तैः ॥ ३ ॥ सुनिर्युक्तैः शोभना निर्युक्ताः मल्लादयो येषु तैः ॥ ४ ॥

१ ख. °च्यसे। २ ख. °नाकाशगामिना। ३ ख. °धमातन्वन्सप्तस्वरविमूर्च्छनात्। गा°। ४ ख. °तस्त्वेव उ°। ५ क. °मि हत्वा गोपकुलावुभौ।, ख. °मि हत्वा वनचरावुभौ। तद्गच्छ।

स्वकर्मद्रव्ययुक्ताभिः पताकाभिर्निरन्तरम् ।
श्रेणीनां च गणानां च मञ्चा भान्त्यचलोपमाः
अन्तःपुरचराणां च प्रेक्षागाराण्यनेकशः ।
रेजुः काञ्चनचित्राणि रत्नज्वालाकुलानि च
तानि रत्नौघक्लृप्तानि ससानुप्रग्रहाणि च ।
रेजुर्जवनिकाक्षेपैः सपक्षा इव खे नगाः ॥ ७
तत्र चामरहारैश्च भूषणानां च सिञ्जितैः ।
वाणीनां च विचित्राणां विचित्राश्चेरुरार्चिषः ८
गणिकानां पृथङ्मञ्चाः शुभैरास्तरणाम्बरैः ।
शोभिता वारमुख्याभिर्विमानप्रतिमौजसः ९
तत्रासनानि ख्यातानि पर्यङ्काश्च हिरण्मयाः
प्रकीर्णाश्च कुथाश्चित्राः सपुष्पस्तबकैर्वृताः १०
सौवर्णाः पानकुम्भाश्च पानभूम्यश्च शोभिताः
फलावदंशपूर्णाश्च चाङ्गेर्यः पानयोजिताः ११
अन्ये च मञ्चा बहवः काष्ठसञ्चयबन्धनाः ।
रेजुः प्रस्तरणास्तत्र शतशोऽथ सहस्रशः १२
उत्तमागारिकाश्चैव सूक्ष्मजालावलोकिनः ।
स्त्रीणां प्रेक्षागृहा भान्ति राजहंसा इवांबरे
प्राङ्मुखश्चारुनिर्युक्तो मेरुशृङ्गसमप्रभः ।
रुक्मपत्रनिभस्तम्भश्चित्रनिर्योगशोभितः १४
प्रेक्षागारः स कंसस्य प्रचकाशेऽधिकं श्रिया
शोभितो माल्यदामैश्च निवासकृतलक्षणः १५
तस्मिन्नानाजनाकीर्णे जनौघप्रतिनादिते ।
समाजवाटे संस्तब्धे कम्पमानार्णवप्रभे १६
राजा कुवलयापीडः समाजद्वारि कुञ्जरः ।
तिष्ठत्विति समाज्ञाप्य प्रेक्षागारमुपाययौ १७
स शुक्ले वाससी बिभ्रच्छ्वेतव्यजनचामरः ।
शुशुभे श्वेतमुकुटः श्वेताभ्र इव चन्द्रमाः १८
तस्य सिंहासनस्थस्य सुखासीनस्य धीमतः ।
रूपमप्रतिमं दृष्ट्वा पौराः प्रोचुर्जयाशिषः ॥ १९
ततः प्रविविशुर्मल्ला रङ्गमावलिताम्बराः ।
तिस्रश्च भागशः कक्षाः प्राविशन्बलशालिनः
ततस्तूर्यनिनादेन क्ष्वेडितास्फोटितेन च ।
वसुदेवसुतौ हृष्टौ रङ्गद्वारमुपस्थितौ ॥ २१
बल्गवौ वस्त्रसंवीतौ सुरचन्दनभूषितौ ।
ऊर्ध्वपीडौ स्रगापीडौ बाहुशस्त्रकृतौ यमौ
आस्फोटयंतावन्योन्यं बाहू चैवार्गलोपमौ*
तावापतन्तौ त्वरितौ प्रतिषिद्धौ वराननौ ।
तेन मत्तेन नागेन चोद्यमानेन वै भृशम् ॥ २३

स मत्तहस्ती दुष्टात्मा
कृत्वा कुण्डलिनं करम् ।
चकार चोदितो यत्नं
निहन्तुं बलकेशवौ ॥ २४

ततः प्रहसितः कृष्णस्त्रास्यमानो गजेन वै ।
कंसस्य तन्मतं चैव जगर्हे स दुरात्मनः ॥२५
त्वरते खलु कंसोऽयं गन्तुं वैवस्वतक्षयम् ।
यो मामनेन नागेन प्रधर्षयितुमिच्छति ॥ २६
सन्निकृष्टे ततो नागे गर्जमाने तथा घने ।
सहसोत्पत्य गोविन्दश्चक्रे तालस्वनं प्रभुः२७
क्ष्वेडितास्फोटितरवं कृत्वा नागस्य चाग्रतः
करं ससीकरं तस्य प्रतिजग्राह वक्षसा २८
विषाणान्तरगो भूत्वा पुनश्चरणमध्यगः ।
बबाधे तं गजं कृष्णः पवनस्तोयदं यथा ॥ २९

स्वकर्मद्रव्ययुक्ताभिः यस्य शिल्पवतो यदुपकरणद्रव्यं तेन चिह्निताभिः, श्रेणीनाम् अनेकजातीनामप्येकशिल्पोपजीविनां गणानाम् एकजातीनाम्॥५॥ **तानीति**।जवनिकारूपैराक्षेपैरन्तर्द्धिकरैस्तिरोहिताधोभागानि रत्नौघैः क्लृप्तानि कृतानि प्रेक्षागाराणि ससानुप्रग्रहाणि उपरिदेशे सपताकानि खे सपक्षपर्वतवद्भान्तीत्यर्थः ॥७॥तत्र प्रेक्षागारेषु ॥८॥ कुथाः आस्तरणविशेषाः ॥१०॥ फलावदंशाः जम्बीराद्युपदंशास्तैः पूर्णाः चाङ्गेर्यः चुक्रिकादिपानरसाः पानयोजिताः पानार्थं स्थापिताः ॥ ११ ॥ प्रस्तरणाः प्रकृष्टास्तरणाः ॥१२॥ उत्तमागारिकाः गृहोपरि गृहं यत्तदुत्तमागारं तत्र भवाः । सूक्ष्मजालद्वारावलोको यस्तद्वन्तः । प्रेक्षागृहाः प्रेक्षार्था गृहाः ॥ १३ ॥ प्राङ्मुखः प्रेक्षागारः कंसस्य चकाशे इति द्वयोः संबन्धः ॥ १४ ॥ राजा कंसः ॥१७॥ आवलितानि प्रस्फुरितानि अम्बराणि येषाम् ॥ २० ॥ क्ष्वेडितं तत्सहितेन आस्फोटितेन आस्फालनेन उपलक्षितौ ॥ २१ ॥ करं शुण्डादण्डम् ॥ २४ ॥ तालस्वनं गजं कोपायितुं करतालिकाध्वनिम् ॥२७॥ बबाधे व्याकुलं चकार ॥२९॥

१ ख. 'रगतानां च । २ क. 'ण्यदूरतः । रे' । ३ ख. 'हासैश्च भू' । ४ क. ख. 'नि मुख्यानि प॰ । ५ ख. ॰तरागा॰ । ६ ख. 'ल्यदामौघैर्निवा' । ७ क. ख. ॰ताद्राविव चन्द्र॰ । * बल्गवावित्यारभ्य चैवार्गलोपमौ इत्यन्तः सार्धः श्लोकः कखपुस्तकयोर्न विद्यते । ८ ख. ॰स्य सोग्रतः । क' ९ क. बबाध तं ।

स हस्ताग्राद्विनिष्क्रान्तो
विषाणाग्राच्च दन्तिनः।
विमुक्तः पदमध्याच्च
कृष्णो द्विपमपोथयत् ॥ ३०
सोऽतिकायस्तु संमूढो हन्तुं कृष्णमशक्नुवन्
गजः स्वेष्वेव गात्रेषु मथ्यमानो ररास ह ३१
पपात भूमौ जानुभ्यां दशनाभ्यां तुतोद च।
मदं सुस्राव रोषाच्च घर्मापाये यथा घनः ३२
कृष्णस्तु तेन नागेन क्रीडित्वा शिशुलीलया
निधनाय मतिं चक्रे कंसद्विष्टेन चेतसा ॥ ३३
स तस्य प्रमुखे पादं कृत्वा कुम्भादनन्तरम्।
दोर्भ्यां विषाणमुत्पाट्य तेनैव प्राहरत्तदा ३४
स तेन वज्रकल्पेन स्वेन दन्तेन कुञ्जरः।
हन्यमानः शकृन्मूत्रं मुमोचार्तो ररास ह
कृष्णजर्जरिताङ्गस्य कुञ्जरस्यार्तचेतसः।
कटाभ्यामति सुस्राव वेगवद्भूरि शोणितम्
लाङ्गूलं चास्य वेगेन निश्चकर्ष हलायुधः।
शैलपृष्ठार्धसंलीनं वैनतेय इवोरगम् ॥ ३७
तेनैव गजदन्तेन कृष्णो हत्वा तु दन्तिनम्।
जघानैकप्रहारेण गजारोहणमुल्बणम् ॥ ३८
सोत्तनादं महत्कृत्वा विदन्तो दन्तिनां वरः।
पपात स महामात्रो वज्रभिन्न इवाचलः ॥ ३९
ततस्तौ तोरणाङ्गानि प्रगृह्य रणकर्कशौ।
गजस्य पादरक्षांश्च जघ्नतुः पुरुषर्षभौ ॥ ४०
तांश्च हत्वा विविशतुर्मध्यं रङ्गस्य तावुभौ।
नासत्यावश्विनौ स्वर्गादवतीर्णाविवेच्छया
वृष्ण्यन्धकाश्च भोजाश्च ददृशुर्वनमालिनौ।
क्ष्वेडितोत्क्रुष्टनादेन बाह्वोरास्फोटितेन च।
सिंहनादैश्च तालैश्च हर्षयामासतुर्जनम् ॥ ४२
तौ दृष्ट्वा भोजराजस्तु विषसाद वृथामतिः।
पौराणामनुरागं च हर्षं चालक्ष्य भारत ४३
तं हत्वा पुण्डरीकाक्षौ नदन्तं दन्तिनां वरम्
अवतीर्णोऽर्णवाकारं समाजं सहपूर्वजः ॥४४

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि कुवलयापीडवधे
एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

कंसवधः।

३०

वैशम्पायन उवाच।
प्रविशन्तं तु वेगेन मारुतावल्गितांबरम्।
पूर्वजं पुरतः कृत्वा कृष्णं कमललोचनम् ॥ १
गजदन्तकृतोल्लेखं सुभुजं देवकीसुतम्।
लीलाकृताङ्गदं वीरं मदेन रुधिरेण च ॥ २

अपोथयत् उच्चाकर्षणेन भूमौ धर्षितवान् ॥ ३० ॥ संमूढः व्याकुलः ररास शब्दं कृतवान् ॥ ३१ ॥ दशनाभ्यां मूलतो भग्नाभ्यां तुतोद व्यथां प्राप ॥ ३२ ॥ प्रमुखे भ्रूमध्यदेशे विषाणं दन्तम् ॥ ३४ ॥ सार्तेति सन्धिरार्षः।'सोऽर्चीति' वा सोलोपः। महन्महान्तम् ॥ ३९॥ तोरणस्य बहिर्द्वारस्य अङ्गानि स्तम्भादीनि तोरणं वाहनं गजस्तस्याङ्गानीति दन्तद्वये द्वाभ्यां गृहीतमित्यन्ये ॥ ४० ॥ भोजराजः कंसः विषसाद विषादं प्राप। तत्र हेत्वन्तरं पौराणामनुरागं च कृष्णे आलक्ष्य ॥ ४३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

३०

**त्रिंशेऽमुष्मिन्नथाध्याये मल्लयुद्धं परस्परम्।
मल्लानां हननं प्रोक्तं कंसस्य सानुगस्य च १**

प्रविशन्तं पूर्वजं पुरतः कृत्वा प्रविशन्तमित्यन्वयः ॥१॥ मदेन हस्तिसंबन्धिना लिप्तबाहुदेशमित्यर्थः ॥ २ ॥

---

१ क. एतेन व°। २ क. ख. तु कुञ्जरम्। ३ ख. °स्तौ तु गजाङ्गानि प्र°। ४ क. °डितो कुष्ट°। ५ क. °काक्षौ। ६ घ. युद्धसंमर्दयोगेन म°।

वल्गमानं यथा सिंहं व्यूहमानं यथा घनम् ।
बाहुशब्दप्रहारेण चालयन्तं वसुंधराम् ॥ ३
औग्रसेनिः समालोक्य दन्तिदन्तोद्यतायुधम्
कृष्णं भृशायस्तमुखः सरोषं समुदैक्षत ॥ ४
भुजासक्तेन शुशुभे गजदन्तेन केशवः ।
चन्द्रार्धबिम्बसंसक्तो यथैकशिखरो गिरिः ५
वल्गमाने तु गोविन्दे स कृत्स्नोरगसागरः ।
जनौघप्रतिनादेन पूर्यमाण इवाबभौ ॥ ६
ततः क्रोधाभिताम्राक्षः कंसः परमकोपनः ।
चाणूरमादिशद्युद्धे कृष्णस्य सुमहाबलम् ॥ ७
अन्ध्रं मल्लं च निकृतिं मुष्टिकं च महाबलम् ।
बलदेवाय सक्रोधो दिदेशाद्रिचयोपमम् ॥ ८
कंसेनापि समाज्ञप्तश्चाणूरः पूर्वमेव तु ।
योद्धव्यं सह कृष्णेन त्वया यत्नवतेति वै ९
स रोषेण तु चाणूरः कषायीकृतलोचनः ।
अभ्यावर्तत युद्धार्थमपां पूर्णो यथा घनः १०
अवघुष्टे समाजे तु निःशब्दस्तिमिते जने ।
यादवाः सहितास्तत्र इदं वचनमब्रुवन् ॥ ११
बाहुयुद्धमिदं रंगे सप्राश्निकमकातरम् ।
क्रियाबलसमाज्ञातमशस्त्रं निर्मितं पुरा १२
अद्भिश्चातिश्रमो नित्यं विनेयः कालदर्शिभिः
करीषेण च मल्लस्य सततं सत्क्रिया स्मृता
स्थितो भूमिगतेनैव यो यथा मार्गतः स्थितः
संयुज्यतश्च पर्यायः प्राश्निकैः समुदाहृतः १४
बालो वा यदि वा वृद्धो
मध्यो वाऽपि कृशोऽपि वा ।
बलस्थो वा स्थितो रंगे
ज्ञेयः कक्षान्तरेण वै ॥ १५
बलतश्च क्रियातश्च बाहुयुद्धविशारदैः ।
निपातानन्तरं किंचिन्न कर्तव्यं विजानता १६
तदिदं प्रस्तुतं रंगे युद्धं कृष्णान्ध्रमल्लयोः ।
बालः कृष्णो महानन्ध्रः कथं न स्याद्विचारणा
ततः किलकिलाशब्दः समाजे समवर्तत ।
प्रावल्गत च गोविन्दो वाक्यं चेदमुवाच ह
अहं बालो महानन्ध्रो वपुषा पर्वतोपमः ।
युद्धं ममानेन सह रोचते बाहुशालिना ॥१९
युद्धव्यतिक्रमः कश्चिन्न भविष्यति मत्कृतः ।
न ह्यहं बाहुयोधानां दूषयिष्यामि यन्मतम्२०
योऽयं करीषधर्मश्च तोयधर्मश्च रंगजः ।
कषायस्य च संसर्गः समयो ह्येष कल्पितः२१
संयमः, स्थिरता, शौर्यं,
व्यायामः, सत्क्रिया, बलम् ।
रंगे च नियता सिद्धि-
रेतद्युद्धविदां मतम् ॥ २२
अवैरमेवं यदयं सवैरं कर्तुमुद्यतः ।
अत्र वै निग्रहः कार्यस्तोषयिष्याम्यहं जगत्
करूषेषु प्रसूतोऽयं चाणूरो नाम नामतः ।
बाहुयोधी शरीरेण कर्मभिश्चारु चिन्त्यताम्
एतेन बहवो मल्ला निपातानन्तरं हताः ।
रङ्गप्रतापकामेन मल्लमार्गश्च दूषितः ॥ २५

व्यूहमानं कंसं हन्तुं विशेषतः तर्कयन्तं तं घनमिव संचरन्तम्। वा पक्षे ॥ ३ ॥ आयस्तमुखः म्लानमुखः ॥ ४ ॥ अन्ध्रम् अन्धयितारं चाणूरापरनामानं कृष्णाय दिदेशेति संबन्धः । बलदेवाय मुष्टिकमिति च निकृतिं कपटवन्तामित्युभयत्र संबन्धनीयम् ॥ ८ ॥ अवघुष्टे राजाज्ञया निःशब्दा भवतेति श्राविते ॥ ११ ॥ सप्राश्निकं सपरीक्षकम् अकातरं भीरुरहितं निर्मितं विधिना ॥ १२ ॥ विनेयः परिहर्तव्यः ॥ १३ ॥ स्थितः स्थितेन संयुज्यतो नियुद्ध्यतः ॥ १४ ॥ एवं बालो बालेनेत्यादिकक्षान्तरेण स्वस्वकक्षामध्यत एवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ प्रकृते विशेषमाह–**तदिदमिति** ॥१७॥ एवं संदिहानं जनं भगवानाश्वासयति–**अहमिति** ॥१९॥ **य इति**। करीषेणोद्वर्तनं जलेन क्षालनं कषायेण गैरिकेणानुलेपनं चेति मल्लानां संप्रदाय इत्यर्थः ॥ २१ ॥ संयमः अन्योन्यम् अपसारणम् । स्थिरता अनपसारणं व्यायामः स्थिरयोरपि हस्तपादादिचालनं सत्क्रिया चालनेऽपि मर्मास्पर्शित्वं सत्क्रियायामपि बलाधिक्येन रङ्गे नियता सिद्धिर्जयाख्या षड्भिः साधनैर्भवतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ यद्यपि रङ्गयुद्धमवैरं तथाप्ययम् अन्ध्रः। कंसो वा सवैरं कर्तुमुद्यतोऽतोऽस्य वधेनैव जगत्तोषयामि मा विषादं कुरुतेति भावः२३ निपातानन्तरं न हन्तव्यमिति नियममतिक्रम्य हताः ॥२५॥

१ क. चलमा । २ क. ख. °श्चापि श्र° । ३ क. ख. °गतश्चैव यो य° । ४ क. ख. नियुद्ध्यत । ५ ख. °द्धविधिर्युधि । निपा° । ६ ख. °व्यं कदाचन । त । ७ क. घ. न्ध्रस्तत्र न स्या । ८ क. करीषे° । ९ क. ख. °श्चात्र चि° ।

शस्त्रसिद्धिस्तु योधानां संग्रामे शस्त्रयोधिनाम्
रङ्गसिद्धिस्तु मल्लानां प्रतिमल्लनिपातजा ॥२६
रणे विजयमानस्य कीर्तिर्भवति शाश्वती ।
हतस्यापि रणे शस्त्रैर्नाकपृष्ठं विधीयते ॥ २७
रणे ह्युभयतः सिद्धि-
र्हतस्येह घ्नतोऽपि वा ।
सा हि प्राणान्तिकी यात्रा
महद्भिः साधुपूजिता ॥ २८
अयं तु मार्गो बलतः क्रियातश्च विनिःसृतः ।
मृतस्य रङ्गे कः स्वर्गो जयतो वा कुतो रतिः २९
ये तु केचित्स्वदोषेण राज्ञः पण्डितमानिनः ।
प्रतापार्थे हता मल्ला मल्लहन्तुर्वधो हि सः ३०
एवं सञ्जल्पतामेव ताभ्यां युद्धं सुदारुणम् ।
उभाभ्यामभवद्घोरं वारणाभ्यां यथा वने ३१
कृतप्रतिकृतैश्चित्रैर्बाहुभिश्च सकण्टकैः ।
सन्निपातावधूतैश्च प्रमाथोन्मथनैस्तथा ॥ ३२
तावुभावपि संश्लिष्टौ यथा शैलमयौ तथा ।
क्षेपणैर्मुष्टिभिश्चैव वराहोद्धूतनिःस्वनैः ॥ ३३
कीलैर्वज्रनिपातैश्च प्रसृष्टाभिस्तथैव च ।
शलाकानखपातैश्च पादोद्धूतैश्च दारुणैः ॥ ३४
जानुभिश्चाश्मनिर्घोषैः शिराभ्यां चावघट्टितैः
तद्युद्धमभवद्घोरमशस्त्रं बाहुतेजसा ॥ ३५
बाहुप्राणेन शूराणां समाजोत्सवसन्निधौ ।
अरज्यत जनः सर्वः सोत्कृष्टनिनदोत्थितः ३६
साधुवादांश्च मञ्चेषु घोषयन्त्यपरे जनाः ।
ततः प्रस्विन्नवदनः कृष्णप्रणिहितेक्षणः ।
न्यवारयत तूर्याणि कंसः सव्येन पाणिना ३७
प्रतिषिद्धेषु तूर्येषु मृदङ्गादिषु तेषु वै ।
खे सङ्गतान्यवाद्यन्त देवतूर्याण्यनेकशः ॥ ३८
युद्ध्यमाने हृषीकेशे पुण्डरीकनिभेक्षणे ।
स्वयमेव प्रवाद्यन्त तूर्यघोषास्तु सर्वशः ॥३९
अन्तर्धानगता देवा विमानैः कामरूपिभिः
चेरुर्विद्याधरैः सार्द्धं कृष्णस्य जयकांक्षिणः
जयस्व कृष्ण चाणूरं दानवं मल्लरूपिणम् ।
इति सप्तर्षयः सर्वे ऊचुश्चैव नभोगताः ॥ ४१
चाणूरेण चिरं कालं क्रीडित्वा देवकीसुतः ।
बलमाहारयामास कंसस्याभावदर्शिवान् ४२
ततश्चचाल वसुधा मञ्चाश्चैव जुघूर्णिरे ।
मुकुटाच्चापि कंसस्य पपात मणिरुत्तमः ॥ ४३
दोर्भ्यामानम्य कृष्णस्तु चाणूरं शीर्णजीवितम्
प्राहरन्मुष्टिना मूर्ध्नि वक्षस्याहत्य जानुना ४४
निस्सृते साश्रुरुधिरे तस्य नेत्रे सबन्धने ।
तापनीये यथा घण्टे कक्षोपरि विलम्बिते ४५
पपात स तु रङ्गस्य मध्ये निःसृतलोचनः ।
चाणूरो विगतप्राणो जीवितान्ते महीतले ४६
देहेन तस्य मल्लस्य चाणूरस्य गतायुषः ।
सन्निरुद्धो महारङ्गः स शैलेनेव लक्ष्यते ॥ ४७
रौहिणेयो हते तस्मिंश्चाणूरे बलदर्पिते ।
जग्राह मुष्टिकं रंगे कृष्णस्तोशलकं पुनः ॥ ४८
सन्निपाते तु तौ मल्लौ प्रथमे क्रोधमूर्च्छितौ ।
समेयातां रामकृष्णौ कालस्य वशवर्तिनौ ४९
निर्घातावनतौ भूत्वा रङ्गमध्ये ववल्गतुः ।
कृष्णस्तोशलमुद्यम्य गिरिशृङ्गोपमं बली ।
भ्रामयित्वा शतगुणं निष्पिपेष महीतले ॥ ५०

तदेवाह—शस्त्रेति । शस्त्रं शत्रोर्विदारणं तदेव सिद्धिः । मल्लानां तु पातनमात्रं सिद्धिर्न वध इत्यर्थः ॥ २६ ॥ हन्तुः प्रयोज्यस्य प्रयोजकस्य वधो वधजं पापम् ॥ ३० ॥ ताभ्यां तयोः ॥ ३१ ॥ कङ्कटः आलिङ्गनेनावरोधसंनिपातः उभाभ्यां वक्षःसंश्लेषणावरोधः अवधूतं तयोर्बलवता अन्यस्य दूरीकरणं प्रमाथो भूमौ पातनम् उन्माथ उद्गृह्य निपातनम् ॥ ३२ ॥ शैलमयौ पाण्डशैलोपमौ कठिनौ । क्षेपणैरास्फालनैः मुष्टिभिः मुद्रिकाङ्गुलिभिर्हस्ताग्रैः वराहोद्धूतं पादयोर्मध्ये प्रविश्यापक्षेपणम् । निःस्वनः विहीनस्वनो वाचा न्यक्करणं तैः ॥३३॥ कीलवज्रनिपातः कूर्परजानुभ्यामाघातः । प्रसृष्टः अन्योन्यमङ्गुलिप्रदाः शलाका नखपाताः जत्रुदेशे अङ्गुष्ठेन कुक्षिदेशे इतराङ्गुलिभिश्च सहाक्रमणं पादोद्धूतैः तिर्यक्पादप्रक्षेपेण शत्रोश्चालनं स्थानात् ॥ ३४ ॥ अवघट्टितैः तिर्यगास्फालितैः ॥ ३५ ॥ तापनीये सौवर्णमये नेत्रे नेत्रपिण्डौ ॥ ४५ ॥

---

१ क. ख. °द्धिश्च यो । २ ख. °गे कः स्व° । ३ क. तु कश्चित्स्व । ४ ख. °ल्पतस्तस्य ता । ५ क. ख. °हुप्राणे । ६ क. ख. रूपिणः । चे । ७ क. ख. °णश्च चा° । ८ क. ख. °रं पूर्णजी । ९ ख. °रिकटोप ।

तस्य कृष्णाभिपन्नस्य पीडितस्य बलीयसः[1] ।
मुखाद्रुधिरमत्यर्थमुज्जगाम मुमूर्षतः ॥ ५१
संकर्षणस्तु सुचिरं योधयित्वा महाबलः ।
अन्ध्रमल्लं[2] महामल्लो मण्डलानि व्यदर्शयत्[3]
मुष्टिनैकेन तेजस्वी साशनिस्तनयित्नुना ।
शिरस्यभ्यहनद्वीरो वज्रेणेव महागिरिम् ॥५३
स निष्पतितमस्तिष्को विस्रस्तनयनो[4] भुवि
पपात निहतस्तेन ततो नादो महानभूत् ॥५४
अन्ध्रतोशलकौ हत्वा कृष्णसंकर्षणावुभौ ।
क्रोधसंरक्तनयनौ रंगमध्ये ववल्गतुः ॥ ५५
समाजवाटो निर्मल्लः सोऽभवद्भीमदर्शनः ।
अन्ध्रे तदा महामल्ले मुष्टिके च निपातिते ५६
ये च संप्रेक्षका गोपा नन्दगोपपुरोगमाः ।
भयक्षोभितसर्वाङ्गाः सर्वे तत्रावतस्थिरे ॥५७
हर्षजं वारि नेत्राभ्यां वर्षमाणा प्रवेपती ।
प्रस्रवोत्पीडिता कृष्णं देवकी समुदैक्षत ॥५८
कृष्णदर्शनजातेन[5] बाष्पेणाकुलितेक्षणा[6] ।
वसुदेवो जरां त्यक्त्वा स्नेहेन तरुणायते ५९
वारमुख्याश्च ताः सर्वाः कृष्णस्य मुखपङ्कजम्
पपुर्हि नेत्रभ्रमरैर्निमेषान्तरगामिभिः ॥ ६०
कंसस्याथ मुखे स्वेदो भ्रूभेदान्तरगोचरः ।
अभवद्रोषनिर्यासः कृष्णसंदर्शनेरितः ॥ ६१
केशवायसधूमेन रोषनिश्वासवायुना ।
दीप्तमन्तर्गतं तस्य हृदयं मानसाग्निना ॥ ६२
तस्य प्रस्फुरितौष्ठस्य स्विन्नालिकतलस्य वै ।
कंसवक्त्रस्य रोषेण रक्तसूर्यायते वपुः ॥ ६३
क्रोधरक्तान्मुखात्तस्य[7] निःसृताः स्वेदबिन्दवः
यथा रविकरस्पृष्टा वृक्षावश्यायबिन्दवः ६४

सोऽज्ञापयत संक्रुद्धः पुरुषान्व्यायतान्बहून्
गोपावेतौ समाजौघान्निष्क्राम्येतां वनेचरौ
न चैतौ द्रष्टुमिच्छामि विकृतौ पापदर्शनौ ।
गोपानामपि मे राज्ये न कश्चित्स्थातुमर्हति ।
नन्दगोपश्च दुर्मेधाः पापेष्वभिरतो मम ।
आयसैर्निगडाकारैर्लौहपाशैर्निगृह्यताम् ६७
वसुदेवश्च दुर्वृत्तो नित्यं द्वेषकरो मम ।
अवृद्धार्हेण दण्डेन क्षिप्रमद्यैव शास्यताम् ६८
ये चेमे प्राकृता गोपा दामोदरपरायणाः ।
ह्रियन्तां गाव एतेषां यच्चास्ति वसु किञ्चन ६९
एवमाज्ञापयानं तं कंसं परुषभाषिणम् ।
ददर्शायस्तनयनः कृष्णः सत्यपराक्रमः ॥ ७०
क्षिप्ते पितरि चुक्रोध नन्दगोपे च केशवः ।
ज्ञातीनां च व्यथां दृष्ट्वा विसंज्ञां चैव देवकीम्
स सिंह इव वेगेन केशवो जातविक्रमः ॥
आरुरुक्षुर्महाबाहुः कंसनाशार्थमच्युतः ॥ ७२
रङ्गमध्यादुत्पपात कृष्णः कंसासनान्तिकम्[10] ।
असज्जद्वायुनाक्षिप्तो यथा खस्थो घनाघनः
ददृशुर्न हि तं सर्वे रङ्गमध्यादवप्लुतम् ।
केवलं कंसपार्श्वस्थं ददृशुः पुरवासिनः ॥ ७४
सोऽपि कंसस्तथायस्तः परीतः कालधर्मणा
आकाशादिव गोविन्दं मेने तत्रागतं प्रभुम्[11] ७५
स कृष्णेनायतं कृत्वा बाहुं परिघसन्निभम् ।
मूर्धजेषु परामृष्टः कंसो वै रङ्गसंसदि ॥ ७६
मुकुटश्चापतत्तस्य काञ्चनो वज्रभूषितः ।
शिरसस्तस्य कृष्णेन परामृष्टस्य पाणिना ७७
स[12] ग्रहग्रस्तकेशश्च कंसो निर्यत्नतां गतः ।
तथैव च विसंमूढो वैकल्यं समपद्यत ॥ ७८

मस्तिष्कौ गण्डप्रदेशस्थौ मांसपिण्डौ ॥ ५४ ॥ भ्रूभेदो भ्रूद्वयान्तरं मध्यं तद्गोचरस्तत्रोद्भूतः रोषाग्नेर्निर्यासो ज्वालाकलाप इवेत्यर्थः ॥ ६१ ॥ मानसाग्निना क्रोधाग्निना केशवायसधूमेन केशवे यत् आयसं काठिन्यप्रकटीकरणं तदेव धूमवत् गमकं यस्य तेन केशवायसधूमेन रोषः द्विषोऽपकारक्षमत्वेन यस्तापः स एव निश्वासवायुर्यस्य ॥ ६२ ॥ स्विन्नालिकतलस्य प्रस्विन्नललाटस्य ॥ ६३ ॥ यथा वृक्षपत्रगताः अवश्यायबिन्दवो बालसूर्यकरस्पृष्टा भान्ति तद्वदित्यर्थः ॥ ६४ ॥ आज्ञापयत आज्ञापितवान्सान्धिरार्षः ॥ व्यायतान् अतिघोरान् ॥६५॥ पापेषु कपटेषु निगडाकारैः ॥ ६७ ॥ आयस्तनयनः क्रोधप्रसारितनेत्रः ॥ ७० ॥ घनाघनः महामेघः ॥७३॥ आयस्तः व्याकुलीकृतः ॥७५॥

---

१ क. °लीयसा । मु° । २ क. आन्ध्र° । ३ क. °यन् । मु° । ४ ख. °यनाननः । प° । ५ क. ख. °नमुक्तेन बा° । ६ क. ख. °क्षणः । व° । ७ क. ख. °स्य प्रस्र° । ८ ख. नैवैतौ । ९ क. ख. नित्यमङ्गचरौ म° । १० ख. °न्तिके । अ° । ११ क. ख. °तं विभुम् । १२ क. ख. स हस्तग्रस्तके° ।

निगृहीतश्च केशेषु गतासुरिव निःश्वसन्।
न शशाक मुखं द्रष्टुं कंसः कृष्णस्य वै तदा७९
विकुण्डलाभ्यां कर्णाभ्यां छिन्नहारेण वक्षसा
प्रलम्बाभ्यां च बाहुभ्यां गात्रैर्विसृतभूषणैः।
भ्रंशितेनोत्तरीयेण सहसावेलिताननः।
चेष्टमानः समाक्षिप्तः कंसः कार्ष्णेन तेजसा
चकर्ष च महारङ्गे मञ्चान्निष्क्रम्य केशवः।
केशेषु तं बलाद्गृह्य कंसं क्लेशार्हतां गतम्८२
कृष्यमाणः स कृष्णेन भोजराजो महाद्युतिः
समाजवाटे परिखां देहकृष्टां चकार ह ॥ ८३
समाजवाटे क्रीडित्वा विकृष्य[2] च गतायुषम्।
कृष्णो विसर्जयामास कंसदेहमदूरतः ॥ ८४
धरण्यां मृदितः शिश्ये[3] तस्य देहः सुखोचितः
क्रमेण विपरीतेन पांसुभिः परुषीकृतः॥ ८५
तस्य तद्वदनं श्यामं सुप्ताक्षं मुकुटं विना।
न विभाति विपर्यस्तं विपलाशं यथाऽम्बुजम्
असंग्रामहतः कंसः स बाणैरपरिक्षतः।
केशग्राहान्निरस्तासुर्वीरमार्गान्निराकृतः ८७
तस्य देहे प्रकाशन्ते सहसा केशवार्पिताः।
मांसच्छेदघनाः सर्वे नखाग्रा जीवितच्छिदः॥
तं हत्वा पुण्डरीकाक्षः प्रहर्षाद्द्विगुणप्रभः।
ववन्दे वसुदेवस्य पादौ निहतकण्टकः॥ ८९
मातुश्च शिरसा पादौ निपीड्य यदुनन्दनः।
साऽसिञ्चत्प्रस्नवोत्पीडैः कृष्णमानन्दनिःसृतैः
यादवांश्चैव तान्सर्वान्यथास्थानं यथावयः।
पप्रच्छ कुशलं कृष्णो दीप्यमानः स्वतेजसा
बलदेवोऽपि धर्मात्मा कंसभ्रातरमूर्जितम्।
बाहुभ्यामेव तरसा सुनामानमपोथयत्॥ ९२
तौ जितारी जितक्रोधौ चिरविप्रोषितौ व्रजे
स्वपितुर्भवनं वीरौ जग्मतुर्हृष्टमानसौ॥ ९३

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि कंसवधे
त्रिंशोऽध्यायः॥ ३०॥

कंसयोषितां विलापः।

३१

वैशम्पायन उवाच
भर्तारं पतितं दृष्ट्वा क्षीणपुण्यमिव ग्रहम्।
कंसपत्न्यो हतं कंसं समन्तात्पर्यवारयन्॥ १
तं महीशयने सुप्तं क्षितिनाथं गतायुषम्।
भार्याः स्म दृष्ट्वा शोचन्ति मृग्यो मृगपतिं यथा[5]
हा हताः स्म महाबाहो हताशा हतबांधवाः
वीरपत्न्यो हते वीरे त्वयि वीर व्रतप्रिये॥ ३
इमामवस्थां पश्यन्त्यः पश्चिमां तव नैष्ठिकीम्
कृपणं राजशार्दूल विलपामः सबान्धवाः॥ ४

विसृतभूषणैः भ्रष्टाभरणैः॥८०॥ उत्तरीयेण वलितं वेष्टितम् आननं कण्ठो यस्य ॥८१॥ मञ्चान्निष्क्रम्य अधस्तान्निपात्य तदुपरि स्वयं च निपत्य केशेषु तं गृह्य चकर्ष८२ देहकृष्टां देहेन लाङ्गलेनेव कर्षिताम्॥८३॥ **गतायुषमिति**। गतासोरपि कर्षणं मित्राणां सन्तोषार्थमित्यर्थः॥ ८४ ॥ विपरीतेन शूरानर्हेण क्रमेण प्रकारेण ॥ ८५ ॥ विपर्यस्तं कन्धराया-स्त्रुटितत्वेनान्यथाभूतम् ॥ ८६ ॥ **असंग्रामेति**। स्वर्गः कीर्तिश्च वीरमार्गः तदुभयभ्रष्ट इत्यर्थः॥ ८७ ॥ अथाप्यस्य सद्गतिरस्तीत्याह—**तस्येति** ॥ ८८ ॥ प्रस्नवोत्पीडैः प्रस्नवस्यातिभरैः ॥ ९० ॥ कंसभ्रातरं द्रुमिलोत्पन्नमेव कंस-मित्रीभूतं न त्वौग्रसेनिम्॥ ९२ ॥ **ताविति**। बाह्या-भ्यन्तरशत्रुजयिनाविति विशेषणद्वयार्थः ॥ ९३ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां त्रिंशोऽध्यायः॥ ३०॥

—

३१

अथैकत्रिंशे त्वध्याये विलापः कंसयोषिताम्।
मातुश्च मन्त्रणं पत्युर्विज्ञप्तिः कंसघातिनः॥
भर्तारं पतितं दृष्ट्वेत्यादि। स्पष्टार्थः॥ १॥

१ ख. °सा चालि°। २ ख. °त्वा विक्रीड्य च। ३ क. घ. संख्ये त°। ४ ख. कंठग्र°। ५ घ. °न्ति हतं मृगपतीन्य°।

छिन्नमूलाः स्म संवृत्ताः
परित्यक्तास्त्वया विभो।
त्वयि पञ्चत्वमापन्ने
नाथेऽस्माकं महाबले ॥ ५
को नः कोपपरीताङ्गी रतिसंसर्गलालसाः।
लता इव विचेष्टन्तीः शयनीयानि नेष्यति ६
इदं तेऽसदृशं सौम्य हृद्यनिश्वासमारुतम्।
दहत्यर्को मुखं कान्तं निस्तोयमिव पङ्कजम्
इमे ते श्रवणे शून्ये न शोभेते विकुण्डले।
शिरोधरायां संलीने सततं कुण्डलप्रिये ॥ ८
क्व ते स मुकुटो वीर सर्वरत्नविभूषितः।
अत्यर्थं शिरसो लक्ष्मीं यो दधारार्कसप्रभाम्[2]
अनेन[3] हि कलत्रेण तवान्तःपुरशोभिना।
कथं दीनेन कर्तव्यं त्वयि लोकान्तरं गते १०
ननु नाम स्त्रियः साध्व्यः प्रियभोगेष्ववञ्चिताः
पतीनामपरित्याज्याः स त्वं नस्त्यज्य गच्छसि
अहो कालो महावीर्यो येन पर्यायकर्मणा।
कालतुल्यः सपत्नानां त्वं क्षिप्रमपनीयसे॥१२
वयं दुःखेष्वनुचिताः सुखेष्वेव त्वयैधिताः।
कथं वत्स्याम विधवा नाथ कार्पण्यमाश्रिताः
स्त्रीणां चारित्रलुब्धानां पतिरेकः परा गतिः
त्वं हि नः सा गतिश्छिन्ना
कृतान्तेन बलीयसा॥
वैधव्येनाभिभूताः स्मः शोकसंतप्तमानसाः।
रोदितव्ये[4] ह्रदे मग्नाः क्व गच्छामस्त्वया विना
सह त्वया गतः कालस्त्वदङ्के क्रीडितं कृतम्[5]
क्षणेन[6] तद्विहीनाः स्म अनित्या हि नृणां गतिः
अहो बल[7]विहीनाः स्म विपन्ने त्वयि मानद।
एकदुष्कृतकारिण्यः सर्वा वैधव्यलक्षणाः१७
त्वया स्वर्गप्रतिच्छन्दैर्लालिताः स्म रतिप्रियाः
त्वयि कामवशाः सर्वाः
स नस्त्यज्य क्व गच्छसि १८
अस्माकं त्वमनाथानां नाथो ह्यसि सुरोपम।
आसां विलपमानानां कुररीणामिव प्रभो।
प्रतिवाक्यं जगन्नाथ दातुमर्हसि मानद ॥ १९
एवमार्तकलत्रस्य शाम्यमानेषु बन्धुषु।
गमनं ते महाभाग[9] दारुणे प्रतिभाति नः २०
नूनं कान्ततराः कान्त परलोके वरस्त्रियः।
यतस्त्वं प्रस्थितो वीर विहायेमं गृहे जनम्२१
किं नु ते कारणं वीर भार्यास्वेतासु भूरिद[10]।
आर्तनादं रुदन्तीषु यन्मोहान्नावबुध्यसे ॥ २२
अहो निष्करुणा यात्रा नराणामौर्ध्वदेहिकी।
यत्परित्यज्य दारान्स्वान्निरपेक्षा व्रजन्ति हि[11]
अपतित्वं स्त्रियाः श्रेयो न तु शूरः[12] पतिः स्त्रियाः
स्वर्गस्त्रीणां प्रियाः शूरास्तेषामपि च ताः प्रियाः
अहो क्षिप्रमदृश्येन नयतां त्वां रणप्रियम्[13]।
प्रहृतं नः कृतान्तेन सर्वासामन्तरात्मसु ॥ २५
हत्वा जरासन्धबलं जित्वा यक्षांश्च संयुगे।
कथं मानुषमात्रेण हतस्त्वं जगतीतले[14] ॥ २६
इन्द्रेण सह[15] संग्रामं कृत्वा सायकविग्रहम्।
अमर्त्यैरजितो युद्धे मर्त्येनासि कथं हतः ॥२७
त्वया सागरमक्षोभ्यं विक्षोभ्य शरवृष्टिभिः।
रत्नसर्वस्वहरणं जित्वा पाशधरं कृतम् २८
त्वया पौरजनस्यार्थे मन्दं वर्षति वासवे ॥
सायकैर्जलदाञ्जित्वा बलाद्वर्षं प्रवर्तितम् २९
प्रतापावनताः सर्वे तव तिष्ठन्ति पार्थिवाः।
प्रेषयन्तो वरार्हाणि रत्नान्याच्छादनानि च
तवैवं देवकल्पस्य दृष्टवीर्यस्य शत्रुभिः।
कथं प्राणान्तकं घोरमीदृशं भयमागतम् ॥३१
प्राप्ताः स्मो विधवाशब्दं त्वयि नाथे निपातिते
अप्रमत्ताः प्रमत्तेन कृतान्तेन निराकृताः ॥३२
यद्येवं नाथ गन्तव्यं यदि वा विस्मृता वयम्
वाङ्मात्रेणापि यामीति वक्तव्ये कः परिश्रमः
प्रसीद नाथ भीताः स्म पादौ ते याम मूर्द्धभिः
अलं दूरप्रवासेन निवर्तस्व[16] नराधिप ॥ ३४
अहो वीर कथं शेषे निषण्णस्तृणपांसुषु।
शयानस्य हि ते भूमौ कस्मान्नोद्विजते वपुः

---

१ घ. °नि चेष्यते । इ° । २ क. ख. °प्रभः । अ° । ३ क. °न स्त्रीसहस्रेण त° । ४ क. ख. °दितव्ये ध्रुवे म° । ५ क. ख. गतम् । ६ क. ख. °णेनाद्य विहीनाः स्म । ७ क. ख. °हो बत वि° । ८ क. °सि सुहृत्तम । आ° । ९ क. ख. °हाराज दा° । १० क. ख. °रिषु । आ° । ११ ख. °न्ति ह । अ° । १२ क. °रः प्रियः पतिः । १३ क. °प्रिय । प्र° । १४ क. ख. °तीपते । इ° । १५ ख. °ह गङ्गायां कृ° । १६ क. ख. तं मथुराधि° ।

केन सुप्तप्रहारोऽयं दत्तोऽस्माकमतर्कितः ।
प्रदत्तं केन सर्वासु नारीष्वेवं सुदारुणम् ॥३६
रुदितानुशयो नार्या जीवन्त्याः परिदेवनम्
किं वयं सति गन्तव्ये सह भर्त्रा रुदामहे ३७
एतस्मिन्नन्तरे दीना कंसमाता प्रवेपती ।
क मे वत्सः क मे पुत्र इति रोरूयती भृशम्
साऽपश्यन्निहतं पुत्रं निष्प्रभं शशिनं यथा ।
हृदयेन विदीर्णेन भ्राम्यमाणा पुनः पुनः ॥३९
पुत्रं समभिवीक्षन्ती हा हताऽस्मीति वाशती
स्नुषाणामार्तनादेन विललाप रुरोद च ॥४०
सा तस्य वदनं दीनमुत्संगे पुत्रगृद्धिनी ।
कृत्वा पुत्रेति कारुण्यं विललापार्तया गिरा
पुत्र शूरव्रते युक्त ज्ञातीनां नन्दिवर्द्धन ।
किमिदं त्वरितं वत्स प्रस्थानं कृतवानसि४२
प्रसुप्तश्चातिविवृते किं पुत्र नियमं विना ।
वत्स नैवंविधा भूमौ शेरते कृतलक्षणाः ४३
रावणेन पुरा गीतः श्लोकोऽयं साधुसंमतः ।
बलज्येष्ठेन लोकेषु राक्षसानां समागमे ॥ ४४
"एवमूर्जितवीर्यस्य मम देवनिघातिनः ।
बान्धवेभ्यो भयं घोरं दुर्निवार्यं भविष्यति"
तथैव ज्ञातिलुब्धस्य मम पुत्रस्य धीमतः ।
ज्ञातिभ्यो भयमुत्पन्नं शरीरान्तकरं महत् ४६
सा पतिं भूपतिं वृद्धमुग्रसेनं विचेतसम् ।
उवाच रुदती वाक्यं विवत्सा हरिणी यथा
एह्येहि राजन्क्षुद्धात्मन्पश्य पुत्रं जनेश्वरम् ।
शयानं वीरशयने वज्राहतमिवाचलम् ॥ ४८
अस्य कुर्मो महाराज निर्याणसदृशीं क्रियाम्
प्रेतत्वमुपपन्नस्य गतस्य यमसादनम् ॥४९॥
वीरभोग्यानि राज्यानि वयं चापि पराजिताः
गच्छ विज्ञाप्यतां कृष्णः कंससत्कारकारणात्
मरणान्तानि वैराणि शान्ते शांतिर्भविष्यति
प्रेतकार्याणि कार्याणि मृतः किमपराध्यते ॥
एवमुक्त्वा पतिं भोजं केशानारुज्य दुःखिता
पुत्रस्य मुखमीक्षन्ती विललापैव सा भृशम् ॥
इमास्ते किं करिष्यन्ति
भार्या राजन् सुखोषिताः ।
त्वां पतिं सुपतिं प्राप्य
या विपन्नमनोरथाः ॥ ५३
इमं ते पितरं वृद्धं कृष्णस्य वशवर्तिनम् ।
कथं द्रक्ष्यामि शुष्यन्तं कासारसलिलं यथा ॥
अहं ते जननी पुत्र किमर्थं नाभिभाषसे ।
प्रस्थितो दीर्घमध्वानं परित्यज्य प्रियं जनम् ॥
अहो वीराल्पभाग्यायाः कृतान्तेनाभिवर्तिना
आच्छिद्य मम संदायो नीयसे नयकोविदैः
दानमानगृहीतानि तृप्तान्येतानि तैर्गुणैः ।
रुदन्ति तव भृत्यानां कुलानि कुलयूथपं ॥
उत्तिष्ठ नरशार्दूल दीर्घबाहो महाबल ।
त्राहि दीनं जनं सर्वं पुरमन्तःपुरं यथा ॥ ५८
रुदतीनां भृशार्तानां कंसस्त्रीणां सुविस्तरम् ।
जगामास्तं दिनकरः संध्यारागेण रञ्जितः ॥५९

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि कंसस्त्रीविलापे
एकात्रिंशोऽध्यायः ॥३१॥

उग्रसेनाभिषेकः ।

३२

वैशम्पायन उवाच ।
उग्रसेनस्तु कृष्णस्य समीपं दुःखितो ययौ। पुत्रशोकाभिसंतप्तो विषपीत इव श्वसन् ॥ १

रुदिते अनुशयः आशयोऽन्तःकरणं रुदितानुशयः ॥ ३७ ॥
इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकत्रिंशोऽध्यायः॥३१

—

३२
द्वात्रिंशोऽस्मिन्नथाध्याये राज्ञो विज्ञप्तिरुच्यते।
उग्रसेनाभिषेकश्च कंससंस्कारपूर्वकः ॥१॥
उग्रसेनः विषपीतः पीतविषः ॥ १ ॥

१ क. ख. प्रहृतं के° । २ क. ख. °ज्या° । ३ क. °विद । ४ क. °नि हृष्टान्येता° । ५ क. ख. °नि ते गु° । ६ क. °थपः । उ° । ७ ख. एवं विलपतीनां तु कंस° ।

स ददर्श गृहे कृष्णं यादवैः परिवारितम् ।
पश्चानुतापाद्ध्यायन्तं कंसस्य निधनाविलम्
कंसनारीविलापांश्च श्रुत्वा स करुणान्बहून्
गर्हमाणस्तथात्मानं तस्मिन्यादवसंसदि ॥ ३
अहो मयातिबाल्येन रोषाद्दोषानुवर्तिना ।
वैधव्यं स्त्रीसहस्राणां कंसस्यास्य वधे कृतम्
कारुण्यं खलु नारीषु प्राकृतस्यापि जायते ।
एवमार्तं रुदन्तीषु मया भर्तरि पातिते ॥५॥
परिदेवितमात्रेण शोकः खलु विधीयते ।
कृतान्तस्यानभिज्ञानां स्त्रीणां कारुण्यसंभवः
कंसस्य हि वधः श्रेयान्प्रागेवाभिमतो मम ।
सतामुद्वेजनीयस्य पापेष्वाभिरतस्य च ॥ ७
लोके पतितवृत्तस्य परुषस्याल्पमेधसः ।
आक्लिष्टं मरणं श्रेयो न विद्विष्टस्य जीवितम्
कंसः पापपरश्चैव साधूनामप्यसंमतः ।
धिक्छब्दपतितश्चैव जीविते चास्य का दया
स्वर्गे तपोभृतां वासः फलं पुण्यस्य कर्मणः ।
इहापि यशसा युक्तः स्वर्गस्थैरवधार्यते ॥१०॥
यदि स्युर्निर्वृता लोकाः स्युश्च धर्मपराः प्रजाः
नरा धर्मप्रवृत्ताश्च न राज्ञामनयः स्पृशेत् ॥ ११
निग्रहे दुष्टवृत्तीनां कृतान्तः कुरुते फलम् ।
इष्टधर्मेषु लोकेषु कर्तव्यं पारलौकिकम् ॥१२
अतीव देवा रक्षन्ति नरं धर्मपरायणम् ।
कर्तारः सुलभा लोके दुष्कृतस्य हि कर्मणः ॥
हतः सोऽयं मया कंसः साध्वेतदवगम्यताम्।
मूलच्छेदः कृतस्तस्य विपरीतस्य कर्मणः १४
तदेष सान्त्व्यतां सर्वः शोकार्तः प्रमदाजनः ।
पौराश्च पुर्यां श्रेण्यश्च सान्त्व्यन्तां सर्व एव हि
एवं ब्रुवति गोविन्दे विवेशावनताननः ।
उग्रसेनो यदून्गृह्य पुत्रकिल्बिषशङ्कितः ॥१६॥
स कृष्णं पुण्डरीकाक्षमुवाच यदुसंसदि ।
बाष्पसांदिग्धया वाचा दीनया सज्जमानया ॥
पुत्रो निर्यापितः क्रोधान्नीतो याम्यां दिशं रिपुः
स्वधर्माधिगता कीर्तिर्नाम विश्रावितं भुवि ।
स्थापितं सत्सु माहात्म्यं शङ्किता रिपवः कृताः
स्थापितो यादवो वंशो गर्विताः सुहृदः कृताः

सामन्तेषु नरेन्द्रेषु
प्रतापस्ते प्रकाशितः ।
मित्राणि त्वां भजिष्यन्ति
संश्रयिष्यन्ति पार्थिवाः ॥२०॥
प्रकृतयोऽनुयास्यन्ति
स्तोष्यन्ति त्वां द्विजातयः ।
संधिविग्रहमुख्यास्त्वां
प्रणमिष्यन्ति मन्त्रिणः ॥२१॥

हस्त्यश्वरथसंपूर्णं पदातिगणसंकुलम् ।
प्रतिगृहाण कृष्णेदं कंसस्य बलमव्ययम् २२
धनं धान्यं च यत्किञ्चिद्रत्नान्याच्छादनानि च
प्रतीच्छन्तु नियुक्ता वै त्वदीयाः कृष्ण पूरुषाः
स्त्रियो हिरण्यं यानानि यदन्यद्वसु किंचन ।
एवं हि विहिते योगे पर्याप्ते कृष्ण विग्रहे ॥
प्रतिष्ठितायां मेदिन्यां यदूनां शत्रुसूदन ।
त्वं गतिश्चागतिश्चैव यदूनां यदुनन्दन ॥२५॥
कुरुष्व वदतां वीर कृपणानामिदं वचः ।
अस्य त्वत्कोपदग्धस्य कंसस्याशुभकर्मणः ॥
तव प्रसादाद्गोविन्द प्रेतकार्यं क्रियेत ह ।
तस्य कृत्वा नरेन्द्रस्य विपन्नस्यौर्ध्वदेहिकम्
सस्नुषोऽहं सभार्यश्च चरिष्यामि मृगैः सह ।
प्रेतसत्कारमात्रेण कृते बान्धवकर्मणि ॥२८॥
आनृण्यं लौकिकं कृष्ण गताः किल भवन्ति हि
तस्याग्निं पश्चिमं कृत्वा चितिस्थाने विधानतः
तोयप्रदानमात्रेण कंसस्यानृण्यमाप्नुयाम् ॥
एतत्ते कृष्ण विज्ञाप्यं स्नेहोऽत्र मयि युज्यताम्
प्राप्नोति सुगतिं तत्र कृपणः पश्चिमां क्रियाम्
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य कृष्णः परमविस्मितः
प्रत्युवाचोग्रसेनं वै सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥३१

पश्चानुतापात्पश्चात्तापाच्छान्दसस्तकारलोपः ॥ २ ॥ तस्मिन् तस्याम् ॥ ३ ॥ स्त्रीणां परिदेवितमात्रेण कृतान्तस्यापि शोको विधीयत इति योजना ॥ ६ ॥ स्वर्गस्थैस्तुल्य इति शेषः ॥१०॥ राज्ञां नृपान् ॥ ११ ॥ कुरुते ददाति ॥१२॥ विपरीतस्य पापस्य ॥१४॥ प्रतीच्छन्तु अङ्गीकुर्वन्तु ॥२३॥

१ ख. °न नवरोषानुवर्तिना । २ ख. °स्य निधनः श्रे° । ३ क. ख. °परुचिश्चै° । ४ क. °धूनां चाप्य° ५ घ. °र्गस्थैरुपयुज्यते । ६ ख. स्युः स्वकर्मपरायणाः । न° । ७ ख. °ते वधम् । ८ क. ख. °र्यातितः क्रोधो नीतो या° । ९ क. ख. यच्चान्यद्व° । १० क. ख. °तन्मे कृ° ।

कालयुक्तमिदं तात तवै[1]तद्यत्प्रभाषितम् ।
सदृशं राजशार्दूल वृत्तस्य च कुलस्य च ॥३२
यत्त्वमेवंविधो[2] ब्रूषे गतेऽर्थे दुरतिक्रमे ।
प्राप्स्यते नृपसत्कारं कंसः प्रेतगतोऽपि सन्
कुले महति ते जन्म[3] वेदान्विदितवानसि ।
कथं न ज्ञायते तात नियतिर्दुरतिक्रमा ॥३४॥
स्थावराणां च भूतानां जङ्गमानां च पार्थिव
पूर्वजन्मकृतं कर्म कालेन परिपच्यते ॥ ३५॥
श्रुतवन्तोऽर्थवन्तश्च दातारः प्रियदर्शनाः ।
ब्रह्मण्या नयसंपन्ना दीनानुग्रहकारिणः ॥३६
लोकपालसमास्तात महेन्द्रसमविक्रमाः ।
क्षितिपालाः कृतान्तेन नीयन्ते नृपसत्तम ॥
धार्मिकाः सर्वभावज्ञाः प्रजापालनतत्पराः ।
क्षत्रधर्मपरा दान्ताः कालेन निधनं गताः ॥
स्वयमा[4]त्मकृतं कर्म शुभं वा यदि वाऽशुभम् ।
प्राप्ते[5] काले तु तत्कर्म दृश्यते सर्वदेहिनाम् ॥
एषा ह्यन्तर्हिता माया दुर्विज्ञेया सुरैरपि ।
यथाऽयं मुह्यते लोको ह्यत्र कर्मैव कारणम् ॥
कालेनाभिहतः कंसः पूर्वकर्मप्रचोदितः ।
न ह्यहं कारणं तत्र कालः कर्म च कारणम् ॥
सूर्यसोममयं तात कृत्स्नं स्थावरजङ्गमम् ।
कालेन निधनं गत्वा कालेनैव च जायते ॥
स[6] कालः सर्वभूतानां निग्रहानुग्रहे रतः ।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि कालस्य वशगानि वै
स्वदोषेणैव दग्धस्य सूनोस्तव नराधिप ।
नाहं वै कारणं तत्र कालस्तत्र च[7] कारणम् ॥
अथवाऽहं भविष्यामि कारणं नात्र संशयः
परायणपरः कालः किं करिष्यत्यकारणः ॥

कालस्तु बलवान्राजन्दुर्विज्ञेया हि सा गतिः
परावरविशेषज्ञा यां यान्ति समदर्शिनः ॥
गतिः कालस्य[8] सा येन सर्वं कालस्य गोचरम्
ब्रवीमि यदहं तात तदनुष्ठीयतां वचः ॥४७॥
न हि राज्येन मे कार्यं नाप्यहं नृप काङ्क्षितः
न चापि राज्यलुब्धेन मया कंसो निपातितः
किं तु लोकहितार्थाय कीर्त्यर्थं च सुतस्तव ॥
व्यङ्गभूतः कुलस्यास्य सानुजो[9] विनिपातितः ।
अहं स एव गोमध्ये गोपैः सह वनेचरः ॥
प्रीतिमान्विचरिष्यामि कामचारी यथा गजः[10]
एतावच्छतशोऽप्येवं सत्येनैतद्ब्रवीमि ते ।
न मे कार्यं नृपत्वेन विज्ञाप्यं क्रियतामिदम् ॥
भवान्राजाऽस्तु मान्यो मे यदूनामग्रणीः प्रभुः
विजयायाभिषिच्यस्व स्वराज्ये नृप[11]सत्तम ॥
यदि ते मत्प्रियं कार्यं यदि वा नास्ति ते व्यथा
मया निसृष्टं राज्यं स्वं चिराय प्रतिगृह्यताम्

वैशम्पायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं नोत्तरं प्रत्यभाषत ।
व्रीडिताधोमुखं तं तु राजानं यदुसंसदि ॥५४
अभिषेकेन गोविन्दो योजयामास धर्मवित् ।
स बद्धमुकुटः श्रीमानुग्रसेनो महा[12]द्युतिः ।
चकार सह कृष्णेन कंसस्य निधनक्रियाम् ॥
तं सर्वे यादवा मुख्या राजानं कृष्णशासनात्
अनुजग्मुः पुरीमार्गे देवा इव शतक्रतुम् ॥५६
रजन्यां तु निवृत्तायां ततः सूर्ये विराजिते ।
पश्चिमं कंससंस्कारं चक्रुस्ते यदुपुङ्गवाः ॥५७
शिबिकायामथारोप्य कंसदेहं यथाक्रमम् ।
नैष्ठिकेन विधानेन चक्रुस्ते कंससत्क्रियाम् ॥

दृश्यते भोगेनानुभूयते ॥ ३९ ॥ परायणपरः परस्य कर्मणोऽयनं गमनं तत्परस्तदधीनः कालोऽपि कर्माधीनः तेन स्वकर्मणैवायं मृत इत्यर्थः । अहं तु निमित्तमात्रं शस्त्रवदिति भावः । यथोक्तम्–

"स्वकर्मैव नरं हन्ति न शस्त्ररिपुमृत्यवः ।
न भेतव्यं न वा सभ्यं चोरहत्यावलम्बते"

इति ॥ ४५ ॥ सा गतिः या कालात्परा मोक्षरूपा ॥ ४६ ॥ येन कर्मणा तत् वचः वचनप्रतिपाद्यं कर्मानुष्ठीयताम् ॥ ४७ ॥ काङ्क्षितः काङ्क्षा सञ्जाता यस्य तादृशः ॥ ४८ ॥ व्रीडितश्चासौ अधोमुखश्च तम् ॥ ५४ ॥ पुरीमार्गे पुरप्रवेशमार्गे ॥ ५६ ॥

---

१ ख. ⁰तत्प्रातिभा॰ । १ क. ख. ⁰विधं ब्रू॰ । ३ क. ख. ⁰न्म वेद्यं विदित॰ । ४ ख. स्वयमेव कृ॰ । ५ ख. प्राप्तकालस्य तत्कर्म दृश्यते खलु देहिनः । ए॰ । ६ क. ख. कालस्तु सर्वभू॰ । ७ क. ख. तु । ८ ख. ॰स्य ये सिद्धा मोक्षतत्त्वस्य पारगाः । ब्र॰ । ९ ख. ॰नुगो वि॰ । १० क. घ. ॰था खगः । ११ क. ख. ⁰ज्ये राजस⁰ । १२ ख. ⁰नो महीपतिः । च॰ ।

स नीतो यमुनातीरमुत्तमं नृपतेः सुतः।
सत्कृतश्च यथान्यायं नैधनेन चिताग्निना ॥
तथैव भ्रातरं चास्य सुनामानं महाभुजम्।
संस्कारं लम्भयामासुः सह कृष्णेन यादवाः॥
ताभ्यां ते सलिलं चक्रुर्वृष्ण्यन्धकपुरोगमाः।
अक्षयं चास्तु प्रेतेभ्यो भाषमाणाः पुनःपुनः ॥
हिरण्यस्य सुवर्णस्य दश कोटीस्तथा हरिः।
गावो रत्नानि वासांसि ग्रामान्नगरसंमतान्
ददौ कंसं समुद्दिश्य ब्राह्मणेभ्यो नृपोत्तमः।
अक्षयं चापि विप्रेभ्यो भाषमाणाः पुनःपुनः *
तयोस्ते सलिलं दत्त्वा यादवा दीनमानसाः
पुरस्कृत्योग्रसेनं वै विविशुर्मथुरां पुरीम् ॥६४

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि उग्रसेनाभिषेककंससंस्कारकथने द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

रामकृष्णयोर्विद्यासंपादनम्।

३३

वैशम्पायन उवाच।
स कृष्णस्तत्र बलवान्रौहिणेयेन संगतः।
मथुरां यादवाकीर्णां पुरीं तां सुखमावसत् १
प्राप्तयौवनदेहस्तु युक्तो राजश्रिया ज्वलन्।
चचार मथुरां वीरः स रत्नाकरभूषणाम् ॥२
कस्यचित्त्वथ कालस्य सहितौ रामकेशवौ।
गुरुं सान्दीपनिं काश्यमवन्तिपुरवासिनम् ॥३
धनुर्वेदचिकीर्षार्थमुभौ तावभिजग्मतुः।
निवेद्य गोत्रं स्वाध्यायमाचारेणाभ्यलंकृतौ ॥
शुश्रूषू निरहंकारावुभौ रामजनार्दनौ।
प्रतिजग्राह तौ काश्यो विद्याः प्रादाच्च केवलाः
तौ च श्रुतिधरौ वीरौ यथावत्प्रतिपद्यताम्।
अहोरात्रैश्चतुष्षष्ट्या साङ्गवेदमधीयताम् ॥६॥
चतुष्पादं धनुर्वेदं शस्त्रग्रामं ससंग्रहम्।
अचिरेणैव कालेन गुरुस्तावभ्यशिक्षयत् ॥ ७
अतीवामानुषीं मेधां चिन्तयित्वा तयोर्गुरुः।
मेने तावागतौ वीरौ देवौ चन्द्रदिवाकरौ ॥
ददर्श च महात्मानावुभौ तावपि पर्वसु।
पूजयन्तौ महादेवं साक्षाद्विष्णुं व्यवस्थितम्
गुरुं सान्दीपनिं कृष्णः कृतकृत्योऽभ्यभाषत
गुर्वर्थं किं ददानीति रामेण सह भारत ॥१०
तयोः प्रभावं स ज्ञात्वा गुरुः प्रोवाच हृष्टवान्[३]
पुत्रमिच्छाम्यहं दत्तं यो मृतो लवणाम्भसि ॥
पुत्र एकोऽपि[४] मे जातः स चापि तिमिना हतः
प्रभासे तीर्थयात्रायां तं[५] मे त्वं पुनरानय ॥१२
तथेत्येवाब्रवीत्कृष्णो रामस्यानुमते स्थितः।
गत्वा समुद्रं तेजस्वी विवेशान्तर्जलं हरिः ॥
समुद्रः प्राञ्जलिर्भूत्वा दर्शयामास स्वं तदा।
तमाह कृष्णः क्वासौ भोः पुत्रः सांदीपनेरिति॥
समुद्रः प्रत्युवाचेदं दैत्यः पञ्चजनो महान्।
तिमिरूपेण तं बालं ग्रस्तवानिति माधव[६] ॥१५

इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां द्वात्रिंशोऽध्यायः॥३२

——

३३

त्रयस्त्रिंशे त्वथाध्याये
विद्यां पुत्रं गुरोर्मुखात्।
लब्ध्वा तस्मै वरं दत्त्वा
प्रत्यायाताविती्र्यते ॥ १ ॥

स कृष्ण इति ॥ १ ॥ काश्यं काशिदेशजम् ॥३॥ श्रुतिधरौ श्रवणमात्रग्राहिणौ ॥ ६ ॥ चतुष्पादं दीक्षासंग्रहसिद्धिप्रयोगाख्यैश्चतुर्भिः पादैरुपेतम्। ससंग्रहं सरहस्यम्॥७॥ तयोश्चन्द्रसूर्यत्वमनुमाय तदाराध्यत्वेन कृष्णं प्रत्यक्षेणैव ददर्शेत्याह-ददर्श चेति॥ ९ ॥ तं मृतं मे॥ १२ ॥

---

१ क. ख. सत्कारं। * हिरण्यस्येति श्लोकद्वयं क. ख. पुस्तकयोर्नास्ति। २ क. ख. °सः। ३ क. ख. °ष्टवत्। ४ क. ख. °को हि मे। ५ क. ख. °स तं त°। ६ ख. भारत।

उन्मथ्य सलिलादस्माद्ग्रस्तवानिति भारत‡
स पञ्चजनमासाद्य जघान पुरुषोत्तमः ।
न चाससाद तं बालं गुरुपुत्रं तदाऽच्युतः ॥१६
स तु पञ्चजनं हत्वा शंखं लेभे जनार्दनः ।
यस्तु देवमनुष्येषु पाञ्चजन्य इति श्रुतः ॥१७॥
[2]ततो वैवस्वतपुरं जगाम पुरुषोत्तमः ।
ततो यमोऽभ्युपागम्य ववन्दे तं गदाधरम् *
तमुवाचाथ[3] वै कृष्णो गुरुपुत्रः प्रदीयताम् ।
[4]तयोस्तत्र तदा युद्धमासीद्घोरतरं महत् ॥
ततो वैवस्वतं [5]घोरं निर्जित्य पुरुषोत्तमः ।
आससाद च तं बालं गुरुपुत्रं तदाऽच्युतः *॥
आनिनाय गुरोः पुत्रं चिरं नष्टं यमक्षयात् ।
ततः सान्दीपनेः पुत्रः [6]प्रभावादमितौजसः ॥
दीर्घकालगतः प्रेतः पुनरासीच्छरीरवान् ।
तदशक्यमचिन्त्यं च दृष्ट्वा सुमहदद्भुतम् ॥२२
सर्वेषामेव भूतानां विस्मयः समजायत ।
स गुरोः पुत्रमादाय पाञ्चजन्यं च माधवः ।
रत्नानि च महार्हाणि पुनरायाज्जगत्प्रभुः ॥
राक्षसैस्त[7]स्य रत्नानि महार्हाणि बहूनि च ।
आनाय्यावेदयामास गुरवे वासवानुजः ॥२४
गदापरिघयुद्धेषु सर्वास्त्रेषु च तावुभौ ।
अचिरान्मुख्यतां प्राप्तौ सर्वलोके धनुर्भृताम्
ततः सान्दीपनेः पुत्रं तद्रूपवयसं तदा ।
प्रादात्कृष्णः प्रतीतात्मा सह रत्नैरुदारधीः ॥
चिरनष्टेन पुत्रेण काश्यः सान्दीपनिस्तदा ।
समेत्य मुमुदे राजन्पूजयन्रामकेशवौ ॥२७॥
कृतास्त्रौ तावुभौ वीरौ गुरुमामन्त्र्य सुव्रतौ ।
आयातौ मथुरां भूयो वसुदेवसुतावुभौ ॥२८
ततः प्रत्युद्ययुः सर्वे यादवा यदुनन्दनौ ।
सबला हृष्टमनस उग्रसेनपुरोगमाः ॥२९॥
श्रेण्यः प्रकृतयश्चैव[9] मन्त्रिणः सपुरोहिताः ।
सबालवृद्धा सा चैव पुरी समभिवर्तत ॥३०॥
नन्दितूर्याण्यवाद्यन्त
तुष्टुवुश्च जनार्दनम् ।
रथ्याः पताकामालिन्यो
भ्राजन्ते स्म समन्ततः
प्रहृष्टमुदितं सर्वमन्तःपुरमशोभत ।
गोविन्दागमनेऽत्यर्थं यथैवेन्द्रमहे तथा ॥३२॥
मुदिताश्चाथ[10] गायन्ति राजमार्गेषु गायकाः[11] ।
तत्रासीत्प्रथिता गाथा यादवानां प्रियङ्कराः
"गोविन्दरामौ संप्राप्तौ भ्रातरौ लोकविश्रुतौ
स्वे पुरे निर्भयाः सर्वे क्रीडध्वं सह बान्धवैः"
न तत्र कश्चिद्दीनो वा मलिनो वा विचेतनः ।
मथुरायामभूद्राजन्गोविन्दे समुपस्थिते ॥३५॥
वयांसि साधुवाक्यानि प्रहृष्टा गोहयद्विपाः
नरनारीगणाः सर्वे भेजिरे मनसः सुखम् ॥
शिवाश्च वाताः प्रववुर्विरजस्का दिशो दश ।
दैवतानि च हृष्टानि सर्वेष्वायतनेषु च ॥ ३७
यानि लिङ्गानि लोकस्य चासन्कृतयुगे पुरा
तानि सर्वाण्यदृश्यन्त पुरीं प्राप्ते जनार्दने ॥
ततः काले शिवे पुण्ये स्यन्दनेनारिमर्दनः ।
हरियुक्तेन गोविन्दो विवेश मथुरां पुरीम् ॥
विशन्तं मथुरां रम्यां तमुपेन्द्रमरिन्दमम् ।
अनुजग्मुर्यदुगणाः शक्रं देवगणा इव ॥४०॥
वसुदेवस्य भवनं ततस्तौ यदुनन्दनौ ।
प्रविष्टौ हृष्टवदनौ चन्द्रादित्याविवाचलम् ॥
परेण तेजसोपेतौ सुरेन्द्रा[12]विव रूपिणौ ।
तावायुधानि विन्यस्य गृहे स्वे स्वैरचारिणौ
मुमुदाते यदुवरौ वसुदेवसुतावुभौ ।
उद्यानेषु विचित्रेषु फलपुष्पावनामिषु ॥ ४३ ॥

रत्नानि च वैवस्वतेन दत्तानि ॥ २३ ॥ तस्य वैवस्वतस्य दासैरिति शेषः ॥ २४ ॥ यदुनन्दनौ यदूनामानन्दयितारौ प्रत्युद्ययुः संमुखमागमन् ॥ २९ ॥

‡ उन्मथ्येतिश्लोकार्धं क. ख. पुस्तकयोर्नास्ति । १ क. ख. 'यः स देव' । २ क. ततो जगाम भगवान् वैवस्वतपुरं महत् । शंखमापूर्य गोविंदस्त्रासयामास वै जनम् । ततो वै' । * एतदग्रे—किमागमनकृत्यं ते किं करोमीति चाब्रवीत् इत्यधिकं खपुस्तके । ३ ख. 'थ गोविन्दो गु' । ४ ख. श्रुत्वा न तद्वचो युद्धमकरोत्सुमहत्तदा । ततो वै° । ५ ख. 'तं देवं नि' । * आससादेति पद्यार्धं कपुस्तके नास्ति । ६ ख. प्रसादा° । ७ क. ख. °सैस्तत्र र' । ८ क. ख. °स्तथा । ९ क. °श्चैवं म' । १० क. ख. °श्चाप्यगायन्त रा' । ११ क. ख. 'यनाः । स्तवाशीः प्र° । १२ क. ख. °तौ रवींद्राविव रू° ।

चेरतुः सुमहात्मानौ यादवैः परिवारितौ।
रैवतस्य समीपेषु सरित्सु विमलासु च ॥४४

पद्मपत्रविवृद्धासु कारण्डवयुतासु च।
एवं तावेकनिर्माणौ मथुरायां शुभाननौ।
उग्रसेनानुगौ भूत्वा कंचित्कालं मुमोदतुः ४५

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि रामकृष्णप्रत्यागमने त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

जरासंधेन मथुरोपरोधः।

३४

वैशम्पायन उवाच।

स कृष्णस्तत्र सहितो रौहिणेयेन संगतः।
मथुरां यादवाकीर्णां पुरीं तां सुखमावसत् ॥
प्राप्तयौवनदेहस्तु युक्तो राजश्रिया विभुः।
चचार मथुरां प्रीतः स वनाकरभूषणाम् ॥२
कस्यचित्त्वथ कालस्य राजा राजगृहेश्वरः।
शुश्राव निहतं कंसं दुहितृभ्यां महीपतिः ॥३
ततो नातिचिरात्कालाज्जरासंधः प्रतापवान्
आजगाम षडङ्गेन बलेन महता वृतः ॥ ४ ॥
जिघांसुर्हि यदून्क्रुद्धः कंसस्यापचितिं स्मरन्
अस्ति प्राप्तिश्च नाम्ना ते मागधस्य सुते नृप ॥
जरासन्धस्य कल्याण्यौ पीनश्रोणिपयोधरे।
उभे कंसस्य ते भार्ये प्रादाद्बार्हद्रथो नृपः ॥६
स ताभ्यां मुमुदे राजा बद्ध्वा पितरमाहुकम्।
समाश्रित्य जरासन्धमनादृत्य च यादवान्।
शूरसेनेश्वरो राजा यथा ते बहुशः श्रुतः ॥७॥
ज्ञातिकार्यार्थसिद्ध्यर्थमुग्रसेनाहिते रतः।
वसुदेवोऽभवन्नित्यं कंसो न ममृषे च तम् ॥८
रामकृष्णौ समाश्रित्य हते कंसे दुरात्मनि।
उग्रसेनोऽभवद्राजा भोजवृष्ण्यन्धकैर्वृतः ॥
दुहितृभ्यां जरासन्धः प्रियाभ्यां बलवान्नृपः
नोदितो वीरपत्नीभ्यामुपायान्मथुरां ततः ॥

कृत्वा सर्वं समुद्योगं क्रोधादग्निसमो ज्वलन्
प्रतापावनता ये च जरासन्धस्य पार्थिवाः॥११
मित्राणि ज्ञातयश्चैव संयुक्ताः सुहृदस्तथा।
तमेवानुययुः सर्वे सैन्यैः समुदितैर्वृताः ॥१२॥
महेष्वासा महावीर्या जरासन्धप्रियैषिणः।
कारूषो दन्तवक्त्रश्च चेदिराजश्च वीर्यवान् ॥
कालिङ्गाधिपतिश्चैव पौण्ड्रश्च बलिनां वरः।
सांकृतिः कैशिकश्चैव भीष्मकश्च नराधिपः
पुत्रश्च भीमकस्यापि रुक्मी मुख्यो धनुर्भृताम्
वासुदेवार्जुनाभ्यां यः स्पर्धते स महाहवे ॥
वेणुदारिः श्रुतर्वा च क्रथश्चैवांशुमानपि।
अङ्गराजश्च बलवान्वङ्गानामाधिपस्तथा ॥ १६
कौशल्यः काशिराजश्च दशार्णाधिपतिस्तथा
सुखेश्वरश्च विक्रान्तो विदेहाधिपतिस्तथा ॥
मद्रराजश्च बलवांस्त्रिगर्तानामथेश्वरः।
शाल्वराजश्च विक्रान्तो दरदश्च महाबलः ॥
यवनाधिपतिश्चैव भगदत्तश्च वीर्यवान्।
सौवीरराजः शैब्यश्च पाण्ड्यश्च बलिनां वरः॥
गान्धारराजः सुबलो नग्नजिच्च महाबलः।
काश्मीरराजो गोनर्दो दरदाधिपतिर्नृपः।
दुर्योधनादयश्चैव धार्तराष्ट्रा महाबलाः ॥२०॥

रैवतस्य पर्वतविशेषस्य ॥ ४४ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

अथाध्याये चतुस्त्रिंशे दुहितृभ्यां प्रचोदितः
जरासन्धो यदून्हन्तुं प्रवृत्त इति वर्ण्यते ॥१॥

स कृष्णः ॥ १ ॥ राजगृहेश्वरो जरासन्धः दुहितृभ्याम् अस्तिप्राप्तिसंज्ञाभ्याम् कंसभार्याभ्यां निवेदिते सति ॥ ३ ॥ षडङ्गेन रथगजतुरगपदातिपण्यधान्यापणिकाख्यैः षड्भिरङ्गैरुपेतेन ॥ ४ ॥ अपचितिमानृण्यम् ॥ ५ ॥ बार्हद्रथो जरासन्धः ॥ ६ ॥ सः कंसः विक्रान्तः आहुकपुत्रमुग्रसेनम् ७

---

१ क. °त्रप्रवृ°, ख. °त्र समृद्ध°। २ ख. °त्कालमथोषतुः। ३ ख. वीरः स°। ४ क. ख. °प्राऽऽस्ता°मा°। ५ क. ख. °ण्णौ व्यपाश्रित्य। ६ क. ख. चोदि°। ७ क. ख. कालि°। ८ क. ख. आक्र°।

एते चान्ये च राजानो बलवन्तो महारथाः
तमन्वयुर्जरासन्धं विद्विषन्तो जनार्दनम् ॥
ते शूरसेनानाविश्य प्रभूतयवसेन्धनान्।
ऊषुः संरुध्य मथुरां पुरस्कृत्य बलं तदा ॥ २९

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि मथुरोपरोधे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

यादवमागधयुद्धम्।

३५

वैशम्पायन उवाच।

मथुरोपवने गत्वा निविष्टांस्तान्नराधिपान्
अपश्यन्वृष्णयः सर्वे पुरस्कृत्य जनार्दनम् ॥१
ततो हृष्टमनाः कृष्णो रामं वचनमब्रवीत्।
त्वरते खलु कार्यार्थो देवतानां न संशयः ॥२
यथाऽयं संनिकृष्टो हि जरासन्धो नराधिपः
लक्ष्यन्ते हि ध्वजाग्राणि रथानां वातरंहसाम्
एतानि शशिकल्पानि
नृपाणां विजिगीषताम्
छत्राण्यार्य विराजन्ते
प्रोच्छ्रितानि सितानि च
अहो नृपरथोदग्रा विमलाश्छत्रपङ्क्तयः।
अभिवर्तन्ति नः शुभ्रा यथा खे हंसपङ्क्तयः॥५॥
काले खलु नृपः प्राप्तो जरासन्धो महीपतिः।
आवयोर्युद्धनिकषः प्रथमः समरातिथिः ॥६॥
आर्य तिष्ठाव सहितावनुप्राप्ते महीपतौ।
युद्धारम्भः प्रयोक्तव्यो बलं तावद्विमृश्यताम्
एवमुक्त्वा ततः कृष्णः स्वस्थः संग्रामलालसः
जरासन्धबलं प्रेप्सुश्चकार बलदर्शनम् ॥८॥
वीक्षमाणश्च तान्सर्वान्नृपान्यदुवरोऽव्ययः।
आत्मनैवात्मनो वाक्यमुवाच हृदि मन्त्रवित्
इमे ते पृथिवीपालाः पार्थिवे वर्त्मनि स्थिताः
ये विनाशं गमिष्यन्ति शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥
प्रोक्षितान्खल्विमान्मन्ये मृत्युना नृपपुङ्गवान्
स्वर्गगामीनि चाप्येषां वपूंषि प्रचकाशिरे ॥
स्थाने भारपरिश्रान्ता वसुधेयं दिवं गता।
एषां नृपाणां मुख्यानां बलौघैरभिपीडिता ॥
मही निरन्तरा चेयं बलराष्ट्राभिसंवृता।
स्वल्पेन खलु कालेन विविक्तं पृथिवीतलम् ॥
भविष्यति नरेन्द्रौघैः शतशो विनिपातितैः।

वैशम्पायन उवाच।

जरासन्धस्ततः क्रुद्धः प्रभुः सर्वमहीक्षिताम्
नराधिपसहस्रौघैरनुयातो महाद्युतिः।
व्यायतोदग्रतुरगैः सुयानैः सुसमाहितैः ॥१५॥
रथैः सांग्रामिकैर्युक्तैरसङ्गगतिभिः क्वचित्।
हेमकक्षैर्महाघण्टैर्वारणैर्वारिदोपमैः ॥ १६ ॥
महामात्रोत्तमारूढैः कल्पितै रणकोविदैः
स्वारूढैः सादिभिर्युक्तैः प्रेङ्खमाणैः प्रवल्गितैः
वाजिभिर्मेघसंकाशैः प्लवद्भिरिव पत्तिभिः।
खड्गचर्मधरोदग्रैः पत्तिभिर्बलिनां वरैः ॥१८॥
सहस्रसंख्यासंयुक्तैरुत्पतद्भिरिवोरगैः।
एवं चतुर्विधैः सैन्यैः कम्पमानैरिवाम्बुदैः॥१९

इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

पञ्चत्रिंशे त्वथाध्याये मथुरामेत्य मागधः।
रुरोध नगरं सैन्यैश्चतुरङ्गैरितीर्यते ॥ १ ॥

मथुरेत्यादि। निकषः स्वर्णनिकषवद्बलाबलनिर्णयहेतुः ॥६॥ बलं परेषां सैन्यं गतायुः चिरायुर्वेति विमृश्यतां विचारणीयमित्यर्थः॥७॥ पार्थिवे पृथ्वीस्थजनयोग्ये मृत्युमार्गे इत्यर्थः ॥ १० ॥ प्रोक्षितान्यज्ञपशुवदासन्नमृत्यून् ॥ ११ ॥ स्थाने युक्तम्, अस्याः भारावतरणमित्यर्थः। यतः इयं दिवं गता दिविस्थं ब्रह्माणं प्रति शरणं गता ॥ १२ ॥ विविक्तं निर्जनम् ॥ १३ ॥ हेमकक्षैः सुवर्णशृङ्खलैः ॥ १६ ॥ प्रेङ्खमाणैः कूर्दमानैः ॥ १८ ॥

---

१ क. ख. नृपतिमुख्यानां ब॰।

नृपः प्रयातो बलवाञ्जरासन्धो धृतव्रतः।
स रथैर्मेघनिर्घोषैर्गजैश्च मदसंयुतैः ॥२०॥
हेषमाणैश्च तुरगैः क्ष्वेडमानैश्च पत्तिभिः।
नादयानो दिशः सर्वास्तस्याः पुर्या वनानि च
स राजा सागराकारःससैन्यः प्रत्यदृश्यत।
तद्बलं पृथिवीशानां हृष्टयोधजनाकुलम् ॥ २२
क्ष्वेडितास्फोटितरवं मेघसैन्यमिवाबभौ।
रथैः पवनसंपातैर्गजैश्च जलदोपमैः।
तुरगैश्च जवोपेतैः पत्तिभिः खगमोपमैः ।२३
विमिश्रं सर्वतो भाति मत्तद्विपसमाकुलम्[३]।
घर्मान्ते सागरगतं यथाभ्रपटलं तथा ॥२४॥
सबलास्ते महीपाला जरासन्धपुरोगमाः।
परिवार्य पुरीं सर्वे निवेशायोपचक्रिरे॥ २५॥
बभौ तस्य निविष्टस्य फलश्रीः शिबिरस्य वै।
शुक्लपर्यन्तपूर्णस्य यथा रूपं महोदधेः ॥२६॥
वीतरात्रे ततः काले समुत्तस्थुर्महीक्षितः।
आरोहणार्थं पुर्यास्ते समीयुर्युद्धलालसाः ॥
समवायीकृताः सर्वे यमुनामनु ते नृपाः।
निविष्टा मन्त्रयामासुर्युद्धकालकुतूहलाः॥२८
तेषां सुतुमुलः शब्दः शुश्रुवे पृथिवीक्षिताम्।
युगान्ते भिद्यमानानां सागराणामिव स्वनः
तेषां सकञ्चुकोष्णीषाः स्थविरा वेत्रपाणयः।
चेरुर्मा शब्द इत्येवं वदन्तो राजशासनात् ॥
तस्य रूपं बलस्यासीन्निःशब्दस्तिमितस्य वै।
लीनमीनग्रहस्येव निःशब्दस्य यथोदधेः ॥३१
निःशब्दास्तिमिते तस्मिन्योगादिव महार्णवे॥
जरासन्धो बृहद्वाक्यं बृहस्पतिरिवाददे ॥३२
शीघ्रं समभिवर्तन्तां बलानि पृथिवीक्षिताम्
सर्वतो नगरी चेयं जनौघैः परिवार्यताम् ३३
अश्मयन्त्राणि युज्यन्तां क्षेपणीयाश्च मुद्गराः

कार्या भूमिः समा सर्वा जलौघैश्च परिप्लुता*
ऊर्ध्वं चापा निवाह्यन्तां प्रासा वै तोमरास्तथा
दार्यतां चैव टङ्काद्यैः खनित्रैश्च पुरी द्रुतम्।
नृपाश्च युद्धमार्गज्ञा विन्यस्यन्तामदूरतः ३५
अद्यप्रभृति सैन्यैर्मे पुरीरोधः प्रवर्त्यताम्।
यावदेतौ रणे गोपौ वसुदेवसुतावुभौ ॥ ३६॥
संकर्षणं च कृष्णं च घातयामि शितैः शरैः।
आकाशमपि बाणौघैर्निःसंपातं यथा भवेत्॥
मयाऽनुशिष्टास्तिष्ठन्तु पुरीभूमिषु भूमिपाः।
तेषु तेष्ववकाशेषु शीघ्रमारुह्यतां पुरी ॥ ३८॥
मद्रः कलिङ्गाधिपतिश्चेकितानः सबाह्लिकः।
काश्मीरराजो गोनर्दः करूषाधिपतिस्तथा॥
द्रुमः किंपुरुषश्चैव पार्वतीयो ह्यनामयः।
नगर्याः पश्चिमं द्वारं शीघ्रमारोधयन्त्विति ४०
पौरवो वेणुदारिश्च वैदर्भः सोमकस्तथा।
रुक्मी च भोजाधिपतिः सूर्याक्षश्च समालवः
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ दन्तवक्त्रश्च वीर्यवान्
छागलिः पुरमित्रश्च विराटश्च महीपतिः॥४२॥
कौरव्यौ[११] मालवश्चैव शतधन्वा विदूरथः[१२]।
भूरिश्रवास्त्रिगर्तश्च बाणः पञ्चनदस्तथा ॥४३॥
उत्तरं नगरद्वारमेते दुर्गसहा नृपाः
आरुह्य चाभिमर्दन्तां वज्रप्रतिमगौरवाः ॥४४
उलूकः कैतवश्चैव[१३] वीरश्चांशुमतः सुतः।
एकलव्यो बृहत्क्षत्रः क्षत्रधर्मा जयद्रथः॥ ४५
उत्तमौजाश्च शल्यश्च कौरवाः कैकयास्तथा।
वैदिशो वामदेवश्च सांकृतिश्च[१४] सिनीपतिः ४६
पूर्वं नगरनिर्व्यूहमेतेष्वायत्तमस्तु नः।
दारयन्तो विधावन्तु वाता इव बलाहकान्
अहं च दरदश्चैव चेदिराजश्च[१५] वीर्यवान्।
दाक्षिणं नगरद्वारं पालयामः सुदंशिताः ४८

वनानि च नादयानः॥ २१ ॥ विमिश्रं सैन्यमिति शेषः॥ २४॥ निवेशाय स्थानपरिग्रहाय ॥ २५॥ शिबिरस्य सेनागृहस्य पटमयस्य जात्याभिप्रायमेकवचनम् ॥ २६ ॥ सकञ्चुकोष्णीषाः प्रतीहाराः ॥ ३० ॥ योगात् वृत्तिनिरोधात्॥ ३२ ॥ **प्रासाः** हस्तक्षेप्यभल्लाः। ऊर्ध्वं दुर्गे प्राकारोपरि निवाह्यन्तां प्रापयन्तु ॥ ३४॥ निःसंपातं कीलितामिव ॥ ३७॥ दुर्गसहा दुर्गयुद्धं कर्तुं क्षमाः ॥ ४४ ॥

---

१ क. ख. ⁰दसिञ्जितैः। हे⁰। २ क. नादयन्तो दि⁰। ३ क. ख. ⁰परथाकुलम्। घ⁰। ४ ख. ⁰हलात्। ते⁰। ५ क. ख. ⁰षां स तु⁰। ६ ख. ⁰वं ब्रुवन्तो रा⁰। * कार्या भूमिरिति पद्यार्धं खपुस्तके नास्ति। ७ क. ख. ⁰र्ध्वं चापि नि⁰। ८ ख. टङ्कौघैः ख⁰। ९ ख. ⁰पि टङ्कौघैर्नि⁰। १० क. ⁰क्षश्चैव मा⁰। ११ क. ख. कौशाम्ब्यो मा⁰। १२ क. ख. ⁰दूरथः। भू⁰। १३ क. ख. ⁰कः कैतवेयश्च वी⁰। १४ ख. ⁰श्च साकेतश्च सि⁰। १५ क. ⁰राजेन संगताः। द⁰।

एवमेषा पुरी क्षिप्रं समन्ताद्वेष्टिता बलैः ।
वज्रावपातविषमं प्राप्नोतु तुमुलं भयम् ॥४९॥
गदिनो ये गदाभिस्ते परिघैः परिघायुधाः ।
अपरे विविधैः शस्त्रैर्दारयन्तु पुरीमिमाम् ५०
अद्यैव नगरी ह्येषा विषमोच्चयसंकटा ।
कार्या भूमिसमा सर्वा भवद्भिर्वसुधाधिपैः ॥
चतुरङ्गबलैर्व्यूह्य जरासन्धो व्यवस्थितः ।
अथाभ्ययाद्यदून्क्रुद्धैः[1] सह सर्वैर्नराधिपैः ॥ ५२
प्रतिजग्मुर्दशार्हास्तं व्यूढानीकाः[2] प्रहारिणः ।
तद्युद्धमभवद्घोरं तेषां देवासुरोपमम् ।
अल्पानां बहुभिः सार्धं व्यतिषक्तरथद्विपम् ५३
नगरान्निस्सृतौ दृष्ट्वा वसुदेवसुतावुभौ ।
क्षुभितं नृवरानीकं त्रस्तसंमूढवाहनम् ॥५४॥
रथस्थौ दंशितौ चैव चेरतुस्तत्र यादवौ ।
मकराविव संरब्धौ समुद्रक्षोभणावुभौ ॥५५
तयोः प्रयुध्यतोः संख्ये मतिरासीन्महात्मनोः
आयुधानां पुराणानामादानकृतलक्षणा ॥५६
ततः खान्निपतन्ति स्म दिव्यान्याहवसंप्लवे
लेलिहानानि दीप्तानि महान्ति सुदृढानि च
क्रव्यादैरनुयातानि मूर्तिमन्ति बृहन्ति च ।
तृषितान्याहवे भोक्तुं नृपमांसानि वै भृशम्५८
दिव्यस्रग्दामधारीणि त्रासयन्ति च खेचरान्
प्रभया भासमानानि पतमानानि चाम्बरात्
हलं संवर्तकं नाम सौनन्दं मुसलं तथा ।
धनुषां प्रवरं शार्ङ्गं गदा कौमोदकी तथा ६०
चत्वार्येतानि तेजांसि विष्णुप्रहरणानि च ।
ताभ्यां समवतीर्णानि यादवाभ्यां महामृधे ॥
जग्राह प्रथमं रामो ललामप्रतिमं हलम् ।
सर्पन्तमिव सर्पेन्द्रं दिव्यमालाकुलं मृधे ६२
सौनन्दं च ततः श्रीमान्निरानन्दकरं द्विषाम् ।
सव्येन सात्वतां श्रेष्ठो जग्राह मुसलोत्तमम्
दर्शनीयं च लोकेषु
धनुर्जलदनिःस्वनम् ॥
नाम्ना शार्ङ्गमिति ख्यातं
कृष्णो जग्राह वीर्यवान् ॥ ६४॥
देवैर्निगदितार्थस्य
गदा तस्यापरे करे ।
निक्षिप्ता कुमुदाक्षस्य
नाम्ना कौमोदकीति सा ॥६५॥
तौ सप्रहरणौ वीरौ साक्षाद्विष्णुतनूपमौ ।
समरे रामगोविन्दौ रिपूंस्तान्प्रत्ययुद्ध्यताम्
सायुधप्रग्रहौ वीरौ तावन्योन्याश्रयावुभौ[3] ।
पूर्वजानुजसंज्ञौ तौ रामगोविन्दलक्षणौ ६७
द्विषत्सु प्रतिकुर्वाणौ पराक्रान्तौ यथेश्वरौ ।
विचेरतुर्यथा देवौ वसुदेवसुतावुभौ ॥६८॥
हलमुद्यम्य रामस्तु सर्पेन्द्रमिव कोपितः ।
चचार समरे वीरो विद्विषामन्तको यथा ६९
विकर्षन्रथवृंदानि क्षत्रियाणां महात्मनाम् ।
चकार रोषं सफलं नागेषु च हयेषु च ॥७०॥
कुञ्जरांल्लांगलक्षिप्तान्मुसलाक्षेपताडितान् ।
रामो विराजन्समरे निर्ममन्थ यथाऽचलान्
ते वध्यमाना रामेण रणे क्षत्रियपुंगवाः ।
जरासन्धान्तिकं भीताः समरात्प्रतिजग्मिरे ॥
तानुवाच जरासन्धः क्षत्रधर्मे व्यवस्थितः ।
धिगेतां क्षत्रवृत्तिं वः समरे[4] कातरात्मनाम् ॥
परावृत्तस्य समरे विरथस्य पलायतः ।
भ्रूणहत्यामिवासह्यां प्रवदन्ति मनीषिणः ७४
भीताः कस्मान्निवर्तध्वं धिगेतां क्षत्रवृत्तिताम्
क्षिप्रं सर्वे निवर्तध्वं मम वाक्येन चोदिताः ॥
* 'अथवा तिष्ठत रथैः प्रेक्षकाः समवस्थिताः'
यावदेतौ रणे गोपौ प्रेषयामि यमक्षयम् ॥७६
ततस्ते क्षत्रियाः सर्वे जरासन्धेन नोदिताः[5] ।
सृजन्तः शरजालानि हृष्टा योद्धुं व्यवस्थिताः
ते हयैः काञ्चनापीडै रथैश्चाम्बुदनादिभिः ।
नागैश्चाम्बुदसंकाशैर्महामात्रप्रचोदितैः[6] ॥७८॥
सतनुत्राः सनिस्त्रिंशाः सपताकायुधध्वजाः ।
स्वारोपितधनुष्मन्तः सतूणीराः सतोमराः ॥
सच्छत्राः[7] सादिनश्चैव चारुचामरवीजिताः ।
रणे तेऽधिगता रेजुः स्यन्दनस्था महीक्षितः

ताभ्यां तयोरर्थे ॥ ६१ ॥ ललामप्रतिमं ध्वजवदुच्छ्रितम् "ललामं लाञ्छने ध्वजे" इति मेदिनी ॥ ६२ ॥

१ क. ख. °क्रुद्धः सह' । २ क. ख. °व्यस्तगंधधा° । ३ क. 'न्योन्याशया', ख. '°न्योन्यमया' । ४ क. °र युद्धकातराः । प° ।* एतदर्धं क्वचित्पुस्तके न दृश्यते । ५ क. ख. '°न चोदि' । ६ क. नागैश्चा' । ७ ख. °छत्रोत्सादिनः सर्वे चारु' , क. °च्छत्रोत्सेधिनः सर्वे चा' ।

ते युद्धरागा[1] रथिनो व्यगाहन्त युधां वराः
गदाभिश्चैव गुर्वीभिः क्षेपणीयैश्च मुद्गरैः ॥८१
एतस्मिन्नन्तरे तत्र देवानां नन्दिवर्धनः ।
सुपर्णध्वजमास्थाय कृष्णस्तु रथमुत्तमम् ॥८२
सम[2]भ्ययाज्जरासन्धं शरैर्विव्याध चाष्टभिः ।
सारथिं चास्य विव्याध पञ्चभिर्निशितैः शरैः
जघान तुरगांश्चाजौ यतमानस्य वीर्यवान् ।
तं [3]कृच्छ्रगतमाज्ञाय चित्रसेनो महारथः ॥८४॥
सेनानीः कैशिकश्चैव कृष्णं विविधतुः शरैः ।
त्रिभिर्विव्याध संसक्तं बलदेवं च कैशिकः ८५
बलदेवो धनुश्चास्य भल्लेनाजौ द्विधाऽकरोत् ।
जवेनाभ्यर्दयच्चापि तानरीञ्छरवृष्टिभिः ॥८६॥
बहुभिर्बहुधा वीरान्समन्तात्स्वर्णभूषणैः ।
तं चित्रसेनः संरब्धो विव्याध नवभिः शरैः ॥
कैशिकः पञ्चभिश्चापि जरासन्धश्च सप्तभिः
त्रिभिस्त्रिभिश्च नाराचैस्तान्बिभेद जनार्दनः
पञ्चभिः पञ्चभिश्चैव बलदेवः शितैः शरैः ।
[4]रथं चैवास्य चिच्छेद चित्रसेनस्य वीर्यवान् ।
बलदेवो धनुश्चास्य भल्लेनाजौ द्विधाऽकरोत्
स चिछन्नधन्वा विरथो गदामादाय वीर्यवान्
अभ्यधावत्सुसंरब्धो जिघांसुर्मुसलायुधम् ।
सिसृक्षतस्तु नाराचांश्चित्रसेनवधैषिणः ।
धनुश्चिच्छेद रामस्य जरासन्धो महाबलः९१
गदया च जघानाश्वान्क्रोधात्स मगधेश्वरः ।
रामं चाभ्यद्रवद्वीरो जरासन्धो महाबलः ॥
आदाय मुसलं रामो जरासन्धमुपाद्रवत ।
तयोस्तद्युद्धमभवत्परस्परवधैषिणोः ॥९३॥
चित्रसेनस्तु संसक्तं दृष्ट्वा रामेण मागधम् ।
रथमन्यं समारुह्य जरासन्धमवारयत् ॥९४॥
ततो बलेन महता गजानीकेन चाप्यथ ।
उभयोरन्तरे ताभ्यां संकुलं समपद्यत ॥९५॥
ततः सैन्येन महता जरासन्धोऽभिसंवृतः ।
रामकृष्णाग्रगान्भोजानाससाद महाबलः ॥
[6]तत्र प्रक्षुभितस्येव सागरस्य महास्वनः ।
प्रादुर्बभूव तुमुलः सेनयोरुभयोरपि ॥९७॥
वेणुभेरीमृदङ्गानां शङ्खानां च सहस्रशः ।
उभयोः सेनयो राजन्प्रादुरासीन्महास्वनः ॥
क्ष्वेडितास्फोटितोत्क्रुष्टैस्तुमुलः सर्वतोऽभवत्
उत्पपात रजश्चापि खुरनेमिसमुद्धतम् ॥९९॥
समुद्यतमहाशस्त्राः प्रगृहीतशरासनाः ।
अन्योन्यमभिगर्जन्तः शूरास्तत्रावतस्थिरे १००
रथिनः सादिनश्चैव पत्तयश्च सहस्रशः ।
गजाश्चातिबलास्तत्र स[7]मुत्पेतुः समन्ततः ॥१॥
[8]स संनिपातस्तुमुलस्त्यक्त्वा प्राणानवर्तत ।
वृष्णिभिः सह योधानां जरासन्धस्य दारुणः
ततः शिनिरनाधृष्टिर्बभ्रुर्विपृथुराहुकः ।
बलदेवं पुरस्कृत्य सैन्यस्यार्द्धेन दंशिताः ॥३॥
दक्षिणं पक्षमासेदुः शत्रुसैन्यस्य भारत ।
पालितं चेदिराजेन जरासन्धेन[9] वा विभो ॥
उदीच्यैश्च महावीर्यैः शल्यशाल्वादिभिर्नृपैः ।
सृजन्तः शरवर्षाणि समभित्यक्तजीविताः॥५
अवगाहः पृथुः कङ्कः शतद्युम्नो विदूरथः ।
हृषीकेशं पुरस्कृत्य सैन्यस्यार्द्धेन दंशिताः ॥६
भीष्मकेणाभिगुप्तश्च[10] रुक्मिणा च महात्मना ।
देवकेनापि राजेन्द्र तथा मद्रेश्वरेण च ॥७॥
प्राच्यैश्च दाक्षिणात्यैश्च गुप्तवीर्यबलान्वितैः
तेषां च युद्धमभवत्समभित्यक्तजीवितम् ।
शक्त्यृष्टिप्रासबाणौघान्सृजतामशौ[11]निस्वनान्
सात्यकिश्चित्रकः श्यामो युयुधानश्च वीर्यवान्
राजाधिदेवो मृदुरः श्वफल्कश्च महारथः ॥९
सत्राजिच्च प्रसेनश्च बलेन महता वृताः ।
व्यूहस्य पक्षं ते सर्वे प्रतीयुर्द्विषतां मृधे॥ ११०
व्यूहस्या[12]र्द्धं समासेदुर्मृदुरेणाभिरक्षितम् ।
राजभिश्चापि बहुभिर्वेणुदारिमुखैः सह ॥ १११

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि मथुरोपरोधे युद्धवर्णने
पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

इति श्रीहरिवंशे टीकायां पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

१ क. ख. 'गोद्रथि॰ । २ ख. तदाभ्य' । ३ क. कृष्ण ग' । ४ क. रथेषां चैव चि' । ५ क. ख. 'न्धमवास्यत् । त॰ । ६ क. ख. ततः प्रक्षु॰ । ७ क. ॰त्र संनिपेतुरभीतवत् । ८ क. ख. स संप्रहारस्तुमुलस्त्य' । ९ ख. ॰न च प्रभो । उ' । १० क. ॰गुप्तं तत् स' । ११ क. घ. सृजतां तुमुलं महत् । १२ क. ख. ॰स्यार्धे स॰

जरासन्धापयानम् ।

३६

वैशम्पायन उवाच ॥
ततो युद्धानि वृष्णीनां बभूवुः सुमहान्त्यथ।
मागधस्य महामात्रैर्नृपैश्चैवानुयायिभिः ॥१॥
रुक्मिणा वासुदेवस्य भीष्मकेणाहुकस्य च ।
क्रथस्य वसुदेवेन कैशिकस्य तु बभ्रुणा ॥ २
गदेन चेदिराजस्य दन्तवक्रस्य शम्भुना ।
तथान्यैर्वृष्णिवीराणां नृपाणां च महात्मनाम्
युद्धमासीद्धि सैन्यानां सैनिकैर्भरतर्षभ ।
अहानि पञ्च चैकं च षट् सप्ताष्टौ च दारुणम्
गजैर्गजा हयैरश्वाः पदाताश्च पदातिभिः ।
रथै रथा विमिश्राश्च योधा युयुधिरे नृप ॥५
जरासन्धस्य नृपते रामेणासीत्समागमः ।
महेन्द्रस्येव वृत्रेण दारुणो रोमहर्षणः॥ ६
अवेक्ष्य रुक्मिणीं कृष्णो
रुक्मिणं न व्यपोथयत् ।
ज्वलनार्काशुसंकाशा-
नाशीविषविषोपमान् ॥७॥
वारयामास कृष्णो वै शरांस्तस्य तु शिक्षया
इत्येषां सुमहानासीद्बलौघानां परिक्षयः ॥८॥
उभयोः सेनयो राजन्मांसशोणितकर्दमः ।
कबन्धानि समुत्तस्थुः सुबहूनि समन्ततः॥९॥
तस्मिन्विमर्दे योधानां संख्यावृत्तिकराणि च
रथी रामो जरासन्धं शरैराशीविषोपमैः॥१०
आवृण्वन्नभ्ययाद्वीरस्तं च राजा स मागधः
अभ्यवर्तत वेगेन स्यन्दनेनाशुगामिना ॥११॥
अन्योन्यं विविधैरस्त्रैर्विद्ध्वा विद्ध्वा विनेदतुः
तौ क्षीणशस्त्रौ विरथौ हताश्वौ हतसारथी ॥
गदे गृहीत्वा विक्रान्तावन्योन्यमभिधावताम्
कम्पयन्तौ भुवं वीरौ तावुद्यतगदावुभौ ॥ १३
ददृशाते महात्मानौ गिरी सशिखराविव ।
व्युपारमन्त युद्धानि पश्यतां तौ महाभुजौ ।
संरब्धावभिधावन्तौ गदायुद्धेषु विश्रुतौ ॥१४
उभौ तौ परमाचार्यौ लोके ख्यातौ महाबलौ
मत्ताविव गजौ युद्धे तावन्योन्यमयुध्यताम्॥
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च समहर्षयः ।
समन्ततश्चाप्सरसः समाजग्मुः सहस्रशः॥१६
तद्देवयक्षगन्धर्वमहर्षिभिरलंकृतम् ।
शुशुभेऽभ्यधिकं राजन्दिवं ज्योतिर्गणैरिव
अभिदुद्राव रामं तु जरासन्धो महाबलः ।
सव्यं मण्डलमाश्रित्य बलदेवस्तु दक्षिणम्१८
प्रहरन्तौ ततोऽन्योन्यं गदायुद्धविशारदौ ।
दन्ताभ्यामिव मातङ्गौ नादयन्तौ दिशो दश
गदानिपातो रामस्य शुश्रुवेऽशनिनिःस्वनः ।
जरासन्धस्य चरणे पर्वतस्येव दीर्यतः ॥२०॥
न स्म कम्पयते रामं जरासन्धकरच्युता ।
गदा गदाभृतां श्रेष्ठं विन्ध्यं गिरिमिवानिलः
रामस्य तु गदावेगं वीर्यात्स मगधेश्वरः ।
सेहे धैर्येण महता शिक्षया च व्यपोहयत् ॥२२
एवं तौ तत्र संग्रामे विचरन्तौ महाबलौ ।
मण्डलानि विचित्राणि विचेरतुररिन्दमौ २३
व्यायच्छन्तौ चिरं कालं परिश्रान्तौ च तस्थतुः
समाश्वास्य मुहूर्तं तु पुनरन्योन्यमाहताम् ॥
एवं तौ योधमुख्यौ तु समं युयुधतुश्चिरम् ।
न च तौ युद्धवैमुख्यमुभावेव प्रजग्मतुः ॥२५॥

३६
षट्त्रिंशेऽथ जरासन्धो द्वन्द्वयुद्धे पराजितः
बलभद्रेण तं हित्वा पलायित इतीर्यते ॥ १
ततो युद्धानीति ॥ १ ॥ अहानि पञ्चेत्यादिसर्व-संख्यासंकलने सप्तविंशतिदिनानि युद्धमासीदित्यर्थः ॥ ४ ॥ अवेक्ष्य रुक्मिणीमित्यतो ज्ञायते इतः पूर्वं रुक्मिणीहरण-मिति । अनागतावेक्षणपरं वा इदम् ॥ ७ ॥ लक्षस्य वधे एकैकबन्धसमुत्थानम् । अत्र तु संख्याया आवृत्तिः। कबन्धसंख्यैव कर्तुं न शक्या इत्यर्थः ॥ ९ ॥ दिवं स्थानम् ॥ १७ ॥ आहताम् आजघ्नतुः ॥ २४ ॥

---

१ ख. क्राथेन वसुदेवस्य कौशि° । २ ख. घ. °रे ततः । ३ क. ख. अन्येषां सु° । ४ क. ख. °ताम् । क° ।
५ क. °नि प्रेक्षतां तौ । ६ क. ख. °श्च परमर्षयः । ७ क. °जान्दिव्यं ज्यो° । ८ ख. प्राहरेतां त° ।

अथापश्यद्गदायुद्धे विशेषं तस्य वीर्यवान् ।
रामः क्रुद्धो गदां त्यक्त्वा जग्राह मुसलोत्तमम्
तमुद्यन्तं तदा दृष्ट्वा मुसलं घोरदर्शनम् ।
अमोघं बलदेवेन क्रुद्धेन तु महारणे ॥२७॥
ततोऽन्तरिक्षे वागासी-
त्सुस्वरा लोकसाक्षिणी ।
उवाच बलदेवं तं
समुद्यतहलायुधम् ॥२८॥
न त्वया राम वध्योऽयमलं खेदेन मागधे ।
विदितोऽस्य मया मृत्युस्तस्मात्साधु व्युपारम
अचिरेणैव कालेन प्राणांस्त्यक्ष्यति मागधः ॥
जरासन्धस्तु तच्छ्रुत्वा विमनाः समपद्यत ।
न प्रजह्रे ततस्तस्मै पुनरेव हलायुधः ॥३०॥
तौ व्युपारमतां युद्धं वृष्णयस्ते च पार्थिवाः ।
असक्तमभवद्युद्धं तेषामेव सुदारुणम् ॥३१॥
दीर्घकालं महाराज निघ्नतामितरेतरम् ।
पराजिते त्वपक्रान्ते जरासन्धे महीपतौ ॥३२
अस्तं याते दिनकरे नानुसस्रुस्तदा निशि ।
समानीय स्वकं सैन्यं लब्धलक्ष्या महाबलाः
पुरीं प्रविविशुर्हृष्टाः केशवेनाभिपालिताः ।
खाच्च्युतान्यायुधान्येवं तान्येवान्तर्दधुस्तदा
जरासन्धोऽपि नृपतिर्विमनाः स्वपुरीं ययौ ।
राजानश्चानुगा येऽस्य स्वराष्ट्राण्येव ते ययुः
जरासन्धं तु ते जित्वा मेनिरे नैव निर्जितम्
वृष्णयः कुरुशार्दूल राजा ह्यतिबलः स वै ॥
दश चाष्टौ च संग्रामाञ्जरासन्धस्य यादवाः ।
ददुर्न चैनं समरे हन्तुं शेकुर्महाबलाः ॥३७॥
अक्षौहिण्यश्च तस्याऽऽसन्विंशतिश्च महामते
जरासन्धस्य नृपतेस्तदर्थं याः समागताः॥३८
अल्पत्वादभिभूतास्तु वृष्णयो भरतर्षभ ।
बार्हद्रथेन राजेन्द्र राजभिः सहितेन वै ॥३९
भूयः कृत्वोद्यमं प्रायाद्यादवान्कृष्णपालितान्*
जित्वा तु मागधं संख्ये जरासंधं महीपतिम्
विहरन्ति स्म सुखिनो वृष्णिसिंहा महारथाः

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि जरासन्धापयानं नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

हर्यश्वराजकथा यदोरुत्पत्तिश्च ।

३७

वैशम्पायन उवाच ।
स कृष्णस्तत्र बलवान्रौहिणेयेन संगतः ।
मथुरां यादवाकीर्णां पुरीं तां सुखमावसत् ॥
प्राप्तयौवनदेहस्तु युक्तो राजश्रिया विभुः ।
चचार मथुरां प्रीतः सवनाकरभूषणाम् ॥२॥
कस्यचित्त्वथ कालस्य राजा राजगृहेश्वरः ।
सस्मार निहतं कंसं जरासंधः प्रतापवान्×
युद्धाय योजितो भूयो दुहितृभ्यां महीपतिः ।
दश सप्त च संग्रामाञ्जरासन्धस्य यादवाः।
ददुर्न चैनं समरे हन्तुं शेकुर्महारथाः ॥ ४

असक्तं निरनुक्रोशं प्रशान्तामिति प्राञ्चः॥३१॥ अक्षौहिण्य इति । "सा सेनाऽक्षौहिणी नाम खाङ्काष्टैकद्विकैर्गजैः २१८९० । रथैरेतै २१८९० हयैस्त्रिघ्नैः ६५६७० पञ्चघ्नैश्च १०९४५० पदातिभिः ॥" इति ॥३८॥ अभिभूताः पुनः पुनरावेष्टिताः ॥ ३९ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

३७

सप्तत्रिंशे त्वथाध्याये संबन्धाय विकद्रुणा
सूर्यवंशाद्यदोर्वंशप्रसङ्गोऽथावतारितः १

स कृष्णः संगतः सखीभूत इतरेषामित्यर्थात् ॥ १ ॥

१ क. °न मानद । वि° । २ क. ख. विहितोऽस्य । ३ क. ख. °तां युद्धे वृ° । ४ क. ख. °हारथाः । अ° । ५ क. ख. °शतिर्भरतर्षभ । ज° । * भूयः कृत्वोद्यममिति पद्यार्धं क. ख. पुस्तकयोर्न विद्यते । × सस्मारेति पद्यार्धं कपुस्तके नास्ति ।

ततो मागधराट् श्रीमांश्चतुरङ्गबलान्वितः ।
भूयोऽप्यष्टादशं कर्तुं संग्रामं स समारभत् ॥५
वैलक्ष्यात्पुनरेवासौ राजा राजगृहेश्वरः ।
जरासन्धो बली श्रीमान्पाकशासनविक्रमः॥६
स साधनेन महता बृहद्रथसुतो बली ।
कृष्णस्य वधमन्विच्छन्भूयो वै संन्यवर्तत॥७
तं श्रुत्वा सहिताः सर्वे निवृत्तं मगधेश्वरम्
यादवा मन्त्रयामासुर्जरासन्धभयार्दिताः ॥८॥
ततः प्राह महातेजा विकद्रुर्नयकोविदः ।
कृष्णं कमलपत्राक्षमुग्रसेनस्य शृण्वतः ॥९॥
श्रूयतां तात गोविन्द कुलस्यास्य समुद्भवः ।
श्रूयतामभिधास्यामि प्राप्तकालमहं ततः ।
युक्तं चेन्मन्यसे साधो करिष्यसि वचो मम
यादवस्यास्य वंशस्य समुद्भवमशेषतः ।
यथा मे कथितः पूर्वं व्यासेन विदितात्मना
आसीद्राजा मनोर्वंशे श्रीमानिक्ष्वाकुसंभवः
हर्यश्व इति विख्यातो महेन्द्रसमविक्रमः॥१२
तस्यासीद्दयिता भार्या मधोर्दैत्यस्य वै सुता ।
देवी मधुमती नाम यथेन्द्रस्य शची तथा १३
सा यौवनगुणोपेता रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
मनोरथकरी राज्ञः प्राणेभ्योऽपि गरीयसी१४
दानवेन्द्रकुले जाता सुश्रोणी कामरूपिणी ।
एकपत्नीव्रतधरा खेचरा रोहिणी यथा ॥१५
सा तमिक्ष्वाकुशार्दूलं कामयामास कामिनी
स कदाचिन्नरश्रेष्ठो भ्रात्रा ज्येष्ठेन माधव१६
राज्यान्निरस्तो विश्वस्तः
सोऽयोध्यां संपरित्यजत् ।
स तदाल्पपरीवारः
प्रियया सहितो वने ॥ १७ ॥
रेमे समेत्य कालज्ञः प्रोवाच कमलेक्षणः ।
भ्रात्रा विनिष्कृतं राज्यात्प्रोवाच कमलेक्षणा
एह्यागच्छ नरश्रेष्ठ त्यज राज्यकृतां स्पृहाम्
गच्छावः सहितौ वीर मधोर्मम पितुर्गृहम् ॥
रम्यं मधुवनं नाम कामपुष्पफलद्रुमम् ।
सहितौ तत्र रंस्यावो यथा दिवि गतौ तथा
पितुर्मे दयितस्त्वं हि मातुर्मम च पार्थिव ।
मत्प्रियार्थं प्रियतरो भ्रातुश्च लवणस्य वै ॥२१
रंस्यावस्तत्र सहितौ राज्यस्थाविव कामगौ
तत्र गत्वा नरश्रेष्ठ ह्यमराविव नन्दने ।
भद्रं ते विहरिष्यावो यथा देवपुरे तथा ॥२२
तं त्यजाव महाराज भ्रातरं तेऽभिमानिनम् ।
आवयोर्द्वेषिणं नित्यं मत्तं राज्यमदेन वै ॥२३
धिगिमं गर्हितं वासं भृत्यवच्च पराश्रयम् ।
गच्छावः सहितौ वीर पितुर्मे भवनान्तिकम्
तस्य सम्यक्प्रवृत्तस्य पूर्वजं भ्रातरं प्रति ।
कामार्तस्य नरेन्द्रस्य पत्न्यास्तद्रुरुचे वचः ॥
ततो मधुपुरं राजा हर्यश्वः स जगाम च ।
भार्यया सह कामिन्या कामी पुरुषपुङ्गवः ॥
मधुना दानवेन्द्रेण स साम्ना समुदाहृतः ।
स्वागतं वत्स हर्यश्व प्रीतोऽस्मि तव दर्शनात्
यदेतन्मम राज्यं वै सर्वं मधुवनं विना ।
ददामि तव राजेन्द्र वासश्च प्रतिगृह्यताम् ॥
वनेऽस्मिँल्लवणश्चायं सहायस्ते भविष्यति ।
अमित्रनिग्रहे चैव कर्णधारत्वमेष्यति ॥२९॥
पालयैनं शुभं राष्ट्रं समुद्रानूपभूषितम् ।
गोसमृद्धं श्रिया जुष्टमाभीरप्रायमानुषम् ॥३०
अत्र ते वसतस्तात दुर्गं गिरिपुरं महत् ।
भविता पार्थिवावासः सुराष्ट्रविषयो महान्
अनूपविषयश्चैव समुद्रान्ते निरामयः ।
आनर्तं नाम ते राष्ट्रं भविष्यत्यायतं महत् ॥
तद्भविष्यमहं मन्ये कालयोगेन पार्थिव ।
अध्यास्यतां यथाकालं पार्थिवं वृत्तमुत्तमम् ॥
यायातमपि वंशस्ते समेष्यति च यादवम् ।
अनु वंशं च वंशस्ते सोमस्य भविता किल ॥

पाठान्तरे अष्टादशमम् अष्टादशम् ॥५॥ वैलक्ष्यात् लज्जातः ॥ ६ ॥ संन्यवर्तत परावृत्तः ॥ ७ ॥ श्रूयतां शृण्वतां पुरः प्राप्तकालोचितम् ॥१०॥ मे ममाग्रे ॥११॥ विश्वस्तो ज्येष्ठे भ्रातारि लुब्धोऽपि श्रद्धावान् संपरित्यजत् संपर्यत्यजत्॥१७॥ सम्यक्प्रवृत्तस्येत्यस्य श्वशुरपक्षबलेन भ्रातुर्वधमनिच्छत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ **यायातमपीति** ॥ **यादवं** ययातिपुत्रस्य यदोः संबन्धिनं वंशं **ते** तव **वंशः समेष्यति** प्रवेक्ष्यति । अत एव **सोमस्य वंशम् अनु ते** तव **वंशो**

१ क. °ता प्रतापामितविक्रमः । कृ°, ख. °ता पाकशासनविक्रमः । कृ° । २ क. ख. °ह नृप । यु° । ३ क. घ. °थितः पू° । ४ ख. वनजाक्षी रतिप्रख्या सु° । ५ क. ख. °ज्ञः प्रियया कम° । ६ क. ख. °निकृतं रा° । ७ क ख. °म ह । ८ क. °द्रान्तो नि° ।

एष मे विभवस्तात तवेमं विषयोत्तमम् ।
दत्त्वा यास्यामि तपसे सागरं लवणालयम् ॥
लवणेन समायुक्तस्त्वमिमं विषयोत्तमम् ।
पालयस्वाखिलं तात स्वस्य वंशस्य वृद्धये ॥
बाढमित्येव हर्यश्वः प्रतिजग्राह तत्पुरम् ।
स च दैत्यस्तपोवासं जगाम वरुणालयम् ३७
हर्यश्वश्च महातेजा दिव्ये गिरिवरोत्तमे ।
निवेशयामास पुरं वासार्थममरोपमः ॥३८॥
आनर्तं नाम तद्राष्ट्रं सुराष्ट्रं गोधनायुतम् ।
अचिरेणैव कालेन समृद्धं प्रत्यपद्यत ॥ ३९ ॥
अनूपविषये[1] चैव वेलावनविभूषितम् ।
विचित्रं[2] क्षेत्रसस्याढ्यं प्राकारग्रामसंकुलम् ॥
शशास[3] नृपतिः स्फीतं तद्राष्ट्रं राष्ट्रवर्द्धनः ।
राजधर्मेण यशसा प्रजानां नन्दिवर्द्धनः ४१
तस्य सम्यक्प्रचारेण हर्यश्वस्य महात्मनः ।
व्यवर्धत तदक्षोभ्यं राष्ट्रं राष्ट्रगुणैर्युतम् ॥४२॥
स हि राजा स्थितो राज्ये राजवृत्तेन शोभितः
प्राप्तः कुलोचितां लक्ष्मीं वृत्तेन च नयेन च ॥
तस्यैव[4] च सुवृत्तस्य पुत्रकामस्य धीमतः ।
मधुमत्यां सुतो जज्ञे यदुर्नाम महायशाः ॥४४
सोऽवर्धत महातेजा यदुर्दुन्दुभिनिःस्वनः ।
राजलक्षणसंपन्नः सपत्नैर्दुरतिक्रमः ॥४५॥
यदुर्नामाभवत्पुत्रो राजलक्षणपूजितः *
यथाऽस्य पूर्वजो राजा पूरुः स सुमहायशाः×
स एक एव तस्यासीत्पुत्रः परमशोभनः ।
ऊर्जितः पृथिवीभर्ता हर्यश्वस्य महात्मनः ४७
दश वर्षसहस्राणि स कृत्वा राज्यमव्ययम्
जगाम त्रिदिवं राजा धर्मेणाप्रतिमो[5] भुवि ॥
ततो यदुरदीनात्मा प्रजाभिस्त्वभ्यषिच्यत ।
पितर्युपरते श्रीमान्क्रमेणार्क इवोदितः ॥ ४९

भविष्यति सूर्यवंशात् च्युतो भविष्यतीत्यर्थः । ननु इहैव ययातितो यदुः, यदोः क्रोष्टा, क्रोष्टुः देवमीढः, देवमीढात् शूरः, शूराद्वसुदेवो, वसुदेवात्कृष्णः इति वंशः प्रागुक्तः। पुनः सूर्यवंशीयात् हर्यश्वात् यदुर्य,दोर्माधवो, माधवात्सत्वान्, सत्वतो भीमः, भीमात् अन्धकः, अन्धकाद्रैवतो, रैवतादृक्ष, ऋक्षाद्विश्वगर्भः स्तस्मात् वसुः वसोः वसुदेवो,वसुदेवात्कृष्णः इति तत्कथं यदोः षष्ठस्यैवैकादशत्वं न च कल्पभेदाभिप्रायमिदम् । एकग्रन्थपठितत्वादिति दुःसमाधेयोऽयं विरोधः । सत्यम् । तथाऽप्ययमत्र समाधिः—यायातमपि वंशस्ते इत्येतस्मादेव वचनात् एक एव यदुः गृहात् गृहान्तरप्रवेशवत् योगबलेन सूर्यवंशेऽपि आविर्भूय सूर्यवंशं स्वपक्षे आनीतवान् । यथा ब्रह्मणो मानसः पुत्रो वसिष्ठः केनचिन्निमित्तेन पुनर्मित्रावरुणाभ्यामपि जन्म लेभे वसिष्ठत्वं च न जहौ । एवं यदुरेक एव लीलावशात् क्रमेण देहद्वयं वृतवान्न तावता द्वौ यदू जातौ । ततश्च एक एव यदुर्द्वयोर्वंशयोः कर्ता । एवं वसुदेवोऽपि शूराच्च वसोश्चाविर्भवन्नेक एव । क्वचिद्यदोः पञ्चमः क्वचिद्दशम इति यथायोगं ज्ञेयम् । कृष्णस्तु वंशद्वयानुगताद्वसुदेवाज्जात एक एव सन् वसोरपि पौत्रः शूरस्य च पौत्रः । वसुशूरयोरपि पितृभेदान्नामभेदेऽपि स्कन्दसनत्कुमारवद्व्यक्त्यैक्यं ज्ञेयम् । तेन पृथायाः पाण्डवमातुः शूरोत्पन्नत्वं वसूत्पन्नत्वं च संगच्छते। एवमन्यत्रापि वंशविरोधेऽप्यूह्यम् । यादवानां देवतात्वेन एकस्याप्युभयसंबन्धस्य युगपत्संभवाच्चेति दिक् । अयमत्र संग्रहः—

"नामरूपे असंत्यज्य यदुर्हर्यश्वतोऽभवत्
स्वरूपेण वसुर्नाम शूरोऽभूद्विश्वगर्भतः ॥
यदुद्युनद्या द्वौ जातौ वंशौ वै बहुधा ततौ
द्विनाम्नि वसुदेवाय पितृतीर्थे च संगतौ"

इति । अत एव वैकुण्ठस्येन्द्रस्य सप्तगुना स्तूयमानस्य संबोधनं " **वसूयवो वसुपते वसूनाम्** " इति । " **विद्मा हि त्वा गोपतिं शूरगोनाम्** " इति । " वसूनां वसुवंश्यानां वसुगोत्रे भवानां वसुपते मुख्यस्वामिन् " इति । शूरेति शूरगोत्रत्वेन च पृथक्संबोधनद्वयं मन्त्रवर्णः सूचयति । तथा इन्द्रवाक्यमपि "**अहं भुवं वसुनः पूर्व्यस्पतिः** ।" इति, "**प्राश्रावयं शवसातुर्वशं यदुम्**" इति च। स्वस्य हर्यश्वसन्तानजवसुसंबन्धित्वं तु वसुसहचरिततया तस्य यदुसंबंधित्वं च दर्शयति । एते च मन्त्रा नाग्नजित्याः सत्यायाः पाणिग्रहणप्रसङ्गे व्याख्यास्यन्ते । वसुनः वसोः भुवम् अभूवम् ॥ ३४ ॥ विभवो मनोरथ । तमेवाह—**तवेममिति** ॥ ३५ ॥ यायातं वंशमित्यत्र सूचितमर्थं विवृणोति—**तस्यैवमिति** । तस्य पुत्रकामतामालक्ष्य यायातोऽयं यदुः स्वयमेव हर्यश्वस्य पुत्रो जज्ञे जातो योगबलात्परचित्ताविष्टत्वाच्च ॥ ४४ ॥

---

१ क. ख. °षये चै° । २ क. ख. निविष्टं क्षे° । ३ क. ख. °स स नृपः स्फी° । ४ क. ख. °स्यैवं सुप्रवृ° ।
* यदुर्नामेति पद्यार्धं ख-पुस्तके नास्ति । × यदुर्नामेति श्लोकार्धं क-पुस्तके नास्ति । ५ क. ख. °र्मेणास्तमितो भु° ।

शशास चेमां वसुधां प्रशान्तभयतस्कराम्।
यदुरिन्द्रप्रतीकाशो नृपो येनास्म यादवाः ॥
स कदाचिन्नृपश्चक्रे जलक्रीडां महोदधौ।
दारैः सह गुणोदारैः सतार इव चन्द्रमाः ॥५१
स तत्र सहसा क्षिप्तस्तितीर्षुः सागराम्भसि।
धूम्रवर्णेन नृपतिः सर्पराजेन वीर्यवान् ॥५२॥
सोऽपाकृष्यत वेगेन जले सर्पपुरं महत्।
मणिस्तम्भगृहद्वारं मुक्तादामविभूषितम् ॥५३
कीर्णं शङ्खकुलैः शुभ्रै रत्नराशिविभूषितम्।
प्रवालाङ्कुरपत्राढ्यैः पादपैरुपशोभितम् ५४
कीर्णं पन्नगवर्यौघैः समुद्रोदरवासिभिः।
स्वर्णवर्णेन भास्वन्तं स्वस्तिकेनेन्दुवर्चसा ५५
स तं ददर्श राजेन्द्रो विमले सागराम्भसि।
पन्नगेन्द्रपुरं तोये जगत्यामिव निर्मितम् ॥५६॥
स्वच्छश्चैव पुरे तत्र प्रविवेश नृपो यदुः।
अगाधं तोयदाकारं पूर्णं सर्पवधूगणैः ॥ ५७
तस्य दत्तं मणिमयं जलजं परमासनम्।
स्वास्तीर्णं पद्मपत्रैश्च पद्मसूत्रोत्तरच्छदम् ॥ ५८
तमासीनं नृपं तत्र परमे पन्नगासने।
द्विजिह्वपतिरव्यग्रो धूम्रवर्णोऽभ्यभाषत
पिता ते स्वर्गतिं प्राप्तः कृत्वा वंशमिमं महत्
भवन्तं तेजसा युक्तमुत्पाद्य वसुधाधिपम् ६०
यादवानामयं वंशस्त्वन्नाम्ना यदुपुङ्गव।
पित्रा ते मङ्गलार्थाय स्थापितः पार्थिवाकरः ६१
वंशे चास्मिंस्तव विभो देवानां तनयाव्ययाः
ऋषीणामुरगाणां च उत्पत्स्यन्ते नृयोनिजाः
तन्ममेमाः सुताः पञ्च कुमार्यो वृत्तसंमताः।
उत्पन्ना यौवनाश्वस्य भगिन्यां नृपसत्तम ॥
प्रतीच्छेमाः स्वधर्मेण प्राजापत्येन कर्मणा।
वरं च ते प्रदास्यामि वरार्हस्त्वमतो मम ६४
भौमाश्च कुकुराश्चैव भोजाश्चान्धकयादवाः
दाशार्हा वृष्णयश्चेति ख्यातिं यास्यन्ति सप्त ते,
स तस्मै धूम्रवर्णो वै कन्याः कन्याव्रते स्थिताः
जलपूर्णेन योगेन ददाविन्द्रसमाय वै ॥६६॥
वरं चास्मै ददौ प्रीतः स वै पन्नगपुङ्गवः।
श्रावयन्कन्यकाः सर्वा यथाक्रममदीनवत् ॥६७
एतासु ते सुताः पञ्च सुतासु मम मानद।
उत्पत्स्यन्ते पितुस्तेजो मातुश्चैव समाश्रिताः॥
अस्मत्समयबद्धाश्च सलिलाभ्यन्तरेचराः।
तव वंशे भविष्यन्ति पार्थिवाः कामरूपिणः।
स वरं कन्यकाश्चैव लब्ध्वा यदुवरस्तदा।
उदतिष्ठत वेगेन सलिलाच्चन्द्रमा इव ॥ ७०
स पञ्चकन्यामध्यस्थो ददृशे तत्र पार्थिवः।
पञ्चतारेण संयुक्तो नक्षत्रेणेव चन्द्रमाः ॥७१
स तदन्तःपुरं सर्वं ददर्श नृपसत्तमः।
वैवाहिकेन वेषेण दिव्यस्रगनुलेपनः ॥७२॥
समाश्वास्य च ताः सर्वाः सपत्नीः पावकोपमाः
जगाम स्वपुरं राजा प्रीत्या परमया युतः+७३

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि विकद्रुवाक्यं नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

तनयाव्यया इति संधिरार्षः॥६२॥**तन्ममेति**। यौवनाश्वस्य या भगिनी सा तत्कनिष्ठस्य हर्यश्वस्यापि भगिनीति यदोः सा पितृस्वसा तदीयां कुमारीं यदुः कथं परिणेतुं क्षमेत सापिण्ड्यस्यानिवृत्तेरिति। तथापि मातुलदुहितृपरिणयनसमत्वेन विगीतमपि वरलोभात्सर्पराजेन एतत्कारितं यदुना चात्यन्तदोषाभावादभ्युपगतमिति मन्तव्यम्। यद्वान्य एव स यौवनाश्व इति कल्प्यम् ॥ ६३ ॥ स्पष्टार्थोऽध्यायशेषः। प्राजापत्येन विधिना विवाहविधिना ॥ ६४ ॥ जलपूर्णेन योगेन संकल्पेन ॥ ६६ ॥ एतासु मम सुतासु ते तव पञ्च सुताः उत्पत्स्यन्त इत्यन्वयः ॥ ६८ ॥ अस्मत्समयबद्धा अस्मद्वरदानानुगृहीताः ॥ ६९ ॥ स यदुः ताः पत्नीः समाश्वास्य पितृगृहवियोगदुःखमपनीय॥७३॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

१ ख. येन स्म या॰। २ क. ॰दवः। स क॰। ३ क. ॰ह महोदा॰। ४ क. ख. धूमव॰। ५ ख. ॰गनार्योघैः स॰। ६ ख. ॰रचारिभिः। स्व॰। ७ क. ध्वजेन मध्येभा॰, ख. स्वर्णेन मध्ये भा॰। ८ क. ख. स्वस्थश्चैव पु॰, घ. स्वच्छं चैव पुरं त॰। ९ ख. अगारं तोय॰। १० क. ख. धूमव॰। ११ क. यादवो नाम वंशोऽयं त्वन्नाम्ना यदुपुंगव, ख. यादवो नाम वंशोऽयं त्वन्नाम्ना वसुधाधिप पि॰। १२ ख. एता मम सुताः प॰। १३ क. वसुं च। १४ क. भौमाश्च सात्वताश्चैव भोजाश्चान्धकया॰, ख. भोजाश्च कौक्कुराश्चैव भो॰। १५ क. ख. धूमव॰। + एतदग्रे–'स्वपरं तु ततो राजा गत्वा वै रमते भृशम्' इति क. ख. पुस्तकयोरधिकम्।

यादवोत्पत्तिः तेषां पराक्रमादि च ।

३८

वैशम्पायन[1] उवाच ।
स तासु नागकन्यासु कालेन महता नृपः ।
जनयामास विक्रान्तान्पञ्च पुत्रान्कुलोद्वहान्
मुचुकुन्दं महाबाहुं पद्मवर्णं तथैव च ।
माधवं सारसं चैव हरितं चैव पार्थिवम् ॥२
एतान्पञ्च सुतान्राजा पञ्चभूतोपमान्भुवि ।
ईक्षमाणो नृपः प्रीतिं जगामातुलविक्रमः ॥३॥
ते प्राप्तवयसः सर्वे स्थिताः पञ्च यथाऽद्रयः ।
तेजिता बलदर्पाभ्यामूचुः पितरमग्रतः ॥ ४ ॥
तात युक्ताः स्म वयसा बले महति संस्थिताः
क्षिप्रमाज्ञप्तुमिच्छामः किं कुर्मस्तव शासनात्
स तान्नृपतिशार्दूलः शार्दूलानिव वेगिताम् ।
प्रीत्या परमया प्राह सुतान्वीर्यकुतूहलात् ॥६
विन्ध्यर्क्षवन्तावभितो द्वे पुर्यौ पर्वताश्रये ।
निवेशयतु यत्नेन मुचुकुन्दः सुतो मम ॥७॥
सह्यस्य चोपरिष्टात्तु[2] दक्षिणां दिशमाश्रितः ।
पद्मवर्णोऽपि मे पुत्रो निवेशयतु मा चिरम् ॥
तत्रैव परतः कान्ते देशे चम्पकभूषिते ।
सारसो मे पुरं रम्यं निवेशयतु पुत्रकः ॥९॥
हरितोऽयं महाबाहुः सागरे हरितोदके[3] ।
द्वीपं पन्नगराजस्य सुतो मे पालयिष्यति ॥१०
माधवो मे महाबाहुर्ज्येष्ठपुत्रश्च धर्मवित् ।
यौवराज्येन संयुक्तः स्वपुरं पालयिष्यति ॥११
सर्वे नृपश्रियं प्राप्ता अभिषिक्ताः सचामराः ।
पित्राऽनुशिष्टाश्चत्वारो लोकपालोपमा नृपाः
स्वं स्वं निवेशनं सर्वे भेजिरे नृपसत्तमाः ।
पुरस्थानानि रम्याणि मृगयन्तो यथाक्रमम् ॥
मुचुकुन्दश्च राजर्षिर्विन्ध्यमध्यमरोचयत् ।
स्वस्थानं नर्मदातीरे दारुणोपलसंकटे ॥ १४
स च[4] तं शोधयामास विविक्तं च चकार ह ।
सेतुं चैव समं चक्रे परिखाश्चामितोदकाः ॥१५
स्थापयामास भागेषु देवतायतनान्यपि ।
रथ्या वीथीर्नृणां मार्गांश्चत्वराणि वनानि च
स तां पुरीं धनवतीं पुरुहूतपुरीप्रभाम् ।
नातिदीर्घेण कालेन चकार नृपसत्तमः† ॥१७
नाम चास्याः शुभं चक्रे निर्मितं स्वेन तेजसा ।
तस्याः पुर्यां नृपश्रेष्ठो देवश्रेष्ठपराक्रमः ॥ १८
महाश्मसंघातवती ऋक्षवन्तमुपाश्रिता[5] ।
माहिष्मती नाम पुरी प्रकाशमुपयास्यति १९
उभयोर्विन्ध्ययोः पादे नगयोस्तां महापुरीम्
मध्ये निवेशयामास श्रिया परमया वृतां[6]म् २०
पुरिकां नाम धर्मात्मा पुरीं देवपुरीप्रभाम् ।
उद्यानशतसंबाधां समृद्धापणचत्वराम् ॥ २१
ऋक्षवन्तं समभितस्तीरे तत्र निरामये ।
निर्मिता सा पुरी राज्ञा पुरिका नाम नामतः ।
स ते द्वे विपुले पुर्यौ देवभोग्योपमे शुभे ।
पालयामास धर्मात्मा राजा[7] धर्मे व्यवस्थितः
पद्मवर्णोऽपि राजर्षिः सह्यपृष्ठे पुरोत्तमम् ।
चकार नद्या वेणायास्तीरे तरुलताकुले ॥२४
विषयस्याल्पतां ज्ञात्वा संपूर्णं राष्ट्रमेव च ।
निवेशयामास नृपः स वप्रप्रायमुत्तमम् ॥ २५

३८

अष्टात्रिंशे त्वथाध्याये नागकन्यासु पञ्चसु
यदोः पञ्चाभवन्पुत्रा माधवप्रमुखा नृपाः १

स तासु इति ॥१॥ तेजिताः प्रोत्साहिताः ॥४॥ **विन्ध्येति** । विन्ध्यस्योत्तरतः ऋक्षवतो दक्षिणत इत्यर्थः ॥ ७ ॥ तत्रैव सह्यस्योपरिष्टादेव परतः पश्चिमायां दिशि ॥ ९ ॥ पन्नगराजस्य धूम्रवर्णाख्यस्य ॥ १० ॥ स्वपुरं रैवताचलसमीपस्थम् ॥ ११ ॥ मृगयन्तो जिज्ञासमानाः ॥ १३ ॥ दारुणोपलसंकटे विषमाश्मदुर्गमे ॥ १४ ॥ महाश्मसंघातवतीति माहिष्मतीपदस्यावयवार्थो दर्शितः ॥ १९॥ राजा मुचुकुन्दः ॥२३॥ **विषयस्येति** । भूभागस्याल्पत्वेऽपि अतिनिबिडतया तत्रैव कृत्स्नस्य राष्ट्रस्य समावेशं कृत्वा तस्यैव महान्तं वप्रं महाप्राकारोपमं चकारेत्यर्थः ॥ २५ ॥

---

१ ख. विकद्रुरुवाच । स ता° । २ ख. °रि पुरीं द° । ३ ख. °रे सलिलोदरे । ४ ख. स तु तं शो° । † एतदग्रे—'गोभिर्धनेन धान्येन संपूर्णां ध्वजमालिनीम्' इति क. ख. पुस्तकयोराधिकः पाठः । ५ ख. यथेयं विन्ध्यसानुगा मा° । ६ ख. °या युताम् । ७ ख. °त्मा राजधर्मेण वीर्यवान् । पद्म° ।

पद्मावतं जनपदं करवीरं च तत्पुरम् ।
निर्मितं पद्मवर्णेन प्राजापत्येन कर्मणा ॥२६॥
सारसेनापि विहितं रम्यं क्रौञ्चपुरं महत् ।
चम्पकाशोकबहुलं विपुलं ताम्रमृत्तिकम् ॥२७
वनवासीति विख्यातः स्फीतो जनपदो महान्
पुरस्य तस्य तु श्रीमान्द्रुमैः सार्वर्तुकैर्वृतः ॥२८
हरितोऽपि समुद्रस्य द्वीपं समभिपालयत् ।
रत्नसंचयसंपूर्णं नारीजनमनोहरम् ॥ २९
तस्य दाशा जले मग्ना मद्गुरा नाम विश्रुताः
ये हरन्ति सदा शङ्खान्समुद्रोदरचारिणः ३०
तस्यापरे दाशजनाः[1] प्रवालाञ्जनसंभवान् ।
संचिन्वन्ति सदा युक्ता जातरूपं च मौक्तिकम्
जलजानि च रत्नानि निषादास्तस्य मानवाः
प्रचिन्वन्तोऽर्णवे युक्ता नौभिः संयानगामिनः
मत्स्यमांसेन ते सर्वे वर्तन्ते स्म सदा नराः ।
गृह्णन्तः सर्वरत्नानि रत्नद्वीपनिवासिनः ॥३३॥
तैः संयानगतैर्द्रव्यैर्वणिजो दूरगामिनः ।
हरितं तर्पयन्त्येकं यथैव धनदं तथा ॥३४॥
एवमिक्ष्वाकुवंशात्तु यदुवंशो विनिःसृतः ।
चतुर्धा यदुपुत्रैस्तु चतुर्भिर्भिद्यते पुनः ॥३५॥
स यदुर्माधवे राज्यं विसृज्य यदुपुङ्गवे ।
त्रिविष्टपं गतो राजा देहं त्यक्त्वा महीतले ॥
बभूव माधवसुतः सत्त्वतो नाम वीर्यवान् ।
सत्त्ववृत्तिर्गुणोपेतो राजा राजगुणे स्थितः ॥
सत्त्वतस्य सुतो राजा भीमो नाम महानभूत्
येन भैमाः सुसंवृत्ताः सत्त्वतात्सात्त्वताः स्मृताः
राज्ये स्थिते नृपे तस्मिन्रामे राज्यं प्रशासति
शत्रुघ्नो लवणं हत्वा चिच्छेद स मधोर्वनम्
तस्मिन्मधुवने स्थाने पुरीं च मथुरामिमाम् ।
निवेशयामास विभुः सुमित्रानन्दवर्धनः ॥४०
पर्यये[2] चैव रामस्य भरतस्य तथैव च ।
सुमित्रासुतयोश्चैव स्थानं प्राप्तं च वैष्णवम् ॥
भीमेनेयं पुरी तेन राज्यसंबन्धकारणात् ।
स्ववशे स्थापिता पूर्वं स्वयमध्यासिता तथा ॥
ततः कुशे स्थिते राज्ये लवे तु युवराजनि ।
अन्धको नाम भीमस्य सुतो राज्यमकारयत्
अन्धकस्य सुतो जज्ञे[3] रैवतो नाम पार्थिवः ।
ऋक्षोऽपि[4] रैवताज्जज्ञे रम्ये पर्वतमूर्धनि ॥४४
ततो रैवत उत्पन्नः पर्वतः सागरान्तिके ।
नाम्ना रैवतको नाम भूमौ भूमिधरः स्मृतः ॥
रैवतस्यात्मजो राजा विश्वगर्भो महायशाः
बभूव पृथिवीपालः पृथिव्यां प्रथितः प्रभुः ॥
तस्य तिसृषु भार्यासु दिव्यरूपासु केशव ।
चत्वारो जज्ञिरे पुत्रा लोकपालोपमाः शुभाः
वसुर्बभ्रुः सुषेणश्च सभाक्षश्चैव वीर्यवान् ।
यदुप्रवीराः प्रख्याता लोकपाला इवापरे ॥४८
तैरयं यादवो वंशः
पार्थिवैर्बहुलीकृतः ।
यैः साकं कृष्ण लोकेऽस्मि-
न्प्रजावन्तः प्रजेश्वराः*
वसोस्तु कुन्तिविषये वसुदेवः सुतो विभुः ।
ततः स जनयामास[5] सुप्रभे द्वे च दारिके ॥५०
कुन्तीं च पाण्डोर्महिषीं देवतामिव भूचरीम्[6]
भार्यां च दमघोषस्य चेदिराजस्य सुप्रभाम्

प्राजापत्येन त्वष्टृसंबन्धिना कर्मणा शिल्पेन ॥ २६ ॥ क्रौञ्चपुरं वेणायाः दक्षिणे भागे ॥ २७ ॥ दाशाः धीवराः ॥ ३० ॥ संचिन्वन्ति राशीन् कुर्वन्ति युक्ताः सावधानाः जातरूपं दीप्तिमत् ॥ ३१ ॥ प्रचिन्वन्तोऽन्वेषयन्तः नौभिः महानौकाभिः संयानगामिनः क्षुद्रनौकागामिनः क्षुद्रनौकाबलेनालोड्य एकत्र महानौकायां प्रक्षिपन्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ यदुवंशस्य द्विशाखत्वमुपसंहरति—**एवमिति** । चतुर्धेति माधवस्य मुख्यस्तम्भरूपत्वात् । शाखारूपेणैव चतुर्धात्वं वंशस्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥ तस्मिन् भीमे ॥ ३९ ॥ पर्यये अवतारोपरमे सति भीमेन वैष्णवं स्थानं मथुराख्यं प्राप्तमित्युत्तरसहितस्यान्वयः ॥ ४१ ॥ राज्यसंबन्धकारणात् मधोः पुत्रे लवणे नष्टे मधुदौहित्रा राज्यप्रार्थिनो भवन्तीति शास्त्रीयसंबन्धात्तद्दौहित्रजत्वाच्च भीमस्येत्यर्थः ॥ ४२ ॥ राज्ये अयोध्यायामिति शेषः ॥ ४३ ॥ रैवताद्रैवतो रैवताद्विश्वगर्भ इत्यर्थः ॥४४॥ **वसोरिति** । वसोः शूरापरनाम्नः सुतो वसुदेवोऽभवत् । ततो वसुदेवादनन्तरं स वसुर्द्वे दारिके जनयामास । ते च पृथाश्रुतश्रवाख्ये कुन्तिविषये कुन्तिभोजस्य राज्ञो विषये गोचरे दुहितृत्वेन दत्तत्वात्तदधीने इति यावत् ॥ ५० ॥

१ क. ख. °शगणाः । २ क. ख. पर्याये चै° । ३ क. ख. °ज्ञे रेव° । ४ ख. °पि रेव° । * 'यस्मिंस्ते कृष्ण लोकेशाः सुप्रजाताः प्रजेश्वराः ।' इति ख-पाठः । ५ ख. °तः संजन° । ६ ख. °चराम् ।

एष ते स्वस्य वंशस्य प्रभवः संप्रकीर्तितः।
श्रुतो मया पुरा कृष्ण कृष्णद्वैपायनान्तिकात्
त्वं त्विदानीं प्रनष्टेऽस्मिन्वंशे वंशभृतां वर।
स्वयंभूरिव संप्राप्तो भवायास्मज्जयाय च ॥५३
न तु त्वां पौरमात्रेण शक्ता गूहयितुं वयम्।
देवगुह्येष्वपि भवान्सर्वज्ञः सर्वभावनः ॥५४॥
शक्तश्चापि जरासन्धं नृपं योधयितुं विभो।
त्वद्बुद्धिवशगाः सर्वे वयं योधव्रते स्थिताः
जरासन्धस्तु बलवान्नृपाणां मूर्ध्नि तिष्ठति।
अप्रमेयबलश्चैव वयं च कृशसाधनाः ॥५६॥
न चेयमेकाहमपि पुरी रोधं सहिष्यति।
कृशभक्तेन्धनक्षामा दुर्गैरपरिवेष्टिता ॥५७॥
असंस्कृताम्बुपरिखा द्वारयन्त्रविवर्जिता।
वप्रप्राकारनिचया कर्तव्या बहुविस्तरा ॥५८॥
संस्कर्तव्यायुधागारा योक्तव्या चेष्टिकाचयैः
कंसस्य बलभोग्यत्वान्नातिगुप्ता पुरा जनैः
सद्यो निपतिते कंसे राज्येऽस्माकं नवोदये।
पुरी प्रत्यग्ररोधेन न रोधं विसहिष्यति ॥६०
बलं संमर्दभग्नं च कृष्यमाणं परेण ह।
असंशयमिदं राष्ट्रं जनैः सह विनङ्क्ष्यति॥६१
यादवानां विरोधेन ये जिता राज्यकामुकैः।
ते सर्वे द्वैधमिच्छन्ति यत्क्षमं तद्विधीयताम्
वञ्चनीया भविष्यामो नृपाणां नृपकारणात्।
जरासन्धभयार्तानां द्रवतां राज्यसंभ्रमे ॥ ६३
आर्ता वक्ष्यन्ति नः सर्वे रुध्यमानाः पुरे जनाः
यादवानां विरोधेन विनष्टाः स्मेति केशव ॥
एतन्मम मतं कृष्ण विस्रंभात्समुदाहृतम्।
त्वं तु विज्ञापितः पूर्वं न पुनः संप्रबोधितः ६५
यदत्र वः क्षमं कृष्ण तच्च वै संविधीयताम्।
त्वमस्य नेता सैन्यस्य वयं त्वच्छासने स्थिताः
त्वन्मूलश्च विरोधोऽयं रक्षास्मानात्मना सह

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि विकद्रुवाक्यं नाम
अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

जामदग्न्येन रामकृष्णयोः संगतिः।

३९

वैशम्पायन उवाच।
विकद्रोस्तु वचः श्रुत्वा वसुदेवो महायशाः
परितुष्टेन मनसा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १
राजा षाड्गुण्यवक्ता वै
राजा मन्त्रार्थतत्त्ववित्।
सतत्त्वं च हितं चैव
कृष्णोक्तं किल धीमता ॥२॥
भाषिता राजधर्माश्च सत्याश्च जगतो हिताः
विकद्रुणा यदुश्रेष्ठ यद्धितं तद्विधीयताम् ॥+
एतच्छ्रुत्वा पितुर्वाक्यं विकद्रोश्च महात्मनः।
विकद्रोस्तद्वचस्तथ्यं निशम्य यदुपुङ्गवः। *
वाक्यमुत्तममेकाग्रो बभाषे पुरुषोत्तमः ॥४॥
ब्रुवतां वः श्रुतं वाक्यं हेतुतः क्रमतस्तथा।
न्यायतः शास्त्रतश्चैव दैवं चैवानुपश्यताम् ॥

प्रनष्टे अभिभूते ॥ ५३ ॥ पौरमात्रेण पुरवासिलोकसाम्येन त्वां जरासन्धाद्गूहयितुं वयं क्षमा न। एतच्च सर्वज्ञत्वाद्भवानेव वेदेत्याह-**देवेति**। भावयतीति भावनः ज्ञाता ॥ ५४ ॥ अग्रं प्रतीति प्रत्यग्रं राजभागार्थे रोधो यस्याः सेव। यथाहि कर्षकग्रामं करार्थे राजभटा अवरुन्धन्ति तद्वत् ॥ ६० ॥ कामुकैरस्माभिः ॥ ६२ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

३९

एकोनचत्वारिंशेऽथ जरासंधभयाद्द्रुतिः उच्यते जामदग्न्येन संगती रामकृष्णयोः१

विकद्रोरिति ॥ १ ॥ हेतुतः मन्निमित्तं वैरमिति हेतुतः। क्रमतः शत्रोः पराक्रमतः। न्यायतः यन्निमित्तं वैरं तस्यैव परिहारेणारिष्टशान्तिः कर्तव्येति युक्तेः। शास्त्रतः अशक्तस्यापसरणानुज्ञावशात् दैवं भाविकार्यमनुपश्यताम्॥५

१ क. वरः। २ ख. °तुं वनम्। ३ क. ख. °श्चासि ज°। ४ क. ख. °रिनिष्ठिता। ५ ख. °ञाभिगु°। ६ क. ख. °त्र नः क्ष°। ७ ख. °द्रोस्तद्वचः। ८ क. °प्यसीमा वै। + विकद्रुणेति पद्यार्धं क. ख. पुस्तकयोर्न * विकद्रोस्तद्वचः इति श्लोकार्धं खपुस्तके नास्ति।

श्रूयतामुत्तरं वाक्यं श्रुत्वा च परिगृह्यताम् ।
नयेन व्यवहर्तव्यं पार्थिवेन यथाक्रमम् ॥६॥
सन्धिं च विग्रहं चैव यानमासनमेव च ।
द्वैधीभावं संश्रयं च षाड्गुण्यं चिन्तयेत्सदा ॥
बलिनः सन्निकृष्टे तु न स्थेयं पण्डितेन वै ।
अपक्रमेद्धि कालज्ञः समर्थो युद्धमुद्वहेत् ॥ ८॥
अहं तावत्सहार्येण मुहूर्तेऽस्मिन्प्रकाशिते ।
जीवितार्थं गमिष्यामि शक्तिमानप्यशक्तवत्
ततः सह्याचलयुतं सहार्येणाहमक्षयम् ।
आत्मद्वितीयः श्रीमन्तं प्रवेक्ष्ये दक्षिणापथम्
करवीरपुरं चैव रम्यं क्रौञ्चपुरं तथा ।
द्रक्ष्यावस्तत्र सहितौ गोमन्तं च नगोत्तमम् ॥
आवयोर्गमनं श्रुत्वा जितकाशी स पार्थिवः ।
अप्रविश्य पुरीं दर्पादनुसारं करिष्यति ॥ १२
ततः सह्यवनेष्वेव राजा याति स सानुगः ।
आवयोर्ग्रहणे चैव नृपतिः प्रयतिष्यति ॥ १३
एषा नः श्रेयसी यात्रा भविष्यति कुलस्य वै
पौराणामथ पुर्याश्च देशस्य च सुखावहा ॥१४
न च शत्रोः परिभ्रष्टा राजानो विजिगीषवः ।
परराष्ट्रेषु मृष्यन्ति मृधे शत्रोः क्षयं विना १५
एवमुक्त्वा तु तौ वीरौ कृष्णसंकर्षणावुभौ ।
प्रपेदतुरसंभ्रान्तौ दक्षिणौ दक्षिणापथम् ॥ १६
तौ तु राष्ट्राणि शतशश्चरन्तौ कामरूपिणौ ।
दक्षिणां दिशमास्थाय चेरतुर्मार्गगौ सुखम्१७
सह्यपृष्ठेषु रम्येषु मोदमानावुभौ तथा ।
दक्षिणापथगौ वीरावध्वानं सम्प्रपेदतुः ॥ १८
तौ च स्वल्पेन कालेन सह्याचलविभूषितम् ।
करवीरपुरं प्राप्तौ स्ववंशेन विभूषितम् ॥ १९
तौ तत्र गत्वा वेणाया नद्यास्तीरान्तमाश्रितम्
आसेदतुः प्ररोहाढ्यं न्यग्रोधं तरुपुङ्गवम् ॥२०
अधस्तात्तस्य वृक्षस्य मुनिं दीप्ततपोधनम्
अंसावसक्तपरशुं जटावल्कलधारिणम् ॥ २१
गौरमग्निशिखाकारं तेजसा भास्करोपमम् ।
क्षत्रान्तकरमक्षोभ्यं वपुष्मन्तमिवार्णवम् २२
न्यस्तसंकुचिताधानं काले हुतहुताशनम् ।
क्लिन्नं त्रिषवणाम्भोभिराद्यं देवगुरुं यथा ॥ २३
सवत्सां धेनुकां श्वेतां होमधुक्कामदोहनाम् ।
क्षीरारणिं कर्षमाणं महेन्द्रगिरिगोचरम् २४
ददृशतुस्तौ सहितावपरिश्रान्तमव्ययम् ।
भार्गवं राममासीनं मन्दरस्थं यथा रविम् २५
न्यायतस्तौ तु तं दृष्ट्वा पादमूले कृतासनौ ।
वसुदेवसुतौ वीरौ सधिष्ण्याविव पावकौ२६
कृष्णस्तमृषिशार्दूलमुवाच वदतां वरः ।
श्लक्ष्णं मधुरया वाचा लोकवृत्तान्तकोविदः
भगवन्नामदग्न्यं त्वामवगच्छामि भार्गवम् ।
रामं मुनीनामृषभं क्षत्रियाणां कुलान्तकम्२८
त्वया सायकवेगेन क्षिप्तो भार्गव सागरः ।
इषुपातेन नगरं कृतं शूर्पारकं त्वया ॥ २९
धनुःपञ्चशतायाममिषुपञ्चशतोच्छ्रयम् ।
सह्यस्य च निकुञ्जेषु स्फीतो जनपदो महान्
अतिक्रम्योदधेर्वेलामपरान्ते निवेशितः ।
त्वया तत्कार्तवीर्यस्य सहस्रभुजकाननम् ३१
छिन्नं परशुनैकेन स्मरता निधनं पितुः ।
इयमद्यापि रुधिरैः क्षत्रियाणां हतद्विषाम् ३२
स्निग्धैस्त्वत्परशूत्सृष्टै रक्तपङ्का वसुंधरा ।
रैणुकेयं विजाने त्वां क्षितौ क्षितिपरोषणम्
परशुप्रग्रहे युक्तं यथैवेह रणे तथा ।
तदिच्छावस्त्वया विप्र कंचिदर्थमुपश्रुतम् ३४

तत्र क्रमतः शास्त्र इत्येतौ हेतू व्याचष्टे–**बलिन इति** । सन्निकृष्टे निकटे ॥ ८ ॥ इतरयोर्हेत्वोरुत्तरमाह–**अहमित्यादिना** ॥ ९ ॥ अनुसारं पृष्ठतो धावनम् ॥१२॥ राजा जरासन्धः प्रयतिष्यति वेगेनागमिष्यति ॥१३॥ शत्रोः शत्रुं प्राप्य परिभ्रष्टाः स्वराष्ट्रे स्थित्वा पृष्ठतः शत्रोर्वधमेव कामयन्ते न तु स्वराष्ट्ररक्षां तत्र मुख्यार्थिनः परस्याभिनिवेशाभावादित्यर्थः ॥ १५ ॥ दक्षिणौ समर्थौ ॥ १६ ॥ न्यस्तं समारोपितम् अत एव संकुचितम् आधानं त्रेताग्निविस्तारो यस्य तम् । अथापि काले प्रादुष्कृतेष्वग्निषु हुतहुताशनम् ॥ २३ ॥ होमार्थं दुह्यते सा होमधुक् सा चासौ कामदोहना चेति समासः ॥ २४ ॥ सधिष्ण्यौ सस्थानौ ॥ २६ ॥ समुद्रात् भूमिषु पातमात्रं प्राप्य तत्र शूर्पारकं नाम नगरं कृतं कृत्स्नायाः क्षितेः काश्यपाय दानत्वात् ॥ २९ ॥ धनुश्चतुर्हस्तं इषुर्द्विहस्तः ॥३०॥ अपरान्ते पश्चिमसमुद्रतीरे ॥३१॥

---

१ ख. ०व जरासंधोऽनुयास्यति । २ घ. सह पृ० । ३ क. ०पेततुः । ४ ख. तौ तु । ५ क. ख. स्ववंशजविभू० । ६ क. ख. ददर्शतु० । ७ ख. ०ताञ्जली । व० । ८ ख. ०कदृष्टान्तको० । ९ ख. ०तोद्यतम् । स० । १० क. ख. ०तौ क्षत्रियरोषणम् । ११ क. परशूग्र० ।

उत्तरं च श्रुतार्थेन प्रत्युक्तमविशङ्कया ।
आवयोर्मथुरा राम यमुनातीरशोभिनी ॥ ३५
यादवौ स्वो मुनिश्रेष्ठ यदि ते श्रुतिमागतौ ।
वसुदेवो यदुश्रेष्ठः पिता नौ हि धृतव्रतः॥ ३६
जन्मप्रभृति चैवावां व्रजेष्वेव नियोजितौ ।
तौ स्वः कंसभयात्तत्र शङ्कितौ परिवर्द्धितौ ॥
वयश्च प्रथमं प्राप्तौ मथुरायां प्रवेशितौ ।
तावावां व्युत्थितं हत्वा समाजे कंसमोजसा
पितरं तस्य तत्रैव स्थापयित्वा जनेश्वरम् ।
स्वमेव कर्म चारब्धौ गवां व्यापारकारकौ ३९
अथावयोः पुरं रोद्धुं जरासन्धो व्यवस्थितः ।
संग्रामान्सुबहून्कृत्वा लब्धलक्षावपि स्वयम्
ततः स्वपुररक्षार्थं प्रजानां च धृतव्रत ।
अकृतार्थावनुद्योगौ कर्तव्यबलसाधनौ ॥ ४१
अरथौ पत्तिनौ युद्धे निस्तनुत्रौ निरायुधौ ।
जरासन्धोद्यमभयात्पुराद्द्रावेव निःसृतौ ॥ ४२
एवमावामनुप्राप्तौ मुनिश्रेष्ठ तवान्तिकम् ।
आवयोर्मन्त्रमात्रेण कर्तुमर्हासि सत्क्रियाम् ४३
श्रुत्वैतद्भार्गवो रामस्तयोर्वाक्यमनिन्दितम् ।
रैणुकेयः प्रतिवचो धर्मसंहितमब्रवीत् ॥ ४४
अपरान्तादहं कृष्ण संप्रतीहागतः प्रभो ।
एक एव विना शिष्यैर्युवयोर्मन्त्रकारणात् ४५
विदितो मे व्रजे वासस्तव पद्मनिभेक्षण ।
दानवानां वधश्चापि कंसस्यापि दुरात्मनः ४६
विग्रहं च जरासन्धे विदित्वा पुरुषोत्तम ।
तव सभ्रातृकस्येह संप्राप्तोऽस्मि वरानन ४७
जाने त्वां कृष्ण गोप्तारं जगतः प्रभुमव्ययम् ।
देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थमबालं बालतां गतम् ४८
न त्वयाऽविदितं किञ्चित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
तथापि भक्तिमात्रेण शृणु वक्ष्यामि ते वचः४९
पूर्वजैस्तव गोविन्द पूर्वं पुरमिदं कृतम् ।
करवीरपुरं नाम राष्ट्रं चैव निवेशितम् ॥ ५०
पुरेऽस्मिन्नृपतिः कृष्ण वासुदेवो महायशाः ।
शृगाल इति विख्यातो नित्यं परमकोपनः५१
नृपेण तेन गोविन्द तव वंशभवा नृपाः ।
दायादा निहताः सर्वे वीरद्वेषानुशायिना५२
अहंकारपरो नित्यमजितात्माऽतिमत्सरी ।
राज्यैश्वर्यमदाविष्टः पुत्रेष्वपि च दारुणः ५३
तन्नेह भवतः स्थानं रोचते मे नरोत्तम ।
करवीरपुरे घोरे नित्यं पार्थिवदूषिते ॥ ५४
श्रूयतां कथयिष्यामि यत्रोभौ शत्रुबाधनौ ।
जरासन्धं बलोदग्रं भवन्तौ योधयिष्यतः ५५
तीर्त्वा वेणामिमां पुण्यां नदीमद्यैव बाहुभिः
विषयान्ते निवासाय गिरिं गच्छाम दुर्गमम्
रम्यं यज्ञगिरिं नाम सह्यस्य प्ररुहं गिरिम् ।
निवासं मांसभक्षाणां चौराणां घोरकर्मणाम्
नानाद्रुमलतायुक्तं चित्रं पुष्पितपादपम् ।
प्रोष्य तत्र निशामेकां खट्वाङ्गां नाम निम्नगाम्
भद्रं ते संतरिष्यामो निकषोपलभूषणाम् ।
गङ्गाप्रपातप्रतिमां भ्रष्टां च महतो गिरेः ॥५९
तस्याः प्रपातं द्रक्ष्याम-
स्तापसारण्यभूषणम् ।
उपभुज्य त्विमान्कामा-
न्गत्वा तान्धरणीधरान् ॥ ६०
द्रक्ष्यामस्तत्र तान्विप्रा-
ञ्छ्राम्यतो वै तपोधनान्*
रम्यं क्रौञ्चपुरं नाम
गमिष्यामः पुरोत्तमम् ॥ ६१
वंशजस्तत्र ते राजा कृष्ण धर्मरतः सदा ।
महाकपिरिति ख्यातो वनवास्यजनाधिपः ॥
तमदृष्ट्वैव राजानं निवासाय गतेऽहनि ।
तीर्थमानडुहं नाम तत्रस्थाः स्याम संगताः ६३
ततश्च्युता गमिष्यामः सह्यस्य विवरे गिरिम्
गोमन्तमिति विख्यातं नैकशृङ्गविभूषितम् ॥
खगतैकमहाशृङ्गं दुरारोहं खगैरपि ।
विश्रामभूतं देवानां ज्योतिर्भिरभिसंवृतम् ६५

कर्तव्यं संपादनीयं बलं सैन्यं साधनं धनादिकं ययोस्तौ ॥४१॥ द्वेषानुशायिना द्वेषमेवानुशेतेऽनुरुध्यते न तु धर्मं तेन ॥५२॥ विषयान्ते देशसीम्नि निवासाय रात्रिवासाय ॥५६॥ प्ररुहम् उपगिरिम् ॥ ५७ ॥ श्राम्यतः श्रममाणान् वानप्रस्थानिति यावत् ॥ ६१ ॥ वनमेव वास्यं वासार्हं यस्य स वनवास्यः स चासौ जनश्च तस्याधिपतिः ॥ ६२ ॥

१ क. ख. रं तत्र तस्यैव स्था° । २ ख. उभावावाम् । ३ क. ख. कंसस्य च दु° । ४ क. ख. श्रमानकामान्मानार्हान् ग° । *तां तीर्त्वा निम्नगां तत्र तांश्च दृष्ट्वा तपोधनान् इत्यधिकं खपुस्तके । ५ ख. °नस्यास्य° । ६ ख. 'म गमिष्यामः सनातनम् । तत' ।

सोपानभूतं स्वर्गस्य गगनाद्रिमिवोच्छ्रितम्।
तं विमानावतरणं गिरिं मेरुमिवापरम् ॥ ६६
तस्योत्तमे महाशृङ्गे भास्वन्तौ दैवरूपिणौ।
उदयास्तमये सूर्यं सोमं च ज्योतिषां पतिम्॥
ऊर्मिमन्तं समुद्रं च अपारद्वीपभूषणम्।
प्रेक्षमाणौ सुखं तत्र नगाग्रे विचरिष्यथः॥ ६८
शृङ्गस्थौ तस्य शैलस्य गोमन्तस्य वनेचरौ।
दुर्गयुद्धेन धावन्तौ जरासन्धं विजेष्यथः ६९
तत्र शैलगतौ दृष्ट्वा भवन्तौ युद्धदुर्मदौ।
आसक्तः शैलयुद्धे वै जरासन्धो भविष्यति॥
भवतोरपि युद्धे तु प्रवृत्ते तत्र दारुणे।
आयुधैः सह संयोगं पश्यामि न चिरादिव॥
संग्रामश्च महान्कृष्ण निर्दिष्टस्तत्र दैवतैः।
यदूनां पार्थिवानां च मांसशोणितकर्दमः ७२
तत्र चक्रं हलं चैव गदां कौमोदकीं तथा।
सौनन्दं मुसलं चैव वैष्णवान्यायुधानि च॥
दर्शयिष्यन्ति संग्रामे पास्यन्ति च महीक्षिताम्
रुधिरं कालयुक्तानां वपुर्भिः कालसंनिभैः ७४
स चक्रमुसलो नाम संग्रामः कृष्ण विश्रुतः।
दैवतैरिह निर्दिष्टः कालस्यादेशसंश्रितः॥७५
तत्र ते कृष्ण संग्रामे सुव्यक्तं वैष्णवं वपुः।
द्रक्ष्यन्ति रिपवः सर्वे सुराश्च सुरभावन ७६
तां भजस्व गदां कृष्ण चक्रं च चिरविस्मृतम्
भजस्व स्वेन रूपेण सुराणां विजयाय वै ७७
बलश्चायं हतं घोरं मुसलं चारिभेदनम्।
वधाय सुरशत्रूणां भजतांल्लोकभावनः॥ ७८
एष ते प्रथमः कृष्ण संग्रामो भुवि पार्थिवैः।
पृथिव्यर्थे समाख्यातो भारावतरणे सुरैः॥७९
आयुधावाप्तिरत्रैव वपुषो वैष्णवस्य च।
लक्ष्म्याश्च तेजसश्चैव व्यूहानां च विदारणम्
अतःप्रभृति संग्रामो धरण्यां शस्त्रमूर्च्छितः।
भविष्यति महान्कृष्ण भारतं नाम वैशसम्
तद्गच्छ कृष्ण शैलेन्द्रं गोमन्तं च नगोत्तमम्
जरासंधमृधे चापि विजयस्त्वामुपस्थितः *
इदं चैवामृतप्रख्यं होमधेनोः पयोऽमृतम्।
पीत्वा गच्छत भद्रं वो मयाऽऽदिष्टेन वर्त्मना

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि रामवाक्ये
एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः॥३९॥

गोमन्तारोहणम्।

४०

वैशम्पायन उवाच।
तत्तु धेन्वाः पयः पीत्वा बलदर्पसमन्वितौ।
ततस्तौ रामसहितौ प्रस्थितौ यदुपुङ्गवौ॥ १
गोमन्तं पर्वतं द्रष्टुं मत्तनागेन्द्रगामिनौ।
जामदग्न्यप्रदिष्टेन मार्गेण वदतां वरौ॥ २
जामदग्न्यतृतीयास्ते त्रयस्त्रय इवाग्नयः।
शोभयन्ति स्म पन्थानं त्रिदिवं त्रिदशा इव
ते चाध्वविधिना सर्वे ततो वै दिवसक्रमात्
गोमन्तमचलं प्राप्ता मन्दरं त्रिदशा इव॥ ४
लताचारुविचित्रं च नानाद्रुमविभूषितम्।
नानागुरुपिनद्धाङ्गं चित्रं चित्रमनोहरैः॥ ५
द्विरेफगणसंकीर्णं शिलासंकटपादपम्।
मत्तबर्हिणनिर्घोषैर्नादितं मेघनादिभिः॥ ६

दर्शयिष्यन्ति प्रकटीभविष्यन्ति॥ ७४॥ भजस्व लभस्व॥ ७७॥ व्यूहानां शत्रुसैन्यानाम्॥ ८०॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकोनचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ३९॥

४०

चत्वारिंशत्तमेऽध्याये वर्ण्यते रामकृष्णयोः।
गोमन्तारोहणं तस्मात्प्रत्यावृत्तिर्द्विजन्मनः १

अध्वविधिना मानुषगत्या॥ ४॥ चित्रैः मयूरैः॥ ५॥

१ क. °नि वै। २ क. ख. चारिमर्दनम्। ३ क. ख. 'जतां लो'। ४ ख. ततः प्र°। * जरासन्धं निमित्तानि शंसन्ति समुपस्थितम् इत्यधिकं मद्यार्थे खपुस्तके। ५ घ. 'न कर्मणा। ६ क. ख. गन्धागुरु°। ७ क. ख. °नोरमैः। द्वि°

गगनालग्नशिखरं जलदासक्तपादपम् ।
मत्तद्विपविषाणाग्रैः[1] परिघृष्टोपलाङ्कितम् ॥ ७
कूजद्भिश्चाण्डजगणैः समन्तात्प्रतिनादितम् ।
दरीप्रपाताम्बुरवैश्छन्नं शार्दूलपल्लवैः ॥ ८
नीलाश्मचयसंघातैर्बहुवर्णं यथा घनम् ।
धातुविस्रावदिग्धाङ्गं सानुप्रस्रवभूषितम् ॥ ९
कीर्णं सुरगणैः कान्तैर्मैनाकमिव कामगम् ।
उच्छ्रितं सुविशालाग्रं समूलाम्बुपरिस्रवम् १०
सकाननदरीप्रस्थं श्वेताभ्रगणभूषितम् ।
पनसाम्रातकाम्रौघैर्वेत्रस्यन्दनचन्दनैः ॥ ११
तमालैलावनयुतं मरीचक्षुपसंकुलम् ।
पिप्पलीवल्लिकालिलं चित्रमिङ्गुदिपादपैः १२
द्रुमैः सर्जरसानां च सर्वतः परिशोभितम् ।
प्रांशुशालवनैर्युक्तं बहुचित्रवनैर्युतम् ॥ १३
सर्जनिम्बार्जुनवनं पाटलीकुलसंकुलम् ।
हिन्तालैश्च तमालैश्च पुन्नागैश्चोपशोभितम् ॥
जलेषु जलजैश्छन्नं स्थलेषु स्थलजैरपि ।
पङ्कजैर्द्रुमखण्डैश्च सर्वतः प्रतिभूषितम् ॥ १५
जम्बूजम्बूलवृक्षाढ्यं कद्रुकन्दलभूषितम् ।
*[2]चम्पकाशोकबकुलं बिल्वतिन्दुकशोभितम् ॥
कुंजैश्च[3] नागपुष्पैश्च समन्तादुपशोभितम् ।
नागयूथसमाकीर्णं मृगसंघातशोभितम् ॥ १७
सिद्धचारणरक्षोभिः सेवितप्रस्तरान्तरम् ।
गन्धर्वैश्च समायुक्तं गुह्यकैः पक्षिभिस्तथा ॥ १८
विद्याधरगणैर्नित्यमनुकीर्णशिलातलम् ।
सिंहशार्दूलसन्नादैः सततं प्रतिनादितम् ।
सेवितं वारिधाराभिश्चन्द्रपादैश्च शोभितम् ।
स्तुतं त्रिदशगन्धर्वैरप्सरोभिरलंकृतम् ।
वनस्पतीनां दिव्यानां पुष्पैरुच्चावचैः श्रितम्
शक्रवज्रप्रहाराणामनभिज्ञं कदाचन ।
दावाग्निभयनिर्मुक्तं[4] महावातभयोज्झितम् ॥
प्रपात[5]प्रभवाभिश्च सरिद्भिरुपशोभितम् ।
काननैराननाकारैर्विशेषाद्भिरिव श्रियम् ॥२२

जलशैवलशृङ्गाग्रैरुन्मिषन्तमिव श्रिया ।
स्थलीभिर्भृङ्गजुष्टाभिः कान्ताभिरुपशोभितम्
पार्श्वैरुपलकल्माषैर्मेघैरिव विभूषितम् ।
पादप्रच्छन्नभूमीभिः[6] सपुष्पाभिः समन्ततः ॥
मण्डितं वनराजीभिः प्रमदाभिः पतिर्यथा[7] ।
सुन्दरीभिर्दरीभिश्च कन्दराभिस्तथैव च ॥२५
तेषु तेष्ववकाशेषु सदारमिव शोभितम् ।
औषधीदीप्तशिखरं वानप्रस्थनिषेवितम् ।
जातरूपैर्वनोद्देशैः कृत्रिमैरिव भूषितम् ॥ २६
मूलेन सुविशालेन शिरसाऽप्युच्छ्रितेन च ।
पृथिवीमन्तरिक्षं च गाहयन्तमिव स्थितम् ॥
ते समासाद्य गोमन्तं रम्यं भूमिधरोत्तमम्
रुचिरं रुरुहुः सर्वे वासायामरसन्निभाः ॥२८
रुरुहुस्ते गिरिवरं खमूर्ध्वमिव पक्षिणः ।
असज्जमाना वेगेन वैनतेयपराक्रमाः ॥ २९
ते तु तस्योत्तरं शृङ्गमारूढास्त्रिदशा इव ।
अगारं सहसा चक्रुर्मनसा निर्मितोपमम् ॥३०
निविष्टौ यादवौ दृष्ट्वा जामदग्न्यो महामतिः ।
रामोऽभिमतमक्लिष्टमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ ३१
कृष्ण यास्याम्यहं तात पुरं शूर्पारकं विभो
युवयोर्नास्ति वैमुख्यं संग्रामे दैवतैरपि ॥ ३२
प्राप्तवानस्मि यां प्रीतिं मार्गानुगमनादपि ।
सा मे कृष्णानुगृह्णाति शरीरमिदमव्ययम् ३३
इदं यत्[8]स्थानमुद्दिष्टं यत्रायुधसमागमः ।
युवयोर्विहितो देवैः समयः साम्परायिकः ॥
देवानां मुख्य वैकुण्ठ विष्णो देवैरभिष्टुत ।
कृष्ण सर्वस्य लोकस्य शृणु मे नैष्ठिकं वचः ॥
यदिदं प्रस्तुतं कर्म त्वया गोविन्द लौकिकम्
मानुषाणां हितार्थाय लोके मानुषदेहिना ॥
तस्यायं प्रथमः कल्पः कालेन तु वियोजितः[9]
जरासन्धेन वै सार्धं संग्रामे समुपस्थिते ३७
तत्रायुधबलं चैव रूपं च रणकर्कशम् ।
स्वयमेवात्मना कृष्ण त्वयात्मानं विधत्स्व ह ॥

प्रस्थानि सानूनि ॥ ११ ॥ दरीकन्दरयोः कृत्रिमाकृत्रिमत्वेन व्यवस्था॥२५॥ गाहयन्तं गाहमानम् ॥२७॥ साम्परायिकः परलोकहितः ॥ ३४ ॥ नैष्ठिकं तात्त्विकम् ॥ ३५ ॥ इदं भूभारहरणरूपं प्रस्तुतम् आरब्धम् ॥ ३६ ॥ प्रथमो मुख्यः कल्पः प्रयोगः ॥ ३७ ॥ तत्रेति । त्वमेव तवायुधादिकं भाव्यमलौकिकेन सामर्थ्येन । यदाह यास्कः—

"आत्मैवैषां रथो भवत्यात्माश्वा आत्मायुधमात्मेषव आत्मा सर्वं देवस्य" इति॥३८॥

१ क. ख. °षाणाग्रपरि° । २ क. धन्वानाशोक° । ३ क कुटजैर्नाग° । * एतत्पद्यार्धं क. ख. पुस्तकयोर्न विद्यते । ४ ख. °क्तं देवतासुखसंश्रयम् । ५ घ. प्रतापप्र° । ६ क. ख. पादपच्छन्नभूमीभिः सपु° । ७ घ. पतिं य° । ८ क. ख. °दं तत् स्था° । ९ क. ख. नियो° ।

चक्रोद्यतकरं दृष्ट्वा त्वां गदापाणिमाहवे ।
चतुर्द्विगुणपीनांसं बिभ्येदपि शतक्रतुः ॥ ३९
अद्यप्रभृति ते यात्रा स्वर्गोक्ता समुपस्थिता ।
पृथिव्यां पार्थिवेन्द्राणां कृतास्त्रे त्वयि मानद
वैनतेयस्य चाह्वानं वाहनं ध्वजकर्मणः ।
कुरु शीघ्रं महाबाहो गोविन्द वदतां वर ॥ ४१
युद्धकामा नृपतयस्त्रिदिवाभिमुखोद्यताः ।
धार्तराष्ट्रस्य वशगास्तिष्ठन्ति रणवृत्तयः ॥ ४२
राज्ञां निधनदृष्टार्था वैधव्येनाधिवासिता ।
एकवेणीधरा चेयं वसुधा त्वां प्रतीक्षते ॥४३
सग्रहं कृष्ण नक्षत्रं संक्षिप्यारिविमर्दन ।
त्वयि मानुष्यमापन्ने युद्धे च समुपस्थिते ४४
त्वरस्व कृष्ण युद्धाय दानवानां वधाय च ।
स्वर्गाय च नरेन्द्राणां देवतानां सुखाय च ॥
सत्कृतोऽहं त्वया कृष्ण लोकैश्च सचराचरैः
त्वया सत्कृतरूपेण येन सत्कृतवानहम् ॥ ४६
साधयामि महाबाहो भवतः कार्यसिद्धये ।
स्मर्तव्यश्चास्मि युद्धेषु कान्तारेषु महीक्षिताम्
इत्युक्त्वा जामदग्न्यस्तु
कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ।
जयाशिषा वर्द्धयित्वा
जगामाभीप्सितां दिशम् ॥४८

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि गोमन्तारोहणं नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

जरासन्धाभिगमनम् ।

४१

वैशम्पायन उवाच ।
जामदग्न्ये गते रामे तौ यादवकुलोद्वहौ ।
गोमन्तशिखरे रम्ये चेरतुः कामरूपिणौ ॥ १
वनमालाकुलोरस्कौ नीलपीताम्बरावुभौ ।
नीलश्वेतवपुष्मन्तौ गगनस्थाविवाम्बुदौ ॥ २
तौ शैलधातुदिग्धाङ्गौ युवानौ शिखरे स्थितौ
चेरतुस्तत्र कान्तेषु वनेषु रतिलालसौ ॥ ३
उदयन्तं निरीक्षन्तौ शशिनं ज्योतिषां वरम्
उदयास्तमने चैव ग्रहाणां धरणीधरे ॥ ४
अथ संकर्षणः श्रीमान्विना कृष्णेन वीर्यवान्
चचार तस्य शिखरे नगस्य नगसन्निभः ॥ ५
प्रफुल्लस्य कदम्बस्य सुच्छाये निषसाद ह ।
वायुना मन्दगन्धेन वीज्यमानः सुखेन वै ॥६

चतुर्द्विगुणपीनांसम् अष्टबाहुमित्यर्थः । एतेन कृष्णस्य साक्षाद्विष्णुत्वमुक्तं न तु तदंशत्वं विद्वद्दृश्यं कृष्णस्येदमेव रूपं द्विभुजं त्वविद्वद्दृश्यमिति ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥ वैधव्येन आगामिना अधिवासिता परिगृहीता अत एव एकवेणीधरा असंस्कृतकेशबन्धा ॥ ४३ ॥ हे कृष्ण, क्षत्रं संक्षिप्य न प्रतीक्षते इति पूर्वेण संबन्धः । क्षत्रियाः मरणभयात्संकोचं प्राप्य कालावधिं न प्रतीक्षन्ते अपि तु उत्फुल्ला भूत्वा शीघ्रमेव मरणं कामयन्ते । यतः सग्रहं क्रूरैः ग्रहैराक्रान्तं नक्षत्रमस्ति इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ सत्कृतं सत्कारस्तद्वानहं त्वया विश्वात्मना यतोऽस्मि अतः सर्वत्र सत्कृतोऽस्मीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ साधयामीति । एतेन युद्धे जयार्थिभिः शूरैः परशुरामः स्मर्तव्य इति विधीयत इति ज्ञेयम् ॥४७॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

अथैकचत्वारिंशोऽस्मिन्नामकृष्णजिघृक्षया।
जरासन्धस्य नृपतेरन्वागमनमुच्यते ॥ १ ॥
जामदग्न्ये इति ॥१॥ उदयन्तम् उद्गच्छन्तम् ॥४॥ सुच्छाये शोभनायां छायायाम् ॥ ६ ॥

---

१ क. ॰ति ते युद्धे स्वर्गद्वारंसमुपस्थितम् । पृथि॰ । २ ख. ॰व्याममरार्थे च कीर्त्यर्थे च सतां वर । वैन॰ । ३ क. ख. ॰जकर्माणि । कु॰ । ४ ख. ॰कैश्चैव सहामरैः । त्व॰ । ५ ख. ॰ण येनाहं सत्कृतः स्वयम् । साध॰ । ६ ख. स्मर्तव्यस्तत्र तत्राहं यत्र युद्धं भवेत्सदा । इत्यु॰ । ७ ख. ॰णां भास्वताम्बरम् । अ॰ ।

तस्य तेनानिलौघेन सेव्यमानस्य तत्र वै ।
मद्यसंस्पर्शजो गन्धः संस्पृशन्घ्राणमागतः ॥
तृष्णा चैनं विवेशाशु वारुणीप्रभवा तदा ।
शुशोष च मुखं तस्य मत्तस्येवापरेऽहनि ॥ ८
स्मारितः स पुरावृत्तममृतप्राशनं विभुः ।
तृषितो मदिरान्वेषी ततस्तं तरुमैक्षत ॥ ९
तस्य प्रावृषि फुल्लस्य यदम्भो जलजोज्झितम्
तत्कोटरस्थं मदिरा संजायत मनोहरा ॥ १०
तां तु तृष्णाऽभिभूतात्मा पिबन्नार्त इवासकृत्
मोहाच्च चलिताकारः समजायत स प्रभुः ११
तस्य मत्तस्य वदनं किंचिच्चलितलोचनम् ।
घूर्णिताकारमभवच्छरत्कालेन्दुसप्रभम् ॥ १२
कदम्बकोटरे जाता नाम्ना कादम्बरीति सा
रूपिणी वारुणी तत्र देवानाममृतारणी ॥१३
कादम्बरीमदकलं विदित्वा कृष्णपूर्वजम् ।
तिस्रस्त्रिदशनार्यस्तमुपतस्थुः प्रियंवदाः ॥ १४
मदिरा रूपिणी भूत्वा कान्तिश्च शशिनः प्रिया
श्रीश्च देवी वरिष्ठा स्त्री स्वयमेवाम्बुजध्वजा
साञ्जलिप्रग्रहा देवी रौहिणेयमुपस्थिता ।
वारुण्या सहितं वाक्यमुवाच मदविक्लवम् ॥
बलं जयस्व दैत्यानां बलदेव दिवीश्वर ।
अहं ते दयिता कान्ता वारुणी समुपस्थिता ॥
त्वामेवान्तर्हितं श्रुत्वा शाश्वतं वडवामुखे ।
क्षीणपुण्येव वसुधां पर्येमि विमलानन ॥ १८
पुष्पचक्रानुलिप्तेषु केसरेषूषितं मया ।
अतिमुक्तेषु चाक्षोभ्य पुष्पस्तवकवत्सु च ॥१९

अहं कदम्बमालीना मेघकाले सुखप्रिया ।
तृषितं मार्गमाणा त्वां स्वेन रूपेण छादिता ॥
साऽस्मि पूर्णेन योगेन यैथवामृतमन्थने ।
समीपं प्रेषिता पित्रा वरुणेन तवानघ ॥ २१
सा यथैवार्णवगता तथैव वडवामुखे ।
त्वयोपभोक्तुमिच्छामि संमतस्त्वं हि मे गुरुः
न त्वाऽनन्तं परित्यक्ष्ये
भर्त्सिताऽपि त्वयाऽनघ ।
नाहं त्वया विना लोका-
नुत्सहे देव सेवितुम् ॥ २३
आदिपद्मं च पद्माङ्कं दिव्यं श्रवणभूषणम् ।
कौशेयानि च नीलानि समुद्राहाणि बिभ्रती*
मदिरानन्तरं कान्तिः संकर्षणमुपस्थिता ।
मदेनागलितश्रोणी किंचिदाघूर्णितेक्षणा २५
प्रोवाच प्रणयात्कान्तिर्बद्धाञ्जलिपुटा सती ।
जयपूर्वेण योगेन सस्मितं वाक्यमर्थवत् ॥ २६
अहं चन्द्रादपि पुरुं सहस्रशिरसं प्रभुम् ।
स्वैर्गुणैरनुरक्ता त्वां यथैव मदिरा तथा ॥ २७
श्रीश्च पद्मालया देवी विधेया वैष्णवोरसि ।
रौहिणेयोरसि शुभा मालेवामलतां गता २८
सा मालाममलां गृह्य बलस्योरसि दंशिता ।
पद्मास्या पद्महस्ता वै संकर्षणमथाब्रवीत् २९
राम रामाभिरामस्त्वं वारुण्या समलंकृतः ।
कान्त्या मया च देवेश सङ्गतश्चन्द्रमा यथा ॥
इयं च सा मया मौलिः प्रोद्धृता वरुणालयात्
मूर्ध्नि शीर्षसहस्रस्य या ते भानुरिवाबभौ ३१

रूपिणी मूर्तिमती अमृतारणी अमृतप्रसूः । यया वाजपेयसौत्रामण्यादिषु सुराग्रहवत्सु क्रतुषु आस्वादितया पुरुषा अमृतपानमपि प्राप्नुवन्ति तादृशी मेध्येत्यर्थः ॥१३॥ कादम्बरीमदकलं सुरामदनाव्यक्तवाचम् ॥ १४॥ वडवामुखे वडवाग्निसन्निधौ पाताले शेषरूपेण नित्यं स्थितं त्वाम् इदानीमन्तर्हितम् । एतेन रामोऽपि पूर्ण एव शेषावतारो न तु शेषांश इति दर्शितम् । पर्येमि परिभ्रमामि त्वामन्वेषयन्तीति शेषः ॥१८॥ पुष्पचक्रं विकसितसमुदायः केसराणामेव तेनानुलिप्तेषु केसरवत्सु कुसुमादिषु अतिमुक्तेषु वासन्तीलतासु ॥ १९ ॥ पूर्णेन योगेन सर्वाङ्गसंपत्त्या युक्ता सती ॥ २१ ॥ त्वया कर्त्रा उपभोक्तुमात्मानं भोक्तुं गुरुः स्वामी । पाठान्तरे गुरोः पितुः संमतः ॥ २२ ॥ कान्तिर्मूर्तिमती जयपूर्वेण योगेन रामसंबोधनसंबन्धेन जय रामेति शब्देन अभिमुखीकृत्येत्यर्थः ॥ २६ ॥ श्रीश्च वैष्णव्यपि राममेवानुगतेत्याह—श्रीश्चेति ॥ २८ ॥ दंशिता वस्त्रभूषणादिभिः संपन्ना ॥ २९ ॥ मौलिर्मुकुटः ॥ ३१ ॥

१ क. °ष्णा वैनं वि° । २ क. ख. °लदोज्झितम् । त° । ३ क. °रा व्यजा° । ४ क. ख. मदाच्च चलि° । ५ क. °तारणिः । ६ क. ख. °रुण्यात्सहितं वा° । ७ क. ख. सोऽहं कदम्ब आली ° । * 'आदिपद्मं च–' इत्यादिकः श्लोकः क. ख. पुस्तकयोर्न वर्तते । ८ ख. प्रोवाच प्रणता साथ बद्धा° । ९ क. °कान्तिः संकर्षणमवस्थितम् । जय° । १० क. ख. °पि गुरुं सं° । ११ ख. यथा च मदिरा तथा । श्री° । १२ क ख. °वो निधेया वै° । १६ क. ख. पद्मास्यं प° । १४ क. ख . °लयात् । १५ ख. मध्ये शी° ।

जातरूपमयं चैकं कुण्डलं वज्रभूषितम् ।
आदिपद्मं च पद्माक्षं दिव्यश्रवणभूषणम् ॥३२
कौशेयानि च नीलानि समुद्राहाणि भावतः
हारं च पीनतरलं समुद्राभ्यन्तरोषितम् ॥३३
देवेमां प्रतिगृह्णीष्व पौराणीं भूषणक्रियाम् ।
समयस्ते महाबाहो भूषणानामलंक्रिया ॥ ३४
संगृह्य तमलंकारं ताश्च तिस्रः सुरस्त्रियः ।
शुशुभे बलदेवो हि शारदेन्दुसमप्रभः ॥ ३५
स समागम्य कृष्णेन जलजाम्भोदवर्चसा
मुदं परमिकां लेभे ग्रहयुक्तः शशी यथा ॥३६
ताभ्यामुभाभ्यां संलापे वर्तमाने गृहे यथा ।
वैनतेयस्ततोऽध्वानमतिचक्राम वेगतः ॥ ३७
संग्रामयुक्तस्तेजस्वी दैत्यप्रहरणाङ्कितः ।
देवतानां जलश्लाघी दिव्यस्रगनुलेपनः ॥ ३८
सुप्तस्य शयने दिव्ये क्षीरोदे वरुणालये ।
विष्णोः किरीटं दैत्येन हृतं वैरोचनेन वै ३९
तदर्थस्तेन संग्रामः कृतो गुर्वर्थमोजसा ।
किरीटार्थे समुद्रस्य मध्ये दैत्यगणैः सह ॥४०
मोक्षयित्वा किरीटं तु वैष्णवं पततां वरः ।
व्यत्यक्रमत वेगेन गगनं देवतालयम् ॥ ४१
स ददर्श गुरुं शैले विष्णुं कार्यान्तरागतम् ।
तेन क्रीडावलम्बेन किरीटेन विराजता ॥४२
स दृष्ट्वा मानुषं विष्णुं शैलराजशिरोगतम् ।
प्रकाशचेष्टानिर्मुक्तं विमौलिमिव मानुषम् ॥
अभिज्ञस्तस्य भावानां गरुत्मान्पततां वरः ।
चिक्षेप खं गतो मौलिं विष्णोः शिरसि हृष्टवत्
उपेन्द्रमूर्ध्नि सा मौलिरपिनद्धा इवापतत् ।
शिरसः स्थाननिर्मुक्ता कृष्णं चैवान्वशोभयत
यथैव मेरुशिखरे भानुर्मध्यंदिने यथा ॥ ४५
वैनतेयप्रयोगेण विदित्वा मौलिमागताम् ।
कृष्णः प्रहृष्टवदनो रामं वचनमब्रवीत् ॥ ४६
त्वरते खलु कार्यार्थी देवतानां न संशयः ।
यथेयमावयोः शैले संग्रामरचना कृता ॥ ४७
वैरोचनेन सुप्तस्य मम मौलिर्महोदधौ ।
शक्रस्य सदृशं रूपं दिव्यमास्थाय सागरात्
ग्राहरूपेण यो नीत आनीतोऽसौ गरुत्मता ।
ममाहिशयनान्मौलिर्हृत्वा क्षिप्तो गरुत्मता *
सुव्यक्तं सन्निकृष्टः स जरासन्धो नराधिपः ।
लक्ष्यन्ते हि ध्वजाग्राणि रथानां वातरंहसाम्
एतानि विजिगीषूणां शशिकल्पानि भूभृताम्
छत्राण्यार्य विराजन्ते दंशितानि मितानि च
अहो नृपरथोदग्रा विमलाश्छत्रपङ्क्तयः ।
अभिवर्तन्ति नः शुभ्रा यथा खे हंसपङ्क्तयः॥५२
अहो द्यौर्विमलाभानां शस्त्राणां विमलानना
प्रभा भास्करभामिश्रा चरन्तीव दिशो दश ॥
एतानि नूनं समरे पार्थिवैरायुधानि च ।
क्षिप्तानि विनशिष्यन्ति मयि सर्वाणि संयुगे
काले खलु नृपः प्राप्तो जरासन्धो महीपतिः
आवयोर्युद्धनिकषः प्रथमः समरातिथिः ५५
आर्य तिष्ठाव सहितौ न खल्वानागते नृपे ।
युद्धारम्भः प्रयोक्तव्यो बलं तावद्विमृश्यताम्
एवमुक्त्वा ततः कृष्णः स्वस्थः संग्रामलालसः
जरासन्धवधं प्रेप्सुश्चकार बलदर्शनम् ॥ ५७
वीक्षमाणश्च तान् सर्वान्नृपान्यदुवरोऽव्ययः ।
आत्मानमात्मनोवाच यत्पूर्वं दिवि मन्त्रितम्

समुद्राहाणि समुद्रः कामः । 'कामं समुद्रमाविवेश' इति मन्त्रवर्णात् । मनोरथानुरूपाणीत्यर्थः । भावतः आदरेण प्रतिगृह्णीष्वेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ३३ ॥ भूषणमेव त्वयाऽलंक्रियाऽलंकरणं भवति न तु तैस्तव तथापि ते तव समयोऽयमलंकारप्रतिग्रहस्येत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ताभ्यां तयोः संलापेऽन्योन्यभाषणे अध्वानमतिचक्राम तत्राजगामेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ किरीटं मोक्षयित्वा क्षीरोदे विष्णुमदृष्ट्वा गमनं व्यत्यक्रमतेत्यर्थः ॥४१॥ ततो गगनादेव शैले विष्णुं ददर्श न तु वैकुण्ठे । क्रीडावलम्बेन स्कन्धावसक्तेन ॥४२॥ विमौलिं विकिरीटम् । एतावता ग्रन्थेन कृष्णस्तु भगवान् स्वयमित्येतद्दर्शितं वैकुण्ठक्षीरोदयोस्तदभावात् । तत्रापि मूर्तेः सत्त्वे तु अंशावतारत्वमेव स्यादिति ॥ ४३ ॥ स्थाने निर्युक्ता निश्चयेन योजिता ॥ ४५ ॥ अहिशयनात् गते इति शेषः ॥ ४९ ॥

१ क. ख. पद्माक्ष दि॰ । २ ख. भावन । ३ ख. हारश्च पी॰ । ४ क. ख. वेगितः । ५ क. ख. ॰ममुक्त॰ । ६ घ. ॰ग्रामे रचना कृ॰ । *'महाहिशयन–' इत्यादि पद्यार्धं खपुस्तके नास्ति । ७ ख. अभ्यवर्तन्त नः । ८ क. अहोऽद्य विम॰ । ९ क. ॰तौ तस्मिन्खल्वागते नृ॰ । १० क. वीक्ष्यमा॰ ।

इमे ते पृथिवीपालाः पार्थिवे वर्त्मनि स्थिताः
ये विनाशं गमिष्यन्ति शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ५९
प्रोक्षितान्खल्विमान्मन्ये मृत्युना नृपसत्तमान्
स्वर्गगामीनि चाप्येषां वपूंषि प्रचकाशिरे ॥
स्थाने भारपरिश्रान्ता वसुधेयं दिवं गता।
एषां नृपतिसिंहानां बलौघैरभिपीडिता + ॥
अल्पेन खलु कालेन विविक्तं पृथिवीतलम्।
भविष्यति नरेन्द्रौघैराकीर्णं च नभस्तलम् ६२

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि जरासन्धाभिगमनं नामैकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

गोमन्तदाहः।

४२

वैशम्पायन उवाच।
जरासन्धस्ततः प्राप्तो नृपः सर्वमहीक्षिताम्
नराधिपैर्बलयुतैरनुयातो महाद्युतिः ॥ १
ध्यायतोदग्रतुरगैर्विस्पष्टार्थसमाहितैः।
रथैः साङ्ग्रामिकैर्युक्तैरसङ्गगतिभिः क्वचित् २
हेमकक्षैर्महाघण्टैर्वारणैर्वारिदोपमैः।
महामात्रोत्तमारूढैः कल्पितै रणवल्गितैः ॥३
सारूढैः सादिभिर्युक्तैः प्रेङ्खमाणैः प्रवल्गितैः
वाजिभिर्वायुसंकाशैः प्लवद्भिरिव पत्रिभिः ४
खड्गचर्मबलोदग्रैः पत्तिभिर्वल्गिताम्बरैः।
सहस्रसंख्यैर्निर्मुक्तैरुत्पतद्भिरिवोरगैः॥ ५
एवं चतुर्विधैः सैन्यैः प्रचलद्भिरिवांबुदैः।
नृपोऽभियातो बलवाञ्जरासन्धो धृतव्रतः ॥६
स रथैर्नेमिघोषैश्च गजैश्च मदसाश्रितैः।
हेषद्भिश्चापि तुरगैः क्ष्वेडितोग्रैश्च पत्तिभिः ७
सन्नादयन्दिशः सर्वाः सर्वांश्चापि गुहाशयान्
स राजा सागराकारः ससैन्यः प्रत्यदृश्यत
तद्बलं पृथिवीशानां हृष्टयोधजनाकुलम्।
क्ष्वेडितास्फोटितरवं मेघसैन्यमिवाबभौ ॥९
रथैः पवनसंपातैर्गजैश्च जलदोपमैः।
तुरगैश्च सिताभ्राभैः पत्तिभिश्चापि दंशितैः॥
श्यामिश्रं तद्बलं भाति पत्तिद्विपरथाकुलम्।
घर्मान्ते सागरगतं यथाऽभ्रपटलं तथा॥ ११
सबलास्ते महीपाला जरासन्धपुरोगमाः।
परिवार्य गिरिं सर्वे निवेशायोपचक्रमुः ॥ १२
बभौ तस्य निविष्टस्य बलश्रीः शिबिरस्य वै
शुक्ले पर्वणि पूर्णस्य यथा रूपं महोदधेः ॥ १३
वीतरात्रे ततः काले नृपास्ते कृतकौतुकाः।
आरोहणार्थं शैलस्य समेता युद्धलालसाः ॥
समवायीकृताः सर्वे गिरिप्रस्थेषु ते नृपाः।
निविष्टा मन्त्रयामासुर्युद्धकालकुतूहलाः ॥१५
एषां तु तुमुलः शब्दः शुश्रुवे पृथिवीक्षिताम्।
युगान्ते भिद्यमानानां सागराणां यथा स्वनः
तेषां सकञ्चुकोष्णीषाः स्थविरा वेत्रपाणयः
चेरुर्मा शब्द इत्येवं ब्रुवन्तो राजशासनात् ॥
तस्य रूपं बलस्यासीन्निःशब्दस्तिमितस्य वै
लीनमीनभुजङ्गस्य निःशब्दस्य पयोदधेः १८
तस्मिन्स्तिमितनिश्शब्दे योगादिव महार्णवे
जरासन्धो बृहद्वाक्यं बृहस्पतिरिवाददे ॥१९
शीघ्रं समभिवर्तन्तां बलानीह महीक्षिताम्
सर्वतः पर्वतश्चायं बलौघैः परिवार्यताम् ॥२०

एषां स्थाने सति ॥ ६१ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

४२

अथ द्विचत्वारिंशेऽस्मिञ्जरासन्धप्रचोदितैः।
राजभिर्विहितो दाहो गोमन्तस्येति वर्ण्यते १

जरासन्ध इति ॥ १ ॥ विस्पष्टार्था अस्त्रशास्त्रविदस्तैः समाहिताः सुशिक्षितास्तैः ॥ २ ॥ आरूढं सर्वत्र प्रसिद्धिस्तद्युक्तैः सारूढैः प्रख्यातैः सादिभिः युक्ताः नियुक्ता वाजिनस्तैः ॥ ४ ॥ धृतव्रत इत्यलौकिकमपि सामर्थ्यं सूचितम् ॥ ६ ॥ कृतकौतुकाः कृतकौतुकमङ्गलाः ॥ १४ ॥

+ 'मही निरन्तरा चेयं वनराष्ट्राभिसंतता' इति क. ख. पुस्तकयोरधिकः पाठः। १ क. स्वल्पे। २ क. धर्मावितैः। ३ क. ख. पत्तिभिर्व०। ४ क. बहिस्त०।

अश्मयन्त्राणि युज्यन्तां क्षेपणीयाश्च मुद्गराः
ऊर्ध्वं चापिप्रवाह्यन्तां प्रासा वै तोमराणि च
ऊर्ध्वं प्रक्षेपणार्थाय दृढानि च लघूनि च।
शस्त्रपातविघातानि क्रियन्तामाशु शिल्पिभिः
शूराणां युद्ध्यमानानां प्रमत्तानां परस्परम्।
[1]यथा नरपतिः प्राह तथा शीघ्रं विधीयताम्२३
दार्यतामेष टङ्कौघैः खनित्रैश्च नगोत्तमः।
नृपाश्च युद्ध[2]दुर्गज्ञा विन्यस्यन्तामदूरतः॥ २४
अद्यप्रभृति सैन्यैर्मे गिरिरोधः प्रवर्त्यताम्।
यावदेतौ पातयामो वसुदेवसुतावुभौ॥ २५
अचलोऽयं शिलायोनिः क्रियतां निश्चलांडजः
आकाशमपि बाणौघैर्निःसम्पा[3]तं विधीयताम्
मयाऽनुसृ[4]ष्टास्तिष्ठन्तु गिरिभूमिषु भूमिपाः।
तेषु तेष्ववकाशेषु शीघ्रमारुह्यतां गिरिः॥२७
मद्रः कलिङ्गाधिपतिश्चेकितानश्च बाह्लिकः।
काश्मीरराजो गोनर्दः करूषाधिपतिस्तथा
द्रुमः किंपुरुषश्चैव पार्वतीयाश्च मालवाः।
पर्वतस्यापरं पार्श्वं क्षिप्रमारोहयन्त्वमी॥२९
पौरवो वैणुदारिश्च वैदर्भः सोमकस्तथा।
रुक्मी च भोजाधिपतिः सूर्याक्षश्चैव मालवः
पाञ्चालाधिपतिश्चैव द्रुपदश्च नराधिपः।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ दंतवक्त्रश्च वीर्यवान्
छागलिः पुरमित्रश्च दरदश्च महीपतिः।
कौशाम्ब्यो मालवश्चैव शतधन्वा विदूरथः॥
भूरिश्रवास्त्रिगर्तश्च बाणः पञ्चनदस्तथा।
उत्तरं पर्वतोद्देशमेते दुर्गसहा नृपाः।
आरोहन्तु विमर्दन्तो वज्रप्रतिमगौरवाः॥ ३३
उलूकः कैतवेयश्च वीरश्चांशुमतः सुतः।
एकलव्यो दृढाश्वश्च क्षत्रधर्मा जयद्रथः॥ ३४
उत्तमौजास्तथा शाल्वः कैरलेयश्च कैशिकः
वैदिशो वामदेवश्च सुकेतुश्चापि वीर्यवान् ३५
पूर्वपर्वतनिर्व्यूहमेतेष्वा[7]यतमस्तु नः।
वि[8]दारयन्तो धावन्तो वाता इव बलाहकान्
अहं च दरदश्चैव चेदिराज[9]श्च वीर्यवान्।
दक्षिणं शैलनिचयं दारयिष्याम दंशिताः ३७
एवमेष गिरिः क्षिप्रं समन्ताद्वेष्टितो बलैः।
वज्रप्रपातप्रतिमं प्राप्नोतु तुमुलं भयम्॥ ३८
[10]गदिनो वै गदाभिश्च परिघैः परिघायुधाः।
अपरे विविधैः शस्त्रैर्दारयन्तु नगोत्तमम् ३९
एष भूमिधरोऽद्यैव विषमोच्चशिलान्वितः।
कार्यो भूमिसमः सर्वो भवद्भिर्वसुधाधिपः४०
जरासन्धवचः श्रुत्वा पा[11]र्थिवा राजशासनात्
गोम[12]न्तं वेष्टयामासुः सागराः पृथिवीमिव॥४१
उवाच राजा चेदीनां देवानां मघवानिव।
[13]किं ते युद्धेन दुर्गेऽस्मिन्गोमन्ते च नगोत्तमे४२
दुरारोहश्च शिखरे प्रांशुपादपक[14]ण्टके।
काष्ठैस्तृणैश्च बहुभिः परिवार्य समन्ततः ४३
अद्यैव दीप्यतां क्षिप्रमलमन्येन कर्मणा।
क्षत्रियाः सुकुमारा हि रणे सायकयोधिनः४४
नियुक्ताः प[15]र्वते दुर्गे नियोक्तुं पादयोधिनः।
ननाम प्रतिबन्धेन न चावस्कन्दकर्मणा॥ ४५
शक्य एष गिरिस्तात दैवैरप्यवमर्दितुम्।
दुर्गयुद्धे क्रमः श्रेयान्रोधयुद्धे न पार्थिवाः ४६
भक्तोदकेन्धनैः क्षीणाः पात्यन्ते गिरिसंश्रिताः
वयं बहव इत्येवं [16]नाप्येष निपुणो नयः॥ ४७

नरपतिः शिशुपालो युद्धाभिज्ञत्वादिति प्राञ्चः। नरपतिर्ग्रन्थविशेषो यत्र वाहनध्वजादीनां संस्कार उच्यते, रुद्रयामलादिषु दृश्यमानः। तत्र चतुरशीतिभूबलानि चतुरशीतिचक्राणि च। तत्र यस्य यस्य या भूर्बलकरी शत्रोश्चापकर्षकरी स तामाश्रयत्वित्यर्थः। 'यथा पतन्ति नो वाहाः' इति पाठे तु तथा गिरिप्रान्तो विषमः समकर्तव्यः। यथाऽस्माकं च हयास्तत्र गच्छन्तीत्यर्थः॥२३॥ युद्धदुर्गज्ञाः युद्धरहस्यज्ञाः ॥२४ निःसंपातं निरवकाशम्। अत एव संचारस्थानाभावान्निश्चलाण्डजत्वं युज्यते गिरेः॥२६॥ विमर्दन्तो विमर्दयन्तः ॥३३॥ प्रतिबन्धेन रोधमात्रेण अवस्कन्देन कर्मणा उपर्युल्लवनेन ॥४५॥ भक्तादिभिः रहिता एव पात्यन्ते न त्वन्यथा॥४७॥

---

१ ख. यथा न पतते बाहस्तथा। २ ख. ॅद्धमार्गज्ञा विॅ। ३ क. ॅतं यथा भवेत्। म०। ४ क. ख. ॅनुशिष्टाॅ। ५ क. मानवाः। पॅ। ६ क. ख. ०श्च विराटश्च मॅ। ७ क. ख. ॅष्वायत्तमॅ। ८ क. ख. दारयन्तोऽभिधावन्तु वा०। ९ क. ०श्च संगतः। दाक्षिॅ। १० क. ख. गादिनो ये गदाभिस्ते प०। ११ क. ख. पार्थिवेषु च शासनम्। १२ क. गौम०। १३ क. ख. किं नो यु०। १४ ख. ॅपसङ्कटः। का०। १५ ख. ॅर्वतारोहे दुॅ। १६ घ. नाथेषु नि०।

यादवौ नावमन्तव्यौ द्वावप्येतौ रणे स्थितौ।
अविज्ञातबलावेतौ श्रूयेते देवसंमितौ[1] ॥ ४८
कर्मभिस्त्वमरौ विद्मो बालावतिबलान्वितौ।
दुष्कराणीह कर्माणि कृतवन्तौ यदूत्तमौ ४९
शुष्ककाष्ठैस्तृणैर्वेष्ट्य सर्वतः पर्वतोत्तमम् ।
अग्निना दीपयिष्यामो दह्येतां गतचेतनौ ५०
यदि चेन्निष्क्रमिष्येते दह्यमानावितोऽन्तिके
समेत्य पातयिष्यामस्त्यक्ष्यतो जीवितं ततः
वाक्यमेतत्तु रुरुचे सबलानां महीक्षिताम्
यदुक्तं चेदिराजेन नृपाणां हितशंसिना ॥५२
ततः काष्ठैस्तृणैर्वंशैः शुष्कशाखैश्च पादपैः ।
उपादीप्सत शैलेन्द्रः सूर्यपादैरिवाम्बुदः ५३
ददुस्ते सर्वतस्तूर्णं पावकं तत्र पार्थिवाः ।
यथोद्देशं यथावातं शैलस्य लघुविक्रमाः ॥५४
स वायुदीपितो वह्निरुत्पपात समन्ततः ।
सधूमज्वालमालाभिर्भाभिः[2] खमिव शोभयन्
सोऽनलः पवनायस्तः काष्ठसञ्चयमूलवान् ।
ददाह शैलं श्रीमन्तं गोमन्तं कान्तपादपम्५६
स दह्यमानः शैलेन्द्रो मुमोच विपुलाः शिलाः
शतशः शतधा भूत्वा महोल्काकारदर्शनाः
सचित्रभानुः शैलेन्द्रो[3] भाभिर्भानुरिवाम्बुदम्
आलिम्पतीव विधिवत्समन्तादर्चिरुद्धतः ५८
धातुभिः पच्यमानैश्च[4] ज्वलद्भिश्चैव पादपैः ।
उद्भ्रान्तश्वापदो रौति तुद्यमान इवाद्रिराट्५९
प्रतप्तो दह्यमानस्तु स शैलः कृष्णवर्त्मना ।
रीतीर्निर्वर्तयामास काञ्चनाञ्जनराजतीः॥६०
वह्निना चापि दीप्ताङ्गो गिरिर्नातिविराजते ।
धूमान्धकारोर्ध्वतनुर्मज्जमान इवाम्बुदः ॥ ६१
घिश्लिष्टोपलसंघातः कर्कशाङ्गारवर्षणः ।
गिरिर्भात्यनलोद्गारैरुल्कावृष्टिरिवाम्बुदः ६२
प्रपातप्रस्रवोत्क्षिप्तो धूमसंवर्द्धितोदरः ।
स गिरिर्भस्मतां यातो युगान्ताग्निहतोपमः ॥
विह्वलास्तस्य पार्श्वेभ्यः सर्पा दग्धार्धदेहिनः
श्वसन्तः पृथुमूर्धानो निश्चेरुराशिवेक्षणाः ६४
उत्पत्योत्पत्य गगनात्पुनः पुनरवाङ्मुखाः ।
रेसुश्चोद्विजिताः[6] सिंहाः शार्दूलाश्चानलाविलाः
मुमुचुः पादपाश्चैव दाहनिर्यासजं जलम् ६६
वहत्यूर्ध्वगतिर्वातो भस्माङ्गाराभिपिङ्गलः ।
धूमच्छाया च गगने दर्पिताम्भोददर्शना ६७
त्यज्यमानो महासानुर्विहगैः श्वापदैरपि ।
गिरिर्वैकल्यमायाति प्रागल्भ्यात्कृष्णवर्त्मनः
स मुमोच शिलाः शैलश्चलोदग्रशिलोच्चयः ।
वज्रेण पुरुहूतस्य यथा स्याद्दारितस्तथा ॥ ६९
आदीप्य तं तु शैलेन्द्रं क्षत्रिया व्यूहदंशिताः
अर्धक्रोशमपक्रान्ताः पावकेनाभितापिताः
दह्यमाने नगश्रेष्ठे सीदमानैर्महाद्रुमैः ।
धूमभारैरनालक्ष्ये मूले शिथिलतां गते ७१
सरोषं हि तदा रामो वचनं केशिसूदनम् ।
बभाषे पद्मपत्राक्षं स साक्षान्मधुसूदनम् ॥ ७२
दह्यतेऽयं गिरिस्तात ससानुशिखरद्रुमः ।
आवयोः कृष्ण वैरेण बलिभिर्वसुधाधिपैः ७३
पश्य कृष्णानलोष्णानां सधूमानां समन्ततः ।
वनानां विरसन्तीव नगाभ्याशे[10] द्विपोत्तमाः ॥
अयं ह्यावयोरर्थे गोमन्तस्तात दह्यते ।
अयशस्यमिदं लोके कौलीनं च भविष्यति
तदस्यानृण्यहेतोर्हि नगस्य नगसन्निभ ।
क्षत्रियान्निहनिष्यामो दोर्भ्यामेव[11] युधां वर७६
एते ते क्षत्रियाः सर्वे गिरिमादीप्य दंशिताः।
रथिनस्तात दृश्यन्ते यथादेशं युयुत्सवः ७७
एवमुक्त्वा गिरेः शृङ्गान्मेरुशृङ्गादिवोडुराट्
निपपात बलः श्रीमान्वनमालाधरो युवा ७८
कादम्बरीमदक्षीबो नीलवासाः सितानन[12]ः ।
स शारदेन्दुसंकाशो वनमालाञ्चितोदरः॥७९
कान्तैककुण्डलधरश्चारुमौलिरवाङ्मुखः ।
निपपात नरेन्द्राणां मध्ये केशवपूर्वजः ॥ ८०

पवनायस्तः वायुना उद्धूतः॥५६॥ रीतीः धातुरसानां धाराः निर्वर्तयामास प्रवर्तितवान् ॥६०॥ प्रपातानां प्रस्रवैरुत्क्षिप्त उज्झितः शुष्कतां गत इत्यर्थः॥६३॥रेसुः आर्तनादं चक्रुः॥६५ विरसन्तीव क्रन्दन्तीव ॥७४॥कौलीनं लोकापवादः ॥७५॥

---

१ क. ख. °वसप्रभौ । कर्म° । २ ख. °भिः खं दीपयन्निव । सो° । ३ क. ख. °लेन्द्रं भा° । ४ क. °मानैस्तु ज्व° । ५ क. ख. °नः पेतुर° । ६ ख. रेसुरुद्वेजिताः सिंहाः शा° । ७ ख. वत्रावूर्ध्व° । ८ क. °रातिपि° । ९ ख. ण वैरिभिर्व° । १० क. भ्यासे द्वि° । ख. °भ्याशे खगोत्त° । ११ ख. °व नृणां व° । १२ क° साः स्मिता° ख. °साः सितप्रभः । स°

अवप्लुते ततो रामे कृष्णः कृष्णाम्बुदोपमः
गोमन्तशिखराच्छ्रीमानाप्लुतोऽमितविक्रमः
ततस्तं पीडयामास पद्भ्यां गिरिवरं हरिः ।
स पीडितो गिरिस्तेन निर्ममज्ज समन्ततः ८२
जलाकुलोपलस्तत्र प्रस्रुतो द्विरदो यथा ।
स तेन वारिणा वह्निस्तत्क्षणात्प्रशमं ययौ
कल्पान्ते वारिधाराभिर्मेघजालैरिवांशुमान्
सिंहारसितनिर्घोषः पीतवासा घनाकृतिः८४
किरीटमूर्द्धा सौम्यास्यः पुण्डरीकनिभेक्षणः
श्रीवत्सवक्षाः सुमुखः सहस्राक्षसमद्युतिः ८५
रामादनन्तरं कृष्णः प्लुतो वै वीर्यवांस्ततः ।
ताभ्यामेव प्लुताभ्यां च चरणैः पीडितो गिरिः
मुमोच सलिलोत्पीडांस्तीव्रपावकशान्तये ।
सलिलोत्पीडनं दृष्ट्वा पार्थिवा भयमाविशन्८७

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि गोमन्तदाहे
द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

जरासन्धपराभवः ।

४३

वैशम्पायन उवाच ।
तौ नगादाप्लुतौ दृष्ट्वा वसुदेवसुतावुभौ ।
क्षुब्धं नरवरानीकं सर्वं संमूढवाहनम् ॥ १
बाहुप्रहरणौ तौ तु चेरतुस्तत्र यादवौ ।
मकराविव संरब्धौ समुद्रक्षोभणावुभौ ॥ २
ताभ्यां मृधे प्रविष्टाभ्यां
यादवाभ्यां मतिस्त्वभूत् ।
आयुधानां पुराणाना-
मादानकृतलक्षणा ॥ ३
ततोऽम्बरतलाद्भूयः पतन्ति स्म महात्मनोः ।
मध्ये राजसहस्रस्य समरं प्रतिकांक्षिणोः ॥४
यानि वै माथुरे युद्धे प्राप्तान्याहवशोभिनोः
तान्यम्बरात्पतन्ति स्म दिव्यान्याहवसंप्लवे ५
लेलिहानानि दिव्यानि दीप्ताग्निसदृशानि वै
निक्षिप्य यानि तत्रैव तानि प्राप्तौ स्म यादवौ
क्रव्यादैरनुयातानि मूर्तिमन्ति बृहन्ति च ।
तृषितान्याहवे भोक्तुं नृपमांसानि सर्वशः ७
दिव्यस्रग्दामधारीणि त्रासयन्ति च खेचरान्
प्रभया भासमानानि दर्शितानि दिशो दश८
हलं सांवर्तकं नाम सौनन्दं मुसलं तथा ।
चक्रं सुदर्शनं नाम गदां कौमोदकीं तथा ९
चत्वार्येतानि तेजांसि विष्णुप्रहरणानि वै ।
ताभ्यां समवतीर्णानि यादवाभ्यां महामृधे
जग्राह प्रथमं रामो ललामप्रतिमं रणे ।
सर्पन्तमिव सर्पेन्द्रं दिव्यमालाकुलं हलम्
सव्येन सात्वतां श्रेष्ठो जग्राह मुसलोत्तमम् ।
सौनन्दं नाम बलवान्निरानन्दकरं द्विषाम् १२

प्रस्रुतः प्रस्विन्नः ॥ ८३ ॥ सिंहस्य आरसितं महाध्वानिस्तद्व-न्निर्घोषो यस्य सः ॥ ८४ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

४३

अथ त्रिचत्वारिंशेऽस्मिन्मागधस्य पराजयः ।
करवीरपुरे प्रोक्तः शृगालस्य वधोऽद्भुतः ॥१॥

तौ नगात् इति ॥१॥ पतन्ति स्म आयुधानीति शेषः ॥४॥ यानि तत्रैव मथुरायां निक्षिप्य यातौ तानि प्राप्तौ लब्धवन्तौ ॥६॥ स्रग्दाम मालारूपाणि दामानि रज्जुवि-शेषाः ॥८॥ ताभ्यां तयोरर्थे ॥१०॥ ललामप्रतिमं ध्वजतु-ल्यम् । " ललामं लाञ्छने ध्वजे " इति मेदिनी ॥११॥

---

१ ख. °शमं गतः । क° । २ क. ख. ° कं त्रस्तं संमू° । ३ क. °भ्यां मध्ये प्र° । ४ ख. °नि दीप्तानि दी° । ५ क. ख. °प्तौ तु या° । ६ क. ख. °लं संव° । ७ ङ. सौभद्रं ना° ।

जरासन्धस्तु तच्छ्रुत्वा विमनाः समपद्यत
न प्राहरत्ततस्तस्मै पुनरेव हलायुधः।
तौ व्युपारमतां युद्धात्कृष्णयस्ते च पार्थिवाः*
दीर्घकाले महाराज निजघ्नुरितरेतरम्।
पराजिते त्वपक्रान्ते जरासन्धे महीपतौ।
विविक्तमभवत्सैन्यं परावृत्तमहारथम् ॥ ७५
ते नृपाश्चोदितैर्नागैः स्यन्दनैस्तुरगैस्तथा।
दुद्रुवुर्भीतमनसो व्याघ्राघ्राता मृगा इव॥ ७६
तन्नरेन्द्रैः परित्यक्तं भग्नदर्पैर्महारथैः।
घोरं क्रव्यादबहुलं रौद्रमायोधनं बभौ ॥ ७७
द्रवत्सु रथमुख्येषु चेदिराजो महाद्युतिः।
स्मृत्वा यादवसंबन्धं कृष्णमेवान्ववर्तत ॥
वृतः कारूषसैन्येन चेदिसैन्येन चानघ।
संबन्धकामो गोविन्दमिदमाह स चेदिराट्॥
अहं पितृष्वसुर्भर्ता तव यादवनन्दन।
सबलस्त्वामुपावृत्तस्त्वं हि मे दयितः प्रभो
उक्तश्चैष मया राजा जरासन्धोऽल्पचेतनः।
कृष्णाद्विरम दुर्बुद्धे विग्रहाद्रणकर्मणि ॥ ८१
तदेषोऽद्य मया त्यक्तो मम वाक्यस्य दूषकः।
भग्नो युद्धे जरासन्धस्त्वया द्रवति सानुगः ॥
निर्वैरो नैष संयाति स्वपुरं पृथिवीपतिः।
त्वय्येव भूयोऽप्यपरं दर्शयिष्यति किल्बिषम्
तदिमां संत्यजाशु त्वं महीं हतनराकुलाम्।
क्रव्यादगणसङ्कीर्णां सेवितव्याममानुषैः ॥८४
करवीरपुरं कृष्ण गच्छामः सबलानुगाः।
शृगालं वासुदेवं वै द्रक्ष्यामस्तत्र पार्थिवम् ॥
इमौ रथवरोदग्रौ युवयोः कारितौ मया।
योजितौ शीघ्रतुरगैः स्वङ्गचक्राक्षकूबरौ ॥८६
शीघ्रमारुह भद्रं ते बलदेवसहायवान्।
त्वरामः करवीरस्थं द्रष्टुं तं वसुधाधिपम्॥८७

वैशम्पायन उवाच।

पितृष्वसृपतेर्वाक्यं श्रुत्वा चेदिपतेस्तदा
वाक्यं हृष्टमनाः कृष्णो जगाद जगतो गुरुः॥
अहो युद्धाभिसंतप्तौ देशकालोचितौ त्वया।
बान्धवप्रतिरूपेण संसिक्तौ वचनाम्बुना॥ ८९
देशकालविशिष्टस्य हितस्य मधुरस्य च।
वाक्यस्य दुर्लभा लोके वक्तारश्चेदिसत्तम॥
चेदिनाथ सनाथौ स्वः संवृत्तौ तव दर्शनात्।
नावयोः किंचिदप्राप्यं ययोस्त्वं बन्धुरीदृशः
जरासन्धस्य निधनं ये चान्ये तत्समा नृपाः
पर्याप्तौ त्वत्सनाथौ स्वः कर्तुं चेदिकुलोद्वह
यदूनां प्रथमो बन्धुस्त्वं हि सर्वमहीक्षिताम्।
अतःप्रभृति संग्रामान्द्रक्ष्यसे चेदिसत्तम ॥९३

चाक्रं मौसलमित्येवं
संग्रामं रणवृत्तयः ।
कथयिष्यन्ति लोकेऽस्मि-
न्ये धरिष्यन्ति पार्थिवाः ॥ ९४

राज्ञां पराजयं युद्धे गोमन्तेऽचलसत्तमे।
श्रवणाद्धारणाद्वाऽपि स्वर्गलोकं व्रजन्ति हि
तद्गच्छाम महाराज करवीरं पुरोत्तमम्।
त्वयोद्दिष्टेन मार्गेण चेदिराज शिवाय वै ९६
ते स्यन्दनगताः सर्वे पवनोत्पातिभिर्हयैः।
भेजिरे दीर्घमध्वानं मूर्तिमन्त इवाग्नयः ॥९७
ते त्रिरात्रोषिताः प्राप्ताः करवीरं पुरोत्तमम्।
शिवाय च शिवे देशे निविष्टास्त्रिदशोपमाः९८

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि करवीरपुराभिगमने त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४३ ॥

विविक्तं शून्यम् ॥ ७५ ॥ चेदिराजो दमघोषः ॥ ७८ ॥ किल्बिषमपकारम्॥ ८३ ॥ रथवरेष्वपि उदग्रौ श्रेष्ठतमौ ॥ ८६ ॥ धरिष्यन्ति जीविष्यन्ति ॥ ९४ ॥ इति श्रीहरिवंशे टीकायां त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

* तौ व्युपारमतामिति पद्यार्धं खपुस्तके नास्ति। १ ख. °र्घकालं म°। २ ख. °रं वीर ग°। ३ ख. °गैः स्वङ्गच°। ४ क. ख. °णाद्धारणाच्चास्य स्व°। ५ ख. °न्ति ते। त°

शृगालाख्यराजवधः।

४४

वैशम्पायन उवाच।

तानागतान्विदित्वाऽथ शृगालो युद्धदुर्मदः
पुरस्य धर्षणं मत्वा निर्जगामेन्द्रविक्रमः॥ १
रथेनादित्यवर्णेन भास्वता रणगामिना।
आयुधप्रतिपूर्णेन नेमिनिर्घोषहासिना॥ २
मन्दराचलकल्पेन चित्राभरणभूषिणा।
अक्षय्यसायकैस्तूणैः पूर्णेनार्णवघोषिणा॥३
हर्यश्वेनाशुगतिना सक्तेन शिखरेष्वपि।
हेमकूबरगर्भेण दृढाक्षेणातिशोभिना॥ ४
सुबन्धुरेण दीप्तेन पतत्त्रिवरगामिना।
खगतेनेव शक्रस्य हर्यश्वेन रथाद्रिणा॥ ५
सावित्रे नियमे पूर्णे यं ददौ सविता स्वयम्।
आदित्यरश्मिभिरिव रश्मिभिर्यो निगृह्यते॥
तेन स्यन्दनमुख्येन द्विषत्स्यन्दनघातिना।
स शृगालोऽभ्ययात्कृष्णं शलभः पावकं यथा
चापपाणिः सुतीक्ष्णेषुः कवची हेममालिकः।
सितप्रावरणोष्णीषः पावकाकारलोचनः॥८
मुहुर्मुहुर्ज्याचपलं विक्षिपन्दुःसहं धनुः।
निर्वमन्रोषजं वायुं सानलज्वालमण्डलम्॥९
भाभिर्भूषणपंक्तीनां दीप्तो मेरुरिवाचलः।
रथस्थ इव शैलेन्द्रः शृगालः प्रत्यदृश्यत। १०
तस्यारसितशब्देन रथनेमिस्वनेन च।
गुरुत्वेन च नाम्यन्ती चचालोर्वी भयातुरा।
तमापतन्तं श्रीमन्तं मूर्तिमन्तमिवाचलम्।
शृगालं लोकपालाभं दृष्ट्वा कृष्णो न विव्यथे।
शृगालश्चापि संरब्धः स्यन्दनेनाशुगामिना।
समीपे वासुदेवस्य युयुत्सुः प्रत्यदृश्यत॥ १३
वासुदेवं स्थितं दृष्ट्वा शृगालो युद्धलालसः।
अभिदुद्राव वेगेन मेघराशिरिवाचलम्॥ १४
वासुदेवः स्मितं कृत्वा प्रतियुद्धाय तस्थिवान्।
तद्युद्धमभवत्ताभ्यां समरे घोरदर्शनम्।
उभाभ्यामिव मत्ताभ्यां कुञ्जराभ्यां यथा वने
शृगालस्त्वब्रवीत्कृष्णं समरे समुपस्थितम्।
युद्धरागेण तेजस्वी मोहाच्चालितगौरवः॥ १६
गोमन्ते युद्धमार्गेण यत्त्वया कृष्ण चेष्टितम्।
अनायकानां मूर्खाणां नृपाणां दुर्बले बले॥
स मे सुविदितः कृष्ण क्षत्रियाणां पराजयः
कृपणानामसत्त्वानामयुद्धानां रणोत्सवे॥१८
तिष्ठेदानीं यथाकामं स्थितोऽहं पार्थिवे पदे
क यास्यसि मया रुद्धो रणेष्वपरिनिष्ठितः १९
न चाहमेकं सबलो युक्तस्त्वां योद्धुमाहवे।
अहमेकस्त्वमप्येको द्वौ युध्याव रणे स्थितौ
किं जनेन निरस्तेन त्वं वाऽहं च रणे स्थित।
धर्मयुद्धेन निधनं व्रजत्वेकतरो रणे॥ २०
लोकेऽस्मिन्वासुदेवोऽहं भविष्यामि हते त्वयि
हते मयि त्वमप्येको वासुदेवो भविष्यसि॥२२
शृगालस्य वचः श्रुत्वा वासुदेवः क्षमापरः।
ईर्ष्यन्तं प्रहरस्वेति तमुक्त्वा चक्रमाददे॥२३
ततः सायकजालानि शृगालः क्रोधमूर्छितः।
चिक्षेप कृष्णे घोराणि युद्धाय लघुविक्रमः॥
शस्त्राणि यानि चान्यानि मुसलाद्यानि संयुगे
पातयामास गोविन्दे स शृगालः प्रतापवान्
शृगालप्रहितैरस्त्रैः पावकज्वालमालिभिः।
निर्दयाभिहतः कृष्णः स्थितो गिरिरिवाचलः
सोऽस्त्रप्रहाराभिहतः किंचिद्रोषसमन्वितः।
चक्रमुद्यम्य गोविन्दः शृगालस्य परिक्षिपत्॥
तं रथस्थं प्रमाणस्थं शृगालं युद्धदुर्मदम्।
जघान समरे चक्रं जातदर्पं महाबलम्॥ २८

४४

चतुश्चत्वारिंशकेऽथ शृगालवध ईर्यते।
तन्नारीणां विलापश्च तत्पुत्रस्याभिषेचनम् १

तानागतानिति॥ १॥ शक्रस्य रथाद्रिणा समान इति शेषः॥ ५॥ आरसितशब्देन गर्जितध्वनिना॥ ११॥ परिक्षिपत् पर्यक्षिपत्॥ २७॥ प्रमाणस्थं चक्रभयादपलायितमित्यर्थः॥ २८॥

१ क. °वानलम्। शृ°। २ ख. °मार्गे वै य°। ३ ख. इष्टतः प्र°। ४ क. शृगालस्योरसि क्षिपत्। तं।, ख. शृगालोरसि चाक्षिपत्। तं। ५ ख. निहत्य समरे शूरं शृगालं युद्धकामुकम्। ततः।

ततः सुदर्शनं चक्रं पुनरायाद्गुरोः करे।
चक्रेणोरसि निर्भिन्नः स गतासुर्गतोत्सवः।
पपात क्षतजस्रावी शृगालोऽद्रिरिवाहतः ॥
निशम्य तं निपातितं वज्रपातादिवाचलम्।
तस्य सैन्यान्यपययुर्विमनांसि हते नृपे ॥ ३०
केचित्प्रविश्य नगरं कश्मलाभिहता भृशम्।
रुरुदुर्दुःखसंतप्ता भर्तृशोकाभिपीडिताः ३१
केचित्तत्रैव शोचन्तः स्मरन्तः सुकृतानि च।
पतितं भूपतिं भूमौ न त्यजन्ति स्म दुःखिताः
ततो मेघनिनादेन स्वरेणारिविमर्दनः।
कृष्णः कमलपत्राक्षो जनानामभयं ददौ ॥३३
चक्रोचितेन हस्तेन राजताङ्गुलिपर्वणा।
न भेतव्यं न भेतव्यमिति तानभ्यभाषत ॥३४
नास्य पापस्य दोषेण निराबाधकरं जनम्।
घातयिष्यामि समरे नेदं शूरव्रतं [2]मतम् ॥ ३५
अश्रुपूर्णमुखा दीनाः क्रन्दमाना भृशं तदा।
[3]पतितो वै शृगालाख्यो भ्रष्टः सन्दीनमानसः*
ते स्म पश्यन्ति पतितं धरण्यां धरणीपतिम्
चक्रनिर्दारितोरस्कं भिन्नशृङ्गमिवाचलम् ॥३७
विलपन्ति स्म ते सर्वे सचिवाः सप्रजा भृशम्
साश्रुपातेक्षणा दीनाः शोकस्य वशमागताः
तेषां रुदितशब्देन पौराणां विस्वरैः स्वरैः।
महिष्यस्तस्य निष्पेतुः सपुत्रा रुदिताननाः ३९
तास्तं निपतितं दृष्ट्वा श्लाघ्यं भूमिपतिं पतिम्
स्तनानारुज्य करजैर्भृशार्ताः पर्यदेवयन् ४०
उरांस्युरसिजांश्चैव शिरोजान्याकुलान्यपि।
निर्दयं ताडयन्त्यस्ता विस्वरं रुरुदुः स्त्रियः
तस्योरसि सुदुःखार्ता मृदिताः क्लिन्नलोचनाः
पेतुरूर्ध्वभुजाः सर्वाश्छिन्नमूला लता इव ४२
तासां बाष्पाम्बुपूर्णानि नेत्राणि नृपयोषिताम्
वारिविप्रहतानीव पङ्कजानि चकाशिरे ॥४३
ताः पतिं पतितं भूमौ रुदन्त्यो हृदि ताडिताः
लालप्यमानाः करुणं योषितः पर्यदेवयन् ४४
पुत्रं चास्य पुरस्कृत्य बालं प्रस्रुतलोचनम्।
शक्रदेवं पितुः पार्श्वे द्विगुणं रुरुदुः स्त्रियः ४५
अयं ते वीर विक्रान्तो बालः पुत्रो न पण्डितः
त्वद्विहीनः कथमयं पदे स्थास्यति पैतृके ॥ ४६
कथमेकपदे त्यक्त्वा गतोऽस्यन्तःपुरं परम्।
अतृप्तास्तव सौख्यानां किं कुर्मो विधवा वयम्
तस्य पद्मावती नाम महिषी प्रमदोत्तमा।
[4]रुदती पुत्रमादाय वासुदेवमुपस्थिता ॥ ४८
यस्त्वया पातितो वीर रणप्रोक्तेन कर्मणा।
तस्य प्रेतगतस्यायं पुत्रस्त्वां शरणं गतः ॥४९
यदि त्वां प्रणमेतासौ कुर्याद्वा शासनं तव।
नायमेकप्रहारेण जनस्त्यज्येत दारुणम् ॥ ५०
यदि कुर्यादयं मूढस्त्वयि बान्धवकं विधिम्।
नैवं परीतः कृपणः सेवेत धरणीतलम् ॥ ५१
अयमस्य विपन्नस्य बान्धवस्य तवानघ।
सन्ततौ रक्ष्यतां वीर पुत्रः पुत्र इवात्मजः ॥
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा माहिष्या यदुनन्दनः।
मृदुपूर्वमिदं वाक्यमुवाच वदतां वरः ॥ ५३
राजपत्नि गतो रोषः सहानेन दुरात्मना।
प्रकृतिस्था वयं जाता देवि सैषोऽस्मि बान्धवः
रोषो मे विगतः साध्वि तव वाक्यैरकल्मषैः
योऽयं पुत्रः शृगालस्य ममाप्येष न संशयः ५५
अभयं चाभिषेकं च ददाम्यस्मै सुखाय वै।
आहूयन्तां प्रकृतयः पुरोधा मन्त्रिणस्तथा ५६
पितृपैतामहे राज्ये तव पुत्रोऽभिषिच्यताम्।
ततः प्रकृतयः सर्वाः पुरोधा मन्त्रिणस्तथा
अभिषेकार्थमाजग्मुर्[5]यतो वै रामकेशवौ।
ततः सिंहासनस्थं तु राजपुत्रं जनार्दनः ॥ ५८
अभिषेकेण दिव्येन योजयामास वीर्यवान्।
अभिषिच्य शृगालस्य करवीरपुरे सुतम्।
कृष्णस्तदहरेवाशु प्रस्थानमभ्यरोचयत् ॥ ५९
रथेन हरियुक्तेन तेन युद्धार्जितेन वै।
केशवः प्रस्थितोऽध्वानं वृत्रहा त्रिदिवं यथा
शक्रदेवोऽपि धर्मात्मा सह मात्रा परंतपः।
सबालवृद्धयुवतीमुख्याः प्रकृतयस्तथा ॥ ६१

आरुज्य विदार्य ॥ ४० ॥ अस्य शृगालस्य ॥ ४५ ॥ माहिषी पट्टराज्ञी ॥ ४८ ॥ परीतः क्रव्यादैरिति शेषः ॥ ५१ ॥ तेन रथेन शृगालाय सवितृदत्तेन ॥ ६० ॥

१ क. ख. ⁰रोः करम्। च⁰। २ ख. ⁰तं भृशम्। अ⁰। ३ ख. पतितोऽयं सृगालश्च भ्र⁰। * नास्य पापस्येत्यारभ्य पद्यद्वयं क. पुस्तके नास्ति। ४ ख. पुत्रमाता सुतं गृह्य वा⁰। ५ ख. ⁰गमुर्यत्र तौ राम⁰, क. ⁰गमुर्यत्रेमौ रा⁰ ६ क. ⁰स्थानं समरो⁰।

शिबिकायामथारोप्य श्रृगालं युद्धदुर्मदम्।
संहृता दूरमार्गेण पश्चिमाभिमुखा ययुः ॥६२
नैधनस्य विधानेन चक्रुस्ते तस्य सत्क्रियाम्
सत्कारं कारयामासुः पितॄणां पारलौकिकम्
उद्दिश्योद्दिश्य राजानं श्राद्धं कृत्वा सहस्रशः
ततस्ते सलिलं दत्त्वा नामगोत्रादिकीर्तनैः ६४
पितर्युपरते घोरे शोकसंविग्नमानसः।
कृत्वोदकं तदा राजा प्रविवेश पुरोत्तमम् ६५

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि श्रृगालवधो नाम
चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

रामकृष्णयोमथुरागमनम्।

४५

वैशम्पायन उवाच।
तौ तु स्वल्पेन कालेन दमघोषेण संगतौ।
अथाध्वविधिना तौ तु पञ्चरात्रोषितौ पथि १
दमघोषेण संगम्य एकरात्रोषिताविव।
जग्मतुः सहितौ वीरौ मुदा परमया युतौ।
नगरीं मथुरां प्राप्तौ वसुदेवसुतावुभौ ॥ २
ततः प्रत्युद्गताः सर्वे यादवा यदुनन्दनौ।
सबला हृष्टमनस उग्रसेनपुरोगमाः।
श्रेण्यः प्रकृतयश्चैव मन्त्रिणश्च यथोचिताः।
सबालवृद्धा सा चैव पुरी समभिवर्तत ॥ ४
नन्दितूर्याण्यवाद्यन्त स्तूयेतां पुरुषर्षभौ।
रथ्यापताकामालिन्यो भासन्ति स्म समन्ततः
हृष्टा प्रमुदिता सर्वा पुरी परमशोभिता।
भ्रात्रोस्तयोरागमने यथेन्द्रमहे तथा ॥ ६
मुदितास्तत्र गायन्ति राजमार्गेषु गायकाः।
स्तवाशीर्बहुला गाथा यादवानां प्रियंकराः ७
गोविन्दरामौ संप्राप्तौ भ्रातरौ लोकविश्रुतौ
स्वे पुरे निर्भयाः सर्वे क्रीडध्वं यादवाः सुखम्
न तत्र कश्चिद्दीनो वा मलिनो वा विचेतनः।
मथुरायामभूत्कश्चिद्रामकृष्णसमागमे ॥ ९
वयांसि साधुवाक्यानि प्रहृष्टा गोहयद्विपाः
नरनारीगणाश्चैव भेजिरे मानसं सुखम् ॥ १०
शिवाश्च प्रववुर्वाता विरजस्का दिशो दश।
दैवतान्यपि सर्वाणि हृष्यन्त्यायतनेष्वथ ॥११
यानि लिङ्गानि लोकस्य वृत्तानीह कृते युगे।
तानि सर्वाण्यदृश्यन्त तयोरागमने तदा ॥१२
ततः काले शिवे पुण्ये स्यन्दनेनारिमर्दनौ।
हरियुक्तेन तौ वीरौ प्रविष्टौ मथुरां पुरीम् १३
प्रविशन्तं पुरीं रम्यां गोविन्दं राममेव च।
अनुजग्मुर्यदुगणाः शक्रं देवगणा इव ॥ १४
वसुदेवस्य भवनं पितुस्तौ यदुनन्दनौ।
प्रविष्टौ हृष्टवदनौ चन्द्रादित्याविवाचलम् ॥
तत्रायुधानि संन्यस्य गृहे स्वे स्वैरचारिणौ।
मुमुदाते यदुवरौ वसुदेवसुतावुभौ ॥ १६
ततस्तु वसुदेवस्य पादौ समभिपीड्य च।
तैत्रोग्रसेनं राजानमन्यांश्च यदुपुङ्गवान् ॥ १७
यथान्यायं पूजयित्वा तौ सर्वैश्चाभिनन्दितौ।
जग्मतुर्हृष्टमनसौ मातुरेव निवेशनम् ॥ १८

इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

४५

पञ्चचत्वारिंशकेऽस्मिन्प्रोच्यते रामकृष्णयोः
मथुरागमनं चाथ प्रवेशनमहोत्सवः ॥ १ ॥

तौ त्विति ॥ १ ॥ श्रेण्यः नानाजातीया अनेकशिल्पोपजीविनः ॥ ४ ॥ दैवतानि प्रतिमाः ॥ ११ ॥ लिङ्गानि लक्षणानि ॥ १२ ॥

१ ख. °लेन पञ्चरात्रोषितौ प°। २ ख. °म्य त्वेकरात्रोषितौ ततः। ज°। ३ क. ख. °हृषोत्तमौ। रथ्या°। ४ क. ख. °यनाः। स्त°। ५ क. ख. °हृष्यन्त्यायतनेष्व°, ख. °नेष्वपि। या°। ६ ख. °नि वि°। ७ ख. उग्रसेनं तु रा°।

एवं तावेकनिर्माणौ मथुरायां शुभाननौ। उग्रसेनानुगौ भूत्वा कंचित्कालं[1] मुमोदतुः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि रामकृष्णयोर्मथुरायां प्रत्यागमने पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४५ ॥

रामस्य गोकुलगमनं यमुनाकर्षणं च।

४६

वैशम्पायन उवाच।

कस्याचित्त्वथ कालस्य स्मृत्वा गोपेषु सौहृदम्
जगामैको व्रजं रामः कृष्णस्यानुमते स्थितः १
स गतस्तत्र रम्याणि ददर्श विपुलानि वै।
भुक्तपूर्वाण्यरण्यानि सरांसि सुरभीणि च २
स प्रविष्टस्तु वेगेन तं व्रजं कृष्णपूर्वजः।
वन्येन रमणीयेन वेषेणालंकृतः प्रभुः ॥ ३
स तानभाषत प्रीत्या यथापूर्वमरिंदमः।
गोपांस्तेनैव विधिना यथान्यायं यथावयः ४
तथैव प्राह तान्सर्वांस्तथैव[2] परिहर्षयन्।
तथैव सह गोपीभिर्योजयन्मधुराः कथाः ॥ ५
तमूचुः स्थविरा गोपाः प्रियं मधुरभाषिणः।
रामं रमयतां श्रेष्ठं प्रवासात्पुनरागतम् ॥ ६
स्वागतं ते महाबाहो यदूनां कुलनन्दन।
अद्य स्म निर्वृतास्तात यत्त्वां पश्यामहे वयम्
प्रीताश्चैव वयं वीर यत्त्वं पुनरिहागतः।
विख्यातस्त्रिषु लोकेषु रामः शत्रुभयंकरः ॥ ८
वर्धनीया वयं वीर त्वया यादवनन्दन।
अथवा प्राणिनस्तात रमन्ते जन्मभूमिषु ॥ ९
त्रिदशानां वयं मान्या
ध्रुवमद्यामलानन।
ये स्म दृष्टास्त्वया तात
काङ्क्षमाणास्तवागमम् ॥ १०

दिष्ट्या ते निहता मल्लाः[3] कंसश्च विनिपातितः
उग्रसेनोऽभिषिक्तश्च माहात्म्येन जनेन वै ११
समुद्रे च श्रुतोऽस्माभिस्तिमिना सह विग्रहः
वधः पञ्चजनस्यैव जरासन्धेन विग्रहः।
गोमन्ते च श्रुतोऽस्माभिः क्षत्रियैः सह विग्रहः
दरदस्य वधश्चैव जरासन्ध[4]पराजयः।
तत्रायुधावतरणं श्रुतं नः परमाहवे ॥ १३
वधश्चैव शृगालस्य करवीरपुरोत्तमे।
तत्सुतस्याभिषेकश्च नागराणां च सान्त्वनम्×
मथुरायां प्रवेशश्च कीर्तनीयः[5] सुरोत्तमैः।
प्रतिष्ठिता च वसुधा पार्थिवाश्च वशीकृताः ॥
तव चागमनं दृष्ट्वा सभाग्याः स्म यथा पुरा।
तेन स्म परितुष्टा वै हृषिताश्च सबान्धवाः
प्रत्युवाच ततो रामः सर्वांस्तानभितः स्थितान्
यादवेष्वपि सर्वेषु भवन्तो मम बान्धवाः १७
इहावयोर्गतं बाल्यमिह चैवावयो रतम्।
भवद्भिर्वर्द्धिताश्चैव यास्यामो विक्रियां कथम्
गृहेषु भवतां भुक्तं गावश्च परिरक्षिताः।
अस्माकं बान्धवाः सर्वे भवन्तो बद्धसौहृदाः
ब्रुवत्येवं यथातत्त्वं गोपमध्ये हलायुधे।
संहृष्टवदना भूयो बभूवुर्व्रजयोषितः ॥ २०
ततो वनान्तरगतो रेमे रामो महाबलः।
एतस्मिन्नन्तरे प्राप्ते रामाय विदितात्मने २१

इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

४६

षट्चत्वारिंशकेऽध्याये रामस्य गोकुलागमः।
क्रीडनं गोपनारीभिः कालिन्द्याः कर्षणं तथा १
कस्येति ॥ १ ॥ निर्वृताः स्म सुखिनः स्म ॥ ७ ॥ तिमिना तिमितुल्येन पञ्चजनेन ॥ १२ ॥ रतं क्रीडनम् ॥ १८ ॥

---

१ ख. ०लं विचेरतुः। इ०। २ ख. ०स्तथा च प०। ३ ख. ०ता मन्दाः कं०। ४ क. ०व जरासंधे च या मतिः। त०। × तत्सुतेत्यादि श्लोकार्धं कपुस्तके नास्ति। ५ क. ०यः सुरैरपि। प्र०।

गोपालैर्देशकालज्ञैरुपानीयत वारुणी ।
सोऽपिबत्पाण्डुराभ्राभस्तत्कालं ज्ञातिभिर्वृतः
वनान्तरगतो रामः पानं मदसमीरणम् ।
उपनिन्युस्ततस्तस्मै वन्यानि विविधानि च
प्रत्यग्ररमणीयानि पुष्पाणि च फलानि च ।
भक्ष्यांश्च विविधान्गन्धान्भक्ष्यांश्च हृदयंगमान्
सद्यो हृतानि पद्मानि विकचान्युत्पलानि च
शिरसा चारुकेशेन किंचिदावृतमौलिना ।
श्रवणैकावलम्बेन कुण्डलेन विराजता ॥ २५
चन्दनार्द्रेण पीतेन वनमालावलम्बिना ।
विबभावुरसा रामः कैलासेनेव मन्दरः ॥ २६
नीले वसानो वसने प्रत्यग्रजलदप्रभे ।
रराज वपुषा शुभ्रस्तिमिरौघे यथा शशी । २७
लाङ्गलेनावसिक्तेन भुजगाभोगवर्तिना ।
तथा भुजाग्रश्लिष्टेन मुसलेन च भास्वता २८
स मत्तो बलिनां श्रेष्ठो रराजाघूर्णिताननः ।
शैशिरीषु त्रियामासु यथा स्वेदालसः शशी ॥
रामस्तु यमुनामाह स्नातुमिच्छे महानदि ।
एहि मामभिगच्छ त्वं रूपिणी सागरंगमे ३०
संकर्षणस्य मत्तोक्तां भारतीं परिभूय सा ।
नाभ्यवर्तत तं देशं स्त्रीस्वभावेन मोहिता ३१
ततश्चुक्रोध बलवान्रामो मदसमीरितः ।
चकार स हलं हस्ते कर्षणाधोमुखं बली ॥ ३२
तस्यामुपरि मेदिन्यां पेतुस्तामरसस्रजः ।
मुमुचुः पुष्पकोशैश्च वासरेण्वरुणं जलम् ॥ ३३
स हलेनानताग्रेण कूले गृह्य महानदीम् ।
चकर्ष यमुनां रामो व्युत्थितां वनितामिव ॥
सा विह्वलजलस्रोता ह्रदप्रस्थितसंचया ।
व्यावर्तत नदी भीता हलमार्गानुसारिणी ॥ ३५
लाङ्गलादिष्टवर्त्मा सा वेगगा वक्रगामिनी[1] ।
संकर्षणभयत्रस्ता योषेवाकुलतां गता ॥ ३६
पुलिनश्रोणिबिम्बौष्ठी[2] मृदितैस्तोयताडितैः ।
फेनमेखलसूत्रैश्च छिन्नैरम्बुदगामिनी ॥ ३७
तरङ्गविषमापीडा[3] चक्रवाकोन्मुखस्तनी ।
वेगगम्भीरवक्राङ्गी त्रस्तमीनविभूषणा ॥ ३८
सितहंसेक्षणापाङ्गी काशक्षौमोच्छ्रिताम्बरा ।
तीरजोद्धूतकेशान्ता जलस्खलितगामिनी ॥
लाङ्गलोल्लिखितापाङ्गी क्षुभिता सागरंगमा
मत्तेव कुटिला नारी राजमार्गेण गच्छती ॥
कृष्यते साऽतिवेगेन स्रोतःस्खलितगामिनी ।
उन्मार्गा नीतमार्गा सा येन वृन्दावनं वनम्
वृन्दावनस्य मध्येन सा नीता यमुना नदी ।
रोरूयमाणेव खगैरन्विता तोयवासिभिः ४२
सा यदा समतिक्रान्ता नदी वृन्दावनं वनम्
तदा स्त्रीरूपिणी भूत्वा यमुना राममब्रवीत् ॥
प्रसीद नाथ भीताऽस्मि प्रतिलोमेन कर्मणा ।
विपरीतमिदं रूपं तोयं च मम जायते ॥ ४४
असत्यहं नदीमध्ये रौहिणेय त्वया कृता ।
कर्षणेन महाबाहो स्वमार्गव्यभिचारिणी ४५
प्राप्तां मां सागरे पूर्वं सपत्न्यो वेगगर्विताः ।
फेनहासैर्हसिष्यन्ति तोयव्यावृत्तगामिनीम् ॥
प्रसादं कुरु मे वीर याचे त्वां कृष्णपूर्वज ।
सुप्रसन्नमना नित्यं भव त्वं सुरसत्तम ॥ ४७
कर्षणायुधकृष्टाऽस्मि रोषोऽयं विनिवर्त्यताम्
मूर्ध्ना गच्छामि चरणौ तवैषा लाङ्गलायुध
मार्गमादिष्टमिच्छामि क्व गच्छामि महाभुज

वैशम्पायन उवाच * ।

प्रणयावनतां दृष्ट्वा यमुनां लाङ्गलायुधः ।
प्रत्युवाचार्णववधूं मदक्लान्त इदं वचः ॥ ४९
लाङ्गलादिष्टमार्गा त्वमिमं मे प्रियदर्शने ।
देशमम्बुप्रदानेन प्लावयस्वाखिलं शुभे ॥ ५०
एष ते सुभ्रु संदेशः कथितः सागरंगमे ।
शान्तिं व्रज महाभागे गम्यतां च यथासुखम्

आवृतमौलिना वक्रीभूतकिरीटेन ॥ २५ ॥ स्नातुं स्नानपूर्वकं त्वां परिणेतुम् इच्छे इच्छामि रूपिणी मूर्तिमती भूत्वेति शेषः ॥ ३० ॥ मत्तोक्तां मत्तेनोक्तामिति हेतुना तां भारतीं परिभूय नाभ्यवर्तत ॥ ३१ ॥ कर्षणाय अधोमुखं कर्षणाधोमुखम् ॥ ३२ ॥ तस्यां हलाकृष्टायां याः स्रजः पेतुः ताः पुष्पकोशैः करणैः वासरेण्वरुणं सुगन्धिपरागारुणं मदिरारूपं जलं मुमुचुः उद्वेमुरित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ह्रदप्रस्थितसंचया ह्रदात् प्रस्थिताः प्रचलिताः संचया मत्स्यादयो यस्याः सा ॥ ३५ ॥ पुलिनं श्रोणिरिव यस्याः बिम्बं रक्तपद्ममण्डलमेव ओष्ठो यस्याः । अम्बुदगामिनी सागरगामिनी ॥ ३७ ॥ संदेश आज्ञा ॥ ५१ ॥

[1] घ. °गा चक्रगा° । [2] क. पुलिनैः श्रोणिबिम्बौष्ठी मृ° । [3] क. °मा पीता च° । * वैशम्पायन उवाचेति कं ख. पुस्तकयोर्न विद्यते ।

यावत्स्थास्यति लोकोऽयं तावत्तिष्ठतु मे यशः
यमुनाकर्षणं दृष्ट्वा सर्वे ते व्रजवासिनः ॥ ५२
साधु साध्विति रामाय प्रणामं चक्रिरे तदा ।
तां विसृज्य महाभागां तांश्च सर्वान्व्रजौकसः
ततः सञ्चिन्त्य मनसा रामः प्रहरतां वरः ।
पुनः प्रतिजगामाशु मथुरां रोहिणीसुतः ५४
स गत्वा मथुरां रामो भवने मधुसूदनम् ।
परिवर्तमानं ददृशे पृथिव्यां सारमव्ययम् ५५
तथैवाध्वन्यवेषेण सोपश्लिष्यं जनार्दनम् ।
प्रत्यग्रवनमालेन वक्षसाऽभिविराजता ॥ ५६
स दृष्ट्वा तूर्णमायान्तं रामं लाङ्गलधारिणम् ।
सहसोत्थाय गोविन्दो ददावासनमात्मनः ५७
उपविष्टं तदा रामं पप्रच्छ कुशलं व्रजे ।
बान्धवेषु च सर्वेषु गोषु चैव जनार्दनः ॥ ५८
प्रत्युवाच ततो रामो भ्रातरं साधुभाषिणम्
सर्वत्र कुशलं कृष्ण येषां कुशलमिच्छसि ५९
ततस्तयोर्विचित्रार्थाः पौराण्यश्चाभवन्कथाः
वसुदेवाग्रतः पुण्या रामकेशवयोस्तदा ॥ ६०

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि यमुनाकर्षणे षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

रुक्मिणीस्वयंवरार्थं कृष्णस्य कुण्डिनपुरंप्रति गमनम् ।

४७

वैशम्पायन उवाच ।
एतस्मिन्नन्तरे प्राप्ता लोकप्रावृत्तिका नराः
चक्रायुधगृहं सर्वे लोकपालगृहोपमम् ॥ १
तेष्वात्ययिकशंसीषु लोकप्रावृत्तिकेष्विह ।
कृतसंज्ञा यदुश्रेष्ठाः समेताः कृष्णसंसदि ॥ २
समागतेषु सर्वेषु यदुमुख्येषु संसदि ।
प्रावृत्तिका नराः प्राहुः पार्थिवात्ययिकं वचः
जनार्दन नरेन्द्राणां पार्थिवानां समागमः ।
भविष्यति क्षितीशानां समूढानामनेकशः ४
त्वरितास्तत्र गच्छन्ति नानाजनपदेश्वराः ।
कुण्डिने पुण्डरीकाक्ष भोजपुत्रस्य शासनात्
प्रकाशं स्म कथास्तत्र श्रूयन्ते मनुजेरिताः ।
रुक्मिणी किल नामास्ति
रुक्मिणः प्रथमा स्वसा ॥ ६
भावी स्वयंवरस्तत्र तस्याः किल जनार्दन ।
इत्यर्थमेते सबला गच्छन्ति मनुजाधिपाः ॥ ७
तस्यास्त्रैलोक्यसुन्दर्यास्तृतीयेऽहनि यादव ॥
रुक्मभूषणभूषिण्या भविष्यति स्वयंवरः ॥ ८
राज्ञां तत्र समेतानां हस्त्यश्वरथगामिनाम् ।
द्रक्ष्यामः शतशस्तत्र शिबिराणि महात्मनाम्
सिंहशार्दूलदृप्तानां मत्तद्विरदगामिनाम् ।
सदा युद्धप्रियाणां हि परस्परमर्षिणाम् १०
जयाय शीघ्रं सहितौ बलौघेन समन्विताः ।
निरुद्धाः पृथिवीपालाः किमेकान्तचरा वयम्
निरुत्साहा भविष्यामो गच्छामो यदुनन्दन

इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

सप्तचत्वारिंशकेऽस्मिन्-
श्चराणां वचनादथ ।
कृष्णस्येच्छा हि रुक्मिण्यां
कुण्डिने गमनं तथा ॥ १ ॥

एतस्मिन्निति । प्रावृत्तिकाः प्रवृत्तिसूचकाः ॥१॥ आत्ययिकशंसीषु विरोधशंसिषु । दैर्घ्यं छन्दोऽनुरोधात् ॥२॥ पार्थिवात्ययिकं राज्ञां विनाशकारणम् ॥ ३ ॥ भोजपुत्रस्य रुक्मिणः शासनात् निमन्त्रणात् ॥५॥ प्रथमा मुख्या ॥६॥ निरुद्धा रुक्मिणीलिप्सयेति शेषः । तत्र वयं किं भिल्लवदेकान्तचराः येन निरुत्साहा भविष्यामः । अपि तु अतिप्रसिद्धास्तेन सोत्साहा एव तत्र गच्छाम इति सार्द्धश्लोकवाक्यम् ॥११॥

१ख. सा॰ बुद्ध्या निश्चित्य चैव ह । पुनः प्र॰ । २क. ॰थिव्याः सा॰ । ३क. ॰पश्लिष्टो ज॰, ख. ॰पसृष्टो ज॰ । ४ ख. ॰विन्दः प्रददावासनोत्तमम् । उप॰ । ५ क. अद्राक्ष्य दाक्षिणात्यानां समूहानित्यनेकशः । त्व॰, ख. शशंसुर्दाक्षिणात्यानां सुमहानित्यनेकशः । त्व॰ । ६ क. ख. ॰ल नाम्नास्ति । ७ क. ख. ॰ते नृवरा ग॰ । ८ क. ख. ॰न्ति सबलाः नृगाः । त॰ । ९ ख. ॰त्र वृन्दानि च म॰ । १० ख. ॰घ्रं त्वरिता ब॰ । ११ ख. ॰दुसत्तम । श्रु॰ ।

श्रुत्वैतत्केशवो वाक्यं हृदि शल्यमिवार्पितम्
निर्जगाम यदुश्रेष्ठो यदूनां सहितो बलैः १२
यादवास्ते बलोदग्राः सर्वे संग्राममलालसाः।
निर्ययुः स्यन्[1]दनवरैर्गर्वितास्त्रिदशा इव ॥ १३
बलाग्रेण नियुक्तेन हरिरीशानसंमतः।
चक्रोद्यतकरः कृष्णो गदापाणिर्व्यरोचत ॥ १४
यादवाश्चापरे तत्र वासुदेवानुयायिनः।
रथैरादित्यसंकाशैः किङ्किणीप्रतिनादितैः १५
उग्रसेनं तु गोविन्दः प्राह निश्चितदर्शनः।
तिष्ठ त्वं नृपशार्दूल भ्रात्रा मे सहितोऽनघ१६
क्षत्रिया विकृतिप्रज्ञाः शा[2]स्त्रनिश्चितदर्शनाः
पुरीं शून्यामिमां वीर ज[3]घन्येऽभिपतन्ति ह
अस्माकं शङ्किताः सर्वे जरासन्धवशानुगाः
मोदन्ते सुखिनस्तत्र देवलोके यथामराः ॥१८

वैशम्पायन उवाच*।

+तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भोजराजो महायशाः
कृष्णस्नेहेन विकृतं बभाषे वचनामृतम् ॥ १९
कृष्ण कृष्ण महाबाहो यदूनां नन्दिवर्द्धन।
श्रूयतां यदहं त्वद्य वक्ष्यामि रिपुसूदन ॥ २०
त्वया विहीनाः सर्वे स्म
न शक्ताः सुखमासितुम्।
पुरेऽस्मिन्विषयान्ते वा पतिहीना इव स्त्रियः
त्वत्सनाथा वयं तात त्वद्बाहुबलमाश्रिताः।
बिभीमो न नरेन्द्राणां सेन्द्राणामपि मानद
विजयाय यदुश्रेष्ठ यत्र यत्र गमिष्यसि।
तत्र त्वं सहितोऽस्माभि[4]र्गच्छेथा यादवर्षभ२३
तस्य राज्ञो वचः श्रुत्वा सस्मितं देवकीसुतः
यथेष्टं भवतामद्य तथा कर्तास्म्यसंशयम् २४×

वैशम्पायन उवाच।

एवमुक्त्वा तु वै कृष्णो जगामाशु रथेन वै
भीष्मकस्य गृहं प्राप्तो लोहितायति भास्करे।
प्राप्ते राजसमाजे तु शिबिराकीर्णभूतले।
रङ्गं सुविपुलं दृष्ट्वा राजसीं तनुमाविशत् ॥२६
वित्रासनार्थं भूपानां प्रकाशार्थं पुरातनम्।
मनसा चिन्तयामास वैनतेयं महाबलम् २७
ततश्चिन्तितमात्रस्तु विदित्वा विनतात्मजः।
सुखलक्ष्यं वपुः कृत्वा निलिल्ये केशवान्तिके
तस्य पक्षनिपातेन पवनोत्क्रान्तकारिणा।
कम्पिता मनुजाः सर्वे[5] न्युब्जाश्च पतिता भुवि
गरुडाभिहताः सर्वे प्रचेष्टन्तो यथोरगाः ॥
तान्संनिपतितान्दृष्ट्वा कृष्णो गिरिरिवाचलः
स[6] राज्ञः पक्षपातेन मेने पतगसत्तमम्।
ददर्श गरुडं प्राप्तं दिव्यस्रगनुलेपनम् ॥ ३१
पक्षवातेन पृथिवीं चालयन्तं मुहुर्मुहुः।
पृष्ठासक्तैः प्रहरणैर्लेलिह्यन्तमिवोरगैः ॥ ३२
वैष्णवं हस्तसंश्ले[7]षं मन्यमानैरवाङ्मुखैः।
चरणाभ्यां प्रकर्षन्तं पाण्डुरं भोगिनां वरम्३३
हेमपत्रैरुपचितं धातुमन्तमिवाचलम्।
अमृतारम्भहर्तारं द्विजिह्वेन्द्रविनाशनम् ॥ ३४
त्रासनं दैत्यसंघानां वाहनं ध्वजलक्षणम्।
तं दृष्ट्वा स ध्वजं प्राप्तं सचिवं सांपरायिकम्३५
धृतिमन्तं गरुत्मन्तं जगाद मधुसूदनः।
दृष्ट्वा परमसंहृष्टः स्थितं देवमिवापरम् ॥ ३६
तुल्यसामर्थ्यया वाचा गरुत्म[8]न्तमवस्थितम्।

श्रीकृष्ण उवाच।

स्वागतं खेचरश्रेष्ठ सुरसेनारिमर्दन।
विनताहृदयानन्द स्वागतं केशवप्रिय ॥ ३७

विकृतिप्रज्ञाः कपटबुद्धयः शास्त्रनिश्चितदर्शनाः राजनीतिविदः जघन्ये मम पृष्ठतः शून्ये इत्यर्थः ॥ १७ ॥ अस्माकम् अस्मत्तः ॥ १८ ॥ राजसीं तनुं कामक्रोधप्रधानां प्रकृतिम् ॥ २६ ॥ पुरातनं प्राक्सिद्धम् ॥ २७ ॥ सुखलक्ष्यं सौम्यम् ॥ २८ ॥ सौम्येन लीनेनापि यत्कृतं तदाह-**तस्येति**। न्युब्जाः अधोमुखास्तथाऽचेष्टन्त यथोरगा नोत्थातुं शक्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ तान् राज्ञ इति संबन्धः। मेने मनसा पूजितवान् ॥ ३१ ॥ सचिवं बुद्धिसहायं साम्परायिकम् आपदि हितम् ॥ ३५ ॥

---

१ ख. 'न्दनैर्दिव्यैर्ग'। २ ख. शास्त्रज्ञाश्छिद्रदर्शनाः। पु'। ३ ख. °र जघन्यैः पीडयन्ति नः। अ'। * वैशम्पायन उवाच इति कखपुस्तकयोर्नास्ति। + एवमुक्त्वा तु वै कृष्णो जगामाशु रथेन वै। इति पद्यार्धमधिकं कपुस्तके। ४ क. °भिर्गच्छ यादवनन्दन। तस्य रा'। × खपुस्तकेऽध्यायसमाप्तिरत्रास्ति। ५ क. तथाभिपातिताः सर्वे प्र', ख. शिरोभिः पातिताः सर्वे प्रावेपन्त यथो°। ६ ख. स तदा पक्षवातेन मे'। ७ ख. 'षं नाम्यमानमवाङ्मुखम्। चर°। ८ ख. 'न्तमुपस्थितम्। श्री'।

व्रज पत्ररथश्रेष्ठ कैशिकस्य निवेशनम् ।
वयं तत्रैव गत्वाद्य प्रतीक्षाम स्वयंवरम् ॥ ३८
राज्ञां तत्र समेतानां हस्त्यश्वरथगामिनाम् ।
द्रक्ष्यामः शतशस्तत्र समेतानां महात्मनाम् ३९
एवमुक्त्वा महाबाहुर्वैनतेयं महाबलम् ।
जगामाथ पुरीं कृष्णः कैशिकस्य महात्मनः ४०
वैनतेयसखः श्रीमान्यादवैश्च महारथैः ।
विदर्भनगरीं प्राप्ते कृष्णे देवकिनन्दने ॥ ४१
हृष्टाः प्रमुदिताः सर्वे निवासायोपचक्रमुः ।
सर्वे शस्त्रायुधधरा राजानो बलशालिनः ४२

वैशम्पायन उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु राजा नयविशारदः ।
कैशिकस्तत उत्थाय प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥४३
अर्घ्यमाचमनं दत्त्वा स राजा कैशिकः स्वयम्
सत्कृत्य विधिवत्कृष्णं स्वपुरं संप्रवेशयन् ४४
पूर्वमेव तु कृष्णाय कारितं दिव्यमन्दिरम् ।
विवेश सबलः श्रीमान्कैलासं शंकरो यथा ।
खाद्यपानादिरत्नौघैरार्चितो वासवानुजः ॥४५
सुखेनं उषितः कृष्णस्तस्य राज्ञो निवेशने ।
पूजितो बहुमानेन स्नेहपूर्णेन चेतसा ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि रुक्मिणीस्वयंवरे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

विदर्भसभायां जरासन्धसुनीथयोर्भाषणे ।

४८

वैशम्पायन उवाच ।
ते कृष्णमागतं दृष्ट्वा वैनतेय सहाच्युतम् ।
बभूवुश्चिन्तयाविष्टाः सर्वे नृपतिसत्तमाः ॥ १
ते समेत्य सभां राजन्राजानो भीमविक्रमाः ।
मन्त्राय मन्त्रकुशला नीतिशास्त्रार्थवित्तमाः ॥२
भीष्मकस्य सभां गत्वा रम्यां हेमपरिष्कृताम्
सिंहासनेषु चित्रेषु विचित्रास्तरणेषु च ।
निषेदुस्ते नृपवरा देवा देवसभामिव ॥ ३
तेषां मध्ये महाबाहुर्जरासन्धो महाबलः ।
बभाषे स महातेजा देवान्देवेश्वरो यथा ॥ ४
जरासन्ध उवाच ।
श्रूयतां भो नृपश्रेष्ठा भीष्मकश्च महामतिः ।
कथ्यमानं मया बुद्ध्या वचनं वदतां वराः ॥५
योऽसौ कृष्ण इति ख्यातो वसुदेवसुतो बली
वैनतेयसहायेन संप्राप्तः कुण्डिनं त्विह ॥ ६
कन्याहेतोर्महातेजा यादवैरभिसंवृतः ।
अवश्यं कुरुते यत्नं कन्यावाप्तिर्यथा भवेत् ७
यदत्र कारणं कार्यं सुनयोपेतमृद्धितम् ।
कुरुध्वं नृपशार्दूला विनिश्चित्य बलाबलम् ८
पदातिनौ महावीर्यौ वसुदेवसुतावुभौ ।
वैनतेयं विना तस्मिन्गोमन्ते पर्वतोत्तमे ।
कृतवन्तौ महाघोरं भवद्भिर्विदितं हि तत् ९
वृष्णिभिर्यादवैश्चैव भोजान्धकमहारथैः ।
समेत्य युद्ध्यमानस्य कीदृशो विग्रहो भवेत् ॥
कन्यार्थं यतताऽनेन गरुडस्थेन विष्णुना ।
कः स्थास्यति रणे तस्मिन्नपि शक्रः सुरैः सह
यदा चास्मै नापि सुता कदाचित्संप्रदीयते ।
ततो ह्ययं बलादेनां नेतुं शक्तः सुरैः सह *१२

कैशिकस्य भीष्मकपितुः ॥ ४० ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥४७

४८

अष्टचत्वारिंशकेऽथ जरासन्धसुनीथयोः ।
विदर्भस्य सभायां तु वचनं राजसूच्यते १
ते कृष्णमिति ॥ वैनतेयेत्यत्र तृतीयालोप आर्षः ॥ १ ॥ ऋद्धितम् ऋद्धिः संजायते येन तत् ॥८॥ यदेत्यारभ्य सुरैः सहेत्यन्तोऽयं श्लोकः सर्वपुस्तकेषु न दृश्यते

१ क. अर्घमा० । २ ख. ०मनीं द० । ३ क. ख. ०रं संन्यवेशय० । ४ ख. सुखेनैवोषि० । ५ ख. मन्त्रयुर्मन्त्रकु० । ६ क. ख. ०षे सुम० । ७ क. ख. ०नं यथाबुद्धया न० । ८ ख. ०तवद्धितम् । कु० । ९ ख. ०कृतं सुमहद्घोरं भ० । १० ख. ०दितं महत् । कृष्णस्य यादवैश्चैव भो० । * यदेति पद्यं क. ख. पुस्तकयोर्न ।

पुरा एकार्णवे घोरे श्रूयते मेदिनी त्वियम्
पातालतलसंमग्ना विष्णुना प्रभविष्णुना ॥१३
वाराहं रूपमास्थाय उद्धृता जगदादिना।
हिरण्याक्षश्च दैत्येन्द्रो वराहेण निपातितः ॥
हिरण्यकशिपुश्चैव महाबलपराक्रमः।
अवध्योऽमरदैत्यानामृषिगन्धर्वकिंनरैः ॥१५
यक्षराक्षसनागानां नाकाशे नावनिस्थले।
न चाभ्यन्तरबाह्यह्नोर्न शुष्केणार्द्रकेण च १६
अवध्यस्त्रिषु लोकेषु दैत्येन्द्रस्तव पराजितः।
नारसिंहेन रूपेण निहतो विष्णुना पुरा ॥ १७
वामनेन तु रूपेण कश्यपस्यात्मजो बली।
अदित्या गर्भसंभूतो बलिर्बद्धोऽसुरोत्तमः॥१८
सत्यरज्जुमयैः पाशैः कृतः पातालसंश्रयः।
कार्तवीर्यो महावीर्यः सहस्रभुजविग्रहः ॥१९
दत्तात्रेयप्रसादेन मत्तो राज्यमदेन च।
जामदग्न्यो महातेजा रेणुकागर्भसंभवः ॥२०
त्रेताद्वापरयोः संधौ रामः शस्त्रभृतां वरः।
पर्शुना वज्रकल्पेन सप्तद्वीपेश्वरो नृपः।
विष्णुना निहतो भूयः छद्मरूपेण हैहयः ॥२१
इक्ष्वाकुकुलसंभूतो रामो दाशरथिः पुरा।
त्रिलोकविजयं वीरं रावणं संन्यपातयत् २२
पुरा कृतयुगे विष्णुः संग्रामे तारकामये।
षोडशार्द्धभुजो भूत्वा गरुडस्थो हि वीर्यवान्
निजघानासुरान्युद्धे वरदानेन गर्वितान्।
कालनेमिश्च दैत्येयो देवानां च भयप्रदः॥ २४
सहस्रकिरणाभेन चक्रेण निहतो युधि।
महायोगबलेनाजौ विश्वरूपेण विष्णुना ॥२५
अनेन प्राप्तकालास्ते निहता बहवोऽसुराः।
वने वनचरा दैत्या महाबलपराक्रमाः॥ २६
निहता बालभावेन प्रलम्बारिष्टधेनुकाः।
शकुनीं केशिनं चैव यमलार्जुनकावपि ॥ २७
नागं कुवलयापीडं चाणूरं मुष्टिकं तथा।
कंसं च बलिनां श्रेष्ठं सगणं देवकीसुतः ॥२८
न्यहनद्रूपवेषेण क्रीडमानो हि केशवः।
एवमादीनि दिव्यानि छद्मरूपाणि चक्रिणा ॥
कृतानि दिव्यरूपाणि विष्णुना प्रभविष्णुना
तेनाहं वः प्रवक्ष्यामि भवतां हितकाम्यया ३०
तं मन्ये केशवं विष्णुं सुराद्यमसुरान्तकम्।
नारायणं जगद्योनिं पुराणं पुरुषं ध्रुवम् ॥ ३१
स्रष्टारं सर्वभूतानां व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ॥
अदृश्यं सर्वलोकानां सर्वलोकनमस्कृतम् ॥३२
अनादिमध्यनिधनं क्षरमक्षरमेशाश्वतम्।
स्वयंभुवमजं स्थाणुमजेयं सचराचरैः॥ ३३
त्रिविक्रमं त्रिलोकेशं त्रिदशेन्द्रारिनाशनम्।
इति मे निश्चिता बुद्धिर्जातोऽयं मथुरामधि॥
कुले महति वै राज्ञां विपुले चक्रवर्तिनाम्।
कथमन्यस्य मर्त्यस्य गरुडो वाहनं भवेत् ॥३५
विशेषेण तु कन्यार्थे विक्रमस्थे जनार्दने।
कः स्थास्यति पुमानद्य गरुडस्याग्रतो बली ३६
स्वयंवरकृतेनासौ विष्णुः स्वयमिहागतः।
विष्णोरागमने चैव महान्घोषः प्रकीर्तितः ॥
भवद्भिरनुचिन्त्येदं क्रियतां यदनन्तरम्।

वैशम्पायन उवाच।

एवं विब्रुवमाणे तु मगधानां जनेश्वरे॥ ३८
सुनीथोऽथ महाप्राज्ञो वचनं चेदमब्रवीत्।

सुनीथ उवाच।

सम्यगाह महाबाहुर्मगधाधिपतिर्नृपः॥३९
समक्षं नरदेवानां यथा वृत्तं महाहवे।
गोमन्ते रामकृष्णाभ्यां कृतं कर्म सुदुष्करम् ॥
गजाश्वरथसंबाधा पत्तिध्वजसमाकुला।
निर्दग्धा महती सेना चक्रलाङ्गलवह्निना ॥४१
तेनायं मागधः श्रीमाननागतमचिन्तयत्।
ब्रुवते राजसेनायामनुस्मृत्य सुदारुणम् ॥४२

योऽदित्या गर्भसंभूतो तेनैव विष्णुना बलिर्बद्धः पातालसंश्रयः कृत इति पूर्वेण संबन्धः ॥ १८ ॥ पर्शुना परशुना ॥ २१ ॥ शकुनीं पूतनाम् ॥ २५ ॥ दिव्यानि कर्माणीति शेषः ॥ २९ ॥ क्षरं दृश्यरूपम् अक्षरं कूटस्थम् ॥ ३३ ॥

१ ख. 'त्येन्द्रो ह्यपरा'। २ ख. °तो वरम°। ३ ख. 'कजयिनं वी'। ४ क. 'णं विनिपा', ख.°ं वै न्यपा°। ५ ख. °न दर्पितान्। का°। ६ ख. °श्च दैत्येन्द्रं देवतानां भयप्रदम्। स°। ७ ख. 'ण न्यहनद्युधि। म'। ८ ख. अनेन प्राप्त'। ९ ख. निहत्य गो°। १० क. क्रीडयामास के°। ११ क. ख. अधृष्यं सर्वभूतानां स°। १२ क. ख. °रमव्ययम्। स्वयं'। १३ ख. निश्चला बु'। १४ ख. °स्य पुंसस्तु गरुत्मान्वाहनं भ'।

पदात्योर्युध्यतोस्तत्र बलकेशवयोर्युधि ।
दुर्निवार्यतरो घोरो ह्यभवद्वाहिनीक्षयः ॥४३
विदितं वः सुपर्णस्य स्वागतस्य नृपोत्तमाः ।
पक्षवेगानिलोद्धूता बभ्रमुर्गगनेचराः ॥ ४४
समुद्राः क्षुभिताः सर्वे चचालाद्रिर्मही मुहुः ।
वयं सर्वे सुसंत्रस्ताः किमुत्पातेति विक्लवाः
यदा संनह्य युध्येत आरूढः केशवः खगम् ।
कथमस्मद्विधः शक्तः प्रतिस्थातुं रणाजिरे ॥
राज्ञां स्वयंवरो नाम सुमहान्हर्षवर्धनः ।
कृतो नरवरैराद्यैर्यशो धर्मस्य वै विधिः ॥४७
इदं तु कुण्डिनगरमासाद्य मनुजेश्वराः ।
पुनरेष्यते क्षिप्रं महापुरुषविग्रहम् ॥ ४८
यदि सा वरयेदन्यं राज्ञां मध्ये नृपात्मजा ।
कृष्णस्य भुजयोर्वीर्यं कः पुमान्प्रसहिष्यति ॥
विज्ञापितमिदं दोषं स्वयंवरमहोत्सवम् ।
तदर्थमागतः कृष्णो वयं चैव नराधिपाः ॥५०
कृष्णस्यागमनं चैव नृपाणामतिगर्हितम् ।
कन्याहेतोर्नरेन्द्राणां यथा वदति मागधः ॥५१

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि रुक्मिणीस्वयंवरे सुनीथवाक्ये अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥४८॥

दन्तवक्त्रस्य भाषणं भीष्मकस्य निर्णयश्च ।

४९

वैशम्पायन उवाच ।
इत्येवमुक्ते वचने सुनीथेन महात्मना ।
करूषाधिपतिर्वीरो दन्तवक्रोऽभ्यभाषत ॥ १
दन्तवक्र उवाच ।
यदुक्तं मागधेनात्र सुनीथेन नराधिपाः ।
युक्तपूर्वमहं मन्ये यदस्माकं वचो हितम् ॥२
न च विद्वेषणेनाहं न चाहंकारवादिना ।
न चात्मविजिगीषुत्वाद्दूषयामि वचोऽमृतम्
वाक्यार्णवं महागाधं नीतिशास्त्रार्थबृंहितम्
क एष निखिलं वक्तुं शक्तो वै राजसंसदि ॥४
किं त्वनुस्मरणार्थेऽहं यद्ब्रवीमि शृणुष्व मे ।
आगतो वासुदेवेति किमाश्चर्यं नराधिपाः ॥५
यथाऽऽगता वयं सर्वे
कृष्णोऽपीह तथाऽऽगतः ।
किमत्र दोषो गौण्यो वा
कन्याहेतोः समागताः ॥ ६
यदस्माभिः समेत्यैक्यात्कृतं गोमन्तरोधनम् ।
तत्र युद्धकृतं दोषं कथं वै वक्तुमर्हथ ॥ ७
वनवासे स्थितौ वीरौ कंसव्यामोहहेतुना ।
देवर्षिवचनाद्राजन्वृन्दावनतटे स्थितौ ॥ ८
तावाहूय वधार्थेन उभौ रामजनार्दनौ ।
नागेनोद्दीपितौ वीरौ हत्वा नागं विवेशतुः
ततः स्ववीर्यमाश्रित्य निहतो रङ्गसागरे ।
गतासुरिव चासीनो मथुरेशः सहानुगः ॥१०
किमत्र विहितो दोषो येनास्माभिर्वयोधिकैः ।
उपरोधपरा राजन्वयं सर्वे सामागताः ॥११
सेनातिबलमालोक्य वित्रस्तौ रामकेशवौ ।
पुरं बलं समुत्सृज्य गोमन्ते च गतावुभौ १२

एष्यते काम्यते । महापुरुषविग्रहं युद्धम् ॥ ४८ ॥ इति श्रीहरिवंशे टीकायामष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

४९

ऊनपञ्चाशत्तमेऽथाध्याये मागधभाषितात् ।
दन्तवक्रस्य शाल्वस्य वचनं सम्यगुच्यते १

इत्येवमिति ॥ १ ॥ वासुदेवेति सन्धिरार्षः ॥ ५ ॥ गौण्यः गुणः ॥६॥ नागेन कुवलयापीडेन उद्दीपितौ कोपितौ विवेशतुः । रङ्गमिति शेषः ॥ ९ ॥ गतासुरिवेत्यसावधानत्वमस्योक्तम् ॥ १० ॥ येन कंसं निघ्नता वयोधिकैरस्माभिः सह वैरं कृतं तस्य उपरोधपरा यदि वयं तदा किमत्र दोषो विहितः नकोऽपीत्यर्थः ॥ ११ ॥

१ ख. °यंतरैर्घातैरभव° । २ क. °त्पातेन वि° । ३ क. °वः खगे । क° । ४ क. ख. °जेश्वरैः । पु° । ५ ख. °विग्रहः । य° । ६ क. यद्येषा व° । ७ क. ख. विख्यापितस्तु दोषोऽयं स्व° । ८ क. ख. °होत्सवे । त° । ९ ख. °न्द्रेण सु° । १० क. ख. °षं कथं वः कर्तुम° । ११ क. ख. वधार्थाय उ° । १२ क. ख. गजेनो° । १३ ख. °राजानो व° ।

तत्रापि गतमस्माभिर्हन्तुं समरयोधिभिः।
अप्राप्तयौवनाभ्यां च पदातिभ्यां रणाजिरे ॥
रथाश्वनरनागेन नास्माभिर्विग्रहः कृतः।
कृत्वोपरोधं शैलस्य क्षत्रधर्मेण दीपितः ॥१४
दावाग्निमुखमाविश्य दुर्विनीततपस्विनौ।
विनीत इति मन्यामः सर्वे क्षत्रियपुङ्गवाः।
प्रतियुद्धे कृते त्वेवं दूषयाम जनार्दनम् ॥ १५
यत्र यत्र प्रयास्यामो वयं तत्र भवेत्कलिः।
प्रीत्यर्थं प्रयतिष्यामः कृष्णेन सह भूमिपाः१६
इदं कुण्डिपुरं कृष्णो नागतः कलिहेतुना।
कन्यानिमित्तागमने कस्य युद्धं प्रयच्छति १७
मर्त्येऽस्मिन्पुरुषेन्द्रोऽसौ न कश्चित्प्राकृतो नरः
देवलोकेषु देवेषु प्रवरः पुरुषोत्तमः॥ १८
देवानामपि कर्ताऽसौ लोकानां च विशेषतः
न चैव बालिशा बुद्धिर्न चेर्ष्या नापि मत्सरः
न स्तब्धो न कृशो नार्तः प्रणतार्तिहरः सदा
एष विष्णुः प्रभुर्देवो देवानामपि दैवतम् २०
आगतो गरुडेनेह च्छद्मप्राकाश्यहेतुना।
नानास्त्रसहितो याति कृष्णः शत्रुविनाशने ॥
इमां यात्रां विजानध्वं प्रीत्यर्थं ह्यागतो हरिः
सहितो यादवेन्द्रैश्च भोजवृष्ण्यन्धकैरिह ॥
अर्घ्यमाचमनं दत्त्वा आतिथ्यं च नराधिपाः
करिष्यामो वयं सर्वे केशवाय महात्मने ॥२३
एवं संधानतः कृत्वा कृष्णेन सहिता वयम्।
वसामो विगतोद्विग्ना निर्भया विगतज्वराः ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दन्तवक्रस्य धीमतः।
शाल्वः प्रवदतां श्रेष्ठस्तानुवाच नराधिपान्

शाल्व उवाच।

किं भयेनास्य नः सर्वे न्यस्तशस्त्रा भवामहे
संधानकरणाद्धेतोः कृष्णस्य भयकम्पिताः ॥
परस्तवेन किं कार्यं विनिन्द्य बलमात्मनः।
नैष धर्मो नरेन्द्राणां क्षात्रे धर्मे च तिष्ठताम्
महत्सु राजवंशेषु संभूताः कुलवर्द्धनाः।
तेषां कापुरुषा बुद्धिः कथं भवितुमर्हति ॥२८
अहं जानामि वै कृष्णमादिदेवं सनातनम्।
प्रभुं सर्वामरेन्द्राणां नारायणपरायणम् ॥२९
वैकुण्ठमजयं लोके चराचरगुरुं हरिम्।
संभूतं देवकीगर्भे विष्णुं लोकनमस्कृतम् ३०
कंसराजवधार्थाय भारावतरणाय च।
अस्माकं च विनाशाय लोकसंरक्षणाय च ॥
अंशावतरणे कृत्स्नं जाने विष्णोर्विचेष्टितम्
संग्राममतुलं कृत्वा विष्णुना सह भूमिपाः॥
चक्रानलविनिर्दग्धा यास्यामो यमसादनम्।
तत्त्वं जानामि राजेन्द्राः कालेनायुःक्षयो भवेत्
नाकाले म्रियते कश्चित्प्राप्ते काले न जीवति
एवं विनिश्चयं कृत्वा न कुर्यात्कस्यचिद्भयम्
स एव भगवान्विष्णुरालोक्य तपसः क्षयम्
निहन्ता दितिजेन्द्राणां यथाकालेन योगवित्
बलिं वैरोचनिं चैवं बद्ध्वाऽवध्यं महाबलम्।
कृतवान्देवदेवेशः पातालतलवासिनम् ॥३६

रथादिबलेन उपेतैरस्माभिः सह तेन विग्रहो युद्धं न कृतम्। अथोपरोधश्च कृतस्तत्र दण्डो दहनमेव युक्तमित्याशयः ॥ १४ ॥ न चाप्ययमधर्म इत्याह-**दावाग्नीति**। तपस्विनो दावाग्निमरणं श्रेय इति एतौ च दुर्विनीततपस्विनौ। अत एतयोर्मुख्यो दुर्विनीततरः सन् एतेन मरणेन विनीतः सुशिक्षितः स्यादिति मन्याम इति योजना। अथ युद्धकरणं श्रेयोविमुखस्य दूषणमिति तृतीयार्द्धार्थः। सार्द्धश्लोकत्वाक्यम् ॥ १५ ॥ एवं स्वस्यानपराधित्वमुक्त्वा संप्रति विरोधे हेत्वन्तरमाह-**यत्र यत्रेत्यादिना** ॥ १६ ॥ पूर्ववैरं स्मृत्वा युद्धं दास्यतीत्यपि नेत्याशयेनाह-**मर्त्ये इति** ॥ मर्त्ये मनुष्यलोके ॥१८॥ ईर्ष्या अक्षमा मत्सरः परोत्कर्षासहनम् ॥ १९ ॥ छद्मप्राकाश्यहेतुना स्वयंवरागमनव्याजेन स्वरूपं प्रकाशनयिमिति हेतोः ॥ २१ ॥ यादवेन्द्राणां मुख्यैर्भोजादिभिः ॥ २२ ॥ संधानतः साम्ना विगत उद्वेगो येषां ते विगतोद्विग्नाः ॥ २४ ॥ **किमिति**। अस्य अस्मात् नोऽस्माकं भये सति किं न्यस्तशस्त्राः न भवामहे अपि तु भवामहे एव। भीतैन शस्त्रत्यागपूर्वकं संधानमवश्यं कर्तव्यं न तु वयं भीताः स्म इत्यर्थः ॥ २६ ॥ यमसादनं मृत्योर्मृत्युम्। विष्णुमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

---

१ क. °योधिनः। अ°। २ ख. °भ्यां तु प°। ३ क. ख. °लः स क्ष°। ४ क. ख. °श्य मृतौ यदि त°। ५ क. ख. °के च देवे°, ख. °वेशः प्र°। ६ क. ख. न देवे बा°। ७ क. ख. न सेनासहितो याति कृ°। ८ क. इदं चात्र विजा°। ९ क. °दवेन्द्राणां भो°। १० क. ख. °रणे हेतोः कृ°। ११ क. °णां क्षत्रधर्मेऽवस्थिताम्। म°। ख. °णां क्षत्रधर्मे च तिष्ठ°। १२ क. ख. तच्च जा°। १३ क. ख. °यं बुद्ध्वा न कु°। १४ ख. °वदेवो वै पा°।

एवमादीनि[1] वै विष्णोश्चेष्टानि च नराधिपाः
तस्मादयुक्तं भवतां विग्रहार्थे विचारणम् ३७
न च संग्रामहेतोर्हि कृष्णस्यागमनं त्विह ।
यस्य वा कस्य वा कन्या वरयिष्यति तस्य सा
किमत्र विग्रहो राज्ञां प्रीतिर्भवतु वै ध्रुवम् ३८
वैशम्पायन उवाच ।
एवं कथयमानानां नृपाणां बुद्धिशालिनाम्
न किंचिदब्रवीद्राजा भीष्मकः पुत्रकारणात्
महावीर्यमदोत्सिक्तं भार्गवास्त्राभिरक्षितम् ।
रणप्रचण्डातिरथं विचिन्त्य मनसा सुतम् ॥
भीष्मक उवाच ×।
कृष्णं न सहते नित्यं पुत्रो[2] मे बलदर्पितः ।
नित्याभिमानी च रणे न बिभेति च कस्यचित्
कृष्णस्य भुजवीर्येण ह्रियते नात्र संशयः ।
भविष्यति ततो युद्धं महापुरुषविग्रहम् ॥४२
द्वेषी चैवाभिमानी च कुतो जीवति मे सुतः ।
जीवितं नात्र पश्यामि मम पुत्रस्य केशवात्
कन्याहेतोः सुतं ज्येष्ठं पितॄणां नन्दिवर्द्धनम्
कारयिष्ये कथं युद्धं पुत्रेण सह केशवम् ॥ ४४
न च नारायणं देवं वरमिच्छति रुक्मवान् ।
मूढभावो मदोन्मत्तः संग्रामेष्वनिवर्तकः ।
नियतं भस्मसाद्याति तूलराशिर्यथाऽनलात्[3]॥
करवीरेश्वरः शूरः शृगालाश्चित्रयोधिना ।
क्षणेन भस्मसान्नीतः केशवेन बलीयसा ॥४६
वृन्दावनेऽवसच्छ्रीमान्केशवो बलिनां वरः ।
उद्धृत्यैकेन हस्तेन सप्ताहं धृतवान्गिरिम् ४७
दुष्करं कर्म संस्मृत्य मनः सीदति मे भृशम्॥
नगेन्द्रे सहसाऽऽगम्य दैवतैः सह वृत्रहा ।
अभिषिच्याब्रवीत्कृष्णमुपेन्द्रेति शचीपतिः
यथा वै दमितो नागः कालियो यमुनाह्रदे ।
विषाग्निज्वालितो घोरः कालान्तकसमप्रभः
केशी चापि महावीर्यो दानवो हयविग्रहः ।
निहतो वासुदेवेन देवैरपि दुरासदः ॥ ५१
सन्दीपनिसुतश्चैव चिरनष्टो हि सागरे ।
दैत्यं पञ्चजनं हत्वा आनीतो यममन्दिरात्॥
गोमन्ते सुमहद्युद्धं बहुभिर्वेष्टितावुभौ ।
कृत्वा वित्रासजननं नागाश्वरथ[4]संक्षयम् ५३
गजेन गजवृन्दानि रथेन रथयोधिनः ।
सादिनश्चाश्वयोधेन नरेण च पदातिनः ।[5]
जघ्नतुस्तौ महावीर्यौ वसुदेवसुतावुभौ ॥ ५५
न देवासुरगन्धर्वा न यक्षोरगराक्षसाः ।
न नागा न च दैत्येन्द्रा न पिशाचा न गुह्यकाः
कृतवन्तस्तथा घोरं गजाश्वरथसंक्षयम् ।
तमनुस्मृत्य संग्रामं भृशं सीदति मे मनः ५६
न मया श्रुतपूर्वो वा दृष्टपूर्वः कुतोऽपि वा ।
तादृशो भुवि मर्त्योऽन्यो वासुदेवात्सुरोत्तमात्
सम्यगाह महाबाहु-
र्दन्तवक्रो महीपतिः ।
सान्त्वयित्वा महावीर्यं
संविधास्याम यत्क्षमम् ॥ ५८
वैशम्पायन उवाच ।
इति संचिन्त्य मनसा बलाबलविनिश्चयम्
गमनाय मतिं चक्रे प्रसादयितुमच्युतम् ॥ ५९
चिन्तयानो नरेन्द्र[6]स्तु बहुभिर्नयशालिभिः ।
सूतमागधबन्दिभ्यो बोधितः स्तुतिमङ्गलैः ६०
प्रभातायां रजन्यां तु कृतपूर्वाह्णिकक्रियाः ।
उपविष्टा नृपाः सर्वे स्वेषु विश्रामवेश्मसु ६१
ये विसृष्टा[7]स्तु राजानो विदर्भायां नराधिपैः
तैरागम्य[8] स्वभूपेषु रहो गत्वा निवेदितम् ॥
श्रुत्वा कृष्णाभिषेकं तु केचिद्धृष्टा नराधिपाः
केचिद्दीनतरा भीता उदासीनास्तथा परे ॥
त्रिधा प्रभिन्ना सा सेना नरनागाश्वमालिनी[9]
महार्णव इव क्षुब्धा अभिषेकेण चालिता ६४

चेष्टानि कर्माणि ॥ ३७ ॥ यस्य यं तस्य तम् ॥ ३८ ॥ कस्यचित् कस्माचित् ॥ ४१ ॥ ह्रियते कन्येति शेषः । यद्वाऽयमेव ह्रियते कालेनेति शेषः ॥ ४२ ॥ ज्येष्ठं सुतं केशवेन सह केशवं च पुत्रेण सह कथं युद्धं कारयिष्ये इति योज्यम् ॥४४॥ रुक्मवान् रुक्मी॥४५ ॥ महावीर्यं श्रीकृष्णम् ॥५८॥ नरेन्द्रो भीष्मकः ॥६०॥ सेना नृपमण्डली ॥ ६४ ॥

१ क. ख. ⁰मादीनि चान्यानि विष्णोश्चेष्टानि वै नृपाः । त⁰। × भीष्मक उवाचेति क.ख.पुस्तकयोर्न विद्यते । २ ख. ⁰त्रो वै ब⁰ । ३ ख. ⁰थाऽनले । क⁰ । ४ख. ⁰थसंकुलम् । ग⁰ । ५ क. ख. ⁰न चरणेन पदातिनः । ज⁰ । ६ ख. ⁰रेन्द्रैश्च ब⁰ । ७ क. ख. ये विसृष्टाश्च वै राजन् वि⁰ । ८ ⁰म्य स्वराजेषु र⁰ । ९ क. ⁰श्ववाहिनी, ख. ⁰श्वशालिनी । म⁰ ।

नृपाणां भेदमालोक्य भीष्मको राजसत्तमः
व्यतिक्रममचिन्त्यं च कृतं नृपतिना स्वयम्॥
विचिन्त्य मनसा राजा दह्यमानेन चेतसा।
जगाम नरदेवानां समाजे प्रतिबोधितुम् ६६
एतस्मिन्नन्तरे दूताः संप्राप्ताः क्रथकैशिकौ।
लेखमुद्धृत्य शिरसा विविशुस्ते नृपार्णवम्॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि रुक्मिणीस्वयंवरे एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

भीष्मकसंसदि कृष्णेनाश्वासनम्।

५०

जनमेजय उवाच।
हत्वा कंसं महावीर्यं देवैरपि दुरासदम्।
नाभिषिक्तः स्वयं राज्ये नोपविष्टो नृपासने॥
कन्यार्थे चागतः कृष्ण-
स्तत्रापि न कृतोऽतिथिः।
अमानमतुलं प्राप्य
क्षान्तवान्केन हेतुना ॥ २
विनतायाः सुतश्चैव महाबलपराक्रमः।
स चापि क्षमया युक्तः कारणं किमपेक्षितः।
एतदाख्याहि भगवन्परं कौतूहलं हि मे ॥ ३
वैशम्पायन उवाच।
विदर्भनगरीं प्राप्ते वैनतेये सहाच्युते।
मनसा चिन्तयामास वासुदेवाय कैशिकः ४
दृष्ट्वाऽऽश्चर्यं हि नः सर्वान्
[राजन्यान्प्रवदाम्यहम्।
वसुदेवसुते दृष्टे]
ध्रुवं पापक्षयो भवेत् ॥ ५
विशुद्धभावः कृष्णस्य आवयोर्दृष्टतत्त्वतः।
अतः पात्रतरः कोऽन्यस्त्रिषु लोकेषु विद्यते ६
कृष्णात्कमलपत्राक्षाद्देवदेवाज्जनार्दनात्।
तस्यावां किं प्रदास्याव आतिथ्यकरणे नृप
पात्रमासाद्य वै राजन्यथा धर्मो न लुप्यते।
एवमन्योन्यं संचिन्त्य भ्रातरौ क्रथकैशिकौ॥
स्वं राज्यं दातुकामौ तु जग्मतुः केशवान्तिकम्
देवमासाद्य तौ वीरौ विदर्भनगराधिपौ ॥ ९
ऊचतुस्तौ महाभागौ प्रणम्य शिरसा हरिम्
अद्यावां सफलं जन्म अद्यावां सफलं यशः।
अद्यावां पितरस्तृप्ता देवे चावां गृहागते॥ १०
चामरं व्यजनं छत्रं ध्वजं सिंहासनं बलम्।
स्फीतकोशा पुरी चेयमावाभ्यां सुहिता तव
उपेन्द्रस्त्वं महाबाहो देवेन्द्रेणाभिषिक्तवान्।
आवामिह हि राज्ये त्वामभिषिक्तं ददामि ते

व्यतिक्रमं राज्ञोऽनादृत्य संक्रमम् ॥ ६५ ॥ दूताः इन्द्रस्येति शेषः। लेखं राजेन्द्रत्वे सर्वैः कृष्णोऽभिषिच्यतामित्येवंरूपम् उद्धृत्य क्रथकैशिकौ समर्पितवन्त इति शेषः ॥ ६७ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

—

५०

अथ पञ्चाशत्तमे तु कृष्णेनाश्वासनं कृतम्।
नृपाणां समवेतानां कुण्डिने भीष्मसंसदि १

हत्वेति ॥ १ ॥ अतिथिर्न कृतः आतिथ्येन नार्चितः अमानम् अपमानम् ॥ २ ॥ कारणं निमित्तम् अपेक्षितः आश्रितः ॥ ३ ॥ क्षमामूलं क्रथकैशिकयोः कृपेत्याह— **विदर्भेति**॥ ४॥ **दृष्ट्वेति**। आश्चर्यं कृष्णाभिषेकं नोऽस्माकं पापक्षय इति ॥ ५ ॥ सर्वान् विशुद्धभाव आविशेदिति चाध्याहृत्य योज्यम्। क्रथकैशिकयोः दृष्टतत्त्वतः दृष्टतत्त्वात्। कृष्णस्य तत्त्वमावाभ्यां दृष्टमस्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ आवाम् आवयोः ॥१०॥ सुहिता सुपुष्टा तव त्वदीयैवेत्यर्थः ॥११॥ अभिषिक्तम् अभिषेकस्तद्वान् ददामि दद्वः ॥ १२ ॥

१ क. ख. °कैशिकात्। ले°। [ ] एतच्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः क.ख.पुस्तकयोर्न विद्यते। २ क. ख. °स्तौ महात्मानौ प्र°। ३ क. °भ्यां सहिता त°, ख. °भ्यां सहितं त°। ४ क. आवयोरिह रा°।

आवयोर्यत्कृतं कार्यं बहुभिः पार्थिवैरपि ।
न शक्यतेऽन्यथा कर्तुं जरासन्धेन वा स्वयम्
शत्रुस्ते मागधो राजा जरासन्धो महाद्युतिः
कथां ते ब्रुवते[2] नित्यं नृपाणामभयप्रदः ॥ १४
सिंहासनमनध्यास्यं पुरं चास्य न विद्यते ।
कथं राजसमाजेऽस्मिन्नास्यते देवकीसुतः१५
कृष्णोऽपि सुमहावीर्यो ह्यभिमानी महाद्युतिः
न चागमिष्यते वाऽस्मिन्कन्यार्थे च स्वयंवरे
पार्थिवेषूपविष्टेषु स्वेषु सिंहासनेषु वै ।
कथमास्यति नीचेषु आसनेषु महाद्युतिः ॥१७
इति[4] संचिन्त्यमानस्तु श्रुत्वाऽसौ भीष्मको नृपः
आवयोः सह संमन्त्र्य विग्रहोपशमार्थिना १८
तव विश्रामहेतोर्हि कारितेदं गृहोत्तमम् ।
देवानामादिदेवोऽसि सर्वलोकनमस्कृतः १९
मानुष्ये मर्त्यलोकेऽस्मिन्राजेन्द्रत्वं समाचर ।
समाजे मनुजेन्द्राणां मा भूदासनसङ्कटम् २०
विदर्भनगरे[7] चैषां राजेन्द्रत्वं विचेष्टय ।
आस्यतामासने शुभ्रे श्वः प्रभाते महाद्युते २१
अधिवास्याद्य चात्मानं विधिदृष्टेन कर्मणा ।
यथा गमिष्यन्ति नृपाः करिष्ये देवशासनात्
एवमुक्त्वा सुरश्रेष्ठं प्रणिपत्य कृताञ्जली ।
प्रेषयामासतुर्वीरौ रङ्गमध्ये नृपैर्वृते ॥ २३
एवं दूतस्य वचनं यथोक्तं वज्रपाणिना ।
लिखित्वा सुमहातेजाः कैशिकः प्राह शासनम्

कैशिक उवाच ।

विदितं वो नृपाः सर्वे वैनतेयसहाच्युतः ।
आगतोऽतिथिरूपेण विदर्भनगरीं हरिः ॥ २५
प्राप्तमालोक्य पात्रोऽयमिति सञ्चिन्त्य भूपतिः
प्रददौ वासुदेवाय स्वं राज्यं धर्महेतुना ॥ २६
इदमासनमास्वेति भ्रात्रा[10] मे चोदिते ततः ।
वागुक्ता[11] चाशरीरेण केनापि व्योमचारिणा

देवदूत उवाच ।

न युक्तमासनं दातुं त्वयाऽऽसीनं नराधिप
इदमस्यासनं दिव्यं सर्वरत्नविभूषितम् ॥ २८
जाम्बूनदमयं शुभ्रं रचितं विश्वकर्मणा ।
प्रेषितं देवराजेन सिंहलक्षणलक्षितम् ॥ २९
अत्रोपविष्टं देवेशं चराचरनमस्कृतम् ।
अभिषिञ्चन्तु[12] राजेन्द्रं बहुभिः पार्थिवैः सह३०

आगताः कुण्डिनगरे
कन्याहेतोर्नराधिपाः ।
नागमिष्यति यः कश्चित्
सोऽस्य वध्यो भविष्यति ॥ ३१

इमे चैवाष्टकलशा निधीनामंशसंभवाः ।
अक्षया राजराजस्य धनेशस्य महात्मनः ३२
दिव्याः काञ्चनरत्नाढ्या दिव्याभरणयोनयः ।
राजेन्द्रस्याभिषेकार्थमागच्छन्ति नृपैर्वृताः३३
एष शक्रस्य संदेशः कथितो[13] वो नराधिपाः ।
लेखेनाहूय तान्सर्वानभिषिञ्चन्तु[14] केशवम् ३४

कैशिक उवाच ।

इति संचोद्य खस्थोसौ देवदूतो गतो दिवम्
दत्त्वाऽऽसनं च कृष्णाय बालार्कसदृशप्रभम् ॥
तेनाहं[15] नोदयिष्यामि भवद्भिर्ये समागताः ।
दुर्निवार्यतरं घोरं शक्रस्य स्वयमीरितम् ॥ ३६

आवयोः आवाभ्यां जरासन्धोऽपि नान्यथा कर्तुं शक्नोतीति विपरिणामेन योज्यम् ॥ १३ ॥ अनध्यास्यम् अध्यासितुं योग्यं नास्ति ॥ १५ ॥ आस्यति आसिष्यति उपवेक्ष्यतीति यावत् ॥ १७ ॥ कारितं विभक्तिलोप आर्षः ॥ १९ ॥ न केवलं राजत्वमपि किं तु राजेंद्रत्वम् । आसनसंकटम् उपवेशने संशयः अराजा कथमुच्चतममासनमारोक्ष्यतीत्येवंरूपः ॥ २० ॥ एषां जरासंधादीनां विचेष्टय विचालय ॥ २१ ॥ अधिवास्य पूर्वाङ्गेन संस्कारेण संयोज्य देवशासनात् पूर्वाध्यायान्ते उक्तात् इन्द्राज्ञापनात् आगमिष्यन्ति अभिषेकार्थमिति शेषः ॥ २२ ॥ प्रेषयामासतुः देवशासनमिति विपरिणामेणानुषङ्गः ॥ २३ ॥ देवदूतस्य वचनं स्वयं पत्रे लिखित्वा लेखद्वारैव आह तथा शासनमपि देवेन्द्राज्ञापत्रमपि प्राह ॥ २४ ॥ तदनुसारी स्वकृतं तावदाह– **विदितमिति** ॥२५॥ भूपतिः क्रथः ॥२६॥ देवदूतस्य वाक्यमाह–**देवदूत उवाचेत्यादिना** ॥२८॥ अभिषिञ्चन्तु पट्टाभिषेकेण योजयन्तु ॥३०॥ अस्य इन्द्रस्य॥३१॥ दिव्याभरणा दिव्ययोनयो दिव्यासनाः ॥ ३३ ॥ ये समागतास्तैर्भवद्भिः शक्रस्य दूतेरितं दुर्निवार्यतरमित्यन्वयः ३६

---

१ क. °रासन्धोऽपि।वा स्वयम् । २ ख. °ते राजनृपा° । ३ ख. °वरम् । पा° । ४ क. °ति संचोद्यमा° । ५ क. °माय च । त° । ६ ख. °माजे मानुषेन्द्रा° । ७ ख. °रे तेषां रा° । ८ क. °वास्यात्मनाऽऽत्मानं वि° । ९ ख. देवदू° । १० क. °त्रा मेऽभिहिते तदा । वागु वा° । ११ क. ख. वागुवाचाश° । १२ क. ख. °षिञ्चाथ रा° । १३ ख. °तो मे न° । १४ क. °षिञ्चस्व के° । १५ क. ख. °हं चोद° ।

युष्माभिर्दर्शने युक्तमद्भुतं भुवि दुर्लभम्।
कलशैरभिषिञ्चन्तं स्वयमेव नभस्तलात् ॥३७
दृष्ट्वाऽऽश्चर्यं हि नः सर्वा ध्रुवं पापक्षयो भवेत्
स्नापनार्थं च कृष्णाय देवदेवाय विष्णवे ३८
आगच्छध्वं नृपश्रेष्ठा न भयं कर्तुमर्हथ।
आवयोः कृतसन्धानो युष्मदर्थे जनार्दनः ३९
सर्वेषां मनुजेन्द्राणामभयं कुरुते हरिः।
विशुद्धभावः कृष्णस्तु आवयोर्दृष्टतत्त्वतः ४०
मागधस्य विशेषेण न वैरं हृदि दृश्यते।
यदत्र कारणं कार्यं तद्भवद्भिर्विचिन्त्यताम्४१

वैशम्पायन उवाच।

एवं सञ्चिन्तयामासुर्नृपाः शापभयार्दिताः
भूयः शुश्रुवु राजेन्द्राः केशवाय महात्मने ४२
मेघगम्भीरनादेन स्वरेणापूरयन्नभः।
वागुवाचाशरीरेण देवराजस्य शासनात् ४३

चित्राङ्गद उवाच।

त्रैलोक्याधिपतिः शक्रः प्रजापालनहेतुना।
आज्ञापयति युष्माकं नृपाणां हितकाम्यया४४
न युक्तं वसताऽन्योन्यं कृष्णेन सह वैरिणा।
वसध्वं प्रीतिमुत्पाद्य स्वराष्ट्रेषु नृपोत्तमाः ४५
प्रणतार्तिहरः कृष्णः प्रतिसेनान्तकोऽतलः।
अनेन सह संप्रीत्या मोदध्वं विगतज्वराः ४६
मानुषाणां नृपा देवा नृपाणां देवताः सुराः।
सुराणां देवता शक्रः शक्रस्यापि जनार्दनः४७
एष विष्णुः प्रभुर्देवो देवानामपि दैवतम्।
जातोऽयं मानुषे लोके नररूपेण केशवः॥ ४८
अजेयः सर्वलोकेषु देवदानवमानवैः।
कार्तिकेयसहायस्य अपि शूलभृतः स्वयम्४९
तस्मै देवाधिदेवाय केशवाय महात्मने।
अभिषेक्तुं सुरैः सार्द्धं किमिच्छेयमतः परम्
न चाधिकारो देवानां राजेन्द्रस्याभिषेचने।
तेनाहं नाभिषिञ्चामि सर्वलोकनमस्कृतम्।
नृपाणामधिकारोऽयं राजेन्द्रस्य निवेशने॥५१
गत्वा यूयं विदर्भायां क्रथकैशिकयोः सह।
संचिन्त्य विधिदृष्टेन कुरुध्वं नृपसत्तमाः ५२
प्रीतिसन्धानकालोऽय-
मिति संचिन्त्य वासवः
बोधनार्थं विसृष्टोऽहं
युष्माकं मनुजेश्वराः॥ ५३
विदर्भनगरे कृष्णः श्रावितोऽस्याधिवासनम्।
राजेन्द्रत्वाभिषेकार्थं राजानौ क्रथकैशिकौ।
ताभ्यां सह नृपश्रेष्ठाः कृत्वा सुमहदुत्सवम्॥
अभिषेकेण सत्कृत्य प्रतिगृह्यास्य दक्षिणाम्।
आगमिष्यथ संहृष्टाः पुनरेव स्वयंवरम् ॥५५
जरासन्धः सुनीथश्च रुक्मी चैव महारथः।
शाल्वः सौभपतिश्चैव चत्वारो राजसत्तमाः
रङ्गस्याशून्यहेतोर्हि तिष्ठन्तु इह पार्थिवाः ५६

वैशम्पायन उवाच।

एवमाज्ञां सुरेशस्य श्रुत्वा चित्राङ्गदेरिताम्
गमनाय मतिं चक्रुः सर्व एव नृपोत्तमाः॥ ५७
अनुज्ञाता नरेन्द्रेण जरासन्धेन धीमता।
भीष्मकं पुरतः कृत्वा प्रयाताः स्वबलैर्वृताः॥
भीष्मकश्च महाबाहुः स्वबलेन समन्वितः।
जगाम पार्थिवैः सार्द्धं दह्यमानेन चेतसा ५९
यत्र कृष्णो महाबाहुः कैशिकस्य निवेशने।
दूरादेव प्रकाशन्ती पताकाध्वजमालिनी ६०

अभिषिञ्चन्तम् अभिषिच्यमानं कृष्णं युष्माभिर्दर्शने युष्मत्कर्तृके दर्शने युक्तं प्रेक्ष्यतमं मन्यामहे इति शेषः॥ ३७॥ दृष्ट्वेति प्राग्व्याख्यातम्॥ ३८॥ शुश्रुवुः अत्र दीर्घाभाव आर्षः॥ ४२॥ अशरीरेण अदृश्येन प्रयुक्ता॥ ४३॥ वैरिणा कृष्णेन सह यत् वसत तत् वोऽन्योन्यं न युक्तमिति योजना॥ ४५॥ कार्तिकेयेत्यत्र तृतीयालोप आर्षः। स्वयं जेतुं न शक्त इति शेषः॥ ४९॥ अभिषेक्तुम् इच्छेयमित्यपकृष्य योज्यम्॥ ५०॥ वसूनामयं वासवो देवानां दूतोऽस्मीत्यर्थः॥ ५३॥ तिष्ठन्तु चत्वारः कृष्णद्वेषिणः इत्याशयः॥५६॥ दह्यमानेन पुत्रदोषादित्याशयः॥५९

१ क. °षिच्यं तं, ख. °षिञ्चन्तं स्व°। २ क. स्नपनेन च कृ°। ३ क. ख °णां न वैरं कुरु°। ४ क. ख. °न्त्यमानांस्तु नृ°। ५ क. ख. °वु राजेन्द्र राजानः सर्व एव ते। मे°। ६ क. ख. °षु नराधिपाः। प्र°। ७ क. °हागम्य अपि शूलधरः स्व°। ८ ख. °लधरस्य च। त°। ९ ख. °मिविश्च सु°। १० क. ख. °न्द्रस्याभिषेचने। ज°। ११ क. °तोऽस्याधि°। १२ ख. तयोः सार्धं नृ°। १३ क. °श्च रुक्मिवांश्च म°, ख. °श्च रुक्मवांश्च म°। १४ ख. °ष्ठन्विह च पा°।

शुभा देवसभा रम्या स्नानहेतोरिहागता ।
दिव्यरत्नप्रभाकीर्णा दिव्यध्वजसमाकुला ॥
दिव्याम्बरपताकाढ्या दिव्याभरणभूषिता ।
दिव्यस्रग्दामकलिला दिव्यगन्धाधिवासिता
विमानयानैः श्रीमद्भिः समन्तात्परिवारिता
दिव्याप्सरोगणैश्चैव विद्याधरगणास्तथा ६३
गन्धर्वा मुनयश्चैव किन्नराश्च समन्ततः ।
उपगायन्ति देवेशमम्बरान्तरमाश्रिताः ॥ ६४
स्तुवन्ति मुनयश्चैव सिद्धाश्च परमर्षयः ।
देवदुन्दुभयश्चैव स्वयमेवानदन्दिवि ॥ ६५
पञ्चयोनिसमुत्थानि गन्धचूर्णान्यनेकशः ।
समन्तात्पात्यमानानि चाकाशस्थैर्दिवौकसैः
स्वयमागत्य देवेन्द्रो देवैः सह शचीपतिः
विमानवरमारुह्य सप्रकाशः स्थितोऽम्बरे ॥
अष्टौ ये लोकपालास्ते
स्वासु दिक्षु समास्थिताः ।
उपगायन्ति नृत्यन्ति
स्तुवन्ति च समन्ततः ॥ ६८
श्रुत्वा सुतुमुलं नादं सर्वं एव नराधिपाः ।
विस्मयोत्फुल्लनयना विविशुस्ते सभां शुभाम्
कैशिकश्च महाबाहुरुपगम्य नराधिपान् ।
प्रवेशयामास बली प्रतिपूज्य यथाविधि ॥७०
निवेदिते सुरश्रेष्ठे पार्थिवानां समागमे ।
निर्जगाम हरिः श्रीमान्सर्वमङ्गलपूजितः ॥७१
ततोऽम्बरस्थास्ते दिव्याः कलशाश्चैलकण्ठिनः
सहकारसमायुक्ता ववर्षुर्जलदा इव ॥ ७२
दिव्यकाञ्चनरत्नौघैर्दिव्यपुष्पसमन्वितैः ।
गन्धचूर्णविमिश्रैश्च राजेन्द्रस्याभिषेचने ॥७३
यथोक्तविधिपूर्वेण अभिषिच्य जनार्दनम् ।
दर्शयित्वा नरेन्द्राणां दिव्यैरावरणैः शुभैः ७४
दिव्याम्बरविचित्रैश्च दिव्यमाल्यानुलेपनैः ।
सत्कृत्य विधिवद्राज्ञ उपविष्टो जनार्दनः ॥ ७५
शुभे देवसभे रम्ये स्नानहेतोरिहागते ।
उपास्यमानो यदुभिर्विदर्भैश्च नराधिपैः ॥७६
वैनतेयश्च बलवान्कामरूपी नराकृतिः ।
दक्षिणं पार्श्वमाश्रित्य आसनस्थो महाबलः ॥
क्रथश्च कैशिको वीरो वामपार्श्वे तथासने ।
उपविष्टौ महात्मानौ देवस्यानुमते नृपौ ॥७८
तथैव वामपार्श्वे तु वृष्ण्यन्धकमहारथाः ।
सात्यकिप्रमुखा वीरा उपविष्टा महाबलाः ॥
भास्करप्रतिमे दिव्ये दिव्यास्तरणविस्तृते ।
सुखोपविष्टं श्रीमन्तं देवैरिव शचीपतिम् ८०
सचिवैः आवितौः सर्वे प्रविष्टास्ते नराधिपाः
यथार्हेण च संपूज्य राजानः सर्व एव ते ॥ ८१
सुखोपविष्टास्ते स्वेषु आसनेषु नराधिपाः ।
कैशिकस्तु महाप्राज्ञः सर्वशास्त्रार्थवित्तमः८२
पूजयित्वा यथान्यायमुवाच वदतां वरः ।
कैशिक उवाच ।
अविज्ञाता नृपाः सर्वे मानुषोऽयमिति प्रभा
भवन्तमुपरुद्धानां देव त्वं क्षन्तुमर्हसि ।
श्रीकृष्ण उवाच ।
न मे वैरं प्रवसति एकाहमपि कैशिक ॥
विशेषेण नरेन्द्राणां क्षत्रधर्मेऽवतिष्ठताम् ।
योद्धव्यमिति धर्मेण अधर्मे तु पराङ्मुखे ८५
तेषां किंहेतुना कोपः कर्तव्यस्त्ववनीश्वराः ।
यद्वृत्तं तदतिक्रान्तं ये मृतास्ते दिवं गताः ८६
एष धर्मो नृलोकेऽस्मिञ्जायन्ते च म्रियन्ति च
तस्मादशोच्यं भवतां मृतार्थे च नराधिपाः ।
क्षन्तव्यं रोचते ऽस्माकं वीतवैरा भवन्तु ते ॥
वैशम्पायन उवाच ।
एवमुक्त्वा नरेन्द्रांस्तानाश्वास्य मधुसूदनः
कैशिकस्य मुखं वीक्ष्य विरराम महाद्युतिः ॥

स्नानहेतोः पट्टाभिषेकार्थम् ॥६१॥ पञ्चयोनिसमुत्थानि मूलत्वक्पत्रपुष्पफलानि योनयः कारणानि तेभ्यः समुत्थानि पञ्च मन्दारपारिजातकसन्तानकल्पवृक्षहरिचन्दनाख्या देवतरव एव योनयस्तेभ्यः समुत्थानि ॥६६॥ सुरश्रेष्ठे कृष्णे ॥ ७१ ॥ दर्शयित्वा दर्शनीयं कृत्वाऽलंकृत्येत्यर्थः ॥७४॥ राज्ञ आगतान् सत्कृत्य मानयित्वा तेषामाज्ञां गृहीत्वेत्यर्थः ॥७५॥ देवसभे सिंहासने उपविष्टः ॥७६॥ अविज्ञाताः ज्ञानहीनाः ॥८३॥ उपरुद्धानाम् अपराधवतां भवन्तमुद्दिश्य ॥ ८९ ॥

१ ख. ०नास्तत्र ननृतुश्च समन्ततः । २ क. ख. यः सर्वे सि० । ३ ख. ०मागम्य राजेन्द्र दे० । ४ क. ख. ०हातेजा उप० । ५ ख. ०ण सोऽभि० । ६ ख. दीक्षयित्वा न० । ७ ख. ०मे देवसभोद्देशे र० । ८ क. ख. उपास्यमानौ यदुभिर्विदर्भैश्च नराधिपौ । वै० । ९ ख. क्षिणं पक्षमा० । १० क. ०न्तं देवा इव श० । ११ क. ख. ०वृताः पूर्वं प्र० । १२ ख. ०वद्वाच् क्ष० । १३ क. ख. न मे वैरो निवसते । १४ ख. ०तानां वै नराधिपाः । क्ष० । १५ ख. ०न्तव्यं भवताऽस्मा० ।

एतस्मिन्नेव काले तु भीष्मको नयकोविदः। पूजयित्वा यथान्यायमुवाच वदतां वरः॥ ८९

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि रुक्मिणीस्वयंवरे पञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥ ५०॥

कृष्णभीष्मकसंवादः।

५१

भीष्मक उवाच।

पुत्रो मे बालभावेन भगिनीं दातुमिच्छति। स्वयंवरे नरेन्द्राणां न चाहं दातुमुत्सहे ॥१
अतीव बालभावत्वाद्दातुमिच्छेन्मतिर्मम। एका ह्येकं समालोक्य वरयिष्यति मे मतिः
अतः प्रसादयिष्ये त्वां पुत्रदुर्नयहेतुना। प्रसादं कुरु देवेश क्षन्तुमर्हसि मे प्रभो॥

श्रीकृष्ण उवाच।

बालभावेन पुत्रेण चालितं नृपमण्डलम्। यदा भवति वै प्रौढः कीदृशोऽविनयो भवेत्
सूर्येन्दुसदृशांल्लोकांस्तपसोपार्जितश्रियः। लोकेऽस्मिन्नरदेवानां महाकुलसमुद्भवान्॥५
एकस्यापि नृपस्याग्रे मोहाद्यो वितथं वदेत्। न स तिष्ठति लोकेऽस्मिन्निर्दहेद्दण्डवह्निना ६
एष धर्मो नरेद्राणामिति ते विदितं प्रभो। लोकधर्मं पुरस्कृत्य पुरा गीतं स्वयंभुवा॥ ७
कथं तव सुतस्तेषामग्रतो मनुजेश्वरः। वक्तुमर्हति राजेन्द्र वितथं राजसंसदि॥ ८
तादृशं रङ्गमतुलं कारयंस्तनयस्तव। कथं त्वया ह्यविज्ञात इति मे संशयो महान्९
आगतानां नरेन्द्राणामनलार्केन्दुवर्चसाम्। यथार्हेण तु संपूज्य आतिथ्यं कृतवानसि १०
रथाश्वनरनागानां विमर्दमतुलं तथा। कथं न ज्ञातवान्राजंस्तव पुत्रस्य चेष्टितम्॥११
विषादो न भवेदत्र चतुरङ्गबलागमे। कथं न ज्ञायते राजन्निति मे बुद्धिसंशयः॥ १२
ममागमनमेवेह प्रायेण न हितं तव। अतो न कृतमातिथ्यमपात्राय नरेश्वर॥ १३
पात्रेभ्यो दीयतां कन्या मामपास्य नरेश्वर। ममागमनदोषेण कथं कन्यां न दास्यसे॥ १४
कन्याविघ्नं च कुर्वाणो नरके परिपच्यते। इति धर्मविदैर्गीतं मन्वादिभिर्नरोत्तमैः॥ १५
अतोऽर्थं न प्रविष्टोऽहं रङ्गमध्ये विशांपते। विदित्वा न कृतातिथ्यं नरदेव तवालयम् १६
ह्रियाऽभिभूतो राजेन्द्र पार्थिवोऽहं नराधिप विदर्भनगरे राजन्बलविश्रामहेतुना॥ १७

इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां पञ्चाशतमोऽध्यायः॥ ५०॥

५१

एकपञ्चाशत्तमेऽथ कृष्णभीष्मकयोरिह। उक्तिप्रत्युक्तितः प्रोक्ता क्रथकैशिकसत्क्रिया

पुत्रो मे इति ॥ १॥ मम मतिस्तु स्वयंवरे दानमतीव बाल्यम् एका एकं वृणीतेति युक्तमित्यर्थः॥ २॥ अथापि मम मतं न प्रसिद्ध्यतीत्याशयेनाह—**अत इति** ॥ ३॥ चालितम् चालितवान्। कर्तरि क्तः। अविनय इति च्छेदः॥ ४॥ यो वितथं वदेत् स स्वान् लोकान् दण्डवह्निना यमयातनाग्निना निर्दहेदिति द्वयोः संबन्धः। कीदृशान् लोकान् सूर्येन्दुवत्प्रकाशमानान् महाकुलोत्पन्नत्वेन विश्वजिदादिक्रतुभवान् यतो दहेदतस्तेषां लोकानां मध्येऽस्मिन्नेकस्मिन्नेकस्मिन्नपि लोके न तिष्ठति सर्वेषां दग्धत्वादित्यर्थः॥ ५॥ आस्तां तावत् पुत्रवार्ता त्वमपि मिथ्यैव ब्रवीषीत्याह—**तादृशमिति** ॥ ९॥ नकृतातिथ्यमिति समस्तं पदम्। आतिथ्यहीनं तवालयं विदित्वेत्यर्थः॥ १६॥ हे नराधिप राजेन्द्राणां पार्थिवोऽप्यहं ह्रियाभिभूतोऽस्मि। तत्र हेतुर्विदर्भेति। यद्यत्र विश्रामो न कृतः स्यात्तदानर्चानिमित्तो ममाभिभवो न जातः स्यादिति भावः॥ १७॥

१ क. ख. 'तस्त्वाहं प्रसादिष्ये पुत्र'। २ क. ख. 'न पुत्रस्ते चा°। ३ ख. °ति मे वि'। ४ क. ख. लोके धर्मं पुर°। ५ क. ख. °श्वर। व°। ६ क. 'लं त्विह। क°। ७ क. 'स्य महाभुज। ममा°। ८ क. ख. 'घ्नं प्रकुर्वाणो न°। ९ क. ख. 'ति मन्वादिभिर्गीतं धर्मविद्भिर्नरो°।

आवाभ्यां कृतमातिथ्यं कौशिकस्तु प्रियातिथिः
उषितौ च यथा स्वर्गे पुरा गरुडकेशवौ ॥ १८

वैशम्पायन उवाच ।

एवमेव ब्रुवाणं तु
कृष्णं वाग्वज्रचोदितम् ।
श्लक्ष्णवाचाम्बुनाऽऽसिच्य
शमितोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ १९

भीष्मक उवाच ।

प्रसीद देवलोकेश पाहि मां लोकशासन ।
अज्ञानतमसाविष्टं ज्ञानचक्षुःप्रदो भव ॥ २०
मानुष्ये मां सचक्षुष्ट्वादसम्यग्विदिता वयम् ।
न प्रसिद्ध्यन्ति कर्माणि क्रियतामविचारणात
भवन्तं शरणं प्राप्य देवानामपि दैवतम् ।
सम्यग्भवतु मे दृष्टिः संपश्यन्तु च मे क्रियाः
अनिष्पन्नामपि क्रियां नयोपेतां विचक्षणाः ।
फलदां हि प्रकुर्वन्ति महासेनापतिर्यथा ॥ २३
भवन्तं शरणं प्राप्य नाति बाधति मे भयम् ।
यन्मया चिन्तितं कार्यं तद्भवाञ्छ्रोतुमर्हति २४
न दातुमिच्छे कन्यां वै पार्थिवेभ्यः स्वयंवरे ।
प्रसादं कुरु देवेश न कोपं कर्तुमर्हसि ॥ २५

श्रीकृष्ण उवाच ।

वचनेन किमुक्तेन त्वया राजन्महामते ।
स्वकन्यां दास्यसे नेति कोऽत्र नेता तवानघ
मा देहीति न चाख्येयं ददस्वेति न मे वचः ।
रुक्मिण्या दिव्यमूर्तित्वं संबन्धे कारणं मम
मेरुकूटे पुरा देवैः कृतमंशावतारणम् ।
तदा निसृष्टा सा पूर्वं गच्छ त्वं पतिना सह
मानुष्ये कुण्डिनगरे भीष्मकस्याङ्गनोदरे ।
जायस्व विपुलश्रोणि प्रत्यवेक्ष्य च वासवम्
तेनाहं वः प्रवक्ष्यामि राजन्नकृतकं वचः ।
श्रुत्वा स्वयं विनिश्चित्य यद्युक्तं तत्करिष्यति
रुक्मिणी नाम ते कन्या न सा प्राकृतमानुषी ।
श्रीरेषा ब्रह्मवाक्येन जाता केनापि हेतुना ३१
न च सा मनुजेन्द्राणां स्वयंवरविधिक्षमा ।
एका त्वेकाय दातव्या इति धर्मो व्यवस्थितः
न च तां शक्यसे राजल्लँक्ष्मीं दातुं स्वयंवरे ।
सदृशं वरमालोक्य दातुमर्हसि धर्मतः ॥ ३३
अतोऽर्थं वैनतेयोऽयं विघ्नकारणहेतुना ।
आगतः कुण्डिनगरे देवराजेन चोदितः ३४
अहं चैवागतो राज्ञां द्रष्टुकामो महोत्सवम् ।
तां च कन्यां वरारोहां पद्मेन रहितां श्रियम् ३५
क्षन्तव्यमिति यत्प्रोक्तं त्वया राजन्ममाग्रतः
युक्तिपूर्वमहं मन्ये कलुषाय न पार्थिव ॥ ३६
पूर्वमेव मयाऽऽख्यातं येनास्मि विषये तव ।
आगतः सौम्यरूपेण तेनैव क्षान्तवान् विभो
क्षान्तेषु गुणबाहुल्यं दोषापहरणं क्षमा ।
कथमस्मद्विधे राजन्कलुषो वसते हृदि ॥ ३८
कुलजे सत्त्वसंपन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि ।
भवादृशे कथं राजन्कलुषो भुवि वर्तते ॥ ३९

एवमप्यावाभ्यां कृष्णगरुडाभ्यां कृतं पूर्णम् आतिथ्यं लब्धमेवेति शेषः । तत्र हेतुमाह—**कौशिकस्त्विति** ॥१८॥ वाग्वज्रं चोदितं येन तं कृष्णम् आसिच्य स एव शमितः शान्तिं नीतः ॥१९॥ असम्यग्विदिताः विपरीतज्ञानाः क्रियतां कुर्वताम् ॥ २१ ॥ संपश्यन्तु संपन्नाः सन्तु ॥ २२ ॥ बाधति बाधते । मे माम् ॥ २४ ॥ स्वयंवरणं यत्र क्रियायां तथा स्वयंवरं मे कन्यां दातुं न इच्छेत्पुत्र इति शेषः । स्वयंवरे हि सति त्वामेव सा वृणुयादित्यभिप्रेत्य त्वय्यागते पुत्रो मे स्वयंवरं न इच्छेदित्यर्थः ॥ २५ ॥ नेता नियन्ता ॥ २६ ॥ मे मया मा देहि अन्यस्मै ददस्व मह्यम् इत्युभयमपि नाख्येयम् । संबन्धे स्वयंभाविनि क्षमैवास्माकं करणं प्रधानमित्यर्थः ॥२७॥ एतदेवाह-**मेरुकूट इत्यादिना** । कृतं स्वीकृतं निसृष्टा आज्ञप्ता श्रीपतिना विष्णुना ॥ २८ ॥ प्रत्यवेक्ष्य अनुकम्प्य वासवम् इन्द्रम् ॥ २९ ॥ एकाय एकस्मै ॥ ३२ ॥ अस्मद्विधे अस्मद्विधस्य हृदि ॥ ३८ ॥

१क. स्वर्गं पु' । २ ख. एवमब्रुवमाणं तं कृ' । ३ क. ख. 'श ।मर्त्यलोकेश पाहि माम्' । ४ ख. मनुष्ये मां स च° । ५ क. ख. °न्ति कार्याणि क्रि' । ६ क. ख. संपतस्यन्तु च' । ७ क. °मिच्छे क' । ८ ख. °मिच्छे कन्याया पा° । ९ क. °ण्या दिव्यमूर्तित्वात् सम्ब' । १० ख. 'वैः कृत्वा स्वांशावता° । ११ ख °र्वं गच्छेति प° । १२ क. जायेथा वि°, ख. जायेस्त्वं वि° । १३ ख. °क्ष्यस्व केशवम् । ते° । १४ क. ख. सा प्रकृतिमा° । १५ ख. °क्यते रा° । १६ क. 'जन्ममेप्सया । यु°, ख. °जन्ममेष्टतः । युक्तपू° । १७ क. ख. °न्तवान्प्रभो । क्षा' ।

क्षान्तोऽयमिति मन्तव्यं मम सेनासहागतम्
न चाहं सेनया सार्द्धं यास्यामि रिपुवाहिनीम्
अक्षान्तश्चारिसेनायां यास्यामि द्विजवाहने ।
स्थितः सोमार्कसंकाशान्यायुधानि करैर्वृतः

मान्योऽस्माकं त्वया राजन्
वयसा च पिता समः ।
पालयस्व पुरीं सम्य-
क्क्षत्रेषु पितृवद्वस ॥ ४२

कलुषो नाम राजेन्द्र वसेत्कापुरुषेषु वै ।
शूरेषु शुद्धभावेषु कलुषो वसते कथम् ॥ ४३
जानीध्वमेषा मे वृत्तिः पुत्रेषु पितृवद्द्वयम् ।
इमावपि च राजानौ विदर्भनगराधिपौ ४४
आतिथ्यकरणेऽस्माकं स्वराज्यं ददतावुभौ
तेन दानफलेनास्य दशपूर्वा दिवं गताः ॥ ४५
भविष्याश्चैव राजानः पुत्रपौत्रा दशावराः ।
तेऽपि तत्रैव यास्यन्ति देवलोकं नराधिपाः
अनयोः सुचिरं कालं भुक्त्वा राज्यमकण्टकम्
यदाभिलाषो मोक्षस्य यास्येते निर्वृतिं सुखम्
नरेन्द्राश्च महाभागा येऽभिषेचितुमागताः ।
कालेन तेऽपि यास्यन्ति देवलोकं त्रिविष्टपम्
स्वस्ति वोऽस्तु गमिष्यामि वैनतेयसहायवान्
नगरीं मथुरां रम्यां भोजराजेन पालिताम् ४९

वैशम्पायन उवाच ।

एवमुक्त्वा तु राजानं भीष्मकं यदुनन्दनः ।
राज्ञश्चैवमुपामन्त्र्य वैदर्भाभ्यां विशेषतः ।
सभान्निष्क्रम्य देवेशो जगाम रथमन्तिकम् ५०
ततः प्रहृष्टो राजर्षिर्भीष्मकः किल केशवम् ।
ते सर्वे च महीपाला विषण्णवदनाऽभवन् ५१
आद्यं स्वायंभुवं रूपं सुरासुरनमस्कृतम् ।
सहस्रपात्सहस्राक्षं सहस्रभुजविग्रहम् ॥ ५२
सहस्रशिरसं देवं सहस्रमुकुटोज्ज्वलम् ।
दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ५३
दिव्याभरणसंयुक्तं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ।
कृष्णं रक्तारविंदाक्षं चन्द्रसूर्याग्निलोचनम् ५४
दृष्ट्वा स राजा राजेन्द्रं प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ।
वाङ्मनःकायसंयुक्तं स्तोतुमारब्धवांस्तदा ५५

भीष्मक उवाच ।

देवदेव नमस्तुभ्यमनादिनिधनाय वै ।
शाश्वतायादिदेवाय नारायण परायण ॥ ५६
स्वयंभुवे च विश्वाय स्थाणवे वेधसाय च ।
पद्मनाभाय जटिने दण्डिने पिङ्गलाय च ॥ ५७
हंसप्रभाय हंसाय चक्ररूपाय वै नमः ।
वैकुण्ठाय नमस्तस्मै अजाय परमात्मने ॥ ५८
सदसद्भावयुक्ताय पुराणपुरुषाय च ।
पुरुषोत्तमाय युक्ताय निर्गुणाय नमोऽस्तु ते
वरदो भव मे नित्यं त्वद्भक्ताय सुरोत्तम ।

लोकनाथोऽसि नाथ[11] त्वं
विष्णुस्त्वं विदितात्मनाम् ॥ ६०

वैशम्पायन उवाच ।

एवं स्तुत्वा महादेवं नृपाणामग्रतो नृपः ।
महार्हमणिमुक्ताभिर्वज्रवैदूर्यहासिनम् ॥ ६१
शातकुम्भस्य निचयं कृष्णाय प्रददौ नृपः ।
पुनश्चक्रे नमस्कारं वैनतेये महाबले ॥ ६२

भीष्मक उवाच ।

नमस्तस्मै खगेन्द्राय[12] नमो मारुतरंहसे ।
कामरूपाय दिव्याय काश्यपाय च वै नमः ६३

वैशम्पायन उवाच ।

इति संक्षेपतः स्तुत्वा सत्कृत्य वरभूषणैः ।
ततो विसर्जयामास कृष्णं कमललोचनम् ६४
अनुजग्मुर्नृपाश्चैव प्रस्थितं वासवानुजम् ।
प्रतिगृह्य च सत्कारं नृपानामन्त्र्य वीर्यवान्
जगाम मथुरां कृष्णो द्योतयानो दिशो दश ।
वैनतेयं पुरस्कृत्य सौम्यरूपं खगोत्तमम् ॥ ६६

अस्माकं पिता मान्यः वयसा च त्वया समः ॥ ४२ ॥ एषा निष्कलुषा मे वृत्तिरिति जानीध्वम् ॥ ४४ ॥ वैदर्भाभ्यां क्रथकैशिकाभ्यां सह सभात् सभास्थानात् ॥ ५० ॥

---

१ क. ख. °हागतः । न । २ क. °नि करैर्वहन् । मा°, ख. °नि करैर्धृतः । मा° । ३ ख. °म्यक्पुत्रेषु पि° । ४ ख. जानीध्वं मां सतां वृत्तं पुत्रेषु पितृवद्दशम् । आवयोरपि राजा° । ५ क. °कं स्वं राज्यं ददतुः शुभौ । ते° । ६. क °श पूर्वं दि° । ७ क. ख. °व राजेन्द्र पु° । ८ क. ख. °कं यदुपुङ्गवः । रा° । ९ क. ते तु सर्वे म° । १० ख. °य मुक्ता° । ११ क. नाथस्त्वं, ख. लोकनाथ सदानाथ विष्णुस्त्वं वि° । १२ क. ख. °य मनोमारुत° ।

महता रथवृन्देन परिवार्य समन्ततः ।
भेरीपटहनादेन शङ्खदुन्दुभिनिःस्वनैः ॥ ६७
बृंहितेन च नागानां हयानां हेषितेन च ।
सिंहनादेन शूराणां रथनेमिस्वनेन च ॥ ६८
तुमुलः सुमहानासीन्महामेघरवोपमः ।
गते कृष्णे महावीर्ये आदाय वरमासनम् ॥ ६९
सभामादाय देवाश्च प्रययुस्त्रिदशालयम् ।
महता चतुरङ्गेण बलेन परिवारिताः ॥ ७०
क्रोशमात्रमुपव्रज्य अनुज्ञाते जनार्दने ।
प्रययुस्ते नृपाः सर्वे पुनरेव स्वयंवरम् ॥ ७१

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वाणि कृष्णाभिषेको नामैकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

कालयवनं प्रति शाल्वगमनम् ।

५२

वैशम्पायन उवाच ।
ततः प्रयाते वसुदेवपुत्रे
नराधिपा भूषणभूषिताङ्गाः ।
सभां समाजग्मु सुरेन्द्रकल्पाः
प्रबोधनार्थं गमनोत्सवास्ते ॥ १ ॥
सभागतान्सोमरविप्रकाशान्
सुखोपविष्टान्रुचिरासनेषु ।
समीक्ष्य राजा सुनयार्थवादी
जगाद वाक्यं नरराजसिंहः ॥ २
स्वयंवरकृतं दोषं विदित्वा वो नराधिपाः
क्षन्तव्यो मम वृद्धस्य दुर्दग्धस्य फलोदयम् ३
वैशम्पायन उवाच ।
एवमाभाष्य तान्सर्वान्सत्कृत्य च यथाविधि
ततो विसर्जयामास नृपांस्तान्मध्यदेशजान् ॥
पूर्वपश्चिमजांश्चैव उत्तरापथिकानपि ।
तेऽपि सर्वे महेष्वासाः प्रहृष्टमनसो नराः ॥ ५
यथार्हेण च संपूज्य जग्मुस्ते नरपुङ्गवाः ।
जरासन्धः सुनीथश्च दन्तवक्त्रश्च वीर्यवान् ६
शाल्वः सौभपतिश्चैव महाकूर्मश्च पार्थिवः ।
क्रथकैशिकमुख्याश्च नृपाः प्रवरवंशजाः ॥ ७
वेणुदारिश्च राजर्षिः काश्मीराधिपतिस्तथा ।
एते चान्ये च बहवो दक्षिणापथिका नृपाः ८
श्रोतुकामा रहो वाक्यं स्थिता वै भीष्मकांतिके
तान्वै समीक्ष्य राजेन्द्रः स राजा भीष्मको बली
स्नेहपूर्णेन मनसा स्थितांस्तानवनीश्वरान् ।
त्रिवर्गसहितं श्लक्ष्णं षड्गुणालंकृतं शुभम् १०
उवाच नयसंपन्नं स्निग्धगम्भीरया गिरा ।
भीष्मक उवाच ।
भवतामवनीशानां समालोक्य नयान्वितम्
वचनं व्याहृतं श्रुत्वा कृतवान्कार्यमीदृशम् ।
क्षन्तव्यं भवता सद्भिर्वयं नित्यापराधिनः १२
वैशम्पायन उवाच ।
एवमुक्त्वा तु राजा स भीष्मको नयकोविदः
उवाच सुतमुद्दिश्य वचनं राजसंसदि ॥ १३
भीष्मक उवाच ॥
पुत्रस्य चेष्टामालोक्य त्रासाकुलितलोचनः
मन्ये बालानिमाँल्लोकान्स एष पुरुषः परः १४

इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वाणि टीकायामेकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

५२

द्विपञ्चाशत्तमेऽध्याये मागधादिप्रचोदितः ॥
शाल्वोऽगाद्यवनेन्द्रं तं कृष्णमानापनुत्तये ॥१॥

ततः सभां भीष्मकस्य समाजग्मुर्विसर्गलोप आर्षः ॥१॥ राजा भीष्मकः ॥ २ ॥ स्वयंवरे कृष्णविरोधाख्यो दोषो विश्वक्षयकरो भविष्यतीति मत्वा स्वयंवरार्थमाहूतान् नृपान् सान्त्वयति । स्वयमिति शेषः ॥ ३ ॥ व्याहृतं कृष्णस्तुतिरूपं कृतः कारितः कृतवान्वा ॥ १२ ॥ इमानिति पुत्रं प्रदर्श्याह । एषः कृष्णः ॥ १४ ॥

१ ख. ⁰न शङ्खशब्दवरेण च । बृं⁰ । २ ख. ⁰युस्त्रिदिवाल⁰ । ३ क. ⁰न्तव्यं म⁰ । ४ ख. ⁰थकौशि⁰ । ५ क. ख. ⁰त्वा कृतोऽहं कार्यं मी⁰ । ६ क. ख. सद्भिर्भवद्भिः क्षन्तव्यं वयं नि⁰ । ७ ख. ⁰लितचेतनः । म⁰ । ८ ख. ⁰कान्स एष पुरुषः प्रभुः । ९ क. ⁰षः प्रभुः । की⁰ ।

कीर्तिः कीर्तिमतां श्रेष्ठो यशश्च[1] यशभाग्बली।
स्थापिता[2] भुवि मर्त्येऽस्मिन्स्वबाहुबलमूर्जितम्
धन्या खलु महाभागा देवकी योषितां वरा।
पुत्रं त्रिभुवनश्रेष्ठं[3] कृत्वा गर्भेण केशवम् ॥ १६
कृष्णं कमलपत्राक्षं श्रीपुञ्जममरार्चितम्।
नेत्राभ्यां स्नेहपूर्णाभ्यां वीक्षते मुखपङ्कजम्

वैशम्पायन उवाच।

एवं लालप्यमानं तु राजानं राजसंसदि।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा शाल्वराजो महाद्युतिः

शाल्व उवाच।

अलं खेदेन राजेन्द्र सुतार्थं[4] रिपुमर्दिने।
क्षत्रियस्य रणे राजन्ध्रुवं जयपराजयौ ॥ १९
नियता गतिर्मर्त्यानामेष धर्मः सनातनः।
बलकेशवयोरन्यस्तृतीयः कः पुमानिह ॥ २०
रणे योधयितुं शक्तस्तव पुत्रं महाबलम्।
रथातिरथवृन्दानामेक एव रणाजिरे ॥ २१
रिपून्बाधयितुं शक्तो धनुर्गृह्य महाभुजः।
भार्गवास्त्रं महारौद्रं देवैरपि दुरासदम् ॥ २२
सृजतो बाहुवीर्येण कः पुमान्प्रसहिष्यति।
अयं तु पुरुषः कृष्णो ह्यनादिनिधनोऽव्ययः २३
तं विजेता नृलोकेऽस्मिन्नापि शूलधरः स्वयम्
तव पुत्रो महाराज सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् २४
विदित्वा देवमीशानं न योधयति केशवम्।
अद्य[6] तस्य रणे जेता यवनाधिपतिर्नृप ॥ २५
स कालयवनो नाम अवध्यः केशवस्य ह।
तप्त्वा सुदारुणं घोरं तपः परमदुश्चरम् २६
रुद्रमाराधयामास द्वादशाब्दानयोशनः।
पुत्रकामेन मुनिना तोष्य रुद्रात्सुतो वृतः २७
माथुराणामवध्योऽयं भवेदिति च शङ्करात्।
एवमस्त्विति रुद्रोपि प्रददौ मुनये सुतम् २८

एवं गार्ग्यस्य तनयः श्रीमान्रुद्रवरोद्भवः।
माथुराणामवध्योऽयं मथुरायां विशेषतः २९
कृष्णोऽपि बलवानेष माथुरे[7] जातवानयम्।
स जेष्यति रणे कृष्ण मथुरायां समागतः ३०
मन्यध्वं यदि वा युक्तां नृपा वाचं मयेरिताम्
तत्र दूतं विसृजध्वं यवनेन्द्रपुरं प्रति ॥ ३१

वैशम्पायन उवाच।

श्रुत्वा सौभपतेर्वाक्यं सर्वे ते नृपसत्तमाः।
कुर्म इत्यब्रुवन्हृष्टा जरासन्धं महाबलम् ३२
स तेषां वचनं श्रुत्वा जरासन्धो महीपतिः।
बभूव विमना राजन्ब्रह्मणो वचनं स्मरन् ३३

जरासन्ध उवाच।

मां समाश्रित्य पूर्वस्मिन्नृपा[9] नृपभयार्दिताः
प्राप्नुवन्तु[10] हृतं राज्यं सभृत्यबलवाहनम् ३४
ईहाहं[11] चोद्यते भूपैः परसंश्रयहेतुना।
कन्येव स्वपतिद्वेषादन्यं रतिपरायणा ॥ ३५
अहो सुबलवद्दैवमशक्यं विनिवर्तितुम्।
यदहं कृष्णभीतोऽन्यं संश्रयामि बलाधिकम्
नूनं योगविहीनोऽहं कारयिष्ये पराश्रयम्।
श्रेयो हि मरणं मह्यं न चान्यं संश्रये नृपाः ३७
कृष्णो वा बलदेवो वा
यो वाऽसौ[12] वा नराधिपः[13]।
हन्ताऽरं प्रतियोत्स्यामि
यथा ब्राह्मप्रचोदितः ॥ ३८
एषा[14] मे निश्चिता बुद्धिरेतत्सत्पुरुषव्रतम्।
अतोऽन्यथा न शक्तोऽहं कर्तुं परसमाश्रयम्
भवतां साधुवृत्तानामाबाधं न करोति[15] सः।
तेन दूतं प्रदास्यामि नृपाणां रक्षणाय वै ॥ ४०
व्योममार्गेण यातव्यं यथा कृष्णो न बाधते।
गच्छन्तमनुचिन्त्यैवं प्रेषयध्वं नृपोत्तमाः ४१

यशभाग्यशोभोगी स्थापिता स्थापयिष्यति ॥ १५ ॥ गतिः विभक्तिलोप आर्षः ॥ २० ॥ अयोशनः लोहचूर्णाहारः मुनिना गार्ग्येण ॥ २७ ॥ ब्रह्मणो वचनम् अन्योऽस्य मृत्युरस्तीति बलदेवं प्रत्यशरीरवाक्यम् ॥ ३३ ॥ पूर्वस्मिन् काले ॥ ३४ ॥ यथा कन्या स्वपतिमपहाय जारमाश्रयते एवमहं स्वबलमनाश्रित्य परमाश्रयामीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ योगविहीनः उपायहीनः ॥ ३७ ॥ हन्ता अरमिति च्छेदः ॥ ब्राह्मेण अशरीरेण वचनेन ॥ ३८ ॥

---

१ ख. °श्च विपुलं तथा । स्था° । २ क. °पितं भु° । ३ क. ख. °ष्ठं धृत्वा ग° । ४ क. ख. °तार्थमरिमर्दनम् । क्ष° । ५ ख. °हाप्रज्ञः स° । ६ क. ख. °वम् । अस्ति तस्य र° । ७ क. ख. °थुरो जा° । ८ क. ख. °ष्ठा शाल्वराजं म° । ९ क. ख. °त्य पूर्वेऽस्मिन्नृ° । १० क, ख. °वन्ति हृ° । ११ क. इह संचो° । १२ ख. °वाऽन्यो वा नरोऽपरः । हृ° । १३ क. नरोऽमरः । हृ° । १४ ख. एष मे निश्चयो बुद्धेरेष मे पुरुषव्रतः । अतो° । १५ क. °ति च । ते° ।

अयं सौभपतिः श्रीमाननलार्केन्दुविक्रमः ।
रथेनादित्यवर्णेन प्रयाति स्वपुरं बली ॥ ४२
यवनेन्द्रो यथाभ्येति नरेन्द्राणां समागमम् ।
वचनं च तथास्माभिर्दूत्ये नः कृष्णविग्रहे ४३
वैशम्पायन उवाच ।
पुनरेवाब्रवीद्राजा सौभस्य पतिमूर्जितम् ।
गच्छ सर्वनरेन्द्राणां साहाय्यं कुरु मानद ४४
यवनेन्द्रो यथा याति यथा कृष्णं विजेष्यति ।
यथा वयं च तुष्यामस्तथा नीतिर्विधीयताम्
एवं संदिश्य सर्वांस्तान्भीष्मकं पूज्य धर्मतः
प्रययौ स्वपुरं राजा स्वेन सैन्येन संवृतः ४६
शाल्वोऽपि नृपतिश्रेष्ठस्ताभ्यां संपूज्य धर्मतः
जगामाकाशमार्गेण रथेनानिलरंहसा ॥ ४७
तेऽपि सर्वे महीपाला दक्षिणापथवासिनः ।
अनुव्रज्य जरासन्धं गताः स्वनगरं प्रति ४८
भीष्मकः सह पुत्रेण तावुभौ चिन्त्य दुर्नयम् ।
स्वे गृहे न्यवसद्दीनः कृष्णमेवानुचिन्तयन्
विदिता रुक्मिणी साध्वी स्वयंवरनिवर्तनम्
कृष्णस्यागमनाद्धेतोर्नृपाणां दोषदर्शनम् ५०
गत्वा तु सा सखीमध्ये उवाच व्रीडितानना ।
न चान्येषां नरेन्द्राणां पत्नी भवितुमुत्सहे ।
कृष्णात्कमलपत्राक्षात्सत्यमेतद्वचो मम ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि रुक्मिणीस्वयंवरे द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

कालयवनं प्रति जरासन्धसन्देशः ।

५३

वैशम्पायन उवाच ।
यवनानां बलोदग्रः स कालयवनो नृपः ।
बभूव राजा धर्मेण रक्षिता पुरवासिनाम् १
त्रिवर्गविदितः प्राज्ञः षड्गुणानुपजीवकः ।
सप्तव्यसनसंमूढो गुणेष्वभिरतः सदा ॥ २
श्रुतिमान्धर्मशीलश्च सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
सांग्रामिकविधिज्ञश्च दुर्गलाभानुसारणः ॥ ३
शूरोऽप्रतिबलश्चैव मन्त्रिप्रवरसेवकः ।
सुखासीनःसभां रम्यां सचिवैः परिवारितः
उपास्यमानो यवनैरात्मविद्भिर्विपश्चितैः ।
विविधाश्च कथा दिव्याः कथ्यमानाः परस्परम्
एतस्मिन्नेव काले तु दिव्यगन्धवहोऽनिलः ।
प्रववौ मदनाबोधं चकार सुखशीतलः ॥ ६
किंस्विदित्येकमनसः सभायां ये समागताः
उत्फुल्लनयनाः सर्वे राजा चैवावलोक्य सः ७
अपश्यन्त रथं दिव्यमायान्तं भास्करोपमम् ।
शातकुम्भमयैः शुभ्रै रथाङ्गैरुपशोभितम् ॥ ८

दूत्ये दूतकर्मणि यथाऽस्माभिर्वचनं वक्तव्यं तथाऽयं वदत्वित्यर्थः । नः अस्माकं कृष्णविग्रहे उपस्थिते सति ॥४३॥ राजा जरासंधः ॥.४४ ॥ तावुभौ क्रथकैशिकौ दुर्नयं च पुत्रस्यानुचिन्तयन् ॥ ४९ ॥ विदिता ज्ञातवती ॥ ५० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां द्विपञ्चाशतमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३

त्रिपञ्चाशत्तमेऽध्याये शाल्व आकाशवर्त्मना ।
अभ्ययाद्यवनाधीशपुरीं विज्ञप्तिकारणात् ॥१॥

" पदः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् । " इत्युक्तत्रिवर्गवेत्ता । षड्गुणान्सन्धिविग्रहयानासनद्वैधीभावाश्रयान् । सप्त व्यसनानि, " द्यूतं मांसं सुरा वेश्या त्रिवर्गेष्वनभिज्ञता " । इत्युक्तानि तेषु संमूढोऽनभिज्ञः ॥ २ ॥

१ ख, न्दुसप्रभः । २ क. ॰गमे। व॰ । ३ क. ॰भिर्दौत्यतः कृ । ४ क. ख. स्तांश्च संपूज्य वीर्यवान् । ज । ५ क. ख. ॰लगामिना । ते॰ । ६ क. ख. ॰थगामिनः । अ॰ ७ क. तास्ते नगराणि वै । भी, ख. तास्ते नगरेषु वै । भी॰ । ८ क. ख. गृहे विविशतुर्दीनौ कृ॰ । ९ ख. गमने हेतोर्नृ॰ । १० ख. त्यक्तव्य॰ । ११ ख. ॰सारिणः । शू॰ । १२ क. ख. ॰मानैः प । १३ ख. ॰नाबोधस्तस्य वै सु॰ । १४ क. कस्मादित्ये॰ । १५ क. ख. श्यत र॰ । १६ ख. मयैर्दिव्यै र ।

[1]दिव्यरत्नप्रभाकीर्णं दिव्यध्वजपताकिनम्।
वाहितं दिव्यतुरगैर्मनोमारुतरंहसैः॥ ९
चन्द्रभास्करबिम्बानि [2]कृत्वा जाम्बुनदेन तम्
[3]रचितं वै विश्वकृता वैयाघ्रवरभूषितम्॥ १०
रिपूणां त्रासजननं मित्राणां हर्षवर्द्धनम्।
[4]दक्षिणादिगुपायान्तं [5]रथं पररथारुजम्॥ ११
तत्रोपविष्टं श्रीमन्तं सौभस्य पतिमूर्जितम्।
दृष्ट्वा परमसंहृष्टश्चार्घ्यं पाद्येति चासकृत॥ १२
उवाच यव[6]नेन्द्रस्य मन्त्री मन्त्रविदां वरः।
तत्रोत्थाय महाबाहुः स्वयमेव नृपासनात् १३
प्रत्युद्गम्यार्घ्यमादाय रथावतरणे स्थितः।
शाल्वोऽपि च महातेजा दृष्ट्वा राजानमागतम्
मुदा परमया युक्तं शक्रप्रतिमतेजसम्।
अवतीर्य [7]सुविश्रब्ध एक एव रथोत्तमात्॥ १५
विवेश परमं प्रीतो मित्रदर्शनलालसः।
दृष्ट्वाऽर्घमुद्यतं रा[8]जा शाल्वो राजर्षिसत्तमः
उवाच श्लक्ष्णया वाचा नार्घार्होऽस्मि महाद्युते
दूतोऽहं मनुजेन्द्राणां सकाशाद्भवतोऽन्तिकम्
प्रेषितो बहुभिः सार्द्धं जरासन्धेन धीमता।
तेन मन्ये महाराज नार्घार्होऽस्मीति राजसु

कालयवन उवाच।

जानाम्यहं महाबाहो दौत्येन त्वामिहागतम्
[9]साहित्ये नरदेवानां प्रेषितो मागधेन वै॥ १९
तेन त्वामर्चये राजन्विशेषेण म[10]हामते।
अर्घ्यपाद्यादिसत्कारैरासनेन यथाविधि॥ २०
भवत्यभ्यर्चिते राज्ञां सर्वेषामर्चितं भवेत्*।
आस्यतामा[11]सने शुभ्रे मया सा[12]र्द्धं जनेश्वर २१

वैशम्पायन उवाच।

[13]स हस्तालिङ्गनं कृत्वा दृष्ट्वा च कु[14]शलामयम्
सुखोपविष्टौ सहितौ शुभे सिंहा[15]सने स्थितौ

कालयवन उवाच।

यद्बाहुबलमाश्रित्य वयं सर्वे नराधिपाः।
वसामो विगतोद्विग्ना देवा इव शचीपतिम्
किमसाध्यं भवेदस्य येनासि प्रेषितो मयि।
वद सत्यं वचस्तस्य किमाज्ञापयति प्रभुः।
करिष्ये वचनं तस्य अपि कर्म सुदुष्करम् २४

शाल्व उवाच।

यथा वदति राजेन्द्र मगधाधिप[16]तिस्तव।
तथाऽहं संप्रवक्ष्यामि श्रूयतां यवनाधिप २५

जरासन्ध उवाच।

जातोऽयं ज[17]गतां बाधी कृष्णः परमदुर्जयः
विदित्वा तस्य दुर्वृत्तमहं हन्तुं समुद्यतः॥ २६
पार्थिवैर्बहुभिः सार्द्धं समग्रबलवाहनैः।
उपरुध्य महासैन्यैर्गोमन्तमचलोत्तमम्॥ २७
चेदिराजस्य वचनं महार्थं श्रुतवानहम्।
[18]यदा तयोर्विनाशाय हुताशनमयोजयम्॥ २८
ज्वालाशतसहस्राढ्यं युगान्ताग्निसमप्रभम्
दृष्ट्वा रामो गिरेः कूटादाप्लुतो हेमतालधृक्
विनिष्पत्य महासेनां मध्ये सागरसन्निभाम्
आजघान दुराधर्षो नराश्वरथदन्तिनाम् ३०
सर्पन्तमिव सर्पेन्द्रं विकृष्याकृष्य लाङ्गलम्।
नरनागाश्ववृन्दानि मुसलेन व्यपोथयत् ३१
गजेन गजमास्फाल्य रथेन रथयोधिनम्।
हयेन च हयारोहं पदातेन पदातिनम्॥ ३२
समरे स महातेजा नृपार्कशतसंकुले।
विचरन्विविधान्मार्गान्निदाघे भास्करो यथा
रामादनन्तरं कृष्णः प्रगृह्यार्कसमप्रभम्।
चक्रं चक्रभृतां श्रेष्ठः सिंहः क्षुद्रमृगं यथा× ३४

रंहसैर्वेगिभिः॥ ९॥ वैय्याघ्रवरं व्याघ्रचर्मवरं तेन भूषितं परिवृतम्॥ १०॥ दक्षिणा दक्षिणतः दिशः सकाशात् उपायान्तम्॥ ११॥ अर्घ्यं पाद्यं चासकृत् उवाच। विभक्तिलोप आर्षः॥१२॥ अर्चितम् अर्चनम्॥२१॥ यत् यस्य जरासन्धस्य॥२३॥ जगतां बाधी बाधकः॥ २६॥

१ क. ख. ऋद्धान्तं दि°। २ ख. °नि हृत्वा जाम्बूनदं शुभम्। रचि°। ३ ख. °चितं विश्वकर्मेण वै०। ४ ख. दाक्षिणादि°। ५ क. °रथ्यं प°। ६ क. °नेन्द्रो वै मित्रं प्रवदतां वरः। त°, ख. °स्य मन्त्री प्रवदतां वरः। त°। ७ ख. °पि सुम°। ८ क, ख. °जा स शाल्वो राजसत्तमः। उवा°। ९ ख. सुहितं न°। १० ख. °हाद्युते। अ°। * 'मानिते तव राजेन्द्र सर्वेषां मानितं भवेत्' इत्यधिकं खपुस्तके। ११ ख. °सने दिव्ये म°। १२ क. ख. °र्धं नरेश्वर। वै°। १३ क. ख. हस्तालिङ्गनकं कृ°। १४ क. °शलोत्तमम्। सु°। १५ क. ख. °सने नृपौ। का°। १६ ख. °तिर्नृपः। त°। १७ क. ख. °गदाबाधी कृ°। १८ क. ख. तदा त°। × रामादनन्तरं कृष्णः प्रगृह्यार्कसमप्रभम्। चक्रं चक्रभृतां श्रेष्ठः सिंहः क्षुद्रमृगं यथा। इति क. ख. पुस्तकयोराधिकः पाठः। तत्रापि चक्रेति पद्यार्धस्थाने चक्रं स च महातेजाः कालीं चैवायसीं गदाम्। इति पाठान्तरम्।

प्रविचाल्य महावीर्यः पादवेगेन तं गिरिम् ।
शत्रुसैन्ये पपातोच्चैर्यदुवीरः प्रतापवान् ॥ ३५
प्रनृत्यन्निव शैलेन्द्रस्तोयधाराभिषेचितः ।
घूर्णमानो विवेशोर्वीं विनिर्वाप्य हुताशनम्
आदीप्यमानशिखरादवप्लुत्य जनार्दनः ।
जघान वाहिनीं राजंश्चक्रव्यग्रेण पाणिना ३७
विक्षिप्य विपुलं चक्रं गदापातादनन्तरम् ।
नरनागाश्ववृन्दानि मुसलेन व्यचूर्णयत् ॥ ३८
क्रोधानिलसमद्भूतचक्रलाङ्गलवह्निना ।
निर्दग्धा महती सेना नरेन्द्राकाभिपालिता ॥
नरनागाश्वकलिलं पत्तिध्वजसमाकुलम् ।
रथानीकं पदाताभ्यां क्षणेन विदलीकृतम् ४०
सेनां प्रभग्नामालोक्य चक्रानलभयार्दिताम् ।
महता रथवृन्देन परिवार्य समन्ततः ॥ ४१
तत्राहं युद्ध्यमानस्तु भ्राताऽस्य बलवान्बली ।
स्थितो ममाग्रतः शूरो गदापाणिर्हलायुधः ४२
द्वादशाक्षौहिणीर्हत्वा प्रभिन्न इव केसरी ।
हलं सौनन्दमुत्सृज्य गदया मामताडयत् ४३
वज्रपातनिभं वेगं पातयित्वा ममोपरि ।
भूयः प्रहर्तुकामो मां वैशाखेनास्थितो महीम्
वैशाखं स्थानमास्थाय गुहः क्रौञ्चं यथा पुरा ।
तथा मां दीर्घनेत्राभ्यामीक्षते निर्दहन्निव ४५
तादृग्रूपं समालोक्य बलदेवं रणाजिरे ।
जीवितार्थी नृलोकेऽस्मिन्कः पुमान्स्थातुमर्हति
गृहीत्वा स गदां भीमां कालदण्डमिवोद्यताम्
कुलांकुशेन निर्धूतां स्थित एवाग्रतो मम ४७
ततो जलदगम्भीरस्वरेणापूरयन्नभः ।
वागुवाचाशरीरेण स्वयं लोकपितामहः ॥४८
प्रहर्तव्यो न राजाऽयमवध्योऽयं तवानघ ।
कल्पितोऽस्य वधोन्यस्माद्विरमस्व हलायुध
श्रुत्वाहं तेन वाक्येन चिन्ताविष्टो निवर्तितः
सर्वप्राणहरं घोरं ब्रह्मणा स्वयमीरितम् ॥ ५०
तेनाहं वः प्रवक्ष्यामि नृपाणां हितकाम्यया ।
श्रुत्वा त्वमेव राजेन्द्र कर्तुमर्हसि तद्वचः॥ ५१
तपसोग्रेण महता पुत्रार्थी तोष्य शङ्करम् ।
प्राप्तवान्नरदेवं त्वामवध्यं माथुरैर्जनैः ॥ ५२
महामुनिश्चायसचूर्णमश्न-
न्नुपस्थितो द्वादशवार्षिकं व्रतम् ।
सुरासुरैः संस्तुतपादपङ्कजः
स लब्धवानीप्सितकामसम्पदम् ५३
तपोबलाद्गार्ग्यमुनेर्महात्मनो
वरप्रभावाच्छशकलेन्दुमौलिनः ।
भवन्तमासाद्य जनार्दनो हिमं
विलीयते भास्कररश्मिना यथा ॥५४
यतस्व राज्ञां वचनप्रचोदितो
व्रजस्व यात्रां विजयाय केशवम् ।
प्रविश्य राष्ट्रं मथुरां च सेनया
निहत्य कृष्णं प्रथयस्त्वकं यशः ॥५५
माथुरो वासुदेवोऽयं
बलदेवः सबान्धवः ।
तौ विजेष्यसि संग्रामे
गत्वा तां मथुरां पुरीम् ॥ ५६

शाल्व उवाच ।

इत्येवं नरपतिभास्करप्रणीतं
वाक्यं ते कथितमिदं हितं नृपाणाम् ।
तत्सर्वं सह सचिवैर्विमृश्य बुद्ध्या
यद्युक्तं कुरु मनुजेन्द्र चात्मनिष्ठम् ५७

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि शाल्ववाक्ये त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

हलं सौनन्दं मुसलं च उत्सृज्य त्यक्त्वा गदयैव मामताडयत् अयोधयत् ॥ ४३ ॥ वैशाखेन विशाखः कार्तिकेयः तस्येदं वैशाखं शक्तिप्रहरणं तेन ॥ ४४ ॥ स्थानं मर्मस्थानमास्थाय अभिलक्ष्य वैशाखं मोक्तुम् इच्छन्वीक्षते स्मेत्यध्याहृत्य योज्यम् ॥४५॥ कुलाङ्कुशेन कौ पृथिव्यां लीयते इति कुलं हलं तदेवाङ्कुशः तेन निर्धूतां कम्पितां भ्रामितां वा कृत्वेति शेषः ॥ ४७ ॥ वाक् वाचम् ॥४८॥ देवदेवं देवराजानं प्राप्तवान्महामुनिरित्यग्रिमेण सम्बन्धः॥५३॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥५३॥

१ ख. शैलोऽसौ तोय° । २ ख. °शोर्वीं निर्वाप्य च हु° । ३ ख. °मासाद्य गु° । ४ ख. कालाङ्कुशेन नि° । ५ ख. °ति राम न वध्योऽयं त° । ६ ख. वधश्चान्याद्वि° । ७ ख. °वान्देवदेवास्त्वामव° । ८ ख. °दमर्चयन्स ल° । ९ ख. °श्च । प्रमथ्य रा° ।

कालयवनवाक्यम्।

५४

वैशम्पायन उवाच।
एवं कथयमानं तं शाल्वराजं नृपाज्ञया।
उवाच परमप्रीतो यवनाधिपतिर्नृपः॥ १
कालयवन उवाच।
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि सफलं जीवितं मम
कृष्णनिग्रहहेतोर्यन्नियुक्तो बहुभिर्नृपैः॥ २
दुर्जयस्त्रिषु लोकेषु सुरासुरगणैरपि।
तस्य निग्रहहेतोर्मामवधार्य जयाशिषम्॥ ३
प्रहृष्टै राजसिंहैस्तैरवधार्यो जयो मम।
तेषां वाचाम्बुवर्षेण विजयो मे भविष्यति॥४
करिष्ये वचनं तेषां नृपसत्तमचोदितम्।
पराजयोऽपि राजेन्द्र जयेन सदृशो मम॥ ५
अद्यैव तिथिनक्षत्रं मुहूर्तं करणं शुभम्।
यास्यामि मथुरां राजन्विजेतुं केशवं रणे॥६
वैशम्पायन उवाच।
एवमाभाष्य राजानं सौभस्य पतिमूर्जितम्
सत्कृत्य च यथान्यायं महार्हमणिभूषणैः॥ ७
ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं सिद्धादेशाय वै नृपः।
पुरोहिताय राजेन्द्र प्रददौ बहुशो धनम्॥ ८
हुत्वाग्निं विधिवद्राजा कृतकौतुकमङ्गलः।
प्रस्थानं कृतवान्सम्यग्जेतुकामो जनार्दनम् ९
शाल्वोऽपि भरतश्रेष्ठ कृतार्थो हृष्टमानसः।
यवनेन्द्रं परिष्वज्य जगाम स्वपुरं नृपः॥ १०

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि कालयवनवाक्ये
चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥ ५४॥

द्वारवतीप्रयाणसंकेतः।

५५

जनमेजय उवाच।
विदर्भनगरायाते शक्रतुल्यपराक्रमे।
किमर्थं गरुडो नीतः किं च कर्म चकार सः१
न चारुरोह भगवान्वैनतेयं महाबलम्।
एतन्मे संशयं ब्रह्मन्ब्रूहि तत्त्वं महामुने॥ २
वैशम्पायन उवाच।
शृणु राजन्सुपर्णेन कृतं कर्मातिमानुषम्।
विदर्भनगरीं गत्वा वैनतेयो महाद्युतिः॥ ३
असम्प्राप्ते च नगरीं मथुरां मधुसूदने।
मनसा चिन्तयामास वैनतेयो महाद्युतिः॥ ४
यदुक्तं देवदेवेन नृपाणामग्रतः प्रभो।
यास्यामि मथुरां रम्यां भोजराजेन पालिताम्
इति तद्वचनस्यान्ते गमिष्येति विचिन्तयन्
कृताञ्जलिपुटः श्रीमान्प्रणिपत्याब्रवीदिदम् ६

५४

चतुष्पञ्चाशत्तमेऽथ शाल्ववाक्येन तेजितः।
अभ्ययाद्यवनाधीशः कृष्णं जेतुमितीर्यते॥ १
सिद्धादेशाय अवितथाशिषे॥ ८॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां चतुष्पञ्चाशतमोऽध्यायः॥ ५४॥

५५

पञ्चपञ्चाशत्तमेऽथ गरुडप्रेषणान्तरम्।
राजेन्द्रस्याभिषेकश्च वर्ण्यतेऽतिमहोत्सवः १
विदर्भनगरायाते मथुरां प्रति॥ १॥ गमिष्येति सन्धिरार्षः॥ ६॥

---

१ ख. °वितं च मे। कृष्णविग्र° । २ ख. °षां वागम्बुव° । ३ख. नृपाणां मम चो° । ४ ख. °द्युतौ। अ° । ५ ख. °ते तु न° । ६ ख.महामतिः।

गरुड उवाच।

देव यास्यामि नगरीं रैवतस्य कुशस्थलीम्
रैवतं च गिरिं रम्यं नन्दनप्रतिमं वनम् ॥ ७
रुक्मिणोद्भासितां रम्यां शैलोदधितटा[2]श्रयाम्
वृक्षगुल्मलताकीर्णां पुष्परेणुविभूषिताम् ॥ ८
गजेन्द्रभुजगाकीर्णामृक्षवानरसेविताम्।
वराहमहिषाक्रान्तां मृगयूथैरनेकशः ॥ ९
तां समन्तात्समालोक्य वासार्थं ते[3] क्षमां क्षमा
यदि स्याद्रै[4]वतो रम्या प्रशस्ता नगरीति च
कण्टकोद्धरणं कृत्वा आगमिष्ये तवान्तिकम्

वैशम्पायन उवाच।

एवं विज्ञाप्य देवेशं प्रणिपत्य जनार्दनम्।
जगाम पतगेन्द्रो[5]ऽपि पश्चिमाभिमुखो बली
कृष्णोऽपि यदुभिः सार्द्धं विवेश मथु[6]रां पुरीम्
स्वैरिण्य उग्रसेनश्च नागराश्चैव सर्वशः।
प्रत्युद्गम्यार्चयन्कृष्णं प्रहृष्टजनसंकुलम् ॥ १२

जनमेजय उवाच।

श्रुत्वाऽभिषिक्तं राजेन्द्रं बहुभिर्वसुधाधिपैः
किं चकार महाबाहुरुग्रसेनो महीपतिः ॥ १३

वैशम्पायन उवाच।

श्रुत्वाऽभिषिक्तं राजेन्द्रं ब[7]हुभिः पार्थिवोत्तमैः
इन्द्रेण कृतसंधानं दूतं चित्राङ्गदं कृतम् ॥ १४
एकैकं नृपतेर्भागं शतसाहस्रसंमितम्।
राजेन्द्रे त्वर्बुदं दत्तं मानवेषु च वै दश ॥ १५
ये तत्र समनुप्राप्ता न रिक्तास्ते गृहं गताः।
शङ्खो यादवरूपेण प्रददौ हरिचिन्तितम् ॥ १६
एवं निधिपतिः श्रीमान्देवतैरनुमोदितः।
इति श्रुत्वात्मिकजनाल्लोकप्रवृत्तिकान्नरात् ॥
चकार महतीं पूजां देवतायतनेष्वपि।
वसुदेवस्य भवने तोरणोभयपार्श्वतः ॥ १८
नटानां नृत्यगेयानि वाद्यानि च समन्ततः।
पताकध्वजमालाढ्याः कारयामास वै नृपः
कंसराजस्य च सभां विचित्राम्बरसुप्रभाम्।
पताका विविधाकारा दापयामास भोजराट्
तोरणं गोपुरं चैव सुधापङ्कानुलेपनम्।
कारयामास राजेन्द्रो राजेन्द्रस्यासनालयम्
नटानां नृत्यगेयानि वाद्यानि च समन्ततः*
पताका वनमालाढ्याः पूर्णकुम्भाः समंततः २२
राजमार्गेषु राजेन्द्र चन्दनोदकसेचि[10]तम्।
व[11]स्त्राभरणकं राजा दापयामास भूतले ॥ २३
धूपं पार्श्वोभये चैव चन्दनागुरुगुग्गुलैः।
गुडं सर्जरसं चैव दह्यमानं ततस्ततः ॥ २४
वृद्धस्त्रीज[12]नसंघैश्च गायद्भिः स्तुतिमङ्गलम्।
अर्घं कृत्वा प्रतीक्षन्ते स्वेषु स्थानेषु योषितः
एवं कृत्वा पुरानन्दमु[13]ग्रसेनो नराधिपः।
वसुदेवगृहं गत्वा प्रियाख्यानं निवेद्य च २६
रामेण सह संमन्त्र्य निर्गतो रथमन्तिकम्।
तस्मिन्नेवान्तरे राजञ्छङ्खध्वनिरभून्महान् २७
पाञ्चजन्यस्य निनदं श्रुत्वा मधुरवासिनः।
स्त्रियो वृद्धाश्च बालाश्च सू[14]ता मागधबन्दिनः
विनिर्ययुर्महासेना रामं कृत्वाऽग्रतो नृप।
अर्घ्यं पाद्यं पुरस्कृत्य उग्रसेनेन धीमता ॥ २९
दृष्टिपन्थानमासाद्य उग्रसेनो महीपतिः।
अवतीर्य रथाच्छुभ्रात्पादमार्गेण चा[16]ग्रतः ३०
दृष्ट्वाऽऽसीनं रथे रम्ये दिव्यरत्नविभूषितम्[17]।
अङ्गेष्वाभरणं चैव दिव्यरत्नप्रभायुतम् ॥ ३१
वनमालोरसं दिव्यं तपन्तामिव भास्करम्।
चामरं व्यजनं छत्रं खगेन्द्रध्वजमुच्छ्रितम् ३२
राजलक्षणै[18]संपूर्णमासन्नार्कामिवोज्ज्वलम्।
श्रियाऽभिभूतं देवेशं दुर्निरीक्ष्यतरं हरिम् ३३

स्वैरिण्यो नर्तक्यः ॥ १२ ॥ कृतसंधानं कृताभिसन्धिं दूतं च चित्राङ्गदं कृत्वेति सम्बन्धः ॥ ३४ ॥ नृपतेः माण्डलिकस्य शतसहस्रं लक्षं दत्तं माण्डलिकेशाय अर्बुदं मनुष्यमात्रे दशसहस्रम् ॥ १५ ॥ न रिक्ताः न अपूर्णाः शङ्खो निधिः यादवरूपेण धनं ददौ ॥ १६ ॥ चकार नृप इत्युत्तरेणान्वयः। तोरणवन्तौ उभयपार्श्वौ यस्य तत् तोरणोभयपार्श्वं पार्श्वत इति प्रथमार्थे तसिः ॥ १८ ॥ सभां सभायाम् ॥ २० ॥ चन्दनोदकस्य सेचितं सेकं कारयामासेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २३ ॥ पुरानन्दं पुरस्यानन्दकरं विधिमित्यर्थः ॥ २६ ॥ मधुरं मधुपुरं तद्वासिनः ॥ २८ ॥ उग्रसेनेन सह इति शेषः ॥२९॥ अभिभूतं व्याप्तम् ॥३३॥

१ ख. ०मं महत्। रक्षसोद्वा०। २ ख. ०टाश्रिताम्। वृ.। ३ ख. ते क्षमाक्षमम्। यदि। ४ ख. ०वते र०। ५ ख. ०न्द्रो वै प०। ६ ख. ०रां शुभाम्। स्वै०। ७ ख. ०हुभिर्वसुधाधिपैः। इ०। ८ ख. ०तनेषु वै। व०। ९ ख. राजेन्द्र रा०। * नटानामिति पद्यार्धं खपुस्तके नास्ति। १० ख. ०चिताः। व०। ११ ख. वस्त्रास्तरण०। १२ ख. ०नसंघाश्च गायन्ति स्तु०। १३ख. ०मुग्रसेनस्तु बुद्धिमान्। व०। १४ख. ०श्च सूतमागधब०। १५ख. ०सेनोऽथ धी०। १६ख. ०ण चाव्रजत्। दृ०। १७ ख. ०षिते। अ०। १८ ख. ०णसंपक्षमास०।

दृष्ट्वा स राजा राजेन्द्र हर्षगद्गदया गिरा ।
बभाषे पुण्डरीकाक्षं रामं बलनिषूदनम् ॥ ३४
रथेन न मया गन्तुं युक्तपूर्वेति चिन्त्य वै ।
अवतीर्णो महाभाग गच्छ त्वं स्यन्दनेन च
विष्णुना छद्मरूपेण गत्वेमां मथुरां पुरीम् ।
अनुप्रकाशितात्मानं देवेन्द्र त्वं नृपार्णवे ॥ ३६
तमहं स्तोतुमिच्छामि सर्वभावेन केशवम् ।
प्रत्युवाच महातेजा राजानं कृष्णपूर्वजः ३७
न युक्तं नृपते स्तोतुं व्रजन्तं देवसत्तमम् ।
विना स्तोत्रेण संतुष्टस्तव राजञ्जनार्दनः ॥३८
तुष्टस्य स्तुतिना किं ते दर्शनेन तव स्तुतिः ।
राजेन्द्रत्वमनुप्राप्य आगतस्तव वेश्मनि ३९
न त्वया स्तुतवान्राजान्दिव्यैः स्तोत्रैरमानुषैः
एवमाब्रुवमाणौ तौ संप्राप्तौ केशवान्तिकम्
अर्घोद्यतभुजं दृष्ट्वा स्थापयित्वा रथोत्तमम् ।
उवाच वदतां श्रेष्ठ उग्रसेनं[3] नराधिपम् ।
यन्मया चाभिषिक्तस्त्वं मथुरेशो भवत्विति ।
न युक्तमन्यथा कर्तुं मथुराधिपते स्वयम् ४२
अर्घ्यमाचमनीयं च पाद्यं चास्मै निवेदितम् ।
न दातुमर्हसे राजन्नेष मे मनसः प्रियः ॥ ४३
तवाभिप्रायं विज्ञाय ब्रवीमि नृपते वचः ।
त्वमेव माथुरो राजा नान्यथा कर्तुमर्हसि ४४
स्थानभागं च नृपते दास्यामि तव दक्षिणम्
यथा नृपाणां सर्वेषां तथा ते स्थापितोऽग्रतः
शतसाहस्रिको भागो वस्त्राभरणवर्जितः ।
आरुहस्व रथं शुभ्रं चामीकरविभूषितम् ॥४६
चामरं व्यजनं छत्रं ध्वजं च [4]मनुजेश्वर ।
दिव्याभरणसंयुक्तं मुकुटं भास्करप्रभम् ॥ ४७
धारयस्व महाभाग पालयस्व पुरीमिमाम् ।
पुत्रपौत्रैः[5] प्रमुदितो मथुरां परिपालय ॥ ४८
जित्वाऽरिगणसंघांश्च[6] भोजवंशं विवर्द्धय ।
देवदेवाद्यनन्ताय शौरिणे वज्रपाणिना ॥ ४९
प्रेषितं देवराजेन दिव्याभरणमम्बरम् ।
माथुराणां च सर्वेषां भागा दीनारका[7] दश ॥
सूतमागधबन्दीनामेकैकस्य सहस्रकम् ।
वृद्धस्त्रीजनसंघानां गणिकानां शतं शतम् ५१
नृपेण सह तिष्ठन्ति विकद्रुप्रमुखाश्च ये ।
दशसाहस्रिको भागस्तेषां धात्रा प्रकल्पितः ॥

वैशम्पायन उवाच ।

एवं सम्पूज्य राजानं माथुराणां चमूमुखे ।
कृत्वा सुमहदानन्दां[10] मथुरां मधुसूदनः ॥ ५३
दिव्याभरणमाल्यैश्च दिव्याम्बरविलेपनैः ।
दीप्यमानः समन्ताच्च देवो[11] इव त्रिविष्टपे ५४
भेरीपटहनादेन शङ्खदुन्दुभिनिःस्वनैः ।
बृंहितेन च नागानां हयानां हेषितेन च ॥ ५५
सिंहनादेन शूराणां रथनेमिस्वनेन च ।
तुमुलः सुमहा[12]नासीन्मेघनाद इवाम्बरे ॥ ५६
बन्दिभिः स्तूयमानं च नमश्चक्रुरपि प्रजाः ।
दत्वा दानमनन्तं च न ययौ विस्मयं हरिः ॥
स्वभावोन्नतभावत्वाद्दृष्टपूर्वो[13]त्ततोऽधिकम् ।
अनहङ्कारभावाच्च विस्मयं न जगाम ह ॥ ५८
दीप्यमानं स्ववपुषा आयान्तं भास्करप्रभम् ।
दृष्ट्वा मथुरवासिन्यो नमश्चक्रुः पदे पदे ॥ ५९

बलनिषूदनं शत्रुसैन्यहन्तारम् ॥ ३४ ॥ त्वं स्यन्दनेन गच्छेत्युक्त्वाऽवतीर्णोऽभवत् इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ गत्वा प्राप्य ॥ ३६ ॥ नृपार्णवे देवेन्द्रत्वं दर्शितामिति शेषः । तम् अनुप्रकाशितात्मानं पश्चात्प्रदर्शितस्वरूपमहं स्तोतुमिच्छामीत्यन्वयः ॥ ३७ ॥ हे नृपते त्वया न युक्तं न युज्यत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ स्तुतिना स्तुत्या दर्शनमात्रेण स्तुतिर्जातैवेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ वदतां श्रेष्ठः कृष्णः ॥ ४१ ॥ स्थानभागं क्षुद्रराजप्रदेयं राज्यधनांशम् ॥ ४५ ॥ तथा शतसाहस्रिकः लक्षसंमितः वस्त्रादिवर्जितः केवलकाञ्चनमयः त्वदर्थे स्थापितोऽस्तीति सम्बन्धः ॥ ४६ ॥ देवाय कान्ताय अनन्ताय शेषाय शौरिणे शूरपुत्राय । सीरिण इति पाठे हालिने वज्रपाणिना ॥ ४९ ॥ दिव्याभरणमित्येकत्वं जात्यभिप्रायेण । दीनारः स्वर्णसहस्रमित्यभिधानोक्तेः ॥ ५० ॥ धात्रा इन्द्रेण ॥ ५२ ॥ मथुरां प्रविवेश इति शेषः ॥ ५३ ॥ देवा इवासन्निति शेषः ॥ ५४ ॥ पूर्वात् पूर्वत्वात् ॥ ५८ ॥ मथुरवासिन्यः मथुरावासिन्यः ॥ ५९ ॥

१ ख. °ण गतेयं मथुरा पुरी । अत्र प्रका° । २ ख. °नं देवेशं वै नृपा° । ३ ख. [क्षरा°] । ४ ख. मथुरेश्वर । दि° । ५ ख. °त्रैः परिवृतो मथुरां प्रतिपा° । ६ ख. °संघांस्त्वं भो° । ७ ख. °नारिका द° । ८ ख. राजेन्द्रं । ९ ख. वसूत्तमैः । कृत्वा सु° । १० ख. °दानन्दं म° । ११ ख. देवैरिव त्रि° । १२ ख. °नासीन्नादो मेघरवोपमः । ब° । १३ ख. °पूर्वस्ततोऽधि° ।

एष नारायणः श्रीमान्क्षीरार्णवनिकेतनः ।
नागपर्यङ्कमुत्सृज्य[1] प्राप्तोऽयं मथुरां पुरीम् ॥
बद्ध्वा बलिं महावीर्यं दुर्जयं त्रिदशैरपि ।
शक्राय प्रददौ राज्यं त्रैलोक्यं वज्रपाणये ६१
हत्वा दैत्यगणान्सर्वान्कंसं च बलिनां वरम् ।
भोजराजाय मथुरां दत्त्वा केशिनिषूदनः ६२
नाभिषिक्तः स्वयं राज्ये न[2] चासीनो नृपासने
राजेन्द्रत्वं च संप्राप्य मथुरामाविशत्ततः ६३
एवमन्योन्यसंजल्पं श्रुत्वा पुरनिवासिनाम् ।
बन्दिमागधसूतानामिदमूचुर्गणाधिपाः[3] ॥ ६४
किं वा शक्यामहे वक्तुं गुणानां ते गुणोदधे ।
मानुषेणैकजिह्वेन प्रभावोत्साहसम्भवान् ६५
स[4] तत्र भोगी नागेन्द्रः कदाचिद्देव बुद्धिमान् ।
द्विसाहस्रेण जिह्वेन वासुकिः[5] कथयिष्यति ६६
किं त्वद्भुतमिदं लोके मानवेन्द्रेषु भूतले ।
न भूतं न भविष्यं च शक्रादासनमागतम् ६७
सभावतरणं चैव कलशैरागतं स्वयम् ।
न श्रुतं न च दृष्टं वा तेन मन्यामहेऽद्भुतम् ६८
धन्या देवी महाभागा देवकी योषितां वरा ।
भवन्तं त्रिदशश्रेष्ठं धृत्वा गर्भेण केशवम् ॥ ६९
कृष्णं पद्मपलाशाक्षं श्रीपुञ्जममरार्चितम् ।
नेत्राभ्यां स्नेहपूर्णाभ्यां वीक्षते मुखपङ्कजम्* ॥
इति संजल्पमानानां शृण्वन्तौ पृथगीरितम् ।
उग्रसेनं पुरस्कृत्य भ्रातरौ रामकेशवौ ॥ ७१
प्राकारद्वारि संप्राप्तावर्चयामास वै तदा ।
अर्घ्यमाचमनं दत्त्वा पाद्यं पाद्येति चाब्रवीत् ॥
उग्रसेनस्ततो धीमान्केशवस्य रथाग्रतः ।
प्रणम्य शिरसा कृष्णं[6] गजमारुह्य वीर्यवान् ।
घनवत्तोयधारेण ववर्ष कनकाम्बुभिः ॥ ७३
घनौघैर्वर्षमाणस्तु संप्राप्तः पितृवेश्मनि ।
मथुराधिपतिः श्रीमानुवाच मधुसूदनम्[7] ॥ ७४
राजेन्द्रत्वमनुप्राप्य युक्तं[8] मे नृपवेश्मनि ।
स्थापितुं देवराजेन दत्तं सिंहासनं प्रभो ॥ ७५
नेष्यामि मथुरेशस्य सभां भुजबलार्जिताम् ।
प्रसादयिष्ये भगवन्न कोपं कर्तुमर्हसि ॥ ७६
देवकी वसुदेवश्च रोहिणी च विशांपते ।
न किञ्चित्करणे शक्ता हर्षक्रमविमोहिता ७७
कंसमाता ततो राजन्नर्चयामास[9] केशवम् ।
नानादिग्देशजानीतं कंसेनोपार्जितं धनम् ॥
देशकालं समालोक्य पादयुग्मे न्यवेदयत् ।
उग्रसेनं समाहूय उवाच श्लक्ष्णया गिरा ॥ ७९

श्रीकृष्ण उवाच ।

न चाहं मथुराकाङ्क्षी न मया वित्तकाङ्क्षया[10]
घातितस्तव पुत्रोऽयं कालेन निधनं गतः ८०
यजस्व विविधान्यज्ञान्ददस्व विपुलं धनम् ।
जयस्व रिपुसैन्यानि मम बाहुबलाश्रयात् ८१
त्यजस्व मनसस्तापं कंसनाशोद्भवं भयम् ।
नयस्व वित्तनिचयं मया दत्तं पुनस्तव ॥ ८२
इति प्राश्वास्य[11] राजानं कृष्णस्तु[12] हालिना सह
प्रविवेश ततः श्रीमान्मातापित्रोरथान्तिकम् ॥
आनन्दपरिपूर्णाभ्यां हृदयाभ्यां महाबलौ ।
पितृमात्रोस्तु[13] पादान्वै नमश्चक्रतुराननौ ॥ ८४
तस्मिन्मुहूर्ते नगरी मथुरा तु बभूव सा ।
स्वर्गलोकं परित्यज्यावतीर्णामरावती ॥ ८५
वसुदेवस्य भवनं समीक्ष्य पुरवासिनः ।
मनसा चिन्तयामासुर्देवलोकं न भूतलम् ८६
विसृज्य मथुरेशं तु महिषीसहितं[14] तदा ।
भवनं वसुदेवस्य प्रविश्य बलकेशवौ ॥ ८७
न्यस्तशस्त्रावुभौ वीरौ स्वगृहे स्वैरचारिणौ ।
ततः कृताह्निकौ भूत्वा सुखासीनौ कथान्तरे ॥
एतस्मिन्नेव काले तु महोत्पातो बभूव ह ।
बभ्रमुश्च घनाकाशे चेलुश्च भुवि पर्वताः ॥ ८९

भोजराजाय उग्रसेनाय ॥ ६२ ॥ गुणानां प्रभावः उत्साहः सम्भवश्च तान् ॥ ६५ ॥ जिह्वास्थेन वागिन्द्रियेण द्विसाहस्रस्थानेष्वभिव्यक्तेनेत्यर्थः । वासुकिरत्र शेष एव ॥ ६६ ॥ कलशैः कर्तृभिः ॥ ६८ ॥ धन्याऽभूदिति शेषः ॥ ६९ ॥ मथुराधिपतिः उग्रसेनः ॥ ७४ ॥ मथुरेशस्य तव ॥ ७६ ॥ उवाच कृष्णः ॥ ७९ ॥ घना आकाशे इत्यत्र सन्धिरार्षः ॥ ८९ ॥

---

१ ख. ॰ज्य जगाम म॰ । २ ख. ॰ज्ये नोपविष्टे नृ॰ । ३ ख. ॰णा गिरः । किं॰ । ४ ख. सहस्रभो॰ । ५ ख. ॰सुकिः प्रथयिष्यति । किं । * कृष्णमित्यादि पद्यं खपुस्तके नास्ति । ६ ख. ॰ष्णं रथमा॰ । ७ ख. ॰दनः । रा॰ । ८ ख. ॰क्तं मे पितृ॰ । ९ ङ. ॰जन्नर्थमादाय के॰ । १० ख. ॰त्तकाम्यया । घा॰ । ११ ख. ॰ति प्रश्वा॰ । १२ ख. कृष्णोऽथ ह॰ । १३ ख. ॰तृमात्रोर्हि पा॰ । १४ ख. ॰तं नृपम् । भ॰ ।

समुद्राः क्षुभिताः सर्वे विभ्रान्तो भोगिनां वरः
कम्पिता यादवाः सर्वे न्युब्जाश्च पतिता भुवि
तौ तान्निपतितान्दृष्ट्वा[1] रामकृष्णौ तु निश्चलौ
महता पक्षवातेन विज्ञातौ पतगोत्तमम् ॥९१
ददर्श समनुप्राप्तं दिव्यस्रगनुलेपनम् ।
प्रणम्य शिरसा ताभ्यां सौम्यरूपी कृतासनः
तं दृष्ट्वा समनुप्राप्तं सचिवं साम्परायिकम् ।
धृतिमन्तं गरुत्मन्तमुवाच[2] बलिसूदनः ॥ ९३
स्वागतं खेचरश्रेष्ठ सुरसेनारिमर्दन ।
विनताहृदयानन्द स्वागतं केशवप्रिय ॥ ९४
तमुवाच ततः कृष्णः स्थितं[3] देवमिवापरम् ।
तुल्यसामर्थ्यया वाचा आसीनं विनतात्मजम्

श्रीकृष्ण उवाच ।

यास्यामः पतगश्रेष्ठ भोजस्यान्तःपुरं महत् ।
तत्र गत्वा सुखासीना मन्त्रयामो मनो[4]ऽनुगम्

वैशम्पायन उवाच ।

प्रविष्टौ तौ महावीर्यौ बलदेवजनार्दनौ ।
वैनतेयतृतीयौ च गुह्यं मन्त्र[5]मथाब्रुवन् ॥ ९७
अवध्योऽसौ कृतोऽस्माकं सुमहच्च रिपोर्बलम्
वृतः सैन्येन महता महद्भिश्च नराधिपैः ॥९८
बहुलानि च सैन्यानि हन्तुं वर्षशतैरपि ।
न शक्ष्यामः क्षयं कर्तुं जरासन्धस्य वाहिनीम्
अतोऽर्थं वैनतेय त्वां ब्रवीमि मथुरां पुरीम् ।
वसतोरावयोः श्रेयो न भवेदिति मे मतिः ॥

गरुड उवाच ।

देवदेवं नमस्कृत्य गतोऽहं भवतोऽन्तिकात्
वासार्थमीक्षितुं भूमिं तव देव कुशस्थलीम् १
गत्वाऽहं खे समास्थाय
समन्तादवलोक्य ताम् ।
दृष्ट्वा[6]ऽहं विबुधश्रेष्ठ
पुरीं लक्षणपूजिताम् ॥ २
सागरानूपविपुलां प्रागुदक्प्लवशीतलाम् ।
सर्वतोदधिमध्यस्थामभेद्यां त्रिदशैरपि ॥ ३
सर्वरत्नाकरवतीं सर्वकामफलद्रुमाम् ।
सर्वर्तुकुसुमाकीर्णां सर्वतः सुमनोहराम् ॥ ४
सर्वाश्रमाधिवासां च सर्वकामगुणैर्युताम् ।
नरनारीसमाकीर्णां नित्यामोदविवर्द्धिनीम् ५
प्राकारपरिखोपेतां गोपुराट्टालमालिनीम् ।
विचित्रचत्वरपथां विपुलद्वारतोरणाम् ॥ ६
यन्त्रार्गलविचित्राढ्यां हेमप्रकारशोभिताम् ।
नरनागाश्वकलिलां रथसैन्यसमाकुलाम् ॥ ७
नानादिग्देशजाकीर्णां दिव्यपुष्पफलद्रुमाम् ।
पताकाध्वजमालाढ्यां महाभवनशालिनीम् ८
भीषणीं रिपुसङ्घानां मित्राणां हर्षवर्द्धनीम् ।
मनुजेन्द्राधिवासेभ्यो विशिष्टां नगरोत्तमाम्
रैवतं च गिरिश्रेष्ठं कुरु देव सुरालयम् ।
नन्दनप्रतिमं दिव्यं पुरद्वारस्य भूषणम् ॥ १०
कारयस्वाधिवासं[7] च तत्र गत्वा सुरोत्तम ।
कुमारीणां प्रचारश्च सुरमण्यो भविष्यति *
नाम्ना द्वारवती[8] ज्ञेया त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।
भविष्यति पुरी रम्या शक्रस्येवामरावती १२
यदि स्यात्संवृतां भूमिं प्रदास्यति महोदधिः
यथेष्टं विविधं कर्म विश्वकर्मा करिष्यति १३
मणिमुक्ताप्रवालाभिर्वज्रवैदूर्यसप्रभैः[9] ।
दिव्यैरभि[10]प्राययुतैर्दिव्यरत्नैस्त्रिलोकजैः ॥१४
दिव्यस्तम्भ[11]शताकीर्णान्स्वर्गे देवसभोपमान्
जाम्बूनदमयाञ्छुभ्रान्सर्वरत्नविभूषितान् १५
दिव्यध्वजपताकाढ्यान्देवगन्धर्वपालितान्
चन्द्रसूर्यप्रतीकाशान्प्रासादान्कारय प्रभो ॥१६

वैशम्पायन उवाच ।

एवं कृत्वा तु[12] संकल्पं वैनतेयोऽथ केशवम्
प्रणम्य शिरसा ताभ्यां निषसाद कृतासनः
कृष्णोऽपि रामसहितो विचिन्त्य हितमीरितम्
प्रकाशकर्तुकामौ[13] तौ विसृज्य विनतात्मजम्
सत्कृत्य विधिवद्राजन्महार्हवरभूषणैः ।
मोदेते सुखिनौ तत्र सुरलोके यथाऽमरौ १९

विज्ञातौ ज्ञातवन्तौ ॥९१॥ असौ जरासन्धः कालयवनो वा ॥ ९८ ॥ सुरमण्यः सुतरां रमणीयः ॥ ११ ॥ यदि महोदधिर्भूमिं दास्यति तर्हि उक्तगुणा पुरी स्यादिति योजना ॥ १३ ॥

---

१ ख. तान्संन्निपतितान्दृ° । २ ख. °त्मन्तं जगाद मधुसू° । ३ ख. °तं देहामि° । ४ ख. °मो मनोगतम् । वै° । ५ ख. °न्त्रममन्त्रयन् । अ° । ६ ख. °ष्ट्वा वै वि° । ७ ख. °वासं ते त° । * अत्र 'कुमाराणां प्रचारश्च' इत्यपि पाठान्तरम् । ८ ख. °वती नाम त्रि° । ९ ख. °वालैश्च व° । १० ख. द्रव्यै र° । ११ ख. °म्भसमाकी° । १२ ख. तु संजल्पं वै° । १३ ख. °कामश्च वि° ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भोजराजो महायशाः ।
कृष्णं स्नेहेन विस्रब्धं बभाषे वचनामृतम् २०

कृष्ण कृष्ण महाबाहो यदूनां नन्दिवर्द्धन ।
श्रूयतां वचनं त्वाऽद्य वक्ष्यामि रिपुसूदन २१

त्वया विहीनाः सर्वे स्म
न शक्ताः सुखमासितुम् ।
पुरेऽस्मिन्विषयान्ते वा
पतिहीना इव स्त्रियः ॥ २२
त्वत्सनाथा वयं तात त्वद्बाहुबलमाश्रिताः ।
बिभीमो न नरेन्द्राणां सेन्द्राणामपि मानद
विजयाय यदुश्रेष्ठ यत्र यत्र गमिष्यसि ।
तत्र त्वं सहितोऽस्माभिर्गच्छेथा यादवर्षभ
तस्य राज्ञो वचः श्रुत्वा सस्मितं देवकीसुतः
यथेष्टं भवतामद्य तथा कर्तास्म्यसंशयम् २५

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि मन्त्रोदाहरणे राजेन्द्राभिषेचनसमाप्तौ पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

कालयवनस्याभियोगो द्वारवतीप्रयाणं च ।

५६

वैशम्पायन उवाच ।
कस्यचित्त्वथ कालस्य सभ्यांस्तान्यदुसंसदि ।
बभाषे पुण्डरीकाक्षो हेतुमद्वाक्यमुत्तमम् ॥ १
यादवानामियं भूमिर्मथुरा राष्ट्रमालिनी ।
वयं चैवेह संभूता व्रजे च परिवर्द्धिताः ॥ २
तदिदानीं गतं दुःखं शत्रवश्च पराजिताः ।
नृपेषु जनितं वैरं जरासन्धेन विग्रहः ॥ ३
वाहनानि च नः सन्ति पादातं चाप्यनन्तकम्
रत्नानि च विचित्राणि मित्राणि च बहूनि च
इयं च माथुरी भूमिरल्पा गम्या परस्य तु ।
वृद्धिश्चैव पराऽस्माकं बलतो मित्रतस्तथा ५
कुमारकोट्यो याश्चेमाः पदातीनां गणाश्च ये ।
एषामपीह वसतां संमर्दमुपलक्षये ॥ ६
अत्रं नो रोचते मह्यं निवासो यदुपुङ्गवाः ।
पुरीं निवेशयिष्यामि मम तत्क्षन्तुमर्हथ ॥ ७
एतद्यदनुरूपं वो ममाभिप्रायजं वचः ।
भवाय भवतां काले यदुक्तं यदुसंसदि ॥ ८
तमूचुर्यादवाः सर्वे हृष्टेन मनसा तदा ।
साध्यतां यदभिप्रेतं जनस्यास्य भवार्थं वै ९
ततः संमन्त्रयामासुर्वृष्णयो मन्त्रमुत्तमम् ।
अवध्योऽसौ कृतोऽस्माकं सुमहच्च रिपोर्बलम्
कृतः सैन्यक्षयश्चापि महानिह नराधिपैः ।
बहुलानि च सैन्यानि हन्तुं वर्षशतैरपि ।
न शक्ष्यामो ह्यतस्तेषामपयानेऽभवन्मतिः ११
तस्मिंश्चैवान्तरे राजा स कालयवनस्तदा ।
सैन्येन तद्विधेनैव मथुरामभ्युपागमत् ॥ १२
ततो जरासन्धबलं दुर्निवार्यमभूत्तदा ।
ते कालयवनं चैव श्रुत्वेदं प्रतिपेदिरे ॥ १३
केशवः पुनरेवाह यादवान्सत्यसङ्गरः ।
अद्यैव दिवसः पुण्यो निर्यामः स्वबलानुगाः १४
ततो निश्चक्रमुः सर्वे यादवाः कृष्णशासनात् ।
ओघा इव समुद्रस्य बलौघप्रतिनादिताः १५
सङ्गृह्य ते कलत्राणि वसुदेवपुरोगमाः ।
सुसन्नद्धैर्गजैर्मत्तै रथैरश्वैश्च दंशितैः ॥ १६

इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां पञ्चपञ्चाशतमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

५६

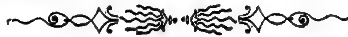
षट्पञ्चाशत्तमेऽध्याये द्वारावतीविवक्षया ।
हेतुमद्वच आभाष्य मथुराचलनं हरेः ॥ १ ॥
कस्यचिदिति ॥१॥ राजा जरासन्धः सकालयवनः कालयवनेन सहितः ॥ १२ ॥ इदम् अवध्योऽसावित्यादि- पूर्वोक्तम् अपयानं प्रतिपेदिरे शरणीचक्रुः ॥ १३ ॥

---

१ ख. ॰यतां यदहं त्वा॰ । २ ख. ॰श्चवर्धिनी । व॰ ३ ख. तन्मह्यं रोचतेऽन्यत्र नि॰ । ४ ख. एतद्यद्यनुकूलं वो म॰ । ५ ख. ॰वो समा॰ । ६ ख. ॰य च । त॰ । ७ ख. ततः सै॰ । ८ ख. ॰वार्यं महत्त॰ । ९ ख. ॰गरान् । अ॰ । १० ख. निर्यात स्वब॰ । ११ ख. ॰श्व दंशिताः । आ॰

आहत्य दुन्दुभीन्सर्वे स्वजनज्ञातिबान्धवाः ।
निर्ययुर्यादवाः सर्वे मथुरामपहाय वै ॥ १७
स्यन्दनैः काञ्चनापीडैर्मत्तैश्च वरवारणैः ।
सूतैः प्लुतैश्च तुरगैः कशापार्ष्णिप्रणोदितैः १८
स्वानि स्वानि बलाग्राणि शोभयन्तः प्रकर्षिणः
प्रत्यङ्मुखा ययुर्हृष्टा वृष्णयो भरतर्षभ ॥ १९
ततो मुख्यतमाः सर्वे यादवा रणकोविदाः ।
अनीकाग्राणि कर्षन्तो वासुदेवपुरोगमाः २०
ते स्म नानालताचित्रं नालिकेरवनायुतम् ।
कीर्णं नागबलैः कान्तं केतकीखण्डमण्डितम्
तालपुन्नागबकुलद्राक्षावनघनं क्वचित् ।
अनूपं सिन्धुराजस्य प्रपेतुर्यदुपुङ्गवाः ॥ २२
ते तत्र रमणीयेषु विषयेषु सुखप्रियाः ।
मुमुदुर्यादवाः सर्वे देवाः स्वर्गगता इव ॥ २३
पुरवास्तु विचिन्वन्स कृष्णस्तु परवीरहा ।
ददर्श विपुलं देशं सागरेणोपशोभितम् ॥ २४
वाहनानां हितं चैव सिकताताम्रमृत्तिकम् ।
पुरलक्षणसम्पन्नं कृतास्पदमिव श्रिया ॥ २५
सागरानिलसंवीतं सागराम्बुनिषेवितम् ।
विषयं सिन्धुराजस्य शोभितं पुरलक्षणैः २६
तत्र रैवतको नाम पर्वतो नातिदूरतः ।
मन्दरोदारशिखरः सर्वतोऽभिविराजते २७
तत्रैकलव्यसंवासो द्रोणेनाध्युषितश्चिरम् ।
प्रभूतपुरुषोपेतः सर्वरत्नसमाकुलः ॥ २८
विहारभूमिस्तत्रैव तस्य राज्ञः सुनिर्मिता ।
नाम्ना द्वारवती नाम स्वायताष्टापदोपमा २९
केशवेन मतिस्तत्र पुर्यर्थे विनिवेशिता ।
निवेशं तत्र सैन्यानां रोचयन्ति स्म यादवा
ते रक्तसूर्यदिवसे तत्र यादवपुङ्गवाः ।
सेनापालांश्च संचक्रुः स्कन्धावारनिवेशनम् ॥
ध्रुवाय तत्र न्यवसत्केशवः सह यादवैः ।
देशे पुरनिवेशाय स यदुप्रवरो विभुः ॥ ३२
तस्यास्तु विधिवन्नाम वास्तूनि च गदाग्रजः
निर्ममे पुरुषश्रेष्ठो मनसा यादवोत्तमः ॥ ३३
एवं द्वारवतीं चैव पुरीं प्राप्य सबान्धवाः ।
सुखिनो न्यवसन्राजन्स्वर्गे देवगणा इव ३४
कृष्णोऽपि कालयवनं ज्ञात्वा केशिनिषूदनः
जरासन्धभयाच्चैव पुरीं द्वारवतीं ययौ ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि द्वारावतीप्रयाणे षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

कालयवनवधः ।

५७

जनमेजय उवाच ।
भगवञ्छ्रोतुमिच्छामि विस्तरेण महात्मनः
चरितं वासुदेवस्य यदुश्रेष्ठस्य धीमतः ॥ १
किमर्थं च परित्यज्य मथुरां मधुसूदनः ।
मध्यदेशस्य ककुदं धाम लक्ष्म्याश्च केवलम् २
शृङ्गं पृथिव्याः स्वालक्ष्यं प्रभूतधनधान्यवत् ।
आर्याढ्यजलभूयिष्ठमधिष्ठानवरोत्तमम् ॥ ३
अयुद्धेनैव दाशार्हस्त्यक्तवान्द्विजसत्तम ।
स कालयवनश्चापि कृष्णे किं प्रत्यपद्यत ॥ ४
द्वारकां च समासाद्य वारिदुर्गां जनार्दनः ।
किं चकार महाबाहुर्महायोगी महातपाः ॥ ५
किंवीर्यः कालयवनः केन जातश्च वीर्यवान्
यमसह्यं समालक्ष्य व्यपयातो जनार्दनः ॥ ६

सूतैः प्लुतैः आज्ञामात्रादुत्पताद्भिः ॥ १८ ॥ वास्तु स्थानम् ॥२४॥ सिकतायुक्ता ताम्रमृत्तिका यस्मिन् ॥२५॥ अष्टापदोपमा शारिकाफलतुल्या दीर्घचतुरस्रद्वयसम्बन्धवतीत्यर्थः ॥२९॥ मतिः इच्छा ॥ ३० ॥ वास्तूनि गृहाणि निर्ममे विभक्तवान् मनसा सङ्कल्पमात्रेण ॥ ३३ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

५७

सप्तपञ्चाशत्तमेऽस्मिन्मुचुकुन्ददृशा हरिः ।
यवनं घातयामास मानयञ्छाङ्करं वरम् ॥ १ ॥
भगवन्निति ॥१॥ परित्यज्य गत इत्यर्थः ॥ २ ॥

१ ख. °ख्यतराः स° । २ ख. °ता यथा । पु° । ३ ख. °सूर्ये दि° । ४ ङ. तस्मिंस्तु वि° । ५ ख. °ण. तपोधन । च° ।

वैशम्पायन उवाच ।

वृष्णीनामन्धकानां च गुरुर्गार्ग्यो महामनाः
ब्रह्मचारी पुरा भूत्वा न स्म दारान्स विन्दति
तथा हि वर्तमानं तमूर्ध्वरेतसमव्ययम् ।
श्यालोऽभिशस्तवान्गार्ग्यमपुमानिति राजनि
सोऽभिशस्तस्तदा राजन्नगरे स्वजितं जये ।
अलिप्संस्तु स्त्रियं चैव तपस्तेपे सुदारुणम् ९
ततो द्वादशवर्षाणि सोऽयश्चूर्णमभक्षयत् ।
आराधयन्महादेवमचिन्त्यं शूलपाणिनम् १०
रुद्रस्तस्मै वरं प्रादात्समर्थं युधि निग्रहे ।
वृष्णीनामन्धकानां च सर्वतेजोमयं सुतम् ११
ततः शुश्राव तं राजा यवनाधिपतिर्वरम् ।
पुत्रप्रसवजं दै[2]वादपुत्रः पुत्रकामिता ॥ १२
[3]स नृपस्तमुपानाय्य सान्त्वयित्वा द्विजोत्तमम्
तं घोषमध्ये यवनो गोपस्त्रीषु समासृजत् १३
गोपाली त्वप्सरास्तत्र गोपस्त्रीवेषधारिणी ।
धारयामास गार्ग्यस्य गर्भं दुर्धरमच्युतम् १४
मानुष्यां गार्ग्यभार्यायां नियोगाच्छूलपाणिनः
स कालयवनो नाम जज्ञे शूरो महाबलः १५
अपुत्रस्याथ राज्ञस्तु ववृधेऽन्तःपुरे शिशुः ।
तस्मिन्नुपरते राजन्स कालयवनो नृपः ॥१६
युद्धाभिकामो नृपतिः पर्यपृच्छद्द्विजोत्तमान् ।
वृष्ण्यन्धककुलं तस्य नारदेन निवेदितम् १७
ज्ञात्वा तु वरदानं तन्नारदान्मधुसूदनः ।
उपप्रैक्षत तेजस्वी वर्द्धन्तं यवनेषु तम् ॥ १८
सं[4]वृद्धो हि यदा राजा यवनानां महाबलः ।
तत एवं नृपा म्लेच्छाः संश्रित्यानुययुस्तदा
शकास्तुषारा दरदाः पारदाः श्रृङ्गलाः खसाः
पह्लवाः शतशश्चान्ये म्लेच्छा हैमवतास्तथा
स तैः परिवृतो राजा दस्युभिः शलभैरिव ।
नानावेषायुधैर्भीमैर्मथुरामभ्यवर्तत ॥ २१
गजवाजिखरोष्ट्राणामयुतैरर्बुदैरपि ।
पृथिवीं कम्पयामास सैन्येन महता वृतः २२
रेणुना सूर्यमार्गं तु समवच्छाद्य पार्थिवः ।
मूत्रेण शकृता चैव सैन्येन संसृजे नदीम् २३
अश्वोष्ट्रशकृतां राशोर्नि[5]स्सृतेति जनाधिप ।
ततोऽश्वशकृदित्येवं ना[6]म नद्या बभूव ह २४
तत्सैन्यं महदायाद्धै श्रुत्वा वृष्ण्यन्धकाग्रणीः
वसुदेवः समानाय्य ज्ञातीनिदमुवाच ह ॥२५
इदं समुत्थितं घोरं वृष्ण्यन्धकभयं महत् ।
अवध्यश्चापि नः शत्रुर्वरदानात्पिनाकिनः २६
सामादयोऽभ्युपायाश्च विहितास्तस्य सर्वशः
मत्तो मद्बलाभ्यां तु युद्धमेव चिकीर्षति २७
एतावानिह वासश्च कथितो नारदेन मे ।
एतावति च वक्तव्यं सामैव परमं मतम् ॥२८
जरासन्धश्च नो राजा नित्यमेव न मृष्यते ।
तथाऽन्ये पृथिवीपाला वृष्णिचक्रप्रतापिताः
केचित्कंसवधाच्चापि विरक्तास्तद्गता नृपाः ।
समाश्रित्य जरासन्धमस्मानिच्छन्ति बाधितुं
बहवो ज्ञातयश्चैव यदूनां निहता नृपैः ।
वर्द्धितुं नैव शक्ष्याम पुरेऽस्मिन्निति केशवः
अपयाने मतिं कृत्वा दूतं तस्मै ससर्ज ह ।
ततः कुम्भे महासर्पं भिन्नाञ्जनचयोपमम् ॥३२
घोरमाशीविषं कृष्णं कृष्णः प्राक्षेपयत्तदा ।
ततस्तं मुद्रयित्वा तु स्वेन दूतेन हारयत् ॥३३
निदर्शनार्थं गोविन्दो भीषयामास तं नृपम् ।
स दूतः कालयवने दर्शयामास तं घटम् ॥ ३४
कालसर्पोपमः कृष्ण इत्युक्त्वा भरतर्षभ ।
तत्कालयवनो बुद्ध्वा त्रासनं यादवैः कृतम्
पिपीलिकानां चण्डानां पूरयामास तं घटम् ।
स सर्पो बहुभिस्तीक्ष्णैः सर्वतस्तैः पिपीलिकैः
भक्ष्यमाणः किलाङ्गेषु भस्मीभूतोऽभवत्तदा ।
तं मुद्रयित्वा तु घटं तथैव यवनाधिपः ।
प्रेषयामास कृष्णाय बाहुल्यमुपवर्णयन् ॥ ३७
वासुदेवस्तु तं दृष्ट्वा[7] योगं विहतमात्मनः ।
उत्सृज्य मथुरामाशु द्वारकामभिजग्मिवान्

दारान्विद्यमानानपि न विन्दति नाभ्यगच्छत् ॥ ७ ॥ राजनि राजसभायाम् ॥ ८ ॥ अलिप्सन् अनिच्छन् कोपेन ॥ ९ ॥ पुत्रस्य कामिता कामयिता ॥ १२ ॥ तं गार्ग्यम् उपानाय्य स्वगृहमानाय्य ॥ १३ ॥ मानुष्यां मानुषीरूपायामप्सरसि भार्यायां भार्यावद्वर्तमानायाम् ॥ १५ ॥ शलभैरिवेति बहुत्वे दृष्टान्तः ॥ २१ ॥ राजानोऽस्मान् ॥२९॥

---

१ ख. °गार्ग्यो महातपाः । ब्र° । २ ख. °वजं देवा° । ३ ख. स तमानाय्य नृपतिः सान्त्वयित्वा द्विजर्षभम् । घोषमध्ये स्त्रियं राजा गोप° । ४ ख. स विवृद्धो य° ५ ख. °शोर्निःसृता वै जना° । ६ ख. °म तस्या ब° ७ ख. ° ष्ट्वा निहतं योगमा° ।

चैरस्यान्तं विधित्संस्तु वासुदेवो महायशाः।
निवेश्य द्वारकां राजन्वृष्णीनाश्वास्य चैव ह
पदातिः पुरुषव्याघ्रो बाहुप्रहरणस्तदा।
आजगाम महावीर्यो मथुरां मधुसूदनः॥ ४०
तं दृष्ट्वा निर्ययौ हृष्टः स कालयवनो रुषा।
प्रेक्षापूर्वं च कृष्णोऽपि निश्चक्रर्ष महाबलः४१
अथान्वगच्छद्गोविन्दं जिघृक्षुर्यवनेश्वरः।
न चैनमशकद्राजा ग्रहीतुं योगधर्मिणम् ॥४२
मान्धातुस्तु सुतो राजा मुचुकुन्दो महायशाः
पुरा देवासुरे युद्धे कृतकर्मा महाबलः॥ ४३
वरेण च्छन्दितो देवैर्निद्रामेव गृहीतवान्।
श्रान्तस्य तस्य वागेवं तदा प्रादुरभूत्किल॥
प्रसुप्तं बोधयेद्यो मां तं दहेयमहं सुराः।
चक्षुषा क्रोधदीप्तेन एवमाह पुनः पुनः॥ ४५
एवमस्त्विवति तं शक्र उवाच त्रिदशैः सह।
स सुरैरभ्यनुज्ञातो ह्यद्रिराजमुपागमत्॥ ४६
स पर्वतगुहां कांचित्प्रविश्य श्रमकर्शितः।
सुष्वाप कालमेतं वै यावत्कृष्णस्य दर्शनम्
तत्सर्वं वासुदेवाय नारदेन निवेदितम्।
वरदानं च देवेभ्यस्तेजस्तस्य च भूपतेः ४८
कृष्णोऽनुगम्यमानश्च तेन म्लेच्छेन शत्रुणा।
तां गुहां मुचुकुन्दस्य प्रविवेश विनीतवत् ४९
शिरःस्थाने तु राजर्षेर्मुचुकुन्दस्य केशवः।
संदर्शनपथं त्यक्त्वा तस्थौ बुद्धिमतां वरः५०
अनुप्रविश्य यवनो ददर्श पृथिवीपतिम्।
स तं सुप्तं कृतान्ताभमाससाद सुदुर्मतिः॥५१
वासुदेवं तु तं मत्वा घट्टयामास पार्थिवम्।
पादेनात्मविनाशाय शलभः पावकं यथा ५२
मुचुकुन्दस्तु राजर्षिः पादस्पर्शप्रबोधितः।
निद्राच्छेदेन चुक्रोध पादस्पर्शेन तेन च॥५३
संस्मृत्य स वरं शक्रादवैक्षत तमग्रतः।
स दृष्टमात्रः क्रोधेन संप्रजज्वाल सर्वशः ५४
ददाह पावकस्तं तु शुष्कं वृक्षमिवाशनिः।
क्षणेन कालयवनं नेत्रतेजोविनिर्गतः॥ ५५
तं वासुदेवः श्रीमन्तं चिरसुप्तं नराधिपम्।
कृतकार्योऽब्रवीद्धीमानिदं वचनमुत्तमम् ५६
राजंश्चिरप्रसुप्तोऽसि कथितो नारदेन मे।
कृतं मे सुमहत्कार्यं स्वस्ति तेऽस्तु व्रजाम्यहम्
वासुदेवमुपालक्ष्य राजा ह्रस्वं प्रमाणतः।
परिष्कृतं युगं मेने कालेन महता तदा॥ ५८
उवाच राजा गोविन्दं को भवान्किमिहागतः
कश्च कालः प्रसुप्तस्य यदि जानासि कथ्यताम्

श्रीकृष्ण उवाच।

सोमवंशोद्भवो राजा ययातिर्नाम नाहुषः
तस्य पुत्रो यदुर्ज्येष्ठश्चत्वारोऽन्ये यवीयसः ६०
यदुवंशात्समुत्पन्नं वसुदेवात्मजं विभो।
वासुदेवं विजानीहि नृपते त्वामिहागतम् ६१
त्रेतायुगे प्रसुप्तोऽसि विदितो मेऽसि नारदात्
इदं कलियुगं विद्धि किमन्यत्करवाणि ते ६२
मम शत्रुस्त्वया दग्धो देवदत्तवरो नृप।
अवध्यो यो मया संख्ये भवेद्वर्षशतैरपि ६३

वैशम्पायन उवाच।

इत्युक्तः स तु कृष्णेन निर्जगाम गुहामुखात्
अन्वीयमानः कृष्णेन कृतकार्येण धीमता ६४
ततो ददर्श पृथिवीमावृतां ह्रस्वकैर्नरैः।
स्वल्पोत्साहैरल्पबलैरल्पवीर्यपराक्रमैः।
परेणाधिष्ठितं चैव राज्यं केवलमात्मनः ६५
प्रीत्या विसृज्य गोविन्दं प्रविवेश महद्वनम्।
हिमवन्तमगाद्राजा तपसे धृतमानसः॥ ६६
ततः स तप आस्थाय विनिर्मुच्य कलेवरम्।
आरुरोह दिवं राजा कर्मभिः स्वैर्जिताशुभैः
वासुदेवोऽपि धर्मात्मा उपायेन महामनाः।
घातयित्वाऽऽत्मनः शत्रुं तत्सैन्यं प्रत्यपद्यत॥
प्रभूतरथहस्त्यश्ववर्मशस्त्रायुधध्वजम्।
आदायोपययौ धीमान्स सैन्यं निहतेश्वरम्॥

चत्वारः तुर्वसुर्द्रुह्युरनुः पूरुरिति। यवीयसो यवीयांसः॥ ६०॥

१ ख. °हायोगी म°। २ ख. °श्चक्राम म°। ३ ख. धदीप्तेनेत्येवमा°। ४ ख. सुदेवस्य ना°। ५ ख. °त्र कुंदेन संप्र°। ६ ख. °रसुप्तं न°। ७ ख. °वमथाल°। ८ ख. सुप्तोऽसि य°। ९ ख. वासुदेव उ°। १० ख. यदुवंशे समु°। ११ ख. °ते मामिहा°। १२ ख. अल्पोत्सा°। १३ ख. °श महावन°। १४ ख. °स्वैर्जितां शुभैः।

निवेदयामास तत्तो नराधिपे
तदुग्रसेने प्रतिपूर्णमानसः ।
जनार्दनो द्वारवतीं च तां पुरी-
मशोभयत्तेन धनेन भूरिणा ॥ ७०

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि कालयवनवधे
सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

द्वारावतीनगरनिर्माणम् ।

५८

वैशम्पायन उवाच ।
ततः प्रभाते विमले भास्करे उदिते तदा ।
कृतजाप्यो हृषीकेशो वनान्ते निषसाद ह १
परिचक्राम तं देशं दुर्गस्थानदिदृक्षया ।
उपतस्थुः कुलप्राग्र्या यादवा यदुनन्दनम् २
रोहिण्यामहनि श्रेष्ठे स्वस्ति वाच्य द्विजोत्तमान्
पुण्याहघोषैर्विपुलैर्दुर्गस्यारब्धवान्क्रियाम् ॥ ३
ततः पङ्कजपत्राक्षो यादवान्केशिसूदनः ।
प्रोवाच वदतां श्रेष्ठो देवान्वृत्ररिपुर्यथा ॥ ४
कल्पितेयं मया भूमिः पश्यध्वं देवसद्मवत् ।
नाम चास्याः कृतं पुर्याः ख्यातिं यदुपयास्यति
इयं द्वारवती नाम पृथिव्यां निर्मिता मया ।
भविष्यति पुरी रम्या शक्रस्येवामरावती ६
तान्येवास्याः कारयिष्ये चिह्नान्यायतनानि च
चत्वरान्राजमार्गांश्च सम्यगन्तःपुराणि च
देवा इवात्र मोदन्तु भवन्तो विगतज्वराः ।
बाधमाना रिपूनुग्रानुग्रसेनपुरोगमाः ॥ ८
गृह्यन्तां वेश्मवास्तूनि कल्प्यन्तां त्रिकचत्वराः
मीयन्तां राजमार्गाश्च प्रासादस्य च या गतिः
प्रेष्यन्तां शिल्पिमुख्यानां युक्तानां वेश्मकर्मसु
नियुज्यन्तां च देशेषु प्रेष्यकर्मकरा जनाः १०
एवमुक्ते तु यदवो गृहसङ्ग्रहतत्पराः ।
यथानिवेशं संहृष्टाश्चक्रुर्वास्तुपरिग्रहम् ॥ ११
सूत्रहस्तास्ततो मानं चक्रुर्यादवसत्तमाः ।
पुण्येऽहनि महाराज द्विजातीनभिपूज्य च ॥
वास्तुदैवतकर्माणि विधिना कारयन्ति च ।
स्थपतीनथ गोविन्दस्तत्रोवाच महामतिः १३
अस्मदर्थे सुविहितं क्रियतामत्र मन्दिरम् ।
विविक्तचत्वरपथं सुनिविष्टेष्टदैवतम् ॥ १४
ते तथेति महाबाहुमुक्त्वा स्थपतयस्तदा ।
दुर्गकर्माणि संस्कारानुपकल्प्य यथाविधि १५
यथान्यायं निर्मिमिरे दुर्गाण्यायतनानि च।
स्थानानि निदधुश्चात्र ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् ॥
अपामग्नेः सुरेशस्य वृषदोलूखलस्य च ।
चातुर्दैवानि चत्वारि द्वाराणि निदधुश्च ते १७
शुद्धाक्षमैन्द्रं भल्लाटं पुष्पदन्तं तथैव च ।
तेषु वेश्मसु युक्तेषु यादवेषु महात्मसु ॥ १८

इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

अष्टपञ्चाशत्तमेऽथाध्याये त्वष्टारमाह्वयत् ।
द्वारकातिविशेषान्यो हरिस्तेन विनिर्ममे ॥१॥

तत इति ॥ १ ॥ रोहिण्यां रोहिणीनक्षत्रे श्रेष्ठे अहनि मन्दवासरे "शनौ हि सुसमारम्भं कृतवानीश्वरः स्वयम्"। इति वचनात् ॥ ३ ॥ त्रिकं तिसृभिः अग्रपङ्क्तिभिः कल्पितं त्रिकोणं त्रिकं चत्वरं चतसृभिश्चतुरस्रं तदेवं राजमार्गः द्वाभ्यां पण्यपङ्क्तिभ्यां कल्पितदीर्घरथ्यारूपः ॥ ९ ॥ शिल्पिमुख्यानाम् आह्वायका इति शेषः ॥ १० ॥ स्थपतीन् वास्तुकर्मज्ञान् सूत्रधारान् ॥१३॥ संस्कारान् कंटकाद्युद्वासनवटारोधादीन् ॥१५॥ ब्रह्मादीनां, "द्वारे पितामहं विद्यात्" इत्यादिशास्त्रोक्तानां, गृहबलिदेवतानाम् ॥ १६ ॥ चतुर्देवानीति पाठे देवाः शुद्धाक्षादयस्तद्वन्ति तांश्च तत्तत्स्थानपूर्वकं पूजयेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

---

१ ख. °स नराधिपे तदा तदु° । २ ख. °श्च समानन्तः° । ३ ख. °न्तो गृहवा° । ४ ख. °श्च प्राकारस्य च या ग° । ५ ख. °ल्पिमुख्यां वै नियुक्ता वेश्मक° । ६ ख. °वपुङ्गवाः । पु° । ७ ख. °जातीन् प्रतिपू° । ८ ख. °ना कारयंस्ततः । स्थ° । ९ ख. विभक्तच° । १० ख. °नुपलभ्य य° । ११ ख. °रे द्वाराण्या° । १२ ख. °णि विद° ।

पुर्याः क्षिप्रं निवेशार्थं चिन्तयामास माधवः।
तस्य दैवोत्थिता बुद्धिर्विमला क्षिप्रकारिणी॥
पुर्याः प्रियकरी सा वै यदूनामभिवर्द्धिनी।
शिल्पिमुख्यस्तु देवानां प्रजापतिसुतः प्रभुः॥
विश्वकर्मा स्वमत्या वै पुरीं संस्थापयिष्यति।
मनसा समनुध्याय तस्यागमनकारणात्।
त्रिदशाभिमुखः कृष्णो विविक्ते समपद्यत २१
तस्मिन्नेव ततः काले शिल्पाचार्यो महामतिः
विश्वकर्मा सुरश्रेष्ठः कृष्णस्य प्रमुखे स्थितः२२
विश्वकर्मोवाच।
शक्रेण प्रेषितः क्षिप्रं तव विष्णो धृतव्रत।
किङ्करः समनुप्राप्तः शाधि मां किं करोमि ते
यथाऽसौ देवदेवो मे शङ्करश्च यथाऽव्ययः।
तथा त्वं देव मान्यो मे विशेषो नास्ति वः प्रभो
त्रैलोक्यव्यापिकां वाचमुत्सृजस्व महाभुज।
एषोऽस्मि परिदिष्टार्थः किं करोमि प्रशाधि माम्
श्रुत्वा विनीतं वचनं केशवो विश्वकर्मणः।
प्रत्युवाच यदुश्रेष्ठः कंसारिरतुलं वचः॥ २६
श्रुतार्थो देवगुह्यस्य भवानत्र वयं स्थिताः।
अवश्यं त्विह कर्तव्यं सदनं मे सुरोत्तम॥२७
तदियं पूः प्रकाशार्थं निवेश्या मयि सुव्रत।
मत्प्रभावानुरूपैश्च गृहैश्चेयं समन्ततः॥ २८
उत्तमा च पृथिव्यां वै यथा स्वर्गेऽमरावती।
तथेयं हि त्वया कार्या शक्तो ह्यसि महामते॥
मम स्थानमिदं कार्यं यथा वै त्रिदिवे तथा।
मर्त्याः पश्यन्तु मे लक्ष्मीं पुर्यां यदुकुलस्य च
एवमुक्तस्ततः प्राह विश्वकर्मा मतीश्वरः।
कृष्णमक्लिष्टकर्माणं देवामित्रविनाशनम् ३१
सर्वमेतत्करिष्यामि यत्त्वयाऽभिहितं प्रभो।
पुरी त्वियं जनस्यास्य न पर्याप्ता भविष्यति
भविष्यति च विस्तीर्णा वृद्धिरस्यास्तु शोभना
चत्वारः सागरा ह्यस्यां विचरिष्यन्ति रूपिणः
यदीच्छेत्सागरः किंचिदुत्स्रष्टुमपि तोयराट्।
ततः स्वायतलक्षण्या पुरी स्यात्पुरुषोत्तम॥३४
एवमुक्तस्ततः कृष्णः प्रागेव कृतनिश्चयः।
सागरं सरितां नाथमुवाच वदतां वरः॥ ३५
समुद्र दश च द्वे च योजनानि जलाशये।
प्रतिसंह्रियतामात्मा यद्यस्ति मयि मान्यता ३६
अवकाशे त्वया दत्ते पुरीयं मामकं बलम्।
पर्याप्तविषया रम्या समग्रं विसहिष्यति॥ ३७
ततः कृष्णस्य वचनं श्रुत्वा नदनदीपतिः।
स मारुतेन योगेन उत्ससर्ज जलाशयम्॥ ३८
विश्वकर्मा ततः प्रीतः
पुर्याः संलक्ष्य वास्तु तत्।
गोविन्दे चैव सन्मानं
कृतवान्सागरस्तदा॥ ३९
विश्वकर्मा ततः कृष्णमुवाच यदुनन्दनम्।
अद्यप्रभृति गोविन्द सर्वे समधिरोहत॥ ४०
मनसा निर्मिता चेयं मया पूः प्रवरा विभो।
अचिरेणैव कालेन गृहसंबाधमालिनी॥ ४१
भविष्यति पुरी रम्या सुद्वारा प्राग्र्यतोरणा।
चयाट्टालककेयूरा पृथिव्यां ककुदोपमा॥ ४२
अन्तःपुरं च कृष्णस्य परिचर्याक्षयं महत्।
चकार तस्यां पुर्यां वै देशे त्रिदशपूजिते॥४३
ततः सा निर्मिता कान्ता पुरी द्वारावती तदा
मानसेन प्रयत्नेन वैष्णवी विश्वकर्मणा॥ ४४
विधानविहितद्वारा प्राकारवरशोभिता।
परिखाचयसंगुप्ता साट्टप्राकारतोरणा॥ ४५
कान्तनारीनरगणा वणिग्भिरुपशोभिता।
नानापण्यगणाकीर्णा खेचरीव च गां गता
प्रपावापीप्रसन्नोदा उद्यानैरुपशोभिता।
समन्ततः संवृताङ्गी वनितेवायतेक्षणा॥ ४७
समृद्धचत्वरवती वेश्मोत्तमघनाचिता।
रथ्याकोटिसहस्राढ्या शुभ्रराजपथोत्तरा ४८

यथा मे ब्रह्मादयो मान्यास्तथा त्वं देवमान्यो ब्रह्मादीनां मान्योऽसि। वः युष्मत्तः पूजायां बहुत्वं विशेषो विशिष्टत्वं नास्ति॥ २४॥ प्रकाशार्थं स्वकौशलस्य मयि मन्निमित्तम्॥ २८॥ मम स्थानं वैकुण्ठमिदं रहस्यं कार्यम्॥३०॥ मतीश्वरः मतिमतां प्रभुः॥ ३१॥ पुरी पुर्यर्था भूमिः॥ ३२॥ मारुतेन योगेन वायुसंकोचनप्रधानेन॥ ३८॥ प्राग्र्यतोरणा श्रेष्ठवन्दनमालिका॥ ४२॥ परिचर्याक्षयं स्नानादिगृहम्॥ ४३॥ गां पृथिवीम्॥ ४६॥ वेश्मोत्तमेषु उच्चवेश्मसु घनाचिता मेघव्याप्ता अत्युच्चेत्यर्थः॥ ४८॥

---

१ ख. °तं तद्वाक्यं केश°। २ ख. समं स्था°॥ ३ ख. यथैव त्रि°। ४ ख, °र्याः संदृश्य वा°। ५ ख. °ण्यसमाकीर्णा गगनादिव गां गता। प्र°।

भूषयन्ती समुद्रं सा स्वर्गमिन्द्रपुरी यथा ।
पृथिव्यां सर्वरत्नानामेका निचयशालिनी ४९
सुराणामपि सुक्षेत्रा सामन्तक्षोभकारिणी ।
अप्रकाशं तदाकाशं प्रासादैरुपकुर्वती ॥ ५०
पृथिव्यां पृथुराष्ट्रायां जनौघप्रतिनादिता ।
ओघैश्च वारिराजस्य शिशिरीकृतमारुता ५१
अनूपोपवनैः कान्तैः कान्त्या जनमनोहरा ।
सतारका द्यौरिव सा द्वारका प्रत्यराजत ॥
प्राकारेणार्कवर्णेन शातकौम्भेन संवृता ।
हिरण्यप्रतिवर्णैश्च गृहैर्गम्भीरनिःस्वनैः ॥ ५३
शुभ्रमेघप्रतीकाशैर्द्वारैः सौधैश्च शोभिता ।
क्वचित्क्वचिदुदग्राग्रैरुपावृतमहापथा ॥ ५४
तामावसत्पुरीं कृष्णः सर्वे[1] यादवनन्दनाः ।
अभिप्रेतजनाकीर्णां सोमः खमिव भासयन् *
विश्वकर्मा च तां कृत्वा पुरीं शक्रपुरीमिव ।
जगाम त्रिदिवं देवो गोविन्देनाभिपूजितः
भूयश्च बुद्धिरभवत्कृष्णस्य विदितात्मनः ।
जनानिमान्धनौघैश्च[2] तर्पयेयमहं यदि ॥ ५७
स वैश्रवणसंस्पृष्टं निधीनामुत्तमं निधिम् ।
शङ्खमाह्वयतोपेन्द्रो निशि स्वे भवने प्रभुः ५८
स शङ्खः केशवाह्वानं
ज्ञात्वा हि निधिराट् स्वयम् ।
आजगाम समीपं वै
तस्य द्वारवतीपतेः ॥ ५९
स शङ्खः प्राञ्जलिर्भूत्वा विनयाद्वार्नि गतः
कृष्णं विज्ञापयामास यथा वैश्रवणं तथा ६०
भगवन्किं मया कार्यं सुराणां वित्तरक्षिणा
वियोजय महाबाहो यत्कार्यं[3] यदुनन्दन ॥६१
तमुवाच हृषीकेशः शङ्खं गुह्यकमुत्तमम् ।
जनाः कृशधना येऽस्मिंस्तान्धनेनाभिपूरय
नेच्छाम्यनाशितं द्रष्टुं कृशं मलिनमेव च[4] ।
देहीति चैव याचन्तं नगर्यां निर्धनं नरम्
वैशम्पायन उवाच ।
गृहीत्वा शासनं मूर्ध्ना निधिराट् केशवस्य[6] ह
निधीनाज्ञापयामास द्वारवत्यां गृहे गृहे ॥६४
धनौघैरभिवर्षध्वं चक्रुः सर्वं तथा च ते ।
नाधनो विद्यते तत्र क्षीणभाग्योऽपि वा नरः
कृशो वा मलिनो वाऽपि द्वारवत्यां कथञ्चन×
द्वारवत्यां पुरि पुरा केशवस्य महात्मनः ६६
चकार वायोराह्वानं भूयश्च पुरुषोत्तमः ।
तत्रस्थ एव भगवान्यादवानां प्रियङ्करः ॥६७
प्राणयोनिस्तु भूतानामुपतस्थे गदाधरम् ।
एकमासीनमेकान्ते देवगुह्यधरं प्रभुम् ॥ ६८
किं मया देव कर्तव्यं सर्वगेनाशुगामिना ।
यथैव दूतो देवानां तथैवास्मि तवानघ ॥६९
तमुवाच ततः कृष्णो रहस्यं पुरुषो हरिः ।
मारुतं जगतः प्राणं रूपिणं समुपस्थितम् ७०
गच्छ मारुत देवेशमनुमान्य सहामरैः ।
सभां सुधर्मामादाय देवेभ्यस्त्वमिहानय ७१
यादवा धार्मिका ह्येते विक्रान्ताश्च सहस्रशः ।
तस्यां विशेयुरेते वै न तु या कृत्रिमा भवेत्
या ह्यक्षया सभा रम्या कामगा कामरूपिणी
सा यदून्धारयेत्सर्वान्यथैव त्रिदशांस्तथा ७३
संगृह्य वचनं तस्य कृष्णस्याक्लिष्टकर्मणः ।
वायुरात्मोपमगतिर्जगाम त्रिदिवालयम् ॥७४
सोऽनुमान्य सुरान्सर्वान्कृष्णवाक्यं निवेद्य च
सभां सुधर्मामादाय पुनरायान्महीतलम् ॥ ७५
सुधर्माय[7] सुधर्मां तां कृष्णायाक्लिष्टकारिणे ।
देवो देवसभां दत्वा वायुरन्तरधीयत ॥ ७६
द्वारवत्यास्तु सा मध्ये केशवेन निवेशिता ।
सुधर्मा यदुमुख्यानां देवानां त्रिदिवे यथा ७७
एवं दिव्यैश्च भोगैश्च जलजैश्चाव्ययो हरिः ।
द्रव्यैरलङ्करोति स्म पुरीं स्वां प्रमदामिव ७८
मर्यादाश्चैव सञ्चक्रे श्रेणीश्च प्रकृतीस्तथा ।
बलाध्यक्षांश्च युक्तांश्च प्रकृतीशांस्तथैव च ७९
उग्रसेनं नरपतिं काश्यं चापि पुरोहितम् ।
सेनापतिमनाधृष्टिं विकद्रुं मन्त्रिपुङ्गवम् ॥ ८०

निचयशालिनी समृद्धिमती ॥ ४९ ॥ सुक्षेत्रा पुण्याधिवसतिः ॥ ५० ॥ उदग्राग्रैरत्युच्चसौधैः उपावृतः छायया पिहितः महापथो यस्यां सा ॥ ५४ ॥ अनाशितं निरन्नम् ॥ ६३ ॥ काश्यं सान्दीपानिम् ॥ ८० ॥

१ ख. सर्वयादवनन्दनः । अ° । * ' विश्वकर्मकृतां दिव्यां रत्नजालसमाकुलाम् ' इत्यधिकं खपुस्तके । २ ख. °घैस्तु त° । ३ ख. यन्मया कार्यमच्युत । तमु° । ४ ख. °व वा । दे° । ५ ख. शिरसा शासनं गृह्य नि° । ६ ख. °स्य सः । नि° । × एतत्पद्यार्धं खपुस्तके नास्ति । ७ ख. सुधर्मणे सु° ।

यादवानां कुलकरान्स्थविरान्दश तत्र वै।
मतिमान्स्थापयामास सर्वकार्येष्वनन्तरान् ॥
रथेष्वतिरथो यन्ता दारुकः केशवस्य वै।
योधमुख्यश्च योधानां प्रवरः सात्यकिः कृतः
विधानमेवं कृत्वाऽथ कृष्णः पुर्यामनिन्दितः
मुमुदे यदुभिः सार्द्धं लोकस्रष्टा महीतले ॥ ८३
रैवतस्याथ कन्यां च रेवतीं शीलसम्मताम्।
प्राप्तवान्बलदेवस्तु कृष्णस्यानुमते तदा ॥ ८४

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि द्वारावतीनिर्माणे अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

रुक्मिणीहरणम्।

५९

जनमेजय उवाच।

कस्मिन्देशे नृपो जज्ञे रुक्मी वेदविदां वरः
कस्यान्ववाये द्युतिमान्संभूतो द्विजसत्तम ९

वैशम्पायन उवाच।

राजर्षेर्यादवस्यासीद्विदर्भो नाम वै सुतः।
विन्ध्यस्य दक्षिणे पार्श्वे विदर्भायां न्यवेशयत्
क्रथकैशिकमुख्यास्तु पुत्रास्तस्य महाबलाः।
बभूवुर्वीर्यसंपन्नाः पृथग्वंशकरा नृपाः ॥ ११
तस्यान्ववाये भीमस्य जज्ञिरे वृष्णयो नृपाः।
क्रथस्य त्वंशुमान्वंशे भीष्मकः कैशिकस्य तु॥
हिरण्यरोमेत्याहुर्यं दाक्षिणात्येश्वरं नृपाः।
आगस्त्यगुप्तामाशां यः कुंडिनस्थोऽन्वशान्नृपः
रुक्मी तस्याभवत्पुत्रो रुक्मिणी च विशांपते
रुक्मी चास्त्राणि दिव्यानि द्रुमात्प्राप महाबलः
जामदग्न्यात्तथा रामाद्ब्राह्ममस्त्रमवाप्तवान्।
प्रास्पर्द्धत स कृष्णेन नित्यमद्भुतकर्मणा १५
रुक्मिणी त्वभवद्राजन्रूपेणासदृशी भुवि।
चकमे वासुदेवस्तां श्रवादेव महाद्युतिः ॥ १६

वैशम्पायन उवाच।

एतस्मिन्नेव काले तु जरासन्धः प्रतापवान्
नृपानुद्योजयामास चेदिराजप्रियेप्सया ॥ १
सुताया भीष्मकस्याथ रुक्मिण्या रुक्मभूषणः
शिशुपालस्य नृपतेर्विवाहो भविता किल २
दन्तवक्रस्य तनयं सुवक्रममितौजसम्।
सहस्राक्षसमं युद्धे मायाशतविशारदम् ॥ ३
पौण्ड्रस्य वासुदेवस्य तथा पुत्रं महाबलम्।
सुदेवं वीर्यसंपन्नं पृथगक्षौहिणीपतिम् ॥ ४
एकलव्यस्य पुत्रं च वीर्यवन्तं महाबलम्।
पुत्रं च पाण्ड्यराजस्य कलिङ्गाधिपतिं तथा५
कृतप्रियं च कृष्णेन वेणुदारिं नराधिपम्।
अंशुमन्तं तथा क्राथं श्रुतधर्माणमेव च ॥ ६
निवृत्तशत्रुं कालिङ्गं गान्धाराधिपतिं तथा।
प्रसह्य च महावीर्यं कौशाम्ब्यधिपमेव च ॥ ७
भगदत्तो महासेनः शलः शाल्वो महाबलः ॥
भूरिश्रवा महासेनः कुन्तिवीर्यश्च वीर्यवान्।
स्वयंवरार्थं संप्राप्ता भोजराजनिवेशने ॥ ८

स्थविरान्दशेति वक्ष्यमाणान्।
" उद्धवो वासुदेवश्च कङ्को विपृथुरेव च।
श्वफल्कश्चित्रकश्चैव गदः सत्यक एव च ॥
बलभद्रः पृथुश्चैव मन्त्रेष्वभ्यन्तरा दश " इति ॥ ८१ ॥
इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

अथैकोनषष्टितमे गत्वा कुण्डिनमोजसा।
रामोऽपरान्समासज्य रुक्मिणीमहरद्धरिः १

एतस्मिन्निति। चेदिराजो दमघोषः तस्य प्रियं शिशुपालाख्यपुत्रस्य विवाहस्तदीप्सया ॥ १ ॥ तदेवाह सुताया-इति ॥ २ ॥ निवृत्ताः निष्प्रचाराः शत्रवो यस्य निवृत्तशत्रुं कीलितशत्रुमित्यर्थः ॥७॥ श्रवादाकर्णनात्॥१६॥

---

१ ख. कृतवैरं च कृ॰। २ ख. पटसञ्च महा॰। * भगदत्तेत्यादिः सार्धः श्लोकः खपुस्तके नास्ति। ३ ख. ॰हात्मनः। बभू॰। ४ ख. ॰यो नृप। क्र॰। ५ ख. ॰रं जनाः। आ॰। ६ ख. अग॰। ७ ख. ॰कर्मा त्वस्त्रा॰। ८ ख. ॰पेणाप्रतिमा भु॰। ९ ख. ॰हामतिः। स त॰।

स तया चाभिलषितः श्रवादेव जनार्दनः ।
तेजोवीर्यबलोपेतः स मे भर्ता भवेदिति ॥ १७
तां ददौ न च कृष्णाय द्वेषाद्रुक्मी महाबलः ।
कंसस्य वधसन्तापात्कृष्णायामिततेजसे × ।
याचमानाय कंसस्य द्वेष्योऽयमिति चिन्तयन्
चैद्यस्यार्थे सुनीथस्य जरासन्धस्तु भूमिपः ।
वरयामास तां राजा भीष्मकं भीमविक्रमम् ॥
चेदिराजस्य तु वसोरासीत्पुत्रो बृहद्रथः ।
मगधेषु पुरा येन निर्मितोऽसौ गिरिव्रजः २०
तस्यान्ववाये जज्ञेऽसौ जरासन्धो महाबलः
वसोरेव तदा वंशे दमघोषोऽपि चेदिराट् ॥
दमघोषस्य पुत्रास्तु पञ्च भीमपराक्रमाः ।
भगिन्यां वसुदेवस्य श्रुतश्रवसि जज्ञिरे ॥ २२
शिशुपालो दशग्रीवो रैभ्योऽथोपदिशो बली
सर्वास्त्रकुशला वीरा वीर्यवन्तो महाबलाः ॥
ज्ञातेः समानवंशस्य सुनीथः प्रददौ सुतम् ।
जरासन्धस्तु सुतवद्ददर्शैनं जुगोप च ॥ २४
जरासन्धं पुरस्कृत्य वृष्णिशत्रुं महाबलम् ।
कृतान्यागांसि चैद्येन वृष्णीनां[1] चाप्रियैषिणा
जामाता त्वभवत्तस्य कंसस्तस्मिन्हते युधि ।
कृष्णार्थे वैरमभवज्जरासन्धस्य वृष्णिभिः २६
भीष्मकं वरयामास सुनीथार्थे च रुक्मिणीम्
तां ददौ भीष्मकश्चापि शिशुपालाय वीर्यवान्
ततश्चैद्यमुपादाय जरासन्धो नराधिपः ।
ययौ विदर्भान्सहितो दन्तवक्रेण यायिना २८
अनुज्ञातश्च पौण्ड्रेण वासुदेवेन धीमता ।
अङ्गवङ्गकलिङ्गानामीश्वरः स महाबलः ॥ २९
मानयिष्यंश्च तान्रुक्मी प्रत्युद्गम्य नराधिपान्
वरया पूजयोपेतांस्तान्निनाय पुरीं प्रति ॥ ३०
पितृष्वसुः प्रियार्थं च रामकृष्णावुभावपि ।
प्रययुर्वृष्णयश्चान्ये रथैस्तत्र बलान्विताः ॥ ३१
क्रथकैशिकभर्ता तान्प्रतिगृह्य यथाविधि ।
पूजयामास पूजार्हान्बहिश्चैव न्यवेशयत् ३२
श्वो भाविनि विवाहे च रुक्मिणी निर्ययौ बहिः
चतुर्युजा रथेनैन्द्रे देवतायतने शुभे ॥ ३३
इन्द्राणीमर्चयिष्यन्ती कृतकौतुकमङ्गला ।
दीप्यमानेन वपुषा बलेन महता वृता ॥ ३४
तां ददर्श तदा कृष्णो लक्ष्मीं साक्षादिव स्थिताम्
रूपेणाग्र्येण सम्पन्नां देवतायतनान्तिके ३५
वह्नेरिव शिखां दीप्तां मायां भूमिगतामिव ।
पृथिवीमिव गम्भीरामुत्थितां पृथिवीतलात् ।
मरीचिमिव सोमस्य
सौम्यां स्त्रीविग्रहां भुवि ।
श्रीमिवाग्र्यां विना पद्मं
भविष्यां श्रीसहायिनीम् ।
कृष्णेन मनसा दृष्टां
दुर्निरीक्ष्यां सुरैरपि ॥ ३७
श्यामावदाता[3] सा[4] ह्यासीत्पृथुचार्वायतेक्षणा ।
ताम्रौष्ठनयनापाङ्गी पीनोरुजघनस्तनी ॥ ३८
बृहती चारुसर्वाङ्गी तन्वी शशिसितानना ।
ताम्रतुङ्गनखी सुभ्रूर्नीलकुञ्चितमूर्धजा ॥ ३९
अत्यर्थं रूपतः कान्ता पीनश्रोणिपयोधरा ।
तीक्ष्णशुक्लैः समैर्दन्तैः प्रभासद्भिरलङ्कृता ॥
अनन्या प्रमदा लोके रूपेण यशसा श्रिया ।
रुक्मिणी रूपिणी देवी पाण्डुरक्षौमवासिनी
तां दृष्ट्वा ववृधे कामः कृष्णस्य प्रियदर्शनाम् ।
हविषेवानलस्यार्चिर्मनस्तस्यां समादधत् ४२
रामेण सह निश्चित्य केशवस्तु महाबलः ।
तत्प्रमाथेऽकरोद्बुद्धिं वृष्णिभिः प्रणिधाय च
कृते तु देवताकार्ये निष्क्रामन्तीं सुरालयात् ।
उन्मथ्य सहसा कृष्णः स्वं निनाय रथोत्तमम्
वृक्षमुत्पाट्य रामोऽपि जघानापततः परान् ।
समनह्यन्त दाशार्हास्तदाक्षमाश्च सर्वशः ४५
ते रथैर्विविधाकारैः समुच्छ्रितमहाध्वजैः ।
वाजिभिर्वारणैश्चैव परिवव्रुर्हलायुधम् ॥ ४६
आदाय रुक्मिणीं कृष्णो जगामाशु पुरीं प्रति
रामे भारं तमासज्य युयुधाने च वीर्यवान् ॥

सुनीथस्य सुनीथपुत्रस्य शिशुपालस्य ॥ १९ ॥ सुनीथः सुतं शिशुपालं ददौ तवायं सहकारी भूयादिति ॥ २४ ॥ वृष्णीनां दुःखदानिति शेषः ॥२५॥ तत्र निमित्तमाह-**जामातेति** ॥ २६ ॥ वरयामास जरासन्धः सुनीथार्थे शिशुपालार्थे ॥ २७ ॥ यायिना गच्छता सह सहायेन वा ॥ २८ ॥ क्रथकैशिकानां देशानां भर्ता ज्येष्ठो दमघोषः ॥ ३२ ॥ चतुर्युजा चतुरश्ववता ऐन्द्रे ज्येष्ठानक्षत्रे ॥ ३३ ॥ प्रभासद्भिः प्रकर्षेण भासमानैः ॥ ४० ॥ प्रमाथे हरणे प्रणिधाय निवेद्य ॥ ४३ ॥ युयुधाने सात्यकौ ॥४७॥

× कंसस्य वधेति श्लोकार्धं खपुस्तके नास्ति । १ ख. °ष्णीनां तत्प्रियै° । २ ख. पर° । ३ खपुस्तक इत आरभ्य सर्वाणि द्वितीयान्तानि विशेषणानि । ४ ख. °तां ह्यासीनां पृ° । ५ ख. °रं समा°।

अक्रूरे विपृथौ चैव गदे च कृतवर्मणि ।
चक्रदेवे सुदेवे च सारणे च महाबले ॥ ४८
निवृत्तशत्रौ विक्रान्ते भङ्गाकारे विदूरथे ।
उग्रसेनात्मजे कङ्के शतद्युम्ने च केशवः ॥ ४९
राजाधिदेवे मृदुरे प्रसेने चित्रके तथा ।
अतिदान्ते बृहद्दुर्गे श्वफल्के सत्यके पृथौ ॥
वृष्ण्यन्धकेषु चान्येषु मुख्येषु मधुसूदनः ।
गुरुमासज्य तं भारं ययौ द्वारवतीं प्रति ५१
दन्तवक्रो जरासन्धः शिशुपालश्च वीर्यवान् ।
सन्नद्धा निर्ययुः क्रुद्धा जिघांसन्तो जनार्दनम्
अङ्गवङ्गकलिङ्गैश्च सार्द्धं पौण्ड्रैश्च वीर्यवान् ।
निर्ययौ चेदिराजस्तु भ्रातृभिः स महारथैः ॥
तान्प्रत्यगृह्णन्संरब्धा वृष्णिवीरा महारथाः ।
सङ्कर्षणं पुरस्कृत्य वासवं मारुतो यथा ॥ ५४
आपतन्तं हि वेगेन जरासन्धं महाबलम् ।
षड्भिर्विव्याध नाराचैर्युयुधानो महामृधे ॥
अक्रूरो दन्तवक्रं तु विव्याध नवभिः शरैः ।
तं प्रत्यविद्ध्यत्कारूषो बाणैर्दशभिराशुगैः ५६
विपृथुः शिशुपालं तु शरैर्विव्याध सप्तभिः ।
अष्टाभिः प्रत्यविद्ध्यत्तं शिशुपालः प्रतापवान्
गवेषणस्तु चैद्यं तु षड्भिर्विव्याध मार्गणैः ।
अतिदान्तस्तथाऽष्टाभिर्बृहद्दुर्गश्च पञ्चभिः ॥
प्रतिविव्याध तांश्चैद्यः पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ।
जघानाश्वांश्च चतुरश्चतुर्भिर्विपृथोः शरैः ॥ ५९
बृहद्दुर्गस्य भल्लेन शिरश्चिच्छेद चारिहा ।
गवेषणस्य सूतं तु प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ ६०
हताश्वं तु रथं त्यक्त्वा विपृथुस्तु महाबलः ।
आरुरोह रथं शीघ्रं बृहद्दुर्गस्य वीर्यवान् ६१
विपृथोः सारथिश्चापि गवेषणरथं द्रुतम् ।
आरुह्य जवनानश्वान्नियन्तुमुपचक्रमे ॥ ६२
ते क्रुद्धाः शरवर्षेण सुनीथं समवाकिरन् ।
नृत्यन्तं रथमार्गेषु चापहस्ताः कलापिनः ॥ ६३
चक्रदेवो दन्तवक्रं बिभेदोरसि पत्रिणा ।
षड्[2]रथं पञ्चभिश्चैव विव्याध युधि मार्गणैः ॥
ताभ्यां स विद्धो दशभिर्बाणैर्मर्मातिगैः शितैः
ततो बली चक्रदेवं बिभेद दशभिः शरैः ६५
पञ्चभिश्चापि विव्याध सोऽपि दूराद्विदूरथम्
विदूरथोऽपि तं षड्भिर्विव्याधाजौ शितैः शरैः
त्रिशता प्रत्यविध्यत्तं बली बाणैर्महाबलम् ।
कृतवर्मा बिभेदाजौ राजपुत्रं त्रिभिः शरैः ६७
न्यहनत्सारथिं चास्य
ध्वजं चिच्छेद सोच्छ्रितम् ।
प्रतिविव्याध तं क्रुद्धः
पौण्ड्रः षड्भिः शिलीमुखैः ॥ ६८
धनुश्चिच्छेद चाप्यस्य भल्लेन कृतवर्मणः ।
निवृत्तशत्रुः कालिङ्गं बिभेद निशितैः शरैः ।
तोमरेणांसदेशे तं निर्बिभेद कलिङ्ग[3]राट् ॥ ६९
गजेनासाद्य कङ्कस्तु गजमङ्गस्य वीर्यवान् ।
तोमरेण बिभेदाङ्गं बिभेदाङ्गश्च तं शरैः ॥ ७०
चित्रकश्च श्वफल्कश्च सत्यकश्च महा[4]रथः ।
कलिङ्गस्य तथानीकं नाराचैर्बिभिदुः शतैः ॥
तं निसृष्टद्रुमेणाजौ वङ्गराजस्य कुञ्जरम् ।
जघान रामः सङ्क्रुद्धो वङ्गराजं च संयुगे ॥
तं हत्वा रथमारुह्य धनुरादाय वीर्यवान् ।
सङ्कर्षणो जघानोग्रैर्नाराचैः कैशिकान्बहून् ॥
षड्भिर्निहत्य कारूषान्महेष्वासान्स वीर्यवान्
शतं जघान संक्रुद्धो मागधानां महाबले ॥ ७४
निहत्य तान्महाबाहुर्जरासन्धं ततोऽभ्ययात्
तमापतन्तं विव्याध नाराचैर्मागधस्त्रिभिः ॥
तं बिभेदाष्टभिः क्रुद्धो नाराचैर्मुसलायुधः ।
चिच्छेद चास्य भल्लेन ध्वजं हेमपरिष्कृतम् ॥
तद्युद्धमभवद्घोरं तेषां देवासुरोपमम् ।
सृजतां शरवर्षाणि निघ्नतामितरेतरम् ॥ ७७
गजैर्गजा हि संक्रुद्धाः संनिपेतुः सहस्रशः ।
रथै रथाश्च संरब्धाः सादिनश्चापि सादिभिः
पदातयः पदातींश्च शक्तिचर्मासिपाणयः ।
छिन्दन्तश्चोत्तमाङ्गानि विचेरुर्युधि ते पृथक्
असीनां पात्यमानानां कवचेषु महास्वनः ।
शराणां पततां शब्दः पक्षिणामिव शुश्रुवे ८०

कारूषो दन्तवक्रः ॥५६॥ कलापिनः बाणहस्ताः ॥६३॥ बली शिशुपालभ्राता ॥ ६५ ॥ राजपुत्रं पौण्ड्रकवासुदेवसुतम् ॥ ६७ ॥ निसृष्टेन प्रक्षिप्तेन द्रुमेण निष्पत्रवृक्षेण ॥ ७२ ॥

---

१ ख. °न्ते मङ्गका° । २ ख. पट्टुसं प° । ३ ख. °ङ्गजः । गजे° । ४ ख. °हाबलः । क° ।

भेरीशङ्खमृदङ्गानां वेणूनां च मृधे ध्वनिम् । जुगूह घोषः शस्त्राणां ज्याघोषश्च महात्मनाम् ८१

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि रुक्मिणीहरणे
एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

रुक्मिपराजयः ।

६०

वैशम्पायन उवाच ।
कृष्णेन ह्रियमाणां तां
रुक्मी श्रुत्वा तु रुक्मिणीम् ।
प्रतिज्ञामकरोत्क्रुद्धः
समक्षं भीष्मकस्य ह ॥ १
[रुक्म्युवाच ।][2]
'अहत्वा युधि गोविन्द-
मनानीय च रुक्मिणीम् ।
कुण्डिनं न प्रवेक्ष्यामि
सत्यमेतद्ब्रवीम्यहम्' ॥ २
आस्थाय स रथं वीरः समुदग्रायुधध्वजम् ।
जवेन प्रययौ क्रुद्धो बलेन महता वृतः ॥ ३
तमन्वयुर्नृपाश्चैव दक्षिणापथवर्तिनः ।[3]
क्राथोऽंशुमाञ्छ्रुतर्वा च वेणुदारिश्च वीर्यवान् ।
भीष्मकस्य सुताश्चान्ये रथेन रथिनां वराः ।
क्रथकैशिकमुख्याश्च सर्व एव महारथाः ॥ ५
ते गत्वा दूरमध्वानं सरितं नर्मदामनु ।
गोविन्दं ददृशुः क्रुद्धाः सहैव प्रियया स्थितम् ।
अवस्थाप्य च तत्सैन्यं रुक्मी मदबलान्वितः ।
चिकीर्षुर्द्वैरथं युद्धमभ्ययान्मधुसूदनम् ॥ ७
स विव्याध चतुःषष्ट्या
गोविन्दं निशितैः शरैः ।
तं प्रत्यविध्यत्सप्तत्या
बाणैर्युधि जनार्दनः ॥ ८
[4]पतमानस्य चिच्छेद ध्वजं चास्य महाबलः ।
जहार च शिरः कायात्सारथेस्तस्य वीर्यवान् ।
तं कृच्छ्रगतमाज्ञाय परिवव्रुर्जनार्दनम् ।
दाक्षिणात्या जिघांसन्तो राजानः सर्व एव हि
तमंशुमान्महाबाहुर्विव्याध दशभिः शरैः ।
श्रुतर्वा पञ्चभिः क्रुद्धो वेणुदारिश्च सप्तभिः ११
ततोऽंशुमन्तं गोविन्दो बिभेदोरसि वीर्यवान् ।
निषसाद रथोपस्थे व्यथितः स नराधिपः १२
श्रुतर्वणो जघानाश्वांश्चतुर्भिश्चतुरः शरैः ।
वेणुदारेर्ध्वजं छित्त्वा भुजं विव्याध दक्षिणम् ।
तथैव च श्रुतर्वाणं
शरैर्विव्याध पञ्चभिः ।
शिश्रिये स ध्वजं श्रान्तो
न्यषीदच्च व्यथान्वितः ॥ १४
मुञ्चन्तः शरवर्षाणि वासुदेवं ततोऽभ्ययुः ।
क्रथकैशिकमुख्याश्च सर्व एव महारथाः ॥ १५
बाणैर्बाणांश्च चिच्छेद तेषां युधि जनार्दनः ।
जघान चैषां संरब्धः पतमानश्च ताञ्छरान् ।
पुनरन्यांश्चतुःषष्ट्या जघान निशितैः शरैः ।
क्रुद्धानापततो वीरानद्रिवत्स महाबलः ॥ १७
विद्रुतं स्वबलं दृष्ट्वा रुक्मी क्रोधवशंगतः ।
पञ्चभिर्निशितैर्बाणैर्विव्याधोरसि केशवम् १८
सारथिं चास्य विव्याध सायकैर्निशितैस्त्रिभिः ।
आजघान शरेणास्य ध्वजं च नतपर्वणा १९
केशवस्त्वरितं दृष्ट्वा क्रुद्धो विव्याध मार्गणैः ।
धनुश्चिच्छेद चाप्यस्य पतमानस्य रुक्मिणः ॥

जुगूह समावृणोत् ॥ ८१ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

६०

अथ षष्टितमेऽध्याये रुक्मिणे श्रीहरिः स्वयम् जित्वा मुक्त्वाऽथ वैदर्भीमुपयेम इतीर्यते १

कृष्णेनेति ॥ १ ॥ तं रुक्मिणम् । जनार्दनं जिघांसन्तः ॥ १० ॥

---

१ ख. °णां वै रु° । २ ख. रुक्म्युवाचेति खपुस्तके नास्ति । ३ ख. °थवासिनः । क्रा° । ४ ख. यत° ।

अथान्यद्धनुरादाय
रुक्मी कृष्णजिघांसया ।
प्रादुश्चकार चान्यानि
दिव्यान्यस्त्राणि वीर्यवान् ॥ २१
अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य तस्य कृष्णो महाबलः ।
पुनश्चिच्छेद तच्चापं रथिनां च त्रिभिः शरैः
स च्छिन्नधन्वा विरथः खड्गमादाय चर्म च
उत्पपात रथाद्वीरो गरुत्मानिव वीर्यवान्
तस्याभिपततः खड्गं चिच्छेद युधि केशवः
नाराचैश्च त्रिभिः क्रुद्धो बिभेदैनमथोरसि २४
स पपात महाबाहुर्वसुधामनुनादयन् ।
विसंज्ञो मूर्च्छितो राजा वज्रेणेव महासुरः
तांश्च राज्ञः शरैः सर्वान्पुनर्विव्याध माधवः
रुक्मिणं पतितं दृष्ट्वा व्यद्रवन्त नराधिपाः २६
विचेष्टमानं तं भूमौ भ्रातरं वीक्ष्य रुक्मिणी
पादयोर्न्यपतद्विष्णोर्भ्रातुर्जीवितकाङ्क्षिणी ॥
तामुत्थाप्य परिष्वज्य सान्त्वयामास केशवः
अभयं रुक्मिणे दत्त्वा प्रययौ स्वपुरीं ततः २८
वृष्णयोऽपि जरासन्धं
भङ्क्त्वा तांश्चैव पार्थिवान् ।
प्रययुर्द्वारकां हृष्टाः
पुरस्कृत्य हलायुधम् ॥ २९
प्रयाते पुण्डरीकाक्षे श्रुतर्वाऽभ्येत्य सङ्गरे ।
रुक्मिणं रथमारोप्य प्रययौ स्वां पुरीं प्रति
अनानीय स्वसारं तु रुक्मी मानमदान्वितः
हीनप्रतिज्ञो नैच्छत्स प्रवेष्टुं कुण्डिनं पुरम् ३१
विदर्भेषु निवासार्थं निर्ममेऽन्यत्पुरं महत् ।
तद्भोजकटमित्येव बभूव भुवि विश्रुतम् ३२
तत्रौजसा महातेजा दक्षिणां दिशमन्वगात् ।
भीष्मकः कुण्डिने चैव राजोवास महाभुजः
द्वारकां चापि संप्राप्ते रामे वृष्णिबलान्विते ।
रुक्मिण्याः केशवः पाणिं जग्राह विधिवत्प्रभुः
ततः सह तया रेमे प्रियया प्रीयमाणया ।
सीतयेव पुरा रामः पौलोम्येव पुरन्दरः ॥ ३५
सा हि तस्याभवज्ज्येष्ठा
पत्नी कृष्णस्य भामिनी ।
पतिव्रता गुणोपेता
रूपशीलगुणान्विता ॥ ३६
तस्यामुत्पादयामास पुत्रान्दश महारथान् ।
चारुदेष्णं सुदेष्णं च प्रद्युम्नं च महाबलम् ॥
सुषेणं चारुगुप्तं च चारुबाहुं च वीर्यवान् ।
चारुविन्दं सुचारुं च भद्रचारुं तथैव च ॥ ३८
चारुं च बलिनां श्रेष्ठं सुतां चारुमतीं तथा ।
धर्मार्थकुशलास्ते तु कृतास्त्रा युद्धदुर्मदाः ३९
महिषीः सप्त कल्याणीस्ततोऽन्या मधुसूदनः
उपयेमे महाबाहुर्गुणोपेताः कुलोद्भवाः ॥ ४०
कालिन्दीं मित्रविन्दां च
सत्यां नाग्नजितीमपि ।
सुतां जाम्बवतश्चापि
रोहिणीं कामरूपिणीम् ॥ ४१
मद्रराजसुतां चापि
सुशीलां शुभलोचनाम् ।
सात्राजितीं सत्यभामां
लक्ष्मणां चारुहासिनीम् ॥ ४२
शैब्यस्य च सुतां तन्वीं रूपेणाप्सरसोपमाम् ।
स्त्रीसहस्राणि चान्यानि षोडशातुलविक्रमः
उपयेमे हृषीकेशः सर्वा भेजे स ताः समम् ।
परार्ध्यवस्त्राभरणाः कामैः सर्वैः सुखोचिताः ।
जज्ञिरे तासु पुत्राश्च तस्य वीराः सहस्रशः ४४
शास्त्रार्थकुशलाः सर्वे बलवन्तो महारथाः ।
यज्वानः पुण्यकर्माणो महाभागा महाबलाः

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि रुक्मिणीहरणं नाम षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

कालिन्दीं सूर्यस्य पुत्रीं यमुनां प्रथमां, मित्रविन्दां राजाधिदेव्यां पितृष्वसरि आवन्त्याजातां द्वितीयां, सत्याम् अयोध्यापतेर्नग्नजितेः पुत्रीं नाग्नजितीं तृतीयां, जाम्बवतः सुतां जाम्बवतीं चतुर्थीं, रोहिणीं श्रुतकीर्तौ पितृष्वसरि कैकेयाजातां भद्रापरनाम्नीं पञ्चमीम् ॥ ४१ ॥ मद्रराजसुतां लक्ष्मणामिति व्यवहितेनान्वयस्तां षष्ठीं, सात्राजितीं सत्यभामां सप्तमीम् ॥ ४२ ॥ शैब्यस्य सुतां तन्वीं नामतः गान्धार्यभिधामष्टमाम्, एताः पट्टनायिका रुक्मिणी तु साक्षात् श्रीरेवेत्यासु न गणिता । समम् एकसमयावच्छेदेन न तु पर्यायेण भेजे उपयेमे च मूर्तिभेदेन योगेश्वरत्वात् ॥४३॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

१ ख. °द चापं च र° । २ ख. °व हतो गिरिः । तांश्च । ३ ख. °यौ स्वां पु° । ४ ख. °ताः कुलोद्भवाः । का° ।

प्रद्युम्नविवाहो रुक्मिवधश्च।

६१

वैशम्पायन उवाच।

ततः काले व्यतीते तु रुक्मी महति वीर्यवान्
दुहितुः कारयामास स्वयंवरमरिन्दमः ॥ १
तत्राहूता हि राजानो
राजपुत्राश्च रुक्मिणा।
समाजग्मुर्महावीर्या
नानादिग्भ्यः श्रियाऽन्विताः ॥ २
तत्राजगाम प्रद्युम्नः कुमारैरपरैर्वृतः।
सा हि तं चकमे कन्या स च तां शुभलोचनाम्
शुभाङ्गी नाम वैदर्भी कान्तिद्युतिसमन्विता
पृथिव्यामभवत्ख्याता रुक्मिणस्तनया तदा
उपविष्टेषु सर्वेषु पार्थिवेषु महात्मसु।
वैदर्भी वरयामास प्रद्युम्नमरिसूदनम् ॥ ५
स हि सर्वास्त्रकुशलः सिंहसंहननो युवा।
रूपेणाप्रतिमो लोके केशवस्यात्मजोऽभवत्
वयोरूपगुणोपेता राजपुत्री च साऽभवत्।
नारायणी चन्द्रसेना जातकामा च तं प्रति ७
वृत्ते स्वयंवरे जग्मू राजानः स्वपुराणि ते।
उपादाय च वैदर्भीं प्रद्युम्नो द्वारकां ययौ ॥८
रेमे सह तया वीरो दमयन्त्या नलो यथा*।
स तस्यां जनयामास देवगर्भोपमं सुतम् ॥ ९
अनिरुद्धमिति ख्यातं कर्मणाऽप्रतिमं भुवि।
धनुर्वेदे च वेदे च नीतिशास्त्रे च पारगम् १०
अभवत्स यदा राजन्ननिरुद्धो वयोऽन्वितः।
तदाऽस्य रुक्मिणः पौत्रीं
श्रीमतीं रुक्मसन्निभाम्।
पत्न्यर्थं वरयामास
नाम्ना रुक्मवतीति सा ॥ ११
अनिरुद्धं गुणैर्दातुं
कृतबुद्धिर्नृपस्ततः।
प्रीत्या हि रौक्मिणेयस्य
रुक्मिण्याश्चाप्युपग्रहात् ॥ १२
विस्पर्द्धन्नपि कृष्णेन वैरं त्यज्य महायशाः।
ददामीत्यब्रवीद्राजा प्रीतिमाञ्जनमेजय ॥ १३
केशवः सह रुक्मिण्या पुत्रैः संकर्षणेन च।
अन्यैश्च वृष्णिभिः सार्द्धं विदर्भान्सबलो ययौ
संयुक्ता ज्ञातयश्चैव रुक्मिणः सुहृदश्च ये।
आहूता रुक्मिणा तेऽपि तत्राजग्मुर्नराधिपाः
शुभे तिथौ महाराज नक्षत्रे चाभिपूजिते।
विवाहः सोऽनिरुद्धस्य बभूव परमोत्सवः १६
पाणौ गृहीते वैदर्भ्यास्त्वनिरुद्धेन तत्र वै।
वैदर्भयादवानां च बभूव परमोत्सवः ॥ १७
रेमिरे वृष्णयस्तत्र पूज्यमाना यथामराः।
अथाश्मकानामधिपा वेणुदारिरुदारधीः
अक्षः श्रुतर्वा चाणूरः क्राथश्चैवांशुमानपि।
जयत्सेनः कलिङ्गानामधिपश्च महाबलः १९
पांड्यश्च नृपतिः श्रीमानृषीकाधिपतिस्तथा।
एते संमन्त्र्य राजानो दाक्षिणात्या महर्द्धयः
अभिगम्याब्रुवन्त्सर्वे रुक्मिणं रहसि प्रभुम्।
भवानक्षेषु कुशलो वयं चापि रिरंसवः।
प्रियद्यूतश्च रामोऽसावक्षेष्वनिपुणोऽपि च
ते भवन्तं पुरस्कृत्य जेतुमिच्छाम तं वयम्।
इत्युक्तो रोचयामास रुक्मी द्यूतं महारथः २२
ते शुभां काञ्चनस्तम्भां कुसुमैर्भूषिताजिराम्
सभामाविविशुर्हृष्टाः सिक्तां चन्दनवारिणा
तां प्रविश्य ततः सर्वे शुभ्रस्रगनुलेपनाः।
सौवर्णेष्वासनेष्वासांचक्रिरे विजिगीषवः ॥
आहूतो बलदेवस्तु कितवैरक्षकोविदैः।
बाढमित्यब्रवीद्धृष्टः सह दीव्याम पण्यताम्
निकृत्या विजिगीषन्तो दाक्षिणात्या नराधिपाः
मणिमुक्ताः सुवर्णं च तत्रानिन्युः सहस्रशः २६

६१

एकषष्टितमेऽध्याये प्रद्युम्नतत्तनूजयोः।
विवाहः कथ्यते तत्र रुक्मिकणश्च तथा वधः १

तत इति। काले महति ॥ १ ॥ सा कन्या चकमे कामितवती ॥ ३ ॥ सिंहसहननः सिंहवदतिदृढाङ्गः। "वराङ्गरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः" इत्युक्तां वा ॥६॥ कितवैर्द्यूतवेदिभिः ॥ २५ ॥ निकृत्या कपटेन ॥ २६ ॥

---

१ ख. 'णीवेन्द्र'। * रेमे सहेत्यादि श्लोकार्धं ख. पुस्तके नास्ति। २ ख. °त्रीं रुक्मिणीं रु'। ३ ख. °न भारत। वै°।

ततः प्रावर्तत द्यूतं तेषां$ रतिविनाशनम्।
कलहस्यास्पदं घोरं दुर्मतीनां क्षयावहम् २७
निष्काणां च सहस्राणि सुवर्णस्य दशादितः
रुक्मिणा सह संपाते बलदेवो ग्लहं ददौ २८
तं जिगाय ततो रुक्मी यतमानं महाबलम्।
तावदेवापरं भूयो बलदेवं जिगाय सः॥ २९
असकृज्जीयमानस्तु रुक्मिणा केशवाग्रजः।
सुवर्णकोटीर्जग्राह ग्लहं तस्य महात्मनः ३०
जितमित्येव हृष्टोऽथ तमाह्वृतिरभाषत।
श्लाघ्यमानश्च चिक्षेप प्रहसन्मुसलायुधम् ३१
अविद्यो दुर्बलः श्रीमान्हिरण्यममितं मया।
अजेयो बलदेवोऽयमक्षद्यूते पराजितः॥ ३२
कलिङ्गराजस्तच्छ्रुत्वा प्रजहास भृशं तदा।
दन्तान्[1]सन्दर्शयन्हृष्टस्तत्राक्रुध्यद्धलायुधः॥ ३३
रुक्मिणस्तद्वचः श्रुत्वा पराजयनिमित्तजम्।
निगृह्यमाणस्तीक्ष्णाभिर्वाग्भिर्भीष्मकसूनुना॥
रोषमाहारयामास जितरोषोऽपि धर्मवित्।
संक्रुद्धो धर्षणां प्राप्य रौहिणेयो महाबलः ३५
धैर्यान्मनः सन्निधाय ततो वचनमब्रवीत्।
दशकोटिसहस्राणि ग्लह एको ममापरः ३६
[2]एनं सम्परिगृह्णीष्व पातयाक्षान्नराधिप।
कृष्णाक्षाँल्लोहिताक्षांश्च देशेऽस्मिंस्त्वधिपांसुले
इत्येवमाह्वयामास रुक्मिणं रौहिणीसुतः।
अनुक्त्वा वचनं किञ्चिद्बाढमित्यब्रवीत्पुनः॥
अक्षान्रुक्मी तत[3]ो हृष्टः पातयामास पार्थिवः
चातुरक्षे तु निर्वृत्ते निर्जितस्य नराधिपः ३९
बलदेवेन धर्मेण नेत्युवाच ततो बलम्।
धैर्यान्मनः समाधाय स न किञ्चिदुवाच ह॥
बलदेवं ततो रुक्मी मया जितमिति स्मयन्।
बलदेवस्तु तच्छ्रुत्वा जिह्मं वाक्यं नराधिपः४१
भूयः क्रोधसमाविष्टो नोत्तरं व्याजहार ह।
ततो गम्भीरनिर्घोषा वागुवाचाशरीरिणी॥
बलदेवस्य तं क्रोधं वर्धयन्ती महात्मनः।
सत्यमाह बलः श्रीमान्धर्मेणैष पराजितः ४३
अनुक्त्वा[4] वचनं किञ्चित्प्राप्तो भवति कर्मणा
मनसा समनुज्ञातं तत्स्यादित्यवगम्यताम्॥
इति श्रुत्वा वचस्तथ्यमन्तरिक्षात्सुभाषितम्
सङ्कर्षणस्तथोत्थाय सौवर्णेनोरुणा बली ४५
रुक्मिण्या भ्रातरं ज्येष्ठं निजघान महीतले।
विवादे कुपितो रामः क्षेप्तारं किल रुक्मिणम्।
जघानाष्टापदेनैव प्रमथ्य[6] यदुनन्दनः॥ ४६
[7]ततोऽपसृत्य संक्रुद्धः कलिङ्गाधिपतेरपि।
दन्तान्बभञ्ज संरम्भादुन्ननाद च सिंहवत् ४७
खड्गमुद्यम्य तान्[8]सर्वांस्त्रासयामास पार्थिवान्
स्तम्भं सभायाः सौवर्णमुत्पाट्य बलिनां वरः
गजेन्द्र इव तं स्तम्भं कर्षन्सङ्कर्षणस्ततः।
निर्जगाम सभाद्वारात्त्रासयामास कैशिकान्
रुक्मिणं निकृतिप्रज्ञं स हत्वा यादवर्षभः।
वित्रास्य विद्विषः सर्वान्सिंहः क्षुद्रमृगानिव॥
जगाम शिबिरं रामः स्वयमेव जनावृतः।
न्यवेदयत्स कृष्णाय तत्र सर्वं यथाऽभवत्॥
नोवाच स तदा कृष्णः किञ्चिद्रामं महाद्युतिः*
निगृह्य च तदाऽऽत्मानं‡ कृच्छ्रादश्रूण्यवर्तयत्
न हतो वासुदेवेन
यः पूर्वं परवीरहा।
ज्येष्ठो भ्राताऽथ रुक्मिण्या
रुक्मिणीस्नेहकारणात्×॥ ५३
स रामकरमुक्तेन निहतो द्यूतमण्डले।
अष्टापदेन बलवान्राजा वज्रधरोपमः॥ ५४

आह्वृतिः अत्यन्तकुटिलः "ह्वृ कौटिल्ये" इत्यस्य रूपम्। चिक्षेप निनिन्द ॥ ३१ ॥ अधिपांसुले अधिकरजस्के क्रोधकाले द्यूतदेशे चेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ चातुरक्षे चतुरङ्काङ्कितेऽक्षे निर्वृत्ते निपातिते सति उभयोर्धने प्रत्येकं दशधा कृते यदि वादी एकाङ्कं पातयेत्तदा एकमंशं धनाद्धरेत् द्व्यङ्कपाते पूर्वेण सह त्रीनंशान् त्र्यङ्कपाते पूर्वैस्त्रिभिः सह षडंशान् चतुरङ्कपाते पूर्वैः षड्भिः सह दशाप्यंशान् हरेदिति द्यूतविदां मर्यादया सर्वं धनं जितमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ अनुक्त्वाऽपि जयं प्राप्तो भवति राम इत्यध्याहृत्य योज्यं मनसा प्रतिवादिनामिति शेषः। मनसाऽनुज्ञातमपि वाचा नाभ्यनुज्ञायत इति दौरात्म्यं तेषामिति भावः ॥ ४४ ॥ उरुणा महता अष्टापदेनेति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ४५ ॥ कालिङ्गाधिपतेर्जयत्सेनस्य ॥ ४७ ॥

$ °षां तद्राति ना°। १ ख. °न्तान्प्रद°। २ ख. एतं सं°। ३ ख. तदा हृ°। ४ ख. °नुक्त्वाऽपि ततः किञ्चित् प्रा°। ५ ख. °ष्ठं निष्पिपेष म°। ६ ख. °थ्य यदुपुङ्गवः। ७ ख. °तोऽपहृत्य सं°। ८ °म्य तांश्चापि त्रास° * इत उत्तरं 'रुक्मिणी च ततः श्रुत्वा निहतं भ्रातरं प्रियम्' इत्यधिकं खपुस्तके। ‡ °नं क्रोधाद°। × ज्येष्ठो भ्राता इत्यादि पद्यार्धं खपुस्तके नास्ति।

तस्मिन्हते महावीर्ये नृपतौ भीष्मकात्मजे ।
द्रुमभार्गवतुल्ये वै द्रुमभार्गवशिक्षिते ॥ ५५
कृतौ च युद्धकुशले नित्ययाजिनि पातिते ।
वृष्णयश्चान्धकाश्चैव सर्वे विमनसोऽभवन् ॥
वैशम्पायन उवाच ।
रुक्मिणी च महाभागा विलपन्त्यार्तया गिरा
विलपन्तीं तथा दृष्ट्वा सान्त्वयामास केशवः
एतत्ते सर्वमाख्यातं रुक्मिणो निधनं यथा ।
वैरस्य च समुत्थानं वृष्णिभिर्भरतर्षभ ॥ ५८
वृष्णयोऽपि महाराज धनान्यादाय सर्वशः ।
रामकृष्णौ समाश्रित्य ययुर्द्वारवतीं प्रति ५९

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि रुक्मिवधो नामैकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

बलदेवमाहात्म्यम् ।

६२

राजोवाच ।
भूय एव तु विप्रर्षे बलदेवस्य धीमतः ।
माहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि शेषस्य धरणीभृतः
अतीव बलदेवं तं तेजोराशिमनिर्जितम् ।
कथयन्ति महात्मानं ये पुराणविदो जनाः २
तस्य कर्माण्यहं विप्र श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
अनन्तं यं विदुर्नागमादिदेवं नगेश्वरम् ॥ ३
वैशम्पायन उवाच ।
पुराणे नागराजोऽसौ पठ्यते धरणीधरः ॥
शेषस्तेजोनिधिः श्रीमानकम्प्यः पुरुषोत्तमः ४
योगाचार्यो महावीर्यो देवमन्त्रमुखो बली ।
जरासन्धं गदायुद्धे जितवान्यो न चावधीत
बहवश्चैव राजानः प्रथिताः पृथिवीतले ।
अन्वयुर्मागधं सर्वे ते चापि विजिता रणे ६
नागायुतबलप्राणो भीमो भीमपराक्रमः ।
असकृद्बलदेवेन बाहुयुद्धे पराजितः ॥ ७
दुर्योधनस्य कन्यां तु हरमाणो न्यगृह्यत ।
साम्बो जाम्बवतीपुत्रो नगरे नागसाह्वये ॥ ८
राजभिः सर्वतो रुद्धे हरमाणो बलात्किल ।
तदुपश्रुत्य संरुद्धमाजगाम महाबलः ॥ ९
रामस्तस्य तु मोक्षार्थमागतो नालभच्च तम् ।
ततश्चुक्रोध बलवानद्भुतं चाकरोन्महम् १०
अनिवार्यमभेद्यं च दिव्यमप्रतिमं बले ।
लाङ्गलास्त्रं समुद्यम्य ब्रह्ममंत्राभिमन्त्रितम् ११
प्राकारवप्रे विन्यस्य पुरस्य च महाद्युतिः ।
प्रक्षेप्तुमैच्छद्गङ्गायां नगरं कौरवस्य तत् १२
तद्विघूर्णितमालक्ष्य पुरं दुर्योधनो नृपः ।
साम्बं निर्यातयामास सभार्यं तस्य धीमतः
ददौ शिष्यं तदात्मानं रामस्य सुमहात्मनः
गदायुद्धे कुरुपतिं शिष्यं जग्राह तं च सः १४
ततः प्रभृति राजेन्द्र पुरमेतद्विघूर्णितम् ।
आवर्जितमिवाभाति गङ्गामभिमुखं नृप ॥ १५
इदमत्यद्भुतं कर्म रामस्य कथितं भुवि ।
भाण्डीरे कथितं राजन्यत्कृतं शौरिणा पुरा
प्रलम्बं मुष्टिनैकेन यज्जघान हलायुधः ।
धेनुकं तु महावीर्यं चिक्षेप नगमूर्द्धनि ।
स गतायुः पपातोर्व्यां दैत्यो गर्दभरूपधृक् १७
लवणजलगमा महानदी
द्रुतजलवेगतरङ्गमालिनी ।
नगरमभिमुखं यदा हृता
हलविधृता यमुना यमस्वसा ॥ १८
बलदेवस्य माहात्म्यमेतत्ते कथितं मया ।
अनन्तस्याप्रमेयस्य शेषस्य धरणीभृतः ॥ १९

कृतौ सत्क्रियायां कुशले इत्येकदेशेन सम्बन्धः । नित्ययाजिनि नित्यकर्मपरे ॥ ५६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

६२

अथाध्याये षष्टितमे ह्यधिकेऽस्मिन्निरूप्यते ।
बलदेवस्य माहात्म्यं भूरि भाग्यवतां प्रियम् १
भूय इति ॥ १ ॥ भीमो भीमसेनः ॥ ७ ॥ न्यगृह्यत गृहीतः कौरवैरिति शेषः ८ ॥

---

१ ख. वैशम्पायन उवाचेति ख. पुस्तके नास्ति । २. ख. °वं महौजसम् । वै° । ३ ख. °ज कथ्यते ध° । ४ ख. °म हलायुधः । राम° । ५ ख. ब्राह्मदंडाभिम° । ६ ° स्य प्रथि° ७ ख. °ङ्गगामिनी । न° । ८ ख. °मुखी यदा कृता ह° । ९ ख. °स्य सुमहात्मनः । इति ।

इति पुरुषवरस्य लाङ्गले-
र्बहुविधमुत्तममन्यदेव च।
यदकथितमिहाद्य कर्म ते
तदुपलभस्व पुराणविस्तरात् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि बलदेवमहात्म्ये
द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

नरकवधः।

६३

जनमेजय उवाच।
प्रत्येत्य द्वारकां विष्णुर्हते रुक्मिणि वीर्यवान्
अकरोद्यन्महाबाहुस्तन्मे वद महामुने ॥ १
वैशम्पायन उवाच।
स तैः परिवृतः श्रीमान्पुरीं यादवनन्दनः।
द्वारकां भगवान्विष्णुः प्रत्यवैक्षत वीर्यवान् २
प्रत्यपद्यत रत्नानि विविधानि वसूनि च।
यथार्हं पुण्डरीकाक्षो नैर्ऋतान्प्रत्यवारयत् ३
तत्र विघ्नं चरन्ति स्म दैतेयाः सह दानवैः।
ताञ्जघान महाबाहुर्वरदत्तान्महासुरान् ॥ ४
विघ्नं चास्याकरोत्तत्र नरको नाम दानवः।
त्रासनः सर्वदेवानां देवराजरिपुर्महान् ॥ ५
स बभौ मूर्तिलिङ्गस्थः सर्वदेवाधिबाधिता।
देवतानामृषीणां च प्रतीपमकरोत्तदा ॥ ६
त्वष्टुर्दुहितरं भौमः कशेरुमगमत्तदा।
गजरूपेण जग्राह रुचिराङ्गीं चतुर्दशीम् ॥ ७
प्रमथ्य तां वरारोहां नरको वाक्यमब्रवीत्।
नष्टशोकभयो मोहात्प्राग्ज्योतिषपतिस्तदा ८
यानि देवमनुष्येषु रत्नानि विविधानि च।
बिभर्ति च मही कृत्स्ना सागरेषु च यद्वसु ९
अद्यप्रभृति तानीह सहिताः सर्वनैर्ऋताः।
ममैवोपाहरिष्यन्ति दैत्याश्च सह दानवैः १०
एवमुत्तमरत्नानि वस्त्राणि विविधानि च।
स जहार तदा भौमस्तच्च नाधिचकार सः
गन्धर्वाणां च याः कन्या जहार नरको बली
याश्च देवमनुष्याणां सप्त चाप्सरसां गणाः
चतुर्दश सहस्राणि एकविंशच्छतानि च।
एकवेणीधराः सर्वाः सतीमार्गमनुव्रताः ॥ १३
वैशम्पायन उवाच।
तासां पुरवरं भौमोऽकारयन्मणिपर्वतम्।
अलकायामदीनात्मा मुरोः स्वविषयं प्रति १४
ताश्च प्राग्ज्योतिषपतिं मुरोश्चैव दशात्मजाः
नैर्ऋताश्च यथा मुख्याः पालयन्त उपासते।
स एष तमसः पारे वरदत्तो महासुरः ॥ १५
न चासुरगणैः सर्वैः सहितैः कर्म तत्पुरा।
कृतपूर्वं तदा घोरं यदकार्षीन्महासुरः ॥ १६
अदितिं धर्षयामास कुण्डलार्थे महासुरः।
यं मही सुषुवे देवी यस्य प्राग्ज्योतिषं पुरम्

इति हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां द्विषष्टितमोऽध्यायः॥६२

६३

अथात्र त्रिषष्टितमे सुरेन्द्रः कृष्णमब्रवीत्।
कुण्डलान्यदितेर्मातुर्हर्तुश्चाथ निबर्हणम् १

प्रत्येत्येति ॥१॥ तैः यदुभिः ॥२॥ यानि रत्नानि प्रत्यपद्यत तानि नैर्ऋतान् प्रत्यवारयत् राक्षसैः स्वगृहे आनाय्य स्थापितवानित्यर्थः ॥ ३ ॥ मूर्तिलिङ्गस्थः दृश्यज्ञापकं सत्त्वं मूर्तीलिङ्गं तत्स्थः प्राग्ज्योतिषपुरस्थो वा बाधिता बाधकः ॥ ६ ॥ कशेरुं स्थानविशेषम् अगमत्। चतुर्दशीं सर्वदा चतुर्थ्या दशया युक्ता सा च गर्भकौमारपौगण्डसन्धि-यौवनमिति दशभ्य ऊर्ध्वं पञ्चदशभ्योऽर्वाक् चतुर्दशवार्षि-कीमित्यर्थः ॥ ७ ॥ तच्च रत्नजातमाहृतमपि नाधिचकार न बुभुजे ॥ ११ ॥ एकविंशच्छतानि शताधिके द्वे चतुर्दश चेति षोडश सहस्राणि शतं च एकवेणीधराः कुमारिकाः ॥ १३ ॥ मुरोर्दैत्यस्य ॥ १४ ॥ ताः प्राग्ज्योतिषपतिं चेत्यन्वयः। स एष नरकः तमसः नीलवर्णस्य समुद्रस्य पारे तीरे॥१५॥

---

१ °स्य सीरिणेर्ब° २ ख. स तैर्वृतः पुरीं गत्वा सर्वैर्याद° । ३ °नः सुरसंघानां दे° । ४ ख. °ता। मानुषणामृ°। ५ ख. एवमुक्त्वा तु वस्त्राणि रत्नानि वि°। ६ ख. सर्वाः सतां मा°।

द्वारपालाश्च चत्वारस्तस्यासन्युद्धदुर्मदाः ।
हयग्रीवो निसुन्दश्च वीरः पञ्चनदस्तथा ॥ १८
मुरुः पुत्रसहस्रैश्च वरदत्तोऽसुरो महान् ।
आदेवयानमावृत्य पन्थानं समुपस्थितः ।
वित्रासनः सुकृतिनां विरूपै राक्षसैः सह
तद्वधार्थं महाबाहुः शङ्खचक्रगदासिभृत् ।
जातो वृष्णिषु देवक्यां वसुदेवाज्जनार्दनः २०
तस्याथ पुरुषेन्द्रस्य लोकप्रथिततेजसः ।
निवासो द्वारका देवैरुपायादुपपादिता २१
अतीव हि पुरी रम्या द्वारका वासवक्षयात्
महार्णवपरिक्षिप्ता पञ्चपर्वतशोभिता ॥ २२
तस्यां देवपुराभायां
सभा काञ्चनतोरणा ।
सा दाशार्हीति विख्याता
योजनायामविस्तृता ॥ २३
तत्र वृष्ण्यन्धकाः सर्वे रामकृष्णपुरोगमाः ।
लोकयात्रामिमां कृत्स्नां परिरक्षन्त आसते
तत्रासीनेषु सर्वेषु कदाचिद्भरतर्षभ ।
दिव्यगन्धो ववौ वायुः पुष्पवर्षं पपात[3] ह २५
ततः किलकिलाशब्दः प्रभाजालाभिसंवृतः ।
मुहूर्तमन्तरिक्षेऽभूत्ततो भूमौ प्रतिष्ठितः ॥ २६
मध्ये तु तेजसस्तस्य पाण्डुरं[4] गजमास्थितः ।
वृतो देवगणैः सर्वैर्वासवः समदृश्यत ॥ २७
रामकृष्णौ च राजा स वृष्ण्यन्धकगणैः सह
प्रत्युद्ययुर्महात्मानं पूजयन्तः सुरेश्वरम् ॥ २८
सोऽवतीर्य गजात्तूर्णं परिष्वज्य जनार्दनम् ।
सस्वजे बलदेवं च तं च राजानमाहुकम् २९
वृष्णीनन्यान्सस्वजे च यथाकालं यथावयः ।
पूजितो रामकृष्णाभ्यामाविवेश स तां सभाम्
तत्रासीनोऽभ्यलंकृत्वा सभांताममरेश्वरः ।
अर्घादिसमुदाचारं प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि* ३१

वैशम्पायन उवाच ।

अथोवाच महातेजा वासवो वासवानुजम्
सान्त्वपूर्वं करेणास्य संस्पृश्य वदनं शुभम् ॥
देवकीनन्दन वचः शृणु मे मधुसूदन ।
येन त्वाभिगतोऽस्म्यद्य कार्येणामित्रकर्शन ॥
नैर्ऋतो नरको नाम ब्रह्मणो वरदर्पितः ।
अदित्याः कुण्डले मोहाज्जहार दितिनन्दनः॥
देवानां विप्रिये नित्यमृषीणां च स वर्तते ।
तं[7] च देवान्तरं प्रेक्ष्य जहि त्वं पापपूरुषम् ३५
अयं त्वां गरुडस्तत्र प्रापयिष्यति कामगः ।
कामवीर्योऽतितेजस्वी वैनतेयोऽन्तरिक्षगः॥
अवध्यः सर्वभूतानां भौमः स नरकोऽसुरः ।
निषूदयित्वा तं पापं क्षिप्रमागन्तुमर्हसि ॥ ३७
इत्युक्तः पुण्डरीकाक्षो देवराजेन केशवः ।
प्रतिजज्ञे महाबाहुर्नरकस्य निबर्हणे ॥ ३८
ततः सहैव शक्रेण शङ्खचक्रगदासिभृत् ।
प्रतस्थे गरुडेनाथ सत्यभामासहायवान् ॥ ३९
क्रमेण सप्तस्कन्धान्स मरुतां सहवासवः ।
पश्यतां यदुसिंहानामूर्ध्वमाचक्रमे बली ४०
वारणेन्द्रगतः शक्रो गरुडस्थो जनार्दनः ।
विदूरत्वात्प्रकाशेते सूर्याचन्द्रमसाविव ॥ ४१
अं[10]तरिक्षे च गन्धर्वैरप्सरोभिश्च केशवः ।
स्तूयमानोऽथ शक्रश्च क्रमेणान्तरधीयत ४२
समाधायेतिकर्तव्यं वासवो विबुधाधिपः ।
स्वमेव भवनं प्रायात्कृष्णः प्राग्ज्योतिषं प्रति
पक्षानिलहतो वायुः प्रतिलोमं ववौ तदा ।
ततो भी[11]मरवा मेघा बभ्रमुर्गगनेचराः ॥ ४४
क्षणेन समनुप्राप्तौ द्विजेनाकाशगेन वै ।
दूरादेव च तान्दृष्ट्वा प्रययौ यत्र ते स्थिताः ४५
अप[12]श्यद्द्वारि तत्रस्थां हस्त्यश्वरथवा[13]हिनीम् ।
क्षुरान्तान्मौरवान्पाशान्षट्सहस्रान्ददर्श[14] ह

वासवक्षयात् इन्द्रालयात् ॥२२॥ सत्यभामासहायवान् इति अस्याः सत्यभामायाः पृथिव्यंशत्वात् पृथिव्याज्ञयैव तस्य मृत्युर्विहितोऽस्तीति सत्यभामाज्ञयैव तं हनिष्यामीत्याशयः ॥ ३९ ॥ सप्त स्कन्धान् आवहप्रवहादीन् वायुमार्गान्॥ ४० मौरवान्मुरुविहितान् क्षुरान्तवदतिसूक्ष्मान्दृढतरावयवसंयोगं पाषाणादिकमपि प्रविश्य छेत्तुमर्हानित्यर्थः ॥ ४६ ॥

---

१ ख. ⁰पास्थिताः । वि⁰ । २ ख. ⁰स्य लोके प्र⁰ । ३ ख. ⁰त च । त⁰ । ४ ख. पाण्डरं ग⁰ । ५ ⁰वः प्रत्यद⁰ ६ ख. ⁰श सभां शुभाम् । त⁰ । * अत्र खपुस्तकेऽध्यायसमाप्तिः । ७ ख. तव चैवान्तरप्रेक्षी जहि तं पा⁰ । ८ ख. ⁰बर्हणम् । त⁰ । ९ ख. स मारुतानां संवा⁰ । १० ख. अथान्तरिक्षे गन्ध⁰ । ११ ख. ⁰मरवैर्मेघैर्बभ्र⁰ । १२ ख. ⁰पश्यत्पर्वतद्वारि हस्त्य⁰ । १३ ख. ⁰वाहनम् । क्षु⁰ । १४ ख. ⁰दर्श सः । वै⁰ ।

वैशम्पायन उवाच ।
गरुडस्योपरि श्रीमाञ्छङ्खचक्रगदाधरः ।
बिभ्रन्नीलाम्बुदाकारं पीतवासाश्चतुर्भुजः ४७
वनमालाकुलोरस्कः श्रीवत्साङ्कितभूषणः ।
किरीटमूर्द्धा सूर्याभः सविद्युदिव चन्द्रमाः ॥
ज्यां विकूजन्महाशब्दः श्रूयतेऽशनिनिःस्वनः
ज्ञात्वा च दानवः सर्वं स्वयं विष्णुरिहागतः
क्रोधाद्द्विगुणरक्ताक्षो मुरुः कालान्तकोपमः
अभ्यधावत वेगेन शक्तिं गृह्य महासुरः ॥ ५०
चिक्षेप सुमहाशक्तिं वज्रकाञ्चनभूषिताम् ।
तामापतन्तीं शक्तिं तु महोल्कां ज्वलितामिव
समाधत्त शरं चैकं रुक्मपुङ्खं जनार्दनः ।
द्विधाऽच्छिनत्क्षुरप्रेण वासुदेवः स वीर्यवान्
शक्तिं चिच्छेद तत्रासौ विद्युत्पुञ्ज इव ज्वलन्
पुनश्च क्रोधरक्ताक्षो मुरुर्गृह्य महागदाम् ॥ ५३
इन्द्राशनिरिवेन्द्रेण विकृष्ट इव निःस्वनः ।
आकर्णमुक्तं चिक्षेप अर्धचन्द्रं सुरोत्तमः ॥ ५४
मध्यदेशे तु चिच्छेद गदां तां रुक्मभूषिताम् ।
पुनश्चिच्छेद भल्लेन दानवस्य शिरो रणे ॥ ५५
संछिद्य पाशान्सर्वांस्तान्मुरुं हत्वा सबान्धवम्
सोऽश्माग्रक्षोगणान्हत्वा नरकस्य महाबलान्
शिलासंघानतिक्रम्य भगवान्देवकीसुतः ।
अपश्यद्दानवं सैन्यं निसुन्दं च महाबलम् ५७
हयग्रीवं च दितिजं तथाऽन्यांश्चित्रयोधिनः ।
रोधयामास तन्मार्गं स्वसैन्येन महाबलः ५८
निसुन्दो बलिनां श्रेष्ठो रथमारुह्य सत्वरम् ।
जग्राह कार्मुकं दिव्यं हेमपृष्ठं दुरासदम् ॥ ५९
विव्याध दशभिर्बाणैर्निसुन्दो मधुसूदनम् ।
केशवश्चापि सप्तत्या विव्याध निशितैः शरैः
अप्राप्तांश्चान्तरिक्षे ताञ्छरांश्चिच्छेद माधवः ।
ते सर्वे सैनिकाः कृष्णं समन्तात्पर्यवारयन् ॥
शरजालेन महता छाद्यमानः सुरोत्तमः ।
दृष्ट्वा तान्दानवान्सर्वान्सक्रोधो मधुसूदनः ६२
ततो दिव्येन चास्त्रेण पार्जन्येन जनार्दनः ।
महता शरवर्षेण वारयामास तद्बलम् ॥ ६३
पञ्चपञ्चशरैस्तेषु एकैकेन च तान्बहून् ।
पार्जन्यस्य प्रभावेण सर्वान्मर्मस्वताडयत ६४
दुद्रुवुर्भयसंत्रस्ता भग्नास्ते दानवा रणे ।
स्वसैन्यं विद्रुतं दृष्ट्वा निश्चक्राम पुनर्मृधे ॥ ६५
विसृजञ्छरवर्षाणि छादयामास केशवम् ।
न विभाति रणे सूर्यो नापि व्योम दिशो दश
शरैः संछादयामास निसुन्दो गरुडध्वजम् ।
सावित्रं नाम दिव्यास्त्रं जग्राह पुरुषोत्तमः ६७
तेन बाणेन तान्बाणांश्चिच्छेद समरे हरिः ।
बाणैर्बाणांश्च संछिद्य तस्य कृष्णो महाबलः
छत्रमेकेन बाणेन रथेषां च त्रिभिः शरैः ।
पुनश्चिच्छेद तानश्वांश्चतुर्भिश्चतुरः शरैः ॥ ६९
सारथिं पञ्चभिर्बाणैर्ध्वजमेकेन चिच्छिदे ।
शरैकेन वपुः कृष्णः सुतीक्ष्णेन शितेन वै ७०
शिरश्चिच्छेद भल्लेन निसुन्दस्य सुरोत्तमः ।
यः सहस्रसमास्त्वेकः सर्वान्देवानयोधयत्+
निसुन्दं पतितं दृष्ट्वा हयग्रीवः प्रतापवान् ।
शिलां प्रगृह्य महतीं तोलयामास दानवः ७२
आविध्य सहसोऽमुञ्चच्छिलां शैलसमां प्रभुः
गृहीत्वा दिव्यपार्जन्यमस्त्रमस्त्रविदां वरः ७३
दिव्यास्त्रेण शिलां विष्णुः सप्तधाऽकृत तेजसा
तद्विदार्य महच्चाश्म पातयामास भूतले ॥ ७४
ततस्तैः शार्ङ्गनिर्मुक्तैर्नानावर्णैर्महाशरैः ।
यथा देवासुरं युद्धमभवद्भरतर्षभ ।
नानाप्रहरणाकीर्णं तथा घोरमवर्तत ॥ ७
ततः शार्ङ्गविनिर्मुक्तैर्नानावर्णैर्महाशरैः । †
गरुडस्थो महाबाहुर्निजघान महासुरान् ७६
महालाङ्गलनिर्भिन्नाः शङ्खशक्तिनिपातिताः
विनेशुर्दानवाः सर्वे समासाद्य जनार्दनम् ७७
केचिच्चक्राग्निनिर्दग्धा दानवाः पेतुरम्बरात् ।
संनिकर्षगताः केचिद्गतासुविकृताननाः ॥ ७८

महालाङ्गलनिर्भिन्नाः लाङ्गलेन भूरिविदारितदेहाः शङ्खशक्तिमहानादस्तेनैव पातिताः ॥ ७७ ॥

१ ख. °दासिभृत् । २ख. °वत्सेन्दुनिभोरसः । कि° । ३ख. °धाद्द्विगिरर° । ४ख. °न्तकप्रभः । अ° । ५ख. °र्क्तिं स म° । ६ ख. पुनस्तु क्रो° । ७ ख. °ण विसृष्ट इ° । ८ ख. °र्णपूर्णं चि° ९ । ख. °त्वरः । ज° । १० ख. °केषु च ता° । ११ ख. °द मधुसूदनः । बाणैर्बाणांस्तु सं° । १२ ख. °द्य तत्र कृ° । १३ ख. °न पुनः कृ° । + यः सहस्रेति पद्यार्धं खपुस्तके नास्ति । १४ ख. °सा मुक्तः शिलां शैलसमप्रभः । १५ ख. °धा कृतवांस्तदा । त° । † ततः शार्ङ्गेति श्लोकार्धं खपुस्तके नास्ति । १६ ख. °क्राग्निना दग्धा दा° ।

असृजञ्छरवर्षाणि वृष्टिमन्त इवाम्बुदाः ।
विक्षताङ्गाः सुराः सर्वे कृष्णबाणप्रपीडिताः
शोणितोक्ताः[1] स्म दृश्यन्ते पुष्पिता इव किंशुकाः
व्यद्रवन्त सुवित्रस्ता भग्नास्त्राश्चित्रयोधिनः
पुनश्च[2] क्रोधरक्ताक्षो वायुवेगेन दानवः ।
दशव्यामोच्छ्रितं वृक्षं समारुह्य वनस्पतिम्
वृक्षमुत्पाट्य वेगेन प्रतिगृह्या[3]भ्यधावत ।
चिक्षेप[4] स महावृक्षं शिक्षया[5] सुघनाकृतिः ॥८२
वृक्षवेगानिलोद्धूतः शुश्रुवे सुमहास्वनः ।
ततः शरसहस्रेण यतमानो जनार्दनः ॥ ८३
नैकधा तं प्रचिच्छेद चित्रभक्तिनिभाकृतिम् ।
पुनश्चैकेन बाणेन हयग्रीवस्य चोरसि ॥ ८४
विव्याध स्तनयोर्मध्ये सायको ज्वलनप्रभः ।
विवेश सोऽपि वेगेन[6] हृदं भित्त्वा विनिर्गतः
तं जघान महाघोरं हयग्रीवं महाबलम् ।
अपारतेजा दुर्द्धर्षः[7] स वै यादवनन्दनः ॥ ८६
मध्ये लोहितगङ्गस्य भगवान्देवकीसुतः ।
औदकायां विरूपाक्षं पाप्मानं पुरुषोत्तमः ८७
अष्टौ शतसहस्राणि दानवानां परंतपः ।
निहत्य पुरुषव्याघ्रः प्राग्ज्योतिषमुपाद्रवत् ८८
हत्वा पञ्चनदं नाम नरकस्य महासुरम ।
ततः प्राग्ज्योतिषं नाम दीप्यमानमिव श्रिया
पुरमासादयामास युद्धं तत्राभवन्महत् ।
ततः प्राध्मापयच्छङ्खं पाञ्चजन्यं महाबलः
शुश्रुवे सुमहाशब्दः संवर्तनिनदो यथा ।
श्रूयते त्रिषु लोकेषु भीमगम्भीरनिःस्वनः ।
तं श्रुत्वा नरकश्[8]चासीत्क्रोधसंरक्तलोचनः ९१
लोहचक्राष्टसंयुक्तं त्रिनल्वप्रतिमं रथम् ।
रत्नकाञ्चनचित्राढ्यं वेदिकाभोगविस्तरम् ९२
वज्रध्वजेन महता काञ्चनेन विराजितम् ।
हेमदण्डपताकाढ्यं वैदूर्यमणिकूबरम् ॥ ९३
युक्तमश्वसहस्रेण रथं पररथारुजम् ।
लोहजालैश्च संछन्नं चित्रभक्तिविराजितम् ॥
रथमध्यगतो वीरः ससन्ध्य इव भास्करः ।
नानाप्रहरणाकीर्णं रथं हेमपरिष्कृतम् ॥ ९५

वज्रं र[9]थोरच्छदमिन्दुवर्णं
व्यानद्धमुक्तानलतुल्यतेजाः ।
किरीटमूर्द्धार्कहुताशनाभः
कर्णौ तथा कुण्डलयोर्ज्वलन्तौ ॥ ९६
धूम्रवर्णा महाकाया रक्ताक्षा विकृताननाः ।
नानाकवाचिनः सर्वे दैत्यदानवराक्षसाः ९७
खड्गचर्मधराः केचित्केचित्तूणधनुर्भृतः[10] ।
शक्तिहस्तास्तथा केचिच्छूलहस्तास्तथाऽपरे
गजवाजिरथौघैश्च कालयन्तश्च मेदिनीम् ।
निर्ययुर्नगरात्सर्वे सुसन्नद्धाः प्रहारिणः ॥ ९९
वृतो दैत्यगणैः सार्द्धं नरकः कालसंनिभः ।
भेरीशङ्खमृदङ्गानां पणवानां सहस्रशः १००
वाद्यमा[11]नानि शुश्राव जीमूतनिनदोपमः ।
यतः कृष्णस्ततो गत्वा सर्वे ते विकृताननाः १
परिवार्य गरुत्मन्तं सर्वेऽयुध्यन्त संगताः ।
महता छादयामासुः शरवर्षेण सैनिकाः ॥ २
शक्तिशूलगदाप्रासांस्तोमरान्सायकान्बहून् ।
आकाशं छादयामासुर्विमुञ्चन्तः सहस्रशः ३
कृष्णः कृष्णाम्बुदाकारः शार्ङ्गं[12] गृह्य धनुस्ततः
विस्फार्य सुमहच्चापं धनुर्जलदनिःस्वनम् ॥ ४
व्यसृजच्छरवर्षाणि दानवानां जनार्दनः ।
शरवर्षेण तत्सैन्यं व्यद्रवत्तु महाहवात् ॥ ५
तद्युद्धमभवद्घोरं घोररूपेण रक्षसा ।
भग्नव्यूहाश्च ते सर्वे कृष्णबाणप्रपीडिताः ॥६
केचिच्छिन्नभुजाश्चैव च्छिन्नग्रीवाशिराननाः
केचिच्चक्रद्विधाच्छिन्नाः केचिद्बाणार्दितोरसः
केचिद्द्विधाकृताः शक्त्या
गजाश्वरथवाहनाः ।
केचित्कौमोदकीभिन्नाः[13]
केचिच्चक्रविदारिताः ॥ ८
एवं विमथिता सर्वा नराश्वरथवाहिनी ।
तत्रासीन्नरकेणास्य युद्धं परमदारुणम् ॥ ९
यत्समासेन वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ।
त्रासनः सुरसङ्घानां नरकः पुरुषोत्तमम् १०

लोहितगङ्गस्य सिन्धोः प्रदेशविशेषस्य मध्ये । औदकायाम् उदकपरिखायां पुर्याम् ॥ ८७ ॥ रथम् आरुरोहेति शेषः॥९५॥

१ ख. °ताक्ताश्च दृ° । २ ख. °नस्तु क्रो° । ३ ख. °न प्रगृह्य तमधावत । चि° । ४ ख. °प सुम° । ५ °यां तु घना° ६ ख. °न हृदि भि° ७ ख. °र्षः सर्वया° । ८ ख. °कश्चापि क्रो° । ९ ख. °ज्रं तथोर° । १० ख. °नुर्धराः । श° । ११ ख. °मानं स शु° १२ ङ. शार्ङ्गधन्वा इतस्ततः । वि° । १३ ख. °न्नाः शङ्खशक्तिवि° ।

योधयामास तेजस्वी मधुवन्मधुसूदनम् ।
क्रोधरक्तान्तनयनो नरको घनसंनिभः ॥ ११
जग्राह कार्मुकं वीरः शक्रचापमिवोच्छ्रितम् ।
तथाऽर्ककिरणप्रख्यं बाणं जग्राह केशवः १२
दिव्येनास्त्रेण समरे पूरयामास तं रथम् ।
उत्तमास्त्रं महापातं मुमोच नरको बली ॥ १३
वज्रविस्फूर्जिताकारमायान्तं वीक्ष्य केशवः
चिच्छेदास्त्रं महाभागश्चक्रेण मधुसूदनः ॥ १४
व्यहनत्तस्य रथं चास्य शरैकेण जनार्दनः ।
सरथं सध्वजं साश्वं जघान दशभिः शरैः ॥
तनुत्रं चैव चिच्छेद शरेण मधुसूदनः ।
ततो विमुक्तकवचः सर्पस्येव तनुर्यथा ॥ १६
हताश्वोऽपि रणे वीरो वितनुत्रश्च दानवः ।
जग्राह विमलज्वालं लोहभारार्पितं दृढम् १७
आविध्य सहसा मुक्तं शूलमिन्द्राशनिप्रभम् ।
तदापतत्स संप्रेक्ष्य शूलं हेमपरिष्कृतम् १८
द्विधा छिन्नं क्षुरप्रेण कृष्णेनाद्भुतकर्मणा ।
तद्युद्धमभवद्घोरं घोररूपेण रक्षसा ॥ १९
शस्त्रपातमहाघातं नरकेण महात्मना ।
मुहूर्तं योधयामास नरकं मधुसूदनः ॥ १२०
अथोग्रचक्रश्चक्रेण प्रदीप्तेनाकरोद्द्विधा ।
चक्रद्विधाकृतं तस्य शरीरमपतद्भुवि ॥ २१
विभक्तं कुलिशेनैव गिरेः शृङ्गं द्विधाकृतम् ।
कृष्णमासाद्य देवशं जगामास्तमिवांशुमान् ॥
चक्रोत्कृन्तितगात्रोऽसौ दानवः पतितो रणे ।
वज्रप्रहारनिर्भिन्नं यथा गैरिकपर्वतम् ॥ २३
भूमिस्तु पतितं पुत्रं निरीक्ष्यादाय कुण्डले ।
उपातिष्ठत गोविन्दं वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २४
दत्तस्त्वयैव गोविन्द त्वयैव विनिपातितः ।
यथेच्छसि तथा क्रीड बालः क्रीडनकैरिव ॥
इमे ते कुण्डले देव प्रजास्तस्यानुपालय १२६

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि नरकवधे
त्रिषष्टितमोऽध्यायः॥ ६३ ॥

पारिजातहरणम् ।

६४

वैशम्पायन उवाच ।
निहत्य नरकं भौमं वासवोपमविक्रमम् ।
वासवावरजो विष्णुर्ददर्श नरकालयम् ॥ १
अथार्थगृहमासाद्य नरकस्य जनार्दनः ।
ददर्श धनमक्षय्यं रत्नानि विविधानि च ॥
मणिमुक्ताप्रवालानि वैदूर्यस्य च सञ्चयान् ।
मासारगल्वकूटानि तथा वज्रस्य सञ्चयान् ३
जाम्बूनदमयान्यस्य शातकुम्भमयानि च ।
प्रदीप्तज्वलनाभानि शीतरश्मिनिभानि च ४
शयनानि महार्हाणि तथा सिंहासनानि च ।
हिरण्यदण्डरुचिरं शीतरश्मिसमप्रभम् ॥ ५
ददर्श तन्महच्छत्रं वर्षमाणमिवाम्बुदम् ।
जातरूपस्य शुभ्रस्य धाराः शतसहस्रशः ॥ ६

मधुः कैटभभ्राता तद्वत् ॥ ११ ॥ भूमिः रूपिणी भूत्वा ॥ २४ ॥ हे देव तस्य नरकस्य ते प्रसिद्धे ॥ १२६ ॥ इति हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

६४
चतुःषष्टितमेऽध्याये ह्यमुष्मिन्नन्दनस्थितम्
पारिजातं समुद्धृत्य द्वारकामनयद्धरिः॥१॥
निहत्येति ॥ १ ॥ मासारं मरकतं गल्वश्चन्द्रकान्तः वज्रं हीरः ॥ ३ ॥

१ ख. °नो नरकः कालसं° । २ ख. ततोऽर्कं° । ३ ख. °ण पुरुषोत्तमः । व्य° । ४ ख. °नत्सारार्थं चा° । ५ ख. °ताश्वो विरथो वी° । ६ ख. °पतत्तु सं° । ७ ख. उत्तमास्त्रमहापातं न° । ८ ख. चक्रोत्क्षितनिकृत्ताङ्गमुत्तमं पतितं रणे। वज्रेणैव त्रिनिर्भिन्नं य° । ९ ख. °क्रमः । वा° । १० ख. °चयम् । मासारगल्वार्ककुटांस्त था व° । ११ ख. °दण्ड रु° ।

वरुणादाहृतं पूर्वं नरकेणेति नः श्रुतम् ।
यावद्रत्नं गृहे दृष्टं नरकस्य धनं बहु ॥ ७
[1]नैव राज्ञः कुबेरस्य न शक्रस्य यमस्य च।
रत्नसंनिचयस्तादृग्दृष्टपूर्वो न च श्रुतः ॥ ८
हते भौमे निसुन्दे च हयग्रीवे च दानवे ।
उपानिन्युस्ततस्तानि रत्नान्यन्तःपुराणि च॥
दानवा हतशिष्टा ये कोशसञ्चयरक्षिणः।
केशवाय महार्हाणि यान्यर्हति जनार्दनः १०

दैत्या ऊचुः।

इमानि मणिरत्नानि विविधानि बहूनि च
भीमरूपाश्च मातङ्गाः प्रवालविकृतांकुशाः ११
हेमसूत्रा महाकक्षाश्चापतोमरशालिनः।
रुचिराभिः पताकाभिः[3] शबला रुचिरांकुशाः
ते च विंशतिसाहस्रा द्विस्तावत्यः करेणवः।
अष्टादश सहस्राणि देशजाश्चोत्तमा हयाः १३
गोषु चापि भवेत्कामो यावत्तव जनार्दन ।
तावतीः प्रापयिष्यामो वृष्ण्यन्धकनिवेशनम्
आविकानि च सूक्ष्माणि शयनान्यासनानि च
कामव्याहारिणश्चैव पक्षिणः प्रियदर्शनाः १५
चन्दनागरुकाष्ठानि तथा कालीयकान्यपि ।
वसु यत्त्रिषु लोकेषु धर्मेणाधिगतं तव ॥ १६
प्रापयिष्याम तत्सर्वं वृष्ण्यन्धकनिवेशनम् ।
देवगन्धर्वरत्नानि पन्नगानां च यद्वसु ।
तानि सर्वाणि सन्तीह नरकस्य निवेशने १७

वैशम्पायन उवाच।

तच्च सर्वं हृषीकेशः परिगृह्य परीक्ष्य च ।
[6]सर्वमाहारयामास दानवैर्द्वारकां पुरीम् ॥ १८
ततस्तद्वारुणं छत्रं स्वयमुत्क्षिप्य माधवः।
हिरण्यवर्षं वर्षन्तमारुरोह विहङ्गमम् ॥ १९
गरुडं पतगश्रेष्ठं मूर्तिमन्तमिवाम्बुदम् ।
ततोऽभ्ययाद्गिरिश्रेष्ठमभितो मणिपर्वतम् २०
तत्र पुण्या ववुर्वाता ह्यभवंश्चामलाः प्रभाः।
मणीनां हेमवर्णानामभिभूय दिवाकरम् ॥ २१

तत्र वैदूर्य[7]रत्नानि ददर्श मधुसूदनः ।
सतोरणपताकानि द्वाराणि शिखराणि च ॥
विद्युद्ग्रथितमेघाभः प्रबभौ मणिपर्वतः।
हेमचित्रवितानैश्च प्रासादैरुपशोभितः ॥ २३
तत्र ता वरहेमाभा ददर्श मधुसूदनः ।
गन्धर्वसुरमुख्यानां प्रिया दुहितरस्तथा २४
ददर्श पृथुलश्रोणीः संरुद्धा गिरिकन्दरे ।
नरकेण समानीता रक्ष्यमाणाः समन्ततः२५
त्रिविष्टपसमे देशे तिष्ठन्तीरपराजिताः।
निर्विशन्त्यो यथा देव्यः सुखिन्यःकामवर्जिताः
परिवव्रुर्महाबाहुमेकवेणीधराः स्त्रियः।
सर्वाः काषायवासिन्यः सर्वाश्च नियतेन्द्रियाः
व्रतोपवासतन्वङ्ग्यः काङ्क्षंत्यः कृष्णदर्शनम्
समेत्य यदुसिंहस्य सर्वाश्चक्रुः स्त्रियोऽञ्जलीन्
नरकं निहतं ज्ञात्वा[10] मुरं चैव महासुरम्।
हयग्रीवं निसुन्दं च ताः कृष्णं पर्यवारयन् २९
ये चासां रक्षिणो वृद्धा दानवा यदुनन्दनम्।
कृताञ्जलिपुटाः सर्वे प्रणिपेतुर्वयोधिकाः ३०
तासां परमनारीणामृषभाक्षं निरीक्ष्य तम्।
सर्वासामेव सङ्कल्पः पतित्वेनाभवत्ततः ३१
तस्य चन्द्रोपमं वक्त्रं निरीक्ष्य मुदितेन्द्रियाः।
संप्रहृष्टा महाबाहुमिदं वचनमब्रुवन् ॥ ३२
सत्यं च यत्पुरा वायुरिहास्मान्वाक्यमब्रवीत्
सर्वभूतमतिज्ञश्च देवर्षिरपि नारदः ॥ ३३
विष्णुर्नारायणो देवः शङ्खचक्रगदासिभृत्।
स भौमं नरकं हत्वा भर्ता च भविता स वः
सुप्रियं बत पश्यामश्चिरश्रुतमरिन्दमम् ।
दर्शनेन कृतार्था हि वयमद्य महात्मनः ॥ ३५
ततस्ताः सान्त्वयामास प्रमदा वासवानुजः
सर्वाः कमलपत्राक्षीर्दृष्ट्वा चोवाच माधवः ३६
[13]यथार्हतः पूजयित्वा समाभाष्य च केशवः।
यानैः किङ्करसंयुक्तैरुवाह मधुसूदनः॥ ३७

अन्तः पुराणि कन्यारत्नानि ॥ ९ ॥ शबला नानावर्णाः ॥ १२ ॥ कालीयकानि कालागरुकाष्ठानि ॥ १६ ॥ मणिपर्वतं कन्यावरोधपुरम् ॥ २० ॥ महाबाहुं कृष्णम् ॥२७॥ उवाह द्वारकां प्रापयामास ॥ ३७ ॥

१ ख. न वै राज्ञा कुबेरेण न शक्रेण यमेन वा। र०। २ ख. ०नि वसूनि च। भी०। ३ ख. ०भिर्वसाना विविधाः कुथाः। ते च विं०। ४ ख. अष्टौ शतसहस्रा०। ५ ख. ०पि कृतो यावान् कामस्तव ज०। ६ ख. शीघ्रमारोहयामास द्वा०। ७ ख. ०यवर्णानि द०। ८ ख. ०दर्श विपुल०। ९ ख. निवसन्त्यो य०। १० ख. ०तं मत्वा मु०। ११ ख. ०वत्तदा। त०। १२ ख. ०ताऽऽशु वः। सु०। १३ ख ०तः सान्त्वयित्वा यथार्हेण स०।

किङ्कराणां सहस्राणि रक्षसां वातरंहसाम् ।
शिबिकां वहतां तत्र निर्घोषः सुमहानभूत् ३८
तस्य पर्वतराजस्य शृङ्गं यत्परमार्चितम् ।
विमलार्केन्दुसंकाशं मणिकाञ्चनतोरणम् ३९
सपक्षिगणमातङ्गं समृगव्यालपादपम् ।
शाखामृगगणाकीर्णं सुप्रस्तरशिलातलम् ४०
न्यंकुभिश्च वराहैश्च रुरुभिश्च निषेवितम् ।
सप्रपातं महासानुं विचित्रशिखरद्रुमम् ॥ ४१
अत्यद्भुतमचिन्त्यं च मृगवृन्दविलोडितम् ।
जीवञ्जीवकसंघैश्च बर्हिभिश्च निनादितम् ४२
तदप्यतिबलो विष्णुर्दोर्भ्यामुत्पाट्य भासुरम् ।
आरोपयामास बली गरुडे पक्षिणां वरे ॥ ४३
मणिपर्वतशृङ्गं च सभार्यं च जनार्दनम् ।
उवाह लीलया पक्षी गरुडः पततां वरः ॥ ४४
स पक्षबलविक्षेपैर्हिमाद्रिशिखरोपमम् ।
दिक्षु सर्वासु संह्रादं जनयामास पक्षिराट् ॥
आरुजन्पर्वताग्राणि पादपांश्च समुत्क्षिपन् ।
सञ्जहार महाभ्राणि विजहार च कानिचित्
विषयं समतिक्रम्य देवयोश्चन्द्रसूर्ययोः ।
ययौ वातजवः पक्षी जनार्दनवशे स्थितः ४७
स मेरुगिरिमासाद्य देवगन्धर्वसेवितम् ।
देवसद्मानि सर्वाणि ददर्श मधुसूदनः ॥ ४८
विश्वेषां मरुतां चैव साध्यानां च नराधिप ।
भ्राजमानान्यतिक्रामदश्विनोश्च परंतप ॥ ४९
प्राप्य पुण्यतमाँल्लोकान्देवलोकमरिन्दमः[2] ।
शक्रसद्म समासाद्य प्रविवेश जनार्दनः ॥ ५०
अवतीर्य स तार्क्ष्यात्तु ददर्श[3] विबुधाधिपम् ।
प्रीतश्चैवाभ्यनन्दत्तं देवराजः शतक्रतुः ॥ ५१
प्रादाय[4] कुण्डले दिव्ये ववन्दे[5] तं तदाऽच्युतः
सभार्यो विबुधश्रेष्ठं नरश्रेष्ठो जनार्दनः ॥ ५२
अर्चितो देवराजेन रत्नैश्च प्रतिपूजितः ।
सत्यभामा च पौलोम्या यथावदभिनन्दिता ॥
वासवो वासुदेवश्च जग्मतुः सहितौ तदा ।
अदित्या भवनं दिव्यं देवमातुर्महर्द्धिमत् ॥ ५४
तत्रादितिमुपास्यन्तीमप्सरोभिः समन्ततः ।
ददृशाते महात्मानौ महाभागां तपोन्विताम्
ततस्ते कुण्डले दिव्ये प्रादाददितिनन्दनः ।
ववन्दे तां शचीभर्ता मातरं स्वां पुरंदरः ५६
जनार्दनं पुरस्कृत्य कर्म चैव शशंस तत् ।
अदितिस्तौ सुतौ प्रीत्या परिष्वज्याभिनन्द्य च
आशीर्भिरनुकूलाभिरुभावप्यवदत्तदा ।
पौलोमी सत्यभामा च प्रीत्या परमया युते
अगृह्णीतां वरारोहा देव्यास्ते[6] चरणौ शुभौ ।
ते चाप्यभ्यवदत्प्रेम्णा देवमाता यशस्विनी ॥
यथावदब्रवीच्चैव जनार्दनमिदं वचः ।
अधृष्यः सर्वभूतानामवध्यश्च भविष्यसि ६०
यथैव देवराजोऽयमजितो लोकपूजितः ।
भवत्वियं[7] वरारोहा नित्यं च प्रियदर्शना ६१
सर्वलोकेषु विख्याता दिव्यगन्धा मनोरमा ।
सत्यभामोत्तमा स्त्रीणां सुभगा स्थिरयौवना
जरां न यास्यति वधूर्यावत्त्वं कृष्ण मानुषः ॥
एवमभ्यार्चितः कृष्णो देवमात्रा महाबलः
देवराजाऽभ्यनुज्ञातो रत्नैश्च प्रतिपूजितः ।
वैनतेयं समारुह्य सहितः सत्यभामया ॥ ६४
देवाक्रीडं परिक्रामन्पूज्यमानं सुरर्षिभिः ।
स ददर्श[8] महाबाहुराक्रीडे वासवस्य ह ॥ ६५
दिव्यमभ्यर्चितं देवैः पारिजातं महाद्रुमम् ।
नित्यपुष्पधरं दिव्यं पुण्यगन्धमनुत्तमम् ॥ ६६
यमासाद्य जनः सर्वो जातिं स्मरति पौर्विकीम्
संरक्ष्यमाणं देवैस्तं प्रसह्यामितविक्रमः ॥ ६७
उत्पाट्यारोपयामास[9] विष्णुस्तं गरुडोपरि ।
सोऽपश्यत्सत्यभामा च दिव्यमप्सरसां गणम्

पृष्ठतः सत्यभामा च
दिव्या योषा च वीक्षिताम् ।
प्रायात्ततो द्वारवतीं
वायुजुष्टेन वै पथा ॥ ६९

श्रुत्वा तं देवराजस्तु कर्म कृष्णस्य तत्तदा ।
अनुमेने महाबाहुः कृतकर्मेति चाब्रवीत् ॥ ७०
स[10] पूज्यमानस्त्रिदशैः सप्तर्षिगणसंस्तुतः ।
प्रतस्थे द्वारकां कृष्णो देवलोकादरिन्दमः ७१
सोऽभिपत्य महाबाहुर्दीर्घमध्वानमल्पवत् ।
पूजितो देवराजेन ददृशे यादवीं पुरीम् ॥ ७२

जीवञ्जीवकश्चकोरः ॥ ४२ ॥ भ्राजमानानि समानि ॥४९॥ संः कृष्णः सत्यभामा चापश्यत् ॥ ६८ ॥

---

१ ख. सुप्र° । २ °न्दमः श° ३ ख. °दर्श त्रिदशाधि° । ४ ख. प्रदा° । ५ ख. °वन्दे तमथाच्युतः । स° । ६ ख. देव्यास्तु च° । ७ ख. °तः । तव चेयं व° । ८ ख. °स्य च । दि° । ९ ख. °स गरुडे तं महाद्रुमम् । सोऽ° । १० ख. संपूज्यमानस्त्रि° ।

तथा कर्म महत्कृत्वा भगवान्वासवानुजः । उपायाद्द्वारकां कृष्णः श्रीमान्गरुडवाहनः ७३

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे
द्वारकाप्रवेशे चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

पारिजातनिबंधनः सत्याकोपः ।

६५

जनमेजय उवाच ।

प्रादुर्भावे मुनिश्रेष्ठ माथुरे चरितं शुभम् ।
शृण्वन्नैवाधिगच्छामि तृप्तिं कृष्णस्य धीमतः
द्वारकायां निवसतः कृतदारस्य षड्गुणम् ।
चरितं ब्रूहि कृष्णस्य सर्वं हि विदितं तव २

वैशम्पायन उवाच ।

जनमेजय कृष्णस्य कृतदारस्य भारत ।
निबोध चरितं चित्रं तस्यैव सदृशं प्रभो ॥ ३
प्राप्तदारो महातेजा वासुदेवः प्रतापवान् ।
रुक्मिण्या सहितो देव्या ययौ रैवतकं नृप ४
उपवासावसानं हि रुक्मिण्याः प्रतिपूजयन् ।
तर्पयिष्यन्स्वयं विप्राञ्जगाम मधुसूदनः ॥ ५
कुमाराः प्रययुस्तत्र पुत्रभ्रातर एव च ।
प्रेषिता वासुदेवेन नारदस्याभ्यनुज्ञया ॥ ६
षोडश स्त्रीसहस्राणि जग्मुरेव च धीमतः ।
ऋद्ध्या परमया राजन्विष्णोरेवानुरूपया ॥७
ततस्तत्र द्विजातीनां कामान्प्रादादधोक्षजः ।
अर्थिनां धर्मनित्यानां बन्दिनामिष्टवादिनाम्
कल्याणनामगोत्राणां महतां पुण्यकर्मणाम् ।
यौनैः श्रौतैश्च मार्खैश्च शुद्धानां कुरुनन्दनः ९
तर्पयित्वा द्विजान्कामैरिष्टैरिष्टः सतां गतिः
ज्ञातीन्संतर्पयामास यथार्हं भक्तवत्सलः १०
उपवासावसानेऽथ भगवान्स विशेषतः ।
बहु मेने प्रियां भार्यां रुक्मिणीं भीष्मकात्मजाम्

वसतस्तस्य कृष्णस्य
सदारस्यामितौजसः ।
सहासनिस्य रुक्मिण्या
नारदोऽभ्याययौ मुनिः ॥ १२

आगतं चाप्रमेयात्मा मुनिमिन्द्रानुजस्तदा ।
शास्त्रदृष्टेन विधिना अर्चयामास केशवः १३
सोऽर्चितो वासुदेवेन मुनिरर्च्य तमः सताम्
पारिजाततरोः पुष्पं ददौ कृष्णाय भारत १४

तद्वृक्षराजकुसुमं
रुक्मिण्याः प्रददौ हरिः ।
पार्श्वस्था सा हि कृष्णस्य
भोज्या नरवराऽभवत् ॥ १५

प्रतिगृह्य तु तत्पुष्पं कामारणिरनिन्दिता ।
शिरस्यमलपत्राक्षी ददौ कृष्णेङ्गितानुगा ॥१६
त्रैलोक्यरूपसर्वस्वं नारायणमनोहरा ।
शुशुभे देवपुष्पेण द्विगुणं भैष्मकी तदा ॥ १७

इति हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

पञ्चषष्टितमेऽध्याये द्युतरोः पुष्पमर्थिनी ।
रुक्मिणी हरिणा श्रुत्वा रुष्टा सत्येति वर्ण्यते॥

प्रादुर्भाव इति ॥ १ ॥

षड्गुणम्—

" ऐश्वर्यस्य समग्रस्य ज्ञानस्य यशसः श्रियः ।
वैराग्यस्य च धर्मस्य षण्णां भग इतीरणा ॥ "

इति षड्विधैश्वर्ययुक्तम् । यद्वा षडङ्गानि च ।
"सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः
अनन्तशक्तिश्च विभोर्विभुज्ञाः षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥"
इति वायुपुराणोक्तानि ॥ २ ॥ अवसानं व्रतपारणाम् ॥ ५ यौनैः योनिसंबन्धैः श्रौतैः अध्ययनसंबन्धैर्मार्खैः आर्त्विज्यसंबन्धैः ॥ ९ ॥ हे नरवर ॥१५ ॥

---

१ ख. °तां हरिः । ज्ञा° । २ ख. सुखासी° । ३ ख. °भ्यागमत्ततः । आ° । ४ ख. °ह्य ततः पु° ।

तां नारदस्तथोवाच मुनिर्ब्रह्मसुतस्तदा।
तवैवौपयिकं पुष्पमेकं देवि पतिव्रते ॥ १८
अलंकृतं पुष्पमेतत्संसर्गात्तव सर्वथा।
अत्यर्हा च मता मे त्वमेतत्पुष्पाद्व्रतव्रते ॥ १९
कल्याणगुणसंपन्ने सततं भर्तृवत्सले।
अम्लानमेतत्सततं पुष्पं भवति कामिनि ॥२०
संवत्सरपरं कालं कालज्ञे गुणसंमते।
ईप्सितानपि गन्धांश्च ददाति वदतां वरे २१
शीतोष्णे चेच्छिते देवि
पुष्पमेतत्प्रयच्छति।
स्रवत्यपि रसान्देवि
मनसा काङ्क्षितान्वरान् ॥ २२
सेव्यमानं च सौभाग्यं ददाति वरवर्णिनि।
स्रवत्यपि तथा गन्धानीप्सितान्प्रीतिवर्द्धनान्
यानि यानि च पुष्पाणि त्वं देव्यभिलषिष्यसि
कुसुमं वृक्षराजस्य तानि तानि प्रदास्यति २४
एतदेव भगाधानं धर्मिष्ठे पुत्रदं तथा।
मार्तिं च नाशुचे धत्ते धार्यमाणं सदा शुभे २५
यद्यदिच्छसि वर्णं च तत्सर्वं धारयिष्यति।
स्वल्पं वा यदि वा स्थूलं छन्दतस्ते भविष्यति
अनिष्टगन्धहरणं तत्समं गन्धवर्द्धनम्।
प्रदीपकर्म रात्रौ च करोति कमलेक्षणे ॥ २७
संतानकस्रजो मालां पुष्पवस्त्रादि वाऽच्युतम्
पुष्पमण्डपमुख्यानि चिन्तितेन प्रदास्यति २८
बुभुक्षा वा पिपासा वा ग्लानिर्वाऽप्यथवा जरा
देववद्धारयन्त्यास्ते स्वच्छन्देन भविष्यति
अनुगीतानि गीतानि दास्यत्यपि च चिन्तिते
सुवादित्रान्सुमधुरांस्तथैव तव संमतान् ॥ ३०
पूर्णे संवत्सरे देवि पुष्पमेतत्त्वदान्तिकात्।
निर्वर्त्स्यते तरुवरं समये न प्रयास्यति ॥ ३१
कृतिरेषा हि भद्रं ते पारिजातस्य सुप्रभे।
निसर्गतः सर्गकृता सत्कारार्थेऽसुरद्विषाम् ३२
उमा देववरस्येष्टा हिमालयसुता सती।
धारयन्तीश्वरी नित्यं पुष्पाण्येतानि सुप्रभे
अदितिश्च सपौलोमी महेन्द्रसुरतारणी।
सावित्री देवमाता च श्रीश्च सर्वगुणोचिता ३४
देवपत्न्यस्तथैवान्या देवाश्च वसुदेवताः।
संवत्सरपरः कालः सर्वेषां न तु संशयः ॥३५
षोडशस्त्रीसहस्राणां मध्ये त्वं खलु वर्तसे।
अद्येष्टां वासुदेवस्य वेद्मि त्वां भोजनन्दिनि
सपत्न्यस्ते गुणोपेते सर्वाः सर्वेश्वरप्रिये।
अवमानावलेकेन त्वया सिक्ताद्य भामिनि ३७
प्रकाशमद्य सौभाग्यमनिवार्यं यशश्च ते।
मन्दारकुसुमं दत्तं यत्ते मधुनिघातिना ॥ ३८
अद्य सात्राजिती देवी ज्ञास्यते वरवर्णिनी।
सौभाग्याद्यं सदा वेत्ति याऽऽत्मानं सुभगं सती
साम्बमाता च गान्धारी
भार्याश्चान्या महात्मनः।
सौभाग्यार्थोद्यताकाङ्क्षा-
मद्यभोक्ष्यन्ति निःस्पृहाः ॥ ४०
सौभाग्यैकरथो जैत्रस्तव देव्यद्य निःसृतः।
मनोरथरथानां यः सहस्रैरपि दुर्जयः ॥ ४१
अद्याहमवगच्छामि
सर्वथा सर्वशोभने।
आत्मा द्वितीयः कृष्णस्य
भोजे त्वमिति भामिनि ॥ ४२
त्रैलोक्यरत्नसर्वस्वमददाद्यत्तवाच्युतः।
जीवितातिशयस्तेन त्वया प्राप्तो हरिप्रिये ४३
नारदेनैवमुक्तं तु तथ्यं वाक्यं नराधिप।
तत्रस्थाः शुश्रुवुः प्रेष्याः प्रेषिताः सत्यभामया
देवीनां च तथाऽन्यासां पत्नीनां च विशांपते
दृष्ट्वा ताः सविशेषं च नारदेनाभ्युदाहृतम् ४५

आपयिकं योग्यम् ॥१८॥ भगाधानम् ऐश्वर्याधायकम् ॥२५॥ सुवादित्रानिति पुंस्त्वमार्षम् ॥ ३० ॥ कृतिः स्वभावः सामर्थ्यमित्यर्थः। सर्गकृता ब्रह्मणा कृतेति शेषः ॥ ३२ ॥ महेन्द्रस्य सुरता च अरणिश्चेति सुरतारणी स्त्री च माता चेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ वसुदेवताः वसुमुख्याः तेषां कालो ब्राह्ममानेन संवत्सरः पर उत्कृष्टो न ततोऽधिकोऽप्यस्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ भोजनन्दिनि हे रुक्मिणि ॥३६॥ अद्येति च्छेदः। सन्धिरार्षः ॥ ३७ ॥ साम्बमाता जाम्बवती ॥ ४० ॥ निःसृतः प्रसृतः ॥४१॥ हे भोजे भोजकन्ये ॥ ४२ ॥

---

१ ख. °माणं तदा शु°। २ ख. °रणमेतत्सद्गन्ध°। ३ ख. °दि चाच्यु°। ४ ख °स्य सुव्रते। नि°। ५ ख. °माचलसु°। ६ ख. °रयेदीश्व°। ७ ख. °गुणोदिते। दे°। ८ ख. °सां सप°।

तच्च श्रुत्वा मुनिखिलं प्रेष्याभिः स्त्रीस्वभावतः
प्रकाशीकृतमेवासीद्विष्णोरन्तःपुरे तदा ॥ ४६

कर्णाकर्णि ततो देव्यः कौलीनमिव संघशः।
मन्त्रयाञ्चक्रिरे दृष्ट्वा रुक्मिण्यतिगुणोदयम् ४७

अर्हेति पुत्रमातेति ज्येष्ठेति च समागताः।
प्रायेण प्रवदन्ति स्म दृष्ट्वा दामोदरस्त्रियः ४८

ममृषे न सपत्न्यास्तु तत्सौभाग्यगुणोदयम्।
सत्यभामा प्रिया नित्यं विष्णोरतुलतेजसः॥

रूपयौवनसम्पन्ना स्वसौभाग्येन गर्विता।
अभिमानवती देवी श्रुत्वैवेर्ष्यावशं गता॥५०

समुत्सृजन्ती वसनं सकुंकुमं
शुचिस्मिता शुक्लतमैकमंशुकम्।
जग्राह रोषाकुलितेन चेतसा
वह्नेस्तदा श्रीरिव वर्द्धितेन्धना॥५१

दन्दह्यमाना ज्वलनेन वर्द्धता
ईर्ष्यासमुत्थेन गतप्रभेव।
क्रोधान्विता क्रोधगृहं विविक्त
विवेश तारेव घनं सतोयम्॥ ५२

बद्ध्वा ललाटे हिमचन्द्रशुक्लं
दुकूलपट्टं प्रियरोषचिह्नम्।
पर्यन्तदेशं सरसेन देवी
विलिप्य सा लोहितचन्दनेन॥ ५३

संस्मृत्य संस्मृत्य शिरः सरोषं
प्रकम्पमाना समुपोपविष्टा।
दीर्घोपधाने शयनेऽपनीय
विभूषणान्येव निबद्धवेणी॥ ५४

अकारणार्थेन विकृष्यमाणा
प्रेष्या जनस्याभिजनान्विताऽपि।
विचूर्णयामास कुशेशयं सा
निःश्वस्य निःश्वस्य नखैर्नतभ्रूः॥ ५५

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे
पञ्चषष्टितमोऽध्यायः॥ ६५॥

श्रीकृष्णेन भामाक्रोधकारणप्रश्नः।

६६

वैशम्पायन उवाच।

उपविष्टं मुनिं ज्ञात्वा रुक्मिण्या सह केशवः
निश्चक्रामाप्रमेयात्मा व्यपदेशेन सर्ववित्॥ १
जगाम त्वरितश्चैव सत्यभामागृहं महत्।
रम्ये रैवतकोद्देशे निर्मितं विश्वकर्मणा॥ २
अभिमानवतीमिष्टां प्राणैरपि गरीयसीम्।
जानन्सात्राजितीं विष्णुर्विवेश शनकैरिव ३
रुषितामिव तां देवीं स्नेहात्सङ्कल्पयन्निव।
भीतभीतः स शनकैर्विवेश मधुसूदनः॥ ४
सेवकं द्वारदेशे तु तिष्ठेत्युक्त्वा विवेश ह।
नारदस्योपचारार्थं प्रद्युम्नं विनियुज्य सः॥ ५
स ददर्श प्रियां दूरात्क्रोधागारगतां तदा।
प्रेक्ष्यामिव स्थितां कोपान्निःश्वसन्तीं मुहुर्मुहुः

कौलीनं कुलगुह्यं देव्यः कृष्णपत्न्यः॥ ४७॥ सकुङ्कुमं कुङ्कुमाक्तं शुक्लतमं च तदेकं च शुक्लतमैकम् अंशुकं वस्त्रम् इदं रोषाचिह्नम्॥५१॥ क्रोधगृहम् असंस्कृतं शून्यगृहम्॥ ५२॥ पर्यन्तदेशं ललाटप्रान्तदेशम्॥ ५३॥ कुशेशयं मुखकमलम्॥ ५५॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां पञ्चषष्टितमोऽध्यायः॥ ६५॥

६६

एतस्मिन्षट्षष्टितमे गत्वा भामागृहे हरिः
तस्यै ह्यपृच्छद्रोषस्य कारणं चेति वर्ण्यते१
उपविष्टमिति॥ व्यपदेशेन व्याजान्तरेण सर्ववित् सत्यभामाभाववित्॥ १॥ विवेश आससाद॥ ३॥

१ ख. °ना सौभाग्येन च ग°।२ ख. °व वर्धितानना। द°।३ ख. °वशमागता। स°। ४ ख. °ता सेर्ष्या°।५ ख. °न्द्रशुभ्रं दु°।६ ख. °वतीं देवीं प्राणेभ्योऽपि गरी°। ७ ख. °शयदुन्दनः। द्वारकं द्वा°। ८ ख. °तां क्रोधाग्नि°।

करजाग्रावलीढं तु पङ्कजं मुखपङ्कजे ।
संश्लेषयित्वा निःश्वस्य विहसन्तीं पुनः पुनः ७
किंचिदाकुलिताग्रेण चरणेन वसुन्धराम् ।
कृत्वा पृष्ठेऽथ वदनं विहरन्तीं पुनः पुनः ॥ ८
करपद्मे पुनः सव्ये मुखपद्मं निवेश्य च ।
वनितां चारुसर्वाङ्गीं ध्यायन्तीं कमलेक्षणाम्
सरसं चन्दनं गृह्य प्रेष्याहस्तादनिन्दिताम् ।
प्रह्लादयित्वा हृदयं क्षिपन्तीं निर्दयं पुनः १०
पुनरुत्थाय शयनात्पतन्तीं च पुनः पुनः ।
तांस्ताश्चेष्टाः प्रियायाश्च तथाऽन्या ददृशे हरिः
अवगुण्ठ्य यदा वक्त्रमुपधाने न्यवेशयत् ।
इदमन्तरमित्येवं तदा गत्वा जनार्दनः ॥ १२
प्रेष्याजनं स संज्ञाय अनाख्येयोऽस्मि संज्ञया
स शङ्कितप्रचारश्च वारितोऽन्वगमत्स ताम् ॥
ग्रहाय व्यजनं चैव स्थित्वा स परिपार्श्वतः ।
शनैरिवासृजद्वातं जहास शनकैरिव ॥ १४
स पारिजातपुष्पस्य संसर्गादनुवासितः ।
बभार भगवान्गन्धं दिव्यं मानुषदुर्लभम् १५
अत्यद्भुतं सुगन्धं च जिघ्रित्वा विस्मयान्विता
अपावृणोन्मुखं सत्या किमेतदिति चाब्रवीत
सोत्थिता पृष्ठतो देवमपश्यन्ती शुचिस्मिता ।
पर्यपृच्छदथो प्रेष्या गन्धस्य प्रभवं तदा ॥ १७
ताः पृष्टास्त्वप्रभाषन्त्यो जानुभ्यां धरणीं गताः
अधोमुख्यस्ततस्तस्थुः कृताञ्जलिपुटास्तदा १८
तदपूर्वमदृष्ट्वैव गन्धं मुञ्चति मेदिनी ।
कथमेकतरस्तस्या गन्धोऽयमिति तत्खलु १९
किं त्विदं स्यादिति च सा
विवेक्षन्ती समन्ततः ।
ददर्श केशवं देवी
सहसा लोकभावनम् ॥ २०
युज्यतीति ततोवाच सहसाऽस्राविलेक्षणा ।
अवतिक्तेव रोषेण बभूव प्रणयान्विता ॥ २१
सा प्रस्फुरितचार्वोष्ठी निःश्वस्याधोमुखी तदा
मुहूर्तमसितापाङ्गी तस्थावन्यमुखी शुभा २२
निबध्य भ्रुकुटिं वामां सम्यग्विक्षिप्य लोचने
निवेश्य वदनं हस्ते शोभसीत्यब्रवीद्धरिम् २३
तस्याः सुस्राव नेत्राभ्यां वारि प्रणयकोपजम् ।
कुशेशयपलाशाभ्यामवश्यायजलं यथा ॥ २४
समुत्पत्य जलं तत्र पतितं वदनाम्बुजात् ।
प्रतिजग्राह पद्माक्षः कराभ्यामतिसत्वरः २५
अथोरसि पतत्तोयं श्रीवत्साङ्कोऽम्बुजेक्षणः ।
प्रियानयनजं देवः परिमृज्येदमब्रवीत् ॥ २६
स्रवत्यसितपत्राक्षि किमर्थं तव भामिनि ।
तोयं सुन्दरि नेत्राभ्यां पुष्कराभ्यामिवोदकम्
प्रभाते पूर्णचन्द्रस्य मध्याह्ने पङ्कजस्य च ।
बिभर्ति तव किं वक्त्रं वपुस्तव मनोहरे ॥ २८
किमर्थं कौङ्कुमं वासो महाराजतमेव च ।
नानुगृह्णासि सुश्रोणि शुक्लं वासोऽनुगृह्यते २९
वासस्येते तवाभीष्टे महारजतकौङ्कुमे ।
देवाभिगमनादूर्ध्वं शुक्लं नेष्टं हि[13] तत्स्त्रियाः

पङ्कजं क्रीडाकमलं विहसन्तीं सपत्नी मत्तोऽपि सौभाग्याधिक्यं प्राप्तवतीत्याश्चर्येणेति भावः ॥ ७ ॥ वसुंधरां लिखन्तीमिति शेषः । पृष्ठे इति तिर्यक्त्वस्योपलक्षणम् ॥ ८ ॥ प्रह्लादयित्वा चन्दनस्तुत्या प्रेष्यां स्तुत्वाऽपि विक्षिपन्तीं निंदन्तीं तेन भ्रान्तत्वमस्याः व्यक्तम् ॥ १० ॥ अवगुण्ठ्य वस्त्रेणावृत्य उपधाने उच्छीर्षके अन्तरमवकाशम् ॥ १२ ॥ संज्ञाय संकेत्य तां सोऽन्वगमत् ॥ १३ ॥ ग्रहाय गृहीत्वा ॥ १४ ॥ गन्धाश्रयमदृष्ट्वा मेदिन्येव गन्धं मुञ्चतीति तर्कयति कथमिति । एकतरोऽतिशयिततरः ॥ १९ ॥ विवेक्षन्ती व्यवेक्षमाणा । भागुरिमतेनाकारलोपः अनुदात्तेत्त्वलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वात्परस्मैपदम् ॥२०॥ युज्यतीति उवाच सद्योऽस्राविलेक्षणाभूत् न तु अन्यत् वक्तुमशकत् ॥ २१ ॥ अन्यमुखी कृष्णमनवेक्षमाणा ॥२२॥ शोभसीत्युपलम्भार्थं न तु रञ्जनार्थम् ॥ २३ ॥ उरसि परिमृज्येति स्नेहातिशयसूचनम् ॥ २६ ॥ वपुः स्वरूपम् ॥ २८ ॥ कुङ्कुमेन रक्तं कौङ्कुमं पीतारुणमित्यर्थः । महारजतेन रक्तद्रव्यविशेषेण रक्तं महाराजतं रक्तकौसुम्भमित्यर्थः ॥२९॥ देवेति । देवपूजायामेव शुक्लमिष्टं नान्यादित्यर्थः ॥ ३० ॥

१ ख. °स्य विहरन्तीं पु° । २ ख. °नं विहसन्ती पु° । ३ ख. विविक्ते चा° । ४ ख. तास्ता ज्येष्ठास्तथान्याश्च प्रियाया दद° । ५ ख. °वं ततो मत्वा ज° । ६ ख. ° जनं संज्ञयाथ नाख्येयोऽस्मी ति संज्ञपन् । स° । ७ ख. °श्च त्वरितोऽन्तिकमभ्ययात् । ग्र° । ८ ख. °स्य संस्पर्शेनानुवा° । ९ ख. °त्यद्भुततमं गन्धं जि° । १० ख. °स्य प्रभवं त° । ११ ख. °च मुक्त्वा स्रा° । १२ ख. °वसिक्ते° । १३ ख. परिगृह्येदम° । १४ ख. हि ते प्रिये ।

किञ्चानाभरणं गात्रं सुगात्रि तव कथ्यताम् ।
चित्रकस्थानमाक्रान्तं कस्मा[1]दवरवर्णिनि ॥३१
श्वेतेन तव[2] पादेन वाससा प्रियदर्शने ।
ललाटं सेव्यते कस्माच्चन्दनेन सुगन्धिना ३२
सरसेनायतापाङ्गि कान्तेन हृदयप्रिये ।
प्रभोपमर्दं केना[3]पि कारणेनाननस्य च ।
करोषि मम[4] वाऽत्यर्थं मनो ग्लापयासि प्रिये
प्रसृतश्चन्दनरसः कपोलप्रणयी तव ॥
पत्रलेखासपत्नत्वं प्राप्तो नातिविराजते ॥ ३४
रत्नैश्चाभरणैर्मु[5]क्ता तव ग्रीवा न शोभते ।
ग्रहनक्षत्ररहिता द्यौरिवाव्यक्तशारदी ॥ ३५
पूर्णचन्द्रसपत्नेन स्मेरेणाबहुभाषिणा ।
किमु नो भाषसे माऽद्य मुखेनोत्पलगन्धिना
अर्द्धाक्षणाऽपि हि तावन्मां किमर्थं न निरीक्षसे
मुञ्चस्येव सनिश्वासं तोयमञ्जनदुर्दिनम् ॥ ३७
अलमिन्दीवरश्यामे रुदितेन मनस्विनि ।
जलमञ्जनकल्माषं मा मोक्षीराननद्विषम् ॥३८
त्वदीयोऽहं यदा[6] देवि ख्यातो जगति किङ्करः
न ज्ञापयसि किं मां त्वं पुरेव वरवर्णिनि ३९
किमकार्षमहं देवि विप्रियं तव भामिनि ।
येनातिमात्रमात्मानमायासयसि सुंदरि ॥ ४०
मनसा कर्मणा वाचा न त्वामातेचराम्यहम् ।
सर्वथा सर्वचार्वङ्गि सत्यमेतद्[7]ब्रवीम्यहम् ॥ ४१
बहुमानोपमान्यासु स्त्रीषु[8] सर्वासु शोभने ।
स्नेहश्च बहुमानश्च त्वा‹तेऽन्यासु नास्ति मे ४२
नैव त्वां मदनो जह्यान्मृतेऽपि मयि मामकः ।
इति मे निश्चितं विद्धि चेतः सुरसुतोपमे ४३
क्षमादयश्च मेदिन्यां शब्दाद्याश्चाम्बरे गुणाः
ध्रुवं पङ्कजगर्भाभे त्वयि स्नेहस्तथा मम ॥ ४४
रुचिरग्नौ यथा दिव्या प्रभा चैव दिवाकरे ।
कान्तिश्च शाश्वती चन्द्रे स्नेहस्त्वयि तथा मम
एवंवादिनमात्मेष्टं सत्यभामा जनार्दनम् ।
शनैरुवाच नेत्राभ्यां प्रमृज्य सुभगा जलम्
मदीयस्त्वमिति ह्यासीन्मम नित्यं मनः प्रभो
अद्य साधारणं स्नेहं त्वयि ताव[9]द्गताऽस्म्यहम्
नाज्ञासिषमहं पूर्वमनित्यं कालपर्ययम् ।
अद्य लोकगतिं कृत्स्नामवगच्छामि न ध्रुवम्[10]
अमृताया द्वितीयोऽपि जन्मौ[11]हि मम सर्वथा ।
किमत्र बहुनोक्तेन हृदयं वेद्मि तेऽच्युत ॥ ४९
वाङ्मात्रमेव पश्यामि माधुर्यं संप्रयुज्य[12]से ।
मयि स्नेहश्च कृतकस्तवान्यत्र न कृत्रिमः ॥ ५०
ऋजुस्वभावां भक्तां च सर्वथा पुरुषोत्तम ।
अवजानासि जान[13]न्मां कैतवीं वृत्तिमास्थितः
एतावत्खलु पर्याप्तं दृष्टं द्रष्टव्यमव्ययम् ।
श्रुतं चाप्यथ यच्छ्राव्यं दृष्टः स्नेहफलोदयः ५२
यदि त्वहमनुग्राह्या मामनुज्ञातुमर्हसि ।
तपस्येऽहं परं कृत्वा निश्चयं पुरुषोत्तम ॥ ५३
भर्तुश्छन्देन नारीणां तपो वा व्रतकानि वा ।
निष्फलं खलु यद्भर्तुरच्छन्देन क्रियेत[14] हि ५४
इतीदमुक्त्वा पुनरेव शोभना
मुमोच तोयं नयनोद्भवं सती ।
ग्रहाय पीतं हरिवाससः शुभा
पटान्तमाधाय मुखे शुचिस्मिता ५५

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे
षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

चित्रकस्थानं पत्रलेखास्थानम् आक्रान्तमश्रुलिप्तमित्यर्थः । अवरो धूमरो वर्णः देहकान्तिस्तद्वति हे अवरवर्णिनि ॥३१॥ रत्नैश्च रत्नजातसम्बन्धिभिः ॥ ३५ ॥ स्मेरेण उत्फुल्लेन । माद्य मामद्य ॥ ३६ ॥ तोयमश्रु अञ्जनेन दुर्दिनं मलिनम् ॥ ३७ ॥ द्विषमित्यदन्तत्वं कप्रत्ययान्तत्वात् ॥ ३८ ॥ मदनो नैव जह्यादित्यरतिर्यौवनं वा तव मास्त्वित्यर्थः ॥ ४३ ॥ अमृतायाः जीवन्त्याः मम द्वितीयस्त्वमिति । अपिशब्दात्तवाप्यहमेव द्वितीयेति मया स्वजन्म औहि अतर्कि । यथाऽहं त्वदन्यं न जाने एवं त्वमपि मदन्यां न जानासीत्येवमहं नित्यं तर्कितवतीत्यर्थः । जन्मौहि पुंस्त्वमार्षमिति प्राञ्चः ॥ ४९ ॥ ग्रहाय आदाय हरिवाससः पटान्तम् अञ्चलम् ॥ ५५ ॥ इति श्रीनीलकण्ठीये भारतभावदीपे खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

---

१ ख. °स्माच्च वर° । २ ख. °व पट्टेन वा° । ३ ख. °नाथ का° । ४ ख. °म चात्य° । ५ ख. °क्ता श्रोणिस्ते नातिशोभिता । प्र° । ६ ख. °हं यथा दे° । ७ ख. °द्ब्रवीमि ते । ब° । ८ ख. °षु सर्वाङ्गशोभने । स्ने° । ९ ख. °ताऽह्यहम् । ना° । १० ख. ध्रुवाम् । अ° । ११ ख. °पि जन्युर्हि म° । १२ ख. °ज्यते । म १३ ख. °नन्मे कै° । १४ ख. °त ह । इ° ।

पारिजातोत्पत्तिकथनम् ।

६७

वैशम्पायन उवाच ।
नारायणः सत्यभामां पुनरेवैष भारत ।
प्रोवाच प्रणयात्क्रुद्धामभिमानवतीं सतीम् ॥१
श्रीभगवानुवाच ।
दहन्तीव ममाङ्गानि शोकः कमललोचने ।
किमु तत्कारणं येन त्वमेवमतिविक्लवा ॥ २
शापिताऽसि मम प्राणैराचक्ष्वानत्ययो यदि
श्रोतव्यं यदि भक्तेन भर्त्रा सर्वाङ्गशोभने ॥ ३
ततः प्रोवाच भर्तारं सत्या सत्यव्रते स्थितम् ।
बाष्पगद्गदया वाचा तथैवाधोमुखी स्थिता ४
त्वयैव स्थापितं पूर्वं सौभाग्यं मम मानद ।
जगत्यमलपत्राक्ष यत्ख्यातं केशिनाशन ॥ ५
शिरो वहामि चेष्टत्वात्तवाहं देव गर्विता ।
सर्वसीमन्तिनीमध्ये स्पृहणीयाऽस्मि सर्वथा ६
साऽहमद्यावहास्यामि सपत्नीनां जनस्य च ।
इति प्रेष्याभिराख्यातं श्रुत्वा तथ्यं ततस्ततः
यत्पारिजातकुसुमं दत्तवान्नारदस्तव ।
तत्किलेष्टजने दत्तं त्वयाऽहं परिवर्जिता ॥८
रत्नातिशयदानेन तस्यामभ्यधिकः किल ।
स्नेहश्च बहुमानश्च प्रकाशं गमितस्त्वया ॥ ९
तामस्तौषीत्समक्षं ते प्रियां स किल नारदः ।
तमश्रौषीश्च हृष्टस्त्वं प्रियायाः संस्तवं किल
स्तोतव्यो यदि तावत्स नारदेन तवाग्रतः ।
दुर्भगोऽयं जनस्तत्र किमर्थमनुशब्दितः ॥ ११
प्रणयस्य रसं दत्त्वा पश्चात्तापः प्रभो यदि ।
अनुज्ञां मे प्रयच्छस्व तपः कर्तुं प्रसीद मे १२
स्वप्नेनापि न दृष्टाऽहं श्रद्दध्यां पुष्करेक्षण ।
यदन्यदेव निर्वृत्तमश्रौषं पश्यतस्तव ॥ १३
कामं कामोऽस्तु तस्यैव मुनेरतुलतेजसः ।
अत्र मन्युस्तु मे देव सांनिध्यं तव तत्र यत् ॥
मानार्थं जीव्यते लोके सद्भिरित्युक्तवानसि ।
तदेवं सति नेच्छामि जीवितुं मानवर्जिता १५
ममाभवद्यतो रक्षा भयमद्य ततो मम ।
सर्गतो रक्षते यो मां स मां नाद्याभिरक्षति ॥
हा गतिं कां गमिष्यामि
त्यक्ता देव त्वया विभो ।
कुमुद्वतीगतां नूनं
गतिं यास्याम्यसंगता ॥ १७
किमकार्षमहं मोहादीश्वराणां प्रियाप्रियम् ।
प्रिया भूत्वाऽप्रिया भूता यद्यहं तव मानद ॥
वसन्तकुसुमैश्चित्रं तदा रैवतकं गिरिम् ।
प्रिया भूत्वाऽप्रिया भूता कथं द्रक्ष्याम्यहं पुनः
परपुष्टस्वनोन्मिश्रं पुष्पगन्धवहं शुचिम् ।
कथं नामानिलं द्वेष्या सेवेयं दुर्भगा सती २०
जलक्रीडां तवाङ्कस्था देव कृत्वा महोदधौ ।
कथं दौर्भाग्यमापन्ना पश्येयमपि सागरम् २१
सात्राजिति प्रिया नान्या
त्वत्तो मेऽस्तीति विद्धि माम् ।
यद्वोचः क तद्यात-
मथ वा कः स्मरिष्यति ॥ २२
यदद्राक्षीद्धि मां श्वश्रूर्बहुमानेन नन्दिनी ।
अवज्ञातां त्वया राज्ञीं नूनं दौर्भाग्यकर्शिताम्
किं न गूढेन मे प्रेम्णा ह्यस्निग्धेनापि मानद ।
यत्समानां जनैर्देवो मां न पश्यति नित्यदा ॥

६७

सप्तषष्टितमेऽध्याये पारिजातद्रुणा ततः ।
हरिणा सान्त्विता सत्या सुरेन्द्रमदभित्तये १

शापिताऽसि शपथेनाभियुक्तासि । अनत्ययः अविनाशः ॥ ३ ॥ शिरः प्रौढिम् ॥ ६ ॥ इष्टजनेति शेषात् रुक्मिण्या अभिधानम् ॥ ८ ॥ यदहं स्वप्नेन योगमयेन दृष्ट्वापि न श्रद्दध्यां तव अन्यत्र प्रेमास्तीति तदेव निर्वृत्तमश्रौषमिति योज्यम् ॥ १३ ॥ मुनेः कामो रुक्मिणीस्तुतावस्तु परंतु तव तत्स्तोत्रश्रवणमयुक्तमिति भावः ॥ १४ ॥ कुमुद्वतीगतां चन्द्रकरस्पर्शादुल्लसनाम् अस्पर्शे मुकुलीभावरूपां गतिं कुमुद्वत्या अजभार्याया गतिर्भर्तुरग्रे मरण तां वा ॥ १७ ॥ परपुष्टस्वनोन्मिश्रं कोकिलध्वनिनादितम् । द्वेष्या तवेति शेषः ॥ २० ॥ कः स्मरिष्यति मयि मृतायामिति भावः ॥ २२ ॥

१ ख. °नरेवाथ भा° । २ ख. वासुदेव उ° । ३ ख. °न्तिनीनां च स्पृ° । ४ ख. तदश्रौ° । ५ ख. तपश्चर्तुं प्र° ।
६ ख. °ति याद्धि मा° ।

नाहं त्वां कितवं धूर्तमज्ञासिषमरिन्दम ।
अद्य ज्ञातोऽसि तत्पक्षचञ्चलो जनवञ्चकः २५
स्वरवर्णेङ्गिताकारैर्निगूढो देव यत्नतः ।
चौर ज्ञातोऽसि तत्पक्षवाङ्मात्रमधुरः शठः ॥
एवमीर्ष्यावशं प्राप्तां देवीं सात्राजितीं हरिः ।
अभिमानवतीं देवः सान्त्वपूर्वमथाब्रवीत् २७
मैवं पद्मपलाशाक्षि प्राणेश्वरि वद प्रिये ।
किमत्र बहुनोक्तेन त्वदीयमवगच्छ माम् २८
तत्पारिजातकुसुमं तस्या देवि ममाग्रतः ।
नारदो मत्प्रियं कुर्वन्मुनिरक्लिष्टकर्मकृत् ॥ २९
दाक्षिण्यादानुरोधाच्च दत्तवान्नात्र संशयः ।
प्रसीदैकापराधं मे मर्षयस्व शुचिस्मिते ॥ ३०
पारिजातकपुष्पाणि यदीच्छस्यतिकोपने ।
तदा दातास्मि सुश्रोणि सत्यमेतद्ब्रवीमि[2] तव
स्वर्गास्पदादानयित्वा पारिजातं द्रुमेश्वरम् ।
गृहे ते स्थापयिष्यामि यावत्कालं त्वमिच्छसि
एवमुक्ता तु हरिणा प्रोवाच हरिवल्लभा ।
यद्येवं स द्रुमः शक्यस्त्विहानयितुमच्युत ३३
मन्युरेष प्रमृष्टो हि भवेद्बहुगुणं मम ।
सीमन्तिनीनां सर्वासामधिका स्यामधोक्षज
तथास्तु प्रथमः कल्प इति तां मधुसूदनः ।
प्रोवाचाप्रतिमो देवो जगतः प्रभवाप्ययः ३५
तथेत्युक्तेति कृष्णेन तुतोष समितिञ्जय ।
सत्यभामा सतामिष्टा कंसनाशनवल्लभा ३६
ततः स्नातो जगन्नाथः सर्वेशः सर्वभावनः ।
चकारावश्यकं सर्वं सर्वकामप्रदः सताम् ३७
दध्यौ च नारदं देवः स्नातो देवमुनिर्नृप ।
अभ्याजगाम स्नानान्ते मुनिश्रेष्ठो महोदधौ ॥
तमागतं नरपते सतां गतिरधोक्षजः ।
सत्यया सह धर्मात्मा यथाविधि अपूजयत् ॥
पादौ प्रक्षालयाञ्चक्रे मुनेः सात्राजिती स्वयम्
जलं देवः स्वयं कृष्णो भृङ्गारेण ददौ तदा ॥
अथोपकल्पयामास सुखासीनाय केशवः ।
परमान्नं स मुनये प्रयतात्मा जगद्गुरुः ॥ ४१
तल्लोककर्त्रा सत्कृत्य दत्तं मुनिरुदारधीः ।
बुभुजे वदतां श्रेष्ठः श्रद्धया परया युतः ॥ ४२
उपस्पृश्य ततस्तृप्तः प्रददौ चाशिषः प्रभो ।
ताश्च प्रीतेन मनसा प्रतिजग्राह केशवः ॥ ४३
ततः सात्राजितीं देवीं प्रणतां नारदोऽब्रवीत्
प्रसार्य दक्षिणं हस्तं सजलं जलजेक्षणाम् ॥
यथेदानीं तथैव त्वं भव देवि पतिव्रता ।
सविशेषं च सुभगा भव मत्तपसो बलात् ४५
इत्युक्ता मुनिमुख्येन सत्यभामा हरिप्रिया ।
उत्तस्थौ महता युक्ता हर्षेण तु नराधिप ॥ ४७
स कृष्णोऽप्यभ्यनुज्ञां तु लब्ध्वा मुनिवरात्तदा ।
बुभुजे विघसं धीमानप्रमेयपराक्रमः ॥ ४७

नाहमिति । हे तत्पक्ष मत्सपत्नीपक्षपातिन् पक्षे हे अरिन्दम संसारशत्रुनाशन इतः पूर्वं त्वां कितवं धूर्तमित्यादिरूपं तव सार्वात्म्यं, "ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासा ब्रह्मेमे किं तवा उत ।" इत्याद्यागमादपि नाज्ञासिषम् । अद्य तु हे अजन जन्मादिहीन त्वं तत्पक्षचञ्चल इति ज्ञातोऽसि तस्याः मत्सपत्न्याः मायायाः पक्षे एवं चञ्चलो मायाविशिष्टचिद्रूपस्य तव मायांशेनैव चाञ्चल्यं वञ्चकत्वं च न तु चिदंशेनेत्यद्यैवमित्यर्थः । तत्पक्षेऽपि समासैकदेशोऽपि वञ्चकशब्देन संबद्धुमावर्तते ॥ २५ ॥ वाङ्मनसोरगोचरोऽहं कथं त्वया ज्ञात इत्यत आह–**स्वरेति** । हे देव त्वं स्वरश्च वर्णश्च इङ्गितं च आकारश्च तैः लिङ्गैः कृत्वा त्वम् अतिगूढो निष्प्रकटोऽपि यत्नतः शठो मध्यस्थ उदासीन इति ज्ञातोऽसि । अयं भावः—वागाद्युद्बोधकतया संघातविशिष्टरूपेण प्रत्यगात्मत्वात् । नित्यं ज्ञातोऽपि साक्षिवदसज्ञत्वेन इदानीमेव ज्ञात इत्यर्थः । अत एव चौरवत्प्रच्छन्नत्वाच्चौरेति सम्बोधयति—**तत्पक्षेति** । मायापक्षे ब्राह्मलौकिकान्तैश्वर्यविषये रम्या रामाः जरामरणवर्जितः कायः सङ्कल्पमात्रोपनता भोगा इत्यादिवाङ्मात्रेण मधुरः मधुरभाषी वेदकर्तृत्वात् असि । न त्वर्थतस्तत्र माधुर्यमस्तीति भावः । यतः शठ उदासीन अभोक्तृत्वात् "शठो मध्यस्थपुरुषे धूर्तधत्तूरयोरपि ।" इति विश्वः। कथापक्षे तु द्वयोरपि श्लोकयोः स्पष्ट एवार्थः ॥ २६ ॥ त्वदीयमात्मानमिति शेषः । पक्षे स्पष्टम् ॥ २८ ॥ तस्याः दत्तवानित्यग्रिमस्थेन सम्बन्धः ॥ २९ ॥ स्वर्गास्पदात्स्वर्गस्थानात् ॥ ३२ ॥ अमृष्टस्त्यक्तः बहुगुणं सुखमिति शेषः ॥ ३४ ॥ प्रथमो मुख्यः कल्पः सान्त्वनोपायः ॥३५॥ भृङ्गारेण कनकपात्रेण । "भृङ्गारी झिल्लिकायां च कनकालौ पुनः पुमान्" इति मेदिनी ॥ ४० ॥ परमान्नं पायसम् ॥ ४१ ॥ विघसं देवब्राह्मणशेषम् ॥ ४७ ॥

---

१ ख. ⁰क्षि ममेश्व⁰ । २ ख. ⁰मि ते । स्वर्गादिहान⁰ । ३ ख. ⁰क्य इहा⁰ । ४ ख. ⁰वाव्ययः । त⁰ । ५ ख. ⁰थुक्त तु कृ⁰ । ६ ख. ⁰थः सर्वात्मा सर्व⁰ । ७ ख. देवो ध्यातो दे⁰ । ८ ख. कृष्णोऽभ्यनुज्ञां कौरव्य ल⁰ ।

ततस्त्वावश्यकं कृत्वा सत्यभामाऽपि भारत
अनुज्ञया तदा भर्तुर्विवेशान्तर्गृहं मुदा ॥ ४८
ततो विनिर्गता देवी कृष्णस्यैवाभ्यनुज्ञया ।
स्थिता पार्श्वे च कृष्णस्य नमस्कृत्वा महात्मने
ततो मुहूर्तमासित्वा नारदः कृष्णमब्रवीत् ।
आपृच्छे त्वां गमिष्यामि शक्रलोकमधोक्षज
तत्राद्यं देवमीशानं नमस्कृत्य महेश्वरम् ।
गास्यन्ति देवगन्धर्वास्तथैवाप्सरसां गणाः
मासि मास्युचितं ह्येतन्महेन्द्रसदने प्रभो ।
पूजार्थं देवदेवस्य गान्धर्वं नृत्यमेव च ॥ ५२
अन्तर्हितो देवदेवः सोमः सप्रवरो विभुः ।
पश्यत्यमरमुख्येन कृतं भक्त्याऽद्रिघातिना
निमन्त्रितोऽहं पूर्वेद्युः पुष्पं दत्तं महाद्युते ।
पारिजातस्य भद्रं ते तरुराज्ञो महात्मनः ५४
यदेतदाहृतं स्वर्गात्त्वदर्थं तु मया विभो ।
देवोपभोग्यमेतद्धि तरुराजसमुद्भवम् ॥ ५५
इष्टः स वृक्षः सततं शच्याः पुष्करलोचन ।
सौभाग्यमावहत्येव पूज्यमानोऽपि नित्यशः ५६
पुण्यं कर्तुं तदा सृष्टः पारिजातो महाद्रुमः ।
अदित्या धर्मनित्येन कश्यपेन महात्मना ॥ ५७
पुराऽदित्या महातेजास्तोषितः किल कश्यपः
वरेण च्छन्दयामास मारीचस्तपसो निधिः
सोवाच सुभगा येन भवेयं मुनिसत्तम ।
स्वलंकृता कामतश्च सर्वैरेव विभूषणैः ॥ ५९
ईप्सितं गीतनृत्यं च भवेन्मम तपोधन ।
कुमारी नित्यदा चैव भवेयं तपसो निधे ६०
विरजा शोकरहिता भवेयमिति नित्यदा ।
पतिभक्तिमती चैव धर्मशीला तथैव च ॥ ६१
पारिजातं ततोऽस्राक्षीददित्याः प्रियकाम्यया
सर्वकामप्रदैः पुष्पैरावृतं नित्यगन्धदैः ॥ ६२
त्रिशाखं सर्वदा दृश्यं सर्वभूतमनोहरम् ।
सर्वपुष्पाणि दृश्यन्ते तस्मिन्नेव महाद्रुमे ॥६३
ईदृशान्यपि पुष्पाणि बिभर्त्यैकोऽपि रूपिणी ।
बहुरूपाणि चाप्यन्या पद्मानि च ततोऽपरा
मन्दारादपि वृक्षाच्च सारमुद्धृत्य कश्यपः ।
तस्मादेष तरुश्रेष्ठः सर्वेषां श्रेष्ठतां गतः ॥ ६५
ततस्तत्र निबध्याथ कश्यपं प्रददौ शुभे ।
अदितिर्मम पुण्यार्थं सौभाग्यार्थं तथैव च ६६
अदित्या कश्यपो दत्तः पुण्यार्थं च तथा मम ।
पुष्पदाम्ना वेष्टयित्वा कण्ठे पुण्यार्थमात्मवान्*
निष्क्रयेण मया मुक्तः कश्यपस्तु तपोधनः ।
इन्द्रो दत्तस्तथेन्द्राण्या सौभाग्यार्थं ततो मम
सोमश्चाप्यथ रोहिण्या ऋद्ध्या च धनदस्तथा
एवं सौभाग्यदो वृक्षः पारिजातो न संशयः
परि जातो विष्णुपद्याः पारिजातेतिशब्दितः ।
मन्दारपुष्पैर्युक्तो मन्दारस्तेन कथ्यते ॥ ७०
कोऽप्ययं दारुरित्याहुरजानन्तो यतो जनाः
कोविदार इति ख्यातस्ततः स सुमहांस्तरुः ७१
मन्दारः कोविदारश्च पारिजातश्च नामभिः ।
स वृक्षो ज्ञायते दिव्यो यस्यैतत्कुसुमोत्तमम् ७२

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे
सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

सोमः उमया सह वर्तमानः सप्रवरः प्रमथगणयुतः ॥ ५३ ॥ पुण्यं पुण्यकाख्यं व्रतावशेषम् ॥ ५७ ॥ पुष्पाणीति तज्जातीयसुगन्धद्रव्यमात्रस्योपलक्षणम् । बहूनि च तानि रूपाणि चेति विग्रहः । रूपाणि इति शब्दात् गान्धर्वमित्यर्थः । "रूपं स्वभावे सौन्दर्ये नालोके पशुशब्दयोः ।" इति मेदिनी । पद्मानीति विधिमात्रस्योपलक्षणम् ॥ ६४ ॥ अत एव मन्दरात् कल्पवृक्षाच्चायं सारभूत इत्यर्थः ॥ ६५ ॥ ततस्तत्र निबध्येत्यादिना परकृतिसरूपार्थवादेन सौभाग्यकामनया भर्तृसहितस्य पारिजातस्य दानं कर्तव्यम् । निष्क्रयेण पुनर्भर्ता च मोक्तव्य इति विधिरुन्नेयः ॥ ६६ विष्णुपद्याः गङ्गायाः परि उपरि जात इति पारिजातः स्वार्थेऽण् । संयोगे मन्तुं मानयितुं वियोगे दारयितुं योग्यानि मन्दाराणि च तानि पुष्पाणि च तैः ॥ ७० ॥ कोविदार इत्यविकारात् ॥ ७१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

१ ख. °हं मुदा । त° । २ ख. स्वर्गात्तवार्थं मो म° । ३ ख. °कातिरू° । ४ ख. °षां ज्येष्ठ° । ५ ख. °दौ शुभा । अ° । * अदित्या कश्यप इत्यादि पद्यं खपुस्तके नास्ति । ६ ख. पारे जा° ।

पारिजातहरणे कृष्णप्रतिज्ञा ।

६८

वैशम्पायन उवाच ।

ततो जिगमिषुं तत्र नारदं मुनिसत्तमम् ।
प्रोवाच भगवान्विष्णुरप्रमेयपराक्रमः ॥ १
महर्षे धर्मतत्त्वज्ञ स्वर्गं गत्वा त्वयाऽनघ ।
दृष्ट्वा सदस्यान्देवस्य त्रिपुरघ्नस्य धीमतः ॥ २
अनाज्ञया मद्वचनाद्विज्ञाप्यः पाकशासनः ।
संभावयित्वा भ्रातृत्वं पौराणं वेत्सि यन्मुने
यमस्माक्षीन्मुनिश्रेष्ठो भगवान्कश्यपस्तरुम् ।
पारिजातं पुराऽदित्याः सुखार्थं धर्मसत्तमः ४
स पुण्यमतिसौभाग्यं ददाति तरुसत्तमः ।
तव दत्तं पुरा दानं अनेन तरुमुत्तमम ॥ ५
देवीभिर्धर्मनित्याभिर्धर्मार्थममरोत्तम ।
दत्तं श्रुत्वाऽभिकांक्षन्ति दातुं पत्न्यो मम प्रभो
पुण्यार्थं दानधर्मार्थं मम प्रीत्यर्थमेव च ।
आनायय द्रुद्वारवतीं पारिजातं महाद्रुमम् ॥ ७
दत्ते दाने पुनः स्वर्गं तरुं त्वं नेतुमर्हसि ।
स वाच्य एवं भगवान्बलभिद्भगवंस्त्वया ॥ ८
तथा तथा प्रयत्नश्च कार्योऽस्मिन्मुनिसत्तम ।
यथा तरुवरं दद्यात्पारिजातं सुरेश्वरः ॥ ९
तत्र दूतगुणं तावत्पश्यामस्ते तपोधन ।
संभाव्या सर्वकृत्यानां संपद्धि त्वयि मे मता
एवं नारायणेनोक्तो नारदो भगवानृषिः ।
प्रहस्योवाच केशिघ्नमिदं वाक्यं तपोधनः ११
बाढमेवं प्रवक्ष्यामि यदुमुख्य सुरेश्वर ।
न तु दास्यति देवेन्द्रः पारिजातं कथञ्चन १२
मन्दरं पर्वतश्रेष्ठं दानवैस्त्रिदशैस्तथा ।
निक्षिप्य तोयधौ पूर्वं पारिजातः समाहृतः
मन्दरात्पर्वतश्रेष्ठान्नयितुं प्रेषितः पुरा ।
पारिजातं हरेणापि लोककर्त्रा जनार्दन ॥ १४
स्वयं विज्ञापितो गत्वा ततः शक्रेण शङ्करः ।
आक्रीडद्रुम उद्याने शच्याः स्यादिति याचितः
तथाऽस्त्विति वरो दत्तो महादेवेन चानघ ।
न च नीतः पारिजातो मन्दरं चित्रकन्दरम्
क्रीडावृक्षः स शच्येति व्यपदेशेन मोक्षितः ।
महेन्द्रेण महाबाहो पारिजातस्ततः पुरा १७
प्रियार्थमुमया साक्षात्पारिजातवनं हरः ।
गव्यूतिशतविस्तीर्णं मन्दरस्यैव कन्दरम् १८
न तत्र सूर्यभाः कृष्ण प्रविशन्ति नगोत्तमे ।
न च चन्द्रप्रभा शीता नैव कृष्ण सदागतिः
शीतोष्णे छन्दतस्तत्र शैलपुत्र्या भवन्ति हि
स्वयंप्रभं वनं तद्धि महादेवस्य तेजसा ॥ २०
वर्जयित्वा महादेवौ सगणौ यदुनन्दन ।
मां चान्यस्तद्वनं दिव्यं न प्रयाति कथञ्चन २१
स्रवन्ति तत्र वार्ष्णेय पारिजाताः समन्ततः
सर्वरत्नानि मुख्यानि मनसा काङ्क्षितानि वै
गणास्तान्युपभुञ्जन्ति प्रवराणां महात्मनाम् ।
आज्ञया देवदेवस्य लोकनाथस्य केशव ॥ २३

६८

अष्टषष्टितमेऽध्यायेऽस्मिन्नारदसन्निधौ ।
पारिजातसमाहृत्यै प्रतिज्ञा हरिणा कृता ॥ १

एवं तावत्पूर्वाध्याये " निमन्त्रितोऽहं पूर्वेद्युः पुष्पं दत्वा महामते " इति नारदवचः श्रुत्वा तस्य च स्वकार्योपयोगित्वान्नारदम् उवाचेत्याह—**ततो जिगमिषुमिति** ॥ १ ॥ एवम् अत्र नारदेन पूर्वं स्वप्रयोजनमुक्तम् । " निमन्त्रितोऽहं पूर्वेद्युः पुष्पं दत्वा महामते । " इति तत्कुर्वन्नेव ममापि कार्यं कुर्विति भगवान्नारदमाह—**महर्षे इति** ॥ २ ॥ अनाज्ञया श्रेष्ठस्य भृत्यं प्रति यत्प्रेरणरूपं वचनं तदाज्ञा तया विनेत्यर्थः । विज्ञापना उत्तमस्य निकृष्टेन प्रार्थनेति भेदः । पौराणं वामनावतारीयम् ॥ ३ ॥ स दत्तः सन्निति शेषः । तव इन्द्रस्य सम्बन्धिनं तरुं देवीभिः पूर्वोक्ताभिरदित्यादिभिर्नारदाय दत्तम् । नारदेन च पुनस्तुभ्यं दत्तमिति श्लोकद्वयस्य सम्बन्धः ॥ ५ ॥ आनायय-द्रुमृत्यैः ॥ ७ ॥ पूर्वोक्तमर्थं स्पष्टीकरोति—**दत्ते दान इति** । अस्माकं दानफलं भविष्यति तव तु काऽपि हानिर्नास्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥ शच्याः क्रीडावृक्ष इति मिषेण मोक्षितः मोचितः । शच्या इति छेदः संधिरार्षः । ततो रुद्रात् ॥ १७ ॥ उमया उमायाः ॥ १८ ॥ देवौ देवी देवश्चेति द्वन्द्वैकशेषः । तौ मां च वर्जयित्वेति सम्बन्धः ॥ २१ ॥

१ ख. ०नः । संवर्णयि० । २ ख. ०रुसत्तमे । दे० । ३ ख. स्वर्गं तत्र तं नाययिष्यासि । प्रवा० । ४ ख. कार्या मुनिना त्वया । य० । ५ ख. ०श्वरम् । न । ६ ख. ०ततरुः पु० । ७ ख. ०न्दरे । न । ८ ख. ०दुवर्धन । मां० ।

पारिजाताद्बहुगुणं फलं तेषां तथा वनम् ।
अभिमानं प्रभाश्चैव गुणा भूरिगुणास्तथा २४
मूर्तिमन्तश्च ते वृक्षाः सोमं देवं वृषध्वजम् ।
उपतिष्ठन्ति सततं प्रवरैः सह केशव ॥ २५
रौद्रेण तेजसा जुष्टा दुःखैर्हीनाः सुखान्विताः
तरवो मन्दरे ते हि दयिताः शैलकन्यया २६
प्रविवेशान्धको नाम घोरस्तत्र महाबलः ।
दैतेयो वरदानेन दर्पितः पापनिश्चयः ॥ २७
स हतो देवदेवेन हरेणामित्रघातिना ।
अवध्यः सर्वभूतानां वृत्राद्दशगुणं बली ॥ २८
एवं दुःखं न ते देव पारिजातं प्रदास्यति ।
पुष्कराक्ष सहस्राक्षः सत्यमेतद्ब्रवीमि ते २९
सततं सहितो देव्या शच्या स हि वरद्रुमः ।
सर्वकामप्रदः कृष्ण तथेन्द्राय महौजसे ॥ ३०

श्रीभगवानुवाच ।

मुने तद्युज्यते साधु महादेवेन धीमता ।
यच्छचीकारणं कृत्वा न नीतः स तरुः पुरा
स ज्येष्ठः सर्वभूतानां लोककृत्प्रभवोऽव्ययः ।
पारावर्यस्य सदृशं कृतवानिति मे मतिः ॥३२
अहं यवीयान्देवस्य सर्वथा बलघातिनः ।
लालनीयश्च भगवञ्जयन्त इव सत्तम ॥ ३३
सर्वथा भगवांस्तावदुपायैर्बहुविस्तरैः ।
करोतु यत्नं प्रीत्यर्थं शक्तो ह्यसि तपोधन ॥
मया मुने प्रतिज्ञातं पुण्यार्थं सत्यभामया ।
स्वर्गादिहानयिष्यामि पारिजातमिति प्रभो
मया तदनृतं कर्तुं कथं शक्यं तपोधन ।
नानृतं हि वचो विप्र प्रोक्तं पूर्वं मयाऽनघ ३६
मयि भग्नप्रतिज्ञे वै लोकानां विप्लवो भवेत् ।
यन्मया हि मुनिश्रेष्ठ लोकधर्मा गुणान्विताः ।
परिवार्याः स्थिता सर्वे स कथं ह्यनृतं वदेत्

न देवगन्धर्वगणा न राक्षसा
न चासुरा नैव च यक्षपन्नगाः ।
मम प्रतिज्ञामपहन्तुमुद्यता
मुने समर्थाः खलु भद्रमस्तु ते ॥ ३८
स पारिजातं यदि न प्रदास्यति
प्रयाच्यमानो भवताऽमरेश्वरः ।
ततः शचीव्यामृदितानुलेपने
गदां विमोक्ष्यामि पुरंदरोरसि ॥ ३९
इति प्रवाच्यो यदि सामपूर्वकं
प्रयाच्यमानो न तरुं प्रयच्छति ।
सुनिश्चयं मद्गमनाय सर्वथा
त्वयाऽपि कार्यः खलु तत्र निश्चयः ४०

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे नारदकृष्णभाषणे अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

इन्द्रस्य पारिजातदानेऽसंमतिः ।

६९

वैशम्पायन उवाच ।

नारदोऽथ मुनिर्गत्वा महेन्द्रसदनं प्रति ।
तां रात्रिमवसत्तत्र ददर्श च महोत्सवम् ॥ १
तत्रादित्या महात्मानो वसवश्च सुरोत्तमाः ।
राजर्षयश्च विद्वांसः स्वर्गताः कर्मभिः शुभैः २

गणाः सङ्घाः प्रवराणां प्रमथानाम् ॥ २३ ॥ सोमम् उमासहितम् ॥ २५ ॥ कन्यया कन्यायाः ॥ २६ ॥ वरदानेन सर्वत्र तव गतिरकुण्ठिताऽस्त्वित्येवंरूपेण ॥ २७ ॥ दुःखं दुःखलभ्यम् ॥ २९ ॥ सहितो हितेनेष्टसुखदानेन युक्तः सहितः ॥ ३० ॥ पारावर्यस्य लोकमर्यादायाः ॥ ३२ ॥ विप्लवो भवेत्सर्वेऽप्यनृतवादिनो भविष्यन्तीत्यर्थः । कारणानुसारित्वात्कार्यस्य ॥ ३७ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ छ ॥

६९

एकोनसप्ततितमेऽध्यायेऽस्मिन्कृष्णवाक्छ्रवात्
पारिजातं न दास्यामीत्याह शक्र इतीर्यते १
नारदोऽथेति ॥ १ ॥

१ ख. एवं दुःखे न ते दे° । २ ख. तथेन्द्रस्यामितौजसः । श्रीवासुदेव उ° । ३ ख. °श्रेष्ठ लोका धर्मगु° । ४ ख. परिधार्याः स्थि° । ५ ख. °नं नृप । तां ।

नागा यक्षाश्च सिद्धाश्च चारणाश्च तपोधनाः
ब्रह्मर्षयश्च शतशो देवर्षिमनवस्तथा ॥ ३
सुपर्णाश्च महात्मानो मरुतश्च महाबलाः ।
दिवौकसां निकायाश्च शतशोऽन्ये समागताः
उपर्युपरि सर्वेषां सोमदेवो महेश्वरः ।
तस्थावमितविक्रान्तः स्वैर्गणैः परिवारितः ५
देवर्षिभिर्मुनिश्रेष्ठैः संवृतः सर्वभावनः ।
कल्पान्तरसहस्रेषु क्षयो येषां न विद्यते ॥ ६
यानर्चयन्ति सततं देवा देवेश्वरोपमाः ।
आत्मज्ञा नावलेपान्धा ये च धर्मपथि स्थिताः
रुद्राश्च काश्यपा देवमभ्युपासन्त भारत ।
स्कन्दश्च भगवानग्निर्गङ्गा च सरितां वरा ॥८
अर्चिष्मांस्तुम्बुरुश्चैव भारिश्च वदतां वरः ।
नेतारो देवदेवानामेते हि तपसाऽन्विताः ॥९
एताननुविधीयन्ते सर्वेदेवगणा नृप ।
धर्मनित्यास्तपोनित्याः सतां मार्गमुपाश्रिताः
ये त्विमे मानुषा देवानर्चयन्ति शुभार्थिनः ।
तानर्चयन्ति ह्यमरास्तथा राजञ्छुभार्थिनः ११
पितृकृत्येषु देवानां संन्यासं ये त्वनुष्ठिताः ।
स्वाध्यायवन्तः कौरव्य सदा नियमचारिणः
गन्धर्वाधिपतिः श्रीमांस्तत्र चित्ररथो नृप ।
सपुत्रो वादयामास देववाद्यानि हृष्टवत् ॥ १३
ऊर्णायुश्चित्रसेनश्च हाहा हूहूस्तथैव च ।
डुम्बरस्तुम्बरुश्चैव जगुरन्ये च षड्गुणान् ॥१४
उर्वशी विप्रचित्तिश्च हेमा रम्भा च भारत ।
हेमदन्ता घृताची च सहजन्या तथैव च १५
जुजोष भगवान्देवस्तदुपस्थानमात्मवान् ।
वृत्तेन तुष्टः शक्रस्य जगाम जगतो गतिः १६
गते भूतपतौ सर्वे नृपा जग्मुर्यथागतम् ।
महेन्द्रेणार्चिता देवाः स्वानेव निलयान्गताः
ततः सर्वेषु यातेषु सुखासीनं पुरंदरम् ।
सदस्यैः स्वैः सहासीनं नारदोऽभिययौ मुनिः
तमिन्द्रः पूजयामास समुत्थाय तपोधनम् ।
दिदेश कुशगर्भं च पीठमात्मासनोपमम् ॥ १९
नारदोऽथ महातेजा महेन्द्रमिदमब्रवीत् ।
दूतोऽहममरश्रेष्ठ विष्णोरतुलतेजसः ॥ २०
किञ्चित्कार्यं पुरस्कृत्य प्रेषितोऽस्मि महात्मना
आनर्तादार्तिहरणं तस्यैवानघतेजसः ॥ २१
प्रीतिवाक्यानि हृद्यानि प्रयुज्य मुनये तदा ।
ततः प्रहृष्टो भगवानब्रवीत्पाकशासनः ॥ २२
किमाह पुरुषश्रेष्ठः शीघ्रमाचक्ष्व मे मुने ।
चिरस्य खलु कृष्णेन संस्मृतोऽस्मि महात्मना*

नारद उवाच ।

महेन्द्रेन्द्रानुजं द्रष्टुं गतोऽहं भ्रातरं तव ।
कथञ्चिद्द्वारकां तत्र काश्यपानां यशस्करम्
तं तु रैवतकेऽद्राक्षं तदासीनमरिंदमम् ।
रुक्मिण्या सहितं वीरं स्तुवन्तं वृषभध्वजम्
पारिजाततरोः पुष्पं तस्य दत्तं मयाऽनघ ।
विस्मापनार्थं देवेश पत्नीनामुरुतेजसः ॥ २६
तद्दृष्ट्वा तस्य पत्न्यस्तु विस्मयं परमं ययुः ।
बहुकामप्रदं पुष्पं वृक्षराजसमुद्भवम् ॥ २७
गुणास्तासां मया ख्यातास्तस्य पुष्पस्य मानद
सृष्टिश्च पारिजातस्य कश्यपेन महात्मना २८
अदित्या कश्यपो दत्तः पुण्यार्थं च यथा मम
पुष्पदाम्ना वेष्टयित्वा कण्ठे पुण्यार्थमात्मवान्
त्वं च दत्तो यथा शच्या देवाश्चान्ये सुरेश्वर
निष्क्रयश्च यथा दत्तः कश्यपाद्यैर्महार्षिभिः ३०
तच्छ्रुत्वा तस्य पत्न्येका सत्यभामेति विश्रुता
पुण्यकार्ये मनश्चक्रे दयिता ते यवीयसः ॥३१

नावलेपान्धाः गर्वहीनाः ॥ ७ ॥ भारिर्गन्धर्वविशेषः ॥९॥ अनुविधीयन्ते अनुसरन्ति ॥ १० ॥ तान् मानुषान् अर्चयन्ति दृष्टफलप्रदानेन पूजयन्ति ॥ ११ ॥ देवानां कृत्येषु ये वर्तन्ते ते इति च ज्ञेयम् । अनुष्ठिताः अनुष्ठितवन्तः ॥ १२ ॥ षड्गुणान् वक्रिमास्निग्धमधुरलास्याविभक्तावबद्धाख्यान् ॥ १४ ॥ जुजोष प्रीत्या जग्राह । उपस्थानं नृत्यादिरूपां परिचर्याम् ॥ १६ ॥ तस्यैवार्तिहरणं कार्यम् ॥२१॥ चिरस्य चिरेण ॥ २३ ॥ तासां कृष्णपत्नीनां पुरः ॥२८॥

१ ख. सोमो दे° । २ ख. °ज्ञाः सत्यसन्धाश्च ये च । ३ ख. °यन्ते देवान्देवग° । ४ ख. °व्य सततं धर्मचा° । ५ ख. °हूश्च भारत । डुम्बर° । ६ ख. °द्गणा° । * इत उत्तरं •प्रियवाक्यानि हृद्यानि ब्रूहि धर्मभृतां वर। इति पद्यार्धमाधिकम् । ७ ख. तव । द्वारकां पुरुषश्रेष्ठं काश्य° । ८ ख. °तं वीरमुमयेव वृषध्वजम् । पारि° । ९ ख. °पेनातितेजसा । अ° ।

तया चाभ्यर्थितो भर्ता देव देव्या गणेश्वरः।
प्रतिजज्ञे स धर्मार्थं यवीयांस्तव मानद॥ ३२
ततो मामुक्तवान्वीरो विष्णुर्बलवतां वरः।
यथावत्सुरमुख्येश ब्रुवतः शृणु भावतः[1]॥ ३३
लालनीयो यवीयांस्तु प्रणिपत्याच्युतोऽब्रवीत्
आनयेयं[2] सुरश्रेष्ठ पारिजातं वरद्रुमम्॥ ३४
मनोरथोऽस्तु सफलो वध्वास्तेऽसुरसूदन।
धर्मकृत्ये विशेषेण वध्वास्ते सुरसत्तम॥ ३५
अयं दर्शितकल्याणो लोको लोकगणेश्वर।
पश्यन्त्वमरकल्याणं मत्प्रभावाच्च मानवाः ३६

वैशम्पायन उवाच।

वासुदेववचः श्रुत्वा महेन्द्रः कुलनन्दन[3]।
नारदं वदतां श्रेष्ठमिदं वाक्यमथाब्रवीत्॥ ३७
भजासनं द्विजश्रेष्ठ युक्तमुक्तं[4] त्वया द्विज।
सन्देशं प्रतिदास्यामि विष्णोरतुलतेजसः ३८
आसीने नारदे शक्रो लब्धानुज्ञोऽथ नारदात्
स्वमासनं ततो भेजे तस्यैव संदेशं[5] प्रभो॥ ३९
उपविष्टः सुरपतिरथोवाच तपोधनम्।
निरीक्ष्य स्वबलं वीर्यं[6] हर्षदं वृत्रनाशनः॥ ४०

शक्र[7] उवाच।

महर्षे कुशलं पृष्ट्वा वक्तव्यस्ते जनार्दनः।
वचनान्मम धर्मज्ञ सर्वभूतसुखावहः॥ ४१
मदनन्तरमीशस्त्वं जगतो नात्र संशयः।
त्वदीयः पारिजातश्च रत्नान्यन्यानि चाच्युत
त्वं तु भारावतरणं कर्तुं देव महीं गतः।
मानुष्यं सर्ववृत्तानां स्थितः कार्यस्य सिद्धये
त्वयि तीर्णप्रतिज्ञे हि पुनः प्राप्ते त्रिविष्टपम्।
पूरयिष्यामि वध्वास्ते इष्टान्कामानधोक्षज
स्वर्गीयाणि च रत्नानि न नेतव्यानि केशव।
स्वल्पार्थं मानुषं लोकमिति पूर्वकृता स्थितिः
उत्क्रम्य हि स्थितिं दैवीं प्रवर्तामि महाबल।
यद्यहं किं प्रवक्ष्यन्ति प्रजापतिगणाः प्रभो ४६
ब्रह्मणा सह पुत्रेण सपौत्रेण महात्मना।
नियमाः सर्वकृत्यानां स्थापिता जगतो ध्रुवाः
प्रजापतिकृतं मार्गमपास्य व्रजतो मम।
श्रुत्वा प्रजापतिर्धीमाञ्छापमप्युत्सृजेत्प्रभुः
अस्माभिर्भिद्यमानं हि मर्यादासेतुबन्धनम्।
भेत्स्यन्त्यशंकिता दैत्या दैत्यपक्षास्तथाऽपरे
स्त्रीनिमित्तमितो नीते पारिजाते द्रुमेश्वरे।
स्वर्गौकसो भविष्यन्ति विमनस्काश्च मानद
उपभोगा मनुष्याणां विहिता ये स्वयंभुवा।
तैस्तु[9] तुष्यतु मे भ्राता संपश्यन्कालपर्ययम्
इहापि तात त्रिदिवे मम यः स्यात्परिग्रहः।
त्रिदिवस्थोऽपि तं कृष्णः[10] सर्वं भोक्तुमिहार्हति
हृष्टो ह्यामिषभोज्यानामभिमानाज्जनार्दनः।
ततो धर्मं समुत्सृज्य पापमेवानुवर्तते॥ ५३
स्त्रीवश्यता ख्याप्यमाना कृष्णस्य हि महात्मनः
जगत्ययशसा योगं जनयेदिति मे मतिः ५४
मानुष्यं मानुषे प्राप्तो यदेतन्मधुसूदनः।
कुर्यान्निर्बन्धनीयं यद्भ्रात्रा ज्येष्ठेन नारद॥५५
स्वर्ग्यरत्नविलोपेन धर्षणा स्यान्ममानघ[11]।
ज्ञातितो धर्षणा चैव विशेषेणैव गर्हिता ५६
धर्ममर्थं च कामं च क्रमेण मधुसूदनः।
सेवत्वेष सतां धर्मान्स्थापितान्पद्मयोनिना
महीतलं पारिजातम[12]र्पयिष्याम्यहं यदि।
पौलोमीमादितः कृत्वा को नु मां बहु मंस्यते
पारिजातं महीपृष्ठे दृष्ट्वा पृष्ट्वा च मानुषाः।
स्वर्गार्थं नोद्यमिष्यन्ति दृष्ट्वा स्वर्गफलं क्षितौ
पारिजातगुणान्मर्त्या जुषन्ति यदि नारद।
देवतानां[13] मनुष्याणां न विशेषो भविष्यति६०
तत्र यत्क्रियते कर्म इह तद्भुज्यते नरैः।
स्वर्गार्थं न यतिष्यन्ति पारिजातगुणान्विताः
सर्वरत्नवरः स्वर्गे पारिजातस्तपोधन।
तुल्यं देवसमैर्मर्त्यैः सर्वदैव जगद्भवेत्॥ ६२

भजासनमित्यनेन दूतत्वात्तिष्ठन्नेवैतावद्वचनं नारद उक्तवानिति गम्यते॥ ३८॥ प्रवर्तामि प्रवर्ते॥ ४६॥ त्रिदिवस्थः सन् त्वमपीति सम्बन्धः न त्ववनिस्थ इत्यर्थः॥ ५२॥ आमिषभोज्यानां मांसभक्षैः हृष्टः पुष्टः अत एव दृप्तत्वाद्धर्ममतिक्रामति। यदाहापस्तम्बः— "हृष्टो दृप्यति, दृप्तो धर्ममतिक्रामति" इति॥ ५३॥ मानुषे लोके॥ ५५॥

---

१ ख. °वत। ला° । २ ख. आनायय सु° । ३ ख. कुरुन° । ४ ख. °ष्ठ श्रुतमु° । ५ ख. °शं विभो। उ° । ६ ख. वीर्यं पार्षदं वृ° । ७ ख. इन्द्र उ° । ८ ख. °मानं तु मया° । ९ ख. तैस्तुष्यतु मम भ्रा° । १० ख. कृष्णो नोपभोक्तु° । ११ ख. स्यात्परा मम। ज्ञा° । १२ ख. °जात नाययि° । १३ ख. देवानां मानुषाणां च न वि° ।

यज्ञैर्मर्त्या न यक्ष्यन्ति लब्धस्वर्गफला भुवि
न पूर्तानि प्रदास्यन्ति तुल्यत्वममरैर्गताः ६३
यज्ञैर्जप्याह्निकैश्चैव नित्यमाप्याययन्ति नः।
मानुषाः स्वर्गमिच्छन्तः श्रद्दधानास्तपोधन ६४
तत्सर्वं न करिष्यन्ति पारिजातगुणान्विताः।
निस्तेजसो भविष्याम ते गतास्तद्विहीनताम्
इतः सुवृष्ट्या सस्यैस्ते जीवन्ति पुरुषा भुवि
आप्याययन्तस्तेऽप्यस्मान्दानैर्यज्ञैस्तथैव च ६६
न बुभुक्षा पिपासा वा बाधते यदि मानुषान्
रोगो जरा वा मृत्युर्वा धर्मज्ञ रतिरेव च ६७
दौर्गन्ध्यं वा सुघोरा वा ईतयः कर्मसम्भवाः।
किमुद्योगं करिष्यन्ति पारिजातगुणान्विताः
सर्वथा नयनं तत्र पारिजातस्य न क्षमम्।
इति वाच्यस्त्वया विप्र विष्णुरक्लिष्टकर्मकृत्
यथा यथा च मे भ्राता तुष्यत्येतद्विचारयन्।
तथा तथा त्वया कार्यं कार्यं मत्प्रीतिमिच्छता
हाराश्च मणयश्चैव चन्दनान्यगुरूणि च।
वस्त्राणि च विचित्राणि[3] वध्वास्त्वं द्वारकां नय
योग्यानि यानि मर्त्यानां यावदिच्छति केशवः
न स्वर्गपरिमोषं तु कर्तुमर्हति[4] साम्प्रतम् ॥७२

ददामि रत्नानि यथेप्सितान्यहं
बहूनि चित्राणि विभूषणानि च।
न पारिजातं च कथञ्चन द्रुमं
मुने प्रदास्यामि दिवौकसां प्रियम्

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे इन्द्रवाक्ये एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

पारिजातं न दास्यामीतीन्द्रभाषणम्।

७०

वैशम्पायन उवाच।
देवराजवचः श्रुत्वा नारदः कुरुनन्दन।
प्रोवाच वाक्यं वाक्यज्ञो धर्मात्मा धर्मवित्तमः
अवश्यमेव वक्तव्यं हितं बलनिषूदन।
मया तव महाबाहो बहुमानोऽस्ति मे त्वयि २
उक्तो मया वासुदेवो जानता भवतो मतम्।
न दत्तः पारिजातोऽयं हरस्यापि त्वया पुरा
हेतवश्च मया तस्य दर्शितास्ते समासतः।
न चावगतवान्देवः सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ४
उपेन्द्रोऽहं महेन्द्रेण लालनीयः सदेति माम्।
उवाच पुण्डरीकाक्षो दत्तमुत्तरमेव च ॥ ५
पुनः पुनर्मया चास्य हेतवो देव दर्शिताः।
ततो न बुद्धिर्व्यावृत्ता वृत्रनाशाय तस्य वै ६
अपि चाप्युक्तवान्देवो वाक्यान्ते मधुसूदनः[10]।
प्रत्याह पुरुषश्रेष्ठः सरोषमिव वासव ॥ ७

न देवगन्धर्वगणा न राक्षसा
न चासुरा नैव च पन्नगोत्तमाः।
मम प्रतिज्ञामपहन्तुमुद्यता
मुने समर्थाः खलु भद्रमस्तु ते ॥ ८
स पारिजातं यदि न प्रदास्यति
प्रयाच्यमानो भवता[11] पुरंदरः।
ततः शचीव्यामृदितानुलेपने
गदां विमोक्ष्यामि पुरंदरोरसि ॥ ९

ईतयः अतिवृष्ट्यादयः ॥ ६८ ॥ न क्षमं न योग्यम्॥६९॥ कार्यं कर्म कार्यं कर्तव्यम् ॥ ७० ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

७०

अथास्मिन्सप्ततितमे प्रतिज्ञां नारदेरिताम्।
कृष्णस्य बलाभिच्छुत्वा न दास्यामीत्यथावदीत्
देवराजेति ॥ १ ॥ हेतवः महीतलं पारिजातमित्यादिना पूर्वोक्ताः। न चावगतवान् नाङ्गीकृतवान् ॥ ४ ॥

१ ख. °व वा। दौ°। २ ख. हारांश्च मणिरत्नानि च°। ३ ख. °णि वधूनां द्वार°। ४ ख. °ति केशवम्। द°। ५ ख. °णि च भू°। ६ ख. °महात्मा ध°। ७ ख. °जातो हि ह°। ८ ख. °शिता भोः समा°। ९ ख. °या चास्य हे°। १० ख. °दनः। प्रहस्य पु°। ११ ख. °ताऽमरेश्वरः। त°।

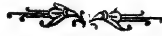
उपेन्द्रस्य महेन्द्रार्थं भ्रातुस्ते निश्चयः परः ।
यदत्र मन्यसे न्याय्यं संप्रधार्य कुरुष्व तत् १०
तत्त्वं हितं च देवेश श्रूयतां वदतो मम ।
नयनं पारिजातस्य द्वारकां मम रोचते ॥११
नारदेनैवमुक्तस्तु सुव्यक्तं बलदेहभित् ।
रोषाविष्टः सहस्राक्षोऽब्रवीदितन्नराधिप १२
अनागसि मयि ज्येष्ठे सोदरं यदि केशवः ।
एवं प्रवृत्तः किं शक्यं कर्तुमद्य तपोधन ॥ १३
बहूनि प्रतिलोमानि पुरा स कृतवान्मयि ।
कृष्णो नारद सोढानि भ्रातेति स्म मया[2]सदा
खाण्डवे चार्जुनरथं पुरा वाहयता सता ।
मदीया वारिता मेघाः शमयन्तोऽग्निमुद्धतम्
गोवर्धनं धारयता विप्रियं च कृतं मम ।
तथा वृत्रवधे प्राप्ते साहाय्यार्थं वृतो मया १६
समोऽहमिति सर्वेषां भूतानामिति चोक्तवान्
स्वबाहुबलमाश्रित्य वृत्रश्च निहतो मया ॥ १७
देवासुरेषु प्राप्तेषु संग्रामेषु च नारद ।
युध्यत्यात्मेच्छया कृष्णो मुने सुविदितं तव
बहुनात्र किमुक्तेन तस्माद्दिष्ट्या प्रवर्तताम् ।
ज्ञातिभेदो न नः कार्यः साक्षी त्वं मम नारद
ममोरसि गदां मोक्तुमुद्यतो यदि केशवः ।
अनुशव्याथ पौलोमीं गुणः क इह दृश्यते २०
उदवासगतो धीमान्पिता नः कश्यपः प्रभुः ।
अदित्या सह मे मात्रा तयोर्वाक्यमिदं भवेत्
अजितात्मा मम भ्राता रजसा तमसा वृतः ।
कामेन च स्त्रियो वाक्यादेव मामुक्तवान्गुरुम्
धिक्त्रियः सर्वथा विप्र[3] धिग्राजसमितिं तथा
यत्राधिक्षिप्तवान्विष्णुरेवं मां स्त्रीजितो द्विज
न दृष्टं कश्यपकुले व्यपदेश्यं महामुने ।
नैव दक्षकुलं दृष्टं मातुर्मे[4] यत्र सम्भवः ॥ २४
न ज्येष्ठता न राजत्वं देवानां प्रतिमानितम्
कामरागाभिभूतेन कृष्णेन खलु नारद ॥ २५
पुत्रदारसहस्रैर्हि भ्राताऽनघ विशिष्यते ।
सद्वृत्तो ज्ञानसंपन्न इति ब्रह्मा पुराऽब्रवीत्
नास्ति भ्रातृसमो बन्धुराहार्य इतरो जनः ।[1]
इति मामब्रवीन्माता पिता चैव प्रजापतिः
सोदरे तु विशेषं तु पिता मे कश्यपोऽब्रवीत् ।
दृप्ता मया विरुद्ध्यन्ते दानवाः पापनिश्चयाः
काममेतन्न वक्तव्यं स्वयमात्मस्तवान्वितम् ।
प्राप्तस्त्ववसरो विप्र यदिहाद्योच्यते मया २९
धनुर्ज्यायां मुनिश्रेष्ठ छिन्नायां हि पुराऽनघ ।
धन्वीभिरमराणां च वरदानान्महामुने ॥३०
उत्कृत्तशिरसो विष्णोः पुरा देहो धृतो मया
सन्धि[5]ते च शिरो यत्नाच्छिन्नं रौद्रेण तेजसा
अहं विशिष्टो देवानामित्युक्त्वा पुनरच्युतः
धनुरारोप्य दर्पेण स्थितो नारद केशवः ॥ ३२
किं मां पिता वा माता वा वक्ष्यतीति मया मुने
स्नेहेन च स्थितं विष्णोः शरीरं मुनिसत्तम
ऐन्द्रं वैष्णवमस्यैव मुने भागमहं ददौ ।
यवीयांसमहं प्रेम्णा कृष्णं पश्यामि नारद ३४
संग्रामेषु प्रहर्तव्यं तेन पूर्वं तपोधन ।
राजा किलाहं समरे प्रहराम्यग्रतो ध्रुवम् ३५
प्रादुर्भावेषु सर्वेषु स्वशरीरमिवानघ ।
[6]यतो रक्षामि धर्मज्ञ केशवं भक्तिमाश्रितम् ३६
इदं भङ्क्त्वा मदीयं च भवनं विष्णुना कृतम्
उपर्युपरि लोकानामधिकं भुवनं मुने ॥ ३७
अवमानः स च मया पृष्ठतः क्रियते मुने ।
लालनीयो मया बाल इत्येवं भ्रातृगौरवात्
बालोऽयं मम पुत्रेति यवीयानिति नारद ।
पित्रा मात्रा च गोविन्दो[7] मानी च परिभाषितः
इष्टस्तत्र जनानां च केशवः सुविशेषतः ।
वयं द्वेष्या न सन्देहस्तत्र स्नेहोऽतिरिच्यते
सर्वज्ञो बलवाञ्छूरः पात्रं मानयिता तथा ।
केशवेत्येव च ध्यानं यत्तद्वितथतां गतम् ॥ ४१
गच्छ नारद वक्तव्यः केशवो वचनान्मम ।
आहूतो न निवर्तेयं समरं प्रति शत्रुभिः ॥ ४२

ज्ञातिभेदः भ्रातृकलहः नोऽस्माभिः ॥ १९ ॥ व्यपदेश्यं वाच्यम् ॥ २४ ॥ आहार्यः संभोज्यः संपाद्यो वा ॥२७॥ धनुर्ज्यायामिति शतपथोक्त इतिहासोऽवगमितः ॥ ३० ॥ ऐन्द्रमेवाधिपत्यं श्रावणभाद्रपदपूज्यत्वं वैष्णवं कृत्वाऽहं ददौ दत्तवान्वैचित्त्येनात्र परोक्षता ॥३४॥ अन्यत्र समरेऽहमग्रतः प्रहरामि यतो राजा प्रभुः ॥ ३५ ॥ परिभाषितः आकृष्टः ॥ ३९ ॥ केशवेत्येवेति सन्धिरार्षः ॥ ४१ ॥

१ ख. °हभृत् । २ रो° । ख. °याऽनघ । खा° । ३ ख. °प्र धिग्रजो धिक्तमस्त° । ४ ख. °हामते । उ° । ५ ख. °धितं च शि° । ६ ख. यत्नाद्रक्षा° । ७ ख. °न्दो नातीव परि° ।

यदीच्छसि तदागच्छ सह्यं ते यत्त्वमिच्छसि
प्रहरस्व च पूर्वं त्वं भार्याजित यथेच्छसि ४३
रथाङ्गनाथ शार्ङ्गेण गदया नन्दकेन च।
प्रहरारुह्य गरुडं दृढो भूत्वा जनार्दन॥ ४४
प्रहृते प्रहरिष्यामि यथाशक्त्या च केशव।
अहो धिग्यदि मां स्नेहो विक्लवं न करिष्यति
यावन्न संग्रामगतो जितोऽहं चक्रपाणिना।
पारिजातं न दास्यामि तावद्वो मुनिसत्तम
मां समाहूयते ज्येष्ठं यवीयान्स तपोधन।
अहो तं मर्षयिष्यामि किमर्थं स्त्रीजितं हरिम्
अद्यैव गच्छ भगवन्
द्वारकां कृष्णपालिताम्।
विवादे संस्थितः सोऽद्य
इति वाच्यस्त्वयाऽच्युतः॥ ४८
पलाशपत्रार्द्धमपि त्वयाऽजितो
न पारिजातस्य तव प्रदास्यति।
इति प्रवाच्यो मधुसूदनस्त्वया
वचो मदीयं स्मरता तपोधन॥ ४९
पुनः प्रवाच्यो भगवंस्त्वयाऽच्युतो
मम प्रियार्थं खलु निर्विशङ्कितम्।
न मायया हर्तुमिहार्हसि द्रुमं
सुयुद्धमेवास्तु धिगस्तु जिह्मताम् ५०

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे इन्द्रवाक्ये सप्ततितमोऽध्यायः॥ ७०॥

शक्रनिश्चयकथनार्थं नारदस्य द्वारकां प्रति गमनम्।

७१

वैशम्पायन उवाच।
महेन्द्रवचनं श्रुत्वा नारदो वदतां वरः।
विविक्ते देवराजानमिदं वचनमब्रवीत्॥ १
कामं प्रियाणि राजानो वक्तव्या नात्र संशयः
प्राप्तकालं तु वक्तव्यं हितमप्रियमप्युत॥ २
अनियुक्तपुरोभागो न स्यादिति वदन्ति हि।
सुलोकगाततत्त्वज्ञो नयविज्ञानकोविदः॥ ३
कार्याकार्ये समुत्पन्ने परिपृच्छति मां भवान्
यतस्ततः प्रवक्ष्यामि गृह्यतां यदि रोचते॥ ४
अनुक्तेनापि सुहृदा वक्तव्यं जानता हितम्।
न्याय्यं च प्राप्तकालं च पराभवमनिच्छता ५
वक्तव्यं सर्वथा सद्भिरप्रियं चापि यद्धितम्।
आनृण्यमेतत्स्नेहस्य सद्भिरेवाहृतं पुरा॥ ६
अनृते धर्मभङ्गे च न शुश्रूषति चाप्रिये।
न प्रियं न हितं वाच्यं सद्भिरेवेति निन्दिताः
सर्वथा देव वक्तव्यं श्रूयतां शृण्वतां वर।
श्रुत्वा च कुरु सर्वज्ञ मम श्रेयस्करं वचः॥ ८
अन्योन्यभेदो भ्रातॄणां सुहृदां वा बलान्तक।
भवत्यानन्दकृद्देव द्विषतां नात्र संशयः॥ ९
हितानुबन्धसहितं कार्यं ज्ञेयं सुरेश्वर।
विपरीतं च तद्बुद्ध्वा नित्यं बुद्धिमतां वर
यत्स्यात्तापकरं पश्चादारब्धं कार्यमीदृशम्।
आरम्भे नैव तद्विद्वानेष बुद्धिमतां नयः॥ ११
विपाकमस्य कार्यस्य नानुपश्यामि शोभनम्
यदत्र कारणं देव निबोध विबुधाधिप॥ १२

सह्यं सोढव्यम्॥४३॥ रथाङ्गेन चक्रेण। नन्दकेन खड्गेन॥४४॥ पलाशपत्रार्धमिति। त्वया अजितः पारिजातस्य पलाशं पत्रमात्रं पत्रार्द्धं वा न प्रदास्यति वृक्षस्य का वार्तेत्यर्थः॥४९॥ जिह्मतां कुटिलताम्॥५०॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां सप्ततितमोऽध्यायः॥७०॥

७१

अथैकसप्ततितमेऽध्याये शक्रविनिश्चयम्।
सनिर्बन्धं हरेर्वक्तुं नारदो द्वारकां गतः॥ १

महेन्द्रेति॥१॥ अनियुक्तपुरोभागः अनाज्ञप्तः सन् पुरोवर्ती न भवेत् तन्निश्चितम्॥३॥ तथापि यतः भवानपि कार्याकार्ये मां पृच्छति ततोऽहम् अननुपृष्टोऽपि तुभ्यं हितं वदामीत्यर्थः॥४॥ अप्रियम् अतिकटुकमपि हितं परिणामसुखम्॥६॥ अनृत इति। त्वय्यनृतत्वाद्यभावात्त्वां प्रति वदामीत्यर्थः॥७॥ विपाकं फलम्॥१२॥

१ ख. स ह्लो०। २ ख. ०वापि य०। ३ ख. सद्भिश्च विदितं पु०।

य एको विश्वमध्यास्ते प्रधानं जगतो हरिः।
प्रकृत्या यं परं सर्वे क्षेत्रज्ञं वै विदुर्बुधाः ॥१३
तस्याव्यक्तस्य यो व्यक्तो
भागः सर्वभवोद्भवः।
तस्यात्मा परमो देवो
विष्णुः सर्वस्य धीमतः ॥ १४
प्रकृत्याः प्रथमो भाग उमा देवी यशस्विनी।
व्यक्तः सर्वमयो[1] विश्वः स्त्रीसंज्ञो लोकभावनः
रुक्मिण्याद्याः स्त्रियस्तस्या व्यक्तत्वं प्रथमो गुणः
अव्यया प्रकृतिर्देवी गुणी देवो महेश्वरः ॥ १६
न विशेषोऽस्य रुद्रस्य विष्णोश्चामरसत्तम।
गुणिनश्चाव्ययः शास्ता सदा च प्रथमो गुणः
नारायणो महातेजाः सर्वकृल्लोकभावनः।
भोक्ता महेश्वरो देवः कर्ता विष्णुरधोक्षजः
ब्रह्मा देवगणाश्चान्ये पश्चात्सृष्टा महात्मना।
महादेवेन देवेश प्रजापतिगणास्तथा ॥ १९
एवं पुराणपुरुषो विष्णुर्देवेषु पठ्यते।
अचिन्त्यश्चाप्रमेयश्च गुणेभ्यश्च परस्तथा ॥२०
आदित्या तपसा विष्णु-
र्महात्माऽऽराधितः पुरा।
वरेण च्छन्दिता तेन
परितुष्टेन चादितिः ॥ २१

तयोक्तस्त्वत्समं पुत्रमिच्छामीति सुरोत्तम।
प्रणिपत्य च विज्ञाय नारायणमधोक्षजम् २२
तेनोक्तं भुवने नास्ति मत्समः पुरुषोऽपरः।
अंशेन तु भविष्यामि पुत्रः खल्वहमेव ते २३
स जातः सर्वकृद्देवो भ्राता तव सुरेश्वरः।
नारायणो महातेजा यमुपेन्द्रं प्रचक्षते ॥ २४
इच्छन्नेव हरिर्देव काश्यपत्वमुपागतः।
तैस्तैर्भावैर्विकुरुते भूतभव्यभवाप्ययः॥ २५
प्रादुर्भावं गतो देवो जगतो हितकाम्यया।
माथुरं जगतो नाथः कर्ता हर्ता च केशवः २६
यथा पललपिण्डः स्याद्व्याप्तः स्नेहेन मानद।
तथा जगदिदं व्याप्तं विष्णुना प्रभविष्णुना
ब्रह्मण्यदेवः सर्वात्मा तैस्तैर्भावैर्विकुर्वति।
जगत्यातिगुणो देवो वैकुण्ठः सर्वभावनः २८
अतः समस्तदेवानां पूज्य एव च केशवः।
पद्मनाभश्च भगवान्प्रजासर्गकरो विभुः ॥ २९
अनन्तो धारणार्थं च बिभर्ति च महद्यशः।
यज्ञ इत्यपि सद्भिश्च कथ्यते वेदवादिभिः ३०
श्वेतः कृतयुगे देवो रक्तस्त्रेतायुगे तथा।
द्वापरे च तथा पीतः कृष्णः कलियुगे विभुः

विश्वं कार्यं प्रधानं कारणं च अध्यास्ते आधितिष्ठति रथमिव यन्ता। प्रकृत्या मायया तत्क्षेत्रं कारणसूक्ष्मस्थूलदेहाख्यं प्रकाशयतीति क्षेत्रज्ञत्वम् ॥ १३ ॥ अव्यक्तस्य अव्याकृतस्य व्यक्तो भागः कार्यं हिरण्यगर्भादिः यः सर्वभवोद्भवः सर्वसंसारबीजं तस्यात्मा अन्तर्यामी चेतयिता। न केवलं तस्यैव अपि सर्वस्य धीमतः चेतनावतः जन्तुमात्रस्येत्यर्थः॥१४॥ रुद्रादप्ययमनन्य इत्याह--**प्रकृत्या इति**। प्रकृत्याः चिच्छक्तेः प्रथमो मुख्योंऽशः व्यक्तः दृश्यमात्राकारः विश्वस्त्रीसंज्ञः कृत्स्नभोग्यवस्तुसंज्ञ इत्यर्थः। अत एव लोकश्चेतनस्तस्य भावनः संतर्पयिता ॥ १५ ॥ तस्याः प्रकृतेः प्रथमो गुण उमावत् गुणी उमया रुक्मिण्या वा उपहितो गुणी महेश्वरः रुद्रो विष्णुर्वा ॥ १६ ॥ तदेवाह—**नेति** अर्धेन। गुणिनो मायाविनो रुद्रस्य विष्णोर्वा विशेषो भेदको गुणो नास्ति। अतो विष्णुना द्रावितं त्वां रुद्रोऽपि न रक्षिष्यतीति भावः। गुणिना इति सार्धश्लोकद्वयं वाक्यम्। किंच तस्य गुणिनोऽपि यः शास्ता अव्ययोऽपरिणामी प्रथमोऽध्यस्तात्पूर्वत्वादधिष्ठानस्य यतः अगुणो यः स एव नारायणः। एतेन तुर्यमूर्तिर्नारायण इति दर्शितम्। सा च ब्रह्मविष्णुरुद्रेभ्य एकैकगुणोपाधिभ्योऽन्या सर्वगुणोपाधिमयी तेनैव यो भोक्ता रुद्रः कर्ता विष्णुः ब्रह्मा च बुद्ध्यभिमानी देवाश्च इन्द्रियाभिमानिनस्ते सर्वे सृष्टा इति योजना ॥१७॥ छन्दिता अनुगृहीता ॥ २१ ॥ तयेति पञ्चानां तात्पर्यम्। त्वद्भ्रातृत्वान्न तवायं साधारणोऽपि तु अकर्मजनितो देवभावोऽस्यास्ति। त्वं तु कर्मदेवत्वात्ततो निकृष्टोऽसीत्यर्थः ॥ २२ ॥ भूतस्य भव्यस्य च भवाप्यय उत्पत्तिप्रलयस्थानं सर्वजगदुपादानभूत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ य एवंभूतः स एव साक्षात्कृष्ण इत्याह—**प्रादुर्भावमिति** ॥ २६ ॥ पललपिण्डः मांसपिण्डः ॥ २७ ॥ सर्वात्मा व्यष्टिसमष्टिदेहेन्द्रियाद्याकारस्तैस्तैर्भावैस्तत्तद्धर्मैर्विकुर्वति विकारं प्राप्नोति। सर्वज्ञोऽहं दुःख्यहमित्याद्यभिमानवान् भवतीत्यर्थः। वस्तुतस्त्वतिगुणो गुणातीतः ॥ २८ ॥ अनन्तः शेषः धारणार्थं भुव इति शेषः ॥ ३० ॥ श्वेत इति। अत्र—
"कालिः शयानो भवति सञ्जिहानस्तु द्वापरः।
उत्तिष्ठंस्त्रेता भवति कृतं संपद्यते चरन्"

[1] ख. °त्मा प्रथमो दे°। [2] ख. °यो विष्णुः स्त्री°।

अवधीत्स हिरण्याक्षं दिव्यरूपधरो हरिः ।
उद्धारात्सु निमज्जन्तीमेष देवो वसुन्धराम्
वाराहं वपुराश्रित्य जगतो हितकाम्यया ।
जघ्ने हिरण्यकशिपुं नारसिंहवपुर्हरिः ॥ ३३
जिगाय जगतीं चैव विष्णुर्वामनरूपधृक् ।
बबन्ध च बलिं देवः श्रीमान्पन्नगबन्धनैः ३४
देवदानवसंभूतानाक्रामयदपि श्रियम् ।
स्वयमनन्तः पुरा विष्णुरुदारोऽमितविक्रमः ३५
सावशेषं तपो यस्य तन्निहन्ति जनार्दनः ।
अलीकेष्वपि वर्तन्तं व्रतमेतन्महात्मनः ॥ ३७
जघ्ने च दानवान्मुख्यान्देवानां ये च शत्रवः ।
तव प्रियार्थं गोविन्दो धर्मनित्यः सतां गतिः
रामत्वमपि चावाप्य जघ्ने रावणमात्मवान् ।
भूत्वा कामगुणांश्चैव जघान द्विरदं हरिः ३८
हिताय जगतोऽद्यापि लोके वसति मानुषे ।
उपेन्द्रो जगतां नाथः सर्वभूतोत्तमोत्तमः ३९
जटी कृष्णाजिनी दण्डी दृष्टपूर्वो मया हरिः
दैतेयेषु चरन्देवस्तृणेष्वग्निरिवोद्धतः ॥ ४०
अद्राक्षमपि गोविन्दं दानवैकार्णवं जगत् ।
कुर्वाणं दानवैर्हीनं जगतो हितकाम्यया ॥४१
अवश्यं पारिजातं ते नयिष्यति जनार्दनः ।
द्वारकाममरश्रेष्ठ नानृतं च ब्रवीम्यहम् ॥ ४२
भ्रातृस्नेहाभिभूतस्त्वं न कृष्णे प्रहरिष्यसि ।
नापि कृष्णस्त्वयि ज्येष्ठो प्रहरिष्यति वासव
नैव चेच्छ्रोष्यति प्रोक्तं मया देव कथञ्चन ।
पृच्छ त्वं नयधर्मज्ञान्ये हितास्तव मन्त्रिणः

वैशम्पायन उवाच ।

नारदेनैवमुक्तस्तु महेन्द्रो जनमेजय ।
इदमुत्तरमीशोऽथ प्रत्युवाच जगद्गुरुम् ॥ ४५
एवंविधप्रभावं त्वं कृष्णं वदसि यो द्विज ।
एवमेतत्सुबहुशः श्रुतं खलु मया मुने ॥ ४६
यतश्चैवंविधः कृष्णस्ततोऽहं तस्य वै तरुम् ।
न प्रदास्यामि दातव्यं सतां धर्ममनुस्मरन्
महाप्रभावो नाल्पार्थं रुष्येदिति विचिन्तयन् ।
व्यवस्थितोऽहं भद्रं ते मुने सर्वगुणादिति ४८
महाप्रभावाः सततं भवन्ति हि सहिष्णवः ।
श्रोतारश्चैव सततं वृद्धानां ज्ञानचक्षुषाम् ४९
महात्मा कारणे नाल्पे कृष्णो धर्मभृतां वरः ।
भ्रात्रा ज्येष्ठेन सर्वज्ञो विरोधं गन्तुमर्हति ५०
यथैवं मम मातुः स वरं प्रादादधोक्षजः ।
तथैव तस्याः पुत्राणां ज्येष्ठानां सोढुमर्हति
यथैवोपेन्द्रतां यातः स्वयमिच्छञ्जनार्दनः ।
तथैव भ्रातुरिन्द्रस्य सन्मानं कर्तुमर्हति ॥ ५२
ज्यैष्ठ्यमेतेन देवेन नारब्धं किं पुरातने ।
अथेदानीमपीच्छेत्स ज्येष्ठोऽस्तु मधुसूदनः ५३

सुनिश्चितं बलरिपुमीक्ष्य नारदो
विसर्जितस्त्रिदशवरेण धर्मभृत् ।
ययौ पुरीं यदुवृषभाभिरक्षितां
कुशस्थलीं धृतिमतिमांस्तपोधनः ५४

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे नारदस्य स्वर्गात्पुनरागमने एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

इति श्रुतेः योऽविद्यानिद्रायां शेतेऽतिमूढः स पुमान्कलिः । तदनुग्रहार्थे आस्मिन् ईश्वरः कृष्णः कृष्णावताररूपी भवति । यः किञ्चित् श्रेयोदर्शी अर्द्धप्रबुद्धः स द्वापरः । तं प्रति पीतवर्णः हिरण्यवन्मनोहरो भवति । स किञ्चिद्भक्त्युन्मुखो भवतीत्यर्थः । यस्तु श्रेयार्थे यतते स त्रेता । तदनुग्रहार्थे रक्तोऽनुरक्तो मातृवद्भवति । यस्तु युधिष्ठिरादिवदत्यन्तं भक्तः स कृतं तं प्रति शुक्रः । स्वयं शुद्धमेव रूपं प्रकाशयतीति । यथाश्रुतव्याख्यानं तु सर्वेषु युगेषु सर्वेषां रूपाणां सत्त्वान्न युज्यत इति दिक् ॥ ३१ ॥ देवानां दानवानां च यत्नसम्भूतां साधारणीमपि श्रियं त्वयि त्वन्निमित्तम् आक्रामयत् आक्रान्तवान् ॥ ३५ ॥ अलीकेषु मायासु वर्तमानमपि हन्त्येवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ भूत्वा आविर्भूय तेष्ववतारेषु कामगुणान्यथेष्टं शौर्यादिगुणयुक्तानसुरान्हरिर्द्विरदं सिंहो गजानिव जघान । द्विरदमित्येकत्वमार्षं लुप्तोपमा च ॥ ३८ ॥ वृद्धानां वृद्धवाक्यानाम् ॥ ४९ ॥ पुरातने वामनावतारे किं नारब्धं नाङ्गीकृतमपि त्वारब्धमेव ॥ ५३ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

---

१ ख 'तामकामयदपि श्रियम् । त्व' । २ ख. ॰गतो ना' । ३ ख. ते । ४ ख. एतत्खखपुस्तके नास्ति । ५ ख. ॰न धर्मज्ञो वि॰ । ६ ख. ज्यैष्ठ्यमेव तु दे' ।

कश्यपकृतं रुद्रस्तोत्रम्।

७२

वैशम्पायन उवाच।
अथैत्य द्वारकां रम्यां नारदो मुनिसत्तमः।
ददर्श पुरुषश्रेष्ठं नारायणमरिन्दमम्॥ १
स्ववेश्मनि सुखासीनं सहितं सत्यभामया।
विराजमानं वपुषा सर्वतेजोऽतिगामिना॥ २
तमेवार्थं महात्मानं चिन्तयन्तं दृढव्रतम्।
केवलं योजयन्तं च वाक्यमात्रेण भाविनीम् ३
दृष्ट्वैव नारदं देवः प्रत्युत्थाय अधोक्षजः।
पूजयामास च तथा विधिदृष्टेन कर्मणा॥ ४
सुखोपविष्टं विश्रान्तं प्रहस्य मधुसूदनः।
वृत्तान्तं परिपप्रच्छ पारिजाततरुं प्रति॥ ५
अथाचष्ट मुनिः सर्वं विस्तरेण तपोधनः।
इन्द्रानुजायेन्द्रवाक्यं निखिलं जनमेजय॥ ६
श्रुत्वा कृष्णस्तु तत्सर्वं नारदं वाक्यमब्रवीत्।
अमरावतीं पुरीं यास्ये श्वोऽहं धर्मभृतां वर
इत्युक्त्वा नारदेनैव सहितः सागरं ययौ।
सन्दिदेश ततस्तत्र विविक्तो नारदं हरिः॥८
महेन्द्रभवनं गत्वा अद्य ब्रूहि तपोधन।
अभिवाद्य महात्मानं मद्वाक्यममरोत्तमम्॥ ९
न युद्धे प्रमुखे शक्र स्थातुमर्हसि मे प्रभो।
पारिजातस्य नयने निश्चितं त्वमवेहि माम्
एवमुक्तस्तु कृष्णेन नारदस्त्रिदिवं गतः।
आचचक्षेऽथ कृष्णोक्तं देवेन्द्रस्यामितौजसः
ततो बृहस्पतेः शक्रः शशंस बलनाशनः।
श्रुत्वा बृहस्पतिर्देवमुवाच कुरुनन्दन॥ १२
अहो धिग्ब्रह्मसदनं मयि याते शतक्रतो।
दुर्नीतमिदमारब्धमत्र भेदो हि दारुणः॥ १३
अनाख्यात्वा कथं नाम भवता भुवनेश्वर।
ममैतत्कृत्यमारब्धं देव केनापि हेतुना॥ १४
अथवा भवितव्येन कर्मजेन प्रयुज्यते।
जगद्भ्रमं विविधं न शक्यमनिवर्तितुम्॥१५
सहसैव तु कार्याणामारम्भो न प्रशस्यते।
तदेतत्सहसारब्धं कार्यं दास्यति लाघवम्
बृहस्पतिं महात्मानं महेन्द्रस्त्वब्रवीद्वचः।
एवं गतेऽद्य यत्कार्यं तद्भवान्वक्तुमर्हति॥ १७
तमुवाचाथ धर्मात्मा गतानागततत्त्ववित्।
अधोमुखश्चिन्तयित्वा बृहस्पतिरुदारधीः १८
यतस्व सह पुत्रेण योधयस्व जनार्दनम्।
तथा शक्र करिष्यामि यथा न्याय्यं भविष्यति
बृहस्पतिस्त्वेवमुक्त्वा क्षीरोदं सागरं गतः।
आचष्ट मुनये सर्वं कश्यपाय महात्मने॥ २०
तच्छ्रुत्वा कश्यपः क्रुद्धो बृहस्पतिमभाषत।
अवश्यं भाव्यमेतद्धोः सर्वथा नात्र संशयः २१
इच्छतः सदृशीं भार्यां महर्षेर्देवशर्मणः।
अपध्यानकृतो दोषः पतत्येष शतक्रतोः॥ २२
तस्य दोषस्य शान्त्यर्थमारब्धश्च मुने मया।
उदवासः स दोषश्च प्राप्त एव सुदारुणः॥२३
तद्गमिष्यामि मध्येऽस्य सहादित्या तपोधन
उभौ तौ वारयिष्यामि दैवं संवदते यदि २४
बृहस्पतिस्तु धर्मात्मा मारीचमिदमब्रवीत्।
प्राप्तकालं त्वया तत्र भवितव्यं तपोधन॥२५

७२

द्विसप्ततितमेऽध्याये शार्ङ्गेन्द्रस्य विचेष्टितम्
कश्यपो रुद्रमस्तौषीत्सोम इत्यभिधीयते॥ १

अथैत्येति॥ १॥ः योजयन्तं भाविनीं सत्यभामाम्॥ ३॥ अहो एतदारब्धं कृत्यं धिगिति कृत्यनिन्दया कृत्यवन्तमेव धिक्करोतीति द्वयोः सम्बन्धः॥१३॥ अनाख्यात्वा अपृष्ट्वा आर्षो ल्यबभावः। मम मां प्रति॥ १४॥ लाघवं पराजयम्॥ १६॥ सदृशीम् आत्मवच्छुद्धां देवशर्मणो गौतमगोत्रस्य भार्याम् अहल्याम् इच्छतः अन्यायेन कामयानस्य शतक्रतोरुपरि एव दोषः पराभवरूपः मुनेः अपध्यानजः मानुषं भावमगणयतस्तव मानुषाद्भयं महद्भविष्यतीति मुनेरपध्यानं तज्जः॥ २२॥ यद्यप्यारब्धः तथापि प्राप्त एवेत्यध्याहृत्य योज्यम्॥ २३॥ अस्य विरोधस्य मध्ये गमिष्यामि मध्यस्थो भूत्वा वारयिष्यामीत्यर्थः॥२४॥

---

१ ख. अथोवाच मु०। २ ख. ०विक्ते ना०। ३ ख. ०तिश्चेदमुवा०। ४ ख. ०भ्रं न विधिः शक्यः समतिव०। ५ ख. अस्य दो०। ६ ख. ०मि मात्राऽस्य स०।

तथेति कश्यपश्चोक्त्वा संप्रस्थाप्य बृहस्पतिम्
जगामार्चयितुं देवं रुद्रं भूतगणेश्वरम् ॥ २८
तत्र सौम्यं महात्मानमानर्च वृषभध्वजम् ।
वरार्थी कश्यपो धीमानदित्या सहितः प्रभुः
तुष्टाव च तमीशानं मारीचः कश्यपस्तदा ।
वेदोक्तैः स्वकृतैश्चैव स्तवैः स्तुत्यं जगद्गुरुम्

कश्यप उवाच ।

उरुक्रमं विश्वकर्माणमीशं
जगत्स्रष्टारं धर्मदृश्यं वरेशम् ।
सं सर्वं त्वां धृतिमद्धाम दिव्यं
विश्वेश्वरं भगवन्तं नमस्ये ॥ २९
यो देवानामधिपः पापहर्ता
ततं विश्वं येन जगन्मयत्वात् ।
आपो गर्भं यस्य शुभां धारयन्त्यो
विश्वेश्वरं तं शरणं प्रपद्ये ॥ ३०
शालावृकान्यो यतिरूपो निजघ्ने
दत्तानिन्द्रेण प्रणुदो हितानाम् ।
विरूपाक्षं सुदर्शनं पुण्ययोनिं
विश्वेश्वरं शरणं यामि मूर्ध्ना ॥ ३१
भुङ्क्ते य एको विभुर्जगतो विश्वमग्र्यं
धाम्नां धाम सुकृतित्वान्न धृष्यः ।
पुष्यात्स मां महसा शाश्वतेन
सोमपानां मरीचिपानां वरिष्ठः ३२
अथर्वाणं सुशिरसं भूतयोनिं
कृतिनं वीरं दानवानां च बाधम् ।
यज्ञे हुतिं यज्ञियं संस्कृतं वै
विश्वेश्वरं शरणं यामि देवम् ॥ ३३
जगज्जालं विततं यत्र विश्वं
विश्वात्मानं प्रीतिदेवं गतानाम् ।
य ऊर्ध्वगं रथमास्थाय याति
विश्वेश्वरः स सुमना मेऽस्तु नित्यम्
अन्तश्चरं रोचनं चारुशाखं
महाबलं धर्मनेनारमीड्यम् ।
सहस्रनेत्रं शतवर्मानमुग्रं
महादेवं विश्वसृजं नमस्ये ॥ ३५

वेदोक्तैः स्वकृतैः स्वकृतिमिश्रैः ॥ २८ ॥ तानेवाह—**उरुक्रममित्यादिना** द्वात्रिंशाद्भिः श्लोकैः । उरुक्रममिति विष्णोर्विशेषणम् उरुर्महान् । त्रैलोक्याक्रमणसमर्थः क्रमः पादविक्षेपो यस्य स इति योगात् । न चैतद्वामनस्येव रुद्रे विष्णावभेदमन्तरेण संगच्छते । अभेदश्च तयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावेन वा शास्त्रदृष्ट्या चेत्यन्यदेतत् । एकस्यैव विश्वेश्वरस्य सर्वाणि नामानीत्येव तत्त्वम् । विश्वं कर्म कृतिसाध्यं यस्येति कुलालवन्निमित्तत्वमुक्तम् । जगत्स्रष्टारमिति कालादिसाधारणकारणरूपत्वम् । धर्मदृश्यं पुण्यप्राप्यं वरेशमनुग्राहक कर्मकर्तॄणाम् । समित्युपसर्गस्य नमस्ये इत्यनेन सम्बन्धः । संनमस्ये इत्यर्थः । वेदे व्यवहिताश्चेति धातूपसर्गयोर्व्यवहितत्वस्मरणात् । सर्वं सर्वात्मकम् । धृतिमद्धाम धृतिः सात्त्विकी ।

" धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।
योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी "

इत्येवंलक्षणा । तद्वतां धाम स्वप्रकाशचैतन्यरूपमधिष्ठानं योगिनां निलयमित्यर्थः ॥ २९ ॥ " **आपः पुरुषवचसो भवन्ति** " इति श्रुतेरपां कार्यं शरीरमाप उपाधिः स सर्वो यस्य गर्भे प्रतिबिम्बचैतन्यरूपं धारयन्त्यः दधति आपो गर्भं इति पाठेऽपि धारयित्र्यः । आपोऽपि यस्य गर्भः सङ्कल्पोत्थस्तरङ्ग इत्यर्थः ॥ ३० ॥ **शालेति** । " **अरुन्मुखान्यतीन् शालावृकेभ्यः प्रयच्छम्** " इति श्रुतेः । वेदान्तविचारहीनमजितेन्द्रियं यतिमिन्द्रः शालावृकैर्भक्षयति तानिन्द्रियशालावृकान्यः यतिरूपो जितेन्द्रियः सन्निजघ्ने हतवान् । हितानां शमदमादिरूपाण मित्राणां प्रणुदः प्रणोदनपरान् अभिभावकान् । यामि शरणं मूर्ध्ना च प्रपद्य नमस्करोमि ॥ ३१ ॥ य एको जगतो विभुः स्वामी अग्र्यं ज्येष्ठं विश्वं शुद्धान् जनान् भुङ्क्ते भुनक्ति पालयति । अग्र्यं सूक्ष्ममति विश्वं भुङ्क्ते संहराति वा । धाम्नां चक्षुःसूर्यादीनां धाम प्रकाशं सुकृतित्वात् । " **तस्मात्तत्सुकृतमुच्यते** " इति श्रुतेः । सुकृतशब्दितब्रह्मरूपत्वात् न धृष्यः अभयरूप इत्यर्थः । पुष्यात् पोषयेत् । सोमपानां कर्मठानां मरीचिपानां चन्द्ररश्मिपानमात्रेण वर्तयतां महामुनीनां वरिष्ठः स्वर्गब्रह्मलोकादिस्थानप्रद इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ अथर्वाणमथर्ववेदप्रतिपाद्यं सुशिरसं शिरः पञ्चकोशेति । भूतयोनिं जगत्कारणं बाधं बाधकम् ॥ ३३ ॥ यत्राधिष्ठाने जगज्जालं जगदिन्द्रजालं विततं विश्वं कृत्स्नं गतानां शरणं प्राप्तानां प्रीतिदेवं सुखप्रकाशकं यत् यः ऊर्ध्वगमन्तरिक्षचरं रथं वाहनमास्थाय याति सञ्चराति । सुमनाः सुखकरः ॥ ३४ ॥ रोचनं चिन्मयं चारुशाखं रमणीयाः शाखा वेदमया यस्मात् जातास्तम् । शतवर्मानं शतपथविहितकर्मफलप्रदम् ॥३५॥

---

१ ख. °श्वरं यामि मूर्ध्ना प्रपद्ये । भु° । २ ख. °नं वीरं दा° ।

शुचिं योगं शंसनं शान्तपापं
सर्वं शम्भुं शंकरं भूतनाथम् ।
धुरंधरं गोपतिं चन्द्रचिह्नं
हृषीकाणामयनं यामि मूर्ध्ना ॥ ३६
आशुःशिशानं वृषभं रोरुवाणं
कृतं धर्मं वितथं चाशुशेषम् ।
वसुंधरं समृजीकं समं त्वां
धृतव्रतं शूलधरं प्रपद्ये ॥ ३७
अनन्तवीर्यं धृतकर्माणमाद्यं
यज्ञाशेषं जयतां चाभियोज्यम् ।
हविर्भुजं भुवनानां सदैवं
ज्येष्ठं द्विजं धर्मभृतां प्रपद्ये ॥ ३८
परं गुणेभ्यः पृश्निगर्भस्वरूपं
यशःशृङ्गं व्यूहनं कान्तरूपम् ।
शुद्धात्मानं पुरुषं सत्यधामं
संमोहनं दुष्कृतिनां नमस्ये ॥ ३९

युक्तोङ्कारं स्वशिरसं चारुकर्म
दृढव्रतं दृढधन्वानमाजम् ।
शूरं वेत्तारं धनुषोऽस्त्रातिरेकं
पातिं पशूनां शमनं नमस्ये ॥ ४०
एको रातिश्चैव भूतं भविष्यं
सर्वातिथिर्यो हि जुषत्यरिघ्नः
अरिंतुदोऽनुत्तमः संविभागी
विभाजको मां भगवान्पातु देवः ४१
य एको याति जगतां विश्वमीशो
य एकोऽदान्मरुतां प्राणमग्र्यम् ।
येनानृशंस्याच्छाश्वतं साम जुष्टं
स मां जुष्यात्सुकृतिश्रेयसेऽद्य ॥ ४२
ब्रह्मासृजद्यो भुवनोत्तमोत्तमं
तृप्तो विद्वान्ब्राह्मणः षड्गुणस्य ।
स्रष्ट्वा रसं व्याहृतिस्थं समग्रं
स मां पायादिह बहुरूपोऽरिहाङ्गैः ४३

शुचिमसङ्गम्। योगं योगप्राप्यं शंसनं वेदप्रशस्यम् शर्वं शृणोति हिनस्तीति संहर्तारं शंभुं सुखहेतुं शङ्करं सुखकरं धुरन्धरं जगतामिति शेषः। चन्द्रचिह्नं चन्द्रमौलिं हृषीकाणां हिंस्राणां कालादीनाम् अयनम् आश्रयम् ॥ ३६ ॥ आशुः शीघ्रफलप्रदम् । शिशानं रागादिदोषाणां तनूकरणं वृषभं शमादिगुणानां वर्षकं रोरुवाणम् । प्रातःसवनादिक्रमेण गर्जन्तं कृतम् अनुष्ठितं धर्मं यज्ञादिरूपम् शिष्यत इति शेषः पूर्वधर्मजं पुण्यम् आशुफलभोगेन शीघ्रनाशशीलः शेषो यस्य तम् । अत एव चाल्पफलत्वाद्वितथं निष्फलप्रायम् एवं सति नानुष्ठेयो धर्म इत्यत आह । वसुंधरं समृजीकं मृजीका सत्त्वशुद्धिस्तदुद्देशेन तया सह क्रियमाणं समृजीकम् । अत एव वसुन्धरं कर्मजं पुण्यं वसु तस्य धारकम् अफलोदयं शुद्ध्यर्थं कृतो धर्मो न नश्यतीत्यर्थः समं बुद्ध्यवधिभूतं सर्वस्वरूपमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ धृतकर्मफलप्रतिभुवं यज्ञाशेषं देवतान्तरवत् यज्ञाङ्गभावहीनं ज्ञातं सन्तं स्वतः पुरुषार्थभूतमित्यर्थः । एवं सत्यपि यजताम् अभियाज्यम् इज्यारम्भविषयं यतो हविर्भुजं भुवनानां जगती स्थानं जगतां वा ज्येष्ठं द्विजं ब्राह्मणरूपं धर्मभृतां मध्ये ॥ ३८ ॥ गुणेभ्य इन्द्रियादिभ्यः परं तुरीयं पृश्निगर्भः विष्णुस्तत्स्वरूपम् । यशः अश्नुते इति व्यापकम् । शृङ्गं प्रपञ्चं व्याप्यापि शृङ्गवत्ततो रिक्तम् । व्यूहनं रमणीयतया जगत्क्षोभकम् । सत्यधामम् अबाधितचैतन्यस्वरूपम् । संमोहनं मायाविनम् ॥ ३९ ॥ युक्तानां योगिनाम् ओङ्कारं सर्वप्रपञ्चरूपम् । स्वशिरसम् । ओङ्कारस्यापि शिरोऽर्द्धमात्रा तद्रूपम् । चारुकर्म हिंसाशून्यधर्मस्वरूपम् । आजं क्षेपणक्रियारूपम् शूरं धनुषो वेत्तारम् । अस्त्रातिरेकं सर्वास्त्रेभ्योऽधिकम् । पशूनां जीवानां शमनं संहर्तारम् ॥ ४० ॥ एकोऽद्वितीयः रातिर्मित्रम् । सर्वातिथिरग्निः जुषति हविर्भुङ्क्ते । अरिघ्नः कामादिदोषघ्नः । अरिंतुदः रक्षोघ्नः । संविभागी विभागभाग्विभाजकश्च ॥ ४१ ॥ जगताम् ईशः एकोऽपि विश्वं जलचन्द्रवत् याति प्रविशति । मरुतां प्राणमदात्प्राणस्य प्राणमित्यर्थः । आनृशंस्यात् दयालुत्वात् साम मैत्री जुष्टं सेवितं जुष्यान्नयतु ॥ ४२ ॥ ब्रह्मा चतुर्मुखः भुवनोत्तमोत्तमं सत्यलोकम् असृजत् । यतः ब्राह्मणः ब्रह्मवित् अत एव षड्गुणस्य षड्भिर्गुणैः ऐश्वर्यज्ञानयशःश्रीवैराग्यधर्मैस्तृप्तः पूर्णः । पूर्णत्वादेव व्याहृतिस्थं रसं प्रणवं तदर्थभूतं कृत्स्नं प्रपञ्चं स्रष्ट्वा इह प्रपञ्चे आयात्प्रविष्टः । अरिहा कामादिदोषघ्नः अङ्गैः—

“ सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः
स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः ।
अनन्तशक्तिश्च विभोर्विभुज्ञाः
षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥ ”

इति पुराणोक्तेर्बहुरूपः ॥ ४३ ॥

१ ख. °भं वोरुवा° । २ ख. स्रष्टारं सव्या° ।

व्यञ्जनोऽजनोऽथ विद्वान्समग्रः
स्पृशिः शम्भुः प्राणदः कृत्तिवासाः ।
रसो ध्रुवः पवमानस्य भर्ता
सपत्नीशः शङ्करः सारधाता ४४
त्र्यम्बकं पुष्टिदं वो ब्रुवाणं
धर्मं विप्राणां वरदं यज्वनां च ।
वराङ्गरं रणजेतारमीशं
देवं देवानां शरणं यामि रुद्रम् ४५
आस्यं देवानामन्तकं दुष्कृतीनां
त्रिवृत्स्तोमं वृक्षहं कर्मसाक्ष्यम् ।
भूतायनं भूतपतिं गुणज्ञं
गुणाकारं शरणं यामि रुद्रम् ॥ ४६
अनुद्भूतं यज्ञकर्तारमन्तं
मध्यं चाद्यं यज्ञकृतां साम्यरूपम् ॥
वेदव्रतेषु बहुधा गीतमीश-
मभित्रिविष्टपं शरणं यामि रुद्रम् ४७
महाजिनं व्रतिनं मेखलालं
सुतोषणं क्रोधघ्नं विपापम् ।
भूतं क्षेत्रज्ञं गुणिनं वा कपर्दिनं
नतोऽस्मीशं वन्दनं वन्दनानाम् ४८
देवं देवानां पावनं पावनानां
कृतिं कृतीनां महतो महान्तम् ।
शतात्मानं संस्तुतं गोपतीनां
पतिं देवं शरणं यामि रुद्रम् ॥ ४९
अन्तश्चरं पुरुषं गुह्यसंज्ञं
प्रभास्वन्तं प्रणवं विप्रदीपम् ।
हेतुं परं परमस्याक्षरस्य
शुभं देवं गुणिनं सन्नतोऽस्मि ॥ ५०
प्रसूतिरुभयोर्न प्रसूतश्च[1] सूक्ष्मः
पृथग्भूतेभ्यो न पृथक्चैकभूतः ।
स्वयं भूतः पातु मां सर्वसादः
प्रदः स्वादः संमदः पातु रत्नम् ॥ ५१
आसन्नः सन्नतरः साधनानां
श्रद्धावतां श्राद्धवृत्तिप्रणेता ।
पतिर्गणानां महतां सत्कृतीनां
पायान्मेषः पूरणः षड्गुणानाम् ॥ ५२
अन्तर्बहिर्वृजिनानां निहन्ता
स्वयं कर्ता भूतभावी विकुर्वन् ।
धृतायुधः सुकृतिनामुत्तमौजाः
प्रणुद्यान्मे वृजिनं देवदेवः ॥ ५३

व्यञ्जनः अतीन्द्रियाणामपीन्द्रियादीनामर्थानां ज्ञापकः । अजनो अजन्मा । समग्रः दृग्दृश्यात्मा। स्पृशिः विषयस्पृक्। शंभुः तत्स्पर्शजसुखभोक्ता। प्राणदः जीवनकृत्। ध्रुवो रसः परमानन्दः। पवमानस्य वायोर्भर्ता प्राणपतिः सपत्नीशः पत्नीशाभ्यां सहितः यज्ञादिकृत् । शङ्करस्तत्फलकरः। सारस्य बोधस्य च धाता जनयिता॥४४॥ त्र्यम्बकं त्रिनेत्रं वो युष्माकं विप्राणां ज्ञानिनाम् ॥ ४५ ॥ आस्यम् जाग्निरूपेण । त्रिवृत्स्तोमं त्रिवृदादयः स्तोमाः स्तोत्राणि यस्मिंस्तं सोमयागम् । वृक्षहं संसारवृक्षघ्नम् । कर्मसाक्ष्यं कर्मसाक्षिणम् भूतायनं भूतानां लयस्थानम् ॥ ४६ ॥ साम्यं प्रकृत्यवस्था वेदव्रतेषु वेदोक्तयज्ञेषु बहुधा नानादैवतरूपेण । गीतम् आभित्रिविष्टपं स्वर्गं व्याप्य ईशं नियन्तारम् ॥ ४७ ॥ महाजिनं गजाजिनवन्तम् । मेखलालं मेखलया अलंकृतम् । सुतोषणम् अल्पायासप्रसन्नम् । भूतं नित्यसिद्धम् अत एव क्षेत्रज्ञं देहेन्द्रियाहङ्कारादिप्रकाशकम् । वन्दनं वन्दनीयं वन्दनानां वन्दनीयानाम् ॥४८॥ कृतिं कृतीनां यज्ञानां यज्ञं यज्ञियानामपि यष्टव्यमित्यर्थः । शतात्मानम् अनन्तमूर्तिम् । गोपतीनाम् इन्द्रियाधिष्ठातृदेवतानां संस्तुतम् आधिष्ठातृत्वेन । "चक्षुषश्चक्षुः" इत्यादिश्रुतेः ॥४९॥ प्रभास्वन्तं स्वप्रकाशम् । विप्रदीपं ज्योतिरपि सूर्यादिकं ज्योतिरन्तरेण चक्षुरादिना भास्यं भवति इदं तु न तथा विगतप्रदीपत्वात् । अक्षरस्य जीवाख्यप्रतिबिम्बस्य हेतुं बिम्बभूतम् ॥ ५० ॥ उभयोः जगज्जीवयोः प्रसूतिर्योनिः न प्रसूतश्च योनिरपि न कारणातीतत्वात् । अत एव सूक्ष्मो दुर्ग्राह्यः । भूतेभ्यः पृथक् न पृथक् एकभूतश्च पृथगिति तदधिष्ठानत्वात् एकभूत इति तदभेदाग्रहात् स्वयंभूतः सर्वजगदाकारेण निष्पन्नः । सर्वं सीदति लीयतेऽस्मिन्निति सर्वसादः । प्रदः प्रकृष्टो दाता । स्वादः रुचिः आम्रादिषु माधुर्यरूपेणायमेवास्तीत्यर्थः । संमदो हर्षः रत्नं रमणीयम् ॥ ५१ ॥ आसन्नः अन्तर्यामित्वेन निकटगः । साधनानां तद्वतां तु सन्नतरः अनावृतः श्राद्धवृत्तिः श्रद्धागृहीतमहावाक्यजा वृत्तिरहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानं तस्य प्रदाता । मा माम् ईषः इष्यमाणस्यार्थस्य पूरणः षड्गुणानां च सर्वज्ञत्वादीनां पूरणः॥५२॥ अन्तर्बहिर्वृजिनानाम् आधिव्याध्यादीनां कामक्लेशादीनां वा । स्वयं कर्तेति निमित्तकारणत्वम् । भूताकारेण भवितुं शीलमस्येति भूतभावी उपादानं विकुर्वन् विकारं प्राप्नुवन् क्रोधादीन् आविष्कुर्वन् । सुकृतिनां साधूनां मे मम च वृजिनं प्रणुद्यात् ५३

[1] ख. प्रसूतारूप० । २ ख. 'सूतिश्च सू' ।

येनोद्धृतास्त्रैः पुरा मायिनो वै
दग्धा घोरेण वितथान्ताः शरेण ।
महत्कुर्वन्तो वृजिनं देवतानां
ज्यायानीशः पातु विश्वो दधाता ५४
भागीयसां भागमतोऽन्तमिच्छ-
न्मखो दाक्षो येन कृत्तोऽन्वधावत् ।
विद्वान्यज्ञस्यादिरथान्तः स देवः
पायादीशो मां दक्षयज्ञान्तहेतुः ॥ ५५
अन्यो धन्यः संस्कृतश्चोत्तमश्च
जगत्स्रष्टा योऽस्ति सर्वातिगुह्यः ।
स मां मुखप्रमुखे पातु नित्यं
विचिन्वानः प्रथमः षड्गुणानाम् ५६
गुणत्रैकाल्यं यस्य देवस्य नित्यं
सत्त्वोद्रेको यस्य भावात्प्रसूतः ।
गोप्ता गोप्तॄणां सन्नदो दुष्कृतीना-
माद्यो विश्वस्य बाधमानस्य क्रुद्धः ५७
धाम्नो यस्य हरिरग्रोऽथ विश्वो
ब्रह्मा पुत्रैः सहितश्च द्विजाश्च ।
पराभूता भवने यस्य सोमो
जुषत्वेष श्रेयसे साधुगोप्ता ॥ ५८
यस्माद्भूतानां भूतिरन्तोऽथ मध्यं
धृतिर्भूतिर्यश्च गुहाश्रुतिश्च ।
गुहाभिभूनस्य पुरुषेश्वरस्य
महात्मनः संमृडवेद्यस्य तस्य ॥ ५९
यल्लिङ्गाङ्कं त्र्यम्बकः सर्वमीशो
भगलिङ्गाङ्कं यच्च उमा सर्वधात्री ।
नान्यत्तृतीयं जगतीहास्ति किञ्चि-
न्महादेवात्सर्वसर्वेश्वरोऽसौ ॥ ६०
इति संस्तूयमानस्तु भगवान्वृषभध्वजः ।
दर्शयामास धर्मात्मा कश्यपं धर्मधृग्वरम् ६१

उद्धृताः कण्टकवत् नाशिताः । शरेण यतो दग्धा अतो वितथान्ता विफलमरणाः अशस्त्रपूतत्वात् पुरदाहेन दग्धत्वादित्यर्थः । शापादीश इति पाठे इन्द्रस्य गौतमशापात् । विश्वस्य सर्वस्य उदस्य उदकस्य सर्वकारणस्य प्रधानस्येत्यर्थः । धाता धारकः सर्वाश्रयत्वात् ॥५४॥ भागीयसाम् अतिशयेन भागभाजां देवानां भागम् अन्तम् अपमानेन वधं च इच्छन् । दाक्षो यज्ञकृद्दक्ष· इति वक्तव्ये उपचारादुक्तम् । येन कृत्तोऽवच्छिन्नः सन्नन्वधावत् यज्ञेशं शरणम् आजगामेत्यर्थः । तत्र यज्ञवाक्यमुदाहरति ।· विद्वानिति ॥ ५५ ॥ यो जगत् स्रष्टाऽस्ति अतिगुह्यो गोप्यो ब्रह्मरूपी ईश्वरस्ततोऽन्यो विष्णुः पालनकर्ता स च धन्यः महाभागः यतः संस्कृतः शमादिसंस्कायुक्तोऽत एव उत्तमो यः समौदार्यः स मां मुखप्रभवत्वात् "**मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च**" इति श्रुतौ इन्द्राग्नी तौ प्रमुखे आदौ यस्य तस्मिन् यज्ञे नित्यं चिन्वान ईश्वरं स्वाभेदेन सर्वत्र पश्यन् नारायणः स मां पातु मत्सन्ततिमिन्द्रं रक्षतु । यतः षड्गुणानामैश्वर्यादीनां प्रथमो मुख्य आश्रय इत्यर्थः । मखप्रमुखे इति पाठेऽग्निविष्णू ॥ ५६ ॥ गुणत्रैकाल्यं कार्योत्पत्तिस्थितिसंहारसमयवत्त्वं यस्य नित्यम् । प्रवाहानित्यतया उत्पत्त्यादयो यतो भवन्तीत्यर्थः । एतेन ब्रह्मकर्म उक्तम् । सत्त्वोद्रेकः सत्त्वाधिक्यं च यस्य विष्णुरूपस्य नित्यं यस्य च विष्णोर्भावात् स्वरूपात् प्रसूतः आविर्भूतः । कृष्णो गोप्तॄणामिन्द्रादीनां गोप्ता सत्त्वमयत्वात् । यश्च सन्नदः सन्नमवसानो नाशस्तत्प्रदः कालरुद्ररूपेणेत्यर्थः । विश्वस्याद्यो मातृपितृवत्पालकोऽपि बाधमानस्य जगत्पीडकस्य क्रुद्धः सन् सन्नद इत्यनुवर्तते ॥ ५७ ॥ यस्य धाम्नः तेजोजालस्य हरिर्विष्णुरग्रः अग्रमिवाग्रः सूक्ष्मोंऽशोऽथ विश्वो विराट् ब्रह्मा हिरण्यगर्भः पुत्रैः सनकाद्यैः सहितोऽन्ये च द्विजाः मरीचादयः संभूता इति शेषः । ते च यस्य सोमस्य उमासहितस्य भवने द्वारप्रवेशे पराभूताः सन्तः प्रवेशं न लभन्त इत्यर्थः । एष देवः सोमः जुषतु अस्मासु प्रीयताम् ॥५८॥ यस्माद्भूतानां वियदादीनां भूतिः संभवः अन्तो नाशः मध्यं स्थितिश्च भवति । अतो यस्य कस्यापि पराभूतस्य नरस्य मृडवेद्यस्य मृड एव वेद्योऽन्वेष्यो यस्य शिवैकशरणस्य तत एव भृत्यादिरूपोऽनुग्रहो ·गुहाश्रुतिर्गुह्यवस्तुश्रवणं च भवति अत एव तस्य पुरुषेश्वरस्येति महात्मन इति च विशेषणं युज्यते । व्यसनागमे शरणीकृतो विश्वकर्ता व्यसनभङ्गं करिष्यत्येवेति भावः ॥ ५९ ॥ **यदिति** । यथा कार्यं सर्वं स्त्रीपुंसरूपं भगलिङ्गाङ्कम् । एवं कारणमपि तस्य तदनुरूपं भगलिङ्गाङ्कं भगलिङ्गसंयोगरूपप्रतिमात्मकम् अवगन्तव्यम् । तेन यदिदं दृश्यते लोके शिवं लिङ्गं तदभिमानि चेतनोद्भवमिदं ब्रह्माण्डमित्यर्थः । अत एवासौ सर्वसर्वेश्वरः । सर्वम् अविशेषात्कृत्स्नः प्रपञ्चः "**सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः**" इति निर्वचनात्तदुपादानभूतो विष्णुरपि सर्वशब्दार्थः तयोरीश्वरस्तुरीयब्रह्मरूप इत्यर्थः ॥ ६० ॥ धर्मधृग्वरं धर्मभृतां श्रेष्ठम् ॥ ६१ ॥

उवाच चैनं देवेशः प्रसन्नेनान्तरात्मना।
येन संस्तौषि कार्येण त्वं तज्जाने प्रजापते ६२
इन्द्रोपेन्द्रौ महात्मानौ देवौ प्रकृतिमेष्यतः।
पारिजातं तु धर्मात्मा नयिष्यति जनार्दनः
अपध्यातो महेन्द्रो हि मुनिना देवशर्मणः।
अस्याकाङ्क्षत्पुरा भार्यां तपोदीप्तस्य कश्यप
गम्यतां तत्र धर्मज्ञ दाक्षायण्या सह त्वया।
अदित्या शक्रसदनं श्रेयस्ते पुत्रयोर्ध्रुवम् ॥ ६५
इति हरिवचनं निशम्य विद्वान्
कमलभवात्मजसूनुरप्रमेयः।
त्रिदशगणगुरुं प्रणम्य रुद्रं
मुदितमनाः सुमनौकसं जगाम ॥ ६६

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे कश्यपकृतरुद्रस्तोत्रे द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

इन्द्रकृष्णयोर्युद्धं विष्णोरुत्कर्षश्च।

७३

वैशम्पायन उवाच।
अथ विष्णुर्महातेजा मुहूर्ताभ्युदिते रवौ।
मृगयाव्यपदेशेन ययौ रैवतकं गिरिम् ॥ १
आरोप्यैकरथे देवः सात्यकिं नरपुङ्गवम्।
प्रद्युम्नमनुगच्छेति प्रोक्त्वा कुरुकुलोद्वह ॥ २
रैवतं च गिरिं देवो गत्वा दारुकमब्रवीत्।
मदीयं रथमेनं त्वं ग्राहयेहैव दारुक ॥ ३
प्रतिपालय मां सौम्य दिनार्द्धं वारयन्हरीन्
रथेनैव प्रवेष्टाहं द्वारकां सूतसत्तम ॥ ४
इति सन्दिश्य भगवानारुरोह जयोद्यतः।
तार्क्ष्यं ससात्यको धीमानप्रमेयपराक्रमः ॥ ५
पृथग्रथेन कौरव्य प्रद्युम्नः शत्रुसूदनः।
आकाशगामिना राजन्पृष्ठतः कृष्णमन्वयात् ६
निमेषान्तरमात्रेण नन्दनं काननं हरिः।
देवोद्यानं ययौ धीमान्पारिजातजिहीर्षया ७
ददर्श तत्र भगवान्देवयोधान्दुरासदान्।
नानायुधधरान्वीरान्नन्दनस्थानधोक्षजः ॥ ८
तेषां संपश्यतामेव पारिजातं महाबलः।
उत्पाट्यारोपयामास पारिजातं सतां गतिः
गरुडं पक्षिराजानमयत्नेनैव भारत।
उपस्थितो विग्रहवान्पारिजातः स केशवम्
सान्त्वितो वासुदेवेन पारिजातश्च भारत।
उक्तश्च वृक्ष मा भैस्त्वं केशवेन महात्मना ११
तं प्रस्थितं तरुं दृष्ट्वा पारिजातमधोक्षजः।
अमरावतीं पुरीं श्रेष्ठां ततश्चक्रे प्रदक्षिणाम्
ते तु नन्दनगोप्तारः पारिजातो द्रुमोत्तमः।
ह्रियतीति महेन्द्राय गत्वा नृप शशंसिरे १३
अथैरावतमारुह्य निर्ययौ पाकशासनः।
जयन्तेन रथस्थेन पृष्ठतोऽनुगतः प्रभुः ॥ १४

येन कार्येण यदर्थं संस्तौषि तज्जाने। प्रजापते हे कश्यप॥६२॥ प्रकृतिं स्वास्थ्यं तत्रापि धर्मात्मा हरिर्जेष्यतीत्याह—**पारिजातं त्विति**॥६३॥इन्द्रस्तु अधर्मदोषादभिभवं प्राप्स्यतीत्याशयेनाह—**अपध्यात इति** ॥ ६४ ॥ कमलभवात्मजस्य मरीचेः सूनुः सुमनौकसं सुमनसां देवानाम् ओकांसि यत्र तं देवलोकम्। सन्धिरार्षः ॥ ६६ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

अथ त्रिसप्ततितमेऽध्यायेऽस्मिन्निन्द्रकृष्णयोः युद्धं तु वर्ण्यते तत्र विष्णोरुत्कर्ष उच्यते॥ १

अथ विष्णुः मृगयाव्यपदेशेन मृगयाच्छलेन ॥ १ ॥ ग्राहय गृहीत्वा ॥ ३ ॥ प्रतिपालय प्रतीक्षस्व । हरीन् अश्वान् प्रवेक्ष्यामि ॥ ४ ॥ पारिजातं संपश्यतां पश्यतस्ताननादृत्येत्यर्थः। पारिजातम् आरोपयामासेति पृथगन्वयान्न पौनरुक्त्यम् ॥ ९ ॥ ह्रियति ह्रियते ॥ १३ ॥

१ ख. जाने सं० । २ ०ख. ण येन मां त्वं. प्र० । ३ ख. ण्या ०सहानया । अ० । ४ ख. ०णे महादेवस्तवने द्वि० । ५ ख. ०कि शिनिपुङ्ग० ।

पूर्वमभ्यागतं द्वारं केशवं शत्रुनाशनम्।
दृष्ट्वोवाच प्रवृत्तं भोः किमिदं मधुसूदन॥ १५
प्रणम्य गरुडस्थोऽथ केशवः शक्रमब्रवीत्।
भ्रवास्ते पुण्यकार्याय नीयतेऽयं वरद्रुमः १६
तमुवाच ततः शक्रो* मा मैवं पुष्करेक्षण।
अयोधयित्वा न तरुर्नयितव्यस्त्वयाच्युत १७
प्रहरस्व महाबाहो प्रथमं मयि केशव।
प्रतिज्ञा सफला तेऽस्तु मुक्त्वा कौमोदकीं मयि
ततः कृष्णः शरैस्तीक्ष्णैर्देवराजगजोत्तमम्।
बिभेदाशनिसंकाशैः प्रहसन्निव भारत॥ १९
विव्याध गरुडं वज्री दिव्यैः शरवरैस्तथा×।
बाणांश्चिच्छेद सहसा केशवस्य तरस्विनः २०
यान्यान्मुमोच देवेन्द्रस्तांस्तांश्चिच्छेद माधवः
माधवेन प्रयुक्तांश्च चिच्छेद बलवृत्रहा॥ २१
महेन्द्रस्य च शब्देन धनुषः कुरुनन्दन।
शार्ङ्गस्य च निनादेन मुमुहुः स्वर्गवासिनः २२
तयोर्वर्तति संग्रामे गरुडस्थो महाबलः।
पारिजातं जयन्तोऽथ हर्तुमभ्युद्यतो बली २३
प्रद्युम्नमथ कंसघ्नो वारयेति तदाब्रवीत्।
ततस्तं वारयामास रौक्मिणेयः प्रतापवान्
जयन्तो जयतां श्रेष्ठो रौक्मिणेयमथेषुभिः।
सर्वगात्रेषु विहसन्नाजघान रथे स्थितः॥ २५
रथस्थ एव रथिनं कामस्तु कमलेक्षणः।
ऐन्द्रिमभ्यर्दयामास बाणैराशीविषोपमैः २६
स सन्निपातस्तुमुलो बभूव कुरुनन्दन।
जयन्तस्य च वीरस्य रौक्मिणेयस्य चोभयोः
कृतप्रतिकृतं युद्धे चक्रतुस्तौ महाबलौ।
महेन्द्रोपेन्द्रतनयौ जगत्यस्त्रभृतां वरौ॥ २८
देवाश्च मुनयश्चैव ददृशुर्विस्मयान्विताः।
तं संग्रामं महाघोरं सिद्धाश्चैव सचारणाः २९
ततस्तु प्रवरो नाम देवदूतो महाबलः।
पारिजातं पुनर्हर्तुमियेष कुरुनन्दन॥ ३०
सखा स देवराजस्य महास्त्रविदरिन्दमः।
अवध्यो वरदानेन ब्रह्मणः कुरुनन्दन॥ ३१
ब्राह्मणस्तपसा सिद्धो जम्बुद्वीपाद्दिवं गतः।
स्वशक्त्या नृप संयातः सखित्वं बलघातिना
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य कृष्णः सात्यकिमब्रवीत्।
अत्रस्थ एव प्रवरं शरैर्वारय सात्यके॥ ३३
न त्वत्र निर्दयं बाणा मोक्तव्याः सात्यके त्वया
अस्य ब्राह्मणचापल्यं सोढव्यं खलु सर्वथा ३४
ततः षष्ट्या रथेषूणां गरुडस्थं द्विजस्तदा।
आजघान महाबाहो सात्यकिं प्रवरो भृशम्
शिनेर्नप्ता धनुस्तस्य क्षिपतः सायकान्नृप।
चिच्छेद पुरुषव्याघ्रो वचनं चेदमब्रवीत्॥ ३६
ब्राह्मणो नाभिहन्तव्यस्तिष्ठ तिष्ठ स्ववर्त्मनि।
अवध्या यादवानां हि स्वापराधेऽपि हि द्विजाः
प्रवरस्तु प्रहस्यैनमुवाच कुरुनन्दन।
अलं क्षान्त्या नृणां शूर युद्ध्य सर्वात्मना रणे
जामदग्न्यस्य रामस्य शिष्योऽहमपि यादव।
नामतः प्रवरो नाम सखा शक्रस्य धीमतः ३९
न देवा योद्धुमिच्छन्ति मन्यन्तो मधुसूदनम्
आनृण्यं सौहृदस्याहमधिगन्तास्मि माधव
ततस्तयोस्तदा रौद्रः संग्रामो ववृधे नृप।
अस्त्रैर्दिव्यैर्नरव्याघ्र शैनेयद्विजमुख्ययोः॥ ४१
द्यौश्चचाल तदा राजन्[3]श्चलाश्च सहस्रशः।
तस्मिन्वर्तति संग्रामे तेषामतिमहात्मनाम् ४२
नातिशिष्ये रणे कार्ष्णिरैन्द्रिमस्त्रभृतां वरम्।
ऐन्द्रिः कार्ष्णिं महात्मानं मायिनं शूरसत्तमम्
हन्त गृह्ण प्रतीच्छेति तावुभौ योधसत्तमौ।
युयुधाते नरश्रेष्ठ परस्परजयैषिणौ॥ ४४
अथ शार्ङ्गायुधसुतं शचीपुत्रः प्रतापवान्।
विभाष्याभ्यहनद्राजन्दिव्येनास्त्रेण सत्वरः॥
सोऽस्त्रं तदभिदीप्यन्तमापतन्तं शितैः शरैः।
तस्तम्भे बाणजालेन तदद्भुतमिवाभवत्॥ ४६
ततस्तद्दीप्यमानं तु पपात रणमूर्द्धनि।
रौक्मिणेयस्य कौरव्य घोरं दानवमर्दनम् ४७

इन्द्रपुर्या एव॥ १५॥ वर्तति वर्तमाने॥ २३॥ कृतप्रतिकृतम् अन्योन्यं शस्त्रास्त्रपरिहारम्॥ २८॥ ब्राह्मणचापल्यं ब्राह्मणत्वाच्चापल्यमित्यर्थः॥ ३४॥ शिनेर्नप्ता सात्यकिः॥ ३६॥ मन्यन्तो मानयन्त॥ ४०॥ कार्ष्णिर्नातिशिष्ये इत्यनुकृष्यते॥ ४३॥ हन्तेति संबोधनम्। गृह्ण गृहाण। प्रतीच्छ देहि। प्रहारमिति शेषः॥४४॥ दीप्यन्तं दीप्यमानं पुंस्त्वम् आर्षम्। शरैरुपेतं बाणजालम्॥४६॥ रौक्मिणेयस्यापि घोरं दुःसहं किमुतान्यस्य॥ ४७॥

* ख. ॰क्रो मैवं पुष्करलोचन। अ॰ ×ख. ॰रैस्तदा। बा॰ १ घ. सहेन्द्रोपेन्द्र॰। २ ख. ॰हमभ्यग॰। ३ ख. ॰जन्द्युचराश्च स॰।

तेनास्त्रेण रथो दग्धः प्रद्युम्नस्य महात्मनः ।
नादह[1]त्तत्सुघोरं तं रौक्मिणेयं न[2]राधिप ॥४८
दहत्यग्निं न खल्वग्निरुद्धतोऽपि विशांपते ।
दग्धान्रथान्महाबाहू रौक्मिणेयः प्रचक्रमे ४९
अथ नारायणसुतो विरथो रथिनां वरः ।
स्थितो धनुष्मानाकाशे जयन्तमिदमब्रवीत् ५०
महेन्द्रपुत्र दिव्यं त्वं यदस्त्रं मुक्तवानसि ।
नाहमीदृशरूपाणां शक्यो हन्तुं शतैरपि ५१
प्रयत्नं कुरु शिक्षाणां यत्नं मेऽद्य प्रदर्शय ।
नास्ति मेऽतिशयं कर्ता संग्रामेऽमरनन्दन ५२
आसीन्मे साध्वसं दृष्ट्वा रथस्थं त्वां धृतायुधम्
बिभेमि तव नेदानीं युद्धे दृष्टबलोऽबलम् ५३
मनसा स्मर्यतां मैष
पारिजातस्त्वया तरुः ।
शक्यं न खलु हस्ताभ्यां
स्प्रष्टव्यो यस्त्वया ह्यमौ ॥ ५४
रथो मायामयो दग्धस्त्वया यो ह्यस्त्रतेजसा।
ईदृशानां सहस्राणि स्रष्टुं शक्तोऽस्मि मायया
एवमुक्तो जयन्तश्च मुमोचास्त्रं महाबलः ।
तपसोपचितं तेन स्वयमेवातितेजसा ॥ ५६
तत्प्रद्युम्नो महादेवं शरजालैरवारयत् ।
चत्वार्यस्त्राणि दिव्यानि मुमुचे चापराणि सः
दिक्षु सर्वासु रुरुधुस्तान्यस्त्राण्यथ भारत ।
रौक्मिणेयं महात्मानमन्तरिक्षे च पञ्चमम्
महोल्कासदृशान्बाणानस्त्राण्यमरसत्तमः ।
मुमोच यानि घोराणि प्रद्युम्नं प्रति सर्वतः ५९
तानि सर्वाणि बाणौघैः कार्ष्णिरस्त्राण्यवारयत्
जयन्तं चापरैर्बाणैर्विव्याध निशितैस्तदा ६०
ततो नादः समुत्सृष्टो ह्यमरैः पुण्यकर्मभिः ।
दृष्ट्वा स्थैर्यं च शैघ्र्यं च प्रद्युम्नस्य महात्मनः ६१
प्रवरस्यापि बाणेन शितेन शिनिपुङ्गवः ।
चिच्छेदेष्वासनं वीरो हस्तावापं च भारत

ततोऽन्यत्स तु जग्राह महत्तद्धनुरुत्तमम् ।
महेन्द्रदत्तं प्रवरो महाशनिसमस्वनम् ॥ ६३
स तेन वीरो महता धनुषा विप्रसत्तमः ।
शरान्मुमोच विविधानर्करश्मिनिभांस्तदा ६४
चकर्त च धनुश्चित्रं शैनेयस्यामितौजसः ।
विव्याध सर्वगात्रेषु बाणैरपि च सात्यकिम्
धनुरादाय शैनेयस्ततोऽन्यत्कुरुनन्दन ।
दृढं भारसहं धीमान्विव्याध प्रवरं रणे ॥ ६६
उच्चकर्ततुरन्योन्यवर्मणी तौ शितैः शरैः ।
गात्रेभ्यश्चैव मांसानि मर्मभिद्भिः शरोद्यमैः ६७
अथाष्टधारबाणेन पुनरिष्वासनं द्विधा ।
चिच्छेद प्रवरो वीरास्त्रिभिश्चैनमताडयत् ६८
अन्यदिष्वासनं तं तु ग्रहीतुमनसं द्विजः ।
गदया ताडयामास क्षेप्यया लघुह[3]स्तवान् ६९
सोऽसिं चर्म च जग्राह सात्यकिः प्रहसन्निव
न जग्राह धनुर्धीमान्गदयाभिहतो भृशम् ।
ततः शरशतान्येव मुमोच प्रवरस्तदा ॥ ७०
विहस्तमिव विज्ञाय सा[4]त्यकिं यदुनन्दनम् ।
प्रद्युम्नोऽस्य ददौ खड्गं निर्मलाकाशसन्निभम्
तस्य चिच्छेद भल्लेन निस्त्रिंशं प्रवरस्तदा ।
त्सरुदेशेऽपातयच्च प्रवरः प्रहसन्निव ॥ ७२
व्यधमच्च तथा चर्म शितैर्बाणैरजिह्मगैः ।
आजघान च शक्त्यैनं हृदि विप्रो ननाद च
तं विक्लवमिव ज्ञात्वा पारिजातजिहीर्षया ।
तार्क्ष्याभ्याशे रथेनैव स तस्थौ प्रवरस्तदा ७४
तं पक्षपुटवेगेन चिक्षेप गरुड[6]स्तथा ।
गव्यूतिमेकां सरथः स पपात मुमोह च ७५
तं जयन्तो निपत्याथ पतितं ब्राह्मणं नृप ।
समाश्वास्य रथं शीघ्रं समारोपितवांस्तदा ७६
शैनेयमपि मुह्यन्तं पतन्तं च मुहुर्मुहुः ।
आश्वासयानः प्रद्युम्नः पितृव्यं परिषस्वजे ७७
तं हि पस्पर्श हस्तेन सव्येन मधुसूदनः ।
[7]विरुजः स्पर्शमात्रेण सात्यकिः समपद्यत ७८

तेन पतितेनापि ॥४८॥ तव त्वत्तः युद्धे दृष्टं रिपोर्बलं येन सः । अबलम् अल्पबलम् ॥ ५३ ॥ खलु यस्मात् ॥ ५४ ॥ स जयन्तः । अपराणि ततोऽप्यधिकानि ॥५७॥ पञ्चमं पश्चात्प्रयुक्तम् ॥ ५८ ॥ हस्तावापं हस्तत्राणं च ॥ ६२ ॥ मांसान्युच्चकर्ततुः ॥६७॥ अथाष्टधारेत्यत्राब्रवरबाणेनेति पाठेऽस्त्रादपि वरो यो बाणस्तेन ॥ ६८ ॥ तं सात्यकिम् ॥ ६९ ॥ विहस्तमिवेति विकलहस्तमिव ॥ ७१ ॥ त्सरुदेशे मुष्टिदेशे शरशते नाशिते खड्गे रिक्तहस्तमित्यर्थः ॥ ७२ ॥ विरुजः पीडाहीनः ॥ ७८ ॥

१ ख. °तत्तु घो° । २ ख. °यं जनाधिवर° । ३ ख. °स्तवत् । सो° । ४ ख. °य सत्यकं य° । ५ ख. °था वर्म शि° । ६ ख. °उस्तदा । ग° । ७ ख. °नः नीरु° ।

प्रद्युम्नो दक्षिणे पार्श्वे वामे तु शिनिपुङ्गवः।
तस्थतुः पारिजातस्य युद्धशौण्डतरावुभौ ॥७९
जयन्तः प्रवरश्चैव रथेनैकेन भारत।
सम्पतन्तौ महेन्द्रेण प्रहस्योक्तौ महात्मना ८०
नासन्नमभिगन्तव्यं गरुडस्य कथञ्चन।
बलवानेष पततां राजा च विनतासुतः ॥ ८१
दक्षिणे चैव सव्ये च पार्श्वे मम धृतायुधौ।
उभौ स्थितौ युद्ध्यमानं मामेव हि प्रपश्यतम्
एवमुक्तौ स्थितौ वीरौ ततः शक्रस्य पार्श्वयोः
ददृशाते युद्ध्यमानौ देवराजजनार्दनौ ॥ ८३
अथेन्द्रो गरुडं बाणैर्महाशनिसमस्वनैः।
विव्याध सर्वगात्रेषु महास्त्रप्रवरैस्तथा ॥ ८४
स तान्बाणानगणयन्वैनतेयः प्रतापवान्।
ससाराभिमुखो वीरः शक्रनागमरिन्दमः८५
उभौ तौ सहसा राजन्बलिनौ गजपक्षिणौ।
प्रयुद्धौ वीर्यसंपन्नौ महाप्राणौ दुरासदौ ॥ ८६
रदनैः पन्नगरिपुं करेण शिरसा तदा।
ऐरावतो गजपतिराजघान नदंस्तथा ॥ ८७
तथा नखांकुशैस्तीक्ष्णैर्वैनतेयो बलोत्कटः।
तथा पक्षनिपातैश्च शक्रनागं जघान ह ॥ ८८
मुहूर्तं सुमहानासीत्संपातो गजपक्षिणोः।
विस्मापनीयो जगतः प्रेक्षितॄणां भयावहः८९
मूर्ध्न्यैरावतं तार्क्ष्यस्ताडयामास भारत।
नखांकुशकरालेन चरणेन महाबलः ॥ ९०
संप्रहाराभिसंतप्तो निपपात त्रिविष्टपात्।
पारियात्रे गिरिश्रेष्ठे द्वीपेऽस्मिञ्जनमेजय ॥९१
पतन्तमपि तं शक्रो न मुमोच महाबलः।
कारुण्यादथ सौहार्दात्पूर्वाभ्युपगमादपि ९२
कृष्णोऽप्यन्वगमच्चैनं पृष्ठतः प्रभवाव्ययः।
पारिजातवतो धीमान्गरुडेन महाबलः ॥ ९३
स तस्थौ पर्वतश्रेष्ठे पारियात्रे तु वृत्रहा।
ऐरावते समाश्वस्ते संग्रामो ववृधे पुनः ॥ ९४
शरैराशीविषप्रख्यै रत्नयुक्तैः सुतेजितैः।
अन्योन्यं कुरुशार्दूल शक्रकेशवयोर्महान् ॥९५
ततो वज्रायुधो वज्रमशनिं च पुनः पुनः।
मुमोच गरुडे राजन्नैरावतरिपौ नृप ॥ ९६
वज्राशनिनिपातांस्तान्सेहे शक्रस्य पक्षिराट्
अवध्यो बलिनां श्रेष्ठो निसर्गेण ततो बलात्
मुमोच पक्षमेकैकं मानयन्नशनिं सदा।
वज्रं च देवराज्ञोऽथ भ्रातुः कश्यपसंभवः९८
आक्रम्यमाणस्तार्क्ष्येण व्यमज्जन्नृपते गिरिः।
विवेश धरणीं राजञ्छीर्यमाणः समन्ततः
चुकूज बहुमानेन कृष्णस्य स तु पर्वतः।
तं चाद्राक्षीत्ततः कृष्णः किञ्चिच्छेषमधोक्षजः
तं मुक्त्वा गरुडेनाथ तस्थौ देवो विहायसि।
प्रद्युम्नं च तदोवाच सर्वकृल्लोकभावनः॥ १
इतो द्वारवतीं गत्वा रथमानय मा चिरम्।
सदारुकं महाबाहो मत्तेजोबलमाश्रितः ॥ २
वक्तव्यो बलभद्रश्च राजा च कुकुराधिपः।
श्वो जित्वेन्द्रं त्वागमिष्ये द्वारकामिति मानद
तथेत्युक्त्वा तु धर्मात्मा प्रद्युम्नः पितरं विभुः
गत्वा यथोक्तमुक्त्वा च यादवेन्द्रबलावुभौ
नाडिकान्तरमात्रेण पुनस्तं देशमाययौ।
दारुकेण समायुक्ते रथमास्थाय भारत ॥ १०५

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे कृष्णेन्द्रयुद्धे त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

शक्रनागम् ऐरावतं प्रति ॥८५॥ प्रयुद्धौ प्रकर्षेण युद्ध्यमानौ ॥८६॥ रदनैः दन्तैः करेण शुण्डादण्डेन॥८७॥ अस्मिन् जम्बुप्रहिते द्वीपे ॥ ९१ ॥ पूर्वाभ्युपगमात् ॥ ९२ ॥ निसर्गेण स्वभावेन तपोबलाच्च ॥ ९७ ॥ नाडिका घटिका ॥१०५॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

१ ख. °मामेवेह प्रपश्यताम् । ए° । २ ख. °रैस्तदा । स. ता° । ३ ख. °रावणो ग° । ४ ख. ततो न° । ५ ख. °ता वीरो न° । ६ ख. सबुदपर्वते तस्थौ पारि° । ७ ख. °स्य नागहा । अ° ।

कृष्णकृता शिवस्तुतिः ।

७४

वैशम्पायन उवाच ।
तमारुह्य रथं कृष्णः पारियात्रं गिरिं ययौ ।
*यत्रैरावतमास्थाय स्थितः सुरपतिः प्रभुः ॥ १
पारियात्रो गिरिश्रेष्ठो दृष्ट्वा यान्तं जनार्दनम् ।
शाणपादसमो भूत्वा प्रविवेश वसुन्धराम् २
प्रियार्थं वासुदेवस्य प्रभावज्ञो महात्मनः ।
तस्य प्रीतो हृषीकेशः पर्वतस्य जनाधिप ॥ ३
ततः प्रयातं युद्धार्थमच्युतं कुरुनन्दन ।
सपारिजातो गरुडः पृष्ठतोऽनुययौ तदा ॥ ४
प्रद्युम्नः सात्यकिश्चापि गरुडस्थौ महाबलौ ।
गतावुभौ रक्षणार्थं पारिजातमरिंदमौ ॥ ५
ततस्त्वस्तं गतः सूर्यः प्रवृत्ता रजनी नृप ।
उपस्थितं पुनर्युद्धं शक्रकेशवयोरिह ॥ ६
सुप्रहाराहतं दृष्ट्वा विष्णुरैरावतं गजम् ।
नातिकल्पं महातेजा देवराजानमब्रवीत् ॥ ७
गरुडाभिहतः पूर्वं नातिकल्पो गजोत्तमः ।
ऐरावतो महाबाहो रात्रिश्च समुपोह्यते ॥ ८
श्वः प्रभाते यथाकामं प्रवर्तस्व यथेच्छसि ।
एवमस्त्विति कृष्णं तु देवराजोऽब्रवीत्प्रभुः ९
उवास पुष्कराभ्याशे देवराजः पुरन्दरः ।
व्रजं गिरिमयं कृत्वा धर्मात्मा नृपसत्तम ॥ १०
ब्रह्मा ततो जगामाथ कश्यपश्च महानृषिः ।
अदितिश्चैव सर्वे च देवा मुनय एव च ॥ ११
साध्या विश्वे च कौरव्य नासत्यावश्विनौ तथा
आदित्याश्चैव रुद्राश्च वसवश्च जनेश्वर ॥ १२
नारायणश्च पुत्रेण सत्यकेन च भारत ।
सहोवास गिरौ रम्ये पारियात्रे प्रहृष्टवत् १३
यत्स शाणप्रमाणोऽस्य भक्त्या समभवन्नृप ।
वरं प्रादात्ततस्तस्य पर्वतस्य महाद्युतिः ॥ १४
शाणपाद इति ख्यातो भविष्यसि महागिरे ।
पुण्येनार्द्धेन तुल्यो हि पुण्यो हिमवतः शुभः
एवमेव च भूयिष्ठो भव पर्वतसत्तम ।
मेरुणा स्पर्धमानो हि बहुचित्रनगैर्युतः ।
रमे त्वां पश्यमानोऽहं बहुचित्रनगायुतम्* १६
तथा दत्त्वा वरं तस्य पर्वतस्य तु केशवः ।
दध्यौ गङ्गां सरिच्छ्रेष्ठां नमस्कृत्वा वृषध्वजम्
अथाययौ विष्णुपदी स्मृता कृष्णेन भारत ।
संपूज्य तां ततः कृष्णः कृत्वा स्नानमधोक्षजः
उदकं च गृहायाथ बिल्वं च हरिरव्ययः ।
देवमावाहयामास रुद्रं सर्वेश्वरेश्वरम् ॥ १९
ततः प्राप्तो महादेवः सोमः सप्रवरो विभुः ।
तस्यावुपरि बिल्वस्य तथा गङ्गोदकस्य च २०
तं पारिजातकुसुमैरर्चयामास केशवः ।
तुष्टाव वाग्भिरीशेशं सर्वकर्तारमीश्वरम् ॥ २१

श्रीकृष्ण उवाच ।

रुद्रो देवस्त्वं रुदनाद्द्रावणाच्च
रोरूयमाणो द्रावणाच्चातिदेवः ।
भक्तं भक्तानां वत्सलं वत्सलानां
कीर्त्या युङ्क्ष्वेशाद्य प्रभवाम्यन्तरेण

७४

चतुर्भिरधिके सप्ततितमे हरिणा शिवः ।
प्रसादितो वरान्प्रादादभीष्टानिति वर्ण्यते १

तमारुह्येति ॥ १ ॥ शाणपादाः माषाः माषराशिवत्प्रशिथिलोऽभवदित्यर्थः । शाणः चन्दनघर्षणपाषाणो महाराष्ट्रेषु 'सहाण' इति प्रसिद्धः । तस्य पाद इव क्षुद्रो वाऽधोग्रावा । "शाणो माषचतुष्टये, लोहादीनां च निकषः" इति मेदिनी ॥२॥ प्रियार्थं रथगतेरप्रतिबन्धार्थं प्रीतोऽभूदिति शेषः ॥३॥ नातिकल्पम् ईषदसमर्थम् ॥७॥ समुपोह्यते समानीयते कालेनेति शेषः ॥ ८ ॥ व्रजं गिरिमयं पर्वतवृन्दमयम् आवरणं कृत्वेत्यर्थः । "व्रजो गोष्ठेऽथ वृन्देषु" इति मेदिनी ॥ १० ॥ नारायणः कृष्णः ॥१३॥ शाणप्रमाणः शणबीजप्रमाण इति वा ॥ १४ ॥ शाणपादः "शणु दाने" शणंति ददत्यस्यामिति शाणा भारतभूमिः सा पादमात्रं यस्य स शाणपाद इत्यर्थः । एतदेवाह । **पुण्येनेति** । अर्द्धेन उपरिभागेन ॥१५॥ ईशेशम् ईशानां ब्रह्मादीनामपि ईश्वरं व्यापकम् । "अशूङ् व्याप्तौ" इत्यस्य रूपम् ॥ २१॥ हे देव क्रीडापर हे द्योतमान त्वं त्वमेव रुद्रोऽसि । "सोरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य

* ख. यत्रैरावणमा°। १ ख. °यौ बली । प्र° । २ ख. ततोऽस्तमगमत्सूर्यः प्र° । ३ ख. °वयोः प्रभो । सुप्रहारहतं ह° । ४ ख. °रावणं ग° । ५ ख. °वणो महा° । ६ ख. °स्य सतां गतिः । शा° । ७ ख. °न तुल्यश्च पु° । * रमे त्वामिति पद्यार्धं खपुस्तके नास्ति । ८ ख. °ष्णः स्नातस्तस्याम° । ९ ख. च गृहायेषो बि° ।

ग्राम्यारण्यानां त्वं पतिस्त्वं पशूनां
ख्यातो देवः पशुपतिः सर्वकर्मा ।
नान्यस्त्वत्तः परमो देवदेव
जगत्पतिः सुरवीरारिहन्ता ॥ २३
यस्मादीशो महतामीश्वराणां
भवानाद्यः प्रीतिदः प्राणदश्च ।
तस्माद्धि त्वामीश्वरं प्राहुरीशं
सन्तो विद्वांसः सर्वशास्त्रार्थतज्ज्ञाः
भूतं यस्माज्जगदत्यन्तधीर
त्वत्तोऽव्यक्तादक्षरादक्षरेश ।
तस्मात्त्वामाहुर्भव इत्येव भूतं
सर्वेश्वराणां महतामप्युदारम् ॥ २५
यस्माज्जितैरभिषिक्तोऽसि सर्वै-
र्दैवासुरैः सर्वभूतैश्च देव ।
महेश्वरं विश्वकर्माणमाहु-
स्त्वां वै सर्वे तेन देवातिदेव ॥ २६
पूज्यो देवैः पूज्यसे नित्यदा वै
शश्वच्छ्रेयः कांक्षिभिर्वरदामेयवीर्य ।
तस्माद्विख्यातो भगवान्देवदेवः
सतामिष्टः सर्वभूतात्मभावी ॥ २७
भूमित्रयाणां देव यस्मात्प्रतिष्ठा
पुनर्लोकानां भावनामेयकीर्तिः ।
त्र्यम्बकेति प्रथमं तेन नाम
तवाप्रमेय त्रिदिशेशनाथ ॥ २८
शर्वः शत्रूणां शासनादप्रमेय-
स्तथा भूयः शासनाच्चेश्वरेण ।
सर्वव्यापित्वाच्छङ्करत्वाच्च लिङ्गैः
शब्दस्येशानः श्रीकरार्काभ्यतेजाः२९

रुद्रत्वम् " इति श्रुतेः । शोकास्पदभूतो जीवः " **एते हीदं सर्वं रोदयन्ति तस्माद्रुद्राः** " इति श्रुतेश्च । प्रकारान्तरेणावयवार्थावगमाद्रोदनादेः कारयिता भयङ्करः । " **भीषास्माद्वातः पवते** " इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धो महेश्वरश्च त्वमेवासि । " **नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा** " इत्यादिश्रुतेस्त्वदन्यश्चेतनो नास्तीत्यर्थः । एवं रुद्रपदस्य समुदायार्थमुक्त्वाऽवयवार्थमाह—**रुदनाद्रावणाच्चेति**। रुदनात् मायापञ्जरेण जीवपक्षिणो निरोधनात् " इमे त्विन्द्रिन्द्ररोदसी मायया एहि कार्ये " इति धकारस्थाने दकारनिपातनस्य दर्शितत्वात् " **तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः** " इति श्रुतेश्च । रुणद्धीति रुद्रः रावणान्मायया हिंसनाच्च । " तस्याभिध्यानाद्योवजाना-त्तत्त्वभावात् भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः " इति ध्यातृ-मायाविनिवर्तकश्रुतेः । त्वमेव संसारदो मोक्षप्रदश्चातो रुद्र इत्युच्यते । प्रकारान्तरेण निर्वक्ति । रोरूयमाणो द्राव-णाच्चेति । रोरूयते भृशं शब्दयते वा उच्यते वागालम्बनी-भूतः प्रपञ्चो रुः तस्य द्रावणात् लवणोदकन्यायेन प्रविला-पनाद्वा रुद्रः । यद्वा रोरूयमाणः शब्देन प्रतिपाद्यमान एव ज्ञातमात्रः सन् संसारस्य द्रावणात् रुद्र इत्युच्यते । जीव ईशश्च जीवानां रोधको रोधनाशकः वाच्यमात्रलयस्थानं रुद्रो वागेकगोचर इति अतिदेवः देवं प्रकाशकमतिक्रान्तः स्वप्रकाशक इत्यर्थः । युङ्क्ष्व मामिति शेषः ॥ २२ ॥ ग्राम्यारण्यानां भोगसक्ताविरक्तानां पशूनां जीवानाम् ॥२३॥ ईशं वरम् इतीश्वरपदं निर्वक्ति—**यस्मादिति** । शास्त्रार्थभूतश्चासौ सर्वशास्त्रार्थस्तत् जानन्तीति शास्त्रार्थ-तज्ज्ञाः ॥ २४ ॥ शास्त्रार्थमेवाह—**भूतमिति** । अव्य-क्तात् जीववदप्रसिद्धात् अक्षरात् त्वत्त एव जगद्भूतं हि अत्यन्त अन्तमतिक्रान्त एतेन " अतोऽन्यदार्तम् " इति श्रुतेरितरस्यान्तत्वमुक्तम् । धीर धीप्रवर्तक अक्षराणां जीवा-नाम् ईश नियन्तः अक्षरेश । भवत्यस्मादिति भवः ईश्वराणां कारणं स्वतस्तु भूतं नित्यसिद्धम् अत्युदारम् अक्लेशेऽपि महावरप्रदम् ॥ २५ ॥ योऽहं विदर्भनगरे सर्वैः राजभिश्च निर्जितैराभिषिक्तोऽस्मि सोऽपि त्वमेवेति प्रत्यगभे-देन स्तौति—**यस्माज्जितैरिति** । असि अस्मि त्वां मदाभिन्नम् ॥ २६ ॥ पूज्य इत्यस्याद्यः पाद एकादशाक्षरो द्वितीयश्चतुर्दशाक्षरः । सर्वभूतात्मभावी सर्वाणि भूतानि आत्मनि भावयितुं शीलमस्य स तथा ॥२७॥ भूमित्रयाणां भूमिप्रभृतीनि त्रयाणि त्रिकाणि भूमिरन्तरिक्षं द्यौरिति प्राणो-पानो व्यान इति अग्निर्वायुः सूर्य इति भूतं भविष्यद्वर्तमानमि-त्येवमादि तेषां प्रतिष्ठा लयस्थानम् । भावन हे उत्पत्तिकार-ण ! पुनरित्यनेन लयोदयधाराया अनादित्वं दर्शितम् । तेन त्रिकाणां लयोदयकरत्वेन हेतुना त्र्यम्बकेति त्रीणि सर्ग-स्थित्यन्तादीनि अम्बयति गमयति प्रकाशयतीति योगात् त्र्यम्बक इति तव नाम प्रथमं मुख्यम् । हे अप्रमेय हे त्रिदशेशानां ब्रह्मादीनां नाथ ॥ २८ ॥ शर्वपदयोगमाह—**शर्व इति** । शृणाति हिनस्तीति शर्वः । अप्रमेयः

---

१ ख. संभक्तानां नि° । २ ख. °था विध्ये° ।

× संसक्तानां नित्यदा यत्करोषि *
शमं भ्रातृव्यान्व्यनैषीः समस्तान् ।
तस्माद्देवः शङ्करोऽस्यप्रमेयः
सद्भिर्द्वमैश्चैः कथ्यसे सर्वनाथः ॥ ३०
दत्तः प्रहारः कुलिशेन पूर्वं
तवेशान सुरराज्ञाऽतिवीर्य ।
कण्ठे नैल्यं तेन ते यत्प्रवृत्तं
तस्मात्ख्यातस्त्वं नीलकण्ठेति कल्पः
यल्लिङ्गाङ्कं यच्च लोके भगाङ्कं
सर्वं सोम त्वं स्थावरं जङ्गमं च ।
प्रादुर्विप्रास्त्वां गुणिनं तत्त्वविज्ञा-
स्तथा ध्येयामम्बिकां लोकधात्रीम् ३२
वेदैर्गीता सा हि तत्त्वं प्रसूता
यज्ञो दीक्षाणां योगिनां चातिरूपः ।
नात्यद्भुतं त्वत्समं देव भूतं
भूतं भव्यं भवदेवाथ नास्ति ॥ ३३
अहं ब्रह्मा कपिलो योऽप्यनन्तः
पुत्राः सर्वे ब्रह्मणश्चातिवीराः ।
त्वत्तः सर्वे देवदेव प्रसूता
एवं सर्वेशः कारणात्मा त्वमीड्यः ३४
इति संस्तूयमानस्तु भगवान्गोवृषध्वजः ।
प्रसार्य दक्षिणं हस्तं नारायणमथाब्रवीत् ॥ ३५
मनीषितानामर्थानां प्राप्तिस्ते सुरसत्तम ।
पारिजातं च हर्ताऽसि मा भूत्ते मनसो व्यथा
यथा मैनाकमाश्रित्य तपस्त्वमकरोः प्रभो ।
तथा मम वरं कृष्ण संस्मृत्य स्थैर्यमाप्नुहि ३७
अवध्यस्त्वमजेयश्च मत्तः शूरतरस्तथा ।
भवितासीत्यवोचं यत्तत्तथा न तदन्यथा ३८
यश्च स्तवेन मां भक्त्या स्तोष्यतेऽमरसत्तम ।
त्वया कृतेन धर्मज्ञ धर्मभाक्संभविष्यति ।
समरे च जयं विष्णो प्राप्य पूजां तथोत्तमाम्
बिल्वोदकेश्वरो नाम भविताहमिहानघ ।
देवेश्वरं त्वयाऽस्थापि देवसिद्धोपयाचनः ॥४०
इहस्थोपोषितो विद्वान्भक्तिमान्मम केशव ।
त्रिरात्रमीप्सिताल्लोँकान्गमिष्यति जनार्दन ४१
अविन्ध्या नाम देशोऽस्मिन्गङ्गा चैव भविष्यति
गङ्गास्नानसमं स्नानं मन्त्रतो भविता तथा ४२

शत्रुभिरक्षेप्यः अप्रमेयः भूय इत्यन्तर्यामित्वेन शासतोऽपि पुनरीश्वरेण राजादिभावेन । इत्थंभावे तृतीया । तेनापि रूपेण शासनात् सर्वव्यापित्वात् अन्तर्बहिश्च व्यापकत्वात् शंकरः सुखकरः सद्भिः सतां हेतोरित्यर्थः । न तु दुष्टानां शंकरः । शब्दस्येशानः सर्वशब्दप्रमेयत्वेनावच्छेदकः हे श्रीकर । " **ऋचः सामानि यजूंषि । सा हि श्रीरमृता सताम्** " इति , " **एषाऽस्य परमा सम्पद्** " इति श्रुतिभ्यां श्रीशब्दोदिताऽपराविद्या च तयोः कर्ता । अर्कादप्यग्र्यम् अधिकं तस्यापि प्रकाशकं तेजो यस्य सोऽर्काग्र्यतेजास्त्वमसीति शेषः ॥ २९ ॥ संसक्तानां भक्तानां शमं सुखं भ्रातृव्यान् असुरान् व्यनैषीः शिक्षितवानसि तेषां हितायैवेति अतः सर्वेषां कल्याणकारित्वात् शङ्करोऽसि ॥ ३० ॥ कल्पः समर्थोऽसि वात्सल्यात् कृतापकारमपि न बाधसे इत्याह—**दत्त इति** । सुरराज्ञा इन्द्रेण विष्णुना वा प्रहारो दत्तः तेन वज्रचक्रयोरपमानो मा भूदिति हेतुना कण्ठे नैल्यं धत्से प्रत्युत प्रहर्तुर्यश एव तनोषि न तु शासनमिति महाकारुणिकत्वान्मां प्राहीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ गुणिनं गुणवन्तम् आम्बिकां च गुणत्रयरूपामिति शेषः ॥ ३२ ॥ वेदैः ' **अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्** ' इत्यादिना गीता सा हि माया तत्त्वं महान्तं प्रसूता जनितवती स च महान् क्रियाशक्तिमान् ज्ञानशक्तिमान् । तत्राद्येन रूपेण यज्ञोऽसि लोकप्रसिद्धः दीक्षाणां दीक्षावतां द्वितीयेन योगिना यज्ञो जीवेशयोः परमात्माग्नौ प्रक्षेपरूपोऽसि । हे देव त्वत्समम् अत्यद्भुतं भूतं नास्ति । अथ यतः भूतं वा भव्यं वा भवद्वर्तमानं वा नास्ति यत् दृश्यं तत्सर्वं कालत्रयेऽपि नास्ति । अतस्तदन्तर्गतम् अद्भुतं यत्किञ्चित्तत्त्वं त्वत्साम्यं कथं लभेतेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ अतिवीराः आभ्यन्तरशत्रुजयिनः सनकाद्याः इन्द्राद्या वा सर्वशत्रुजयिनः त्वत्तस्त्वदंशात् कारणस्यापि आत्मा अधिष्ठानं यत्र ईश्वरोऽपि कल्पित इत्यर्थः । अत एव ईड्यः स्तुत्यः ॥ ३४ ॥ गोवृषः महोक्षः ध्वजे यस्य स गोवृषध्वजः ॥ ३५ ॥ मत्तः शूरतर इत्यस्याभिव्यक्तिर्बाणयुद्धे व्यक्तीभविष्यति ॥ ३८ ॥ पूजां प्राप्य धर्मभाक् भविष्यतीति सम्बन्धः ॥ ३९ ॥ अस्थापि स्थापितः । हे देव सिद्धम् उपयानं प्रार्थना यस्मादित्यर्थः ॥ ४० ॥ मन्त्रतः गङ्गास्मारकमन्त्रपाठात् ॥ ४२ ॥

× ख. °संभक्तांना नि° * ख. °षिषं भ्रा° १ ख. °स्तं गोविन्दमिदमब्र° । २ ख. यदा मै° । ३ ख. तदा दत्तं वरं कृ° । ४ ख. यः संस्तवेन मां कश्चित् स्तो° । ५ ख. देशे त्वया स्थापितो वै दे° ।

षट्पुरं नाम नगरं दानवानां जनार्दन।
अत्रान्तर्द्धरणीदेशे[1] पराक्रम्य महाबलाः॥ ४३
एते दैत्या दुरात्मानो जगतो देवकण्टकाः।
छन्ना वसन्ति गोविन्द सानावस्य महागिरेः
अवध्या देवदेवानां वरेण ब्रह्मणोऽनघ।
मानुषान्तरितस्तस्मात्त्वमेतांञ्जहि केशव ॥ ४५
एवमुक्त्वा महादेवस्तत्रैवान्तरधीयत।
परिष्वज्य महात्मानं वासुदेवं जनाधिप ४६
ततो याते महादेवे प्रभातायां नराधिपः।
तस्यां निशायां गोविन्दः[2] स्तूय पर्वतमब्रवीत्
तवाधः पर्वतश्रेष्ठ निवसन्ति महासुराः।
अवध्या[3] देवदेवानां वरेण ब्रह्मणः पुरा ॥ ४८
निर्गमिष्यन्ति ते नैव मया रुद्धा महाबलाः।
द्वारे निरुद्धे तत्रैव विनङ्क्ष्यन्ति ममाज्ञया ४९
त्वयि सन्निहितश्चाहं भविष्यामि महागिरे।
अधिष्ठाय महाघोरान्निवत्स्यामि च पर्वत ५०
*आरुह्य मूर्ध्नि मद्रूपं दृष्ट्वा पर्वतसत्तम।
गोसहस्रप्रदानस्य फलं प्राप्स्यति शाश्वतम्
त्वत्तोऽश्मभिश्च प्रतिमां
कारयित्वा[4] हि भक्तितः
शुश्रूषयन्ति ये नित्यं
मम यास्यन्ति ते गतिम्॥ ५२
इति तं पर्वतं कृष्णो वरदोऽनुगृहीतवान्।
तदाप्रभृति देवेशस्तत्र सन्निहितोऽच्युतः ५३
पाषाणैः प्रतिमां तात कारयित्वा च कौरव
शुश्रूषंति कृतात्मानो विष्णुलोकाभिकांक्षिणः

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे कृष्णकृतशिवस्तुतिर्नाम चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४॥

स्वर्गात्पारिजातानयनम्।

७५

वैशम्पायन उवाच।
ततो रथवरं कृष्णः समारुह्य महामनाः।
बिल्वोदकेश्वरं देवं नमस्कृत्य ययौ नृपः॥ १
महेन्द्रमाह्वयामास रथस्थो मधुसूदनः।
सत्कृतं पुष्कराभ्याशे सर्वैर्देवगणैः सह॥ २
ततः शक्रो जयन्तोऽथ हरिभिर्युक्तमुत्तमम्।
आरुरोह रथं देवः सर्वकामप्रदः सताम्॥ ३
ततो रथस्थयोर्युद्धमभवत्कुरुनन्दन।
देवयोर्दैवयोगेन पारिजातकृते तदा॥ ४
ततोऽहनद्रणे[5] विष्णुर्बाणैः शत्रुबलार्दनः।
सैन्यानि[6] देवराजस्य बाणजालैरजिह्मगैः॥५
उपेन्द्रं न महेन्द्रोऽथ नैव विष्णुः सुरेश्वरम्।
ताडयामासतुर्वीरौ शस्त्रैः शक्तावपि प्रभो॥६
एकैकमश्वं दशभिर्महेन्द्रस्य जनार्दनः।
विव्याध विशिखैस्तीक्ष्णैरस्त्रयुक्तैर्जनेश्वर॥७
शैब्याद्यानपि देवेन्द्रः शरैरमरसत्तमः।
छादयामास राजेन्द्र घोरैरस्त्राभिमन्त्रितैः॥८

अन्तर्द्धरणीदेशे भूविवरप्रदेशे गुप्तं पराक्रम्य पराक्रमेण वसन्तीत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥४३॥ सानौ अवच्छन्ना वसन्ति अपाये बिलं च विशन्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ मानुषभावेन अन्तरितः प्रच्छन्नः ॥ ४५ ॥ स्तूय स्तुत्वा ॥४७॥ अधिष्ठाय नियम्य घोरान् असुरान् ॥ ५० ॥ मूर्ध्नि तव ॥ ५१ ॥ त्वत्तः त्वत्सम्बन्धिभिः ॥ ५२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां चतुःसप्ततिमोऽध्यायः ॥७४॥

७५

पञ्चसप्ततितमेऽध्याये युद्धेनाराध्य वासवम्
द्वारकामनयद्धृष्टः पारिजातमितीर्यते ॥ १

ततो रथेति ॥ १ ॥ शैब्याद्यान् शैब्यसुग्रीवबलाहकमेघपुष्पाख्यान् कृष्णाश्वान् । सैन्याद्यानिति पाठे सेनायां शूरभूतानश्वादीन् ॥ ८ ॥

१ ख. °शे तत्राक्र° । २ ख. °विन्दो भूयः प° । ३ ख. ते निरुद्धा मया चात्र जगतो हितकाम्यया । निर्ग° *ख. आरोक्ष्यत्यूर्ध्वबाहुश्च यस्त्वां प° । ४ ख. °रयित्वेह भ° । ५ ख. ततर्द तरसा विष्णु° । ६ ख. सैन्यान्यपि च दे° ।

*स च बाणसहस्रैश्च कृष्णो गजमवाकिरत् ।
गरुडं च महातेजा बलभिद्वारिवाहनम् ॥ ९
भूयिष्ठाभ्यां लताभ्यां तौ तदहः शत्रुदारणौ ।
युयुधाते महात्मानौ नारायणसुराधिपौ ॥ १०
चकम्पे वसुधा कृत्स्ना नौर्जलस्थेव भारत ।
दिशां दाहेन दिग्देशाः संवृताश्च समन्ततः ११
चेलुर्गिरिवराश्चैव पेतुश्च शतशो द्रुमाः ।
पेतुश्च धरणीपृष्ठे मर्त्या धर्मगुणान्विताः ॥ १२
निर्घाताः शतशश्चान्ये पेतुस्तत्र नराधिप ।
ऊहुश्च सरितः सर्वाः प्रतिस्रोतो विशांपते १३
विष्वग्वाता ववुश्चैव पेतुरुल्काश्च निष्प्रभाः ।
मुहुर्मुहुर्भूतसङ्घा[1] रथनादेन मोहिताः ॥ १४
प्रजज्वाल जले चैव वह्निर्जनपदेश्वर ।
युयुधुश्च ग्रहैः सार्द्धं ग्रहा नभसि सर्वतः १५
ज्योतींषि शतशः पेतुः स्वर्गाच्च धरणीतलम्[3] ।
दिशां गजाः प्रकुपिता नागाश्च धरणीतले १६
गर्दभारुणसंस्थानैश्छिन्नाभ्रैश्चावृतं[4] नभः ।
विनदद्भिर्महारावैरुल्काशोणितवर्षिभिः +१७
न भूर्न द्यौर्न गमनं नरेन्द्रवृषभा भवन् ।
स्वस्थानि[5] सुरवीरौ तु दृष्ट्वा युद्धगतौ तदा १८
जेपुर्मुनिगणा मन्त्राञ्जगतो हितकाम्यया ।
ब्राह्मणाश्च महात्मानो ह्यतिष्ठंस्तेषु सत्वराः ॥
ततो ब्रह्मा महातेजाः कश्यपं वाक्यमब्रवीत् ।
गच्छ वध्वा सहादित्या पुत्रौ वारय सुव्रत ॥
स तथेति तदा देवमुक्त्वा पद्मभवं मुनिः ।
जगाम रथमास्थाय[6] तस्थौ नरवरान्तिके २१
स्थितं तु कश्यपं दृष्ट्वा सहादित्या तदन्तरा ।
उभौ रथाभ्यां धरणीमवतीर्णौ महाबलौ २२
न्यस्तशस्त्रौ च तौ वीरौ ववन्दतुररिन्दमौ ।
पितरौ धर्मतत्त्वज्ञौ सर्वभूतहिते रतौ ॥ २३
उभौ[7] गृहीत्वा हस्ताभ्यामदितिस्त्वब्रवीद्वचः
असोदराविवैवं किमन्योन्यं हन्तुमिच्छतः ।
स्वल्पमर्थं पुरस्कृत्य प्रवृत्तमतिदारुणम् ।
सदृशं नेति पश्यामि सर्वथा मम पुत्रयोः २५
श्रोतव्यं यदि मातुश्च पितुश्चैव प्रजापतेः ।
न्यस्तशस्त्रौ स्थितौ भूत्वा कुरुतं वचनं मम ॥
तथेत्युक्त्वा[8] च तौ देवौ स्नातुकामौ महाबलौ
गङ्गां जग्मतुरेवाथ प्रजल्पन्तौ परस्परम् २७

शक्र उवाच ।

त्वं प्रभुर्लोककृत्कृत्स्नराज्येऽहं[9] स्थापितस्त्वया
स्थापयित्वा कथं नाम पुनर्मामवमन्यसे २८
भ्रातृत्वमुपगम्यैव ज्येष्ठत्वं चाप्यपोह्य च ।
कथं कमलपत्राक्ष निर्वाणं कर्तुमिच्छसि २९
स्नातौ तु जाह्नवीतोये पुनरभ्यागतौ नृप ।
यत्रादितिः कश्यपश्च महात्मानौ दृढव्रतौ ३०
प्रियसंगमनं नाम तं देशं मुनयोऽवदन् ।
यत्र तौ सङ्गतौ चोभौ पितृभ्यां कमलेक्षणौ ॥
ततः शक्रस्य कौरव्य दत्वा वाचाभयं तदा ।
यत्र देवगणाः सर्वे समेता धर्मचारिणः ॥ ३२
ततो ययुर्विमानैस्तु देवाः सर्वे त्रिविष्टपम् ।
ऋद्ध्या परमया युक्तास्तेषामेवानुरूपया ३३
कश्यपश्चादितिश्चैव तथा शक्रजनार्दनौ ।
विमानमेकमारुह्य गता राजंस्त्रिविष्टपम् ॥ ३४
ते शक्रसदनं प्राप्ता रम्यं सर्वगुणान्वितम् ।
ऊषुरेकत्र कौरव्य मुदिता धर्मचारिणः ॥ ३५
शची तु कश्यपं पत्न्या सहितं धर्मवत्सला ।
उपाचरन्महात्मानं सर्वभूतहिते रतम् ॥ ३६
ततस्तस्यां प्रभातायां रजन्यामब्रवीद्धरिम् ।
आदातधर्मतत्त्वज्ञा सर्वभूतहितं वचः ॥ ३७
उपेन्द्र द्वारकां गच्छ पारिजातं नयस्व च ।
वध्वा संप्रापयस्वेश पुण्यकं हृदये स्थितम् ३८
पुण्यके सत्यया प्राप्ते पुनरेष त्वया तरुः ।
नन्दने पुरुषश्रेष्ठ स्थाप्यः स्थाने यथोचिते ३९
एवमस्त्विति कृष्णेन देवमाता यशस्विनी ।
उक्ता धर्मगुणैर्युक्ता नारदेन महात्मना ॥ ४०
ततोऽभिवाद्य पितरं मातरं च जनार्दनः ।
महेन्द्रं सह शच्याथ प्रतस्थे द्वारकां प्रति ४१

ज्योतींषि ताराः ॥१६॥ गर्दभवत् धूसराणि अरुणानि च संस्थानानि येषां तैः छिन्नाभ्रैः ॥१७॥ अभयं दत्वा दत्तवान् कृष्ण इति शेषः। ददातेः "आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च" इति क्वनिप् ॥ ३२ ॥ पुण्यकं व्रतोत्सवम् ॥ ३८ ॥

*ख. वशी बा° । १ ख. °तशश्चैव पे° । २ ख. °तगणा रथ° । ३ ख. °णीतले । दि° । ४ ख. °श्चाभ्रैराव° । +घ. रावान्स्वशोणितवर्षिभिः ना । ५ ख. स्वस्थाने सुर° । ६ ख. थमारुह्य त° । ७ ख. °भौ प्रहाय ह° । ८ ख. °वत्त्वा तु तौ दे° ९ ख. त्वं प्रभुः कृत्स्नलोकस्य राज्ये° ।

ददौ कृष्णाय पौलोमी नियोगान्कुरुनन्दन।
सर्वासामेव कृष्णस्य भार्याणां धर्मचारिणी
दिव्यानां सर्वरत्नानां वाससां च मनस्विनी।
नानारागविरक्तानां सदेवारजसामपि ॥ ४३
भार्याणां च सहस्राणि यानि षोडश माधवे।
प्रतिगृह्य महातेजाः प्रययौ द्वारकां प्रति ॥४४
संपूज्यमानो द्युतिमान्खेचरैः पुण्यकर्मभिः।
सस्रात्यकिः सपुत्रश्च प्राप्तो रैवतकं गिरिम् ४५
स तत्र स्थापयित्वा च पारिजातं वरद्रुमम्।
सत्यकं प्रेषयामास द्वारकां द्वारशालिनीम् ४६

श्रीकृष्ण उवाच।

पारिजातमिहानीतं महेन्द्रसदनान्मया।
निवेदय महाबाहो भैमानां भैमवर्द्धन ॥ ४७
अद्य द्वारवतीं चैव पारिजातमहं द्रुमम्।
प्रवेशयिष्ये नगरे शोभा प्रक्रियतां शुभा ॥ ४८
इत्युक्तः सत्यको गत्वा तथोक्त्वा पुनरागतः
कुमारैर्नागरैः सार्द्धं साम्बप्रभृतिभिः प्रभो ॥
ततोऽग्रतः पारिजातमारोप्य गरुडे तदा।
प्रद्युम्नो द्वारकां रम्यां विवेश रथिनां वरः ५०
शैब्यादिहययुक्तेन रथेनानुययौ हरिः।
तस्याथ रथमुख्येन सत्यकः साम्ब एव च ५१
ये त्वन्ये नृप वार्ष्णेया यानैर्बहुविधैस्तथा।
ययुः प्रहृष्टास्तत्कर्म पूजयन्तो महात्मनः ॥५२
सत्यकाद्विस्तरं श्रुत्वा यादवा नागरास्तथा।
विस्मयं परमं जग्मुरप्रमेयस्य कर्मणा ॥ ५३
तं दिव्यकुसुमं वृक्षं दृष्ट्वाऽऽनर्तनिवासिनः।
राजन्न तत्पुर्हृष्टाः पश्यमाना महोदयम् ॥ ५४
तमद्भुतमचिन्त्यं च मदकेलिकलाण्डजम्।
वृक्षोत्तमं पश्यतां वै वृद्धानामगमज्जरा ॥ ५५
ये त्वन्धचक्षुषः सर्वे तेऽभवन्दिव्यचक्षुषः।
विरोगा रोगिणश्चासन्घ्रात्वा गन्धं वनस्पतेः
लपन्तः कोकिलाञ्छ्रुत्वा-
श्रुत्वाऽऽनर्तनिवासिनः।
बभूवुर्हृष्टमनसो
ववन्दुश्च जनार्दनम् ॥ ५७
नानाविधानि तूर्याणि गेयानि मधुराणि च
शुश्रुवुस्तस्य वृक्षस्य नातिदूरं गता नराः ५८
योऽयं संकल्पयामास गन्धं हृद्यं नरस्तथा।
स तदैव तमाजघ्रे पारिजातसमुद्भवम् ॥ ५९
ततः प्रविश्य रम्यां तु द्वारकां यदुनन्दनः।
वसुदेवं महात्मानं ददर्श देवकीं तथा ॥ ६०
कुकुराधिपतिं चैव बलं भ्रातरमेव च।
वृद्धाश्च यादवानां ये मानार्हानमरोपमान् ६१
विसृज्य तान्वै भगवाननादिनिधनोऽच्युतः।
संपूज्य च यथान्यायं स्वमेव भवनं गतः ॥६२
स सत्यभामया वासं विवेश मधुसूदनः।
पारिजातं तरुश्रेष्ठं ग्रहाय गदपूर्वजः ॥ ६३
सा देवी पूजयामास प्रहृष्टा वासवानुजम्।
प्रतिजग्राह तं चापि पारिजातं महाद्रुमम् ॥६४
मनीषितेन स तरुरल्पो भवति भारत।
महांश्च वासुदेवस्य तदद्भुतमभून्महत् ॥ ६५
कदाचिद्द्वारकां सर्वां प्रच्छादयति भारत।
कदाचिद्धस्तधार्यस्तु भवत्यङ्गुष्ठसन्निभः ६६
ननन्द सत्या कौरव्य देवी प्राप्य मनोरथम्।
पुण्यकार्थं तु संभारान्संभर्तुमुपचक्रमे ॥ ६७
यानि द्रव्याणि कौरव्य जम्बूद्वीपे तु कानिचित्
योग्यानि तानि कृष्णेन सभृतानि महात्मना।
मुनिं तदा संस्मृतवान्स नारदं
जनार्दनः सर्वगुणोचितं वशी।
प्रतिग्रहार्थं व्रतकस्य सत्यया
यथोपदिष्टस्य पुरन्दरानुजः ॥ ६९

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातानयने पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

नियोगान् प्रीतिदेयान् आभरणादीन् ॥ ४२ ॥ भैमानां भीमवंशोद्भवानां यादवानाम् ॥ ४७ ॥ पश्यमानाः पश्यन्तः ॥ ५४ ॥ मदेन केलिकलाः क्रीडापरा अण्डजा यत्र तम् ॥ ५५ ॥ सत्यभामया सत्यभामायाः ग्रहाय गृहीत्वा विवेश ॥ ६३ ॥ व्रतकस्य व्रते प्रदेयस्य दानस्य ॥ ६९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

---

१ ख. °न्द्रभवना° । २ ख. °स्यानु र° । ३ ख. सर्वे संबभूवुः क्षणादिव । विरोगा रो° । ४ ख. °त्वा मर्त्यनि° । ५ ख. °न्कि शाखानि रो° । ६ ख. स तमेव त° । ७ ख. °रत । महत्वाद्वासु° । ८ ख. प्राप्तमनोरथा । पु° । ९ ख. °गुणोदितं व° ।

द्युतरोः पुनः स्वस्थाने नयनम् ।

७६

वैशम्पायन उवाच ।
अथ कृष्णस्य कौरव्य ध्यातमात्रस्तपोधनः
आजगाम मुनिश्रेष्ठो नारदो वदतां वरः ॥ १
संपूजयित्वा विधिवद्वासुदेवो विशांपते ।
प्रतिग्रहार्थं विधिवच्छ्रीमान्भक्त्या न्यमन्त्रयत
ततः काले च संप्राप्ते स्नातं देवो महामुनिम् ।
संपूज्य माल्यैर्गन्धैश्च भोजयामास भारत ॥ ३
सार्वकामिकमन्नाद्यं सर्वभूतकृदव्ययः ।
सत्यया प्रियया सार्धं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ४
पुष्पदामावसज्याथ कण्ठे कृष्णस्य भाविनी ।
बबन्ध कृष्णं सुभगा पारिजाते वनस्पतौ ॥ ५
अद्भिर्ददौ नारदाय ततोऽनुज्ञाप्य केशवम् ।
देवी धेनुसहस्रं च काञ्चनस्य च पर्वतम् ॥ ६
हिरण्यरूप्यमिश्रं च मणिरत्नप्रभस्य च ।
तिलमिश्रस्य च तथा धान्यैरन्यैर्युतस्य च ॥ ७
प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं नारदो मुनिसत्तमः ।
स संप्रहृष्टो भुक्त्वाऽथ भूयः केशवमब्रवीत् ८
भोः केशव मदीयस्त्वमद्भिर्दत्तोऽसि सत्यया
स त्वं मामनुगच्छस्व कुरु यद्ब्रवीम्यहम् ९
प्रथमः पक्ष इत्येवमब्रवीन्मधुसूदनः ।
व्रजन्तमनुवव्राज नारदं च जनार्दनः ॥ १०
परिहासं बहुविधं कृत्वा मुनिवरस्तदा ।
तिष्ठस्व गच्छामीत्युक्त्वा परिहासविचक्षणः
अपनीय ततः कण्ठात्पुष्पदामैनमब्रवीत् ।
कपिलां गां सवत्सां भो निष्क्रयार्थं प्रयच्छ मे
कृष्णाजिनं तिलैः पूर्णं प्रयच्छ च सकाञ्चनम्
एषोऽत्र निष्क्रयः कृष्ण विहितो वृषकेतुना ॥
तथेत्युक्त्वा हृषीकेशस्तथा चक्रे जनाधिप ।
स उवाच मुनिश्रेष्ठं हसित्वा मधुसूदनः ॥ १४
वरं वरय धर्मज्ञ यस्ते नारद काङ्क्षितः ।
तत्ते दातास्मि धर्मज्ञ परा प्रीतिर्हि मे त्वयि॥

नारद उवाच ।
नित्यमेवास्तु मे प्रीतो भवान्विष्णो सनातन
त्वत्प्रसादात्तु सालोक्यं व्रजेयं ते महामते १६
अयोनिजो भवेयं ते नारायण सतां गते ।
भवेयं ब्राह्मणश्चैव पुनर्जात्यन्तरेष्वपि ॥ १७
एवमस्त्विति तं देवो विष्णुः प्रोवाच भारत ।
तुतोष च ततो धीमान्नारदो मुनिसत्तमः १८
षोडशस्त्रीसहस्राणि विष्णोरतुलतेजसः ।
निमन्त्रितानि कौरव्य सत्यया हरिकान्तया
तासां ददौ सन्नियोगमेकैकं हरिवल्लभा ।
शच्या यो वासुदेवस्य पुरा दत्तो नराधिप ॥
पारिजातो वसंस्तत्र ततः प्रववृते तदा ।
आज्ञया वासुदेवस्य नारदेन महात्मना ॥ २१
निमन्त्रिता गणाः सर्वे केशवेन महात्मना ।
विभूतिं पारिजातस्य ददृशुः कुरुनन्दन ॥ २२
पाण्डवांश्चानयामास सहैव पृथया हरिः ।
द्रौपद्या च महातेजास्तथैव च सुभद्रया २३
श्रुतश्रवां च ससुतां भीष्मकं ससुतं तदा ।
अन्यानपि च कौरव्य मित्रसम्बन्धिबान्धवान्

७६

षट्सप्ततितमेऽध्यायेऽमुष्मिन्पुण्यकसिद्धये ।
नारदाय प्रदायाथ द्युतरुं चानयद्दिवम् ॥ १

अथेति ॥ १ ॥ काले दानोचिते ॥ ३ ॥ भाविनी सद्भाववती ॥ ५ ॥ देवी केशवमनुज्ञाप्य अद्भिर्नारदाय ददावित्यन्वयः ॥ ६ ॥ काञ्चनस्येति विशेष्यं षष्ठ्यन्तानां मणीनां रत्नानां च प्रभा यस्मिंस्तस्य ॥ ७ ॥ प्रथमो मुख्यः पक्षो यद्दासेन स्वामिकार्यं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥ परिहासं पादुकानयनाद्याज्ञापनैः ॥ ११ ॥ वृषकेतुना रुद्रेण ॥ १३ ॥ सन्नियोगं दिव्यवस्त्राभरणादिकम् इन्द्राणीप्रेषितं विभज्य ददौ ॥ २० ॥ प्रववृते स गुणान्ख्यापयामास ॥ २१ ॥ गणाः सुहृत्संबन्धिसमूहाः ॥ २२ ॥ तानेवाह--**पाण्डवानिति** ॥ २३ ॥ श्रुतश्रवा पितृष्वसा शिशुपालमाता ॥ २४ ॥

---

१ ख. °त्नयुतस्य च । ति° । २ ख. प्रहृष्टो वदतां श्रेष्ठो भुक्त्वा केश° । ३ ख. °रुष्व यद्ब्र° । ४ ख. °मः कस्य ... । ५ ख. तिलकृष्णाजिनं शूर्पं प्रयच्छ त्वं च काञ्चनम् । एषो° । ६ ख. तव दा° । ७ ख. °त्वत्प्रसादात्तु सा° । ८ ख. °व देव जात्यन्तरेष्वहम् । ए° । ९ ख. °वां च सुसु° । [illegible]

रेमे च सह पार्थेन फाल्गुनेन जनार्दनः ।
सान्तःपुरो महातेजाः परमद्धर्याऽवसन्नृप २५
संवत्सरे ततो याते कोशिहाऽमरसत्तमः ।
पारिजातं पुनः स्वर्गमानयत्सर्वभावनः ॥ २६
तत्रादितिं कश्यपं च दृष्ट्वा स्वजननीं प्रभुः ।
शक्रेण सहितो धीमानप्रमेयपराक्रमः ॥ २७
तमुवाचादितिर्माता प्रणतं मधुसूदनम् ।
सौभ्रात्रमस्तु वामेवं नित्यं चामरसत्तम २८
मनोरथं मम त्वं च पूरयस्व जनार्दन ।
तथेत्येवाब्रवीत्कृष्णस्ततो मातरमात्मवान् ॥
आमन्त्रयित्वा पितरौ देवराजानमब्रवीत् ।
वासुदेवो महातेजाः कालप्राप्तमिदं वचः ३०
महादेवेन देवेश सन्दिष्टोऽस्मि महात्मना ।
अन्तर्भूमितले वध्यानसुरान्प्रति मानद ॥ ३१
तदितो दशरात्रेण हन्ताऽहमसुरोत्तमान् ।
तत्रोपविष्टास्थातव्यं प्रवरेण महात्मना ३२
जयन्तेन च वीरेण दानवानां जिघांसया ।
एकोऽत्र मानुषो देवो देवपुत्रस्तथा परः ॥ ३३
अवध्याः किल ते देवैर्ब्रह्मणो वरदर्पिताः ।
अस्माभिः किल हन्तव्या मानुषत्वमुपागते*
तथेति कृष्णं स हरिः प्रीतरूपस्तथाऽब्रवीत् ।
सस्वजाते ततो देवावन्योन्यं जनमेजय ३५

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे स्वर्गे पारिजातस्थापने षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

पुण्यकविधिः ।

७७

जनमेजय उवाच ।
पुण्यकानां ममोत्पत्तिं कथयस्व द्विजोत्तम ।
द्वैपायनप्रसादेन सर्वं हि विदितं तव ॥ १
वैशम्पायन उवाच ।
उमया पुण्यकविधिर्नरेन्द्रोत्पादितः पुरा ।
शृणु येन विधानेन लोके धर्मभृतां वर ॥ २
स्वर्गान्नीते पारिजाते कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ।
ययौ द्वारवतीं धीमान्नारदो मुनिसत्तमः ३
देवासुरे नृपश्रेष्ठ संग्रामे समुपस्थिते ।
षट्पुरस्य वधे घोरे महादेवाज्ञयाऽनघ ॥ ४
कृष्णेन सहितं विप्रं नारदं धर्मवित्तमम् ।
आसीनं परिपप्रच्छ रुक्मिणी भैष्मिकी नृप ५
तत्र जाम्बवती देवी सत्यभामा च भामिनी ।
गान्धारराजपुत्री च योगयुक्ता नराधिप ॥ ६
देव्यश्च नृप कृष्णस्य बह्व्योऽन्या वै समागताः
कुलशीलगुणोपेता धर्मशीलाः पतिव्रताः ॥ ७
रुक्मिण्युवाच ।
मुने धर्मभृतां श्रेष्ठ धर्मज्ञानभृतां वर ।
उत्पत्तिं पुण्यकानां त्वं वक्तुमर्हस्यशेषतः ८

मानुषो मानुषरूपी देवः ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

७७

सप्ताधिके सप्ततिके पुण्यकानां निरूप्यते ।
पार्वत्या तपसा युक्तं स्वरूपं तद्विधिस्तथा १
पुण्यकानामिति ॥ १ ॥ वधे कृते सति ॥ ४ ॥
तत्र जाम्बवत्यादयोऽपि समागताः ॥ ६ ॥

---

१ ख. रसान्निभः॰ पा॰ । २ ख. ॰ष्ट्वा स्वपितरौ प्र॰ । ३ ख. ॰त्रमेव वां नित्यं भवत्वमरसत्तम । म॰ । ४ ख. ॰थं ममैव त्वं पू॰ । ५ ख. तथास्त्वित्यब्रवी॰ । ६ ख. पागतैः । त॰ । ७ ख. ॰तेऽथ तौ देवा व॰ । ८ ख. ॰स्व तपोधन । द्वैपा॰ । ९ ख. ततो जा॰ । १० ख. ॰ष्ठ सर्वज्ञ वदतां व॰ । *इत उत्तरं खपुस्तके-ददौ किरीटं कृष्णाय शक्रोऽमृतसमुद्भवम् । प्रीतात्मा कुरुशार्दूल कुण्डलद्वयमेव च । इत्यधिकम् ।

विधिं च फलयोगं च दानकालं तथैव च ।
कौतूहलं नस्तत्सिद्धिं वदस्व वदतां वर ॥ ९
नारद उवाच ।
शृणु वैदर्भि धर्मज्ञे सपत्नीभिः सहानघे ।
पुण्यकानां विधिः प्रोक्तो यथा देवि पुरा मया
चचारोमा व्रतं देवी पुण्यकानां शुचिव्रता
व्रतावसानेऽथ तया सख्यो देवि निमन्त्रिताः
अदित्याद्याः सुताः सर्वा दक्षस्याक्लिष्टकर्मणः
पौलोमी च शची देवी ख्याता लोके पतिव्रता
रोहिणी च महाभागा सोमस्य दयिता सती
फाल्गुनी च तथा पूर्वा रेवती च विशांपते ॥
तथा शतभिषा चैव मघा च कुरुनन्दन ।
एताभिर्हि महादेवी पूर्वमाराधिता सती १४
गङ्गा सरस्वती चैव वेणी गोदा च निम्नगा ।
तथा वैतरणी चैव गण्डकी या च भारत १५
अन्याश्च सरितो रम्या लोपामुद्रा च भारत
सत्यश्चान्या जगद्देव्यो धारयति हि ताः शुभाः
शुभाश्च गिरिनन्दिन्यो वह्निकन्याश्च सुव्रताः
स्वाहा वह्निप्रिया देवी सावित्री च यशस्विनी
ऋद्धिः कुबेरकान्ता च जलेशमहिषी तथा ।
भार्या पितृपतेश्चैव वसुपत्न्यस्तथा च याः १८
ह्रीः श्रीर्धृतिस्तथा कीर्तिराशा मेधा च सुव्रताः
प्रीतिर्मतिश्च ख्यातिश्च सन्नीतिश्च तपोधनाः
देव्यः सत्यस्तथैवान्याः सर्वभूतहिते रताः ।
तासां व्रतावसाने च पूजां चक्रेऽम्बिका तदा
तिलरत्नमयं दत्त्वा पर्वतं सर्वधान्यवत् ।
वासोभिर्भूषणैर्मुख्यैर्नानारागैः सुमध्यमे ॥ २१
प्रतिगृह्य तु तां पूजां दत्तां देव्या तपोधनाः ।
उपविष्टाः कथाश्चित्राः कुर्वन्त्यो भर्तृदेवताः
पुण्यकार्थं कथास्तासामासन्देवी शशंस याः
विधिं च पुण्यकस्याथ सतीनां भर्तृदेवते २३
तासां मतेन साध्वीनां सर्वासां सोमनन्दिनी
पर्यपृच्छदुमां देवीं पुण्यकानां विधिं वरा २४
उमा तासां प्रियार्थं तु पुण्यकान्यब्रवीत्तदा ।
समक्षं मम वैदर्भि सर्वभूतहिते रता ॥ २५
ममैव चोमया दत्तः स तदा रत्नपर्वतः ।
प्रतिगृह्य मया चैव कृतो ब्राह्मणसाच्छुभे ॥ २६
उमा त्वरुधन्तीं साध्वीमामन्त्र्य यदभाषत ।
शृणु कल्याणि वक्ष्यामि सर्वाभिः सहिता शुभे
पुण्यकानां विधिं कृत्स्नं यथावदनुपूर्वशः ।
यथा चैव मया दृष्टस्तत एष विधिः शुभे २८

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पुण्यकविधिकथने सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

पुण्यकव्रतवर्णनम् ।

७८

उमोवाच ।
सर्वज्ञाऽहं यदा भर्तुः प्रसादेन शुचिस्मिते ।
तदा पुरा ममादिष्टो दृष्टः पुण्यविधिः शुभः १
सनातनः पुण्यविधिरिति बुद्ध्याऽवगम्यताम्
महादेवप्रसादेन मया दृष्टस्त्वरुन्धति ॥ २

गङ्गाद्या नद्यभिमानिन्यो देवताः ॥ १५ ॥ भर्तृदेवते पतिव्रतासमुदाये ॥ २३ ॥ सोमनन्दिनी अरुन्धती ॥ २४ ॥
इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

७८
अथाष्टसप्ततितमेऽध्यायेऽस्मिन्प्राह पार्वती ।
अरुन्धत्यै स्वव्रतेण प्रागुक्तमपि विस्तरात् ॥ १
सर्वज्ञेति । आदिष्टो उपदिष्टो भर्त्रेत्यर्थात् दृष्टो ज्ञातश्च ॥ १ ॥

१ ख, °ती चैव गङ्गा गो° । २ ख, °न्त्यस्तथैव च । श्रीर्ह्रीर्धृ° । ३ ख. °का तथा । ति° । ४ ख. भर्तृदेवते । पु° । ५ ख. °धिं वरम् । उ° । ६ ख. °मन्त्र्येदमभा° । ७ ख. °था देवि मया दृष्टः पुरा ह्येष वि° । ८ ख. °रा मया दृष्टः पुण्यकानां वि° ।

पुण्यकानि च सर्वाणि चीर्णवत्यस्यनिन्दिते
अनुज्ञया भगवतो भर्तुः शर्वस्य धीमतः॥ ३
सतीत्वं धर्मचरणं यस्या नित्यमखण्डितम्।
पुण्यकानां विधिस्तस्याः पुराणैः परिकीर्तितः
दानोपवासपुण्यानि सुकृतान्यप्यरुन्धति।
निष्फलान्यसतीनां हि पुण्यकानि तथा शुभे
या वञ्चयन्ति भर्तारं योनिदुष्टाश्च याः स्त्रियः
योनिदोषात्पुण्यफलं नाश्नन्ति निरयङ्गमाः
साध्व्यो जगद्धारयन्ति सुशीलाः पतिदेवताः
अनन्या धर्मनित्याश्च सतीपन्थानमाश्रिताः ७
अवाग्दुष्टाः शौचयुक्ता धृतिमत्यः शुभव्रताः।
सततं साधुवादिन्यो धारयन्ति जगत्खलु ८
व्याधितः पतितो वापि दीनो वापि कथञ्चन
न त्यक्तव्यः स्त्रिया भर्ता धर्म एष सनातनः९
अकार्यकारिणं वापि पतितं वापि निर्गुणम्
स्त्री पतिं तारयत्येव तथाऽऽत्मानं शुभानने
योनिदुष्टस्त्रियो नास्ति प्रायश्चित्तं हतैव सा।
वाग्दुष्टे विहितं सद्भिः प्रायश्चित्तं पुरातने ११
भर्तुश्छन्देन कर्तव्यं
व्रतकं सर्वदा स्त्रिया।
उपवासोऽपि वा सत्ये
कांक्षन्त्या सुकृतां गतिम्॥ १२
कल्पान्तरसहस्रेषु न स्त्री सा लभते गतिम्।
तिर्यग्योनिसहस्रेषु पच्यत योनिविप्लवात् १३
यदि सा नाम मानुष्यं स्त्री लभेदसती सती
चण्डालयोनौ दुर्मेधा जायते कुक्कुराशना १४
भर्ता देवः सदा स्त्रीणां सद्भिर्दृष्टस्तपोधने।
यस्या हि तुष्यते भर्ता सा सती धर्मचारिणी
कौतूहलहतानां तु स्त्रीणां लोको न शोभनः
भर्तर्येव मनो यासां सद्भावेन व्यवस्थितम् १६

कर्मणा मनसा वाचा पतिं नातिचरन्ति याः
तासां पुण्यफलं सौम्ये पुण्यकैः समुदाहृतम्
पुण्यकानां विधिं कृत्स्नं स्वलोंकप्रतिशोभने।
निबोध सह सर्वाभिर्दृष्टो यस्तपसा मया १८
स्नात्वा स्त्री प्रातरुत्थाय पतिं विज्ञापयेत्सती
उपवासार्थमथ वा व्रतकार्थं धृतव्रते॥ १९
श्वशुराभ्यां च चरणौ सततं सत्तमस्य च।
ग्रहायौदुम्बरं पात्रं सकुशं साक्षतं तथा॥ २०
गोशृङ्गं दक्षिणं सिच्य प्रतिगृह्णीत तज्जलम्।
ततो भर्तुः सती दद्यात्स्नातस्य प्रयतस्य च२१
आत्मनोऽपि निषेक्तव्यं ततः शिरसि तज्जलम्
त्रैलोक्यसर्वतीर्थेषु स्नानमेतदुदाहृतम्॥ २२
उपवासेषु कर्तव्यमेतद्धि व्रतकेषु च।
स्नानमेतद्धि सामान्यं स्त्रीणां पुंसां च भामिनि
अरुन्धति मया दृष्टं तपसा हरतेजसा।
अशल्यविद्धं शयनमासनं च तथाविधम् २४
स्वयं प्रक्षालनं चापि पादयोरनुशब्दितम्।
अश्रुप्रपातो रोषश्च कलहश्च कृतः सति।
उपवासाद्व्रताद्वाऽपि सद्यो भ्रंशयति स्त्रियः
शुक्लमेव सदा वासः प्रशस्तं चन्द्रसम्भवे।
अन्तर्वासोऽपरं चैव उपवासे व्रते तथा॥ २६
पादुकार्थं तृणैः कार्यं सर्वदा व्रतके सति।
उपवासेऽपि च विधिरेष एव प्रवर्तितः॥ २७
अञ्जनं रोचनं चापि गन्धान्सुमनसस्तथा।
व्रतके चोपवासे च नित्यमेव विवर्जयेत्॥ २८
दन्तकाष्ठं शिरःस्नानमुद्वर्तनमथापि वा।
विवर्जितं मृदा सर्वं शौचार्थं तु विधीयते२९
बिल्वामृतफलैर्नित्यं श्रीफलैश्च समाचरेत्।
प्रक्षालनं वै शिरसः सदा मृण्मिश्रितैर्जलैः ३०

अखण्डितम् ईप्सितं भवेत्॥ ४॥ पुरातने वेदे॥ ११॥ हे सत्ये अरुन्धति॥ १२॥ असती भूत्वा सती विद्यमाना॥ १४॥ कौतूहलम् आश्चर्यं प्रोक्तम्॥ १६॥ औदुम्बरं ताम्रमयम्॥ २०॥ सिच्य सिक्त्वा॥ २१॥ व्रताङ्गनियमानाह—**अशल्येत्यादिना**॥ २४॥ पादुकार्थं तृणैर्वेत्रादिभिः पादत्राणं कर्तव्यं न तु चर्ममयमित्यर्थः॥ २७॥ अमृता हरीतकी आमलकी वा। श्रीफलैः पक्वबिल्वफलैः अमृन्मिश्रितैरिति च्छेदः॥ ३०॥

---

१ ख. °नां तु पु°। २ ख. °दुष्टा ह्यसत्स्त्रियः। न तु तासां पुण्यफलमस्ति ता नि°। ३ ख. वा धन्ये का°। ४ ख. प्रसीदनवाञ्जनं च ग°। ५ ख. °पि च। वि°। ६ ख. °लैः शुद्धैः स्नानं चैव समा°।

शिरसोऽभ्यञ्जनं सौम्ये नैव तावत्प्रशस्यते।
न पादयोर्न गात्रस्य स्नेहेनेति स्थितिः स्मृता
गोयानमुष्ट्रयानं च खरयानं च वर्जितम्।
नग्नस्नानं च सततं व्रते चाप्युपवासके ॥ ३२
नदीजलं प्रस्रवजं प्रशस्तं सोमनन्दिनि।
शुभे तडागे वाप्यादौ विस्तीर्णे जलैर्युते
गत्वा स्नानं प्रशस्तं तु सदैव खलु सर्वथा।
अलाभे त्ववरुद्धा स्त्री घटस्नानं समाचरेत् ३४
नवैश्च कुम्भैः स्नातव्यं विधिरेष पुरातनः।
स्नानं च कार्यं शिरसा तपःफलमवाप्नुयात् ३५

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे-
ऽष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

पुण्यकव्रतवर्णनम्।

७९

उमोवाच।

विधिनैतेन कृत्स्नेन स्त्री सदा भर्तृदेवता।
चरेत्संवत्सरं दान्ता षण्मासान्मासमेव च १
स्त्रियो ह्यावाहयेत्साध्वीरेकादश समाधिना
स्वयं चैव विधिर्दृष्टो व्रतकानां मया शुभः २
अद्भिर्दद्यात्सतीः सर्वा या मूलव्रतिनी भवेत्।
तासां तु निष्क्रयो देयः कालदेशानुरूपतः ३
ततो मासान्तशुक्लस्य तिथौ च नवमी तथा।
आराधयित्वा कर्तव्यं व्रतकस्यापवर्जनम् ॥ ४
उपवासमहोरात्रं व्रतकं चापि निश्चितम्।
आदौ चान्ते च कुर्वीत व्रतकस्यापि सिद्धये
क्षुरकर्म ततो भर्तुरात्मनश्चैव कारयेत्।
उत्सादनं च स्नानं च तस्मिन्नहनि संस्मृतम्
ततो विवाहवत्स्नानं विहितं पुण्यके शुभे।
मण्डनं चैव विहितं माल्यधारणमेव च ॥ ७
कुम्भैस्तु स्नाप्यमानेमं साध्वी मन्त्रमुदीरयेत्।
भर्तुः पादौ नमस्कृत्य मनसा वाऽथ वा गिरा

आपो देव्य ऋषीणां हि विश्वधात्र्यो
दिव्या मदन्त्यो याः शङ्करा धर्मधात्र्यः
हिरण्यवर्णाः पावकाः शिवतमेन
रसेन श्रेयसो मां जुषन्तु ॥ ९

अपामेष स्मृतो मन्त्रः सर्वत्रान्यत्र मे शृणु।
मन्त्राः पुराणविहिताः स्त्रीणां सर्वाङ्गशोभने।

अभ्यञ्जनं कल्कस्नानम् ॥ ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

७९

अथैकोनाशीतितमे ह्यध्यायेऽत्र निरूप्यते।
नित्यशेषे विधिर्यश्च काम्यानां परमो विधिः१

विधिनेति। चरेद्व्रतमिति शेषः ॥ १ ॥ या निमन्त्रिता एकादश स्त्रियः ताः सर्वा अद्भिः साकम् आचार्याय दद्यात् सन्निहितत्वात्। निष्क्रयो देयः पूर्वं भर्तृभ्यः क्रीत्वा आचार्याय देयस्ततः आचार्यान्निष्क्रयेण गृहीतास्तद्भर्तृभ्यः प्रदद्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥ अपवर्जनं समापनम् ॥ ४ ॥ व्रतकम् उद्दिश्येति शेषः। आत्मनश्च केशवर्जं नखमात्रनिकृन्तनम्।
"सर्वान् केशान्समुद्धृत्य छेदयेदङ्गुलद्वयम्
एवमेव हि नारीणां वपनं सर्वदा स्मृतम्"
इति स्मृत्युक्तप्रकारेण वा क्षुरकर्म ॥ ६ ॥ इमं वक्ष्यमाणम् ॥ ८ ॥ ऋषीणां देव्यः जनयित्र्यः यासु जातः कश्यप इति लिङ्गात्। दिवि भवाः आदित्यलोकावस्थानात् मदन्त्यो यज्ञे मदन्तीसंज्ञाः शङ्कराः सुखकरा यतो धर्मस्य धात्र्यः पोषका हिरण्यवर्णाः निर्मलाः पावकाः शोधकाः रसेन निजगुणेन जुषन्तु प्रीणयन्तु ॥९॥

१ ख. °तं न व्रते ह्युपवा°। २ ख. °लजैर्युते। ग°। ३ ख. व वा। स्त्रि°। ४ ख. °श्रिता। आ°। ५ ख. °तं न वपनं त°। ६ ख. °मैश्च स्ना°।

शुभाऽव्यया गुणिनी युक्तधर्मा
भर्त्रा साकं मम दास्या वरेण ।
मा कर्मणा मनसा वापि वाचा
भर्तुर्भवेयं रुषती स्यां वशङ्गा ॥ ११
सपत्नीनामधि नित्यं भवेयं
सपुत्रा स्यां सुभगा चारुरूपा ।
संपन्नहस्ता गुणवादिनी च
सर्वात्मना स्यां मा दरिद्रा भवेयम् ॥ १२
पतिश्च मे स्यात्सुमुखो मत्प्रतीक्षो
नित्यं मद्भक्तः स्यान्मन्मतिर्मद्गतिश्च ।
प्रीतिश्च नौ स्याच्चक्रवाकानुरूपा
मनोविरागो न भवेत्साधुवत्स्यात् १३
लोकान्साध्वीनामुत्तमानां व्रजेयं
याभिः सर्वं धार्यते विश्वरूपम् ।
उभे कुले याः शुभाः पावयन्ति
पितुर्भर्तुश्च पतिभक्त्योर्जिताश्च ॥ १४
भूमिर्वायुर्जलमाकाशमाग्नि-
रन्तः क्षेत्रज्ञः प्रकृतिर्यो महांश्च ।
अहङ्कारश्च मम साक्ष्ये नियुक्ताः
स्मरेयुर्मे निश्चयं च व्रतं च ॥ १५
यैरारब्धो देहिनां भौतिकोऽयं
विधिः सत्त्वाद्यैर्भूतयुक्तैः सबीजैः ।
सन्त्वेते मे साक्षिणः सर्वसंस्था
व्रते चास्मिन्निश्चये चापि नित्यम् १६
चन्द्रादित्यौ पुण्यसाक्षी यमश्च
दिशः सर्वा दश चात्मा च मेयम् ।
सन्त्वेते वै साक्षिणः सर्वसंस्था
व्रते चास्मिन्निश्चये चापि नित्ये ॥ १७
मन्त्रैरेतैः पुराणोक्तैः सर्वद्रव्याभिमन्त्रणम् ।
व्रतचर्यात्प्रभृति वै पुराणे समुदाहृतम् ॥ १८
स्नात्वाऽथ वाससी दद्याद्भर्तुः कर्त्यं स्वयं शुभे
अथात्मकार्तितं न स्याच्छुभे विघ्नेन केनचित् ॥ १९
वासोऽन्यदेव दद्याच्च श्वेतं मुख्यं नवं शुचि ।
स्वकर्तितं च सूत्रं तु वाससा तेन मिश्रयेत् २०
ततो द्विजं शुचिं दान्तं ज्ञानविज्ञानकोविदम्
भोजयेच्च यथाशक्त्या सह भर्त्रा सुमध्यमे २१
ब्राह्मणस्यापि दातव्यं वासोयुग्मं महातपे ।
शय्यासनं गृहं धान्यं दासं दासीं तथैव च २२
अलंकाराः शक्तितश्च रत्नपर्वत एव च ।
सर्वधान्यसमुन्मिश्रस्तिलैश्च सविशेषतः ॥ २३
वासोभिश्च प्रतिच्छन्नो नानावर्णैररुन्धति ।
हस्त्यश्वावचयश्चैव देया गौरेव च ध्रुवम् २४
लवणप्रतिमां दद्यान्नवनीतस्य चापराम् ।
गुडस्य मधुनश्चैव सुवर्णस्य च शोभनाम् २५
तथैव सर्वगन्धानां रसानां पृथगेव च ।
तथा सुमनसां दद्याद्रौप्यस्यौदुम्बरस्य च २६
फलानां चैव सर्वेषां वाससामपि नन्दिनि ।
चित्रप्रतिकृतिं चैव काष्ठस्य प्रतिमां तथा २७
शिलां प्रतिकृतिं चैव दध्नोऽथ पयसस्तथा ।
सर्पिषा दूर्वया चैव या चान्यामप्यभीप्सति ॥ २८
कालदेशानुरूपं च देयं विभवतः सति ।
अल्पं वा बहुलं वापि भर्तुश्छन्देन सर्वदा २९

पौराणान्मन्त्रानाह–**शुभेति**। शुभा कल्याणकरी भर्तुर्भवेयमिति सर्वत्र सम्बन्धनीयम् । अव्यया अक्षीणा धनादिभिः । यदाह याज्ञवल्क्यः– " संयतोपस्करा दक्षा हृष्टा व्ययपराङ्मुखी । " इति वरेण वरहेतोर्दास्या तुल्येति नीचकर्मापि कर्तुं योग्या भवेयम् । यथोक्तम् । " कार्येषु दासी शयनेषु रम्भा " इत्यादि । अन्यत्र रुषती क्रुद्धाऽपि भर्तुर्वशंगा स्याम् ॥ ११ ॥ अधि उपरि सम्पन्नहस्ता अन्नदानादौ मुक्तहस्ता १२॥ मनोविरागः अन्योन्यमनुरक्तता ॥१३॥ विश्वस्य रूपं स्वरूपं विश्वमित्यर्थः ॥ १४ ॥ **भूमिरिति**। भूम्याद्यभिमानिन्यो देवताः व्रतं च निश्चयं भक्तिं च स्मरेयुः ॥ १५ ॥ विधिर्विध्यर्हो देहः यैरारब्धो भूतयुक्तैर्जरायुजादिसबन्धैः सत्त्वाद्यभिमानिदेवतैः सबीजैस्तत्प्राणिकर्मप्रयोजितैः ॥ १६ ॥ आत्मा मनः ॥ १७ ॥ व्रतचर्यात् व्रतारम्भात् प्रभृति प्रत्यहमेव कार्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥ कर्त्यं कर्तनादिना सम्पाद्य । शुभे हे अरुन्धति ॥ १९ ॥ महातपे तपस्विनि ॥ २२ ॥ सति सम्भवे हस्त्यश्वादीनाम् अवचयः समूहो दातव्यः । अन्यथा गौरेव देया देयैवेत्यन्वयः॥२४॥ प्रतिमाम् उमामहेश्वरयोः ॥ २५ ॥ शिलां शिलामयीं प्रतिमां दध्यादिभिः पञ्चामृतस्नानादिना पूजयेदित्यर्थः॥२८॥

१ ख. °ताः स्म । भू° । २ ख. °स्था व्रते चा° । ३ घ. °र्तुः कर्ता स्व° । ४ ख. शय्या यानं गृ° ।

तिलपात्रं प्रदातव्यं न देय ननु शोभने ।
गौस्त्ववश्यं प्रदातव्या कपिला कांस्यमेव च
कृष्णाजिनं च सुभगे सतिलं वाससाऽन्वितम्
आदर्शश्चैव कूर्चश्च तथाऽजिनमनिन्दिते ३१
एतद्दत्वा सर्वकामानाप्नोति वरवर्णिनि ।
पुरोऽधिका पुत्रवती सुभगा रूपभागिनी ३२
मृष्टहस्ता धनाढ्या च स्त्री भवत्यमलेक्षणा ।
इच्छया लभते चैव कन्या रूपगुणान्विताः ॥
भवन्ति सुभगाश्चर्यास्तथैव च पुरोऽधिकाः ।
पुत्रवत्यो धनाढ्याश्च शीलवत्यश्च नित्यदा ३४
अरुन्धति[1] कृतं ह्येतन्मयैव प्रथमं यतः ।
उमाव्रतकमित्येव ख्यातमत्र महीतले ॥ ३५
एतदेवोत्तमं स्त्रीणां व्रतं तस्मात्समाचरेत् ।
सर्वकामानवाप्नोति[2] दत्वैवैतदनिन्दिते ॥ ३६
एतद्व्रतकरो ह्येव देवदेवो वृषध्वजः ।
पुराऽभिषिक्तवान्सौम्ये प्रियार्थं मम सर्वकृत् ॥
व्रतकस्यावसानेऽथ देयं भोज्यं च नित्यदा ।
स्त्रीणां कामाः प्रदेयाश्च सदृशाः कालदेशयोः
एकैकस्य प्रदातव्यं व्रतकं वरवर्णिनि ।
छन्दतो ब्राह्मणानां तु देयमन्नं सदक्षिणम् ३९
पायसं तत्र दातव्यं व्रतके नान्यदिष्यते ।
नात्र प्राणिवधः कार्यः पुराणे नियता श्रुतिः
अथ द्वितीयं वक्ष्यामि व्रतं सोमसमुद्भवे ।
महादेवप्रसादेन दृष्टवत्यास्मि यच्छुभे ॥ ४१
सर्वाः पुत्रफला नार्यः सद्भिरेतदुदाहृतम् ।
तस्मादन्विष्यतीं दद्यात्सपुत्रकरकाञ्छुभे ४२
ज्येष्ठाषाढौ शुभौ मासौ पुरोक्तं विधिमाचरेत्
अथवा ज्येष्ठमेवैकमाषाढं वा समाचरेत् ४३
ततो मासद्वये पूर्णे मासे वा वरवर्णिनि ।
सपुत्रकरकान्दद्यात्फाणितप्रतिपूरितान् ॥ ४४
सर्पिषः पयसश्चैव दध्नोऽथ मधुनोऽनघे ।
जलस्य च तथा दद्यात्पूरयित्वा शशिप्रभे ४५
एतस्मै ज्ञानवृद्धाय सुव्रताय जितात्मने ।
सपुत्रकरकान्दद्याद्यावन्तो मनसः प्रियाः ४६
इच्छेत[3] स्त्री दुहितरं स्त्रीणां कामकरं ततः ।
किञ्चिद्द्रव्यं सुताकामात्सुतां प्राप्नोत्यसंशयः
गौर्वाऽथ काञ्चनं वाऽपि दक्षिणा[4] चैव शस्यते
विप्रस्याच्छादनं देयमवश्यं तु शुचिस्मिते ४८
यज्ञोपवीतं व्रतके दद्यान्नारी शुचिव्रता ।
सपुत्रकरकाणां तु विधिरुक्तो[5] विपश्चिता ४९
अपत्याख्यानयोगेन ब्राह्मणेभ्यः शुचिव्रता ।
संवत्सरं सुसंपूर्णं व्रतधर्मानुपालिनी ॥ ५०
करकानपि दद्याच्च पूर्णे संवत्सरे शुभ ।
अनुज्ञया सदा भर्तुः सत्यवादिन्यरुन्धति ॥ ५१
सुवर्णसूत्रं विप्राय कौमुद्यां दातुमर्हति ।
यज्ञोपवीतं विप्रस्य[6] व्रतं संस्थाप्य कामिकम् ॥
यज्ञोपवीतं[7] करकं दक्षिणां च स्वशक्तितः ।
प्रयच्छती सती स्त्रीभ्यः सर्वान्कामान्समश्नुते

न देयं भर्तुश्छन्देन विना ॥ ३० ॥ कूर्चः मयूरपुच्छमुष्टिः कुशमुष्टिरित्यासनमित्यर्थः । अजिनम् आसनार्थं कूर्चसाहचर्यात् । कृष्णाजिनं तु प्रावरणार्थम् ॥ ३१ ॥ पुरोऽधिका अग्रगण्याः ॥ ३२ ॥ एतद्व्रतकरः व्रतेन क्रियत इति व्रतप्रसाद्यः । प्रियार्थं पट्टमहिषीत्वार्थम् ॥ ३७ ॥ व्रतकं व्रतोपकरणं द्रव्यं विभज्य देयमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ अन्विष्यतीं पुत्रकामनां करकान् नासिकान्वितान् अल्पघटान् सपुत्रेति विशेषणं तदर्थिनीभिर्देयान् ॥ ४२ ॥ दानकालमाह—ज्येष्ठेति । पुरोक्तं गोशृङ्गसेवनादि ॥ ४३ ॥ फाणितं शर्करोदकं पानकाख्यम् ॥ ४४ ॥ सर्पिष इत्यादीनां पृथग्ग्रहणात् ॥ ४५ ॥ व्रतान्तरमाह—**यज्ञोपवीतमिति** । ॥ ४९ ॥ अपत्याख्यानयोगेन यत्पूर्वं दानमुक्तं तत्पुत्रापत्यकामा पुंनक्षत्रस्य पुष्पादेर्योगेन दद्यात् एवं कन्याकामा स्त्रीनक्षत्रे रोहिण्यादेर्योगे करकादि दद्यात् ॥५०॥ कौमुद्यां कार्तिक्यां पौर्णमास्यां संस्थाप्य समाप्य ॥ ५२ ॥

---

१ ख. °ति कृतं दान्ते मयैतप्र° । २ ख. °ति स्त्री दत्त्वैतद° । ३ ख. इच्छेद्दुहितरं चोद्दि स्त्री° । ४ ख. °णार्थं प्रशस्यते । वि° । ५ ख. °धिनैवं वि° । ६ ख. °स्य व्रतकं सार्वकामि° । ७ ख. °तं कनकं द° ।

नवं न भक्षयेत्किञ्चिन्नारी धान्यमथो फलम्
पुष्पाणि नोपयुञ्जीत यावदेवं समाचरेत् ५४
एकभक्तेन धर्मज्ञे पुण्यकं कर्तुमर्हति।
ब्राह्मणाय[1] तथा देयं भर्तुश्च तदनन्तरम्॥ ५५
एवं संवत्सरं कृत्वा सुभगा रूपशालिनी।
भवत्यविधवा चैव स्त्री[2] धनस्य तथेश्वरी ५६
वार्ताकानि न खादेद्या स्त्री पूर्णे परिवत्सरम्
न सा पुत्रविनाशं हि पश्यतीत्यवगम्यताम्॥
शशकं[3] मृगमांसं[4] वा नित्यमेव विवर्जयेत्।
नाप्नोति मरणं नारी[5] प्राप्नोति पतिदेवताम्॥
अलाबुं वर्जयेन्नारी तथैवोत्पादिकामपि।
कलम्बीं[6] काञ्चनं नाद्याद्या भर्तुः सुखमिच्छति
पूर्णे संवत्सरे दद्यादेकैकं शाकमादृता।
सदक्षिणं पुत्रवती भवत्येका पुरोऽधिका ६०
स्वयं प्रक्षालयाना स्त्री स्वपादावेवमादितः[7]
प्रतिष्ठां लभते नित्यमुद्वेगं[8] नाधिगच्छति ६१
दिवा या सूर्यपूतेन वर्तयेत्स्त्री पतिव्रता।
एकं संवत्सरं पूर्णं रात्रावन्नं विवर्जयेत्॥ ६२
सा जीवपुत्रा सुभगा भवत्यमरवर्णिनि।
अधितिष्ठति सर्वाश्च सपत्न्यो[9] नात्र संशयः॥
पूर्णे संवत्सरे दद्यात्सौवर्णं सूर्यमुत्तमम्।
ब्राह्मणायाभिरूपाय दरिद्राय यशस्विने॥ ६४
फलानि[10] वाथ पुष्पाणि भक्ष्याण्यपि च सुव्रता
दद्यादनस्तमितके चरितव्रतका तथा[11]॥ ६५
या तथाऽस्तमिते सूर्ये भुङ्क्ते स्त्री नियता सती
चन्द्रनक्षत्रपूतानि भोज्यानि वरवर्णिनि॥ ६६
सा दद्यात्काञ्चनं चन्द्रं नक्षत्राणि ग्रहानपि।
अभिरूपाय विप्राय वासश्च लवणान्वितम्॥ ६७
चन्द्रशीतलगात्री सा भवत्यमरवर्णिनी।
सुभगा दर्शनीया च पुत्रवत्यपि भाविनी॥ ६८
पौर्णमास्यां तु सततं प्राप्ते सोमोदयेऽङ्गना।
अर्घं दद्यात्सुमनसां साक्षतं सकुशं तथा॥ ६९
यावकं च बलिं[12] दद्याद्दध्ना च सह संयुतम्।
एवं या कुरुते नित्यं सर्वान्कामानवाप्नुयात्॥
अदृष्ट्वा या तु नाश्नाति सूर्यं नारी पतिव्रता।
दुर्दिने वाऽथवा ह्यभ्रे सेष्टान्कामानवाप्नुयात्[13]
काञ्चनं शक्तितो दद्यात्सा विप्राय मनस्विनी
सुभगा दर्शनीया च भवत्यमरवर्णिनी॥ ७२

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे व्रतकथने एकोनाशीतितमोऽध्यायः॥ ७९॥

अङ्गनिर्वेशहेतूनि व्रतानि।

८०

भगवत्युवाच।

निर्वेष्टव्यं शरीरं यैर्व्रतकैः पुण्यकैरपि। अरुन्धति प्रवक्ष्यामि सहैताभिर्वरेण्यैं[14] तु॥ १

नारी धान्यं द्विदलं तथा फलं च द्विदलमेवेत्यर्थः॥ ५४॥ वार्ताकानि वृंताकानि॥ ५७॥ मरणमल्पायुष्यम्। पतिदेवतां पातिव्रत्यम्॥ ५८॥ अलाबुं तुम्बीफलम्। उत्पादिकाम् उपोदकीं "**पोई**" इति प्रसिद्धाम्॥ ५९॥ प्रक्षालयाना प्रक्षालयन्ती॥ ६१॥ व्रतान्तरमाह—**दिवेति**। दिनैकभोजिनी॥ ६२॥ सपत्न्यः सपत्नीः। अधितिष्ठति आक्रम्य तिष्ठति॥ ६३॥ व्रतान्तरमाह—**या तथेति**॥ ६६॥ यावकं सगुडघृतं गोधूमान्नम्॥ ७०॥ व्रतान्तरमाह **अदृष्ट्वेति**॥ ७१॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकोनाशीतितमोऽध्यायः॥ ७९॥

८१

अथाशीतितमेऽध्यायेऽस्मिन्प्रोक्तानि कामतः
अङ्गनिर्वेशहेतूनि व्रतकानि शुभान्यलम्॥ १

निर्वेष्टव्यमिति। परसुखप्राप्तियोग्यं कर्तव्यम्॥ १॥

१ ख. ॰य ततो दे॰। २ ख. स्त्री धनाढ्या तथे॰। ३ ख. शश॰। ४ ख. ॰मांसं च नि॰। ५ ख. नारी चाप्नो॰। ६ ख. अलाबुं काञ्चनीं दद्याद्या॰। ७ ख. ॰मादितः। सुदक्षिणां पुत्र॰। ८ ख. ॰मुद्वेगरहिता सती। दिवा सूर्यस्य मार्गेण व॰। ९ ख. ॰पत्नीर्नात्र सं॰। १० ख. ॰नि चाथ पु॰। ११ ख. ॰था। अथवाऽस्तङ्गते सू॰। १२ ख. ॰लिं कुर्याद्दधिना सह सं॰। १३ ख. ॰वाप्नुते। का॰। १४ ख. ॰भिर्वरे शृणु। कृष्णा॰

कृष्णाष्टमीं या क्षिपति स्याद्वा मूलफलाशिनी[1]
ब्राह्मणायैकमशनं स्वं दत्त्वा भर्तृदेवता ॥ २
शुक्लवस्त्रा शुभाचारा गुरुदैवतपूजका ।
एवं संवत्सरं कृत्वा ततो दद्याद्द्विजातये ॥ ३
गोवालरज्जुसुकृतं चामरं च ध्वजं तथा ।
दक्षिणापूर्णमिष्टान्नं शक्त्या वापि शुचिव्रते ४
ऊर्मिमन्तः स्वरालाग्राः श्रोणिदेशावलम्बिनः
तस्या भवन्ति केशास्तु भक्तिमत्या हि भर्तरि
शिरो निर्वेष्टुकामा तु गोमयेन शिरः सती ।
प्रक्षालयेन्मलं[2] धात्र्या बिल्वेन श्रीफलेन च ६
गोमूत्रं च सदा प्राश्येच्छिरःस्नानं च मिश्रयेत्
कृष्णां चतुर्दशीं[3] त्वेतत्कर्तव्यं वरवर्णिनि ॥ ७
भवत्यविधवा चैव सुभगा विज्वरा तथा ।
शिरोरोगैर्नैव चास्याः शरीरमभितप्यते ॥ ८
दर्शनीयं ललाटं या काङ्क्षति स्त्री शुचिस्मिते
तिथिं प्रतिपदं नित्यं सा क्षिपेदेकभोजना ॥ ९
पयसा च तथाऽश्नीयाद्यावत्संवत्सरो गतः ।
ब्राह्मणाय[4] ततो दद्यात्पटं रूप्यमयं शुभम् १०
ललाटं रूपसम्पन्न[5]माप्नोति स्त्री सुमध्यमा ।
सततं स्त्री द्वितीयायां भ्रुवोरिच्छेत्सुरूपताम्
अनन्तरोपवासेन शाकभक्ताशना सती ।
ततः संवत्सरे पूर्णे ब्राह्मणं स्वस्ति वाचयेत् १२
फलैः परिणतैः सौम्यैर्माषाणां दक्षिणान्वितैः
लवणेन च भद्रं ते घृतपात्रेण[6] चानघे* ॥ १३
आत्मनः[7] शोभनौ कर्णाविच्छती स्त्री सुमध्यमा
नक्षत्रे श्रवणे प्राप्ते ध्रुवं भुञ्जीत यावकम् ॥ १४
ततः संवत्सरे पूर्णे कर्णौ दद्याद्धिरण्मयौ ।
घृते प्रक्षिप्य विप्राय पयसा रुहिते शुभे ॥ १५
नासामिच्छेल्ललाटान्ता-[8]
मव्यङ्गां व्याधिवर्जिताम् ।
तिलगुल्मं सदा सिञ्चे-
द्यावत्पुष्पेद्धि रक्षितः ॥ १६
अनन्तरोपवासेन सेक्तव्यः सलिलैः सदा ।
तस्मा[9]दवाप्य पुष्पाणि घृते प्रक्षिप्य दापयेत्
स्वक्षीभवेयमिति या स्त्री काङ्क्षत्यमृतोद्भवे ।
अनन्तरं वै भुञ्जाना पयसाऽथ घृतेन वा १८
ततः संवत्सरे पूर्णे पद्मपत्राणि[10] मण्डिता ।
तथैवोत्पलपत्राणि न्यसेत्क्षीरे शुचिस्मिते १९
प्लवमानानि विप्राय ततो दद्यात्सती सति ।
कृष्णसारसमानाक्षी[11] तद्दत्त्वा भवति स्म वै
इच्छेदोष्ठौ चारुरूपौ या स्त्री धर्मगुणान्विता
सा मृन्मयेन तु पिबेदुदकं वत्सरं सती ॥ २१
अयाचितेन भुञ्जीत नवम्यां धर्मभागिनी ।
ततः संवत्सरे पूर्णे विद्रुमं दातुमर्हति ॥ २२
तेन बिम्बफलाभौष्ठी स्त्री भवत्येव शोभने ।
सुभगाऽथ वपुःपुत्रधनाढ्या गोमती तथा २३
या चारुरूपानिच्छेत दन्तानमरवर्णिनि ।
शुक्लाष्टमीं न साऽश्नीयाद्भक्तद्वयमनिन्दिता २४
ततः संवत्सरे पूर्णे दद्याद्रौप्यमयान्[12]सती ।
दन्तान्प्रक्षिप्य धर्मज्ञे पयस्यतिगुणोदिते ॥ २५
तेन सा[13] जातिपुष्पाभान्दन्तान्प्राप्नोति सा सती
सौभाग्यमपि चाप्नोति सपुत्रत्वं तथानघे ॥ २६
सर्वमेव मुखं कान्तमिच्छेद्या रुचिरानने ।
सा पूर्णमास्यां स्नात्वा तु प्राप्य चन्द्रोदये शुभे
यावकं पयसा सिद्धं दत्त्वा विप्राय भामिनी
ततः संवत्सरे पूर्णे चन्द्रं रूप्यमयं शुभम् २८
पद्मे फुल्ले तु विन्यस्य ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयेत्
पूर्णचन्द्रमुखी तेन दानेन स्त्री[14] शुभा भवेत् ॥

क्षिपति उपोषणेन नयति ॥ २ ॥ ऊर्मिमन्तः सर्पसर्पण-तुल्याः । स्वरालाग्राः सुतरां कुटिलाग्राः ॥ ५ ॥ धात्र्या आमलक्या बिल्वेन श्रीफलेन समं कृत्वा तेन शिरः प्रक्षालयेत् ॥ ६ ॥ पयसा सहाश्नीयादोदनं-पटं स्त्रीभिः शिरोदेशे बन्धनीयं रूप्यमयं स्वर्णमयम् ॥ ११ ॥ माषाणां सुवर्णमाषाणाम् ॥ १३ ॥ तिलगुल्मं तिलस्तोमम् । अनन्तरे-त्यव्यवहितपूर्वदिने उपोष्येत्यर्थः । एवं यावद्धान्योत्पात्ति कर्तव्यम् ॥ १६ ॥ भक्तद्वयमपि नाश्नीयादुपवसेदित्यर्थः २४

१ ख. °लाशना । ब्रा° । २ ख. °मलं कुर्यात्पयसा श्री° । ३ ख. °र्दशीमेतत्क° । ४ ख. °ह्मणस्य त° । ५ ख. °म्पन्नं तेनाप्नोत्यङ्गना सती । द्वितीयां स्त्री सदा सौम्ये भ्रुवो° । ६ ख. °तमात्रे° । * भ्रुवौ विधाय सा दद्यात् मृगनाभिमये शुभे । इत्यधिकं खपुस्तके । ७ ख. श्रवणौ रूपसम्पन्नाविच्छन्ती स्त्री सुमध्यमे । नक्ष° । ८ ख. °टान्तां मध्यमावधिव° । ९ ख. °स्मादादाय पु° । १० ख. °णि पाण्डि° । ११ ख. °क्षी स्त्री दत्त्वा भ° । १२ ख. °यान् शुभान् दत्त्वा° । १३ ख. सा तिलपु° । १४ ख. स्त्री शुभे भ° ।

स्तनाविच्छति या नारी तृणराजफलोपमौ ।
अयाचितं दशम्यां सा नित्यमश्नीत वाग्यता
संवत्सरे ततः पूर्णे द्वे बिल्वे काञ्चने शुभे ।
सदक्षिणे ब्राह्मणाय प्रयच्छति धृतात्मने ॥ ३१
सौभाग्यं परमाप्नोति बहुपुत्रांस्तथैव च ।
सदोन्नतौ स्तनौ सा स्त्री बिभर्त्यमरवर्णिनि ॥
शातोदरत्वमिच्छन्ती क्षिपेदेकान्तभोजिनी ।
पञ्चम्यां तत्र भोक्तव्यमन्नं तोयेन नित्यदा ३३
ततः संवत्सरे पूर्णे दद्याज्जातिलतां शुभे ।
फुल्लां सदक्षिणां धन्ये ब्राह्मणाय धृतात्मने३४
हस्ताविच्छति या नारी रूपयुक्तौ सुमध्यमे ।
द्वादशीं सा क्षिपत्वेवं शाकैः सर्वैरनिन्दितैः
संवत्सरे ततः प्राप्ते रौक्मे पद्मे ददातु सा ।
ब्राह्मणायाभिरूपाय तथा पद्मद्वयं शुभम् ३६
श्रोणीं विशालामन्विच्छेत्स्त्री क्षिपत्वेव सुव्रते
त्रयोदशीमेकभक्तमश्नात्वेवमयाचितम् ॥ ३७
ततः संवत्सरे पूर्णे लवणं संप्रयच्छतु ।
प्रजापतिमुखाकारं कृत्वा तत्र वरानने ॥ ३८
काञ्चनं चैव दातव्यं तदाकारस्य सर्वदा ।
अञ्जनेन च धर्मज्ञा शनकैरवचूर्णयेत् ॥ ३९
रत्नानि चैव पूर्णानि वासो रक्तं च दापयेत् ।
तेन श्रोणीमभिमतां स्त्री सौम्ये प्रतिपद्यते ४०
मधुरां वाचमिच्छन्ती वर्जयेल्लवणं सती ।
संवत्सरं वा मासं वा प्रयच्छेल्लवणं ततः ४१
सदक्षिणं ब्राह्मणाय परं माधुर्यमिच्छती ।
शुकवाक्याच्छतगुणं भवत्यमरवर्णिनि ४२
गूढगुल्फशिरौ पादाविच्छन्त्या सोमनन्दिनि
षष्ठ्यां षष्ठ्यां वरारोहे भोक्तव्यं सलिलौदनम्
अग्निर्वा ब्राह्मणो वाऽपि न स्प्रष्टव्यः पदा सदा
यदा पदा स्पृशेत्तं च वन्देत तपसाऽन्विते ॥
पादेन न च वै पादं प्रक्षालयितुमर्हति ।
पतेर्नित्यव्रतैर्युक्ता धर्मज्ञा पतिदेवता ॥ ४५
कूर्मौ रूप्यमयौ दद्याद्ब्राह्मणाय पतिव्रते ।
तौ वराय ब्राह्मणाय स्थापयित्वा घृतेऽनघ ॥
पद्मे चाधोमुखे कृत्वा दद्याद्विप्राय नन्दिनी ।
रक्तैर्द्रव्यैर्मिश्रयित्वा काञ्चनेनाभ्यलंकृतौ ४७
सर्वमेव तु या गात्रमिच्छत्यतिमनोहरम् ।
त्रिरात्रं पुष्पकाले सा करोतु पतिदेवता ४८
कौमुद्यामथवा षष्ठ्यां माघ्यां चाश्वयुजे तथा ।
मातरं पितरं चैव मन्यते तिथिदैवतम् ॥ ४९
घृतं च नित्यं विप्रेभ्यो ददातु लवणं तथा ।
संमार्जनं गृहे चैव करोतु पतिदेवता ॥ ५०
उपलेपनं च धर्मज्ञे बलिकर्म च मानिनि ।
वाग्दुष्टा चैव मा शुभ्रे भवत्वात्मार्थपण्डिता
पर्यश्नातु च सा काञ्चिदपि दासं यशस्विनि ।
बलिं सृजत्वतथ्यं च परित्यजतु भामिनि ५२

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे
व्रतकविधानेऽशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

...राजस्तालः ॥ ३० ॥ शातोदरत्वं कृशोदरत्वम् ॥ ३३ ॥ प्रजापतेश्चतुर्वक्त्रस्य मुखाकारं राशेश्चतुर्दिक्षु मुखाकारं कृत्वेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ तदाकारस्य प्रजापतिमुखाकारस्य सदृशाकारम् ॥ ३९ ॥ मा भवत्वित्यन्वयः ॥५१॥ पर्यश्नातु उपवसतु अतथ्यमनृतम् ॥ ५२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

१ ख. सदोन्नतस्तनी चैव भवत्यमरव° । २ ख. °त्वमान्विच्छेत्क्षपेदेकान्नभोजनात् । प° । ३ ख. °म्यां तु न भो° । ४ ख. सा क्षप° । ५ ख °तः पूर्णे पद्मे रौक्मे द° । ६ ख. स्त्री क्षप° । ७ ख. °न्नं तत्र दा° । ८ घ. °देन चैव पादौ तु प्र° । ९ ख. °तिव्रता । तौ व° । १० ख. °वाऽऽषाढ्यां माघ्यामाश्व° ।

उमाव्रतकथनसमाप्तिः ।

८१

उमोवाच ।

बान्धवान्सगुणानिच्छेदेकभक्तेन नित्यदा ।
सप्तमीं सप्तमीं नित्यं क्षपेत्[1]स्त्री पतिदेवता ॥ १
ततः संवत्सरे पूर्णे वृक्षं दद्याद्धिरण्मयम् ।
सदक्षिणं ब्राह्मणाय शुभबन्धुमती भवेत् ॥ २
करञ्जे दीपकं दद्यात्सदा या प्रमदा वरे ।
पूर्णे संवत्सरे दद्यात्सौवर्णं दीपकं ततः ॥ ३
रुच्या सा स्त्री भवेद्भर्तुरिष्टा पुत्रवती तथा ।
सपत्नीनामधि तथा दीपवज्ज्वलते शुभे ॥ ४
या शेषभोजिनी नित्यं नैव च स्यादरुन्तुदा ।
न च स्याद्व्यशना सौम्ये नित्यं च पतिदेवता ॥
शौचान्विता च सततं न च रूक्षाभिभाषिणी
श्वश्रूश्वशुरयोर्नित्यं शुश्रूषाभिरता सती ॥ ६
किं तस्या व्रतकैः[2] कार्यं किं वा स्यादुपवासकैः
या भर्तृदेवता नित्यं सत्यधर्मगुणान्विता ७
विधवा स्त्री तु या हि स्याद्दैवयोगात्सती सति
तस्या वक्ष्यामि यो धर्मः पुराणोक्तः सुमध्यमे
पतिं सङ्कल्पयित्वा सा चित्रस्थं वाऽथ मृन्मयम्
तस्य पूजां सदा कुर्यात्सतां धर्ममनुस्मरेत् ९
तत एवाभ्यनुज्ञां सा नित्यं याचेत सुव्रता ।
व्रतके चोपवासे च भोजने च विशेषतः ॥ १०
भर्तृलोकान्व्रजत्येव न चेद्व्युच्चरते पतिम् ।
शाण्डिली सूर्यवद्भाति सततं पतिदेवता ११
अद्यप्रभृति सर्वेषां देवानां चैव योषितः ।
द्रक्ष्यन्ति पुण्यकविधिं पौराणो यः सनातनः
मुनिश्च नारदः कृत्स्नं पौराणं ज्ञास्यते विधिम्
उपवासस्य धर्मात्मा व्रतकानां तथैव च १३
अदितिस्[3]तपसेन्द्राणी त्वं च सोमसुते वरे ।
प्रवर्तने पुण्यकानां व्रतकानां च सर्वदा ॥ १४
कीर्तनीयाः सतीनां हि भविष्यथ गुणान्विताः
उपवासव्रतविधिं यथावदिह कृत्स्नशः ॥ १५
प्रादुर्भावेषु सर्वेषु भार्या विष्णोर्महात्मनः ।
ज्ञास्यन्ति पुण्यकविधिं नित्यमेव सनातनम् ॥
सविशेषं च धर्माणां स्त्रीधर्मेषु प्रशस्यते ।
पतिभक्तिरदुष्टत्वमवाग्दुष्टत्वमेव च ॥ १७

नारद उवाच ।

एवमुक्ता[4]स्तु ताः साध्व्यो महादेव्या तपोधनाः
जग्मुर्हृष्टा महादेवीं प्रणिपत्य हरप्रियाम् १८
अदितिर्व्रतकं चक्रे श्रृणुयाद्धर्मचारिणी ।
उमाव्रतविधिः सर्वः पूर्वोद्दिष्टस्तया कृतः १९
पारिजाते निबध्याथ मम दत्तस्तु कश्यपः ।
अदितिव्रतकं नाम तद्दत्तं सत्यभामया ॥ २०
तदेव व्रतकं दत्तं सावित्र्या धर्मनित्यया ।
तैरेव युक्तैः संयुक्तमिदं त्वभ्यधिकं कृतम् २१
संध्याकाले तु संप्राप्ते स्थाने स्थाने तथैव च ।
पूजनं वा नमस्कारो जपश्च द्विगुणः स्मृतः २२
सावित्रीव्रतकं कृत्वा तथाऽदित्या[5] व्रतं सती
भर्तुः कुलं पितृकुलमात्मानं चैव तारयेत् २३
इन्द्राणी व्रतकं चक्रे तद्देवौमं यथाविधि ।
रक्तमभ्यधिकं वासो भोजनं चैव सामिषम् ॥
चतुर्थे दिवसे[6] वाऽपि पुण्यकार्थे विधिः[7] पुनः ।
अहोरात्रोपवासश्च देयं कुम्भशतं तथा ॥ २५
गङ्गया व्रतकं दत्तं तदेवौमं यशस्करि ।
स्नानमभ्यधिकं[8] त्वत्र प्रत्यूषस्यात्मनो जले ॥
अन्यस्मिन्वा जले माघशुक्लपक्षे हरिप्रिये ।
एतद्गङ्गाव्रतं नाम सर्वकामप्रदं स्मृतम् ॥ २७
सप्त सप्त च सप्ताथ कुलानि हरिवल्लभे ।
स्त्री तारयति धर्मज्ञा गङ्गाव्रतकचारिणी ॥ २८

८१

एकाशीतितमेऽध्याये सौष्ठवं स्वजनस्य च ।
भवेद्यैर्व्रतैर्यद्यत्तत्तत्स्पष्टं निरूप्यते ॥ १ ॥

बान्धवानिति ॥ १ ॥ व्यशना अन्नवर्जिता सौम्ये हे अरुन्धति ॥ ५ ॥ युक्तैः उचितसाधनैः ॥ २१ ॥ आत्मनो गङ्गायाः जले स्वयमाहृते स्वयमुपगते वा ॥ २६ ॥

---

१ त्यं क्षपयेत् स्त्री प॰ । २ ख. ॰कैः कृत्यं किंवा स्या॰ । ३ ख. ॰तिश्चापि सेन्द्रा॰ । ४ ख. ॰स्तु ता दिव्यो म॰ । ५ ख. ॰थादितिव्र॰ । ६ ख. ॰से चापि पु॰ । ७ ख. ॰धिः स्मृतः । अ॰ । ८ ख. ॰कं कार्यं प्र॰ ।

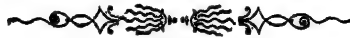
देयं कुम्भसहस्रं तु गङ्गाया व्रतके शुभे ।
तारणं पारणं चैव तद्व्रतं सार्वकामिकम् २९
यमभार्या चकाराथ व्रतं यामरथं शुभम् ।
हेमन्ते तत्तु कर्तव्यमाकाशे हरिवल्लभे ॥ ३०
इमानि चैव वाक्यानि ब्रूयादाकाशमाश्रिता
स्नात्वा शुचिसमाचारा नमस्कृत्य पतिं शुभे
चराम्यहं यामरथं हिमं पृष्ठेन धारये ।
पतिव्रता जीवपुत्रा भवेयं च पुरोऽधिका ३२
सपत्नीरधितिष्ठेयं पश्येयं चैव मा यमम् ।
सभर्तृपुत्रा जीवेयं चिरं[1] च सुखमेव च ॥ ३३
पतिलोकं च गच्छेयं भवेयं नन्दिनी तथा ।
सुचैला मृष्टहस्ता च स्वजनेष्टा गुणान्विता
एवं कृत्वा ततो विप्रं मधुना स्वस्ति वाचयेत्
तिलैरपि तथा कृष्णैः पायसेन तु भोजयेत् ३५
एवं व्रतानि देवीभिः कृतान्यमरवर्णिनि ।
महादेव्या पुरोक्तानि रुद्रपत्न्या हरिप्रिये ३६
अहं ब्रवीमि तपसा मदीयेन समन्विता ।
सर्वा द्रक्ष्यथ[2] पुण्यानि व्रतकानि तथैव च ३८
पौराणान्युमया देव्या यानि दृष्टानि वै पुरा ।
कल्याणगुणयुक्तानि पावनानि शुभानि च ॥

वैशम्पायन उवाच ।

रुक्मिणी व्रतकं चक्रे दृष्ट्वा व्रतकविस्तरम् ।
उमाया वरदानेन दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ॥ ३९
उमा[3]व्रतेषु सर्वेषु वृषदानं तथाधिकम् ।
रत्नमालाप्रदानं च यथाऽन्नं सार्वकामिकम् ॥
तथा जाम्बवती चक्रे पुरोमाव्रतकं यथा ।
ददावभ्यधिकं सा तु रत्नवृक्षं मनोहरम् ॥ ४१
सत्या ददौ तथैवाथ पुरोमाव्रतकं तथा ।
पीतमभ्यधिकं वासस्तया दत्तमुमाव्रते ॥ ४२
रोहिण्याऽथ च फाल्गुन्या मघया च पुरातने
व्रतानि खलु दत्तानि बहूनि कुलवर्धने ॥ ४३
ददौ शतभिषा चैव व्रतकं पुण्यलक्षणम् ।
येन नक्षत्रमुख्यत्वं जगाम कुरुनन्दन ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे उमाव्रतकथनसमाप्तौ पारिजातहरणकथनसमाप्तौ चैकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

समाप्तं चेदं हरिवंशस्य पूर्वार्धम् ॥

तारणं दुःखानां पारणं मनोरथानाम् ॥ २९ ॥ यामरथं नामतः आकाशे अनाच्छादिते देशे ॥ ३० ॥ धारये धारयन्ती ॥ ३२ ॥ मृष्टहस्ता विशुद्धकरा ॥ ३४ ॥ मधुना मधुरसेन ॥ ३५ ॥ तपसा मत्तपोबलेनातीन्द्रियमपि पुण्यफलं द्रक्ष्यथ ॥ ३७ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां पारिजातहरणे एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

१ ख. °रं सुसुख° । २ ख. °थ पुण्या° । ३ ख. °माव्रतकव्रतसर्वे वृष° ।

अयं ग्रन्थः श्रीकिञ्जवडेकरकुलकमलदिवाकरसोमयाजिदत्तात्रेयदीक्षिततनुज-पण्डितरामचंद्रशास्त्रिणा परिशोधितः परिष्कृतश्च ।

महाभारते

हरिवंशः।

उत्तरार्धम्।

षट्पुरवधः।

८२

जनमेजय उवाच।

वैशम्पायन धर्मज्ञ व्यासशिष्य तपोधन।
पारिजातस्य हरणे षट्पुरं परिकीर्तितम् ॥ १
निवासोऽसुरमुख्यानां दारुणानां तपोधन।
तेषां वधं मुनिश्रेष्ठ कीर्तयस्वान्धकस्य च ॥ २

वैशम्पायन उवाच।

त्रिपुरे निहते वीरे रुद्रेणाक्लिष्टकर्मणा।
तत्र प्रधाना बहवो बभूवुरसुरोत्तमाः ॥ ३
शराग्निना न दग्धास्ते रुद्रेण त्रिपुरालयाः।
षष्टिः शतसहस्राणि न न्यूनान्यधिकानि च
ते ज्ञातिवधसंतप्ताश्चक्रुर्वीराः पुरा तपः।
जम्बूमार्गे सतामिष्टे महर्षिगणसेविते ॥ ५
आदित्याभिमुखा वीराः
सहस्राणां शतं समाः।
वायुभक्षा नृपश्रेष्ठ
स्तुवन्तः पद्मसम्भवम् ॥ ६
तेषामुदुम्बरं राजन्गण एकः समाश्रितः।
वृक्षं तत्रावसन्वीरास्ते कुर्वन्तो महत्तपः ॥ ७
कपित्थवृक्षमाश्रित्य केचित्तत्रोषिताः पुरा।
सृगालवाटीस्त्वपरे चेरुरुग्रं तथा तपः ॥ ८
वटमूले तथा चेरुस्तपः कौरवनन्दन।
अधीयन्तो परं ब्रह्म वटं गत्वाऽसुरात्मजाः ९
तेषां तुष्टः प्रजाकर्ता नरदेवपितामहः।
वरं दातुं सुरश्रेष्ठः प्राप्तो धर्मभृतां वरः ॥ १०
वरं वरयतेत्युक्तास्ते राजन्पद्मयोनिना।
नेषुस्तद्वरदानं तु द्विषन्तस्त्र्यम्बकं विभुम् ॥ ११
इच्छन्तोऽपचितिं गन्तुं[2] ज्ञानिनां कुरुनन्दन।
तानुवाच ततो ब्रह्मा सर्वज्ञः कुरुनन्दन ॥ १२
विश्वस्य जगतः कर्तुः संहर्तुश्च महात्मनः।
कः शक्तोऽपचितिं गन्तुं मास्तु वोऽत्र वृथा श्रमः
अनादिमध्यनिधनः सोमो देवो महेश्वरः।
तमासूय सुखं स्वर्गे वस्तुमिच्छन्ति येऽसुराः
ते नेषुस्तत्र केचित्तु दुरात्मानो महासुराः।
अथैषुरपरे राजन्नसुरा भव्यभावनाः ॥ १५
नेषुर्ये सुदुरात्मानस्तानुवाच पितामहः।
वरयध्वं वरं वीरा रुद्रक्रोधमृतेऽसुराः ॥ १६
ते ऊचुः सर्वदेवानामवध्याः स्याम हे विभो।
पुराणि षट् च नो देव भवन्त्वन्तर्महीतले १७
सर्वकामसमृद्धार्थं षट्पुरं चास्तु नः प्रभो।
वयं च षट्पुरं गत्वा वसेम च सुखं विभो १८

८२

द्व्यधिकेऽत्राशीतितमे ह्यध्याये वर्ण्यते ततः।
षट्पुरस्थनिकुम्भस्य वधोपक्रमविस्तरः ॥ १ ॥
अथ उत्तरार्धकथा निरूप्यते—वैशम्पायनेति ॥ १ ॥
सृगालोऽपि वृक्षविशेषः साहचर्यात् ॥ ८ ॥ तेन असुराः तेषु नाङ्गीकृतवन्तः ॥ ११ ॥ अपचितिं रुद्रद्रोहेण आनृण्यम् ॥ १३ ॥ आसूय प्रतिगर्जित्वा ॥ १४ ॥ नेषुः ब्रह्मोक्तं भव्यभावनाः दीर्घदर्शनाः भवमाहिमाभिज्ञा वा ॥ १५ ॥ रुद्रक्रोधं रुद्रक्रोधनम् ऋते विना ॥ १६ ॥

---

१ ख. °ना । ते नेषुर्वरदानं तद्द्विष° । २ ख. °न्तुं ज्ञातीनां कु° । ३ ख. °मास्तूय सु° ।

रुद्रादुग्रं भयं न स्याद्येन नो ज्ञातयो हताः ।
निहतं त्रिपुरं दृष्ट्वा भीताः स्म तपसां निधे १९
पितामह उवाच ।
असुरा भवताऽवध्या देवानां शङ्करस्य च ।
न बाधिष्यथ चेद्विप्रान्सत्पथस्थान्सतां प्रियान्
विप्रोपघातं मोहाच्चेत्करिष्यथ कथञ्चन ।
नाशं यास्यथ विप्रा हि जगतः परमा गतिः
नारायणाद्विभेतव्यं कुर्वद्भिर्ब्राह्मणाहितम् ।
सर्वभूतेषु भगवान्हितं धत्ते जनार्दनः ॥ २२
ते गता असुरा राजन्ब्रह्मणा ये विसर्जिताः ।
येऽपि भक्ता महादेवमसुरा धर्मचारिणः २३
स्वयं हि दर्शनं तेषां ददौ त्रिपुरनाशनः ।
श्वेतं वृषभमारुह्य सोमः सप्रवरः प्रभुः ।
उवाचेदं च भगवानसुरान्स सतां गतिः ॥ २४
वैरमुत्सृज्य दम्भं च हिंसां चासुरसत्तमाः ।
मामेव चाश्रितास्तस्माद्वरं साधु ददामि वः ॥
यैर्दीक्षिताः स्थ मुनिभिः सत्क्रियापरमैर्द्विजैः
सह तैर्गम्यतां स्वर्गः प्रीतोऽहं वः सुकर्मणा ॥
इह ये चैव वत्स्यन्ति तापसा ब्रह्मवादिनः ।
अपि कापित्थिका वृक्षे तेषां लोको यथा मम
इह मासान्तपक्षान्तौ यः करिष्यति मानवः ।
वानप्रस्थेन विधिना पूजयन्मां तपोधन ॥ २८
वर्षाणां स सहस्रं तु तपसां प्राप्स्यते फलम् ।
कृत्वा विरात्रं विधिवल्लप्स्यते चेप्सितां गतिम्
अर्कद्वीपे निवसतो द्विगुणं तद्भविष्यति ।
न विदेशे च भद्रं वो वरमेतद्ददाम्यहम् ॥ ३०
श्वेतवाहननामानं यश्च मां पूजयिष्यति ।
सर्वतो भयचित्तोऽपि गतिं स मम यास्यति ॥
औदुम्बरान्वाटमूलान्द्विजान्कापित्थिकानपि
तथा सृगालवाटीयान्धर्मात्मानो दृढव्रतान् ॥
मुनींश्च ब्रह्मवादीयान्सविशेषेण ये नराः ।
पूजयिष्यन्ति सततं ते यास्यन्तीप्सितां गतिम्
इत्युक्त्वाऽथ महादेवो भगवाञ्छ्वेतवाहनः
तैरेव सहितः सर्वै रुद्रलोकं जगाम वै ॥ ३४
जम्बूमार्गे गमिष्यामि जम्बूमार्गे वसाम्यहम् ।
एवं सङ्कल्पमानोऽपि रुद्रलोके महीयते ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि षट्पुरवधे
द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

यज्ञविस्तरो दुष्टनिग्रहश्च ।

८३

वैशम्पायन उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु चतुर्वेदषडङ्गवित् ।
ब्राह्मणो याज्ञवल्क्यस्य शिष्यो धर्मगुणान्वितः
ब्रह्मदत्तेति विख्यातो विप्रो वाजसनेयिवान् ।
अश्वमेधः कृतस्तेन वसुदेवस्य धीमतः ॥ २
स संवत्सरदीक्षायां दीक्षितः षट्पुरालयः ।
आवर्तायाः शुभे तीरे सुनद्या मुनिजुष्टया ३
सखा च वसुदेवस्य सहाध्यायी द्विजोत्तमः ।
उपाध्यायश्च कौरव्य क्षीरहोता महात्मनः ४
वसुदेवस्तत्र यातो देवक्या सहितः प्रभो ।
याजमान्ये षट्पुरस्थं यथा शक्रो बृहस्पतिम् ५

भव्यभावना इति यदुक्तं तदेव स्पष्टयति—येऽपि भक्ता इति। अपिशब्दस्तुशब्दार्थे॥२३॥कापित्थिका कपित्थं तस्य वृक्षे।॥२७॥मासान्तपक्षान्तौ अमापूर्णिमे।॥२८॥न च विदेशे विदूरे देशे वा निवसतः॥ ३० ॥ औदुम्बरानित्यादि तत्तत्स्थाननिवासिसंज्ञाः धर्मात्मानः ॥ ३२ ॥ तैरसुरैः ॥३४॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

८३

त्र्यधिकेऽथाशीतितमेऽत्राध्याये यज्ञविस्तरः वर्ण्यते ब्रह्मदत्तस्य तत्र दुष्टविनिग्रहः ॥ १ ॥ एतस्मिन्निति ॥१॥ ब्रह्मदत्तेत्यत्र सन्धिरार्षः । कारितः संपादित इत्यर्थः ॥ २ ॥ क्षीरहोताऽध्वर्युः ॥ ४ ॥

तत्सत्रं ब्रह्मदत्तस्य बह्वन्नं बहुदक्षिणम् ।
उपासन्ति मुनिश्रेष्ठा महात्मानो दृढव्रताः ६
व्यासोऽहं याज्ञवल्क्यश्च सुमन्तुर्जैमिनिस्तथा
धृतिमाञ्जाबालिश्चैव देवलाद्याश्च भारत ॥ ७
ऋद्ध्यानुरूपया युक्तं वसुदेवस्य धीमतः ।
यत्रेप्सितान्ददौ कामान्देवकी धर्मचारिणी ८
वासुदेवप्रभावेण जगत्स्रष्टुर्महीतले ।
तस्मिन्सत्रे वर्तमाने दैत्याः षट्पुरवासिनः ९
निकुम्भाद्याः समागम्य तमूचुर्वरदर्पिताः ।
कार्यतां यज्ञभागो नः सोमं पास्यामहे वयम्
कन्याश्च ब्रह्मदत्तो नो यजमानः प्रयच्छतु १०
बह्व्यः सन्त्यस्य कन्याश्च रूपवत्यो महात्मनः
आहूय ताः प्रदातव्याः सर्वथैव हि नः श्रुतम्
रत्नानि च ब्रह्मदत्तो विशिष्टानि ददातु नः ।
अन्यथा तु न यष्टव्यं वयमाज्ञापयामहे ॥ १२
एतच्छ्रुत्वा ब्रह्मदत्तस्तानुवाच महासुरान् ।
यज्ञभागो न विहितः पुराणेऽसुरसत्तमाः १३
कथं सत्रे सोमपानं शक्यं दातुं मया हि वः ।
पृच्छतेह मुनिश्रेष्ठान्वेदभाष्यार्थकोविदान् १४
कन्या हि मम या देयास्ताश्च सङ्कल्पिता मया
अन्तर्वेद्यां प्रदातव्याः सदृशानामसंशयम् १५
रत्नानि तु प्रयच्छामि
सान्त्वेनाहं विचिन्त्यताम् ।
बलान्नैव प्रदास्यामि
देवकीपुत्रमाश्रितः ॥ १६
निकुम्भाद्यास्तु रुषिताः पापाः षट्पुरवासिनः
यज्ञवाटं विलुलुपुर्जह्रुः कन्याश्च तास्तथा १७
तद्दृष्ट्वा संप्रवृत्तं तु दध्यावानकदुन्दुभिः ।
वासुदेवं महात्मानं बलभद्रं गदं तथा ॥ १८
विदितार्थस्ततः कृष्णः प्रद्युम्नमिदमब्रवीत् ।
गच्छ कन्यापरित्राणं कुरु पुत्राशु मायया १९
यावद्यादवसैन्येन षट्पुरं याम्यहं प्रभो ।
स ययौ षट्पुरं वीरः पितुराज्ञाकरस्तदा २०
निमेषान्तरमात्रेण गत्वा कामो महाबलः ।
कन्यास्ता मायया धीमानुपजह्रे महाबलः २१
मायामयीश्च कृत्वाऽन्या
न्यस्तवान्रुक्मिणीसुतः ।
मा भैरिति च धर्मात्मा
देवकं मुक्तवांस्तदा ॥ २२
मायामयीस्ततो हृत्वा सुता ह्यस्य दुरासदाः
षट्पुरं विविशुर्दैत्याः परितुष्टा नराधिप २३
कर्म चासार्यते तत्र विधिदृष्टेन कर्मणा ।
यद्विशिष्टं बहुगुणं तदभूच्च नराधिप ॥ २४
एतस्मिन्नन्तरे प्राप्ता राजानस्तत्र भारत ।
सत्रे निमन्त्रिताः पूर्वं ब्रह्मदत्तेन धीमता ॥ २६
जरासन्धो दन्तवक्त्रः शिशुपालस्तथैव च ।
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च मालवाः सगणास्तथा
रुक्मी चैवाहृतिश्चैव नीलो वा धर्म एव च ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ शल्यः शकुनिरेव च
राजानश्चापरे वीरा महात्मानो दृढायुधाः ।
आवासिता नातिदूरे षट्पुरस्य च भारत २८
तान्दृष्ट्वा नारदः श्रीमानचिन्तयदनिन्दितः ।
क्षत्रस्य यादवानां च भविष्यति समागमः
अत्र हेतुरहं युद्धे तस्मात्तत्प्रयताम्यहम् ।
एवं संचिन्तयित्वाऽथ निकुम्भभवनं गतः ३०
पूजितः स निकुम्भेन दानवैश्च तथाऽपरैः ।
उपविष्टः स धर्मात्मा निकुम्भमिदमब्रवीत् ३१
कथं विरोधं यदुभिः कृत्वा स्वस्थैरिहास्यते
यो ब्रह्मदत्तः स हरिः स हि तस्य विभुः सखा
शतानि पञ्च भार्याणां ब्रह्मदत्तस्य धीमतः ।
आनीता वसुदेवस्य सुतस्य प्रियकाम्यया ३३
शतद्वयं ब्राह्मणीनां राजन्यानां शतं तथा ।
वैश्यानां शतमेकं च शूद्राणां शतमेव च ३४
ताभिः शुश्रूषितो धीमान्दुर्वासा धर्मवित्तमः
तेन तासां वरो दत्तो मुनिना पुण्यकर्मणा ३५

उपासन्ति सेवन्ते ॥६॥ ददौ समागतेभ्यः ॥ ८ ॥ पुराणशब्देनात्र वेदोऽभिधीयते तस्मिन् ॥ १३ ॥ तत् यज्ञवाटलुण्ठनम् ॥ १८ ॥ प्रभो इति संबोधनम् । कन्यागोप्तृत्वं संभावयति ॥ २० ॥ सुता ब्रह्मदत्तस्य पारम्पर्यतो दुरासदाः ॥२३॥ कर्म सत्राख्यम् आसार्यते प्रसार्यते विधीयत इत्यर्थः ॥ २४ ॥ विभुः स्वामी सखा मित्रं च । पितुः सखा इति पाठान्तरम् ॥ ३२ ॥ आनीतेति डाजन्तम् । आनीता इत्यर्थः । प्रियकाम्यया तदाराधनेन निमित्तभूतेन॥ ३३ ॥

१ ख. °पासन्त मु° । २ ख. °त्वा तु नि° ।

एकैकस्तनयो राजन्नेकैका दुहिता तथा।
रूपेणानुपमाः सर्वा वरदानेन धीमतः ॥ ३६
कन्या भवन्ति तनयास्तस्यासुर पुनः पुनः।
सङ्गमे सङ्गमे वीर भर्तृभिः शयने सह ॥ ३७
सर्वपुष्पमयं गन्धं प्रस्रवन्ति वराङ्गनाः।
सर्वदा यौवने न्यस्ताः सर्वाश्चैव पतिव्रताः॥
सर्वा गुणैरप्सरसां गीतनृत्यगुणोदयम्।
जानन्ति सर्वा दैतेय वरदानेन धीमतः ॥ ३९
पुत्राश्च रूपसंपन्नाः शास्त्रार्थकुशलास्तथा।
स्वे स्वे स्थिता वर्णधर्मे यथावदनुपूर्वशः ॥४०
ताः कन्या भैममुख्यानां दत्ताः प्राणेन धीमता
अवशेषं शतं त्वेकं यदानीतं किल त्वया ४१
तदर्थं यादवान्वीर योधयिष्यसि सर्वथा।
सहायार्थं तु राजानो भ्रियन्तां हेतुपूर्वकम्४२
ब्रह्मदत्तसुतार्थं च रत्नानि विविधानि च।
दीयन्तां भूमिपालानां सहायार्थं महात्मनाम्
आतिथ्यं क्रियतां चैव ये समेष्यन्ति वै नृपाः।
एवमुक्ते तथा चक्रुरसुरास्तेऽतिहृष्टवत् ॥ ४४
लब्ध्वा पञ्चशतं कन्या रत्नानि विविधानि च
यथार्हेण नरेन्द्रैस्ता विभक्ता भक्तवत्सलाः४५
ऋते पाण्डुसुतान्वीरान्वारिता नारदेन ते।
निमेषान्तरमात्रेण तत्र गत्वा महात्मना ॥ ४६
तुष्टैस्तैरसुरा ह्युक्ता राजन्भूमिपसत्तमैः।
सर्वकामसमृद्धार्थैर्भवद्भिः खगमैः स्वयम् ४७
अर्चिताः स्म यथान्यायं क्षत्रं किं वः प्रयच्छतु
क्षत्रं चार्चितपूर्वं हि दिव्यैर्वीरैर्भवद्भिधैः ॥४८
निकुम्भोऽथाब्रवीद्धृष्टः क्षत्रं सुररिपुस्तदा[2]।
अनुवर्णयित्वा क्षत्रस्य माहात्म्यं सत्यमेव च
युद्धं नो रिपुभिः सार्द्धं भविष्यति नृपोत्तमाः।
साहाय्यं दातुमिच्छामो भवद्भिस्तत्र सर्वथा
एवमस्त्विति तानूचुः
क्षत्रियाः क्षीणकिल्बिषाः।
पाण्डवेयानृते वीरा-
ञ्छ्रुतार्थान्नारदाद्विभो ॥ ५१
क्षत्रियाः सन्निविष्टास्ते युद्धार्थं कुरुनन्दन।
पत्न्यस्तु ब्रह्मदत्तस्य यज्ञवाटं गता अपि ॥ ५२
कृष्णोऽपि सेनया सार्द्धं[3] प्रययौ षट्पुरं विभुः
महादेवस्य वचनमुद्वहन्मनसा नृप ॥ ५३
स्थापयित्वा द्वारवत्यामाहुकं पार्थिवं तदा।
स[4] तया सेनया सार्द्धं पौराणां हितकाम्यया
यज्ञवाटस्याविदूरे देवो निविविशे विभुः।
देशे प्रवरकल्याणे वसुदेवप्रचोदितः ॥ ५५
दत्तगुल्माप्रतिसरं कृत्वा तं विधिवत्प्रभुः।
प्रद्युम्नमटने श्रीमान्रक्षार्थं विनियुज्य च ॥ ५६

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि षट्पुरवधे कृष्णस्य षट्पुरगमने त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

अनिरुद्धविक्रमः राज्ञां बन्धनं च।

८४

वैशम्पायन उवाच।
मुहूर्ताभ्युदिते सूर्ये जनचक्षुषि निर्मले।
बलः कृष्णः सात्यकिश्च तार्क्ष्यमारुरुहुस्तदा १
बद्धगोधाङ्गुलित्राणा दंशिता युद्धकांक्षिणः
बिल्वोदकेश्वरं देवं नमस्कृत्य सुरोत्तमम् ॥ २
आवर्तया जले स्नात्वा रुद्रेण वरदत्तया।
गङ्गायाः कुरुशार्दूल रुद्रवाक्येन पुण्यया ॥ ३

कन्याः कमनीयाः कुमार्यः। सङ्गमे सङ्गमे प्रतिसङ्गमम्॥३७॥ सर्वा अप्सरसां गुणैर्युक्ता अत एव सर्वा गीतादि जानन्तीति वाक्यभेदः ॥ ३९ ॥ तं स्कन्धावारं दत्तगुल्माप्रतिसरं दत्तैर्वृत्त्यर्थं स्थापितैर्गुल्मैर्न प्रतिसरः अनिष्टमार्गो यस्मिंस्तम्। अटने रक्षार्थं परिभ्रमणे ॥ ५६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां त्र्यशीतितमोऽध्यायः।

८४

चतुर्भिरधिकेऽशीतितमे कामस्य विक्रमः।
राजा बद्धा रिपूञ्जित्वा कन्यास्त्वानीय आगतः

मुहूर्तेति ॥ १ ॥ तृतीया षष्ठ्यर्थे ॥ ३ ॥

१ ख. °ताः प्रायेण धी°। २ ख. °दा। संवर्तयित्वा क्षत्र°। ३ ख. सार्धमायायौ प्र° ४ ख. तथा। स त°।

प्रद्युम्नमग्रे सैन्यस्य वियति स्थाप्य मानदः।
रक्षार्थं यज्ञवाटस्य पाण्डवान्विनियुज्य च ४
शेषां सेनां गुहाद्वारि भगवान्विनियुज्य च।
जयन्तमथ सस्मार प्रवरं च सतां गतिः ॥ ५
तावापेततुरेवाथ स्वयं चापश्यतां तथा।
वियत्येव नियुक्तौ तौ प्रद्युम्न इव भारत ॥ ६
ततः कृष्णस्य वचनादाहतो रणदुन्दुभिः।
जलजा मुरजाश्चैव वाद्यान्येवापराणि च। ७
मकरो रचितो व्यूहः साम्बेन च गदेन च।
सारणश्चोद्धवश्चैव भोजो वैतरणस्तथा ॥ ८
अनाधृष्टिश्च धर्मात्मा पृथुर्विपृथुरेव च।
कृतवर्मा च दंष्ट्रश्च निचक्षुररिमर्दनः ॥ ९
सनत्कुमारो धर्मात्मा चारुदेष्णश्च भारत।
अनिरुद्धसहायौ तौ पृष्ठानीकं ररक्षतुः ॥ १०
शेषा यादवसेना तु व्यूहमध्ये व्यवस्थिता।
रथैरश्वैर्नरैर्नागैराकुला कुलवर्धन ॥ ११
षट्पुरादपि निष्क्रान्ता दानवा युद्धदुर्मदाः।
आरुह्य मेघनादांश्च गर्दभानपि हस्तिनः ॥ १२
मकराञ्छिशुमारांश्च द्रुतानपि च भारत।
महिषानपि खड्गांश्च उष्ट्रानपि च कच्छपान्
एतैरेव रथैर्युक्ता विविधायुधपाणयः।
किरीटापीडमुकुटैरङ्गदैरपि मण्डिताः ॥ १४
नानर्दमानैर्विविधैस्तूर्यैर्नेमिस्वनाकुलैः।
प्रध्मायमानैः शङ्खैश्च महाम्बुदसमस्वनैः ॥ १५
तासामसुरसेनानामुद्यतानां जनेश्वर।
निकुम्भो निर्ययावग्रे देवानामिव वासवः १६
भूमिं द्यां च ववृधिरे दानवास्ते बलोत्कटाः।
नदन्तो विविधान्नादान्क्ष्वेडन्तश्च पुनःपुनः १७
राजसेनाऽपि संयत्ता चेदिराजपुरोगमा।
असुराणां सहायार्थं निश्चिता जनमेजय १८
दुर्योधनं भ्रातृशतं चेदिराजानुजाग्रगम्[1]।
स्थितं रथैर्नरव्याघ्र गन्धर्वनगरोपमैः ॥ १९
कठिना नादिनो वीरा द्रुपदस्यन्दनास्तथा।
रुक्मी चैवाहृतिश्चैव तस्थतुर्निश्चितौ रणे।
तालवृक्षप्रतीकाशे धुन्वानौ धनुषी शुभे ॥ २०
शल्यश्च शकुनिश्चोभौ भगदत्तश्च पार्थिवः।
जरासन्धस्त्रिगर्तश्च विराटश्च सहोत्तरः ॥ २१
युद्धार्थमुद्यता वीरा निकुम्भाद्या जयैषिणः।
युयुत्समाना यदुभिर्देवैरिव महासुराः ॥ २२
ततो निकुम्भः समरे शरैराशीविषोपमैः।
ममर्द समरे सेनां भैमानां भीमदर्शनाम् ॥ २३
सेनापतिरनाधृष्टिर्ममृधे तत्र यादवः ॥
ममर्द घोरैर्बाणौघैश्चित्रपुङ्खैः शिलाशितैः २४
न रथोऽसुरमुख्यस्य ददृशे न च वाजिनः।
न ध्वजो न निकुम्भस्तु सर्वे बाणाभिसंवृताः
स परीत्य ततो वीरो निकुम्भो मायिनां वरः
अस्तम्भयदनाधृष्टिं मायया भैमसत्तमम् ॥ २६
स्तम्भयित्वाऽनयद्वीरं गुहां षट्पुरसंज्ञिताम्
रुद्ध्वा चाभ्यगमद्वीरो मायाबलमुपाश्रितः २७
पुनरेव निकुम्भस्तु कृतवर्माणमाहवे।
अनयच्चारुदेष्णं च भोजं वैतरणं तथा ॥ २८
सनत्कुमारमृक्षं च तथैव निशठोल्मुकौ।
बहूंश्चैवापरान्भोजान्मायाबलसमाश्रितः ॥ २९
न तस्य ददृशे देहो मायाच्छन्नो जनेश्वर।
नयतो यादवान्घोरान्गुहां षट्पुरसंज्ञिताम् ३०
तद्दृष्ट्वा कदनं घोरं भैमानां भयवर्धनः।
चुकोप भगवान्कृष्णो बलः सत्यक एव च ३१
सविशेषं तथा कामः साम्बश्च परवीरहा।
अनिरुद्धश्च दुर्धर्षौ भैमाश्च बहवोऽपरे ॥ ३२
ततः शार्ङ्गायुधः शार्ङ्गं कृत्वा सज्यं नरेश्वर।
दानवेषु प्रवृत्तेषु तृणेष्विव हुताशनः ॥ ३३
तं दृष्ट्वा दानवा देवमभिदुद्रुवुरीश्वरम्[2]।
शलभाः कालपाशार्ताः प्रदीप्तमिव पावकम्॥
समुत्सृज्य शतघ्नीश्च परिघांश्च सहस्रशः।
शूलानि चाग्नितुल्यानि प्रदीप्तांश्च परश्वधान्

वियति उपरिभागे॥४॥ निचक्षुर्यादवः॥९॥सनत्कुमारोऽपि यादवः ॥ १० ॥ मेघानामिव नादो येषां तान् ॥ १२ ॥ द्रुतान् जविनः॥१३॥ भूमिं द्यां च पूरयित्वेति शेषः॥१७॥ चेदिराजः शिशुपालस्तदनुजेभ्योऽग्रगम् ॥ १९ ॥ निकुम्भ आद्यः प्रधानः येषां ते ॥ २२ ॥ भैमानां यदूनाम् ॥२३॥ सनत्कुमारं यादवविशेषम्। ऋक्षं जाम्बवतीपुत्रम्। निशठोल्मुकौ बलभद्रपुत्रौ ॥ २९ ॥ प्रवृत्ताः प्राक्षिप्ताः इषवो येन सः ॥ ३३ ॥

१ ख. °ग्रजम्। २ ख. °भैः। तत्र्द स°।

पर्वताग्राणि वृक्षांश्च घोराश्च विपुलाः शिलाः
उत्क्षिप्य च गजान्मत्तान्रथानपि हयानपि ३६
नारायणाग्निस्तान्सर्वान्ददाह प्रहसन्निव।
बाणार्चिषा महातेजा जगद्धितकरो हरिः ३७
शारदं वर्षणं यद्वत्सेहे धीरो गवां पतिः।
तद्वद्यदुवृषः सेहे बाणवर्षमरिन्दमः॥ ३८
न सेहिरेऽसुरान्बाणान्नारायणधनुश्च्युतान्।
वर्षं पर्जन्यविहितं वालुकासेतवो यथा॥ ३९
न शेकुः प्रमुखे स्थातुं कृष्णस्यासुरसत्तमाः।
व्यादितास्यस्य सिंहस्य वृषभा इव भारत ४०
ते वध्यमानाः कृष्णेन दिवमाचक्रमुस्तदा।
जीविताशां वहन्तस्तु नारायणभयार्दिताः ४१
तानाकाशगतानैन्द्रिर्जयन्तः प्रवरस्तथा।
निजघ्नतुः शरैर्घोरैर्ज्वलितार्चिसमैः प्रभो॥४२
निपेतुरसुराणां तु शिरांसि धरणीतले।
तृणराजफलानीव मुक्तानि शिखरात्तरोः ४३
निपेतुर्बाहवश्छिन्ना दैत्यानां वसुधातले।
कालेनोपहता वीराः पञ्चवक्त्रा इवोरगाः४४
रौक्मिणेयस्ततः सृष्ट्वा घोरां मायामयीं गुहाम्
अदृश्यनिष्क्रमं वीरः क्षत्रं प्रक्षेप्तुमुद्यतः॥ ४५
गदेन सह धर्मात्मा सारणेन सुतेन च।
साम्बेन चापरैश्चापि पूर्वं येन प्रवेशिताः ४६
प्रमथ्य तरसा कर्णं यतन्तं रणमूर्धनि।
जग्राह बलवान्कार्ष्णिः प्रस्फुरन्तं ततस्ततः४७
विनद्य च गुहां वीरो घोरां मायामयीं नृप
दुर्योधनं च राजानं विराटद्रुपदावपि॥ ४८
शकुनिं चैव शल्यं च नीलं चापि नदीसुतम्
विन्दानुविन्दौ राजानौ जरासन्धं च भारत
त्रिगर्तान्मालवांश्चैव वासन्त्यांश्च महाबलान्।
धृष्टद्युम्नादिकांश्चैव पञ्चालानस्त्रकोविदान्॥५०
तथाऽऽभृतिमुवाचेदं मातुलं रुक्मिमेव च।
शिशुपालं च राजानं भगदत्तं च भारत॥५१
संबन्धं च गुरुत्वं च मानयामि नराधिपाः।
गुहामिमां घोररूपां यत्र प्रक्षेपयामि वः॥ ५२
बिल्वोदकेश्वरेणाहमाज्ञप्तः शूलपाणिना।
प्रक्षेप्तव्या नरेन्द्रास्ते गुहायामिति धीमता५३
आश्रित्य शाम्बरीं मायां निकुम्भेन महात्मना
प्रक्षिप्तान्यादवांश्चैव मोक्षयिष्यामि सर्वथा५४
इत्युक्तो शिशुपालस्तु राजा सेनापतिस्तथा।
शरैस्ततर्द तान्भैमान्प्रद्युम्नं च विशेषतः॥ ५५
बिल्वोदकेश्वरं देवं रौक्मिणेयो नमस्य च।
आरभत्पार्तिं बद्धुं शिशुपालं महाबलम्॥ ५६
ततः पाशसहस्राणि गृहाय प्रवरोत्तमः।
शैलादिरब्रवीद्वीरं रौक्मिणेयं महाबलम्॥५७
बिल्वोदकेश्वरो देवः प्राह त्वां यदुनन्दन।
सर्वं कुरु तथा राज्यां चोक्तस्त्वं भो यथा मया
कन्यार्थं रत्नलुब्धांस्तु बद्ध्वा चेमान्नराधिपान्
पाशैस्त्वमेव मोक्तुं च प्रमाणं यदुनन्दन॥ ५९
असुरांस्तु महाबाहो निःशेषान्कर्तुमर्हसि।
एवमेव च वक्तव्यस्त्वया वीर जनार्दनः॥६०
ततः स भगदत्तं च शिशुपालं च भूमिप।
आभृतिं चैव रुक्मिं च शेषांश्चान्यान्नराधिपान्
बबन्ध हरदत्तैस्तैः पाशैरुत्तमवीर्यधृक्।
मायामयीं गुहां चैवमानयत्कुरुनन्दन॥ ६२
बद्ध्वा च रौक्मिणेयोऽथ निःश्वसन्त इवोरगान्
अनिरुद्धं चकाराथ रक्षितारं स्वमात्मजम् ६३
तेषां निरवशेषेण बबन्ध यदुनन्दनः।
सेनापतीन्क्षत्रियांश्च कोशाध्यक्षांश्च भारत६४
हस्त्यश्वरथवृन्दांश्च चकार च तथाऽऽत्मसात्
अव्यग्रस्तु ततो हन्तुमसुरानुद्यतः प्रभो॥ ६५
सन्नद्ध एव चोवाच ब्रह्मदत्तं द्विजोत्तमम्।
विस्रब्धं वर्ततां कर्म मा भैः पश्य धनञ्जयम्
न देवेभ्यो नासुरेभ्यो नागेभ्यो द्विजसत्तम।
भयं हि विद्यते तस्य गोप्तारो यस्य पाण्डवाः
न चासुरैस्तव सुताः स्पृष्टाः खल्वपि चेतसा
यज्ञवाटे निरीक्ष्यन्तां मायया निहिता मया॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि षट्पुरवधे
चतुरशीतितमोऽध्यायः॥ ८४॥

शिखरादग्रात् तरोस्तृणराजस्य॥ ४३॥ नदीसुतं भीष्मम्॥ ४९॥ वसन्तिः सुराष्ट्रावन्त्योरन्तरं तत्र भवाः वासन्त्याः॥ ५०॥ गृहाय गृहीत्वा। प्रवराणां रुद्रपार्षदानां मध्ये उत्तमः शैलादिर्नन्दी॥ ५७॥ निःश्वसन्तः कर्माणि प्रथमा छान्दसी॥ ६३॥ निहिता निधानवद्रक्षिता॥ ६८॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां चतुरशीतितमोऽध्यायः॥ ८४॥

१ ख. °थाहृतिं°। २ ख. °यीं गुहां चैनामान°। ३ ख. °व्यग्रः स तदा ह°।

निकुम्भप्रभृतीनां वधः ।

८५

वैशम्पायन उवाच ।
रुद्धेषु भूमिपालेषु सानुगेषु विशाम्पते ।
आविवेशासुरांश्चाथ कश्मलं जनमेजय ॥ १
दिशः प्रतस्थुस्ते वीरा वध्यमानाः समन्ततः
कृष्णानन्तप्रभृतिभिर्यदुभिर्युद्धदुर्मदैः ॥ २
निकुम्भस्तानथोवाच रुषितो दानवोत्तमः ।
भित्त्वा प्रतिज्ञां किं मोहाद्भयार्ता यात विह्वलाः
हीनप्रतिज्ञाः काँल्लोकान्प्रयास्यथ पलायिताः
अगत्वाऽपचितिं युद्धे ज्ञातीनां कृतनिश्चयाः ४
फलं जित्वेह भोक्तव्यं रिपून्समरकर्कशान् ।
हतेन चापि शूरेण वस्तव्यं त्रिदिवे सुखम् ५
पलायित्वा गृहं गत्वा कस्य द्रक्ष्यथ हे मुखम्
दारान्वक्ष्यथ किं चापि धिग्धिक्किं किं न लज्जथ
एवमुक्ता निवृत्तास्ते लज्जमाना नृपासुराः ।
द्विगुणेन च वेगेन युयुधुर्यदुभिः सह ॥ ७
उत्सवे युद्धशौण्डानां नानाप्रहरणैर्नृप ।
ये यान्ति यज्ञवाटं तं तान्निहन्ति धनञ्जयः ॥८
यमौ भीमश्च राजा च धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
द्यां प्रयाताञ्जघानैन्द्रिः प्रवरश्च द्विजोत्तमः ॥९
अथासुरासृक्तोयाढ्या केशशैवलशाड्वला ।
चक्रकूर्मरथावर्ता गजशैलानुशोभिनी ॥ १०
ध्वजकुन्ततरुच्छन्ना स्तनितोत्क्रुष्टनादिनी ।
गोविन्दशैलप्रभवा भीरुचित्तप्रमाथिनी ॥ ११
असृग्बुद्बुदफेनाढ्या असिमत्स्यतरङ्गिणी ।
सुस्राव शोणितनदी नदीव जलदागमे ॥ १२
तान्दृष्ट्वैव निकुम्भस्तु वर्द्धमानांश्च शात्रवान् ।
हतान्सर्वान्सहायांश्च वियदेवोत्पपात ह १३
स वारितो जयन्तेन प्रवरेण च भारत ।
शरैः कुलिशसंकाशैर्निकुम्भो रणकर्कशः १४
सन्निवृत्याथ दष्टोष्ठः परिघेण दुरासदः ।
प्रवरं ताडयामास स पपात महीतले ॥ १५

ऐन्द्रिस्तं पतितं भूमौ बाहुभ्यां परिषस्वजे ।
विदित्वा चैव सप्राणं हित्वाऽसुरमभिद्रुतः ॥
अभिद्रुत्य निकुम्भं च निस्त्रिंशेन जघान ह ।
परिघेणापि दैतेयो जयन्तं समताडयत् ॥ १७
ततश्च बहुलं गात्रं निकुम्भस्यैन्द्रिराहवे ।
स चिन्तयामास तदा वध्यमानो महासुरः ॥
कृष्णेन सह योद्धव्यं वैरिणा ज्ञातिघातिना ।
श्रावयामि किमात्मानमाहवे शक्रसूनुना १९
एवं स निश्चयं कृत्वा तत्रैवान्तरधीयत ।
जगाम चैव युद्धार्थं यत्र कृष्णो महाबलः २०
तं दृष्ट्वैरावतस्कन्धमास्थितो बलनाशनः ।
द्रष्टुमभ्यागतो युद्धं जहृषे सह दैवतैः ॥ २१
साधु साध्विति पुत्रं च परितुष्टः स सस्वजे
प्रवरं चापि धर्मात्मा सस्वजे मोहवर्जितम्
देवदुन्दुभयश्चापि प्रणेदुर्वासवाज्ञया ।
जयमानं रणे दृष्ट्वा जयन्तं रणदुर्जयम् ॥ २३
ददर्शाथ निकुम्भस्तु केशवं रणदुर्जयम् ।
अर्जुनेन स्थितं सार्धं यज्ञवाटाविदूरतः ॥ २४
स नादं सुमहान्कृत्वा पक्षिराजमताडयत् ।
परिघेण सुघोरेण बलं सत्यकमेव च ॥ २५
नारायणं चार्जुनं च भीमं चाथ युधिष्ठिरम् ।
यमौ च वासुदेवं च साम्बं कामं च वीर्यवान्
युयुधे मायया दैत्यः शीघ्रकारी च भारत ।
न चैनं ददृशुः सर्वे सर्वशस्त्रविशारदाः ॥ २७
यदा तु नैवापश्यंस्तं तदा बिल्वोदकेश्वरम् ।
दध्यौ देवं हृषीकेशः प्रमथानां गणेश्वरम् २८
ततस्ते ददृशुः सर्वे प्रभावादतितेजसः ।
बिल्वोदकेश्वरस्याशु निकुम्भं मायिनां वरम्
कैलासशिखराकारं ग्रसन्तमिव धिष्ठितम् ।
आह्वयन्तं रणे कृष्णं वैरिणं ज्ञातिनाशनम् ३०

८५
पञ्चाधिकेऽशीतितमेऽध्यायेऽस्मिन्नथ स्फुटः
निकुम्भप्रमुखानां च यदुभिर्वध उच्यते ॥ १
रुद्धेष्विति ॥ १ ॥ सुमहान् सुमहान्तम् ॥ २५ ॥

---

१ ख. °रांश्चैव क° । २ ख. °च रुष्टो दानव सत्त° । ३ ख. °टं तु ता° । ४ ख. तत्क्षतं चाचलद्गात्रं नि° । ५ ख. °रावणस्क° । ६ ख. च वसु° ।

परितुष्टः कश्यपस्तु तामुवाच तपोधनः ।
परितुष्टोऽस्मि ते भद्रे वरं वरय सुव्रते ॥ ५
दितिरुवाच ।
हतपुत्राऽस्मि भगवन्देवैर्धर्मभृतां वर ।
अवध्यं पुत्रमिच्छामि देवैरमितविक्रमम् ॥ ६
कश्यप उवाच ।
अवध्यस्ते सुतो देवि दाक्षायणि भवेदिति।
देवानां संशयो नात्र कश्चित्कमललोचने ॥ ७
देवदेवमृते रुद्रं तस्य न प्रभवाम्यहम् ।
आत्मा ततस्ते पुत्रेण रक्षितव्यो हि सर्वथा ८
अन्वालभत तां देवीं कश्यपः सत्यवागथ ।
अङ्गुल्योदरदेशे तु सा पुत्रं सुषुवे ततः ॥ ९
सहस्रबाहुं कौरव्य सहस्रशिरसं तथा ।
द्विसहस्रेक्षणं चैव तावच्चरणमेव च ॥ १०
स व्रजत्यन्धवद्यस्मादनन्धोऽपि हि भारत।
तमन्धकोऽयं नाम्नेति प्रोचुस्तत्र निवासिनः
अवध्योऽस्मीति लोकान्स सर्वान्बाधति भारत
हरत्यपि च रत्नानि सर्वाण्यात्मबलाश्रयात्
वासयत्यात्मवीर्येण निगृह्याप्सरसां गणान्।
से वेश्मन्यूर्जितोऽत्यर्थं सर्वलोकभयंकरः १३
परदारापहरणं पररत्नविलोपनम् ।
चकार सततं मोहादन्धकः पापनिश्चयः ॥ १४
त्रैलोक्यविजयं कर्तुमुद्यतः स तु भारत ।
सहायैरसुरैः सार्धं बहुभिः सर्वधर्षिभिः ॥ १५
तच्छ्रुत्वा भगवाञ्छक्रः कश्यपं पितरं ब्रवीत् ।
अन्धकेनेदमारब्धमीदृशं मुनिसत्तम ॥ १६
आज्ञापय विभो कार्यमस्माकं समनन्तरम् ।
यवीयसः कथं नाम सोढव्यं स्यान्मुने मया ॥
इष्टपुत्रे प्रहर्तव्यं कथं नाम मया विभो ।
इहात्रभवती कुर्यान्मन्युं मयि हते सुते ॥ १८
देवेन्द्रवचनं श्रुत्वा कश्यपोऽथाब्रवीन्मुनिः ।
वारयिष्यामि देवेन्द्र सर्वथा भद्रमस्तु ते १९
अन्धकं वारयामास दित्या सह तु कश्यपः ।
त्रैलोक्यविजयाद्वीरं कृच्छ्रकृच्छ्रेण भारत २०
वारितोऽपि स दुष्टात्मा बाधत्येव दिवौकसः
तैस्तैरुपायैर्दुष्टात्मा प्रमथ्य च तथाऽमरान् ॥
बभञ्ज कानने वृक्षानुद्यानानि च दुर्मतिः ।
उच्चैःश्रवःसुतानश्वान्बलादप्यानयद्दिवः॥ २२
नागान्दिशागजसुतान्दिव्यानपि च भारत ।
बलाद्धरति देवानां पश्यतां वरदर्पितः ॥ २३
देवानाप्याययन्ते तु ये यज्ञैस्तपसा तथा ।
तेषां चकार विघ्नं स दुष्टात्मा देवकण्टकः२४
नेजुर्यज्ञैस्त्रयो वर्णास्तेपुश्च न तपांस्यपि ।
अन्धकस्य भयाद्राजन्यज्ञाविघ्नानि कुर्वतः २५
तस्येच्छया वाति वायुरादित्यश्च तपत्युत ।
चन्द्रमा वा सनक्षत्रो दृश्यते नैव वा पुनः २६
न व्रजन्ति विमानानि विहायसि भयात्प्रभो
अन्धकस्यातिघोरस्य बलदृप्तस्य दुर्मतेः ॥२७
निरोङ्कारवषट्कारं जगद्वीर तथाऽभवत्।
अन्धकस्यातिघोरस्य भयात्कुरुकुलोद्वह २८
कुरूंस्तथोत्तरान्पापो द्रावयामास भारत ।
भद्राश्वान् केतुमालांश्च जम्बूद्वीपांस्तथैव च
मानयन्ति च तं देवा दानवाश्च दुरासदाः ।
भूतानि च तथान्यानि समर्थान्यपि सर्वथा
ऋषयो वध्यमानास्तु समेता ब्रह्मवादिनः ।
अचिन्तयन्नन्धकस्य वधं धर्मभृतां वर ॥ ३१
तेषां बृहस्पतिर्मध्ये धीमानिदमथाब्रवीत् ।
नास्य रुद्रादृते मृत्युर्विद्यते च कथञ्चन ॥ ३२
तथा वरे दीयमाने कश्यपेनापि शब्दितः ।
नाहं रुद्रात्परित्रातुं शक्त इत्येव धीमतः ॥ ३३
तमुपायं चिन्तयामः शर्वो येन सनातनः ।
जानीयात्सर्वभूतानि पीड्यमानानि शङ्करः
विदितार्थं हि भगवानवश्यं जगतः प्रभुः ।
अश्रुप्रमार्जनं देवः करिष्यति सतां गतिः ३५
व्रतं हि देवदेवस्य भवस्य जगतो गुरोः ।
सन्तोऽसङ्ख्या रक्षितव्या ब्राह्मणास्तु विशेषतः

ब्रवीत् अब्रवीत् ॥ १६ ॥ सोढव्यं दुर्वृत्तत्वमिति शेषः ॥ १७ ॥ अत्रभवती पूज्या दितिः तस्याः इष्टपुत्रे मया हते सति सा मयि मन्युं कुर्यात् ॥१८॥ कृच्छ्रकृच्छ्रेण अतिकृच्छ्रेण ॥ २० ॥ नेजुः यज्ञं न चक्रुः ॥ २५ ॥ अन्धकस्य भयादिति शेषः ॥ २७ ॥ अश्रुप्रमार्जनं शोकापनयनम् ॥ ३५ ॥

१ ख. °न्नू । स्ववेश्म° । २ ख °थाऽपरा° । ३ ख. °ययन्त्येव ये य° । ४ ख. °र विध्वंसं दु° । ५ ख. °स्तेपुर्नैव त° ।

ते वयं नारदं सर्वे प्रयाम शरणं द्विजम् ।
उपायं वेत्स्यते तत्र वयस्यो हि भवस्य सः ॥
बृहस्पतिवचः श्रुत्वा सर्वे[1]ऽप्यथ तपोधनाः ।
तावद्ददृशुराकाशे प्राप्तं देवर्षिसत्तमम् ॥ ३८
पूजयित्वा यथान्यायं सत्कृत्य विधिवन्मुनिम्

देवा ऊचुः ।

देवर्षे भगवन्साधो कैलासं व्रज सत्वरम्
विज्ञप्तुमर्हसे देवमन्धकस्य वधे हरम्* ।
प्राणार्थे[2] नारदं प्रोचुस्तांस्तथेति स चोक्तवान्
ऋषिष्वथ प्रयातेषु तत्कार्यं नारदो मुनिः ।
विचार्य मनसा विद्वानिति कार्यं स दृष्टवान्
स देवदेवं भगवान्द्रष्टुं मुनिरथाययौ ।
मन्दारवनमध्यस्थो यत्र नित्यो वृषध्वजः ४२
स तत्र रजनीमेकामुषित्वा मुनिसत्तमः ।
मन्दाराणां वने रम्ये दयितः शूलपाणिनः ४३
आजगाम पुनः स्वर्गं लब्ध्वाऽनुज्ञां वृषध्वजात्
मन्दारपुष्पैः सुकृतां मालामाबध्य भारत ४४
ग्रथितां सविशेषां तां सर्वगन्धोत्तमोत्तमाम्[3] ।
सन्तानमाल्यदामं च तैरेव कुसुमैः कृतम् ॥ ४५
तच्च कण्ठे समासज्य महागन्धं नराधिप ।
आययावन्धको यत्र दुरात्मा बलदर्पितः ॥ ४६
अन्धकस्त्वथ तं दृष्ट्वा गन्धमाघ्राय चोत्तमम् ।
सन्तानकानां स्रङ्मालां महागन्धां महामुने
कुत्रायं[4] पुष्पजातिर्वा कमनीया तपोधन ।

गन्धान्वर्णाञ्छुभांस्तान्हि
भोः पुष्यति मुहुर्मुहुः ।
स्वर्गे सन्तानकुसुमा-
न्यतिवर्तति सर्वथा ॥ ४८

कः प्रभुस्तस्य वृक्षस्य शक्यं वाऽऽनयितुं मुने
आचक्ष्व यद्यनुग्राह्या वयं ते देवतातिथे ॥ ४९
तमुवाच मुनिश्रेष्ठः प्रहसन्निव भारतं ।
आदाय दक्षिणे हस्ते महतस्तपसो निधिः ५०
मन्दरे पर्वतश्रेष्ठे वीर कामगमं वनम् ।
तत्र चैवंविधं पुष्पं भोः सृष्टिः शूलपाणिनः
न तु तत्रै[6] वनं कश्चिदच्छन्देन महात्मनः ।
प्रवेष्टुं लभते तद्धि रक्षन्ति प्रवरोत्तमाः ॥ ५२
नानाप्रहरणा घोरा नानावेषा दुरासदाः ॥
अवध्याः सर्वभूतानां महादेवाभिरक्षिताः ५३
नित्यं प्रक्रीडते तत्र सोमः सप्रवरो हरः ।
मन्दारद्रुमखण्डेषु सर्वात्मा सर्वभावनः ॥ ५४
तपोविशेषैराराध्य हरं त्रिभुवनेश्वरम् ।
शक्यं मन्दारपुष्पाणि प्राप्तुं कश्यपवंशज ५५
स्त्रीरत्नमणिरत्नानि यानि चान्यानि चाप्यथ
काङ्क्षितानि फलन्ति स्म ते द्रुमा हरवल्लभाः
न तत्र सूर्यः सोमोऽथ तपत्यतुलविक्रमः ।
स्वयंप्रभं तरुवनं तद्धो दुःखविवर्जितम् ॥ ५७
तत्र गन्धान्स्रवन्त्यन्ये नीराण्यन्ये महाद्रुमाः
वासांसि विविधान्यन्ये सुगन्धीनि महाबल
भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च चोष्यं लेह्यं तथैव च ।
तरुभ्यः स्रवते तेभ्यो विविधं मनसेप्सितम् ५९

पिपासा वा बुभुक्षा वा
ग्लानिश्चिन्ताऽपि वाऽनघ ।
न मन्दारवने वीर
भवतीत्युपधार्यताम् ॥ ६०

न ते वर्णयितुं शक्या गुणा वर्षशतैरपि ।
गुणा ये तत्र वर्द्धन्ते स्वर्गाद्बहुगुणोत्तराः ॥ ६१
अतीव हि जयेल्लोकान्समहेन्द्रान्न संशयः ।
एकाहमपि यस्तत्र वसेच्च[7] दितिजोत्तम ॥ ६२

स्वर्गस्यापि हि तत्स्वर्गं
सुखानामपि तत्सुखम् ।
बभूव जगतः सर्व-
मिति मे धीयते मनः ॥ ६३

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि अन्धकवधे षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

तपोधनाः हे शौनकादयः ॥ ३८ ॥ इति वक्ष्यमाणं कार्यं कर्तव्यम् ॥ ४१ ॥ मन्दारः सुरतरुस्तत्पुष्पैः ॥ ४४ ॥ सन्तानोऽपि देवद्रुम एव ॥ ४५ ॥ स्रङ्माला पुष्पदाम ॥ ४७ ॥ इयमिति वक्तव्येऽयमिति उक्तिमत्तत्वात् । सन्तानकुसुमानि अतिवर्तति अभिभवति ॥ ४८ ॥ महात्मनो महादेवस्य प्रवरोत्तमाः गणोत्तमाः ॥ ५२ ॥ नीराणि रसान् ॥ ५८ ॥ वर्धन्ते प्रसरन्ति ॥ ६१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे टीकायां षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

---

१ ख. सर्वे तेऽथ त॰ । * तावद् ददृशुरित्यादिकं श्लोकार्धचतुष्टयं खपुस्तके नास्ति । २ ख. ॰णार्थे नार॰ । ३ ख. ॰म् । सान्ता॰ । ४ ख. कुत्रेयं पु॰ । ५ ख. ॰त । ग्रहाय द॰ । ६ ख. ॰त्र वने क॰ । ७ ख. वसेद्वै दि॰ ।

महादेवेनान्धकवधः ।

८७

वैशम्पायन उवाच ।
अन्धको नारदवचः श्रुत्वा तत्त्वेन भारत ।
मन्दरं पर्वतं गन्तुं मनो दध्रे महासुरः ॥ १
सोऽसुरान्सुमहातेजाः समानीय महाबलः ।
जगाम मन्दरं क्रुद्धो महादेवालयं तदा ॥ २
तं महाभ्रप्रतिच्छन्नं महौषधिसमाकुलम् ।
नानासिद्धसमाकीर्णं महर्षिगणसेवितम् ॥ ३
चन्दनागरुवृक्षाढ्यं सरलद्रुमसंकुलम् ।
किन्नरोद्गीतरम्यं च बहुनागकुलाकुलम् ॥ ४
वातोद्धूतैर्वनैः फुल्लैर्नृत्यन्तमिव च क्वचित् ।
प्रस्रुतैर्धातुभिश्चित्रैर्विलिप्तमिव च क्वचित् ॥ ५
पक्षिस्वनैः सुमधुरैर्नदन्तमिव च क्वचित् ।
हंसैः शुचिपदैः कीर्णं संपतद्भिरितस्ततः ॥ ६
महाबलैश्च महिषैश्चरद्भिर्दैत्यनाशनैः ।
चन्द्रांशुविमलैः सिंहैर्भूषितं हेमसंचयम् ॥ ७
मृगराजसमाकीर्णं मृगवृन्दनिषेवितम् ।
स मन्दरं गिरिं प्राह रूपिणं बलदर्पितः ॥ ८
वेत्सि त्वं हि यथाऽवध्यो वरदानादहं पितुः
मम चैव वशे सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ९
प्रतियोद्धुं न मां कश्चिदिच्छत्यपि गिरे भयात्
पारिजातवनं चास्ति तव सानौ महागिरे ।
सर्वकामप्रदैः पुष्पैर्भूषितं रत्नमुत्तमम् ॥ १०
तदाचक्ष्वोपभोक्ष्यामि तद्वनं तव सानुजम् ।
किं करिष्यसि क्रुद्धस्त्वं मनो हि त्वरते मम
त्रातारं नानुपश्यामि मया खल्वर्दितस्य ते ।
इत्युक्तो मन्दरस्तेन तत्रैवान्तरधीयत ॥ १२
ततोऽन्धकोऽतिरुषितो वरदानेन दर्पितः ।
मुमोच नादं सुमहदिदं वचनमब्रवीत् ॥ १३
मया वै त्वं याच्यमानो यस्मान्न बहु मन्यसे ।
अहं चूर्णीकरोमि त्वां बलं पर्वत पश्य मे ॥ १४
एवमुक्त्वा गिरेः शृङ्गमुत्पाट्य बहुयोजनम् ।
निष्पिपेष गिरेस्तस्य शृङ्गेष्वन्यत्र वीर्यवान् १५
स हतैरसुरैः सर्वैर्वरदानेन दर्पितः ।
तं प्रच्छन्ननदीजालं मन्यमानं महागिरिम् १६
विदित्वा भगवान्रुद्रश्चकारानुग्रहं गिरेः ।
सविशेषतरं वीरं मत्तद्विपमृगायुतम् ॥ १७
नदीजालैर्बहुतरैराचितं चित्रकाननम् ।
नभश्च्युतैः पुरा यद्वत्तद्वदेव विराजते ॥ १८
अथ देवप्रभावेण शृङ्गाण्युत्पाटितानि तु ।
क्षिप्तानि चासुरानेव घ्नन्ति वीराणि भारत ॥
क्षिप्त्वा ये प्रपलायन्ते शृङ्गाणि तु महासुराः ।
शृङ्गैस्तैस्तैः स्म वध्यन्ति पर्वतस्य जनाधिप
ये स्वस्थास्त्वसुरास्तत्र तिष्ठन्ति गिरिसानुषु ।
शृङ्गैस्तेन स्म वध्यन्ते मन्दरस्य महागिरेः २१
ततोऽन्धकस्तदा दृष्ट्वा
सेनां तां मर्दितां तथा ।
रुषितः सुमहानादं
नर्दित्वैवं तदाऽब्रवीत् ॥ २२
आह्वये तं वनं यस्य युद्धार्थमुपतिष्ठतु ।
किं त्वयाऽचल युद्धेन हताः स्म च्छद्मना रणे
एवमुक्ते त्वन्धकेन वृषभेण महेश्वरः ।
संप्राप्तः शूलमुद्यम्य देवोऽन्धकजिघांसया २४
प्रमथानां गणैर्धीमान्वृतो वै बहुलोचनः ।
तथा भूतगणैश्चैव धीमान्भूतगणेश्वरः ॥ २५
प्रचकम्पे ततः कृत्स्नं त्रैलोक्यं रुषिते हरे ।
सिन्धवश्च प्रतिस्रोतमूहुः प्रज्वलितोदकाः २६
जग्मुर्दिशोऽग्निदाहाश्च सर्वे ते हरतेजसा ।
युयुधुश्च ग्रहाः सर्वे विपरीता जनाधिप २७

८७

सप्ताशीतितमेऽध्यायेऽस्मिन्नन्धकवैरिणा ॥ अन्धकस्य युधि प्राणो हृतो रुद्रेण चोच्यते॥१

अन्धक इति ॥ १ ॥ शुचिषदैः सदः सभा शुचिस्थाने सीदन्ति तिष्ठन्तीति शुचिषदास्तैः शुद्धसदोभिः । शुचिपदैरित्यपि पाठः ॥ ६ ॥ रत्नमुत्तमं दिव्यं श्रेष्ठम् ॥ १० ॥ प्रच्छन्नानि नदीनां जालानि समूहा यत्र तम् ॥ १६ ॥ सविशेषतरं विशेषतरैः पारिजातादिभिः सहितम् ॥ १७ ॥ नभश्च्युतैः स्वर्गादागतैर्नदीजालैः पुरा अन्धकक्षोभात्पूर्वम् ॥ १८ ॥ वध्यन्ति वध्यन्ते ॥ २० ॥ बहुलोचनः त्रिनेत्रः ॥ २५ ॥ सिन्धवो नद्यः ॥ २६ ॥ सर्वे ते सर्वास्ताः विपरीता वक्रीभूताः ॥ २७ ॥

---

१ ख. °षितं हिमसं° । २ ख. °र्दित्वेदं त° ।

चेलुश्च गिरयस्तत्र काले कुरुकुलोद्वह।
प्रववर्षाथ पर्जन्यः सधूमाङ्गारवृष्टयः॥ २८
उष्णभाश्चन्द्रमाश्चासीत्सूर्यः शीतप्रभस्तथा।
न ब्रह्म विविदुस्तत्र मुनयो ब्रह्मवादिनः॥२९
वडवाः सुषुवुर्गाश्च गावोऽश्वानपि चानघ।
पेतुर्वृक्षाश्च मेदिन्यामच्छिन्ना भस्मसात्कृताः
बाधन्ते वृषभा गाश्च गावश्चारुरुहुर्वृषान्।
राक्षसा यातुधानाश्च पिशाचाश्चापि सर्वशः
विपरीतं जगद्दृष्ट्वा महादेवस्तथागतम्।
मुमोच भगवाञ्छूलं प्रदीप्ताग्निसमप्रभम्॥ ३२
तत्पपात रहोत्सृष्टमन्धकोरसि दुर्धरम्।
भस्मसाच्चाकरोद्रौद्रमन्धकं साधुकण्टकम्३३
ततो देवगणाः सर्वे मुनयश्च तपोधनाः।
शंकरं तुष्टुवुश्चैव जगच्छत्रौ निबर्हिते॥ ३४
देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिः पपात ह।
त्रैलोक्यं निर्वृतं चासीन्नरेन्द्र विगतज्वरम्३५
प्रजगुर्देवगन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः।
जेपुश्च ब्राह्मणा वेदानीजुश्च क्रतुभिस्तदा ३६
ग्रहाः प्रकृतिमापेदुरूहुर्नद्यो यथा पुरा।
न जज्वाल जले वह्निराशाः सर्वाः प्रसेदिरे॥
मन्दरः पर्वतश्रेष्ठः पुनरेव रराज ह।
श्रिया परमया जुष्टः सर्वतेजःसमुच्छ्रयात् ३८
रेमे सोमश्च भगवान्पारिजातवने हरः।
सुप्रचारान्सुरान्कृत्वा शक्रादीन्धर्मतः प्रभुः॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि अन्धकवधे सप्ताशीतितमोऽध्यायः॥ ८७॥

जलक्रीडावर्णनम्।

८८

जनमेजय उवाच।
मुनेऽन्धकवधः श्राव्यः श्रुतोऽयं खलु भो मया
शान्तिस्त्रयाणां लोकानां कृता देवेन धीमता
निकुम्भस्य हतं देहं द्वितीयं चक्रपाणिना।
यदर्थं च यथा चैव तद्भवान्वक्तुमर्हति॥ २
वैशम्पायन उवाच।
श्रद्दधानस्य राजेन्द्र वक्तव्यं भवतोऽनघ।
चरितं लोकनाथस्य हरेरमिततेजसः॥ ३
द्वारवत्यां निवसतो विष्णोरतुलतेजसः।
समुद्रयात्रा संप्राप्ता तीर्थे पिण्डारके नृप॥ ४
उग्रसेनो नरपतिर्वसुदेवश्च भारत।
निक्षिप्तौ नगराध्यक्षौ शेषाः सर्वे विनिर्गताः
पृथग्बलः पृथग्धीमाँल्लोकनाथो जनार्दनः।
गोष्ठ्याः पृथक्कुमाराणां नृदेवामिततेजसाम्
गणिकानां सहस्राणि निःसृतानि नराधिप।
कुमारैः सह वार्ष्णेयै रूपवद्भिः स्वलंकृतैः॥७
दैत्याधिवासं निर्जित्य यदुभिर्दृढविक्रमैः।
वेश्या निवेशिता वीर द्वारवत्यां सहस्रशः८
सामान्यास्ताः कुमाराणां
क्रीडानार्यो महात्मनाम्।
इच्छाभोग्या गुणैरेव
राजन्या वेषयोषितः॥ ९
स्थितिरेषा हि भैमानां कृता कृष्णेन धीमता।
स्त्रीनिमित्तं भवेद्वैरं मा यदूनामिति प्रभो १०

सधूमाङ्गाराः वृष्टयो येषु ते गिरयः॥ २८॥ न जज्वाल जले वह्निः और्वाग्निना समुद्रे सत्त्वानां पाक औत्पातिको नाभूदित्यर्थः॥ ३७॥ सोमः उमासहितः॥ ३९॥
इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां सप्ताशीतितमोऽध्यायः॥ ८७॥

८८

अष्टाशीतितमेऽस्मिन्नध्याये बलकृष्णयोः। वर्ण्यते च जलक्रीडा विशिष्टा पिण्डतारके
मुनेऽन्धकेति। श्राव्यः अवश्यं श्रोतव्यः॥ १॥ निकुम्भस्य त्रिदेहस्य॥ २॥ बलो बलरामः॥ ६॥ दैत्याधिवासं समुद्रं निर्जित्य स्वस्थानादवसाय्य तत्र निवेशिताः॥ ८॥ वेषयोषितः वाराङ्गनाः॥ ९॥

१ ख. 'स्तथा। प्र'। २ ख. पुरेव विरा॰। ३ ख. ॰स्य राजर्षे व॰।

रेवत्या चैकया सार्धं बलो रेमेऽनुकूलया।
चक्रवाकानुरागेण यदुश्रेष्ठः प्रतापवान् ॥ ११
कादम्बरीपानकलो भूषितो वनमालया।
चिक्रीड सागरजले रेवत्या सहितो बलः १२
षोडश स्त्रीसहस्राणि जले जलजलोचनः।
रमयामास गोविन्दो विश्वरूपेण सर्वदृक् १३
अहमिष्टा मया सार्धं जले वसति केशवः।
इति ता मेनिरे सर्वा रात्रौ नारायणस्त्रियः ॥
सर्वाः सुरतचिह्नाङ्ग्यः सर्वाः सुरततर्पिताः।
मानमूहुश्च ताः सर्वा गोविन्दे बहुमानजम् १५
अहमिष्टाऽहमिष्टेति स्निग्धे परिजने तदा।
नारायणस्त्रियः सर्वा मुदा शश्लाघिरे शुभाः
करजद्विजचिह्नानि कुचाधरगतानि ताः।
दृष्ट्वा दृष्ट्वा जहृषिरे दर्पणे कमलेक्षणाः ॥ १७
गोत्रमुद्दिश्य कृष्णस्य जगिरे कृष्णयोषितः।
पिबन्त्य इव कृष्णस्य नयनैर्वदनाम्बुजम् ॥ १८
कृष्णार्पितमनोदृष्ट्यः कान्ता नारायणस्त्रियः
मनोहरतरा राजन्नभवन्नेकनिश्चयाः ॥ १९
एकार्पितमनोदृष्ट्यो नेर्ष्यां ताश्चक्रिरेऽङ्गनाः।
नारायणेन देवेन तर्प्यमाणमनोरथाः ॥ २०
शिरांसि गर्वितान्यूहुः सर्वा निरवशेषतः।
वाल्लभ्यं केशवमयं वहन्त्यश्चारुदर्शनाः ॥ २१
ताभिस्तु सह चिक्रीड सर्वाभिर्हरिरात्मवान्।
विश्वरूपेण विधिना समुद्रे विमले जले ॥ २२
उवाह सर्वगन्धाढ्यं स्वच्छं वारि महोदधिः।
तोयं विलवणं मृष्टं वासुदेवस्य शासनात् २३
गुल्फदघ्नं जानुदघ्नमूरुदघ्नमथापि वा।
नार्यस्ताः स्तनदघ्नं वा जलं समभिकाङ्क्षितं
सिषिचुः केशवं पत्न्यो धारा इव महोदधिम्
सिषेच ताश्च गोविन्दो मेघः फुल्लता इव ॥
अवलम्ब्य पराः कण्ठे हरिं हरिणलोचनाः।
उपगूहस्व मां वीर पतामीत्यब्रुवन्स्त्रियः ॥ २६
काश्चित्काष्ठमयैस्तेरुः प्लवैः सर्वाङ्गशोभनाः।
क्रौञ्चबर्हिणनागानामाकारसदृशैः स्त्रियः ॥ २७
मकराकृतिभिश्चान्या मीनाभैरपि चापराः।
बहुरूपाकृतिधरैः पुप्लुवुश्चापराः स्त्रियः ॥ २८
स्तनकुम्भैस्तथा तेरुः कुम्भैरिव तथापराः।
समुद्रसलिले रम्ये हर्षयन्त्यो जनार्दनम् २९
रराम सह रुक्मिण्या जले तस्मिन्मुदा युतः
येनैव कार्ययोगेन रमतेऽमरसत्तमः ॥ ३०
तत्तदेव हि ताश्चक्रुर्मुदा नारायणस्त्रियः।
तनुवस्त्रावृतास्तन्व्यो लीलयन्त्यस्तथापराः।
चिक्रीडुर्वासुदेवस्य जले जलजलोचनाः ३१
यस्या यस्यास्तु यो भावस्तां तां तेनैव केशवः
अनुप्रविश्य भावज्ञो निनायात्मवशं वशी ३२
हृषीकेशोऽपि भगवान्हृषीकेशः सनातनः।
बभूव देशकालेन कान्तावशगतः प्रभुः ॥ ३३
कुलशीलसमोऽस्माकं योग्योऽयमिति मेनिरे
वंशरूपेण वर्तन्तमङ्गनास्ता जनार्दनम् ॥ ३४
तदा दाक्षिण्ययुक्तं तं स्मितपूर्वाभिभाषिणम्।
कृष्णं भार्याश्चकमिरे भक्त्या च बहु मेनिरे
पृथग्गोष्ठ्यः कुमाराणां प्रकाशं स्त्रीगणैः सह
अलंचक्रुर्जलं वीराः सागरस्य गुणाकराः ३६
गीतनृत्यविधिज्ञानां तासां स्त्रीणां जनेश्वर।
तेजसाऽप्याहृतानां ते दाक्षिण्यात्तस्थिरे वशे
शृण्वन्तश्चारुगीतानि तथा स्वभिनयान्यपि।
तूर्याण्युत्तमनारीणां मुमुहुर्यदुपुङ्गवाः ॥ ३८
पञ्चचूडां ततः कृष्णः कौबेर्यश्च वराप्सराः।
माहेन्द्रीश्चानयामास विश्वरूपेण हेतुना ॥ ३९

चक्रवाकयोरिव ययोः अन्योन्यम् अनुरागस्तेन ॥ ११ ॥ कादम्बरी सुरा तस्याः पानेन कलः विकलः॥१२॥ विश्वरूपेण सर्वरूपात्मना यावन्त्यः स्त्रियस्तावद्भी रूपैरित्यर्थः ॥ १३ ॥ चिह्नानि नखक्षतानि ॥ १५ ॥ तदेवाह-**अहमिति**। शश्लाघिरे आत्मानं प्रशशंसिरे॥१६॥करजाः नखाः द्विजाः दन्ताः तज्जानि चिह्नानि ॥ १७ ॥ गोत्रं नाम जगिरे गीतं कृतवत्यः ॥ १८ ॥ हृषीकेशः इन्द्रियाणामीश्वरोऽपि कान्तावशगतोऽभवदित्यन्वयः ॥ ३३ ॥ वंशरूपेण कुलानुरूपेण । "वंशो वेणौ कुले वर्गे" इति विश्वः ॥ ३४ ॥ ते कुमाराः ॥ ३७ ॥ स्वभिनयानि शोभन अभिनयः पदार्थस्य वाक्यार्थस्य च प्रदर्शनं यत्र तानि ॥ ३८ ॥ पञ्चचूडाम् अप्सरसं। कौबेर्यः कौबेरीः वराप्सराः श्रेष्ठा अप्सरसः । विश्वरूपेण जीवनियन्तृत्वेन हेतुना निमित्तेन ॥ ३९ ॥

---

१ ख. °ष्णः कौबेरीश्च वरा°।

ताः प्रोवाचाप्रमेयात्मा
सान्त्वयित्वा जगत्प्रभुः ।
उत्थापयित्वा प्रणताः
कृताञ्जलिपुटास्तथा ॥ ४०
क्रीडायुवत्यो भैमानां प्रविशध्वमशङ्किताः ।
मत्प्रियार्थं वरारोहा रमयध्वं च यादवान् ॥
दर्शयध्वं गुणान्सर्वान्नृत्यगीते रहःसु च ।
तथाभिनययोगेषु वाद्येषु विविधेषु च ॥ ४२
एवं कृते विधास्यामि श्रेयो वो मनसेप्सितम्
मच्छरीरसमा ह्येते सर्वे निरवशेषतः ॥ ४३
शिरसाज्ञां तु ताः सर्वाः प्रतिगृह्य हरेस्तदा
क्रीडायुवत्यो विविशुर्भैमानामप्सरोवराः ४४
ताभिः प्रविष्टमात्राभिर्द्योतितः स महार्णवः
सौदामिनीभिर्नभसि घनवृन्दमिवानघ ॥ ४५
ता जले स्थलवत्स्थित्वा जगुश्चाप्यथ वादयन्
चक्रुश्चाभिनयं सम्यक्स्वर्गावास इवाङ्गनाः ॥
गन्धैर्माल्यैश्च ता दिव्यैर्वस्त्रैश्चायतलोचनाः ।
हेलाभिर्हास्यभावैश्च जह्रुर्भैममनांसि ताः ४७
कटाक्षैरिङ्गितैर्हास्यैः केलिरोषैः प्रसादितैः ।
मनोऽनुकूलैर्भैमानां समाजह्रुर्मनांसि ताः ४८
उत्क्षिप्योत्क्षिप्य चाकाशं
वातस्कन्धान्बहूंश्च तान् ।
मदिरावशगा भैमा
मानयन्ति वराप्सराः ॥ ४९
कृष्णोऽपि तेषां प्रीत्यर्थं विजह्रे वियति प्रभुः
सर्वैः षोडशभिः सार्द्धं स्त्रीसहस्रैर्मुदान्वितः ॥
प्रभावज्ञास्तु ते वीराः कृष्णस्यामिततेजसः ।
न जग्मुर्विस्मयं भैमा गाम्भीर्ये परमास्थिताः
केचिद्रैवतकं गत्वा पुनरायान्ति भारत ।
गृहान्यन्ये वनान्यन्ये काङ्क्षितान्यरिमर्दन ॥
अपेयः पेयसलिलः सागरश्चाभवत्तदा ।
आज्ञया लोकनाथस्य विष्णोरतुलतेजसः ५३
अधावन्स्थलवच्चापि जले जलजलोचनाः ।
गृह्य हस्ते तथा नार्यो युक्ता मज्जंस्तथापि च
भक्ष्यभोज्यानि पेयानि चोष्यं लेह्यं तथैव च
बहुप्रकारं मनसा ध्याते तेषां भवत्युत ॥ ५५
अम्लानमाल्यधारिण्य-
स्ताः स्त्रियस्ताननिन्दितान् ।
रहःसु रमयांचक्रुः
स्वर्गे देवरतानुगाः ॥ ५६
नौभिर्गृहप्रकाराभिश्चिक्रीडुरपराजिताः ।
स्नातानुलिप्तमुदिताः सायाह्नेऽन्धकवृष्णयः ॥
आयताश्चतुरस्राश्च वृत्ताश्च स्वस्तिकास्तथा ।
प्रासादा नौषु कौरव्य विहिता विश्वकर्मणा
कैलासमन्दरच्छन्दा मेरुच्छन्दास्तथैव च ।
तथा नानावयश्छन्दास्तथेहामृगरूपिणः ॥५९
वैडूर्यतोरणैश्चित्राश्चित्राभिर्मणिभक्तिभिः ।
मसारगल्वर्कमयैश्चित्रभक्तिशतैरपि ॥ ६०
आक्रीडगरुडच्छन्दा-
श्चित्राः कनकरीतिभिः ।
क्रौञ्चच्छन्दाः शुकच्छन्दा
गजच्छन्दास्तथापरे ॥ ६१
कर्णधारैर्गृहीतास्ता नावः कार्तस्वरोज्ज्वलाः
सलिलं शोभयामासुः सागरस्य महोर्मिमत् ॥

प्रविशध्वं मनोहारिण्यो भवन्त्यः ॥ ४१ ॥ भैमानां भीमजानां यादवानां समीपमिति शेषः । अप्सरोवराः वराप्सरसः ॥ ४४ ॥ जलवाद्यान्यवादयन्नित्यपि पाठः ॥४६॥ तान्भैमान्बहून्वातस्कंधान् बहुषु वातस्कन्धेषु आवहप्रवहादिषु ऊर्ध्वोर्ध्वेषु वातमार्गेषु उत्तरोत्तररमणीयेषु उत्क्षिप्य नीत्वा तत्र विजह्रुरिति पूर्वेणान्वयः । ततश्च ते भैमास्ताः नारीर्मानयन्ति ॥ ४९ ॥ एतां वियति क्रीडां कृष्णोऽपि चकारेत्याह-कृष्णोऽपीति । सर्वैरिति अष्टोत्तरशताधिकं ग्राह्यम् ॥ ५० ॥ विस्मयं दिवि क्रीडाकृतम् ॥५१॥ इच्छया स्थलवज्जलेऽप्यधावन् इच्छया मज्जन् अमज्जंश्चेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ स्वस्तिकाः शारिफलकाकाराः ॥५८॥ कैलासादिवच्छन्दो यथेष्टरूपित्वं यथेष्टकारित्वं च येषां ते ॥ ५९ ॥ मसारो मरकतः गलुश्चन्द्रकान्तः अर्कः सूर्यकान्तस्तैर्व्यस्तैः समस्तैर्वा चित्ररागै रञ्जितैरित्यर्थः । चित्रभक्तिशतैः नानारूपास्तरणशतैः ॥ ६० ॥ आक्रीडगरुडः लीलागरुडसदृशः कनकरीतिभिः कनकधाराभिः ॥ ६१ ॥

---

१. ख. °वत्यो भैमानां ताः प्रविष्टाऽप्सरोवराः । ता° । २ ख. °त्वा जलवाद्यान्यवा° । ३ ख. °ममनांस्यथ । कटा° । ४ ख. °राङ्गनाः । कृ° । ५ ख. °थापि ते । भ° । ६ घ. °तास्तानु° । ७ ख. °लिप्ता । मु° । ८ ख. °यैश्चित्रा भ । ९ ख. °पि । प्रक्रीडग° ।

समुच्छ्रितः सितैः पोतैर्यानपात्रैस्तथैव च ।
नौभिश्च झिल्लिकाभिश्च शुशुभे वरुणालयः ॥
पुराण्याकाशगानीव गन्धर्वाणामितस्ततः ।
बभ्रमुः सागरजले भैमयानानि² सर्वतः ॥६४
नन्दनच्छन्दयुक्तेषु यानपात्रेषु भारत ।
नन्दनप्रतिमं सर्वं विहितं विश्वकर्मणा ॥ ६५
उद्यानानि सभावृक्षा दीर्घिकाः स्यन्दनानि च
निवेशितानि शिल्पानि तादृशान्येव सर्वथा
स्वर्गच्छन्देषु चान्येषु समासात्स्वर्गसन्निभाः ।
नारायणाज्ञया वीर विहिता विश्वकर्मणा ६७
वनेषु रुरुवुर्हृद्यं मधुरं चैव पक्षिणः ।
मनोहरतरं चैव भैमानामतितेजसाम् ॥ ६८
देवलोकोद्भवाः श्वेता विलेपुः कोकिलास्तदा³
मधुराणि विचित्राणि यदूनां काङ्क्षितानि च
चन्द्रांशुसमरूपेषु हर्म्यपृष्ठेषु बर्हिणः ।
ननृतुर्मधुरारावाः शिखण्डिगणसंवृताः ॥ ७०
पताका यानपात्राणां सर्वाः पक्षिगणायुताः ।
भ्रमरैरुपगीताश्च स्रग्दामासक्तवासिभिः ७१
नारायणाज्ञया वृक्षा पुष्पाणि मुमुचुर्भृशम् ।
ऋतवश्चारुरूपाणि विहायसि गतास्तथा ७२
ववौ मनोहरो वातो रतिखेदहरः सुखः ।
रजोभिः सर्वपुष्पाणां पृक्तश्चन्दनशैत्यभृत् ७३
शीतोष्णमिच्छतां तत्र बभूव वसुधापते ।
वासुदेवप्रसादेन भैमानां क्रीडतां तदा ॥ ७४
न क्षुत्पिपासा न ग्लानिर्न चिन्ता शोक एव च
आविवेश तदा भैमान्प्रभावाच्चक्रपाणिनः ७५
अप्रशान्तमहातूर्या गीतनृत्योपशोभिताः ।
बभूवुः सागरक्रीडा भैमानामतितेजसाम् ७६
बहुयोजनविस्तीर्णं समुद्रं सलिलाशयम् ।
रुद्धा चिक्रीडुरिंद्राभा भैमाः कृष्णाभिरक्षिताः
परिच्छदस्यानुरूपं यानपात्रं महात्मनः ।
नारायणस्य देवस्य विहितं विश्वकर्मणा ७८
रत्नानि यानि त्रैलोक्ये विशिष्टानि विशांपते
कृष्णस्य तानि सर्वाणि यानपात्रेऽतितेजसः
पृथक्पृथङ्निवासाश्च स्त्रीणां कृष्णस्य भारत
मणिवैडूर्यचित्रास्ताः कार्तस्वरविभूषिताः ८०
सर्वर्तुकुसुमाकीर्णाः सर्वगन्धाधिवासिताः ।
यदुसिंहैः शुभैर्जुष्टाः शकुनैः स्वर्गवासिभिः

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि भानुमतीहरणे
अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

छालिक्यक्रीडा ।

८९

वैशम्पायन उवाच
रेमे बलश्चन्दनपङ्कदिग्धः
कादम्बरीपानकलः पृथुश्रीः ।
रक्तेक्षणो रेवतिमाश्रयित्वा
प्रलम्बबाहुः स्खलितैः प्रयातः⁵ ॥ १

पोतैर्जलाखेटयोग्यैः क्षुद्रनौकारूपैः यानपात्रैः सर्वसंभारसंभृताभिः सामग्रीनौकाभिः नौभिः अतिवेगवतीभिर्दीर्घनौकाभिः । झिल्लिकाभिः प्रासादाद्यङ्किताभिर्नृत्यगीतादिलीलायोग्याभिरायताभिर्नौभिरिति भेदः । तत्र **पोताः** विमानवत्संचरन्ति **यानपात्राणि** नन्दनसमृद्धिमन्ति । **नावो** रथदीर्घिकादियुक्ताः । **झिल्लिकाः** सर्वस्वर्ग्यपदार्थवत्यः ॥६३॥इति क्रमात् श्लोकचतुष्टयेनाह-**पुराणीत्यादिना** ॥ ६४ ॥ वनेषु नौस्थेष्वेव ॥ ६८ ॥ इच्छताम् इच्छया बभूव ॥ ७४ ॥ परिच्छदस्य षोडशस्त्रीसहस्रपरिवारस्यानुरूपम् ॥ ७८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥८८॥

८९

नवाधिकेऽशीतितमेऽध्यायेऽस्मिन्निरूप्यते ।
छालिक्याद्यागमः क्रीडा गानं भोज्यं महाद्भुतम्
अथ जलक्रीडावर्णनम्-**रेमे बलं इति** ॥ कादम्बरीपानकलः कादम्बप्रसूतमदिरापानेन मनोहरः । रेवतिमिति ह्रस्वत्वमार्षं छन्दोनुरोधात् ॥ १ ॥

१ ख. ॰गार्मानि ग॰ । २ ख. ॰नि भारत । न॰ । ३ ख. ॰स्तथा । म॰ । ४ ख. ॰तास्तदा । व॰ । ५ ख. त॰ प्रयातः । नी॰ ।

नीलाम्बुदाभे वसने वसान-
श्चन्द्रांशुगौरो मदिराविलाक्षः ।
रराज रामोऽम्बुदमध्यमेत्य
संपूर्णबिम्बो भगवानिवेन्दुः ॥ २
वामैककर्णामलकुण्डलश्रीः
स्मेरन्मनोज्ञाब्जकृतावतंसः ।
तिर्यक्कटाक्षं प्रियया मुमोद
रामो मुखं चार्वभिवीक्ष्यमाणः॥ ३

अथाज्ञया कंसनिकुम्भशत्रो-
रुदाररूपोऽप्सरसां गणः सः ।
द्रष्टुं मुदा रेवतिमाजगाम
वेलालयं स्वर्गसमानमृद्धया ॥ ४
तां रेवतीं चाप्यथ वाऽपि रामं
सर्वा नमस्कृत्य वराङ्गयष्ट्यः ।
वाद्यानुरूपं ननृतुः सुगाध्यः
समन्ततोऽन्या जगिरे च सम्यक्
चक्रुस्तथैवाभिनयेन लब्धं
यथावदेषां प्रियमर्थयुक्तम् ।
हृद्यानुकूलं च बलस्य तस्य
तथाज्ञया रैवतराजपुत्र्याः ॥ ६

चक्रुर्हसन्त्यश्च तथैव रासं
तद्देशभाषाकृतिवेषयुक्ताः ।
सहस्ततालं ललितं सलीलं
वराङ्गना मङ्गलसंभृताङ्ग्यः ॥ ७
संकर्षणाधोक्षजनन्दनानि
संकीर्तयन्त्योऽथ च मङ्गलानि ।
कंसप्रलम्बादिवधं च रम्यं
चाणूरघातं च तथैव रङ्गे ॥ ८
यशोदया च प्रथितं यशोऽथ
दामोदरत्वं च जनार्दनस्य ।
वधं तथारिष्टकधेनुकाभ्यां
व्रजे च वासं शकुनीवधं च ॥ ९
तथा[2] च भग्नौ यमलार्जुनौ[3] तौ
सृष्टिं वृकाणामपि[4] वत्सयुक्ताम् ।
स कालियो नागपतिर्ह्रदे च
कृष्णेन दान्तश्च यथा दुरात्मा १०
शङ्खह्रदादुद्धरणं च वीर
पद्मोत्पलानां मधुसूदनेन ।
गोवर्द्धनोऽर्थे च गवां धृतोऽभू-
द्यथा च कृष्णेन जनार्दनेन ॥ ११
कुब्जां यथा गन्धकपीषिकां च
कुब्जत्वहीनां कृतवांश्च कृष्णः ।
अवामनं वामनकं च चक्रे
कृष्णो यथात्मानमजोऽप्यनिन्द्यः
सौभप्रमाथं च हलायुधत्वं
वधं मुरस्याप्यथ देवशत्रोः ।
गन्धारकन्यावहने नृपाणां
रथे तथा योजनमूर्जितानाम् ॥ १३
ततः सुभद्राहरणे जयं च
युद्धे च बालाहकजम्बुमाले ।
रत्नप्रवेकं च युधाजितैर्य-
त्समाहृतं शक्रसमक्षमासीत् ॥ १४
एतानि चान्यानि च चारुरूपा
जगुः स्त्रियः प्रीतिकराणि राजन् ।
सङ्कर्षणाधोक्षजहर्षणानि
चित्राणि चानेककथाश्रयाणि ॥ १५

कादम्बरीपानमदोत्कटस्तु
बलः पृथुश्रीः स चुकूर्द रामः ।
सहस्ततालं मधुरं समं च
स भार्यया रेवतराजपुत्र्या ॥ १६
तं कूर्दमानं मधुसूदनश्च
दृष्ट्वा महात्मा च मुदान्वितोऽभूत्
चुकूर्द सत्यासहितो महात्मा
हर्षागमार्थं च बलस्य धीमान् १७
समुद्रयात्रार्थमथागतश्च
चुकूर्द पार्थो नरलोकवीरः ।
कृष्णेन सार्द्धं मुदितश्चुकूर्द
सुभद्रया चैव वराङ्गयष्ट्या ॥ १८

वेलालयं सागरम् ॥ ४ ॥ ता अप्सरसः तासु च काश्चन वाद्यानुरूपं ननृतुः अन्याः सम्यक् सर्वभावेन जगुः ॥ ५ ॥ अभिनयेन हस्तादिचालनेन लब्धं शिक्षितं यत् हावादि एषां यदूनाम् अर्थयुक्तप्रयोजनवत् हृद्यं च तदनुकूलं च ॥ ६ ॥ रासं गानम् ॥ ७ ॥ कंसप्रलम्बादिवधं तदनुकारि नृत्यं चक्रुरित्यर्थः ॥ ८ ॥ अरिष्टधेनुकाभ्याम् अरिष्टधेनुकयोः ॥ ९ ॥ शङ्खह्रदात् शङ्खादिनिधियुक्तात्तस्मादेव ह्रदात् ॥ ११ ॥ बालाहकजम्बुमालिभ्यां सह वृत्ते युद्धे तच्च पाद्मे प्रसिद्धम् ॥ १४ ॥ कुर्दधातुरत्र गानार्थः; चुकूर्द जगौ ॥ १६ ॥

१ ख. °व तासां तद्दे° । २ ख. मथा च भ° । ३ ख. °र्जुनौ च स्र° । ४ ख. °पि काल्यु° । ५ ख. °कपेषि° । ६ ख. °धं पर° । ७ ख. गान्धा° । ८ ख. तथा सु° । ९ ख. °नः स दृ° । ख. १० ख. °त्मा हर्षान्वितास्ताः चु ।

गदश्च धीमानथ सारणश्च
प्रद्युम्नसाम्बौ नृप सात्यकिश्च ।
सात्राजितीसूनुरुदारवीर्यः
सुचारुदेष्णश्च सुचारुरूपः ॥ १९
वीरौ कुमारौ निशठोल्मुकौ च
रामात्मजौ वीरतमौ चुकूर्दतुः ।
अक्रूरसेनापतिशंकरश्च
तथापरे भैमकुलप्रधानाः ॥ २०
तद्यानपात्रं ववृधे तदानीं
कृष्णप्रभावेण जनेन्द्रपुत्र ।
आपूर्णमापूर्णमुदारकीर्तें
चुकूर्दयद्भिर्नृप भैममुख्यैः ॥ २१
तै रासकैरतिकूर्दमानै-
र्यदुप्रवीरैरमरप्रकाशैः ।
हर्षान्वितं वीर जगत्तथाभू-
च्छेमुश्च पापानि जनेन्द्रसूनो ॥ २२
देवोऽतिथिस्तत्र च नारदोऽथ
विप्रप्रियार्थं मुरकेशिशत्रोः ।
चुकूर्द मध्ये यदुसत्तमानां
जटाकलापागलितैकदेशः ॥ २३
रासप्रणेता मुनि राजपुत्र
स एव तत्राभवदप्रमेयः ।
मध्ये च गत्वा च चुकूर्द भूयो
हेलाविकारैः सविडम्बिताङ्गैः ॥ २४
स सत्यभामामथ केशवं च
पार्थं सुभद्रां च बलं च देवम् ।
देवीं तथा रैवतराजपुत्रीं
संदृश्य संदृश्य जहास धीमान् ॥ २५
ता हासयामास सुधैर्ययुक्ता-
स्तैस्तैरुपायैः परिहासशीलः ।
चेष्टानुकारैर्हसितानुकारै-
र्लीलानुकारैरपरैश्च धीमान् ॥ २६
आभाषितां किञ्चिदिवोपलक्ष्य
नादातिनादान्भगवान्मुमोच ।
हसन्विहासांश्च जहास हर्षा-
द्धास्यागमे कृष्ण विनोदनार्थम् ॥ २७
कृष्णाज्ञया सातिशयानि तत्र
यथानुरूपाणि ददुर्युवत्यः ।
रत्नानि वस्त्राणि च रूपवन्ति
जगत्प्रधानानि नृदेवसूनोः ॥ २८
माल्यानि च स्वर्गसमुद्भवानि
सन्तानदामान्यतिमुक्तकानि ।
सर्वर्तुकान्यप्यनयंस्तदानीं
ददुर्हरेरिङ्गितकालतज्ज्ञाः ॥ २९

रासावसाने त्वथ गृह्य हस्ते
महामुनिं नारदमप्रमेयः ।
पपात कृष्णो भगवान्समुद्रे
सात्राजितीं चार्जुनमेव चाथ ॥ ३०
उवाच चामेयपराक्रमोऽथ
शैनेयमीषत्प्रहसन्पृथुश्रीः ।
द्विधा कृतास्मिन्पततामु भूत्वा
क्रीडाजले नौस्तु सहाङ्गनाभिः ॥ ३१
सरेवतीकोऽस्तु बलोऽर्द्धनेता
पुत्रा मदीयाश्च सहार्द्धभैमाः ।
भैमार्द्धमेवाथ बलात्मजाश्च
सत्पक्षिणः सन्तु समुद्रतोये ॥ ३२
आज्ञापयामास ततः समुद्रं
कृष्णः स्मितं प्राञ्जलिनं प्रतीतः ।
"सुगन्धतोयो भव मृष्टतोय-
स्तथा भव ग्राहविवर्जितश्च ॥ ३३
दृश्या च ते रत्नविभूषितौ तु
सा वेलिका भूरथ पत्सुखा च ।
मनोनुकूलं च जनस्य तत्तत्
प्रयच्छ विज्ञास्यसि मत्प्रभावात् ३४

यानपात्रं नौः ॥ २१ ॥ हे राजपुत्र मुनिरत्र दीर्घाभावश्छान्दसः । हेलाविकारैः लीलानुकारैः । रासप्रणेता मुनिराजपुत्रेत्यपि पाठः ॥ २४ ॥ सहार्द्धभैमाः अर्धभैमैः सह वर्तमानाः । पुत्रयोर्व्यत्यासः समत्वद्योतनार्थः ॥३२॥ वेलिका तीरसंबन्धिनी पत्सुखा पादयोः सुखस्पर्शा यद्वत्स्वन्तरामितीति ॥ ३४ ॥

१ ख. °त्यकश्च । सा° । २ ख. जनेशपु° । ३ ख. तैरात्तस° । ४ ख. °नि नरेन्द्रसू° । ५ ख. °यार्थं मधुके° । ६ ख. °ता धुरि रा° । ७ ख. मध्यं ग° । ८ ख. °श्च चकार ह° । ९ ख. °मप्रमेयम् । पपा° । १० ख. °श्च मत्प° । ११ ख. °ता च सा वे° । १२ ख. °स्य यत्तत्र° ।

भवस्यपेयोऽप्यथ चेष्टपेयो
जनस्य सर्वस्य मनोनुकूलः।
वैडूर्यमुक्तामणिहेमचित्रा
भवन्तु मत्स्यास्त्वयि सौम्यरूपाः ३५
बिभृस्व च त्वं कमलोत्पलानि
सुगन्धसुस्पर्शरसक्षमाणि।
षट्पादजुष्टानि मनोहराणि
कीलालवर्णैश्च समन्वितानि॥ ३६
मैरेयमाध्वीकसुरासवानां
कुम्भांश्च पूर्णान्स्वपयस्व तोये।
जाम्बूनदं पाननिमित्तमेषां
पात्रं पपुर्येषु ददस्व भैमाः॥ ३७
पुष्पोच्चयैर्वासितशीततोयो
भवाप्रमत्तः खलु तोयराशे।
यथा व्यलीकं न भवेद्यदूनां
सस्त्रीजनानां कुरु तत्प्रयत्नम्॥" ३८
इतीदमुक्त्वा भगवान्समुद्रं
ततः प्रचिक्रीड सहार्जुनेन।
सिषेच पूर्वं नृप नारदं तु
सात्राजितीं कृष्णमुखेङ्गितज्ञा॥ ३९
ततो मदावर्जितचारुदेहः
पपात रामः सलिले सलीलम्।
साकारमालम्ब्य करं करेण
मनोहरां रैवतराजपुत्रीम्॥ ४०
कृष्णात्मजा ये त्वथ भैममुख्या
रामस्य पश्चात्पतिताः समुद्रे।
विरागवस्त्राभरणाः प्रहृष्टाः
क्रीडाभिरामा मदिराविलाक्षाः॥ ४१
शेषास्तु भैमा हरिमभ्युपेताः
क्रीडाभिरामा निशठोल्मुकाद्याः।
विचित्रवस्त्राभरणाश्च मत्ताः
सन्तानमाल्यावृतकण्ठदेशाः॥ ४२
वीर्योपपन्नाः कृतचारुचिह्ना
विलिप्तगात्रा जलपात्रहस्ताः।
गीतानि तद्वेषमनोहराणि
स्वरोपपन्नान्यथ गायमानाः॥ ४३
ततः प्रचक्रुर्जलवादितानि
नानास्वराणि प्रियवाद्यघोषाः।
सहाप्सरोभिस्त्रिदिवालयाभिः
कृष्णाज्ञया वेशवधूशतानि॥ ४४
आकाशगङ्गाजलवादनज्ञाः
सदा युवत्यो मदनैकचित्ताः।
अवादयंस्ता जलदर्दुरांश्च
वाद्यानुरूपं जगिरे च हृष्टाः॥ ४५
कुशेशयाकोशविशालनेत्राः
कुशेशयापीडविभूषिताश्च।
कुशेशयानां रविबोधितानां
जह्रुः श्रियं ताः सुरवारमुख्याः ४६
स्त्रीवक्त्रचन्द्रैः सकलेन्दुकल्पै
रराज राजच्छतशः समुद्रः।
यदृच्छया देवविधानतो वा
नभो यथा चन्द्रसहस्रकीर्णम्॥ ४७
समुद्रमेघः स रराज राज-
च्छतह्रदास्त्रीप्रभयाऽभिरामः।
सौदामिनीभिन्न इवाम्बुनाथो
देदीप्यमानो नभसीव मेघः॥ ४८
नारायणश्चैव सनारदश्च
सिषेच पक्षे कृतचारुचिह्नः।
बलं सपक्षं कृतचारुचिह्नं
स चैव पक्षं मधुसूदनस्य॥ ४९
हस्तप्रमुक्तैर्जलयन्त्रकैश्च
प्रहृष्टरूपाः सिषिचुस्तदानीम्।
रागोद्धता वारुणिपानमत्ताः
संकर्षणाधोक्षजदेवपत्न्यः॥ ५०

बिभृस्व बिभृहि धारयेत्यर्थः। कीलालमत्र रक्तम् ॥ ३६॥ मैरेयादयो मद्यभेदाः मैरेयमत्र गौडी सुरा पैष्ट्या निषेधात् माध्वीकसुरा मधुपुष्पसंभवा आसवस्तालादिसम्भवः। स्वतोये स्वजलोपरि स्थापयेत्यत्र ह्रस्वत्वमार्षम्। पपुः पिबेयुः॥ ३७॥ व्यलीकमन्याय्यम् ॥ ३८॥ साकारम् आकारः कामगीतं तेन सह यथा स्यात्तथा॥ ४०॥ जलदर्दुरान् जलवाद्यविशेषान्॥ ४५॥ कुशेशयाकोशः कमलकलिका आपीडो मुकुटं सुराणामिव चारूणि दौर्गन्ध्यादिरहितानि मुखानि यासां ताः॥ ४६॥ पक्षे एकत्र स्थितो बलं सिषेचेत्यन्वयः। स च बलः॥४९॥

१ ख. °राणि चारूणि कीलालसम°। २ ख. पुष्पोडुपैर्वा°। ३ ख. ततस्तु चि°। ४ ख. आवा°।

आरक्तनेत्रा जलमुक्तिसक्ताः
स्त्रीणां समक्षं पुरुषायमाणाः ।
ते नोपरेमुः सुचिरं च भैमा
मानं वहन्तो मदनं मदं च ॥ ५१

अतिप्रसङ्गं तु विचिन्त्य कृष्ण-
स्तान्वारयामास रथाङ्गपाणिः ।
स्वयं निवृत्तो जलवाद्यशब्दैः
सनारदः पार्थसहायवांश्च ॥ ५२
कृष्णेङ्गितज्ञा जलयुद्धसङ्गा-
द्भैमा निवृत्ता दृढमानिनोऽपि ।
नित्यं तथानन्दकराः प्रियाणां
क्रियाश्च तेषां ननृतुः प्रतीताः ॥ ५३
नृत्यावसाने भगवानुपेन्द्र-
स्तत्याज धीमानथ तोयसङ्गान् ।
उत्तीर्य तोयादनुकूललेपं
जग्राह दत्त्वा मुनिसत्तमाय ॥ ५४
उपेन्द्रमुत्तीर्णमथाशु दृष्ट्वा
भैमा हि ते तत्यजुरेव तोयम् ।
विविक्तगात्रास्त्वथ पानभूमिं
कृष्णाज्ञया ते ययुरप्रमेयाः ॥ ५५
यथानुपूर्व्या च यथावयश्च
यत्सान्नियोगाश्च तदोपविष्टाः ।

अन्नानि वीरा बुभुजुः प्रतीताः
पपुश्च पेयानि यथानुकूलम् ॥ ५६
मांसानि पक्वानि फलाम्लकानि
चुक्रोत्तरेणाथ च दाडिमेन ।
निष्टप्तशूलाञ्छकलान्पशूंश्च
तत्रोपजह्रुः शुचयोऽथ सूदाः ॥ ५७
सुस्विन्नशूल्यान्महिषांश्च बाला-
ञ्छूल्यान्सुनिष्टप्तघृतावसिक्तान् ।
वृक्षाम्लसौवर्चलचुक्रपूर्णा-
न्पौरोगवोक्त्या उपजह्रुरेषाम् ॥ ५८
पौरोगवोक्त्या विधिना मृगाणां
मांसानि सिद्धानि च पीवराणि ।
नानाप्रकाराण्युपजह्रुरेषां
मृष्टानि पक्वानि च चुक्रचूतैः ॥ ५९
पार्श्वानि चान्ये शकलानि तत्र
ददुः पशूनां घृतमृक्षितानि ।
सामुद्रचूर्णैरवचूर्णितानि
चूर्णेन मृष्टेन समारिचेन ॥ ६०
समूलकैर्दाडिममातुलिङ्गैः
पर्णासहिङ्ग्वार्द्रकभूस्तृणैश्च ।
तदोपदंशैः सुमुखोत्तरैस्ते
पानानि हृष्टाः पपुरप्रमेयाः ॥ ६१
कट्वाङ्कशूलैरपि पक्षिभिश्च
घृताम्लसौवर्चलतैलसिक्तैः ।
मैरेयमाध्वीकसुरासवांस्ते
पपुः प्रियाभिः परिवार्यमाणाः ॥ ६२
श्वेतेन युक्ता नृप शोणितेन
भक्ष्यान्सुगन्धांल्लवणान्वितांश्च ।
आर्द्रान्किलादान्घृतपूर्णकांश्च
नानाप्रकारानपि खण्डखाद्यान् ॥ ६३
अपानपाश्चोद्भवभोजमिश्राः
शाकैश्च सूपैश्च बहुप्रकारैः ।
पेयैश्च दध्ना पयसा च वीराः
स्वन्नानि राजन्बुभुजुः प्रहृष्टाः ॥ ६४

ते भैमा नोपरेमुः क्रीडां न तत्यजुः ॥ ५१ ॥ विविक्तगात्राः शुद्धवपुषः, विभक्तगात्रा इति पाठे चन्दनाद्यनुलिप्तावयवाः ॥ ५५ ॥ यत्संनियोगाः यदनुशिष्टाः प्रतीताः प्रख्याताः यथानुकूलं यथाहितम् ५६ ॥ फलप्रभावा अम्लिका अम्लता येषु तानि । चुक्रोत्तरेण चुक्रताधिकेन, सूदाः सूपकाराः, सूपा इति वा पाठः । निष्टप्तशूलान् शूलं समारोप्य निष्टप्तानित्यर्थः । निष्टप्तशूल्यानिति वा निष्टप्तशूल्यान् अतितप्तत्वान् शकलान् खण्डितान् पशून् हरिणशूकरादीन् ॥५७॥ सुस्विन्नशूल्यान् शूलमारोप्य स्विन्नानित्यर्थः । वृक्षाम्लं अम्लवेतसादि पौरोगवोक्त्या सूदोक्तक्रमेण उपजह्रुः परिवेषणं चक्रुः ॥ ५८ ॥ पीवराणि पुष्टानि ॥ ५९ ॥ मातुलिङ्गानि रुद्रकानि, पर्णासः कुठेरकं, भूस्तृणं शाकभेदः, उपदंशैः पानपात्रैः ॥ ६१ ॥ कट्वाङ्कः कटुरसः तद्युक्तकाष्ठशूलानि येषु तैः ॥ ६२ ॥ आर्द्रादीन् खाद्यविशेषान्, किलादान् माहिषीदुग्धसिक्तान् ॥ ६३ ॥ अपानपाः त्यक्तमद्यादिपानाः पानमित्युपलक्षणं मांसादेः ॥ ६४ ॥

तथारनालांश्च बहुप्रकारा-
न्पपुः सुगन्धानपि पालवीषु ।
शृतं पयः शर्करया च युक्तं
फलप्रकारांश्च बहूंश्च खादन् ॥ ६५

तृप्ताः प्रवृत्ताः पुनरेव वीरा-
स्ते भैमसुख्या वनितासहायाः ।
गीतानि रम्याणि जगुः प्रहृष्टाः
कान्ताभिनीतानि मनोहराणि ॥ ६६
आज्ञापयामास ततः स तस्यां
निशि प्रहृष्टो भगवानुपेन्द्रः ।
छालिक्यगेयं बहुसन्निधानं
यदेव गान्धर्वमुदाहरन्ति ॥ ६७
जग्राह वीणामथ नारदस्तु
षड्ग्रामरागादिसमाधियुक्ताम् ।
हल्लीसकं तु स्वयमेव कृष्णः
सवंशघोषं नरदेव पार्थः ॥ ६८
मृदङ्गवाद्यानपरांश्च वाद्या-
न्वराप्सरस्ता जगृहुः प्रतीताः ।
आसारितान्ते च ततः प्रतीता
रम्भोत्थिता साभिनयार्थतज्ज्ञा ॥ ६९
तयाऽभिनीते वरगात्रयष्ट्या
तुतोष रामश्च जनार्दनश्च ।
अथोर्वशी चारुविशालनेत्रा
हेमा च राजन्नथ मिश्रकेशी ॥ ७०
तिलोत्तमा चाप्यथ मेनका च
एतास्तथाऽन्याश्च हरिप्रियार्थम् ।
जगुस्तथैवाभिनयं च चक्रु-
रिष्टैश्च कामैर्मनसोऽनुकूलैः ॥ ७१
ता वासुदेवेऽप्यनुरक्तचित्ताः
स्वगीतनृत्याभिनयैरुदारैः ।
नरेन्द्रसूनो परितोषितेन
ताम्बूलयोगाश्च वराप्सरोभिः ॥ ७२
तदागताभिर्नृवराहृतास्तु
कृष्णेप्सया मानमयास्तथैव ।
फलानि गन्धोत्तमवन्ति वीरा-
श्छालिक्यगान्धर्वमथाहृतं च ॥ ७३
कृष्णेच्छया च त्रिदिवान्नृदेव
अनुग्रहार्थं भुवि मानुषाणाम् ।
स्थितं च रम्यं हरितेजसैव
प्रयोजयामास स रौक्मिणेयः ॥ ७४
छालिक्यगान्धर्वमुदारबुद्धि-
स्तेनैव ताम्बूलमथ प्रयुक्तम् ।
प्रयोजितं पञ्चभिरिन्द्रतुल्यै-
श्छालिक्यमिष्टं सततं नराणाम् ७५
शुभावहं वृद्धिकरं प्रशस्तं
मङ्गल्यमेवाथ तथा यशस्यम् ।
पुण्यं च पुष्ट्यभ्युदयावहं च
नारायणस्येष्टमुदारकीर्तेः ॥ ७६

आरनालान् काञ्जिकानि रसालानिति पाठे तु रसालान् अपरिमितघृतशर्करादिसंस्कृतान् । पालवीषु कपर्दनिर्मितपात्रेषु वा बृहच्छरावेषु । खादन् अखादन् ॥ ६५॥ षड्ग्रामाः स्थानानि येषां रागाणाम् तैर्यः समाधिः चित्तैकाग्र्यं तद् यस्यां तां ते च मध्यशुद्धाभिन्नगौडमिश्रगीतरूपाः । हल्लीसकं बहुभिः स्त्रीभिः सह नृत्यम्। झल्लीसकामिति पाठे तदाख्यवाद्यविशेषम् । बल्लीसकमिति पाठे निषादर्षभादिसप्तस्वरयुतं झल्लीसकं वाद्यविशेषम् । जग्राहेति विपरिणामेन क्रियासंबंधः । वंशघोषेण सह यथा स्यात्तथा ॥ ६८ ॥ पार्थस्तु मृदङ्गाद्यान् जग्राहेत्यनुषङ्गः । अपरांश्च वाद्यान् वराप्सरसो जगृहुरिति संबन्धः । **आसारितान्त इति**—भरतो मुनिश्चतुर्विधमासारितं नृत्यविधावुपदिदेशेति । प्रथमं नर्तकीप्रवेशः, ततश्चासारितार्थाभिनयं नाट्यं, ततस्तालानुगत्यङ्गाहरणं, ततो देवताचिह्नरूपेण नृत्यं, एवं चतुर्ष्वप्यभिसारेत्रूक्तम् । एवमेष नर्तकीप्रवेशो भरतस्यानुमतः । तदन्ते रम्भा नर्तकी उत्थिता प्रविष्टा यतः सा अभिनयचतुरा ॥ ६९ ॥ अभिनीते अभिनये कृते द्वितीयासारे उर्वशी उत्थिता इत्यनुषङ्गः ॥ ७० ॥ ताः रम्भाद्याः परितोषितेन परितोषणेन तोषयामासुरिति शेषः। ताम्बूलयोगाश्चेति पदत्रयं वाक्यम् ॥७२॥ तदा जलक्रीडायामागताभिः पञ्चचूडाकौबेरीमाहेन्द्रीभिश्च ताम्बूलयोगाः गर्वाङ्कुराः आहृताः वयमेताभ्योऽधिका इति स्वगुणा आविष्कृता इत्यर्थः । तदेवाह—फलानीत्येकश्लोको वाक्यम् ॥ ७३ ॥ कृष्णेच्छया मानुषाणामनुग्रहाय त्रिदिवात्तानभिच्छालिक्यं भुवि आहृतं फलानि च देवयोग्यानि आहृतानि । ततः किमत आह । **स्थितमिति** प्रद्युम्नादौ ॥७४॥ पञ्चभिः कृष्णरामप्रद्युम्नानिरुद्धसाम्बैः ७५

भरापहं धर्मभरावहं च
दुःस्वप्ननाशं परिकीर्त्यमानम् ।
करोति पापं च तथा विहन्ति
शृण्वन्सुरावासगतो नरेन्द्रः ॥ ७७

छालिक्यगान्धर्वमुदारकीर्ति-
र्मेने किलैकं दिवसं सहस्रम् ।
चतुर्युगानां नृप रेवतोऽथ
ततः प्रवृत्ता च कुमारजातिः ॥ ७८

गान्धर्वजातिश्च तथापराऽपि
दीपाद्यथा दीपशतानि राजन् ।
विवेद कृष्णश्च स नारदश्च
प्रद्युम्नमुख्यैर्नृप भैममुख्यैः ॥ ७९

विज्ञानमेतद्धि परे यथाव-
दुद्देशमात्राच्च जनास्तु लोके ।
जानन्ति छालिक्यगुणोदयानां
तोयं नदीनामथवा समुद्रे ॥ ८०

ज्ञातुं समर्थो हिमवान्गिरिर्वा
फलाग्रतो वा गुणतोऽथ वापि ।
शक्यं न छालिक्यमृते तपोभिः
स्थाने विधानान्यथ मूर्च्छनासु ॥ ८१

षड्ग्रामरागेषु च तत्र कार्यं
तस्यैकदेशावयवेन राजन् ।
लेशाभिधानां सुकुमारजातिं
निष्ठां सुदुःखेन नराः प्रयान्ति ॥ ८२

छालिक्यगान्धर्वगुणोदयेषु
ये देवगन्धर्वमहर्षिसंघाः ।
निष्ठां प्रयान्तीत्यवगच्छ बुद्ध्या
छालिक्यमेवं मधुसूदनेन ॥ ८३

भैमोत्तमानां नरदेव दत्तं
लोकस्य चानुग्रहकाम्ययैव ।
गतं प्रतिष्ठाममरोपगेयं
बाला युवानश्च तथैव वृद्धाः ॥ ८४

क्रीडन्ति भैमाः प्रसवोत्सवेषु
पूर्वं तु बालाः समुदावहन्ति ।
वृद्धाश्च पश्चात्प्रतिमानयन्ति
स्थानेषु नित्यं प्रतिमानयन्ति ॥ ८५

मर्त्येषु मर्त्यान्यदवोऽतिवीराः
स्ववंशधर्मं समनुस्मरन्तः ।
पुरातनं धर्मविधानतज्ज्ञाः
प्रीतिः प्रमाणं न वयः प्रमाणम् ॥ ८६

प्रीतिप्रमाणानि हि सौहृदानि
प्रीतिं पुरस्कृत्य हि ते दशार्हाः ।
वृष्ण्यन्धकाः पुत्रसुखा बभूवु-
र्विसर्जिताः केशिविनाशनेन ॥ ८७

स्वर्गं गताश्चाप्सरसां समूहाः
कृत्वा प्रणामं मधुकंसशत्रोः ।
प्रहृष्टरूपस्य सुहृष्टरूपा
बभूव हृष्टः सुरलोकसङ्घः ॥ ८८

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि भानुमतीहरणे छालिक्यक्रीडावर्णने एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

दुःस्वप्ननाशं करोति तथा पापं च विहन्तीत्यन्वयः ॥ ७७ ॥ यच्छालिक्यगान्धर्वं सुरावासगतो रेवतः शृण्वन् चतुर्युगानां सहस्रम् एकं दिवसं मेने तत एव कुमारजातिप्रमुखा गन्धर्वभेदाः प्रवृत्ता इति वाक्यार्थः ॥ ७८ ॥ स्थाने तद्युक्तम् । नालम् इति पाठः सुगमः ॥ ८१ ॥ लेशाभिधानां सुकुमारजातिं गायन्तो निष्ठां समाप्तिं नरा दुःखेन गच्छन्ति छालिक्यस्य का वार्तेत्यर्थः ॥ ८२ ॥ प्रहृष्टरूपस्य सुहृष्टरूपा विनोदिताः केशिनिषूदनेनेत्यपि पाठः ॥ ८८ ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

१ ख. जयावहं ध॰ । २ ख. ॰र्मधुरा॰ । ३ ख. ॰ता सुकु॰ । ४ ख. ॰पराणि दी॰ । ५ ख. ॰ज्ञातमे॰ ।

भानुमतीहरणं निकुम्भवधश्च ।

९०

वैशम्पायन उवाच ।

तेषां क्रीडावसक्तानां यदूनां पुण्यकर्मणाम् ।
छिद्रमासाद्य दुर्बुद्धिर्देवशत्रुर्दुरासदः ॥ १
कन्यां भानुमतीं नाम भानोर्दुहितरं नृप ।
जहारात्मवधाकाङ्क्षी निकुम्भो नाम दानवः
अन्तर्हितो मोहयित्वा यदूनां प्रमदाजनम् ।
मायावी मायया राजन्पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ ३
भ्रातुर्हि वज्रनाभस्य तस्य कन्या प्रभावती ।
प्रद्युम्नेन हृता वीर वज्रनाभस्तथा हतः ॥ ४
भानोरेव तथाऽरण्ये वसत्यवसरेण हि ।
अस्वाधीने दुराधर्षे छिद्रज्ञो दानवाधमः ॥ ५
कन्यापुरे महानादः
सहसा समुपस्थितः ।
तस्यां ह्रियन्त्यां कन्यायां
रुदन्त्यां समितिंजयः ॥ ६
वसुदेवाहुकौ वीरौ दंशितौ निर्गतावुभौ ।
आर्तनादमुपश्रुत्य भानोः कन्यापुरे तदा ॥ ७
न दृष्टिगोचरौ तौ तु ददृशातेऽपकारिणम् ।
तथैव दंशितौ यातौ यत्र कृष्णो महाबलः ८
श्रुतार्थः स्वं विमानं तदारुरोह जनार्दनः ।
पार्थेन सहितस्तार्क्ष्यं नागशत्रुमरिन्दमः ॥ ९
रथी त्वमनुगच्छेति सन्दिश्य मकरध्वजम् ।
त्वरेति गरुडं वीरः सन्दिदेश च काश्यपम्
वज्रं नगरमायान्तं निकुम्भं रणदुर्जयम् ।
पार्थकृष्णौ महात्मानावासेदतुररिंदमौ ११
प्रद्युम्नश्च महातेजा मायिनां प्रवरो नृप ।
निकुम्भश्चाथ तान्दृष्ट्वा त्रिधाऽऽत्मानमथाकरोत्
तान्सर्वान्योधयामास निकुम्भः प्रहसन्निव ।
बहुकण्टकगुर्वीभिर्गदाभिरमरोपमः ॥ १३
सव्येनालम्ब्य हस्तेन कन्यां भानुमतीं नृपः
दक्षिणेनाथ हस्तेन गदयाँ प्राहरत्पुनः ॥ १४
कन्यार्थे न च कृष्णो वा कामो वा नृपसत्तम ।
निर्दयं प्रहरन्ति स्म निकुम्भे च महासुरे ॥ १५
समर्थास्ते महात्मानः शत्रुं हन्तुं दुरासदाः ।
निशश्वसुर्नरपते दयाभारावपीडिताः ॥ १६
श्रेष्ठो धनुष्मतां पार्थः सर्वथा कुशलो युधि ।
नागोष्ट्रविधिना दैत्यं शरपङ्क्त्या जघान ह
ते तु वैतस्तिकैर्बाणैर्विविधान्दानवान्युधि ।
न कन्यां कलया युक्त्या शिक्षया च महीपते
ततः स कन्यया सार्द्धं तत्रैवान्तरधीयत ।
आसुरीमाश्रितो मायां न च तां वेत्ति कश्चन
तं कृष्णो रौक्मिणेयश्च पृष्ठतोऽनुययुस्तदा ।
हारितः शकुनो भूत्वा तस्थावथ महासुरः २०
तं बाणैः पुनरेवाथ वीरो भूयो धनञ्जयः ।
वैतस्तिकैर्मर्मभिद्भिः कन्यां रक्षन्नताडयत् २१

९०

अथास्मिन्नवतितमे ह्यध्याये सन्निरूप्यते
भानुमत्यापहरणं निकुम्भस्य तथा वधः ॥१॥

तेषां क्रीडेति ॥१॥ भानोर्यादवविशेषस्य॥२॥ पूर्ववैरं प्रपञ्चयति-**भ्रातुर्हीति**॥४॥ प्रस्तुतमाह-**भानोरेवेति** ॥ भानोरेव कन्यापुरे महानाद आर्तरावः । सहसा आकस्मिकः। समुपस्थितः अभ्युत्थितः। कथंभूते कन्यापुरे दुराधर्षेऽप्यस्वाधीने निरीश्वरे रक्षकाभावात् यदूनां न तु क्रीडासक्तत्वात् । तत्तु नातिचित्रमित्याह-**छिद्रज्ञ इति** । अवसरेणेत्येनप्रत्ययान्तम्। अवसरे दानवाधमो निकुम्भः छिद्रान्वेषी मायया वञ्चनरतो वसति तिष्ठत्येव । क्व अरण्ये द्वारकोपवने इति सार्द्धश्लोको वाक्यम् । ह्रियन्त्यां ह्रियमाणायाम् ॥ ५ ॥ विमानं वाहनं तर्हि किं सामान्यं न तार्क्ष्यमित्यादि ॥ ९ ॥ तान् दानवान् ॥ १२ ॥ तान् कृष्णादीन् ॥ १३ ॥ भानुमतीं चर्मस्थानीयाम् ॥ १४ ॥ निशश्वसुः निश्वासं मुमुचुः ॥१६॥ **नागोष्ट्रविधिनेति** । यथा कश्चिद्धनुर्द्धरोऽस्त्रलाघवं दर्शयन् अजगरवेष्टितमुष्ट्रं दृष्ट्वा अस्त्रप्रयोगविशेषादजगरमेव हन्ति न तु क्रमेलकं तद्वत् ॥ १७ ॥ ते कृष्णप्रमुखा जघ्नुरिति क्रियाविपरिणामेनानुषङ्गः ॥ १८ ॥ पृष्ठतोऽव्यवहितावेवानुययतुरित्यर्थः ॥२०॥

---

१ ख. रथे त्व॰ । २ ख. प्रद्युम्नस्त्वथ तं दृ॰ । ३ ख. ॰या प्रहरत्युत । क॰ । ४ ख. ॰सदम् । नि॰ । ५ ख. ॰नवं यु॰ । ६ ख. न तां वेत्ति हि क॰ ।

स इमां पृथिवीं कृत्स्नां ससद्वीपां महासुरः ।
बभ्रामानुगतश्चैव तैर्वीरैररिमर्दनः ॥ २२
गोकर्णस्योपरिष्टात्तु पर्वतस्य महासुरः ।
पपात वेलां गङ्गायाः पुलिने सह कन्यया २३
न देवा नासुराश्चापि लङ्घयन्ति तपोधनाः ।
गोकर्णं तेजसा गुप्तं महादेवस्य भारत ॥ २४
एतदन्तरमासाद्य प्रद्युम्नः शीघ्रविक्रमः ।
कन्यां भानुमतीं भैमो जग्राह रणदुर्जयः २५
असुरः सोऽर्दितो राज-
न्कृष्णाभ्यां निशितैः शरैः ।
त्यक्त्वाऽथोत्तरगोकर्णं
निकुम्भो दक्षिणां दिशम् ।
जगाम पृष्ठतो यातौ
कृष्णौ तार्क्ष्यगतौ तदा ॥ २६
विवेश षट्पुरं चैव ज्ञातीनामालयं तदा ।
तत्र वीरौ गुहाद्वारि कृष्णौ रात्रौ तदोषतुः ॥
रौक्मिणेयोऽपि कृष्णेन संदिष्टो द्वारकां पुरीम्
अनयद्भानुतनयां प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ २८
नयित्वा चाययौ वीरः षट्पुरं दानवाकुलम् ।
ददर्श च गुहाद्वारि कृष्णौ भीमपराक्रमौ २९
ऊषतुर्द्वारमाक्रम्य षट्पुरस्य महाबलौ ।
कृष्णौ प्रद्युम्नसहितौ निकुम्भवधकाङ्क्षिणौ
ततोऽनन्तरमेतस्माद्बिलादतिबलस्तदा ।
निर्जगाम बली योद्धुं निकुम्भो भीमविक्रमः॥
तस्य निर्गच्छतस्तस्माद्बिलात्पार्थो विशांपते
रुरोध सर्वतो मार्गं शरैर्गाण्डीवनिःसृतैः ३२
सोऽभिसृत्य गदां घोरामुद्यम्य बहुकण्टकाम्
शिरस्यताडयत्पार्थं निकुम्भो बलिनां वरः ॥
अदृष्टेनाहतो वीरः शिरस्यथ मुमोह सः ।
गदयाऽभिहते पार्थे रक्तं वमति मुह्यति ।
हसित्वा सोऽसुरो दृप्तो रौक्मिणेयमताडयत
तं प्राङ्मुखमुखं वीरं मायावी मायिनां वरम्
अदृष्टेनाहतो वीरः शिरस्यथ मुमोह सः ३५
तथागतौ तु दृष्ट्वा तौ मुह्यमानौ सुताडितौ ।
अभिदुद्राव गोविन्दो निकुम्भं क्रोधमूर्छितः
कौमोदकीं समुद्यम्य गदपूर्वोद्भवो गदाम् ।
तावन्योन्यं दुराधर्षौ गर्जन्तावभिपेततुः ३७
ऐरावतगतः शक्रः सर्वैर्देवगणैः सह ।
ददर्श तन्महायुद्धं घोरं देवासुरं तदा ॥ ३८
दृष्ट्वा देवान्हृषीकेशश्चित्रैर्युद्धैररिंदमः ।
इयेष दानवं हन्तुं देवानां हितकाम्यया ॥ ३९
स मण्डलानि चित्राणि दर्शयामास केशवः ।
कौमोदकीं महाबाहुर्लालयन्युद्धकोविदः॥ ४०
तथैवासुरमुख्योऽपि गदां तां बहुकण्टकाम् ।
शिक्षया भ्रामयाणोऽथ मण्डलानि चचार ह
वृषभाविव गर्जन्तौ बृहन्ताविव कुञ्जरौ ।
इषितान्तरमासाद्य क्रुद्धौ शालावृकाविव ४२
आजघान निकुम्भस्तु गदया गदपूर्वजम् ।
स्पष्टाष्टघंटया वीर नादं मुक्त्वाऽतिदारुणम्
तत्कालमेव कृष्णोऽपि
भ्रामयित्वा महागदाम् ।
निकुम्भमूर्द्धनि तदा
पातयामास भारत ॥ ४४
अवष्टभ्य मुहूर्तं तु
हरिः कौमदकीं गदाम् ।
तस्थौ जगद्गुरुर्धीमा-
न्मुमोह पतितः क्षितौ ॥ ४५
हाहाभूतं जगत्सर्वं तत्कालमभवत्तदा ।
तथागते वासुदेवे नरदेव महात्मनि ॥ ४६
आकाशगङ्गातोयेन शीतेन च सुगन्धिना ।
सिषेचामृतमिश्रेण कृष्णं देवेश्वरः स्वयम् ४७
नूनमात्मेच्छया कृष्णस्तथा चक्रे सुरोत्तमः ।
को हि शक्तो महात्मानं युद्धे मोहयितुं हरिम्
कृष्णः प्रत्यागतप्राणश्चक्रमुद्यम्य भारत ।
प्रतीच्छेति दुरात्मानमुवाच रिपुनाशनः ४९
निकुम्भोऽप्यतिमायावी उत्पपात दुरासदः ।
शरीरं तत्परित्यज्य न तु तं वेत्ति केशवः ५०
मुमूर्षति[6] मृतो वायमिति मत्वा जनार्दनः ।
ररक्ष स्मरमाणोऽथ वीरो वीरव्रतं विभो ५१

अरिमर्दनोऽपि ॥ २२ ॥ भैमः प्रद्युम्नः ॥ २५ ॥ अभिसृत्य अभिमुखम् आगत्य ॥ ३३ ॥ इयेष इच्छां चकार ॥३९॥ इषिता वासिता पुष्पवतीति यावत् ॥ ४२ ॥ अवष्टभ्येति । रिपूत्कर्षं ख्यापयितुम् आत्मेच्छयेति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ४५ ॥ तं शरीरं परित्यज्य गतम् ॥ ५० ॥ वीरव्रतं ररक्ष पतितं न हतवान् ॥ ५१ ॥

१ ख. °तु भ्रंशितः स म° । २ ख. °त चेलगङ्ग° । ३ ख. °स्माद्बिला° । ४ ख. °वणग° । ५ ख. °कीं तदा । त° ।
६ ख. °ति ततो वा° ।

अथ प्रद्युम्नकौन्तेयावागतौ लब्धचेतनौ ।
स्थितौ नारायणाभ्याशे निकुम्भवधनिश्चितौ
प्रद्युम्नोऽप्यथ मायावी विदितः कृष्णमब्रवीत्
निकुम्भस्तात नास्त्यत्र गतः क्वापि सुदुर्मतिः
प्रद्युम्नेनैवमुक्ते तु ननाश कलेवरम् ।
प्रजहासाथ भगवानर्जुनेन सह प्रभुः ॥ ५४
तदायुतसहस्राणि निकुम्भानां जनाधिप ।
ददृशुस्ते[1] ततो वीराः क्षितौ दिवि च सर्वतः
सहस्राण्येव कृष्णं तु तथा पार्थमरिंदम ।
रौक्मिणेयं तथा वीरं तदद्भुतमिवाभवत्॥ ५६
पाण्डवस्य धनुः केचित्केचिदस्य महाशरान्
अन्येऽस्य जगृहुर्हस्तावन्ये पादौ महासुराः ॥
एवं ग्रहाय तं वीरमगमंस्ते विहायसि ।
पार्थानामपि कोट्यस्तु गृहीतानां तदाऽभवन्
नान्तं ददर्श कृष्णश्च कार्ष्णिश्च रिपुनाशनौ ।
विच्छिद्य तौ शरैर्वीरौ निकुम्भं पार्थवर्जितौ
एकैकस्तु द्विधा च्छिन्नो द्वेधा भवति भारत
दिव्यज्ञानस्तदा कृष्णो भगवाननुदृष्टवान्[2] ॥
निकुम्भं तत्त्वतश्चापि ददर्श मधुसूदनः ।
स्रष्टारं सर्वमायानां हर्तारं फाल्गुनस्य च ६१
स चक्रेण शिरस्तस्य चकर्तासुरसूदनः ।
पश्यतां सर्वभूतानां भूतभव्यभवो हरिः ॥६२
स मुक्त्वा फाल्गुनं राजञ्छिन्ने शिरसि भारत
पपातासुरमुख्योऽथ च्छिन्नमूल इव द्रुमः ६३
अथाकाशगतं पार्थं पतमानं विहायसः ।
कृष्णवाक्येन जग्राह कार्ष्णिर्वियति मानद६४
निकुम्भे पतिते भूमौ समाश्वास्य धनञ्जयम् ।
जगाम द्वारकां देवः पार्थकामसमन्वितः ॥६५
समियाय दशार्होऽथ द्वारकां मुदितो विभुः ।
नारदं च महात्मानं ववन्दे यदुनन्दनः[3] ॥ ६६
नारदोऽथ महातेजा भानुं यादवमब्रवीत् ।
भानो मा कार्षीर्मन्युं त्वं श्रूयतां भैमनन्दन ॥
क्रीडन्त्या रैवतोद्याने दुर्वासाः कोपितोऽनया
स शशाप ततो रोषान्मुनिर्दुहितरं तव ॥ ६८
अतिदुर्ललितैः कन्या शत्रुहस्तं गमिष्यति ।
सुतार्थे ते मया सार्द्धं मुनिभिः स प्रसादितः
बालां[4] व्रतवतीं कन्यामनागसमिमां मुने ।
शप्तवानसि धर्मज्ञ कथं धर्मभृतां वर ।
अनुग्रहं विधत्स्वात्र वयं विज्ञापयामहे ॥ ७०
अस्माभिरेवमुक्तस्तु दुर्वासा भैमनन्दन ।
उवाचाधोमुखो भूत्वा मुहूर्तं कृपयाऽन्वितः
यदवोचमहं वाक्यं तत्तथा न तदन्यथा ।
रिपुहस्तमवश्यं हि गमिष्यति न संशयः ॥७२
अदूषितानुधर्मेण भर्तारमुपलप्स्यति[5] ।
बहुपुत्रा बहुधना सुभगा च भविष्यति ॥ ७३
सुगन्धगन्धा च सदा कुमारी च पुनः पुनः ।
न च शोकमिमं घोरं तन्वङ्गी धारयिष्यति ॥
एवं भानुमती वीर सहदेवाय दीयताम् ।
श्रद्दधानः स शूरश्च धर्मशीलश्च पाण्डवः ७५
ततो भानुमतीं भानुर्ददौ माद्रीसुताय वै ।
सहदेवाय धर्मात्मा नारदस्य वचः स्मरन्७६
आनीतः सहदेवश्च प्रेषितश्चक्रपाणिना ।
विवाहे च तदा वृत्ते सभार्यः[6] स पुरीं गतः ७७
इमं कृष्णस्य विजयं यः पठेच्छृणुयादथ ।
विजयं सर्वकृत्येषु श्रद्दधानो लभेन्नरः ॥ ७८

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि भानुमतीहरणे निकुम्भवधो नाम नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

विदितः । कर्तरि क्तः । वेत्तीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ननाश अदृश्यमभूत् ॥ ५४ ॥ मन्युं कन्यापहारजं दैन्यम् ॥ ६७ ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

१ ख. °स्ते तदा वीर क्षि° । २ ख. °वानत्र द° । ३ ख. °नदः । ४ ख. °लां द्रुतव° । ५ ख. °प्स्यते । ब° । ६ ख. °र्यः स्वपुरं ग° ।

वज्रनाभवधवृत्तान्तः ।

९१

जनमेजय उवाच ।

भानुमत्यापहरणं विजयं केशवस्य च+ ॥ १
क्रीडां च सागरे दिव्यां वृष्णीनामतितेजसाम्
अश्रौषं परमाश्चर्यं मुने धर्मभृतां वर ॥ २
वज्रनाभवधं युक्तं निकुम्भवधकीर्तने ।
तन्मे कौतूहलं श्रोतुं प्रसादाद्भवतो मुने ॥ ३

वैशम्पायन उवाच ।

हन्त ते वर्तयिष्यामि वज्रनाभवधं नृप ।
विजयं चैव कामस्य साम्बस्यैव च भारत ॥ ४
मेरोः सानौ नरपते तपश्चक्रे महासुरः ।
वज्रनाभ इति ख्यातो निश्चितः समितिंजयः
तस्य तुष्टो महातेजा ब्रह्मा लोकपितामहः ।
वरेण च्छन्दयामास तपसा परितोषितः ॥ ६
अवध्यत्वं स देवेभ्यो वव्रे दानवसत्तमः ।
पुरं वज्रपुरं चापि सर्वरत्नमयं शुभम् ॥ ७
स्वच्छन्देन प्रवेशश्च न वायोरपि भारत ।
अचिन्तितेन कामानामुपपत्तिर्नराधिप ॥ ८
शाखानगरमुख्यानां संवाहानां शतानि च ।
नगरस्याप्रमेयस्य समन्ताज्जनमेजय ॥ ९
तथा तदभवत्तस्य वरदानेन भारत ।
उवास वज्रनगरे वज्रनाभो महासुरः ॥ १०
कोटिशो वरलब्धं तमसुराः परिवार्य ते ।
ऊषुर्वज्रपुरे राजन्संवाहेषु तथैव च ॥ ११
शाखानगरमुख्येषु रम्येषु च नराधिप ।
हृष्टपुष्टप्रमुदिता नृप देवस्य शत्रवः ॥ १२
वज्रनाभोऽथ दुष्टात्मा वरदानेन दर्पितः ।
पुरेऽस्य चात्मनश्चैव जगद्बाधितुमुद्यतः ॥ १३
महेन्द्रमब्रवीद्गत्वा देवलोकं विशाम्पते ।
अहमीशितुमिच्छामि त्रैलोक्यं पाकशासन ॥
अथवा मे प्रयच्छस्व
युद्धं देवगणेश्वर ।
सामान्यं हि जगत्कृत्स्नं
काश्यपानां महात्मनाम् ॥ १५
स बृहस्पतिना सार्द्धं मन्त्रयित्वा महेश्वरः ।
वज्रनाभं सुरश्रेष्ठः प्रोवाच कुरुवंशज ॥ १६
सत्रेषु दीक्षितः सौम्य कश्यपो नः पिता मुनिः
तस्मिन्वृत्ते यथा न्याय्यं तथा स हि करिष्यति
ततः स पितरं गत्वा कश्यपं दानवोऽब्रवीत्
यथोक्तं देवराजेन तमुवाचाथ कश्यपः ॥ १८
सत्रे वृत्ते करिष्यामि यथान्यायं भविष्यति ।
त्वं तु वज्रपुरे पुत्र वस गच्छ समाहितः ॥ १९
एवमुक्तो वज्रनाभः स्वमेव नगरं गतः ।
महेन्द्रोऽपि ययौ देवो द्वारकां द्वारशालिनीम्
गत्वा चान्तर्हितो देवो वासुदेवमथाब्रवीत् ।
वज्रनाभस्य वृत्तान्तं तमुवाच जनार्दनः ॥ २१
शौरेरुपस्थितो देव वाजिमेधो महाक्रतुः ।
तस्मिन्वृत्ते वज्रनाभं पातयिष्यामि वासव ॥
तत्रोपायं प्रवेशे तु चिन्तयावः सतां गतेः ।
नानिच्छया प्रवेशोऽस्ति तत्र वायोरपि प्रभो
ततो गतो देवराजो वासुदेवेन सत्कृतः ।
वाजिमेधे च संप्राप्ते वसुदेवस्य भारत ॥ २४
तस्मिन्यज्ञे वर्तमाने प्रवेशार्थं सुरोत्तमौ ।
चिन्तयामासतुर्वीरौ देवराजाच्युतावुभौ २५
तत्र यज्ञे वर्तमाने सुनाट्येन नटस्तदा ।
महर्षींस्तोषयामास भद्रनामेति नामतः ॥ २६
तं वरेण मुनिश्रेष्ठाश्छन्दयामासुरात्मवत् ।
स वव्रे तु नटो भद्रो वरं देवेश्वरोपमः ॥ २७

९१

भानुमत्यापहरणमिति ॥ १ ॥ शाखानगरं चतुर्दिक्षु संवाहानां सप्राकाराणामुद्यानानाम् ॥ ९ ॥ वरलब्धं लब्धवरम् ॥ ११ ॥ ईशितुं पालितुं त्वं त्वधुना स्वर्गराज्यं त्यजेति भावः ॥ १४ ॥ काश्यपानां देवानाम् अदेवानां च १५ न्याय्यं न्यायादनपेतम् ॥ १७ ॥ शौरेः वसुदेवस्य ॥ २२ ॥ सतां गतेः ब्रह्मकृतमर्यादाया असङ्गः सतां मार्गः । अतोऽसुरेच्छयैव तत्र प्रवेशो लभ्यते न बलादित्यर्थः ॥ २३ ॥ तत्र वसुदेवयज्ञे नाटयेन नृत्येन ॥ २६ ॥

+ इत उत्तरं कालिक्यानयनं चैव देवलोकान्महामुने इत्याधिकं पद्यार्धं खपुस्तके । १ ख. 'वध्यतां स दे' । २ ख. पुरस्य चा॰ । ३ ख. सत्रे स दी॰ । ४ ख. ॰माहितः । ए॰ ।

देवेन्द्रकृष्णच्छन्देन सरस्वत्या प्रचोदितः।
प्रणिपत्य मुनिश्रेष्ठानश्वमेधे समागतान्॥ २८
नट उवाच।
भोज्यो द्विजानां सर्वेषां भवेयं मुनिसत्तमाः
सप्तद्वीपां च पृथिवीं विचरेयमिमामहम्॥ २९
प्रसिद्धाकाशगमनः शक्नुवंश्च विशेषतः।
अवध्यः सर्वभूतानां स्थावरा ये च जङ्गमाः
यस्य यस्य च वेषेण प्रविशेयमहं खलु।
मृतस्य जीवतो वापि भाव्येनोत्पादितस्य वा
स,तूर्यस्ताहशः स्यां वै जरारोगविवर्जितः।
तुष्येयुर्मुनयो नित्यमन्ये च मम सर्वदा॥ ३२
एवमस्त्विति संप्रोक्तो ब्राह्मणैर्नृपते नटः।
सप्तद्वीपां वसुमतीं पर्यटत्यमरोपमः॥ ३३
पुराणि दानवेन्द्राणामुत्तरांश्च कुरूंस्तथा।
भद्राश्वान्केतुमालांश्च कालाम्रद्वीपमेव च ३४
पर्वणीषु तु सर्वासु द्वारकां यदुमण्डिताम्।
आयाति वरदत्तः स लोकवीरो महानटः ३५
ततो हंसान्धार्तराष्ट्रान्देवलोकनिवासिनः
उवाच भगवाञ्शक्रः सान्त्वयित्वा सुरेश्वरः
भवन्तो भ्रातरोऽस्माकं काश्यपा देवपक्षिणः
विमानवाहा देवानां सुकृतीनां तथैव च ३७
देवानामस्ति कर्तव्यं कार्यं शत्रुवधान्वितम्।
तत्कर्तव्यं न मन्त्रश्च भेत्तव्यो वः कथञ्चन॥
न कुर्वतां देवताज्ञामुग्रो दण्डः पतेदपि।
सर्वत्राप्रतिषिद्धं वो गमनं हंससत्तमाः॥ ३९
गत्वाऽप्रवेश्यमन्येषां वज्रनाभपुरोत्तमम्।
इतोऽन्तःपुरवापीषु चरध्वमुचितं हि वः॥ ४०
तस्यास्ति कन्यारत्नं हि
त्रैलोक्यातिशयं शुभम्।
नाम्ना प्रभावती नाम
चन्द्राभेव प्रभावती॥ ४१
वरदानेन सा लब्धा मात्रा किल वरानना।
हैमवत्या महादेव्याः सकाशादिति नः श्रुतम्
स्वयंवरा च सा कन्या बन्धुभिः स्थापिता सती
आत्मेच्छया पतिं हंसा वरयिष्यति शोभना
तद्भवद्भिर्गुणा वाच्याः प्रद्युम्नस्य महात्मनः।
सद्भूताः कुलरूपस्य शीलस्य वयसस्तथा
यदा सा रक्तभावा च वज्रनाभसुता सती।
तस्याः सकाशात्संदेशो नयितव्यः समाधिना
प्रद्युम्नस्य पुनस्तस्मादानयध्वं तथैव च।
स्वबुद्ध्या प्राप्तकालं च संविधेयं हितं मम ४६
नेत्रवक्त्रप्रसादश्च कर्तव्यस्तत्र सर्वथा॥ ४७
तथा तथा गुणा वाच्याः प्रद्युम्नस्य महात्मनः
यथा यथा प्रभावत्या मनस्तत्र भवेत्स्थिरम्[3]
वृत्तान्तश्चानुदिवसं प्रदेयो मम सर्वथा।
द्वारवत्यां च कृष्णस्य भ्रातुर्मम यवीयसः ४९
तावद्यत्नश्च कर्तव्यः प्रद्युम्नो यावदात्मवित्।
पर्यावर्तेद्वरारोहां वज्रनाभसुतां विभुः॥ ५०
अवध्यास्ते तु देवानां ब्रह्मणो वरदर्पिताः।
देवपुत्रैर्हि हन्तव्याः प्रद्युम्नप्रमुखैर्युधि॥ ५१
नटो दत्तवरस्तस्य वेषमास्थाय यादवाः।
प्रद्युम्नाद्या गमिष्यन्ति वज्रनाभविनाशनाः ५२
एतच्च सर्वं कर्तव्यमन्यच्च सर्वमेव हि।
प्राप्तकालं विधातव्यमस्माकं प्रियकाम्यया॥
प्रवेशस्तत्र देवानां नास्ति हंसाः कथञ्चन।
वज्रनाभेप्सिते तत्र प्रवेशः खलु सर्वथा॥ ५

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि वज्रनाभवधे एकनवतितमोऽध्यायः॥ ९१॥

देवेन्द्रादिभिरन्तःस्थैः प्रेरित इत्यर्थः॥ २८॥ प्रकर्षेण सिद्धम् आकाशे गमनं यस्य सः तादृशः भवेयमिति शेषः। शक्नुवन् शक्तिमान्॥ ३०॥ भाव्येन भविष्येण रूपेण मया तु सद्य एवोत्पादितस्य वेषेण प्रवेष्टुं शक्नुयामित्यर्थः॥ ३१॥ अप्रवेश्यमिति च्छेदः॥ ४०॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकनवतितमोऽध्यायः॥ ९१॥

१ ख. °कवीरम°। २ ख. °वा तु व°। ३ ख. °रिस्थरम्। वृ°। ४ ख. °त्यां तु कृ°। १ ख. दैव°।

वज्रनाभपुरं प्रति प्रद्युम्नादीनां गमनम् ।

९२

वैशम्पायन उवाच ।

ते वासववचः श्रुत्वा हंसा वज्रपुरं ययुः ।
पूर्वोचितं हि गमनं तेषां तत्र जनाधिप ॥ १
ते दीर्घिकासु रम्यासु निपेतुर्वीर पक्षिणः ।
पद्मोत्पलैरावृतासु काञ्चनैः स्पर्शनक्षमैः ॥ २
ते वै नदन्तो मधुरं संस्कृतापूर्वभाषिणः ।
पूर्वमप्यागतास्ते तु विस्मयं जनयन्ति हि ॥ ३
अन्तःपुरोपभोग्यासु चेरुर्वापीषु ते नृप ।
दृष्टास्ते वज्रनाभस्य त्रिविष्टपनिवासिनः ॥ ४
आलपन्तः सुमधुरं धार्तराष्ट्रा जनेश्वर ।
स तानुवाच दैतेयो धार्तराष्ट्रानिदं वचः ॥ ५
त्रिविष्टपे नित्यरता भवन्तश्चारुभाषिणः ।
यदैवेहोत्सवोऽस्माकं भवद्भिरवगम्यते ॥ ६
आगन्तव्यं जालपादाः स्वमिदं भवतां गृहम्
विस्रब्धं च प्रवेष्टव्यं त्रिविष्टपनिवासिभिः ७
ते तथोक्ताः शकुनयो वज्रनाभेन भारत ।
तथेत्युक्त्वा हि विविशुर्दानवेन्द्रनिवेशनम् ८
चक्रुः परिचयं ते च देवकार्यव्यपेक्षया ।
मानुषालापिनस्ते तु कथाश्चक्रुः पृथग्विधाः ९
वंशबद्धाः काश्यपानां सर्वकल्याणभागिनाम्
स्त्रियो रेमुर्विशेषेण शृण्वन्त्यः सङ्गताः कथाः
विचरन्तस्ततो हंसा ददृशुश्चारुहासिनीम् ।
प्रभावतीं वरारोहां वज्रनाभसुतां तदा ॥ ११
हंसाः परिचितां चक्रुस्तां ततश्चारुहासिनीम्
सखीं शुचिमुखीं चक्रे हंसीं राजसुता तदा
सा तां कदाचित्पप्रच्छ वज्रनाभसुतां सखीम्
विश्रम्भितां पृथक्सूक्तैराख्यानकशतैर्वराम् ॥
त्रैलोक्यसुन्दरीं वेद्मि त्वामहं हि प्रभावति
रूपशीलगुणैर्देवि किञ्चित्त्वां वक्तुमुत्सहे ॥ १४
व्यतिक्रामति ते भीरु यौवनं चारुहासिनि ।
यदतीतं पुनर्नैति गतं स्रोत इवाम्भसः ॥ १५
कामोपभोगतुल्या हि रतिर्देवि न विद्यते ।
स्त्रीणां जगति कल्याणि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥
स्वयंवरे च न्यस्ता त्वं पित्रा सर्वाङ्गशोभने ।
न च कांश्चिद्वरयसे देवासुरकुलोद्भवान् ॥ १७
व्रीडिता यान्ति सुश्रोणि
प्रत्याख्यातास्त्वया शुभे ।
रूपशौर्यगुणैर्युक्तान्
सदृशांस्त्वं कुलस्य हि ॥ १८
आगतान्नेच्छसे देवि सदृशान्कुलरूपयोः ।
इहैष्यति किमर्थं त्वां प्रद्युम्नो रुक्मिणीसुतः १९
त्रैलोक्ये यस्य रूपेण सदृशो न कुलेन वा ।
गुणैर्वा चारुसर्वाङ्गि शौर्येणाप्यति वा शुभे
देवेषु देवः सुश्रोणि दानवेषु च दानवः ।
मानुषेष्वपि धर्मात्मा मनुष्यः स महाबलः
यं सदा देवि दृष्ट्वा हि स्रवन्ति जघनानि हि
आपीनानीव धेनूनां स्रोतांसि सरितामिव
न पूर्णचन्द्रेण मुखं नयने वा कुशेशयैः ।
उत्सहे नोपमातुं हि मृगेन्द्रेणाथ वा गतिम्
जगतः सारमुद्धृत्य पुत्रः स विहितः शुभे ।
कृत्वाऽनङ्गं वरे साङ्गं विष्णुना प्रभविष्णुना
हतेन शम्बरो बाल्ये येन पापो निबर्हितः ।
मायाश्च सर्वाः संप्राप्ता न च शीलं विनाशितम्
यान्यान्गुणान्पृथुश्रोणि मनसा कल्पयिष्यासि
एष्टव्यास्त्रिषु लोकेषु प्रद्युम्ने सर्व एव ते ॥ २६
रुच्या वह्निप्रतीकाशः क्षमया पृथिवीसमः ।
तेजसा सूर्यसदृशो गाम्भीर्येण ह्रदोपमः ।
प्रभावती शुचिमुखीं त्वितीहोवाच भामिनी

९२

ते वासवेति ॥ १ ॥ संस्कृतापूर्वभाषिणः संस्कृतम् अपूर्वं भाषन्ते तथा ॥ ३ ॥ जालपादाः भो हंसाः ॥ ७ ॥ काश्यपानां दानवानाम् ॥ १० ॥ रतिः सुखम् ॥ १६ ॥ " रूपं स्वभावे सौन्दर्ये " इति मेदिनी " कुलं जनपदे गृहे " इति विश्वः ॥ १८ ॥ किमर्थमेष्यति तस्यात्रागमनं प्रसक्तमेव नास्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥ अनङ्गं कामदेवं साङ्गं कृत्वा पुत्रो विहित इत्यन्वयः । निबर्हितः हतः ॥ २४ ॥ तेजसा प्रभावेण ॥ २७ ॥

---

१ ख. °पानां सुकृतीनां सुभा° । २ ख. °दृशोऽथ कु° । ३ ख. °मुखीमिति ह्रो° ।

प्रभावत्युवाच।

विष्णुर्मानुषलोकस्थः श्रुतः सुबहुशो मया।
पितुः कथयतः सौम्ये नारदस्य च धीमतः२८
शत्रुः किल स दैत्यानां वर्जनीयः सदाऽनघे
कुलानि किल दैत्यानां तेन दग्धानि मानिनि
प्रदीप्तेन रथांगेन शार्ङ्गेण गदया तथा।
शाखानगरदेशेषु वसन्ति किल येऽसुराः॥३०
इत्येते दानवेन्द्रेण संदिश्यन्ते हि तं प्रति।
मनोरथो हि सर्वासां स्त्रीणामेव शुचिस्मिते
भवेद्धि मे पतिकुलं श्रेष्ठं पितृकुलादिति।
यदि नामाभ्युपायः स्यात्तस्येहागमनं प्रति ३२
महाननुग्रहो मे स्यात्कुलं स्यात्पावितं च मे।
समर्थनां मे पृष्टा त्वं प्रयच्छ शुचिलापिनि ३३
प्रद्युम्नः स्याद्यथा भर्ता स मे वृष्णिकुलोद्भवः
अत्यन्तवैरी दैत्यानामुद्वेजनकरो हरिः॥ ३४
असुराणां स्त्रियो वृद्धाः कथयन्त्यो मया श्रुताः
प्रद्युम्नस्य तथा जन्म पुरस्तादपि मे श्रुतम् ३५
यथा च तेन निहतो बलवान्कालशम्बरः।
हृदि मे वर्तते नित्यं प्रद्युम्नः खलु सत्तमे॥ ३६
हेतुः स नास्ति स्यात्तेन यथा मम समागमः।
दासी तवाहं सख्याहं दूत्ये त्वां च विसर्जये
पण्डिताऽसि वदोपायं मम तस्य च सङ्गमे।
ततस्तां सान्त्वयित्वा सा प्रहसन्तीदमब्रवीत्

शुचिमुख्युवाच।

तत्र दूती गमिष्यामि तवाहं चारुहासिनि।
इमां भक्तिं तवोदारां प्रवक्ष्यामि शुचिस्मिते
तथा चैव करिष्यामि यथैष्यति तवान्तिकम्।
साक्षात्कामेन सुश्रोणि भविष्यति सकामिनी
इति मे भाषितं नित्यं स्मरेथाः शुचिलोचने
कथाकुशलतां पित्रे कथयस्वायतेक्षणे॥ ४१
ममत्वं तत्र मे देवि हितं सम्यक्प्रपत्स्यसे।
इत्युक्ता सा तथा चक्रे यत्तत्सा तामथाब्रवीत्
दानवेन्द्रश्च तां हंसीं पप्रच्छान्तःपुरे तदा।
प्रभावत्या समाख्याता कथाकुशलता तव४३
तत्त्वं शुचिमुखि ब्रूहि कथां योग्यतया वरे।
किं त्वया दृष्टमाश्चर्यं जगत्युत्तमपक्षिणि॥ ४४
अदृष्टपूर्वमन्यैर्वा योग्यायोग्यमनिन्दिते।
सोवाच वज्रनाभं तु हंसी वरनरोत्तम॥४५
श्रूयतामित्यथामन्त्र्य दानवेन्द्रं महाद्युतिम्।
दृष्टा मे शाण्डिली नाम साध्वी दानवसत्तम
आश्चर्यं कर्म कुर्वन्ती मेरुपार्श्वे मनस्विनी ४६
सुमनाश्चैव कौशल्या सर्वभूतहिते रता।
कथंचिद्दूरशाण्डिल्याः शैलपुत्र्याः शुभा सखी
नटश्चैव मया दृष्टो मुनिदत्तवरः शुभः।
कामरूपी च भोज्यश्च त्रैलोक्ये नित्यसंमतः
कुरून्यात्युत्तरान्वीर कालाम्रद्वीपमेव च।
भद्राश्वान्केतुमालांश्च द्वीपानन्यांस्तथानघ ४९
देवगन्धर्वगेयानि नृत्यानि विविधानि च।
स वेत्ति देवान्नृत्येन विस्मापयति सर्वथा ५०

वज्रनाभ उवाच।

श्रुतमेतन्मया हंसि न चिरादिव विस्तरम्
चारणानां कथयतां सिद्धानां च महात्मनाम्
कुतूहलं ममाप्यस्ति सर्वथा पक्षिनन्दिनि।
नटे दत्तवरे तस्मिन्संस्तवस्तु न विद्यते॥५२

हंस्युवाच।

सप्तद्वीपान्विचरति नटः स दितिजोत्तम।
गुणवन्तं जनं श्रुत्वा गुणकार्यः स सर्वथा॥५३
तव चेच्छृणुयाद्वीर सद्भूतं गुणविस्तरम्।
नटं तदागतं विद्धि पुरं तव महासुर॥ ५४

वज्रनाभ उवाच।

उपायः सृजतां हंसि येनेह स नटः शुभे।
आगच्छेन्मम भद्रं ते विषयं पक्षिनन्दिनि ५५
ते हंसा वज्रनाभेन कार्यहेतोर्विसर्जिताः।
देवेन्द्रायाथ कृष्णाय शशंसुः सर्वमेव तत् ५६
अधोक्षजेन प्रद्युम्नो नियुक्तस्तत्र कर्मणि।
प्रभावत्याश्च संसर्गे वज्रनाभवधे तथा॥ ५७
दैवीं मायां समाश्रित्य संविधाय हरिर्नटम्।
नटवेषेण भैमानां प्रेषयामास भारत॥ ५८

यमुद्दिश्य दानवेन्द्रेण असुराः संदिश्यन्ते तं बलवन्तं प्रति स्त्रीणां मनोरथः भवत्येव। काममूढत्वात् वैरिकुलेऽप्यनुरागो भवतीति भावः ॥३१॥ समर्थनां कार्यघटनोपायम् ॥३३॥ संस्तवः मदीया स्तुतिर्न विद्यते नटनिकटे येन श्रुतगुणो मामसौ उपेयादित्यर्थः। संस्तवः परिचयो वा ॥ ५२ ॥ नटं भद्राख्यस्य नटस्य वेषं भैमानां यादवानाम् ॥ ५८ ॥

---

१ ख. °यः किलान°। २ घ. समर्थानां वरिष्ठा त्वं प्र°। ३ ख. °तं सत्यं स°।

प्रद्युम्नं नायकं कृत्वा साम्बं कृत्वा विदूषकम्
पारिपार्श्वे गदं वीरमन्यान्भैमांस्तथैव च ५९
वारमुख्या नटीः कृत्वा तत्तूर्यसदृशास्तदा।
तथैव भद्रं भद्रस्य सहायांश्च तथाविधान् ६०
प्रद्युम्नविहितं रम्यं विमानं ते महारथाः।
जग्मुरारुह्य कार्यार्थं देवानाममितौजसाम् ॥
एकैकस्य समा रूपे पुरुषाः पुरुषस्य ते।
स्त्रीणां च सदृशाः सर्वे ते स्वरूपैर्नराधिपाः
ते वज्रनगरस्याथ शाखानगरमुत्तमम्।
जग्मुर्दानवसंकीर्णं सुपुरं नाम नामतः ॥ ६३

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि वज्रनाभप्रद्युम्नोत्तरे प्रद्युम्नादिगमने द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

वज्रनाभपुरे प्रद्युम्नप्रवेशः।

९३

वैशम्पायन उवाच।
ततः स्वपुरवासीनामसुराणां नराधिप।
ददावाज्ञां वज्रनाभो दीयतां गृहमुत्तमम् ॥ १
आतिथ्यं क्रियतामेषां बहुरत्नमुपायनम्।
वासांसि सुविचित्राणि सुखाय जनरञ्जनम् २
भर्तुराज्ञां समालभ्य तथा चक्रुश्च सर्वशः।
पूर्वाश्रुतो नटः प्राप्तः कौतूहलमजीजनत् ॥ ३
नटस्याथ ददुर्दैत्याः सत्कारं परया मुदा।
पर्यायार्थे ददुश्चापि रत्नानि सुबहून्यथ ॥ ४
ततः स ननृते तत्र वरदत्तो नटस्तथा।
स्वपुरे पुरवासीनां परं हर्षं समादधत् ॥ ५
रामायणं महाकाव्यमुद्देश्यं नाटकीकृतम्।
जन्म विष्णोरमेयस्य राक्षसेन्द्रवधेप्सया ॥ ६
लोमपादो दशरथ ऋष्यशृङ्गं महामुनिम्।
शान्तामप्यानयामास गणिकाभिः सहानघ ७
रामलक्ष्मणशत्रुघ्ना भरतश्चैव भारत।
ऋष्यशृङ्गश्च शान्ता च तथारूपैर्नटैः कृताः ८
तत्कालजीविनो वृद्धा दानवा विस्मयं गताः
आचचक्षुश्च तेषां वै रूपतुल्यत्वमच्युतम् ॥ ९
संस्काराभिनयौ तेषां प्रस्तावानां च धारणम्
दृष्ट्वा सर्वे प्रवेशं च दानवा विस्मयं गताः १०
ते रक्ता विस्मयं नेदुरसुराः परया मुदा।
उत्थायोत्थाय नाट्यस्य विषयेषु पुनःपुनः ११
ददुर्वस्त्राणि तुष्टाश्च ग्रैवेयवलयानि च।
हारान्मनोहरांश्चैव हेमवैडूर्यभूषितान् ॥ १२
पृथगर्थेषु दत्तेषु लोकैस्ते तुष्टुवुर्नटाः।
असुरांश्च मुनींश्चैव गोत्रैरभिजनैरपि ॥ १३
प्रेषितं वज्रनाभस्य शाखानगरवासिभिः।
नटस्य दिव्यरूपस्य नरेन्द्रागमनं तदा ॥ १४
पुरा श्रुतार्थो दैत्येन्द्रः प्रेषयामास भारत।
आनीयतां वज्रपुरं नटोऽसाविति हर्षितः १५
दानवेन्द्रवचः श्रुत्वा शाखानगरवासिभिः।
नीता वज्रपुरं रम्यं नटवेषेण यादवाः ॥ १६
आवासश्च ततो दत्तः सुकृतो विश्वकर्मणा।
पेयं यच्च तत्सर्वं दत्तं शतगुणोत्तरम् ॥ १७
अथ कालोत्सवं चक्रे वज्रनाभो महासुरः।
कारयामास रम्यं च चमूवाटं प्रहृष्टवान् ॥ १८

विदूषकम् उपहासकम्। पारिपार्श्वे इत्यनेन श्रुतिधरत्वं लक्ष्यं गदं श्रुतिधरं कृत्वेत्यर्थः ॥ ५९ ॥ वारमुख्या वेश्याः तत्तूर्यसदृशाः तदीयनृत्यगीतवादित्रसादृश्याः ॥ ६० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

९३

ततः पूर्वश्रुतो भद्रनामा नट एवात्र प्राप्त इति तेषां बुद्धिरभूदित्यर्थः ॥ १ ॥ पर्यायार्थे वेषधारणार्थम् ॥ ४ ॥ वासीनां दैर्घ्यमार्षम् ॥ ५ ॥ अच्युत हे राजन् ॥ ९ ॥ संस्कारः वेषधारणम् अभिनयः क्रियादर्शनं प्रस्तावः क्रियाणां प्रसंजनं प्रवेशं पात्राणां प्रथमदर्शनम् ॥ १० ॥ विस्मयं सविस्मयं साश्चर्यम् ॥ ११ ॥ कालोत्सवं महाकालरुद्रस्योत्सवं चक्रे नटद्वारा चमूवाटं सैनिकाह्वानं प्रेक्षणार्थम् ॥ १८ ॥

१ ख. °शाः सर्वे सर्वरूपैर्नराधिप। ते व°। २ ख. °तः सुपु°। ३ ख. पूर्वश्रु°। ४ ख. °दा। सपर्यार्थे द°। ५ ख. °न्तामानाययामा°। ६ ख. °टैः कृतैः। त°। ७ ख. °त्येशः प्रे°। ८ ख. °ष्टवत्।

ततस्तान्परिविश्रान्तान्प्रेक्षार्थाय प्रचोदयत्।
दत्त्वा रत्नानि भूरीणि वज्रनाभो महाबलः॥
उपविष्टश्च तान्द्रष्टुं सह ज्ञातिभिरात्मवान्।
छन्ने चान्तःपुरं स्थाप्य चक्षुर्दृश्ये नराधिपः२०
भैमापि बद्धनेपथ्या नटवेषधरास्तथा।
कार्यार्थं भीमकर्माणो नृत्यार्थमुपचक्रमुः॥ २१
ततो घनं ससुषिरं मुरजानकभूषितम्।
तन्त्रीस्वरगणैर्विद्धानातोद्यानन्ववादयन्॥ २२
ततस्तु देवगान्धारं छालिक्यं श्रवणामृतम्।
भैमस्त्रियः प्रजगिरे मनःश्रोत्रसुखावहम्॥ २३
आगान्धारग्रामरागं गङ्गावतरणं तथा।
विद्धमासारितं रम्यं जगिरे स्वरसम्पदा २४
लयतालसमं श्रुत्वा गङ्गावतरणं शुभम्।
असुरांस्तोषयामास उत्थायोत्थाय भारत २५
नान्दिं च वादयामास प्रद्युम्नो गद एव च।
साम्बश्च वीर्यसम्पन्नः कार्यार्थं नटतां गतः॥
नान्द्यन्ते च तदा श्लोकं
गङ्गावतरणाश्रितम्।
रौक्मिणेयस्तदोवाच
सम्यक्स्वभिनयान्वितम्॥ २७
रम्भाभिसारं कौबेरं नाटकं ननृतुस्ततः।
शूरो रावणरूपेण रम्भावेषं मनोवती॥ २८
नलकूबरस्तु प्रद्युम्नः साम्बस्तस्य विदूषकः।
कैलासो रूपितश्चापि मायया यदुनन्दनैः २९
शापश्च दत्तः क्रुद्धेन
रावणस्य दुरात्मनः।
नलकूबरेण च यथा
रम्भा चाप्यथ सान्त्विता॥ ३०
एतत्प्रकरणं वीरा ननृतुर्यदुनन्दनाः।
नारदस्य मुनेः कीर्तिं सर्वज्ञस्य महात्मनः ३१
पादोद्धारेण नृत्येन तथैवाभिनयेन च।
तुष्टुवुर्दानवा वीरा भैमानाममितौजसाम् ३२
ते ददुर्वस्त्रमुख्यानि रत्नान्याभरणानि च।
हारांस्तरलविद्धांश्च वैडूर्यमणिभूषितान् ३३
विमानानि विचित्राणि रथांश्चाकाशगामिनः
गजानाकाशगांश्चैव दिव्यनागकुलोद्भवान्॥
चन्दनानि च दिव्यानि शीतानि रसवन्ति च
गुरूण्यगुरुमुख्यानि गन्धाढ्यानि च भारत ३५
चिन्तामणीनुदारांश्च चिन्तिते सर्वकामदान्
प्रेक्षासु तासु बह्वीषु ददन्तो दानवास्तथा॥३६
धनरत्नैर्विरहिताः कृताः पुरुषसत्तम।
स्त्रियो दानवमुख्यानां तथैव च जनेश्वर॥३७
ततो हंसी प्रभावत्याः सखी प्राह प्रभावतीम्
गताऽस्मि द्वारकां रम्यां भैमगुप्तामनिन्दिते
प्रद्युम्नश्च मया दृष्टो विविक्ते चारुलोचने।
भक्तिश्च कथिता तस्य मया तव शुचिस्मिते
तेन हृष्टेन कालश्च कृतः कमललोचने।
अद्य प्रदोषसमये त्वया सह समागमे॥ ४०

छन्ने जालजवनिकापिहितस्थाने अत एव चक्षुर्दृश्ये चक्षुःसंनिहितं दृश्यं नाट्यं यत्र तत्तथाभूते ॥ २० ॥ भैमा अपीति सन्धिरार्षः ॥ २१ ॥ घनं कांस्यतालादिकं ससुषिरं सच्छिद्रं वेणुप्रभृतिकं मुरजा मर्दलाः आनकः पटहः तन्त्रीति रुद्रवीणादिकानामुपलक्षणम् एवमादीनातोद्यान् वाद्यविशेषान् ॥ २२ ॥ भैमस्त्रियः भैमैरानीता वारनार्यः ॥ २३ ॥ आगान्धारामिति। निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताख्यान् सप्त स्वरान् व्याप्य ग्रामः कतिपयस्वरसंघः। ते च त्रयः। रागो वसन्तादिः। साकल्येन गान्धारादयो यत्र तत् गङ्गावतरणं नाम गीतविशेषविद्धं रागान्तरमिश्रम् आसारितं मूर्च्छितं जगिरे गीतं कृतवत्यः ॥ २४ ॥ नान्दिं नन्दिकेश्वरमुखं चर्मकोशमयं वाद्यविशेषम्। द्वादशपटहशब्दो नान्दिरित्यन्ये नान्दीमिति पाठे नान्दीं देवद्विजादीनां शुभशंसिनीम् अष्टभिर्दशभिर्वा अवान्तरवाक्ययुक्तां पूर्वरङ्गप्रधानां वाक्यावलिं वादयामास पपाठेति केचित् ॥ २६ ॥ नान्द्यन्ते मङ्गलपद्यपाठान्ते २७ कूबरो नलकूबरः तत्संबन्धिनं कौबेरं मनोवती नाम काचिद्वाराङ्गना ॥ २८ ॥ रूपितः कल्पितः ॥ २९ ॥ नृत्येन रावणशापजाह्लादप्रवृत्तेन ॥ ३२ ॥ तरलो वर्तुलो मणिः ॥ ३३ ॥ समागमे कालः कृत इति सबन्धः ॥ ४० ॥

१ ख. °हासुरः उ°। २ ख. °रं स्वाप्य च°। ३ ख. °श्ये जनाधिप। भै°। ४ ख. °त्रीं स्वरगुणैर्विद्धामातो°। ५ ख. °न्धारे ग्रामरागे ग°। ६ ख. °णं तदा। बि°। ७ ख. °सुरान्रामया°। ८ ख. °मासुरुत्था°। ९ ख. °रो वारणरूपे°। १० ख. °न वारण°। ११ ख. °बरेणाथ यथा रम्भा वाप्य°। १२ ख. °चनः। भ°। १३ ख. °मागमः। तद°।

तदद्य रुचिरश्रोणि तव प्रियसमागमः ।
न ह्यात्मवार्ता भाषन्ति मिथ्या भैमकुलोद्भवाः
ततः प्रभावती हृष्टा हंसीं तामिदमब्रवीत्।
उषिताऽसि ममाऽऽवासे स्वप्तुमर्हसि सुन्दरि
त्वयाऽहं सहितावासे द्रष्टुमिच्छामि केशविम्
निःसाध्वसा भविष्यामि त्वया सह विहङ्गमे
हंसी तथेति चोवाच सखीं कमललोचनाम् ।
आरुरोह च तद्धर्म्यं प्रभावत्या विहङ्गमा ४४
विश्वकर्मकृते तत्र हर्म्यपृष्ठे प्रभावती ।
संविधानं चकाराशु प्रद्युम्नागमनक्षमम् ॥ ४५
तस्मिन्कृते संविधाने काममानयितुं ययौ ।
प्रभावतीमनुज्ञाप्य हंसी वायुसमा गतौ ॥४६
नटवेषधरं कामं गत्वोवाच शुचिस्मिता ।
अद्य भूतः स भगवन्समयो वर्तते निशि ॥
तथेति प्राह तां कामः सा निवृत्ताऽथ पक्षिणी*
अभ्यागता च सा हंसी प्रभावतिमथाब्रवीत
अभ्येति रौक्मिणेयोऽसावाश्वसायतलोचने
प्रद्युम्नो नीयमानं तु ददृशे माल्यमात्मवान् ।
भ्रमरैरावृतं वीरः सुगन्धमरिमर्दनः ॥ ४९
निलिल्ये तत्र माल्ये तु भूत्वा मधुकरस्तदा ।
प्रभावत्या नीयमाने विदितार्थः प्रतापवान् ५०
प्रवेशितं च तन्माल्यं स्त्रीभिर्मधुकरायुतम् ।
उपनीतं प्रभावत्यै स्त्रीभिस्तद्भ्रमरावृतम् ५१
अविदूरे च विन्यस्तं प्रभावत्या जनाधिप ।
भ्रमरास्ते ययुः सौम्य सन्ध्याकाले ह्युपस्थिते
स भैमप्रवरो वीरस्तैः सहायैर्विहीनतः ।
कर्णोत्पले प्रभावत्या निलिल्ये शनकैरिव ५३
ततः प्रभावती हंसीमुवाच वदतां वरा ।
उद्यंतं पूर्णचन्द्रं सा समीक्ष्यातिमनोहरम् ॥५४
सखि दह्यंति मेऽङ्गानि मुखं च परिशुष्यति ।
औत्सुक्यं हृदि चातीव कोऽयं व्याधिरनैषधः
दधद्विगुणमौत्सुक्यमसौ पूर्णनिशाकरः ।
नवोदितः शीतरश्मिः सख्यं हरति च प्रियः
न दृष्टपूर्वो हि मया श्रुतमात्रेण काङ्क्षितः ।
अहो भ्रमयतेऽङ्गानि स्त्रीस्वभावस्य धिक्खलु
कल्पयामि यथा बुद्ध्या यदि नाभ्येति मे प्रियः
कुमुद्वतीगतं मार्गं हा गमिष्याम्यकिंचना ।
मदनाशीविषेणास्मि हा हा दष्टा मनस्विनी
शीतवीर्याः प्रकृत्यैव जगतौ ह्लादनाः सुखाः ।
दहन्ति मम गात्राणि किं नु चन्द्रगभस्तयः५९
प्रकृत्या शीतलो वायुर्नानापुष्परजोवहः ।
दावाग्निसदृशो मेऽद्य दन्दहीति शुभां तनुम्
ततः संकल्पये एव स्थैर्यं कार्यमिवात्मनः ।
नावतिष्ठति निर्वीर्यं मनः संकल्पधर्षितम् ६१
विमनस्काऽस्मि मुह्यामि वेपथुर्मे महान्हृदि ।
बभ्रमीति च मे दृष्टिर्हा हा यामि ध्रुवं क्षयम्६२

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि वज्रनाभपुरे प्रद्युम्नगमने त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

प्रभावतीपाणिग्रहणम् ।

९४

वैशम्पायन उवाच ।

आविष्टेयं मया बाला सर्वथेत्यवगम्य तु । कार्ष्णिर्हृष्टेन मनसा हंसीमिदमुवाच ह

आत्मवति आत्मभक्ते ॥ ४१ ॥ संविधानं सङ्केतम् ॥४५॥ कामं प्रद्युम्नं गतौ गत्याम् ॥ ४६ ॥ आश्वसेति च्छेदः ॥४८॥ प्रभावत्या प्रभावत्यर्थे नीयमाने माल्ये ॥ ५० ॥ प्रियोऽपि सख्यं हरति अप्रियवद्भवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥ कुमुद्वतीगतं मार्गं जीवत्येव भर्तरि यौवने मरणम् ॥ ५८ ॥ कल्पये एव कल्पयाम्येव आत्मनो मनसः स्थैर्यं कार्यमित्येतमर्थं कल्पये न तु सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

९४

आविष्टेयमिति ॥ १ ॥

* नटवेषधरमित्यादि पक्षिणीत्यन्तं श्लोकार्धत्रयं खपुस्तके नास्ति । १ ख. सा गत्वाभ्यागता हंसी प्र॰ । २ घ. ॰वाश्वायतविलोचने । प्र॰ आश्विति छेदः । ३ ख. उद्यच्छन्तं पू॰। ४ ख. 'ह्यन्ति मेऽङ्गा' । ५ ख. ॰श्मिः संविहारो ह्यतिप्रि॰। ६ ख. 'गतो ह्या॰ । ७ ख. तद्वत्संकल्पयत्येतत् स्थै' ।

दैत्येन्द्रतनयां प्राप्तमवगच्छस्व मामिह।
षट्पदैः सह षट्पादो भूत्वा माल्ये निलीय[1] हि
विधेयोऽस्मि प्रभावत्या यथेष्टं मयि वर्तताम्
इत्युक्त्वा दर्शयामास सुरूपो रूपमात्मनः ३
तद्धर्म्यपृष्ठं प्रभया द्योतितं तस्य धीमतः।
अभिभूता प्रभा चैव राजंश्चन्द्रोद्भवा शुभा ४
प्रभावत्यास्तु तं दृष्ट्वा ववृधे कामसागरः।
चन्द्रस्येवोदये प्राप्ते पर्वण्यां सरितां पतिः॥५
सलज्जाधोमुखी किञ्चित्किञ्चित्तिर्यगवेक्षिणी
प्रभावती तदा तस्थौ निश्चलं कमलेक्षणा॥६
करेणाधःप्रदेशे तां चारुभूषणभूषिताम्[2]।
स्पृष्ट्वोवाच वरारोहां रोमाञ्चिततनुस्[3]ततः॥ ७
मनोरथशतैर्लब्धं किं पूर्णेन्दुसमप्रभम्।
अधोमुखं मुखं कृत्वा न मां किञ्चित्प्रभाषसे
प्रभोपमर्दं मा कार्षीर्वदनस्य वरानने।
साध्वसं त्यज्यतां भीरु दासः साध्वनुगृह्यतां
न कालमिव पश्यामि भीरु भीरुत्वमुत्सृज।
याचाम्येषोऽञ्जलिं कृत्वा प्राप्तकालं निबोध मे
गान्धर्वेण विवाहेन कुरुष्वानुग्रहं मम।
देशकालानुरूपेण रूपेणाप्रतिमा[4] सती॥ ११
उपस्पृश्य ततो भैमो मणिस्थं जातवेदसम्
जुहाव समये वीरः पुष्पैर्मन्त्रानुदीरयन्॥ १२
जग्राहाथ करं तस्या वराभरणभूषितम्।
चक्रे प्रदक्षिणं चैव तं मणिस्थं हुताशनम्॥१३
प्रजज्वाल स तेजस्वी मानयन्नच्युतात्मजम्।
भगवाञ्जगतः साक्षी शुभस्याथाशुभस्य च१४
उद्दिश्य दक्षिणां वीरो विप्राणां यदुनन्दनः।
उवाच हंसीं द्वारस्थां तिष्ठावां रक्ष पक्षिणि॥
तस्यां प्रणम्य यातायां
कामस्तां चारुलोचनाम्।
ग्रहाय दक्षिणे हस्ते
निनाय शयनोत्तमम्॥ १६
ऊरावेवोपवेश्यानां सान्त्वयित्वा पुनःपुनः
चुचुम्ब शनकैर्गण्डं वासयन्मुखमारुतैः॥ १७
ततोऽस्याश्च पपौ वक्त्रपद्मं मधुकरो यथा।
आलिलिङ्गे च सुश्रोणीं क्रमेण रतिकोविदः॥
अरामयद्रहस्येनां न चोद्वेजितवांस्तदा।
अपकृष्टं[5] चरत्यर्थं रतिकार्यविशारदः।
उवास स तया सार्द्धं रमन्कृष्णसुतः प्रभुः १९
अरुणोदयकाले च ययौ यत्र नटालयम्।
अकामया प्रभावत्या कथञ्चित्स विसर्जितः॥
तामेव मनसा कान्तां कान्तरूपां समुद्वहन्।
त ऊषुर्नटवेषेण कार्यार्थं भैमवंशजाः॥ २१
प्रतीक्षन्तस्तदा वाक्यमिन्द्रकेशवयोस्तदा।
उद्योगं वज्रनाभस्य त्रैलोक्यविजयं प्रति २२
प्रतीक्षन्तो महात्मानो गुह्यसंरक्षणे रताः।
कश्यपस्य मुनेः सत्रं यावत्तावन्नराधिप॥२३
देवासुराणां सर्वेषामविरोधो महात्मनाम्।
त्रैलोक्यविजयार्थाय[6] यततां धर्मचारिणाम् २४
एवं कालं प्रतीक्षाणां वसतां तत्र धीमताम्।
संप्राप्तः प्रावृषो रम्यः सर्वभूतमनोहरः॥ २५
अहर्निशं च वृत्तान्तं प्रयच्छन्ति मनोजवाः।
शक्रकेशवयोर्हंसाः कुमाराणां महात्मनाम्॥
रेमे सह प्रभावत्या प्रद्युम्नश्चानुरूपया।
रात्रौ रात्रौ महातेजा धार्तराष्ट्राभिरक्षितः॥
तैर्हि वज्रपुरं हंसैर्वसद्भिर्वासवाज्ञया।
व्याप्तं नृप नटांस्तांस्तु[7] न विदुः कालमोहिताः
दिवाऽपि रौक्मिणेयस्तु प्रभावत्या नृपालये।
तिष्ठत्यन्तर्हितो वीरो हंससङ्घाभिरक्षितः
माययाऽस्य प्रतिच्छाया दृश्यते हि नटालये
देहार्धेन तु कौरव्य सिषेवेऽसौ प्रभावतीम्॥
सन्नतिं विनयं शीलं लीलां दाक्ष्यमथार्जवम्।
स्पृहयन्त्यसुरा दृष्ट्वा विद्वत्तां च महात्मनाम्
रूपं विलासं गन्धं च मञ्जु[8]भाषामथार्यताम्।
तासां यादवनारीणां स्पृहयन्त्यसुरास्त्रियः ३२
वज्रनाभस्य तु भ्राता सुनाभो नाम विश्रुतः।
दुहितृद्वयं च नृपतेस्[9]तस्य रूपगुणान्वितम् ३३

अवगच्छस्व ज्ञापय। माल्ये। निलीय प्राप्तं माम्॥ २॥ आवां दम्पती॥ १५॥ अपकृष्टम् अर्थं चरति नवोढत्वादिति भावः॥ १९॥ महात्मनां नटानाम्॥ ३१॥

---

१ ख. ॰य तु। वि॰। २ ख. ॰षिते। स्पृ॰। ३ ख. ॰नुस्तनुम्। म॰। ४ ख. ॰णानुत्तमा स॰। ५ ख. आप कृत्स्नं च रत्यर्थं र॰। ६ ख. ॰य जपतां ध॰। ७ ख. नटांस्तांश्च न वि॰। ८ ख. मृजां भा॰। ९ ख. ॰पते तस्य रू॰।

एका चन्द्रवती नाम्ना गुणवत्यथ चापरा ।
प्रभावत्यालयं ते तु व्रजतः खलु नित्यदा ३४
ददृशाते तु ते तत्र रतिसक्तां प्रभावतीम् ।
परिपप्रच्छतुश्चैव विस्रम्भोपगतां सतीम् ॥३५
सोवाच मम विद्याऽस्ति
याऽधीता काङ्क्षितं पतिम् ।
इत्यर्थं सानयत्याशु
सौभाग्यं च प्रयच्छति ॥ ३६
देवं वा दानवं वापि विवशं सद्य एव हि ।
साऽहं रमामि कान्तेन देवपुत्रेण धीमता ३७
दृश्यतां मत्प्रभावेण प्रद्युम्नः सुप्रियो मम ।
ते दृष्ट्वा विस्मयं याते रूपयौवनसम्पदम् ॥ ३८
पुनरेवाब्रवीत्ते तु भगिन्यौ चारुहासिनी ।
प्रभावती वरारोहा कालप्राप्तमिदं वचः ॥३९
देवा धर्मरता नित्यं दम्भशीला महासुराः ।
देवास्तपसि रक्ता हि सुखे रक्ता महासुराः ॥
देवाः सत्ये रता नित्यमनृते तु महासुराः ।
धर्मस्तपश्च सत्यं च यत्र तत्र जयो ध्रुवम् ४१
देवपुत्रो वरयतां पतिर्विद्यां ददाम्यहम् ।
उचितौ मत्प्रभावेण सद्य एवोपलप्स्यथः ४२
तां तथेत्यूचतुर्हृष्टे भगिन्यौ चारुलोचनाम् ।
परिपप्रच्छ भैमं च कार्यं तत्पतिमानिनी ४३
स पितृव्यं गदं वीरं साम्बं चाथाब्रवीत्तदा ।
रूपान्वितौ सुशीलौ च शूरौ च रणकर्मणि ॥

प्रभावत्युवाच ।

परितुष्टेन दत्ता मे विद्या दुर्वाससा पुरा ।
परितुष्टेन सौभाग्यं सदा कन्यात्वमेव च ॥४५
देवदानवयक्षाणां यं ध्यास्यसि स ते पतिः ।
भवितेति मया चैव वीरोऽयमभिकाङ्क्षितः
गृहीतं तदिमां विद्यां सद्यो वां प्रियसङ्गमः ।
ततो जगृहतुर्हृष्टे तां विद्यां भगिनीमुखात् ४७
दध्यतुर्गदसाम्बौ च विद्यामभ्यस्य ते शुभे ।
तौ प्रद्युम्नेन सहितौ प्रविष्टौ भैमनन्दनौ ॥४८
प्रच्छन्नौ मायया वीरौ
कार्ष्णिना मायिना नृप ।
गान्धर्वेण विवाहेन
तावप्यरिबलार्दनौ ॥ ४९
पाणिं जगृहतुर्वीरौ मन्त्रपूर्वं सतां प्रियौ ।
चन्द्रवत्या गदः साम्बो गुणवत्या[1] च केशविः
रेमिरेऽसुरकन्याभिर्वीरास्ते यदुपुङ्गवाः ।
मार्गमाणास्त्वनुज्ञां ते शक्रकेशवयोस्तदा ५१

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि प्रभावतीपाणिग्रहणे चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

प्रद्युम्नभाषणम् ।

९५

वैशम्पायन उवाच ।

नभो नभस्येऽथ निरीक्ष्य मासि
कामस्तदा तोयदवृन्दकीर्णम् ।
प्रभावतीं चारुविशालनेत्रा-
मुवाच पूर्णेन्दुनिकाशवक्त्रः ॥ १
तवाननाभो वरगात्रि चन्द्रो
न दृश्यते सुन्दरि चारुबिम्बः ।
त्वत्केशपाशप्रतिमैर्निरुद्धो
बलाहकैश्चारुनिरन्तरोरु ॥ २
संदृश्यते सुभ्रु तडिद्घनस्था
त्वं हेमचार्वाभरणान्वितेव ।
मुञ्चन्ति धाराश्च घना नदन्त-
स्त्वद्धारयष्टेः सदृशा वराङ्गि ॥ ३

भैमं प्रद्युम्नं कार्यं कर्तव्यं तस्यानयनं कर्तव्यमित्येवं रूपम् । तत्पतिमानिनी तं पतिं मन्यते तथा ॥ ४३ ॥ दध्यतुः ध्यातवत्यौ ॥ ४८ ॥ कार्ष्णिना प्रद्युम्नोक्त्या मायया प्रच्छन्नं यथा स्यात्तथा प्रविष्टौ ॥ ४९ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

९५

नभो नभस्य इति ॥ १ ॥ सदृशाः धाराः ॥ ३ ॥

१ ख. °त्या तु कै° ।

घनप्रदेशेषु बलाकपङ्क्तय-
स्त्वद्दन्तपङ्क्तिप्रतिमा विभान्ति।
निमग्नपद्मानि[1] सरित्सु सुभ्रु
न भान्ति तोयानि रयाकुलानि ॥ ४
अमी घना वायुवशोपयाता
बलाकमालामलचारुदन्ताः।
अन्योन्यमभ्याहनितुं प्रवृत्ता
वनेषु नागा इव शुक्लदन्ताः ॥ ५
धनुस्त्रिवर्णं वरगात्रि पश्य
कृतं तवापाङ्गमिवाननस्थम्।
विभूषयन्तं गगनं घनाश्च
प्रहर्षणं कामिजनस्य कान्ते ॥ ६
घनाञ्छदन्तः प्रतिनर्दमाना-
न्निरीक्ष्य सुश्रोणि शिखीन्प्रहृष्टान्।
समाहृतानुद्धतपिच्छभारा-
न्प्रियाभिरामाननुपनृत्यमानान् ॥ ७
हर्म्येषु चान्ये शशिपाण्डुरेषु
राजन्ति सुश्रोणि मयूरसङ्घाः।
मुहूर्तशोभामतिचारुरूपां
दत्त्वा पतन्तो वलभीपुटेषु ॥ ८
प्रक्लिन्नपक्षास्तरुमस्तकेषु
मुहूर्तचूडामणितां विधाय।
प्रयान्ति भूमिं नवशाद्वलाना-
माशङ्कमाना धृतचारुदेहाः ॥ ९
प्रवाति धारान्तरनिःसृतश्च
सुखोऽनिलश्चन्दनपङ्कशीतः।
कदम्बसर्जार्जुनपुष्पभूतं
समावहन्गन्धमनङ्गबन्धुम् ॥ १०
रतिश्रमस्वेदविनाशहेतु-
र्नवोदभारानयने च हेतुः।
न मारुतः स्याद्यदि चारुगात्रि
न मेघकालो मम वल्लभः स्यात् ॥ ११
एवंविधेषु प्रियसङ्गमेषु
रतावसाने यदुपैति वायुः।
रतिश्रमस्वेदहरः सुगन्धी
ततः परं किं सुखमस्ति लोके ॥ १२
जलाप्लुतानीक्ष्य महानदीनां
सुगात्रि हंसाः पुलिनानि हृष्टाः।
गताः श्रमं मानसवासलुब्धाः
ससारसाः क्रौञ्चगुणानुविद्धाः ॥ १३
न भान्ति नद्यो न सरांसि चैव
हतत्विषीवायतचारुनेत्रे।
गतेषु हंसेष्वथ सारसेषु
रथाङ्गतुल्याह्वयनेषु चैव ॥ १४
भोगैकदेशेन शुभं शयानं
ध्रुवं जगन्नाथमुपेन्द्रमीशम्।
निद्राभ्युपेता वरकालतज्ज्ञा
श्रियं प्रणम्योत्तरचारुरूपाम् ॥ १५
निद्रायमाणे भगवत्युपेन्द्रे
मेघाम्बराक्रान्तनिशाकरोऽद्य।
पद्मामलाभः कमलायताक्षि
कृष्णस्य वक्त्रानुकृतिं करोति ॥ १६
कदम्बनीपार्जुनकेतकानां
स्रजो ध्रुवं कृष्णमुपानयन्ति।
पुष्पाणि चान्यान्यृतवः समस्ताः
कृष्णात्प्रसादानभिकाङ्क्षमाणाः ॥ १७
नागाश्चरन्तो विषदिग्धवक्त्राः
स्पृशन्ति पुष्पाण्यपि पादपान्यान्।
पेपीयमानान्भ्रमरैर्जनानां
कौतूहलं ते जनयन्त्यतीव ॥ १८

शिखीन् शिखिनः मयूरान्। समाहृतान्नृत्ये एवादरयुक्तान् ॥ ७ ॥ आशङ्कमानाः शाद्वलभूमौ सारूप्यादनातिसादृश्यत्वात् सन्ति न सन्तीति शङ्कमाना इत्यर्थः ॥ ९ ॥ पङ्क इव शीतः पुष्पेभ्यो भूतम् ॥ १० ॥ गताः श्रमं मानसे वासार्थं श्राम्यन्तो हंसा यत्र हृष्टाः तेन मानसादप्यस्य स्थानस्याधिक्यमुक्तम्। ईक्ष्य वीक्ष्य ॥ १३ ॥ हतत्विषीव हतशोभे इव उपलक्षणमेतत्। नद्यादीनां नद्योऽपि हतत्विष इत्यर्थः। अथ प्रावृषि इतोऽन्यत्रेति शेषः ॥ १४ ॥ भोगैकदेशेन सर्पैकपार्श्वेन उपलक्षितं सप्तम्यथवा तृतीया। निद्रा श्रियं प्रणम्य ईशम् उपेता। भगवति निद्राति श्रीर्जागर्तीत्यर्थः। वरकालतज्ज्ञा प्रावृषं हरिं च जानाना ॥ १५ ॥ ध्रुवं सर्वदा स्रवन्ति ऋतवः सर्वे इति शेषः ॥ १७ ॥ **नागा इति**। भ्रमरैः पेपीयमानान् वृक्षादीन् सुकुमारतरान् विषवक्त्राः स्पृशन्तोऽपि ग्लानिं नयन्तीत्याश्चर्यमितिभावः ॥ १८ ॥

१ ख. ॰नि सरःसु सु॰।

तोयातिभाराम्बुदवृन्दनद्धं
नभः पतिष्यन्तमिवाभिवीक्ष्य ।
निपानगम्भीरमभिन्नवृष्टं
मनोहरं चारुमुखस्तनोरु ॥ १९
बलाकमालाकुलमाल्यदाम्ना
निरीक्ष रम्यं घनवृन्दमेतत् ।
सस्यानि भूमावभिवर्षमाणं
जगद्धितार्थं विमलाङ्गयष्टे ॥ २०
जलावलम्बाम्बुदवृन्दकर्षी
घनैर्घनान्योधयतीव वायुः ।
प्रवृत्तचक्रो नृपतिर्वनस्था-
न्गजान्गजैः स्वैरिव वीर्यदृप्तान् ॥२१
अभौममम्भो विसृजन्ति मेघाः
पूतं पवित्रं पवनैः सुगन्धि ।
हर्षावहं चातकबर्हिणानां
वराण्डजानां जलदप्रियाणाम् ॥ २२
प्लवङ्गमः षोडशपक्षशायी
विरौति गोष्ठः सह कामिनीभिः ।
ऋचो द्विजातिः प्रियसत्यधर्मा
यथा सुशिष्यैः परिवार्यमाणः ॥ २३
गुणो महांस्तोयदकालजोऽय-
मबुद्धमेघस्वनभीषितानाम् ।
परिष्वजन्तः परिवर्द्धयन्ति
विनाऽपि शय्यासमयं प्रियाणाम् २४
दोषोऽयमेकः सलिलागमस्य
मां प्रत्युदारान्वयवर्णशीले ।
न दृश्यते यत्तव वक्त्रतुल्यो
घनग्रहग्रस्ततनुः शशाङ्कः ॥ २५
प्रदृश्यते भीरु यदा शशाङ्को
घनान्तरस्थो जगतः प्रदीपः ।
तदाऽनुपश्यन्ति जनाः प्रहृष्टा
बन्धुं प्रवासादिव सन्निवृत्तम् ॥ २६
विलापसाक्षी प्रियहीनितानां
संदृश्यते भीरु यदा शशाङ्कः ।
नेत्रोत्सवः प्रोषितकामुकानां
दृष्टैव कान्तं भवतीत्यवैमि ॥ २७
नेत्रोत्सवः कान्तसमागतानां
दावाग्नितुल्यः प्रियहीनितानाम् ।
तेनैव देहेन वराङ्गनानां
चन्द्रोऽपि तावत्प्रियविप्रियश्च ॥ २८
विनाऽपि चन्द्रेण पुरे पितुस्ते
यतः प्रभा चन्द्रगभस्तिगौरी[2] ।
गुणागुणांश्च[3]न्द्रमसो न वेद्मि
यतस्ततोऽहं प्रशशंसयिष्ये ॥ २९
अवाप यो ब्राह्मणराज्यमीड्यो
दुरापमन्यैः सुकृतैस्तपोभिः ।
गायन्ति विप्राः पवमानसंज्ञं
समागताः पर्वाणि चाप्युदारम् ॥ ३०
पिता बुधस्योत्तरवीर्यकर्मा
पुरूरवा यस्य सुतो नृदेवः ।
प्राणाग्निरीड्योऽग्निमजीजनद्यो
नष्टं शमीगर्भभवं भवात्मा ॥ ३१

तव चारुमुखस्तनोरु कर्तृ नभः वीक्ष्य अभिन्नवृष्टं कामोद्रेकात् स्विन्नमभूदिति शेषः । पतिष्यन्तमिति पुंस्त्वमार्षम् ॥ १९ ॥ बलाकानां मालेव आकुलं निबिडं माल्यदामेव तेन ॥ २० ॥ प्रवृत्तचक्रः चक्रम् आज्ञा ॥ २१ ॥ पूतं निर्मलम् अत एव प्रावित्रं शोधकम् ॥ २२ ॥ प्लवङ्गमो भेकः गृहारम्भासमर्थः । वार्षिकेषु अष्टसु पक्षेषु गोष्ठो गोत्रजस्तद्वत् वृष्ट्यार्तः सन् विरौति । रावे दृष्टान्तः-**ऋचो द्विजातिरिति** ॥२३॥ प्रियाणां काममिति शेषः ॥२४॥ मां प्रति भातीति शेषः ॥२५॥ इतरेषां नेत्रोत्सवोऽपि प्रोषितकामुकानां दृष्ट्वैव । कान्तं कस्य मुखस्य अन्तम् अवसानं भवतीति । यद्वा प्रोषितकामुकानां कान्तं दृष्ट्वैव नेत्रोत्सवो भवतीत्यवैमि नान्यथा ॥ २७ ॥ प्रियश्चासौ विप्रियश्चेति समासः ॥ २८ ॥ विनापीत्यनेन वज्रपुरे गृहान्तः चन्द्रदर्शनं नासीदिति गम्यते । प्रशशंसयिष्ये अतिशयेन कथयिष्ये । स्वार्थे णिच् ॥ २९ ॥ पर्वाणि यज्ञे ॥ ३० ॥ यस्य बुधस्य पुरूरवाः सुतस्तस्य पितार्यश्च ईड्यः स्तुत्यः । प्राणाग्निः "ब्रह्मणे प्राणाय जुष्टं निर्वपामि" इति मन्त्रलिङ्गात् । ब्रह्मोदानिकोऽग्निः गन्धर्वलोकात् पुरूरवसा आनीयमानो मध्येमार्गे निहितः सन् नष्टः । तमेव नष्टमग्निमन्विष्यन् तत्स्थाने शमीगर्भमश्वत्थमपश्यत् । ततोऽश्वत्थादरणीम् आहृत्याग्नित्रयसाध्यं त्रेताकर्म प्रावर्तयत् पुरूरवा इति तत्रौषधिवनस्पतीनामीशश्चन्द्रोऽश्वत्थोत्पादनद्वारा नष्टमग्निमजीजनदित्युच्यते । भवात्मा रुद्रेण शिरसा धृतत्वात्तस्यात्मेवात्मा भवात्मा ॥ ३१ ॥

१ ख. °लजोऽयं प्रवृद्धमेघस्वनभीषिता यत् । प° । २ ° गौरि इति क्वचिद्धस्वान्तः पाठः । ३ ख. °गुणं च° ।

तथैव पश्चाच्चकमे महात्मा
पुरोर्वशीमप्सरसां वरिष्ठाम् ।
पीतः पुरा योऽमृतसर्वदेहो
मुनिप्रवीरैर्वरगात्रि घोरैः ॥ ३२ ॥
नृपः कुशाग्रैः पुनरेव यश्च
धीमानतोऽग्निर्दिवि पूज्यते च ।
आयुश्च वंशे नहुषश्च यस्य
यो देवराजत्वमवाप वीरः ॥३३॥
देवातिदेवो भगवान्प्रसूतो
वंशे हरिर्यत्र जगत्प्रणेता ।
भैमः प्रवीरः सुरकार्यहेतो-
र्यः सुभ्रु दक्षस्य वृतः सुताभिः ॥३४॥
बभूव राजाऽथ वसुश्च यस्य
वंशे महात्मा शशिवंशदीपः ।
यश्चक्रवर्तित्वमवाप वीरः
स्वैः कर्मभिः शक्रसमप्रभावः॥ ३५ ॥

यदुश्च राजा शशिवंशमुख्यो
योऽवाप मह्यामधिराजभावम् ।
भोजाः कुले यस्य नराधिपस्य
वीराः प्रसूताः सुरराजतुल्याः॥ ३६ ॥
न कूटकृद्यस्य नृपोऽस्ति वंशे
न नास्तिको नैष्कृतिकोऽपि वाथ ।
अश्रद्दधानोऽप्यथवा कदर्यः
शौर्येण वा वारिरुहाक्षि हीनः ॥ ३७
वंशे वधूस्त्वं कमलायताक्षि
श्लाघ्या गुणानामतिपात्रभूता ।
कुरु प्रणामं शिखराग्रदन्ति
तस्य त्वमीशस्य सतां प्रियस्य ॥३८
नारायणायात्मभवायनाय
लोकायनाय त्रिदशायनाय ।
खगेन्द्रकेतोः पुरुषोत्तमाय
कुरु प्रणामं श्वशुराय देवि ॥ ३९ ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि प्रद्युम्नभाषणे
पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

प्रद्युम्नदैत्ययुद्धम् ।

९६

वैशम्पायन उवाच ।
सत्रावसाने च मुनेः कश्यपस्यातितेजसः।
जग्मुर्देवासुराः स्वानि स्थानान्यमितविक्रमाः
वज्रनाभोऽपि निर्वृत्ते सत्रे कश्यपमभ्यगात् ।
त्रैलोक्यविजयाकांक्षी तमुवाचाथ कश्यपः ॥
वज्रनाभ निबोध त्वं श्रोतव्यं यदि चेन्मम ।
वस वज्रपुरे पुत्र स्वजनेन समावृतः ॥ ३ ॥
तपसाऽभ्यधिकः शक्रः शक्तश्चैव स्वभावतः ।
ब्रह्मण्यश्च कृतज्ञश्च ज्येष्ठः श्रेष्ठतमो गुणैः ॥४॥
राजा कृत्स्नस्य जगतः पात्रभूतः सतां गतिः।
संप्राप्तो लोकराज्यं स सर्वभूतहिते रतः ॥५
नैव शक्यस्त्वया जेतुं वज्रनाभ विहन्यसे ।
अहिं पदा व्युत्क्रमन्वै न चिराद्विनशिष्यसि
वज्रनाभश्च तद्वाक्यं नाभिनन्दति भारत ।
कालपाशपरीताङ्गो मर्तुकाम इवौषधम् ॥७॥
अभिवाद्य स दुर्बुद्धिः कश्यपं लोकभावनम् ।
त्रैलोक्यविजयारम्भे मतिं चक्रे दुरासदः ॥८

यश्चन्द्रः उर्वशीं पौत्रात्मना स्वयं वा चकमे कामितवान् । अमृतेति पीतस्याप्यापूर्णं सूचितम् । घोरैरिति देहस्यैव पानं न तु चकोरवदित्युक्तम् ॥ ३२ ॥ यस्य वंशे आयु- र्नृपः कुशाग्रैरेव कुशाग्रोपलक्षितक्रतुपरम्परया दिवि गतोऽग्निः अग्निसायुज्यं प्राप्तः । पूज्यते चेति पूर्वार्द्धार्थः । यस्य वंशे नहुषश्च दिवि गतः यो देवराजत्वमवापेत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ यश्चन्द्रः ॥ ३४ ॥ शिखराग्रदन्ति शिखरं लोहितमणिवि- शेषः ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णु- पर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

९६

सत्रावसान इति ॥ १ ॥ विहन्यसे म्रियसे ॥ ६ ॥

---

१ ख. °मान्कृतोऽग्नि° । २ ख. जा च वसु° । ३ ख. तु । ४ ख. °जा कृष्णस्य ज° ।

ज्ञातियोधान्समानीय मित्राणि सुबहूनि च
प्रतस्थे स्वर्गमेवाग्रे विजिगीषन्विशांपते ॥९॥
एतस्मिन्नन्तरे देवौ कृष्णेन्द्रौ च महाबलौ
प्रेषयामासतुर्हंसान्वज्रनाभवधं प्रति ॥ १० ॥
समागतास्तु तच्छ्रुत्वा यदुमुख्या महाबलाः।
मन्त्रयित्वा महात्मानश्चिन्तामापेदिरे तथा ॥
वज्रनाभोऽद्य हन्तव्यः प्रद्युम्नेनेत्यसंशयम्
तयोर्दुहितरो भार्या भक्त्या ताः सर्वभावनाः
सर्वाः सगर्भास्ताश्चैव किं तु कार्यमनन्तरम् ।
प्राप्तः प्रसवकालश्च तासां नातिचिरादिव ॥१३
संमन्त्रयित्वैतदर्थं हंसानूचुर्महाबलाः ।
आख्येयमर्थवत्कृत्स्नं शक्रकेशवयोस्तदा ॥१४
हंसैर्गत्वा तदाख्यातं देवयोस्तद्यथातथम् ।
ताभ्यां हंसास्तु संदिष्टा न भेतव्यमिति प्रभो
उत्पत्स्यन्ति गुणैः श्लाघ्याः
पुत्रा वः कामरूपिणः ।
गर्भस्थाः सर्ववेदांश्च
सांगान्वेत्स्यन्त्यनिन्दिताः
तथा चानागतं सर्वमस्त्राणि विविधानि च ।
सद्य एव युवानश्च भविष्यन्ति सुपण्डिताः १७
एवमुक्त्वा गता हंसाः पुनर्वज्रपुरं विभो ।
शशंसुश्चैव भैमानां शक्रकेशवभाषितम् ॥१८
प्रभावती तदा पुत्रं सुषुवे सदृशं पितुः ॥
सद्यो यौवनसंप्राप्तं सर्वज्ञत्वं च भारत ॥
मासमात्रेण सुषुवे देवी चन्द्रवती नृप ।
चन्द्रप्रभमिति ख्यातं तनयं सदृशं पितुः ॥२०
सद्यश्च यौवनं प्राप्तं सर्वज्ञत्वं च भारत ।
गुणवत्यपि पुत्रं च गुणवन्तमनिन्दिता ॥ २१ ॥
युवानावथ सद्यस्तौ सर्वशास्त्रार्थकोविदौ ।
इन्द्रोपेन्द्रप्रसादेन संवृत्तौ युद्धवर्द्धनौ ॥२२ ॥
हर्म्यपृष्ठे वर्द्धमाना दृष्टास्ते यदुनन्दनाः ।
इन्द्रोपेन्द्रेच्छया वीर नान्यथेत्यवधार्यताम् ॥
निवेदिताश्च संभ्रान्तैर्दैत्यैराकाशराक्षिभिः ।
वज्रनाभाय वीराय त्रिविष्टपजयैषिणे ॥ २४॥
वधाय सर्वे गृह्यन्तां ममैते गृहधर्षकाः ।
इत्युवाचासुरपतिर्वज्रनाभो महासुरः ॥ २५ ॥
ततः सैन्यं समाज्ञप्तमसुरेन्द्रेण धीमता ।
आवारयामास दिशः सर्वाः कुरुकुलोद्वह ॥
गृह्यन्तामाशु वध्यन्तामिति वाचस्ततस्ततः ।
उच्चेरुरसुरेन्द्रस्य शासनादरिशासिनः ॥
तच्छ्रुत्वा व्यथितास्तेषां मातरः पुत्रवत्सलाः
रुरुदुस्ता रुदन्तीश्च प्रद्युम्नः प्रहसन्नब्रवीत्॥२८
मा भैष्ट जीवमानेषु
स्थितेष्वस्मासु सर्वथा ।
किं नो दैत्याः करिष्यन्ति
सर्वथा भद्रमस्तु वः ॥ २९ ॥
प्रभावतीमथोवाच प्रद्युम्नो विप्लवां स्थिताम्
पिता तव गदापाणिः पितृव्याश्च स्थितास्तव
भ्रातरश्चैव ते देवि ज्ञातयश्च तथापरे ।
एते पूज्याश्च मान्याश्च तवार्थे खलु सर्वथा
भगिन्यौ पृच्छ भद्रं ते कालोऽयं खलु दारुणः
मरणं सहमानानां युद्ध्यतां विजयो ध्रुवम् ॥
दानवेन्द्रादयो ह्येते योत्स्यन्तेऽस्मद्वधैषिणः।
किमत्र कार्यमस्माभिः सर्वैश्चक्रान्तरास्थितैः
प्रभावती रुदन्ती तु प्रद्युम्नमिदमब्रवीत् ।
शिरस्यञ्जलिमाधाय जानुभ्यां पतिता क्षितौ
गृहाण शस्त्रमात्मानं रक्ष शत्रुनिबर्हण ।
जीवन्पुत्रांश्च दारांश्च द्रष्टाऽसि यदुनन्दन ३५
आर्या नूवर वैदर्भीमनिरुद्धं च मानद ।
स्मृत्वैतन्मोक्षयात्मानं व्यसनादरिमर्दन ३६
दुर्वाससा वरो दत्तो मुनिना मम धीमता ।
वैधव्यरहिता हृष्टा जीवपुत्रा भविष्यसि ॥
एष मे हृदयाश्वासो भविता न तदन्यथा ।
सूर्याग्नितेजसो वाक्यं मुनेरिन्द्रानुजात्मज ॥
इत्युक्त्वाथासिमादाय सूपस्पृष्टा मनस्विनी ।
प्रददौ रौक्मिणेयाय जयस्वेति वरं वरा ॥३९
स तं जग्राह धर्मात्मा प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
प्रणम्य शिरसा दत्तं प्रियया भक्तियुक्तया ४०
चन्द्रवत्यपि निस्त्रिंशं गदाय प्रददौ मुदा ।
तदा गुणवती चैव साम्बायासिं महात्मने४१
हंसकेतुमथोवाच प्रद्युम्नः प्रणतं प्रभुः ।
इहैव साम्बसहितो युध्यस्व सह यादवैः॥४२

चक्रान्तरास्थितः त्वदाज्ञावर्तिभिः ॥ ३३ ॥ एतत् एतस्मात् ॥ ३६ ॥ सूपस्पृष्टा सम्यक् संमार्ज्य ॥ ३९ ॥

१ ख. °रे तदा । व° । २ घ. °दथ हं° । ३ ख. विधार्य स° । ४ ख. °यापि म° । ५ ख. °हं दानवैः आ° ।

आकाशे दिक्षु सर्वासु योत्स्याम्यहमरिंदम।
इत्युक्त्वाऽथ रथं चक्रे मायया मायिनां वरः
सहस्रशिरसं नागं कृत्वा सारथिमात्मवान्।
अनन्तभोगं कौरव्य सर्वनागोत्तमोत्तमम् ४४
स तेन रथमुख्येन हर्षयन्वै प्रभावतीम्।
चचारासुरसैन्येषु तृणेष्विव हुताशनः ॥ ४५
शरैराशीविषप्रख्यैरर्द्धचन्द्रानुकान्तिभिः।
भेदनैर्गाधनैश्चैव ततर्द दितिसंभवान् ॥ ४६॥
असुराश्च रणे मत्ताः कार्ष्णिं शस्त्रैरितस्ततः।
जघ्नुः कमलपत्राक्षं परं निश्चयमास्थिताः ॥४७
चिच्छेद बाहून्केषांचित्केयूरवलयोज्ज्वलान्
सकुण्डलानि केषांचिच्छिरांस्यपि च चिच्छिदे
क्षुरच्छिन्नैः शिरोभिश्च कायैश्च शकलैरपि।
असुराणां मही कीर्णा प्रद्युम्नेनातितेजसा॥
देवेश्वरो देवगणैः सहितः समितिंजयः।
ददर्श मुदितो युद्धं भैमानां दितिजैः सह ५०
ये गदं चैव साम्बं च दैत्याः समभिदुद्रुवुः
ते ययुर्निधनं सर्वे यादांसीव महोदधौ ॥५१
विषमं तु तदा युद्धं दृष्ट्वा देवपतिर्हरिः।
गदाय प्रेषयामास स्वं रथं हरिवाहनः ॥५२॥
दिदेश मातलिसुतं यन्तारं च सुवर्चसम्।
साम्बायैरावणं नागं प्रेषयामास चेश्वरः ॥५३
जयन्तं रौक्मिणेयस्य सहायमददाद्विभुः।
ऐरावणमधिष्ठातुं प्रवरं स नियुक्तवान् ॥५४॥
देवपुत्रद्विजौ वीरावप्रमेयपराक्रमौ।
अनुज्ञाप्य सुराध्यक्षं ब्रह्माणं लोकभावनम् ५५
तं मातलिसुतं चैव गजमैरावणं तदा।
देवः प्रेषितवाञ्छक्रो विधिज्ञो वरकर्मसु ॥ ५६
क्षीणमस्य तपो वध्यो यदूनामेष दुर्मतिः।
प्रविशन्ति तु भूतानि सर्वत्र तु यथेप्सितम् ॥
प्रद्युम्नश्च जयन्तश्च प्राप्तौ हर्म्ये महाबलौ।
असुराञ्छरजालौघैर्विक्राम्यन्तौ प्रणश्यतुः
गदं कार्ष्णिस्तदोवाच दुर्वार्यरणदुर्जयः।
उपेन्द्रानुज शक्रेण रथोऽयं प्रेषितस्तव ॥५९॥
हरियुङ्मातलिसुतो यन्ता चायं महाबलः।
प्रवराधिष्ठितश्चायं साम्बस्यैरावणो गजः ६०
अद्योपहारो रुद्रस्य द्वारकायां महाबलः।
श्व एष्यति हृषीकेशस्तस्मिन्वृत्तेऽच्युतानुज
तस्याज्ञया वधिष्यामो वज्रनाभं सबान्धवम्
अभ्युत्थानकृतं पापं त्रिविष्टपजयं प्रति ॥ ६२
करिष्यामि विधानं च नैष चक्रं सुतान्वितम्
विजेष्यत्यप्रमादस्तु कर्तव्य इति मे मतिः ६३
कलत्ररक्षणं कार्यं सर्वोपायैर्नरैर्बुधैः।
कलत्रधर्षणं लोके मरणादतिरिच्यते ॥ ६४
एवं संदिश्य भैमः स गदसाम्बौ महाबलः।
प्रद्युम्नकोट्यः ससृजे मायया दिव्यरूपया ६५
तमश्च नाशयामास दैत्यसृष्टं दुरासदम्।
जहृषे देवराजश्च तं दृष्ट्वा रिपुमर्दनम् ॥ ६६
ददृशुः सर्वभूतानि कार्ष्णिं सर्वेषु शत्रुषु।
अन्तरात्मनि वर्तन्तं क्षेत्रज्ञमिव तं विदुः ६७
एवं व्यतीता रजनी रौक्मिणेयस्य युध्यतः।
असुराणां त्रिभागश्च निहतश्चातितेजसा ६८
यावद्वियोधयामास कार्ष्णिर्दैत्यान्रणाजिरे।
सन्ध्योपास्ता जयन्तेन तावद्विष्णुपदीजले
अयोधयज्जयन्तश्च यावद्दैत्यान्महाबलः।
तावदाकाशगङ्गायां भैमः सन्ध्यामुपास्तवान्

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि प्रद्युम्नदैत्ययुद्धे
षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

चक्रे निर्ममे ॥ ४३ ॥ भेदनैः सूक्ष्माग्रैः शरैः शरीरप्रवेशेन विदारणैः गाधनैः स्थूलाग्रैः अनुकान्तिभिर्बाणैर्दृढप्रहारमात्रैः ततर्द पीडयामास ॥४६॥ हरिवाहन इन्द्रः ॥५२॥ प्रवरम् इन्द्रस्य सखायं ब्राह्मणम् ॥५४॥ उपहारो महापूजा ॥६१॥ अभ्युत्थानकृतम् उपक्रमकर्तारम् ॥ ६२ ॥ कोटयः कोटीः ॥६५॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

१ ख. नं तु नै॰। २ ख. °हतो नाति॰।

वज्रनाभवधः ।

९७

वैशम्पायन उवाच ।
जगतश्चक्षुषि ततो मुहूर्ताभ्युदिते रवौ ।
प्रादुरासीद्धरिर्दैवस्तार्क्ष्येणोरगशत्रुणा ॥ १
हंसवायुमनोभिश्च सुशीघ्रतरगः खगः ।
तस्थौ वियति शक्रस्य समीपे कुरुनन्दन २
समेत्य च यथान्यायं कृष्णो वासवसन्निधौ ।
पाञ्चजन्यं हरिर्दध्मौ दैत्यानां भयवर्द्धनम् ॥३
तं श्रुत्वाऽभ्यागतस्तत्र प्रद्युम्नो वरवीरहा ।
वज्रनाभं जहीत्युक्तः केशवेन त्वरेति च ॥ ४
तार्क्ष्यमारुह्य गच्छेति पुनरेव प्रणोदितः ।
चकार स तथा वीरः प्रणिपत्य सुरोत्तमौ ५
स मनोरंहसा वीर तार्क्ष्येणाशु ययौ नृप ।
अभ्यासं वज्रनाभस्य महाद्वन्द्वस्य भारत ॥६
ततस्तार्क्ष्यगतो वीरस्ततर्द रणमूर्द्धनि ।
वज्रनाभं स्थिरो भूत्वा सर्वास्त्रविदनिन्दितः
तेन तार्क्ष्यगतेनैव गदया कृष्णसूनुना ।
उरस्यभ्याहतो वीरो वज्रनाभो महात्मना८
स तेनाभिहतो वीरो दैत्यो मोहवशं गतः ।
चक्षार च भृशं रक्तं बभ्रामैव गतासुवत् ॥ ९
आश्वसेत्यथ तं कार्ष्णिरुवाच रणदुर्जयः ।
लब्धसंज्ञः स वीरस्तु प्रद्युम्नमिदमब्रवीत् १०
साधु यादव वीर्येण श्लाघ्यो मम रिपुर्भवान् ।
प्रतिप्रहारकालोऽयं स्थिरो भव महाबल॥११
एवमुक्त्वा महानादं मुक्त्वा मेघशतोपमम्
गदां मुमोच वेगेन सघण्टां बहुकण्टकाम् १२
तया ललाटेऽभिहतः प्रद्युम्नो गदया नृप ।
उद्वमन्रुधिरं भूरि मुमोह यदुनन्दनः ॥ १३
तं दृष्ट्वा भगवान्कृष्णः पाञ्चजन्यं जलोद्भवम् ।
दध्मावाश्वासनकरं पुत्रस्य रिपुनाशनः ॥ १४
तं पाञ्चजन्यशब्देन प्रत्याश्वस्तं महाबलम् ।
दृष्ट्वा प्रमुदिता लोका विशेषेणेन्द्रकेशवौ ॥१५
तस्य चक्रं करे यातं कृष्णच्छन्देन भारत ।
क्षुरनेमिसहस्रारं दैत्यसंघकुलान्तकम् ॥ १६
तन्मुमोचाच्युतसुतस्तस्य नाशाय भारत ।
नमस्कृत्वा सुरेन्द्राय कृष्णाय च महात्मने ॥
वज्रनाभस्य तत्कायादुच्चकर्त शिरस्तदा ।
नारायणसुतोन्मुक्तं दैत्यानामनुपश्यताम् ॥
गदः सुनाभमवधीद्यतमानं रणाजिरे ।
हर्म्यपृष्ठे जिघांसन्तं रणदृप्तं भयानकम् ॥ १९
साम्बः समरमध्यस्थानसुरानरिमर्दनः ।
निनाय निशितैर्बाणैः प्रेताधिपपरिग्रहम् ॥२०
निकुम्भोऽपि हते वीरे वज्रनाभे महासुरे ।
जगाम षट्पुरं वीरो नारायणभयार्दितः॥ २१
निबर्हिते देवरिपौ वज्रनाभे महासुरे ।
अवतीर्णौ महात्मानौ हरी वज्रपुरं तदा ॥२२
लब्धप्रशमनं चैव चक्रतुः सुरसत्तमौ ।
सान्त्वयामासतुश्चैव बालवृद्धं भयार्दितम् ॥
इन्द्रोपेन्द्रौ महात्मानौ मन्त्रयित्वा महाबलौ
आयत्यां च तदात्वे च बृहस्पतिमतानुगौ ॥
वज्रनाभस्य तद्राज्यं चतुर्द्धा चक्रतुर्नृप ।
विजयस्य चतुर्भागं जयन्ततनयस्य वै ॥ २५॥
प्रद्युम्नस्य चतुर्भागं रौक्मिणेयसुतस्य च ।
चन्द्रप्रभस्य ददतुश्चतुर्भागं जनेश्वर ॥ २६ ॥
कोट्यश्चतस्रो ग्रामाणामधिकास्ता विशांपते
शाखापुरसहस्रं च स्फीतं वज्रपुरोपमम् ।
चतुर्द्धा चक्रतुस्तत्र संहृष्टौ शक्रकेशवौ ॥२७
कम्बलाजिनवासांसि रत्नानि विविधानि च
चतुर्द्धा चक्रतुर्वीरौ वीरवासवकेशवौ ॥२८
ततोऽभिषिक्तास्ते वीरा राजानो वासवाज्ञया
देवदुन्दुभिवाद्येन नृप विष्णुपदीजलैः ॥२९
स्वयं शक्रेण देवेन केशवेन च धीमता ।
ऋषिवंशे महात्मानः शक्रमाधवनन्दनाः ॥३०

९७

जगत इति ॥ १ ॥ महाद्वन्द्वस्य महाव्युत्क्रमणस्य दुरन्तस्येत्यर्थः ॥ ६ ॥ चक्षार मुखेन उद्गीर्णवान् ॥ ९ ॥ तस्य प्रद्युम्नस्य॥ १६ ॥लब्धस्य शत्रुपराजयस्य प्रशमनं दुःखापनोदनम् ॥ २३ ॥ विजयस्य इन्द्रपौत्रस्य ॥ २५ ॥ प्रद्युम्नस्य प्रद्युम्नपुत्रस्य रौक्मिणेयोऽत्र साम्बस्तत्सुतस्य परिशेषः चन्द्रप्रभस्य गदपुत्रस्य ॥ २६ ॥ ऋषिवंशे ऋषिसंघसमीपे अभिषिक्ता इति पूर्वस्थेनान्वयः ॥ ३० ॥ गतिः विभज्य

---

१ ख. °न्यं विमुर्द° । २ ख. प्रचोदि° । ३ ख. °म विमुर्भ° । ४ ख. °द्रुपुङ्गवः । तं । ५ ख. °नुगा । व° ।

विजयस्य प्रसिद्धैव गतिर्वियाति धीमतः ।
मातृजेन गुणेनापि माधवानां महात्मनाम् ॥
अभिषिच्य जयन्तं तु वासवो भगवान्ब्रवीत्।
त्वयैते वीर संरक्ष्या राजानः समितिंजयाः
मम वंशकरोऽत्रैकः केशवस्य त्रयोऽनघ ।
अवध्याः सर्वभूतानां भविष्यन्ति ममाज्ञया॥
गमनागमनं चैव दिवि सिद्धं भविष्यति ।
त्रिविष्टपं द्वारकां च रम्यां भैमाभिरक्षिताम्॥
दिशागजसुतान्नागान्हयांश्चोच्चैःश्रवोऽन्वयान्
इच्छयैषां प्रयच्छस्व रथांस्त्वष्टृकृतानपि ॥ ३५
गजावैरावणसुतौ शत्रुञ्जयरिपुञ्जयौ ।
प्रयच्छाकाशगौ वीरौ साम्बस्य च गदस्य च
आकाशेन पुरीं यातुं द्वारकां भैमरक्षिताम् ।
आयातौ च सुतौ द्रष्टुं यथेष्टं भैमनन्दनौ ॥ ३७
इति संदिश्य भगवान्देवराजः पुरंदरः ।
जगाम भगवान्स्वर्गं द्वारकामपि केशवः ॥ ३८
षण्मासानुषितस्तत्र गदः प्रद्युम्न एव च ।
साम्बश्च द्वारकां याता रूढे राज्ये महाबलाः
अद्यापि तानि राज्यानि मेरोः पार्श्वे तथोत्तरे
तिष्ठन्ति च जगद्यावत्स्थास्यन्त्यमरसंनिभ ॥
निवृत्ते मौसले युद्धे स्वर्गं यातेषु वृष्णिषु ।
गदप्रद्युम्नसाम्बास्ते गता वज्रपुरं विभो ॥ ४१
ततः प्रोष्य पुनर्यान्ति स्वर्गं स्वैः कर्मभिः शुभैः
प्रसादेन च कृष्णस्य लोककर्तुर्जनेश्वर ॥ ४२
प्रद्युम्नोत्तरमेतत्ते नृदेव कथितं मया ।
धन्यं यशस्यमायुष्यं शत्रुनाशनमेव च ॥ ४३
पुत्रपौत्रा विवर्द्धन्ते आरोग्यधनसम्पदः ।
यशो विपुलमाप्नोति द्वैपायनवचो यथा ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि वज्रनाभवधो नाम
सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

पुनर्विशेषतो द्वारवतीनिर्माणम् ।

९८

वैशम्पायन उवाच ।
ददर्शाथ पुरीं कृष्णो द्वारकां गरुडे स्थितः।
देवसद्मप्रतीकाशां समन्तात्प्रतिनादिताम् ॥१
मणिपर्वतयन्त्राणि तथा क्रीडागृहाणि च ।
उद्यानवनमुख्यानि वलभीचत्वराणि च ॥२॥
संप्राप्ते तु तदा कृष्णे पुरीं देवकिनन्दने ।
विश्वकर्माणमाहूय देवराजोऽब्रवीदिदम् ॥ ३
प्रियमिच्छसि चेत्कर्तुं मह्यं शिल्पवतां वर
कृष्णप्रियार्थं भूयस्त्वं प्रकुरुष्व मनोहराम् ॥४
उद्यानशतसंबाधां द्वारकां स्वर्गसंमिताम् ।
कुरुष्व विबुधश्रेष्ठ यथा मम पुरी तथा ॥ ५
यत्किंचित्त्रिषु लोकेषु रत्नभूतं प्रपश्यसि ।
तेन संयुज्यतां क्षिप्रं पुरी द्वारवती त्वया ॥६
कृष्णो हि सुरकार्येषु सर्वेषु सततोत्थितः ।
सङ्ग्रामान्घोररूपांश्च विगाहति महाबलः ।
तामिन्द्रवचनाद्गत्वा विश्वकर्मा पुरीं ततः ॥७
अलंचक्रे समन्ताद्वै यथेन्द्रस्यामरावती ।
तां ददर्श दशार्हाणामीश्वरः पक्षिवाहनः ।
विश्वकर्मकृतैर्दिव्यैरभिप्रायैरलंकृताम् ॥ ८
तां तदा द्वारकां दृष्ट्वा प्रभुर्नारायणो विभुः ।
हृष्टः सर्वार्थसम्पन्नः प्रवेष्टुमुपचक्रमे ॥ ९

राज्यं ग्राह्यमित्यर्थः । मातृजेन गुणेन असुरदौहित्रत्वेन माधवानां पुत्रत्रयं मम च पुत्र इत्येवं चतुर्धा विभागः ॥ ३१ ॥ ब्रवीत् अब्रवीत् ॥ ३२ ॥ प्रयच्छस्वेति जयन्तं प्रति उक्तिः ॥ ३५ ॥ प्रद्युम्नोत्तरं प्रद्युम्नस्य उत्कर्षः ॥ ४३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

९८

ददर्शेति ॥ १ ॥

१ ख. °जय । म° । २ ख. °र्ते च त° । ३ ख. °ष्टा । ४ ख. °यणो हरिः हृ° ।

सोऽपश्यद्वृक्षखण्डांश्च रम्यान्दृष्टिमनोहरान् ।
द्वारकां प्रति दाशार्हश्चित्रितां विश्वकर्मणा १०
पद्मखण्डाकुलाभिश्च हंससेवितवारिभिः ।
गङ्गासिन्धुप्रकाशाभिः परिखाभिर्वृतां पुरीम्
प्राकारेणार्कवर्णेन शातकौम्भेन राजता ।
चयमूर्ध्नि निविष्टेन द्यां यथैवाभ्रमालया ॥१२
काननैर्नन्दनप्रख्यैस्तथा चैत्ररथोपमैः ।
बभौ चारुपरिक्षिप्ता द्वारका द्यौरिवाम्बुदैः १३
बभौ रैवतकः शैलो रम्यसानुगुहाजिरः ।
पूर्वस्यां दिशि लक्ष्मीवान्मणिकाञ्चनतोरणः
दक्षिणस्यां लताविष्टः पञ्चवर्णो विराजते ।
इन्द्रकेतुप्रतीकाशः पश्चिमायां तथा क्षयः १५
उत्तरां दिशमत्यर्थं विभूषयति वेणुमान् ।
मन्दराद्रिप्रतीकाशः पाण्डुरः पार्थिवर्षभः ॥
चित्रकं पञ्चवर्णं च पाञ्चजन्यं वनं महत् ।
सर्वर्तुकवनं चैव भाति रैवतकं प्रति ॥ १७
लतावेष्टितपर्यन्तं मेरुप्रभवनं महत् ।
भाति[2] भानुवनं चैव पुष्पकं च महद्वनम्॥ १८
अक्षकैर्बीजकैश्चैव मन्दारैश्चोपशोभितम् ।
शतावर्तवनं चैव करवीराकरं तथा ॥ १९
भाति चैत्ररथं चैव नन्दनं च वनं महत् ।
रमणं भावनं चैवं वेणुमद्धै समन्ततः ॥२०
वैडूर्यपत्रैर्जलजैस्तदा मन्दाकिनी नदी ।
भाति पुष्करिणी रम्या पूर्वस्यां दिशि भारत
सानवो भूषितास्तत्र केशवस्य प्रियैषिभिः ।
बहुभिर्देवगन्धर्वैश्चोदितैर्विश्वकर्मणा ॥ २२
महानदी द्वारवतीं पञ्चाशद्भिर्महामुखैः ।
प्रविष्टा पुण्यसलिला भावयन्ती समन्ततः ॥

अप्रमेयां महोत्सेधामगाधपरिखायुताम् ।
प्राकारवरसम्पन्नां सुधापाण्डुरलेपनाम् ॥२४
तीक्ष्णयन्त्रशतघ्नीभिर्हेमजालैश्च भूषिताम्[3] ।
आयसैश्च महाचक्रैर्ददर्श द्वारकां पुरीम् ॥२५
अष्टौ रथसहस्राणि नगरे किङ्किणीकिनाम् ।
समुच्छ्रितपताकानि यथा देवपुरे तथा ॥ २६
अष्टयोजनविस्तीर्णामचलां द्वादशायताम् ।
द्विगुणोपनिवेशां च ददर्श द्वारकां पुरीम् २७
अष्टमार्गमहारथ्यां महाषोडशचत्वराम् ।
एकमार्गपरिक्षिप्तां साक्षादुशनसा कृताम् ॥
स्त्रियोऽपि यस्यां युध्येरन्किमु वृष्णिमहारथाः
व्यूहानामुत्तमा मार्गाः सप्त चैव महापथाः ॥
तत्र वै विहिताः साक्षाद्विविधा विश्वकर्मणा
तस्मिन्पुरवरश्रेष्ठे दाशार्हाणां यशस्विनाम् ॥
वेश्मानि जहृषे दृष्ट्वा ततो देवकिनन्दनः ।
काञ्चनैर्मणिसोपानैरुपेतानि नृहर्षणैः ॥ ३१
भीमघोषमहाघोषैः प्रासादवरचत्वरैः ।
समुच्छ्रितपताकानि पारिप्लववनानि च ॥३२

काञ्चनाग्राणि भास्वन्ति
प्रासादशिखराणि च ।
गृहाणि रमणीयानि
मेरुकूटनिभानि च ॥ ३३

पाण्डुपाण्डुरशृङ्गैश्च शातकुम्भपरिष्कृतैः ।
रम्यसानुगृहैः शृङ्गैर्विचित्रैरिव पर्वतैः ॥ ३४
पञ्चवर्णैः सुवर्णैश्च पुष्पवृष्टिसमप्रभैः ।
पर्जन्यतुल्यनिर्घोषैर्नानारूपैरिवाद्रिभिः ॥ ३५
दावाग्निज्वलितप्रख्यैर्निर्मितैर्विश्वकर्मणा ।
आश्लिषद्भिरिवाकाशमतिचन्द्रार्कभास्वरैः[4] ॥

खण्डान् समूहान् ॥ १० ॥ चयमूर्ध्नि अट्टालोपरि ॥ १२ ॥ मणिकाञ्चनमयानि तोरणानि बहिर्द्वाराणि यस्य ॥ १४ ॥ चित्रकादीनि चतुर्दश वनानि ॥ १७ ॥ महानदी मन्दाकिनी पञ्चाशद्भिर्विश्वजां सहस्रसंवत्सरे सत्रे पञ्चपञ्चाशतास्त्रिवृतः संवत्सराः पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशाः पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः पञ्चपञ्चाशत एकविंशतिसंख्याकाभिः पञ्चाशद्भिः सहस्रैः संपत्तिभिरुक्ता तावत्संख्यैः तत्फलभूतैरुद्यानादिभिरिति यावत् । भावयन्ती हर्षयन्ती जनानिति शेषः ॥ २३ ॥ किङ्किणीकिनां क्षुद्रघंटिकावतां नर्तकानाम् ॥ २६ ॥ द्वादशायतां द्वादशयोजनदीर्घाम् उपनिवेशाः शाखानगराणि तेषां द्विराजिभिर्द्विगुणायतां द्विगुणदीर्घां च॥२७॥ **अष्टेति।** पञ्चगृहपंक्तिभिश्चतस्रो रथ्या भवन्ति ताश्चतस्र ऊर्ध्वाश्चतस्रः तिस्रश्च तासां सन्धयः षोडश तेषां मध्ये षोडश चत्वराणि । एकेनैव मार्गेण युक्तां यतः परिक्षिप्तां परिवृतां सागरेणेत्यर्थात् एकमार्गा चासौ परिक्षिप्ता चेति समासः । उशनसा पुरनिर्माणविदा शुक्रेण ॥ २८ ॥ व्यूहानां सेनानिविशेषाणां चक्रक्रौञ्चाकाराणाम् ॥२९॥ पाण्डुपाण्डुराणि श्वेतादपि श्वेतानि अतिश्वेतैरुपेतानि गृहाणीत्यर्थः । शातकुम्भपरिष्कृतैः सुवर्णधाराविचित्रितैः ॥ ३४ ॥

१ ख. पद्मषण्डा॰ २ ख. ॰ति भार्गवनं चै॰ । ३ ख. ॰षिता । आ॰ ।
४ ख. ॰णा । आलिखद्भिरि॰ ।

तैर्दाशार्हैर्महाभागैर्बभासे तद्वनद्रुमैः।
वासुदेवेन्द्रपर्जन्यैर्गृहमेघैरलंकृता ॥ ३७
ददृशे द्वारका चारुमेघैर्द्यौरिव संवृता।
साक्षाद्भगवतो वेश्म विहितं विश्वकर्मणा
ददृशे वासुदेवस्य चतुर्योजनमायतम्।
तावदेव च विस्तीर्णमप्रमेयं महाधनम्॥ ३९
प्रासादवरसंपन्नैर्युक्तं जगति पर्वतैः।
यच्चकार महाभागस्त्वष्टा वासवनोदितः॥४०
प्रासादं चैव हेमाभं सर्वभूतमनोहरम् ॥ ४१
मेरोरिव गिरेः शृङ्गमुच्छ्रितं काञ्चनं महत्।
रुक्मिण्याः प्रवरं वासं विहितं विश्वकर्मणा
सत्यभामा पुनर्वेश्म यदावसत पाण्डुरम्।
विचित्रमणिसोपानं तद्विदुर्भोगवानिति ४३
विमलादित्यवर्णाभिः पताकाभिरलंकृतम्।
व्यक्तसञ्जवनोद्देशो यश्चतुर्दिङ्महाध्वजः ४४
स च प्रासादमुख्योऽथ जाम्बवत्या विभूषितः
प्रभयाऽभ्यभवत्सर्वांस्तानन्या भास्करो यथा
उद्यद्भास्करवर्णाभस्तयोरन्तरमाश्रितः।
विश्वकर्मकृतो दिव्यः कैलासशिखरोपमः॥
जाम्बूनद इवादीप्तः प्रदीप्तज्वलनो यथा।
सागरप्रतिमोत्तिष्ठन्मेरुरित्यभिविश्रुतः ॥ ४७
तस्मिन्गान्धारराजस्य दुहिता कुलशालिनी
गान्धारी भरतश्रेष्ठ केशवेन निवेशिता ॥ ४८
पद्मकूल इति ख्यातं पद्मवर्णं महाप्रभम्।
सुभीमाया महाकूटं वासं सुरुचिरप्रभम् ॥४९
सूर्यप्रभस्तु प्रासादः सर्वकामगुणैर्युतः।
लक्ष्मणाया नृपश्रेष्ठ निर्दिष्टः शार्ङ्गधन्वना ५०
वैडूर्यमणिवर्णाभः प्रासादो हरितप्रभः।
यं विदुः सर्वभूतानि परमित्येव भारत ॥५१
वासं तं मित्रविन्दाया देवर्षिगणपूजितम्।
महिष्या वासुदेवस्य भूषणं तेषु वेश्मसु ॥ ५२
यस्तु प्रासादमुख्योऽत्र विहितो विश्वकर्मणा।
अतीव रम्यरम्योऽसौ धिष्ठितः पर्वतो यथा
सुवार्ताया निवासं तं प्रशस्तं सर्वदैवतैः।
महिष्या वासुदेवस्य केतुमानिति विश्रुतः ५४
यत्र प्रासादमुख्यो वै यं त्वष्टा विदधे स्वयम्
योजनायतविष्कम्भः सर्वरत्नमयः शुभः ॥५५
स श्रीमान्विरजा नाम व्यराजत्तत्र सुप्रभः।
उपस्थानगृहं यत्र केशवस्य महात्मनः॥ ५६
तस्मिन्सुविहिताः सर्वे रुक्मदण्डाः पताकिनः
सदने वासुदेवस्य मार्गसञ्जवनध्वजाः॥ ५७
रत्नजालानि दिव्यानि तत्रैव च निवेशिताः
आहृत्य यदुसिंहेन वैजयन्तोऽचलो महान्।
हंसकूटस्य यच्छृङ्गमिन्द्रद्युम्नसरः प्रति।
षष्टितालसमुत्सेधमर्धयोजनमायतम् ॥ ५९
सकिन्नरमहानागं तदप्यमिततेजसा।
पश्यतां सर्वभूतानामानीतं लोकविश्रुतम्॥६०
आदित्यपथगं यत्तु मेरोः शिखरमुत्तमम्।
पुण्डरीकशतैर्जुष्टं विमानैश्च हिरण्मयैः॥ ६१
जाम्बूनदमयं दिव्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्।
तदप्युत्पाट्य कृष्णार्थमानीतं विश्वकर्मणा ६२
भ्राजमानमतीवाढ्यं सर्वौषधिसमन्वितम्।
तदिन्द्रवचनात्त्वष्टा कार्यहेतोः समानयत्॥६३
पारिजातश्च तत्रैव केशवेनाहृतः स्वयम्॥ ६४
नीयमाने तु तत्रासीद्युद्धमद्भुतकर्मणः।
कृष्णस्य येऽभ्यरक्षंस्तु देवाः पादपमुत्तमम् ६५

तैरिति सार्द्धश्लोकः। तद्वनद्रुमैः तानि चित्रकादीनि च तानि वनानि तद्वनानि तत्संबन्धिभिर्द्रुमैः बभासे पुरीति शेषः। अत्र सहस्राक्षत्वपुष्पितत्वयोर्वृष्टिकर्तृत्वपुष्पवर्षत्वयोश्च साम्यादिन्द्रवृक्षाणामिन्द्रपर्जन्यसमत्वं दाशार्हाणां कृष्णादीनां वासुदेवस्य विष्णोः सगणस्य च समत्वमिति योग्यतया ज्ञेयम्॥ ३७॥ जगति पर्वतैः कृत्रिमैः क्रीडापर्वतैः॥ ४०॥ काञ्चनं नाम प्रासादं रुक्मिण्याः॥ ४१॥ भोगवन्नाम पाण्डुरं सत्यभामायाः ॥ ४३ ॥ व्यक्तसंजवनः व्यक्तं स्पष्टं संजवनं प्रतिक्षणमभिनवरूपत्वं यस्य स तथाविधः॥ ४४॥ मेरुर्नाम प्रासादो नाग्नजित्याः सत्यायाः ॥ ४७ ॥ पद्मकूलाख्यो भीमायाः ॥ ४९ ॥ सूर्यप्रभो नाम लक्ष्मणायाः॥ ५०॥ परमित्येव तन्नामकं गृहं मित्रविन्दायाः॥ ५१॥ सुवार्तायाः प्रासादः केतुमान्नामा ॥ ५४॥ यत्र भगवान् देवान् द्विजांश्चोपतिष्ठते स विरजा नाम प्रासादः। विजयो नाम इति पाठः॥ ५६॥ मार्गसञ्जवनध्वजाः सञ्जमका ध्वजाः यैर्ध्वजैश्चिह्नभूतैर्भगवद्गृहमार्गोऽवगम्यत इत्यर्थः॥५७॥वैजयन्त इन्द्रध्वजः इन्द्रप्रासादो वा॥ ५८॥ हंसकूटस्य पर्वतविशेषस्य॥ ५९॥ आनीतं विश्वकर्मणेत्युत्तरात्॥ ६०॥ येऽभ्यरक्षंस्तैः सहेति शेषः जुष्टं पादपमिति पूर्वान्वयि॥ ६५॥

१ ख. °गवानिति। २ ख. °ज्वलनोपमः। सा°। ३ ख. °कूटं वेश्मातिरु° ४ ख. वासः स मि°। ५ ख. °जितः। म°। ६ ख. सनन्दाया नि°।

पुण्डरीकशतैर्जुष्टं विमानैश्च हिरण्मयैः।
विहिता वासुदेवार्थं रत्नपुष्पफलद्रुमाः ॥ ६६
पद्मखण्डजलोपेता रक्तसौगन्धिकोत्पलाः।
मणिहेमप्लवाकीर्णाः पुष्करिण्यः सरांसि च
तासां परमकूलानि
शोभयन्ति महाद्रुमाः।
शालास्तालाः कदम्बाश्च
शतशाखाश्च रौहिणाः ॥ ६८
ये च हैमवतो वृक्षा ये च मेरुरुहास्तथा।
आहृत्य यदुसिंहार्थं विहिता विश्वकर्मणा ६९
रक्तपीतारुणश्यामाः श्वेतपुष्पाश्च पादपाः।
सर्वर्तुफलसंपन्नास्तेषु काननसन्धिषु ॥ ७०
समकूलजलोपेताः शान्तशर्करवालुकाः।
तस्मिन्पुरवरे नद्यः प्रसन्नसलिला ह्रदाः ॥७१
पुष्पाकुलजलोपेता नानाद्रुमलताकुलाः।
अपराश्चाभवन्नद्यो हेमशर्करवालुकाः ॥ ७२
मत्तबर्हिणसङ्घैश्च कोकिलैश्च सदामदैः।
बभूवुः परमोपेतास्तस्यां पुर्यां च पादपाः ७३
तत्रैव गजयूथानि पुरे गोमहिषास्तथा।
निवासश्च कृतस्तत्र वराहमृगपक्षिभिः ७४
पुर्यां तस्यां तु रम्यायां प्राकारो वै हिरण्मयः
व्यक्तः किष्कुशतोत्सेधो विहितो विश्वकर्मणा
अतीव रम्यः सोऽथासीद्वेष्टितः पर्वतो यथा।
ते च ते च महाशैलाः सरितश्च सरांसि च
परिक्षिप्तानि भौमेन वनान्युपवनानि च ॥७६

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि द्वारकाविशेषनिर्माणं नामाष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

कृष्णस्य द्वारकाप्रवेशः।

९९

वैशम्पायन उवाच।
एवमालोकयानः स द्वारकां वृषभेक्षणः।
अपश्यत्स्वगृहं कृष्णः प्रासादशतशोभितम् ॥
मणिस्तम्भसहस्राणामयुतैर्विवृतं शतैः।
तोरणैर्ज्वलनप्रख्यैर्मणिविद्रुमराजतैः ॥ २
तत्र तत्र प्रभासद्भिश्चित्रकाञ्चनवेदिकैः।
प्रासादस्तत्र सुमहान्कृष्णोपस्थानिकोऽभवत्
स्फाटिकस्तम्भविवृतो विस्तीर्णः सर्वकाञ्चनः
पद्माकुलजलोपेता रक्तसौगन्धिकोत्पलाः ४
मणिहेमनिभाश्चित्रा रत्नसोपानभूषिताः।
मत्तबर्हिणजुष्टाश्च कोकिलैश्च सदामदैः ॥ ५
बभूवुः परमोपेता वाप्यश्च विकचोत्पलाः।
विश्वकर्मकृतः शैलः प्राकारस्तस्य वेश्मनः ६
व्यक्तकिष्कुशतोत्सेधः परिखापरिवेष्टितः।
तद्गृहं वृष्णिसिंहस्य निर्मितं विश्वकर्मणा ॥
महेन्द्रसदृशं वेश्म समंतादर्धयोजनम्।
तत्रस्थं पाण्डुरं शौरिर्मूर्ध्नि तिष्ठन्गरुत्मतः ८
प्रीतः शङ्खमुपाध्मासीद्द्विषतां रोमहर्षणम्।
तस्य शङ्खस्य शब्देन सागरश्चुक्षुभे भृशम्।
ररास च नभः कृत्स्नं तच्चित्रमभवत्तदा ॥ ९
पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं संश्रुत्य कुकुरान्धकाः।
विशोकाः समपद्यन्त गरुडस्य च दर्शनात् ॥

विहिता आज्ञाकारिण कृताः ॥ ६९ ॥ किष्कुशतं हस्तशतम् ॥ ७५ ॥ भौमेन विश्वकर्मणा ॥ ७६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

९९

एवमिति ॥ १ ॥ विवृतं स्पष्टीकृतं स्तम्भप्रभयैव प्रस्ताप्धकारमित्यर्थः ॥ २ ॥ काञ्चनवेदिकैस्तोरणैः ॥ ३ ॥ परमोपेता अनुज्ञया युक्ताः संकल्पितरूपधारिण्य इत्यर्थः "परमं स्यादनुज्ञायाम्" इति मेदिनी। शैलः शिलामयः ॥ ६ ॥ ररास प्रतिशब्दं चकार ॥ ९ ॥

१ ख. °हितं विश्व° । २ ख. तु पा° । ३ ख. °तं सितैः । तो° । ४ ख. °न्द्रवेश्मप्रतिमं समं° ।

शङ्खचक्रगदापाणिं गरुडस्योपरि स्थितम् ।
दृष्ट्वा जहृषिरे पौरा भास्करोपमतेजसम् ॥ ११
ततस्तूर्यप्रणादश्च भेरीणां च महास्वनाः ।
जज्ञिरे सिंहनादाश्च सर्वेषां पुरवासिनाम् ॥
ततस्ते सर्वदाशार्हाः सर्वे च कुकुरान्धकाः ।
प्रीयमाणाः समाजग्मुरालोक्य मधुसूदनम् ॥
वासुदेवं पुरस्कृत्य शङ्खतूर्यरवैः सह ।
उग्रसेनो ययौ राजा वसुदेवनिवेशनम् ॥ १४
आनन्दिनी पर्यचरत्स्वेषु वेश्मसु देवकी ।
रोहिणी च यशोदा च आहुकस्य च याः स्त्रियः
ततः कृष्णः सुपर्णेन स्वं निवेशनमभ्यगात् ।
चचार च यथोद्देशमीश्वरानुचरो हरिः ॥ १६
अवतीर्य गृहद्वारि कृष्णस्तु यदुनन्दनः ।
यथार्हं पूजयामास यादवान्यादवर्षभः ॥ १७
रामाहुकगदाक्रूरप्रद्युम्नादिभिरर्चितः ।
प्रविवेश गृहं शौरिरादाय मणिपर्वतम् ॥ १८
तं च शक्रस्य दयितं पारिजातं महाद्रुमम् ।
प्रवेशयामास गृहं प्रद्युम्नो रुक्मिणीसुतः ॥१९
तेऽन्योन्यं ददृशुर्वीरा देहबन्धानमानुषान् ।
पारिजातप्रभावेण ततो मुमुदिरे जनाः ॥२०
तैः स्तूयमानो गोविन्दः प्रहृष्टैर्यादवर्षभैः ।
प्रविवेश गृहं श्रीमान्विहितं विश्वकर्मणा ॥२१
ततोऽन्तःपुरमध्ये तं सशृङ्गमणिपर्वतम् ।
न्यवेशयदमेयात्मा वृष्णिभिः सहितोऽच्युतः
तं च दिव्यं द्रुमश्रेष्ठं पारिजातममित्रजित् ।
अर्च्यमर्चितमव्यग्रमिष्टे देशे न्यवेशयत् ॥ २३
अनुज्ञाप्य ततो ज्ञातीन्केशवः परवीरहा ।
ताः स्त्रियः पूजयामास संहृता नरकेण याः
वस्त्राभरणैर्दिव्यैर्दासीभिर्धनसञ्चयैः ।
हारैश्चन्द्रांशुसंकाशैर्मणिभिश्च महाप्रभैः ॥२५
पूर्वमभ्यर्चिताश्चैव वसुदेवेन ताः स्त्रियः ।
देवक्या सह रोहिण्या रेवत्या चाहुकेन च ॥
सत्यभामोत्तमा स्त्रीणां
सौभाग्येनाभवत्तदा ।
कुटुम्बस्येश्वरी त्वासी-
द्रुक्मिणी भीष्मकात्मजा ॥ २७
तासां यथार्हहर्म्याणि प्रासादशिखराणि च
आदिदेश गृहान्कृष्णः पारिबर्हांश्च पुष्कलान् ।

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि द्वारकाप्रवेशनं नाम नवनवतितमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

कृष्णस्य सभाप्रवेशः ।

१००

वैशम्पायन उवाच ।
ततः संपूज्य गरुडं वासुदेवोऽनुमान्य च ।
सखिवच्चोपगृह्यैनमनुजज्ञे गृहं प्रति ॥ १
सोऽनुज्ञातो हि सत्कृत्य प्रणम्य च जनार्दनम्
ऊर्ध्वमाचक्रमे पक्षी यथेष्टं गगनेचरः ॥ २
स पक्षवातसंक्षुब्धं समुद्रं मकरालयम् ।
कृत्वा वेगेन महता ययौ पूर्वमहोदधिम् ॥३
कृत्यकाले उपस्थास्य इत्युक्त्वा गरुडे गते ।
कृष्णो ददर्श पितरं वृद्धमानकदुन्दुभिम् ॥ ४
उग्रसेनं च राजानं बलदेवं च सात्यकिम् ।
काश्यं सान्दीपनिं चैव ब्रह्मगार्ग्यं तथैव च ॥
अन्यांश्च वृद्धान्वृष्णीनां
तांश्च भोजान्धकांस्तथा ।
रत्नप्रवेकैर्दाशार्हा-
न्वीर्यलब्धैस्तथाऽर्चयत् ॥ ६
हता ब्रह्मद्विषः सर्वे जयन्त्यन्धकवृष्णयः ।
रणात्प्रतिनिवृत्तोऽयमक्षतो मधुसूदनः ॥ ७

ईश्वराः इन्द्रादयः अनुचराः यस्य ईश्वरानुचरः ॥ १६ ॥ संहृताः दूषणं विना आनीताः ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां नवनवतितमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

१००

इति चत्वररथ्यासु द्वारवत्यां सुपूजितः ।
चाक्रिको घोषयामास पुरुषो मृष्टकुण्डलः ८
ततः सान्दीपनिं पूर्वमभिगम्य जनार्दनः ।
ववन्दे वृष्णिनृपतिमाहुकं विनयान्वितः ॥ ९
तथा हि परिपूर्णाक्षमानन्दागतचेतसम् ।
ववन्दे सह रामेण पितरं वासवानुजः ॥ १०
उपगम्य तथा शेषान्सत्कृत्य च यथार्हतः ।
सर्वेषां नाम जग्राह दाशार्हाणामधोक्षजः ॥
ततः सर्वाणि दिव्यानि सर्वरत्नमयानि च ।
आसनाग्र्याणि विविशुरुपेन्द्रप्रमुखास्तदा ॥
ततस्तद्धनमक्षय्यं किङ्करैर्यत्समाहृतम् ।
तत्सभामानयामासुः पुरुषाः कृष्णशासनात् ॥
ततः संमानयामास दाशार्हांश्च यदूत्तमः ।
सर्वान्दुन्दुभिशब्देन पूजयिष्यञ्जनार्दनः ॥ १४
तामासनवतीं रम्यां मणिविद्रुमतोरणाम् ।
सभां सर्वदशार्हास्ते विविशुः कृष्णशासनात्
ततः पुरुषसिंहैर्या यदुभिः सर्वतो वृता ।
सर्वार्थगुणसंपन्ना सा सभा भरतर्षभ * ।
शुशुभेऽभ्यधिकं शुभ्रा सिंहैर्गिरिगुहा यथा १६
रामेण सह गोविन्दः काञ्चनं महदासनम् ।
उग्रसेनं पुरस्कृत्य भोजवृष्णिपुरस्कृतः ॥ १७
तत्रोपविष्टांस्तान्वीरान्यथाप्रीतिर्यथावयः ।
समाभाष्य यदुश्रेष्ठानुवाच पुरुषोत्तमः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि सभाप्रवेशनं नाम शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

कृष्णपराक्रमवर्णनम् ।

१०१

श्रीकृष्ण उवाच ।
भवतां पुण्यकीर्तीनां तपोबलसमाधिभिः ।
अपध्यानाच्च पापात्मा भौमः स नरको हतः
मोक्षितं बन्धनाद्रुद्धं कन्यान्तःपुरमुत्तमम् ।
मणिपर्वतमुत्पाट्य शिखरं चैतदाहृतम् ॥ २
अयं धनौघः सुमहान्किङ्करैराहृतो मम ।
ईशा भवन्तो द्रव्यस्य तानुक्त्वा विरराम ह
तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य भोजवृष्ण्यन्धका वचः
जहृषुर्हृष्टरोमाणः पूजयन्तो जनार्दनम् ॥ ४
ऊचुश्चैनं नृवीरास्ते कृताञ्जलिपुटास्ततः ।
नैतच्चित्रं महाबाहो त्वयि देवकिनन्दने ॥ ५
यत्कृत्वा दुष्करं कर्म देवैरपि दुरासदम् ।
लालयेः स्वजनान्भोगै रत्नैश्च स्वयमर्जितैः ६
ततः सर्वदशार्हाणामाहुकस्य च याः स्त्रियः
प्रीयमाणाः समाजग्मुर्वासुदेवदिदृक्षया ॥ ७
देवकीसप्तमा देव्यो रोहिणी च शुभानना ।
ददृशुः कृष्णमासीनं रामं चैव महाभुजम् ॥ ८
तौ तु पूर्वमतिक्रम्य रोहिणीमभिवाद्य च ।
अभिवादयतां देवीं देवकीं रामकेशवौ ॥ ९
सा ताभ्यामृषभाक्षाभ्यां
पुत्राभ्यां शुशुभेऽम्बिका ।
अदितिर्देवमातेव
मित्रेण वरुणेन च ॥ १०
ततः प्राप्ता नराग्र्यौ तु
तस्याः सा दुहिता तदा ।
एकानंशेति यामाहु-
र्नरा वै कामरूपिणीम् ॥ ११
तथा क्षणमुहूर्ताभ्यां यथा जज्ञे सुरेश्वरः ।
यत्कृते सगणं कंसं जघान पुरुषोत्तमः ॥ १२

चाक्रिको राजाज्ञाघोषकः ॥ ८ ॥ विविशुः अभिनिविविशुः आसनेषु उपविष्टाः ॥ १२ ॥ संमानयामास धनानि विभज्य ददावित्यर्थः ॥ १४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

१०१

भवतामिति ॥ १ ॥ नराग्र्यौ प्रति एकानंशा सा योगमाया दुहिता तस्या यशोदायाः ॥ ११ ॥ क्षणः उक्तविधः संकेतः मुहूर्तः उक्तः कालश्च ताभ्यां जज्ञे आविर्बभूव ॥ १२ ॥

* एतत्पद्यार्धं खपुस्तके नास्ति। १ ख. °खरं वै तदा'। २ ख °भ्यां यया

सा कन्या ववृधे तत्र वृष्णिसद्मनि पूजिता ।
पुत्रवत्पाल्यमाना वै वासुदेवाज्ञया तदा ॥ १३
एकानंशेति यामाहुरुत्पन्नां मानवा भुवि ।
योगकन्यां दुराधर्षां रक्षार्थं केशवस्य ह ॥ १४
यां वै सर्वे सुमनसः पूजयन्ति स्म यादवाः ।
देववद्दिव्यपुरुषः कृष्णः संरक्षितो यथा ॥ १५
तां च तत्रोपसंगम्य प्रियामिव सखीं[2] स्वसाम् ।
दक्षिणेन कराग्रेण परिजग्राह माधवः ॥ १६
तथैव रामोऽतिबलः संपरिष्वज्य भाविनीम् ।
मूर्ध्न्युपाघ्राय सव्येन प्रतिजग्राह पाणिना ॥ १७
ददृशुस्ताः स्त्रियो मध्ये भगिनीं रामकृष्णयोः ।
रुक्मपद्मव्यग्रकरां श्रियं पद्मालयामिव ॥ १८
तथाक्षतमहावृष्ट्या पुष्पैश्च विविधैः शुभैः ।
अवकीर्य च लाजैस्ताः स्त्रियो जग्मुर्यथालयम् ॥
ततस्ते यादवाः सर्वे पूजयन्तो जनार्दनम् ।
उपोपविविशुः प्रीताः प्रशंसन्तोऽद्भुतं कृतम् ॥
पूज्यमानो महाबाहुः पौराणं रतिवर्धनः ।
विरराज महाकीर्तिर्देवैरिव स तैः सह ॥ २१
समासीनेषु सर्वेषु यादवेषु जनार्दनम् ।
नियोगात्त्रिदशेन्द्रस्य नारदोऽभ्यागमत्सभाम् ॥
सोऽथ संपूजितः पूज्यः शूरैस्तैर्यदुपुङ्गवैः ।
करं[3] संस्पृश्य स हरेर्विवेश परमासने ॥ २३
सुखोपविष्टस्तान्वृष्णीनुपविष्टानुवाच ह ।
संप्राप्तं शक्रवचनाज्जानीध्वं मां नरर्षभाः ॥ २४
शृणुध्वं राजशार्दूलाः कृष्णस्यास्य पराक्रमम् ।
यानि कर्माणि कृतवान्बाल्यात्प्रभृति केशवः ॥
उग्रसेनसुतः कंसः सर्वान्निर्मथ्य यादवान् ।
राज्यं जग्राह दुर्बुद्धिर्बद्ध्वा पितरमाहुकम् ॥ २६
समाश्रित्य जरासन्धं श्वशुरं कुलपांसनः ।
भोजवृष्ण्यन्धकान्सर्वानवमन्यत दुर्मतिः ॥ २७
ज्ञातिकार्यं चिकीर्षुस्तु वसुदेवः प्रतापवान् ।
उग्रसेनस्य रक्षार्थं स्वपुत्रं पर्यरक्षत ॥ २८
स गोपैः सह धर्मात्मा मथुरोपवने स्थितः ।
अत्यद्भुतानि कर्माणि कृतवान्मधुसूदनः ॥ २९
प्रत्यक्षं शूरसेनानां श्रूयते महदद्भुतम् ।
उत्तानेन शयानेन शकटान्तरचारिणा ॥ ३०
राक्षसी निहता रौद्रा शकुनीवेषधारिणी ।
पूतना नाम घोरा सा महाकाया महाबला ॥
विषदिग्धं स्तनं रौद्रं प्रयच्छन्ती जनार्दने ।
ददृशुर्निहतां तां ते राक्षसीं वनगोचराः ॥ ३२
पुनर्जातोयमित्याहुरुक्तस्तस्मादधोक्षजः ।
अत्यद्भुतमिदं चासीद्यच्छिशुः पुरुषोत्तमः ३३
पादाङ्गुष्ठेन शकटं क्रीडमानो व्यलोडयत् ।
दाम्ना चोलूखले बद्धो विप्रकुर्वन्कुमारकम् ३४
बभञ्जार्जुनवृक्षौ द्वौ ख्यातो दामोदरस्तदा ।
कालियश्च महानागो दुराधर्षो महाबलः ३५
क्रीडता वासुदेवेन निर्जितो यमुनाह्रदे ।
अक्रूरस्य समक्षं च यन्नागभवने विभुः ॥ ३६
पूज्यमानं तदा नागैर्दिव्यं वपुरधारयत् ।
शीतवातार्दिता गाश्च दृष्ट्वा कृष्णेन धीमता ॥
धृतो गोवर्धनः शैलः सप्तरात्रं महात्मनः ।
शिशुना वासुदेवेन गवां त्राणार्थमिच्छताम् ॥
तथोक्षदुष्टोऽतिबलो महाकायो नरान्तकृत् ।
गोपतिर्वासुदेवेन हतोऽरिष्टो महासुरः ॥ ३९
धेनुकः स महाकायो दानवः सुमहाबलः ।
निहतो वासुदेवेन गवां त्राणाय दुर्मतिः ॥ ४०
सुनामानममित्रघ्नः सर्वसैन्यपुरस्कृतम् ।
वृकैर्विद्रावयामास गृहीतं समुपस्थितम् ॥ ४१
रौहिणेयेन संगम्य वने विचरता पुनः ।
गोपवेषधरेणैव कंसस्य भयमाहितम् ॥ ४२
तथा व्रजगतः शौरिर्दृष्ट्वा युद्धबलं हयम् ।
प्रग्रहं भोजराजस्य जघान पुरुषोत्तमः ॥ ४३
प्रलम्बश्च महाबाहो[6] रौहिणेयेन धीमता ।
दानवो मुष्टिनैकेन कंसामात्यो निपातितः ४४
एतौ हि वसुदेवस्य पुत्रौ सुरसुतोपमौ ।
वव्रधाते महावीर्यौ ब्रह्मगार्ग्येण संस्कृतौ ४५
जन्मप्रभृति चाप्येतौ गार्ग्येण परमर्षिणा ।
याथातथ्येन विज्ञाप्य संस्कारं प्रतिपादितौ ॥
यदा त्विमौ नरश्रेष्ठौ स्थितौ यौवनसंमुखे ।
सिंहशावाविवोदीर्णौ मत्तौ हैमवतौ यथा ॥
ततो मनांसि गोपीनां हरमाणौ महाबलौ ।
आस्तां गोष्ठवरौ वीरौ देवपुत्रोपमद्युती ॥ ४८

अवमन्यत तेषाम् अवमानमकरोत् ॥ २७ ॥ शकटान्तरचारिणा शकटनाशार्थं चेष्टमानेन ॥ ३० ॥ सुनामानमित्यनेन कथान्तरं सूच्यते ॥ ४१ ॥ भयं दैत्यान्तरवधश्रवणजम् ॥ ४२ ॥ प्रग्रहं सहायम् ॥ ४३ ॥

१ घ. °तो यया । तां । २ ख. °खीं सखा द° । ३ ख. करे सं° । ४ ख. °पवने वसन् । अत्य° । ५ ख. °ता रौद्री शु° । ६ °श्च महाकायो रौ° ।

एतौ जये वा युद्धे वा क्रीडासु विविधासु च
नन्दगोपस्य गोपाला न शेकुः प्रसमीक्षितुम् ॥
व्यूढोरस्कौ महाबाहू
शालस्कन्धाविवोद्गतौ ।
श्रुत्वाऽसौ व्यथितः कंसो
मन्त्रिभिः सहितोऽभवत् ॥ ५०
नाशकच्च यदा कंसो ग्रहीतुं बलकेशवौ ।
निजग्राह ततः क्रोधाद्वसुदेवं सबान्धवम् ५१
सहोग्रसेनेन तदा घोरवद्गाढबन्धनम् ।
कालं महान्तमसुवत्कृच्छ्मानकदुन्दुभिः ५२
कंसस्तु पितरं बद्ध्वा शूरसेनाञ्शशास ह ।
जरासन्धं समाश्रित्य तथैवाहृतिभीष्मकौ ५३
कस्यचित्त्वथकालस्य मथुरायां महोत्सवम् ।
पिनाकिनं समुद्दिश्य चक्रे कंसो नराधिपः ॥
तत्र मल्लाः समाजग्मुर्नानादेश्या विशांपते ।
नर्तना गायनाश्चैव कुशला नृत्यकर्मसु ॥ ५५
ततः कंसो महातेजा रङ्गवाटं महाधनम् ।
कुशलैः कारयामास शिल्पिभिः साधुनिष्ठितैः
तत्र मञ्चसहस्राणि पौरजानपदैर्जनैः ।
समाकीर्णानि दृश्यन्ते ज्योतींषि गगने यथा
भोजराजः श्रिया जुष्टं रङ्गवाटं महर्द्धिमत् ।
आरुरोह ततः कंसो विमानं सुकृती यथा ५८
रङ्गवाटे गजं मत्तं प्रभूतायुधकल्पितम् ।
शूरैरधिष्ठितः कंसः स्थापयामास वीर्यवान् ॥
यदा हि स महातेजा रामकृष्णौ समागतौ ।
शुश्राव पुरुषव्याघ्रौ सूर्याचन्द्रमसाविव ॥ ६०
तदाप्रभृति यत्नोऽभू-
द्रक्षां प्रति नराधिप ।
न च शिश्ये सुखं रात्रौ
रामकृष्णौ विचिन्तयन् ॥ ६१
श्रुत्वा तु रामः कृष्णश्च तं समाजमनुत्तमम् ।
उभौ विविशतुर्वीरौ शार्दूलौ गोव्रजं यथा ॥
ततः प्रवेशे संरुद्धौ रक्षिभिः पुरुषर्षभौ ।
हत्वा कुवलयापीडं ससादिनमरिन्दमौ ।
अवमृद्य दुराधर्षौ रङ्गं विविशतुस्तदा ॥ ६३
चाणूरान्ध्रौ विनिष्पिष्य केशवेन बलेन च ।
औग्रसेनिः सुदुष्टात्मा सानुजो विनिपातितः
यत्कृतं यदुसिंहेन देवैरपि सुदुष्करम् ।
कर्म तत्केशवादन्यः कर्तुमर्हति कः पुमान् ६५
यदि नाधिगतं पूर्वैः प्रह्लाद-बलि-शम्बरैः ।
तदिदं प्रापितं वित्तं शौरिणा भवतां कृते ६६
एतेन मुरुमाक्रम्य दैत्यं पञ्चजनं तथा ।
निष्क्रम्य शैलसङ्घातान्निसुन्दः सगणो हतः
नरकश्च हतो भौमः कुण्डले चाहृते शुभे ।
प्राप्तं च दिवि देवेषु केशवेन महद्यशः ॥ ६८
वीतशोकभयाबाधाः कृष्णबाहुबलाश्रयाः ।
यजध्वं विविधैर्यज्ञैर्यादवा वीतमत्सराः ६९
देवानां सुमहत्कार्यं कृतं कृष्णेन धीमता ।
प्रियमावेदयाम्येष भवतां भद्रमस्तु वः ॥ ७०
यदिष्टं वो यदुश्रेष्ठाः कर्तास्मि तदतन्द्रितः ।
भवतामस्मि यूयं च मम युष्मास्वहं स्थितः ७१
इति संबोधयन्कृष्णमब्रवीत्पाकशासनः ।
स मां प्रैक्षीत्सुरश्रेष्ठः प्रीतस्तुष्टास्तथा वयम् ॥
यत्र धीः श्रीः स्थिता तत्र यत्र श्रीस्तत्र सन्नतिः
सन्नतिर्धीस्तथा श्रीश्च नित्यं कृष्णे महात्मनि

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि नारदवाक्यं
नामैकोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

नन्दगोपस्य सुताविति शेषः ॥ ४९ ॥ शिश्ये शयनं कृतवान् ॥ ६१ ॥ कुण्डले अदिति संबन्धिनी ॥ ६८ ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकाया-मेकोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

१ ख. तः कोपाद्व । २ ङ. °वाम्रातिभी° । ३ ख. °त्यसामसु । त° । ४ ख. °स्तुष्टा यथा व° ।

नारदवाक्ये कृष्णस्तुतिः ।

१०२

नारद उवाच ।
सादिता मौरवाः पाशा निसुन्दनरकौ हतौ
कृतः क्षेम्यः पुनः पन्थाः पुरं प्राग्ज्योतिषं प्रति
शौरिणा पृथिवीपालास्त्रासिताः स्पर्द्धिनो रणे
धनुषश्च निनादेन पाञ्चजन्यस्वनेन च ॥ २
मेघप्रख्यै रथानीकैर्दाक्षिणात्यैः सुरक्षितम् ।
रुक्मिणं युधि निर्जित्य महाबलपराक्रमम् ।
रुक्मिणीमाजहाराशु केशवो वृष्णिपुङ्गवः॥ ३
ततः पर्जन्यघोषेण रथेनादित्यवर्चसा ।
अवाप्य महिषीं भोज्यां शङ्खचक्रगदासिभृत्४
जारूथ्यामाहुतिः क्राथः शिशुपालश्च निर्जितः
वक्रश्च सह सैन्येन शतधन्वाऽथ निर्जितः॥५
इन्द्रद्युम्नो हतः कोपाद्यवनश्च कशेरुमान् ।
हतः सौभपतिः श्रीमाञ्छाल्वश्च दृढधन्वना॥
पर्वतानां सहस्रं च चक्रेण पुरुषोत्तमः।
विकीर्य पुण्डरीकाक्षो द्युमत्सेनं व्यपोथयत् ७
महेन्द्रशिखरे चैव निमेषान्तरचारिणौ ।
जघान पुरुषव्याघ्रो रावणस्याभितश्चरौ ॥ ८
इरावत्यां महाभोजावग्निसूर्यसमौ युधि ।
गोपतिस्तालकेतुश्च निहतौ शार्ङ्गधन्वना ॥९
अक्षप्रपातने चैव डिम्भो हंसश्च दानवौ ।
उभौ तावपि कृष्णेन सानुगौ विनिपातितौ॥
दग्धा वाराणसी चैव केशवेन महात्मना।
सराष्ट्रः सानुबन्धश्च काशीनामाधिपो हतः ॥
विजित्य च यमं सङ्ख्ये शरैः सन्नतपर्वभिः।
अथैन्द्रसेनिरानीतः कृष्णेनाद्भुतकर्मणा ॥ १२
सहितः सर्वयादोभिः समरेषु महाबलः ।
प्राप्य लोहितकूटं च कृष्णेन वरुणो जितः ॥
महेन्द्रभवने यातो देवैर्गुप्तो महात्मभिः।
अचिन्तयित्वा देवेन्द्रं पारिजातद्रुमो हतः१४
पाण्ड्यं पौण्ड्रं कलिङ्गं च
मात्स्यं चैव जनार्दनः ।
जघान सहितान्सर्वा-
न्वङ्गराजं तथैव च ॥ १५
एष चैकशतं हत्वा रणे राज्ञां महात्मनाम् ।
गान्धारीमावहद्वीरो महिषीं प्रियदर्शनाम्१६
तथा गाण्डीवधन्वानं क्रीडन्तं मधुसूदनः ।
जिगाय भरतश्रेष्ठं कुन्त्याः प्रमुखतो विभुः१७
द्रोणं द्रौणिं कृपं कर्णं भीष्मं चैव सुयोधनम्
चक्रानुयानैः प्रहवणे जिगाय पुरुषोत्तमः १८
बभ्रोश्च प्रियमन्विच्छञ्छङ्खचक्रगदासिभृत् ।
सौवीरराजस्य सुतां प्रसह्य हृतवान्प्रभुः ॥ १९
पर्यस्तां पृथिवीं कृत्स्नां साश्वां सरथकुञ्जराम्
वेणुदारिकृते यत्नाज्जिगाय पुरुषोत्तमः ॥ २०
अवाप्य तपसो वीर्यं बलमोजश्च माधवः।
पूर्वदेहे जहारायं बलेस्त्रिभुवनं हरिः ॥ २१
वज्राशनिगदाखड्गैस्त्रासयद्भिश्च दानवैः ।
यस्य नाधिगतो मृत्युः पुरं प्राग्ज्योतिषं प्रति
अभिभूतश्च कृष्णेन सगणः सुमहाबलः ।
बलेः पुत्रो महावीर्यो बाणो द्रविणवत्सरः २३
पीठं तथा महाबाहुः कंसामात्यं जनार्दनः ।
पैठिकं चासिलोमानं निजघान महाबलः २४
जृम्भमैरावणं चापि विरूपं च महायशाः ।
जघान पुरुषव्याघ्रो दैत्यं मानुषरूपिणम् ॥२५
तथा नागपतिं तोये कालीयं च महौजसम् ।
निर्जित्य पुण्डरीकाक्षः प्रेषयामास सागरम्
सञ्जीवयामास मृतं पुत्रं सान्दीपनेस्तथा ।
निर्जित्य पुरुषव्याघ्रो यमं वैवस्वतं हरिः ॥२७
एवमेष महाबाहुः शास्ता तेषां दुरात्मनाम् ।
देवांश्च ब्राह्मणांश्चैव ये द्विषन्ति सदा नृप २८
निहत्य नरकं भौममाहृत्य मणिकुण्डले ।
देवमातुर्ददौ चैव प्रीत्यर्थं वज्रपाणिनः ॥ २९
एवं च देवदैत्यानां सुराणां च महायशाः ।
भयाभयकरः कृष्णः सर्वलोककरो विभुः ३०

१०२
सादिता इति मौरवाः मुरुकृताः ॥१॥ महेन्द्रस्य पर्वतस्य शिखरे इरावत्यां नगर्यामिति द्वयोः संबन्धः ॥८॥ अक्षप्रपातने चक्षुर्विक्षेपमात्रे निमित्ते सति स्थानविशेषे वा जिगाय जयवन्तमकरोत् । अन्तर्भावितण्यन्तोऽयं शब्दः ॥१७॥ चक्रानुयानैः रथैः प्रहवणे संग्रामे इत्यर्थः । अक्षराधिक्यमर्षम्। जिगाय जितवान् अर्जुनद्वारेति भावः॥१८॥

---

१ ख. तु च' । २ ख. °भिः सागरेषु म° । ३ ख. °याने सहिताञ्जिगा° । ४ ख. °वं सदैव दे° ।

संस्थाप्य धर्मान्मर्त्येषु यज्ञैरिष्ट्वाऽऽप्तदक्षिणैः ।
कृत्वा देवार्थममितं स्वस्थानं प्रतिपत्स्यते ३१
कृष्णो भोगवतीं रम्यामृषिकान्तां महायशाः
द्वारकामात्मसात्कृत्वा समुद्रं गमयिष्यति ३२
बहुरत्नसमाकीर्णां चैत्ययूपशताङ्किताम् ।
द्वारकां वरुणावासं प्रवेक्ष्यति सकाननाम् ३३
तां सूर्यसदनप्रख्यां मतज्ञः शार्ङ्गधन्वनः ।
विसृष्टां वासुदेवेन सागरः प्लावयिष्यति ३४
सुरासुरमनुष्येषु नासीन्न भविता क्वचित् ।
य इमामावसेत्कश्चिदन्यो वै मधुसूदनात् ॥ ३५
एवमेष दशार्हाणां विधाय विधिमुत्तमम् ।
विष्णुर्नारायणः सोमः सूर्यश्च भविता स्वयम्
अप्रमेयस्त्वचिन्त्यश्च यथा कामचरो वशी ।
मोदत्येष सदा भूतैर्बालः क्रीडनकैरिव ॥ ३७
न प्रमातुं महाबाहुः शक्योऽयं मधुसूदनः ।
परं ह्यपरमेतस्माद्विश्वरूपान्न विद्यते ॥ ३८
श्रुतोऽयमेव शतशस्तथा शतसहस्रशः ।
अन्तो हि कर्मणामस्य दृष्टपूर्वो न केनचित्
एवमेतानि कर्माणि शिशुमध्यगतस्तदा ।
कृतवान्पुण्डरीकाक्षः सङ्कर्षणसहायवान् ४०
इत्युवाच पुराव्यासस्तपोवीर्येण चक्षुषा ।
महायोगी महाबुद्धिः सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ४१
वैशम्पायन उवाच ।
इति संस्तूय गोविन्दं महेन्द्रवचनान्मुनिः ।
यदुभिः पूजितः सर्वैर्नारदस्त्रिदिवं ययौ ॥ ४२
ततस्तद्वसु गोविन्दो दिदेशान्धकवृष्णिषु ।
यथार्हं पुण्डरीकाक्षो विधिवन्मधुसूदनः ॥ ४३
यादवश्च धनं प्राप्य विधिवद्भूरिदक्षिणैः ।
यज्ञैरिष्ट्वा महात्मानो द्वारकामावसत्पुरीम् ४४

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि नारदवाक्यं नाम द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

वृष्णिवंशवर्णनम् ।

१०३

जनमेजय उवाच ।
बहूनां स्त्रीसहस्राणामष्टौ भार्याः प्रकीर्तिताः
तासामपत्यान्यष्टानां भगवान्प्रब्रवीतु मे ॥ १
वैशम्पायन उवाच ।
अष्टौ महिष्यः पुत्रिण्य इति प्राधान्यतः स्मृताः
सर्वा वीरप्रजाश्चैव तास्वपत्यानि मे शृणु ॥ २
रुक्मिणी सत्यभामा च देवी नाग्नजिती तथा
सुदत्ता च तथा शैब्या लक्ष्मणा चारुहासिनी
मित्रविन्दा च कालिन्दी जाम्बवत्यथ पौरवी
सुभीमा च तथा माद्री रुक्मिणीतनयाञ्छृणु
प्रद्युम्नः प्रथमं जज्ञे शम्बरान्तकरः शुभः ।
द्वितीयश्चारुदेष्णश्च वृष्णिसिंहो महारथः ५
चारुभद्रश्चारुगर्भः सुदेष्णो द्रुम एव च ।
सुषेणश्चारुदेष्णश्च चारुविन्दश्च वीर्यवान् ॥ ६
चारुबाहुः कनीयांश्च कन्या चारुमती तथा ।
जज्ञिरे सत्यभामायां भानुर्भीमरथस्तथा ॥ ७
रोहितो दीप्तिमांश्चैव ताम्रजाक्षो जलान्तकः
भानुर्भौमलिका चैव ताम्रपर्णी जलन्धमा ८
चतस्रो जज्ञिरे तेषां स्वसारो गरुडध्वजात् ।
जाम्बवत्याः सुतौ जज्ञे साम्बः समितिशोभनः
मित्रवान्मित्रविन्दश्च मित्रवत्यपि चाङ्गना ।
मित्रबाहुः सुनीथश्च नाग्नजित्याः प्रजाः शृणु ॥
भद्रकारो भद्रविन्दः कन्या भद्रवती तथा ।
सुदत्तायां तु शैब्यायां संग्रामजिदजायत ११
सत्यजित्सेनजिच्चैव तथा शूरः सपत्नजित् ।
सुभीमायाः सुतो माद्र्या वृकाश्वो वृकनिर्वृतिः
कुमारो वृकदीप्तिश्च लक्ष्मणायाः प्रजाः शृणु
गात्रवान्गात्रगुप्तश्च गात्रविन्दश्च वीर्यवान् १३

देवार्थं देवानां प्रयोजनम् । स्वस्थानं वैकुण्ठम् ॥ ३१ ॥ न विद्यते पृथगिति शेषः ॥ ३८ ॥ पुराव्यासः पूर्वकल्पीयो व्यासः ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

१०३

बहूनामिति ॥ १ ॥

१ ख. °श्च सवि° । २ ख. °पो दिव्येन च° । ३ ख. °नादृषिः । य° । ४ ख. °वी नम° । ५ ख. °रः सुतः । द्वि° । ६ ख. °र्भः सुदंष्ट्रो द्रु° । ७ ख. °मरथः क्षुपः । रो° । ८ ख. °प्रपक्षा ज° ।

जज्ञिरे गात्रवत्यां च भगिन्याऽनुजया सह।
अश्रुतश्च सुतो जज्ञे कालिन्द्याः श्रुतसंमितः
अश्रुतं श्रुतसेनायै प्रददौ मधुसूदनः।
तं प्रदाय हृषीकेशस्तां भार्यां मुदितोऽब्रवीत्
एष वामुभयोरस्तु दायादः शाश्वतीः समाः।
बृहत्यां तु गदस्याहुः शैब्यायामङ्गदं सुतम् १६
उत्पन्नं कुमुदं चैव श्वेतं श्वेता तथांगना।
अगावहः सुमित्रश्च शुचिश्चित्ररथस्तथा॥ १७
चित्रसेनः सुदेवायाश्चित्रा चित्रवती तथा।
वनस्तम्बश्च जज्ञाते सुतः स्तम्बवनश्च ह॥१८
निवासना वनस्तम्बः कन्या स्तम्बवती तथा
उपसन्नश्च शंकुश्च वज्रांशुः क्षिप्र एव च॥ १९
कौशिक्यां श्रुतसोमायां यौधिष्ठिर्यां युधिष्ठिरः
कापाली गरुडश्चैव जज्ञाते चित्रयोधिनौ २०
एवमादीनि पुत्राणां सहस्राणि निबोध मे।
दशायुतं समाख्याता वासुदेवस्य ते सुताः २१
अयुतानि तथा चाष्टौ शूरा रणविशारदाः।
जनार्दनस्य प्रसवः कीर्तितोऽयं तथा मया२२
प्रद्युम्नस्य सुतो जज्ञे वैदर्भ्यां राजसत्तम।
अनिरुद्धो रणे रुद्धो जज्ञे स मृगकेतनः॥ २३
रेवत्यां बलदेवस्य जज्ञाते निशठोल्मुकौ।
भ्रातरौ देवसंकाशावुभौ पुरुषसत्तमौ॥ २४
सुतनुश्च सुतारा च शौरेरास्तां परिग्रहः।
पौण्ड्रकः कपिलश्चैव वसुदेवस्य तौ सुतौ २५
तारायां कपिलो जज्ञे पौण्ड्रश्च सुतनोः सुतः।
तयोर्नृपोऽभवत्पौण्ड्रः कपिलश्च वनं ययौ २६
तुर्यां समभवद्वीरो वसुदेवान्महाबलः।
जरा नाम निषादानां प्रभुः सर्वधनुष्मताम्२७
काश्यां सुपार्श्वं तनयं लेभे साम्बात्तरस्विनम्
सानुर्जज्ञेऽनिरुद्धस्य वज्रः सानोरजायत २८
वज्राज्जज्ञे प्रतिरथः सुचारुस्तस्य चात्मजः।
अनमित्राच्छिनिर्जज्ञे कनिष्ठाद्वृष्णिनन्दनात्
शिनेस्तु सत्यवाग्जज्ञे सत्यकश्च महारथः।
सत्यकस्यात्मजः शूरो युयुधानस्त्वजायत
असंगो युयुधानस्य मणिस्तस्याभवत्सुतः।
मणेर्युगन्धरः पुत्र इति वंशः समाप्यते॥ ३१

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि वृष्णिवंशानुकीर्तने त्र्यधिकशततमोऽध्यायः॥१०३॥

प्रद्युम्नहरणम्।

१०४

जनमेजय उवाच।
य एष भवता पूर्वं शम्बरघ्नेत्युदाहृतः।
प्रद्युम्नः स कथं जघ्ने शम्बरं तद्ब्रवीहि मे॥ १
वैशम्पायन उवाच।
रुक्मिण्यां वासुदेवस्य लक्ष्म्यां कामो धृतव्रतः
शम्बरान्तकरो जज्ञे प्रद्युम्नः कामदर्शनः।
सनत्कुमार इति यः पुराणे परिगीयते *॥ २
तं सप्तरात्रे संपूर्णे निशीथे सूतिकागृहात्।
जहार कृष्णस्य सुतं शिशुं वै कालशम्बरः ३
विदितं तस्य कृष्णस्य देवमायानुवर्तिनः।
ततो न निगृहीतः स दानवो युद्धदुर्मदः॥ ४
स मृत्युना परीतायुर्मायया संजहार तम्।
दोर्भ्यामुत्क्षिप्य नगरं स्वं निनाय महासुरः५
अनपत्या तु तस्यासीद्भार्या रूपगुणान्विता।
नाम्ना मायावती नाम मायेव शुभदर्शना॥ ६

वाम् आवयोः कृष्णश्रुतसेनयोः॥ १६॥ दशायुतं लक्षम्॥२१॥ अष्टौ अयुतानीत्यशीतिसहस्रं च पुत्राः॥ २२॥ अरुद्ध इति च्छेदः॥२३॥ तुर्यां चतुर्थ्यां शूद्रायामित्यर्थः॥ २७॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां त्र्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १०३॥

१०४

य एष इति॥ १॥ रतिप्रतिच्छाया मायावती नाम भार्यात्वमापन्ना नतु रतिरित्यग्रे व्यक्तीकरिष्यति॥६॥

१ ख. त्याथ भ°। २ ख. °तसंमतः अ°। ३ ख. °न्ना। अमा°। ४ ख. °था। उपासङ्गस्य तु सुतौ वज्रासुः क्षिप्र एव°। ५ ख. °यं यथा तथा। प्र°। ६ ख. °द्धो रणे योद्धा ज°। ७ ख. °श्च नराची च शौ°। ८ ख. °ण्ड्रश्चक°। ९ ख. नराच्यां क°। १० ख. °भे स हि तरस्वि°। ११ ख. °नुवज्रोऽनि°। १२ ख. °ज्रस्त्वादात्मजा°। १३ ख. °स्य तूणिस्त°। १४ ख °तः। तूणेर्यु°। *सनत्कुमारेति पद्यार्धं खपुस्तके नास्ति। १५ ख. °यां प्रज°।

ददौ तं वासुदेवस्य पुत्रं पुत्रमिवात्मजम् ।
तस्या महिष्या मायिन्या दानवः कालचोदितः
मायावती तु तं दृष्ट्वा संप्रहृष्टतनूरुहा ।
हर्षेण महता युक्ता पुनः पुनरुदैक्षत ॥ ८
अथ तस्य निरीक्षन्त्याः स्मृतिः प्रादुर्बभूव ह
अयं स मम कान्तोऽभूत्स्मृत्वैवं चान्वचिन्तयत्
अयं स नाथो भर्ता मे यस्यार्थेऽहं दिवानिशम्
चिंताशोकार्णवे मग्ना न विन्दामि रतिं क्वचित्
अयं भगवता पूर्वं देवदेवेन शूलिना ।
खेदितेन कृतोऽनङ्गो दृष्टो जात्यन्तरे मया ११
कथमस्य स्तनं दास्ये मातृभावेन जानती ।
भर्तुर्भार्या त्वहं भूत्वा वक्ष्ये वा पुत्र इत्युत १२
एवं संचिन्त्य मनसा धात्र्यास्तं सा समर्पयत्
रसायनप्रयोगैश्च शीघ्रमेव व्यवर्धयत् ॥ १३

धात्र्याः सकाशात्स च तां
शृण्वन्रुक्मिणिनन्दनः ।
मायावतीमविज्ञाना-
न्मेने स्वामेव मातरम् ॥ १४

सा च तं वर्द्धयामास कार्ष्णिं कमललोचनम्
मायाश्चास्मै ददौ सर्वा दानवीः काममोहिता
स यदा यौवनस्थस्तु प्रद्युम्नः कामदर्शनः ।
चिकीर्षितज्ञो नारीणां सर्वास्त्रविधिपारगः १६

तं सा मायावती कान्तं
कामयामास कामिनी ।
इङ्गितैश्चापि वीक्षन्ती
प्रालोभयत सस्मिता ।
प्रसजन्तीं तु तां देवीं
बभाषे चारुहासिनीम् ॥ १७

प्रद्युम्न उवाच ।

मातृभावं व्यतिक्रम्य किमेवं वर्तसेऽन्यथा
अहो दुष्टस्वभावाऽसि स्त्रीत्वे चपलमानसा॥
या पुत्रभावमुत्सृज्य मयि लोभात्प्रवर्तसे ।
न तु तेऽहं सुतः सौम्ये कोऽयं शीलविपर्ययः
तत्त्वमिच्छाम्यहं देवि कथितं को न्वयं विधिः
विद्युत्संपातचपलः स्वभावः खलु योषिताम्
या नरेषु प्रसज्जन्ते नगाग्रेषु घना इव ।
यदि तेऽहं सुतः सौम्ये यदि वा नात्मजः शुभे
कथितं तत्त्वमिच्छामि किमिदं ते चिकीर्षितम्
एवमुक्ता तु सा भीरुः कामेन व्यथितेन्द्रिया
प्रियं प्रोवाच वचनं विविक्ते केशवात्मजम्
न त्वं मम सुतः कान्त नापि ते शम्बरः पिता
रूपवानसि विक्रान्तस्त्वं जात्या वृष्णिनन्दन
पुत्रस्त्वं वासुदेवस्य रुक्मिण्यानन्दवर्धनः २४
दिवसे सप्तमे बालो जातमात्रोपवाहितः ।
सूतिकागारमध्यात्त्वं शिशुरुत्तानशायितः २५
मम भर्त्रा हृतोऽसि त्वं बलवीर्यप्रवर्तिना ।
पितुस्ते वासुदेवस्य धर्षयित्वा गृहं महत् ॥२६
पाकशासनकल्पस्य हृतस्त्वं शम्बरेण ह ।
सा च ते करुणं माता त्वां बालमनुशोचती
अत्यर्थं तप्यते वीर विवत्सा सौरभी यथा[3] ।
सोऽपि शक्रादपि महान्पिता ते गरुडध्वजः
इह त्वां नाभिजानाति बालमेवोपवाहितम् ।
कान्त वृष्णिकुमारस्त्वं न हि त्वं शम्बरात्मजः
वीर नैवंविधान्पुत्रान्दानवा जनयन्ति हि ।
अतोऽहं कामयामि त्वां न हि त्वं जनितो मया
रूपं ते सौम्य पश्यन्ती सीदामि हृदि दुर्बला
यन्मे व्यवसितं कान्त[4] यत्तु मे हृदि वर्तते ३१
तन्मे मनसि वार्ष्णेय प्रतिसन्धातुमर्हसि ।
एष ते कथितः सर्वः सद्भावस्त्वयि यो मम ३२
यथा न मम पुत्रस्त्वं न पुत्रः शम्बरस्य च ।
श्रुत्वैवमखिलं सर्वं मायावत्या प्रभाषितम्
चक्रायुधात्मजः क्रुद्धः शम्बरं स समाह्वयत् ।
सर्वमायास्वभिज्ञोऽसौ नाम विश्राव्य चात्मनः
अहो दानवदुष्टात्मा केशवस्यात्मजं शिशुम्
हरते निर्भयश्चैव भयमद्य करोम्यहम् ॥ ३५
कथं वै क्रोधमागच्छेद्बुध्यते वा कथं मया ।
प्रथमं किं करिष्यामि येन कुप्यति मन्दधीः
अस्ति चास्य ध्वजं चित्रं सिंहकेतुविभूषितम्
तोरणं गृहमासाद्य उच्छ्रितं मेरुशृङ्गवत् ॥ ३७
एतद्रुमथ्य पातिष्ये भल्लेन निशितेन वै ।
ध्वजच्छेदं विदित्वाऽथ शम्बरो निष्क्रमिष्यति

---

१ ख. °ध्या नाथिन्या दा° । २ ख. °शोकहृदे म° । ३ ख. °था । स हि श° । ४ ख. °न्त यच्च मे हृ° । ५ ख. °च्छेद्बुध्यते च क° । ६ ख. °न च । ध्व° ।

ततो युद्धेन हत्वाऽऽजौ
गन्तास्मि द्वारकां प्रति।
इत्युक्त्वा सज्यमाचक्रे
सशरं चापमोजसा॥ ३९
चिच्छेद ध्वजरत्नं तु शम्बरस्य महाभुजः
तच्छ्रुत्वा तु ध्वजच्छेदं प्रद्युम्नेन महात्मना ४०
क्रुद्धस्त्वाज्ञापयामास पुत्रान्वै कालशम्बरः।
जिघांसध्वं महावीरा रौक्मिणेयं त्वरान्विताः
नैवं वै द्रष्टुमिच्छामि मम विप्रियकारकम्।
श्रुत्वा तु शम्बराद्वाक्यं सुतास्ते शम्बरस्य ह
संनद्धा निर्ययुर्हृष्टाः प्रद्युम्नवधकाङ्क्षया।
चित्रसेनोऽतिसेनश्च विष्वसेनो गदस्तथा ४३
श्रुतसेनः सुषेणस्तु सोमसेनो मनस्तथा।
सेनानी सैन्यहन्ता च सेनाहा सैनिकस्तथा
सेनस्कन्धोऽतिसेनश्च सेनको जनकः सुतः।
सकालो विकलः शांतः स शातान्तकरो विभुः
कुम्भकेतुः सुदंष्ट्रश्च केशिरित्येवमादयः।
चक्रतोमरशूलानि पट्टिशानि परश्वधान् ॥४६
गृहीत्वा निर्ययुर्हृष्टा मन्युना परमाप्लुताः।
आह्वयन्तममित्रं वै तस्थुः सङ्ग्राममूर्धनि ४७
प्रद्युम्नस्तु महाबाहू रथमारुह्य सत्वरम्।
निर्ययौ चापमादाय सङ्ग्रामाभिमुखस्तदा
ततः प्रवृत्तं युद्धं तु तुमुलं लोमहर्षणम्।
शम्बरस्य तु पुत्राणां केशवस्य च सूनुना ४९
ततो देवाः सगन्धर्वाः समहोरगचारणाः।
देवराजं पुरस्कृत्य विमानाग्रेषु धिष्ठिताः ॥५०
नारदस्तुम्बुरुश्चैव हाहाहूहूश्च गायनाः।
अप्सरोभिः परिवृताः सर्वे तत्रावतस्थिरे ५१
देवराजप्रतीहारो गन्धर्वश्चित्रमद्भुतम्।
शशंस देवराजाय वज्रिणे तद्विचेष्टितम् ॥५२
शम्बरस्य शतं पुत्रा एकः कृष्णस्य चात्मजः
बहूनां युध्यतामेष कथं विजयमाप्नुयात् ॥ ५३
तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य प्रहस्य बलसूदनः।
उवाच वचनं चेदं शृणु योऽस्य पराक्रमः ५४
कामोऽयं पूर्वदेहे तु हरक्रोधाग्निना हतः।
रत्या प्रसादितो देवः कामपत्न्या त्रिलोचनः।
परितुष्टेन देवेन वरमस्याः प्रदीयते ॥ ५५
विष्णुर्मानुषदेहस्तु द्वारकायां भविष्यति।
तस्य पुत्रत्वमस्यैव भविष्यति न संशयः ॥५६
अनङ्ग इति विख्यातस्त्रैलोक्ये तु महायशाः।
तत्रोत्पन्नो महातेजाः शम्बरं घातयिष्यति ५७
सप्ताहे जातमात्रं तु रुक्मिण्याः क्रोडसंस्थितम्
आस्थाय शम्बरो मायां प्रद्युम्नमपनेष्यति ॥ ५८
तद्गच्छ शम्बरगृहं भार्या मायावती भव।
मायारूपप्रतिच्छन्ना शम्बरं मोहयिष्यसि ५९
तत्र त्वमात्मनः कान्तं बालरूपं विवर्धय।
प्राप्तयौवनदेहस्तु शम्बरं निहनिष्यति ॥ ६०
ततस्त्वया सहानङ्गो द्वारकां वै गमिष्यति।
रमिष्यति त्वया सार्द्धं शैलपुत्र्या यथा ह्यहम्
एवमादिश्य देवेशो जगाम पुरुषोत्तमः।
कैलासं मेरुसंकाशं सिद्धचारणसेवितम् ६२
कामपत्नी प्रणम्याथ देवदेवमुमापतिम्।
जगाम शम्बरगृहं कालस्यान्तं प्रतीक्षती ॥ ६३
एवमेष महाबाहुः शम्बरं निहनिष्यति।
सह पुत्रेण प्रद्युम्नो हन्ता तस्य दुरात्मनः ६४

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि शम्बरवधे
चतुरधिकशततमोऽध्यायः॥ १०४॥

प्रद्युम्नेन शम्बरसैन्याविद्रावणम्।

१०५

वैशम्पायन उवाच।

ततः प्रवृद्धं युद्धं तु तुमुलं लोमहर्षणम्। शम्बरस्य तु पुत्राणां रुक्मिण्या नन्दनस्य च।

प्रतीहारो द्वारपालः। चित्रं यथा स्यात्तथा चित्रम् आश्चर्यं शशंसाद्भुतं नामानुभूतपूर्वम् ॥ ५२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

१०५

तत इति॥१॥

१ ख. °स्य तु सू° । २ ख. °ग्निनिर्जितः । र° । ३ ख. °त्रस्तु ते भर्ता भवि° । ४ ख. °त्रैलोक्येषु म° । ५ ख. °मात्रं तु रु° । ६ ख. °त्र्या त्वहं यथा । ए° । ७ ख. °ति । सुपत्रस्य च प्र° । ८ ख. °तः प्रवृत्तं युद्धं ततु° ।

ततः क्रुद्धा महादैत्याः शरशक्तिपरश्वधान् ॥
चक्रतोमरकुन्तानि भुशुण्डीर्मुसलानि च ॥ २
युगपत्पातयन्ति स्म प्रद्युम्नोपरि वेगिताः ।
कार्ष्णायनिस्तु संक्रुद्धः सर्वास्त्रधनुषश्च्युतैः
एकैकं पञ्चभिः क्रुद्धश्चिच्छेद रणमूर्धनि[1] ।
पुनरेवासुराः क्रुद्धाः सर्वे ते कृतनिश्चयाः ॥ ४
ववृषुः शरजालानि प्रद्युम्नवधकाङ्क्षया ।
ततः प्रकुपितोऽनङ्गो धनुरादाय सत्वरः ॥ ५
शम्बरस्य जघानाशु दश पुत्रान्महौजसः ।
ततोऽपरेण भल्लेन कुपितः केशवात्मजः ॥ ६
चिच्छेदाशु शिरस्तस्य चित्रसेनस्य वीर्यमान्
ततस्ते हतशेषास्तु समेत्य समयुध्यत ॥ ७
शरवर्षं विमुञ्चन्तो ह्यभ्यधावञ्जिघांसितुम् ।
ततः सन्धाय बाणांस्ते विमुञ्चन्तो रणोत्सुकाः
क्रीडन्निव महातेजाः शिरांस्येषामपातयत् ।
निहत्य समरे सर्वाञ्छतमुत्तमधन्विनाम् ॥ ९
प्रद्युम्नः समराकाङ्क्षी तस्थौ सङ्ग्राममूर्धनि
हतं पुत्रशतं श्रुत्वा शम्बरः क्रोधमादधे १०
सूतं संचोदयामास रथं मे संप्रयोजय ।
राज्ञो वाक्यं निशम्याथ प्रणम्य शिरसा भुवि
ससैन्यं नोदयामास रथं स सुसमाहितम् ।
युक्तमृष्यसहस्रेण सर्पराजसकेतनम् ॥ १२
शार्दूलचर्मसंविष्टं किङ्किणीजलपालिनम् ।
ईहामृगगणाकीर्णं पङ्क्तिभक्तिविराजितम् ॥
ताराचित्रपिनद्धाङ्गं स्वर्णकूबरभूषितम् ॥ १३
सुपताकमहोच्छ्रायं मृगराजोग्रकेतनम् ॥ १४
सुविभक्तवरूथं च लोहेषावज्रकूबरम् ।
मन्दरोदग्रशिखरं चारुचामरभूषितम् ॥ १५
नक्षत्रमालापिहितं हेमदण्डसमाहितम् ।
विराजमानं श्रीमंतमारोहच्छम्बरो रथम् १६
काञ्चनं चित्रसन्नाहं धनुर्गृह्य शरांस्तथा ।
प्रस्थितः समराकाङ्क्षी मृत्युना परिचोदितः
चतुर्भिः सचिवैः सार्द्धं सैन्येन महता वृतः ।
दुर्धरः केतुमाली च शत्रुहन्ता प्रमर्दनः ॥ १८
एतैः परिवृतोऽमात्यैर्युयुत्सुः प्रस्थितो रणे ।
दशनागसहस्राणि रथानां द्वे शते तथा ॥ १९
हयानां चाष्टसाहस्रैः प्रयुतैश्च पदातिनाम् ।
एतैः परिवृतो योधैः शम्बरः प्रययौ तदा २०
प्रयातस्य तु सङ्ग्रामे उत्पाता बहवोऽभवन्[3]
गृध्रचक्राकुले व्योम्नि संध्याकाराभ्रनादितम्[4]
गर्जन्ति परुषं मेघा निर्घातश्चाम्बरात्पतत् ।
शिवा विनेदुरशिवं सैन्यं संकालयन्महत् २२
ध्वजशीर्षेऽपतद्गृध्रः काङ्क्षन्वै दानवासृजम्
रथाग्रे पतितश्चास्य कबन्धो भुवि दृश्यते २३
चीचीकूचीति वाशन्ति शम्बरस्य रथोपरि ।
स्वर्भानुग्रस्त आदित्यः परिघैः परिवेष्टितः
स्फुरते नयनं चास्य सव्यं भयनिवेदनम् ।
बाहुः प्रकम्पते सव्यः प्रास्खलन्रथवाजिनः २५
ध्वाङ्क्षो मूर्ध्नि निपतितः शम्बरस्य सुरारिणः
ववर्ष रुधिरं देवः शर्कराङ्गारमिश्रितम् ॥ २६
उल्कापातसहस्राणि निपेतू रणमूर्धनि ।
प्रतोदो न्यपतद्धस्तात्सारथेर्हययायिनः ॥ २७
एतानचिन्तयित्वा तु उत्पातान्समुपस्थितान्
प्रययौ शम्बरः क्रुद्धः प्रद्युम्नवधकाङ्क्षया २८
भेरीमृदङ्गशङ्खानां पणवानकदुन्दुभेः ।
युगपन्नाद्यमानानां पृथिवी समकम्पत ॥ २९
तेन शब्देन महता संत्रस्ता मृगपक्षिणः ।
समन्तादुद्द्रुवुस्तस्माद्भयविक्लवचेतसः ॥ ३०
रणमध्ये स्थितः कार्ष्णिश्चिन्तयन्निधनं रिपोः ।
सैन्यैः परिवृतोऽसङ्ख्यैर्युद्धाय कृतनिश्चयः ३१
क्रुद्धः शरसहस्रेण प्रद्युम्नं समताडयत् ।
संप्राप्तांश्चैव तान्बाणांश्चिच्छेद कृतहस्तवत्

सर्वमस्यते क्षिप्यतेऽनेनेति सर्वास्त्रं तच्च तद्धनुश्च तस्मात् ॥३॥ अनङ्गः प्रद्युम्नः ॥ ५ ॥ समयुध्यत एकत्वमार्षं युद्धं कृतवन्तः ॥७॥ ऋष्याःमृगविशेषा स्तेषां सहस्रेण ॥१२॥ पङ्क्तिभक्तिभिः दशभिश्चित्रभागैः उपर्युपरि कोष्ठकैर्विराजितं शोभमानम् ॥ १३ ॥ निर्घातः अशनिः पतत् अपतत् । संकालयन् क्षपयन् ॥ २२ ॥ गृध्रः दानवासृजं दानवरक्तम् ॥ २३ ॥ वाशन्ति पक्षिण इति शेषः ॥२४॥ सुरारिणः देवशत्रोः ॥ २६॥ असङ्ख्यैः संख्यातुमयोग्यैः। अतिप्रसिद्धनामभिरित्यर्थः ॥ ३१ ॥

---

१ ख. °नि । ततो सुराः क्रुद्धतराः स° । २ ख. सर्पयोक्त्रेण योजितम् । शा° । ३ ख. °मे उत्पातान्युत्थितानि वै । गृ° । ४ ख. °नादिताः । ग° । ५ ख. °पतत्ताद्ध्यमा° ।

प्रद्युम्नो धनुरादाय शरवर्षं मुमोच ह[1]।
तस्मिन्सैन्ये न कोऽप्यस्ति
यो न विद्धः शरेण वै ॥ ३
प्रद्युम्नशरपातेन तत्सैन्यं विमुखीकृतम् ।
शम्बरस्य तथाऽभ्याशे स्थितं[2] संहृत्य भीतवत
स्वबलं विद्रुतं दृष्ट्वा शम्बरः क्रोधमूर्च्छितः।
आज्ञापयामास तदा सचिवान्दानवेश्वरः ३५
गच्छध्वं मन्नियोगेन प्रहरध्वं रिपोः सुतम् ।
नोपेक्षणीयः शत्रुर्वै वध्यतां क्षिप्रमेष वै ॥ २६
उपेक्षित इव व्याधिः शरीरं नाशयेद्ध्रुवम्
तदेव दुर्मतिः पापो वध्यतां मत्प्रियेप्सया ३७
ततस्ते सचिवाः क्रुद्धाः शिरसा गृह्य शासनम्
शरवर्षं विमुञ्चन्तस्त्वरिता नोदयन्रथान् ३८
तान्दृष्ट्वा धावतः संख्ये क्रुद्धो मकरकेतनः ।
चापमुद्यम्य संभ्रान्तस्तस्थौ प्रमुखतो बली
दुर्धरं पञ्चविंशत्या शरैः सन्नतपर्वभिः ।
बिभेद सुमहातेजाः केतुमालिं त्रिषष्टिभिः ४०
सप्तत्या शत्रुहन्तारं द्व्यशीत्या तु प्रमर्दनम् ।
बिभेद परमामर्षी रुक्मिण्या नन्दिवर्धनः ॥४१
ततस्ते सचिवाः क्रुद्धाः प्रद्युम्नं शरवृष्टिभिः ।
एकैकशो बिभेदाजौ षष्टिभिः षष्टिभिः शरैः
तानप्राप्ताञ्छरान्बाणैश्चिच्छेद मकरध्वजः ।
ततोऽर्द्धचन्द्रमादाय दुर्द्धरस्य स सारथिम्४३
जघान पश्यतां राज्ञां सर्वेषां सैनिकस्य वै ।
चतुर्भिरथ नाराचैः सुपर्वैः कङ्कतेजितैः ॥ ४४
जघान चतुरः सोऽश्वान्दुर्धरस्य रथं प्रति।
एकेन योक्त्रं छत्रं च ध्वजमेकेन बन्धुरम् ॥ ४५
षष्ट्या च युगचक्राक्षं चिच्छेद मकरध्वजः ।
अथापरं शरं गृह्य कङ्कपत्रं सुतेजितम् ॥ ४६
मुमोच हृदये तस्य दुर्द्धरस्यान्यजीविनः ।
स गतासुर्गतश्रीको गतसत्त्वो गतप्रभः ॥ ४७
निपपात रथोपस्थात्क्षीणपुण्य इव ग्रहः ।
दुर्धरे निहते शूरे दानवे दानवेश्वरः ॥ ४८
केतुमाली शरव्रातैरभिदुद्राव कृष्णजम् ।
प्रद्युम्नमथ संक्रुद्धो भ्रुकुटीभीषणाननः ॥ ४९
कृत्वाभ्यधावत्सहसा तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत
संक्रुद्धः कृष्णसूनुस्तु शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ५०
पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव यथा घनः ।
स विद्धो दानवामात्यः प्रद्युम्नेन धनुष्मता ५१
चक्रमादाय चिक्षेप प्रद्युम्नवधकाङ्क्षया ।
तं तु प्राप्तं सहस्रारं कृष्णचक्रसमद्युतिम् ॥ ५२
निपत्योत्पत्य सहसा सर्वेषामेव पश्यताम् । १
तेनैव तस्य चिच्छेद केतुमालेः शिरस्तदा ५३
तद्दृष्ट्वा कर्म विपुलं रौक्मिणेयस्य देवराट् ।
विस्मयं परमं प्राप्तः सर्वैर्देवगणैः सह ॥ ५४
गन्धर्वाप्सरसश्चैव पुष्पवर्षैरवाकिरन् ।
केतुमालिं हतं दृष्ट्वा शत्रुहन्ता प्रमर्दनः ।
महाबलसमूहेन प्रद्युम्नमथ दुद्रुवे ॥ ५५
ते गदां मुसलं चक्रं प्रासतोमरसायकान् ।
भिन्दिपालान्कुठारांश्च भास्वरान्कूटमुद्गरान्
युगपत्संक्षिपन्ति स्म वधार्थं कृष्णनन्दने ।
सोऽपि तान्यस्त्रजालानि शस्त्रजालैरनेकधा ।
चिच्छेद बहुधा वीरो दर्शयन्पाणिलाघवम् ।
गजान्सोऽभ्यहनत्क्रुद्धो गजारोहान्सहस्रशः
रथान्सारथिभिः सार्धं हयांश्चैव ममर्द ह ।
पात[3]यंस्ताञ्छरव्रातैर्नाविद्धः कश्चिदीक्ष्यते५९
एवं सर्वाणि सैन्यानि ममन्थ मकरध्वजः ।
नदीं प्रावर्तयद्घोरां शोणिताम्बुतरङ्गिणीम्६०
मुक्ताहारोर्मिबहुलां[4] वसामेदोऽस्थिपङ्किनीम् ।
छत्र[5]द्वीपशरावर्तां रथैः पुलिनमण्डिताम् ॥ ६१
केयूरकुण्डलाकूर्मां ध्वजमत्स्यविभूषिताम् ।
नागग्राहवतीं रौद्रीं[6] मत्स्यकूर्मविभूषिताम् ॥
केशशैवलसंछन्नां श्रोणिसूत्रमृणालिकाम् ।
न[7]राननसुपद्मां च हंसचामरवीजिताम् ॥ ६३
शिरस्तिमिसमाकीर्णां शोणितौघप्रवर्तिनीम्
नदीं दुस्तरणीं भीमामनङ्गेन प्रवर्तिताम् ॥६४
दुष्प्रेक्षां दुर्गमां रौद्रां हीनतेजःसुदुस्तराम् ।
शस्त्रग्राहवतीं घोरां यमराष्ट्रविवर्द्धनीम् ॥ ६५
तत्र रुक्मिसुतः श्रीमान्विलोडयति धन्विनः
शत्रुहन्तारमाश्रित्य शरानभ्यकिरन्बहून् ६६
शत्रुहन्ता पुनः क्रुद्धो मुमोच शरमुत्तमम् ।
प्रद्युम्नस्य समासाद्य हृदये निपपात ह ॥ ६७

बिभेद बिभिदुः ॥४०॥ पर्वैरित्यदन्तत्वमार्षम् ॥४४॥ तत्र धन्विनः धनुर्धरान् विलोडयति मथ्नाति ॥ ६६ ॥

१ ख. °ह । तत्र सै° । २ ङ. °तं संत्यज्य भी° । ३ ख. °तयंस्तु शरव्रा° । ४ ख. °लां मांसमेदोऽस्थिप° । ५ ख. °त्रद्वीपां । ६ ख. रौद्रामसिनक्रवि° । ७ ख. वराननसप° ।

संदधे चापमादाय शरं कनकभूषितम्।
तेनाहनत्सुसंक्रुद्धः कोपयञ्शंबरं रणे॥ ४
हृदये ताडितस्तेन देवशत्रुः सुविक्लवः।
रथशक्तिं समाश्रित्य तस्थौ सोऽथ विचेतनः ५
स चेतनां पुनः प्राप्य धनुरादाय शम्बरः।
विव्याध कार्ष्णिं कुपितः सप्तभिर्निशितैः शरैः
तानप्राप्ताञ्शरान्सोऽथ
सप्तभिः सप्तधाऽच्छिनत्।
शम्बरं च जघानाथ
सप्तत्या निशितैः शरैः॥ ७
पुनः शरसहस्रेण कङ्कबर्हिणवाससा।
अहनच्छंम्बरं क्रोधाद्धाराभिरिव पर्वतम्॥८
प्रदिशो विदिशश्चैव शरधारासमावृता।
[स दिशो विदिशश्चैव शरधारा समावृणोत्]
अन्धकारीकृतं व्योम दिनकर्ता न दृश्यते।
ततोऽन्धकारमुत्सार्य वैद्युतास्त्रेण शम्बरः १०
प्रद्युम्नस्य रथोपस्थे शरवर्षं मुमोच ह।
तदस्त्रजालं प्रद्युम्नः शरेणानतपर्वणा॥ ११
चिच्छेद बहुधा राजन्दर्शयन्पाणिलाघवम्।
हते तस्मिन्महावर्षे शराणां कार्ष्णिना तदा
द्रुमवर्षं मुमोचाथ मायया कालशम्बरः।
द्रुमवर्षोच्छ्रितं दृष्ट्वा प्रद्युम्नः क्रोधमूर्च्छितः १३
आग्नेयास्त्रं मुमोचाथ तेन वृक्षाननाशयत्।
भस्मीभूते वृक्षवर्षे शिलासंघातमुत्सृजत् १४
प्रद्युम्नस्तं तु वायव्यैः प्रोत्सारयत संयुगे।
ततो मायां परां चक्रे देवशत्रुः प्रतापवान्१५
सिंहान्व्याघ्रान्वराहांश्च तरक्षूनृक्षवानरान्।
वारणान्वारिदप्रख्यान्हयानुष्ट्रान्विशांपते १६
मुमोच धनुरायम्य प्रद्युम्नस्य रथोपरि।
गान्धर्वास्त्रेण चिच्छेद सर्वास्तान्खण्डशस्तदा
प्रद्युम्नेन तु सा माया हता तां वीक्ष्य शंबरः।
अन्यां मायां मुमोचाथ शंबरः क्रोधमूर्च्छितः
गजेन्द्रान्भिन्नवदनान्षष्टिहायनयौवनान्।
महामात्रोत्तमारूढान्कल्पितान्त्रणकोविदान्
तामापतन्तीं मायां तु कार्ष्णिः कमललोचनः
सैंहीं मायां समुत्स्रष्टुं चक्रे बुद्धिं महामनाः२०
सा सृष्टा सिंहमाया तु रौक्मिणेयेन धीमता।
माया नागवती नष्टा आदित्येनेव शर्वरी २१
निहितां हस्तिमायां तु तां समीक्ष्य महासुरः
अन्यां संमोहिनीं मायां सोऽसृजद्दानवोत्तमः
तां दृष्ट्वा मोहिनीं नाम मायां मयविनिर्मिताम्
संज्ञास्त्रेण तु प्रद्युम्नो नाशयामास वीर्यवान्२३
शम्बरस्तु ततः क्रुद्धो हतया मायया तदा।
सैंहीं मायां महातेजाः सोऽसृजद्दानवेश्वरः
सिंहानापततो दृष्ट्वा रौक्मिणेयः प्रतापवान्।
अस्त्रं गान्धर्वमादाय शरभानसृजत्तदा।
तेऽष्टापदा बलोदग्रा नखदंष्ट्रायुधा रणे॥ २५
सिंहान्विद्रावयामासुर्वायुर्जलधरानिव।
सिंहान्विद्रवतो दृष्ट्वा माययाष्टापदेन वै॥ २६
शम्बरश्चिन्तयामास कथमेनं निहन्मि वै।
अहो मूर्खस्वभावोऽहं यन्मया न हतः शिशुः
प्राप्तयौवनदेहस्तु कृतास्त्रश्चापि दुर्मतिः।
तत्कथं निहनिष्यामि शत्रुं रणशिरःस्थितम्
माया सा तिष्ठते तीव्रा पन्नगी नाम भीषणा।
दत्ता मे देवदेवेन हरेणासुरघातिना॥ २९
तां सृजामि महामायामाशीविषसमाकुलाम्
तया दह्येत दुष्टात्मा ह्येष मायामयो बली॥३०
सा सृष्टा पन्नगी माया विषज्वालासमाकुला
तया पन्नगमय्या तु सरथं सहवाजिनम्॥ ३१
ससूतं स हि प्रद्युम्नं बबन्ध शरबन्धनैः।
बध्यमानं तदा दृष्ट्वा आत्मानं वृष्णिवंशजः
मायां संचिन्तयामास सौपर्णीं सर्पनाशिनीम्
सा चिन्तिता महामाया प्रद्युम्नेन महात्मना
सुपर्णा विचरन्ति स्म सर्पा नष्टा महाविषाः।
भग्नायां सर्पमायायां प्रशंसन्ति सुरासुराः ३४

रथशक्तिं रथस्योत्साहहेतुं ध्वजं "शक्तिरस्त्रान्तरे सौर्या-मुत्सहादौ बले स्त्रियाम्।" इति मेदिनी॥ ५॥ वारिदप्रख्यान्मेघवत् मृज्यमानान्, "प्रख्या बृहत्प्रेक्षणे बुद्धौ" इति विश्वः॥ १६॥

१ ख. °कभूषणम्। ते°। [ ] एतच्चिन्हमध्यस्थं पद्यार्धं ख पुस्तके-नास्ति। २ ख. शरेण का°। ३ ख. °न तु तां मायां पतितां वी°। ४ ख. तु दृष्ट्वाऽसौ दानवेश्वरः। मायां सं°। ५ ख. °नीं नाम सो°। ६ ख. °द्धो मायया नष्टया तया। सै°। ७ ख. माया मे ति°। ८ ख. °हवाजिभिः। स°।

साधु वीर महाबाहो रुक्मिण्यानन्दवर्धन ।
यत्त्वया धर्षिता माया तेन स्म परितोषिताः
हतायां सर्पमायायां शम्बरश्चिन्तयत्पुनः ।
अस्ति मे कालदण्डाभो मुद्गरो हेमभूषितः ३६
तमप्रतिहतं युद्धे देवदानवमानवैः ।
पुरा यो मम पार्वत्या दत्तः परमतुष्टया ॥ ३७
गृहाण शम्बरेमं त्वं मुद्गरं हेमभूषितम् ।
मया सृष्टं स्वदेहे वै तपः परमदुश्चरम् ॥ ३८
मायान्तकरणं नाम सर्वासुरविनाशनम् ।
अनेन दानवौ रौद्रौ बलिनौ कामरूपिणौ ३९
शुम्भश्चैव निशुम्भश्च सगणौ सूदितौ मया ।
प्राणसंशयमापन्ने त्वया मोक्ष्यः स शत्रवे ४०
इत्युक्त्वा पार्वती देवी तत्रैवान्तरधीयत ।
तदहं मुद्गरं श्रेष्ठं मोचयिष्यामि शत्रवे ॥ ४१
तस्य विज्ञाय चित्तं तु देवराजोऽभ्यभाषत ।
गच्छ नारद शीघ्रं त्वं प्रद्युम्नस्य रथं प्रति ४२
संबोधय महाबाहुं पूर्वजातिं च मोक्षय ।
वैष्णवास्त्रं प्रयच्छास्मै वधार्थं शम्बरस्य च
अभेद्यं कवचं चास्य प्रयच्छासुरसूदन ।
एवमुक्तो मघवता नारदः प्रययौ त्वरन् ॥४४
आकाशेऽधिष्ठितोऽवोचन्मकरध्वजकेतनम् ।
कुमारं पश्य मां प्राप्तं देवगन्धर्वनारदम् ।
प्रेषितं देवराजेन तव संबोधनाय वै ॥ ४५
स्मर त्वं पूर्वकं भावं कामदेवोऽसि मानद ।
हरकोपानलाद्दग्धस्तेनानङ्ग इहोच्यते ॥ ४६
त्वं वृष्णिवंशजातोऽसि रुक्मिण्या गर्भसंभवः
जातोऽसि केशवेन त्वं प्रद्युम्न इति कीर्त्यसे
आहृत्य शम्बरेण त्वमिहानीतोऽसि मानद ।
सप्तरात्रे त्वसंपूर्णे सूतिकागारमध्यतः ॥ ४८
वधार्थं शम्बरस्य त्वं ह्रियमाणो ह्युपेक्षितः ।
केशवेन महाबाहो देवकार्यार्थसिद्धये ॥ ४९
यैषा मायावती नाम भार्या वै शम्बरस्य तु ।
रतिं तां विद्धि कल्याणीं तव भार्यां पुरातनीम्
तव संरक्षणार्थाय शम्बरस्य गृहेऽवसत ।
मायां शरीरजां तस्य मोहनार्थं दुरात्मनः ५१
रतेः संपादनार्थाय प्रेषयत्यनिशं तदा ।
एवं प्रद्युम्नं बुद्ध्वा वै तत्र भार्या प्रतिष्ठिता ५२
हत्वा तं शम्बरं वीर वैष्णवास्त्रेण संयुगे ।
गृह्य मायावतीं भार्यां द्वारकां गन्तुमर्हसि ५३
गृहाण वैष्णवं चास्त्रं कवचं च महाप्रभम् ।
शक्रेण तव संगृह्य प्रेषितं शत्रुसूदन ॥ ५४
शृणु मे ह्यपरं वाक्यं क्रियतामविशङ्कया ।
अस्य देवरिपोस्तात मुद्गरो नित्यमूर्जितः ५५
पार्वत्यां परितुष्टायां दत्तः शत्रुनिबर्हणः ।
अमोघश्चैव संग्रामे देवदानवमानवैः ॥ ५६
तदस्त्रप्रविघातार्थं देवीं त्वं स्मर्तुमर्हसि ।
स्तव्या चैव नमस्या च महादेवी रणोत्सुकैः
तत्र वै क्रियतां यत्नः संग्रामे रिपुणा सह ।
इत्युक्त्वा नारदो वाक्यं प्रययौ यत्र वासवः

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि शम्बरवधे नारदवाक्ये षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

शम्बरवधः ।

१०७

वैशम्पायन उवाच ।

शम्बरस्तु ततः क्रुद्धो मुद्गरं तं समाददे । मुद्गरे गृह्यमाणे तु द्वादशार्काः समुत्थिताः ॥ १

देवगन्धर्वप्रियो नारदो देवगन्धर्वनारदस्तम् ॥ ४५ ॥ तवेति ॥ रतिरेव मायमायं शरीरान्तरं स्वसदृशं कृत्वा मायावतीसंज्ञं कृत्वा दैत्यं रमयतीत्यर्थः ॥५१॥ रतेः प्रीतेः एतेन रतेः पातिव्रत्यभङ्गो नास्तीति दर्शितम् ॥५२॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

१०७

शम्बरस्त्विति ॥ १ ॥

१ ख. °नौ नगचारिणौ । शु° । २ ख. °दने । ए° । ३ ख. °च्यसे । त्वं त्रै° । ४ ख. रतेरुत्पाद° । ५ ख. °र्वत्या तुष्टया दत्तः सर्वश° । ६ ख. °स्त्रप्रातिघा° ।

पर्वताश्चलिताः सर्वे तथैव वसुधातलम्।
उन्मार्गाः सागरा यातास्संक्षुब्धाश्चापि देवताः
गृध्रचक्राकुलं व्योम उल्कापातो बभूव ह।
ववर्ष रुधिरं देवः परुषं पवनो ववौ ॥ ३
एवं दृष्ट्वा महोत्पातान्प्रद्युम्नः स त्वरान्वितः।
अवतीर्य रथाद्वीरः कृताञ्जलिपुटः स्थितः ॥ ४
देवीं सस्मार मनसा पार्वतीं शङ्करप्रियाम्।
प्रणम्य शिरसा देवीं स्तोतुं समुपचक्रमे ॥ ५

प्रद्युम्न उवाच।

ॐ नमः कात्यायन्यै गिरीशायै नमो नमः।
नमस्त्रैलोक्यमायायै कात्यायन्यै नमो नमः ॥ ६
नमः शत्रुविनाशिन्यै नमो गौर्यै शिवप्रिये।
नमस्ये शुम्भमथनीं[2] निशुम्भमथनीमपि ॥ ७
कालरात्रि[3] नमस्तुभ्यं कौमार्यै च नमो नमः।
कान्तारवासिनीं देवीं नमस्यामि कृताञ्जलिः
विन्ध्यवासिनीं दुर्गघ्नां रणदुर्गां रणप्रियाम्
नमस्यामि महादेवीं जयां च विजयां तथा ९
अपराजितां नमस्येऽहमजितां शत्रुनाशिनीम्
घण्टाहस्तां नमस्यामि घण्टामालाकुलां तथा
त्रिशूलिनीं नमस्यामि महिषासुरघातिनीम्।
सिंहाननां नमस्यामि सिंहप्रवरकेतनाम् ११
एकानंशां नमस्यामि गायत्रीं यज्ञसत्कृताम्।
सावित्रीं चापि विप्राणां नमस्येऽहं कृताञ्जलिः
रक्ष मां देवि सततं संग्रामे विजयं कुरु।
इति कामवचस्तुष्टा दुर्गा संप्रीतमानसा १३
उवाच वचनं देवी सुप्रीतेनान्तरात्मना।
पश्य पश्य महाबाहो रुक्मिण्यानन्दवर्द्धन
वरं वरय वत्स त्वममोघं दर्शनं मम।
देव्यास्तु वचनं श्रुत्वा रोमाञ्चोद्गतमानसः ॥
प्रणम्य शिरसा देवीं
विज्ञप्तुमुपचक्रमे।
यदि त्वं देवि तुष्टाऽसि
दीयतां मे यदीप्सितम् ॥ १६
वरं च वरदे याचे
सर्वामित्रेषु मे जयः।
यस्त्वया मुद्गरो दत्तः
शम्बरस्यात्मसंभवः ॥ १७
एष मे गात्रमासाद्य
माला पद्मवती भवेत्।
तथास्त्विति च साऽप्युक्त्वा
तत्रैवान्तरधीयत ॥ १८
प्रद्युम्नस्तु महातेजास्तुष्टो[4] रथमथारुहत।
मुद्गरं तं गृहीत्वा च शम्बरः क्रोधमूर्च्छितः ॥
भ्रामयित्वा स चिक्षेप
प्रद्युम्नोरसि वीर्यवान्।
स गत्वा मदनाभ्याशं
माला भूत्वा तु पौष्करी ॥ २०
प्रद्युम्नस्य च कण्ठे तु समासक्ता व्यराजत।
नक्षत्राणां तु मालायां यथा परिवृतो विधुः
ततो देवाः सगन्धर्वाः
सिद्धाश्च परमर्षयः।
साधु साध्विति वाचोचुः
पूजयन्केशवात्मजम् ॥ २२
मुद्गरं पुष्पभूतं तु दृष्ट्वा प्रद्युम्नसंनिधौ।
वैष्णवं परमास्त्रं तु नारदेन यथाहृतम् ॥ २३
संदधे चापमानम्य इदं वचनमब्रवीत्।
यद्यहं रुक्मिणीपुत्रः केशवस्यात्मजो ह्यहम् ॥
तेन सत्येन बाणेन जहि त्वं शम्बरं रणे।
इत्युक्त्वा चापमाकृष्य सन्धाय च महामनाः
चिक्षेप शम्बरस्याथ दहँल्लोकत्रयं यथा।
स क्षिप्तो वृष्णिसिंहेन[6] शरः क्रव्यादमोहनः ॥
हृदयं शम्बरस्याथ
भित्त्वा धरणिमागतः[7]।
न चास्य मांसं न स्नायु-
र्नास्थि न त्वङ् न शोणितम् ॥ २७
सर्वं तद्भस्मसाद्भूतं वैष्णवास्त्रस्य तेजसा।
हते दैत्ये महाकाये दानवे शम्बरेऽधमे २८
जहृषुर्देवगन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः।
उर्वशी मेनका रम्भा विप्रचित्तिस्तिलोत्तमा

गिरीशायै गिरिशायै। दैर्घ्यमार्षम् ॥ ६ ॥ वाचोचुः पूजयन् सन्धिरार्षः ॥२२॥

---

१ ख. °रा जाताः सं°। २ ख. °म्भहननीं निशुम्भहृदि दारणीम्। का°। ३ ख. °त्रि नमस्येऽहं कुमारीं चापि नित्यशः। का°। ४ ख. महातेजाः प्रहृष्टोर°। ५ ख. यदाहृ°। ६ ख. °न बाणः क्र° ७ ख. ° तः। नैवास्य मां°। ८ ख. °बराध°।

न नूतुहृष्टमनसो जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
देवराजस्तु सुप्रीतः सर्वदेवगणैः सह ।
प्रद्युम्नं पुष्पवर्षेण तमभ्यर्च्य प्रहृष्टवत् ॥ ३०

अथ समरहते तु दैत्यराजे
मधुमथनस्य सुतेन वैष्णवास्त्रैः ।
विगतरिपुभयाः सुराश्च जग्मु-
र्मकरविभूषणकेतनं स्तुवन्तः ॥ ३१
स च समरपरिश्रमं वहन्वै
नगरमुखं प्रविवेश रौक्मिणेयः ।
प्रियतम इव कान्तया प्रहृष्ट-
स्त्वरितपदं रतिदर्शनं चकार ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि शम्बरवधे
सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

मायावत्या सह प्रद्युम्नस्य द्वारकागमनम् ।

१०८

वैशम्पायन उवाच ।
समाप्तमायो मायाज्ञो विक्रान्तः समरेऽव्ययः
अष्टम्यां निहतो युद्धे मायावी कालशम्बरः १
तमृक्षवन्ते नगरे निहत्यासुरसत्तमम् ।
गृह्य मायावतीं देवीमागच्छन्नगरं पितुः ॥ २
सोऽन्तरिक्षगतो भूत्वा मायावी शीघ्रविक्रमः
आजगाम पुरीं रम्यां रक्षितां तेजसा पितुः३
सोऽन्तरिक्षान्निपतितः केशवान्तःपुरे शिशुः
मायावत्या सह तया रूपवानिव मन्मथः ॥ ४
तस्मिंस्तत्रावपतिते महिष्यः केशवस्य याः ।
विस्मिताश्चैव हृष्टाश्च भीताश्चैवाभवंस्ततः ५
ततस्तं कामसङ्काशं कान्तया सह सङ्गतम् ।
प्रेक्षन्त्यो हृष्टवदनाः पिबन्त्यो नयनोत्सवम् ६
तं विनीतमुखं दृष्ट्वा सज्जमानं पदे पदे ।
अभवन्स्निग्धसङ्कल्पाःसर्वास्ताः कृष्णयोषितः
रुक्मिणी चैव तं दृष्ट्वा शोकार्ता पुत्रगर्द्धिनी ।
सपत्नीशतसङ्कीर्णा सबाष्पा वाक्यमब्रवीत्८
यादृक्स्वप्नो मया दृष्टो निशायां यौवने गते
कंसारिणा ममानीय दत्तं साहारपल्लवम् ॥ ९
शशिरश्मिप्रतीकाशं मुक्तादामविभूषितम् ।
केशवेनाङ्कमारोप्य मम कण्ठे न्यबध्यत १०
श्यामा सुचारुकेशा स्त्री शुक्लाम्बरविभूषिता
पद्महस्ता निरीक्षन्ती प्रविष्टा मम वेश्मनि ॥
तया पुनरहं गृह्य स्नापिता रुचिराम्बुना ।
कुशेशयमयीं मालां स्त्री संगृह्याथ पाणिना ॥
मम मूर्धन्युपाघ्राय दत्त्वा स्वच्छा तया मम ।
एवं स्वप्नान्कीर्तयन्ती रुक्मिणी हृष्टमानसा॥
सखीजनवृता देवी कुमारं वीक्ष्य तं मुहुः ।
धन्यायाः खल्वयं पुत्रो दीर्घायुः प्रियदर्शनः
ईदृशः कामसङ्काशो यौवने प्रथमे स्थितः ।
जीवपुत्रा त्वया पुत्र काऽसौ भाग्यसमन्विता
किमर्थं चाम्बुदश्यामः सभार्यस्त्वमिहागतः ।
अस्मिन्वयसि सुव्यक्तं प्रद्युम्नो मम पुत्रकः १६
भवेद्यदि न नीतः स्यात्कृतान्तेन बलीयसा
व्यक्तं कृष्णकुमारस्त्वं न मिथ्या मम तर्कितम्
विज्ञातोऽसि मया चिह्नैर्विना चक्रं जनार्दनः
मुखं नारायणस्येव केशाः केशान्त एव च ॥
ऊरू वक्षो भुजौ तुल्यौ हलिनः श्वशुरस्य मे।
कस्त्वं वृष्णिकुलं सर्वं द्योतयन्वपुषा स्थितः॥
अहो नारायणस्येव दिव्या ते परमा तनुः।
एतस्मिन्नन्तरे कृष्णः सहसा प्रविवेश ह ।
नारदस्य वचः श्रुत्वा शम्बरस्य वधं प्रति २०

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

१०८

समाप्तेति ॥ १ ॥

१ घ. तं व्रीडितमु० । २ घ. °ष्ट्वा लज्ज° । ३ ख. °त्रगृद्धिनी । °स° । ४ ख. °दाम च शोभनम् । के° । ५ ख. °ता स्रक् सा त° । ६ ख. °नस्यासि दि° ।

सोऽपश्यत्तं सुतं ज्येष्ठं सिद्धं मन्मथलक्षणैः।
स्नुषां मायावतीं चैव हृष्टचेता जनार्दनः।
सोऽब्रवीत्सहसा देवीं रुक्मिणीं देवतामिव॥
कृष्ण उवाच।
अयं स देवि संप्राप्तः सुतस्त्रापधरस्तव २२
अनेन शम्बरं हत्वा मायायुद्धविशारदम्।
हता मायास्सुताः सर्वा याभिर्देवानबाधयत॥
सती चय शुभा साध्वी भार्या वै तनयस्य ते।
मायावतीति विख्याता शम्बरस्य गृहोषिता
मा च ते शम्बरस्येयं पत्नीति भवतु व्यथा।
मन्मथे तु गते नाशं गते चानङ्गतां पुरा ॥२५
कामपत्नी न कान्तैषा शम्बरस्य रतिप्रिया
मायारूपेण तं दैत्यं मोहयत्यसकृच्छुभा॥ २६
न चैषा तस्य कौमारे वशे तिष्ठति शोभना।
आत्ममायामयं कृत्वा रूपं शम्बरमाविशत॥
पत्न्येषा मम पुत्रस्य स्नुषा तव वराङ्गना
लोककान्तस्य साहाय्यं करिष्यति मनोमयम्
प्रवेशयैनां भवनं पूज्यां ज्येष्ठां स्नुषां मम।
चिरं प्रनष्टं च सुतं भजस्व पुनरागतम्॥ २९
वैशम्पायन उवाच।
श्रुत्वा तु वचनं देवी कृष्णेनोदाहृतं तदा
प्रहर्षमतुलं लब्ध्वा रुक्मिणी वाक्यमब्रवीत्॥
अहो धन्यतराऽस्मीति वीरपुत्रसमागमात्।
अद्य मे सफलः कामः पूर्णो मेऽद्य मनोरथः॥
चिरप्रनष्टपुत्रस्य दर्शनं प्रियया सह।
आगच्छ पुत्र भवनं सभार्यः प्रविशेह च ॥३२
ततोऽभिवाद्य चरणौ गोविन्दं मातरं च ताम्
प्रद्युम्नः पूजयामास हलिनं च महाबलम्॥३३
उत्थाप्य तं परिष्वज्य मूर्ध्न्युपाघ्राय वीर्यवान्
प्रद्युम्नं बलिनां श्रेष्ठं केशवः परवीरहा ॥ ३४
स्नुषां चोत्थाप्य तां देवीं
रुक्मिणी रुक्मभूषणा।
परिष्वज्योपसंगृह्य
स्नेहाद्गद्गदभाषिणी॥ ३५
समेत्य भुवनं पत्न्या शचीन्द्रमदितिर्यथा।
प्रवेशयामास तदा रुक्मिणी सुतमागतम्॥३६

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि प्रद्युम्नागमने
अष्टाधिकशततमोऽध्यायः॥ १०८॥

बलदेवाह्निकम्।

१०९

वैशम्पायन उवाच।
अत्राश्चर्यात्मकं स्तोत्रमाह्निकं जयतां वर।
प्रद्युम्ने द्वारकां प्राप्ते हत्वा तं कालशम्बरम्×१
बलदेवेन रक्षार्थं प्रोक्तमाह्निकमुच्यते।
यज्जप्त्वा तु नृपश्रेष्ठ सायं पूतात्मतां भजेत्॥२
कीर्तितं बलदेवेन विष्णुना चैव कीर्तितम्।
धर्मकामैश्च मुनिभिर्ऋषिभिश्चापि कीर्तितम्॥
*कार्हिचिद्रुक्मिणीपुत्रो हलिना संयुतो गृहे।
उपविष्टः प्रणम्याथ तमुवाच कृताञ्जलिः॥ ४
प्रद्युम्न उवाच।
कृष्णानुज महाभाग
रोहिणीतनय प्रभो।
किंचित्स्तोत्रं मम ब्रूहि
यज्जप्त्वा निर्भयोऽभवम्॥ ५

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकाया-
मष्टाधिकशततमोऽध्यायः॥१०८॥

१०९
अत्राश्चर्येति॥ १॥

१ख. °तं श्रेष्ठं सि°। २ कृष्ण उवाचेति खपुस्तके नास्ति। ३ ख. °वनं प्रविशे प्रियया सह। ततो°। ४ ख. च
सः। प्र°। ५ ख. °श्चर्याद्भुतं मन्त्रमा°। ६ घ. °कं यजतां व°। × प्रद्युम्ने द्वारकामित्यादि पद्यार्धं खपुस्तके नास्ति।
७ ख. यं जप्त्वा°। * कर्हिचिदित्यारभ्य 'निर्भयोऽभवम्' इत्यन्तो ग्रन्थः खपुस्तके नास्ति।

श्रीबलदेव उवाच ।
सुरासुरगुरुर्ब्रह्मा पातु मां जगतः पतिः
अथोङ्कारवषट्कारौ सावित्री विधयस्त्रयः॥ ६
ऋचो यजूंषि सामानि छन्दांस्याथर्वणानि च ।
चत्वारस्त्वखिला वेदाः सरहस्याः सविस्तराः
पुराणमितिहासश्चा-
खिलान्युपखिलानि च ।
अङ्गान्युपाङ्गानि तथा
व्याख्यातानि च पान्तु माम् ॥ ८ ॥
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
इन्द्रियाणि मनो बुध्दिस्तथा सत्त्वं रजस्तमः॥
व्यानोदानौ समानश्च प्राणोऽपानश्च पञ्चमः ।
वायवः सप्त चैवान्ये येष्वायत्तमिदं जगत् १०
मरीचिरङ्गिरात्रिश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
भृगुर्वसिष्ठो भगवान्पान्तु ते मां महर्षयः॥ ११
कश्यपाद्याश्च मुनयश्चतुर्दश दिशो दश ।
नरनारायणौ देवौ सगणौ पान्तु मां सदा १२
रुद्राश्चैकादश प्रोक्ता आदित्या द्वादशैव तु ।
अष्टौ च वसवो देवा अश्विनौ द्वौ प्रकीर्तितौ
ह्रीः श्रीर्लक्ष्मीः स्वधा पुष्टि-
र्मेधा तुष्टिः स्मृतिर्धृतिः ।
अदितिर्दितिर्दनुश्चैव सिंहिका दैत्यमातरः॥१४
हिमवान्हेमकूटश्च निषधः श्वेतपर्वतः ।
ऋषभः पारियात्रश्च विन्ध्यो वैडूर्यपर्वतः ॥१५
सह्योदयश्च मलयो मेरुमन्दरदर्दुराः
क्रौञ्चकैलासमैनाकाः पान्तु मां धरणीधराः॥
शेषश्च वासुकिश्चैव विशालाक्षश्च तक्षकः ।
एलापत्रः शुक्लवर्णः कम्बलाश्वतरावुभौ ॥ १७
हस्तिभद्रः पिठरकः कर्कोटकधनञ्जयौ ।
तथा पूरणकश्चैव नागश्च करवीरकः ॥ १८
सुमनास्यो दधिमुखस्तथा शृङ्गारपिण्डकः ।
मणिनागश्च भगवांस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः १९
नागराडधिकर्णश्च तथा हारिद्रकोऽपरः ।
एते चान्ये च बहवो ये चान्ये नानुकीर्तिताः

भूधराः सत्यधर्माणः पान्तु मां भुजगेश्वराः ॥
समुद्राः पान्तु चत्वारो गङ्गा च सरितां वरा
सरस्वती चन्द्रभागा शतद्रुर्देविका शिवा ।
द्वारावती विपाशा च शरयूर्यमुना तथा ॥२२
कल्माषी च रथोष्मा च बाहुदा च हिरण्यदा॥
प्लक्षा चेक्षुमती चैव स्रवन्ती च बृहद्रथा ॥२३
ख्याता चर्मण्वती चैव
पुण्या चैव वधूसरा ।
एताश्चान्याश्च सरितो
याश्चान्या नानुकीर्तिताः ॥ २४
उत्तरापथगामिन्यः सलिलैः स्नपयन्तु माम् ।
वेणी गोदावरी सीता कावेरी कौङ्कणावती॥
कृष्णा वेणा मुक्तिमती तमसा पुष्पवाहिनी ।
ताम्रपर्णी ज्योतिरथा उत्पलोदुम्बरावती॥२६
नदी वैतरणी पुण्या विदर्भा नर्मदा शुभा ।
वितस्ता भीमरथ्या च एला चैव महानदी ॥
कालिन्दी गोमती पुण्या
नदः शोणश्च विश्रुतः ।
एताश्चान्याश्च वै नद्यो
याश्चान्या न तु कीर्तिताः ॥२८
दक्षिणापथवाहिन्यः सलिलैः स्नपयन्तु माम्।
क्षिप्रा चर्मण्वती पुण्या मही शुभ्रवती तथा *
सिन्धुर्वेत्रवती चैव भोजान्ता वनमालिका।
पूर्वभद्रा पराभद्रा ऊर्मिला च परद्रुमा ॥ ३०
ख्याता वेत्रवती चैव चापदासीति विश्रुता ।
प्रस्थावती कुण्डनदी नदी पुण्या सरस्वती ॥
चित्रघ्नी चेन्दुमाला च तथा मधुमती नदी ।
उमा गुरुनदी चैव तापी च विमलोदका ३२
विमला विमलोदा च
मत्तगङ्गा पयस्विनी ।
एताश्चान्याश्च वै नद्यो
याश्चान्या नानुकीर्तिताः ॥ ३३

विधयस्त्रयः अपूर्वविधिर्नियमविधिः परिसंख्याविधिश्चेति मीमांसकप्रसिद्धाः ॥६॥ ऋच इत्युगाद्यभिमानिनी देवता लक्ष्यते ॥ ७ ॥ सप्त वायवः
"आवहः प्रवहश्चैव उद्वहः संवहस्तथा
विवहः प्रवहश्चैव तथा परिवहोऽनिलः ॥"
इत्यन्यत्र प्रोक्ताः ॥ १० ॥

१ ख. °गतीप° । २ ख. °नोदानः स° । ३ ख. °स्ता वै भीमरथी ऐ° । *क्षिप्रेत्यादि पद्यार्धं खपुस्तके नास्ति । ४ ख. °द्रा निर्मला च प° । ५ ख. °ती इुण्ठन° । ६ ख. मित्रघ्नी च° । ७ ख. °व वापी च वि° ।

ता मां समभिषिञ्चन्तु
पश्चिमामाश्रिता दिशम् ।
भागीरथी पुण्यजला
प्राच्यां दिशि समाश्रिता ॥ ३४
सा तु दहतु मे पापं कीर्तिता शंभुना धृता ।
प्रभासं च प्रयागं च नैमिषं पुष्कराणि च ३५
गङ्गातीर्थं कुरुक्षेत्रं श्रीकण्ठं गौतमाश्रमम् ।
रामह्रदं विनशनं रामतीर्थं तथैव च ॥ ३६
गङ्गाद्वारं कनखलं सोमो वै यत्र चोत्थितः ।
कपालमोचनं तीर्थं जम्बूमार्गं च विश्रुतम् ३७
सुवर्णबिन्दु विख्यातं तथा कनकपिङ्गलम् ।
दशाश्वमेधिकं चैव पुण्याश्रमविभूषितम् ३८
बदरी चैव विख्याता नरनारायणाश्रमः ।
विख्यातं फल्गुतीर्थं च तीर्थं चन्द्रवटं तथा ॥
कोकामुखं पुण्यतमं गङ्गासागरमेव च ।
मगधेषु तपोदश्च गङ्गोद्भेदश्च विश्रुतः ॥ ४०
तीर्थान्येतानि पुण्यानि सेवितानि महर्षिभिः ।
[सूकरं योगमार्गं च श्वेतद्वीपं तथैव च ॥४१
ब्रह्मतीर्थं रामतीर्थं वाजिमेधशतोपमम् ।
धारासंपातसंयुक्ता गङ्गा किल्बिषनाशिनी ॥
गङ्गा वैकुण्ठकेदारं सूकरोद्भेदनं परम् ।
तं शापमोचनं तीर्थं पुनन्त्वेतानि किल्बिषात्]
* मां प्लावयन्तु सलिलैः कीर्तिताकीर्तितानि वै
धर्मार्थकामविषयो यशःप्राप्तिः शमो दमः ।
वरुणेशोऽथ धनदो यमो नियम एव च ॥ ४४
कालो नयः संनतिश्च
क्रोधो मोहः क्षमा धृतिः ।
विद्युतोऽभ्राण्यथौषध्यः
प्रमादोन्मादविग्रहाः ॥ ४५
यक्षाः पिशाचा गन्धर्वाः
किन्नराः सिद्धचारणाः ।
नक्तंचराः खेचरिणो
दंष्ट्रिणः प्रियविग्रहाः ॥ ४६
लम्बोदराश्च बलिनः पिङ्गाक्षा विश्वरूपिणः ।
मरुतः सहपर्जन्याः कलात्रुटिलवाः क्षणाः ॥
नक्षत्राणि ग्रहाश्चैव ऋतवः शिशिरादयः ।
मासाहोरात्रयश्चैव सूर्याचन्द्रमसौ तथा ॥ ४८
आमोदश्च प्रमोदश्च प्रहर्षः शोक एव च ।
रजस्तमस्तपः सत्यं शुद्धिर्बुद्धिर्धृतिः श्रुतिः ॥
रुद्राणी भद्रकाली च
भद्रा ज्येष्ठा तु वारुणी ।
भार्गी च कालिका चैव
शाण्डिली चेति विश्रुताः ॥ ५०
आर्या कुहूः सिनीवाली
भीमा चित्ररथी रतिः ।
एकानंशा च कूष्माण्डी
देवी कात्यायनी च या ॥ ५१
लोहित्या जनमाता च
देवकन्यास्तु याः स्मृताः ।
गोनन्दा देवपत्नी च
मां रक्षन्तु सबान्धवम् ॥ ५२
नानाभरणवेशाश्च नानारूपाङ्कितामनाः ।
नानादेशविचारिण्यो नानाशस्त्रोपशोभिताः
मेदोमज्जाप्रियाश्चैव मद्यमांसवसाप्रियाः ।
मार्जारद्वीपिवक्त्राश्च गजसिंहनिभाननाः॥ ५४
कङ्कवायसगृध्राणां क्रौंचतुल्याननास्तथा ।
व्यालयज्ञोपवीताश्च चर्मप्रावरणास्तथा ॥ ५५
क्षतजोक्षितवक्त्राश्च खरभेरीसमस्वनाः ।
मत्सराः क्रोधनाश्चैव प्रासादा रुचिरालयाः
मत्तोन्मत्तप्रमत्ताश्च प्रहरन्त्यश्च धिष्ठिताः ।
पिङ्गाक्षाः पिङ्गकेशाश्च ततोऽन्या लूनमूर्धजाः॥
ऊर्ध्वकेश्यः कृष्णकेश्यःश्वेतकेश्यस्तथा वराः
नागायुतबलाश्चैव वायुवेगास्तथापराः ॥ ५८
एकहस्ता एकपादा एकाक्षाः पिङ्गला मताः ।
बहुपुत्राल्पपुत्राश्च द्विपुत्राः पुत्रमण्डिकाः ॥ ५९
मुखमण्डी बिडाली च पूतना गन्धपूतना ।
शीतवातोष्णवेताली रेवती ग्रहसंज्ञिताः॥ ६०
प्रियहास्याः प्रियक्रोधाः प्रियवासाः प्रियंवदाः
सुखप्रदाश्चासुखदाः सदा द्विजजनप्रियाः॥ ६१
नक्तंचराः सुखोदर्काः सदा पर्वाणि दारुणाः ।
मातरो मातृवत्पुत्रं रक्षन्तु मम नित्यशः॥ ६२
पितामहमुखोद्भूता रौद्रा रुद्राङ्गसंभवाः ।
कुमारस्वेदजाश्चैव ज्वरा वै वैष्णवादयः ६३
महाभीमा महावीर्या दर्पोद्भूता महाबलाः ।
क्रोधनाक्रोधनाः क्रूराः सुरविग्रहकारिणः॥६४

[ ] एतच्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः खपुस्तके नास्ति ।*एतत्पद्यार्धं घ पुस्तके नास्ति। १ख. °थ पर्जन्यो य° । २ख. मन्युस्तत्र तप° स° । ३ ख. °त्यं श्रुतिः सिद्धिः स्मृतिस्तथा । र° । ४ ख. भद्रषष्ठी च वा° । ५ ख. °मा वेत्रवती र° । ६ ख. °यनी तथा । क्रो° ७ ख. °णवेष्टाश्च नाना° । ८ ख. °श्च तथा व्यालूनमू° । ९ ख. °श्यस्तथैव च । नागा° । १० ख. वेगबलास्तथा । ए° ।११ ख. क्रोधजाः क्रोध° ।

नक्तंचराः केसरिणो दंष्ट्रिणः प्रियविग्रहाः ।
लम्बोदरा जघनिनः पिङ्गाक्षा विश्वरूपिणः ६५
शक्त्यृष्टिशूलपरिघप्रासचर्मासिपाणयः ।
पिनाकवज्रमुसलब्रह्मदण्डायुधप्रियाः ॥ ६६
दण्डिनः कुण्डिनः शूरा जटामुकुटधारिणः ।
वेदवेदाङ्गकुशला नित्ययज्ञोपवीतिनः । ६७
व्यालापीडाः कुण्डलिनो वीराः केयूरधारिणः
नानावसनसंवीताश्चित्रमाल्यानुलेपनाः ॥ ६८
गजाश्वोष्ट्रर्क्षमार्जारसिंहव्याघ्रनिभाननाः ।
वराहोलूकगोमायुमृगाखुमहिषाननाः ॥ ६९
वामना विकटाः कुब्जाः कराला लूनमूर्धजाः।
सहस्रशतशश्चान्ये सहस्रजटधारिणः ॥ ७०
श्वेताः कैलाससंकाशाः केचिद्दिनकरप्रभाः।
केचिज्जलदवर्णाभा नीलाञ्जनचयोपमाः ॥ ७१
एकपादा द्विपादाश्च तथा द्विशिरसोऽपरे ।
निर्मांसाः स्थूलजंघाश्च व्यादितास्या भयङ्कराः
वापीतडागकूपेषु समुद्रेषु सरित्सु च ।
श्मशानशैलवृक्षेषु शून्यागारनिवासिनः ॥ ७३
एते ग्रहाश्च सततं रक्षन्तु मम सर्वतः ।
महागणपतिर्नन्दी महाकालो महाबलः ।
माहेश्वरो वैष्णवश्च ज्वरौ लोकभयावहौ ७४
ग्रामणीश्चैव गोपालो भृङ्गरीटिर्गणेश्वरः ।
देवश्च वामदेवश्च घण्टाकर्णः करंधमः ॥ ७५
श्वेतमोदः कपाली च जम्भकः शत्रुतापनः ।
मज्जनोन्मज्जनौ चोभौ संतापनविलापनौ ७६
निजघासो घसश्चैव स्थूणाकर्णः प्रशोषणः ।
उलकामाली धमधमो ज्वालामाली प्रदर्शनः[1]
संघट्टनः संकुटनः[2] काष्ठभूतः शिवंकरः ।
कूष्माण्डः कुम्भमूर्धा च रोचनो वैकृतो ग्रहः
अनिकेतः सुरारिघ्नः शिवश्चाशिव एव च ।
क्षेमकः पिशिताशी च सुरारिर्हरिलोचनः ७९
भीमको ग्राहकश्चैव तथैवाग्रमयो[3] ग्रहः ।
उपग्रहोऽर्यकश्चैव तथा स्कन्दग्रहोऽपरः ॥८०
चपलोऽसमवेतालस्तासमः[4] सुमहाकपिः ।
हृदयोद्वर्तनश्चैडः कुण्डाशी कङ्कणप्रियः ॥ ८१
हरिश्मश्रुर्गरुत्मन्तो मनोमारुतरंहसः ।
पार्वत्या रोषसंभूताः सहस्राणि शतानि च
शक्तिमन्तो धृतिमन्तो ब्रह्मण्याः सत्यसङ्गराः ।
सर्वकामापहन्तारो[5] द्विषतां च मृधेमृधे॥ ८३
रात्रावहनि दुर्गेषु कीर्तिताः सकलैर्गुणैः ।
तेषां गणानां पतयः सगणाः पान्तु मां सदा
नारदः पर्वतश्चैव गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
पितरः कारणं कार्यमाधयो व्याधयस्तथा ८५
अगस्त्यो गालवो गार्ग्यः शक्तिर्धौम्यः पराशरः
कृष्णात्रेयश्च भगवानसितो देवलो[6] बलः ८६
बृहस्पतिरुतथ्यश्च मार्कण्डेयः श्रुतश्रवाः ।
द्वैपायनो विदर्भश्च जैमिनिर्माठरः कठः ॥ ८७
विश्वामित्रो वसिष्ठश्च लोमशश्च महामुनिः ।
उत्तङ्कश्चैव रैभ्यश्च पौलोमश्च द्वितस्त्रितः ॥ ८८
ऋषिर्वै कालवृक्षीयो मुनिर्मेधातिथिस्तथा ।
सारस्वतो यवक्रीतिः कुशिको गौतमस्तथा
संवर्त ऋष्यशृङ्गश्च स्वस्त्यात्रेयो विभाण्डकः।
ऋचीको जमदग्निश्च तथोर्वस्तपसां निधिः
भरद्वाजः स्थूलशिराः कश्यपः पुलहः क्रतुः
बृहदग्निर्हरिश्मश्रुर्विजयः कण्व एव च ॥ ९१
वैतँण्डी दीर्घतापश्च वेदगाथोऽशुमाञ्छिछवः[7]*
अष्टावक्रो दधीचिश्च श्वेतकेतुस्तथैव च ॥ ९२
उद्दालकः क्षीरपाणिः शृङ्गी गौरमुखस्तथा ।
अग्निवेश्यः शमीकश्च प्रमुचुर्मुमुचुस्तथा ॥ ९३
एते चान्ये च ऋषयो बहवः शंसितव्रताः ।
मुनयः शंसितात्मानो ये चान्ये नानुकीर्तिताः
ऋतवः श्लाघिनः शान्ताः
शान्तिं कुर्वन्तु मे सदा ।
त्रयोऽग्नयस्त्रयो वेदा-
स्त्रैविद्याः कौस्तुभो मणिः ॥ ९५
उच्चैःश्रवा हयः श्रीमान्वैद्यो धन्वन्तरिर्हरिः ।
अमृतं गौः सुपर्णश्च दधिगौराश्च सर्षपाः ९६
शुक्लाः सुमनसः कन्याः श्वेतच्छत्रं यवाक्षताः
दूर्वा हिरण्यं गन्धाश्च वालव्यजनमेव च ९७
तथाऽप्रतिहतं चक्रं महोक्षश्चन्दनं विषम् ।
श्वेतो वृषः करी मत्तः सिंहो व्याघ्रो हयो गिरिः
पृथिवी चोद्धृता लाजा ब्राह्मणा मधु पायसम्
स्वस्तिको वर्द्धमानश्च नन्द्यावर्तः प्रियङ्गवः ।
श्रीफलं गोमयं मत्स्यौ[8] दुन्दुभिः पटहस्वनः

१ ख. °लाजिह्वः प्रमर्दनः । सं° । २ ख. °कुचनः का° । ३ ख. ° थैवोग्रम° । ४ ख. °पलो लोम° । ५ ख. °शो हन्तारो द्विषतां मृधे । रा° । ६ ख. °लो नलः । बृ° । ७ ख. वैतण्डी च दीर्घतपा वेदश्चार्थोऽशु° । * एतदग्रे— 'शुनः शेपः शुनः पुच्छः शुनो लाङ्गूल एव च ' इत्याधिकः पाठः । ८ ख. °र्यं मत्स्या दु° ।

ऋषिपत्न्यश्च कन्याश्च श्रीमद्भद्रासनं धनुः ।
रोचना रुचकश्चैव नदीनां सङ्गमोदकम् १००
सुपर्णाः शतपत्राश्च चकोरा जीवजीवकाः ।
नन्दीमुखो मयूरश्च बद्धमुक्तामणिध्वजाः ॥ १
आयुधानि प्रशस्तानि कार्यसिद्धिकराणि च ।
पुण्यं वै विगतक्लेशं श्रीमद्वै मङ्गलान्वितम् ॥ २
रामेणोदाहृतं पूर्वमायुः श्रीजयकाङ्क्षिणा ।
ये इदं श्रावयेद्विद्वांस्तथैव शृणुयान्नरः ॥ ३
मङ्गलाष्टशतं स्नातो जपन्पर्वणि पर्वणि ।
वधबन्धपरिक्लेशं व्याधिशोकपराभवम् ॥ ४
न च प्राप्नोति वैकल्यं परत्रेह च शर्मदम् ।
धन्यं यशस्यमायुष्यं पवित्रं वेदसंमितम् ॥ ५
श्रीमत्स्वर्ग्यं सदा पुण्यमपत्यजननं शिवम् ।
शुभं क्षेमकरं नृणां मेधाजननमुत्तमम् ॥ ६
सर्वरोगप्रशमनं स्वकीर्तिकुलवर्धनम् ।
श्रद्दधानो दयोपेतो यः पठेदात्मवान्नरः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा लभते च शुभां गतिम् ॥ ७

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि बलदेवाह्निकं नाम नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

धन्योपाख्यानम् ।

११०

वैशम्पायन उवाच ।
हतो यदैव प्रद्युम्नः शम्बरेणात्मघातिना ।
मासेऽस्मिन्नेव साम्बस्तु जाम्बवत्यामजायत १
बाल्यात्प्रभृति रामेण शस्त्रेषु विनियोजितः ।
रामादनन्तरश्चैव मानितः सर्ववृष्णिभिः ॥ २
जातमात्रे ततः कृष्णः शुभां तामवसत्पुरीम् ।
निहतामित्रसामन्तः शक्रोद्यानं यथामरः ॥ ३
यादवीं च श्रियं दृष्ट्वा स्वां श्रियं द्वेष्टि वासवः
जनार्दनभयाच्चैव न शान्तिं लेभिरे नृपाः ॥ ४
कस्यचित्त्वथ कालस्य पुरे वारणसाह्वये ।
दुर्योधनस्य यज्ञे वै समीयुः सर्वपार्थिवाः ५
तां श्रुत्वा माधवीं लक्ष्मीं सपुत्रं च जनार्दनम्
पुरीं द्वारावतीं चैव निविष्टां सागरान्तरे ॥ ६
दूतैस्तैः सकृतन्धानाः पृथिव्यां सर्वपार्थिवाः ।
श्रियं द्रष्टुं हृषीकेशमाजग्मुः कृष्णमन्दिरम् ॥ ७
दुर्योधनमुखाः सर्वे धृतराष्ट्रवशानुगाः ।
पाण्डवप्रमुखाश्चैव धृष्टद्युम्नादयो नृपाः ॥ ८
पाण्ड्याश्चोलकालिङ्गेशा
बाह्लीका द्राविडाः खशाः ।
अक्षौहिणीः प्रकर्षन्तो
दश चाष्टौ च भूमिपाः ॥ ९
आजग्मुर्यादवपुरीं गोविन्दभुजपालिताम् ।
ते पर्वतं रैवतकं परिवार्यावनीश्वराः ॥ १०
विविशुर्योजनाख्यासु स्वासु स्वासु च भूमिषु
ततः श्रीमान् हृषीकेशः सह यादवपुङ्गवैः ११
समीपं मानवेन्द्राणां निर्ययौ कमलेक्षणः ।
स तेषां नरदेवानां मध्यस्थो मधुसूदनः ॥१२
व्यराजत यदुश्रेष्ठः शरदीव दिवाकरः ।
स तत्र समुदाचारं यथास्थानं यथावयः ॥ १३
कृत्वा सिंहासने कृष्णः काञ्चने निषसाद ह ।
राजानोऽपि यथास्थानं निषेदुर्विविधेष्वथ ॥
सिंहासनेषु चित्रेषु पीठेषु च नराधिपाः ।
स यादवनरेन्द्राणां समाजः शुशुभे तदा ॥१५

मङ्गलाष्टशतम् अष्टौ शतानि मङ्गलवस्तुनामधेयानि॥४॥
इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

११०
हत इति ॥ १॥ अनन्तरः अनूनः ॥ २ ॥ योजनाख्यासु बहूनां सैनिकानां प्रधानराज्ञैकदेशेनामुकदेशीयेन स्थातव्यमित्येवंरूपा सुव्यवस्था योजनास्तदाख्यासु ॥११॥ समुदाचारं वन्दनादिरूपं शिष्टाचारम् ॥१३॥

१ ख. यश्चेदं श्रा° । २ ख. °ण सोऽस्त्रे° । ३ ख. प्रियं द्र° ।

सुराणामसुराणां च सदसि ब्रह्मणो यथा
तेषां चित्राः कथास्तत्र प्रवृत्तास्तत्समागमे ॥
यदूनां पार्थिवानां च केशवस्योपशृण्वतः॥ १६
एतस्मिन्नन्तरे वायुर्ववौ मेघरवोपमः ।
तुमुलं दुर्दिनं चासीत्सविद्युत्स्तनयित्नुमत्॥१७
तद्दुर्दिनतलं भित्त्वा नारदः प्रत्यदृश्यत ॥
संवेष्टितजटाभारो वीणासक्तेन बाहुना ॥ १८
स पपात नरेद्राणां [1]मध्ये सागरसंनिभः ।
नारदोऽग्निशिखाकारः श्रीमाञ्छक्रसखो मुनिः
तस्मिन्निपतिते भूमौ नारदे मुनिपुंगवे ।
तदद्भुतं महामेघं व्यपाकृष्यत दुर्दिनम्
सोऽवगाह्य नरेद्राणां [2]मध्ये सागरसंनिभः ।
आसनस्थं यदुश्रेष्ठमुवाच मुनिरव्ययम् ॥ २१
आश्चर्यं खलु देवानामेकस्त्वं पुरुषोत्तमः ।
धन्यश्चासि महाबाहो लोके नान्योऽस्ति कश्चन
एवमुक्तः स्मितं कृत्वा प्रत्युवाच मुनिं प्रभुः ।
आश्चर्यश्चैव धन्यश्च दक्षिणाभिः सहेत्यहम् २३
एवमुक्तो मुनिश्रेष्ठः प्राह मध्ये महीभृताम्[3] ॥
कृष्ण पर्याप्तवाक्योऽस्मि गमिष्यामि यथागतम्
तं प्रस्थितमभिप्रेक्ष्य पार्थिवाः प्राहुरीश्वरम् ।
गुह्यं मन्त्रमजानन्तो वचनं नारदेरितम् ॥ २५
आश्चर्यमित्यभिहितं धन्योऽसीति च माधव ।
दक्षिणाभिः सहेत्येवं प्रत्युक्तेऽपि च नारदे॥ २६
किमेतन्नाभिजानीमो दिव्यं मन्त्रपदं महत् ।
यदि श्राव्यमिदं कृष्ण श्रोतुमिच्छाम तत्त्वतः॥
तानुवाच ततः कृष्णः सर्वान्पार्थिवपुंगवान् ।
श्रोतव्यं नारदस्त्वेष द्विजो वः कथयिष्यति
ब्रूहि नारद तत्त्वार्थं श्रोतुकामा महीभुजः ।
यत्त्वयाऽभिहितं वाक्यं मया नु प्रतिभाषितम्
स पीठे काञ्चने शुभ्रे सूपविष्टः स्वलङ्कृतः ।
प्रभावं तस्य वन्द्यस्य प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ ६०
नारद उवाच ।
श्रूयतां भो नृपश्रेष्ठा यावन्तः स्थ समागताः
अस्य[4] कृष्णस्य महतो यथा पारमहं गतः ॥ ३१
अहं कदाचिद्गङ्गायास्तीरे त्रिषवणातिथिः ।
चराम्येकः क्षपापाये दृश्यमाने दिवाकरे ॥ ३२
अपश्यं गिरिकूटाभं कपालद्वयदेहिनम् ।
क्रोशमण्डलविस्तारं तावद्द्विगुणमायतम् ३३
चतुश्चरणसुश्लिष्टं क्लिन्नं चैव सपाङ्किलम् ।
मम वीणाकृतिं कूर्मं गजचर्मचयोपमम् ॥ ३४
सोऽहं तं पाणिना स्पृष्ट्वा प्रोक्तवाञ्जलचारिणम्।
त्वमाश्चर्यशरीरोऽसि कूर्म धन्योऽसि मे मतः
यस्त्वमेवमभेद्याभ्यां कपालाभ्यां समावृतः ।
तोये चरसि निःशङ्कः किंचिदन्यमचिन्तयन्
स मामुवाचाम्बुचरः कूर्मो मानुषवत्स्वयम् ।
किमाश्चर्यं मयि [6]मुने धन्यश्चाहं कथं विभो
गंगेयं निम्नगा धन्या किमाश्चर्यमतः परम् ।
यत्राहमिव सत्त्वानि चरन्त्ययुतशो द्विज ॥ ३८
सोऽहं कुतूहलाविष्टो नदीं गंगामुपस्थितः ।
धन्याऽसि त्वं सरिच्छ्रेष्ठे नित्यमाश्चर्यभूषिता।
या त्वमेव महादेहैः श्वापदैरुपशोभिता ।
ह्लादिनी सागरं यासि रक्षन्ती तापसालयान्
एवमुक्ता ततो गंगा रूपिणी प्रत्यभाषत।
नारदं देवगन्धर्वं शक्रस्य दयितं द्विजम् ॥ ४१
मा मैवं देवगन्धर्व सङ्ग्रामकलहप्रिय ।
नाहं धन्या द्विजश्रेष्ठ[7] नैवाश्चर्योपशोभिता ॥ ४२
तव सत्ये निविष्टस्य वाक्यं मां प्रतिबाधते ।
सर्वाश्चर्यकरो लोके धन्यश्चैवार्णवो द्विजः ॥ ४३
यत्राहमिव विस्तीर्णाः शतशो यान्ति निम्नगाः
सोऽहं त्रिपथगावाक्यं श्रुत्वाऽर्णवमुपस्थितः
आश्चर्यं खलु लोकानां धन्यश्चासि महार्णव ।
येन खल्वसि योनिस्त्वमम्भसां सलिलेश्वरः
स्थाने त्वां वारिवाहिन्यः सरितो लोकपावनाः
इमाः समभिगच्छन्ति पत्न्यो लोकनमस्कृताः
समुद्रस्त्वेवमुक्तस्तु ततो [9]मामवदद्वचः ।
स्वं जलौघतलं भित्त्वा व्युत्थितः पवनेरितः
मा मैवं देवगन्धर्व नास्म्याश्चर्यो द्विजर्षभ ।
वसुधेयं मुने धन्या यत्राहमुपरि स्थितः ॥ ४८

अत्र कूर्मादिक्रमेण आश्चर्यत्वधन्यत्वयोः परा काष्ठा कृष्ण इति नारदमुखात्तस्य ज्ञानं दाक्षिणाभिः सहेति वासुदेवस्य प्रत्युत्तरं ये विपुलदक्षिणैर्यज्ञैरीश्वरं मां यजन्ते त एव मय्याश्चर्यत्वधन्यत्वयोः विश्रान्तिं जानन्तीति ॥२६॥

१ ख. °ध्ये पावकसं° । २ ख. मध्यं सा° । ३ ख. °हीक्षिताम् । कृ° । ४ ख. °स्य प्रश्नस्य म° । ५ ख. °यि, विभो ध° । ६ ख. °थं मुने । गं° । ७ ख. °ष्ठ नाप्याश्च° । ८ ख. °न्ति नद्यो लो° । ९ ख. °मामब्रवीद्व° ।

ऋते तु पृथिवीं लोके किमाश्चर्यमतः परम् ।
सोऽहं सागरवाक्येन क्षितिं क्षितितले स्थितः
कौतूहलसमाविष्टो ह्यब्रुवं जगतो गतिम् ।
धरित्रि देहिनां योने धन्या खल्वसि शोभने
आश्चर्यं चापि भूतेषु महत्या क्षमया युते ।
तेन खल्वसि भूतानां धरणी मनुजारणिः ॥ ५१
क्षमा त्वत्तः प्रभूता च कर्म चाम्बरगामिनाम्
ततो भूः स्तुतिवाक्येन सा मयोक्तेन तेजिता
विहाय सहजं धैर्यं प्रत्यक्षा मामभाषत ।
देवगन्धर्व मा मैव सङ्ग्रामकलहप्रिय ॥ ५२
नास्मि धन्या न चाश्चर्यं पारक्येयं धृतिर्मम ।
एते धन्या द्विजश्रेष्ठ पर्वता धारयन्ति माम् ॥
आश्चर्याणि च दृश्यन्ते एते लोकस्य हेतवः ।
सोऽहं धरणिवाक्येन पर्वतान्समुपस्थितः ५५
धन्या भवन्तो दृश्यन्ते ब्रह्माश्चर्याश्च भूधराः ।
काञ्चनस्याग्ररत्नस्य धातूनां च विशेषतः॥५६
तेन खल्वाकराः सर्वे भवन्तो भुवि शाश्वताः
ते ममैतद्वचः श्रुत्वा पर्वतास्तस्थुषां वराः॥५७
ऊचुर्मां सान्त्वयुक्तानि वचांसि वनशोभिताः
ब्रह्मर्षे न वयं धन्या नाप्याश्चर्याणि सन्ति नः।
ब्रह्मा प्रजापतिर्धन्यः सर्वाश्चर्यः सुरेष्वपि ॥ ५८
सोऽहं प्रजापतिं गत्वा सर्वप्रभवमव्ययम् ।
तस्य वाक्यस्य पर्यायपर्याप्तमिव लक्षये ॥ ५९
सोऽहं पितामहं देवं लोकयोनिं चतुर्मुखम् ।
स्तोतुं पश्चादुपगतः प्रणतोऽवनताननः ॥६०
सोऽहं वाक्यसमाप्त्यर्थं श्रावये पद्मयोनिजम्।
आश्चर्यं भगवानेको धन्योऽसि जगतो गुरुः ६१
न किंचिदन्यत्पश्यामि भूतं यद्भवता समम् ।
त्वत्तः सर्वमिदं जातं जगत्स्थावरजङ्गमम् ६२
सदेवदानवा मर्त्या लोकभूतेन्द्रियात्मकाः ।
भवन्ति सर्वदेवेश दृष्ट्वा सर्वमिदं जगत् ॥ ६३
तेन खल्वसि देवानां देवदेवः सनातनः ।
तेषामेवासि यत्स्रष्टा लोकानामादिसंभवः ॥
ततो मां प्राह भगवान्ब्रह्मा लोकपितामहः ।
धन्याश्चर्याश्रितैर्वाक्यैः किं मां नारद भाषसे॥
आश्चर्यं परमं वेदा धन्या वेदाश्च नारद ।
ये लोकान्धारयन्ति स्म वेदास्तत्त्वार्थदर्शिनः
ऋक्सामयजुषां सत्यमथर्वणि च यन्मतम् ।
तन्मयं विद्धि मां विप्र धृतोऽहं तैर्मया च ते॥
पारमेष्ठ्येन वाक्येन नोदितोऽहं स्वयंभुवा ।
वेदोपस्थानिकां चक्रे मतिसंस्थानविस्तरात्६८
सोऽहं स्वयंभूवचनाद्वेदान्वै समुपस्थितः ।
अवोचं तांश्च चतुरो मन्त्रप्रवचनान्वितान्॥६९
धन्या भवन्तः पुण्याश्च नित्यमाश्चर्यभूषिताः।
आधाराश्चैव विप्राणामेवमाह प्रजापतिः ॥७०
स्वयंभुवोऽपीह परं भवत्सु प्रश्नमागतम् ।
युष्मत्परतरं नास्ति श्रुत्या वा तपसाऽपि वा
प्रत्यूचुस्ते ततो वाक्यं वेदा मामभितः स्थिताः
आश्चर्याश्चैव धन्याश्च यज्ञाश्चात्मपरायणाः॥७२
यज्ञार्थं च वयं सृष्टा धात्रा येन स्म नारद ।
तदस्माकं परो यज्ञो न वयं स्ववशे स्थिताः७३
स्वयंभुवः परा वेदा वेदानां क्रतवः पराः ।
ततोऽहमब्रुवं यज्ञान्बृहद्वाग्भिः पुरस्कृतान् ७४
भो यज्ञाः परमं तेजो युष्मासु खलु लक्ष्यते ।
ब्रह्मणाऽभिहितं वाक्यं यच्च वेदैरुदीरितम् ॥
आश्चर्यमन्यल्लोकेऽस्मिन्भवद्भ्यो नाभिगम्यते
धन्याः खलु भवन्तो ये द्विजातीनां स्ववंशजाः
तेऽपि खल्वग्नयस्तृप्तिं युष्माभिर्यान्ति तर्पिताः
भागैश्च त्रिदशाः सर्वे मन्त्रैश्चैव महर्षयः ॥ ७७
अग्निष्टोमादयो यज्ञा मम वाक्यादनन्तरम् ।
प्रत्यूचुर्मां ततो वाक्यं सर्वे यूपध्वजाः स्थिताः
आश्चर्यशब्दो नास्मासु धन्यशब्दोऽपि वा मुने।
आश्चर्यं परमं विष्णुः स ह्यस्माकं परा गतिः
यदाज्यं वयमश्नीमो हुतमग्निषु पावनम् ।
तत्सर्वं पुण्डरीकाक्षो लोकमूर्तिः प्रयच्छति८०
सोऽहं विष्णोर्गतिं प्रेप्सुरिह संपतितो भुवि ।
दृष्टश्चायं मया कृष्णो भवद्भिरिह संवृतः ॥८१
यन्मयाऽभिहितो ह्येष त्वमाश्चर्यं जनार्दन ।
धन्यश्चासीति भवतां मध्यस्थो ह्यत्र पार्थिवाः॥

तेजिता क्षोभिता ॥५२॥ पारक्या परकीया ॥५४॥

---

१ ख. °त्तः प्रसूता च क° । २ ख. °धैर्यमथमामभ्यभा° । ३ ख. एष्वाश्च° । ४ ख. °णि ह° । ५ ख. °स्य सेतवः । सो° । ६ ख. ° हं पर्यायवाक्ये° । ७ ख. °मिनः । ब्र° । ८ ख. °न्यः स चाश्च° । ९ ख लोके भू° । १० ख. °स्तराम् । सो° । ११ ख. उवाच वेदांश्चतु° । १२ ख. दानां च परं क्र° । १३ ख. °वंशिनः । ते । १४ ख. °वन । त°।

प्रत्युक्तोऽहमनेनाद्य वाक्यस्यास्य यदुत्तरम्।
दक्षिणाभिः सहेत्येवं पर्याप्तं वचनं मम ॥ ८३

यज्ञानां हि गतिर्विष्णुः सर्वेषां सहदक्षिणः।
दाक्षिणाभिः सहेत्येवं प्रश्नो मम समासवान्८४

कूर्मेणाभिहितं पूर्वं पारंपर्यादिहागतम् ।
सदाक्षिणेऽस्मिन्पुरुषे तद्वाक्यं प्रतिपादितम्८५

यन्मां भवन्तः पृच्छन्ति
वाक्यस्यास्य विनिर्णयम् ।
तदेतत्सर्वमाख्यातं
साधयामि यथागतम् ॥८६॥
नारदे तु गते स्वर्गं सर्वे ते पृथिवीभुजः।
विस्मिताःस्वानि राष्ट्राणि जग्मुः सबलवाहनाः
जनार्दनोऽपि सहितो यदुभिः पावकोपमैः।
स्वमेव भवनं वीरो विवेश यदुनन्दनः॥ ८८

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि धन्योपाख्यानं नाम
दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

वासुदेवमाहात्म्यम् ।

१११

जनमेजय उवाच ।
भूय एव महाबाहो कृष्णस्य जगतां पतेः।
माहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि परमं द्विजसत्तम ॥१
न हि मे तृप्तिरस्तीह शृण्वतस्तस्य धीमतः।
कर्मणामनुसन्धानं पुराणस्य महात्मनः॥ २
वैशम्पायन उवाच ।
नान्तः शक्यः प्रभावस्य वक्तुं वर्षशतैरपि
गोविन्दस्य महाराज श्रूयतामिदमद्भुतम् ॥ ३
शरतल्पे शयानेन भीष्मेण परिचोदितः।
गांडीवधन्वा बीभत्सुर्माहात्म्यं केशवस्य यत्
राज्ञां मध्ये महाराज ज्येष्ठं भ्रातरमब्रवीत्।
युधिष्ठिरं जितामित्रमिति तच्छृणु कौरव ५
अर्जुन उवाच।
पुराऽहं द्वारकां यातः संबन्धीनवलोककः
न्यवसं पूजितस्तत्र भोजवृष्ण्यन्धकोत्तमैः॥६
ततः कदाचिद्धर्मात्मा दीक्षितो मधुसूदनः।
एकाहेन महाबाहुः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ ७

ततो दीक्षितमासीनमभिगम्य द्विजोत्तमः।
कृष्णं विज्ञापयामास त्राहि त्राहीति चाब्रवीत्
ब्राह्मण उवाच ।
रक्षाधिकारो भवतः परित्रायस्व मां विभो
चतुर्थांशं हि धर्मस्य रक्षिता लभते फलम् ॥९
वासुदेव उवाच ।
न भेतव्यं द्विजश्रेष्ठ रक्षामि त्वां कुतो भयम्
ब्रूहि तत्त्वेन भद्रं ते यद्यपि स्यात्सुदुष्करम्१०
ब्राह्मण उवाच ।
जातो जातो महाबाहो पुत्रो मे ह्रियतेऽनघ
त्रयो हृताश्चतुर्थं त्वं कृष्ण रक्षितुमर्हसि ॥ ११
ब्राह्मण्याः सूतिकालोऽद्य
तत्र रक्षा विधीयताम् ।
यथा ध्रियेदपत्यं मे तथा कुरु जनार्दन ॥ १२
अर्जुन उवाच ।
ततोमामाह गोविन्दो दीक्षितोऽहं क्रताविति
रक्षा च ब्राह्मणे कार्या सर्वावस्थागतैरपि १३

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११०॥

१११

भूय एवेति। पूर्वं धन्योपाख्याने यज्ञानामाश्चर्यभूतः कृष्ण इत्युक्तम्। इदानीं यज्ञभोक्तुः श्वेतद्वीपपतेरपि कृष्ण आश्चर्यभूत इत्युच्यत आख्यायिकामुखेन। तेन 'कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्'इत्येतदुपपादितं भवति॥१॥अनुसन्धानम् अनुक्रमम् ॥२॥ सम्बन्धीन् सम्बन्धिनः अवलोककः अवलोकयितुम् ॥ ६ ॥ एकाहेन एकसुत्यावता सोमयागेन ॥७॥ ध्रियेत् जीवेत् ॥ १२ ॥

---

१ ख. ॰तं साधु या॰। २ ख. ॰थिवीक्षितः। वि॰। ३ ख. ॰गतीपतेः। मा॰। ४ ख. ॰नुसन्तानं पु॰। ५ ख. ॰ख परित्राही॰। ६ तामिह। त॰।

श्रुत्वाऽहमेवं कृष्णस्य वचोऽवोचं नराधिप।
मां नियोजय गोविन्द रक्षिष्येऽहं द्विजं भयात्
इत्युक्तः स स्मितं कृत्वा मामुवाच जनार्दनः
रक्षसीत्येवमुक्तस्तु व्रीडितोऽस्मि नराधिप॥
ततो मां व्रीडितं मत्वा पुनराह जनार्दनः।
गम्यतां कौरवश्रेष्ठ शक्यते यदि रक्षितुम्॥१६
त्वत्पुरोगाश्च रक्षन्तु वृष्ण्यन्धकमहारथाः।
ऋते रामं महाबाहुं प्रद्युम्नं च महाबलम्॥१७
ततोऽहं वृष्णिसैन्येन महता परिवारितः।
तमग्रतो द्विजं कृत्वा प्रयातः सह सेनया॥१८

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि वासुदेवमाहात्म्ये एकादशाधिकशततमोऽध्यायः॥ १११॥

कृष्णस्योदीचीगमनम्।

११२

अर्जुन उवाच।
मुहूर्तेन वयं ग्रामं तं प्राप्य भरतर्षभ।
विश्रान्तवाहनाः सर्वे निवासायोपसंस्थिताः
ततो ग्रामस्य मध्येऽहं निविष्टः कुरुनन्दन।
समन्ताद्वृष्णिसैन्येन महता परिवारितः॥२
ततः शकुनयो दीप्ता मृगाश्च क्रूरभाषिणः।
दीप्तायां दिशि वाशन्तो भयमावेदयन्ति मे॥३
सन्ध्यारागो जपावर्णो भानुमांश्चैव निष्प्रभः
पपात महती चोल्का पृथिवी चाप्यकम्पत॥४
तान्समीक्ष्य महोत्पातान्दारुणाँल्लोमहर्षणान्
योगमाज्ञापयंस्तत्र जनस्योत्सुकचेतसः॥५
युयुधानपुरोगाश्च वृष्ण्यन्धकमहारथाः।
सर्वे युक्तरथाः सज्जाः स्वयं चाहं तथाऽभवम्॥६
गतेऽर्धरात्रसमये ब्राह्मणो भयविक्लवः।
उपागम्य भयादस्मानिदं वचनमब्रवीत्॥ ७
कालोऽयं समनुप्राप्तो ब्राह्मण्याः प्रसवस्य मे।
तथा भवन्तस्तिष्ठन्तु न भवेद्धर्षणं यथा॥ ८
मुहूर्तादेव चाश्रौषं कृपणं रुदितस्वनम्।
तस्य विप्रस्य भवने ह्रियतेऽह्रियतेति च॥ ९
अथाकाशे पुनर्वाचमश्रौषं बालकस्य वै।
ऊँहेति ह्रियमाणस्य न च पश्यामि राक्षसम्१०
ततोऽस्माभिस्तदा तात शरवर्षैः समंततः।
विष्टम्भिता दिशः सर्वा हृत एव स बालकः
ब्राह्मणोऽऽर्तस्वरं कृत्वा हृते तस्मिन्कुमारके।
वाचः स परुषास्तीव्राः श्रावयामास मां तदा
वृष्णयो हतसंकल्पास्तथाहं नष्टचेतनः।
मामेव हि विशेषेण ब्राह्मणः प्रत्यभाषत॥ १३
रक्षिष्यामीति चोक्तं ते न च रक्षितवानसि।
शृणु वाक्यमिदं शेषं यत्त्वमर्हसि दुर्मते॥ १४
वृथा त्वं स्पर्धसे नित्यं कृष्णेनामितबुद्धिना।
यदि स्यादिह गोविन्दो नैतदत्याहितं भवेत्१५
यथा चतुर्थं धर्मस्य रक्षिता लभते फलम्।
पापस्यापि तथा मूढ भागं प्राप्नोत्यरक्षिता॥
रक्षिष्यामीति चोक्तं ते न च शक्तोऽसि रक्षितुम्
मोघं गाण्डीवमेतत्ते मोघं वीर्यं यशश्च ते॥१७
अकिञ्चिदुक्त्वा तं विप्रं ततोऽहं प्रस्थितस्तथा
सह वृष्ण्यन्धकसुतैर्यत्र कृष्णो महाद्युतिः१८

रक्षसीति। काकूक्त्या न रक्षसीत्यभिप्राय उन्नेयः॥ १५॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकादशाधिकशततमोऽध्यायः॥ १११॥

११२

मुहूर्तेनेति ॥ १॥ जपावर्णः। "पौण्ड्रपुष्पे जपा मता" इति विश्वः। धूसराङ्कुरकुसुमवत् पीतवर्ण इत्यर्थः॥४॥ यागसेनायाः सन्नाहम्॥ ५॥ ह्रियते शिशुः अह्रियत हृत इति॥९॥ आर्तेति छेदः। सन्धिरार्षः॥१२॥

१ °स्य ततो वचनमब्रुवम्। मा नि°। २ ख. ग. °नः। शक्ष्यसी° ३ ख. °तं ज्ञात्वा पु°। ४ ख. °क्यसे य°। ५ ख. °श्च गच्छन्तु वृ°। ६ ख. °ह सैनिकैः। इ° ७ ख. उपग°। इ०। ८ ख. ग. °दत्याहि°। ९ ख. न कि°। १० ख. °स्तदा। स°। ११ ख. °न्धकैः सर्वैर्य°।

ततो द्वारवतीं गत्वा दृष्ट्वा मधुनिघातिनम् ।
व्रीडितः शोकसंतप्तो गोविन्देनोपलक्षितः१९
स तु मां व्रीडितं दृष्ट्वा ×विनिन्दन्कृष्णसन्निधौ
मौढ्यं पश्यत मे योऽहं श्रद्दधे क्लीबकत्थनम्॥
न प्रद्युम्नो नानिरुद्धो न रामो न च केशवः ।
यत्र शक्ताः परित्रातुं कोऽन्यस्तदवनेश्वरः२१॥
धिगर्जुनं वृथानादं धिगात्मश्लाघिनो धनुः ।
दैवोपसृष्टो यो मौर्ख्यादागच्छति च दुर्मतिः॥
एवं शपति विप्रर्षौ विद्यामास्थाय वैष्णवीम् ।
ययौ संयमिनीं वीरो यत्रास्ते भगवान्यमः२३
विप्रापत्यमचक्षाणस्तत ऐन्द्रीमगात्पुरीम् ।
आग्नेयीं नैर्ऋतीं सौम्यामुदीचीं वारुणीं तथा
रसातलं नाकपृष्ठं धिष्ण्यान्यन्यान्युदायुधः
ततोऽलब्ध्वा द्विजसुतमनिस्तीर्णप्रतिश्रवः२५
अग्निं विविक्षुः कृष्णेन प्रद्युम्नेन निषेधितः ।
दर्शये द्विजसूनुं ते मावज्ञातमानमात्मना ॥२६
कीर्तिं त एते विपुलां स्थापयिष्यन्ति मानवाः
इति संभाष्य मां स्नेहात्समाश्वास्य च माधवः
सान्त्वयित्वा तु तं विप्रमिदं वचनमब्रवीत् ।
सुग्रीवं चैव शैब्यं च मेघपुष्पबलाहकौ ॥ २८
योजयाश्वानिति तदा दारुकं प्रत्यभाषत ।
आरोप्य ब्राह्मणं कृष्णो ह्यवरोप्य च दारुकम्॥
मामुवाच ततः शौरिः सारथ्यं क्रियतामिति।
ततः समास्थाय रथं कृष्णोऽहं ब्राह्मणः स च
प्रयाताः स्म दिशं सौम्यामुदीचीं कौरवर्षभ।

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि वासुदेवमाहात्म्ये कृष्णस्य उदीचीगमने द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

मृतब्राह्मणपुत्रस्य पुनः प्रत्यानयनम् ।

११३

अर्जुन उवाच ।
ततः पर्वतजालानि सरितश्च वनानि च ।
अपश्यं समतिक्रम्य सागरं वरुणालयम् ॥ १
ततोऽर्घमुदधिः साक्षादुपनीय जनार्दनम् ।
स प्राञ्जलिः समुत्थाय किं करोमीति चाब्रवीत्
प्रतिगृह्य स तां पूजां तमुवाच जनार्दनः ।
रथपन्थानमिच्छामि त्वया दत्तं नदीपते ॥ ३
अथाब्रवीत्समुद्रस्तु प्राञ्जलिर्गरुडध्वजम् ।
प्रसीद भगवन्नैवमन्योऽप्येवं गमिष्यति ॥ ४
त्वयैव स्थापितः पूर्वमगाधोऽस्मि जनार्दन ।
त्वया प्रवर्तिते मार्गे यास्यामि गमनायताम्
अन्येऽप्येवं गमिष्यन्ति राजानो दर्पमोहिताः
एवं संचिन्त्य गोविन्द यत्क्षमं तत्समाचर
वासुदेव उवाच ।
ब्राह्मणार्थं मदर्थं च कुरु सागर मद्वचः ।
मदृते न पुमान्कश्चिदन्यस्त्वां धर्षयिष्यति ॥ ७
अथाब्रवीत्समुद्रस्तु पुनरेव जनार्दनम् ।
अभिशापभयाद्भीतो बाढमेवं भविष्यति ॥ ८
शोषयाम्येष मार्गं ते येन त्वं कृष्ण यास्यसि
रथेन सह सूतेन सध्वजेन तु केशव ॥ ९
वासुदेव उवाच ।
मया दत्तो वरः पूर्वं न शोषं यास्यसीति ह
मानुषास्ते न जानीयुर्विविधान्रत्नसञ्चयान् ॥
जलं स्तम्भय साधो त्वं ततो यास्याम्यहं रथी
न च कश्चित्प्रमाणं ते रत्नानां वेत्स्यते नरः॥
सागरेण तथेत्युक्ते प्रस्थिताः स्मो जलेन वै ।
स्तम्भितेन पथा भूमौ मणिवर्णेन भास्वता ॥
ततोऽर्णवं समुत्तीर्य कुरूनप्युत्तरान्वयम् ।
क्षणेन समतिक्रान्ता गन्धमादनमेव च ॥ १३
ततस्तु पर्वताः सप्त केशवं समुपस्थिताः ।
जयन्तो वैजयन्तश्च नीलो रजतपर्वतः ॥ १४
महामेरुः सकैलास इन्द्रकूटश्च नामतः ।
बिभ्राणा वर्णरूपाणि विविधान्यद्भुतानि च ॥

आरोप्य रथ इति शेषः ॥२९॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

११३

तत इति ॥१॥ वर्णरूपाणि वर्षवन्ति रूपाणि ॥१५॥

× विनिन्दन्नित्यारभ्य स्नेहात् इत्यन्तो ग्रन्थः खपुस्तके नास्ति। १. घ. दुर्गतिः ए। २ °गरं मकराल°। ३ ख. °वन्नैव°। ४ ख. °णार्थेऽस्मदर्थेच कु° । ५ख. भवात्विति । शो° ।

उपस्थाय च गोविन्दं किं कुर्मेत्यब्रुवंस्तदा ।
तांश्चैव प्रतिजग्राह विधिवन्मधुसूदनः ॥ १६
तानुवाच हृषीकेशः प्रणामावनतान्स्थितान् ।
विवरं गच्छतो मेऽद्य रथमार्गः प्रदीयताम् १७
ते कृष्णस्य वचः श्रुत्वा प्रतिगृह्य च पर्वताः ।
प्रददुः कामतो मार्गं गच्छतो भरतर्षभ १८
तत्रैवान्तर्हिताः सर्वे तदाश्चर्यतरं मम ।
असक्तं च रथो याति मेघजालेष्विवांशुमान्
सप्त द्वीपान्ससिन्धूंश्च सप्त सप्त गिरीनथ ।
लोकालोकं तथाऽतीत्य विवेश सुमहत्तमः ×
ततः कदाचिद्दुःखेन रथमूहुस्तुरङ्गमाः ।
पङ्कभूतं हि तिमिरं स्पर्शाद्विज्ञायते नृप ॥ २१
अथ पर्वतभूतं तत्तिमिरं समपद्यत ।
तदासाद्य महाराज निष्प्रयत्ना हयाः स्थिताः
ततश्चक्रेण गोविन्दः पाटयित्वा तमस्तदा ।
आकाशं दर्शयामास रथपन्थानमुत्तमम् ॥ २३
निष्क्रम्य तमसस्तस्मादाकाशे दर्शिते तदा ।
भविष्यामीति संज्ञा मे भयं च विगतं मम ॥
ततस्तेजः प्रज्वलितमपश्यं तत्तदाऽम्बरे ।
सर्वलोकं समाविश्य स्थितं पुरुषविग्रहम् ॥२५
तं प्रविष्टो हृषीकेशो दीप्तं तेजोनिधिं तदा ।
रथ एव स्थितश्चाहं स च ब्राह्मणसत्तमः ॥ २६
स मुहूर्तात्ततः कृष्णो निश्चक्राम तदा प्रभुः ।
चतुरो बालकान्गृह्य ब्राह्मणस्यात्मजांस्तदा ॥
प्रददौ ब्राह्मणायाथ पुत्रान्सर्वाञ्जनार्दनः ।
त्रयः पूर्वं हृता ये च सद्यो जातश्च बालकः
प्रहृष्टो ब्राह्मणस्तत्र पुत्रान्दृष्ट्वा पुनः प्रभो ।
अहं च परमप्रीतो विस्मितश्चाभवं तदा ॥ २९
ततो वयं पुनः सर्वे ब्राह्मणस्य च ते सुताः ।
यथागता निवृत्ताः स्म तथैव भरतर्षभ ॥ ३०
ततः स्म द्वारकां प्राप्ताः क्षणेन नृपसत्तम ।
असंप्राप्तेऽर्धदिवसे विस्मितोऽहं पुनः पुनः ॥३१
सपुत्रं भोजयित्वा तु द्विजं कृष्णो महायशाः
धनेन वर्षयित्वा च गृहं प्रास्थापयत्तदा ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि वासुदेवमाहात्म्ये ब्राह्मणपुत्रानयने त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

गूढोद्घाटनम् ।

११४

अर्जुन उवाच ।
ततः कृष्णो भोजयित्वा शतानि सुबहूनि च
विप्राणामृषिकल्पानां कृतकृत्योऽभवत्तदा ॥ १
ततः सह मया भुक्त्वा वृष्णिभोजैश्च सर्वशः ।
विचित्राश्च कथा दिव्याः कथयामास भारत
ततः कथान्ते तत्राहमभिगम्य जनार्दनम् ।
अपृच्छं तद्यथावृत्तं कृष्णं यद्दृष्टवानहम् ॥ ३
कथं समुद्रः स्तब्धोदः कृतस्तु कमलेक्षण ।
पर्वतानां च विवरं कृतं तत्कथमच्युत ॥ ४
तमस्तच्च कथं घोरं घनं चक्रेण पाटितम् ।
तच्च यत्परमं तेजः प्रविष्टोऽसि कथं च तत् ॥
किमर्थं तेन ते बालास्तदा चापहृताः प्रभो ।
यच्च ते दीर्घमध्वानं संक्षिप्तं तत्कथं पुनः ॥ ६
कथं चाल्पेन कालेन कृतं तत्तद्गतागतम् ।
एतत्सर्वं यथावृत्तमाचक्ष्व मम केशव ॥ ७

प्रतिजग्राह कुशलप्रश्नादिना मानयामास ॥१६॥ विवरं गूढस्थानम् ॥१७॥ भविष्यामि जीविष्यामीति संज्ञा ज्ञानमभूत् ततः प्राङ्मृतोऽहमित्येव बुद्धिरासीदिति भावः ॥२४॥ तं प्रसिद्धम् ईश्वरम् ॥२६॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

११४

ततः कृष्ण इति ॥१॥ तच्चेति । तत् प्रसिद्धं तत् जगत्कर्तृ तेजः तादिति वा "**एतस्य महतो भूतस्य नाम भवति**" इति श्रुतेस्तादित्येवाभिधम् ॥५॥ आगमनकाले ॥६॥

* एतत्पद्यं खपुस्तके नास्ति । १ ख. °तेऽनघ अ° । २ ख. नृप । त° । ३ ख. °हं ततः पु° । ४ ख. °न तर्पयित्वा च । ५ ध. °र्वदा । ६ ख. °तं कृत्स्नं य° । ७ ख. °तं नस्तद्ग° ।

वासुदेव उवाच ।

यद्दर्शनार्थं ते बाला हृतास्तेन महात्मना ।
विप्रार्थमेष्यते कृष्णो नागच्छेदन्यथेति ह ॥ ८
ब्रह्मतेजोमयं दिव्यं महद्यद्दृष्टवानसि ।
अहं स भरतश्रेष्ठ मत्तेजस्तत्सनातनम् ॥ ९
प्रकृतिः सा मम परा व्यक्ताव्यक्ता सनातनी।
[1]यां प्रविश्य भवन्तीह मुक्ता योगविदुत्तमाः ॥
सा सांख्यानां गतिः पार्थ
योगिनां च तपस्विनाम् ।
तत्पदं परमं ब्रह्म
सर्वं विभजते जगत् ॥ ११
मामेव तद्धनं तेजो ज्ञातुमर्हसि भारत ।
समुद्रः स्तब्धतोयोऽहमहं स्तम्भयिता जलम्
अहं ते पर्वताः सप्त ये दृष्टा विविधास्त्वया ।
पङ्कभूतं हि तिमिरं दृष्टवानसि यद्धि तत् ।
अहं तमो घनीभूतमहमेव च पाटकः ।
अहं च कालो भूतानां धर्म[2]श्चाहं सनातनः ॥
चन्द्रादित्यौ महाशैलाः सरितश्च सरांसि च
चतस्रश्च दिशः सर्वा ममैवात्मा चतुर्विधः ॥
चातुर्वर्ण्यं मत्प्रसूतं चातुराश्रम्यमेव च ।
चातुर्विध्यस्य कर्ताऽहमिति बुध्यस्व भारत ॥

अर्जुन उवाच ।

भगवन्सर्वभूतेश वेत्तुमिच्छामि ते प्रभो ।
पृच्छामि त्वां प्रपन्नोऽहं नमस्ते पुरुषोत्तम ॥

वासुदेव उवाच ।

ब्रह्म च ब्राह्मणाश्चैव तपः सत्यं च भारत ।
उग्रं बृहत्तमं चैव मत्तस्ताद्विद्धि पाण्डव ।
प्रियस्तेऽहं महाबाहो प्रियो मेऽसि धनञ्जय ॥
तेन ते कथयिष्यामि नान्यथा वक्तुमुत्सहे ।
अहं यजूंषि सामानि ऋचश्चाथर्वणानि च ॥
ऋषयो देवता यज्ञा मत्तेजो भरतर्षभ ।
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥
चन्द्रादित्यावहोरात्रं पक्षा मासास्तथार्तवः ।
मुहूर्ताश्च कलाश्चैव क्षणाः संवत्सरास्तथा ॥
मन्त्राश्च विविधाः पार्थ
यानि शास्त्राणि कानिचित् ।
विद्याश्च वेदितव्यं च
मत्तः प्रादुर्भवन्ति हि ॥
मन्मयं विद्धि कौन्तेय क्षयं सृष्टिं च भारत ।
सच्चासच्च ममैवात्मा सदसच्चैव [3]यत्परम् ॥ २३

अर्जुन उवाच ।

एवमुक्तोऽस्मि कृष्णेन[4] प्रीयमाणेन वै तदा
तथैव च मनो नित्यमभवन्मे जनार्दन ॥ २४
एतच्छ्रुतं च दृष्टं च माहात्म्यं केशवस्य मे ।
यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र भूयांश्चातो जनार्दनः

वैशम्पायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा कुरुश्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
पूजयामास धर्मा[5]त्मा गोविन्दं पुरुषोत्तमम् ॥
विस्मितश्चाभवद्राजा सह सर्वैः सहोदरैः ।
राजभिश्च समासीनैर्यैं तत्रासन्समागताः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि वासुदेवमाहात्म्ये कृष्णार्जुनभाषणे चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

महत् जगद्वृक्षाङ्कुरभूतं तेजः तदभिमानिचेतनेन मम फलोपमस्य दर्शनार्थं ते बाला हृताः ॥ ८ ॥ स महानहमेव यच्च महत्तेजस्तन्ममैव तेजः । एतेन महतोऽङ्कुरस्य कारणबीजोपमः ईश्वरः तादृशानामनेकेषामीश्वराणामाश्रयोऽहं फलमिवानेकेषां बीजानामित्यर्थः ॥ ९ ॥ सा महत्तत्त्वाख्या प्रकृतिः परा । अहंकारादिभ्यः श्रेष्ठा ज्येष्ठत्वात् । सा च व्यक्ता दृश्यांशेन व्यक्ता अव्यक्ता दृगंशेन तां प्रविश्येति तत्रैव गत्वा । चिज्जडयोर्विवेकः सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिर्नाम भवति अतस्तत्साक्षात्करणमेव मुक्तिसाधनम् । विभजते जगत् चिदंशाज्जडांशं पृथक्करोतीत्यर्थः ॥ १० ॥ यथा तन्मम रूपं तथाऽन्यदपि दृश्यमित्याह—**मामेवेत्यादिना** ॥ १२ ॥ **चन्द्रेति** । तेजःपृथिवीजलाकाशात्मना चतुर्विधः । एतच्च वायोरप्युपलक्षणम् । पञ्चापि भूतानि अहमेवेत्यर्थ ॥ १५ ॥ ते त्वाम् ॥ १७ ॥ उग्रं संसरणं नानाक्लेशकरत्वात् । बृहत्तमं वैकल्यम् । अखण्डानन्दरूपत्वात् मत्त उद्भूतं ब्रह्मादि मत्तः प्राप्यं रुद्रादि ॥ १८ ॥ सत् कार्यम् असत्कारणं सदसच्चेत्युभयाविशेषणं कार्यं कारणगं सत् चिदंशेन असत् दृश्यांशेन ताभ्यां परं तु सदेव तत्परं शुद्धं ब्रह्माहमेव ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

१ ख. तां प्र° । २ ख. °हं प्रकीर्तितः । च° । ३ ख. °व तत्प° । ४ ख. °न प्रीयता भरतर्षभ । तथै° । ५ ख. °स मनसा गो° ।

वासुदेवपराक्रमवर्णनम्।

११५

जनमेजय उवाच।
भूय एवं द्विजश्रेष्ठ यदुसिंहस्य धीमतः।
कर्माण्यपरिमेयाणि श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥
श्रूयन्ते विविधानि स्म अद्भुतानि महाद्युतेः।
असंख्येयानि दिव्यानि प्रकृतान्यपि सर्वशः ॥
यान्यहं विविधान्यस्य श्रुत्वा प्रीये महामुने।
प्रब्रूयाः सर्वशस्तात तानि मे शृण्वतोऽनघ ॥
वैशम्पायन उवाच।
बहून्याश्चर्यभूतानि केशवस्य महात्मनः।
कथितानि महाबाहो नान्तं शक्यं हि कर्मणाम्
गन्तुं हि भरतश्रेष्ठ विस्तरेण समंततः।
आवश्यं हि मया वाच्यं लेशमात्रेण भारत ॥५
विष्णोरमितवीर्यस्य प्रथितोदारकर्मणः।
आनुपूर्व्या प्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमना नृप ॥ ६
द्वारवत्यां निवसता यदुसिंहेन धीमता।
राष्ट्राणि नृपमुख्यानां क्षोभितानि महात्मनाम्
यदूनामन्तरप्रेप्सुर्विचक्रो दानवो हतः।
पुरं प्राग्ज्योतिषं गत्वा पुनस्तेन महात्मना ॥
समुद्रमध्ये दुष्टात्मा नरको दानवो हतः।
वासवं च रणे जित्वा पारिजातो हृतो बलात्
वरुणश्चैव भगवान्निर्जितो लोहिते ह्रदे।
दन्तवक्त्रश्च कारूषो निहतो दक्षिणापथे ॥१०
शिशुपालश्च संपूर्णे किल्बिषैकशते हतः।
गत्वा च शोणितपुरं शंकरेणाभिरक्षितः ॥
बलेः सुतो महावीर्यो बाणो बाहुसहस्रभृत्।
महामृधे महाराज जित्वा जीवन्विसर्जितः॥
निर्जितः पावकश्चैव
गिरिमध्ये महात्मना।
शाल्वश्च विजितः सङ्ख्ये
सौभश्च विनिपातितः ॥ १३
विक्षोभ्य सागरं चैव पाञ्चजन्यो वशीकृतः।
हयग्रीवश्च निहतो नृपाश्चान्ये महाबलाः॥ १४
जरासन्धस्य निधने मोक्षिताः सर्वपार्थिवाः
रथेन जित्वा नृपतीन्गान्धारतनया हृता॥१५
भ्रष्टराज्याश्च शोकार्ताः पाण्डवाः परिरक्षिताः
दाहितं च वनं घोरं पुरुहूतस्य खाण्डवम् ॥
गाण्डीवं चाग्निना दत्तमर्जुनायोपपादितम्।
दौत्यं च तत्कृतं घोरे विग्रहे जनमेजय॥ १७
अनेन यदुमुख्येन यदुवंशो विवर्धितः
कुन्त्याश्च प्रमुखे प्रोक्ता प्रतिज्ञा पाण्डवान्प्रति
निवृत्ते भारते युद्धे प्रतिदास्यामि तत्सुतान्।
मोक्षितश्च महातेजा नृगः शापात्सुदारुणात्॥
यवनश्च हतः संख्ये काल इत्यभिविश्रुतः।
वानरौ च महावीर्यौ मैन्दो द्विविद एव च २०
विजितौ युधि दुर्धर्षौ जाम्बवांश्च पराजितः।
सान्दीपनेस्तथा पुत्रस्तव चैव पिता तथा॥२१
गतौ वैवस्वतवशं जीवितौ तस्य तेजसा।
सङ्ग्रामा बहवः प्राप्ता घोरा नरवरक्षयाः॥
निहताश्च नृपाः सर्वे कृत्वा तज्जयमद्भुतम्।
जनमेजयास्य युद्धेषु यथा ते वर्णिता मया २३

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि वासुदेवमाहात्म्ये पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

बाणासुराख्यानम्।

११६

जनमेजय उवाच।
भूय एव महाबाहोर्यदुसिंहस्य धीमतः। कर्माण्यपरिमेयाणि श्रुतानि द्विजसत्तम ॥ १

११५

भूय एवेति ॥ १ ॥ तातेति वात्सल्योत्पादनाय संबोधयति ॥ ३ ॥ गिरिमध्ये मेरुमध्ये ॥ १३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

११६

भूय इति ॥ १ ॥

त्वत्तः श्रुतवतां श्रेष्ठ वासुदेवस्य धीमतः ।
यत्त्वया कथितं पूर्वं बाणं प्रति महासुरम् ॥ २
तदहं श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण तपोधन ।
कथं च देवदेवस्य पुत्रत्वमसुरो गतः ॥ ३
योऽभिगुप्तः स्वयं ब्रह्मञ्छङ्करेण महात्मना ।
सहवासं गतेनैव सगणेन गुहेन तु ॥ ४
बलेर्बलवतः पुत्रो ज्येष्ठो भ्रातृशतस्य यः ।
वृतो बाहुसहस्रेण दिव्यास्त्रशतधारिणा ॥ ५
असङ्ख्यैश्च महाकायैर्महाबलशतैर्वृतः ।
वासुदेवेन स कथं बाणः सङ्ख्ये पराजितः ॥ ६
संरब्धश्चैव युद्धार्थी जीवन्मुक्तः कथं च सः ।

वैशम्पायन उवाच ।

शृणुष्वावहितो राजन्कृष्णस्यामिततेजसः
मनुष्यलोके बाणेन यथाऽभूद्विग्रहो महान् ।
वासुदेवेन यत्रासौ रुद्रस्कन्दसहायवान् ॥ ८
बलिपुत्रो रणश्लाघी जित्वा जीवन्विसर्जितः
तथा चास्य वरो दत्तः शंकरेण महात्मना ॥ ९
नित्यं सांनिध्यतां चैव गाणपत्यं तथाऽक्षयम्
यथा बाणस्य तद्युद्धं जीवन्मुक्तो यथा च सः
यथा च देवदेवस्य पुत्रत्वं सोऽसुरो गतः ।
यदर्थं च महद्युद्धं तत्सर्वमखिलं शृणु ॥ ११
दृष्ट्वा ततः[1] कुमारस्य क्रीडतश्च महात्मनः ।
बलिपुत्रो महावीर्यो विस्मयं परमं गतः ॥ १२
तस्या बुद्धिः समुत्पन्ना तपश्चर्तुं सुदुष्करम् ।
रुद्रस्याराधनार्थाय देवस्य स्यां यथा सुतः ॥
ततोऽग्लपयदात्मानं तपसा[2] श्लाघते च सः ।
देवश्च परमं तोषं जगाम च सहोमया ॥ १४
नीलकण्ठः परां प्रीतिं गत्वा चासुरमब्रवीत् ।
वरं वरय भद्रं ते यत्ते मनसि वर्तते ॥ १५
अथ बाणोऽब्रवीद्वाक्यं देवदेवं महेश्वरम् ।
देव्याः पुत्रत्वमिच्छामि त्वया दत्तं त्रिलोचन
शंकरस्तु तथेत्युक्त्वा रुद्राणीमिदमब्रवीत् ।
कनीयान्कार्तिकेयस्य पुत्रोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥
यत्रोत्थितो महासेनः सोऽग्निजो रुधिरे पुरे ।
तत्रोद्देशे पुरं चास्य भविष्यति न संशयः १८
नाम्ना तच्छोणितपुरं भविष्यति पुरोत्तमम् ।
मयाऽभिगुप्तं श्रीमन्तं न कश्चित्प्रसहिष्यति १९
ततः स निवसन्बाणः पुरे शोणितसाह्वये ।
राज्यं प्रशासते नित्यं क्षोभयन्सर्वदेवताः ॥ २०
[3]अवतीर्य मदोत्सिक्तो बाणो बाहुसहस्रवान् ।
अचिन्तयन्देवगणान्युद्धमाकाङ्क्षते सदा ॥ २१
ध्वजं चास्य ददौ प्रीतः कुमारो ह्यग्नितेजसम् ।
वाहनं चैव बाणस्य मयूरं दीप्ततेजसम् ॥ २२
न देवा न च गन्धर्वा न यक्षा नापि पन्नगाः
तस्य युद्धे व्यतिष्ठन्त देवदेवस्य तेजसा ॥ २३
त्र्यम्बकेणाभिगुप्तश्च दर्पोत्सिक्तो महासुरः ।
भूयो मृगयते युद्धं शूलिनं सोऽभ्यगच्छत २४
स रुद्रमभिगम्याथ प्रणिपत्याभिवाद्य च ।
बलिसूनुरिदं वाक्यं पप्रच्छ वृषभध्वजम् ॥ २५
असकृन्निर्जिता देवाः ससाध्याः समरुद्गणाः ।
मया मदबलोत्सेकात्ससैन्येन तवाश्रयात् ॥ २६
इमं देशं समागम्य वसन्ति स्म पुरे सुखम् ।
ते पराजयसंत्रस्ता निराशा मत्पराजये ॥ २७
नाकपृष्ठमुपागम्य निवसन्ति यथासुखम् ।
सोऽहं निराशो युद्धस्य जीवितं नाद्य कामये ॥
अयुध्यतो वृथा ह्येषां बाहूनां धारणं मम ।
तद्ब्रूहि मम युद्धस्य कच्चिदागमनं भवेत् ॥ २९
न मे युद्धं विना देव रतिरस्ति प्रसीद मे ।
ततः प्रहस्य भगवानब्रवीद्वृषभध्वजः ॥ ३०
भविता बाण युद्धं वै तथा तच्छृणु दानव ।
ध्वजस्यास्य यदा भङ्गस्तव तात भविष्यति ।
स्वस्थाने स्थापितस्याथ तदा युद्धं भविष्यति ३१
इत्येवमुक्तः प्रहसन्बाणस्तु बहुशो मुदा ।
प्रसन्नवदनो भूत्वा पादयोः पतितोऽब्रवीत् ।
दिष्ट्या बाहुसहस्रस्य न वृथा धारणं मम ३२
दिष्ट्या सहस्राक्षमहं विजेता पुनराहवे ।
आन[4]न्देनाश्रुपूर्णाभ्यां नेत्राभ्यामरिमर्दनः ।
पञ्चाञ्जलिशतैर्देवं पूजयन्पतितो भुवि ॥ ३३

देवदेवस्य रुद्रस्य पुत्रत्वं गणमुख्यत्वम् ॥ ११ ॥ कुमारस्य कार्तिकेयस्य क्रीडतः रुद्राराधनात्मिकां क्रीडां दृष्ट्वेति योज्यम् ॥ १२ ॥ श्लाघते अहमेव महान् तपस्वीति मन्यते ॥ १४ ॥ महासेनः कार्तिकेयः ॥ १८ ॥ श्रीमन्तं बाणम् ॥ १९ ॥ प्रशासते प्रशास्ति ॥ २० ॥

---

१ ख. °ष्ट्वा वपुः कु° । २ ख. °सा सोऽसुरोत्तमः । देवस्तस्य परं तो° । ३ ख. अथ वीर्यम° । ४ ख. °नन्दजाश्रु° ।

ईश्वर उवाच।
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ बाहूनामात्मनः स्वकुलस्य तु
सदृशं प्राप्स्यसे वीर युद्धमप्रतिमं महत्॥ ३४
वैशम्पायन उवाच।
एवमुक्तस्ततो बाणस्त्र्यम्बकेण महात्मना
हर्षेणात्युच्छ्रितं शीघ्रं नत्वा स वृषभध्वजम्॥३५
शितिकण्ठविसृष्टस्तु बाणः परपुरंजयः
ययौ स्वभवनं तत्र यत्र ध्वजगृहं महत्॥ ३६
तत्रोपविष्टः प्रहसन्कुम्भाण्डमिदमब्रवीत्।
प्रियमावेदयिष्यामि भवतो यन्मनोगतम्॥३७
इत्येवमुक्तः प्रहसन्बाणमप्रतिमं रणे।
प्रोवाच राजन्किं वेतद्वक्तुकामोऽसि मत्प्रियम्
विस्मयोत्फुल्लनयनः प्रहर्षादिव भाषसे।
त्वत्तः श्रोतुमिहेच्छामि वरं किं लब्धवानसि
शितिकण्ठप्रसादेन स्कन्दगोपायनेन च।
कच्चित्त्रैलोक्यराज्यं ते व्यादिष्टं शूलपाणिना॥
अस्य चक्रभयत्रस्ता निवसन्ति जलाशये।
कच्चिच्छार्ङ्गगदापाणेः स्थितस्य परमाहवे॥४१
कच्चिदिन्द्रस्तवभयात्पातालमुपयास्यति।
कच्चिद्विष्णुपरित्रासं विमोक्ष्यन्ति दितेः सुताः
पातालवासमुत्सृज्य कच्चित्तव बलाश्रयात्।
विबुधावासनिरता भविष्यन्ति महासुराः ४३
बलिर्विष्णुपराक्रान्तो बद्धस्तव पिता नृप।
सलिलौघाद्विनिष्क्रम्य कच्चिद्राज्यमवाप्स्यति
दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यस्रग्गन्धलेपनम्।
कच्चिद्वैरोचनिं तात द्रक्ष्यामः पितरं तव॥४५
कच्चित्त्रिभिः क्रमैः पूर्वं हृताँल्लोकानिमान्प्रभो
पुनः प्रत्यानयिष्यामो जित्वा सर्वान्दिवौकसः
स्निग्धगम्भीरनिर्घोषं शङ्खस्वनपुरोजवम्।
कच्चिन्नारायणं देवं जेष्यामः समितिंजयम्॥४७
कच्चिद्वृषध्वजस्तात प्रसादसुमुखस्तव।
यथा ते हृदयोत्कम्पः साश्रुबिन्दुः प्रवर्तते॥४८

कच्चिदीश्वरतोषेण कार्तिकेयमतेन च।
प्राप्तवानसि सर्वेषामस्माकं राज्यसम्पदम्॥
इति कुंभाण्डवचनैश्चोदितः सोऽसुरोत्तमः।
बाणो वाणीमसंसक्तां प्रोवाच वदतां वरः॥
बाण उवाच।
चिरात्प्रभृति कुंभाण्ड न युद्धं प्राप्यते मया।
ततो मया मुदा पृष्टः शितिकण्ठः प्रतापवान्॥
युद्धाभिलाषः सुमहान्देव संजायते मम।
अभिप्राप्स्याम्यहं युद्धं मनसस्तुष्टिवर्धनम् ५२
ततोऽहं देवदेवेन हरेणामित्रघातिना।
प्रहस्य सुचिरं कालमुक्तोऽस्मि वचनं प्रियम्।
प्राप्स्यसे सुमहद्युद्धं त्वं बाणाप्रतिमं महत्॥५३
मयूरध्वजभङ्गस्ते भविष्यति यदाऽसुर।
तदा त्वं प्राप्स्यसे युद्धं सुमहद्दितिनन्दन॥५४
ततोऽहं परमप्रीतो भगवन्तं वृषध्वजम्।
प्रणम्य शिरसा देवं तवान्तिकमुपागतः॥ ५५
इत्येवमुक्तः कुम्भाण्डः प्रोवाच नृपतिं तदा।
अहो न शोभनं राजन्यदेवं भाषसे वचः॥५६
एवं कथयतोस्तत्र तयोरन्योन्यमुच्छ्रितः।
ध्वजः पपात वेगेन शक्राशनिसमाहतः॥ ५७
तं तथा पतितं दृष्ट्वा सोऽसुरो ध्वजमुत्तमम्।
प्रहर्षमतुलं लेभे मेने चाहवमागतम्॥ ५८
ततश्चकम्पे वसुधा शक्राशनिसमाहता।
ननादान्तर्हितो भूमौ वृषदंशो जगर्ज च॥५९
देवानामपि यो देवः सोऽप्यवर्षत वासवः।
शोणितं शोणितपुरे सर्वतः परमं ततः॥ ६०
सूर्यं भित्त्वा महोल्का च पपात धरणीतले।
स्वपक्षे चोदितः सूर्यो भरणीं समपीडयत्॥
चैत्यवृक्षेषु सहसा धाराः शतसहस्रशः।
शोणितस्य स्रवन्घोरा निपेतुस्तारका भृशम्
राहुरग्रसदादित्यमपर्वणि विशांपते।
लोकक्षयकरे काले निर्घातश्चापतन्महान्॥६३

कुम्भाण्डं स्वस्यामात्यम्॥३७॥ स्कन्दगोपायनेन स्कन्दकृतेन त्राणेन॥ ४०॥ असंसक्ताम् अस्खलिताम्॥ ५०॥ वृषदंशो बिडालः। जगर्जेत्यमङ्गलशब्दकरणं लक्ष्यते॥ ५९॥ **स्वपक्षे चेति।** देवनक्षत्रेषु उदितः कृत्तिकां प्रविष्ट इत्यर्थः। तेन रोहिणी बाणस्य जन्मनक्षत्रं षड्विंशं भरणी च तस्याभिषेचनिकं नक्षत्रं विद्धं तेन देहस्य पीडा पदात् च्युतिश्चेति दर्शितम्। चोदितः सूर्यो भरणीं समपीडयत्॥ ६१॥ **राहुरिति।** तदैव नित्यं समगतिरपि राहुर्विषमगत्या सूर्यनक्षत्रमाक्रान्तवानित्यर्थः। आदित्यमग्रसदिति तत्रैव चन्द्रयोगोऽपि गम्यते। ततश्च जन्मतः सप्तविंशे नक्षत्रे सूर्यग्रहणं चेद्बाणवत् फलं द्रष्टव्यम्॥६३॥

१ ख. यस्य च° २ ख. °ष्णुबलाक्रा°। ३ ख. °कं पार्थिवं पद°। ४ ख. °ते यदा। त°। ५ ख. °द्धं बाण त्वं नाचिरादिव। म°। ६ ख. °रमन्तिकात्। सू°।

दक्षिणां दिशमास्थाय धूमकेतुः स्थितोऽभवत्
अनिशं चाप्यविच्छिन्ना ववुर्वाताः सुदारुणाः
श्वेतलोहितपर्यन्तः कृष्णग्रीवस्तडिद्द्युतिः।
त्रिवर्णपरिघो भानुः सन्ध्यारागमथावृणोत् ॥
वक्रमङ्गारकश्चक्रे कृत्तिकासु भयंकरः।
बाणस्य जन्मनक्षत्रं भर्त्सयन्निव सर्वशः ॥६६
अनेकशाखश्चैत्यश्च निपपात महीतले।
अर्चितः सर्वकन्याभिर्दानवानां महात्मनाम् ॥
एवं विविधरूपाणि निमित्तानि निशामयन्।
बाणो बलमदोन्मत्तो निश्चयं नाधिगच्छति ॥
विचेतास्त्वभवत्प्राज्ञः कुंभाण्डस्तत्त्वदर्शिवान्।
बाणस्य सचिवस्तत्र कीर्तयन्बहु किल्बिषम्
उत्पाता ह्यत्र दृश्यन्ते कथयन्तो न शोभनम्
तव राज्यविनाशाय भविष्यन्ति न संशयः॥
वयं चान्ये च सचिवा भृत्या ते च तवानुगाः
क्षयं यास्यन्ति न चिरात्सर्वे पार्थिवदुर्नयात्
यथा शक्रध्वजतरोः स्वदर्पात्पतनं भवेत्।
बलमाकाङ्क्षतो मोहात्तथा बाणस्य नर्दतः ॥७२
देवदेवप्रसादात्तु त्रैलोक्यविजयं गतः।
उत्सेकाद्दृश्यते नाशो युद्धाकाङ्क्षी ननर्द ह ॥
बाणः प्रीतमनास्त्वेवं पपौ पानमनुत्तमम्।
दैत्यदानवनारीभिः सार्धमुत्तमविक्रमः ॥ ७४
कुम्भाण्डश्चिन्तयाविष्टो राजवेश्माभ्ययात्तदा
अचिन्तयच्च तत्त्वार्थं तैस्तैरुत्पातदर्शनैः ॥ ७५
राजा प्रमादी दुर्बुद्धिर्जितकाशी महासुरः
युद्धमेवाभिलषते न दोषान्मन्यते मदात् ॥७६
महोत्पातभयं चैव न तन्मिथ्या भविष्यति।
अपीदानीं भवेन्मिथ्या सर्वमुत्पातदर्शनम्॥
इह त्वास्ते त्रिनयनः कार्तिकेयश्च वीर्यवान्।
तेनोत्पन्नोऽपि दोषो नः कश्चिद्गच्छेत्पराभवम्
उत्पन्नदोषप्रभवः क्षयोऽयं भविता महान्।
दोषाणां न भवेन्नाश इति मे धीयते मतिः ॥
नियतो दोष एवायं भविष्यति न संशयः।
दौरात्म्यान्नृपतेरस्य दोषभूता हि दानवाः ॥
देवदानवसङ्घानां यः कर्ता भुवनप्रभुः।
भगवान्कार्तिकेयश्च कृतवाँल्लोहिते पुरे ॥ ८१
प्राणैः प्रियतरो नित्यं भविष्यति गुहः सदा।
तद्विशिष्टश्च बाणोऽपि शिवस्य सततं प्रियः
दर्पोत्सेकात्तु नाशाय वरं याचितवान्भवम्
युद्धहेतोः स लुब्धस्तु सर्वथा न भविष्यति८३
यदि विष्णुपुरोगानामिन्द्रादीनां दिवौकसाम्
भवित्री ह्यभवत्प्राप्तिर्भवहस्तात्कृतं भवेत्॥ ८४
एतयोश्च हि को युद्धं कुमारभवयोरिह।
शक्तो दातुं समागम्य बाणसाहाय्यकाङ्क्षिणोः॥
न च देववचो मिथ्या भविष्यति कदाचन ॥
भविष्यति महद्युद्धं सर्वदैत्यविनाशनम् ॥ ८६
स एवं चिन्तयाविष्टः कुम्भाण्डस्तत्त्वदर्शिवान्
स्वस्तिप्रणिहितां बुद्धिं चकार स महासुरः ॥
ये हि देवैर्विरुध्यन्ते पुण्यकर्मभिराहवे।
यथा बलिर्नियमितस्तथा ते यान्ति संक्षयम्॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि बाणयुद्धे
षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

परिघः परिवेषः॥ ६५॥ वक्रमिति तत्रैव दुर्योगान्तरमाह। जन्मनक्षत्रं रोहिणी ६६ चैत्यश्चत्वरवान् नगरसूचको वृक्षः ॥६७॥निश्चयं मम पराभवो भविष्यतीत्येवंरूपम्॥६८॥न शोभनम् अशोभनम् ॥ ७० ॥ शक्रध्वजतरोः यत्र शक्रध्वज आसज्ज्यते स तरुः पूर्वोक्तः चैत्यवृक्षः तस्य यथा पतनं जातं तथा तव पतनं भविष्यतीत्यर्थः ॥ ७२ ॥ देवेति ॥ ईश्वरानुगृहीतोऽपि दर्पान्नश्यतीति भावः ॥ ७३ ॥ उत्पन्नो दोषो दर्शाख्यस्ततः प्रभवो यस्य स तथा ॥ ७९ ॥ स्वस्तिप्रणिहितां कल्याणाभिनिवेशिनीम् ॥ ८७ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११६॥

१ ख. रणमा०। २ ख. ०शी मदोत्कटः। ३ ख. सभवः का०।

पार्वत्याः सकाशात् उषाया वरलाभः ।

११७

वैशम्पायन उवाच ।
क्रीडाविहारोपगतः कदाचिद्भवद्भवः ।
देव्या सह नदीतीरे रम्ये श्रीमति स प्रभुः ॥ १
शतानि तत्राप्सरसां चिक्रीडुश्च समंततः ।
सर्वर्तुकवने रम्ये गन्धर्वपतयस्तथा ॥ २
कुसुमैः पारिजातस्य पुष्पैः सन्तानकस्य च ।
गन्धोद्दाममिवाकाशं नदीतीरं तु सर्वशः ॥ ३
वेणुवीणामृदङ्गैश्च पणवैश्च सहस्रशः ।
वाद्यमानैः स शुश्राव गीतमप्सरसां तदा ॥४
सूतमागधकल्पैश्चास्तुवन्नप्सरसां गणाः ।
देवदेवं सुवपुषं स्रग्विणं रक्तवाससम् ॥ ५
अमिहेशं देवदेवमर्चयन्ति मनोरमम् ।
ततस्तु देव्या रूपेण चित्रलेखा वराप्सराः ॥६
भवं प्रसादयामास देवी च प्राहसत्तदा ।
प्रसादयन्तीमीशानं प्रहसन्त्यप्सरोगणाः ॥ ७
भवस्य पार्षदा दिव्या नानारूपा महौजसः ।
देव्या ह्यनुज्ञया सर्वे क्रीडन्ते तत्र तत्र ह ॥ ८
अथ ते पार्षदास्तत्र रहस्ये सुविपश्चितः ।
महादेवस्य रूपेण तच्चिह्नं रूपमास्थिताः ॥ ९
ततो देव्याः सुरूपेण लीलया वदनेन च ।
देवी प्रहासं मुमुचे ताश्चैवाप्सरसस्तदा ।
ततः किलकिलाशब्दः प्रादुर्भूतः समंततः ॥
प्रहर्षमतुलं लेभे भवः प्रीतमनास्तदा ।
बाणस्य दुहिता कन्या तत्रोषा नाम भामिनी
देवं संक्रीडितं दृष्ट्वा देव्या सह नदीगतम् ।
दीप्यमानं महादेवं द्वादशादित्यतेजसम् ॥ १२
नानारूपं वपुः कृत्वा देव्याः प्रियचिकीर्षया ।
उषा मनोरथं चक्रे पार्वत्याः संनिधौ तथा ॥
धन्या हि भर्तृसहिता रमत्येवं समागता ।
मनसा त्वथ संकल्पमुषया भाषितं तथा ॥१४
विज्ञाय तमभिप्रायमुषायाः पर्वतात्मजा ।
प्राह देवी ततो वाक्यमुषां हर्षयती शनैः ॥
उषे त्वं शीघ्रमप्येवं भर्त्रा सह रमिष्यसि ।
यथा देवो मया सार्धं शङ्करः शत्रुनाशनः ॥
एवमुक्ते तदा देव्या वाक्ये चिन्ताविलक्षणा
उषा भावं तदा चक्रे भर्त्रा रंस्ये कदा सह ॥
तदा हैमवती वाक्यं संप्रहस्येदमब्रवीत् ।
उषे शृणुष्व वाक्यं मे यदा संयोगमेष्यसि ॥
वैशाखे मासि हर्म्यस्थां द्वादश्यां त्वां दिनक्षये
रमयिष्यति यः स्वप्ने स ते भर्ता भविष्यति
एवमुक्ता दैत्यसुता कन्यागणसमावृता ।
अपाक्रामत हर्षेण रममाणा यथासुखम् ॥ २०
ततः सखीभिर्हास्यन्ती हर्षेणोत्फुल्ललोचना ।
तालिकासंनिपातैश्च ह्यन्योन्यमभ्यवर्तत ॥
किंनर्यो यक्षकन्याश्च नानादैतेयकन्यकाः ।
अप्सरोगणकन्याश्च उषायाः सखितां गताः ॥
उक्ता च तत्र ताभिश्च भर्ता तव वरानने ।
भविष्यत्यचिरेणैव देव्या वचनकल्पितः ॥
न हि देव्या वचो मिथ्या भविष्यति कदाचन
रूपाभिजनसंपन्नः पतिस्ते कल्पितस्तया ॥

११७

क्रीडेति ॥ १ ॥ सन्तानकस्य कल्पतरुविशेषस्य ॥ ३ ॥ प्रसादयामासेत्युक्तेरिदं सूच्यते—मद्भार्यारूपग्रहणेन मामपि सर्वान्तर्यामिणमियं मोहयितुं प्रवृत्तेति महादेवस्य तस्या उपरि कियानपि कोपो जात आसीदिति तत एवापराधात् चित्रलेखा स्वांशेन कुम्भाण्डस्य बाणामात्यस्य कन्या जातेति आग्रिमग्रन्थाद्गम्यते । प्रसादयन्तीं ताम् अप्सरोगणाः प्रहसन्ति ईशेऽपि कापट्यमियं करोतीत्याशयेन ॥ ७ ॥ क्रीडन्ते महादेवस्य रूपेणेति द्वयोः संबन्धः ॥ ८ ॥ तच्चिह्नं वृषभध्वजादिचिह्नरूपं देव्या रूपेण युक्ताः अप्सरसोऽपि क्रीडन्त इत्यनुषज्यते ॥ ९ ॥ ततश्च देवी प्रहासं मुमुचे । तत्र हेतुः । चित्रलेखाया मानभङ्गार्थं सर्वा अप्सरसो देवीरूपं जगृहुस्तस्याश्च भ्रान्तिमुत्पादयितुं सर्वे पार्षदा महादेवरूपं जगृहुरिति प्रघट्टकार्थः ॥ १० ॥ संक्रीडितं क्रीडितम् ॥ १२ ॥ नानारूपं वपुः कृत्वा संक्रीडितमिति पूर्वेण संबन्धः ॥ १३ ॥ भाषितं सखीजने इति शेषः ॥ १४ ॥ हास्यन्ती परिहास्यमाना ॥ २१ ॥ यत्तव

---

१ ख. °स्तदा । कु° । २ ख. म् । हरं सहोमं वरदं रमयन्ति मनोरमाः । त° । ३ ख. ° म भाविनी । दे° । ख. °हात्मानं द्वा° । ४ ख. °न्योन्यं जघ्नुरूर्जिताः । कि° ।

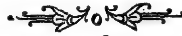
उषा सखीनां तद्वाक्यं प्रतिपूज्य यथाविधि
यत्तन्मनोरथं[1] देव्या भावयन्ती व्यवस्थिता[2] ॥
ततः क्रीडाविहारं तमनुभूय सहोमया ॥
गतेऽहनि ततः सर्वा नार्यस्ताः परमाद्भुताः ॥
ययुः स्वानालयान्सर्वा देवी चादर्शनं गता।
काश्चिदश्वैस्तथा यानैर्गजैरन्यास्तथा रथैः २७
पुरं प्रविविशुर्हृष्टाः काश्चिदाकाशमास्थिताः ।
[ततः[3]प्रभृति सा देवी काममोहं गता विभो॥
देव्यास्तु वचनं स्मृत्वा संस्मरन्ती पतिं तदा
निद्रां न भजते रात्रौ न दिवा भोजनं तथा ॥
स्मरन्ती पतिभावं सा विललाप नृपात्मजा ।
निन्दन्ती शशिनं नाके सेवती न च चन्दनम्
सा बाला मोहिता राजन्कामेन परिपीडिता
उपचर्यन्ति तां सख्यो विज्वरामपि सज्वराम्
तप्यते हृदयं तस्या लेपितं चन्दनेन च ।
कपोले पाण्डिमा चिह्नं नेत्रे जलसमन्विते॥३२
जृम्भणं च तथा स्वापो देहे तस्या व्यवर्धत ।
पद्मिनीकन्दचूर्णानि शीतलानि मुहुर्मुहुः ॥३३
क्षिपन्ति सख्यो हृदये पीडिते मन्मथाग्निना
व्यजनानि प्रकुर्वन्ति पृच्छन्ति च पुनःपुनः
का व्यथा किं शरीरं ते किमिदं तव भामिनि
किं तुभ्यं रोचते देवि तदाख्याहि वरानने ॥
कस्मादिदं समुत्पन्नं दुःखसाध्यं मनोरमे ।
त्वन्मनोनुगतं वाक्यं वदन्त्येतास्तु सारिकाः
शुका नीलतमाः सुभ्रु पठन्ति हि पुमानिव ।
प्रह्लादजननं वाक्यं किमर्थं नाद्य भाषसे ॥
तव तातो महावीरो देवानामपि दुर्जयः ।
तस्याग्रे तिष्ठते कोऽपि न भूमौ वरवर्णिनि
बलेः पुत्रो महावीरो बाणो हि दुरतिक्रमः
जित्वाऽमरावतीकं च नगरं शोणिताह्वयम् ।
यत्र संतिष्ठते देवः शूलहस्तो महेश्वरः ॥ ३९
पुत्रोऽयमिति जानीहि गिरिजां योऽब्रवीद्धरः
बाणं प्रति महादेवस्तव तातमुषे शृणु ॥ ४०
का व्यथेति मुखे चेदं नासाग्रं च विराजते ।
नीहारबिन्दवः पद्मे राजन्ते शरदागमे ॥ ४१
संपूर्णचन्द्रप्रतिमं मुखं चन्द्रो यथा घने ।
न शोभते तु विच्छायं किमर्थं कारणं वद ॥
श्वासान्मुञ्चसि बाले त्वं न रतिं यासि भावतः
गृहाण भोजनं दिव्यं यत्ते मनसि वर्तते ॥ ४३
ताम्बूलं रोचते पूर्वं तत्किमर्थं न गृह्यते ।
मिष्टानि यानि वस्तूनि दुर्लभानीतरैर्जनैः ॥
गृहाण देवि उत्तिष्ठ वद पीडां शरीरजाम् ।
इति कोलाहलं श्रुत्वा उषा वेश्मसमुद्भवम्
दासीभिः कीर्तितं तत्र मातुरग्रे पृथक्पृथक् ।
राजपुत्री यदा देवी समायाता गृहे सती ॥
जलक्रीडाविहाराच्च मूकेव परिलक्ष्यते ।
अतो दासीजना देवि वदामस्त्वां वयं जनाः
को मोहः किमिदं मौनं
कः स्वापो म्लानता कथम्
विचार्य भिषजो देवि
दिश्यन्तां कष्टशान्तये ॥ ४८
शिरीषपुष्पसदृशं यच्छरीरं सुकोमलम् ।
तत्कथं सहते देवि व्याधिभारं वरानने ॥ ४९
इति श्रुत्वा तदा देवी सत्वरा हंसगामिनी
प्राप्य देशमुषा यत्र किमिदं कष्टलक्षणम् ॥ ५०
पल्लवाकृतिहस्तेन कोमलं तत्करं तदा ।
स्पृष्ट्वाङ्गुलीरनायासं स्फोटयामास भाविनी ॥
किमस्ति तव कल्याणि का व्यथा तव वर्तते
एते वैद्याः समागत्य पृच्छन्ति भवतीं हि तव
वैद्या ऊचुः ।
जलक्रीडां गता तत्र राजपुत्री सखीगणैः ।
पार्वत्याः क्रीडितं तत्र जानीमः श्रमसंभवम् ॥
श्रमाद्ग्लानिः समुत्पन्ना जृम्भणे च पुनःपुनः
स्वापश्च जायते तेन मा भयं कर्तुमर्हसि ॥ ५४
देव्युवाच ।
हृदये निहितं वैद्याश्चन्दनं हिमसंयुतम् ।
अमात्याः किमिदं शीघ्रं किमिदं बुद्बुदायते ॥
अतिदाहो महान्स्वेदः पिपासा न बुभुक्षते ।
प्रलाप एव किं तस्यां शास्त्रतो ब्रूत निश्चितम्
वैद्या ऊचुः ।
क्रीडाविहारे मिलिताः स्त्रीजना देवसंनिधौ
रूपेणाप्रतिमा देवी राजपुत्री च भाविनी ॥

मनोरथं मनोरथगोचरं प्रार्थितं वस्तु तत् देव्या तव दत्तमिति सखीनां वाक्यं प्रतिपूज्य उषा प्रतीक्षते इति शेषः॥ २५॥

१ ख. दत्तं म० । २ ख. व्यतिष्ठत । त० । । [ ] एतच्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः खपुस्तके नास्ति। ३ तत्र इति—पाठः।

दृष्टिपातः कृतस्ताभिस्तेन पुत्र्यां व्यथाऽभवत्
रक्षामन्त्रैस्तथा पीतैः सर्षपैस्तां कुमारिकाम्॥
पानीयैरभिषेकेण परा शान्तिर्भविष्यति ।
इत्युक्त्वा भिषजः सर्वे निवृत्ता नृपवेश्मतः
सूचयन्तः पुनः सर्वे कामाभिप्रायजां व्यथाम्
मातृपृष्टा वरारोहा चिरकालमुवाच सा ॥६०
लज्जावती महाभागा मातरं रुदतीं भृशम् ।
मातर्न रोचते नित्यं भाषणं न च भोजनम् ॥
न चाप्युत्सवकं मातः सदाहं हृदयं शृणु ।
इत्युक्त्वा विररामाथ ह्युषा नारी वरानना ॥
सर्वाभिः स्त्रीभिरारब्धमन्योन्यं मुखवीक्षणम्
लज्जानुकारि नारीणां यौवने हि भवेदिति ॥
इयं च राजकन्या हि भर्तृयोग्या किमुच्यते
पितुः प्रसादान्मातुश्च प्राप्नुयात्सदृशं वरम् ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि बाणयुद्धे उषाविरहो नाम सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

उषायाः स्वप्नदर्शनमनिरुद्धानयनार्थं चित्रलेखाया द्वारकागमनं च ।

११८

वैशम्पायन उवाच ।
तत्रस्थाः परमा नार्यश्चित्रेण परमाद्भुताः]
ततो हर्म्ये शयानां तु वैशाखे मासि भामिनीम्
द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य सखीगणवृतां तदा ।
यथोक्तः पुरुषः स्वप्ने रमयामास तां शुभाम्
विचेष्टमाना रुदती देव्या वचनचोदिता ॥
सा स्वप्ने रमिता तेन स्त्रीभावं चापि लम्भिता
शोणिताक्ता प्ररुदती सहसैवोत्थिता निशि
तां तथा रुदतीं दृष्ट्वा सखी भयसमन्विता ।
चित्रलेखा वचः स्निग्धमुवाच परमाद्भुतम् ॥ ४
उषे मा भैः किमेवं त्वं रुदती परितप्यसे ॥
बलेः सुतसुता च त्वं प्रख्याता किं भयान्विता
न भयं विद्यते लोके तव सुभ्रु विशेषतः ।
अभयं तव वामोरु पिता देवान्तको रणे ॥ ६
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते विषादं मा कृथाः शुभे ।
नैवंविधेषु वासेषु भयमस्ति वरानने ॥ ७
असकृद्देवसहितः शचीभर्ता सुरेश्वरः ।
अप्राप्त एव नगरं पित्रा ते मृदितो रणे ॥ ८
अयं देवसमूहस्य भयदश्च पिता तव ।
महासुरवरः श्रीमान्बलेः पुत्रो महाबलः ॥ ९
एवं साऽभिहिता सख्या बाणपुत्री यशस्विनी
स्वप्ने रूपं यथा दृष्टं न्यवेदयदनिन्दिता ॥ १०
उषोवाच ।
एवं सन्धर्षिता साध्वी कथं जीवितुमुत्सहे
पितरं किं नु वक्ष्यामि देवशत्रुमरिंदमम् ।
एवं संदूषणकरी वंशस्यास्य महौजसः ॥ १२
श्रेयो हि मरणं मह्यं न मे श्रेयोऽद्य जीवितम् ।
ईप्सितो वा यथा कोऽपि पुरुषोऽधिगतो हि मे
जाग्रतीव यथा चाहमवस्थैवं कृता मम ।
निशायां जाग्रतीवाहं नीता केन दशामिमाम्
कथमेवं कृता नाम कन्या जीवितुमुत्सहे ॥
कुलोपक्रोशनकरी कुलाङ्गारी निराश्रया ।
जीवितुं न स्पृहेऽनारी साध्वीनामग्रतः स्थिता
इत्येवं बाष्पपूर्णाक्षी सखीजनवृता तदा ।
विललाप चिरं कालमुषा कमललोचना ॥ १६
अनाथवत्तां रुदतीं सख्यः सर्वा विचेतसः ।
ऊचुरश्रुपरीताक्षीमुषां सर्वाः समागताः १७
दुष्टेन मनसा देवि शुभं वा यदि वाऽशुभम्
क्रियते न च ते सुभ्रु किंचिद्दुष्टं मनः शुभे ॥
प्रसभं दैवसंयोगाद्यदि भुक्ताऽसि भामिनि ।
स्वप्नयोगेन कल्याणि व्रतलोपो न विद्यते ॥
व्यभिचारेण ते देवि नास्ति कश्चिद्व्यतिक्रमः
न च स्वप्नकृतो दोषो मर्त्यलोकेऽस्ति सुन्दरि

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११७॥

—

११८

तत्रेति । मह्यं मम १२ दुष्टेन कामवता मनसा यत् विक्रियते तदेव अशुभं वा पापं पुण्यं वा न त्वनिच्छाप्राप्तमित्यर्थः १८

१ ख. तां तदा । वि० । २ ख. ०प्ने धर्षिता ते० । ३ घ ०षो विगतो हि ।

एवं विपर्ययो देवि धर्मज्ञाः कथयन्ति वै ।
मनसा चैव वाचा च कर्मणा च विशेषतः ।
दुष्टा या त्रिभिरेतैस्तु पापा सा प्रोच्यते बुधैः
न च ते दृश्यते भीरु मनः प्रचलितं सदा ।
कथं त्वं दोषसंदुष्टा नियता ब्रह्मचारिणी ॥
यदि सुप्ता सती साध्वी शुद्धभावा मनस्विनी
इमामवस्थां प्राप्ता त्वं नैव धर्मो विलुप्यते ॥
यस्या दुष्टं मनः पूर्वं कर्मणा चोपपादितम् ।
तामाहुरसतीं नाम सती त्वमसि भामिनि ॥
कुलजा रूपसंपन्ना नियता ब्रह्मचारिणी ।
इमामवस्थां नीताऽसि 'कालो हि दुरतिक्रमः'
इत्येवमुक्तां रुदतीं बाष्पेणावृतलोचनाम् ।
कुम्भाण्डदुहिता वाक्यं परमं त्विदमब्रवीत् ॥
त्यज शोकं विशालाक्षि अपापा त्वं वरानने ।
श्रुतं मे यदिदं वाक्यं याथातथ्येन तच्छृणु ॥
उषे यदुक्ता देव्याऽसि भर्तारं ध्यायती तदा
समीपे देवदेवस्य स्मर भामिनि तद्वचः ॥ २८
द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य वैशाखे मासि यो निशि
हर्म्ये शयानां रुदतीं स्त्रीत्वं समुपनेष्यति ॥२९
भविता स हि ते भर्ता शूरः शत्रुनिबर्हणः ।
इत्युवाच वचो हृष्टा देवी तव मनोगतम् ॥
न हि तद्वचनं मिथ्या पार्वत्या यदुदाहृतम्
सा त्वं किमिदमत्यर्थं रोदिषीन्दुनिभानने ॥
एवमुक्ता तया बाला स्मृत्वा देवीवचस्ततः
अभवन्नष्टशोका सा बाणपुत्री शुभेक्षणा ॥ ३२

उषोवाच ।

स्मरामि भामिनि वचो देव्याः क्रीडागते भवे
यथोक्तं सर्वमखिलं प्राप्तं हर्म्यतले मया ॥ ३३
भर्ता तु मम यद्येष लोकनाथस्य भार्यया ।
व्यादिष्टः स कथं ज्ञेयस्तत्र कार्यं विधीयताम् ॥
इत्येवमुक्ते वचने कुम्भाण्डदुहिता पुनः ।
व्याजहार यथान्यायमर्थतत्त्वविशारदा ॥ ३५
न हि तस्य कुलं देवि न कीर्तिर्नापि पौरुषम्
कश्चिज्जानाति तत्त्वेन किमिदं त्वं विमुह्यसे ॥
अदृष्टश्चाश्रुतश्चैव दृष्टः स्वप्ने च यः शुभे ।
कथं ज्ञेयो भवेद्भीरु सोऽस्माभी रतितस्करः
येन त्वमसितापाङ्गि मत्तकाशिनि विक्रमात् ॥
रुदती प्रसभं भुक्ता प्रविश्यान्तःपुरं सखि ॥
न ह्यसौ प्राकृतः कश्चिद्यः प्रविष्टः प्रसह्यते ।
नगरं लोकविख्यातमेकः शत्रुनिबर्हणः ॥ ३९
आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ च महौजसौ
न शक्ताः शोणितपुरं प्रवेष्टुं भीमविक्रमाः ॥४०
सोऽयमेतैः शतगुणैर्विशिष्टश्चारिसूदनः ।
प्रविष्टः शोणितपुरं बाणमाक्रम्य मूर्धनि ॥ ४१
यस्या नैवंविधो भर्ता भवेद्युद्धविशारदः ।
कस्तस्या जीवितेनार्थो भोगैर्वास्त्यम्बुजेक्षणे
धन्यास्यनुगृहीताऽसि यस्यास्ते पतिरीदृशः
प्राप्तो देव्याः प्रसादेन कन्दर्पसमविक्रमः ॥ ४३
इदं तु यत्कार्यतमं शृणु त्वं तन्मयेरितम् ।
विज्ञेयो यस्य पुत्रो वै यन्नामा यत्कुलश्च सः ॥
इत्येवमुक्ते वचने तत्रोषा काममोहिता ।
उवाच कुम्भाण्डसुतां कथं ज्ञास्याम्यहं सखि
त्वमेव चिन्तय सखि नोत्तरं प्रतिभाति मे ।
स्वकार्ये मुह्यते लोको यथा जीवं लभाम्यहम्
उषाया वचनं श्रुत्वा रामा वाक्यमिदं पुनः ।
उवाच रुदतीं चोषां कुम्भाण्डदुहिता सखी ।
कुशला ते विशालाक्षि सर्वथा सन्धिविग्रहे
अप्सरा चित्रलेखा वै क्षिप्रं विज्ञाप्यतां सखि ॥
अस्याः सर्वमशेषेण त्रैलोक्यं विदितं सदा ।
एवमुक्ता तदैवोषा हर्षेणागतविस्मया ॥ ४९
तामप्सरसमानाय्य चित्रलेखां सखीं प्रियाम्
कृताञ्जलिपुटा दीना उषा वचनमब्रवीत् ॥५०
[सा तच्छ्रुत्वा तु वचनमुषायाः परिकीर्तितम्
आश्वासयामास सखीं बाणपुत्रीं यशस्विनीम्
ततः सा विस्मयाविष्टा वचनं प्राह दुर्वचम् ।]
चित्रलेखामप्सरसं प्रणयार्त्ता सखीमिदम् ५२
परमं शृणु मे वाक्यं यत्त्वां वक्ष्यामि भामिनि
भर्तारं यदि मेऽद्य त्वं नानयिष्यसि मत्प्रियम्
कान्तं पद्मपलाशाक्षं मत्तमातङ्गगामिनम् ।
त्यक्ष्याम्यहं ततः प्राणानचिरात्तनुमध्यमे ॥५४

प्रचलितं कामवेगवशीकृतं कथं त्वं दोषसंदुष्टा न कथमपीत्यर्थः ॥२२॥ रामा इति कुम्भाण्डदुहितुर्नाम । रामा चित्रलेखांशत्वात् चित्रलेखायाः सामर्थ्यं स्वयं जानन्ती उषाया अपि निवेदयाति ॥४७॥ **कुशलेति** ॥४८॥ चित्रं लिखति योगादित्यन्वर्थसंज्ञाम् अप्सरसम् ॥५२॥ पादस्थं

---

२ ख. °न्ना सर्वैः समुदिता गुणैः । इ° । २ ख. °ह्य नः । न । ३ ख °मविग्रहः। इ°। [ ] एतच्चिन्हान्तर्गतो ग्रंथः खपुस्तके नास्ति। ४ ख °गविक्रमम् । त्य° । ५ ख °हं प्रियान्प्रा° ।

चित्रलेखाऽब्रवीद्वाक्यमुषां हर्षयती शनैः।
नैषोऽर्थः शक्यतेऽस्माभिर्वेत्तुं भामिनि सुव्रते
न कुलेन न वर्णेन न शीलेन न रूपतः ।
न देशतश्च विज्ञातः स हि चोरो मया सखि
किं तु कर्तुं यथा शक्यं बुद्धिपूर्वं मया सखि।
प्राप्तं च शृणु मे वाक्यं यथा काममवाप्स्यसि
देवदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम्।
ये विशिष्टाः प्रभावेण रूपेणाभिजनेन च ५८
यथाप्रभावं तान्सर्वानालिखिष्याम्यहं सखि।
मनुष्यलोके ये चापि प्रवरा लोकविश्रुताः॥
सप्तरात्रेण ते भीरु दर्शयिष्यामि तानहम्।
ततो विज्ञाय पादस्थं भर्तारं प्रतिपत्स्यसे ६०
सा चित्रलेखया प्रोक्ता उषा हिताचिकीर्षया।
क्रियतामेवमित्याह चित्रलेखां सखीं प्रियाम्
ततः कुशलहस्तत्वाद्यथालेख्यं समंततः।
इत्युक्त्वा सप्तरात्रेण कृत्वा लेख्यगतांस्तु तान्
चित्रपट्टगतान्मुख्यानानयामास शोभना।
ततः प्रास्तीर्य पट्टं सा चित्रलेखा स्वयं कृतम्
उषायै दर्शयामास सखीनां तु विशेषतः।
एते देवेषु ये मुख्यास्तथा दानववंशजाः॥
किंनरोरगयक्षाणां राक्षसानां समंततः।
गन्धर्वासुरदैत्यानां ये चान्ये भोगिनः स्मृताः
मनुष्याणां च सर्वेषां ये विशिष्टतमा नराः।
तानेतान्पश्य सर्वांस्त्वं यथैव लिखितान्मया॥
यस्ते भर्ता यथारूपः स मया लिखितः सखि
तं त्वं प्रत्यभिजानीहि स्वप्ने यं दृष्टवत्यसि॥
ततः क्रमेण सर्वांस्तान्दृष्ट्वा सा मत्तकाशिनी
देवदानवगन्धर्वविद्याधरगणानथ।
अतीत्य च यदून्सर्वान् ददर्श यदुनन्दनम् ६८
तत्रानिरुद्धं दृष्ट्वा सा विस्मयोत्फुल्ललोचना।
उवाच चित्रलेखां तामयं चौरः स वै सखि॥
येनाहं दूषिता पूर्वं स्वप्ने हर्म्यगता सती।
सोऽयं विज्ञातरूपो मे कुतोऽग्र्यं रतितस्करः॥
चित्रलेखे वदस्वैनं तत्त्वतो मम शोभने।
कुलशीलाभिजनतो नाम किं चास्य भामिनि
ततः पश्चाद्विधास्यामि कार्यस्यास्य विनिश्चयम्

चित्रलेखोवाच।

अयं त्रैलोक्यनाथस्य नप्ता कृष्णस्य धीमतः
भर्ता तव विशालाक्षि प्राद्युम्निर्भीमविक्रमः॥
न ह्यस्ति त्रिषु लोकेषु सदृशोऽस्य पराक्रमे।
उत्पाट्य पर्वतानेव पर्वतैरेव शातयेत्॥ ७३
धन्याऽस्यनुगृहीताऽसि यस्यास्ते यदुपुङ्गवः
त्र्यक्षपत्न्या समादिष्टः सदृशः सज्जनः पतिः

उषोवाच।

त्वमेवात्र विशालाक्षि योग्या भव वरानने
न शक्या हि गतिश्चान्या अगत्या मे गतिर्भव
अन्तरिक्षचरा च त्वं योगिनी कामरूपिणी।
उपायस्यास्य कुशला क्षिप्रमानय मे प्रियम्॥
उपायश्चिन्त्यतां भीरु संप्रतर्क्य प्रिये सुखम्
सिद्धार्था संनिवर्तस्व येनोपायेन सुन्दरि॥
'भवेदापत्सु यन्मित्रं तन्मित्रं शस्यते बुधैः'।
कामार्ता चास्मि सुश्रोणि भव मे प्राणधारिणी
यद्येनं मे विशालाक्षि भर्तारममरोपमम्।
अद्य नानयसि क्षिप्रं प्राणांस्त्यक्ष्याम्यहं शुभे
उषाया वचनं श्रुत्वा चित्रलेखाऽब्रवीद्वचः
श्रोतुमर्हसि कल्याणि वचनं मे शुचिस्मिते॥
यथा बाणस्य नगरी रक्ष्यते देवि सर्वशः।
द्वारकाऽपि तथा भीरु दुराधर्षा सुरैरपि ८१
अयस्मयप्रतिच्छन्ना गुप्तद्वारा च सा पुरी।
गुप्ता वृष्णिकुमारैश्च तथा द्वारकवासिभिः ८२
प्रान्ते सलिलसंयुक्ता विहिता विश्वकर्मणा।
रक्ष्यते पुरुषैर्घोरैः पद्मनाभस्य शासनात्॥८३
शैलप्राकारपरिखादुर्गमार्गप्रवेशिनी।
सप्तप्राकाररचिता पर्वतैर्धातुमण्डितैः॥ ८४
न च शक्यमविज्ञातैः प्रवेष्टुं द्वारकां पुरीम्।
आत्मानं मां च रक्षस्व पितरं च विशेषतः ८५

उषोवाच।

तव योगप्रभावेण शक्यं तत्र प्रवेशनम्।
किं मे बहुविलापेन श्रूयतां सखि कारणम् ८५

चित्रफलकस्थं पट्टस्थमित्यपि पाठः ॥ ६० ॥ सज्जनः उत्तमाभिजनः ॥७४॥ योगिनी दम्पत्योः संबन्धं कर्तुमर्हा योग्या ॥७६॥ अयस्मयैः—कपाटैः प्रतिच्छन्ना ॥८२॥ प्रान्ते सलिलसंयुक्ता । समुद्रपरिखावती ॥८३॥ निर्बन्धाकरणेन अन्यथा त्रयाणामपि क्लेशः प्रसज्जेत इत्यर्थः ॥८५॥

१ ख. तदेतान्प० । २ ख. स ते स० । ३ ख. गुणशी० । ४ ख. बहुना किं प्रलापेन प्रतिज्ञां श्रूयतां मम। अनि० ।

अनिरुद्धस्य वदनं पूर्णचन्द्रसमप्रभम् ।
यद्यहं तन्न पश्यामि यास्यामि यमसादनम् ॥
दूतमासाद्य कार्याणां सिद्धिर्भवति भामिनि ।
तस्माद्दौत्येन मे गच्छ जीवन्तीं मां यदीच्छसि
यदि त्वं मे विजानासि
सख्यं प्रेम्णा च भाषितम् ।
क्षिप्रमानय मे कान्तं
तवास्मि शरणं गता ॥ ८९
जीवितस्य हि संदेहः क्षयं चैव कुलस्य च ।
कामार्ता हि न पश्यन्ति कामिन्यो मदविक्लवाः
प्रयत्नो युज्यते कार्येष्विति शास्त्रनिदर्शनम् ॥
त्वं च शक्ता विशालाक्षि द्वारकायाः प्रवेशने
संस्तुताऽसि मया भीरु कुरु मे प्रियदर्शनम् ॥
चित्रलेखा उवाच ।
सर्वथा संस्तुता तेऽहं वाक्यैरमृतसोदरैः ।
कारिता च समुद्योगं प्रियैः कान्तैश्च भाषितैः
एषा गच्छाम्यहं भीरु क्षिप्रं वै द्वारकां पुरीम्
भर्तारमानयाम्यद्य तव वृष्णिकुलोद्भवम् ।
अनिरुद्धं महाबाहुं प्रविश्य द्वारकां पुरीम् ९४
सा वचस्तथ्यमशिवं दानवानां भयावहम् ।
उक्त्वा चान्तर्हिता क्षिप्रं चित्रलेखा मनोजवा
सखीभिः सहिता ह्युषा
चिन्तयन्ती तु सा स्थिता ।
तृतीये तु मुहूर्ते सा
नष्टा बाणपुरात्तदा ॥ ९६
सखी प्रियं चिकीर्षन्ती पूजयन्ती तपोधनान् ।
क्षणेन समनुप्राप्ता द्वारकां कृष्णपालिताम् ॥
कैलासशिखराकारैः प्रासादैरुपशोभिताम् ।
ददर्श द्वारकां रम्यां दिवि तारामिव स्थिताम्

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि उषाहरणे चित्रलेखाया द्वारकागमने अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

अनिरुद्धस्योषया सह गान्धर्वेण विवाहो बाणतत्सैन्याभ्यां युद्धं च ।

११९

वैशम्पायन उवाच ।
अथ द्वारवतीं प्राप्य स्थिता सा भवनान्तिके
प्रवृत्तिहरणार्थाय चित्रलेखा व्यचिन्तयत् १
अथ चिन्तयती सा तु बुद्धिबुद्ध्यर्थनिश्चयम् ।
अपश्यन्नारदं तत्र ध्यायन्तमुदके मुनिम् ॥ २
तं दृष्ट्वा चित्रलेखा तु हर्षेणोत्फुल्ललोचना ।
उपसृत्याभिवाद्याथ तत्रैवाधोमुखी स्थिता ३
नारदस्त्वाशिषं दत्त्वा चित्रलेखामथाब्रवीत् ।
किमर्थमिह संप्राप्ता श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ४
देवर्षिमथ तं दिव्यं नारदं लोकपूजितम् ।
कृताञ्जलिपुटा भूत्वा चित्रलेखा त्वथाब्रवीत् ५
भगवञ्छ्रूयतां वाक्यं दौत्येनाहमिहागता ।
अनिरुद्धं मुने नेतुं यदर्थं च शृणुष्व मे ॥ ६
नगरे शोणितपुरे बाणो नाम महासुरः ।
तस्य कन्या वरारोहा नाम्नोषेति च विश्रुता
भगवन्सानुरक्ता च प्राद्युम्निं पुरुषोत्तमम् ।
देव्या वरविसर्गेण तस्या भर्ता विनिर्मितः ८
तं च नेतुं समायाता तत्र सिद्धिं विधत्स्व मे
मया नीतेऽनिरुद्धे तु नगरं शोणिताह्वयम् ॥९
प्रवृत्तिः पुण्डरीकाक्षे त्वयाख्येया महामुने ।
अवश्यं भविता चैव कृष्णेन सह विग्रहः ।
बाणस्य सुमहान्संख्ये दिव्यो हि स महासुरः
न च शक्तोऽनिरुद्धस्तं युद्धे जेतुं महासुरम् ।
सहस्रबाहुमायान्तं जयेत्कृष्णो महाभुजः ११
भगवन्सन्निकर्षे ते यदर्थमहमागता ।
कथं हि पुण्डरीकाक्षो ज्ञापितस्तदिदं भवेत्

तारामिवेति कृत्स्ननगरप्रभाया एकीभाव उक्तः ॥ ९८ ॥
इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

११९

अथेति । प्रवृत्तिः बाणपुरेऽनिरुद्धो नीत इति वार्ता तस्याः हरणं कृष्णे प्रापणं तदर्थं चिन्तयन्ती बाणगर्वशमनार्थिनी चित्रलेखा व्यचिन्तयत् ॥ १ ॥ बुद्धिबुद्ध्यर्थनिश्चयं बुद्ध्या यः बुद्ध्यर्थनिश्चयस्तम् ॥ २ ॥ ज्ञापितः कथं भवेत् इदं च कृष्णबाणयोर्युद्धं च कथं भवेदिति योजना ॥ १२ ॥

१ ख °तर्कान्वितैः । का° । २ ख ° निश्चिताम् । अ° । ३ ख °वाद्यैनं त° ।

त्वत्प्रसादाच्च भगवन्न मे कृष्णाद्भयं भवेत् ।
स हि तत्त्वार्थदृष्टिस्तु अनिरुद्धः कथं ह्रियेत् ॥
क्रुद्धो हि स महाबाहुस्त्रैलोक्यमपि निर्दहेत् ।
पौत्रशोकाभिसंतप्तः शापेन स दहेत माम् ॥
तत्रोपायं च भगवंश्चिन्तितुं वै त्वमर्हसि ।
यथा ह्युषा लभेत्कान्तं मम चैवाभयं भवेत् ॥
इत्येवमुक्तो भगवांश्चित्रलेखां स नारदः ।
उवाच स शुभं वाक्यं मा भैस्त्वमभयं शृणु ॥
त्वया नीतेऽनिरुद्धे तु कन्यावेश्मप्रवेशिते ।
यदि युद्धं भवेत्तत्र स्मर्तव्योऽहं शुचिस्मिते ॥
ममैष परमः कामो युद्धं द्रष्टुं मनोरमे ।
तद्दृष्ट्वा च महाप्रीतिः प्रवृत्तिश्च दृढा भवेत् ॥
गृह्यतां तामसी विद्या सर्वलोकप्रमोहिनी ।
कृतकृत्यस्तु ते देवि एष विद्यां ददाम्यहम् ॥
एवमुक्ते तु वचने नारदेन महर्षिणा ।
तथेति वचनं प्राह चित्रलेखा मनोजवा ॥ २०
अभिवाद्य महात्मानमृषीणां नारदं वरम्[3] ।
सा जगामानिरुद्धस्य गृहं चैवान्तरिक्षगा २१
ततो द्वारवतीमध्ये कामस्य भुवनं शुभम् ।
तत्समीपेऽनिरुद्धस्य भवनं सा विवेश ह ॥
सौवर्णवेदिकास्तम्भं रुक्मवैडूर्यतोरणम् ।
माल्यदामावसक्तं च पूर्णकुम्भोपशोभितम्
बर्हिकण्ठनिभग्रीवं प्रासादैरेकसंचयैः ।
मणिप्रवालविस्तीर्णं देवगन्धर्वनादितम् ॥२४
×ददर्श भवनं यत्र प्राद्युम्निरवसत्सुखम् ।
ततः प्रविश्य सहसा भवनं तस्य तन्महत् २५

तत्रानिरुद्धं सापश्यच्चित्रलेखा वराप्सराः ।
मध्ये परमनारीणां तारापतिमिवोदितम् ॥२६
क्रीडाविहारे नारीभिः सेव्यमानमितस्ततः ।
पिबन्तं मधु माध्वीकं श्रिया परमया युतम् ॥
वरासनगतं तत्र यथा चैडाविलं तथा ।
वाद्यते समतालं च गीयते मधुरं तथा ॥ २८
न च तस्य मनस्तत्र तमेवार्थमचिन्तयत् ।
स्त्रियः सर्वगुणोपेता नृत्यन्ते तत्र तत्र वै॥ २९
न चास्य मनसस्तुष्टिं चित्रलेखा प्रपश्यति ।
न चाभिरमते भोगैर्न चापि मधु सेवते ॥ ३०
व्यक्तमस्य हि तत्स्वप्नो हृदये परिवर्तते ।
इति तत्रैव बुद्ध्या च निश्चिता गतसाध्वसा ॥
सा दृष्ट्वा परमस्त्रीणां मध्ये शक्रध्वजोपमम् ।
चिन्तयाविष्टहृदया चित्रलेखा मनस्विनी ३२
कथं कार्यमिदं कार्यं
कथं स्वस्ति भवेदिति ।
साऽन्तर्हिता चिन्तयित्वा
चित्रलेखा यशस्विनी ॥ ३३
तामस्याच्छादयामास विद्यया शुभलोचना
*ततोऽन्तरिक्षादेवाशु प्रासादोपर्यधिष्ठिता ॥
प्राद्युम्नि वचनं प्राह श्लक्ष्णं मधुरया गिरा ।
चक्षुर्दत्वा तु सा तस्मै कृत्वा चात्मनि दर्शनम्
विविक्ते सा च वै देशे तं वाक्यमिदमब्रवीत्
अपि ते कुशलं वीर सर्वत्र यदुनन्दन ॥ ३६
अहस्तावत्प्रदोषो वा कच्चिद्गच्छति ते सुखम् ।
शृणुष्व त्वं महाबाहो विज्ञप्तिं मे रतीसुत ॥

स कृष्णस्तत्त्वार्थदृष्टिरिति मम भयं नास्ति परंतु अनिरुद्धः कथं ह्रियेत् कथं हरणं प्राप्नुयात्तद्वदेति भावः ॥१३॥ अभयं भयनिवर्तकं-वचनम् ॥१५॥ प्रवृत्तिः युद्धं कारयितुमिति शेषः ॥१८॥ कृतकृत्यः विद्याविषये यत्कृत्यं पुरश्चरणादि तत्सर्वं मया कृतमस्ति तेन प्राप्तमात्रैव सिद्धिकरीयं विद्येत्यर्थः ॥१९॥ बर्हिकण्ठनिभग्रीवमित्युपरिप्रदेशस्थः कण्ठभागो जह्व इति प्रसिद्धो यस्य तं प्रासादैरेकसंचयैः एक एव संचयो दीर्घकाष्ठं पाषाणो वा येषु मध्ये स्तम्भरहितैरित्यर्थः । माणिभिः प्रवालैश्च विस्तीर्णं विशेषेणास्तरणरूपेण रचितम् ॥२४॥ ऐडाविलं कुबेरम् ॥ २८ ॥ न मनस्तत्र रेमे इति शेषः । यतोऽसौ तमेव उषासंभोगमेवाचिन्तयत् । एतेन यथा उषा स्वप्नेऽनिरुद्धमपश्यदेवमितरोऽपि तामपश्यदिति ज्ञेयम् ॥ ९ ॥ निश्चिता निश्चयवती । गतसाध्वसा निर्भया ॥३१॥ छादयामास अनिरुद्धव्यातिरिक्तान् ॥ ३४ ॥

१ ख ०हं तदा त्वया । एष मे प० । २ख. द्रष्टुमिहानघे। यद्दृ० । ३ ख. ०म् । निरैक्षतानिरुद्ध । ४ख. सा स्म पश्यति । सौ० । ५ ख ०काकुम्भं रु० । × ततो द्वारवतीमध्ये प्रासादैरुपशोभितम् । इति खपुस्तकेऽधिकः पाठः । ६ ख. ०था चैलाविलं त० । * हर्म्ये स्त्रीगणमध्यस्थं दृष्ट्वा चान्तर्हिता तदा इति खपुस्तकेऽधिकः पाठः । ७ ख. तासां चैवाश्वे देशे सा वा० । ८ ख. विज्ञाप्यं मे ।

उषाया मम सख्यास्तु
वाक्यं वक्ष्यामि तत्त्वतः ।
स्वप्ने तु या त्वया दृष्टा
स्त्रीभावं चापि भाविता ॥ ३८
बिभर्ति हृदये या त्वामुषया प्रेषिता त्वहम् ।
रुदन्ती जृम्भती चैव निःश्वसन्ती मुहुर्मुहुः ॥
त्वद्दर्शनपरा सौम्य कामिनी परितप्यते ।
यदि त्वं यास्यसे वीर धारयिष्यति जीवितम्
अदर्शनेन मरणं तस्या नास्त्यत्र संशयः ।
यदि नारीसहस्रं ते हृदिस्थं यदुनन्दन ॥ ४१
स्त्रियाः कामयमानायाः कर्तव्या हस्तधारणा
त्वं च तस्या वरोत्सर्गे दत्तो देव्या मनोरथः
चित्रपट्टं मया दत्तं त्वच्चिह्नं दृश्य जीवति ।
सानुक्रोशो यदुश्रेष्ठ भव तस्या मनोरथे ॥ ४३
उषा ते पतते मूर्ध्ना वयं च यदुनन्दन ।
श्रूयतां चोद्धवस्तस्याः कुलशीलं च यादृशम्
संस्थानं प्रकृतिं चास्याः पितरं च ब्रवीमि ते
वैरोचनिसुतो वीरो बाणो नाम महासुरः ॥
स राजा शोणितपुरे तस्य त्वामिच्छते सुता
त्वद्भावगतचित्ता सा त्वन्मयं चापि जीवितम्
मनोरथकृतो भर्ता देव्या दत्तो न संशयः ।
त्वत्संगमात्सा सुश्रोणी प्राणान्धारयते शुभा
चित्रलेखावचः श्रुत्वा सोऽनिरुद्धोऽब्रवीदिदम्
दृष्टा स्वप्ने मया सा हि तन्मत्तः शृणु शोभने
रूपं कान्तिं मतिं चैव संयोगं रुदितं तथा ।
एवं सर्वमहोरात्रं मुह्यामि परिचिन्तयन् ॥
यद्यहं समनुग्राह्यो यदि सख्यं त्वमिच्छसि ।
नयस्व चित्रलेखे मां द्रष्टुमिच्छाम्यहं प्रियाम्
[कामसंतापसंतप्तः प्रियासङ्गमकामतः ।
एषोऽञ्जलिर्मया बद्धः सत्यं स्वप्नं कुरुष्व मे
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा चित्रलेखा वराप्सराः
सफलोऽद्य मम क्लेशः सख्या मे यत्प्रयाचितम्
वैशम्पायन उवाच ।]
ईप्सितं तस्य विज्ञाय अनिरुद्धस्य भामिनी
चित्रलेखा ततस्तुष्टा तथेति च तमब्रवीत् ॥
हर्म्ये स्त्रीगणमध्यस्थं कृत्वा चान्तर्हितं तदा ।
उत्पपात गृहीत्वा सा प्राद्युम्निं युद्धदुर्मदम् ॥
सा तमध्वानमागम्य सिद्धचारणसेवितम् ।
सहसा शोणितपुरं प्रविवेश मनोजवा ।
अदर्शनं तमानीय मायया कामरूपिणी ।
अनिरुद्धं महाभागा यत्रोषा तत्र गच्छति ॥
उषाया दर्शयच्चैनं चित्राभरणभूषितम् ।
चित्राम्बरधरं वीरं रहस्यमररूपिणम् ॥ ५७
तत्रोषां विस्मितां दृष्ट्वा हर्म्यस्थां सखिसंनिधौ
प्रवेशयामास च तं तदा सा स्वगृहं ततः ॥
प्रहर्षोत्फुल्लनयना प्रियं दृष्ट्वाऽर्थकोविदा ।
सा हर्म्यस्था तमर्घेण यादवं समपूजयत् ॥
चित्रलेखां परिष्वज्य प्रियाख्यानैरतोषयत् ।
त्वरिता कामिनी प्राह चित्रलेखां भयातुरा
सखीदं वै कथं कार्यं गुह्ये कार्यविशारदे ।
गुह्ये कृते भवेत्स्वस्ति प्रकाशे जीवितक्षयः ॥
[इत्युक्त्वा त्वरमाणा सा गुह्यदेशे स्वलंकृता
कान्तेन सह संयुक्ता स्थिता वै भीतभीतवत्]
चित्रलेखाऽब्रवीद्वाक्यं शृणु त्वं निश्चयं सखि
कृतं पुरुषकारेण दैवं नाशयते सखि ॥ ६३
यदि देव्याः प्रसादस्ते ह्यनुकूलो भविष्यति ।
अद्य मायाकृतं गुह्यं न कश्चिज्ज्ञास्यते नरः ॥
सख्या वै एवमुक्ता सा पर्यवस्थितचेतना ।
एवमेतदिति प्राह साऽनिरुद्धमिदं वचः ॥ ६५
दिष्ट्या स्वप्नगतश्चौरो दृश्यते सुभगः पतिः ।
यत्कृते तु वयं खिन्ना दुर्लभप्रियकाङ्क्षया ॥
कच्चित्तव महाबाहो कुशलं सर्वतोगतम् ।
हृदयं हि मृदु स्त्रीणां तेन पृच्छाम्यहं तव ॥
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा उषायाः श्लक्ष्णमर्थवत् ।
सोऽप्याह यदुशार्दूलः शुभाक्षरतरं वचः ॥
हर्षविप्लुतनेत्रायाः पाणिनाऽश्रु प्रमृज्य च
प्रहस्य सस्मितं प्राह हृदयग्राहकं वचः ॥ ६९

बिभर्ति या इत्यनुषज्यते३९ वरोत्सर्गे वरप्रदानकाले दत्तो वरत्वेनेति शेषः॥४२॥ त्वच्चिह्नं त्वत्प्रतिमाङ्कितम् ॥४३॥ अदर्शनम् अन्यैरदर्शनम् ॥५६॥ दर्शयत् अदर्शयत् ॥५७॥ कथं केनोपायेन गुह्यं गोपनीयं तद्वदेति भावः।गुह्ये गुप्ते॥६१॥

१ ख °पि लंभिता । २ ख. °त्तोऽस्य संशयम् । [ ] एतच्चिह्नमध्यस्थो ग्रंथः खपुस्तके नास्ति । ३ ख °रुद्धसमेता सा य° । ४ ख. °त्रायुधध° ५ ख. °रं कन्दर्पसमरू° । ६ ख. °ख्यानैर्नियुज्य च । ७ ख °कारं हि । ८ ख. °ते क्षणात् । य° । ९ ख. अप्रमादात्कृ° । १० ख. °भगो जनः । य° । ११ ख. °काम्यया । कृ° ।

कुशलं मे वरारोहे सर्वत्र मितभाषिणि।
त्वत्प्रसादेन मे देवि प्रियमावेदयामि ते ॥ ७०
अदृष्टपूर्वश्च मया देशोऽयं शुभदर्शने।
निशि स्वप्ने यथा दृष्टः सकृत्कन्यापुरे तथा ॥
एवमेवमहं भीरु त्वत्प्रसादादिहागतः।
न च तद्रुद्रपत्न्या वै मिथ्या वाक्यं भविष्यति
देव्यास्ते प्रीतिमाज्ञाय त्वत्प्रियार्थं च भामिनि
अनुप्राप्तोऽस्मि चाद्यैव प्रसीद शरणं गतः ॥
इत्युक्ता त्वरमाणा सा गुह्यदेशे स्वलंकृता।
कान्तेन सह संयुक्ता स्थिता वै भीतभीतवत्
ततश्चोद्वाहधर्मेण गान्धर्वेण समीयतुः।
अन्योन्यं रमतुस्तौ तु चक्रवाकौ यथा दिवा
[पतिना साऽनिरुद्धेन मुमुदे तु वराङ्गना]
कान्तेन सह संयुक्ता दिव्यवस्त्रानुलेपना ॥७६
रममाणाऽनिरुद्धेन अविज्ञाता सुता तदा।
तस्मिन्नेव क्षणे प्राप्ते यदूनामृषभो हि सः॥
दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्यस्रगनुलेपनः।
उषया सह संयुक्तो विज्ञातो बाणरक्षिभिः ॥
ततस्तैश्चारपुरुषैर्बाणस्यावेदितं द्रुतम्।
यथा दृष्टमशेषेण कन्यायास्तदतिक्रमम् ॥ ७९
ततः किङ्करसैन्यं तु व्यादिष्टं भीमकर्मणा।
बलेः पुत्रेण वीरेण बाणेनामित्रघातिना ॥ ८०
गच्छध्वं सहिताः सर्वे हन्यतामेव दुर्मतिः
येन नः कुलचारित्रं दूषितं दूषितात्मना ॥
उषायां धर्षितायां हि कुलं नो धर्षितं महत्
असंप्रदत्तां योऽस्माभिः स्वयंग्राहमधर्षयत् ॥
अहो वीर्यमहो धैर्यमहो धाष्टर्यं च दुर्मतेः।
यः पुरं भवनं चेदं प्रविष्टो नः स बालिशः॥
एवमुक्त्वा पुनस्तां तु किङ्करांश्चोदयद्भृशम्।
ते तस्याज्ञामथो गृह्य सुसंनद्धा विनिर्ययुः।
यत्रानिरुद्धो ह्यभवत्तत्रागच्छन्महाबलाः ॥ ८४
नानाशस्त्रोद्यतकरा नानारूपा भयङ्कराः।
दानवाः समभिक्रुद्धाः प्राद्युम्निवधकांक्षिणः ॥
रुरोद तद्बलं दृष्ट्वा बाष्पेणावृतलोचना।
प्राद्युम्निवधभीता सा बाणपुत्री यशस्विनी ॥
ततस्तु रुदतीं दृष्ट्वा तां सुतां मृगलोचनाम्।
हा हा कान्तेति वेपन्तीमनिरुद्धोऽभ्यभाषत ॥
अभयं तेऽस्तु सुश्रोणि मा भैस्त्वं हि मयि स्थिते
संप्राप्तो हर्षकालस्ते नेहास्ति भयकारणम् ॥
कृत्स्नोऽयं यदि बाणस्य भृत्यवर्गो यशस्विनि
आगच्छति न मे चिन्ता भीरु पश्याद्य विक्रमम्
तस्य सैन्यस्य निनदं श्रुत्वाऽभ्यागच्छतस्ततः
सहसैवोत्थितः श्रीमान्प्राद्युम्निः किमिति ब्रुवन्
अथ सोऽपश्यत बलं नानाप्रहरणोद्यतम्।
स्थितं समंततस्तत्र परिवार्य गृहं महत्।
ततोऽभ्यगच्छत्त्वरितो यत्र तद्वेष्टितं बलम्।
क्रुद्धः स्वबलमास्थाय अदशद्दशनच्छदम् ॥
ततो योद्धुमपोढानां बाणेयानां निशम्य तु।
सा चित्रलेखाऽस्मरत नारदं देवदर्शनम् ॥
ततो निमेषमात्रेण संप्राप्तो मुनिपुङ्गवः।
स्मृतोऽथ चित्रलेखायाः पुरं शोणितसाह्वयम्॥
अन्तरिक्षे स्थितस्तत्र सोऽनिरुद्धमथाब्रवीत्।
मा भयं स्वस्ति ते वीर प्राप्तोऽस्म्यद्य पुरं तव ॥
ततश्च नारदं दृष्ट्वा सोऽभिवाद्य महाबलः।
प्रहृष्टमानसो भूत्वा युद्धार्थमभिवर्तत ॥ ९६
ततस्तेषां स्वनं श्रुत्वा सर्वेषामेव गर्जताम्।
सहसैवोत्थितः शूरस्तोत्रार्दित इव द्विपः ॥
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य संदष्टौष्ठं महाभुजम्।
प्रासादाच्चावरोहन्तं भयार्ता विप्रदुद्रुवुः ॥९८
अन्तःपुरद्वारगतं परिघं गृह्य चातुलम्।
वधाय तेषां चिक्षेप नानायुद्धविशारदः ॥
ते सर्वे बाणवर्षैश्च गदाभिर्मुशलैस्तथा।
असिभिः शक्तिभिः शूलैर्निजघ्नू रणगोचरे।
स हन्यमानो नाराचैः परिघैश्च समंततः।
दानवैः समभिक्रुद्धैः प्राद्युम्निः शस्त्रकोविदैः
नाक्षुभ्यत्सर्वभूतात्मा नदन्मेघ इवोष्णगे।
आविध्य परिघं घोरं तेषां मध्ये व्यतिष्ठत ॥
सूर्यो दिवि चरन्मध्ये मेघानामिव सर्वशः॥१०२

योद्धुमपोढानां युद्धं कर्तुं बहिर्निर्गतानाम्। बाणेयानां बाणभटानाम्। षष्ठी द्वितीयार्थे। तान् निशम्य दृष्ट्वा अस्मरत स्मृतवती ॥९३॥ सर्वभूतात्मा अनिरुद्धाख्यः समष्ट्यहङ्काररूपत्वेनेत्यर्थः ॥ १०२ ॥

१ ख. ॰था दृष्टः सकृत् कन्यापुरं महत्। ए॰। २ ख. भाविनि। अ॰ [ ] एतच्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः ख पुस्तके नास्ति। ३ ख. ॰ता तु सा त॰ । ४ ख. ॰तः शूरः प्रा॰ । ५ ख. ॰तो युद्धं बलौघानां बा॰। ६ ख. ॰भिः पट्टिशैः शू॰। ७ ख. ॰चरः। सह॰।

दण्डैकृष्णाजिनधरो नारदो हृष्टमानसः ।
साधु साध्विति वै तत्र सोऽनिरुद्धमभाषत ॥
ते हन्यमाना रौद्रेण परिघेणामितौजसा ।
प्राद्रवन्त भयात्सर्वे मेघा वातेरिता यथा ॥४
विद्राव्य दानवान्वीरः परिघेण सुविक्रमः ।
अनिरुद्धो रणे हृष्टः सिंहनादं ननाद च ॥ ५
घर्मान्ते तोयदो व्योम्नि नर्दन्निव महास्वनः ।
तिष्ठध्वमिति चुक्रोश दानवान्युद्धदुर्मदान् ॥६
प्राद्युम्निर्व्यंहनच्चापि सर्वाञ्छत्रुनिबर्हणः ।
तेन ते समरे सर्वे हन्यमाना महात्मना ॥
यतो बाणस्ततो भीता ययुर्युद्धपराङ्मुखाः ।
ततो बाणसमीपस्थाः श्वसन्तो रुधिरोक्षिताः
न शर्म लेभिरे दैत्या भयविक्लवचेतसः ।
मा भैष्ट मा भैष्ट इति राज्ञा ते तेन चोदिताः
त्रासमुत्सृज्य चैकस्था युध्यध्वं दानवर्षभाः
तानुवाच पुनर्बाणो भयविस्रस्तलोचनान् ॥
किमिदं लोकविख्यातं यश उत्सृज्य दूरतः ।
भवन्तो यान्ति वैक्लव्यं क्लीबा इव विचेतसः
कोऽयं यस्य भयत्रस्ता भवन्तो यान्त्यनेकशः
कुलापदेशिनः सर्वे नानायुद्धविशारदाः ॥ १२
भवद्भिर्न हि मे कार्यं युद्धसाहाय्यमद्य वै ।
अब्रवीद्ध्वंसतेत्येवं मत्समीपाच्च नश्यत ॥ १३
अथ तान्वाग्भिरुग्राभिस्त्रासयन्बहुधा बली
व्यादिदेश रणे शूरानन्यानयुतशः पुनः ॥ १४
प्रमाथगणभूयिष्ठं व्यादिष्टं तस्य निग्रहे ।
अनीकं सुमहारौद्रं नानाप्रहरणोद्यतम् ॥ १५
अथान्तरिक्षे बहुधा विद्युद्भिरिवाम्बुदैः
बाणानीकैः समभवद्व्याप्तं संदीप्तलोचनैः॥१६
केचित्क्षितिस्थाः प्राक्रोशन्गजा इव समंततः
अन्तरिक्षे व्यराजन्त घर्मान्त इव तोयदाः ॥
ततस्तत्सुमहत्सैन्यं समेतमभवत्पुनः ।
तिष्ठ तिष्ठेति च तदा वाचोऽश्रूयन्त सर्वशः ॥
अनिरुद्धो रणे वीरः स च तानभ्यवर्तत ।
तदाश्चर्यं समभवद्यदेकैस्तु समागतः ॥ १९
अयुध्यत महावीर्यैर्दानवैः सह संयुगे ।
तेषामेव च जग्राह परिघांस्तोमरानपि ॥१२०॥
तैरेव च तदा युद्धे ताञ्जघान महाबलः ।
पुनः परिघमुत्सृज्य प्रगृह्य रणमूर्धनि ॥ २१
× स तेन विचरन्मार्गानिकः शत्रुनिबर्हणः ।
भ्रान्तमुद्भ्रान्तमाविद्धमाप्लुतं विप्लुतं प्लुतम्
इति प्रकारान्द्वात्रिंशद्विचरन्नाभ्यदृश्यत ।
एकं सहस्रशश्चात्र ददृशू रणमूर्धनि ॥ २३
क्रोडन्तं बहुधा युद्धे व्यादितास्यमिवान्तकम्
ततस्तेनाभिसंतप्ता रुधिरौघपरिप्लुताः ॥ २४
पुनर्भग्नाः प्राद्रवन्त यत्र बाणो व्यवस्थितः ।
गजवाजिरथौधैस्ते चोह्यमानाः समंततः २५
कृत्वा चार्तस्वरं घोरं दिशो जग्मुर्हतौजसः ।
* एकैकस्योपरि तदा तेऽन्योन्यं भयपीडिताः
वमन्तः शोणितं जग्मुर्विषादाद्विमुखा रणे ।
न बभूव पुरा देवैर्युध्यतां तादृशं भयम् ॥ २७
यादृशं युध्यमानानामनिरुद्धेन संयुगे ।
केचिद्वमन्तो रुधिरं ह्यपतन्वसुधातले ॥ २८
दानवा गिरिशृङ्गाभा गदाशूलासिपाणयः ।
ते बाणमुत्सृज्य रणे जग्मुर्भयसमाकुलाः २९
विशालमाकाशतलं दानवा निर्जितास्तदा ।
निःशेषभग्नां महतीं दृष्ट्वा तां वाहिनीं तदा ॥
बाणः क्रोधात्प्रजज्वाल समिद्धोऽग्निरिवाध्वरे
अन्तरिक्षचरो भूत्वा साधुवादी समंततः ॥
नारदो नृत्यति प्रीतो ह्यनिरुद्धस्य संयुगे ।
एतस्मिन्नन्तरे चैव बाणः परमकोपनः ॥३२
कुम्भाण्डसंगृहीतं तु रथमास्थाय वीर्यवान् ।
ययौ यत्रानिरुद्धो वै उद्यतासी रथे स्थितः ३३
पट्टिशासिगदाशूलमुद्यम्य च परश्वधान् ।
बभौ बाहुसहस्रेण शक्रो ध्वजशतैरिव ॥ ३४
बद्धगोधाङ्गुलित्रैश्च बाहुभिः स महाभुजः ।
नानाप्रहरणोपेतः शुशुभे दानवोत्तमः ॥ ३५
सिंहनादं नदन्क्रुद्धो विस्फारितमहाधनुः ॥
अब्रवीत्तिष्ठ तिष्ठेति क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ ३६

कुलापदेशिनः प्रख्यातकुलाः ॥ १२ ॥ भवद्भिर्मे साहाय्यं न कार्यम् इति ध्वंसतेति चाब्रवीदिति संबन्धः ॥ ११३ ॥ प्रमाथगणाः प्रमथगणः ॥ १५ ॥

---

१ ख. °ण्डकाष्ठाजि° । २ ख. °कस्तैः स° । × स दैत्यसंघान् समरे निजघान महाबलान् । निस्त्रिंशं चर्म चोत्सृष्टं प्रगृह्य रणमूर्धनि । इति खेऽधिकः पाठः । * एवं भयमभूत्तेषां दानवानां महारणे । इत्यधिकं खपुस्तके । ३ ख. °शूला-नयम्य समरश्वधान् । ब्र° ।

वचनं तस्य संश्रुत्य प्राद्युम्निरपराजितः ।
बाणस्य वदनं संख्ये समुद्वीक्ष्य ततोऽहसत ॥
किङ्किणीशतनिर्घोषं रक्तध्वजपताकिनम् ।
ऋष्यचर्मावनद्धाङ्गं दशनल्वं महारथम् ॥३८
तस्य वाजिसहस्रं तु रथे युक्तं महात्मनः ।
पुरा देवासुरे युद्धे हिरण्यकशिपोरिव ॥० ३९
तमापतन्तं ददृशे दानवं यदुपुङ्गवः ।
संप्रहृष्टस्ततो युद्धे तेजसा चाप्यपूर्यत १४०
असिचर्मधरो वीरः स्वस्थः सङ्ग्रामलालसः
नरसिंहो यथा पूर्वमादिदैत्यवधोद्यतः ॥ ४१
आपतन्तं ददर्शाथ खड्गचर्मधरं तदा ।
खड्गचर्मधरं तं तु दृष्ट्वा बाणः पदातिनम् ॥ ४२
प्रहर्षमतुलं लेभे प्राद्युम्निवधकाङ्क्षया ।
तनुत्रेण विहीनश्च खड्गपाणिश्च यादवः ॥ ४३
अजेय इति तं मत्वा युद्धायाभिमुखः स्थितः ।
अनिरुद्धं रणे बाणो जितकाशी महाबलः ॥
वाचं चोवाच संक्रुद्धो गृह्यतां हन्यतामिति ।
वाचं च ब्रुवतस्तस्य श्रुत्वा प्राद्युम्निराहवे ॥
बाणस्य ब्रुवतः क्रोधाद्धसमानोऽभ्युदैक्षत ।
उषां भयपरित्रस्तां रुदतीं तत्र भामिनीम् ४६
अनिरुद्धः प्रहस्याथ समाश्वास्य च तां स्थितः
अथ बाणः शरौघाणां क्षुद्रकाणां समंततः ॥
चिक्षेप समरे क्रुद्धो ह्यनिरुद्धवधेप्सया ।
अनिरुद्धस्तु चिच्छेद काङ्क्षंस्तस्य पराजयम्
ववर्ष शरजालानि क्षुद्रकाणां समंततः ।
बाणोऽनिरुद्धशिरसि काङ्क्षंस्तस्य रणे वधम्
ततो[2] बाणसहस्राणि चर्मणा व्यवधूय सः ।
बभौ प्रमुखतस्तस्य स्थितः सूर्य इवोदये १५०
सोऽभिभूय रणे बाणमास्थितो यदुनन्दनः ।
सिंहप्रमुखतो दृष्ट्वा गजमेकं यथा वने ॥ ५१
ततो बाणः स बाणौघैर्मर्मभेदिभिराशुगैः ।
विव्याध निशितैस्तीक्ष्णैः प्राद्युम्निमपराजितम्
समाहतस्ततो बाणैः खड्गचर्मधरोऽपतत ।
तमापतन्तं निशितैरभ्यघ्नन्सायकैस्तथा ॥ ५३
सोऽतिविद्धो महाबाहुर्बाणैः सन्नतपर्वभिः ।
क्रोधेनाभिप्रजज्वाल चिकीर्षुः कर्म दुष्करम्
रुधिरौघप्लुतैर्गात्रैर्बाणवर्षैः समाहितः ।
अभिभूतः सुसंक्रुद्धो ययौ बाणरथं प्रति ॥ ५५
असिभिर्मुशलैः शूलैः पट्टिशैस्तोमरैस्तथा ।
सोऽतिविद्धः शरौघैश्च प्राद्युम्निर्न व्यकम्पत

आप्लुत्य सहसा क्रुद्धो
रथेषां तस्य सोऽच्छिनत् ।
जघान चाश्वान्खड्गेन
बाणस्य रणमूर्धनि ॥ ५७

तं पुनः शरवर्षेण पट्टिशैस्तोमरैरपि ।
चकारान्तर्हितं बाणो युद्धमार्गविशारदः ५८
हतोऽयमिति विज्ञाय प्राणदन्नैर्ऋता गणाः ।
ततोऽवप्लुत्य सहसा रथपार्श्वे व्यवस्थितः ॥
शक्तिं बाणस्ततः क्रुद्धो घोररूपां भयानकाम्
जग्राह ज्वलितां घोरां घण्टामालाकुलां रणे
ज्वलनादित्यसंकाशां यमदण्डोग्रदर्शनाम् ॥
प्राहिणोत्तामसङ्गेन महोल्कां ज्वलितामिव ॥
तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य जीवितान्तकरीं तदा ।
सोऽभिप्लुत्य तदा शक्तिं जग्राह पुरुषोत्तमः
निर्बिभेद ततो बाणं तया शक्त्या महाबलः ।
सा भित्त्वा तस्य देहं वै प्राविशद्धरणीतलम् ॥
स गाढविद्धो व्यथितो ध्वजयष्टिं समाश्रितः
ततो मूर्च्छाभिभूतं तं कुम्भाण्डो वाक्यमब्रवीत्
उपेक्षसे दानवेन्द्र किमेवं शत्रुमुद्यतम् ।
लब्धलक्षो ह्ययं वीरो निर्विकारोऽद्य दृश्यते

मायामाश्रित्य युध्यस्व
नायं वध्योऽन्यथा भवेत् ॥
आत्मानं मां च रक्षस्व
प्रमादात्किमुपेक्षसे ॥ ६६

वध्यतामयमद्यैव न नः सर्वान्विनाशयेत्
[अन्यांश्च शतशो हत्वा उषांनीत्वाव्रजिष्यति]
कुम्भाण्डवचनैरेवं दानवेन्द्रः प्रणोदितः ।
वाचं रूक्षामभिक्रुद्धः प्रोवाच वदतां वरः ६८
एषोऽहमस्य विदधे मृत्युं प्राणहरं रणे ।
आदास्याम्यहमेतं वै गरुत्मानिव पन्नगम् ॥

ऋष्यो मृगविशेषः । नल्वो हस्तचतुःशतम् ॥ ३८ ॥ क्षुद्रकाणां बाणविशेषाणाम् । षष्ठी तृतीयार्थे ॥४९॥ असङ्गेन उषासंबन्धस्यापि वधेन एतस्मिन्मृते मम दुहिता विधवा भविष्यतीत्यपि अविगणय्येत्यर्थः ॥ ६१ ॥

---

१ ख. °श्च मानुषः । अ° । २ ख. °तो बाणसहस्रौघै° । [ ] खपुस्तके नास्ति ।

इत्येवमुक्त्वा[1] सरथः सध्वजः साश्वसारथिः
गन्धर्वनगराकारस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ १७०
[मुमोच निशितान्बाणांश्छन्नो मायाधरो बली]
विज्ञायान्तर्हितं बाणं प्राद्युम्निरपराजितः॥ ७१
पौरुषेण समायुक्तः संप्रैक्षत दिशो दश।
आस्थाय तामसीं विद्यां तदा क्रुद्धो महाबलः
मुमोच विशिखांस्तीक्ष्णां-
श्छन्नो मायाधरो बली।
प्राद्युम्निर्विशिखैर्बद्धः
सर्पभूतैः समंततः॥ ७३
वेष्टितो बहुधा तस्य देहः पन्नगराशिभिः।
स तु वेष्टितसर्वाङ्गो बद्धः प्राद्युम्निराहवे ॥ ७४
निष्प्रयत्नः कृतस्तस्थौ मैनाक इव पर्वतः।
ज्वालावलीढवदनैः सर्पभोगैर्विचेष्टितः ॥ ७५
अभितः पर्वताकारः प्राद्युम्निरभवद्रणे।
निष्प्रयत्नगतिश्चापि सर्पवक्त्रमयैः शरैः ॥७६
न विव्यथे स भूतात्मा सर्वतः परिवेष्टितः।
ततस्तं वाग्भिरुग्राभिः संरब्धः समतर्जयत् ७७
बाणो ध्वजं समाश्रित्य प्रोवाचामर्षितो वचः
कुम्भाण्ड वध्यतां शीघ्रमयं वै कुलपांसनः
चारित्रं येन मे लोके दूषितं दूषितात्मना।
इत्येवमुक्ते वचने कुम्भाण्डो वाक्यमब्रवीत् ॥
राजन्वक्ष्याम्यहं किंचित्तन्मे शृणु यदिच्छसि
अयं विज्ञायतां कस्य कुतो वाऽयमिहागतः॥
केन वाऽयमिहानीतः शक्रतुल्यपराक्रमः।
मयायं बहुशो राजन्दृष्टो युध्यन्महारणे॥ ८१
क्रीडन्निव च युद्धेषु दृश्यते देवसूनुवत्।
बलवान्सत्त्वसंपन्नः सर्वशास्त्रविशारदः॥ ८२
नायं वधकृतं दोषमर्हते दैत्यसत्तम।
गान्धर्वेण विवाहेन कन्येयं तव संगता ८३
अदेया ह्यप्रतिग्राह्या
अतश्चिन्त्यं वधं कुरु।
विज्ञाय च वधं वाऽस्य
पूजां वाऽस्य करिष्यसि ॥ ८४
वधे ह्यस्य महान्दोषो रक्षणे सुमहान्गुणः।
अयं हि पुरुषोत्कृष्टः सर्वथा मानमर्हति ॥ ८५
सर्वतो वेष्टिततनुर्न व्यथत्येष भोगिभिः।
कुलशौण्डीर्य[2]वीर्यैश्च सत्त्वेन च समन्वितः॥
पश्य राजन्महावीर्यैरन्वितः पुरुषोत्तमः।
न नो गणयते सर्वान्वधं प्राप्तोऽप्ययं बली ८७
यदि मायाप्रभावेण नात्र बद्धो भवेदयम्।
सर्वान्सुरगणान्संख्ये योधयेन्नात्र संशयः ॥८८
सर्वसङ्ग्राममार्गज्ञो भवेद्वीर्याधिकस्तव।
शोणितौघप्लुतैर्गात्रैर्नागभोगैश्च वेष्टितः॥ ८९
त्रिशिखां भ्रुकुटिं कृत्वा
न चिन्तयति नः स्थितान्।
इमामवस्थां नीतोऽपि
स्वबाहुबलमाश्रितः॥ १९०
न चिन्तयति राजंस्त्वां
वीर्यवान्कोऽप्यसौ युवा।
सहस्रबाहोः समरे
द्विबाहुः समवस्थितः।
न चिन्तयति ते वीर्य-
मयं वीर्यमदान्वितः॥ ९१
उचितं यदि ते राजञ्श्रेयो वीर्यबलान्वितः।
कन्या चेयं न चान्यस्य निर्यात्येतेन संगता
यदि चेष्टतमः कश्चिदयं वंशे महात्मनाम्।
ततः पूजामयं वीरः प्राप्स्यते चासुरोत्तम ९३
रक्ष्यतामिति चोक्त्वैव
तथास्त्विति च तस्थिवान्।
एवमुक्ते तु वचने
कुम्भाण्डेन महात्मना ॥ ९४
तथेत्याह च कुम्भाडं बाणः शत्रुनिषूदनः।
संरक्षिणस्ततो दत्त्वा अनिरुद्धस्य धीमतः ९५
ययौ स्वमेव भवनं बलेः पुत्रो महायशाः
संयतं मायया दृष्ट्वा अनिरुद्धं महाबलम् ॥
ऋषीणां नारदः श्रेष्ठोऽव्रजद्द्वारवतीं प्रति।
ततो ह्याकाशमार्गेण मुनिर्द्वारवतीं गतः×९७
गते ऋषीणां प्रवरे सोऽनिरुद्धो व्यचिन्तयत्।
नष्टोऽयं दानवः क्रूरो युद्धमेष्यत्यसंशयः ९८
स गत्वा नारदस्तत्र शङ्खचक्रगदाधरम्।
ज्ञापयिष्यति तत्त्वेन इममर्थं न संशयः ॥ ९९
नागैर्विचेष्टितं दृष्ट्वा उषा प्राद्युम्निमातुरा।
रुरोद बाष्परुद्धाक्षी तामाह रुदतीं पुनः॥२००

[ ] खपुस्तकं नास्ति। १ ख. बलेः सुतः। मु°। २ ख. °शौण्टीर्य°। ३ ख. रुचि°। ४ ख. °र्यं त्वत्तः प्रा°। ५ ख. °णः शक्रनिबर्हणः। सं°। × बद्धं निवेदयामीति प्राद्युम्निं गरुडध्वजे। इति खपुस्तकेऽधिकः पाठः।

किमिदं रुद्यते भीरु मा भैस्त्वं मृगलोचने
पश्य सुश्रोणि संप्राप्तं मत्कृते मधुसूदनम् ॥ १
यस्य शङ्खध्वनिं श्रुत्वा बाहुशब्दं बलस्य च।
दानवा नाशमेष्यन्ति गर्भाश्चासुरयोषिताम्।२

वैशम्पायन उवाच।
एवमुक्ताऽनिरुद्धेन उषा विश्रम्भमागता।
नृशंसं पितरं चैव शोचते सा सुमध्यमा २०३

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि बाणानिरुद्धयुद्धे
एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः॥ ११९

अनिरुद्धकृत आर्यास्तवो तद्वरलाभश्च।

१२०

वैशम्पायन उवाच।
यदा बाणपुरे वीरः सोऽनिरुद्धः सहोषया
संनिरुद्धो नरेन्द्रेण बाणेन बलिसूनुना॥ १
तदा देवीं कोटवतीं रक्षार्थं शरणं गतः।
यद्गीतमनिरुद्धेन देव्याः स्तोत्रमिदं शृणु॥ २
अनन्तमक्षयं दिव्यमादिदेवं सनातनम्।
नारायणं नमस्कृत्य प्रवरं जगतां प्रभुम्॥ ३
चंडीं कात्यायनीं देवीमार्यां लोकनमस्कृताम्
वरदां कीर्तयिष्यामि नामभिर्हरिसंस्तुतैः॥४
ऋषिभिर्दैवतैश्चैव वाक्पुष्पैरर्चितां शुभाम्।
तां देवीं सर्वदेहस्थां सर्वदेवनमस्कृताम्॥ ५
अनिरुद्ध उवाच।
महेन्द्राविष्णुभगिनीं नमस्यामि हिताय वै।
मनसा भावशुद्धेन शुचिः स्तोष्ये कृताञ्जलिः
गौतमीं कंसभयदां यशोदानन्दवर्द्धिनीम्।
मेध्यां गोकुलसंभूतां नन्दगोपस्य नन्दिनीम्॥
प्राज्ञां दक्षां शिवां सौम्यां दनुपुत्रविमर्दिनीम्।
तां देवीं सर्वदेहस्थां सर्वभूतनमस्कृताम्॥ ८
दर्शनीं पूरणीं मायां वह्निसूर्यशशिप्रभाम्।
शान्तिं ध्रुवां च जननीं मोहिनीं शोषणीं तथा९
सेव्यां देवैः सर्षिगणैः सर्वदेवनमस्कृताम्।
कालीं कात्यायनीं देवीं भयदां भयनाशिनीम्
कालरात्रिं कामगमां त्रिनेत्रां ब्रह्मचारिणीम्।
सौदामिनीं मेघरवां वेतालीं विपुलाननाम्११
यूथस्याद्यां महभागां शकुनीं रेवतीं तथा।
तिथीनां पञ्चमीं षष्ठीं पूर्णमासीं चतुर्दशीम्॥१२
सप्तविंशतिऋक्षाणि नद्यः सर्वा दिशो दश।
नगरोपवनोद्यानद्वाराट्टालकवासिनीम्॥ १३
ह्रीं श्रीं गंगां च गन्धर्वीं योगिनीं योगदां सताम्
कीर्तिमाशां दिशं स्पर्शां
नमस्यामि सरस्वतीम्॥ १४
वेदानां मातरं चैव
सावित्रीं भक्तवत्सलाम्।
तपस्विनीं शान्तिकरी-
मेकानंशां सनातनाम्॥ १५
कौटीर्यां मदिरां चण्डामिलां मलयवासिनीम्
भूतधात्रीं भयकरीं कूष्माण्डीं कुसुमप्रियाम्॥
दारुणीं मदिरावासां
विन्ध्यकैलासवासिनीम्।
वराङ्गनां सिंहरथीं
बहुरूपां वृषध्वजाम्॥ १७
दुर्लभां दुर्जयां दुर्गां निशुम्भभयदर्शिनीम्।
सुरप्रियां सुरां देवीं वज्रपाण्यनुजां शिवाम्
किरातीं चीरवसनां चौरसेनानमस्कृताम्।
आज्यपां सोमपां सौम्यां सर्वपर्वतवासिनीम्
निशुम्भशुम्भमथनीं गजकुम्भोपमस्तनीम्।
जननीं सिद्धसेनस्य सिद्धचारणसेविताम्॥
वरां कुमारप्रभवां पार्वतीं पर्वतात्मजाम्।
पञ्चाशद्देवकन्यानां पत्न्यो देवगणस्य च २१

इति श्रीमहाभारते खिलषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां प्राद्युम्निशरबन्धो नामैकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः॥११९॥

१२०

यदेति। सिद्धसेनस्य कार्तिकेयस्य२०देवकन्यानामिति तत्प्रमृतिनारीषु असिसांनिध्यं कुरुषे इत्यर्थश्चतुर्थैनान्वयः॥२१॥

१ राक्षसैः इति पाठः। २शशिवक्त्राश॰ इति पाठः। ३गान्धारीम् इति पाठः। ४ख. दारणीं म॰। ५ ख. वरां कु॰।

कद्रुपुत्रसहस्रस्य पुत्रपौत्रवरस्त्रियः।
माता पिता जगन्मान्या दिवि देवाप्सरोगणैः
ऋषिपत्नीगणानां च यक्षगन्धर्वयोषिताम्।
विद्याधराणां नारीषु साध्वीषु मनुजासु च
एवमेतासु नारीषु सर्वभूताश्रया ह्यसि।
नमस्कृताऽसि त्रैलोक्ये किन्नरोद्गीतसेविते
अचिन्त्या ह्यप्रमेयाऽसि
याऽसि साऽसि नमोऽस्तु ते।
एभिर्नामभिरन्यैश्च
कीर्तिता ह्यसि गौतमि ॥ २५
त्वत्प्रसादादविघ्नेन क्षिप्रं मुच्येय बन्धनात्।
अवेक्षस्व विशालाक्षि पादौ ते शरणं व्रजे ॥
सर्वेषामेव बन्धानां मोक्षणं कर्तुमर्हसि ।
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च चन्द्रसूर्याग्निमारुताः २७
अश्विनौ वसवश्चैव धाता भूमिर्दिशो दश।
मरुता सह पर्जन्यो धाता भूमिर्दिशो दश २८
गावो नक्षत्रवंशाश्च ग्रहा नद्यो ह्रदास्तथा।
सरितः सागराश्चैव नानाविद्याधरोरगाः २९
तथा नागाः सुपर्णाो गन्धर्वाप्सरसां गणाः
कृत्स्नं जगदिदं प्रोक्तं देव्या नामानुकीर्तनात्
देव्याः स्तवमिमं पुण्यं यः पठेत्सुसमाहितः।
सा तस्मै सप्तमे मासि वरमग्र्यं प्रयच्छति ३१
अष्टादशभुजा देवी दिव्याभरणभूषिता।
हारशोभितसर्वाङ्गी मुकुटोज्ज्वलभूषणा ॥३२
कात्यायनी स्तूयसे त्वं वरमग्र्यं प्रयच्छसि।
अतः स्तवीमि तां देवीं वरदे वामलोचने ३३
नमोऽस्तु ते महादेवि सुप्रीता मे सदा भव।
प्रयच्छ त्वं वरं ह्यायुः पुष्टिं चैव क्षमां धृतिम्
बन्धनस्थो विमुच्येयं सत्यमेतद्ब्रवीदिति।
वैशम्पायन उवाच।
एवं स्तुता महादेवी दुर्गा दुर्गपराक्रमा ३५
सांनिध्यं कल्पयामास अनिरुद्धस्य बन्धने।
अनिरुद्धहितार्थाय देवी शरणवत्सला ॥ ३६
बद्धं बाणपुरे वीरमनिरुद्धं व्यमोक्षयत्।
सान्त्वयामास तं वीरमनिरुद्धममर्षणम् ॥ ३७

पूजयामास तां वीरः सोऽनिरुद्धः प्रतापवान्
प्रसादं दर्शयामास अनिरुद्धस्य बन्धने ॥ ३८
नागपाशेन बद्धस्य तस्योषाहृतचेतसः।
स्फोटयित्वा कराग्रेण पञ्जरं वज्रसन्निभम् ३९
रुद्धं बाणपुरे वीरं साऽनिरुद्धमभाषत ।
सान्त्वयन्ती वचो देवी प्रसादाभिमुखी तदा
श्रीदेव्युवाच ॥
चक्रायुधो मोक्षयितानिरुद्ध
त्वां बन्धनादाशु सहस्व कालम्।
छित्वा स बाणस्य सहस्रबाहुं
पुरीं निजां नेष्यति दैत्यसूदनः ४१
[वैशम्पायन उवाच।
यदाऽनिरुद्धं सह बाणपुत्र्या
नेतुं खगेन्द्रेण हरिः प्रवृत्तः ॥
महासुरे बाण उदीर्णचक्रे
न्यक्कारमासन्नतरं निशम्य ॥]
ततोऽनिरुद्धः पुनरेव देवीं
तुष्टाव हृष्टः शशिकान्तवक्त्रः।
अनिरुद्ध उवाच ॥
नमोऽस्तु ते देवि वरप्रदे शिवे
नमोऽस्तु ते देवि सुरारिनाशिनि
नमोऽस्तु ते कामचरे सदाशिवे
नमोऽस्तु ते सर्वहितैषिणि प्रिये।
नमोऽस्तु ते भीतिकरि द्विषां सदा
नमोऽस्तु ते बन्धनमोक्षकारिणि
ब्रह्माणीन्द्राणि रुद्राणि भूतभव्यभवे शिवे।
त्राहि मां सर्वभीतिभ्यो
नारायणि नमोऽस्तु ते ४४
नमोऽस्तु ते जगन्नाथे प्रिये दान्ते महाव्रते।
भक्तिप्रिये जगन्मातः शैलपुत्रि वसुन्धरे ॥ ४५
त्राहि मां त्वं विशालाक्षि
नारायणि नमोऽस्तु ते।
त्रायस्व सर्वदुःखेभ्यो
दानवानां भयंकरि ॥ ४६

देव्या नामानुकीर्तनात् ब्रह्मादिकं सर्वं जगत्कीर्तितमिति वदता देव्या एव सर्वोपादानत्वरूपजगत्कारणत्वमुक्तं भवति ॥ ३० ॥ चक्रायुध एव मोचको न त्वस्मदादय इत्याशयेनाह–**चक्रेति** ॥ ४१ ॥

---

१ ख. °व विश्वे साध्यास्तथैव च। म° ।२ ख. °ता वै भजस्व माम्। प्र° ।३ ख. °स्य स बाहुचक्रं पु°। ४ ख. °भव्ये यशस्विनि। त्रा°।

रुद्रप्रिये महाभागे भक्तानामार्तिनाशिनि ।
नमामि शिरसा देवीं बन्धनस्थो विमोक्षितः
वैशम्पायन उवाच ।
आर्यास्तवमिदं पुण्यं यः पठेत्सुसमाहितः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ।
बन्धनस्थो विमुच्येत सत्यं व्यासवचो यथा ४८

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि अनिरुद्धकृत आर्यास्तवो नाम विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

श्रुतहृतानिरुद्धपाशबन्धनस्य कृष्णस्य शोणितपुरगमनम् ।

१२१

वैशम्पायन उवाच ।
ततोऽनिरुद्धस्य गृहे रुरुदुः सर्वयोषितः ।
प्रियं नाथमपश्यन्त्यः कुरर्य इव सङ्घशः ॥ १
अहो धिक्किमिदं नाथ नाथे कृष्णे व्यवस्थिते ।
अनाथा इव संत्रस्ता रुदिमो भयपीडिताः ॥ २
यस्येन्द्रप्रमुखा देवाः सादित्याः समरुद्गणाः
बाहुच्छायामुपाश्रित्य वसन्ति दिवि देवताः
तस्योत्पन्नमिदं लोके भयदस्य महाभयम् ।
तस्यानिरुद्धः पौत्रस्तु वीरः केनापि नो हृतः
अहो नास्ति भयं नूनं तस्य लोके सुदुर्मतेः ।
वासुदेवस्य यः क्रोधमुत्पादयति दुःसहम् ५
व्यादितास्यस्य यो मृत्योर्दंष्ट्राग्रे परिवर्तते ।
स वासुदेवं समरे मोहादभ्युदियाद्रिपुः ॥ ६
इदमेवंविधं कृत्वा विप्रियं यदुपुंगवे ।
कथं जीवन्विमुच्येत साक्षादपि शचीपतिः ॥
हृतनाथाःस्म शोच्याःस्म वयं नाथं विना कृताः
विप्रयोगेण नाथस्य कृतान्तवशगाः कृताः ॥ ८
इत्येवं ता वदन्त्यश्च रुदन्त्यश्च पुनः पुनः ।
नेत्रजं वारि मुमुचुरशिवं परमाङ्गनाः ॥ ९
तासां बाष्पाम्बुपूर्णानि नयनानि चकाशिरे
सलिलेनाप्लुतानीव पङ्कजानि जलागमे ॥१०
तासां मरालपक्ष्माणि राजयन्ति शुभानि च
रुधिरेणाप्लुतानीव नयनानि चकाशिरे ॥ ११
तासां हर्म्यतलस्थानां पूर्ण आसीन्महास्वनः
कुररीणामिवाकाशे रुदतीनां सहस्रशः ॥ १२
ते श्रुत्वा निनदं घोरमपूर्वं भयमागतम् ।
उत्पेतुः सहसा स्वेभ्यो गृहेभ्यः पुरुषर्षभाः ॥
कस्मादेषोऽनिरुद्धस्य श्रूयते सुमहास्वनः
गृहे कृष्णाभिगुप्तानां कुतो नो भयमागतम् ॥
इत्येवमूचुस्तेऽन्योन्यं स्नेहविक्लवगद्गदाः ।
अधर्षिता यथा सिंहा गुहाभ्य इव निःसृताः॥
सन्नाहभेरी कृष्णस्य आहता महती तदा
यस्याः शब्देन ते सर्वे समागम्य च धिष्ठिताः
किमेतदिति तेऽन्योन्यं समपृच्छन्त यादवा।
अन्योन्यस्य हि ते सर्वे यथावृत्तमवेदयन् ॥
ततस्ते बाष्पपूर्णाक्षाः क्रोधसंरक्तलोचनाः
निःश्वसन्तो व्यतिष्ठन्त यादवा युद्धदुर्मदाः ॥
तूष्णींभूतेषु सर्वेषु विपृथुर्वाक्यमब्रवीत् ।
कृष्णं प्रहरतां श्रेष्ठं निःश्वसन्तं मुहुर्मुहुः
किमिदं चिन्तयाविष्टः पुरुषेन्द्र भवानिह ।
तव बाहुबलप्राणाः स्वास्थिताः सर्वयादवाः॥
भवन्तमाश्रिताः कृष्ण संविभक्ताश्च सर्वशः ।
तथैव बलवाञ्शक्रस्त्वय्यावेश्य जयाजयौ ॥
सुखं स्वपिति निःशङ्कः कथं त्वं चिन्तयान्वितः
शोकसागरमक्षोभ्यं सर्वे ते ज्ञातयो गताः ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

१२१

तत इति ॥१॥ मरालाः हंसाः तेषां रुधिरेणार्द्राणीव पक्ष्माणि रक्तानि नयनानि चकाशिरे ॥ ११ ॥

१ ख. ०वि निर्वृताः । त० । २ ख. वयश्च वि० । ३ ख. ०नां तूर्ण आ० । ४ ख. ०स्य समायामाहता त० । ५ ख. तस्याः श० । ६ ख. ०व भगवाञ्श० ।

तान्मज्जमानानेकस्त्वं समुद्धर महाभुज
किमेवं चिन्तयाविष्टो न किंचिदपि भाषसे ॥
चिन्तां कर्तुं वृथा देव न त्वमर्हसि माधव ।
इत्येवमुक्तः कृष्णस्तु निःश्वस्य सुचिरं बहु ॥
प्राह वाक्यं स वाक्यज्ञो बृहस्पतिरिव स्वयम्

श्रीकृष्ण उवाच ।

विपृथो चिन्तयाविष्टो ह्येतत्कार्यमचिन्तयम्
विचिन्तयंस्त्वहं चास्य कार्यस्य न लभे गतिम्
तथाऽहं भवताप्युक्तो नोत्तरं विदधे क्वचित्
दाशार्हगणमध्येऽहं वदाम्यर्थवतीं गिरम् ।
शृणुध्वं यादवाः सर्वे यथा चिन्तान्वितो ह्यहम्
अनिरुद्धे हृते वीरे
पृथिव्यां सर्वपार्थिवाः ।
अशक्ता इति मंस्यन्ते
सर्वानस्मान्सबान्धवान् ॥ २८
आहुकश्चैव नो राजा हृतः शाल्वेन वै पुरा ।
प्रत्यानीतः स चास्माभिर्युद्धं कृत्वा सुदारुणम्
प्रद्युम्नश्चापि नो बालः शम्बरेण हृतो ह्यभूत् ।
स तं निहत्य समरे प्राप्तो रुक्मिणिनन्दनः ॥
इदं तु सुमहत्कष्टं प्राद्युम्निः क्व प्रवासितः
नैवंविधमहं दोषं न स्मरे मनुजर्षभाः ॥ ३१
भस्मना गुण्ठितः पादो येन मे मूर्ध्नि पातितः
तस्याहं सानुबन्धस्य हरिष्ये जीवितं रणे ॥
इत्येवमुक्ते कृष्णेन सात्यकिर्वाक्यमब्रवीत् ।
चाराः कृष्ण प्रणीयन्तामनिरुद्धस्य मार्गणे ।
सपर्वतवनोद्देशां मार्गन्तु वसुधामिमाम् ॥ ३३
आहुकं प्राह कृष्णस्तु स्मितं कृत्वा वचस्तदा
आभ्यन्तराश्च बाह्याश्च व्यादिश्यन्तां चरा नृप

वैशम्पायन उवाच ।

केशवस्य वचः श्रुत्वा आहुकस्त्वरितो[1]ऽब्रवीत्
अन्वेषणेऽनिरुद्धस्य स चारान्दिष्टवांस्तदा ॥
ततश्चारास्तु व्यादिष्टाःपार्थिवेन यशस्विना
हया रथाश्च व्यादिष्टाः पार्थिवेन महात्मना
अभ्यन्तरं च मार्गध्वं बाह्यतश्च समंततः ॥ ३६
वेणुमन्तं लताविष्टं तथा रैवतकं गिरिम् ।
ऋक्षवन्तं गिरिं चैव मार्गध्वं त्वरिता हयैः ॥
एकैकं तत्र चोद्यानं मार्गध्वं काननानि च ।
यातव्यं चापि निःशङ्कमुद्यानानि समंततः
हयानां च सहस्राणि रथानां चाप्यनेकशः
आरुह्य त्वरिताः सर्वे मार्गध्वं यदुनन्दनम् ॥
सेनापतिरनाधृष्टिरिदं वचनमब्रवीत् ।
कृष्णमक्लिष्टकर्माणमच्युतं भीतभीतवत् ॥ ४०
शृणु कृष्ण वचो मह्यं रोचते यदि ते प्रभो ।
चिरात्प्रभृति मे वक्तुं भवन्तं जायते मतिः
असिलोमा पुलोमा च निसुन्दनरकौ हतौ ।
सौभः शाल्वश्च निहतौ मैन्दो द्विविद एव च
हयग्रीवश्च सुमहान्सानुबन्धस्त्वया हतः ।
तादृशे विग्रहे वृत्ते देवहेतोः सुदारुणे ॥ ४३
सर्वाण्येतानि कर्माणि
निःशेषाणि रणे रणे ।
कृतवानसि गोविन्द
पार्ष्णिग्राहश्च नास्ति ते ॥ ४४
इदं कर्म त्वया कृष्ण सानुबन्धं महत्कृतम्
पारिजातस्य हरणे यत्कृतं कर्म दुष्करम् ४५
तत्र शक्रस्त्वया कृष्ण ऐरावतशिरोगतः
निर्जितो बाहुवीर्येण त्वया युद्धविशारदः ॥
तेन वैरं त्वया सार्धं कर्तव्यं नात्र संशयः
वैरानुबन्धश्च महांस्तेन कार्यस्त्वया सह ४७
तत्रानिरुद्धहरणं कृतं मघवता स्वयम् ।
न ह्यन्यस्य भवेच्छक्तिर्वैरनिर्यातनं प्रति ॥ ४८
इत्येवमुक्ते वचने कृष्णो नाग इव श्वसन् ।
उवाच वचनं धीमाननाधृष्टिं महाबलम् ॥४९
सेनानीस्तात मा मैवं न देवाः क्षुद्रकर्मिणः ।
नाकृतज्ञा न च क्लीबा नावलिप्ता न बालिशाः
देवतार्थे च मे यत्नो महान्दानवसंक्षये ।
तेषां प्रियार्थं च रणे हन्मि दृप्तान्म[2]हाबलान् ॥
तत्परस्तन्मनाश्चास्मि तद्भक्त[3]स्तत्प्रिये रतः
कथं पापं करिष्यन्ति विज्ञायैवंविधं हि माम्
अक्षुद्राः सत्यवन्तश्च नित्यं भक्तानुकम्पिनः ॥
तेभ्यो न विद्यते पापं बालिशत्वात्प्रभाषसे ॥
कदाचिदिह पुंश्चल्या अनिरुद्धो हृतो भवेत् ।
देवेषु समहेन्द्रेषु नैतत्कर्म विधीयते ॥५४

वैशम्पायन उवाच ।

एवं चिन्तयमानस्य कृष्णस्याद्भुतकर्मणः ।
कृष्णस्य वचनं श्रुत्वा ततोऽक्रूरोऽब्रवीद्वचः ॥
मधुरं श्लक्ष्णया वाचा[4] अर्थवाक्यविशारदः ।
यच्छक्रस्य प्रभो कार्यं तदस्माकं विनिश्चितम्

१ ख. °तोऽभवत् । अ° । २ ख. °हासुरान् । त° । ३ ख. °स्तत्परायणः । क° । ४ ख. °चा सोऽर्थवा° ।

अस्माकं चापि यत्कार्यं तद्धि कार्यं शचीपतेः
संरक्ष्याश्च वयं देवैरस्माभिश्चापि देवताः।
देवतार्थं वयं चापि मानुषत्वमुपागताः ॥ ५७
एवमक्रूरवचनैश्चोदितो मधुसूदनः।
स्निग्धगम्भीरया वाचा पुनः कृष्णोऽभ्यभाषत
नायं देवैर्न गन्धर्वैर्न यक्षैर्न च राक्षसैः।
प्रद्युम्नपुत्रोऽपहृतः पुंश्चल्यां नु महायशः ५९
मायाविदग्धाः पुंश्चल्यो दैत्यदानवयोषितः।
ताभिर्हृतो न संदेहो नान्यतो विद्यते भयम्॥
वैशम्पायन उवाच।
इत्येवमुक्ते वचने कृष्णेन तु महात्मना।
अथावगम्य तत्त्वेन यद्वृत्तं यदुमण्डले ॥ ६१
[उदातिष्ठन्महानादस्तदा कृष्णं प्रशंसयन्।]
हर्षयन्स तु सर्वेषां सूतमागधबन्दिनाम्।
मधुरः श्रूयते घोषो यादवस्य निवेशने ॥ ६२
ते चाराः सर्वतः सर्वे सभाद्वारमुपागताः।
शनैर्गद्गदया वाचा इदं वचनमब्रुवन् ॥ ६३
उद्यानानि गुहाः शैलाः सभा नद्यः सरांसि च
एकैकं शतशो राजन्मार्गितं न च दृश्यते ६४
अन्ये कृष्णं चरा राजन्नुपागम्य तदाऽब्रुवन्।
सर्वे नो विदिता देशाः प्राद्युम्निर्न च दृश्यते
यदन्यत्संविधातव्यं विधानं यदुनन्दन।
तदाज्ञापय नः क्षिप्रमनिरुद्धस्य मार्गणे ॥ ६६
ततस्ते दीनमनसः सर्वे बाष्पाकुलेक्षणाः।
अन्योन्यमभ्यभाषन्त किमतः कार्यमुत्तमम् ६७
संदष्टौष्ठपुटाः केचित्केचिद्बाष्पाकुलेक्षणाः।
केचिद्भ्रुकुटिमास्थाय चिन्तयन्त्यर्थसिद्धये ॥
एवं चिन्तयतां तेषां बह्वर्थमभिभाषितम्।
अनिरुद्धः कुतश्चेति संभ्रमः सुमहानभूत् ॥ ६९
अन्योन्यमभिवीक्षन्ते यादवा जातमन्यवः।
तां निशां विमनस्कास्ते गमयेयुः कथंचन।
अनिरुद्धो हृतश्चेति पुनः पुनररिंदम ॥ ७०
एवं च ब्रुवतां तेषां प्रभाता रजनी तदा।
ततस्तूर्यनिनादैश्च शङ्खानां च महास्वनैः।
प्रबोधनं महाबाहोः कृष्णस्याक्रियतालये ॥
ततः प्रभाते विमले प्रादुर्भूते दिवाकरे।
प्रविवेश सभामेको नारदः प्रहसन्निव ॥ ७२
दृष्ट्वा तु यादवान्सर्वान्कृष्णेन सह संगतान्।
ततः स जयशब्देन माधवं प्रत्यपूजयत् ॥ ७३
[उग्रसेनादयस्ते च तमृषिं प्रत्यपूजयन्]
अथाभ्युत्थाय विमनाः कृष्णः समितिदुर्जयः
मधुपर्कं च गां चैव नारदाय ददौ प्रभुः ॥ ७४
सोपविश्यासने शुभ्रे सर्वास्तरणसंवृते।
सुखासीनो यथान्यायमुवाचेदं वचोऽर्थवत् ॥
नारद उवाच।
किमेवं चिन्तयाविष्टा निःसङ्गा गतमानसाः
उत्साहहीनाः सर्वे वै क्लीबा इव समासते ७६
इत्येवमुक्ते वचने नारदेन महात्मना।
वासुदेवोऽब्रवीद्वाक्यं श्रूयतां भगवन्निदम् ७७
अनिरुद्धो हृतो ब्रह्मन्केनापि निशि सुव्रत।
यस्यार्थे सर्व एवास्म चिन्तयाविष्टचेतसः ॥
एष ते यदि वृत्तान्तः श्रुतो दृष्टोऽपि वा मुने।
भगवन्कथ्यतां साधु प्रियमेतन्ममानघ ॥ ७९
इत्येवमुक्ते वचने केशवेन महात्मना।
प्रहस्यैतद्वचः प्राह श्रूयतां मधुसूदन ॥ ८०
निवृत्तं सुमहद्युद्धं देवासुरसमं महत्।
अनिरुद्धस्य चैकस्य बाणस्यापि महामृधे ८१
उषा नाम सुता तस्य बाणस्याप्रतिमौजसः।
तस्यार्थे चित्रलेखा वै जहाराशु तमप्सराः ८२
उभयोरपि तत्रासीन्महायुद्धं सुदारुणम्।
प्राद्युम्निबाणयोः संख्ये बलिवासवयोरिव॥
अस्माभिश्चापि तद्युद्धं दृष्टं सुमहदद्भुतम्।
अनिरुद्धो भयात्तेन संयुगेष्वनिवर्तिना ॥ ८४
बाणेन मायामास्थाय बद्धो नागैर्महाबलः।
व्यादिष्टस्तु वधस्तस्य बाणेन गरुडध्वज ८५
तं निवारितवान्मन्त्री कुम्भाण्डो नाम तस्य ह
कुमारस्यानिरुद्धस्य तेनासक्तेन संयुगे ॥ ८६
बाणेन मायामास्थाय सर्पैर्नियमनं कृतम्।
उत्तिष्ठतु भवाञ्छीघ्रं यशसे विजयाय च ८७
नायं संरक्षितुं कालः प्राणांस्तात जयैषिणाम्
प्राणैः किंचिद्गतैर्वीरो धैर्यमालम्ब्य तिष्ठति ॥
वैशम्पायन उवाच।
इत्येवमुक्ते वचने वासुदेवः प्रतापवान्।
प्रायात्रिकान्वै संभारानाज्ञापयत वीर्यवान् ॥
ततश्चन्दनपूर्णैश्च लाजैश्चैव समंततः।
निर्ययौ स महाबाहुः कीर्यमाणो जनार्दनः ९०

१ ख. °ल्या तु हृतः स्त्रिया। मा°। २ ख. चिन्तयन् स। ३ ख. अथ कृ°। ४ ख. तदर्थे चि°।

नारद उवाच ।
स्मरणं वैनतेयस्य कर्तुमर्हसि माधव ।
न ह्यन्येन तदध्वानं शक्यं गन्तुं महाभुज ९१
आकर्णय तमध्वानं गन्तव्यमतिदुर्जयम् ।
एकादश सहस्राणि योजनानां जनार्दन ९२
तदितः शोणितपुरं प्राद्युम्निर्यत्र साम्प्रतम् ।
मनोजवो महावीर्यो वैनतेयः प्रतापवान् ९३
समाह्वयस्व गोविन्द स हि त्वां तत्र नेष्यति
एकेन सुमुहूर्तेन बाणं संदर्शयिष्यति ॥ ९४
वैशम्पायन उवाच ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सस्मार गरुडं तदा ।
स कृष्णपार्श्वमागम्य प्राञ्जलिर्गरुडः स्थितः ९५
प्रणम्याथ वचः प्राह वैनतेयो महाबलः ।
वासुदेवं महात्मानं श्लक्ष्णं मधुरया गिरा ॥९६
गरुड उवाच ।
पद्मनाभ महाबाहो किमर्थं संस्मृतो ह्यहम् ।
कृत्यं ते यदिहात्रास्ति श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः
कस्य पक्षपरिक्षेपैर्नाशयामि पुरीं प्रभो ।
प्रभावात्तव गोविन्द को न विद्याद्बलं मम ॥
गदावेगं च ते वीर चक्राग्निं च महाभुज ।
नावबुध्यति मूढात्मा को दर्पान्नाशमेष्यति ॥
हलं सिंहमुखं कस्य वनमाली नियोक्ष्यति ।
कस्य देहस्तु निर्भिन्नो मेदिनीं यास्यति प्रभो
कस्य शङ्खरवैः प्राणान्मोहयिष्यसि माधव ।
कोऽयं सपरिवारोऽद्य यास्यते यमसादनम् १
एवमुक्ते तु वचने वैनतेयेन धीमता ।
वासुदेवो वचः प्राह शृणु त्वं वदतां वर ॥ २
बलेः पुत्रेण बाणेन प्राद्युम्निरपराजितः ।
उषायाः कारणे बद्धो नगरे शोणिताह्वये ।
अनिरुद्धस्तु कामार्तो बद्धो नागैर्विषोल्बणैः॥३
तस्य मोक्षार्थमाहूतो मया त्वं पतगेश्वर ।
तव वेगसमो नास्ति पक्षिणां प्रवरो भवान् ।
अशक्यं च तदध्वानं गन्तुमन्येन काश्यप ॥४
तत्र प्रापय मां शीघ्रं यत्र प्राद्युम्निरावसत् ।
वैदर्भी ते स्नुषा वीर रुदती पुत्रगृद्धिनी ॥ ५
त्वत्प्रसादाद्भवत्येषा पुत्रेण सह भामिनी ।
अमृतं तु हृतं पूर्वं त्वया पन्नगनाशन ॥ ६
मया सह समागम्य तस्मिन्काले महाभुज ।
अभवन्मे ध्वजश्चैव त्वद्भक्ताः सर्ववृष्णयः ।
सखित्वं मानयस्वाद्य भक्तिं च पतगेश्वर ॥ ७
तव वेगसमो नास्ति पक्षिणो न च ते समाः ।
सुपर्ण सुकृतेन त्वां शपे पन्नगनाशन ॥ ८
दासीभावं गता माता मोक्षितैकाकिना पुरा
पक्षविक्षेपमाश्रित्य हता योधास्त्वया पुरा ९
भवान्सुरगणान्सर्वान्पृष्ठमारोप्य विक्रमात् ।
गच्छ मे ह्यगमान्देशान्विजयश्च तवाश्रयात् ॥
गुरुत्वान्मेरुतुल्यस्त्वं लघुत्वात्पवनोपमः
भूते भव्ये भविष्ये च न ते तुल्योऽस्ति विक्रमे
सत्यसन्ध महाभाग वैनतेय महाद्युते ।
अनिरुद्धे क्षणेनाद्य साहाय्यमुपकल्प्यताम् १२
गरुड उवाच ।
अत्यद्भुतमिदं वाक्यं तव कृष्ण महाभुज ।
त्वत्प्रसादाच्च विजयः सर्वत्रैव महाभुज ॥ १३
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि
संस्तवान्मधुसूदन ।
स्तोतव्यस्त्वं मया कृष्ण
स्तौषि मां त्वं महाभुज ॥ १४
वेदाध्यक्षः सुराध्यक्षः सर्वकामप्रदो भवान् ।
अमोघदर्शनस्त्वं हि वरार्थीनां वरप्रदः ॥ १५
चतुर्भुजश्चतुर्मूर्तिश्चातुर्होत्रप्रवर्तकः ।
चातुराश्रम्यहोता च चतुर्नेता महाकविः॥१६
धनुर्धरश्चक्रधरो भवाञ्छंखधरो महान् ।
भवान्पूर्वेषु देहेषु ख्यातो भूमिधरः प्रभो ॥१७
लाङ्गली मुसली चक्री देवकीतनयो भवान् ।
चाणूरमथनश्चैव गोप्रियः कंसहा भवान् ॥१८
गोवर्धनधरश्चैव मल्लारिर्मल्लभावनः ।
मल्लप्रियो महामल्लो महापुरुष इत्यपि ॥ १९

वैदर्भी रुक्मिणो दुहिता ते तव मदीयभ्रातुः स्नुषा प्रद्युम्नभार्यात्वात् ॥ ५ ॥ चतुर्मूर्तिः वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्याश्चतस्रो मूर्तयो यस्य स तथा । चातुर्होत्रं यज्ञियं कर्म चातुराश्रम्यो होमकर्ता त्रयाणामग्नौ होमः स्पष्टः । सन्यासिनोऽपि परमात्मनि जीवस्य होमोऽस्तीति सोऽपि होतेत्यर्थः। चतुर्णां पुरुषार्थानां नेता प्रापकः ॥१६॥

१ ख. पततां व॰ । २ ख. ॰मात्रेण ह॰ । ३ ख क्षणमद्यानिरुद्धार्थं सा॰ । ४ ख. ॰दात्तु विजयः सर्वत्र मम केशव । ध॰ । ५ ख. श्रोत॰ । ६ ख. ॰रार्थिषु वर॰ ।

विप्रप्रियो विप्रहितो विप्रज्ञो विप्रभावनः।
ब्रह्मण्यश्च वरेण्यश्च भवान्दामोदरः स्मृतः।
प्रलम्बमथनश्चैव केशिहा दानवान्तकः १२०
असिलोम्नश्च हन्ता च तथा रावणनाशनः।
विभीषणस्य भगवान्राज्यदो वालिनाशनः२१
सुग्रीवराज्यदाता त्वं बलिराज्यापहारकः।
रत्नहर्ता महारत्नं समुद्रोदरसंभवः॥ २२
वरुणश्च भवान्ख्यातो भवांश्च सरिदुद्भवः।
भवान्खड्गधरो धन्वी धनुर्धरवरो महान् २३
दाशार्ह इति विख्यातो महाधन्वा धनुःप्रियः
गोविन्द इति विख्यात उदधिस्त्वं च सुव्रत
आकाशश्च तपश्चैव समुद्रमथनो भवान्।
भवान्स्वर्गो बहुफलो भवान्स्वर्गचरो महान्
त्वमेव च महामेघो बीजनिष्पत्तिरेव च।
त्रैलोक्यमथनस्त्वं च क्रोधलोभमनोरथः॥ २६
भवान्कामप्रदश्चैव कामः सर्वधनुर्धरः।
संवर्तो वर्तनश्चैव प्रलयो निलयो महान् ॥२७
हिरण्यगर्भो रूपज्ञो रूपवान्मधुसूदनः।
ईशस्त्वं च महादेव असंख्येयगुणान्वितः २८
स्तोतुमिच्छसि मां देव
स्तोतव्यस्त्वं यदूत्तम।
चक्षुषा ये त्वया घोराः
प्राणिनो हि निरीक्षिताः॥ २९
हतास्ते यमदण्डेन तिर्यङ्निरयगामिनः।
ये त्वया परमप्रीत्या प्राणिनो वै निरीक्षिताः
इह च प्रेत्य ते सर्वे सर्वथा स्वर्गगामिनः।
एष तेऽहं महाबाहो वशगः शासने स्थितः॥
जयस्थानं ततः कृत्वा गरुडः प्राह केशवम्।
अयमस्मि स्थितो वीर आरुहस्व महाबल॥
ततः कण्ठे परिष्वज्य माधवो गरुडं ततः।
सखे शत्रुविनाशाय अर्घोऽयं प्रतिगृह्यताम्३३
दत्त्वाऽर्घं परया प्रीत्या शङ्खचक्रगदासिभृत्
आरुरोह महाबाहुः सुपर्णं पुरुषोत्तमः॥ ३४
कृष्णस्य पार्श्वमागम्य हर्षादेवास्थितोऽभवत्
कृष्णकेशः[1] प्रबलयो विष्णुः कृष्णश्च वर्णतः॥
चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्बाहुश्चतुर्वेदषडङ्गवित्।
श्रीवत्साङ्कोऽरविन्दाक्ष ऊर्ध्वरोमा मृदुत्वचः
समाङ्गुलिः समनखो रक्ताङ्गुलिनखान्तरः
स्निग्धगम्भीरनिर्घोषो वृत्तबाहुर्महाभुजः[2]॥३७
आजानुबाहुस्ताम्रास्यः सिंहविस्पष्टविक्रमः।
सहस्रमिव सूर्याणां दीप्यमानः प्रकाशते॥ ३८
यः प्रभुर्भाति विश्वात्मा भूतानां भावनो विभुः
यस्याष्टगुणमैश्वर्यं ददौ प्रीतः प्रजापतिः।
प्रजापतीनां साध्यानां त्रिदशानां च शाश्वतः
स्तूयमानः स्तवैर्दिव्यैः सूतमागधबन्दिभिः।
ऋषिभिश्च महाभागैर्वेदवेदाङ्गपारगैः॥ १४०
संविधानमथाज्ञाप्य द्वारकायां महाबलः॥
गमनाय मतिं चक्रे वासुदेवः प्रतापवान् ४१
आस्थितो गरुडं देवस्तस्य चानु हलायुधः।
पृष्ठतोऽनु बलस्यापि प्रद्युम्नः शत्रुकर्षणः ४२
जय बाणं महाबाहो ये चास्यानुगता रणे।
न हि ते प्रमुखे स्थातुं कश्चिच्छक्तो महामृधे
प्रसादे[3] ते ध्रुवा लक्ष्मीर्विजयश्च पराक्रमे।
विजेष्यसि रणे शत्रुं दैत्येन्द्रं सहसैनिकम् ४४
सिद्धचारणसंघानां महर्षीणां च सर्वशः।
शृण्वन्वाचोऽन्तरिक्षे[4] वै प्रययौ केशवो रणे

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि कृष्णप्रयाणे
एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १२१॥

समुद्रोदरसम्भवः धन्वन्तरिः॥ २२॥ सरिदुद्भवो मेरुः॥ २३॥ क्रोधादिरूपेण त्रैलोक्यं मथ्नाति इति त्रैलोक्यमथनः॥ २६॥ संवर्तः संवृण्वानप्रलयः। वर्तनः आविष्कुर्वाणो निलयः स्थितिकालश्च त्वमेव॥ २७॥ उभावपि लोकौ प्राप्यते सर्वथा स्वर्गगामिनः सुखभाजः॥ ३१॥ जयस्थानं प्रस्थानमुद्राम्॥ ३२॥ कृष्णकेशो बलरामः प्रबलय इत्यादिस्तुतिः कृष्णस्यैव॥ ३५॥ प्रजापतिः कश्यपः यस्य वामनरूपेणैतत्पुत्रत्वम्॥ ३९॥ संविधानं पुररक्षणम्॥ ४१॥ जय बाणमित्याद्या वाचः शृण्वन् प्रययौ इति तृतीयेनान्वयः॥ ४३॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १२१॥

१ ख. °केशश्च बलवान् जिष्णुः कृष्णश्च वल्लभः। च°। २ ख. °हाभुजः। ग° ३ ख. °सादात्ते ध्रु°। ४ ख. °न्तरिक्षस्थाः प्र°।

युद्धेऽग्निगणापयानं, ज्वरोत्पत्तिस्तेन कृष्णस्य युद्धं च ।

१२२

वैशम्पायन उवाच ।

ततस्तूर्यनिनादैश्च शंखानां च महास्वनैः ।
बन्दिमागधसूतानां स्तवैश्चापि सहस्रशः ॥ १
स तून्मुखैर्जयाशीर्भिः स्तूयमानो हि मानवैः
बभार रूपं सोमार्कशुक्राणां प्रतिमं तदा ॥ २
अतीव शुशुभे रूपं व्योम्नि तस्योत्पतिष्यतः
वैनतेयस्य भद्रं ते बृंहितं हरितेजसा ॥ ३
अथाष्टबाहुः कृष्णस्तु पर्वताकारसंनिभः ।
विबभौ पुण्डरीकाक्षो विकाङ्क्षन्बाणसंक्षयम्
असिचक्रगदाबाणा दक्षिणं पार्श्वमास्थिताः ।
चर्म शार्ङ्गं तथा चापं शंखं चैवास्य वामतः ५
शीर्षाणां वै सहस्रं तु विहितं शार्ङ्गधन्वना ।
सहस्रं चैव कायानां वहन्संकर्षणस्तदा ॥ ६
श्वेतप्रहरणोऽधृष्यः कैलास इव शृङ्गवान् ।
प्रस्थितो गरुडेनाथ उद्यन्निव दिवाकरः ॥७
सनत्कुमारस्य वपुः प्रादुरासीन्महात्मनः ।
प्रद्युम्नस्य महाबाहोः संग्रामे विक्रमिष्यतः ॥८
स पक्षबलविक्षेपैर्विधुन्वन्पर्वतान्बहून् ।
जगाम मार्गं बलवान्वातस्य प्रतिषेधयन् ॥ ९
अथ वायोरतिगतिमास्थाय गरुडस्तदा ।
सिद्धचारणसङ्घानां शुभं मार्गमवातरत १०
अथ रामोऽब्रवीद्वाक्यं
कृष्णमप्रतिमं रणे ।
स्वाभिः प्रभाभिर्हीनाः स्म
कृष्ण कस्मादपूर्ववत् ॥ ११
सर्वे कनकवर्णाभाः संवृत्ताः स्म न संशयः ।
किमिदं ब्रूहि नस्त्वं किं मेरोः पार्श्वगा वयम्

श्रीभगवानुवाच ।

मन्ये बाणस्य नगरमभ्यासस्थमरिंदम ।
रक्षार्थं तस्य निर्यातो वह्निरेष स्थितो ज्वलन्
अग्नेराहवनीयस्य प्रभया स्म समाहताः ।
तेन नो वर्णवैरूप्यमिदं जातं हलायुध १४

श्रीराम उवाच ।

यदि स्म सन्निकर्षस्था यदि निष्प्रभतां गताः
तद्विधत्स्व स्वयं बुद्ध्या यदत्रानन्तरं हितम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

कुरुष्व वैनतेय त्वं यच्च कार्यमनन्तरम् ।
त्वया विधाने विहिते करिष्याम्यहमुत्तमम्

वैशम्पायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु गरुडो वासुदेवस्य भाषितम्
चक्रे मुखसहस्रं हि कामरूपी महाबलः ॥ १७
गङ्गामुपागमत्तूर्णं वैनतेयो महाबलः ।
आप्लुत्याकाशगङ्गायामापीय सलिलं बहु ॥
प्रववर्षोपरि गतो वैनतेयः प्रतापवान् ।
तेनाग्निं शमयामास बुद्धिमान्विनतात्मजः
अग्निराहवनीयस्तु ततः शान्तिमुपागमत् ।
तं दृष्ट्वाऽऽहवनीयं तु शान्तमाकाशगङ्गया ।
परमं विस्मयं गत्वा सुपर्णो वाक्यमब्रवीत् ॥
अहो वीर्यमथाग्नेस्तु यो दहेद्युगसंक्षये ।
यदेव वर्णवैरूप्यं चक्रे कृष्णस्य धीमतः ॥ २१
त्रयस्त्रयाणां लोकानां पर्याप्ता इति मे मतिः
कृष्णः संकर्षणश्चैव प्रद्युम्नश्च महाबलः ॥ २२
ततः प्रशान्ते दहने संप्रतस्थे स पक्षिराट् ।
स्वपक्षबलविक्षेपं कुर्वन्घोरं महास्वनम् ॥ २३
तं दृष्ट्वा विस्मयं तत्र रुद्रस्यानुचराग्नयः ।
आस्थिता गरुडं ह्येते नानारूपा भयावहाः २४
किमर्थमिह संप्राप्ताः के वापीमे जनास्त्रयः ।
निश्चयं नाधिगच्छन्ति ते गिरिव्रजवह्नयः २५
प्रावर्तयंश्च संग्रामं तैस्त्रिभिः सह यादवैः ।
तेषां युद्धप्रसक्तानां संनादः सुमहानभूत् ॥२६
तं च श्रुत्वा महानादं सिंहानामिव गर्जताम्
अथाङ्गिराः स्वपुरुषं प्रेषयामास बुद्धिमान् २७
यत्र तद्वर्तते युद्धं तत्र गच्छस्व मा चिरम् ।
दृष्ट्वा तत्सर्वमागच्छ इत्युक्तः प्राहितस्त्वरन् ॥

१२२

तत इति ॥ १ ॥ स रथस्थः अत एव उन्मुखैरूर्ध्वमुखैः ॥ २ ॥ अष्टसु बाहुषु अष्टान्यायुधान्याह-असीति ॥ ५ ॥ सहस्रम् अनन्तं शीर्षाणि ॥ ६ ॥ पक्षयोर्बलेन ये विक्षेपास्तैः ॥ ९ ॥ विस्मयं प्रापुरिति शेषः ॥ २४ ॥

१ ख. सदृशं त॰ । २ ख. ॰था वज्रं शं॰ ३ ख. ॰व निशाक॰ । ४ घ. सिद्धिचा॰ । ५ ख. ॰तरम् । वै॰ ।

तथेत्युक्त्वा स तद्युद्धं वर्तमानमवैक्षत।
अग्नीनां वासुदेवेन संसक्तानां महामृधे ॥२९
ते जातवेदसः सर्वे कल्माषः कुसुमस्तथा।
दहनः शोषणश्चैव तपनश्च महाबलः ॥ ३०
स्वाहाकारस्य विषये प्रख्याताः पञ्च वह्नयः ।
अथापरे महाभागाः स्वैरनीकैर्व्यवस्थिताः ३१
पिठरः पतगः स्वर्णः श्वा गाधो भ्राज एव च
स्वधाकाराश्रयाः पञ्च अयुध्यंस्तेऽपि चाग्नयः
ज्योतिष्टोमविभागौ च वषट्काराश्रयौ पुनः
द्वावग्नी संप्रयुध्येते महात्मानौ महाद्युती ३३
आग्नेयं रथमास्थाय शरमुद्यम्य भास्वरम् ।
तयोर्मध्येऽगिराश्चैव महर्षिर्विबभौ रणे ॥ ३४
स्थितमङ्गिरसं दृष्ट्वा विमुञ्चन्तं शिताञ्छरान् ।
कृष्णः प्रोवाच संक्रुद्धः स्मयन्निव पुनः पुनः३५
तिष्ठध्वमग्नयः सर्वे एष वो विदधे भयम् ।
ममास्त्रतेजसा दग्धा दिशो यास्यथ विद्रुताः
अथाङ्गिरास्त्रिशूलेन दीप्तेन समधावत ॥ ३६
आददान इव क्रोधात्कृष्णप्राणान्महामृधे ।
त्रिशूलं तस्य दीप्तं तु चिच्छेद परमेषुभिः ।
अर्धचन्द्रैस्तथा तीक्ष्णैर्यमान्तकनिभोपमैः ३७
स्थूणाकर्णेन बाणेन दीप्तेन स महा[2]मनाः।
विव्याधान्तकतुल्येन वक्षस्याङ्गिरसं ततः ३८
रुधिरौघप्लुतैर्गात्रैरङ्गिरा विह्वलन्निव ।
विष्टब्धगात्रः सहसा पपात धरणीतले ॥ ३९
शेषास्ततोऽग्नयः सर्वे चत्वारो ब्रह्मणः सुताः
आ[3]धावन्तस्तदा शीघ्रं बाणस्य पुरमन्तिकात्
अथागमत्ततः कृष्णो यत्र बाणपुरं ततः
अथ बाणपुरं दृष्ट्वा दूरात्प्रोवाच नारदः ॥

एतत्तच्छोणितपुरं कृष्ण पश्य महाभुज
अत्र रुद्रो महातेजा रुद्राण्या सहितोऽवसत्
गुहश्च बाणगुप्त्यर्थं सततं क्षेमकारणात्।
नारदस्य वचः श्रुत्वा कृ[4]ष्णः संप्रहसन्ब्रवीत्
क्षणं चिन्तयतामत्र श्रूयतां च महामुने।
यदि वाऽवतरेद्रुद्रो बाणसंरक्षणं प्रति ॥ ४४
शक्तितो वयमप्यत्र सह योत्स्याम तेन वै
एवं विवदतोस्तत्र कृष्णनारदयोस्तदा ॥ ४५
प्राप्ता निमेषमात्रेण शीघ्रगा गरुडेन ते
ततः शंखं समाधाय वदने पुष्करेक्षणः ॥ ४६
वायुवेगसमुद्भूतो मेघश्चन्द्रमिवोद्गिरन्
ततः प्रध्माप्य तं शंखं भयमुत्पाद्य वीर्यवान्
प्रविवेश पुरं कृष्णो बाणस्याद्भुतकर्मणः
ततः शंखप्रणादैश्च भेरीणां च महास्वनैः ॥ ४८
बाणानीकानि सहसा संनह्यन्त समंततः
ततः किंकरसैन्यं तु व्यादिष्टं समरे भयात्
कोटिशश्चापि बहुशो दीप्तप्रहरणास्तदा
तदसंख्येयमेकस्थं महाभ्रवनसंनिभम् ॥ ५०
नीलाञ्जनचयप्रख्यमप्रमेयमथाक्षयम्
दीप्तप्रहरणाः सर्वे दैत्यदानवराक्षसाः ॥ ५१
प्रमाथगणमुख्याश्च अयुध्यन्कृष्णमव्ययम्
सर्वतस्तैः प्रदीप्तास्यैः सार्चिष्मद्भिरिवाग्निभिः
अभ्युपेत्य तदात्युग्रैर्यक्षराक्षसकिंनरैः
पीयते रुधिरं तेषां चतुर्णामपि संयुगे ॥ ५३
तद्बलं तु समासाद्य बलभद्रो महाबलः
प्रोवाच वचनं तत्र परस्य बलनाशनः ॥ ५४
कृष्ण कृष्ण महाबाहो विधत्स्वैषां महद्भयम्
इति संचोदितः कृष्णो बलभद्रेण धीमता ॥
तेषां वधार्थमाग्नेयं जग्राह पुरुषोत्तमः
अस्त्रमस्त्रविदां श्रेष्ठो यमान्तकसमप्रभः ।
प्रविधूयासुरगणान्क्रव्यादानस्त्रतेजसा ॥ ५६
प्रययौ त्वरया युक्तो यत्र दृश्येत तद्बलम्
शूलपट्टिशशक्त्यृष्टिपिनाकपरिघायुधम् ॥५७
प्रमाथगणभूयिष्ठं बलं तदभवत्क्षितौ ।
शैलमेघप्रतीकाशैर्नानारूपैर्भयानकैः
वाहनैः सद्वशः सर्वे योधास्तत्रावतस्थिरे ॥५८
वातोद्धूतैरिव घनैर्विप्रकीर्णैरिवाचलैः ।
शुशुभे तत्र बहुलैरनीकैर्दृढधन्विभिः ।
मुसलैरसिभिः शूलैर्गदाभिः परिघैस्तथा ॥५९
अबाधं तदसंख्येयं शुशुभे सर्वतो बलम् ।
ततः संकर्षणो देवमुवाच मधुसूदनम् ॥ ६०
कृष्ण कृष्ण महाबाहो यदेतद्दृश्यते बलम् ।
एतैः सह रणे योद्धुमिच्छामि पुरुषोत्तम ॥६१

अङ्गिरामुख्योऽग्निः ॥ ३४ ॥ यमान्तकनिभोपमैः यमनिभैः क्रूरैः अन्तकोपमैः प्राणहरैः ॥ ३७ ॥ स्थूणातुल्यो कर्णौ तिर्यक्फलके यस्य तेन स्थूणाकर्णेन ॥ ३८ ॥ ब्रवीत् अब्रवीत् ॥ ४३ ॥

१ ख. ॰नमुदैक्ष॰ । २ ख. ॰हायशाः । वि॰ । ३ ख. अवाह्यन्तस्ततः शी॰ । ४ ख. कृष्णास्त्विदमथाब्रा॰ । ५ ख. ॰स्यै रोचिष्म॰ ।

श्रीकृष्ण उवाच ।

ममाप्येषैव संजाता बुद्धिरित्यब्रवीच्च तम्
याभिः सह रणे योद्धुमिच्छेयं योधसत्तमैः ॥
युद्ध्यतः प्राङ्मुखस्यास्तु सुपर्णो वै ममाग्रतः
सव्यपार्श्वे तु प्रद्युम्नस्तथा मे दक्षिणे भवान् ।
रक्षितव्यमथान्योन्यमस्मिन्घोरे महामृधे ॥

वैशम्पायन उवाच ।

एवं ब्रुवन्तस्तेऽन्योन्यमधिरूढाः खगोत्तमम्
गिरिशृङ्गनिभैर्घोरैर्गदामुसललाङ्गलैः ॥ ६४
युध्यतो रौहिणेयस्य रौद्रं रूपमभूत्तदा ।
युगान्ते सर्वभूतानां कालस्येव दिधक्षतः ॥
आकृष्य लाङ्गलाग्रेण मुशलेनावपोथयत् ।
चचारातिबलो रामो युद्धमार्गविशारदः ॥
प्रद्युम्नः शरजालैस्तान्समन्तात्पर्यवारयत् ।
दानवान्पुरुषव्याघ्रो युद्ध्यमानान्महाबलः ६७
स्निग्धाञ्जनचयप्रख्यः शंखचक्रगदाधरः ।
प्रध्माय बहुशः शङ्खमयुध्यत जनार्दनः ॥ ६८
पक्षप्रहारनिहता नखतुण्डाग्रदारिताः ।
नीता वैवस्वतपुरं वैनतेयेन धीमता ॥ ६९
तैर्हन्यमानं दैत्यानामनीकं भीमविक्रमम् ।
अभज्यत तदा संख्ये बाणवर्षसमाहतम् ॥ ७०
भज्यमानेष्वनीकेषु त्रातुकामः समभ्ययात् ।
ज्वरस्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो नवलोचनः
भस्मप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपमः ।
नदन्मेघसहस्रेण तुल्यो निर्घातनिःस्वनः ॥ ७२
निःश्वसञ्जृम्भमाणश्च निद्रान्विततनुर्भृशम्
नेत्राभ्यामाकुलं वक्त्रं मुहुः कुर्वन्भ्रमन्मुहुः ७३
संहृष्टरोमा ग्लानाक्षो भग्नचित्त इव श्वसन् ।
हलायुधमभिक्रुद्धः साक्षेपमिदमब्रवीत् ॥ ७४
किमेवं बलमत्तोऽसि न मां पश्यसि संयुगे ।
तिष्ठ तिष्ठ न मे जीवन्मोक्ष्यसे रणमूर्धनि ॥
इत्येवमुक्त्वा प्रहसन्हलायुधमुपाद्रवत् ।
युगान्ताग्निनिभैर्घोरैर्मुष्टिभिर्जनयन्भयम्॥ ७६
चरतस्तत्र संग्रामे मण्डलानि सहस्रशः ।
रौहिणेयस्य शीघ्रेण नावस्थानमदृश्यत ॥ ७७
तस्य भस्म तदा क्षिप्तं ज्वरेणाप्रतिमौजसा ।
शैघ्र्याद्वक्षो निपतितं शरीरे पर्वतोपमे ॥ ७८
तद्भस्म वक्षसस्तस्य मेरोः शिखरमागमत् ।
प्रदीप्तं पतितं तत्र गिरिशृङ्गं व्यदारयत् ॥ ७९
शेषेण चापि जज्वाल भस्मना कृष्णपूर्वजः ।
निःश्वसञ्जृम्भमाणश्च निद्रान्विततनुर्भृशम् ८०
नेत्रयोराकुलत्वं च मुहुः कुर्वन्भ्रमंस्तथा ।
संहृष्टरोमा ग्लानाक्षः क्षिप्तचित्त इव श्वसन्॥
ततो हलधरो भग्नः कृष्णमाह विचेतनः ।
कृष्ण कृष्ण महाबाहो प्रतीतोऽस्म्यभयं कुरु
दह्यामि सर्वतस्तात कथं शान्तिर्भवेन्मम ।
इत्येवमुक्ते वचने बलेनामिततेजसा ॥ ८३
प्रहस्य वचनं प्राह कृष्णः प्रहरतां वरः ।
न भेतव्यमितीत्युक्त्वा परिष्वक्तो हलायुधः
कृष्णेन परमस्नेहात्ततो दाहात्प्रमुच्यत ।
मोक्षयित्वा बलं तत्र दाहात्तु मधुसूदनः ॥ ८५
प्रोवाच परमक्रुद्धो वासुदेवो ज्वरं तदा ।

श्रीभगवानुवाच ।

एह्येहि ज्वर युध्यस्व या ते शक्तिर्महामृधे
यच्च ते पौरुषं सर्वं तद्दर्शयतु नो भवान् ।
सव्येतराभ्यां बाहुभ्यामेवमुक्तो ज्वरस्तदा ॥
चिक्षेपैनं महद्भस्म ज्वालागर्भं महाबलः ।
ततः प्रदीप्तगात्रस्तु मुहूर्तमभवत्प्रभुः ॥ ८८
कृष्णः प्रहरतां श्रेष्ठः शमं चाग्निगतस्ततः ।
ततस्तैर्भुजगाकारैर्बाहुभिस्तु त्रिभिस्तदा ८९
जघान कृष्णं ग्रीवायां मुष्टिनैकेन चोरसि ।
स संप्रहारस्तुमुलस्तयोः पुरुषसिंहयोः ॥ ९०
ज्वरस्य तु महायुद्धे कृष्णस्य तु महौजसः
पर्वतेषु पतन्तीनामशनीनामिव स्वनः ॥ ९१
कृष्णज्वरभुजाघातैर्युद्धमासीत्सुदारुणम् ।
नैवमेवं प्रहर्तव्यमिति तत्र महास्वनः ।
मुहूर्तमभवद्युद्धमन्योन्यं तु महात्मनोः ॥ ९२
ततो ज्वरं कनकविचित्रभूषणं
न्यपीडयद्भुजवलयेन संयुगे ।
जगत्क्षयं समुपनयञ्जगत्पतिः
शरीरधृग्गगनचरं महामृधे ॥ ९३

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि कृष्णज्वरयुद्धे द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

१ ख. ०य यतस्व च । स० । २ ख. ०स्तदा । त० । ३ ख. ०भिः प्रोच्छितस्त० । ४ ख. ० रुणे । नै० । ५ ख. ०चरो म० ।

ज्वरस्य पराजयो वरलाभश्च ।

१२३

वैशम्पायन उवाच ।

मृतमित्यभिविज्ञाय ज्वरं शत्रुनिषूदनः ।
कृष्णो भुजबलाभ्यां तु चिक्षेपाथ महीतले १
मुक्तमात्रः स बाहुभ्यां कृष्णदेहं विवेश ह ।
अमुक्त्वा विग्रहं तस्य कृष्णस्याप्रतिमौजसः
स ह्याविष्टस्तथा तेन ज्वरेणाप्रतिमौजसा ।
कृष्णः स्खलन्निव मुहुः क्षितौ गाढं व्यवर्तत ३
जृम्भते श्वसते चैव वल्गते च पुनः पुनः ।
रोमाञ्चोत्थितगात्रश्च निद्रया चाभिभूयते ॥४
ततः स्थैर्यं समालम्ब्य कृष्णः परपुरंजयः ।
विकुर्वीति महायोगी जृम्भमाणः पुनः पुनः॥५
ज्वराभिभूतमात्मानं विज्ञाय पुरुषोत्तमः
सोऽसृजज्ज्वरमन्यं तु पूर्वज्वरविनाशनम् ६
घोरं वैष्णवमत्युग्रं सर्वप्राणिभयंकरम्।
संसृष्टवान्स तेजस्वी तं ज्वरं भीमविक्रमम् ७
ज्वरः कृष्णविसृष्टस्तु गृहीत्वा तं ज्वरं बलात्
कृष्णाय हृष्टः प्रायच्छत्तं जग्राह ततो हरिः ८
ततस्तं परमक्रुद्धो वासुदेवो महाबलः ।
स्वगात्रात्स्वज्वरेणैव निष्कासयत वीर्यवान् ९
आविध्य भूतले चैनं शतधा कर्तुमुद्यतः
व्याघोषत ज्वरस्तत्र भोः परित्रातुमर्हसि॥ १०
आविध्यमाने तस्मिंस्तु कृष्णेनामिततेजसा ।
अशरीरा ततो वाणी ह्यन्तरिक्षादभाषत॥ ११
कृष्ण कृष्ण महाबाहो यदूनां नन्दिवर्धन ।
मा वधीर्ज्वरमेनं तु रक्षणीयस्त्वयानघ ॥ १२
इत्येवमुक्ते वचने तं मुमोच हरिः स्वयम् ।
भूतभव्यभविष्यस्य जगतः परमो गुरुः ॥ १३
कृष्णस्य पादयोर्मूर्ध्ना शरणं सोऽगमज्ज्वरः ।
एवमुक्तो हृषीकेशं ज्वरो वाक्यमथाब्रवीत्१४
शृणुष्व मम गोविन्द विज्ञाप्यं यदुनन्दन ।
यो मे मनोरथो देव तं त्वं कुरु महाभुज॥ १५
अहमेको ज्वरस्तात नान्यो लोके ज्वरो भवेत्
त्वत्प्रसादाद्धि देवेश वरमेनं वृणोम्यहम्॥ १६

देव उवाच ।

एवं भवतु भद्रं ते यथा त्वं ज्वर काङ्क्षसे
वरार्थिनां वरो देयो भवांश्च शरणं गतः १७
एक एव ज्वरो लोके भवानस्तु यथा पुरा ।
योऽयं मया ज्वरः सृष्टो मय्येवैष प्रलीयताम्

वैशम्पायन उवाच ।

एवमुक्ते तु वचने ज्वरं प्रति महायशाः ।
कृष्णः प्रहरतां श्रेष्ठः पुनर्वाक्यमुवाच ह । १९

वासुदेव उवाच ।

शृणुष्व ज्वर संदेशं यथा लोके चरिष्यसि ।
सर्वजातिषु विश्रब्धं यथा स्थावरजङ्गमे॥ २०
त्रिधा विभज्य चात्मानं मत्प्रियं यदि काङ्क्षसे ।
चतुष्पादान्भजैकेन द्वितीयेन च स्थावरान्२१
तृतीयो यश्च ते भागो मानुषेषूपपत्स्यते ।
त्रिधाभूतं वपुः कृत्वा पक्षिषु त्वं भव ज्वर २२
चतुर्थो यस्तृतीयस्य भविष्यति स ते ध्रुवम् ।
एकान्तरस्तृतीयस्तु स वै चातुर्थिको ज्वरः॥
मानुषेष्वभिभेदेन वस त्वं प्रविभज्य वै ।
जातिष्वथावशेषासु निवस त्वं शृणुष्व मे २४
वृक्षेषु कीटरूपेण तथा संकोचपत्रकः ।
पाण्डुपत्रश्च विख्यातः फलेष्वातुर्यमेव च॥ २५
अपां तु नीलिकां विद्याच्छिखोद्भेदेन बर्हिणाम्
पद्मिन्यादौ हिमो भूत्वा पृथिव्यामपि चोषरः
गैरिकः पर्वतेष्वेव मत्प्रसादाद्भविष्यसि ।
गोष्वपस्मारको भूत्वा खोरकश्च भविष्यसि॥
एवं त्वं बहुरूपेण भविष्यसि महीतले ।
दर्शनात्स्पर्शनाच्चापि प्राणिनां वधमेष्यसि२८
ऋते देवमनुष्याणां नान्यस्त्वां विसहिष्यति ।

वैशम्पायन उवाच ।

कृष्णस्य वचनं श्रुत्वा ज्वरो हृष्टमना ह्यभूत्
प्रोवाच वचनं किंचित्प्रणमित्वा कृताञ्जलिः ।

१२३

मृतमिति॥१॥ त्रिधेति ॥ त्वं त्रिधाभूतं वपुः कृत्वा चतुष्पादादिषु भवेत्यध्याहृत्य योज्यम् ॥२१॥ तथा तृतीयस्य भागस्य चतुर्थांशः सपक्षिषु ध्रुवो भविष्यतीति योजना ॥ २३ ॥ आतुर्यम् एकप्रदेशे जालकेन संकोचः ॥ २५ ॥ अपस्मारकः भूतावेशः । खोरकश्चरणरोगः ॥ २७ ॥

---

१ ख. 'र्वते म' । २ ख. 'स्वी बलवान् भीमविक्रमः । ज्व०' । ३ ख. 'नुष्यांश्च ना०' ।

ज्वर उवाच ।
सर्वंजातिप्रभुत्वेन कृतो धन्योऽस्मि माधव
भूयश्च ते वचः कर्तुमिच्छामि पुरुषर्षभ ।
तदाज्ञापय गोविन्द किं करोमि महाभुज ३१

अहमसुरकुलप्रमाथिना
त्रिपुरहरेण हरेण निर्मितः ।
रणशिरसि विनिर्जितस्त्वया
प्रभुरसि देव तवाऽस्मि किंकरः ॥३२

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि
यत्त्वया मत्प्रियं कृतम् ।
आज्ञापय प्रियं किं ते
चक्रायुध करोम्यहम् ॥ ३३

वैशम्पायन उवाच ।
ज्वरस्य वचनं श्रुत्वा वासुदेवोऽब्रवीद्वचः ।
अभिसंधिं शृणुष्वाद्य यत्त्वां वक्ष्यामि निश्चयात्

श्रीभगवानुवाच ।
महाहवे तव मम च द्वयोरिमं
पराक्रमं भुजबलकेवलाश्रयोः ।
प्रणम्य मामेकमनाः पठेत्तु यः
स वै भवेज्ज्वर विगतज्ज्वरो नरः ३५
* त्रिपाद्भस्मप्रहरणस्त्रिशिरा नवलोचनः ।
स मे प्रीतः सुखं दद्यात्सर्वामयपतिर्ज्वरः ३६
आद्यन्तवन्तः कवयः पुराणाः
सूक्ष्मा बृहन्तोऽप्यनुशासितारः ।
सर्वाञ्ज्वरान्घ्नन्तु ममानिरुद्ध-
प्रद्युम्नसङ्कर्षणवासुदेवाः ॥ ३७
वैशम्पायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु कृष्णेन ज्वरः साक्षान्महात्मना
प्रोवाच यदुशार्दूलमेवमेतद्भविष्यति ॥ ३८
वरं लब्ध्वा ज्वरो हृष्टः कृष्णाच्च समयं पुनः
प्रणम्य शिरसा कृष्णमपक्रान्तस्ततो रणात् ३९

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि ज्वरकृष्णसंवादे
त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१२३॥

बाणसैन्यैः सहकृष्णस्य युद्धं, बाणसैन्यापयानं, रुद्रेण सह कृष्णयुद्धादिकीर्तनं च ।

१२४

वैशम्पायन उवाच ।
ततस्ते त्वरिताः सर्वे त्रयस्त्रय इवाग्नयः ।
वैनतेयमथारुह्य युध्यमाना रणे स्थिताः ॥१
ततः सर्वाण्यनीकानि बाणवर्षैरवाकिरन् ।
अर्दयन्वैनतेयस्था नदन्तोऽतिबलाद्रणे ॥ २
चक्रलाङ्गलपातैश्च बाणवर्षैश्च पीडितम् ।
संचुकोप महानीकं दानवानां दुरासदम् ॥ ३
कक्षेऽग्निरिव संवृद्धः शुष्केन्धनसमीरितः ।
कृष्णबाणाग्निरुद्भूतो विवृद्धिं परमां गतः ॥ ४
दानवानां सहस्राणि तस्मिन्समरमूर्धनि ।
युगान्ताग्निरिवार्चिष्मान्दहमानो व्यराजत
तां दीप्यमानां महतीं नानाप्रहरणार्दिताम् ।

सेनां बाणः समासाद्य वारयन्वाक्यमब्रवीत्
लाघवं समुपागम्य किमर्थं भयविक्लवाः ।
दैत्यवंशसमुत्पन्नाः पलायध्वं महाहवात् ॥७

कवचासिगदाप्रास-
खड्गचर्मपरश्वधान् ।
उत्सृज्योत्सृज्य गच्छन्ति
किं भवन्तोऽन्तरिक्षगाः ॥ ८

स्वजातिं चैव भावं च हरसंसर्गमेव च ।
मानयद्भिर्न गन्तव्यमेषो ह्यहमवस्थितः ॥ ९

एवमुच्चरितं वाक्यं शृण्वन्तस्तदचिन्तयन् ।
अपाक्रामन्त ते सर्वे दानवा भयमोहिताः १०

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

१२४

तत इति ॥१॥ अर्दयन् अपीडयन् । आडभाव आर्षः ॥२॥ दहमानः दहन् ॥५॥ अचिन्तयन् अचिन्तयन्तः १०

× त्रिपाद्भस्मेत्यारभ्य श्लोकद्वयं घपुस्तक एव वर्तते १ ख. °ह्यबलः । प्रो° । २ ख. °नां महात्मनाम् । क° ।

प्रमाथगणशेषं तु तदनीकमतिष्ठत ।
भग्नावशेषं युद्धाय पुनश्चक्रे मनस्तदा ॥ ११
कुम्भाण्डो नाम बाणस्य
सखाऽमात्यश्च वीर्यवान् ।
भग्नं स्वबलमालोक्य
इदं वचनमब्रवीत् ॥१२
एष बाणः स्थितो युद्धे शंकरोऽयं गुहस्तथा
किमर्थं बलमुत्सृज्य भवन्तो यान्ति मोहिताः
प्राणांस्त्यक्त्वा पलायन्ते सर्वे दानवपुङ्गवाः
एवं कुम्भाण्डवाक्यं ते शृण्वन्तो भयविह्वलाः
एकान्ते भयवित्रस्ताः सर्वे यान्ति दिशो दश
भग्नं बलं ततो दृष्ट्वा कृष्णेनामिततेजसा ।
संरक्तनयनः स्थाणुर्युद्धाय पर्यवर्तत ॥ १५
बाणसंरक्षणं कर्तुं रथमास्थाय सुप्रभम् ।
देवः कुमारश्च तथा रथेनाग्निसमेन वै ॥ १६
नन्दीश्वरसमायुक्तं रथमास्थाय वीर्यवान् ।
संदष्टौष्ठपुटो रुद्रः प्राधावत यतो हरिः ॥ १७
पिबन्निव तदाकाशं सिंहयुक्तो महास्वनः ।
रथो भाति घनोन्मुक्तः पौर्णमास्यां यथा शशी
ततो गणसहस्रैस्तु नानारूपैर्भयावहैः ।
नदद्भिर्विविधान्नादान्रथो देवस्य शोभयन् ॥ १९
केचित्सिंहमुखास्तत्र तथा व्याघ्रमुखाः परे ।
नागाश्वोष्ट्रमुखास्तत्र प्रवेपुरतिपीडिताः ॥ २०
व्यालयज्ञोपवीताश्च केचित्तत्र महाबलाः ।
खरोष्ट्रगजवक्त्राश्च अश्वग्रीवाश्च संस्थिताः ॥
छागमार्जारवक्त्राश्च मेषवक्त्रास्तथा परे ।
चीरिणः शिखिनश्चान्ये जटिलोर्ध्वशिरोरुहाः
लग्नाः परिपतन्ति स्म शङ्खदुन्दुभिनिःस्वनैः
केचित्सौम्यमुखास्तत्र दिव्यैः शस्त्रैरलंकृताः
नानापुष्पकृतापीडा नानाप्रहरणायुधाः ।
वामना विकटाश्चैव सिंहव्याघ्रपरिच्छदाः ॥
रुधिरार्द्रैर्महावक्त्रैर्महादंष्ट्रा बलिप्रियाः ।
देवं संपरिवार्याथ महाशत्रुप्रमर्दनम् ॥ २५
लीलायमानास्तिष्ठन्ति
सङ्ग्रामाभिमुखोन्मुखाः ।

ततो दिव्यं रथं दृष्ट्वा
रुद्रस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ २६
कृष्णो गरुडमास्थाय ययौ रुद्राय संयुगे ।
वैनतेयस्थमास्यन्तमायान्तमग्रणीं हरिम् २७
विव्याध कुपितो बाणैर्नाराचानां शतेन सः ।
स शरैरर्दितस्तेन हरेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ २८
हरिर्जग्राह कुपितो ह्यस्त्रं पार्जन्यमुत्तमम् ।
प्रचचाल ततो भूमिर्विष्णुरुद्रप्रपीडिता ॥२९
नागाश्चोर्ध्वमुखास्तत्र विचेलुरभिपीडिताः ।
पर्वताः पतितास्तत्र जलधाराभिराप्लुताः ॥
केचिन्मुमुचिरे तत्र शिखराणि समंततः ।
दिशश्च प्रदिशश्चैव भूमिराकाशमेव च ॥ ३१
प्रदीप्तानीव दृश्यन्ते स्थाणुकृष्णसमागमे ।
समंततश्च निर्घाताः पतन्ति धरणीतले ॥ ३२
शिवाश्चैवाशिवान्नादान्नदन्ते भीमदर्शनाः ।
वासवश्चानदन्घोरं रुधिरं चाप्यवर्षत ॥ ३३
उल्का च बाणसैन्यस्य पुच्छेनावृत्य तिष्ठति
प्रववौ मारुतश्चापि ज्योतींष्याकुलतामियुः ॥
प्रभाहीनास्तथौषध्यो न चरन्त्यन्तरिक्षगाः ।
एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्मा सर्वदेवगणैर्वृतः ॥ ३५
त्रिपुरान्तकमुद्यान्तं ज्ञात्वा रुद्रमुपागमत् ।
गन्धर्वाप्सरसश्चैव यक्षा विद्याधरास्तथा ॥
सिद्धचारणसङ्घाश्च
पश्यन्तोऽथ दिवि स्थिताः ।
ततः पार्जन्यमस्त्रं तत्
क्षिप्तं रुद्राय विष्णुना ॥ ३७
ययौ ज्वलन्नथ तदा यतो रुद्रो रथस्थितः ।
ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् ॥३८
निपेतुः सर्वतो दिग्भ्यो यतो हररथस्थितः ।
अथाग्नेयं महारौद्रमस्त्रमस्त्रविदां वरः ॥ ३९
मुमोच रुषितो रुद्रस्तदद्भुतमिवाभवत् ।
ततो विशीर्णदेहास्ते चत्वारोऽपि समंततः ॥
नादृश्यन्त शरैश्छन्ना दह्यमानाश्च वह्निना ।
सिंहनादं ततश्चक्रुः सर्वे एवासुरोत्तमाः ॥ ४१

गणसहस्रैर्वृत इति शेषः । देवस्य रथः शोभयन् दिशः इति-शेषः ॥१९॥ जटिलाश्च ऊर्ध्वशिरोरुहाश्चेति द्वन्द्वः २२ लग्नाः अन्योन्यसंसक्ताः भूमाविति शेषः ॥२३॥ अभिमुखाः सादराः उन्मुखाः शत्रोरन्तरिक्षस्थत्वात् अभिमुखाश्च ते उन्मुखाश्चेति विग्रहः ॥ २६ ॥ पुच्छेन पुच्छप्रदेशम् इयुः ईयुः ॥३४॥

१ ख. °स्य सोऽभ्ययात् । के° । २ ख. °रार्द्रमहादं । ष्ट्रा महामांसब° । ३ ख. °यान्तं चाग्रणीर्हरः । हरिं विव्याध कुपितो नारा° । ४ ख. °णामित्रकर्षिणा । ह° । ५ ख. °ताः प्रस्तुतास्त° । ६ ख. °ति । न व° । ७ ख. °मुद्यन्तं ज्ञा° । ८ ख. °ह्यमानाः शराग्निना । सिं°

हतोऽयमिति विज्ञाय आग्नेयास्त्रेण वै तदा ।
ततस्तद्विसहित्वाऽजो ह्यस्त्रमस्त्रविदां वरः ॥
जग्राह वारुणं सोऽस्त्रं वासुदेवः प्रतापवान् ।
प्रत्युक्ते वासुदेवेन वारुणास्त्रेऽतितेजसि ॥४३
आग्नेयं प्रशमं यातमस्त्रं वारुणतेजसा ।
तस्मिन्प्रतिहते त्वस्त्रे वासुदेवेन संयुगे ॥ ४४
पैशाचं राक्षसं रौद्रं तथैवाङ्गिरसं भवः ।
मुमोचास्त्राणि चत्वारि युगान्ताग्निनिभानि वै
वायव्यमथ सावित्रं वासवं मोहनं तथा ।
अस्त्राणां वारणार्थाय वासुदेवो ह्यमुञ्चत ॥
अस्त्रैश्चतुर्भिश्चत्वारि वारयित्वाशु माधवः ।
मुमोच वैष्णवं सोऽस्त्रं ह्यादितास्यान्तकोपमम्
वैष्णवास्त्रे प्रयुक्ते तु सर्व एवासुरोत्तमाः ।
भूतयक्षगणाश्चैव बाणानीकं च सर्वशः ॥ ४८
दिशः सर्वाः प्राद्रवन्त भयमोहेन विक्लवाः ।
प्रमाथगणभूयिष्ठे दीर्णे सैन्ये महासुरः ॥ ४९
निर्जगाम ततो बाणो युद्धायाभिमुखस्त्वरन् ।
भीमप्रहरणैर्घोरैर्दैत्यैश्च सुमहाबलैः ।
वृतो महारथैर्वीरैर्वज्रीव सुरसत्तमैः ॥ ५०

वैशम्पायन उवाच ।

जपैश्च होमैश्च तथौषधीभि-
र्महात्मनः स्वस्त्ययनं प्रचक्रुः ।
स तत्र वस्त्राणि शुभाश्च गावः
फलानि पुष्पाणि तथैव निष्कान्
बलेः सुतो ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छन्
विराजते तेन यथा धनेशः ।
सहस्रसूर्यो बहुकिंकिणीकः
परार्ध्यजाम्बूनदरत्नचित्रः ॥ ५२
सहस्रचन्द्रायुततारकश्च
रथो महानग्निरिवावभाति ।
तमास्थितो दानवसंगृहीतं
महाध्वजं कार्मुकधृक्स बाणः ॥
उद्वर्तयिष्यन्यदुपुङ्गवाना-
मतीव रौद्रं स बिभर्ति रूपम् ।
स मन्युमान्वीररथौघसंकुलो
विनिर्ययौ तान्प्रति दैत्यसागरः ॥
वातप्रवृद्धस्तु तरङ्गसंकुलो
यथाऽर्णवो लोकविनाशनाय ।
भीमानि संत्रासकरैर्वपुर्भि-
स्तान्यग्रतो भान्ति बलानि तस्य
महारथान्युच्छ्रितकार्मुकाणि
सपर्वतानीव वनानि राजन् ।
विनिःसृतः सागरतोयवासा-
दत्यद्भुतश्चाहवदृष्टुकामः * ॥ ५६

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि रुद्रकृष्णयुद्धे चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

ब्रह्मवाक्यात्कृष्णबाणयोर्युद्धनिवृत्तिः पितामहजिज्ञासया मार्कण्डेयकर्तृकं हरिहरमाहात्म्यकीर्तनं स्तवकथनं च ।

१२५

वैशम्पायन उवाच ।

अन्धकारीकृते लोके प्रदीप्ते त्र्यम्बके तथा
न नन्दी नापि च रथो न रुद्रः प्रत्यदृश्यत
द्विगुणं दीप्तदेहस्तु रोषेण च बलेन च ।
त्रिपुरान्तकरो बाणं जग्राह स चतुर्मुखः ॥ २

विनिःसृतो बाणः सागरतोयवासात् समुद्रनिकटस्थानात् स्वस्थानात् ॥ ५६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः १२४

१२५

अन्धकारीति ॥ १ ॥ सचतुर्मुखः ब्रह्मणा सहितः सचतुर्मुखमिति पाठे बाणविशेषणं चतुर्धा शल्योपेतमित्यर्थः ॥ २ ॥

१ ख. ॰तस्तु विषह्याजावस्त्र॰ । २ ख. ॰स्त्रे महात्मना । आं॰ । ३ ख. ॰त्वा महाबलः । जग्राह वै॰ । ४ ख. दैत्येन्द्रैः सु॰ । ५ ख. ॰श्च मन्त्रैश्च त॰ । ६ ख. ॰हाभुजः का॰ । ७ ख. स वेगवान्वी॰ । * श्लोकार्धमिदं खपुस्तके नास्ति । ८ ख. ॰करं बा॰ ।

संदधत्कार्मुकं चैव क्षेप्तुकामस्त्रिलोचनः ।
विज्ञातो वासुदेवेन चित्तज्ञेन महात्मना ॥ ३
जृम्भणं नाम सोऽप्यस्त्रं जग्राह पुरुषोत्तमः ।
हरं संजृम्भयामास क्षिप्रकारी महाबलः ॥ ४
सशरः सधनुश्चैव हरस्तेनाशु जृम्भितः ।
संज्ञां न लेभे भगवान्विजेताऽसुररक्षसाम् ।
सशरं सधनुष्कं च दृष्ट्वात्मानं विजृम्भितम् ॥
बलोन्मत्तोऽथ बाणोऽसौ शर्वं चोदयतेऽसकृत्
ततो ननाद भूतात्मा स्निग्धगम्भीरया गिरा
प्रध्मापयामास तदा कृष्णः शङ्खं महाबलः ।
पाञ्चजन्यस्य घोषेण शार्ङ्गविस्फूर्जितेन च
देवं विजृम्भितं दृष्ट्वा सर्वभूतानि तत्रसुः ।
एतस्मिन्नन्तरे तत्र रुद्रस्य पार्षदा रणे ॥ ८
मायायुद्धं समाश्रित्य प्रद्युम्नं पर्यवारयन् ।
सर्वांस्तु निद्रावशगान्कृत्वा मकरकेतुमान् ॥
दानवान्नाशयत्तत्र शरजालेन वीर्यवान् ।
प्रमाथगणभूयिष्ठांस्तत्र तत्र महाबलान् ॥ १०
ततस्तु जृम्भमाणस्य देवस्याक्लिष्टकर्मणः ।
ज्वाला प्रादुरभूद्वक्त्राद्दहन्तीव दिशो दश ११
ततस्तु धरणी देवी पीड्यमाना महात्मभिः ।
ब्रह्माणं विश्वधातारं वेपमानाऽभ्युपागमत् ॥

पृथिव्युवाच ।

देवदेव महाबाहो पीड्यामि परमौजसा ।
कृष्णरुद्रभराक्रान्ता भविष्यैकार्णवा पुनः ॥
अविषह्यामिमं भारं चिन्तयस्व पितामह ।
लघ्वीभूता यथा देव धारयेयं चराचरम् ॥१४
ततस्तु काश्यपीं देवीं प्रत्युवाच पितामहः ।
मुहूर्तं धारयात्मानमाशु लघ्वी भविष्यसि ॥

वैशम्पायन उवाच ।

दृष्ट्वा तु भगवान्ब्रह्मा रुद्रं वचनमब्रवीत् ।
सृष्टो महासुरवधः किं भूयः परिरक्ष्यसे ॥१६
न च युद्धं महाबाहो तव कृष्णेन रोचते ।
न च बुध्यसि कृष्णं त्वमात्मानं तु द्विधा कृतम्
ततः शरीरयोगाद्धि भगवानव्ययः प्रभुः ।
प्रविश्य पश्य ते कृत्स्नांस्त्रींल्लोकान्सचराचरान्
प्रविश्य योगं योगात्मा वरांस्ताननुचिन्तयन्
द्वारवत्यां यदुक्तं च तदनुस्मृत्य सर्वशः ।
जगाद नोत्तरं किंचिन्निवृत्तोऽसौ भवस्तदा ॥
आत्मानं कृष्णयोनिस्थं पश्यत ह्येकयोनिजम् ।
ततो निःसृत्य रुद्रस्तु न्यस्तवादोऽभवन्मृधे ॥
ब्रह्माणं चाब्रवीद्रुद्रो न योत्स्ये भगवन्निति ।
कृष्णेन सह संग्रामे लघ्वी भवतु मेदिनी ॥
ततः कृष्णोऽथ रुद्रश्च परिष्वज्य परस्परम्
परां प्रीतिमुपागम्य संग्रामादपजग्मतुः ॥ २३
न च तौ पश्यते कश्चिद्योगिनौ योगमागतौ ।
एको ब्रह्म तथा कृत्वा पश्यँल्लोकान्पितामहः ॥
उवाचैतत्समुद्दिश्य मार्कण्डेयं सनारदम् ।
पार्श्वस्थं परिपप्रच्छ ज्ञात्वा वै दीर्घदर्शिनम्

पितामह उवाच ।

मन्दरस्य गिरेः पार्श्वे नलिन्यां भवकेशवौ
रात्रौ स्वप्नान्तरे ब्रह्मन्मया दृष्टौ हराच्युतौ ॥
हरं च हरिरूपेण हरिं च हररूपिणम् ।
शंखचक्रगदापाणिं पीताम्बरधरं हरम् ॥२६

आत्मानं रुद्ररूपिणम् ॥ ५ ॥ भूतात्मा कृष्णः ॥ ६ ॥ एकार्णवा भविष्ये संधिरार्षः ॥ १३ ॥ ततो ब्रह्मोपदेशानन्तरं भगवान् रुद्रः शरीरेऽन्तर्योगः प्राणिधानं तस्मात् ध्यानेनेत्यर्थः । प्रविश्य हार्दं ब्रह्मेति शेषः ॥ १८ ॥ कृष्णयोनिस्थं कृष्णस्य फलोपमस्य योनेः कारणं भूमिस्थानीयं शुद्धं परं ब्रह्म । कृष्णम् आत्मानं च शुद्धब्रह्मैकतां गतं युगपत् पश्यत उभयोरेकयोनित्वमपश्यत् । ततः स्वप्रत्यगात्मना सह स्वस्य विरोधासंभवात् रुद्रो मृधे युद्धविषये न्यस्तवादोऽपास्तप्रतिज्ञो बभूव ॥ २० ॥ तदेवाह-**ब्रह्माणं चेति** ॥ २१ ॥ तथा कृत्वा रुद्रकृष्णयोर्योगं संपाद्य पश्यन्नवतस्थे इति शेषः ॥ २३ ॥ एतद्वक्ष्यमाणं हरिरुद्रयोरभेदमुवाच ॥ २४ ॥ **मन्दरस्येति** । अत्र द्वयोः सर्वोत्तमत्वायोगादन्यतरो जीव इतर ईश्वरस्तयोश्चाभेदः प्रतिपाद्यते । अन्योन्यलक्षणयोगित्वेनेति केचित् । तत्रापि हरिणा जितो हरो जीव इत्येके । हराल्लब्धवरो हरिर्हरं जितवानत्वैश्वर्यादित्यन्ये । मानुषनाट्यानुकारित्वेन हरमाराधयन्नपि ऐश्वर्यात्तं जेतुं समर्थः एवं कृष्ण इत्यपि कश्चित् । एतेषां पाखण्डापसदानां मुखभङ्गायेयं कथा प्रवृत्ता । ब्रह्मन्निति मार्कण्डेयस्य नारदस्य संबोधनम् ॥२५॥ **हरं चेति** । अत्र हरिहरयोस्तात्त्विकेऽभेदे सत्यपि नटमिव हरं हरिरूपेणापश्यदिति योजनायां ब्रह्मणः भ्रान्तत्वमायाति, अतः कायव्यूहयोगिशरीरयोगि-

१ ख. °क्ष्यते । न । २ ख. °त्तो ह्यभव° ।

त्रिशूलपट्टिशधरं व्याघ्रचर्मधरं हरिम् ।
गरुडस्थं चापि हरं हरिं च वृषभध्वजम् २७
विस्मयो मे महान्ब्रह्मन्दृष्ट्वा तत्परमाद्भुतम् ।
एतदाचक्ष्व भगवन्याथातथ्येन सुव्रत ॥ २८

मार्कण्डेय उवाच ।

शिवाय विष्णुरूपाय विष्णवे शिवरूपिणे
यथाऽन्तरं न पश्यामि तेन तौ दिशतः शिवम्
अनादिमध्यनिधनमेतदक्षरमव्ययम् ।
तदेव ते प्रवक्ष्यामि रूपं हरिहरात्मकम् ॥ ३०
यो विष्णुः स तु वै रुद्रो यो रुद्रः स पितामहः
एका मूर्तिस्त्रयो देवा रुद्रविष्णुपितामहाः ॥
वरदा लोककर्तारो लोकनाथाः स्वयंभुवः ।
अर्धनारीश्वरास्ते तु व्रतं तीव्रं समास्थिताः ॥
यथा जले जलं क्षिप्तं जलमेव तु तद्भवेत् ।
रुद्रं विष्णुः प्रविष्टस्तु तथा रुद्रमयो भवेत् ३३
अग्निमग्निः प्रविष्टस्तु अग्निरेव यथा भवेत् ।
तथा विष्णुं प्रविष्टस्तु रुद्रो विष्णुमयो भवेत्
रुद्रमग्निमयं विद्याद्विष्णुः सोमात्मकः स्मृतः ।
अग्नीषोमात्मकं चैव जगत्स्थावरजंगमम् ॥ ३५
कर्तारौ चापहर्तारौ स्थावरस्य चरस्य तु ।
जगतः शुभकर्तारौ प्रभविष्णू महेश्वरौ ॥ ३६
कर्तृकारणकर्तारौ कर्तृकारणकारकौ ।
भूतभव्यभवौ देवौ नारायणमहेश्वरौ ॥ ३७
[जगतः पालकावेतावेतौ सृष्टिकरौ स्मृतौ]
एते चैव प्रवर्षन्ति भान्ति वान्ति सृजन्ति च
एतत्परतरं गुह्यं कथितं ते पितामह ॥ ३८
यश्चैनं पठते नित्यं यश्चैनं शृणुयान्नरः ।
प्राप्नोति परमं स्थानं विष्णुरुद्रप्रसादजम् ॥
देवौ हरिहरौ स्तोष्ये ब्रह्मणा सह संगतौ ।
एतौ च परमौ देवौ जगतः प्रभवाप्ययौ ॥४०
रुद्रस्य परमो विष्णुर्विष्णोश्च परमः शिवः
एक एव द्विधाभूतो लोके चरति नित्यशः ४१
न विना शंकरं विष्णुर्न विना केशवं शिवः
तस्मादेकत्वमायातौ रुद्रोपेन्द्रौ तु तौ पुरा ।
नमो रुद्राय कृष्णाय नमः संहतचारिणे ॥
नमः षडर्धनेत्राय सद्विनेत्राय वै नमः ।
नमः पिङ्गलनेत्राय पद्मनेत्राय वै नमः ॥ ४३
नमः कुमारगुरवे प्रद्युम्नगुरवे नमः ।
नमो धरणीधराय गङ्गाधराय वै नमः ॥ ४४
नमो मयूरपिच्छाय नमः केयूरधारिणे ।
नमः कपालमालाय वनमालाय वै नमः ॥४५
नमस्त्रिशूलहस्ताय चक्रहस्ताय वै नमः ।
नमः कनकदण्डाय नमस्ते ब्रह्मदण्डिने ॥ ४६
नमश्चर्मनिवासाय नमस्ते पीतवाससे ।
नमोऽस्तु लक्ष्मीपतये उमायाः पतये नमः ४७
नमः खट्वांगधाराय नमो मुसलधारिणे ।
नमो भस्माङ्गरागाय नमः कृष्णाङ्गधारिणे ॥
नमः श्मशानवासाय नमः सागरवासिने ।
नमो वृषभवाहाय नमो गरुडवाहिने ॥ ४९
नमस्त्वनेकरूपाय बहुरूपाय वै नमः ।
नमः प्रलयकर्त्रे च नमस्त्रैलोक्यधारिणे ॥ ५०
नमोऽस्तु सौम्यरूपाय नमो भैरवरूपिणे ।
विरूपाक्षाय देवाय नमः सौम्येक्षणाय च ॥
दक्षयज्ञविनाशाय बलेर्नियमनाय च ।
नमः पर्वतवासाय नमः सागरवासिने ॥ ५२
नमः सुररिपुघ्नाय त्रिपुरघ्नाय वै नमः ।
नमोऽस्तु नरकघ्नाय नमः कामाङ्गनाशिने ५३
नमस्त्वन्धकनाशाय नमः कैटभनाशिने ।
नमः सहस्रहस्ताय नमोऽसंख्येयबाहवे ॥ ५४
नमः सहस्रशीर्षाय बहुशीर्षाय वै नमः ।
दामोदराय देवाय मुञ्जमेखलिने नमः ॥ ५५
नमस्ते भगवन्विष्णो नमस्ते भगवञ्छिव ।
नमस्ते भगवन् देव नमस्ते देवपूजित ॥ ५६
नमस्ते सामभिर्गीत नमस्ते यजुर्भिः सह ।
नमस्ते सुरशत्रुघ्न नमस्ते सुरपूजित]
नमस्ते कर्मिणां कर्म नमोऽमितपराक्रम ।
हृषीकेश नमस्तेऽस्तु स्वर्णकेश नमोऽस्तु ते

व्यवहारतो हरिहरसंज्ञयोर्देहयोर्भेदेऽपि तदभिमानिनि भेदो नास्ति । सर्वोत्तमद्वयायोगादित्यर्थः । व्यावहारिकभेदवतोस्तद्देहयोरपि भेदं नापश्यमित्याह—शङ्खेति । य एव हरित्वेन प्रागवगतः स एव सद्यो हरत्वेन दृष्ट एवं पक्षान्तरेऽपीत्यर्थः ॥ २६ ॥ एतत् हरिहरयोरभेदम् आचक्ष्व लोके प्रकाशय ॥२८॥ दिशतः दिशानाम् ॥२९॥ अग्नीषोमात्मकं भोक्तृभोज्यात्मकम् ॥ ३५ ॥ कर्ता हिरण्यगर्भः कारणानि महाभूतानि तेषां कारकौ तेषां कर्तारौ च ॥ ३७ ॥ एते ब्रह्मविष्णुरुद्राः प्रवर्षन्ति पर्जन्यरूपेण, वान्ति वायुरूपेण । भान्ति सूर्यरूपेण एतद्देवतात्रयात्मकम्

१ ख. °स्ते कर्मणां क° ।

इमं स्तवं यो रुद्रस्य विष्णोश्चैव महात्मनः
समेत्य ऋषिभिः सर्वैः स्तुतौ स्तौति महर्षिभिः
व्यासेन वेदविदुषा नारदेन च धीमता।
भारद्वाजेन गर्गेण विश्वामित्रेण वै तथा ॥ ५९
अगस्त्येन पुलस्त्येन धौम्येन तु महात्मना।
य इदं पठते नित्यं स्तोत्रं हरिहरात्मकम्॥६०
अरागा बलवांश्चैव जायते नात्र संशयः।
श्रियं च लभते नित्यं न च स्वर्गान्निवर्तते ६१
अपुत्रो लभते पुत्रं कन्या विन्दति सत्पतिम्।
गुर्विणी शृणुते या तु वरं पुत्रं प्रसूयते ॥६२
राक्षसाश्च पिशाचाश्च विघ्नानि च विनायकः
भयं तत्र न कुर्वन्ति यत्रायं पठ्यते स्तवः ॥६३

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि हरिहरात्मकस्तवो नाम
पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

कार्तिकेयापयानं, बाणबाहुच्छेदनं, बाणस्य हराद्वरलाभादिकीर्तनं च।

१२६

जनमेजय उवाच।
अपयाते तता देवे कृष्णे चैव महात्मनि।
पुनश्चासीत्कथं युद्धं परेषां लोमहर्षणम् ॥ १ ॥
वैशम्पायन उवाच।
कुम्भाण्डसंगृहीते तु रथे तिष्ठन्गुहस्तदा।
अभिदुद्राव कृष्णं च बलं प्रद्युम्नमेव च ॥ २
ततः शरशतैरुग्रैस्तान्विव्याध रणे गुहः।
अमर्षरोषसंक्रुद्धः कुमारः प्रवरो नदन् ॥ ३
शरसंवृतगात्रास्ते त्रयस्त्रय इवाग्नयः।
शोणितौघप्लुतैर्गात्रैः प्रायुध्यन्त गुहं ततः॥ ४
ततस्ते युद्धमार्गज्ञास्त्रयस्त्रिभिरनुत्तमैः।
वायव्याग्नेयपार्जन्यैर्बिभिदुर्दीप्ततेजसः ॥ ५
[तानस्त्रान् त्रिभिरेवास्त्रैर्विनिवार्य स पावकिः]
शैलवारुणसावित्रैस्तान्स विव्याध कोपवान्
तस्य दीप्तशरौघस्य दीप्तचापधरस्य च ॥ ६
शरौघानस्त्रमायाभिर्ग्रसन्ति स्म महात्मनः।
यदा तदा गुहः क्रुद्धः प्रज्वलन्निव तेजसा ॥ ७
अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम कालकल्पं दुरासदम्।
संदष्टौष्ठपुटः संख्ये जगृहे पावकिः प्रभुः ॥ ८
प्रयुक्ते ब्रह्मशिरसि सहस्रांशुसमप्रभे।
उग्रे परमदुर्धर्षे लोकक्षयकरे तथा ॥ ९
हाहाभूतेषु सर्वेषु प्रधावत्सु समंततः।
[अस्त्रतेजःप्रमूढे तु विषण्णे जगति प्रभुः]
केशवः केशिमथनश्चक्रं जग्राह वीर्यवान् ॥१०
सर्वेषामस्त्रवीर्याणां वारणं घातनं तथा।
चक्रमप्रतिचक्रस्य लोके ख्यातं महात्मनः॥११
अस्त्रं ब्रह्मशिरस्तेन निष्प्रभं कृतमोजसा।
घनैरिवातपापाये सवितुर्मण्डलं यथा॥ १२
ततो निष्प्रभतां याते नष्टवीर्ये महौजसि।
तस्मिन्ब्रह्मशिरस्यस्त्रे क्रोधसंरक्तलोचनः॥ १३
गुहः प्रजज्वाल रणे हविषेवाग्निरुल्बणः।
शत्रुघ्नीं ज्वलितां दिव्यां
शक्तिं जग्राह काञ्चनीम् ॥ १४
[अमोघां दयितां घोरां सर्वलोकभयावहाम्]
तां प्रदीप्तां महोल्काभां युगान्ताग्निसमप्रभाम्
घण्टामालाकुलां दिव्यां चिक्षेप रुषितो गुहः
ननाद बलवच्चापि नादं शत्रुभयंकरम् ॥ १५
सा च क्षिप्ता तदा तेन ब्रह्मण्येन महात्मना।
जृम्भमाणेव गगने संप्रदीप्तमुखी तदा ॥ १६
आधावत महाशक्तिः कृष्णस्य बधकांक्षिणी।
भृशं विषण्णः शक्रोऽपि सर्वामरगणैर्वृतः १७
शक्तिं प्रज्वलितां दृष्ट्वा दग्धः कृष्णेति चाब्रवीत्
तां समीपमनुप्राप्तां महाशक्तिं महामृधे ॥ १८
हुंकारेणैव निर्भर्त्स्य पातयामास भूतले ॥ १९

॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१२५॥

१२६
अपयातेति ॥ १ ॥

१ ख. °ण वासिष्ठेन महात्मना। विश्वामित्रेणवात्स्येन तथा चैव सुमन्तुना अ° २ ख. °श्च-भूतानि च वि°।

पतितायां महाशक्त्यां साधुसाध्विति सर्वशः
सिंहनादं ततश्चक्रुः सर्वे देवाः सवासवाः २०
ततो देवेषु नर्दत्सु वासुदेवः प्रतापवान्।
पुनश्चक्रं स जग्राह दैत्यान्तकरणं रणे ॥ २१
व्याविध्यमाने चक्रे तु कृष्णेनाप्रतिमौजसा।
कुमाररक्षणार्थाय बिभ्रती सुतनुं तदा ॥ २२
दिग्वासा देववचनात्प्रविष्टा तत्र कोटवी।
लम्बमाना महाभागा भागो देव्यास्तथाऽष्टमः
चित्रा कनकशक्तिस्तु सा च नग्ना स्थितान्तरे
अथान्तरात्कुमारस्य देवीं दृष्ट्वा महाभुजः।
पराङ्मुखस्ततो वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥२४
श्रीभगवानुवाच।
अपगच्छापगच्छ त्वं
धिक्त्वामिति वचोऽब्रवीत्।
किमेवं कुरुषे विघ्नं
निश्चितस्य वधं प्रति ॥ २५
वैशम्पायन उवाच।
श्रुत्वैवं वचनं तस्य कोटवी तु तदा विभोः
नैव वासः समाधत्त कुमारपरिरक्षणात् ॥२६
श्रीभगवानुवाच।
अपवाह्य गुहं शीघ्रमपयाहि रणाजिरात्।
स्वस्ति ह्येवं भवेदद्य योत्स्यतो योत्स्यता मया
तां च दृष्ट्वा स्थितां देवो हरिः संग्राममूर्धनि
संजहार ततश्चक्रं भगवान्वासवानुजः ॥ २८
एवं कृते तु कृष्णेन देवदेवेन धीमता।
अपवाह्य गुहं देवी हरसान्निध्यमागता ॥ २९
एतस्मिन्नन्तरे चैव वर्तमाने महाभये ।
कुमारे रक्षिते देव्या बाणस्तं देशमाययौ ३०
अपयान्तं गुहं दृष्ट्वा मुक्तं कृष्णेन संयुगात्।
बाणश्चिन्तयते तत्र स्वयं योत्स्यामि माधवम्
वैशम्पायन उवाच।
भूतयक्षगणाश्चैव बाणानीकं च सर्वशः।
दिशं प्रदुद्रुवुः सर्वे भयमोहितलोचनाः ॥ ३२
प्रमाथगणभूयिष्ठे सैन्ये दीर्णे महासुरः।
निर्जगाम ततो बाणो युद्धायाभिमुखस्त्वरन्
भीमप्रहरणैर्घोरैर्दैत्येन्द्रैः सुमहारथैः
महाबलैर्महावीरैर्वज्रीव सुरसत्तमैः ॥ ३४

पुरोहिताः शत्रुवधं वदन्त-
स्तथैव चान्ये श्रुतशीलवृद्धाः।
जपैश्च मन्त्रैश्च तथौषधीभि-
र्महात्मनः स्वस्त्ययनं प्रचक्रुः ॥ ३५
ततस्तूर्यप्रणादैश्च भेरीणां तु महास्वनैः।
सिंहनादैश्च दैत्यानां बाणः कृष्णमभिद्रवत् ॥
दृष्ट्वा बाणं तु निर्यातं युद्धायैव व्यवस्थितम्।
आरुह्य गरुडं कृष्णो बाणायाभिमुखो ययौ ॥
आयान्तमथ तं दृष्ट्वा यदूनामृषभं रणे।
वैनतेयमथारूढं कृष्णमप्रतिमौजसम् ॥ ३८
अथ बाणस्तु तं दृष्ट्वा प्रमुखे प्रत्युपस्थितम् ।
उवाच वचनं क्रुद्धो वासुदेवं तरस्विनम् ॥ ३९
बाण उवाच।
तिष्ठ तिष्ठ न मेऽद्य त्वं जीवन्प्रतिगमिष्यसि
द्वारकां द्वारकास्थांश्च सुहृदो द्रक्ष्यसे न च ४०
सुवर्णवर्णान्वृक्षाग्रानद्य द्रक्ष्यसि माधव।
मयाऽभिभूतः समरे मुमूर्षुः कालनोदितः ४१
अद्य बाहुसहस्रेण कथमष्टभुजो रणे।
मया सह समागम्य योत्स्यसे गरुडध्वज ४२
अद्य त्वं वै मया युद्धे निर्जितः सहबान्धवः।
द्वारकां शोणितपुरे निहतः संस्मरिष्यसि ॥ ४३
नानाप्रहरणोपेतं नानाङ्गदविभूषितम्।
अद्य बाहुसहस्रं मे कोटिभूतं निशामय ॥ ४४
गर्जतस्तस्य वाक्यौघा जलौघा इव सिन्धुतः
निश्चरन्ति महाघोरा वातोद्धूता इवोर्मयः ॥
रोषपर्याकुले चैव नेत्रे तस्य बभूवतुः।
जगद्दिधक्षन्निव खे महासूर्य इवोदितः ॥ ४६
तच्छ्रुत्वा नारदस्तस्य बाणस्यात्यूर्जितं वचः
जहास सुमहाहासं भिन्दन्निव नभस्तलम् ॥
योगपट्टमुपाश्रित्य तस्थौ युद्धदिदृक्षया।
कौतूहलोत्फुल्लदृशः कुर्वन्पर्यटते मुनिः ॥ ४८
कृष्ण उवाच।
बाण किं गर्जसे मोहाच्छूराणां नास्ति गर्जितम्
एह्येहि युध्यस्व रणे किं वृथा गर्जितेन ते ॥
यदि युद्धानि वचनैः सिद्ध्येयुर्दितिनन्दन।
भवानेव जये नित्यं बह्वबद्धं प्रजल्पति ॥ ५०

लम्बते पार्वत्या एवाष्टमांशाजाता बाणस्य माता जीवपुत्रीत्वमेव इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २३ ॥ रक्षणात् रक्षणार्थम् ॥ २६ ॥ मया सह योत्स्यतो युध्यतः एवं स्वस्ति भवेत् ॥२७॥ कोटिभूतं कोटिसंख्यातव्याप्तम् ॥ ४४ ॥

एह्येहि जय मां बाण जितो वा वसुधातले।
चिरायावाङ्मुखो दीनः पतितः शेष्यसेऽसुरैः
इत्येवमुक्त्वा बाणं तु मर्मभेदिभिराशुगैः।
निर्बिभेद तदा कृष्णस्तममोघैर्महाशरैः ॥ ५२
विनिर्भिन्नस्तु कृष्णेन मार्गणैर्मर्मभेदिभिः।
स्मयन्बाणस्ततः कृष्णं शरवर्षैरवाकिरत् ॥
ज्वलद्भिरिव संयुक्तं तस्मिन्युद्धे सुदारुणे।
ततः परिघनिस्त्रिंशैर्गदातोमरशक्तिभिः ॥ ५४
मुसलैः पट्टिशैश्चैव च्छादयामास केशवम्।
स तु बाहुसहस्रेण गर्वितो दैत्यसत्तमः ॥ ५५
योधयामास समरे द्विबाहुमथ लीलया।
लाघवात्तस्य कृष्णस्य बलिसूनू रुषान्वितः ॥
ततोऽस्त्रं परमं दिव्यं तपसा निर्मितं महत्।
यदप्रतिहतं युद्धे सर्वामित्रविनाशनम् ॥ ५७
ब्रह्मणा विहितं दिव्यं तन्मुमोच दितेः सुतः
तस्मिन्मुक्ते दिशः सर्वास्तमः पिहितमण्डलाः
प्रादुरासन्सहस्राणि सुघोराणि च सर्वशः।
तमसा संवृते लोके न प्राज्ञायत किंचन ॥५९
साधु साध्विति बाणं तु पूजयन्ति स्म दानवाः
हा हा धिगिति देवानां श्रूयते वागुदीरिता॥
ततोऽस्त्रबलवेगेन सार्चिष्मत्यः सुदारुणाः।
घोररूपा महाघोरा निपेतुर्बाणवृष्टयः ॥ ६१
नैव वाताः प्रवायन्ति न मेघाः संचरन्ति च।
अस्त्रे विसृष्टे बाणेन दह्यमाने च केशवे ॥ ६२
ततोऽस्त्रं सुमहावेगं जग्राह मधुसूदनः।
पार्जन्यं नाम भगवान्कालान्तकनिभं रणे ॥
ततो वितिमिरे लोके शराग्निः प्रशमं गतः।
दानवा मोघसंकल्पाः सर्वेऽभूवंस्तदा भृशम्
दानवास्त्रं प्रशान्तं तु पर्जन्यास्त्रेऽभिमन्त्रिते।
ततो देवगणाः सर्वे नदन्ति च हसन्ति च ॥
हते शस्त्रे महाराज दैतेयः क्रोधमूर्छितः।
भूयः स छादयामास केशवं गरुडे स्थितम् ॥
मुसलैः पट्टिशैश्चैव च्छादयामास केशवम्।
तस्य तां तरसा सर्वां बाणवृष्टिं समुद्यताम् ॥
प्रहसन्वारयामास केशवः शत्रुसूदनः।
केशवस्य तु बाणेन वर्तमाने महाहवे ॥ ६८

तस्य शार्ङ्गविनिर्मुक्तैः शरैरशनिसंनिभैः।
तिलशस्तद्रथं चक्रे साश्वध्वजपताकिनम् ॥
चिच्छेद कवचं कायान्मुकुटं च महाप्रभम्।
कार्मुकं च महातेजा हस्तचापं च केशवः ॥
विव्याध चैनमुरसि नाराचेन स्मयन्निव।
स मर्माभिहतः संख्ये प्रमुमोहाल्पचेतनः ॥७१
तं दृष्ट्वा मूर्छितं बाणं प्रहारपरिपीडितम्।
प्रासादवरशृंगस्थो नारदो मुनिपुंगवः ॥ ७२
उत्थायापश्यत तदा कक्ष्यास्फोटनतत्परः।
वादयानो नखांश्चैव दिष्ट्या दिष्ट्येति चाब्रवीत्
अहो मे सुफलं जन्म जीवितं च सुजीवितम्
दृष्टं मे यदिदं चित्रं दामोदरपराक्रमम् ॥ ७४
जय बाणं महाबाहो दैतेयं देवकिल्बिषम्।
यदर्थमवतीर्णोऽसि तत्कर्म सफलीकुरु ॥ ७५
एवं स्तुत्वा तदा देवं बाणैः खं द्योतयञ्शितैः
इतस्ततः संपतद्भिर्नारदो ह्यचरद्रणे ॥ ७६
[केशवस्य तु बाणेन वर्तमाने महाभये]
प्रयुध्येतां ध्वजौ तत्र तावन्योन्यमभिद्रुतौ।
युद्धं त्वभूद्वाहनयोरुभयोर्देवदैत्ययोः ॥ ७७
गरुडस्य च संग्रामो मयूरस्य च धीमता।
पक्षतुण्डप्रहारैस्तु चरणास्यनखैस्तथा ॥ ७८
अन्योन्यं जघ्नतुः क्रुद्धौ मयूरगरुडावुभौ।
वैनतेयस्ततः क्रुद्धो मयूरे दीप्ततेजसम् ॥ ७९
जग्राह शिरसि क्षिप्रं तुण्डेनाभिपतंस्तदा।
उत्क्षिप्य चैव पक्षाभ्यां निजघान महाबलः ॥
पद्भ्यां पार्श्वाभिघाताभ्यां
कृत्वा घातान्यनेकशः।
आकृष्य चैनं तरसा
विकृष्य च महाबलः ॥
निःसंज्ञं पातयामास गगनादिव भास्करम्।
मयूरे पतिते तस्मिन्पपातातिबलो भुवि ॥ ८२
बाणः समरसंविग्नश्चिन्तयन्कार्यमात्मनः।
मयाऽतिबलमत्तेन न कृतं सुहृदां वचः ॥ ८३
पश्यतां देवदैत्यानां प्राप्तोऽस्म्यापदमुत्तमाम्
तं दीनमनसं ज्ञात्वा रणे बाणं सुविक्लवम् ॥

असुरैः सहेति शेषः ॥ ५१ ॥

१ ख. °ष्यतेऽसुरैः। इ°। २ ख. °तं पूर्वं त°। ३ ख. °नां चरते वा°। ४ ख. °हावेगा नि°। ५ ख. °क्ते स चाग्निः प्र°। ६ ख. °यः संचोदया°। ७ ख. °वपूजितम्। य°।

चिन्तयद्भगवान्रुद्रो बाणरक्षणमातुरः ।
ततो नन्दीं महादेवः प्राह गम्भीरया गिरा ८५
नन्दिकेश्वर याहि त्वं यतो बाणो रणे स्थितः
रथेनानेन दिव्येन सिंहयुक्तेन भास्वता ॥ ८६
बाणे संयोजयाशु त्वमलं युद्धाय वाऽनघ ।
प्रमाथगणमध्येऽहं स्थास्यामि न हि मे मनः॥
योद्धुं वितरते ह्यद्य बाणं संरक्ष्य गम्यताम् ।
तथेत्युक्त्वा ततो नन्दी रथेन रथिनां वरः८८
यतो बाणस्ततो गत्वा बाणमाह शनैरिदम् ।
दैत्याशुं रथमातिष्ठ शीघ्रमेहि महाबल ॥ ८९
ततो युध्यस्व कृष्णं वै दानवान्तकरं रणे ।
आरुरोह रथं बाणो महादेवस्य धीमतः ॥ ९०
आरूढः स तु बाणश्च तं रथं ब्रह्मनिर्मितम् ।
तं स्यन्दनमधिष्ठाय भवस्यामिततेजसः॥ ९१
प्रादुश्चक्रे महारौद्रमस्त्रं सर्वास्त्रघातनम् ।
दीप्ते ब्रह्मशिरो नाम बाणः क्रुद्धोऽतिवीर्यवान्
प्रदीपे ब्रह्मशिरसि लोकः क्षोभमुपागमत् ।
लोकसंरक्षणार्थं वै तत्सृष्टं ब्रह्मयोनिना ॥ ९३
तच्चक्रेण निहत्यास्त्रं प्राह कृष्णस्तरस्विनम् ।
लोके प्रख्यातयशसं बाणमप्रतिमं रणे ॥ ९४
कथितानि[2] क ते तात बाण किं न विकत्थसे ।
अयमास्मि स्थितो युद्धे युद्ध्यस्व पुरुषो भव ॥
कार्तवीर्यार्जुनो नाम पूर्वं बाहुसहस्रवान् ।
महाबलः स रामेण द्विबाहुः समरे कृतः ।
तथा तवापि दर्पोऽयं बाहूनां वीर्यसंभवः ९६
एष ते दर्पशमनं करोमि रणमूर्द्धनि ।
यावत्ते दर्पशमनं करोम्यद्य स्वबाहुना ॥ ९७
तिष्ठेदानीं न मेऽद्य त्वं मोक्ष्यसे रणमूर्द्धनि ।
अथ तद्दुर्लभं दृष्ट्वा युद्धं परमदारुणम् ॥ ९८
तत्र देवासुरसमे युद्धे नृत्यति नारदः ।
निर्जिताश्च गणाः सर्वे प्रद्युम्नेन महात्मना ९९
निक्षिप्तवादा युद्धस्य देवदेवं गताः पुनः ।
स तच्चक्रं सहस्रारं नदन्मेघ इवोष्णगे ॥ १००
जग्राह कृष्णस्त्वरितो बाणान्तकरणं रणे ।
तेजो यज्ज्योतिषां चैव तेजो वज्राशनेस्तथा१
सुरेशस्य च यत्तेजस्तच्चक्रे पर्यवस्थितम् ।
त्रेताग्नेश्चैव यत्तेजो यच्च वै ब्रह्मचारिणाम् ॥ २
ऋषीणां च ततो ज्ञानं तच्चक्रे समवस्थितम् ।
पतिव्रतानां यत्तेजः प्राणाश्च मृगपक्षिणाम् ३
यच्च चक्रधरेष्वस्ति तच्चक्रे संनिवेशितम् ।
नागराक्षसयक्षाणां गन्धर्वाप्सरसामपि ॥ ४
त्रैलोक्यस्य च यत्प्राणं सर्वं चक्रे व्यवस्थितम्[3]
तेजसा तेन संयुक्तं ज्वलन्निव च भास्करः ५
वपुषा तेज आधत्ते बाणस्य प्रमुखे स्थितम् ।
ज्ञात्वाऽतितेजसा चक्रं कृष्णेनाभ्युदितं रणे
अप्रमेयं ह्यविहतं रुद्राणी चाब्रवीच्छिवम् ।
अजेयमेतत् त्रैलोक्ये चक्रं कृष्णेन धार्यते ७
बाणं त्रायस्व देव त्वं यावच्चक्रं न मुञ्चति ।
ततस्त्र्यक्षो वचः श्रुत्वा देवीं लम्बामथाब्रवीत्
गच्छैहि लम्बे शीघ्रं त्वं बाणसंरक्षणं प्रति ।
ततो योगं समाधाय अदृश्या हिमवत्सुता ९
कृष्णस्यैकस्य तद्रूपं दर्शन्ती पार्श्वमागता ।
चक्रोद्यतकरं दृष्ट्वा भगवन्तं रणाजिरे ॥ ११०
अन्तर्धानमुपागम्य त्यज्य सा वाससी पुनः ।
परित्राणाय बाणस्य विजयाधिष्ठिता ततः
प्रमुखे वासुदेवस्य दिग्वासाः कोटवी स्थिता
तां दृष्ट्वाऽथ पुनः प्राप्तां देवीं रुद्रस्य संमताम्
लम्बां द्वितीयां तिष्ठन्तीं कृष्णो वचनमब्रवीत्
भूयः सामर्षताम्राक्षी दिग्वस्त्रावस्थिता रणे
बाणसंरक्षणपरा हन्मि बाणं न संशयः ।
एवमुक्ता तु कृष्णेन भूयो देव्यब्रवीदिदम् ॥ १४
जाने त्वां सर्वभूतानां स्रष्टारं पुरुषोत्तमम् ।
महाभागं महादेवमनन्तं लीनमव्ययम् ॥ १५
पद्मनाभं हृषीकेशं लोकानामादिसंभवम् ।
नार्हसे देव हन्तुं वै बाणमप्रतिमं रणे ॥ १६
प्रयच्छ ह्यभयं बाणे जीवपुत्रीत्वमेव च ।
मया दत्तवरो ह्येष भूयश्च परिरक्ष्यते ॥ १७
न मे मिथ्या समुद्योगं कर्तुमर्हसि माधव ।
एवमुक्ते तु वचने देव्या परपुरंजयः ॥ १८
कृष्णः[4] प्रभाषते वाक्यं शृणु सत्यं तु भामिनि
बाणो बाहुसहस्रेण नर्दते दर्पमाश्रितः ॥ १९
एतेषां च्छेदनं त्वद्य कर्तव्यं नात्र संशयः ।
द्विबाहुना च बाणेन जीवपुत्री भविष्यसि ॥

प्राणं बलम् ॥ ५ ॥

१ ख. °द्धुं प्रभवते ह्य° । २ ख. कत्थितानि क ते तानि बा° । ३ ख. °क्रे प्रतिष्ठित° । ४ ख. क्रुद्धः प्र° ।

आसुरं दर्पमाश्रित्य न च मां संश्रयिष्यति।
एवमुक्ते तु वचने कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ॥ २१
प्रोवाच देवी बाणोऽयं देवदत्तो भवेदिति।
अथ तां कार्तिकेयस्य मातरं सोऽभिभाष्य वै
[ततः क्रुद्धो महाबाहुः कृष्णः प्रवदतां वरः]
प्रोवाच बाणं समरे वदतां प्रवरः प्रभुः।
युध्यतां युध्यतां संख्ये भवतां कोटवी स्थिता
अशक्तानामिव रणे धिग्बाण तव पौरुषम्।
एवमुक्त्वा ततः कृष्णस्तच्चक्रं परमात्मवान्
निमीलिताक्षो व्यसृजद्बाणं प्रति महाबलः
क्षेपणाद्यस्य मुह्यन्ति लोकाः सस्थाणुजङ्गमाः
क्रव्यादानि च भूतानि तृप्तिं यांति महामृध।
तमप्रतिमकर्माणं समानं सूर्यवर्चसा ॥ २६
चक्रमुद्यम्य समरे कोपदीप्तो गदाधरः।
स मुष्णन्दानवं तेजः समरे स्वेन तेजसा २७
चिच्छेद बाहूंश्चक्रेण श्रीधरः परमौजसा।
अलातचक्रवत्तूर्णं भ्राम्यमाणं रणाजिरे॥ २८
*क्षिप्तं तु वासुदेवेन बाणस्य रणमूर्द्धनि।
विष्णुचक्रं भ्रमत्याशु शैघ्र्याद्रूपं न दृश्यते २९
तस्य बाहुसहस्रस्य पर्यायेण पुनः पुनः।
बाणस्य च्छेदनं चक्रे तच्चक्रं रणमूर्द्धनि १३०
कृत्वा द्विबाहुं तं बाणं छिन्नशाखमिव द्रुमम्।
पुनः कराग्रे कृष्णस्य चक्रं प्राप्तं सुदर्शनम् ३१

वैशम्पायन उवाच।

कृतकृत्ये तु संप्राप्ते चक्रे दैत्यनिपातने।
स्रवता तेन कायेन शोणितौघपरिप्लुतः॥ ३२
अभवत्पर्वताकारश्छिन्नबाहुर्महासुरः।
असृङ्मत्तश्च विविधान्नादान्मुञ्चन्घनो यथा
तस्य नादेन महता केशवो रिपुसूदनः।
चक्रं भूयः क्षेप्तुकामो बाणनाशार्थमुद्यतः।
तमुपेत्य महादेवः कुमारसहितोऽब्रवीत् ॥ ३४

ईश्वर उवाच।

कृष्ण कृष्ण महाबाहो जाने त्वां पुरुषोत्तमम्
मधुकैटभहन्तारं देवदेवं सनातनम् ॥ ३५
लोकानां त्वं गतिर्देव त्वत्प्रसूतमिदं जगत्।
अजेयस्त्वं त्रिभिर्लोकैः ससुरासुरपन्नगैः ॥३६
तस्मात्संहर दिव्यं त्वमिदं चक्रं समुद्यतम्।
अनिवार्यमसंहार्यं रणे शत्रुभयंकरम् ॥ ३७
बाणस्यास्याभयं दत्तं मया केशिनिषूदन।
तन्मे न स्याद्वृथा वाक्यमतस्त्वां क्षामयाम्यहम्

श्रीकृष्ण उवाच।

जीवतां देव बाणोऽयमेतच्चक्रं निवर्तितम्।
मान्यस्त्वं देवदेवानामसुराणां च सर्वशः
नमस्तेऽस्तु गमिष्यामि यत्कार्यं तन्महेश्वर।
न तावत्क्रियते तस्मान्मामनुज्ञातुमर्हसि १४०
एवमुक्त्वा महादेवं कृष्णस्तूर्णं महामनाः।
जगाम तत्र यत्रास्ते प्राद्युम्निः सायकैश्चितः॥
गते कृष्णे ततो नन्दी बाणमाह वचः शुभम्।
गच्छ बाण प्रसन्नस्य देवदेवस्य चाग्रतः॥ ४२
तच्छ्रुत्वा नन्दिवाक्यं तु बाणोऽगच्छत शीघ्रगः
छिन्नबाहुं ततो बाणं दृष्ट्वा नन्दी प्रतापवान् ॥
अपवाह्य रथेनैनं यतो देवस्ततो ययौ।
ततो नन्दी पुनर्बाणं प्रागुवाचोत्तरं वचः ॥ ४४
बाण बाण प्रनृत्यस्व श्रेयस्तव भविष्यति।
एष देवो महादेवः प्रसादसुमुखस्तव ॥ ४५
शोणितौघप्लुतैर्गात्रैर्नन्दिवाक्यप्रचोदितः।
जीवितार्थी ततो बाणः प्रमुखे शंकरस्य वै ॥
अनृत्यद्भयसंविग्नो दानवः स विचेतनः।
तं दृष्ट्वा च प्रनृत्यन्तं भयोद्विग्नं पुनः पुनः ४७
नन्दिवाक्यप्रजवितं भक्तानुग्रहकृद्भवः।
करुणावशमापन्नो महादेवोऽब्रवीद्वचः॥ ४८

ईश्वर उवाच।

वरं वृणीष्व बाण त्वं मनसा यदभीप्ससि
प्रसादसुमुखस्तेऽहं प्रियोऽसि मम दानव ॥४९

बाण उवाच।

अजरश्चामरश्चैव भवेयं सततं विभो।
एष मे प्रथमो देव वरोऽस्तु यदि मन्यसे ॥ ५०

देव उवाच।

तुल्योऽसि दैवतैर्बाण न मृत्युस्तव विद्यते।
अथापरं वृणीष्वाद्य अनुग्राह्योऽसि मे सदा॥

भवतां रक्षणार्थम् ॥ २३ ॥ यत्कार्यं बाणवधाख्यं तन्न क्रियत इत्यन्वयः ॥ १४० ॥

---

* 'बाणस्य रथमार्गे च द्वितीय इव भास्करः' इत्यधिकं खे। १ ख. °र्थमच्युतः। त°। २ ख. °र्णं गरुत्मता। ज°।

बाण उवाच ।
यथाऽहं शोणितैर्दिग्धो भृशार्तो व्रणपीडितः
भक्तानां नृत्यतां देव पुत्रजन्म भवेद्भव ॥ ५२
श्रीहर उवाच ।
निराहाराः क्षमावन्तः सत्यार्जवसमाहिताः
मद्भक्ता येऽपि नृत्यन्ति तेषामेवं भविष्यति
तृतीयं त्वमथो बाण वरं वर मनोगतम् ।
तद्विधास्यामि ते पुत्र सफलोऽस्तु भवानिह ॥
बाण उवाच ।
चक्रताडनजा घोरा रुजा तीव्रा हि मेऽनघ
वरेणासौ तृतीयेन शान्तिं गच्छतु मे भव ५५
श्रीरुद्र उवाच ।
एवं भवतु भद्रं ते न रुजा प्रभविष्यति ।
अक्षतं तव गात्रं तु स्वस्थावस्थं भविष्यति ॥
चतुर्थं ते वरं दद्मि वृणीष्व यदि काङ्क्षसि ।
न तेऽहं विमुखस्तात प्रसादसुमुखो ह्यहम् ॥५७
बाण उवाच ।
प्रमाथगणवंश्यस्य प्रथमः स्यामहं विभो ।
महाकाल इति ख्यातिं गच्छेयं शाश्वती समाः
वैशम्पायन उवाच ।
एवं भविष्यतीत्याह बाणं देवो महेश्वरः ।
दिव्यरूपोऽक्षतो गात्रैर्नीरुजस्तु ममाश्रयात् ॥
ममातिसर्गाद्बाण त्वं भव चैवाकुतोभयः ।
भूयस्ते पञ्चमं दद्मि प्रख्यातबलपौरुषम् ।
पुनर्वरय भद्रं ते यत्ते मनसि वर्तते ॥ १६०
बाण उवाच ।
वैरूप्यमङ्गजं यन्मे मा भूद्देव कदाचन ।
द्विबाहुरपि मे देहो न विरूपो भवेद्भव ॥ ६१
श्रीहर उवाच ।
भविता सर्वमेतत्ते यथेच्छासि महासुर ।
भवत्येवं न चादेयं भक्तानां विद्यते मम ॥
वैशम्पायन उवाच ।
ततोऽब्रवीन्महादेवो बाणं स्थितमथान्तिके
एवं भविष्यते सर्वं यत्त्वया समुदाहृतम् ॥ ६३
एतावदुक्त्वा भगवांस्त्रिनेत्रो गणसंवृतः ।
पश्यतां सर्वभूतानां तत्रैवान्तरधीयत ॥ १६४

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि उषाहरणे बाणासुरवरप्रदाने षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

अनिरुद्धस्य नागपाशमोचनम्, कृष्णस्य वरुणालयगमनम्, वरुणेन सह युद्धं, द्वारकाप्रत्यागमनं च ।

१२७

वैशम्पायन उवाच ।
एवं वरान्बहून्प्राप्य बाणः प्रीतमनाऽभवत् ।
जगाम सह रुद्रेण महाकालत्वमागतः ॥ १
वासुदेवोऽपि बहुधा नारदं पर्यपृच्छत ।
क्वानिरुद्धोऽस्ति भगवन्संयतो नागबन्धनैः ॥२
श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन स्नेहक्लिन्नं हि मे मनः ।
अनिरुद्धे हृते वीरे क्षुभिता द्वारका पुरी ॥ ३
शीघ्रं तं मोक्षयिष्यामो यदर्थं वयमागताः ।
अद्य तं नष्टशत्रुं वै द्रष्टुमिच्छामहे वयम् ॥ ४
स प्रदेशस्तु भगवन्विदितस्तव सुव्रत ।
एवमुक्तस्तु कृष्णेन नारदः प्रत्यभाषत ॥ ५
कन्यापुरे कुमारोऽसौ बद्धो नागैश्च माधव ।
एतस्मिन्नन्तरे शीघ्रं चित्रलेखा ह्युपास्थिता ॥६
बाणस्योत्तमशर्वस्य दैत्येन्द्रस्य महात्मनः
इदमन्तःपुरं देव प्रविशस्व यथासुखम् ॥ ७
ततः प्रविष्टास्ते सर्वे ह्यनिरुद्धस्य मोक्षणे
बलः सुपर्णः कृष्णस्तु प्रद्युम्नो नारदस्तथा ॥ ८

पुत्रजन्मेति । एवं नृत्यन्तः पुत्रं लभन्तामित्यर्थः ॥५२॥ एवं पुत्रप्राप्तिरूपं फलम् ॥५६॥ वरं वर वरं वृणु ॥५४॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

१२७

एवमिति ॥ १ ॥

१ ख. °तेऽनघ । वै° ।

ततो दृष्ट्वैव गरुडं येऽनिरुद्धशरीरगाः ।
शररूपा महासर्पा वेष्टयित्वा तनुं स्थिताः ॥९
ते सर्वे सहसा देहात्तस्य निःसृत्य भोगिनः ।
क्षितिं समभिवर्तित्वा प्रकृत्यावस्थिताःशराः
दृष्टः स्पृष्टश्च कृष्णेन सोऽनिरुद्धो महायशाः ।
स्थितः प्रीतमना भूत्वा प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत

अनिरुद्ध उवाच ।

देवदेव सदा युद्धे जेता त्वमसि केशव ।
न शक्तः प्रमुखे स्थातुं साक्षादपि शतक्रतुः ॥

[भगवानुवाच ।

आरोह गरुडं तूर्णं गच्छाम द्वारकां पुरीम् ।
एवमुक्तोऽनिरुद्धस्तु उषया सह कन्यया ॥
स्थितः प्रीतमना भूत्वा ज्ञात्वा बाणं जितं रणे]
ततो महाबलं देवं बलभद्रं यशस्विनम् ।
अभिवादयते हृष्टः सोऽनिरुद्धो महामनाः ॥ १३
माधवं च महात्मानमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
खगोत्तमं महावीर्यं सुपर्णमभिवाद्य च ॥ १४
ततो मकरकेतुं च चित्रबाणधरं प्रभुम् ।
पितरं सोऽभ्युपागम्य प्रद्युम्नमभिवादयत्॥१५
सखीगणवृता चैव सा चोषा भवने स्थिता ।
बलं चातिबलं चैव वासुदेवं सुदुर्जयम् ॥ १६
असंख्यातगतिं चैव सुपर्णमभिवाद्य च ।
पुष्पबाणधरं चैव लज्जमानाऽभ्यवादयत् ॥ १७
ततः शक्रस्य वचनान्नारदः परमद्युतिः ।
वासुदेवसमीपं स प्रहसन्पुनरागतः ॥ १८
वर्द्धापयति तं देवं गोविन्दं शत्रुसूदनम् ।
दिष्ट्या वर्द्धसि गोविन्द अनिरुद्धसमागमात्
ततोऽनिरुद्धसहिता नारदं प्रणताः स्थिताः
आशीर्भिर्वर्द्धयित्वा च देवर्षिः कृष्णमब्रवीत्
अनिरुद्धस्य वीर्याख्यो विवाहः क्रियतां विभो
जम्बूलमालिकां द्रष्टुं श्रद्धा हि मम जायते ॥
ततः प्रहसिताः सर्वे नारदस्य वचःश्रवात् ।
कृष्णः प्रोवाच भगवन्क्रियतामाशु मा चिरम्
एतस्मिन्नन्तरे तात कुम्भाण्डः समुपस्थितः ।
वैवाहिकांस्तु संभारान्गृह्य कृष्णं नमस्य तु ।

कुम्भाण्ड उवाच ।

कृष्ण कृष्ण महाबाहो भवत्वमभयप्रदः ।
शरणागतोऽस्मि देवेश प्रसीदैषोऽञ्जलिस्तव॥
नारदस्य वचः श्रुत्वा सर्वं प्रागेव चाच्युतः ।
अभयं यच्छते तस्मै कुम्भाण्डाय महात्मने २५
कुम्भाण्ड मन्त्रिणां श्रेष्ठ प्रीतोऽस्मि तव सुव्रत
सुकृतं ते विजानामि राष्ट्रिकोऽस्तु भवानिह
सज्ञातिपक्षः सुसुखी निवृत्तोऽस्तु भवानिह ॥
राज्यं च ते मया दत्तं चिरं जीव ममाश्रयात्।
एवं दत्त्वा राज्यमस्मै कुम्भाण्डाय महात्मने॥
विवाहमकरोत्तस्यानिरुद्धस्य जनार्दनः ।
ततस्तु भगवान्वह्निस्तत्र स्वयमुपस्थितः ॥ २८
स विवाहोऽनिरुद्धस्य नक्षत्रे च शुभेऽभवत् ।
ततोऽप्सरोगणश्चैव कौतुकं कर्तुमुद्यतः ॥ २९
स्नातस्त्वलंकृतस्तत्र सोऽनिरुद्धः स्वभार्यया ।
ततः स्निग्धैः शुभैर्वाक्यैर्गन्धर्वाश्च जगुस्तदा
नृत्यन्त्यप्सरसश्चैव विवाहमुपशोभयन् । ×
ततो निर्वर्तयित्वा तु विवाहं शत्रुसूदनः ॥
अनिरुद्धस्य सुप्रज्ञः सर्वैर्देवगणैर्वृतः ।
आमन्त्र्य वरदं[3] तत्र रुद्रं देवनमस्कृतम् ॥ ३२
चकार गमने बुद्धिं कृष्णः परपुरंजयः
द्वारकाभिमुखं कृष्णं ज्ञात्वा शत्रुनिषूदनम् ३३
कुम्भाण्डो वचनं प्राह प्राञ्जलिर्मधुसूदनम् ।
बाणस्य गावस्तिष्ठन्ति हस्ते तु वरुणस्य वै
यासाममृतकल्पं वै क्षीरं क्षरति माधव ।
तत्पीत्वाऽतिबलश्चैव नरो भवति दुर्जयः ॥ ३५
कुम्भाण्डेनैवमाख्याते हरिः प्रीतमनास्तदा ।
गमनाय मतिं चक्रे गन्तव्यमिति निश्चयम्॥३६
ततस्तु भगवान्ब्रह्मा वर्धाप्य स तु केशवम् ।
जगाम ब्रह्मलोकं स वृतः स्वभवनालये ॥ ३७
इन्द्रो मरुद्गणयुतो द्वारकाभिमुखो ययौ ।
यतः कृष्णस्ततः सर्वे गच्छन्ति जयकाङ्क्षिणः
वाहनेन मयूरेण सखीभिः परिवारिता ।
द्वारकाभिमुखी ह्युषा देव्या प्रस्थापिता ययौ ।
ततो बलश्च कृष्णश्च प्रद्युम्नश्च महाबलः ३९

वीर्यनिर्जितायाः विवाहो वीर्याख्यः जम्बूलमालिकां जम्बूलं वरपक्षीयस्त्रीणाम् उपहासवचनं तस्य मालिकां परम्परां द्रष्टुं श्रोतुम्॥२१॥ यच्छते ददाति प्रागेव २५ इह भूमौ राष्ट्रिको राष्ट्राधिपतिः शिवगणेषु बाणगमनात् २६ भवत् अभवत् २९

---

१ ख. ०वं चतुर्भुजम् । अ० । २ ख. ०त्वाऽभयं तस्मै कु० । ३ ख. ०रदं रुद्रं देवीं चैव गुहं च तम् । च० ।
× विद्याधरगणैश्चैव विवाहमुपशोभयन् । इति खपाठः ।

आरूढवन्तो गरुडमनिरुद्धश्च वीर्यवान् ।
प्रस्थितश्च स तेजस्वी गरुडः पततां वरः ॥४०
उन्मूलयंस्तरुगणान्कम्पयंश्चापि मेदिनीम् ।
आकुलाश्च दिशः सर्वा रेणुध्वस्तमिवाम्बरम्
गरुडे संप्रयातेऽभून्मन्दरश्मिर्दिवाकरः।
ततस्ते दीर्घमध्वानं प्रययुः पुरुषर्षभाः ॥ ४१
आरुह्य गरुडं सर्वे जित्वा बाणं महौजसम् ।
ततोऽम्बरतलस्थास्ते वारुणीं दिशमास्थिताः ॥
अपश्यन्त महात्मानो गावो दिव्यपयःप्रदाः
वेलावनविचारिण्यो नानावर्णाः सहस्रशः ४४
अवज्ञाय तदा रूपं कुम्भाण्डवचनाश्रयात् ।
कृष्णः प्रहरतां श्रेष्ठस्तत्त्वतोऽर्थविशारदः॥ ४५
निशम्य बाणगावस्तु तासु चक्रे मनस्तदा ।
आस्थितो गरुडं प्राह स तु लोकादिरव्ययः ४६
श्रीकृष्ण उवाच ।
वैनतेय प्रयाहि त्वं यत्र बाणस्य गोधनम् ।
यासां पीत्वा किल क्षीरममृतत्वमवाप्नुयात्
आह मां सत्यभामा च बाणगावो ममानय ।
यासां पीत्वा किल क्षीरं न जीर्यन्ति महासुराः
विजराश्च जरां त्यक्त्वा भवन्ति किल जन्तवः
ता आनयस्व भद्रं ते यदि धर्मो न लुप्यते॥४९
अथवा कार्यलोपो वै मैव तासु मनः कृथाः ।
इति मामब्रवीत्सत्या ताश्चैता विदिता मम ॥
गरुड उवाच ।
दृश्यन्ते गाव एतास्ता दृष्ट्वा मां वरुणालयम्
विशन्ति सहसा सर्वाः कार्यमत्र विधीयताम्
इत्युक्त्वा चैव गरुडः पक्षवातेन सागरम् ।
सहसा क्षोभयित्वा च विवेश वरुणालयम् ॥
दृष्ट्वा जवेन गरुडं प्राप्तं वै वरुणालयम् ।
वारुणाश्च गणाः सर्वे विभ्रान्ताः प्राचलंस्तदा
ततस्तु वारुणं सैन्यमभिज्ञातुं सुदुर्जयम् ।
प्रमुखे वासुदेवस्य नानाप्रहरणोद्यतम् ।
तद्युद्धमभवद्घोरं वारुणैः पन्नगारिणा ॥ ५४
तेषामापततां संख्ये वारुणानां सहस्रशः ।
भग्नं बलमनाधृष्यं केशवेन महात्मना ॥ ५५
ततस्ते प्रद्रुता यान्ति तमेव वरुणालयम् ।
षष्टिं रथसहस्राणि षष्टिं रथशतानि च ॥ ५६
वारुणानि च युद्धानि दीप्तशस्त्राणि संयुगे।
तद्बलं बलिभिः शूरैर्बलदेवजनार्दनैः ॥ ५७
प्रद्युम्नेनानिरुद्धेन गरुडेन च सर्वशः ।
शरौघैर्विविधैस्तीक्ष्णैर्वध्यमानं समंततः ५८
ततो भग्नं बलं दृष्ट्वा कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ।
वरुणस्त्वथ संक्रुद्धो निर्ययौ यत्र केशवः॥
ऋषिभिर्देवगन्धर्वैस्तथैवाप्सरसां गणैः ।
संस्तूयमानो बहुधा वरुणः प्रत्यदृश्यत ॥ ६०
छत्रेण ध्रियमाणेन पाण्डुरेण वपुष्मता ।
सलिलस्राविणा श्रेष्ठं चापमुद्यम्य धिष्ठितः॥
अपां पतिरतिक्रुद्धः पुत्रपौत्रबलान्वितः ।
आह्वयन्निव युद्धाय विस्फारितमहाधनुः ६२
स तु प्राध्मापयच्छङ्खं वरुणः समधावत।
हरिं हर इव क्रुद्धो बाणजालैः समावृणोत् ॥
ततः प्रध्माय जलजं पाञ्चजन्यं जनार्दनः ।
बाणजालैर्दिशः सर्वास्ततश्चक्रे महाबलः ॥ ६४
ततः शरौघैर्विमलैर्वरुणः पीडितो रणे ।
स्मयन्निव ततः कृष्णं वरुणः प्रत्ययुध्यत ॥ ६५
ततोऽस्त्रं वैष्णवं घोरमभिमन्त्र्याहवे स्थितः
वासुदेवोऽब्रवीद्वाक्यं प्रमुखे तस्य धीमतः ६६
इदमस्त्रं महाघोरं वैष्णवं शत्रुसूदनम् ।
मयोद्यतं वधार्थं ते तिष्ठेदानीं स्थिरो भव ६७
ततोऽस्त्रं वरुणो देवो ह्यस्त्रं वैष्णवमुद्यतः ।
वारुणास्त्रेण संयोज्य विननाद महाबलः ॥ ६८
तस्यास्त्रे वितता ह्यापो वरुणस्य विनिःसृताः
वैष्णवास्त्रस्य शमने वर्तते समितिंजयः॥ ६९
आपस्तु वारुणास्तत्र क्षिप्ताः क्षिप्ता ज्वलन्ति वै
दह्यन्ते वारुणास्तत्र ततोऽस्त्रे ज्वालिते पुनः ॥
वैष्णवे तु महावीर्ये दिशो भीता विदुद्रुवुः ।
तद्बलं ज्वलितं दृष्ट्वा वरुणः कृष्णमब्रवीत् ॥ ७१
स्मर स्वप्रकृतिं पूर्वामव्यक्तां व्यक्तलक्षणाम्
तमो जहि महाभाग तमसा मुह्यसे कथम् ॥
सत्त्वस्थो नित्यमासीस्त्वं योगीश्वर महामते
पञ्चभूताश्रयान्दोषानहंकारं च वर्जय ॥ ७३

अपश्यन्त दृष्टवन्तः गावः गाः वेला समुद्रतीरप्रान्तस्तत्र वनं तत्र चारिण्यः ॥ ४४ ॥ न जीर्यन्ति न जरां प्राप्नुवन्ति ॥ ४८ ॥ कार्यम् उचितम् ॥ ५१ ॥

१ ख. °क्रे जनार्दनः । त° । २ ख. °त्र क्षिप्त्वा ज्वलत वैष्णवम् । द° ।

या या ते वैष्णवी मूर्तिस्तस्या ज्येष्ठो ह्यहं तव
ज्येष्ठभावेन मान्यं तु किं मां त्वं दग्धुमिच्छसि
नाग्निर्विक्रमते ह्यग्नौ त्यज कोपं युधां वर
त्वयि न प्रभविष्यामि जगतः प्रभवो ह्यसि ॥
पूर्वं हि या त्वया सृष्टा प्रकृतिर्विकृतात्मिका
धर्मिणी बीजभावेन पूर्वधर्मं समाश्रिता ॥
आग्नेयं वैष्णवं सौम्यं प्रकृत्यैवेदमादितः ।
त्वया सृष्टं जगदिदं स कथं मयि वर्तसे ॥७७
अजेयः शाश्वतो देवः स्वयंभूर्भूतभावनः ।
अक्षरं च क्षरं चैव भावाभावौ महाद्युते ॥७८
रक्ष मां रक्षणीयोऽहं त्वयाऽनघ नमोऽस्तु ते
आदिकर्ताऽसि लोकानां त्वयैतद्बहुलीकृतम्
विक्रीडसि महादेव बालः क्रीडनकैरिव ।
न ह्ययं प्रकृतिद्वेषी नाहं प्रकृतिदूषकः ॥ ८०
प्रकृतिर्या विकारेषु वर्तते पुरुषर्षभ
तस्या विकारशमने वर्तसे त्वं महाद्युते ॥ ८१
विकारो वा विकाराणां विकाराय न तेऽनघ
तानधर्मविदो मन्दान्भवान्विकुरुते सदा॥८२
इदं प्रकृतिजैर्दोषैस्तमसा मुह्यते यदा
रजसा वापि संस्पृष्टा तदा मोहः प्रवर्तते ॥
परावरज्ञः सर्वज्ञ ऐश्वर्यविधिमास्थितः।
किं मोहयसि नः सर्वान्प्रजापतिरिव स्वयम्
वरुणेनैवमुक्तस्तु कृष्णो लोकपरायणः
भावज्ञः सर्वकृद्धीरस्ततः प्रीतमना ह्यभूत् ॥
इत्येवमुक्तः कृष्णस्तु प्रहसन्वाक्यमब्रवीत् ।

श्रीकृष्ण उवाच ॥

गावः प्रयच्छ मे वीर शान्त्यर्थं भीमविक्रम
इत्येवमुक्ते कृष्णेन वाक्यं वाक्यविशारदः
वरुणो ह्यब्रवीद्भूयः शृणु मे मधुसूदन ॥ ८७

वरुण उवाच ॥

बाणेन सार्धं समयो मया देव कृतः पुरा ।
कथं च समयं कृत्वा कुर्यां विफलमन्यथा ॥
त्वमेव वेद सर्वस्य यथा समयभेदकः ।
चारित्रं दुष्यते तेन न च सद्भिः प्रशस्यते ॥
धर्मभागीश्वरो नित्यं वर्ज्यते मधुसूदन ।
न च लोकानवाप्नोति पापः समयभेदकः ॥
प्रसीद धर्मलोपश्च मा भून्मे मधुसूदन ।
न मां समयभेदेन योक्तुमर्हसि माधव ॥ ९१
जीवन्नाहं प्रदास्यामि गावो वै वृषभेक्षण ।
हत्वा नयस्व मां गाव एष मे समयः पुरा ॥
एतच्च मे समाख्यातं समयं मधुसूदन ।
सत्यमेव महाबाहो न मिथ्या तु सुरेश्वर ॥
यद्येवाहमनुग्राह्यो रक्ष मां मधुसूदन ।
अथवा गोषु निर्बन्धो हत्वा नय महाभुज ॥

वैशम्पायन उवाच ।

वरुणेनैवमुक्तस्तु यदूनां वंशवर्धनः ।
अभेद्यं समयं मत्वा न्यस्तवादो गवां प्रति ॥
स प्रहस्य ततो वाक्यं व्याजहारार्थकोविदः
तस्मान्मुक्तोऽसि यद्येवं बाणेन समयः कृतः ॥
प्रश्रितैर्मधुरैर्वाक्यैस्तत्त्वार्थमधुभाषितैः ।
कथं पापं करिष्यामि वरुण त्वय्यहं प्रभो ।
गच्छ मुक्तोऽसि वरुण सत्यसंधोऽसि नो भवान्
त्वत्प्रियार्थं मया मुक्ता बाणगावो न संशयः ।
ततस्तूर्यनिनादैश्च भेरीणां च महास्वनैः ॥
अर्घमादाय वरुणः केशवं प्रत्यपूजयत् ।
केशवोऽर्घं तदा गृह्य वरुणाद्यदुनन्दनः ॥ ९९
बलं चापूजयद्देवः कुशलीव समाहितः ।
वरुणायाभयं दत्त्वा वासुदेवः प्रतापवान् ॥

प्रकृतिर्माया विकृतं महदादिकार्यं तदात्मिका धर्मिणी परिणामिनी पूर्वधर्मं जायत इत्येवंरूपं त्वत्तो जन्म लभमानेत्यर्थः । बीजभावेन जगत्कारणत्वेन च उपेतेति शेषः ॥७६॥ त्वयैव स्वात्मनैव बहुलीकृतम् इदं दृश्यामिति शेषः ॥ ७९ ॥ प्रकृतिः कारणं तं त्वां द्वेष्टीति तादृशः प्रकृतिद्वेषी अहं न ॥८०॥ विकारेषु अहंकारादिषु या प्रकृतिः पूर्ववासनालोभद्वेषादिरूपा तस्याः विकारः स्तेयहिंसादिरूपस्तस्य शमनार्थं त्वं वर्तसे दुष्टनिग्रहार्थं तवावतार इत्यर्थः ॥८१॥ ते ते विकाराः क्रोधादयः विकाराणां दुष्टानां विकाराय विनाशाय न तु मन्दानपेक्ष्य भवान् विकुरुते। सर्वात्मनस्तव यद्यपि क्वचिदपि क्रोधो नास्ति तथापि क्रोधिन एव स्वदोषात्त्वां क्रोधवन्तं पश्यन्तीत्यर्थः॥८२॥ इदं जगत् तमसा देहात्मबुद्ध्या मोहो वैयग्र्यम् इदं मे भूयादिदं मे मा भूयादित्येवंरूपः ॥८३॥ समयोऽयं जीवन्नहमन्यस्मै तव न प्रदास्यामीत्येवं रूपो निश्चयः ॥८८॥ भेदकः न प्रशस्यते चारित्रं चास्य दुष्यत इत्यन्वयः ॥ ८९ ॥ मां हत्वा गावः गा नयस्व ॥९२॥ न्यस्तवादस्त्यक्तप्रतिज्ञः ॥९५॥ नोऽस्माकं संबन्धी भवान् ॥ ९७ ॥

द्वारकां प्रस्थितः शौरिः शचीपतिसहायवान्
तत्र देवाः समरुतःससाध्याः सिद्धचारणाः
गन्धर्वाप्सरसश्चैव किंनराश्चान्तरिक्षगाः ।
अनुगच्छन्ति भूतेशं सर्वभूतादिमव्ययम् ॥ २
आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ यक्षराक्षसाः
विद्याधरगणाश्चैव ये चान्ये सिद्धचारणाः ।
गच्छन्तमनुगच्छन्ति यशसा विजयेन च ॥
नारदश्च महाभागः प्रस्थितो द्वारकां प्रति ।
तुष्टो बाणजयं दृष्ट्वा वरुणं च कृतप्रियम् ॥ ४
कैलासशिखरप्रख्यैः प्रासादैः कन्दरैः शुभैः ।
दूरान्निशम्य मधुहा द्वारकां द्वारमालिनीम् ॥
पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं चक्रे चक्रगदाधरः ।
संज्ञां प्रयच्छते देवो द्वारकापुरवासिनाम् ॥६
देवानुयाननिर्घोषं पाञ्चजन्यस्य निःस्वनम् ।
श्रुत्वा द्वारवतीं सर्वे प्रहर्षमतुलं गताः ॥ ७
पूर्णकुम्भैश्च लाजैश्च बहुविन्यस्तविस्तरैः ।
द्वारोपशोभितां कृत्वा सर्वां द्वारवतीं पुरीम् ॥
सुश्लिष्टरथ्यां सश्रीकां बहुरत्नोपशोभिताम्
विप्राश्चार्घं समादाय यथैव कुलनैगमाः
जयशब्दैश्च विविधैः पूजयन्ति स्म माधवम्
वैनतेये तमासीनं नीलाञ्जनचयोपमम् ॥ ११०
ववन्दिरे तदा कृष्णं श्रिया परमया युतम् ।
तमानुपूर्व्या वर्णाश्च पूजयन्ति महाबलम् ११
अनन्तं केशिहन्तारं श्रेष्ठिपूर्वाश्च श्रेणयः ।
ऋषिभिर्देवगन्धर्वैश्चारणैश्च समंततः ॥ १२
स्तूयते पुण्डरीकाक्षो द्वारकोपवने स्थितः ।
तदाश्चर्यमपश्यन्त दाशार्हगणसत्तमाः ॥ १३
प्रहर्षमतुलं प्राप्ता दृष्ट्वा कृष्णं महाभुजम् ।
बाणं जित्वा महादेवमायान्तं पुरुषोत्तमम् ॥
द्वारकावासिनां वाचश्चरन्ति बहुधा तदा ।
प्राप्ते कृष्णे महाभागे यादवानां महारथे ॥ १५
गत्वा च दूरमध्वानं
सुपर्णो द्रुतमागतः ।
धन्याः स्मोऽनुगृहीताः स्मो
येषां वै जगतः पिता ॥ १६
रक्षिता चैव गोप्ता च दीर्घबाहुर्महाभुजः ।
वैनतये समारुह्य जित्वा बाणं सुदुर्जयम् ॥१७
प्राप्तोऽयं पुण्डरीकाक्षो मनांस्याह्लादयन्निव ।
एवं कथयतामेव द्वारकावासिनां तदा ॥ १८
वासुदेवगृहे देवा विविशुस्तं महारथाः
अवतीर्य सुपर्णात्तु वासुदेवो बलस्तदा॥१९
प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च गृहान्प्रविविशुस्तदा ।
ततो देवविमानानि संचरन्ति तदा दिवम् ॥
अवस्थितानि दृश्यन्ते नानारूपाणि सर्वशः
हंसर्षभमृगैर्नागैर्वाजिसारसबर्हिणैः ।
भास्वन्ति तानि दृश्यन्ते विमानानि सहस्रशः
अथ कृष्णोऽब्रवीद्वाक्यं कुमारांस्तान्सहस्रशः
प्रद्युम्नादीन्समस्तांस्तु श्लक्ष्णं मधुरया गिरा ॥
एते रुद्रास्तथादित्या वसवोऽथाश्विनावपि ।
साध्या देवास्तथान्ये च वन्दध्वं च यथाक्रमम्
सहस्राक्षं महाभागं दानवानां भयंकरम् ।
वन्दध्वं सहिताः शक्रं सगणं नागवाहनम् ॥
सप्तर्षयो महाभागा भृग्वाङ्गिरसमाश्रिताः
ऋषयश्च महात्मानो वन्दध्वं च यथासुखम्[3] ॥
एते चक्रधराश्चैव तान्वन्दध्वं च सर्वशः
सागराश्च ह्रदाश्चैव मत्प्रियार्थमिहागताः ॥२६
दिशश्च विदिशश्चैव वन्दध्वं च यथाक्रमम् ।
वासुकिप्रमुखाश्चैव नागा वै सुमहाबलाः ॥
गावश्च मत्प्रियार्थं वै वन्दध्वं च यथाक्रमम्
ज्योतींषि सह नक्षत्रैर्यक्षराक्षसकिंनरैः ॥ २८
आगता मत्प्रियार्थं वै वन्दध्वं च यथाक्रमम् ।
वासुदेववचः श्रुत्वा कुमाराः प्रणताः स्थिताः
यथाक्रमेण सर्वेषां देवतानां महात्मनाम्
सर्वान्दिवौकसो दृष्ट्वा पौरा विस्मयमागताः
पूजार्थमथ संभारान्प्रगृह्य द्रुतमागताः
अहो सुमहदाश्चर्यं वासुदेवस्य संश्रयात् ॥ ३१
प्राप्यते यदिहास्माभिरिति वाचश्चरन्त्युत ।
ततश्चन्दनचूर्णैश्च गन्धपुष्पैश्च सर्वशः ॥ ३२
किरन्ति पौराः सर्वांस्तान्पूजयन्तो दिवौकसः
लाजैः प्रणामैर्धूपैश्च वाद्यध्वनियमैस्तथा ॥ ३३

यशसा कीर्त्यमानेन विजयेन आशास्यमानेन ॥ ३ ॥ शुभैः प्रासादैर्युक्तामिति शेषः । निशाम्यालोच्य ॥ ५ ॥ संज्ञां स्वागमनज्ञापनम् ॥ ६ ॥ गत्वा च दूरमित्यादि जनवाक्यम् ॥ १६ ॥ हंसादिभिर्युक्तानि ॥ २१ ॥ प्राप्यते देवानामपि दर्शनामिति शेषः ॥ ३२ ॥

१ ख. संसृष्ट० । २ ख. °गे सात्वतानां म° । ३ ख. °थाक्रमम् । ए° ।

द्वारकावासिनः सर्वे पूजयन्ति दिवौकसः।
आहुकं वासुदेवं च साम्बं च यदुनन्दनम् ॥
सात्यकिं चोल्मुकं चैव विपृथुं च महाबलम्
अक्रूरं च महाभागं तथा निषधमेव च ॥ ३५
एतान्परिष्वज्य तदा मूर्ध्नि चाघ्राय वासवः
अथ शक्रो महाभागः समक्षं यदुमण्डले ॥३६
स्तुवन्तं केशिहन्तारं तत्रोवाचोत्तरं वचः।
सात्वतः सात्त्वतामेष सर्वेषां यदुनन्दनम् ॥
मोक्षयित्वा रणे चैव यशसा पौरुषेण च।
महादेवस्य मिषतो गुहस्य च महात्मनः ॥ ३८
एष बाणं रणे जित्वा द्वारकां पुनरागतः
सहस्रबाहो बाहूनां कृत्वा द्वयमनुत्तमम्॥ ३९
स्थापयित्वा द्विबाहुत्वे प्राप्तोऽयं स्वपुरं हरिः
यदर्थं जन्म कृष्णस्य मानुषेषु महात्मनः॥ ४०
तदप्यवसितं कार्यं नष्टशोका वयं कृताः
पिबतां मधु माध्वीकं भवतां प्रीतिपूर्वकम् ॥
कालो यास्यत्यविरसं विषयेष्वेव त्यज्यताम्
बाहूनां संश्रयात्सर्वे वयमस्य महात्मनः ॥४२
प्रणष्टशोका रंस्यामः सर्वे एव यथासुखम्
एवं स्तुत्वा सहस्राक्षः केशवं दानवान्तकम् ॥
आपृच्छ्य तं महाभागः सर्वदेवगणैर्वृतः
ततः पुनः परिष्वज्य कृष्णं लोकनमस्कृतम्
पुरंदरो दिवं यातः सह देवमरुद्गणैः ॥ ४४
ऋषयश्च महात्मानो जयाशीर्भिर्महौजसम्
यथागतं पुनर्याता यक्षराक्षसकिंनराः ॥ ४५
पुरंदरे दिवं याते पद्मनाभो महाबलः।
अपृच्छत महाभागः सर्वान्कुशलमव्ययम् ४६
ततः किलकिलाशब्दं निर्वमन्तः सहस्रशः।
गच्छन्ति कौमुदीं द्रष्टुं सोऽनघः प्रीयते सदा
द्वारकां प्राप्य कृष्णस्तु रेमे यदुगणैः सह।
विविधान्सर्वकामार्थाञ्छ्रिया परमया युतः ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि द्वारकाप्रत्यागमने सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

उषया सहानिरुद्धस्य विवाहः, उषाहरणसमाप्तिश्च।

१२८

वैशम्पायन उवाच।
अथाहुको महाबाहुः कृष्णं प्राह महाद्युतिः
हर्षादुत्फुल्लनयनः श्रूयतां यदुनन्दन ॥ १
एवं गतेऽनिरुद्धस्य क्रियतां महदुत्सवः
क्षेमात्प्रत्यागतं दृष्ट्वा सेव्यमानाः सहासते॥ २
उषापि च महाभागा सखीभिः परिवारिता
रमते परया प्रीत्या चानिरुद्धेन संगता ॥ ३
कुम्भाण्डदुहिता रामा उषायाः सखिमण्डले
प्रवेश्यतां महाभागा वैदर्भी वर्द्धयत्युत ॥ ४

सात्वतां सात्त्वतानाम् एष मुख्यः सात्त्वत इत्यर्थः। यदुनन्दनम् अनिरुद्धम् ॥ ३७ ॥ अविरसं संमुखं यथा स्यात्तथा। कालो यास्यत्यविरतामिति वा ॥४२॥ सहस्रशः युगपत् निर्वमन्तः मुखान्निःसारयन्तः। किलकिलाशब्दम्। आश्चर्यमाश्चर्यमिति वन्दत इत्यर्थः। कौमुदीमिव कौमुदीं कृष्णमुखचन्द्रप्रभां स कृष्णः अनघः शुद्धः प्रीयते तेषां भक्त्येति भावः ॥ ४७ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

१२८

अथाहुक इति ॥ १ ॥ यतोऽस्मदीयाः सर्वे सेव्यमानाः अप्सरःप्रभृतिभिः सह आसतेऽतोऽनिरुद्धस्य महदुत्सवः। क्रियतामिति योज्यम् ॥ २ ॥

१ ख. निशठमे। २ ख. °य वीर्यवान्। अ°। ३ ख. योजयि°।

साम्बाय दीयतां रामा कुम्भाण्डदुहिता शुभा
शेषाश्च कन्या न्यस्यन्तां कुमाराणां यथाक्रमम्
वर्तते सोत्सवस्तत्र अनिरुद्धस्य वेश्मनि ।
गृहे श्रीधन्वनश्चैव शुभस्तत्र प्रवर्तते ॥ ६
वादयन्ति पुरे तत्र नार्यो मदवशं गताः ।
नृत्यन्ते चाप्सरास्तत्र गायन्ति च तथाऽपराः
काश्चित्प्रमुदितास्तत्र काश्चिदन्योन्यमब्रुवन् ।
नानावर्णाम्बरधराः क्रीडमानास्ततस्ततः ॥
अभियांति ततोऽन्योन्यं काश्चिन्मदवशात्स्वयं
क्रीडन्ति काश्चिदक्षैस्तु हर्षादुत्फुल्ललोचनाः
मायूरं रथमारुह्य सखीभिः परिवारिता ।
उषा संप्रेषिता देव्या रुद्राण्या प्रतिगृह्यताम्
इयं चैव कुलश्लाघ्या नाम्नोषा सुन्दरी वरा ।
बाणपुत्री तव वधूः प्रतिगृह्णीष्व भामिनीम् ॥
ततः प्रतिगृहीता सा स्त्रीभिराचारमङ्गलैः ।
प्रवेशिता च सा वेश्म अनिरुद्धस्य शोभना ॥
देवकी रोहिणी चैव रुक्मिण्यथ विदर्भजा ।
दृष्ट्वाऽनिरुद्धं रोदन्त्यः स्नेहहर्षसमन्विताः ॥
रेवती रुक्मिणी चैव गृहमुख्यं प्रवेशयत् ।
वधूर्वर्धसि दिष्ट्या त्वमनिरुद्धस्य दर्शनात् ॥
ततस्तूर्यप्रणादैस्ता वरनार्यः शुभाननाः ।
क्रियामारेभिरे कर्तुमुषा च गृहसंस्थिता ॥१५
ततो हर्म्यतलस्था सा वृष्णिपुङ्गवसंस्थिता ।
रमते सर्वसदृशैरुपभोगैर्वरानना ॥ १६
चित्रलेखा च सुश्रोणी अप्सरारूपधारिणी ।
आपृच्छ्य च सखीवर्गमुषां च त्रिदिवं गता ॥
गतासु तासु सर्वासु सखीष्वसुरसुन्दरी ।
मायावत्या गृहं नीता प्रथमं सा निमन्त्रिता
सा तु प्रद्युम्नगृहिणी स्नुषां दृष्ट्वा सुमध्यमा ।
वासोभिरन्नपानैश्च पूजयामास सुन्दरीम् ॥१९
ततः क्रमेण सर्वास्ता वधूमुषां यदुस्त्रियः ।
आचारमनुपश्यन्त्यः स्वधर्ममुपचक्रिरे ॥ २०

वैशम्पायन उवाच ।

एतत्ते सर्वमाख्यातं मया कुरुकुलोद्वह ।
यथा बाणो जितः संख्ये जीवन्मुक्तश्च विष्णुना
द्वारकायां ततः कृष्णो रेमे यदुगणैर्वृतः ।
अन्वशासन्महीं कृत्स्नां परया संयुतो मुदा ॥
एवमेषोऽवतीर्णो वै पृथिवीं पृथिवीपते ।
विष्णुर्यदुकुलश्रेष्ठो वासुदेवेति विश्रुतः ॥ २३
एतैश्च कारणैः श्रीमान्वसुदेवकुले प्रभुः ।
जातो वृष्णिषु देवक्यां यन्मां त्वं परिपृच्छसि
निवृत्ते नारदप्रश्ने यन्मयोक्तं समासतः ।
श्रुतास्ते विस्तराः सर्वे ये पूर्वं जनमेजय ॥ २५
विष्णोस्तु माथुरे कल्पे यत्र ते संशयो महान्
वासुदेवगतिश्चैव सा मया समुदाहृता ॥ २६
आश्चर्यं चैव नान्यद्वै कृष्णश्चाश्चर्यसंनिधिः ।
सर्वेष्वाश्चर्यकल्पेषु नास्त्याश्चर्यमवैष्णवम् ।
एष धन्यो हि धन्यानां धन्यकृद्धन्यभावनः ।
देवेषु तु सदैत्येषु नास्ति धन्यतरोऽच्युतात् ॥
आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ मरुतस्तथा ।
गगनं भूर्दिशश्चैव सलिलं ज्योतिरेव च ॥ २९
एष धाता विधाता च संहर्ता चैव नित्यशः
सत्यं धर्मस्तपश्चैव ब्रह्मा चैव[1] पितामहः ॥ ३०
अनन्तश्चैव नागानां रुद्राणां शंकरः स्मृतः ।
जङ्गमाजङ्गमं चैव जगन्नारायणोद्भवम् ॥ ३१
एतस्माच्च जगत्सर्वं प्रसूयेत जनार्दनात् ।
जगच्च सर्वं देवेशो तं नमस्कुरु भारत ॥ ३२
पूज्यश्च सततं सर्वैर्देवैरेष सनातनः ।
इत्युक्तं बाणयुद्धं ते माहात्म्यं केशवस्य तु ॥
वंशप्रतिष्ठामतुलां श्रवणादेव लप्स्यसे ।
ये चेदं धारयिष्यन्ति बाणयुद्धमनुत्तमम् ॥ ३४
केशवस्य च माहात्म्यं नाधर्मस्तान्भजिष्यति
एषा तु वैष्णवी चर्या मया कार्त्स्न्येन कीर्तिता
पृच्छतस्तात यज्ञेऽस्मिन्निवृत्ते जनमेजय ।
आश्चर्यपर्व निखिलं यो हीदं धारयेन्नृप ॥ ३६

शकटभङ्गादिवरुणजयान्तैः ॥ २४ ॥ निवृत्ते दत्तोत्तरत्वेन समाहिते नारदप्रश्ने आश्चर्यं को धन्य इत्येवंरूपे पूर्वमुक्ते इति शेषः ॥ २५ ॥ माथुरे कल्पे यदुषु भवतोऽवतारे रुद्रजयेन निर्णीत इत्यर्थः । वासुदेवात्मिका गतिः परायणं वासुदेवगतिः सा प्रसिद्धा । " तद्विष्णोः परमं पदं, सा काष्ठा सा परा गतिः । " इत्याद्यागमेषु इत्यर्थः ॥ २६ ॥ सर्वेष्विति । अन्यात्राप्याश्चर्यदर्शनं विष्णवनुप्रवेशादेवेत्यर्थः ॥ २७ ॥ एष विष्णुः धनिनां धन्यकृत्स्वयं धन्य इत्यन्यं करोति । " एष ह्येवानन्दयति " इति श्रुतेः । धन्यानां मानुषनन्दादिहिरण्यगर्भान्तानामानन्दिनामानन्दभावनः ॥२८॥

१ ख. °की रेवती चै° । २ ख. °र्ता काल एव च । स° । ३ ख. °व सनातनः । अ° ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति।
कल्य उत्थाय यो नित्यं कीर्तयेत्सुसमाहितः
न तस्य दुर्लभं किंचिदिह लोके परत्र च।
ब्राह्मणः सर्ववेदी स्यात्क्षत्रियो विजयी भवेत्
वैश्यो धनसमृद्धः स्याच्छूद्रः कामानवाप्नुयात्
नाशुभं प्राप्नुयात्किंचिद्दीर्घमायुर्लभेत सः॥ ३९

सौतिरुवाच।

इति पारीक्षितो राजा वैशम्पायनभाषितम्
श्रुतवानचलो भूत्वा हरिवंशं द्विजोत्तमाः॥

एवं शौनक संक्षेपाद्विस्तरेण तथैव च।
प्रोक्ता वै सर्ववंशास्ते किं भूयः श्रोतुमिच्छसि

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि उषाहरणसमाप्तौ अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १२८॥

समाप्तमिदं विष्णुपर्व २

हरिवंशे श्रुतवान् यतः अतो निर्मलो निष्पापोऽभूत्।।३७।। इति श्रीमहाभारते खिलेषु विष्णुपर्वणि टीकायामष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः।।१२८।।

अतः परं भविष्यपर्व भविष्यति ।

तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

शौनक उवाच—

जनमेजयस्य के पुत्राः पठ्यन्ते लोमहर्षणे ।
कस्मिन्प्रतिष्ठितो वंशः पाण्डवानां महात्मनाम् ॥

॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्व समाप्तम् ॥

अयं ग्रन्थः श्रीकिञ्जवडेकरकुलकमलदिवाकरसार्वपृष्ठाप्तोर्यामयाजिदत्तात्रेयदीक्षिततनुज-
पण्डितरामचन्द्रशास्त्रिणा परिशोधितः परिष्कृतश्च । भारती जयतु । शाके १८५७ ॥

महाभारते-

हरिवंशः ।

भविष्यपर्व

-३-

जनमेजयपुत्रनामकथने पाण्डववंशप्रतिष्ठाकीर्तनम् ।

१

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १

शौनक उवाच ।

जनमेजयस्य के पुत्राः पठ्यन्ते लोमहर्षणे ।
कस्मिन्प्रतिष्ठितो वंशः पाण्डवानां महात्मनां
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ।
त्वत्तः कथयतः सर्वं वेद्म्यहं तत परिस्फुटम्

सौतिरुवाच ।

परीक्षितस्य काश्यायां द्वौ पुत्रौ सम्बभूवतुः
चन्द्रापीडश्च नृपतिः सूर्यापीडश्च मोक्षवित् ३
चन्द्रापीडस्य पुत्राणां शतमुत्तमधन्विनाम् ।
जनमेजय इत्येवं क्षात्रं भुवि परिश्रुतम् ॥ ४
तेषां श्रेष्ठस्तु राजाऽऽसीत्पुरे वारणसाह्वये ।
सत्यकर्णो महाबाहुर्यज्वा विपुलदक्षिणः ॥ ५
सत्यकर्णस्य दायादः श्वेतकर्णः प्रतापवान् ।
अपुत्रः स तु धर्मात्मा प्रविवेश तपोवनम् ॥६
तस्माद्वनगताद्गर्भं यादवी प्रत्यपद्यत ।
सुचारोर्दुहिता सुभ्रूर्मानिनी भ्रातृमालिनी॥७
स तु जन्मनि गर्भस्य श्वेतकर्णः प्रजेश्वरः ।
अन्वगच्छद्गतं पूर्वैर्महाप्रस्थानमच्युतम् ॥ ८
सा दृष्ट्वा संप्रयातं तं मानिनी पृष्ठतोऽन्वियात्
पथि सा सुषुवे सुभ्रूर्वने राजीवलोचनम् ॥ ९
कुमारं तं परित्यज भर्तारं चान्वगच्छत ।
पतिव्रता महाभागा द्रौपदीव पुरा पतीन् १०
स तु राजकुमारोऽसौ गिरिकुञ्जे रुरोद ह ।
छायार्थं तस्य मेघास्तु प्रादुरासन्समन्ततः ११
श्रविष्ठायाश्च पुत्रौ द्वौ पिप्पलादश्च कौशिकः
दृष्ट्वा कृपान्वितौ गृह्य तं प्रक्षालयतां जलैः ।
निघृष्टौ तस्य तौ पार्श्वौ शिलायां रुधिरप्लुतौ

श्रीगणेशाय नमः ॥ जनमेजयस्येति ॥ १ ॥ अन्वगच्छत् गर्भिण्येवेत्यर्थः ॥८॥ निघृष्टौ कृतचिह्नौ ॥१२॥

अजश्यामौ तु पार्श्वौ तावुभावपि समाहितौ
तथैव तु समारूढौ अजपार्श्वस्ततोऽभवत् १३
ततोऽजपार्श्व इति तौ चक्राते तस्य नाम ह ।
स तु वेमकशालायां द्विजाभ्यामभिवर्धितः ॥
वेमकस्य तु भार्या तमुद्वहत्पुत्रकारणात् ।
वेमक्याः स तु पुत्रोऽभूद्ब्राह्मणौ सचिवौ च तौ
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च युगपत्तुल्यजीविनः ।
स एष पौरवो वंशः पाण्डवानां प्रतिष्ठितः
श्लोकोऽपि चात्र गीतोऽयं नाहुषेण ययातिना
जरासंक्रमणे पूर्वं भृशं प्रीतेन धीमता ॥ १७
आचन्द्रार्कग्रहा भूमिर्भवेदपि न संशयः ।
अपौरवा न तु मही भविष्यति कदाचन ॥१८

इति श्रीमन्महाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पाण्डववंशप्रतिष्ठाकीर्तने प्रथमोऽध्यायः ॥ १

व्यासं प्रति राजसूयविषये जनमेजयप्रश्नः ।

२

शौनक उवाच ।
उक्तोऽयं हरिवंशस्ते पर्वाणि निखिलानि च
यथा पुरोक्तानि तथा व्यासशिष्येण धीमता
तत्कथ्यमानममितमितिहाससमन्वितम् ।
प्रीणात्यस्मानमृतवत्सर्वपापविनाशनम् ॥ २
सुखश्राव्यतया धीर मनोह्लादयतीव नः ।
जनमेजयस्तु नृपतिः श्रुत्वा चाख्यानमुत्तमम् ।
सौते किमकरोत्पश्चात्सर्पसत्रादनन्तरम् ॥ ३
सौतिरुवाच ।
जनमेजयस्तु स नृपः श्रुत्वा चाख्यानमुत्तमम्
यदारभत्तदाख्यास्ये सर्पसत्रादनन्तरम् ॥ ४
तस्मिन्सत्रे समाप्तेऽथ राजा पारीक्षितस्तदा ।
यष्टुं स वाजिमेधेन संभारानुपचक्रमे ॥ ५
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यानाहूयेदमुवाच ह ।
यक्ष्येऽहं वाजिमेधेन हयमुत्सृज्यतामिति ॥ ६
ततोऽस्य विज्ञाय चिकीर्षितं तदा
कृष्णो महात्मा सहसाऽऽजगाम ॥
पारीक्षितं द्रष्टुमदीनसत्त्वं
द्वैपायनः सर्वपरावरज्ञः ॥ ७
पारीक्षितस्तु नृपतिर्दृष्ट्वा तमृषिमागतम् ।
अर्घ्यपाद्यासनं दत्त्वा पूजयामास शाश्वतः ॥८
तौ चोपविष्टावभितः सदस्यास्तस्य शौनक ।
कथा बहुविधाश्चित्राश्चक्राते वेदसंहिताः ॥ ९
ततः कथान्ते नृपतिर्नोदयामास तं मुनिम् ।
पितामहं पाण्डवानामात्मनः प्रपितामहम् १०
महाभारतमाख्यानं बह्वर्थं श्रुतिविस्तरम् ।
निमेषमात्रमपि मे सुखश्राव्यतया गतम् ॥ ११
विभूतिविस्तारकरं सर्वेषां वै यशस्करम् ।
त्वया सुविहितं ब्रह्मञ्शङ्खे क्षीरमिवाहितम् १२
अमृतेन तु तृप्तिः स्याद्यथा स्वर्गसुखेन च ।
तथा तृप्तिं न गच्छामि श्रुत्वेमां भारतीं कथाम्
अनुमान्य तु सर्वज्ञं पृच्छामि भगवन्नहम् ।
हेतुः कुरूणां नाशस्य राजसूयो मतो मम १४
दुःसहानां यथा ध्वंसो राजन्यानामुपप्लवे ।
राजसूयं तथा मन्ये युद्धार्थमुपकल्पितम् ॥ १५
राजसूयस्तु सोमेन श्रूयते पूर्वमाहृतः ।
तस्यान्ते सुमहद्युद्धमभवत्तारकामयम् ॥ १६
आहृतो वरुणेनाथ तस्यान्ते सुमहाक्रतोः ।
देवासुरं महायुद्धं सर्वभूतक्षयावहम् ॥ १७

अजः छागः तद्वत् श्यामौ समारूढौ तथैव कृष्णरूपवन्तौ वेदवृद्धिं प्राप्तौ ॥ १३ ॥ वेमको नाम स्वर्गस्थः कश्चिदृषिः तस्य शालायां गृहे द्विजाभ्यां कौशिकपिप्पलादाभ्याम् ॥ १४ ॥ तेषाम् अजपार्श्वपिप्पलादकौशिकानाम् ॥ १६ ॥ अत्र पुरुशेषविषये ॥ १७ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

उक्तोयमिति । वेदसंहिताः वेदनिबद्धाः ॥ ९ ॥ मे मम निमेषमात्रमपि संवत्सरोऽपि निमेषमात्रमिव गतः । अपिरिवार्थे ॥ ११ ॥ दुःसहानाम् अजेयानाम् ॥ १५ ॥

हरिश्चन्द्रश्च राजर्षिः क्रतुमेनमुपाहरत्।
तत्राप्याडीबकं नाम युद्धं क्षत्रियनाशनम्॥१८
ततोऽनन्तरमार्गेण पाण्डवेनातिदुस्तरः।
महाभारत आरम्भः संभृतोऽग्निरिव क्रतुः॥१९
तदस्य मूलं युद्धस्य लोकक्षयकरस्य तु।
राजसूयो महायज्ञः किमर्थं न निवारितः॥२०
राजसूयो ह्यसंहार्यो यज्ञाङ्गैश्च दुरत्ययैः
मिथ्या प्रणीते यज्ञाङ्गे प्रजानां संक्षयो ध्रुवः॥
भवानपि च सर्वेषां पूर्वेषां नः पितामहः।
अतीतानागतज्ञश्च नाथश्चादिकरश्च नः॥ २२
ते कथं भवता नेत्रा बुद्धिमन्तश्च्युता नयात्।
अनाथा ह्यपराध्यन्ते कुनेतारश्च मानवाः॥

व्यास उवाच।

कालेन विपरीतास्ते तव पूर्वपितामहः।
न मां भविष्यं पृच्छन्ति न चापृष्टो ब्रवीम्यहम्
सामर्थ्यं च न पश्यामि भविष्यस्य निवर्तने।
परिहर्तुं न शक्या हि कालेन विहिता गतिः
त्वया त्विदमहं पृष्टो वक्ष्याम्यागन्तु भावि यत्
अतश्च बलवान्कालः श्रुत्वाऽपि न करिष्यसि
न संरम्भान्न चारम्भान्न वै स्थास्यसि पौरुषे
लेखा हि काललिखिताः सर्वथा दुरतिक्रमाः
अश्वमेधः क्रतुः श्रेष्ठः क्षत्रियाणां परिश्रुतः।
तेन भावेन ते यज्ञं वासवो धर्षयिष्यति॥२८
यदि तच्छक्यते राजन्परिहर्तुं कथंचन।
दैवं पुरुषकारेण मा यजेथाश्च तं क्रतुम्॥ २९
न चापराधः शक्रस्य नोपाध्यायगणस्य ते।
तव वा यजमानस्य कालोऽत्र दुरतिक्रमः ३०
तस्य संस्थाकृतमिदं कालस्य परमेष्ठिनः।
यथादृष्टं प्रजासर्गं गमिष्यति युगक्षये॥ ३१
तथा यज्ञफलानां च विक्रेतारो द्विजातयः
तत्प्रणेयं निबोधस्व त्रैलोक्यं सचराचरम्॥

जनमेजय उवाच।

निवृत्तावश्वमेधस्य किं निमित्तं भविष्यति
श्रुत्वा परिहरिष्यामि भगवन्यदि मन्यसे॥३३

व्यास उवाच।

निमित्तं भविता तत्र ब्रह्मकोपकृतं प्रभो।
यतेथाः परिहर्तुं त्वमित्येतद्भद्रमस्तु ते॥ ३४
त्वया वृत्तं क्रतुं चैव वाजिमेधं परंतप।
क्षत्रियानाहरिष्यन्ति यावद्भूमिर्धरिष्यति॥

जनमेजय उवाच।

निवृत्तावश्वमेधस्य ब्रह्मशापाग्नितेजसा।
अहं निमित्तमिति मे भयं तीव्रं तु जायते॥ ३६
कथं ह्यकीर्त्या युज्येत सुकृती माद्विधो जनः।
लोकानुत्सहते गन्तुं खं सपाश इव द्विजः ३७
यथा ह्यनागतमिदं दृष्टमत्र प्रणाशनम्।
यद्यस्ति पुनरावृत्तिर्यज्ञस्याश्वासयस्व माम्॥

व्यास उवाच।

उपात्तयज्ञो देवेषु ब्राह्मणेषूपपत्स्यते।
तेजसा व्याहृतं तेजस्तेजस्येवावतिष्ठते॥ ३९
औद्भिज्जो भविता कश्चि-
त्सेनानीः काश्यपो द्विजः।
अश्वमेधं कलियुगे
पुनः प्रत्याहरिष्यति॥ ४०
तद्युगे तत्कुलीनश्च राजसूयमपि क्रतुम्।
आहरिष्यति राजेन्द्र श्वेतग्रहमिवान्तकः॥४१
यथा बलं मनुष्याणां कर्तॄणां दास्यते फलम्।
युगान्तद्वारमृषिभिः संवृतं विचरिष्यति ४२
तदाप्रभृति हास्यन्ति नृणां प्राणाः पुराकृतीः
न निवर्तिष्यते लोके वृत्तान्तावर्तनेष्विह ४३

आडी जलचरः पक्षिविशेषः तद्रूपेण वसिष्ठः बकरूपेण विश्वामित्रश्च। ऋषित्वाल्लज्जया च प्राकट्येन युद्धं कर्तुमशक्तौ तयोर्युद्धमाडीबकं नाम तन्निमित्तम् उभयपक्षपातिनां क्षत्रियाणां नाशो वृत्त इत्यर्थः॥ १८॥ महाभारते भारतयुद्धनिमित्तम् आरभ्यत इत्यारम्भः॥ १९॥ असंहार्यः सर्वाङ्गोपेतः कर्तुमशक्यः॥२१॥ नेत्रा गुरुणा॥ २३॥ विहिता गतिः विहिताङ्गम्॥ २५॥ संरम्भात् भयात् आरम्भात् उत्साहात् पौरुषे पुरुषवंशे॥२७॥ तेन भावेन महत्त्वकारणेन बुद्धिपूर्वकद्वेषादित्यर्थः॥ २८॥ तस्य क्रतोः संस्था समाप्तिस्तदर्थं कृतमिदं भावि कालुष्यम्। कालस्य इच्छयेति शेषः॥३१॥ तत्प्रणेयं कालाधीनम्॥ ३२॥ द्विजः पक्षी॥ ३७॥ उपात्त उपसंहृतो यतोऽश्वमेधः देवादिषु ज्ञानरूपेणावस्थास्यति॥ ३९॥ उद्भिद्य जायत इत्यौद्भिज्जः भूबिलस्थो योगी खन्यमानायां भुवि प्रकटीभविष्यतीत्यर्थः॥ ४०॥ श्वेतग्रहमुत्पातविशेषम्। अन्तकः प्रलयकालः॥ ४१॥ बलं श्रद्धादिरूपं फलं दास्यते क्रतुरिति शेषः। संवृतं गोपितं विचरिष्यति जनः॥ ४२॥ तदाप्रभृति युगान्तमारभ्य प्राणा इन्द्रियाणि पुराकृतीः चिष्टाचारान्वर्तनेषु आचारेषु वृत्तान्तः पूर्ववृत्तं न नितरां वर्तिष्यते॥ ४३॥

---

१ ख. न च वा य०। २ ख. तदन्ते तत्कु०।

तदा सूक्ष्मो महोदर्को दुस्तरो दानमूलवान् ।
चातुराश्रम्यशिथिलो धर्मः प्रविचलिष्यति ४४

तदा ह्यल्पेन तपसा सिद्धिं प्राप्स्यन्ति मानवाः
धन्या धर्मं चरिष्यन्ति युगान्ते जनमेजय ४५

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि जनमेजयप्रश्ने ।
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

व्यासोक्तं कलियुगभविष्यम् ।

३

जनमेजय उवाच ।

आसन्नं विप्रकृष्टं वा यदि कालं न विद्महे ।
तस्माद्द्वापरसंविद्धं युगान्तं स्पृहयाम्यहम् १
प्राप्ता वयं तु तत्कालमनया धर्मतृष्णया ।
आदद्यात्परमं धर्मं सुखमल्पेन कर्मणा ॥ २

शौनक उवाच ।

लोकसमुद्वेगकरणं युगान्तं समुपस्थितम् ।
प्रनष्टधर्मं धर्मज्ञ निमित्तैर्वक्तुमर्हसि ॥ ३

सौतिरुवाच ।

पृष्ट एवं भविष्यस्य गतिं तत्त्वेन चिन्तयन् ।
युगान्ते सर्वभूतानां भगवानब्रवीत्तदा ॥ ४

व्यास उवाच ।

अरक्षितारो हर्तारो बलिभागस्य पार्थिवाः
युगान्ते प्रभविष्यन्ति स्वरक्षणपरायणाः ॥ ५
अक्षत्रियाश्च राजानो विप्राः शूद्रोपजीविनः
शूद्राश्च ब्राह्मणाचारा भविष्यन्ति युगक्षये॥ ६
काण्डे स्पृष्टाः श्रोत्रियाश्च
निष्क्रियाणि हवींष्यथ ।
एकपङ्क्त्यामशिष्यन्ति
युगान्ते जनमेजय ॥ ७
शिल्पवन्तोऽनृतपरा नरा मद्यामिषप्रियाः ।
मित्रभार्या भविष्यन्ति युगान्ते जनमेजय ॥ ८
राजवृत्तिस्थिताश्चौरा राजानश्चौरशीलिनः
भृत्याश्चानिर्दिष्टभुजो भविष्यन्ति युगक्षये ॥९
धनानि श्लाघनीयानि सतां वृत्तमपूजितम् ।
अकुत्सना च पतिते भविष्यन्ति युगक्षये॥१०
प्रनष्टचेतना मर्त्या मुक्तकेशा विचूलिनः ।
ऊनषोडशवर्षाश्च प्रजास्यन्ति नराः सदा॥ ११
अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः ।
प्रमदाः केशशूलाश्च भविष्यन्ति युगक्षये॥ १२
सर्वे ब्रह्म वदिष्यन्ति सर्वे वाजसनेयिनः ।
शूद्रा भोवादिनश्चैव भविष्यन्ति युगक्षये॥ १३
तपोयज्ञफलानां च विक्रेतारो द्विजातयः ।
ऋतवश्च भविष्यन्ति विपरीता युगक्षये॥ १४
शुक्लदन्ताऽञ्जिताक्षाश्च मुंडाः काषायवाससः
शूद्रा धर्मं चरिष्यन्ति शाक्यबुद्धोपजीविनः॥

सूक्ष्मोऽल्पोऽपि धर्मः महोदर्को महाफलः । दुस्तरो विघ्नबाहुल्यात् ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

आसन्नमिति। आसन्नं यदि यस्मात् कालं मोक्षस्य न विद्महे तस्माद्द्वापरः धर्माधर्मसाम्यवान् संविद्धो अधर्माधिक्यात् दूषितो येन तं युगान्तं युगानाम् अन्ते भवं कलिं श्रोतुं स्पृहयामि ॥ १ ॥ तत्र स्पृहाहेतुमाह-**प्राप्ता इति**। अल्पायासेन महत्फलं भवतीति लोभादस्माभिः कलौ जन्म प्रार्थितामित्यर्थः । २ । काण्डस्पृष्टाः चापधराः क्षत्रवृत्तयो ब्राह्मणा इत्यर्थः । निष्क्रियाणि पञ्चयज्ञहीनानि ॥ ७ ॥ अकुत्सना अनिंदा ॥ १० ॥ चेतना धर्माधर्मस्वरूपबोधः । मुक्तकेशाः विधवाः विचूलिनः संन्यासिनः प्रजास्यन्ति अन्योऽन्यं मिथुनीभूय प्रजां जनयिष्यन्ति ॥ ११ ॥ अट्टशूलाः अन्नविक्रयिणः । शिवशूलाः वेदविक्रयिणः । केशशूलाः भगविक्रयिण्यः ॥ १२ ॥ सर्वे ब्रह्मवादच्छलेन कर्मभ्रष्टा भविष्यन्तीत्यर्थः । सर्वे वाजसनेयिनः शाखान्तरलोपात् । तेन वेदत्रयसाध्यो यज्ञ उत्सन्नो भविष्यतीति भावः । इदानीमेव पश्चिमदेशे तथा दर्शनात् । भो इति पूज्यवादो येषु ते भोवादिनः ॥ १३ ॥ शुक्लदन्ताः मांसाशनत्यागात् अन्यथा रक्तदन्तत्वं स्यात् । अञ्जिताक्षाः सूक्ष्मदृष्टयः । **शाक्यमतं बुद्धमतं चोपजीवन्ति ते** वेददूषका नास्तिका इत्यर्थः ॥ १५ ॥ श्वापदाः हिंस्राः

---

१ ख. प्रजास० । २ ख. ०करं यु०

श्वापदप्रचुरत्वं च गवां चैव परिक्षयः ।
स्वादूनां विनिवृत्तिश्च विद्यादन्तगते युगे ॥ १६
अन्त्या मध्ये निवत्स्यन्ति
मध्याश्चान्तनिवासिनः ।
यथा निम्नं प्रजाः सर्वा
गमिष्यन्ति युगक्षये ॥ १७
तथा द्विहायना दम्यास्तथा पल्वलकर्षकाः ।
चित्रवर्षी च पर्जन्यो युगे क्षीणे भविष्यति१८
सर्वे चौरकुले जाता-
श्चौरयानाः परस्परम् ।
स्वल्पेनाढ्या भविष्यन्ति
यत्किंचित्प्राप्य दुर्गताः ॥ १९
न ते धर्मं करिष्यन्ति मानवा निर्गते युगे ।
ऊषार्कबहुला भूमिः पन्थानस्तस्करावृताः २०
सर्वे वाणिज्यकाश्चैव भविष्यन्ति कलौ युगे ।
पितृदत्तानि देयानि विभजन्ते सुतास्तदा ।
हरणाय प्रपत्स्यन्ते लोभानृतविरोधिताः॥२१
सौकुमार्ये तथा रूपे रत्ने चोपक्षयं गते ।
भविष्यन्ति युगान्ते च नार्यः केशैरलंकृताः ॥
निर्विहारस्य भूतस्य गृहस्थस्य भविष्यति ।
युगान्ते समनुप्राप्ते नान्या भार्यासमा गतिः ॥
कुशीलानार्यभूयिष्ठं वृथारूपसमान्वितम् ।
पुरुषाल्पं बहुस्त्रीकं तद्युगान्तस्य लक्षणम्॥ २४
बहुयाचनको लोको न दास्यति परस्परम् ।
अविचार्य ग्रहीष्यन्ति दानं वर्णान्तरात्तथा २५
राजचौराग्निदण्डार्तो जनः क्षयमुपेष्यति ।
सस्यनिष्पत्तिरफला तरुणा वृद्धशीलिनः ।
ईहयाऽसुखिनो लोका भविष्यन्ति युगक्षये२६
वर्षासु वाताः परुषा नीचाः शर्करवर्षिणः
संदिग्धः परलोकश्च भविष्यति युगक्षये॥ २७
आत्मनश्च दुराचारा ब्रह्मदूषणतत्पराः
आत्मानं बहु मन्यन्ते मन्युरेवाभ्ययाद्द्विजान्
वैश्याचाराश्च राजन्या धनधान्योपजीविनः
युगापक्रमणे सर्वे भविष्यन्ति द्विजातयः ॥ २९
अप्रवृत्ताः प्रपत्स्यन्ते समयाः शपथास्तथा ।
ऋणं सविनयभ्रंशं युगे क्षीणे भविष्यति ॥ ३०
भविष्यत्यफलो हर्षः क्रोधश्च सफलो नृणाम्।
अजाश्चैवोपरोत्स्यन्ते पयसोऽर्थे युगक्षये ॥३१
अशास्त्रविदुषां पुंसामेवमेव स्वभावतः ।
अप्रमाणं वदिष्यन्ति नीतिं पण्डितमानिनः ॥
शास्त्रोक्तस्याप्रवक्तारो भविष्यन्ति युगक्षये ।
सर्वे सर्वं हि जानन्ति वृद्धाननुपसेव्य वै ३३
न कश्चिदकविर्नाम युगान्ते समुपस्थिते ।
न क्षत्राणि नियोक्ष्यन्ति विकर्मस्था द्विजातयः
चौरप्रायाश्च राजानो युगान्ते पर्युपस्थिते ३४
कुण्डावृषा नैकृतिकाः सुरापा ब्रह्मवादिनः ।
अश्वमेधेन यक्ष्यन्ति युगान्ते जनमेजय ॥ ३५
अयाज्यान्याजयिष्यन्ति
तथाऽभक्ष्यस्य भक्षिणः ।
ब्राह्मणा धनतृष्णार्ता
युगान्ते समुपस्थिते ॥ ३६
भोशब्दमभिधास्यन्ति न च कश्चित्पठिष्यति ।
एकशङ्खास्तदा नार्यो गवेधुकपिनद्धकाः ३७

वृकव्याघ्रादयः । स्वादूनाम् उत्तमरसादीनाम् ॥ १६ ॥ अन्त्याः म्लेच्छाः मध्याः कुरुपञ्चालाः तत्रस्थाश्च म्लेच्छदेशे वासं करिष्यन्तीत्यर्थः। **यथेति**। नीचमार्गानुसारिण्यः इत्यर्थः ॥ १७ ॥ दम्याः हलशकटादिवहनयोग्याः चित्रवर्षी हले योजितस्य बलीवर्दस्य एकं शृङ्गमार्द्रमेकं शुष्कमित्येवं वर्षिष्यतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ चौरयानाः मुष्णन्तः यत्किंचिद्व्यसनदुर्गताः दरिद्राः ॥ १९ ॥ ऊषार्कबहुला क्षारमृत्तिकया प्रस्वेदभूयिष्ठा बीजनाशिनीत्यर्थः । नगरान्तरा इति वनान्तरेषु चौरभयात् वक्रमार्गेऽपि नगराश्रयोपयोगैः पान्थैर्गन्तव्यामित्यर्थः ॥ २० ॥ देयानि अलंकारादीनि शास्त्रतः अविभाज्यान्यपि विभजन्ते । लोभानृताभ्यां विरोधिताः सविरोधाः ॥ २१ ॥ सौकुमार्ये लावण्ये रत्ने अलंकारादौ ॥२२॥ निर्विहारस्य स्रक्चन्दनदिव्यास्तरणादिभोगसामग्रीविहारस्तद्रहितस्य भूतस्य रूपमात्रेण स्थितस्य ॥ २३ ॥ ईहया तृष्णया असुखिनः ॥ २६ ॥ युगापक्रमणे धर्ममर्यादाभङ्गे भविष्यन्ति ॥ २९॥ समयाः साङ्केतिका धर्माः सविनयभ्रंशम् उत्तमेभ्यो विभ्रंशो यस्य तथा भविष्यति किमुत नीचेभ्यः ॥ ३० ॥ स्वभावतः स्वेच्छया शास्त्रार्थं वदिष्यन्ति ॥ ३२ ॥ द्विजातयः क्षत्राणि न नियोक्ष्यन्ति । धर्म इति शेषः । तत्र हेतुः चौरेति ॥३४॥ कुण्डायाम् अमृते जीवति पत्यौ जारजातायां वृषाः रेतःसेक्तारः कुण्डावृषाः । नैकृतिकाः अनधिकारिणावपि जायापती यज्ञं करिष्यत इत्यर्थः । अभक्ष्यस्येति च्छेदः ॥ ३५ ॥ गवेधुकः कुसुम्भबीजाकारस्तृणधान्यविशेषस्तन्मयाः पिनद्धका अलंकाराः यासां ताः । एतच्च गुञ्जादेरप्युपलक्षणम् ॥ ३७ ॥

नक्षत्राणि वियोगीनि विपरीता दिशस्तथा।
संध्यारागोऽथ दिग्दाहो भविष्यत्यवरे युगे ॥

पितॄन्पुत्रा नियोक्ष्यन्ति वध्वः श्वश्रूश्च कर्मसु।
वियोनिषु चरिष्यन्ति प्रमदासु नरास्तथा ३९

वाक्छरैस्तर्जयिष्यन्ति
गुरूञ्छिष्यास्तथैव च।
मुखेषु च प्रयोक्ष्यन्ति
प्रमत्ताश्च नरास्तदा ॥ ४०

अकृताग्राणि भोक्ष्यन्ति
नराश्चैवाग्निहोत्रिणः।
भिक्षां बलिमदत्त्वा च
भोक्ष्यन्ति पुरुषाः स्वयम् ॥ ४१
पतीन्सुप्तान्वञ्चयित्वा
गमिष्यन्ति स्त्रियोऽन्यतः।
पुरुषाश्च प्रसुप्तासु
भार्यासु च परस्त्रियम् ॥ ४२
नाव्याधितो नाप्यरुजो जनः सर्वोऽभ्यसूयकः
न कृतिप्रतिकर्ता च काले क्षीणे भविष्यति ॥

इति श्रीमन्महाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कलियुगवर्णने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

कलियुगवर्णनम्।

४

जनमेजय उवाच।
एवं विलुलिते लोके मनुष्याः केन पालिताः
निवत्स्यंति किमाचाराः किमाहारविहारिणः
किंकर्माणः किमीहन्तः किंप्रमाणाः किमायुषः
कां च काष्ठां समासाद्य प्रपत्स्यन्ति कृतं युगम्
व्यास उवाच।
अत ऊर्ध्वं च्युते धर्मे गुणहीनाः प्रजास्ततः
शीलव्यसनमासाद्य प्राप्स्यन्ते ह्रासमायुषः ३
आयुर्हान्या बलग्लानिर्बलग्लान्या विवर्णता।
वैवर्ण्याद्व्याधिसंपीडा
निर्वेदो व्याधिपीडनात् ॥ ४
निर्वेदादात्मसंबोधः संबोधाद्धर्मशीलता।
एवं गत्वा परां काष्ठां प्रपत्स्यन्ति कृतं युगम्
उद्देशतो धर्मशीलाः केचिन्मध्यस्थतां गताः।
विमर्षशीलाः केचित्तु हेतुवादकुतूहलाः ॥ ६
प्रत्यक्षमनुमानं च प्रमाणं चेति निश्चिताः।
प्रमाणैकं करिष्यन्ति नेति पण्डितमानिनः॥७
अप्रमाणं करिष्यन्ति वेदोक्तमपरे जनाः।
तदा सुखभगाश्चैव भविष्यन्ति स्त्रियोऽपराः ८
नास्तिक्यपरमाश्चापि केचिद्धर्मविलोपकाः।
भविष्यन्ति नरा मूढा मन्दाः पण्डितमानिनः
तदात्वमात्रे श्रद्धेयाः शास्त्रज्ञानबहिष्कृताः।
दाम्भिकास्ते भविष्यन्ति वादशीलकुतूहलाः

वियोगीनि यथाशास्त्रं तत्तद्ग्रहसंयोगहीनानि ॥ ३८ ॥ वियोनिषु पशुषु विभिन्नवर्णेषु वा ॥ ३९ ॥ अग्रं ग्रासचतुष्टयम् अकृतम् अदत्तम् अग्रं येषां तानि अन्नानि अकृताग्राणि ॥ ४१ ॥ अरुजो मनःपीडारहितः ॥ ४३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

एवमिति। एवं विलुलिते कलुषीकृते ॥१॥ शीलव्यसनं धर्मनाशनम् ॥ ३ ॥ निर्वेदः दहादौ वैराग्यम् ॥ ४ ॥ आत्मसंबोधः विवेकादयः एव गत्वा धर्मशीलत्वात् चित्तशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारा परां काष्ठां मोक्षदं ज्ञानं तदैव सर्वपापनाशनात् कृतयुगम् ॥ ५ ॥ उद्देशतः लेशतः विमर्षो विवेकः हेतुवाद एव न तु क्रियया कौतूहलं येषां ते हेतुवादकुतूहलाः वृथापाण्डिताः ॥ ६ ॥ निश्चिताः सौगता वैशेषिकाश्च वेदस्य परतोऽपि प्रामाण्यं नेच्छन्ति। पूर्वे सतः प्रामाण्यमपरे प्रमाणैकमेकमेव प्रत्यक्षमेव प्रमाणमिति चार्वाका नेतीत्यस्य नान्यत्प्रमाणमित्यर्थः ॥ ७ ॥ तदात्वमात्रं वर्तमानकालिकं दृष्टार्थमात्रे श्रद्धेयाः श्रद्धावन्तः। वादे शीले च कुतूहलम् आश्चर्यं येषां ते। धर्मवादोऽपि दुर्लभः किमुत तदाचरणमित्यर्थः ॥ १० ॥ शेषधर्मपुर-

१ ख. युगे क्षी॰

तदा विचलिते धर्मे जनाः शेषपुरस्कृताः ।
शुभान्येवाचरिष्यन्ति दानसत्यसमन्विताः॥
सर्वभक्षो ह्यसंगुप्तो निर्गुणो निरपत्रपः ।
भविष्यति तदा लोकस्तत्कषायस्य लक्षणम्॥
विप्राणां शाश्वतीं वृत्तिं यदा वर्णावरा जनाः
प्रतिपत्स्यन्ति वृत्त्यर्थं तत्कषायस्य लक्षणम् ॥
कषायोपप्लवे लोके ज्ञानविद्याप्रणाशने ।
सिद्धिं स्वल्पेन कालेन यास्यंति निरुपस्कृताः
महायुद्धं महानादं महावर्षं महाभयम् ।
भविष्यति युगे क्षीणे तत्कषायस्य लक्षणम्॥
विप्ररूपाणि रक्षांसि राजानः कर्णवेदिनः ।
पृथिवीमुपभोक्ष्यन्ति युगान्ते समुपस्थिते ॥ १६
निःस्वाध्यायवषट्कारा अनेयाश्चाभिमानिनः
विप्राः क्रव्यादरूपेण सर्वभक्षा वृथाव्रताः १७
मूर्खाः स्वार्थपरा लुब्धाः क्षुद्राः क्षुद्रपरिच्छदाः
व्यवहारोपवृत्ताश्च च्युता धर्माच्च शाश्वतात्॥
हर्तारः पररत्नानां परदारापहारकाः ।
कामात्मानो दुरात्मानः सोपधाः प्रियसाहसाः
तेषु प्रभवमाणेषु तुल्यशीलेषु सर्वतः ।
अभाविनो भविष्यन्ति मुनयो बहुरूपिणः २०
उत्पन्ना ये कृतयुगे प्रधानपुरुषाश्रयाः
कथायोगेन तान्सर्वान्पूजयिष्यन्ति मानवाः
सस्यचौरा भविष्यन्ति तथा चैलापहारिणः ।
भक्ष्यभोज्यापहाराश्च करण्डानां च हारिणः
चौराश्चौरस्य हर्तारो हन्ता हर्तुर्भविष्यति ।
चौरैश्चौरक्षये चापि कृते क्षेमं भविष्यति ॥२३
निःसारे क्षुभिते लोके निष्क्रिये व्यन्तरे स्थिते
नराः श्रयिष्यन्ति वनं करभारप्रपीडिताः २४
पितॄनाज्ञापयिष्यन्ति पुत्राः कर्माणि सर्वशः ।
स्नुषा श्वश्रूस्तथा चैव युगान्ते प्रत्युपस्थिते ॥
वाक्छरैरर्दयिष्यन्ति गुरूञ्छिष्याः समंततः
यज्ञकर्मण्युपरते रक्षांसि श्वापदानि च ॥
कीटमूषकसर्पाश्च धर्षयिष्यन्ति मानवान् ।
क्षेमं सुभिक्षमारोग्यं सामर्थ्यं वापि बन्धुषु ।
उद्देशतो नरश्रेष्ठ भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २७
स्वयंपालाः स्वयंचौरा युगसंभारसंभृताः ।
मण्डलैः प्रचलिष्यन्ति देशे देशे पृथक्पृथक्२८
स्वदेशेभ्यः परिभ्रष्टा निःसाराः सह बन्धुभिः
नराः सर्वे भविष्यन्ति तदा कालपरिक्षयात् ॥
तदा स्कन्धे समाधाय कुमारान्विद्रुता भयात्
कौशिकीं प्रतरिष्यन्ति नराः क्षुद्भयपीडिताः
अङ्गान्वङ्गान्कलिङ्गांश्च काश्मीरानथ मेकलान्
ऋषिकान्तगिरिद्रोणीः संश्रयिष्यन्ति मानवाः
कृत्स्नं वा हिमवत्पार्श्वं कूलं च लवणाम्भसः।
अरण्येषु च वत्स्यन्ति नरा म्लेच्छगणैः सह
नैव शून्या न चाशून्या भविष्यति वसुंधरा ।
गोप्तारश्चाप्यगोप्तारः प्रभविष्यन्ति शस्त्रिणः ॥
मृगैर्मत्स्यैर्विहंगैश्च श्वापदैः सर्पकीटकैः ।
मधुशाकफलैर्मूलैर्वर्तयिष्यन्ति मानवाः ॥ ३४
चीरं पर्णं च बहुलं वल्कलान्यजिनानि च ।
स्वयंकृतानि वत्स्यन्ति यथा मुनिजनास्तथा
बीजानामाकृतिं निम्नेष्वीहंतः काष्ठशङ्कुभिः
अजैडकं खरोष्ट्रं च पालयिष्यन्ति यत्नतः ॥

स्कृताः अवशिष्टो विष्णुस्मरणादिर्यो धर्मस्तदनुसारिणः । शुभानि दयादीनि ॥ ११ ॥ असंगुप्तोऽजितेन्द्रियः कषायस्य कलुषस्य ॥ १२ ॥ शाश्वतीं वृत्तिं भिक्षाम् अवरः क्षत्रियादिः ॥१३॥ ज्ञानं शास्त्रीयो बोधः विद्या आत्मदर्शनं तयोर्नाशने निरुपस्कृताः निष्परिग्रहाः; त्यागमात्रेण स्वल्पेनापि कालेन सिद्धिं मोक्षं यास्यन्तीति कलेर्गुणः ॥ १४ ॥ कर्णवेदिनः पिशुनवाक्यतत्पराः ॥ १६ ॥ अनेयाः अशास्याः । अनया इति पाठे नीतिहीनाः ॥१७॥ व्यवहारे भोजनाच्छादनादावेव उपवृत्तास्तत्पराः ॥ १८ ॥ सोपधाः छलवन्तः ॥ १९ ॥ तेषु दुष्टेषु प्रभवमानेषु ऐश्वर्यवत्सु अभाविनः विनाशभाजः बहुरूपिणः चातुराश्रम्यभाजः ॥ २० ॥ प्रधानपुरुषः ईश्वरस्तदाश्रयास्तद्भक्ताः कथायोगेनैव न तु तादृशाचारेण ॥ २१ ॥ करण्डानां करीषाणामिति प्राञ्चः । स्नानसामग्रीभाजनानां वंशमयानामिति वा ॥ २२ ॥ निःसारे निर्धने निष्क्रिये संध्योपासनादिहीने व्यन्तरस्थिते सर्ववर्णसाम्येन स्थिते ॥२४॥ उद्देशतः स्वल्पतः ॥ २७ ॥ मण्डलैः संघशः ॥ २८ ॥ निम्नेषु गिरिदर्यादिषु स्थित्वा बीजानाम् । आकृतिं ग्राम्यारण्यधान्यानां स्वरूपं ज्ञातुं भोक्तुं च ईहन्त इच्छन्तः तत्र तत्प्रापणक्षमम् अजैडकं पालयिष्यन्ति । गन्धारकाश्मीरादौ स्थितास्तु खरोष्ट्रमिति भेदः ॥ ३६ ॥

१ ख. तथा वि० २ ख. ०भक्षः स्वयंगु० । ३ ख. ०वे काले ज्ञा० । ४ख. ०हावातं म० । ५ख. कर्मवे० । ६ख. ०हारप्रवृ० ७ ख. ०र्वशः । अ० । ८ ख. ०रो हर्ता ह० । ९ ख. ततः स्कन्धैः स० ।

नदीस्रोतांसि रोत्स्यंति तोयार्थे कूलमाश्रिताः
पक्वान्नव्यवहारेण विपणन्तः परस्परम् ॥ ३७
तनूरुहैर्यथा जातैः सुमूलान्तरसंवृतैः ।
बह्वपत्याः प्रजाहीनाः कुललक्षणवर्जिताः ॥
एवं भविष्यन्ति तदा मनुष्याः कालकारिताः
हीनाद्धीनं तदा धर्मं प्रजाः समनुवर्त्स्यंति ॥
आयुस्तत्र च मर्त्यानां परं त्रिंशद्भविष्यति ।
दुर्बला विषयग्लाना रजसा समभिप्लुताः ॥
भविष्यति तदा तेषां रोगैरिन्द्रियसंक्षयः ।
आयुःप्रक्षयसंरोधाद्धिंषादः प्रभविष्यति ॥ ४१
शुश्रूषवो भविष्यन्ति साधूनां दर्शने रताः ।
सत्यं च प्रतिपत्स्यन्ति व्यवहारोपसंक्षयात् ॥
भविष्यन्ति च कामानामलाभाद्धर्मशीलिनः
करिष्यन्ति च संकोचं स्वपक्षक्षयपीडिताः ॥
एवं शुश्रूषवो दाने सत्ये प्राणाभिरक्षणे ।
चतुष्पादः प्रवृत्तश्च धर्मः श्रेयोऽभिपत्स्यते ॥
तेषां लब्धानुमानानां गुणेषु परिवर्तताम् ।
स्वादु किं न्विति विज्ञाय धर्म एवं वदिष्यति

यथा हानिः क्रमात्प्राप्ता तथा वृद्धिः क्रमाद्गता
प्रगृहीते यतो धर्मे प्रपत्स्यन्ति कृतं युगम् ॥
साधु वृत्तं कृतयुगे कषाये हानिरुच्यते ।
एक एव तु कालः स हीनवर्णो यथा शशी ।
छन्नो हि तमसा सोमो यथा कलियुगे तथा ।
पूर्णश्च तमसा हीनो यथा कृतयुगे तथा ॥ ४८
अर्थवादः परं ब्रह्म वेदार्थ इति तं विदुः ।
अनिर्णिक्तमविज्ञातं दायाद्यमिव धार्यते ॥४९
इष्टवादस्तपो नाम तपो हि स्थावरं कृतम् ।
गुणैः कर्माभिनिर्वृत्तिर्गुणास्तथ्येन कर्मणा ॥
आशीस्तु पुरुषं दृष्ट्वा देशकालानुवर्तिनी ।
युगे युगे यथाकालमृषिभिः समुदाहृता ॥
इह धर्मार्थकामानां देवतानां प्रतिक्रिया ।
आशिषश्च शुभाः पुण्यास्तथैवायुर्युगे युगे ॥
यथा युगानां परिवर्तनानि
चिरं प्रवृत्तानि विधिस्वभावात् ।
क्षणं न संतिष्ठति जीवलोकः
क्षयोदयाभ्यां परिवर्तमानः ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कलियुगवर्णने
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पक्वेति । अद्य प्रस्थौदनं गृहीत्वा श्वः सपादगुणं देहीति व्यवहरन्त इत्यर्थः ॥३७॥ समूलान्तरसंवृतैः मूलधनेन सहितस्य अंतरस्य कलाद्रव्यस्य संवृतानि संसरणानि अपलापास्तैः निमित्तभूतैः।यथा कान्तैस्तनूरुहैः कलहायमानाः व्यवहरन्ति तथोत्तमवर्णा धर्मेणापणन्त आसत इति पूर्वेणान्वयः ॥३८॥ संकोचं दुराचारस्येति शेषः॥४३॥ एवं शुश्रूषादिपादचतुष्टये प्रवृत्तः धर्मः। यतः श्रेयः प्रशस्ततरम् अहिंसादिधर्मे प्रपत्स्यते ॥४४॥ तेषां श्रेयःप्रपन्नानां लब्धानुमानानाम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निर्ज्ञातधर्माधर्मफलानां मध्ये गुणेषु शब्दादिविषयेषु वा परिवर्तनं रमणं स्वादु किमुत धर्मे इति संदिह्य विज्ञाय तत्त्वं निश्चित्य एवं वक्ष्यमाणं जनो वदिष्यति ॥४५॥ तदेवाह—**यथेति** । यतः उक्तानिश्चयात् ॥४६॥ यथा शशीति दृष्टान्तं विवृणोति-**छन्न इति** । काल इत्यनुकृष्यते ॥ ४८॥ सकलशास्त्ररहस्यं संगृह्णाति-**अर्थेति** द्वाभ्याम् । परं ब्रह्म यत् तत् अर्थवादः सत्यस्यैवार्थस्य कथनं तत्त्वभूतस्य कीटभृङ्गन्यायेन ध्यानक्रियया भवनं तदेव च वेदार्थ इत्युक्तम् । तमिति विधेयापेक्षं पुंस्त्वम् । सिद्धस्यैवालाभे दृष्टान्तमाह—**अनिर्णिक्तमिति** । मलिनं पित्र्यं स्वर्णपिण्डं स्वर्णत्वेनाविज्ञाय दरिद्रोऽस्मीति मन्यते । तस्य मलापगमे तु धनवानहमिति निश्चिनोत्येवं ब्रह्मापि प्रत्यगनन्यत्वेनावधार्यते ॥ ४९ ॥ **इष्टेति** । तपो धर्मः वर्णाश्रमयोग्यः स च इष्टवादः स्वर्गाद्यभीष्टकथनं यतस्तपः स्थावरम् अनादि अव्यभिचारिफलकृत् शास्त्रे निश्चितम् । ततश्च गुणैः देहादिभिः कर्माभिनिर्वृत्तिः कर्मसिद्धिर्भवति। कर्मणा च तथ्येन सत्येन गुणाः देहादय इह कर्मभ्यो मुक्तिर्नास्ति। अतोऽशरीरं ब्रह्माश्रयेदित्यर्थः । द्वावेतौ पुष्करप्रादुर्भावस्य सूत्रभूतौ श्लोकौ ॥५०॥ आशीः एकस्मादेव कर्मणः फलप्राप्तिस्तत्तद्युगीयपुरुषाणां श्रद्धादितारतम्यात्तारतम्येन भवतीत्यर्थः ॥५१॥ इह भौमप्रतिक्रियाफलं तथैव तारतम्येनेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ यथेति उत्तरार्धे तथेति पूरणीयम् ॥ ५३ ॥ इति श्रीहरिवंशे टीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

१ ख. °पत्या मृजा° । २ ख. °यसंबोधार्द्धिसा च न भाविष्य° ।

जनमेजयाश्वमेधः इन्द्रस्य कापट्यं च ।

५

सूत उवाच ।

इत्येवमाश्वासयतो राजानं जनमेजयम् ।
अतीतानागतं वाक्यमृषेः परिषदा श्रुतम् ॥
अमृतस्येव संवाहः प्रभा चन्द्रमसो यथा ।
अतर्पयत्त तच्छ्रोत्रं महर्षेर्वाङ्मयो रसः ॥ २
धर्मकामार्थसंयुक्तं करुणं वीरहर्षणम् ।
रमणीयं तदाख्यानं कृत्स्नं परिषदा श्रुतम् ॥
केचिदश्रूणि मुमुचुः श्रुत्वा दध्युस्तथापरे ।
इतिहासं तमृषिणा पाणाविव निदर्शितम् ॥
सदस्यान्सोऽभ्यनुज्ञाय कृत्वा चापि प्रदक्षिणां
पुनर्द्रक्ष्याम इत्युक्त्वा जगाम भगवानृषिः ।
अनुजग्मुस्तदा सर्वे प्रयान्तमृषिसत्तमम् ।
लोके प्रवदतां श्रेष्ठं ये विशिष्टास्तपोधनाः ॥ ६
याते भगवति व्यासे तदा ब्रह्मर्षिभिः सह ।
ऋत्विजः पार्थिवाश्चैव प्रतिजग्मुर्यथागतम् ॥
पन्नगानां सुघोराणां कृतानां वैरयातनाम् ।
जगाम रोषमुत्सृज्य राजा विषमिवोरगः ॥ ८
होत्राग्निदीप्तशिरसं परित्राय च तक्षकम् ।
आस्तीकोऽथाश्रमपदं जगाम स महामुनिः ९
राजाऽपि हास्तिनपुरं जगाम स्वजनावृतः ।
अन्वशासच्च मुदितस्तदा प्रमुदिताः प्रजाः १०
कस्यचित्त्वथ कालस्य स राजा जनमेजयः
दीक्षितो वाजिमेधेन विधिवद्भूरिदक्षिणः ॥
संज्ञप्तमश्वं तत्रास्य देवी काश्या वपुष्टमा ।
संविवेशोपगम्याथ विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १२
तां तु सर्वानवद्याङ्गीं चकमे वासवस्तदा ।
संज्ञप्तमश्वमाविश्य तया मिश्रीबभूव सः ॥१३
तस्मिन्विकारे जनिते विदित्वा तत्त्वतश्च तत्।
असंज्ञप्तोऽयमश्वस्ते ध्वंसेत्यध्वर्युमब्रवीत्॥१४
अध्वर्युर्ज्ञानसंपन्नस्तदिन्द्रस्य विचेष्टितम् ।
कथयामास राजर्षेः शशाप स पुरंदरम् ॥ १५

जनमेजय उवाच ।

यद्यस्ति मे यज्ञफलं तपो वा रक्षतः प्रजाः ।
फलेनानेन सर्वेण ब्रवीमि श्रूयतामिदम् ॥ १६
अद्यप्रभृति देवेन्द्रमजितेन्द्रियमस्थिरम् ।
क्षत्रिया वाजिमेधेन न यक्ष्यन्तीति शौनक १७
ऋत्विजश्चाब्रवीत्क्रुद्धः स राजा जनमेजयः ।
दौर्बल्यं भवतामेतद्यदयं धर्षितः क्रतुः ॥ १८
विषये मे न वस्तव्यं गच्छध्वं सह बान्धवैः ।
इत्युक्तास्तत्यजुर्विप्रास्तं नृपं जातमन्यवः॥१९
अमर्षादन्वशासच्च पत्नीशालागताः स्त्रियः ।
राजा परमधर्मज्ञस्तामसौ जनमेजयः ॥ २०
असतीं वपुष्टमामेतां निर्यातयत मे गृहात्।
यया मे चरणौ मूर्ध्नि पातितौ रेणुगुण्ठितौ २१
शौण्डीर्यं मेऽनया भग्नं यशो मानश्च दूषितः।
न चैनां द्रष्टुमिच्छामि परिक्लिष्टामिव स्रजम्॥
न स्वादु सोऽश्नाति नरः सुखं स्वपिति वा रहः
अन्वास्ते यः प्रियां भार्यां परेण मृदितामिह
पुनर्नैवोपभुञ्जन्ति श्वावलीढं हविर्यथा ।
एवमुच्चैः प्रभाषन्तं क्रुद्धं पारीक्षितं नृपम् ।
गन्धर्वराजः प्रोवाच विश्वावसुरिदं वचः २४

विश्वावसुरुवाच ।

त्रियज्ञशतयज्वानं वासवस्त्वां न मृष्यते
अप्सरास्तेन पत्नी ते विहितेयं वपुष्टमा॥ २५
रम्भानामाप्सरा देवी काशिराजसुता मता ।
सैषा योषिद्वरा राजन्रत्नभूतानुभूयताम्॥ २६
यज्ञे विवरमासाद्य विघ्नमिन्द्रेण ते कृतम् ॥२८
यज्वा ह्यसि कुरुश्रेष्ठ समृद्ध्या वासवोपमः ॥
बिभेत्यभिभवाच्छक्रस्तव क्रतुफलैर्नृप ।
तस्मादावर्तितश्चैव क्रतुरिन्द्रेण ते विभो २९
मायैषा वासवेनेह प्रयुक्ता विघ्नमिच्छता ।
क्रतोर्विवरमासाद्य संज्ञप्तं[3] हय वाजिनम्२८

५

इत्येवमिति ॥१॥ संवाहः प्रवाहः ॥२॥ आख्यानं भारतम् ॥ ३ ॥ दध्युः ध्यानं कृतवन्तः ॥ ४ ॥ होत्राणां संबन्धिनो धिष्ण्याग्नयस्तैर्दीप्तशिरसम् ॥ ९ ॥ संज्ञप्तं मारितं संविवेश तत्समीपे उपविष्टा ॥ १२ ॥ मिश्रीबभूव मिथुनीबभूव ॥ १३ ॥ असंज्ञप्तः मरणमप्राप्तः अब्रवीद्राजा ॥ १४ ॥ अन्वशासत् आज्ञप्तवान् ॥ २० ॥ आज्ञामेवाह—असतीमिति ॥ २१ ॥ शौण्डीर्यं माहात्म्यम् ॥ २२ ॥ आवर्तितः विघ्नितः ॥ २८ ॥

---

१ ख. °णा पाराशर्येण दर्शि° । २ ख. कृत्वा तां वैरया° । ३ ख. तं° विश्वबाजि° ।

रतिमिन्द्रेण रम्भायां मन्यसे यां वपुष्टमाम् ।
अथ ते गुरवः शप्तास्त्रियज्ञशतयाजिनः ॥ ३०
भ्रंशितस्त्वं च विप्राश्चै
बलादिन्द्रसमादिह ।
त्वत्तश्चैव सुदुर्धर्षा-
स्त्रियज्ञशतयाजिनः ॥ ३१
बिभेति हि सदा त्वत्तो ब्राह्मणेभ्योऽपि वासवः
एकेन वै तदुभयं तीर्णं शक्रेण मायया ॥ ३२
स एष सुमहातेजा विजिगीषुः पुरंदरः ।
कथमन्यैरनाचीर्णं नप्तुर्दारानविक्रमेत् ॥ ३३
विश्वावसुरुवाच ।
यथैव हि परा बुद्धिः परो धर्मः परो दमः ।
यथैव परमैश्वर्यं कीर्तितं हरिवाहने ।
तथैव त्वयि दुर्धर्षे त्रियज्ञशतयाजिनि ॥ ३४
मा वासवं मा च गुरुमात्मानं मा वपुष्टमाम् ।
गच्छ दोषेण कालो हि सर्वथा दुरतिक्रमः ३५
ऐश्वर्येणाश्वमाविश्य देवेन्द्रेणासि रोषितः ।
आनुकूल्येन देवस्य वर्तितव्यं सुखार्थिना ॥३६
दुस्तरं प्रतिकूलं हि प्रतिस्रोत इवाम्भसः ।
स्त्रीरत्नमुपभुङ्क्ष्वेमामपापं विगतज्वरः ॥३७
अपापास्त्यज्यमाना वै त्यजेयुरपि योषितः ।
अदुष्टास्तु स्त्रियो राजन्दिव्यास्तु सविशेषतः
भानोः प्रभा शिखा वह्नेर्वेदी होत्रे तथाहुतिः ।
परामृष्टाप्यसंसक्ता नोपदुष्यन्ति योषितः ३९
ग्राह्या लालयितव्याश्च पूज्याश्च सततं बुधैः ।
शीलवत्यो नमस्कार्याः पूज्याः श्रिय इव स्त्रियः

इति श्रीमन्महाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि विश्वावसुवाक्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥

एतद्ग्रन्थश्रवणफलम् ।

६

सौतिरुवाच ।
एवं स विश्वावसुनाऽनुनीतः
प्रसादमागम्य वपुष्टमायाः ।
चकार मिथ्या व्यतिशङ्कितात्मा
शान्तिं परां मानवधर्मदृष्टाम् ॥ १
श्रममभिविनिवर्त्यमानसं
स समभिलषञ्जनमेजयो यशः स्वम् ।
विषयमनुशशास धर्मबुद्धि-
र्मुदितमना रमयन्वपुष्टमां ताम् ॥ २
न हि विरमति विप्रपूजना-
न्न च विनिवर्तति यज्ञदानशीलात् ।
न विषयपरिरक्षणाच्च्युतोऽभू-
न्न च परिगर्हति तां वपुष्टमां च ॥ ३
विधिविहितमशक्यमन्यथा हि कर्तुं
यदृषिरचिन्त्यतया पुराऽब्रवीत्सः ।
इति स नृपतिरात्मवांस्तदासौ
तदनु विचिन्त्य बभूव वीतमन्युः ॥ ४
इदं महाकाव्यमृषेर्महात्मनः
पठन्नृणां पूज्यतमो भवेन्नरः ।
प्रकृष्टमायुः समवाप्य दुर्लभं
लभच्च सर्वज्ञफलं च केशवम् ॥ ५
शतक्रतोः कल्मषविप्रमोक्षणं
पठन्निदं मुच्यति कल्मषान्नरः ।
तथैव कामान्विविधान्समश्नुते
ह्यवाप्तकामश्च चिराय नन्दति ॥ ६

ते त्वया ॥३०॥ नप्तुः पौत्रस्य । अविक्रमेदित्यत्राविरित्युपसर्गः । अ इति निपातो वा ॥ ३३ ॥ अदुष्टाः अल्पदोषा इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ परामृष्टाप्यसंसक्ता दूषिताप्यदूषितेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ इति हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

सौतीति । मिथ्याव्यातिशंकितात्मा निर्निमित्तं रुषिताचिद्वृत्तः ॥१॥ विधिविहितामिति पादेऽक्षरत्रयाधिक्यमार्षम् ॥४॥

१ ख. °श्च फला° । २ ख. °नतिक्र° । ३ ख. °संस्क्ता नो° । ४ ख. तायाः शा° । ५ ख. °र्मजुष्टा° । ६ घ. °वर्तमा° । ७ ख. °न्न्यतपाः पु° ।

यथा हि पुष्पप्रभवं फलं द्रुमाः
फलात्प्रजायन्ति पुनश्च पादपाः ।
तथा महर्षिप्रभवा इमा गिरः
प्रवर्धयन्ते तमृषिं प्रवर्धिताः ॥ ७
पुत्रानपुत्रो लभते सुवर्चस-
श्च्युतः पुनर्विन्दति चात्मनः स्थितिम्
व्याधिं न चाप्नोति चिरं स बन्धनं
क्रियां च पुण्यां लभते गुणान्वितः ८
पतिमभिलभते च सत्सु कन्या
श्रवणमपेत्य शुभा मुनेस्तु वाचः ।
जनयति च सुतान्गुणैरुपेतान्-
स्वजनहिते द्विषतां प्रमर्दनं च ॥ ९
विजयति वसुधां च राजवृत्ति-
र्धनमतुलं लभते द्विषज्जयं च ।
विपुलमपि धनं लभेच्च वैश्यः
सुगतिमियाच्छ्रवणाच्च शूद्रजातिः १०
पुराणमेतच्चरितं महात्मना-
मधीत्य बुद्धिं लभते च नैष्ठिकीम् ।
विहाय दुःखानि विमुक्तसङ्गः
स वीतरागो विचरेद्वसुंधराम् ॥ ११
इत्येतदाख्यानमुदाहृतं वै
प्रतिस्मरन्तो द्विजमण्डलेषु ।
स्थैर्येण धैर्येण पुनः स्मरन्तः
सुखं भवन्तोऽनुचरन्तु लोकम् ॥ १२
इति चरितमिदं महात्मना-
मृषिकृतमद्भुतवीर्यकर्मणाम् ।
कथितमिदं हि समासविस्तरैः
किमपरमिच्छसि किं ब्रवीमि ते १३

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि भविष्यान्तग्रन्थार्थप्रकाशो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

पुष्करप्रादुर्भावः ।

७

जनमेजय उवाच ।
प्रभावं पद्मनाभस्य स्वपतः सागराम्भसि । पुष्करे वै यथोद्भूता देवाः सर्षिगणाः पुरा १

वटादुत्पन्नं फलं वटान्तरं वर्धयति तथा व्यासादुत्पन्नोऽयं ग्रन्थस्तु व्यासमेव वर्धयतीत्याश्चर्यमिति भावः ॥ ७ ॥ बन्धनं संसारं क्रमेण मुच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ इच्छसि श्रोतुमिति शेषः ॥ १३ ॥ **इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंसावतंसगोविन्दसूरिसूनोर्नीलकण्ठस्य कृतौ भारतभावदीपे हरिवंशान्तर्गतभविष्यान्तग्रन्थार्थप्रकाशटीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥**

७

श्रीमद्गोपालमानम्य व्याकुर्वे पुष्करोद्भवम् । ख्यातश्चतुर्धरः शिक्षानयप्रणयसंयमैः ॥ १ ॥ उत्तानेषु न कोशविग्रहबलं पद्येषु यत्र श्रितं गम्भीरेषु न सेतवो न विहिताः कूटा न न स्फोटिताः ॥ न च्छिन्ना न तमश्चराननतति भक्ता न नाह्लादिता नो दीनाश्च विभीषणा न विहिताः श्रीलक्ष्मणार्यैश्रितैः ॥ २ ॥ कस्त्र्यम्बकमृते कालकूटाभं पुष्करोद्भवम् ॥ कण्ठे कर्तुं क्षमो लोके कामजित्पुरुषोत्तमः॥३

तत्र तावदिह " **वक्तुमर्हसि धर्मज्ञो यशो नारायणात्मकम्** " इति " न तस्येशे कश्चन यस्य नाम महद्यशः, तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपम् " इति श्रुतिप्रसिद्धस्य नारायणात्मकस्य यशःशब्दितस्य वक्तव्यत्वेनोपक्रमात् "अधीत्यसर्वमध्यात्मदेवलोके महीयते ।" इत्युपसंहारेण चास्य कृत्स्नस्य वाक्यसंदर्भस्य षड्विंशत्यध्यायसंमितस्य ब्रह्मपरत्वं निश्चीयते। यत्त्विह जगदुद्भवादिकमुक्तं तत् 'फलवत्संनिधावफलं तदङ्गम्'इति न्यायेन महावाक्यं प्रतिपाद्य ब्रह्माद्वैतप्रतिपत्त्यर्थमेवं। ये चात्र एकार्णववद्देवासुरादिशब्दा-

१ ख' °कसंशयः स वी° ।

एतदाख्याहि निखिलं योगं योगविदां पते ।
श्रृण्वतस्तस्य मे कीर्तिं न तृप्तिरभिजायते ॥ २
कियन्तं चैव कालं वै शयिता पुरुषोत्तमः ।
किमर्थं[1] शयते कालं तस्य कालस्य संभवः ३
कियता चैव कालेन[1] प्रबुध्यति सुराधिप ।
कथमुत्थाय भगवानसृजन्निखिलं जगत् ॥ ४

स्नेऽपि यथा, "**अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्, द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया** " इत्यादिश्रुतिषु मेषीशकुन्यादिवृत्तान्तकथनमुखेन ब्रह्मत्वं निरूपितम् । तथा निर्विशेषचिन्मात्रशमकामादिचेतोवृत्तिविशेषपरतया व्याख्येयाः । "**सलिल एको द्रष्टाद्वैतो भवति** " " **द्वयाह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च** " इत्यादिश्रुतिष्वपि अनयैव भङ्ग्या ब्रह्मतत्त्वनिरूपणदर्शनात् । एवं चैकार्णवादिशब्दानां सलिलादिश्रुतिसमानार्थत्वेन तयोर्मूलमूलिभावे संभवति खण्डप्रलयपरतया तद्व्याख्यानमसत्स्वप्याकाशादिषु जलधातुमात्रस्यसद्भावसंभवात्तत्पौर्वापर्यविरोधादुपेक्ष्यम् । एवं चात्र-

" एकार्णवं विशुद्धा चिद्विष्णुरव्याकृतं नभः ।
पुष्करं द्विविधं कार्यं शमकामौ सुरासुरौ ॥
अनयैव दिशाध्यात्ममाधिदैविकरूपकैः ।
निरूपितं पुराणेषु पूर्वेष्वपि न संशयः ॥
पुष्करं पुष्करप्रादुर्भावे तदिह दृश्यते ।
अतस्तद्व्याख्यया सर्वं पुराणं व्याकृतं भवेत् ॥
विद्याधिकारावगतावश्वमेधादिकेष्विह ।
इन्द्रवृत्रादयः शब्दा आत्ममोहपराः कृताः ॥
अत्रापि ब्रह्मणस्तद्वत्पारोक्ष्येण निरूपणम् ।
चक्रे दुर्जनचोरेभ्यस्तत्त्वरत्नं सुरक्षितुम् ॥
अनयैव दिशा वेदे ज्ञेयं वृत्रवधादिकम् ।
इत्याशयेन भगवान्व्याख्यत्पारोक्ष्यतत्परम् ॥ "

पुष्करप्रादुर्भावेऽध्यात्मविद्यास्वरूपेणाधिदैविकादिरूपकेण च दर्शितां यथामति व्याकुर्मः । तत्र पूर्वं भविष्ये संसारिणामत्युल्बणां गतिं श्रुत्वा अत्यन्तमुद्विग्नः ' **तरति शोकमात्मवित्** ' इति श्रुतेः " **नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय** " इति श्रुतेश्चात्मज्ञानादन्यच्छ्रेयःसाधनमपश्यन् तदेव सविस्तरं जिज्ञासमानो जनमेजय उवाच-**प्रभावं पद्मनाभस्येत्यादि ॥** पद्मनाभस्य प्रभावमाख्याहीति संबन्धः । पद्मं कृत्स्नकार्यप्रपञ्चः स नाभौ गर्भे यस्य सः मायोपाधिरीश्वरः । तस्य प्रभावं सृष्ट्यादिसामर्थ्यं कथयेत्यर्थः । किम्भूतस्य पद्मनाभस्य ? सागराम्भसि स्वपतः सागरवदनन्तमपारं च अम्भ इवाम्भः "**एकं रसं महद्भूतमनन्तमपारं, सलिल एको द्रष्टाद्वैतो भवति** " इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं ब्रह्म न तु प्राकृतसमुद्राम्भः । " नष्टानलानिले लोकेः नष्टाकाशमहीतले " इति वाक्यशेषे तत्कारणस्याग्न्यादेरपि नाशे तदवस्थानायोगात् । तस्मिन्सागराम्भसि "**शुद्धे ब्रह्मणि स्वपतः स्वपितो भवति । तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते** " इति स्वपितिनामनिर्वचनात् " **ईश्वरग्रासस्तुरीयतुरीयः, अव्यक्ते पुरुषे ब्रह्म निष्फले संप्रलीयते** । " इति श्रुतिस्मृत्योरीश्वराव्यक्तशब्दितस्य मायाविनः शुद्धे लयोपलम्भात्स्वं निजं मायातीतं रूपं पतति गच्छतीति स्वपन् तस्य स्वपत इति योगेन निष्कले ब्रह्मणि कैवल्ये समाधौ वा लीयमानस्य मायाविनः प्रभावं ब्रूहीति **मुख्यः प्रश्नः** । पुष्करे ब्रह्माण्डे देवा ऋषयश्च कथमुत्पन्ना इति वा । "व्योम पुष्करमम्बरम्" इति पुष्करशब्दस्य व्योमवाचित्वेन व्योमपर्यायाणां च प्रायेण, "**खं ब्रह्म अमृतं दिवि परमे व्योमन्** " इत्युपनिषत्स्वव्याकृताकाशे प्रसिद्धेः । पुष्कराख्ये तस्मिन्देवर्षयः इन्द्रियप्राणाः सूत्रात्मेति यावत्कथमुत्पन्न इति **द्वितीयः प्रश्नः** ॥ १ ॥ योगं सूत्रे संशुद्धानामधिगमोपायम् आख्याहीति **तृतीयः प्रश्नः** ॥ २ ॥ " **नो व्योमापरो यत, तस्माद्व्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम ।** " इति श्रुतिस्मृत्योर्विशेषणभूतमायातिरोधानप्रादुर्भावाभ्यां सृष्टेः प्रागूर्ध्वं च तद्धेतोर्मायाविनः स्थितिकालावधिं पृच्छति-**कियन्तमिति** । स्थित्वेति शेषः । शयितेति लुडन्तम् । शयनं करिष्यतीत्यर्थः । कियता चैव कालेन स शेते इति पाठे तु महानपि कालो भोगलुब्धानाम् अल्प एवेत्यभिप्रेत्य " वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा " इति शेते इति लट् प्रयुक्तः । तृतीयं पृष्ट्वा **चतुर्थं पृच्छति-किमर्थमिति** । कालस्य संभवो योनिः सन् काले किमर्थं शेते परिमितकालावेव सृष्टिप्रलयौ कुतः करोति । प्रवाहानित्यां वा सृष्टिं कुतो न करोतीत्यर्थः । कालमिति द्वितीयाऽत्यन्तसंयोगे । शयत इति शपोऽलुगार्षः । श्रयत इति पाठः स्वच्छः । स्वपते इति पाठे स्वपितीत्यर्थः । आत्मनेपदं चार्षम् ॥ ३ ॥ लयकालावधिं पृच्छति—**कियतेति** । एवं कियन्तामित्यादिना सार्धश्लोकेन स्वपत इति प्रथमश्लोकपदार्थं विविच्य पृष्ट्वा यथोद्भूता इत्यपि तथैव पृच्छति सार्धेन—**कथमिति** । कूटस्थस्य । द्वितीयस्य कथमु-

१ किमर्थं च तथा शेते कश्च कालस्य संभवः । इति क्वा चित्पाठः । १ ख. 'न सोत्तिष्ठति सुराधिप । कथं चोत्था' ।

के प्रजापतयस्तात आसन्पूर्वं महामुने।
कथं निर्मितवांश्चैव चित्रं लोके सनातनः॥ ५
एवमेकार्णवे[2] लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे।
नष्टे देवासुरगणे प्रनष्टोरगराक्षसे॥ ६
नष्टानलानिले लोके नष्टाकाशमहीतले।
केवलं गह्वरीभूते महाभूतविपर्यये॥ ७
प्रभुर्महाभूतपतिर्महातेजा महा[3]ततिः।
आस्ते सुरगुरुश्रेष्ठो विधिमादाय कं मुने॥ ८
तन्मे त्वमुपपन्नाय ब्रह्मन्नेतदसंशयम्।
वक्तुमर्हसि धर्मिष्ठ यशो नारायणात्मकम्॥ ९
प्रादुर्भावं पुरस्कृत्य भूतं भव्यं महात्मनः।
श्राद्धानामुपविष्टानां भगवन्वक्तुमर्हसि॥ १०

वैशम्पायन उवाच।

नारायणयशोज्ञाने या भवेद्भवतः स्पृहा।
त्वद्वंशानघ[4]पूतस्य कार्यं कुरुकुलर्षभ! ११
शृणुष्वादिपुराणेभ्यो देवताभ्यो यथा[5]श्रुति।
ब्राह्मणानां च वदतां श्रुतोऽस्माभिर्महात्मनाम्
तथा च तपसा दृष्टो बृहस्पतिसमद्युतिः।
पाराशर्यस्ततः श्रीमान्गुरुर्द्वैपायनोऽब्रवीत्॥
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम्।
न विज्ञातुं मया शक्यमृषिमात्रेण भारत १४

पादानत्वं युज्येतेत्यर्थः ॥ ४ ॥ एतदेवाह—सनातनः सर्वदैकरूपः कूटस्थ इत्यर्थः ॥ ५ ॥ अद्वितीयत्वमाह—**एवमिति द्वाभ्याम्**। एकार्णवे शुद्धचिन्मात्रे लोके। "**आत्मानमेव लोकमुपासीत**" इत्यात्मनि लोकशब्दस्य श्रौतप्रसिद्धेः। लोके नष्ट इत्यधिकरणे सप्तम्यौ। चिदात्मनि स्थावरादावदर्शनं गते सतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ एतेन योगमाख्याहीति तृतीयप्रश्ने योगशब्दार्थो विवृतः। एतदेवोपसंहरति—**केवलमिति**। गह्वरं नैघण्टुप्रसिद्धयाकाशं न शून्यमिति तेन लक्ष्यते। गह्वरमिति त्रिविधभेदशून्यत्वाद्गह्वरीभूते इत्यभूततद्भावार्थस्य च्वेः प्रयोगः। शून्यतुलां दधत इत्युक्तं श्रीभागवते **वेदस्तुतौ**।महाभूतानि वियदादीनि तेषां विपर्ययः प्रलयो यस्मिंस्तस्मिन्नेकार्णवे सतीत्यर्थः ॥७॥ **प्रभुरिति**। प्रभुश्चिदात्मा कां विधिं नियतिम्। "भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः" इति साहचर्याद्विधिशब्दस्य स्त्रीत्वम्। प्रभुः किमदृष्टरूपं सहायमादाय आश्रित्य महाभूतपतिर्वियदादिस्रष्टा ईशः, महातेजा इति समष्टिस्तैजसः सूत्रात्मा, महाततिरिति अत्यन्तविस्तृतो विराट् च भूत्वा आस्ते। सुराः महदाद्यास्तेषां गुरुरीशः तस्यापि श्रेष्ठ इति विभोर्विशेषणम् ॥ ८ ॥ "अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते।" इति न्यायमाश्रित्य हि ब्रह्माद्वैतं प्रसाध्यम्। तच्चाध्यारोपस्यैव दुर्वचनत्वादनुपपन्नम्। त्वया च असकृत्तदेवोपपादितमतः संशयाविष्टस्य मे निःसंशयं ज्ञानं यथा स्यात्तथा वक्तुमर्हसीत्याह—**तन्मे त्वमिति**। उपपन्नाय योग्याय। यशो नारायणात्मकम्। नरोऽविद्यावच्छिन्नं ब्रह्म, तेन स्वात्मनि कल्पितम्, ईशसूत्रविराडन्तं नारं तस्य समूलस्य अयनं स्थानं नारायणः शुद्धं वस्तु तदात्मकं यशः वैभवविलासः ईशादिघटान्तः तं वक्तुमर्हसीति संबन्धः। "अशोर्देवने युट् च" इति अशेरसुन्प्रत्यये युट्। एतेन "**अनन्तरो बाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघनः।**" इति श्रुतिप्रसिद्धं सबाह्याभ्यन्तरं शुद्धं चिन्मात्रं नारायणरूपमिति सर्वत्र श्रुतं तदुपपत्तिपूर्वकं व्युत्पादयेति सूचितम् ॥ ९ ॥ भूतं विद्वद्दृष्ट्या नित्यसिद्धप्रादुर्भावम् अधिष्ठानातिरेकात् मूढदृष्ट्या भव्यम् उत्पद्यमानम्। श्रद्धा विद्यते येषां ते श्राद्धाः। "प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः" इति मत्वर्थीयो णः ॥ १० ॥ प्रष्टारं प्रोत्साहयन् वैशम्पायन उवाच—**नारायणेति**। हे अनघ! हे कुरुकुलर्षभ! नारायणात्मकयशोज्ञाने या भवतः स्पृहा भवेत्सा त्वद्वंशा त्वद्वंशे उचिता। विभक्तधनेषु भ्रातृषु विभक्ता इतिवदुत्तरपदलोपः। सा स्पृहा पूतस्य यज्ञाद्यनुष्ठानस्य कार्यं फलम्। "**तमेवं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपनाशकेन**" इति श्रुतेः। भूतस्येति पाठे लब्धजन्मन इदमेव कार्यं करणीयं यद्भगवद्विचारोऽन्यथा निष्फलं जन्मेत्यर्थः ॥ ११ ॥ श्रुतिम् उपनिषद्वाक्यम् अनतिक्रम्येति यथाश्रुति। श्रुतः पद्मनाभस्य प्रभाव इति पृष्टस्य विशेष्यस्यानुकर्षः ॥१२॥ तपसा पुण्येन दृष्टो मयेति शेषः। दृष्ट्वेति पाठे तपसा ध्यानेन दृष्ट्वा पद्मनाभस्य प्रभावमिति पूर्ववत् पृष्टानुकर्षः ॥१३॥ तत्तेऽहं यद्देवतादिभ्यः श्रुतं यच्च द्वैपायनेनोक्तं तद्बाहुल्यात् सर्वं बोद्धुमशक्यमित्याशयेनाह—**यथाप्रज्ञमिति**। यथाश्रुतं विज्ञातुं विशेषेण ज्ञातुं मया न शक्यम्। ऋषिर्मन्त्रद्रष्टा तन्मात्रेण। "**सोऽहं भगवतो मन्त्रविदेवास्मि नात्मवित्**" इति छान्दोग्ये सनत्कुमारं प्रति वदता नारदेनेवेत्यर्थः ॥१४॥

१ ख. कथमे॰। २ ख. ॰वे घोरे न॰। ३ ख. ॰हाकृतिः। आ॰। ४ ख. ॰घभूत॰। ५ ख. ॰श्रुतः। ब्रा॰।

कः समुत्सहते ज्ञातुं परं नारायणात्मकम् ।
विश्वात्मनोऽयं ब्रह्माऽपि न वेदयति तत्त्वतः
श्रुतं मे विश्वदेवानां यद्रहस्यं महर्षिणाम् ।
तदिदं सर्वदेवानां तत्त्वतस्तत्त्ववादिनाम् १६
तदध्यात्मविदां चिन्त्यं कारणं चैव कर्मिणाम्
अधिदैवं च यद्दैवं तद्दैवमिति संज्ञितम् ॥ १७
यद्भूतमधिभूतं च यत्परं च महर्षिणाम् ।
यत्सत्यं देवदृष्टं च यत्तद्वेदविदो विदुः ॥ १८
यः कर्ता कारको बुद्धिर्मनः क्षेत्रज्ञ एव च ।
प्रधानं पुरुषः शास्ता एकस्तदभिशब्द्यते ॥१९
कालः कालं स्वपयति द्रष्टा स्वाधीन एव च
प्राणः पञ्चविधश्चैव ध्रुवमक्षय एव च ॥२०
उच्यते विविधैर्भावैस्तस्यैवानघ तत्परैः ।
स एव भगवान्सर्वं करोति विकरोतिच ॥ २१
योस्मान्कारयते कर्म तेनास्म व्याकुलीकृताः
यजामहे तमेवेशं तमेवेच्छाम निर्वृताः ॥ २२

परं पुरुषं नारायणात्मकं शुद्धचिदात्मकं यं पुरुषं ब्रह्माऽपि वेदोऽपि विश्वात्मनः साकल्यात् सर्वात्मना मुख्यवृत्त्येति यावत्, न वेदयते । "**यतो वाचो निवर्तन्ते**" इति श्रुतेः । कार्त्स्न्येन न वेदयते किं तु भागलक्षणया तु वेदयत इवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ श्रुतं मे मया विश्वेषां देवानां महर्षिणां च । ह्रस्वत्वमार्षम् । यद्रहस्यं गोप्यं तत् इदम् इदमेव यत्त्वया पृष्टं नारायणात्मकं यशः । कीदृशानां विश्वेदेवानां तत्त्वतः अनारोपितरूपेण सर्वे देव आत्मैव येषां ते सर्वदेवास्तेषाम् । "**सर्वं खल्विदं ब्रह्मेदं सर्वं यदयमात्मा**" इति श्रुतेः । अत एव कृपया शिष्यान्प्रति तत्त्ववादिनां तत्त्वमेव वक्तुं शीलं येषां तेषाम् ॥ १६ ॥ कारणं प्रवर्तकं यत्तद्दैवं देवानां विदुषामिदं दैवम् आधि अधिकं दैवं महाभाग्यं ज्ञानाख्यम् । "**यद्देवानां दैवं तदश्रवै तदाप्तवानिति; एषास्य परमा संपत्**" इति श्रुतेः । तद्वस्तु दैवमदृष्टमिति संज्ञितं सर्वेषां सुखकरं भाग्यम् । "**एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति**" इति श्रुतेः ॥ १७ ॥ अध्यायशेषेण अनुवादमुखेन प्रश्नानां क्रमेण संक्षिप्योत्तराण्याह-**यद्भूतमित्यादिना** ॥ भूतम् अनादि अनादित्वं व्यवहारे मायायामप्यस्तीत्यत उक्तम् अधिभूतं सर्वेषु तेषु सद्रूपेणानुस्यूतम्, अनन्तमित्यर्थः । जाड्यरूपेण मायाऽपि सर्वत्रानुस्यूतेत्यत उक्तं-**परमिति** । महर्षिणां महर्षीणां ज्ञेयतयेति शेषः । परमुत्कृष्टं जडस्य परत्वायोगात्, परत्वं मायोपाधिक्येऽप्यस्तीत्यत उक्तं-**सत्यमिति** । मायया बाधितत्वेन तस्यापि बाधितत्वादसत्यत्वं सत्यमप्याचिद्रूपं चेत्तत्राह-**देवदृष्टं** देवश्चक्षुरादि प्रत्यक्षं तस्यापि दृष्टं प्रत्यक्षम् । "**न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्ये, प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः**" इत्यादिश्रुतेः । ज्ञानमात्रस्वरूपमित्यर्थः । वेदं "**सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म**" इत्यादि विदान्ति ते वेदाविदो विदुः । एतेन सागराम्भोरूपं शुद्धमुक्तम् ॥१८॥ अस्य तटस्थलक्षणमाह-**य इति** ॥ कर्ता वियदादेः । कारको हिरण्यगर्भद्वारा भौतिकस्य । बुद्धिर्मनः इति महदहंकाररूपत्वमुक्तम् । **क्षेत्रज्ञ इति**। साक्षिमात्रेण द्रष्टृत्वम् । एतेन पद्मनाभप्रभाव उक्तः । उक्तेऽर्थे-

"**भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा**
सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्म एतत् ।"

इति श्रुतिं प्रमाणयन्योगमाह-**प्रधानमिति** । प्रधानं जडम् । पुरुषो जीवः । शास्ता ईशः । एतत्रितयम् एक एव परमात्मेति ॥ १९ ॥ तृतीयं प्रश्नोत्तरं कियन्तमित्यादिना सार्धश्लोकेन ईश्वरस्य कालाधीनत्वं चोदितं तन्निराचष्टेऽर्धेन-**काल इति** ॥ कालं स्वपयति स्वापयति कालस्यापि काल इत्यर्थः । अत एव स्वाधीनो न तु कालाधीनः । कथमुत्थायेत्यादिना साधन कार्यसृष्टिः पृष्टा तत्रोत्तरमाह-**प्राण इत्यादिना** सार्धद्वयेन ॥ २० ॥ हे अनघ ! यत् ध्रुवम् अविनाशि अत एव अक्षयः ह्रासशून्यः स एव प्राणवृत्तिभेदेन पञ्चविधः । तत्परैः प्राणोपास्तिपरैः विविधैर्भावैः प्राणादिकार्यभेदैर्हेतुभिरुच्यते । स एव च सर्वं वियदादि करोत्युत्पादयति । किमुपादानान्तरमपेक्ष्य ? नेत्याह-**विकरोति** च, माययैवात्मानं परिणमयतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ योऽस्मान् कर्म कारयते । "**एष ह्येव साधु कर्म कारयति**" इत्यादिश्रुतेः । तेनैव च वयं व्याकुलीकृताः विधिनिषेधगहने पातिताः सन्त आस्म आस्महे । "अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्" चक्षिङो ङित्करणात् ज्ञापकात् । तेन "आस उपवेशने" अस्मात्परस्मैपदेऽपि आस्मेति साधु । यतस्तेन व्याकुलीकृताः अतस्तमेव यजामहे यज्ञैः इच्छाम । प्रार्थनायां लोडुत्तमबहुवचनम् । निर्वृताः शान्ताः सन्तः ॥ २२ ॥

१ ख. यदिज्यं स॰ । २ ख. ॰रं य वेदद॰ । ३ ख. ॰स्ता यः कश्चिद॰ । ४ ख. ॰क्षरमेव च । ५ ख. ॰र्वृतिम् । यो॰

यो वक्ता यश्च वक्तव्यो यश्चाहं तद्ब्रवीमि वः।
इदं शृणुत यच्छ्रेयो यच्चान्यत्परिजल्पथ॥ २३
याः कथाश्चैव वर्तन्ते श्रुतयो वाथ गह्वराः।
विश्वं विश्वपतिर्देवाः सर्वं नारायणात्मकम्॥ २४

यत्सत्यं यदनृतमादिमक्षरं[1] वै
यद्भूतं भवति मिथश्च यद्भविष्यम्।
यत्किंचिच्चरमचराढ्यं त्रिलोके
तत्सर्वं पुरुषवरः प्रभुर्वरिष्ठः॥ २५

इति श्रीमन्महाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पुष्करप्रादुर्भावे सप्तमोऽध्यायः॥ ७॥

कृतादियुगपरिमाणम्।

८

वैशम्पायन उवाच।
चत्वार्याहुःसहस्राणि वर्षाणां तु कृतं युगम्।
तस्य तावच्छती संध्या द्विगुणा जनमेजय॥ १
तत्र धर्मश्चतुष्पादो ह्यधर्मः पादविग्रहः।
स्वधर्मनिरताः सन्तो यजन्ते चैव मानवाः॥ २
स्थिता धर्मपरा विप्रा राजवृत्तौ स्थिता नृपाः।
कृष्यामभिरता वैश्याः शूद्राः शुश्रूषवस्तथा।

सर्वं चिन्मात्रमेवेत्याह द्वाभ्याम्-**यो वक्तेति**॥ वक्ता वाचः प्रवर्तकः वक्तव्योऽर्थः। अहं वक्तृत्वाभिमानी जीवः। यत् इदं शृणुत श्रवणक्रिया। यत् श्रेयो मोक्षः यच्चान्यत्स्वर्गादि प्रब्रूत नानाविकल्परूपम्॥ २३॥ कथाः भूतार्थवादाः गह्वराः रहस्यप्रतिपादकाः, विश्वं पाल्यं, विश्वपतिः पालकः, देवाः करणानि, सर्वं तत् नारायणात्मकमिति वः युष्मान्प्रति ब्रवीमीति संबन्धः॥२४॥एतदेवोपसंहरति-**यत्सत्यमिति**। सत्यानृते लौकिके, आदिमम् आदौ भवं कारणं क्षरं च कार्यं तदुभयात्मकं, भूतम् अतीतं, मिथश्च भवति परस्परजनकं, बीजांकुरादि, भविष्यमनागतं, चरं परिणामि अचरं कूटस्थं, वरिष्ठः नारायणः, वरीयान् ईशः, वरः समष्टिजीवः, अपरो व्यष्टिजीवः, कल्पितानेतानपेक्ष्य वरिष्ठत्वं शुद्धस्य प्रभोरिति भावः॥ २५॥ इति श्रीहरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां **पुष्करप्रादुर्भावप्रकाशे** सप्तमोऽध्यायः॥ ७॥

८

ज्ञानसाधनवैराग्यसिद्ध्यै पुत्रिकादिवत्॥
ब्रह्मादेः क्षयितां वक्तुं युगमानमिहोच्यते॥१॥

चत्वारीति। तावच्छती चतुःशती द्विगुणा अष्टौ शतानि युगसंध्या। तस्यां पूर्वोत्तरयुगयोर्धर्मा मिश्रीभवन्तीत्यर्थः। एतानि देवमानेन अष्टशताधिकानि चत्वारि सहस्राणि सौरमानेन साष्टाविंशतिसहस्री सप्तदशलक्षी वत्सराणां भवति। सावनमानेन तु प्रत्यब्दं पञ्च दिनानि पञ्चदश घटिका एकत्रिंशत्पलानि त्रिंशदक्षराणि च वर्धन्ते। तान्यपि एकराशौ संवत्सरत्रयस्त्रुशि गुरौ लुप्तसंवत्सरैर्हीयन्ते॥१॥ **तत्रेति**॥ धर्मपादाः तपः शौचं दया सत्यं तैर्विग्रहो विरोधः स्मयसंगमदानृतपादवत्तो यस्य स पादविग्रहोऽधर्मः। धर्मेण निरुद्धपाद इत्यर्थः। यद्वा सर्वं युग चतुष्पादमपि संध्यांशे उत्तरयुगधर्मसंक्रमात्पञ्चपादं भवतीति ध्येयम्। तेनाधर्मः पादविग्रहः। "द्वाभ्यामधर्मपादाभ्यां त्रिभिर्धर्मो व्यवस्थितः॥" इत्यादिग्रन्थः ऋज्वर्थ एव। एवमपि संध्याय पादार्धस्यैव संक्रमात्सर्वं युगं सार्धचतुष्पादं स्यात्। इदमपि युगं तत्संध्ययोः कालबहुत्वाल्पत्वाभ्यां न युक्तं पादाविक्योक्तेः। पुराणान्तरविरोधादध्यात्मप्रकरणाच्चैवमिह प्रतीमः। फलाभिसंधिना रहितो हिंसाशून्यो धर्मः कृतम्। तत्सहितस्त्रेता। दम्भेन कृतो द्वापरम्। धर्मलोपः कलिः। तत्र आद्ये फलेच्छाभावेऽपि कृतो धर्मः। "**तद्यथा आम्रे फलार्थे निर्मिते च्छाया गन्ध इत्यनुत्पद्यते,। एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूपद्यन्ते**" इत्यापस्तम्बोक्तेः फलं ददात्येव। तत्र च हीनसम्पत्पुरुषो बहुसम्पदमन्यं दृष्ट्वा स्वस्यानैश्वर्यं-मन्वानो दुःखभाग्भवतीति। कृतेऽप्यधर्मरूपं दुःखमस्तीत्युक्तं कृतेऽप्यधर्मः पादविग्रह इति कृत्स्नधर्माधर्मनिर्मूलनक्षमं तत्त्वज्ञानमेव संपादनीयमित्याशयेन॥ २॥

[1] ख. °दमृतमादिम°।

सदा सत्यं तपश्चैव धर्मश्चैव विवर्धते ।
सद्भिराचरितं यच्च क्रियते ख्यायते च यत् ॥
एतत्कृतयुगे वृत्तं सर्वेषामेव भारत ।
प्राणिनां धर्मबुद्धीनामपि चेन्नीचयोनिनाम् ५
त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेतायुगमिहोच्यते ।
तस्य तावच्छती संध्या द्विगुणा परिकीर्तिता
द्वाभ्यामधर्मः पादाभ्यां त्रिभिर्धर्मो व्यवस्थितः
तत्र सत्यं च सत्त्वं च कृते सर्वं प्रवर्तते ॥ ७
त्रेतायां विकृतिं यान्ति वर्णा लौल्येन संयुताः
चातुर्वर्ण्यस्य वैकृत्याद्यान्ति दौर्बल्यमाश्रिताः
एष त्रेतायुगविधिर्विहितो देवनिर्मितः ।
द्वापरस्यापि या चेष्टा तामपि श्रोतुमर्हसि ९
द्वापरं द्वे सहस्रे तु वर्षाणां कुरुसत्तम ।
तस्य तावच्छती संध्या द्विगुणा परिकीर्तिता
तत्राप्यर्थपरा विप्रा ज्ञानिनो रजसाऽऽवृताः
शठा नैष्कृतिकाः क्षुद्रा जायन्ते कुरुपुङ्गव ११
द्वाभ्यां धर्मः स्थितः पद्भ्यामधर्मस्त्रिभिरुत्थितः
विपर्ययं शनैर्यान्ति कृते ये धर्मसेतवः ॥ १२
ब्राह्मण्यभावा नश्यन्ति तथास्तिक्यं विशीर्यते
व्रतोपवासास्त्यज्यन्ते द्वापरे युगपर्यये ॥ १३
तथा वर्षसहस्रं तु वर्षाणां द्वे शते तथा ।
सन्ध्यया सह संख्यातं क्रूरं कलियुगं स्मृतम्
तत्राधर्मश्चतुष्पादः स्याद्धर्मः पादविग्रहः ।
कामनिष्ठास्तमश्छन्ना जायन्ते तत्र मानवाः
नैवोपवासकृत्कश्चिन्न च साधुर्न सत्यवाक् ॥
आस्तिको ब्रह्मवक्ता वा नरो भवति वै तदा ॥
अहंकारगृहीताश्च प्रक्षीणस्नेहबान्धवाः ।
विप्राः शूद्रसमाचाराः शूद्रास्त्वाचारलक्षणाः
दूषकास्त्वाश्रमाणां च वर्णानां चैव संकराः
अगम्येष्वभिरंस्यन्ते वर्तन्त्येवं कलौ युगे १८
एवं द्वादशसाहस्रं तदेकं युगमुच्यते ।
तदेकसप्ततिगुणं मन्वन्तरमिहोच्यते ॥ १९
त्र्यां चैव न संदेहो युगान्ते जनमेजय ।
दिव्यं द्वादशसाहस्रं युगं तु कवयो विदुः ।
एतत्सहस्रपर्यन्तं तदहो ब्राह्ममुच्यते ॥ २०
ततोऽहनि गते तस्मिन्सर्वेषामेव देहिनाम् ।
शरीरनिर्वृतिं दृष्ट्वा लोकः संहारबुद्धिमान् २१
देवतानां च सर्वेषां ब्राह्मणानां महीपते ।
दैत्यानां मानवानां च यक्षगन्धर्वरक्षसाम् २२
देवर्षीणां ब्रह्मर्षीणां तथा राजर्षिणामपि ।
किंनराणामप्सरसां भुजङ्गानां तथैव च २३
पर्वतानां नदीनां च पशूनां चैव भारत ।
तिर्यग्योनिगतानां च सत्त्वानां मृगपक्षिणाम्
महाभूतपतिर्देवः पञ्चभूतानि भूतकृत् ।
जगत्संहरणार्थाय कुरुते वैशसं महत् ॥ २५
भूत्वा सूर्यश्चक्षुषी चाददानो
भूत्वा वायुः संहरन्प्राणिजातम् ।
भूत्वा वह्निर्दह्यते सर्वलोका-
न्मेघो भूत्वा भूय एवाभ्यवर्षत् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पुष्करप्रादुर्भावप्रश्नोत्तरे
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

ख्यायते उपदिश्यतेऽन्येभ्यः ॥४॥ त्रीणीति षट्शताधिकत्रिसाहस्री त्रेतायुगमानम् ।एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् ॥६॥ धर्मलौल्येन धर्मफलस्पृहया अत एव चातुर्वर्ण्यस्य चतुर्वर्णधर्मस्य वैकृत्यात् वैकल्यात् ॥ ८॥ द्वापरे युगपर्यये द्वापरान्ते कलिसांकर्याद्व्रतादि त्यज्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥ **मन्वन्तरमिति** । एतावता कालेनैको मनुर्नश्यतीत्यर्थः ॥१९॥ अत्र मानमाह—**त्र्यामिति** । “ **तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते, एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते** ” इत्यादौ वेदेऽपि जनस्य स्थावरादिब्रह्मान्तस्य क्षयित्वं दृश्यत इत्यर्थः । न संदेहः “ यत्कृतकं तदनित्यम् ” इति व्याप्तेरित्यर्थः ॥२०॥ शरीरनिर्वृत्तिं शरीरसुखासक्तिम् ॥ २१ ॥ ब्रह्मणो वेदस्य वेधसो वा । ब्राह्मणानां महीपते इति पाठः । ब्रह्मलोकस्थानां दहराद्युपास्यब्रह्मविदाम् ॥२२॥ भौतिकसंहारमुक्त्वा भूतसंहारमपि निश्चाययति—**महाभूतपतिरिति** । पञ्चभूतानि वियदादीनि जगद्भौतिकं च संहरणार्थायैव कुरुते न पुरुषार्थाय । मशकादिवत्सर्ववस्तुनाशायैव जायते न कश्चित्किंचित्कस्यचित्सुखमस्तीत्यर्थः । अत एव महद्वैशसं बीभत्समेतदिति शेषः ॥२५॥ वैशसत्वमेवाह—**भूत्वेति** । दिनावसाने हि भगवान् सूर्यो भूत्वा लोकानां चक्षुरादीनि मुष्णाति । ततो वायुर्भूत्वा प्राणान्मुष्णाति । ततो वह्निर्भूत्वा शुष्ककर्पूरकल्पांस्तान्निःशेषीकरोति । ततो मेघो भूत्वा वृष्ट्वा चैकार्णवं संपद्यते । एवं भूलये सति जलादीन्यपि ब्राह्मलये स्वस्वयोनौ लीयन्त इति बोध्यम् । नष्टाकाश इत्याकाशान्तनाशस्योपक्रान्तत्वात् ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायामष्टमोऽध्यायः ॥८॥

१ ख. °न्ति धर्मलौ° । २ ख. नैकृति° । ३ ख. °हबन्धनाः । वि° । ४ ख. °हरन्प्रा° ।

एकार्णवविधिः ।

९

वैशम्पायन उवाच ।

भूत्वा नारायणो योगी सप्तमूर्तिर्विभावसुः
गभस्तिभिः प्रदीप्ताभिः संशोषयति सागरान् ॥ १
पीत्वाऽर्णवांश्च सर्वान्स नदीः कूपांश्च सर्वशः
पर्वतानां च सलिलं सर्वं पीत्वा च रश्मिभिः ॥ २
भित्त्वा सहस्रशश्चैव महीं नीत्वा रसातलम् ।
रसातलेजलं कृत्स्नं पिबते रसमुत्तमम् ॥ ३
अप्सु सृजन्क्लेदमन्यद्ददाति प्राणिनां ध्रुवम् ।
तत्सर्वमरविन्दाक्ष आदत्ते पुरुषोत्तमः ॥ ४
वायुश्च बलवान्भूत्वा स विधूयाखिलं जगत्
प्राणोदयं सुराणां च वायुना कुरुते हरिः ।
ततो देवगणानां च सर्वेषामेव देहिनाम् ॥ ५
ये चेन्द्रियगणाः सर्वे ये चान्ये च यतोद्भवाः
पूयं घ्राणं शरीरं च पृथिवीमाश्रिता गुणाः ॥ ६
जिह्वा रसश्च क्लेदश्च संश्रिताः सलिलं गुणाः
रूपं चक्षुर्विपाकश्च ज्योतिरेवाश्रिता गुणाः ॥ ७
स्पर्शः प्राणश्च चेष्टा च पवनं संश्रिता गुणाः
परमेष्ठिनं वरेण्यं च हृषीकेशं समाश्रिताः ॥ ८

९

सर्वं द्दश्यं विनाशीति
ज्ञात्वा नाशविवर्जितम् ।
पदं नेतुं विनेयादि
तृतीये योग उच्यते ॥ १ ॥

भूत्वेति । योगी नारायणः शुद्धचिन्मात्र एव सन् विभावसुः वह्निरिवासङ्गोऽपि सप्तमूर्तिः महदहंकारपञ्चतन्मात्राशरीरो भूत्वा प्रदीप्ताभिश्चैतन्योद्दीपिताभिर्गभस्तिभी रश्मिरूपाभिस्तत्तदाकारवृत्तिभिः प्रकाशितान्सागरान्समुद्रवदनन्तान् रूपादीन् विषयान्संशोषयति स्वस्मिन्प्रविलापयति ॥ १ ॥ विराट्प्रविलापनमुक्त्वा सूत्रात्मनस्तदाह—**पीत्वेति** । नदीकूपसदृशान् मानसान्कामान् संशोषयतीत्यनुषज्यते । तद्वत्पर्वतानां पर्वततुल्यानां कामक्रोधादीनां सलिलं सामर्थ्यं रश्मिभिः परिणामैः पीत्वा विलाप्य ॥ २ ॥ एवं महीं स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयरूपां सहस्रशो भित्त्वा सर्वथा विलाप्य रसायास्तस्या एव तलमधिष्ठानकारणं ब्रह्म तत्प्रति तां नीत्वा तत्रत्यमपि जलम् अपहतपाप्मत्वादिसंकल्पान्तं गुणजातम् उत्तमं मानुषानन्दादिभ्य उत्कृष्टतमं पिबते संशोषयति ॥ ३ ॥ अप्सु कारणे ब्रह्माणि स्थितं क्लेदं मनसो मृदूकरणम् आनन्दम् अन्यत् कार्यं सृजन् लक्ष्यन् प्राणिषु ध्रुवं ददाति। यत् मुखं कार्योपाधिषु निदधाति जीवनाय तदपि वृत्तिरूपत्वात्संहरतीत्यर्थः । तदेव स्पष्टीकरोति—**तत्सर्वमिति** ॥ ४ ॥ एवमुत्तमाधिकारिणां मनोमात्रसाधनं योगमभिधाय मध्यमानां वायुनिरोधपूर्वकं तमेवाह—**वायुश्चेति** । स योगी बलवान् मूलाधारादिसर्वचक्रभेदनसमर्थो भूत्वा अखिलं जगत्पादादिजानुपर्यन्तं भूस्थानमित्यादिना तन्त्रोक्तदिशा भावनया स्वशरीरमात्रीकृतं विधूय अधोधस्तनस्य उपर्युपरितने प्रविलापनप्रकारेण निरस्य । प्राणोदयं प्राणानां पञ्चानां सुराणामिन्द्रियाणां च उदयम् उत् ऊर्ध्वं सहस्रारे भ्रूमध्ये वा अपनयनं गमनं हरिर्योगी वायुना विजितेन कुरुते एतदेव विस्तरेणाह—**तत इत्यादिना** । देवगणानां च संघर्षजः पावकः निखिलान् लोकानदहदिति षष्ठेनान्वयः । ततो योगप्रवृत्त्यनन्तरं देवानामग्न्यादीनां च देहिनां जीवान्तराणाम् । एतेन मदन्यो मुमुक्षुर्नास्तीत्यपि योगिना चिन्तनीयम् । अन्यथा भेदस्याविलयान्मुक्त्यसिद्ध्यापत्तिः स्यात् ॥ ५ ॥ **ये चान्ये चेति** । यतोद्भवाः यत इन्द्रियाद्येषां विषयाणामुद्भवास्ते यतोद्भवाः संधिरार्षः । तान्येवेन्द्रियाणि तदुद्भूतांश्चाह—**पूयमिति** । पूयं गन्धाख्यो विषयः । रसादिसाहचर्यात् घ्राणमिन्द्रियं शरीरं स्थूलं च एते गुणाः गुणकार्यभूताः पृथिवीमाश्रिताः ॥ ६ ॥ रसश्चार्द्रः रसनेन्द्रियम् क्लेदः पृथिव्यवयवान्तः प्रवेशेन तस्याः शिथिलीकरणम् । विपाको विकृतिः ओदनादिरूपा ॥ ७ ॥ शब्दः श्रोत्रं छिद्रदानं चाकाशं संश्रिता गुणा इत्यपि द्रष्टव्यम् । त एते सर्वेऽपि परमेष्ठिनं सूत्रात्मानं वरेण्यम् अवश्यम् । उपास्यतया वरणीयं हृषीकेशं हृषीकाणामिन्द्रियाणाम् ईशितारं सम्यगाश्रिताः ॥ ८ ॥

---

१ ख. लगतं कृ० । २ ख. ०श्च स्नेहश्च सं० ।

ततो भगवता तत्र रश्मिभिः परिवारिताः
वायुना कृष्यमाणाश्च रूपान्योन्यसमाश्रयात्
तेषां संघर्षजोद्भूतः पावकः शतधा ज्वलन्।
अदहन्निखिलाँल्लोकानुग्रः संवर्तकोऽनलः॥ १०
संपर्वतांस्तरून्गुल्माँल्लतावल्लीस्तृणानि च।
विमानानि च दिव्यानि पुराणि विविधानि च
आश्रमांश्च तथा पुण्यान्दिव्यान्यायतनानि च
यानि चाश्रयणीयानि तानि सर्वाणि सोऽदहत्
भस्मीभूतांस्ततः सर्वाँल्लोकाँल्लोकगुरुर्हरिः।
भूयो निर्वापयामास जलयुक्तेन कर्मणा॥ १३
सहस्रदृङ्महातेजा भूत्वा कृष्णो महाघनः।
दिव्यतोयेन हविषा तर्पयामास मेदिनीम्॥

ततः क्षीरनिकाशेन स्वादुना परमाम्भसा।
शिवेन पुण्येन मही निर्वाणमगमत्परम्॥ १५
ते नगा जलसंछन्नाः पयसः सर्वतोधराः।
एकार्णवजला भूत्वा सर्वसत्त्वविवर्जिताः १६
महाभूतान्यपि च तं प्रविष्टान्यमितौजसम्।
नष्टार्कपवनाकाशे सूक्ष्मे जनविवर्जिते॥ १७
संशोषयित्वा पीत्वा च
[कल्पयित्वाच देहिनम्।
दग्ध्वा सन्तापयित्वा च]
वसत्येकः सनातनः।
पौराणं रूपमास्थाय
किमप्यमितबुद्धिमान्॥

ततस्तं संप्राप्य भगवतान्तर्यामिणा कर्त्रा तत्र सूत्रे मिलिताः संतः रश्मिभिः सूक्ष्माभिर्वृत्तिभिः परिवारिताश्चैते देवगणेन्द्रियगणादयः वायुना करणेन कृष्यमाणाः। रूपेति लुप्तशेषं पदम्। रूपादयः अन्योन्यस्य एकीभावेनाश्रयात्॥९॥तेषां रूपादीनां संघर्षजश्चासौ उद्भूतश्च यः पावको जगत्कारणाद्वैतवस्तुप्रकाशाग्निर्निखिलाँल्लोकान् तत्तत्कर्मफलभूतानदहत् कर्मणामेव दाहात्॥१०॥स्वरूपेणापि लोकदाहमाह—**सपर्वतानित्यादिना**॥११॥ आश्रयणीयानि दहराद्युपास्यरूपाणि सर्वेषां मनोमात्रत्वात्तद्दाहेन दाह इति भावः। "**असतोऽधिमनोऽसृजत मनः प्रजापतिमसृजत प्रजापतिः प्रजा असृजत तद्वा इदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितं यदिदं किंच**" इति श्रुतेः॥१२॥ एवं समाधौ सकारणस्य कार्यस्य प्रलयमुक्त्वा व्युत्थाने तदुत्पत्तिमाह चतुर्भिः—**भस्मीभूतानित्यादिभिः**। हरियोगी निर्वापयामास भोक्त्रे भोग्यं कल्पितवान्। केन कर्मणा भोगायारब्धेन सञ्चितक्रियमाणयोर्दाहश्लेषस्य तदाधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषाविति न्यायसिद्धत्वात्। जलयुक्तेन कारणीभूताविद्यासंस्कारशेषेण। भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति ज्ञानेऽपि यावद्देहपातं मायालेशानुवृत्तेर्दर्शनात्॥१३॥ विषयभेदात्सहस्रं दृष्टयो यस्य स सहस्रदृक् महातेजाः परंज्योतिरूपः कृष्णः कर्षकः संहर्ता भूत्वा महाघन इव जगदङ्कुरस्रष्टाऽपि भवति। तदेवाह—दिव्येन तोयेन चिच्चन्द्रमण्डलात्प्रसृतेन भावनासृतेन हविषा विशुद्धेन तर्पयामास। मेदिनीं शरीरम्। व्युत्थाने आदौ शरीरं चेतनया व्याप्तमित्यर्थः॥१४॥ क्षीर सत्यं स्वच्छत्वात् तन्निकाशेन चित्तसत्त्वाकारेण परमाम्भसा चैतन्यामृतेन महीशरीरद्वयं निर्वाणं शान्तिम् अगमत्। योगिनो हि स्थूलशरीरं निर्वाति।

"**न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः**
प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम्"।

इति श्रुतेः। सूक्ष्ममपि निर्वाति। "**तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः**" इति श्रुतेश्च॥१५॥ अस्य दृष्ट्या बाह्यमपि सर्वं चिन्मात्रमेवेत्याह—**ते नगा इति**। ये पूर्वं परमार्थत्वेन गृहीतास्ते नगाः पर्वतवृक्षादयः जलसंछन्नाश्चितावगुण्ठिताः। किं च सर्वतोऽन्तर्बहिश्च पयः साश्चित एव धराः धर्तारः सैन्धवघनवच्चिद्घना एवेत्यर्थतदेवाह-**एकार्णवजला भूत्वेति**। अत एव सर्वसत्त्वविवर्जिताः सर्वस्य वियदादेः सत्त्वं सत्ता तद्रहिताः ब्रह्मसत्तैव सर्वत्रानुस्यूता न वियदादिषु पृथक्सत्ताऽस्तीत्यर्थः। जगत्पश्यन्नपि द्विचन्द्रवद्बाधितत्वेनैव पश्यतीति भावः॥१६॥ योगस्य मुख्यं फलं शुद्धात्मदर्शनमाह त्रिभिः—**महाभूतानीति**। तं योगिनं सूक्ष्मे शुद्धे वस्तुनि स्थितमिति शेषः। कीदृशे सूक्ष्मे नष्टा अदर्शनं गता अर्कादयो यस्मिन्नष्टार्कपवनाकाशे। अत एव महाभूतानि तं प्रविष्टानि तत्रैव लीनानीत्यर्थः॥१७॥ एवमुक्तप्रकारेण संशोषयित्वा विषयेषु प्रविभक्तं प्रज्ञानं प्रत्याहृत्य पीत्वा निर्विशेषे प्रविलाप्य। किमपीति वाङ्मनसातीतत्वं सूचितम्॥१८॥

२ घ. सतो म॰।

एकार्णवजले ह्यासीद्योगी योगमुपागतः।
अयुतानां सहस्राणि गतान्येकार्णवेऽम्भसि।
न चैनं कश्चिदव्यक्तं व्यक्तं वेदितुमर्हति ॥ १९

जनमेजय उवाच ॥

एकार्णवविधिः कोऽयं यश्चैव परिकीर्तितः
क एष पुरुषो नाम किंयोगः कश्च योगवान्॥

वैशम्पायन उवाच।

एतावन्तमसौ कालमेकार्णवविधिं प्रति।
करिष्यतीमं भगवानिति कश्चिन्न बुध्यते ॥ २१
न वै माता न च द्रष्टा न ज्ञाता नैव पार्श्वगः
ततोऽवज्ञायते कश्चिद्दते तं देवमीश्वरम् ॥ २२

नभः क्षितिं पवनमथ प्रकाशय-
न्प्रजापतिं भुवनचरं सुरेश्वरम्।
पितामहं श्रुतिनिलयं महामुनिं[2]
शशास भूः शयनमरोचयत्प्रभुः॥ २३

इति श्रीमन्महाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पुष्करप्रादुर्भावे नवमोऽध्यायः॥ ९ ॥

तदेवाह-**एकार्णवेति** ॥ योगं दुःखसंयोगवियोगम् उपागतः प्राप्तः अयुतानाम् अपृथग्भूतानां रज्ज्वादिभ्य इवोरगादीनाम् आत्मन्यध्यस्तानां वियदादीनां सहस्राणि वृत्तिभेदादनन्तानि एकार्णवेऽम्भसि शुद्धे ब्रह्माणि गतानि प्राप्तानि विलीनानीत्यर्थः। नायं मृदि घटस्येव निवृत्तिरूपो लयः। किंतु रज्ज्वामहेरिवेति भावः। न चैनमिति व्यक्तमिति क्रियाविशेषणम् बुद्धिवृत्तेरपि लीनत्वादेनं प्रत्यञ्चं न कश्चिज्जानातीत्यर्थः ॥ १९ ॥ संक्षेपेण श्रुतं योगं विस्तरेण श्रोतुमिच्छुर्जनमेजय उवाच-**एकार्णवविधिरिति।** विधिरवधिः दैनंदिनादिप्रलयवदात्यन्तिकप्रलयस्यापि काश्चित्कालावधिरस्तीति प्रश्नः। सति तस्मिन् स्वत एव कैवल्यं सेत्स्यति किं साधनानुष्ठानैः संशोषदाहपानादिभिरिति भावः। **य एष इति** पूर्वोक्तं ज्ञानसाध्यं प्रलयं परामृशति। न प्राकृतं दैनंदिनं वा एक एव पुरुष एकार्णवो नाम। किंयोगः किंरूपोयं योगो जतुकाष्ठवत्सलिलसैन्धवखिल्यवद्रज्जूरगवद्वा। कश्च योगवान् जीवः ॥ संबन्धिनः संबन्धस्य च योगाख्यस्य किं स्वरूपमिति प्रश्नत्रयं पूर्वेण सह चतुष्टयम् ॥२०॥ क्रमेणोत्तराणि वैशम्पायन उवाच-**एतावन्तमिति**। इमम् एकार्णवविधिम् एकार्णवानियतिम् एतावन्तं कालं प्रति प्रतीक्ष्य करिष्यति भगवानिति कश्चिन्न बुध्यते। इतरवज्ज्ञानैकसाध्यस्य महाप्रलयस्य कालावधिर्नास्त्यतः साधनमनुष्ठेयमेवेत्यर्थः ॥ २१ ॥ एक एव पुरुषो नामेत्यस्योत्तरमाह--न माता प्रमाता अहंकारशून्यत्वात् साक्ष्यभावाच्च। न द्रष्टा साक्षी वृत्तेरपि विलयान्न ज्ञाता चरमान्तःकरणवृत्त्या ब्रह्मविद्याख्यया प्रत्यञ्चं विषयीकुर्वन्। अत एव न पार्श्वगो न तटस्थः प्रत्यगात्मत्वात्। किंरूपो योग इत्यस्योत्तरमाह—**तत इति**। ततस्तस्यामवस्थायां यथा जतुकाष्ठसंयोगेषु द्वयमपि पृथग्दृश्यते यथा वा जलसैन्धवरसौ एकलोलीभूतौ पृथक्त्वेनानुमीयेते तथा न तत्र तमृतेऽन्यत् ज्ञायते रज्ज्वामिव सर्पबोधतदतिरिक्तमित्यर्थः ॥ २२ ॥ कश्च योगवानित्यस्योत्तरमाह-**नभ इति**। यः प्रभुर्महामुनिं शशास स शयनमरोचयदिति यत्तदोरध्याहारेण योज्यम्। नभआदिरूपं देहेन्द्रियादिसंघातं प्रकाशयन् स्वचैतन्येन व्याप्नुवन् तत एव व्यापनाद्धेतोः प्रजापतिं प्रजायत इति प्रजा उपाधिस्तस्याः पतिम् अध्यक्षत्वाभिमानिनं भुवनचरं चक्षुरादिद्वारा सुरेश्वरम् इन्द्रियाणां प्रवृत्तिनिवृत्त्योः स्वतन्त्रम् एवंविधं जीवं सन्तं वस्तुवृत्तेन पितामहं कार्यस्य पिता कारणं तस्य पिता शुद्धचैतन्यम् अत एव श्रुतिनिलयं श्रुत्येकगम्यमपि महामुनिं मुमुक्षुजविरूपेण महान्तं मननशीलं शशास। शसु हिंसायाम्। स्वस्वरूपे प्रविलापितवान् यः स भूः भवत्यस्मादिति भूः ईशः शयनम् ईशतानिरोधम् अरोचयत्। शुद्ध एवोपाध्यभिमानाद्बद्धः सन्योगवान्योगाधिकारी भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वाणि टीकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१ ख. °श्वतः। न स्म विज्ञायते किंचिद्° । २ ख. निं महोदधौ शयनः

एकार्णवे भगवन्मार्कण्डेयसंवादः ।

१०

वैशम्पायन उवाच ।
एवमेकार्णवीभूते शेते लोके महा[1]श्रुतिः ।
प्रच्छाद्य[2] सलिलं सर्वं हरिर्नारायणः प्रभुः ॥१
महतो रजसो मध्ये महार्णवसमस्य वै ।
विरजस्को महाबाहुरक्षरं ब्रह्म यं विदुः ॥ २
आत्मरूपप्रकाशेन तपसा संवृतः प्रभुः ।
त्रिक[3]र्मास्थाय कालं तु ततः सुष्वाप सोऽव्ययः
पुरुषो यज्ञ इत्येवं यत्परं परिकीर्तितम् ।
यच्चान्यत्पुरुषाख्यं स्यात्सर्वं तत्पुरुषोत्तमः ४
ये च यज्ञपरा विप्रा ऋत्विजा इति संज्ञिताः ।
आत्मदेहात्पुराभूता यज्ञेभ्यः श्रूयतां तदा ॥ ५
ब्रह्माणं परमं वक्त्रादुद्गातारं च सामगम् ।
होतारथम चाध्वर्युं बाहुभ्यामसृजत्प्रभुः ॥ ६
ब्राह्मणो ब्राह्मणत्वाच्च संप्रस्तारं च सर्वशः ।
तन्मि[4]त्रं वरुणं सृष्ट्वा प्रतिष्ठातारमेव च ॥ ७

१०

यज्ञरूपकृतो योगमुक्त्वा तुर्ये निगद्यते ॥
मार्कण्डेयसमाधिश्च तद्विप्रेषु निदर्शनम् ॥१॥

एवमिति । लोके शुद्धचिदात्मनि महाश्रुतिर्महायशाः ईशः सलिलकार्यं जगत्प्रच्छाद्य उपसंहृत्य शेते शुद्धचिन्मात्ररूपेणावतिष्ठत इत्यर्थः ॥ १ ॥ एतदुपपादयितुं ब्रह्मण एव बन्धप्रसक्तिमाह-**महत इत्यादिना** ॥ रजसः रजोगुणकार्यकर्मफलभूतस्य देहेन्द्रियादेर्मध्ये दुर्लंघ्यत्वान्महार्णवसमस्य ।विरजस्को देहादिधर्मास्पर्शी महान्तौ बाहू इव बाहू अक्षरब्रह्माख्यौ प्रणवतत्त्वमसिवाक्यरूपौ उपास्तिक्रियाप्रत्यक्तत्त्वसाक्षात्काराभ्यां जगदुद्धारक्षमौ विद्येते यस्य तथा ॥ २ ॥ **आत्मेति** । यं परं ब्रह्म विदुः सः समुद्रः परमात्मा सुष्वाप स्वरूपं विस्मृतवानिति संबन्धः । तत्र हेतुः । तपसा आलोचनेन मनोरथात्मकेन संवृतः तिरोहिताङ्गरूपः । कीदृशेन तपसा आत्मरूपप्रकाशेन चैतन्याभासेन । अत एव त्रिकं भूतभाविष्यद्वर्तमानरूपेण त्रिविधं कालम् आस्थाय आधिष्ठाय सुष्वाप ॥ ३ ॥ एवं प्रभोरेव बन्धप्रसक्तिं प्रदर्श्य तन्निवृत्त्युपायं योगं यज्ञरूपकेण विधित्सुस्तत्प्राप्यं वस्त्वाह-**पुरुषो यज्ञ इति** । पुरुष इव पुरुषः शिरःपाण्यादिरूपकः यज्ञो योगयज्ञप्राप्यः "**यत्पुरुषाख्यं परं कीर्तितं, स उत्तमः पुरुषः** " इत्यादिश्रुतिषु यच्चान्यद्वियदादि पुरुषेण चिदात्मनैव ख्यायते प्रकाश्यते तत्सर्वं पुरुषोत्तमः चिन्मात्रमेव तत्राध्यस्तस्यान्यस्य तदनन्यत्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥ एवं प्राप्यमुक्त्वा प्रापकमाह-**ये चेति** । यज्ञपरब्रह्मनिष्ठाः विप्रा इव विप्राः रागादिशून्याः ऋत्विजः ऋतौ कालात्मनि परस्मिन् यजन्ते संगतिं कुर्वते ऋत्विजास्त आदयः । यजेः संगतिकरणार्थात् । आत्मदेहात् । चित्पुरुषात् पुराभूताः । अनादौ संसारे पूर्वसिद्धाः यज्ञेभ्यः यज्ञार्थमेव भूताः न पश्वादिसाधारणविषयभोगार्थं यथैतत्तथा श्रूयतां मत्त इति शेषः ॥ ५ ॥ योगयज्ञार्हानृत्विजः प्रस्तौति-**ब्रह्माणमिति** । अत्र काठके "**विश्वसृजां सत्रे ब्रह्म ब्रह्माभवत् स्वयम् । अमृतमेभ्य उद्गायत्**" इति । ब्रह्मामृतशब्दाभ्यां वेदतदर्थौ उच्येते । तत्र परममिति विशेषणादुपनिषदे एव ब्रह्म तत्साध्यावृत्तिरमृतसाधनत्वादमृतम् ते उभे ब्रह्मोद्गातृशब्दाभ्यामभिहिते । वक्त्रप्रभवत्वेन च तयोरन्तरङ्गत्वमुक्तम् । "**होत्राध्वर्युसत्यꣳह होतैषामासीत्प्राणो अध्वर्युरभवत्**" इति श्रुत्युक्तौ सत्यप्राणौ ताभ्यां सत्योक्तिप्राणजयौ वक्त्रजावपि तदुपकारतया किंचिद्बहिरङ्गौ । एवमुत्तरत्र अक्षरयोजना स्पष्टा । ब्रह्मादिचतुष्टयं वक्त्रादसृजदित्युक्त्वा ब्राह्मणाच्छंस्यादिचतुष्कं बाहुभ्यामसृजदित्याह-बाहुभ्यामित्यादिसपादश्लोक एकं वाक्यम् ॥ ६ ॥ ब्राह्मणत्वाद्ब्रह्म वेदस्तदध्येतृत्वात् ब्राह्मणो ब्राह्मणाच्छंसी नाम संप्रस्तारं प्रस्तोतारं तन्मित्रं वरुणं मैत्रावरुणसंज्ञं प्रशास्तारं प्रतिष्ठातारं प्रतिप्रस्थातारम् एतैः "**अशꣳस ब्रह्मणस्तेजः भूतꣳस प्रस्तोतैषामासीद् ऋतमेषां प्रशास्तासीत् अपानो विद्वानावृतः प्रतिप्रातिष्ठदध्वरः**" इति श्रुत्युक्तास्ते तेजोभूत ऋतापानाख्यो धीबलपूर्वस्मृतिस्वधर्माचरणजयानुकूलापानाख्यमूलबन्धा विहिता ज्ञेयाः ॥ ७ ॥

१ ख. °हा द्युतिः । प्र° । २ ख. °माच्छाद्य का° । ३ ख. सप्र° । ४ ख. °न्मित्रावरुणं सृ° ।

उद्गातारं प्रतिहर्तारं पोतारं चैव भारत ।
अच्छावाकमनोरूभ्यां नेष्टारं चैव भारत ॥ ८
पाणिभ्यामथ चाग्नीध्रं सुब्रह्मण्यं च यज्ञियम् ।
ग्रावाणमथ बाहुभ्यामुन्नेतारं च यज्ञियम् ॥ ९
एवमेवैष भगवान्षोडशैताञ्जगत्पतिः ।
प्रवक्तॄन्सर्वयज्ञानामृत्विजोऽसृजदुत्तमान् ॥
तदेष वै वेदमयः पुरुषो यज्ञसंमितः ।
वेदाश्च तन्मयाः सर्वे साङ्गोपनिषदक्रियाः ११
स्वपित्येकार्णवे चैव यदाश्चर्यमभूत्तदा ।
श्रूयते तद्यथा वृत्तं मार्कण्डेयो यदन्वभूत् ॥१२
जीर्णो भगवतस्तस्य कुक्षावेव महामुनिः ।
बहुवर्षसहस्रायुस्तस्यैव वरतेजसा ॥ १३
इति तीर्थप्रसङ्गेन पृथिवीतीर्थगोचरः ।
आश्रमानपि पुण्यांश्च तीर्थान्यायतनानि च ॥
देशान्राष्ट्राणि चित्राणि पुराणि विविधानि च
जपहोमरतः क्षान्तस्तपो घोरं समाश्रितः १५
मार्कण्डेयस्ततस्तस्य शनैर्वक्त्राद्विनिःसृतः ।
निष्क्रामन्तं न चात्मानं जानीते देवमायया ॥
निष्क्रान्तस्तस्य वदनादेकार्णवमथो गतः ।
सर्वतस्तमसाच्छन्नं मार्कण्डेयो निरीक्षते ॥१७
तस्योत्पन्नं भयं तीव्रं संशयश्चात्मजीविते ।
देवदर्शनसंहृष्टो विस्मयं चागमत्परम् ॥ १८

"**प्रतिहर्तृपोत्रच्छावाकेनेष्टृशब्दैः भविष्यत्प्रति चाहरत्, अपचितिः पोत्रियामयजत् अच्छावाको भवद्यशः नेष्ट्रीयामयजात्त्विषिः**" इति श्रुत्युक्तेषु भविष्यत् भाव्यनुसंधानम् अपचितिर्देवतातिथिपूजनं यशः यशस्करमिति वदान्यत्वादि त्विषिस्तपस्तेजः ॥ ८ ॥ तथा आग्नीध्रसुब्रह्मण्यग्रावशब्दोक्तग्रावस्तुदुन्नेतृशब्दैः। "**आग्नीध्राद्विदुषीसत्यं श्रद्धा हैवायजत्स्वयं वागेषां तु ब्रह्मण्यासीत् ओजोभ्यष्टोद्ग्रावाणः ऊर्जानमुदवहत्**" इति श्रुत्युक्तेषु विदुषी शास्त्रार्थोपबृंहिका ऊहापोहकौशलवती श्रद्धा वाक् स्वाध्यायप्रवचने ओज इन्द्रियजये शौर्यम् ऊर्क् योगाङ्गानामूर्जितिरित्येते ग्राह्याः। **यज्ञेति**–ब्रह्मा ॥ १ ॥ उद्गाता ॥२॥ होता ॥३॥ अध्वर्युः ॥ ४ ॥ ब्राह्मणाच्छंसी ॥ ५ ॥ प्रस्तोता ॥ ६ ॥ मैत्रावरुणः ॥ ७ ॥ प्रतिप्रस्थाता ॥ ८ ॥ प्रतिहर्ता ॥ ९ ॥ पोता ॥ १० ॥ अच्छावाकः ॥ ११ ॥ नेष्टा ॥ १२ ॥ आग्नीध्रः ॥ १३ ॥ सुब्रह्मण्यः ॥ १४ ॥ ग्रावस्तोता ॥ १५ ॥ उन्नेता ॥१६॥ एते ऋत्विजः। एते योगे यथाक्रमं–प्रणवः ॥१॥ तदर्थभावनम् ॥२॥ सत्योक्तिः ॥ ३ ॥ प्राणजयः ॥ ४ ॥ धीतैक्ष्ण्यम् ॥ ५ ॥ पूर्वस्मृतिः ॥ ६ ॥ आचारः ॥ ७ ॥ अपानजयः ॥ ८ ॥ भाविदुःखचिन्ता ॥ ९ ॥ ईशपूजा ॥ १० ॥ दानम् ॥ ११ ॥ योगोत्साहः ॥ १२ ॥ सात्त्विकी श्रद्धा ॥ १३ ॥ वेदान्तश्रवणम् ॥ १४ ॥ इन्द्रियशौर्यम् ॥ १५ ॥ योगाङ्गानामूर्जितिः ॥ १६ ॥ च लक्ष्यन्ते ॥ ९ ॥ **एवमिति**। एतानुपनिषदादीन् सर्वयज्ञानां चत्वारः सबीजयोगाः पञ्चमो निर्बीजश्च वक्ष्यमाणास्तेषां सर्वेषां योगयज्ञानां प्रवक्तॄन् आपकान् "वज गतौ" इत्यस्मात्तृच् ॥१०॥ **तदेष इति**। स एष ऋत्विक् स्रष्टा भगवान् वेदमयो वेदप्रधानो वेदैकगम्यः। "**नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्**" इति श्रुतेः पुरुषः परमात्मा यज्ञेन योगेन सम्यक् मितः प्रमितोपरोक्षी। कृतः यज्ञसंमितः वेदाश्च तन्मयाः तस्यैव प्रतिपादकाः क्रियाश्च तन्मयास्तत्प्रापका इत्यनुषज्य योज्यम् ॥ ११ ॥ एवमुक्तसाधनकलापविशिष्टो योगी यदा एकार्णवे चिन्मात्रे स्वपिति प्रवेष्टुं यतते तदाश्चर्यम् : अभूत् भवति। तत् विश्वरूपदर्शनातीतानागतादिदर्शनं चेत्यादि श्रूयते। "**वेद सर्वं ह पश्यः पश्यति यश्चान्यदिच्छन्न लभते तदत्र गत्वा विन्दते**" इत्यादौ। अत्राख्यायिकामाह—**तद्यथावृत्तमित्यादिना** ॥१२॥ जीर्णः सर्वोपाधिप्रहाणेन प्रविलीनः। मार्कण्डेयं स्तौति सार्धद्वयेन–**बह्विति** ॥ १३ ॥ इति वक्ष्यमाणप्रकारेण तीर्थनिमित्तमेव सर्वतीर्थदर्शी न दाक्षिणाद्यर्थमित्यर्थः। आश्रमानित्यादीनां समाश्रित इत्यनेन संबन्धः ॥ १४ ॥ एवं चिन्मात्रे लीनोऽपि मार्कण्डेयः पुनर्विना व्युत्थानसंकल्पसुप्तवत्समाधेर्व्युदतिष्ठदित्याह—**मार्कण्डेय इति**। वक्त्रात्स्वलयस्थानात् ॥१६॥ एवं व्युत्थितोऽपि अथो पुनः एकार्णवं चिन्मात्रं गतः प्रवेष्टुं प्रयत्नं कृतवान्। तं च तमसा अज्ञानेनावरणविक्षेपशक्तिमता आच्छन्नं निरीक्षते। अयं भावः—चित्तसत्त्वं तत्त्वे प्रणिधित्सदपि तत्त्वस्य तमसा पिहितत्वात्तत्र विक्षेपरूपमैश्वर्यमेवावेक्षितवान् रज्ज्वामिव सर्पमिति ॥१७॥ भयं द्वैतदर्शनजम्। "**द्वितीयाद्वै भयं भवति**" इति श्रुतेः। आत्मजीविते स्वरूपस्थैर्ये किं निर्विशेषमेव स्वरूपं नित्यमुत सविशेषमिति संशयश्चोत्पन्नः। संशयच्छेदं विवेकबलेनैव कृतवानित्याह—**देवेति**। देवदर्शनं शुद्धसाक्षात्कारः तेन संहृष्टः प्राप्तानन्दः विस्मयं परं चागमत्। कारणाभावेऽप्याकस्मिकीमन्तःसृष्टिं दृष्ट्वेति भावः ॥१८॥

१ ख. ॰रं होता॰। २ ख. ॰षो वेदसं॰।

संचिन्तयति मध्यस्थो मार्कण्डेयोऽतिशङ्कितः
किंस्विद्भवोदियं चिन्ता मोहः स्वप्नोऽनुभूयते॥
व्यक्तमन्यतमो भावो ह्येतेषां भविता मम ।
न हीदृशमसंक्लिष्टमयुक्तं सत्यमर्हति ॥ २०
नष्टचन्द्रार्कपवने छन्नपर्वतभूतले ।
कतमः स्यादयं लोक इति चिन्ताव्यवस्थितः
अपश्यच्चापि पुरुषं शयानं पर्वतोपमम् ।
तोयाढ्यमिव जीमूतं मध्ये मग्नं महार्णवे ॥ २२
तपन्तमिव तेजोभिर्भास्वन्तमिव वर्चसा ।
जाग्रन्तमिव गाम्भीर्याच्छ्वसन्तमिव पन्नगम् २३
स देवं प्रष्टुमायाति को भवानिति विस्मयात्।
तथैव च शनैर्भूयो मुनिः कुक्षिं प्रवेशितः॥२४
स प्रविष्टः पुनः कुक्षौ मार्कण्डेयः सुनिश्चितः ।
तथैव चरते भूयो विजानन्स्वप्नदर्शनम् ॥ २५
स तथैव यथापूर्वं पृथिवीमटते पुनः ।
पुण्यतीर्थानि पूतानि निरैक्षद्दिवि भूतले ॥२६
क्रतुभिर्यजमानांश्च समाप्तवरदक्षिणैः ।
पश्यते देवकुक्षिस्थान्यज्ञियाञ्छतशो द्विजान्
सद्वृत्तमाश्रिताः सर्वे वर्णा ब्राह्मणपूर्वकाः ।
चत्वारश्चाश्रमाः सम्यग्यथोद्दिष्टपदानुगाः २८
वर्षाणां शतसाहस्र्यं मार्कण्डेयो महामुनिः ।
विचरन्पृथिवीं कृत्स्नां न च कुक्ष्यन्तमैक्षत २९
ततः कदाचिदथ वै पुनर्वक्त्राद्विनिःसृतः ।
सुप्तं न्यग्रोधशाखायां बालमेकं निरीक्षते ३०
यथा चैकार्णवजले नीहारेण वृतान्तरे ।
अव्यक्तभीषणे लोके सर्वभूतविवर्जिते ॥ ३१
स भूयो विस्मयाविष्टः कौतूहलसमन्वितः ।
बालमादित्यसंकाशं न शक्नोत्युपसर्पितुम् ३२
सोऽचिन्तयदथैकान्ते स्थित्वा सलिलसन्निधौ
पूर्वदृष्टमिदं नेति शङ्कितो देवमायया ॥ ३३
अगाधे सलिलस्तब्धे मार्कण्डेयः प्लवन्मुनिः ।
न शान्तिं लभते तत्र श्रमात्संत्रस्तविक्लवः ॥
तथैव भगवान्हंसो गतो योगेन बालताम् ।
बभाषे मेघतुल्येन स्वरेण पुरुषोत्तमः ॥ ३५

श्रीभगवानुवाच ।

मा भैर्वत्स न भेतव्यमिहैवायाहि चान्तिकम्
मार्कण्डेय मुने धीर बालस्त्वं श्रमपीडितः३६

मार्कण्डेय उवाच ।

को मां नाम्ना कीर्तयते तपः परिभवन्मम
बहुवर्षसहस्रायुर्धर्षयंश्चैव मे वयः ॥ ३७
न ह्येषु समुदाचारो देवेष्वपि समाहितः ।
मां ब्रह्मापि स विश्वेशो दीर्घायुरिति भाषते॥

विवेकमेवाह--**सञ्चिन्तयतीति**। मध्यस्थः निर्विशेषान्यतरानिर्णयहीनः, चिन्ता मनोरथः, मोह इन्द्रजालादिजो भ्रमः, स्वप्नः प्रसिद्धः ॥ १९ ॥ एतेषामन्यतमोऽयं भावो मनोविकारो न वस्तुतत्त्वमित्यर्थः। तस्यैवासंभवमाह---**न हीति**। सत्यं पारमार्थिकम् अयुक्तम् असङ्गि असंक्लिष्टम् अविद्यादिसंक्लेशशून्यं सत् ईदृशं मनोरथादिरूपं भवितुमर्हति ॥२०॥ तत्र हेतुमाह—**नष्टेति**। महाभूतानां नाशेऽपि भासमानस्य चिन्तादिष्वन्यतमत्वस्यैव संभवात्कतमो लोकोऽयामिति चिन्तितवान् ॥ २१ ॥ स एवं तत्त्वानिश्चयाभावात् संदेहानिवृत्तिं कामयमानः स्वाराध्यां कारणोपाध्यभिमानिनीं देवतामपश्यत्। तया च प्रतिबोधितः कृतकृत्यो बभूवेत्याह-**अपश्यदित्यादिना**। तोयाढ्यमिति कृष्णत्वं सूचितम्। महार्णवे परमानन्दे ॥ २२ ॥ जाग्रन्तमित्यार्षो नुम् ॥२३॥ पुनः पूर्ववच्चिन्मात्रत्वं प्राप्त इत्याह—**स देवमिति** ॥ २४ ॥ स एवंभूतश्चिन्मात्रत्वमेवात्मतत्त्वं द्वैतं तु स्वप्नमात्रमिति संप्रज्ञातमेव निश्चितवानित्याह—**संप्रविष्ट इति** ॥२५॥ **स तथैवेति**। यथा व्युत्थाने तथैव संप्रज्ञाने घटनादिकं कृतवानित्यर्थः ॥ २६॥ देवकुक्षिस्थान् हार्दाकाशस्थान् ईक्षते स इति शेषः ॥ २७ ॥ तत्त्वानिश्चयस्य दुःसंपादकत्वं वक्तुं पुनर्मार्कण्डेयस्य मोहमाह-**ततः कदाचिदिति**। वक्त्रान्निःसृतः समाधेर्व्युत्थितः न्यग्रोधशाखायां न्यक् नीचैः रोहतीति न्यग्रोधः स्थूलः संसारवृक्षः। ऊर्ध्वमूलमधः शाखमित्युक्तेः। तस्यां शाखायाम् एकदेशे सुप्तमनाविष्कृतैश्वर्यं शान्तं बालं स्वाराध्यमीशं चिन्तयते कस्मिन्सति ॥ ३० ॥ **यथा चेति**। स्रष्टा चेत्यर्थः। एकार्णवजले शुद्धज्ञानसामर्थ्ये नीहारेणाज्ञानेन पूर्ववत्तिरोहिते सति तथा लोकेऽपि भूतविवर्जिते चतुर्विधभूतग्रामशून्ये। अत एवाव्यक्ते भीषणे च द्वितीयाभावात्, तस्मादेकाकी बिभेतीत्यविद्यावस्थायामेकाकिनं प्रति भयजनके सति भगवान् गुर्वादिरूपेणाविर्भूय भक्ताननुगृह्णातीत्याह—**स भूय इत्यादिना** ॥ ३१ ॥ विस्मयाविष्टः समाधौ कृत्स्नस्य व्यावहारिकस्य तीर्थक्षेत्रादेर्दर्शनं व्युत्थाने च तद्दर्शनाभीति विस्मयाविष्टः दिव्यैकाकिबालदर्शनाच्च कौतूहलसमन्वितः॥ ३२ ॥ सोऽचिन्तयदित्यादिः स्पष्टार्थो ग्रन्थः ॥ ३३ ॥

कस्तपो घोरशिरसो
ममाद्य त्यक्तजीवितः।
मार्कण्डेयेति मां प्रोक्त्वा
मृत्युमीक्षितुमिच्छति ॥ ३९

वैशम्पायन उवाच ।

एवमाभाषते क्रोधान्मार्कण्डेयो महामुनिः
अथैनं भगवान्भूयो बभाषे तत्परायणम् ॥ ४०

श्रीभगवानुवाच ।

अहं ते जनको वत्स! हृषीकेशः पिता गुरुः
आयुःप्रदाता पौराणः किमर्थं नोपसर्पति॥ ४१
मां पुत्रकामः प्रथमं पिता ते ह्यङ्गिरा मुनिः ।
पूर्वमाराधयामास तपस्तीव्रमुपाश्रितः॥ ४२
ततस्त्वां घोरशिरसं दहनोपमतेजसम् ।
दत्तवानहमात्मेष्टं महर्षिममितायुषम् ॥ ४३
तत्र नोत्सहते चान्यो यो न भूतो ममात्मकः
द्रष्टुमेकार्णवगतं क्रीडन्तं योगधर्मिणम् ॥ ४४

वैशम्पायन उवाच ।

ततः प्रसन्नवदनो विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।
मूर्ध्नि बद्धाञ्जलिपुटो मार्कण्डेयो महातपाः ॥
नामगोत्रे ततः श्रुत्वा दीर्घायुर्लोकपूजितः ।
अथाकरोन्नमस्कारं प्रणतः शिरसा प्रभुम्॥४६

मार्कण्डेय उवाच ।

इच्छेऽहं तत्त्वतो मायामिमां ज्ञातुं तवानघ
यदेकार्णवमध्यस्थः शेषे त्वं बालरूपवान् ४७
किंसंज्ञः कश्च भगवाँल्लोके विज्ञायसेऽनघ ।
तर्कये त्वां महाभूतं न भूतमिह तिष्ठति ॥ ४८

श्रीभगवानुवाच ।

अहं नारायणो ब्रह्मा संभवः सर्वदेहिनाम्
सर्वभूतोद्भवकरः सर्वभूतविनाशनः ॥ ४९
अहमैन्द्रे पदे शक्र ऋतूनामपि वत्सरः ।
अहं युगे युगाख्यश्च युगस्यावर्त एव च ॥ ५०
अहं सर्वाणि सत्त्वानि दैवतान्यखिलानि च
भुजगानामहं शेषस्तार्क्ष्योऽहं सर्वपक्षिणाम् ॥
अहं सहस्रशीर्षा यो यैः पदैरभिसंवृतः ।
आदित्यो यज्ञपुरुषो देवो यज्ञमयो मखः ।
अहमग्निर्हव्यवाहो यादसां पतिरव्ययः ॥ ५२
यत्पृथिव्यां द्विजेन्द्राणां तपसा भावितात्मनाम्
बहुजन्मनिरुद्धात्मा ब्राह्मणो यतिरुच्यते ५३
ज्ञानवान्दृष्टविश्वात्मा योगिनां योगवित्तमः
कृतान्तः सर्वभूतानां विश्वेषां कालसंज्ञितः ॥
अहं कर्म क्रिया जीवः सर्वेषां धर्मदर्शनः ।
निष्क्रियः सर्वभूतेषु स्वात्मज्योतिः सनातनः
प्रधानं पुरुषो देवोऽहमाद्यस्त्वक्षयोऽव्ययः ।
अहं धर्मस्तपश्चाहं सर्वाश्रमनिवासिनाम् ॥५६
अहं हयशिरो देवः क्षीरोदे यो महार्णवे ।
ऋतं सत्यं च परममहमेकः प्रजापतिः ॥ ५७
अहं सांख्यमहं योगमहं तत्परमं पदम् ॥
अहमिज्यो भवश्चाहमहं विद्याधिपः स्मृतः ॥

क इति ।तपः परिभवन्निति शेषः ॥३९॥ एवं वयस्तपोभ्यां वृद्धमन्यम् ऐक्यात्म्यं बुबोधयिषया तस्य गर्वं तावदपनेष्यन् श्रीभगवानुवाच–**अहं ते जनक इत्यादि** । नोपसर्पति भवान् मामिति शेषः ॥ ४१ ॥ अङ्गिरा हिरण्यगर्भः । "**एतं नु एवाङ्गिरसं मन्यन्तेऽङ्गानां हि रसस्तेन**" इति श्रुत्या विश्वपितरि तैजसेऽङ्गिरःशब्दवृत्तेर्दर्शितत्वात् ॥४२॥ **घोरशिरसं** नाम्ना । मार्कण्डेय इति तु मृकण्डोरपत्यत्वान्नाम ॥ ४३ ॥ तत्र आवयोर्जन्यजनकभावे संबन्धे सति यो ममात्मको मदभिन्नो न भूतः सोऽन्योऽचेतनत्वात् एकार्णवगतं योगधर्मिणं मां द्रष्टुं नोत्सहत इति योजना । **अयं भावः**–जडाजडौ द्वौ पदार्थौ तत्र जडो नाजडं द्रष्टुमीष्टे, नाप्यजडो जडादन्यं, तस्यापि दृश्यत्वेन जडत्वापत्तेरत आवयोरैकात्म्यं निश्चितमिति ॥ ४४ ॥ इदमेव ऐकात्म्यं विस्तरेण वक्तुं प्रश्नमवतारयति—**तत इत्यादि** ॥ ४५ ॥ मायायास्तत्त्वं श्रीभगवानुवाच—**अहं नारायण इति** । योऽयमस्मत्प्रलयविषयः नारायणो नाराख्यकृत्स्नप्रपञ्चलयाधिष्ठानमुपाधिस्पर्शशून्यं तदेव मायया अन्यथा भाति । तत्त्वं तज्ज्ञानान्मायानिवृत्तिस्तदज्ञानाद्रज्जूरगवद्ब्रह्मादिरूपेण मायैव भातीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ऐकात्म्यग्रहणासमर्थानाम् उपास्त्यर्थं विभूतीराह–अहमैन्द्रे पदे इत्यादिना सार्धत्रयेण ॥५०॥ **यदिति** । तपसा स्वधर्मानुष्ठानेन भावितात्मनां शुद्धचेतसां मध्ये बहुषु जन्मसु निरुद्धात्मा निरुद्धचेता ब्राह्मणो ब्रह्मवित् यतिः संन्यासी । यदुच्यते "**ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति**" इति शास्त्रे यद्रूपत्वेनोच्यते तद्ब्रह्माहं मायया अनारोपितं रूपमहमिति पूर्वेण संबन्धः ॥ ५३ ॥ ऋतं श्रुत्युक्तानुष्ठानं कर्मादीनां सत्यं तत्प्राप्यं ब्रह्म ॥५७॥ सांख्यं वेदान्तविचारः । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । विद्याधिपो विद्याप्रदाता ॥ ५८ ॥

---

१ ख. °द्धानां ब्रह्मणोप्यातिरु° । २ ख. °मसाधनम् । नि° । ३ ख. °गः पदं तत्परमं तथा । अ° ।

अहं ज्योतिरहं वायुरहं भूमिरहं नभः ।
अहमापः समुद्राश्च नक्षत्राणि दिशो दश ।
अहं वर्षमहं सोमः पर्जन्योऽहमहं रविः ॥ ५९
क्षीरोदः सागरश्चाहं समुद्रो वडवामुखः ।
वह्निः संवर्तको भूत्वा पिबंस्तोयमहं रविः ६०
अहं पुराणं परमं तथैवेहं परायणम् ।
भविष्यं चैव सर्वत्र भविष्ये सर्वसंभवः ॥ ६१
यत्किंचित्पश्यसे चैव यच्छृणोषि च किंचन
यच्चानुभवसे लोके तत्सर्वं मामकं स्मृतम् ६२
विश्वं सृष्टं मया पूर्वं सृजेयं चाद्य पश्य माम्
युगे युगे च स्रक्ष्यामि मार्कण्डेयाखिलं जगत्
तदेतदखिलं सर्वं मार्कण्डेयावधारय ।
शुश्रूषुर्मम धर्मेप्सुः कुक्षौ चर सुखी भव ॥ ६४
मम ब्रह्मा शरीरस्थो देवाश्च ऋषिभिः सह ।
व्यक्तमव्यक्तयोगं मामवगच्छापराजितम् ॥ ६५
अहमेकाक्षरो मन्त्रस्त्र्यक्षरश्चैव सर्वशः ।
त्रिपदश्चैव परमस्त्रिवर्गार्थनिदर्शनः ॥ ६६

वैशम्पायन उवाच ।

एवमेतत्पुराणेषु वेदान्ते च महामुनिः ।
वक्त्रे व्याहृतवानाशु मार्कण्डेयं महामुनिम् ६७
प्रवेशयामास ततो जठरं विश्वरूपधृक् ।
ततो भगवतः कुक्षिं प्रविष्टो मुनिसत्तमः ।
रराम सुखमासाद्य शुश्रूषुर्हंसमव्ययम् ॥ ६८

तदक्षरं विविधमथाश्रितो वपु-
र्महार्णवे व्यपगतचन्द्रभास्करे
शनैश्चरन्प्रभुरपि हंससंज्ञितोऽ-
सृजज्जगद्विसृजति कालपर्यये ॥ ६९

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पौष्करे मार्कण्डेयदर्शने दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

महापद्मोत्पत्तिः ।

११

वैशम्पायन उवाच ।

आपवः स विभुर्भूत्वा कारयामास वै तपः । छादयित्वाऽऽत्मनो देहमात्मना कुम्भसंभवः १

सागरो लवणोदकः । समुद्रः स्वादूदकादिः ॥६०॥ तत्सर्वं मामकं स्मृतं स्वरूपमिति शेषः ॥ ६२ ॥ मम धर्मेप्सुः ऐश्वर्येप्सुः कुक्षौ चर निर्विकल्पं समाधिमनुतिष्ठ । सुखी संसारदुःखशून्यः ॥ ६४ ॥ ब्रह्मादीन् प्रति स्वस्य तटस्थकारणत्वं मा भूत् किं तु अभिन्ननिमित्तोपादानस्वरूपं कारणत्वमेवेत्याह,-**मम ब्रह्मा शरीरस्थ इति**। कनककुण्डलवत् सर्वमिदं मय्येवोतं प्रोतं चेति भावः ॥ ६५ ॥ एकाक्षरः अकारः । "**अकारो वै सर्वा वाक्**" इति श्रुतेः । अक्षरः प्रणवः त्रिपदा गायत्री ॥ ६६ ॥ सर्ववेदान्तप्रसिद्धं महामुनिर्व्यासो बबन्धेत्याह वैशम्पायनः—**एवमिति**। आहृतवान् आनीतवान् मार्कण्डेयं मुखे प्रक्षेप्तुमिति शेषः ॥ ६७ ॥ हंसं परमात्मानं शुश्रूषुः निर्विकल्पकेन समाधिना आराधयितुमिच्छुः ॥ ६८ ॥ अध्यायार्थमुपसंहरति—**तदक्षरमिति**। हंससंज्ञितस्तदक्षरम् अविनाशि ब्रह्म कीदृशः विविधं वपुराश्रितः सन्नपि महार्णवे चिन्मात्रावस्थायां चन्द्रभास्करशब्दिततत्कारणमनश्चक्षुर्वर्जिते कार्यकारणप्रपञ्चशून्ये इत्यर्थः । शनैः भूमिजयक्रमेण चरन् कालपर्यये अविद्यालेशवशात्समाधिसुखविच्छेदकाले जगदसृजत् महाभूतमयं विसृजति विविधभौतिकं सृजति ॥ ६९ ॥ इति महाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

ब्रह्मैव ब्रह्मविदिति विस्पष्टयितुमापवात् ।
पञ्चमेऽथाहमादीनां जन्म संक्षिप्य वर्ण्यते ॥

आपव इति। स विभुर्हंसाख्य आपवो वसिष्ठाख्यो ब्रह्मर्षिर्भूत्वा योगाख्यं कारयामास कृतवान् । रामो राज्यमचीकरदितिवत्स्वार्थे णिच् । आत्मनः स्वस्य कुम्भसंभवदेहम् आत्मना समष्ट्यभिमानितयाच्छादयित्वा । स्थूलदेहतादात्म्यं त्यक्त्वेत्यर्थः । वसिष्ठस्य हि कुम्भाज्जन्म स्मर्यते । मित्रावरुणयोर्दीक्षितयोरुर्वशीमप्सरसं दृष्ट्वा सत्रीवरे कुम्भे रेतोऽपतत्ततोऽगस्त्यवसिष्ठावजायेतामिति ॥१॥

१ ख. °यमयं ह्यवः । अ° । २ ख. वक्तुमाह° ।

ततो महात्माऽतिबलो मतिं लोकस्य सर्जने
महतां पञ्चभूतानां विश्वभूतो ह्यचिन्तयत् २
तस्य चिन्तयतस्तत्र तपसा भावितात्मनः।
निराकाशे तोयमये सूक्ष्मे जगति गह्वरे ॥ ३
ईषत्संक्षोभयामास सोऽर्णवं सलिले स्थितः
सोऽनन्तरोर्मिणा सूक्ष्ममथ च्छिद्रमभूत्तदा ॥
तत्र शब्दगतिर्भूत्वा मारुतद्रवसंभवः।
स लब्ध्वाऽऽन्तरमक्षोभ्यो ह्यवर्धत समीरणः
विवर्धता बलवता तेन संक्षोभितोऽर्णवः।
अन्योन्यवेगाभिहता ममन्थुश्चोर्मयो भृशम् ॥
महार्णवस्य क्षुब्धस्य तस्मिन्नम्भसि मथ्यति
कृष्णवर्त्मा समभवत्प्रभुर्वैश्वानरोऽर्चिमान् ७
तत्र संशोषयामास पावकः सलिलं बहु ।
क्षयाज्जलनिधेश्छिद्रमभवन्निःसृतं नभः ॥ ८
आत्मतेजोद्भवाः पुण्या आपोऽमृतरसोपमाः।
आकाशं छिद्रसंभूतं वायुराकाशसंभवः ॥ ९
आज्यसंघर्षणोद्भूतं पावकं चाज्यसंभवम्।
दृष्ट्वा प्रीतियुतो देवो महाभूतादिभावनः ॥ १०

ततो देहाच्छादनान्महात्मा ईश्वरः सन् अत एवातिबलोऽनन्तशक्तिः लोकस्य भौतिकस्य तदुपादानभूतानामपि पञ्चसंख्यानां भूतानां वियदादीनां च सर्जने मतिं व्यचिन्तयत्। विश्वभूतो विश्वात्मा। एतेन "**स ऐक्षत इमाँल्लोकानुसृजै**" इति श्रुतेरर्थो दर्शितः ॥ २ ॥ तस्यैवं चिन्तयतस्तत्र तदा निराकाशे तोयमये चिन्मये सूक्ष्मे दुर्लक्षे गह्वरे दुरधिगमे वस्तुनि जगति लीने सति तपसा ईक्षणबलेन भावितः संवर्द्धितः आत्माऽहङ्कारो येन स भावितात्मा तस्य ॥ ३ ॥ **ईषदिति**। सः भावितात्मा सलिले चिदात्मनि अधिष्ठाने स्थितोऽध्यस्तः सन्नर्णवं परं तत्त्वम् ईषत्संक्षोभयामास। शुद्धापि चितिः समष्टिरहंकारेण ईश्वरोऽस्मीति भावितवतीत्यर्थः। स ईश्वरोऽनन्तरेण द्वितीयेन ऊर्मिणा संकल्पेन सूक्ष्मम् इन्द्रियाग्राह्यं छिद्रमाकाशाख्यं स्वयमभूत्तदा ॥४॥ **तत्रेति**। तत्र छिद्रं सोऽनन्तरोर्मिणा शब्दगतिरभूदित्यनुषज्य योज्यम्। स ईश्वरः पुनः संकल्पान्तरेण तस्मिन्नाकाशे शब्दरूपेण गतिः परिस्पन्दः तत्प्रदत्वे अभूदित्यर्थः। किं कृत्वा मारुतद्रवसंभवो भूत्वा वायुवेगेनैव शब्दगतिरूपेण संभवः प्रादुर्भावो यस्य सः। वाय्वनुग्रहादेव संयोगविभागहेतुर्गतिर्जायते तावेव च शब्दाविर्भावे कारणमित्यर्थः। ननु क तदा वायुरित्यत आह—**स इति**। ईश्वरः अन्तरं छिद्रं लब्ध्वा लब्ध्वैव अक्षोभ्योऽपि सन्समीरणो भूत्वा व्यवर्द्धत। आकाशादनन्तरमेव उत्पन्नो वायुः शब्दगत्योः निमित्तत्वं प्राप्तेत्यर्थः ॥ ५ ॥ **विवर्धतेति**। आर्षस्तङ्भावः। अर्णवश्चिदात्मा तेन वायुना कथं संक्षोभित इत्यत आह—**अन्योन्येति**। इदानीं हि चिदहङ्काराकाशवायवः सन्ति। तत्र चित्ताहङ्कारस्य जाड्यमभिहितम्। इतरेण तस्याः शुद्धत्वं हृतम्। एवमहङ्कारव्यञ्जनेन वायोर्निःस्पन्दत्वं हृतं वायुनाऽप्यहङ्कारतरोर्निःस्पन्दत्वं हृतमित्यन्योन्याभिघातात्ते ऊर्मयः संकल्पभेदाः ममन्थुर्व्याकुलीचक्रुरर्णवमिति प्रकरणात् विपरिणामेनानुषज्य योज्यम् ॥ ६ ॥ मथ्यति मथ्यमाने अर्चिमान् आर्चिष्मान् ॥ ७ ॥ रूपवता तेजसा नीरूपस्य चिदात्मनो रूपत्वादनेन अत्यन्तं कालुष्यं संपादितमित्याह—**तत्रेति**। तेजः शुद्धं वस्तु नास्तीत्येवाकरोदित्यर्थः। **क्षयादिति**। उक्तक्रमेण जलनिधेः परमेश्वरस्य क्षयादैश्वर्याद्याच्छिद्रमभवत् पूर्वोक्तं तदेव नभो निःसृतमिति ॥८॥ "**आत्मन आकाशः सभूतः**" इत्यादिश्रौतवादः। वस्तुतस्तु स एवाकाश इत्यर्थः। जलसृष्टिमाह—**आत्मेति**। तेजोद्भवा इति सान्धिरार्षः। **आत्मतेजोद्भवा इति**—श्लोकार्धक्षयाज्जलनिधेरित्यस्मात्पूर्वं बोध्यं तेजोजलयोर्मध्ये नभःसृष्टेरन्वयात्। **आकाशमिति**। आकाशम् ईश्वरः छिद्रसम्भूतं छिद्रभूताकाशे वायुरूपेण सम्भूतम् आविर्भूतमेव वायुः तथापि,आकाशाद्वायुरिति वेदवाद औपचारिकः। मूलकारणमेव आनन्त्यात्कार्याणि इव तत्तद्रूपेण भाति नात्र सृष्टिक्रमविवक्षाऽस्ति गगनद्रुम इवाङ्कुरादीनामिति भावः ॥ ९ ॥ **आज्येति**। आज्यमिव द्रवत्वादाज्यं जलं तस्य संघर्षणं दृढतराश्लेषः पृथिवीति यावत्। "**तद्यदपा शर आसीत्स महत्यसौ पृथिव्यभवत्**" इति श्रुतेः। करकादिवद्दृढत्वं प्राप्ता आप एव पृथिवी। आज्यसंघर्षणं तस्यामुद्भूतम्। आविर्भूतं जाठरं पावकम् आज्यसम्भवं परम्परया जलोद्भूतं पार्थिवमग्निं भोक्तारमिति यावत्। शब्दादिगुणवन्ति महाभूतानि भोग्यानि भोक्तारं च जीवं दृष्ट्वा महाभूतानाम् आदिभूतम् अहङ्कारं महाभूतादीन् भावयति आत्मत्वेन कल्पयतीति महाभूतादिभावनोऽहङ्कारादिस्रष्टा देवः ईश्वरः प्रीतियुतोऽभवत्। अतः भौतिकान् हिरण्यगर्भादीन् स्रक्ष्यामीति ॥ १० ॥

१ ख. °द्रमसृजद्दिश्वजित्तदा आ°। २ ख. आज्यं संघ°।

दृष्ट्वा भूतानि भगवाँल्लोकसृष्ट्यर्थतत्त्ववित् ।
ब्रह्मणो जन्मसहितं बहुरूपो विचिन्वति ११
चतुर्युगादिसंख्यान्ते सहस्रयुगपर्यये ।
यत्पृथिव्यां द्विजेन्द्राणां तपसा भावितात्मनाम्
बहुजन्मनिरुद्धात्मा ब्राह्मणो यतिरुत्तमः ।
ज्ञानवान्दृष्टविश्वात्मा योगिनां योगवित्तमः
तं योगवन्तं विज्ञेयं संपूर्णैश्वर्यविक्रमम् ।
देवो ब्रह्माणि विश्वे च नियोजयति योगवित् ॥

ततस्तस्मिन्महातोये हविषो हरिरच्युतः ।
स्वपन्क्रीडंश्च विविधं मोदते चैष पावकिः १५
पद्मं नाभ्युद्भवं चैकं समुत्पादितवांस्तदा ।
सहस्रपत्रं विरजो भास्कराभं हिरण्मयम् १६
हुताशनं ज्वलितशिखोज्ज्वलप्रभं
सुगन्धिनं शरदमलार्कतेजसम् ।
विराजते कमलमुदारवर्चसं
महात्मनस्तनुरुहचारुदर्शनम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पौष्करे महापद्मोत्पत्तौ एकादशोऽध्यायः॥ ११ ॥

सर्वभूतोत्पत्तिः ।

१२

वैशम्पायन उवाच ।

अथ योगविदां श्रेष्ठं सर्वभूतमनोमयम् । स्रष्टारं सर्वभूतानां ब्रह्माणं सर्वतोमुखम् ॥ १

तदेवाह—**दृष्ट्वेति** । लोकस्य सृष्टिः तस्या अर्थप्रयोजनं तत्त्वं च लोकादेर्वेत्ति इति लोकसृष्ट्यर्थं तत्त्ववित् स ईश्वरः ब्रह्मणो जन्म विचिन्वतीति चिन्तयती । विचिन्वतीति वर्तमानापदेशेन प्रवाहनित्योऽयमर्थ इति सूचितम् । प्रतिकल्पं सङ्कल्पमात्रेण ब्रह्माणं सृजतीत्यर्थः । कीदृशं जन्म ? हितं भौतिकस्रष्टृत्वाद्ब्रह्मणस्तज्जन्म ईश्वरस्य हि सृष्टिबाहुल्यमिच्छतो हितकरम् । कीदृशः ? बहुरूपः जीवेशः शुद्धरूपः ॥ ११ ॥ ब्रह्मणो जन्मकालमाह—**चतुर्युगेति** । अनेन दिनप्रमाणेन वर्षशतमुन्नेयम् ॥ १२ ॥ उत्पादितस्य ब्रह्मणः पूर्वं रूपमाह द्वाभ्याम्—**यत्पृथिव्यामिति** । यत् यः पृथिव्यां पूर्वस्मिन्कल्पे भूमौ यः द्विजेन्द्राणां मध्ये उत्तमः निरतिशयभावनावान् ब्रह्मणो विश्वरूपस्य उपासको ब्राह्मणः ॥ १३ ॥ अत एव दृष्टविश्वात्मा साक्षात्कृतसूत्रात्मभावः तं विज्ञेयं सर्वैरुपास्यं यतः संपूर्णैश्वर्यविक्रमं देवो विश्वेशः ब्रह्माणि विश्वे च वेदजगतोः सन्तत्यविच्छेदे विषये नियोजयति । सूत्रोपासकानां मध्ये यत्र भावनोत्कर्षविश्रान्तिःसोऽग्रिमकल्पे ब्रह्मा भवतीत्यर्थः ॥१४॥ **तत इति** । ततः ब्रह्मणो नियोगानन्तरं महातोये स्वस्वरूपे निर्विशेषे हरिरच्युतो भवति सृष्टिविक्षेपराहित्यात् । एष पावकिश्च नियुक्तस्तैजसो ब्रह्मा हविषः प्राणिकर्मवशाद्धेतोः स्वयं कर्मोपरमे विविधं क्रीडंश्च सर्वप्राणिकर्मोद्भवे एवं प्रकारेण ब्रह्माण्डाधिपतिर्भूत्वा मोदत इत्यर्थः ॥ १५ ॥ ब्रह्मणः सदनभूतं ब्रह्माण्डरूपं पद्ममुपक्षिपन्सिंहावलोकनेन हरिं विशिनष्टि—**पद्ममिति** । तदा ब्रह्मजन्मकाले पद्ममेव स्तौति—**नाभ्युद्भवमिति** ।

" अधोनिष्ट्यावितस्त्यान्ते
नाभ्यामुपरि तिष्ठति ।
ज्वालमालाकुलं भाति
विश्वस्यायतनं महत् ॥ "

इति श्रुतिप्रसिद्धैवात्र नाभिर्ग्राह्या । आपवाख्यवसिष्ठसमाधेः प्रस्तुतत्वात् । सहस्रेति सहस्रं अनन्तानि पत्राणि भोगभूमयः प्राणिभ्रमरा यस्मिन् तत् तत् विरजः रजो रेणुः पार्थिवाप्यादिरेणुस्तद्रहितं भास्कराभं सर्वतः प्रद्योतमानं हिरण्मयं मनोहरणशीलं दिव्यान्नादिरत्नौघमयम् ॥ १६ ॥ **हुतेति** । वह्निज्वालावद्दीप्यमानाः शिखा इव शिखाः उज्ज्वलास्तेषां प्रभा यस्मिन् । तदा समाधिकाले सुगन्धिनं रम्यविषयास्वादयुक्तं पुंस्त्वमार्षम् । कमलं कस्य ब्रह्मणो मलम् आविर्यकं रूपं विराजते । यद्वा कं ब्रह्मैव अलम् अत्यर्थं विविधरूपेण राजते । आत्मन आपवस्य तनूरुहं तन्वां हार्दाकाशे वाभावे वा रोहितीत्येवंरूपं तनूरुहं च तच्चारुदर्शनं चेति समासः ॥ १७ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१२

लेशतोऽपि न भेदोऽस्ति बाह्याभ्यन्तरविश्वयोः इति वक्तुं मुनिः प्राह षष्ठे नाभ्यब्जसम्पदम्१

अथेति । ब्रह्माणं तस्मिन्पद्मे आपवो योजयतीति व्यवहितकर्तृक्रियानुषङ्गेण श्लोकद्वयं सम्बन्धनीयम् । सर्वभूतमनोमयं जलाकाशवत्प्रातिव्यक्तिपरिसमाप्तं सूत्रात्मानमित्यर्थः । सर्वतोमुखमिति सर्वतः पाणिपादत्वादेरुपलक्षणम् ॥ १

१ ख. °ष्ट्यर्थमव्ययः ब्र° । २ ख. तमात्मतत्त्वं वि° । ३ ख. °श्वेशो नि° ।

तस्मिन्हिरण्मये पद्मे बहुयोजनविस्तृते।
सर्वतेजोगुणमये पार्थिवैर्लक्षणैर्युते ॥ २
तच्च पद्मं पुराणज्ञाः पृथिवीरुहमुत्तमम्।
नारायणाङ्गसंभूतं प्रवदन्ति महर्षयः॥ ३
या तु पद्मासना देवी पृथिवीं तां प्रचक्षते।
ये गर्भसाराङ्कुरतस्तान्दिव्यान्पर्वतान्विदुः ४
हिमवन्तं च मेरुं च नीलं निषधमेव च।
कैलासं मुञ्जवन्तं च तथाद्रिं गन्धमादनम्॥ ५
पुण्यं त्रिशिखरं चैव कान्तं मन्दरमेव च।
उदयं कन्दरं चैव विन्ध्यमस्तं च पर्वतम्॥ ६
एते देवगणानां च सिद्धानां च महात्मनाम्।
आश्रमाः पुण्यशीलानां सर्वकामयुताद्रयः॥७
एतेषामितरो देशो जम्बूद्वीप इति स्मृतः।
जम्बूद्वीपस्य संख्यानं याज्ञिया यत्र चक्रिरे॥८
गर्भाद्यत्स्रवते तोयं देवामृतरसोपमम्।
दिव्यतीर्थशतापांग्यस्तादिव्याःसरितःस्मृताः
यान्येतानि तु पद्मस्य केसराणि समंततः।
असंख्याताः पृथिव्यां तु विश्वे ते धातुपर्वताः
यानि पद्मस्य पत्राणि भूरीण्यूर्ध्वं नराधिप।
ते दुर्गमाः शैलचिता म्लेच्छदेशा विकल्पिताः
यान्यधः पद्मपत्राणि वासार्थं तानि भागशः।
दैत्यानामुरगाणां च पातालं तन्महात्मनाम्॥
तेषामधोगतं यत्तदुदकेत्यभिसंज्ञितम्।
महापातककर्माणो मज्जन्ते यत्र मानवाः॥१३
पद्मस्यान्ते कुशं यत्तदेकार्णवजलं महत्।
प्रोक्तास्ते दिक्षु संघाताश्चत्वारो जलसागराः
ऋषेर्नारायणस्यायं महापुष्करसंभवः॥
प्रादुर्भावोऽव्ययं तस्मान्नाम्ना पुष्करसंभवः।
एतस्मात्कारणात्तज्ज्ञैः पुराणैः परमर्षिभिः।
याज्ञियैर्वेददृष्टार्थैर्यज्ञे पद्मचिती कृतः॥ १६
एवं भगवता पद्मे विश्वस्य परमो विधिः।
पर्वतानां नदीनां च देवतानां च निर्मितः १७

तेजांसि सूर्यादीनि। गुणाः गन्धादयः। पार्थिवे मनोमयेऽपि सर्वस्थूलभूमिलक्षणैर्युक्ते ॥ २ ॥ पृथिवीरुहं च। "**यच्छरीरं सा पृथ्वी**" इति श्रुतेः। पृथिवी शरीरं तस्यां रोहतीति देहान्तस्थमित्यर्थः। अत्र हेतुः—नारायणाङ्गसम्भूतम् अन्तर्याम्यङ्गोद्भूतमन्तरेवाऽस्तीति भावः ॥ ३ ॥ पार्थिवैर्लक्षणैर्युत इति यदुक्तं तत्र का पृथिवी कानि च तल्लक्षणानीत्यत आह—**या त्विति**। पद्मशब्देन तथासनं शरीरं तस्यासनं शरीरं तस्यासनं यत्र सा पृथिवी प्रसिद्धैव। ये गर्भे पाषाणमयत्वात्सारा दृढाः सन्तः अंकुरवदुच्छूनास्तान् प्रथमार्थे तासिः विशेषणं तु पिण्डब्रह्माण्डयोरैक्यविवक्षायाम्। पिण्डेऽपि काठिनांशोऽस्थ्यादिः पर्वतत्वेन ज्ञेय इत्येवमर्थः ॥ ४ ॥ युताश्च ते अद्रयश्चेति समासः ॥ ७ ॥ यज्ञियं देशमिच्छन्ति ते याज्ञियाः यत्र चक्रिरे यज्ञं जम्बुद्वीपमेव कर्मभूमिरित्यर्थः ॥ ८ ॥ यज्ञस्येत्युपस्थितं संबध्यते तथाहि—

"अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा ॥"

इति यज्ञोद्भवत्वं तोयस्य स्मरन्ति। तीर्थशतान्यपाङ्गो भ्रूभङ्गो यासां ताः दिव्या नद्यो गङ्गाद्याः ब्रह्माण्डं भित्त्वा मेरूपरि पतित्वा चतुर्दिक्षु प्रस्थिताः ॥ ९ ॥ उत् उत्कृष्टम् अकं दुःखं यत्र तदुदकेत्यभिसंज्ञितम् ॥१३॥ पद्मस्य मेरुकर्णिकावतो भूपद्मस्य अन्ते समन्ततः प्रान्ते कुशं कुः पृथिवी शेतेऽस्मिन्निति कुशं जलम् ॥ १४ ॥ **ऋषेरिति**। व्यावहारिकत्वादयं महापुष्करसंभवः योऽयं योगिहृदयदर्पणे प्रादुर्भावः स तस्मादेव संस्काररूपेण हृदये स्थितात्स्थूलाद्धेतोः नाम्ना पुष्करसंभव इत्युच्यते। प्रतिबिम्बचैत्रेऽपि चैत्रोऽयमिति व्यवहारस्य बाधादर्शनादेकनामत्वं द्वयोर्युक्तमिति भावः ॥ १५ ॥ व्यवहारमुक्त्वा वस्तुतत्त्वमाह—**एतस्मादिति**। एतस्मात् अव्यवहितात् प्रकरणवतः योगिकल्पितात्पुष्करसंभवात् महापुष्करसम्भवस्य बीजभूतात् याज्ञियैः कर्मयोगयज्ञार्हैः पद्मचिती पद्मरूपकेण चितं चयनम् इष्टकाभिरिति वदस्यास्तीति पद्मचिती स्थूलः पुष्करप्रादुर्भावः कृतो विहितः यतो वेददृष्टार्थैरतः कृतः। वेदे लोके च सूक्ष्मस्यैव स्थूलत्वं दृष्टं न स्थूलस्य सूक्ष्मत्वम्। न हि बीजं वटो भवतीति वटोऽपि समासहस्रेण बीजीकर्तुं शक्योऽतो मानसादेव पुष्करात् स्थूलस्योत्पत्तिर्युक्तेति भावः ॥१६॥ **एवमिति**। परमो व्यावहारिकः ॥ १७ ॥

१ ख. ये तु गर्भाङ्कुराः सारास्तान्दिव्या०। २ ख. ०सं कौञ्चव०। ३ ख. ०षामन्तरो दे०। ४ ख. ०वो व्ययस्तस्मा०। ५ ख. ०श्चविधिः स्मृतः। ए०। ६ ख. च देशानां च विनिर्मि०।

विभुस्तथैवाप्रतिमप्रभावः
प्रभाकरो वै भगवान्महात्मा ।
स्वयं स्वयंभूः शयनेऽसृजत्तदा
जगन्मयं पद्मनिधिं महार्णवे ॥ १८

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पौष्करे सर्वभूतोत्पत्तौ द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

मधुकैटभवरप्रदानम् ।

१३

वैशम्पायन उवाच ।
चतुर्युगादिसंभूतौ सहस्रयुगपर्यये ।
विघ्नस्तमासि संभूतो मधुर्नाम महासुरः ॥ १
तस्यैव च सहायोऽन्यो भूतो रजसि कैटभः ।
तौ रजस्तमसाविष्टौ संभूतौ कामरूपिणौ २
एकार्णवजलं सर्वं क्षोभयन्तौ महासुरौ ।
कृष्णरक्ताम्बरधरौ श्वेतदीप्तोग्रदंष्ट्रिणौ ॥ ३
उभौ मदकटोदग्रौ केयूरवलयोज्ज्वलौ ।
महाविकृतताम्राक्षौ पीनोरस्कौ महाभुजौ ४
महच्छिरःसंहननौ जङ्गमाविव पर्वतौ ।
नीलमेघाभ्रसंकाशावादित्यप्रतिमाननौ ॥ ५
विद्युदम्भोदताम्राभ्यां कराभ्यामतिभीषणौ ।
पादसंचारवेगाभ्यामुत्क्षिपन्ताविवार्णवम् ॥६
कम्पयन्ताविव हरिं शयानमरिसूदनम् ।
तौ तत्र विहरन्तौ स्म पुष्करे विश्वतोमुखम् ७
पश्यतां दीप्तवपुषं योगिनां श्रेष्ठमुत्तमम् ।
नारायणसमाज्ञप्तं सृजन्तमखिलाः प्रजाः ।
दैवतानि च विश्वानि मानसांश्च सुतानृषीन्
ततस्तावूचतुस्तत्र ब्रह्माणमसुरोत्तमौ ।
दृप्तौ युयुत्सुकौ क्रुद्धौ रोषसंरक्तलोचनौ ॥ ९
कस्त्वं पुरुष मध्यस्थः सितोष्णीषश्चतुर्मुखः ।
आवामगणयन्मोहादास्से त्वं विगतज्वरः १०
एह्यावयोर्बाहुयुद्धं प्रयच्छ कमलोद्भव ।
आवाभ्यामतिवीराभ्यां न शक्यं स्थातुमाहवे
कस्त्वं कश्चोद्भवस्तुभ्यं केन वासीह चोदितः
कः स्रष्टा कश्च वै गोप्ता केन नाम्नाभिधीयसे
ब्रह्मोवाच ।
यः क इत्युच्यते लोके ह्यविज्ञातः सहस्रशः
तत्संभवं योगवन्तं किं मां नाभ्यवगच्छथः१४
मधुकैटभावूचतुः ।
नावयोः परमं लोके किंचिदस्ति महामते।
आवां छादयता विश्वं तमसा रजसा तथा १४
रजस्तमोमयावावां यतीनां दुःखलक्षणौ ।
छलकौ धर्मशीलानां दुस्तरौ सर्वदेहिनाम् ॥
आवाभ्यां मुह्यते लोक उच्छ्रिताभ्यां युगे युगे
आवामर्थश्च कामश्च यज्ञाः सर्वपरिग्रहाः १६

विभुरिति । तथैव परमस्तथैव शयने स्थूलदेहविस्मरणे पद्मानां निधिम् अनन्तानि पद्मानीत्यर्थः । महार्णवे परमात्मनि ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

**सप्तमे लयविक्षेपौ विघ्नौ तामसराजसौ ।
सत्त्वेन विष्णुना क्षेप्यौ मधुकैटभरूपकौ ॥१॥**

चतुर्युगादिः कृतं सात्त्विको योगधर्मः तत्रापि सम्भूतौ अधर्मपादस्य सत्त्वोक्तेः सहस्रयुगपर्यये अमिताविद्यारात्रिक्षयसमये चित्तसत्त्वं हि तत्त्वे प्रणिधीयमानं दैनंदिनलयाभ्यासात्तमसः प्राबल्ये सति लीयते स लयोऽत्र मधुनामा ॥ १ ॥ तथा रजःप्राबल्ये सति क्षणिकसत्त्वोत्कर्षात्तत्त्वपि क्षणं तत्त्वलाभे पुनः संसारप्रवणं भवति स विक्षेपो नाम विघ्नोऽत्र कैटभो नाम । योऽयं सत्त्वाविविक्तश्चिद्धातुः स जीवो ब्रह्मा नाम । तस्य हिंसां संसारसंकटे पातनं विष्णुः सत्त्वं तच्छरीरे सत्त्वे एव तयोर्नाशः अग्रिमकल्पेऽप्युत्थानं तत्र मधुकैटभयोः विष्णुपुत्रत्वं रजस्तमसोः सत्त्वं प्रत्युपसर्जनत्वम् ॥ २ ॥

---

१ ख. °ह्यावलौ । २ ख. किरीटमुकुटोद° । ३ ख. °ह्यावृषभताम्रा° । ४ख. °स्त्वं पुष्करम° । ५ ख. आवान्नग° । ६ ख. आवाभ्यां छाद्यते वि° । ७ ख. °वाभ्यामर्थका° ।

सुखं यत्र मुदो यत्र यत्र श्रीः संनिवृत्तयः।
एषां यत्काङ्क्षितं चैव तत्तदावां विचिन्तय
ब्रह्मोवाच।
यत्तद्योगवतां श्रेष्ठं यच्च सर्वं मयार्चितम्।
तत्समाधाय गुणवान्सत्त्वजोऽस्मि प्रतिष्ठितः
यत्परं योगयुक्तानामक्षरं सत्त्वमेव च।
रजसस्तमसश्चैव यत्स्रष्टा जीवसंभवः॥ १९
यतो भूतानि जायन्ते सात्त्विकानीतराणि च
स एवं युक्तः समरे वशी वां शमयिष्यति २०
वैशम्पायन उवाच।
ततः शयानं श्रीमन्तं बहुयोजनविस्तृतम्।
पद्मनाभं हृषीकेशं प्रणम्योवाच तावुभौ॥ २१
जानीवस्त्वां विश्वयोनिमेकं पुरुषसत्तमम्।
तवोपासनहेत्वर्थमिदं नौ विद्धि कारणम् २२
अमोघदर्शनं सत्यं यतस्त्वां विदुरीश्वरम्।
ततस्त्वामभितो देव काङ्क्षावः प्रतिवीक्षितुम्
तदिच्छावो वरं दत्तं त्वया ह्यावामरिंदम।
अमोघं दर्शनं देव नमस्तेऽस्त्वजितंजय॥ २४

श्रीभगवानुवाच।
कानिच्छतो द्रुतं ब्रूतं वरानसुरसत्तमौ।
दत्तायुषौ मया भूयस्त्वहो जीवितुमिच्छथः
तस्माद्यदेष वां यत्नस्तत्प्राप्तुं महाबलौ।
वध्यौ भवन्तौ तु स्यातां तावित्येवाब्रवीद्धरिः
उभावपि महात्मानावूर्जितौ क्षतवर्जितौ॥
मधुकैटभावूचतुः।
यस्मिन्नकश्चिन्मृतवांस्तस्मिन्देशे विभो वधम्
इच्छावः पुत्रतां यातुं तव चैव सुराधिप॥
श्रीभगवानुवाच।
बाढं सुतौ मे प्रवरौ भविष्ये कल्पसंभवे।
भविष्यथो न संदेहः सत्यमेतद्ब्रवीमि वाम्॥
वैशम्पायन उवाच।
वरं प्रदायाथ महासुराभ्यां
सनातनो विश्ववरोत्तमो विभुः।
रजस्तमोभ्यां भवभावनोपमौ
ममन्थ तावूरुतले सुरारिहा॥ २९

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि मधुकैटभवरप्रदाने त्रयोदशोऽध्यायः॥ १३॥

ब्रह्मणो मानसपुत्राणामुत्पत्तिः।

१४

वैशम्पायन उवाच।
स्थित्वा तस्मिंस्तु कमले ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः। ऊर्ध्वबाहुर्महाबाहुस्तपो घोरं समाश्रितः॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः॥ १३॥

१४

भवादिसंज्ञं विराडादित्रयं युक्त्यनुभूतितः
विमुच्य सुस्थिताद्ब्रह्मो व्युत्थाने सृष्टिरष्टमे १

स्थित्वेति। अत्र यथा स्फटिके जपाकुसुमसांनिध्याद्रक्तत्वाध्यासः, तत्रैव स्फटिकांशाप्रमोषे पद्मरागत्वाध्यासः, तत्रैव निशि चन्द्रिकायामिन्द्रनीलत्वाध्यासः, एवं शुद्धायां चिति मायोपाधिसांनिध्यादीश्वरत्वाध्यासः, तत्रैव मायाबलतारतम्यात्सूत्रात्माविराट्त्वाध्यासौ स्तः। अत एव शास्त्रे प्रणवमात्राणामकारोकारमकारार्द्धमात्राणां प्रातिलोम्येनार्थाविद्योपाधिना जीवेन स्थूलदेहासङ्गेन क्रमात्पूर्वस्योत्तरोत्तरत्र प्रविलापनेन साक्षात्कर्तव्याः। अर्धमात्रायां स्वरूपमात्रप्रतिष्ठ आत्मनि भवति द्वैतादर्शनात्। सोऽयमात्मा आवरणविक्षेपशक्तिमत्या अविद्यया आश्रयस्तत्रावरणांशेन शुद्धरूपतिरोधानं विक्षेपांशेन ईशादिस्थलदेहान्तानां प्रतिभासस्तत्रापि ईशादिषु उत्तरस्य पूर्वे पूर्वमावृत्तिरिति वस्तुस्थितिः। तत्रावरणांशस्य सांख्यानामविचारो विरोधी विक्षेपांशस्य तु योगेनैव निवृत्तिः सोपाधिकभूमस्य उपाधिनिवृत्तिमन्तरेण परोक्षज्ञानमात्रेण नाशायोगात्। एवं च योगिनः स्थूलदेहासङ्गे विराड्भावः स्फटिके इन्द्रनीलत्वाध्यासस्थानीयो भूतानामादिचिदाचिद्ग्रन्थिरूपतया

---

१ ख. सन्नातिनयः। ए॰ २ ख. ॰ङ्क्षितं किंचितद्बुध्यस्व विचिन्तयन्। ब्र॰। ३ ख. ॰च्च पूर्वं म॰। ४ ख. ॰त्सत्त्वे चास्मि प्र॰ ५ ख. ॰व युद्ध्वा स॰। ६ ख. ॰स्त्वां विद्व ईश्व॰। ७ ख. ॰क्षत्रतत्परौ। म॰।

ज्वलन्निव च तेजस्वी भाभिःस्वाभिस्तमोनुदः
बभासे सर्वधर्मस्थः सहस्रांशुरिवांशुमान् ॥ २
अथान्यद्रूपमास्थाय
शंभुर्नारायणोऽव्ययः ।
द्विधा कृत्वाऽऽत्मनाऽऽत्मान-
मचिन्त्यात्मा सनातनः ॥ ३
आजगाम महातेजा योगाचार्यो महायशाः ।
सांख्याचार्यश्च मतिमान्कपिलो ब्राह्मणो वरः
देवर्षिभिस्तु तावेतौ ब्रह्म ब्रह्मविदां वरौ ।
उभावपि महात्मानावूर्जितौ क्षेत्रतत्परौ ॥ ५
तौ प्राप्तावूचतुस्तत्र ब्रह्माणममितौजसम् ।
परावरविशेषज्ञौ पूजितौ परमर्षिभिः ॥ ६
बहुत्वाद्दृढपादश्च विश्वात्मा जगतः स्थितिः
ग्रामणीः सर्वलोकानां ब्रह्मा लोकगुरुर्वरः ॥
तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा तिस्रो व्याहृतयो जपन् ।
त्रीनिमान्कृतवाँल्लोकान्यथाह ब्राह्मणी श्रुतिः॥

ब्रह्मसंज्ञस्य मननिकल्पितः पुत्रः सांख्ययोगाभ्यां प्रतिबोधितः[1] संनिवर्तते । ततः चन्द्रिकानिवृत्तौ स्फटिके पद्मरागत्वाध्यासोपमः सूत्रात्मा तस्यैव ब्रह्मणो मानसः पुत्रो भुवोनामा तथैव सांख्ययोगाभ्यां प्रतिबोधितः संनिवर्तते । तद्वत्स्फटिके लौहित्याध्यासोपमो ब्रह्मणो मानसः पुत्र ईशोऽपि भूर्भुवर्नामा पूर्ववत्प्रतिबोधान्निवर्तते ततः शुद्धा चितिरेवावशिष्यते । सोऽयमर्थोऽत्र ब्रह्मनारायणकपिलभूर्भुवाद्याधिदैविकवृत्तान्तरूपकेण निरूप्यते एकविंशत्या श्लोकैः। ततः परं, न रराम ततो ब्रह्मेत्यादिनाऽध्यायशेषेण चिदात्मैव सन्योगी चिदात्मकमेव सर्वं जगत्सृष्टिसमये सृजतीत्युच्यते । अक्षरयोजना तु एवं ज्ञेया—**कमले** मानसे ब्रह्माण्डे ऊर्ध्वं प्रणवाख्यं ब्रह्म बाहुरिव बाहुरालम्बनं यस्य स **ऊर्ध्वबाहुः तपो** योगं **घोरं** सर्वप्रविलयरूपत्वात् ॥ १ ॥ भाभिर्श्चिद्दीप्तिभिः तमोनुदः अज्ञानध्वंसी सर्वधर्मस्थो योगधर्मस्थः ॥२॥ नारायणकपिलौ योगसांख्यशास्त्रयोराधिष्ठात्र्यौ देवते तयोः सांख्याचार्यो मतिमान् उपपत्तिप्रधानः ॥ ४ ॥ **देवर्षिभिरिति** । ब्रह्मविदां वरौ ब्रह्म ब्रह्माणं प्रति ऊचतुरित्युत्तरेणान्वयः । विचारश्चित्तनिग्रहश्च क्षेत्रवत्परौ पुरुषैकत्वानेकत्वप्रकृतिमिथ्यात्वामिथ्यात्ववादितया परस्य विरोधिनावपि योगमाहात्म्यादेव योगिनमुपतिष्ठन्त इति भावः ॥ ५ ॥ द्वावपि स्वस्वमते विरुद्धांशमपहायाविरुद्धांशे ऐकमत्यं गतौ तन्त्रेण ऊचतुः ॥ ६ ॥ **बहुत्वादिति** । तत्र योगाचार्यवाक्यबहुत्वाद्दृढपादश्चेति लोकगुरुः अविद्यादिभिः परामृष्टानां लोकानां गुरुः गुरुतरत्वात् वरः श्रेष्ठ इति तटस्थेश्वरोपन्यासः स च बहुत्वात् लोकानामिति समासान्तर्गतमपि बुद्ध्या निष्कृष्यते । बन्धमोक्षव्यवस्थाया आवश्यकत्वेन जीवानां बहुत्वाच्च नियन्ता सेनापतिवत्तटस्थोऽवश्यमेष्टव्य इत्यर्थः । दृढपादश्च पद्यन्ते गम्यन्ते भोगा यैस्ते पादा विषयेन्द्रियबुद्धयः दृढाः रज्जूरगादिवद्बाधायोग्याः किं तु वृत्तिनिरोधेन हेया एव व्यवहारानन्त्यात् सत्याः पादा यस्य स दृढपादः तेन विषयादेः सत्यत्वेन प्रकृतेरपि सत्यत्वमुक्तम् । सांख्याचार्यवचनं तु विश्वात्मा जगतः स्थितिरिति लोकगुरुर्विश्वात्मेति संबन्धः । विश्वं चेतनं सर्वं आत्मा स्वरूपं यस्य स तथा । ब्रह्मसमुद्रे जगज्जीवेश्वरतरङ्गाः कोटिशः उत्पद्यन्त इति भावः । कथं तर्हि बन्धमोक्षादिव्यवहारः ऐकात्म्ये एकमुक्त्यापत्तेरित्यत आह—**जगतः स्थितिरिति** । जलचन्द्रवदौपाधिकभेदेनापि बन्धमोक्षव्यवस्थोपपत्तेः परस्यापि निर्विशेषचिन्मात्ररूपाणां लक्षणभेदाभावेन भेदस्य वक्तुमशक्यत्वादेक एवात्मेति वक्तुं युक्तं तथा बहूनामल्पदृशां विभूनां पुंसां संनिहितं जगत्कथं कस्यचिद्दृश्यमदृश्यं च रज्जूरगतुल्यतामन्तरेण स्यादिति प्रकृतिसत्यत्वमप्युक्तम् । स्वप्नादिवदसत्यादपि चरमधातुविसर्गान्तव्यवहारोपपत्तिरिति भावः । उभयसंमतं वाक्यं ग्रामणीः सर्वलोकानामिति आस्तां मतभेदः । स मुक्तौ शिष्यमाणत्वेकल एव केवलो निर्विशेषः स एव मुख्य इत्यर्थः । ब्रह्मा ब्रह्मवित् वरो वरणीयोऽन्यत्सर्वं बुद्ध्यादिकं हेयमित्यर्थः ॥ ७ ॥ सर्वलोकानामित्युक्तं तत्र लोकस्वरूपमाह—**तयोरिति** । व्याहृतयो व्याहृतीः इमान् प्रत्यक्षान् विश्वतैजसप्राज्ञान् । अत्र प्रमाणमाह—**यथेति** । ब्राह्मणी ब्रह्मप्रतिपादिका। "**भूरित्येव ऋग्वेदादजायत**" इत्युपक्रम्य, "**तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयो वर्णा अजायन्ताकार उकारो मकारः**" इति श्रुतेर्व्याहृतिसारस्य प्रणवस्य विश्वाद्यात्मकत्वात् भूरादिशब्दैर्विश्वाद्या एव ज्ञेयाः । अत्र सांख्यशब्दैनौपनिषद एव ग्राह्यो न तु निरीश्वरः । ततश्च तस्य वाचकः प्रणव इति वदतो योगाचार्यस्यापि, "**ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वम्**" इति श्रौतः प्रणवार्थ ऐकात्म्यरूपोऽभिमत इति तयोरविरोध इति भावः ॥ ८ ॥

[1] ख. °मज्ञः स° ।

[1]यत्र भूसंज्ञकं चैव समुत्पादितवान्प्रभुः।
ततोऽग्रे तद्गतस्नेहो ब्रह्मा मानसमव्ययम् ॥ ९
सोत्पन्नस्त्वग्रे ब्रह्माणमुवाच मानसः सुतः।
करोमि किं ते साहाय्यं ब्रवीतु भगवानिति ॥

ब्रह्मोवाच ।

य एष कपिलो नाम ब्रह्मा नारायणस्तथा।
वदत वरदस्त्वां तु तत्कुरुष्व महामते ॥ ११

वैशम्पायन उवाच ।

[2]ब्रह्मणोक्तस्तदा भूयः संशयं समुपस्थितः ॥
शुश्रूषुरस्मि युवयोः किं कुर्मीति कृताञ्जलिः ॥

परमेश्वरावूचतुः ।

यत्सत्यमक्षरं ब्रह्म ह्यष्टादशनिधं स्मृतम् ।
यत्सत्यममृतं चैव परं तत्समनुस्मर ॥ १३

वैशम्पायन उवाच ।

एतद्वचो निशम्याथ स ययौ दिशमुत्तराम् ।
गत्वा च तत्र ब्रह्मत्वमगमज्ज्ञानचक्षुषा ॥ १४
ततो ब्रह्मा [3]भुवं नाम द्वितीयमसृजत्प्रभुः ।
[4]तं कल्पयित्वा मनसा मनसैव महामनाः १५
ततः सोऽप्यब्रवीद्वाक्यं किं [5]कुर्वेति पितामहम्
पितामहसमाज्ञप्तो ब्रह्माणं समुपस्थितः ॥ १६
ब्रह्मभ्यां सहितः सोऽथ भूयो भागवतीं गतः
प्राप्तश्च परमं स्थानं स तयोः पार्श्वमागतः
तस्मिन्नपि गते पुत्रं तृतीयमसृजत्प्रभुः।
मोक्षोपायेतिकुशलं भूर्भुवं नाम [6]तं विभुः १८
आससाद स तद्धर्मं तयोरेवागमद्गतिम् ।
एवं पुत्रास्त्रयोऽप्येते उक्ताः शंभोर्महात्मनः॥

तत्र तेषु लोकेषु स्रष्टव्येषु ततो भूसंज्ञात् वैश्वानरात्पूर्वं वा गतः सूक्ष्मं कारणं वा पश्चादागतः स्थूलं व्यष्टिशरीरं प्रतीतिः ततो गतागतः तत्र भूसंज्ञके स्थितः । मानसमिति काल्पितत्वमुक्तम् । अत एव अव्ययं रज्जूरगवदनुत्पन्नत्वादेव नाशरहितम् ॥ ९ ॥ सोत्पन्न इति पादपूरणार्थः सुलोपः । अग्रे स्थितः ॥ १० ॥ वदते अभिमन्त्रयते । "भासनोपसंभाषा" इत्यादिना तङ् ॥ ११ ॥ स मानसो भू मनःप्रधानात् मातपितुरप्यन्यः को महानस्तीति संशयं समुपस्थितः प्राप्तः । कुर्मि करोमि ॥ १२ ॥ **यदिति** । सत्यं त्रैकालिकबाधरहितम्, अक्षरम् अपरिणामि अष्टादशनिधम्, अष्ट च दश च निधाः पाशा मतभेदेन यस्य तत् अष्टादशनिधम् । विधमिति पाठे अष्टादशबन्धप्रकारम् । विधिमिति पाठे तैर्विधीयते नियोज्यत इत्यर्थः । निधाः पाशाः "**पाशा वै निधिः**" इति श्रुतेः । सांख्यमते अष्टौ निधाः कर्मेन्द्रियाणि पञ्च ॥ १ ॥ ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च ॥ २ ॥ मनआदिचतुष्कम् ॥ ३ ॥ प्राणपञ्चकम् ॥ ४ ॥ वियदादिपञ्चकम् ॥ ५ ॥ कामः ॥ ६ ॥ कर्म ॥ ७ ॥ अविद्या च तैः पुर्यष्टकम् । एतदेवाविद्यातिरिक्तप्रकृतिपुरुषाधिकेश्वरसहितं दशकं योगानां बन्धकम् । यद्यप्येतेषां प्राणादिपञ्चकसामान्यकारणत्वात्तिस्तथापि सामान्यविशेषभेदेनैव तस्य पृथक्त्वं ज्ञेयम् । स्वं स्वं मतमुपन्यस्य परमार्थमाहतुः—**यदिति** । सत् मूर्तं तेजोऽबन्नरूपं यत् वाय्वाकाशाद्यव्याकृतम् अमृतं प्रविलापनीयतयामृतयोराधिष्ठानं च यत्परं वस्तु सर्वदाविशेषशून्यं चिदेकरसं स्मर चिन्तयाहमस्मीति विद्धीत्यर्थः ॥ १३॥ उत्तरां दिशं परां काष्ठां चिदेकरसाख्याम् ॥ १४ ॥ **तत इति**। भुवं सूत्रात्मानं महामना महान्ति सर्वसृष्टिसमर्थानि मनांसि अवान्तरोपाधिभूतानि यस्य स महामनाः अविद्योपाधिरीश्वरः मनसा मनसैवेति वीप्सायां द्विर्वचनम् । सर्वं मनः भुवनामानं स्रष्टुं समर्थमित्यर्थः ॥ १५ ॥ ततः स मनसः सुतः पितामहं मनसः पितरं महान्तं जीवं ब्रह्माणं ब्रह्माणौ सांख्ययोगाचार्यौ ॥१६॥ **ब्रह्मभ्यामिति** । तयोः पार्श्वमुपागतः सन् ब्रह्मभ्यां सहितो भागवतीं पूर्वोक्तां परां काष्ठां गतः । योगविचारयोरपि तस्यां काष्ठायां लयो भवतीति भावः ॥ १७ ॥ **तस्मिन्निति** । विराट्सूत्रयोरपि जनकत्वान्मोक्षोपायेतिकुशलं भूर्भुवं नाम ईश्वरं शुद्धसत्त्वोपाधिम् ॥ १८ ॥ तद्धर्मं तयोः पूर्वयोर्धर्मं पराकाष्ठानुसारित्वम्, ईशोऽपि सांख्ययोगसंपत्त्या परस्यां काष्ठायाम्, "**पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः ।**" इति श्रुतिप्रसिद्धायां प्रलयं गत इत्यर्थः । "**ईश्वरग्रासस्तुरीयतुरीयः**" इति तापनीये ईश्वरग्रासस्यापि स्पष्टश्रवणात् । एवमुक्तेन प्रकारेण त्रयोऽप्येते मनसः पुत्रा भूरादयः शंभोर्महात्मनः शंभुना महात्मना सांख्ययोगाचार्यरूपिणा उक्ता उपादिष्टाः । "**एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ।**" इति तयोर्वस्तुतत्त्वापेक्षया एकत्वादेकवचनशब्दत्वम् ॥ १९ ॥

१ ख. पुत्रं भू° । २ ख. °ह्मणोक्ते तदा सोऽथ भूयशस्तावुपस्थि° । ३ ख. भुवर्नाम द्वि° । ४ ख. संकल्पयित्वा च पुनर्मन° । ५ ख. कुर्मीति पि° । ६ ख. तं विदुः आ° ।

तान्गृहीत्वा सुतांस्तस्थे प्रययौ स्वां गतिं तथा
नारायणोऽथ भगवान्कपिलश्च यतीश्वरः २०
यं कालं तौ गतौ मुक्तौ ब्रह्मा तत्कालमेव तु।
तेपे घोरतरं भूयः स तपःसंशितव्रतः ॥ २१
न रराम ततो ब्रह्मा प्रभुरेकस्तपश्चरन्।
शरीरार्द्धमथो भार्यां समुत्पादितवाञ्छुभाम्
तपसा तेजसा चैव वर्चसा नियमेन च।
सदृशीमात्मनो भार्यां समर्थां लोकसर्जने २३
तया सह ततस्तत्र रेमे ब्रह्मा तपोमयः।
सृजत्प्रजापतीन्सर्वान्
सागरान्सरितस्तथा ॥ २४
ततोऽसृजद्वै त्रिपदां गायत्रीं वेदमातरम्।
अकरोच्चैव चत्वारो वेदान्गायत्रिसंभवान् ॥
आत्मार्थे चासृजत्पुत्राँल्लोककर्तॄन्पितामहः।
विश्वे प्रजानां पतयो येभ्यो लोका विनिःसृताः
विश्वेशं प्रथमं नाम महातपसमात्मजम्।
सर्वाश्रमतमं पुण्यं नाम्ना धर्मं स सृष्टवान् ॥
दक्षं मरीचिमत्रिं च पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम्।
वसिष्ठं गौतमं चैव भृगुमङ्गिरसं मनुम् ॥ २८
अथर्वभूता इत्येते ख्याता ब्रह्ममहर्षयः।
त्रयोदशसुतानां तु ये वंशा वै महर्षिणाम् २९
अदितिर्दितिर्दनुः काला
ह्यनायुः सिंहिका मुनिः।
प्रबोधा सुरसा क्रोधा विनता कद्रुरेव च ३०
दक्षस्यैता दुहितरः कन्या द्वादश भारत।
नक्षत्राणि च भद्रं ते सप्तविंशतिरूर्जिताः ३१
मरीचेः कश्यपः पुत्रस्तपसा निर्मितः प्रभुः।
तस्मै कन्या द्वादशेमा दक्षस्ता अन्वमन्यत ॥
नक्षत्राख्योन सोमाय वसवे दत्तवानृषिः।
रोहिण्यादीनि सर्वाणि पुण्यानि जनमेजय
लक्ष्मीः कीर्तिस्तथा साध्या
विश्वा कामानुगा शुभा।
देवी मरुत्वती चैव
ब्रह्मणा निर्मिता पुरा ॥ ३४
एताः पञ्च वरिष्ठा वै सुरश्रेष्ठाय भारत।
दत्ता धर्माय भद्रं ते ब्रह्मणा दृष्टधर्मणा ॥ ३५
या रूपार्द्धमयी पत्नी ब्रह्मणः कामरूपिणी।
सुरभिः सा तु गौर्भूत्वा ब्रह्माणं समुपस्थिता ॥
ततस्तामगमद्ब्रह्मा मैथुने लोकपूजितः।
लोकसर्जनहेतुज्ञो गवामर्थाय भारत ॥ ३७
जज्ञे चैकादश सुतान्विपुलान्धर्मसंहितान्।
रक्तसन्ध्याभ्रसदृशान्दहनोपमतेजसः ॥ ३८
ते रुदन्तो द्रवन्तश्च भगवन्तं पितामहम्।
रोदनाद्द्रावणाच्चैव ततो रुद्रा इति स्मृताः ॥
निर्ऋतिश्चैव सर्पश्च तृतीयो ह्यज एकपात्।
मृगव्याधः पिनाकी च दहनोऽथेश्वरश्च वै ॥
अहिर्बुध्न्यश्च भगवान्कपाली चापराजितः।
सेनानीश्च महातेजा रुद्रा एकादश स्मृताः
तस्यामेव सुरभ्यां तु जज्ञे गोवृषभस्तथा।
आक्रुष्टाश्च तथा माषाः सिकताः प्रश्नयोऽक्षताः
अजाश्चैवैकवंशाश्च तथैवामृतमुत्तमम्।
ओषध्यः प्रवरायाश्च सुरभ्यां ताः समुत्थिताः
धर्माल्लक्ष्म्युद्भवः कामः
साध्या साध्यान्व्यजायत।
च्यवनं प्रभवं चैव-
मीशानं सुरभीं तथा ॥ ४४
अरुन्धत्यारुणी चैव विश्वावसुबलध्रुवौ।
महिषं च तनूजं च विज्ञातमनसावपि ॥ ४५
मत्सरं च विभूतिं च सर्वाः सुरभिसूनवः।
सुपर्वतं विषं नागं साध्या लोकनमस्कृता ॥
वासवानुगता देवी जनयामास वै सुतान्।
धरं वै प्रथमं देवं द्वितीयं ध्रुवमव्ययम् ॥ ४७
विश्वावसुं तृतीयं च चतुर्थं सोममीश्वरम्।
पञ्चमं पर्वतं चैव योगेन्द्रं तदनन्तरम् ॥ ४८

ततः किमत आह—तानिति। यथा दाह्यं दग्ध्वा वह्निः स्वयोनौ उपशाम्यति एवं सांख्ययोगाख्यं ज्ञानं प्रविलाप्य भूरादित्रयं प्रविलाप्य स्वयमपि ब्रह्मणि लीनमित्यर्थः ॥ २० ॥ वेद्यलयात् घोरं वृत्तिलयात् घोरतरम् तयोर्निर्विकल्पं समाधिं प्राप्तमित्यर्थः ॥ २१ ॥ ततो व्युत्थानमाह—न ररामेति। शरीरार्द्धमिति। शुद्धे चिदात्मन्येव भोक्तृभोग्यरूपं प्रपञ्चं कल्पितवानित्यर्थः ॥ २२ ॥ अस्य योगैश्वर्यमाह—तपसेति। "स एकधा भवति प्रदीपवदावेशः" इति श्रुतिन्यायाभ्यां सौभर्यादिवत्तुल्यप्रभावा एव योगिनां कल्पिता देहा इति भार्यायास्तुल्यप्रभावत्वं पत्या युक्तमिति भावः ॥ २३ ॥

---

१ ख. °स्य प्रयातौ स्वार्जितां ग°। २ ख. °मपदं पु°। ३ ख. ख्याताश्चैव मह°। ४ ख. °का खसा। प्र° ५ घ. विधानमनवावपि। ६ ख. मरुं च प्र°।

सप्तमं च ततो वायुमष्टमं निर्ऋतिं वसुम्।
धर्मस्यापत्यमित्येवं सुरभ्यां समजायत ॥४९
विश्वेदेवास्तु विश्वायां धर्माज्जाता इति श्रुतिः
दक्षयज्ञो महाबाहुर्वसुश्च सुत एव च।
सुधर्मा च महाबाहुः शङ्खपाच्च महाबलः ॥५०
उक्तश्चैव महाबाहुर्वपुष्मांश्च तथैव च।
चाक्षुषस्य मनोरेते तथानन्तमहारणौ ॥ ५१
विश्वावसुसुपर्वाणौ विष्टरश्च महायशाः।
रुरुश्च ऋषिपुत्रो वै भास्करप्रतिमद्युतिः ॥ ५२
विश्वेदेवान्देवमाता विश्वेशाजनयत्सुतान्।
मरुत्वती मरुत्वतो देवानजनयच्छुभान् ॥ ५३
अग्निश्चक्षुर्हविर्ज्योतिः सावित्रो मित्र एव च।
अमरं शरवृष्टिं च संक्षयं च महाभुजम् ॥ ५४
विरजं चैव शुक्रं च विश्वावसुविभावसू।
अश्मन्तं चित्ररश्मिं च तथा निष्कुपितं नृपम्
नहुषं चाहुतिं चैव चारित्रं बहुपन्नगम्।
बृहन्तं च बृहद्रूपं तथैव परतापनम्
मरुत्वत्यां पुरा धर्मोऽजज्ञे पुत्रद्वयं शुभम् ॥५६
अदित्यां जज्ञिरे राजन्नादित्याः कश्यपादथ
इन्द्रो विष्णुर्भगस्त्वष्टा वरुणोंऽशोऽर्यमा रविः
पूषा मित्रश्च वरदो मनुः पर्जन्य एव च।
इत्येते द्वादशादित्या वरिष्ठास्त्रिदिवौकसः॥५८
आदित्यस्य सरस्वत्यां जज्ञे पुत्रद्वयं शुभम्
रूपश्रेष्ठं बलश्रेष्ठं त्रिदिवे रूपिणां वरम् ॥ ५९
दनुस्तु दानवाञ्जज्ञे दितिर्दैत्यान्व्यजायत।
कालानुकालकेयांश्च ह्यसुरान्राक्षसांस्तथा
अनायुषायास्तनया व्याधयश्चाधयस्तथा।
सिंहिका ग्रहमाता च गन्धर्वजननी मुनिः ६१
प्रवोधाप्सरसां माता सुरसायां सरीसृपाः
क्रोधायाः सर्वभूतानि पिशाचाश्चैव भारत ॥
तथा यक्षगणाश्चैव गुह्यकाश्च विशांपते।
चतुष्पदानि सर्वाणि ऋते गावस्तु सौरभाः
अरुणो गरुडश्चैव विनतायां व्यजायत।
महीधरान्तसर्पनागान्देवी कद्रूर्व्यजायत ॥ ६४
एवं विवृद्धिमगमन्विश्वे लोकाः परस्परम्।
तदा पौष्करके राजन्प्रादुर्भावे महात्मनः ६५
पुराणं पौष्करे चैव मया द्वैपायनाच्छ्रुतम्।
कथितं तेन पूर्वेण यत्कृतं परमर्षिभिः ॥ ६६
यश्चेदमग्र्यं प्रथमं पुराणं
सदाऽप्रमत्तः पठते महात्मा
अवाप्य कामानिह वीतशोकः
परत्र स स्वर्गफलानि भुङ्क्ते ॥ ६७

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पौष्करे सर्वभूतोत्पत्तौ चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

जनमेजयप्रश्नः।

१५

जनमेजय उवाच।
श्रुतं नः परमं ब्रह्मन्स्ववंशचरितं महत।
दिव्यमन्योन्यसंभूतं मानितं बहुभिर्गुणैः ॥ १
छन्दोभिर्वृत्तसंजातैः समासैश्च सविस्तरैः।
लघुभिर्मधुराभाषैर्ग्रथितं पदविग्रहैः ॥ २

इति श्रीहरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५
यत्सूचितं प्राक्छ्लोकाभ्यां
रहस्यं सांख्ययोगयोः ॥
तद्विस्तरार्थं नवमे
नृपतः प्रश्न ईर्यते ॥ १

---

१ ख. °त्रं साध्यायां वै व्यना°। २ घ. दक्षश्चैव महाबाहुर्व। ३ घ. °थोत्तममहारणौ। ४ ख. °श्च खसा वै राक्ष°। ५ ख. °यश्चेतयस्त°।

त्रिवर्गेणाभिसंपन्नं धर्मेणार्थेन भोगिनाम् ।
कामेन बहुरूपेण शरीरान्तर्गतेन च ॥ ३
ब्राह्मणानां प्रभावैश्च योधानां च पराक्रमैः ।
वैरनिर्यातनैश्चैव प्रतिज्ञानां च पारगैः ॥ ४
रिपुस्तवसुसंपन्नैर्नानुबन्धः प्रचोदितः ।
वंशयोर्निर्विनाशाय नृपेण द्विजविग्रहात् ॥ ५
ये च तस्मिन्महारौद्रे संग्रामे निहता नृपाः ।
तेषां सर्वाणि राष्ट्राणि पुत्राः सर्वे प्रपेदिरे ।
कौरवः प्रथितो राजा भगवच्छासनानुगः ६
धर्मश्च बहुधा प्रोक्तस्त्रयाणां वर्णसंपदाम् ।
शूराणामपि विख्यातः स्वर्गहेतुर्द्विजर्षभ ॥ ७
अनुग्रहार्थं भूतानां नोत्सेकाय कथंचन ।
चतुर्णां वर्णसंज्ञानां पृथक्पृथगनेकधा ॥
गर्भवासं पतन्तश्च भूतानां संप्रबोधितः ।
पृच्छतां दवसंचारः क्षीणे पुण्ये च कर्मणि॥ ९
दाने यज्ञादिसंयोगः स चापि बहुधा कृतः
द्वाभ्यां संयोगविहितो मधुवाग्वचनं तयोः॥
न तच्छक्यं मयाऽऽख्यातुं भारताध्ययनं महत्
एकाहेन महान्ब्रह्मन्नपि दिव्येन चक्षुषा ॥ ११
ब्रह्मणोऽह्नस्तु विस्तारं संक्षेपं च सुसंग्रहम् ।
श्रोतुमिच्छामि भगवन्महत्कौतूहलं हि मे १२

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पौष्करे जनमेजयवाक्ये पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

सांख्ययोगविचारः ।

१६

वैशम्पायन उवाच ।
शृणुष्वैकमना राजन्पञ्चेन्द्रियसमाहितः ।
कथां कथयतो राजन्निर्विकारेण चेतसा ॥ १
ब्रह्मसम्बन्धसंबद्धमबद्धं कर्मभिर्नृप ।
पुरस्ताद्ब्रह्म संपन्नं ब्रह्मणो यददक्षिणम् ॥ २
अव्यक्तं कारणं यत्तन्नित्यं सदसदात्मकम् ।
निष्कलः पुरुषस्तस्मात्संबभूवात्मयोनिजः॥३
दिव्यो दिव्येन वपुषा सर्वभूतपतिर्विभुः ।
अचिन्त्यश्चाव्ययश्चैव युगानां प्रभवोऽव्ययः ४
अभूतश्चाप्यजातश्च सर्वत्र समतां गतः ।
अव्यक्तात्परमं यत्तन्नारायणविदो विदुः ॥ ५

ब्रह्मणोऽह्न इति । अहःशब्दः क्रतुवाची ब्रह्मसंबन्धी क्रतुर्ज्ञानयज्ञ इति यावत् । सम्यक् क्षिप्यते क्षेप्यं येन तं संक्षेपं सुसंग्रहं च विस्तरम् ॥ १२ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

सांख्ययोगात्मको ब्रह्मयज्ञोऽथ दशमे मुनिः । सांख्यं ब्रह्मविचाराख्यं प्रस्तौति क्षिप्रसिद्धिदम्

शृणुष्वेति ॥ १ ॥ ब्रह्मसंबन्धसंबद्धं वेदमूलकत्वेन संबद्धं तादृशमपि कर्म व्यावृत्तमित्याह--**बद्धमिति** । ब्रह्मैकविषय इत्यर्थः । यद्ब्रह्मणो ब्रह्मविदः पुरस्तादेव संपन्नं प्राक् सिद्धं प्रत्यग्रूपत्वात् अदक्षिणं न कर्मप्राप्यं, **"न तत्र दक्षिणायन्ति"** इति श्रुतेः । तत् शृणु इत्यनुषज्यते ॥ २ ॥ तदेवाह--अव्यक्तं यत् नामतोऽर्थतश्च कारणं जगद्धेतुः सदसदात्मकं मूर्तामूर्तरूपं नित्यम् अविनाशि सांख्यप्रसिद्धं तत् निष्कलः पुरुषः निर्विशेषचिन्मात्रादात्मनो नातिरिच्यते तत्रैवाध्यस्तमित्यर्थः । तस्मात्पुरुषादात्मयोनिज आत्मैव योनिर्ज्ञापको यस्य नाहं जानामीत्यनुभूतिसिद्धम् अज्ञानं तस्माज्जातोऽहंकारः अहमिति प्रथमोऽध्यासः संबभूव ॥ ३ ॥ दिव्यः शुद्धसत्त्वमयत्वात् सर्वेषां भूतानां वियदादीनां पतिः जन्मनाशयोः स्वतन्त्रः विभुर्व्यापकः अचिन्त्यः सत्त्वेनाऽसत्त्वेन वाऽऽलोचयितुमशक्यः अत एव अव्ययः रज्जूरगवदनुत्पन्नत्वान्न व्येतीति युगानां तत्तद्युगधर्माणां शमकामदम्भाचाराणां प्रभवः । अहंकारादेव ते उत्पन्ना इत्यर्थः । अव्ययो नित्यो मूढानाम् ॥४॥ अचिन्त्यत्वं विभुत्वं च विवृणोति । अभूतः कालत्रयेऽपि न सिद्धः यस्मात् अजात अनुत्पन्नः एवंभूतोऽपि सर्वत्र समतां गतः सन् सद्रूपो नात्यसद्रूप इति चेत् किंरूप इत्यत आह । तत् अव्यक्तात् परं नारायणविदो विदुस्तदेव स इति योजना । समुद्रतरङ्गवत् अहंकारश्चिन्मात्ररूप एवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

---

१ ख. ०न योजितम् । का० । २ ख. ०श्चापि सं० ।

सर्वतः पाणिपादं तं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्।
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ ६
असतश्च सतश्चैव विज्ञेयं तत्र कारणम्।
अव्यक्तो व्यक्तरूपस्थश्चरन्नपि न दृश्यते ॥ ७
विकारपुरुषोऽव्यक्तो ह्यरूपी रूपमाश्रितः।
चरत्यचिन्त्यः सर्वेषु गूढोऽग्निरिव दारुषु ॥८
भूतभव्योद्भवो नाथः परमेष्ठी प्रजापतिः।
प्रभुः सर्वस्य लोकस्य नाम चास्येति तत्त्वतः
अपदात्तु पदो जातस्तस्मान्नारायणोऽभवत्।
अव्यक्तो व्यक्तिमापन्नो ब्रह्मयोगेन कामतः १०

ब्रह्मभावे च तं विद्धि स शब्दं लब्धवान्प्रभुः।
प्रभुः सर्वस्य लोकस्य स्थावरस्येतरस्य च ॥
अहं त्विति स होवाच प्रजाः स्रक्ष्यामि भारत
प्रभवः सर्वभूतानां यस्य तन्तुरिमाः प्रजाः १२
स्वभावाज्जायते सर्वं स्वभावाच्च तथाऽभवत्।
अहंकारः स्वभावाच्च तथा सर्वमिदं जगत् १३
सर्वव्यापि निरालम्बो ह्यग्राह्योऽथ जयो ध्रुवः
एवं ब्रह्ममयो ज्योतिर्ब्रह्मशब्देन शब्दितः ॥१४
अव्यक्तो व्यक्तिमापन्नः पञ्चभिः क्रतुलक्षणैः।
धारयन्ब्रह्मणो व्यक्तं विविधं चिन्तितं त्वरन्

अस्य विश्वरूपत्वमाह--**सर्वत इति**। लिङ्गव्यत्यय आर्षः ॥ ६ ॥ ननु समुद्रेऽपि वाय्वाद्यभिघातं विना तरङ्गो नोत्पद्यते कथं चिन्मात्रेऽद्वितीये द्वितीयमज्ञानं संबध्यते, यत अहंकारोत्पातिरित्याशङ्कयाह—**असत इति**। तत्राहंकारे असतः कारणस्य सतः कार्यस्य च कारणं कल्पकम् अविद्याऽस्ति अहंकारे स्थित्वैव चिदात्मन्यविद्या कल्प्यते। न तु चिदात्मनि तत्संबन्धो युज्यत इत्यर्थः। यदाहुर्वृद्धाः–

"अस्याविद्येत्यविद्यायामेवासित्वा प्रकल्प्यते।
ब्रह्मद्वारा त्वविद्येयं न कथंचन युज्यते ॥" इति।

कुतश्चिदात्मन्याविद्या नास्तीत्यत आह–**अव्यक्त इति**। निर्विकल्पत्वात्तस्येत्यर्थः। तर्हि तत्सत्यत्वे किं मानमत आह–**व्यक्तरूपस्थश्चरन्निति**। मातृमानप्रमेयेष्वचिदात्मत्वेन दृश्येष्वनुस्यूततया चरन्नपि न दृश्यते,न चादृश्यत्वादेव तदसिद्धिः, मात्रादिः स्वेतरभास्यो दृश्यत्वात्संमतवदिति न्यायेन तत्सिद्धेरिति भावः ॥ ७ ॥ एतदेवाह-**विकारेति**। विकारपुरुषो मात्रादिर्व्यक्तः तं रूपं रूपवन्तं दृश्यम् अरूपी चिदात्मा आश्रितः सन् चरति दृश्यं प्रकाशयति। शेषं स्पष्टम्। दारुष्वग्निरिव मात्रादिषु पृथगदृष्टोऽप्यात्मध्याननिर्मथनात्स्वाश्रयप्रासादाविर्भवतीति भावः ॥८॥प्रासङ्गिकम् आत्मतत्त्वनिरूपणं समाप्य "अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते" इति न्यायेन तत्प्रतिपत्त्युपायभूतं तस्मात्संबभूवात्मयोनिज इति प्रक्रान्तमध्यारोपमनुसरति–**भूतेति**। नाम चास्यास्तीति शेषः। "**सोऽहमित्यग्रे व्याहरत्ततोऽहंनामाभवत्**" इति श्रुतिप्रसिद्धं वक्ष्यमाणम् इति तत्त्वतः ईदृग्रूपस्य। षष्ठ्यर्थे तसिः ॥ ९ ॥ ईदृग्रूपत्वमेव विशदयति–**अपदादिति**। अपद्यते प्रमाणतो गम्यते इत्यपदमज्ञानं तस्मात्पदः पद्यते इति पदोऽहंकारो जातः। नहि शुक्तौ रजतस्येव तत्कारणस्याज्ञानस्य ग्रहोऽस्ति। नारायण उद्भवो यस्य तस्माच्छुद्धेऽप्यनादिकालमारभ्याध्यस्तादित्यर्थः। अन्यथा मुक्तानामपि पुनर्बाधापत्तिः स्यात्। ननु सतः पदस्य कथमसतोऽपदाज्जनिः कथमसतः संजायेतेति तदसंभवाच्छ्रुतेरित्यत आह--अहंकारोऽप्यपद एव सन् ब्रह्मयोगेन अधिष्ठानसत्तानुवेधेन व्यक्तिं पदत्वं प्राप्तः। अत्र हेतुः–कामतः अनादिरागादिवासनावशात् भ्रमः तत्संस्कारधारानुवृत्तिरिति भावः ॥ १० ॥ **ब्रह्मेति**। तं पदाख्यमहंनामपुरुषं ब्रह्मभावे स्थितं विद्धि।

"ज्ञानमप्रतिघं यद्वैराग्यं च जगत्पतेः।
ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सहासिद्धं चतुष्टयम् ॥" इति स्मृतेः।

ब्रह्मिष्ठं जानीहि अत एव सः ब्रह्मेतिशब्दं लब्धवान् प्रभुत्वादिमांश्च ॥११॥ **अहं त्विति**। "**स होवाचात्मनो नाम**" इति शेषहेतुः उदाहृतः श्रुतिप्रसिद्धेः सोऽहंनामाभवदित्यर्थः। "**स होवाच प्रजाः स्रक्ष्यामि**" इति पूर्वानुषङ्गेण पूरणीयम्। "**स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रेमे**" इत्यादिश्रुतेरात्मज्ञोऽपि सोऽधिकारपरतन्त्रतया सृष्ट्यादिपरो बभूवेत्यर्थः ॥ १२ ॥ एतदेवाह–**स्वभावादिति**। स्वस्मिन्नहमर्थे भवतीति स्वभावः पूर्ववासना। अहमिति वासनाऽपि स्वभावादेवेत्याह---**अहंकार इति** ॥ १३ ॥ सर्वव्यापी समष्ट्यभिमानित्वात् निरालम्बः असङ्गत्वज्ञानात् अत एवाग्राह्यः अनभिभाव्यो ज्ञानेन जयो जयवान् ध्रुवः ध्रुवं ज्योतिरिवालिप्तः। ॥ १४ ॥ स ब्रह्मशब्दितः स्वरूपेणाव्यक्तोऽपि पञ्चभिर्भूतसूक्ष्मैः क्रतुलक्षणैः संकल्पमात्रभावैः उपाधिभिर्व्यक्तिं पुरुषाकृतिम् आपन्नः ब्रह्मणो वेदात् व्यक्तं सर्वं भौतिकं विविधं चिन्तितं संकल्पमात्रोत्थं त्वरन् धारयन्। "**पोषयितुं स मनसा वाचं मिथुनꣳ समभवत्**" इति श्रुतेर्वेदोक्तप्रकारेण सर्वं स्रष्टुं मूर्तिमादाय सलिलं ससर्जेति संबन्धः ॥ १५ ॥

अथ मूर्तिं समाधाय स्वभावाद्ब्रह्मचोदितः।
ससर्ज सलिलं ब्रह्म येन सर्वमिदं ततम् ॥ १६
वायुं पूर्वमथो दृष्ट्वा यो धातुर्धातृसत्तमः।
धारणाद्धातृशब्दं च लभते लोकसंज्ञितम् १७
तदेतद्वायुसंभूतं कृत्स्नं जगदभूत्पुरा।
एतद्दैवैरतिक्रान्तं पूर्वमेव सरस्वति ॥ १८
पृथक्त्वं गमितं तोयं पृथिवीशब्दमिच्छता।
घनत्वाच्च द्रवत्वाच्च निखिलेनोपलभ्यते ॥१९
फलत्वात्सीदमाना च सलिले सलिलोद्भवः।
व्याजहार शुभां वाणीं समन्तात्पूरयन्निव २०
ऊर्ध्वोऽहं स्थातुमिच्छामि संसीदाम्युद्धरस्व मां
गम्भीरे तोयविवरे मूर्तिविक्षोभितान्तरम् २१
ततो मूर्तिधरा देवी सर्वभूतप्ररोहिणी।
यथायोगेन संभूता सर्वत्र विषयैषिणी ॥ २२
श्रुत्वा च गदितं तस्या गिरं तां च सुभाषिताम्
वराहरूपमास्थाय निपपात महार्णवे ॥ २३
उद्धृत्य सोऽवनिं तोयात्कृत्वा कर्म सुदुष्करम्
समाधौ प्रलयं गत्वा प्रलीनो न च दृश्यते २४
यत्तद्ब्रह्ममयं ज्योतिराकाशमिति संज्ञितम्।
तत्र ब्रह्मा समुद्भूतः सर्वभूतपितामहः २५
अद्यापि मनसा धात्रा धार्यते[2] सर्वयोगिना।
ज्ञानयोगेन सूक्ष्मेण प्रजानां हितकाम्यया २६
भित्त्वा तु पृथिवीमध्यमुपयाति समुद्भवम्।
तपनस्तूर्ध्वमातिष्ठन्रश्मिभिः स हसन्निव ॥ २७
तस्य मण्डलमध्यात्तु निःसृतं सोममण्डलम्
स सनातनजो ब्रह्मा सौम्यं सोमत्वमन्वगात्
सोममण्डलपर्यन्तात्पवनः समजायत।
तदक्षरमयं ज्योतिस्तेजोभिरभिवर्द्धयन् ॥ २९
स तु योगमयाज्ज्ञानात्स्वभावाद्ब्रह्मसंभवात्[3]।
सृजते पुरुषं दिव्यं ब्रह्मयोनिं सनातनम्॥ ३०

अथेति। येन सर्वमिदं ततं तेन ब्रह्मणा स्वभावेन च चोदितः ॥ १६ ॥ **वायुमिति**। पूर्वं सलिलसृष्टेः प्राक् धातुरीश्वरस्य वशगानां धातृणां मरीच्यादीनां मध्ये सत्तमः लोकसंज्ञितं लोकैः संकेतितं प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ १७ ॥ **तदेतदिति**। वायोः स्थूलादग्न्यादिक्रमेण संभूतम् एतज्जगत् पार्थिवमाप्यं च तैजसैर्देवैः शमादिमद्भिरतिक्रान्तम्। उत्तरोत्तरमुत्कृष्टमेव पदं तेऽधिरोहन्ति न मनुष्यत्वं यान्तीत्यर्थः। सरस्वति समुद्रे स्थितमिति शेषः ॥ १८॥ पृथिवीशब्दं पृथिवीशब्दार्थं भुवं लोकावस्थानार्थमिच्छता तोयं सामुद्रं पृथक्त्वं घनत्वाच्च धर्मभेदात् गमितं प्रापितम्। तदेतन्निखिलेन लोकेनोपलभ्यते भूजलयोः पृथक्त्वम् ॥ १९ ॥ फलत्वात् कार्यत्वात्सलिले स्वकारणे सीदमाना विशीर्यमाणा सलिलोद्भवो जलोद्भूतभूदेवताख्यः पुरुषो व्याजहार वचनव्यत्यय आर्षः ॥ २० ॥ **ऊर्ध्व इति**। गम्भीरे तोयविवरे मूर्तेः काठिन्यात् विक्षोभितमन्तरं यथा स्यात्तथा संसीदामीति संबन्धः। लोष्टपिण्डवद्विशीर्णा भवामीत्यर्थः॥२१॥ ततो मूर्तिधरा मूर्तिमती पृथ्वी विषयैषिणी स्थानैषिणी सर्वत्र संभूता जाता यथायोगेन यथोक्तेन योगेन विशीर्यमाणत्वेन हेतुना स्थैर्यार्थिनी सती सर्वदिगभिमुखं मामुद्धरस्वेत्याक्रोशं कृतवतीत्यर्थः ॥२२॥ **श्रुत्वा चेति**। हरिरिति शेषः ॥ २३ ॥ **उद्धृत्येति**। हरिरवतारकार्यं कृत्वा तिरोभूत इत्यर्थः ॥ २४ ॥ येन भूरुद्धृता तस्य रूपमाह—**यत्तदिति** ॥ २५ ॥ धात्रा तेनैव ईश्वरेणाद्यापि पृथिवी धार्यते शेषकूर्मादिरूपेणेत्याह—**अद्यापीति**। मनसा मनोमयेन ॥ २६ ॥ एवं धृताऽपि धरा शुष्कतटाकतलवद्विदीर्णाऽभूदित्याह—**भित्त्वेति**। समुद्भवं भूमिजनकं तोयम् इदमेव विवरं मेरुमूलप्रवेशस्थानमिति वक्ष्यति ॥ २७ ॥ एवमातिनापात् सूर्यमण्डलाज्जलमयं सोममण्डलमभूदित्याह–**तस्येति**। स सोममण्डलाभिमानी सनातनः परमात्मा ब्रह्मा ब्राह्मणवर्णः। "**ब्रह्म ब्राह्मण आत्मना**" इति श्रुतेः। आद्यत्वाच्च ब्राह्मणानां राजा "**सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा**" इति श्रुतेः सोमत्वम् उमा ब्रह्मविद्या तया सहितः सोमः तस्य भावः सौम्यम् स उत्पन्नमात्रो ब्रह्मवित्त्वम् अन्वगादित्यर्थः॥२८॥ **सोमेति**। सोमस्योक्तरूपस्य मण्डलपर्यन्तान्मुखप्रदेशात्पवनो निःश्वासः समजायत। तत् स निःश्वासः अक्षरमयं वर्णात्मकं वेदरूपं ज्योतिः सर्वार्थप्रकाशकं जातमिति शेषः। "**निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदः**" इत्यादिश्रुतेः॥२९॥ स तु सूर्यमण्डलान्तानामाधिदैविकानामर्थानां स्रष्टा सोमाख्यादीश्वराद्वेदं प्राप्य योगमयात् ज्ञानात् जन्मान्तरीययोगप्रभावोद्भूतप्रकाशात् वेदं तेजोभिः स्वबुद्धिबलेन वर्द्धयन्नुपबृंहयन् वेदार्थालोचनपूर्वकं स्वभावात्पूर्ववासनारूपाद्ब्रह्मसंभवाद्ब्रह्मसत्तयोद्बोधिताद्दिव्यं द्योतमानमत एव ब्रह्मयोनिं वेदस्यास्पदभूतं सनातनं पूर्वकल्पकृतसंस्थानं पुरुषं शिरपाण्यादिमन्तम् आध्यात्मिकं सृजते इति श्लोकद्वयसंबन्धः ॥ ३० ॥

१ ख. तेजोमू॰। २ ख. ते ब्रह्मयो॰। ३ ख. ॰वाज्ज्योतिरुद्भवात्। सृ॰।

द्रवं यत्सलिलं तस्य घनं यत्पृथिवी भवत् ।
छिद्रं यच्च तदाकाशं ज्योतिर्यच्चक्षुरेव तत् ३१
वायुना स्पन्दते चैनं संघाताज्ज्योतिसंभवः
पुरुषात्पुरुषो भावः पञ्चभूतमयो महान् ३२
भूतात्मा वै समे तस्मिंस्तस्मिन्देहः सनातनः
गुहायां निहितं ज्ञानं योगाद्यज्ञः सनातनः ॥
तपनस्यैव तद्रूपं योऽग्निर्वसति देहिनाम् ।
शरीरे नित्यशो युक्ते धातुभिः सह संगतः ३४
स्वभावात्क्षयमायान्ति स्वभावाद्भयमेति च ।
स्वभावाच्छिन्दते शान्तिं स्वभावाच्च न विंदति
इन्द्रियैरतिमूढात्मा मोहितो ब्रह्मणः पदे ।
संभवं निधनं चैव कर्मभिः प्रतिपद्यते ॥ ३६
यावत्तद्ब्रह्मविषयं नोपयाति ह तत्त्वतः ।
तावत्संसारमाप्नोति संभवांश्च पुनः पुनः ३७
इन्द्रियैर्व्यतिरिक्तो वै यदा भवति योगवित् ।
तदा ब्रह्मत्वमापन्नः प्रलयाग्रे प्रतिष्ठति ॥ ३८
प्रतिषिद्धममुं लोकं ब्रह्मवान्स भवत्युत ।
न च रागव्ययैर्याति न च सज्जति कर्हिचित्
आगतिं च गतिं चैव निधनं संभवं तथा ।
भूतेभ्यो वेत्ति सर्वज्ञः परां सिद्धिमुपागतः ४०
आत्मनो गतयश्चैव तथा विषयगोचरे ।
पुरस्तात्कर्मनिर्वृत्तेः पदे ब्रह्मा प्रतिष्ठितः ।
चित्तग्रन्थींश्च मनसा रुन्ध्यात्पूर्वांश्च यातनाः
भिद्यमानाः प्रलोभेन वायुभिन्नमिवार्णवम् ४२
पच्यते हृदयं नीलं परेभ्यो ज्ञानचक्षुषा ।
ब्रह्मप्रोक्तमिवात्मा वै विमुक्तो देहबन्धनात् ॥

अस्य शरीरस्य पञ्चभूतमयत्वम्, "**अथ यल्लोहितं श्लेष्मा रेतस्ता आपः**" इत्यादिश्रुत्युदितं दर्शयति द्वाभ्याम् । भवत् अडभाव आर्षः अभवदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ पुरुषात् ईश्वरात्प्राप्तः पुरुषो भावः चैतन्यं कर्तृ एनं देहं वायुना करणेन स्पन्दते चालयते । संघातात् एवं पञ्चानां भूतानां संघातं प्राप्य तत्र ज्योतिसंभवः ज्योतिषाम् इन्द्रियाणां जाठरस्य च संभव उद्भवो भवति । "**अग्निर्वाक् भूत्वा मुखं प्राविशत्**" इत्यादिश्रुतेः । अत एव महान् कृत्स्नस्य ब्रह्माण्डस्यात्र प्रवेशात् योगिहृदयदर्पणे तदाभिव्यज्यत इत्यर्थः । ज्योतिसंभव इति स लोप आर्षः ॥ ३२ ॥ भूतात्मा जीवः समे पाञ्चभौतिकत्वात् न तिर्यगादितारतम्यरहिते तस्मिंस्तस्मिन्सर्वस्मिन्नस्ति सनातनोऽनादिकालमारभ्येत्यर्थः । गुहायां बुद्धौ निहितं ज्ञानं "**सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायाम्**" इति श्रुतिप्रसिद्धम् । किं तत् ज्ञानमित्यत आह-यज्ज्ञः यस्य ज्ञो ज्ञाता यज्ज्ञः सनातन ईश्वरः । यस्य ज्ञानस्य ज्ञाता ईश्वरो भवतीत्यर्थः । एतेन "**परमे व्योमन्सोऽश्नुते सर्वान्कामान्त्सह**" इति श्रुत्यर्थो दर्शितः ॥ ३३ ॥ यः सनातनः स एव जीव इत्याह—**तपनस्येति** । तपनस्य प्रकाशकस्य अग्निरिवाग्निर्भोक्ता देहिनां देहाभिमानिनां मूढानां दृष्ट्या, यो भोक्ता स एव तत्त्वदृष्ट्या ईश्वर इत्यर्थः । तस्यानैश्वर्यं संततादेहाध्यासादित्याह-**शरीर इति** । धातुभिः पञ्चभूतः देहयोगाद्ध्रासोऽपीति न्यायेन देहाभिमानात्परस्यापि ज्ञानैश्वर्यतिरोभाव इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ योऽयं धातुभिः सहसंगतः स्वभावात् पूर्वसंस्कारात् क्षयम् ऐश्वर्यभयम् अनैश्वर्यं चाप्नोति शान्तिसद्भावाभावाभ्यामित्याह-**स्वभावादिति** ॥ ३५ ॥ इन्द्रियकिङ्करस्य कर्मबन्धोऽस्ति ॥ ३६ ॥ यावत् ज्ञानेन ब्रह्माख्यम् आनन्दरूपं विषयं नाप्नोति तेन च संभवाख्य जन्ममालां प्राप्नोतीत्याह द्वाभ्याम् ॥ ३७ ॥ एवमशान्तस्य दुःखमुक्त्वा शान्तस्यानन्दावाप्तिमाह-**इन्द्रियैरिति** । योगबलेन इन्द्रियैर्व्यतिरिक्तः प्रलयाग्रे इन्द्रियादिषु स्वरूपानन्दे प्रतिष्ठां प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ **प्रतीति** । अमुं सविकल्पानन्दाख्यं लोकं प्रतिषिद्धं कृत्वा ब्रह्मवान् निर्विकल्पपदभाक् । योगफलं रागादिजयं सर्वज्ञत्वं चाह सार्द्धाभ्याम्-**रागव्ययैरिति** । रागव्ययै रागादिकृतैरपचयैः ॥ ३९ ॥ आगतिं गर्भे प्रवेशं गतिं गर्भान्निर्गमनं, निधनं मरणम्, भूतेभ्यो दृष्टेभ्यो वेत्ति । न तु स्वयमागत्यादीन् प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ **आत्मन इति** । गतयो मुक्त्युपायास्तान् जानीते तथा विषयगोचरम् अतीतानागतादिविषयं, पुरस्तात्कर्मनिवृत्तेः भावीनि, कर्मफलानि पदे परस्यां काष्ठायां, ब्रह्मा ब्रह्मवित् ॥ ४१ ॥ चित्तग्रन्थीन् चित्तं बध्नतः कामादीन्, यातनाः सुखदुःखसाक्षात्काराः, तत्स्मरणानि प्रलोभेन प्रबलेनः लोभेन विद्यमाना अनेकशाखाः वासनावलीर्निरुन्ध्यात् । वायुभिन्नमर्णवमिव याः पुरुषं क्षोभयन्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ **पच्यत इति** । एवं वासनादिरोधं कुर्वतः परेभ्यः कामादिभ्यः नीलं मलिनं हृदयं बुद्धिः पच्यते विशुद्धा भवति । इङ्गाल इवाग्निना सितभस्मशेषः । केन च पच्यते ज्ञानचक्षुषा चष्टेऽनेनेति चक्षुस्तेजः, ज्ञानाग्निनेत्यर्थः । किं तज्ज्ञानमत आह-ब्रह्मप्रोक्तं वेदप्रोक्तं येन ज्ञानेन इह जीवत्येव देहे । आत्मा जीवः । तद्यथाहि निलायिनि वल्मीके मृतापत्यस्त्वाशयीतैवमेवायमशरीरः, "**सचक्षुरचक्षुरिव समना अमना इव**" इत्यादिश्रुतिभ्यः सर्वबन्धनिर्मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

१ ख. °पजानाति त° । २ ख. °तिबुद्ध° । ३ ख. °र्मभिर्वृते प° ।

सृजेदपि परं लोकं संहरेदपि विद्यया ।
तेजोमूर्तिरिवाविद्धमिह लोकं च संसृजेत् ॥
तिर्यग्योनौ गतांश्चैव कर्मभिर्नियमोपमैः ।
तान्यपि प्रतिमुच्येत ब्रह्मयुक्तेन चेतसा ॥ ४५
अक्षरं च क्षरं चैव योगकर्माभिविद्यते ।
न क्षरं विद्यते तत्र यद्ब्रह्म कर्मभिर्ध्रुवम् ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पौष्करे
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

कर्मफलपरिच्छेदाय योगवर्णनम् ।

१७

वैशम्पायन उवाच ।
पृथिव्यां यत्कृतं छिद्रं
तपनेन विवर्धता ।
तस्मिन्न्यस्तोऽथ मैनाकः
स्वभावविहितोऽचलः ॥ १
पर्वभिः पर्वतत्वं च लभते नाम संज्ञितम् ।
अचलादचलत्वं च स्वभावान्मेरुरेव सः ॥ २
तस्य पृष्ठे सुविस्तीर्णे नगस्य सुमहर्द्धिमान् ।
तस्मिंस्तु पुरुषो व्यक्तो वसति ज्योतिसंभवः
विहितश्च स्वभावेन तेनैव परमात्मना ।
यत्तद्ब्रह्ममयं तेजो निहितं शिरसोऽन्तरे ।
तस्य ज्योतिर्मयं रूपं दीप्तं पुरुषविग्रहम् ॥ ४

किं च **सृजेदिति** । परं हार्दाकाशस्थं परिपक्वयोगी तेजोमूर्तिः सूक्ष्मभूतमयशरीरः स्वप्राभिमानीव इह लोकं व्यावहारिकमपि लोकमविद्धमाच्छिद्रं साकल्येन विश्वामित्रादिवत्सम्यक् सृजते । भूतानामुत्पन्नत्वाद्भौतिकसर्गविषयमेव योगिनः सामर्थ्यमिति ज्ञेयम् । शास्त्रान्तरन्याये जगद्व्यापारवर्ज्यमित्युक्तेः ॥ ४४ ॥ **तिर्यगिति** । नियमोपमैः नियम्यते निगृह्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तेर्नियमो निगडः तत्तुल्यैः । तानि कर्माणि अपिशब्दात्तिर्यग्योनिगतान् जीवान् प्रतिमुच्येत प्रतिमोचयेत्संकल्पसिद्धत्वात् ब्रह्मयुक्तेन ब्रह्माणि योजितेन ॥ ४५ ॥ **अक्षरमिति** । योगकर्म योगाख्यं कर्म अक्षरं मोक्षं क्षरं भोगं च अभिव्याप्य विद्यते । योगे एव कृत्स्नकर्मफलमप्यन्तर्भूतमित्यर्थः । "**एवं सर्वं तदभिसमैति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति**" इति श्रुतेः। नन्वेवं मोक्षेऽपि क्षरस्यान्वयः स्यात्तेन मुक्तेर्निर्विशेषत्वं भज्येतेत्याशङ्क्याह-**नेति** । यत् ध्रुवं ब्रह्म तत्र कर्मभिरुपलक्षितं क्षरं न विद्यते इति योजना । प्रारब्धकर्मणाऽवष्टब्धे देहे सत्येव योगिनि शरीरस्यान्वयो न विदेहकैवल्यावस्थायामिति भावः ॥ ४६ ॥ इति श्रीहरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

एकादशे कर्मफलपरिच्छेदाय योगभूः ॥
वर्णिताऽथाक्षरप्राप्त्यै योगश्चोक्तो यथाविधि- ॥१॥ सोमोत्पत्तिप्रसक्तानुप्रसक्तं संक्षेपेण अन्तरालं योगम् अभिधाय प्रकृतमध्यारोपमनुसरन्, भित्त्वा पृथिवीमध्यमित्यादि पूर्वमुक्तं भूमेः सच्छिद्रत्वमनूद्य तत्र च्छिद्रे मेरुमूलं निहितमित्याह-**पृथिव्यामिति** । मीनं हिंसितम् अकं दुःखं यैस्ते मीनाकाः नित्यसुखिनो देवास्तेषामयं मैनाकः "मीञ् हिंसायाम्" अस्मात् "फेनमीनौ" इति निष्ठातस्य नत्वं निपात्यते। स्वभावेन संस्कारेण पूर्वोक्तसलिलादिवद्विहितः अत एवाचलः चित्तवता स्वभावस्य परिवर्तयितुमशक्यत्वात् ॥ १ ॥ एवं निर्दुःखत्वं तस्योक्त्वा सुखप्रदत्वमप्याह-**पर्वभिरिति**। पर्वाणि पूरयन्ति कामानिति चिन्तामणिकामधेनुकल्पद्रुमादीनि विद्यन्तेऽस्मिन्निति पर्वतः संज्ञितं संकेतितं योगरूढं पङ्कजादिपदवदित्यर्थः । अचलात् अचलनात् एवंविधोऽपि स्वभावात्कल्पनामात्रत्वान्मेरुरिव मित एव न तत्रात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः सुखप्राप्तिर्वास्तीत्यर्थः । उक्तहेतोरेव प्रक्षेप्तव्य एवेति चार्थः । "माङ् माने, मीञ् प्रक्षेपे" अस्मात् "वा मायोरुश्च" इति "वामियिभ्यां रुः" इति वा निष्पन्नस्य मेरुशब्दस्योक्तार्थत्वात् ॥ २ ॥ **तस्येति** । व्यक्तः शिरःपाण्यादिमान् ज्योतिःसंभवेत्युक्तार्थं तेनैव व्यक्तेनैव वस्तुवृत्त्या परमात्मना सता ॥३॥ इदमेवाह-**यत्तदिति**। शिरसोऽन्तरे सहस्रारे वेदान्तगर्भे वा पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यो विग्रहः संस्थानं यस्य तत् पुरुषविग्रहम् ॥ ४ ॥

वदनादभिनिष्क्रान्तं ज्वलन्तमिव तेजसा
चतुर्भिर्वदनैर्युक्तं चतुर्भिश्च द्विजोत्तमैः ॥ ५
वक्त्रं ब्रह्मसमुद्भूतं ब्रह्मा ब्राह्मणपुङ्गवः ।
तदेव तन्महाभूतं पुनर्भावत्वमागतम् ॥ ६
उद्धृता पृथिवी देवी पुरस्तात्सलिलाशयात् ।
ब्रह्मत्वं ब्रह्मणः स्थानादलोको लोकतां गतः ॥
पदसंधौ ब्रह्मलोकं शृङ्गं मेरोस्तदाऽभवत् ।
उच्छ्रितं योजनशतं सहस्रशतमेव च ८
एवमेव च विस्तारं चतुर्भिर्गुणितं गुणैः ।
अथवा नैव संख्यातुं शक्यं भूतेन केनचित् ।
समाः सहस्रैर्बहुभिरपि दिव्येन तेजसा ॥ ९
चतुर्भिः पार्श्वविस्तारैः शिलाभिरभिसंवृतैः ।
नगस्य यस्य राजेन्द्र विस्तारैः शतयोजनैः ॥
कोटिकोटीशतगुणैर्गुणितं ब्रह्मवादिभिः ।
योगयुक्तैः सदा सिद्धैर्नित्यं ब्रह्मपरायणैः ११
मरुद्भिः सह देवेन्द्रै रुद्रैर्वसुभिरेव च ।
आदित्यैर्विश्वसहितै ररक्ष वसुधाधिपान् १२
ररक्ष पृथिवीं चैव भगवान्विष्णुना सह ।
विवस्वद्वरुणाभ्यां च संघातं गमितं नृप ॥ १३
तेन ब्राह्मेण वपुषा ब्रह्मप्राप्तेन भारत ।
यत्तद्विष्णुमयं तेजः सर्वत्र समतां गतम् १४
यत्तद्ब्रह्मेति वै प्रोक्तं ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
नियमैर्बहुभिः प्राप्तैः सत्यव्रतपरायणैः ॥ १५
एवमेते त्रयो लोका ब्राह्मेऽहनि समाहिताः
अहनि ब्रह्म चाव्यक्तं व्यक्तं प्राणे प्रतिष्ठितम् ॥
ब्रह्मणो नियतं कर्म प्रभावेण प्रचोदितम् ।
प्रवर्तमानं भावेन शश्वदच्छलवादिनाम् ॥ १७

वदनादिति । तस्य वदनात् निष्क्रान्तं चतुर्वदनं त्रिद्धीति शेषः । द्विजोत्तमैः सह निष्क्रान्तं द्विजानाम् उत्तमाः । "**मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च, ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्, आसन्यं प्राणमूचुः**" इति ईश्वरमुखजत्वेन श्रुतिप्रसिद्धास्तैः सहेत्यर्थः ॥५॥ तेषु ब्राह्मणान् स्तौति—**वक्त्रमिति** । तस्येत्यनुवर्तते तस्य वक्त्रं ब्रह्म वेदः समुद्भूतो निःश्वासितरूपेण यस्मात्तथा ब्रह्मा तस्य वेदस्य धारको ब्राह्मणः स ब्राह्मणानां ब्रह्मोद्भवानामग्न्यादीनां मध्ये मुख्यः । "**ब्रह्म ब्राह्मण आत्मना**" इति श्रुतेरर्थमाह—**तदेवेति** । भावत्वं पूज्यतमत्वं ब्राह्मणत्वमिति यावत् । "भावः पूज्यतमो लोके" इत्यनेकार्थमञ्जरी ॥ ६ ॥ तदेवेत्युक्तं किं तन्मह उद्भूतमित्यत आह—**उद्धृतेति** । येनेति शेषः । ब्रह्मणः स्थानं मेरुपृष्ठं प्राप्य तदेवं ब्रह्मत्वं चतुर्मुखत्वं गतम्, एवमेव लोकोऽपि धरोद्धर्ता लोकतां व्यक्ततां गतः ॥ ७ ॥ **पदेति** । पदयोः सन्धौ मेरोः शृङ्गं ब्रह्मलोकं ब्रह्म परं वस्तु लोक्यते साक्षात्क्रियते यत्र स्थितैस्तद्ब्रह्मलोकं क्रममुक्तिस्थानमित्यर्थः । मेरोः कल्पनामात्रशरीरत्वान्मेरुमरीचिकाह्लादगांभीर्यस्येव नेयत्ताप्रमाणमस्तीत्याह—सार्धेन । **उच्छ्रितमिति** । तेजसा ज्ञानेन ॥८॥ उच्छ्रायविस्तारयोरिव परिधेरप्यनियममाह—**चतुर्भिरिति** । शिलाभिरुपष्टम्भकशैलस्थानीयैर्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैरभितः संवृतैः पार्श्वानां विस्तारैः ॥१०॥ पूर्वोक्तपरिणामैश्चतुर्भिर्गुणितश्चतुष्कोणो मेरुर्भवतीति बौद्धपक्षमुपाक्षिप्य मानसवत् परिमाणनियमो नास्तीत्याह सार्द्धेन—**नगस्येति** । गुणितं परिमाणमिति शेषः । ब्रह्मविद्भिर्मायाया अनन्तत्वादानन्त्येन निश्चितमित्यर्थः ॥ ११ ॥ मरुद्भिरित्यादि च त्रिभिः कालापकम् । भगवान् विष्णुना सह तेन ब्राह्मेण वपुषा वसुधाधिपान् पृथिवीं च ररक्षेति सम्बन्धः । शुद्धचिदात्मा मायोपाधिना रूपेण प्रकृतेन भेर्वाधिपतेर्ब्रह्मणश्च रूपेण शरीराभिमानिनो जीवान् शरीरं च रक्षितवान् भोगमोक्षप्रदकर्मज्ञानोपदेशेनेत्यर्थः । किंभूतां पृथिवीं मरुदादिभिस्तत्रावयवदेवतादिभिः विवस्वद्वरुणाभ्यां तद्दैवत्यतेजोजलाभ्यां च संघातं गमितां लिङ्गात्मविशिष्टां तेजोऽबन्नात्मिकामित्यर्थः । किंभूतेन ब्राह्मेण वपुषा ब्रह्म निर्विशेषरूपं प्राप्तेन प्राप्तवता ॥ १२ ॥ किं तद्ब्रह्मेत्यत आह—**यत्तादिति** । न केवलं वेदपारगैरपि बहुभिर्नियमैः कर्तृभिः प्राप्तैरनुगतैः हठाकृष्टा न येषां नियमाः अपि तु दासभूतास्तादृशैर्ब्राह्मणैरित्यर्थः ॥ १४ ॥ **एवमिति** । एवम् अन्योन्याश्रयेण एते त्रयो लोक्यन्त इति लोकाः पृथिवीमरुदादिविष्णुशब्दिताः विराट्सूत्रान्तर्यामिणः ब्राह्मेऽहनि ब्रह्मप्रापके योगयज्ञे समाहिताः तत्रस्थत्वात्तत्रैवानुभूयन्त इत्यर्थः । तत्रैवाहनि अव्यक्तं ब्रह्म च यत्प्रतिष्ठितम् अनुभूयते योगिभिः तत्प्राणे प्राणाख्ये उपाधावप्यहमिति जीवरूपेण व्यक्तं सत् प्रतिष्ठितं शुद्धं ब्रह्म संसरतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ अस्य मुक्त्युपायमुपदिशन् रक्षणमेवाध्यायशेषेणाह—**ब्रह्मण इति** । ब्रह्मण ईश्वरस्य प्रभावेण निःश्वासितमात्रेण वेदेन प्रचोदितं यत् नियतं नित्यं कर्म अकरणात्प्रत्यवायजनकम् एतद्धितमित्युत्तरेण सम्बन्धः । शश्वत् निरन्तरम् अच्छलवादिनां भावेन शुद्धचेतसा प्रवर्तमानं क्रियमाणं कर्म । येषां वाचाऽपि छलं कदाचिदपि नास्ति किमुत कर्मणा, तैः कृतं वेदोक्तं कर्म हितमित्यर्थः ॥१७॥

एतद्धितमिति प्रोक्तं ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
यदेकं ब्रह्मणः पादं दिष्टत्वं गमितं पदम् ॥ १८
बहुत्वाद्विप्रभावानां विश्वशब्दः प्रयुज्यते ।
ब्राह्मणैर्ब्रह्मभूतात्मा सत्यव्रतपरायणैः ॥ १९
विश्वरूपं मनोरूपं बुद्धिरूपं च मानयन् ।
एवं द्वन्द्वं स भगवान्प्रथमं मिथुनं सृजत् ॥२०
स एव भगवान्विश्वो देव्या सह सनातनः ।
विधाय विपुलान्भोगान्ब्रह्मा चरति सानुगः ॥
स एष भगवान्ब्रह्मा नित्यं ब्रह्मविदां वरः ।
निर्वाणभयगन्तॄणामकिंचनपथैषिणाम् ॥ २२
सोमात्सोमः समुत्पन्नो धारासलिलविग्रहात्
यथाभिषिक्तो भूतानामाधिपत्ये महेश्वरः २३
अभिषिच्य च भूतेशं कृत्वा कर्म स्वभावतः ।
नदति स्म तदा नादं तेन सा ह्युच्यते नदी ॥
सा ब्रह्मलोकं संभाव्य अभिभूय सहस्रधा ।
गां गता गगनाद्देवी सप्तधा प्रससार च ॥ २६
सहस्रधा च राजेन्द्र बहुधा च पुनः पुनः ।
इमं लोकममुं चैव भावयन्क्षरसंभवम् ॥ २६
ततो भूतानि रोहन्ति महाभूतफलानि च ।
ततः सर्वे क्रियारम्भाः प्रवर्तन्ते मनीषिणाम् ॥
चतुर्भिर्वदनैस्तस्य मुखपद्माद्विनिःसृता ।
तदाक्षरमयी सिद्धिर्दिशत्वं समुपागता ॥ २८
तस्य ज्ञानमयं पुण्यं चतुष्पादं सनातम् ।
पतित्वेनाभवद्देवो ब्रह्मा चात्र पितामहः २९

आसक्तिं निषेद्धुं कर्मफलस्यैयत्तामाह—**यदेकमिति** । यत्पदं दिष्टत्वं गमितं कर्मजसुकृतफलत्वं प्रापितं तत् ब्रह्मणः पादं लेशमात्रं प्राहुः श्रुतयः, "**पादोऽस्य विश्वा भूतानि**" इत्याद्या इत्यर्थः ॥ १८ ॥ **बहुत्वादिति** । यस्य पादो विश्वं तद्ब्रह्म भूतात्मा नित्यसिद्ध आत्मा न तु कर्मप्राप्य इति भावः । एवंविधोऽपि विप्राणां ब्राह्मणानां भावश्चित्तवृत्तयस्तासां बहुत्वात् ब्राह्मणैर्विश्वे इन्द्रमित्रवरुणादयः शब्दाः यस्मिन्वाचकत्वेन प्रतिष्ठिता इति स विश्वशब्दः यज्ञेषु प्रकर्षेण युज्यते विनियुज्यते तैस्तैः शब्दैरित्यर्थः । तथा च श्रुतिः—"**तद्यदिदमाहुरमुं यजेत्येतस्यैव सा विसृष्टिः, एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति**" इत्यादिका । तस्मात्फलस्य तुच्छत्वान्निष्कामैरेव कर्मभिः परमात्मा आराधनीयो मुमुक्षुभिरिति भावः ॥ १९ ॥ एवं यष्टव्यदेवतारूपं ब्रह्मैवेत्युक्त्वा यजमानरूपमपि तदेवेत्याह—द्वाभ्याम् । विश्वरूपं स्थूलं मनोरूपं सूक्ष्मं द्वयमपि बुद्धिमात्ररूपमिति मानयन् जानन् एवं उक्तक्रमेण जानन् द्वन्द्वं स्त्रीपुंसात्मकं सृजत् असृजत् । अडभाव आर्षः ॥ २० ॥ यत्सृष्टं मिथुनं तदपि स्रष्टुरेव नटस्येव रूपान्तरमित्याह—**स एवेति** । विधाय वेदेन प्रकाश्य आचरति भोगार्थकर्माणि करोति । अनुगैः कश्यपादिभिः सहितः सानुगः ॥ २१ ॥ हविःस्वरूपमपि ब्रह्मैवेत्याह—**स एष इति** । यो नित्यमाकिंचनपथैषिणां निर्वाणपदगन्तॄणां ब्रह्मविदां वरो ब्रह्म स एषः ॥ २२ ॥ सोमात् उमा ब्रह्मविद्या तया सहितात् नित्यमलुप्तज्ञानशक्तेः परमेश्वरात्सोमः चन्द्रः ओषधीशः समुत्पन्नः । किंभूतात्सोमात् धारा स्वर्गात् च्युतजलधारा तदेव विग्रहो मूर्तिर्यस्य तस्मात् । यया धारया ॥ २३ ॥ स्वभावतः निसर्गेणैव कर्म महेश्वरस्य भूताधिपत्यप्रदानरूपं कृत्वा नादं नदति पुनःपुनर्गर्जति । नादमिति णमुलन्तम्, नदित्वा नदित्वेत्यर्थः । अतः सा नदीत्युच्यते ॥ २४ ॥ संभाव्य महीकृत्य अभिभूय भित्त्वा मार्गरोधकान्पर्वतानिति शेषः । यतो गगनात् गां गता अतो गङ्गाऽभूदिति भावः । सप्तधा गोदावरीरूपेण सा हि समुद्रसंगमे सप्तधा भूतेति सिद्धम् ॥ २५ ॥ सहस्रधा जाह्नवीरूपेण इदमपि प्रसिद्धम् । बहुधा विभूतिभेदेन गङ्गा भगवती नदीत्यादितत्तत्तीर्थमाहात्म्यप्रसङ्गे गङ्गाया अनेकधा भावदर्शनात् । एवमोषधीशोत्पत्तिप्रसङ्गात् गङ्गायास्तत्कारणेश्वरात्मत्वमुक्त्वा चन्द्रोत्पत्तिप्रयोजनमाह—**इममिति** । इमं लोकम् ओषधीनामाप्यायनेन अमुं च लोकं "प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पिबते रविः" इत्यादिशास्त्रोक्तप्रकारेण च भावयन् वर्धयन् क्षरसंभवम् अविद्याप्रभवम् ॥ २६ ॥ ततः अस्य लोकस्य संवर्धनात् उद्भूतैर्बीजैः भूतानि जरायुजादीनि रोहन्ति वर्धन्ते । महाभूतानि पृथिव्यप्तेजांसि, तेषां फलानि तेजोऽन्नात्मकानि व्रीह्यादीनि सर्वस्य आत्मकत्वात् । ततो व्रीह्यादिभ्यो मनुष्यादिभ्यश्च यथायोग्यं सर्वे क्रियारम्भाः प्रवर्तन्ते मनीषिणां कामजेतॄणाम् ॥ २७ ॥ मन्त्रोऽपि ब्रह्मैवेत्याह—**चतुर्भिरिति** । वदनैरिव वदनैर्वेदैः । इत्थंभावे तृतीया । तस्येश्वरस्य मुखपद्माद्वेदरूपेण विनिःसृता अक्षरं ब्रह्म तन्मयी यत्प्राप्तिप्रधाना सिद्धिर्वेदाख्या दिशत्वम् उपदेशत्वम् "दिश अतिसर्जने" इगुपधलक्षणः कः ॥ २८ ॥ ऋत्विग्यजमानावपि ब्रह्मैवेत्याह—**तस्येति** । ज्ञानमयं चिन्मयं पुण्यं पुण्यकारणं यज्ञं चतुष्पादं चत्वारः ऋत्विजो ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्यवः पादा यस्य तं सनातनम् अनादिं तस्य पतित्वेन ब्रह्मा ब्रह्मणः कर्मरूपस्य अनुष्ठाता एतत्सर्वं पितामहः शुद्धं ब्रह्मैव ॥ २९ ॥ धर्मपादरूपाश्चत्वार आश्रमाः

१ ग. ख. पादं विश्वत्वं ग० । २ ख. ०णपथगा० ।

पादा धर्मस्य चत्वारो यैरिदं धार्यते जगत ।
ब्रह्मचर्येण व्यक्तेन गृहस्थेन च पावने ॥ ३०
गुरुभावेन वाक्येन गुह्यगामिनगामिना ।
इत्येते धर्मपादाः स्युः स्वर्गहेतोः प्रचोदिताः
न्यायाद्धर्मेण गुह्येन सोमो वर्धति मण्डले ।
ब्रह्मणो ब्रह्मचरणाद्वेदा वर्तन्ति शाश्वताः ३२
गृहस्थानभिवाक्येन तृप्यन्ति पितरस्तथा ।
ऋषयोऽपि च धर्मेण नगस्य शिरसि स्थिताः
नगस्य तस्य संपश्य मेरोः शिखरमुत्तमम् ।
पद्भ्यां संपीड्य वृषणावृषिभिस्तैर्विचार्यते ॥ ३४
ग्रीवां निगृह्य पृष्ठं च विनाम्य प्रहसन्निव ।
नाभिदेशे करौ न्यस्य सर्वशोऽङ्गानि संक्षिपन्
मूर्ध्नि ब्रह्म समुत्क्षिप्य मनसाऽपि पितामहः ।
असृजन्मनसा विष्णुं योगाद्योगेश्वरस्य च ॥
व्यतिरिक्तेन्द्रियो विष्णुर्बिम्बाद्बिम्बमिवोद्धृतः
तेजोमूर्तिधरो देवो नभसीन्दुरिवोदितः ॥

अपि ब्रह्मैवेत्याह-**पादा इति द्वाभ्याम्** । व्यक्तेन स्वाध्यायरूपेण ध्यानरूपेण व्यक्तेन एकः पादः । गृहस्थेन गृहस्थाश्रमेण पावने गृहे स्थितेन च द्वितीयः पादः।समासैकदेशस्यापि गृहस्थविशेषणं पावने इति आर्षत्वात् ॥ ३० ॥ गुरुभावेन तपोभारगौरवेण च वानप्रस्थाश्रमेण तृतीयः पादः। वाक्येन तत्त्वमस्यादिना कीदृशेन गुह्यगामिना आत्मतत्त्वप्रतिपादकेन । तथा नगामिना नगमचलं कूटस्थं ब्रह्म, " संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थानम् " इति स्मृतेर्मेरुपृष्ठं वा तत्तत्री आगमयति गमयतीति नगामि तेन नगामिना कूटस्थवस्तुप्रापकेण विचारध्यानाभ्यां वस्तुप्रतिपत्त्यर्थेन वाक्येन चतुर्थः पादो धर्मस्य भवतीत्यर्थः । स्वर्गो भोगापवर्गाख्यं सुखम् ॥३१॥ एवं यष्टव्यदेवतादिचातुराश्रम्यान्तानां ब्रह्मत्वं भावनार्थमुक्तम् । इदानीं तुर्याश्रमयोग्यं योगं प्रस्तोष्यन् तुर्याश्रमधर्ममेव स्तौति द्वाभ्याम्-**न्यायादिति** । न्यायात् वेदान्तन्यायोद्दलितश्रवणमननात्मकविचाराधिगमात्। गुह्यधर्मो योगः तेन च मण्डले ब्रह्माण्डगोले सोमः चन्द्राधिष्ठेयं मनः विवर्धति । आध्यात्मिकपरिच्छेदाभिमानं त्यक्त्वा समष्ट्यभिमानं धत्ते इत्यर्थः । एवं ब्रह्मणो वेदादेव प्रमाणभूतात् ब्रह्मचरणं ब्रह्मचर्यायोगस्तस्मात् शाश्वता अपि वेदाः वर्तन्ति निवर्तन्ते गच्छन्ति बाध्यन्ते इत्यर्थः । अत्र " **पितापितेत्यादि लोका अलोका वेदा अवेदाः** " इति श्रुतेः वेदस्यापि बोधात्प्रागेव प्रामाण्यं सति तु बोधे बाध एवेत्यर्थः । वर्तन्ति नैघण्टुके गत्यर्थेऽनूपपद्यते ॥ ३२ ॥ किंच वाक्येन पूर्वोक्तो गुह्येत्यादिविशेषणेन युक्तान् गृहस्थानपि अभिलक्ष्य पित्रादयस्तृप्यन्ति धर्मेण योगेन नगस्य मेरोः, एतेन योगधर्मे गृहस्थादेरप्यधिकारोऽस्तीति दर्शितम् । तथा च स्मृतिः—

न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।
श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते ॥
स ह्याश्रमैर्विजिज्ञास्यः सर्वैरप्येवमेव तु
द्रष्टव्यस्त्वथ श्रोतव्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः " ॥

इत्यादिका ॥ ३३ ॥ तदेवं यतेर्गृहस्थस्य च यथोक्तस्वाश्रमधर्माननुतिष्ठतः अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाख्या **यमाः**, शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानाख्या **नियमाश्च** स्वभावसिद्धा इति तानुक्त्वा आसनादीनि योगाङ्गानि विधित्सुः प्रथमं मेरुशिखराख्यब्रह्मलोक एव जेतव्य इत्याह—**नगस्येति** । उत्तमं क्रममुक्तिस्थानत्वात् आसनं विधत्ते सार्धेन—**पद्भ्यामिति**। यतः मेरोः शिखरं तैः ब्रह्मचर्याद्याश्रमधर्मसंपन्नैर्ऋषिभिर्विचार्यते तत् पश्येति योजना । किं कुर्वन् वृषणौ पद्भ्यां संपीड्य—

मेढ्रादुपरि विन्यस्य सव्यं गुल्फं तथोपरि ।
गुल्फान्तरं च विन्यस्य सिद्धासनमिदं भवेत् ॥

इत्युक्तलक्षणे सिद्धासने स्थित्वेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ग्रीवां निगृह्य जत्रुसंधौ चुबुकं संयोज्येत्यर्थः । पृष्ठं विनाम्य यथा वक्ष ईषदुन्नतं स्यात्तथा विनामयेत् पृष्ठं प्रहसन्निवेत्यस्य दन्तैर्दन्तान्न स्पृशेदित्यर्थः । नाभिदेशे करौ न्यस्येत्यञ्जलिमुद्रां वामोपरि दक्षिणं हस्तं कृत्वेत्यर्थः । संक्षिपन् निगृह्णन् ॥ ३५ ॥ आसनजयिनः परकृतिसरूपार्थवादमुखेन सफलं प्राणायाममाह—**मूर्ध्नीति** । योगेश्वरस्य योगात् पितामहः मनसा विष्णुम् असृजत् । किं कृत्वा ? मनसा मूर्ध्नि ब्रह्म समुत्क्षिप्येति योजना । मनोरोधो हि योगः, स च प्राणरोधाधीन इति प्राणरोधो योगेश्वरः, तस्य योगादभ्यासात् पितामहोऽधिकारी मनसा मनःप्रधानेन प्राणेन ब्रह्म स्वात्मानं जीवं प्राणोपाधिं मूर्ध्नि भ्रूघ्राणमध्ये समुत्क्षिप्य सङ्गम्य मनसा सङ्कल्पेन विष्णुं विश्वरूपं असृजत् । एवं चोक्तरीत्या भ्रूघ्राणमध्यं प्रापय्य जीवस्य ऐश्वर्याविर्भावहेतुः प्राणायामोऽवश्यं कर्तव्य इत्यर्थः ॥३६॥ प्रत्याहारमाहात्म्यमाह—**व्यक्तिरिक्त इति** । व्यतिरिक्तानि विषयेभ्यो व्यावृत्तानि इन्द्रियाणि यस्य सः कृतप्रत्याहारो योगी सन्निहितमपि शब्दादिकमगृह्णन् सर्वात्मना परिच्छेदाभिमाननिवृत्तौ विष्णुर्व्यापक एव भवति । अयमत्र क्रमः—यथा घटोदरगता दीपप्रभा घटमात्रीभवति, सैव

रराज ब्रह्मयोगेन सहस्रांशुरिवापरः ।
विराजन्नभसो मध्ये प्रभाभिरतुलं प्रभुः ॥ ३८
नोपलभ्यति मूढानां प्रत्यक्षं ब्रह्म शाश्वतम् ।
ललाटमध्ये तिष्ठन्तं द्विधाभूतं क्रियां प्रति ३९
ज्योतिश्चक्षुषि संबद्धं बिम्बं भास्करसोमयोः ।
बुद्ध्या पूर्वं तु पश्यन्ति अध्यात्मविषये रताः
ब्राह्मणा वेदविद्वांसः सत्यव्रतपरायणाः ।
नेतरे जातु पश्यंति अध्यात्मं नावबुध्यते ४१
हिंसायोगैरयोगात्मा सर्वप्राणचरैर्नृप ।
भूतयो भुवि भूतेशो मोहप्राप्तेन चेतसा ॥ ४२
कर्मभिः कुत्सितैरन्यैः सर्वप्राणिवधैषिणाम् ।
नराणां योगमाधाय स्वेषु मात्रेषु भारत ४३
समाहितमना ब्रह्मन्मोक्षप्राप्तेन हेतुना ।
चन्द्रमण्डलसंस्थानाज्ज्योतिश्चान्द्रं महत्तदा
प्रविश्य हृदयं क्षिप्रं गायत्र्या नयनान्तरे ।
गर्भस्य संभवो यश्च चतुर्धा पुरुषात्मकः ४५
ब्रह्मतेजोमयो युक्तः शाश्वतोऽथ ध्रुवोऽव्ययः
न चेन्द्रियगुणैर्युक्तो युक्तस्तेजोगुणेन च ॥ ४६

घटाच्छिद्राद्बहिर्गता कियन्तं भवनोदरगतं विषयं व्याप्नोति, सर्वात्मना घटाद्बहिर्गता सती कृत्स्नं भवनोदरं व्याप्नोति । एवं जीवचैतन्यं देहान्तर्गतं सत्तन्मात्रं व्याप्नोति, इन्द्रियद्वारा बहिर्गतं सत् तं तं विषयं व्याप्नोति, सर्वात्मना देहाद्बहिर्गता सती कृत्स्नं दृश्यं व्याप्नोति । अत एव तस्यामवस्थायां सार्वज्ञ्यं योगिनां भवतीति स्पष्टम्—**बिम्बादिति** । मूषोद्धृतप्रतिमावत्स्वरूपेणाविर्भवतीत्यर्थः । तेजोमूर्तिः चैतन्यज्योतिः ॥ ३७ ॥ एतमेव स्तौति—**रराजेति** । ब्रह्मयोगेन देहादितादात्म्याध्यासकृतया ब्रह्मभावव्यावृत्त्या विराजन् विराजमानः नभसो हार्दाकाशस्य प्रभाभिश्चैतन्यज्योतिःप्रकाशैः । बहुवचनं समाधिप्रयोगभेदाभिप्रायम् । निर्विशेषचिन्मात्रमपि प्रत्याहारबलेनैव ज्ञेयमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ आक्रोशपूर्वकं देशबन्धश्चित्तस्य धारणेति प्रोक्तलक्षणां धारणामाह—**नोपेति** । उपलभ्यति प्राप्नोति ललाटमध्ये भ्रूघ्राणसन्धौ तिष्ठन्तं विष्णुं क्रियां नियमनक्रियां प्रति समुद्दिश्य द्विधाभूतं नियम्यनियामकरूपेणेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ धारणायाः प्रदेशमुक्त्वा विषयमाह—**ज्योतिरिति** । भास्करसोमयोः तद्देवतयोरिडापिङ्गलयोर्मध्ये बिम्बभूतं ज्योतिर्धारणाविषय इत्यर्थः । किंभूतं बिम्बं चक्षुषि संबद्धं चक्षुरिन्द्रिये प्रतिबिम्बितं यत्कृतं चक्षुषि रूपप्रकाशनसमर्थं तस्मिन् चिज्ज्योतिषि भ्रूघ्राणमध्यस्थे चित्तं धार्यमित्यर्थः । **बुद्ध्येति** । पूर्वम् अध्यात्मविषये रताः सन्तः पश्चात् बुद्ध्या तं विषयं पश्यन्तीति योजना । आत्मनि शरीरे योगधारणाविषयः तत्र रताः पुनःपुन्येन तदेव चिन्तयन्तः । एतेनात्र प्रत्ययैकताध्यानमित्युपलक्षणं ध्यानमुक्तम् ॥ ४० ॥ **ब्राह्मणा इति** । नावबुध्यते इतरैरिति शेषः । अध्यात्मम् अध्यात्मशास्त्रमपि नावबुध्यते दूरे स्वरूपबोध इति भावः ॥ ४१ ॥ इतरे के तानाह—**हिंसायोगैरिति द्वाभ्याम्** । यो भुवि भूतेशो भूतानां निग्रहानुग्रहसमर्थो योगी ऐश्वर्यकृतं मोहं प्राप्तेन चेतसा अयोगात्मा न योगे आत्मा चित्तं यस्य स योगं प्राप्य स्वरूपानन्दात् च्युतमनस्कः तं भूतयः ऐश्वर्याणि सर्वप्राणचरैः सर्वप्राणभक्षकैः हिंसायोगैरभिभवन्तीति शेषः ॥ ४२ ॥ किं कृत्वा मोहयन्तीत्यत आह—**कर्मभिरिति** । सर्वप्राणिवधैषिणां नराणामन्यैः कुत्सितैः कर्मभिर्योगसम्बन्धम् आधाय प्रसञ्जयित्वा । केषु निमित्तेषु सत्सु स्वेषु स्वार्जितेषु मात्रेषु मीयन्ते ते मात्राः भोग्याः विषयाः, "**हृष्टो दृप्यति, दृप्तो धर्ममतिक्रामति**" इत्यापस्तम्बोक्तेर्योगार्थिषु न संतोषः कार्यः । किं तु विघ्नबुद्ध्या तास्त्यक्तव्या एवेति भावः ॥ ४३ ॥ **समाहितेति** । यस्मादेवं योगे विघ्नाः सन्ति तस्मात् ब्रह्मन् ब्रह्मणि समाहितमनाः सम्यङ्निहितमना भवेत् । मोक्षस्य प्राप्तं प्राप्तिः । भावे क्तः । मोक्षप्राप्त्यर्थमित्यर्थः । किं कृत्वा चन्द्रमण्डलं मनः । "**चन्द्रमा मनो भूत्वा**" इति श्रुतेः । तस्य संस्थानं ईशाद्रिरूपं तत्परित्यज्येत्यर्थः । संस्थानादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । ज्योतिर्द्योतमानं तेजश्चैतन्यं हृदयायतनं प्रविश्य ॥ ४४ ॥ क्षिप्रविघ्नशङ्कया ऐश्वर्यास्वादमकुर्वन् गायत्र्याः, "**गायत्री वा इदं सर्वं भूतम्**" इति श्रुतिप्रसिद्धगायत्र्याख्यसगुणब्रह्मणोऽपि नयनं नयनवत् प्रकाशकं शुद्धं ज्योतिः तस्यान्तरे मध्ये आसीदिति शेषः । अन्तरस्वरूपमाह—**गर्भस्येति** । अव्यक्तस्य संभव उत्पत्तिः । य इति विधेयापेक्षं पुंस्त्वम् । चतुर्धा अकारोकारमकारार्धमात्रत्वेन ॥ ४५ ॥ चतुर्धा भूतमेव पुरुषं स्तौति—**ब्रह्मेति सार्धेन** । ब्रह्म निरतिशयोत्कृष्टं तेजश्चैतन्यं तन्मयं तद्रूपः अव्यक्तः इन्द्रियाद्यगोचरः शाश्वतो नित्यः ध्रुवः कूटस्थः अत एव अव्ययः अपचयशून्यः इन्द्रियग्राह्यैः रूपादिगुणैर्न च युक्तः तेजोगुणेन मनोगुणेन दुःखादिना युक्तो मनस्तादात्म्याध्यासात् । चन्द्रेत्याह्लादकत्वं भ्राजिष्णुरिति सद्रूपेण स्फुरमाणत्वं वर्णेषु लोहितशुक्लकृष्णेषु तेजोऽबन्नेषु देहाकारपरिणतेषु स्थितः आविर्भूतः ॥ ४६ ॥

चन्द्रांशुविमलप्रख्यो भ्राजिष्णुर्वर्णसंस्थितः ।
नेत्राभ्यां जनयद्देवो ऋग्वेदं यजुषा सह ॥ ४७
सामवेदं च जिह्वाग्रादथर्वाणं च मूर्धतः ।
जातमात्रास्तु ते वेदाः क्षेत्रं विन्दन्ति तत्त्वतः
तेन वेदत्वमापन्ना यस्माद्विन्दन्ति तत्पदम् ।
ते सृजन्ति तदा वेदा ब्रह्म पूर्वं सनातनम् ॥
पुरुषं दिव्यरूपाभं स्वैः स्वैर्भावैर्मनोभवैः ।
अथर्वणस्तु यो योगः शीर्षं यज्ञस्य तत्स्मृतम्
ग्रीवाबाह्वन्तरं चैव ऋग्भागः स भवेत्ततः
हृदयं चैव पार्श्वे च सामभागस्तु निर्मितः ॥
बस्ति शीर्षे कटीदेशं जङ्घोरुचरणैः सह ।
एवमेष यजुर्भागः संघातो यज्ञकल्पितः ।
पुरुषो दिव्यरूपाभः संभूतो ह्यमरात्पदात् ॥
स हि वेदमयो यज्ञः सर्वभूतसुखावहः
उभयोर्लोकयोस्तात हिंसावर्ज्यः सनातनः ॥

योगारम्भं कर्मसाध्यं ब्रह्मचर्यं सनातनम् ।
प्रभवः सर्वभूतानां यो विन्दति स वेदवित् ॥
स सिद्धः प्रोच्यते लोके सिद्धिरेव न संशयः
निर्मुक्तः सर्वकर्मभ्यो मुनिभिर्वेदपारगैः ॥ ५५
वैष्णवं यज्ञमित्येवं ब्रुवते वेदपारगाः ।
ब्राह्मणा नियमश्रान्ता वेदोपनिषदे पदे ॥ ५६

जनमेजय उवाच ।

चेतसस्तूपलम्भं हि मनोग्राह्यस्य कामतः ।
कारणं श्रोतुमिच्छामि यथा त्वं मन्यसे मुने

वैशम्पायन उवाच ।

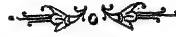
न ह्यस्य कारणं किंचिद्ग्राह्यं भवति भारत ।
अन्तर्गतं कारणं तु शारीरं मानसं नृप ॥ ५८
येन वेद्यं विदुर्मर्त्या ब्राह्मणाः संशितव्रताः ।
अवेद्यमपि वेद्यं च शक्यं वेत्तुं न कर्मणा ॥ ५९

अस्य चतस्रो मूर्तीराह—**नेत्राभ्याम्** ऋग्यजुर्वेदौ क्रमेण विश्वतैजसौ त्रिपुटीरूपेण दृश्यत्वान्नेत्राभ्यामिवोत्पन्नौ ॥ ४७ ॥ सामवेदः प्राज्ञः शब्दमात्रगम्यत्वाज्जिह्वाग्रादेवोत्पन्नः । एतेभ्यो विलक्षणस्तुर्य ईश्वरोऽन्तर्यामी योगैकगम्यत्वादवाग्दृशामगोचरत्वात् शुद्धसत्त्वमयत्वाच्च मूर्धत एवोत्पन्नः । आविर्भूतमात्रा एते स्वं स्वं क्षेत्रं प्रकाश्यमुपाधिं विन्दन्ति लभन्ते । तस्मादेते वेदा उच्यन्त इत्याह—**जातमात्रा इति** ॥४८॥तुर्यातीतस्त्वेतेष्वनुस्यूत इत्याह—**तेनेति** ॥४९॥ चत्वारोऽप्येते शुद्धस्योपाधितां गत्वा स्वैः स्वैर्गुणैर्विशिष्टेन रूपेण पुरुषं विश्वादिरूपं कुर्वन्तीत्यर्थः । एवं चतुर्विधं भ्रूघ्राणमध्यस्थस्य धारणाविषयस्य ब्रह्मणो रूपमुपन्यस्य देहावयवतारतम्येन तत्र तत्र धारणायास्तारतम्यं सूचयति—**अथर्वेत्यादिना** सार्धद्वयेन । तुर्यधारणाऽतिमुख्यत्वाच्छीर्षतुल्या । विश्वधारणा बाह्यत्वात् ग्रीवादितुल्या ॥ ५० ॥ प्राज्ञधारणान्तमुखत्वाद्धृदयतुल्या तैजसधारणा संसारमोक्षोभयव्यापित्वाच्छीर्षादिचरणान्तरूपा । यस्तु एतैर्दिव्यै रूपैराभाति स पुरुषः अमरात् अक्षरात्तुर्यात्पदात् उपलक्षणात् संभूतः एकीभावेनाधिगतो भवतीत्यर्थः ॥ ५२॥ अत्र द्विविधो योगः सबीजो निर्बीजश्च । आद्यश्चतुर्द्धा वितर्कविचारानन्दास्मितरूपः । तत्र बाह्यः प्रतिमादौ चित्तं यदा सन्नियम्यते तदा स वितर्कः सोऽत्र ऋक्छब्देनोक्तः । यदा तु स्वप्ने इवान्तःप्रज्ञैर्मनोमात्रकल्पिते प्रतिमादौ तदा स विचारः सोऽत्र यजुःशब्दितः। यदा त्वेनं परित्यज्य तुर्ये प्रविविक्षुर्मध्ये लीयते स प्रकृतिलीनोऽत्र सामशब्देनोक्तः । अयं च लयरूपत्वादयोगः तुर्ये प्राप्तोऽपि यदा सर्वैश्वर्यसार्वज्ञादिप्रावण्यं तदा स आनन्दः। यदा तु तमपहाय अस्मीत्येतावन्मात्रेणावस्थानं तदा स स्मितः;तदुभयमत्राथर्वशब्देनोच्यत इति । विस्तरस्तु **वेदस्तुतिटीकायां स्पष्टीकृतोस्मद्गुरुभि**रित्युपरम्यते ॥ ५३ ॥ योगमुक्त्वा तद्विदं स्तौति—**योगारम्भमिति** । इदं ब्रह्मचर्यं यो विन्दति स वेदवित् । य एतत्सर्वभूतानां प्रभवः तत्प्रापकत्वात्, "**योगो हि प्रभवाप्ययौ**"इति श्रुतेः । कीदृशं तत् योगेनैवारभ्यते न तु शुष्कविचारेण, कर्म मनःसंयमस्तेन साध्यम् ॥ ५४ ॥ **वैष्णवमिति** । विष्णुः शुद्धं वस्तु, तत्प्रापकं वैष्णवं, तस्मिन् वेदस्य उपनिषत् ब्रह्मविद्या तयाऽधिगम्य वेदोपनिषदे, पदे स्वाराज्ये निमित्ते सति ब्राह्मणाः ब्रह्मविदः नियमे मनोनिग्रहे श्रान्तास्ते ब्रुवते । अत्यन्तदुष्करमनोजयसाध्योऽयमित्यर्थः ॥ ५६ ॥ प्रसङ्गात्समाधौ प्रलीनस्य चेतसः कुतः पुनरुपलम्भ इत्याशङ्कते—**चेतस इति** । कामत इच्छया मनोग्राह्यस्य स्वेनैव स्वयं दग्धेन्धनानलवदुपशामितुं योग्यस्य ॥ ५७ शरीरेण कृतं शारीरं धर्माधर्मरूपं, मानसं मनसि भवतीति मानसम् । शरीरकृतं कर्म मनसि संस्काररूपेण स्थितं मनस उद्बोधकमित्यर्थः ॥५८॥ अस्यैव प्राबल्यमाह—**येनेति** । येन चैतन्येन सर्वं ज्ञायते तदात्मत्वादवेद्यमपि शास्त्राचार्योपदेशमनु लक्षणया वेद्यं भवत्येव तथापि कर्मणा न वेत्तुं शक्यमतः कर्मैव बलवत्प्रतिबन्धकमित्यर्थः ॥५९॥

१ ख, ह्यपरा॰ । २ ग. घ. ॰चर्ये स॰ ।

ब्राह्मणेन विनीतेन सदा ब्रह्मनिषेविणा ।
सदा विदिततत्त्वेन सिद्धिहेतोर्महीपते ॥ ६०
सदा चैव शुचिर्भूत्वा नियतो ब्रह्मकर्मणा ।
उपतिष्ठेत स गुरुं बद्धाञ्जलिपुटो द्विजः ॥ ६१
सायं प्रातश्च तत्त्वज्ञो मोक्षकर्माणि कारयेत् ।
विनीतो ब्रह्मभावेन समाहितमतिर्मुनिः ॥ ६२
संप्रपद्येत मनसा वैष्णवं पदमुत्तमम् ।
ध्यायन्नेव प्रसीदेत समाहितमतिर्द्विजः ६३
गच्छते परमं ब्रह्म निर्विकारेण चेतसा ।
अपुनर्भवभावज्ञो निर्ममो भावबन्धनात् ॥ ६४
तदेवाक्षरमित्याहुर्यत्तद्ब्रह्म सनातनम् ।
तर्हि तत्कर्मयोगेन विद्यायोगेन दर्शितम् ६५
ब्राह्मणानां विनीतानां वैष्णवे पदसञ्चये ।
सर्वद्रव्यातिरिक्तानां कामयोगविगर्हिणाम्
अपुनर्भाविनां लोकाः कर्मयोगप्रतिष्ठिताः
अनादानेन मनसा राजन्कर्माणि कर्मणि ॥ ६७
आदानाद्बध्यते जन्तुर्निरादानात्प्रमुच्यते ।
ब्राह्मणेभ्यः क्रियावाप्तिर्जन्तोः पूर्वाज्जनाधिप
मुक्तश्चेन्द्रियबन्धेन प्राप्तश्च परमं पदम् ।
न भूयः पुनरायाति मानुषं देहविग्रहम् ॥ ६९

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पौष्करे
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

तस्य च निवृत्तिरपि सत्कर्मणैवेत्याह-**ब्राह्मणेनेत्यादिभिश्चतुर्भिः**। ब्राह्मणेन वेदाध्यायिना विनीतेन विद्यामदहीनेन सदा ब्रह्मनिषेविणा ब्रह्मयज्ञादिपरेण सदा शास्त्राचार्येभ्य आत्मानात्मनोर्विदिततत्त्वेन सिद्धिहेतोर्मोक्षार्थं भावितव्यामिति शेषः ॥ ६० ॥ ब्रह्मकर्मणा ब्रह्मण्यर्पितेन कर्मणा नियतः शमादिमान् ॥ ६१ ॥ गुरुतत्त्वज्ञो भूत्वा मोक्षकर्मणि प्रोक्तान्यासनादिधारणान्तानि कारयेत् कुर्यात्। विनीतो योगप्राप्तिगर्वहीनः, ब्रह्मभावेन न तु सेव्यसेवकभावेन । "**अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानाम्**" इति तन्निन्दाश्रुतेः ॥ ६२ ॥ "**मनसैवेदमाप्तव्यम्, दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या**" इत्यादिश्रुतेः वैष्णवम् उत्तमं पदं शुद्धं ब्रह्म मनोवृत्त्यैव वेद्यमित्यर्थः । ध्यायन्नेव न शुष्कं विवेकं कुर्वन् ।

मनसो हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् ।
प्रसन्नात्माऽऽत्मनि स्थित्वा सुखमक्षय्यमश्नुते ॥

इति श्रुतेर्मनोजय एव कर्मनिर्मूलने हेतुरित्यर्थः ॥ ६३ ॥ गच्छते । कर्मव्यतिहारे तङ् । यथा यथायं ब्रह्माभिमुखो भवति तथा तथैनं ब्रह्माप्यभिमुखं भवति । यथोक्तं वृद्धैः-

यावद्यावन्निरस्यायं देहादीन्प्रत्यगञ्चति ।
तावत्तावत्तदर्थोऽपि त्वमर्थं प्रविविक्षति ॥

इति ॥ ६४ ॥ **तदेवेति**। जीवरूपेण नित्यं वृद्धिह्रासभाक्त्वे न समानमपि ब्रह्म तर्हि तदेवम् अक्षरं ह्रासादिरहितं प्रादुर्भवदेव कर्मयोगादिना दर्शितं भवतीति ॥ ६५ ॥ केषां तदक्षरं विदितमत आह—**ब्राह्मणानामिति** । पदसंचये पदनिश्चये निमित्तं सर्वद्रव्येभ्योऽतिरिक्तानां त्यागवतां कामयोगं स्त्र्यादिसङ्गं विगर्हयन्ति तेषाम् ॥६६॥ **अपुनरिति**। कथं कर्मयोगेषु पुनर्भवराहित्यं प्रतिष्ठितमत आह—**अनादानेनेति** । फलस्येति शेषः। कर्मणीति द्विरुक्तिर्वीप्सार्था । सर्वस्मादपि कर्मणः फलाकाङ्क्षां न कुर्यात्। यथोक्तं भगवता—

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ इति

॥ ६७ ॥ **आदानादिति** । तत्रादानं तत्सङ्गत्या पूर्वजन्मसंस्काराच्च भवति तेन क्रियाणामवाप्तिः प्राप्तिर्भवति । अन्यथा क्षुद्रफलोपधानेन व्यर्थं कर्म गच्छतीत्यर्थः ॥ ६८ ॥ अनादानस्यैव महाफलत्वमाह-**मुक्त इति** । "**तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन**" इति श्रुतेर्विविदिषोत्पादनद्वारा कर्मैव मोक्षहेतुरित्यर्थः ॥ ६९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१ ग. °पितम° ।

योगोपसर्गकथनम्।

१८

जनमेजय उवाच।

उपसर्गं च योगं च ध्यातव्यं चैव यत्पदम्
न भूयः पुनरायाति मानुषं देहविग्रहम्।
[सिद्धिसिद्धिगुणाश्चैव श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः]

वैशम्पायन उवाच।

शृणु विस्तरतः सर्वं यथा पृच्छसि मेधया।
उपपन्नेन मनसा ब्रह्मादीनामनेकधा॥ २
पञ्च सिद्धिगुणांस्त्यक्त्वा पश्यतो ब्रह्मणो नृप।
योगयुक्तेन मनसा पञ्चेन्द्रियनिवासिनः॥ ३
ब्रह्मणश्चिन्तयानस्य ब्रह्मयज्ञं सनातनम्।
बहुरूपमनैश्वर्यात्प्रवर्तति निरोधनम्॥ ४
पञ्चेन्द्रियस्य ग्रामस्य नवद्वारस्य भारत।
कामक्रोधस्य लोभस्य सन्निरुद्धस्य मेधया॥५
तेजसा मूर्ध्नि चाधाय धूमो दोधूयते महान्।
नीललोहितवर्णाभैः पीतैः श्वेतैश्च धातुभिः॥६
माञ्जिष्ठरागवर्णाभैः कपोतसदृशैस्तथा।
शुद्धवैडूर्यवर्णाभैः पद्मवर्णदलप्रभैः॥ ७
स्फाटिकैर्मणिवर्णाभैर्नागेन्द्रसदृशैस्तथा।
इन्द्रगोपकवर्णाभैश्चन्द्रांशुसलिलप्रभैः॥ ८
बहुवर्णैः सुधूम्रौघैरिन्द्रायुधसमप्रभैः।
संपतद्भिश्च युगपन्मेघैरिव समागमे॥ ९
निरुध्यन्त इवाकाशे पक्षवद्भिरिवाद्रिभिः।
ते धूमवर्णाः संघाता घनाः सलिलधारिणः।
निर्वेमुश्चैव तोयौघान्विविशुर्वसुधातले॥१०
मूर्ध्नि चैव महानग्निर्मानसो धूयते प्रभुः।
युक्तः परमयोगेन शतशोऽर्चिभिरावृतः॥ ११
तस्यार्चैर्विस्फुलिङ्गानां सहस्राणि शतानि च
विसस्रुः सर्वगात्रेभ्यो ज्वलन्निव युगाग्नयः १२

१८

योगोपसर्गा वर्ण्यन्तेऽथ त्रिभिः प्रश्नपूर्वकम्
तत्रापि द्वादशे योगमार्गे ये चिह्नतां गताः १

पूर्वत्र हिंसायोगैरित्यनेन योगोपसर्गाः सूचिताः आसनादिधारणान्तानि च योगाङ्गानि उक्तानि। अवशिष्टं योगस्वरूपं ध्येयं ब्रह्म, योगसिद्धयश्च, तदेतच्चतुष्टयं जिज्ञासमानो जनमेजय उवाच--**उपसर्गं चेति** ॥ १ ॥ **शृण्विति**। ब्रह्मादीनां योगिनामनेकधा जायमानं योगोपसर्गादिकं यथा पृच्छसि तथा मेधायुक्तेन मनसा शृणु॥ २ ॥ **पञ्चेति**। पंच सिद्धयो दूरश्रवणाद्यास्तासां गुणान् शब्दादीन् पंचेन्द्रियेषु निवसन्तीति पञ्चेन्द्रियैरेव कल्पितानित्यर्थः। तान् त्यक्त्वा योगयुक्तेन मनसा ब्राह्मणः पश्यतो ब्रह्मदर्शिनः॥ ३॥ ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य ब्रह्मैव यज्ञो ब्रह्मयज्ञो ब्रह्मैव तं चिन्तयानस्य अनैश्वर्यात् परवैराग्यबलाभावात्। निरुध्यतेऽनेन तन्निरोधनम् उपसर्गजातं प्रवर्तति प्रवर्तते ॥ ४ ॥ अपरवैराग्येण इन्द्रियादिनिरोधस्य सद्भावेऽपि परवैराग्याभावात् योगो निरुध्यत इत्याह-**पञ्चेति**। पञ्चेन्द्रियप्रधानस्य ग्रामस्य देहेन्द्रियप्राणसंघातस्य कामसहितस्य क्रोधस्य मेधया सन्निरुद्धस्य सद्भावेऽपीति शेषः॥५॥ तानेव विघ्नानाह-**तेजसेति**। मूर्ध्नि भ्रूघ्राणमध्ये निहितेन तेजसा चक्षुःप्रणिधानेन आधाय चित्तं संयोज्य स्थितस्य योगिनः। मूर्ध्नीति हृदयपुण्डरीकादेरप्युपलक्षणम्। यत्र कुत्राचिदाधारे गुरूक्तयुक्त्या चित्तं प्रणिधित्सतो योगिनः धूमादिकं गोचरीभवति, यच्च मनोमर्कटेन निरोधक्षुब्धेन नाडीमार्गशाखाश्च क्रमतोऽनुभूयन्ते तच्च योगसिद्धिचिह्नम्। तथा च श्रुतिः-

"**तस्मिन् शुक्लमुत नीलमाहुः पिङ्गलं हरितं च। एष पन्था ब्राह्मणानामुचितस्तेन**" इति "**ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तेजसश्च**" इति

नीहारधूमार्कानलानिलानां
खद्योतविद्युत्स्फटिकशशीनाम्।
एतानि रूपाणि पुरःसराणि
ब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणि योगे। इति च।

धातुभिः तुल्यवर्ण इति शेषः ॥६॥ **निरुध्यन्त इति** गाढत्वं दर्शितम्। एवं रजःसत्त्वतमःप्रधानासु नाडीषु संचराच्चित्तं पार्थिवैर्धूमादिरूपैरुपेतं भातीत्युक्तं तदेव किंचित्सत्त्वाधिकाः नाडीः प्राप्य अभास्वरशुक्लरूपेण गाढतमोवद्घनीभवति तदेतन्मेघधारादिरूपकेणाह—**ते इति**। निर्वेमुः वर्षितवन्तः वसुधातले देहान्तरे च न बहिः ॥१०॥ अतएवाभिर्विशेषणं **मानस इति** ॥११॥

---

१ ख. पञ्चेन्द्रियगु°। २ ख. प्रवक्ष्यामि निबोध तत्। पञ्चे°। ३ ख. °पद्मरागसमप्र°।

यावन्त्यो वर्षधारास्तु
तावन्त्योऽर्च्योऽनलस्य च।
समेयुर्वारिधाराभि-
र्विपुले वसुधातले ॥ १३
वर्णाभ्यां युज्यमानस्य वायुर्दोधूयते महान्।
दिव्यसिद्धगुणोद्भूतः सूक्ष्मप्राणविवर्धनः ॥१४
वेगवान्भीमनिर्घोषो बलवान्प्राणगोचरः।
तैरेव चाग्निसंघातैर्धातुभिः सह संगतः ॥ १५
सहस्रशोऽथ शतशो मूर्तिं कृत्वा पृथग्विधाम्
अग्निर्वायुर्जलं भूमिर्धातवो ब्रह्मचोदिताः ॥१६
समवायत्वमापन्ना बीजभूता महीपते ।
संघातं ब्रह्मवेगेन धातवो गमिता नृप ॥ १७
यद्ब्रह्म चक्षुषोर्मध्ये स सूक्ष्मः पुरुषो विराट्।
तयोरन्यान्बहून्सूक्ष्मान्ससृजे पुरुषोत्तमः १८
स एव भगवान्विष्णुर्व्यक्ताव्यक्तः सनातनः।
आधारः सर्वविद्यानां प्रलये प्रलयान्तकृत् १९
तं मूर्ध्नि धातुभिर्नद्धं विशन्ति ब्रह्मचोदिताः।
तेऽन्तराः पुरुषाः सर्वे ज्ञातारः सुखदुःखयोः॥
अथ चेष्टितुमारब्धा मूर्तयो ब्रह्मसंमिताः ।
भित्त्वा च धरणीं देवीं प्रापद्यन्त दिशो दश॥
इत्येते पार्थवाः सर्वे ऋषयो ब्रह्मनिर्मिताः ।
तत्रैव प्रलयं याता भूमित्वमुपयान्ति च ॥ २२
कर्मक्षयाद्विमुच्यन्ते धातुभिः कर्मबन्धनैः ।
कर्मक्षयाद्विमुक्तत्वादिन्द्रियाणां च बन्धनात्॥
तामेव प्रकृतिं यान्ति अज्ञतां कर्मगोचरैः
क्षरात्कर्मक्षयं चैव अग्निगर्भास्तपोमयाः ॥ २४
येन तन्तुरिवाच्छिन्नो भावाभावः प्रवर्तते ।
धूमादभ्रास्तु संभूता अभ्रात्तोयं सुनिर्मलम् २५

एवमग्रेऽपि तेजोजलादेर्मिश्रीभावः संकीर्णगुणवन्नाडीसंचाराद्बोध्यः। **यावन्त्य इति**। अर्च्यः अर्चिषः। ईकारान्तत्वमार्षम् ॥ १३ ॥ वर्णाभ्यां जलाग्निवर्णाभ्यां श्वेतलोहिताभ्याम् । इत्थंभावे तृतीया । तद्रूपेण परिणतस्य चित्तस्य सत्त्वोत्कर्षे सति नीरूपो वायुरूप आकाशो भवति । दिव्याः भित्त्यादिघ्नप्रतिघातात् सिद्धाः अनादयः ते च ते गुणाः शब्दतन्मात्रादयः तेभ्य उत्पन्नः स वायुर्न तु स्थूल इत्यर्थः । सूक्ष्मः प्राणः सूत्रात्मा तस्य विवर्धनः प्रकाशकः ॥ १४ ॥ **वेगेति** । स इति च्छेदः ह प्रसिद्धम् । तैरेव अग्निना संघातो दृढसंश्लेषो येषां तैः भूजलैः धातुभिः संगतः सन्प्राणगोचरः प्राणशब्दवाच्यः सूत्रात्मा भवतीत्यर्थः । वेगवान्मनसोऽपि जनकत्वात् । भीमनिर्घोषः स्थूलाकाशस्यापि जनकत्वात् । बलवान् ब्रह्माण्डभेदनसामर्थ्यवत्त्वात् ॥१५॥ सहस्रश इति धातवो मूर्तिं कृत्वा स्थिता इति शेषः ॥ १६ ॥ मूर्तिकरणप्रकारमाह—**समवायेति**। ब्रह्मवेगेन चिदनुप्रवेशेन संघातं गमिताः धातवः समवायत्वम् एककार्यकरणत्वम् आपन्ना गतवन्तः ॥ १७॥ **यदिति** । यद्ब्रह्म धारणाविषयः तदेव सूक्ष्मः तदेव च विराट् । तयोः सूक्ष्मविराजोः, ततोऽन्यान् तत्तुल्यान् ब्रह्मीभूतयोगी सृष्टवानित्यर्थः ॥ १८॥ स एव योग्यो भगवान् अतस्तस्य सूत्रादिस्रष्टृत्व युक्तमित्यर्थः ॥१९॥ **तमिति**। तं योगिनं मूर्ध्नि धातुभिर्नद्धं भ्रूघ्राणमध्ये सूत्रात्मत्वेन स्थितं ब्रह्मचोदिता ईशप्रेरिता इतरसुखादिभोक्तारो जीवाः प्रविशन्ति । स एव सर्वजीवसमष्टिरित्यर्थः ॥२०॥ **अथेति**। सूत्रात्मभाव्यसाक्षात्कारानन्तरम्, इदमेव कुत इत्यत आह–धरणीं भित्त्वा स्थूलदेहं विहाय ब्रह्मसंमिता ईशसाम्यं प्राप्ता मूर्तयः सूत्रविभूतयः चेष्टितुमारब्धाश्चेद्दश दिशः प्रपद्यन्ते । अस्यामवस्थायां योगी सार्वात्म्यात् सर्वविद्भवतीति भावः ॥ २१ ॥ **इतीति**। यतो विद्वान् सर्वात्मा इति हेतोः एते पार्थवाः पृथुभ्यो भूतेभ्यो जातत्वात् व्यावहारिकार्था ब्रह्मणा योगिनैव निर्मिताः व्युत्थाने संप्रज्ञाने च तत्रैव च लयं यान्ति। सुप्तौ समाधौ च भूमित्वं स्वोपादानत्वं पार्थिवो घट इव नाशे पृथिवीत्वमिति रूपकेणोक्तम् ॥ २२ ॥ कर्मक्षयाद्विमुच्यन्त इत्यनुषज्यते। कर्मक्षयाभावे पुनः पुनरुद्भवन्तीत्यर्थः ॥२३॥ कर्मभ्यो मुक्ताः क्व यान्तीत्यत आह—**तामेवेति**। कर्मगोचरास्तु क्षरात्कर्मणः हेतोः धूमक्षयं धूमादिमार्गगम्यस्थानं पुनरावृत्तिफलं यान्ति। तेऽपि यदि अग्निगर्भा अग्निहोत्रादिप्रधानाः तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि तन्मया वा भवन्ति, नान्यथा ॥२४॥ येन कर्मणा भावाभावसदसद्रूपसंसारः प्रवर्तते यथा तन्तुरिव अच्छिन्नस्ते धूमक्षयमेव यान्तीति पूर्वेणान्वयः। अच्छिन्नत्वमेवाह द्वाभ्याम्—**धूमादिति**। धूमादिमार्गेण पितृलोकं गताः कर्मक्षये ततश्च्युताः आकाशादिक्रमेण धूमत्वं प्राप्य मेघा भूत्वा वर्षधाराभिः पृथिव्यामन्नभूता रेतस्त्वं प्राप्य पुनर्भवन्तीत्यर्थः॥ २५॥

---

१ ख. °भिर्बद्धं वि° । २ ख. °राजातं क्षरं चै° ।

जगती जलात्तु संभूता जगत्येव च यत्फलम्।
फलाद्रसस्तु संजज्ञे रसात्प्राणस्तु देहिनाम्२६
रसश्च तन्मयो जज्ञे यत्तद्ब्रह्म सनातनम्।
प्रधानं ब्रह्म चोद्दिष्टं बहुभिः कारणान्तरैः।
ब्राह्मणैस्तपसि श्रान्तैः सत्यव्रतपरायणैः ॥ २७
अव्यक्ताद्व्यक्तिमापन्नं स्वेन भावेन भारत।
अन्तःस्थं सर्वभूतेषु चरन्तं विद्यया सह ॥ २८
कर्म कर्तेति राजेन्द्र विषयस्थमनेकधा।
नोपलभ्येत चक्षुर्भ्यां तपसा दग्धकिल्बिषैः
उपलभ्येत चक्षुर्भ्यां ज्ञानिभिर्ब्रह्मवादिभिः।
निःसृतस्तु भ्रुवोर्मध्यान्मेघमुक्त इवांशुमान्३०
चरद्भिः पक्षिवल्लोके निर्द्वन्द्वैर्निष्परिग्रहैः।
योगधर्मेण कौरव्य ध्रुवमासाद्यते फलम्॥ ३१
प्रादुर्भावं क्षयं चैव भूतस्य निधनं तथा।
विधत्ते शतशो ब्रह्मा संक्षये च भवेत्तदा॥ ३२
कर्मणः कर्मयोगज्ञो भूतेभ्यो नात्र संशयः।
अविनाशाय लोकस्य धर्मस्याप्यायनेन च ॥
युगं द्वादशसाहस्रं सहस्रयुगसंहितम्।
एतद्ब्रह्मयुगं नाम युगानां प्रथमं युगम् ॥ ३४
सहस्रयुगयोरन्ते संहारः प्रलयान्तकृत्।
सूक्ष्मं भवति लोकानां निर्विकारमचेतनम् ३५
तथा प्रलयमापन्नं जगत्सर्वं सनातनम्।
ब्रह्म संपद्यते सूक्ष्मं निमित्तं कारणैर्गुणैः ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पौष्करे
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

जलात् जलं प्राप्य सम्भूता संयुक्ता फलं व्रीह्यादि। जगत्येव पृथिव्येवेति तस्य चेतनत्वं निरस्यति ॥ २६ ॥ फलादुत्पन्नो रसो रेतः तन्मयं ब्रह्म चैतन्यं गर्भः ब्रह्मद्वारैव देहादेश्चैतन्यं न चेतनान्तरसद्भावकृतम्। '**नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा**'इति चेतनान्तरनिषेधात्। अत एव ब्रह्मैव प्रधानमित्याह--**प्रधानमिति**। कारणान्तरैः युक्त्यन्तरैः,यदि निर्विशेषाश्चेतनाः बहवः स्युस्तर्हि वैधर्म्याभावात्तेषां भेदासिद्धिः, यदि सविशेषास्तर्हि स्वाश्रयनाशमन्तरेण विशेषानाशान्मुक्तिसिद्धिरित्यादिभिः ॥ २७ ॥ कथं तर्हि निर्विशेषस्यापि संसारित्वमत आह--**अव्यक्तादिति**। अव्यक्तात् मायातः स्वेन भावेन अनादिसंस्कारेण विद्यया ब्रह्माकारचित्तवृत्त्या सह चरन्तं प्रकाशमानम् ॥ २८ ॥ कस्तर्हि कर्ता भोक्तेत्यत आह--**कर्मेति**। कर्म दृश्यं कर्ता साभासाहङ्कारः, इदं द्वयमपि विषयस्थमेव न त्वविषयचिदात्मस्थं, कर्तुरप्याभासरूपत्वेन दृश्यत्वात्। अनेकधा भासमानमपि चक्षुर्भ्यां नोपलभ्यते मायानगरमिव वीतचक्षुःपटलैरधिकारिभिः ॥२९॥ ज्ञानिभिस्तु तदेवोपलक्ष्यते कर्माद्यात्मना कनकमिव कुण्डलाद्यात्मना। तथा च वृद्धवचनम्-" सकलवाङ्मनसातिगता चितिः सकलवाङ्मनसव्यहारभाक् " इति। यद्वा चक्षुर्भ्यां भ्रुवोर्मध्ये योजिताभ्यां तस्मात् निःसृतमाविर्भूतं ब्रह्मोपलभ्यत इति योजना ॥ ३० ॥ पक्षिवदित्यसङ्गत्वं सूचितम् ॥ ३१॥ **प्रादुरिति**। भूतस्य भूतजातस्य प्रादुर्भावम् उत्पत्तिं क्षयम् ऐश्वर्यं कुर्वद्रूपतां, निधनं नाशं, संक्षये प्रलये, भवे सृष्टौ, ब्रह्मा ब्रह्मवित् ॥३२॥ जगज्जन्मादिहेतुत्वेन योगिन ऐश्वर्यमुक्त्वा कर्मफलविभाजकत्वेनापि तदाह--**कर्मण इति**। योगज्ञो भूतेभ्यः कर्मणो योगादेः सुखभाजकत्वं विभजत इति शेषः। धर्मस्याप्यायनेन लोकस्याविनाशायेति योज्यम्। अस्यैव प्रीत्यै धर्मः क्रियते अनेनैव प्रीतेन लोको रक्ष्यत इत्यर्थः ॥३३॥ **युगमिति**। कालमानमविवक्षितम्। हिंसाशून्ययोगजधर्म एव चतुष्पात् ब्रह्मप्रापकं युगं समयः। यदैव ईदृग्धर्मप्रवणं चित्तं तदैव कृतं प्रवृत्तमिति ज्ञेयमिति भावः ॥ ३४ ॥ अनेकैरेवंविधैः कृतैः प्रलयान्तकृत् कालस्याप्यन्तकर्ता संहारो महाप्रलयो मुक्त्याख्यो भवति। यथोक्तम्--" अनेकजन्मसंसिद्धिस्ततो याति परां गतिम्। " इति। तदा हि लोकानां स्वरूपं सूक्ष्मं भवति सत्तामात्रमवशिष्यते। तदेव निर्विकारम् अचेतनं च चैतन्याभावात्। "**यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति**" इत्यविद्यावस्थायां चेतनामुक्त्वा "**यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्**" इति कैवल्ये द्रष्टृदृश्ययोर्लोपोपेतानिर्विशेषचिन्मात्रावशेषश्रुतेः ॥ ३५ ॥ कारणैः सत्त्वादिभिर्गुणैः निर्मितं जगदित्यन्वयः। तच्च सूक्ष्मं संपद्यते प्रलयमापन्नं सत् ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वाणि टीकायामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

सगुणब्रह्मविदो युगधर्मकीर्तनम् ।

१९

जनमेजय उवाच ।
प्राग्वंशं श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण महामुने ।
आद्ययोर्युगयोर्ब्रह्मन्ब्रह्मप्राप्तस्य सर्वशः ॥ १
वैशम्पायन उवाच ।
शृणु विस्तरशः सर्वं यन्मां पृच्छसि मेधया
उपपन्नेन मनसा दैवप्रत्ययसाधिना ॥ २ ॥
ऋद्धिं प्राप्तस्तु भगवान्योगात्मा ब्रह्मसंभवः ।
भूतानां बहुलत्वं च चकारेहेश्वरः प्रभुः ॥ ३
स्थितो ब्रह्मासने ब्रह्मा विक्षिप्तः सहसा प्रभुः
अचलेनैव भावेन स्थाणुभूतेन भारत ॥ ४
रक्तश्च मोक्षविषये स च ज्ञानमये पदे ।
यस्मात्पदसहस्राणि प्रभवन्ति भवन्ति च ॥ ५
ब्रह्मयज्ञं तु यजते योगाद्वेदात्मकं सदा ।
ब्रह्मणो विपुलं ज्ञानमैश्वर्यं च प्रवर्तते ॥ ६
ततः प्रथममैश्वर्यं युञ्जानेन प्रवर्तितम् ।
ब्रह्मणा ब्रह्मभूतेन भूतानां हितमिच्छता ॥ ७
तदा त्वाकाशमैश्वर्यं युञ्जानस्य प्रवर्तते ।
ब्रह्मणो ब्रह्मभूतस्य निर्विकारेण कर्मणा ॥ ८
तदाऽन्तरिक्षं संप्राप्तं निर्मलं ब्रह्म चाव्ययम्
संहारः सर्वभूतानां नराणां ब्रह्मवादिनाम् ।
ध्रुवमैश्वर्ययोगानां प्रतिपद्यन्ति देहिनः ॥ ९
आकाशैश्वर्यभूतेन संयुगे ब्रह्मवादिना ।
प्रवर्तमानमैश्वर्यं वायुभूतं करोति च ।
विकारैर्बहुभिः प्राप्तैः संपतद्भिर्महाबलैः ॥ १०

---

१९ युगधर्मा युगैश्चैया ब्राह्मे प्रोक्तं कृते कृतम् । कृतं त्रेता द्वापरं च मुनिर्वक्ति त्रयोदशे ॥१॥ **प्राग्वंशमिति** । यद्यपि सर्वो योगी सत्त्वोत्कर्षे च मुक्तो भवति तथापि पूर्वं मधुकैटभाख्यायिकया योगिनस्तमोरजोभ्यामपि अभिभूयन्त इत्यस्य दर्शितत्वात्, "यया स्वप्नं भयं मोहं विषादं मदमेव च ।" इत्युक्तानां स्वप्नादीनां, "लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा" इत्युक्तानां लोभादीनां च तमोरजःकार्याणां योगेऽपि संभवात् शुद्धसत्त्वमयेऽपि धूमादेर्विघ्नस्य दर्शितत्वे इतरत्र तस्य कैमुत्येन सिद्धत्वाच्च पृच्छति--**प्राग्वंशमिति**। कृतस्योक्तत्वात् कलेर्वर्तमानत्वात् आद्ययोः त्रेताद्वापरयोः रजस्तमसोः प्राक् पराभूतं वंशकार्यं संततिं श्रोतुमिच्छामि । ब्रह्मप्राप्तस्य सगुणब्रह्मविदः ॥१॥ **शृण्विति** । दैवप्रत्ययसाधिना दिव्यज्ञानसाधनशीलेन ॥ २ ॥ योगैकनिष्ठचित्तः योगात्मा ब्रह्मरूपेण संभव आविर्भावो यस्य स ब्रह्मसंभवः। **चकारेति**। भूतार्थो न विवक्षितः करोतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ उक्तेऽर्थे हेतुमाह--**स्थित इति** । यतः अचलेनैव भावेन ब्रह्मासने ब्रह्मरूपेऽधिष्ठाने स्थितोऽपि सहसा क्षिप्तो रजसेति शेषः । अतो भूतानां बहुलत्वं करोतीति संबन्धः ॥ ४ ॥ **रक्तश्चेति** । स च विक्षिप्तो मोक्षस्य विषयवत्प्रतिबन्धके पदे ज्ञानमये मनोरथमात्रे रक्तश्च भवति । यस्मात् भवन्ति उत्पद्यन्ते प्रभवन्ति स्वकार्यसामर्थ्यवन्ति।सौभरिशरीरादिवत्। अतस्तत्र रक्तत्वं घटत इति भावः ॥५॥ एतच्चैश्वर्यमप्रार्थितमपि प्रवर्तते इत्याह--**ब्रह्मयज्ञमिति** । यज्ञं सदा वेदात्मकं वेदसर्वस्वरूपं ब्राह्माख्यं यज्ञं विष्णुं यजते आराधयति योगायोगेन तस्य ब्रह्मणो ब्रह्मभावं प्राप्तस्य तस्मात्स्वयं प्रवृत्तमैश्वर्यं मुमुक्षुणा निरोद्धव्यमिति श्लोकद्वयभावः ॥ ६ ॥ एतच्चैश्वर्यं परोपकारे नियोजनीयं न स्वार्थमित्याह--**तत इति**। ब्रह्मणा ब्राह्मणेन युञ्जानेनेति संबन्धः ॥ ७ ॥ **तदेति** । निर्विकारेण रजस्तमोविकारशून्येन कर्मणा प्रत्याहारादिना युञ्जानो भवति । तदा आकाशमव्याकृतमैश्वर्यं प्रवर्तते न तु व्याकृतं विक्षेपकम् ॥ ८ ॥ ततोऽपि किमित्यत आह--**तदेति सार्धेन** । व्योम सच्चिद्रूपम् अन्तरिक्षमपि तदा निर्मलं निरवद्यं शुद्धं ब्रह्म प्राप्तं भवति । तदेव विशिनष्टि--**संहार इति** । सर्वेषां षष्ठ्यन्तानां संहारो लयस्थानं ध्रुवं कूटस्थमिति प्रतिपद्यन्ति प्रतिपद्यन्ते जानन्ति वेत्तारः वेदलोचनेनेति शेषः । देहिनः जीवस्य ॥ ९ ॥ सकामस्तु योगी वाय्वादिरूपेण भवतीत्याह--**आकाशेति** । संयुगे योगयज्ञे । "यान्येव संग्रामनामानि तानि यज्ञनामानि" इति नैघण्टुकप्रसिद्धेः । वादोऽर्थवादः स्तावकोऽस्यास्तीति वादी तेन वादिना आकाशैश्वर्यम् अव्याकृतैश्वर्यं तद्भावं प्राप्तेन आकाशैश्वर्यभूतेन प्रवर्तमानं ब्रह्म कर्तृ ऐश्वर्यं वायुभूतं करोति । ब्रह्मैश्वर्यवत्या व्योमसंविदा प्रवर्तमानो योगी योगकाले स्वात्मानं वाय्वादिरूपं करोतीत्यर्थः । विकारैः तेजआदिभिः सहेत्यध्याहारः ॥ १० ॥

एतैर्विकारैः संवृत्तैर्निरुद्धैश्च समंततः ।
ध्रुवमैश्वर्यमापन्नः सिद्धो भवति ब्राह्मणः ॥ ११
शरीरादभिनिष्क्रम्य आकाशेन प्रधावति ।
निरालम्बो निरालम्बान्नालम्ब्य मनसा ततः
ऐश्वर्यभूतो भूतात्मा चरन्दिवि न दृश्यते ।
चक्षुर्भिर्बहुभिर्लोकैः पुरंदरसमैरपि ॥ १३
ओंकारं ये त्वधीयन्ते मनसा ब्रह्मसत्तमाः
विभक्ताः सर्वकर्मभ्यस्ते यं पश्यन्ति साधवः ॥
एतद्धि परमं ब्रह्म ब्राह्मणानां मनीषिणाम्
अन्तश्चरन्ति भूतानां विद्धि चेतनया सह १५
एष शब्दो महानादः पुराणो ब्रह्मसंभवः ।
वायुभूतोऽक्षरं प्राप्तो वदन्त्येवं द्विजातयः १६
अरूपी रूपसंपन्नो धातुभिः सह संगतः ।
अन्तश्चरति भूतेषु कामकारकरो वशी ॥ १७
एतत्पूर्वमनुध्याय मनसाऽऽपूरयन्निव ।
वेदात्मकं तदा यज्ञं चिन्तयन्तो मनीषिणः १८
ब्राह्मणाः शुचयो दान्ता यशो युञ्जंस्तदन्वयाः
ब्रह्मलोकं काङ्क्षमाणा वैष्णवं पदमुत्तमम् ॥
पदहेतोः क्रियाः सर्वाः कुर्वन्ति विगतज्वराः ॥
न ह्येते प्रसवादाने भवमिच्छन्ति भारत ॥ २०
त्रिभिर्माल्योपहारैश्च प्रतिभावैश्च वै द्विजाः ।
यजन्ति परमात्मानं विष्णुं सत्त्वपराक्रमम् ॥
यजनं विक्रमं चैव ब्रह्मपूर्वाः प्रचक्रिरे ।
ब्रह्मापि वैष्णवं तेजो वेदोक्तैर्वचनैर्नृप ॥ २२
ब्राह्मणैर्ब्रह्मविद्भिश्च ब्रह्मज्ञैर्ब्रह्मवादिभिः ।
शुचिभिः कर्मनिर्मुक्तैः सत्यव्रतपरायणैः ॥२३
धातुभिर्मोक्षकाले च महात्मा संप्रदृश्यते ।
तदेव परमं ब्रह्म वैष्णवं परमाद्भुतम् ॥ २४
रसात्मकं तदैश्वर्यं विकारान्ते प्रदृश्यते ।
घोररूपा विकारास्ते व्यथयन्ति महात्मनः ॥

संवृत्तैर्निष्पन्नैरपि विकारैर्निरुद्धैः ध्रुवमैश्वर्यं पूर्वोक्तं निर्मलं ब्रह्म ॥ ११ ॥ विकारनिरोधे तु कवचवत् स्थूलशरीरत्यागेन आकाशगमनमदृश्यत्वं चाप्नोतीत्याह द्वाभ्याम्-**शरीरादिति** । निरालम्बान् व्याघ्रादीन् । मनसेति स्वप्रसादृश्यं दर्शितम् ॥ १२ ॥ **ओमिति** । यं योगिनं ते साधवः पश्यन्तीति योजना । ये ओंकारवाच्यं व्यस्तसमस्तरूपम् अउम् ओमित्येवंभूतं विराट्सूत्रान्तर्यामिशुद्धस्वरूपं पूर्वस्योत्तरत्र प्रविलापनेन अधीयन्ते प्राप्नुवन्ति । शब्विकरणस्य गत्यर्थस्य इङो रूपम् ॥ १४ ॥ एतत्प्रणवाख्यं ब्रह्म तत्प्रापकत्वात् । चेतनया चिद्भावविशिष्टवृत्त्या ॥ १५ ॥ ओंकारमेव स्तौति-**एष इति द्वाभ्याम्** । एष ओम् इति शब्दः महानादः सर्ववर्णानामभिव्यञ्जकः पुराणो नित्यः ब्रह्मणः संभव एकीभावो येनालम्बितेन स तथा । "**एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति**" इति श्रुतेः । अयमेव परा पश्यन्तीसंज्ञकशुद्धशबलब्रह्मात्मा सन् वायुभूतो मध्यमारूपः अक्षरम् अक्षरत्वं प्राप्तः मातृकामयवैखरीरूपो भवतीत्याहुर्ब्राह्मणाः ॥ १६ ॥ अरूपी रूपहेतोऽप्ययं प्रणवः रूपेण वैखर्यात्मकत्वेन संपन्नः । तत्र हेतुः-धातुभिः सह संगतः । "**अन्नमयं हि सोम्य मनः, आपोमयः प्राणः, तेजोमयी वाक्**" इति श्रुतेः । "मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ।" इत्यादिशिक्षोक्तप्रकारेण तेजोबन्नयोगाच्छब्दोत्पत्तिदर्शनात् । अयमेवोपाधेः सौक्ष्म्याज्जीवरूपेण सूक्ष्मतरत्वाच्चान्तर्यामिरूपेणान्तर्देहान्तःस्थित्वा चरति विषयान्भुङ्क्ते । यतः कामकार इच्छा तत्करः स्वतन्त्रेच्छः, वशी असङ्गः ॥ १७ ॥ एतदिति एतत्प्रणवात्मकं ब्रह्म पूर्वं शास्त्राचार्योपदेशमनुचिन्तयित्वा वेदात्मकं श्रुतिसारभूतं यज्ञं योगं चिन्तयन्तो भावयन्तः मनसा संकल्पेन स्वोपाधिरूपेण आसमन्तात् आपूरयन्निव कृतवन्त इव व्यापकत्वं प्राप्ता इवेत्यर्थः । इवशब्दो व्याप्यभावसूचकः । तेन भित्तिचित्रवद्व्यापकत्वमपि नास्त्येवेत्यर्थः ॥ १८ ॥ यशो ब्रह्म तेन सह युञ्जते ऐक्यं प्राप्नुवन्ति यशोयुञ्जः । समासेऽपि च्छान्दसो नुम् । यतः तदन्वयाः ब्रह्मप्रसूताः सैन्धवखिल्यवत्स्वोपादान एव लीयन्ते इत्यर्थः । ब्रह्माख्यं लोकम् ॥१९॥ **पदेति** । प्रसवादाने जन्मग्रहणनिमित्तं भवं जन्म एते न हीच्छन्ति किंतु ज्ञानार्थमेव ॥२०॥ त्रिभिर्माल्योपहारैः-माल्यवद्विश्वतैजसप्राज्ञानाम् उपहारैः समर्पणैर्विलापनैरिति यावत् । प्रतिभावैः प्रतिभासमात्रैः । माल्यैरिति समासैकदेशस्यापि विशेषणम् ॥२१॥ ब्रह्मपूर्वाः वेदप्रमाणमेव पूर्वं मुख्यं येषां ते यजनं योगं विक्रमं योगैश्वर्यं च चक्रिरे । यस्मात् ब्रह्मा ब्रह्मवित्, वैष्णवं तेजः ब्रह्मैव । तत्र प्रमाणम् । **वेदोक्तैरिति** । "**ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति**" इत्यादिभिः ॥२२॥ ब्राह्मणैर्यथोक्तविशेषणैः ॥२३॥ धातुभिस्ते जीवलात्मकैः शरीरद्वयेन मोक्षकाले यः परमात्मा संप्रदृश्यते तदेव रसात्मकम् । "**रसो वै सः**" इति श्रुतेः । परमानन्दात्मकम् ऐश्वर्यं, "**एषाऽस्य परमा संपत्**", इत्यादिश्रुत्या परमत्वेन स्तुतं विकारान्ते विकाराणां पूर्वोक्तानां राजसानां वाय्वादिरूपाणामन्ते विलये सति प्रकर्षेण दृश्यते योगिभिः । एवं लोभप्रवृत्त्यादिजनकानां राजसविकाराणामन्ते पुनः सत्त्वोत्कर्षादात्मदर्शनमुक्तम् । इदानीं तामसान् भयादीन्योगविघ्नान्विकारान्प्रस्तौति-**घोररूपा इत्यादिना** ॥२५॥

१ ख. सत्यप° । २ ग. °जोबलयो° ।

संछाद्यातीव तोयेन क्षुभ्यमाणो विचेतनः
ऊर्मिभिश्छाद्यते चैव शीतोष्णाभिर्विकारतः
महार्णवगतश्चैव दह्यते न च सज्जते ।
मग्नश्चैव महानद्याः सलिले नैव सीदति ॥ २७
सीदमानश्च सलिले स शीते पात्यते बलात् ।
आसनाच्छादनाच्चैव मुच्यमानो विचेतनः २८
श्वभ्रे प्रपद्यमानश्च तोयेन परिषिच्यते ।
शुक्लवर्णेन बहुना स्रोतसा मूर्ध्नि सर्वशः २९
ऊर्ध्वं ज्योतिरवेक्षंश्च शुक्लैः पीतैश्च बाध्यते ।
वारिपूर्णैः सुगम्भीरैर्विशुद्धैरिव भासितैः ॥
एतैर्विकारैः संवृत्तैर्निरुद्धैश्चैव सर्वशः ।
ध्रुवमैश्वर्यमासाद्य सिद्धो भवति ब्राह्मणः ३१
रसात्मकं तदैश्वर्यं जिह्वाग्रादभिनिःसृतम् ।
सहस्रधारं विततं मेघत्वं समुपागतम् ॥ ३२
रसांश्च विविधान्योगात्संसिद्धः सृजते प्रभुः
धात्वर्थे सर्वभूतानां योगप्राप्तेन हेतुना ॥ ३३
तेजसो रूपमैश्वर्यं विकारैः सह वर्धते ।
आत्मनो विघ्नजननं स्वस्थो ब्राह्मणकारणे ॥
उग्ररूपैर्विरूपैश्च हन्यते दण्डपाणिभिः ।
घोररूपैः सुगम्भीरैः पिङ्गाक्षैर्नरविग्रहैः ॥ ३५
नेत्रं समुद्धरन्भीमं जिह्वाग्रं चास्य विन्दति ।
नदन्ति युगपन्नादं जृम्भमाणाः पुनः पुनः ॥
पुनरेव तदा भूत्वा वायुरूपस्तदाभवन् ।
नृत्यमानाः प्रगायन्ति तर्पयन्तो विशेषतः ३७
स्त्रीभूताश्च ततः सर्वे युञ्जानाश्चावलम्बिरे ।
कण्ठेषु बहुरूपत्वाद्विघ्नैश्चैव प्रलोभयन् ॥ ३८
मधुरैरभिधानैश्च व्याहरन्ति न भीतवत् ।
पतन्ति युगपत्सर्वे पादयोर्मूर्धभिर्युताः ॥ ३९
प्रसादं कांक्षमाणाश्च योगस्यान्तरविघ्नतः ।
बहुप्रकारं कथयन्नृत्यन्ति च तरन्ति च ॥ ४०
एतैर्विकारैः संवृत्तैर्निरुद्धैश्चैव सर्वशः ।
ध्रुवमैश्वर्यमासाद्य सिद्धो भवति ब्राह्मणः ४१
तदर्चिष इवाग्नेया आदित्यस्येव रश्मयः ।
तेजोरूपकमैश्वर्यं जनितास्तेजाबिन्दवः ॥ ४२
ज्योतींषि चैव संवृत्ता आकाशे गुणसंवृताः
चरन्ति लोके सततं सूर्याचन्द्रमसोर्गतिम् ॥
चन्द्रसूर्यात्मकं दिव्यं ज्योतिः सघनमुत्तमम् ।
एतद्विभ्राजते लोके कालचक्रं ध्रुवं वरम् ४४
अर्धमासाश्च मासाश्च ऋतुसंवत्सराण्यथ ।
क्षणा लवा मुहूर्ताश्च कलाः काष्ठास्तथैव च ॥
आहोरात्रप्रमाणं च निमिषोन्मेषणं तथा ।
ताराणां गतयश्चैव ग्रहाणां च विशेषतः ॥ ४६

अथ पार्थिवमैश्वर्यं
विकारग्रहसंभवम् ।
योगयुक्तास्त्वभिग्रस्ता
यान्त्यन्ते ह्यचलासनात् ॥ ४७

अलोभाच्छिद्यते सद्यो वेपमानोऽनुकीर्त्यते ।
सीदते वसुधामध्ये भिद्यमानः पुनः पुनः ॥४८
भूतानां बहुरूपैश्च अन्यैश्च तलवासिभिः ।
विषयैर्युज्यते क्षिप्रं संक्षेपात्समवरुद्ध्यते ॥ ४९
ततः पार्थिवमैश्वर्यं सेवमानश्च सर्वतः ।
मूर्तिमद्भिश्च बहुधा धातुभिः स च हन्यते ५०
शक्तितोमरनिस्त्रिंशैर्गदाभिश्चाप्यनेकधा ।
असिभिः पात्यते चैव क्षुरधारैः सहस्रशः ५१

विकारा व्यथयन्तीत्युक्तं तां व्यथामेवाह पञ्चभिः— **संछाद्येत्यादिभिः** ॥ २६ ॥ **एतैर्विकारैरिति** । व्याख्यातार्थः श्लोकः ॥ ३१ ॥ **रसात्मकमिति** । जिह्वाग्रशब्देन तत्साध्यो रसास्वादो लक्ष्यते ततोऽनेकविधमैश्वर्यं भवति ॥ ३२ ॥ धात्वर्थे शरीरभोगार्थं सर्वभूतानामैश्वर्यमिति पूर्वेणान्वयः ॥ ३३ ॥ तैजसैश्वर्यप्रयुक्तान् विघ्नानाह—**तेजस इति** । ब्राह्मणस्य ब्रह्मविदः कारणे मोक्षसाधने योगे स्वस्थः स्वस्थस्येति आत्मन इत्यस्य विशेषणम् । स्वशब्दपूर्वात्तिष्ठतेः क्विप् । ङसि "आतो धातोः" इत्यालोपः सोमपावत् ॥ ३४ ॥ जिह्वाग्रं विन्दति अवयवशो भिनत्तीत्यर्थः । "विदि अवयवे" अस्य रूपम् ॥ ३६ ॥ प्रलोभयन् । अडभावश्छान्दसः लोभयन्तीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ तरन्ति च योगिनं जयन्ति चेत्यर्थः ॥ ४० ॥ एतैरिति व्याख्यातम् ॥ ४१ ॥ **तदर्चिष इति** । तत्र तेजोरूपा अपि त एव जलबिन्दवो भवन्ति ॥ ४२ ॥ गुणैः सत्त्वादिभिः संवृताः योगिनः ज्योतींषि संवृत्ताः भवन्ति ॥ ४३ ॥ चन्द्रसूर्यात्मत्वं प्राप्य सघनं समेघमण्डलं कालचक्रं ध्रुवम् अभिलक्ष्य चरन् स एव भवति । स एव कालस्य प्रवर्तको भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ अर्धमासादिरूपश्चायमेव भवतीत्याह—**अर्धेति** ॥ ४५ ॥ **अथेति** । विकाराः रजस्तमोमयास्तेषां ग्रहः स्वीकारस्तत्संभवम् ॥ ४७ ॥ अलोभाच्छिद्यते ऐश्वर्यमिति शेषः । वेपमानो विघ्नात् भीतस्तु अनुकीर्त्यते वाच्यो निन्द्यो भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ संक्षेपात् समवरुध्यत इत्यक्षराधिक्यमार्षम् ॥ ४९

भिद्यते चैव बाणाग्रैः सुतीक्ष्णैर्मर्मभेदिभिः।
एभिर्विकारैर्निर्वृत्तैर्निरुद्धैश्चैव सर्वशः॥ ५२
ध्रुवमैश्वर्यमापन्नः सिद्धो भवति ब्राह्मणः।
ततः पार्थिवमैश्वर्यं निर्मुक्तस्य विकारतः ५३
प्रादुर्भवति संजाते समाधौ प्रलयं गते।
दिव्यं गन्धं समाघ्राय
दिव्यार्थांस्ताञ्छृणोति च॥ ५४
दिव्यरूपैश्च पुरुषैश्छिद्यते न च भिद्यते।
गच्छन्त्सुकृतिनां चान्तः प्रधानात्मा क्षरन्निव

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पौष्करे एकोनविंशोऽध्यायः॥ १९॥

मनोधारणविचारः।

२०

वैशम्पायन उवाच।

ततोऽन्यां धारणां गत्वा मनसा स पितामहः। ब्रह्मकर्मसमारम्भं निर्मुक्तेनान्तरात्मना॥ १

एभिः भौमैः॥ ५२॥ **तत इति**। विकारतो निर्मुक्तस्य पार्थिवमैश्वर्यमाविर्भवति॥५३॥समाधौ संजाते विकारे च प्रलयं गते सति दिव्यगन्धादिसंविदो भवन्तीत्याह–सार्धेन। दिव्यपुरुषैः मुक्तैः सह भिद्यते यावद्देहपातम् ऊर्ध्वं तु न भिद्यते कैवल्ये ऐकात्म्यप्राप्तेः॥ ५४॥ अन्तः गच्छन् सुकृतिनामन्तःकरणमपि प्रविशति। यतः प्रधानात्मा प्रधानजयी क्षरन्निव प्रधानवत्परिणममाण इति सर्वान्तःकरणरूपो भवतीत्यर्थः॥ ५५॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायामेकोनविंशोऽध्यायः॥ १९॥

२०

चतुर्दशे पृथग्भूतधारणा भीतिदा यतः।
अतः सूत्रे मनो धार्यमभयायेति वर्ण्यते॥ १

तत इति। यतो भेददर्शनमयी एकैकभूतधारणा क्षुद्रफलदा योगविघ्नकरी च पूर्वोक्तरूपेण। ततो हेतोः अन्यां तद्विपरीताम् अहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते। "**स एवास्य परमो लोकः**" इति श्रुतिप्रसिद्धां समष्टिधारणां गत्वा प्राप्य ततो व्यापकः सर्वात्मा भवतीति शेषः। पितामहः उक्तरीत्या शुद्धचिन्मात्ररूपोऽपि सन्मनसा उपाधिनैव सार्वात्म्यं गतः न तु स्वतः। कीदृशेन मनसा ब्रह्मकर्म ब्रह्मप्रापकं कर्म उक्तविधम् आसनादिधारणान्तं समारम्भं सम्यगारभ्य। आरम्भमिति णमुलन्तम्। निर्मुक्तेन बाह्यरूपादिभ्यः व्यावृत्तेन अत एवान्तरात्मना अन्तरेव हार्दाकाशादौ आत्मा स्वरूपमस्यास्ति न बहिश्चक्षुरादिद्वारा रूपादौ। इदमत्र तत्त्वम्–

इंद्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः॥

इत्यादिस्मृतिभ्यः सर्वेभ्यः सूक्ष्मतमः परमात्मा। अर्थास्तु इंद्रियेभ्यः सूक्ष्मा अपि तैर्गृहीताः सन्तो लोचनोत्तेजनेन पुस्तकाक्षरवत् स्थूला एवावभासन्ते। तथा आत्मानतिरिक्ता अप्यतिरिक्तवद्भासन्ते स्वकर इव दर्पणेन बालस्य। अन्यथा योगिनः समाधौ सार्वज्ञं न स्यात् सर्वस्य स्वरूपादन्यत्वेन "**कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति**" इत्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाश्रुतेरुपरोधश्च स्यात्। योगिनां सार्वज्ञस्य सर्वसंमतत्वाच्च न तदपलापः कर्तुं शक्यः। तस्मादिंद्रियाणामुपसंहारे अर्थानां स्थूलत्वमनात्मत्वं चापगच्छतीति युक्तमुक्तमन्यधारणां गत्वा ततो व्याप्तो भवतीति। सूक्ष्मत्वं चात्र कालिकपरिमाणरहितम्। तथा हि कनकादेः कुण्डलादिर्धर्मपरिणामः स्वरूपाविनाशेऽपि रूपान्तरापत्तिरूपः, तथा कुण्डलाद्युत्पत्तेः प्रागूर्ध्वं चानागतत्वातीतत्वरूपौ उत्पन्नौ वर्तमानस्वरूपश्चेति त्रेधा लक्षणपरिणामः स्वरूपप्रच्यवाप्रच्यवासिद्धिरूपः,तथा उत्पन्नस्य नूतनत्वं पुराणत्वाद्यवस्थापरिणामः स्वरूपोपचयापचयलक्षणः। एतौ द्वावपि कालाधीनावेव। अत एव सूक्ष्मे उक्तरूपे सर्वं सर्वत्र सर्वदा सर्वावस्थमस्तीति तदवस्थानां योगिनां तस्यापरोक्षमिति प्रसिद्धम्। अतः समष्टिसूक्ष्मे चित्तधारणा श्रेयस्करी, धारणान्तरेषु भेददृष्टिगर्भितेषु भयादिदर्शनात्, "**यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु बिभेमीति तत एवास्माकं भयं विहाय कस्माद्भिेष्यति द्वितीयाद्वै भयं भवति**" इति श्रुतेरेस्यान्तदर्शनाच्च॥१॥

सर्वाङ्गधारणां कृत्वा मनसा प्रहसन्निव ।
ब्रह्मयोगेन च ब्रह्मा सृजते मनसा प्रजाः ॥ २
चक्षुषो रूपसंपन्ना ह्यप्सराः सृजते प्रभुः ।
नासिकाग्राच्च गन्धर्वान्सुचित्राम्बरवाससः ३
तुम्बुरुप्रमुखान्सर्वाञ्छतशोऽथ सहस्रशः ।
नृत्यवादित्रकुशलान्कुशलान्सामगीतिषु ॥ ४
ब्रह्मयोगेन योगज्ञः स्वयंभूर्भगवान्प्रभुः ।
चारुनेत्रां सुकेशान्तां सुभ्रूं चारुनिभाननाम् ॥ ५
पद्मेन शतपत्रेण चारुणा सुविराजिताम् ।
स्वक्षां शुचिगिरं सेव्यां
ब्राह्मीं मूर्तिमतीं श्रियम् ॥ ६
ससृजे मनसा ब्रह्मा सम्यक्प्रोक्तेन चेतसा ।
भावयोगेन भूतात्मा सर्वप्राणभृतां नृप ॥ ७
चक्षुषो रूपसंपन्नाः सृजन्सोऽप्सरसः प्रभुः ।
नासिकाग्राच्च गन्धर्वान्सुवासः सुप्रवादितान्
गानप्रभाषं संचक्रे गन्धर्वाणामशेषतः ।
अन्येषां चैव विप्राणां गानं ब्रह्म प्रभाषितम् ९
पद्भ्यां सृजति भूतानि गतिमन्ति ध्रुवाणि च
नरकिंनरयक्षांश्च पिशाचोरगराक्षसान् ॥ १०
गजान्सिंहांश्च व्याघ्रांश्च मृगांश्चैव सहस्रशः ।
तृणजातींश्च बहुधा भावहेतोश्चतुष्पदान् ॥ ११
ये तु हस्तान्निखादन्ति कर्मप्राप्तेन हेतुना ।
हस्तेभ्यः कर्म ससृजे मन्तव्यं मनसा तथा
वायुना स विसर्गं च भूतानां सुखमिच्छता
उपतस्थे तदानन्दं पञ्चेन्द्रियसमाधिना ॥ १३
हृदयादसृजद्गावो बाहुभ्यां पक्षिणस्तथा ।
अन्यानि चैव सत्त्वानि तैस्तैर्वेषैः पृथग्विधैः
ऋषिं त्वाङ्गिरसं चैव मुनिं ज्वलिततेजसम् ।
ब्रह्मवंशकरं दिव्यं व्यतिषिक्तषडिन्द्रियम् १५
भ्रुवोऽन्तरादजनयद्योगाद्योगेश्वरः प्रभुः ।
ब्रह्मवंशकरं दिव्यं भृगुं परमधार्मिकम् ॥ १६
ललाटमध्यादसृजन्नारदं प्रियविग्रहम् ।
सनत्कुमारं मूर्ध्नश्च महायोगी पितामहः १७
अभिषिक्तं तु सोमं च यौवराज्ये पितामहः ।
ब्राह्मणानां च राजानं शाश्वतं रजनीश्वरम्

अस्याः फलमाह—सर्वाङ्गधारणां सर्वम् अंगेष्वेवास्यास्ति स सर्वांगः सूत्रात्मा, प्रहसन्निव मौढ्यमाहात्म्येन विस्मयात् । मनसेत्यस्यावृत्त्या सूत्रात्मतायाः सृज्यस्य च काल्पितत्वमुक्तम् । ब्रह्मणि सूत्रे योगे ऐक्यं ब्रह्मयोगस्तेन ॥२॥ **चक्षुषेति** । अत्र अंगविशेषो न विवक्षितः सर्वस्याङ्गस्य सर्वात्मत्वेन सर्वोत्पत्तिहेतुत्वौचित्यात् । अप्सरा इति आकारान्तत्वमार्षम् "अप्सरासु च या मेघे" इति दर्शनाद्वा ॥ ३ ॥ स्वक्षां दिव्यलोचनरूपां शुचिगिरं निष्कलङ्कां वेदवाणीम् । "**सा हि श्रीर्ब्रह्मविदाम्, ऋचः सामानि यजूंषि, सा हि श्रीरमृता सताम्**" इति श्रुतेः ॥ ६ ॥ **ससृजे इति** । सृष्टिरत्र संप्रदायप्रवृत्तिमात्रं न त्वाभिनवोत्पत्तिः वाचा विरूपनित्ययेति वेदस्य नित्यत्वश्रवणात् । अत एव प्रोक्तेनेति विशेषणम् ईश्वरप्रोक्तेनेत्यर्थः । "**यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै**" इति सिद्धप्रधानश्रवणात् अस्यैव सर्वेश्वरत्वात् । जीवानामाशयानुरोधेनायं सृजति न स्वस्य भोगार्थमित्याह—**भावेति** ॥ ७ ॥ गानं प्रभाष्यते व्युत्पाद्यतेऽनेनेति गानप्रभाषं गान्धर्वशास्त्रं तथा तथा ब्रह्मणि वेदे प्रभाषितं गानं सामाख्यम् । चक्षुष इति श्लोकद्वयं पूर्वोक्तस्यैव विवरणम् ॥ ९ ॥ ये तु हस्तात् हस्ते आदाय । ल्यब्लोपेऽधिकरणे पञ्चमी । हस्तेति पाठे विश्वा भूतानीतिवद्विभक्तेः पूर्वरूपमार्षम् । निखादन्ति भक्षयन्ति । कर्मप्राप्तेन कर्मलब्धेन हेतुना कारणेन अदृष्टेन ॥ १२ ॥ वायुना प्राणादिरूपेण विसर्गं विविधप्राणनादिकार्यं सृष्टिं ससृजे इति पूर्वेणान्वयः । एवं राजसीं सृष्टिं कुर्वतः कथं मुक्तिः स्यादित्याकुलमाश्वासयति । पञ्चेन्द्रियाणां समाधिः निरोधस्तेन हेतुना आनन्दं परमात्मानम् उपलक्ष्य तेन तस्थे स्थितं लीलया सृष्टिं कुर्वन्नपि ब्रह्मसामीप्यं प्राप्तत्वान्मुक्त एवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ गावः गाः । प्रथमा द्वितीयार्थे । वेषैरेव नटवत् न तु परिणामैः।यदवोचं मूलकारणमेवानन्त्यात्कार्यान्नट इव तत्तद्रूपेण भातीति तदित एवोत्थितम् ॥ १४ ॥ व्यतिषिक्तानि श्रितानि षट् इन्द्रियाणि यस्य स व्यतिषिक्तषडिन्द्रियस्तम् । अस्माकं हि शब्दादयः श्रोत्रादीनां प्रतिनियताः विषयाः । सार्वात्म्यकाले तु सर्वमिन्द्रियं सर्वविषयग्राहकं भवति । यथोक्तं वासिष्ठे—

न सर्वात्मनि तु यत्रैव छाया तत्रैव चातपः ।
संभवति चेत्तत्स कथं सर्वात्मताभियात् ॥ इति ।

॥ १५ ॥ तमाङ्गिरसं भ्रुवोरन्तरात् ॥ १६ ॥ भृगुः ललाटमध्यात् । नारदं सनत्कुमारं च मूर्ध्नः ॥ १७ ॥

---

१ ख. °तिरिक्त° ।

ससंक्षेपं सविस्तारं नियमैर्बहुभिश्चितम् ।
उपायैश्च कथितं क्रतुभिश्चैव शोभितम् ॥ २
वैशम्पायन उवाच ।
एतत्ते कथयिष्यामि यज्ञकर्मभिरर्चितम् ।
दानधर्मैश्च विविधैः प्रजाभिरुपशोभितम् ॥ ३
तेऽङ्गुष्ठमात्रा मुनय आदत्ताः सूर्यरश्मिभिः ।
मोक्षप्राप्तेन विधिना निराबाधेन कर्मणा ॥ ४
प्रवृत्ते चाप्रवृत्ते च नित्यं ब्रह्मपरायणाः ।
परायणस्य संगम्य ब्रह्मणस्तु महीपते ॥ ५
श्रीवृताः पावनाश्चैव ब्राह्मणाश्च महीपते ।
चरितब्रह्मचर्याश्च ब्रह्मज्ञानावबोधिताः ॥ ६
पूर्णे युगसहस्रान्ते प्रभावे प्रलयं गताः ।
ब्राह्मणा वित्तसंपन्ना ज्ञानसिद्धाः समाहिताः
व्यतिरिक्तेन्द्रियो विष्णुर्योगात्मा ब्रह्मसंभवः
दक्षः प्रजापतिर्भूत्वा सृजते विपुलाः प्रजाः ।
अक्षराद्ब्राह्मणाः सौम्याः क्षरात्क्षत्रियबान्धवाः
वैश्या विकारतश्चैव शूद्रा धूम्रविकारतः ९
श्वेतलोहितकैर्वर्णैः पीतैर्नीलैश्च ब्राह्मणाः ।
अभिनिर्वर्तिता वर्णाश्चिन्तयानेन विष्णुना १०
ततो वर्णत्वमापन्नाः प्रजा लोके चतुर्विधाः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव महीपते
एकलिङ्गाः पृथग्धर्मा द्विपदाः परमाद्भुताः ।
यातनायाभिसंपन्ना गतिज्ञाः सर्वकर्मसु ॥ १२
त्रयाणां वर्णजातानां वेदप्रोक्ताः क्रियाः स्मृताः
तेन ब्राह्मणयोगेन वैष्णवेन महीपते ॥ १३

यत्र सर्वधर्मफलान्तर्भावः। यथा " **कृताय विजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेवैनं सर्वं तदभिसमैति यत्किं च प्रजाः साधु कुर्वन्ति** " इति कृताय निदर्शनेन श्रुत्या प्रोक्तः । क्षत्रस्य धर्मस्य " **तदेतत्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मः** " इति धर्मस्य मुख्यक्षत्रत्व श्रवणात् युगं युज्यते अनेन तद्युगं स्वर्गादिफलप्रदत्वलक्षणमाहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि ॥ १॥ एतदेव विशिनष्टि—**संक्षेपमिति**॥ २॥ **एतदिति**। एतत् धर्मस्य माहात्म्यं यज्ञकर्मभिः यज्ञात्मकमेव कर्म येषां न तूपास्त्यात्मकं ते यज्ञकर्माणः कर्मठाः तैरर्चितं पूजितं दानधर्मैः " **उच्चादिवि दक्षिणावन्तो अस्थुर्ये अश्वदाः सहते सूर्येण । हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते वासोदाः सोमप्रतिरन्त आयुः** " इतिश्रुतेर्दानजप्रभावैः प्रजाभिः " **यस्मिन् जातः एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव स तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवति पुत्रकामाद्बाप्याख्यापयेरन् लभन्त हे पुत्रान्** " इति जातोष्टिशौनःशेपाख्यायनफलैः प्रजाभिरुपशोभितम् ॥ ३ ॥ **ते इति**। ते ब्राह्मणा वृत्तसंपन्ना ज्ञानसिद्धाः समाहिता भवन्तीति योजना । के ते ? य अङ्गुष्ठमात्रा इत्यल्पप्रमाणत्वेन उत्क्रान्त्यादियोग्याः। अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात् इत्यारण्यकोक्तेः । न तु " **यः एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति** " " **स इदं सर्वं भवति** " इति श्रुतिप्रसिद्धविद्याफलसार्वात्म्यभाजः । ते यज्ञकर्माणः विशिष्टधर्मेण सूर्यरश्मिभिरादत्ताः सूर्यमण्डलं भित्त्वा ब्रह्मलोकं गता अपीत्यर्थः। मोक्षप्राप्तेन मोक्षप्रत्यासन्नेन विधिना यथाशास्त्रम् ॥ ४ ॥ प्रवृत्ते यज्ञादौ अप्रवृत्ते शमादौ ब्रह्मपरायणाः वेदैकशरणाः परायणस्य ब्रह्मणः । कर्मणि षष्ठी । संगम्य ईश्वरप्रीतिमुद्दिश्य वेदोक्तकर्मपरा इत्यर्थः ॥ ५ ॥ श्रीवृताः श्रिया, " **ऋचः सामानि यजूंषि । सा हि श्रीरमृता सताम्** " इति श्रुत्या वृताः । ब्रह्मज्ञानेन परोक्षज्ञानेन ॥ ६ ॥ पद्मासनायुरवधि ब्रह्मलोके स्थित्वा पूर्वस्मिन् कल्पे ये लयं गतास्तेऽग्रिमकल्प उक्तविशेषणविशिष्टा ब्राह्मणा भवन्ति ॥ ७ ॥ **व्यतिरिक्तेति**। तेषां ब्राह्मणानां मध्ये यो योगात्मा सन् व्यतिरिक्तेन्द्रियो देहेन्द्रियासङ्गेन स्वप्न इवान्तःप्रज्ञो भूत्वा चतुर्भुजादिलक्षणं विष्णुम् आत्मत्वेनाभिमन्यते सोऽपि भेददर्शी, समष्ट्युपास्तिराहित्यात् ।

ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे ।
परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥

इति स्मृत्युक्तक्रममुक्त्यनधिकारादस्मिन्कल्पे ब्रह्मपुत्रो दक्षो भूत्वा प्रजाः सृजते ॥ ८ ॥ अक्षरं शुद्धसत्त्वमयत्वान्निष्कामो धर्मः श्वेतः सुधावत्। क्षरं सत्त्वरजोमयत्वादुभयमिश्रो धर्मः रक्तः । तदुभयसंघातवत् विकारो रजोमयत्वात्सकामो धर्मः पीतो हरिद्रावत् । धूमः तमोमयत्वाद्विधर्मः कृष्णः धूमवत् ॥ ९ ॥ **तत इति**। ततो गुणवर्णोपचारात् ॥ ११ ॥ एकलिङ्गाः तुल्याकृतयः यातनाय कर्मफलभोगाय संपन्नास्तेन तेन वर्णेन ॥ १२ ॥ येन कारणेन त्रयाणामेव वेदप्रोक्ताः क्रियाः स्मृतास्तेन कारणेन वः युष्माकं त्रयाणां ब्राह्मणक्षत्रियविशामेव, वैष्णवेन योगेन ब्रह्मास्ति विष्णुभक्त्या वेदोऽस्तीति त्रैवर्णिकत्वं भगवत्कृपैकफललभ्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रज्ञया तेजसा योगात्तस्मात्प्राचेतसः प्रभुः।
विष्णुरेव महायोगी कर्मणामन्तरं गतः ॥१४
ततो निर्माणसंभूताः शूद्राः कर्मविवर्जिताः
तस्मान्नार्हन्ति संस्कारं न ह्यत्र ब्रह्म विद्यते१५
यथाग्नौ धूमसंघातो ह्यरण्या मथ्यमानया।
प्रादुर्भूतो विसर्पन्वै नोपयुञ्जन्ति कर्माणि ॥१६
एवं शूद्रा विसर्पन्तो भुवि कात्स्न्र्येन जन्मना
नासंस्कृतेन धर्मेण वेदप्रोक्तेन कर्मणा ॥ १७
ततोऽन्ये दक्षपुत्राश्च संभूता ब्रह्मयोनयः।
बलवन्तो महोत्साहा महावीर्या महौजसः१८
पित्रा प्रोक्ता महात्मानो दक्षिणा यज्ञकर्मणा
अन्तमिच्छाम्यहं श्रोतुं धात्र्याःपुत्रा बलो ह्यहम्
ततो विधास्ये तत्त्वज्ञाः प्रजानां विपुलं बलम्
विपुलत्वाद्धि क्षेत्राणां ममापि विपुलाःप्रजाः
न तेषां दर्शयद्देवी चक्षुषा रूपमात्मनः।
प्रजापतिसुतानां वै विपुलासारमिच्छताम् २१
आत्मनो भावनिर्वृत्ते भावे कृतयुगे तदा ।
जनित्री सर्वभूतानामण्डजानुद्भिजांस्तथा २२
संवेदजननी धात्री चेति मात्रा प्रचोदिता।
अणुतां तनुतां चैव जन्तूनां कर्मयोगिनाम्२३

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पौष्करे
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

प्रज्ञयेति। तेजसा ऐश्वर्येण ज्ञानैश्वर्ययोगात् प्राचेतसो दक्षः प्रभुर्विष्णुरेव यस्मात्पूर्वोक्तव्यतिरिक्तषड्डिन्द्रियतादिविशिष्टस्तस्मात्। तथा च "**बहुप्रजा निर्ऋतिमाविवेश**" इति श्रुतेः। बहुप्रजत्वाद्दक्षः संसार्येव स्यादिति न शङ्कनीयमिति भावः। कीदृशो दक्षः कर्मणामन्तरङ्गतः अधिकारप्रदकर्मपाशावगुण्ठितः सृष्टिं करोति न तु तस्याज्ञानमस्तीत्यर्थः। एतेन जीवन्मुक्तानामपि कर्मपाशानुवृत्तिर्दर्शिता ॥ १४ ॥ प्रकृतां सृष्टिमनुसराति। **तत इति**। निर्माणं शिल्पं त्रैवर्णिकेसवाकरणं वा तदर्थमेव संभूताः। संस्कारम् उपनयनं, ब्रह्म वेदः ॥ १५ ॥ असंस्कृतं संस्काराभावस्तेन हेतुना वेदप्रोक्तेन धर्मेण नोपयुञ्जन्तीति पूर्वश्लोकगतक्रिययाऽन्वयः ॥१७॥ ततोऽन्ये ब्रह्मणो वेदस्य योनयः स्थानभूता ब्राह्मणा इत्यर्थः ॥ १८ ॥ दक्षिणाः समर्थाः। भोः पुत्रा अहं भवतां मुखात् धात्र्याः युष्मच्छरीरजनित्र्याः अन्तं सिद्धान्तं श्रोतुमिच्छामि। अतो मह्यं धात्र्यन्तं कथयतेति भावः। यतोऽहं बलो बलवानास्मि धात्र्या अन्तं ज्ञातुं समर्थोऽस्मि तस्माद्भवद्भिरपि मादृशैर्भवितव्यामिति भावः ॥ १९ ॥ **तत इति**। युष्मत्तो धात्र्यन्तं श्रुत्वा भवदीयबलाबलतत्त्वं ज्ञात्वा बलत्वपक्षे भवतां विपुलं विधास्ये। तव कुत एतावद्बलमित्यत आह–क्षेत्रवैपुल्याद्बलवैपुल्यम्। अन्यथाल्पमिति मशकमतङ्गजशरीरे दृष्टम्। एवं बह्वीः प्रजाः सृजतो बहुलं मम बलमस्ति। तस्माद्धात्र्याः स्वरूपं ज्ञात्वा सृष्टौ प्रवर्तितव्यम्। अन्यथा सृष्टिसङ्गेन दुष्यत्येवेति भावः ॥ २० ॥ विपुलायाः मायायाः सारमिच्छतां तेषां दक्षपुत्राणां देवी धात्री आत्मनो रूपं चक्षुषा प्रमाणज्ञानेन न दर्शयत् न दर्शितवती। अडभाव आर्षः। न हि माया प्रमाणेन परीक्षितुं शक्या तम इव दीपेन। अनिरीक्ष्यमाणैव तेषां माया बाधिताऽभूदिति भावः ॥ २१ ॥ **आत्मन इति**। तेषां प्रजापतिसुतानां कृतयुगे भावे विशुद्धसत्त्वमये भावे धात्र्यवलोकने जाते सति मात्रा प्रमात्रा चेतनेन प्रचोदिता सती धात्री सर्वभूतानां जनित्री अभूत्। तथा अण्डजान् स्वेदजांश्च जनितवतीति परिणामेन योज्यम् ॥ २२ ॥ सम्यग्वेदनां संवेदः तस्यापि घटादिवृत्तेरपि जननी धात्र्येवाभवत् तथा कर्मभोगिनां कर्मफलभोगशालिनां जन्तूनाम् अणुतां सूक्ष्मत्वं तनुतां विस्तृतताम्। "तनु विस्तारे" अस्मादौणादिकः उः। अणुना साहचर्यात् विस्तृततां जनितवतीति पूर्ववत्। कीदृशे कृतयुगे भावे आत्मनो भावनिर्वृत्ते। आत्मनः प्रतिनियतो भावः स्वभावः तेन निर्वृत्ते निष्पन्ने। विदुषां स्वभावसिद्ध एव कृतयुगधर्म इत्यर्थः। यथोक्तं विष्णुधर्मोत्तरे–

ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं धर्मश्च मनुजेश्वर।
आत्मनो ब्रह्मभूतस्य नित्यमेव चतुष्टयम् ॥

इति। तस्मात्सर्वेषामुत्कृष्टज्ञानकर्मणामवश्यंभाविनी मुक्तिर्नत्ववरोहसंभावनाऽपि ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायामेकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

---

१ ख. °ला मानामि°।

सर्वाङ्गधारणां कृत्वा मनसा प्रहसन्निव ।
ब्रह्मयोगेन च ब्रह्मा सृजते मनसा प्रजाः ॥ २
चक्षुषो रूपसंपन्ना ह्यप्सराः सृजते प्रभुः ।
नासिकाग्राच्च गन्धर्वान्सुचित्राम्बरवाससः३
तुम्बुरुप्रमुखान्सर्वाञ्छतशोऽथ सहस्रशः ।
नृत्यवादित्रकुशलान्कुशलान्सामगीतिषु ॥ ४
ब्रह्मयोगेन योगज्ञः स्वयंभूर्भगवान्प्रभुः ।
चारुनेत्रां सुकेशान्तां सुभ्रूं चारुनिभाननाम्॥५
पद्मेन शतपत्रेण चारुणा सुविराजिताम् ।
स्वक्षां शुचिगिरं सेव्यां
ब्राह्मीं मूर्तिमतीं श्रियम् ॥ ६
ससृजे मनसा ब्रह्मा सम्यक्प्रोक्तेन चेतसा ।
भावयोगेन भूतात्मा सर्वप्राणभृतां नृप ॥ ७
चक्षुषो रूपसंपन्नाः सृजन्सोऽप्सरसः प्रभुः ।
नासिकाग्राच्च गन्धर्वान्सुवासः सुप्रवादितान्
गानप्रभाषं संचक्रे गन्धर्वाणामशेषतः ।
अन्येषां चैव विप्राणां गानं ब्रह्म प्रभाषितम्९
पद्भ्यां सृजति भूतानि गतिमन्ति ध्रुवाणि च
नराकिंनरयक्षांश्च पिशाचोरगराक्षसान् ॥१०
गजान्सिंहांश्च व्याघ्रांश्च मृगांश्चैव सहस्रशः ।
तृणजातीश्च बहुधा भावहेतोश्चतुष्पदान्॥ ११
ये तु हस्तान्निखादन्ति कर्मप्राप्तेन हेतुना ।
हस्तेभ्यः कर्म ससृजे मन्तव्यं मनसा तथा
वायुना स विसर्गं च भूतानां सुखमिच्छता
उपतस्थे तदानन्दं पञ्चेन्द्रियसमाधिना ॥ १३
हृदयादसृजद्गावो बाहुभ्यां पक्षिणस्तथा ।
अन्यानि चैव सत्त्वानि तैस्तैर्वेषैः पृथग्विधैः
ऋषिं त्वाङ्गिरसं चैव मुनिं ज्वलिततेजसम् ।
ब्रह्मवंशकरं दिव्यं व्यतिषिक्तषडिन्द्रियम् १५
भ्रुवोऽन्तरादजनयद्योगाद्योगेश्वरः प्रभुः ।
ब्रह्मवंशकरं दिव्यं भृगुं परमधार्मिकम् ॥ १६
ललाटमध्यादसृजन्नारदं प्रियविग्रहम् ।
सनत्कुमारं मूर्ध्नश्च महायोगी पितामहः १७
अभिषिक्तं तु सोमं च यौवराज्ये पितामहः ।
ब्राह्मणानां च राजानं शाश्वतं रजनीश्वरम्

अस्याः फलमाह—सर्वाङ्गधारणां सर्वम् अंगेष्वेवास्यास्ति स सर्वांगः सूत्रात्मा, प्रहसन्निव मौढ्यमाहात्म्येन विस्मयात् । मनसेत्यस्यावृत्त्या सूत्रात्मतायाः सृज्यस्य च कल्पितत्वमुक्तम् । ब्रह्मणि सूत्रे योगे ऐक्यं ब्रह्मयोगस्तेन ॥२॥ **चक्षुषेति** । अत्र अंगविशेषो न विवक्षितः सर्वस्याङ्गस्य सर्वात्मत्वेन सर्वोत्पत्तिहेतुत्वौचित्यात् । अप्सरा इति आकारान्तत्वमार्षम् "अप्सरासु च या मेघे" इति दर्शनाद्वा ॥ ३ ॥ स्वक्षां दिव्यलोचनरूपां शुचिगिरं निष्कलङ्कां वेदवाणीम् । "**सा हि श्रीर्ब्रह्मविदाम्, ऋचः सामानि यजूंषि, सा हि श्रीरमृता सताम्**" इति श्रुतेः ॥ ६ ॥ **ससृजे इति** । सृष्टिरत्र संप्रदायप्रवृत्तिमात्रं न त्वभिनवोत्पत्तिः वाचा विरूपनित्ययेति वेदस्य नित्यत्वश्रवणात् । अत एव प्रोक्तेनेति विशेषणम् ईश्वरप्रोक्तनेत्यर्थः । "**यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै**" इति सिद्धप्रधानश्रवणात् अस्यैव सर्वेश्वरत्वात् । जीवानामाशयानुरोधेनायं सृजति न स्वस्य भोगार्थमित्याह—**भावेति** ॥ ७ ॥ गानं प्रभाष्यते व्युत्पाद्यतेऽनेनेति गानप्रभाषं गान्धर्वशास्त्रं तथा तथा ब्रह्मणि वेदे प्रभाषितं गानं सामाख्यम् । चक्षुष इति श्लोकद्वयं पूर्वोक्तस्यैव विवरणम् ॥ ९ ॥ ये तु हस्तात् हस्ते आदाय । ल्यब्लोपेऽधिकरणे पञ्चमी । हस्तेति पाठे विश्वा भूतानीतिवद्विभक्तेः पूर्वरूपमार्षम् । निखादन्ति भक्षयन्ति । कर्मप्राप्तेन कर्मलब्धेन हेतुना कारणेन अदृष्टेन ॥ १२ ॥ वायुना प्राणादिरूपेण विसर्गं विविधप्राणनादिकार्यं सृष्टिं ससृजे इति पूर्वेणान्वयः । एवं राजसीं सृष्टिं कुर्वतः कथं मुक्तिः स्यादित्याकुलमाश्वासयति । पञ्चेन्द्रियाणां समाधिः निरोधस्तेन हेतुना आनन्दं परमात्मानम् उपलक्ष्य तेन तस्थे स्थितं लीलया सृष्टिं कुर्वन्नपि ब्रह्मसामीप्यं प्राप्तत्वान्मुक्त एवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ गावः गाः । प्रथमा द्वितीयार्थे । वेषैरेव नटवत् न तु परिणामैः।यदवोचं मूलकारणमेवानन्त्यात्कार्याणि नट इव तत्तद्रूपेण भातीति तदित एवोत्थितम् ॥ १४ ॥ व्यतिषिक्तानि श्रितानि षट् इन्द्रियाणि यस्य स व्यतिषिक्तषडिन्द्रियस्तम् । अस्माकं हि शब्दादयः श्रोत्रादीनां प्रतिनियताः विषयाः । सार्वात्म्यकाले तु सर्वमिन्द्रियं सर्वविषयग्राहकं भवति । यथोक्तं वासिष्ठे—

न सर्वात्मनि तु यत्रैव छाया तत्रैव चातपः ।
संभवति चेत्तत्स कथं सर्वात्मताभियात् ॥ इति ।

॥ १५ ॥ तमाङ्गिरसं भ्रुवोरन्तरात् ॥ १६ ॥ भृगुः ललाटमध्यात् । नारदं सनत्कुमारं च मूर्ध्नः ॥ १७ ॥

१ ख. °तिरिक्त° ।

तपसा महता युक्तो ग्रहैः सह निशाकरः ।
चचार नभसो मध्ये प्रभाभिर्भासयञ्जगत् ॥ १९
स गात्रैर्भगवान्योगान्मनसा सिद्धिमागतः
ससृजे सर्वभूतानि स्थावराणि चराणि च ॥
तत्र स्थानानि भूतानां योगांश्चैव पृथग्विधान्
निधत्ते शतशो ब्रह्मा सर्वभूतपितामहः ॥ २१
एष ब्रह्ममयो यज्ञो योगः सांख्यश्च तत्त्वतः ।
विज्ञानं च स्वभावं च क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च २२
एकत्वं च पृथक्त्वं च संभवो निधनं तथा ।
कालः कालक्षयश्चैव ज्ञेयो विज्ञानमेव च ॥२३

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पौष्करे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

कर्ममार्गकथनम् ।

२१

जनमेजय उवाच ।

श्रुतं ब्रह्मयुगं ब्रह्मन्युगानां प्रथमं युगम् । क्षत्रस्यापि युगं ब्रह्मञ्छ्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ॥ १

तत्रेति स्थानानि आदित्यादीनां द्युप्रभृतीनि । योगान् अहोरात्रादिनिवर्तनाद्यधिकान् ॥२१॥ एष आत्मोपदानकसृष्ट्यादिप्रपञ्चेन आसनध्यानसमाधिविधानेन च प्रपञ्चितो ब्रह्मप्रापकत्वाद्ब्रह्ममयोऽयं ज्ञानयज्ञ उक्त इति शेषः । अयमेव योगो योगप्राप्यः सांख्यनामा वेदान्तजन्यं ज्ञानमप्ययमेव । ननु उक्तोऽनयोर्विरोधः पुरुषैकत्वानेकत्वप्रकृतिमिथ्यात्वामिथ्यात्वरूप इति चेन्न । योगैरपि गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमिच्छति यत्तु दृष्टिपथप्राप्तं तन्मायैव तुच्छकमिति दृश्यस्य भेदप्रकृत्यादेस्तुच्छत्वाभ्युपगमात् । अत्यल्पमिदमुच्यते । वेदबाह्या अपि विज्ञानवादिचार्वाकादयोऽपि नानेन सिद्धान्तेन विरुध्यन्ते सर्वेषां मोक्षस्यैकरूपत्वादित्याह—**विज्ञानं** विज्ञानवादिनां सिद्धान्तः । **स्वभावः** स्वभाववादिनां चार्वाकाणां सिद्धान्तः। क्षेत्रं प्रकृतिः । क्षेत्रज्ञः पुरुषः निरीश्वरसांख्यसिद्धान्तोऽप्ययमेवेत्यर्थः ॥ २२ ॥ एकत्वं पृथक्त्वं चेति ज्ञानाज्ञानसमयभेदेन वा जगन्मिथो भिन्नमभिन्नमीश्वरादिति कापालिकमतेन वा एतज्ज्ञेयम् । संभवो निधनं च योग एव एष ब्रह्ममयो यज्ञः अज्ञातश्चेज्जन्मप्रदः ज्ञातश्चेज्जन्महन्तेत्यर्थः । "योगो हि प्रभवाप्ययौ" इति स्मृतेः। कालविदां कालाख्य ईश्वरोऽप्ययमेव तत्प्रकाशत्वात् । कालस्य क्षयो यस्मिन्नस्ति भवति तादृशं विशिष्टम् अनुभवपर्यवसायि ज्ञानं विज्ञानम् आत्मानुभवोऽप्ययमेव ज्ञेय इति सर्वत्र संबन्धनीयम् । एतेन सर्वतन्त्रसिद्धान्तानां मुक्तावैकरूप्यं दर्शितम् । तथा च वीतहव्यसमाधिं प्रकृत्य बृहद्वासिष्ठे दर्शितम्—

यच्छून्यवादिनां शून्यं ब्रह्म ब्रह्मवादिनाम् ।
विज्ञानमात्रं विज्ञानविदां यदमलं पदम् ॥ १ ॥
पुरुषः सांख्यदृष्टीनामीश्वरो योगवादिनाम् ।
शिवः शैवमतस्थानां कालः कालैकवादिनाम् ॥ २ ॥
आत्मात्मनस्ताद्विदुषां नैरात्म्यं तादृशात्मनाम् ।
मध्यं माध्यमिकानां च सर्वं सुसमचेतसाम् ॥ ३ ॥
यत्सर्वशास्त्रसिद्धान्तो यत्सर्वहृदयानुगम् ।
यत्सर्वं सर्वगं सर्वं यत्तत्सत्तदसौ स्थितः ॥४॥ इत्यन्तेन।

पाद्मे माघमाहात्म्येऽपि—

भूतयोगजचैतन्यं चार्वाकास्त्वामुपासते ।
सौगता ब्रुवते तर्कैस्त्वां बुद्धिं बोधलक्षणाम् ॥ १ ॥
शरीरपरिणामं त्वां मन्यन्ते जिनदेवताः ।
ध्यायन्ति पुरुषं सांख्यास्त्वामेव प्रकृतेः परम् ॥ २ ॥
जन्मादिरहितं पूर्णं सच्चिदानन्दलक्षणम् ।
त्वामौपनिषदा ब्रह्म चिन्तयन्त्यानिशं विभो ॥ ३ ॥

इत्यादि । तस्माद्योऽयमुक्तो योगयज्ञः स एव सर्वतन्त्रसिद्धान्त इति सर्वं रमणीयम् । **समाप्ता ब्रह्मविद्या**

अतः परं धर्मचर्चा भविष्यति ।

परैरदर्शितः पन्थाः पौर्वापर्यबलान्मया ।
यथाकथंचिदुन्नीतः पण्डिताः शोधयन्तु तम् ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

जीवन्मुक्त्यै ब्रह्मतत्त्वं चतुर्दशभिरीरितम् ।
अथ द्वादशभिर्धर्मं ब्रवीति क्रममुक्तये ॥१॥
तत्र पञ्चदशो ब्रह्मज्ञानहीना महत्तमैः ।
कर्मभिर्ब्रह्मलोकादप्यावर्तन्त इतीर्यते ॥ २ ॥

श्रुतमिति । ब्रह्मयुगं ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वात्प्रथमं युगं कृतं,

१ ख. व्यवत्ते श० ।

ससंक्षेपं सविस्तारं नियमैर्बहुभिश्चितम् ।
उपायश्चैश्च कथितं क्रतुभिश्चैव शोभितम् ॥ २

वैशम्पायन उवाच ।

एतत्ते कथयिष्यामि यज्ञकर्मभिरर्चितम् ।
दानधर्मैश्च विविधैः प्रजाभिरुपशोभितम् ॥ ३
तेऽङ्गुष्ठमात्रा मुनय आदत्ताः सूर्यरश्मिभिः ।
मोक्षप्राप्तेन विधिना निराबाधेन कर्मणा ॥ ४
प्रवृत्ते चाप्रवृत्ते च नित्यं ब्रह्मपरायणाः ।
परायणस्य संगम्य ब्रह्मणस्तु महीपते ॥ ५
श्रीवृताः पावनाश्चैव ब्राह्मणाश्च महीपते ।
चरितब्रह्मचर्याश्च ब्रह्मज्ञानावबोधिताः ॥ ६
पूर्णे युगसहस्रान्ते प्रभावे प्रलयं गताः ।
ब्राह्मणा वित्तसंपन्ना ज्ञानसिद्धाः समाहिताः
व्यतिरिक्तेन्द्रियो विष्णुर्योगात्मा ब्रह्मसंभवः
दक्षः प्रजापतिर्भूत्वा सृजते विपुलाः प्रजाः ।
अक्षराद्ब्राह्मणाः सौम्याः क्षरात्क्षत्रियबान्धवाः
वैश्या विकारतश्चैव शूद्रा धूम्रविकारतः ९
श्वेतलोहितकैर्वर्णैः पीतैर्नीलैश्च ब्राह्मणाः ।
अभिनिर्वर्तिता वर्णाश्चिन्तयानेन विष्णुना १०
ततो वर्णत्वमापन्नाः प्रजा लोके चतुर्विधाः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव महीपते
एकलिङ्गाः पृथग्धर्मा द्विपदाः परमाद्भुताः ।
यातनायाभिसंपन्ना गतिज्ञाः सर्वकर्मसु ॥ १२
त्रयाणां वर्णजातानां वेदप्रोक्ताः क्रियाः स्मृताः
तेन ब्राह्मणयोगेन वैष्णवेन महीपते ॥ १३

यत्र सर्वधर्मफलान्तर्भावः। यथा "**कृताय विजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेवैनं सर्वं तदभिसमैति यत्किं च प्रजाः साधु कुर्वन्ति**" इति कृताय निदर्शनेन श्रुत्या प्रोक्तः । क्षत्रस्य धर्मस्य "**तदेतत्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मः**" इति धर्मस्य मुख्यक्षत्रत्वश्रवणात् युगं युज्यते अनेन तद्युगं स्वर्गादिफलप्रदत्वलक्षणमाहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि ॥ १ ॥ एतदेव विशिनष्टि—**संक्षेपमिति**॥ २ ॥ **एतदिति**। एतत् धर्मस्य माहात्म्यं यज्ञकर्मभिः यज्ञात्मकमेव कर्म येषां न तूपास्त्यात्मकं ते यज्ञकर्माणः कर्मठाः तैरार्चितं पूजितं दानधर्मैः "**उच्चादिवि दक्षिणावन्तो अस्थुर्ये अश्वदाः सहते सूर्येण । हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते वासोदाः सोमप्रतिरन्त आयुः**" इतिश्रुतेर्दानजप्रभावैः प्रजाभिः "**यस्मिन् जातः एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव स तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवति पुत्रकामाद्राप्याख्यापयेरन् लभन्त हे पुत्रान्**" इति जातेष्टिशौनःशेपाख्यायनफलैः प्रजाभिरुपशोभितम् ॥ ३ ॥ **ते इति**। ते ब्राह्मणा वृत्तसंपन्ना ज्ञानसिद्धाः समाहिता भवन्तीति योजना । के ते ? य अङ्गुष्ठमात्रा इत्यल्पप्रमाणत्वेन उत्क्रान्त्यादियोग्याः। अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात् इत्यारण्यकोक्तेः । न तु "**यः एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति**" "**स इदं सर्वं भवति**" इति श्रुतिप्रसिद्धविद्याफलसार्वात्म्यभाजः । ते यज्ञकर्माणः विशिष्टधर्मेण सूर्यरश्मिभिरादत्ताः सूर्यमण्डलं भित्त्वा ब्रह्मलोकं गता अपीत्यर्थः। मोक्षप्राप्तेन मोक्षप्रत्यासन्नेन विधिना यथाशास्त्रम् ॥ ४ ॥ प्रवृत्ते यज्ञादौ अप्रवृत्ते शमादौ ब्रह्मपरायणाः वेदैकशरणाः परायणस्य ब्रह्मणः । कर्मणि षष्ठी । संगम्य ईश्वरप्रीतिमुद्दिश्य वेदोक्तकर्मपरा इत्यर्थः ॥ ५ ॥ श्रीवृताः श्रिया, "**ऋचः सामानि यजूꣳषि । सा हि श्रीरमृता सताम्**" इति श्रुत्या वृताः । ब्रह्मज्ञानेन परोक्षज्ञानेन ॥ ६ ॥ पद्मासनायुरवधि ब्रह्मलोके स्थित्वा पूर्वस्मिन् कल्पे ये लयं गतास्तेऽग्रिमकल्प उक्तविशेषणविशिष्टा ब्राह्मणा भवन्ति ॥ ७ ॥ **व्यतिरिक्तेति**। तेषां ब्राह्मणानां मध्ये यो योगात्मा सन् व्यतिरिक्तेन्द्रियो देहेन्द्रियासङ्गेन स्वप्न इवान्तःप्रज्ञो भूत्वा चतुर्भुजादिलक्षणं विष्णुम् आत्मत्वेनाभिमन्यते सोऽपि भेददर्शी, समष्ट्युपास्तिराहित्यात् ।

ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे ।
परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥

इति स्मृत्युक्तक्रममुक्त्यनधिकारादस्मिन्कल्पे ब्रह्मपुत्रो दक्षो भूत्वा प्रजाः सृजते ॥ ८ ॥ अक्षरं शुद्धसत्त्वमयत्वान्निष्कामो धर्मः श्वेतः सुधावत्। क्षरं सत्त्वरजोमयत्वादुभयमिश्रो धर्मः रक्तः । तदुभयसंघातवत् विकारो रजोमयत्वात्सकामो धर्मः पीतो हरिद्रावत् । धूमः तमोमयत्वाद्विधर्मः कृष्णः धूमवत् ॥ ९ ॥ **तत इति**। ततो गुणवर्णोपचारात् ॥ ११ ॥ एकलिङ्गाः तुल्याकृतयः यातनाय कर्मफलभोगाय संपन्नास्तेन तेन वर्णेन ॥ १२ ॥ येन कारणेन त्रयाणामेव वेदप्रोक्ताः क्रियाः स्मृतास्तेन कारणेन वः युष्माकं त्रयाणां ब्राह्मणक्षत्रियविशामेव वैष्णवेन योगेन ब्रह्मास्ति विष्णुभक्त्या वेदोऽस्तीति त्रैवर्णिकत्वं भगवत्कृपैकफललभ्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रज्ञया तेजसा योगात्तस्मात्प्राचेतसः प्रभुः।
विष्णुरेव महायोगी कर्मणामन्तरं गतः ॥१४
ततो निर्माणसंभूताः शूद्राः कर्मविवर्जिताः
तस्मान्नार्हन्ति संस्कारं न ह्यत्र ब्रह्म विद्यते१५
यथाग्नौ धूमसंघातो ह्यरण्या मथ्यमानया।
प्रादुर्भूतो विसर्पन्वै नोपयुञ्जन्ति कर्माणि ॥१६
एवं शूद्रा विसर्पन्तो भुवि कात्स्न्र्येन जन्मना
नासंस्कृतेन धर्मेण वेदप्रोक्तेन कर्मणा ॥ १७
ततोऽन्ये दक्षपुत्राश्च संभूता ब्रह्मयोनयः।
बलवन्तो महोत्साहा महावीर्या महौजसः१८
पित्रा प्रोक्ता महात्मानो दक्षिणा यज्ञकर्मणा
अन्तमिच्छाम्यहं श्रोतुं धात्र्याःपुत्रा बलो ह्यहम्
ततो विधास्ये तत्त्वज्ञाः प्रजानां विपुलं बलम्
विपुलत्वाद्धि क्षेत्राणां ममापि विपुलाः प्रजाः
न तेषां दर्शयद्देवी चक्षुषा रूपमात्मनः।
प्रजापतिसुतानां वै विपुलासारमिच्छताम् २१
आत्मनो भावनिर्वृत्ते भावे कृतयुगे तदा।
जनित्री सर्वभूतानामण्डजानुद्भिजांस्तथा २२
संवेदजननी धात्री चेति मात्रा प्रचोदिता।
अणुतां तनुतां चैव जन्तूनां कर्मयोगिनाम्२३

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पौष्करे
एकविंशोऽध्यायः॥ २१॥

प्रज्ञयेति। तेजसा ऐश्वर्येण ज्ञानैश्वर्ययोगात् प्राचेतसो दक्षः प्रभुर्विष्णुरेव यस्मात्पूर्वोक्तव्यतिरिक्तषड्डिन्द्रियतादिविशिष्टस्तस्मात्। तथा च "बहुप्रजा निर्ऋतिमाविवेश" इति श्रुतेः। बहुप्रजत्वाद्दक्षः संसार्येव स्यादिति न शङ्कनीयमिति भावः। कीदृशो दक्षः कर्मणामन्तरज्ञतः अधिकारप्रदकर्मपाशावगुण्ठितः सृष्टिं करोति न तु तस्याज्ञानमस्तीत्यर्थः। एतेन जीवन्मुक्तानामपि कर्मपाशानुवृत्तिर्दर्शिता ॥ १४ ॥ प्रकृतां सृष्टिमनुसराति। तत इति। निर्माणं शिल्पं त्रैवर्णिकसेवाकरणं वा तदर्थमेव संभूताः। संस्कारम् उपनयनं, ब्रह्म वेदः ॥ १५ ॥ असंस्कृतं संस्काराभावस्तेन हेतुना वेदप्रोक्तेन धर्मेण नोपयुञ्जन्तीति पूर्वश्लोकगतक्रिययाऽन्वयः ॥१७॥ ततोऽन्ये ब्रह्मणो वेदस्य योनयः स्थानभूता ब्राह्मणा इत्यर्थः ॥ १८ ॥ दक्षिणाः समर्थाः। भोः पुत्रा अहं भवतां मुखात् धात्र्याः युष्मच्छरीरजनित्र्याः अन्तं सिद्धान्तं श्रोतुमिच्छामि। अतो मह्यं धात्र्यन्तं कथयतेति भावः। यतोऽहं बलो बलवानास्मि धात्र्या अन्तं ज्ञातुं समर्थोऽस्मि तस्माद्भवद्भिरपि मादृशैर्भवितव्यमिति भावः॥ १९ ॥ तत इति। युष्मत्तो धात्र्यन्तं श्रुत्वा भवदीयबलाबलतत्त्वं ज्ञात्वा बलत्वपक्षे भवतां विपुलं विधास्ये। तव कुत एतावद्बलमित्यत आह-क्षेत्रवैपुल्याद्बलवैपुल्यम्। अन्यथाल्पमिति मशकमतङ्गजशरीरे दृष्टम्। एवं बह्वीः प्रजाः सृजतो बहुलं मम बलमस्ति। तस्माद्धात्र्याः स्वरूपं ज्ञात्वा सृष्टौ प्रवर्तितव्यम्। अन्यथा सृष्टिसङ्गेन दुष्यत्येवेति भावः ॥ २० ॥ विपुलायाः मायायाः सारमिच्छतां तेषां दक्षपुत्राणां देवी धात्री आत्मनो रूपं चक्षुषा प्रमाणज्ञानेन न दर्शयत् न दर्शितवती। अडभाव आर्षः। न हि माया प्रमाणेन परीक्षितुं शक्या तम इव दीपेन। अनिरीक्ष्यमाणैव तेषां माया बाधिताऽभूदिति भावः॥ २१॥ आत्मन इति। तेषां प्रजापतिसुतानां कृतयुगे भावे विशुद्धसत्त्वमये भावे धात्र्यवलोकने जाते सति मात्रा प्रमात्रा चेतनेन प्रचोदिता सती धात्री सर्वभूतानां जनित्री अभूत्। तथा अण्डजान् स्वेदजांश्च जनितवतीति परिणामेन योज्यम् ॥ २२ ॥ सम्यग्वेदनां संवेदः तस्यापि घटादिवृत्तेरपि जननी धात्र्येवाभवत् तथा कर्मभोगिनां कर्मफलभोगशालिनां जन्तूनाम् अणुतां सूक्ष्मत्वं तनुतां विस्तृतताम्। "तनु विस्तारे" अस्मादौणादिकः उः। अणुना साहचर्यात् विस्तृततां जनितवतीति पूर्ववत्। कीदृशे कृतयुगे भावे आत्मनो भावनिर्वृत्ते। आत्मनः प्रतिचयो भावः स्वभावः तेन निर्वृत्ते निष्पन्ने। विदुषां स्वभावसिद्ध एव कृतयुगधर्म इत्यर्थः। यथोक्तं विष्णुधर्मोत्तरे--

ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं धर्मश्च मनुजेश्वर।
आत्मनो ब्रह्मभूतस्य नित्यमेव चतुष्टयम् ॥

इति। तस्मात्सर्वेषामुत्कृष्टज्ञानकर्मणामवश्यंभाविनी मुक्तिर्न त्ववरोहसंभावनाऽपि ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायामेकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

---

१ ख. °ला मानामि°।

प्रवृत्तिधर्मफलम्।

२२

जनमेजय उवाच।

साध्वहं श्रोतुमिच्छामि त्रेतायां ब्राह्मणोत्तम
यज्ज्ञात्वा सर्वविद्यानां परं पश्येयमव्ययम् १

वैशम्पायन उवाच।

दक्षस्तु पुनरालम्ब्य स्त्रीभावं पुरुषोत्तमः।
योगाद्योगेश्वरात्मानं विषण्णो गिरिमूर्धनि २
सुजानुः पीनजघना सुभ्रूः पद्मनिभानना।
रक्तान्तनयना कान्ता सर्वभूतमनोरमा॥ ३
दक्षः प्राचेतसस्तस्यां कन्यायां जनयत्प्रभुः।
देहार्धयोगविधिना कन्याः पद्मनिभाननाः॥
दक्षः पुरुषरूपेण स्त्रीरूपमपहाय वै।
दर्शने सर्वभूतानां कान्तः कान्ततरोऽभवत्५
ताः कन्याः प्रददौ दक्षः स्वयं प्राचेतसः प्रभुः
ब्रह्मदेयेन विधिना ब्रह्मप्राप्तेन भारत॥ ६
प्रददौ दश धर्माय कश्यपाय त्रयादश।
सप्तविंशति सोमाय पत्नीहताः समाहितः ७
दक्षो दत्त्वाऽथ ताः कन्या ब्रह्मक्षेत्रं प्रपद्य च।
ब्रह्मणाऽध्युषितं पुण्यं समाहितमना मुनिः॥८
तप्यमानो मृगैः सार्धं चचार वसुधां नृपं।
तृणमूलफलैर्वृद्धो वृद्धश्च तपसाऽसकृत्॥ ९
मृगास्तु तस्य मोदन्ति फलं मोदन्ति ब्राह्मणाः
दीक्षिताः पुण्यकर्माणस्तपसा दग्धकिल्बिषाः
संग्रामकाले कालज्ञः शरीरादिपतिर्मुनिः।
कर्मयज्ञकृतां तत्र सिद्धिं पश्यति लक्षणाम् ११
दानमानप्रवीराश्च निरुद्वेगा निरामिषाः।
मृगैः सह जरां यान्ति सपत्नीकाः सुपुत्रिणः
ब्राह्मणाः स्तोत्रसंसिद्धा जनित्रे प्रथमे पदे।
ब्रह्मणाध्युषितत्वाच्च ब्रह्मक्षेत्रमिहोच्यते॥ १२

२२

सन्निवृत्तेः प्रवृत्त्याख्यधर्मस्य फलमीरितम्।
प्रवृत्तिमात्रनिष्ठानां षोडशे स्थितिरीर्यते १

साध्वहमिति। पूर्वं प्रवृत्ते च निवृत्ते च नित्यं ब्रह्मपरायणमित्युक्तलक्षणस्य धर्मस्य फलं श्रुतम्। इदानीं त्रेतायां केवलप्रवृत्त्यात्मकेयज्ञादिरूपे धर्मे यत्साधु समीचीनं तदेवाहं श्रोतुमिच्छामि। येन साधुना आचरितेन विद्यानां सांख्ययोगादीनां परं तात्पर्यप्रतिपाद्यम् अव्ययं ब्रह्म पश्येयं विविदिषाव्युत्पत्तिद्वारेत्यर्थः॥ १॥ अस्योत्तरं प्रकृतिसरूपार्थवादमुखेनैवाह-**दक्षस्त्विति**। दक्षः देहार्धयोगविधिना स्त्रीभावम् आलम्ब्येति तृतीयेनान्वयः। "**स इममेवात्मानं द्वेधा पातयत्ततः पतिश्च पत्नी चाभवताम्। तस्मादिदमर्धयुगलमिव स्वः**" इति श्रुतेः। कीदृशं स्त्रीभावं योगेश्वरस्य दक्षस्यैवात्मानम् आत्मभूतम्॥२॥ कन्याः जनयत् अजनयत्। अडभाव आर्षः॥ ४॥ **दक्ष इति**। स्त्रीरूपम् अपहाय पुरुषरूपेण स्थित इति शेषः॥५॥ ब्रह्मदेयेन ब्राह्मणान दातुं योग्येन विधिना "**अलंकृत्य कन्यामुदकपूर्वां दद्यादेष ब्राह्मो विवाहः**" इति स्मृत्युक्तेन ब्राह्मेण-विधिनेत्यर्थः॥ ६॥ ब्रह्मक्षेत्रं प्रयागम् आध्यात्मिकम्॥८॥

तप्यमान इति। एतावता त्रेताधर्मस्वरूपं दारसंग्रहो-पत्योत्पादनम्, अपत्यसंविभागो वनं प्रति गमनं च केवलं प्रवृत्तिधर्मे रतस्य कर्तव्यमिति दक्षाख्यायिकामुखेन दर्शितमिति तात्पर्यं दर्शितम्॥ ९॥ मृगास्तु तस्य तपसेत्यनुषज्यते। मोदन्ति मोदन्ते। अहिंसाप्रधानत्वात्तपस इति भावः। ब्राह्मणास्तु तस्य तपसः फलम् "**अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः**" इति योगशास्त्रोक्तं दृष्ट्वा मोदन्ते। दीक्षिताः इत्यादीनि ब्राह्मणानां विशेषणानि॥ १०॥ संग्रामः योगेन चित्तजयः तस्य काले शरीरादीनां पतिः यथेष्टं प्रविलापनपरिग्रहसमर्थः। अत एव सर्वज्ञत्वात् कर्मणां सिद्धिं फलप्राप्तिं स्वर्गनरकादिगत्यागतिरूपां पश्यति। लक्ष्यते सा लक्षणा तां परिमेयामित्यर्थः॥११॥ एवं दक्षाख्यायिकया पत्नीमपास्य वनं प्रति गच्छेदित्युक्त्वा सपत्नीकस्यापि तदाह पुराकल्पसरूपार्थवादमुखेन-**दानेति**॥ १२॥ स्तोत्रं वेदाध्ययनम्। "**यस्मै नूनमभिद्यवे वाचा विरूपनित्यया। वृष्णे चोदस्व सुष्टु**" इति मन्त्रवर्णात्। तेन संसिद्धाः शुद्धसत्त्वाः जनित्रे प्रथमं पदं ब्रह्म तस्मिन्विषये ब्रह्मणा प्रणवेन इह अस्मिन्नेव जीवदेहे अध्युषिता अधिवासानिष्ठां प्रापितास्तेनायं देहो ब्रह्म क्षेत्रमित्युच्यते। वेदे ब्रह्मोपलब्धिस्थानत्वात्॥ १३॥

१ ख. °स्य भक्तिं फे°। २ ख. यौगिनाऽऽद्रियते मु°।

यतिभिः कर्मभिर्मुक्तैर्जितक्रोधैर्जितेन्द्रियैः।
चरद्भिर्वसुधां विप्रैरकिंचनपथैषिभिः ॥ १४
या प्रजा पूर्वमारूढा मानसी ब्रह्मचारिणी
सैवैषा व्यक्तिमापन्ना स्वभावदुरतिक्रमा ॥१५
अव्यक्ताव्यक्तमापन्ना स्वभावाद्दुरतिक्रमा।
व्यक्ताव्यक्तगतिश्चैषा कालधर्मान्महीपते ॥१६
स्थावरा जङ्गमाश्चैव स्थूलसूक्ष्माश्च भारत।
कालयोगेन कालज्ञा भवन्ति न भवन्ति च१७
एताश्चैताः प्रजाः सर्वा दक्षकन्यासु जज्ञिरे
कश्यपेनाव्ययेनेह संयुक्ताः कालधर्मणा ॥१८
आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुद्गणाः।
नागाश्चानेकशिरसः साध्या वै पन्नगास्तथा
गन्धर्वाः किंनरा यक्षाः सुपर्णाश्च तथापरे।
गरुत्मान्सह यक्षैश्च किंनराश्च सुवाससः२०
गावः पशुगणैः सार्धं नराश्च वसुधाधिप।
चराचराश्च वसुधाधर्तारश्च धराधराः ॥ २१
गजाः सिंहाश्च व्याघ्राश्च हयाः पक्षधरास्तथा
खड्गा विषाणिनश्चैव वृषभाश्च मृगास्तथा २२
चतुर्विषाणा नागेन्द्राः पद्माभा वर्णतः शुभाः
सर्वलक्षणसंपन्नाः प्राणिनः कामरूपिणः ॥२३
तेषां रूपैस्तथा गात्रैस्तैः शीलैस्तैः पराक्रमैः।
मुनयः पुनरुद्भूता धर्मक्षेत्रे सनातने ॥ २४
क्षेत्रज्ञा मानसे लोके धर्मिणो वेदगोचराः
यत्रोद्भूताः सुराः सर्वे दिवि लोके प्रतिष्ठिताः
ये चान्ये तपसा सिद्धा गृहस्था मनुजाधिप
ब्रह्मचर्येण संसिद्धाः परिचर्यां गता गुरोः ॥२६
ये च योगगतिं प्राप्ताः सिद्धिहेतोर्महीपते।
क्लेशाधिकैः कर्मजन्यैर्वृत्तिं लप्स्यन्ति वै द्विजाः
शिलोञ्छवृत्तयः ख्याताः सपत्नीका दृढव्रताः
सर्वे त्वेते दिविचरा भवन्ति चरितव्रताः २८

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पौष्करे
द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २२ ॥

यतिभिरुच्यते इति संबन्धः ॥ १४ ॥ एवं सपत्नीकानामपि वनस्थानं योगजा सिद्धिरस्तीत्युक्त्वा योगफलमाह--**या प्रजेति**। सर्वे सर्वात्मकत्वात् हार्दाकाशाख्यं ब्रह्म तदारूढा मानसी मनोमात्रकल्पिता ब्रह्मचारिणी ब्रह्मरूपेणैव गम्यमाना समाधिकाले दृष्टा सैव एषा लोकदृश्या बहिष्ठा स्वभावेन संस्कारेण प्रारब्धबलेन दुरतिक्रमा अतिक्रामितुमशक्या। समाधौ ब्रह्मभावं गतस्यापि प्रारब्धकर्मवशात्पुनः संसारभावनमवश्यंभावीत्यर्थः ॥ १५ ॥ **अव्यक्तेति**। स्वभावादेव समाधावव्यक्तं रूपमापन्ना प्रजा भवति व्युत्थाने। तत्र हेतुः। कालधर्माद्व्युत्थानसमाधिकालभेदलक्षणाद्धर्मात्प्रजा व्यक्ताव्यक्तरूपा भवति ॥ १६ ॥ एषा गतिः प्राणिमात्रसाधारणेत्याह--**स्थावरेति**। यतः स्थावराणामपि योगज्ञत्वं संभवति तस्मात्तदर्थं यतितव्यमिति भावः ॥ १७ ॥ एवं प्रसङ्गादपत्नीकसपत्नयोगाधिकारमुक्त्वा प्रकृतां सृष्टिमनुसरति--**एताश्चेत्यादिभिः सार्धषड्भिः**। कश्यपेन निमित्तेन अव्ययेन स्वभावेन कालः धर्मो यस्य तेन॥१८॥ "**धाता यथापूर्वमकल्पयत्**" इति श्रुतेः पूर्वोक्तमपि सर्वं सर्वेषु कल्पेषु समाननामरूपाधिकारमेव प्रतिपत्तव्यमित्याह--**तेषां रूपैरिति**। मुनय इति सृज्यमात्रोपलक्षणम्। धर्मक्षेत्रे धर्मप्रमत्रभूमौ भारते वर्षे ॥ २४ ॥ क्षेत्रज्ञाः आत्मनिष्ठास्तु मानसे मनःकल्पिते बाह्ये आभ्यन्तरे वा पूर्वोक्तदिशाऽऽविर्भवन्ति। यत्रेति मानसे इत्यस्य विशेषणम् ॥ २५ ॥ गृहस्थादीनामप्युक्तविधयोगधर्मानुष्ठायिनां मुक्तिरस्तीत्याह त्रिभिः--**ये चेति** ॥ २६ ॥ शिलं कणिशादानम्, उञ्छः कणश आदानम्। दिविचराः हार्दाकाशचराः चरितव्रता यस्माद्भवन्ति तस्माद्व्रतचर्यैव मुख्या नाश्रमविशेषो मोक्षहेतुरिति भावः। अत एव याज्ञवल्क्यो गृहस्थस्यापि मोक्षमाह--

न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः।
श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते ॥ इति ॥

॥२८॥ इति श्रीहरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २२ ॥

प्राणायामवर्णनम् ।

२३

वैशम्पायन उवाच ।
पितामहं पुरस्कृत्य मेरुपृष्ठे समाहिताः
जटाजिनधरा विप्रास्त्यक्तक्रोधा जितेन्द्रियाः
पर्वतान्तरसंसिद्धे बहुपादपसंवृते ।
धातुसंरञ्जितशिले समे निस्तृणकण्टके ॥ २
त्रयाणां ब्रह्मवेदानां पञ्चस्वरविराजिते ।
मन्त्रयज्ञपरा नित्यं नित्यं व्रतहिते रताः ॥ ३
एकमेवाग्निमाधाय सर्वे ब्राह्मणपुङ्गवाः
बिभिदुर्मन्त्रविषयैः सुसमाहितमानसाः ॥४॥

२३

द्युचर्या व्रतचर्योत्थेत्यूचे सप्तदशे व्रतम् ।
प्राणयज्ञं हविर्यज्ञसंज्ञं चित्तजयावहम् ॥१॥

पूर्वाध्यायान्ते सर्वे त्वेते दिविचरा भवन्ति व्रतचारिण इत्युक्तं तत्र मनोजयाख्यं व्रतम् । एकादशे प्रोक्तमेवोत्तमाधिकारिणाम् । मध्यमाधमानां तु चित्तजयायारमविविदिषोत्पादनाय च तृतीयाध्याये सूचितं व्रतद्वयं प्राणरोधाख्यं हविर्यज्ञाख्यं च तदिह द्वयमभिधीयते, तयोराद्यमपि यज्ञरूपकेणैव विवक्षन् वैशम्पायन उवाच--**पितामहं पुरस्कृत्येत्यादि** । श्लोकत्रयोक्तविशेषणाः व्रतहिते रताः दिवि ब्रह्मणि चराः संचारिणो भवन्तीति पूर्वेणान्वयः । अत्र योगचिन्तामणौ सांख्ययोगे—

चक्रमध्ये स्थिता नाड्यास्तिस्रस्तिस्रोऽत्र देवताः ।
इडा च वैष्णवी नाडी पिङ्गला ब्रह्मदेवता ॥ १ ॥
ऐश्वरी सा सुषुम्ना स्यान्मेरुमध्ये व्यवस्थिता ।
नाडी मध्यगता ग्रन्थित्रययुक्ता त्रिवेणिका ॥ २ ॥
उत्तरे वहते गङ्गा यमुना दक्षिणे स्मृता ।
सरस्वती पश्चिमायामासां सङ्गः सदान्तरः ॥ ३ ॥

इत्युक्तेर्मेरुर्नासिका तस्याः पृष्ठं भ्रूघ्राणमध्यं तस्मिन् समाहिताः समाधिं गताः किं कृत्वा पितामहं कार्यस्य पिता कारणं तस्य पिता शुद्धं ब्रह्म तत् पुरस्कृत्य तत्प्राप्तिमादृत्य ॥१॥ **पर्वतेति** । पर्वतान्तरसंसिद्धे पर्वतानां पर्ववतामस्थ्नां नासावंशकपालास्थ्नोरन्तरे संसिद्धं नित्यसिद्धं तन्नाशेऽप्यविनाशि " **हार्दाकाशं प्रकृत्यववधेनास्य हन्यते** " इति श्रुतेर्देहनाशेऽपि आत्मोपलब्धिचक्राणामनाशावगमात् । बहुपादपसंकुले बहुपादो नानायोगिगमनसाधनधर्माधर्मवानहंकारः तं पातीति तदुपाधिः प्राणो वायुस्तेन संकुले । धातुसंरञ्जितशिले धातवो वातपित्तकफाः मनःशिलादिधातुरूपा नाडीमार्गा वा तैः संकुला शिला इव शिला अस्थिरूपा यस्मिन् । समे समस्य ब्रह्मण उपलब्धिस्थाने तृणं बहिष्ठत्वाजरारोगादिदुःखं कण्टकः अन्तस्थत्वाच्छोकादिदुःखं देहद्वयधर्मरहितमित्यर्थः ॥२॥ **त्रयाणामिति** । त्रयो ये ब्रह्म वेदयन्ति तेषां त्रयाणां ब्रह्मवेदानाम् इडापिङ्गलासुषुम्नारूपाणां जीवोपाधिभूतप्राणमार्गाणां संबन्धिनः पञ्च स्वराः स्वर्यते गम्यते ब्रह्म यैस्ते स्वराः प्राणस्य वृत्तिभेदाः प्राणापानसमानव्यानोदानास्तैर्विराजिते । पञ्चानामपि वायूनामेकीभावस्थान इत्यर्थः । मन्त्रयज्ञपरा नित्यं मन्त्राः प्राणादीनां तु रेफादिप्रभृतीनि बीजानि तेषां यज्ञो जपः तत्पराः नित्यं व्रते वायुजये हिते आनन्दरूपे आत्मनि च रताः । अत्र पञ्चानामपि प्राणादीनां स्थानवर्णबीजान्तानि नकुलीशयोगपारायणे प्रोक्तानि वर्तन्त इति उक्तानि विशेषणानि मेरुपृष्ठे युज्यन्ते । तानि च—

प्राणो घ्राणाग्रहृन्नाभिपादाङ्गुष्ठान्तसंस्थितः ।
नीलः सोङ्कारेफादिबीजेन विनियोजितः ॥ १ ॥
कृष्णोऽपानः कृकाटिस्थः पृष्ठपृष्ठान्तपार्ष्णिगः ।
सतारकवकारान्तबीजेन विनियोजितः ॥ २ ॥
शक्रचापनिभो व्यानस्त्वगिन्द्रियनिकेतनः ।
तारकोपेतपान्तश्च बीजतेजोविराजितः ॥ ३ ॥
मूर्धस्थो मध्यताल्वग्रकण्ठहृद्यनलाश्रयः ।
उदानो ह्यरुणच्छायस्तारकाकान्तयान्तयुक् ॥ ४ ॥
श्वेतः समानो हृन्नाभिसर्वसंधिनिकेतनः ।
प्रणवाक्रान्तलान्तेन बीजेनात्यन्तमुज्ज्वलः ॥ ५ ॥

इति । तत्रायं निकृष्टोऽर्थः—मेरुपृष्ठाख्यभ्रूघ्राणमध्योपलक्षिते ब्रह्मणि सर्वकारेण नित्यसिद्धजीवोपाधिनाऽनेकवर्णबीजवता नानावर्णनाडीत्रयसंचारिणा युते बाह्याभ्यन्तरदुःखशून्ये क्रोधादिजयिनो निर्ममाः प्राणजयद्वारा चित्तवृत्तिमेकाग्रां कुर्वन्ति निरोधाभ्यासेन निर्विशेषं ब्रह्म प्रतिपत्तुमिति ॥३॥ एकमेव प्राणाग्निम् आधाय आलम्ब्य मन्त्रविषयैः मन्त्राः उदाहृता रेफादिमुख्याः तेषां प्रतिपाद्या विषया प्राणनाद्याः प्रवृत्तिविशेषाः तैरुपाधिभिर्बिभिदुः पञ्चधा प्राणापानादिप्रकारेण विभिन्नं चक्रुः । यथोक्तं तत्रैव—

कोष्ठगो वायुः प्राणनादिकर्मभेदाद्यथाक्रमम् ।
प्राणोऽपानसमानादिनामान्तरमुपागतः ॥ इति ॥ ४ ॥

त्रिधा प्रणीतो ज्वलनो मुनिभिर्वेदपारगैः।
अतस्ते तत्त्वमापन्ना यदेकस्त्रिविधः कृतः॥ ५
एक एव महानग्निर्हविषा संप्रवर्तते।
स्वधाकारेण मन्त्रज्ञ मन्त्राणां कार्यसिद्धये ६

स्वयं च दक्षसंप्राप्तो भगवान्भूतसत्कृतः।
ब्रह्मा ब्राह्मणनिर्माता सर्वभूतपितामहः॥ ७
दण्डी चर्मी शरी खड्गी शिखी पद्मनिभाननः,
अभवन्न्यस्तसंतापो जितक्रोधो जितेन्द्रियः ८

त्रिधेति। ज्वलनः प्राणाग्निः त्रिधा पूरककुम्भकरेचकरूपे प्रणीतो नाडीमार्गैः संचारितः अतः प्रणयनात्ते तत्त्वं प्राप्ताः पूरकाद्यभ्यासेनैव आत्मतत्त्वम् अधिगम्यत इति भावः॥ ५॥ **एक एवेति**। एक एव प्राणाग्निः प्राणायामाभ्यासिनः हविषा।

आदेयानि च वक्ष्यामि क्षिप्रं योगस्य सिद्धये।
क्षीरं घृतं च मिष्टान्नं मिताहारश्च शस्यते॥ इति

दत्तात्रेयोदितेन सम्यङ् निषेवितेन महान् भूत्वा सम्यक् योगिनो विक्षेपमकुर्वन् प्रवर्तते आरोहावरोहमार्गयोर्यथेष्टं संचरति। अयमर्थः—नासिकान्तो बहिरन्तश्च द्वादशद्वादशांगुलमानेन प्राणः संचरन् तूलपिण्डवत् घनीभूतः कुम्भकाभ्यासेन तूलपिण्डमिव शिथिलावयवसंयोगं कुर्यात्। ततश्च बहिरन्तश्च षट्त्रिंशत्षट्त्रिंशदंगुलमानेन परमा प्राणस्य गतिर्भवति। स तदा सूक्ष्मोऽपि पुरोडाशवन्मथितो-महानित्युच्यते। एवंभूतस्य प्राणाग्नेः।

पार्ष्णिभागेन संपीड्य योनिमाकुञ्चयेद् दृढम्।
अपानमूर्ध्वमाकृष्य मूलबन्धोऽयमुच्यते॥

इत्यादिना हठोक्तप्रकारेण वायोरारोहः प्रसिद्धः, भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्येति शास्त्रप्रसिद्ध एव। अवरोहोऽपि योगिना याज्ञवल्क्येनोक्तः—

संपूर्य कुम्भवद्वायुमंगुष्ठान्मूर्ध्नि मध्यतः।
धारयत्यनिलं बुद्ध्या प्राणायामः प्रचोदितः॥ १॥
व्योमरन्ध्रात्समाकृष्य ललाटे धारयेत्पुनः।
ललाटाद्वायुमाकृष्य भ्रुवोर्मध्ये निरोधयेत्॥ २॥
नेत्रात्प्राणं समाकृष्य नासामूले निरोधयेत्।
नासामूलात्तु जिह्वाया मूले प्राणं निरोधयेत्॥ ३॥
कण्ठकूपात्तु हृन्मध्ये हृन्मध्यान्नाभिमध्यमे।
नाभिमध्यात्पुनर्मेढ्रे मेढ्राद्वह्न्यालये ततः।
देहमध्याद्गुदे गार्गि गुदादूरौ ऊरुमूलके॥ ४॥
ऊरुमूलात्तयोर्मध्ये तस्माज्जान्वोर्निरोधयेत्।
बस्तिमूले ततस्तस्माज्जङ्घयोर्मध्यमे तथा॥ ५॥
जङ्घां ततः समाकृष्य वायुं गुल्फे निरोधयेत्।
स्थानात्स्थाने समाकृष्य यस्त्वेवं धारयेद्धिया॥ ६॥
सर्वपापविशुद्धात्मा जीवेदाचन्द्रतारकम्।

एतत्तु योगसिद्ध्यर्थमगस्त्येनापि कीर्तितम्॥ ७॥ इति। **स्वधेति**। स्वस्मिन् शरीरे धानं विधानं देहे वायोर्धारणेति यावत्, तस्याः कारणेन हे मन्त्रज्ञ राजन् मन्त्राणां पूर्वोक्तानां रेफादिप्रभृतीनां प्रकाशत्वेन संबन्धि कार्यं तत्तद्भूतजयः तत्सिद्ध्येऽग्निः संप्रवर्तत इत्यर्थः। तत्र धारणासिद्धयश्चोक्ता योगिना याज्ञवल्क्येन—

यमादिगुणयुक्तस्य मनसः स्थितिरात्मनि।
धारणेत्युच्यते सद्भिः शास्त्रतात्पर्यवेदिभिः॥ १॥
व्योमांशे मारुतांशे च धारणां कुर्वतः शुभाम्।
त्रिदोषजनिता रोगा विनश्यन्ति न संशयः॥ २॥

इत्यन्तेन ग्रन्थेन दर्शिताः। तत्र पादादिजान्वन्तं जान्वादिपाय्वन्तं पाय्वादिहृदयान्तं ततो भ्रूमध्यान्तं ततो मूर्द्धान्तं च क्रमेण भूम्यम्बुतेजोवाय्वाकाशस्थानानि ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवाधिष्ठितानि ल-व-र-य-ह-बीजयुतानि तेषु तेषु पञ्चपञ्चघटिकापर्यन्तं मनो धारयंस्तत्तद्भूतजयो भवति। तथा परमात्मनेव प्रणवेनादावन्ते धारणा मुख्या तथा तेजोऽबम्भेषु धारणां कुर्वतः क्रमात् वातपित्तश्लेष्मजा रोगा नश्यन्तीति ज्ञेयम्। विस्तरभयात्तु न प्रपञ्चितम्॥ ६॥ एवं त्रिधा प्रणीत इत्यादिना पूरककुम्भकरेचकाभ्यासेन विपुलीकृतो हविष्याशनाभ्यासमहिम्ना वशीकृतो यत्रकुत्रचिद्धारितः प्राणाग्निस्तत्तद्धारणाफलं प्रसूते इत्युक्तम्, तत्र प्रणवेन परमात्मन्येव धारितस्य प्राणस्य फलमुच्यते—**स्वयमिति**। दक्षते सर्वस्मिन्कार्ये संनह्यतीति दक्षः सूत्रात्मा तद्रूपेण संप्राप्तो भवति भगवान्त्सवैश्वर्यसंपन्नः भूतं नित्यसिद्धं च तत् सच्च कारणं तेन कृतः निर्मितः।

आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम्।
ध्याननिर्मन्थनाभ्यासात्पाशं दहति पण्डितः॥

इति स्मृतेः प्रणवेनात्मनि चेतो युञ्जतः प्रथमम् उकारार्थभूतसूत्रात्मसाक्षात्कारो भवतीत्यर्थः। स एवंभूतो दक्षो मुख्यो ब्राह्मण इति ब्रह्मा ब्राह्मणस्य चतुर्मुखस्य निर्माता। अत एव सर्वेषां भूतानामस्मदादीनां पितामहः॥७॥ कोऽयं दक्ष इत्याशङ्क्य यः पूरकादिनाऽऽराधितः प्राणाग्निः स एवायमित्याह—**दण्डीति**। योऽयं पूर्वं पूरककाले नासिकानलिकया पूर्यमाणत्वाद्दण्डाकारमिव प्राप्त इति दण्डी

१ ख. °ण धर्मज्ञ म°।

यजते पुष्करे ब्रह्मा मेधया सह संगतः ।
इन्द्रप्रोक्तानि सामानि गीयन्ते ब्रह्मवादिभिः
घृतं क्षीरं यवा व्रीहिः सर्वं परमकं हविः ।
वेदप्रोक्तं मखे न्यस्तं कल्पितं ब्रह्मणः पदे १०
निर्मथ्यारणिमाग्नेयीं शमीगर्भसमुत्थिताम् ।
स ब्रह्मा प्रथमं तस्मिन्नाग्निमन्यं प्रवर्तयत ११
न ह्यल्पं विहितं द्रव्यं यथाग्निर्यज्ञकर्मणि ।
प्रवर्तयेद्विभागैर्वा हुतद्रव्यमयं बलम् ॥ १२
फलानि तैः प्रयुक्तानि हवींषि विततेऽध्वरे ।
प्रयुञ्जते प्रयोगज्ञा मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥ १३
षण्मासांश्चतुरो वेदान्संबभाषे बृहस्पतिः ।
ब्रह्मणो वितते यज्ञे परया ब्रह्मसम्पदा ॥ १४

जातः । स एव कुम्भकावस्थायां चर्मवाद्वितत इति चर्मीव रूपेण संवृत्तः । स एव पुनः रेचकावस्थायां दण्डरूपात्सूक्ष्मरूपेण शरकाण्डाकारत्वं पूर्ववत्प्राप्तः स एव स एष खड्गवत्तीक्ष्णधारः संसारवृक्षच्छेदनसमर्थः शिखी प्राणाग्निः । पद्मनिभानन इत्यनेन दक्षरूपेण प्रसन्न इति लक्ष्यते । अभवत् प्रसन्नभावेन न्यस्तसंतापो जितक्रोधो जितेन्द्रियश्च स्वभावतोऽभवत् । तत्र स्वाभाविकं वैराग्याद्याविर्भूतं न हठाकृष्टमित्यर्थः । यथोक्तं वृद्धैः—

उत्पन्नात्मप्रबोधस्य ह्यद्वेष्टृत्वादयो गुणाः ।
भवन्त्ययत्नतः सिद्धा न तु साधकरूपिणः इति ॥ ८ ॥

यजत इति । ब्रह्मा दक्षः पुष्करे आत्मतीर्थे मेधया शास्त्राचार्योपदेशप्राप्तया धीवृत्त्या सह संगतो यजते तन्निष्ठो भवति । यस्यामवस्थायाम् इन्द्र आत्मदर्शी तेन प्रोक्तानि सामानि, " **अहमन्नमहमन्नम्** " इत्यादीनि तैत्तिरीयप्रसिद्धानि, इदमदर्शमिति " **तस्मादिन्द्रो नामेदम् इन्द्रो ह वै नाम तमिदं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः** " इत्यैतरेयके च इन्द्रशब्दस्य आत्मदर्शिनि प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शितम् ॥ ९ ॥ स समाहितो योगी पूर्वसंस्कारात्समाधेरप्रच्युतस्तत्र यज्ञमेव कल्पितवानित्याह—**घृतमिति** । मखे बाह्ययज्ञे न्यस्तं देवतोद्देशेन त्यक्तम् परमकम् अभौतिकत्वाच्छ्रेष्ठं कल्पितं मनसैव न कर्मतः ब्रह्मणः सूत्रात्मनः पदे स्थाने समाध्यवस्थायामित्यर्थः ॥ १० ॥ **निर्मथ्येति** । अग्नेः परमेश्वरस्य तिरोधानस्थानभूतारणिरिवारणिरविद्या तां निर्मथ्य विनाश्य शमीगर्भसमुत्थितं शं सुखम् ईयते गम्यतेऽनेनेति शमी देहः शमी वृक्षतुल्यो वा तस्य गर्भे सम्यगुत्थितम् आविर्भूतं प्रथमं कारणं ब्रह्मरूपमन्यमकल्पितमाग्निम् अन्तर्यामिणं प्रकर्षेण वर्तयत् । अडभाव आर्षः । शरीरे नित्याविर्भूतमपि देहाद्यभिमानवशात्तिरोहितैश्वर्यं सन्तं देहाभिमानत्यागात् स्वेनेश्वरेण रूपेणाविर्बभूवेत्यर्थः । ब्रह्मा ब्रह्मवित् तस्मिन् सूत्रात्मनि ॥ ११ ॥ ननु यथा सोमयागे अरण्यामग्निमन्थनं क्रियते यथा वा चातुर्मास्येषु तद्वदिहापि तावत्काल्पनिक एवायं निर्मन्थ्योऽग्निरस्तु किं सूत्रादन्यस्य कारणाग्नेः कल्पनेनेत्याशङ्क्याह—**न ह्यल्पमिति** । यथा यज्ञकर्मणि बाह्ये अग्निर्निर्मथ्य होम्यत्वेन विहितः अमृताहुतिरग्न्याहुतिः सैषा स्वर्ग्याहुतिर्यदग्न्याहुतिरिति प्रीतिपूर्वकं मानसे यज्ञे तथाऽत्र अग्न्याख्यम् अल्पं बाह्यं द्रव्यं विहितं न हि योगिना इत्थं यज्ञश्चिन्तनीय इति विधिरस्ति । किं तु यज्ञियसंस्कारदार्ढ्याद्योगेऽपि तादृशाः संकल्पा भवन्ति । अत एव श्रुतिः— " **स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति** " इति चिरपरिचितानां पित्रादीनामेव योगेन संप्रज्ञातावस्थायामुत्थानमाह । परिपक्वयोगिविषयं तु अदृष्टाश्रुतवस्तु दर्शनं समाधावति प्राकृतकर्मणोऽत्रानधिकारादन्योऽग्निरत्र प्रकृतसूत्रादानन्तर ईश्वर एव ग्राह्यः । यत् अल्पं द्रव्यम् उत आज्यपयःप्रभृति अग्नौ त्यागपूर्वकं प्रक्षिप्तं तद्विकारभूतं स्वर्गे दिव्यदेहादि तस्य बलम्, अत्र विभागैर्यथोच्चनीचस्थानं प्रवर्तयेन्न त्विह तथेत्यर्थः । अल्पद्रव्यसाध्येषु हि यज्ञेषु वित्तव्ययस्वरूपश्रद्धातारतम्येन फलतारतम्यमस्ति । आत्मयज्ञे तु नायं विभागः सर्वेषां कैवल्यरूपस्य फलस्यैकरूपत्वादिति भावः ॥ १२ ॥ तर्हि किमर्थं संप्रज्ञातं हविरादिकल्पनमुक्तमत आह—**फलानीति** । विततेऽध्वरे योगयज्ञे हवींषि यानि विहितानि तैर्हविर्भिः फलानि च प्रयुक्तानि भवन्ति । " **तं यथा यथोपासते तथा तथा प्रेत्य भवति** " इति श्रुतेः, यादृग्गुणविशिष्टमात्मानं चिन्तयति तादृक्फलभागी ब्रह्मलोके भवति । ये तु ब्रह्मवादिनः अत्रैव ब्रह्मसाक्षात्कारवन्तस्तेषां तानि फलानि अणिमाद्यैश्वर्याणि अत्रैव निग्रहानुग्रहप्रयोगज्ञाः प्रयुञ्जते प्रकाशयन्ति । तथा च काम्यमेव हविरादिकल्पनं न तात्त्विकमिति भावः ॥ १३ ॥ योगफलमेव भङ्ग्यन्तरेणाह—**षण्मासानिति** । बृहस्पतिः देवाचार्यः परया ब्रह्मसम्पदा । " **एषाऽस्य परमा सम्पत्** " इति श्रुतिः । निर्विशेषावस्थया ब्रह्मसंबन्धिनि यज्ञे योगे वितते

१ ख. ह्यन्यं वि° ।

शिक्षाक्षरसमेताया मधुरायाः समंततः।
सानुस्वरितरामायाः सरस्वत्याः प्रभाषते १५
तेन ब्राह्मणशब्देन ब्रह्मप्रोक्तेन भारत।
विभाति स मखो व्यक्तं ब्रह्मलोक इवापरः॥
मखो ब्रह्ममुखोत्तीर्णो ब्रह्मशब्दैरनामयैः।
प्रयोगैः संप्रयुक्तस्य जलपान्निव विवर्धते ॥ १७
समिद्भिः सोमकलशैः पात्रैश्चैव बहिः खलैः
यवैर्व्रीहिभिराज्यैश्च पूर्णैश्च जलभाजनैः ॥ १८
कर्मप्राप्तैश्च पशुभिः कर्मभिश्चापरान्वितैः।
गोभिः पयस्विनीभिश्च परिवेशैश्च कोमलैः ॥
ब्रह्मवृद्धो वयोवृद्धस्तपोवृद्धश्च भारत।
ब्रह्मज्ञानमयो देवो विद्यया सह संगतः ॥ २०
मानसैश्च क्रियामूर्तिर्ये च भूताः स्वयं नृप।
ब्रह्मा जुहोति तांस्तस्मान्मरुद्भिः सहितस्तदा
तेजोमूर्तिधरै रूपैर्न च तत्कर्मणाऽस्पृशत्।
वेदप्रोक्तेन विधिना सर्वप्राणभृतां वर॥ २२
निर्मथ्यारणिमाग्नेयीं शमीगर्भसमुत्थिताम्।
क्रतुना यजते पूर्णमग्निष्टोमेन स प्रभुः॥ २३
सदस्यैस्तत्सदो व्यक्तं शुशुभे यज्ञकर्मणि।
जल्पन्ति मधुरा वाचः सानुसाराः क्रियास्तथा
कर्मभिश्च तपोयुक्तैर्वेदवेदाङ्गपारगैः।
सूर्येन्दुसदृशै राजन्विरराज महाक्रतुः॥
ब्रह्मघोषेण महता ब्रह्मावास इवापरः।
वसुधामिव संप्राप्तैः सर्वैरेव दिवौकसैः २६
वेदवेदाङ्गविद्भिश्च विनीतैर्ब्रह्मवादिभिः।
गतागतैस्तपःश्रान्तैः स्वर्गलोके महीयते॥ २७
ज्वलद्भिरिव विप्रैस्तैस्त्रिभिरेवाध्वरेऽग्निभिः
ब्रह्मलोक इवाभाति ब्रह्मणः स महाक्रतुः॥२८
इन्द्रप्रोक्तानि सामानि गायन्ति ब्रह्मवादिनः
वचनानि प्रयुक्तानि यजूंषि विततेऽध्वरे॥ २९
तपःशान्ता ब्रह्मपराः सत्यव्रतसमाहिताः।
आययुर्मुनयः सर्वे मनोभिः श्रोत्रवादिभिः ३०

सति षण्मासान्–अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। मासषट्कम् आदरनैरन्तर्यदीर्घकालैः सम्यगभ्यस्ते सति चतुरो वेदान् बभाषे चतुर्भिर्वेदैः सह संवादं कृतवान्। वेदान् लब्धवानित्यर्थः। षण्मासादेव योगसिद्धिर्भवतीति भावः। तथा च मैत्रायणीयश्रुतिः—

षड्भिर्मासैस्तु युक्तस्य नित्ययुक्तस्य देहिनः।
आनन्दः परमो गुह्यः सम्यग्योगः प्रवर्तते॥ इति।

॥ १४ ॥ स लब्धवेदो बृहस्पतिर्वेदसंप्रदायं शिष्येषु प्रवर्तितवानित्याह–**शिक्षेति**। सः सरस्वत्याः। कर्मणि षष्ठी। सरस्वतीं प्रभाषते सर्वेभ्यो वेदमध्यापयतीत्यर्थः। सानु शिखरं वेदशिर उपनिषदिति यावत्। स्वरितं स्वर्गतिः तत्साधनं कर्म ताभ्यां रामाभिरामा तस्याः।ब्रह्मकर्मकाण्डाभ्यां रमणीयेत्यर्थः ॥१५॥ तेन वेदोपदेशेन ब्राह्मणानि कर्मचोदनवाक्यानि तैः शिक्षते इति ब्राह्मणः शब्दः तेन प्रवृत्तिप्रधानेनेत्यर्थः। ब्रह्मप्रोक्तेन वेदोदितेन मार्गेण विरच्यमानः स मखः याज्ञिकप्रसिद्धो यज्ञः ब्रह्मलोक इव आध्यात्मिकयोगयज्ञ इव विभाति ॥१६॥ मखमेव स्तौति–पदं विष्णुरजो ब्रह्मेत्यतः प्राक्तनेन संदर्भेण–**मख इति**। ब्रह्मशब्दैर्वेदशब्दैः अनामयैः अप्रामाण्यशङ्काशून्यैः प्रयोगैः यथाश्रुतं विनियुक्तः मन्त्रैः संप्रयुक्तस्य सादरस्य यजमानस्य मखो जल्पन्निव विवर्धते ॥ १७ ॥ सोमकलशैः सोमधारणार्थैः ग्रहचमसैः पात्रैः स्रुक्स्रुवादिभिः जलभाजनैः वसुनिचयैकधनैर्भाजनैः ॥१८॥ **कर्मेति**। कर्म यज्ञार्थं वर्धत इत्यनुषज्यते। प्राप्तैर्वसुभिः कनकादिभिः कर्मभिरिष्ट्यादिभिः परान्वितैः परस्मिन् ब्रह्मणि समर्पितैः वत्सैश्च परिप्राप्तैरिति संबन्धः। "छन्दसि परेऽपि, व्यवहिताश्च" इति धातूपसर्गयोः आर्षः संबन्धः। कोमलैः बालैः ॥ १९ ॥ ब्रह्मणा वेदघोषेण वृद्धः वयसा दक्षिणया वृद्धः। "**यज्ञ आयुष्मान्स दक्षिणाभिरायुष्मान्**" इति श्रुतेः पुष्कलदक्षिणावानित्यर्थः। तपसा ज्ञानेन वृद्धः ब्रह्मज्ञानमयस्तत्प्रधानस्तदर्थ इत्यर्थः। विद्यया कर्माङ्गावबद्धोद्गीथाद्युपासनया ॥ २० ॥ **मानसैरिति**। मनःकल्पितैः समिदादिभिः क्रियामूर्तिर्यज्ञात्मा ब्रह्मा ये च पदार्था अन्ये तस्माद्ब्रह्मणः स्वयं भूता विनाऽपि कल्पनास्वभावादेव वात्मन्यध्यस्तास्तान् घृतादीन् जुहोति ॥ २१ ॥ तेजोमूर्तिधरैः चिन्मयैः रूपैर्द्रव्यदेवतादिभिर्यागरूपैरुपेतं तद्ब्रह्मणो यजनं सर्वप्राणभृतां कर्मणां न अस्पृशत् न स्पर्शं प्राप सर्वाधिकः स यज्ञ इत्यर्थः ॥ २२ ॥ शम्याः गर्भे उत्पन्नो योऽश्वत्थस्तस्मादुद्भवो यस्यास्ताम् ॥ २३ ॥ अनुसाराः सहायाश्चमसाध्वर्य्वादयः तत्सहितः ॥ २४ ॥ दिवौकसैः छान्दसमकारान्तत्वम्॥२६॥गतैरागतैश्च महीयते क्रतुरित्यपकृष्यते। मनुष्यलोके तु सुतरां महीयत इति भावः ॥ २७ ॥ त्रिभिरेव ॥२८॥सामानि स्तोत्राणि वचनानि शास्त्राणि ॥२९॥ श्रोत्रवादिभिः श्रुतमात्रानुसारिभिर्मनोभिः संकल्पैः ॥३०॥

१ ख. °रागायाः स°। २ ख. °वर्तते। स°।

होता चैवाभवद्राजन्ब्रह्मत्वे च बृहस्पतिः ।
सर्वधर्मविदां श्रेष्ठः पुराणो ब्रह्मसंभवः ॥ ३१
यजमानश्च यज्ञान्ते विष्णोः पूजां प्रयुज्य च ।
आदित्याः पश्चिमे गर्भे तपसा संवृते नृप ॥ ३२
पदं विष्णुरजो ब्रह्मा निर्द्वन्द्वं निष्परिग्रहम् ।
यतः पदसहस्राणि भविष्यन्त्युद्भवन्ति च ३३
अवन्ध्यं चाप्रमेयं च व्यतिरिक्तं च कर्मभिः ।
आत्मापि यस्य मुनयो भवन्ति निष्परिग्रहाः ॥
परिग्रहाश्च विषया दोषप्राप्ता महीपते ।
दोषाश्च युगपत्सर्वे छादयन्ति मनोबलात् ॥ ३५
इन्द्रियग्रामविषये चरन्तो निष्परिग्रहाः ।
परिग्रहं शुभं धर्ममविद्यालक्षणं विदुः ॥ ३६
विद्यालक्षणसंयोगान्न मनश्छाद्यते नृप ।
यदि चेन्मुनिशब्देन गृह्यते ब्रह्मवादिभिः ॥ ३७
वेदविद्याव्रतस्नातैर्नियतैः कुरुसत्तम ।
दिवि लोकाः सतां स्थान
लोकानां लोक उच्यते ॥ ३८
यत्र देवा हव्यपुष्टा न क्षयं यान्ति भारत ।
यजमानश्च भोगैः स्वैः कर्मप्राप्तोदिते पदे ।
मोदते सह पत्नीभिर्विज्वरो वसुधाधिप ३९
यज्ञावसाने शैलेन्द्रं द्विजेभ्यः प्रददौ प्रभुः ।
दयया सर्वभूतानां निर्मलेनान्तरात्मना ॥ ४०
तं शैलं सर्वगात्राणि परस्परविशेषिणः ।
न शेकुः प्रविभागार्थं भेत्तुं सर्वोद्यमैरपि ॥ ४१

होता ब्रह्मा च बृहस्पतिरेव मूर्तिभेदं प्रकल्प्याभूदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ विष्णोः पूजां विष्ण्वर्चनं प्रयुज्य कृत्वा क्रतुमहिम्ना यजमानोऽदित्या गर्भे जात इति शेषः । क्रतुभिर्देवत्वं प्राप्यमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ एवं कर्मफलं देवताभवं सुखबहुलमुक्त्वा सुखदुःखस्पर्शशून्यम् **"ते ह वै शरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्य शरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये स्पृशतः"** इति श्रुतिप्रसिद्धं शरीरतालक्षणं मोक्षं विष्णुपदमाह—**पदमिति**। पदं विष्णुरिति सामानाधिकरण्येन **"तद्विष्णोः परमं पदम्"** इति षष्ठी राहोः शिर इतिवदौपचारिकभेदपरेति दर्शितम् । अजो न जायते ब्रह्मादिवदित्यजः कर्मप्राप्यः ब्रह्मा ब्रह्मवित् विष्ण्वाख्यं निर्द्वन्द्वं कर्मप्राप्यं पदमेतीत्यर्थः। निष्परिग्रहं निर्गतज्ञानतत्कार्यं पदमेव स्तौति—**यत इति** । इन्द्रादिपदसहस्राणीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ अवन्ध्यं सर्वकर्मफलगर्भितम् । अवध्यमिति पाठे त्वविनाशि इतरत्र तु विनाशीत्यर्थः । अज इत्यस्य व्याख्यानं-**व्यतिरिक्तमिति**। आत्माऽपि आत्मैव यस्य मुनयो भवन्तीति पदं विष्णोरभेदो व्याख्यातः ॥ ३४ ॥ परिग्रहाः परितो गृह्णन्ति बध्नन्तीति परिग्रहाः विषया रूपादयः दोषप्राप्ता रागादिदोषैरेव कल्पिताः । तथा चाक्षपादाचार्यप्रणीतं न्यायोपबृंहितं सूत्रं, "दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः संकल्पकृताः" इति । बलात्पूर्वसंस्कारबलात् मनश्छादयन्ति । अतोऽत्यन्तावहितेन दोषा निग्राह्या इति भावः ॥ ३५ ॥ ननु रूपादिदर्शनं देहवतामपरिहार्यं तत्कथं निष्परिग्रहत्वं सेत्स्यतीत्याशङ्क्य अहंममेत्यविद्यैव परिग्रहो न दर्शनमात्रमित्याह-**इन्द्रियेति**। चरन्तोऽपि निष्परिग्रहा एव भवन्ति मुनय इति शेषः। ऐन्द्रजालिक्यां संपदि तत्त्वविदिव न सजत इति भावः । शुभं वेदबोधितं धर्ममपि अविद्यालक्षणं परिग्रहं बन्धकमेव विदुरतो निर्द्वन्द्वमेव विष्णुपदं श्रेय इति भावः ॥ ३६ ॥ **विद्येति** । रागादिभिरिति शेषः । कदा न च्छाद्यत इत्यत आह-**यदीति** । ब्रह्मवादिभिर्यदि यदा मुनिशब्देन मुनित्वप्रतिपादकशब्देन तत्त्वमसिवाक्योपदेशेन प्रणवोपदेशेन वा गृह्यतेऽनुगृह्यते तदा तदर्थमननाज्ज्ञाततत्त्वो न रागादिभिश्छाद्यत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ प्रासंगिकं विद्याफलादिकं समाप्य प्रकृतं कर्मफलमनुसरति-**वेदेति** । सतां लोकानां जनानां स्थानं यद्दिवि तदेव कर्मठवृद्धैर्लोक इत्युच्यत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ स्थानमेव विशिनष्टि-**यत्रेत्यर्धेन** । कर्मप्राप्तोदिते कर्मभिः प्राप्ते अधिकारिभिश्च भुङ्क्ष्वैतत्पदमित्युदिते मोदते ॥ ३९ ॥ **यज्ञेति । "शैलं दिव्यं देहं पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं च"** इति श्रुतिप्रसिद्धं कर्मफलभूतं द्विजं द्विजेभ्यः त्रैवर्णिकेभ्यो यजमानेभ्यः प्रभुर्यज्ञफलदाता महाविष्णुः देवानां भूतपालकत्वाद्दयेति ॥ ४० ॥ **तं शैलमिति** । शैलं सर्वगात्राणीति सामानाधिकरण्यं वेदाः प्रमाणमितिवत् । सर्वगात्रात्मकक्षेत्ररूपं शैलं परस्परविशेषिणो भेददृष्ट्या मिथो ब्राह्मणत्वक्षत्रियत्वादिजात्यभिमानेन विशेषवन्तः भेत्तुम् आत्मनो व्यतिरेकेण निश्चेतुं न शेकुः । सर्वोद्यमैः कृत्स्नैरपि कर्मभिः । किमर्थं भेदनं प्रविभागार्थं प्रकर्षेण विद्यादिभ्य आत्यन्तिकव्यतिरेकस्तदर्थं मोक्षार्थमित्यर्थः । क्रतुकोट्याऽपि मोक्षो न लभ्यत इत्याशयः ॥ ४१ ॥

---

१ ख. °प्तोऽमृते प°।

ततस्ते ब्राह्मणगणा निषेदुर्वसुधातले।
श्रमेणाभिहताः सर्वे विवर्णवदना नृप ॥ ४२
सुपार्श्वो गिरिमुख्यस्तु वाग्मिर्मधुरभाषिता॥
अब्रवीत्प्रणतः सर्वाञ्छिरसा तान्द्विजोत्तमान्
न हि शक्यो बलाद्भेत्तुं युष्माभिरसुसङ्गिभिः
अपि वर्षशतैर्दिव्यैः परस्परविरोधिभिः ॥४४
एकीभूता यदा सर्वे भविष्यथ समाहिताः
अविरोधेन युगपद्विभजिष्यथ निर्वृताः ॥ ४५
बलं हि रागद्वेषाभ्यां वर्धते ब्रह्मसत्तमाः।
विमुक्तं रागदोषाभ्यां ब्रह्म वर्धाति शाश्वतम्॥
यदाऽहं भेदयिष्यामि स्वर्गभिन्नैः शिलाशतैः
धातुभिश्च विसर्पद्भिः शिखरैश्चानुपातिभिः
विशीर्णैः पार्श्वविवरैर्नागैश्च गलितैर्भुवि।
बहुभिर्व्यालरूपैश्च चोद्यमानो गुहाशयैः ॥ ४८
प्रतिगृह्य च तद्वाक्यं शैलेन्द्रस्य सुभाषितम्
तूष्णीं बभूवुस्ते सर्वे तदा ब्राह्मणसत्तमाः ४९

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पौष्करे
त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ॥ २३ ॥

वर्णाश्रमधर्मपरिपालनम्।

२४

वैशम्पायन उवाच।

बलिर्होमाश्च वर्धन्ते अहन्यहानि भारत। द्विजानां तपसाढ्यानां गृहधर्मेषु तिष्ठताम् १

तत इति। देवताभावेऽप्युच्चनीचभावदर्शनक्षोभेण श्रान्तास्ते निषेदुः वसुधातले पुनः संसारं प्रापुरित्यर्थः। विवर्णवदनाः स्वर्गे भृशं दुःखेन ॥४२॥ **सुपार्श्व इति**। शोभनं पार्श्वोपलक्षितं सामीप्यं यस्य स सुपार्श्वः सद्गुरुः गिरिमुख्यः "**गिरति ह वै द्विषन्तं पाप्मानम्**" इति श्रौतनिर्वचनात् पापच्छेत्तॄणां मुख्यः समूलाविद्योच्छेदकत्वात्। प्रणतः शान्तः तान्प्रति शिरसा वेदान्तवाक्येन "**ओमापोज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम्**" इति। अनेन वाय्वादीनां ब्रह्मभावप्रतिपादकेन अब्रवीत् ॥४२॥ **न हीति**। अयं देहाभिमानशैलः बलात् हठेन युक्त्या विना भेत्तुं न हि शक्यः। तत्र हेतुः असुसङ्गिभिः असुषु इन्द्रियेषु सङ्गशीलैः देहेन्द्रियादिष्वात्मधीमद्भिः ॥४४॥ भेदने उपायमाह—एकीभूताः समाहिताः समाधिमन्तौ यदि समाधौ ऐकात्म्यं प्राप्ताः। "**अत्र ह्येते सर्वं एकं भवति**" इति श्रुतिप्रसिद्धं हि तत् अविरोधेन सर्वभूताभयदानेन निर्वृताः शान्ताः यदि भविष्यथ तर्ह्येवैनं विभजिष्यथ। समाधिरेव देहाहंधीभेदक इत्यर्थः ॥ ४५॥ **बलमिति**। बलं स्वभावजयसामर्थ्यं रागस्तत्सहचरो द्वेषः ताभ्यां वर्धते छिद्यते चौरादिकस्य वृद्धेर्ध्यंकिंचिद्भूय ब्रह्म ब्रह्मनिष्ठा वर्धति वर्धते। आर्षस्तङ्भावः ॥४६॥ **यदाहमिति**। अहं गुहाशयैश्चोद्यमानः एनं शैलं भेदयिष्यामि युष्मान् भेदने नियोक्ष्यामि। तदैव भेत्स्यथेति अध्याहृत्य श्लोकद्वयं योज्यम्। अहं गुरुः गुहायां बुद्धौ शेरते ते संस्कारास्तैः स्वर्गाभिन्नैः स्वर्गात् पृथग्भूतैः ऐहिकामुष्मिकभोगविरक्तैः अत एव शिलाशितैः स्फाटिकशिलावदत्यच्छैर्धातवो देहारम्भकाणि तेजोऽबन्नानि तैस्तत्कार्याणि वाक्प्राणमनांसि। "**अन्नमयं हि सौम्य मनः, आपोमयः प्राणास्तेजोमयी वाक्**" इति श्रुतेः। तेषां वागादीनां विसर्पणेन प्रवृत्तिलिङ्गेनेत्यर्थः। शिखरैः खे छिद्रैरिन्द्रियैरनुपातिभिः खले—कपोतन्यायेन तत्त्वेन पतनशीलैः ॥ ४७॥ पार्श्वशब्देन समीपस्थास्त्र्यादयस्तान्येव विवराणि चित्ताहिप्रवेशबिलानि तैर्विशीर्णैः तथा नागैः श्वेतसर्पतुल्यैः शास्त्रादिव्यसनैः व्यालैः कृष्णसर्पतुल्यैः कामादिव्यसनैश्च विशीर्णैश्चोद्यमानः प्रेर्यमाणः एतैर्गुणैः प्रीतो गुरुर्यदा देहाद्यध्यासमपानिनीषेत्तदैव तन्नाशो नान्यथेत्यर्थः ॥४८॥ तूष्णीं बभूवुः वैराग्याद्यभावादात्मनः देहात्पृथक्करणव्यापारान्निवृत्ता इत्यर्थः॥४९॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां त्रयोविंशतितमोऽध्यायः॥२३॥

२४

अष्टादशे वपुर्भेत्तुमशक्तैः कर्मभूतले।
कर्तव्यं ब्रह्मसदने चित्तशुद्ध्यर्थमीर्यते ॥१॥

बलिरिति। तेषां शैलभेदासमर्थानां ब्रह्मविदां कर्मविदां ब्रह्मवादिभिस्तादृशैः ऋत्विग्भिः सार्धं पृथिव्यां बल्यादिकं वर्धते। तथा देवता विष्णुः अर्च्या गुर्वादयः ते च पूज्यन्ते तदाप्रभृति शैलेन्द्रवचनप्रतिग्रहप्रभृतीति द्वयोः संबन्धः ॥ १ ॥

देवताचर्याश्च पूज्यन्ते तदाप्रभृति भारत।
तेषां ब्रह्मविदां राजन्पृथिव्यां ब्रह्मवादिभिः २
तत्रैव ब्रह्मसदने समे निस्तृणकण्टके ।
प्राज्येन्धनतृणे देशे पुण्ये पर्वतरोधसि ॥ ३
वासं यत्र प्रकुर्वन्ति दृष्ट्वा भगवतः क्रियाम्
तपोऽर्थिनो महाभागा ब्रह्मचर्यव्रते स्थिताः ४
गृहस्थधर्मनिरता दानप्राप्तेन चेतसा ।
यतयश्चापि काङ्क्षन्ति धर्मेणेह विकाङ्क्षिणः
वन्यैः कर्मफलैश्चैव रता ब्राह्मणपुङ्गवाः
अग्निहोत्रव्रतस्नाता जितक्रोधाः समाहिताः
दैवयुक्तेन वा युक्ताः कर्मणा ब्रह्मसत्तमाः ।
चीरवल्कलसंवीता नियता नियतेन्द्रियाः ॥७
चरन्तो ब्रह्मचर्यं च व्रतमास्थाय दारुणम् ।
अनेन विधिना राजन्क्रमप्राप्तेन सर्वशः ॥ ८
क्रमाद्ये वेदसंस्कारं पुण्यं प्राप्ता सनातनम् ।
पूर्वैराचरितं राजन्मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥ ९
नावेदविद्वानागच्छेन्नापि रौद्रं व्रतं चरेत्।
न च त्यागेन गच्छेत गृहधर्मं न च त्यजेत् १०
नैव गच्छेत दुःस्थानमप्राप्तो वेदसंचयम् ।
ऋचश्च संचयः पूर्वः सामगानां च भारत ११
ये चापि पुत्रिणो न स्युः श्रुत्वापि प्राप्नुयुः फलम्
ब्राह्मणास्तपसा श्रान्ता गुरोश्च परिचर्यया
यस्य नैव श्रुतं ब्रह्मन्न गृहीतं विशांपते ।
कामं तं धार्मिको राजा शूद्रकर्माणि कारयेत्
अथवा नैव विद्येत यद्ब्रह्म नाद्रियेद्द्विजः।
द्वाभ्यां तु श्रोत्रविषये मनः पूर्वं समाहितम् ॥
एवं सर्वेन्द्रियारम्भान्वेदपूर्वान्समाचरेत्।
ब्राह्मणो भूतसंपन्नो य इच्छेद्भूतिमात्मनः १५

तत्रैव पृथिव्यामेव ब्रह्मसदने "**अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्**" इति श्रुतिप्रसिद्धे वाराणस्याख्ये अविमुक्ते। तत्रैवेति विशेषणम् । आध्यात्मिकभ्रूघ्राणसंध्याख्यब्रह्मसदननिवृत्त्यर्थं तदुपास्त्यनधिकारिणामेव प्रस्तुतत्वात् क्षेत्रमेवात्र ब्रह्मसदनशब्दार्थः। पर्वतस्य विन्ध्यस्य रोधः समीपे ॥ ३ ॥ भगवतः क्रियां प्राणिनां गत्या गतिरूपां तपोऽर्थिनः। " तप आलोचने।" "**अत्र हि जन्तोः प्राणेषु क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे। येनासावमृती भूत्वा मोक्षीभवति**। इति श्रुतिप्रसिद्धमोक्षहेतुतत्त्वज्ञानार्थिन इत्यर्थः ॥ ४ ॥ दानप्राप्तेन शुद्धिं प्राप्तेन। "दैप् शोधने" अस्य ल्युडन्तस्य रूपं दानमिति। यतत इति संन्यासिनां ग्रहणं चाप्यर्थे। यतयोऽपीह काङ्क्षन्ति वासमित्यनुषज्यते। तेषामपि, " अविमुक्ते प्रतिष्ठानां विहारो नैव विद्यते।" इति काशीतोऽन्यत्र गमननिषेधात् विकांक्षिणो विशेषेण कांक्षा इच्छा तद्वन्तः इह-वस्तुमित्यर्थः ॥ ५ ॥ वानप्रस्था अपि एतदेव काङ्क्षन्तीत्याह-**वन्यैरिति द्वाभ्याम्**। एतेऽपीह वासं कांक्षन्तीत्यनुषज्यते ॥ ६ ॥ दैवयुक्तेन अयाचितोपस्थितेन कर्मणा याच्ञादिना युक्ताः वृत्त्यर्थमिति शेषः ॥ ७ ॥ ब्रह्मचर्यं ब्रह्मनिष्ठाम् अनेन आश्रमक्रमेण ॥ ८ ॥ आचरितं संस्कारम् ॥ ९ ॥ **नेति**। अवेदविद्वान् गृहधर्मं न आगच्छेत् कृत्स्नं वेदमप्राप्य गार्हस्थ्यं न कुर्यादित्यर्थः। न च त्यागेन परिव्राजेन: गच्छेत म्रियेत। एतच्च मनुनाप्युक्तम्—

" अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य सुतानपि ।

अनिष्ट्वा शक्तितो यज्ञैर्मोक्षमिच्छन्व्रजत्यधः ॥ इति

एतच्चाविरक्तविषयम् । "**ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्**" इति श्रुतिविरोधात् ॥ १० ॥ नापि वेदग्रहणात् प्राक् संन्यसेदित्याह-**नैवामिति**। दुःस्थितं स्थानम् अनिकेतत्वमित्यर्थः।वेदसंचयस्यापायित्तामाह-**ऋच इति**। बह्वृचानां सामगानां चाद्यजुर्वेदिनामप्यृच एव संचयः साम्नां यजुषां चाप्यृक्ष्वेवान्तर्भाव इत्यर्थः ॥ ११ ॥ **ये चेति**। पुत्रिणो न स्युः गार्हस्थ्यं न चक्रुरित्यर्थः। श्रुत्वा वेदान्तानिति शेषः। फलं ज्ञानम् ॥१२॥ **यस्येति**। श्रुतं कर्मब्रह्मणोः श्रवणं न गृहीतं नानुष्ठितं यस्य श्रवणमनुष्ठानं च नास्ति तं शूद्रतुल्यं राजा शूद्रकर्माणि कारयेत् ॥ १३ ॥ **अथवेति**। अथवेति पक्षान्तरे। यत् ब्राह्मणः सन् ब्रह्म वेदं नाद्रियेत् इति यत्तन्नैव विद्यते सर्वोऽपि ब्राह्मणो वेदवानेव अन्यथा ब्राह्मणत्वमेव तत्र नास्तीति भावः। तेन तस्य शूद्रसमीकरणं राज्ञामप्रसक्तमेव। द्वाभ्यां ब्रह्मचारिगृहस्थाभ्यां श्रोत्रविषये श्राव्ये धर्मे ब्रह्मणि च पूर्वमध्ययनाध्यापनकाले एव मनःसमाहितं कृतं तस्मान्न ब्राह्मणस्यावहेलना राज्ञा कर्तव्येति भावः ॥ १४ ॥ उपसंहरति--**एवमिति**। यस्मादेवं तस्मात् भूतिं विद्याभूतिम् अपरोक्षज्ञानसंपदम् ॥ १५ ॥

१ ख. श्रोत्रादीनामवि° । २ ख. °माहरेत्। ए°।

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पौष्करे
चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥

ईशभक्तिमाहात्म्यम्।

२५

वैशम्पायन उवाच।
ते तु गोब्राह्मणा नागाश्चन्द्रादित्यपुरस्कृताः
ब्राह्मणान्पूजयन्देवान्वसुभिर्ब्रह्मसंभवैः ॥ १
नारदप्रमुखाश्चैव गन्धर्वा ऋषयो नृप।
कुर्वन्ति सततं यज्ञे क्रमप्राप्तं पितामहम् ॥२ ॥
वचोभिर्मधुराभाषैः पञ्चेन्द्रियनिवासिभिः।
सर्वभूतप्रियकरैः सर्वभूतहितैषिभिः ॥ ३
स्तूयमानश्च यज्ञान्ते पञ्चेन्द्रियसमाहितैः।
प्रोवाच भगवान्ब्रह्मा दिष्ट्या दिष्ट्येति भारत
ततः कश्यपमाभाष्य प्रोवाच भगवान्प्रभुः।
भवानपि सुतैः सार्धं यक्ष्यते वसुधातले ॥ ५
क्रतुभिः परमप्राप्तैः संपूर्णवरदाक्षिणैः।
यक्षाः सुराश्च ते सर्वे यथा प्रतिगुणैः प्रभो ६
वयं यक्ष्यामहे पूर्वं पूर्वं यक्ष्यामहे वयम्।
एवमन्योन्यसंरम्भाद्धिद्यन्ते बलदर्पिताः ॥ ७
दैतेयाश्चाप्यदैतेयाः परस्परजयैषिणः।
युद्धायैव प्रतिष्ठन्ति प्रगृह्य विपुलौ भुजौ ॥८
निवार्यमाणा ऋषिभिस्तपसा दग्धकिल्बिषैः
अन्यैश्च विविधैर्विप्रैर्वेदवेदाङ्गपारगैः ॥ ९
निवार्यमाणा युध्यन्ते वृषभा इव गोकुले।
प्रयुद्धा युद्धसंक्रान्ताः सर्वे प्राणजयैषिणः १०
पश्यतां सर्वभूतानां मृत्योर्विषयमागताः।
ततः शब्देन महता परं कृत्वा महाबलः ११

इति श्रीहरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

एकोनविंशे श्रौतोऽपि यज्ञः कामादिविघ्नितः
तेनेशभक्तिरेवैका तमोहन्त्री निगद्यते ॥ १ ॥

ते त्विति। द्वयोः संबन्धः। ते नारदादयो वैदिकमेव श्रेयस्करं तदकरणे राज्यदण्डश्चेति जानन्तः गोब्राह्मणाः गौर्वाक् वेदप्रधाना इत्यर्थः। नागाः नास्ति आगो विष्यपराधो येषु ते नागाः रजःप्रकृतिभावाः। समासान्तश्च टच् आर्षः। चन्द्रादित्याभ्यां कालो लक्ष्यते। दर्शपूर्णमासौ पुरस्कृत्येत्यर्थः। ब्राह्मणान् ब्रह्मप्रभावान् देवानृषींश्च पूजयन् अपूजयन्। अडभाव आर्षः। वसुभिः हविर्दक्षिणाभिः ब्रह्मसंभवैरिति ब्रह्मैव ब्रह्मणाऽर्चितवन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥ क्रमप्राप्तं ब्राह्मणपूजायाः क्रमेण पितामहं ब्रह्माणमपि अपूजन्। कुत्र? यज्ञे पुत्रयज्ञे, पुत्रपूजया पितुराह्लादो भवतीति तद्वत् ॥२॥ पञ्चेन्द्रियाणि निवासयन्ति निश्चलीकुर्वन्ति तैः ॥ ३ ॥ पञ्चभिरिन्द्रियैः समाहितैरेकाग्रैः यज्ञं दृष्ट्वा ब्रह्माऽपि, दिष्ट्या भाग्येन । एवंविधा भवतां यज्ञे प्रवृत्तिरिति स्तव्यमिदं कर्मेत्यर्थः ॥ ४ ॥ भवान् यक्ष्यते यक्षाः सुराश्च यक्ष्यन्ते प्रतिगुणैः स्वस्वगुणाः सात्त्विकराजसतामसा वा प्रतिगुणास्तैः स्वस्वाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥६॥ एवं क्रतौ प्रवृत्ते आध्यात्मिकाः देवासुराः शमकामादयो मिथः स्पर्धमाना आसन् तेषु शमादिभिस्तत्तदिन्द्रियकर्मणः स्तोत्रपाठादिनाऽसुरान् जेष्याम इत्यध्यवसितैः सुरैर्वागादिमनोन्तानि सर्वाणीन्द्रियाणि पापविद्धानि कृतानि। अत एव तेषां शुभाशुभविषयप्रकाशकत्वमविशेषेण दृश्यते। ततः प्राणाख्यं सूत्रात्मानं देवाः आश्रितवन्तस्तेन सर्वे कामादयो निहता इत्ययमर्थो **"द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च तत्र कनीयसा एव देवा ज्यायसोऽसुरास्त एषु लोकेष्वस्पर्धन्त"** इत्यादिना बृहदारण्यके दर्शितस्तमुपबृंहयति—**वयमिति** ॥ ७ ॥ विप्रैर्निरोद्धुमशक्याः अपि द्विविधाः अपि वृत्तय इत्यर्थः ॥ ९ ॥ प्रयुद्धाः प्रकृष्टं युद्धं येषां ते ततो यज्ञं विहाय प्राणोपास्तौ प्रवृत्तेष्वपि तेषु सर्वे प्राणजयैषिणः अभूवन्। सर्वशुभाशुभेन्द्रियवृत्तिरूपाः सुरासुराः प्राणं सूत्रात्मानं जेतुमेषितवन्तः तावत्तैव सर्वेऽपि नष्टाः पषाणं प्राप्येव पांसुपिण्डाः ॥ १० ॥ **तत इति**। परं बाह्येन्द्रियवृत्तिसमूहं कृत्वा कर्तित्वा छित्त्वा रुन्धति मन इति शेषः। शब्देन शाब्दज्ञानजेन विवेकेन ॥ ११ ॥

रुन्धन्ति बाहुभिः क्रुद्धाः सपक्षा इव पक्षिणः
चचाल वसुधा चैव पादाक्रान्ता च रोचिभिः
नौर्यथा पुरुषाक्रान्ता निषीदति महाजले ।
पर्वताश्च विशीर्यन्ते मर्दमाना गजा इव ॥ १३
चुक्षुभुश्च महानद्यस्ताडिता मातरिश्वना
ततः समभवद्युद्धं मधोर्विष्णोश्च भारत १४
युगान्तकरणं घोरं सर्वप्राणिभयंकरम् ।
प्रममाथ बलं विष्णुः समग्रं बलपौरुषम् ॥ १५
वह्नेरिव बलं दीप्तं शमयत्यम्बुना यथा ।
तथा प्रशामितं तेन भगवत्यपकारिणा ॥ १६

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि
पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ॥ २५ ॥

मोहविवेकयोर्युद्धम् ।

२६

वैशम्पायन उवाच ।
बलवान्स तु दैतेयो मधुर्भीमपराक्रमः ।
बबन्ध पाशैर्निशितैर्महेन्द्रं पर्वतान्तरे ॥ १
तं वै प्रह्लादवचनाल्लक्षणश्च भारत ।
ऐश्वर्यमैन्द्रमाकाङ्क्षन्भविष्यं बुद्धिसंक्षयात्
बद्ध्वेन्द्रं सहसा मध्ये पाशैर्मर्मविवर्जितैः ।
आयसैर्बहुभिश्चित्रैर्बलवद्भिर्विदारणैः ॥ ३
विष्णुमेवाग्रणी रुद्रमाह्वययुद्धकोविदः ।
मध्ये गणानां सर्वेषां कालस्य वशमागतः ॥४
द्वैधीभूताः काश्यपेया मधोर्वशमुपागताः ।
युद्धार्थमभ्यधावन्त प्रगृह्य विपुला गदाः ॥ ५
गन्धर्वाः किंनराश्चैव वाद्ये गीते च कोविदाः।
प्रनृत्यन्ति प्रगायन्ति प्रहसन्ति च सर्वशः ॥६
तन्त्रीभिः सुप्रयुक्ताभिर्मधुराभिः स्वभावतः ।
मनो मधोर्विधुन्वन्ति युध्यमानस्य रागिणः७
मधोर्बलार्थं मधुनो नियोगात्पद्मयोनिनः ।
एतान्विकारान्कुर्वन्ति गन्धर्वाः सत्यवादिनः
तत्र शक्तो हि गान्धर्वे तस्मिञ्छब्दे मधुर्मनः
दानवाश्चासुराश्चैव प्रत्यक्षं यान्ति प्राणदन् ९
मधोश्च मन आक्षिप्य पश्यन्योगेन चक्षुषा
मन्दरं प्रयते विष्णुर्गूढोऽग्निरिव दारुषु ॥१०

बाहुभिर्वा तुल्यैर्वैराग्यादिभिः । तत्रापि पूर्वोक्तो रजस्तमोरूपो विघ्न उपस्थित इत्याह--**चचालेति** । वसुधा योगभूमिः सत्त्वापत्त्याख्या रोचिर्भिः विषयवासनाज्वालाभिः ॥१२॥ पर्वताः पर्वततुल्याः आसनबन्धादयः ॥ १३ ॥ नद्यो नाड्यः मातरिश्वना प्राणवायुना सूत्रभावादुत्थितो बभूवेत्यर्थः। **तत इति** । एवं विक्षिप्तं चित्तं पुनर्निरोध्यमानं सत् मधुनामानं लयं प्राप्नोति । स च सत्त्वाख्येन विष्णुना प्रतिहन्तव्य इत्यर्थः ॥ १४ ॥ युगान्तः संसारान्तः ॥ १५ ॥ बलं निद्रातन्द्राजाड्यकषायाङ्गमर्दादिः ॥ १६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

तमसा देहनिगडे क्षिप्तमात्मानमुत्तमः ।
उद्धरेत्सत्त्वसामर्थ्यादिति विंशे निरूप्यते

बलवानिति।मधुः आसुरो भावः महे॰, पाशैर्वासनाभ्यैः महेन्द्रम् आत्मानं पर्वान्तरे देहमध्ये॥१॥ **तमिति**।स तं बबन्धेति पूर्वेणान्वयः। प्रह्लादवचनात् प्रह्लादः प्रहर्षः तदनुसारित्वद्विषादाख्यस्य लयस्येति भावः।लक्षणं च योगिनः पूर्णसत्त्वराहित्यं तदभिज्ञश्च मोहः इन्द्रस्यात्मनो बुद्धिसंक्षयाद्भविष्यं द्वैतादर्शनरूपमैश्वर्यमाकांक्षन्सुषुप्तौ निर्विकल्पावस्थासदृशायां पातयिष्यन्नित्यर्थः ॥ २ ॥ बद्ध्वेति युग्मम्।मर्मविवर्जितैः भेदस्थानराहित्यैरभेद्यैरित्यर्थः । अत एव आयसैरिव दृढैः विदारणैरन्तर्दुःखदैः ॥ ३ ॥ **द्वैधीभूता इति** ॥ ५ ॥ द्वैधीभूता इति प्रोक्तं द्वयेन प्रजोत्पत्त्यार्थमाह-**गन्धर्वा इति** । गन्धर्वादयो रजःप्रधाना मधोर्मोहस्य मनो धुन्वन्ति विस्फारयन्ति॥६॥ मधुनस्तमसः पद्मस्य योनिर्ब्रह्मैवेत्यर्थः । रजस्यपि प्रकृतिस्तमोमूलिकैवेति भावः ॥८॥ **तत्रेति**। प्राणदन् मधुस्तत्र गान्धर्वे मनो दधाविति शेषः ॥९॥ आक्षिप्य आ समन्तात् विषयेषु क्षिप्त्वा स्वस्यापसरणे सत्त्वं प्रयते प्रगच्छति तिरोबभूवेत्यर्थः ॥ १०॥

१ ख. रोचिभिः । नौ॰ ।

ऋषयो दीनमनसः किंचिद्व्यथितमानसाः।
पितामहं पुरस्कृत्य क्षणेनान्तरधीयत ॥ ११
विष्णुं सोऽभ्यहनत्क्रुद्धो मधुर्मधुनिभेक्षणः।
भुजेन शङ्खदेशान्ते न चकम्पे पदात्पदम् ॥१२
विष्णुश्चाभ्यहनद्दैत्यं कराग्रेण स्तनान्तरे।
स पपात महीं तूर्णं जानुभ्यां रुधिरं वमन्१३
न चैनं पतितं हन्ति विष्णुर्युद्धविशारदः।
बाहुयुद्धे हि समयं मत्वाऽचिन्त्यपराक्रमः१४
इन्द्रध्वज इवोत्तिष्ठञ्जानुभ्यां स महीतलात्।
मधू रोषपरीतात्मा निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ १५
परुषाभिस्ततो वाग्भिरन्योन्यमभिगर्जतुः।
समीयतुर्बाहुयुद्धे परस्परवधैषिणौ ॥ १६
उभौ तौ बाहुबलिनावुभौ युद्धविशारदौ।
उभौ च तपसा शान्तावुभौ सत्यपराक्रमौ१७
दृढप्रहारिणौ वीरावन्योन्यं विचकर्षतुः।
शैलेन्द्राविव युद्ध्यन्तौ पक्षैः पाषाणसंनिभैः॥
विकर्षन्तौ वमन्तौ च अन्योन्यं वसुधातले।
गजाविव विषाणाग्रैर्नखाग्रैश्च विचेरतुः ॥१९
ततो व्रणमुखैश्चैव सुस्राव रुधिरं बहु।
ग्रीष्मान्ते धातुसंसृष्टं शैलेभ्य इव काञ्चनम्॥
संसिक्तौ रुधिरौघैश्च स्रवद्भिः समरञ्जितौ।
अथोद्यतैः पदाग्रैश्च तौ व्यदारयतां महीम्२१
अभिहत्य तु तौ वीरौ परस्परमनेकधा।
पतङ्गाविव युध्येतां पक्षाभ्यां मांसगृद्धिनौ२२
शुश्रुवुश्चान्तरिक्षेऽथ सर्वभूतानि पुष्करे।
सिद्धानां वदनोन्मुक्ताः परया वर्णसम्पदा२३
स्तुतयो विष्णुसंयुक्ताः सत्याः सत्यपराक्रमे।
शरीरं धातुसंयुक्तं संयुक्तं चेतनेन च ॥ २४
तद्ब्रह्म इन्द्रियैर्युक्तं तेजोभूतं सनातनम्।
ध्रुवं तिष्ठन्ति भूतास्ते सूक्ष्मे प्रलयतां गते २५
पुनश्चोद्भवते सूक्ष्मं बहुरूपमनेकधा।
प्रबोध्य भावं भूतानां त्रिषु लोकेषु कामदः॥
सुरूपो बहुरूपांस्ताँल्लोकान्संचरते वशी।
मानसीं तनुमास्थाय बहुभिः कारणान्तरैः॥
योगात्मा धारयन्नुर्वीं नागात्मानं दिवंधरः
ब्रह्मभूतं परं चैव सूक्ष्मेणात्मानमीश्वरः ॥ २८
ब्राह्मेण विप्रान्वसति युद्धेनैव च क्षत्रियान्।
प्रदानकर्मणा वैश्याञ्छूद्रान्परिचरेण च ॥२९
गावः क्षीरप्रदानेन अश्वान्यज्ञेषु प्रोक्षणैः।
पितरश्चोष्मणा वेदहविर्भागेन देवताः ॥ ३०

ऋषयो मन्त्रास्तज्ज्ञानानि पितामहं परमात्मानम्, अन्तरधीयत अन्तर्हिता बभूवुः। एकवचनमार्षम् ॥ ११ ॥ विष्णुमित्यादिना विष्णुदैत्यरूपकेण विवेकमोहयोर्युद्धमाह एकादशभिः ॥ १२ ॥ **शुश्रुवुरिति**। अथ भूतानि पुष्करे ताः स्तुतीः शुश्रुवुः याः स्तुतयः विष्णुसंयुक्ताः परया वर्णसंपदा उपलक्षिताश्च सत्यपराक्रमे भगवति विषये सत्याः अबाधितार्थास्ताः शुश्रुवुरिति यत्तच्छब्दाध्याहारेण योज्यम् ॥ २३ ॥ **शरीरमिति**। अनात्मनि देहादावात्वाभिमानोऽविद्याख्यो मोहः तन्नाशायात्मानात्मनोर्विवेकाय स्थूलात् विविनक्ति धातवस्तेजोऽबन्नानि तेषां संयुक्तं संयोगः शरीरं तत्र मलपिण्डतुल्ये चैतन्यं न संभावितमिति ततः पृथग्भूतेन चेतनेनान्वितमिति वक्तव्यम्। तच्च चेतनं ब्रह्मैव तेजोभूतं चिन्मात्रम् इन्द्रियैर्युक्तं जीव इति शेषः ॥ २४ ॥ एवं जीवस्य ब्रह्मभावमुक्त्वा देहस्यापि तमाह—**ध्रुवमिति**। ते देहारम्भकाः भूते सूक्ष्मे कारणे ध्रुवं निश्चितं तिष्ठन्ति। प्रलयतां प्रलयाधिष्ठानतां गते पुनश्च सूक्ष्ममेवानेकधा बहुरूपं भूत्वा पुनश्चोद्भवति। अयं भावः—शुद्धं प्रत्यङ्मात्रमेव-निर्वचनीयं मायामनइन्द्रियादिभिः सूक्ष्मस्थूलस्थूलतरैः शबलपराङ्मयरूपेण मुकुरैर्मुखमिव त्रेधावभाति। तत्रान्तस्योपाधेः पूर्वस्मिन् लये लोचनोत्तेजनाक्षरन्यायेन स्थूलतरं स्थूलरूपेणैवावशिष्यते। एवं स्थूलमपि सूक्ष्मरूपेण तदपि मायापगमे चिन्मात्रेणेति युक्तं सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वमिति ॥ २५ ॥ **प्रबोध्येति**। त्रिलोकेषु कारणसूक्ष्मस्थूलरूपेषु भूतानां भावं स्वरूपं प्रबोध्य तानेव लोकान्स्वरूपचैतन्येनाभिव्याप्य वशी असंग आत्मा चरते भुङ्क्ते। कर्मव्यतिहारे तङ्। लोकात्मानौ परस्परं भुञ्जाते पालयत इत्यर्थः ॥ २६ ॥ **मानसीमिति**। सार्धश्लोक एकं वाक्यम् ॥ २७ ॥ ईश्वरः सूक्ष्मेण रूपेण आत्मानं धारयन् चरते इति पूर्वेणान्वयः। किं कृत्वा? बहुभिः कारणान्तरैः दुष्टनिग्रहसाधुसंरक्षणादिभिः निमित्तैः मानसीं तनु शेषकूर्मादिरूपमास्थाय। कीदृश ईश्वरः? योगात्मा। कीदृशमात्मानम्? शेषनागरूपं दिवंधरः द्युलोकस्य धर्ता, ब्रह्म वेदं, भूतं चतुर्विधं परं च पञ्चविधं भूतं धार्यं धारकश्चात्मैवेत्यर्थः ॥ २८ ॥ ब्राह्मेण वेदमयेन रूपेण विप्रानधिष्ठाय वसति सर्वत्र भगवानिति शेषः। शेषं स्पष्टम् ॥२९॥ गाः अधिष्ठाय क्षीरप्रदानेन वः युष्मान्पान्ति यज्ञेषु अश्वान् यज्ञियद्रव्याणि अधिष्ठाय प्रोक्षणैः फलामृतसेकैश्च वः पान्ति। पितरः पितॄन् ऊष्मणा श्रप्यमाणहविर्बाष्पेण "**ऊष्मभागा हि पितरः**" इति श्रुतेः ॥ ३० ॥

१ ख. °ष्मणैवेह ह°। २ ग. °त्यग् दृङ्मात्र°।

चतुर्भिर्व्यतिरिक्ताङ्गैस्त्रिभिरन्यैश्च धातुभिः ।
सप्तभिः पितृभिर्नित्यैस्त्रींल्लोकान्परिरक्षति ३१
चन्द्रसूर्यात्मकं नित्यं तद्रूपनिहितात्मकम् ।
प्रकाशं चाप्रकाशं च निगूढं स्वेन तेजसा ३२
त्रयस्तु पितरो नित्यं वर्धयन्ति दिवाकरम् ।
चतुर्भिः पितृभिश्चैव चन्द्रो वर्धति मण्डले ॥
त्रयः पितृगणा नित्यं पिण्डान्पश्चाददन्ति ते ।
चत्वारोऽन्ये पितृगणाः सिद्धाः पञ्चक आददे
त्वमेव पञ्च तान्धर्मास्त्वमेवापश्च तान्विभो
सनातनमयो दिव्यः शाश्वतो ब्रह्मसंभवः ॥
तस्मात्त्तेज आदत्ते अग्निर्वायुश्च सर्वशः ।
अतस्त्वं कर्मणा तेन आदित्यः समपद्यत ॥३६
यदादत्सि जगत्सर्वं रश्मिभिः प्रदहन्निव ।
युगान्तकाले संप्राप्ते परां सिद्धिमुपागतः ॥३७
पक्षसंधावमावास्यां लोकं चरसि मानुषम् ।
ऋषिभिः सह गूढात्मा सूर्येन्दुवसुसंभवैः ३८
सफलं कर्म कुर्वाणं यजतां पुष्टिवर्धनम् ।
हेतूनामविकाराय मा भूत्कर्मविपर्ययः ॥ ३९
वनस्पत्यौषधीश्चैव युगपत्प्रतिपद्यसे ।
बालभावाय वसुधां पक्षे पक्षे जनिस्तव ॥ ४०
भूतानां भुवि भूतेश भाव्यर्थे वसुधातले ।
वसु यद्भावि किंचिच्च सर्वं तत्त्वमयं विभो ४१
त्वमेव[2] विविधं धर्मं शाश्वतं वसुधातले ।
देवयज्ञं मन्त्रवाक्यमात्मयज्ञं समानुषम् ॥ ४२
द्विविधः स्वर्गमार्गश्च सूर्यश्चन्द्रश्च निर्मलः ।
चन्द्रमाः पितृयानश्च देवयानश्च भास्करः ४३
त्वमेव वसुधायुक्तो विश्वं चरसि[3] सीमया ।
एकीकृत्य गणान्सर्वान्संक्षिप्यामुत्र संभवः ४४
एकस्त्वमसि संभूतः पुराणपुरुषो विराट् ।
अक्षयश्चाप्रमेयश्च कर्मकारकरो वशी ॥ ४५
मूर्तस्तेजसि संभूतो वायुः पर्येति खेचरः ।
सप्तभी रूपसंस्थानैर्नित्यमावृत्य तिष्ठति ४६

“ **यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पिता एकमस्य साधारणं द्वे देवानभाजयत् त्रीण्यात्मनेऽकुरुत पितृभ्य एकं प्रायच्छत्** ” इति सप्तान्नब्राह्मणार्थं संगृह्णाति—**चतुर्भिरिति**। धातुभिः दर्शपूर्णमासपितृयज्ञसाधारणान्तैः त्रिभिर्मनोवाक्प्राणैः एवं सप्तभिरन्नैः पितृभिः सह त्रींल्लोकान्परिरक्षति। किंभूतैः सप्तभिः? नित्यैः अकरणे प्रत्यवायकरैः ॥३१॥ **चन्द्रेति**। एतत्सप्तकं चन्द्रसूर्यात्मकं यथात्मकं यथायोगं प्रकाशम् अर्चिरादिमार्गरूपम्, अप्रकाशं धूमादिमार्गरूपं निहतः संकटे पातित आत्मा येन तत्स्वेन तेजसा चित्प्रकाशेन निगूढं व्याप्तं च सप्तकम् ॥ ३२ ॥ एतदेव विभजते- त्रयो मनोवाक्प्राणाः पितर इत्यनेन स्पष्टभेदमेषामाह, निगृहीता एतेनावृत्तिफलम् अर्चिरादिमार्गं वर्धयन्ति अन्योन्यामित्यर्थः ॥ ३३ ॥ एतदेवाह-**त्रय इति**। ते पूर्वोक्तास्त्रयः पितृगणा नित्यं नियमेन पश्चात्फलभोगान्ते पिण्डान् स्थूलसूक्ष्मकारणदेहान् अदन्ति संहरन्ति । “ **मनो वाचं प्राणं तान्यात्मने कुरुते** ” इति श्रुतेः । उपासीनाः मनोवाक्प्राणाः अवश्यं क्रमेण आत्मनो मुक्त्यै भवन्तीत्यर्थः । अन्ये पितृगणास्तु उक्ता दर्शादयः सिद्धाः शरीराकारपरिणताः पञ्च विषयादयो भवन्ति । के ते? यान् कः प्रजापतिर्यजमानः आददे आत्मत्वेन स्वीकृतवान् । दर्शादिफलं देहान्तरप्राप्तिरेव नित्येत्यर्थः ॥३४॥ त्वमेव पञ्च तान् वियदादीन् धर्मान् कनकमिव कुण्डलादीन् ॥ ३५ ॥ **तस्मादिति** । आदीयतेऽन्यैरग्न्यादिभिः स्वप्रथनायेत्यादित्यः सूर्यवत्प्रकाशकः ॥ ३६ ॥ प्रकारान्तरेणादित्यपदार्थमाह—**यदिति**। आदानादादित्य इत्यर्थः- आदत्सीति परस्मैपदम्, आदातुः स्वर्गादिफलाभावात् ॥ ३७ ॥ पक्षसन्धौ पूर्णिमायाम्, अमावास्याम् अमावास्यायाम् ॥ ३८ ॥ हेतूनां स्वर्गादिसाधनानां कर्मणाम् अविकाराय । तमेवाह-**मा भूदिति**। काललोपेन धर्मवैकल्यं मा भूदित्यर्थः ॥ ३९ ॥ **वनस्पतीति**। औषधीर्वनस्पतींश्च दर्शे वसुधां च पृथिवीं चन्द्ररूपेण प्रतिपद्यसे बालभावाय पुनरुत्पत्तये ॥ ४० ॥ भूतानामतीतानां भाविनाम् अनागतानां च अर्थे पुष्ट्यर्थे यत्किंचिद्वसु तत्सर्वं त्वन्मयमेव ॥ ४१ ॥ **त्वमेवेति**। देवयज्ञं देवयज्ञाद्यात्मकम् । कर्मविशेषणत्वात्क्लीबत्वम् ४२ **द्विविध इति**। चन्द्रसूर्यपदयोर्विवरणं **चंद्रमा इति**॥४३॥**त्वमेवेति**। वसुधायुक्तो भौमप्राणिरूपेण चरसि विषयान्सेवसे सीमया मर्यादया नियमेन । वसुधायुक्तत्वमेवाहैकीकृत्येति। गणान् इन्द्रियादीन् संक्षिप्य देहमात्ररूपेण । अमुत्र संभव इत्यगोचरत्वं दर्शितम् ॥ ४४ ॥ कर्मकारो लीला ॥ ४५ ॥ तेजसि रूपात्मना संभूतः अत एव मूर्तश्चक्षुर्ग्राह्यः । सप्तभिर्महदहंकारपञ्चतन्मात्राख्यैः ॥ ४६ ॥

---

१ ख. °पं नि° । २ ख. °व द्विवि° । ३ ख. °सि मायया । ए° ।

साधने चापि निर्माणे संहारे प्रलये तथा ।
धाता धारणकाले च दिशश्चक्षुषि धारिणि ॥
सेव्यमानो मुनिगणैर्नित्यं विगतकिल्बिषैः ।
कर्मभिः सत्यमापन्नैः समरागैर्जितेन्द्रियैः ४८
स्तूयमानैश्च विबुधैः सिद्धैर्मुनिवरैस्तथा ।
सस्मार विपुलं देहं हरिर्हयशिरो महान् ४९
कृत्वा वेदमयं रूपं सर्वदेवमयं वपुः ।
शिरोमध्ये महादेवो ब्रह्मा तु हृदये स्थितः ॥
आदित्यरश्मयो वालाश्चक्षुषी शशिभास्करौ
जङ्घे तु वसवः साध्याः सर्वसंधिषु देवताः ॥
जिह्वा वैश्वानरो देवः सत्या देवी सरस्वती
मरुतो वरुणश्चैव जानुदेशे व्यवस्थिताः ॥ ५२
एवं कृत्वा तथा रूपं सुराणामद्भुतं महत् ।
असुरं पीडयामास क्रोधाद्रक्तान्तलोचनः ५३
मधोर्मेदोम्बुपूर्णा च पृथिवी समदृश्यत ।
प्रमदेव घना चैव शुक्लांशुकनिवासिनी ॥ ५४
मेदिनीत्येव शब्दश्च लब्धः पृथ्व्या नरोत्तम ।
नामासुरसहस्रेण धरण्यां संप्रतिष्ठितम् ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पौष्करे षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥

आत्मोपासनादिकथनम् ।

२७

वैशम्पायन उवाच ।
मधोर्निपतनं दृष्ट्वा सर्वभूतानि पुष्करे ।
प्रहृष्टानि प्रगायन्ति प्रनृत्यन्ति च सर्वशः ॥१
सुपार्श्वो गिरिमुख्यस्तु काञ्चनैः शिखरोत्तमैः
बहुधातुविचित्रैश्च खं लिखन्निव चाबभौ ॥२
गिरयश्चाभिशोभन्ते धातुभिः समरञ्जिताः ।
प्रांशुभिः शिखराग्रैश्च सविद्युत इवाम्बुदाः॥३

साधने शमादिसाधनकाले जीवरूपेण त्वमेवासि निर्वाणे शुद्धरूपेण संहारे दैनंदिनलये प्रलये ब्राह्मलये च रुद्ररूपेण धाता पालयिता विष्णुरूपेण दिशो वर्णाश्रममर्यादा तु त्वमेवासि धारिणि पोषके चक्षुषि इन्द्रिये च चिद्रूपेण प्रवर्तकत्वेन त्वमेवासि ॥४७॥ सत्यं ब्रह्म समरागैः शत्रौ मित्रे च तुल्यप्रीतिभिः सर्वस्यात्मत्वात्तेषां द्वेषो नास्त्येवात एव जितेन्द्रियैः नित्यतृप्तत्वात् ॥४८॥ एवं मधुविष्णुसंज्ञयोर्मोहविवेकयोर्युध्यतोः सतोः मधुना बद्धो महेन्द्राख्यो जीवः स्तुतिव्याजेन सिद्धैः सद्गुरुभिर्बोधितो हरिः स्वीयं विपुलं सर्वात्मकं देहं सस्मार यत् हयशिरःसंज्ञम् ॥ ४९॥ सत्या वेदवाणी सैवास्य सरस्वती देवी वाग्देवता ॥ ५२ ॥ एवं विश्वरूपाविर्भावेन असुरं मोहं पीडयामास मोहयामास ॥५३॥ **मधोरिति** । त्वगसृङ्मांसमज्जास्थिमेदःशुक्राख्यैर्धातुभिः रचितवपुष्ट्वेन रूपिते मोहे मेदोमात्रमवशिष्टं यदज्ञानलेशमिति प्रसिद्धं तेन अम्बुपूर्णा पृथिवी शरीरं समदृश्यत । यथा प्रमदा प्रकृष्टमदा युवती घना वक्षोजभारेण कठिना शुक्लाम्बरवती मनोनन्दिनी तथा मधुमोहस्य वपुरभिनवमिव भातीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—"**ब्रह्मविद इव सौम्य ते मुखं भाति**" इति दर्शयति ॥ ५४ ॥ असुरस्य मोहस्य संबन्धितया सहैव पूर्यमाणमेव स्रवतीति सहस्रं पुद्गलं शरीरं तेन । "ञिमिदा स्नेहने" अस्य रूपं मेदिनीति । स्निग्धेत्यर्थः । अज्ञानलेशानुवृत्तेर्विद्वत्सु परोद्धारणकारुणिकत्वमायातं न चेत् ज्ञानसमकालमेव देहपातः स्यादिति भावः ॥ ५५ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

सत्त्वेन निहते मोहे गुरुशास्त्रादिकं जगत् ।
हार्दे ब्रह्मणि पश्यन्तीत्येकाविंशे समीर्यते १

मधोरिति । पुष्करे परमव्योमाख्ये कारणे ब्रह्मणि । "व्योम पुष्करमम्बरम्" इत्यमरः । सर्वभूतानामिति तुल्यवद्देवर्षिमनुष्याणाम् । प्रनृत्यन्तीति वर्तमानापदेशेनेदानीं तत्प्राप्तानामस्मदादीनां च पुष्करप्रवेशेऽधिकारो दर्शितः ॥ १ ॥ तथा च श्रुतम्—"**तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणां तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति**" इति सुपार्श्वव्याख्यानरीत्या गुरुः मेर्वाख्यो गिरिरेव वा ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमिति व्यवहितस्यापि ब्रह्मलोकादेर्विश्वरूपात्मनिदर्शनस्य शास्त्रप्रसिद्धत्वात् ॥२॥ समं सर्वत्र रञ्जिताः (समराञ्जिताः)॥३

पक्षवातोद्धतो रेणुश्चूर्णः साञ्जनवालुकैः ।
छादयन्पर्वताग्राणि महामेघ इवाबभौ ॥ ४
मेघसंश्लिष्टशिखरा पक्षविक्षिप्तपादपाः ।
काञ्चनोद्भेदबहुलाः खं तिष्ठन्तीव पर्वताः ॥ ५
पक्षवन्तः सशिखरा हेमधातुभिरञ्जिताः ।
पवनेन समुद्भूतास्त्रासयन्ति विहङ्गमान् ॥ ६
काञ्चनाः पर्वताः सर्वे स्फाटिकैर्मणिभिश्चिताः
सूर्यकान्तैश्च बहुभिश्चन्द्रकान्तैश्च निर्मलाः ७
हिमवांश्च महाशैलः श्वेतैर्धातुभिराचितः ।
काञ्चनैः शिखराग्रैश्च सूर्यपादप्रकाशितैः ॥ ८
मणिभिश्च प्रकाशद्भिः पक्षान्तरविनिःसृतैः ।
ताम्रपुष्पैश्च शिखरैर्दीप्यमानैः स्वतेजसा ॥ ९
मन्दरश्चोग्रशिखरः स्फाटिकैर्मणिभिश्चितः ।
वज्रगर्भो निरालम्बैः स्वर्गोपम इवाबभौ १०
सहस्रशृङ्गः कैलासः शिलाधातुविभूषितः ।
तोरणैश्चैव निबिडैः प्रांशुभिश्चैव पादपैः ॥११
प्रवादयाद्भिर्गन्धर्वैः किंनरैश्च प्रगायिभिः ।
देवकन्याङ्गरागैश्च प्रक्रीडाद्रिरिवाबभौ ॥ १२
मधुरैर्वाद्यगीतैश्च नृत्यैश्चाभिनयोद्धतैः ।
शृङ्गारैः[2] साङ्गहारैश्च कैलासो मदनायते ॥१३
आदित्याभासिभिः शृङ्गैर्भिन्नाञ्जनचयोपमैः
विन्ध्यो नीलाम्बुदश्यामो विभिन्न इव तोयदः
धा[3]त्वर्थं सर्वभूतानां मेरुपृष्ठे महाबले ।
निर्वमुर्विमलं तोयं मेघजालैरिवोत्तमैः ॥ १५
शिलाभिर्बहुचित्राभिर्धातुभिर्बहुरूपिभिः ।
प्रस्रवद्भिर्गुहाद्वारैः सलिलं स्फटिकप्रभम् १६
ग्रीष्मान्ते वायुसंगूढा घना इव सविद्युतः ।
चित्रैः पुष्पैस्तरुगणाः शोभन्त इव भूषिताः
नागाः कनकसंभूतैर्विचित्रैरिव भूषिताः ।
विहंगमाभिर्लीनाश्च लतास्तरुसमाश्रिताः १८
विलम्बन्त्यः सपुष्पाश्च नृत्यन्ते वायुघट्टिताः
पवनेन समुद्धूता महता माधवेऽहनि ॥ १९
मुमुचुः पुष्पसंघातं तोयं वेलेव वर्षति ।
वेलवाद्भिश्च विपुलैः शाखास्कन्धावरोहिभिः
पादपैर्वर्णबहुलैर्भ्रियेत च वसुंधरा ।
मधुप्रिया मधुकरा मधुमत्ता विहंगमाः ।
घोषयन्तीव गायन्तः कामस्यागमसंभवम् २१
विष्णुर्मधोर्निहन्ता च चकार मधुवाहिनीम् ।
नदीं प्रस्रवनिर्भेदां सुतीर्थां बहुलोदकाम् २२
अंगारवर्णसिकतां मधुतीर्थां मनोरमाम् ।
विमलैरम्बुभिः पूर्णां पुष्पसंचयवाहिनीम् २३
विवेश पुष्करं सा तु ब्रह्मणो वाक्यनोदिता ।
ऋषिभिश्चानुचरिता ब्रह्मतन्त्रनिषेविभिः २४
धात्री कपिलरूपेण गौर्भूत्वा क्षरते पयः ।
मधुरं वितते यज्ञे ब्रह्मणो वाक्यचोदिता ॥२५
शिरश्च पृथिवी भूतं संधातुं प्राप्तवान्महीम् ।
शुद्धं च भजते लोकं शाश्वतं परमाद्भुतम् ॥२६

खे हार्दाकाशे तिष्ठन्तीवेतीवशब्दो मानसत्वद्योतनार्थः ॥५॥ त्रासयन्ति पर्वताः ॥ ६ ॥ पक्षाणाम् अन्तरम् अन्तरालं, ततो विनिःसृतैर्मणिभिः ॥९ ॥ तोरणैर्निरालम्बैरस्तम्भैस्तोरणैरिव प्रांशुभिः पादपैः सौक्ष्म्याददृष्टदण्डैरुपरि परिणाहवद्भिश्चेत्यर्थः ॥ ११ ॥ मदनायते मदनवद्रसोद्दीपको भवति ॥ १३ ॥ आदित्येति युग्मम् । यथा नीलाम्बुदश्यामो विष्णुर्मेघैः पृथिव्यां तोयं वर्षति । एवं मेरुपृष्ठाख्ये भ्रूघ्राणमध्ये सर्वे पर्वताः नीलाञ्जनचयोपमैः आदित्येन आभास्यमानैः शृङ्गैस्तोयं* निर्वमुः उद्गीर्णवन्त इत्यर्थः॥१४॥ कीदृशः शृङ्गैः शिलाभिरिति ॥ १६ ॥ नागाः गजाः कनकसंभूतैरलंकारैः ॥ १८ ॥ वेलेव तोयं तटाविघातोच्छलद्बिन्दुरूपम् ॥ २० ॥ सत्त्वोत्कर्षवशाद्योगिनो भोगभूमयो मधुमत्यादयः दिव्यविषयवत्य उपतिष्ठन्त इत्याह—**विष्णुरिति** ॥ २२ ॥ सापि स्वप्नकल्पा मधुमती भूमिः । "**नेह नानास्ति किञ्चन**" इति श्रुत्या प्रबोधितस्य योगिनो हार्दाकाशे विलीनेत्यर्थः । ऋषिभिर्योगिभिः अनुचरिताः आज्ञप्ताः अनुसृत्य विसृष्टेत्यर्थः २४ एवं योगोपसर्गेषु विलीनेषु ब्रह्मविद्यासंज्ञा अहं ब्रह्मास्मीतिवाक्यजन्या चरमान्तःकरणवृत्तिरुदेतीत्याह—**धात्रीति** । मूलप्रकृतिः कापिलं त्रिगुणात्मत्वान्मिश्रवर्णं तेन रूपेण गौः गच्छत्यधिगच्छत्यात्मवत्त्वामिति गौः विद्यावृत्तिर्भूत्वा पयः ब्रह्म क्षरते प्रकाशयति मधुरम् । आनन्दमात्रत्वात् । यज्ञे योगे विशेषेण तते प्रथिते सति ब्रह्मणो वाक्यम् अहं ब्रह्मास्मीति तेन चोदिता प्रेरिता एवंविधा गौः ॥२५॥ वृत्तावपि प्रलीनानां शुद्धं चिन्मात्रमेवावशिष्यत इत्याह—**शिरश्चेति** । शीर्यत इति शिरः उत्तमाङ्गवच्छ्रेष्ठाऽपि प्रतिक्षणं परिणामिगुणकार्यत्वादपक्षयवती वृत्तिः पृथिवी जडा सती भूतं कूटस्थं वस्तु संधातुं समर्थाऽपि मही स्वोपादानं जलं प्रति प्राप्तवत् गतवती ततो योगी शुद्धं लोकम् आत्मानं भजते निर्विकल्पेन समाधिनेत्यर्थः ॥ २६ ॥

१ ख. °गर्भैर्निरा° । २ ख. °रैः सुप्रहारैः । ३ ख. धान्यार्थं स° । ४ ख. °भिर्लीनाश्च ल° । ५ ख. फलव° ।
* ग. °मानैः स्वप्रभातोयं नि° ।

सारस्वत्याः समुद्भूतं ब्रह्मक्षेत्रे तमोनुदम्।
मरुतीर्थमतिक्रम्य पुष्करेषु विसर्पति ॥ २७
सुचारुरूपा धर्मज्ञा अजारूपेण छादयन्।
रूपं कनकवर्णाभं तपोयुक्तेन चेतसा ॥ २८
अजगन्धकृतोन्मुक्तः संभूतः पर्वतो महान्।
गुरुद्वारगुणप्राणः शाश्वतः सिद्धसेवितः २९
वेदिकाभिः सुचित्राभिः काञ्चनाभिर्विराजितः
पुष्कराणि परीतानि त्वष्ट्रा विपुलदक्षिणः ३०
महामेरोर्यथा रूपं पञ्चभिर्धातुभिर्वृतः।
चेतनायाभिसंपन्नो रूपेणाद्भुतदर्शनः ॥ ३१
करिष्याम्यहमप्येतन्मनसा धर्मचारिणम्।
रूपं बहुविधं लोके पार्थिवीं चेतनां तथा॥ ३२

ननु सर्वधर्मशून्यं निर्विकल्पकं चेच्छून्यमेव तत्स्यादित्याशङ्क्याह**सरस्वत्या इति**। सरस्वत्याः अस्तीत्येवोपलब्धव्य इति वेदवाचः सकाशात्समुद्भूतं सत्त्वेन प्रकटीभूतं तमोनुदम् अज्ञानविरोधितया ज्ञानमात्रं ब्रह्मक्षेत्रे भ्रूघ्राणमध्ये समुद्भूतं मरुतीर्थे मरुमरीचिकोदकतुल्यं ज्ञेयम्। अतिक्रम्य पुष्करेषु पुम्भेदाद्बहुवचनम्। त्रयाणां मिथुनत्वे तदेकैकस्य पृथक्पृथगिति शुद्धेशजगतां मध्ये ईशजगतोः प्रतिपुरुषं पृथक्त्वेन दर्शनात् पुष्करानेकत्वं युक्तम्। मायाशबले परमे व्योम्नि विसर्पति। "**यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्**" इतिव्योम्नस्तदाश्रयत्व श्रुतेः ॥२७॥ ननु कुतो ज्ञेयस्य मरुतीर्थतुल्यत्वमत आह-**सुचार्विति**। अजा माया कनकवर्णाभं दिव्यरूपं ब्रह्मरूपेण रूप्यत इति व्युत्पत्त्या दृश्येनाहंकारादिना च्छादयत् छादितवती। अडभाव आर्षः। जवनिकाच्छादकस्य सत्यत्वं मा भूदतः छाद्यं विशिनष्टि-तपोयुक्तेन चेतसा रूपमिति। आलोचनवता चेतसैव यद्रूप्यते साक्षात्क्रियत इति रूपं साक्षात्कर्तव्यं भवति। भुजंगाच्छादिता रज्जुरालोचनेनैव साक्षात्क्रियते न तु राजदारवज्जवनिकारूपस्य कस्याचिद्वस्तुनोपसारणेन। तस्मात् ज्ञानमात्रनाश्यत्वेन रज्जूरगवदजा मृषैव। कीदृशी अजा? सुचारुरूपा, सुचारूणि रूपाणि लोहितशुक्लवर्णानि तेजोऽबन्नाख्यानि यस्याः सा तथा। कुतः साच्छादायति वस्तुतत्त्वमत आह-**धर्मज्ञेति**। अदृष्टवशादध्यासो भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ नन्वालोचनेनैव मायाजवनिकापगमो यत्क्रियेतेत्येतदेव कुत इत्याशंक्याह—**अजेति**। यस्मादयं महान्पर्वत इवाभेद्योऽहमिति तृतीयेनान्वयः। अहं अहंकारादिः संसारः संभूतः सम्यक् स्थूलरूपे उद्भूततया दृश्यमानोऽपि अजगन्धकृतोन्मुक्तोऽस्ति अजं सन्मात्रं तस्य गन्धो लेशः तेन पूर्वं कृतः पश्चादुन्मुक्तः। अहंकारादिर्हि जाग्रदादौ सन्निव दृश्यते न तु सुप्त्यादौ। अतोऽस्य दुःखादिधर्मिणो नात्मरूपत्वं किं तु नित्याविर्भूतं स्वाधिष्ठाने एव कादाचित्कप्रतीतिविषयत्वेन रज्जूरगवन्मृषात्वमेवास्येति भावः। अयमहंकारपर्वतः गुरुद्वारः गुणप्राणश्च गुरूपदेशादेवास्य तत्त्वमधिगम्यते। गुणैरेव त्रिभिरयं जीवति तस्माद्गुरुमाराध्य गुणत्रयं त्यक्तव्यमित्यर्थः। शाश्वतोऽनादिः सिद्धसेवितः सिद्धैरपि सेवितः किमुत मूढैः ॥ २९ ॥ ननु सुषुप्त्यादौ मनःसंयोगाभावात्संसारी अहमर्थेन प्रकाशते। न च तावतास्यानात्मत्वं भवति। न हि त्यक्तवास्यस्तक्षाऽतक्षा भवतीत्याशंक्याह-**वेदिकाभिरिति**। "तस्य त्रय अवस्थास्त्रयः स्वप्नाः" इति श्रुतेः। संसारिणः तिसृभिरेव क्रीडास्थानभूताभिर्वेदिकाभिरिव जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्याभिः परस्परवैलक्षण्यात् विचित्राभिरवस्थाभिर्विराजितो दृश्यते। तथापि अवस्थानां वैचित्र्यादवस्थान्तरगतस्य दुःखादेरवस्थान्तरे दर्शनाभावादसंगोऽपि यक्ष इव परशरीरसंचारी तत्तद्देहाभिमानात्तदा तदा दुःखं प्राप्नोति। तस्मात्तत्तदवस्थाभिमानकृत एवास्य संसारो न स्वाभाविक इत्यर्थः। नन्वभिमन्तृत्वमपि तात्त्विकमस्तीत्याशंक्य दृश्यत्वान्नेत्याह-**पुष्कराणीति**। अहंकाराद्युत्थानकारणानि मूलाज्ञानानि त्वष्ट्रेव त्वष्ट्रा विचित्रजगन्निर्माणशिल्पिना ईश्वरेण परीतानि व्याप्तानि न तु स इतरैरित्यर्थः। न हि चित्प्रकाश्यं चित्स्वभावत्वं भजत इति भावः। हे विपुलदक्षिण ॥ ३० ॥ उत्तरार्धमेव विवृणोति-**महामेरोरिति**। धातुभिर्महाभूतैः शरीराकारपरिणतैः वृतो व्याप्तोऽहंकारः रूपेणाद्भुतदर्शनः अनिर्वचनीयोऽपि या प्रसिद्धा चेतना तयाऽभिसंपन्नो भवति। न त्वयं स्वयं चेतनो येनाभिमन्तृत्वादिस्वभाव आत्मेत्यवसीयेतेति भावः ॥ ३१ ॥ इदानीं शास्त्रदृष्टब्रह्मभावनिवेशेनाहं मनुरभवं सूर्यश्चेति वामदेववत्, "अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते।" इति भगवानिवाहंकारावेशेनैव तत्त्वं निरूपयति—**करिष्यामीति**। अहमपि अहमेव एतत् एवं धर्मचारिणं देहं मनसा संकल्पमात्रेण करिष्यामि करोमि, न केवलं देहमात्रम् अपि तु लोके बहुविधं रूपं दृश्यं तदपि मनसैव करिष्यामि। तथा पार्थिवा[1] पृथिवी शरीरं तत्संबन्धां चेतनां बहुरूपां करिष्यामि। स्वदेहादिचेतनाचेतनं सर्वं मत्संकल्पमात्रोत्थं मत्तो नान्य इत्यर्थः। "**इदं सर्वं यदयमात्मा**" इति श्रुतेरिति भावः ॥३२॥

१ ख. °न वर्चसा। अ°।

त्रींश्च लोकान्प्रपद्येयं पञ्चभिर्धातुलक्षणैः ।
षष्ठेन च सृजेयं मनसा धर्मचारिणीम् ॥ ३३
सङ्गेषु भावमोहाभ्यां पश्यन्ति च समृद्धयः ।
विमुक्ताः सर्वसङ्गेभ्यो धारयन्ति परिग्रहान्॥
न च विन्देत मां कश्चिन्मनसा कामरूपिणम्
पञ्चधातुनिबद्धश्च नानाभाषितचोदनः ॥ ३५
ये च विष्णुमधीयन्ते बहुधा कामविग्रहैः ।
ते मां पश्येयुरव्यक्तं तपसा दग्धकिल्बिषाः३६
ये च मामभिरोहेयुर्नरा धर्मपथे स्थिताः ।
तेऽपि स्वर्गजितः सन्तः पश्येयुर्मां गतक्लमाः
यश्चैव पर्वतः प्रांशुर्मेरुपृष्ठे व्यवस्थितः ।
एतमारुह्य युध्येयुः प्राणत्यागे सुनिर्मलाः ३८
अप्सरोभिः समागम्य विचरेयुर्मनोजवाः ।
नन्दनं वनमारुह्य काम्यकं च महद्वनम् ॥ ३९
इमां विद्यां समास्थाय मद्भक्ताः पुष्करेष्विह ।
शरीरं क्षपयिष्यन्ति व्रतैर्बहुविधैः कृतैः ॥ ४०
सिद्धिं प्राप्य क्रमेयुस्ते कामैर्बहुविधैर्नराः ।
इमं लोकममुं चैव संपतेयुर्यथासुखम् ॥ ४१
गौरीसिद्धेतिऽव्याख्याता त्रिषु लोकेषु विद्यया
प्रभावं तपसा वृत्तं दर्शयन्ती समाहिताः ॥४२
षण्णां ज्ञानाभिसंधीनामभिज्ञानात्ससंग्रहाः
भवेयुस्ते निरारंभा धातुनिर्मुक्तबन्धनाः ४३

सार्वात्म्यमुक्त्वा सार्वज्ञमप्याह—धातून् पृथिव्यादीन् लक्षयन्त्येतैस्तानि धातुलक्षणानीन्द्रियाणि तैः पञ्चभिः त्रीन् लोकान् प्रपद्येयं जानीयाम् । अनात्मभूतदृश्यज्ञानमुक्त्वाऽऽत्मज्ञत्वमप्याह—षष्ठेन मनसा च धर्मचारिणीम् आत्मसदृशीमसंगां चिदाकारां वृत्तिं सर्जेयं सृजेयं, विद्याविद्यारूपोऽप्ययमेव सः सोऽहं विद्याप्रदातापीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ये दीयमानायां विद्यायामधिकारिणस्तानाह—**संगेष्विति** । ये समृद्धयः सम्यक् पुष्कला ऋद्धिः ऐश्वर्यं येषां ते समृद्धयः पुरुषाः संगेषु ऋद्धीनां योगेषु भावमोहाभ्याम् । इत्थंभावे तृतीया । संकल्पमात्रत्वेन भ्रमत्वेन च ऋद्धीः पश्यन्ति । एतेन विषयदोषदर्शनमुक्तम् । अत एव विमुक्ताः सर्वसङ्गेभ्य इति वैराग्यमुक्तम् । परिगृह्यन्ते विषयाः यैस्ते परिग्रहाः बुद्धीन्द्रियमनःप्राणाः तान् धारयन्ति निगृह्णन्ति। एतेनाभ्यासो दर्शितः । एतत्रयवन्तो विद्याधिकारिण इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ **न चेति** । यस्मात्पञ्चधातुमयेन देहेन निबद्धः नानाभाषितम्, "**अपाम सोमममृता अभूम**" इति नानार्थवादिकफलप्रेरिताः प्रायेण सर्वे तस्मात् मां कश्चिन्न विन्देतेति योजना ॥ ३५ ॥ **ये चेति** । कामविग्रहैः इच्छागृहीतैः रामकृष्णादिविग्रहैरुपलक्षितं विष्णुं ये अधीयन्ते प्रणवाद्युच्चारणेन स्मरन्ति ते व्यक्तद्वाराव्यक्तं मां पश्येयुः । अयमर्थः—पूर्वोक्तरीत्या स्फटिके रक्तत्वपद्मरागत्ववत् चिन्मात्र ईशे सूक्ष्मस्थूलान्यध्यस्तानि तत्र स्थूले श्रीगोपालप्रतिमादौ प्रणिधीयमानं चक्षुः प्रथमं प्रतिमायाः जाड्यतिरोधानेन चेतनत्वं गृह्णाति । रज्जूरग इव निहितमुरगतिरोधानेन रज्जुम् । अत एव भक्ताः स्वाराध्यैः सह व्यवहरन्तीति बहुलमुपाख्यायते । चेतनमूर्तावपि प्राणिहितं चक्षुस्तस्यास्तात्त्विकं वैश्वरूप्यमेव गृह्णाति । यदपश्यद्यशोदा कृष्णमुखेऽर्जुनो वा श्रीकृष्णविग्रहे । अस्यामवस्थायां योगी देहासङ्गात्स्वयमेव विश्वरूपो भूत्वा सार्वज्ञं प्राप्नोति । तदेतादृतकज प्रत्यक्षमभिप्रेत्योक्तं योगभाष्ये भगवता बादरायणेन—"तदेतत्परं प्रत्यक्षं तच्च श्रुतानुमानयोर्बीजम्" इति । विश्वरूपेति प्रणिधीयमानं मनः तस्य तत्त्वं सन्मात्रं गृह्णदस्मितामात्रमवशिष्यते । तस्मिन्नपि लीने योगी स्वरूपानन्दे प्रतियुक्तमुक्तकामविग्रहद्वाराव्यक्तं पश्येयुरिति ॥ ३६ ॥ मां निर्गुणम् अभिरोहेयुरुक्तसोपानक्रमेण ॥३७॥ मेरुपृष्ठे भ्रूमध्ये पर्वतः समष्ट्यहंकारः । कदा युध्येयुरविद्यया सह इन्द्रियेषु प्राणत्यागेषु त्यक्तेषु स्वास्मिन् प्रविलापितेषु सत्सु ॥३८॥ वनं हेयामिति शेषः । योगोपसर्गत्वात्तद्भोगस्य॥३९॥ कामैः क्रमेयुः इच्छया विषयान् प्राप्नुयुः इहलोकं च परलोकं च संपतेयुः ॥ ४१ ॥ **गौरीति** । यदा उक्तविधं प्रभावं तपःसकाशाद्वृत्तं निष्पन्नं समाहिताः योगिनो दर्शयन्ति तदा विद्यया शास्त्राचार्योपदेशजज्ञानेन निष्पन्ना गौरी परा ब्रह्मविद्या त्रिषु लोकेषु सिद्धा व्याख्याता । सत्यसंकल्पत्वाद्याविर्भाव एव विद्यासिद्धिस्तावक इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ **षण्णामिति** । ज्ञानं वृत्तिः तस्या आभिमुख्येन सामित्येकीभावेनावधानं येषु ते ज्ञानाभिसंधयः संयमस्थानानि मूलाधारादीनि वा । कर्माणि बाह्यमाभ्यन्तरं च द्वे भगवन्मूर्तिरूपे प्रतीके विराट्सूत्रान्तर्यामित्रयं चेति षट्, तेषाम् अभिज्ञानं साकल्येनानुभवः तस्मात् हेतोः ससंग्रहाः कामाभावात् अक्षीणयोगैश्वर्या अत एव निरारम्भाः धातुरूपं निर्मुक्तं बन्धनं यैस्ते तथा ॥ ४३ ॥

---

१ ख. °धा पादवि° । २ ग. °द्धिकारक इ° ।

सहस्रगुणमप्यत्र दत्त्वा दानफलादिव ।
अवमानेन विप्राणां मनःशुद्धेन कर्मणा ॥ ४४
सर्वत्रैवाप्रमेयेण अत्यन्तं फलमाप्नुयुः ।
अमुष्मिँल्लोके धर्मज्ञाः सह सर्वकुलोद्भवैः ४५
येषामिह च सान्निध्यं यज्ञे ब्राह्मणसंकुले ॥ ।
ते भूयो यजमानाद्या अभिषिच्य पुनःपुनः ४६
तथा तां मन्यसे गौरीं मनसा धर्मचारिणीम्
अनुग्रहाय भूतानां तन्ममाग्रे तपोधने ॥ ४७
सत्य एष परो विद्ये भविता नात्र संशयः ।
नाफलो विद्यते धर्मश्चरितो धर्मचारिणा ४८

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पौष्करे सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥ २७ ॥

विष्णोस्तपश्चर्या परमैश्वर्यलाभश्च ।

२८

वैशम्पायन उवाच ।

दिशं जिगमिषुर्दिव्यामुत्तरां सत्यसाधनः ।
तथा स धातुनिचये पुण्ये पर्वतरोधसि १
विष्णुः परमधर्मात्मा एकपादेन तिष्ठति ।
दशवर्षसहस्राणि पुष्करे पुष्करेक्षणः ॥ २
आत्मन्यात्मानमाधाय तपसा ब्रह्मसंभवः ।
घटते कर्मणोग्रेण लोकमुत्थानकारणात् ॥ ३
भासुरो भस्मनाच्छाद्य गात्राणि स्वयमात्मनः
अष्टौ वर्षसहस्राणि सहस्रं च तपोधनः ॥ ४
तेजसा तेन ज्योतींषि विभाव्य ब्राह्मणर्षभः ।
तिष्ठते नभसो मध्ये योगात्मा भावयञ्जगत् ५

मुक्तबन्धत्वं दानेनैव भवतीति लौकिकदृष्टान्तेनाह— **सहस्रमिति** । यथात्र कश्चिदपराधी सहस्रगुणमपि राज्ञे करं दत्त्वा दानफलाद्राजप्रीतेर्मुच्यते । एवं विप्राणामवमानेन संमानेन मनःशुद्धेन कामरहितेन मनसा शुद्धेन दानकर्मणा ॥ ४४ ॥ अप्रमेयेणासंकुचितेन अत्यन्तं फलम् आत्यन्तिकदुःखपरिहारं परमेश्वरप्रीतेः ब्रह्मलोके पूर्वजैः सह प्राप्नुयुरिति श्लोकद्वयार्थः ॥ ४५ ॥ येषां यजमानऋत्विजां सान्निध्यं यज्ञाङ्गदेवतादौ चित्तैकाग्र्यं तेऽपि पुनःपुनरप्यभिषिच्य[1] बहुयज्ञावभृथं प्राप्य पूर्वोक्तं फलमाप्नुयुरित्यर्थः ॥ ४६ ॥ **तथेति** । यथा दानयज्ञयोः सम्पदं मन्यसे तथा चेत् तां पूर्वोक्तां गौरीं ब्रह्मविद्यासम्पदं तपोधने समीपेऽग्रे स्थितां चेन्मन्यसे । राजन्निति शेषः । तर्हि तन्मम तत्रैव[2] मन्तव्यं त्वयेत्यर्थः । कीदृशीं गौरीं भूतानामनुग्रहाय मनसा धर्मचारिणीम् । बाह्येन दानयज्ञादिना साध्या बाह्या संपत् परिमिता, इयं तु मानसत्वादनन्तेति भावः ॥ ४७ ॥ किमर्थं तर्हि दानादिकं कर्तव्यमत आह—**सत्य इति** । एष आत्मा गौरीलभ्यः सत्योऽबाधितः अविद्ये पुंसि परो दूरीभूतः भविता धर्मादपि आविर्भविष्यत्येव चित्तशुद्ध्यादिद्वारा यस्माद्धर्मचारिणा धर्माचरणशीलेन निष्कामेनेत्यर्थः । आचरितो धर्मः अफलो न विद्यते तस्माद्विद्यार्थं धर्मोऽनुष्ठेय एव । "**विविदिषन्ति यज्ञेन**" इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥४८॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

द्वाविंशे परमैश्वर्यं विष्णवाद्या योगगोचरात् प्रापुरित्युच्यते सम्यग्योगश्रद्धाविवृद्धये ॥ १

दिशमिति । उत्तरां दिशं परां काष्ठां मोक्षाख्यां, धातुनिचये शरीरे पर्वतरोधसि नासामूले भ्रुवोः संधौ ॥१॥ **विष्णुरिति** । पुष्करे हार्दाकाशे एकपादेन विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयैश्चतुष्पादं ब्रह्म, तत्राद्यश्चतुष्ट्यानुगतः परे क्रमात्रिद्वयेकैः । एकपादेन तुरीयेण, तुर्यात्मना निर्विकल्पकेन ॥२ **आत्मनीति** । आत्मनि शुद्धे आत्मानं मायोपाधिं शरीरम् आधाय प्रविलाप्य लोकं शिक्षयितुमिति शेषः । " उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् । " इति भगवद्वचनात् । उत्थानकारणान्मोक्षहेतोः॥३॥ भासुरः सोमः सिद्धिमुपागत इति तृतीयेनान्वयः । अष्टौ सहस्रं चेति नव सहस्राणि ॥ ४ ॥ तेन प्रसिद्धेन ज्योतींषि ग्रहतारादीनि विभाव्य अभिभाव्य तिष्ठते प्रकाशते । "प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च" इति तङ् । विषयं बन्धकं शब्दादिम् ॥ ५ ॥

---

[1] घ. 'पुनरभिषि' [2] ग. तत्रैवम' ।

सोमो विषयमाक्षिप्य मनसा धारयन्मनः ।
युक्तः परमधर्मात्मा ब्राह्मीं सिद्धिमुपागतः ॥ ६
संप्रदृश्यत सर्वत्र दिवि भुव्यन्तरे तथा ।
ज्योतिष्णु कर्म कुर्वाणो बहुरूपः स संपदा ७
महेश्वरोऽतिगूढात्मा वृषरूपेण तिष्ठति ।
उद्धृत्य दक्षिणं पादं वायुभक्षः समाहितः ॥८
अष्टौ वर्षसहस्राणि सहस्रशतमेव च ।
महायोगी महादेवो नियमाद्ब्रह्मसंभवः ॥ ९
अथ वायुर्घनीभूतो अन्ते चरति गोपतेः ।
फेनीभूतं समुद्गारैः पवनं निर्गिरन्मुखात् ॥ १०
स निष्क्रान्तस्ततो वक्त्रात्प्राणेन परमात्मवान् ।
निर्यासभूतः पतितो नैवार्द्रो नैव पार्थिवः ११
स फेनो वारिणाऽऽविश्य चचार वसुधातले ।
नैवार्द्रो नैव शुष्कांगो वायुसंघातमागतः ॥ १२
तत्कालफेनमुत्क्षिप्य पवनः सह वारिणा ।
निरालम्बे निरालम्बस्त्वभ्राणि समपद्यत ॥१३
ते क्षिपन्ति पयो भूमावात्मानं स्वेन घट्टिताः
नीलमेघारुणप्रख्या नैवार्द्रा नैव पार्थिवाः१४
ब्राह्मीं मूर्तिं समाधाय वायुः सर्वत्रगो वशी
समाः सहस्रं संपूर्णं चचार विपुलं तपः॥ १५
वह्निर्बहुजटी भूत्वा चीरवल्कलवासभृत् ।
तपस्तप्यदनाहारो मौनमास्थाय पौष्करे १६
वर्षाणां च सहस्राणि त्रीणि चैकं च यत्नतः।
तस्याग्नेस्तेजःसंभूतो महानाग्निः प्रवर्तते ॥ १७
स्वर्गप्रकाशं कृत्वा च स्वर्गवासी तमोनुदः ।
दिवि भूतप्रकाशाख्यस्तपसा ब्रह्मसंभवः ॥ १८
[तपश्चरति धूमाग्निर्लोकानां भूतभावनः ।]
तत्तमो भुवि राजेन्द्र मानुषेषु प्रतिष्ठितम् ।
भास्करस्तेजसंहारस्ततो भवति सत्तमः॥ १९
मर्त्यानां सर्वभूतानां तेज आक्षिप्य वर्तते ।
न तु योगबले राजन्ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥२०
तत्तमो नाशयेद्रात्रौ नाप्यहो भविताऽद्वयम् ।
पुष्पमित्रो महातेजा यक्षः सर्वत्रगो वशी ।
तपश्चरति धर्मात्मा पुष्करेषु समाहितः ॥२१

विषयं बन्धकं शब्दादिम् । आक्षिप्याधिकृत्य चेत्यर्थः । युक्तो योगवान् मुक्त इति वा ॥६॥ प्रदृश्यत प्रादृश्यत, ज्योतिष्णु कर्म प्रकाशनक्रियाम् । बहुरूपत्वं नानारसास्त्वौषधीष्वनुप्रवेशेन नानारसत्वम् । "सोमो भूत्वा रसात्मकः" इति सोमस्य रसात्मकत्वस्मृतेः ॥ ७ ॥ बलीवर्दरूपकेण धर्मात्मानं महेश्वरं रूपयति । उद्धृत्य धर्मस्य अहिंसागर्भौ जपादिरूपौ निष्कामसकामौ दक्षिणौ पादौ, हिंसागर्भौ यज्ञादिरूपौ सकामनिष्कामौ उत्तरौ, तेषु निष्कामजपादिरूपं पादं पुरस्कृत्येत्यर्थः ॥ ८ ॥ सैकशतं नवसहस्रं वर्षाणि ॥ ९ ॥ योगजधर्मादेव विश्वहितामिति द्योतयन् वृषरूपाच्छङ्करान्मेघोत्पत्तिमाह—गोपतेः इन्द्रियनिग्राहकस्य अन्ते घनीभूतः निपीडिततूलपिण्डवत् कठिनीभूतः तं फेनीभूतं पवनं समुद्गारैः मुखाद्बहिः निर्गिरन् निर्गीर्णवान् गोपतिः ॥ १० ॥ प्राणेन उद्गारवायुना परं रूपान्तरं निर्यासः वृक्षमदः पार्थिवः पाषाणादिवच्छुष्कः ॥ ११ ॥ सफेनश्चर्मकोशाकारो वारि जलम् आविश्य च गृहीत्वा चचार । वसुधा पृथ्वी रसातलम् अधोभागो यस्य तत् वसुधातलम् अन्तरिक्षं तस्मिन् ॥ १२ ॥ पवनः वारिणा सह सहितं फेनमुत्क्षिप्य निरालम्बे गगने निरालम्बः आश्रयान्तरशून्यः । अभ्राणि अपो जलानि बिभ्रतीत्यभ्राणि मेघसंज्ञां समपद्यत ॥ १३ ॥ आत्मानं पयोरूपं स्वेनैव रूपेण घट्टिताः घनत्वं प्राप्ताः करकावत् ते नीलमेघाः सन्तो अरुणेनारुणसारथिना सूर्येण घनीभूतं जलं द्रावयता प्रख्यायन्ते मेघत्वं न सेचनकर्तृत्वे इति नीलमेघारुणप्रख्याः ॥१४ ॥ ब्राह्मीं मूर्तिं ब्राह्मणशरीरं समाधाय कृत्वा ॥ १५ तपस्तप्यत् अतप्यत् । सार्धश्लोको वाक्यम् ॥ १६ ॥ तस्य तपस्यतोऽग्नेः तेजसः समुद्भूतोऽग्निः स्वर्गप्रकाशकृत्कर्मोपयोगी गार्हपत्यादिः स्वर्गवासी चक्षुरनुग्राही सूर्यादिः ॥ १७ ॥ स्वर्गवासीत्येतद्विवृणोति—**दिवीति** । ब्रह्माग्निः ब्राह्मणरूपोऽग्निः ॥ १८ ॥ **उत्तम इति** । यः स्वर्गप्रकाशकृदग्निरुक्तस्तस्य तमो धूमः तदुपलक्षितो धूमादिमार्गः मानुषेषु वर्णाश्रमाभिमानिषु प्रतिष्ठितम् । तेजसामग्न्यादीनां संहर्ता भास्करस्तु ततः पूर्वात् वह्नेः सत्तम उत्कृष्टतमो भवति । गार्हपत्याद्याराधकाः पुनरावर्तन्ते सूर्यमण्डलान्तःस्थपुरुषाराधकास्तु नेति भावः ॥ १९ ॥ भास्करं स्तौति—**मर्त्यानामिति सार्धेन** । योगबले सति तु तेज आक्षिप्य वर्तते अन्यस्यापि ब्राह्मणस्य तु सुतरां नेत्यर्थः ॥ २० ॥ **तत्तम इति** । स उक्तगुणो भास्करः तत्पूर्वोक्तं तमः रात्रौ नाशयन् रात्रावपि मृतस्य धूमादिगतिम् आराधितः सन्नाशयति किं तु सौरीमेव गतिं योगिने प्रयच्छतीत्यर्थः । तथा रात्रौ वर्तमानस्य दिवाऽपि मृतस्याहोर्चिरादिमार्गो न भविता । कीदृशम् अहः ? अद्वयम् अद्वयपदप्रापकम् । उपासकस्य दिवा रात्रौ मृतस्यार्चिरादिगतिरेव भवति नान्या । एवं कर्मिणोऽपि दिवापि मृतस्य धूमादिगतिरेव नित्येति भावः । पुष्पमित्रो नाम यक्षो भाविकुबेरः ॥ २१ ॥

१ ख. °श्यति स° । २ ख. °तिस्थः क° । ३ ख. °मासवा° । ४ घ. °घत्वेन सेचनकार्यत्व नील° ।

महेन्द्रशिखराद्धारा यावन्त्यो यान्ति मेदिना
तावत्स्वरूपमास्थाय तिष्ठते निखिलाः समाः
जानुभ्यां पतितो भूमौ ज्योतिर्निभासि पश्यति
समाः सहस्रं निखिलं नेत्रैरनिमिषैर्जगत् ॥२३
नेत्राणि बहुधा तस्य नेत्रान्तैरभिनिःसृतः।
मध्यंदिनकरे प्राप्ते रश्मिवान्त्सपरिग्रहे ॥ २४
ते रश्मयः प्रभानेत्रैः शतशोऽथ सहस्रशः।
रराज तेजःसंयोगाद्विद्वाद्भिरिव पावकः २५
स विस्फुलिङ्गैर्नेत्रान्तैरादित्यमनुवर्तते।
कर्मणोऽन्ते युगान्ते वा जगतो बहुरूपिणः२६
बहुतापः पुनर्भूत्वा निषण्णो वसुधातले।
स यो रश्मिषु संपूर्णं तपस्तेपे सुदारुणम् २७
निगृहीतेन्द्रियो भूत्वा अप्सरोभिर्ललाम ह।
मेरोः शिखरमासाद्य कामं कामेन निर्वमन्
तपःकामः स यक्षस्तु कुबेरो नरवाहनः।
विष्णुरेव तपोऽध्यक्षस्तेजसोऽन्ते विजृम्भति
न हि कश्चित्पुमानस्ति य एवं तप आचरेत्।
त्रिषु लोकेषु राजेन्द्र ऋते विष्णुं सनातनम्
वासुकिर्बहुशीर्षस्तु नागेन्द्रो मौनमास्थितः
तप आचरते सम्यङ्गनिधाय मनसा मनः ३१
शेषः सत्यधृतिर्नागो बलवान्ब्रह्मसंभवः।
वृक्षमारुह्य धर्मात्मा अवाक्छीर्षोऽवलम्बते ॥
जिह्वाभिर्लेलिहानाभिर्गात्रजं विषमुत्सृजन्।
समाः सहस्रं संपूर्णं निराहारस्तपोधनः ॥३३
कालकूटं विषं तद्धि सुमहत्समपद्यत।
येन लोको ह्यभिग्रस्तो न सुखं विन्दते नृप ॥
सर्वत्रानुगतं तीक्ष्णं भुजङ्गेषु महीपते।
जङ्गमं स्थावरं चैव सर्वत्रानुगतं विषम् ॥ ३५
परस्परविवृद्धेन हिंसायुक्तेन भारत।
नाशयत्यात्मनोऽङ्गानि तेन तीक्ष्णेन भारत ॥
अथ ब्रह्मा महाभागो भूतानां हितकाम्यया।
मन्त्रं विसृजते राजन्ब्रह्माक्षरमहिंसकम् ३७
गरुत्मान्विततैः पक्षैर्नखाग्रैः सलिलं महीम्
समाः सहस्रं संपूर्णं चूलाग्रेणावलम्बिना ३८

कायव्यूहेन तिष्ठते प्रकाशत इत्यर्थः। पूर्ववत्तद् ॥२२॥ जानुभ्यां पतितो भूमाविल्यनेन नमस्कारप्रियस्य सूर्यस्याराधनं सूचितम्। तत्फलं च सूर्यसंयमाद् भुवनज्ञानमिति योगैः सूचितम्। तदाह—ज्योतिः सूर्यमण्डलं तत्र यन्नभः मध्ये नभ इवाऽवभाति तत्र दर्पणोदरसरूपे नियोजितैः नेत्रैरनिमिषैः जगन्निखिलं पश्यति ॥ २३ ॥ एतदेवोपपादयति द्वाभ्याम्—**नेत्राणीति**। मध्यंदिनकरे दिनकरमण्डलमध्ये। स हि दिनकरः परिवेष इव रश्मिवान् मध्ये त्वादर्शतलतुल्य इत्यर्थः। तत्र तस्मिंश्च नेत्रान्तैः प्राप्ते लब्धे सति सूर्यप्रभामिश्रितैर्नेत्रैः सह ते प्रसिद्धा रश्मयो मण्डलमयूखास्ततोऽभिनिःसृताः सर्वत्र उपर्यधस्तिर्यङ्निर्गताः सन्तः तस्य धारणावतः शतशोऽथ सहस्रशो नेत्राणि भवन्ति। स तैरनेकैर्नेत्रैः विद्वाद्भिर्दीप्तिभिः यज्ञे पावक इव रराज। सूर्यमण्डलं प्राप्य मूर्च्छिताः चक्षूरश्मयः सूर्यरश्मिभिरेव सार्धं भुवनं व्याप्य प्रकाशयन्तीति भावः ॥ २४ ॥ **स इति**। स पुष्पमित्रः भाविकुबेरः विस्फुलिंगवद्भास्वरैः नेत्रान्तैर्द्वारभूतैरादित्यं प्राप्नोति। कदा कर्मणोऽन्ते देहारम्भककर्मक्षये धारणाबलेन चिरंजीवी भूत्वा जगतो युगान्ते जगत्प्रलयकाले वा ॥ २६ ॥ **बहिति**। सः युगान्ते आदित्यं प्राप्नोति। रश्मिषु संपूर्णो नेत्रद्वारा जलतैलन्यायेन कृत्स्नमादित्यमयूखजालं व्याप्य स्थितः अत एव बहुतापः विवृद्धतपःप्रभावः। समाः सहस्रं संपूर्णमिति वा पाठः ॥२७॥ फलमाह—**निगृहीतेति**। ललाम रलयोरभेदात् राम रेमे। निर्वमन् भोगेनैव कामम् उत्सृजन्। अतिभोगेन रसा भवन्तीति भावः ॥ २८ ॥ यस्तपःकामो यक्षः स कुबेरोऽभूदित्यर्थः। तेजसोऽन्ते तपसोऽन्ते ॥ २९ ॥ **न हीति** विष्णोरेवांशः कुबेर इति भावः ॥ ३० ॥ **वासुकिरिति**। मनो निधाय ब्रह्मणीति शेषः ॥ ३१ ॥ **शेष इति**। वृक्षमारुह्य तत्र पुच्छमासज्य धूमपानं चकारेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ एतद्धि तामसं तपो लोकोद्वेजकमित्याह त्रिभिः—**जिह्वाभिरिति** ॥ ३३ ॥ स्थावरं वत्सनाभसोमलक्षारादि ॥ ३५ ॥ **परस्परेति**। परस्परप्राणग्राहिक्रोधरूपेण तामसं तपः परिणमत इति भावः ॥ ३६ ॥ अथ हिंसकविषोत्पत्त्यनन्तरं तत्प्रतीकाराय अहिंसकं विषघ्नं मन्त्रं ब्रह्माक्षरं वेदवर्णमयं ब्रह्मा सृजते स्म ॥ ३७ ॥ तमेव मन्त्रमाह श्लोकद्वयेन—**गरुत्मानिति**। गरुत्मान्सलिलं महीं च मम जीवनभूतं द्वन्द्वम्। पात्विति शेषः। यद्वा ब्रह्म प्रणवः अहिंसकमक्षरम् अमृतबीजमित्यर्थः। **गरुत्मानिति** यथापाठं विततैर्दीर्घैः पक्षैः स्वरैः युक्तेन वां बीजेनेत्यर्थः। नखाग्रैः पञ्चाङ्गैः। तथा चायं प्रयोगः—'ओम् वां गरुत्मान् हृदयाय नमः अंगुष्ठयोः। ओम् वीं गरुत्मान् शिरसे स्वाहा तर्जन्योः। ओम् वूं गरुत्मान् शिखायै वषट् मध्यमयोः। ओम् वैं

१ ख. बहुधा तु पु॰। २ घ ॰ला विष॰। ३ ख. समाः सहस्रं सं॰। ४ ख. ॰ला नाप्स॰। ५ ख. ॰र्णं बला॰।

पर्णभारैश्च विकचैर्विस्तीर्णैर्वसुधातले ।
रराज वसुधा चैव पर्णैर्बहुविचित्रितैः ॥३९
येन वृत्तेन जीवेयुः सर्वभूतानि भारत ।
इह लोके मनुष्येन्द्र देवलोके च भारत ।
द्यौरिवाचितनक्षत्रा महीतलविसर्पिभिः ४०
हिमवान्हिमसंपाते भवत्येकचरो वशी ।
पुष्कराम्भसि धर्मात्मा मत्स्यो लिखितमूर्धजः
अथ सुतलमाक्रम्य पृथिवीं प्रांशुर्देहिनी ।
तपश्चरति धर्मात्मा बाहुमुद्यम्य दक्षिणम् ॥
साग्रं वर्षसहस्रं च शतमेकं च सुव्रत ।
तपश्चरति संयोगाद्वायुभक्षः समाहितः ॥४३
समाधियोगात्सङ्गाद्वा ब्रह्मयोगस्य भारत ।
येनेयं पृथिवी राजन्धार्यते ब्रह्मयोनिना ॥ ४४
अनाद्यन्तेन नित्येन सर्वत्र विषयैषिणा ॥
योऽसौविष्णुरगाधात्मापरमात्मा निराकृतिः
दिने निषण्णो भवति रात्रौ भवति वै स्थिरः
सत्यसन्धः स धर्मात्मा कामकारकरो भवेत्
तस्य यः सोद्यतः पाणिः पृथिव्यां पृथिवीसमः
रात्रौ स तपनो भवति मण्डलं विपुलं नभः
स चन्द्रविषयं राजञ्छमयामास रुन्धति ॥
ग्रहाणां गतयश्चैव ताराणां च विशेषतः ॥ ४८
तां छायामाक्षिपन्त्सोमात्स्रवद्भिर्मण्डलेन वै
पृथिव्यां दक्षिणो हस्तो महायोगी महामनाः

गरुत्मान् कवचाय हुम् अनामिकयोः । ओम् वौं गरुत्मान् नेत्रत्रयाय वौषट् कनिष्ठयोः । ओम् वः गरुत्मान् अस्त्राय फट् करतलकरपृष्ठयोः । एवं हृदयादिमूलमन्त्रमाह- सलिलं वं बीजं समासहस्रं समासः समनसहस्रं हकारसहस्रं हंकारसकाररेफाणां कूटं ते वर्णाः संपूर्णं चरमः स्वरः चूला शिखा तस्या अग्रं वषट्पदं तेन अवलम्बनशीलेन पल्लवेन च । मन्त्रः वषडिति पञ्चाक्षरः । अस्य ऋषिर्ब्रह्मा । गायत्री च्छन्दः । गरुत्मान् देवता । वं बीजम् । हः शक्तिः । लं कीलकम् । विषनाशने विनियोगः । पर्णभारैरिति ध्यानश्लोकः । पक्षभारैः कृत्स्नां पृथिवीं द्यां च व्याप्य स्थितमित्यर्थः । विततैः पक्षैः नखाग्रैः अवलम्बिना चूलाग्रेण च । कीदृशं संविततैः पक्षैरित्यारभ्य सहस्रं संपूर्णं बाह्याभ्यन्तरज्योतिर्भिः सूर्यवागादिभिः तत्प्रकाश्यं तद्व्याप्य स्थितमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ एतदेवाह—**पर्णभारैरिति** । यः वसु ब्रह्म धीयते यस्मिन् इति वसुधा शरीरं तस्य तले गर्भे विकचैर्विकाशिभिर्विस्तीर्णैः सर्वतो विप्रकीर्णैः पर्णभारैः पक्षैरिव पक्षैरिन्द्रियैस्तेषां भारैः कार्यसमूहै रराज योगिनां दृष्ट्येति भावः । यस्य च पर्णैस्तैरेव पक्षैर्बहुविचित्रितैर्विषयभेदात् वसुधा शरीरं च रराज । योऽन्तःशरीरे सर्वात्मरूपेण राजते शरीरं च येन राजते स इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ मन्त्रजपफलमाह—**येनेति** । येन मन्त्रेण वृत्तेन सृष्टेन आवृत्तेन आवर्तितेन । येन च मन्त्रेण निर्विषा मही शरीरं तलविसर्पिभिरिन्द्रियाद्यैः आचितनक्षत्रा द्यौरिव रराजेत्यनुषंगः । सार्धश्लोको वाक्यम् ॥ ४० ॥ **हिमवानिति** । पुष्कराम्भसि मायाशबलस्याश्रयभूते निर्विशेषचैतन्ये । मत्स्यो लिखितमूर्धजः मत्स्य इव मत्स्यः संसारनद्यां जाग्रत्स्वप्नाख्यकूलद्वयसञ्चारी जीवः तेन उल्लिखितं संश्लिष्टं मूर्धजं सहस्रारं येन सः जीवात्मानं सहस्रारे निधाय निर्विशेषचिन्मात्रत्वं प्राप्त इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ **अथेति** । सुतलं मूलाधारं दक्षिणबाहूद्यमनेन दानादिकं बहु कृत्वेति लक्ष्यते । तेन विना चित्तशुद्ध्यभावाद्योगे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः ॥ ४२ ॥ संयोगात्समीचीनाद्योगात् ॥ ४३ ॥ एतदेव विवृणोति—ब्रह्मणा सह योगो येन निमित्तेन स ब्रह्मयोगः प्रणवः तस्य संयोगात् येन प्रणवेन वाच्यवाचकयोरभेदादीश्वरेण ब्रह्मयोनिना ब्रह्मोपलब्धिस्थानेन पृथ्वी शरीरं धार्यते ध्रियते ॥ ४४ ॥ विषयैषिणा जीवरूपेण विषयाभिलाषिणा । तस्य वास्तवं रूपमाह—**योऽसाविति** । यो विष्णुस्तेन पृथिवी धार्यत इति पूर्वेणान्वयः ॥ ४५ ॥ दिने विद्यायां निषण्णः उपविष्टः विद्यैकलभ्य इत्यर्थः । रात्रावविद्यायां स्थिरो यस्मात् धर्मात्मा पुण्यादिमान् । इदमपि कुतः । कामकारकरो लीलावशः लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिति न्यायेन भगवतः सृष्टौ प्रवृत्तिर्लीलयैवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ तदेवं ब्राह्मणम् एवंविधं प्रदर्श्य मुक्त्युपायमाह—**तस्येति** । तस्य विष्णोः यः स उद्यतः भक्तानुद्धर्तुमुद्गतः पाणिरिव पाणिर्धर्मः स पृथिव्या समो विधारकत्वाद्रात्रौ अविद्यायां तपनः प्रकाशको विवेकप्रदो धर्म एव भवति । मण्डलं राष्ट्रं विपुलं नभो हार्दं ब्रह्म । भोगापवर्गावपि धर्मप्राप्यावेवेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ **स इति** । धर्मः चन्द्रस्य मनसो विषयं बन्धकं रागादिकषायं शमयामास नाशयतीत्यर्थः । ग्रहादीनां क्षुद्रतारातुल्यानां चक्षुरादीनां गतयो गतीः शमयति । शमं दमं च धर्मः ॥ ४८ ॥ प्रसङ्गाद्धर्मस्य मुक्त्युपायत्वमुक्त्वा प्रकृतं पृथिव्यां कृतं योगमनुसरति—**तां छायामिति** । स पृथि-

१ ख. मघवान्हि° । २ ख. °यन्तमनि° ।

सैषा छाया शशीभूता शशिमण्डलमाविशत्।
अलिङ्गा पृथिवीलिङ्गादद्भुतादक्षया दिवि ५०
अङ्गाङ्गान्युपगृह्यैव तपश्चरति निश्चयात्।
प्रोक्ष्य पादौ तु सतलौ पृथिवी तपसि स्थिता
सूर्यार्चिभिः पीयमानादाक्षिप्यत महीतले।
महीमिवाम्बुवसनां युगान्ते विष्णुतेजसा ५२
रराज सूर्यरश्मिभिर्व्यतिषिक्ता महानदी।
स्फाटिकेव शुभा सैषा काञ्चनैर्धातुभिर्वृता५३
आदित्येन समादत्ता रश्मितेजोभिसंभवैः।
मण्डलान्तर्गता देवी चक्षुषा नोपलभ्यते ॥५४
रश्मिभिः पुनरुत्तीर्णा ततो योगेन धावति।
आकाशगङ्गा संवृत्ता विपुलैरम्बुविग्रहैः ५५

शीतच्छायैश्च तरुभिर्लताभिश्च सुगंधिभिः।
पद्मखण्डैश्च विविधैः शुशुभे दिव्यगन्धिभिः ॥
काञ्चनापीडजघना स्फाटिकान्तरमेखला।
पद्मरेणुसिता पीता चक्रवाकावतंसिका॥ ५७
नीलगर्भसुकेशान्ता पुष्पसंचयसंकुला।
शोभते विप्रसर्पन्ती प्रमदेव विभूषिता ॥ ५८
सैषा गङ्गा फलं लेभे पुष्करेण समाहिता।
सुतपा चन्द्रविहिता लोकानां धारणे रता५९
सरस्वती स्वरैर्व्यक्तैरधीते ब्रह्मवादिनी।
पृष्ठात्प्रयाता शैलेन्द्रे मन्दरे मन्दगामिनी।
ऋङ्मयांश्चतुरो वेदान्पादैश्चतुर्भिरावृतान्।
यजुर्भिः सामभिश्चैव ग्रथिताञ्छिक्षया तदा६१

व्यां दक्षिणो हस्तो धर्मः। महायोगी महान् योगी येन भवति स तथा। महत् ज्ञानोत्पत्तिक्षमं मनो येन स तथा योगदः चित्तशुद्धिदश्च भवतीत्यर्थः। किं कुर्वन्?सोमात्मवद्भिः पूर्वोक्तैः सप्तधा च सहस्रधाऽनेकधा च भूतैः मण्डलेन च सोमस्य धारणाविषयीकृतेन तां छायां रात्रिशब्दोक्तामविद्यामाक्षिपन् शिथिलीकुर्वन्। गंगासेवनं चन्द्रमण्डले धारणा च क्रमेणाविद्यां नाशयत इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ महायोगी महामना इत्येतत्संक्षेपेण विवृणोति—**सैषेति**। सा एषा अविद्या रात्रिरूपा छाया अलिङ्गानिर्वचनीयत्वेन तत्त्ववेदकप्रमाणशून्या पृथिवीलिङ्गात् भूमिं निग्रहं प्राप्य शशीभूता वृत्त्यैकाग्र्येण चन्द्रीभूता सती चन्द्रमण्डलमाविशत्। अन्ते चन्द्रतादात्म्यं प्राप्येत्यर्थ। कुत्र ? दिवि आकाशे न तु मानसे। पृथिवीलिङ्गात् कीदृशात्? अद्भुतात् अनिर्वाच्यात्। कीदृशी छाया? अक्षया मिथ्यात्वादेवापचयशून्या मरीचिकाह्रदवत् ॥५०॥ पृथिव्याः शशीभवनप्रकारमाह—**अङ्गाङ्गानीति**। सर्वाङ्गान्युपसंहृत्येत्यर्थः। प्रोक्ष्येत्यनेनतीर्थस्नानादिकमपि कृत्वेति लक्ष्यते ॥५१॥ एवं जलघनीभावरूपचन्द्रीभूता पृथिवी पुनः सूर्यधारणाभ्यासाद्गङ्गात्वमापन्नेत्याह चतुर्भिः—**सूर्यार्चिभिरिति**। सूर्यार्चिभिः पीयमानाज्जलात् मही आक्षिप्यतेति सबन्धः। वह्निना कर्पूरशिलेवार्कांशुभिः शोष्यमाणा पृथ्वी स्वसमीपं नीता सूर्यभावं प्राप्तेत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः—**महीमिति**। युगान्ते प्रलयकाले विष्णुतेजसाऽम्बुवसनां सजलां महीं स्ववशे कृतामिव तां पृथक् न पश्याम इति भावः ॥५२॥ **रराजेति**। सा भूः सूर्यरश्मिभिर्व्यतिषिक्ता मिश्रिता सती महानदीरूपेण बभूवेत्यर्थः ॥ ५३ ॥ रश्मितेजसाभिसंभवाः अभित एकीभावास्तैर्हेतुभिरादित्येन ग्रस्ता सती चक्षुरग्राह्याभूत् ॥ ५४ ॥ सैवार्करश्मिमार्गेणोत्तीर्णा खे जलात्मना धावतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ **सैषेति**। सा एषा लोकानां धारणे रता पृथ्वी सुतपा शोभनं तपः कुर्वती पूर्वं चन्द्रविहिता चन्द्ररूपेण निष्पन्ना पश्चाद्गङ्गात्वं प्राप्ता पुष्करेण परमात्मना समाहिता एकीभूता सती फलम् अर्थात्तपसः लेभे। सार्वात्म्यं पावनत्वं च प्राप्तवतीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ एषैव सार्वात्म्यात् वाग्देवतादिभावं प्राप्तेत्याह— **सरस्वतीत्यादिभिः**। तदा सरस्वती ऋषिभिः शिक्षया ग्रथितान् चतुरो वेदान् व्यक्तैः स्वरैरधीते इति त्रयाणां श्लोकानां संबन्धः। सा लोकधात्री गङ्गात्वं प्राप्य पुष्करेण सख्यकाले सरस्वती भूत्वा व्यक्तैः स्वरैः अकारोकारमकारैर्वादिनी सविशेषब्रह्मवदनशीला अधीते प्राप्नोति, किं? ब्रह्म विराट्सूत्रेशरूपमित्यर्थः। कीदृशी सरस्वती ? पृष्ठात् मन्दरे प्रयाता पृष्ठं भ्रूघ्राणमध्यस्थं कारणं ब्रह्म मेरुपृष्ठाख्यं सर्वेन्द्रियदेवतावासभूतं ततो मन्दराख्यम् अर्वाचीनं स्थूलप्रपञ्चं वैखरीभावं प्रयातेत्यर्थः। यथोक्तं मन्त्रशास्त्रे योगपटले—

"हेमरूपो भ्रुवोर्मध्ये मेरुस्तिष्ठति पर्वतः।
तस्याभितो मही पार्श्वे पञ्चाशच्छतयोजना ॥
लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिक्षीरजलात्मभिः।
सिन्धुभिः सप्तभिर्द्वीपैस्तत्संख्यैर्द्विगुणोत्तरैः ॥
मन्दरः पारियात्रश्च" इत्यादि ॥ ६० ॥

ऋङ्मयानीति। चतुरो वेदानकारोकारमकारार्धमात्राख्यान् प्रत्येकं चतुर्भिः पादैरावृतान् अत एव ऋङ्मयान् यजुर्भि सामभिश्च ग्रथितान् तुरीयस्य सर्वत्र संततत्वादनुक्तिः। अयमर्थः—अकाराद्यर्था: विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयाः प्रत्येकं विश्वादिचतुष्टयात्मकास्तापनीये प्रसिद्धाः। तेषामाद्यः विश्वविश्वः अन्त्यस्तुरीयस्तुरीयः, यं प्रकृत्य तत्रैवोक्तम्—"ईश्वरग्रासस्तुरीयतुरीयः" इति। तेन युक्तमुक्तं ऋङ्मयामित्यादि। विस्तरभयात्तु न तदिह प्रपञ्चितम् ॥ ६१ ॥

१ घ. °मिं विग्र°।

ऋषिभिर्ज्वलनप्रख्यैस्तपसा दग्धकिल्बिषैः।
सुपार्श्वस्य गिरेः पादे परिदायैः सुपारणैः ६२
निःस्वनं सर्वभूतानि नियमैश्च न शृण्वते।
मन्दराग्रे विसर्पन्तं जगत्कृत्स्नमतीन्द्रियम् ॥
विरामनियमे प्राप्ते तूष्णींभूता बभूव ह।
न वाचमीरयेद्देवी नियमात्सत्यवादिनी ६४
अथ भूतानि सर्वाणि तूष्णींभूतानि सर्वशः।
न शेकुरभिधानार्थे व्याहर्तुं वदनैर्बलात्।
विभज्य योगं मनसा सर्वभूतेष्वनुग्रहम्।
सरस्वती तीरयुता व्याजहार महास्वनम् ॥
सरस्वत्या समायुक्तां शिक्षां गृह्णन्ति दोहनः
तस्मिन्नेवाथ ते सर्वे गानं गायन्ति शिक्षया
आदित्या वसवो रुद्रा मरुतश्चाश्विभिः सह
जटिलाश्चीरवसना मुञ्जमेखलधारिणः ॥ ६८
गन्धर्वाः किन्नराश्चैव सनागाः सह चाम्भसः
तपश्चरन्ति सहिताः पुष्करेषु मनीषिणः ६९
अपि कीटपतङ्गैश्च सह सर्वैः सरीसृपैः।
शोषयन्ति शरीराणि तपसोग्रेण यत्नतः॥७०
विष्णुर्विष्णुत्वमापन्नो देहान्तरविसृष्टवान्।
संरक्षति महायोगी सर्वांस्तान्सहचारिणः७१
पुष्करे रमते विष्णुर्विष्णुरेव द्विधा कृतः।
दीप्यमानः स्वतजोभिर्विधूम इव पावकः ७२

कीदृशैर्ऋषिभिः ? सुपार्श्वस्य स्थूलशरीराख्यगिरेः पादे एकदेशे भ्रूघ्राणमध्यादौ, यद्वा सुपार्श्वस्य गुरोः पादे चरणे परितो दीयते वित्त ब्रह्माख्यं येषां तैः परिदायैः सुपारणैः सुष्ठु शोभनं शिष्यान्पारयन्तीति सुपारणाः परोद्धारसमर्थास्तैः ॥ ६२ ॥ इदं सरस्वत्यास्तत्त्वं स्पष्टतरमपि दुर्ग्रहमित्याह-**निःस्वनमिति**। सर्वभूतानि इमं निःस्वनं नादं ब्रह्माख्यं नियमैरपि न शृण्वते यस्मादतीन्द्रियम्। ततस्त्वे किं मानमत आह— **मन्दराग्रे** स्थूलप्रपञ्चस्य अग्रे प्रथमम् अतिस्थूलत्वात् कृत्स्नं जगत् विसर्पन्तं व्याप्नुवन्तम्। योऽयं वैखरीशब्दः स एवायं, तथापि सूक्ष्मत्वाद्दुर्ग्राह्य इत्यर्थः। तथाच श्रुतिः- "**चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः। गुहात्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति**" इति ॥६३॥ **विरामेति**। विरमयत्यस्मिन्निति विरामस्तुरीयः तस्यापि नियमे निग्रहे तुरीयाख्ये षोडशे प्राप्ते सति वाक् तूष्णींभूता। "**यतो वाचो निवर्तन्ते**" इति तस्य वाग्विषयत्वात्। अत्र हेतुमाह-**सत्येति**। या सत्यवादिनी ब्रह्मप्रतिपादिका सा नियमात् नैव वाचमीरयेत्। "वाचोदितं तदनृतम्" इति स्मृतेः। "**त [1]ह्यवचनेनैव प्रोवाचेति त [1]ह द्वितीये वा तृतीये वा वचनेन प्रोवाच ब्रूमः खलु त्वं तु न विजानास्युपशान्तोऽयमात्मा**" इति श्रुतेश्च ॥ ६४ ॥ अथ सुप्तौ समाधौ वा तुर्यप्राप्त्यनन्तरम् ॥ ६५ ॥ कथं तर्ह्यवचनीयस्यापि प्रतिपत्तिरित्यत आह—**विभज्येति**। योगम् ऐकान्त्यं मनसा उपाधिना विभज्य बिम्बप्रतिबिम्बभेदेन द्विधा कृत्वा सर्वभूतेष्वज्ञानग्रस्तेष्वनुग्रहं तत्त्वकथनेन कर्तुं सरस्वती तीरयुता तीरमिव तीरं तटस्थं ब्रह्म शाखाचन्द्रन्यायेनोपलक्षणीभूतं तेन युता सती लक्षणया चन्द्रमिव शुद्धं व्याजहार—**महास्वनेति**। बहुप्रमाणोपष्टम्भमुक्तार्थे सूचयति। साक्षाद्वक्तुमसमर्थाऽपि वाक् लक्षणया ब्रह्म प्रतिपादयिष्यत्येवेति भावः ॥ ६६ ॥ तावतैव लोकशिक्षाऽपि भवतीत्याह—**सरस्वत्येति**। तस्मिन्नेव शब्दगम्ये शबले पदे स्थित्वा गायन्ति। "**एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य, एतत्साम गायन्नास्ते हा ३ उ हा ३ उ हा ३ उ अहमन्नमहमन्नमहमन्नम्**" इत्यादि ॥ ६७ ॥ के गायन्ति तानेवाह-**आदित्या इति** ॥ ६८ ॥ अम्भसि भव आम्भसो वरुणः ॥६९॥ **अपीति**। कीटादीनामपि योग्यदेहप्राप्त्या तपस्यधिकारोऽस्तीत्यर्थः ॥ ७० ॥ एवं शरीररूपा पृथिवी योगबलाज्जलादिभावेन परिणम्य शब्दाद्याकारेण सर्वलोकहिताय भवतीत्युक्तम्। तथा शरीराभिमानी च शब्दस्यैव चरमं रूपं पराख्यमित्युक्तम्। एवं वाच्यवाचकयोरभेदात्सर्वाद्वैतासिद्धौ मनउपाधिको भेदव्यवहार इत्यपि समाहितम्। तत्रैवं सति जीवादन्य ईश्वरो नास्तीति प्राप्तम्। तन्निषेद्धुम् ईशादन्य एव जीवो नास्तीत्याह-**विष्णुरिति**। विष्णुः परमात्मा विष्णुत्वं व्यापकत्वं प्राप्तोऽपि देहान्तरस्य चतुर्भुजस्य विसृष्टं विशेषणाविसर्जनं तद्वान्। व्यापकेन रूपेण। पालयितुमशक्तश्चतुर्भुजं विग्रहं यज्ञादिभोक्तारं सर्वभूतनियन्तारं चाश्रितवानित्यर्थः। तेन च तान् आदित्यादीन् रक्षति। रज्जूरगवत् अधिष्ठानाधिकमध्यस्तं नास्ति, अध्यस्तात्तु जीवादधिकोऽधिष्ठानभूत ईश्वरोऽस्तीति भावः ॥ ७१ ॥ एतदेवाह-**पुष्करे इति**। पुष्करे सर्वकार्यात्मके जगति विष्णुरेव नरनारायणादिरूपो भूत्वा रमते तपआदिलीलां करोति लोकशिक्षायै ॥७२॥

[1] ख. 'यमेन च शृ'।

सोऽग्निर्मनःसमुद्भूतः पृथिवीं तापयन्निव ।
प्रधावति समं तेन मण्डलं दशयोजनम् ७३
विरराजार्चिभिर्दीप्तैः पृष्ठतश्चावलम्बिभिः ।
विशीर्णपार्थिविभवैर्मयूखैरिव दीपितः ॥ ७४
तस्याग्नेर्विस्फुलिङ्गानां न शेकुर्लङ्घने रताः ।
विप्रकीर्णस्य वसुधामर्यादामिव भास्करम् ॥
सोऽग्निर्दीप्य विभज्यांशून्विधूम इव पावकः ।
ऋत्विग्भिर्ज्वलनप्रख्यैर्विक्रीयत इवाध्वरे ७६
सोऽग्निर्धूमगतस्तत्र तिष्ठते विपुलं तदा ।
यावद्विष्णुः क्रमप्राप्तो नियमस्य समापनात्
रक्षां कृत्वा स्थितं विद्याद्विष्णुर्विष्णुपराक्रमः
भूत्वा शतशरीरो वै नागो बालाहकोऽभवत्
तमाग्निमात्मसंसृष्टं लेलिहानं महामतिम् ।
प्रतिप्रवृत्तं तेजोभिर्भूतानां हितकाम्यया ७९
वारिणा सुखशीतेन प्राणिनां प्राणवर्धनः ।
न्यषिञ्चद्दहनं तत्र नागो बालाहकस्तदा ॥ ८०
ततः सिद्धगणैर्जुष्टः पुष्करे तप्यते तपः ।
संहृत्य मनसाऽऽत्मानं महायोगी महाबलः
पादगात्राणि संहृत्य मनो मूर्ध्नि विधारयन् ।
अचलं स्थानमासाद्य तूष्णींभूतो बभूव ह ८२
एष धर्मा हि धर्माणां नोपधानविकल्पितः ।
हितः सर्वेषु भूतेषु इह चामुत्र चोभयोः॥ ८३
अथ दैत्या हतास्तत्र समागम्योद्यतायुधाः ।
मायाप्राप्तैर्बहुविधैर्नगरैरभिसंवृताः ॥ ८४
अग्निं दैत्याः पर्वताग्रैरभिघ्नन्ति परंतप ।
ज्वलन्तं ज्वलनप्रख्या महाकाया महाबलाः
मेघीभूताश्च मायाभिर्वर्षन्ति बलदर्पिताः ।
तस्मिन्नेवाभिसंघाते ससंघातं महाबलम्॥८६

लीलामेवाह—**सोऽग्निरिति** । स विष्णुः मनः-कल्पितोऽग्निर्गार्हपत्यादिरूपो भूत्वा पृथिव्यभिमानिनं पृथिवीदेहमात्मन इच्छिति । पृथिवीवाचरन्वा पुरुषः पृथिवीति व्युत्पत्तेः । देहिनं तापयन् कनकवद्वि-दोषं कुर्वन् अग्निहोत्रादीनां ततश्च तेन पृथिव्या पुरु-षेण समं दशयोजनं ब्रह्माण्डमण्डलं धावति तस्मै फलं ददातु । "**प्राज्ञेनात्मनासंपरिष्वक्त उत्सर्जन् याति**" इति जीवस्य लोकान्तरगमने तत्साहित्यश्रुतेः, स्वयमेव कर्म-तदङ्गरूपो भूत्वा जीवेभ्यस्तल्लोकं गतिं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ ७३ ॥ **विरराजेति** । पृष्ठतः चात्सर्वतः विशीर्णो नाशितः । पार्थिविः पृथिव्या अपत्यं पार्थिविर्देहात्मवादी तस्य भावः सामर्थ्यं यैस्तैः । मोहसामर्थ्यं दहद्भिरित्यर्थः । तैर्मयूखैर्दीपितोऽग्निर्विरराजेति ॥ ७४ ॥ **तस्येति** । अग्नेर्विष्णुरूपस्य रताः विषयासक्ताः यथा भास्करं लङ्घयितुं न समर्थाः तथा विस्फुलिङ्गानां ब्रह्मादिरूपाणां लंघने न शेकुः। कीदृशं भास्करम्? वसुधामर्यादां पृथिव्याः परिच्छेत्तारम् । भूचरैर्भुवः परिच्छेत्ता लङ्घयितुमशक्य इत्यर्थः ॥ ७५ ॥ सोऽग्निः दीप्य विपुलं प्रकाशकं कृत्वा अंशून् रश्मीन् विभज्य द्रव्यदेवतादिरूपेणानेकधा कृत्वा स्थितः सन् ऋत्विग्भिर्विक्रीयते विविधं क्रीयते सोमक्रयिभिः सोमरूपः सन् क्रीयते ॥ ७६ ॥ सोऽग्निः तत्र अध्वरे तिष्ठते द्रव्यदेवतादिरूपेण प्रकाशते । यावत् नियमस्य क्रतोः समापनं तावत् । धूमगतो धूमप्राप्तो निर्धूम इत्यर्थः । स एव चाग्निः फलरूपेण याव-द्विष्णुक्रम पृथिव्यन्तरिक्षद्युपर्यन्तं प्राप्तो गतः । विष्णुरेव लोकहितार्थी सर्वक्रतुतदङ्गतत्फलरूपोऽभूदित्यर्थः ॥ ७७ ॥ **रक्षामिति** । तमेव रक्षां कृत्वा स्थितं विष्णुं न विद्यात् न कोऽपि जानाति । स तु विष्णुर्व्यापी तादात्विभवश्च योगेन शतशरीरो भूत्वा बलाहके मेघे तिष्ठतीति बाला-हको नाग ऐरावतो मेघानां भेत्ताऽभवत् । यज्ञफलं वृष्टि-रूपमप्ययमेवेत्यर्थः ॥ ७८ ॥ **तमिति** । तं विष्णुम् अग्निं जाठरम् अत एवात्मसंसृष्टं देहान्तःस्थम् " अहं वैश्वानरो भूत्वा " इत्यादिस्मृतेः महामतिं दिव्यज्ञानप्रदं नागो वारिणा ववर्षेत्युत्तरेण संबन्धः ॥ ७९ ॥ दहनं जाठरं वारिणा वारिजेनान्नादिना । फलभोक्ता जीवोऽप्ययमेवेत्यर्थः ॥ ८० ॥ **तत इति** । भोक्तृत्वादेव कर्तृत्वाधिकारी सन् पुष्करे समष्टिब्रह्माणि आत्मानं व्यष्ट्यभिमानिनं संहृत्य प्रविलाप्य तपस्तप्यते । बलं वैराग्यम् ॥ ८१ ॥ पादगात्राणि पादादीनि गात्राणि पूर्वोक्तरीत्याधोधस्तनमुपर्युपरितने संहृत्य मूर्ध्नि सहस्रारे अचलं परमशिवाख्यम् ॥ ८२ ॥ **एष इति** । नोपधानविकल्पितः निरुपाधिः स्वभावसिद्ध इत्यर्थः ॥ ८३ ॥ अत्रापि योगोपसर्गा उपस्थिताः परिहर्तव्या इत्याह—**अथेत्यादिना** । दैत्याः कामादयः हताः पूर्वं योगारम्भात् प्राक् निर्जिताः अपि तत्र समाधिकाले उद्यतानि आयुधानि अस्त्रादीनि यैस्ते । नगरैः शरीरैः ॥ ८४ ॥ अग्निं योगिनं दैत्याः पर्वताग्रैः दिव्यवनितादिशरीरैः प्रदर्शितैः ज्वलन्तं चिन्मात्रं ज्वलनप्रख्याः चिन्मात्रा एव न तु भौतिकाः मानसा इत्यर्थः ॥ ८५ ॥ मेघीभूता इत्यादयः स्पष्टार्थाः श्लोकाः ॥ ८६ ॥

१ ख. °वाभिसं° ।

ते शैलास्त्वार्चिषा दग्धाः शतशोऽथ सहस्रशः
युगान्ते प्रभुरादित्यः प्रजा इव दिधक्षति ॥८७
न शेकुरग्निं दैत्यास्ते मायाभिर्मुखमुद्यतम् ।
आदित्य इव दीप्यन्ते नभः सूर्योदये यथा ८८
विहितैरुद्यमैः सर्वैर्दैत्या भग्नपराक्रमाः ।
गन्धमादनमासाद्य निषण्णा नगमूर्धनि ॥८९
स चाग्निर्वैष्णवैर्लोकैर्विद्युद्भिः सह संगतः ।
अन्तरिक्षचरान्दैत्यान्निर्दहन्विचरन्दिवि ॥९०
नागो बालाहकश्चैव मेघैः संघातमागतः ।
मुमोच सलिलं भूमौ पर्जन्य इव वृष्टिमान् ९१
मन्त्रैः संचोदितो नागो द्विजेभ्यो वदनोद्गतैः
मुमोच तोयसंघातं मानयान्विप्रजं जनम् ।९२

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पौष्करे
अष्टाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २८ ॥

देवासुराणां तपःसिद्धिः ।

२९

जनमेजय उवाच ।
संयुज्य तपसा देवाः किमकुर्वस्ततः परम् ।
न हि तद्विद्यते लोके तपसा यन्न लभ्यते ॥१
वैशम्पायन उवाच ।
अथ दीक्षां समास्थाय सर्वे विष्णुमया गणाः
पुष्करादग्निमुद्धृत्य प्रणीय च यथाविधि॥ २
जुहुवुर्मन्त्रविधिना ब्राह्मणा मन्त्रचोदिताः ।
हविषा मन्त्रपूतेन यथा वै विधिरेव च ॥३
स चाग्निर्विधिवत्तत्र वर्धते ब्रह्मतेजसा ।
तेजोभिर्बहुलीभूतः प्रभुः पुरुषविग्रहः ॥ ४
ब्रह्मदण्ड इति ख्यातो वपुषा निर्दहन्निव ।
दिव्यरूपप्रहरणो ह्यसिचर्मधनुर्धरः ॥ ५
सगदो लाङ्गली चक्री शरी चर्मी परश्वधी ।
शूली वज्री खड्गपाणिः शक्तिमान्वरकार्मुकः
विष्णुश्चक्रधरः खड्गी मुसली लाङ्गलायुधः ।
नरो लाङ्गलमालम्ब्य मुसलं च महाबलः ७
वज्रमिन्द्रस्तपोयोगाच्छतपर्वाणमक्षिपत् ।
रुद्रः शूलं पिनाकं च मनसाऽधारयद्भुवि ॥ ८
मृत्युर्दण्डं पाशमापः कालः शक्तिमगृह्णत ।
जग्राह परशुं त्वष्टा कुबेरश्च परश्वधम् ॥ ९
निर्विकारैः समायुक्ताः शतशोऽथ सहस्रशः ।
विश्वकर्मा च त्वष्टा च चक्राते ह्यायुधं बहु १०

नाग इति। एवं योगोपसर्गान् जित्वा स्थितं योगिनं पूर्वोक्तो यज्ञादिफलरूपो धर्मो वृष्ट्यादिद्वारेण यातीत्यर्थ ॥ ९१ ॥ नागो वृष्ट्यधिष्ठात्री देवता द्विजेभ्यो वदनद्वारा उक्तैर्मन्त्रैः प्रेरितः सन् विप्रजं जनं ब्राह्मणसंततिभूतलोकं विगतप्रजं वा नैष्ठिकम् ॥ ९२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भाविष्यपर्वणि टीकायामष्टाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

योगविघ्नविघाताय कर्माण्येवाचरेदिति ।
त्रयोविंशे पुराकल्पमुखेनैतत्प्रसाध्यते॥१॥

ततः "अचलं स्थानमासाद्य तूष्णींभूतो बभूव ह" इति प्राप्तप्राप्यस्य योगिनस्तूष्णीं भावः उक्तस्तेन प्रयोजनाभावात्सर्वप्रवृत्तिशून्यो योगी स्यादिति मन्वानो जनमेजय उवाच—**संयुज्येति**। तपसा योगेन ॥ १ ॥ प्रारब्धकर्मवेगेन तूष्णींभावो ह्यथापि योगी पूर्ववासनाकर्माण्येव यज्ञादीनि करोतीति पुरा सरूपार्थवादमुखेन दर्शयन्वैशम्पायन उवाच—**अथेति**। दीक्षामपरिच्छेदप्राप्तिलक्षणां रूपान्तरापत्तिम्। विष्णुमयाः ब्रह्म यथाग्निमित्युपलक्षणम्। सर्वमपि द्रव्यं यज्ञियं पुष्कराख्यं जगत्कारणमयमेवेति, "ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविः" इति गीतोक्तदृष्ट्या सिद्धाः कर्माणि चक्रुरित्यर्थः। जुहुवुरित्यग्रिमेण संबन्धः ॥ २ ॥ मन्त्रैः प्रकाशितं प्रयोगकालेऽपि स्मारितं पूतं च ॥ ३ ॥ **स चेति**। चतुर्भिरष्टयोगध्यानम् ॥ ४ ॥ असिचर्मणी खड्गखेटके धनुश्च धारयन् ॥ ५ ॥ अस्यादिखड्गान्तैः षोडशभिरायुधैः षोडशभुजो नारायणः, लाङ्गलमुसलायुधो नरः ॥ ७ ॥ योगबलप्राप्तानि वज्रादीनीन्द्रादिभिरुत्कर्षकारणान्याह—**वज्रमिति** ॥ ८ ॥ आपः वरुणः ॥ ९ ॥ विश्वकर्मा त्वष्टुरेव मूर्तिभेदः ॥ १० ॥

१ ख. °ण्डं सपाशं च का°।

इन्द्रायाग्निरथं प्रादात्सूर्याय च प्रतापिने।
परमात्मा ददौ कृष्णो रुद्राय च महात्मने॥
छन्दोभिरेव त्वष्टा च स चकाराथ वाहिनीम्
विश्वकर्मा विमानानि चकार बहुभिः क्रमैः॥
शरीरांशं तमुत्पत्य विष्णुः सत्यपराक्रमः।
पुष्करात्पर्वणि वनात्पृतनार्थं प्रवर्तयन्॥ १३
यां चैव सर्वऋक्षाणां वाचा वै समकल्पयत्।
यया स पूज्यः संग्रामे शत्रून्निर्बिभिदे रणे॥१४
स तं दण्डं समुचितं निर्विकारं समाहितम्।
ब्रह्मा जग्राह विधिना अन्तर्धानगतः प्रभुः१५
स्वैः प्रभावैश्च विधिना सोऽस्त्रग्रामं चतुर्विधम्
ऐन्द्रमाग्नेयवायव्ये रौद्रं रौद्रेण वर्चसा॥ १६
एभिर्विकारैः संयुक्ता दितेः पुत्रा महाबलाः
तपसा शिक्षया चैव स्वास्त्रैः प्रहरणैरपि॥१७
बलेन चतुरङ्गेण वीर्येण सुसमाहिताः।
अप्रधृष्या रणे सर्वे समपद्यन्त वै तदा॥ १८
ते विहाय गुहामध्ये सभाण्डोपस्करे रथे।
मन्दरस्य गिरेः पादे विचेरुर्वसुधातले॥ १९
चतुरङ्गं बलं सर्वं संहृत्य तमसः प्रभुः।
विष्णुरेव महायोगांश्चचार वसुधातले॥ २०
भूयोऽन्यत्तप आसेदुश्चरन्तो ब्राह्मणैः सह।
तैश्च सर्वैः सुरगणैर्धर्मचीरानिवासिभिः॥ २१

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पौष्करे
एकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः॥ २९॥

पृथुराज्याभिषेककथनादि।

३०

जनमेजय उवाच।
ब्रह्मन्खिले वर्तमाने निर्मर्यादे महाग्रहे।
अविनाशे च भूतानां कथमासन्प्रजास्तदा॥१

वैशम्पायन उवाच।
अभ्यषिञ्चत्पृथुं वैन्यं पुरा राज्ये प्रजापतिः।
राज्याय ऋषिभिः सार्धं प्रजाधर्मपरायणः २

विष्णुरपि इन्द्राय सूर्याय रुद्राय च रथं प्रादात्। सर्वं योगप्रभावकल्पितम्॥ ११॥ छन्दोभिर्वेदैः प्रदर्शितरीत्या॥ १२॥ वनादव्ययात् पुष्कराख्यात् शरीरांशं समुद्धृत्य पृतनाशब्दार्थे सेनाम्॥ १३॥ सूर्यस्य ऋक्षाणां च स्थित्यै यामकल्पयत्, यथा दिवि पूज्यः इन्द्रः॥ १४॥ **स इति**। प्रसिद्धो ब्रह्मरूपी विष्णुः तम् असुरेषु इन्द्रेण समाहितं निपातितं दण्डम् उचितं निर्विकारं यथा स्यात्तथा जग्राह अनुमेने तान्प्रति अन्तर्धानं च गतवान्॥ १५॥ दितेः पुत्रा अपि तपसा शिक्षया च युक्ता अपि विकारैः कामादिभिः॥ १७॥ अप्रधृष्याः समपद्यन्त संपन्नाः॥ १८॥ ते दितेः पुत्राः गुहाः गुह्यानि सूत्राद्यात्मकानि स्वरूपाणि विहाय रथे रथे सभाण्डोपस्करे इति भोग्यवस्तुसहितमध्ये निषण्णाः सन्तः मन्दरस्य स्थूलकार्यस्य पादे एकदेशे विचेरुः। पृथ्व्या ऊर्ध्वगतिं न लेभिरे इत्यर्थः॥ १९॥ तमसः कार्यम् आसुरं बलं संहृत्य विष्णुरेव बलिष्ठ इत्यर्थः। आसुरं कर्म क्षययुक्तमिति भावः॥ २०॥ **भूय इति**। आसेदुरसुराः ब्राह्मणैः सुरैश्च सार्धम्। तदपि तमःकार्यत्वान्नश्वरमिति सात्त्विक एव धर्मो मुमुक्षुभिः आदर्तव्य इति भावः॥ २१॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायामेकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः॥ २९॥

३०

प्राप्युर्योगफलं मोक्षं सात्त्विका ननु तामसाः
तुल्यश्रमा अपीत्येतच्चतुर्विंशेऽभिधीयते॥ १॥
मनः सिन्धुर्मतिः शैलः शमकामौ सुरासुरौ
अभ्यासो मन्थनं मुक्तिः सुधा धात्राह रूपकैः

एवं तामसस्य जनस्य पुनःपुनः संसारप्राप्तिं श्रुत्वा दयया तेषां गतिं जिज्ञासमानो जनमेजय उवाच—**ब्रह्मन्निति**। खिले अयःशंकुतुल्ये महाग्रहे महत्यज्ञाने हृदयशल्ये सति अविनाशे निर्मोक्षे च कथं दुःखपरम्परामग्ना आसन्निति॥ १॥ प्रश्नस्योत्तरं स्वधर्मे स्थापिताः प्रजाः क्रमेण चित्तशुद्धिं प्राप्य मुच्यन्त इति विवक्षुर्वैशम्पायन उवाच-**अभ्यषिञ्चत्** राज्ये राज्यभावे राज्याय राजकर्मणे प्रजानां धर्म एव पालनीयतया परायणं यस्य स तथा॥ २॥

१ ख. °याऽभियुज्य सं°।

एष नः परमो राजा सानुरागादजायत।
त्रेतायां संप्रवृत्तायामन्योन्यमनुजल्पिरे ॥ ३
एष नो वृत्तिदाता च विप्राणां च प्रवर्तिता।
निर्माता सर्वभूतानां सत्यप्राप्तेन कर्मणा ॥ ४
एतस्मिन्नन्तरे देवा गन्धमादनसानुषु।
बहुभिर्नियमैः श्रान्ता निषण्णा गिरिसानुषु ५
अथ गन्धं समासाद्य समन्ताद्देवदानवाः।
माधवे समयं प्राप्ते तेन गन्धेन दर्पिताः ॥ ६
पुष्पमात्रस्य यद्वीर्यं मारुतेन विसर्पितम्।
मनोग्राहि सुखं सर्वं पार्थिवं गन्धमुत्तमम् ॥७
ते दैत्यास्तेन गन्धेन किंचिद्विस्मयमागताः।
प्रसन्नमनसो भूत्वा परं सौख्यमुपागताः ॥८
ऊचुश्च सहिताः सर्वे तेन गन्धेन दर्पिताः ॥
पुष्पमात्रस्य यद्वीर्यं किं तस्य फलतो भवेत् ९
अनुमानेन विज्ञेया विविधाः कर्मबुद्धयः।
शुभाश्चैवाशुभाश्चैव बुद्धिप्राणेन देहिनाम् ॥१०
तस्माद्वयं पयोमध्ये ओषध्यो निर्मथामहे।
मन्दरेण विशालेन बलिना कामरूपिणा ॥११
समुद्रमभिसंरम्भान्मथ्नीमः सोमजं जलम्।
पीत्वा च सहिताः सर्वे प्रस्थिताः कामरूपिणः
विष्णुरेवाग्रणीस्तेषां भविष्यति महाबलः।
दिवं च वसुधां चैव भोक्ष्यामः सह शत्रुभिः
समूलपत्रशाखाश्च सपुष्पाः फलशालिनः।
सर्वे ग्रहांश्च गृह्णीमः सुधां च वसुधातले ॥१४
उद्धृत्य गिरिपादेभ्यो गन्धमादनसानुजान्।
प्रभाष्य वचनं दैत्या मन्दरस्य प्रकम्पने ॥ १५
समुद्धर्तुं प्रधावन्तः कम्पयन्ति स्म मेदिनीम्
निश्चयेन महावीर्या बाहुभिः परिणाहिभिः१६
न शक्नुस्ते समुद्धर्तुं शैलेन्द्रं दनुवंशजाः।
निपेतुर्जानुभिर्घृष्टा विपुले पर्वतान्तरे ॥ १७
समाधायात्मनात्मानं तपसा दग्धकिल्बिषाः
पितामहं प्रपद्यन्ते शिरोभिः कामरूपिभिः १८
तेषां मनोभिलषितं ब्रह्मा सर्वत्रगो वशी।
ज्ञात्वा बहुविधैर्वाक्यैर्व्याजहार सरस्वतीम्
अशरीरां शरीरस्थः परया वर्णसम्पदा।
सर्वलोकमतिर्ब्रह्मा लोकानां हितकाम्यया ॥

सत्यप्राप्तेन परमेश्वरेऽर्पितेन ईश्वरानुग्रहेणेत्यर्थः ॥४॥ स्वधर्मस्थास्वपि प्रजासु ये विष्णुभक्तास्त एव मुक्तिभाजो नान्ये योगशतेनापीत्यमृतमन्थनाख्यायिकामुखेनाह-**एतस्मिन्नित्यादिना** ॥ ५ ॥ गन्ध "कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः"इति किंचित् क्षुद्रधारणाफलम्। माधवे वसन्ते ॥ ६ ॥ कर्मबुद्धयः धारणोत्थानि ज्ञानानि शुभानि मुक्त्यर्थानि, अशुभानि भोगार्थानि। बुद्धिप्राणेन बुद्धिबलेन ॥१०॥ **तस्मादिति**। यस्मात् योगफलमतिश्रेष्ठमित्यनुमानेन निश्चितं तस्मात् पयः अमृतसाधनं ज्ञानं, मध्ये समुद्रतुल्ये देहाभ्यन्तरे,ओषधीः ओषधीसंभवं देहं निक्षिप्य मन्दरेण विवेकेन साधयामहे ॥ ११ ॥ एतदेव विशदयति-**समुद्रमिति**। सोमजं जलम् अमृतं, तच्चामृतं पीत्वा सम्यगास्वाद्य कामरूपिणो भविष्याम इति शेषः। सहिताः सर्वे प्रस्थिता अविद्यानाशार्थम् उद्युक्ताः ॥ १२ ॥ **विष्णुरिति**। आराधितो विष्णुरेवास्माकम् अग्रणीर्योगमार्गे ततो भविष्यति तावता च दिवं वसुधां च भोक्ष्यामः शत्रुभिः कामादिभिः सह स्थिताः अपि सत्यसंकल्पाः सत्यकामाश्च भविष्याम इत्यर्थः ॥ १३ ॥ मूलं पित्रादयः। पत्रं भार्यादयः। शाखाः भ्रात्रादयः। पुष्पादिकम् अपत्यादि। तैः सहिताः सर्वे ग्रहान् ऐकात्म्यग्रहं सुधां मोक्षं च गृह्णीमः। वसुधातले इत्यनेन गत्यपेक्षतां वारयति। अत्रैवेत्यर्थः। तथा च श्रुतिः-" **न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति** " इति ॥ १४ ॥ देवाः मन्दरस्य प्रकम्पने वचनं वचः प्रभाष्य संकेतं कृत्वा गिरिपादेभ्यः गन्धमादनसानुजान् उद्धृत्येति योजना। गुरुशिष्यसंकेतपूर्वकं देहस्य प्रविलापने विषये उपदेशं प्राप्य ब्रह्माण्डान्तर्गततत्तद्विषयेषु निमग्ना वासनाश्चोद्धृत्य ॥१५॥ समुद्धर्तुं मन्दररूपं देहमुन्मूलयितुं परिणाहिभिर्विशालैर्बाहुभिरिव बाहुभिः प्राणायामाद्यैः प्रभावन्तो मेदिनीं कृत्स्नं ब्रह्माण्डं कम्पयन्ति तदापि प्रविलापयितुं यतन्ते इत्यर्थः। कथापक्षे ऋजुरेवार्थः ॥ १६ ॥ न शक्नुः न शेकुः। प्रथमप्रयोगे हतोद्यमा बभूवुरित्यर्थः ॥ १७ ॥ **समाधायेति**। पितामहम् ईश्वरं शिरोभिः प्रपद्यन्ते शरणं गता इत्यर्थः। कामरूपिभिर्दिव्यैः। तथा च योगिनः ईश्वरं प्रणिधानफलमामनन्ति। ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽन्तरायाभावश्चेति ॥ १८ ॥ **तेषामिति** युग्मम्। अशरीरां सरस्वतीं प्रणवरूपां न तु देवतां शरीरस्थोऽन्तर्यामी परया वैखर्यादित्रिकात् परया निर्गुणया सह बहुविधैः " **ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वम्** " इत्याद्यैकात्म्यप्रतिपादकैर्वाक्यैर्व्याजहार उपदिदेश ॥१९॥

१ ख. ॰रागो व्य॰। २ ख. च शिल्पानां च प्र॰।

आदित्यैर्वसुभिश्चैव रुद्रैश्च समरुद्गणैः
देवैर्यक्षैः सगन्धर्वैः किन्नरैश्च प्रगायिभिः २१
समेत्य सहितैः सर्वैः शक्य उद्धरितुं गिरिः ।
अमृतार्थे महातेजा धातुभिः समरंजितः ॥२२
सुरासुरगणाः सर्वे समुत्पाट्य महागिरिम् ।
हस्तारूढाः प्रपश्यन्ति वीरुधो हिमवद्रसम् ॥
एतच्छ्रुत्वा च वचनं सर्वेषामन्तिके तदा ।
दैतेया बाहुबलिनो मनोभिर्वाग्भिरेव च ॥२४
विक्रीडभूता बहुधा बभूवुर्लवणाम्भसः ।
यत्र पुष्करविन्यस्तः सहितैर्देवदानवैः ॥ २५
सुरासुरगणाः सव सहिता लवणाम्भसः ।
मन्दरं पुष्करं कृत्वा नेत्रं वासुकिमेव च ॥२६
समाः सहस्रं मथितं जलमौषधिभिः सह ।
क्षीरभूतं समायोगादमृतं समपद्यत ॥ २७
तज्जह्रुरसुराः पूर्वमाक्रान्ता लोभमन्युना ।
[तदा पश्चाज्जह्रुर्देवाः कामतेजोबलान्विताः]
धन्वन्तरिस्तथा मद्यं श्रीर्देवी कौस्तुभो मणिः
शशाङ्को विमलश्चापि समुत्तस्थुः समंततः ।
उच्चैःश्रवा हयो रम्यः पीयूषं तदनन्तरम् ॥२९
पश्चाद्देवास्तदा दातुमुद्यता राहुमब्रुवन् ।
न तु केचित्पिबान्ति स्म दैत्या नैव च दानवाः
चिच्छेदाथ हरिः संख्ये राहोश्चक्रेण कं तदा ।
अनिर्मुक्तं पितृगणैर्मुनिभिश्च सनातनैः ॥ ३१
तदिन्द्रहस्तादमृतं जहार पृथिवी स्वयम् ।
जगामाङ्कगता वेदी ब्रह्मवाक्यप्रचोदिता ३२

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पौष्करे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

व्याहृतमेवाह–**आदित्यैरिति त्रिभिः**। आदित्याद्यैः प्राणाद्यभिमानिभिः ॥ २१ ॥ समेत्य मनसि एकीभावं प्राप्य गिरिः शरीराख्य उद्धरितुम् उद्धर्तुं मूलत उच्छेत्तुं शक्यः धातुभिर्वातादिभिः समं सर्वत्र रञ्जितः ॥ २२ ॥ ते सुरासुरगणाः सर्वे मनुष्यादयोऽपि गिरिं समुत्पाट्य-हिमवतो रसं सारं देहिनां भोग्यं श्रेयस्तेनाभिमतं वीरुधो वीरुद्रूपेण वासनासन्ततिरूपेण पश्यन्ति देहासङ्गशून्याः हार्दाकाशे । कीदृश्यो वीरुधः? हस्तारूढाः करतलामलकवदित्यर्थः ॥ २३ ॥ **एतदिति**—दैतेया अप्येतच्छ्रुत्वा श्रुतार्थानुष्ठाने प्रवृत्ता इति भावः ॥२४॥ तथाभूताश्च ये यत्र भ्रूघ्राणमध्यादौ चक्रे पुष्करस्य कृत्स्नकार्यस्य विन्यस्तं विन्यासोऽवस्थानं तत्रस्थस्य लवणाम्भस आक्रीडभूता बभुवुः । वैराग्याभावात् पूर्वोक्तैर्विघ्नैरभिभूतत्वात् सलिलेन इतस्ततो दोलायमाना बभूवुरित्यर्थः ॥ २५ ॥ **सुरासुरेति** । लवणाम्भसः जलम् अमृतं समपद्यत इति द्वयोर्योजना । सहिताः भूत्वेति शेषः । पुष्करं सनालविलसत्कमलसादृश्यान्मन्थनदण्डः । पुष्करं तत्स्थाने देहं कृत्वा मनःसमुद्रे वासनौषधीः संहृत्य तत्र तं देहं निक्षिप्य वासुकिं सर्पाकारां कुण्डलिनीं नेत्रं योगमार्गनयनक्षमं सहायं कृत्वा कुण्डलिनीमूलं बन्धेनोद्बोध्येत्यर्थः ॥ २६ ॥ एतावत्कृत्वाऽपि सहस्रं समा इत्यनेकजन्मसाध्यत्वं मथनस्य दर्शितम् । अथ वासुकिवत् श्वेतं शुद्धसत्त्वमयं धर्मं वा सहायं कृत्वा मथितं जलं मनः क्षीरीभूतं विशुद्धसत्त्वमयं भूतं सत् मायाया ऐकात्म्यवृत्तेर्योगादमृतं शुद्धचिन्मयमुक्तरूपं बभूवेत्यर्थः ॥ २७ ॥ तदित्यर्द्धम् । असुरा योगोपसर्गाः । जितोपसर्गस्य षट् योगसिद्धयो भवन्तीत्याह–**धन्वन्तरीरिति**। अत्र धन्वन्तरिशब्देन "लघुत्वमारोग्यमलोलुपत्वं वर्णप्रसादं स्वरसौष्ठवं च " इति स्मृतिप्रसिद्धा लघुत्वादयो लक्ष्यन्ते । मद्यशब्देन मधुमत्यादयो योगिचित्तोन्मादका भूमयो योगशास्त्रप्रसिद्धा लक्ष्यन्ते । श्रीर्देवीति ऋगादिरूपवेदविद्यास्फूर्तिर्लक्ष्यते । कौस्तुभवद्देहस्य भास्वरत्वम् ॥ २८ ॥ शशाङ्कवद्देहृत्वादिगुणैरितराह्लादकत्वम् । उच्चैःश्रव इति दूरश्रवणं दूरे दर्शनादिमत्त्वं च लक्ष्यते । पारिजातादिनाऽप्यन्यत्र दृष्टेन शुभगन्धादिमत्त्वं द्रष्टव्यम् । तेषामनन्तरं पीयूषं निर्विशेषकैवल्यम् । एतेषु मद्यमसुरान् प्रति गतम् । अन्यत्सुरान् प्रतीति पुराणान्तरात् द्रष्टव्यम् ॥२९॥ अथ राहोराख्यायिकामुखेन कपटविद्यार्थिनो विनाशमाह—**पश्चादिति** । कथापक्षे तु स्पष्ट एवार्थः । राहुमब्रुवन् राहुमुद्दिश्य परस्परं विचारितवन्तः । **न त्विति** । अयं तु पिबतीति भावः ॥ ३० ॥ राहोः कं शिरं इत्यर्थः । अनिमुक्त इति सार्धश्लोक एकं वाक्यम् ॥ ३१ ॥ **तदिति** । तदमृतं ज्ञानं पितृभिर्देवैर्मुनिभिश्चकारादन्यैश्च गन्धर्वादिभिरधिकारिभिः अनिर्मुक्तं नित्यसेवितम् इन्द्रहस्तात्प्रतर्दनादिशिष्योपशिष्यपरम्परया पृथिवी जहार । पृथिव्यां मानुषा अपि तत्तद्ग्रहणेऽधिकारिण इत्यर्थः । अङ्कगता शिष्यत्वं प्राप्ता ब्रह्मवाक्यं वेदवाक्यं तत्त्वमस्यादि तेन चोदिता प्रबोधिता ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां त्रिंशोऽध्यायः ॥३०॥

हिरण्यकशिपो राजसूयवर्णनम् ।

३१

जनमेजय उवाच ।
निहते दैत्यसंघाते विष्णोश्चातिपराक्रमे ।
दैतेया दानवेयाश्च किमिच्छन्ति पराक्रमात् १
वैशम्पायन उवाच ।
दानवा राज्यमिच्छन्ति पराक्रम्य महाबलाः
तप इच्छन्ति सहिता देवाः सत्यपराक्रमाः॥२
जनमेजय उवाच ।
कथं कालस्य महतो हिरण्यकशिपुस्तदा
यजते ब्रह्मणः क्षेत्रे प्राप्तैश्वर्यः स कामदः ॥ ३
वैशम्पायन उवाच ।
यजेद्बहुसुवर्णेन राजसूयेन पार्थिवः ।
क्रतुना दानवश्रेष्ठो वसुधायां महाफलः ॥ ४
गङ्गायमुनयोर्मध्ये यदभूद्विपुलं तपः ।
समेयुस्तत्र सहिता यजमाने महासुरे ॥ ५
ब्राह्मणा वेदविद्वांसो महाव्रतपरायणाः ।
यतयश्चापरे सिद्धा योगधर्मेण भारत ॥ ६
मुनयो वालखिल्याश्च धन्या धर्मेण शोभिताः
बहवो हि द्विजा मुख्या नित्या धर्मपरायणाः
ऋषयश्च महाभागा विप्रैः पूज्याः सहस्रशः ।
विपुलैरत्र विभवैर्ह्रियमाणैस्ततस्ततः ॥ ८
शुक्रस्तु सह पुत्रेण दैत्यं याजयते प्रभुः ।
हिरण्यकशिपुं मध्ये गणानां प्रभवः प्रभुः ९
हिरण्यकशिपुश्चैव व्याजहार सरस्वतीम् ।
कामाद्वरं ददातीति तद्वै संप्रतिपद्यताम् ॥१०
विष्णुर्वामनरूपेण भिक्षां तां प्रतिगृह्णति ।
हिरण्यकशिपोर्हस्ताद्द्वे पदे पदमेव च ॥ ११
ततः क्रमितुमारेभे विष्णुः सत्यपराक्रमः ।
त्रीँल्लोकान्मुनिभिः क्रान्तैर्दिव्यं वपुरधारयन्॥
हृतराज्याश्च दैतेयाः पातालविवरं ययुः ।
ससैन्यगणसंबद्धाः सप्रासाः सासितोमराः ॥
सयन्त्रलगुडाश्चैव सपताकारथध्वजाः ।
सचर्मवर्मकोशाश्च सायुधाः सपरश्वधाः ॥ १४
तथेन्द्रविष्णुसहिताः सद्यस्तेऽभ्युत्थिता गणाः
अभ्यषिञ्चन्प्रमुदिता लोकानामधिपे सुराः१५
स तान् स्वधामृतेनाशु पितृत्वे समतर्पयत् ।
ब्रह्मा तदमृतं दिव्यं महेन्द्राय प्रयच्छति ।
अक्षयश्चाव्ययश्चैव संवृतस्तेन कर्मणा ॥ १६
ततः शङ्खमुपाध्मासीद्द्विषतां लोमहर्षणम् ।
पितामहकरोद्भूतं जनितप्रथमे पदे ॥ १७
तं श्रुत्वा शङ्खशब्दं तु त्रयो लोकाः समाहिताः
निवृत्तिं परमां प्राप्ता इन्द्रं नाथमवाप्य च॥१८

३१

पञ्चविंशे कूटशिष्योऽप्येति कालेन साधुताम्
इति तद्दर्शयन्नाह हिरण्यकशिपोः क्रतुम् ॥ १॥
लक्ष्मीवान्माद्यतीत्यस्य वित्तं हरति केशवः ।
दययैवेति वक्तुं च तद्विभ्रंशोऽपि वर्ण्यते ॥२॥

निहत इति । मोक्षाभिरत्ता दैत्याः किं चक्रुरिति प्रश्नस्य राज्यं चक्रुरित्युक्ते तेषां पुनर्मोक्षोऽस्ति न वेति पृष्टे उत्तरं तेषामपि योगोऽस्तीति ॥ १ ॥ ब्रह्मक्षेत्रं भ्रूघ्राणमध्यं तदेव गंगायमुनयोर्मध्यम् ॥ ३ ॥ **हिरण्यकशिपुरिति** । आख्यायिकाया अविवक्षितत्वातेन शब्देन बलिरेव ग्राह्यः । तस्य हि "यस्यानुग्रहमिच्छामि तस्य वित्तं हराम्यहम् ।" इति प्रतिजानता हरिणा कृपया ऐश्वर्यभ्रंशः कृतः सः अर्थ एवात्र विवक्षितः । तामसैरप्याराधित ईश्वरः कालेनैश्वर्यपाशं छिनत्तीति हरिभक्त्युत्कर्षः प्रदश्यते । व्याजहार वामनं प्रतीत्यपकृष्यते ॥१० ॥ प्रतिगृह्णति प्रतिगृह्णाति, द्वे पदे पदं चेति त्रीणि पदानि ॥११॥ मुनिभिः प्रार्थ्यानिति शेषः । क्रान्तैः क्रमणैः पदविन्यासैः क्रमितुमारेभे क्रान्तवानित्यर्थः ॥ १२ ॥ एवमैश्वर्यमदे विष्णुना नाशिते दरिद्रस्य इतरे मदाः स्वयमेव नष्टा भवन्ति । ततो बलिम् ऐन्द्रे पदे तुरीयतुरीये प्रत्यगात्मनि कालान्तरे देवा अभ्यषिञ्चन् इत्याख्यायिकामनुसृत्य दर्शयति-**हृतराज्येत्यादिना** ॥ १३ ॥ लोकानामधिपे आधिपत्ये सुराः देवाः । बलिमिति शेषः ॥ १५ ॥ स बलिः तान् सुरान् ब्रह्मा वेदस्तदमृतं बलिना दत्तं हविः तेन बलिकृतेन संवृत इन्द्रः । सार्द्धश्लोकः ॥ १६ ॥ सत्यसंकल्पेन ब्रह्मविदा बलिना ब्रह्मबुद्ध्या भाविता देवादयस्तादृशा एव भवन्तीति ब्रह्मवित्सर्वोपकारीति तत इत्यादिश्लोकद्वयार्थः ॥ १७ ॥

---

१ ख. °श्च नानाध° । २ ख. °नां ज्वलनप्रसः । हि° ।

सर्वैः प्रहरणैश्चैव संयुक्ता वह्निसंभवैः। मन्दराग्रेषु विहितैर्ज्वलद्भिरिव पावकैः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पौष्करे
एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

दक्षयज्ञविनाशः ।

३२

वैशम्पायन उवाच।

ततो महति वृत्तान्ते स्थिते राज्ये महोदये।
देवतानां मनुष्याणां सहवासोऽभवत्तदा ॥ १
एकतः समधीयन्ति सहिताः प्ररुदन्ति च ।
स्वयं च भागं गृह्णन्ति यज्ञकर्माणि भारत ॥ २
प्राचेतसं ततो दक्षं दीक्षित्वा वै बृहस्पतिः।
वाजिमेधाय भगवानृषिभिः परिवारितः॥ ३
तस्मिन्मातामहे यज्ञं दक्षस्याविदितात्मनः।
शामित्रमकरोद्रुद्रो भागार्थं सह नन्दिना ॥४
रुद्रस्यैव हि तद्रूपं द्विधाभूतं तदीप्सया।
जातः परमधर्मात्मा नन्दी पुरुषविग्रहः॥ ५
तेन योगेन राजेन्द्र यत्तद्ब्रह्म सनातनम्।
विहितं सत्यवचनैस्तेनैव परमात्मना ॥ ६
स्वरूपैश्चाप्यरूपैश्च विरूपाक्षैर्घटोदरैः ।
ऊर्ध्वनेत्रैर्महाकायैर्विकटैर्वामनैस्तथा ॥ ७
शिखिभिर्जटिभिश्चैव त्र्यक्षैश्च शङ्कुकर्णिभिः।
चीरिभिश्चर्मिभिश्चैव कूटमुद्गरपाणिभिः ॥ ८
सघण्टाधारिभिश्चैव मुञ्जमेखलधारिभिः।
सहस्तकटकैश्चैव स्वर्णकुण्डलधारिभिः ॥ ९
सडिण्डिमैः सभेरीयैः समृदङ्गैः सवेणुभिः।
एतैः परिवृतो देवो मखं तं समुपारुजत ॥१०
सशङ्खमुरजैश्चापि सतालफलपाणिभिः।
उग्रायुधधरो देवः सपिनाक इवान्तकः॥ ११
विरराजार्चिभिर्दीप्तैर्मखे मखवतां वरः ।
कालाग्निरिव दीप्तार्चिर्जगद्दग्धुमिवोद्यतः १२
नन्दी पिनाकपाणिश्च जघ्नतुर्मखमुत्तमम्।
युगान्त इव कालाग्निः क्षिप्रं दग्धुमिवोद्यतः
यूपमुत्क्षिप्य धावन्ति निशाचरगणास्तथा।
त्रासयन्मुनिसङ्घांश्च चीरचर्मनिवासिनः१४
हवींष्यन्ये पिबन्त्येव जिह्वाभिस्ताम्रलोचनाः
भक्षयन्ति पशूनन्ये रसनान्तावलम्बिभिः १५
मुमुचुश्चापरे यूपान्पशवः प्रहरन्ति च।
वह्निमध्ये प्रसिञ्चन्ति वारिभिः प्रशमाय च

सर्वैरिति । प्रकर्षेण हरन्ति विषयान् प्रति इति प्रहरणानि इन्द्रियाणि । वह्निसंभवैर्ब्रह्मतः उत्पन्नैश्चिन्मयैरित्यर्थः। मन्दराग्रे देहशैलस्याग्रे स्थितैः संयुक्ताः त्रयो लोकाः परां निर्वृतिं सुखं प्राप्ता इति पूर्वेणान्वयः ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायामेकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

३२

षड्विंशे द्रौहिणं दक्षं शंभुर्दण्डेन सत्पथे।
न्यवेशयत्कियन्तस्तु बलौ भक्तोऽप्यनुग्रहः १
ईश्वरद्रोहिणाप्येष कृतो धर्मो महाफलः।
इति संदर्शयन्नाह षड्विंशे दक्षनिग्रहम् २

तत इति। ततः सर्वेषां निवृत्तिप्राप्त्यनन्तरम्। देवा मनुष्याश्च ब्रह्मवित्त्वेन तारतम्याभावात्सहैव वासं चक्रुरित्यर्थः॥ १॥ समधीयन्ति आत्मचर्यां कुर्वन्ति प्ररुदन्ति च प्रेम्णा स्वयं देवाः, भागं मनुष्यैर्दत्तम् ॥ २॥ एवं सर्वेषु विद्वत्सु सत्सु विद्वान् दक्षः प्रचेतसः पुत्रो बृहस्पतिनानुगृह्यते स्मेत्याह—**प्राचेतसमिति** ॥ ३ ॥ मातामहे मातामहीये। दक्षदुहितॄणामेव सर्वे लोकाः संतानम्, अतः सर्वेषां मातामहः। अविदितात्मनः शून्यस्य, शामित्रं दक्षस्यैव पशुभूतस्य हिंसनम् ॥ ४॥ सत्यवचनैर्वेदवाक्यैः विहितं प्रकाशितं तेनैव रुद्रेणैव ॥६॥ सपिनाको देवः अन्तक इव उग्रायुधधरः सन् राज ॥ ११ ॥ रसनान्तावलम्बिभिः रसनायाः अन्तं गजशुण्डावत् प्रान्तम् अवलम्बन्ते तादृग्रूपैः स्थितान् भक्षयन्ति ॥१५॥ मुमुचुः उच्चिक्षिपुः। पशवः पशून् ॥१६॥

---

१ ख. °क्षस्य वि°।

सोममन्ये जहुः केचिन्नेत्रैस्ताम्रजपोपमैः ।
दर्भान्केचिद्विलुम्पन्ति हस्तैः पद्मदलप्रभैः १७
बभञ्जिरे च यूपाग्रा-
न्कलशांश्चापि चिक्षिपुः ।
चिच्छिदुः काञ्चनान्वृक्षा-
ञ्छोभार्थमुपकल्पितान् ॥ १८
विभिदुश्चैव बाणैस्ते मुमुचुश्च हिरण्मयान् ।
लुलुपुश्चैव पात्राणि ममन्थुश्चारणीमपि ॥ १९
अरुजंश्चैव प्राग्वंशं लुलुपुश्च समाहिताः ।
चखादिरे पुरोडाशान्मखाग्रैश्चाववर्तिरे ॥ २०
एवं दिवा च रात्रौ च भिद्यमानो महामखः
चुक्रोश च महानादान्भिद्यमान इवार्णवः॥२१
धनुः सशरमादाय पूर्वदत्तं स्वयंभुवा ।
कृतं कीचकवेणुभ्यां समरे सुमहारथः॥ २२
प्रतिगृह्य महादेवः स शरैः समयोजयत् ।
धनुर्विगृह्य जानुभ्यां जघान स महाक्रतुम् २३
स विद्धस्तेन बाणेन खं समुत्पतितः क्रतुः ।
मृगो भूत्वा नर्दमानो ब्रह्माणमुपधावति ॥२४
शरेणाभिहतस्त्राणं न लेभे प्रशमं भुवि
शरणार्थी ह्ययं प्राप्तः शरेणान्तर्गतेन च ॥ २५
तमुवाच मृगं ब्रह्मा शुभं सानुनयं वचः ।
स्वरेणोत्तमवीर्येण गम्भीरेण सुभाषिणा ।
एवंरूपो नभसि त्वं भविष्यसि महामृगः २६
विजितश्च त्रिपर्वेण शरेणानतपर्वणा ।
तिष्ठन्नक्षत्रशिरसि सह रुद्रेण नित्यशः ॥ २७
सोमेन सह संयुक्तो ह्यक्षयेणाव्ययेन च ।
दिवि संचारभूतो वै ताराभिः सह संगतः२८
ज्योतिर्भूतो ज्योतिषां त्वं ध्रुवश्चैव महाध्रुवः
यच्चैतद्रुधिरं दिव्यं क्षतजादभिनिःसृतम् २९
नभस्युत्पतितं चैव प्रवेगेन प्रधावतः ।
क्षतजं बहुवर्णं च क्षेत्रं मण्डलसंज्ञितम् ।
निमित्तभूतं भूतानां वर्षे वर्षप्रदं तथा॥ ३०
सुखं दुःखं च भूतानां दर्शने संप्रवर्तते ।
इन्द्रियश्रवणाच्चैव नभसीन्द्रायुधोऽभवत् ३१
चक्षुषी मानुषे राजन्विस्मयात्समवैक्षत ।
अद्भुतं बहुचित्रं च मनसा संप्रकल्पितम् ॥ ३२
न तु रात्रौ प्रदृश्येत खे[1] सब्रह्माणि संज्ञितम् ।
दिनस्यैव सदा त्वग्रे महत्कार्यं प्रदृश्यते ॥ ३३
भूमावेव समुत्तिष्ठेदाकाशे तु विलीयते ।
शतशश्च समं सर्वे प्रधावन्ति प्रचेतसः ३४
भयाद्रुद्रस्य महतो धन्विनो बाणपाणयः
नन्दी रुद्रगणैः सार्द्धं पिनाकी समतिष्ठत ।
युगान्तकाले ज्वलितो ब्रह्मदण्ड इवोद्यतः ३५
विष्णुसंग्रामसंभूतं प्रगृह्य विपुलं धनुः ।
प्रातिष्ठत महाबाहुः पाणिना चक्रमादधत् ३६
गदां सघण्टामन्येन खड्गमन्येन पाणिना ।
प्रगृह्य सोऽग्रतोऽतिष्ठद्रुद्रायोद्यतपाणये ॥३७

महामखो मूर्तो भूत्वा महानादांश्चुक्रोश ॥२१॥ **धनुरिति** विगृह्य विनम्य जानुभ्यां स्थित इति शेषः ॥२२॥ अन्तर्गतेन शरेण तुद्यमानः ॥२५॥ स मृगशीर्षसंज्ञं मृगरूपी यज्ञो सोमदैवत्यं नक्षत्रमभवदिति द्वाभ्यामाह-**एवमिति** ॥ २६ ॥ संचारभूतः प्राप्तसंचारः ॥२८॥ यच्चैतदित्यादिभिस्त्रिभिरिन्द्रधनुष उत्पत्तिमाह । वर्षे वर्षाकाले वर्षप्रदं वृष्टिप्रदाने चिह्नम् इन्द्रायुधम् **इन्द्रधनुरिति** लोके प्रसिद्धम् ॥३०॥ इन्द्रायुधमेव वर्णयति-**चक्षुषी इति त्रिभिः** । मनुष्यस्येमे मानुषे अवैक्षत अवेक्षताम् । मनसा संप्रकल्पितमिति कृत्स्नस्यापि प्रस्तुतार्थस्य विशेषणम् ॥ ३२ ॥ एतत्सर्वं स्वप्नवृत्तान्तवत्कथ्यमानं रात्रौ अविद्यायां देहादिष्वात्माभिमानरूपायां सत्यां न प्रदृश्यत इत्याह-**न त्विति** । आविद्यानिवृत्तौ तु हार्दाकाशे सब्रह्माणि शुद्धब्रह्मोपलब्धिस्थाने संज्ञितं वागालम्बनत्वेन विद्यमानम् । दिनस्यैवाग्रे अविद्यारात्रेरपगमे कार्यं सर्वं घटादिकं सदा अतीतानागतव्यवहितावस्थायामपि प्रकर्षेण शब्दानुमानजसामान्यविषयज्ञानात् प्रकर्षेण विशेषार्थस्वरूपेण दृश्यते । यतस्तत्कार्यं महदेव ब्रह्मैवास्ति।नहि ब्रह्मणोऽतीतादित्वं संभाव्यत इति हार्दाकाशाख्ये कार्यं दर्शनं युक्तमिति भावः ॥ ३३ ॥ **भूमाविति** । इयमविद्यारात्रिः भूमौ शरीरे सत्येवोत्थिता न हि तदभावे सत्यासंभवोऽस्ति रज्ज्वभावे इव सर्पस्य । देहाभावे तु आकाशे शून्ये लीयते कालत्रयेऽपि बाधिता भवतीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात्प्रचेतसः संबन्धिनो दक्षाः शतशश्च समं सर्वात्मकं ब्रह्म देहात्मबुद्धिरूपाविद्यानाशमात्रेणाभिलक्षितं प्रति धावन्ति उपतिष्ठन्ति । शब्दाभिलप्यप्रपञ्चादनन्तगुणितः प्रपञ्चो हार्दे दृश्यत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ पूर्वश्लोकस्य उत्तरार्धमुपजीव्य कथामनुसरति-**भयादित्यर्धेन**॥ ३५॥

[1] ख. खे तु सब्रण सं° ।

ततः शृङ्गाग्रसंभूतं प्रगृह्य विपुलं धनुः ।
शाङ्र्गं चाप्रतिमं लोके शरांश्चानतपर्वणः ३८
विष्णुरग्रस्थितो भाति सबलः संहताञ्जलिः ।
बद्धगोधाङ्गुलित्राणः सचन्द्र इव तोयदः ॥
आदित्या वसवश्चैव दिव्यैः प्रहरणैः सह ।
विष्णुमेवाभितः सर्वे तिष्ठन्ति ज्वलनप्रभाः ४०
मरुतश्चैव विश्वे च रुद्रमेवाभिपेदिरे ।
गन्धर्वाः किन्नराश्चैव नागा यक्षाः सपन्नगाः
ऋषयो न्यस्तदण्डाश्च उभयोः पक्षयोर्हिताः ।
जपन्ति शान्तये नित्यं लोकानां हितकाम्यया
रुद्रः शरेणाभ्यहनद्विष्णुमेवाग्रणी रणे ।
हृदि सर्वाङ्गसन्धीषु तीक्ष्णाग्रेण सुयन्त्रिणा ॥
न चकम्पे तदा विष्णुः सर्वात्मा ब्रह्मसंभवः ।
न च रोषमना नित्यं वृतः सर्वैः षडिन्द्रियैः
विष्णुश्च धनुरानम्य शरेण समयोजयत् ।
जत्रुदेशे मुमोचाशु ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ॥ ४५
स विद्धस्तेन बाणेन महादेवो न कम्पते ।
वज्रेण च महासन्धिर्मन्दरस्य न चाल्यते॥ ४६
ततः प्रसभमाप्लुत्य रुद्रं विष्णुः सनातनम् ।
कण्ठे जग्राह भगवान्नीलकण्ठस्ततोऽभवत् ॥
अनादिनिधनो देवो क्षमतां हि भवान्मम ।
सर्वभूतागमाचार्यमचलत्वाच्च कर्मणाम् ॥ ४८
कर्मणां चैव कर्ता च विकर्ता चैव भारत ।
अशेषत्वाच्च भूतानां सर्वभूतेषु चोत्तमः ॥ ४९
स्वयमेव हि यत्कर्म विधत्ते कर्मयोनिषु ।
तयोः शुभतमो राजन्स्वयमेव तथाऽकरोत्
अन्तरिक्षाच्छुभा वाचः श्रूयन्ते परमाद्भुताः
सिद्धानां वदनोन्मुक्ताः सनातन नमोऽस्तु ते
नन्दी पिनाकमुद्यम्य बलवान्रुद्रसंभवः ।
मूर्द्धन्यभिजघानाजौ विष्णुं क्रोधेन मूर्छितः
ततः प्रहसितो विष्णुर्नन्दीं दृष्ट्वा सुरोत्तमः ।
स्तम्भयामास भगवान्सर्वभूतपतिर्हरिः ५३
विष्णुर्ब्रह्मसमो भूत्वा तेजसा प्रज्वलन्निव ।
क्षमया च समायुक्तः स्थितः स्थाणुरिवाचल

शृङ्गाग्रसंभूतं शाङ्र्गम् । धर्माधिष्ठात्री देवता महाविष्णुः ज्ञानाधिष्ठात्री देवता सदाशिवः, तयोः परस्परविरोधे आदित्यादयः विष्णुपक्षाः ज्ञानं द्विषन्ति । तथा च श्रुतिः— " **तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विदुः** " इति ॥ अक्षरयोजना स्पष्टा ॥ ३८ ॥ **रुद्र इति** ॥४३॥ यतः सर्वात्मा अतो न चकम्पे ॥४४॥ उद्यतं शरम् ॥४५॥ **स विद्ध इति** । वज्रेणेति व्यतिरेके दृष्टान्तः । यथा वज्रेण मन्दरस्य महासंधिर्मर्मस्थानं चाल्यते, तेनैव बाणेन रुद्रः न कम्पते। चालनं दूरापेतमिति भावः ॥४६॥ ततः रुद्रस्याकम्प्यत्वावगमानन्तरं, ततः यतो विष्णुः कृष्णवर्णः । महेशकण्ठे इन्द्रनीलमयग्रैवेयकत्वभ्रमस्ततो हेतोर्नीलकण्ठोऽभवत् । इदमत्र आख्यायिकातात्पर्यम्—यद्यपि स्वोत्पत्तये ज्ञानस्य धर्मापेक्षाऽस्ति उत्पन्नं च ज्ञानं धर्मं मूलत उच्छिनत्ति, तथापि विदुष एव धर्माधिकारात् ज्ञानस्यैव कण्ठे शिशुरिव धर्मो लग्नोऽस्तीति ॥ ४७ ॥ कथाप्रसङ्गाद्विज्ञानमेव स्तौति-**अनादीति** । दीव्यति प्रकाशयत्यर्थजातमिति चिन्मात्ररूप आत्मा देवः स च अनादिनिधनः, न हि ज्ञानेन परिच्छेद्यं सर्वज्ञानस्य आद्यन्तौ प्रकाशयितुं क्षमते । कुतः कर्मणां कर्मोत्पादितानां महदादीनामचलत्वात् पर्वतवज्जडत्वात् । न हि जडेनाजडं प्रकाशयितुं शक्यं न तस्याद्यन्ताविति भावः।यतोऽहं सर्वेषां भूतानाम् आगमानामाचार्यं ग्राहकं गुरुम्, " **ईशानः सर्वविद्यानाम्** " इति श्रुतिप्रसिद्धं त्वां वेद्मि । अतो भवान् ममापराधं क्षमतामिति योजना ॥ ४८ ॥ कर्मणां च कर्ता चिदात्मैव अहंकारादेः सत्ताप्रदत्वात् । विकर्ता विषमकर्ता अशेषत्वात् भूतानां दृश्यानामर्थानां शेषस्य शिष्यत इति शेषः कारणं तस्याज्ञानस्य कालत्रयेऽप्यभावात् सर्वेषु भूतेष चराचरेषु उत्तमो जीवेशापेक्षया निरुपाधित्वादुत्कृष्टतमो भवानेवेति शेषः ॥ ४९ ॥ **स्वयमिति**। कर्मयोनिषु कर्मणा लब्धनानाविधशरीरेषु स्थितः अन्तर्यामिरूपेण स्वयमेव कर्म विधत्ते करोति प्रयोजकतयेति यत् तत् तयोः कर्तृकारयित्रोरन्यः शुभतमो यः शुद्धरूपः स एव तथा नियमं पूर्वोक्तम् अकरोत् । निर्विशेषचिन्मात्रे एवं जीवेशादिकं कल्पितमिति भावः ॥ ५० ॥ कथामनुसृत्योक्तमर्थं स्तौति-**अन्तरिक्षादिति** ॥ ५१ ॥ नन्दीत्यादिश्लोकद्वयतात्पर्यं तु परमज्ञानं प्रत्यासन्नं महदध्यात्मज्ञानं नन्दितुल्यं तत् धर्मरूपस्य विष्णोर्न द्रावकं न हि तेन ज्ञानेनाविद्यामयेन कर्मक्षयः संभवति,प्रत्युत कर्मणैव चित्तशुद्ध्यतिशये तस्य ज्ञानस्य स्तम्भो भवतीति ॥ ५२ ॥ **विष्णुरिति** । विष्णुः परमो धर्मो योगाख्यः क्षुद्रज्ञानैरप्रकम्प्यः स ब्रह्मसमो ज्ञानेन समानो भूत्वा । " एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति । " इति भगवदुक्तेः ।

१ ख. °ण च पात्रि° ।

अचिन्त्यश्चाप्रमेयश्च ह्यजेयश्चाप्यरिंदमः ।
युगान्ताग्निसमो भूत्वा शान्तात्मा हरिरव्ययः
प्रसन्नः कल्पयामास भागं रुद्राय धीमते ।
विष्णुर्धर्मपरो नित्यं त्यक्तकामः सुरोत्तमः ॥
विष्णुना चैव राजेन्द्र स यज्ञः संधितः पुनः
यथापक्षं च ते सर्वे गणास्त्वासन्महीपते ।
तस्मिन्युद्धे महाघोरे विष्णू रुद्रस्य चैव ह ॥
यथापक्षं भवेद्युद्धं दक्षयज्ञविनाशने ।
विनाशश्चैव यज्ञस्य तदा लोके प्रतिष्ठितः ॥
सर्वभूतेषु राजेन्द्र हितो यज्ञः सनातनः ।
दक्षो यज्ञफलं चैव प्राप्तवान्स प्रजापतिः ५९

इमां चोदाहृतां दिव्यां कथामिति स बुद्धिमान्
श्रावयेद्यस्तु विप्रेभ्यः शुचिः प्रयतमानसः ६०
अधीत्य सर्वमध्यात्मं देवलोके महीयते ।
एष पौष्करको नाम प्रादुर्भावो महात्मनः ॥
पुराणे पौष्करे चैव मया द्वैपायनेरितः ।
यथावदनुपूर्वेण संस्कृतः परमर्षिभिः ॥ ६२
यश्चैनमध्र्यं पुरुषं पुराणं
सदाऽप्रमत्तः शृणुयाद्यथोक्तम् ।
अवाप्य कामानिह वीतशोकः
परत्र च स्वर्गफलानि भुङ्क्ते ॥ ६३

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे पौष्करे भविष्यपर्वणि
द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

वराहप्रादुर्भाववर्णनम् ।

३३

जनमेजय उवाच ।
प्रादुर्भावः पुराणेषु विष्णोरमिततेजसः ।
सतां कथयतां विप्र वाराह इति नः श्रुतः ॥१
न जानतेऽस्य चरितं न विधिं नैव विस्तरम्
न कर्म गुणवद्भावं न हेतुं न मनीषितम् ॥ २

परमपुरुषार्थप्रदो भूत्वा तेजसः स्वरूपप्रकाशने क्षमया मोक्षमय्या मोक्षाख्यशान्त्या च समायुक्तः स्थाणुत्वादिविशेषवानभूदिति शेषः । सार्धश्लोको वाक्यम् ॥ ५४ ॥ किं कृत्वा एवंविधोऽभूत्तदाह-**युगान्तेति** । सकार्यामविद्यां भस्मसात्कृत्वा स्वतः शान्तात्माऽव्ययः हरिः कर्मपाशहरश्च सन्नित्यर्थः ॥ ५५ ॥ नन्वेवं योगेनैवेष्टसिद्धौ किं ज्ञानेनेत्याशङ्क्याह-**प्रसन्न इति**। रोदयतीति रुत् अज्ञानं सर्वानर्थमूलं द्रावयतीति रुद्रः ऐकात्म्यबोधः तस्य भागो द्वैतबोधः योगेनात्मदर्शनज्ञानेनात्मबोधश्चेति तयोर्विषयविभाग इति भावः ॥ ५६ ॥ **विष्णुनेति** । स रुद्रविद्राविताेऽनात्मज्ञस्य दक्षस्य यज्ञः विष्णुना श्रद्धामयेन सत्त्वेन॥५७॥ **यथेति** । एवं सांख्ययोगयोः श्रवणासनादिसहाययोः मिथो विरोधे सत्यपि यज्ञविनाशो ज्ञानस्यैवाभिप्रेत उत्कर्षोऽभूदिति श्लोकद्वयार्थः ॥ ५८ ॥ यद्यप्येवं तथापि ज्ञाने सन्निपत्योपकारित्वाद्यज्ञ एव हित इत्याह-**सर्वेति** । अन्यथा द्वारलोपात् ज्ञानमपि न सिध्येदिति भावः । तथानात्मनो दक्षोऽपि विष्ण्वनुग्रहादेव यज्ञफलपरम्परया तत्त्वज्ञानं प्राप्येत्याह-**दक्ष इति** । दक्षः प्रजापतिरिति समानाधिकरणे प्रथमे ॥५९ ॥ यश्चैष इत्यर्थः । शेषः स्पष्टार्थः ॥ ६० ॥ **अधीत्येति** । इदं सर्वकथाछलेनोक्तं सर्वमपि अध्यात्मानमधिकृत्यैव प्रवृत्तं शास्त्रं न वृथावादरूपम् । अधीत्य अर्थतः पाठतश्च देवलोके आत्मस्वरूपे महीयते सुप्रतिष्ठितो भवति कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥ **यश्चैनमित्यादि** । शेषः स्पष्टार्थः ॥ ६३ ॥

परैरदर्शितः पन्थाः पौर्वापर्येक्षया मया ।
यथाकथंचिदुन्नीतः सुधियः शोधयन्तु तम् १

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

३३

प्रादुर्भाव इति । अध्यात्मविद्यां समाप्य तत्तद्विघ्नविनाशाय ईश्वरः शरणीकरणीय इति विदधानस्तस्य रक्षोघ्नत्वं भक्तानुग्राहकत्वमाविष्करोति-**प्रादुर्भाव इति** त्रयेण । वराहादिप्रदुर्भावे प्रायेण विष्णोर्व्यापकस्यापि वह्नेरिव काष्ठेषु लोके प्रादुर्भावः सतां विदुषां वाराहः प्रथम इति शेषः ॥ १ ॥ चरितं कार्यं विधिं प्रवर्तकं हेतुं कारणं कर्मणा लीलानां गुणवद्भावं लोकोपकारित्वं लक्षणं गुणवत्त्वम् ॥२॥

किमात्मको वराहोऽसौ
का मूर्तिः काऽस्य देवता ।
किमाचारः किंप्रभावः
किं वा तेन पुरा कृतम् ॥ ३

एतन्मे संशयत्वेन वाराहं श्रुतिविस्तरम् ।
यज्ञार्थे च समेतानां द्विजातीनां महात्मनाम्

वैशम्पायन उवाच ।

एतत्ते कथयिष्यामि पुराणं ब्रह्मसंमितम् ।
नानाश्रुतिसमायुक्तं कृष्णद्वैपायनेरितम् ।
महावराहचरितं कृष्णस्याद्भुतकर्मणः ॥ ५
यथा नारायणो राजन्वाराहं वपुरास्थितः ।
दंष्ट्रया गां समुद्रस्थामुज्जहारारिसूदनः ॥ ६
छान्दसीभिरुदाराभिः श्रुतिभिः समलंकृतः ।
शुचिः प्रयत्नवान्भूत्वा निबोध जनमेजय ७
इदं पुराणं परमं पुण्यं वेदैश्च संमितम् ।
नानाश्रुतिसमायुक्तं नास्तिकाय न कीर्तयेत् ८

पुराणमेतदखिलं
सांख्यं योगं तथैव च ।
कार्त्स्न्येन विधिना प्रोक्तं
योऽस्यार्थं ज्ञास्यते पुमान् ॥ ९
विश्वेदेवास्तथा साध्या
रुद्रादित्यास्तथाश्विनौ ।
प्रजानां पतयश्चैव
सप्त चैव महर्षयः ॥ १०

मनःसंकल्पजाश्चैव पूर्वजाश्च महर्षयः ।
वसवोऽप्सरसश्चैव गन्धर्वा यक्षराक्षसाः ॥११

दैत्याः पिशाचा नागाश्च
भूतानि विविधानि च ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः
शूद्रा म्लेच्छादयो भुवि १२

चतुष्पदानि सर्वाणि तिर्यग्योनिगतानि च ।
जङ्गमानि च सत्त्वानि यच्चान्यज्जीवसंज्ञितम्
पूर्णे युगसहस्रान्ते ब्राह्मेऽहनि तथाऽगते ।
निर्वाणे सर्वभूतानां सर्वोत्पातसमुद्भवे ॥ १४
हिरण्यरेतास्त्रिशिखस्ततो भूत्वा वृषाकपिः
शिखाभिर्विविधाल्लँोकान्संशोषयति देहिनः
दह्यमानास्ततस्तस्य तेजोराशिभिरग्रतः ।
विवर्णवर्णा दग्धाङ्गा हतार्चिष्मद्भिराननैः १६
सांगोपनिषदा वेदा इतिहासपुरोगमाः ।
सर्वविद्याश्रयाश्चैव सत्यधर्मपरायणाः ॥ १७
ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा छन्दतो विश्वतोमुखम् ।
सर्वे देवगणाश्चैव त्रयस्त्रिंशच्च कोटयः ॥ १८
तस्मिन्नहनि संप्राप्ते तं हंसं महदक्षरम् ।
प्रविशन्ति महायोगं हरिं नारायणं प्रभुम् १९
तेषां भूयः प्रविष्टानां निधनोत्पत्तिरुच्यते ।
यथा सूर्यस्य सततमुदयास्तमयाविह २०
पूर्णे युगसहस्रान्ते कल्पो निःशेष उच्यते ।
तस्मिञ्जीवकृतं सर्वं निःशेषमवतिष्ठते ॥ २१
संहृत्य लोकान्सर्वान्स सदेवासुरपन्नगान् ।
कृत्वात्मगर्भे भगवानास्त एको जगद्गुरुः ।
यः स्रष्टा सर्वभूतानां कल्पान्तेषु पुनःपुनः ।
अव्यक्तः शाश्वतो देवस्तस्य सर्वमिदं जगत् ॥

किमात्मकः किं यज्ञमयो योगमयो वा का मूर्तिः शरीरं भौतिकं मायिकं वा अस्य वराहस्याधिष्ठात्री देवता किं हरिर्हरो वा । आचारप्रभावौ पूर्वं निषेधमुखेन पृष्टाविति पुनः प्रष्टुमनूद्यते ॥ ३ ॥ द्विजातीनां च श्रुतिविस्तरं कथाविस्तरमित्यावर्तते ॥ ४ ॥ चरितं तावत्संक्षेपेणाह–**दंष्ट्रयेति** ॥ ६ ॥ श्रुतिभिः, **"यस्य रूपं बिभ्रदिमामविन्दद्गुहां प्रविष्टां शरीरस्य मध्ये"** इति आधाने वराहसंभारेण विनियुक्तान्मन्त्रतस्तावत्प्रतयिते।यस्य वराहस्य रूपं बिभ्रदीश्वरः इमां पृथिवीं गुहां गूढस्थाने सलिलस्य मध्ये प्रविष्टाम् अविन्दत् लब्धवानित्यर्थः । **वेदैः** ॥ ७ ॥ **पुराणमिति** । अत्रैव उक्तवक्ष्यमाणरीत्या सांख्ययोगयोरन्तर्भावोऽस्ति कार्त्स्न्येन । तच्च विद्वत्तमैकोन्नेयम् । इतरे तु कथापलापमात्रोपजीविनः पण्डिताः पशव इति भावः ॥९॥ किमात्मक इत्यस्योत्तरं विश्वात्मकोऽसावित्याह–**विश्वेदेवा इत्यादिना** ॥ १० ॥ अस्य रूपस्य सूर्यवदस्तोदयावाह––**पूर्णे युगेत्यादिना** यावदध्यायसमाप्ति । निर्वाणे अदर्शने उत्पाताः वज्रपातनेत्रस्फुरणभूकम्पादयः ॥ १४ ॥ त्रिशिखः अग्निवायुसूर्यरूपास्तिस्रः शिखा यस्य स तेजोधातुर्हिरण्यगर्भः वृषाकपिः हरिहरात्मा । वर्षतीति वृषा कं जलं पिबतीति कपिः वर्षणशोषणयोः कर्तेति वा ॥ १५ ॥ हतार्चिरिति संधिरार्षः ॥१६॥ छन्दतः ईश्वरस्य इच्छातः छन्दजा इति पाठे तदिच्छातो जाताः ॥ १८ ॥ अहनि क्षयावसरे ॥१९॥ **तेषामिति** । यथा प्रदेशान्तरस्थो भानुरस्माभिरदृश्यमानोऽस्तं गत इत्युच्यते । एवं ब्रह्मदिनान्ते नारायणे लीनं जगन्नष्टमित्युच्यते । उपरिस्थैः मार्कण्डेयादीनां लयकाले तदुदरे तद्दर्शनादिति भावः ॥२०॥ निःशेषप्रलयहेतूनां वाय्वादीनामप्यभावात् अवतिष्ठते भोगं न प्रयच्छति ॥ २१ ॥ तस्य सृज्यमिति शेषः ॥ २३ ॥

नष्टार्ककिरणे लोके चन्द्ररश्मिविवर्जिते ।
त्यक्तभूताग्निपवने क्षीणयज्ञवषट्क्रिये ॥ २४
अपक्षिगणसंघाते सर्वप्राण्यचरे पथि ।
अमर्यादाकुले रौद्रे सर्वतस्तमसा वृते ॥ २५
अदृश्ये सर्वलोकेऽस्मिन्नभावे सर्वकर्मणाम् ।
प्रशान्ते सर्वसंपाते नष्टे वैरपरिग्रहे ॥ २६
गते स्वभावसंस्थानं लोके नारायणात्मके ।
परमेष्ठी हृषीकेशः शयनायोपचक्रमे ॥ २७
पीतवासा लोहिताक्षः कृष्णो जीमूतसन्निभः
शिखासहस्रविकचं जटाभारं समुद्वहन् ॥ २८
श्रीवत्सकलिलं पुण्यं रक्तचन्दनभूषितम् ।
वक्षो बिभ्रन्महाबाहुः सविद्युदिव तोयदः २९
पुण्डरीकसहस्रस्य मालाऽस्य शुशुभे तदा ।
पत्नी चैव स्वयं लक्ष्मीर्देहमावृत्य तिष्ठति॥३०
ततः स्वपिति धर्मात्मा सर्वलोकपितामहः ।
किमप्यमितविक्रान्तो निद्रायोगमुपागतः॥३१
ततो वर्षसहस्रे तु पूर्णे स पुरुषोत्तमः ।
स्वयमेव विभुर्भूत्वा बुध्यते विबुधाधिपः ॥ ३२
ततश्चिन्तयते भूयः सृष्टिं लोकस्य लोककृत् ।
पितृदेवासुरनरान्पारमेष्ठ्येन कर्मणा ॥ ३३
ततश्चिन्तयतः कार्यं देवेषु समितिंजयः ।
संभवं सर्वलोकस्य विदधाति स वाक्पतिः॥
कर्ता चैव विकर्ता च संहर्ता च प्रजापतिः ।
धाता विधाता च तथा संयमो नियमो यमः
नारायणपरा देवा नारायणपराः क्रियाः ।
नारायणपरो यज्ञो नाराणयपरा श्रुतिः ॥ ३६
नारायणपरो मोक्षो नारायणपरा गतिः ।
नारायणपरो धर्मो नारायणपरः क्रतुः ॥ ३७
नारायणपरं ज्ञानं नारायणपरं तपः ।
नारायणपरं सत्यं नारायणपरं पदम् ।
नारायणपरो देवो न भूतो न भविष्यति॥ ३८
स्वयंभूरिति विज्ञेयः स ब्रह्मा भुवनाधिपः ।
स वायुरिति विज्ञेय एष यज्ञः सनातनः ॥ ३९
सदसच्च स विज्ञेयः स यज्ञः स प्रजाकरः ।
यद्वेदितव्यं त्रिदशैस्तदेष परिविन्दति ॥ ४०
यच्च वेद्यं भगवतो देवा अपि न तद्विदुः ।
प्रजानां पतयः सप्त ऋषयश्च सहामरैः ॥ ४१
नास्यान्तमधिगच्छन्ति ततोऽनन्त इति श्रुतिः
यदस्य परमं रूपं तन्न पश्यन्ति देवताः ॥ ४२
प्रादुर्भावेषु संभूतं यत्तदर्चन्ति देवताः ।
यन्न दर्शितवान्देवः कस्तदन्वेष्टुमर्हति ॥ ४३
ग्रामणीः सर्वभूतानामग्निमारुतयोर्गतिः ।
तेजसस्तपसश्चैव निधानममृतस्य च ॥ ४४
चतुराश्रमवर्णेषु चातुर्होत्रफलाशनः ।
चतुःसागरपर्यन्तश्चतुर्युगविवर्तकः ॥ ४५
तदेष संहृत्य जगत्कृत्वा गर्भस्थमात्मनः ।
मुमोचाण्डं महायोगी धृतं वर्षसहस्रिकम् ॥
सुरासुरद्विजभुजगाप्सरोगणै-
र्महौषधिक्षितिधरयक्षगुह्यकैः ।
प्रजापतिः श्रुतिधररक्षसां कुलं
तदाऽसृजज्जगदिदमात्मना प्रभुः ४७

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वाराहे प्रादुर्भावे
त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

वराहकृतो धरोद्धारः ।

३४

वैशम्पायन उवाच ।
जगदण्डमिदं पूर्वमासीत्सर्वं हिरण्मयम् । प्रजापतेर्मूर्तिमयमित्येवं वैदिकी श्रुतिः ॥ १

सर्वप्राणिनामचरे संचारहीने ॥ २५ ॥ संपाते शेषे ॥२६॥ कर्ता भूतानां, विकर्ता भौतिकानां विधिरूपेण स्रष्टा, धाता साधारणं कालादिरूपं विधाता विशेषकारणकर्मरूपाणाम् ३५ परं चैतन्यज्योतिः ॥ ३८ ॥ त्रिदशैरिन्द्रियैर्यत्प्रकाश्यं तदनेनैव प्रकाश्यते अनेन यत्प्रकाश्यं स्वरूपं तदिन्द्रियाणि न गोचरयन्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥ अग्निमारुतयोर्जाठरप्राणयोः गतिः गतिहेतुः ॥ ४४ ॥ संसारमुपसंहृत्य सृष्टिं स्रक्ष्यति- मुमोचेति ॥ ४६ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

सूत्रितमर्थं विवृणोति—जगदिति द्वादशभिः । प्रजापतेः समष्टिजीवस्य मूर्तिमयशरीररूपम् अण्डम् ॥१॥

ततो वर्षसहस्रान्ते बिभेदोर्ध्वमुखं विभुः ।
लोकसंजननार्थाय बिभेदाधोमुखं पुनः ॥ २
भूयोऽष्टधा बिभेदाण्डं प्रभुर्वै लोकयोनिकृत् ।
चकार जगतश्चात्र विभागं सर्वभागवित् ॥ ३
यच्छिद्रमूर्ध्वमाकाशं परा सुकृतिनां गतिः ।
विहितं विश्वयोगेन यदधस्तद्रसातलम् ॥ ४
यदण्डमकरोत्पूर्वं देवलोकसिसृक्षया ।
समन्तादष्टधा यानि च्छिद्राणि कृतवांस्तु सः
विदिशस्ता दिशः सर्वा मनसैवाकरोद्द्विधा।
नानारागविरागाणि यान्यण्डशकलानि वै ६
बहुवर्णधराश्चित्रा बभूवुस्ते बलाहकाः ।
यदण्डमध्ये स्कन्नं तद्रतमासीत्समाहितम् ॥७
जातरूपं तदभवत्तत्सर्वं पृथिवीतले ।
तस्य क्लेदार्णवौघेन प्राच्छाद्यत समंततः ॥ ८
पृथिवी निखिला राजन्युगान्ते सागरैरिव ॥९
यच्चाण्डमकरोत्पूर्वं देवलोकचिकीर्षया ।
तत्र तत्सलिलं स्कन्नं सोऽभवत्काञ्चनो गिरिः
तेनाम्भसा प्लुताः सर्वा दिशश्चोपदिशस्तथा।
अन्तरिक्षं च नाकं च यच्चान्यत्किंचिदन्तरम्
यत्र यत्र जलं स्कन्नं तत्र तत्र स्थितो गिरिः ।
शैलः समस्तैर्गहना विषमा मेदिनी भवत् ॥१२
तैः सपर्वतजालौघैर्बहुयोजनविस्तृतैः ।
पीडिता गुरुभिर्देवी पृथिवी व्यथिताऽभवत् ॥
महीतले भूरि जलं दिव्यं नारायणात्मकम् ।
हिरण्मयं समुद्दिष्टं तेजो विमलरूपितम् ॥१४
अशक्ता वै धारयितुमधः सा प्रविवेश ह ।
पीड्यमाना भगवतस्तेजसा तेन सा क्षितिः॥
पृथिवीं विशतीं दृष्ट्वा तामधो मधुसूदनः ।
उद्धारार्थं मनश्चक्रे लोकानां हितकाम्यया १६

श्रीभगवानुवाच ।

मत्तेज एव बलवत्समासाद्य तपस्विनी ।
रसातलं विशेद्देवी पङ्के गौरिव दुर्बला ॥१७

धरण्युवाच ।

त्रिविक्रमायामितविक्रमाय
महानृसिंहाय चतुर्भुजाय ।
श्रीशार्ङ्गचक्रासिगदाधराय
नमोऽस्तु तस्मै पुरुषोत्तमाय ॥ १८
त्वयाऽऽत्मना धार्यते वै त्वया संह्रियते जगत्
त्वं धारयसि भूतानां भुवनं त्वं बिभर्षि च
यत्त्वया धार्यते किंचित्तेजसा च बलेन च ।
ततस्तव प्रसादेन मया पश्चात्तु धार्यते ॥ २०
त्वया धृतं धारयामि नाधृतं धारयाम्यहम् ।
न हि तद्विद्यते रूपं यत्त्वया न तु धार्यते ॥२१
त्वमेव पुरुषो वीर नारायण युगे युगे ।
मम भारावतरणं जगतो हितकाम्यया ॥ २२
तवैव तेजसाक्रान्तां रसातलतलं गताम् ।
त्रायस्व मां सुरश्रेष्ठ त्वामेव शरणं गताम् २३
दानवैः पीड्यमानाहं राक्षसैश्च दुरात्मभिः ।
त्वामेव शरणं नित्यमुपयामि सनातनम् ॥२४
तावन्मेऽस्ति भयं भूयो यावन्न त्वां ककुद्मिनम्
शरणं यामि मनसा शतशोऽप्युपलक्षये ॥ २५

ऊर्ध्वमुखं बिभेद ब्रह्मरन्ध्रद्वारा ततः पूर्वमुत्पन्नामिति । एकः पुनःशब्दो वाक्यालंकारे । पुनरन्यच्छिद्रमपि तत्र च जनयामास इत्यर्थः ॥ २ ॥ **अष्टधेति** । वाक्पाणिपादाख्यच्छिद्रत्रयं, श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणाख्यं छिद्रपञ्चकम् । उपस्थस्य त्वपान एवान्तर्भावः ॥३॥ एतेषां विभागमेवाह—**यदिति** । परा गतिर्ब्रह्मलोकप्रापिका यदधोद्वारद्वयं तद्रसायाः भूमेस्तलं नरकं तत्प्रापकम् ॥ ४ ॥ यदण्डं शरीरमकरोत् दिवो व्याकृतात् कारणात् तत्रैव च यानि च्छिद्राणि तानि ॥ ५ ॥ सर्वा विदिशः दिशन्ति स्वं विषयं ग्राहयन्तीति दिशः इन्द्रियाणि च तानि च मनसैवोपाधिनाऽकरोद्रूपादिदिदृक्षुरसृजत् । द्विधेति स्थूलसूक्ष्मविषयभेदात् ॥ ६ ॥ द्रवं गर्भोदकादन्यदण्डप्रस्वेदरूपं तस्य द्रवस्य क्लेदार्णवौघेन आर्द्रोदभारेण प्राच्छाद्यत प्रच्छन्ना ॥ ८ ॥ तस्यैव द्रवस्य वा कार्यमाह—**यच्चेति** ॥१०॥ एवं सृष्टिमुक्त्वा वाराहावतारबीजमाह—**तैरिति** । अयमर्थः—ब्रह्माण्डमुत्पाद्य तद्गर्भोदके समुद्ररूपे यो मण्डः क्षर[2]तुल्यः सा पृथिवी । "**तद्यदपां शर[3] आसीत् समहन्यत सा पृथिव्यभवत्**" इति श्रुतेः । तस्यां यदण्डस्वेदोदकं पतितं तन्मेर्वादिरूपमभूत्तस्य भारेण पृथिवी निममज्जेति ॥ १३ ॥ महीतले मह्या अधस्तात् हिरण्मयं स्वच्छम् ॥ १४ ॥ तेन द्रवणेन पर्वतादिना ॥ १५ ॥ रसातलस्यापि तलम् अधोभागः ॥ २३ ॥ ककुद्मिनं महा-

---

१ ख. दानवैस्तेज॰ । २ घ. ॰ण्डः क्षीरद्रप्स तु॰ । ३ घ. ॰पां सर आ॰ ।

श्रीभगवानुवाच ।
मा भैर्धरणि कल्याणि शान्तिं व्रज समाहिता
एष त्वामुचितं स्थानमानयामि मनीषितम् ॥
वैशम्पायन उवाच ।
ततो महात्मा मनसा दिव्यं रूपमचिन्तयत्
किं नु रूपमहं कृत्वा उद्धरामि वसुंधराम् ॥
जले निमग्नां धरणीं येनाहं वै समुद्धरे ।
इत्येवं चिन्तयित्वा तु देवस्तत्करणे मतिम् २८
जलक्रीडारुचिस्तस्माद्वाराहं रूपमस्मरत् ।
हरिरुद्धरणे युक्तस्तदाऽभूदस्य भूमिभृत् ॥२९
अधृष्यं सर्वभूतानां वाङ्मयं ब्रह्मसंमितम् ।
दशयोजनविस्तारमुच्छ्रितं शतयोजनम् ३०
नीलमेघप्रतीकाशं मेघस्तनितनिःस्वनम् ।
महागिरेः संहननं श्वेतदीप्तोग्रदंष्ट्रिणम् ॥ ३१
विद्युदग्निप्रतीकाशमादित्यसमतेजसम् ।
पीनवृत्तायतस्कन्धं दृप्तशार्दूलगामिनम् ॥ ३२
पीनोन्नतकटीदेशं वृषलक्षणपूजितम् ।
रूपमास्थाय विपुलं वाराहममितं हरिः ॥ ३३
पृथिव्युद्धरणार्थाय प्रविवेश रसातलम् ।
वेदपादो यूपदंष्ट्रः क्रतुदन्तश्चितीमुखः ॥ ३४
अग्निजिह्वो दर्भरोमा ब्रह्मशीर्षो महातपाः ।
अहोरात्रेक्षणधरो वेदाङ्गश्रुतिभूषणः ॥ ३५
आज्यनासः स्रुवातुण्डः सामघोषस्वरो महान्
सत्यधर्ममयः श्रीमान्क्रमविक्रमसत्कृतः ॥ ३६
क्रियासत्रमहाघोणः पशुजानुर्मखाकृतिः ।
उद्गात्रान्त्रो महालिङ्गो बीजौषधिमहाफलः ॥
वाय्वन्तरात्मा मन्त्रस्फृग्विक्रमः सोमशोणितः
वेदीस्कन्धो हविर्गन्धो हव्यकव्यातिवेगवान्
प्राग्वंशकायो द्युतिमान्नानादीक्षाभिरार्चितः।
दक्षिणाहृदयो योगी महासत्रमयो महान् ३९
उपाकर्मोष्ठरुचकः प्रवर्ग्यावर्तभूषणः ।
नानाछन्दोगतिपथो गुह्योपनिषदासनः ॥४०
छायापत्नीसहायो वै मणिशृङ्ग इवोच्छ्रितः ।
भूत्वा यज्ञवराहोऽसौ युगपत्प्राविशद्गुरुः ॥४१
अद्भिः संछादितामुर्वीं स तामार्च्छत्प्रजापतिः
रसातलतले मग्नां पातालान्तरसंश्रयाम् ४२
प्रभुर्लोकहितार्थाय दंष्ट्राग्रेणोज्जहार गाम् ।
ततः स्वस्थानमानीय पृथिवीं पृथिवीधरः ॥
मुमोच पूर्वं सहसा धारयित्वा धराधरः ।
ततो जगाम निर्वाणं मेदिनी तस्य धारणात्
चकार च नमस्कारं तस्मै देवाय शंभवे ।
एवं यज्ञवराहेण भूत्वा भूतहितार्थिना ४५
उद्धृता पृथिवी देवी लोकानां हितकाम्यया ।
अथोद्धृत्य क्षितिं देवो जगतः स्थापनेच्छया
पृथिवीप्रविभागाय मनश्चक्रेऽम्बुजेक्षणः ।
रसातलगतामेवं विचिन्त्य स सुरोत्तमः ॥४७
ततो विभुः प्रवरवराहरूपधृ-
ग्वृषाकपिः प्रसभमथैकदंष्ट्रया ।
समुद्धरद्धरणिमतुल्यविक्रमो
महायशाः सकलहितार्थमच्युतः ४८

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वाराहे पृथिव्युद्धरणे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

महीवर्णनम् ।

३५

वैशम्पायन उवाच ।
तस्योपरि जलौघस्य महती नौरिव स्थिता । विततत्वात्तु देहस्य न ययौ संप्लवं मही ॥ १

स्कन्धवृषोपमम् ॥ २८ ॥ वेदपाद इत्यादिना यज्ञाख्यां तदधिष्ठात्रीं देवतामाह ॥ ३४ ॥ ब्रह्मशीर्षः प्रणवशिराः वेदाङ्गश्रुतिभूषणः षडङ्गकुण्डलः ॥ ३५ ॥ क्रियामयानि सत्राणि गवामयनादीनि घोणो नासिका यस्य उद्गातैव आन्त्राणि यस्य ॥ ३७ ॥ उपाकर्म स्मार्तं वेदोपकरणं तदेव ओष्ठस्य रुचकम् भूषणं यस्य । आवर्तो नाभिः ॥ ४० ॥ समुद्धरत् समुद्दधार ॥ ४८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

तस्येति । तस्य संप्लवं मज्जनम् ॥ १ ॥

ततः स चिन्तयामास प्रविभागं क्षितेर्विभुः ।
समुच्छ्रयं च सर्वेषां पर्वतानां नदीषु च ॥ २
विलेखनं प्रमाणं च गतिं प्रस्रवमेव च ।
माहात्म्यं च विशेषं च नदीनामन्वचिन्तयत्
चतुरन्तां धरां कृत्वा तथा चैव महार्णवम् ।
मध्ये पृथिव्याः सौवर्णमकरोन्मेरुपर्वतम् ॥ ४
प्राचीं दिशमथो गत्वा चकारोदयपर्वतम् ।
शतयोजनविस्तारं सहस्रं च समुच्छ्रयम् ॥ ५
जातरूपमयैः शृङ्गैस्तरुणादित्यसन्निभैः ।
आत्मतेजोगुणमयैर्वेदिकाभोगकल्पितम् ॥ ६
विविधांश्च महास्कन्धान्काञ्चनान्पुष्करेक्षणः
नित्यपुष्पफलान्वृक्षान्कृतवांस्तत्र पर्वते ॥ ७
शतयोजनविस्तारं ततस्त्रिगुणमायतम् ।
चकार स महादेवः पुनः सौमनसं गिरिम् ॥८
नानारत्नसहस्राणां कृत्वा तत्र सुसंचयम् ।
वेदिकां बहुवर्णां च संध्याभ्राभामकल्पयत्
सहस्रशृङ्गं च गिरिं नानामणिशिलातलम् ।
कृतवान्वृक्षगहनं षष्टियोजनमुच्छ्रितम् ॥ १०
आसनं तत्र परमं सर्वभूतनमस्कृतम् ।
कृतवानात्मनः स्थानं विश्वकर्मा प्रजापतिः ११
शिशिरं च महाशैलं तुषारचयसंनिभम् ।
चकार दुर्गगहनं कन्दरान्तरमण्डितम् ॥ १२
शिशिरप्रभवां चैव नदीं द्विजगणायुताम् ।
चकार पुलिनोपेतां वसुधारामिति श्रुतिः १३
सा नदी निखिलां प्राचीं
पुण्यां मुखशतैश्चिताम् ।
शोभयत्यमृतप्रख्यै-
र्मुक्ताशङ्खविभूषितैः ॥ १४
नित्यपुष्पफलोपेतैश्छादयद्भिः सुसंवृतैः ।
भूषिताभ्यधिकैः कान्तैः सा नदी तीरजैर्द्रुमैः
कृत्वा प्राचीविभागं च दक्षिणायामथो दिशि
चकार पर्वतं दिव्यं सर्वकाञ्चनराजतम् ॥ १६
एकतः सूर्यसंकाशमेकतः शशिसन्निभम् ।
स विभ्रच्छुशुभेऽतीव द्वौ वर्णौ पर्वतोत्तमः१७
तेजसा युगपद्व्याप्तं सूर्याचन्द्रमसाविव ।
वपुष्मन्तमथो तत्र भानुमन्तं महागिरिम् ॥ १८
सर्वकामफलैर्वृक्षैर्वृतं रम्यैर्मनोरमैः ।
चकार कुञ्जरं चैव कुञ्जरप्रतिमाकृतिम् ॥ १९
सर्वतः काञ्चनगुहं बहुयोजनविस्तृतम् ।
ऋषभप्रतिमं चैव ऋषभं नाम पर्वतम् ॥ २०
हेमकाञ्चनवृक्षाढ्यं पुष्पहासं स सृष्टवान् ।
महेन्द्रमथ शैलेन्द्रं शतयोजनमुच्छ्रितम् ॥ २१
जातरूपमयैः शृङ्गैः सपुष्पितमहाद्रुमम् ।
मेदिन्यां कृतवान्देवः प्रतिक्षोभमिवाचलम् २२
नानारत्नसमाकीर्णं सूर्येन्दुसदृशप्रभम् ।
चकार मलयं चाद्रिं चित्रपुष्पितपादपम् ॥२३
मैनाकं च महाशैलं शिलाजालसमावृतम् ।
दक्षिणस्यां दिशि शुभं चकाराचलमायतम् ॥
सहस्रशिरसं विन्ध्यं नानाद्रुमलताकुलम् ।
नदीं च विपुलावर्तां पुलिनश्रोणिभूषिताम् २५
क्षीरसंकाशसलिलां पयोधारामिति श्रुतिः ।
सुरम्यां तोयकलिलां विहितां दक्षिणां दिशम्
दिव्यां तीर्थशतोपेतां प्लावयन्तीं शुभाम्भसा
दिशं याम्यां प्रतिष्ठाप्य प्रतीचीं दिशमागमत्
अकरोत्तत्र शैलेन्द्रं शतयोजनमुच्छ्रितम् ।
शोभितं शिखरैश्चित्रैः सुप्रवृद्धैर्हिरण्मयैः ॥ २८
काञ्चनीभिः शिलाभिश्च गुहाभिश्च विभूषितम्
समाकुलं सूर्यनिभैः शालैस्तालैश्च भास्वरैः २९
शुशुभे जातरूपश्च श्रीमद्भिश्चित्रवेदिकैः ।
षष्टिं गिरिसहस्राणि तत्रासौ संन्यवेशयत् ३०
मेरुप्रतिमरूपाणि वपुषा प्रभया सह ।
सहस्रजलधारं च पर्वतं मेरुसन्निभम् ॥ ३१
पुण्यतीर्थगुणोपेतं भगवान्संन्यवेशयत् ।
षष्टियोजनविस्तारं तावदेव समुच्छ्रितम् ३२
आत्मरूपोपमं तत्र वाराहं नाम नामतः ।
निवेशयामास गिरिं दिव्यं वैडूर्यपर्वतम् ॥ ३३
राजताः काञ्चनाश्चैव यत्र दिव्याः शिलोच्चयाः
तत्रैव चक्रसदृशं चक्रवन्तं महाबलम् ॥ ३४
सहस्रकूटं विपुलं भगवान्संन्यवेशयत् ।
शङ्खप्रतिमरूपं च राजतं पर्वतोत्तमम् ॥ ३५

विलेखनं मार्गज्ञापनं लेखारूपेण प्रमाणं योजनतः गतिं प्राङ्मुखादिमाहात्म्यं पावनत्वं विशेषं फलतारतम्यम् ॥ ३ ॥ चतुरन्तां चतुर्दलपद्माकाराम्

भरताः केतुमालाश्च भद्राश्वाः कुरवस्तथा ।
पत्राणि भूमिपद्मस्य मर्यादा शैलबाह्यतः ॥
इति पुराणान्तरोक्तेः ॥ ४ ॥ अकरोदिति । शैलेन्द्रम् अस्ताचलमित्यर्थः ॥ २८ ॥

---

१ ख. विचित्रां द० । २ ख. ०स विभुर्दिव्यं वै० ।

सितद्रुमसमाकीर्णं शङ्खं नाम न्यवेशयत् ।
सुवर्णं रत्नसंभूतं पारिजातं महाद्रुमम् ॥ ३६
महतः पर्वतस्याग्रे पुष्पहासं न्यवेशयत् ।
शुभामतिरसां चैव घृतधारामिति श्रुतिः ॥ ३७
वराहः सरितं पुण्यां प्रतीच्यामकरोत्प्रभुः ।
प्रतीच्यां संविधिं कृत्वा
पर्वतान्काञ्चनोज्ज्वलान् ॥ ३८
गुणोत्तरानुत्तरस्यां संन्यवेशयदग्रतः ।
तत सौम्यगिरिं सौम्यमन्तरिक्षप्रमाणतः ३९
रुक्मधातुप्रतिच्छन्नमकरोद्भास्करोपमम् ।
स तु देशो विसूर्योऽपि तस्य भासा प्रकाशते
तस्य लक्ष्म्याधिकं भाति तपसा रविणा यथा
सूक्ष्मलक्षणाविज्ञेयस्तपतीव दिवाकरः ॥ ४१
सहस्रशिखरं चैव नानातीर्थसमाकुलम् ।
चकार रत्नसंकीर्णं भूयोऽस्तं नाम पर्वतम् ४२
मनोहरगुणोपेतं मन्दरं चाचलोत्तमम् ।
उद्दामपुष्पगन्धं च पर्वतं गन्धमादनम् ॥ ४३

चकार तस्य शृङ्गेषु सुवर्णरससंभवम् ।
जम्बूं जाम्बूनदमयीमनन्ताद्भुतदर्शनाम् ॥ ४४
गिरिं च शिखरं चैव तथा पुष्करपर्वतम् ।
शुभ्रं पाण्डुरमेघाभं कैलासं च नगोत्तमम् ४५
हिमवन्तं च शैलेन्द्रं दिव्यधातुविभूषितम् ।
निवेशयामास हरिर्वाराहीं तनुमास्थितः ॥ ४६
नदीं सर्वगुणोपेतामुत्तरस्यां दिशि प्रभुः ।
मधुधारां स कृतवान्दिव्यामृषिशताकुलाम् ॥
सर्वे चैव क्षितिधराः सपक्षाः कामरूपिणः ।
तदा कृता भगवता विचित्राः परमेष्ठिना ॥४८
स कृत्वा प्रविभागं तु पृथिव्या लोकभावनः ।
देवासुराणामुत्पत्तौ कृतवान्बुद्धिमक्षयाम् ॥ ४९
सर्वासु दिक्षु क्षतजोपमाक्ष-
श्चकार शैलान्विविधाभिधानान् ।
हिताय लोकस्य स लोकनाथः ।
पुण्याश्च नद्यः सलिलोपगूढाः ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वाराहे
पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

हिरण्यगर्भाद्युत्पत्तिकथनम् ।

३६

वैशम्पायन उवाच ।

जगत्स्रष्टुमना देवश्चिन्तयामास पूर्वजः ।
तस्य चिन्तयतो वक्त्रान्निःसृतः पुरुषः किल ॥१
ततः स पुरुषो देवं किं करोमीत्युपस्थितः ।
प्रत्युवाच स्मितं कृत्वा देवदेवो जगत्पतिः ॥२
विभजात्मानमित्युक्त्वा गतोऽन्तर्धानमीश्वरः
अन्तर्हितस्य देवस्य सशरीरस्य भारत ॥ ३
प्रशान्तस्येव दीपस्य गतिस्तस्य न विद्यते ।
ततस्तेनेरितां वाणीं सोऽन्वचिन्तयत प्रभुः ४
हिरण्यगर्भो भगवान्य एष च्छन्दसि श्रुतः ।
एष प्रजापतिः पूर्वमभवद्भुवनाधिपः ॥ ५
तदा प्रभृति तस्याद्यो यज्ञभागो विधीयते ।

प्रजापतिरुवाच ।

विभजात्मानमित्युक्तस्तेनास्मि सुमहात्मना
कथमात्मा विभज्यः स्यात्संशयो ह्यत्र मे महान्
इति चिन्तयतस्तस्य ओमित्येवोत्थितः स्वरः
स भूमावन्तरिक्षे च नाके च कृतवांस्ततः ।
तं चैवाभ्यसतस्तस्य मनःसारमयः पुनः ॥ ८
हृदयाद्देवदेवस्य वषट्कारः समुत्थितः ।
भूम्यन्तरिक्षकानां च भूर्भुवःसुवरात्मिकाः ९

स त्विति । विसूर्योऽपि रात्रावपि ॥ ४० ॥ लक्ष्म्याधिकं चन्द्रमण्डलं यथा तपसा रविणा भाति एवं रविस्तेन पर्वतेनेत्यर्थः । अत एवाहिमध्याह्नार्कसन्निधिस्थश्चन्द्रइव सूक्ष्मलक्षणो विज्ञेयः ॥४१॥ भूयोऽस्तं नामेति । भूयः पदात्पूर्वम् अकरोदित्यत्र स उक्त एवेत्यर्थः । अत्र पुनरुक्तिः पाश्चात्त्यजनाभिप्रायेण । पाश्चात्त्यानां हि दक्षिणस्यामुदयाचलः उत्तरस्यामस्ताचलः । एवं प्राच्यानाम् उत्तरे उदयाचलो दक्षिणतोऽस्ताचलः । तथा औदीच्यानां प्रतीच्याम् उदयः प्राच्यामस्त इति ॥ ४२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥३५॥

३६

जगदिति । जगदित्यादिना स्थावरजङ्गमसृष्टिमाह ॥१॥

महास्मृतिमयाः पुण्या महाव्याहृतयोऽभवन्।
छन्दसां प्रवरा देवी चतुर्विंशाक्षराऽभवत्।
तत्पदं संस्मरन्दिव्यां सावित्रीमकरोत्प्रभुः १०
ऋक्सामाथर्वयजुषश्चतुरो भगवान्प्रभुः।
चकार निखिलान्वेदान्ब्रह्मयुक्तेन कर्मणा ॥११
ततस्तस्यैव मनसः सनः सनक एव च।
सनातनश्च भगवान्वरदश्च सनन्दनः॥ १२
सनत्कुमारश्च विभुस्तत्र जज्ञे सनातनः।
मानसाश्चैव पूर्वाद्या इत्येते षण्महर्षयः॥ १३
ब्रह्माणं कपिलं चैव षडेतांश्चैव योगिनः।
यतयो योगतन्त्रेषु यान्स्तुवन्ति द्विजातयः१४
ततो मरीचिमत्रिं च पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम्।
भृगुमङ्गिरसं चैव मनुं चैव प्रजापतिम्॥ १५
पितॄंश्च सर्वभूतानां देवतासुररक्षसाम्।
महर्षीनसृजच्छंभुरष्टावेतांश्च मानसान्॥ १६
एते युगसहस्रान्ते याश्चैषामभवन्प्रजाः।
कल्पे निःशेषभुक्ते तु ततो गच्छन्ति निर्वृतिम्
भूयो वर्षसहस्रान्ते उत्पत्तिस्तु विधीयते।
एतेषामेव देवानां प्रजाकर्तृषु वै तदा॥ १८
किं तु कर्मविशेषेण देवतानां युगे युगे।
नामजन्मविशेषाश्च तथैव युगपर्यये॥ १९
अङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्दक्ष उत्पन्नो भगवानृषिः।
तस्यैव तु पुनर्भार्या वामाङ्गुष्ठादजायत ॥२०
तस्य तत्राभवन्कन्या विश्रुता लोकमातरः।
याभिर्व्याप्तास्त्रयो लोकाः प्रजाभिर्मनुजाधिप॥
अदितिं च दितिं कालामनायुं सिंहिकां मुनिम्
प्राधां क्रोधां च सुरभिं विनतां सुरसां तथा॥
दनुं कद्रुं च दुहितॄः प्रददौ कश्यपाय तु।
प्रजां संचिन्त्य मनसा गतिज्ञेनान्तरात्मना२३
अरुन्धतीं वसुं यामीं लम्बां भानुं मरुत्वतीम्
संकल्पां च मुहूर्तां च साध्यां विश्वां च भारत
मनवे ब्रह्मपुत्राय कन्या दक्षो ददौ दश।
ततः सर्वानवद्याङ्ग्यः कन्याः कमललोचनाः
पूर्णचन्द्रानना दिव्या गन्धवत्यो मनोरमाः।
कीर्तिं लक्ष्मीं धृतिं पुष्टिं बुद्धिं मेधां क्षमां तथा
मतिं लज्जां वसुं चैव दक्षो धर्माय वै ददौ।
आत्रेयस्तु ततो भूतस्यस्य तोयात्मकः शशी॥
पुत्रो ग्रहाणामधिपः सहस्रांशुस्तमिस्रहा।
तस्मै नक्षत्रयोगिन्यः सप्तविंशतिरुत्तमाः ॥२८
रोहिणीप्रमुखाः कन्या दक्षः प्राचेतसो ददौ।
एतासां पुत्रपौत्रं च प्रोच्यमानं मया शृणु॥
कश्यपस्य मनोश्चैव धर्मस्य शशिनस्तथा।
अर्यमा वरुणो मित्रः पूषा धाता पुरंदरः ॥३०
त्वष्टा भगोंऽशुः सविता पर्जन्यश्चेति विश्रुताः
अदित्यां जज्ञिरे देवाः कश्यपाल्लोकभावनाः ॥३१
दित्याः पुत्रद्वयं जज्ञे कश्यपादिति नः श्रुतम्
हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्याक्षश्च वीर्यवान्।
द्वावप्यमितविक्रान्तौ तपसा कश्यपोपमौ ३२
हिरण्यकशिपोः पुत्राः पञ्चैव सुमहाबलाः।
प्रह्लादश्चैव संह्लादस्तथाऽनुह्लाद एव च॥ ३३
ह्रदश्चैव तु विक्रान्तः पञ्चमोऽनुह्रदस्तथा।
प्रह्लादः पूर्वजस्तेषामनुह्लादस्तथा परः॥ ३४
प्रह्लादस्य त्रयः पुत्रा विक्रान्ताः सुमहाबलाः।
विरोचनश्च जम्भश्च सुजम्भश्चेति विश्रुताः ३५
बलिर्वैरोचनसुतो बाण एको बलेः सुतः।
बाणस्य चेन्द्रदमनः पुत्रः परपुरंजयः॥ ३६
दनोः पुत्रास्तु बहवो वंशे ख्याता महासुराः।
विप्रचित्तिः प्रथमजस्तेषां राजा बभूव ह॥३७
गणः प्रजज्ञे क्रोधायाः पुत्रपौत्रमनन्तकम्।
रौद्राः क्रोधवशा नाम क्रूरकर्माण एव च ३८
सिंहिका सुषुवे राहुं ग्रहचन्द्रार्कमर्दनम्।
ग्रस्तारं चैव चन्द्रस्य सूर्यस्य च विनाशनम्
कालायाः कालकल्पस्तु गणः परमदारुणः।
अभवद्दीप्तसूर्याक्षो नीलमेघसमप्रभः ४०
सहस्रशीर्षा शेषश्च वासुकिस्तक्षकस्तथा।
बहूनां कद्रुपुत्राणामेते प्राधान्यमागताः ॥४१
धर्मात्मानो वेदविदः सदा प्राणिहिते रताः।
लोकतन्त्रधराश्चैव वरदाः कामरूपिणः ॥ ४२
तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च गरुडश्च महाबलः।
अरुणिश्चारुणिश्चैव विनतायाः सुताः स्मृताः।
इमाश्चाप्सरसः पुण्या विविधाः पुण्यलक्षणाः
सुषुवेऽष्टौ महाभागा प्राधा देवर्षिपूजिता।
अनवद्यामनूकां च अनूनामरुणप्रियाम्।
अनुगां सुभगां भासीं स्त्रियः प्राधा व्यजायत
अलम्बुषा मिश्रकेशी पुण्डरीका तिलोत्तमा।
सुरूपा लक्षणा क्षेमा तथा रम्भा मनोरमा ४५
असिता च सुबाहुश्च सुवृत्ता सुमुखी तथा।
सुप्रिया च सुगन्धा च सुरसा च प्रमाथिनी
काश्या शारद्वती चैव मौनेयाप्सरसः स्मृताः
विश्वावसुर्भरण्यश्च गन्धर्वाश्चैव विश्रुताः ४७
मेनका सहजन्या च पर्णिका पुञ्जिकस्थला।
घृतस्थला घृताची च विश्वाची चोर्वशी तथा।

अनुम्लोचेत्यभिख्याता प्रम्लोचेति च ता दश
मनोवती चापि तथा वैदिक्योऽप्सरसस्तथा
प्रजापतेस्तु संकल्पात्संभूता भुवनप्रियाः ।
अमृतं ब्राह्मणा गावो रुद्राश्चेति चतुष्टयम् ५०
सुरभ्यपत्यमित्येतत्पुराणे निश्चयो महान् ।
एतद्वै कश्यपापत्यं मनोर्वंशं निबोध मे ॥५१
संक्षेपेणैव तत्सर्वं
कीर्तयिष्यामि तेऽनघ ।
विश्वेदेवास्तु विश्वायाः
साध्या साध्यान्व्यजायत ॥ ५२
मरुत्वत्यां मरुत्वन्तो वसोस्तु वसवः स्मृताः
भानोस्तु भानवस्तात मुहूर्तांश्च मुहूर्तजाः ५३
लम्बा घोषं विजज्ञेऽथ नागवीथी च जामिजा
पृथिव्यां विषमं सर्वं मरुत्वत्यामजायत ॥ ५४
संकल्पायास्तु कौरव्य जज्ञे संकल्प एव च ।
धर्मस्य पुत्रो लक्ष्म्यास्तु कामो जज्ञे जगत्प्रभुः
यशो हर्षश्च कामश्च रत्यां पुत्रद्वयं स्मृतम् ।
सोमस्य पुत्रो रोहिण्यां जज्ञे वर्चा महाप्रभः ॥
उदयन्नेव भगवान्वर्चस्वी येन जायते ।
पुरूरवाश्च भगवानुर्वशी येन युज्यते ॥ ५७
एवं पुत्रसहस्राणि स्त्रीणां चैव परस्परम् ।
एतावत्तु जगन्मूलं यत्र लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥
प्रजापतिस्तु भगवान्गुणतः प्रेक्ष्य देहिनः ।
आधिपत्येषु युक्तेषु नियोजयति योगवित् ५९
दिशो दश क्षितिमृषयोऽर्णवान्नगान्
द्रुमौषधीरुरगसरित्सुरासुरान् ।
प्रजापतिर्भुवनसृजो नभोभुवः
क्रियामखानथ कृतवान्गिरींश्च सः ६०

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वाराहे जगत्सर्गे षट्त्रिंशोऽध्यायः॥ ३६ ॥

लोकानामाधिपत्यव्यवस्थापनम् ।

३७

वैशम्पायन उवाच ।
त्रयाणामपि लोकानामादित्यानां च भारत
चकार शक्रं राजानमादित्यसमतेजसम् ॥ १
स वज्री कवची विष्णु-
रदित्यामभिजज्ञिवान् ।
स्मृतेः सहायो द्युतिमा-
न्यथा सोऽध्वर्युभिः स्तुतः ॥ २
जातमात्रोऽथ भगवान्स कुशैर्ब्राह्मणैर्धृतः ।
तदाप्रभृति देवेशः कौशिकत्वमुपागतः ॥ ३
अभिषिच्याधिराज्ये तु सहस्राक्षं पुरंदरम् ।
ब्रह्मा क्रमेण राज्यानि व्यादेष्टुमुपचक्रमे ॥ ४
यज्ञानां तपसां चैव ग्रहनक्षत्रयोस्तथा ।
द्विजानामौषधीनां तु सोमं राज्येऽभ्यषेचयत्
दक्षं प्रजापतीनां तु अम्भसां वरुणं पतिम् ।
पितॄणां सर्वनिधनं कालं वैश्वानरं प्रभुम् ॥ ६
गन्धानां चैव सर्वेषां भूतानां च शरीरिणाम्
शब्दाकाशबलानां च वायुरीशस्तदा कृतः ७
सर्वभूतपिशाचानां मृत्यूनां च गवां तथा ।
उत्पातग्रहरोगाणां व्याधीनां तु तथैव च ॥८
व्रतानां चैव सर्वेषां महादेवः कृतः प्रभुः ।
यक्षाणां राक्षसानां च गुह्यकानां धनस्य च ९
रत्नानां चैव सर्वेषां कृतो वैश्रवणः प्रभुः ।
सर्वेषां दंष्ट्रिणां शेषो नागानामथ वासुकिः१०
सरीसृपाणां सर्वेषां प्रभुर्वै तक्षकः कृतः ।
सागराणां नदीनां च मेघानां वर्षणस्य च ।
आदित्यानामवरजः पर्जन्योऽधिपतिः कृतः ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

३७
त्रयाणामिति ।

१ ख. °ची जिष्णुर°। २ ख. °नां मातॄणां च म° ।

गन्धर्वाणामधिपतिस्तथा चित्ररथः कृतः ।
सर्वाप्सरोगणानां च कामदेवः प्रभुः कृतः ॥
चतुष्पदानां सर्वेषां वाहनानां च सर्वशः ।
महेश्वरध्वजः श्रीमान्गोवृषोऽधिपतिः कृतः ॥
दैत्यानां च महातेजा हिरण्याक्षः प्रभुः कृतः
हिरण्यकशिपुश्चैव यौवराज्येऽभिषेचितः १४
गणानां कालकेयानां महाकालः प्रभुः कृतः ।
अनायुषायाः पुत्राणां वृत्रो राजा तदा कृतः ॥
सिंहिकातनयो यस्तु राहुर्नाम महासुरः ।
उत्पातानामनेकानामशुभानां प्रभुः कृतः ॥१६
ऋतूनामथ सर्वेषां युगानां चैव भारत ।
पक्षाणां चैव मासानां तथैव तिथिपर्वणाम् ॥
कलाकाष्ठामुहूर्तानां गतेरयनयोस्तथा ।
कृतः संवत्सरो राजा योगस्य गणितस्य च
पाक्षिणां चैव सर्वेषां चक्षुषां च महाबलः ।
सुपर्णो भोगिनां चैव गरुडोऽधिपतिः कृतः १९
अरुणो गरुडभ्राता जपापुष्पचयप्रभः ।
योगानां चैव सर्वेषां साध्यानामधिपः कृतः
पुत्रोऽस्य विरथो नाम कश्यपस्य प्रजापतेः ।
राजा प्राच्यां दिशि तथा वासवेनाधिपः कृतः
आदित्यस्य विभोः पुत्रो धर्मराजो महायशाः
दक्षिणस्यां दिशि यमो महेन्द्रेणैव सत्कृतः ॥
कश्यपस्यौरसः पुत्र सलिलान्तर्गतः सदा ।
अम्बुराज्य इति ख्यातः प्रतीच्यां दिशि पार्थिवः
पुलस्त्यपुत्रो द्युतिमान्महेन्द्रप्रतिमः प्रभुः ।
एकाक्षः पिङ्गलो नाम सौम्यायां दिशि पार्थिव
एवं विभज्य राज्यानि स्वयंभूर्लोकभावनः ।
लोकांश्च त्रिदिवे दिव्यानददत्स पृथक्पृथक्
कस्यचित्सूर्यसंकाशान्कस्यचिद्वह्निसन्निभान् ।
कस्यचित्सुष्ठु विद्योतान्कस्यचिच्चन्द्रनिर्मलान्
नानावर्णान्कामगमाननेकशतशो जनान् ।
स तान्सुकृतिनां लोकान्पापदुष्कृतिदुर्लभान्
येषां भासो विभान्त्यग्रे सौम्यास्तारागणा इव
एते सुकृतिनां लोका ये जाताः पुण्यकर्मिणः
ये यजन्ति मखैः पुण्यैः समाप्तवरदक्षिणैः ।
स्वदारनिरताः शान्ता ऋजवः सत्यवादिनः
दीनानुग्रहकर्तारो ब्रह्मण्या लोभवर्जिताः ।
संत्यक्तरजसः सन्तो यान्ति तत्र तपोऽमलाः
एवं नियुज्य तनयान्स्वयं लोकपितामहः
पुष्करं ब्रह्मसदनमारुरोह प्रजापतिः ॥ ३१
सर्वे स्वयंभुदत्तेषु पालनेषु दिवौकसः ।
रेमिरे स्वेषु लोकेषु महेन्द्रेणाभिपालिताः ॥३२

स्वयंभुवा शक्रपुरःसराः सुराः
कृता यथार्हं प्रतिपालनेषु ते ।
यशो दिवं च प्रतिपेदिरे शुभं
मुदं च जग्मुर्मखभागभोजिनः ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वाराहेऽधिपतिस्थापने सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

देवासुरयुद्धोद्योगः, तद्युद्धवर्णनं च ।

३८

वैशम्पायन उवाच ।
कदाचित्तु सपक्षास्ते पर्वता धरणीधराः ।
प्रस्थिता धरणीं त्यक्त्वा नूनं तस्यैव मायया
तदासुराणां निलयं हिरण्याक्षेण पालितम् ।
दिशं प्रतीचीमागत्य ह्रदेऽमज्जन्यथा गजाः ॥
तत्रासुरेभ्यः शंसन्त आधिपत्यं सुराश्रयम् ।
तच्छ्रुत्वाथासुराः सर्वे चक्रुरुद्योगमुत्तमम् ॥ ३
क्रूरां च बुद्धिमतुलां पृथिवीहरणे रताः ।
आयुधानि च सर्वाणि जगृहुर्भीमविक्रमाः ४

अनायुषायाः त्वष्टुर्भार्यायाः ॥ १५ ॥ चक्षुषां चक्षुष्मतां दूरदर्शनसमर्थानामित्यर्थः ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भाविष्यपर्वाणि टीकायां सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

एवमाधिपत्यस्थापनानन्तरं यद्वृत्तं तदाह—**कदाचित्त्विति** । असुराणां सपक्षाः मित्राणि ॥ १ ॥ सुराश्रयं

१ ख. ०थ मासानां यु० । २ ख. तपोन्विताः । ३ ख. ०त्यं सुरालये । त० ।

चक्राशनींस्तथा खड्गान्भुशुण्डीश्च धनूंषि च ।
प्रासान्पाशांश्च शक्तीश्च मुसलानि ग दांस्तथा
केचित्कवचिनः सज्जा मत्तनागांस्तथा परे ।
केचिदश्वरथान्युक्ता अपरेऽश्वान्महासुराः ॥ ६
केचिदुष्ट्रांस्तथा खड्गान्महिषान्गर्दभानपि ।
स्वबाहुबलमास्थाय केचिच्चापि पदातयः ॥७
परिवार्य हिरण्याक्षं तलबद्धाः कलापिनः ।
इतश्चेतश्च निश्चेरुर्हृष्टाः सर्वे युयुत्सवः ॥ ८
ततो देवगणाः पश्चात्पुरंदरपुरोगमाः ।
दैत्यानां विदितोद्योगाश्चक्रुरुद्योगमुत्तमम् ॥ ९
महता चतुरङ्गेण बलेन सुसमाहिताः ।
बद्धगोधाङ्गुलित्राणास्तूणवन्तः समार्गणाः ॥
उग्रायुधधरा देवाः स्वेष्वनीकेष्ववस्थिताः ।
ऐरावतगतं शक्रमन्वगच्छन्त पृष्ठतः ॥ ११
ततस्तूर्यनिनादेन भेरीणां च महास्वनैः ।
अभ्यद्रवद्धिरण्याक्षो देवराजं पुरंदरम् ॥ १२
तीक्ष्णः परशुनिस्त्रिंशैर्गदातोमरशक्तिभिः ।
मुसलैः पट्टिशैश्चैव च्छादयामास वासवम् ॥
ततोऽस्त्रबलवेगेन सार्चिष्मत्यः सुदारुणाः ।
घोररूपा महावेगा निपेतुर्बाणवृष्टयः ॥ १४
शिष्टाश्च दैत्या बलिनः सितधारैः परश्वधैः
परिघैरायसैः खड्गैः क्षेपणीयैश्च मुद्गरैः ॥ १५
गण्डशैलैश्च विविधै रश्मिभिश्चाद्रिसन्निभैः ।
घातनीभिश्च गुर्वीभिः शतघ्नीभिस्तथैव च
युगैर्यन्त्रैश्च निर्मुक्तैरर्गलैश्च विदारणैः ।
सर्वान्देवगणान्दैत्याः सन्निजघ्नुः सवासवान्
धूम्रकेशं हरिश्मश्रुं नानाप्रहरणायुधम् ।
रक्तसन्ध्याभ्रसंकाशं किरीटोत्तमधारिणम् १८
नीलपीताम्बरधरं शितदंष्ट्रोर्ध्वधारिणम् ।
आजानुबाहुं हर्यक्षं वैडूर्याभरणोज्ज्वलम् १९
समुद्यतायुधं दृष्ट्वा सर्वे देवगणास्तदा ।
ते हिरण्याक्षमसुरं दैत्यानामग्रतः स्थितम् २०
युगान्तसमये भीमं स्थितं मृत्युमिवाग्रतः ।
प्राविव्यथुः सुराः सर्वे तदा शक्रपुरोगमाः २१
दृष्ट्वाऽऽयान्तं हिरण्याक्षं महाद्रिमिव जङ्गमम्
देवाः संविग्नमनसः प्रगृहीतशरासनाः ॥ २२
सहस्राक्षं पुरस्कृत्य तस्थुः संग्राममूर्धनि ।
सा च दैत्यचमू रेजे हिरण्यकवचोज्ज्वला २३
प्रवृद्धनक्षत्रगणा शारदी द्यौरिवामला ।
तेऽन्योन्यमपि संपेतुः पातयन्तः परस्परम्
बभञ्जुर्बाहुभिर्बाहून्द्वन्द्वमन्ये युयुत्सवः ।
गदानिपातैर्भग्नाङ्गा बाणैश्च व्यथितोरसः २५
विनिपेतुः पृथक्केचित्तथान्येऽपि विजघ्निरे ।
बभञ्जिरे रथान्केचित्केचित्संमर्दिता रथैः २६
संबाधमन्ये संप्राप्ता न शेकुश्चलितुं रथात् ।
दानवेन्द्रबलं तत्र देवानां च महद्बलम् ॥ २७
अन्योन्यबाणवर्षेण युद्धदुर्दिनमाबभौ ।
हिरण्याक्षस्तु बलवान्क्रुद्धः स दितिनन्दनः ॥
व्यवर्धत महातेजाः समुद्र इव पर्वणि ।
तस्य क्रुद्धस्य सहसा मुखान्निश्चेरुरर्चिषः
[साग्निधूमश्च पवनो ययौ तस्य समीपतः
शस्त्रजालैर्बहुविधैर्धनुर्भिः परिघैरपि ।
सर्वमाकाशमावव्रे पर्वतैरुत्थितैरिव ॥ ३०
बहुभिः शस्त्रनिस्त्रिंशैश्छिन्नभिन्नशिरोरसः ।
न शेकुश्चलितुं देवा हिरण्याक्षार्दिता युधि
सर्वे वित्रासिता देवा हिरण्याक्षेण संयुगे ।
न शेकुर्यत्नवन्तोऽपि यन्तं कर्तुं विचेतसः ३२
तेन शक्रः सहस्राक्षः स्तम्भितोऽस्त्रेण धीमता
ऐरावतगतः संख्ये नाशकच्चलितुं भयात् ३३
सर्वांश्च देवानखिलान्स पराजित्य दानवः ।
स्तम्भयित्वा च देवेशमात्मस्थं मन्यते जगत् ॥

सतोयमेघप्रतिमोग्रनिःस्वनं
प्रभिन्नमातङ्गविलासविग्रहम् ।
धनुर्विधुन्वन्तमुदारवर्चसं
तदा सुरेन्द्रं ददृशुः सुराः स्थिताः ३५

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वाराहे शक्रस्तम्भने
अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

कनिष्ठाः सुरा आधिपत्यं कुर्वन्ति यस्य ज्येष्ठा अपि अनीश्वरा इति शशंसुरित्यर्थः । सर्वे हिरण्याक्षादयः ॥ ३ ॥ रश्मिभिस्तेजोयुक्तैरद्यालसदृशैश्चेति गण्डशैलविशेषणम् । भुशुण्डीरिति पाठे दण्डाग्रस्थितमुकुराकृतिफल्गुतोमरः फलशल्येन यन्त्रितः पट्टिश एकधारः खड्गः क्षेपणीयैर्दूरान्मुक्तैः घातनीभिर्गुर्वीभिरिति विशेषणद्वयं शतघ्नीनां शतघ्नीभिः शतं हन्त्रीभिर्गुर्वीभिरिति शालासंबन्धात् ॥ १६ ॥ युगैर्युगाकारैरस्त्रैः आग्नेयादिभिरस्त्रैः पाषाणवर्षिभिः ॥१७॥ धूम्रकेशत्वादिविशेषणम् हिरण्याक्षं दृष्ट्वा प्रविव्यथुरिति चतुर्णामन्वयः ॥१॥ महेन्द्राख्यं पर्वतमिव जङ्गमं चलम् । महाद्रिमिवेति वा पाठः॥२२॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायामष्टात्रिंशोऽध्यायः॥३८॥

हिरण्याक्षवधः।

३९

वैशम्पायन उवाच।

निष्प्रयत्ने सुरपतौ धर्षितेषु सुरेषु च।
हिरण्याक्षवधे बुद्धिं चक्रे चक्रगदाधरः ॥१
वाराहः पर्वतो नाम यः पूर्वं समुदाहृतः
स एष भूत्वा भगवानाजगामासुरान्तकृत् ॥ २
ततश्चन्द्रप्रतीकाशमगृह्णाच्छङ्खमुत्तमम्।
सहस्रारं च तच्चक्रं चक्रपर्वतसन्निभम् ॥
महादेवो महाबुद्धिर्महायोगी महेश्वरः।
पठ्यते योऽमरैः सर्वैर्गुह्यैर्नामभिरव्ययः ॥ ४
सदसच्चात्मनि श्रेष्ठः सद्भिर्यः सेव्यते सदा।
इज्यते यः पुराणैश्च त्रिलोके लोकभावनः॥ ५
यो वैकुण्ठः सुरेन्द्राणामनन्तो भोगिनामपि।
विष्णुर्यो योगविदुषां यो यज्ञो यज्ञकर्मणाम् ६
मखे यस्य प्रसादेन भुवनस्था दिवौकसः।
आज्यं महर्षिभिर्दत्तमश्नुवन्ति त्रिधा हुतम् ७
यो गतिर्देवदैत्यानां यः सुराणां परा गतिः।
यः पवित्रं पवित्राणां स्वयंभूरव्ययो विभुः ॥८
यस्य चक्रप्रविष्टानि दानवानां युगे युगे।
कुलान्याकुलतां यान्ति यानि दृष्टानि वीर्यतः
ततो दैत्यद्रवकरं पौराणां शङ्खमुत्तमम्।
धमन्वक्त्रेण बलवानाक्षिपद्दैत्यजीवितम् ॥ १०
श्रुत्वा शङ्खस्वनं घोरमसुराणां भयावहम्।
क्षुभिता दानवाः सर्वे दिशो दश व्यलोकयन्
ततः संरक्तनयनो हिरण्याक्षो महासुरः।
कोऽयमित्यब्रवीद्रोषान्नारायणमुदैक्षत ॥ १२
वाराहरूपिणं देवं संस्थितं पुरुषोत्तमम्।
शङ्खचक्रोद्यतकरं देवानामार्तिनाशनम् ॥ १३
रराज शङ्खचक्राभ्यां ताभ्यामसुरसूदनः।
सूर्याचन्द्रमसोर्मध्ये यथा नीलपयोधरः ॥ १४
ततोऽसुरगणाः सर्वे हिरण्याक्षपुरोगमाः।
उद्यतायुधनिस्त्रिंशा दृप्ता देवमुपाद्रवन् ॥ १५
पीड्यमानोऽतिबलिभिर्दैत्यैः सर्वायुधोद्यतैः।
न चचाल हरिर्युद्धेऽकम्प्यमान इवाचलः ॥१६
ततः प्रज्वलितां शक्तिं वाराहोरसि दानवः।
हिरण्याक्षो महातेजाः पातयामास वीर्यवान्
तस्याः शक्त्याः प्रभावेण ब्रह्मा विस्मयमागतः
समीपमागतां दृष्ट्वा महाशक्तिं महाबलः ॥ १८
हुंकारेणैव निर्भर्त्स्य पातयामास भूतले।
तस्यां प्रतिहतायां तु ब्रह्मा साध्विति चाब्रवीत्
यः प्रभुः सर्वभूतानां वराहस्तेन ताडितः।
ततो भगवता चक्रमाविध्यादित्यसन्निभम् २०
पातितं दानवेन्द्रस्य शिरस्युत्तमकर्मणा।
ततः स्थितस्यैव शिरस्तस्य भूमौ पपात ह।
हिरण्मयं वज्रहतं मेरुशृङ्गमिवोत्तमम् ॥ २१
हिरण्याक्षे हते दैत्ये शेषा ये तत्र दानवाः।
सर्वे तस्य भयत्रस्ता जग्मुराशु दिशो दश २२

स सर्वलोकाप्रतिचक्रचक्रो
महाहवेष्वप्रतिमोग्रचक्रः।
बभौ वराहो युधि चक्रपाणिः
कालो युगान्तेष्विव दण्डपाणिः ॥२३

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भाविष्यपर्वणि वाराहे
एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

३९

निष्प्रयत्न इति ॥ १ ॥ पर्वतो नाम पर्वाणि दर्शपूर्णमासादीनि अवयवत्वेन वर्तन्तेऽस्मिन्निति पर्वतो यज्ञतनुर्नामेत्यर्थः। य एषः वक्ष्यमाणगुणः स वराहो भूत्वेति संबन्धः ॥ २ ॥ त्रिधा हुतं हुतहूयमानप्रहुताख्यप्रकारत्रयेण "**हुता अग्नौ हूयमाना अनग्नौ प्रहुता ब्राह्मणभोजने**" इत्याश्वलायनव्याख्यातेन ॥ ७ ॥ अप्रतिचक्रम् अप्रातिहताज्ञं चक्रं यस्य सः ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायामेकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

---

१ ख. °नि दृप्तानि वी°। २ ख. °भुः सर्वदेवानां व°।

इन्द्रादीनां मोचनं तेषामाधिपत्यलाभश्च ।

४०

वैशम्पायन उवाच ।

विद्राव्य तु रणे सर्वानसुरान्पुरुषोत्तमः ।
मुमोच तत्र बद्धांस्तान्पुरंदरमुखान्सुरान् १
ततः प्रकृतिमापन्नाः सर्वे देवगणास्तथा ।
पुरंदरं पुरस्कृत्य नारायणमुपस्थिताः ॥ २

देवा ऊचुः ।

त्वत्प्रसादेन भगवं-
स्तव बाहुबलेन च ।
जीवामोऽद्य महाबाहो
निष्क्रान्ताश्चान्तकाननात् ॥ ३
त्वच्छासनाद्धि भगवन्किं कुर्वन्त्यादितेःसुताः
इच्छामः पादशुश्रूषां तव कर्तुं सनातन ॥ ४

वैशम्पायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वचनं तेषां पुण्डरीकनिभेक्षणः ।
उवाच वचनं देवान्मुदा युक्तो हतद्विषः ॥ ५

श्रीभगवानुवाच ।

यो यस्य भवतो लोको मयैव विहितः पुरा।
पाल्यतां स तु यत्नेन नियोगश्च क्वचित्क्वचित् ६
ऐश्वर्यं प्रतिपन्नाः स्वं क्रतुभागपुरस्कृतम् ।
मयैव पूर्वं निर्दिष्टो नियोगः प्रतिपाल्यताम् ७
शक्रं चोवाच भगवान्वचनं दुन्दुभिस्वनः ।
इदं यथावत्कर्तव्यं सत्सु चासत्सु च त्वया॥८
गच्छन्तु तपसा स्वर्गं मुनयः शंसितव्रताः ।
तव लोकं सुरश्रेष्ठ सर्वकामदुघं सदा ।
यायजूकाश्च ये केचिद्ब्राह्मणाः क्षत्रिया विशः९
तेषां कामदुघा लोकाः स्वर्गमादिमनोहराः।
यज्ञैरिष्ट्वा यायजूकाः फलं ते प्राप्नुवन्तु च १०
भावः सद्धर्मशीलानामभावः पापकर्मणाम् ।
सन्तः स्वर्गजितः सन्तु सर्वाश्रमनिवासिनः ॥
सत्यशूरा रणे शूरा दानशूराश्च ये नराः ।
ते नराः स्वर्गमश्नन्तु सदा ये चानसूयवः ॥१२
अश्रद्दधानाः पुरुषाः कामिनोऽर्थपराः शठाः
अब्रह्मण्या नास्तिकाश्च नरकं यान्तु मानवाः॥
एतावत्क्रियतां वाक्यं मयोक्तं त्रिदशेश्वराः ।
ततो मयि स्थिते सर्वान्बाधिष्यन्ते न चारयः॥
इत्युक्त्वाऽन्तर्हितो देवः शंखचक्रगदाधरः ।
देवतानां च सर्वेषामभवद्विस्मयो महान् ॥१५
एतदत्यद्भुतं दृष्ट्वा वाराहचरितं सुराः ।
नमस्कृत्य वराहाय नाकपृष्ठमितो गताः ॥ १६
ततः स्वान्याधिपत्यानि प्रतिपन्नानि दैवतैः ।
सर्वलोकाधिपत्ये च प्रतिष्ठां वासवो गतः१७
विमुक्ता दानवगणैः प्रकृतिं धरणी गता ।
स्थैर्यहेतोर्धरण्यास्तु ज्ञात्वा चागस्कृतान्गिरीन्
स्वेषु स्थानेषु संस्थाप्य पर्वतानां पुरंदरः ।
चिच्छेद भगवान्पक्षान्वज्रेण शतपर्वणा ॥१९
सर्वेषामेव पक्षा वै छिन्नाः शक्रेण धीमता ।
एकः सपक्षो मैनाकः सुरैस्तत्समयः कृतः॥२०
एष नारायणस्यायं प्रादुर्भावो महात्मनः ।
वाराह इति विप्रेन्द्रैः पुराणे परिकीर्तितः २१
कृष्णद्वैपायनमतं नानाश्रुतिसमाहितम्।
नाशुचेर्न कृतघ्नाय न नृशंसाय कीर्तयेत् २२
न क्षुद्राय न नीचाय न गुरुद्वेषकारिणे ।
नाशिष्याय तथा राजन्न कृतघ्नाय चैव हि २३
आयुष्कामैर्यशः कामैर्महीकामैश्च मानवैः ।
जयैषिभिश्च श्रोतव्यो देवानामेष वै जयः ॥२४
पुराणवेदसंबद्धः शिवः स्वस्त्ययनो महान् ।
पावनः सर्वसत्त्वानां तत्कालविजयप्रदः ॥२५
एष कौरव्य तत्त्वेन कथितस्त्वनुपूर्वशः ।
वाराहस्य नृपश्रेष्ठ प्रादुर्भावो महात्मनः ॥२६

४०

विद्राव्येति॥१॥ लोकः स्थानम् । नियोगः आज्ञा वेदरूपा ॥ ६ ॥ चिच्छेद पूर्वं दानवोद्योगकरत्वेन सापराधानां पक्षान् चिच्छेद ॥ १९ ॥ सुरैः समयः मैनाकरक्षायै कृतः यथा समुद्रे स्थितस्य ते न पक्षच्छेदो भवितेति ॥ २० ॥

---

१ ख. यत्नेन नि॰ ।

ये यजन्ति मखैः पुण्यैर्दैवतानि पितॄनपि।
आत्मानमात्मना नित्यं विष्णुमेव जयन्ति ते॥

लोकायनाय त्रिदशायनाय
ब्रह्मायनायात्मभवायनाय।
नारायणायात्महितायनाय
महावराहाय नमस्कुरुष्व॥ २८

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वाराहप्रादुर्भावे
चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः॥ ४०॥

नृसिंहावतारः।

४१

वैशम्पायन उवाच।
वाराह एष कथितो नारसिंहमतः शृणु।
यत्र भूत्वा मृगेन्द्रेण हिरण्यकशिपुर्हतः॥ १
पुरा कृतयुगे राजन्हिरण्यकशिपुः प्रभुः।
दैत्यानामादिपुरुषश्चकार सुमहत्तपः॥ २
दश वर्षसहस्राणि शतानि दश पञ्च च।
जलवासी समभवत्स्थानमौनव्रतस्थितः॥ ३
ततः शमदमाभ्यां च ब्रह्मचर्येण चैव हि।
ब्रह्मा प्रीतोऽभवत्तस्य तपसा नियमेन च॥ ४
ततः स्वयंभूर्भगवान्स्वयमागत्य तत्र ह।
विमानेनार्कवर्णेन हंसयुक्तेन भास्वता॥ ५
आदित्यैर्वसुभिः साध्यैर्मरुद्भिर्दैवतैः सह।
रुद्रैर्विश्वसहायैश्च यक्षराक्षसकिन्नरैः॥ ६
दिग्भिश्चाथ विदिग्भिश्च नदीभिः सागरैस्तथा।
नक्षत्रैश्च मुहूर्तैश्च खेचरैश्च महाग्रहैः॥ ७
देवैर्ब्रह्मर्षिभिः सार्धं सिद्धैः सप्तर्षिभिस्तथा।
राजर्षिभिः पुण्यकृद्भिर्गन्धर्वैरप्सरोगणैः॥ ८
चराचरगुरुः श्रीमान्वृतो देवगणैः सह।
ब्रह्मा ब्रह्मविदां श्रेष्ठो दैत्यं वचनमब्रवीत्॥ ९
ब्रह्मोवाच।
प्रीतोऽस्मि तव भक्तस्य तपसाऽनेन सुव्रत।
वरं वरय भद्रं ते यथेष्टं काममाप्नुहि॥ १०
ततो हिरण्यकशिपुः प्रीतात्मा दानवोत्तमः।
कृताञ्जलिपुटः श्रीमान्वचनं चेदमब्रवीत्॥ ११
हिरण्यकशिपुरुवाच।
न देवासुरगन्धर्वा न यक्षोरगराक्षसाः।
न मानुषाः पिशाचाश्च निहन्युर्मां कथंचन॥ १२
ऋषयो नैव मां क्रुद्धाः सर्वलोकपितामह।
शपेयुस्तपसा युक्ता वर एष वृतो मया॥ १३
न शस्त्रेण न चास्त्रेण गिरिणा पादपेन च।
न शुष्केण न चार्द्रेण स्याच्च चान्येन मे वधः
न स्वर्गेऽप्यथ पाताले नाकाशे नावनिस्थले
न चाभ्यन्तररात्र्यह्नोर्न चाप्यन्येन मे वधः॥ १५
पाणिप्रहारेणैकेन सभृत्यबलवाहनम्।
यो मां नाशयितुं शक्तः स मे मृत्युर्भविष्यति
भवेयमहमेवार्कः सोमो वायुर्हुताशनः।
सलिलं चान्तरिक्षं च नक्षत्राणि दिशो दश।
अहं क्रोधश्च कामश्च वरुणो वासवो यमः॥ १७
धनदश्च धनाध्यक्षो यक्षाःकपुरुषाधिपः।
मूर्तिमन्ति च दिव्यानि ममास्त्राणि महाहवे।
उपतिष्ठन्तु देवेश सर्वलोकपितामह॥ १८
पितामह उवाच।
एते दिव्या वरास्तात मया दत्तास्तवाद्भुताः
सर्वान्कामानलपभावात्प्राप्स्यसि त्वं न संशयः

अयनाय गतये॥ २८॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः॥ ४०॥

४१

वराह एषः मृगेन्द्रेण नृसिंहेण भूत्वा आविर्भूय॥ १॥ स्थातुं शीलमस्येति स्थानं स्थावरम् नन्द्यादित्युप्रत्ययान्तः तद्वन्मौनं स्थानमौनम्॥ ३॥ दिग्भिः दिग्देवताभिः। एवमन्यत्रापि॥ ७॥

वैशम्पायन उवाच ।
एवमुक्त्वा स भगवाञ्जगामाकाशमेव च ।
वैराज्यं ब्रह्मसदनं ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ॥ २०
ततो देवाश्च नागाश्च गन्धर्वा मुनिभिः सह ।
वरप्रदानं श्रुत्वैव पितामहमुपस्थिताः ॥ २१
देवा ऊचुः ।
वरेणानेन भगवान्वधिष्यति स नोऽसुरः ।
तत्प्रसीदस्व भगवन्वधोऽप्यस्य विचिन्त्यताम्
वैशम्पायन उवाच ।
भगवान्सर्वभूतानामादिकर्ता स्वयं प्रभुः ।
स्रष्टा च हव्यकव्यानामव्यक्तप्रकृतिर्ध्रुवः २३
सर्वलोकहितं वाक्यं श्रुत्वा देवः प्रजापतिः ।
आश्वासयामास सुरान्सुशीतैर्वचनाम्बुभिः ॥
अवश्यं त्रिदशास्तेन प्राप्तव्यं तपसः फलम् ।
तपसोऽन्ते स भगवान्वधं विष्णुः करिष्यति
एतच्छ्रुत्वा सुराः सर्वे
वाक्यं पङ्कजजन्मनः ।
स्वानि स्थानानि दिव्यानि
प्रतिजग्मुर्मुदान्विताः ॥ २६
लब्धमात्रे वरे तस्मिन्सर्वाः सोऽबाधत प्रजाः
हिरण्यकशिपुर्दैत्यो वरदानेन दर्पितः ॥ २७
आश्रमेषु मुनीन्सर्वान्ब्राह्मणान्संशितव्रतान् ।
सत्यधर्मरतान्दान्तान्धर्षयामास वीर्यवान्२८
देवांस्त्रिभुवनस्थांश्च पराजित्य महासुरः ।
त्रैलोक्यं वशमानीय स्वर्गे वसति दानवः २९
यदा वरमदोन्मत्तश्चोदितः कालधर्मणा ।
यज्ञियानकरोद्दैत्यान्दैवतानप्ययज्ञियान् ॥ ३०
तदादित्याश्च साध्याश्च विश्वे च वसवस्तथा ।
रुद्रा देवगणा यक्षा देवद्विजमहर्षयः ॥ ३१
शरण्यं शरणं विष्णुमुपतस्थुर्महाबलम् ।
देवं देवमयं यज्ञं ब्रह्म दैवं सनातनम् ॥ ३२
भूतं भव्यं भविष्यं च प्रजालोकनमस्कृतम् ।
देवा ऊचुः ।
नारायण महाभाग देव त्वां शरणं गताः
त्वं हि नः परमो धाता त्वं हि नः परमो गुरुः
त्वं हि नः परमो देवो ब्रह्मादीनां सुरोत्तम ॥
त्वं पद्मामलपत्राक्ष शत्रुपक्षभयावह ।
क्षयाय दितिवंशस्याक्षयाय भव नः प्रभो ३५
त्रायस्व जहि दैत्येन्द्रं हिरण्यकशिपुं प्रभो ।
विष्णुरुवाच ।
भयं त्यजध्वममरा अभयं वो ददाम्यहम्३६
तथैव त्रिदिवं देवाः प्रतिपत्स्यथ मा चिरम् ।
एष तं सगणं दैत्यं वरदानेन दर्पितम् ॥ ३७
अवध्यममरेन्द्राणां दानवेन्द्रं निहन्म्यहम् ।
वैशम्पायन उवाच ।
एवमुक्त्वा स भगवान्विसृज्य त्रिदिवौकसः
वधं संकल्पयित्वा तु हिरण्यकशिपोः प्रभुः ॥
सोऽचिरेणैव कालेन हिमवत्पार्श्वमागतः ।
किं नु रूपं समास्थाय निहन्म्यहं महासुरम्
यत्सिद्धिकरमाशु स्याद्वधाय विबुधद्विषः ।
अनुत्पन्नं ततश्चक्रे सोऽत्यन्तं रूपमास्थितः ४१
नारसिंहमनाधृष्यं दैत्यदानवरक्षसाम् ।
सहायं तु महाबाहुर्जग्राहोङ्कारमेव च ॥ ४२
अथोङ्कारसहायोऽसौ भगवान्विष्णुरव्ययः ।
हिरण्यकशिपोः स्थानं जगाम प्रभुरीश्वरः ॥
तेजसा भास्कराकारः कान्त्या चन्द्र इवापरः
नरस्य कृत्वार्धतनुं सिंहस्यार्धतनुं विभुः ४४
नारसिंहेन वपुषा पाणिं संस्पृश्य पाणिना ।
ततोऽपश्यत विस्तीर्णां दिव्यां रम्यां मनोरमाम्
सर्वकामयुतां शुभ्रां हिरण्यकशिपोः सभाम्
विस्तीर्णां योजनशतं शतमध्यर्धमुच्छ्रिताम् ॥
विहायसीं कामगमां पञ्चयोजनमुच्छ्रिताम्
जराशोकक्लमत्यक्तां निष्प्रकम्पां शिवां शुभाम्
शुभासनवतीं रम्यां ज्वलन्तीमिव तेजसा।
अन्तःसलिलसंयुक्तां विहितां विश्वकर्मणा।
दिव्यरत्नमयैर्वृक्षैः फलपुष्पप्रदैर्युताम् ॥ ४८
नीलपीतासितश्यामैः सितैर्लोहितकैरपि ।
अवतानैस्तथा गुल्मैर्मञ्जरीशतधारिभिः ॥ ४९
सिताभ्रघनसंकाशा प्लवन्तीवाप्सु दृश्यते ।
धन्यासनवती रम्या ज्वलन्ती इव तेजसा ॥
प्रभावती भास्वरा च दिव्यगन्धमनोरमा ।
नासुखा न च दुःखा सा न शीता न च घर्मदा

ओंकारसहायत्वम् ओंकारार्थस्य सार्वात्म्यस्यानुसंधानं तद्बलेनैव समाधिभिः रावणादीनां निहतत्वात् ॥ ४३ ॥ अध्यर्धं सार्धशतम् ॥ ४६ ॥ अवतानैः वितानप्रान्तेषु लम्बमानैः चित्रपटैः "झालर" इति प्रसिद्धैः । गुल्मैः तेष्वेव गुच्छाकारैरवयवैः ॥ ४९ ॥ प्रभा लावण्यं तद्वती भास्वरा दीप्तिमती ॥ ५१ ॥

न क्षुत्पिपासे न ग्लानिं प्राप्य तां प्राप्नुवन्ति हि
नानारूपैर्विरचिता विचित्रैरतिभास्वरैः ५२
स्तम्भैर्मणिमयैर्दिव्यैः शाश्वती चाक्षता च सा
अतिचन्द्रं च सूर्यं च पावकं च स्वयंप्रभा ॥
दीप्यते नाकपृष्ठस्था भर्त्सयन्तीव भास्करम्।
सर्वे च कामाः प्रचुरा ये दिव्या ये च मानुषाः
रसवन्तः प्रभूताश्च भक्ष्यभोज्यं तथाऽक्षयम्
पुण्यगन्धाः स्रजस्तत्र नित्यपुष्पफलद्रुमाः ५५
उष्णे शीतानि तोयानि
शीते चोष्णानि सन्ति वै।
पुष्पिताग्रान्महाशाखान्प्रवालाङ्कुरधारिणः
लतावितानसंच्छन्नान्नसरित्सु च सरःसु च।
मनोहरांश्च विविधान्ददर्श स तदा प्रभुः ५७
द्रुमान्बहुविधांस्तत्र मृगेन्द्रो ददृशे द्रुतम्।
गन्धवन्ति च पुष्पाणि रसवन्ति फलानि च
तानि शीतानि तोयानि तत्र तत्र सरांसि च।
अपश्यत्सर्वतीर्थानि सभायां शततो विभुः५९
नलिनैः पुण्डरीकैश्च शतपत्रैः सुगन्धिभिः।
रक्तैः कुवलयैर्नीलैः कुमुदैः संयुतानि च ॥ ६०
सकान्तैर्धार्तराष्ट्रैश्च राजहंसैः सुरप्रियैः।
कादम्बैश्चक्रवाकैश्च सारसैः कुररैरपि ॥ ६१
विमलस्फटिकाभानि पाण्डुराष्टदलानि च।
कलहंसोपगीतानि सारिकाभिरुतानि च ६२
गन्धवत्यः शुभास्तत्र पुष्पमञ्जरिधारिणीः।
दृष्टवान्पादपाग्रेषु नानापुष्पधरा लताः ॥ ६३
केतकाशोकसरलाः पुन्नागतिलकार्जुनाः।
चूता नीपा नागपुष्पाः कदम्बबकुला धवाः
प्रियङ्गुपाटलीवृक्षाः शाल्मल्यः सहरिद्रकाः
शालास्तालाः प्रियालाश्च चम्पकाश्च मनोरमाः
तथा चान्ये व्यराजन्त सभायां पुष्पिता द्रुमाः
वैद्रुमाश्च द्रुमानीका दावाग्निज्वलितप्रभाः ६६
स्कन्धवन्तः सुशाखाश्च बहुतालसमुच्छ्रयाः।
अञ्जनाशोकवर्णाभा भान्ति वञ्जुलका द्रुमाः
वरणा वत्सनाभाश्च पनसाश्चन्दनैः सह।
नीलाः सुमनसश्चैव पीताम्लाश्वत्थतिन्दुकाः
प्राचीनामलका लोध्रा मल्लिका भद्रदारवः
आम्रातकास्तथा जम्बूलकुचाः शैलवालुकाः
सर्जार्जुनाः कन्दुरवाः पतङ्गाः कुटजास्तथा
रक्ताः कुरबकाश्चैव नीपाश्चागरुभिः सह ७०
कदम्बाश्चैव भव्याश्च दाडिमीबीजपूरकाः।
कालीयका दुकूलाश्च हिङ्गवस्तैलपर्णिकाः ॥
खर्जूरा नालिकेराश्च पूगवृक्षा हरीतकी।
मधूकाः सप्तपर्णाश्च बिल्वाः पारावतास्तथा
पनसाश्च तमालाश्च नानागुल्मलतावृताः।
लताश्च विविधाकाराः पत्रपुष्पफलोपगाः ७३
एते चान्ये च बहवस्तत्र काननजा द्रुमाः।
नानापुष्पफलोपेता व्यराजन्त समंततः॥
चकोराः शतपत्राश्च मत्तकोकिलसारिकाः।
पुष्पितान्फलिताग्रांश्च संपतन्ति महाद्रुमान्॥
रक्तपीतारुणास्तत्र पादपाग्रगता द्विजाः।
परस्परमवैक्षन्त प्रहृष्टा जीवजीवकाः॥ ७६

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि नारसिंहे हिरण्यकश्यपुसभावर्णने-
एकचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४१॥

हिरण्यकशिपुसभावर्णनम्।

४२

वैशम्पायन उवाच।
तस्यां सभायां दैत्येन्द्रो हिरण्यकशिपुः प्रभुः
आसीन आसने दिव्ये नल्वमात्रे प्रमाणतः १
दिवाकरनिभे रम्ये दिव्यास्तरणसंभृते।
रराज सुचिरं राजञ्ज्वलत्काञ्चनकुण्डलः २

इति श्रीहरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायामेकचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४१॥

४२

तस्यामिति। नल्वो हस्तचतुःशतं तावन्मात्रे ॥१॥

तस्य दैत्यपतेर्मन्दं विरजस्कं समंततः ।
दिव्यगन्धवहस्तत्र मारुतः सुमुखो ववौ ॥ ३
तत्र देवाः सगन्धर्वा गणैरप्सरसां वृताः ।
दिव्यतालेन दिव्यानि जगुर्गीतानि गायनाः ४
विश्वाची सहजन्या च प्रम्लोचेत्यभिविश्रुता ।
दिव्या च सौरभेया च समीची पुञ्जिकस्थला
मिश्रकेशी च रम्भा च चित्रसेना शुचिस्मिता
चारुनेत्रा घृताची च मेनका चोर्वशी तथा ६
एताः सहस्रशश्चान्या नृत्यगीतविशारदाः ।
उपतिष्ठन्ति राजानं हिरण्यकशिपुं तदा ॥ ७
हिरण्यकशिपुस्तत्र विचित्राभरणाम्बरः ।
स्त्रीसहस्रैः परिवृतस्तस्थौ ज्वलितकुण्डलः ॥८
तत्रासीनं महाबाहुं हिरण्यकशिपुं प्रभुम् ।
उपासन्ति दितेः पुत्राः सर्वे लब्धवराः पुरा ९
बलिर्वैरोचनस्तत्र नरकः पृथिवीजयः ।
प्रह्लादो विप्रचित्तिश्च गविष्ठश्च महासुरः ॥ १०
अहन्ता क्रोधहन्ता च सुमनाः सुमतिः खरः ।
घटोदरो महापार्श्वः क्रथनः पिठरस्तथा ॥ ११
विश्वरूपश्च रूपश्च विरूपश्च महाद्युतिः ।
दशग्रीवश्च वाली च मेघवासा महारवः ॥१२
कटाभो विकटाभश्च संह्रादश्चेन्द्रतापनः ।
दैत्यदानवसंघाश्च सर्वे ज्वलितकुण्डलाः ॥१३
स्रग्विणो वाग्मिनः सर्वे सर्वे सुचरितव्रताः ।
सर्वे लब्धवराः शूराः सर्वे विगतमृत्यवः ॥१४
एते चान्ये च बहवो हिरण्यकशिपुं प्रभुम् ।
उपासन्ते महात्मानं सर्वे दिव्यपरिच्छदाः ॥१५
विमानैर्विविधैरग्र्यैर्भ्राजमानैरिवार्चिभिः ।
स्रग्विणो भूषणधरा यान्ति चायान्ति हेलया
विचित्राभरणोपेता विचित्रवसनास्तथा ।
विचित्रशस्त्रकवचा विचित्रध्वजवाहनाः ॥१७
महेन्द्रचापसंकाशैर्विचित्रैरङ्गदैर्वरैः ।
भूषिताङ्गा दितेः पुत्रास्तमुपासन्ति नित्यशः ॥
तस्यां सभायां दिव्यायामसुराः पर्वतोपमाः ।
हिरण्यमुकुटाः सर्वे दिवाकरसमप्रभाः ॥ १९
कनकमणिविचित्रवेदिकाया-
मुपहितरत्नसहस्रवीथिकायाम् ।
स ददर्श मृगाधिपः सभायां
सुरुचिरदन्तगवाक्षसंवृतायाम् ॥ २०
कनकविमलहारभूषिताङ्ग
दितितनयं स मृगाधिपो ददर्श ।
दिनकरकरप्रभं ज्वलन्त-
मसुरसहस्रगणैर्निषेव्यमाणम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि नारसिंहे
द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२॥

नृसिंहं दृष्ट्वा दानवानां विस्मयः, प्रह्लादवाक्यं च ।

४३

वैशम्पायन उवाच ।
ततो दृष्ट्वा महाबाहुं कालचक्रमिवागतम् ।
नारसिंहवपुश्छन्नं भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ १
विकुञ्चितसटं तस्य नारसिंहस्य भारत ।
रूपौदार्यं बभौ तत्र सहस्रशशिसंनिभम् ॥ २
अहो रूपमिदं चित्रं शङ्खकुन्देन्दुसंनिभम् ।
अब्रुवन्दानवाः सर्वे हिरण्यकशिपुश्च सः ॥ ३
एवं हि ब्रुवतां तेषां निर्दग्धानां महात्मनाम् ।
नारसिंहेन चक्षुर्भ्यां चोदिताः कालधर्मणा ४
हिरण्यकशिपोः पुत्रः प्रह्लादो नाम वीर्यवान् ।
दिव्येन चक्षुषा सिंहमपश्यद्देवमागतम् ॥ ५

मन्दं विरजस्कं च यथा स्यात्तथा वै वा ॥ ३ ॥ ददर्शेत्यत्र ददर्श इति स्वरभक्त्याक्षरपूर्णं ज्ञेयम् । दन्तगवाक्षाः 'झरोका' इति भाषायां प्रसिद्धाः ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

४३

ततो दृष्ट्वा इति ॥ १ ॥ चोदितः चोदितानामिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥ ४ ॥

१ ख. चन्द्रहन्ता क्रोधह० ।

तं दृष्ट्वा रुक्मशैलाभमपूर्वां तनुमास्थितम्।
विस्मिता दानवाः सर्वे हिरण्यकशिपुश्च सः
प्रह्राद उवाच।
महाराज महाबाहो दैत्यानामादिसंभव।
न श्रुतं नैव दृष्टं च नारसिंहमिदं वपुः॥ ७
अव्यक्तप्रभवं दिव्यं किमिदं रूपमद्भुतम्।
दैत्यान्तकरणं घोरं शंसतीव मनांसि नः॥ ८
अस्य देवाः शरीरस्थाः सागराः सरितस्तथा
हिमवान्पारियात्रश्च ये चान्ये कुलपर्वताः॥ ९
चन्द्रमाः सह नक्षत्रैरादित्याश्चाश्विनौ तथा।
धनदो वरुणश्चैव यमः शक्रः शचीपतिः॥ १०
मरुतो देवगन्धर्वा मुनयश्च तपोधनाः।
नागा यक्षाः पिशाचाश्च राक्षसा भीमविक्रमाः
ब्रह्मदेवः पशुपतिर्ललाटस्था विभान्ति वै।
स्थावराणि च भूतानि जङ्गमानि तथैव च १२
भवांश्च सहितोऽस्माभिः सर्वैर्दैत्यगणैर्वृतः।
विमानशतसंकीर्णा तथाभ्यन्तरजा सभा॥१३
सर्वं त्रिभुवनं राजल्लोकधर्मश्च शाश्वतः।
दृश्यते नारसिंहेऽस्मिन्यथेन्दौ विमलं जगत्॥

प्रजापतिश्चात्र मनुर्महात्मा
ग्रहाश्च योगाश्च मही नभश्च।
उत्पातकालश्च धृतिः स्मृतिश्च
रजश्च सत्त्वं च तपो दमश्च॥ १५

सनत्कुमारश्च महानुभावो
विश्वे च देवाप्सरसश्च सर्वाः।
क्रोधश्च कामश्च तथैव हर्षो
दर्पश्च मोहः पितरश्च सर्वे॥ १६

इत्येवमुक्त्वा स च दैत्यराजं
हिरण्यनामानमविस्मयेन।
दध्यौ च दैत्येश्वरपुत्र उग्र
महामतिः किंचिदधोमुखः प्राक् १७

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि नारसिंहे प्रह्लादवाक्ये त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४३॥

नृसिंहस्योपरि दैत्यानां शस्त्रास्त्रपातः।

४४

वैशम्पायन उवाच।
प्रह्लादस्य च तच्छ्रुत्वा हिरण्यकशिपुर्वचः।
उवाच दानवान्सर्वान्सगणांश्च गणाधिपः
मृगेन्द्रो गृह्यतां शीघ्रमपूर्वां तनुमास्थितः।
यदि वा संशयः कश्चिद्वध्यतां वनगोचरः॥ २
तच्छ्रुत्वा दानवाः सर्वे मृगेन्द्रं भीमविक्रमम्
परिक्षिपन्तो मुदितास्त्रासयामासुरोजसा॥ ३
सिंहनादं नदित्वा तु पुनः सिंहो महाबलः।
बभञ्ज तां सभां रम्यां व्यादितास्य इवान्तकः
सभायां भज्यमानायां हिरण्यकशिपुः स्वयम्
चिक्षेपास्त्राणि सिंहस्य रोषव्याकुललोचनः
सर्वास्त्राणामथ श्रेष्ठं दण्डमस्त्रं सुभैरवम्।
कालचक्रं तथाऽत्युग्रं विष्णुचक्रं तथैव च॥ ६
धर्मचक्रं महच्चक्रमजितं नाम नामतः।
चक्रमैन्द्रं तथा घोरमृषिचक्रं तथैव च॥ ७
पैतामहं तथा चक्रं त्रैलोक्यमहितस्वनम्।
विचित्रमशनीं चैव शुष्कार्द्रं चाशनिद्वयम्॥ ८
रौद्रं तदुग्रं शूलं च कङ्कालं मुसलं तथा।
अस्त्रं ब्रह्मशिरश्चैव ब्राह्ममस्त्रं तथैव च॥ ९
ऐषीकमस्त्रमैन्द्रं च आग्नेयं शैशिरं तथा।
वायव्यं मथनं नाम कापालमथ किंकरम् १०
तथा चाप्रतिमां शक्तिं क्रौञ्चमस्त्रं तथैव च।
अस्त्रं हयशिरश्चैव सौम्यमस्त्रं तथैव च॥ ११
पैशाचमस्त्रममितं सार्प्यमस्त्रं तथाऽद्भुतम्।
मोहनं शोषणं चैव संतापनविलापने॥ १२

यथा महादर्शकल्पे चन्द्रमण्डले चक्षुर्धारयतां कृत्स्नं जगद्दृष्टिगोचरीभवत्यस्येति योगिप्रसिद्धोऽयं दृष्टान्तः॥ १४॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४३॥

४४

प्रह्लादस्येति। शुष्का निर्मेघा आर्द्राः समेघाः॥८॥

जृम्भणं प्रापणं चैव त्वाष्ट्रं चैव सुदारुणम् ।
कालमुद्गरमक्षोभ्यं क्षोभणं तु महाबलम् ॥१३
संवर्तनं मोहनं च तथा मायाधरं परम् ।
गान्धर्वमस्त्रं दयितमसिरत्नं च नन्दकम् १४
प्रस्वापनं प्रमथनं वारुणं चास्त्रमुत्तमम् ।
अस्त्रं पाशुपतं चैव यस्याप्रतिहता गतिः ॥ १५
एतान्यस्त्राणि सर्वाणि हिण्यकशिपुस्तदा ।
चिक्षेप नारसिंहस्य दीप्तस्याग्नेर्यथाहुतिः ॥ १६
अस्त्रैः प्रज्वालितैः सिंहमावृणोदसुराधिपः।
विवस्वान्घर्मसमये हिमवन्तमिवांशुभिः ॥ १७
स ह्यमर्षानिलोद्धतो दैत्यानां सैन्यसागरः
क्षणेनाप्लावयत्सिंहं मैनाकमिव सागरः॥१८
प्रासैः पाशैस्तथा शूलैर्गदाभिर्मुसलैस्तथा ।
वज्रैरशनिकल्पैश्च शिलाभिश्च महाद्रुमैः ॥१९
मुद्गरैः कूटपाशैश्च शूलोलूखलपर्वतैः।
शतघ्नीभिश्च दीप्ताभिर्दण्डैरपि सुदारुणैः॥ २०
परिवार्य समन्तात्तु निघ्नन्तस्ते हरिं तदा।
स्वल्पमप्यस्य न क्षुण्णमूर्जितस्य महात्मनः२१

ते दानवाः पाशगृहीतहस्ता
महेन्द्रवज्राशनितुल्यवेगाः ।
समंततोऽभ्युद्यतबाहुशस्त्राः
स्थितास्त्रिशीर्षा इव पन्नगेन्द्राः ॥ २२

सुवर्णमालाकुलभूषिताङ्गा
नानाङ्गदाभोगपिनद्धगात्राः ।
मुक्तावलीदामविभूषिताङ्गा
हंसा इवाभान्ति विशालपक्षाः ॥२३
तेषां तु वायुप्रतिमौजसां वै
केयूरमालावलयोत्कटानि ।
तान्युत्तमाङ्गान्यभितो विभान्ति
प्रभातसूर्यांशुसमप्रभाणि ॥ २४
तैः प्रक्षिपद्भिर्ज्वलितानलोपमै-
र्महास्त्रपूगैः स समावृतो बभौ ।
गिरिर्यथा संततवर्षिभिर्घनैः
कृतान्धकारोद्धुतकन्दरद्रुमः ॥ २५
तैर्हन्यमानोऽपि महास्त्रजालैः
सर्वैस्तदा दैत्यगणैः समेतैः ।
नाकम्पताजौ भगवान्प्रतापवा-
न्स्थितः प्रकृत्या हिमवानिवाचलः
संतापितास्ते नरसिंहरूपिणा
दितेः सुताः पावकदीप्ततेजसा ।
भयाद्विचेलुः पवनोद्धता यथा
महोर्मयः सागरवारिसंभवाः ॥ २७
शतैर्धनुर्भिः सुमहातिवेगा
युगान्तकालप्रतिमाञ्छरौघान् ।
एकायनस्था मुमुचुर्नृसिंहे
महासुराः क्रोधविदीपिताङ्गाः ॥२८

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि नारसिंहे
चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

नृसिंहकृतो दैत्यमायानिरासः ।

४५

वैशम्पायन उवाच ।
खराः खरमुखाश्चैव मकराशीविषाननाः ।
ईहामृगमुखाश्चान्ये वराहसदृशाननाः ॥ १
बालसूर्यमुखाश्चैव धूमकेतुमुखास्तथा ।
चन्द्रार्धचन्द्रवक्त्राश्च प्रदीप्ताग्निमुखास्तथा२
हंसकुक्कुटवक्त्राश्च व्यादितास्या भयावहाः
पञ्चास्या लेलिहानाश्च काकगृध्रमुखास्तथा३
विद्युज्जिह्वास्त्रिशीर्षाश्च
तथोल्कासन्निभाननाः ।
महाग्राहनिभाश्चान्ये
दानवा बलदर्पिताः ॥ ४

इति श्रीमहा भारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

४५
खरा इति । ईहामृगमुखाः वानरास्याः ॥ १ ॥

कैलासवपुषस्तस्य शरीरे शरवृष्टयः ।
अवध्यस्य मृगेन्द्रस्य न व्यथां चक्रुराहवे ॥ ५
एवं भूयोऽपरान्घोरानसृजन्दानवाः शरान् ।
मृगेन्द्रस्योरसि क्रुद्धा निःश्वसन्त इवोरगाः ६
ते दानवशरा घोरा मृगेन्द्राय समीरिताः ।
विलयं जग्मुराकाशे खद्योता इव पर्वते ॥ ७
ततश्चक्राणि दिव्यानि दैत्याः क्रोधसमन्विताः
मृगेन्द्रायाक्षिपन्त्याशु प्रज्वलन्तीव सर्वशः ८
तैरासीद्गगनं चक्रैः संपतद्भिः समावृतम् ।
युगान्ते संप्रकाशद्भिश्चन्द्रसूर्यग्रहैरिव ॥ ९
तानि चक्राणि वदनं प्रविशन्ति विभान्ति वै
मेघोदरदरीं घोरां चन्द्रसूर्यग्रहा इव ॥ १०
तानि चक्राणि सर्वाणि मृगेन्द्रेण महात्मना ।
निगीर्णानि प्रदीप्तानि पावकार्चिःसमानि वै
हिरण्यकशिपुर्दैत्यो भूयः प्रासृजदूर्जिताम् ।
शक्तिं प्रज्वलितां घोरां हुताशनसमप्रभाम् ॥
तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य मृगेन्द्रः शक्तिमुत्तमाम् ।
हुंकारेणैव रौद्रेण बभञ्ज भगवांस्तदा ॥ १३
रराज भग्ना सा शक्तिर्मृगेन्द्रेण महीतले ।
सविस्फुलिङ्गा ज्वलिता महोल्केव नभश्च्युता
नाराचपङ्क्तिः सिंहस्य सृष्टा रेजे विदूरतः ।
नीलोत्पलपलाशानां मालेवोज्ज्वलदर्शना १५
गर्जित्वा तु यथाकामं विक्रम्य च यथासुखम्
तत्सैन्यमुत्सारितवांस्तृणाग्राणीव मारुतः ॥
ततोऽश्मवर्षं दैत्येन्द्रा व्यसृजन्त नभोगताः
नगमात्रैः शिलाखण्डैर्गिरिकूटैर्महाप्रभैः ॥
तदश्मवर्षं सिंहस्य गात्रे निपतितं महत् ।
दिशो दश प्रकीर्णं हि खद्योतप्रकरो यथा ॥

तदश्मौघैर्दितिसुतास्तदा सिंहमरिंदमम् ।
प्राच्छादयन्यथा मेघा धाराभिरिव पर्वतम् ॥
न च तं चालयामासुर्दैत्यौघा देवमास्थितम् ।
भीमवेगा बलश्रेष्ठं समुद्रा इव पर्वतम्॥ २०
ततोऽश्मवर्षे निहते जलवर्षमनन्तरम् ।
धाराभिरक्षमात्राभिः प्रादुरासीत्समंततः २१
नभसः प्रच्युता धारास्तिग्मवेगाः सहस्रशः ।
आवृण्वन्सर्वतो व्योम दिशश्चोपदिशस्तथा॥
धाराणां संनिपातेन वायोर्विस्फूर्जितेन च ।
वर्धता चैव वर्षेण न प्राज्ञायत किंचन ॥ २३
धारा दिवि च संसक्ता वसुधायां च सर्वशः ।
न स्पृशन्ति स्म तं तत्र निपतन्त्योऽनिशं भुवि
बाह्यतो ववृषे वर्षं नोपरिष्टात्तु तोयदः ।
मृगेन्द्रप्रतिरूपस्य स्थितस्य युधि मायया २५
हतेऽश्मवर्षे तुमुले जलवर्षे च शोषिते ।
ससृजुर्दानवा मायामग्निं वायुं च सर्वशः॥२६
नभसः प्रच्युतश्चैव तिग्मवेगः समंततः ।
ज्वालामाली महारौद्रो दीप्ततेजाः समंततः ॥
स सृष्टः पावकस्तेन दैत्येन्द्रेण महात्मना ।
न शशाक महातेजा दग्धुमप्रतिमौजसम् ॥२८
तमिन्द्रस्तोयदैः सार्धं सहस्राक्षोऽमितद्युतिः
महता तोयवर्षेण शमयामास पावकम् ॥ २९
तस्यां प्रतिहतायां तु मायायां युधि दानवाः ।
ससृजुर्घोरसंकाशं तमस्तीव्रं समंततः ॥ ३०
तमसा संवृते लोके दैत्येष्वात्तायुधेषु वै ।
स्वतेजसा परिवृतो दिवाकर इवाबभौ ॥ ३१
त्रिशिखां भ्रुकुटीं चास्य ददृशुर्दानवा रणे ।
ललाटस्थां त्रिकूटस्थां गङ्गां त्रिपथगामिव ३२

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि नारसिंहे
पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ४५

हिरण्यकशिपोः पराक्रमः ।

४६

वैशम्पायन उवाच ।

ततः सर्वासु मायासु हतासु दितिनन्दनाः । हिरण्यकशिपुं सर्वे विषण्णाः शरणं गताः॥ १

नगमात्रैः वृक्षप्रमाणैः ॥ १७ ॥ तदश्मेत्यादि ॥ १९ ॥ न स्पृशन्ति मध्ये एव शुष्यन्तीत्यर्थः ॥२४॥ मृगेन्द्रस्योपरिष्टान्न अन्यत्र तु अस्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

४६

तत इति ॥ १ ॥

ततः प्रज्वलितः क्रोधात्प्रदहन्निव तेजसा।
हिरण्यकशिपुर्दैत्यश्चालयामास मेदिनीम् २
ततः प्रक्षुभिताः सर्वे सागराः सलिलाकराः।
चलिता गिरयः सर्वे सकाननवनद्रुमाः॥ ३
तस्मिन्क्रुद्धे तु दैत्येन्द्रे तमोभूतमभूज्जगत्।
तमसा समभूच्छन्नं न प्राज्ञायत किंचन ॥ ४
आवहः प्रवहश्चैव विवहश्च समीरणः।
परावहः संवहश्च उद्वहश्च महाबलः॥ ५
तथा परिवहः श्रीमान्मारुता भयशंसिनः।
इत्येते क्षुभिताः सप्त मारुता गगनेचराः ॥ ६
ये ग्रहाः सर्वलोकस्य क्षये प्रादुर्भवन्ति वै।
ते ग्रहा गगने दृष्टा विचरन्ति यथासुखम् ॥७
अयोगतश्च तारासु सर्वैश्चर्क्षेषु संगताः।
सग्रहं सहनक्षत्रं प्रजज्वाल नभो नृप॥ ८
विवर्णत्वं च भगवान्गतो दिवि दिवाकरः।
कृष्णः कबन्धश्च महाँल्लक्ष्यते च नभस्तले ॥९
अमुञ्चच्चासितां सूर्यो धूमवर्ति भयावहाम्।
गगनस्थश्च भगवानभीक्ष्णं परितप्यते॥ १०
सप्त धूमनिभा घोराः सूर्या दिवि समुत्थिताः।
सोमस्य गगनस्थस्य ग्रहा स्तिष्ठन्ति शृङ्गगाः॥
वामे च दक्षिणे चैव स्थितौ शुक्रबृहस्पती।
शनैश्चरो लोहिताङ्गो लोहितार्कसमद्युतिः १२
समं समभिरोहन्ति दुर्गाणि गगनेचराः।
शृङ्गाणि कनकैर्घोरा युगान्तावर्तका ग्रहाः॥
चन्द्रमाः सह नक्षत्रैर्ग्रहैः सप्तभिरावृतः।
चराचरविनाशार्थं रोहिणी नाभ्यनन्दत॥ १४
गृहीतो राहुणा चन्द्र उल्काभिरभिहन्यते।
उल्काः प्रज्वलिताश्चन्द्रे प्रचेलुर्घोरदर्शनाः १५
देवानामपि यो देवः सोऽभ्यवर्षत शोणितम्।
अपतन्गगनादुल्का विद्युद्रूपाः सनिःस्वनाः॥१६
अकाले पादपाः सर्वे पुष्प्यन्ति च फलन्ति च
लताश्च सफलाः सर्वा याः प्राहुर्दैत्यनाशनम्॥
फले फलान्यजायन्त पुष्पे पुष्पं तथैव च।
उन्मीलन्ति निमीलन्ति हसन्ति च रुदन्ति च
विक्रोशन्ति च गम्भीरं धूमयन्ति ज्वलन्ति च
प्रतिमाः सर्वदेवानां कथयन्ति युगक्षयम्॥ १९
आरण्यैः सह संसृष्टा ग्राम्याश्च मृगपक्षिणः।
चुक्रुशुर्भैरवं तत्र मृगेन्द्रे समुपस्थिते॥ २०
नद्यश्च प्रतिलोमा हि वहन्ति कलुषोदकाः।
अपराह्णगते सूर्ये लोकानां क्षयकारके ॥ २१
न प्रकाशन्ति च दिशो रक्तरेणुसमाकुलाः।
वानस्पत्या न पूज्यन्ते पूजनार्हाः कथञ्चन २२
वायुवेगेन हन्यन्ते भिद्यन्ते प्रणुदन्ति च।
तदा च सर्वभूतानां छाया न परिवर्तते॥ २३
अपराह्णगते सूर्ये लोकानां च युगक्षये।
तदा हिरण्यकशिपोर्दैत्यस्योपरिवेश्मनः॥
भाण्डागारायुधागारे निविष्टमभवन्मधु।
तथैव चायुधागारे धूमराजिरदृश्यत॥ २५
स च दृष्ट्वा महोत्पातान्हिरण्यकशिपुस्तदा।
पुरोहितं तदा शुक्रं वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २६
किमथ भगवन्नेते महोत्पाताः समुत्थिताः।
श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन परं कौतूहलं हि मे २७

शुक्र उवाच।

शृणु राजन्नवहितो वचनं मे महासुर।
यदर्थमिह दृश्यन्ते महोत्पाता महाभयाः॥२८
यस्यैते संप्रदृश्यन्ते राज्ञो राष्ट्रे महासुर।
देशो वा ह्रियते तस्य राजा वा बन्धमर्हति २९
अतो बुद्ध्या समीक्षस्व यथा सर्वं प्रणश्यति।
बृहद्भयं हि न चिराद्भविष्यति न संशयः ३०
एतावदुक्त्वा शुक्रस्तु हिरण्यकशिपुं तदा।
स्वस्तीत्युक्त्वा तु दैत्येन्द्रं जगाम स्वं निवेशनम्
तस्मिन्गते स दैत्येन्द्रो ध्यातवान्सुचिरं तदा
आसांचक्रे सुदीनात्मा ब्रह्मवाक्यमनुस्मरन्।
असुराणां विनाशाय सुराणां विजयाय च ३२

अयोगतः यथोक्तवृद्धिह्राससंबन्धं विनाऽतीव बुद्ध्याऽतीव ह्रासेन च नियतगतिरप्यनियतं जगाम ॥ ८ ॥ विवर्णत्वं निष्प्रभत्वं कबन्धो राहुरदृश्योपि दृश्यत्वं गत इत्यर्थः ॥९॥ सप्त ग्रहाः सोमस्य शृङ्गगा इति योजना ॥ ११ ॥ कनकैर्निर्मितानि शृङ्गाणि मेरोरित्यर्थात् ॥ १३ ॥ वानस्पत्याः चैत्यदेवताः ॥ २२ ॥ अपराह्णगतेऽपि सूर्ये छाया न परिवर्तते निष्प्रभत्वात्सूर्यस्येत्यर्थः ॥ २४ ॥ मधु क्षौद्रपटलम् ॥ २५ ॥

१ ख. °व चक्षुषा। हि°। २ ख. °तश्चाप्यत्रयोगं दिवि निशाकरः। स°। ३ ख. °णा सूर्य उ°।

दृश्यन्ते विविधोत्पाता घोरा घोरनिदर्शनाः।
एते चान्ये च बहवो घोरा ह्युत्पातदर्शनाः ३३
दैत्येन्द्राणां विनाशाय दृश्यन्ते कालनिर्मिताः
ततो हिरण्यकशिपुर्गदामादाय सत्वरम् ॥३४
अभ्यद्रवत वेगेन धरणीमनुकम्पयन्।
हिरण्यकशिपुर्दैत्यो पदा संस्पृष्टवान्महीम् ३५
संदष्टौष्ठपुटः क्रोधाद्वराह इव पूर्वजः।
मेदिन्यां कम्प्यमानायां दैत्येन्द्रेण महात्मना॥
महीधरेभ्यो नागेन्द्रा निपेतुर्भयविक्लवाः।
विषज्वालाकुलैर्वक्त्रैर्विमुञ्चन्तो हुताशनम्॥३७
चतुःशीर्षाः पञ्चशीर्षाः सप्तशीर्षाश्च पन्नगाः।
वासुकिस्तक्षकश्चैव कर्कोटकधनंजयौ ॥ ३८
एलापत्रश्च कालीयो महापद्मश्च वीर्यवान्।
सहस्रशीर्षधृङ्नागो हेमतालध्वजः प्रभुः ॥३९
शेषोऽनन्तो महीपालो दुष्प्रकम्पः प्रकम्पितः।
दीप्तान्यन्तर्जलस्थानि पृथिवीधरणानि च४०
तदा क्रुद्धेन दैत्येन कम्पितानि समंततः।
पातालतलचारिण्यो नागतेजोधराः शिवाः॥
आपश्च सहसा क्रुद्धा दुष्प्रकम्प्यरसाः शुभाः
नदी भागीरथी चैव सरयूः कौशिकी तथा४२
यमुना चैव कावेरी कृष्णा वेणा तथैव च।
सुवेणा च महाभागा नदी गोदावरी तथा४३
चर्मण्वती च सिन्धुश्च तथा नदनदीपतिः।
मेकलप्रभवश्चैव शोणो मणिनिभोदकः ॥ ४४
सुस्रोता नर्मदा चैव तथा वेत्रवती नदी।
गोमती गोकुलाकीर्णा तथा पूर्णा सरस्वती॥
मही कालनदी चैव तमसा पुण्यवाहिनी।
सिता चेक्षुमती चैव देविका च महानदी ४६
जम्बूद्वीपं रत्नवन्तं सर्वरत्नोपशोभितम्।
सुवर्णकूटकं चैव सुवर्णाकरमण्डितम् ॥ ४७
महानदश्च लोहित्यः शैलकाननशोभितः।
पत्तनं कौशिकारण्यं द्रविडं रजताकरम् ॥४८

मागधांश्च महाग्रामा-
नङ्गान्वङ्गांस्तथैव च।
सुह्मान्मल्लान्विदेहांश्च
मालवान्काशिकोसलान् ॥ ४९

भुवनं वैनतेयस्य सुवर्णस्य च कंपितम्।
कैलासशिखराकारं यत्कृतं विश्वकर्मणा॥५०

रक्ततोयो भीमवेगो लौहित्यो नाम सागरः।
शुभः पाण्डुरमेघाभः क्षीरोदश्चैव सागरः ५१
उदयश्चैव राजेन्द्र उच्छ्रितः शतयोजनम्।
सुपर्णवेदिकः श्रीमान्नागपक्षिनिषेवितः ॥ ५२
भ्राजमानोऽर्कसदृशैर्जातरूपमयैर्द्रुमैः।
शालैस्तालैस्तमालैश्च कर्णिकाभिश्च पुष्पितैः॥
अयोमुखश्च विपुलः सर्वतो धातुमण्डितः।
तमालवनगन्धश्च पर्वतो मलयः शुभः ॥ ५४

सुराष्ट्राश्च सुबाह्लीकाः
शूराभीरास्तथैव च।
भोजाः पाण्ड्याश्च वङ्गाश्च
कलिङ्गास्ताम्रलिप्तकाः ॥ ५५

तथैवान्ध्राश्च पुण्ड्राश्च वामचूडाः सकेरलाः।
क्षोभितास्तेन दैत्येन सदेवाः साप्सरोगणाः
अगस्तिभुवनं चैव यदगम्यं पुरा कृतम्।
सिद्धचारणसङ्घैश्च सेवितं सुमनोहरम् ॥ ५७
विचित्रनागविहगं सुपुष्पितलताद्रुमम्।
जातरूपमयैः शृङ्गैरप्सरोगणसेवितम् ॥ ५८
गिरिः पुष्पतकश्चैव लक्ष्मीवान्प्रियदर्शनः।
उत्थितः सागरं भित्वा वयस्यश्चन्द्रसूर्ययोः५९
रराज सुमहाशृङ्गैर्गगनं विलिखन्निव।
सूर्यचन्द्रांशुसंकाशैः सागराम्बुसमावृतः ॥ ६०
विद्युद्वान्पर्वतः श्रीमानायातः शतयोजनम्।
विद्युतां यत्र सम्पाता निपात्यन्ते नगोत्तमे ६१
ऋषभः पर्वतश्चैव श्रीमानृषभसंस्थितः।
कुञ्जरः पर्वतश्चैव यत्रागस्त्यगृहं महत् ॥ ६२
विशाखरथ्या दुर्धर्षा सर्पाणामालया पुरी।
तथा भोगवती चापि दैत्येन्द्रेणाभिकंपिता॥
महामेघगिरिश्चैव पारियात्रश्च पर्वतः।
चक्रवांस्तु गिरिः श्रेष्ठो वाराहश्चैव पर्वतः॥
प्राग्ज्योतिषपुरं चैव जातरूपमयं शुभम्।
यस्मिन्वसति दुष्टात्मा नरको नाम दानवः॥
मेरुश्च पर्वतश्रेष्ठो मेघगम्भीरनिःस्वनः।
षष्टिं तत्र सहस्राणि पर्वतानां विशांपते ॥ ६६
तरुणादित्यसंकाशो महेन्द्रश्च महागिरिः।
देवावासः शुभः पुण्यो गिरिराजो दिवं गतः
हेमशृंगो महाशैलस्तथा मेघसखो गिरिः।
कैलासश्चापि दुष्कम्पो दानवेन्द्रेण कम्पितः

पृथिवीधरणानि दिग्गजादीनि ॥ ४० ॥ नागः शेषः तेजोधराः मणिगततेजोमूर्धानः ॥ ४१ ॥

यक्षराक्षसगन्धर्वैर्नित्यं सेवितकन्दरः ।
श्रीमान्मनोहरश्चैव नित्यं पुष्पितपादपः ६९
हेमपुष्करसंछन्नं तेन वैखानसं सरः ।
कम्पितं मानसं चैव राजहंसैर्निषेवितम्॥ ७०
त्रिशृङ्गः पर्वतश्चैव कुमारी च सरिद्वरा ।
तुषारचयसंकाशो मन्दरश्चैव पर्वतः ॥ ७१
उशीरबीजश्च गिरी रुद्रोपस्थस्तथाद्रिराट् ।
प्रजापतेश्च निलयस्तथा पुष्करपर्वतः ॥ ७२
देवावृतपर्वतश्चैव तथा वै वालुको गिरिः ।
क्रौञ्चः सप्तर्षिशैलश्च धूमवर्णश्च पर्वतः॥ ७३
एते चान्ये च गिरयो देशा जनपदास्तथा ।
नद्यश्च सागराश्चैव दानवेन्द्रेण कम्पिताः॥७४
कपिलश्च महीपुत्रो व्याघ्राक्षश्चैव कम्पितः ।
खेचराश्च निशापुत्राः पातालतलवासिनः ७५
गणास्तथा परे रौद्रा मेघनादाङ्कुशायुधाः ।
ऊर्ध्वगो भीमवेगश्च सर्व एवाभिकम्पिताः॥७६

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि नारसिंहे
षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

हिरण्यकशिपोर्वधो ब्रह्मकृता नृसिंहस्तुतिश्च ।

४७

वैशम्पायन उवाच ।
तत्रादित्याश्च साध्याश्च विश्वे च मरुतस्तथा
रुद्रा देवा महात्मानो वसवश्च महाबलाः॥ १
आगम्य ते मृगेन्द्रस्य सकाशं सूर्यवर्चसः ।
ऊचुः संत्रस्तमनसो देवा लोकक्षयार्दिताः २
जहि देव दितेः पुत्रं दानवं लोकनाशनम् ।
दुर्वृत्तमसदाचारं सह सर्वैर्महासुरैः ॥ ३
त्वं ह्येषामन्तकृन्नान्यो दैत्यानां दैत्यनाशन ।
तन्नाशाय हितार्थाय लोकानां स्वस्ति वै कुरु
त्वं गुरुः सर्वलोकानां त्वमिन्द्रस्त्वं पितामहः
ऋते त्वदन्यच्छरणं न भूतं न भविष्यति ॥५
तच्छ्रुत्वा वचनं देवो देवानामादिसंभवः ।
ननाद सुमहानादमतिगम्भीरनिःस्वनम् ॥ ६
पाटितान्यसुरेन्द्राणां मृगेन्द्रेण महात्मना ।
सिंहनादेन महता हृदयानि मनांसि च ॥ ७
गणः क्रोधवशो नाम कालकेयस्तथा परः ।
वेगश्च वैगलेयश्च सैंहिकेयश्च वीर्यवान् ॥ ८
संह्लादीयो महानादो महावेगस्तथा परः ।
कपिलश्च महीपुत्रो व्याघ्राक्षः क्षितिकम्पनः
खेचराश्च निशापुत्राः पातालतलचारिणः ।
गणस्तथापरो रौद्रो मेघनादोऽङ्कुशायुधः १०
ऊर्ध्वगो भीमवेगश्च भीमकर्मा कलोचनः ।
वज्री शूली करालश्च हिरण्यकशिपुस्ततः ११
जीमूतघनसंकाशो जीमूत इव वेगवान् ।
जीमूतघनसंनादो जीमूतसदृशद्युतिः ।
दृप्तैर्दैत्यगणैस्तुष्टो मृगेन्द्रेण महात्मना ॥ १२
देवारिर्दितिजो दृप्तो नृसिंहं समुपाद्रवत्
समुत्पत्य ततस्तीक्ष्णैर्मृगेन्द्रेण महानखैः॥१३
तत्रोङ्कारसहायेन विदार्य निहतो युधि ॥ १४
मही च लोकश्च शशी नभश्च
ग्रहाश्च सूर्यश्च दिशश्च सर्वाः ।
नद्यश्च शैलाश्च महार्णवाश्च
गताः प्रकाशं दितिपुत्रनाशात् ॥ १५
ततः प्रमुदिता देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
तुष्टुवुर्विविधैः स्तोत्रैरादिदेवं सनातनम् १६
देवा ऊचुः ।
यत्त्वया विहितं देव नारसिंहमिदं वपुः ।
एतदेवार्चयिष्यन्ति परावरविदो जनाः ।
मृगेन्द्रत्वं च लोकेषु सर्वसत्त्वेषु वा विभो ॥
गायन्ति त्वां च मुनयो मृगेन्द्र इति नित्यशः
त्वत्प्रसादात्स्वकं स्थानं प्रतिपन्नाः स्म वै विभो
एवमुक्तो देवसंघैर्नरसिंहो महामनाः ।
ब्रह्मा च परमप्रीतो विष्णोः स्तोत्रमुदैरयत् १९

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां
षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७
वैशम्पायन उवाच—तत्रेति ॥१॥

ब्रह्मोवाच।

भवानक्षरमव्यक्तमचिन्त्यं गुह्यमुत्तमम्।
कूटस्थमकृतं कर्तृ सनातनमनामयम् ॥ २०
सांख्ययोगे च या बुद्धिस्तत्त्वार्थपरिनिष्ठिता
तां भवान्वेद विद्यात्मा पुरुषः शाश्वतो ध्रुवः
त्वं व्यक्तश्च तथाऽव्यक्तस्त्वत्तः सर्वमिदं जगत्
भवन्मया वयं देव भवानात्मा भवान्प्रभुः॥२२
चतुर्विभक्तमूर्तिस्त्वं सर्वलोकविभुर्गुरुः।
चतुर्युगसहस्रेण सर्वलोकान्तकान्तकः ॥ २३
[चतुर्वेदश्चतुर्होत्रश्चतुरात्मा सनातनः]
प्रतिष्ठा सर्वभूतानामनन्तबलपौरुषः।
कपिलप्रभृतीनां च यतीनां परमा गतिः ॥२४
अनादिमध्यनिधनः सर्वात्मा पुरुषोत्तमः।
स्रष्टा त्वं त्वं च संहर्ता त्वमेको लोकभावनः
भवान्ब्रह्मा च रुद्रश्च महेन्द्रो वरुणो यमः।
भवान्कर्ता विकर्ता च लोकानां प्रभुरव्ययः

परां च सिद्धिं परमं च देवं
परं च मन्त्रं परमं मनश्च।
परं च धर्मं परमं यशश्च
त्वामाहुरग्र्यं पुरुषं पुराणम्॥ २७
परं च सत्यं परमं हविश्च
परं पवित्रं परमं च मार्गम्।
परं च होत्रं परमं च यज्ञं
त्वामाहुरग्र्यं पुरुषं पुराणम् ॥ २८
परं शरीरं परमं च धाम
परं च योगं परमां च वाणीम्।
परं रहस्यं परमां गतिं च
त्वामाहुरग्र्यं पुरुषं पुराणम् ॥ २९
परं परस्यापि परं च यत्परं
परं परस्यापि परं च देवम्।
परं परस्यापि परं प्रभुं च
त्वामाहुरग्र्यं पुरुषं पुराणम् ॥ ३०
परं परस्यापि परं प्रधानं
परं परस्यापि परं च तत्त्वम्।
परं परस्यापि परं च धाता
त्वामाहुरग्र्यं पुरुषं पुराणम्॥ ३१
परं परस्यापि परं रहस्यं
परं परस्यापि परं परं यत्।
परं परस्यापि परं तपो य-
त्वामाहुरग्र्यं पुरुषं पुराणम् ॥ ३२
परं परस्यापि परं परायणं
परं च गुह्यं च परं च धाम।
परं च योगं परमं प्रभुत्वं
त्वामाहुरग्र्यं पुरुषं पुराणम् ॥ ३३

वैशम्पायन उवाच।

एवमुक्त्वा स भगवान्सर्वलोकपितामहः।
स्तुत्वा नारायणं देवं ब्रह्मलोकं गतः प्रभुः॥
ततो नदत्सु तूर्येषु नृत्यन्तीष्वप्सरःसु च।
क्षीरोदस्योत्तरं कूलं जगाम प्रभुरीश्वरः ॥

चतुर्विभक्तमूर्तिः चतुर्धा विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयेण नृसिंहतापनीयाद्युपानिषत्प्रसिद्धेन प्रकारेण विभक्तस्वरूपः ॥२३॥ परां च सिद्धिमित्यादयः सप्त श्लोकाः पुनः पुनस्तमेवार्थं प्रकाशयन्तीति प्राञ्चः। नृसिंहतापनीयोपनिषदि तु विश्वादीनां चतुर्णां प्रत्येकं विश्वचतुष्टयगर्भितत्वेन षोडश भेदानुदाहृत्य ईश्वरग्रासस्तुरीय इति चतुर्थस्यापि चतुर्थः षोडशो नृसिंह इत्युक्तम्। तदनुसारेणात्रापि आद्य श्लोकत्रयं तेन विश्वादिषु त्रिष्वन्तर्भूतं यद्रूपं परं तदेव प्रकाश्यते। ततश्चतुर्भिः श्लोकैस्तुर्यस्य चत्वारो भेदाः ओतानुज्ञात्रनुज्ञाऽविकल्परूपा वर्ण्यन्ते इत्यपौनरुक्त्यम्। तत्राखण्डैकरसं चिन्मात्रं कृत्स्नं जगत् खण्डशर्करामयामिव सत्यं सिकतामात्रम् इत्येतद्द्रष्टाचाकारत्वमुपेत्य तस्य चिन्मात्रत्वमुक्तम्। अनुज्ञातृदृष्टौ तु स्वात्मजगद्द्वदाकारस्य मिथ्यात्वमुपेत्य चिन्मात्रत्वमुक्तम्। अनुज्ञादृष्टौ तु शशशृंगादिवद्विकल्पमात्रत्वमाकारस्येत्यातितुच्छत्वमुक्तम्। अविकल्पे तु तुच्छत्वभानमपि नास्तीति सप्तानां श्लोकानां योजना। तत्र परशब्दाः पूर्वपूर्वापेक्षया आपेक्षिकाः। यथा—

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः।
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः।
पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ इति।

इन्द्रियार्थमनोबुद्धिमहदव्यक्तपुरुषाणामुत्तरोत्तरं परत्वम्। इन्द्रियाणामपि परत्वं भगवता उक्तम्—"इन्द्रियाणि पराण्याहुः" इति॥ तद्वदत्रापि परम्परा ज्ञेया। इन्द्रियादीन्येव वा सप्त सप्तानामपि श्लोकानां क्रमेण प्रतिपाद्यानि सर्वथाऽपि नात्र पौनरुक्त्यदोषोऽस्तीति सर्वं ज्ञेयम् ॥ २७—३५ ॥ उत्तरं कूलं श्वेतद्वीपम् ॥ ३५ ॥

नारसिंहीं तनुं त्यक्त्वा स्थापयित्वा च तद्वपुः
पौराणं रूपमास्थाय ययौ स गरुडध्वजः ॥ ३६
अष्टचक्रेण यानेन भूतियुक्तेन शोभिना ।
अव्यक्तः प्रकृतिर्देवः संस्थानमगमत्प्रभुः ॥ ३७
एवं महात्मना तेन नृसिंहवपुषा तदा ।
देवेन निहतः पूर्वं हिरण्यकशिपुश्च सः ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि नारसिंहप्रादुर्भावे हिरण्यकशिपुवधकथने सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

वामनप्रादुर्भावे बलेरभिषेकः ।

४८

वैशम्पायन उवाच ।

नृसिंह एष कथितो भूयोऽयं वामनोऽपरः ।
यत्र वामनमास्थाय रूपं रूपविदां वरः ॥ १
बलेर्बलवतो यज्ञे बलिना विष्णुना पुरा ।
विक्रमैस्त्रिभिराक्रम्य त्रैलोक्यमखिलं हृतम् २
समुद्रवसना चोर्वी नानानगविभूषिता ।
हृत्वा दत्ता सुरेन्द्राय शक्राय प्रभविष्णुना ॥ ३

जनमेजय उवाच ।

अत्र मे संशयो ब्रह्मन्नत्र कौतूहलं महत् ।
कथं नारायणो देवो वामनत्वमुपागतः ॥ ४
यः पुराणे पुराणात्मा भूत्वा नारायणः प्रभुः ।
पद्मनाभो महाबाहुर्लोकानां प्रकृतिर्ध्रुवः
अनादिमध्यनिधनस्त्रैलोक्यादिः सनातनः ।
देवदेवः सुराध्यक्षः कृष्णो लोकनमस्कृतः ॥ ६
हव्यकव्यवहः श्रीमान्हव्यकव्यभुगव्ययः ।
अदित्या देवमातुश्च कथं गर्भेऽभवत्प्रभुः ।
स्रष्टा यो वासवस्यापि स कथं वासवानुजः ॥
प्रसूतो देवदेवेशो विष्णुत्वं प्राप्तवान्कथम् ।
एतदाचक्ष्व मे विप्र प्रादुर्भावं महात्मनः ॥ ८

वैशम्पायन उवाच ।

शृणु राजन्कथां दिव्यामर्चितामृषिपुङ्गवैः ।
पुराणैः कविभिः प्रोक्तां ब्रह्मोक्तां ब्राह्मणेरिताम्

त्यक्त्वा अदृश्यां कृत्वा तद्वपुः तस्याः प्रतिमां पौराणं वैष्णवं चतुर्भुजादिलक्षणम् ॥ ३६ ॥ भूतयुक्तेन पञ्चमहाभूतघटितेन अष्टचक्रेण "अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः" इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धशब्दश्रोत्रादिग्रहातिग्रहरूपैरनिशं चक्रवच्चाल्यमानेन देहेन साधनेन अव्यक्तप्रकृतिरप्यष्टाकृतिरहंकारान्निकृष्टादेव आत्मा नृसिंहरूपी स्वस्थानं निर्विशेषचिन्मात्रं स्वरूपम् "तद्विष्णोः परमं पदम्" इति श्रुतिप्रसिद्धमगमत् ॥ ३७ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

नृसिंह इति ॥ १ ॥ **अत्र मे इति** । नारायण इति प्रख्यातरीत्या कृत्स्नब्रह्माण्डलयस्थानभूतब्रह्माण्डदेवासुरविभागमुपजीव्य देवानां पक्षपातेनासुरान् विध्वंसयतीत्युक्तं सर्वात्मनः स्वावयवेष्विव तेषु विषमबुद्धययोगादिति शङ्कार्थः ॥ ४ ॥ विष्णुत्वं वामनस्यापि कथं त्रैलोक्यव्यापकत्वं चेति भावः ॥ ८ ॥ उत्तरमाह– **शृण्विति** । दिव्यां लौकिकदृष्टान्तागम्याम् अथापि ऋषिपुंगवैर्मन्त्रदृष्टृप्रवरैरार्चितां कविभिर्ब्रह्मनिष्ठैः स्वानुभवप्रामाण्येन प्रकर्षेणोक्तां ब्रह्मोक्तां मन्त्रसूचितां ब्राह्मणे मन्त्रविवरणरूपेऽपि ईरिताम् । अयं भावः—"इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इत्यादिश्रुतौ एकस्यां मायायामसमवेतं बहुवचनं पाशन्यायेन तदवयवेषु सत्त्वरजस्तमःसु पर्यवस्यति । तत्र सत्त्वप्रधानानि रूपाणि देवतादीनि । रजःप्रधानानि यक्षरक्षःप्रभृतीनि । तमःप्रधानानि भूतप्रेतादीनि त्रिविधानीन्द्रस्य रूपाणि । तैः सत्त्वकार्यं कदाचिदुपकरोति कदाचिदुभयस्याप्यभिभवं करोति उभयेनाप्यभिभूयते च । तदेवं मूलगुणानां यथा विरोध एवं तत्प्रधानानां देवादीनामपि । तत्र यथा सलिलस्य माधुर्यम् इक्षुद्राक्षादौ बीजगुणादतिशयेनाविर्भवति । निम्बूमरीचसादौ तु विपरीतेणावृतं भवति । औपाधिकं चाम्ल-

मारीचस्य सुरेशस्य कश्यपस्य प्रजापतेः।
अदितिर्दितिर्द्वे भार्ये भगिन्यौ जनमेजय ॥ १०
अदित्यां जज्ञिरे देवाः कश्यपस्य महात्मनः
धातार्यमा च मित्रश्च वरुणोऽशो भगस्तथा ११
इन्द्रो विवस्वान्पूषा च पर्जन्यो दशमस्तथा।
तथैकादशमस्त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते ॥१२
दित्यां जातो हि बलवान्हिरण्यकशिपुः प्रभुः
तस्यानुजस्य दैत्येन्द्रो हिरण्याक्षः प्रतापवान्
हिरण्यकशिपोः पुत्राः पञ्च घोरपराक्रमाः।
प्रह्लादश्चानुह्लादश्च जम्भः संह्लाद एव च ॥ १४
विरोचनश्च प्राह्लादिस्तस्य पुत्रो बलिः स्मृतः।
पुत्रपौत्रं च बलवत्तेषामक्षयमव्ययम् ॥ १५
तेजस्विनां सुरारीणां दैत्येन्द्राणां मनस्विनाम्
गणाः सुबहुशो राजन्देशे देशे सहस्रशः ॥ १६
ते दृष्ट्वा नारसिंहेन हिरण्यकशिपुं हतम्।
दैत्या देववधार्थाय बलिमिन्द्रं प्रचक्रिरे ॥ १७
दृष्ट्वा धर्मपरं नित्यं सत्यवाक्यं जितेन्द्रियम्।
शौर्याध्ययनसंपन्नं सर्वज्ञानविशारदम् ॥ १८
परावरगृहीतार्थं तत्त्वदर्शिनमव्ययम्।
तेजस्विनं सुररिपुं हिरण्यकशिपुं यथा ॥ १९
अभिषेकेण दिव्येन बलिं वैरोचनिं तथा।
दैत्याधिपत्ये दितिजास्तदा सर्वेऽभ्यपूजन् ॥२०
अभिषिक्तस्तदा दैत्यैर्बलिर्बलवतां वरः।
ब्रह्मणा चैव तुष्टेन हिरण्यकशिपोः पदे ॥ २१
अभिषिक्तोऽसुरगणैर्बलिर्वैरोचनिस्तदा।
काञ्चनैः कलशैः स्फीतैः सर्वतीर्थाम्बुसंवृतैः २२
जयशब्दं ततश्चक्रुरभिषिक्तस्य दानवाः।
बलेरतुलवीर्यस्य सिंहासनगतस्य वै ॥ २३
कृत्वेन्द्रं दानवाः सर्वे बलिं बलवतां वरम्।
तपो विज्ञापयामासुः शिरोभिः पतिताः क्षितौ

दैत्या ऊचुः।

विदितं तव दैत्येन्द्र हिरण्यकशिपो यथा।
त्रैलोक्यमासीदखिलं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥२५
पितामहं तु हत्वा ते सुरेश्वरनिषूदन।
हृतं तदैव त्रैलोक्यं शक्रश्चैवाभिषेचितः ॥ २६
तत्पितामहराज्यं त्वं प्रत्याहर्तुमिहार्हसि।
अस्माभिः सहितो नाथ त्रैलोक्यमिदमव्ययम्
प्रत्यानयस्व भद्रं ते राज्यं पैतामहं प्रभो ॥२८

असुरगणसहस्रसंवृतस्त्वं
जय दिवि देवगणान्महानुभावान्।
अमितबलपराक्रमोऽसि राज-
न्नतिशयसे स्वगुणैः पितामहं स्वम्

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वामने बलेरभिषेके अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

त्रैलोक्यविजयार्थं बलेरुद्योगः, मयस्य युद्धाभिगमनं च।

४९

वैशम्पायन उवाच।

निशम्य तेषां वचनं महामति-
र्बलिस्तदा प्रीतमना महाबलः।
आज्ञापयामास स दैत्यकोटिं
त्रैलोक्यमद्यैव जयाम सर्वम् ॥ १ ॥

कटुत्वादिकम् अतीव प्रकाशते। एवमिन्द्रस्य स्वरूपभूतं ज्ञानं सात्विकेषु देवतादिष्वाविर्भवति इतरेष्वनु तस्य तिरोभावः औपाधिकानां च कामक्रोधादीनामतिशयेनाविर्भावो भवति। इन्द्रस्यापि सविशेषरूपत्वतः स्वरूपप्रकाशहेतुत्वाद्देवेषु पक्षपातः। तत्तिरोधानहेतुत्वादितरेषु द्रोहश्च युज्यते। सति हीन्द्रस्य पञ्च रूपाणि भूबीजाङ्कुरतरुफलोपमानि शुद्धशबलसूत्रविराड्विष्णुसंज्ञानि। तत्र शुद्धं निर्विशेषम्। विष्णुस्तु सर्व विशेषयुक्तो राजवच्छिष्टेष्वनुग्रहं दुष्टेषु द्रोहं च करोतीति युज्यत एवं स्वाङ्गमपि "त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीद्दष्टोऽङ्गुष्ठ इवाहिना।" इति न्यायेन बाधितुं शक्यमेव। मायावित्वाच्चास्य वामनत्वं व्यापकत्वं च युज्यत इति सर्वमनवद्यम् ॥ ९ ॥ पुराणान्तरे हिरण्याक्षस्य ज्येष्ठत्वकथनं कल्पभेदाभिप्रायम् ॥ १३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायामष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

४९.

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा बलेर्वैरोचनस्य तु ।
उद्योगं परमं चक्रुर्दानवा युद्धदुर्मदाः ॥ २
महपद्मो निकुम्भश्च कुम्भकर्णश्च वीर्यवान् ।
काञ्चनाक्षः कपिस्कन्धो मैनाकः क्षितिकम्पनः
शितकेशोर्ध्ववक्त्रश्च वज्रनाभः शिखी जटी
सहस्रबाहुर्विकटो व्याघ्राक्षः प्रियदर्शनः ॥ ४
एकाक्ष एकपान्मुण्डो विद्युदक्षश्चतुर्भुजः ।
गजोदरो गजशिरा गजस्कन्धो गजेक्षणः ॥५
अष्टदंष्ट्रश्चतुर्वक्त्रो मेघनादी जलंधरः ।
करालो ज्वालजिह्वास्यः शताङ्गः शतलोचनः
सहस्रपादः सुमुखः कृष्णश्चैव महासुरः ।
रणोत्कटो दानपतिः शैलकम्पी कुलाकुलिः ७
समुद्रो रभसश्चण्डो धूम्रश्चैव महासुरः ।
गोत्रजो गोक्षुरो रौद्रो गोदन्तः स्वस्तिको ध्रुवः
मांसलो मांसभक्षश्च वेगवान्केतुमाञ्छिबिः
पङ्कदिग्धशरीरश्च बृहत्कीर्तिर्महाहनुः ॥ ९
समप्रभो विकुम्भाण्डो विरूपाक्षो महोदरः
श्वेतशीर्षश्चन्द्रहनुश्चन्द्रहा चन्द्रतापनः ॥ १०
विक्षरो दीर्घबाहुश्च मद्यपो मारुताशनः ।
तालजंघो महाभागः सरभः शलभः क्रथः ११
समुद्रमथनो नादी विततश्च महाबलः ।
प्रलम्बो नरको व्याली धेनुकः काललोचनः
वरिष्ठश्च गरिष्ठश्च भूतलोमा तथा विधुः ।
दुष्प्रसादः किरीटी च सूचीवक्त्रो महासुरः
सुबाहुः कञ्जबाहुश्च करणः कलशोदरः ।
सोमपो देवयाजी च प्रवरो वीरमर्दनः ॥ १४
सुपथः खण्डमुक्तिश्च शिखिनेत्रः शिखिध्वजः
यथास्मृति मया प्रोक्ता मरीचेः कीर्तिवर्धनाः
एते चान्ये च बहवो नानाभूषणभूषिताः ।
रथौघैर्बहुसाहस्रैर्ययुर्योद्धुमरिंदमाः ॥ १६
दिव्याम्बरधरा दैत्या दिव्यमाल्यानुलेपनाः
दिव्यैश्च कवचैर्नद्धा दिव्यैश्चैवोच्छ्रितैर्ध्वजैः
दिव्यायुधधरा दैत्या गर्जमाना यथाम्बुदाः ।
बृहद्भी रथघोषैश्च चालयन्तो वसुंधराम् १८
महाबला दिव्यबलास्त्रधारिणो
भुजङ्गभोगप्रतिमैर्महाभुजैः ।
सुदुर्जया दैत्यवृषाः सुरारयो
दितिप्रिया लोहितलोहितेक्षणाः ॥ १९
ते जग्मुरर्कज्वलनेन्द्रवीर्या
महेन्द्रवज्राशनितुल्यवेगाः ।
विवृत्तदंष्ट्रा हरिधूम्रकेशा
विवर्धमानाः शरदीव मेघाः ॥ २०
सहस्रबाहुर्बाणश्च बलेः पुत्रो महाबलः
रथातिरथकोट्या वै सन्नह्यत महाबल ॥ २१
सर्वे मायाधरा दैत्याः सर्वे दिव्यास्त्रयोधिनः
सर्वे मदबलोत्सिक्ताः सर्वे लब्धवराः पुरा ॥
सर्वे काञ्चनशैलाभाः पीतकौशेयवाससः ।
किरीटोष्णीषमुकुटा दिव्यभूषणभूषिताः ॥२३
हिरण्यकवचाः सर्वे हिरण्यध्वजकेतवः ।
स्यन्दनस्था व्यराजन्त शारदा इव खे ग्रहाः
तापनीयैर्वरैर्निष्कैरनलज्वलितप्रभैः ।
हेमपर्वतशृङ्गस्थाः पुष्पिता इव किंशुकाः २५
तेषां मध्यगतो बाणः प्रावृषीवोत्थितो घनः ।
स्थितः शक्तिगदापाणिस्त्रिनल्वप्रतिमे रथे ॥ २६
विचित्राश्वध्वजयुगे चित्रभक्तिविराजिते ।
गदापरिघसंपूर्णे हेमजालविभूषिते ॥ २७
अन्वीयमानो दितिजैर्वालखिल्यैरिवांशुमान्
नानाप्रहरणैर्घोरैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैरिवोरगैः ॥ २८
पञ्च तस्य महावीर्या दानवा युद्धदुर्मदाः ।
ररक्षू रथमव्यग्रा व्यादितास्या भयावहाः २९
सुबाहुर्मेघनादश्च भीमगर्भश्च वीर्यवान् ।
तथा कनकमूर्धा च वेगवान्केतुमानिति ॥ ३०

कनकरजतभक्तिचित्रपार्श्वे-
पतगपतिप्रतिमे रथे स्थितोऽभूत् ।
जलदनिनदतुल्यनेमिघोषे
सुरगणसैन्यवधाय दानवेन्द्रः ॥ ३१
अनायुषायाः पुत्रस्तु बलो नाम महासुरः ।
वृतः शतसहस्रेण रथानां भीमवर्चसाम् ॥ ३२
युक्तमृक्षसहस्रेण रथमारुह्य वीर्यवान् ।
नीलायसमयं घोरं वायसाङ्कं सुदुर्जयम् ॥
नीलाम्बरधरः श्रीमान्वैदूर्याचलसंनिभः ।
महता रथवेगेन प्रययौ दानवस्तदा ॥ ३४
तत्रैकार्णवसंकाशो सैन्यमध्ये व्यराजत ।
प्रभातसमये श्रीमान्समुद्रस्थ इवांशुमान् ३५
सुतप्तजाम्बूनदतुल्यवर्चसा
निशाकराकारतडिद्गुणाकरः ।
किरीटमुख्येन विभाति शोभिना
यथा गिरिः शृङ्गवरेण भास्वता ॥ ३६

---

१ ख. ॰श्च पूर्णकुम्भश्च वी॰। २ ख. श्च वरुणः क॰। ३ ख. ॰नेन्दुवी॰। ४ख. चित्राक्षेशाश्व॰। ५ ख. ॰था गगनमू॰।

षष्टी रथसहस्राणि नमुचेरसुरस्य वै।
खरयुक्तानि सर्वाणि मेघतुल्यस्वाणि च ॥ ३७
नानाप्रहरणाः सर्वे सर्वे ते चित्रयोधिनः
महाभ्रघनसंकाशा वेगवन्तो महाबलाः ॥ ३८
रथो व्याघ्रसहस्रेण युक्तः परमवेगवान्।
नमुचेरसुरेन्द्रस्य सर्वरत्नविभूषितः ॥ ३९
शार्दूलचिह्नः शुशुभे तस्य केतुर्हिरण्मयः।
रथमध्ये सुरेशस्य मध्यंदिनरविर्यथा ॥ ४०
स भीमवेगश्च महाबलश्च
प्रगृह्य चापं हिमवानिव स्थितः।
नीलाम्बरः काञ्चनपट्टनद्धो
दिशागजो यद्वदुपेतकक्षः ॥ ४१
किङ्किणीजालनिर्घोषं तपनीयविभूषितम्।
सपताकध्वजोपेतं ससंध्यमिव तोयदम् ॥ ४२
चक्रैश्चतुर्भिः संयुक्तमष्टनल्वायतान्तरम्
हेमजालाकुलं दीप्तं कालचक्रमिवोदितम् ॥४३
नानायुधधरं घोरं व्याघ्रचर्मपरिष्कृतम्।
ईहामृगगणाकीर्णं चित्रभक्तिविराजितम् ॥४४
तूणीरशरसंपूर्णं शक्तितोमरसंकुलम्।
गदामुद्गरसंबाधं चापरत्नविभूषितम् ॥ ४५
युक्तमृक्षसहस्रेण लम्बकेसरवर्चसा।
राजतेन विकीर्णेन शोभितं सिंहकेतुना ॥ ४६
स तेन शुशुभे दैत्यो मयो मायाविसर्पिणा।
रथरत्ने स्थितः श्रीमानुदयस्थ इवांशुमान् ४७
विमलरजतबिन्दुशोभिताङ्गं
मणिकनकोज्ज्वलचारुभक्तिचित्रम्।
अयुतशतसहस्रमूर्जितानां
मयमनुयाति तदा महारथानाम् ॥४८

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वामनप्रादुर्भावे मयस्य युद्धाभिगमने एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

शम्बरादिदैत्यसन्नहनम्।

५०

वैशम्पायन उवाच।
पुलोमा तु महादैत्यस्तिमिराकारगह्वरम्।
आरुरोहायसं घोरं रथं पररथारुजम् ॥ १
उत्कर्णपर्वताकारं लोहजालान्तरान्तरम्।
नेमिघोषेण महता क्षुभ्यन्तमिव सागरम् ॥ २
गदापरिघनिस्त्रिंशैः सतोमरपरश्वधैः।
शक्तिमुद्गरसंकीर्णं सतोयमिव तोयदम् ॥ ३
रथमुष्ट्रसहस्रेण संयुक्तं वायुवेगिना।
पुलोमाऽऽरुह्य युद्धाय प्रस्थितो युद्धदुर्मदः॥४
षष्टी रथसहस्राणि पुलोमानं महारथम्।
अन्वयुः सूर्यवर्णानि प्रदीप्तानीव तेजसा ॥ ५
खड्गध्वजेन महता तप्तकाञ्चनवर्चसा।
भ्राजते रथमध्यस्थः पर्वतस्थ इवांशुमान् ॥ ६
सुचारुचामीकरपट्टनद्धां
महागदां कालनिभां महाबलः।
प्रगृह्य बभ्राज स शत्रुमध्ये
कार्ष्णायसीं केतुरिवास्थितोऽव्याम् ७
हयग्रीवस्तु बलवान्हयग्रीवैर्महासुरैः।
वृतः शतसहस्रेण रथानां रथिसत्तमः ॥ ८
धराधरनिभाकारं सपत्नानीकमर्दनम्।
स्यन्दनं भीममास्थाय युद्धायाभिमुखः स्थितः
श्वेतशैलप्रतीकाशः श्वेतकुण्डलभूषणः।
शुशुभे रथमध्यस्थः श्वेतशृङ्ग इवाचलः ॥ १०
महता सप्तशीर्षेण शोभितो नागकेतुना।
वैडूर्यमणिचित्रेण प्रवालाङ्कुरशोभिना ॥११
अमितबलपराक्रमाकृतीनां
वरराथिनामनुजग्मुरूर्जितानाम्।
असुरगणशताभिगच्छमानं
त्रिदशगणा इव वासवं प्रयान्तम्॥१२

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायामेकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

५०

१ ख. °तेनेव शैलेन शो°। २ ख. पर्वतोत्करसंकाशं लो°।

प्रह्लादस्तु महाप्राज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ।
सर्वमायाधरः श्रीमान् यष्टाक्रतुशतैरपि १३
समनह्यत तेजस्वी पावकार्चिःसमप्रभः ।
रथानीकेन महता दुर्दिनाम्भोदनादिना ॥ १४
शूरेणामितवीर्येण हेमकुण्डलधारिणा ।
वृतो दैत्यसहस्रेण देवैरिव पितामहः ॥ १५
स्ववीर्यादग्रणीर्दृप्तो मत्तवारणविक्रमः ।
सुरसैन्यस्य सर्वस्य प्रतिक्षोभ इव स्थितः १६
स्ववीर्येणोदधेस्तुल्यः प्रदीप्ताग्निरिव ज्वलन् ।
तेजसा भास्कराकारः क्षमया पृथिवीसमः ॥
तालध्वजेन दीप्तेन रथेनातिविराजता ।
तं यान्तमनुयान्ति स्म दानवाः शतसंघशः१८
सर्वे हिरण्यकवचाः सर्वे रत्नविभूषिताः ।
दिव्याङ्गरागाभरणाः समरेष्वनिवर्तिनः ॥१९
जाम्बूनदविचित्राङ्गा वैडूर्यविकृताङ्गदाः ।
दिव्यस्यन्दनमध्यस्थाः खस्था इव महाग्रहाः
आचारवांश्चैव जितेन्द्रियश्च
धर्मे रतः सत्यपरोऽनसूयः ।
स्थितोऽग्नितोयाम्बुदवायुकल्पो
रूपी यथा सर्वहरः कृतान्तः ॥ २१
शम्बरस्तु महामायो रथयूथपयूथपः ।
आरुरोह रथं दिव्यं सर्वयुद्धविशारदः ॥ २२
लोहिताक्षो महाबाहुः प्रतप्तोत्तमकुण्डलः ।
जीमूतघनसंकाशो दिव्यस्रगनुलेपनः ॥ २३
विद्युज्ज्योतिर्निकाशेन मुकुटेनार्कवर्चसा ।
मणिरत्नविचित्रेण वैडूर्यवरशोभिना ॥ २४
तपनीयेन महता कवचेन विराजता ।
संध्याभ्रेणेव संच्छन्नः श्रीमानस्तशिलोच्चयः ॥
त्रिंशच्छतसहस्राणि दैत्यानां चित्रयोधिनाम् ।
बलिनां कालकल्पानामन्वयुः शम्बरं तदा ॥
युक्तं हयसहस्रेण शुक्लवर्णेन राजता ।
क्रौञ्चध्वजेन दीप्तेन रथेनाहवशोभिना ॥ २७
व्यासक्तवैडूर्यसुवर्णजालं
नानाविहङ्गैरपि भक्तिचित्रम् ।
विद्युत्प्रभं भीमरवं सुवेगं
रथं समारुह्य रराज दैत्यः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वामनप्रादुर्भावे शम्बरादिदैत्यसन्नहने पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

सुरासुरयुद्धे बलेः स्वयमुद्योगवर्णनम् ।

५१

वैशम्पायन उवाच ।
अनुह्लादश्च तत्रैव दैत्यः परमदुर्जयः ।
हिरण्यकशिपोः पुत्रः प्रययौ युद्धलालसः ॥ १
चतुश्चक्रेण यानेन त्रिनल्वप्रतिमेन तु ।
युक्तेनाश्वैर्महावीर्यैः सिंहवक्त्रैरजिह्मगैः ॥ २
भीमगम्भीरनादेन नेमिघोषेण वीर्यवान् ।
चालयन्वसुधां सर्वां सशैलवनकाननाम् ॥ ३
विनर्दमाना दैत्यौघा अनुह्लादं ययुः शुभाः ।
शतं शतसहस्राणां रथानां हेममालिनाम् ॥४
परिघैर्भिन्दिपालैश्च भल्लैः पाशैः परश्वधैः ।
विविधायुधहस्तास्ते शूलमुद्गरपाणयः ॥ ५
सुवर्णजालनिर्मुक्तैर्वज्रैश्च समलंकृताः ।
रथैश्चित्रैश्च कवचैः सज्जमाना महासुराः ॥ ६
तदा विशालोच्छ्रितशैलरूपे
बभौ रथे काञ्चनचित्रिताङ्गे ।
दैत्याधिपः सत्त्वबलानुरूपे
समास्थितस्त्वप्रतिमे सुरूपे ॥ ७
विरोचनश्च बलवान्वैश्वानरसमद्युतिः ।
महता रथवंशेन सर्वास्त्रकुशलः शुचिः ॥ ८
व्यूहानां विनियोगज्ञो ज्ञानविज्ञानतत्त्ववित् ।
बलेः पिता सुरवरः सुराणामिव वासवः ॥९

इति श्रीमहाभारते हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

५१

अनुह्लादश्चेति ॥ १ ॥ त्रिनल्वा द्वादशशतहस्तोच्छ्राया प्रतिमा यस्य तेन ॥ २ ॥

१ ख. ॰यो दैत्यानां रथयूथपः । आ॰ ।

सर्वायुधसमोपेतं किङ्किणीजालभूषितम् ।
युक्तानां वाजिमुख्यानां सहस्रेणाशुगामिनाम्
रथमारुह्य दैत्येन्द्रो बभौ मेरुरिवापरः ।
किङ्किणीजालपर्यन्तं गजेन्द्रध्वजशोभितम् ।
संध्याभ्रसमवर्णाभिः पताकाभिरलंकृतम् ११
प्रवालजाम्बूनदभक्तिचित्रं
व्यालं विकारान्तरनेमिघोषम् ।
रथं समारुह्य किरीटमाली
ययौ स युद्धाय महासुरेन्द्रः ॥ १२
विरोचनानुजश्चैव कुजंभो नाम दानवः ।
स्यन्दनैर्बहुसाहस्रैर्मणिकाञ्चनभूषितैः ॥ १३
वृतो मदबलात्सिक्तैर्दैवारिभिररिंदमः ।
प्रासपाशगदाहस्तैर्दानवैर्युद्धकाङ्क्षिभिः ॥ १४
स पर्वतनिभाकारो भिन्नाञ्जनचयप्रभः ।
महता भ्राजमानेन किरीटेन सुवर्चसा ॥ १५
सर्वरत्नविचित्रेण कवचेन च संवृतः ।
महता दीप्तवपुषा रथेनेन्दुरिवांशुमान् ॥ १६
शातकौम्भेन महता तालवृक्षेण केतुना ।
रराज रथमध्यस्थो मेरुस्थ इव भास्करः १७
रणपटुरतिवीर्यसत्त्वबुद्धिः
सुरसमराभिमुखः प्रयाति तूर्णम् ।
असुरगणसमावृतः कुजम्भ-
स्त्रिदशगणैरिव वृत्रहामरेन्द्रः ॥ १८
असिलोमा च तत्रैव दानवः पर्वतायुधः ।
दारुणं वपुरास्थाय दारुणो दारुणाननः ॥ १९
रौद्रः शकटचक्राक्षो महाकायो महाबलः ।
कृष्णवासा महादंष्ट्रः किरीटी लोहिताननः ॥
वृतो दैत्यसहस्रैर्घोरैर्गिरिपादपयोधिभिः ।
नानारूपधरैर्दक्षैर्दैत्यैस्त्रिदशशत्रुभिः ॥ २१
ते शूलहस्ता गगने चरन्त
इतस्ततस्तोयदवृन्दतुल्याः ।
खं छादयन्तस्तपनीयनिष्का
यथोन्नताः प्रावृषि कालमेघाः ॥ २२
अनायुषायाः पुत्रस्तु वृत्रो नाम महासुरः ।
देवशत्रुर्महाकायस्ताम्रास्यो निर्नतोदरः ॥ २३
दीप्तजिह्वो हरिश्मश्रुरूर्ध्वरोमा महाहनुः ।
नीलाङ्गो लोहितमुखः किरीटी लोहिताम्बरः ॥
आजानुबाहुर्विकृतः श्वेतदंष्ट्रो विभीषणः ।
महामायाधरो भीमो हेमकेयूरभूषणः ॥ २५
महता मणिचित्रेण कवचेन तु संवृतः ।
हेममालाधरो रौद्रश्चक्रकेतुरमर्षणः ॥ २६
किंकिणीशतसंघुष्टं तपनीयविभूषितम् ।
युक्तं हयसहस्रेण रक्तध्वजपताकिनम् ॥ २७
रथानीकेन महता युद्धायाभिमुखो ययौ ।
दिव्यं स्यन्दनमास्थाय दैत्यानां नन्दिवर्धनः
तपितकनकबिंदुपिंगलाक्षो
दितितनयोऽसुरसैन्ययुद्धनेता ।
विकसितकमलाभचारुचक्षुः
सितदशनः शुशुभे रथासनस्थः ॥२९
एकचक्रस्तु तत्रैव सूर्यचक्र इवोदितः ।
कालचक्रसमो रौद्रश्चक्रायुध इवोद्यतः ।
सर्वायसमयं दिव्यं रथमास्थाय भासुरम् ॥ ३०
वृतो दैत्यगणैर्दृप्तैः कालायसशिलायुधैः ।
तस्याशीतिसहस्राणि रथिनां चित्रयोधिनाम्
सर्वे कालान्तकप्रख्या रुधिराक्षा महाबलाः ।
आयसैः काञ्चनैश्चैव सन्नद्धा वरवर्णिनः ॥३२
व्यराजन्तान्तरिक्षस्था नीला इव पयोधराः ।
[संदष्टोष्ठपुटा घोरा महाकाया महासुराः ।
वधाय सुरसैन्यस्य सन्नह्यन्त महाबलाः ॥]
सर्वे कालान्तकप्रख्या धीराः समरदुर्जयाः ३३
सागरोदरगम्भीरा नीलवक्त्रा दुरासदाः ।
रेजुर्यान्तोऽसुरवरा वेलातीता इवार्णवाः ॥३४
ते भीममायाः सुसमृद्धकायाः
किरीटिनः काञ्चनभूषिताङ्गाः ।
ययुस्तदा स्वायुधदीप्तहस्ता
नभः सपक्षा इव पर्वतेन्द्राः ॥ ३५
संदिष्टो बलिपुत्रेण वृत्रभ्राजा महासुरः ।
वधाय सुरसैन्यस्य संनह्यस्वेति वीर्यवान् ॥३६
हेमताली महादंष्ट्रः स्रग्वी रुचिरकुण्डलः ।
रक्तमाल्याम्बरधरश्चण्डः समरदुर्जयः ॥ ३७
सुमहावृत्तनयनः स किरीटी धनुर्धरः ।
प्रभिन्न इव मातङ्गः शार्दूलसमविक्रमः ॥ ३८
महातालनिभं चापं तथा रुचिरसायकम् ।
विस्फारयन्महावेगं वज्रनिष्पेषनिःस्वनम् ३९

भिन्नाञ्जनचयप्रभः कज्जलगुटिकागर्भवत् कृष्णः ॥ १५ ॥ तपनीयनिष्काः सुवर्णमयपदकालंकाराः ॥ २२ ॥

---

१ ख. °त्रं व्यालम्बिमुक्ताफलशोभितं च । रथं स° । २ ख. सर्वायुधमयं दि° । ३ ख. नेदुर्यो° ।

रथेन खरयुक्तेन ध्वजेन भुजगेन ह ।
शुशुभे स्यन्दनस्थः स सन्ध्यागत इवांशुमान्
रथैस्तु बहुसाहस्रैर्हेमपट्टविभूषितैः ।
कूटमुद्गरसंपूर्णैर्जलपूर्णैरिवाम्बुदैः ।
स दैत्येन्द्रोऽभिचक्राम तस्मिन्युद्ध उपस्थिते
पवनसमगतिर्विशालवक्षा
विकसितपङ्कजचारुगर्भगौरः ।
प्रवररथगतो ययौ स तूर्णं
त्रिदशगणैरभिलक्षितप्रभावः ॥ ४२
सिंहिकातनयश्चैव राहुर्नाम महासुरः ।
विकटः पर्वताकारः शतशीर्षा शतोदरः ॥४३
पीतमाल्याम्बरधरो जाम्बूनदविभूषितः ।
स्निग्धवैडूर्यसंकाशः पद्मपत्रनिभेक्षणः ॥ ४४
सर्वकाञ्चनसंयुक्तं मणिजालपरिष्कृतम् ।
पताकाशतसंकीर्णं युक्तं परमवाजिभिः ॥ ४५
आरुरोह रथं दिव्यं दैत्यः परमवीर्यवान् ।
ननाद च महानादं कम्पयन्वसुधातलम् ॥४६
मयेन विहितो दिव्यस्तस्य केतुर्हिरण्मयः ।
मयूरपक्षसंकाशं कवचं चायसं महत् ॥ ४७
भीमवेगरवैश्चान्यै रथैर्दिव्यैः शुभासुरैः ।
नानाप्रहरणाकीर्णैः सेव्यमानो महाबलः ४८
असुरगणपतिर्गजेन्द्रगामी
अतिरभसगतिर्महासुराणाम् ।
अरिगणमभितो विभुः प्रयातो
गिरिवरमस्तमिवांशुमान्सुदीप्तः॥४९
विप्रचित्तिस्तु तत्रैव दनोर्वंशविवर्धनः ।
कश्यपस्यात्मजः श्रीमान्ब्रह्मणस्तेजसा समः॥
यष्टा क्रतुसहस्राणां वेदवित्तपसाऽन्वितः ।
स्वयंभुवा दत्तवरो वरदश्च स्वयंभुवः ।
ईशित्वं च महत्त्वं च वशित्वं च महाद्युतेः ५१
ऐश्वर्यगुणसंपन्नो ब्रह्मेव स्वयमूर्जितः
सार्धं पुत्रैश्च पौत्रैश्च सन्नह्यत महाबलः ॥ ५२
सर्वे मायाधराः शूराः कृतास्त्रा रणदुर्जयाः ।
सर्वे कमलवर्णाभा हेमकूटोच्छ्रयोच्छ्रयाः ५३
सर्वे रजतसंकाशाः कैलासशिखरोपमाः ।
मयेन निर्मितास्तेषां सर्वे मायामया रथाः ५४
विचरन्तो व्यराजन्त शारदा इव तोयदाः ।
सर्वे हंसध्वजाः श्वेताः श्वेतदण्डसमुच्छ्रयाः॥
श्वेताम्बरधरा दैत्याः श्वेतमाल्यविभूषिताः ।
श्वेतातपत्राः सर्वे ते श्वेतकुण्डलमण्डिताः ॥
मुक्ताहारवृतोरस्का भान्ति नाकेश्वरा इव
महाग्रहनिभाकाराः शत्रूणां लोमहर्षणाः ५७
रक्तचित्राम्बरधराश्चित्राभरणभूषिताः ।
त्रैलोक्यविजयं नाम रथमास्थाय वीर्यवान्
कैलासशिखराकारमष्टनल्वायतान्तरम् ।
युक्तं वाजिसहस्रेण सितेन शिववर्चसा ।
पताकाशतसंछन्नं नानायुधविकल्पितम् ॥५९
हिमांशुकुन्दप्रतिमं विशालं
सितातपत्रं दनुजेश्वरस्य ।
विभाति तस्योपरि धार्यमाणं
श्वेताद्रिमूर्धोपगतः शशाङ्कः ॥ ६०
केशी दानवमुख्यस्तु जिह्मस्ताम्राक्षदर्शनः ।
नीलमेघचयप्रख्यः कालः पुरुषविग्रहः ॥ ६१
महाग्रहनिभाकारः शत्रूणां लोमहर्षणः ।
चित्रमाल्याम्बरधरो रक्ताभरणभूषितः ॥ ६२
शताक्षः शतबाहुश्च हरिश्मश्रुर्महाबलः ।
शङ्कुकर्णो महानादो वपुषा घोरदर्शनः॥ ६३
युक्तं महिषकैर्दिव्यैर्घण्टाकोटिकृतस्वनम् ।
महावारिधराकारमास्थाय रथमुत्तमम् ॥ ६४
ध्वजेनोष्ट्रेण महता नीलकेसरवर्चसा ।
नानारागविचित्राभिः पताकाभिर्विभूषितम्
द्विपञ्चाशत्सहस्राणि रथानामुग्रवर्चसाम् ।
ययुस्तस्यासुरेन्द्रस्य प्रयातस्य सुरान्प्रति ॥६६
भान्ति भिन्नाञ्जननिभाः प्रयातस्य महात्मनः
दंष्ट्रार्धचन्द्रवदनाः सबलाका इवाम्बुदाः ६७
तत्तस्य वैडूर्यसुवर्णचित्रं
विद्युत्प्रभं भास्कररश्मितुल्यम्।
किरीटमाभात्यसुरोत्तमस्य
दावाग्निदीप्तं शिखरं यथाद्रेः ॥ ६८
वृषपर्वाऽसुरश्चैव श्रीमांश्च सुरसूदनः ।
आरुरोह रथं दिव्यं मेरुशृङ्गमिवांशुमान् ॥ ६९
प्रवालजाम्बूनदचित्रकूबरं
महारथं भारसहं महार्हम् ।
स्वलंकृतं राजतहेमकुण्डलं
गभस्तिनक्षत्रतडिन्निकाशम् ॥ ७०

वरदश्च स्वयंभुवः ब्रह्मणोऽपि मान्य इत्यर्थः । लोकान्मा नाशयेति ब्रह्मणा प्रार्थितः सन् तस्मै वरद इत्यर्थः ॥५१॥ सन्नह्यत समनह्यत अडभावः ॥ ५२ ॥

१ ख. शूलमु॰ । २ ख. ॰तनेमिम॰ ।

केयूरयुक्तांगदनद्धबाहुः
सहस्रतारेण च चर्मणा सः।
साङ्ग्रामिकैराभरणैश्च चित्रै-
र्मध्याह्नसूर्यप्रतिमो बभूव ॥ ७१
महाबलो बद्धतलाङ्गुलित्रो
बलोत्कटः किंशुकलोहिताक्षः।
प्रगृह्य चामीकरचारुचित्रं
चापं स्थितो वृत्तविशालनेत्रः ॥ ७२
महासुरेन्द्रश्च महासुरैर्वृतो
बलिस्तदा स्यन्दनमारुरोह।
वैडूर्यहेमोपचितं विशालं
विद्युत्प्रभं षोडशनल्वमात्रम् ॥ ७३
युक्तं सहस्रेण दितेः सुतानां
गजाननानां विकृताकृतीनाम्।
चामीकरोरःस्थलभूषितानां
प्रनर्दतां प्रावृषि चाम्बुदानाम् ॥ ७४
महारथं देवरथप्रकाशं
सहस्रमायेन मयेन सृष्टम्।
ईहामृगाक्रीडितभक्तिचित्रं
दिव्यं रथं दिव्यरथानुयातम् ॥ ७५
सकिङ्किणीकं विमलं सुविस्तृतं
हिरण्मयैः पञ्चशतैरलंकृतम्।
अभ्याददे वैजयिकीं जयाय
स्रजं बलिर्हेमविचित्रपुष्पाम् ॥ ७६
आबध्य मालां प्रभया विचित्रां
बलिस्तदा भाति भुजैर्विशालैः।
रराज तैः सर्वसमृद्धियुक्तै-
र्महार्चिषा सूर्य इवाम्बरस्थः ॥ ७७
स्रजं तदाबध्यति चास्य दुर्गां
सर्वासुराणामिव हारभूताम्।
वैरोचनिः सर्वश्रियाऽभिजुष्टो
विभ्राजतेऽसौ शरदीव चन्द्रः ॥ ७८
मेरोस्तटैर्वा ज्वलनप्रकाशै-
रादित्यसंयुक्तमिवाभ्रजालम्।
प्रासाश्च पाशाश्च हिरण्यबद्धा
वर्माणि खड्गाश्च परश्वधाश्च ॥ ७९
धनूंषि वज्रायुधसप्रभाणि
दिव्या गदा वज्रमुखाश्च शक्त्यः।
दिव्याश्च खड्गा विशिखाश्च दीप्ता
नाराचपूर्णा विविधाश्च तूणाः ॥ ८०
धृता रथे दैत्यवृषस्य तस्य
चकाशिरे प्रज्वलिता यथोल्काः।
ते चामरापीडधराः सुदंष्ट्राः
सुवर्णमुक्तामणिहेमचित्राः ॥ ८१
वीजयन्ति वालव्यजनैर्विनीता
महासुराः स्यन्दनवेदिकास्थाः।
अयःशिरा अश्वशिरा दुरापः
शिबिर्मतङ्गो विशिराः शताक्षः ॥ ८२
अयो निकुम्भः क्रथनश्च दानवो
ररक्षिरे ते दश दानवाधिपम्।
पुरश्चराश्चैव सहस्रशोऽसुराः
पदातयो दानवराजरक्षिणः ॥ ८३
शतघ्निचक्राशनिशक्तिपाणयः
प्रजग्मुरग्रेऽनिलतुल्यवेगिनः।
घण्टाः सुशब्दास्तपनीयबद्धा
आडम्बरा गर्गरडिण्डिमाश्च ॥ ८४
महारवा दुन्दुभयश्च नेदु
रथप्रयाणे दितिजेश्वरस्य।
तस्योत्थितः काञ्चनवेदिकाढ्यो
हिरण्मयो दिव्यमहापताकः ॥ ८५
महाध्वजो वै तपनीयनद्धो
रराज वीरस्य यथा विवस्वान्।
समुच्छ्रितं काञ्चनमातपत्रं
स्रक्काञ्चनी वक्षसि चास्य भाति ८६
समंततश्चाप्यसुराश्चरन्ति
दैत्यर्षयः प्राञ्जलयो जयन्ति।
पुरोहिताः शत्रुवधे समाहिता-
स्तथैव चान्ये श्रुतशीलवृद्धाः॥ ८७
जपैश्च मन्त्रैश्च तथौषधीभि-
र्महात्मनः स्वस्त्ययनं प्रचक्रुः।
स तत्र वस्त्राणि शुभाश्च गावः
फलानि पुष्पाणि तथैव निष्कान् ८८
बलिर्द्विजेभ्यः प्रयतः प्रयच्छ-
न्विराजतेऽतीव यथा धनेशः।
सहस्रसूर्यो बहुकिङ्किणीकः
परार्ध्यजाम्बूनदहेमचित्रः ॥ ८९
सहस्रचन्द्रायुततारकश्च
रथो बलेरग्निरिवावभाति।
तमास्थितो दानवसंगृहीतं
महाबलः कार्मुकधृक् सबाणः॥ ९०

उद्वर्तयिष्यंस्त्रिदशेन्द्रसेना-
मतीव रौद्रं स बिभर्ति रूपम् ।
स वेगवान्वीररथौघसंकुलः
प्रयाति देवान्प्रति दैत्यसागरः ॥ ९१
महार्णवो वीचितरंगसंकुलो
यथा जलौघैर्युगसंशये तथा ।
त्रैलोक्यवित्रासकरैर्वपुर्भि-
स्तान्यग्रतो यान्ति बले रथस्य ।
महाबलान्युच्छ्रितकार्मुकाणि
सपर्वतानीव वनानि राजन् ॥ ९२

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वामने बलेरुद्योगे पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

देवसैन्यानां युद्धोद्योगः ।

५२

वैशम्पायन उवाच ।
श्रुतस्ते दैत्यसैन्यस्य विस्तरो जनमेजय ।
भूयस्त्रिदशसैन्यस्य शृणु विस्तरमादितः ॥ १
सुराधिपस्तु भगवानाज्ञापयत वै सुरान् ।
मरुद्गणांस्तथादित्यान्विश्वान्देवांश्च वासवः २
वसूनष्टौ भृशं सर्वान्यक्षरक्षोमहोरगान् ।
विद्याधरगणान्सर्वान्गन्धर्वांश्च महाबलान् ३
महार्णवांश्च शैलांश्च तथा रुद्रान्महौजसः ।
यमवैश्रवणौ चोभौ वरुणं च जनाधिपम् ॥ ४
ये तु सिद्धा महात्मानः पितरश्च मनस्विनः ।
राजर्षयश्च शतशो योगसिद्धास्तथैव च ॥ ५
त्रिदशाज्ञापकः शक्र आज्ञापयति वीर्यवान् ।
भवन्तो दैत्यनाशाय सन्नह्यन्तामिति प्रभुः॥६
शक्रस्य वचनं श्रुत्वा ततः सर्वे दिवौकसः ।
सन्नह्यन्त महात्मानः शक्रस्य समविक्रमाः ॥ ७
नानाकवचिनः सर्वे विचित्रकवचध्वजाः ।
नानायुधोद्यतकरा मत्ता इव महागजाः ॥ ८
केचिदारुरुहुर्व्याघ्रान्केचिदारुरुहुर्गजान् ।
केचिदारुरुहुर्नागान्केचिदारुरुहुर्वृषान् ॥ ९
हरिनेत्रो हरिश्मश्रुर्हरिदैरावृतध्वजम् ।
रथं हरिहयैर्युक्तं स प्रायात्समरं प्रति ॥ १०
आदित्यवर्णं विरजं सुधौतं
त्वष्ट्रा स्वयं निर्मितमीश्वरार्थम् ।
जालैश्च जाम्बूनदभक्तिचित्रै-
रलंकृतं काञ्चनदामभिश्च ॥ ११
सकूबरोपस्करबन्धुरेषं
विद्युत्प्रभाभिः कृतमाभिताम्रम् ।
कैलासशृङ्गोपममिन्द्रयानं
सुचारुचारुप्रतिचक्रचक्रम् ॥ १२
तारासहस्रैः खचितं ज्वलद्भि-
र्दैवाहेमाल्यार्चितसर्वदेहम् ।
समुच्छ्रितं श्रीध्वजमक्षयाक्षं
प्रज्वाल्यमानं पुरुषोत्तमेन ॥ १३
आस्थाय तं भास्करमाशुवेगं
शचीपतिर्लोकपतिः सुरेशः ।
वज्रस्य धर्ता भुवनस्य गोप्ता
ययौ महात्मा भगवान्महेन्द्रः ॥ १४
आमुच्य वर्माथ सहस्रतारं
हुताशनादित्यसमप्रभावम् ।
सूर्यप्रभं चामुमुचे किरीटं
मालां च जाम्बूनदवैजयन्तीम् ॥ १५
त्वष्ट्रा कृतं भास्कररश्मिदीप्तं
सुतीक्ष्णघोरामलतीव्रधारम् ।
महासुराणां रुधिरार्द्रमुग्रं
प्रगृह्य वज्रं शतपर्वभीमम् ॥ १६

महाबलानि महान्ति सैन्यानि ॥ ९२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायामेकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

५२

श्रुतस्त इति। रथम् आरुरोहेति शेषः ॥१०॥आभिताम्रम् ईषत्सर्वतस्ताम्रं सुचारुभ्योऽपि चारु यानं रथं प्रतिचक्रं वैरिसमूहस्यापि चक्रम् पातालं ज्ञापक गच्छतेत्येवमादि ॥१२॥ जाम्बूनदमयी चासौ वैजयन्ती आपादलम्बिनी तां जाम्बूनदवैजयन्तीम् ॥ १५ ।

महाशनी द्वे च महाग्रहाभे
दीप्तामभोघां च स शक्तिमुग्राम् ।
चक्रं तथैन्द्रं सुमहत्प्रतापं
प्रगृह्य शक्रः प्रययौ रणाय ॥ १७
सहस्रदृग्भूतपतिः सनातनः
सनातनानामपि यः सनातनः ।
खड्गं च देवाधिपतिर्महात्मा
वैयाघ्रमादाय च चर्म चित्रम् ॥ १८
क्षीरोदधिक्षोभसमुच्छ्रितानि
पुरामृतादुत्तमभूषणानि ।
देवासुराणां समनिर्जितानि
सोमार्कनक्षत्रतडित्प्रभाणि ॥ १९
दत्तान्यदित्या मणिकुण्डलानि
युद्धे प्रयातस्य सुरेश्वरस्य ।
तैर्भूषितो भाति सहस्रचक्षु-
रुद्द्योतयन्वै विदिशो दिशश्च ॥ २०
हरिः प्रभुर्नेत्रसहस्रचित्रो
विभाति युद्धाभिमुखः सुरेन्द्रः ।
यथा सितं शारदमभ्रकल्पं
नभस्तलं ह्यृक्षसहस्रचित्रम् ॥ २१
स्तुवन्ति यान्तं विपुलैर्वचोभि-
र्जयाशिषा चोर्जितसत्त्ववीर्यम् ।
अत्रिर्वसिष्ठो जमदग्निरुर्वो
बृहस्पतिर्नारदपर्वतौ च ॥ २२
तमन्वयुर्देवगणा महेन्द्रं
प्रयान्तमादित्यसमानवर्चसम् ।
विश्वे च देवा मरुतस्तथैव
साध्यास्तथादित्यगणाश्च सर्वे ॥ २३
ते देवराजस्य पुरंदरस्य
हयाश्च ये मातलिसंगृहीताः ।
प्रयान्ति देवेश्वरमुद्वहन्तो
नभस्तलं पद्भिरिवाक्षिपन्तः ॥ २४
ब्रह्मर्षयश्चैव महर्षयश्च
राजर्षयश्चाक्षयपुण्यलोकाः ।
सर्वेऽनुजग्मुः सहसा ज्वलन्तं
तेजोन्वितं शक्रममित्रसाहम् ॥ २५

प्रगृह्य शूलांश्च परश्वधांश्च
दीप्तानि चापान्यशनीर्विचित्राः ।
वर्माणि चामुच्य हिरण्मयानि
प्रयान्ति सूर्यांशुसमप्रभाणि ॥ २६
तथा कुबेरोऽश्वसहस्रयुक्तं
श्रेष्ठं रथं सर्वसहं महार्हम् ।
दिव्यं समारुह्य रणाय यातो
धनेश्वरो दीप्तगदाग्रहस्तः ॥ २७
निशाचराः पावकधूमकाया
रक्षोवृषा रुद्रसखस्य तस्य ।
विशालनानायुधदीप्तहस्ता
यान्त्यग्रतो वैश्रवणस्य राज्ञः ॥ २८
ते लोहिताक्षाः परिवार्य देवं
व्रजन्ति भिन्नाञ्जनचूर्णवर्णाः ।
यक्षोत्तमा यक्षपतिं धनेशं
रक्षन्ति वै पाशगदासिहस्ताः ॥ २९
पुण्यः प्रभुः प्राणपतिर्जितात्मा
वैवस्वतो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
तडिद्गुणाभं शतवाजियुक्तं
रथं समारोहत सूर्यकल्पम् ॥ ३०
तं लोकपालं पितरोऽनुजग्मु-
र्विविक्तपापा ज्वलितास्तपोभिः ।
सर्वे च भूता भुवनप्रधाना
नानायुधव्यग्रकराः सुभीमाः ॥ ३१
दण्डं महास्त्रं परिगृह्य देवो
लोकाङ्कुशं निग्रहनिश्चितार्थम् ।
हिरण्मयानां कमलोत्पलानां
मालां मनोज्ञामवसज्य कण्ठे ॥ ३२
स्थितोऽस्थिमेदामिषलोहितार्द्रं
सर्वासुराणां निधनं विरूपम् ।
तेजोमयं मुद्गरमुग्ररूपं
विकर्षमाणोऽरुणधूम्रनेत्रः ॥ ३३
समन्वितो व्याधिशतैरनेकै-
र्यैर्याहरिश्मश्रुरुदारसत्त्वः ।
महासुराणां निधनाय बुद्धिं
चक्रे तदा व्याधिपतिः कृतान्तः ॥ ३४

विविक्तपापाः पृथग्दूरीकृतदोषाः ॥ ३१ ॥

---

१ ख. श्रम० । २ ख. ०तं विकांक्षन् । ते०

ततस्त्रिशीर्षैर्भुजगैर्बृहद्भि-
र्युक्तं रथं हेमचितं महात्मा ।
आस्थाय कुन्देन्दुनिभं जलेशो
ययौ रणायासुरदर्पहन्ता ॥ ३५

वैडूर्यमुक्तामणिभूषिताङ्ग-
स्तेजोमयः पाशगृहीतहस्तः ।
महासुराणां निधनाय देवः
प्रयाति रूप्याङ्गदबद्धबाहुः ॥ ३६

[अन्वीयमानो जलदेवताभि-
र्निषेव्यमाणो जलजैश्च सत्त्वैः ।
संस्तूयमानश्च महर्षिवृन्दैः
संपूज्यमानश्च महाभुजङ्गैः ॥]

कैलासशृङ्गप्रतिमोऽप्रमेयः
समुद्रनाथोऽमृतपो महात्मा ।
महोरगैः स्वैस्तनयैः सुगुप्तो
ययौ रथेनार्कसमप्रभेण ॥ ३७

युद्धायतं यान्तमदीनसत्त्वं
नभस्तले चन्द्रमिवातिकान्तम् ।
पश्यन्ति भूतानि महानुभावं
संहृष्टरोमाणि कृताञ्जलीनि ॥ ३८

धातार्यमांशोऽथ भगो विवस्वा-
न्पर्जन्यमित्रौ च शशी च देवः ।
त्वष्टा तथैवोर्जितविश्वकर्मा
पूषा च साक्षाद्दिवि देवराजः ॥ ३९

सौरच्छदैः सध्वजकिङ्किणीकै-
र्वैडूर्यनिष्कैश्चितहेमकण्ठैः ।
हयैर्वरैः शक्ररथप्रकाशै-
र्युक्तान्रथानारुरुहुः सुरास्ते ॥ ४०

दिवाकराकारनिभानि केचि-
द्धुताशनार्चिःप्रतिमानि केचित् ।
निशाकरांशुप्रतिमानि केचि-
त्तडिद्गणोद्द्योतनिभानि केचित् ॥ ४१

नीलांशुमेघप्रतिमानि केचि-
त्कार्ष्णायसाकारनिभानि केचित् ।
वर्माणि दिव्यानि महाप्रभाणि
त्वष्ट्रा कृतान्युत्तमभानुमन्ति ॥ ४२

आमुच्य मालाश्च सुवर्णपुष्पाः
प्रयान्ति तोयानिलतुल्यवेगाः ।
द्वावश्विनौ चैव महानुभावौ
रूपोत्तमौ धर्मभृतां वरिष्ठौ ॥ ४३

रथं समारुह्य सुवर्णचित्रं
रणं गतौ काञ्चनतुल्यवर्णौ ।
भानोः सुता वै वसवश्च सर्वे
बलोत्कटा दैत्यवधाय देवाः ॥ ४४

रथांश्च नागांश्च महाप्रमाणा-
नास्थाय जग्मुः सुशुभास्त्रहस्ताः ।
रुद्राश्च सर्वेऽरुणधूमवर्णाः
श्वेतैर्युगैर्गोपतिभिर्बृहद्भिः ॥ ४५

महौजसः सर्वगुणोपपन्ना
दीप्तात्मनो भाभिरिव ज्वलन्तः ।
नानायुधव्यग्रकरैर्भुजैस्ते
र्लोकान्समस्तानिव निर्दहन्तः ॥ ४६

ययुः ससैन्यास्तपनीयनद्धाः
सविद्युतस्तोयधरा यथैव ।
विश्वे च देवास्तपसा ज्वलन्तो
वीर्योत्तमाः सूर्यमरीचिवर्णाः ॥ ४७

ययुः ससैन्या युधि दुर्निवार्या
बलोत्कटाः पद्मसहस्रमालाः ।
रथैः सुयुक्तैस्तपनीयवर्णै-
र्वैडूर्यमुक्तामणिदामचित्रैः ॥ ४८

नानाविधाकारसमाकुलास्ते
पारिप्लवैश्चैव सितातपत्रैः ।
तेजोमयैः काञ्चनचारुचित्रैः
सुनिर्मलैः पावकसन्निभास्ते ॥ ४९

उरच्छदैः सध्वजकिङ्किणीकै-
र्हयैश्च वायोः समवेगवद्भिः ।
दिशां गजैश्चैव महाबलैस्तैः
कैलासशृङ्गप्रतिमैर्महद्भिः ॥ ५०

ततस्त्रीति त्रयमेकवाक्यम् ॥ ३५ ॥ निभानि वर्माणीति अग्रिमेण संबन्धः ॥ ४१ ॥ उरः छादयन्ति तैः आरूढानां पुंसाम् अत्युच्छ्रितकंधरत्वेन वक्षस आच्छादकैः ॥ ५० ॥

---

१ ख. मनोः सु॰ । २ ख. ॰नजालार्चि॰ ।

प्रजग्मुरुग्रायुधचापहस्ता-
श्चतुर्युगान्ते ज्वलिता इवोल्काः ।
साध्याश्च देवाः सुमहाप्रभावाः
स्वाधीनचक्राः प्रतिदीप्तवक्त्राः ।
प्रयान्ति जाम्बूनदभूषिताङ्गा
गाङ्गौघमात्रैर्गगनैर्बलौघैः ॥ ५१
विद्योतयन्तो विदिशो दिशश्च
महाबलास्ते जयतां वरिष्ठाः ।
वरिष्ठपुष्टौष्ठभुजाः सुदृप्ता
वैश्वानरार्कप्रतिमप्रभावाः ॥ ५२
ते ब्रह्मविद्भिश्च समस्यमानाः
संपूज्यमानाश्च सुरैः सशक्रैः ।
गन्धर्वसंघैरनुगम्यमाना
वधाय तेषामसुराधिपानाम् ॥ ५३
वैडूर्यवज्रस्फटिकाग्रचित्रै-
र्ध्वजैः सुवर्णैश्च परिष्कृतानाम् ।
रूपं बभौ चोत्कटभूषणानां
दैत्येन्द्रनाशाय विभूषितानाम् ॥ ५४
आत्मप्रभाभिश्च रणोत्कटाभि-
र्वर्मप्रभाभिश्च तमोनुदाभिः ।
ध्वजोत्तमाभिः स्वशरीरभाभि-
र्महाप्रभाभिश्च महोज्ज्वलाभिः ॥ ५५
विभान्ति ते देववराः ससाध्याः
प्रध्मातशंखस्वनसिंहनादाः ॥ ५६
महारथस्थास्त्रिदिवौकसस्ते
महाबलाः शत्रुबलं प्रयान्ति ।
महास्त्रहस्ता ययुरुग्रकाया
महासुराणां निधनाय देवाः ॥ ५७
तथैव सर्वे महतोऽतिवीर्या
बलोत्कटास्ते समरं प्रतीताः ।
ययुर्महामेघसमानवर्णा-
श्चक्रायुधास्तोयदनादनादाः ॥ ५८
महेन्द्रकेतुप्रतिमा महाबलाः
प्रगृह्य सर्वासुरसूदनां गदाम् ।
रणोत्कटा लोहितचन्दनाक्ताः
सहेममाल्याम्बरभूषिताङ्गाः ॥ ५९
ते युद्धशौण्डाः सभुजास्त्रवीर्या
बलोत्कटाः क्रोधविलोडिताक्षाः ।
ययुः सजाम्बूनदपद्ममाला
यथेष्टनानाविधकामरूपाः ।
खड्गप्रभाश्यामलितांसपीठाः
पुरंदरं वै परिवार्य देवाः ॥ ६०
वैडूर्यचामीकरचारुरूपा-
ण्याबध्य गात्रेषु महाप्रभाणि ।
वर्माणि दैत्यास्त्रनिवारणानि
प्रयान्ति युद्धाय सपत्नसाहाः ॥ ६१
तैरुत्थितैः काञ्चनवेदिकाढ्यै-
र्वरध्वजैर्भास्कररश्मिवर्णैः ।
ययौ सुराणां पृतनोग्रभासा
समुन्नदन्ती युधि सिंहनादान् ॥ ६२
इत्येवमुक्तं त्रिदिवेश्वरस्य
सैन्यं तदासीत्सुमहत्प्रभावम् ।
युद्धं प्रयातस्य जयावहस्य
वधाय तेषामसुराधिपानाम् ॥ ६३

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वामनप्रादुर्भावे
द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

देवासुरयुद्धारंभे सनकाद्यागमनम् ।

५३

वैशम्पायन उवाच ।
ततः प्रवृत्तोऽसुरदेवविग्रह-
स्तदद्भुतो भाति सुरासुराकुलः ।
वेलामतिक्रम्य युगान्तकाले
महार्णवान्योन्यमिवाश्रयन्तः ॥ १

स्वाधीनचक्रा आत्मायत्तसैन्याः । गगनैर्गगनवदनन्तैः । " गाध हसने " इत्यस्य वा धातोर्ल्युटि पृषोदरादित्वेन धकारलोपे रूपम् । हसद्भिरित्यर्थः ॥ ५१ ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३

ततः महार्णवा इवेति योजना ॥ १ ॥

१ ख. "ष्टपुष्टाष्टभु" । २ ख. "वे मरुतोऽति" ।

नानायुधोद्द्योतविदीपिताङ्गा
महाबला व्यायतकार्मुकास्ते ।
रणोत्सुका वारणहस्तहस्ताः
सुदुर्जयास्तोयदनादनादाः ॥
विस्फारयन्तः सहसा धनूंषि
चक्राणि चादित्यसमप्रभाणि ।
समुत्क्षिपन्तो ह्यशनींश्च घोरान्
खड्गांश्च ते वज्रमुखाश्च शक्तीः ॥ ३
महागदाः काञ्चनपट्टनद्धा-
स्तथायसान्कार्मुकमुद्गरांश्च ।
शूलांश्च वृक्षांश्च विगृह्य दीप्ता-
न्नदन्ति शूराः शतशो रणस्थाः ॥ ४

वैशम्पायन उवाच ।

एतस्मिन्नन्तरे तेषामन्योन्यमभिनिघ्नताम्
द्वन्द्वयुद्धान्यवर्त्तंत देवानां दानवैः सह ॥ ५
मरुतां पञ्चमो यस्तु स बाणेनाभ्ययुध्यत ।
महाबलः सुरवरः सावित्र इति यं विदुः ॥ ६
अनायुषायाः पुत्रस्तु बलो नाम महासुरः ।
सोऽयुध्यत रणेऽत्युग्रो ध्रुवेण वसुना सह ७
नमुचिश्चासुरश्रेष्ठो धरेण सह युध्यत ।
प्रवरौ विश्वकर्माणौ ख्यातौ देवासुरेश्वरौ ८
पुलोमा तु महादैत्यो वायुना सह युध्यत ।
ससैन्यः पर्वताकारो रणेऽयुध्यत दंशितः ॥९
हयग्रीवस्तु दितिजः सह पूष्णा त्वयुध्यत ।
शूरेणामितवीर्येण भास्कराकारवर्चसा ॥ १०
शम्बरस्तु महादैत्यो महामायो महासुरः ।
भगेनायुध्यत तदा सहितो युद्धदुर्मदः ॥ ११
शरभः शलभश्चैव दैत्यानां चन्द्रभास्करौ ।
प्रयुद्धौ सह सोमेन शैशिरास्त्रेण धीमता १२
विरोचनस्तु बलवान्बलैर्बलवतः पिता ।
विष्वक्सेनेन साध्येन देवेन च स युध्यत १३
कुजम्भस्तु महातेजा हिरण्यकशिपोः सुतः ।
अंशेनायुध्यत तदा प्रासप्रहरणेन वै ॥ १४
असिलोमा तु बलिना मारुतेन समं विभो ।
तदायुध्यत दीप्तास्यो विकृतः पर्वतायुधः १५
अनायुषाया पुत्रस्तु वृत्रो नाम महासुरः ।
अश्विभ्यां देववैद्याभ्यां सह युध्यत संयुगे १६
एकचक्रस्तु दितिजश्चक्रहस्तो दुरासदः ।
बलस्तु मधुपिङ्गाक्षो वृत्रभ्राता महासुरः ।
मृगव्याधेन रुद्रेण सहायुध्यत वीर्यवान् ॥१८
राहुस्तु विकृताकारः शतशीर्षो महोदरः ।
अजैकपादेन रणे सहायुध्यत दंशितः ॥ १९
केशी तु दानवश्रेष्ठः प्रावृट्कालाम्बुदप्रभः ।
धनेश्वरेण भीमेन सहायुध्यत संयुगे ॥ २०
वृषपर्वा तु बलिना निकुम्भेन महारणे ।
विश्वेदेवेन विश्वेशः सहायुध्यत वीर्यवान् २१
प्रह्लादस्तु महावीर्यो वीरैः स्वैस्तनयैर्वृतः ।
युयुधे सह कालेन रणे काल इवापरः ॥ २२
अनुह्लादः कुबेरेण धनदेन महारणे ।
गदाहस्तेन युयुधे शोभयन्त्रिपुवाहिनीम् ॥ २३
विप्रचित्तिस्तु दैतेयो वरुणेन महात्मना ।
प्रवृत्तो वै रणं कर्तुं दैत्यानां नन्दिवर्धनः ॥ २४
बलिस्तु सह शक्रेण सुरेशेन महात्मना ।
युयुधे देवराजेन बलिना बलवान्रणे ॥ २५
शेषा देवाश्च दैत्याश्च जघ्नुरन्योन्यमाहवे ।
विनर्दन्तो महानादान्प्रासासिशरशक्तिभिः॥
अदृश्यन्त महोत्पाता ये प्रोक्ता जगतः क्षये
मारुताः सप्त ते क्षुब्धा व्यशीर्यन्त महीधराः
सप्त चैवोत्थिताः सूर्याः शोषयन्तो महार्णवान्
बहुनाभिद्यत धरा वायुना मथिता यथा ॥ २८
व्युत्थिताश्च महामेघाः शक्रचापाङ्कितोदराः।
प्रणेदुः सर्वभूतानि सर्वाः सतिमिरा दिशः ॥
देवानामजयो घोरो दृश्यते कालनिर्मितः ।
घोरोत्पातः समुद्भूतो युगान्तसमये यथा ३०
न ह्यन्तरिक्षं न दिशो न भूमि-
र्न भास्करोऽदृश्यत रेणुजालैः ।
ववुश्च वातास्तुमुलाः सुधूम्रा
दिशश्च सर्वास्तिमिरोपगूढाः ॥ ३१
एते चान्ये च बहवो दृश्यन्ते देवनिर्मिताः ।
भूमौ तथाऽन्तरिक्षे च महोत्पाताः समंततः
तद्युद्धं देवदैत्यानां भीमानां भीमदर्शनम् ।
अपश्यत गुरुर्ब्रह्मा सर्वैरेव सुरैः सह ॥ ३३
वेदैश्चतुर्भिः साङ्गैश्च विद्याभिश्च सनातनः ।
पद्मयोनिर्वृतः श्रीमान्सिद्धैश्च परमर्षिभिः ३४
नानामणिस्तम्भसहस्रचित्र-
मारुह्य यानं ददृशे स्वयंभूः ।
सुभास्वरं भूतसहस्रयुक्तं
प्रदीप्यमानं वपुषा वरेण ॥ ३५

सुतप्तजाम्बूनदभक्तिचित्र-
मानन्दभेरीशतसंप्रणादम् ।
नक्षत्रचण्डांशुभिरंशुमन्तं
वैडूर्यसोमार्कविभूषिताङ्गम् ॥ ३६
तमात्मजो वै पुलहं पुलस्त्य-
स्तथा मरीचिर्भृगुरङ्गिराश्च ।
ऋक्सामभिः सम्यगभिष्टुवन्तः
सेवन्ति देवं वरदं विमाने ॥ ३७
तं पावका लोकगुरुं स्वयंभुवं
सांगाश्च वेदा मखदेवताश्च ।
सेवन्ति देवं भुवनेश्वरेशं
भूतानि चान्यानि महानुभावम् ॥ ३८
एते बभूवुश्च महर्षिसंघा
वैश्वानराः पावकयोनयश्च ।
सर्वे ययुर्देवपुरोहिताश्च
युद्धोत्सुकाः सर्वसुरासुराणाम् ॥ ३९
योगेश्वराः षट् च दिवाकराभा
विभूषणैर्भूषितसर्वदेहाः ।
अन्तर्हिता वै ददृशुर्नभःस्था
नारायणश्चैव नरश्च देवाः ॥ ४०
वक्त्रैश्चतुर्वेदधरैश्चतुर्भिः
संपूर्णचन्द्रप्रतिमैः सुकान्तैः ।
सर्वा दिशो निस्तिमिराश्चकार
नवोदितोऽसौ शरदीव चन्द्रः ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि देवासुरयुद्धे सनकादिकागमनं नाम त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

देवासुरयोस्तुमुलयुद्धस्य यज्ञरूपेण वर्णनम् ।

५४

वैशम्पायन उवाच ।
उभयोः सेनयो राजन्भूयो युद्धमवर्तत ।
नादेन संचालयतां त्रैलोक्यमिदमव्ययम् ॥ १
गोमुखाडम्बराणां च भेरीणां मुरजैः सह ।
झल्लरीडिण्डिमानां च व्यश्रूयन्त महास्वनाः
प्रवृत्तो युद्धयज्ञस्तु तुमुलो लोमहर्षणः ।
रणमध्ये महानादः स्वर्गीयः शूरसंमतः ॥ ३
युद्धयज्ञस्य नेताऽभूत्प्रह्लादो दैत्यसत्तमः ।
विरोचनस्तथाऽध्वर्युर्युद्धयज्ञप्रवर्तकः ॥ ४
होता चैवात्र नमुचिर्वृत्रः स्तोत्रोपकल्पकः ।
मन्त्रा दैत्याः समाख्याता यज्ञकर्मणि तत्र वै ५
अनुयातश्च पितृभिरधिको वा पराक्रमैः ।
येष्ठे तत्राभवद्बाणः संयुगे चोपतिष्ठते ॥ ६
ऐन्द्रं पाशुपतं ब्राह्मं स्थूणाकर्णं सुदुर्जयम् ।
मन्त्रास्तत्राभ्यवर्तन्त साध्वनुन्हादयोजिताः
उद्गाता च मयः श्रीमान्स्थितः शत्रुभयंकरः ।
विनदन्दितिजश्रेष्ठो देवानीकं व्यदारयत् ॥ ८
बलिस्तु राजा द्युतिमान्स्वय तत्र महासुरः
जाप्यैर्होमैश्च संयुक्तो ब्रह्मत्वमकरोत्प्रभुः ॥ ९
रणाग्निर्ज्वलितो घोरो वैरेन्धनसमीरितः ।
हूयते त्वसुरैस्तत्र देवो विष्णुः सुरैः सह ॥ १०
शङ्खशब्दैः सुतुमुलैर्भेरीणां च महास्वनैः ।
उद्घुष्टं विमलं चैव ब्रह्मण्यं सुप्रयुज्यते ॥ ११
बलश्च बलकश्चैव पुलोमा च महासुरः ।
प्रशस्तं च समं कृत्वा सत्रं सम्यक्प्रचक्रिरे १२

षट् योगेश्वराः १ सनक–२ सनन्दन–३ सनातन–४ सनत्कुमार–५ कापिल–६ जैगीषव्याः ॥ ४० ॥ इति श्रीहरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

५४

उभयोरिति उभयोर्गोमुखादीनां नादेन प्रोत्साहितयोः सेनयोः ॥ १ ॥ गोमुखादयस्तूर्यविशेषाः ॥ २ ॥ स्तोत्रोपकल्पकः प्रस्तोता ॥ ५ ॥

१ ख. यष्ठा वै तत्र बाणस्तु सं° । २ ख. °रो रथवेयां सुसंस्कृतः । हु° ।

कल्माषदण्डविमला विपुला रथपङ्क्तयः ।
यूपाश्च समकल्पन्त युद्धयज्ञे महाफले ॥ १३
कर्णनालीकनाराचा वत्सदन्तोपबृंहिकाः ।
तोमराः सोमकलशा विचित्राणि धनूंषि च ॥
अस्थीन्यत्र कपालानि पुरोडाशाः शिरांसि च
आज्यं च रौद्रं रुधिरं तस्मिन्यज्ञेऽभिहूयते ॥
इध्माः परिधयस्तत्र प्रस्तारा विपुला गदाः ।
हयग्रीवोऽसिलोमा च राहुः केशी च दानवः॥
विरोचनश्च जम्भश्च कुजम्भश्च महाबलः ।
सदस्यास्तत्र तु मखे विप्रचित्तिस्तु वीर्यवान्
इषवस्तु स्रुवास्तत्र रथाक्षसदृशाः शुभाः ।
धनुष्कोट्यो धनुर्ज्याश्च स्रुवस्तत्र महामखे ॥
प्रतिप्रास्थानिकं कर्म वृषपर्वाऽकरोदिह ।
दीक्षितस्तत्र तु बलिस्तस्य पत्नी महाचमूः १९
शम्बरस्तत्र शामित्रमकरोद्दितिनन्दनः ।
अतिरात्रे महाबाहुर्विंतते यज्ञकर्मणि ॥ २०
दक्षिणास्तस्य यज्ञस्य कालनेमिर्महासुरः ।
वैताने कर्मणि विभोर्यः ख्यातो हव्यवाडिव॥
त्रिदशानां तु सैन्यस्य शरीरैर्गतजीवितैः ।
तस्मिन्यज्ञे तु सवनं वर्धते दैत्यनिर्मितम् ॥ २२
देवानां रुधिरं संख्ये पपुरुग्रा दितेः सुताः ।
नर्दमानाः प्रमुदिताः सोमपानं रणाध्वरे ॥२३
यदा बलिर्महादैत्यो विजेता समरे सुरान् ।
तदा ह्यवभृथो यज्ञे भविष्यति न संशयः ॥२४
महासुरेन्द्रपतया यज्वानो भूरिदक्षिणाः ।
वेदवन्तो वृत्तवन्तः शूराः सर्वे तनुत्यजः॥२५
त्रैलोक्यहरणे सृष्टा युद्धयज्ञाय दीक्षिताः ।
बद्धकृष्णाजिनाः सर्वे व्रतिनो मुञ्जधारिणः ॥
एकनिश्चयकार्याश्च त्रैलोक्यजयकाङ्क्षिणः ।
सुरदानवदैत्यानां शब्दः समभवन्महान् ॥२७
नानायुधविहस्तानां त्वरितानां प्रधावताम् ।
क्ष्वेडितोत्कृष्टनिनदैर्गजबृंहितनिःस्वनैः ॥ २८
रथनेमिस्वनैर्घोरैस्तुमुलः सर्वतोऽभवत् ।
शंखदुन्दुभिनिर्घोषैर्हयहेषितनिःस्वनैः ॥ २९
हयानां हेषमाणानां दानवानां च गर्जताम् ।
क्ष्वेडितोत्कृष्टनिनदैः पाणिपादरवैस्तथा॥ ३०
दानवानां परेषां च शस्त्रवन्ति महान्ति च ।
समरे भीमकर्माणि सैन्यानि प्रचकाशिरे ॥३१
ततो नागा रथाश्चैव जाम्बूनदविभूषिताः ।
भ्राजमाना व्यराजन्त मेघा इव सविद्युतः ३२
ऋष्टिशक्तिगदास्तीक्ष्णशूलशक्तिपरश्वधाः ।
चारु विभ्राजिरे तत्र तेष्वनीकेषु भागशः॥३३
रथा बहुविधाकाराः शतशोऽथ सहस्रशः ।
हेमप्रच्छन्नशिखरा ज्वलन्त इव पावकाः ॥३४
दानवानां सुराणां च समालोक्यन्त सैनिकाः
काञ्चनैः कवचैः सर्वे ज्वलितार्कसमप्रभैः ३५
सन्नद्धाः समदृश्यन्त ज्योतींषि गगने यथा ।
उद्यतैरायुधैश्चित्रैस्तलबद्धाः कलापिनः ॥
ऋषभाक्षाः सुरगणाश्चमूमुखगता बभुः । ३६
नानावर्णाः पताकाश्च ध्वजमालाश्च संयुगे ॥
युद्ध्यतां रणशौण्डानामीरयामास मारुतः ।
ध्वजालंकारवस्त्राणि कवचानि च रश्मिभिः
भासयामास सर्वाणि रश्मिवर्णानि रश्मिवान्
सर्वेषामप्रमेयाणां बलानां पादचारिणाम् ३९
रजः प्रच्छादयामास पत्रोर्णं पाण्डुरं दिशः ।
दिव्यायुधधराः सर्वे दीप्तायुधपरिच्छदाः ४०
प्रतितस्तम्भिरेऽन्योन्यमनीकं प्रत्यनीकतः ।
गिरिकूटोच्छ्रयाः सर्वे तदा ते देवदानवाः ४१
अन्योन्यमभिनिघ्नन्तो रणस्थाश्चित्रयोधिनः ।
[उद्यतैरायुधैश्चित्रैस्तलबद्धाः पताकिनः ।]
बाणैः सुरुचिरैस्तीक्ष्णैः पत्रवाजैर्दुरासदैः ४२
मुद्गरैर्मुसलैः शूलैरयस्तुण्डैरुलूखलैः ।
वज्रैरशानिकल्पैश्च खड्गवृक्षादिभिस्तथा ॥ ४३
तथा प्रवर्तिते तेषां विमर्देऽद्भुतविक्रमे ।
सावित्रस्य वधं प्रेप्सुर्बाणो जग्राह कार्मुकम्॥
शरजालेन दिव्येन च्छादयानः सुरोत्तमम् ।
मन्त्रैर्हुत इवार्चिष्मान्संप्रजज्वाल तेजसा ४५
सागराभां महासेनां देवानां दैत्यपुंगवः ।
संशोषयति बाणौघैरर्कांशुभिरिवार्णवम् ॥४६
मारुतः सुमहावेगः सावित्रः-शक्तिमुत्तमाम् ।
चिक्षेप बलिपुत्राय शक्रोऽशनिमिवाद्रये ॥ ४७
आपतन्ती च सा शक्तिर्महोल्कज्वलिता इव।
द्विधा छिन्ना क्षुरप्रेण बाणेनाद्भुतकर्मणा ॥४८

इध्माः प्रस्ताराः शरपंक्तयः परिधयो गदा इति सम्बन्धः ॥ १६ ॥ ऊर्णा पाण्डुरा श्वेतोर्णावच्छुक्लम् । पत्रोर्णेति पाठे धौतकौशेयवच्छुक्लाः । " पत्रोर्णं धौतकौशेयम् " इत्यमरः ॥ ४० ॥ पत्रवाजैः शरपुंखवेगितैः ॥ ४२ ॥

हतायामथ शक्त्यां तु सावित्रो देवसत्तमः।
विश्वकर्मकृतं दिव्यं सुतीक्ष्णं दानवार्दनम् ४९
सुपीनधारं विमलं विपुलं चन्द्रवर्चसम्।
अगृह्णान्निशितं खड्गमाशीविषमिवोरगम् ॥ ५०
तं गृहीत्वा रणमुखे प्रज्वलन्तं महाप्रभम्।
बाणाभ्याशे महातेजाः खड्गपाणिरवस्थितः५१
स तं स्थितमथालक्ष्य सावित्रं बलिनन्दनः।
लोहिताक्षं महाकायं चिक्षेप च ननाद च५२
ततोऽर्ककिरणाकारानशनिप्रतिमाञ्छितान्
संदधे चाशु बाणौघानाशीविषशिलीमुखान्॥
रुक्मपुंखान्प्रदीप्ताग्रानुग्रवेगानलंकृतान्।
आकर्णपूरांश्चिक्षेप शरानुग्रान्समंततः॥ ५४
दृढचापप्रयुक्तास्ते शरा वैश्वानरप्रभाः।
सावित्रं छादयामासुः कैलासमिव तोयदाः॥
संछाद्यमानः शरौघैर्बाणेन बलिसूनुना।
पराङ्मुखः सुरवरःप्रयातः सरथध्वजः॥ ५६
पराजित्य स सावित्रं बाणः परमहर्षितः।
प्रगृह्य कार्मुकं घोरं गतः शक्ररथं प्रति ॥ ५७
बलश्चाप्यसुरश्रेष्ठः प्रगृह्य महतीं गदाम्।
ध्रुवाय वसवे मूर्ध्नि रौद्रां चिक्षेप दानवः५८
तस्य निर्माथितं त्वंसे हेमचित्रं च वर्म वै।
गदावेगेन भीमेन ध्रुवस्य समरे तदा ॥ ५९
शेषाश्च वसवः सर्वे दिव्यास्त्रैर्घोरदर्शनैः।
प्राच्छादयन्रणे दैत्यमादित्यमिव तोयदाः ६०
ततः संमर्दितो बाणैर्बलो दानवसत्तमः।
अवातरद्रथात्तस्माद्गदामुद्यम्य वेगवान्॥६१
पातयामास शत्रूणां समाविध्य महासुरः।
दिशः प्राद्रावयत्सर्वांस्त्रिदशान्सा महागदा॥
इंद्राशनिरिवेन्द्रेण प्रवृद्धाः सुमहास्वनाः ६२
तस्याः सविद्युद्घोषायास्तेन शब्देन वेपिताः
व्यद्रवन्त परिभ्रष्टा रथेभ्यो रथिनस्तदा।
तदुदीर्णं रथानीकं सूर्याभं मेघनिःस्वनम्॥६४
देवानां शरधाराभिः समन्तादभ्यवर्षत।
क्षुरकैर्विशिखैर्भल्लैर्वत्सदन्तैः शिलीमुखैः॥६५
मुहुर्मुहुर्महातेजाः प्रत्यविध्यन्महासुरान्।
बलाकस्तु गदापाणिर्व्यादितास्य इवान्तकः॥
तडिद्गुणार्कसदृशो वैश्वानर इवापरः।
पिबन्निव शरौघांस्तान्देवचापसमुच्छ्रितान्॥
अभ्यद्रवत दैत्येन्द्रो महार्णव इवापरः॥
अवस्फूर्जन्दिशः सर्वाः स्वेन वीर्येण दानवः
अरुजंस्त्रिदशान्दैत्यः सिंधुवेगान्नगा इव।
समुद्रस्तरसा देवान्वायुर्वृक्षानिवौजसा॥ ६९
शमयंश्च महेष्वासान्वसुभ्यां समसज्जत।
आपश्चैवानिलश्चैव ववर्षतुररिंदमौ॥ ७०
शरवर्षाणि दीप्तानि मेघाविव परंतपौ।
क्षिप्तांस्तान्विशिखान्दीप्तानन्तरिक्षे स चिच्छिदे
अमृष्यमाणस्तत्कर्म ध्रुवस्तमभिदुद्रुवे।
तौ पृथक्छरवर्षाभ्यामन्योन्यमभिजघ्नतुः ७२
उत्तमाभिजनौ शूरौ देवदैत्यौ यशस्करौ।
तौ नखैरिव शार्दूलौ दन्तैरिव महाद्विपौ ७३
रथशक्तिभिरन्योन्यं विशिखैश्चाप्यकृन्तताम्।
निर्भिन्दन्तौ च गात्राणि विलिखन्तौच सायकैः
स्तंभयन्तौ च बलिनौ प्रतुदन्तौ स्थितौ रणे।
चरन्तौ विविधान्मार्गान्मण्डलानि च भागशः
मुद्गरैर्जघ्नतुः क्रुद्धावन्योन्यमभिमानिनौ।
असिभ्यां चर्मणी दिव्ये विपुले च शरासने॥
निकृत्याचलसंकाशौ बाहुयुद्धं प्रचक्रतुः।
व्यूढोरस्कौ दीर्घभुजौ नियुद्धकुशलावुभौ ७७
बाहुभिः समसज्जेतामायसैः परिघैरिव।
तयोरासीद्भुजाघातैर्निग्रहः प्रग्रहस्तथा॥ ७८
अतीव भीमः संह्रादो वज्रपर्वतयोरिव।
द्विपाविव विषाणाग्रैः शृंगैरिव महावृषौ ७९
अन्योन्यमभिसंरब्धौ मुहूर्तं पर्यकर्षताम्॥
ततः पराजितो देवो बलाकेन तथा ध्रुवः।
रथं त्यक्त्वा भयात्तस्य प्रनष्टः प्राङ्मुखो वसुः

इति श्रीमहाभारते [1]खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वामनप्रादुर्भावे देवासुरयुद्धे चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥ ५४॥

बाणाभ्याशे बाणसमीपे ॥५१॥ सावित्रं चिक्षेप ॥ ५२ ॥ शत्रूणां शत्रुषु ॥ ६२ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

१ ख. क्षुरप्रैर्वे०।

धरादिदेवैः सह नमुचिप्रभृतीनां घोरतरयुद्धम् ।

५५

वैशम्पायन उवाच ।
पुनरेव तु तत्रासीन्महायुद्धं सुदारुणम् ।
क्रुद्धस्य नमुचेश्चैव धरस्य च महात्मनः ॥ १
संरब्धौ च महाबाहू महेष्वासावरिंदमौ ।
परस्परमुदैक्षेतां दहन्ताविव लोचनैः ॥ २
विस्फार्य च महाचापं हेमपृष्ठं दुरासदम् ।
संरम्भात्स वसुश्रेष्ठस्त्यक्त्वा प्राणानयुध्यत३
स सायकमयैर्जालैर्धरो दैत्यरथं प्रति ।
भानुमद्भिः शिलाधौतैर्भानोः प्राच्छादयत्प्रभां
ततः प्रहस्य नमुचिर्धरस्य च शिलाशितान् ।
असृजत्सायकान्दीप्तान्भीमवेगान्दुरासदान्
महातेजा महाबाहुर्महावेगो महारथः ।
विव्याधातिबलो दैत्यो नवभिर्निशितैः शरैः ६
स तोत्त्रैरिव मातङ्गो वार्यमाणः पतत्त्रिभिः
अभ्यधावच्च संक्रुद्धो नमुचिं वसुसत्तमः ॥ ७
तमापतन्तं वेगेन संरम्भान्नमुची रणे ।
दैत्यः प्रत्यसरद्देवं मत्तो मत्तमिव द्विपम्
ततः प्राधमापयच्छङ्खं भेरीशतनिनादिनम्
विक्षोभ्य तद्बलं हर्षादुद्भूतार्णवसंप्रभम् ॥ ९
अश्वानृक्षसवर्णाभान्हंसवर्णैः सुवाजिभिः ।
मिश्रयन्समरे दैत्यो वसुं प्राच्छादयच्छरैः१०
समाश्लिष्टावथान्योन्यं वसुदानवयो रथौ ।
दृष्ट्वा प्राकम्पत मुहुस्त्रिदशानां महद्बलम् ॥ ११
क्रोधसंरम्भताम्राक्षौ प्रेक्षमाणौ मुहुर्मुहुः ।
गर्जन्ताविव शार्दूलौ प्रभिन्नाविव वारणौ१२
महामेघोपमं रौद्रमासीदायोधनं तयोः ।
रथाश्ववरसम्बाधं मत्तवारणसंकुलम् ॥ १३
समाजमिव तं दृष्ट्वा प्रेक्षमाणा महारथाः ।
आशंसन्तो जयं ताभ्यां योधा नैकत्रसंश्रयाः
तयोः प्रैक्षन्त संरम्भं सन्निकृष्टं महास्त्रयोः ।
सिद्धगन्धर्वमुनयो देवदानवयोस्तदा ॥ १५
तौ च्छादयन्तावन्योन्यं समरे निशितैः शरैः
शरजालावृतं व्योम चक्रतुश्च महाबलौ ॥ १६
तावन्योन्यं जिघांसन्तौ शरैस्तीक्ष्णैर्महारथौ॥
प्रेक्षणीयतमावास्तां वृष्टिमन्ताविवाम्बुदौ १७
सुवर्णविकृतान्बाणान्प्रमुञ्चन्तावरिंदमौ ।
भास्कराभं तदाकाशमुल्काभिरिव चक्रतुः
तयोः शराः प्रकाशन्ते देवदानवयोस्तदा ।
पङ्क्त्यः शरदि मत्तानां सारसानामिवाम्बरे१९
त्रिदशाश्वगजानां हि शरीरैर्गतजीवितैः ।
क्षणेन संवृता भूमिर्मेघैरिव नभस्तलम् ॥ २०
ततः क्षुरारं ज्वलितं सूर्यमण्डलसन्निभम् ।
धराय वसवे मुक्तं चक्रं नमुचिना रणे ।
पतता तेन चक्रेण धरस्य स्यन्दनोत्तमः ॥ २१
सध्वजः सायुधः साश्वो दग्धोऽर्ककिरणप्रभः
स त्यक्त्वा स्यन्दनं देवः प्रदीप्तं चक्रतेजसा ॥
भयात्तस्यासुरेन्द्रस्य गतः स्वगृहमुत्तमम् ।
पराजित्य सुरं दैत्यो नमुचिर्बलगर्वितः ॥
प्रयातः स्वेन सैन्येन भूयः सुरचमूं प्रति ।
यौ तौ मयश्च त्वष्टा च देवदैत्येषु विश्रुतौ २४
प्रवरौ विश्वकर्माणौ मायाशतविशारदौ ।
घोरस्तयोः संप्रहारः प्रावर्तत सुदारुणः ॥२५
अन्योन्यस्पर्द्धिनोस्तत्र चिरात्प्रभृति संयुगे ।
त्वष्टा तु निशितैर्बाणैर्दैत्यं तु बलदर्पितम् ॥२६
पराक्रान्तं पराक्रम्य विव्याध त्रिशतैः शरैः ।
मयस्तु प्रतिविव्याध त्वष्टारं निशितैः शरैः
सुधातैः सुप्रसन्नाग्रैः शातकुम्भविभूषितैः ।
ननाद दितिजश्रेष्ठो हतस्त्वष्टुः शरैर्मयः ॥२८
संक्रुद्धो दैत्यसैन्यस्य विचिन्वन्निव जीवितम्
शक्तिं कनकवैडूर्यचित्रदण्डां महाप्रभाम् ॥२९

५५

पुनरेवेति । प्रत्यसरत् अभिससार॥८॥ महामेघोपमं मेघा महान्तो यत्राकाश तदुपम संकीर्णमित्येन नभसा तुल्यमित्यर्थः ॥ आयोधनं युद्धभूमिः । यमदंष्ट्रोपममित्यपि पाठः ॥ १३ ॥ नैकसंश्रया उभयपक्षीयाः ताभ्यां निमित्तभूताभ्यां स्वजयमाशंसन्तः ॥ १४ ॥ देवदानवयोर्धरनमुच्योः ॥ १५ ॥ त्वष्टुः त्वष्टारम् ॥ २८ ॥

---

१ ख. यमदंष्ट्रोप॰। २ ख. योधास्ते गणशः स्थिताः। त॰।

देवो गृहीत्वा समरे दैत्येन्द्रं समपातयत् ।
भीमां सर्वायसीं दृष्ट्वा पुरंदर इवाशनिम् ॥३०
तां त्वष्टुर्भुजनिर्मुक्तामर्कवैश्वानरप्रभाम् ।
मयश्चिच्छेद तीक्ष्णाग्रैस्तूर्णं सप्तभिराशुगैः ३१
ततः क्षुप्यन्निव प्राणांस्त्वष्टुः कोपान्महासुरः
प्रेषयामास संरब्धः शरान्बार्हिणवाससः ॥ ३२
चिच्छेद बाणांस्त्वष्टा ताञ्ज्वलितैर्नतपर्वभिः
दैत्यस्य सुमहावेगैः सुवर्णविकृतैः शरैः ॥ ३३
तौ वृषाविव नर्दन्तौ बलिनौ वासितान्तरे ।
शार्दूलाविव चान्योन्यं प्रसक्तावभिजघ्नतुः ३४
अन्योन्यं प्रतियुध्यन्तावन्योन्यवधकाङ्क्षिणौ
अन्योन्यमभीवीक्षन्तौ क्रुद्धावाशीविषाविव ॥
महागजाविवासाद्य विषाणाग्रैः परस्परम् ।
शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ ३६
ततः सुविपुलां दीप्तां मयो रुक्माङ्गदो गदाम्
त्वष्टरि प्राहिणोत्क्रुद्धः सर्वप्राणहरां रणे ३७
तया जघानातिरथस्त्वष्टुरुत्तमवाजिनः ।
गदया दानवः क्रुद्धो वज्रेणेन्द्र इवाचलान् ३८
ततः क्रुद्धो महादैत्यः क्षुराभ्यामथ संयुगे ।
पुनर्द्वाभ्यां शराभ्यां तु निशिताभ्यां महारणे
ध्वजं त्वष्टुरथ च्छित्त्वा सूतं निन्ये यमक्षयम्।
महाबलान्महावेगान्सदश्वान्गदयाऽहनत् ४०
दृष्ट्वा त्वष्टा हतं सूतमश्वांश्च विनिपातितान्
हताश्वं रथमुत्सृज्य सूतं च पतितं भुवि ॥४१
विस्फारयन्महाचापं स्थितो भूमाविवाचलः
हताश्वसूतं विरथं दृष्ट्वा रिपुमवस्थितम् ॥ ४२
जयश्रिया सेव्यमानो दीप्यमान इवानलः ।
मयः कालान्तकप्रख्यश्चापपाणिरदृश्यत ॥ ४३
प्रादहद्देवसैन्यानि दावाग्निरिव काननम् ।
त्वष्टुः सोऽक्षिपतानुग्रान्नाराचांस्तिग्मतेजसः
चतुर्दश शिलाधौतान्सायकान्विविधाकृतीन्
ते पपुस्तस्य सैन्यस्य शोणितं रुक्मभूषणाः ॥
आशीविषा इव क्रुद्धा भुजङ्गाः कालचोदिताः
ते क्षितिं समवर्तन्त शोभन्ते रुधिरोक्षिताः॥
अर्द्धप्रविष्टाः संरब्धा बिलानीव महोरगाः ।
तं प्रत्यविध्यत्त्वष्टा तु जाम्बूनदविभूषितैः ४७
चतुर्दशभिरत्युग्रैर्नाराचैरभिदारयन् ।
ते तस्य दैत्यस्य भुजं सव्यं निर्भिद्य पत्रिणः
विदार्य विविशुर्भूमिं पन्नगा इव वेगतः ।

ते प्रकाशन्त नाराचाः प्रविशन्तो वसुंधराम्
अस्तं गच्छन्तमादित्यं प्रविशन्त इवांशवः ।
मयस्त्रिभिरथानर्च्छत्त्वष्टारं तु पतत्रिभिः ॥५०
सुपर्णवेगैर्विकृतैर्ज्वलद्भिः प्राणनाशनैः ।
त्वष्टाऽथ मयनिर्मुक्तैः सायकैरर्दितः प्रभुः ५१
अपयातो रणं हित्वा व्रीडयाभिसमन्वितः ।
तं तत्र हतसूतं च भुजंग इव निर्विषम् ॥ ५२
त्वष्टारं विरथं कृत्वा मुदितः स तु दानवः ।
विस्फार्यमाणो रुचिरं चापं रुक्माङ्गदं दृढम्
रणे व्यतिष्ठद्दैत्येन्द्रो ज्वलन्निव हुताशनः ।
पुलोमा तु बलश्लाघी दृप्तो दानवसत्तमः
रथे श्वेतहयेनेह सार्धं युध्यति वायुना ।
सर्वेषामेव भूतानां यः प्राणः कथ्यते द्विजैः ॥
बलिना कालकल्पेन वायुना सह संगतः
पुलोमस्तत्र पवनः श्रुत्वा ज्यातलनिःस्वनम्
नामृष्यत यथा मत्तो गजः प्रतिगजस्वनम् ।
दैत्यचापच्युतैर्बाणैः प्राच्छाद्यन्त दिशो दश ॥
रश्मिजालैरिवार्कस्य विततं साम्बरं जगत् ।
स ताम्रनयनः क्रुद्धः श्वसन्निव महोरगः ॥५८
वृतो दैत्यशतैर्वायू रश्मिवानिव भास्करः
दैत्यचापभुजोत्सृष्टाः शरा बार्हिणवाससः ५९
रुक्मपुङ्खाः प्रकाशन्ते हंसाः श्रेणीकृता इव
चापध्वजपताकाभ्यः शस्त्रा दीप्तमुखाश्च्युताः
प्रासवन्तश्च दृश्यन्ते दैत्यस्यापततः शराः ।
एवं सुतीक्ष्णान्खचराञ्छलभानिव पावके ६१
सुवर्णविकृतांश्चित्रान्मुमोच दितिजः शरान् ।
तमन्तकमिव क्रुद्धमापतन्तं स मारुतः ॥ ६२
त्यक्त्वा प्राणानतिक्रम्य विव्याध नवभिः शरैः
तस्य वेगमसंहार्यं दृष्ट्वा वायुः सनातनः ॥ ६३
उत्तमं जवमास्थाय व्यधमत्सायकव्रजान् ।
तेजो विधम्य बलवाञ्छरजालानि मारुतः
विव्याध दैत्यं विंशत्या विशिखैर्नतपर्वभिः
मरुद्गणानां प्रवरा दश दिव्या महौजसः ॥६६
साधु साध्विति वेगेन सिंहनादं प्रचक्रिरे ।
तस्मिन्त्समुत्थिते शब्दे तुमुले लोमहर्षणे ६६
अभ्यधावन्त दितिजाः
पौलोमाः क्रोधमूर्छिताः ।
ते समासाद्य पवनं
समावृण्वञ्छरोत्तमैः ॥ ६७

शस्त्राः बाणाः च्युताः धनुष इत्यर्थः ॥६०॥ व्रजान् समूहान् ॥ ६४ ॥

पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकाः ।
ते पीडयन्तः पवनं क्रुद्धाः सप्त महारथाः ६८
प्रजासंहरणं घोराः सोमं सप्त ग्रहा इव ।
ततो दक्षिणमक्षोभ्यं नानारत्नविभूषितम् ६९
करं गजकराकारमुद्यम्य युधि मारुतः ।
तेषां मूर्धसु दैत्यानां पातयामास वीर्यवान् ॥
निहिता वायुवेगेन तेन सप्त महारथाः ।
त्यक्त्वा प्राणान्पुलोमा तु विव्याध नवभिःशरैः
प्रदर्पितमसंहार्यं दृष्ट्वा वायुं सनातनम् ।
असंचित्य सुरौघांस्ताञ्ज्वलितांश्च पुलोमतः
तेषां विदार्य तेजांसि दानवानां महात्मनाम् ।
शोणिताक्तिसमुकुटा गैरिकाक्ता इवाद्रयः ७३
ते भिन्नवर्मास्थिभुजाः पतन्तो भान्ति दानवाः
मातङ्गयूथसंभग्नाः पुष्पिता इव पादपाः ॥ ७४
तेषां विदारितैर्देहैर्दानवानां महात्मनाम् ।
ततः प्रावर्तत नदी रौद्ररूपा भयावहा ॥ ७५
प्रस्रवन्ती रणे रक्त भीरूणां भयवर्धिनी
देवदैत्यगजाश्वानां रुधिरौघपरिप्लुता ।
रणभूमिरभूद्रौद्रा तत्र तत्र सहस्रशः ॥ ७६
संभूता गतसत्त्वैश्च यक्षराक्षसखेचरैः ।
सानुगैः सपताकैश्च सोपासङ्गरथध्वजैः ॥ ७७
शीर्णकुम्भैस्तथा नागैर्घण्टाभिस्तु विभूषितैः
सुवर्णपुङ्खैर्ज्वलितैर्नाराचैस्तिग्मतेजसैः ॥ ७८
देवदानवनिर्मुक्तैः सविषैरुरगैरिव ।
प्रासतोमरनाराचैः शक्तिखड्गपरश्वधैः ॥ ७९
सुवर्णविकृतैश्चापि गदामुसलपट्टिशैः ।
कनकाङ्गदकेयूरैर्मणिभिश्च सकुण्डलैः ॥ ८०
तनुत्रैः सतलत्रैश्च हारैर्निष्कैश्च शोभनैः ।
हतैश्च दितिजैस्तत्र शस्त्रस्यन्दनवर्जितैः ॥ ८१
पतितैरपि विद्धैश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
निपातितध्वजरथो हतवाजिरथद्विपः ॥ ८२
विमर्दो देवदैत्यानां सदृशः कर्मणा बभौ ।
अथ दैत्यसहस्रेण पौलोमेन महासुरः ॥८३
संवृतः पवनः श्रीमान्गदामुसलपाणिना॥ ८४
ते जघ्नुः शतसाहस्राः पवनं दानवोत्तमाः ।
तैर्वध्यमानः स बभौ समन्तादर्पितैः शरैः॥८५
हत्वाऽष्टौ तत्र योधानां शतानि पवनः प्रभुः।
कृत्वा मार्गं सुरश्रेष्ठो ननाद सुमहारथः ॥८६
अद्यापि च सुविस्तीर्णः पन्थाः संदृश्यते दिवि
नाम्ना वायुरथो नाम सिद्धाः पश्यन्ति तं दिवि

वैशम्पायन उवाच ।

हयग्रीवस्तु दितिजः पूषणं प्रति वीर्यवान् ।
ननाद सुमहानादः सिंहनादं महारथः ॥ ८८
विस्फार्य सुमहच्चापं हेमजालविभूषितम् ।
पूषणं दितिजोऽपश्यत्क्रुद्धो घोरेण चक्षुषा८९
भुजाभ्यामाददानस्य संदधानस्य वै शरान् ।
मुञ्चतः कर्षतो वापि ददृशुस्तत्र नान्तरम् ॥९०
अग्निचक्रोपमं दीप्तं मण्डलीकृतकार्मुकम् ।
तदासीद्दानवेन्द्रस्य सव्यदक्षिणमस्यतः ॥९१
रुक्मपुङ्खैस्ततस्तस्य चापमुक्तैः शितैः शरैः ।
प्राच्छाद्यन्त शिलाधौतैर्दिशः सूर्यस्य च प्रभाः
ततः कनकपुङ्खानां शराणां नतपर्वणाम् ॥ ९३
नभश्चराणां नभसि दृश्यन्ते बहवो व्रजाः ।
गिरिकूटनिभाच्चापात्प्रभवन्तः शरोत्तमाः९४
श्रेणीभूताः प्रकाशन्ते यान्तः श्येना इवाम्बरे ।
गृध्रपत्राञ्छिलाधौतान्कार्तस्वरविभूषितान्
महावेगान्प्रशस्ताग्रान्मुमोच दितिजः शरान् ।
ततश्चापबलोद्भूताः शातकुम्भविभूषिताः ९६
देहे समवकीर्यन्त पूष्णः संनिहिताः शराः ।
ते व्योम्नि रुक्मविकृताः संप्रकाशन्त सर्वशः
खद्योता इव घर्मान्ते खे चरन्तः समंततः ।
शिलाधौताः प्रसन्नाग्राः पूषणं सिषिचुः शराः
पर्वतं वारिधाराभिर्यथा प्रावृषि तोयदाः ।
ततः प्रच्छादयामास पूषणं शरवृष्टिभिः ॥९९
पर्वतं वारिधाराभिश्छादयन्निव तोयदः ।
ततः सपूष्णोऽदेवस्य बलं वीर्यं पराक्रमम्१००
व्यावसायं च सर्वं च पश्यन्ति त्रिदशाद्भुतम्
तां समुद्रादिवोद्भूतां शरवृष्टिं समुत्थिताम् १
नाचिन्तयत्तदा पूषा दैत्यं चाभ्यद्रवद्रणे ।
हेमपृष्ठं महानादं पूष्ण आसीन्महाधनुः ॥ २
विकृतं मण्डलीभूतं शक्राशनिमिवापरम् ।
ततः शराः प्रादुरासन्पूरयन्त इवाम्बरम् ॥ ३
सुवर्णपुङ्खाः पूष्णस्ते प्रभवन्तः शरासनात् ।
मालेव रुक्मपुङ्खानां वितता व्योम्नि पत्त्रिणाम्

ननाद पवनः ॥८६॥ पूषणम् देवम् ॥८९॥ अग्निचक्रम् अलातचक्रम् ॥९१॥ संप्रकाशन्त । अडभाव आर्षः ॥ ९७ ॥
सपूष्णः पूष्णा युध्यमानस्य अदेवस्य असुरस्य ॥१००॥

प्रादुरासीन्महाघोरा बृहती पूषकार्मुकात्।
ततो व्योम्नि विभक्तानि शरजालानि सर्वशः ५
आहतानि व्यशीर्यन्त शरैः सन्नतपर्वभिः।
ततः कनकपुङ्खानां छिन्नानां कङ्कवाससाम् ६
पततां पात्यमानानां खमासीच्चावृतं रणे।
पूषा प्रापूरयद्बाणैर्हयग्रीवं शिलाशितैः॥ ७
नामाङ्कैरर्कसदृशैर्दिव्यहेमपरिष्कृतैः।
ततो व्यसृजदुग्राणि शरजालानि दानवः॥ ८
अमर्षी बलवान्क्रुद्धो दिधक्षन्निव पावकः।
पूषणस्त्वाजौ ध्वजं चैव पताकां धनुरेव च ९
रश्मीन्योक्त्राणि चाश्वानां
हयग्रीवो रणेऽच्छिनत्।
अथाप्यश्वान्पुनर्हत्वा
चतुर्भिः सायकोत्तमैः॥ ११०
सारथिं सुमहातेजा रथोपस्थादपातयत्।
कृतस्तु विरथः पूषा हयग्रीवेण संयुगे॥ ११
पूषा तस्य रथाभ्यासात्स ययौ तेन वै जितः।
ततः शक्ररथाभ्याशं मुक्तो मृत्युमुखादिव १२
तत्राद्भुतमिदं भूयो युद्धं वर्तत दारुणम्।
कृतप्रातिकृतं घोरं शम्बरस्य भगस्य च॥ १३
सप्तकिष्कुपरीणाहं द्वादशारत्निकार्मुकम्।
चापं चाशनिनिर्घोषं दृढज्यं भारसाधनम्।
विक्षिपन्नक्षसदृशान्व्यसृजत्सायकान्बहून्॥
क्रोधसंरक्तनयनः शम्बरः सर्वयोगवित्।
तेन वित्रास्यमानानि देवसैन्यानि सर्वशः १५
समकम्पन्त भीतानि सिन्धोरिव महोर्मयः।
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य विरूपाक्षं विभीषणम्॥१६
भगः प्रस्फुरमाणौष्ठस्त्वरमाणो व्यदारयत्।
ततो भगो महेष्वासो दिव्यं विस्फारयन्धनुः
अवाकिरन्दैत्यगणाञ्छरजालेन छादयन्।
तमभ्यगाद्भगो दैत्यं तूर्णमस्यन्तमन्तिकात्
मातङ्गमिव मातङ्गो वृषं प्रति वृषो यथा।
तौ प्रगृह्य महावेगौ धनुषी भारसाधने॥ १९
प्राच्छादयेतामन्योन्यं तक्षमाणौ रणे शरैः।
तयोः सुतुमुलं युद्धमासीद्घोरं महारणे॥ १२०
भगशम्बरयोर्भीममप्रमेयं महात्मनोः।
अथ पूर्णायतोत्सृष्टैः शरैः सन्नतपर्वभिः॥ २१
व्यदारयेतामन्योन्यं कार्ष्णे निर्भिद्य चर्मणी।
तौ तु विकृतसर्वाङ्गौ रुधिरेण समुक्षितौ॥२२
संप्रेक्ष्यमाणौ रथिनावुभौ परमदुर्मदौ।
तक्षमाणौ सितैर्बाणैर्नं वीक्षितुमशक्नुताम्२३
अथ विव्याध समरे त्वरमाणोऽसुरो भगम्।
नाराचैः क्रोधताम्राक्षः कालान्तकयमोपमः२४
गरुत्मानिव चाकाशे पोथयानो महोरगम्।
नाराचा न्यपतन्देहे तूर्णं शम्बरचोदिताः॥२५
तानन्तरिक्षे नाराचान्भगश्चिच्छेद पत्रिभिः।
ज्वलन्तमचलप्रेष्यं वैश्वानरसमप्रभम्॥ २६
ततो भगं चतुःषष्ट्या विव्याधासुरसत्तमः।
शिलीमुखैर्महावेगैर्जाम्बूनदविभूषितैः॥ २७
तदा तत्सुचिरं कालं युद्धं सममिवाभवत्।
शम्बरस्य च मायाभिर्नादृश्यत ततोऽम्बरम्॥
दोर्भ्यां चिक्षिपतश्चापं रणे विष्टभ्य तिष्ठतः।
श्रूयते धनुषः शब्दो विस्फूर्जितमिवाशनेः२९
स भगस्य हयान्हत्वा सारथिं च महाहवे।
अभ्यवर्षच्छरैरेनं पर्जन्य इव वृष्टिमान्॥ १३०
न तस्यासीदनिर्भिन्नं गात्रे द्व्यंगुलमन्तरम्।
भगदेवस्य दैत्येन शम्बरेणास्त्रघातिना॥ ३१
दैत्यस्य चाद्भुतं दिव्यमस्त्रमस्त्रेण धारयन्।
मायायुद्धेन मायावी शम्बरोऽस्तमयोऽभवत्
अवध्यद्भगं दैत्यो मायाभिर्लाघवेन च।
भगस्तस्य रथं साश्वं शरवर्षैरवाकिरत्॥३३
सहस्रमायो द्युतिमान्देवसेनां निषूदयन्।
अदृश्यत शरैश्छन्नः शम्बरः शतशो रणे॥३४
अदृश्यत्पातितो भूमौ गतचेता इवासुरः।
अथ स्म युध्यते भूयः शतधा शैलसन्निभः ३५
दिशा गजेन्द्रमारूढो दृश्यते स पुनर्बली।
प्रादेशमात्रश्च पुनः पुनर्भवति शैलवत्॥ ३६
महामेघ इव श्रीमांस्तिर्यगूर्ध्वं च सोऽभवत्।
पुनः कृत्वा विरूपाणि विकृतानि च सर्वशः॥
सर्वा भीषयते सेनां देवानां भीमदर्शनः।
ते भीताः प्रपलायन्ते सिंहं दृष्ट्वा मृगा यथा।
ततः सोऽन्यं वरं देहं कृत्वा प्रांशुतरं पुनः ३८
गच्छत्यूर्ध्वगतिं घोरो दिशः शब्देन पूरयन्।
नभस्तलगतश्चापि वर्षते वासवो यथा॥ ३९
संवर्तकाम्बुदप्रख्यः पूरयन्पृथिवीतलम्।
संवर्तकोऽनलश्चैव भूत्वा भीमपराक्रमः १४०
शतवर्त्मा शतशिखो ददाह च पुनः सुरान्।
मुहूर्ताच्च महाशैलः शतशीर्षा शतोदरः॥४१
अदृश्यत दिवस्तम्भः शतशृङ्ग इवाचलः।
येऽन्ये दैत्याश्च साध्याश्च ये च विश्वे च देवताः

क्षिपन्त्यस्त्राणि दिव्यानि तानि सोऽग्रसतासुरः
युद्ध्यमानश्च समरे सरथः सोऽसुरोत्तमः॥४३
गन्धर्वनगराकारस्तत्रैवान्तरधीयत ।
ते भीताः समुदीक्षन्त त्रिदशा भीमविक्रमाः
सहस्रमायं समरे शम्बरं चित्रयोधिनम् ।
स भग्नो भयसंत्रस्तो दानवेन्द्रस्य संयुगे ॥४५
रथं त्यक्त्वा महाभागो महेन्द्रं शरणं गतः ।
पराजित्य तु तं देवं दानवेन्द्रः प्रतापवान्
गतो यत्र महातेजा जातवेदा महाप्रभः ।
स वह्निर्वाग्भिरुग्राभिः क्रुद्धस्तर्जयते बली ।
भवाम्येष हि ते मृत्युरित्युक्त्वाऽन्तरधीयत

वैशम्पायन उवाच ।

एतस्मिन्नन्तरे भूत्वा ब्राह्मणेन्द्रो महाबलः ।
जघान सोमः शीतास्त्रो दानवानां चमूं रणे॥
कैलासशिखराकारो द्युतिमद्भिर्गणैर्वृतः ।
अवधीद्दानवान्दृष्ट्वा दण्डपाणिरिवान्तकः ४
पोथयद्रथवृन्दानि वाजिवृन्दानि वै प्रभुः ।
दैत्येषु विचरञ्छ्रीमान्युगान्ते कालवद्बली १५०
सोऽमर्षाद्रथजालानि उरुवेगेन चन्द्रमाः ।
ददाह दानवान्सर्वान्दावाग्निरिव चोदितः॥
मृदन्रथेभ्यो रथिनो गजेभ्यो गजयोधिनः
सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चापि पदातिनः
शीतेन व्यधमत्सर्वान्वायुर्वृक्षानिवौजसा ।
चन्द्रमाः सुमहातेजा दानवानां महाचमूम्
तदस्त्रमभवत्तस्य प्रादिग्धं शत्रुशोणितैः ।
पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्याभिघ्नतः पशून् ॥
युगान्तकोपमः श्रीमान्दैत्येषु व्यचरद्बली ।
आवार्य महतीं सेनां प्राद्रवन्तीं पुनः पुनः ५५
चन्द्रं मृत्युमिवायान्तं दृष्ट्वा योधा विसिष्मियुः
यतो यतः प्रक्षिपति शिशिरास्त्रं तमोनुदः ५६
ततस्ततो व्यशीर्यन्त दैत्यसैन्यानि संयुगे ।
व्यदारयत्स सैन्यानि स्वबलेनाभिसंवृतः॥५७
ग्रसमानमनीकानि व्यादितास्यमिवान्तकम् ।
तं तथा भीमकर्माणं गृहीतास्त्रं महाहवे ॥ ५८
दृष्ट्वा शशांकमायान्तं दैत्याभं चन्द्रभास्करौ ।
तालमात्राणि चापानि कर्षमाणौ महाबलौ ॥
छादयेतां शरैश्चन्द्रं वृष्टिमन्ताविवाम्बुदौ ।
अथ विस्फार्यमाणानां कार्मुकाणां सुरासुरैः
अभवत्सुमहाशब्दो दिशः सन्नादयन्निव ।
विनदद्भिर्महानागैर्हेषमाणैश्च वाजिभिः ॥ ६१
भेरीशङ्खनिनादैश्च तुमुलं सर्वतोऽभवत् ।
युयुत्सवस्ते संरब्धा जयगृद्धा यशस्विनः ६२
अन्योन्यमभिगर्जन्तो गोष्ठेष्विव महावृषाः ।
शिरसां पात्यमानानां समरे निशितैः शरैः६३
अश्मवृष्टिरिवाकाशे ह्यभवत्सेनयोस्तथा ।
कुण्डलोष्णीषधारीणि जातरूपस्रजांसि च ॥
पतितानि स्म दृश्यन्ते शिरांसि रणमूर्धनि ।
विशिखैर्मथितैर्गात्रैर्बाहुभिश्च सकार्मुकैः ॥ ६५
सहस्ताभरणैश्चान्यैर्विच्छिन्नै रुधिरोक्षितैः ।
कवचैरावृतैर्गात्रैरुरुभिश्चन्दनोक्षितैः ॥ ६६
मुखैश्च चन्द्रसंकाशैस्तप्तकुण्डलभूषणैः ।
गजवाजिमनुष्याणां सर्वगात्रैः समंततः॥६७
आसीत्सर्वा समाकीर्णा मुहूर्तेन वसुंधरा ।
चापमेघाश्च विपुलाः शस्त्रविद्युत्प्रकाशिनः ।
वाहनानां च निर्घोषः स्तनयित्नुसमोऽभवत्॥
स संप्रहारस्तुमुलः कटुकः शोणितोदकः ।
प्रावर्तत सुराणां च दानवानां च संयुगे १६९

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वामनप्रादुर्भावे देवासुरयुद्धे पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥५५॥

देवासुरयुद्धे कुजम्भोत्कर्षवर्णनम् ।

५६

वैशम्पायन उवाच ।

तस्मिन्महाहवे रौद्रे तुमुले लोमहर्षणे । ववर्षुः शरवर्षाणि संरब्धा देवदानवाः ॥ १

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

५६

१ घ, सहस्राभं ।

व्याक्रोशन्त गजास्तत्र शरघातप्रपीडिताः ।
अश्वाश्च पर्यधावन्त हतारोहा दिशो दश ॥ २
उत्पत्य निपतन्त्यन्ये शरवर्षप्रपीडिताः ।
देवानां दानवानां च गजाश्वरथिनां रणे ॥ ३
समरे तत्र शूराणामन्योन्यमभिधावताम् ।
धनुषां तलशब्देन न प्राज्ञायत किंचन ॥ ४
शरशक्तिगदाभिस्ते खड्गैश्चामिततेजसः ।
निजघ्नुर्महतीं सेनामन्योन्यस्य परंतप ॥ ५
बाहूनामुत्तमाङ्गानां कार्मुकाणां च संयुगे ।
राशयस्तत्र दृश्यन्ते देवदैत्यसमागमे ॥ ६
अश्वानां कुञ्जराणां च रथानां च वरूथिनाम्
नान्तं समभिगच्छन्ति निहतानां सुरासुरैः ७
गदाभिरसिभिः प्रासैर्भल्लैः सन्नतपर्वभिः ।
योधास्तत्राभ्यहन्यन्त हस्त्यश्वं चामितं बहु ८
प्रावर्तत नदी घोरा शोणितौघा तरङ्गिणी ।
तदा मध्ये तु सैन्यानां केशशैवलशाड्वला ॥ ९
हाहाकारो महाशब्दो योधानामभवत्तदा ।
दानवैर्हन्यमानानां त्रिदशानां महारणे ॥ १०

वैशम्पायन उवाच ।

तेषां तदभवद्युद्धं देवानामसुरैः सह ।
विभीषणं महारौद्रं विकृतं भीमदर्शनम् ॥ ११
विरोचनस्तु तत्रैव विष्वक्सेनं महाहवे ।
जघान रुधिराभाक्षं साध्यं परमधान्विनम् १२
तमायान्तमभिप्रेक्ष्य विष्वक्सेनः सुरैर्वृतः ।
अमेयात्मा सुरश्रेष्ठः प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे १३
साध्यस्य बाणाभिहतस्तोत्रार्पित इव द्विपः ।
विरोचनः प्रजज्वाल क्रोधेनाग्निरिवाध्वरे १४
स कार्मुकविनिर्मुक्तैः शरैर्दानवसत्तमः ।
विष्वक्सेनं बिभेदाजौ दीप्तैः सप्तभिराशुगैः ॥
सोऽतिविद्धो बलवता दानवेन सुरोत्तमः ।
मूर्च्छामभिजगामाशु ध्वजं चाप्याश्रयत्प्रभुः ॥
ततः स पुनराश्वस्य साध्यो युद्धे मनो दधे ।
विस्फार्य च महाचापं दैत्यमध्ये व्यवस्थितः ॥
विरोचनस्तु बलवानभ्ययुध्यत सर्वशः ।
क्षोभयन्सुरसैन्यानि समन्तान्निशितैः शरैः ॥
ततस्तस्यासुरेन्द्रस्य युद्ध्यमानस्य संयुगे ।
श्रूयते तुमुलः शब्दो जीमूतस्येव गर्जतः ॥१९
जगर्ज च महाघोषो विनिघ्नन्देववाहिनीम् ।
चण्डवेगाश्मवर्षी च सविद्युत्स्तनयित्नुमान्
दिशो विद्रावयामास शरवर्षेण दानवः ।
सर्वसैन्यानि देवानामुद्यतास्त्रो महाहवे २१
ते प्राद्रवन्त वित्रस्ता रथेभ्यो रथिनस्तदा ।
सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चापि पदातयः
श्रुत्वा कार्मुकनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः
सर्वसैन्यानि भीतानि[3] निव्यलीयन्त संयुगे
विरोचनभयत्रस्ता रथेभ्यो रथिनस्तदा ।
पदातीनां ययुः संघा यत्र देवः शचीपतिः २४
विष्वक्सेनस्य साध्यस्य सर्वतः सुमहाबलः ।
पादे रक्षःसहस्राणि निजघान चतुर्दश ॥ २५
अश्ववृन्देषु नागेषु रथानीकेषु चाभिभूः ।
पदातीनां च संघेषु विनिघ्नन्प्रत्यदृश्यत २६
वितत्य श्येनवत्पक्षौ सर्वतः स वरूथिनीम् ।
भित्त्वा छित्त्वा महाबाहुः शिरांस्याजौ ह्यकृंतत
सादिनश्च पदाताश्च हतशेषा रथास्तथा ।
विष्वक्सेनेन सहिता विरोचनमथाद्रवन् २८
तेऽसि-चर्म-गदा-शक्ति-परिघ-प्रास-तोमरैः
तमेकमभ्यधावन्तं सिंहनादं प्रचक्रिरे ॥ २९
ततः सोऽसिं समुद्यम्य जवमास्थाय दानवः ।
चकर्त[4] रथिनामाजौ शिरांसि च धनूंषि च ॥
रथनागाश्ववृन्देषु बलवानरिसूदनः ।
विरोचनश्चरन्मार्गान्प्रकारानेकविंशतिम् ३१
भ्रान्तमुद्भ्रान्तमाविद्धमाप्लुतं विप्लुतं युगम्
संपातं समुदीर्णं च दर्शयामास दानवः ॥ ३२
केचिद्वरासिना रुग्णा दानवेन महात्मना ।
विनेदुश्छिन्नवर्माणो निपेतुश्च गतासवः ॥ ३३
छिन्नपृष्ठा हतारोहा दानवेन महात्मना ।
विद्रुताः स्वान्यनीकानि जघ्नुस्त्रिदशवारणाः
निपेतुरुर्व्यामाकाशे निकृत्ता दृढधन्विना ।
विविधास्तोमराश्चापा महामात्रशिरांसि च ॥
प्रतीपमाहरन्नागानश्वांश्च दृढविक्रमान् ।
आप्लुत्य रथिनः कांश्चित्परामृश्य महाबलः
सूतांश्चिच्छेद खड्गेन रथानपि च दानवः ।
मुहुरुत्पततो दिक्षु धावतश्च यशस्विनः ॥ ३७
मार्गांश्चरति वै चित्रान्विस्मयन्तस्ततोऽसुरान्
निजघान पदा कांश्चिदाक्षिप्यान्यानपोथयत्३०
खड्गेन चान्यांश्चिच्छेद नादेनान्यांश्च भीषयन्
ऊरुस्तम्भगृहीताश्च निपतन्त्यपरे भुवि ।
अपरे दैत्यमालोक्य भयात्प्राणानवासृजन्३९

१ ख. °राणां प्रवराणां तरस्विनाम् । २ ख. नदीम° । ३ ख. °नि व्यवालीयन्त स° । ४ ख. चकर्त रथि° ।

तस्मिंस्तथा वर्तमाने युद्धे महति दारुणे ।
रथौघगजपत्तीनां सुराणां च महाक्षये ॥ ४०
कुजम्भो दानवश्रेष्ठो ह्यंशमादित्यमाहवे ।
योधयामास समरे वृषः प्रतिवृषं यथा ॥ ४१
जघानाचलसंकाशो मत्तवारणविक्रमः ।
स्फुरद्भिर्निशितैस्तीक्ष्णशरैर्बहुभिराशुगैः ॥४२
देवसैन्यसहस्राणि सरथानि महाहवे ।
तस्य बाणपथं प्राप्य नाभ्यवर्तन्त सर्वशः ४३
प्रणेदुः सर्वभूतानि बभूवुस्तिमिरा दिशः ।
देवानामजयः क्रूरः प्रत्यपद्यत दारुणः ॥ ४४
अंशस्तु दानवेन्द्रस्य जघानोत्तमविक्रमः ।
अनीकं दशसाहस्रं कुञ्जराणां तरस्विनाम् ४५
आपतन्तं गजानीकं कुजम्भो वीक्ष्य दानवः ।
गदापाणिरवारोहद्रथोपस्थादरिंदमः ॥ ४६
अद्रिसारमयीं गुर्वीं प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
अभ्यद्रवद्गजानीकं व्यादितास्य इवान्तकः ४७
स गजान्गदया निघ्नन्व्यचरत्समरे बली ।
कुजम्भो दानवश्रेष्ठो गदापाणिर्बलाधिकः ४८
विशीर्णदन्तांश्च बहून्भिन्नकुम्भांश्च दारुणान् ।
अकरोद्दानवश्रेष्ठ उद्दिश्योद्दिश्य तान्बली ४९
विशीर्णदन्ता बहवो भिन्नकुम्भास्तथा परे ।
कुजम्भेनार्दिता नागा व्यद्रवन्त दिशो दश ॥
कुजम्भस्य च येऽमात्या दानवा घोरविक्रमाः
नाराचैर्विविधैस्तीक्ष्णैरपास्तगजयोधिनः ५१
क्षुरैः क्षुरप्रैर्भल्लैश्च पातैरञ्जलिकैः शितैः ।
चिच्छेद चोत्तमाङ्गानि कुजम्भो दानवोत्तमः
शिरोभिः प्रपतद्भिस्तु गगनं प्रत्यपूर्यत ।
अश्मवृष्टिरिवाकाशे बहुभिश्च सहाङ्कुशैः ५३
कृत्तोत्तमांगाः स्कन्धेषु गजानां गजयोधिनः
अदृश्यन्त महाराज ताला विशिरसो यथा ५४
आपतन्तं महानागमंशस्यासुरसत्तमः ।
जघानैकेषुणा क्रुद्धस्ततः स विमुखोऽभवत्५५
विगाह्यैवं गजानीकं कुजम्भो दानवोत्तमः ।
विनिघ्नन्प्रवरान्सैन्यान्गदया बलिनां वरः ॥
एकप्रहाराभिहतान्कुजम्भेन महागजान् ।
अपश्यन्त सुराः सर्वे पर्वतानिव पातितान् ॥
कुजम्भस्य च मार्गेषु विशीर्णास्ते महागजाः
वज्राहता इवेन्द्रेण विशीर्णा इव पर्वताः॥ ५८
अपश्यंस्त्रिदशाः सर्वे मूर्तिमन्तमिवान्तकम् ।
गजास्तथा व्यदीर्यन्त सिंहस्येवेतरे मृगाः
स बभौ तां गदां बिभ्रत्प्रोक्षितां गणशोणितैः
व्यादितास्योऽनदत्क्रुद्धो रौद्ररूपो भयानकः
यथा हि भगवान्क्रुद्धः प्रजानां संक्षये पुरा ।
विक्रीडमानो गदया रणमध्ये महासुरः ॥ ६१
गोपाल इव दण्डेन कालयन्स महागजान् ।
क्रुद्धं कालमिवाकाले दण्डमुद्यम्य दानवम् ॥
अपश्यन्त सुराः सर्वे कुजम्भं भीमविक्रमम् ।
हतारोहास्तु तत्रान्ये प्रभिन्ना वारणोत्तमाः
ते हन्यमाना गदया बाणैश्च भृशविक्षताः ।
असहन्तः कुजम्भस्य गदावेगं महाहवे ॥ ६४
स्वान्यनीकानि गृह्णन्तः प्राद्रवन्त महागजाः
महावात इवाभ्राणि विधमन्गदया गजान् ।
अतिष्ठत्समरे दैत्यः कालः संवर्तको यथा ६५

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि देवासुरयुद्धे कुजम्भोत्कर्षवर्णने षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

देवासुरयुद्धे वृत्रासुरोत्कर्षवर्णनम्

५७

वैशम्पायन उवाच ।

ततः सर्वाणि सैन्यानि देवराजस्य शासनात् । अभ्यद्रवन्त दितिजान्मदन्तो भैरवान्रवान् ॥ १

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

---

१ ख. असन्यन्त सुराः स° ।

तं बलौघमपर्यन्तं देवानां सुदुरासदम्।
रथनागाश्वकलिलं शङ्खदुन्दुभिनिःस्वनम्॥ २
आपतन्तं सुदुष्पारं रजसा सर्वतोवृतम्।
सैन्यसागरमक्षोभ्यं वेलेव मकरालयम्॥ ३
तदाश्चर्यमपश्यन्त अश्रद्धेयमिवाद्भुतम्।
उदीर्णां पृतनां सर्वां साश्वां सरथकुञ्जराम्॥ ४
आचार्यः समरेऽतिष्ठत्कुजम्भस्तरसा बली।
सैन्यार्णवं देवतानां गिरिर्मेरुरिवाचलः॥ ५
अनीकिनं कुजम्भस्तु गदया स न्यवारयत्।
सा तथा वारिता सेना विह्वलाभून्निरुद्यमा ६
तस्मिंस्तथा वर्तमाने संप्रहारे सुदारुणे।
असिलोमा तु बलवान्दानवो दानवाधिपः ७
देवसैन्यस्य सर्वस्य धूमकेतुरिवोत्थितः।
तमांस्यर्क इवापोह्यत्सुरसैन्यानि संयुगे॥ ८
सहस्ररश्मिप्रतिमो दानवस्य रथोत्तमः।
शरैर्मेघ इवावर्षद्देवानीकं प्रतापवान्॥ ९
शरौघरश्मिभिर्दीप्तैः प्रतप्तो घोरविक्रमः।
रौद्रः क्रूरो दुराधर्षो दुरापो ध्वजिनीमुखे॥
युध्यते दैवतैः सार्धं ग्रसमान इव प्रभुः
उग्रेषुरुग्रवदनः समारुह्य महागजम्॥ ११
सुराणामुत्तमाङ्गानि प्रचिनोति महाबलः।
असन्दैवतसैन्यानि शरदंष्ट्रः प्रतापवान्॥ १२
असिजिह्वश्चक्रहस्तश्चापव्यात्ताननोऽसुरः।
परश्वधनखः श्रीमान्मृदङ्गापूरितध्वनिः॥ १३
तिष्ठते दानवश्रेष्ठः संयुगे व्याघ्रवद्बली।
मौर्वीघोषः स्तनयितुः पृषत्कः प्राथतो महान्॥
धनुर्विद्युद्रणश्चापो महामेघ इवापरः।
इष्वस्त्रसागरो घोरो बाहुग्राहो दुरासदः १५
कार्मुकोर्मितरङ्गौघैर्बाणावर्तमहाह्रदः।
गदासिमकरो रौद्रो ज्यावेलः शिक्षयोद्धतः॥
पदातिमीनः सुमहान्गर्जितोत्क्रुष्टघोषवान्।
हयान्गजान्पदातींश्च रथांश्च सहसा बहून् १७
न्यमज्जयत समरे परवीरान्महारथान्।
आप्लावयत्स देवौघान्दारुणो दानवेश्वरः १८
प्रावर्तत युधि श्रीमान्युधि श्रेष्ठो युधिष्ठिरः।
अपश्यंस्त्रिदशाः सर्वे शुद्धजाम्बूनदप्रभम्॥ १९
सन्नद्धं तत्र युध्यन्तं ज्वलन्तमिव पावकम्।
मध्यंदिनगतं सूर्यं ज्वलन्तमिव तेजसा॥ २०
न शेकुः सर्वभूतानि दानवं प्रसमीक्षितुम्।
यथा प्ररूढं घर्मान्ते दहेत्कक्षं हुताशनः॥ २१
तथाऽसुरवरो दैत्यो दहति स्म सुतेजसा।
देवानां दानवानां च बलं मर्दति दारुणम् २२
विरूढमभवत्सर्वमाकुलं च समंततः।
शूराश्च ते बलोदग्रा हस्त्यश्वरथधूर्गताः॥ २३
आर्यां बुद्धिं समास्थाय न त्यजन्ति महारणम्
तदुत्पिञ्जलकं युद्धमभवद्रोमहर्षणम्॥ २४
देवदानवयोः संख्ये रुधिरस्रावकर्दमम्।
न दिशः प्रत्यजानन्त भयग्राहनिपीडिताः २५
शस्त्रपातांश्च विविधान्दानवानां महारणे।
अन्योन्यं मूढचित्तास्ते निजघ्नुर्व्याकुलीकृताः
स्वान्परांश्चाभिजानन्ति विमूढाः शस्त्रपाणयः
शिरोरुहेषु संगृह्य कश्चिच्छूरस्य संयुगे।
शूरश्छिनत्ति मूर्धानं सन्दष्टौष्ठपुटाननम्॥ २७
बाहुभिर्मुष्टिभिश्चैव वज्रकल्पैः सुदारुणैः।
प्रहरन्ति रणे वीरा आत्तशस्त्राः परस्परम् २८
योधप्राणहरे रौद्रे स्वर्गद्वारेऽनपावृते।
संकुले तुमुले युद्धे वर्तमाने महाभये॥ २९
हयो हयं गजो नागं वीरो वीरं महाहवे।
अभ्यद्रवञ्जिघांसन्तो ह्यसमञ्जसमाहवे।
असुराश्च सुराश्चैव विक्रमाढ्या महारथाः ३०
जुहुवुः समरे प्राणान्निजघ्नुरितरेतरम्।
मुक्तकेशा विकवचा विरथाश्छिन्नकार्मुकाः
हस्तैः पादैश्च युध्यन्ते दानवास्त्रिदशैः सह।
हरिस्तु निशितं भल्लं प्रेषयामास संयुगे॥ ३२
स तस्य धनुषः कोटिं छित्त्वा भूमावपातयत्।
पुनश्चापि पृषत्कानां शतानि नतपर्वणाम्॥ ३३
प्राहिणोत्सहसा तस्य दानवेन्द्रस्य संयुगे॥
तस्य देहविमुक्तास्ते मारुतेन समीरिताः ३४
भग्नार्धकाया विविशुः पन्नगा इव पर्वते।
स तैर्निपतितैर्गात्रैः क्षरद्भिरसृगावलीः॥ ३५
बभौ दैत्यो महाबाहुर्मेरुर्धातुमिवोत्सृजन्।
पुनश्चापि पृषत्कानां शतानि नतपर्वणाम् ३६

उत्पिञ्जलकम् आकुलत्वम्॥ २४॥ देवदानवयोः देवदानवजात्योः॥ २५॥

१ ख. °द्रणाटोपो म°।

ततोऽसिलोमा संक्रुद्धः प्रगृह्यान्यन्महाधनुः ।
रुक्मपुङ्खांश्च निशितान्प्रेषयामास सायकान् ।
तैस्तु मर्मसु विव्याध सर्पानलविषोपमैः ।
गात्रं संछादयामास महाभ्रैरिव पर्वतम् ॥ ३८
भूयः संधाय च शरं मुमोचान्तकसंनिभम् ।
सुपुङ्खं सूर्यसंकाशं बाणमप्रतिमं रणे ॥ ३९
तेन बाणप्रहारेण संयुगे भीमकर्मणा ।
मुमोह सहसा देवो भूमौ चापि पपात ह ॥ ४०
ततो हाहाकृताः सर्वे देवे भूतलमाश्रिते ।
जगत्सदेवमाविग्नं यथाऽर्कपतनं तथा ॥ ४१
परिवारं तु समरे तस्य हत्वा महासुरः
एकत्रिंशत्सहस्राणि योधानां दानवोत्तमः ४२
जयश्रिया सेव्यमानो दिप्यमान इवाचलः ।
प्रगृह्य कार्मुकं घोरं गतः शक्ररथं प्रति ॥ ४३
तथैव तु महायुद्धे ससैन्यावश्विनावुभौ ।
प्रयुद्धौ सह वृत्रेण बलिना देवतारिणा ॥ ४४
बाणखड्गधनुष्पाणिः
समरे त्यक्तजीवितः ।
आसाद्य सोऽश्विनौ दैत्यः
स्थितो गिरिरिवाचलः ॥ ४५
ततः शंखमुपाध्माय द्विषतां लोमहर्षणम् ।
ज्याघोषतलशब्दैश्च सर्वभूतान्यवेजयम् ॥ ४६
ततः संहृष्टरोमाणः शंखशब्दं विशुश्रुवुः ।
यक्षराक्षसदेवौघा वृत्रस्यापि च निःस्वनम् ४७
गदा-तोमर-निस्त्रिंश-शूल-शक्ति-परश्वधाः
प्रगृहीता व्यराजन्त यक्षराक्षसबाहुभिः ॥ ४८
तैः प्रमुक्तान्महाकायैः शूलशक्तिपरश्वधान् ।
भल्लैर्वृत्रपरिच्छेदभीमवेगरवैस्तथा ॥ ४९
अन्तरिक्षचराणां च भूमिस्थानां च गर्जताम् ।
शरैर्विव्याध गात्राणि देवानां प्रियदर्शिनाम् ॥
वृत्रासुरभुजोत्सृष्टैर्बहुधा यक्षरक्षसाम् ।
निकृन्तान्येव दृश्यन्ते शरीराणि शिरांसि च
अथ रक्तमहावृष्टिरभ्यवर्षत मेदिनीम् ।
गदापरिघभिन्नानां देवानां गात्रसंभवा ॥ ५२
प्रच्छादयन्तं बाणौघैर्वृत्रं भीमपराक्रमम् ।
ददृशुः सर्वभूतानि भानुमन्तमिवांशुभिः ॥ ५३
तीक्ष्णरश्मिरिवादित्यः प्रतपन्सर्वदेवताः ।
अश्विनोर्बलवान् क्रुद्धः सायकैर्मर्मभेदिभिः ॥ ५४
नदतो विविधान्नादानर्दितस्यापि सायकैः ।
न मोहमसुरेन्द्रस्य ददृशुस्त्रिदशा रणे ॥ ५५
तेऽसिचर्मगदाभिश्च परिघप्रासतोमरैः ।
परश्वधैश्च शूलैश्च प्रववर्षुर्महारथाः ॥ ५६
ततो वृत्रः सुसंक्रुद्धस्तैस्तदाऽभ्यर्दितो बली ।
अभ्यवर्षच्छितैर्बाणैस्तान्सर्वान्सत्यविक्रमः ॥
तेन वित्रासिता देवा विप्रकीर्णमहायुधाः ।
घोरमार्तस्वरं चक्रुर्वृत्रासुरभयार्दिताः ॥ ५८
उत्सृज्य ते गदाशक्तिशूलर्ष्टिपरिघाशनीन् ।
उत्तरां दिशमाजग्मुस्त्रासिता दृढधन्विना ॥
शूलशक्तिगदापाणिर्व्यूढोरस्को महाभुजः ।
प्रावर्तत रणे वृत्रस्त्रासयानश्चराचरान् ॥ ६०
तत्रैकस्तु महाबाहुरसिशूलधरः प्रभुः ।
अभ्यधावत दैत्येन्द्रं वृत्रमप्रतिमं रणे ॥ ६१
[गृहीतचापो वेगेन प्रभिन्न इव वारणः] ।
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य निर्भिन्नमिव वारणम् ॥
वत्सदन्तैस्त्रिभिः पार्श्वे विव्याध सुरसत्तमम्
सोऽतिविद्धो महेष्वासः शरैरमितविक्रमः ।
गदां जग्राह बलवान्गदायुद्धविशारदः ॥ ६३
तां प्रगृह्य महाभीमामयःसारमयीं दृढाम् ।
अश्विनौ सहसाऽऽगम्य ताडयामास वीर्यवान्
दीप्यमानं ततः शूलमश्वी सुविपुलं दृढम् ।
प्रासृजद्वृत्रदैत्याय सहसा रोमहर्षणम् ॥ ६५
भङ्क्त्वा शूलं गदाग्रेण गदायुद्धविशारदः ।
अश्विनं सहसाऽभ्यर्च्य गरुत्मानिव पन्नगम् ॥
सोऽन्तरिक्षात्समुत्पत्य विधूय महतीं गदाम्
नासत्योपरि चिक्षेप गिरिशृङ्गोपमां बली ६७
गदयाऽभिहतः सोऽश्वि-
स्त्यक्त्वा शूलमनुत्तमम् ।
प्रयातः सहसा तत्र
यत्र युध्यति वासवः ॥ ६८
पराजित्य तु संग्रामे अश्विनं भीमविक्रमम् ।
जयश्रिया सेव्यमानो वृत्रो युद्धे व्यवस्थितः ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि देवासुरयुद्धे वृत्रासुरोत्कर्षवर्णने सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

अवेजयत् अकम्पयत् ॥ ४६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां सप्तपञ्चाशतमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

१ ख. °ह्य गदां भीं° ।

देवासुरयुद्धे केशिरुद्रयोस्तुमुलयुद्धम्।

५८

वैशम्पायन उवाच।

तत्रैव तु महायुद्धे रणाजिर्देवसत्तमः।
युध्यते सह दैत्येन एकचक्रेण धीमता ॥ १
प्रच्छाद्य रथपन्थानमुत्क्रोशंश्च महाबलः।
एकचक्रस्य सैन्यं तच्छरवर्षैरवाकिरत् ॥ २
महासुरा महावीर्या महापट्टिशयोधिनः।
शूलानि च भुशुण्डीश्च क्षिपन्ति स्म महारणे
तच्छूलवर्षं सुमहद्रुद्राशक्तिसमाकुलम्।
अविशद्दितिजैर्मुक्तं दुर्निवार्यं चराचरैः ॥ ४
अन्योन्यमभिवर्तन्ते देवासुरगणा युधि।
महाद्रिशिखराकारा वीर्यवन्तो महाबलाः॥५
तुरङ्गमाणां तु शतं युक्तं तस्य महारथे।
महासुरवरस्येव हिरण्यकशिपोर्युधि ॥ ६
तेषां चरणपातेन चक्रनेमिस्वनेन च।
तस्य बाणनिपातैश्च हता वै शतशः सुराः ७
ततः स लघुभिश्चित्रैः शरैः सन्नतपर्वभिः।
सायुधानच्छिनत्क्रुद्धः शतशोऽथ सहस्रशः ८
वध्यमानाः शरैस्तीक्ष्णै रथाद्रिरदवाजिनः।
गमिताः प्रक्षयं केचित् त्रिदशैर्दानवा रणे ॥९
ततः प्रक्षीयमाणांस्तानुपप्रेक्ष्य दितेः सुताः।
त्यक्त्वा बाणान्व्यवर्तन्त प्रगृहीतवरायुधाः
ते दिशो विदिशश्चैव प्रतियुद्धप्रहारिणः।
अभ्यघ्नान्निशितैः शस्त्रैर्देवान्दितिसुता रणे ११
रणाद्विचलितं घोरं परमं तिग्मतेजसम्।
मुमोचास्त्रं महाबाहुमथनं नाम संयुगे ॥ १२
ततः शस्त्राणि शूलानि निशितानि सहस्रशः
अतिवीर्येण महता दितिजः संप्रचिच्छिदे १३
छित्वा शूलेन तान्सर्वानेकचक्रो महासुरः।
अभ्याविध्यत तं साध्यं दशभिर्निशितैः शरैः ॥
अस्त्रवेगेन हत्वैव सोऽस्त्रैस्तस्यानुसैनिकान्।
ज्वलितैरपरैः शीघ्रैस्तानाविध्यत्सहस्रशः ॥१५

तेषां छिन्नानि गात्राणि
विसृजन्ति स्म शोणितम्।
प्रावृषीवाम्बुवृष्टीनि
शृङ्गाणि धरणीभृताम् ॥ १६
इन्द्राशनिसमस्पर्शैर्निपतद्भिरजिह्मगैः।
दितिजैर्वध्यमानास्ते वित्रेसुः सुरसत्तमाः ॥१७
एकचक्रे रथे तिष्ठन्नपश्यद्गजयूथपम्।
वराभरणनिर्ह्रादान्समुद्रस्वननिःस्वनान् ॥ १८
मत्तान्सुविहितान्दृप्तान्महामात्रैरधिष्ठितान्।
कुलीनान्वीर्यसंपन्नान्प्रतिद्विरदघातिनः ॥ १९
शिक्षितान्गजशिक्षायामैरावतसमान्युधि।
न्यहनत्सुरसैन्यस्य गजान्गज इवासुरः ॥ २०
विक्षरन्तो महानागान्भीमवेगांस्त्रिधा मदम्।
मेघस्तनिततनिर्घोषान्महाद्रीनिव चोत्थितान्।
सहस्रसंमितान्दिव्याञ्जाम्बूनदपरिष्कृतान्।
सुवर्णजालैर्विततांस्तरुणादित्यवर्चसः ॥ २२
एकचक्रो गदापाणिर्बलवान्गदिनां वरः।
उत्सारयामास गजान्महाभ्राणीव मारुतः ॥
निहत्य गदया सर्वांस्तान्गजान्गजमर्दनः।
भूयोऽश्वसंघान्स बली निरैक्षत महासुरः २४
शुकवर्णानृष्यवर्णान्मयूरसदृशांस्तथा।
पारावतसवर्णांश्च हंसवर्णांस्तथैव च ॥ २५
मल्लिकाक्षान्विरूपाक्षान्क्रौञ्चवर्णान्मनोजवान्
अश्वसैन्यं महाबाहुस्तदप्रतिमपौरुषः ॥ २६
निषूदयामास बली गदया भीमविक्रमः।
रणाजिर्व्यस्य समरे सर्वान्दृष्ट्वा सुरद्विषः ॥२७
अचिन्त्यविक्रमः श्रीमानभ्ययाद्देववाहिनीम्।
गदायुद्धेषु कुशलो रथेन रथयूथपः ॥ २८
हृष्टसैन्यो महाबाहुः प्रथितः शक्रसन्निधौ।
त्रिंशच्छतसहस्राणि[2] रथानां विनिहत्य सः २९

५८

तत्रैवेति। रणाजिः साध्यविशेषः ॥ १ ॥ त्रिधा कण्ठकरकुम्भदेशेषु मदं क्षरन्तः। द्वितीयार्थे प्रथमा ॥२१॥ ऋष्यः धूसरो मृगविशेषस्तद्वर्णान् ॥२५॥ व्यस्य त्यक्त्वा २७

---

१ ख. ⁰मान्स युद्धाद्विरराम ह । ग⁰ । २ ख⁰णि प्राणिनां वि⁰ ।

रणेऽतिष्ठत दैत्येन्द्रो विधूम इव पावकः ।
तस्मिन्नेव तु संग्रामे बलदृप्तो महासुरः ॥ ३०
मृगव्याधं महात्मानं योधयत्याजितं रणे ।
मृगव्याधस्य रुद्रस्य महापारिषदास्तथा ॥३१
समुत्पेतुर्बलं दृष्ट्वा हुताग्निसमतेजसः ।
गजैर्मत्तै रथैर्दिव्यैर्वाजिभिश्च महाजवैः ॥ ३२
अस्त्रैश्च निशितैर्बाणैः शरैश्चानलसन्निभैः ।
ददृशुस्तं ततो वीरा दीप्यमानं महासुरम् ॥३३
रश्मिवन्तमिवोद्यन्तं सुतेजोरश्मिमालिनम्
संग्रामस्थं महावेगं महासत्त्वं महाबलम् ॥ ३४
महामतिं महोत्साहं महाकायं महारथम् ।
समीक्ष्य तं महायोधं दिक्षु सर्वास्ववस्थितम्
ततः प्रहरणैर्घोरैरभिपेतुः समंततः ।
तस्य सर्वायसास्तीक्ष्णाः शराःपीतमुखाःशिताः
शिरस्यद्रिप्रतीकाशे मृगव्याधेन पातिताः ।
तैश्च सप्तभिराविष्टः शरैः शिरसि चार्पितैः ॥
उत्पपात तदा व्योम्नि दिशो दश विनादयन्
ततस्तं त्रिदशो वीरः सरथः सज्जकार्मुकः ॥३८
अनुवव्राज संहृष्टः खे तदा स महाबलः ।
असुरं छादयामास तं व्योम्नि शरवृष्टिभिः ३९
वृष्टिमानिव जीमूतो निदाघान्ते धराधरम् ।
अर्द्यमानस्ततस्तेन मृगव्याधेन दानवः ॥ ४०
चकार निनदं घोरमम्बरे जलदो यथा ।
स दूरं सहसोत्पत्य मृगव्याधरथं प्रति ॥ ४१
निपपात महावेगः पक्षवातैर्गिरिर्यथा ।
बभञ्ज च ततो दैत्यो भग्नेषाकूबरं रथम् ॥ ४२
मृगव्याधः परित्यज्य स्थितो भूमौ महाबलः
विरथं प्रेक्ष्य रुद्रं तु तस्य पारिषदाः शुभाः ४३
उत्थिता घोररक्ताक्षा व्योम्नि मुद्गरपाणयः ।
स तु तैः सहसोत्थाय वेष्टितो विमलेऽम्बरे ॥
मुद्गरैरार्दितो भीमैर्वृक्षः परशुभिर्यथा ।
तेषां वेगवतां वेगं निहत्य स महारथः ॥ ४५
निपपात पुनर्भूमौ सुपर्णसमविक्रमः ।
स शालवृक्षमुत्पाट्य महाशाखं महाबलः ४६
सर्वान्पारिषदान्संख्ये सूदयामास दानवः ।
स तैर्वाजितदेहस्तु रुधिरौघपरिप्लुतः ॥ ४७
शुशुभे दानवश्रेष्ठो बालसूर्य इवोदितः ।
अथोत्पाट्य गिरेः शृङ्गं समृगव्यालपादपम् ४८
जघान तान्पारिषदान्समरे दानवेश्वरः ।

ततस्तेषु च भग्नेषु महापारिषदेषु वै ॥ ४९
बलं तदवशेषं तु नाशयामास वीर्यवान् ।
अश्वैरश्वान्गजैर्नागान्योधान्योधै रथान्रथैः५०
दानवः सूदयामास युगान्तेऽन्तकवत्प्रजाः ।
हतैरश्वैश्च नागैश्च भग्नाक्षैश्च महारथैः ॥ ५१
त्रिदशैश्चाभवद्भूमी रुद्धमार्गा समंततः ।
एवं बलः स दैत्येन्द्रो मृगव्याधश्च वीर्यवान्
युधि प्रवृद्धौ बलिनौ प्रभिन्नाविव वारणौ५३

वैशम्पायन उवाच ।

तत्रैव युध्यते रुद्रो द्वितीयो राहुणा सह ।
विश्रुतस्त्रिषु लोकेषु क्रोधात्मा ह्यज एकपात्
तद्यथा सुमहद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
आसीत्प्रतिभयं रौद्रं वीराणां जयमिच्छताम्
देवदानवदेहैस्तु दुस्तरा केशशाड्वला ।
शरीरसंघातवहा प्रसृता लोहितापगा ॥ ५६
आजघानाथ संक्रुद्धो रुद्रो रौद्राकृतिः प्रभुः
राहुः शतमुखं युद्धे शत्रुसैन्यनिवारणम् ॥५७
तस्य काञ्चनचित्राङ्गं रथं साश्वं ससारथिम्
जघान समरे श्रीमान्क्रुद्धो दैत्यस्य सायकैः ॥
तस्य पारिषदस्त्वेकः शरशक्त्या महाबलः ।
बिभेद समरे हृष्टो दानवं तं स्तनान्तरे ॥५९
स भिन्नगात्रो रुद्रेण तथा पारिषदैरपि ।
रुद्रस्य रथमायान्तं स राहुर्दानवोत्तमः ॥ ६०
प्रममाथ तलेनाशु सहसा क्रोधमूर्च्छितः ।
भिन्ननागं शरैस्तीक्ष्णैर्मेरुं सूर्य इवांशुभिः ६१
हतैर्दानवमुख्यैस्तु रुद्रेणामिततेजसा ।
रुद्रपारिषदान्सर्वान्निजघान महासुरः ॥ ६२
[सृजन्तं शरवर्षाणि दानवं घोरदर्शनम् ।
बिभेद समरे रुद्रो बाणैः सन्नतपर्वभिः] ॥
वर्तमाने महाघोरे संग्रामे लोमहर्षणे ।
रुधिरौघा महावेगा महानद्यः प्रसुस्रुवुः ॥ ६३
दानवं समरे रुद्रा नीलाञ्जनचयोपमम् ।
निर्बिभेद शरैस्तीक्ष्णैर्मेरुं सूर्य इवांशुभिः ॥ ६४
हतैर्दानवमुख्यैश्च शक्तिशूलपरश्वधैः ।
पतितैः पर्वताभैश्च दानवैः कामरूपिभिः ॥६५
वर्तमाने महाघोरे संग्रामे लोमहर्षणे ।
विरेजुस्ते तदा दैत्याः पुष्पिता इव किंशुकाः
महाभेरी मृदङ्गानां पणवानां च निःस्वनः ६६

१ ख. स. तैर्वितदे०।

[1]शङ्खवेणुस्वनोन्मिश्रः संबभूवाद्भुतोपमः ।
हतानां स्वनतां तत्र दैत्यानां चापि निःस्वनः
देवानां च तथा तत्र शुश्रुवे दारुणो महान् ।
तुरङ्गमखुरोत्कीर्णं रथनेमिसमुत्थितम् ॥ ६८
रुरोध मार्गं योधानां चक्षूंषि च धरारजः ।
शस्त्रपुष्पोपहारा सा तत्रासीद्युद्धमेदिनी ॥ ६९
दुर्दर्शा दुर्विगाह्या च मांसशोणितकर्दमा ।
[2]भग्नैः खड्गैर्गदाभिश्च शक्तितोमरपट्टिशैः ॥ ७०
अपविद्धैश्च भग्नैश्च रथैः सांग्रामिकैर्हतैः ।
निहतैः कुञ्जरैर्मत्तैस्तथा त्रिदशदानवैः ॥ ७१
चक्राक्षयुगशस्त्रैश्च भग्नैरवनिपातितैः ।
बभूवायोधनं घोरं पिशिताशनसंकुलम् ॥ ७२
उत्पेतुश्च कबन्धानि दिक्षु सर्वासु संयुगे ।
अन्योन्यबद्धवैराणां दैत्यानां जयगृद्धिनाम् ॥
संप्रहारस्तथा युद्धे वर्ततेऽतिभयंकरः ।
सैन्यानां संप्रयुद्धानां शूराणामनिवर्तिनाम्
अजस्य चैकपादस्य राहोश्चैव महात्मनः ।
तेषां तु तत्र पततां क्रुद्धानामीतिनिःस्वनः ७५
उद्धर्त इव भूतानां समुद्राणां तु शुश्रुवे ।
तत्रैकस्तु सु[illegible]ाक्षः श्रीमान्रुद्रो मुनीश्वरः ॥
बिभेद केशिनं शक्त्या गदापरिघशूलभृत् ।
नानाप्रहरणा घोरा [3]भीमाख्या भीमविक्रमाः॥
निष्पेतू रुद्रदयिता महापारिषदास्तथा ।
रथमास्थाय च श्रीमांस्तप्तकाञ्चनकुण्डलः ७८
दानवैः संवृतः केशी युध्यते युद्धदुर्जयैः ।
तस्य संग्रामशौण्डस्य संग्रामेषु युयुत्सतः ७९
निपेतुरुग्रवीर्यस्य ज्वाला हि प्रसृता मुखात् ।
स तु सिंहर्षभस्कन्धः शार्दूलसमविक्रमः ८०
महाजलदसंकाशो मृदङ्गध्वनिनिःस्वनः ।
तस्य निष्पतमानस्य दानवैः संवृतस्य च ८१
बभूव सुमहानादः क्षोभयंस्त्रिदिवं यथा ।
तेन शब्देन वित्रस्ता त्रिदशानां महाचमूः॥८२
द्रुमशैलप्रहरणा योद्धुमेवाभ्यवर्तत ।
तेषां च देवदैत्यानां युयुत्सूनां परस्परम् ।
सन्निपातः सुतुमुलो रौद्रो लोकभयावहः ८३
तेषां युद्धं महाघोरं संजज्ञे लोमहर्षणम् ।
देवदानवसंघानां प्राणांस्त्यक्त्वा महाहवे ।
सर्वे ह्यतिबलाः शूराः सर्वे पर्वतसंनिभाः ८४
सर्वे सर्वास्त्रविद्वांसः सर्वे सर्वायुधोद्यताः ।
त्रिदशा दानवाश्चैव परस्परजिघांसवः ।
तेषां वै नदतां शब्दः संयुगे मेघनिःस्वनः ८५
शुश्रुवेऽतिमहाघोरश्चरस्थावरकम्पनः ।
रेणुश्चारुणसंकाशो भीमः स समपद्यत ॥ ८६
उद्धूतो देवदैत्यौघैः संरुरोध दिशो दश ।
अन्योन्यं रजसा तेन कौशेयारुणपाण्डुना ८७
संवृता बहुरूपेण ददृशुर्न च किंचन ।
न ध्वजो न पताकाश्च न वर्म तुरगोऽपि वा
आयुधं स्यन्दनो वापि दृश्यते नैव सारथिः
स शब्दस्तुमुलस्तेषामन्योन्यं समधावताम् ॥
निपेतुरुग्रवीर्यस्य ज्वाला हि प्रसृता मुखात् ।
स तु सिंहर्षभस्कन्धः शार्दूलसमविक्रमः ९०
तस्य निष्पतमानस्य दानवैः संवृतस्य च ।
श्रूयते तुमुलः शब्दो न रूपाणि चकाशिरे ९१
दानवास्तत्र संक्रुद्धा दानवानेव जघ्निरे ।
त्रिदशास्त्रिदशांश्चैव निजघ्नुस्तुमुले तदा ९२
न परांश्च विनिघ्नन्तः स्वांश्च युद्धे महासुरान्
रुधिरार्द्रां तथा चक्रुर्मेदिनीं च महासुराः ९३
ततस्तु रुधिरौघेण संसिक्तमुदितं रजः ।
शरीरशतसंकीर्णं बभूव धरणीतलम् ॥ ९४
शूल-शक्ति-गदा-खड्ग-परिघ-प्रास-तोमरैः।
त्रिदशा दानवाश्चैव जघ्नुरन्योन्यमाहवे ॥ ९५
बाहुभिः परिघाकारैर्निघ्नतः परिघैस्तथा ।
रुद्रपारिषदान्सर्वान्सूदयन्ति स्म दानवाः ।
रुद्रपारिषदाश्चैव महाद्रुममहाश्मभिः ॥ ९६
व्यदारयन्नतिक्रम्य शस्त्रैश्चादित्यसंनिभैः ।
एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धः केशी दानवसत्तमः ॥ ९७
संग्राममर्षी घोरः स स्वान्यनीकानि हर्षयन्
तेषां परमसंक्रुद्धो वज्रमस्त्रमुदीरयत ॥ ९८
वज्रेणास्त्रेण दिव्येन शस्त्रेण च महात्मना ।
महापारिषदाः सर्वे निहता युधि दुर्जयाः ९९
वज्रास्त्रपीडिता भ्रान्ता रुद्रपारिषदा युधि ।
विप्रकीर्णद्रुमाः पेतुः शैला वज्रहता इव॥१००
एवं सुतुमुलं युद्धमभवल्लोमहर्षणम् ।
केशिनः सह रुद्रेण तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १०१

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वामनप्रादुर्भावे देवासुरयुद्धे केशिरुद्रयुद्धकथने अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायामष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

१ ख. शङ्खानां पटहानां च संबभूव महास्वनः । हृ° । २ ख. भल्लैः ख° । ३ ख. °माक्षा भी° ।

देवासुरयुद्धे कालप्रह्लादयोर्युद्धम् ।

५९

वैशम्पायन उवाच ।
वृषपर्वा तु दैत्येन्द्रो विश्वमद्भुतदर्शनम् ।
निष्कुम्भं योधयामास लोहितार्कसमद्युतिम् १
क्रोधमूर्छितवक्त्रस्तु धुन्वन्परमकार्मुकम् ।
धनूंषि प्रेक्ष्य शत्रूणां सारथिं त्वरितोऽब्रवीत
अत्रैव तावत्त्वरितं नय मे सारथे रथम् ।
एते देवाश्च सहिता घ्नन्ति नः समरे बलम् २
एतान्निहन्तुमिच्छामि समरश्लाघिनो रणे ।
एतैर्हि दानवानीकं कृतच्छिद्रमिदं महत् ॥ ४
ततः प्रजविताऽश्वेन रथेन रथिनां वरः ।
अरीनभ्यहनत्क्रुद्धः शरजालैर्महासुरः ॥ ५
न स्थातुं देवताः शक्ताः किं पुनर्योद्धुमाहवे ।
वृषपर्वेषुनिर्भिन्नाः सर्व एवाभिदुद्रुवुः ॥ ६
तान्मृत्युवशमापन्नान्वैवस्वतवशं गतान् ।
समीक्ष्य निहताञ्ज्ञातीनवतस्थे महासुरः ॥७
दृष्ट्वा तं तत्र निष्कुम्भं सर्वे ते त्रिदशोत्तमाः ।
समेत्य सहिताः सर्वे द्रुतं तं पर्यवारयन् ॥ ८
व्यवस्थितं तु निष्कुम्भं दृष्ट्वा त्रिदशसत्तमम्
बभूवुर्बलवन्तो वै तस्यास्त्रबलतेजसा ॥ ९
वृषपर्वा तु शैलाभं निष्कुम्भं समरे स्थितम् ।
महेन्द्र इव धाराभिः शरवर्षैरवाकिरत् ॥ १०
अचिन्तयित्वा तु शराञ्छरीरे पतितान्बहून्
स्थितश्च प्रमुखे श्रीमान्स्वसैन्यः स महाबलः
संप्रहस्य महातेजा वृषपर्वाणमाहवे ।
अभिदुद्राव वेगेन कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥१२
तस्य त्वाधावमानस्य दीप्यमानस्य तेजसा
बभूव रूपं दुर्धर्षं दीप्तस्येव विभावसोः ॥ १३
रथं त्यक्त्वा महातेजाः सक्रोधः समपद्यत ।
वृक्षमुत्पाटयामास महातालं महोच्छ्रयम् १४
ततश्चिक्षेप तं वृक्षं निष्कुम्भो वृषपर्वणः ।
तं गृहीत्वा महावृक्षं पाणिनैकेन दानवः ॥ १५
विनद्य सुमहानादं भ्रामयित्वा च वीर्यवान् ।
सगजान्सगजारोहान्सरथान्रथिनस्तथा ॥ १६
जघान दानवस्तेन शाखिना त्रिदशांस्तदा ।
तमन्तकमिव क्रुद्धं समरे प्राणहारिणम् ॥ १७
वृषपर्वाणमासाद्य त्रिदशा विप्रदुद्रुवुः ।
तमापतन्तं संक्रुद्धं त्रिदशानां भयावहम् १८
आलोक्य धन्वी निष्कुम्भश्चुक्रोध च ननाद च
स तत्र निशितैर्बाणैस्त्रिशद्भिर्मर्मभेदिभिः ॥१९
निर्बिभेद महावीर्यो निष्कुम्भो दानवाधिपम्
शरशक्तिभिरुग्राभिर्दैत्यानामधिपं प्रभुम् ॥ २०
विद्धः समरमध्यस्थो रुधिरं प्रास्रवद्बहु ।
उद्विग्ना मुक्तकेशास्ते भग्नदर्पाः पराजिताः२१
श्वसन्तो दुद्रुवुः सर्वे भयाद्वै वृषपर्वणः ।
अन्योन्यं प्रममन्थुस्ते त्रासिता वृषपर्वणा २२
पृष्ठवक्त्राः सुसंविग्नाः प्रेक्षमाणा मुहुर्मुहुः ।
त्यक्तप्रहरणाः सर्वे कृतास्ते वृषपर्वणा ॥ २३
संग्रामे युद्धशौण्डेन तदा निष्कुम्भसैनिकाः ।
तत्रैव तु महावीर्यः प्रह्लादः कालमाहवे ॥ २४
योधयामास रक्ताक्षो हिरण्यकशिपोः सुतः ।
तस्य दानववीरस्य युद्धकाले जयक्रियाः २५
चकार त्वरया युक्तो भार्गवो विजयावहाः ।
हुताशनं तर्पयतो ब्राह्मणांश्च नमस्यतः ॥ २६
आज्यगन्धप्रतिवहो मारुतः सुरभिर्ववौ ।
स्रजश्च विविधाश्चित्रा जयार्थमभिमन्त्रिताः ॥
प्रह्लादस्य शुभे मूर्धन्याबबन्धोशनाः स्वयम् ।
कालेन सह संग्रामे प्रयुद्धस्य महात्मनः २८
प्रह्लादस्यातिवीर्यस्य शान्तिं चक्रे स भार्गवः
दश शिष्यसहस्राणि भार्गवस्य महात्मनः २९
यानि दानववीराणां जेपुः शान्तिमनुत्तमाम् ।
अथर्वाणमथो दिव्यं ब्रह्मसंस्तवचोदितम् ॥ ३०
रणप्रवेशसदृशं कर्म वैजयिकं कृतम् ।
ततः सर्वास्त्रविदुषः समरेष्वनिवर्तिनः ॥ ३१
विद्यया तपसा युक्ताः कृतस्वस्त्ययनक्रियाः ।
धनुर्हस्ताः कवचिनो वेगनाप्लुत्य दानवाः ।
बलिमभ्यर्च्य राजानं प्रह्लादं पर्यवारयन् ॥ ३२

५९
वृषपर्वा विश्वं विश्वेदेवान्तर्गतं निष्कुम्भं नामतः ॥१॥

१ ख. °धाकारा ज° ।

आस्थाय परमं दिव्यं रथं पररथारुजम् ।
नानाप्रहरणाकीर्णं सवज्रमिव पर्वतम् ॥ ३३
तद्बभूव मुहूर्तेन क्ष्वेडितास्फोटिताकुलम् ।
मेरोः शिखरमाकीर्णं द्यौरिवाम्बुधरागमे ३४
स्रजः पद्मपलाशानामामुच्य सुविभूषिताः ।
बान्धवान्संपरित्यज्य निपतन्ति रणप्रियाः ॥
महायुधधरः श्रीमाञ्छुभचर्मधरः प्रभुः ।
शिरस्त्राणतनुत्राणि धन्वी परमदुर्जयः ॥ ३६
सिंहशार्दूलदर्पाणां गदतां किङ्किणीकिनाम् ।
तस्य दैत्यसहस्राणि प्रयान्त्यग्रे महारणे ॥ ३७
सैन्यपक्षहतास्तस्य रथाः परमदुर्जयाः ॥
सप्ततिर्वै सहस्राणि गजास्तावन्त एव च ३८
मध्ये व्यूहोदरस्थस्तु कालनेमिर्महासुरः ।
धनुर्विस्फारयामास ननाद प्रजहास च ३९
तस्मिञ्छतसहस्राणि पुरो यान्ति महाद्युतेः ।
दानवानां बलवतां शक्रप्रतिमतेजसाम् ॥ ४०
स समं वर्तमानस्तु पक्षाभ्यां विस्तृतो महान्
अभवद्दानवव्यूहो दुर्भेद्यः सर्वदैवतैः ॥ ४१
षष्टी रथसहस्राणि दानवानां धनुर्भृताम् ।
नानाप्रहरणानां च परिमाणं न विद्यते ॥ ४२
गदापरिघनिस्त्रिंशैः शूलमुद्गरपाट्टिशैः ।
प्रगृहीतैर्व्यराजन्त दानवाः पर्वतोपमाः ॥ ४३
गर्जन्तो निनदन्तश्च विक्रोशन्तः पुनः पुनः ।
अयुध्यन्त महावीर्याः समरेष्वनिवर्तिनः ४४
तत्र तूर्यसहस्राणि भेरीशङ्खरवाणि च ।
हयानां च गजानां च गर्जतामतिवेगिनाम् ४५
दुन्दुभीनां च निर्घोषः पर्जन्यनिनदोपमः ।
शुश्रुवे शङ्खशब्दश्च पटहानां च निःस्वनः ॥
तेन शङ्खनिनादेन भेरीतूर्यरवेण च
निर्घोषेण रथानां च क्रोशतीव नभस्तलम् ॥
सागरप्रतिमौघेन बलेन महता वृतः ।
प्रह्लादोऽयुध्यत रणे कालान्तकयमोपमः ४८
तस्य नादेन रौद्रेण घोरेणाप्रतिमौजसः ।
विनेदुः सर्वभूतानि त्रैलोक्यनिकृतैः स्वनैः ॥
अन्तरिक्षात्परं त्यक्त्वा वायुश्च परुषो ववौ ।
वमन्त्यः पावकं घोरं शिवाश्चैव ववासिरे ५०
प्रह्लादस्तु महावीर्यः प्रहसन्युद्धदुर्मदः ।
उवाच वचनं श्रीमांस्तत्कालक्षममुत्तमम् ॥ ५१
अद्याहं दर्शयिष्यामि स्वबाहुबलमूर्जितम् ।
अद्य मद्बाणनिहतान्देवान्द्रक्ष्यथ संयुगे ॥ ५२
बान्धवा निहता येषां त्रिदशैरिह संयुगे ।
अद्य निर्वर्तयिष्यन्ति शत्रुमांसानि दानवाः ॥
इममद्य समुद्भूतं रेणुं समरमूर्धनि ।
अहं तु शमयिष्यामि शत्रुशोणितविस्रवैः ५४
तिमिरौघहतार्कं तु सैन्यरेणवरुणीकृतम् ।
आकाशं संपतिष्यन्ति खद्योता इव मे शराः
हृष्टा संपरिमोदध्वं देवेभ्यस्त्यज्यतां भयम् ।
अद्याहं निहनिष्यामि कालेन्द्रं धनुषा रणे ५६
तोषयिष्यामि राजानं बलिं बलवतां रणे ।
त्रिदशान्सगणान्हत्वा रणे चान्तकमान्तिकात्
अक्षयाः सन्ति मे तूणाः शराश्चाशीविषोपमाः
स्थातुं मे पुरतः शक्ताः के रणे जीवितेप्सवः ॥
हत्वा रिपुगणांस्तुष्टिरनुरागश्च राजसु ।
हतस्य त्रिदिवे वासो नास्ति युद्धसमा गतिः
तद्भयं पृष्ठतः कृत्वा रणे दानवसत्तमः ।
निहत्येमानरीन्सर्वान्मोदध्वं नन्दने वने ॥
एवमुक्त्वा महत्सैन्यं प्रह्लादो दानवोत्तमाः ।
कालसैन्यं महारौद्रं तरसाऽमर्दतासुरः ॥ ६१
सर्वास्त्रविद्वान्वीरश्च नित्यं चाप्यपराजितः ।
युद्धे ह्यभिमुखो नित्यं स्वबाहुबलदार्पितः ॥ ६२
षष्टिं रथसहस्राणि विविधायुधधारिणाम् ।
प्रह्लादस्यातिवीर्यस्य ते तस्य तनया निजाः ॥
तैस्तु क्रतुशतैरिष्टं विपुलैराप्तदक्षिणैः ।
क्षान्ता धर्मपरा नित्यं सत्यव्रतपरायणाः । ६४
दातारः प्रियवक्तारो वक्तारः शास्त्रवस्तुषु ।
स्वदारनिरता दान्ता ब्रह्मण्याः सत्यसङ्गराः ॥
यष्टारः क्रतुभिर्नित्यं नित्यं चाध्ययने रताः ।
इष्वस्त्रकुशलाः सर्वे बहुशो दृढविक्रमाः ६६
मत्तवारणविक्रान्ताः शत्रुसैन्यप्रमर्दकाः ।
दारयन्तः पदाक्षेपैः सुघोरान्वातरेचकान् ६७

'निर्वर्तयिष्यन्ति हतानां देवभावं गतानामर्थे शत्रुमांसानि' शत्रुरूपाणां पशूनां हृदयाद्यङ्गानि निर्वर्तयिष्यन्ति इदममुष्मै इति तत्तदुद्देशपूर्वकं कल्पयिष्यन्ति ॥ ५३ ॥ कालश्चासाविन्द्रश्च कालेन्द्रो यमः ॥ ५६ ॥ वातरेचकान् व्यजनीकृतान् वृक्षादीन् ईरयन्तः ॥ ६७ ॥

१ ख. °मापूर्णं द्यौ° । २ ख. सतनुत्रशिरस्त्राणो ध° । ३ ख. वर्धमान° ।

युद्धोत्सुकधिया नित्यं क्रोधरञ्जितलोचनाः ।
संदष्टौष्ठपुटा दैत्या विनेदुर्भीमविक्रमाः ।
क्ष्वेडितास्फोटितरवैरन्योन्यं समहर्षयन् । ६८
वेणुशंखरवैश्चैव सिंहनादैश्च पुष्कलैः ।
आप्लुत्याप्लुत्य सहसा रणे वव्रुरनेकशः ६९
तालमात्राणि चापानि विकृष्य सुमहाबलाः ।
अमृष्यमाणाः सहसा दानवाश्चापपाणयः ॥७०
सुरासुरैरप्यजितं योधयन्ति रणेऽन्तकम् ।
प्रतप्तहेमाभरणाः सर्वे ते श्वेतवाससः ७१
दानवा मानिनः सर्वे सर्वे स्वर्गाभिकाङ्क्षिणः ।
सर्वे जयैषिणो वीराः सर्वे शत्रुवधोद्यताः ७२
शुशुभे सा चमूर्दीप्ता पताकाध्वजमालिनी ।
गजाश्वरथसंबाधा स्वर्गमार्गाभिकाङ्क्षिणी ॥
ततः कालः सुनिर्यातो भीमो भीमपराक्रमः
निनदन्सुमहाकायो व्याधिभिर्बहुभिर्वृतः ७४
ददर्श महतीं सेनां दानवानां बलीयसाम् ।
अभिसंजातदर्पाणां कालं समभिगर्जताम् ॥
तदायान्तं तदानीकं दानवानां तरस्विनाम् ।
प्रतिलोमं चकाराशु व्याधिभिःसहितोऽन्तकः
प्रविश्य ध्वजिनीं चैषां पातयामास दानवान् ।
कालो रुधिररक्ताक्षः स्वेनानीकेन संवृतः ७७
प्रल्हादबलमत्युग्रं प्रल्हादं च महाबलम् ।
आजघान रणे कालो दण्डमुद्गरपट्टिशैः ।७८
शरशक्त्यृष्टिखड्गांश्च शूलानि मुसलानि च
गदाश्च परिघाश्चैव विचित्राश्च परश्वधाः ७९
धनूंषि च विचित्राणि शतघ्नीश्च स्थिरायसीः ।
पात्यन्ते व्याधिभिर्युद्धे दानवानां चमूमुखे ॥
बहवो व्याधयो युद्ध बहूनसुरपुङ्गवान् ।
व्याधीनपि च दैत्यौघा निजघ्नुर्बहवो बहून् ॥
शूलैः प्रमथिताः केचित्केचिच्छिन्नाः परश्वधैः
परिघैराहताः केचित्केचिच्च परमायुधैः ।
केचिद्विधा कृताः खड्गैः स्फुरन्तः पतिता भुवि
व्याधयो दानवैरेव नानाशस्त्रैर्विदारिताः ।
ते चापि व्याधिभिः सर्वे विविधैरायुधोत्तमैः
खड्गैश्च मुसलैस्तीक्ष्णैः प्रासतोमरमुद्गरैः ।
भिन्नाश्च दानवाः सर्वे निकृत्ताश्च परश्वधैः ॥
मुद्गरैः पट्टिशैश्चैव व्याधिभिश्च महाबलैः ।
कृत्वा शस्त्रैरनेकैश्च मुष्टिभिश्च हता भृशम् ८५
वेमुः शोणितमन्योन्यं विष्टब्धदशनेक्षणाः ।
आर्तस्वरं च नदतां सिंहनादं च गर्जताम् । ८६
बभूव तुमुलः शब्दः संग्रामे लोमहर्षणे ।
मुष्टिभिश्चोत्तमाङ्गानि तलैर्गात्राणि चासकृत् ॥
सादितानि महीं जग्मुस्तिष्ठतामेव संयुगे ।
अस्रफेना ध्वजावर्ता च्छिन्नबाहुमहोरगा । ८८
शूलशक्तिमहामत्स्या चापग्राहसमाकुला ।
रथेषूपलसंबन्धा ध्वजद्रुमलतावृता ॥ ८९
सशब्दघोरविस्तारा लोहितोदाऽभवन्नदी ।
स्वधनुःशक्रधनुषौ काञ्चनाङ्गदविद्युतौ ॥९०
तौ दैत्यकालजलदौ शरधारां व्यमुञ्चताम् ।
तौ महामेघसंकाशौ रथनागगतौ तदा । ९१
बभूवतुरभिक्रुद्धौ साम्बुगर्भाविवाम्बुदौ ।
तप्तकाञ्चनसन्नाहौ दिव्यहारविभूषितौ । ९२
तौ विरेजतुरायत्तौ सूर्यवैश्वानरोपमौ ।
तौ महाबलसंकाशावन्योन्यस्य चमूमुखे ९३
शक्राशनिसमस्पर्शैर्बाणैर्जघ्नतुराहवे ।
परस्परं समासाद्य तयोर्युधि दुरासदम् ॥ ९४
नाशंसन्त तदा योधा जीवितान्यपि संयुगे ।
शरैर्विभिन्नसर्वाङ्गा युधि प्रक्षीणबान्धवाः
निपेतुर्योधमुख्यास्तु रुधिरोक्षितवक्षसः ९५
पतितैर्निष्पतद्भिश्च पात्यमानैश्च संयुगे ।
बभूव भूः समाकीर्णा योधैरुद्गतजीवितैः ९६
अगृह्णन्त शरान्घोरांस्ते च सन्दधतोस्तयोः
अन्तरं ददृशे कश्चित्प्रयत्नादपि संयुगे ९७
लघुत्वाच्च महाबाहू युद्धशौण्डौ महाबलौ ।
मण्डलीभूतधनुषौ सकृदेव बभूवतुः । ९८
प्रह्लादस्य च बाणौघैर्दुद्रावान्तकवाहिनी ।
उह्यमाना बलवता वायुनेवाभ्रमण्डलम् ९९
हतदर्पं तु विज्ञाय प्रह्लादः कालमाहवे ।
अपयातं च समरे द्विषन्तं संप्रतर्क्य तम् ॥१००
मत्वा वशगतं चैव प्रह्लादो युद्धदुर्मदः
तत्रैवान्यां चमूं भूयः संममर्द महासुरः ॥ १
कालप्रह्लादयोर्युद्धमभवद्यादृशं पुरा
तादृशं सर्वलोकेषु न भूतं न भविष्यति । २
एवमद्भुतवीर्यौजा महारणकृतव्रणः ।
प्रह्लादस्त्वथ वृद्धोऽत्र कालस्त्वपसृतो रणात् ।

१ ख. °स वीर्यवा° ।

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वामने देवासुरयुद्धे कालप्रह्लादयुद्धे एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥५९॥

देवासुरयुद्धे कुबेरानुह्लादयोर्युद्धम्।

६०

वैशम्पायन उवाच।

धनाध्यक्षमनुह्लादः प्रह्लादस्यानुजो बली।
ससैन्यं योधयामास क्षोभयन्यक्षवाहिनीम् १
महता च बलौघेन त्वनुह्लादोऽसुरोत्तमः।
अर्दयामास संक्रुद्धो धनाध्यक्षं प्रतापवान् २
अमृष्यमाणांस्त्रिदशानावहस्थानुदायुधान्।
चकार कदनं घोरं धनुष्पाणिर्महासुरः॥ ३
आवर्त इव संजज्ञे बलस्य महतो महान्।
क्षुभितस्याप्रमेयस्य सागरस्येव संप्लवः॥ ४
त्रिदशानां शरीरैस्तु दानवानां च मेदिनी।
बभूव निचिता घोरैः पर्वतैरिव संप्लवे॥ ५
मेरुपृष्ठं तु रक्तेन रञ्जितं संप्रकाशते।
सर्वतो माधवे मासि पुष्पितैरिव किंशुकैः ६
हतैर्वीरैर्गजैरश्वैः प्रावर्तत महानदी।
शोणितौघा महाघोरा यमराष्ट्रविवर्धिनी॥ ७
शकृन्मेदोमहापङ्का संप्रकीर्णान्त्रशैवला।
छिन्नकायशिरोमीना अङ्गावयवशाड्वला॥ ८
गृध्रहंससमाकीर्णा कंकसारसनादिता।
वसाफेनसमाकीर्णा प्रोत्क्रुष्टस्तनितस्वरा॥ ९
तां कापुरुषदुस्तारां युद्धभूमौ महानदीम्।
नदीमिवातपापाये हंससंघोपशोभिताम्॥ १०
त्रिदशा दानवाश्चैव तेरुस्ते दुस्तरां नदीम्।
यथा पद्मरजोध्वस्तां नलिनीं गजयूथपाः ११
ततः सृजन्तं बाणौघाननुह्लादं रथे स्थितम्
ददर्श तरसा देवो निघ्नन्तं यक्षवाहिनीम् १२
क्रुद्धस्ततो दैत्यबलं सूदयामास वित्तपः।
विक्षिपन्निव खे वायुर्महाभ्रपटलं बलात्॥ १३
समीक्ष्य तुमुलं युद्धमनुह्लादश्च वीर्यवान्।
रथेनादित्यवर्णेन कुबेरमभिदुद्रुवे॥ १४
स धनुर्धन्विनां श्रेष्ठो विकृष्य रणमूर्धनि।
उत्ससर्ज शितान्बाणान्वित्तेशस्य महात्मनः
कुबेरं प्राप्य ते बाणा निर्भिद्य सुसमाहिताः १५
अपरान्पृष्ठतो जघ्नुर्यासक्तान्यक्षराक्षसान्॥ १६
देवः शरैरभिहतो निशितैर्ज्वलनोपमैः
अनुह्लादं प्रत्युदियात्संक्रुद्धः परमाहवे॥ १७
ततो वैश्रवणो राजा क्रुद्धो यक्षगणैः सह।
ववर्ष शरवर्षाणि दानवं प्रति वीर्यवान्॥१८
तद्यथा शारदं वर्षं गोवृषः शीघ्रमागतम्।
अपारयन्वारयितुं प्रतिगृह्णन्निमीलितः॥ १९
एवमेव कुबेरस्य शरवर्षं महासुरः।
निमीलिताक्षः सहसा दैत्यः सहति दारुणम्॥२०
रोषितः शरवर्षेण धनदेन महासुरः।
इन्द्रकेतुप्रतीकाशमभीतोऽपश्यत द्रुमम् २१
प्रवृद्धशाखाविटपं तरुणाङ्कुरपल्लवम्।
उत्पाट्य कुपितो दैत्यस्तरुं फलसमान्वितम्॥२२
निजघान हयाञ्छ्रेष्ठान्कुबेरस्य महात्मनः।
तस्य कर्म महाघोरं दृष्ट्वा सर्वे महासुराः॥२३
सिंहनादं नदन्ति स्म अनुह्लादप्रहर्षिताः।
तयोस्तु तुमुलं युद्धं संजज्ञे देवदैत्ययोः॥ २४
ततस्तौ क्रोधरक्ताक्षावन्योन्यवधकाङ्क्षिणौ
अन्योन्यं विविधैः शस्त्रैर्घोरैर्जघ्नतुराहवे॥ २५
त्रिदशा दानवान्सर्वे मथित्वा प्राणदंस्तदा
दानवैस्त्रिदशाश्चापि क्रुद्धैर्भुवि निपातिताः॥२६
दानवास्त्वथ संक्रुद्धास्त्रिदशान्निशितैः शरैः
विव्यधुर्वज्रसंकाशैः कङ्कपत्रैरजिह्मगैः॥ २७
विदार्यमाणा दैत्यौघैस्त्रिदशास्तु महाबलाः।
अमर्षिततराश्चक्रुर्युद्धकर्माण्यभीतवत्॥ २८

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायामेकोनषष्टितमोऽध्यायः॥ ५९॥

ते गदाभिः सुभीमाभिः पट्टिशैः शूलमुद्गरैः ।
परिघैश्च सुतीक्ष्णाग्रैर्दानवाः पीडिताः शरैः
शरनिर्भिन्नगात्राश्च खड्गविच्छिन्नवक्षसः ।
जगृहुस्ते शिलाश्चैव द्रुमांश्चासुरसत्तमाः ॥ ३०
ते भीमसङ्घा दितिजा नर्दमानाः पुनः पुनः ।
ममन्थुस्त्रिदशान्वीर्याच्छतशोऽथ सहस्रशः ॥
ततस्तु तुमुलं युद्धं तेषां समभिवर्तत ।
शिलाभिर्विपुलाभिश्च शतशश्चैव पादपैः ॥ ३२
परिघैः पट्टिशैर्भल्लैर्भिण्डिपालैः परश्वधैः ।
केचिन्निवृत्तशिरसः केचिच्च विदलीकृताः ३३
केचिद्विनिहता भूमौ रुधिरार्द्राः सुरासुराः ।
केचिद्रणाजिरान्नष्टाः परस्परवधार्दिताः ३४
विभिन्नहृदयाः केचिच्छिन्नपादाश्च शेरते ।
विदारितास्त्रिशूलैश्च केचित्तत्र गतासवः ३५
तत्सुभीमं महद्युद्धं देवदानवसंकुलम् ।
बभूव तुमुलं युद्धं शिलापादपसंकुलम् ॥ ३६
धनुर्ज्यातन्त्रिमधुरं हिक्कातालसमन्वितम्
आर्तस्तनितघोषाढ्यं युद्धं गान्धर्वमाबभौ ३७
कुबेरः स धनुष्पाणिर्दानवाग्रणमूर्धनि ।
दिशो विद्रावयामास संक्रुद्धः शरवृष्टिभिः ॥
कुबेरेणार्दितं सैन्यं विद्रुतं प्रेक्ष्य दानवः ।
अभ्यद्रवदनुह्रादः प्रगृह्य महतीं शिलाम् ॥ ३९
क्रोधाद्द्विगुणरक्ताक्षः पितृतुल्यपराक्रमः ।
शिलां तां पातयामास कुबेरस्य रथोत्तमे॥ ४०
आपतन्तीं शिलां दृष्ट्वा गदापाणिर्धनाधिपः ।
रथादाप्लुत्य वेगेन वसुधायां व्यतिष्ठत ॥ ४१
सचक्रकूबरहयं सध्वजं सशरासनम् ।
भङ्क्त्वा रथोत्तमं तस्य निपपात शिला भुवि
विमथ्य तु कुबेरस्य प्रह्लादस्यानुजो रथम् ।
शूराणां कदनं चक्रे सस्कन्धविटपैर्द्रुमैः ॥ ४३
निर्भिन्नशिरसो भग्नास्त्रिदशाः शोणितोक्षिताः
द्रुमप्रव्यथिताङ्गाश्च निपेतुर्धरणीतले ॥ ४४
विद्राव्य विपुलं सैन्यमनुह्रादो महासुरः ।
गिरिशृङ्गं गृहीत्वा तु कुबेरमभिदुद्रुवे ॥ ४५
तमापतन्तं धनदो गदामुद्यम्य वीर्यवान् ।
विनादित्वाऽऽह्वयामास दानवेन्द्रं महाबलम्
तस्य दैत्यस्य संक्रुद्धो गदां तां बहुकण्टकाम्
न्यपातयत वित्तेशो दानवस्योरसि प्रभो ४७

दैत्यः सक्रोधताम्राक्षस्तं प्रहारमचिन्तयत् ।
वित्तेशस्योपरि तदा गिरिशृङ्गमपातयत् ॥
स विह्वलितसर्वाङ्गो गिरिशृङ्गेण ताडितः ।
पपात सहसा भूमौ विशीर्ण इव पर्वतः ॥ ४९
वित्तेशं विह्वलं दृष्ट्वा सर्वे ते यक्षराक्षसाः ।
परिवार्य महात्मानं ररक्षुर्भीमविक्रमाः ॥ ५०
मुहूर्तं विह्वलो भूत्वा पुनर्विश्रवसः सुतः
उपतस्थे च सहसा धनदः क्रोधमूर्च्छितः ५१[1]
स ननाद महानादं त्रैलोक्यमभिनादयन् ।
जनयन्निव निर्घोषं विधमन्निव पर्वतान् । ५२
तमवध्यं तु विज्ञाय निहन्तुं पुनरुत्थितम् ।
प्रेक्ष्य पिङ्गाक्षमायान्तं दानवा विप्रदुद्रुवुः ॥
तांस्तु विद्रवतो दृष्ट्वाऽनुह्रादो ह्यसुरोऽब्रवीत् ।
[2]कालनेमिं दानवं च वीर्यदर्पसमन्वितम्॥ ५४
आत्मानं चैव वीर्यं च विस्मृत्याभिजनं तथा
क्व गच्छथ भयत्रस्ताः प्राकृता इव दानवाः ।
निवर्तध्वं महावीर्याः किं प्राणान्परिरक्षथ ।
नालं युद्धाय यक्षोऽयं महतीयं विभीषिका
एतां विभीषिकामद्य दानवानां समुत्थिताम्
विक्रम्य विधमिष्यामि निवर्तध्वं महासुराः
तेऽसुराः सन्निवृत्ताश्च समदा इव कुञ्जराः
निजघ्नुः परमक्रुद्धा देवसैन्यं महासुराः ५८
क्षीणप्रहरणाः केचिन्महामेघनिभस्वनाः
दर्पोत्कटा भुजैरेव संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ ५९
प्रांशुभिश्चैव काष्ठैश्च शिलाभिश्च महाबलाः
बाहुभिश्च तथान्योन्यमाक्षिपन्ति स्म वेगिताः
मुष्टिभिश्च तलैश्चैव नखपातैर्महाबलाः ।
पादपैश्च महाशाखैरयुध्यन्त रणाजिरे । ६१
अनुह्रादस्तु संक्रुद्धो देवतानां महाचमूम्।
ममन्थ परमायत्तो वनान्यग्निरिवोत्थितः ॥६२
रुधिरार्द्रास्तु बहवः शेरते योधसत्तमाः ।
विकृताः पतिता भूमौ ताम्रपुष्पा इव द्रुमाः ।
अनुह्रादश्च विक्रान्तो देवांस्त्वाशीविषोपमान्
युध्यमानस्य समरे व्यसृजन्निशिताञ्छरान् ।
धनाधिपेन विद्धस्य अनुह्रादस्य संयुगे ।
अङ्गारमिश्राः क्रुद्धस्य मुखान्निश्चेरुरर्चिषः ६५
अथ बाणसहस्रेण वित्तेशं दानवोत्तमः ।
विव्याध स शरैः क्रुद्धो दण्डपाणिरिवान्तकः

१ ख. उत्थितः सहसा देवः पिङ्गलाक्षो महाबलः । स न० । २ ख. कालनेमिं सुनेमिं च महानेमिं च दानवम् । ०आ ।

कुबेरस्तु शरैर्भिन्नः समन्तात्क्षतजोक्षितः ।
रुधिरं परिसुस्राव गिरिः प्रस्रवणैरिव ॥ ६७
लब्ध्वा स तु पुनः संज्ञां रोषरक्तेक्षणः सुरः ।
गदामथ समासाद्य भीमां भीमपराक्रमः ।
चिक्षेप दैत्यमुद्दिश्य बलात्क्रोधेन मूर्छितः ६८
अप्राप्तामन्तरे सोऽथ तां गदां गदयाऽसुरः ।
बभञ्ज विनदन्क्रुद्धस्तदाश्चर्यमभूत्तदा ॥ ६९
प्रगृह्य तु गदां भूयो ह्यभिदुद्राव दानवम् ।
तमापतन्तं दृष्ट्वैव अनुह्रादो महाबलः ॥ ७०
गिरिशृङ्गमिवोत्पाट्य कैलासाचलसन्निभम् ।
धनाधिपं प्रदुद्राव व्यादितास्य इवान्तकः ७१
तमन्तकमिवायान्तमजेयं सकलैः सुरैः
ग्रसन्तमिव तं दैत्यं त्रैलोक्यमखिलं रुषा ॥७२
तमालोक्य तथा भूतं धनाध्यक्षो रणं भयात्
अपहाय ययौ तत्र यत्र शक्रः सुराधिपः ।७३
तस्य चापि महत्कर्म दृष्ट्वा वित्तपतिस्तदा।
जगाम भयसंत्रस्तो यत्र देवः शचीपतिः ।७४

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वामनप्रादुर्भावे अनुह्रादकुबेरयुद्धवर्णने षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

देवासुरयुद्धे विप्रचित्तिवरुणयोर्युद्धम् ।

६१

वैशम्पायन उवाच ।
विप्रचित्तिस्तु वरुणं दैत्यानामादिरव्ययम्
जघानेषुगणैः क्रुद्धो दीप्तैरिव महोरगैः । १
स दह्यमानो दैत्येन दीप्तैः शरगभस्तिभिः ।
नाभ्यजानत कर्तव्यं संग्रामे स जलेश्वरः । २
सर्वलोकेश्वरस्येव परमेष्ठी प्रजापतिः ।
न शक्नोत्यग्रतः स्थातुं विप्रचित्तेर्जलाधिपः ।
वज्रो नाम महाव्यूहो निर्भयः सर्वतोमुखः ।
तं व्यूह्य प्रत्ययुध्यन्त दानवा देववाहिनीम्। ४
वह्निज्वालासमं तत्र रविमण्डलसन्निभम्।
मुखमाभाति दैत्यस्य विप्रचित्तेर्महात्मनः ।५
वरुणस्तु महातेजा विप्रचित्तिं महासुरम्।
प्रदहन्निव तेजोभिर्जिगीषुः प्रत्यवैक्षत ॥ ६
स्रग्दाममालाभरणः केयूराङ्गदभूषणः ।
जग्राह परिघं दैत्याः कैलासशिखरोपमम्। ७
पिनद्धं काञ्चनैः पट्टैर्हेममालिनमायसम् ।
यमदण्डोपमं घोरं दैत्यानां भयनाशनम् ॥ ८
भ्रामयामास संक्रुद्धो महाशक्रध्वजोपमम् ।
विननाद विवृत्तास्यो विप्रचित्तिर्महासुरः ९
स कण्ठस्थेन निष्केण भुजस्थैरपि चाङ्गदैः
कुण्डलाभ्यां विचित्राभ्यां भ्राजत्काञ्चनस्रजा
दानवो भूषणैर्भाति परिघेणायसेन च ।
यथेन्द्रधनुषा मेघः सविद्युत्स्तनयित्नुमान् ११
प्रस्फुरत्परिघास्त्रेण वातस्कन्धान्महास्वनः ।
जज्वाल च सधूमार्चिः साङ्कर्षण इवानलः१२
विद्याधरगणैः सार्धं गन्धर्वनगरैरपि।
सह चैवामरावत्या सिद्धलोकैस्तथा सह ।१३
ग्रहनक्षत्ररचितं सार्कचन्द्रविभूषितम्।
दैत्येन्द्रपरिघोद्धूतं भ्रमतीव नभस्तलम् ।
दुरासदः सुसंजज्ञे परिघाभरणक्षमः ।
सुरेन्धनोऽसुरेन्द्राग्निर्युगान्ताग्निरिवोत्थितः।१५

६०

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

६१

वातस्कन्धान् वातमयान् स्कन्धावारान् परिधीनित्यर्थः ॥ १२ ॥

त्रिदशा वरुणश्चैव न शेकुः स्पन्दितुं भयात् ।
तत्रासीन्निर्भयस्त्वेकः कौशिको वासवः प्रभुः
भास्करप्रतिमं घोरं परिघं रौद्रदर्शनम् ॥१६
पातयामास सेनायां जलेशस्य स दानवः ।
पतता तेन संग्रामे जलेशस्य महात्मनः ॥ १७
भूतानां शतसाहस्रं परिघेण समाहतम् ।
तेषां गात्राणि चासाद्य व्यशीर्यन्त सहस्रशः ।
विशीर्यमाणं विबभावुल्काशतमिवाम्बरे ।
भूयश्चैनं तदाऽऽभ्राम्य वरुणाय न्यपातयत् ।
पात्यमाने तदा तस्मिञ्छरीरे वारुणे तदा ।
स भिन्नः परिघो घोरो देवगात्रे व्यशीर्यत ।
शीर्यमाणस्य चूर्णानि खद्योता इव चाम्बरे ।
स तु तेन प्रहारेण न चचाल जलाधिपः २१
परिघेण हतः संख्ये यथा वज्रहतोऽचलः ।
स्वसैन्येष्वपि भग्नेषु भिन्नदेहेषु चाहवे ॥ २२
मुहूर्तमभवत्क्षोभ्यमपांपतिरमर्षणः ।
सोऽमर्षं च समापन्नो वरुणोऽमितविक्रमः २३
सर्वसंहारमकरोत्स्वपक्षस्यारिमर्दनः ।
स सागरैश्चतुर्भिश्च वृतो दीप्तैश्च पन्नगैः ॥ २४
शङ्खमुक्तामणिचितो बिभ्रत्तोयमयं वपुः ।
पाण्डुरोद्धूतवसनो नानारत्नविभूषितः ॥ २५
वरुणः पाशधृक्छ्रीमान्कूर्ममीनसमाकुलः ।
वरुणस्तु तदा क्रुद्धस्तान्निरीक्ष्य स्वसैनिकान्
उवाच दृष्ट्वा युध्यध्वं दानवानां जिघांसया ।
अहमेनं हनिष्यामि भयं मुक्त्वा तु युध्यत ॥
ततस्ते पन्नगाः सर्वे महार्णवजलाश्रयाः ।
जघ्नुर्दैत्यान्रणमुखे नदन्तो जयगृद्धिनः ॥२८
ते तु नालीकनाराचैर्गदाभिर्मुसलैस्तथा ।
अभ्यघ्नन्दानवान्हृष्टा मुदिता वरुणानुगाः २९
विप्रचित्तिस्तु संक्रुद्धो महाबलपराक्रमः ।
पन्नगानां शरीराणि व्यधमद्युद्धदुर्मदः ॥ ३०

गरुडेनापि चास्त्रेण पन्नगान्दानवोत्तमः ।
समरे घातयामास गरुडः पन्नगाशनैः ॥ ३१
स शरैः सूर्यसंकाशैः शातकुम्भविभूषितैः ।
पन्नगान्समरे वीरः प्रममाथ सुदुर्जयान् ३२
समरे भिन्नगात्रास्ते पन्नगाः शरपीडिताः ।
पेतुर्मथितसर्वाङ्गा गजा इव महागजैः ॥३३
तपन्तं तमिवादित्यं दीप्तैर्बाणगभस्तिभिः ।
अभ्यधावत संक्रुद्धः समरे वरुणः प्रभुः ॥ ३४
ततस्तु दानवास्तत्र भिन्नदेहाः सहस्रशः ।
व्यथिता विद्रवन्ति स्म दिशो दश विचेतसः
इन्द्रस्यार्थे पराक्रम्य वरुणस्त्यक्तजीवितः ।
विनर्दमानो युयुधे समरे पाशभृद्वरः ॥ ३६
वरुणः पन्नगाश्चैव मुष्टिभिः समरोत्कटाः ।
अभ्यवर्तन्त समरे विप्रचित्तिं महासुरम् ॥ ३७
ततोऽस्त्रैश्च शिलाभिश्च प्राहरत्स बलोत्कटः ।
व्यपोहत महातेजा विप्रचित्तिर्महासुरः ॥३८
ततः पावकसंकाशैः स मुक्तैः शीघ्रगामिभिः
वरुणस्य महावेगान्बिभेद समरे हयान् ।
कर्मणा तेन महता विप्रचित्तेर्महात्मनः ।
अग्नेराज्याहुतस्येव तेजः समभिवर्धत ॥ ४०
स शरैः सूर्यसंकाशैः सुमुक्तैः शीघ्रगामिभिः ।
वारुणीं तां महासेनां निर्ममन्थ महाबलः ४१

क्षीणास्त्रां सायकाक्रान्तां
शरजालेन मोहिताम् ।
शूलशक्त्यृष्टिभिन्नां च
चकार रुधिरोक्षिताम् ॥ ४२

स शरैर्वह्निसंकाशैः सुमुक्तैर्नतपर्वभिः ।
वरुणस्य महावेगान्बिभेद समरे हयान् ॥ ४३
अभिद्रुतोऽथ दैत्येन ससैन्यः सलिलाधिपः ।
महेन्द्रं शरणं प्राप्तो विप्रचित्तेर्भयार्दितः ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वामने विप्रचित्तियुद्धे एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

सर्वसंहारं सर्वेषामेकीकरणम् ॥ २४ ॥ व्यपोहत निराकृतवान् ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायामेकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

१ ख. °निनिभो बि° ।

बृहस्पतिकृतोऽग्निस्तवः ।

६२

वैशम्पायन उवाच ।
पराजयं तु देवानां दृष्ट्वाऽग्निर्देवसत्तमः ।
चकार बुद्धिं दैत्यानां वधे ब्रह्मर्षिभिः स्तुतः १
स्वयंप्रभायाः शाण्डिल्या यः पुत्रो हव्यवाहनः
हिरण्यरेताः पिङ्गाक्षो देवहूतो हुताशनः ॥ २
रोहितो लोहितग्रीवो हर्ता दाता हविः कविः
पावको विश्वभुग्देवः सर्वदेवाननः प्रभुः ॥ ३
सुब्रह्मात्मा सुवर्चस्कः सहस्रार्चिर्विभावसुः ।
कृष्णवर्त्मा चित्रभानुर्देवानामपि देवराट् ॥ ४
लोकसाक्षी द्विजहुतः सदर्चिष्मान्वषट्कृतः
हव्यभक्षः शमीगर्भस्वयोनिः सर्वकर्मकृत् ॥ ५
पावनः सर्वभूतानां त्रिदशानां तपोनिधिः ।
शमनः सर्वपापानां लेलिहानस्तपोमयः ॥ ६
प्रदक्षिणावर्तशिखः शुचिरोमा मखाकृतिः ।
हव्यभुग्भूतभव्येशो यज्ञभागहरो हरिः ॥ ७
सोमपः सुमहातेजा भूतेशः सुमहातपाः
अधृष्यः पावको भूतिर्भूतात्मा वै स्वधाधिपः
स्वाहापतिःसामगीतः सोमपूताशनोऽद्रिधृक्
देवदेवो महाक्रोधो रुद्रात्मा ब्रह्मसंभवः ॥ ९
लोहिताश्वं वायुचक्रं रथमास्थाय भूतधृक् ।
धूमकेतुर्धूमशिखो नीलवासाः सुरोत्तमः ॥१०
उद्यम्य दिव्यमाग्नेयं शस्त्रं देवो रणे महान् ।
दानवानां सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ११
ददाह भगवान्वह्निः संक्रुद्धः प्रलये यथा ।
प्राणो यः सर्वभूतानां देहे तिष्ठति पञ्चधा १२
यन्ता यश्च हुताशश्च सखा च प्रभुरीश्वरः ।
प्रभञ्जनो यो लोकानां युगान्ते सर्वनाशनः १३
सप्तस्वरगता यस्य योनिर्गीर्भिरुदीर्यते ।
यो ह्याकाशमयो देवो दूरगः सर्वसंभवः ॥१४
यश्च कर्ता विकर्ता च गतिर्गतिमतां प्रभुः ।
वेदकर्ता समो लोके ब्रह्मणा यः सनातनः १५
अमूर्तिमन्तं यं प्राहुर्महाभूतं महत्तरम् ।
सोऽग्निं समीरयामास शमीगर्भं समीरणः ॥
त्रिदिवारोहिभिर्ज्वालैर्जृम्भमाणो दिशो दश ।
दानवानामभावाय युगान्ताग्निरिवोत्थितः ॥
मेदोमज्जामहापङ्कां केशशैवलशालिनीम् ।
योधशीर्षोपलवनां भूतद्विपतटोत्कटाम् ॥१८
शोणितोदां रणे दृष्ट्वा संग्रामसरितं विभुः ।
वह्निः प्रस्कन्दयामास दैत्यानां भयवर्धनः १९
ततोऽग्निर्दितिजान्सर्वान्प्रह्लादप्रमुखांस्तथा ।
पराजयानः स विभुः क्रोशमानो महामृधे ॥
केचित्प्रदीप्तैर्मुकुटैः केचिद्दीप्तैः शिरोरुहैः ।
केचित्प्रदीप्तवसनैः केचिद्दीप्तैर्भुजाननैः । २१
केचित्प्रदीप्तैरुरुभिः केचिच्छत्रैर्ध्वजै रथैः ।
असुरास्तत्र दृश्यन्ते प्रदीप्तेनाग्निना वृताः ।२२
त्यक्त्वाऽऽयुधानि सर्वाणि
सध्वजांश्च रथोत्तमान् ।
प्रयान्ति समरे भीताः
पावकेन पराजिताः ॥ २३
न च पश्यन्ति ते वह्निं प्रदीप्तध्वजिनीमुखे ।
दिशः खड्गांश्च मेघांश्च दीप्तान्पश्यन्ति दानवाः
ध्रुवः स्वयंभुवा सृष्टो युगान्तस्तोययोनिना ।
इत्येवं दानवाः सर्वे मेनिरे त्रस्तचेतसः २५

६२

सुब्रह्मात्मा शोभनयज्ञस्वरूपः वेदस्वरूपो वा । सुवर्चस्कः शोभनं वर्चः विद्यातपोजन्यं तेजः यस्मात्स तथा ॥ ४ ॥ अर्चिष्मान् शमीगर्भोऽश्वत्थः स एव स्वस्य योनिर्यस्यासौ शमीगर्भस्वयोनिः ॥ ५ ॥ शुचिरोमा पावनधूमः ॥ ७ ॥ सोमपूताशनः अभिषुतं सोममश्नातीत्यर्थः । अद्रिधृक् सोमाभिषवार्थं आवाणो ध्रियन्ते स्म इत्यद्रिधृक् ॥ ९ ॥ यस्य वायोर्योनिराकाशः । सप्तस्वरगता नादब्रह्मप्राप्ता यत्र नादात्मकं ब्रह्म सर्ववेदकारणमाविर्भवतीत्यर्थः । अत एवाकाशमयः ॥ १४ ॥ वेदकर्ता वागुच्चारणहेतूनां स्थानकरणादीनां च हेतुत्वात् । ब्रह्मणा चतुर्मुखेन ॥ १५ ॥ सरितं प्रस्कन्दयामास प्रत्राहयामास ॥ १९ ॥ तोयं योनिः स्थानं यस्य तेन जलशायिना नारायणेन तोययोनिना वह्निना वा ॥ २५ ॥

मयश्च शम्बरश्चैव महामायाधरौ तदा ।
पार्जन्यवारुणी माये सृजतां वारिविक्षरे ॥२६
ताभ्यां वह्निः स मायाभ्यां सिच्यमानः समंततः
तोयौघैः पर्वतनिभैर्मूर्द्धन्विरभवद्रणे । २७
शम्यमाने तु समरे पावके दैत्यनाशिनि ।
बृहत्कीर्तिर्बृहत्तेजा वह्निमाह बृहस्पतिः ॥२८

गुरुरुवाच।

हिरण्यरेतः सुमुख ज्वलनाह्वय सर्वभुक् ।
सप्तजिह्वाननक्षाम लेलिहान महाबल । २९
आत्मा वायुस्तव विभो शरीरं सर्ववीरुधः ।
योनिरापश्च ते प्रोक्ता योनिस्त्वमसि चाम्भसः
ऊर्ध्वं चाधश्च गच्छन्ति संचरन्ति च पार्श्वतः।
अर्चिषस्ते महाभाग सर्वतः प्रभवन्ति च ३१
त्वमेवाग्ने सर्वमसि त्वयि सर्वमिदं जगत् ।
त्वं धारयसि भूतानि भुवनं त्वं बिभर्षि च ॥
त्वमग्ने हव्यवाडेकस्त्वमेव परमं हविः
यजन्ति च सदा सन्तस्त्वामेव परमाध्वरे।
त्वमन्नं प्राणिनां भुक्तं जग्धपीतासि त्वं प्रभो
त्वयि प्रवृत्तो विजयस्त्वयि लोकाः प्रतिष्ठिताः

सर्वांल्लोकांस्त्रीनिमान्हव्यवाह
प्राप्ते काले त्वं पचस्येव दीप्तः ।
त्वमेवैकस्तपसे जातवेदो
नान्यस्त्वत्तो विद्यते गोषु देव ३५
वृषाकपिः सिन्धुपतिस्त्वमग्ने
महामखेष्वश्यहरस्त्वमेव ।
विश्वस्य भूमस्त्वमसि प्रसूति-
स्त्वं च प्रतिष्ठा भगवत्प्रजानाम् ।३६
सृजस्यपो रश्मिभिर्जातवेद-
स्तथौषधीरोषधीनां रसांश्च ।
विश्वं त्वमादाय युगान्तकाले
स्रष्टा भवस्यानल सर्गकाले ॥ ३७
त्वमग्ने सर्वभूतानां योनिर्वेदेषु गीयसे ।
त्वया देवहितार्थाय निहता दानवा रणे ।
स्वयोनिस्ते महातेजस्तोयं मखशतार्चितम् ।
तां स्वयोनिं समासाद्य किं विषीदसि पावक
त्रायस्व समरे देवान्दैत्येभ्यः सुरसत्तम ।
पिंगाक्ष लोहितग्रीव कृष्णवर्त्मन्हुताशन ॥४०

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वामनेऽग्निस्तवे
द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

बलिं प्रति प्रह्लादवाक्यम् ।

६३

वैशम्पायन उवाच ।

बृहस्पतेस्तु वचनं श्रुत्वा सत्यं समीरितम्
भूयः प्रजज्वाल रणे हविषेव महामखे ॥ १
हतास्तु माया दैत्यानां प्रदीप्तेनाग्निना रणे।
हतमाया हतबला बलिं ते समुपस्थिताः । २

पराजितेषु दैत्येषु वह्निनाऽद्भुतकर्मणा।
प्रह्लादस्तूत्तरं वाक्यमाह दैत्यपतिं बलिम्। ३
भवानग्निश्च वायुश्च भास्करः सलिलं शशी
नक्षत्राणि दिशो व्योम भूश्च दानवसत्तम ॥४

वारिविक्षरे जलवर्षिणी ॥ २६ ॥ तपसेऽर्करूपी सन् गोषु राशिषु मण्डले इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ वर्षणात् कस्य जलस्य पानाच्च वृषाकपिः । "अन्येभ्योऽपि दृश्यते" इति दीर्घः ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

६३

बृहस्पतेस्त्विति ॥ १ ॥

भविष्यं चैव भूतं च भवच्चासुरसत्तम ।
दत्तं चैतद्भगवता वरदेन स्वयंभुवा । ५
इन्द्रत्वं चामरत्वं च युद्धे चाप्यपराजयः
ईशित्वं च वशित्वं च बलं चैवामितं शुभम्
सर्वभूतेश्वरत्वं च दैत्यराज सदा तव ।
महायोगीश्वरत्वं च शूरत्वं च महामृधे ॥ ७
अणिमालघिमाचैव ये चान्ये सात्त्विकागुणाः
तत्पराजित्य दैत्येन्द्र देवान्सर्वांश्च सानुगान्
यथोक्तं ब्रह्मणा राजंस्तत्तथा न तदन्यथा ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रह्लादस्य महात्मनः ।
बलिः परमसंहृष्टः प्रायाच्छक्ररथं प्रति । ९

ततः प्रयान्तं त्रिदशेन्द्रसन्निधौ
महासुरेन्द्रं बलिमुत्तमश्रियम् ।
तमञ्जसा जग्मुरभिप्रदक्षिणं
द्विजाश्च पुण्याः पशवश्च सत्तमाः १०
महाजटाभारधरास्तपस्विन-
स्तदा तमाहुर्विधिमन्त्रमङ्गलैः ।
अभिष्टुवन्तः कवयः स्वलङ्कृतं
बलिं प्रयान्तं रणमूर्धनि स्थिताः ११

प्रतप्तजाम्बूनदचित्रभूषणै-
र्दिव्यैश्च रत्नैर्विविधैरलङ्कृताः ।
विराजमानः परमेण वर्चसा
रणे विभात्यग्निशिखेव दानवः । १२
स वै तदा शत्रुबलार्दितं बलं
बलिर्ददर्शोत्तमसत्त्ववीर्यवान् ।
जलागमे श्रीमदिवाभ्रमण्डलं
विशीर्यमाणं नभसीव वायुना १३
ततो ददर्शाथ बलानि सर्वतो
रणे प्रगुप्तानि हुताशनेन वै ।
समुच्छ्रितान्युग्रतराणि तत्र वै
समुद्रवेगानिव पर्वसन्धिषु ॥ १४
सशूलशक्त्यृष्टिगदासिसायका-
न्क्षिपान्त्रिपूर्णां समरे महात्मनां
ननाद सिंहर्षभमत्तनागव-
ज्जलागमे तोयदवच्च वीर्यवान् ॥ १५
दिव्यास्त्रधूमः सुभुजोग्रवायु-
र्महाबलः पौरुषविक्रमेन्धनः ।
प्रजा दिधक्षन्निव कालवह्निः
सुघोररूपो विबभौ रणे बलिः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वामनप्रादुर्भावे
त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

बलिवासवयोर्युद्धं वासवस्य पराजयश्च ।

६४

वैशम्पायन उवाच ।

बलिना तु सुराः सर्वे वर्जयित्वा सुराधिपम्
रणे शरशतैर्भिन्नाः ससैन्या वै पराजिताः १
विमुखा याति दैत्येन्द्रैर्वध्यमाना महाचमूः ।
जितास्तु बलिना देवाः शक्रमाहुर्महाबलम् ।

देवा ऊचुः ।

भवानिन्द्रश्च धाता च लोकानां प्रभुरव्ययः
त्वमप्रतिमकर्मा च तथैवानुपमद्युतिः ॥ ३
विद्रुतानीह सैन्यानि सहास्माभिः सुरेश्वर ।
रथचक्रध्वजाक्षाणि विभिन्नानि महासुरैः ।

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भाविष्यपर्वणि टीकायां त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

रथहस्त्यश्वयोधाश्च पदाताश्च सहस्रशः ।
भिन्नाश्छिन्नाश्च शतशो गदामुशलपट्टिशैः ॥ ५
महाभैरवरूपं हि दैत्येन्द्रेण कृतं रणे ।
किमुपेक्षसि दैत्येन्द्रैर्हन्यमानां महाचमूम् ॥ ६
त्रायस्व त्रिदशश्रेष्ठ शरण्यः शरणागतान् ।
श्रुत्वा तु वचनं तेषां देवानाममराधिपः ॥ ७
संवर्ताग्निसमक्रुद्धः सर्वान्दहति दानवान् ।
दिवाकरकराकारं किरीटं धारयन्प्रभुः ॥ ८
वैडूर्यवर्णसंकाशो नानारत्नाचिताङ्गदः ।
मयूररोमा रक्ताक्षः शतबाहुः सहस्रदृक् ॥ ९
हरिरेको हरिश्मश्रुर्नानाकेतुर्महाबलः ।
वज्रप्रहरणः श्रीमान्योगी शतशिरोधरः ॥ १०
सधनुर्बद्धसन्नाहः शतादित्यसमप्रभः ।
देवगन्धर्वयक्षौघैरनुयातः सहस्रशः ॥ ११
सामगैश्च जपैश्चापि स्तूयमानो महर्षिभिः ।
शतपर्व महारौद्रं स्फोटनं सर्वतोमुखम् ॥ १२
प्रगृह्य रुचिरं वज्रं दीप्तं रौद्राट्टहासिनम् ।
दैत्यानयोधयत्सर्वान्महेन्द्रः पाकशासनः १३
अधृष्यः सर्वभूतानामादित्या दयितः सुतः ।
ततः प्रवृत्तः संग्रामो बलिवासवयोस्तदा १४
उभाभ्यां देवदैत्याभ्यामचिरान्महदद्भुतः ।
अतिवीर्यबलोदग्रस्तुमुलो लोमहर्षणः ॥ १५
प्रह्लादेन स्तुतिशतैः कर्मभिर्जयसंमतैः ।
प्रबोधितो दैत्यपतिरग्निरिद्ध इवाबभौ ॥ १६
सुरासुरेन्द्रयोर्दृष्ट्वा संग्रामं लोमहर्षणम् ।
देवानां दानवानां च भूयो युद्धमभूत्तदा ॥ १७
ततोऽविध्यन्महेन्द्रस्तं बलिमस्त्रैर्महाबलम् ।
तान्यस्त्राणि महाबाहुश्चिच्छेद शतधा रणे १८
ततः क्रुद्धः पुनस्तत्र निजघ्ने दानवं महत् ।
आग्नेयमथ शत्रुघ्नं चिक्षेपेन्द्रो महाबलः ।
तं दृष्ट्वा खे समागच्छत्प्रलयानलसन्निभम् १९
पातयामास तच्चैन्द्रं वारुणास्त्रेण धीमता ।
संक्रुद्धो मघवा वज्रमगृह्णात्पर्वतोपमम् ॥ २०
हन्तुकामो रणश्लाघी बलिं दैत्याधिपं रणे ।
ततः शुश्राव देवेन्द्रः कौशिको हरिवाहनः २१
अशरीरां शुभां वाणीं तस्मिन्महति वैशसे ।
निवर्तस्व महाबाहो सुराणां नन्दिवर्धन॥ २२
पुरंदर सुरश्रेष्ठ न जेष्यासि रणे बलिम् ।
तपसाऽप्युत्तमो दैत्यो वरदानेन चाधिकः २३
स्वयंभूपरितोषाच्च सत्यधर्माच्च वासव ।
नैष शक्यस्त्वया जेतुं त्रिदशैर्वा सुरेश्वर॥ २४
यो ह्यस्य जेता भगवांस्तं शृणुष्व समाहितः
ब्रह्मणः स हि सर्वस्वं देवानां चैव सा गतिः
परं रहस्यं धर्मस्य परस्य च परा गतिः ।
परात्परतरः श्रीमान्परावरगतिः प्रभुः ॥ २६
सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
शङ्खचक्रगदापाणिः पीतवासाः सुरारिहा॥
जेताऽजेयो जयः श्रीमा-
न्सोऽस्य जेता भविष्यति ।
श्रुत्वा दिव्यां तु मधुरां
वाणीं तामशरीरिणीम् ॥ २८
अपयातो रणाच्छक्रः सार्धं सर्वैः सुरोत्तमैः
अपयाते तु देवेन्द्रे कौशिके हरिवाहने ॥ २९
सिंहनादो महानासीद्दानवानां महामृधे ।
ततः किलकिलाशब्दः क्ष्वेडितास्फोटितस्वनः
शंखानां निनदश्चात्र योधानां वल्गितस्वनः
वादित्राणां च निर्घोषस्तुमुलश्चाभवत्तदा ॥ ३१
जयशब्दरवाश्चैव देवानां तु पराजये ।
ससैन्यो दैत्यराजस्तु स्तूयमानः सुहृद्गणैः ।
बलीन्द्रो विबभौ दैत्यो हिरण्यकशिपुर्यथा ३२

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वामने देवासुरसंग्रामे शक्रापयाने चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६४

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

बलेर्विजये श्रियः स्वयमागमनकथनम् ।

६५

वैशम्पायन उवाच।
निष्प्रयत्नेषु देवेषु त्रैलोक्ये दैत्यपालिते।
जये बलेर्बलवतो मयशम्बरयोस्तथा ॥ १
सुधासु दिक्षु सर्वासु प्रवृत्ते धर्मकर्मणि।
अपवृत्ते चन्द्रमसि अयनस्थे दिवाकरे ॥ २
प्रह्लादशम्बरमयैरनुह्लादेन चैव हि।
दिक्षु सर्वासु गुप्तासु गगने दैत्यपालिते ॥ ३
दैत्येषु मखशोभाश्च स्वर्गार्थं दर्शयत्सु च।
प्रकृतिस्थे तदा लोके वर्तमाने च सत्पथे ॥ ४
अभावे सर्वपापानां भावे चैव तथा स्थिते।
भावे तपसि सिद्धानां सर्वत्राश्रमरक्षिषु ॥ ५
चतुष्पादे स्थिते धर्मे अधर्मे पादविग्रहे।
प्रजापालनयुक्तेषु भ्राजमानेषु राजसु ॥ ६
स्वधर्मसंप्रयुक्तेषु सर्वाश्रमनिवासिषु।
अभिषिक्तोऽसुरैः सर्वैर्दैत्यराजो बलिस्तदा ७
हृष्टेष्वसुरसंघेषु नदत्सु मुदितेषु च।
अथाभ्युपगता लक्ष्मीर्बलिं पद्मासने स्थिता ॥८
पद्मोद्यतकरा देवी वरदा सुरमोहिनी।
श्रीरुवाच।
बले बलवतां श्रेष्ठ महाराज महाद्युते ॥ ९
प्रीताऽस्मि तव भद्रं ते देवतानां पराजये।
यस्त्वया युधि विक्रम्य देवराजः पराजितः॥
दृष्ट्वा ते परमं सत्त्वं ततोऽहं स्वयमागता।
नाश्चर्यं दानवश्रेष्ठ हिरण्यकशिपोः कुले ॥ ११
प्रसूतस्यासुरेन्द्रस्य तव कर्मेदमीदृशम्।
विशेषतस्त्वया राजन्दैत्येन्द्रः प्रपितामहः ॥
येन भुक्तं हि निखिलं त्रैलोक्यमिदमव्ययम्।
विशेषतस्तव विभो सर्वे धर्मपथे स्थिताः १३
तेन त्रैलोक्यमुख्येन भोक्ष्यस्यमितविक्रम।
एवमुक्त्वा हि सा देवी लक्ष्मीर्दैत्यपतिं बलिम्
प्रविष्टा वरदा सौम्या सर्वभूतमनोरमा।
शिष्टाश्च देव्यः प्रवरा ह्रीः कीर्तिर्द्युतिरेव ॥
प्रभा धृतिः क्षमा भूतिर्नीतिर्विद्या दया स्मृतिः
कातिर्लज्जा तथा मेधा लक्ष्मीरीहा गतिस्तथा
श्रुतिः प्रीतिरिला कीर्तिः
शान्तिः पुष्टिः क्रियास्तथा।
सर्वाश्चाप्सरसो दिव्या
नृत्य-गीतविशारदाः ॥ १७
पतिं प्राप्ताः सुदैतेयं त्रैलोक्ये सचराचरे।
प्राप्तमैश्वर्यममितं बलिना ब्रह्मवादिना ॥ १८

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वामनप्रादुर्भावे पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

देवगणैः सह कश्यपादित्योर्ब्रह्मसदनगमनकथनम् ।

६६

जनमेजय उवाच।
पराजिताः सुरा दैत्यैः किमकुर्वत वै मुने।
कथं च त्रिदिवं लब्धं भूयो देवैर्द्विजोत्तम ॥१
वैशम्पायन उवाच।
श्रुत्वा वाणीं तु तां दिव्यां सह देवैः सुराधिपः
प्राग्दिशं प्रस्थितः श्रीमानदित्यालयमुत्तमम्॥
प्राप्यादित्यालयं शक्रः कथयामास तां गिरम्
अदित्यां सा यथा युद्धे तेन वाणी पुरा श्रुता
अदितिरुवाच।
यद्येवं पुत्र युष्माभिर्न शक्यो हन्तुमाहवे।
बलिर्विरोचनसुतः सर्वैश्चैव मरुद्गणैः॥ ४

६५

निष्प्रयत्नेष्विति ॥१॥ सुधासु अमृतमयीषु अपवृत्ते उद्धरिते ॥ २ ॥ अभावे पापानां भावानां भावे पुण्यानामित्यर्थः ॥ ५ ॥ इला श्रौताक्रिया पूर्तादिका ॥ १७॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

सहस्रशिरसा हन्तुं केवलं शक्यतेऽसुरः ।
तेनैकेन सहस्राक्ष न ह्यन्येन शतक्रतो ॥ ५
तद्वः पृच्छस्व पितरं कश्यपं सत्यवादिनम् ।
पराजयार्थं दैत्यस्य बलेस्तस्य महात्मनः ॥६
ततोऽदित्या सह सुराः
संप्राप्ताः कश्यपान्तिकम् ।
अपश्यन्कश्यपं तत्र
मुनिं दिव्यतपोनिधिम् ॥ ७
आद्यं देवं गुरुं दिव्यं क्लिन्नं त्रिषवणाम्बुभिः
तेजसा भास्कराकारं गौरमग्निशिखाप्रभम् ८
न्यस्तदण्डं तपोयुक्तं बद्धकृष्णाजिनोत्तरम् ।
वल्कलाजिनसंवीतं प्रदीप्तं ब्रह्मवर्चसा ॥ ९
हुताशमिव दीप्यन्तमाज्यमन्त्रपुरस्कृतम् ।
स्वाध्यायनिरतं शान्तं वपुष्मन्तमिवानलम् ॥
तं ब्रह्मवादिनां श्रेष्ठं सुरासुरगुरुं प्रभुम् ।
प्रतपन्तमिवादित्यं मारीचं दीप्ततेजसम् ॥ ११
यः स्रष्टा सर्वभूतानां प्रजानां पतिरुत्तमः ।
आत्मभावविशेषेण तृतीयो यः प्रजापतिः १२
ततः प्रणम्य ते वीराः सहादित्या सुरर्षभाः
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे ब्रह्माणमिव मानसाः १३
तच्छ्रुतं युधि शक्रेण सरस्वत्या समीरितम् ।
अजेयस्त्रिदशैः सर्वैर्बलिर्दानवसत्तमः ॥ १४
श्रुत्वा तु वचनं तेषां पुत्राणां कश्यपस्तदा
चकार गमने बुद्धिं ब्रह्मलोकाय लोककृत् १५
कश्यप उवाच ।
गच्छाम ब्रह्मसदनं ब्रह्मघोषनिनादितम् ।
यथाश्रुतं च तत्रैव ब्रह्मणे वदतानघाः ॥ १६
वैशम्पायन उवाच ।
ततोऽदित्या सह सुरा यान्तं कश्यपमन्वयुः
प्रस्थितं ब्रह्मसदनं देवर्षिगणसेवितम् ॥ १७
ते मुहूर्तेन संप्राप्ता ब्रह्मलोकं दिवौकसः ।
दिव्यैः कामगमैर्यानैर्महार्हैः सुमनोहरैः ॥ १८
दिदृक्षवस्ते ब्रह्माणं तपसो राशिमव्ययम् ।

अभ्यगच्छन्त विस्तीर्णां ब्रह्मणः परमां सभाम्
षट्पदोद्गीतनिनदां सामगीतविमिश्रिताम्
श्रेयस्करीममित्रघ्नीं दृष्ट्वा सञ्जहृषुर्मुदा ॥ २०
ब्राह्मणैश्च महाभागैर्वेदवेदाङ्गपारगैः ।
ऋचो बह्वृचमुख्यैश्च शिक्षाविद्भिस्तथा द्विजैः
शब्दनिर्वचनार्थं च प्रेर्यमाणपदाक्षराः ॥ २१
शुश्रुवुस्तेऽमरव्याघ्रा विततेषु च कर्मसु ।
यज्ञवेदाङ्गविदुषां पदक्रमविदां तथा ॥ २२
घोषेण परमर्षीणां सा बभूव निनादिता
यज्ञसंस्तवविद्भिश्च शिक्षाविद्भिस्तथा द्विजैः
शब्दनिर्वचनार्थज्ञैः सर्वविद्याविशारदैः ।
मीमांसाहितवाक्यज्ञैः सर्ववादविशारदैः ॥२४
हृष्टपुष्टस्वरैस्तत्र द्विजेन्द्रैर्वल्गुवादिभिः ।
नादितं ब्रह्मसदनं प्रवरं देवसद्मवत् ॥ २५
ते तत्र समनुप्राप्य शृण्वन्तो वै ध्वनिं सुराः ।
पूतान्यात्मशरीराणि मेनिरे तु न संशयः २६
तूष्णींभूता एकचित्ता ब्रह्मण्यगतमानसाः ।
विस्मयोत्फुल्लनयना निरीक्षन्तः परस्परम् ॥
नमस्कुर्वन्ति च पुनर्गुरुं लोकगुरुं प्रभुम् ।
मनसैव सुरश्रेष्ठाः पुरस्कृत्य तु कश्यपम् ॥ २८
पुनः संपूज्य परमं वेदोच्चारणनिःस्वनम् ।
गम्भीरोदारमधुरं सुस्वरं हंसगद्गदम् ॥ २९
ऐक्यनानात्वसंयोगसमवायविशारदैः ।
लोकायतिकमुख्यैश्च शुश्रुवुः स्वनमीरितम् ॥
तत्र तत्र च विप्रेन्द्रान्नियतान्संशितव्रतान् ।
जपहोमपरान्मुख्यान्ददृशुः कश्यपात्मजाः ॥
तस्यां सभायामास्ते स्म ब्रह्मा लोकपितामहः
सुरासुरगुरुः श्रीमान्विधिवद्देवमायया ॥ ३२
उपासते च तत्रैनं प्रजानां पतयः प्रभुम् ।
दक्षः प्रचेताः पुलहो मरीचिश्च द्विजोत्तमः ॥
भृगुरत्रिर्वसिष्ठश्च गौतमो नारदस्तथा ।
मनुर्द्यौरन्तरिक्षं च वायुस्तेजो जलं मही ३४

६६

य इति । उत्तम इति चतुर्मुख उक्तः । तस्य "आत्मा वै पुत्रनामासि" इति श्रुत्यावगतः पुत्रे मरीचौ आत्मभावः एवं परंपरया पौत्रेऽपि साधारण्येनात्मभावप्राप्तावाह **आत्मभावविशेषेणेति** । पुत्रापेक्षया पौत्रे आत्मभावो विशेषतोऽस्ति। अत एव प्रह्लादगुणाः वैष्णवत्वादयः पौत्रे बलौ कार्त्स्न्येनाभिव्यक्ता न तु पुत्रे विरोचने । अत एव दाक्षिणात्याः पौत्रं पितामहनाम्ना योजयन्ति ॥ १२ ॥ लोकायतिकमुख्यैः शास्त्रविद्भिः सह देवाः शुश्रुवुरिति संबन्धः । न च लोकायतानां देहात्मवादिनां वेदद्रोहिणां ब्रह्मलोके गतिः संभवतीति शंकनीयम् । अत्र लोकायतशब्दस्य तच्छास्त्राभिमानिदेवतापरत्वात् । तत्र मूर्तिमतां वेदानां सामगानां शास्त्राणां च सर्वेषां सद्भावस्य कथनादि त्यूह्यम् ॥ ३० ॥

शब्दस्पर्शौ च रूपं च रसो गन्धस्तथैव च।
प्रकृतिश्च विकाराश्च यच्चान्यत्कारणं महत् ३५
साङ्गोपाङ्गाश्चतुर्वेदाः सरहस्यपदक्रमाः।
क्रियाश्च क्रतवश्चैव संकल्पः प्राण एव च ३६
एते चान्ये च बहवः स्वयंभुवमुपास्थिताः।
अर्थो धर्मश्च कामश्च द्वेषो दर्पश्च नित्यदा ३७
शक्रो बृहस्पतिश्चैव संवर्तो बुध एव च।
शनैश्चरोऽथ राहुश्च ग्रहाः सर्वे ह्यशेषतः ॥३८
मरुतो विश्वकर्मा च नक्षत्राणि च भारत।
दिवाकरश्च सोमश्च ब्रह्माणं समुपासते।
सावित्री दुर्गतरणी वाणी सप्तविधा तथा।
सर्वाणि श्रुतिशास्त्राणि गाथाश्च नियमास्तथा।
भाष्याणि सर्वशास्त्राणि देहवन्ति विशांपते।
क्षणा लवा मुहूर्ताश्च दिवा रात्रिश्च भारत।
अर्धमासाश्च मासाश्च ऋतवः षट् तथैव च।
संवत्सराश्चतुर्युगं मासा रात्रिश्चतुर्विधा ४१
कालचक्रं च यद्दिव्यमनित्यं ध्रुवमव्ययम्।
एते चान्ये च बहवः स्वयंभुवमुपस्थिताः। ४२
ते प्रविष्टाः सभां दिव्यां ब्रह्मणः सर्वकामदाम्
कश्यपस्त्रिदशैः सार्धं पुत्रैर्धर्मविशारदैः ॥ ४३
सर्वतेजोमयीं दिव्यां ब्रह्मर्षिगणसेविताम्।
ब्राह्मया श्रिया दीप्यमानमचिन्त्यं विगतक्लमम्
ब्रह्माणं वीक्ष्य ते सर्वे आसीनं परमासने।
जग्मुर्मूर्ध्ना शुभौ पादौ ब्रह्मणस्ते दिवौकसः
शिरोभिः स्पृश्य चरणौ तस्य ते परमेष्ठिनः
विमुक्ताः सर्वपापेभ्यः शान्ता विगतकल्मषाः
दृष्ट्वा तु तान्सुरान्सर्वान्कश्यपेन सहागतान्
आह ब्रह्मा महातेजा देवानां प्रभुरीश्वरः ४७

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वामनप्रादुर्भावे ब्रह्मलोकगमने षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

कश्यपादीन्प्रति ब्रह्मवाक्यम् क्षीरोदस्योत्तरे तीरे कश्यपादेर्गमनं, तपश्चर्या च।

६७

ब्रह्मोवाच।
यदर्थमिह संप्राप्ता भवन्तः सर्व एव हि।
विजानाम्यहमव्यग्र एतत्सर्वं महाबलाः।
भविष्यति च वःसोऽर्थःकांक्षितो यःसुरोत्तमाः
बलेर्दानवमुख्यस्य यो विजेता भविष्यति २
न खल्वसुरसंघानामेको जेता स विश्वकृत्।
त्रैलोक्यस्यापि जेताऽसौ देवानामपि चोत्तमः
धाता चैव हि लोकानां विश्वयोनिः सनातनः
पूर्वदेहं सदा प्राहुर्हेमगर्भनिदर्शनम्। ४
आत्मा देवेन विभुना कृतोऽजेयो महात्मनः
बलेरसुरमुख्यस्य विश्वस्य जगतस्तथा ५
प्रभवः स हि सर्वेषामस्माकमपि पूर्वजः।
अचिन्त्यः स हि विश्वात्मा योगयुक्तः परंतपः
तं देवापि महात्मानं न विदुःकोऽप्यसाविति।
वेदात्मानं च विश्वं च स देवः पुरुषोत्तमः॥ ७
तस्यैव तु प्रसादेन प्रवक्ष्येऽहं परां गतिम्।
यत्र योगं समास्थाय तपश्चरति दुश्चरम्। ८
क्षीरोदस्योत्तरे कूले उदीच्यां दिशि देवताः
अमृतं नाम परमं स्थानमाहुर्मनीषिणः।
भवन्तस्तत्र वै गत्वा तपसा संशितव्रताः ॥ ९
अमृतं स्थानमासाद्य तपश्चरत दुश्चरम्।
तत्र श्रोष्यथ विस्पष्टां स्निग्धगम्भीरनिःस्वनाम्
उष्णगे तोयपूर्णस्य तोयदस्य समस्वनाम्।
युक्ताक्षरपदां स्निग्धां रम्यामभयदां शिवाम् ११
वाणीं परमसंस्कारां वरदां ब्रह्मवादिनीम्।
दिव्यां सरस्वतीं सत्यां सर्वकिल्बिषनाशिनीम्
सर्वदेवाधिदेवस्य भाषितां भावितात्मनः।
तस्य व्रतसमाप्तौ तु यावद्व्रतविसर्जनम् ॥
अमोघस्य तु देवस्य विश्वेदेवा महात्मनः।
स्वागतं वः सुरश्रेष्ठा मत्सकाशे व्यवस्थिताः

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

यदर्थमिति ॥१॥ हेमगर्भनिदर्शनं हिरण्यगर्भो निदर्शनं प्रतिमा पुत्रो यस्य स तथा तं मम पितरमित्यर्थः। वयमित्यन्वयः ॥ ४ ॥ विश्वस्याजेयमित्यर्थः ॥ ५ ॥ उष्णगे उष्णो ग्रीष्मः गतो नीतो यत्र तस्मिन्नुष्णगे ॥११॥ अमोघः स्वो यस्य। मुखेति पाठेऽपि स्व एव लक्ष्यः ॥ १४ ॥

कस्य किं वा वरं देवा ददामि वरदः स्थितः
तं कश्यपोऽदितिश्चैव वरं गृह्णीत वै ततः ।
प्रणम्य शिरसा पादौ तस्मै योगात्मने तदा ।
भवानेव च नः पुत्रो भवत्विति न संशयः ।
उक्तश्च परया भक्त्या
तथाऽस्त्विति स वक्ष्यति ।
देवा ब्रुवन्तु तं सर्वे भ्राता नस्त्वं भवेति ह ।
तथास्त्विति च स श्रीमान्वक्ष्यते सर्वलोककृत्
तस्मादेवं गृहीत्वा तु वरं त्रिदशसत्तमाः ।
कृतकृत्याः पुनः सर्वे गच्छध्वं स्वं स्वमालयम्
तथास्त्विति सुराः सर्वे कश्यपोऽदितिरेव च
वन्दित्वा ब्रह्मचरणौ गताः सौम्यां दिशं प्रति।
तेऽचिरेणैव संप्राप्ताः क्षीरोदस्योत्तरं तटम् ।
यथोद्दिष्टं भगवता ब्रह्मणा ब्रह्मवादिना २१
तेऽतीत्य सागरान्सर्वान्पर्वतांश्च बहून्क्षणात्॥
नद्यश्च विविधा दिव्याः पृथिव्यां सुरसत्तमाः
पश्यन्ति च सुघोरां वै सर्वसत्त्वविवर्जिताम्।
अभास्कराममर्यादां तमसा संवृतां दिशम्।
अमृतं स्थानमासाद्य कश्यपेन सुरैः सह ।२३
दीक्षिताः कामदं दिव्यं व्रतं वर्षसहस्रकम् ।
प्रसादार्थं सुरेशाय तस्मै योगाय धीमते ।
नारायणाय देवाय सहस्राक्षाय धीमते । २४
ब्रह्मचर्येण मौनेन स्थानवीरासनेन च।
दमेन च सुराः सर्वे तपो दुश्चरमास्थिताः २५
कश्यपस्तत्र भगवान्प्रसादार्थं महात्मनः ।
उदीरयति वेदोक्तं यमाहुः परमं स्तवम् । २६

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वामनप्रादुर्भावे सप्तषष्टितमोऽध्यायः । ६७ ॥

कश्यपकृता परब्रह्मस्तुतिः ।

६८

कश्यप उवाच।

नमोऽस्तु देवदेवेश एकशृङ्ग वराह वृषार्चिष वृषसिन्धो वृषाकपे सुरवृषभ सुरनिर्मित अनिर्मित भद्रकपिल विष्वक्सेन ध्रुव धर्म धर्मराज वैकुण्ठ त्रेतावर्त अनादिमध्यनिधन धनंजय शुचिश्रवः अग्निज वृष्णिज अज अजयामृतेशय सनातन विधातस्त्रिकाम त्रिधाम त्रिककुत् ककुद्मिन् दुन्दुभे महानाभ लोकनाभ पद्मनाभ विरिञ्चे वरिष्ठ बहुरूप विरूप विश्वरूपाक्षयाक्षर सत्याक्षर हंसाक्षर हव्यभुक् खण्डपरशो शुक्र मुञ्जकेश हंस महदक्षर हृषीकेश सूक्ष्म परसूक्ष्म तुराषाट् विश्वमूर्ते सुराग्रज नील निस्तमो विरजस्तमोरजःसत्त्वधाम सर्वलोकप्रतिष्ठ शिपिविष्ट सुतपस्तपोग्र अग्र अग्रज धर्मनाभ गभस्तिनाभ धर्मनेम सत्यधाम सत्याक्षर गभस्तिनेमे विपाप्मन् चन्द्ररथ त्वमेव समुद्रवासाः अजैकपात् सहस्रशीर्ष सहस्रसंमित महाशीर्ष सहस्रदृक् सहस्रपात् अधोमुख महामुख महापुरुष पुरुषोत्तम सहस्रबाहो सहस्रमूर्ते सहस्रास्य सहस्राक्ष सहस्रभुज सहस्रभुव सहस्रशस्त्वामाहुर्वेदाः ॥ १

विश्वेदेव विश्वसंभव सर्वेषामेव देवानां सौभग आदौ गतिः विश्वं त्वमाप्यायनः विश्वं त्वामाहुः पुष्पहास परमवरदस्त्वमेव वौषट् ओंकार वषट्कारं त्वामेकमाहुरग्र्यं मखभागप्राशिनम् ॥ २

सुरेशाय सुरेशस्य।।२४।। इति श्रीमहाभारते हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

नमोऽस्त्विति । वृषार्चिष धर्ममयूख वृषसिन्धो धर्मसागर त्रेतावर्त त्रिविधेन कर्मणा त्रेतेनावर्तते नाभिमुखो भवतीति त्रेतावर्त । अग्निज कार्तिकेय । त्रिककुत् धर्मज्ञानवैराग्यस्कन्ध । दुन्दुभे विजयावहध्वने । हंसाक्षर अजपामन्त्र । चन्द्ररथसमष्टिमनोऽधिरूढ विराडात्मन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

विश्वेदेवेति । आदौ गतिः धर्मरूपः ॥ २ ॥

शतधार सहस्रधार भूर्द भुवर्द स्वर्द भूर्भुवःस्वर्द त्वमेव भूतं भुवनं त्वं स्वधा त्वमेव ब्रह्मेशय ब्रह्ममय ब्रह्मादिस्त्वमेव ॥ ३
द्यौरसि पृथिव्यसि पूषासि मातरिश्वासि धर्मोऽसि मघवासि होता पोता नेता हन्ता मन्ता होम्यहोता परात्परस्त्वं होम्यहोता त्वमेव ॥ ४
आपोऽसि विश्ववाक् धात्रा परमेण धाम्ना त्वमेव दिग्भ्यः स्रुक् स्रुग्भाण्ड त्वं गण इष्टोऽसि इज्योऽसि ईड्योऽसि त्वष्टा त्वमसि समिद्धस्त्वमेव गतिर्गतिमतामसि मोक्षोऽसि योगोऽसि गुह्योऽसि सिद्धोऽसि धन्योऽसि धाताऽसि परमोऽसि यज्ञोऽसि सोमोऽसि यूपोऽसि दक्षिणाऽसि दीक्षाऽसि विश्वमासि॥
स्थविष्ठ स्थविर विश्व तुराषाट् हिरण्यगर्भ हिरण्यनाभ हिरण्यनारायण नारायणान्तर नृणामयन आदित्यवर्ण आदित्यतेजः महापुरुष सुरोत्तम आदिदेव पद्मनाभ पद्मेशय पद्माक्ष पद्मगर्भ हिरण्याग्रकेश शुक्लविश्वदेव विश्वते मुख विश्वाक्ष विश्वसंभव विश्वभुक्त्वमेव ॥ ६
भूरिविक्रम चक्रक्रम त्रिभुवन सुविक्रम स्व विक्रम स्वर्विक्रम बभ्रुः सुविभुः प्रभाकरः शंभुः स्वयंभूश्च भूतादिः भूतात्मन् महाभूत विश्वभुक्त्वमेव विश्वगोप्ताऽसि विश्वंभर पवित्रमसि हविर्विशारद हविःकर्मा अमृतेन्धन सुरासुरगुरो महादिदेव नृदेव ऊर्ध्वकर्मन् पूतात्मन् अमृतेश दिवःस्पृक् विश्वस्य पते घृताच्यसि अनन्तकर्मन् द्रुह्यनवंश स्ववंश विश्वपास्त्वं त्वमेव विश्वं बिभर्षि वरार्थिनो नस्त्रायस्वेति ॥ ७ ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वामनप्रादुर्भावे महापुरुषस्तवे अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

कश्यपादीन्प्रति महाविष्णोर्वरप्रदानकथावतारः।

६९

वैशम्पायन उवाच।
नारायणस्तु भगवाञ्छ्रुत्वैतत्परमं स्तवम्।
ब्रह्मज्ञेन द्विजेन्द्रेण कश्यपेन समीरितम् ॥ १
स्निग्धगम्भीरनिर्घोषजीमूतस्वननिःस्वनम्।
मनसा प्रीतियुक्तेन विबुधानां महात्मनाम् २
उवाच वचनं सम्यग्घृष्टपुष्टपदाक्षरम्।
आकाशाच्छुश्रुवे शब्दो दर्शनं नोपलभ्यते।
श्रीमान्प्रीतमना देवः प्रोवाच प्रभुरीश्वरः ॥ ३
विष्णुरुवाच।
प्रीतोऽस्मि वः सुरश्रेष्ठाः सर्वे मत्तो विनिश्चयम्
वरं वृणुत भद्रं वो वरदोऽस्मि सुरोत्तमाः ॥४
कश्यप उवाच।
यदैव भगवान्प्रीतः सर्वेषाममरोत्तमः।
तदैव कृतकृत्याः स्म त्वं हि नः परमा गतिः
यदि प्रसन्नो भगवान्दातव्यो वा वरो यदि।
वासवस्यानुजो भ्राता ज्ञातीनां नन्दिवर्धनः
अदित्यां वामनः श्रीमान्भगवानस्तु वः सुरः।
वैशम्पायन उवाच।
अदितिर्देवमाता च एतमेवार्थमुत्तमम्।
पुत्रार्थे वरदं प्राह भगवन्तं वरार्थिनी ॥ ७
अदितिरुवाच।
याचे त्वां पुत्रकामा वै भवान्पुत्रो भवत्विति
निःश्रेयसाय सर्वेषां देवानां हि महात्मनाम्॥
देवा ऊचुः।
भ्राता भर्ता च दाता च शरणं च भवस्व नः
अदित्याः पुत्रतां याते त्वयि देवाः सवासवाः
देवशब्दं वहिष्यन्ति कश्यपस्यात्मजो भव ९

शतधार इति शतधारः सोमः। एवं सहस्रधारः ॥३ ॥४॥ धात्रा परमेण यज्ञेन हेतुना धाम्नोऽभेर्हेतोर्दिग्भ्यः समाहृता स्रुक् त्वमेव स्रुक् भाण्डः स्रुगादिर्यज्ञोपस्करः ॥ ५॥ ६॥ ऊर्ध्वकर्मन् ऊर्ध्वगतिप्रदानि कर्माणि यस्य। घृताची जुहूपभृत् ध्रुवा च। द्रुह्यनवृक्षवत् घनदेहः ॥ ७ ॥
इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायामष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

१ ग. धाम्नस्त्वमे॰। २ ख. ॰न् शुश्रुवुर्महा॰।

वैशम्पायन उवाच ।
ततस्तानब्रवीद्विष्णुर्देवान्कश्यपमेव च ।
एवं भवतु भद्रं वो यथेष्टं काममाप्नुत ।
सर्वेषामेव युष्माकं ये भविष्यन्ति शत्रवः १०
मुहूर्तमपि ते सर्वे न स्थास्यन्ति ममाग्रतः ।
हत्वाऽसुरगणान्सर्वान्ये चान्ये देवशत्रवः ॥
करिष्ये देवताः सर्वा यज्ञभागाग्रभोजिनः ।
हव्यादांश्च सुरान्सर्वान्कव्यादांश्च पितॄनपि ॥
करिष्ये विबुधश्रेष्ठाः पारमेष्ठ्येन कर्मणा ।
यथागतेन मार्गेण निवर्तध्वं सुरोत्तमाः ॥ १३
देवमातुस्तथादित्याः कश्यपस्यामितात्मनः ।
यथामनीषितं कर्ता गच्छध्वं स्वं स्वमालयम्
वैशम्पायन उवाच ।
एवमुक्ते तु वचने विष्णुना प्रभविष्णुना ।
देवाः प्रहृष्टमनसः पूजयन्ति स्म सर्वशः ॥ १५
विश्वेदेवा महात्मानः कश्यपोऽदितिरेव च ।
साध्या मरुद्गणाश्चैव शक्रश्चैव महाबलः ।
नमस्कृत्य सुरेशाय तस्मै देवाय रंहसे ॥ १६
प्रयाताः प्राग्दिशं दिव्यं विपुलं कश्यपाश्रमम्
गत्वा ते आश्रमं तत्र ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ।
चेरुः स्वाध्यायनियता अदित्या गर्भमीप्सवः
अदितिर्देवमाता च गर्भं दध्रेऽतितेजसम् ।
भूतात्मानं महात्मानं दिव्यं वर्षसहस्रकम् ॥
पूर्णे वर्षसहस्रे तु प्रसूता गर्भमुत्तमम् ।
सुराणां शरणं देवमसुराणां विनाशनम् ॥ १९
गर्भस्थेन तु देवेन परित्राताः सुरास्तदा ।
आददानेन तेजांसि त्रैलोक्यस्य महात्मना २०
तस्मिञ्जाते तु देवेश त्रैलोक्यस्य सुखावहे ।
भयदे दैत्यसंघानां सुराणां नन्दिवर्धने ॥ २१

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वामनप्रादुर्भावे एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥६९॥

वामनप्रादुर्भावः ।

७०

वैशम्पायन उवाच ।
प्रजानां पतयः सप्त सप्त चैव महर्षयः ।
तस्य देवस्य जातस्य नमस्कारं प्रचक्रिरे ॥ १
भारद्वाजः कश्यपो गौतमश्च
विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठः ।
यश्चोदितो भास्करे संप्रनष्टे
सोऽप्यत्रात्रिर्भगवानाजगाम ॥ २
मरीचिरङ्गिराश्चैव पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
दक्षप्रजापतिश्चैव नमस्कारं प्रचक्रिरे ॥ ३
और्वो वसिष्ठपुत्रश्च स्तम्बः काश्यप एव च ।
कपीवानकपीवांश्च दत्तो निश्चवनस्तथा ॥ ४
वसिष्ठपुत्राः सप्तासन्वासिष्ठा इति विश्रुताः ।
हिरण्यगर्भस्य सुताः पूर्वजाताः सुतेजसः ॥५
गार्ग्यः पृथुस्तथैवान्यो जन्यो वामन एव च ।
देवबाहुर्यदुध्रश्च पर्जन्यश्चैव सोमजः ॥ ६
हिरण्यरोमा वेदशिराः सप्तनेत्रस्तथैव च ।
विश्वोऽतिविश्वच्च्यवनः सुधामा विरजास्तथा
अतिनामा सहिष्णुश्च नमस्कारमकुर्वत ।
उद्द्योतमाना वपुषा सर्वाभरणभूषिताः ॥ ८
उपनृत्यन्ति देवेशं विष्णुमप्सरसां वराः ।
ततो गन्धर्वतूर्येषु प्रणदत्सु विहायसि ९
बहुभिः सह गन्धर्वैः प्रागायत च तुम्बुरुः ।
महाश्रुतिश्चित्रशिरा ऊर्णायुरनघस्तथा ॥ १०
गोमायुः सूर्यवर्चाश्च सोमवर्चाश्च सप्तमः ।
युगपस्तृणपः कार्ष्णिर्नन्दिश्च त्रिशिरास्तथा ॥
त्रयोदशः शालिशिराः पर्जन्यश्च चतुर्दशः ।
कलिः पञ्चदशश्चात्र तत्रैव तु महीपते ॥ १२
दश पंच त्विमे प्रोक्ता नारदश्चैव षोडशः ।
हाहा हूहूश्च गन्धर्वौ हंसश्चैव महाद्युतिः ॥१३

६९

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायामेकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९॥

७०

प्रजानामिति । प्रजानां पतयः सप्त मरीच्यादयः ॥१॥ भास्करत्वकर्ता त्रिरप्याजगामेत्याह—**यश्चोति** ॥ २ ॥

१ ख. ते कश्यपाश्रमं गत्वा मह° ।

सर्वे ते देवगन्धर्वा उपगायन्ति केशवम् ।
तथैवाप्सरसो हृष्टाः सर्वालङ्कारभूषिताः
वपुष्मन्तः सुजघनाः सर्वाङ्गशुभदर्शनाः ।
ननृतुश्च महाभागा जगुश्चायतलोचनाः ॥ १५
सुमध्याश्चारुमध्याश्च प्रियमुख्यो वराननाः ।
अनूकाथ तथा जामी मिश्रकेशी त्वलम्बुषा ॥
मरीचिः शुचिकाश्चैव विद्युत्पूर्णा तिलोत्तमा ।
अद्रिका लक्षणा चैव रम्भा तद्वन्मनोरमा॥१७
असिता च सुबाहुश्च सुप्रिया सुभगा तथा ।
उर्वशी चित्रलेखा च सुग्रीवा च सुलोचना ॥
पुण्डरीका सुगन्धा च सुरथा च प्रमाथिनी ।
नन्दा शारद्वती चैव तथान्यास्तत्र संघशः ॥
मेनका सहजन्या च पर्णिका पुञ्जिकस्थला ।
एताश्चाप्सरसोऽन्याश्च प्रनृत्यन्ति सहस्रशः॥२०
धातार्यमा च मित्रश्च वरुणोंऽशो भगस्तथा
इन्द्रो विवस्वान्पूषा च त्वष्टा च सविता तथा
कथितो विष्णुरित्येवं काश्यपेयो गणस्तथा ।
इत्येते द्वादशादित्या ज्वलन्तः सूर्यवर्चसः२२
चक्रुस्तस्य सुरेशस्य नमस्कारं महात्मनः ।
मृगव्याधश्च सर्पश्च निर्ऋतिश्च महाबलः ॥ २३
अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी चापराजितः ।
दहनोऽथेश्वरश्चैव कपाली च विशांपते ॥ २४
स्थाणुर्भगश्च भगवान्रुद्रास्तत्रावतस्थिरे ।
अश्विनौ वसवश्चाष्टौ मरुतश्च महाबलाः ॥ २५
विश्वेदेवाश्च साध्याश्च तस्य प्राञ्जलयः स्थिताः
शेषानुजा महाभागा वासुकिप्रमुखास्तथा॥२६
कच्छपश्चापहर्ता च तक्षकश्च महाबलः ।
अधृष्टास्तेजसा युक्ता महाक्रोधा महाबलाः२७
एते नागा महात्मानस्तस्मै प्राञ्जलयः स्थिताः*
तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च गरुडश्च महाबलः ॥ २८
अरुणश्चारुणिश्चैव वैनतेया ह्युपस्थिताः ।
पितामहश्च भगवान्स्वयमागम्य लोककृत् ।
प्राह चैवं गुरुः श्रीमान्सह सर्वैर्महात्मभिः २९

ब्रह्मोवाच ।

यस्मात्प्रसूयते लोकः प्रभविष्णुः सनातनः
तस्माल्लोकेश्वरः श्रीमान्विष्णुरेव भवत्वयम्३०
एवमुक्त्वा तु भगवान्सार्धं देवर्षिभिः प्रभुः ।
नमस्कृत्वा सुरेशाय जगाम त्रिदिवं पुनः॥ ३१
स तु जातः सुरेशानः कश्यपस्यात्मजः प्रभुः
नवदुर्दिनमेघाभो रक्ताक्षो वामनाकृतिः ॥ ३२
श्रीवत्सेनोरसि श्रीमान्रोमजातेन राजता ।
उत्फुल्ललोचनाः सर्वाः पश्यन्त्यप्सरसस्तदा ॥
दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।
यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासा तस्य महात्मनः
सुरर्षिप्रतिमः श्रीमान्भूर्भुवो भूतभावनः ।
शुचिरोमा महास्कन्धः सर्वतेजोमयः प्रभुः॥३५
या गतिः पुण्यकीर्तीनामगतिः पापकर्मणाम् ।
योगसिद्धा महात्मानो यं विदुर्योगमुत्तमम् ॥
यस्याष्टगुणमैश्वर्यं यमाहुर्देवसत्तमम् ।
यं प्राप्य शाश्वतं विप्रा नियता मोक्षकाङ्क्षिणः
जन्मनो मरणाच्चैव मुच्यन्ते भवभीरवः
यदेतत्तप इत्याहुः सर्वाश्रमनिवासिनः ॥ ३८
सेवन्ते यं यताहारा दुश्चरं व्रतमास्थिताः ।
योऽनन्त इति नागेषु सेव्यते सर्वभोगिभिः॥
सहस्रमूर्धा रक्ताक्षः शेषादिभिरनुत्तमैः ।
यो यज्ञ इति विप्रेन्द्रैरिज्यते स्वर्गलिप्सुभिः४०
नानास्थानगतः श्रीमानेकः कविरनुत्तमः ।
यं वेदा गान्ति वेत्तारं यज्ञभागप्रदायिनम् ४१
वृषार्चिश्चन्द्रसूर्याक्षं देवमाकाशविग्रहम् ।
स प्राह त्रिदशान्सर्वान्वाचा वै परया विभुः॥
जानन्नपि महातेजा गतो योगेन बालताम् ।
किं करोमि सुरश्रेष्ठाः कं वरं च ददामि वः ॥
यत्काङ्क्षितं वै सर्वेषां तद्वै ब्रूत मुदा युताः ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वामनस्य महात्मनः ॥
सर्वे ते हृष्टमनसो देवाः कश्यपनन्दनम् ।
ऊचुः प्राञ्जलयो विष्णुं सुराः शक्रपुरोगमाः ॥
ब्रह्मणो वरदानेन हृतं नो निखिलं जगत् ।
तपसा महता चैव विक्रमेण दमेन च ॥ ४६
बलिना दैत्यमुख्येन सर्वज्ञेन महात्मना ।
अवध्यः किल सोऽस्माकं सर्वेषां देवसत्तम ॥
भवान्प्रभवते तस्य नान्यः कश्चन सुव्रत ।
यत्प्रपद्यामहे सर्वे भवन्तं शरणार्थिनः ।
शरण्यं वरदं देवं सर्वदेवभयापहम् ॥ ४८

रोमजातेन रोमावर्तेन ॥ ३३ ॥ यज्ञवाटं यज्ञस्थानम् ॥ ५८ ॥

१ ख. ०नूका च त० । * एते चान्ये च बहवो नागास्तस्य महात्मनः । तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे नमस्कारं प्रचक्रिरे ॥ इति पद्यं खपुस्तकेऽधिकम् ।

ऋषीणां च हितार्थाय लोकानां च सुरेश्वर ।
प्रियार्थं च तथादित्याः कश्यपस्य तथैव च ॥
कव्यं पितृणामुचितं सुराणां हव्यमुत्तमम् ।
प्रवर्तेत महाबाहो यथापूर्वं सुरोत्तम ॥ ५०
आनृण्यार्थं सुरेशस्य वासवस्य महात्मनः ।
प्रत्यानय महेन्द्रस्य त्रैलोक्यमिदमव्ययम् ५१
क्रतुना वाजिमेधेन यजते स हि दानवः ।
यत्प्रत्यानयने युक्तं लोकानां तद्विचिन्तय ॥५२

वैशम्पायन उवाच ।

एवमुक्तस्तदा देवैर्विष्णुर्वामनरूपधृक् ।
महर्षयन्नुवाचाथ सर्वान्देवानिदं वचः ॥ ५३

विष्णुरुवाच ।

तस्य यज्ञसकाशं मां महर्षिर्वेदपारगः ।
बृहस्पतिर्महातेजा नयत्वङ्गिरसः सुतः ॥ ५४
तस्याहं समनुप्राप्तो यज्ञवाटं सुरोत्तमाः ।
विचारिष्ये यथायुक्तं त्रैलोक्यहरणाय वै ॥५५

वैशम्पायन उवाच ।

ततो बृहस्पतिर्धीमाननयद्वामनं प्रभुम् ।
यज्ञवाटं महातेजा दानवेन्द्रस्य धीमतः ॥ ५६
मौञ्जी यज्ञोपवीती च छत्री दण्डी ध्वजी तथा
वामनो धूम्ररक्ताक्षो भगवान्बालरूपधृक् ५७
तं गत्वा यज्ञवाटं च ब्रह्मर्षिगणसंकुलम् ।
आत्मना चैव भगवान्वर्णयामास तं क्रतुम् ॥५८
लोकेश्वरेश्वरः श्रीमान्सुरैर्ब्रह्मपुरोगमैः ।
अध्यास्यमानो भगवानवृद्धोऽप्यथ वृद्धवत् ५९
दानवाधिपतेस्तस्य बलेर्वैरोचनस्य च ।
यज्ञवाटमाचिन्त्यात्मा जगाम सुरसत्तमः ॥ ६०
पालितोऽपि हि दैतेयः सांग्रामिकपरिच्छदैः
द्वारे दानवसंबाधे सहसैव विवेश ह ॥ ६१
ऋषिभिश्चैव मन्त्राद्यैः सर्वतः परिवारितम् ।
दैत्यदानवराजेन्द्रमुपतस्थे बलिं बली ॥ ६२
वर्णयित्वा यथान्यायं यज्ञं यज्ञः सनातनः ।
विस्तरेण नरश्रेष्ठ प्रयोगैर्विविधैस्तथा ॥ ६३
शुक्रादीनृत्विजश्चापि यज्ञकर्मविचक्षणान् ।
सर्वानेव निजग्राह चकार च निरुत्तरान् ॥
आराद्‍ध बलेस्तस्य ऋत्विजामभितस्तथा ।:
यज्ञमात्मानमेवासौ हेतुभिः कारणं विभुः ६५
वैदिकैरप्रकाशैश्च पुनरप्यथ भारत ।
प्रत्यक्षमृषिसङ्घानां वर्णयामास चित्रगुः ६६
ततो निरुत्तरान्दृष्ट्वा सोपाध्यायानृषींश्च तान्
अवृद्धेनापि वृद्धांस्तान्वामनेन महौजसा ॥६७
अद्भुतं चापि मेने स विरोचनसुतो बली ।
मूर्ध्ना कृताञ्जलिश्चेदमब्रवीद्विस्मितो वचः ६८
कुतस्त्वं कोऽसि कस्यासि
किं तेहास्ति प्रयोजनम् ।
नैवंविधः परिज्ञातो
दृष्टपूर्वो मया द्विजः ॥ ६९
बालो मतिमतां श्रेष्ठो ज्ञानविज्ञानकोविदः ।
शिष्टवाग्रूपसंपन्नो मनोज्ञः प्रियदर्शनः ॥ ७०
नेदृशाः सन्ति देवानामृषीणामपि सूनवः ।
न नागानां न यक्षाणां नासुराणां न रक्षसाम्
न पितॄणां न सिद्धानां
गन्धर्वाणां तथैव च ।
योऽसि सोऽसि नमस्तेऽस्तु
ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ ७२

वैशम्पायन उवाच ।

उक्त एवं ह्यचिन्त्यात्मा बलिना वामनस्तदा
प्रोवाचोपायतत्त्वज्ञः स्मितपूर्वमिदं वचः ॥७३

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वामनप्रादुर्भावे सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

वामनस्य बलियज्ञे गमनम्, त्रिपादभूमिलाभः, त्रिविक्रममूर्तिधारणं च ।

७१

विष्णुरुवाच ।

अहो यज्ञोऽसुरेशस्य बहुभक्ष्यः सुसंस्कृतः । पितामहस्येव पुरा यजतः परमेष्ठिनः ॥ १

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

सुरेशस्य च शक्रस्य यमस्य वरुणस्य च ।
विशेषितस्त्वया यज्ञो दानवेन्द्र महाबल ॥ २
यजता वाजिमेधेन क्रतूनां प्रवरेण तु ।
सर्वपापविनाशाय त्वया स्वर्गप्रदर्शिना ॥ ३
सर्वकाममयो ह्येष संमतो ब्रह्मवादिनाम् ।
क्रतूनां प्रवरः श्रीमानश्वमेध इति श्रुतिः ॥४
सुवर्णशृङ्गो हि महानुभावो
लोहक्षुरो वायुजवो महारयः ।
स्वर्गेक्षणः काञ्चनगर्भगौरः
स विश्वयोनिः परमो हि मेध्यः ॥ ५
आस्थाय वै वाजिनमश्वमेध-
मिष्ट्वा नरा दुष्कृतमुत्तरन्ति ।
आहुश्च यं वेदविदो द्विजेन्द्रा
वैश्वानरं वाजिनमश्वमेधम् ॥ ६
यथाऽऽश्रमाणां प्रवरो गृहाश्रमो
यथा नराणां प्रवरा द्विजातयः ।
यथाऽसुराणां प्रवरो भवानिह
तथा क्रतूनां प्रवरोऽश्वमेधः ॥ ७

वैशम्पायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं वामनेन समीरितम् ।
मुदा परमया युक्तः प्राह दैत्यपतिर्बलिः ॥ ८

बलिरुवाच ।

कस्यासि ब्राह्मणश्रेष्ठ किमिच्छासि ददामि ते
वरं वरय भद्रं ते यथेष्टं काममाप्नुहि ॥ ९

वामन उवाच ।

न राज्यं न च यानानि
न रत्नानि न च स्त्रियः ।
कामये यदि तुष्टोऽसि
धर्मं च यदि ते मतिः ॥ १०
गुर्वर्थं मे प्रयच्छस्व पदानि त्रीणि दानव ।
त्वमग्निशरणार्थाय एष मे प्रवरो वरः ।
वामनस्य वचः श्रुत्वा प्राह दैत्यपतिर्बलिः ११

बलिरुवाच ।

त्रिभिः किं तव विप्रेन्द्र पदैः प्रवदतां वर ।
शतं शतसहस्राणां पदानां मागतां भवान् १२

शुक्र उवाच ।

मा ददस्व महाबाहो न त्वं वेत्सि महासुर
एष मायाप्रतिच्छन्नो भगवान्प्रवरो हरिः ॥१३
वामनं रूपमास्थाय शक्रप्रियहितेप्सया ।
त्वां वञ्चयितुमायातो बहुरूपधरो विभुः ॥१४
एवमुक्तः स शुक्रेण चिरं संचिन्त्य वै बलिः ।
प्रहर्षेण समायुक्तः किमतः पात्रमिष्यते ॥ १५
प्रगृह्य हस्ते संभ्रान्तो भृङ्गारं कनकोद्भवम् ।

बलिरुवाच ।

विप्रेन्द्र प्राङ्मुखस्तिष्ठ स्थितोऽस्मि कमलेक्षण
प्रतीच्छ देहि किं भूमिं किं मात्रा भोः पदत्रयम्
दत्तं च पातय जलं नैव मिथ्या भवेद्गुरुः॥१७

शुक्र उवाच ।

भो न देयं कुतो दैत्य विज्ञातोऽयं मया ध्रुवम्
कोऽयं विष्णुरहो प्रीतिर्वञ्चितस्त्वं न वञ्चितः

बलिरुवाच ।

कथं स नाथोऽयं विष्णुर्यज्ञे स्वयमुपास्थितः
दास्यामि देवदेवाय यद्यदिच्छत्ययं विभुः १९
को वान्यः पात्रभूतोऽस्माद्विष्णोः परतरो भवेत्
एवमुक्त्वा बलिः शीघ्रं पातयामास वै जलम्

वामन उवाच ।

पदानि त्रीणि दैत्येन्द्र पर्याप्तानि ममानघ ।
यन्मया पूर्वमुक्तं हि तत्तथा न तदन्यथा ॥ २१

वैशम्पायन उवाच ।

इत्येतद्वचनं श्रुत्वा वामनस्य महौजसः ।
कृष्णाजिनोत्तरीयं स कृत्वा वैरोचनिस्तदा ॥
एवमस्त्विति दैत्येशो वाक्यमुक्त्वाऽरिसूदनः
ततो वारिसमापूर्णं भृङ्गारं स परामृशत् २३
वामनो ह्यसुरेन्द्रस्य चिकीर्षुः कदनं महत् ।
क्षिप्रं प्रसारयामास दैत्यक्षयकरं करम् ॥ २४
प्राङ्मुखश्चापि दैत्येशस्तस्मै सुमनसा जलम्
दातुकामः करे यावत्तावत्तं प्रत्यषेधयत ॥ २५
तस्य तद्रूपमालोक्य ह्यचिन्त्यं च महात्मनः
अभूतपूर्वं च हरेर्जिहीर्षोः श्रियमासुरीम् ॥२६

७१

वञ्चितस्त्वमिति शुक्रः । न वञ्चित इति बलिरित्यादि यथायोगमूह्यम् ॥ १८ ॥

१ ख. तु दैत्येन्द्रो वा° ।

इङ्गितज्ञोऽग्रतः स्थित्वा प्रह्लादस्त्वब्रवीद्वचः।
प्रह्लाद उवाच।
मा ददस्व जलं हस्ते बटोर्वामनरूपिणः २७
स त्वसौ येन ते पूर्वं निहतः प्रपितामहः।
विष्णुरेष महाप्राज्ञस्त्वां वञ्चयितुमागतः २८
बलिरुवाच।
हन्त तस्मै प्रदास्यामि देवायेमं प्रतिग्रहम्।
अनुग्रहकरं देवमीदृशं जगतः प्रभुम्॥ २९
ब्रह्मणोऽपि गरीयांसं पात्रं लप्स्यामहे वयम्
अवश्यं चासुरश्रेष्ठ दातव्यं दीक्षितेन वै॥ ३०
इत्युक्त्वाऽसुरसंघानां मध्ये वैरोचनिस्तदा।
देवाय प्रददौ तस्मै पदानि त्रीणि विष्णवे ३१
प्रह्लाद उवाच।
दानवेश्वर मा दास्त्वं विप्रायास्मै प्रतिग्रहम्
नेमं विप्रशिशुं मन्ये नेदृशो भवति द्विजः ३२
रूपेणानेन दैत्येन्द्र सत्यमेव ब्रवीमि ते।
नारसिंहमहं मन्ये तमेव पुनरागतम्॥ ३३
एवमुक्तस्तदा तेन प्रह्लादेनामितौजसा।
प्रह्लादमब्रवीद्वाक्यमिदं निर्भर्त्सयन्निव॥ ३४
बलिरुवाच।
देहीति याचते यो हि प्रत्याख्याति च योऽसुर
उभयोरप्यलक्ष्म्या वै भागस्तं विशते नरम्॥
प्रतिज्ञाय तु यो विप्रे न ददाति प्रतिग्रहम्।
स याति नरकं पापी मित्रगोत्रसमन्वितः॥
अलक्ष्मीभयभीतोऽहं ददाम्यस्मै वसुंधराम्
प्रतिग्रहीता चाप्यन्यः कश्चिदस्माद्द्विजोऽथ वै
नाधिको विद्यते यस्मात्तद्ददामि वसुंधराम्
हृदयस्य च मे तुष्टिः परा भवति दानव॥ ३८
दृष्ट्वा वामनरूपेण याचन्तं द्विजपुङ्गवम्।
एष तस्मात्प्रदास्यामि न स्थास्यामि निवारितः
भूयश्च प्राब्रवीदेवं वामनं विप्ररूपिणम्
स्वल्पैः स्वल्पमते किं ते पदैस्त्रिभिरनुत्तमम्॥
कृत्स्नां ददामि ते विप्र पृथिवीं सागरैर्वृताम्
वामन उवाच।
न पृथ्वीं कामये कृत्स्नां संतुष्टोऽस्मि पदैस्त्रिभिः
एष एव हि प्रेष्यो मे वरो दानवसत्तम ४१
वैशम्पायन उवाच।
तथाऽस्त्विति बलिः प्रोच्य
स्पर्शयामास दानवः।
पदानि त्रीणि देवाय
विष्णवेऽमिततेजसे॥ ४२
तोये तु पतिते हस्ते वामनोऽभूदवामनः।
सर्वदेवमयं रूपं दर्शयामास वै विभुः॥ ४३
भूः पादौ, द्यौः शिरश्चास्य,
चन्द्रादित्यौ च चक्षुषी,।
पादाङ्गुल्यः पिशाचाश्च,
हस्ताङ्गुल्यश्च गुह्यकाः,॥ ४४
विश्वेदेवाश्च जानुस्था जङ्घे साध्याः सुरोत्तमाः
यक्षा नखेषु संभूता लेखाश्चाप्सरसस्तथा च।
तडिद्दृष्टिः सुविपुला केशाः सूर्यांशवस्तथा।
तारका रोमकूपाणि रोमाणि च महर्षयः॥४६
बाहवा विदिशश्चास्य दिशः श्रोत्रे तथैव च
अश्विनौ श्रवणौ चास्य नासा वायुर्महाबलः
प्रसादश्चन्द्रमाश्चैव मनो धर्मस्तथैव च।
सत्यमस्याभवद्वाणी जिह्वा देवी सरस्वती।
ग्रीवा दितिर्महादेवी तालुः सूर्यश्च दीप्तिमान्।
द्वारं स्वर्गस्य नाभिर्वै मित्रस्त्वष्टा च वै भ्रुवौ
मुखं वैश्वानरश्चास्य वृषणौ तु प्रजापतिः।
हृदयं भगवान्ब्रह्मा पुंस्त्वं वै विश्वतो मुनिः॥
पृष्ठेऽस्य वसवो देवा मरुतः पादसन्धिषु।
सर्वच्छन्दांसि दशना ज्योतींषि विमलाः प्रभाः
ऊरू रुद्रो महादेवो धैर्यं चास्य महार्णवः।
उदरे चास्य गन्धर्वा भुजगाश्च महाबलाः ५२
लक्ष्मीर्मेधा धृतिः कान्तिः
सर्वविद्या च वै कटिः
ललाटमस्य परम-
स्थानं च परमात्मनः॥ ५३
सर्वज्योतींषि यानीह तपः शक्रस्तु देवराट्।
तस्य देवाधिदेवस्य तेजो ह्याहुर्महात्मनः ५४
स्तनौ कक्षौ च वेदाश्च
ओष्ठौ चास्य मखाः स्थिताः
इष्टयः पशुबन्धाश्च
द्विजानां चेष्टितानि च॥ ५५
तस्य देवमयं रूपं दृष्ट्वा विष्णोर्महासुराः।
अभ्यसर्पन्त संक्रुद्धाः पतङ्गा इव पावकम् ५६

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वामनप्रादुर्भावे विश्वरूपप्रकाशे एकसप्ततितमोऽध्यायः॥७१॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायामेकसप्ततितमोऽध्यायः॥७१॥

विष्णोरादेशात् बलेः पातालप्रवेशः, तत्कृतविष्णुस्तवः बलिं प्रति गरुडस्य उक्तिप्रत्युक्ती, वामनस्तवफलकथनं च।

७२

वैशम्पायन उवाच।
शृणु नामानि सर्वेषां रूपाण्यभिजनानि च
आयुधानि च मुख्यानि दानवानां महात्मनाम्
विप्रचित्तिः शिबिः शङ्कुरयःशङ्कुस्तथैव च
अयःशिरा अश्वशिरा हयग्रीवश्च वीर्यवान् २
वेगवान्केतुमानुग्रः सोग्रव्यग्रो महासुरः।
पुष्करः पुष्कलश्चैव साश्वोऽश्वपतिरेव च। ३
प्रह्लादोऽश्वशिराः कुम्भः संह्रादो गगनप्रियः।
अनुह्लादो हरिहरौ वाराहः संहरो रुजः। ४
वृषपर्वा विरूपाक्षो अतिचन्द्रः सुलोचनः
निष्प्रभः सुप्रभः श्रीमांस्तथैव च निरूदरः। ५
एकवक्त्रो महावक्त्रो द्विवक्त्रः कालसंनिभः
शरभः शलभश्चैव कुणपः कुलपः क्रथः। ६
बृहत्कीर्तिर्महागर्भः शङ्कुकर्णो महाध्वनिः।
दीर्घजिह्वोऽर्कवदनो मृदुबाहुर्मृदुप्रियः। ७
वायुर्गविष्ठो नमुचिः शम्बरो विक्षरो महान्।
चन्द्रहन्ता क्रोधहन्ता क्रोधवर्धन एव च ८
कालकः कालकाक्षश्च वृत्रः क्रोधो विमोक्षणः
गविष्ठश्च हविष्ठश्च प्रलम्बो नरकः पृथुः। ९
चन्द्रतापनवातापी केतुमान्बलदर्पितः।
असिलोमा पुलोमा च बाष्कलः प्रमदो मदः॥
शृगालवदनश्चैव करालः केशिरेव च।
एकाक्षश्चैकबाहुश्च तुहुण्डः सृमलः सृपः। ११
एते चान्ये च बहवः क्रममाणं त्रिविक्रमम्।
उपतस्थुर्महात्मानं विष्णुं दैत्यगणास्तदा १२
*प्रासोद्यतकराः केचि-
द्व्यादितास्याः खरस्वनाः।
शतघ्नीचक्रहस्ताश्च
वज्रहस्तास्तथा परे। १३
खड्गपट्टिशहस्ताश्च परश्वधधराः परे।
प्रासमुद्गरहस्ताश्च तथा परिघपाणयः १४
महाशिलाव्यग्रकरा मौशलास्तु महाबलाः।
महावृक्षोद्यतकरास्तथैव च धनुर्धराः। १५
गदाभुशुण्डिहस्ताश्च वज्रहस्तास्तथा परे।
महापट्टिशहस्ताश्च तथा परिघपाणयः १६
असिकम्पनहस्ताश्च दानवा युद्धदुर्मदाः।
नानाप्रहरणा घोरा नानावेषा महाबलाः।१७
कूर्मकुक्कुटवक्त्राश्च हस्तिवक्त्रास्तथा परे।
खरोष्ट्रवदनाश्चैव वराहवदनास्तथा १८
भीमा मकरवक्त्राश्च शिशुमारमुखास्तथा।
मार्जारशूकवक्त्राश्च दीर्घवक्त्राश्च दानवाः।
गरुडाननाः खड्गमुखा मयूरवदनास्तथा।
अश्ववक्त्रा बभ्रुवक्त्रा घोरा मृगमुखास्तथा।
उष्ट्रशल्यकवक्त्राश्च दीर्घवक्त्राश्च दानवाः।
नकुलस्येव वक्त्राश्च पारावतमुखास्तथा।२१
चक्रवाकमुखाश्चैव गोधवक्त्रास्तथा परे।
तथा मृगाननाः शूरा गोजादिमहिषाननाः २२
कृकलासमुखाश्चैव व्याघ्रवक्त्रास्तथा परे।
ऋक्षशार्दूलवक्त्राश्च सिंहवक्त्रास्तथा परे। २३
गजेन्द्रचर्मवसनास्तथा कृष्णाजिनाम्बराः।
चीरसंवृतगात्राश्च तथा फलकवाससः। २४
उष्णीषिणो मुकुटिनस्तथा कुण्डलिनोऽसुराः
किरीटिनो लम्बशिखाः कम्बुग्रीवाः सुवर्चसः
नानावेषधरा दैत्या नानामाल्यानुलेपनाः।
स्वान्यायुधानि दीप्तानि प्रगृह्यासुरसत्तमाः२६
क्रममाणं हृषीकेशमुपातिष्ठन्त दानवाः।
प्रमथ्य सर्वान्दैतेयान्पादहस्ततलैः प्रभुः* २७
रूपं कृत्वा महाकायं जहाराशु स मेदिनीम्
त्रैलोक्यं क्रममाणस्य द्युतिरादित्यसंभवा २८
तस्य विक्रमतो भूमिं चन्द्रादित्यौ स्तनान्तरे।
नभः प्रक्रममाणस्य सक्थिदेशे व्यवस्थितौ।
परं विक्रममाणस्य जानुदेशे व्यवस्थितौ॥२९
विष्णोरमितवीर्यस्य वदन्त्येवं द्विजातयः।
जित्वा लोकत्रयं कृत्स्नं हत्वा चासुरपुङ्गवान्
ददौ शक्राय वसुधां हरिर्लोकनमस्कृतः।
सुतलं नाम पातालमधस्ताद्वसुधातले॥ ३१
बलेर्दत्तं भगवता विष्णुना प्रभविष्णुना।
तदवाप्यासुरश्रेष्ठश्चकार मतिमुत्तमाम्॥ ३२
रसातलतले वासमकरोदसुराधिपः।
तत्रस्थश्च महातेजा ध्यानं परममास्थितः।।३३
उवाच वचनं धीमान्विष्णुं लोकनमस्कृतम्।
किं मया देव कर्तव्यं ब्रूहि सर्वमशेषतः।
ततो दैत्याधिपं प्राह देवो विष्णुः सुरोत्तमः॥

* 'जहार त्रिदिवं देवस्त्रिभिर्विक्रमणैर्हरिः' इत्यधिकः पाठः खपुस्तके।

विष्णुरुवाच ।

ददामि ते महाभाग परितुष्टोऽस्मि तेऽसुर ।
वरं वरय भद्रं ते यथेष्टं काममाप्नुहि ॥ ३५
मा च शक्रस्य वचनं प्रतिहासीः कथंचन ।
अहमाज्ञापयामि त्वां श्रेयश्चैवमवाप्स्यसि ३६
अथ दैत्याधिपं प्राह विष्णुर्देवाधिपानुजः ।
वाचा परमया देवो वरेण्यः प्रभुरीश्वरः ॥३७
यत्त्वया सलिलं दत्तं गृहीतं पाणिना मया ।
तस्मात्ते दैत्य देवेभ्यो नास्ति जातु भयं क्वचित्
सुतलं नाम पातालं तत्र त्वं सानुगो वस ।
सर्वदैत्यगणैः सार्धं मत्प्रसादान्महासुर ॥ ३९
न च ते देवदेवस्य शक्रस्यामिततेजसः ।
शासनं प्रतिहन्तव्यं स्मरता शासनं मम ॥४०
देवताश्चापि ते सर्वाः पूज्या एव महासुर ।
भोगांश्च विविधान्सम्यग्यज्ञांश्च सहदक्षिणान्
प्राप्स्यसे च महाभाग
दिव्यान्कामान्यथेप्सितान् ।
इह चामुत्र चाक्षय्यान्विविधांश्च परिच्छदान्
दैत्याधिपत्यं च सदा मत्प्रसादादवाप्स्यसि ।
यदा च तां मया प्रोक्तां मर्यादां चालयिष्यसि
बोधिष्यन्ति तदा हि त्वां नागपाशैर्महाबलाः ॥
नमस्कार्याश्च ते नित्यं महेन्द्राद्या दिवौकसः ।
मम ज्येष्ठः सुरश्रेष्ठ शासनं प्रतिगृह्यताम् ॥४४

बलिरुवाच ।

देवदेव महाभाग शंखचक्रगदाधर ।
सुरासुरगुरो श्रेष्ठ सर्वलोकमहेश्वर ।
तत्रासतो मे पाताले भागं ब्रूहि सुरोत्तम ॥ ४५
ममान्नमशनं देव प्राशनार्थमरिंदम ।
तद्वदस्व सुरश्रेष्ठ तृप्तिर्येन ममाक्षया ॥ ४६

श्रीभगवानुवाच ।

अश्रोत्रियं श्राद्धमधीतमव्रत-
मदक्षिणं यज्ञमनर्त्विजा हुतम् ।
अश्रद्धया दत्तमसंस्कृतं हवि-
रेते प्रदत्तास्तव दैत्य भागाः ॥ ४७
पुण्यं मद्द्वेषिणां यच्च मद्भक्तद्वेषिणां तथा ।
क्रयविक्रयसक्तानां पुण्यं यच्चाग्निहोत्रिणाम् ४८
अश्रद्धया च यद्दानं ददतां यजतां तथा ।
तत्सर्वं तव दैत्येन्द्र मत्प्रसादाद्भविष्यति॥४९

वैशम्पायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं बलिर्विष्णोर्महात्मनः ।
एवमस्त्वित्वति तं प्रोक्त्वा पातालमसुरोत्तमः
प्रविवेश महानादो देवाज्ञां प्रतिपालयन् ।
एतस्मिन्नन्तरे चापि विष्णुस्त्रिदशपूजितः
भगवानपि राज्यानां प्रविभागांश्चकार ह ५१
ददौ पूर्वां दिशं चैन्द्रीं शक्रायामिततेजसे ।
याम्यां यमाय देवाय पितृराज्ञे महात्मने ॥५२
पश्चिमां तु दिशं प्रादाद्वरुणाय महात्मने ।
उत्तरां च कुबेराय यक्षाधिपतये दिशम् ॥ ५३
अधःस्थां नागराजाय सोमायोर्ध्वां दिशं ददौ
एवं विभज्य त्रैलोक्यं विष्णुर्बलवतां वरः ॥५४
जगाम त्रिदिवं देवः पूज्यमानो महर्षिभिः ।
वामनः सर्वभूतेशः प्रतिष्ठाप्य च वासवम्॥५५
तस्मिन्प्रयाते दुर्धर्षे वामनेऽमिततेजसि ।
सर्वे मुमुदिरे देवाः पुरस्कृत्य शतक्रतुम् ॥ ५६

वैशम्पायन उवाच ।

गते तु त्रिदिवं कृष्णे बद्ध्वा वैरोचनिं बलिम्
नागैः सप्तशिरोभिश्च कम्बलाश्वतरादिभिः ५७
नागबन्धनदुःखार्तं बलिं वैरोचनिं ततः ।
यदृच्छयाऽसौ देवर्षिर्नारदः प्रत्यपद्यत ॥ ५८
स तं कृच्छ्रगतं दृष्ट्वा कृपयाभिपरिप्लुतः ।
उवाच दानवश्रेष्ठं मोक्षोपायं ददामि ते ॥ ५९
स्तवं देवाधिदेवस्य वासुदेवस्य धीमतः ।
अनादिनिधनस्यास्य अक्षयस्याव्ययस्य च ६०
तमधीष्वाथ दैत्येन्द्र विशुद्धेनान्तरात्मना ।
तद्गतस्तन्मना भूत्वा द्रुतं मोक्षमवाप्स्यसि॥६१
ततो विरोचनसुतः प्रयतः प्राञ्जलिः शुचिः ।
मोक्षविंशकमव्यग्रो नारदात्समधीतवान्॥६२
तमधीत्य स्तवं दिव्यं नारदेन समीरितम् ।
पृथिवी चोद्धृता येन तं जजाप महासुरः । ६३
ॐ नमोऽस्त्वनन्तपतये अक्षयाय महात्मने ।
जलेशयाय देवाय पद्मनाभाय विष्णवे ॥ ६४
सप्तसूर्यवपुः कृत्वा त्रींल्लोकान्क्रान्तवानसि ।
भगवन्कालकालस्त्वं तेन सत्येन मोक्षय ॥६५
नष्टचन्द्रार्कगगने क्षीणयज्ञतपःक्रिये ।
पुनश्चिन्तयसे लोकांस्तेन सत्येन मोक्षय ॥६६
ब्रह्मरुद्रेन्द्रवाय्वग्निसरिद्भुजगपर्वताः
त्वत्स्था दृष्ट्वा द्विजेन्द्रेण तेन सत्येन मोक्षय॥६७

१ प्रतिहासीः मा त्यज ॥ ३६ ॥

मार्कण्डेन पुरा कल्पे प्रविश्य जठरं तव ।
चराचरगतं दृष्टं तेन सत्येन मोक्षय ॥ ६८
एको विद्यासहायस्त्वं योगी योगमुपागतः ।
पुनस्त्रैलोक्यमुत्सृज्य तेन सत्येन मोक्षय । ६९
जलशय्यामुपासीनो योगनिद्रामुपागतः ।
लोकांश्चिन्तयसे भूयस्तेन सत्येन मोक्षय ॥ ७०
वाराहं रूपमास्थाय वेदयज्ञपुरस्कृतम् ।
धरा जलोद्धृता येन तेन सत्येन मोक्षय ॥७१
उद्धृत्य दंष्ट्रया यज्ञांस्त्रीन्पिण्डान्कृतवानसि ।
त्वं पितॄणामपि हरे तेन सत्येन मोक्षय ॥७२
प्रदुद्रुवुः सुराः सर्वे हिरण्याक्षभयार्दिताः ।
परित्रातास्त्वया देव तेन सत्येन मोक्षय ॥७३
दीर्घवक्त्रेण रूपेण हिरण्याक्षस्य संयुगे ।
शिरो जहार चक्रेण तेन सत्येन मोक्षय ॥७४
भग्नमूर्धास्थिमस्तिष्को हिरण्यकशिपुः पुरा ।
हुंकारेण हतो दैत्यस्तेन सत्येन मोक्षय ॥ ७५
दानवाभ्यां हृता वेदा ब्रह्मणः पश्यतः पुरा ।
परित्रातास्त्वया देव तेन सत्येन मोक्षय ॥७६
कृत्वा हयशिरोरूपं हत्वा तु मधुकैटभौ ।
ब्रह्मणे तेऽर्पिता वेदास्तेन सत्येन मोक्षय ॥७७
देवदानवगन्धर्वा यक्षासिद्धमहोरगाः ।
अन्तं तव न पश्यन्ति तेन सत्येन मोक्षय॥७८
अपान्तरतमा नाम जातो देवस्य वै सुतः ।
कृताश्च तेन वेदार्थास्तेन सत्येन मोक्षय ॥ ७९
वेदयज्ञाग्निहोत्राणि पितृयज्ञहवींषि च ।
रहस्यं तव देवस्य तेन सत्येन मोक्षय ॥ ८०
ऋषिर्दीर्घतमा नाम जात्यन्धो गुरुशापतः ।
त्वत्प्रसादाच्च चक्षुष्मांस्तेन सत्येन मोक्षय ॥
ग्राहग्रस्तं गजेन्द्रं च दीनं मृत्युवशं गतम् ।
भक्तं मोक्षितवांस्त्वं हि तेन सत्येन मोक्षय ॥
अक्षयश्चाऽव्ययश्च त्वं ब्रह्मण्यो भक्तवत्सलः ।
उच्छ्रितानां नियन्तासि तेन सत्येन मोक्षय ॥
शङ्खं चक्रं गदां पद्मं शार्ङ्गं गरुडमेव च ।
प्रसादयामि शिरसा ते बन्धान्मोक्षयन्तु माम्
शङ्खचक्रगदातूणशार्ङ्गं च गरुडादयः ।
प्रसादयामासुर्हरिं बलिं मोक्षय बन्धनात् ॥८५
ततः प्रसन्नो भगवानादिदेश खगेश्वरम् ।
गरुडं नागहन्तारं बलिं मोक्षय बन्धनात् ॥८६
ततो विक्षिप्य गरुडः पक्षावतुलविक्रमः ।
जगाम वसुधामूलं यत्रास्ते संयतो बलिः॥८७
आगमं तस्य विज्ञाय नागा मुक्त्वा महासुरम् ।
ययुः पुरीं भोगवतीं वैनतेयभयार्दिताः ॥ ८८
मुक्तं कृष्णप्रसादेन चिन्तयानमधोमुखम् ।
भ्रष्टश्रियमुवाचेदं गरुत्मान्पन्नगाशनः ॥ ८९

गरुड उवाच ।

दानवेन्द्र महाबाहो विष्णुस्त्वामब्रवीत्प्रभुः
मुक्तो निवस पाताले सपुत्रजनबान्धवः ॥ ९०
इतस्त्वया न गन्तव्यं गव्यूतिमपि दानव ।
समयं यदि भिन्द्यास्त्वं मूर्धा ते शतधा भवेत्।
पक्षीन्द्रवचनं श्रुत्वा दानवेन्द्रोऽब्रवीदिदम् ।
स्थितोऽस्मि समये तस्य अनन्तस्य महात्मनः
जीव्योपायं तु भगवान्मम किंचित्करोतु सः
इहस्थोऽहं सुखासीनो येनाप्याये खगेश्वर ९३
बलेस्तु वचनं श्रुत्वा गरुत्मानिदमब्रवीत् ।
पूर्वमेव कृतस्तेन जीव्योपायो महात्मना ॥९४
वर्तयिष्यन्ति ये यज्ञा विधिहीना न ऋत्विजः
प्रायश्चित्तमजानन्तो यज्ञभागस्ततस्तव ॥ ९५
न तेषां यज्ञभागं वै प्रतिगृह्णन्ति देवताः ।
अनेनाप्यायितबलः सुखमात्रं निवत्स्यसि॥९६

वैशम्पायन उवाच

संदेशमेतं भगवान्दत्तवान्कश्यपात्मजः ।
दानवेन्द्र महाबाहो विष्णुस्त्रैलोक्यभावनः९७
इमं स्तवमनन्तस्य सर्वपापप्रमोचनम् ।
यः पठेत नरो भक्त्या तस्य नश्यति किल्बिषम्
गोहत्यायाः प्रमुच्येत ब्रह्मघ्नो ब्रह्महत्यया ।
अपुत्रो लभते पुत्रं कन्या चैवेप्सितं पतिम् ९९
सद्यो गर्भात्प्रमुच्येत
गर्भिणी जनयेत्सुतम् ।
ये च मोक्षैषिणो लोके
योगिनः साङ्ख्यकापिलाः ॥ १००
स्तवेनानेन गच्छन्ति श्वेतद्विपमकल्मषाः ।
सर्वकामप्रदो ह्येष स्तवोऽनन्तस्य कीर्त्यते ॥ १
यः पठेत्प्रातरुत्थाय शुचिः प्रयतमानसः ।
सर्वान्कामानवाप्नोति मानवो नात्र संशयः
एष वै वामनो नाम प्रादुर्भावो महात्मनः ।
वेदविद्भिर्द्विजैरेव पठ्यते वैष्णवं यशः ॥ ३
यस्त्विमं वामनं दिव्यं प्रादुर्भावं महात्मनः ।
शृणुयान्नियतो भक्त्या सदा पर्वसु पर्वसु ॥४
परान्विजयते राजा यथा विष्णुर्महाबलः ।
यशो विमलमाप्नोति विपुलं चाप्नुते वसु ॥ ५

प्रियो भवति भूतानां सर्वेषां वामनो यथा ।
पुत्रपौत्राश्च वर्धन्ते आरोग्यं गुणसंपदः ॥ ६
प्रीयते पठतश्चास्य देवदेवो जनार्दनः ।
सर्वकामयुतश्चैव कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ १०७

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वामनप्रादुर्भावे द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

कृष्णं प्रति रुक्मिण्याः पुत्रप्रार्थनाकथनम् ।

७३

जनमेजय उवाच ।

किमर्थं भगवान्विष्णुर्देवदेवो जनार्दनः ।
गतः कैलासशिखरमालयं शंकरस्य च ॥ १
नारदाद्यैस्तपोवृद्धैर्मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
तत्र दृष्टो महादेवः शंकरो नीललोहितः ॥ २
केशवेन पुरा विप्र कुर्वता तप उत्तमम् ।
आर्चितो देवदेवेन शंकरश्चेति नः श्रुतम् ॥ ३
देवौ तत्र जगन्नाथौ दृष्टवन्तौ पुरातनौ ।
अर्चयांचक्रिरे देवा इन्द्राद्याः शंकरं हरिम् ॥ ४
तौ हि देवौ महादेवावेकीभूतौ द्विधा कृतौ ।
एकात्मानौ जगद्योनी सृष्टिसंहारकारकौ ॥ ५
परस्परसमावेशाज्जगतः पालने स्थितौ ।
तयोस्तत्र यथावृत्तं कैलासे पर्वतोत्तमे ॥ ६
ऋषयः किमचेष्टन्त दृष्ट्वा तौ पुरुषोत्तमौ ।
एतत्सर्वमशेषेण वक्तुमर्हसि सत्तम ॥ ७
यथा गतो हरिर्विष्णुः कृष्णो जिष्णुः पुरातनः
तथा च शंकरः साक्षात्कृतवान्नागभूषणः॥
एतत्सर्वं विप्रवर्य ब्रूहि तत्त्वेन यत्नतः ॥ ८

अत्र नमोस्त्वनन्त एतय इत्यादिस्तवः बन्धमोक्षार्थं जप्यः ॥ १०७ ॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणज्ञानमर्यादाधुरंधर—चतुर्धरवंशावतंसगोविन्दसूरिसूनोः श्रीनीलकण्ठस्य कृतौ भारतभावदीपे हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां वामनप्रादुर्भावान्तर्ग्रन्थार्थप्रकाशो नाम द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

[समाप्तोऽयं वामनप्रादुर्भावः]

७३

किमर्थमिति । अथ धन्योपाख्यानमारभ्य बाणयुद्धे रुद्रजयान्तं विष्णोरुत्कर्षो वर्णितः । प्रादुर्भावेषु च तस्यैव निर्गुणं सगुणं च स्वरूपं व्याख्याय तद्गुणकथनपरं भारतं च श्रवणफलश्रुतिप्रदर्शनान्तं समापितम् । तत्र बाणयुद्धे च हरिहरयोरभेद उक्तः । स च ममात्मा भद्रसेन इतिवत् औपचारिक इति भवेत्कस्यचित् अत्यन्ताभेदे शास्तृशास्यभावासंभवं मन्वानस्य मन्दमतेर्मतिः तामपनिनीषुः कैलासयात्रादित्रिपुरवधान्तं ग्रन्थमारभते । तयोः सर्वत्र प्रत्येकं सर्वोत्तमत्वेन कीर्त्यमानयोः कायव्यूहे योगिन इव देहभेदेऽप्यैकात्म्यं सिद्ध्यति । न तु देहभेदाद्व्यक्तिभेदः सर्वोत्तमद्वयायोगात् इति । तत्रानुशासनिके पर्वणि कृष्णः शंकराराधनार्थं कैलासं गत इति संक्षेपेणोक्तं तद्विस्तरेण बुभुत्सुरमुं वदति-**किमर्थं भगवान् विष्णुरित्यादिना** । देवानां ब्रह्मादीनां देवोऽपि जनैः अर्द्यते गम्यते प्रलयकाले याचते इष्टसिद्ध्यर्थं स्थितिकाल इति जनार्दनोऽपि सन्कथमन्यं पूजयितुं गतः कथं च तदन्यस्य शंकरत्वम् । पूर्णानन्दरूपस्वरूपोऽपि कथमल्पसुखलिप्सयान्यं प्रति गत इत्यर्थः ॥ १ ॥ एवं पूज्यपूजकभावेनावगतयोः कथमेकात्मत्वमित्याह-**देवाविति** ॥४॥ एक आत्मा स्वरूपं ययोस्तादृशावपि कार्यभेदाद्भिन्नशरीरौ सिद्धौ इव भासेते इत्येतदपि कथमित्यर्थः ॥ ५ ॥ **परस्परेति** । अग्नावग्निरिव जले जलमिव चान्योन्यस्मिन्नैक्यं गतावित्युक्तं तदपि कथं किमर्थम् ॥ ६ ॥ ऐक्यं गतौ दृष्ट्वा ऋषयः किमचेष्टन्त । तत्कथं तयोस्तत्त्वं व्याख्यातवन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥ गतः शिवम् अभेदेनेति शेषः । साक्षात् कृतवान् हरिं प्रत्यगात्मत्वेनेति शेषः ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच

शृणुष्वावहितो राजन्यथा कृष्णो गतो नगम्
यथा च दृष्टो देवेशः शंकरो वृषवाहनः ॥ ९
यथा चचार स तपो यथा ते मुनयो गताः।
एवं तयोर्यथा वृत्तं तथा शृणु नरोत्तम ॥ १०
द्वैपायनोऽथ भगवान्यथा प्रोवाच मां तथा।
नमस्कृत्य प्रवक्ष्यामि केशवं खगवाहनम्॥११
यथाशक्ति यथाप्रज्ञं शृणु यत्नेन सुव्रत।
न चाशुश्रूषवे वाच्यं नृशंसायातपस्विने॥ १२
नानधीताय वक्तव्यं पुण्यं पुण्यवतां सदा
स्वर्ग्यं यशस्यं धन्यं च बुद्धिशुद्धिकरं सदा॥१३
ध्येयं पुण्यात्मनां नित्यमिदं वेदार्थनिश्चितम्।
अनेकारण्यसंयुक्तं सेवन्ते नित्यमीदृशम् ॥ १४
मुनयो वेदनिरता नारदाद्यास्तपोधनाः।
अत्यद्भुतं महापुण्यं वृत्तं कैलासपर्वते ॥ १५
शिवयोर्देवयोस्तत्र हरेश्चैव भवस्य ह।
हतेष्वसुरसङ्घेषु नरकादिषु भूमिपः ॥ १६
हतेष्वथ नृपेष्वेवं किञ्चिच्छिष्टेषु शत्रुषु।
शासति स्म सदा विष्णुः पृथिवीं पुरुषोत्तमः॥
द्वारवत्यां जगन्नाथो वसन्वृष्णिभिरीश्वरः।
रुक्मिण्या संगतो देवो वसंस्तत्र पुरे हरिः १८
कदाचिच्च तया सार्धं शेते रात्रौ जगत्पतिः।
विहरंश्च यथायोगं प्रीतः प्रीतियुजा तया १९
अथोवाच तदा देवी रुक्मिणी रुक्मभूषणा।
पुत्रमिच्छामि देवेश त्वत्तो माधव नन्दनम्२०
बलिनं रूपसंपन्नं त्वयैव सदृशं प्रभो।
वृष्णीनामपि नेतारं वीर्यवन्तं तपोनिधिम् ॥
सर्वशास्त्रार्थकुशलं राजविद्यापुरस्कृतम्।
एवमादिगुणैर्युक्तं दातुमर्हसि सत्तम॥ २२
त्वयि सर्वस्य दातृत्वं नित्यमेव प्रतिष्ठितम्।
त्वं हि सर्वस्य कर्ता च दाता भोक्ता जगत्पतिः
विशेषतस्तु भृत्यानां शुश्रूषानियतात्मनाम्।
वक्तव्यं किमु देवेश यदि भक्तोऽस्मि केशव ॥
अनुग्रहो यदि स्यान्मे देवदेव जगत्पते।
दातुमर्हसि पुत्रं त्वं वीर्यवन्तं जनार्दन॥ २५

वैशम्पायन उवाच।

इत्युक्तो देवदेवेशः प्रियया प्रीयमाणया।
तया महिष्या रुक्मिण्या रुक्मिशत्रुर्यदूद्वहः॥
प्रोवाच वचनं काले रुक्मिणीं यादवेश्वरः।
दातास्मि तादृशं पुत्रं यं त्वमिच्छसि भामिनि
नित्यं भक्तासि मे देवि नात्र कार्या विचारणा
अवश्यं तव दास्यामि पुत्रं शत्रुनिबर्हणम् ॥२८
पुत्रेण लोकाञ्जयति सतां कामदुघा हि ये।
नरकं पुदिति ख्यातं दुःखं च नरकं विदुः॥ २९
पुदस्त्राणात्ततः पुत्रमिहेच्छति परत्र च।
अनन्ताः पुत्रिणो लोकाः पुरुषस्य प्रिये शुभाः
पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरम्।
तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते ॥
पुत्रवन्तं बिभेतीन्द्रः किं नु ते नाशितं भवेत्।
नापुत्रो विन्दते लोकान्कुपुत्राद्वन्ध्यता वरा३२
कुपुत्रो नरके यस्मात्सुपुत्रात्स्वर्ग एव हि।
तस्माद्विनीतं सत्पुत्रं श्रुतवन्तं दयापरम् ॥३३
विद्यया विनयो यस्माद्विद्यायुक्तं सुधार्मिकम्।
इच्छेत्पुत्रं पुत्रकामः पुरुषो यत्नवान्बुधः ॥ ३४

नगं कैलासम् ॥ ९ ॥ नन्वयं योगिवदेक एवेश्वरोऽनेकदेवतात्मा चेत् किं हरिहराद्वैतप्रतिपादनेनेत्याशङ्क्याह–**ध्येयमिति**। पुण्यात्मनां ध्येयम् आलोचनीयमिदं हरिहरयोरैक्यं वेदार्थत्वेन निश्चितं यतः अनेकैरारण्यैः आरण्यकैः उपानिषद्भिः संयुक्तं तात्पर्यवत्तया समाहितम्। नित्यं ब्राह्मणस्यावश्यकं नित्यम् अनवरतं सेवन्ते चिन्तयन्ति। **अयमर्थः**–बीजाङ्कुरवन्मिथः कार्यकारणभावं गतयोर्हरिहरयोः पर्यायेण जीवेशभावमापादयितुमिदमुच्यते। तथा हि–यदा जीवः शिव ईश्वरो विष्णुर्यदा विपरीतं वा तदा ईश्वरं जीवो जले जलमिवाभावाभिरिव विलीयत इति सर्ववेदान्तसिद्धान्तः। तत्र केषुचित्पुराणेष्वाद्यः पक्ष उपादीयते, केषुचित् द्वितीयः। सर्वथापि जीवेशयोरभेदः सर्वस्य शास्त्रस्यार्थः। देवतान्तराणि तु समष्टिजीवस्यावयवभूतानीति अकृत्स्नः कृत्स्नेनः परब्रह्मणात्यन्तमैक्यमश्नुवत इति **खिले ग्रन्थेऽस्मिन् सर्वपुराणार्थसंग्रह** इति प्राक् शिवो जीवो विष्णुरीश इत्युक्तम्। इदानीं विष्णुर्जीवः शिव ईश्वर इति प्रतिपाद्यते। तेन सर्वेषां पुराणानां मिथो विरुद्धार्थत्वेऽपि तत्त्वतो न विरोधगन्धोऽपीति प्रतिपादितमुपोद्घातेऽपीति शिवम्॥१४॥शासति शास्ति। भौवादित्वमार्षम् ॥१७॥ राजविद्या ब्रह्मविद्या तद्वतां मध्ये पुरस्कृतम् ॥ २२ ॥ आत्मन एव द्वितीयं स्वरूपं पुत्र इत्यत्र श्रुतिं पठति–'**पतिर्जायाम्' इति** ॥३॥१पुत्रवन्तं दृष्ट्वेति शेषः। पुत्रवान् इन्द्रपदमपि जयतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ नरके पातयतीति शेषः। यस्माद्विद्यायुक्तम् ॥ ३३ ॥

तस्माद्दास्यामि ते पुत्रं विद्यावन्तं सुधार्मिकम्।
एष गच्छामि पुत्रार्थं कैलासं पर्वतोत्तमम्॥३५
तत्रोपास्यं महादेवं शंकरं नीललोहितम्।
ततो लब्धास्मि पुत्रं ते भवाद्भूतहिते रतात् ३६
तपसा ब्रह्मचर्येण भवं शंकरमव्ययम्।
तोषयित्वा विरूपाक्षमादिदेवमजं विभुम्॥
गमिष्याम्यहमद्यैव द्रष्टुं शंकरमव्ययम्।
स च मे दास्यते पुत्रं तोषितस्तपसा मया॥३८
तत्र गत्वा महादेवं नमस्कृत्य सहोमया।
प्रविश्य बदरीं पुण्यां मुनिजुष्टां तपोमयीम् ३९
अग्निहोत्राकुलां दिव्यां गङ्गाम्बुप्लावितां सदा।
मृगपक्षिसमायुक्तां सिंहद्विपशताकुलाम् ॥४०
बदरीफलसंपूर्णां वानरशोभितद्रुमाम्।
वेत्रारूढमहावृक्षां कदलीखण्डमण्डिताम् ॥
मुनिभिर्वेदतत्त्वार्थविचारनिपुणैः सदा।
वेदानिश्चिततत्त्वार्थैः प्रमाणकुशलैर्युताम् ॥ ४२
इदमेकमिदं तत्त्वमिति निश्चितमानसैः।
उपास्यमानामन्यत्र सिद्धैः सिद्धार्थतत्परैः॥
इतिहासपुराणज्ञैः सेव्यमानां महर्षिभिः।
गच्छाद्भिः स्वर्गनिलयं परित्यज्य कलेवरम्॥
प्रसिद्धां महतीं देवीं यास्यामि सुकृतालयाम्
इत्युक्त्वा विररामैव देवदेवो जनार्दनः ४१

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

~~~

श्रीकृष्णस्य कैलासगमनविचारः।

७४

वैशम्पायन उवाच।
प्रभातायां तु शर्वर्यां गन्तुमैच्छज्जनार्दनः।
हुताग्निः कृतकल्याणः समाप्तवरदक्षिणः॥ १
गाश्च दत्त्वाथ विप्रेभ्यो नमस्कृत्य द्विजोत्तमान्
आस्थानमण्डपं कृष्णः प्रविवेश जगत्पतिः २
आसनं महदास्थाय वृष्णीनाहूय सर्वशः।
बलभद्रं शिनेः पुत्रं हार्दिक्यं शुकसारणौ ॥ ३
उग्रसेनं महाबुद्धिमुद्धवं नीतिमत्तरम्।
यस्य बुद्धिं समाश्रित्य जीवन्ते यादवाः सुखम्
नेता च यदुवृष्णीनां स तु धर्मपरः सदा
यस्य बिभ्यति देवाश्च नीतेस्तस्य महात्मनः।
यस्य बुद्धिवशाद्विष्णुः शशास पृथिवीं सदा।
तं च वृष्णिवरं वीरमुद्धवं देवसुप्रभम् ॥ ६
अन्यानपि यदून्सर्वानुवाच भगवान्हरिः।
शृण्वन्तु मम वाक्यानि यादवाः सर्व एव हि
शृणु चापि वचो मह्यं पितुरुद्धव मे सखे॥ ७
बाल्यात्प्रभृति यो यत्नो मम दुष्टनिबर्हणे।
प्रत्यक्षं भवता दृष्टं पूतनानिधनं नृप ॥ ८
केशी च निहतो बाल्ये मया बालेन यादवाः
गोवर्धनो धृतः शैलो गावश्च परिपालिताः ९
अभिषिक्तोऽस्मि शक्रेण देवानामग्रतः स्थितः
कंसोऽपि निधनं नीतो मया चाणूरमुष्टिकौ
उग्रसेनोऽभिषिक्तश्च कृता द्वारवती मया
अन्ये चापि नृपा राजन्बालिनो निहता मया
योऽपि वीरो जरासन्धो निगृहीतो बलान्मया
भीमेन बलिना राजन्नयने मम यादवाः ॥१२

वेत्रैः आरूढाः महावृक्षाः यस्यां ताम् ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

७४

प्रभातायामिति ॥ १ ॥ देववत्सुप्रभम् ॥ ६ ॥ मह्यं मम पितुः सखे ॥ ७ ॥ भीमेन भीमद्वारा ॥ १२ ॥
~~~

शृगालो निहतः संख्ये गोमन्ताद्गच्छता मया ।
योऽपि वीरो दुरात्मासौ दानवो नरको हतः
निष्कण्टकमिमं लोकं कृतवान्राजसत्तमाः ।
किंतु वीरो नृपो जज्ञे सखा भौमस्य यादवाः
पौण्ड्रो वीर्यवतां नेता द्वेष्टा चासौ सदा मम ।
शिष्यो द्रोणस्य राजेन्द्रो बली ब्रह्मास्त्रवित्कृती
शास्त्रज्ञो नीतिमान्साक्षान्नेता सर्वस्य यत्नवान्
योद्धा युद्धप्रियो राजा जामदग्न्य इवापरः१६
एकान्तशत्रुरस्माकं छिद्रान्वेषी सदा मम ।
बाधिष्यते पुरीं योद्धा छिद्रं यदि लभेत सः॥
न ह्यल्पसाध्यो बलवान्पुण्ड्रस्येशो नृपोत्तमाः
यत्ता भवन्तस्तिष्ठन्तु प्रगृहीतशरासनाः ॥१८
यथा न बाधते राजा पुरीं यदुकुलाश्रयाम् ।
अहं तु यास्ये कैलासं कुतश्चित्कारणान्नृपाः॥
शङ्करं द्रष्टुकामोऽस्मि भूतभावनभावनम् ।
यावदागमनं मह्यं तावद्यत्ता भवन्त्विह ॥ २०
मया विरहितां चेमां यदि जानाति पुण्ड्रकः
आगमिष्यति राजेन्द्रो योत्स्यते च पुरीमिमाम्
इमां निर्यादवीं तु शक्नोतीति च मे मतिः ।
यत्ता भवत राजेन्द्राः खड्गैः पाशैः परश्वधैः॥
पाषाणैः कर्षणीयैश्च सन्नद्धा भवत स्वकैः ।
पिधाय च कपाटानि महाद्वाराणि यत्नतः २३
एक एव महाद्वारो गमनागमने सदा ।
मुद्रया सह गच्छन्तु राज्ञो ये गन्तुमीप्सवः ॥
न चामुद्रः प्रवेष्टव्यो द्वारपालस्य पश्यतः ।
यावदागमनं मह्यं तावदेवं भविष्यति ॥ २५
मृगया नात्र कर्तव्या न च क्रीडा बहिः पुरात्
ज्ञातव्याश्च परे स्वे च गमनागमने सदा ॥ २६
एवमादिक्रिया कार्या यावदागमनं मम ।
इत्युक्त्वा यादवान्सर्वान्सात्यकिं पुनराह च

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥७४॥

द्वारवतीरक्षणे यादवान् प्रति श्रीकृष्णस्य वचनम् ।

७५

श्रीभगवानुवाच ।
सात्यके शृणु मद्वाक्यं यत्तो भव युधांवर
त्वं तु खड्गी गदी भूत्वा चापपाणिस्तनुत्रवान्
तिष्ठ यत्नेन रक्षस्व पुरीं बहुनृपाश्रयाम् ।
न च निद्रा त्वया कार्या रात्रौ यदुवृष प्रभो २
न च व्याख्या त्वया कार्या
शास्त्राणां शास्त्रतत्पर ।
न च वादस्त्वया कार्यो
वादिभिः सह वृष्णिप ॥ ३
त्वं हि योद्धा बलिर्ज्ञाता धनुर्वेदाख्यवेदवित् ।
तथा कुरु यथा वीर नोपहास्या भवेदियम्॥४
सात्यकिरुवाच ।
करिष्यामि वचस्तुभ्यं यथाशक्ति जनार्दन ।
आज्ञा तव जगन्नाथ धार्या यत्नेन मे सदा ॥५
भृत्यवत्प्रचरिष्यामि कामपालस्य माधव ।
यावदागमनं तुभ्यं तावत्स्थास्यामि यत्नतः ॥६
प्रसादस्तव गोविन्द यदि स्यान्मयि माधव
किं नाम मे च दुःसाध्यं शत्रूणां निग्रहे रणे॥७
यदि शक्रं यमं वापि कुबेरमपि पाशिनम् ।
सर्वानेतान्विजेष्यामि किमु पौण्ड्रं नृपोत्तमम्
गच्छ कार्यं कुरुष्वेदं यत्तोऽहं सततं हरे ।
उद्धवं पुनराहेदं कृष्णः पद्मनिभेक्षणः ॥ ९
शृणूद्धव त्वं वाक्यं मे कुर्यास्त्वेतत्प्रयत्नवान्।
रक्ष्या नयेन राजेन्द्र पुरी द्वारवती त्वया १०
यत्तो भव सदा तात कुरु साह्यमत्र नः ।
लज्जा मम समुत्पन्ना वदतस्तव साम्प्रतम् ॥ ११

भूतभावनभावनं वियदादिकारणस्याव्यक्तस्यापि कारणम् । 'तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम' इति अव्यक्तस्यापि साक्षित्वस्मरणात् ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

७५

सात्यके इति ॥१॥ कामपालस्य बलरामस्य ॥६॥ पाशिनं वरुणम् ॥८॥

त्वं हि नेता समस्तस्य विद्यापारस्य सर्वतः
को नु शक्ष्यति मेधावी वक्तुं विद्यावतः पुरः
यत्कार्यं तद्भवान्वेत्ति ह्यकार्यं वापि सर्वतः
अतोऽहं विरमे तात वक्तुं संप्रति वृष्णिप ॥१३

उद्धव उवाच

किमिदं तव गोविन्द वर्तते मां प्रति प्रभो
अहो प्रसन्नता मह्यं किंतु प्रीतिरियं तव ॥ १४
जानाम्यहं जगन्नाथ प्रसादस्यैष विस्तरः ।
यस्य प्रसन्नो भवति तस्य किं नास्ति केशव
त्वं हि सर्वस्य जगतः कर्ता हर्ता प्रधानतः ।
प्रभवः सर्वकार्याणां वक्ता श्रोता प्रमाणवित्॥
ध्याता ध्यानमयो ध्येय इति ब्रह्मविदो विदुः
जेता देवरिपूणां च गोप्ता नाकसदां भवान् ।
त्वन्नाथा वयमेवेति जीवामो निहतद्विषः ।
इयं नीतिरहं मन्ये नेता नीतेर्यतो भवान् ॥
को नु नाम नयो वेद त्वां विना सांप्रतं वद ।
नीतिस्त्वं सर्वकार्याणामिति मे निश्चिता मतिः
दुर्गाढो नयमार्गोऽयमित्याहुस्तद्विदो जनाः ।
चतुर्धा प्रोच्यते नीतिः सामदाने जनार्दन ॥
दण्डो भेदो मनुष्याणां विग्रहावग्रहे सदा ।
दण्ड्येषु दण्डमिच्छन्ति समान्यं तु नये हरे ॥
बलवत्स्वथ दानं तु त्रयाणामप्यगोचरे ।
प्रयोक्तव्यो महाभेद इति नीतिमतां मतम्॥२२
तेषु तेष्वथ सर्वेषु प्रमाणं त्वां विदुर्बुधाः ।
किमत्र बहुनोक्तेन सर्वं त्वयि समार्पितम् ॥ २३

वैशम्पायन उवाच ।

इत्युक्त्वा विररामैव उद्धवो नीतिमत्तरः ।
ततः स भगवान्विष्णुरेवमेव नृपोत्तम ॥ २४
कामपालं महाबाहुमुवाच यदुसंसदि ।
उग्रसेनं नृपं राजंस्तथा हार्दिक्यमेव च ॥ २५
कामपालं पुनर्विष्णुरिदं प्रोवाच तत्त्ववित् ।
न प्रमादस्त्वया कार्यः सर्वदा यत्नवान्भव ॥
स्थिते त्वयि महाबाहो का पीडा जगतो भवेत्
गदी भव सदा त्वार्य न क्रीडा सर्वदा भवेत्२७
रक्ष त्वं सर्वदा यत्नात्पुरीं द्वारवतीं प्रभो ।
नोपहास्या यथा स्याम तथा कुरु गदी भव
उत्साहः सर्वदा कार्यो निरुत्साहो न यत्नतः
बाढमित्यब्रवीद्रामः कृष्णं वृष्णिकुलोद्भवम्२९
वृष्णयः सर्व एवैते स्वं स्वं सद्म समाययुः ।
गन्तुमैच्छज्जगन्नाथः कैलासं पर्वतोत्तमम्॥३०

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां
पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥७५॥

श्रीकृष्णस्य बदरिकाश्रमगमनम् ।

७६

वैशम्पायन उवाच ।

ततः संचिन्तयामास गरुडं पक्षिपुङ्गवम् ।
आगच्छ त्वरितं तार्क्ष्य इति विष्णुर्जगत्पतिः
ततः स भगवांस्तार्क्ष्यो वेदराशिरिति स्मृतः
बलवान्विक्रमी योगी शास्त्रनेता कुरूद्वह ॥२
यज्ञमूर्तिः पुराणात्मा साममूर्द्धा च पावनः
ऋग्वेदपक्षवान्पक्षी पिङ्गलो जटिलाकृतिः॥ ३
ताम्रतुण्डः सोमहरः शक्रजेता महाशिराः ।
पन्नगारिः पद्मनेत्रः साक्षाद्विष्णुरिवापरः ॥ ४

किमिदं वाक्यम्॥१४॥हे वेद मन्त्रमूर्ते नीतिः नीतिप्रदर्शकः ॥१९॥निग्रहावग्रहे क्रमेण स्वस्य अन्येन रोधे स्वेन वान्यस्य रोधे सिद्धे सति दण्ड्येषु दुर्बलेषु नयसमतायां सामान्यं सामैव ॥२१॥ बलवत्सु दानं त्रयाणामप्यगोचरे अविषये शत्रौ भेदः प्रयोक्तव्यः ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः॥७५॥

७६

ततः समिति ॥ १ ॥

वाहनं देवदेवस्य दानवीगर्भकृन्तनः।
राक्षसासुरसङ्घानां जेता पक्षबलेन यः ५
प्रादुरासीन्महावीर्यः केशवस्याग्रतस्तदा।
जानुभ्यामपतद्भूमौ नमो विष्णो जगत्पते ॥ ६
नमस्ते देवदेवेश हरे स्वामिन्निति ब्रुवन्।
पस्पर्श पाणिना कृष्णः स्वागतं तार्क्ष्यपुङ्गवम्
इत्युवाच तदा तार्क्ष्यं यास्ये कैलासपर्वतम्।
शूलिनं द्रष्टुमिच्छामि शङ्करं शाश्वतं शिवम् ८
बाढमित्यब्रवीत्तार्क्ष्य आरुह्यैनं जनार्दनः।
तिष्ठध्वमिति होवाच यादवान्पार्श्ववर्तिनः ९
ततो ययौ जगन्नाथो दिशं प्रागुत्तरां हरिः।
रवेण महता तार्क्ष्यस्त्रैलोक्यं समकम्पयत् १०
सागरं क्षोभयामास पद्भ्यां पक्षी व्रजंस्तदा।
पक्षेण पर्वतान्सर्वान्वहन्देवं जनार्दनम् ॥ ११
ततो देवाः सगन्धर्वा आकाशेऽधिष्ठितास्तदा
तुष्टुवुः पुण्डरीकाक्षं वाग्भिरिष्टाभिरीश्वरम् ॥
जय देव जगन्नाथ जय विष्णो जगत्पते।
जयाजेय नमो देव भूतभावनभावन ॥ १३
नमः परमसिंहाय दैत्यदानवनाशन।
जयाजेय हरे देव योगिध्येय परागत ॥ १४
नारायण नमो देव कृष्ण कृष्ण हरे हरे।
आदिकर्तः पुराणात्मन्ब्रह्मयोने सनातन ॥ १५
नमस्ते सकलेशाय निर्गुणाय गुणात्मने।
भक्तिप्रियाय भक्ताय नमो दानवनाशन ॥१६
अचिन्त्यमूर्तये तुभ्यं नमस्ते सकलेश्वर।
इत्यादिभिस्तदा देवं वाग्भिरीशानमव्ययम् ॥
तुष्टुवुर्देवगन्धर्वा ऋषयः सिद्धचारणाः।
शृण्वन्नेवं जगन्नाथः स्तुतिवाक्यानि तानि च
ययौ सार्धं सुरगणैर्मुनिभिर्वेदपारगैः।
यत्र पूर्वं स्वयं विष्णुस्तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ १९
लोकवृद्धिकरः श्रीमाँल्लोकानां हितकाम्यया।
वर्षायुतं तपस्तप्तं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ २०
यत्र विष्णुर्जगन्नाथस्तपस्तप्त्वा सुदारुणम्।
द्विधाऽकरोत्स्वमात्मानं नरनारायणाख्यया
गङ्गा यत्र सरिच्छ्रेष्ठा मध्ये धावति पावनी।
यत्र शक्रः स्वयं हत्वा वृत्रं वेदार्थतत्त्वगम् ॥
ब्रह्महत्याविनाशार्थं
तपो वर्षायुतं चरत्।
यत्र सिद्धाश्च सिद्धाः स्यु-
र्ध्यात्वा देवं जनार्दनम् ॥ २३
यत्र हत्वा रणे रामो रावणं लोकरावणम्।
एतच्छासनमिच्छंश्च तपो घोरमतप्यत ॥ २४
देवाश्च मुनयश्चैव सिद्धिं यान्ति शुचिव्रताः
यत्र नित्यं जगन्नाथः साक्षाद्वसति केशवः २५
यत्र यज्ञाः प्रवर्तन्ते नित्यं मुनिगणैः सह।
यस्याः स्मरणमात्रेण नरः स्वर्गं गमिष्यति २६
स्वर्गसोपानमिच्छन्ति यां पुण्यां मुनिसत्तमाः
शत्रवो मित्रतां यान्ति यत्र नित्यं नृपोत्तम ॥
यामाहुः पुण्यशीलानां स्थानमुत्तमधर्मिणाम्।
यत्र विष्णुं समाराध्य देवाः स्वर्गं समाययुः ॥
सिद्धक्षेत्रमिदं प्राहुर्ऋषयो वीतमत्सराः।
विशालां बदरीं विष्णुस्तां द्रष्टुं सकलेश्वरः ॥
सायाह्ने चामरगणैर्मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः।
प्रविवेश महापुण्यमृषिजुष्टं तपोवनम् ॥ ३०
अग्निहोत्राकुले काले पक्षिव्याहारसंकुले।
नीडस्थेषु विहङ्गेषु दुह्यमानासु गोषु च ॥ ३१
ऋषिष्वप्यथ तिष्ठत्सु मुनिवीरेषु सर्वतः।
समाधिस्थेषु सिद्धेषु चिन्तयत्सु जनार्दनम् ॥
अधिश्रितेषु हविषु ज्वाल्यमानेषु चाग्निषु।
हूयमानेषु तत्रैव पावकेषु समंततः ॥ ३३
अतिथौ पूज्यमाने च संध्याविष्टे जगन्मये।
स तस्यामथ वेलायां देवैः सह जनार्दनः ॥३४
विवेश बदरीं विष्णुर्मुनिजुष्टां तपोमयीम्।
आश्रमस्याथ मध्यं तु प्रविश्य हारीश्वरः॥३५
गरुडादवरुह्याथ दीपिकादीपिते तदा।
प्रदेशे पुण्डरीकाक्षः स्थितस्तावत्सहामरैः॥३६

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥७६॥

दानवीगर्भकृन्तनः यद्दर्शनमात्राद्दानवानां गर्भा नश्यन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ पक्षेण पक्षवातेन पर्वतान् क्षोभयामासेत्यनुषज्यते ॥ ११॥ परागत "सा काष्ठा सा परा गतिः" इति श्रुत्युक्तपरगतिस्वरूप। दैर्घ्यमार्षम्। ॥ १४ ॥ यत्र बदरिकाश्रमे ॥ २१ ॥ एतत् शासनम् एतां शास्त्राज्ञां शक्रेण कृतां निर्गुणमपि ब्राह्मण हत्वा ब्रह्महत्याव्रतं चरेदित्येवं इच्छन्पालयितुमिति शेषः ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

श्रीकृष्णस्य बदरिकाश्रमे आतिथ्यस्वीकारः ।

७७

वैशम्पायन उवाच ।

ततो मुनिगणा दृष्ट्वा देवदेवमुपस्थितम् ।
समाप्य चाग्निहोत्राणि संपूज्यातिथिसत्तमान्
मुनयो दीर्घतपसः समाधौ कृतनिश्चयाः ।
जटिना मुण्डिनः केचिच्छिराधमनिसंतताः २
निर्मज्जा नीरसाः केचिद्वृताला इव केचन ।
अश्मकुट्टाशनपराः पर्णभक्षास्तथा परे ॥ ३
वेदविद्याव्रतस्नाता निराहारा महातपाः
स्मरन्तः सर्वदा विष्णुं तद्भक्तास्तत्परायणाः॥
आसन्नमुक्तयः केचित्केचिद्ध्यानैकतत्पराः ।
ध्यानेन मनसा विष्णुं दृष्टवन्तस्तपोधनाः ॥ ५
संवत्सराशिनः केचित्केचिज्जलविचारिणः ।
शक्रस्य भयदातारः श्रुतिस्मृतिपरायणाः ॥ ६
वसिष्ठो वामदेवश्च रैभ्यो धूम्रस्तथैव च ।
जाबालिः कश्यपः कण्वो भरद्वाजोऽथ गौतमः
अत्रिरश्वशिरा भद्रः शङ्खः शङ्खनिधिः कुणिः ।
पाराशर्यः पवित्राक्षो याज्ञवल्क्यो महामनाः॥
कक्षीवानङ्गिराश्चैव मुनिर्दीप्ततपास्तथा ।
असितो देवलस्तात वाल्मीकिश्च महातपाः ॥
एते चान्ये च मुनयो द्रष्टुमीश्वरमव्ययम् ।
आदायार्घ्यं यथायोगमुटजात्स्वात्समाययुः॥१०
ते च गत्वा हरिं कृष्णं विष्णुमीशं जनार्दनम्
भक्तिनम्रास्तदा देवं प्रणेमुर्भक्तवत्सलम् ॥ ११
नमोऽस्तु कृष्ण कृष्णेति देवदेवेति केशवम् ।
प्रणतात्मञ्जगन्नाथ नताः स्म शिरसा हरे ॥ १२
कृष्ण विष्णो हृषीकेश केशवेति च सर्वदा ।
प्रणामप्रवणा विप्राः प्राहुरित्थं जगत्पतिम्॥१३
इदमर्घ्यमिदं पाद्यमिदं विष्टरमेव च ।
कृतार्थाः सर्वदा देव प्रसन्नो नो जगत्पतिः१४
किं कुर्मः किं नु नः कृत्यं कश्चिद्दोषः प्रभो हरे
इति प्राञ्जलयः सर्वे प्राहुर्देवस्य पश्यतः ॥ १५
कृष्णोऽपि तद्यथायोगमुपयुज्य सहामरैः ।
कृतं सर्वं मुनिवरा वर्धतां तप उत्तमम् ॥ १६
इति ब्रुवन्पुराणात्मा प्रीतस्तेन गरुत्मता ।
आसनं लम्भयामास रात्रौ देवो जनार्दनः १७
कुशलं पृष्टवान्भूयो मुनीनां भवितात्मनाम् ।
अग्निहोत्रेषु तपसि तथा भृत्येषु सर्वतः ॥ १८
एवमादि जगन्नाथः पृष्टवानीश्वरस्तदा ।
सर्वत्र कुशलं तेऽत्र ब्रूयुः कृष्णस्य सर्वतः॥१९
आतिथ्यं चक्रिरे ते तु नीवारैः फलमूलकैः ।
देवानामथ सर्वेषां विष्णोः कृष्णस्य यत्नतः
आतिथ्यमुपयुञ्जानस्ततः प्रीतोऽभवद्धरिः २०

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७॥

श्रीकृष्णस्य समाधिः कोलाहलश्च ।

७८

वैशम्पायन उवाच ।

ततः स भगवान्विष्णुर्दुर्विज्ञेयगतिः प्रभुः । तत्र पूर्वं तपस्तप्तमात्मना यादवेश्वरः ॥ १

७७

तत इति । जलविचारिणः जलवासपराः जलमात्राहारा वा ॥ ६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

७८

तत इति ॥ १ ॥

---

१ ख. जाजलिः क० । २ ख. °श्चिद्दोषः प्र° ।

गङ्गायाश्चोत्तरे तीरे देशं द्रष्टुमुपागतः ।
स्वयमेव हरिः साक्षात्प्रविवेश तपोवनम् ॥२
प्रविश्य सुचिरं देशं ददर्श च मनोरमम्
निषसाद ततस्तस्मिन्नाश्रमे पुण्यवर्धनः ॥ ३
समाधौ योजयामास मनः पद्मनिभेक्षणः ।
किमप्येष जगन्नाथो ध्यात्वा देवेश्वरः स्थितः
स्थिते देवगुरौ तत्र समाधौ दीपवद्धरौ ।
तत्र शब्दो महाघोरः प्रादुरासीत्समंततः ॥ ५
खाद खादत मोदेत यात यात मृगानिमान् ।
प्रेषयेह पुनः सर्वान्प्रसादाच्छार्ङ्गधन्वनः ॥ ६
एष विष्णुरयं कृष्णो हरिरीश इतोऽच्युतः ।
नमोऽस्तु विष्णो देवेश स्वामिन्माधव केशव
इत्यादिशब्दः सुमहानाविरासीत्तदा निशि ।
ततश्च सुमहानादः सिंहानां मृगविद्विषाम् ८
धावतां च शुनां राजन्मृगाननु विनर्दताम्
मृगाणां भीतियुक्तानामृक्षाणां द्वीपिनां तथा
गजानां नदतां राजन्बृंहितं च ततस्ततः ।
महावातसमुद्भूतक्षुभितस्येव वारिधेः ॥१०
नादस्त्रैलोक्यवित्रासः प्रादुरासीत्तदा निशि ।
श्रुत्वा शब्दं हरिर्देवस्तादृशं तत्र धिष्ठितः ॥११
समाधिक्षोभमासाद्य विश्वस्य च जगत्पतिः ।
ततः संचिन्तयामास कोऽयमेष महास्वनः १२
कस्यायमीदृशः शब्दः स्तुतियुक्तो मम त्विति ।
अहोऽस्मिन्मृगयाशब्दः शुनां संचरतां वने ॥
मृगाणामथ सर्वेषां नादश्च सुमहानयम् ।
व्यामिश्रस्तुतियुक्ताभिर्वाग्भिर्मम समंततः ॥

इति संचिन्त्य मनसा दिशो विप्रेक्ष्य सर्वतः
तत आस्ते हरिस्तत्र ज्ञातुं तस्य समुद्भवम् ॥
ततो मृगाः समाधावन्यत्र तिष्ठति केशवः ।
तांश्चैवानुचरो राजन्स्वगणः समपद्यत ॥ १६
अथ वै दीपिका राजञ्छतशोऽथ सहस्रशः
ततस्तमोऽपि व्यनशद्दिवेव समपद्यत ॥ १७
ततोनु भूतसङ्घाश्च समदृश्यन्त तत्र ह ।
पिशाचाश्च महाघोरा नदन्तो बहु विस्वनम्
भक्षयन्तोऽथ पिशितं पिबन्तो रुधिरं बहु ।
प्रादुरासन्महाघोराः पिशाचा विकृताननाः॥
हन्यमाना हता राजन्पतन्तः पतिता मृगाः ।
इतश्चेतश्च धावन्तो बाणैर्विद्धा मृगा द्विपाः ॥
ततो मृगसहस्राणि समुदीर्णानि भारत ।
यत्रासौ तिष्ठते देवस्तत्र याता निरन्तरम्॥२१
अन्तरीकृत्य देवेशं स्थितानीत्यनुशुश्रुम ।
पिशाच्यो विकृताकाराः कराला रोमहर्षणाः॥
पुत्रवत्यः समापेतुर्यत्र तिष्ठति केशवः ।
श्वगणस्तत्र राजेन्द्र चरत्येवं ततस्ततः ॥ २३
ततः स भगवान्विष्णुः सर्वमालोक्य विष्ठितः॥
विस्मयं परमं गत्वा पश्यन्नास्ते स्म केशवः ॥
कस्यैष विस्तृतो नादः
कस्य वायं जनोऽपतत् ।
को नु मां स्तौति भक्त्या वै
भविष्ये प्रीतिमानहम् ॥ २५
कस्य मुक्तिः समायाता प्रीते मयि सुदुर्लभा ।
इति संचिन्त्य भगवानास्ते प्राकृतवद्धरिः॥२६

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां
अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

पिशाचागमनम् ।

७९

वैशम्पायन उवाच ।

तेषामनु महाघोरौ पिशाचौ विकृताननौ । प्रांशू पिङ्गलरोमाणौ दीर्घजिह्वौ महाहनू ॥ १

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि नीलकण्ठकृते भारतभावदीपे टीकायामष्टसप्ततितमोऽध्यायः ७८

७९

तेषामन्विति ।

---

१ ख. ०हान्मृगाननुविनर्दताम् । मृगाणां भी० । २ ख. ०जन्श्वग० । ३ घ. ०क्य वेष्टि० ।

लम्बकेशौ विरूपाक्षौ हीहीहा हेति वादिनौ
खादन्तौ मांसपिटकं पिबन्तौ रुधिरं बहु ॥ २
अन्त्रवेष्टितसर्वाङ्गौ दीर्घौ कृशकृतोदरौ ।
लम्बमानमहाप्रान्तशूलप्रोतशिरोधरौ ॥ ३
कर्षन्तौ शवयूथानि बाहुभ्यां तत्र तत्र ह ।
हसन्तौ विविधं हासं स्वजातिसदृशं नृप ॥४
वदन्तौ बहुरूपाणि वचांसि प्राकृतानि च ।
कम्पयन्तौ महावृक्षानूरुपादप्रघट्टनैः ॥ ५
सृक्किणी लेलिहन्तौ च दन्तान्कटकटायिनौ ।
अस्थिस्नायुसमाकीर्णौ धमनीरज्जुसंततौ ॥ ६
वदन्तौ कृष्ण कृष्णेति माधवेति च संततम् ।
कदा नु द्रक्ष्यते विष्णुः स इदानीं क्व तिष्ठति७
स्वामिनः कुत्र वसतिः कुतो द्रष्टुं यतामहे ।
अत्र वा कुत्र देवेशः कुतो नु स्थास्यते हरिः॥
कुतः पद्मपलाशाक्षः साक्षादिन्द्रानुजो हरिः॥
यमाहुः पुण्डरीकाक्षं ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥९
तमजं पुरुषं विष्णुं द्रष्टुमभ्युद्यता वयम् ।
अन्तकाले जगन्नाथं प्रविवेश जगत्त्रयम् ॥१०
तमजं विश्वकर्तारं कुतो द्रक्ष्याम सांप्रतम् ।
यस्य विस्तार एवैष लोकः प्राणिनिवासिनः॥
तं द्रष्टुं देवमीशानं यतामः सांप्रतं हरिम् ।
दशा घोरतमा लोके विद्विष्टा सर्वजन्तुभिः ॥
पैशाचीयं समुत्पन्ना कथं नौ प्राविशद्बलात् ।
नरमांसास्थिकलुषा सर्वभीतिप्रदायिनी ॥१३
अहो नौ दुष्कृतं कर्म प्राक्तने कर्मसंचये ।
अत्रैव महती प्रीतिर्वर्तते सर्वदा तथा ॥ १४
यावन्नौ दुष्कृतं कर्म तावत्स्थास्यति तादृशी ।
दशा सा सर्वविद्विष्टा प्राणिपीडनकारिणी ॥
सर्वथा दुष्कृतं कर्म बहुभिर्जन्मसंचयैः ।
तथाहि तत्फलं घोरमद्यापि न निवर्तते ॥ १६
यतः स्म प्राणिनो हन्तुं श्वगणैः सह सांप्रतम्
तथाहि प्राणिनो लोके बाल्यमादौ समास्थिताः
अज्ञानावृतचित्ताश्च कृत्याकृत्यं न जानते ।
तथा यौवनिनो भ्रान्ता विषयैर्बहुलीकृताः ॥
यतन्ते श्रेयसे नैव ततो विषयसंस्थिताः ।
विषयाविष्टचित्ता हि मनुष्या न विजानते॥१९
तथा च वृद्धभावे तु व्याधिभिर्बहुभिर्वृताः
ज्वरादिभिर्महाघोरैर्नानादुःखविधायिभिः ॥
यतन्ते न हि वै श्रेयो विनष्टेन्द्रियगोचराः ।
ततो मृता गर्भवासे वसन्ति सततं नराः ॥२१
विण्मूत्रकलिले घोरे दुःखैर्बहुभिराचिताः ।
च्यवन्ते तु ततो घोराद्गर्भात्संसारमण्डले ॥२२
परस्परं विहिंसन्तः कुर्वन्तः कर्मसंचयम् ।
महत्येवं सदा घोरे संसारे दुःखसंकुले ॥ २३
पापानि बहुरूपाणि कुर्वतेऽज्ञानतस्तदा ।
संसारस्यैष महिमा विस्तृतः सर्वजन्तुषु ॥ २४
अच्छेद्यः शस्त्रसंपातैरुपायैर्बहुभिः सदा ।
एतस्माच्च निवर्तन्ते मर्त्याः प्राकृतबुद्धयः ॥ २५
इमं हत्वा मनुष्येन्द्रमिदमस्माद्धराम्यहम् ।
चोरयित्वा धनमिदं हरिष्याम्याददाम्यहम्२६
निर्भर्त्स्यैनमिमं शान्तं हरिष्यामि धनं बली ।
इत्यादिव्याकुला मूर्खा यतन्ते प्राणिपीडनम्॥
अस्यैव दुःखमूलस्य संसारस्य सदा हरिः ।
भेषजं सर्वथा देवः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ २८
आदिदेवः पुराणात्मा आत्मा ब्रह्मविदां सदा
ते वयं सर्वयत्नेन द्रक्ष्यामः सर्वथा हरिम् ।
इत्थं पिशाचौ भाषन्तौ प्रादुरास्तां हरेः पुरः

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्राया-
मेकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

मांसस्य पिटकं मञ्जूषामिव परस्य शरीरमित्यर्थः ॥२॥ लम्बमानं च महाप्रान्तं च तत् शूलं च तत्र प्रोतानि शिरोधराणि याभ्यां तौ । नृमुण्डमालासंयुक्तशूलधारिणावित्यर्थः ॥ ३ ॥ श्रेयः श्रेयसे । विनष्टेन्द्रियगोचराः इतस्ततो भ्रममाणानामिन्द्रियाणां वशगा इत्यर्थः ॥ २१ ॥ प्राकृतबुद्धयः देहात्मवादिनः ॥२५॥ पीडनं कर्तुम् ॥२७॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकाया-मेकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

घण्टाकर्णकृता विष्णुस्तवप्रार्थना तस्य समाधिलाभश्च ।

८०

वैशम्पायन उवाच ।

ततः स भगवान्विष्णुः पिशाचौ मांसभक्षकौ
ददर्शाथ महाघोरौ दीपिकाधारिणौ हरिः ॥१
विलोकयांचक्रतुस्तौ पिशाचौ देवकीसुतम् ।
स्थितं सुखासने विष्णुं दृष्ट्वा लोकेश्वरेश्वरम् ॥
तौ च गत्वा समुद्देशं पिशाचौ केशवस्य ह
ततस्तावूचतुर्विष्णुमन्तरीकृत्य केशवम् ॥ ३
को भवान्कस्य वा मर्त्यः कुतश्चागम्यते त्वया ।
किमर्थमिह संप्राप्तो वने घोरे मृगाकुले ॥४
निर्मनुष्ये द्वीपिवृते पिशाचगणसेविते ।
श्वापदैः सेव्यमाने च विपिने व्याघ्रसंकुले ॥५
सुकुमारोऽनवद्याङ्गः साक्षाद्विष्णुरिवापरः ।
पद्मपत्रेक्षणः श्यामः पद्माभः श्रीपतिः स्वयम्६
अस्मत्प्रीतिकरः साक्षात्प्राप्तो विष्णुरिवापरः
देवो वा यदि वा यक्षो गन्धर्वः किन्नरोऽपि वा
इन्द्रो वा धनदो वापि यमोऽथ वरुणोऽपि वा
एकाकी विपिने घोरे ध्यानार्पितमना इव ॥ ८
ब्रूहि मर्त्य यथातत्त्वं ज्ञातुमिच्छामि मानद ।
एवं पृष्टः पिशाचाभ्यामाह विष्णुरुरुक्रमः॥ ९
क्षत्रियोऽस्मीति मामाहुर्मनुष्याः प्रकृतिस्थिताः
यदुवंशे समुत्पन्नः क्षात्रं वृत्तमनुष्ठितः ॥ १०
लोकानामथ पाताऽस्मि शास्ता दुष्टस्य सर्वदा
कैलासं गन्तुकामोऽस्मि द्रष्टुं देवमुमापतिम्॥
इत्येवं मम वृत्तान्तः कथ्यतां कौ युवामिति ।
युवामिह समायातौ किमर्थं ब्राह्मणाश्रमम् ॥
एषा हि महती पुण्या नानाविप्रनिषेविता ।
बदरीयं समाख्याता न क्षुद्रैराश्रिता क्वचित्॥
तपस्विभिस्तपोयुक्तैर्जुष्टा सिद्धनिषेविता ।
श्वगणा नात्र दृश्यन्ते पिशाचा मांसभोजनाः
न हन्तव्या मृगाश्चात्र मृगया नात्र वर्तते ॥
न तु क्षुद्रैः प्रवेष्टव्या न कृतघ्नैर्न नास्तिकैः१५
अहमस्य तु देशस्य रक्षिता नात्र संशयः ।
व्यतिक्रमो यदि भवेत्तस्य शास्ताऽस्मि यत्नतः
कौ भवन्तौ क्व नु युवां कस्येयं महती चमूः ।
नातः परं प्रवेष्टव्यमृषयस्त्वत्र संस्थिताः ॥ १७
विघ्नस्तत्र प्रवर्तेत तपःसु च तपस्विनाम् ।
इहैव स्थीयतां तावद्वक्तव्यं च ततः सुखम्
अन्यथाहं निषेद्धा स्यां बलाद्वाक्यैस्तथैव च ।

वैशम्पायन उवाच ।

एवं पृष्टौ पिशाचौ तु वक्तुमेवोपचक्रतुः १९
तयोरेको महाघोरः पिशाचो दीर्घबाहुकः ।
उवाच वचनं तत्र यथा हृदि समर्पितम् ॥ २०

पिशाच उवाच ।

श्रूयतामभिधास्यामि समाहितमना भव ।
नमस्कृत्य जगन्नाथं हरिं कृष्णं जगत्पतिम् ।
आदिदेवमजं विष्णुं वरेण्यमनघं शुचिम् ।
वक्ष्यामि सकलं यद्वृत्तया शृणु यदीच्छसि २२
घण्टाकर्णोऽस्मि नाम्नाहं पिशाचो घोरदर्शनः
मांसादो विकृतो घोरः साक्षान्मृत्युरिवापरः
धनदस्यानुगन्ताहं साक्षाद्रुद्रसखस्य च ।
ममायमनुजः साक्षादन्तकस्यान्तको ह्यहम् ॥
मृगयेयं सुमहती विष्णोः पूजार्थमित्युत ।
ममेयं वर्तते सेना श्वगणोऽपि ममैव तु ॥ २१
आगतोऽहं महाशैलात्कैलासाद्भूतसेवितात्
अहं पिशाचवेषेण संविष्टः पापकर्मकृत् ॥ २६
सततं दूषयन्विष्णुं घण्टामाबध्य कर्णयोः ।
मम न प्रविशेन्नाम विष्णोरिति विचिन्तयन्
अहं कैलासनिलयमासाद्य वृषभध्वजम् ॥
आराध्य तं महादेवमस्तुवं सततं शिवम् २८
ततः प्रसन्नो मामाह वृणीष्वेति वरं हरः ।
ततो मुक्तिर्मया तत्र प्रार्थिता देवसन्निधौ २९
मुक्तिं प्रार्थयमानं मां पुनराह त्रिलोचनः ।
मुक्तिप्रदाता सर्वेषां विष्णुरेव न संशयः ॥ ३०

८०

तत इति । दीपिकाधारिणौ तदानीं रात्रेः सत्त्वात् ॥१॥ अन्तरीकृत्य केशवमप्यकेशवीकृत्य ॥३॥ हे मर्त्येति संबोधनम् । अन्तरीकृतत्वादेव ॥९॥ अनुगन्ता अनुचरः २४

तस्माद्गत्वा च बदरीं तत्राराध्य जनार्दनम् ।
मुक्तिं प्राप्नुहि गोविन्दान्नरनारायणाश्रमे ३१
इत्युक्तो देवदेवेन शूलिना ज्ञातवानहम् ।
तमेव परमं मत्वा गोविन्दं गरुडध्वजम् ३२
तस्मात्प्रार्थयमानः सन्मुक्तिदेशममुं गतः ।
अन्यच्च शृणु मे कार्यं यदि कौतूहलं तव ३३
पुरी द्वारवती नाम पश्चिमस्योदधेस्तटे ।
यदुवृष्णिसमाकीर्णा सागरोर्मिसमाकुलाम् ॥
अध्यास्ते स हरिर्विष्णुस्तां पुरीं पुरुषोत्तमः ।
द्रष्टुं लोकहितार्थाय वसन्तं द्वारकापुरे ॥ ३५
निर्गतः सांप्रतं मर्त्यं वयमेतैः सहानुगैः ।
विष्णुः सर्वेश्वरः साक्षाद्द्रष्टव्योऽस्माभिरद्य वै
लोकानां प्रभवः पाता कर्ता हर्ता जगत्पतिः
आदिः स हि समस्तस्य प्रभवः कारणं हरिः

कर्ता समस्तस्य हरिः पुरातनः
प्रभुः प्रभूणामपि यः सदात्मकः ।
तमादिदेवं वरदं वरेण्यं
द्रष्टुं हरिं सप्रति संयताः स्मः ॥ ३८
यस्य प्रसादाज्जगदेवमासी-
त्सप्राणिगन्धर्वमहोरगौघम् ।
देवं जगद्योनिमजं जनार्दनं
द्रष्टुं हरिं संप्रति संयताः स्मः ॥ ३९
यस्योदयाद्विश्वमिदं प्रभूतं
लयं च तस्मिन्समुपैति कल्पे ।
तस्यैव साक्षाद्वशवर्ति विश्वं
द्रक्ष्याम देवं पुरुषोत्तमं हरिम् ॥ ४०
स्रष्टा च योऽसौ सकलस्य देव
पाता च हर्ता च हरिः स एव ।
द्रक्ष्याम नित्यं भुवनेश्वरं हरिं
पुराणमाद्यं प्रभविष्णुमव्ययम्॥ ४१
अजस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता
भुवश्च कर्ता हरिरेक एव ।
तं योगिनो योगविशुद्धबुद्धिं
लभेम तेनैव मतिः समाकुला ॥ ४२

निगीर्य विश्वं सकलं जगत्पतिः
शेते शिशुत्वं समवाप्य साक्षात् ।
वटस्य पत्रे जगतां निवासः
पादौ च विक्षिप्य करौ विधुन्वन् ॥
यस्योदरे देवमुनिः पुरातनो
ददर्श लोकानखिलान्स मायया ४३
प्रविश्य विश्वं सकलं यथाव-
द्बहिर्यथा भूतमभूदिदं महत् ॥ ४४
निगीर्य विश्वं जगदादिकाले
शेते महात्मा जलधेर्जलौघे ।
देव्या श्रिया चामरलोलहस्तया
निषेव्यमाणः पुरुषोत्तमस्तदा ॥ ४५
नाभेश्च यस्याविरभूत्सपत्रं
पद्मं महत्काञ्चनसप्रभं प्रभोः ।
जन्मास्पदं लोकगुरोर्यदासी-
द्विस्तारि पद्मं जगदादिसृष्टौ ॥ ४६
दधार यो भूतपतिर्महान्महीं
दंष्ट्राग्रसंस्थापितरूढमूलाम् ।
नदन्महामेघ इवादिकाले
कुर्वन्वराहो मुनिगीतमूर्तिः ॥ ४७
हरिः पुराणः पुरुषोत्तमः प्रभुः
कर्ता समस्तस्य समस्तसाक्षी ।
यज्ञात्मको यज्ञपतिर्जगत्पति-
द्रष्टुं तमीशं वयमुद्यताः स्मः ॥ ४८
केचिद्बहुत्वेन वदन्ति देव-
मेकात्मना केचिदिमं पुराणम् ।
वेदान्तसंस्थापितसत्त्वयुक्तं
द्रष्टुं तमीशं वयमुद्यताः स्मः ॥ ४९
अनेकमेकं बहुधा वदन्ति
श्रुतिस्मृतिन्यायनिविष्टचित्ताः ।
आहुर्यमात्मानमजं पुराविदो
द्रष्टुं तमीशं वयमुद्यताः स्मः ॥ ५०

तेनैव दूषितेन विष्णुना हेतुभूतेन तस्य द्वेषादेव मे मतिः समाकुला जातेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ देवमुनिर्मार्कण्डेयः ॥४४॥ केचित् याज्ञिकाः बहुत्वेन इन्द्रादिरूपेण एकात्मना ऐक्येन उपासकाः । वयं तु प्रत्यगभेदेन द्रष्टुमिच्छाम इत्यर्थः ॥४९॥

---

१ क. ०दशार्हि० ।

यं प्राहुरीड्यं वरदं वरेण्य-
मेकान्ततत्त्वं मुनयः पुरातनाः ।
यं सर्वगं देवमजं जनार्दनं
द्रष्टुं हरिं संप्रति संयताः स्मः ॥ ५१
यस्मिन्विश्वमिदं प्रोतमादिकाले जगत्पिता ।
तं द्रष्टुमभिसंवृत्ताः किं नु वक्ष्याम सांप्रतम्
गच्छामो वयमन्यत्र गच्छ त्वं काममन्यतः ।
नियमोऽप्यस्ति नो मर्त्य यथेष्टं गच्छ सांप्रतम्
रात्रिमध्यमनुप्राप्तं नात्र कार्या विचारणा ।
इत्युक्त्वा घोररूपोसौ पिशाचो विकृताननः
तस्मिन्नेव समे देशे पीत्वा च रुधिरं बहु ।
भक्षयित्वा यथाकामं मांसराशिं विचक्षणः
अपः संस्पृश्य तत्रैव पार्श्वे संस्थाप्य साधनम्
अन्त्रपाशं महाघोरं संस्थाप्य विपुलं महत् ५६
आसनं कुशसंयुक्तं कृत्वा चाभ्युक्ष्य वारिणा
उत्सार्य श्वगणान्सर्वान्यत्नेन महता तदा ५७
सुखासनं समास्थाय समाधौ यतते श्वपः ।
एकचित्तस्तदा भूत्वा नमस्कृत्य च केशवम् ।
इमं मन्त्रं पठन्घोरः पिशाचो भक्तवत्सलम् ॥
नमो भगवते तस्मै वासुदेवाय चक्रिणे ।
नमस्ते गदिने तुभ्यं वासुदेवाय धीमते ॥ ५९
ओं नमो नारायणाय विष्णवे प्रभविष्णवे ।
मम भूयान्मनःशुद्धिः कीर्तनात्तव केशव ॥
जन्मेदमीदृशं घोरं मा भून्मम दुरासदम् ।
देवदूतो भविष्यामि स्मरणात्तव गोपते ॥ ६१
तव चक्रप्रहारेण कायो नश्यतु मामकः ।
मम भूयो भवो मा भूदेषा मे प्रार्थना विभो ॥
अर्थिनां कल्पवृक्षोऽसि दाता सर्वस्य सर्वदा ।
यत्र यत्र भवेज्जन्म यत्र तत्र भवान्हृदि ॥ ६३
वर्ततां मम देवेश प्रार्थनैषा ममापरा ।
नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं भवत्वेवं सदा मम ॥६४
निर्विघ्ना प्रार्थना देव नमस्तेऽस्तु सदा मम
यदा मे मरणं भूयात्तदा मा भूत्स्मृतिभ्रमः ६५
दिने दिने क्षणं चित्तं त्वयि संस्थं भवत्विति ।
एवं प्रेरय मां देव माभूत्ते चित्तमीदृशम् ॥ ६६
नृशंसोऽयं पिशाचोऽयं दयास्मिन्का भवेदिति
एवं चिन्तय मां देव भृत्यो मह्यमिति प्रभो ॥
परपीडा न मत्तोऽस्तु नमस्ते भगवन्प्रभो ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु मा भूवन्सांप्रतं हि मे
अन्तकाले ममाप्येवं प्रसादात्तव केशव ।
पृथिवीं यातु मे घ्राणं रसनां यातु मे पयः ॥६९
सूर्यं च यातु मे चक्षुः स्पर्शो यातु च मारुतः ।
श्रोत्रमाकाशमप्येतु मनः प्राणं च गच्छतु ॥७०
जलं मां रक्षतां नित्यं पृथिवी रक्षतां हरे ।
सूर्यो मां रक्षतां विष्णो नमस्ते सूर्यतेजसे ॥७१
वायुर्मां रक्षतां दुःखादाकाशं च जनार्दन ।
न मनः सर्वगं देव रक्षतां विषयान्तरे ॥ ७२
मनो विपर्यये घोरे पुरुषान्हन्ति नित्यशः ।
पापेषु योजयेत्पुंसः परपीडात्मकेषु च ॥ ७३
मनस्तद्रक्षतां देव भूयो भूयो जनार्दन ।
माभून्मनसि कालुष्यं मनो मे निर्मलं भवेत् ॥
कलुषं तस्य यच्चित्तं नरके पातयत्यमुम् ।
बाह्यानि निर्मलान्येवमिन्द्रियाणि भवन्त्युत
न तानि कार्यवन्तीह मनश्चेत्कलुषं भवेत् ।
नाङ्गानि सुघ्निनामेध्यं गृहीत्वा यो व्यवस्थितः
बहिः प्रक्षालनं कुर्वन्किं भवेत्तस्य केशव ।
व्यर्थो हि केवलं तस्य प्रग्रहो बाह्यगोचरः ॥७७
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन चित्तं रक्ष जनार्दन ।
बलवानिन्द्रियग्रामो वारयैनं जनार्दन ॥ ७८
परीवादाज्जगन्नाथ वाचं रक्षदुरुद्ग्रहाम् ।
परद्रव्यान्मनो रक्ष परदाराज्जनार्दन ।
सर्वत्र मे दया भूयात्प्रसादात्तव केशव ॥ ७९
त्वय्येव भक्तिरचला भूयाद्भूतेषु मे दया ।
बहुनात्र किमुक्तेन शृणुष्वेदं वचो मम ॥ ८०
सुखे दुःखे च रागे च भोजने गमने तथा ।
जाग्रत्स्वप्नेषु सर्वत्र त्वय्येव रमतां मनः ॥८१
मामकं देवदेवेश नमस्तेऽस्तु जनार्दन ।
इति ब्रुवन्घोरतमो जात्या हीनो न चित्ततः
पिशाचो भगवद्भक्तः समाधिं समपद्यत ।
दृढं बद्ध्वात्मनः कायमान्त्रपाशेन मांसपः ८३
निश्चलेनैव मनसा सुखमास्ते स्म संयतः ।
ध्यायन्हरिं जगद्योनिं विष्णुं पीताम्बरं शिवम्

इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु प्रसक्तानीति शेषः ॥६८॥ सर्वगं परमात्मगतं मम मनः कर्तृ, । विषयान्तरे विषयः शब्दादिः अन्तरः भेदः ते उभे कर्मणी न रक्षतां विषयप्रवणं भेदबुद्धिहरं च मनो मा भूदित्यर्थः ॥७२॥ अन्यथा दोषमाह—**मन इति** । विपर्यये विषयादिप्रावण्ये ॥ ७३ ॥ नाङ्गानीति सार्धः ॥ ७६ ॥ प्रग्रहः शुद्ध्यर्थमाग्रहः ॥७७॥ मांसपः मांसभक्षकः । पिबातिरत्र भक्षणार्थः ॥ ८३ ॥

१ °तः । यदि ते रोचते मर्त्य य° ।

मुकुन्दमादिपुरुषमेकाकारमनामयम् ।
नित्यं शुद्धं ज्ञानगम्यं कारणं सर्वदेहिनाम् ८५
नासिकाग्रं समालोक्य पठन्ब्रह्म सनातनम् ।
निर्वातस्थो यथा दीपः प्रोच्चरन्प्रणतः सदा ॥
प्रणवं वाचकं मत्वा वाच्यं ब्रह्मेति निश्चितः ।
एकाग्रं सततं कृत्वा चित्तं विष्णौ समर्पितम् ॥
विकल्परहितं चित्तं हृदि मध्ये न्यवेशयत् ।
पुण्डरीके शुभदले समाविश्य जगत्पतिम् ॥८८
आस्ते सुखं महायोगी पिशिताशस्तदा महान्
त्रिधामानं जपंस्तत्र स्मरन्विष्णुं सनातनम्८९

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां घण्टाकर्णचित्तसमाधौ अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

घण्टाकर्णस्य विष्णुसाक्षात्कारलाभः ।

८१

वैशम्पायन उवाच ।
ततः स भगवान्विष्णुः पिशाचं दृष्टवांस्तदा
चिन्तयन्तं स्वमात्मानं शुद्धिबुद्धिसमन्वितम् ॥
आत्मन्यवस्थितं साक्षात्पठन्तं प्रणवं सकृत् ।
प्रार्थयन्तं स्वमात्मानमेकान्ते नियतं हरिः ॥२
अचिन्तयज्जगन्नाथः कारणं पुण्यसंचये ।
ध्यात्वा तु सुचिरं विष्णुः कारणं पुण्यकर्मणः
धनदस्योपदेशेन पठन्सुबहुशः क्षितौ ।
वासुदेवेति कृष्णेति माधवेति च मां सदा ॥४
जनार्दन हरे विष्णो भूतभावनभावन ।
नराकार जगन्नाथ नारायण परायण ॥ ५
इतिमां नामभिर्नित्यं पठत्येव दिवानिशम् ।
स्वपञ्जाग्रंस्तथा तिष्ठन्भुञ्जन्गच्छंस्तथा वदन् ॥
भक्षयन्मांसपिटकं पिबञ्छोणितमेव वा ।
बाधमानं च सुचिरं हत्वा चापि मृगान्बहून् ॥
हनने भोजने चैव जाग्रत्स्वप्ने तथैव च ।
सर्वेष्वपि च कार्येषु कर्ताहमिति मन्यते ॥ ८
एतस्य कर्मणः पाक एष घोरस्य कर्मणः ।
निश्चित्यैवं जगन्नाथः प्रीतस्तस्य बभूव ह ॥ ९
अदर्शयत्स्वमात्मानमनन्यस्य जगत्पतिः ।
शुद्धेऽन्तःकरणे तस्य पिशाचस्यापि भूमिप ॥
स च घोरः पिशाचोपि ददर्शात्मनि केशवम्
पीतकौशेयवसनं पद्माक्षं श्यामलं हरिम् ॥११
शङ्खिनं चक्रिणं विष्णुं स्रग्विणं गदिनं विभुम्
किरीटिनं कौस्तुभिनं श्रीवत्साच्छादितोरसम्
नीलमेघनिभं कान्तं गरुडस्थं प्रभञ्जनम् ।
चतुर्भुजं शुभगिरं निश्चलं सर्वगं शिवम् ॥ १३
अनादिनिधनं नित्यं मायाविनममायिनम् ।
सत्ययुक्तं सदा शुद्धं बुद्धिगम्यं सदाऽमलम् ॥
मनस्येवं जगन्नाथं दृष्ट्वा विष्णुमनेकधा ।
अनुन्मील्यैव नयने कृतार्थोऽस्मीत्यमन्यत ॥
अथ दृष्टो हरिर्विष्णुः साक्षात्सर्वत्रगः शुभः ।
प्रसन्नो हि हरिर्मह्यं तेनाहं दृष्टवान्हरिम् ॥१६
सिद्धं मे जन्मनः कृत्यं किमतः कृत्यमस्ति मे
ग्रन्थयो मम निर्भिन्ना वश्यान्येवेन्द्रियाणि मे
प्रायेण जितमित्येव मनो मन्ये स्मृते हरौ ।
दूषणा च निरस्ता मे प्रसन्नोऽहं तथाऽभवम् ॥
एतेभ्योऽपि पिशाचेभ्यो निर्मुक्तः सांप्रतं तथा
योऽसौ ममानुजः साक्षात्स च भक्तस्तथा हरौ
कालेन चैव निर्मुक्तो विष्णोः सायुज्यमाप्नुयात्
इत्येवं चिन्तयित्वा स आन्त्रपाशं विभिद्य च ।
क्रमेण प्राणानुन्मुच्य विलोक्य च दिशस्तथा ।
शरीरं सुगमं कृत्वा प्राविशत्स सुखेन ह ॥२१

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भाविष्यपर्वणि टीकायामशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

८१

तत इति ॥ १ ॥ आत्मनि हृदयपङ्कजे ॥ ११ ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैला० पिशाचस्य विष्णुत्साक्षाकारे एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

घण्टाकर्णकृतो विष्णुस्तवः।

८२

वैशम्पायन उवाच

पिशिताशो जगन्नाथं ददर्शाथ जगद्गुरुम्।
समाधौ च यथादृष्टं भूमौ चापि तथा हरिम् ॥
अयं विष्णुरयं विष्णुरित्यूचे पिशिताशनः।
समाधौ च यथा दृष्टः सोऽयमत्रापि दृश्यते।
इत्युक्त्वा च पुनर्ब्रूते नृत्यन्निव हसन्निव ॥ २
अयं स चक्री शरशार्ङ्गधन्वा
गदी रथी सध्वजतूणपाणिः।
सहस्रमूर्धा सकलामरेशो
जगत्प्रसूतिर्जगतां निवासः ॥ ३
विष्णुर्जिष्णुर्जगन्नाथः पुराणः पुरुषोत्तमः ॥
विश्वात्मा विश्वकर्ता यः सोऽयमेष सनातनः
अस्यैव देवस्य हरेः स्तनान्तरे
विराजते कौस्तुभरत्नदीपः।
यस्य प्रसादाज्जगदेतदादौ
विराजते चन्द्रमसेव रात्रिः ॥ ५
योऽसौ पृथ्वीं दधाराशु दंष्ट्रया जलसंचयात्।
योऽयमेव हरिः साक्षाद्वाराहं वपुरास्थितः
बद्ध्वा तथा दानवमुग्रपौरुषं
ददौ च शक्राय ततोऽनुराज्यम्।
बलिं बलादेष हरिः स वामनः
स्तुतश्च भक्त्या मुनिभिः पुरातनैः ॥७
दंष्ट्राकरालः सुमहान्हत्वा यो दानवान्रणे।
निःशोकमखिलं लोकं चकारासौ जनार्दनः ॥
आदौ दधारैकभुजेन मन्दरं
निर्जित्य सर्वानसुरान्महार्णवे।
ददौ च शक्राय सुधामयं महा-
न्स एष साक्षादिह मामवस्थितः॥ ९
यः शेते जलधौ नागे देव्या लक्ष्म्या सुखावहः
हत्वा तौ दानवौ घोरौ मधुकैटभसंज्ञितौ ॥
यमाहुराद्यं विबुधा जगत्पतिं
सर्वस्य धातारमजं जनित्रम्।
अणोरणीयांसमतिप्रमाणं
स्थूलात्स्थविष्ठं हरिमेव विष्णुम्॥ ११
यत्र स्थितमिदं सर्वं प्राप्ते लोकस्य नाशने।
आदौ यस्मात्समुत्पन्नं सोऽयं विष्णुरितिस्थितः
यस्येच्छया सर्वमिदं प्रवृत्तं
प्रवर्तते चापि जनार्दनस्य।
अयं स विष्णुः पुरुषोत्तमः शिवः
प्रवर्तते मामिह यादवेश्वरः ॥ १३
भृगोर्वंशे समुत्पन्नो जामदग्न्य इति श्रुतः।
शिष्यत्वं समवाप्यैव मृगव्याधस्य यः स्थितः
जघान वीर्याद्बलिनं महारणे
कुठारशस्त्रेण गिरीशशिष्यः।
सहस्रबाहुं कृतवीर्यसंभवं
हयैर्गजैश्चैव रथैश्च निर्गतम् ॥ १५
कुरुक्षेत्रं समासाद्य यश्चकार पितृक्रियाम्।
निःक्षत्रियमिमं लोकं कृतवानेकविंशतिः॥ १६
रघोरथ कुले जातो रामो नाम जनार्दनः।
सीतया च श्रिया युक्तो लक्ष्मणानुचरः कृती ॥
कृत्वा च सेतुं जलधौ जनार्दनो
हत्वा च रक्षःपतिमाशुगैः शरैः
दत्त्वा च राज्यं स विभीषणाय
दशाश्वमेधैरयजच्च योऽसौ ॥ १८

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायामेकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

८२

पिशिताशेति १ जनित्रं जनयितारम्॥१०॥ पितृक्रियां पितृतर्पणं रुधिरेणेति शेषः ॥ १६ ॥

वसुदेवकुले जातो वासुदेवेति शब्दितः ।
गोकुले क्रीडते योऽसौ संकर्षणसहायवान् ॥
उत्तानशायी शिशुरूपधारी
पीत्वा स्तनं पूतनिकाप्रदत्तम् ।
व्यसुं चकाराशु जनार्दनस्तदा
दनोः सुतां तामवसत्सुखं हरिः २०
पयःपानं तथा कुर्वन्भक्षयन्दधिपिण्डकम् ।
दाम्ना बद्धोदरो विष्णुर्मात्रा रुषितया दृढम्
ततश्च दाम्ना सुदृढेन बद्धो
जघान योऽसौ यमलार्जुनौ च
क्रीडन्हरिर्गोकुलवासवासी
गोपीभिरास्वाद्य मुखं स्तनं च ॥ २२
वृन्दावने वसन्विष्णुर्गोपैर्गोकुलवासिभिः
तत्र हत्वा हयं राजान्वरराजांशुमानिव ॥ २३
यः क्रीडते नागफणौ जनार्दनो
निषेव्यमाणः सह गोपदारकैः ।
महाह्रदे नागपतिं जगत्पति-
र्ममर्द वीर्यातिशयं प्रदर्शयन् ॥ २४
यो धेनुकं तालवने तत्फलैः सममच्छिनत् ।
हत्वा दानवमुग्रं तं गोपान्विस्मापयत्यसौ ॥
दधार यो गोधरमुग्रपौरुषा-
न्महामतिर्भैघसमागमे सति ।
विडम्बयञ्छक्रबलं प्रमोदयन्
गोपांश्च गोपींश्च स गोकुलं हरिः ॥
गोपीनां स्तनमध्ये तु क्रीडते काममीश्वरः ।
योऽसौ पिबंस्तदधरं मायामानुषदेहवान् ॥२७
गोपीभिरास्वाद्य मुखं विविक्ते
शेते स्म रात्रौ सुखमेव केशवः ।
स्तनान्तरेष्वेव तदा च तासां
कामीव कान्ताधरपल्लवं पिबन् ॥ २८
अक्रूरेण समाहूतस्तेन गच्छान्हि यामुने ।
जले यो दर्शितस्तेन नागलोके स एव हि ॥
ततश्च गच्छन्बलवाञ्जनार्दनो
हत्वा तमुग्रं रजकं बलात्पथि ।
हृत्वा च वस्त्राणि यथेष्टमीश्वरो
ययौ सरामो मथुरां पुरीं हरिः ॥ ३०

लब्ध्वा च दामानि बहूनि कामदो
दत्वा वरं माल्यकृते महान्तम् ।
लब्ध्वानुलेपं सुरभिं च यादवः
कुब्जां चकाराशु महार्हरूपाम् ॥ ३१
योऽसौ चापं समादाय मध्ये छित्वा महद्धनुः
सिंहनादं महांश्चक्रे कल्पान्ते जलदो यथा ॥ ३२
हत्वा गजं घोरमुदग्ररूपं
विषाणमादाय ततोऽनु केशवः ।
ननर्त रङ्गे बहुरूपमीश्वरः
कंसस्य दत्वा भयमुग्रवीर्यः ॥ ३३
योऽसौ हत्वा महामल्लं चाणूरं निहतद्विषम् ।
यादवेभ्यो ददौ प्रीतिं कंसस्यैव तु पश्यतः ॥
जघान कंसं रिपुपक्षघातिनं
पितृद्विषं यादवनामधेयम् ।
संस्थाप्य राज्ये हरिरुग्रसेनं
सांदीपनं काश्यमुपागतो यः ॥ ३५
विद्यामवाप्य सकलां दत्वा पुत्रं महामुनेः ।
साग्रजोऽथ जगामाशु मथुरां यादवीं पुरीम् ॥
हत्वा निशुम्भं नरकं महामतिः
कृत्वा स घोरं कदनं जनार्दनः ।
ररक्ष विप्रान्मुनिवीरसंघा-
न्देवांश्च सर्वाञ्जगतो जगत्पतिः॥ ३७
स एष भगवान्विष्णुरद्य दृष्टो जनार्दनः ।
कृतकृत्योऽस्मि संजातः सायुज्यं प्राप्तवानहम्
येन दृष्टो हरिः साक्षात्तस्य मुक्तिः करे स्थिता
सोऽयमेष हरिः साक्षात्प्रत्यक्षमिह वर्तते ॥
नूनं जन्मान्तरे पूर्वे धर्मः संचित एव मे ।
यस्य पाकः समुत्पन्नो येनासौ दृश्यते मया ॥
सर्वथा पुण्यवानास्मि नष्टसंसारबन्धनः ।
किमस्मै दीयते वस्तु किं न वक्ष्यामि सांप्रतम्
करिष्ये किमहं विष्णो वदस्वाद्य यथेप्सितम् ॥
वैशम्पायन उवाच ।
इत्युक्त्वा विस्तरं नादं ननर्द बहुशस्तदा ।
जहास विकृतं भूयो ननर्त पिशिताशनः ॥४२
नमो नमो हरे कृष्ण यादवेश्वर केशव ।
प्रत्यक्षं च हरेस्तत्र ननर्त विविधं नृप ॥ ४३

फणांवाक्रम्येति शेषः । "फणा द्वयोः" इत्यमरः । पुंसि द्विवचनमिदम् ॥ २४ ॥ गोधरं शैलम् ॥२६॥ स्तनमध्ये हृदये ॥ २७ ॥ दामानि पुष्पमालाः, माल्यकृते मालाकाराय ॥ ३१ ॥ गजं कुवलयापीडं, विषाणं दन्तम् ॥ ३३ ॥ यादवनामधेयं न तु यादवं द्रुमिलजत्वात् ॥ ३५ ॥ पुत्रं नष्टमिति शेषः ॥ ३६ ॥ केशवेत्यन्तं पठन् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां घण्टाकर्णस्तुतौ द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

घण्टाकर्णस्य मुक्तिः ।

८३

वैशम्पायन उवाच ।
विहस्य विकृतं भूयः प्रनृत्य च यथाबलम् ।
ब्राह्मणस्य हतस्याथ शवमादाय सत्वरः ॥ १
द्विधाकृत्य महाघोरं पिशितं केशशाड्वलम् ।
ततः खण्डं समादाय अद्भिरभ्युक्ष्य यत्नतः
विधाय पात्रे सुशुभे नमस्कृत्य जनार्दनम् ।
इदं प्रोवाच देवेशं प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ॥३
गृहाण मे जगन्नाथ भक्ष्यं योग्यं तव प्रभो ।
भवादृशैर्जगन्नाथ ग्राह्यं सर्वात्मना हरे ॥ ४
भक्तिनम्रा वयं विष्णो नात्र कार्या विचारणा
दत्तं यद्भक्तिनम्रेण ग्राह्यं तत्स्वामिना हरे ॥ ५
नवं सुसंस्कृतं भक्ष्यं ब्राह्मण्यं शवमुत्तमम् ।
अस्माकं पिशिताशानां शास्त्रे नियतमेव हि ॥
तस्माद्गृहाण भगवन्यदि दोषो न विद्यते ।
इत्युक्त्वा विकृतं भूयो विहस्य स तु कामतः॥
दातुमैच्छत्सदा खण्डमस्पृश्यं तु शवस्य ह ।
ततः प्रीतोऽभवत्तस्मै मनसाऽपूजयच्च तम् ॥
अहोऽस्य स्नेहकारुण्यं मयि सर्वत्र वर्तते ।
इति संचिन्त्य मनसा प्रोवाच यदुपुङ्गवः॥ ९
अलमेतेन सर्वत्र पिशाच पिशिताशन ।
अस्पृश्यं मादृशैरेतद् ब्राह्मण्यं शवमुत्तमम्॥ १०
ब्राह्मणः सर्वथा पूज्यो जन्तुभिर्धर्मकाङ्क्षिभिः
पिशाचा घोरकर्माणो यनन्ते ब्रह्महिंसने ॥११
न हन्तव्याः सदा विप्रास्तद्धिंसा नरकावहा
तस्मादस्पृश्यमस्माभिर्नात्र कार्या विचारणा॥
भक्त्या प्रीतोऽस्मि भद्रं ते मनो निर्मलता मया
मनःशुद्धिं यदा यत्नं ततः प्रीतोऽस्मि मांसप ॥
अस्मत्संकीर्तनाच्छश्वच्छुद्धं हि करणं तव ।
अतीव मनसा प्रीत इत्युक्त्वा भगवान्हरिः ॥
पस्पर्शाङ्गं तदा विष्णुः पिशाचस्याथ सर्वतः ।
करेण मृदुना देवः पापान्निर्मोचयद्धरिः ॥१५
ततस्तस्याभवद्रूपं कामरूपसमप्रभम् ।
दीर्घकुञ्चितकेशाढ्यो दीर्घबाहुः सुलोचनः ॥
समाङ्गुलिः समनखः समवक्त्रः समुन्नसः ।
पद्माक्षः पद्मवर्णाभः पद्मकेशरभूषणः॥ १७
केयूरी चाङ्गदी चैव कौशेयवसनस्तदा ।
ज्ञानवान्सत्त्वसंपन्नः साक्षादिन्द्र इवापरः ॥
गन्धर्व इव गायंस्तु सिद्धः सिद्ध इव स्वयम् ।
साक्षात्स्पृष्टं तदा विष्णोः करेण मृदुपूर्वकम्॥
न नूनं तादृशं रूपमासीत्कालान्तरेष्वपि ।
अद्यापि नैव मुनयो लभन्ते तादृशं वपुः ॥ २०
कृत्वा सुबहुशो घोरं तपः परमदारुणम् ।
यच्च लब्धं तदा तेन पिशाचेन नृपोत्तम ॥२१
को नु नाम जगन्नाथमाश्रितः सीदते नृप ।
स हि सर्वत्र कल्याणो यो हि नित्यं जनार्दनम्
ध्यायन्पठञ्जपन्वापि तस्य किं नास्ति भूपते ।
ततः प्रोवाच भगवान्स्थितं काममिवापरम्
अक्षयः स्वर्गवासस्ते यावदिन्द्रो वसिष्यति ।
तावत्स्वर्गी भवानस्तु शासनान्मम नान्यतः॥
नष्टे शक्रे ततः स्वर्गात्सायुज्यं मम गच्छतु ।
योऽयं भ्राता तव स्वर्गी यावदिन्द्रो भवेत्तदा॥
वरं वरय भद्रं ते यस्ते मनसि वर्तते ।
दाताऽस्मि सर्वं सर्वत्र नात्र कार्या विचारणा

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

८३

गृहाणेति ॥ १ ॥ यथेयं "यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः॥" इति श्रुतेरित्याशयः॥४॥**करणम्** अन्तःकरणम् ॥ १४ ॥ पद्माक्षः सनिमेषदृष्टिः । पिशाचानां प्राक् तदभावात् ॥ १७ ॥

घण्टाकर्ण उवाच
यश्चेमं संगमं देव संस्मरन्नियतात्मवान् ।
भक्तिस्तस्याचला देव त्वयि भूयाज्जनार्दन ॥
मनःशुद्धिर्भवेत्तस्य मा भूत्कलुषता हरे ।
कालुष्यं मनसस्तस्य मा भूदेष वरो मम ॥२८
एवमस्त्विति देवेशः स्वर्गं गच्छेति केशवः ।
इन्द्रातिथिर्भवानस्तु त्वां प्रतीक्ष्य हरिः स्थितः
इत्युक्त्वा भगवान्कृष्ण उत्थाप्य ब्राह्मणं तदा
तेन स्तुतो जगन्नाथः पूजयित्वा च तं द्विजम् ॥
ततो विसृज्य गोविंदस्तस्माद्देशादुपागमत् ।
यत्र ते मुनयः सिद्धा अग्निहोत्रसमन्विताः ॥
स च स्वर्गी ततः स्वर्गमाज्ञया केशवस्य ह ।
तस्मात्पठ सदा राजन्मनःशुद्धिं यदीच्छसि
मनश्च शुद्धं भवति पठतस्ते जगत्पते ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि घण्टाकर्णमुक्तिप्रदाने
त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

श्रीकृष्णतपोवर्णनम् ।

८४

वैशम्पायन उवाच ।
ततः स भगवान्विष्णुर्मुनिभ्यस्तत्रमादितः।
कथयामास यद्वृत्तं पिशाचस्य महात्मनः ॥१
तच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे विस्मयं परमं गताः ।
अहोऽस्य कर्मणः पाकस्तव संदर्शनादिति ॥
अर्चितो मुनिभिः सर्वैः प्रीतः प्रीतिमतां प्रियः
ततः प्रभाते विमले सूर्ये चाभ्युदिते सति
आरुह्य गरुडं विष्णुर्ययौ कैलासमुत्तमम् ।
भवद्भिस्तत्र गन्तव्यमित्युक्त्वा मुनिसत्तमान्
यत्र विश्वेश्वराः सिद्धास्तपस्यन्ति यतव्रताः।
यत्र वैश्रवणः साक्षादुपास्ते शंकरं सदा ॥ ५
यत्र तन्मानसं नाम सरो हंसालयं महत् ।
यत्र भृङ्गी रिटिर्देवमुपास्ते शंकरं शिवम् ॥६
गाणपत्यमवाप्याथ हरपार्श्वचरः सदा ।
यत्र सिंहा वराहाश्च द्विपद्वीपिमृगैः सह ॥ ७
क्रीडन्ति वन्यरतयः परस्परहिते रताः ।
यत्र नद्यः समुत्पन्ना गङ्गाद्याः सागरंगमाः ॥
यत्र विश्वेश्वरः शम्भुरच्छिनद्ब्रह्मणः शिरः ।
यत्रोत्पन्ना महावेत्रा भूतानां दण्डतां ययुः ॥९
उमया यत्र सहितः शंकरो नीललोहितः ।
ऋषिभिः प्रार्थितः पूर्वं ददौ यत्र गिरिः सुताम्
शंकराय जगद्धात्रे शिवाय जगतीपते ।
यत्र लेभे हरिश्चक्रमुपास्य बहुभिर्दिनैः ॥ ११
पुष्करैः शतपत्रैश्च नेत्रेण च जगत्पतिम् ।
गुहां यत्र समाश्रित्य क्रीडन्ते सिद्धकिन्नराः ॥
प्रियाभिः सह मोदन्ते पिबन्ते मधु चोत्तमम् ।
यमुद्धृत्य भुजैः सर्वैः पौलस्त्यो विरराम ह ॥
तमारुह्य महाशैलं देवकीनन्दनो हरिः ।
मानसस्योत्तरं तीरं जगाम यदुनन्दनः ॥ १५
तपश्चर्तुं किल हरिर्विष्णुः सर्वेश्वरः शिवः ।
जटी चीरी जगन्नाथा मानुषं वपुराश्रितः ॥
तपसे धृतचित्तस्तु शुचौ भूमावुपाविशत् ।
अवरुह्य ततो यानाद्गरुडाद्वेदसंमितात् ॥ १६
द्वादशाब्दं तपश्चर्तुं मनो दध्रे ततो हरिः ।
फाल्गुनेन तु मासेन समारेभे जगत्पतिः ॥१७
शाकभक्षो कृतजपो वेदाध्ययनतत्परः ।
किमुद्दिश्य जगन्नाथस्तपश्चरति मानवः ॥ १८
तं न विघ्नो यथाकामं दुर्ज्ञेयेश्वरचिन्तना ।
तपस्यति तदा विष्णौ पर्वते भूतसेविते ॥ १९
गरुडः कश्यपसुत इन्धनानि समाचिनोत् ।
होमार्थं वासुदेवस्य चरतस्तप उत्तमम् ॥ २०
चक्रराजोऽथ पुष्पाणि संचिनोति तदा हरेः ।
दिक्षु सर्वासु सर्वत्र ररक्ष जलदस्तदा ॥ २१
खड्ग आहृत्य यत्नेन कुशान्सुबहुशस्तदा ।
गदा कौमोदकी चैव परिचर्यां चकार ह ॥ २२

धनुःप्रवरमत्युग्रं शार्ङ्गं दानवभीषणम्।
स्थितं हि पुरतस्तस्य यथेष्टं भृत्यवत्स्वयम्॥
जुहोति भगवान्विष्णुरेधोभिर्बहुभिः सदा।
आज्यादिभिस्तदा हव्यैरग्निं संपूज्य माधवः॥
सप्तार्चिषः समाप्तिं च समस्तव्यस्ततः कृती
एकस्मिन्नेकदा मासे भुञ्जानो नियतात्मवान्॥
द्वितीये त्वथ पर्याये भुञ्जन्नेकेन केशवः।
एकस्मिन्वत्सरे भुञ्जंस्तथैवैकेन केनचित्॥२६
समाप्य तत्तपः सर्वमेवमेव जगत्पतिः।
द्वादशाब्दे तथा पूर्णे ऊनमासे जगत्पतिः॥
जुह्वन्नग्निं समास्थाय पठन्मन्त्रं जनार्दनः।
आरण्यकं पठन्विष्णुः साक्षात्सर्वेश्वरो हरिः
आस्ते ध्यानपरस्तत्र पठन्प्रणवमुत्तमम्॥ २८

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां कृष्णतपोवर्णने चतुरशीतितमोऽध्यायः॥ ८४॥

श्रीकृष्णसमीपे इन्द्रादिदेवानामागमनम्।

८५

वैशम्पायन उवाच।
तत इन्द्रः स्वयं तत्र आरुह्य गजमुत्तमम्।
द्रष्टुं सर्वेश्वरं विष्णुं तपस्यन्तं समाययौ॥ १
ततो यमस्तु भगवानारुह्य महिषं वरम्।
किंकरैश्च स्वयं साक्षादाययौ नगमुत्तमम्॥२
प्रचेता हंसमारुह्य वारुणैश्च समन्वितः।
श्वेतच्छत्रसमायुक्तः श्वेतव्यजनवीजितः॥ ३
ययौ कैलासशिखरं द्रष्टुं केशवमञ्जसा।
अन्ये चापि तथा देवा आदित्या वसवस्तथा
रुद्राश्चैव तथा राजन्द्रष्टुं केशवमाययुः।
सिद्धाश्च मुनयश्चैव गन्धर्वा यक्षकिन्नराः॥ ५
सर्वाश्चाप्सरसो राजन्नृत्यगीतविशारदाः
ततो देवगणाः सर्वे कैलासं समपद्यत॥ ६
पर्वतो नारदश्चैव तथाऽन्ये मुनिसत्तमाः।
विस्मयस्थितलोलाक्षाः सर्वदेवगणास्तथा॥७
आश्चर्यं खलु पश्यध्वं न भूतं न भविष्यति।
योगिध्येयः स्वयं कृष्णो यत्तप्यति गुरुःस्वयम्
को न्वत्र समयो भूयादिति ते मेनिरे गणाः
ततः समाप्ते सकले जगत्पते-
र्व्रते समूले सकलेश्वरः शिवः।
द्रष्टुं हरिं लोकहितैषिणं प्रभुं
ययौ भवान्या सह भूतसङ्घैः॥ ९
सार्धं कुबेरेण सगुह्यकेन
सख्या प्रियेण प्रभुरीश्वरः शिवः।
स्वयं जटी भूतपिशाचसंवृतः
शरी च खड्गी शशिखण्डशेखरः १०
करेण बिभ्रत्सह दर्भकुण्डिकां
करेण साक्षादपरेण दीपिकाम्।
अन्येन बिभ्रन्महतीं स डिण्डिमां
शूलं च बिभ्रन्नपरेण बाहुना॥ ११
गुणान्स रुद्राक्षकृतान्समुद्वह-
ञ्जटाभिरापिंगलताम्रमूर्तिः।
विराजमानः प्रभुरिन्दुशेखरो
वृषेण युक्तः स सितेन शंकरः॥ १२
उमास्तनद्वन्द्वसमर्पितानन-
स्तया समाश्लिष्य निपीडिताधरः।
गङ्गाम्बुविक्षालितचन्द्रशेखर-
स्तां चापि वीक्षन्बहुशस्तदा शिवः॥

८४
इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां चतुरशीतितमोऽध्यायः॥ ८४॥

८५
तत इति॥ १॥

भस्माङ्गरागैरनुलेपिताननो
महोरगैर्बद्धजटः सनातनः ।
शिरःकपालैः परिशोभितस्तदा
द्रष्टुं हरिं केशवमभ्ययाच्छिवः ॥ १४
यमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तं
पुरातनं सांख्यनिबद्धदृष्टयः।
यस्यापि देवस्य गुणान्समग्रां
स्तत्त्वांश्चतुर्विंशतिमाहुरेके ॥ १५
यमाहुरेकं पुरुषं पुरातनं
कणादनामानमजं महेश्वरम् ।
दक्षस्य यज्ञं विनिहत्य यो वै
विनाश्य देवानसुरान्सनातनः ॥ १६
यं विदुर्भूततत्त्वज्ञं भूतेशं भूतभावनम् ।
वामदेवं विरूपाक्षमाहुस्तत्त्वविदो जनाः १७
महादेवं सहस्राक्षं कालमूर्तिं चतुर्भुजम् ।
रुद्रं रोदननामानमाहुर्विश्वेश्वरं शिवम् ॥ १८
अप्रमेयमनाधारमाहुर्माहेश्वरा जनाः ।
नग्नं नग्नपरीतं तु नागिनं त्वग्निवर्चसम् ॥ १९
आहुर्विश्वेश्वरं शान्तं शिवमादिं सनातनम् ।
तस्य मूर्तिरिमाः सर्वा धराद्याः सकला नृप ॥
भूमिरापोऽनलो वायुः खं सूर्यश्च तथा शशी ।
अग्निश्च यजमानश्च प्रकृतिश्चैवमष्टधा ॥ २१
महादेवो महायोगी गिरीशो नीललोहितः ।
आदिकर्ता महाभर्ता शूलपाणिरुमापतिः ।
द्रष्टुं विश्वेश्वरं विष्णुं भूतसंघैः समाययौ ॥२२

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां शिवगमनकथने पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

श्रीकृष्णसमीपे शिवागमनम् ।

८६

वैशम्पायन उवाच ।
तस्याग्रे समपद्यन्त भूतसंघाः सहस्रशः ।
घण्टाकर्णो विरूपाक्षः कुण्डधारः कुमुद्वहः ॥
दीर्घरोमा दीर्घभुजो दीर्घबाहुर्निरञ्जनः ।
उरुनेत्रः शतमुखः शतग्रीवः शतोदरः ॥ २
कुण्डोदरो महाग्रीवः स्थूलजिह्वो द्विबाहुकः ।
पार्श्ववक्त्रः सिंहमुख उन्नतांसो महाहनुः ॥ ३
त्रिबाहुः पञ्चबाहुश्च व्याघ्रवक्त्रः सिताननः ।
एते चान्ये च बहवो दीर्घास्या दीर्घलोचनाः॥
नृत्यन्तः प्रहसन्तश्च स्फोटयन्तः परस्परम् ।
तथाऽन्ये घोररूपाश्च तथाऽन्ये विकृताननाः॥
प्रेतभक्षाः प्रेतवाहा मांसशोणितभोजनाः।
शवानि सुबहून्याशु भक्षयन्तस्ततस्ततः ॥ ६
पिबन्तो रुधिरं घोरं खण्डयन्तः शवान्बहून् ।
कराला वितता दीर्घा धमनिस्नायुसंतताः ॥७
नानाविधाः सुवीराश्च शूलाग्रप्रोतमानुषाः ।
शिलामालावृताः केचिदान्त्रपाशावपाशिताः॥
डिण्डिमैरट्टहासैश्च नादयन्तो वसुन्धराम् ।
कपालिनो भैरवाश्च जटिला मुण्डिनस्तथा ॥
एवं बहुविधा घोराः पिशाचा विकृताननाः ।
तथाऽन्ये मुनिवीराश्च ध्यायन्तः परमेश्वरम् ॥
पठन्तो वेदवाक्यानि साङ्गानि विविधानि च ।
कुण्डिकास्थकराः केचित्केचित्कुशविचारिणः
कौपीनवसनाः केचित्केचित्कार्पाससंवृताः ।
स्तुवन्तः शंकरं भक्त्या स्तोत्रैर्माहेश्वरैस्तथा ॥
एकत्र ते मुनिगणा अपरत्र गणास्तथा ।
अन्यत्र सिद्धगन्धर्वाः प्रियाभिः सह संगताः॥
नृत्यन्ति नृत्यकुशला गायन्ति रमं च कन्यकाः
विद्याधरास्तथाऽन्यत्र स्तुवन्तः शंकरं शिवम् ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां टीकायां पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

८६

तस्याग्र इति ॥ १ ॥

ननृतुस्तस्य पुरतो गच्छन्तोऽप्सरसां गणाः ।
एवमेतैर्महाघोरैः पिशाचैर्भूतकिन्नरैः॥ १५
मुनिभिश्चैव प्रमथैः समं शर्वः समाययौ।
यत्र विश्वेश्वरो विष्णुस्तपस्तेपे सुदारुणम् ॥
यत्र ते लोकपालाश्च तिष्ठन्ति स्म दिदृक्षया।
उमया लोकभाविन्या गङ्गया चन्द्रशेखरः॥
स सर्वलोकप्रभवो भवो विभु-
र्जटी च साक्षात्प्रणवात्मकः कृती।
द्रष्टुं हरिं विष्णुमुदारविक्रमो
ययौ यथेष्टं पिशिताशनैर्वृतः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां महादेवागमने षडशीतितमोऽध्यायः॥ ८६॥

श्रीविष्णुकृता शिवस्तुतिः ।

८७

वैशम्पायन उवाच।

एवं बहुविधैर्भूतैः पिशाचैरुरगैः सह।
आगत्य भगवान्रुद्रः शंकरो वृषवाहनः॥ १
ददर्श विष्णुं देवेशं तपन्तं तप उत्तमम्।
जुह्वानमग्निं विधिवद्द्रव्यैर्मेध्यैर्जगत्पतिम्॥ २
गरुडाहृतकाष्ठं तु जटिलं चीरवाससम्।
चक्रेणानीतकुसुमं खड्गानीतकुशं तथा॥ ३
गदाकृतसमाचारं देवदेवं जनार्दनम् ॥
इन्द्राद्यैर्देवसंघैश्च वृतं मुनिगणैः सह ॥ ४
अचिन्त्यं सर्वभूतानां ध्यायन्तं किमपि प्रभुम्
अवरुह्य वृषाच्छर्वो भगवान्भूतभावनः॥ ५
ततः प्रीतः प्रसन्नात्मा ललाटाक्ष उमापतिः।
ततो भूतपिशाचाश्च राक्षसा गुह्यकास्तथा
मुनयो विप्रवर्याश्च जयशब्दं प्रचक्रिरे।
जय देव जगन्नाथ जय रुद्र जनार्दन॥ ७
जय विष्णो हृषीकेश नारायण परायण।
जय रुद्र पुराणात्मञ्जय देव हरेश्वर॥ ८
आदिदेव जगन्नाथ जय शंकर भावन।
जय कौस्तुभदीप्ताङ्ग जय भस्मविराजित॥ ९
जय चक्रगदापाणे जय शूलिंस्त्रिलोचन।
जय मौक्तिकदीप्ताङ्ग जय नागविभूषण॥ १०
इति ते मुनयः सर्वे प्रणामं चक्रिरे हरिम्।
तत उत्थाय भगवान्दृष्ट्वा देवमवस्थितम्॥
वृषध्वजं विरूपाक्षं शंकरं नीललोहितम्।
ततो हृष्टमना विष्णुस्तुष्टाव हरमीश्वरम्॥

श्रीभगवानुवाच।

नमस्ते शितिकण्ठाय नीलग्रीवाय वेधसे।
नमस्ते शोचिषे अस्तु नमस्ते उपवासिने॥ १३
नमस्ते मीढुषे अस्तु नमस्ते गदिने हर।
नमस्ते विश्वतनवे वृषाय वृषरूपिणे॥॥ १४
अमूर्ताय च देवाय नमस्तेऽस्तु पिनाकिने।
नमः कुब्जाय कूपाय शिवाय शिवरूपिणे ॥
नमस्तुष्टाय तुण्डाय नमस्तुटितुटाय च।
नमः शिवाय शान्ताय गिरिशाय च ते नमः
नमो हराय हिप्राय नमो हरिहराय च
नमोऽघोराय घोराय घोरघोरप्रियाय च॥१७
नमोऽघण्टाय घण्टाय नमो घटिघटाय च।
नमः शिवाय शान्ताय गिरिशाय च ते नमः

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां षडशीतितमोऽध्यायः॥ ८६॥

८७

एवमिति। शितिकण्ठाय शितिर्विषमेव कृष्णवर्णत्वात् कण्ठे यस्य तस्मै। अत एव नीलकण्ठाय। शोचिषे दीप्तिमते॥१३॥ कूपाय कूपवासिने॥ १५॥ तुण्डाय मुखाय सर्वभक्षकायेत्यर्थः। तुष्टाय तुष्टिमते तुटितुटाय हिंस्राय॥ १६॥ हिप्राय हिनोति प्रापयति चेति हिप्रः। रेचकः पूरकश्च तदुभयरूपाय॥ १७॥ अघंटाय घंटाय घण्टावते घटीघटाय घटयतां स्रष्टॄणामपि स्रष्टे॥ १८॥

नमो विरूपरूपाय पुराय पुरहारिणे ।
नम आद्याय बीजाय शुचयेऽष्टस्वरूपिणे ॥१९
नमः पिनाकहस्ताय नमः शूलासिधारिणे ।
नमः खट्वाङ्गहस्ताय नमस्ते कृत्तिवाससे ॥
नमस्ते देवदेवाय नम आकाशमूर्तये ।
हराय हरिरूपाय नमस्ते तिग्मतेजसे ॥ २१
भक्तप्रियाय भक्ताय भक्तानां वरदायिने ।
नमोऽभ्रमूर्तये देव जगन्मूर्तिधराय च ॥ २२
नमश्चन्द्राय देवाय सूर्याय च नमो नमः ।
नमः प्रधानदेवाय भूतानां पतये नमः ॥ २३
करालाय च मुण्डाय विकृताय कपर्दिने ।
अजाय च नमस्तुभ्यं भूतभावनभावन ॥ २४
नमोऽस्तु हरिकेशाय पिंगलाय नमो नमः ।
नमस्तेऽभीषुहस्ताय भीरुभीरुहराय च ॥ २५
हराय भीतिरूपाय घोराणां भीतिदायिने ।
नमो दक्षमखघ्नाय भगनेत्रापहारिणे ॥ २६
उमापते नमस्तुभ्यं कैलासनिलयाय च ।
आदिदेवाय देवाय भवाय भवरूपिणे ॥ २७
नमः कपालहस्ताय नमोऽजमथनाय च ।
त्र्यम्बकाय नमस्तुभ्यं त्र्यक्षाय च शिवाय च ॥
वरदाय वरेण्याय नमस्ते चन्द्रशेखर ।
नम इध्माय हविषे ध्रुवाय च कृशाय च ॥ २९
नमस्ते शक्तियुक्ताय नगपाशप्रियाय च
विरूपाय सुरूपाय मद्यपानप्रियाय च ॥ ३०
श्मशानरतये नित्यं जयशब्दप्रियाय च
खरप्रियाय खर्वाय खराय खररूपिणे ॥ ३१
भद्रप्रियाय भद्राय भद्ररूपधराय च ।
विरूपाय सुरूपाय महाघोराय ते नमः ॥ ३२
घण्टाय घण्टभूषाय घण्टभूषणभूषिणे ।
तीव्राय तीव्ररूपाय तीव्ररूपप्रियाय च ॥ ३३
नग्नाय नग्नरूपाय नग्नरूपप्रियाय च ।
भूतावास नमस्तुभ्यं सर्वावास नमो नमः ॥
नमः सर्वात्मने तुभ्यं नमस्ते भूतिदायक ।
नमस्ते वामदेवाय महादेवाय ते नमः ॥ ३५
का नु वाक्स्तुतिरूपा ते को नु स्तोतुं प्रशक्नुयात् ।
कस्य वा स्फुरते जिह्वा स्तुतौ स्तुतिमतां वर ॥
क्षमस्व भगवन्देव भक्तोऽहं त्राहि मां हर ।
सर्वात्मन्सर्वभूतेश त्राहि मां सततं हर ॥ ३७
रक्ष देव जगन्नाथ लोकान्सर्वात्मना हर ।
त्राहि भक्तान्सदा देव भक्तप्रिय सदा हर ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां विष्णुकृतेश्वरस्तुतौ सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

श्रीशिवकृता विष्णुस्तुतिः ।

८८

वैशम्पायन उवाच ।
ततो वृषध्वजो देवः शूली साक्षादुमापतिः
करं करेण संस्पृश्य विष्णोश्चक्रधरस्य ह ॥१
प्रोवाच भगवान्रुद्रः केशवं गरुडध्वजम् ।
शृण्वतां सर्वदेवानां मुनीनां भावितात्मनाम् ॥२

पुराय क्षेत्ररूपाय । अष्टौ पृथिव्यादीनि स्वरूपाणि यस्य तस्मै अष्टस्वरूपिणे ॥ १९ ॥ हरिकेशाय हरयो रश्मयः इन्द्रियाणि वा केशा इव स्वरूपान्तर्गता बाहिर्भूताश्च यस्येति हरिकेशः । यं परमेश्वरस्य सितकृष्णकेशौ रामकृष्णावत्युक्तः कृष्णावतारः केशो यस्यावतारिणो महेश्वरस्येति वा हरिकेशस्तस्मै । अभीषुहस्ताय अर्जुनसारथये । भीरुभीरुश्चासौ हरश्च तस्मै भीरुभीरुहराय अतिभीतायातिसंहर्त्रे इत्यर्थः ॥ २५ ॥ अजमथनाय ब्रह्मशिरोहर्त्रे ॥ २८ ॥ भद्रेति पाठेऽतिमद्यमेव भद्रम् ॥ ३० ॥ खराय कर्कशाय ॥ ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

८८

तत इति ॥ १ ॥

१ घ. च, कुशा° । २ ख. मद्रपा° ।

किमिदं देवदेवेश चक्रपाणे जनार्दन।
तपश्चर्या किमर्थं ते प्रार्थना तव का विभो ॥ ३
स्वयं विष्णुर्भवान्नित्यस्तपस्त्वं तपसां हरे।
पुत्रार्थं यदि ते देव तपश्चर्या जनार्दन ॥ ४
पुत्रो दत्तो मया देव पूर्वमेव जगत्पते
शृणु तत्रापि भगवन्कारण कारणात्मक ॥ ५
तपश्चर्तुं प्रवृत्ताऽहं कुतश्चित्कारणाद्धरे।
वर्षायुतं महाघोरं पुरा कृतयुगे तदा ॥६
भवानी तत्र मे देव परिचर्तुं तदाऽभवत् ।
पित्रा नियुक्ता देवेश उमैषा वरवर्णिनी ॥ ७
भीत इन्द्रस्तदा देव मारं मां प्रैषयत्तदा ।
मधुना सह संयुक्तो मारो मामागतस्तदा ॥ ८
लक्ष्यं मामकरोत्तत्र बाणस्य प्रेषितस्य ह ।
एषा मां सेवते तत्र दानात्पुष्पादिनां हरे ॥ ९
ततः क्रुद्धोऽहमभवं दृष्ट्वा मारं तथाविधम् ।
क्रुद्धयतो मम देवेश नेत्रादग्निः पपात ह॥
सोऽयमग्निस्तदा मारं भस्मसात्कृतवान्हरे।
अचिन्तयं तदा विष्णो शक्रस्यैतच्चिकीर्षितम्
ततः प्रभृति देवेश दया तं प्रति वर्तत ।
ब्रह्मणा च नियुक्तोऽस्मि प्रीतस्तत्र जनार्दन ॥
नियुक्तः पुत्ररूपेण स ते देव जगत्पते ।
ज्येष्ठस्तव सुतो देव प्रद्युम्नेत्यभिविश्रुतः ॥ १३
स्मरं तं विद्धि देवेश नात्र कार्या विचारणा
इत्युक्त्वा पुनराहेदं याथात्म्यं दर्शयन्निव॥
मुनीनां श्रोतुकामानां याथात्म्यं तत्र सत्तमः
अञ्जलिं संपुटं कृत्वा विष्णुमुद्दिश्य शंकरः १५
उमया सार्धमीशानो याथात्म्यं वक्तुमैहत ।
हरे कुर्वति तत्रैवमञ्जलिं कुरुसत्तम ॥ १६
मुनयो देवगन्धर्वाः सिद्धाश्च सहकिन्नराः ।
अञ्जलिं चक्रिरे विष्णोर्देवदेवेश्वरे हरौ ॥ १७

महेश्वर उवाच ।

यत्तत्कारणमाहुस्तत्सांख्याः प्रकृतिसंज्ञकम्
ततो महान्समुत्पन्नः प्रकृतिर्यस्य कारणम् ॥
त्रिधा भूतं जगद्योनिं प्रधानं कारणात्मकम् ।
सत्त्वं रजस्तमो विष्णो जगदण्डं जनार्दनः॥
तस्य कारणमाहुस्त्वां सांख्यप्रकृतिसंज्ञकम्।
तद्रूपेण भवान्विष्णो परिणम्याधितिष्ठति ॥
तस्मात्तु महतो घोरादहंकारो महानभूत् ।
स त्वमादौ जगन्नाथ परिणामस्तथा हि सः ॥
अहंकारात्प्रभो देव कारणानि महान्ति च ।
तन्मात्राणि तथा पञ्च भूतानि प्रभवन्त्युत २२
तानि त्वामाहुरीशानं भूतानीह जगत्पते ।
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥
चक्षुर्घ्राणं तथा स्पर्शो रसनं श्रोत्रमेव च ।
मनः षष्ठं तथा देव प्रेरकं तत्र तत्र ह ॥ २४
कर्मेन्द्रियाणि चान्यानि वागादीनि जनार्दन ।
त्वमेव तानि सर्वाणि करोषि नियतात्मवान् ॥
स्वेषु स्वेषु जगन्नाथ विषयेषु तथा हरे ।
निवेशयसि देवेश याग्यामिन्द्रियपद्धतिम् ॥
यदा त्वं रजसा युक्तस्तदा भूतानि सृष्टवान् ।
यदा च सत्त्वयुक्तोऽसि तदा पाता जगत्त्रयम् ॥
यदा त्वं तमसाऽऽकृष्टस्तदा संहरसे जगत् ।
त्रिभिरेव गुणैर्युक्तः सृष्टिरक्षाविनाशने ॥ २८
वर्तसे त्रिविधां भूतिमादाय नियतात्मवान् ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु नियोजयसि माधव ॥
प्राणिनामुपभोगार्थमन्तः स्थित्वा जगद्गुरो ।
तस्मात्सर्वत्र भूतेषु वर्तते सर्वभोगवान् ॥ ३०
ब्रह्मा त्वं सृष्टिकाले तु स्थितौ विष्णुरसि प्रभो
संहारे रुद्रनामासि त्रिधामा त्वमसि प्रभो ॥
भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च
एताः प्रकृतयो देव भिन्नाः सर्वत्र ते हरे ॥

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्
सहस्रधारः साहस्री सहस्रात्मा दिवस्पतिः
भूमिं सर्वामिमां प्राप्य सप्तद्वीपां ससागराम् ।
अणुः सर्वत्रगो भूत्वा अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥
त्वमेवेदं जगत्सर्वं यद्भूतं यच्च भविष्यति ।
त्वत्तो विराट् प्रादुरभूत्तस्मात् चैव जनार्दन
तव वक्त्राज्जगन्नाथ ब्राह्मणो लोकरक्षकः ।
प्रादुरासीत्पुराणात्मन्षट्कर्मनिरतः सदा ॥
राजन्यस्तु तथा बाह्वोरासीत्संरक्षणे रतः ।
ऊर्वोर्वैश्यस्तथा विष्णोः पादाच्छूद्र उदाहृतः
एवं वर्णा जगन्नाथ तव देहाज्जनार्दन ।
मनसस्तव देवेश चन्द्रमाः समपद्यत ॥ ३८
सुखकृत्सर्वभूतानां शीतांशुरमितप्रभः ।
अक्ष्णोः सूर्यः समुत्पन्नः सर्वप्राणिविलोचनः
यस्य भासा जगत्सर्वं भासते भानुमानसौ ।
मुखादिन्द्रश्च अग्निश्च प्राणाद्वायुरजायत ॥४०
नाभेरभूदन्तरिक्षं तव देव जनार्दन ।
द्यौरासीत्तु महाघोरा शिरसस्तव गोपते ॥४१
पद्भ्यां भूमिः समुत्पन्ना दिशः श्रोत्राज्जगत्पते।
एवं सृष्ट्वा जगत्सर्वं व्याप्य सर्वं व्यवस्थितः

व्याप्य सर्वानिमाँल्लोकान्स्थितः सर्वत्र केशव
ततश्च विष्णुनामाऽसि धातोर्व्याप्तेश्च दर्शनात्
नारा आपः समाख्यातास्तासामयनमादितः।
यतस्त्वं भूतभव्येश तन्नारायणशब्दितः॥
हरसि प्राणिनो देव ततो हरिरिति स्मृतः
शंकरोऽसि सदा देव ततः शंकरतां गतः॥
बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाच्च तस्माद्ब्रह्मेति शब्दितः।
मधुरिन्द्रियनामेति ततो मधुनिषूदनः॥ ४६
हृषीकाणीन्द्रियाण्याहुस्तेषामीशो यतो भवान्
हृषीकेशस्ततो विष्णो ख्यातो देवेषु केशव॥
क इति ब्रह्मणो नाम ईशोऽहं सर्वदेहिनाम्।
आवां तवाङ्गसंभूतौ तस्मात्केशवनामवान्॥
मा विद्या च हरे प्रोक्ता तस्या ईशो यतो भवान्
तस्मान्माधवनामासि धवः स्वामीति शब्दितः
गौरेषा तु यतो वाणी तां च वेद यतो भवान्।
गोविन्दस्तु ततो देव मुनिभिः कथ्यते भवान्॥
त्रिरित्येव त्रयो वेदाः कीर्तिता मुनिसत्तमैः।
क्रमते तांस्तथा सर्वांस्त्रिविक्रम इति श्रुतः॥
अणुर्वामननामाऽसि यतस्त्वं वामनाख्यया।
मननान्मुनिरेवासि यमनाद्यातिरुच्यसे॥ ५२
तपश्चरसि यस्मात्त्वं तपस्वीति च शब्दितः।
वसन्ति त्वयि भूतानि भूतावासस्ततो हरे।
ईशस्त्वं सर्वभूतानामीश्वरोऽसि ततो हरे।
प्रणवः सर्ववेदानां गायत्री छन्दसां प्रभो॥
अक्षराणामकारस्त्वं स्फोटस्त्वं वर्णसंश्रयः।
रुद्राणामहमेवासि वसूनां पावको भवान्॥
अश्वत्थो वृक्षजातीनां ब्रह्मा लोकगुरुर्भवान्।
मेरुस्त्वं पर्वतेन्द्राणां देवर्षीणां च नारदः॥
दानवानां भवान्दैत्यः प्रह्लादो भक्तवत्सलः
सर्पाणामेव सर्वेषां भवान्वासुकिसंज्ञितः॥
गुह्यकानां च सर्वेषां भवान्धनद एव च।
वरुणो यादसां राजा गङ्गा त्रिपथभाग्भवान्॥
आदिस्त्वं सर्वभूतानां मध्यमन्तस्तथा भवान्।
त्वत्तः समभवद्विश्वं त्वयि सर्वं प्रलीयते॥५९
अहं त्वं सर्वगो देव त्वमेवाहं जनार्दन।
आवयोरन्तरं नास्ति शब्दैरर्थैर्जगत्पते॥ ६०
नामानि तव गोविन्द यानि लोके महान्ति च
तान्येव मम नामानि नात्र कार्या विचारणा॥
त्वदुपासा जगन्नाथ सैवास्तु मम गोपते।
यश्च त्वां द्वेष्टि देवेश स मां द्वेष्टि न संशयः॥
त्वद्विस्तारो यतो देव अहं भूतपतिस्ततः।
न तदस्ति विना देव यत्ते विरहितं हरे। ६३
यदासीद्वर्तते यच्च यच्च भावि जगत्पते।
सर्वं त्वमेव देवेश विना किंचित्त्वया न हि॥
स्तुवन्ति देवाः सततं भवन्तं स्वैर्गुणैः प्रभो।
ऋक्च त्वं यजुरेवासि सामासि सततं प्रभो॥
किमुच्यते मया देव सर्वं त्वं भूतभावन।
नमः सर्वात्मना देव विष्णो माधव केशव॥
नमस्करोमि सर्वात्मन्नमस्तेऽस्तु सदा हरे।
नमः पुष्करनाभाय वन्दे त्वामहमीश्वर॥ ६७

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां शिवकृतविष्णुस्तुतौ अष्टाशीतितमोऽध्यायः॥ ८८॥

महादेवेन कृष्णस्वरूपवर्णनम्।

८९

वैशम्पायन उवाच।
इत्युक्त्वा देवदेवेशं मुनीनाह पुनः शिवः
एवं जानीत हे विप्रा ये भक्ता द्रष्टुमागताः १
एतदेव परं वस्तु नैतस्मात्परमस्ति वः।
एतदेव विजानीध्वमेतद्वः परमं तपः॥ २

धातोः "विष्लृ व्याप्तौ" इत्यस्य व्याप्त्यर्थस्य दर्शनात् ॥ ४३॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि शिवकृत विष्णुस्तुतिर्नामाष्टाशीतितमोऽध्यायः॥ ८८॥

८९

इत्युक्त्वेति॥ १॥ एतदित्यङ्गुल्या कृष्णं दर्शयति। तपः तपःफलम्॥ २॥

एतदेव सदा विप्रा ध्येयं सततमानसैः ।
एतद्वः परमं श्रेय एतद्वः परमं धनम् ॥ ३
एतद्वो जन्मनः कृत्यमेतद्वस्तपसः फलम् ।
एष वः पुण्यनिलय एष धर्मः सनातनः ॥ ४
एष वो मोक्षदाता च एष मार्ग उदाहृतः ।
एष पुण्यप्रदः साक्षादेतद्वः कर्मणां फलम् ॥ ५
एतदेव प्रशंसन्ति विद्वांसो ब्रह्मवादिनः ।
एष त्रय्यागतिर्विप्राः प्राप्यो ब्रह्मविदां सदा ६
एतदेव प्रशंसन्ति सांख्ययोगसमाश्रिताः ।
एष ब्रह्मविदां मार्गः कथितो वेदवादिभिः ७
एवमेव विजानीत नात्र कार्या विचारणा ।
हरिरेकः सदा ध्येयो भवद्भिः सत्त्वमास्थितैः
नान्यो जगति देवोऽस्ति विष्णोर्नारायणात्परः
ओमित्येवं सदा विप्रा पठत ध्यात केशवम् ९
ततो निःश्रेयसप्राप्तिर्भविष्यति न संशयः ।
एवं ध्यातो हरिः साक्षात्प्रसन्नो वो भविष्यति
भवनाशमयं देवः करिष्यति दृढं हरिः ।
सदा ध्यात हरिं विप्रा यदीच्छा प्राप्तुमच्युतम्
एष संसारविभवं विनाशयति वो गुरुः ।
स्मरध्वं सततं विष्णुं पठध्वं त्रिशरीरिणम् १२
मनःसंयमनं विप्राः कुरुध्वं यत्नतः सदा ।
शुद्धेऽन्तःकरणे विष्णुः प्रसीदति तपोधनाः
ध्यात्वा मां सर्वयत्नेन
ततो जानीत केशवम् ।
उपास्योऽहं सदा विप्रा
उपास्येऽस्मिन्हरौ स्मृतः ॥ १४
उपायोऽयं मया प्रोक्तो नात्र संदेह इत्यपि ।
अयं मार्गः सदा विप्रा यतध्वमघनाशने ॥ १५
यथा वो बुद्धिरखिला शुद्धा भवति यत्नतः ।
तथा कुरुत विप्रेन्द्रा यथा देवः प्रसीदति १६
वैशम्पायन उवाच ।
एवमुक्तास्ततः सर्वे मुनयः पुण्यशीलिनः ।
यथावदुपगृह्णाना निरसन्संशयं नृप १७
एवमेवेति तं विप्राः
प्राहुः प्राञ्जलयो हरम् ।
छिन्नो नः संशयः सर्वो
गृहीतोऽर्थः स तादृशः ॥ १८
एतदर्थं समायाता वयमद्य तवालयम् ।
संगमाद्युवयोः सर्वो नष्टो मोहो महानिह १९
यथा वदसि देवेश तथा नः श्रेयसे परम् ।
यथाऽऽह भगवान्रुद्रो यतामः सततं हरौ ।
इति ते मुनयः प्रीताः प्रणेमुः केशवं हरिम् २०

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां ऋष्युपदेशे नवाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

पुनरपि शिवकृता विष्णुस्तुतिः ।

९०

वैशम्पायन उवाच ।
ततः स भगवान्रुद्रः सर्वान्विस्मापयन्निव ।
स्तुत्या प्रचक्रमे स्तोतुं विष्णुं विश्वेश्वरं हरिम्
अर्थ्याभिस्तु तदा वाग्भिर्मुनीनां शृण्वतां तथा
महेश्वर उवाच ।
नमो भगवते तुभ्यं वासुदेवाय श्रीमते ।
यस्य भासा जगत्सर्वं भासते नित्यमच्युत २
नमो भगवते देव नित्यं सूर्यात्मने नमः ।
यः शीतयति शीतांशुर्लोकान्सर्वानिमान्विभुः

सततमानसैः आवीच्छिन्नाचित्तवृत्तिभिः ॥ ३ ॥ फलम् ऐकाग्र्यम् ॥ ४ ॥ त्रय्यागतिः कर्मकाण्डप्राप्यः ॥ ६ ॥ संसारस्य विभवः नानारूपेण भवनं यस्याः सकाशात् सा मूलाविद्या तां त्रिशरीरिणं ब्रह्मादित्रयदेहम् ॥ १२ ॥ ध्यात्वेति । स्वस्य सगुणब्रह्मभावं जानीतेति केशवस्य निर्गुणब्रह्मभावनं च सूचयति । उपास्यः चिन्तनीयः । उपास्य उपगत्य प्राप्यः ॥ १४ ॥ निरसन् निरस्तवन्तः ॥ १७ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां नवाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

९०

ततः स इति ॥ १ ॥

नमस्ते विष्णवे देव नित्यं सोमात्मने नमः ।
यः प्रजाः प्रीणयत्येको विश्वात्मा भूतभावनः
नमः सर्वात्मने देव नमो यागात्मने हरे ।
यो दधार करेणासौ कुशचीरादि यत्सदा ५
दधार वेदान्सर्वांश्च तुभ्यं ब्रह्मात्मने नमः ।
सर्वान्संहरते यस्तु संहारे विश्वदृक्सदा ॥ ६
क्रोधात्माऽसि विरूपोऽसि
तुभ्यं रुद्रात्मने नमः ।
सृष्टौ स्रष्टा समस्तानां
प्राणिनां प्राणदायिने ॥ ७
अजाय विष्णवे तुभ्यं स्रष्ट्रे विश्वसृजे नमः ।
आदौ प्रकृतिमूलाय भूतानां प्रभवाय च ॥ ८
नमस्ते देवदेवेश प्रधानाय नमो नमः ।
पृथिव्यां गन्धरूपेण संस्थितः प्राणिनां हरे ९
दृढाय दृढरूपाय तुभ्यं गन्धात्मने नमः ।
अपां रसाय सर्वत्र प्राणिनां सुखहेतवे ॥ १०
नमस्ते विश्वरूपाय रसाय च नमो नमः ।
तेजसा भास्करो यस्तु घृणी जन्तुहितः सदा
तस्मै देव जगन्नाथ नमो भास्कररूपिणे ।
वायोः स्पर्शगुणो यत्र शीतोष्णसुखदुःखदः ॥
नमस्ते वायुरूपाय नमः स्पर्शात्मन हरे ।
आकाशेऽवस्थितः शब्दः सर्वश्रोत्रनिवेशनः
नमस्ते भगवन्विष्णो तुभ्यं सर्वात्मने नमः ।
यो दधार जगत्सर्वं मायामानुषदेहवान् १४
नमस्तुभ्यं जगन्नाथ मायिनेऽमायदायिने ।
नम आद्याय बीजाय निर्गुणाय गुणात्मने १५
अचिन्त्याय सुचिन्त्याय
तस्मै चिन्त्यात्मने नमः ।
हराय हरिरूपाय
ब्रह्मणे ब्रह्मदायिने ॥ १६
नमो ब्रह्मविदे तुभ्यं ब्रह्मब्रह्मात्मने नमः ।
नमः सहस्रशिरसे सहस्रकिरणाय च ॥ १७
नमः सहस्रवक्त्राय सहस्रनयनाय च ।
विश्वाय विश्वरूपाय विश्वकर्त्रे नमो नमः ॥
विश्वचक्रे नमो नित्यं भूतावास नमो नमः ।
इन्द्रियायेन्द्ररूपाय विषयाय सदा हरे ॥ १९
नमोऽश्वशिरसे तुभ्यं वेदाभरणरूपिणे ।
अग्नयेऽग्निपते तुभ्यं ज्योतिषां पतये नमः २०
सूर्याय सूर्यपुत्राय तेजसां पतये नमः ।
नमः सोमाय सौम्याय नमः शीतात्मने हरे ॥
[नमो वषट्कृते तुभ्यं स्वाहास्वधास्वरूपिणे]
नमो यज्ञाय इज्याय हविषे हव्यसंस्कृते ।
नमः स्रुवाय पात्राय यज्ञाङ्गाय पराय च ॥ २२
नमः प्रणवदेहाय क्षरायाप्यक्षराय च ।
वेदाय वेदरूपाय शास्त्रिणे शास्त्ररूपिण ॥ २३
गदिने खड्गिने तुभ्यं शंखिने चक्रिणे नमः ।
शूलिने चर्मिणे नित्यं वरदाय नमो नमः २४
बुद्धिप्रियाय बुद्धाय प्रबुद्धाय सुखाय च ।
हरये विष्णवे तुभ्यं नमः सर्वात्मने गुरो ॥ २५
नमस्ते सर्वलोकेश सर्वकर्त्रे नमो नमः ।
नमः स्वभावशुद्धाय नमस्ते यज्ञसूकर ॥ २६
नमो विष्णो नमो विष्णो नमो विष्णो नमो हरे
नमस्ते वासुदेवाय वासुदेवाय धीमते २७
नमः कृष्णाय कृष्णाय सर्वावास नमो नमः ।
नमो भूयो नमस्तेऽस्तु पाहि लोकाञ्जनार्दन ॥
इति स्तुत्वा जगन्नाथमुवाच मुनिसत्तमान् ।
इदं स्तोत्रमधीयाना नित्यं व्रजत केशवम् २९
शरण्यं सर्वभूतानां तत्र श्रेयो विधास्यति ।
य चेमं धारयिष्यन्ति स्तवं पापविमोचनम् ॥
तेषां प्रीतः प्रसन्नात्मा पठतां शृण्वतां हरिः ।
श्रेयो दास्यति धर्मात्मा नात्र कार्या विचारणा
अवश्यं मनसा ध्यात्वा केशवं भक्तवत्सलम् ।
श्रेयः प्राप्तुं यदीच्छन्ति भवन्तः शंसितव्रताः
इत्युक्त्वा भगवान्रुद्रस्तत्रैवान्तरधीयत ।
सगणः शंकरः साक्षादुमया भूतभावनः ३३
नेमुस्तं मुनयः सर्वे परां निर्वृतिमाययुः ।
तमेव परमं तत्त्वं मत्वा नारायणं हरिम् ।
विस्मयं परमं गत्वा मेनिरे स्वकृतार्थताम् ३४
लोकपालास्तदा विष्णुं नमस्कृत्य हरिं मुदा
जग्मुः स्वान्यथ वेश्मानि गणैः सर्वैर्नृपोत्तम
आरुह्य भगवान्विष्णुर्गरुडं पक्षिपुङ्गवम् ।
शङ्खी चक्री गदी खड्गी शार्ङ्गी तूणी[1] तनुत्रवान्

घृणः घृणया रश्मयस्तद्वान् सूर्यः । घुणिरिति पाठः स्वच्छः ॥ ११ ॥ ब्रह्मब्रह्मात्मने वेदयज्ञस्वरूपाय ॥ १७ ॥ कृष्णाय नामतः कृष्णाय वर्णतः ॥ २८ ॥

१ ख. °र्णी तलम्बवा° ।

यथागतं जगन्नाथो ययौ बदरिकामनु ।
सायाह्ने पुण्डरीकाक्षो नित्यं मुनिनिषेविताम्
तत्र गत्वा यथायोगं विनम्य हरिरीश्वरः ।
अर्चितो मुनिभिः सर्वैर्निषसाद सुखासने ३८

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां कृष्णप्रत्यागमने नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

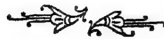

पौण्ड्रकवृत्तान्तारम्भः ।

९१

वैशम्पायन उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु पौण्ड्रो नृपवरोत्तमः ।
बलवान्सत्त्वसंपन्नो योद्धा विपुलविक्रमः १
वृष्णिशत्रुस्तदा राजा कृष्णद्वेषी बलात्तदा ।
नृपान्सर्वान्समाहूय प्रोवाच नृपसंसदि ॥ २
जिता च पृथिवी सर्वा जिताश्च नृपसत्तमाः
वृष्णयस्ते बलोन्मत्ताः कृष्णमाश्रित्य गर्विताः
दास्यन्ति मे करं सर्वे न हि ते कृष्णसंश्रयात
स तु कृष्णश्चक्रबलान्मामवज्ञाय तिष्ठति ॥ ४
अहं चक्रीति गर्वोऽभूत्तस्य गोपस्य सर्वदा ।
शङ्खी चक्री गदी शार्ङ्गी शरी तूणी सहायवान्
एवमादिर्महागर्वस्तस्य संप्रति वर्तते ।
लोके च मम यन्नाम वासुदेवेति विश्रुतम् ॥६
अगृह्णान्मम तन्नाम गोपो मदबलान्वितः ।
तस्य चक्रस्य यच्चक्रं ममापि निशितं महत् ७
गर्वहन्तृ सदा तस्य नाम्ना चापि सुदर्शनम् ।
सहस्रारं महाघोरं तस्य चक्रस्य नाशनम् ॥ ८
अनेकमहतं चक्रं गोपजस्य नृपोत्तमाः ।
ममाप्येतद्धनुर्दिव्यं शार्ङ्गं नाम महारवम् ॥ ९
गदा कौमोदकी नाम ममेयं बृहती दृढा ।
कालायससहस्रस्य भारेण सुकृता मया ॥ १०
खड्गो नन्दकनामासौ ममायं विपुलो दृढः
अन्तकस्यान्तको घोरस्तस्य खड्गस्य नाशकः
तत्रायं च गदी खड्गी शंखी चक्री तनुत्रवान् ।
युधि जेता च कृष्णस्य नात्र कार्या विचारणा॥
मां च ब्रूत नृपाश्चैव गदिनं चक्रिणं तथा ।
शंखिनं शार्ङ्गिणं वीरं ब्रूत नित्यं नृपोत्तमाः ॥
वासुदेवेति मां ब्रूत न तु गोपं यदूत्तमम् ।
एकोऽहं वासुदेवो हि हत्वा तं गोपदारकम् ॥
सख्युर्मम बलाद्धन्ता नरकस्य महात्मनः ।
मां तथा यदि न ब्रूते दण्ड्या भारशतैः शतम्
सुवर्णस्य च निष्कस्य धान्यस्य बहुशस्तदा ।
तथा भवति राजेन्द्रे मनसा दुस्सहं यथा ॥१६
केचिल्लज्जासमायुक्ता आसंस्ते बलवत्तराः ।
रसज्ञा बलवीर्यस्य राजानस्ते सदा नृप ॥१७
अपरे तु नृपा राजन्नेवमेवेति चुक्रुशुः ।
अन्ये बलमदोत्सिक्ता जेष्यामः केशवं रणे ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पौण्ड्रकोक्तौ एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

९१

बाणयुद्धे यदुक्तं हरिहराद्वैतं तदेव कैलासयात्रायां हरेः शिवाराधनकत्वेन शिवस्य विष्णुस्तावकत्वेन च दृढीकृतम् । तेन शास्तृशास्ययोर्जीवेशयोरविकृतब्रह्मभावः । कृत्स्नस्य शास्त्रस्यार्थ उक्तः । अथावरकृत्यशेषं व्याचष्टे-**एतस्मिन्नेव काले इत्यादिना** ॥ १ ॥ चक्रस्य नाशकमिति शेषः ॥७॥ अनेकं बहुविग्रहम् अहतम् अप्रतिहतं तादृशं ममापीति भावः ॥९॥ "भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः" तेषां भाराणां शतैः शतम् अयुतमित्यर्थः ॥ १५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायामेकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

---

१ घ. मां संब्रू० ।

पौण्ड्रकनारदसंवादः ।

९२

वैशम्पायन उवाच ।

ततः कैलासशिखरान्निर्गतो मुनिसत्तमः ।
नारदः सर्वलोकज्ञः पौण्ड्रस्य नगरं प्रति ॥ १
अवतीर्य नभोभागात्प्रत्यागम्य नरोत्तमम् ।
द्वाःस्थेन च समाज्ञप्तः प्रविवेश गृहोत्तमम् ॥ २
अर्घादिसमुदाचारं नृपाल्लब्ध्वा महामुनिः ।
निषसादासने शुभ्रे ह्यास्तृते शुभवाससा ॥३
कुशलं पृष्टवान्भूयो नृपः स मुनिसत्तमम् ।
उवाच नारदं भूयः पौण्ड्रको बलगर्वितः ॥ ४
भवान्सर्वत्र कुशलः सर्वकार्येषु पण्डितः ।
प्रथितो देवसिद्धेषु गन्धर्वेषु महात्मसु ॥ ५
सर्वत्रगो निराबाधो गत्वा सर्वत्र सर्वदा ।
अगम्यं तव विप्रेन्द्र ब्रह्माण्डे न हि किंचन ॥
नारदेदं वद त्वं हि यत्र यत्र गतो भवान् ।
तत्र तत्र तपःसिद्धो लोके प्रथितवीर्यवान् ।
पौण्ड्र एव च विख्यातो वासुदेवेति शब्दितः
शाङ्गी चक्री गदी शार्ङ्गी खड्गी तूणी तनुत्रवान्
विजेता राजसिंहानां दाता सर्वस्य सर्वदा ॥
भोक्ता राज्यस्य सर्वस्य शास्ता राजा बलाद्बली
अजेयः शत्रुसैन्यानां रक्षिता स्वजनस्य च ॥९
योऽद्य गोपकनामाऽसौ वासुदेवेति शब्दितः ।
तस्य वीर्यबले न स्तो नाम्नोऽस्य मम धारणे ॥
स हि गोपो वृथा बाल्याद्धारयत्येव नाम मे ।
इदं निश्चिनु विप्रेन्द्र एक एव भवाम्यहम् ॥११
वासुदेवो जगत्यस्मि-
न्निर्जित्य बलिनं यदुम् ।
वृष्णीन्सर्वान्बलात्क्षिप्त्वा
निहनिष्ये च तां पुरीम् ॥ १२
द्वारकां विष्णुनिलयां योद्धा चाहं महामते ।
एते च बलिनः सर्वे नृपा मम समागताः ॥
अश्वाश्च वेगिनः सन्ति रथा वायुजवा मम ।
नानामन्त्राः सहस्रं च गजा नियुतमेव च ॥
एतेनाहं बलेनाजौ हनिष्ये केशवं रणे ।
तस्मादेवं सदा विप्र वद ब्रह्मन्पुरे मम ॥ १५
इन्द्रस्यापि सदा विप्र वद नारद सांप्रतम् ।
प्रार्थनैषा मम विभो नमस्ये त्वां तपोधन ॥

नारद उवाच ।

सर्वत्रगः सदा चास्मि यावद्ब्रह्माण्डसंस्थितिः
आचार्यः सर्वकार्येषु गमने केनचिन्नृप ॥ १७
किंतु वक्तुं तथा राजन्नुत्सहे नृपसत्तम ।
महीं शासति देवेशे चक्रपाणौ जनार्दने ॥
विष्णौ सर्वत्रगे देवे दुष्टान्हत्वा सबान्धवान् ।
वासुदेवेति को नाम तिष्ठत्यस्मिन्हराविति ॥
को नाम वक्तुमेवेदं कृष्णे शासति गोमतीं ।
अज्ञानाद्वक्तुमेवं च समर्था प्राकृता जनाः ॥
हरिः सर्वत्रगो विष्णुर्दर्पं ते व्यपनेष्यति ।
अचिन्त्यविभवो विष्णुः शार्ङ्गधन्वा गदाधरः
आदिदेवः पुराणात्मा दर्पं ते व्यपनेष्यति ।
हास्यमेतन्महाराज यच्च वै तत्र संस्थितम् ॥
शार्ङ्गं खड्गं तथा राजन्महाघोरं न दाप्यते ।
अतीव हासकालोऽयं तव संप्रति वर्तते ॥ २३

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पौण्ड्रकनारदसंवादे द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

९२

तत इति ॥१॥ वद पौण्ड्रक एव वासुदेवशब्दित इति ख्यापयेत्यर्थः ॥७॥ आचार्यः शरणाकरणार्यः । पाठान्तरे गमने आचार्य इति योज्यम् ॥१७॥ को नाम धारयेदिति शेषः ॥१९॥ गोमती सूर्यकिरणसंपर्कवती द्वे भवन द्युभूनाम्नी शासति पालयात इदं वक्तुं को नाम समर्थः स्यात् । न कोऽपात्यर्थः । प्राकृतास्त्वादृशाः मूढाः ॥ २० ॥ तच्च शार्ङ्गादिकं तत्र विष्णौ स्थितं न दाप्यते त्वदीयेन शार्ङ्गादिना न च्छेद्येत इत्यर्थः "दा प्लवने" इत्यस्य रूपम् ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां पौण्ड्रनारदसंवादे द्विनवतितमोऽध्यायः ॥९२॥

---

१ ख. उग्रा मत्ताः सह० ।

पौण्ड्रकस्य द्वारकावरोधः ।

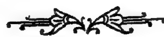
९३

वैशम्पायन उवाच ।

ततः क्रुद्धो महाराज पौण्ड्रो मदबलान्वितः
नारदं विप्रवर्यं तं प्रोवाच नृपसंसदि ॥ १
किमिदं प्राह विप्रर्षे राजाऽहं च द्विजैः सह ।
गच्छ त्वं काममथ वा मुने शापप्रदः सदा ॥२
भीतस्त्वत्तो महाबुद्धे गच्छ त्वं काममद्य हि ।
इत्युक्तो नृपवर्येण तूष्णीमेव स नारदः ॥ ३
जगामाकाशगमनो यत्र तिष्ठति केशवः ।
स गत्वा विष्णुसंकाशं विष्णोः सर्वं शशंस ह
तच्छ्रुत्वा भगवान्विष्णुर्यथेष्टं वदतामिति ।
दर्पं तस्यापनेष्यामि श्वोभूते द्विजसत्तम ॥ ५
इत्युक्त्वा विररामैव तस्मिन्बदरिकाश्रमे ।
ततः पौण्ड्रो महाबाहुर्बलैर्बहुभिरीश्वरः ॥६
अश्वैरनेकसाहस्रैर्गजैर्बहुभिरन्वितः ।
शस्त्रकोटिसमायुक्तः स राजा सत्यसंगरः ॥७
अनेकशतसाहस्रैः पत्तिभिश्च समन्वितः ।
एकलव्यप्रभृतिभी राजभिश्च समंततः॥ ८
अष्टौ रथसहस्राणि नागानामयुतं तथा ।
अर्बुदं पत्तिसङ्घानां तद्बलं समपद्यत ॥ ९
एतेन च बलेनाजौ प्रस्फुरन्नृपसत्तमः ।
विरराज महाराज उदयस्थो महारविः ॥ १०
स ययौ मध्यरात्रेण नगरीं द्वारकामनु ।
पत्तयो दीपिकाहस्ता रात्रौ तमसि दारुणे ॥
ययुर्विविधशस्त्रौघा संपतन्तो महाबलाः ।
द्वारकां वीर्यसंपन्नां महाघोरां नृपोत्तमाः ॥
रथं महान्तमारुह्य शस्त्रौघैश्च समावृतम् ।
पट्टिशासिसमाकीर्णं गदापरिघसंकुलम् ॥ १३
शक्तितोमरसंकीर्णं ध्वजमालासमाचितम् ।
किङ्किणीजालसंयुक्तं शरासिप्राससंयुतम् ॥
महाघोरं महारौद्रं युगान्तजलदोपमम् ।
धनुर्गदासमाकीर्णं महावाद्योपमं महत् ॥ १५
अग्न्यर्कसदृशाकारं ययौ द्वारवतीमनु ।
गृहीतदीपिको राजा वीर्यवान्बलवान्नृप ॥
हन्तुमैच्छज्जगन्नाथं वृष्णींश्चैव समंततः ।
आकर्षन्बलमुख्यांस्तान्राज्ञः सर्वान्महाद्युतिः ॥
पुरद्वारं समासाद्य बलं संस्थाप्य यत्नतः ।
इदं प्रोवाच राजा तु नृपान्सर्वानवस्थितान् ॥
ताड्यतामत्र भेरी तु नाम विश्राव्य मामकम् ।
युध्यतां युध्यतामत्र देयं वा प्रतिदीयताम् ॥
आगतः पौण्ड्रको राजा युद्धार्थी वीरकत्तरः ।
हन्तुकामः समग्रान्वः कृष्णबाहुबलाश्रयान् ॥
इति ते प्रेषिताः सर्वे समीयुः सूचकान्बहून् ।
दीपिकाश्च प्रदीप्यन्ते बह्व्यः शतसहस्रशः ॥
इतश्चेतश्च राजानो युध्यन्ते युद्धलालसाः ।
पुरीं ते पुरतस्तत्र क्षत्रियाः शस्त्रिणस्तदा ॥२२
सिंहनादं प्रकुर्वन्तः शस्त्रधारासमाकुलाः ।
कुतोऽयं वृष्णिप्रवरः कुतो राजा जगत्पतिः ॥
कुतोऽयं सात्यकिर्वीरः कुतो हार्दिक्य एव च
कुतो नु बलभद्रश्च सर्वयादवसत्तमः ।
इत्येवं कथयन्तो वै राजानः सर्व एव ते ॥२४

आदाय शस्त्राणि बहूनि सर्वतः
शरांश्च चापानि बहूनि सर्वे ।
युद्धाय सन्नाहनिबद्धशो ययु-
र्हरेः पुरीं द्वारवतीं नृपोत्तमाः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पौण्ड्रकस्य द्वारकागमने त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

९३

तत इति ॥ १ ॥ महवाद्योपमं महामेघगार्जिततुल्यध्वनिं महत् महान्तं रथम् ॥ १५॥ सूचकान्बाह्यान्तरवृत्तान्तज्ञान् यादवभटान् । सूर्थकान् इति पाठे सूर्यप्रकृतांस्तत्तुल्यान् यदून् ॥ २१ ॥ निबद्धानिव इति निबद्धशः सर्वे सन्नाहनिबद्धा इत्यर्थः ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भाविष्यपर्वणि टीकायां त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

१ ख. °हामेघोप° ।

यादवानां युद्धोद्योगः ।

९४

वैशम्पायन उवाच ।
ततश्च यादवाः सर्वे दृष्ट्वा सैनिकसंचयम् ।
रात्रौ च व्यसनं प्राप्तं महाशस्त्रसमाकुलम् ॥१
महावातसमुद्भूतं कल्पान्ते समरोपमम् ।
सन्नद्धाः समपद्यन्त शस्त्रिणो युद्धलालसाः ॥
गृहीतदीपिकाः सर्वे यादवाः शस्त्रयोधिनः ।
सत्याकिर्बलभद्रश्च हार्दिक्यो निशठस्तथा ॥३
उद्धवोऽथ महाबुद्धिरुग्रसेनो महाबलः ।
अन्ये च यादवाः सर्वे कवचग्रहे रताः ॥ ४
समस्तयुद्धकुशला रात्रौ सन्नाहयोधिनः ।
शस्त्रिणः खड्गिनश्चैव सर्वे शस्त्रसमाकुलाः ॥५
युद्धाय समपद्यन्त बहवो बाहुशालिनः ।
रथिनो गदिनश्चैव सादिनः सायुधास्तथा॥६
नित्ययुक्ता महात्मानो धन्विनः पुरुषोत्तमाः ।
निर्ययुर्नगरात्तूर्णं दीपिकाभिः समंततः ॥ ७
कुतः पौण्ड्रक इत्येवं वदन्तः सर्वसात्वताः ।
दीपिकादीपितो देशो निस्तमाः समपद्यत ॥८
ततो वितिमिरो देशः समन्तात्प्रत्यपद्यत ।
युद्धं समभवद्घोरं वृष्णिभिः शत्रुभिः सह ॥९
ततो महान्समभवत्सन्नादो रोमहर्षणः ।
हया हयैः समायुक्ता गजाश्च गजयूथपैः १०
रथा रथैः समायुक्ताः सादिभिः सादिनस्तथा ।
खड्गिनः खड्गिभिः सार्धं गदिभिर्गदिनस्तथा ॥
परस्परव्यतीकारो रण आसीत्सुदारुणः ।
महाप्रलयसंक्षोभः शब्दस्तेषां महात्मनाम् ॥
धावन्तः प्रहरन्त्येतान्हन्त्येतान्सर्वतो नृपान् ।
अयमेष महाबाहुः खड्गी पतति वीर्यवान् ॥१३
अयमेष शरो घोरो वर्ततेऽतिसुदारुणः ।
गदी चायं महावीर्यः सर्वान्नो बाधते नृपः ॥
अयं रथी शरी चापी गदी तूणी तनुत्रवान् ।
यादृशः सर्वतो याति कुन्तपाणिरयं बली ॥१५
अयमत्र महाशूली संश्रितः सर्वतोदिशम् ।
गजोऽयं सविषाणाग्रो वर्तते सवतः प्रति॥१६
अतिसर्वत्रगः शूरो वेगवान्वातसन्निभः ।
शराञ्छरैः समाहन्ति दण्डान्दण्डैर्जगत्पते
कुन्तान्कुन्तैः समाजघ्नुर्गदाभिश्च गदास्तथा ।
परिघान्परिघैः सार्धं शूलाञ्छूलैः समंततः ।
एवं तेषां महाराज कुर्वतां रणमुत्तमम् ।
संग्रामः सुमहानासीच्छब्दश्चापि महानभूत् ॥
भूतानि सुबहून्याजौ शब्दवन्ति महान्ति च ।
प्रादुरासन्सहस्राणि शङ्खानां भीमनिःस्वनः ॥
रात्रौ प्रादुरभूच्छब्दः संग्रामे रोमहर्षणः ।
वर्तमाने महायुद्धे वृष्णीनां चैव तैः सह ॥२१
केचिद्ग्रस्ताः समापेतुः पृथिव्यां पृथिवीक्षितः
केचित्पतितश्लिष्टाश्च विप्रकीर्णशिरोधराः ॥
पेतुरुर्व्यां महावीर्या राजानः शस्त्रपाणयः ।
केचित्तु भिन्नवर्माणः समापेतुः सहस्रधा ॥२३
परस्परं समाश्रित्य परस्परवधैषिणः ।
न्यस्तशस्त्रा महात्मानः समन्तात्क्षतविग्रहाः ॥
पेतुर्गतासवः केचिद्यमराष्ट्रविवर्धनाः ।
एवं ते निहता राजन्योधिताः सर्व एव तु ॥
एतस्मिन्नन्तरे शूर एकलव्यो निषादपः ।
धनुर्गृह्य महाघोरं कालान्तकयमोपमः ॥ २६
शरैरनेकसाहस्रैरर्दयामास यादवान् ।
परःशतैः शराणां तु निशितैर्मर्मभेदिभिः॥ २७
वृष्णीनां च बलं सर्वं पोथयामास सर्वतः ।
युद्ध्यतः शस्त्रपाणींश्च क्षत्रियान्वीर्यवत्तरान् ॥
निशठं पञ्चविंशत्या शराणां नतपर्वणाम् ।
सारणं दशभिर्विद्ध्वा हार्दिक्यं पञ्चभिः शरैः
उग्रसेनं नवत्याशु वसुदेवं च सप्तभिः ।
उद्धवं दशभिश्चैव ह्यक्रूरं पञ्चभिः शरैः ॥ ३०
एवमेकैकशः सर्वे निहता निशितैः शरैः ।
विद्राव्य यादवीं सेनां नाम विश्राव्य वीर्यवान्
"एकलव्यो यदुवृषान्वीर्यवान्बलवानहम् ।
इदानीं सात्यकिर्वीरः क यास्यति महाबलः ॥
मदमत्तो हली साक्षात्क यातीह गदाधरः"
इत्याह सिंहनादेन सिंहान्विस्मापयन्निव ॥ ३३

ख. पक्षिशी स० ।

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पौण्ड्रकवधे रात्रियुद्धे चतुर्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

सात्यकिपौण्ड्रकयोः संवादः

९५

वैशम्पायन उवाच ।
निवृत्तेष्वथ सैन्येषु वृष्णिवीरेषु चैव हि ।
भीतेष्वथ महाराज हतेषु युधि सर्वतः ॥ १
दीपिकासु प्रशान्तासु निःशब्दे सति सर्वतः
जितमित्येव यन्मत्वा वृष्णीनां बलमुत्तमम् ॥
ततः पौण्ड्रो महावीर्यो
बभाषे सैनिकान्स्वकान् ।
शीघ्रं गच्छत राजेन्द्रा-
ष्टङ्कैः कुन्तैः पुरीमिमाम् ॥ ३
कुठारैः कुन्तलैश्चैव पाषाणैः सर्वतोदिशम् ।
कर्षणस्थैः सुपाषाणैः सर्वतो यात भूमिपाः ॥
भिद्यन्तां प्राकारचया प्रासादाश्च समंततः ।
गृह्यन्तां कन्यकाः सर्वा दास्यश्चैव समंततः
गृह्यन्तां वसुमुख्यानि धनानि सुबहून्यथ ।
ते तथेति महात्मानो राजानः सर्व एव तु ॥६
कुठारैः सर्वतश्चैव चिच्छिदुः पौण्ड्रकाज्ञया ।
प्राकारांश्चैव सर्वत्र प्रासादान्नरसंचयान् ॥ ७
अथ तत्र महाशब्दः प्रादुरासीत्समंततः ।
टङ्केषु पात्यमानेषु प्राकारेषु महाबलैः ॥ ८
पूर्वद्वारे महाराज
भिन्नाः प्राकारसंचयाः ।
श्रुत्वा शब्दं महाघोरं
सात्यकिः क्रोधमूर्च्छितम् ॥ ९
"मयि सर्वं समारोप्य केशवो यादवेश्वरः
गतः कैलासशिखरं द्रष्टुं शंकरमव्ययम् ॥ १०
अवश्यं हि मया रक्ष्या पुरी द्वारवती त्वियम्"
इति संचिन्त्य मनसा धनुरादाय सत्वरम् ॥
रथं महान्तमारुह्य दारुकस्य महात्मनः ।
पुत्रेण संस्कृतं घोरं यन्ता च स्वयमेव हि ॥
धनुर्महत्तदादाय शरांश्चाशीविषोपमान् ।
आमुच्य कवचं घोरं शस्त्रसंपातदुःसहम् ॥१३
अङ्गदी कुण्डली तूणी शरी चापी गदासिमान्
ययौ युद्धाय शैनेयः संस्मरन्कैशवं वचः ॥ १४
दीपिकादीपिते देशे ययौ सात्यकिरुत्तमः ।
तथैव बलदेवोऽपि रथमारुह्य भास्वरम् ॥ १५
गदी शरी महावीर्यः प्रायाद्रणचिकीर्षया ।
सिंहनादं प्रकुर्वन्तो मुञ्चन्तो भैरवं रवम् ॥१६
उद्धवोऽपि बली साक्षाद्गजमारुह्य सत्वरम् ।
मत्तं महारवं घोरं संग्रामे नीतिमत्तरम् ॥ १७
ययौ नीतिं विचिन्वानः परां प्रीतिं महाबलः
अन्ये च वृष्णयः सर्वे ययुः संग्रामलालसाः ॥
रथान्गजान्समारुह्य हार्दिक्यप्रमुखास्तथा ।
दीपिकाभिश्च सर्वत्र पुरोवृत्ताभिरीश्वराः ॥
सिंहनादं प्रकुर्वन्तः स्मरन्तः कैशवं वचः ।
पूर्वद्वारं समागम्य वृष्णयो युद्धलालसाः ॥
ते समेत्य यथायोगं स्थितास्तत्र महाबलाः ।
स्थिते सैन्ये महाघोरे दीपिकादीपिते पथि ॥
शिनिवीरः शरी चापी गदी तूणीरवान्विभो
वायव्यास्त्रं समादाय योजयित्वा महाशरम् ॥
आकर्णं पूर्णमाकृष्य धनुः प्रवरमुत्तमम् ।
मुमोच परसैन्येषु शिनिवीरः प्रतापवान् ॥
वायव्यास्त्रेण ते सर्वे तत्रस्था नरसत्तमाः ।
विजिता ह्यस्त्रवीर्येण यत्र तिष्ठति पौण्ड्रकः ॥

९४

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां चतुर्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

९५

निवृत्तेष्विति ॥१॥ वसुमुख्यानि रत्नानि ॥ ६ ॥

तत्र गत्वा स्थिताः सर्वे निर्धूता वातरंहसा ।
यत्र पूर्वं स्थिताः सर्वे विद्रुता राजसत्तमाः ॥
तत्र स्थित्वा च शैनेयः शरमादाय सत्वरम् ।
निशितं सर्पभोगाभं बभाषे सात्यकिस्तदा ॥
क इदानीं महाबुद्धिः पौण्ड्रको राजसत्तमः
स्थितोऽस्ति व्यवसायेन शरी चापी महाबलः
यदि द्रष्टा दुरात्मानं
ततो हन्ता नृपाधमम् ।
भृत्योऽस्मि केशवस्याहं
जिघांसुः पौण्ड्रकं स्थितः ॥ २८
छित्त्वा शिरस्तु तस्यास्य सर्वक्षत्रस्य पश्यतः
बलिं दास्यामि गृध्रेभ्यः श्वभ्यश्चैव दुरात्मनः
को नाम ईदृशं कर्म चौरवच्च समाचरेत् ।
सुप्तेषु निशि सर्वत्र यादवेषु महात्मसु ॥ ३०
चौरोऽयं सर्वथा राजा न हि राजा बलान्वितः
यदि शक्तो न कुर्याच्च चौर्यमेवं नृपाधमः ॥
अहोऽस्य बलिनो राज्ञश्चौरकार्यं प्रकुर्वतः ।
सर्वथागमनं तस्य न हि पश्यामि सांप्रतम् ॥

इत्युक्त्वा सात्यकिर्वीरः प्रजहास महाबलः
विस्फार्य सुदृढं चापं संदधे कार्मुके शरम् ॥
आकर्ण्य वचनं वीरःसात्यकेस्तस्य धीमतः
क नु कृष्णः क गोपालः कुतः सोऽथ प्रवर्तते
स्त्रीहन्ता पशुहन्ता च क च स्वामीति सेवितः
स इदानीं क वर्तेत गृहीत्वा मम नाम तत् ॥
हन्ता सख्युर्महावीर्यो नरकस्य महात्मनः ।
ममैव तात युद्धेऽस्मिन्हते तस्मिन्दुरात्मनि ॥
गच्छ त्वं कामतो वीर योद्धुं न क्षमते भवान् ।
अथ वा तिष्ठ किंचित्तु ततो द्रष्टाऽसि मे बलम्
शिरस्ते पातयिष्यामि शरैर्घोरैर्दुरासदैः ।
हतस्य तव वीरेह भूमिः पास्यति शोणितम् ॥
श्रोष्यते स तथा गोपो हतः सात्यकिरित्यपि ।
यो गर्वस्तस्य गोपस्य सर्वदा वर्तते महान् ॥
विनश्यति स तु क्षिप्रं हते त्वयि यदूत्तम ।
त्वयि रक्षां समादिश्य गोपः कैलासपर्वतम् ॥
गत इत्येवमस्माभिः श्रुतं पूर्वं महामते ।
शरं गृहाण निशितं यदि शक्तोऽसि सात्यके ।
इत्युक्त्वा बाणमादाय ययौ योद्धुं व्यवस्थितः

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पौण्ड्रकवधे रात्रियुद्धे सात्यकिपौण्ड्रकभाषणे पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

सात्यकिपौण्ड्रकयोर्युद्धम् ।

९६

वैशम्पायन उवाच ।
ततः क्रुद्धो महाराज सात्यकिर्वृष्णिपुङ्गवः ।
उवाच वचनं राजन्वासुदेवं स्मरन्निव ॥ १
अवोचदीदृशं वाक्यं वासुदेवं नृपाधमः ।
को नाम जगतां नाथमित्थं ब्रूयाज्जिजीविषुः
मृत्युस्त्वां सर्वथा याति वदन्तं तादृशं वचः
जिह्वा ते शतधा दीर्याद्वदतस्तादृशं वचः ॥ ३
एष ते पातयिष्यामि शिरः कायाच्च पौण्ड्रक ।
यन्नाम वासुदेवेति तव संप्रति वर्तते ॥ ४

यावत्पतति कायात्ते शिरस्तावत्प्रवर्तते ।
स एव श्वो न भगवान्वासुदेवो भविष्यसि ॥
एक एव जगन्नाथः कर्ता सर्वस्य सर्वगः ।
दुरात्मन्सर्वथा देवो भविष्यति न संशयः ॥
एष तेऽहं शिरः कायात्पातयिष्यामि राजक ।
यदसौ भगवान्विष्णुर्नागमिष्यति सांप्रतम् ॥
अस्त्रवीर्यं बलं चैव सर्वं दर्शय सांप्रतम् ।
नातः परतरं राजन्वीर्यं च तव वर्तते ॥ ८

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां पौण्ड्रकवधे पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

९६

तत इति॥१॥प्रवर्तते तव नामेति शेषः । स एव त्वं श्वो न भविष्यसि मरिष्यसि ॥५॥ राजन् कुत्सितराजन् ॥८॥

सर्वं दशार्थं यत्नेन स्थितोऽस्मि व्यवसायवान् ।
शरी चापी गदी खड्गी सर्वथाहमुपस्थितः ॥ ९
नैतन्नगरमायासीः सत्यमेतद्ब्रवीम्यहम् ।
सर्वथा कृतकृत्योऽस्मि दृष्ट्वा त्वां वासुदेवकम्
तवाङ्गं तिलशः कृत्वा श्वभ्यो दास्यामि राजक
इत्युक्त्वा बाणमादाय वासुदेवं महाबलः
आकर्णपूर्णमाकृष्य विव्याध निशितं शरम् ।
स तेन विद्धो यदुना वासुदेवः प्रतापवान्
वमञ्छोणितमत्युष्णमङ्गान्नेत्रान्नृपोत्तम ।
ततश्चुक्रोध नृपतिर्वासुदेवः प्रतापवान् ॥
नवभिर्दशभिश्चैव शरैः सन्नतपर्वभिः ।
विव्याध सात्यकिं राजा नदंश्च बहुधा किल ॥
ततो नाराचमादाय निशितं यमसंनिभम् ।
धनुराकृष्य भगवान्वासुदेवो नृपोत्तम ॥ १५
विव्याध सात्यकिं भूयो निशि प्रह्लादयन्स्वकान्
नाराचेन समाविद्धः सात्यकिः सत्यसङ्गरः
ललाटे सुदृढं वीरो वृष्णीनामग्रणीस्तदा ।
निषसाद रथोपस्थे निश्चेष्ट इव सत्तमः ॥ १७
ततः स पौण्ड्रको राजा विद्ध्वा दशभिराशुगैः
सारथिं पञ्चविंशत्या हयांश्च चतुरो नृप ॥ १८
ते हया रुधिराक्ताङ्गाः सारथिश्च समंततः ।
विह्वलाः समपद्यन्त वासुदेवस्य पश्यतः ॥
वासुदेवो रथे चापि सिंहनादं समादधे ।
तेन नादेन तत्राभूद्विबुद्धः सात्यकिर्नृप ॥२०
विद्धान्हयांस्तथा दृष्ट्वा सारथिं च तथागतम्
शैनेयोऽथ महावीर्यो रुषितो नृपसत्तमः ॥ २१
अलं द्रक्ष्यामि ते वीर्यमित्युक्त्वा बाणमाददे ।
विव्याध तेन बाणेन वक्षस्येनं महाबलः ॥२२
ततश्चचाल तेनाजौ वासुदेवः शरेण ह ।
सुस्राव रुधिरं घोरमत्युष्णं वक्षसो नृप ॥
रथोपस्थे पपाताशु निःश्वसन्नुरगो यथा ।
कृत्यं चापि न जानाति केवलं निषसाद ह
सात्यकिस्तु रथं विद्ध्वा दशभिः सायकैस्तथा
ध्वजं चिच्छेद भल्लेन वासुदेवस्य वृष्णिपः
हयांश्च चतुरो हत्वा बाणैः सारथिमेव च ।
युयुधानोऽथ राजेन्द्र पौण्ड्रकस्य च पश्यतः
सारथेश्च शिरः कायादहरत्स रथात्तदा ।
रथग्रन्थिं च चिच्छेद हयाश्च व्यसवोऽभवन्॥
चक्रं च तिलशः कृत्वा बाणैर्दशभिरञ्जसा ।
जहास विपुलं राजन्वासुदेवं महाबलः ॥ २८
ततः परं महत्प्रायं सात्यकिर्वृष्णिनन्दनः ।
शब्दं कृत्वा बली साक्षात्सर्वक्षत्रस्य पश्यतः
शरैः सप्ततिसंख्याकैरर्दयामास सत्वरम् ।
ते शराः शलभाकारा निपेतुः सर्वशस्तदा ॥
शिरस्तः पार्श्वतश्चैव पृष्ठतः पुरतस्तथा ।
केवलं धैर्यनिचयस्तृषार्तः शरवान्यथा ॥ ३१
यथा मनस्वी रिक्तश्च तथा तिष्ठति पौण्ड्रकः ।
ततश्चुक्रोध बलवान्वासुदेवः प्रतापवान् ॥
अर्धचन्द्रं समादाय विव्याध युधि सात्यकिम् ।
विद्ध्वा सप्तभिरायान्तं क्रोधेन प्रस्फुरन्निव॥
विद्धोऽथ सात्यकिस्तेन शरैः पञ्चभिराशुगैः ।
चापं चिच्छेद पौण्ड्रस्य सिंहनादं व्यनीनदत्॥
वासुदेवो गदां गृह्य भ्रामयित्वा पदात्पदम् ।
त्वरितं पातयामास सात्यकेर्वक्षसि प्रभो ॥
सव्येन तां समाकृष्य करेण यदुनन्दनः ।
शरं प्रगृह्य विव्याध सात्यकिर्युधि पौण्ड्रकम्
तमन्तरे गृहीत्वाशु वासुदेवः प्रतापवान् ।
शक्तिभिर्दशभिश्चैव सात्यकिं निजघान ह ॥
ताभिर्विद्धो रणे वीरः सात्यकिः सत्यसंगरः
अपास्य धनुरन्यत्तद्धनुरादाय सत्वरम् ।
आजघान तदा वीरो वृष्णीनामग्रणीर्नृपः ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां पौण्ड्रकसात्यकियुद्धे षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

नायासीः नागतोऽभूः तर्हि नैतद्ब्रवीमि यदायातः आगतोऽसि अतः सत्यमेव मम वचनमित्यर्थः ॥१०॥ शरवान्सर्वतः शरैः सह ॥ ३१ ॥ मनस्वी उदारः रिक्तः निर्धनः । सत्यात्र आगत इति शेषः ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

१ ख. °भिरंह° ।

सात्यकिपौण्ड्रकयोर्युद्धम् ।

९७

वैशम्पायन उवाच ।
ततः क्रुद्धो गदापाणिः सात्यकिर्वृष्णिनन्दनः
वासुदेवं जघानाशु गदया तीक्ष्णया नृप ॥ १
सात्यकिं वासुदेवस्तु गदयाऽभ्यहनद्बली ।
तावुद्यतगदौ वीरौ शुशुभाते सुदारुणौ ॥२
दृप्तौ वने यथा सिंहौ परस्परवधैषिणौ ।
ततः स सात्यकिः क्रुद्धः सव्यं मण्डलमागमत्
दक्षिणं वासुदेवस्तु तं जघान स्तनान्तरे ।
युयुधानोऽथ वीरस्तु बाह्वोर्मध्यमताडयत् ॥४
दृढं स ताडितो वीरो जानुभ्यामपतद्भुवि ।
तत उत्थाय वीरस्तु ललाटेऽभ्यहनद्गदाम् ॥५
विषण्णः किंचिदास्थाय तत उत्थाय सत्वरम् ।
गदयाभ्यहनद्वीरः सात्यकिः पौण्ड्रसत्तमम् ॥
वासुदेवो बलिर्वीरः साक्षान्मृत्युरिवापरः ।
जघान गदया वृष्णिं निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ७
स तया ताडितो वृष्णिर्गदया बाहुमुक्तया ।
आलम्ब्य भूमिं सहसा मृत्योरङ्कगतो यथा ॥ ८
संज्ञां पुनः समालम्ब्य पाणिभ्यां दृढमेव च ।
गदां तस्य महाराज गृहीत्वा प्रग्रहेण ह ॥ ९
द्विधा कृत्वा महागुर्वीं गदां कालायसीं शुभाम्
उत्सृज्य सहसा वीरः सिंहनादं व्यनीनदत् ॥
तत उत्सृज्य राजा तु वासुदेवो महाबलः
सव्येन सात्यकिं गृह्य दक्षिणेन करेण ह ॥११
मुष्टिं कृत्वा महाघोरां वासुदेवः प्रतापवान् ।
ताडयामास मध्ये तु स्तनयोः सात्यकेर्नृप ॥
शैनेयो वृष्णिवीरस्तु गदामुत्सृज्य सत्वरम् ।
तलेनाभ्यहनद्वीरो वासुदेवं रणाजिरे ॥ १३
तलेन वासुदेवोऽपि सात्यकिं सत्यसंगरम् ।
तयोरेवं महाघोरं तलयुद्धं प्रवर्तत ॥ १५
जानुभ्यां मुष्टिभिश्चैव बाहुभ्यां शिरसा तदा
उरसोरः समाहत्य जानुभ्यां जानुनी तथा
कराभ्यां करमाहत्य तौ युद्धं संप्रचक्रतुः ।
तालयोस्तत्र राजेन्द्र वृक्षयोः संनिकर्षयोः १६
वने यथा निरुत्पन्नस्तथैवाभून्महास्वनः ।
तावाजौ प्रथितौ वीरावुभौ पौण्ड्रकसात्यकी
निशि स्तिमितमूकायां शस्त्रं त्यक्त्वा महाबलौ
युयुधाते महारङ्गे मल्लौ द्वाविव विश्रुतौ ॥ १८
उभे सेने महाराज्ञोः संशयं जग्मतुस्तदा ।
किं नु स्यात्सात्यकिर्वीरो हतस्तेन भविष्यति
आहोस्विद्वासुदेवस्तु हतस्तेन महात्मना ।
अथ वै तौ महावीरौ परस्परवधैषिणौ ॥ २०
युध्यमानौ महावीरौ तदा स्वर्गं गमिष्यतः
अन्यथा नोपरम्येतां युद्धाद्वीरौ सुनिश्चितौ ॥
अहो वीर्यमहो धैर्यमेतयोर्बलशालिनोः ।
एतौ महाबलौ लोके एतौ प्रकृतिसत्तमौ ॥ २२
नैवं युद्धं महाघोरमासीद्देवासुरेष्वपि ।
न श्रुतो न च वा दृष्टः संग्रामोऽयं कदाचन ॥
एते वै सैनिका ब्रूयुः सेनयोरुभयोरपि ।
रात्रौ निशीथे मेघौघे दृष्ट्वा युद्धं सुदारुणम् ॥
अथ तौ बाहुभिर्वीरौ संनिपेततुरञ्जसा ।
दशभिर्मुष्टिभिर्जघ्ने सात्यकिः पौण्ड्रकं तदा ॥
पञ्चभिः सात्यकिं पौण्ड्रः समाजघ्ने महाबलः
तयोश्चटचटाशब्दो ब्रह्माण्डक्षोभणो महान् ।
प्रादुरासीत्तु सर्वत्र सर्वान्विस्मापयन्निव ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पौण्ड्रकसात्यकियुद्धे सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

९७

तत इति ॥१॥ अङ्कगतः समीपं गतः ॥८॥ प्रग्रहेण परप्रयुक्ताया उत्प्लुत्य प्रग्रहणं प्रग्रहस्तेन ॥९॥ द्विधा कृत्वा वेणुवत् मङ्क्त्वा ॥१०॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

१ ख. °रौ नरौ स्व°।

एकलव्यसैन्यवधः ।

९८

वैशम्पायन उवाच ।

एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्ध एकलव्यो निषादपः ।
बलभद्रमभिक्षिप्रं धनुरादाय सत्वरम् ॥ १
नाराचैर्दशभिर्विद्ध्वा बाणैश्च दशभिः परैः ।
चिच्छेद धनुरर्धं तत्सर्वक्षत्रस्य पश्यतः ॥ २
सूतं दशभिराहत्य रथं त्रिंशद्भिरेव च ।
ध्वजं चिच्छेद भल्लेन निषादस्य जगत्पतिः ॥
ततः परं महच्चापं निषादो वीर्यसंमतः ।
दृढमौर्व्या समायुक्तं दशतालप्रमाणतः ॥ ४
कामपालं शरेणाशु जघान जनमध्यतः ।
बलदेवो महावीर्यः सर्पः शेष इव श्वसन् ॥ ५
दशभिस्तद्धनुर्दिव्यं शरैः सर्पसमैर्बलः ।
चिच्छेद मुष्टिदेशे तु माधवो माधवाग्रजः ६
एकलव्यो निषादेशः खड्गमादाय सत्वरः ।
प्राहिणोद्बलमादाय निशितं घोरविग्रहम् ७
तमन्तरे पटुर्वीरो वृष्णिवीरः प्रतापवान् ।
तिलशः पञ्चभिर्बाणैश्चकार यदुनन्दनः ॥ ८
ततोऽपरं महत्खड्गं सर्वकालायसं शुभम् ।
प्राहिणोत्सारथेः कायमालोक्याथ निषादजः
तं चापि दशभिर्वीरो माधवो यदुनन्दनः ।
बाह्वोरन्तरयोश्चैव निर्बिभेद महारणे ॥ १०
ततः शक्तिं समादाय घण्टामालाकुलां नृपः ।
निषादो बलदेवाय प्रेषयित्वा महाबलः ॥ ११
सिंहनादं महाघोरमकरोत्स निषादपः ।
सा शक्तिः सर्वकल्याणी बलदेवमुपागतम् १२
उत्पतन्तीं महाघोरां बलभद्रः प्रतापवान् ।
आदायाथ निषादेशं सर्वान्विस्मापयन्निव ॥
तथैव तं जघानाशु वक्षोदेशे च माधवः ।
स तया ताडितो वीरः स्वशक्त्याथ निषादपः
विह्वलः सर्वगात्रेषु निपपात महीतले ।
प्राणसंशयमापन्नो निषादो रामताडितः ॥ १५
निषादास्तस्य राजेन्द्र शतशोऽथ सहस्रशः
अष्टाशीतिसहस्राणि निषादास्तस्य योधिनः
गदिनः खड्गिनश्चैव महेष्वासा महाबलाः ।
शरैरनेकसाहस्रैः शक्तिभिश्च परश्वधैः ॥ १७
गदाभिः पट्टिशैः शूलैः परिघैः प्रासतोमरैः ।
कुन्तैरथ कुठारैश्च यादवानां महौजसाम् ॥
शलभा इव राजेन्द्र दीप्यमानं हुताशनम् ।
ते शरैः पातयांचक्रू रामं राममिवापरम् ॥ १९
केचित्कुठारै राजघ्नुः केचित्कुन्तैः परश्वधैः ।
गदाभिः केचिदाघ्नन्ति शक्तिभिश्च तथा परे
निजघ्नुः सहसा रामं स्फुरन्तं पावकं यथा
ततः क्रुद्धो हली साक्षाद्धलमुद्यम्य सत्वरम् ॥
सर्वानाकर्षयामास मुसलेन हि पीडयन् ।
ते हन्यमाना राजेन्द्र निषादाः पर्वताश्रयाः
निपेतुर्धरणीपृष्ठे शतशोऽथ सहस्रशः ।
क्षणेन तन्महाराज हत्वा सर्वान्महाबलान् ॥
सिंहवद्व्यनदंस्तत्र तस्थौ रामो महाबलः ।
ततो रात्रौ महाघोराः पिशाचाः पिशिताशनाः
आकृष्य मांसयूथानि भक्षयन्तः समासते ।
पिबन्तः शोणितं कोष्ठात्संछिद्य च शवं बहु ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि एकलव्यसैन्यवधे अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥९८॥

९८

एतस्मिन्निति ॥ १ ॥ दशतालप्रमाणतः दशप्रादेशसंमितम् ॥ ४ ॥ माधवो मधुवंश्यः माधवाग्रजो लक्ष्मीपतेर्ज्येष्ठभ्राता ॥ ६ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे भविष्यपर्वणि एकलव्यसैन्यवधो नामाष्टनवतितमोऽध्यायः ॥९८॥

१ ख. शरेण त॰ ।

पौण्ड्रकयुद्धम् ।

९९

वैशम्पायन उवाच ।
क्रव्यादाः सर्व एवाशु भक्षयन्तस्तदा शवम्
हसन्तो विविधं घोरं नादयन्तो वसुंधराम् ॥
राक्षसाश्च पिशाचाश्च पिबन्तः शोणितं बहु ।
आशिखं भुञ्जते राजञ्छवस्य पिशिताशनाः
नृत्यन्ति स्म तदा राजन्नगर्यां रणतोषिताः ।
काका बलाका गृध्राश्च श्येना गोमायवस्तथा
भक्षयन्तः प्रवर्तन्ते राक्षसाश्चैव दारुणाः ।
एतस्मिन्नन्तरे वीरो निषादो लब्धसंज्ञकः
हतान्सर्वान्समालोक्य निषादान्नगचारिणः ।
गदामादाय कुपितो राममेव जगाम ह ॥ ५
जघान गदया राजंश्छत्रदेशे निषादपः ।
ततो रामो गदी राजन्निषादं बाहुशालिनम् ॥
आजघ्ने गदया क्रूरं मदमत्तो हलायुधः ।
तयोश्च तुमुलं युद्धं गदाभ्यां समवर्तत ॥ ७
आकाशे शब्द आसीत्तु तयोर्युद्धे महाभुज ।
समुद्राणां यथा घोषः सर्वेषां सन्निगच्छताम् ॥
कल्पक्षये महाराज शब्दः सुतुमुलोऽभवत् ।
क्षोभितो नागराजश्च नागाः क्षोभं समाययुः
पृथिवी चान्तरिक्षं च
सर्वं शब्दमयं बभौ ।
ततः स पौण्ड्रको राजा
सात्यकिं वृष्णिनन्दनम् ॥ १०
गदयैव जघानाशु सत्वरं रणकोविदः ।
युयुधानो बली राजन्वासुदेवं जघान ह ॥
तयोश्च तुमुलः शब्दः प्रादुरासीन्महारणे ।
चतुर्णां युध्यतां राजन्परस्परवधैषिणाम् ॥ १२
ब्रह्माण्डक्षोभणो राजञ्छब्द आसीत्सुदारुणः
ततो रजः प्रादुरभूत्तस्मिन्संग्राममूर्धनि ॥ १३
तारका निष्प्रभा राजंस्तमस्येवं क्षयं गते ।
उषसि प्रतिबुद्धायां ततो नःशेषतां ययौ ॥
उदितो भगवान्सूर्यश्चन्द्रश्च क्षयमाययौ ।
तयोर्युद्धं प्रादुरभूच्चतुर्णां बाहुशालिनाम् ।
देवासुरसमं राजन्नुदिते भास्करे महत् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि पौण्ड्रकयुद्धे
नवनवतितमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

द्वारकायां प्रत्यागतस्य श्रीकृष्णस्य पौण्ड्रकेण सह युद्धम् ।

१००

वैशम्पायन उवाच ।
ततः प्रभाते विमले भगवान्देवकीसुतः ।
गन्तुमैच्छज्जगन्नाथः पुरं बदरिकाश्रमात् ॥१
नमस्कृत्य मुनीन्सर्वान्ययौ द्वारवतीं नृप ।
आरुह्य गरुडं विष्णुर्वेगेन महता प्रभुः ॥ २
सुमहाञ्छुश्रुवे शब्दस्तेषां युद्धं प्रकुर्वताम् ।
गच्छता देवदेवेन पुरीं द्वारवतीं नृप ॥
अचिन्तयज्जगन्नाथः को न्वयं शब्द उत्थितः
संग्रामसंभवो घोर आर्यशैनेयसंयुतः ॥ ४

९९

क्रव्यादा इति । शवं शवजातीयम् ॥ १ ॥ आशिखं शिखामपि केशास्थ्यपि न त्यजन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥ छत्रदेशे ॥ ६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां नवनवतितमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

१००

तत इति ॥ १ ॥

व्यक्तमागतवान्पौण्ड्रो नगरीं द्वारकामनु।
तेन युद्धं समभवत्पौण्ड्रकेण दुरात्मना ॥ ५
यदूनां वृष्णिवीराणां युद्ध्यतामितरेतरम्।
शब्दोऽयं सुमहान्व्यक्तो नात्र कार्या विचारणा
इत्येवं चिन्तयित्वा तु दध्मौ शङ्खं महारवम्
पाञ्चजन्यं हरिः साक्षात्प्रीणयन्वृष्णिपुङ्गवान्
रोदसी पूरयामास तेन शब्देन केशवः।
यादवा वृष्णयश्चैव श्रुत्वा शङ्खस्य ते रवम्॥८
व्यक्तमायाति भगवान्पाञ्चजन्यरवो ह्ययम्।
इति ते मेनिरे राजन्वृष्णयो यादवास्तथा॥९
निर्भयाः समपद्यन्त वृष्णयो यादवाश्च ते।
तस्मिन्नेव क्षणे दृष्टस्तार्क्ष्यश्च पततां वरः १०
ततश्च देवकीसूनुर्दृष्टस्तैर्यादवेश्वरः।
सूताश्च मागधाश्चैव पुरो यान्ति जगत्पतेः ११
स्तुत्या स्तुतं हरिं विष्णुमीश्वरं कमलेक्षणम्।
गताश्च यादवाः सर्वे परिवव्रुर्जनार्दनम् ॥ १२
कृष्णस्तु गरुडं भूयो गच्छ त्वं नाकमुत्तमम्
इत्युक्त्वा गरुडं विष्णुर्विसृज्य यदुनन्दनः
दारुकं पुनराहेदं रथमानय मे प्रभो।
स तथेति प्रतिज्ञाय रथमादाय सत्वरम् ॥१४
रथोऽयं भगवन्देव किमतः कृत्यमस्ति मे।
इत्युक्त्वा रथमादाय प्रणम्याग्रे स्थितो हरेः
गतेऽथ गरुडे विष्णू रथमारुह्य सत्वरम्।
यत्र युद्धं समभवत्तत्र याति स्म केशवः ॥१६
तत्र गत्वा महाराज युध्यतां च महात्मनाम्।
पाञ्चजन्यं महाशङ्खं दध्मौ यदुवृषोत्तमः १७
पौण्ड्रोऽथ वासुदेवस्तु कृष्णं दृष्ट्वा रणोत्सुकम्
सात्यकिं पृष्ठतः कृत्वा वासुदेवमुपागमत् १८
क्रुद्धोऽथ सात्यकी राजन्
वारयामास पौण्ड्रकम्।
न गन्तव्यमितो राज-
न्नेष धर्मः सनातनः ॥ १९
जित्वा मां गच्छ राजेन्द्र परं योद्धुं महारणे।
क्षत्रियोऽसि महावीर स्थिते मयि रणोत्सुके
एष ते गर्वमखिलं नाशयिष्यामि संयुगे।
इत्युक्त्वा चाग्रतस्तस्थौ गच्छतो यादवेश्वरः

पौण्ड्रस्य शिनिनप्ता तु पश्यतः केशवस्य ह
अवज्ञाय शिनेः पौत्रं कृष्णमेव जगाम ह ॥२२
निर्भत्स्यं सहसा भूयः
सात्यकिः क्रोधमूर्छितः।
गदया प्राहरत्पौण्ड्रं
वासुदेवस्य पश्यतः ॥ २३
यथाप्राणं यथायोगं सात्यकिः सत्यविक्रमः।
दृष्ट्वाऽथ भगवानेवं सात्यकिं प्रशशंस ह २४
निवार्य सात्यकिं कृष्णो यथेष्टं क्रियतामसौ
उपारमद्यथायोगं सात्यकिः कृष्णवारितः २५
स ततः पौण्ड्रको राजा वासुदेवमुवाच ह।
भो भो यादव गोपाल इदानीं क्व गतो भवान्
त्वां द्रष्टुमथ संप्राप्तो वासुदेवोऽस्मि सांप्रतम्
हत्वा त्वां सबलं कृष्ण बलैर्बहुभिरन्वितः ॥२७
अहमेको भविष्यामि वासुदेवो महीतले।
यच्चक्रं तव गोविन्द प्रथितं सुप्रभं महत् ॥ २८
अनेन तव चक्रेण पीडितोऽस्मि च तद्रणे।
चक्रमस्तीति तद्वीर्यं तव माधव सांप्रतम् ॥
नाशयिष्यामि तत्सर्वं
सर्वक्षत्रस्य पश्यतः।
शार्ङ्गीति मां विजानीहि
न त्वं शार्ङ्गीति शिष्यते ॥ ३०
शंखी चाहं गदी चाहं चक्री चाहं जनार्दन३१
मामेव हि सदा ब्रूयु-
र्जानन्तो वीर्यशालिनः।
आदौ त्वं बलवद्वृद्धा-
न्हत्वा स्त्रीबालकान्बहून् ॥ ३२
गाश्च हत्वा महागर्वस्तव संप्रति वर्तते।
तत्तेऽहं व्यपनेष्यामि यदि तिष्ठसि मत्पुरः॥
शस्त्रं गृहाण गोविन्द यदि योद्धुं व्यवस्थितः।
इत्युक्त्वा बाणमादाय तस्थौ पार्श्वे जगत्पतेः
एतद्वचनमाकर्ण्य वासुदेवेन भाषितम्।
स्मितं कृत्वा हरिः कृष्णो बभाषे पौण्ड्रकं नृपम्
कामं वद नृप त्वं हि पातक्यस्मि सदा नृप
गोघाती बालघाती च स्त्रीहन्ता सर्वथा नृप

स्तुतं तैरेव सूतादिभिः ॥ १२ ॥ क्रियतां करोतु ॥ २५ ॥ पीडितोऽस्मि त्वदीयस्य चक्रस्य नाशादिति भावः ॥ २९ ॥ गोघाती वृषभासुरवधात् बालघाती षड्गर्भाणां कंसद्वारा घातनात् ॥ ३६ ॥ मह्यं मम ॥ ३७ ॥

१ ख ०न मम च०।

चक्री भव गदी राजञ्छार्ङ्गी च सततं भव।
नामधेयं वृथा मह्यं वासुदेवेति च प्रभो ॥ ३७
शार्ङ्गी चक्री गदी शंखीत्येवमादि वृथा मम।
किं तु वक्ष्यामि किंचित्तु शृणुष्व यदि मन्यसे
क्षत्रिया बलिनो ये तु स्थिते मयि जगत्पतौ
तथाऽनुब्रुवते त्वां हि जीवत्येव मयि प्रभो।
यत्ते चक्रं महाघोरमसुरान्तकरं महत् ॥ ३९
तत्तुल्यं मम चक्रं तु वृत्ततो न तु वीर्यतः।
आयुधेष्वथ सर्वत्र शब्दसादृश्यमस्ति ते ४०
गोपोऽहं सर्वदा राजन्प्राणिनां प्राणदः सदा।
गोप्ता सर्वेषु लोकेषु शास्ता दुष्टस्य सर्वदा ॥
कत्थनं सर्वकार्यं हि जित्वा शत्रून्नृपाधम।
अजित्वा किं भवान्ब्रूते स्थिते मयि च शास्त्रिणि

हत्वा मां ब्रूहि राजेन्द्र
यदि शक्तोऽसि पौण्ड्रक।
स्थितोऽहं चक्रमाश्रित्य
रथी चापी गदासिमान् ॥ ४३

रथमारुह्य युद्धाय सन्नद्धो भव मानद।
इत्युक्त्वा भगवान्विष्णुः सिंहनादं व्यनीनदत् ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कृष्णपौण्ड्रकयुद्धे
शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

पौण्ड्रकवधः।

१०१

वैशम्पायन उवाच।
ततः शरं समदाय वासुदेवः प्रतापवान्।
पौण्ड्रं जघान सहसा निशितेन शरेण ह ॥ १
पौण्ड्रोऽथ वासुदेवस्तु शरैर्दशभिराशुगैः।
वासुदेवं जघानाशु वार्ष्णेयं वृष्णिनन्दनम् ॥
दारुकं पञ्चविंशत्या हयान्दशभिरेव च।
सप्तत्या वासुदेवं तु यादवं वासुदेवकः ॥ ३
ततः प्रहस्य सुचिरं केशवः केशिसूदनः।
धृष्टोऽसाविति मनसा संपूज्य यदुनन्दनः ॥४
आकृष्य शार्ङ्गं बलवान्संधाय रिपुसूदनः।
नाराचेन सुतीक्ष्णेन ध्वजं चिच्छेद केशवः ॥
सारथेश्च शिरः कायादाहृत्य यदुनन्दनः।
अश्वांश्च चतुरो हत्वा चतुर्भिः सायकोत्तमैः
रथं राज्ञः समाहत्य तदोभौ पार्ष्णिसारथी।
चक्रं च तिलशः कृत्वा हसन्किंचिदिव स्थितः
पौण्ड्रको वासुदेवस्तु रथादुत्प्लुत्य सत्वरः।
आदाय निशितं खड्गं प्राहिणोत्केशवाय सः
स खड्गं शतधा कृत्वा तूष्णीमासीच्च केशवः
ततः परं महाघोरं परिघं कालसंमितम् ॥ ९
गृहीत्वा वासुदेवाय वासुदेवं प्रतापवान्।
प्राहिणोद्वृष्णिवीराय सर्वक्षत्रस्य पश्यतः॥१०
तद्द्विधं जगतां नाथश्चकार यदुनन्दनः।
ततश्चक्रं महाघोरं सहस्रारं महाप्रभम् ॥ ११
त्रिशङ्कारसमायुक्तमायसास्यममित्रहा।
आदायाथ महाराज केशवं वाक्यमब्रवीत् ॥
पश्येदं निशितं घोरं तव चक्रविनाशनम्।
अनेन तव गोविन्द दर्पं दर्पवतां वर ॥ १३
अपनेष्यामि वार्ष्णेय सर्वक्षत्रस्य पश्यतः।
त्वामुद्दिश्य महाघोरं कृतमन्यद्दुरासदम् १४
यदि शक्तो हरे कृष्ण दारयेदं महास्पदम् ॥
इत्युक्त्वा तच्छतगुणं भ्रामयित्वा महाबलः

वृत्ततः वर्तुलत्वेन ॥४०॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां कृष्णपौण्ड्रकयुद्धे शततमोऽध्यायः ॥१००॥

१०१

तत इति ॥१॥ आयसास्यम् आयसं लोहमयं तच्च तत् आस्यं क्षेप्यं तत् आयस्यास्यम् ॥ १२ ॥

चिक्षेपाथ महावीर्यः पौण्ड्रको नृपसत्तमः।
अवप्लुत्य ततो देशात्तदुत्सृज्य महाबलः॥१६
सिंहनादं महाघोरं व्यनदद्वीर्यवांस्तदा।
ततो विस्मयमापन्नो भगवान्देवकीसुतः॥१७
अहो वीर्यमहो धैर्यमस्य पौण्ड्रस्य दुःसहम्।
इति मत्वा जगन्नाथ उत्थितश्च रथोत्तमात्॥
ततः शिलां समादाय प्रेषयामास केशवम्।
तां शिलां प्रेषयामास तस्मै यदुकुलोद्वहः॥१९
पौण्ड्रेण सुचिरं कालं विक्रीड्य भगवान्हरिः
ततश्चक्रं समादाय निशितं रक्तभोजनम्॥ २०
दैत्यमांसप्रदिग्धाङ्गं नारीगर्भविमोचनम्।
शातकुम्भमयं घोरं दैत्यदानवनाशनम्॥ २१
सहस्रारं शतारं तदद्भुतं दैत्यभीषणम्।
ऐश्वर्यवर्म परमं नित्यं सुरगणार्चितम्॥ २२
विष्णुः कृष्णस्तथा शार्ङ्गी नित्ययुक्तः सदा हरिः
जघान तेन गोविन्दः पौण्ड्रकं नृपसत्तमम्॥
तस्य देहं विदार्याशु चक्रं पिशितभोजनम्।
कृष्णस्याथ करं भूयः प्राप सर्वेश्वरस्य ह॥
ततः स पौण्ड्रको राजा गतासुः प्रापतद्भुवि।
निहत्य भगवान्विष्णुर्दुर्विज्ञेयगतिः प्रभुः।
प्रतिपेदे सुधर्मां तु यादवैः पूजितो हरिः २५

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां पौण्ड्रकवासुदेववधे एकाधिकशततमोऽध्यायः॥ १०१॥

एकलव्यनिर्याणम्।

१०२

वैशम्पायन उवाच।
निषादेशं ततो रामः शक्त्या वीर्यवतां वरः
आजघान स्तनद्वन्द्वे सिंहनादं व्यनीनदत्॥१
ततः क्रुद्धो निषादेशो रामं मत्तं महाबलम्।
गदया लोकविख्यातो जघान स्तनवक्षसि॥
आहतः स तु तेनाशु बलभद्रो महाबलः।
उभाभ्यां चैव रामस्तु कराभ्यां वृष्णिपुङ्गवः॥
गदां गृह्य महाघोरामायान्तीं प्राणहारिणीम्
दुद्रावाथ निषादेशः समुद्रं मकरालयम्॥ ४
धावत्येवं तदा राज्ञि एकलव्ये निषादपे
धावत्येवं च रामोऽपि यत्र यातो निषादपः
सागरं स प्रविश्याशु गत्वा योजनपञ्चकम्।
भीत एव तदा राजन्नेकलव्यो निषादपः॥ ६
कंचिद्द्वीपान्तरं राजन्प्रविश्य न्यवसत्तदा।
ततो रामो निषादेशं जिगाय यदुनन्दनः॥७
तां सभां मणिरत्नाढ्यां प्रविवेश हलायुधः।
सात्यकिर्युद्धसंसक्तस्तां सभां प्रविवेश ह॥८
अन्ये च यादवा राजन्यथायोगमुपस्थिताः।
आसीनेषु च सर्वेषु वृष्णिवीरेषु सर्वतः॥ ९
अभिवाद्य यथायोगं वृष्णीन्सर्वांश्च केशवः।
उवाच वचनं काले भगवान्देवकीसुतः॥ १०
दृष्टं कैलासशिखरं शंकरो नीललोहितः।
स तु मह्यं यदुवरः प्रीतिमांश्च ददौ वरम्॥११
तत्र देवाः समायाता मुनयश्च तपोधनाः।
दृष्ट्वा मां शंकरश्चैव प्रीतः स्तुत्वा समाययौ॥
अत्यद्भुतं मया दृष्टं रात्रा यादवसत्तमाः।
पिशाचौ द्वौ महाघोरौ वदन्तौ मामिकां कथाम्
मृगयां चक्रतुस्तौ तु चिन्तयन्तौ तु मां सदा।
दृष्ट्वा मां तौ तु राजेन्द्राः प्रीतिमन्तौ तपस्विनौ

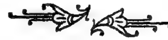
अवप्लुत्य चक्रं वञ्चितवान् इत्यर्थः॥ १६॥ तां प्रेषयामास निवर्तयामासेत्यर्थः॥ १९॥ सहस्रारं शतारमिति कार्यभेदात् रूपभेदः॥ २२॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायामेकाधिकशततमोऽध्यायः॥ १०१॥

१०२

निषादेशमिति। निषादेशम् एकलव्यम्॥ १॥ प्राणहा रिणीं ज्ञात्वा दुद्राव॥ ४॥

भक्तिनम्रौ महात्मानौ प्रणामं चक्रतुस्तदा।
ततोऽहं सर्वथा प्रीतस्तौ नीतौ स्वर्गमुत्तमम्
तोषयित्वा महादेव मया चाद्य समागतम्।
वैशम्पायन उवाच।
ततस्ते वृष्णयः सर्वे देवदेवं शशंसिरे ॥१६
सर्वथा कृतकृत्यास्ते वृष्णयः केशवाश्रयाः
यादवाः सर्व एवैते स्वं स्वं जग्मुर्यथालयम् ॥
अभ्यन्तरे जगन्नाथः प्रविश्य हरिरीश्वरः।
रुक्मिणीसत्यभामाभ्यामाचचक्षे यथाऽभवत्
ते प्रीते प्रीतियुक्तेन केशवेन समन्विते।
एतत्ते सर्वमाख्यातं केशवस्य विचेष्टितम् १९
शशास पृथिवीं कृत्स्नां
दुष्टान् हत्वा महाबलान्।
नरकं घोरकर्माणं
पौण्ड्रकं नृपसत्तमम् ॥ २०
हयग्रीवं निशुम्भं च तथा सुन्दोपसुन्दकौ।
ररक्ष विप्रान्देवेशो मुनीन्मुनिवरार्चितः ॥ २१
विप्रेभ्यश्च ददौ वित्तं गाश्च दत्त्वा स केशवः
अग्निहोत्रं प्रयुञ्जानो ब्राह्मणांश्च सुतर्पयन् ॥ २२
मुनींश्च ब्रह्मचर्येण देवान्यज्ञैरनेकधा।
स्वधया च पितॄन्सर्वान्प्रीणयन्नेव सर्वदा॥ २३
तस्मिञ्छासति देवेशे राज्यं निष्कण्टकं प्रभो
सुखमेव प्रजाः सर्वा जीवन्ति ब्राह्मणादयः॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां पौण्ड्रकवधसमाप्तौ द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

वैशम्पायनं प्रति जनमेजयप्रश्नः।

१०३

जनमेजय उवाच।
भूय एव द्विजश्रेष्ठ शङ्खचक्रगदाभृतः।
चरितं श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण तपोधन ॥ १
न हि ते तृप्तिरस्तीह शृण्वतः केशवीं कथाम्
को नु नाम हरेर्विष्णोर्देवदेवस्य चक्रिणः॥ २
शृण्वंस्तथा रमन्वाऽपि
तृप्तिं याति दिवानिशम्।
पुरुषार्थोऽयमेवैको
यत्कथाश्रवणं हरेः ॥ ३
कथमासीज्जगद्धेतोर्हंसस्य डिम्भकस्य च।
सामितिः सर्वभूतानां सदा विस्मयदायिनी
विचक्रस्य कथं युद्धं दानवस्य महात्मनः।
स तयोर्मित्रतां यात इत्येवमनुशुश्रुम ॥ ५
तौ सुतौ वीर्यसंपन्नौ शिष्यौ भृगुसुतस्य ह
सर्वास्त्रकुशलौ वीरौ हरेर्लब्धवरौ किल ॥ ६
संग्रामः सुमहानासीदित्युक्तं भवता पुरा।
तयोश्च नृपयोर्विप्र केशवस्य जगत्पतेः ॥ ७
कस्य पुत्रौ समुत्पन्नौ यथाभूद्विग्रहो महान्।
अष्टाशीतिसहस्राणि दानवानां तरस्विनाम्
बलान्यथ विचक्रस्य शितशूलधराणि च।
आसन्युद्धे महाराज दानवस्य महात्मनः ॥९
यदूनामन्तरं प्रेप्सुर्यदूनां युद्धकाङ्क्षया।
देवासुरे महायुद्धे देवाञ्जयति दुर्धरः।
तद्वधार्थं सदा यत्नमकरोच्चैव केशवः ॥ १०

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि हंसडिम्भकोपाख्याने जनमेजयवाक्ये त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

इति श्रीमहाभारते हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां पौण्ड्रकवधसमाप्तौ द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

१०३

भूय इति ॥१॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां हंसडिम्भकोपाख्याने त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

१ ख. °स्य जयैषिणः। य°।

हंसडिम्भकोत्पत्तिः।

१०४

वैशम्पायन उवाच।

आसीच्छाल्वेषु राजेन्द्र ब्रह्मदत्तो नृपोत्तमः
नाम्ना राजन्स पूतात्मा सर्वभूतदयापरः॥ १
पञ्चयज्ञपरो नित्यं जितात्मा विजितेन्द्रियः।
ब्रह्मविद्वेदविच्चैव सदा यज्ञमयः शिवः ॥ २
तस्य भार्ये महीपाल रूपौदार्यगुणान्विते।
बभूवतुः सुसंपन्ने अनपत्ये नृपोत्तम ॥ ३
स ताभ्यां मुमुदे राजा शच्या शक्र इवाम्बरे।
नाम्ना मित्रसहो नाम सखा चासीद्द्विजोत्तमः
तस्य राज्ञो महायोगी वेदवेदान्ततत्परः।
अनपत्यः स विप्रेन्द्रो यथा राजा बभूव ह ५
स राजा सहितस्ताभ्यामर्चयामास शंकरम्।
पुत्रार्थं शूलिनं शर्वं दश वर्षाण्यनन्यधीः ॥६
स विप्रो वैष्णवं सत्रं पुत्रार्थे समयोजयत्।
अर्चितस्तेन राजेन्द्र शंकरो नीललोहितः ७
आत्मानं दर्शयामास स्वप्ने राजानमब्रवीत्।
प्रीतोऽस्मि तव भद्रं ते वरं वरय सुव्रत ॥ ८
अथ राजा जगन्नाथमुवाचेदं स्मयन्निव।
पुत्रौ मम भवेतां हि तथेत्युक्त्वा वृषध्वजः ९
अन्तर्धानं गतः शम्भुः प्रतिबुद्धस्ततो नृपः।
सोऽपि मित्रसहो विद्वान्देवं केशवमव्ययम् ॥
पञ्चवर्षं जगन्नाथमर्चयामास भक्तितः।
अर्चितस्तेन विप्रेण देवदेवो जनार्दनः ॥ ११
पुत्रमेकं ददौ तस्मै स्वात्मना सदृशं हरिः।
ते भार्ये गर्भमाधत्तां तेजसा शंकरस्य ह १२
विप्रभार्या महाराज वैष्णवं तेज आदधत्।
महिष्यौ ते महावीर्यौ पुत्रौ शंकरनिर्मितौ १३
असूयेतां महीपाल क्रमेणैव नृपस्य ह।
स तयोश्च महाराज नामकर्मादिकाः क्रियाः
चकार विधिवत्सर्वा विप्रेभ्योऽदान्महद्धनम्।
स च विप्रो विनीतात्मा पुत्रमेकं हि लब्धवान्
साक्षादिव जगन्नाथं स्थितं पुत्रात्मना नृप।
जातकर्मादिकं सर्वं ब्राह्मणः स चकार ह १६
तौ कुमारावयं चैव त्रयः सवयसोऽभवन्।
वेदानधीत्य ते सर्वाञ्छ्रुत्वा चान्वीक्षिकीं तथा
धनुर्वेदे तथाऽस्त्रे च
निपुणास्तेऽभवंस्तदा।
हंसो ज्येष्ठो नृपसुतो
डिम्भकोऽनन्तरोऽभवत् ॥ १८
स च विप्रसुतो राजञ्जनार्दन इति स्मृतः।
अन्योन्यं मित्रतां याताः सर्वे चैव कुमारकाः

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि हंसडिम्भकोत्पत्तौ चतुरधिकशततमोऽध्यायः॥ १०४॥

हंसडिम्भकयोर्वरलाभः।

१०५

वैशम्पायन उवाच।

हंसश्च डिम्भकश्चैवं तपश्चर्तुं महामती। मनश्चक्रतुरात्मांशौ शंकरस्य नृपोत्तम॥ १

१०४

आसीदिति ॥ १ ॥ ताभ्यां स्त्रीभ्यां सह ॥ ६ ॥ **स इति**। तेन वैष्णवसत्रेण शंकरस्यार्चनं विष्णुशंकरयोर्वास्तवाभेदाभिप्रायेण ॥७॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥१०४॥

१०५

हंसश्चेति ॥ १ ॥

---

१ ख. °स्य जयैषिणः। य°।

गत्वा तु हिमवत्पार्श्वे तपश्चक्रतुरञ्जसा ।
उद्दिश्य शंकरं शर्वं नीलग्रीवमुमापतिम् ॥ २
वीर्यास्त्रे चैव नौ स्यातामित्याधाय तु मानसे
एकाग्रौ प्रयतौ भूत्वा वाय्वम्बुप्राशिनौ नृप ३
नमस्ते देवदेवेति शंकरेति दिवानिशम् ।
हर शर्व शिवानन्द नीलग्रीव उमापते ॥ ४
वृषध्वज विरूपाक्ष त्र्यक्ष जगतां पते ।
भक्तप्रिय गिरीशेश वासुदेव शिवाच्युत ॥ ५
सद्योजात महादेव देवदेव गुहाशय ।
भूतभावन देवेश प्रणवात्मन्सदाशिव ॥ ६
इत्यादिनामभिर्नित्यं स्तुवन्तौ शंकरं भवम् ।
हृदि कृत्वा विरूपाक्षं तपस्तेपतुरञ्जसा ॥ ७
निर्ममौ निरहंकारौ मौनव्रतसमास्थितौ ।
वर्षाणीह तदा राजन्पञ्च चक्रतुरोजसा ॥ ८
ततः प्रीतोऽभवच्छर्वस्ताभ्यां संयमनेन च ।
स ददौ दर्शनं नैजं व्याघ्रचर्माम्बरो हरः ॥ ९
त्रियक्षः शंकरः शर्वः शूलपाणिरुमापतिः ।
अग्रतः संस्थितं शर्वं चन्द्रार्धकृतशेखरम् ।
तौ दृष्ट्वा प्रीतिमनसौ नमश्चक्रतुरञ्जसा ॥ १०
श्रीभगवानुवाच ।
वरं वरय भद्रं वां यथेच्छा वां तथास्तु वै ।
तावूचतुस्तदा राजन्प्रीतस्त्वं भगवन्यदि ॥ ११
देवासुरचमूमुख्यैर्यक्षगन्धर्वदानवैः ।
आवामजय्यौ सर्वात्मन्नेष नौ प्रथमो वरः ॥
द्वितीयो नौ विरूपाक्ष रौद्रास्त्राणां च संग्रहः
माहेश्वरं तथा रौद्रमस्त्रं ब्रह्मशिरो महत् ॥
अभेद्यं कवचं दिव्यमच्छेद्यं चापि कार्मुकम् ।
परशुं च तथा शर्व सदा रक्षार्थमेव च ॥ १५
सहायौ द्वौ महादेव भूतौ युद्धे हि गच्छताम् ।
एवमास्त्विति देवेश आह भृङ्गिरिटी हरः ॥
कुण्डोदरं विरूपाक्षं सर्वप्राणिहिते रतम् ।
युवामथ च भूतेशौ सहायौ सततं रणे ॥ १६
संग्रामं गच्छतां घोरमेतयोर्बलशालिनोः ।
इत्युक्त्वा भगवाञ्छर्वस्तत्रैवान्तरधीयत ॥
ततस्तौ वीर्यसंपन्नौ हंसो डिम्भक एव च ।
कृतास्त्रौ शस्त्रसंपन्नौ चापिनौ वीर्यवत्तरौ ॥
आमुक्तकवचौ वीरावजय्यौ देवदानवैः ।
अत्यन्तभक्तौ देवेश शंकरे नीललोहिते ॥ १९
नित्योत्सवकरौ देवे भस्मोद्धूलनशोभिनौ ।
कृतत्रिपुण्ड्रकौ नित्यं जटायुक्तशिरोधरौ ॥
रुद्राक्षार्पितसर्वाङ्गौ व्याघ्रचर्माम्बरावृतौ ।
नमः शिवाय शान्ताय महादेवाय धीमते ॥ २१
इत्यादिभिर्महादेवं स्तुवन्तौ नामभिः शिवम् ।
साक्षादिव महादेवौ रेजतुर्जलधारिणौ ॥ २२
ततः स्वभवनं गत्वा पितुःपादावगृह्णताम् ।
पितुश्च सख्युर्बलिनौ मातुश्च चरणौ तदा ॥
जनार्दनोऽपि धर्मात्मा कालेन महता नृप ।
विद्यापारं महाबुद्धिर्युक्तेनासावुपेयिवान् ॥ २४
स च विष्णुं हृषीकेशं पीतकौशेयवाससम् ।
ब्रह्मतत्त्वपरो नित्यमुपास्ते विजितेन्द्रियः ॥
हंसश्च डिम्भकश्चैव कृतदारौ बभूवतुः ।
जनार्दनोऽपि धर्मात्मा कृतदारो बभूव ह ॥
सर्वे ते यज्ञनिरताः पञ्चयज्ञपरास्तथा ।
स्वदारनिरताः सर्वे गुरुशुश्रूषणे रताः ।
धर्म एव परं श्रेय इति ते मेनिरे नृप ॥ २७

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि हंसडिम्भकोपाख्याने पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

त्रियक्षःत्रिभिर्वेदैः इज्यत इति त्रियक्षः यज्ञेशः ॥ १० ॥ वरय वरयतम् ॥ ११ ॥ भृङ्गिरिटी भृङ्गिं रिटिं च ॥ १५ ॥ पितुर्ब्रह्मदत्तस्य सख्युः मित्रसहस्य ॥ २३ ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

१ ख. ॰त्रियज्ञः शं

हंसडिम्भकयोर्मृगया ।

१०६

वैशम्पायन उवाच ।
ततः कदाचित्तौ वीरौ मृगयामटतुः किल
जनार्दनेन सहितौ रथैरश्वगजैरपि ॥ १
वनं गत्वा तु तौ वीरौ सिंहव्याघ्रांश्च जघ्नतुः
शितैर्बाणैर्महाराज वराहानथ सर्वशः ॥ २
व्यालानन्यान्मृगान् हिंस्रा-
न्छ्रुवभिश्च सहितौ नृप ।
एष आयाति विपुलो
वराहो दीर्घलोचनः ॥ ३
एनं बाणेन संछिन्धि याति चायं मृगाधिपः
अयमन्योऽथ महिषः शृङ्गप्रोतसरीसृपः ॥ ४
एते खलु मृगाः सार्धं शावैर्बाधन्ति सर्वशः ।
एतद्भ्रमति सर्वत्र भीतं शशकुलं महत् ॥ ५
शावं स्तनं पिबत्साधु न हन्तव्यमिदं शुभम् ।
ग्रहीतव्यमिदं सर्वं निरुध्य श्वगणैरिह ॥ ६
इत्यादिशब्दः सुमहान्मृगयां कुर्वतां नृप ।
क्षत्रियाणां नृपश्रेष्ठ व्याधानां चैव धावताम् ॥
हत्वा मृगान्सुबहुशो व्याघ्रान् सिंहान्नृपोत्तमौ
श्रमं च जग्मतुर्वीरौ मध्यं याते दिवाकरे ॥ ८
अलं हि मृगयास्माकं श्रमः समुपजायते ।
इत्यूचतुर्महाराज पुष्करं जग्मतुः सरः ॥ ९
सरःसमीपमागम्य मुनिसिद्धनिषेवितम् ।
वीजन्मारुतसानूपं श्रमात्तत्र सुखस्थितौ ॥ १०
ततो जनाः सरः सर्वे विगाह्य श्रमकर्षिताः ।
बिसान्प्रवालान्पद्मानां भक्षयामासुरार्तवत् ॥
जनार्दनेन सहितौ हंसो डिम्भक एव च ।
सरः क्वचित्समाश्रित्य श्रमं संत्यज्य तिष्ठतः
विश्रम्य सरसस्तीरे तदाऽऽसाते सुखं नृपौ ।
अशृणवातां परं ब्रह्म मुनिमुख्यैः समीरितम् ॥
मध्यंदिनं तथा सर्वैः सवनं सस्वरं नृपौ ।
ततः प्रीतौ नृपौ भूत्वा श्रुत्वा वेदध्वनिं तदा
ऐच्छेतां तौ तदा द्रष्टुं यज्ञं मुनिकृतं तदा ।
स्थापयित्वा ततः सेनां सर्वां मृगसमन्विताम्
आदाय च महाचापे शरान्कांतिचिदेव च ।
जनार्दनस्तदा वीरो हंसो डिम्भक एव च ॥
पदातिनौ महाराज जग्मतुश्चाश्रमं किल ।
महर्षेः काश्यपस्याथ सत्रं वैष्णवसंज्ञकम् ।
यजन्तो मुनिभिः सार्धं जपहोमपरायणैः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि हंसडिम्भकोपाख्याने मृगयावर्णने षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

दुर्वासोदर्शनम् ।

१०७

वैशम्पायन उवाच ।
जनार्दनश्च धर्मात्मा हंसो डिम्भक एव च
सदः प्रविश्य सत्रस्य नमश्चक्रुर्मुनीश्वरान् ॥ १
तानागतान्महात्मानो मुनयः शिष्यसंयुताः ।
अर्घ्यपाद्यासनादीनि चक्रुः पूजां प्रयत्नतः ॥ २

१०६

तत इति ॥ १ ॥ बाधान्ति बाधामनुभवन्ति शावैः पोतैः सहितः ॥ ५ ॥ अनूपं सजलप्रदेशस्तेन सहितं सानूपं वीजन्मारुतवताऽऽत्मना सानूपं चेति विग्रहः ॥ १० ॥ सत्रं यजतः अनुतिष्ठतः ॥ १७ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

१०७

जनार्दन इति । सदः यज्ञमण्डपम् ॥ १ ॥

तौ नृपौ स च विप्रेन्द्रः सपर्यां प्रतिगृह्य च ।
प्रीतात्मानो महात्मान आसते ससुखं नृप ३
ततो हंसो बभाषे तान्मुनीन्संयतवाङ् नृप
पिता हि नौ मुनिश्रेष्ठा यष्टुमैच्छत्ससाधनम्
गन्तव्यं तत्र युष्माभिः सत्रान्ते मुनिसत्तमाः
राजसूयेन यज्ञेन कृत्वा दिग्विजयं वयम् ॥ ५
याजयिष्याम हे विप्राः
पितरं धार्मिकं नृपम्।
आयान्तु तत्र विप्रेन्द्राः
सशिष्याः सपरिच्छदाः ॥ ६
वयमद्यैव सहितौ दिशो जेष्यामहे वयम् ।
शक्ता वयमिहैवैतत्कर्तुं सैनिकसंचयैः ॥ ७
आवयोः पुरतः स्थातुं न शक्ता देवदानवाः ।
कैलासनिलयाद्देवाद्वरं लब्धाः स्म यत्नतः ॥ ८
अजय्यौ शत्रुसंघानामस्त्राणि विविधानि च
इत्युक्त्वा विररामैव हंसो मदबलान्वितः ९

मुनय ऊचुः ।

यदि स्यात्तत्र गच्छामो वयं शिष्यैर्नृपोत्तम
आस्महे वान्यथा राजन्नित्यूचुः किलः तापसाः

वैशम्पायन उवाच ।

ततो देशान्महाराज गन्तुं निश्चितमानसौ।
पुष्करस्योत्तरं तीरं दुर्वासा यत्र तिष्ठति ॥ ११
यतयो नियता भूत्वा मन्त्रब्रह्मनिषेविणः ।
ब्रह्मसूत्रपदे सक्तास्तदर्थालोकतत्पराः ॥ १२
निर्ममा निरहंकाराः कौपीनाच्छादनव्रताः ।
तमात्मानं जगद्योनिं विष्णुं विश्वेश्वरं विभुम्
ब्रह्मरूपं शुभं शान्तमक्षरं सर्वतोमुखम् ।
वेदान्तमूर्तिमव्यक्तमनन्तं शाश्वतं शिवम् १४
नित्ययुक्तं विरूपाक्षं भूताधारमनामयम् ।
ध्यायन्तं सर्वदा देवं मनसा सर्वतोमुखम् १५
दुर्वाससा सदोपास्यं वेदान्तैकरसं गुरुम् ।
तर्कनिश्चिततत्त्वार्था ज्ञाननिर्मलचेतसः ॥ १६
हंसाः परमहंसाश्च शिष्या दुर्वाससः प्रभो ।
गत्वा तत्र महात्मानौ तौ दृष्ट्वा तूर्ध्वरेतसम्
दुर्वाससं महाबुद्धिं विचिन्वानं परं पदम् ।
क्रुद्धो यदि स दुर्वासा दग्धुं लोकानिमान्क्षमः
देवा अपि च यं द्रष्टुं क्रुद्धं वै न क्षमाः सदा ।
रोषमूर्तिः सदा यस्तु रुद्रात्मा विश्वरूपधृक्
रक्तकौपीनवसनो हंसः परम एव च ।
दृष्ट्वैनं च तयोरेवं बुद्धिरासीन्महामते ॥ २०
को नामाऽसौ महाभूतः काषायी वर्णवित्तमः
कश्चायमाश्रमो नाम विहाय च गृहाश्रमम् ॥
गृहस्थ एव धर्मात्मा गृहस्थो धर्मवित्तमः ।
गृहस्थो धर्मरूपस्तु गृहस्थो वर्ण एव च ॥ २२
गृहस्थश्च सदा माता प्राणिनां जीवनं सदा ।
तं विनाऽन्येन रूपेण वर्तते योऽतिमूर्खवत् ॥
उन्मत्तोऽयं विरूपोऽयमथवा मूर्ख एव च ।
ध्यायन्निव सदा चायमास्ते वञ्चयिताऽपि वा
किमेते प्राकृतज्ञाना ध्यायन्त इति किंचन ।
वयमेतान्दुरारोहानाश्रमान्तरकल्पकान् ॥२५
स्थापयिष्यामहे सर्वान्मन्दबुद्धीनिमान्गृहे ।
बलादेव द्विजानेतान्मूढविज्ञानतत्परान् ॥ २६
असद्ग्राहगृहीतांश्च बालिशान्दुर्मतीनिमान् ।
एषां शास्ता च को मूढो न विप्रो वयमत्र ह ।
धर्म्ये वर्त्मनि संस्थाप्य पुनर्यास्याव निर्वृतौ ।
इति संचिन्त्य तौ वीरौ विप्रेण सहितौ नृप
जनार्दनेन राजानौ मोहाद्भाग्यक्षयान्नृप ।
समीपं तस्य राजेन्द्र यतेः संयतचेतसः ॥२९
गत्वा च प्रोचतुरुभौ दुर्वाससमतीन्द्रियम् ।
यतींश्च नियतान्क्रुद्धौ राजानौ राजसत्तम ३०

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि हंसडिम्भकोपाख्याने सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

सपरिच्छदाः आग्निहोत्रादिसामग्रीसहिताः॥६॥अहयं हयसामग्रीरहितं यथा स्यात्तथा केवलं सैनिकः पुरुषैः सह एवं दिग्विजयाख्यं कार्यं कर्तुं शक्तावेति योजना ॥ ७ ॥ वरं लब्धाः अजेयाः स्मेति योजना ॥ ८ ॥ यदि स्याद्राजसूयः तर्हि तत्र गच्छामोऽन्यथाऽत्रैवास्महे ॥१०॥ एवं कर्मनिष्ठैः संवादं कृत्वा नैष्कर्म्यनिष्ठायुक्तान् उच्छेत्तुं प्रवृत्ता इत्याह-ततो देशानित्यादिना ॥ ११ ॥ मन्त्रब्रह्म मन्त्रमयं ब्रह्म प्रणवरूपं, ब्रह्मसूत्रं " ब्रह्मविदाप्नोति परम् " इत्यादि, तत्र निर्दिष्टं यत्पदं पदनीयं वस्तु तत्र सक्ताः तत्प्राप्त्यर्थं यतमानाः ॥ १२ ॥ वर्णवित्तमः वर्णविभागविदां श्रेष्ठ इत्युपहासः । सर्ववर्णबहिष्कृत् इत्याशयः ॥ २१ ॥ संस्थाप्य एषां शास्तारमित्यर्थात् ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

संन्यासधर्मनिन्दा ।

१०८

हंसडिम्भकावूचतुः ।

ज्ञानलेशाद्विहीनात्मन्किं ते व्यवसितं द्विज
कश्चायमाश्रमो विप्र भवता यः समाश्रितः १
गृहमेधं परित्यज्य किं त्वया साधितं पदम्
दम्भ एव भवान्व्यक्तं शङ्के नास्त्यत्र कारणम्
लोकांश्चेमान्सदा मूढ नाशयिष्यसि निर्वृतः
एतान्सर्वान्विनेताऽसि नरके पातयिष्यसि
स्वयं नष्टः परान्मूर्ख नाशयिष्यसि यत्नतः।
अहो शास्ता कथं नास्ति तव मन्दमतेर्द्विज
सर्वथा त्वद्विनेता च पापो नास्त्यत्र संशयः
त्यक्त्वेममाश्रमं विप्र गृही भव यतात्मवान्।
पञ्च यज्ञान्सदा विप्र कुरु यत्नपरो भव ।
ततः स्वर्गं परं गत्वा स्वर्गे हि सुमहत्सुखम्
एष श्रेयःपथो विप्र जीविते चेत्स्पृहा तव ।
इत्युक्तवन्तौ धर्मात्मा श्रुत्वा विप्रो जनार्दनः
उवाच च यतिं दृष्ट्वा प्रणम्यासौ सुनीतवत् ।
मा ब्रूतामीदृशं वाक्यं राजानौ मन्दतेजसौ
अश्राव्यमीदृशं घोरं लोकयोरुभयोरपि ।
को वस्तुमीशो मन्दात्मा यदि जीवेत्सबान्धवः
सर्वथा काल एवायं युवयोर्मन्दचेतसोः
समाप्त आयुषः शेषो ब्रह्मदण्डहतौ युवाम् १०

एते हि यतयः शुद्धा ज्ञानदीपितचेतसः ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ॥
ऋते वामीदृशं वाक्यं कः समर्थो ह्यनुब्रवन् ।
सर्वथा ज्ञातमस्माभिः समाप्तमिह जीवितम् ॥
चत्वार आश्रमाः पूर्वमृषिभिर्विहिता नृपौ ।
ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः ॥
तेषामग्र्यश्चतुर्थोऽयमाश्रमो भिक्षुकः स्मृतः।
आस्ते तस्मिन्महाबुद्धिः स हि पुण्यतरः स्मृतः
नोपासिता भवद्भ्यां च वृद्धाः सम्यग्विनीतवत्
ज्ञानं नाप्तं तपस्विभ्यस्तथा चैवं वदेत कः ॥
अश्राव्यमीदृशं घोरं मया प्राणभृता नृप ।
किं करिष्यामि मन्दात्मन्मित्रत्वाद्भवतो नृप

ज्ञानं यदाप्तं भवता गुरुभ्य-
स्तदत्र दुःखाय हि केवलं नृप ।
ज्ञानं हि धर्मप्रभवं यथेष्टं
बलाद्विपापस्य विधातृरूपम् ॥ १७

युवां विहाय यास्ये वा पतेयं वा शिलातलम् ।
पिबेयं वा विषं घोरं पतेयं वा महोर्मिषु ॥१८
आत्मानं वात्र संत्यक्ष्ये पश्यतां शृण्वतां पुनः
इत्युक्त्वा विललापैवं मा ब्रूतमिति तौ वदन्

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां हंसडिम्भकोपाख्याने अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

दुर्वाससो भाषणम् ।

१०९

वैशम्पायन उवाच ।

ततः क्रुद्धोऽथ दुर्वासा धक्ष्यन्निव तयोरसून् । एकेनाक्ष्णाऽथ दुर्वासा रौद्रेणाग्नियुजा सदा ॥

१०८

ज्ञानलेशादिति ॥१॥ दम्भः दम्भमूर्तिः ॥ २ ॥ त्वद्विनेता तव शिक्षकः ॥ ५॥ अग्र्यः अग्र्यः ॥१४ ॥ अन्यस्य ज्ञानं धर्मप्रभावं धर्मस्य फलम् । युवयोर्ज्ञानं तु पापस्य विधातृरूपं पापोत्पत्तिहेतु ॥ १७ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि कैलासयात्रायां हंसडिम्भकोपाख्याने टीकायामष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

१०९

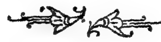
ततः क्रुद्ध इति ॥ १ ॥

---

१ ख. °यः परो वि° ।

पश्यंस्तौ च दुरात्मानौ रोषव्याकुलितेन्द्रियः
कुर्वन्निव तदा लोकान्भस्मभूतानिमान्नृप॥ २
ब्राह्मणं चक्षुषा पश्यन्सौम्येनान्येन केवलम्।
उवाच वचनं राजन्ध्वंसत ध्वंसतेति च ॥ ३
इतो गच्छत राजानौ किं विलम्बत मा चिरम्
न वां वचनसंभूतं रोषं धारयितुं क्षमे ॥ ४
अन्यथा वो महीपालान्सर्वान्दग्धुमहं क्षमः।
किमतः साहसं वक्तुं कश्च शक्नोति मत्पुरः ॥
दर्पं वां लोकविख्यातः शङ्खचक्रगदाधरः।
व्यपनेष्यति मन्दज्ञौ किं वो वक्ष्यामि सांप्रतम्
तत उत्थाय धर्मात्मा गन्तुमैच्छद्यतीश्वरः।
ततो निषेद्धुं हंसस्तं यतते स्म यतीश्वरम् ॥ ७
तस्य बाहुं समादाय हंसो नृपवरोत्तमः।
कौपीनं चिच्छिदे क्रूरः कृतान्त इव सत्तम ॥८
यतयोऽन्ये पलायन्ति दिशो दश विचेतसः।
कष्टं हेति वदन्विप्रो मित्रभावाज्जनार्दनः ॥ ९
न्यवारयद्यथाशक्ति किमिदं साहसं त्विति।
दुर्वासाः सत्यधर्मस्तु हन्तुमीशोऽपि तं ततः॥
मन्दं मन्दमुवाचेदं हंसं डिम्भकमेव च।
शापेनाहं समर्थोऽपि हन्तुं राजकुलाधमौ ॥
तथापि न करोम्यन्तं यनयो ह्यत्र ते वयम्।
यो हि देवो जगन्नाथः केशवो यादवेश्वरः ॥
शङ्खचक्रगदापाणिर्गर्वं वां व्यपनेष्यति।
लोके तस्मिन्यदुश्रेष्ठं रक्षत्येवं जगत्पतौ ॥१३
युवयोः सर्वथा जीवः सञ्जीव इति मे मतिः।
जरासन्धोऽपि वां बंधुः स च वक्तुं न चेच्छति
ईदृशं लोकविद्विष्टं स हि धर्मपथे सदा।
एतावता स वां बन्धुर्न हि भूयो भविष्यति ॥
विद्वेषो ह्यस्तु वां तस्य मागधस्य महीपतेः।
श्रुत्वेदं घोररूपं तु स हि बन्धुः सहेत चेत्॥१६
धर्मनाशो भवेत्तस्य नात्र कार्या विचारणा।
इत्युक्त्वा गच्छ गच्छेति हंसं प्राह पुनः पुनः
जनार्दनमुवाचेदं दुर्वासा यतिसत्तमः।
स्वस्त्यस्तु तव विप्रेन्द्र भक्तिरस्तु जनार्दने ॥
संगतिस्तव तस्यास्तु शङ्खचक्रगदाभृतः।
अद्य श्वो वा परश्वो वा साधुरेवःसदा भवान्॥
न हि साधोर्विनाशोऽस्ति लोकयोरुभयोरपि
गच्छ सर्वं पितुर्ब्रूहि ज्ञात्वा वृत्तं यथाखिलम् ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि हंसडिम्भकोपाख्याने दुर्वासोभाषणे नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

यतीनां द्वारकागमनम्।

११०

वैशम्पायन उवाच।

ततस्तौ हंसडिम्भकौ क्रुद्धौ कालेन चोदितौ। शिक्यं कमण्डलुं चैव द्विदलं दारुमेव च ॥१॥

ब्राह्मणं जनार्दनम्। इतरान् स्वीयान्प्रति ध्वंसत। इतः शीघ्रं प्रस्थानं कुर्वन्त्विति वचनम् उवाचेत्यर्थः ॥ ३ ॥ तदाह-इतो गच्छतेति। भो राजानावित्यादिवाक्यान्तम् ॥ ४ ॥ मन्दज्ञौ मन्दफलं गार्हस्थ्यमेव जानन्तौ ॥ ६ ॥ गन्तुं देशान्तरं निषेद्धुं संन्यासधर्मादपाकष्टुम् ॥ ७ ॥ हा इतीति च्छेदः ॥ ९ ॥ युवयोः वां सञ्जीवः सादिति मृत्युना स्वर्गमतुलाभादिति भावः ॥ १४ ॥ एतावता संन्यासिद्रोहेण जरासन्धो बन्धुत्वं युवयोस्त्यक्ष्यतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ वां युवाभ्याम् ॥ १६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां हंसडिम्भकोपाख्याने दुर्वासोभाषणं नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

११०

ततस्ताविति। द्विदलं दारु-गोकर्णाकारं भोजनपात्रम्। दारुमिति पुंस्त्वमार्षम् ॥ १ ॥

दंडान्पात्रविशेषांश्च छित्वा भित्वा च सर्वशः
तस्मिन्देशे महाराज व्याधैर्मांसान्यदीदहन् ॥
भक्षयित्वा ततो देशात्स्वपुरीं तौ प्रजग्मतुः ।
जनार्दनश्च धर्मात्मा स्नेहादनुययौ तयोः ॥३
नष्टाविमाविति तदा स मेने दुःखितः परम् ।
गतेषु तेषु सर्वेषु दुर्वासा यतिसत्तमः ॥ ४
पलायनपरान्सर्वानिदं प्राह यतीश्वरान् ।
इतो देशाद्विनिर्गत्य पुष्करात्पुण्यसंयुतात् ॥ ५
मन्दं मन्दं समाश्वस्य विश्रम्य च ततस्ततः ।
प्रविश्य द्वारकां देवं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ ६
दृष्ट्वा च तस्मै प्रभवे वक्ष्यामो यतिसत्तमाः ।
स हि रक्षञ्जगदिदं धर्मवर्त्मनि संस्थितः ॥
आद्यो लोकगुरुर्विष्णुर्यतात्मा तत्त्ववित्प्रियः
उद्धृत्य कण्टकान्सर्वाञ्छशास पृथिवीमिमाम्
स च पापान्महाघोरान्सर्वान्पापकृतान्प्रभुः ।
रक्षेन्नः सकलान्सर्वाञ्ज्ञानेषु नियतात्मनः ।
इदमद्य क्षमं विप्रा यानमद्य विधीयताम् ।
साहसं यत्कृतं ताभ्यां पात्रभेदादि सत्तमाः
एतत्सर्वमशेषेण दर्शयाम जनार्दनम् ।
तथेति ते प्रतिज्ञाय यतयो ज्ञानचक्षुषः ॥
छिन्नं ताभ्यां समादाय शिक्यं दारुमयं तथा
द्विदलं कर्पटं चैव कौपीनमथ वल्कलम् १२
कमण्डलुं तथा राजन्नर्धप्रोतकपालकम् ।
एतानन्यान्समादाय द्रष्टुं केशवमाययुः ॥ १३
पञ्च चैव सहस्राणि पुरस्कृत्य महामुनीन् ।
दुर्वाससं तपोयोनिमीश्वरस्यात्मसंभवम् १४
अहोरात्रेण ते सर्वे द्वारकां कृष्णपालिताम् ।
ययुर्दान्ता महात्मानो लोमशाः केशवर्जिताः
प्रातः प्रविश्य राजेन्द्र वापिकायां यतीश्वराः
स्नात्वोपस्पृश्य ते सर्वे यत्नेन महता तदा १६
द्रष्टुमभ्युद्यता विष्णुं कण्टकोद्धृतितत्परम् ।
एकरूपं समास्थाय सुधर्मायामवस्थितम् १७

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि हंसडिम्भकोपाख्याने यतीनां द्वारकागमने दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

श्रीकृष्णं प्रति दुर्वाससो वाक्यम् ।

१११

वैशम्पायन उवाच ।
अथ सर्वेश्वरो विष्णुः पद्मकिंजल्कलोचनः
श्यामः पीताम्बरः श्रीमान्प्रलम्बाम्बरभूषणः
किरीटी श्रीपतिः कृष्णो नीलकुञ्चितमूर्धजः
अव्यक्तः शाश्वतो देवः सकलो निष्कलः शिवः
क्रीडाविहारोपगतः कदाचिदभवद्धरिः ।
कुमारैरपरैः सार्धं सात्यकिप्रमुखैर्नृप ॥ ३
गोलक्रीडां सुधर्मायां मध्ये यादवसत्तमः ।
चकार प्रियकृत्कृष्णो युयुधानेन केशवः ॥ ४

पात्रविशेषान् शालग्रामसंपुटादीन् ॥ २ ॥ पापकृतान्पापजन्मभाजः ज्ञानेषु ज्ञानसाधनेषु अमानित्वादिषु ॥ ९ ॥ यानं प्रयाणम् ॥१०॥ कर्पटं काषायवासः ॥१२॥ अर्धप्रोतकपालकम् अलाबूफलस्य मूलादप्रान्तं द्विधा कृतस्यैकदेशः ॥१३॥ लोमशाः गलादधः केशवर्जिताः उपरि केशवार्जिता वा ॥१५ ॥ एकरूपं मुख्यविग्रहं श्रीकृष्णम् ॥१७॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

११०

अथेति । पद्मकिंजल्कलोचनः किंजल्कपदं तद्वत्त्वात्पत्रेऽत्र ज्ञेयं तेन पद्मपत्रनेत्र इत्यर्थः ॥ १ ॥ गोलक्रीडां गोलाकारैरक्षैर्द्यूतक्रीडाम् ॥ ४ ॥

ममायं प्रथमो गोलस्तव पश्चाद्भविष्यति ।
इति ब्रुवंस्तदा विष्णुः सात्यकिं कमलेक्षणः
पार्श्वस्था यादवास्तस्य वासुदेवपुरोगमाः ।
उद्धवप्रमुखा राजन्नासेदुः क्वचिदत्र वै ६
अन्यव्यापाररहितो भूतात्मा भूतभावनः ।
विजहार यथा रामः सुग्रीवेण पुरा नृप ॥ ७
मध्यंदिने महाविष्णुः शैनेयेन सहाच्युतः ।
विक्रीड्य सुचिरं कृष्ण उपारंसीत्स यादवः ८
द्वास्थेन वारिताः पूर्वं द्वार्येव च समास्थिताः
इदमन्तरमित्येव विविशुस्तां सभां नृप ॥ ९
यतयो दीर्घतपसः पुरस्कृत्य तपोधनम् ।
दुर्वाससं सुमनसो ददृशुर्यादवेश्वरम् ॥१०
गोलक्रीडासमासक्तं करसंस्थितगोलकम् ।
पद्मपत्रविशालाक्षं विष्णुं तं सात्यकिं हरिम् ॥
एकेनाक्ष्णा ह्लादयन्तं परेणान्येन गोलकम् ।
यतयश्च महाराज प्रत्यदृश्यन्त तत्पुरः ॥ १२
वृष्णिपः पुण्डरीकाक्षं सात्यकिर्बलभद्रकः ।
वसुदेवस्तथाऽक्रूर उग्रसेनस्तथा नृप ॥ १३
अन्ये च यादवाः सर्वे संभ्रमं प्रतिपेदिरे ।
इदं किमिदमित्येवं व्याशङ्कमनसोऽभवन् १४
पृष्ठतोऽप्यनुगच्छन्ति दिधक्षन्तं जगत्त्रयम् ।
अर्धकौपीनवसनं स्मरन्तं कमपि द्विजम् १५
अन्तस्तापसमायुक्तं छिन्नदण्डधरं यतिम् ।
अन्तर्ज्वलन्तं रोषेण हंसासादितकल्मषम् १६
नेत्रोत्थितमहावह्निं प्रेक्षन्तं यादवेश्वरम् ।
दुर्वाससं ते ददृशुर्भीता यादवसत्तमाः ॥१७
किं करिष्यत्यसौ क्रुद्धः किं वा वक्ष्यति नः प्रभुः
इति प्राञ्जलयः सर्वे यादवाः प्रतिपेदिरे ॥ १८
इदमासनमित्येवं किंचिदूचुश्च वृष्णयः ।
ततः कृष्णो हृषीकेशः किंचिदुत्प्लुत्य तत्पुरः
इदमासनमित्येवं
स्थीयतामिह निर्वृतः ।
अहमद्य स्थितो विप्र
किं करोऽस्मीति चाब्रवीत् ॥ २०
ततः किंचिदिवासीन आसने यतिविग्रहः
आसने संस्थिते तस्मिन्यतयो वीतमत्सराः
आसनानि यथायोगं भेजिरे निर्वृताः किल ।
अर्घादिसमुदाचारं चक्रे कृष्णः किरीटभृत् ॥
आह भूयो हृषीकेशो यतिं दुर्वाससं प्रभुम् ।
किमर्थं ब्रूहि विप्रेन्द्र अस्मिन्प्रत्यागमो हि वः
दृष्टं वा ह्यथवा किंचित्कारणं चास्ति वो महत्
संन्यासिनो द्विजश्रेष्ठा यूयं विगतकल्मषाः ॥
निःस्पृहाश्च सदा यूयमस्मत्तो द्विजपुङ्गवाः ।
प्रार्थ्यं नाम न चैवास्ति स्पृहा नैवास्ति वो यतः
स्पृहाप्रेरितकर्माणः क्षत्रियान् यान्ति सुव्रताः
निरूप्यमाणमस्माभिर्विप्र किंचिन्न दृश्यते २६
न जाने कारणं ब्रह्मन्युष्मदागमनं प्रति ।
एतावता चानुमेयं किंचित्कारणमस्ति वै २७
तद्ब्रूहि यदि विद्येत त्वत्तो ज्ञास्यामहे वयम्
इत्युक्तवति देवेशे चक्रपाणौ जनार्दने ॥२८
तस्यापि राजन्विप्रस्य भूयः कोपो महानभूत्
तस्मादभ्यधिकः पूर्वात्कोपः संजायते महान्
दिधक्षन्निव लोकांस्त्रीन्भक्षयन्निव पश्यतः ।
रोषरक्तेक्षणः क्रुद्धो हसन्निव दहन्निव ॥ ३०
उवाच वचनं विष्णुं दुर्वासाः क्रोधमूर्च्छित
न जाने इति कस्मात्त्वं ब्रूषे नो यादवेश्वर ॥३१
जानामि त्वां महादेवं वञ्चयन्निव भाषसे ।
पुरातना वयं विष्णो पूर्ववृत्तान्तवेदिनः ॥ ३२
यथा हि देवदेवोऽसि मायामानुषदेहवान् ।
निगूहसे प्रभुस्ततः कस्मान्नो जगतीपते ॥ ३३
सोऽसि ब्रह्मविदां मूर्तिस्तवैतत्परमं पदम् ।
यदभ्यर्च्य पुरा ब्रह्मा यच्च ज्ञाता वयं पुरा ॥
यतो विश्वमिदं भूतं तदेतत्परमं पदम् ।
यच्च स्थूलं विजानन्ति पुरा तत्त्वेन चेतसा ॥
पुराविदोऽथ विश्वेश तदेतत्परमं वपुः ।
कर्मणा प्राप्यते यत्तु यत्स्मृत्वा निर्वृता वयम्॥
प्रत्यक्षमपि यद्रूपं नैव जानन्ति मानुषाः ।
न हि मूढधियो देव न वयं तादृशा हरे ॥ ३७
न जाने इति यद्ब्रूषे किमतः साहसं वचः ।
ये हि मूलं विजानन्ति तेषां तु प्रविवेचनम् ॥

विविशुस्तापसा इति शेषः ॥९॥ ह्लादयन्तं मुनीन् । गोलकं पश्यन्तम् ॥१२॥ हंसेन राज्ञा आसादितकल्मषं प्रापितदुःखम् ॥१६॥ अस्मिन् स्थाने ॥२३॥ किंचिद्दृष्टं वा द्वयम् उभयत्र यथाक्रमं योज्यम् ॥२४॥ पश्यतः पुरुषान् ॥३०॥ निगूहसे आत्मानम् । नोऽस्मान्प्रति ॥ ३३ ॥ ज्ञानाः ज्ञानवन्तः ॥ ३४ ॥ प्रविवेचनं विचारम् ॥३८॥

कुर्वतः किं फलं देव तव केशिनिषूदन ।
वेदान्ते प्रथितं तेजस्तव चेदं विचार्यते ॥ ३९
ये च विज्ञानतृप्तास्तु योगिनो वीतकल्मषाः ।
पश्यन्ति हृत्सरोजेऽपि तदेवेदं वपुः प्रभो ॥
वेदैर्यद्गीयते तेजो ब्रह्मेति प्रतिपाद्य वै ।
तदेवेदं विजानेऽहं रूपमैश्वरमेव च ॥ ४१
वैष्णवं परमं तेज इति वेदेषु पठ्यते ।
अवगच्छाम्यहं विष्णो तदेवेदं वपुस्तव ॥ ४२
य ओमित्युच्यते शब्दो यस्य वागिति गीयते।
स एवासि प्रभो विष्णो न जाने इति मा वद
परोक्षं यदि किंचित्स्यात्तव वक्तुं प्रयुज्यते ।
न जाने इति गोविन्द मा वादीः साहसं हरे ॥
विश्वं यदा प्रादुरासीद्यस्मिँल्लीनं क्षये सति ।
इदं तदैश्वरं तेजस्त्ववगच्छामि केशव ॥ ४५
कर्ता त्वं भूतभव्येश प्रतिभासि सदा हृदि ।
यद्यद्रूपं स्मरेन्नित्यं तत्तदेवासि मे हृदि ४६
वायुरेव यदा विष्णुरिति मे धीयते मतिः
तदा तद्रूपमेवासि हृन्मध्ये संस्थितो विभो ॥
आकाशो विष्णुरित्येव कदाचिद्धीयते मतिः
तदा तद्रूपमेवासि हृन्मध्ये संस्थितो विभो
पृथिवी विष्णुरित्येतत्कदाचिद्धीयते मतिः ।
तदा पार्थिवरूपस्त्वं प्रतिभासि सदा मम ॥
रसोऽयं[1] देव इत्येव कदाचिच्चिन्त्यते मया ।
तदा रसात्मना विष्णो हृन्मध्ये संस्थितो विभो
यदा त्वां तेज इत्येवं स्मर्ता स्यां पुरुषोत्तम ।
तदा तद्रूपसंपन्नः प्रतिभासि सदा हृदि ५१
चन्द्रमा हरिरित्येवं तदा चान्द्रमसं वपुः ।
निरीक्ष्य चक्षुषा देव ततः प्रीतोऽस्मि केशव ।
यदा सौरं वपुरिति स्मर्ता स्यां जगतीपते ।
तदा तद्भावनायोगात्सूर्य एव विराजसे ॥ ५३
तस्मात्सर्वं त्वमेवासि निश्चिता मतिरीदृशी ।
अतो न जानेऽहमिति वक्तुं नेशो जनार्दन ॥
इत्यर्थे संस्थितो विष्णो पीडां नो नैव चिन्त्यसे
अत्यन्तदुःखिता विष्णो वयं त्वामनुसंस्थिताः
ईदृशीयमवस्था नो नैतां स्मरसि केशव ।
एतत्पुनर्भाग्यमतो नष्टमित्येव चिन्तये ॥ ५६
मन्दभाग्या वयं विष्णो यतो नो न स्मरेः प्रभो
कौचित्क्षत्रियदायादौ गिरीशवरगर्वितौ ॥
नाम्ना हंसडिम्भकौ च बाधेते नो जनार्दन ।
गार्हस्थ्यं हि सदा श्रेयो वदन्ताविति केशव ॥
इतस्ततश्च धावन्तौ वदन्तौ बहु किल्बिषम् ।
अयुक्तं बहु भाषन्तौ धर्षयन्तौ च नः सदा ॥
इदमन्यत्कृतं देव असह्यं पापमुच्यते ।
पश्येदं बहुधा देव भिन्नं भिन्नं सहस्रशः॥ ६०
शिक्यं च दारवं पात्रं द्विदलान्वेणुकान्बहून् ।
इदमप्यपरं पश्य तयोः साहसचेष्टितम् ॥ ६१
कौपीनं बहुधा छिन्नं तदस्माकं महद्धनम् ।
कृतं कपालमात्रेण कमण्डलु जगत्प्रभो ॥ ६२
त्वं तु नो रक्षसे नित्यं क्षात्रं वै व्रतमास्थितः ।
चित्रं चित्रमिदं देव रक्षस्यसि सदानिशम् ॥
किं करिष्यामि मन्दात्मा
मन्दभाग्या वयं विभो ।
किन्नः शरणमद्यैव
तद्ब्रूहि जगतां पते ॥ ६४
जीवन्तौ तौ यदि स्यातां नष्टा लोका इमे त्रयः
न विप्रा न च राजानो न वैश्या न च पादजाः
अत्यन्तबलिनौ मत्तौ तीक्ष्णदण्डधरौ नृप ।
न तयोः पुरतः स्थातुं शक्ता देवाः सवासवाः
न च भीष्मो न वा राजा बाह्लीको भीमविक्रमः
यो हि वीरो जरासन्धः क्षत्रियाणां भयंकरः
नैव च प्रायशः स्थातुं गिरीशवरदर्पिणोः ।
तयोः कृष्ण हरे शक्तो नित्यमप्रतिसङ्गिनोः ॥
तस्मात्त्वं जहि तौ वीरौ रक्ष लोकानिमान्प्रभो
अन्यथा रक्षसीत्येवं व्यर्थः शब्दोऽत्र जायते॥
बहुनात्र किमुक्तेन रक्ष रक्ष जगत्त्रयम् ।
इत्युक्त्वा विररामैव दुर्वासाः क्रोधमूर्च्छितः

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि हंसडिम्भकोपाख्याने दुर्वासःसमागमे
एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥१११ ॥

यद्यदिति । यत्र वस्तुनि धारणा क्रियते तत्रैवाविर्भवसीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ तदेवाह—**वायुरित्यादि** ॥ ४७ ॥ चिन्त्यसे चिन्तयसे । अकारलोप आर्षः ॥ ५५ ॥ त्वं सदा असि रक्षसि च अथाप्येतत् चित्रम् आश्चर्यं यदस्माकमीदृशी अवस्थेति ॥ ६३ ॥ जरासन्धोऽपि तयोः पुरः स्थातुं न शक्त इति द्वयोः सम्बन्धः ॥ ६७ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायामेकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

[1] ख. °सोऽयं दे°।

कृष्णस्य हंसडिम्भकवधप्रतिज्ञा, यतिभोजनं च ।

११२

वैशम्पायन उवाच ।
यतेर्वचनमाकर्ण्य मन्दमुच्छ्वस्य केशवः ।
दुर्वाससं समालोक्य बभाषे यादवेश्वरः ॥ १
क्षन्तव्यं भवता सर्वं दोष एव ममैव हि ।
शृणु वाक्यं ममैतत्तु श्रुत्वा शान्तिपरो भव ॥
जेष्यामि तौ रणे विप्र हंसं डिम्भकमेव च ।
गिरीशो वा वरं दद्याच्छक्रो वा धनदोऽपि वा
यमो वा वरुणो वापि ब्रह्मा वाथ चतुर्मुखः ।
सबलौ सानुजौ हत्वा पुनर्दास्यामि वो रतिम्
सत्येनैव शपाम्यद्य मा रोषवशगो भव ।
रक्षां वोऽहं करिष्यामि हत्वा तौ च नृपाधमौ
जानामि तौ दुरात्मानौ युष्मद्दोषकरौ हि तौ
श्रुतं च पूर्वमस्माभिस्तीक्ष्णदण्डधराविति ६
अत्यन्तबलिनौ मत्तौ गिरीशवरदर्पितौ ।
नाल्पप्रयत्नसंसाध्यौ जरासन्धहितैषिणौ ॥ ७
प्राणानपि तयो राजा दास्यत्येव न संशयः ।
जरासन्धो महीपालो विना तौ जयते महीम्
जये तयोर्विप्रवर्य
तत्र श्रेयो भवेत्ततः ।
यत्र यत्र तु तौ गत्वा
स्थिताविस्यनुशुश्रुम ॥ ९
तत्र तत्र च हन्ताऽहं नात्र कार्या विचारणा
गच्छध्वं यतयः स्वैरं निजकार्यपरायणाः १०
अचिरेणैव कालेन जेष्यामि रणपुङ्गवौ ।
ततः प्रीतः प्रसन्नात्मा यादवेश्वरमाह सः
स्वस्त्यस्तु भवते कृष्ण जगतां स्वस्ति कुर्वते
किन्नु नाम जगन्नाथ दुःसाध्यं तव केशव ॥
त्रिलोकेश त्रिधामासि सर्वसंहारकारकः ।
देवानामपि देवेश सर्वत्र समदर्शनः १३
विष्णो देव हरे कृष्ण नमस्ते चक्रपाणये ।
नमः स्वभावशुद्धाय शुद्धाय नियताय च १४
शब्दगोचर देवेश नमस्ते भक्तवत्सल ।
अज्ञानादथवा ज्ञानाद्यन्मयोक्तं क्षमस्व तत् ॥
त्वमेवाहं जगन्नाथ नावयोरन्तरं पृथक् ।
अतः क्षमस्व भगवन्क्षमासारा हि साधवः१६
श्रीभगवानुवाच ।
क्षन्तव्यं भवता विप्र क्षमासारा वयं सदा
संन्यासिनः क्षमासाराः क्षमा तेषां परं बलम्
क्षमा मोक्षकरी नित्यं तत्त्वज्ञानमिव द्विज ।
क्षमा धर्मः क्षमा सत्यं क्षमा दानं क्षमा यशः
क्षमा स्वर्गस्य सोपानमिति वेदविदो विदुः ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन क्षमां पालयत स्वकाम् ॥
प्रत्यक्षज्ञानसंयुक्ता यूयं सर्वे यतीश्वराः ।
य एते यतयो विप्राः पूजनीया मयाऽद्य वै २०
भोक्तव्या यतयो विप्रा भिक्षुकाः सर्व एव हि
तथेति ते प्रतिज्ञाय भोक्तुमैच्छन्हरेर्गृहे २१
ततः स्वभवनं विष्णुः प्रविश्य हरिरीश्वरः ।
चतुर्विधं तथाहारं कारयित्वा यथाविधि २२
भोजयामास तान्सर्वान्यतीन्यतिवरार्चितः ।
छित्त्वाछित्त्वा च देवेशो दुकूलानि मृदूनि सः
ददौ तेभ्यस्तदा विष्णुः सर्वेभ्यो जनमेजय ।
ते च प्रीता यथायोगं यथापूर्वं ततो गताः २४

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि हंसडिम्भकोपाख्याने यतिभोजने द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

११२

यतेरिति ॥ १ ॥ भोक्तव्याः भोजनीयाः ॥ २१ ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

हंसडिम्भकयोर्दूतप्रेषणम् ।

११३

वैशम्पायन उवाच ।

दुर्वासास्त्वथ तत्रैव नारदेन महात्मना।
चिन्तयन्ब्रह्मणस्तत्त्वं विजहार यथासुखम् ॥ १
भगवानपि गोविन्दस्तयोर्वासममन्यत।
ततस्तौ हंसडिम्भकौ तस्मिन्काले महीपतिम्
ब्रह्मदत्तं महीपालं पितरं वीर्यशालिनम्।
प्रावोचतामिदं वाक्यं समन्ताज्जनसंसदि ३
राजसूयं महायज्ञं पितः कुरु सुयत्नतः ।
अस्मिन्मासि नृपश्रेष्ठ यतावो यज्ञसिद्धये ॥ ४
आवां तेऽद्य महाराज दिशां विजयतत्परौ ।
यतिष्यावो बलैः सार्धं गजैरश्वैरथैरपि ॥ ५
संभारा यज्ञसिद्ध्यर्थमानेतव्या नृपोत्तम ।
तथेति स महाबाहो ब्रह्मदत्तोऽब्रवीत्तदा ६
जनार्दनस्तु विप्रेन्द्रो दृष्ट्वा साहसतत्परौ ।
अशक्यमिति मन्वानो वयस्यं हंसमब्रवीत् ७
शृणु हंस वचो मह्यं श्रुत्वा निश्चित्य वीर्यवान्
आयुष्मन्साहसं कर्तुमुद्यतोऽसि नृपोत्तम ॥ ८
स्थिते भीष्मे जरासन्धे बाह्लीके च नृपोत्तमे।
किं च वीरेषु सर्वेषु यादवेषु नृपोत्तम॥ ९
भीष्मो हि बलवान्वृद्धः सत्यसंधो जितेन्द्रियः
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं यो जिगाय भृगूत्तमः ॥
तं युद्धे जितवान्भीष्मः सर्वक्षत्रस्य पश्यतः ।
जरासन्धस्य यद्वीर्यं तद्भवान्वेत्ति संयुगे ॥
वृष्णिवीरास्तु ते सर्वे कृतास्त्रा युद्धदुर्मदाः ।
तत्र कृष्णो हृषीकेशो जितशत्रुः कृती सदा ॥
जरासंधेन सहितः सदा युद्धे जितश्रमः ।
प्रमुखे तस्य न स्थातुं शक्तो जीवन्नृपोत्तमः ॥
बलभद्रस्तथा मत्तः क्रुद्धो यदि भवेद्बली ।
लोकानिमान्समाहर्तुं शक्नोतीति मतिर्मम ॥
तथा च सात्यकिर्वीरः शक्तो जेतुं रणे रिपून्।
तथाऽन्ये यादवाः सर्वे कृष्णमाश्रित्य दंशिता
अस्माभिश्च कृतः पूर्वं विरोधो यतिभिः सह ।
दुर्वासा यतिभिः सार्धं गतो द्रष्टुं स केशवम्
इति श्रुतं नृपश्रेष्ठ
ब्राह्मणाद्वोक्तुमागतात् ।
तथा सति यथा सिद्ध्ये-
त्तथा चिन्त्यं च मन्त्रिभिः ॥ १७
ततः पश्चाद्विधास्यामो राजसूयं महाक्रतुम् ।

हंस उवाच ।

को नाम भीष्मो मन्दात्मा वृद्धो हीनबलः सदा
आवयोः पुरतः स्थातुं शक्तः स किल वृद्धकः
यादवा इति चित्रं नः शक्ताः स्थातुं रणे द्विज
कश्च कृष्णः पुरः स्थातुं बलदेवश्च मत्तकः ।
शैनेयश्चापि विप्रेन्द्र स्थातुं न इति चिन्तय ॥
जरासन्धस्तु धर्मात्मा बन्धुरेव सदा मम।
गच्छ विप्र यदुश्रेष्ठं ब्रूहि मद्वचनात्त्वरन् ॥ २१
दीयतां करसर्वस्वं यज्ञार्थं सुन्दरं बहु ।
लवणानि बहून्यद्य गृह्य केशव मा चिरम् ॥
आगच्छ त्वरितं कृष्ण न ते कार्यं विलम्बनम्
इति ब्रूहि यदुश्रेष्ठं याहि त्वरितविक्रमः ॥ २३
न ब्रूयाश्चोत्तरं विप्र शपेयं त्वां प्रियोऽसि मे।
मित्रभावादिदं ब्रूहि पश्यामि त्वां पुनः पुनः
इति संचोदितो विप्रो नोत्तरं प्रत्यभाषत ।
मित्रभावात्तथा राजन् स्नेहाच्च जनमेजय ॥ २५
जनार्दनस्तु धर्मात्मा नित्यं गन्तुं समुद्यतः ।
अद्य श्वो वा परश्वो वा गच्छामीति यतेत सः
देवं द्रष्टुं जगद्योनिं शङ्ख-चक्र-गदाधरम् ।
एक एव च धर्मात्मा हयमारुह्य सत्वरम्॥ २७
प्रातरेव जगामाशु द्रष्टुं द्वारवतीं द्विजः ।
हरिं कृष्णं हृषीकेशं मनसा संस्मरन्द्विजः॥ २८

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि हंसडिम्भकोपाख्याने त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

११३

दुर्वास इति ॥ १ ॥ जनार्दनः ऋषिपुत्रः ॥ ७ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

जनार्दनाख्यदूतस्य द्वारावतीप्रयाणम् ।

११४

वैशम्पायन उवाच ।
ततः प्रायाद्धरिं विष्णुं ब्राह्मणो ब्रह्मवित्तमः
हयेनैकेन राजेन्द्र त्वरितं स ययौ नृप ॥ १
यथा निदाघसमये सूर्यांशुपरिपीडितः ।
पान्थो याति जलं दृष्ट्वा त्वरितं तत्पिपासया ॥
धावत्येव तथा विप्रो हरिं द्रष्टुं जनार्दनः ।
गच्छन्स चिन्तयामास चोदयन्हयमुत्तमम् ॥ ३
हंस एव प्रियो मह्यं कुर्यात्प्रियहितं मम ।
तथाहि प्रेषितस्तेन हरिं पश्याम्यहं प्रभुम् ॥ ४
अहमेव सदा धन्यो मत्तो ह्यभ्यधिको न हि ।
यतो द्रक्ष्याम्यहं विष्णुं वसन्तं द्वारकापुरे ॥ ५
सा हि मे जननी धन्या हरिं दृष्ट्वा पुनर्गतम् ।
कृतार्थं सर्वदा देवी द्रक्ष्यत्येषा मनस्विनी ॥ ६
मुखमुन्निद्रहेमाब्जकिञ्जल्कसदृशप्रभम् ।
द्रक्ष्यामि देवदेवस्य चक्रिणः शार्ङ्गधन्वनः ॥ ७
वपुर्द्रक्ष्याम्यहं विष्णोर्नीलोत्पलदलच्छविः ।
शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गवनमालाविभूषितम् ॥ ८
नेत्रे ते देवदेवस्य पद्मकिञ्जल्कसप्रभे ।
पश्याम्यहमदीनात्मा नष्टदुःखोऽस्मि निर्वृतः
अपि द्रक्ष्यति योगात्मा
सौम्येनैव स्वचक्षुषा ।
अपि वा मत्प्रियं ब्रूया-
त्स्वस्ति चेति च वा वदेत् ॥
द्रक्ष्यामि चक्रिणो वर्ष्म तत्त्रैलोक्यसन्निभम् ।
पादाब्जं चक्रिणो द्रष्टुं त्वरत्येव च मे मनः ॥
वक्षःस्थलं सदा विष्णोः स्फुरद्रत्नप्रभायुतम् ।
पश्यन्निव च गच्छामि स्मरंश्चानिशमीश्वरम् ॥
पीतकौशेयवसनं लम्बहारविभूषितम् ।
ईषत्स्मिताधरं विष्णुं पश्यामि च पुनः पुनः ॥
स्मरतश्च हरे रूपं रोमहर्षोऽयमीदृशः ।
गच्छतश्च पुरो भाति शङ्खचक्रगदासिमान् ॥
यातीव च पुरो भाति मह्यं देवो जगद्गुरुः ।
एषोऽयमिति मे वक्तुं जिह्वा प्रस्फुरतीव तम् ॥
इदं दुःखतरं मन्ये करं देहीति मद्वचः ।
इदं तत्साहसं मन्ये तद्वचस्तस्य भूपतेः ॥ १६
हंसस्य करदो विष्णुस्तदाज्ञापरिचारकः
तस्य सर्वं पुरो गत्वा वक्ताऽहं किल निर्दयः
मूढानामग्रणीरस्मि निर्लज्जश्च तथा वदन् ।
करं देहि हरे विष्णो हंसस्य यदुपुङ्गव ॥ १८
लवणानि बहून्याशु दातव्यानि करात्मना ।
इति वक्तुं न मे युक्तं पुरतस्तस्य शार्ङ्गिणः ॥
तथापि मित्रभावात्तु वक्तव्यं घोरमीदृशम् ।
कष्टो ह्ययं मित्रभावो मनुष्याणां कृतात्मनाम्
अथवा सर्वविद्विष्णुः सर्वस्य हृदि संस्थितम् ।
जानात्येव सदा भावं प्राणिनां शोभने रतः ॥
तथा सति न मे दोषो मित्रभावो यतो ह्ययम् ।
सर्वथा रक्षतां विष्णुर्घोरं वक्तुं यतस्य मे ॥ २२
द्रक्ष्याम्यहं जगन्नाथं नीलकुञ्चितमूर्धजम् ।
कम्बुग्रीवधरं विष्णुं श्रीवत्साच्छादितोरसम्
स्फुरत्पद्ममहाबाहुं रत्नच्छायाविराजितम् ।
द्रक्ष्यामि केशवं विष्णुं चक्रिणं यादवेश्वरम् ॥
अचिन्त्यविभवं देवं भूतभव्यभवत्प्रभुम् ।
आत्मेच्छया जगद्रक्षं द्रक्ष्यामि जलशायिनम् ॥
कृतार्थः सर्वथा चाहं भवामि विगतज्वरः ।
अद्य मे सफलं जन्म साक्षाद्दृष्टवतो हरिम् ॥
अद्य मे सफला यज्ञाः साक्षात्कृतवतो हरिम् ।
नेत्रे मे सफले विष्णुं पश्यतश्च जगन्मयम् ॥
प्रीतिमानस्तु मे विष्णुर्वक्तुर्घोरस्य कर्मणः ।
उन्मिषन्नेत्रयुग्मेन द्रक्ष्यामि सकृदीश्वरम् २८
आमूलमसकृद्विष्णुं पश्यामि च पुनः पुनः ।
पिबामि नेत्रयुग्मेन वपुः कृष्णस्य केवलम् ॥
धारयिष्याम्यहं पांसुं तत्पादप्रभवं शिवम् ।
ततः कृतार्थतां यास्ये स्वर्गमार्गो हि तद्रजः ॥
मेघगम्भीरनिर्घोषं श्रोष्यामि च हरेः स्वरम् ।
पादाब्जं चक्रिणो विष्णोः पश्यामि च जगत्पतेः

११४

तत इति ॥१॥ वर्ष्म वपु ॥११॥ यतस्य मे यतन्तं माम् ॥ २२ ॥ जगति रक्षा यस्मात्तं जगद्रक्षम् ॥ २५ ॥

पश्यामि च हरेर्वक्त्रं पूर्णेन्दुसदृशप्रभम् ।
हरेरिदं जगद्रूपं पश्यामीव च सर्वतः ॥ ३२
प्रसीदतु सदा विष्णुरयुक्तं वक्तुमिच्छतः ।
आलोलकुण्डलयुतं हरिचन्दनचर्चितम् ॥ ३३
स्फुरत्केयूररत्नार्चिर्बाहुद्वयविराजितम् ।
सव्ये द्योतन्महाशंखं रश्मिजालविराजितम् ॥
प्रोद्यद्भास्करवर्णाभं चक्रज्वालाविराजितम् ।
प्रोज्ज्वलत्कङ्कणयुतं तप्तजाम्बूनदाङ्गदम् ३५
पीतकौशेयवसनं विस्तीर्णोरस्कमच्युतम् ।
कदा द्रक्ष्यामि देवेशमिदानीमथवाऽन्यदा ॥
सर्वथा कृतकृत्योऽहं यद्वपुर्द्रष्टुमुद्यतः ।
नमो मह्यं नमो मह्यं यतो द्रष्टुमहं हरिम् ॥
उद्यतोऽस्मि जगन्नाथं बलभद्रकृतास्पदम् ।
द्रक्ष्याम्यवश्यमद्यैव जिष्णुं विष्णुं जगद्गुरुम् ॥
श्रीकौस्तुभोद्भवरुचिं स्फुरितोरुवक्षः
पीताम्बरं मकरकुण्डलपङ्कजाक्षम् ।
कृष्णं किरीटवरचक्रगदोध्र्वहस्तं
तेजोमयं मम हरेर्वपुरस्तु भूत्यै ॥ ३९
वेदोदधौ विशदशास्त्रमहाहियोगे
निष्णातशुद्धमतिमन्दरमथ्यमाने ।
उद्योतमानममरैरनिशं निषेव्यं
नारायणाख्यममृतं प्रपिबामि वाद्य ॥
ध्येयं मुमुक्षुभिरमेयमनाद्यनन्तं
स्थूलं सुसूक्ष्मतरमेकमनेकमाद्यम् ।
ज्योतिस्त्रिलोकजनकं त्रिदशैकवन्द्य-
मक्ष्णोर्ममास्तु सततं हृदयेऽच्युताख्यम्
चिन्तयन्निति विप्रेन्द्रो ययौ द्वारवतीं पुरीम्
मत्वा कृतार्थमात्मानं वाहयन्हयमुत्तमम् ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि हंसडिम्भकोपाख्याने विप्रस्य द्वारवतीगमने चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

दूतस्य संदेशनिवेदनम् ।

११५

वैशम्पायन उवाच ।
स निवेदितसर्वस्वो द्वाःस्थेन हि जनार्दनः
अथ प्रविश्य धर्मात्मा सुधर्मां वै द्विजोत्तमः॥
अपश्यद्देवदेवेशं सुधर्माकृतिसंस्थितम् ।
बलभद्रेण संयुक्तमध्यासितमहासनम् ॥ २
अग्रतःस्थितशैनेयं पार्श्वतः स्थितनारदम् ।
दुर्वाससा कृतकथमुग्रसेनपुरस्कृतम् ॥ ३
गायद्गन्धर्वमुख्यैश्च नृत्यदप्सरसां गणैः ।
सेव्यमानं महाराज सूतमागधबन्दिभिः ॥ ४
उद्गीयमानयशसं माधवं मधुसूदनम् ।
उद्गीयमानं विप्रैश्च सामभिः सामगैर्हरिम् ।
दृष्ट्वा प्रीतमना विष्णुं प्रोद्भूतपुलकच्छविः ॥ ५
नाम्ना जनार्दनोऽस्मीति ननाम चरणौ हरेः
बलभद्रं ततो देवं ववन्दे शिरसा द्विजः ॥ ६
दूतोऽस्मि देवदेवेश हंसस्य डिम्भकस्य च ।
इति ब्रुवाणं विप्रेन्द्रमिदमाह स माधवः ॥ ७
आस्वेदं विष्टरं पूर्वं पश्चाद्ब्रूहि प्रयोजनम् ।
तथेति चाब्रवीद्विप्रो महदासनमास्थितः ॥८
वाचा संपूज्य विप्रेन्द्रमपृच्छत्कुशलं हरिः ।
ब्रह्मदत्तस्य राजेन्द्र हंसस्य डिम्भकस्य च ॥९
श्रुतं चापि तयोर्वीर्यं प्रयोजनमतो द्विज ।
अपि वा कुशलं विप्र पितुस्तव जनार्दन ॥१०

प्रपिबामि सादरं पश्यामि ॥ ४० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे नैलकण्ठीये चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

११५

स इति। सः निवेदितम् ईश्वरेऽर्पितं सर्वस्वं येन तादृशो द्वाःस्थेन द्वारा प्रविश्य सुधर्मां सभाम् अपश्यत् ॥ १ ॥ सुधर्मः योगधर्मो साक्षात्तदाकारेण संस्थितिः संस्थानं यस्य तं सुधर्माकृतिसंस्थितम् ॥ २ ॥

जनार्दन उवाच ।
कुशलं ब्रह्मदत्तस्य पितुश्च मम केशव ।
तयोरेव जगन्नाथ हंसस्य डिम्भकस्य च ॥ ११
श्रीभगवानुवाच ।
किमाहतुर्महीपालौ तौ हंसडिम्भकौ नृपौ ।
ब्रूहि सर्वमशेषेण नात्र शङ्का द्विजोत्तम ॥ १२
वाच्यं वाऽप्यथवाऽवाच्यं कर्तव्यमथ चेतरत्
श्रुत्वा तस्य विधास्यामो युक्तरूपं द्विजोत्तम ॥
दूतोऽसि सर्वथा विप्र न वाच्यावाच्याकल्पना
यत्कर्मकारानिर्दिष्टं तद्वाच्यं दूतजन्मना ॥ १४
नात्र शङ्का त्वया कार्या वक्तव्यस्येतरस्य च ।
अतो वद यथा प्रोक्तं ताभ्यामिह जनार्दन ॥
केशवेनैवमुक्तस्तु प्रोवाच स जनार्दनः ।
अजानन्निव किं ब्रूषे सर्वं प्रत्यक्षदर्शिवान् ॥
न चास्ति ते परोक्षं तु जगद्वृत्तान्तमच्युत ।
सर्वं हि मनसा पश्यन्किं त्वमात्थ वदेति माम्
विद्वद्भिर्गीयसे विष्णो त्वमेव जगतीपते ।
इच्छया सर्वमाप्नोषि दृष्टादृष्टविवेचनम् ॥ १८
त्वमेवेदं जगत्सर्वं जगच्च त्वयि तिष्ठति ।
न त्वया रहितो लोकः पदार्थः सचराचरः ॥
नास्ति किंचिदवेद्यं ते सर्वगोऽसि जगत्पते ।
त्वामिन्द्रः सर्वभूतानां रुद्रः संहारकर्मकृत् ॥
रक्षिताऽसि सदा विष्णुःसर्वलोकस्य माधव ।
संसारस्य भवान्स्रष्टा किं त्वमात्थ वदेतिमाम्
विद्वद्भिर्गीयसे नित्यं ज्ञानात्मेति च माधव ।
प्राणं प्राणविदः प्राहुस्त्वामेव पुरुषोत्तम ॥ २२
शब्दं शब्दविदः प्राहुस्त्वामेव पुरुषोत्तम ।
तथा सति हृषीकेश किं त्वमात्थ वदेति माम् ।
तथापि शृणु देवेश चोदितोऽस्मि यतस्त्वया ।
वदेत्यसकृदेवैतत्तस्माद्वक्ष्यामि माधव ॥ २४
राजसूयेन यज्ञेन ब्रह्मदत्तोऽद्य यक्ष्यते ।
तदर्थं प्रेषितस्ताभ्यां हंसेन डिम्भकेन च ॥ २५
करार्थं यदुमुख्येभ्यस्तव चामन्त्रणाय हि ।
लवणं बहु देयं ते यज्ञार्थं तस्य केशव ॥ २६
इत्यर्थं प्रेषितस्ताभ्यां करं देहि तदाज्ञया ।
इदं त्वमपरं ताभ्यामुक्तं शृणु जगत्पते ॥ २७
लवणानि बहून्याशु प्रगृह्य त्वरितं भवान् ।
आगच्छतु तयो राज्ञोः सेयं केशव वाग्विभो ॥
इत्युक्तवति विप्रेन्द्रे दूते तत्र तयोर्नृप ।
प्रहस्य सुचिरं कृष्णो बभाषे दूतमीश्वरः ॥ २९
शृणु दूत वचो मह्यं युक्तमुक्तं द्विजोत्तम ।
करं ददामि ताभ्यां तु करदोऽस्मि यतो नृप ॥
धाष्टर्यमेतत्तयोर्विप्र मत्तो यस्तु करग्रहः ॥
अहो धाष्टर्यमहो धाष्टर्यं तयोः क्षत्रियबीजयोः
इदमश्रुतपूर्वं मे मत्तो यस्तु करग्रहः ।
इत्युक्त्वा केशवो दूतमिदमाह स्म यादवान् ॥
हास्यमेतद्यदुश्रेष्ठा मत्तो यस्तु करग्रहः ।
यष्टाऽसौ राजसूयस्य ब्रह्मदत्तो महीपतिः ॥ ३३
तौ तु याजयितारौ हि हंसो डिम्भक एव च ।
वोढा किल यदुश्रेष्ठो लवणस्य दुरात्मनः
करदो वासुदेवो हि जितोऽस्मि यदुसत्तमाः
हास्यं हास्यमिदं भूयः शृणुध्वं यादवा वचः ॥
इत्युक्तवति देवेशे बलभद्रपुरोगमाः
यादवाः सर्व एवैते हासाय समवस्थिताः ॥
करदः कृष्ण इत्येवं ब्रुवन्तः सर्वसात्वताः ।
हासं मुमुचुरत्यर्थं तलं दत्त्वा परस्परम् ॥ ३७
तलशब्दो हासशब्दो रोदसी पर्यपूरयत् ।
स च विप्रो नृपश्रेष्ठ नन्दयन्मित्रमात्मनः ॥ ३८
अहो कष्टमहो कष्टं दौत्यं यत्कृतवानहम् ।
इति लज्जासमाविष्टस्तूष्णीमासीदवाङ्मुखः

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि हंसडिम्भकोपाख्याने वासुदेववाक्ये पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

इति श्रीनीलकण्ठकृतौ भारतभावदीपे खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां हंसडिम्भकोपाख्याने वासुदेववाक्ये पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

श्रीकृष्णस्य प्रतिसंदेशः ।

११६

वैशम्पायन उवाच

हासं कुर्वत्सु तेष्वेवं केशवः केशिसूदनः ।
उवाच वचनं दूतं गच्छ मद्वचनाद्द्विज ॥ १
तावित्थं हंसडिम्भकौ
ब्रूहि त्वरितविक्रमः ।
बाणैर्दास्यामि निशितैः
शार्ङ्गमुक्तैः शिलाशितैः ॥ २
असिना वाथ दास्यामि निशितेन महात्मनोः
शिरो वा छेत्स्यते चक्रं मत्करप्रहितं बलिम् ॥
यो वरं दत्तवान्रुद्रो
युवयोर्धार्ष्ट्यकारणम् ।
स एव रक्षिता वां स्या-
त्तं जित्वा वां निहन्म्यहम् ॥ ४
देशो यं संविधातव्यो यत्र नः संगतिर्भवेत् ।
तत्र गन्ता तथा चास्मि सबलः सहवाहनः॥५
भवन्तौ निर्भयौ भूत्वा गच्छेतां सबलौ नृपौ ।
पुष्करे वा प्रयागे वा मथुरायामथापि वा ६
तत्राहं सबलो याता नात्र कार्या विचारणा ।
अथवा मित्रभावाच्च वक्तुमेवं न ते क्षमम् ॥ ७
न शक्यं यत्त्वया वक्तुं
तच्च वक्ष्यति सात्यकिः ।
त्वया सह ततो गत्वा
साक्षिभूतो भव द्विज ॥ ८
इदं च जाने विप्रेन्द्र स्नेहो मम सदा त्वयि ।
तेन त्वं विजयी भूत्वा संसारे दुःखसंकुले ।
मत्कथापरमो नित्यं सदा भव जनार्दन ॥ ९

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि हंसडिम्भकोपाख्याने षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११६ ॥

हंसवाक्यम् ।

११७

वैशम्पायन उवाच ।

इत्युक्त्वा ब्राह्मणं कृष्णः सात्यकिं पुनराह सः
गत्वा शैनेय विप्रेण ब्रूहि मद्वचनात्तयोः ।
यन्मयोक्तमशेषेण वद गत्वा तयोः पुरः ।
यथा नः संगतिर्युद्धे तथा वद बलात्तदा ॥ २
धनुरादाय गच्छ त्वं बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ।
एकेनाश्वेन गच्छ त्वमसहायो यदूत्तम ॥ ३
सात्यकिस्तं तथेत्युक्त्वा हयमारुह्य शीघ्रगम्
गन्तुमैच्छत्ततो राजन्नसहायः स सात्यकिः
जनार्दनं विसृज्याशु दूतं तं यादवेश्वरः ।
अहो धार्ष्ट्यमहो धार्ष्ट्यमित्युवाच जनार्दनः
नमस्कृत्य तदा दूतो माधवं माधवेश्वरम् ।
स ययौ शाल्वनगरं शैनेयेन समन्वितः ॥ ६
ततः प्रविश्य धर्मात्मा ब्राह्मणो ब्रह्मवित्तमः ।
आसनं महदास्थाय विसृज्य यादवे पुनः ॥ ७
आस्ते सुखं यदा विप्रः शैनेयेन समन्वितः
अथ तं हंसडिम्भयोर्दर्शयामास सात्यकिम् ८

११६

हासमिति ॥ १ ॥ युवयोः वां वां युवाम् ॥ ४ ॥
इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

११७

इतीति ॥१॥ प्रविश्य गृहमिति शेषः । यादवे सात्य-
किनिमित्तं पुनः आसनं विसृज्य समर्प्य ॥ ७ ॥
विप्रः जनार्दनः हंसडिम्भयोरन्यद्वारा आह ॥ ८ ॥

---

१ ख. °खं सदा वि° ।

दूतोऽयं सात्यकिः प्राप्तः सव्यो बाहुरयं हरेः
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा हंसः प्राह वचस्तदा ॥९
श्रुतः समागमः पूर्वमद्य दृष्टो मया त्वसौ।
धनुर्वेदे च वेदे च शास्त्रे शस्त्रे तथैव च ॥ १०
निपुणोऽयं सदा धीर इत्येवमनुशुश्रुम।
अथो दृष्टिपथं प्राप्तः प्रीतिं नौ विदधात्यसौ
कुशलं वासुदेवस्य बलभद्रस्य वा पुनः।
कुशलाः सात्वताः सर्वे उग्रसेनपुरोगमाः ॥१२
तथेति सात्यकिः प्राह मन्दमुन्मथिताननः।
ततो जनार्दनं प्राह हंसो वाक्यविशारदः
अपि दृष्टस्त्वया चक्री सिद्धं नः कार्यमीहितम्
वद सर्वमशेषेण मा वृथा कालमत्यगाः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि हंसडिम्भकोपाख्याने हंसवाक्ये सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११७॥

सात्यकिवाक्यम्।

११८

वैशम्पायन उवाच।

इत्युक्तवति हंसे च धर्मात्माथ जनार्दनः।
उवाच प्रहसन्वीरः स्तुवन्नारायणं सदा ॥ १
अद्राक्षमद्राक्षमहं जनार्दनं
हस्तस्थशंखं वरचक्रधारिणम्।
आतप्तजाम्बूनदभूषिताङ्गदं
स्फुरत्प्रभाद्योतितरत्नधारिणम् ॥ २
अद्राक्षमेनं यदुभिः पुरातनैः
संसेव्यमानं मुनिवृन्दमुख्यैः।
संस्तूयमानं प्रभुभिः समागधैः
स्मितप्रवालाधरपल्लवारुणम् ॥ ३
अद्राक्षमेनं कविभिः पुरातनै-
र्विविच्य वेद्यं विधिवत्सहामरैः।
प्रफुल्लनीलोत्पलशोभितं श्रिया
विनिद्रहेमाब्जविराजितोदरम् ॥
भूयोऽहमद्राक्षमजं जगद्गुरुं
प्रमोदयन्तं वचनेन यादवान्।
निरूपयन्तं विधिवन्मुनीश्वरैः
प्रवृत्तवेदार्थविधिं पुरातनैः ॥ ५
अद्राक्षमद्राक्षमहं पुनः पुनः
समस्तलोकैकहितैषिणं हरिम्।
वसन्तमस्मिञ्जगतो हिताय
जगन्मयं तान्परिभूय शत्रून् ॥ ६
भूयोऽप्यपश्यं सह यादवेश्वरै-
र्विक्रीड्यमानं च विहारकाले।
रमन्तमीड्यं रमयन्तमीश्वरा-
न्यदूत्तमान्यादवमुख्यमीश्वरम् ॥ ७
भूयोऽप्यपश्यं सरसीरुहेक्षणं
समेतया भीष्मतनूजया हरिम्।
वसन्तमम्भोनिधिशायिनं विभुं
भक्तप्रियं भक्तजनास्पदं शिवम् ॥ ८
अद्राक्षमद्राक्षमहं सुनिर्वृतः
पिबन्पिबंस्तस्य वपुः पुरातनम्।
नेत्रेण मीलद्विवरेण केवलं
धन्योऽहमस्मीति तदाऽभ्यचिन्तयम् ९
अद्राक्षमम्भोजयुगं दधानं
प्रभुं विभुं भूतमयं विभावनम्।
आद्यं ककुद्मानमुरुं विभावसुं
संस्मृत्य संस्मृत्य तमेव निर्वृतः १०
अद्राक्षं जगतामीशं वक्षोराजितकौस्तुभम्।
वीज्यमानं हरिं कृष्णं चामराणां शतैः सदा ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां नीलकण्ठकृतौ भारतभावदीपे सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

११८

इतीति ॥१॥ विविच्य देहादिभिः पृथक्कृत्य ॥ ४ ॥ भूयोऽप्यद्राक्ष मित्यनुषङ्गः ॥ ७ ॥ मीलद्विवरेण आच्छिद्रेण ॥९॥ ककुद्मानं माहात्म्यवन्तं विभावसुं भास्वन्तम् ॥१०

युवां विद्वेषयुक्तेन चेतसा यादवेश्वरम् ।
स्मरन्तं सर्वदा विष्णुं क्व चैवं क्व च वेत्ति कः ॥
क्व च द्रक्ष्यामि तौ मन्दौ कुतो वा मत्पुरोगतौ ।
ध्यायन्तामित्थं देवेशं करे शत्रुवहं सदा ॥ १३
हसन्तमेनमद्राक्षं करदं हास्यतत्परम् ।
वदन्तं नारदे वाचं दुर्वाससि यतीश्वरे ॥ १४
ब्रह्मसूत्रपदां वाणीं दापयन्तं मुनीश्वरम् ।
दृष्ट्वाऽहं तं हरिं देवं पुनः पुनरचिन्तयम् ॥१५
असाध्यमिदमारब्धं ताभ्यामिति नृपोत्तम ।
नारब्धव्यमिदं कार्यमितःप्रभृति भूमिप ॥ १६
निवृत्ता सा कथा हंसाचिन्तयद्ग्रहणं तव ।
तद्वृत्तमखिलं सर्वं वदिष्यति हि सात्यकिः ।
एतद्वचनमाकर्ण्य हंसः क्रुद्धोऽब्रवीद्वचः ॥ १७

हंस उवाच ।

अरे ब्राह्मणदायाद का नाम तव वागियम्
आवयोः पुरतो वक्तुं त्रैलोक्यं जेतुमिच्छतोः
मायया त्वां भ्रामयति कृष्णो लीलाविधानवित्
तं दृष्ट्वा भ्रम एवैष तव संजायते महान् ॥ १९
शङ्ख-चक्र-गदा-शार्ङ्ग-वनमालाविभूषितम् ।
वृष्णिवीरं समावेश्य समुच्छ्रितयशोधरम् ॥
सूतमागधसंस्तावप्रकटद्वारबाहुकम् ।
अत्यद्भुतयशोराशिं विक्रमाल्लोकमण्डनम् ॥२१
चतुर्भुजं बलाक्रान्तं वृष्णियादवसंमतम् ।
अहोऽद्य भ्रम एवैष दर्शनात्तस्य चक्रिणः ॥२२
इदानीं च महाराज भ्रामयत्येव दुर्मतिः ।
त्वामेव विप्र मन्दात्मन्निन्द्रजालिकता हि या ॥
चापल्यमिदमेवैतत्तव विप्र भ्रमोद्भवम् ।
अहो हि खलु साहसं वक्तव्यं भवता मम ॥
अहमेव त्वया विप्र मर्षये प्रोदितं वचः ।
सखिभावाद्द्विजश्रेष्ठ अन्यथा कः सहेदिदम्
गच्छ मन्दमते विप्र यथेष्टं सांप्रतं तव ।
द्विज गच्छ यथेष्टं त्वं पृथिवीं पृथिवी तव॥२६
जित्वा गोपालदायादं हत्वा यादवकान्बहून् ।
एष नः प्रथमः कल्पो जेष्याम इति यादवान्

गच्छ गच्छेति विप्र त्वं धृष्टं परुषवादिनम् ।
शत्रुपक्षस्तुतिपरं सह युक्त्वा सदा मया ॥२८
न मे विप्रवधः कार्यः कष्टादपि हि सर्वतः ।
इत्युक्त्वा ब्राह्मणं भूयो हंसः सात्यकिमब्रवीत् ।
भो भो यादवदायाद किमर्थं प्राप्तवानिह ।
किमब्रवीन्नन्दसुतः किं वाऽसौ मेऽदिशत्करम्

सात्यकिरुवाच ।

इदं सत्यं वचो हंस शङ्खचक्रगदाभृतः ।
शरैर्निशितधाराग्रैः शार्ङ्गमुक्तैः शिलाशितैः ॥
दास्यामि करसर्वस्वमसिना निशितेन ते ।
शिरश्छेत्स्यामि ते हंस करदानस्य संग्रहम्
धार्ष्ट्यं हि तव मन्दात्मन्किमतोऽपि नृपाधम।
देवदेवाज्जगन्नाथात्करमिच्छति यो नृपः ३३
तस्यैष करसंक्षेपो जिह्वाच्छेदो नराधम ।
तस्य शार्ङ्गरवं श्रुत्वा शङ्खस्य च हरेः पुनः ॥
को नाम जीवितं काङ्क्षेत्तिष्ठेदानीं त्वमद्य वै ।
गिरीशवरदर्पेण को ब्रूयादीदृशं वचः ॥ ३५
सहाया वयमेवैते बलभद्रपुरोगमाः ।

प्रथमो बलभद्रोऽसौ द्वितीयोऽहं च सात्यकिः ३६
कृतवर्मा तृतीयस्तु चतुर्थो निशठो बली ।
पञ्चमोऽथ च बभ्रुस्तु षष्ठश्चैवोत्कलः स्मृतः ॥ ३७
सप्तमस्तारणो धीमानस्त्रशस्त्रविशारदः ।
अष्टमस्त्वथ सारङ्गो नवमो विपृथुस्तथा ॥ ३८
दशमश्चोद्धवो धीमान्वयमेते बलान्विताः ।

त एते पुरतो गोप्तुः शङ्खचक्रगदाभृतः ॥ ३९
देवदेवस्य युद्धेषु तिष्ठन्त्येव दिवानिशम् ।
यौ हि वीरौ सुतौ तस्य नासत्यसदृशौ बले ।
तावेव वां क्षमौ युद्धे हन्तुं बलमदान्वितौ ।
यो गिरीशो गिरा देवो वरं दत्त्वा स तिष्ठति ॥
युवां द्विकिंबलौ युद्धे तिष्ठतः सशरं धनुः ।
गृहीत्वा शत्रुभिः सार्धं युद्धं कर्तुं समुद्यतौ ॥
ईदृशेष्वथ भृत्येषु युद्धं कुर्वत्सु शत्रुभिः ।
त्रैलोक्यं रक्षतस्तस्मात्करमिच्छन्व्रजेत कः ॥

युवां स्मरन्तमद्राक्षमित्यन्वयः । क्व देशे तौ वर्तेते क्व च वा काले तौ द्रक्ष्यामीति स्मरन्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥ कुतः केनोपायेन मत्पुरोगतौ तौ स्याताम् इति शेषः ॥ १३ ॥ दापयन्तं शिष्येभ्यः पाठयितुमनुज्ञां प्रयच्छन्तं मुनीश्वरं दुर्वाससम् ॥ १५ ॥ अचिन्तयमित्युक्त्वा स्वाचिन्तनमेवाह–**असाध्यमिति**। इदं राजसूयाख्यं कर्म॥१६॥ सा कथा कृष्णात्करो ग्राह्य इति । इयं कृष्णप्रशंसात्मिका ॥ १७ ॥ एष भ्रमः आत्मस्वशक्तताबुद्धिः । माययेत्यादिवाक्यं निन्दापरतया भासमानमपि वाग्देवताभिप्रायेण यथार्थमेव । स्पष्टमेव हि मायावित्वं चतुर्भुजादिकत्वं च भगवतः शास्त्रे इति दिक् ॥ १९ ॥

हनिष्यत्येव वां युद्धे त्रैलोक्यं यो हि रक्षति ।
शरेण निशितेनाजौ शार्ङ्गमुक्तेन केवलम् ॥४४
क नः संग्राम इत्येवं पुनराह जगत्पतिः ।
पुष्करे पुण्यदे नित्यमुत गोवर्धने गिरौ ॥ ४५
मथुरायां प्रयागे वा दर्शयन्तो बलानि मे ।
शङ्खचक्रधरे देवे जगत्पालनतत्परे ॥ ४६
राजसूयं महायज्ञं
कर्तुमिच्छति कः स्वयम् ।
वदन्वा स्वस्तिमान्मर्त्य
स्त्वां विना को व्रजेत्सुखम् ॥ * ४७
इदमिच्छसि चेन्मूढ हास्यतां यासि भूतले ।
इत्युक्त्वा सात्यकिर्वीरो हसन्निव भुवि स्थितः

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि हंसडिम्भकोपाख्याने सात्यकिवाक्ये अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

सात्यकिप्रतिप्रयाणम् ।

११९

वैशम्पायन उवाच ।
ततः क्रुद्धो महाराज हंसो डिम्भक एव च
इदं वै प्रोचतुर्वाक्यं रोषव्याकुलितेक्षणौ ॥ १
दिधक्षन्तौ दिशः सर्वाः सर्वान्वीक्ष्य नृपोत्तमान्
करेण निष्पीड्य करं स्मरन्तौ तद्वचो महत् ॥
क नु क वा नन्दसूनुः क वा रामो बलोत्कटः
इति ब्रुवाणौ साक्षेपौ सात्यकिं सत्यसंगरम् ॥
अरे यादवदायाद किं ब्रूषे नः पुरो गतः ।
इतो निर्गच्छ मन्दात्मन्दूतस्त्वमसि सांप्रतम्
अन्यथा वध्य एव त्वं प्रलपन्परुषं वचः ।
सत्यं निर्लज्ज एवासि यद्ब्रूया ईदृशं वचः ५
आवामिदं जगत्सर्वं शासितुं संयतौ नृपौ ।
को नाम मानुषे लोके करदो नैव जीवति ॥६
हत्वा गोपालकान्सर्वान्बद्ध्वा यादवकान्बहून्
गृह्णीमः करसर्वस्वं ततो गच्छ नराधम ॥ ७
अवध्यो दूततां प्राप्तो बह्वबद्धं प्रभाषसे ।
ईश्वरो नौ वरं दाता ह्यस्त्राणामपि च प्रभुः ॥
रक्षितारौ महाभूतौ संग्रामं गच्छतोश्च नौ ।
पितरं याजयिष्यावो जित्वा गोपालकं रणे ॥
एते प्रोक्ता भृशं युद्धे कातराः सर्व एव ते ।
हत्वा तान्सबलान्युद्धे पुनर्जेष्यामि केशवम् ॥
संहतव्या महासेना प्रगृहीतशरासना ।
गृहीतप्रासमुशला गृहीतकवचा सदा ॥ ११
आरूढरथसाहस्रा गदापरिघसंकुला ।
सुप्रभूतेन्धनवती प्रभूतबलसाधना ॥ १२
चाल्यतां वाहिनी घोरा बलाध्यक्षा समन्ततः
अवध्य एव गच्छ त्वं न ते मरणतो भयम् ॥
संग्रामः पुष्करेऽस्माकं श्वः परश्वोऽपि वा नृप।
ततो ज्ञास्यामहे वीर्यं केशवस्य बलस्य च ।
ये त्वयोक्ता नृपाः संख्ये तेषामपि च यद्बलम्॥
सात्यकिरुवाच
हंसागच्छामि वां हन्तुं श्वः परश्वोऽपि वा नृप
अद्यैव हि मया वध्यौ न चेद्दूतो भवाम्यहम् ॥
नहि श्वो वा परश्वो वा युवां कटुकभाषिणौ ।
दौत्ये हि दुःखमतुलं वहाम्येव सदा नृणाम् ॥
अन्यथाऽहं युवां हत्वा ततो यास्यामि निर्वृतिम्
स्ववीर्यं बाहुदर्पं च दर्शयन्वां नृपाधमौ ॥ १७

इति श्रीनीलकण्ठकृतौ भारतभावदीपे खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां हंसडिम्भकोपाख्यानेऽष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

११९

ततः क्रुद्ध इति ॥ १ ॥ क नु द्वौ कौ भ्रान्तत्वं सूचयतः । नन्दसूनुरिति गोपत्वव्यञ्जकम् ॥ ३ ॥ कः करदो नैव जीवति अपि तु सर्वः करदो जीवति । कृष्णयस्त्वकरदत्वान्न जीविष्यन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ एतदेवाह— **हत्वेति** ॥ ७ ॥ न हि जीविष्यथेति शेषः ॥ १६ ॥

* 'इदं जाड्यमिदं मौढ्यमिदमत्यद्भुतं वचः ' इति 'ग' पुस्तकेऽधिकः पाठः । १ ख. ०चा एष ग० ।

शङ्खचक्रगदापाणिः शार्ङ्गधन्वा किरीटभृत्।
नीलकुञ्चितकेशाढ्यो लम्बबाहुः श्रिया वृतः॥
स सर्वलोकप्रभवो विश्वरूपः सुरूपवान्।
दैत्यदानवहन्ताऽसौ योगिध्येयः पुरातनः॥
पद्मकिञ्जल्कनयनः श्यामलः सिंहविक्रमः।
सृष्टिस्थितिलयेष्वेकः कर्ता त्रिजगतो गुरुः॥२०
शरेण निशितेनाजौ दर्पं वां व्यपनेष्यति।
इत्युक्त्वा रथमारुह्य प्रययौ सात्यकिः किल॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि हंसडिम्भको० सात्यकिप्रतिप्रयाणे एकोनविंशाधिकशततमोऽध्यायः॥ ११९॥

श्रीकृष्णस्य पुष्करं प्रति गमनम्।

१२०

वैशम्पायन उवाच।
प्रविश्य स पुरं विष्णोः सात्यकिः शिनिपुङ्गवः
आचचक्षेऽथ कृष्णाय यथा वृत्तं तयोस्तथा १
ततः प्रभाते विमले केशवः केशिसूदनः।
बलाध्यक्षानुवाचेदं चक्रपाणिर्गदाधरः॥ २
संनह्यतां बलं सर्वं रथकुञ्जरवाजिमत्।
अनेकभेरीपणवं प्रासासिपरिघाकुलम्॥ ३
सध्वजं सपताकं च सालंकारपरिच्छदम्।
ते तथेति प्रतिज्ञाय सर्वं चक्रुरधीनगाः॥४
आदाय सुदृढं चापं रथमारुह्य दंशिताः।
अग्रतो जग्मुरत्यर्थं सेनायाः पुरुषोत्तमाः॥ ५
सात्यकिश्च तथा राजन्प्रगृहीतशरासनः।
बभौ क्रोधसमायुक्तो जगामाग्रे महाबलः॥
अन्ये च यादवाः शूराः प्रगृहीतमहायुधाः।
सिंहनादं प्रकुर्वन्तो जग्मुरत्यर्थमुत्तमाः॥ ७
हरिस्तु रथमारुह्य संस्कृतं दारुकेण ह।
शार्ङ्गभारसहं घोरं गृहीत्वा सशरं धनुः॥ ८
चक्रपाणिस्तदा शंखी गदाशरवरासिमान्।
बद्धगोधाङ्गुलित्राणः पीतवासा जनार्दनः॥९
पद्ममालावृतोरस्को नवजीमूतसन्निभः।
ययौ रथगतो विप्रैः स्तूयमानो मुदान्वितैः॥
सूतैर्मागधपुत्रैश्च गीयमानस्ततस्ततः।
आनीय सेनां सकलां ययौ काष्ठामथोत्तराम्॥
पाञ्चजन्यं मुखे न्यस्य सर्वप्राणेन केशवः।
दध्मौ महारवं कुर्वञ्छत्रूणां भयवर्धनम्॥ १२
आध्मातस्तेन हरिणा स चक्रे शंखराड् ध्रुवम्।
रवः स रोदसी राजन्पूरयामास सर्वतः॥ १३
तस्मिञ्छंखे तथाऽऽध्माते दध्मुः शङ्खान्सहस्रशः
भेर्यश्चापि समाध्माता मृदङ्गा बहवो नृप॥१४
नेदुरत्यर्थमतुलं घर्मान्ते जलदा यथा।
अथाययुर्महाराज पुष्करं पुण्यवर्धनम्॥ १५
सरसस्तस्य राजेन्द्र पुष्करस्य नृपोत्तमाः।
प्रतीक्ष्य हंसडिम्भकौ युद्धाय समवास्थिताः
निवेशं कारयामासुर्यादवाः सर्व एव हि।
स्वं स्वं ययुः सुखं राजन्प्रगृहीतकुटीमठम् १७
भगवानपि गोविन्दः सरो दृष्ट्वा सुशोभनम्।
उपस्पृश्य जले तस्मिन्प्रणम्य यतिपुङ्गवान्॥१८
तयोरागमनं लिप्सुरास्ते तीरे यथासुखम्।
शृण्वन् वेदध्वनिं विष्णुर्ब्राह्मणानां समन्ततः

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि हंसडिम्भकोपाख्याने कृष्णपुष्करप्रवेशे विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १२०॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकाया-मेकोनविंशाधिकशततमोऽध्यायः॥ ११९॥

१२०

प्रविश्येति॥१॥ स शंखजः॥१३॥ दध्मुः ध्मातवन्तः॥ १४॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १२०॥

१ ख. °ल्कवदनः श्या°। २ ख. °दं कृतमङ्गलतत्परः। सं°। ३ ख. °दाशूलशरासि°।

उभयसैन्ययोः पुष्करतीर्थप्रवेशः ।

१२१

वैशम्पायन उवाच ।
अथ तौ हंसडिम्भकौ जग्मतुः पुष्करं प्रति
प्रगृहीतमहाचापौ सरथौ सध्वजौ नृप ॥ १
पुरःसरमहाभूतौ संहरन्ताविवोल्बणौ ।
प्रकुर्वन्तौ सिंहरवं भस्मना परिलेपितौ ॥ २
त्रिपुण्ड्रकललाटान्तौ रुद्राक्षपरिशोभितौ ।
अन्यौ द्वाविव रुद्रौ तौ लोकसंहारकारकौ ॥
ततोऽनुजग्मुः शतशः सैन्यानि नृपसत्तम ।
अक्षौहिण्यो दशैवासंस्तयोरथ समागताः ॥४
विचक्रस्तु महाराज दानवो नगसन्निभः ।
तयोरेव सखा पूर्वमासीच्च बलशालिनोः ॥ ५
शक्रो यस्य पुरसरः स्थातुं शक्तो न वज्रभृत् ।
यो हि वीरो महाराज देवदैत्यसमागमे ॥ ६
देवाश्चिन्नंस्तथा राजन्देवेन्द्रमजयन्महान् ।
अकरोच्च पुरा युद्धं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ७
यो हि द्वारवतीं प्राप्य बबाधे यदुपुङ्गवान् ।
स तदानीं महाराज श्रुत्वा युद्धमुपस्थितम् ॥८
अनेकशतसाहस्रैर्दानवैः परिघायुधैः ।
वृतः समभवद्दैत्यो वृष्णिब्धेषान्नृपोत्तम ॥ ९
हंसस्य डिम्भकस्याथ साहाय्यं कर्तुमुद्यतः ।
विचक्रस्याथ दैत्यस्य हिडिम्बो राक्षसेश्वरः ॥
अतीव मित्रतां यातो दद्यात्प्राणांश्च संयति ।
राक्षसैरपरैः सार्धं शिलाशूलासिपाणिभिः ॥
ययौ तस्य सहायार्थं हिडिम्बः पुरुषादपः ।
अष्टाशीति सहस्राणि राक्षसास्तस्य चाभवन् ॥
अनुयाता महाराज शिलापरिघबाहवः ।
तयोस्तत्र महासैन्यं गच्छतोः केशवं प्रति
मिश्रितं दैत्यसंघैश्च राक्षसैश्च समन्ततः ।
अत्यद्भुतं महारौद्रं त्रैलोक्यभयदायकम् ॥ १४
दैत्येन सहितौ तौ हि जग्मतुः पुष्करं प्रति ।
तावेतौ हंसडिम्भकौ हन्तुं केशवमञ्जसा ॥ १५
ततः श्रुत्वा जरासन्धो विग्रहं यदुभिः सह
नाकरोन्नृपसाहाय्यं पापं मे भवितेति ह ॥ १६
गच्छतोः समितिं राजन्हंसस्य डिम्भकस्य च ।
अतित्वरितविक्रान्तास्ते ययुः पुष्करं प्रति ॥
सिंहनादं विमुञ्चन्तः कथयन्तः परस्परम् ।
अहमेव नृपा युद्धं करोमि प्रथमं हरेः ॥ १८
इत्यब्रुवन्नृपा राजञ्छतशः केशवं प्रति ।
संप्राप्तास्ते नृपश्रेष्ठाः पुष्करं पुण्यवर्धनम् ॥
मुनिजुष्टं तपोवृद्धैर्ऋषिभिश्च निषेवितम् ।
अत्यन्तभद्रं लोकेषु पुष्करं प्रथमं नृप ॥ २०
पुष्करं पुण्डरीकाक्षो द्वावेव जगतीपते ।
दर्शनात्स्पर्शनाच्चैव किल्बिषच्छेदिनौ नृप ॥
पुष्करं पुण्डरीकाक्षो द्वावेव नृपसत्तम ।
सेव्यमानौ मुनिश्रेष्ठैरमरैर्धर्मैर्महात्मभिः ॥ २२
द्वावेव हि नृपश्रेष्ठ सर्वपापप्रणाशकौ ।
तावुभौ यत्र सहितौ तत्र ते संस्थिता नृपाः २३
दृष्टवन्तौ हरिं विष्णुं विष्टरश्रवसं परम् ।
पुष्करं पुण्यनिलयं तीर्थं ब्रह्मनिषेवितम् २४
ताभ्यां कुरु नमस्कारं मनसा नृपसत्तम ।
अहो निःशेषमभवत्तत्र भूयो न संशयः ॥ २५
सैन्यं तत्र च संप्राप्तं दैत्यरक्षःसमाकुलम् ।
अनेकभेरी-पणव-झर्झरी-डिण्डिमाकुलम् २६
नानापणवसंमिश्रं रक्षोनादविनादितम् ।
प्रविश्य सरसस्तीरं पुष्करस्य विशांपते ।
दर्शयामास देवेशं युद्धाय समुपस्थितम् २७

१२१

अथेति ॥ १ ॥ पुरःसरौ च तौ महाभूतौ चेति विग्रहः ॥ २ ॥ पुरसरः पुरोगामी । विसर्गलोपः पूर्वपदे आर्षः ॥ ६ ॥ यो हि पुरा वृतः समभवत्स एव विचक्रः तस्य विचक्रस्य वृतस्य मित्रतां यातो हिडिम्बो नाम राक्षसेश्वर इति योजना ॥ १० ॥ दैत्येन विचक्रेण तेन हिडिम्बेन ॥ १५ ॥ नृपसाहाय्यं हंसडिम्भकयोः सहाय्यं विग्रहमपि ताभ्यां सह च शापः परासक्तः परेण हन्तव्य इति शास्त्रातिक्रमजो दोषः ॥ १६ ॥ "**ताभ्यां कुरु नमस्कारम्**" इति वैशम्पायनदिव्यदृष्ट्या तमप्यर्थं वर्तमानवत्पश्यन् जनमेजयं प्रेरयति । जनमेजये तादृशं शब्दजन्य परोक्षं ज्ञानं संभावयन् कथामेवानुसंधत्ते—**सैन्यमिति** । सैन्यं कर्तृ । देवेशं दर्शयामास । अयं कृष्णोऽयं कृष्ण इत्यन्योन्यं दर्शयामासेत्यर्थः । द्वयोः संबन्धः ॥२६॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भवि० हंसडिम्भ० युद्धार्थं हंसडिम्भसैन्यानां पुष्करागमने एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

संकुलयुद्धम् ।

१२२

वैशम्पायन उवाच ।

द्वे सेने संगते राजन्सध्वजे सपरिच्छदे ।
महापरिघसंकीर्णे गदाशक्तिसमाकुले ॥ १
भेरीझर्झरसंपूर्णे डिण्डिमारावसंकुले ।
प्रगृहीतमहाशस्त्रे शूलासिवरकार्मुके ॥ २
परस्परकृतोत्साहे चक्राते युद्धमुल्बणम् ।
ते शराः कार्मुकोत्सृष्टा निर्भिद्याथ शरीरिणाम् ।
शरीराणि महाराज जग्मुर्दूरं सहस्रशः ।
भटबाहुविनिर्मुक्ताः खड्गा निर्भिद्य वक्षसि ।
स्फुरन्तश्च तथा राजञ्छिरांस्याहत्य खं ययुः ।
परिघाश्च तथा राज्ञां बाहुभिः परिचोदिताः ॥
तिलशश्चक्रुरतुलं शरीरं नृपरक्षसाम् ।
दैत्यानां कुर्वतां नादमन्योन्यवधकाङ्क्षिणाम् ॥
दैत्या रक्षांसि राजेन्द्र राजानश्च समन्ततः ।
अन्योन्यं परिघैर्जघ्नुश्चापमुक्तैः शिलाशितैः ॥
शरैश्च भोगिभोगाभैस्तीक्ष्णमन्ये महाबलाः ।
राक्षसा दानवाश्चान्ये मत्तमातङ्गविक्रमाः ॥८
अन्योन्यं जघ्निरे राजंश्चापमुक्तैर्महाशरैः ।
नागा नागैर्महाराज हया अश्वैः समन्ततः ॥
रथा रथैः समाजग्मुः सादिनः सादिभिस्तथा ।
पट्टिशासिशरव्रातैः कुन्तैः सायककर्षणैः ॥१०
सशक्ति-परिघ-प्रास-परश्वध-समाकुलैः ।
भिन्दिपालैर्महारौद्रैर्जघ्नुरन्योन्यमाहवे ॥ ११
अन्योन्यं जघ्निरे राजंश्चापमुक्तैः शिलाशितैः
राक्षसा दानवा राजन्क्षत्रियाश्च समन्ततः ।
इतश्चेतश्च धावन्तः कुर्वन्तो विस्वरं रवम् ॥
हताः केचिन्महाराज पेतुरुर्व्यां महासिभिः ।
केचिन्मथितमस्तिष्का गदाभिर्वीर्यवत्तमाः ॥
भिन्नग्रीवा महाराज परिघैः परिघायुधैः ।
यमराष्ट्रं गताः केचित्केचित्स्वर्गं समाययुः ॥
अप्सरोभिः समासेदुः पश्यन्तः स्वकलेवरम् ।
केचित्स्वांश्च परांश्चैव हत्वा भ्रान्ता इवाभवन् ।
एतस्मिन्नन्तरे राजञ्छङ्खा भेर्यः सहस्रशः ।
सस्वनुः सर्वतः सैन्ये मृदङ्गा बहवस्तथा ॥
मध्यंदिनगते सूर्ये तापं दधाति घोरवत् ।
ततः पिशाचा विकृताः करालविततोदराः ॥१७
राक्षसाश्च महाघोराः पिशितं केशशाद्वलम् ।
मुदिता भक्षयामासुः पिबन्तः शोणितं बहु ॥
संचितानि शवान्यासन्कबन्धाः खड्गपातिताः
विभज्य देशं बहुशो युद्धभूमौ शवाशिनः ॥
अथ श्येना मृगाश्चैव कङ्का गृध्रास्तथा परे ।
तुण्डैः शवान्विनिष्कृष्य भक्षयन्ति ततस्ततः ॥
सप्ताशीतिसहस्राणि हता नागा नृपोत्तम ।
त्रिंशत्सहस्रमयुतं निहता हयसत्तमाः ॥ २१
हतं लक्षं महाराज
रथानां रथिभिः सह ।
त्रिंशत्कोट्यो हतास्तत्र
सादिनः सायुधा भृशम् ॥ २२
मध्यंदिनगते सूर्ये हताः केचन निर्गताः ।
केचिच्च तृषिता राजन्विविशुः पुष्करं सरः ॥
केचिद्भूमिं समालिङ्ग्य भीता इत्यब्रुवन्रणे ।
मुक्तकेशाः पतन्ति स्म रथान्संत्यज्य केचन ॥
संदष्टोष्ठपुटाः केचित्सादिनः पुरतो हताः ।
अत्यद्भुतं महायुद्धमासीत्पुष्करतीर्थके ।
यथा देवासुरं युद्धमासीत्पूर्वं नृपोत्तम ॥ २५

॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां हंसडिम्भकोपाख्याने एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

१२२

द्वे इति ॥ १ ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि हंसडिम्भकोपाख्याने संकुलयुद्धे द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

—⊷—

विचक्रवधः ।

१२३

वैशम्पायन उवाच ।
एतस्मिन्नन्तरे राजन्द्वन्द्वयुद्धमवर्तत ।
विचक्रं योधयामास शार्ङ्गधन्वा गदाधरः ॥ १
बलभद्रोऽथ हंसेन डिम्भकेन च सात्यकिः
वसुदेवोग्रसेनाभ्यां हिडिम्बः पुरुषादकः ॥ २
शेषाश्च शेषै राजेन्द्र चक्रुर्युद्धमदीनगाः ।
वासुदेवस्त्रिसप्तत्या दैत्यं वक्षस्यताडयत् ॥ ३
शरैर्निशितधाराग्रैर्विस्मयं दर्शयन्रणे ।
दानवो देवदेवेशं दृढेन निशितेन च ॥ ४
शरेणाकर्णमाकृष्य धनुःप्रवरमीश्वरम् ।
जघान स्तनमध्ये च पश्यतस्तु शचीपतेः ॥ ५
तेन विद्धोऽथ भगवान्वक्षोदेशे जनार्दनः ।
अवमच्छोणितं विष्णुरादिकाले यथा प्रजाः ६
ततः क्रुद्धो हृषीकेशः क्षुरप्रेणाहनद्ध्वजम् ।
अश्वांश्च चतुरो हत्वा सारथिं च शरैस्त्रिभिः ७
ततो दध्मौ महाशङ्खं यथा तारामये रणे ।
रथादुत्प्लुत्य सहसा दानवः क्रोधमूर्च्छितः ८
गदां गृह्य महाघोरां दुःसहां वीर्यशालिनीम्
तया जघान दैत्येन्द्रः किरीटे केशवस्य ह ॥ ९
ललाटे च पुनर्विष्णुं सिंहनादं व्यनीनदत् ।
ततः शिलां च महतीं प्रगृह्य दनुजः किल १०
भ्रामयित्वा दशगुणं प्राहरत्केशवोरसि ।
तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य हस्तेनादाय केशवः ११
जघान च तया दैत्यं स पपातार्दितः क्षितौ ।
गतासुरिव संजज्ञे श्वसन्निव पपात ह ॥ १२
प्राप्य संज्ञां ततो दैत्यः क्रोधाद्द्विगुणमाबभौ
आदाय परिघं घोरमिदमाह जनार्दनम् ॥ १३
अनेन तव गोविन्द दर्पजातं निहन्म्यहम्
विक्रमज्ञस्तदा चासि मम देवासुरे रणे ॥ १४
तावेव विपुलौ बाहू स एवास्मि जनार्दन ।
तथापि युध्यसे वीर ज्ञात्वा त्वं मामकं बलम्
वारयैनं महाबाहो परिघं बाहुनिःसृतम् ।
इत्युक्त्वा देवदेवेशं शङ्ख-चक्र-गदा-धरम् ।
चिक्षेप दैत्यो लोकेशं सर्वलोकस्य पश्यतः ॥
तं गृह्य बाहुना कृष्णो हतोऽसीति वदन् हरिः
खण्डशः कारयामास खड्गेन निशितेन ह १७
उत्पाट्य वृक्षं दैत्येशः शतशाखं महाशिखम्
तेन संपोथयामास विष्टरश्रवसं विभुम् ॥ १८
छित्त्वा तं चापि खड्गेन तिलशश्च चकार ह
विक्रीड्य सुचिरं विष्णुस्तेन दैत्येन माधवः ॥
हन्तुमैच्छत्तदा दैत्यमादाय निशितं शरम् ।
आग्नेयास्त्रेण संयोज्य जघानैनं महान् हरिः ॥
संदह्य स शरो दैत्यं सर्वलोकस्य पश्यतः ।
यथापूर्वं जगामाशु करं भगवतः पुनः ॥ २१
हतशिष्टास्ततो दैत्याः पलायन्तो दिशो दश
अद्यापि न निवर्तन्ते गच्छन्तो वै महोदधिम्

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि हंसडिम्भकोपाख्याने कृष्णस्योत्कर्षे त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

१२३

एतस्मिन्निति ॥ १ ॥ तारामये बृहस्पतिभार्याप्रधाने, तन्निमित्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि हंसडिम्भकोपाख्याने त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

हंसबलभद्रयोर्युद्धम्।

१२४

वैशम्पायन उवाच।

बलदेवस्तु धर्मात्मा धनुरादाय सत्वरम्।
जघान हंसं दशभिर्बाणैर्बाणभृतां वरः ॥ १
तं प्रत्यविध्यन्नाराचैर्हंसः पञ्चभिराशुगैः।
तानन्तरे हली छित्त्वा नाराचैर्दशभिः पुनः २
नाराचेनाशु विव्याध ललाटे हंसमोजसा।
दृढं पतन्स नाराचस्तस्य संज्ञां समाददे।
रथोपस्थे चिरं स्थित्वा तूणाद्बाणं समाददे ३
लब्ध्वा हंसः स संज्ञां तु विद्ध्वा तेन यदूत्तमम्
सिंहवच्चानदद्धंसो देवान्विस्मापयन्रणे ॥ ४
ततः क्रुद्धो हली विद्धस्तेन बाणेन माधवः।
वमञ्छोणितमत्युग्रं विश्वसंश्च रणाजिरे ॥ ५
लोहिताविष्टगात्रस्तु कुङ्कुमार्द्र इवाभवत्।
नाराचैः शतसाहस्रैरर्दयामास माधवः ॥ ६
हंसं हंसगतिं वीरं नीलवासा हलायुधः।
ते मुक्ता निशिता घोरा नाराचाश्च सुवाजिनः
रथे ध्वजे तथा चापे चक्रे तूणीद्वये नृप।
पतिताः सर्वतो राजन् व्यथां चैव तथा ददुः
ततः क्रुद्धो महाराज हंसो वीर्यमदान्वितः।
शरेण हलिनं विद्ध्वा ध्वजं चिच्छेद कालवित्
शरैश्चतुर्भिरश्वांश्च सूतं प्रेताधिपं ददौ।
ततः क्रुद्धो हली तस्मै गदां गृह्य महारणे १०
आपपात महाबाहुर्हंसं शेष इव श्वसन्।
तया रथं ध्वजं चक्रमश्वान्सूतं हलायुधः।
बभञ्ज तिलशः सर्वं ननाद च पुनः पुनः ॥ ११
भूयश्च गदया हंसं चिक्षेप च बली किल।
सोऽपि हंसो गदां गृह्य रथात्तस्मादवापतत् ॥१२
ततस्तौ हंसहलिनौ युयुधाते महारणे।
महारथौ महाबाहू लोके प्रथिततेजसौ ॥ १३
अत्यद्भुतं सुविक्रान्तौ परस्परवधैषिणौ।
कृतश्रमौ महायुद्धे हंसविक्रान्तगामिनौ ॥ १४
यथा देवासुरे युद्धे शक्रवृत्रौ पुराऽम्बरे।
उभौ संसक्तसर्वाङ्गौ शोणितेन महारणे ॥ १५
अत्यन्तखेदिनौ युद्धे परस्परबलेन ह।
ततश्च दक्षिणं मार्गं बलभद्रोऽन्वगच्छत ॥१६
सव्यं तु हंसो राजेन्द्रो व्यगृह्णात्स्वयमेव हि।
पोथयाञ्चक्रतुर्युद्धे गदाभ्यां गजविक्रमौ ॥ १७
यथाप्राणं महाबाहू जघ्नतुर्मरणाय तौ।
अतिप्रवृद्धं संग्रामं देवासुररणोपमम् ॥ १८
विदधाते महारङ्गे पश्यतां त्रिदिवौकसाम्।
देवाश्च मुनयश्चैव विस्मयं परिजग्मिरे ॥ १९
अहो खल्वीदृशं युद्धं दृष्टं पूर्वं न च श्रुतम्।
इत्यूचुर्विस्मयवशाद्देवगन्धर्वकिन्नराः ॥ २०
परस्परकृतोत्साहौ चक्रतुर्युद्धमुत्तमम्।
अथ हंसो महारङ्गे दक्षिणं दक्षिणोत्तमः २१
व्यचरन्मार्गमत्यर्थं सव्यं तु बलवान्बलः।
निकुञ्च्य जानुनी पूर्वं चक्रतुर्गदया भृशम्।
रणे रणविदां श्रेष्ठौ पश्यतां त्रिदिवौकसाम् २२

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि हंसडिम्भकोपाख्याने हंसबलभद्रयुद्धे चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

१२४

बलदेव इति ॥ १ ॥ सुवाजिनः सुपक्षाः ॥ ७ ॥ हंसं चिक्षेप प्रजहार। बली बलरामः ॥ १२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां हंसडिम्भकोपाख्याने चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१२४॥

सात्यकिडिम्भकयोर्युद्धम् ।

१२५

वैशम्पायन उवाच ।
युद्धं चक्रतुरत्यर्थं ततो डिम्भकसात्यकी ।
तावुभौ बलिनौ वीरौ विख्यातौ क्षत्रियेषु च
कृतश्रमौ महायुद्धे सततं वृद्धसेविनौ ।
सात्यकिर्दशभिर्वीरो डिम्भकं वेदपारगम् ॥ २
अविध्यन्निशितैर्बाणैस्तेन वक्त्रे तथोरसि ।
स तेन विद्धो बलिना डिम्भकः क्षत्रियोत्तमः
नाराचैः पञ्चसाहस्रैर्विव्याध युधि गर्वितः ।
तानन्तरे वृष्णिवीरो निषिद्धन्निनदन्ब्रुवन् ॥४
अथ क्रुद्धो नृपवरो विद्धः सप्तभिराशुगैः ।
पुनः शतसहस्रेण प्रत्यविध्यत सात्यकिम् ॥ ५
सात्यकिस्त्वथ विक्रान्तो
धनुश्चिच्छेद तस्य तत् ।
अर्धचन्द्रेण तीक्ष्णेन
डिम्भकस्य स यादवः ॥ ६
आजघ्ने डिम्भको वीरश्चापमादाय चापरम् ।
क्षुरप्रेणाथ रौद्रेण तैलधौतेन विक्रमी ॥ ७
स तेन विद्धो बाणेन वमञ्छोणितकं नृप ।
अतीव शुशुभे राजन्वसन्ते किंशुको यथा ॥ ८
धनुश्चिच्छेद भूयस्तु गृहीतं यत्पुरा धनुः ।
ततोऽन्यद्धनुरादाय डिम्भको यादवेश्वरम् ॥ ९
जघान निशितैर्बाणैः सर्वक्षत्रस्य पश्यतः ।
स धनुः पुनरत्युग्रं चिच्छेद युधि सात्यकिः ॥
शरेण तीक्ष्णपुङ्खेन डिम्भकस्य दुरात्मनः ।
ततोऽन्यद्धनुरादाय सत्वरं स नृपोत्तमः ॥ ११
धनुषा तेन राजेन्द्र सात्यकिं विव्यधे पुनः ।
एवं धनूंषि राजेन्द्र शतं पञ्च च पञ्च च ॥
छित्त्वा ननाद शैनेयः सर्वक्षत्रस्य पश्यतः ।
धनुषी तौ परित्यज्य वीरौ डिम्भकसात्यकी ॥
खड्गौ प्रगृह्य चात्युग्रौ युद्धाय समुपस्थितौ ।
तौ हि खड्गविदांश्रेष्ठौ वीरौ डिम्भकसात्यकी ॥
दौःशासनिर्महाभागः सौमदत्तिस्तथैव च ।
अभिमन्युश्च विक्रान्तो नकुलश्च तथैव च ॥ १५
एते खड्गविदांश्रेष्ठाः कीर्तिता युधि सत्तमाः ।
एतेष्वेतौ नृपश्रेष्ठौ षट्सु वै नृपसत्तम ॥ १६
तावेतावसिना युद्धं चक्रतुर्युद्धलालसौ ।
भ्रान्तमुद्भ्रान्तमाविद्धं प्रविद्धं बाहुनिःसृतम् ॥
आकरं विकरं भिन्नं निर्मर्यादममानुषम् ।
संकोचितं कुलचितं सव्यजानु विजानु च ॥
आह्निकं चित्रकं क्षिप्तं कुसुम्बं लम्बनं धृतम् ।
सर्वबाहु विनिर्बाहु सव्येतरमथोत्तरम् ॥ १९
त्रिबाहुस्तुङ्गबाहुश्च सव्योन्नतमुदासि च ।
पृष्ठतः प्रथितं चैव यौधिकं प्रथितं तथा ॥ २०
इति प्रकारान्द्वात्रिंशच्चक्रतुः खड्गयोधिनौ ।
पुनः पुनः प्रहरन्तौ न च श्रममुपेयतुः ॥ २१
पुष्करस्थौ महाराज युद्धाय कृतनिश्चयौ ।
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥
तुष्टुवुस्तौ महाराज जये कृतपरिश्रमौ ।
अहो वीर्यमहो धैर्यमनयोर्बाहुशालिनोः ॥ २३
एतावेव रणे शक्तौ खड्गे धनुषि पारगौ ।
एकःशिष्योगिरीशस्य द्रोणस्यान्योहि धीमत
अर्जुनः सात्यकिश्चैव वासुदेवो जगत्पतिः ।
त्रय एते महाराज प्रथिताः सङ्गरे सदा ॥२५
डिम्भकः शक्तिभृच्चर्वश्चत्रय एते महारथाः ।
प्रसिद्धाः सर्व एवैते वीर्येषु च बलेषु च ॥ २६
इति ते देवगन्धर्वाः सिद्धा यक्षा महोरगाः ।
दिविस्थिताः समं ब्रूयुर्युद्धदर्शनलालसाः २७

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि हंसडिम्भकोपाख्याने सात्यकिडिम्भकयुद्धे पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

१२५

युद्धमिति ॥१॥ निषिद्धन् खण्डयन्। निनदन् गर्जन्। ब्रुवन् गर्जितशब्देनैव तेषां निषेधं चकारेत्यर्थः ॥ ४ ॥ भ्रान्तमुद्भ्रान्तमित्यादयो द्वात्रिंशत्खड्गभेदा यथायथमुह्याः खड्गशास्त्रे वाऽन्वेषणीयाः ॥ १७ ॥ शक्तिभृत् कार्तिकेयः ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

---

१ ख. °तं यत्पुनर्महत् । त° ।

हिडिम्बेन सार्कं वसुदेवोग्रसेनयोर्युद्धम् । बलभद्रेण हिडिम्बपराभवश्च ।

१२६

वैशम्पायन उवाच ।
वसुदेवोग्रसेनौ च वृद्धौ युद्धे सुनिर्वृतौ ।
जराजरितसर्वाङ्गौ पलिताङ्गशिरोरुहौ ॥ १
ज्ञानविज्ञानसंपन्नौ राजमार्गविशारदौ ।
युयुधाते महारङ्गे राक्षसेन दुरात्मना ॥ २
शरैरनेकसाहस्रैरर्दयामासतू रणे ।
राक्षसेन्द्रं दुरात्मानं हिडिम्बं पुरुषादकम् ॥ ३
हिडिम्बो राक्षसेन्द्रस्तु भक्षयन्सर्वतो नरान् ।
अतिप्रवृद्धो दुष्टात्मा लम्बबाहुर्महाहनुः ॥ ४
लम्बोदरो विरूपाक्षः पिंगकेशो विलोचनः ।
श्येननासो महारौद्र ऊर्ध्वरोमा महाभुजः ॥ ५
पर्वताकारवर्ष्मा च दीर्घदंष्ट्रः शिवाननः ।
लम्बोदरो दीर्घदन्तो जगद्ग्रासपरस्तथा ॥ ६
उत्तुङ्गांसो महोरस्को दीर्घग्रीवो गजोपमः ।
भक्षयन्मांसपिटकं पिबञ्शोणितसंचयम् ॥ ७
गजान्नागैः समाहत्य हयैरश्वान्नृपोत्तम ।
रथान्रथैः समाहत्य सादिनः सादिभिस्तथा ॥
मनुष्यान्स पुरो दृष्ट्वा नास्यग्रासं चकार सः ।
कांश्चिद्धत्वा महाराज वृष्णिपालान्समन्ततः
भक्षयामास सहसा हिडिम्बः पुरुषादकः ।
यान्पश्यन्पुरतो रक्षस्ताञ्जघान विरूपधृक् ॥
भक्षयन्नपरान्वृष्णीन्यादवान्राक्षसेश्वरः ।
चिक्षेप सहसा कांश्चिद्धिडिम्बः पुरुषादकः ॥
अन्तकाले यथा क्रुद्धो रुद्रः प्राणभृतो नृप ।
क्षणेनैकेन सर्वांस्तान्भक्षयामास राक्षसः १२
केचिद्भीता दिशः प्रापुर्वृष्णयो वीर्यशालिनः ।
केचित्तु भक्षितास्तेन रक्षसा वृष्णिपुङ्गवाः ॥
कुम्भकर्णो यथा राजन्भक्षयामास वानरान् ।
×निश्शेषं वृष्णिसैन्यं तु स्थितं चित्रपटे यथा
एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धौ वृद्धौ यादवपुंगवौ ।
धनुर्गृह्य महाघोरं राक्षसस्य पुरः स्थितौ ॥
यथा क्रुद्धस्य सिंहस्य मृगौ वृद्धतमाविव ।
व्यादायास्यं महारक्षस्तौ वृद्धावभ्यधावत ॥
चिखादिषुर्विरूपाक्षः पातालतलसन्निभः ।
ततो रक्षः पर्यधावत्खादत्खात्कलेवरम् ॥
पूरयामासतुर्वीरौ शरैर्यदुवृषौ नृप ।
हिडिम्बस्य महाघोरं व्यादितास्यमिवान्तकम्
सर्वांस्तान्वारयामास देवशत्रुर्विरूपधृक् ।
धावति स्म ततो रक्षो व्यादितास्यं भयानकम्
तयोर्गृहीत्वा धनुषी बभञ्ज युधि सत्वरम् ।
बाहू प्रसार्य दुष्टात्मा राक्षसो विकृताननः ॥
वसुदेवं महीपालं राजानं वृद्धसेविनम् ।
ग्रहीतुं राक्षसश्रेष्ठो यतते नृपसंसदि ॥ २१

हिडिम्ब उवाच ।
एष वां भक्षयिष्यामि वसुदेवं त्वया सह
उग्रसेन किमर्थं त्वं तिष्ठसे मत्पुरोगमः ॥ २२
आगच्छ प्रविशास्यं मे ग्रासभूतौ तु वां मम ।
विधिना निर्मितो वृद्धो वसुदेवो हरेः पिता ॥
बुभुक्षितः श्रमार्तश्च युद्धे त्वरितविक्रमः ।
मन्मुखान्नैष गच्छेतां प्रविशेतां त्वरान्वितौ ॥
युवयोः शोणितं पीत्वा
तृप्तिं यास्यामि निर्वृतः ।
खादामि च पुनर्मांसं
वृद्धयोर्युवयोः सुखम् ॥ २५
इति ब्रुवंस्तथा रक्षो व्यादितास्यं महाहनुः ।
धावति स्म तदा क्षिप्रं हिडिम्बो राक्षसेश्वरः
वसुदेवोग्रसेनौ च भीतौ विप्रेक्ष्य सर्वतः ।
दिशोऽभ्यभजतां राजन्निःशस्त्रौ वृष्णिपुङ्गवौ
एतस्मिन्नन्तरे दृष्ट्वा बलभद्रः प्रतापवान् ।
दृष्ट्वा च तौ तथाभूतौ वसुदेवोग्रसेनकौ ॥ २८

१२६

वसुदेव इति ॥ १ ॥ राजमार्गः क्षत्रधर्मो युद्धाख्यः तत्र विशारदौ ॥ २ ॥ विलोचनः विरूपनेत्रः ॥ ५ ॥ नास्यग्रासं नासया अत्तुं योग्यं नास्यामिव ग्रसित्वेति नास्यग्रासम् । श्वासोच्छ्वासेन महिषो मशकानिव नासामार्गेण मनुष्यान्संजहारेत्यर्थः ॥ ९ ॥

---

१ खं. °वं नृपाधम । उग्र° । । ×घ-निःशेषं वृष्णिसैन्यं तु चकार पुरुषादकः ।

वासुदेवे समादिश्य हंसं युध्यन्तमीश्वरे।
निर्गत्य चान्तरं तस्य राक्षसस्य दुरात्मनः॥
मा कृथाः साहसं रक्षो मुञ्चैतौ राजसत्तमौ।
स्थितोऽस्मि युध्यतां रक्षो मया शत्रुजिघांसता
अहमेव हनिष्ये त्वां का चेयं तव भीषिका।
इति ब्रुवाणं हलिनं तौ विसृज्य महारणे॥
महानयमसौ दुष्टो भक्षयाम्येनमग्रतः।
विदार्य पूर्ववद्वक्त्रं बलभद्रमुपाद्रवत्॥ ३२
विसृज्य सशरं चापं राक्षसस्य पुरः स्थितः।
मुष्टिं प्रगृह्य बलवान्स्फोटयन्बाहुमुत्तमम्॥३३

हिडिम्बस्त्वथ दुष्टात्मा
मुष्टिं कृत्वा भयानकम्।
जघान वक्षो रामस्य
व्यादितास्य इवान्तकः॥ ३४

क्रुद्धोऽथ बलभद्रस्तु मुष्टिना तेन ताडितः
जघान मुष्टिना तेन राक्षसेशमानिन्दितः ३५
मुष्टियुद्धं समभवन्नरराक्षसवीरयोः।
युद्ध्यतोर्युद्धरङ्गेऽथ नरराक्षससिंहयोः॥ ३६
तयोश्चटचटाशब्दः प्रादुरासीद्भयानकः।
अथ राक्षसराजस्तु मुष्टिना राममाहवे॥ ३७
जघान वक्षोदेशे तु वज्रेणेव पुरंदरः।
अथ रामो बली साक्षान्मुष्टिं संवर्त्य यत्नतः
हिडिम्बं ताडयामास वक्षस्यमरविद्विषम्।
तलाभ्यामथ रामस्तु वक्त्रे हत्वा स राक्षसम्
आहतस्तलघातेन हिडिम्बो राक्षसेश्वरः।
जानुभ्यामपतद्भूमौ गतासुर्वीरराक्षसः॥ ४०
तत उत्पत्य रामस्तु दोर्भ्यां संगृह्य राक्षसम्
आदाय बहुवेगेन भ्रामयित्वा पदात्पदम् ४१
व्याविध्यत्सुचिरं रामो दर्शयन्नात्मनो बलम्
उत्क्षिप्य राक्षसेन्द्रं तं सर्वलोकस्य पश्यतः॥
गव्यूतिमात्रं चिक्षेप ततो देशाद्धलायुधः।
गतासू राक्षसश्रेष्ठस्ततो देशान्निराक्रमत॥४३
ये केचिद्राक्षसास्तत्र हतशेषा महारणे।
बलभद्रात्ततो भीता जग्मुश्चैव दिशो दश ४४

अथांशुमाली भगवान् दिनेशः
संहृत्य तेजांसि सहस्ररश्मिः।
अस्तं ययौ चक्षुरपि प्रजाना-
मीषत्तमश्चापि समाविवेश॥ ४५
तस्मिन्प्रविष्टेऽथ समुद्रतोयं
प्रजापतौ विश्वमुखे जगद्गुरौ।
नक्षत्रनाथः समुपाजगाम
संध्यातमोऽपि व्यनशन्नृपोत्तम॥४६
प्रभातकाले नृपसत्तमो रणो
गोवर्धने किन्नरगीतनादिते।
इति ब्रुवन्तो नृपसत्तमास्तदा
व्युपारमंस्तत्र रणोत्सवे नृप॥ ४७

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हारिवंशे भविष्यपर्वणि हंसडिम्भकोपाख्याने हिडिम्बपराभवे षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १२६॥

श्रीकृष्णहंसयोर्युद्धम्।

१२७

वैशम्पायन उवाच।
उभौ तौ हंसडिम्भकौ रात्रावेव महागिरिम्। जग्मतुः सहितौ राजन् गोवर्धनमथो नृप॥ १

गतासुः प्राप्तसंज्ञः निराक्रमत् निर्गतः॥ ४३॥ हे नृप! प्रभातकाले गोवर्धने रणः सत्तमः इति ब्रुवन्त इत्यन्वयः। पुष्करदेशादपक्रम्य गोवर्धनं देशं प्रतिपलायिता इत्यर्थः॥ ४७॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु भविष्यपर्वणि टीकायां हंसडिम्भकोपाख्याने हिडिम्बपराभवे षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः॥१२६॥

१२७

उभौ ताविति॥ १॥

ख. °य बाहु°।

अथ प्रभाते विमले सूर्ये चाभ्युदिते सति।
गोवर्धनं जगामाशु केशवः केशिसूदनः ॥ २
शैनेयो बलभद्रश्च यादवाः सारणादयः ।
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च नादितं बहुधा गिरिम् ॥३
जग्मतुः सहितौ राजन् गोवर्धनमथो गिरिम्
गोधनैरथ सैन्यैश्च नादितं बहुधा गिरिम् ॥ ४
तस्योत्तरं नृपश्रेष्ठ पार्श्वं संप्राप्य यादवाः।
निकषा यमुनां राजंस्ततो युद्धमवर्तत ॥ ५
विद्याध हंसडिम्भकौ वसुदेवश्च सप्तभिः।
सारणः पञ्चविंशत्या दशभिः कङ्क एव च ॥
हंसेन डिम्भकेनाथ यादवैश्च समन्ततः।
उग्रसेनस्त्रिसप्तत्या शराणां नतपर्वणाम् ॥ ७
विराटस्त्रिंशता राजन्सात्यकिश्चापि सप्तभिः
अशीत्या विपृथू राजन्नुद्धवो दशभिः शरैः
प्रद्युम्नस्त्रिंशता राजन्साम्बश्चापि च सप्तभिः।
अनाधृष्टिस्त्वेकषष्ट्या शराणां नतपर्वणाम् ९
एवं ते सहिता राजंश्चक्रुर्युद्धमदीनवत्।
अत्यद्भुतं महाघोरं यादवाः सर्व एव हि ॥१०
चक्रुस्ताभ्यां महायुद्धं वासुदेवस्य पश्यतः।
सर्वानपि महाराज यादवान्बलदर्पितान् ११
तावुभौ हंसडिम्भकौ नृपांस्तान्प्रत्यविध्यताम्
प्रत्येकं दशभिर्विद्ध्वा बाणैर्निशितकोमलैः
जघ्नतुश्च शरैस्तीक्ष्णैरत्यर्थं यादवेश्वरान्।
व्यथिताः सर्व एवैते वमन्तः शोणितं बहु १३
माधवे किंशुका राजन्पुष्पिता इव ते बभुः।
भीताश्च यादवा राजन्पलायनपरायणाः ॥१४
एतस्मिन्नन्तरे राजन्वसुदेवात्मजो नृप।
वासुदेवो हली युद्धे प्रमुखे धन्विनौ तयोः ॥
चक्रतुर्युद्धमतुलं स्कन्दशक्राविवाम्बरे ।
तयोरेव सगन्धर्वाः सिद्धा यक्षा महर्षयः ॥
विमानस्थाश्च ददृशुर्युद्धं देवासुरोपमम् ।
ततः प्रादुरभूतां तौ दूतौ भूतेश्वरौ नृप१७
शूलिना प्रेषितौ युद्धे रक्षार्थं बलिनोस्तयोः।
हंसोऽथ वासुदेवश्च युद्धं चक्रतुरीश्वरौ ॥ १८
रामश्च डिम्भकश्चैव संयुक्तौ युद्धकाङ्क्षया।
विशूल्याः सर्व एवैते ह्यस्त्रे शस्त्रे तथा बले॥
शङ्खान्दध्मुः पृथग्वादं
स्वे स्वे सर्वे रथे स्थिताः।
अथ कृष्णो हृषीकेशः
पाञ्चजन्यं महारवम्। १९
दध्मौ पद्मपलाशाक्षः सर्वान्विस्मापयन्निव।
अथ भूतौ महाघोरौ लम्बोदरशरीरिणौ ॥ २१
दुद्रुवतुर्महाराज शूलमादाय केशवम्।
शूलेन पोथयां राजंश्चक्रतुर्यादवेश्वरम् ॥ २२
ताभ्यां समाहतो विष्णुर्देवगन्धर्वसंनिधौ।
ईषत्स्मिताधरो देवः किंचिदुत्प्लुत्य सत्वरम्
रथाद्रथिवरश्रेष्ठस्तौ प्रगृह्य जनार्दनः।
भ्रामयित्वा शतगुणमलातमिव केशवः ॥ २४
कैलासं च समुद्दिश्य प्रचिक्षेप ततो हरिः।
तावुपेत्य गिरेः शृङ्गं कैलासस्य महामते ॥
दृष्ट्वा तत्कर्म देवस्य विस्मयं जग्मतुः परम्।
हंसश्च दृष्ट्वा तत्कर्म रोषताम्रायतेक्षणः ॥ २६
उवाच वचनं हंसः शृण्वतां त्रिदिवौकसाम्।
किमर्थं राजसूयस्य विघ्नं चरसि केशव ॥
ब्रह्मदत्तो महीपालो यष्टा तस्य महाक्रतोः।
करं दिश यथायोगं यदि प्राणान्हि रक्षसि ॥
अथवा त्वं क्षणं तिष्ठ ततो ज्ञात्वा परं बहु।
ददासि त्वं नन्दपुत्र ततो यष्टा स मे गुरुः ॥
ईश्वरोऽहं सदा राज्ञां देवानामिव शूलभृत्।
एष ते वीर्यमतुलं नाशयिष्यामि संयुगे ॥ ३०
इत्युक्त्वा सशरं चापं शालतालोपमं नृप।
आकृष्य च यथाप्राणं नाराचेन च केशवम् ॥
ललाटे चिक्षिपे हंसो ललाम इव सोऽभवत्।
उवाच सात्यकिं कृष्णो रथं वाहय मे प्रभो ॥
दारुकं पृष्ठवाहं तं कृत्वा देशं तमीश्वरः।
अथ तेन समादिष्टः सात्यकिर्वाहयन्रथम् ॥
मण्डलानि बहून्याजौ दर्शयामास सत्वरम्।
अथ विद्धो दृढं तेन शरेण हरिरीश्वरः ॥ ३४
आग्नेयमस्त्रं संयोज्य शरं कार्ष्णिमश्चिदव्ययः।
उवाच हंसं राजेन्द्र सात्यकिं प्रेरयन्रणे ॥
अनेन त्वां दहे पाप यदि शक्तोऽसि वारय।
अलं ते बह्वबद्धेन क्षत्रियोऽसि सदा शठ॥ ३६
मत्तश्चेत्करमिच्छेस्त्वं दर्शयाद्य पराक्रमम्।
यतयो बाधिता हंस पुष्करे संस्थितास्त्वया ॥
शास्ता त्वं खलु विप्राणां स्थिते मयि नराधम
स्थिते मयि जगन्नाथ हत्वा क्षत्रियकण्टकान्॥

सर्वज्ञो गोविन्दोऽपि सद्यस्तत्र गत इत्याह—**अथेति** ॥ २ ॥ यमुनां निकषा यमुनायाः समीपे ॥ ५ ॥

१ ख. विक्रान्ताः स॰। २ ख. पतयो बा॰।

शास्तास्म्यथो सतां लोके
दुष्टानां ब्रह्मविद्विषाम् ।
शापेन यतिमुख्यानां
हत एव नराधम ॥ ३९
मृत्यवे त्वां निवेद्याद्य रक्षिता ब्राह्मणानहम् ।
इति ब्रुवंस्तदस्त्रं तु मुमोच युधि केशवः ४०
तदस्त्रं वारुणेनाथ हंसोऽपि प्रत्यषेधयत ।
वायव्यमथ गोविन्दो मुमोच युधि हंसके ॥
तदस्त्रं वारयामास माहेन्द्रेण नृपोत्तमः ।
अथ माहेश्वरं कृष्णो मुमोचात्युग्रमाहवे ॥४२
रौद्रेण तत्ततो हंसो वारयामास तत्क्षणात् ।
गान्धर्वं राक्षसं चैव पैशाचमथ केशवः॥ ४३
ब्रह्मास्त्रमथ कौबेरमासुरं याम्यमेव च ।
चत्वार्येतानि हंसस्तु मुमोच युधि सत्वरम् ॥
वारणार्थं तदस्त्राणां चतुर्णां माधवस्य ह ।
अथ ब्रह्मशिरो नाम घोरमस्त्रं विनाशकम्
मुमोच हंसमुद्दिश्य देवदेवो जनार्दनः ।
योजयामास तद्धंसे महाघोरपराक्रमम् ॥ ४६
अथ भीतो महारौद्रमस्त्रं दृष्ट्वा नृपोत्तमः ।
हंसोऽपि तेन राजेन्द्र वारयामास तं शरम् ॥
यमुनाप उपस्पृश्य देवदेवो जनार्दनः ।
अस्त्रं वैष्णवमादाय शरे स निशिते हरिः ॥
योजयामास भूतात्मा भूतभावनभावनः ।
येन देवा रणे हत्वा राज्यमापुः पुरा सुरान्
तदस्त्रं योजयामास वधार्थं तस्य भूपते ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि हंसडिम्भकोपाख्याने हंसकेशवयुद्धे सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

हंसवधः ।

१२८

वैशम्पायन उवाच ।
अथ भीतो महारौद्रमस्त्रं दृष्ट्वा नृपोत्तम
हंसो राजा महाराज निश्चेष्ट इव संबभौ ॥ १
उत्प्लुत्य स रथात्तस्माद्यमुनामभ्यधावत ।
यत्र कृष्णो हृषीकेशः कालियाहिं ममर्द ह ।
महाह्रदं महारौद्रं यावत्पातालसंस्थितम् ।
तावद्दीर्घं महानीलं कालाञ्जननिभं हि यत् ३
तस्मिन्ह्रदे महाघोरे पपाताथ स हंसकः ।
हंसे पतति तस्मिंस्तु महाञ्शब्दो बभूव ह॥ ४
गिरीणां पात्यमानानां समुद्र इव वज्रिणा ।
रथादुत्प्लुत्य कृष्णोऽपि तस्योपरि पपात ह ॥
देवदेवो जगन्नाथो जगद्विस्मापयन्निव ।
प्राहरत्तं महाबाहुः पादाभ्यामथ केशवः ॥ ६
पादक्षेपं नृपस्तस्माल्लब्ध्वा हंसो नृपोत्तम ।
ममार च नृपश्रेष्ठ केचिदेवं वदन्ति हि ॥ ७
अन्ये पातालमायातो भक्षितः पन्नगैरिति ।
अद्यापि नैव राजेन्द्र दृष्ट इत्यनुशुश्रुम ॥ ८
यथापूर्वं जगन्नाथो रथं समुपजग्मिवान् ।
हते तस्मिन्महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ९
अकरोद्राजसूयं च तव पूर्वपितामहः ।
यदि जीवेदसौ हंसः को नमस्यति तं क्रतुम् ॥
स च सर्वास्त्रविन्निर्त्यं रुद्राल्लब्धवरः प्रभो ।
क्षणादेव महाराज वार्तेयं गामगाहत ॥ ११
हतो हंसो हतो हंसः कृष्णेन रिपुमर्दिना ।
जगुर्गन्धर्वपतयो देवलोके दिवानिशम् ॥ १२

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां हंसडिम्भकोपाख्याने हंसकेशवयुद्धे सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

१२८

अथेति ॥ १ ॥ ह्रदमिति । क्लीबत्वमार्षम् ॥ ३ ॥ को नमस्यति कः पूजयेत्र कोऽपीत्यर्थः ॥ १० ॥ इयं वार्ता हंसमरणकथा गां पृथ्वीं अगाहत आक्रान्तवती ॥ ११ ॥

कृष्णेन लोकनाथेन विष्णुना प्रभविष्णुना । यमुनाया ह्रदे घोरे हंसो निहत इत्यपि ॥ १३ ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि हंसडिम्भकोपाख्याने हंसवधे अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

डिम्भकस्यात्मत्यागः ।

१२९

वैशम्पायन उवाच ।

श्रुत्वा निहतमत्युग्रं भ्रातरं वीर्यशालिनम् ।
बलदेवं परित्यज्य युध्यमानं महारणे ॥ १
डिम्भको वीर्यसंपन्नो यमुनामनुजग्मिवान् ।
तमन्वधावद्वेगेन बलभद्रो हलायुधः ॥ २
हंसो हि यत्र पतितस्तत्रासौ निपपात ह ।
यमुनायां महाराज विलोड्य जलसंचयम् ॥ ३
अथ क्रुद्धः स डिम्भको भ्रामयित्वा जलं बहु ।
उन्मज्योन्मज्य सहसा निमज्य च पुनः पुनः ॥
नाददर्श तदा राजन्भ्रातरं वीर्यशालिनम् ।
उन्मज्याथ महाबाहुर्वासुदेवं विलोक्य च ५
उवाच वचनं राजन्डिम्भको वीर्यवत्तमः ।
अरे गोपकदायाद क्वासौ हंस इति स्थितः ६
वासुदेवोऽपि धर्मात्मा यमुनां पृच्छ राजक ।
इत्यब्रवीत्प्रसन्नात्मा वासुदेवः प्रतापवान् ॥ ७
तच्छ्रुत्वा यमुनां भूयः प्रविश्य डिम्भकः किल ।
बहुप्रकारमुद्वीक्ष्य भ्रातरं भ्रातृवत्सलः ॥ ८
विललाप ततो राजा डिम्भको भ्रान्तमानसः
क्व नु गच्छसि राजेन्द्र विहायैनमबान्धवम् ॥
कुतो भ्रातरितो गच्छेः परित्यज्यैव मामिह
विलप्यैवं नृपश्रेष्ठ डिम्भको भ्रातृवत्सलः
आत्मत्यागे मनः कुर्वन्यमुनाया महाह्रदे ।
निमज्योन्मज्य सहसा मरणे कृतनिश्चयः
हस्तेन जिह्वामाकृष्य भूयो भूयो विलप्य च ।
ततः समूलामाकृष्य जिह्वां साहसकृत्स्वयम्
ममारान्तर्जले राजन्डिम्भको नरकाय वै ।
एवं तु निहते हंसे डिम्भके वीर्यशालिनि
आगमत्पुण्डरीकाक्षो भूतान्विस्मापयन्निव ।
ततः प्रीतः प्रसन्नात्मा वासुदेवः प्रतापवान् ।
गोवर्धनेऽथ विश्रम्य बलभद्रसहायवान् ।
कांचित्कालं महाराज पूर्वभुक्तमुवास ह ॥ १५

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि हंसडिम्भकमरणे एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

नन्दयशोदयोर्गोवर्धने श्रीकृष्णदर्शनम् ।

१३०

वैशम्पायन उवाच ।

यशोदा नन्दगोपश्च कृष्णदर्शनलालसौ । गोवर्धनगतं श्रुत्वा वासुदेवं सहाग्रजम् ॥ १ ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां हंसडिम्भकोपाख्याने हंसवधेऽष्टाविंशत्यधिकसततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

१२९

श्रुत्वेति । अथेति पादपूरणार्थः ॥ ४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां हंसडिम्भकोपाख्याने हंसडिम्भकवधो नामैकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

१३०

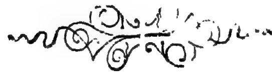
यशोदेति ॥ १ ॥

नवनीतं च दधि च पायसं कृसरं तथा।
वन्यं पुष्पं महाराज मयूराङ्गदमेव च ॥ २
बल्लवैरपरैः सार्धं गोपिभिश्च समन्ततः।
जग्मतुः सहसा प्रीतौ गोवर्धनमथो नृप ॥ ३
क्वचिद्वृक्षे समासक्तं कृष्णं कृष्णमृगेक्षणम्।
ददर्शतुर्महाबाहुं वासुदेवं सहाग्रजम् ॥ ४
प्रणेमतुः सुसंहृष्टौ तत्र दृष्ट्वा महाबलौ।
दर्शयामासतुर्देवौ पायसानि महान्ति च ॥ ५
तात मातर्व्रजे गोष्ठे कुशलं वा स्वगोधनम्
अपि गावः क्षीरवत्यो वत्सा वत्सतराः पितः
अपि वा सुशुभं क्षीरमपि गावः सुशोभनाः।
अपि वा दारका मातर्वत्सपालाः पिबन्ति च
बहूनि चापि दामानि कीलका अपि वा बहु।
तृणानि बहुरूपाणि किं वा सन्ति पितः सदा
शकटानि सुगन्धीनि किं वा सन्ति पितर्ध्रुवम्
अपि गोप्यः पुत्रवत्यो दारकान्किमजीजनन् ॥
घटाः किं बहवो मातरभिन्नाः सर्वतो व्रजे।
किं गावः क्षीरमतुलं स्रवन्त्यहरहः पितः १०
हैयङ्गवीनं क्षीराणि दधि वा किमजीजनन्।
गोधनं सर्वमेवेदं नीरोगं प्रतिपद्यते ॥ ११

नन्द उवाच।
सर्वमेतद्यदुश्रेष्ठ नीरोगं बहुशः प्रभो।
कुशलं गोधनस्यैव सर्वकालेषु केशव ॥ १२
रक्षणात्तव देवेश सदा कुशलिनो वयम्।
सगोधनाः सवत्साश्च नीरोगा इव केशव ॥ १३
एकमेव सदा दुःखं न त्वां द्रक्ष्यामि केशव।
यदेतत्केवलं दुःखमिति धीः शीर्यते सदा ॥

वैशम्पायन उवाच।
एवमादि विलप्यन्तं गच्छेत्याह स केशवः।
यशोदां पुनराहेदं मातर्गच्छ गृहं प्रति ॥ १५
ये च त्वां कीर्तयिष्यन्ति ते च स्वर्गमवाप्नुयुः
ये केचित्त्वां नमस्यन्ति ते मे प्रियतराः सदा ॥
मङ्गलाः सर्वदा सन्तु गच्छेत्याह च तां हरिः
इत्युक्त्वा पितरौ देवो वासुदेवः सनातनः ॥
गाढमालिङ्ग्य तौ प्रीतौ प्रेषयामास केशवः।
यशोदा नन्दगोपश्च जग्मतुः स्वगृहं प्रति ॥
ततः कृष्णो हृषीकेशो यादवैः सह वृष्णिभिः
गन्तुमैच्छत्तदा विष्णुः पुरीं द्वारवतीं किल ॥
य एतच्छृणुयान्नित्यं पठेद्वापि समाहितः
पुत्रवान्धनवांश्चैव अन्ते मोक्षं च गच्छति ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि यशोदानन्दगोपबलभद्रकृष्णसमागमे त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

श्रीकृष्णस्य द्वारावतीगमनम्।

१३१

वैशम्पायन उवाच।
गच्छन्नथ महाविष्णुः पुष्करं प्राप्य यादवैः।
अपश्यन्मुनिमुख्यांस्तु पुष्करस्थान्नृपोत्तम ॥
ते समेत्य महादेवमृषयो वीतमत्सराः।
अर्घ्यादिसमुदाचारं कृत्वैनं यादवोत्तमम् ॥ २
प्रोचुर्विश्वेश्वरं विष्णुं भूतभव्यभवत्प्रभुम्।
अत्यद्भुतमिदं विष्णो तव वीर्यं जनार्दन ॥ ३
येन तौ निहतौ युद्धे हंसो डिम्भक एव च।
यो विचक्रो दुराधर्षो देवैरपि सुदुःसहः ॥ ४

मयूराङ्गदं मयूरपिच्छमयं बाहुभूषणम् ॥ २ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

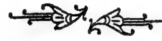
१३१
गच्छन्निति। गच्छन् यादवैः सहेति शेषः ॥ १ ॥

संगरे निहतो देव दुःसाध्य इति नो मतिः ।
क्षेमो नः सर्वकार्येषु वरतां तप उत्तमम् ॥ ५

निष्कल्मषा भविष्याम-
स्तव संस्मरणाद्धरे ।
त्वं हि सर्वस्य दुःखस्य
हर्ता त्वां ध्यायतां सदा ॥ ६

त्वदनुस्मरणं जन्तोः सदा पुण्यप्रदं प्रभो ।
त्वं हि नः सततं धाता विधाता तपसो हरेः
त्वमोंकारो वषट्कारस्त्वं यज्ञस्त्वं पितामहः
त्वं ज्योतिर्ब्रह्मणो मूर्तिस्त्वं ब्रह्मा रुद्र एव च
प्राणस्त्वं सर्वभूतानामन्तरात्मेति कथ्यते ।
उपास्यः सर्वभूतानां यज्ञैर्दानैर्जगत्पते ॥ ९
नमो विश्वसृजे देव नमस्ते विश्वमूर्तये ।
पाहि लोकमिमं देव हत्वा ब्रह्मद्विषः सदा ॥
स तथेति हरिर्विष्णुर्ययौ द्वारवतीं पुरीम्
अवसद्वृष्णिभिः सार्धं स्तूयमानः समागधैः
इयं च देवदेवस्य चेष्टा हि जनमेजय ।
प्रोक्ता ते पृच्छते राजन् किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि द्वारकायां कृष्णस्य प्रत्यागमने एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

पारायणपर्वक्रमेण महाभारतश्रवणफलम् ।

१३२

जनमेजय उवाच ।

भगवन्केन विधिना श्रोतव्यं भारतं बुधैः
फलं किं के च देवाश्च पूज्या वै पारणेष्विह
देयं समाप्ते भगवन्किं च पर्वणि पर्वणि ।
वाचकः कीदृशश्चात्र यष्टव्यस्तद्ब्रवीहि मे ॥ २

वैशम्पायन उवाच ।

शृणु राजन्विधिमिमं फलं यच्छति भारतात्
श्रुताद्भवन्ति राजेन्द्र यत्त्वं मामनुपृच्छसि ॥ ३
दिवि देवा महीपाल क्रीडार्थमवनिं गताः ।
कृत्वा कार्यमिदं चैव ततश्च दिवमागताः ॥ ४
हन्त यत्ते प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व समाहितः
ऋषीणां देवतानां च संभवं वसुधातले ॥ ५
अत्र रुद्रास्तथा साध्या विश्वेदेवाश्च शाश्वताः
आदित्याश्चाश्विनौ देवौ लोकपाला महर्षयः
गुह्यकाश्च सगन्धर्वा नागा विद्याधरास्तथा ।
सिद्धा धर्मः स्वयंभूश्च मुनिः कात्यायनो वरः
गिरयः सागरा नद्यस्तथैवाप्सरसां गणाः ।
ग्रहाः संवत्सराश्चैव अयनान्यृतवस्तथा ॥ ८
स्थावरं जङ्गमं चैव जगत्सर्वं सुरासुरम् ।
भारते भरतश्रेष्ठ एकस्थमिह दृश्यते ॥ ९
तेषां श्रुतिप्रतिष्ठानां नामकर्मानुकीर्तनात् ।
कृत्वाऽपि पातकं घोरं सद्यो मुच्येत मानवः
इतिहासमिमं श्रुत्वा यथावदनुपूर्वशः ।
संयतात्मा शुचिर्भूत्वा पारं गत्वा च भारते ॥
तेषां शृणु त्वं श्राद्धानि श्रुत्वा भारत भारतम्
ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्त्या भक्त्या च भरतर्षभ
महादानानि देयानि रत्नानि विविधानि च ।
गावः कांस्योपदोहाश्च कन्याश्चैव स्वलंकृताः

धाता प्रवर्तकः विधाता फलप्रदः ॥ ७ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायामेकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

१३२

भगवन्निति । यद्यपि भारतं स्वर्गारोहणान्तमवसाति तथापि शतपर्वगणनायां हरिवंशस्यान्तर्भावकथनाद् हरिवंशान्तमेव भारतमिति स्पष्टमुक्तम् अत्र भारतश्रवणविधिः कीर्त्यते । पारणेषु समाप्तिषु । एतेन असकृन्निरन्तरं भारतं श्रोतव्यं पठितव्यं चेति दर्शितम् ॥१॥ दिवीति देवाः स्वर्गादित्यत्र क्रीडित्वा दिवं गता इति मुनिराहेति योज्यम् ॥ ४ ॥ एतदेव विवृणोति—हन्तेति ॥ ५ ॥ तेषामिति । यतोऽत्र महता यत्नेन एतच्छ्रवणात् पापनाशो भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥ तेषां भारतयुद्धे मृतानां भीष्मादीनाम् ॥ १२ ॥

व्यासं चैव सपत्नीकं पूजयेच्च यथाविधि ।
लक्ष्मीनारायणं देवं पूजितं तच्च पूजयेत् ॥
वाचकं पूजयेद्यस्तु भूमिवस्त्रसुधेनुभिः ।
विष्णुः संपूजितस्तेन स साक्षाद्देवकीसुतः ॥
पारणे पारणे राजन्यथावद्भरतर्षभ ।
समाप्य सर्वाः प्रयतः संहिताः शास्त्रकोविदः
शुभे देशे निवेश्याथ क्षौमवस्त्राभिसंवृतः ।
शुक्लाम्बरधरः श्रीमाञ्छुचिर्भूत्वा स्वलंकृतः ॥
अर्चयेत्तं यथान्यायं गन्धमाल्यैः पृथक् पृथक्
संहितापुस्तकान्राजन्प्रयतः शिष्टसंमतः ॥ ७९
भक्ष्यैर्मांसैश्च पेयैश्च कामैश्च विविधैः शुभैः ।
हिरण्यं गां च वस्त्रं च दक्षिणामथ दापयेत् ॥
सर्वत्र त्रिपलं स्वर्णं दातव्यं प्रणतात्मना ।
तदर्धं पादशेषं वा वित्तशाठ्यविवर्जितम् ॥
यद्यदेवात्मनोऽभीष्टं तत्तद्देयं द्विजातये ।
सर्वथा तोषयेद्भक्त्या वाचकं गुरुमात्मनः ।
देवताः कीर्तयेत्सर्वा नरनारायणौ तथा ॥
ततो गन्धैश्च माल्यैश्च स्वलंकृतद्विजोत्तमान् ।
तर्पयेद्विविधैः कामैर्दानैश्चोच्चावचैस्तथा ॥
अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।
प्राप्नुयाच्च क्रतुफलं तथा पर्वणि पर्वणि ॥ ८४
वाचको भरतश्रेष्ठ व्यक्ताक्षरपदस्वरः ।
भविष्यं श्रावयेद्विप्रान्भारतं भरतर्षभ ॥ ८५
भुक्तवत्सु द्विजेन्द्रेषु यथावत्संप्रदापयेत् ।
वाचकं भरतश्रेष्ठ भोजयित्वा स्वलंकृतम् ॥
वाचके परितुष्टे तु शुभा प्रीतिरनुत्तमा ।
ब्राह्मणेषु च तुष्टेषु प्रसन्नाः सर्वदेवताः ॥ ८७
ततो हि भरणं कार्यं द्विजानां भरतर्षभ ।
सर्वकामैर्यथान्यायं साधुभिश्च यथाक्रमम् ॥

इत्येष विधिरुद्दिष्टो मया ते द्विपदां वर ।
श्रद्दधानेन वै भाव्यं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥
भारतश्रवणे राजन्पारणे च नृपोत्तम ।
सदा यत्नवता भाव्यं श्रेयस्तु परमिच्छता ॥
भारतं शृणुयान्नित्यं भारतं परिकीर्तयेत् ।
भारतं भवने यस्य तस्य हस्तगतो जयः ॥ ९१
भारतं परमं पुण्यं भारते विविधाः कथाः ।
भारतं सेव्यते देवैर्भारतं परिकीर्तयेत् ॥ ९२
भारतं सर्वशास्त्राणामुत्तमं भरतर्षभ ।
भारतात्प्राप्यते मोक्षस्तत्त्वमेतद्ब्रवीमि ते ॥
महाभारतमाख्यानं क्षितिं गां च सरस्वतीम् ।
ब्राह्मणं केशवं चापि कीर्तयन्नावसीदति ॥ ९४
वेदे रामायणे पुण्ये भारते भरतर्षभ ।
आदौ चान्ते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते ॥
यत्र विष्णुकथा दिव्याः श्रुतयश्च सनातनाः ।
तच्छ्रोतव्यं मनुष्येण परं पदमिहेच्छता ॥ ९६
एतत्पवित्रं परममेतद्धर्मनिदर्शनम् ।
एतत्सर्वगुणोपेतं श्रोतव्यं भूतिमिच्छता ॥ ९७
क्रियतेऽसारसंसारे वाञ्छितस्यैव कारणम्
हरिवंशस्य श्रवणमिति द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥
अश्वमेधसहस्रेण वाजपेयशतैस्तथा ।
यत्फलं प्राप्यते पुंभिस्तद्धरेर्वंशपारणात् ॥ ९९
अजरममरमेकं ध्येयमाद्यन्तशून्यं
सगुणमगुणमाद्यं स्थूलमत्यन्तसूक्ष्मम् ।
निरुपममनुमेयं योगिनां ज्ञानगम्यं
त्रिभुवनगुरुमीशं त्वां प्रपन्नोऽस्मि विष्णो
सर्वस्तरतु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु ।
सर्वेषां वाञ्छिता अर्था भवन्त्वस्य च पारणात्

तदर्धमिति । " प्रभुः प्रथमकल्पस्य यो नु कल्पेन वर्तयेत् । स नाप्नोति फलं तस्य " इति वाचनात् सर्वथा पादोनपलात् न्यूनं न देयमित्यर्थः । पादः त्रिपलचतुर्थो भागः स एव शेषोऽन्तिमः । पक्षे यत्र तत्पादशेषः ॥ ८१ ॥ अतिरात्रस्येति । पारणाभावेऽपि बोद्धव्यम् । अत्यल्पपर्वश्रवणे क्षुद्रक्रतुफलम् ॥ ८९ ॥ यत्नवता ब्रह्मचर्यादिनियमवता ॥ ९० ॥ भारतं भवने पुस्तकरूपम् ॥ ९१ ॥ विनापि भारतं केवलो हरिवंश एव श्रोतव्य इत्याशयेनाह—क्रियते इति । क्रियते शिष्टैरिति शेषः । असारेतिच्छेदः । वाञ्छितस्यैव कारणम् इष्टप्रदम् ॥ ९८ ॥ पारणात् नियमपूर्वकसमापनात् ॥ ९९ ॥ भारतप्रतिपाद्यां देवतां प्रणमति—अजरमिति ॥ १०० ॥ भारतसमाप्तौ, " शं नो मित्रः शं वरुणः " इत्यादिवत् शान्तिं पठति । सर्वस्तरत्विति ॥ १०१ ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि [सर्वपर्वानुकीर्तने] श्रवणफलकथने द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

त्रिपुरवधवृत्तान्तः।

१३३

जनमेजय उवाच।

त्र्यक्षाद्वधमहं ब्रह्मञ्छ्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः
त्रयाणां पुरसंज्ञानां खेचराणां समासतः ॥ १

वैशम्पायन उवाच।

शृणु विस्तरतः सर्वं यन्मां पृच्छसि नैधनम्
दैत्यानां बाहुबलिनां सर्वप्राणिविरोधिनाम् ॥
शंकरेण वधं राजन् शूलैस्त्रिभिरजिह्मगैः।
कृतं पुराऽसुरेन्द्राणां सर्वभूतवधैषिणाम् ॥३
त्रिपुरं पुरुषव्याघ्र बृहद्धातुसमीरितम्।
विक्रामति नभोमध्ये मेघवृन्दमिवोत्थितम् ॥४
प्राकारेण प्रवृद्धेन काञ्चनेन विराजता।
मणिभिश्च प्रकाशद्भिः सर्वरत्नैश्च तोरणैः ॥ ५
बभासे नभसो मध्ये श्रिया परमया ज्वलन्।
गन्धर्वाणामिवोदग्रं कर्मणा साधितं परम् ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां श्रवणफलं नाम द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

१३३

त्र्यक्षादिति। प्रश्नस्योत्थानमपि न संभवति भारतभावसमापनेन ज्ञातव्यानशेषात्। पूर्वमुक्तमपि दार्ढ्याय पुनः पृच्छतीत्युत्तरमिह न साधु अतिप्रसङ्गात्। इतरेषामपि अर्थानां प्रष्टव्यत्वापत्तेः। शिवोत्कर्षज्ञापनार्थमित्यपि न हरिहराद्वैतस्य भूयसा प्रबन्धेन साधितत्वात्। वक्तृविवक्षामात्रमित्यपि न निष्प्रयोजनाया महतां विवक्षाया असंभवात्। अथ "कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः" इति न्यायेन छान्दोग्ये यथा, "कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानः" इत्यादिना, "न च पुनरावर्तते" इत्यन्तेन भोगमोक्षोभयोपभोगतया गार्हस्थ्यायत्तत्वेनोपसंहारो दर्शितः; न तु मोक्षमात्रोपयोगिना भोगविरोधिनाऽऽश्रमान्तरेणैव, तद्वत् इहापि, "यस्यानुग्रहमिच्छामि तस्य वित्तं हराम्यहम्" इति वदता विष्णोरुपास्तिर्भोगविरोधिनी मोक्षैकफलानां समाप्त्या रुद्रोपास्त्या उभयफलया उपसंहारः। तेन संन्यासगार्हस्थ्ययोरिव हरिहरोपास्त्योरवान्तरफलभेदो ज्ञेय इति मतम्। तदपि नातीव रमणीयम्। एकैकोपास्तेः प्रत्येकं कार्त्स्न्येन फलप्रदत्वस्य सर्वशास्त्रसिद्धत्वात् विकल्पो विशिष्टफलत्वादित्यवशिष्टफलत्वेनोपासनानां विकल्पाभिधानाच्च। तस्मादन्यदिह प्रश्नकारणं वक्तव्यम्। तच्च ससाधनां ब्रह्मविद्यां समाप्यान्ते उक्तम्—

"यत्र विष्णुकथा दिव्याः श्रुतयश्च सनातनाः।
तच्छ्रोतव्यं मनुष्येण परं पदमिहेच्छता"

इति विष्णुकथानां श्रुतीनां च श्रवणमात्रात्परमपदप्राप्तिरुक्ता। तत्रासंभावनावान्पृच्छतीति। त्र्यक्षात् त्रीणि श्रवणमनननिदिध्यासनानि अक्षवदिन्द्रियवत् दर्शनसाधनानि यस्य स त्र्यक्षः विद्वान् श्रवणादिसमुदायवान् त्र्यक्षः तस्मात् त्रयाणां स्थूलसूक्ष्मकारणदेहानां वधः समूलोच्छेदः कथं स्यात्? मनननिदिध्यासनाभ्यां फलोपकार्याङ्गाभ्यां सहिताद्वेदान्तमहावाक्यश्रवणात्कथं संसारस्यात्यन्तोच्छेदः स्यात्? न हि ज्ञानमात्रात्कस्य चिदर्थस्य उच्छेद इष्ट इति भावः॥ १ ॥ "**द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च तत्र कानीयसा एव देवा ज्यायांसोऽसुराः**" इत्यादिना बृहदारण्यकोक्तरीत्याऽध्यात्मविद्यायामत्र शमादयो देवाः कामक्रोधादयोऽसुरा इत्यभिप्रेत्य समाधत्ते—**शृण्विति**। दैत्यानां कामादीनां नैधनं निरन्वयोच्छेदविधिम् ॥ २ ॥ शंकरेण परामानन्दं प्रपित्सुना बाधनं त्रिभिः शूलैः श्रवणादिभिः साधनैः कृतम्। असुरेन्द्राणां वधं शृण्वित्यनुषज्यते ॥ ३ ॥ त्रिपुरं पुरत्रयं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याभिमानिभिर्विश्वतैजसप्राज्ञैर्भोग्यं बहुभिर्धातुनिर्मायाकार्यैर्गुणैः समीरितम्। पाठान्तरे बृहद्धातुर्मुख्यप्राणस्तेन समीरितं नभसि स्वे कारणे आकाशे घनपटलमिवाकस्मादुत्थितम् ॥ ४ ॥ प्रकारणे अन्नमयपिण्डेन काञ्चनेन भोगमोक्षोपयोगितया रमणीयेन मणिभिः इन्द्रियैरित्यादि यथायथं नगरसाम्यमूह्यं पिण्डस्य ॥ ५ ॥ कर्मणा यज्ञादिना। गन्धर्वाणां पुरमिवेति मिथ्यात्वे दृष्टान्तः ॥ ६ ॥

वाजिनः पक्षसंयुक्ता वहन्ति बलदर्पिताः ।
पुरं प्रभाकरश्रेष्ठं मनोभिः कामबृंहणैः ॥ ७
धावन्ति ह्रेषमाणास्ते विक्रमैः प्राणसंभृतैः ।
आहूयन्त इवाकाशं खुरैः श्यामदलप्रभैः ॥ ८
वायुवेगसमैर्वेगैः कालयन्त इवाम्बरम् ।
असुराः समदृश्यन्त चक्षुर्भिर्विदितात्मभिः ९
ऋषिभिर्ज्वलनप्रख्यैस्तपसा दग्धकिल्बिषैः ।
गीतवादित्रबहुलं गन्धर्वनगरोपमम् ॥ १०
चित्रायुधसमाकीर्णैः प्रतप्तकनकप्रभैः ।
भवनैर्बहुभिश्चैव प्रांशुभिः समलंकृतैः ॥ ११
देवेन्द्रभवनाकारैः शुशुभे तन्महाद्युति ।
प्रासादाग्रैः प्रवृद्धैश्च कैलासशिखरप्रभैः ॥१२
शुशुभे दैत्यनगरं बहुसूर्यमिवाम्बरम् ।
वराट्टालकसम्पन्नं तप्तकाञ्चनसप्रभम् ॥ १३
प्रदीप्तमिव तेजोभी रराजाथ महाप्रभो ।
क्ष्वेडितोत्कृष्टबहुलं सिंहनादविनादितम् ॥
बभौ वल्गुजनाकीर्णं वनं चैत्ररथं यथा ।
समुच्छ्रितपताकं तदसिभिश्च विराजितम् ॥
रराज त्रिपुरं राजन्महाविद्युदिवाम्बरे ।
सूर्यनाभश्च दैत्येन्द्रश्चन्द्रनाभश्च भारत ॥ १६
तथाऽन्ये च महावीर्या दानवा बलदर्पिताः
ममृदुश्च बभञ्जुश्च मोहिताः परमेष्ठिना ॥१७
पन्थानं देवगमनं पितृयानं च भारत ।
तैरेवमसुराग्रैश्च प्रगृहीतशरासनैः ॥ १८
दानवैर्नरशार्दूल देवयाने महापथे ।
पितृवह्निबलोपेते हृते भरतसत्तम ॥ १९
ब्रह्माणमभ्यधावन्त सर्वे सुरगणास्तथा ।
विवर्णवदना दीनाश्छिन्नेव गतिकर्मणि ॥ २०
अब्रुवंश्च गताः स्थित्वा स्वरेणार्तनिनादिना ।
हन्यामहे शत्रुगणैर्भागोच्छेदेन भागद ॥ २१
तेषां चैव वधोपायं वदस्व वदतां वर ।
ये ज्ञात्वा बाहुबलिनो बाधेम समरे परान् ॥
सान्त्वयित्वा तु वरदो ब्रह्मा प्रोवाच देवताः ।
शृणुध्वं देवताः सर्वाः शत्रुप्रतिकृतिं पराम् ॥
अवध्या दानवाः सर्वे ऋते शंकरमव्ययम् ।
प्रतिगृह्य च तद्वाक्यं मनोभिर्वाग्भिरेव च॥२४
भूमौ प्रपेदिरे सर्वे सह रुद्रैश्च भारत ।
विन्ध्यपादे च मेरौ च मध्ये च पृथिवीतले ॥

वाजिनः इन्द्रियाश्वाः मनोवृत्तिभिः प्रवर्तिकाभिः पुरं देहं वहन्ति श्रेष्ठं स्थानं प्रापयन्ति ॥ ७ ॥ विक्रमैः उत्तरोत्तरवासनावृद्ध्या परात्परं धावन्तः कामबृंहणैस्तृष्णायाः पोषकैर्वाजिभिः । प्राणसंभृतैरिति पाठे मुख्यप्राणेन सम्यक् चालितः ॥ ८ ॥ चतुर्भिर्दर्शनसाधनैः दृश्यप्रकाशेन लिङ्गेनेत्यर्थः । विदितात्मभिः अनुमानेन आज्ञातैः वेगैर्वेगवद्भिस्तैर्वाजिभिरसुरा अम्बरं कारणं ब्रह्म कालयन्त इव अपलायने ग्रसन्त इव समदृश्यन्त । असुराः कामादयः ॥ ९ ॥ **ऋषिभिरिति** । अदग्धकिल्बिषैः अविनाशितदुष्प्रचारैर्वाजिभिरेव उपेतं गन्धर्वनगरोपमं पुरं तत् शुशुभे इत्युत्तरेणान्वयः ॥ १० ॥ भवनैश्चित्तप्रवेशस्थानैः स्त्र्यादिभिः आयुधानि कामोद्दीपनानि स्रगादीनि कटाक्षादीनि वा तैः समाकीर्णैः ॥ ११ ॥ देवेन्द्रभवनाकारैः साक्षात्स्वर्गरूपैरित्यर्थः । प्रासादाग्रैः गृहोपरिगृहैः, तद्वदत्र संसारपुरोपरि मनोरथपुरम् । बहुत्वम् आनन्त्यात्तेषाम् ॥ १२ ॥ अक्षिभ्यां चक्षुश्चक्षुष आदित्यः हृदयान्मनो मनसश्चन्द्रमाः इति ताभ्यां सूर्यो नाभो यस्येति व्युत्पत्त्या सूर्यजनकं चक्षुः । चक्षुः सूर्यनाभ एव, चन्द्रनाभो मनः । तावुभौ पुराध्यक्षौ तदनुगाश्च सर्वे कामादय इति । तावेवं दैत्येन्द्रौ अन्ये च मदमत्सरादयो दानवाः ॥ १६ ॥ ते सर्वे देवयानपितृयानमार्गप्रापकौ कर्मोपासनामार्गौ विनाशितवन्त इत्यर्थः ॥ १७ ॥ प्रगृहीतशरासनैः स्वक्रुनद्यूतपानादिव्यसनैः ॥ १८ ॥ वह्निबलोपेते देवयाने पितृबलोपेते पितृयाने चापहृते श्रद्धादिराहित्येन सर्वस्मिन्कर्मणि रक्षोभिरपहृते सतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ ब्रह्माणम् ईश्वरं दीनाः मार्गद्वयभ्रष्टत्वादत्यन्तं शोकाकुलाः ॥ २० ॥ हन्यामहे हताः स्मः, भागोच्छेदेन पुण्यलोकप्राप्त्यभावेन ॥ २१ ॥ शत्रुप्रतिकृतिं प्रतीकारं, परां शत्रूणां निरन्वयोच्छेदकराम् ॥ २३ ॥ ऋते शंकरं सुखकरं बोधं विना कामादीनां निरन्वयोच्छेदो न भवति । **अव्ययमिति** । तद्धेतोर्मूलाज्ञानस्यैवोच्छेदात् ॥ २४ ॥ तेन पुनरपि कारणकर्मभूमौ उग्रेण तपसा प्राणैः सह शंकरं शरणं गता इत्याह—**भूमाविति** द्वाभ्याम् । तपश्चान्द्रायणादि वानप्रस्थधर्मः । योगो निष्कामकर्मानुष्ठानं गृहस्थधर्मः । जपो वेदाभ्यासो ब्रह्मचारिधर्मः । ब्रह्मसंहितां प्रणवम् इति उभयोः संबन्धः ॥ २५ ॥

१ ख. चयाद्रा ० ।

तपसोग्रेण योगज्ञाः सर्वे ते मुनयोऽभवन् ।
काश्यपेयं हरं प्राप्ता जपन्तो ब्रह्मसंहिताम् ॥
येषां च परदाराणामभवद्वन्ध्यता जने ।
विन्यस्तदर्भनिचये ताम्रलोहं च भूषणम् ॥२७
परिधानानि चर्माणि मृदूनि च शुभानि च ।
स्वयं मृतानां कृष्णानां मृगाणां कुरुसत्तम ॥
गृहीतानि विमुक्तानि देहेभ्यो वनचारिणाम्
अन्तरिक्षमथोपेत्य विविशुर्मायया वृताः ॥२९
हरालयं सुराः सर्वे व्याघ्रचर्मनिवासिनः ।
प्रणिपत्याथ ते दीना भगवन्तं जगत्पतिम् ३०
सुव्यक्तेनाभिधानेन प्रभाषन्त हरं ततः ।
हविर्दत्तमाविज्ञानाद्भस्मच्छन्नेषु वह्निषु ॥ ३१
वरदानं वृथाऽस्मासु भगवन्विमुखे त्वयि ।
यथादेशं यथाकालं क्रियतां ब्रह्मणो वचः ॥३२

यदुक्तं देवदेवेन खेचराणां समीपतः ।
एवं देववचोभिश्च भाविनोऽर्थस्य वैभवात् ३३
समनह्यन्महादेवो देवैः सह सवासवैः ।
आदित्यपथमास्थाय सन्नद्धाः समलंकृताः ३४
सर्वे काञ्चनवर्णाभा बभुर्दीप्ता इवाग्नयः ।
रुद्रेण सहिता रुद्रा दहन्त इव तेजसा ॥ ३५
सन्नद्धाः कुशलाः सर्वे प्रांशवः पर्वता इव ।
विश्वे विश्वेन वपुषा बलिनः कामरूपिणः ३६
समनह्यन्महात्मानो दानवान्तं विधित्सवः ।
एभिः सह धनाध्यक्षैः समन्तात्परिवारितः ॥
त्रिपुरं योधयत्त्र्यक्षः प्रगृह्य सशरं धनुः ।
अथ दैत्या भिन्नदेहाः पुराट्टालं गता इव ॥३८
न्यपतन्त विदेहास्ते विशीर्णा इव पर्वताः ।
अतिविद्धाः सुविद्धाश्च रणमध्यगता नृप ॥३९

तेषां तपोयोगजैश्वर्यं प्रार्थयमानानां संबन्धिनः परदाराः कामादिपरिग्रहास्तृष्णादयः तासां जने वन्ध्यता निष्फलता वैराग्यहेतुरभूत् । ततस्ते तृष्णादयोऽत्यन्तं दुर्बला अभूवन्निति रूपकेणाह—**विन्यस्तेति** । दर्भनिचये तृणमये कटे शेरते इत्यर्थः ॥ २७ ॥ शुभानि व्याघ्राजिनादीनि ॥ २८ ॥ वनचारिणां मृगाणां देहेभ्यो गृहीतानि विमुक्तानि परिहितानि । त एवं कामादयोऽत्यन्तदारिद्र्यग्रस्ताः इतः अदर्शनं गता इत्याह-**अन्तरिक्षमिति** । इत उत्पन्ना अपि योगपरिपाककाले बाधितुम् अन्तरिक्षे हृदयाकाशे सूक्ष्मवासनारूपेण निलीना इत्यर्थः ॥ २९ ॥ योगजये क्षीणासु भोगवासनासु उपासनायाम् अधिकारिणः संसारादुद्विग्नाः सन्तः प्रवर्तन्त इत्याह-**हरालयमिति** । हरति संसारमिति हरो निर्गुणं ब्रह्म तस्यालयं तदुपलब्धिस्थानं हार्दाकाशाख्यं सगुणं ब्रह्म तदुपासितुं जग्मुः सुराः शान्त्यादयः विशेषेण आघ्राति विषयान् आस्वादयतीति व्याघ्रो भोक्ता तस्य चर्मवदावरकं देहं वासना इत्यर्थः। भगवन्तम् ईश्वरं प्रणिपत्य उपास्य ॥ ३० ॥ हरं शुद्धं प्रभाषन्त । अडभाव आर्षः । शुद्धं ब्रह्मास्मीति परोक्षनिश्चयं कृत्वा लोकेऽपि अवदन्नित्यर्थः—हरमदृष्ट्वा भगवन्तमेव प्रार्थयन्ते । **हविरिति** सार्धेन । यथा भस्मच्छन्नेषु अग्निषु हविर्निष्फलम् एवमस्मासु मलिनचित्तेषु॥ ३१ ॥वरदानं श्रेष्ठस्य आत्मवस्तुज्ञानस्य प्रदानं हरज्ञानं प्राप्तमपि निष्फलमतस्त्वमेवानुग्रहं कृत्वा यथा ब्रह्मणो वचो वेदवाक्यं, "**यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः**" इति तत्प्रसादफलख्यापकं तत् यथादेशं यथाकालं कुरुष्व क्रियताम् । अस्मासु प्रसन्नो भूत्वा तत्त्वम् आत्मतत्त्वं प्रकाशयेति भावः ॥ ३२ ॥ खे हार्दाकाशे चरतामुपासकानां समीपे, यदुक्तम्—

" सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ "

इत्यादिरूपं वचनम् । इतरदेववचोभिश्च भाविनोऽर्थस्य वैभवाच्च महादेव ईश्वरः समनह्यत् अविद्यामुच्छेत्तुं सज्जो बभूव । साधकानुग्रहं कर्तुमभिमुखोऽभूदित्यर्थः ॥ ३३ ॥ तत्रादित्यपथाख्यमुपासनामार्गमेवाह । देवैः शमादिभिः सह प्रकटीचकार इत्याह—**समनह्यदिति** ॥ ३४ ॥ रुद्रेण ध्यातेन ईश्वरेण सहिताः रुद्रा उपासका उपासनाबलादत्यन्तमशोभन्तेत्यर्थः ॥३५॥ विश्वे विश्वेन वपुषा तपोयोगबलेन सर्वे सर्वात्मका जाता इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ केनोपायेन कामरूपिणोऽभवन्नित्यत आह—**समनह्यन्निति** । महात्मानः वैराग्यादियुक्ता दानवानां कामादीनाम् उच्छेदं विधित्सवः एभिः साधनैः धनाध्यक्षैः श्रद्धावित्तम् अध्यक्षो मुख्यो येषु तैः शमाद्यैः परिवारितो वृतः शरणीकृतः ॥ ३७ ॥ त्र्यक्षो विद्वान् त्रिपुरं योधयत् कोशभङ्गं कर्तुमुद्युक्तः । तत्र सशरं धनुः प्रगृह्य "**प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा**" इति श्रुतेः प्रणवे चेतः संयोज्येत्यर्थः । अथ योगारम्भानन्तरं दैत्याः कामादयो भिन्नदेहाः भिन्नाः प्रविलापिनः स्थूलदेहा आश्रयभूता येषां ते तथा ध्यानबलेन स्थूलदेहाध्यासनिवृत्तौ कामाद्याः भिन्नदेहाः नष्टमूर्तयोऽभवन् । विशेषणान्तराणि कथाशोभार्थानि ॥ ३८ ॥

न्यपतन्दैत्यसंघाता वज्रेणेव हता नगाः ।
असिभिश्च हता देवैः शक्तिचक्रपरश्वधैः ॥४०
बाणैश्च भिन्नमर्माणो दैत्येन्द्रा युद्धगोचरे ।
प्रपेतुः सहिता उर्व्यां छिन्नपक्षा इवाचलाः ४१
तत्र संज्ञां विमुञ्चन्ति दीप्यमानेन तेजसा ।
एवं तेऽन्योन्यसंबाधे क्षीयन्ते क्षयकर्मणा ४२
नोपालभ्यन्त चक्षुर्भ्यामपि दिव्येन चक्षुषा ।
अस्तं प्राप्ते दिनकरे सुरेन्द्रास्ते निशामुखे ।
छिन्नभिन्नक्षतमुखा निपेतुर्वसुधातले ॥ ४३
अथ दैत्या जयं प्राप्ता निशायां निशितैः शरैः
विनेदुर्विपुलैर्नादैर्मेघा इव महरवाः ॥ ४४
जयप्राप्त्यासुराश्चैव तेऽन्योन्यमभिजल्पिरे ।
आसितास्त्रिदशाः सर्वे संग्रामजयकाङ्क्षिणः॥
अस्माभिर्बलसंपन्नैः सह प्रासासितोमरैः ।
विरेजुश्च जयं प्राप्ता उशनोहृद्यबोधिताः ॥
समरे बलसंपन्नाः सायुधा दैत्यसत्तमाः ।
सुरैश्च सहिताः सर्वे रथमास्थाय शंकरः ॥४७
दर्पितान्निनदन्दैत्यान्प्रदहन्निव तेजसा ।
युगान्तकाले वितते रश्मिवानिव निर्दहन् ॥
सर्वभूतानि भूताश्यः प्रलये समुपस्थिते ।
स रथो वाजिभिः शीघ्रैरुह्यमानो मनोजवैः ॥
विबभौ नभसो मध्यं सविद्युदिव तोयदः ।
वृषभेण ध्वजाग्रेण गर्जमानेन भारत ॥ ५०
भाति स्म स रथो राजन्सेन्द्रायुध इवाम्बुदः
ततोऽम्बरगताः सिद्धास्तुष्टुवुर्वृषभध्वजम् ॥५१
कर्मभिः पूर्वजं पूर्वैः शुचिभिस्त्र्यम्बकं तदा ।
ऋषयश्च तपःशान्ताः सत्यव्रतपरायणाः ॥५२
अमृतप्राशिनश्चैव सुरसंघास्तथैव च ।
गन्धर्वाप्सरसश्चैव गान्धर्वेण स्वरेण वै ॥५३
प्रहृष्टवदनाः सौम्याः पैत्र्ये स्थानान्तरे नृप ।
चयाट्टालकसंपन्ने शतघ्नीशतसंकुले ॥ ५४
तस्मिंस्तु दैत्यनगरे सर्वभूतभयावहे ।
ततस्तु शरवर्षाणि मुमुचुर्दैत्यदानवाः ॥ ५५
सुराणामरयो मध्ये तीक्ष्णाग्राणि समन्ततः ।
शतघ्नीभिश्च निघ्नन्तो भल्लैः शूलैश्च भारत ॥

तत्रेति । इयमत्र प्रक्रिया—"विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्वाणि" इति पातञ्जलसूत्रात् एकादशेन्द्रियाणि स्थूलभूतानि च विशेषाः, अहंकारः पञ्चतन्मात्राणि चाविशेषाः, महत्तत्त्वं लिङ्गमात्रम् अलिङ्गं प्रधानं, तत्र विशेषादविशेषं प्रविविक्षतो योगिनः मध्ये लयविक्षेपाख्यौ योगविघ्नौ आगच्छतः । एवमविशेषालिङ्गमात्रतश्च पुरुषं च प्राविविक्षतस्तौ आगच्छत इति । तत्र योगिनो विशेषाख्यस्थूलदेहवियोगे दैनंदिनस्याभ्यासात्प्रथमं लयोऽभ्येतीत्याह—**तत्रेति** । तत्र तस्याम् अवस्थायां कामादयः योगिनां बलेन निरुध्यमानाः सन्तः दुष्टाश्च वदन्तीव प्रदीप्यन्ते । ततः कषायेण जडीभूय लयं प्राप्नुवन्ति । तादिदमुक्तं—**दीप्यमानेन तेजसेति** । एवं कर्तुः करणेन अन्योन्यसंबाधे संकटे सति उभयेऽपि क्षीयन्ते क्षयकर्मणा अन्योन्यविरोधेन ॥ ४२ ॥ अत एव नोपालभ्यन्त अव्यक्तभावं गतत्वादित्यर्थः । ये हि व्यक्ताः सन्तो दुर्लक्ष्याः परमाण्वादयस्ते दिव्यचक्षुर्ग्राह्या न लेत इति भावः । दिनकरे बोधे निशामुखे लये च प्राप्ते सति सुरेन्द्राः शमादयोऽपि छिन्ना भिन्नरूपाः निलीना एवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ अथ सौषुप्तेन तमसा सर्वेषां नाशे सुषुप्तौ स्वप्नरूपो विक्षेप उत्पन्न इत्याह—**अथेति** । तदानीमेव कामादयो लब्धवृत्तयोऽभूवन् । निशायाम् अविद्यास्वरूपायां स्थिताः सन्तः शमादीनजयन्नित्यर्थः । शरैः सूक्ष्मैः विषयैः ॥४४॥ **उशनोहृद्यबोधिताः इति** । "बृहस्पतिर्हि शुक्रो भूत्वेन्द्रस्याभयायासुरेभ्यः क्षयायेमामविद्यामसृजत" इति मैत्रायणीयश्रुतेः । उशनसा कल्पिताः ये वेदविरोधिनो मार्गास्तन्निषेवणादत्यन्तमलिन इत्यर्थः ॥४६॥ एवं त्यक्तस्थूलदेहानामपि योगिनां सूक्ष्मदेहप्रवेशादर्वाक् लयविक्षेपाख्यं सूक्ष्मं व्याप्यमहत्तत्त्वापरपर्यायलिंगमात्रे अस्मितारूपं प्रपित्सूनपि लयविक्षेपबाधा भवतीति प्रपञ्चयिष्यन्सूक्ष्मं प्रति गमनं तावदाह—**सुरैश्चेत्यादिना** । सुरैः शमादिभिः सहायैः शंकरो योगी रथं सूक्ष्मशरीरम् आस्थाय सम्यगधिष्ठाय ॥ ४७ ॥ विदेहलयदशामाह—**दर्पितानिति** । युगान्ताग्निर्लोकानिव कामादीन्प्रदहन्नित्यर्थः ॥ ४८ ॥ वाजिभिर्वासनामयैः सूक्ष्मैरिन्द्रियैः ॥ ४९ ॥ वृषभेण योगजधर्मेण ध्वजाग्रेण ध्वजाप्रवदत्युच्छ्रितेन ॥ ५० ॥ तमेनं दर्पाक्रान्तं सुस्थितमन्यं योगिनम् आरूढभूमिस्थैर्देवादिभिः स्तूयमानं पुनर्विघ्न आविवेशेत्याह—**तप इत्यादिना** ॥ ५१ ॥ पैत्र्यं पित्रा ईश्वरेण सृष्टं स्थानान्तरं स्थूलदेहादन्यत्र सूक्ष्मदेहास्थितमिति शेषः ॥ ५४ ॥ तस्मिन्मध्यमे ॥ ५५ ॥ सुराणामुपरीति शेषः । मध्ये स्थितानां लिङ्गदेहस्थाः शुभवासनाः सर्वा योगोपसर्गभूतैः कामादिभिर्मध्यमत्यां भूमौ स्थिता निवारिता इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

ते चक्रिरे महत्कर्म दानवा युद्धकोविदाः ।
गदाभिश्च गदां जघ्नुर्मल्लैर्मल्लांश्च चिच्छिदुः ॥
अस्त्रैरस्त्राण्यबाधन्त मायां मायाभिरेव च।
ततोऽपरे समुद्यम्य शरशक्तिपरश्वधान् ॥ ५८
अशनींश्च महाघोरान्मुक्ताञ्छतसहस्रशः ।
असिभिर्मायाविहितैर्मृत्योर्विषयगोचरे ॥ ५९
ते वध्यमाना विबुधाः शरवर्षैरवस्थिताः ।
गन्धर्वनगराकारः सोऽसीद्दत्सहरो रथः ॥ ६०
हन्यमानोऽसुरगणैः प्रासासिशरतोमरैः ।
तैश्च दैत्यप्रहरणैर्गुरुभिर्भारसाहिभिः।
चित्रैश्च बहुभिः शस्त्रैरतिष्ठत शचीपतिः ॥ ६१
ततो मध्ये दिव्यशब्दः प्रादुरासीन्महीपते ।
ऋषीणां ब्रह्मपुत्राणां महतामपि भारत ॥ ६२
स एष शंकरस्याग्रे रथो भूमि प्रतिष्ठितः ।
अजेयो जय्यतां प्राप्तः सर्वलोकस्य पश्यतः ६३
तस्मिन्निपतिते राजन्रथानां प्रवरे रथे ।
निपेतुः सर्वभूतानि भूतले वसुधाधिप ॥ ६४
विचेलुः पर्वताग्राणि चेलुश्चैव महाद्रुमाः ।
विचुक्षुभुः समुद्राश्च न रेजुश्च दिशो दश ॥ ६५
वृद्धाश्च ब्राह्मणास्तत्र जेपुश्च परमं जपम् ।
यत्तद्ब्रह्ममयं तेजः सर्वत्र विजयैषिणाम् ॥ ६६
शान्त्यर्थं सर्वभूतानामिह लोके परत्र च ।
समाधायात्मनाऽऽत्मानं योगप्राप्तेन हेतुना ॥ ६७
रथन्तरेण साम्नाऽथ ब्रह्मभूतेन भारत ।
तेजसा ज्वलयन्विष्णोस्त्र्यक्षस्य च महात्मनः
सर्वेषां चैव देवानां बलिनां कामरूपिणाम् ।
ऋषीणां तपसाऽऽढ्यानां वसतां विजने वने ॥ ६९
अथ विष्णुर्महायोगी सर्वतोऽदृश्य तत्त्वतः ।
वृषरूपं समास्थाय प्रोज्जहार रथोत्तमम् ॥ ७०
समाक्रान्तं देवगणैः समग्रबलपौरुषैः ।
बलवांस्तोलयित्वा तु विषाणाभ्यां महाबलः ।
ननाद प्राणयोगेन मथ्यमान इवार्णवः ॥ ७१
तृतीयं वायुविषयं समाक्रम्य विषाणवान् ।
ननाद बलवान्नादं समुद्र इव पर्वणि ॥ ७२
ततो नादेन वित्रस्ता दैतेया युद्धदुर्मदाः ।
पुनस्ते कृतसन्नाहा युयुधुः सुमहाबलाः ॥ ७३

अशनिः अशनयः मृत्योरज्ञानसंबन्धिनि विषयगोचरे शब्दादिपारवश्येऽवस्थिता इति संबन्धः ॥ ५९ ॥ एव सूक्ष्मदेहस्थस्य विक्षेपरूपं विघ्नमुक्त्वा लयरूपमपि तमाह—**गन्धर्वेति**। मनोमयं सूक्ष्मशरीरं ध्येयेश्वरेणापि सहितं विलीनमित्यर्थः ॥ ६० ॥ शचीपतिर्योगी अतिष्ठत कुण्ठितः महान्धकारमग्नत्वात् ॥ ६१ ॥ अस्यावस्थामन्ययोगिमुखेनानुवदति—**ततो मध्य इत्यादिना** श्लोकचतुष्टयेन ॥ ६२ ॥ एवं विघ्नेषूत्पन्नेषु सन्तः स्वस्त्ययनानि कुर्वन्तीत्याह—**वृद्धा इति**। तत्फलमाह—**यत्तदित्यादिना** सार्धचतुष्टयेन। ब्रह्ममयं वेदप्रधानं यत् तत्तेजः सर्वभूतानां शान्त्यर्थम् आत्मना समाधाय योगबलेन वृषरूपधर्मस्वरूपमाश्रित्य रथन्तरेण साम्ना रथोत्तमम् उज्जहारेत्यन्वयः ॥ ६६ ॥ इह जीवन्मुक्तिलाभार्थं परत्र विदेहमुक्तिलाभार्थमित्यर्थः। योगप्राप्तेन हेतुना बलेन ॥ ६७ ॥ रथं लिङ्गशरीरं तरत्यनेनेति रथन्तरं प्रणवाख्यं प्रतर्कि तेन साम्ना साधुना ब्रह्मभूतेन शब्दब्रह्मरूपेण। पुनः कीदृशेन। साम्ना विष्ण्वादीनां तेजसा सारभूतेन ॥ ६८ ॥ किं तत्तेजो यत् रथमुज्जहारेत्यत आह—**अथ विष्णुरिति**। अथोपायान्तराभावनिश्चयानन्तरं सर्वतोऽदृश्य तत्त्वतः सर्वान् इन्द्रादीनकिंचित्करानवेक्ष्य धर्म एव तमसि मग्नस्य जीवस्योद्धर्तेत्यर्थः ॥ ७० ॥ एतदेवाह—**समाक्रान्तमिति**। तं चेतोरथं देवैः शमादिभिराक्रान्तं वृषरूपी धर्मः विषाणाभ्यां हेतुभ्यां देवयानप्रयाणार्थं पितृयानप्रयाणार्थं वा तोलयित्वा तमो हृदयसकाशादुद्धृत्य ननाद गर्जति स्म प्राणयोगेन बलवत्त्वेन ॥ ७१ ॥ एवं लिङ्गशरीररूपामविशेषाख्यां भूमिं विजित्य लिङ्गमात्रापरपर्यायां महत्तत्त्वाख्याम् अस्मितामात्रप्रत्ययां योगभूमिं धर्मः वृष एव प्रापयतीत्याह—**तृतीयमिति**। वायुविषयं निरुपदेशं तत्र विषयदर्शनाभावेन शुद्धत्वंपदार्थमात्रस्याभावात्। विषाणवान् धर्मस्तामपि भूमिमेनं प्राप्य गर्जति स्मेत्यर्थः ॥ ७२ ॥ ततो लिङ्गमात्रात् शुद्धं वस्तु प्रपित्सोरपि योगिनः पुनर्लयविक्षेपौ भवत इत्याह द्वाभ्याम्—**ततो नादेनेति**। नादेन धर्म एष गर्जनेन। यद्यप्यत्र लयो नोक्तस्तथापि सोऽपि बोध्यः। अत एव चात्र प्रथमो लीनः सुषुप्त एवोच्यते। द्वितीयो लीनो विदेह इत्युच्यते स्थूलशरीरस्य त्यागात्। अथ तृतीयो लीनस्तु प्रकृतिलय इत्युच्यते योगिभिस्तस्मादत्रापि लयोऽस्तीति ज्ञेयम् ॥ ७३ ॥

सर्वे वै बाहुबलिनः समर्थबलपौरुषाः।
सुरसैन्यं प्रमर्दन्तः प्रगृहीतशरासनाः॥ ७४
अग्निं संधाय धनुषि शितं बाणं सुपत्रिणम्।
ब्रह्मास्त्रेणाभिसंयोज्य ब्रह्मदण्डं शिवोऽव्ययः
मुमोच दैत्यनगरं त्रिधामात्रानुसंज्ञितम्॥७५
तं बाणं त्रिविधं वीर्यात्संधाय मनसा प्रभुः।
सत्येन ब्रह्मयोगेन तपसोग्रेण भारत॥ ७६
मुमोच दैत्यनगरे सर्वप्राणहराञ्छरान्।
दीप्तान्कनकवर्णाभान्सुवर्णांश्च सुनिर्मलान्॥
मुक्त्वा वरशरान्घोरान्सविषानिव पन्नगान्
सुप्रदीप्तैस्त्रिभिर्बाणैर्वेगिभिस्तद्विदारितम्॥७७
शरघातप्रदीप्तानि विन्ध्याग्राणीव भारत।
गोपुराणि पुरैः सार्धं व्यशीर्यन्त नराधिप।X
अग्निना संप्रदीप्तानि वह्निगर्भाणि भारत।
धरणीं संप्रपद्यन्त पुराणि वसुधाधिप॥ ८०
तानि वैदूर्यवर्णानि शिखराणि गिरेरिव।
शंकरेण प्रदग्धानि ब्रह्मास्त्रेणापतन्नृप॥ ८१
हते च त्रिपुरे देवैर्वाचो हर्षात्किलेरिताः।
सर्वाञ्जहीति शत्रूंस्त्वं प्रवृद्धान्पुरुषोत्तम॥ ८२
विष्णुरेव महायोगी योगेन प्रस्मयन्निव।
स्तूयते ब्रह्मसदृशैर्ऋषिभिः शंकरेण च।
ब्रह्मणा सहितैर्देवैः संपन्नबलपौरुषैः॥ ८३

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि त्रिपुरवधे
त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः॥ १३३॥

अग्निमिति। अग्निदेवतात्वादग्निं तत्त्वमस्यादि महावाक्यं धनुषि प्रणवे संधाय तयोरैक्यं भावयित्वा यः प्रणवार्थः स एव महावाक्यार्थः "**ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वम्**" "**सर्वं ह्येतद्ब्रह्म परमात्मा ब्रह्म**" इति चानुसंधायेत्यर्थः। शितं बाणं सुयन्त्रितं सूक्ष्मया बुद्ध्या सुयन्त्रितं स्वार्थे स्थापितं वाक्यतात्पर्यभ्रमरहितं यथा स्यात्तथेत्यर्थः। सूक्ष्मीकृते चेतसि वाक्यार्थानुसंधानजन्या च परमा वृत्तिर्ब्रह्मविद्या नाम सैव ब्रह्मास्त्रं तेन ब्रह्मदण्डं ब्रह्मणा नानायोनिपातनेन दण्डयितारं चिदाभाससंज्ञं जीवं संयोज्य तृतीये दैत्यनगरे मूलाज्ञाने मुमोच। कः? अव्ययः शिवः। अयमर्थः—वाक्यजन्यवृत्त्या संगतश्चिदाभासः स्वात्मना सह मूलाज्ञानं नाशयति ततश्चाव्ययश्चतुर्थ एवावशिष्यत इति। कीदृशं ब्रह्मदण्डं त्रिधामात्रानुसंज्ञितं, त्रिधा प्रकारत्रयेण मात्राभिरकारोकारमकाररूपाभिरनुसंज्ञितं विश्वतैजसप्राज्ञेतिसंज्ञावन्तं त्रिधाशब्देनेति पाठे तु शब्देन प्रणवेन त्रिधा भेदेन संज्ञितमिति स एवार्थः। सार्धश्लोकः ॥७५॥ एतदेव स्पष्टयति—**तं बाणमिति**। सूक्ष्मधारेव स्थौल्यदशायां जाग्रदादिभेदेन त्रिविधाऽऽसीदिति मनसाभिनिश्चित्य शास्त्रतो युक्तितस्ततो वीर्यात् ध्यानबलेन उग्रेण तपसा मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तप इत्येकाग्रतारूपेणालोचनेन ततः सत्येनाबाधितेन जीवस्य ब्रह्मयोगेन ब्रह्माभेदेनानन्तं धीबाणं मुमोच ध्याता। कुत्र मुमोच? अथ दैत्यनगरे मूलाज्ञाने। धीवृत्तौ नष्टायां मूलाज्ञानस्य निरन्वयोच्छेदो भवतीति भावः ॥७६॥ सर्वप्राणहरानित्यादिश्लोकाः काव्यशोभार्थकाः ॥७७॥ त्र्यक्षाद्वधमित्यादौ पृष्टं कथं ज्ञानमात्रेण सत्यस्य वस्तुनो नाश इति तत्राह—**अग्निनेति**। अग्निर्विज्ञानधातुर्वाग्वा। 'यादृशो यक्षस्तादृशो बलिः' इति न्यायेन धीमयानि पुराणि धियैव रज्जूरगवन्नष्टानीत्यर्थः। यद्वा—शब्दमात्राणि तानि शब्देनैव नष्टानि नाश्यनाशकयोर्द्वयोरपि मिथ्यात्वादिति भावः। धरणीमित्यादि कथाशोभा ॥ ८० ॥ एवं शंकरेण कल्याणकारिणा जीवेन ब्रह्मविद्यास्त्रेण त्रीणि पुराणि जाग्रदादीनि प्रदग्धानि ॥ ८१ ॥ अत्र त्रिपुरदाहे मुख्यं कारणं धर्म एवेति तत्स्तुतिमाह—**हते चेति**। हे पुरुषोत्तम! हे धर्मरूपिन्महाविष्णो ॥ ८२ ॥ विष्णुर्धर्मः योगेन साम्यबुद्ध्यानुष्ठितः सन् प्रस्मयन् आश्चर्यमिव स्तूयते। अविद्यामुपजीव्य प्रवृत्तोऽपि तामेव मूलत उच्छिनत्तीत्याश्चर्यम्। तदेव मनेनाध्यायेन कृत्स्नस्य भारतस्य तात्पर्यं वर्णितं धर्मबलेनैव विद्योत्पत्तावविद्योच्छेदात्परमानन्दाभिव्यक्तिरिति शिवम् ॥ ८३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां त्रिपुरवधो नाम त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

१ ख. °रं त्रिधा शब्देन संज्ञितम्। तं बा°। X विशीर्यन्त इवाभान्ति मनुजेन्द्र धराधराः इति खपाठः।

हरिवंशवृत्तान्तसंग्रहः।

१३४

[१]

वैशम्पायन उवाच।

हरिवंशेऽत्र वृत्तान्ताः प्रकीर्त्यन्ते क्रमोदिताः
तत्राद्यमादिसर्गस्तु भूतसर्गस्ततः परः॥ १
पृथोर्वैन्यस्य चाख्यानं मनूनां कीर्तनं तथा।
वैवस्वतकुलोत्पत्तिर्धुन्धुमारकथा तथा॥ २
गालवोत्पत्तिरिक्ष्वाकुवंशस्याप्यनुकीर्तनम्।
पितृकल्पस्तथोत्पत्तिः सोमस्य च बुधस्य च
अमावसोरन्वयस्य कीर्तनं कीर्तिवर्धनम्।
च्युतिप्रतिष्ठे शक्रस्य प्रसवः क्षत्रवृद्धजः॥ ४
दिवोदासप्रतिष्ठा च त्रिशङ्कोः क्षत्रियस्य च।
ययातिचरितं चैव पुरुवंशस्य कीर्तनम्॥ ५
कीर्तनं कृष्णसंभूतेः
स्यमन्तकमणेस्तथा।
संक्षेपात्कीर्तिता विष्णोः
प्रादुर्भावास्ततः परम्॥ ६
तारकामययुद्धं च ब्रह्मलोकस्य वर्णनम्।
योगनिद्रासमुत्थानं विष्णोर्वाक्यं च वेधसः ७
पृथ्वीवाक्यं च देवानामंशावतरणं तथा।

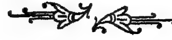
[२]

ततो नारदवाक्यं च स्वप्नगर्भविधिस्तथा॥ ८
आर्यास्तवः पुनः कृष्णसमुत्पत्तिः प्रपञ्चतः।
गोव्रजे गमनं विष्णोः शकटस्य निवर्तनम् ९
पूतनाया वधो भङ्गो यमलार्जुनयोरपि।
वृकसंदर्शनं चैव वृन्दावननिवेशनम्॥ १०
प्रावृषो वर्णनं चापि यमुनाह्रददर्शनम्।
कालियस्यापि दमनं धेनुकस्य च भञ्जनम्॥
प्रलम्बनिधनं चैव शरद्वर्णनमेव च।
गिरियज्ञप्रवृत्तिश्च गोवर्धनविधारणम्॥ १२
गोविन्दस्याभिषेकं च गोपीसंक्रीडनं तथा
रिष्टासुरस्य निधनमक्रूरप्रेषणं तथा॥ १३
अन्धकस्य च वाक्यानि केशिनो निधनं तथा
अक्रूरागमनं चैव नागलोकस्य दर्शनम्॥ १४
धनुर्भङ्गस्य कथनं कंसवाक्यमतः परम्।
कुवलयापीडवधश्चाणूरान्ध्रवधस्तथा॥ १५
कंसस्य निधनं चापि विलापः कंसयोषिताम्
उग्रसेनाभिषेकश्च यादवाश्वासनं तथा॥ १६
प्रत्यागतिर्गुरुकुलादथोक्ता रामकृष्णयोः।
मथुरायाश्चोपरोधो जरासन्धनिवर्तनम्॥ १७
विकद्रुवाक्यं रामस्य दर्शनं भाषणं तथा।
गोमन्तारोहणं चापि जरासन्धगतिस्तथा॥
गोमन्तस्य गिरेर्दाहः करवीरपुरे गतिः।
शृगालस्य वधस्तत्र मथुरागमनं ततः॥ १९
यमुनाकर्षणं चैव मथुरापक्रमस्तथा।
उपायेन वधः कालयवनस्य प्रकीर्तितः॥ २०
निर्माणं द्वारवत्यास्तु रुक्मिणीहरणं तथा।
विवाहश्चैव रुक्मिण्या रुक्मिणो निधनं तथा
बलदेवाह्निकं पुण्यं बलमाहात्म्यमेव च।
नरकस्य वधः पारिजातस्य हरणं तथा॥ २२
द्वारवत्या विशेषेण पुनर्निर्माणकीर्तनम्।
द्वारकायां प्रवेशश्च सभायां च प्रवेशनम्॥
नारदस्य च वाक्यानि वृष्णिवंशानुकीर्तनम्
षट्पुरस्य वधाख्यानं मेध्यकस्य निबर्हणम्॥
समुद्रयात्रा कृष्णस्य जलक्रीडाकुतूहलम्।
तथा भैमप्रवीराणां मधुपानप्रवर्तकम्॥ २५
ततश्छालिक्यगान्धर्वसमुदाहरणं हरेः।
भानोश्च दुहितुर्भानुमत्या हरणकीर्तनम्॥२६
शम्बरस्य वधश्चैव धन्योपाख्यानमेव च।
वासुदेवस्य माहात्म्यं बाणयुद्धं प्रपञ्चितम्॥

[३]

भविष्यं पुष्करं चैव प्रपञ्चेनैव कीर्तितम्।
वराहं नारसिंहं च वामनं बहुविस्तरम्॥ २८
कैलासयात्रा कृष्णस्य पौण्ड्रकस्य वधस्ततः
हंसस्य डिम्भकस्यैव वधश्चैव प्रकाततः॥२९।
पुरत्रयस्य संहार इति वृत्तान्तसंग्रहः।
कथितो नृपशार्दूल सर्वपापप्रणाशनः॥ ३०
वृत्तान्तं शृणुयाद्यस्तु सायं प्रातः समाहितः
स याति वैष्णवं धाम लब्धकामः कुरूद्वह।
धन्यं यशस्यमायुष्यं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम्॥३१

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि वृत्तान्तसंग्रहे
चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

हरिवंशश्रवणफलं महाभारतसमाप्तिश्च ।

१३५

जनमेजय उवाच ।
हरिवंशे पुराणे तु श्रुते मुनिवरोत्तम ।
किं फलं किं च देयं वै तद्‌ब्रूहि त्वं ममाग्रतः१
वैशम्पायन उवाच ।
हरिवंशे पुराणे तु श्रुते च भरतोत्तम ।
कायिकं वाचिकं चैव मनसा समुपार्जितम् ॥
तत्सर्वं नाशमायाति हिमं सूर्योदये यथा ।
अष्टादशपुराणानां श्रवणाद्यत्फलं भवेत् ॥ ३
तत्फलं समवाप्नोति वैष्णवो नात्र संशयः ।
श्लोकार्धं श्लोकपादं वा हरिवंशसमुद्भवम् ॥
श्रृण्वन्ति श्रद्धया युक्ता वैष्णवं पदमाप्नुयुः ।
जम्बुद्वीपं समाश्रित्य श्रोतारो दुर्लभाः कलौ
भविष्यन्ति नरा राजन् सत्यं सत्यं वदाम्यहम्
स्त्रीभिश्च पुत्रकामाभिः श्रोतव्यं वैष्णवं यशः
दक्षिणा चात्र देया वै निष्कत्रयसुवर्णकम् ।
वाचकाय यथाशक्त्या यथोक्तं फलमिच्छता ॥
स्वर्णश्रृङ्गीं च कपिलां सवत्सां वस्त्रसंयुताम्
वाचकाय प्रदद्याद्वै आत्मनः श्रेयकाङ्क्षया ॥८
अलंकारं प्रदद्याच्च पाण्योर्वै भरतर्षभ ।
कर्णस्याभरणं दद्याद्यानं च सविशेषतः ॥ ९
भूमिदानं समादद्याद्ब्राह्मणाय नराधिप ।
भूमिदानसमं दानं न भूतं न भविष्यति ॥१०
श्रृणोति श्रावयेद्वापि हरिवंशं तु यो नरः ।
सर्वथा पापनिर्मुक्तो वैष्णवं पदमाप्नुयात् ॥११
पितृनुद्धरते सर्वानेकादश समुद्भवान् ।
आत्मानं ससुतं चैव स्त्रियं च भरतर्षभ ॥ १२
दशांशश्चात्र होमो वै कार्यः श्रोत्रा नराधिप ।
इदं मया तवाग्रे च सर्वं प्रोक्तं नरर्षभ ॥ १३
यस्य स्मरणमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
अपुत्रः पुत्रमाप्नोति अधनो धनमाप्नुयात् ॥१४
नरमेधाश्वमेधाभ्यां यत्फलं प्राप्यते नरैः ।
तत्फलं लभते नूनं पुराणश्रवणाद्धरेः ॥ १५
ब्रह्महा भ्रूणहा गोघ्नः सुरापो गुरुतल्पगः ।
सकृत्पुराणश्रवणात्पूतो भवति नान्यथा ॥१६
इदं मया ते परिकीर्तितं मह-
च्छ्रीकृष्णमाहात्म्यमपारमद्भुतम् ।
श्रृण्वन् पठन्नाशु समाप्नुयात्फलं
यच्चापि लोकेषु सुदुर्लभं महत् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि श्रवणफलकथने
पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१३५ ॥

१३४

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां वृत्तान्तसंग्रहो नाम चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

३५

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे भविष्यपर्वणि टीकायां श्रवणफलकथनं नाम पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविंदसूरिसूनोर्नीलकण्ठस्य कृतौ भारतभावदीपे हरिवंशान्तग्रन्थार्थप्रकाशः समाप्तिमगमत् ।

अयं ग्रन्थः श्रीकिंजवडेकरकुलकमलदिवाकरसार्वपृष्ठाप्तोर्यामयाजिदत्तात्रेयदीक्षिततनुज-पण्डितरामचन्द्रशास्त्रिणा परिशोधितः परिष्कृतश्च । भारती जयतु । शाके १८५७ ॥

महाभारते

हरिवंशः।

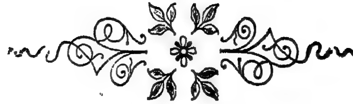

परिशिष्टरूपः

सन्तानगोपालमन्त्रविधिः।

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ सन्तानगोपालमन्त्रानुष्ठानविधिः ॥ अस्य श्रीसन्तानगोपालमन्त्रस्य श्रीनारद ऋषिः अनुष्टुप् छन्दः श्रीकृष्णो देवता। ग्लौं बीजम्। नमः शक्तिः। पुत्रार्थे जपे विनियोगः ॥ देवकीसुत गोविन्द हृदयाय नमः ॥ वासुदेव जगत्पते शिरसे स्वाहा ॥ देहि मे तनयं कृष्ण शिखायै वषट् ॥ त्वामहं शरणं गतः कवचाय हुम् ॥ ॐ नमः अस्त्राय फट् ॥ "वैकुण्ठादागतं कृष्णं रथस्थं करुणानिधिम्। किरीटिसारथिं पुत्रानानयन्तं परात्परम् ॥ १ ॥ आदाय ताञ्जलस्थांश्च गुरवे वैदिकाय च। अर्पयन्तं महाभागं ध्यायेत्पुत्रार्थमच्युतम् ॥ २ ॥" "ॐ श्रीं ह्रीं क्लीं ग्लौं देवकीसुत गोविन्द वासुदेव जगत्पते। देहि मे तनयं कृष्ण त्वामहं शरणं गतः" ॥ अथ सन्तानगोपालमन्त्रान्तरमप्यत्र लिख्यते। ब्रह्मा ऋषिर्गायत्री छन्दः, श्रीकृष्णो देवता, क्लीं बीजम्, नमः शक्तिः। पुत्रार्थे जपे विनियोगः। ग्लौं क्लीं शिरः० इत्याद्यङ्गानि ॥ अथ ध्यानम्। शङ्खचक्रगदापद्मं दधानं सूतिकागृहे। अङ्के शयानं देवक्याः कृष्णं वन्दे विमुक्तये ॥ "ॐ नमो भगवते जगदात्मसूतये नमः" अथ सन्तानगोपालमन्त्रप्रसङ्गात्सनत्कुमारोक्तसन्तानगोपालमन्त्रोऽप्यत्रोच्यते। श्रीनारद ऋषिः, अनुष्टुप् छन्दः, श्रीकृष्णो देवता, ग्लौं हृ० क्लीं शिर० इत्याद्यङ्गानि अथवा-देवकीसुत गोविन्द हृद०। वासुदेव जगत्पते शिर०। देहि मे तनयं कृष्ण शिखा०। त्वामहं शरणं गतः कवचाय०। समस्तपदैरस्त्राय० ॥ ध्यानम्। शङ्खचक्रगदापद्मं धारयन्तं जनार्दनम्। अङ्के शयानं देवक्याः सूतिकामन्दिरे शुभे। एवंरूपं सदा कृष्णं सुतार्थं भावयेत्सुधीः ॥ ॐ देवकीसुत गोविन्द वासुदेव जगत्पते। देहि मे तनयं कृष्ण त्वामहं शरणं गतः ॥ मन्त्रत्रयस्यापि त्रिलक्षं जपेत्। अथास्यैव सन्तानगोपालमन्त्रस्य पूजादिकं सनत्कुमारोक्तप्रकारेणोच्यते। वैष्णवपीठे समावाह्य समर्चयेत्। अंगः प्रथमावृत्तिः, इन्द्रादिभिर्द्वितीया, वज्रादिभिस्तृतीया। "दशम्यपररात्रौ तु शुक्लपक्षेऽर्चयेद्धरिम्। पूजार्थं स्वस्तिकं न्यस्य शरावं घृतसंयुतम् ॥ १ ॥ कर्पूरवर्तिं संन्यस्य ज्वालयेद्दीपमुत्तमम् ॥ पद्ममष्टदलं कृत्वा तत्रस्थं कृष्णमर्चयेत् ॥ २ ॥ सर्वोपचारसंयुक्तं (परिवारिवृक्षकषायेण) सम्पूर्य कलशद्वयम्। तत्रावाह्याच्युतं भक्त्या प्रोक्तवत्पूजयेत्पुनः। संस्पृश्य कलशद्वन्द्वमष्टोत्तरसहस्रकम्। अष्टोत्तरशतं वापि जपेन्मन्त्रमनन्यधीः। द्वादश्या-

मथ गोविन्दं सम्पूज्य विधिपूर्वकम्। शाल्यन्नं पायसं स्वादु गोसर्पिर्गुडमिश्रितम्। पक्वान्नं फलवत्सर्वं ससूपं च सतण्डुलम्। स्वादूपदंशं सुस्निग्धं कपिलादधिखण्डवत्। निवेदयेत्स्वर्णपात्रे पात्रभूताय विष्णवे। सुशीतलैश्च कर्पूरैः पाटलैः सुरभीकृतम्। वस्त्रपूतं स्वच्छतरं पानीयं च निवेदयेत्। स्ववित्तशक्त्या गोविन्दं बुद्ध्या श्रद्धाय शुद्धया। द्विजेभ्यो भोजनं दद्यात्सर्वकामसमृद्धये। संस्कृते चानले विष्णुमावाह्यार्घ्यादिभिर्यजेत्। हविरष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिरेव वा। हुत्वा शेषं कांचिद्द्रव्यं घृतेनाष्टशतं हुनेत्। सम्पात्य कलशद्वन्द्वे निषिच्येमौ च दम्पती। अभिषिच्य पुनस्ताभ्यां ध्यायंस्तोयमयं हरिम्। अष्टोत्तरशतं जप्त्वा हविःशेषं प्रदापयेत्। कृष्णं ध्यात्वा तु तत्पत्नी तमादाय सुखासने॥ आसीना प्राङ्मुखी भूत्वा एवं कृष्णं प्रभक्षयेत्[1]। सुभुक्तान्ब्राह्मणवरांस्ताम्बूलैर्मोदकादिभिः। प्रतर्प्याथ नमस्कृत्य विष्णुं ध्यात्वाथ तद्द्विजान्। ततस्ताभ्यामिष्टसिद्धिर्युवयोरस्त्विति द्विजाः॥ ब्रूयुस्तौ च सुसंहृष्टौ फलितं नोऽभिवाञ्छितम्। इति स्मरन्तावनघौ भुञ्जीयातामनन्तरम्॥ एवं यः कुरुते विप्रो वित्तशाठ्यविवर्जितः। विष्णुभक्त्या विशिष्टोऽयं द्वादश्यां सितपक्षके॥ सोऽचिराल्लभते पुत्रमायुष्मन्तं सुवर्चसम्। सन्ततेश्चापि कर्तारं विष्णुभक्तं महामतिम्॥ दरिद्रः कर्तुमेवं यो न शक्नोति द्विजोत्तमः। जपेद्वा तर्पयेद्वापि सोपि पुत्रमवाप्नुयात्॥" अथ सन्तानगोपालमन्त्रप्रसङ्गात् अस्यैव मन्त्रसारोक्तं सन्तानकरं यन्त्रं लिख्यते॥ कामं मध्ये स्वरयुगललसत्केसरेष्वष्टपत्रेष्वालिख्यैवं जलनिधिमितान्मन्त्रवर्णान्क्रमेण। भूयो हलिभिः परिवृतमिदं भूपुरस्थं तदेतद्यन्त्रं सद्यो वितरति नृणां पुत्रपौत्रादिवृद्धिम्॥ अस्यार्थः—प्रथमं पद्मं विलिख्य तत्कर्णिकायाम् क्लीं इति कामबीजं विलिख्य तन्मध्ये साध्यपत्नीपतिनामाद्यन्वितं लिखेत्। पुनः अष्टपत्रकेसरेषु अकारादिषोडशस्वरान् द्वौ द्वौ विलिखेत्। पुनर्दलमध्ये सन्तानगोपालमन्त्रवर्णांश्चतुरश्चतुरो विलिखेत्। पुनस्तद्बहिर्वृत्तं विलिख्य तस्मिन्कादिवर्णैर्वेष्टयेत्। पुनस्तद्बहिश्चतुरस्रं विलिखेत्। एवं नवनीते वा सूक्ष्मस्वर्णादिपत्रे[2] वा विलिख्य नारी उपयुंज्यात्[3]। तस्मात्पुत्रं प्रसूते॥ इति शारदातिलकोक्तसन्तानगोपालमन्त्रानुष्ठानविधिः समाप्तः॥

१ एतद्द्वारा जठरगतं भावयेत् इति तात्पर्यम्। २ भाषायां वर्ख इति ख्याते। ३ उपयुञ्ज्यात् भुञ्ज्यात् इत्यर्थः।

सन्तानकरं यन्त्रम् ।

पू०

क ख ग घ ङ

देवकीसु-

अं अः

अ आ

अमुक नाम
देव्याः पुत्रं
क्लीं कुरु कुरु

प०

—पृष्ठ २

बालकृष्णः

वन्ध्यानां पुत्रोत्पत्त्यर्थं सन्तानगोपालमन्त्रविधिः ।

॥अथ वंध्यानां पुत्रोत्पत्त्यर्थं संतानगोपालविधानम् ॥ मंत्रसारे-आदौ शरीरशुद्ध्यर्थं कर्माधिकारार्थं जन्मान्तरीयसंततिप्रतिबंधकदुरदृष्टजनितदोषपरिहारार्थं कर्माधिकारसिद्ध्यर्थं द्वादशाब्दषडब्दत्र्यब्दसार्द्धाब्दादीनि यथाशक्त्यनुसारेण प्रायश्चित्तानि दद्यात् "प्रायःपापं विजानीयाच्चित्तं तस्य विशोधनम् कृत्वा शुद्धिं तु देहस्य ततः कर्माणि कारयेत् " इति नियमात् ॥ अब्दादिप्रायश्चित्तलक्षणं तु महार्णवादावुक्तम्-"त्रिंशद्भिश्च तथा गोभिरब्दं तु मुनिभिः स्मृतम् " इत्यादिना द्रष्टव्यम् । उक्तविधानेन प्रायश्चित्ते कृते वंध्यात्वनिरासार्थं महार्णवोक्तं सुवर्णधेनुदानं, तथा षोडशशूर्पसौभाग्यद्रव्यं वस्त्रालंकारसहितयज्ञोपवीतदानं च विधेयम्॥ उक्तं च—" वंध्यात्वस्य निरासार्थं धेनुं दद्याच्च हेमजाम् ॥ तथा यज्ञोपवीतं तु दद्याद्धेममयं शुभम् ॥ षोडशानि च शूर्पाणि फलयुक्तानि दापयेत् ॥ एवं कृते विधानेन वंध्यत्वात्प्रतिमुच्यते ॥ सत्पुत्रं लभते नूनमेतत्कर्म प्रयोजयेत् ॥ " इति नियमात् ॥ अथ प्रयोगः--

आचार्य्यहस्तेन देयामिति नियमात् तस्मादादौ आचार्य्यवरणं कार्यं " सर्वमाचार्य्यः प्रतिजानीत " इति नियमात् ॥ तत्र धेनुमानमाह-सूर्यार्णवे--" धेनुं निष्कचतुष्कस्य तदर्द्धं स्यात्तदर्द्धकम् ॥ तदर्द्धस्य च वा तत्र चतुर्थांशेन वत्सकम् ॥" इति हेमाद्रिवचनानुसारेण विदध्यात् ॥ एवं यज्ञोपवीतमपि देयम् ॥ सोमो धेनुमिति मंत्रेण होमाचरणं कुर्यात्।तद्विशेषविधानं महार्णवादौ द्रष्टव्यम्॥ एवं पूर्वोक्तमादौ निर्वर्त्य प्रायश्चित्तोत्तरं पूर्वाणि दशस्नानानि कृत्वा तत्प्रोक्तानि गोदानानि दत्त्वा पञ्चगव्यं प्राश्य तद्दिने उपोषणं कार्यम् । अशक्तश्चेत् हविष्यान्नं भुंजीत। ततः सुदिने चन्द्रतारानुकूल्ये पुरुषनक्षत्रे सन्तानगोपालविधानं कार्यम् ॥ अथ विधानम् ॥ पुरश्चरणस्य लक्षसंख्या नियमः तत्रापि कलौ चतुर्गुणं कार्यं तदुक्तम् " कलौ चतुर्गुणः प्रोक्तः पुरश्चरणके विधिः ॥ " इति वचनात् ॥ तत्रादौ ऋत्विग्वरणं तत्र मूलमत्रजपार्थमष्टौ ब्राह्मणान्वृणुयाच्चतुरो वा । तत्र सर्वकर्माधिकारार्थं शांतं तद्विधिज्ञमाचार्यं वृणुयात् ततः तदङ्गत्वेन चतुर्विधवंध्यात्वदोषपरिहारार्थं च लक्षसंख्याकपार्थिवलिङ्गपूजनं च शतचण्डीपाठं मन्युसूक्तजपं नवग्रहजपं रुद्राध्यायजपं हरिवंशश्रवणं च कुर्यात् । तत्र ऋत्विजः स्वशक्त्यनुसारेण जपं कुर्य्युरेवं मन्युसूक्तजपं लक्षसंख्याकं तदर्द्धं वा तदर्द्धं वा तदर्द्धं वा कुर्यात् । नित्यं तद्दशभिर्मंत्रितदशघटैः जलपूर्णैः दम्पती स्नायाताम्॥देवकीसुत गोविन्द अङ्गुष्ठाभ्यां नमः ॥ वासुदेव जगत्पते तर्जनीभ्यां नमः ॥ देहि मे तनयं कृष्ण मध्यमाभ्यां नमः । त्वामहं शरणं गतः अनामिकाभ्यां नमः ॥ ॐ क्लीं देवकीसुत गोविन्द वासुदेव जगत्पते ॥ कनिष्ठिकाभ्यां नमः॥ देहि मे तनयं कृष्ण त्वामहं शरणं गतः करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः ॥ एवं हृदयादिन्यासः ॥ एवं न्यासं विधाय मूलेन त्रिव्यापकं कुर्यात् ॥ अथ ध्यानम् ॥ शान्तं सम्मुखसन्निषण्णममलं रक्ताम्बुजे बालकं माणिक्योज्ज्वलमालभूषणलसत्संतप्तहेमद्युतिम् ॥ प्रेम्णालिंग्य मुहुर्मुहुः सुखवशात्संभावितं स्वात्मना ध्यायेत्पुत्रतया पुराणपुरुषं पुत्राभिलाषी पुमान् ॥ एवं ध्यात्वा यथोक्तजपं कुर्यात् ॥ जपान्ते दशांशहोमं कुर्यात् । तर्पणं ब्राह्मणभोजनं च सम्पाद्य दानान्तं कृत्वा कुण्डं पूजयित्वा पुनर्मंडलदेवतानि सम्पूज्य (तत्र योनिकुण्डं मुख्यम्) एवं कुण्डमण्डपादि निर्वर्त्य गणेशादिलोकपालादिवास्तुयोगिनीनवग्रहमातृकाणां स्थापनं मूलदेवतास्थापनं मण्डलदेवतास्थापनं तोरणद्वारध्वजपताकानां स्थापनं कृत्वा तत्तन्मन्त्रैः तत्तत्स्थाने सम्पूज्य कुण्डसंस्कारं कृत्वा अग्निं प्रतिष्ठाप्य दशांशेन हुत्वा तर्पणं ब्राह्मणभोजनं मार्जनं मण्डलदेवतास्थापनं लोकपालानां नवग्रहादिमण्डलचतुष्टयदेवतानां च यथाशक्त्या हेमप्रतिमाः कृत्वा मूलदेवताप्रतिमां च निष्काष्टकेन वा निष्कत्रयेण सम्पाद्य अग्न्युत्तारणं कृत्वा अधिवासनादि विसर्जनान्तं पूजयित्वा आचार्य्याय निवेद्य दक्षिणां दद्यात् ॥ शक्तश्चेत् कृष्णविग्रहः कर्तव्यः ॥ पद्मोपरि निविष्टो बालकरूपेण सुवर्णनिष्काष्टकस्य सुवर्णादिनिर्मितकलशे देवतानां प्रतिकलशं

विनार्थं शुद्धपाठे चेदुत्तमेन समं भवेत् ।
नवाहमुत्तमं प्रोक्तमेकविंशाहं मध्यमम् ॥ २२
निकृष्टमेकत्रिंशाहं सुखसाध्यं समाचरेत् ।
बहुभिर्दिवसै राजन्साध्यानां साधनं कलौ
तेन पारायणं साध्यं प्रोक्तं नारायणात्मना ।
नवाहो गर्जति कलौ चैकविंशाहिकस्तथा ॥
एकत्रिंशाहिको यज्ञो वंध्यादोषविनाशकः ।
गोव्रतं तु स्त्रिया कार्यं पारणं पुरुषेण च २५
श्रवणारम्भणे राजन्यथावत्कथयामि ते ।
अवसायान्तपर्यन्तं कार्यं मासव्रतं शुभम् ॥२६

चतुर्थ्यां प्रातरुत्थाय स्त्रिया हृष्टेन चेतसा ।
गोव्रतं नियतं कार्यं निराहारं निरूदकम् २७
सूर्यास्तकालपर्यन्तं
यावद्ग्रामागमो भवेत् ।
आगतां च सवत्सां हि
पूजयित्वा यथाविधि ॥ २८
यवसं पुष्कलं दत्त्वा यवान्नं कुरुते स्वयम् ।
एवं मासे चतुर्थ्यां सा शुक्लायां व्रतमाचरेत् ॥
स्त्रीव्रतं कथितं राजन्पुरुषस्य तथैव च ।
एवं मासव्रतं कृत्वा सुपुत्रं लभते ध्रुवम् ॥ ३०

इति श्रीपद्मपुराणे हरिवंशमाहात्म्ये श्रवणादिविधिकथनं नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

वैशम्पायन उवाच ।

अथ ते संप्रवक्ष्यामि नवाहश्रवणे विधिम् ।
सहायैर्बहुभिश्चैव प्रायः साध्यो विधिस्त्वयम्
दैवज्ञं तु समाहूय मुहूर्तं पृच्छय यत्नतः ।
विवाहे यादृशं वित्तं तादृशं परिकल्प्य च २
नभस्यश्चाश्विनोर्जौ च मार्गशीर्षः शुचिर्नभः ।
एते मासाः कथारम्भे श्रोतॄणां कामसूचकाः३
सहायाश्च त एवात्र कर्तव्याः सोद्यमाश्च ये ।
देशे देशे तथा सेयं वार्ता प्रोच्या प्रयत्नतः४
भविष्यति कथा चात्र आगन्तव्यं कुटुम्बिभिः
देशे देशे विरक्ता ये वैष्णवाः कीर्तनोत्सुकाः
तेष्वेव पत्रं प्रेष्यं च तल्लेखनमितीरितम् ।
सतां समाजो भविता नवरात्रं सुदुर्लभः ॥ ६
आगन्तुकानां सर्वेषां वासस्थानानि कल्पयेत् ।
तीर्थे वापि वने वापि गृहे वा श्रवणं स्मृतम्
विशाला वसुधा यत्र कर्तव्यं तत्कथास्थलम् ।
शोधनं मार्जनं भूमेर्लेपनं धातुमण्डनम् ॥ ८
गृहोपस्करमुद्धृत्य गृहकोणे निवेशयेत् ।
कर्तव्यो मण्डपः प्रोच्चैः कदलीस्तम्भमण्डितः
फलपुष्पदलैर्विष्वग्वितानेन विराजितः ।
चतुर्दिक्षु ध्वजारोपस्तोरणेन विराजितः १०
ऊर्ध्वं सप्तैव लोकाश्च सप्ताधः परिकल्पयेत् ।
तेषु विप्रा विरक्ताश्च स्थापनीयाः प्रबोध्य वै ॥

पूर्वं तेषामासनानि कर्तव्यानि यथोत्तरम् ।
वक्तुश्चापि तथा दिव्यमासनं परिकल्पयेत् ॥
उदङ्मुखो भवेद्वक्ता श्रोता वै प्राङ्मुखस्तथा
प्राङ्मुखोऽथ भवेद्वक्ता श्रोता चोदङ्मुखस्तथा
विरक्तो वैष्णवो विप्रो वेदशास्त्रविशारदः ।
दृष्टान्तकुशलो धीरो वक्ता कार्यो दयान्वितः
वेदवेदान्ततत्त्वज्ञैर्गुरुभिर्ब्रह्मवादिभिः ।
नृणां कृतोपदेशानां सद्यः सिद्धिर्हि जायते ॥
अथान्यजनसामान्यैर्गुरुभिर्नीतिकोविदैः ।
नृणां कृतोपदेशानां सिद्धिर्भवति कीदृशी १६
अनेकधर्मविभ्रान्ताः स्तेनाः पाखण्डवादिनः ।
धर्मशास्त्रकथोच्चारैस्त्याज्यास्ते यदि पंडिताः
वक्तुः पार्श्वे सहायार्थमन्यः स्थाप्यस्तथाविधः
पण्डितः संशयच्छेत्ता लोकबोधनतत्परः १८
वक्त्रा क्षौरं प्रकर्तव्यं दिनादर्वाग्व्रताप्तये ।
वक्तुः श्रोतुश्चन्द्रशुद्धौ दम्पत्योः शुभतारके१९
अरुणोदये विनिर्वर्त्य शौचं स्नानं समाचरेत्
नित्यं संक्षेपतः कृत्वा संध्याद्यं प्रयतस्ततः ॥
सुक्षालितपाणिपादः स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ।
गोमयोपलिप्तदेशे सर्वतोभद्रकल्पनम् ॥ २१
स्वीयशक्त्यनुसारेण पूजनं सर्वमाचरेत् ।
कथाविघ्नविनाशाय गणनाथं प्रपूजयेत् ॥ २२
स लक्ष्मीपुत्रसहितं गोपालं स्थापयेत्ततः ।
निर्विघ्नेनैव सिद्ध्यर्थं देवपूजनपूर्वकम् ॥ २३

संकल्पं कुर्यात्—
अद्येहेत्यादिदेशकालौ स्मृत्वा अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणो मम जन्मनि जन्मनि सञ्चितमहापातकपटलनाशपूर्वकं तेन पापसञ्चयेन कृतसन्तानबाधकताविनाशपूर्वकमिह जन्मनि संतानोत्पत्तिहेतवे तस्य संतानस्य शरदां शतमायुषो वृद्ध्यर्थमात्मनश्च सकलसुखाप्तिहेतवे इह शरीरशुद्ध्यर्थं परत्र चेन्द्रादिलोकातिक्रमणपूर्वकश्रीमद्विष्णुभक्त्युद्रेकजनितकल्पावधितल्लोकगमनतत्रवासपूर्वकतत्स्वरूपावाप्तिहेतवे श्रीमद्धरिवंशपुराणश्रवणं कर्तृकतया करिष्यावहे। अन्यतरकर्तृत्वे करिष्ये इत्येव संकल्पः। इति कृत्वा तु संकल्पं वक्तारं वृणुयात्ततः। श्रुताध्ययनसंपन्नं पूजयित्वा यथाविधि ॥२४
सुवर्णमुद्रिकां गृह्य कुण्डले च विशेषतः। धौतवस्त्रं सोत्तरीयं चोष्णीषेण समन्वितम् ॥ २५ ॥ सुवर्णषोडशपलं पुष्पताम्बूलसंयुतम्। पूगीफलं चाक्षतान्वै गृहीत्वा शुद्धमानसः ॥ २६ ॥ (संकल्पः—अद्येहेत्यादि- अमुकगोत्रममुकशर्माणं ब्राह्मणमेभिश्चन्दनताम्बूलसुवर्णवस्त्रादिभिर्हरिवंशश्रवणे वाचकत्वेनावां दम्पती त्वां वृणीवहे। वृतोऽस्मीति तेनोक्ते—"व्रतेन दीक्षामाप्नोति" इति मन्त्रेण वक्तुर्दक्षिणकरमूले रक्षाबन्धनं कार्यम्। ब्राह्मणेन श्रोतॄणां रक्षाबन्धनं कार्यम्॥ चन्दनाद्युपचारैस्तु वस्त्रपुष्पाक्षतैस्तथा। हेमालंकरणैः पूगैः फलैर्ऋतुसमुद्भवैः॥ २७॥ पुराणपूजनं प्रोक्तं विधिना षोडशेन तु। पूजयित्वा द्विजश्रेष्ठाः श्रवणं फलदं स्मृतम् तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्रोतव्यं विधिपूर्वकम्। अथ व्यासं नमस्कुर्युर्मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥२९॥ नमस्ते भगवन्व्यास सर्वशास्त्रार्थकोविद। ब्रह्मविष्णुमहेशानमूर्ते सत्यवतीसुत ॥ ३० ॥ इति व्यासं नमस्कृत्य शुभदेशे कुशासने। उपविश्य प्रतिदिनमुल्लसत्प्रीतमानसः ॥३१॥ बालो युवाऽथ वृद्धो वा दरिद्रो दुर्बलोऽपि वा। पुराणज्ञः सदा वन्द्यः पूज्यश्च सुकृतार्थिभिः ॥ ३२ ॥ नीचबुद्धिं न कुर्वीत पुराणज्ञे कदाचन। यस्य वक्त्रोद्गता वाणी कामधेनुः शरीरिणाम् ॥ ३३ ॥ गुरवः सन्ति लोकस्य जन्मतो गुणतश्च ये। तेषामपि च सर्वेषां पुराणज्ञः परो गुरुः ॥ ३४ ॥ भवकोटिसहस्रेषु भूत्वा भूत्वा च सीदति। यो ददाति पुण्यवृत्तिं कोऽन्यस्तस्मात्परो गुरुः ॥ ३५ ॥ पुराणज्ञः शुचिर्दान्तः शान्तोऽपि जितमत्सरः। साधुः कारुण्यवान्वाग्मी वदेत्पुण्यकथां सुधीः ॥३६॥ व्यासासनसमारूढो यदा पौराणिको द्विजः। आ समाप्तेः प्रसंगस्य नमस्कुर्यान्न कस्यचित् ॥ ३७ ॥ ये धूर्ता ये च दुर्वृत्ता ये चान्ये विजिगीषवः। तेषां कुटिलवृत्तीनामग्रे नैव वदेत्कथाम् ॥ ३८ ॥ न दुर्जनसमाकीर्णे न शूद्रश्वापदावृते। देशे नापूतसदने वदेत्पुण्यकथां सुधीः ॥ ३९ ॥ सद्ग्रामे सुजनाकीर्णे सुक्षेत्रे देवतालये। पुण्ये नदनदीतीरे वदेत्पुण्यकथां सुधीः ॥ ४० ॥ ईदृशाद्वाचकाद्राजञ्छ्रुत्वा फलमवाप्नुयात्। ऐहिकामुष्मिकं शर्म पुण्यं पुत्रादिसिद्धिदम्॥४१ महापापादिशमनं पुराणं हरिवंशकम्। योऽयं पुत्रादिसिद्ध्यर्थं हरिवंशं जितेन्द्रियैः॥४२ शृणुयात्सर्वभावेन पुण्यं पापप्रणाशनम् ॥४३

इति श्रीपद्मपुराणे हरिवंशमाहात्म्यश्रवणादिविधिकथनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

वैशम्पायन उवाच।
जपाद्धि श्रवणं प्रोक्तं हरिवंशस्य सूरिभिः। पितॄन्संतर्प्य शुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत्॥ १
सुमण्डपं च कर्तव्यं तत्र स्थाप्यो हरिस्तथा। कृष्णमुद्दिश्य मन्त्रेण चरेत्पूजाविधिं क्रमात्

प्रदक्षिणानमस्कारान्पूजान्ते स्तुतिमाचरेत्
संसारसागरे मग्नं दीनं मां करुणानिधे ॥ ३
कर्मग्राहगृहीतोऽहं मामुद्धर भवार्णवात् ।
ततः श्रीहरिवंशस्य पूजा कार्या प्रयत्नतः ४
विधिना षोडशेनैव धूपदीपसमन्विता ।
ततस्तु श्रीफलं धृत्वा नमस्कारं समाचरेत् ५
स्तुतिः प्रसन्नचित्तेन कर्तव्या केवलं तदा ।
स्वीकृतोऽसि मया नाथ पुत्रार्थं भवसागरे ६
मनोरथो मदीयोऽयं सफलः सर्वथा त्वया ।
निर्विघ्नेनैव कर्तव्यो दासोऽहं तव केशव ॥ ७
एवं दीनवचः प्रोक्त्वा वक्तारं चाथ पूजयेत् ।
सम्भूष्य वस्त्रभूषाभिः पूजान्ते तं च संस्तवेत्
व्यासरूपप्रबोधज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
एतत्कथाप्रकाशेन मदज्ञानं विनाशय ॥ ९
तदग्रे नियमः पश्चात्कर्तव्यः श्रेयसे मुदा ।
नवरात्रं यथाशक्त्या धारणीयः स एव हि
वरणं पञ्चविप्राणां कथाभङ्गनिवृत्तये ।
कर्तव्यं तैर्हरेर्जाप्यं द्वादशाक्षरविद्यया ॥ ११
सन्तानगोपालमन्त्रो महारुद्रजपस्तथा ।
पूजनं पार्थिवस्यैव गणनाथमनोर्जपः ॥ १२
ब्राह्मणान्वैष्णवांश्चान्यांस्तथा कीर्तनकारिणः ।
नत्वा सम्पूज्य दत्ताज्ञः स्वयमासनमाविशेत्
लोकवित्तधनागारसर्वचिन्ता व्युदस्य च ।
कथाचित्तः शुद्धमतिः स लभेत्फलमुत्तमम्
दम्पती शुद्धमनसौ श्रद्धाभक्तिसमन्वितौ ।
श्रद्धैव सर्वधर्माणां मातेव हितकारिणी १५
श्रद्धैव च नृणां सिद्धिर्जायते लोकयोर्द्वयोः ।
श्रद्धया भजतः पुंसः शिलाऽपि फलदायिनी
मूर्खोऽपि पूजितो भक्त्या गुरुर्भवति ज्ञानदः
श्रद्धया भजतो मन्त्रस्त्वसद्योऽपि फलप्रदः
श्रद्धया पूजितो देवो नीचस्यापि वरप्रदः ।
अश्रद्धया कृता पूजा दानं यज्ञस्तपो व्रतम् १८
सर्वं निष्फलतां याति पुष्पं बन्धुतरोरिव ।
सर्वत्र संशयाविष्टः श्रद्धाहीनोऽतिचञ्चलः ॥
परमार्थात्परिभ्रष्टः संसृतेर्न हि मुच्यते ।
मन्त्रे तीर्थे द्विजे देवे दैवज्ञे भेषजे गुरौ ॥ २०
यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ।
अतो भावमयं विश्वं पुण्यपापं च भावतः २१
ते उभे भावहीनस्य न भवेतां कदाचन ।
तस्मात्सर्वात्मना राजञ्छ्रद्धाभक्ती समाश्रयेत्
आसूर्योदयमारभ्य सार्धं त्रिप्रहरार्धकम् ।
वाचनीया कथा सम्यग्धीरकण्ठं सुधीमता ॥
कथाविरामः कर्तव्यो मध्याह्ने घटिकाद्वयम्
तत्कथामनु कार्यं वै कीर्तनैश्च परैस्तदा २४
एवं श्रुत्वा विधानेन सर्वान्कामानवाप्नुयात् २५

इति श्रीपद्मपुराणे हरिवंशमाहात्म्ये श्रवणादिविधिकथनं नाम
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

वैशम्पायन उवाच ।
नवाहव्रतिनां पुंसां नियमाञ्छृणु सत्तम ।
एककालाशनश्चैव अधःशायी भवेन्नरः ॥ १
स्थातव्यं ब्रह्मचर्येण यावद्ग्रन्थः समाप्यते ।
हरिवंशे तथा राजन्पायसं चरुभोजनम् ॥ २
पारणे पारणे यातं यथावद्भरतर्षभ ।
मलमूत्रजयार्थं हि लघ्वाहारः सुखावहः ॥ ३
हविष्यान्नेन कर्तव्यमेकवारं कथार्थिना ।
उपोष्य नवरात्रं वा शक्तिश्चेच्छृणुयात्तदा ४
घृतपानं पयःपानं कृत्वा वा शृणुयात्सुखम् ।
फलाहारेण वा श्राव्यमेकभुक्तेन वा पुनः ५
सुखसाध्यं भवेद्यत्तु कर्तव्यं श्रवणाय तत् ।
भोजनं तु वरं मन्ये कथाश्रवणकारकम् ६
नोपवासो वरः प्रोक्तो कथाविघ्नकरो यदि ।
शृणुयाद्यः शुचिस्तिष्ठन्नेकचित्ततया सदा ७
प्रातःस्नानादिकं कृत्वा पुत्रदारसमन्वितः ।
पुराणश्रवणं कुर्यात्कृष्णपूजनपूर्वकम् ॥ ८
पुष्पधूपफलैः सम्यङ् नैवेद्यैः श्रद्धयोद्धृतैः ।
गुरोः शुश्रूषणं तेन कर्तव्यं फलकाङ्क्षिणा ९
श्रुत्वा यथेच्छया शौचं कार्यं पुण्येन वर्त्मना
सायंकाले गुरुश्रेष्ठं तोषयित्वा सबान्धवः १०

स्वपरिग्रहसङ्गेन सुखं स्वपिति वै तदा।
नियमादि प्रकर्तव्यं पापानां विनिवर्तने ११
यथासुखं व्यवहरेन्नित्यं विष्णुपरायणः।
शुचिः शुद्धमनास्तिष्ठन्पत्रावल्यां च भोजनम्
कथासमाप्तौ भुक्तिं च कुर्यान्नित्यं कथाव्रती।
द्विदलं मधु तैलं च गरिष्ठान्नं तथैव च॥ १३
भावदुष्टं पर्युषितं जह्यान्नित्यं कथाव्रती।
वृन्ताकं च कलिङ्गं च दग्धमन्नं मसूरिकाम्॥
निष्पावानामिषाद्यं च वर्जयेच्च कथाव्रती।
पलाण्डुं लशुनं हिंगुं मूलकं गृञ्जनं तथा १५
नालिकामूलकूष्माण्डं नैवाद्याच्च कथाव्रती।
कामं क्रोधं मदं मानं मत्सरं लोभमेव च १६
दम्भं मोहं तथा द्वेषं दूरयेच्च कथाव्रती।
वेदवैष्णवविप्राणां गुरुगोव्रतिनां तथा॥ १७
स्त्रीराजमहतां निन्दां वर्जयेच्च कथाव्रती।
रजस्वलान्त्यजम्लेच्छपतितव्रात्यकैः सह १८
द्विजद्विड्वेदबाह्यैश्च न वदेच्च कथाव्रती।
सत्यं शौचं दया मौनमार्जवं विनयं तथा १९
उदारं मानसं तद्वत्कुर्यादेव कथाव्रती।
श्रद्धाभक्तिसमायुक्ता नान्यकार्येषु लालसाः॥
वाग्यताः शुचयोऽव्यग्राः
श्रोतारः पुण्यभागिनः।
अभक्त्या ये कथां पुण्यां
शृण्वन्ति मनुजाधमाः॥ २१
तेषां पुण्यफलं नास्ति दुःखं स्याज्जन्मजन्मनि
पुराणं ये तु संपूज्य ताम्बूलाद्यैरुपायनैः॥ २२
शृण्वन्ति च कथां भक्त्या
दरिद्राः स्युर्न पापिनः।
कथायां कीर्त्यमानायां
ये गच्छन्त्यन्यतो नराः॥ २३
भोगान्तरे प्रणश्यन्ति
तेषां दाराश्च सम्पदः।
सोष्णीषमस्तका ये च
कथां शृण्वन्ति पावनीम्॥ २४
ते बलाकाः प्रजायन्ते पापिनो मनुजाधमाः
ताम्बूलं भक्षयन्तो ये कथां शृण्वंति पावनीम्
स्वविष्ठां खादयन्त्येतान्नरके यमकिङ्कराः।
नार्या रजस्वलायाश्च योनितुल्यं मुखं भवेत्।
ये च तुङ्गासनारूढाः कथां शृण्वन्ति दांभिकाः
अक्षय्यान्नरकान्भुक्त्वा ते भवंत्येव वायसाः
ये च वीरासनारूढा ये च शय्यासनाश्रिताः
शृण्वंति तत्कथां ते वै भवन्त्यर्जुनपादपाः २८
असंप्रणम्य शृण्वन्तो विषवृक्षा भवन्ति ते।
तथा शयानाः शृण्वंतो भवन्त्यजगरा नराः
यः शृणोति कथां वक्तुः समानासनमास्थितः
गुरुतल्पसमं पापं संप्राप्य नरकं व्रजेत्॥ ३०
ये निन्दन्ति पुराणज्ञान्कथां वा पापहारिणीम्
ते वै जन्मशतं मर्त्याः शुनकाः सम्भवंति च
कथायां वर्तमानायां ये वदन्ति दुरुत्तरम्।
ते गर्दभाः प्रजायन्ते कृकलासास्ततः परम् ३२
कदाचिदपि ये पुण्यां न शृण्वन्ति कथां नराः
ते भुक्त्वा नरकान्घोरान्भवन्ति वनशूकराः
कथायां कीर्त्यमानायां विघ्नं कुर्वन्ति ये शठाः
कोट्यब्दान्नरकान्भुक्त्वा भवंति ग्रामसूकराः
मध्ये वार्तां न कुर्वीत चेत्कुर्यान्निरयं व्रजेत्।
कथायां श्रूयमाणायां न कुर्याच्छिशुलालनम्॥
नर्मवादान्वदेन्नैव स्त्रिया सम्भाषणं तथा।
न कर्तव्यं प्रयत्नेन कथाविच्छेदकारणम्॥३६
विच्छेदेन कथायास्तु ब्रह्महत्यासमं त्वघम्।
प्राप्नोति मुनिशार्दूल कथाविच्छेदकः पुमान्॥
न कुर्यात्तु कथामध्ये त्वन्यवार्ताः प्रयत्नतः।
नारी वा पुरुषो वापि कुर्यान्निरयमाप्नुयात्॥
इतिहासं वदाम्यत्र शृणुष्वैकं हि मानद।
यं श्रुत्वा न वदेद्वार्तां कथामध्ये कदाचन॥३९

जनस्थाने पुरा कश्चिद्ब्राह्मणो वेदपारगः।
धर्मशास्त्रेऽतिनिपुणः सदाचारपरायणः॥४०
गङ्गास्नानं विधायादौ कृत्वा माध्याह्निकं तथा
कृत्वा देवार्चनं चैव श्रवणे तत्परोऽभवत्॥४१
तस्य भार्याऽतिदुष्टा च कर्कशा कलहप्रिया।
असत्यालापनिपुणा परद्वेषपरायणा॥४२॥
कृत्वा चक्रे धनस्यापि संग्रहं पापनिश्चया।
दधि दुग्धं समानीय शर्करागुडमेव च॥४३
घृतं च नवनीतं च स्वयमानीय सर्वदा।
एकान्ते भक्षणं चक्रे भर्तर्यन्नं प्रशुष्ककम्॥४४
दुराग्रहा दुष्टमनाः पतिनिन्दापरायणा।
बहुपापप्रकर्त्री च परवेश्मोपवेशिनी॥४५॥
सुभाषणं वदेन्नैव द्विषः क्षेम विधायिनी।
पंक्तिभेदं प्रकुर्वाणा सदा निष्ठुरभाषिणी॥४६
अतिथिषु सदा वैरकारिणी धर्मनाशिनी।
सज्जनोऽपि गुणी सौम्यस्तस्या भर्ता सुपूजितः
यदा भर्ता पुराणस्य श्रवणाय हि संस्थितः।
प्रत्यहं तत्र गत्वा तु तस्य निन्दां चकार ह॥

संन्यासिवत्कथं तत्र श्रवणे व्यासवत्कृतम् ।
समुत्पन्ननिरुद्योग किं कर्तव्यं मया वद ॥४९॥
शिशवो मां पीडयन्ति भक्षणाय दिने दिने ।
किं तेषां च प्रकर्तव्यं भक्षणार्थं मया वद॥५०
नास्त्येवान्नं गृहे किञ्चिद्वस्त्रं वाप्यथ वा धनम्
किं मया च प्रकर्तव्यं कुत्र गन्तव्यमेव च॥५१
कथं विलिखितं दुष्टं धात्रा पापेन मां पुरा।
मूर्खश्चालस्यसंयुक्तो दरिद्रो निष्ठुरस्तथा॥५२
स्नेहहीनः कुटुम्बे च कथायाः श्रवणे रतः ।
एतादृशः पतिर्मह्यं धात्रा दत्तो दुरात्मना ५३
पृथिव्यां दुर्भगैकाहं दरिद्रगृहमागता ।
उदरपूर्तिमात्रं हि नान्नं मे भक्षितं कदा ॥५४॥

सौभाग्यास्ताः स्त्रियो लोके
यासामुद्योगशालिनः ।
पतयो धनधान्यादि-
समृद्धिपरिशोभिताः ॥ ५५ ॥

ते वै स्त्रीणां वाक्यकराः शिशुपालनतत्पराः
नित्यं गृहेषु तिष्ठन्ति स्त्रीणां संतोषकारकाः॥
सदन्नभक्षणात्पुष्टा भार्याज्ञापरिपालकाः ।
व्यवसायं च भार्याणां कुर्वन्ति बुद्धिशालिनः
अयं मूर्खश्च जडधीरुपेक्षां कुरुते गृहे ।
अद्य तैलं गृहे नास्ति चेन्धनं लवणं तथा॥५८

शाकश्च मम नास्त्येव धान्यलेशो न मद्गृहे ।
किं मया तु प्रकर्तव्यं पतिरेतादृशो मम ॥५९
कथायां श्रूयमाणायां पत्या सन्मार्गमूर्तिना ।
धान्यादौ विद्यमानेऽपि मिथ्याभाषणतत्परा॥
कथाविघ्नं चकारासौ कर्कशा सा दिने दिने
ततः कालेन मरणं प्राप्ता सा दुष्टमानसा॥६१
यमदूतैस्तु बद्धा सा नीता च यममन्दिरे ।
ततो यमाज्ञया तैस्तु नरके पातिता चिरम् ॥
पश्चात्सा राक्षसी जाता भैरवे जलवर्जिते ।
अरण्ये क्षुत्तृषायुक्ता पूर्वपापप्रभावतः ॥६३॥
तस्माद्विघ्नं न कर्तव्यं भार्यया पुरुषेण वा ।
श्रीहरेः सत्कथायास्तु तव सत्यं वदाम्यहम्॥

मृच्चालिनो महिषहंसबकस्वभावा
मार्जारकाकवरकंकजलौकतुल्याः ।
सच्छिद्रकुम्भजलसिन्धुशिलोपमाश्च
तेऽश्रावकाश्च सुचतुर्दशधा भवन्ति

दरिद्रश्च क्षयी रोगी निर्भाग्यः पापकर्मवान्।
अनपत्यो मोक्षकामः शृणुयात्स कथामिमाम्॥
अपुष्पा काकवन्ध्या च वंध्या या च मृतार्भका
स्रवद्गर्भा च या नारी तया श्राव्या प्रयत्नतः ॥
सुपुत्रं लभते राजन्व्यासस्य वचनं यथा ।
सर्वान्कामानवाप्नोति कथां श्रुत्वा हरेरिमाम्

इति श्रीपद्मपुराणे हरिवंशमाहात्म्ये श्रवणादिविधिकथनं नाम
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

वैशम्पायन उवाच ।
एवं कृत्वा व्रतविधिमुद्यापनमथाचरेत् ।
तद्वदुद्यापनं कार्यं भक्तिमद्भिः फलार्थिभिः॥१
अकिञ्चनेषु भक्तेषु प्रायो नोद्यापनग्रहः ।
श्रवणेनैव पूतास्ते निष्कामा वैष्णवा यतः॥२
एवं नवाहयज्ञेऽस्मिन्समाप्ते श्रोतृभिस्तदा ।
पुस्तकस्य च वक्तुश्च पूजा कार्याऽतिभक्तितः
प्रसादतुलसीमालाः श्रोतृभ्यश्चाथ दीयताम् ।
मृदङ्गताललसितं कीर्तनं कीर्त्यतां ततः ॥४॥
जयशब्दो नमःशब्दः शङ्खशब्दश्च गीयताम् ।
विप्रेभ्यो याचकेभ्यश्च वित्तमन्नं च दीयताम्॥

श्रवणान्ते हरेर्मूर्तिः सश्रीकस्य प्रदीयताम् ।
सुवर्णस्य कृता सम्यग्लक्ष्म्यंका पलमानतः ॥
समाप्तौ विधिवद्वस्त्रं क्षौमं दद्याच्च वाचके ।
विशेषोऽयं समुद्दिष्टो मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ७
समाप्य सर्वं प्रयतः संहिताशास्त्रकोविदः ।
शुभे दिने निवेश्याथ क्षौमवस्त्राभिसंवृतः ॥८
शुक्लाम्बरधरस्तत्र शुचिर्भूत्वा स्वलंकृतः ।
अर्चयेत्तु यथान्याय गन्धमाल्यैः पृथक्पृथक्॥९
संहितापुस्तकं तत्र प्रयतः सुसमाहितः ।
भक्ष्यैर्भोज्यैश्चापूपैश्च कौतुकैर्विविधैः शुभैः १०

हिरण्यमन्यद्द्रव्यं च दक्षिणां तत्र दापयेत् ।
ये श्रावयन्ति मनुजान्पुण्यां पौराणिकीं कथाम्
कल्पकोटिशतं साग्रं यान्ति ते ब्रह्मणः पदे ।
आसनार्थं प्रयच्छन्ति पुराणज्ञस्य ये नराः ॥
कम्बलाजिनवासांसि
मञ्चाफलकमेव च ।
स्वर्गलोकं समासाद्य
भुक्त्वा भोगान्यथेप्सितान् ॥१३॥
स्थित्वा ब्रह्मादिलोकेषु पदं यान्ति निरामयम्
पुराणस्य प्रयच्छन्ति ये सूत्रवसनं नवम् ॥१४
भोगिनो ज्ञानसम्पन्नास्ते भवन्ति भवे भवे ।
ये महापातकैर्युक्ता उपपातकिनश्च ये ॥ १५ ॥
पुराणश्रवणादेवं ते यान्ति परमं पदम् ।
हरिवंशं लिखित्वा यो वाचकाय प्रदापयेत् ॥
यत्फलं भूमिदानस्य तत्फलं लभते हि सः ।
राजसूयेन तेनेष्टमश्वमेधेन वै नृप ॥ १७
दत्तानि सर्वदानानि हरिवंशे श्रुतेऽखिले ।
राजसूयाश्वमेधाद्या यज्ञाश्चैव युगे युगे ॥१८॥
श्रवणं हरिवंशस्य कलौ यज्ञफलप्रदम् ।
श्रद्धावानास्तिको दान्तो हरिवंशं यदारभेत्॥
पातकानि प्रकम्पन्ते प्रत्यूहानि ज्वलन्ति च ।
समारभ्य नयेत्पारं हरिवंशं य आदितः ॥२०
स्पर्शनाद्दर्शनात्तस्य विष्णुर्हृष्टो भवेन्नृप ।
जन्मत्रयस्य निकषं पातकस्य क्षयो ध्रुवम्॥
फलाप्तिश्च समाप्तौ च हरिवंशस्य बुद्ध्यते ॥
भारतश्रोतुर्विज्ञेयं पूर्वं सुकृतिलक्षणम् ॥ २२ ॥
येन सञ्जायते बुद्धिर्हरिवंशावधारणे ।
सर्वाणि च पुराणानि वेदाश्च स्मृतयस्तथा २३
हरिवंशेन बद्धार्था व्यासेन च महर्षिणा ।
श्रुतिस्मृतिपुराणानां निन्दकेभ्यः कथञ्चन २४
पापिभ्यश्च महाराज श्रावयेन्नैव वाचकः ।
श्रुत्वा तुष्टेन मनसा वाचकं परिपूजयेत् २५
दान्तं यशस्विनं कान्तं शुचिस्पष्टाक्षरं ब्रुवन् ।
त्रिशुक्लमाचारपरमक्रोधनमवादिनम् ॥ २६
ग्रामं दद्यात्सुवसितं कुण्डलोष्णीषमालिकाम्
पादुकोपानहौ छत्रं सवितानं मसूरिकाम् २७
एवं कृत्वा तु विधिवद्वाचकाय प्रदापयेत् ।
यानं वर्षं हयगजौ क्षौमं मणिमयासनम् ॥ २८
पण्डभाण्डाग्निताम्रस्य
ताम्रस्यैवाम्बुजाजिनम् ।
सकुटुम्बं च सस्त्रीकं
वाचकं परया मुदा ॥ २९
विभूषणैरलंकृत्य परिधाप्य सुवाससी ।
कृष्णद्वैपायनं ध्यायन्नमस्कुर्वीत भावतः॥ ३०
वाचके परितुष्टे तु तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ।
वित्तशाठ्यं न कर्तव्यं हरिवंशफलेप्सुभिः ३१
प्रदेया गौः शुभा चैका सवत्सा हेमपूरिता ।
पलेन च पलार्धेन तदर्धं वाथ वा पुनः ॥ ३२
वाचकं येन केनापि तोषयेत्सुसमाहितः ।
तुष्टे तु वाचके राजंस्तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ॥
तुष्टेषु सर्वदेवेषु कार्यं तु सफलं भवेत् ।
हरिवंशे समाप्ते तु वाचके परिपूजिते ॥ ३४
ऋणत्रयेण मुक्ताः स्युस्ते नरा जनमेजय ।
मोदन्ते पितरस्तेषां लोकान्प्राप्याक्षयान्नृप ॥
हरिवंशस्य प्रारम्भे समाप्तौ चैव तैः सह ।
सर्वान्कामानवाप्नोति विपाप्मा जायते नरः
एवं कृते विधाने तु प्रजां प्राप्नोति मानवः ।
धनमारोग्यमायुष्यं सौभाग्यं गुणगौरवम् ३७
प्राप्नोति मनुजः सम्यङ्नात्र कार्या विचारणा

इति श्रीपद्मपुराणे हरिवंशमाहात्म्ये श्रवणादिविधिकथनं नाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

जनमेजय उवाच ।

प्रारम्भस्तु कथं कार्यः कथं पूजाविधिः स्मृतः
कथं विसर्जयेद्व्यासं कथं सम्यक्फलं लभेत १
एतत्सर्वं समाचक्ष्व विस्तरान्मुनिसत्तम ।

वैशम्पायन उवाच ।

शृणु राजन्यथा वन्ध्या संततिं लभते ध्रुवम् २

वैशाखे माघ ऊर्जे च अन्यस्मिञ्छुभमासके ।
शुक्लपक्षे तिथौ पूर्णानन्दाभद्राजयासु च ॥ ३
वारे गुरौ तथा शुक्रे चन्द्रे चन्द्रात्मजे तथा
नक्षत्रे श्रवणे हस्ते पुष्ये मूले पुनर्वसौ ॥ ४
वासवे तुहिनांशौ च पौष्णे च हयतारके ।
सौभाग्यादिषु योगेषु करणे विष्टिवर्जिते ॥ ५
श्रोतुश्चाथापि वक्तुश्च चन्द्रे च बलशालिनि ।
पूर्वाह्णे चापि मध्याह्ने प्रारंभः क्रियते बुधैः ॥ ६
आदौ लम्बोदरः पूज्यः कलशस्तु ततः परम् ।
श्रीखण्डागरुकर्पूरकुङ्कुमामोदलेपनैः ॥ ७
पङ्कजैश्चम्पकैरन्यैर्जातीपुष्पैः सुगन्धिभिः ।
तुलसीबिल्वधात्रीणां पत्रैरन्यैर्नवांकुरैः ॥ ८
धूपैर्दीपैश्च विविधैर्नारिकेलफलादिभिः ।
ताम्बूलैर्मुखवासैश्चाखण्डितैः शुक्लतण्डुलैः ९
चामरैर्व्यजनैश्चैव घण्टावाद्यादिभिस्तथा ।
प्रत्यहं पूजयेद्देवं यावद्ग्रन्थः समाप्यते ॥ १०
लत्तादिदोषरहिते वारे च शुभसंज्ञके ।
समर्पयेत्पुराणं तु ततः पूजां समाचरेत् ॥ ११
प्रारम्भे च यथा पूजा तथा कार्या विसर्जने ।
चन्दनागरुकर्पूरकुङ्कुमैर्गन्धकादिभिः ॥ १२
गीतवादित्रनृत्यैश्च राजन्कार्यो महोत्सवः ।
ततः पुराणपूजायां यथा दानं तथा शृणु ॥ १३
अष्टादशशतं दानं पुराणाय समर्पयेत् ।
अभावे द्वादशशतं पूजा वै जनमेजय ॥ १४
तदभावेऽपि राजेन्द्र षट्शतं परिकीर्तितम् ।
उत्तमं मध्यमं दानमधमं च प्रकीर्तितम् ॥ १५
सपत्नीकं ततो व्यासं दुकूलैरंशुकैर्नवैः ।
पूजयेत्सर्वभावेन स सम्यक्फलमश्नुते ॥ १६
परिधाप्यानि देयानि कुण्डलानि शुभानि च
मुकुटाद्यैरलंकृत्य केयूराङ्गदभूषणैः ॥ १७
गावस्तु कपिला देयाः सवत्सा गर्भसंयुताः ।
यानमश्वादिकं राजन्दासीदासान्समर्पयेत् ॥
आसनं पुरुषव्याघ्र धूपदीपादिभाजनम् ।
शय्यातूलादिकं सर्वं सोपधानं सलड्डुकम्
स्थालीपीठादिकं राजञ्जलपात्रं तथैव च ।
अन्नं च बहु दातव्यं लवणं जनमेजय ॥ २०
घृततैलादिकं राजन्यावद्वर्षं समाप्यते ।
एतत्सर्वं द्विजेन्द्राय व्यासासनगताय च ॥ २१
मनोऽभीष्टवरं लब्ध्वा ततः कुर्यात्प्रदक्षिणाम्
पारणान्ते तु राजेन्द्र द्विजेन्द्रं रुद्रजापिनम् ॥

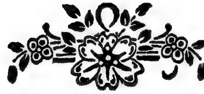
वस्त्रादिभिरलंकृत्य मुद्रिकाभिस्तथैव च ।
नवीनं कम्बलं शुभ्रं ताम्रपात्रं तथैव च ॥ २३
द्विजं द्विजं समुद्दिश्य दातव्या दक्षिणा बहु ।
ततोऽभिषेकसंयुक्तं गुरुं चैव पुरोधसम् ॥ २४
वस्त्रादिभिरलंकृत्य
दक्षिणाभिश्च तोषयेत् ।
ततोऽन्यान्ब्राह्मणान्सर्वा-
न्दक्षिणाभिः समर्चयेत् ॥ २५
हवनं च तथा राजन्कर्तव्यं कर्मशान्तये ।
प्रतिश्लोकं च जुहुयाद्दशांशेनैव वा पुनः ॥ २६
पायसं मधु सर्पिश्च तिलान्नादिकसंयुतम् ।
अथवा हवनं कुर्याद्गायत्र्या सुसमाहितः ॥ २७
तन्मयत्वात्पुराणस्य परमस्यास्य तत्त्वतः ।
होमाशक्तौ बुधो हेम दद्यात्तत्फलसिद्धये २८
नानाच्छिद्रनिरोधार्थं न्यूनताधिकताख्ययोः
दोषयोः प्रशमार्थं च पठेन्नामसहस्रकम् ॥ २९
तेन स्यात्सफलं सर्वं नास्त्यस्मादधिकं यतः
भोजयेन्मिथुनान्येव चतुर्विंशतिमादरात् ३०
ततो गन्धैश्च माल्यैश्च स्वलंकृत्य द्विजोत्तमान्
तोषयेद्दक्षिणाहेमैर्धान्यै रत्नादिभिस्तथा ३१
भुक्तवत्सु च विप्रेषु यथावत्समया च तान् ।
वाचकं भारतश्रेष्ठ भोजयित्वा स्वलंकृतम् ३२
सपत्नीकं च संतोष्य वस्त्रालङ्करणादिभिः ।
ब्राह्मणेषु प्रसन्नेषु प्रसन्नास्तस्य देवताः ॥ ३३
वाचके परितुष्टे तु शुभा प्रीतिरनुत्तमा ।
दद्यात्सुवर्णं धेनुं च व्रतपूर्णत्वसिद्धये ॥ ३४
शक्तौ पलत्रयमितं स्वर्णसिंहं विधाय च ।
तत्रास्य पुस्तकं स्थाप्य लिखितं ललिताक्षरम्
संपूज्यावाहनाद्यैश्च उपचारैः सदक्षिणैः ।
वस्त्रभूषणगन्धाद्यैः पूजिताय महात्मने ॥ ३६
आचार्याय सुधीर्दत्त्वा मुक्तः स्याद्भवबन्धनैः ।
एवं कृतविधानेन सर्वपापनिवारणे ॥ ३७
फलदं स्यात्पुराणं तु सर्वकामार्थसिद्धिदम् ।
अनेन विधिना राजन्यः पुराणं समापयेत् ३८
तस्य स्त्री लभते गर्भं मासेनैकेन भारत ।
अनेन विधिना राजन्व्यासं यस्तु समर्चयेत् ॥
पूजयेद्दानमानाभ्यां तस्य स्त्री गर्भिणी भवेत् ।
यन्मया त्रिविधं प्रोक्तं भक्तिपूजादिकं पुनः ॥
तत्कृत्वा लभते नारी पुत्रं भास्करतेजसम् ।
तथा वंध्या लभेद्गर्भं व्यासस्य वचनं यथा ॥

विप्ररत्नापहारी च सोऽनपत्यः प्रजायते।
तेन कायविशुद्ध्यर्थं महारुद्रजपादिकम्॥ ४२
पारीक्षितो राजा श्रद्धायुक्तेन चेतसा।
भवता सत्ययुक्तेन चैकाग्रमनसा तथा॥ ४३
श्रुत्वान्ते निश्चयं कृत्वा दम्भशाठ्यविवर्जितः
श्रुत्वेमं हरिवंशं वै व्यासं संपूज्य भक्तितः ४४
दानं च बहुलं कृत्वा व्यासाशीर्गृह्य भारत।
प्रसन्नवदनो भूत्वा रमते रमणीयुतः॥ ४५
प्राग्जन्मजनिते पापे क्षीणे वै जनमेजय।
ऋतावाद्ये तु संधत्ते गर्भं तस्य कुलाङ्गना ४६
द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थे मासि वै पुनः।
पञ्चमे वाऽपि षष्ठे वा सप्तमे अष्टमेऽपि वा ४७
नवमे दशमे मासि दोहदं निश्चयं भवेत्।
व्यासेनोक्तमिदं पुण्यं वन्ध्यागर्भस्य लक्षणम्
पितॄनुद्धरते सर्वान्दश पूर्वान्दशापरान्।
हरिवंशं नरः श्रुत्वा सेतिहासं पुरातनम् ४९
इदं मया तवाग्रे च सर्वं प्रोक्तं नरर्षभ।
यस्य श्रवणमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते॥ ५०
अपुत्रः पुत्रमाप्नोति ह्यधनो धनमाप्नुयात्।
नरमेधाश्वमेधाभ्यां यत्फलं प्राप्यते नरैः ५१
तत्फलं लभते सर्वं पुराणश्रवणाद्धरेः।
ब्रह्महा भ्रूणहा गोघ्नः सुरापो गुरुतल्पगः।
सकृत्पुराणश्रवणात्पूतो भवति नान्यथा।

इदं मया ते परिकीर्तितं मह-
च्छ्रीकृष्णमाहात्म्यमपारमद्भुतम्।
शृण्वन्पठन्नाशु समाप्तवान्फलं
यच्चापि लोकेषु सुदुर्लभं महत्॥ ५२

इति श्रीपद्मपुराणे हरिवंशमाहात्म्ये श्रवणविधौ दानविधानकथनं नाम षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥

॥ इति सविधि हरिवंशमाहात्म्यं समाप्तम्॥

श्रीविष्णुः

चित्रशाळा प्रेस पुणे.

अथ विष्णुशतनामस्तोत्रम् ।

नारद उवाच ॥

ॐ वासुदेवं हृषीकेशं वामनं जलशायिनम् ॥
जनार्दनं हरिं कृष्णं श्रीवत्सं गरुडध्वजम् ॥१॥
वाराहं पुण्डरीकाक्षं नृसिंहं नरकान्तकम् ॥
अव्यक्तं शाश्वतं विष्णुमनन्तमजमव्ययम् ॥ २ ॥
नारायणं गदाध्यक्षं गोन्विदं कीर्तिभाजनम् ॥
गोवर्धनोद्धरं देवं भूधरं भुवनेश्वरम् ॥ ३
वेत्तारं यज्ञपुरुषं यज्ञेशं यज्ञवाहकम् ॥
चक्रपाणिं गदापाणिं शंखपाणिं नरोत्तमम् ॥ ४ ॥
वैकुंठं दुष्टदमनं भूगर्भं पीतवाससम् ॥
त्रिविक्रमं त्रिकालज्ञं त्रिमूर्तिं नंदकेश्वरम् ॥ ५ ॥
रामं रामं हयग्रीवं भीमं रौद्रं भवोद्भवम् ॥
श्रीपतिं श्रीधरं श्रीशं मंगलं मंगलायुधम् ॥ ६ ॥
दामोदरं दमोपेतं केशवं केशिसूदनम् ॥
वरेण्यं वरदं विष्णुमानन्दं वसुदेवजम् ॥ ७ ॥
हिरण्यरेतसं दीप्तं पुराणं पुरुषोत्तमम् ॥
सकलं निष्कलं शुद्धं निर्गुणं गुणशाश्वतम् ॥ ८ ॥
हिरण्यतनुसंकाशं सूर्यायुतसमप्रभम् ॥
मेघश्यामं चतुर्बाहुं कुशलं कमलेक्षणम् ॥ ९ ॥
ज्योतीरूपमरूपं च स्वरूपं रूपसंस्थितम् ॥
सर्वज्ञं सर्वरूपस्थं सर्वेशं सर्वतोमुखम् ॥ १० ॥
ज्ञानं कूटस्थमचलं ज्ञानदं परमं प्रभुम् ॥
योगीशं योगनिष्णातं योगिनं योगरूपिणम् ॥ ११ ॥
ईश्वरं सर्वभूतानां वंदे भूतमयं प्रभुम् ।
इति नामशतं दिव्यं वैष्णवं खलु पापहम् ॥ १२ ॥
व्यासेन कथितं पूर्वं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
यः पठेत्प्रातरुत्थाय स भवेद्वैष्णवो नरः ॥ १३ ॥
सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥
चांद्रायणसहस्राणि कन्यादानशतानि च ॥ १४ ॥
गवां लक्षसहस्राणि मुक्तिभागी भवेन्नरः ॥
अश्वमेधायुतं पुण्यं फलं प्राप्नोति मानवः ॥ १५ ॥

॥ इति श्रीविष्णमहापुराणोक्तं विष्णुशतनामस्तोत्रं संपूर्णम् ॥

भारत सावित्री ।

संपादकः

पण्डित रामचन्द्रशास्त्री किञ्जवडेकर

Bhârat Sâvitri

Edited By

Pandit Ramchandrashastri Kinjawadekar

मुद्रकः प्रकाशकश्च

श्री. शंकर नरहर जोशी, चित्रशाळा प्रेस, १०२६ सदाशिव पेठ, पुणें २

१८५७

Printed & Published by

S. N. Joshi, at Chitrashala Press, Sadashiv peth, Poona 2

1936

प्राक्कथनम् ।

अयि ! विपश्चिदपश्चिमाः प्रियपाठकप्रवराः किंचिदिदं कर्णे कुरुत । यत्—इदं भारतसावित्र्यभिधं स्तोत्रं बहोः किल कालादारभ्य श्रद्धालूनां पठणपाठणयोर्वरीवर्ति । कुत्रचन शास्त्रप्रमाणितमतिभिर्ग्रन्थकारैरधुनातनैः स्वीये ग्रन्थेऽनुपदमस्योल्लेखः प्रमाणत्वेन कृतो दृश्यते* । अस्मिंश्च सकलमहाभारतस्य निर्गलितः सारतरोच्चयः प्रकामं दृग्गोचरो भवति । इत्यादिकारणकदम्बैः प्रेरिता वयमस्यानेकैरादर्शैः संशोधनमकार्ष्म । ते च आदर्शा यथा—

'क' संज्ञकः पुण्यपत्तनस्थानंदाश्रमस्थो २८८२ क्रमाङ्काङ्कितो (Size -7×4½ inches). लिखितस्त्रिनवतिश्लोकात्मकः शके १७३८ तमे वत्सरे लिखित एकोनविंशतिपत्रमयः ।

'ख' संज्ञकः पुण्यपत्तनस्थानंदाश्रमस्थः ५७३४ क्रमाङ्काङ्कितः (Size-8×5 inches). चतुष्षष्टिश्लोकात्मको लिखितस्त्रयोदशपत्रघटितः ।

'ग' संज्ञितः अस्मदीयमहाभारते स्वर्गारोहणपर्वणि अन्तिमे भागे समागतः पञ्चश्लोकात्मको भागः ।

एतेषु सकलादर्शेषु यत्र यत्र विभिन्नता, श्लोकाधिक्यं, मतान्तरं वा दृष्टं तत्तत्सावधानतया टिप्पणीरूपेण यथायथं प्रदर्शितम् । मन्ये चैतेन परिष्कृतेन भारतसावित्र्याः प्रथममुद्रणेन महाभारतार्थसंशोधकानामनल्पो लाभः स्यादिति । अन्ते च—अस्मिन्कार्येऽस्ति कश्चिद्दोषकदम्बश्चेत् 'भ्रान्तिः पुरुषधर्मत्वम्' इति समाकलय्योदारमतिभिर्भवद्दयासागरैर्विद्वद्भिरयं जनः क्षन्तव्य इति विज्ञाप्य विरमति—

फा. सुदि ११, शाके १८५७.
भुवनभारतीग्रंथशाला, पुण्यपत्तनम् ।

विदुषां वशंवदः
किञ्जवडेकरोपाह्वो रामचन्द्रशास्त्री ।

---

* विद्यानिधि–सिद्धेश्वरशास्त्रि चित्रावकृतो भारतवर्षीय–प्राचीनचरित्रकोशः, विद्वत्कुलशेखर–चिन्तामणि–विनायक–वैद्यकृताश्च महाभारतसंबन्धिनो ग्रंथा द्रष्टव्याः ।

॥ श्रीभारती जयतु ॥

भारतसावित्री ।

व्यासं वसिष्ठनप्तारं शक्तेः पौत्रमकल्मषम् ।
पराशरात्मकं वन्दे शुकतातं तपोनिधिम् ॥ १ ॥
व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे ।
नमो वै ब्रह्मनिधये वसिष्ठाय नमो नमः ॥ २ ॥
अचतुर्वदनो ब्रह्मा द्विबाहुरपरो हरिः
अभाललोचनः शंभुर्भगवान्बादरायणः ॥ ३ ॥
मुनिं स्निग्धाम्बुजाभासं वेदव्यासमकल्मषम् ।
वेदव्यासं सरस्वत्या वासं व्यासं नमाम्यहम् ॥ ४ ॥

संजय उवाच ।

द्वारावत्यां स्थितं कृष्णं चिन्तयामास वै पुरा ।
संध्यर्थं प्रेषयामास कुरूणां पाण्डवैः सह × ॥५॥
पाण्डवानां हितार्थाय शीघ्रं कृष्णेन गम्यताम् ।
श्रीकृष्णो रथवेगेन गत्वा वै हस्तिनापुरीम् ॥ ६ ॥
विदुरस्य गृहं गत्वा दृष्टस्तेन जनार्दनः * ।
विदुरश्चागतं दृष्ट्वा इदं वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥

विदुर उवाच ।

भवद्दर्शनमात्रेण कृतकृत्योऽस्म्यहं प्रभो ।
अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं तपः ।
अद्य मे पितरस्तुष्टा गोविन्दे गृहमागते ॥ ८ ॥
अद्याष्टमी च नवमी च चतुर्दशी च
अद्यायनं च विषुवं च दिनत्रयं च ।
अद्यैव पिण्डपितृयज्ञमखस्य कालो
दामोदरेण सहसा गृहमागतेन ॥ ९ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

साधु साधु महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
तुष्टोऽस्मि च वरं ब्रूहि दास्यामि कुरुनन्दन १०

विदुर उवाच ।

भोजनं विप्रसंकीर्णं बन्धुसंकीर्णमन्दिरम् ।
शयनं सुतसंकीर्णं देहि मे मधुसूदन ॥ ११ ॥

१–'क' पुस्तके–श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ श्रीकुलदेवतायै नमः ॥ श्रीगुरवे नमः इति लेखनकर्तुर्मंगलं दृश्यते ।
२ 'क' पुस्तके–सरस्वत्या व्यासं वासं न°
३ 'ख' पुस्तके–श्रीगणेशाय नमः॥ व्यास उवाच॥ द्वारा°। (आदिमं श्लोकचतुष्टयमास्मिन् पुस्तके नास्ति)
× एतच्छोकार्धं 'ख' पुस्तके नास्ति ।
४ 'क' पुस्तके–°घ्रं कृष्ण सुगम्य°
५ 'ख' पुस्तके–°नापुरम् ।
* 'ख' पुस्तके–एतत्पद्यार्धं नास्ति ।
६ 'ख' पुस्तके विदुरो दृष्टवान् कृष्णं स्वागतं वै महाप्रभो ॥ २ ॥ भवद्दर्श°
७ 'ख' पुस्तके–°कृत्योऽस्मि सर्वदा । अद्य मे स°
८ 'ख' पुस्तके–°न्म सुप्रभाता च मे निशा ॥ ३ ॥ अ°
९ 'ख' पुस्तके–°ज्ञ सर्वज्ञानविशारद ।.तुष्टोऽस्मि ते वरं ब्रूहि ददामि कु°
१० 'ख' पुस्तके–आसनं बन्धुसंकीर्णं विप्रसंकीर्णमन्दि°

संजय उवाच ¶ ।

कृष्णस्यागमनं श्रुत्वा राजराजः सुयोधनः ।
विदुरस्य गृहं गत्वा इदं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥

दुर्योधन उवाच ।

भीष्म[११]द्रोणौ परित्यज्य मां चैव मधुसूदन ।
किमर्थं पुण्डरीकाक्ष! कृतं वृषलिभोजनम् ॥ १३ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

न शूद्रा भगवद्भक्ता विप्रा भागवताः स्मृताः ।
सर्ववर्णेषु ते शूद्रा ये ह्यभक्ता जनार्दने ॥ १४ ॥
शुद्धं भागवतस्यान्नं शुद्धं भागीरथीजलम् ।
शुद्धं विष्णुपदं दिव्यं शुद्धमेकादशीव्रतम् ॥ १५ ॥
चाण्डालं मम भक्तं वा नावमन्येत बुद्धिमान् ।
योऽवमन्येत मूढात्मा रौरवं नरकं व्रजेत् ॥ १६ ॥
कस्य दोषः कुले नास्ति व्याधिना को न पीडितः
व्यसनं कैर्न संप्राप्तं कस्य सौख्यं निरन्तरम् § ॥ १७ ॥
भोजनं पृच्छ[१२]से राजन्नादरं किं न पृच्छसि ।
भोजनं गतजीर्णं स्यादादरस्त्वजरामरः ॥ १८ ॥
आदरेणोपनीतानि शाकान्नानि सुयोधन !
प्रीणन्ति मम गात्राणि नामृतं मानवर्जितम् * ॥ १९ ॥
संप्रीतिभो[१३]ज्यान्यन्नानि आपद्भोज्यानि वा पुनः ।
न च संप्रीयसे राजन्न वै चापद्गता वयम् ॥ २० ॥
द्विषदन्नं न भोक्तव्यं द्विषन्तं नैव भोजयेत् ।
पाण्[१४]डवान्द्वेष्टि भो राजन्! मम प्राणा हि पाण्डवाः ॥
मम वाक्यं कुरुश्रेष्ठ शान्तिमिच्छ सुयोधन ।
राज्यं तेषां समं दत्त्वा यूयं पञ्चोत्तरं शतम् ॥ २२ ॥
गोत्र[१५]क्षयो न कर्तव्यो राज्ञां बन्धुजनैः सह ।
कुर्वन्तो ते हितं वाक्यं मम बोधं विबोधय ॥ २३ ॥
वने द्वादश वर्षाणि अज्ञा[१६]तं च त्रयोदशम् ।
प[१७]ञ्च ग्रामार्थिनो राजन् पाण्डवा धर्मचारिणः ॥ २४ ॥

दुर्योधन उवाच[१८] ।

यन्त्रस्य गुणदोषोऽस्ति यन्त्रिणः पुरुषोत्तम ।
अहं यन्त्रो भवान् यन्त्री मम दोषो न विद्यते ॥ २५ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

इन्द्रप्रस्थं यमप्रस्थमवन्ती वारुणापुरी ।
देहि मे चतुरो ग्रामान्पञ्चमं हस्तिनापुरम् ॥ २६ ॥

दुर्योधन उवाच ।

इन्द्रप्रस्थं गुरोर्दत्तं यमप्रस्थं कृपस्य च ।
वारुणावतकं भीष्मे अवन्ती सूर्यनन्दने ॥ २७ ॥
ह[१९]स्तिनापुरमस्माकं पञ्च ग्रामाननुक्रमात् ।
ए[२०]वं व्यवस्थितान्ग्रामान् शृणु देवकिनन्दन ॥ २८ ॥
सूच्यग्रेण सुतीक्ष्णेन यावद्भिद्यति मेदिनी ।
ता[२१]वन्न हि प्रदास्यामि विना युद्धेन केशव ॥ २९ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

द्वाविमौ पुरुषौ मूर्खौ दुर्योधनदशाननौ ।
गोग्रहं वनभङ्गं च दृष्ट्वा युद्धं पुनःपुनः † ॥ ३० ॥

¶ 'ख' **पुस्तके**–व्यास उवाच । दुर्लभा विप्रगोष्ठी च गङ्गास्नानं च दुर्लभम् ॥ दुर्लभं विष्णुपादाब्जं दुर्लभा भारती कथा ॥ ७ ॥ °कृष्णस्याग°

११ 'ख' पुस्तके–भीष्मं द्रोणं प°

§ 'ख' पुस्तके–'न शूद्रेत्याद्यारभ्य...निरन्तरम्' इत्यन्तो ग्रन्थो नास्ति ।

१२ 'क' पुस्तके–पृच्छसि रा°

*** 'ख' पुस्तके**–अयं श्लोको नास्ति ।

१३ 'ख' पुस्तके–'प्रीतिभोज्यानि चान्नानि तथैवापद्गतानि च । न ते प्रीतिश्च राजेन्द्र न चैवापद्गता वयम्' इति पाठान्तरम् ।

१४ 'क' पुस्तके–°वान्द्वेषते रा°

१५ 'ख' पुस्तकेऽयं श्लोको नास्ति ।

१६ 'क' पुस्तके–आज्ञा°

१७ 'ख' पुस्तके–'पञ्चग्रामार्थिनो राजा पाण्डवानां युधिष्ठिरः' इति पाठान्तरम् ।

१८ 'ख' पुस्तके–'दुर्योधन उवाच' तथा–यन्त्रस्येत्यादिपद्यं च नास्ति ।

१९ 'ख' पुस्तके–नागसाह्वयमस्मा°

२० 'ख' पुस्तके–'एवं हि वेष्टितान् ग्रामान् शृणु त्वं देवकीसुत' इति पाठान्तरम् ।

२१ 'ख' पुस्तके–तामहं न प्रदा°

† 'ख' पुस्तके–इदं पद्यं नास्ति ।

यदा यदा पश्यति वानरध्वजं
धनुर्धरं पाण्डवमध्यमं रणे ।
गदाप्रहारं बलिनं वृकोदरं
तदा तदा दास्यसि सर्वमेदिनीम्॥३१॥

यदा यदा द्रोणविकर्णकर्णैः
संक्षिप्तमात्रे खलु भीष्मशल्यौ ।
कृपश्च योधाः पतिता रणाङ्गणे
तदा तदा दास्यसि सर्वमेदिनीम् ‡ ३२

दुर्योधन उवाच ।

हिरण्यवर्णं परिपूर्णगात्रं
मेरोन्नतं मत्तगजेन्द्रतुल्यम् ।
आदित्यपुत्रं बहुशत्रुनाशं
पश्यामि कर्णं रथमारुहन्तम् ॥ ३३ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

नरे चतुष्कं तुरगे च षोडशं
गजे शतं पञ्चशतं रथेषु ।
दृष्ट्वाऽर्जुनो मुञ्चति बाणवर्षं
स्वातीगतः शुक्र इवातिवृष्टिम् ॥३४॥

एकधा दशधा चैव शतधा च सहस्रधा ।
रणे पार्थशरा वृष्टिर्दानं ब्रह्मविदो यथा ॥ ३५ ॥

किं कर्णेन सहस्रेण दुर्योधनशतैरपि ।
शरगर्जितमेघेन वृथा कर्णेन गर्जितम् ॥ ३६ ॥
एकाकी पादचारेण यदि नायासि कौरव ।
धर्मशास्त्रप्रवक्तारो मन्वाद्या मद्यपायिनः ॥ ३७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

ब्रूहि संजय यद्वृत्तं युद्धे तेषां महात्मनाम् ।
पाण्डवानां कुरूणां च संप्रवृत्ते महाक्षये ॥ ३८ ॥
के तत्र प्रमुखा योधाः के च तत्र महारथाः ।
महाबलाश्च के तत्र कथं ते विनिपातिताः ॥३९॥
भीष्मद्रोणौ कथं भग्नौ कर्णशल्यौ कथं हतौ ।
कथं दुर्योधनो राजा भीमसेनेन पातितः ॥ ४० ॥

संजय उवाच ।

मेदिनीभाररनिर्हारं पार्थसारथिमच्युतम् ।
प्रणमामि हृषीकेशं दुर्लभं चक्रपाणिनम् ॥ ४१ ॥
दुर्लभा विप्रगोष्ठी च दुर्लभा भारती कथा ।
दुर्लभा हरिभक्तिश्च गङ्गास्नानं च दुर्लभम् ४२
सद्भिश्च सहवासेन जाह्नव्या दर्शनेन च ।
विष्णोः स्मरणमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते* ॥४३॥
अर्जुनः सात्यकिश्चैव धृष्टद्युम्नो घटोत्कचः ।
शिखण्डिश्चाभिमन्युश्च वायुपुत्रो महाबलः ॥ ४४॥

---

२२ 'ख' पुस्तके-गदाप्रहस्तन्भ्रमणं वृ०

‡ 'ख' पुस्तके-एतत्पद्यं नास्ति ।

२३ 'ख' पुस्तके-०तिवृष्टम् । 'क' पुस्तके-०गतं शुक्रमिवाम्बुवृष्टिः ।

२४ 'ख' पुस्तके-' रणे पार्थशरैर्वृष्टिर्दानं ब्रह्मपोर्जितम् ' इ. पाठः

२५ 'क' पुस्तके-वक्तारो धर्मशास्त्राणि इ. पा. 'ख' पुस्तके-एकाकीत्यादिपद्यं संजयवाक्यत्वेन वर्तते। तथा च-द्वा विमौ पुरुषौ मूर्खौ दुर्योधनदशाननौ॥ गोग्रहं वनभङ्गं च दृष्ट्वा युद्धं पुनः पुनः इति पद्यमाधिकम् ।

२६ 'क' पुस्तके-०त्तं युद्धं ते० ।

२७ 'क' पुस्तके-च संसवर्तो महाक्षयः । के त०

२८ 'क' पुस्तके-केचित्तत्र म० ।

२९ 'ख' पुस्तके-भीष्मद्रोणौ कथमित्यादिश्लोकार्धं नास्ति ।

३० 'ख' पुस्तके-०रनिर्हारं पा० ।

* 'ख' पुस्तके-दुर्लभा विप्रेत्याद्यारभ्य ... प्रमुच्ये इत्यन्तं पद्यद्वयं नास्ति ।

३१ 'ख' पुस्तके-०पुत्रस्तथैव च । न० ।

नकुलः सहदेवश्च धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
विराटश्चोत्तरश्चैव[32] द्रुपदश्च महारथः ॥ ४५ ॥
पाण्डवानां बले योधाः सर्वे विष्णुपराक्रमाः ।
कौरवानां बले योधाः सर्वे संकर्षणप्रभाः ॥ ४६ ॥
शकुनिः सौबलो भीष्मः कृतवर्मा जयद्रथः ।
भूरिश्रवाश्च[33] बाह्लीको भगदत्तस्तथैव च ॥ ४७ ॥
उलूकः सोमदत्तश्च शशिबिन्दुश्च पार्थिवः ।
द्रोणो द्रौणिः कृपः शल्यो वृषसेनो हलायुधः॥४८
वैकर्तनो[34] विकर्णश्च कलिङ्गस्तु तथैव च ।
दुःशासनश्च[35] कर्णश्च राजा दुर्योधनस्तथा ॥४९॥
एते द्वाविंशतिः प्रोक्ता भारतेषु महारथाः ।
कौरवाः पाण्डवाश्चैव एते युद्धविशारदाः+ ॥५०॥

भीष्म उवाच ।

अर्जुनः सह पुत्रेण द्रोणः सह सुतेन च ।
अहं भूरिश्रवाश्चैव षडेतेऽतिरथाः स्मृताः ॥५१॥
कृपश्च कृतवर्मा च मद्रराजो युधिष्ठिरः ।
विराटो भीमसेनश्च षडेते च महारथाः ॥५२॥
सात्यकिश्च शिखण्डिश्च धृष्टद्युम्नो विराटजः ।
शकुनी राजपुत्रश्च एते समरथाः स्मृताः ॥५३॥
दुःशासनश्च कर्णश्च वृषसेनोऽपि सैन्धवः ।
नकुलः सहदेवश्च षडेतेऽर्धरथाः स्मृताः ॥५४॥
अहमेकं त्रिभिर्द्रोणः पञ्चभिः सूर्यनन्दनः ।
निमेषं द्रोणपुत्रस्तु निमिषार्धं धनञ्जयः ॥५५॥
चतुर्विंशतिरेते वै (वीरा) भारतसत्तमाः[36] ।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः= ॥ ५६ ॥

आदिपर्व सभापर्व पर्व आरण्यकं तथा ।
विराटपर्व विज्ञेयं चतुर्थं तदनन्तरम् ॥ ५७ ॥
उद्योगं पञ्चमं पर्व भीष्मपर्व अतःपरम् ।
सप्तमं द्रोणपर्व तु कर्णपर्व अथाष्टमम् ॥ ५८ ॥
नवमं शल्यपर्व च गदापर्व अतःपरम् ।
सौप्तिकं[37] तदा पर्व गर्भपातनमेव च ॥ ५९ ॥
त्रयोदशं तु स्त्रीपर्व[38] प्रदानमुदकस्य च
शान्तिपर्व[39] अतः प्रोक्तमाश्वमेधिकमेव च ॥६०॥
स्वर्गारोहणपर्व तु हरिवंशस्तथैव च ।
इत्यष्टादशपर्वाणि संख्या द्वैपायनेन तु[40] ॥ ६१ ॥

भाति सर्वेषु वेदेषु रतिः सर्वेषु जन्तुषु
तरणं सर्वपापानां यस्माद्भारतमुच्यते ॥ ६२ ॥
भारतस्य समुद्रस्य मेरोर्नारायणस्य च ।
अप्रमेयाणि चत्वारि पुण्यं तोयं गुहागुणाः $ ६३

हेमन्ते प्रथमे मासे शुक्लपक्षे त्रयोदशी[41] ।
प्रवृत्तं भारतं युद्धं नक्षत्रं यमदैवतम् ॥ ६४ ॥
फाल्गुन्यां[42] निहतो भीष्मः कृष्णपक्षे च सप्तमी ।
अष्टम्यां चैव सौभद्रो नवम्यां च जयद्रथः॥६५॥
दशम्यां भगदत्तस्तु महायुद्धे निपातितः ।
एकादश्यामर्धरात्रौ हतो वीरो घटोत्कचः ॥६६॥

---

३२ 'ख' पुस्तके-०व सर्व एव महारथाः । पा०
३३ 'क' पुस्तके-०वास्तु बा०
३४ 'क' पुस्तके-०कर्तनो विकर्तश्च क० ।
३५ 'ख' पुस्तके-०सनो विचित्रश्च रा० ।
+ 'ख' पुस्तके-एतत्पद्यार्धं नास्ति ।
३६ 'क' पुस्तके-०थस० ।
= 'ख' पुस्तके-भीष्म उवाचेत्यारभ्य...युद्धविशारदाः इत्यन्तं श्लोकषट्कं नास्ति ।
३७ 'ख' पुस्तके-वृषतं तु ततः प्रोक्तं गर्भ० ।
३८ 'क' पुस्तके-स्त्रीपर्व यदुवंशस्तथैव च इति ।
३९ 'क' पुस्तके-अश्वमेधादिकं पर्व शान्तिपर्व तु षोडशम् । हरिवंशस्तथा पर्व स्वर्गारोहणकं तथा । इति पाठान्तरम् ।
४० 'क' पुस्तके-०नेन च ।
$ 'ख' पुस्तके-'भाति सर्वेषु' इत्यारभ्य 'गुहागुणाः' इत्यन्तः श्लोकद्वयात्मको ग्रन्थो नास्ति ।
४१ 'क' पुस्तके-०दशी । प्र० ।
४२ 'क' पुस्तके-फल्गुनेन हतो भी० ।

ततः प्रभातसमये विराटद्रुपदौ हतौ ।
द्वादश्यां चैव मध्याह्ने द्रोणाचार्यो रणे हतः॥६७
त्रयोदश्यां तु मध्याह्ने वृषसेनो निपातितः ।
चतुर्दश्यां तु पूर्वाह्णे रणे दुःशासनो हतः ॥६८॥
तस्मिन्नेव महायुद्धे वर्तमाने चतुर्दशी ।
धनञ्जयेन मध्याह्ने कर्णो वैकर्तनो हतः ॥ ६९॥

निःशब्दतूर्यं हतयोधवीरं
प्रशान्तदर्पं धृतराष्ट्रसैन्यम् ।
न शोभते सूर्यसुतेन हीनं
वृन्दं ग्रहाणामिव चन्द्रहीनम् ॥ ७० ॥

मुखं कमलपत्राक्षं यथा श्रवणवर्जितम् ।
तथा तत्कौरवं सैन्यं कर्णहीनं न शोभते ॥७१॥

* व्यूढोरस्कं विमलवसनं तप्तहेमावभासं
पुत्रं दृष्ट्वा भुवनतिलकं पार्थबाणावसक्तम् ।
पांसुग्रस्तं मलिनवसनं पुत्रमन्वीक्ष्य तं च
मन्दं मन्दं मृदितवदनं मेदिनी मन्दराशिः ७२

त्व (या) मया च कुन्त्या च धरण्या वासवेन च।
जामदग्न्येन रामेण षड्भिः कर्णो निपातितः ७३
+ अमायां धर्मपुत्रेण शल्यो मद्राधिपो हतः ।
उलूकः शकुनिश्चैव यमाभ्यां विनिपातितौ॥ ७४
अमायामर्धरात्रे तु राजा दुर्योधनो हतः ।
भीमसेनस्य गदया ताडितो विनिपातितः ॥७५॥

अभवत्तादृशं युद्धं क्षत्रियाणां मनस्विनाम् ।
अन्यथा भाषितं युद्धं कर्मणा कृतमन्यथा ॥७६॥
अमायामेव यामिन्यां द्रौणिना निहतस्तदा ।
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ॥
अष्टौ रथसहस्राणि नव दंतिशतानि च ।
राजपुत्रसहस्रं च अश्वत्थामा निवर्तते ॥७८॥

दिनानि दश भीष्मेण भारद्वाजेन पञ्च च ।
दिनद्वये तु कर्णेन शल्येनार्धं दिनं तथा ॥७९॥
दिनार्धं तु गदायुद्धमेतद्भारतमुच्यते ।
एवमष्टादशं हन्ति अक्षौहिण्यां दिनक्रमात् ॥८०
+ धर्मक्षेत्रे क्षयक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे महात्मना ।
पार्थेनारोहयन्स्वर्गं राजपुत्रा यशस्विनः ॥ ८१ ॥
नवनागसहस्रेषु नागे नागे शतं रथाः ।
रथे रथे शतं चाश्वा अश्वे अश्वे शतं नराः ॥८२
रणयज्ञे महीयज्ञे दीक्षितोऽयं युधिष्ठिरः ।
वेदिं कृत्वा कुरुक्षेत्रं यूपं कृत्वा जनार्दनम् ॥८३॥
होतारमर्जुनं कृत्वा यजमानो युधिष्ठिरः ।
पाञ्चालिमरणिं कृत्वा वह्निं कृत्वा वृकोदरम् ॥८४॥
आज्यं कृत्वाऽर्कतनयं जयद्रथमुखान्नृपान् ।
दुर्योधनं पशुं कृत्वा भीष्मद्रौणो महाहविः ॥८५॥
अयाज्ञिकमिदं द्रव्यं भयमोहविवर्जितम् ।
गाण्डीवेन स्रुवेणैव हूयमानेषु राजसु ॥ ८६ ॥

---

४३ 'क' पुस्तके-°श्यां तु पूर्वाह्णे वृ° ।

४४ 'ख' पुस्तके-वृषसेनो हतो युधि । तस्मिन्ने-व म° ।

४५ 'ख' पुस्तके-चतुर्दश्यां तु मध्याह्ने कर्णवै-कर्तनो हतः । निःशब्द° ।

* व्यूढोरस्कमित्यारभ्य 'कर्णो निपातितः' इत्यन्तः पद्यद्वयात्मको ग्रन्थः 'ख' पुस्तके नास्ति ।

+ 'ख' पुस्तके-शकुनी लोकराजस्तु सहदेवेन पातितः । अमायां तु हतः शल्यो मद्रराजो बलोद्धतः ॥ अमायामूर्ध्वभागे तु राजा दुर्योधनस्तथा । कथं दुर्योधनो राजा भीमसेनेन पातितः । गदया ताडितः शक्त्या भीम-सेनेन मन्त्रिणा । न भवेत्ता° । इति पाठान्तरम् ।

४६ 'ख' पुस्तके-न भवेत्तादृशं युद्धं क्षात्रियाणां यशस्विनाम् । अन्यथा भाषितं युद्धं छद्मना कृत° ।

४७ 'ख' पुस्तके-एतत्पद्यार्धं नास्ति ।

४८ 'ख' पुस्तके-एतत्पद्यं नास्ति।

+ 'क' पुस्तके-सर्वशत्रुक्षयकरे कुरुक्षेत्रे महा-त्मनाम् । पार्थौ नारोपितं स्वर्गं राजपुत्रयशस्विनः । इति पाठान्तरम् ।

४९ 'क' पुस्तके-°तं तथा । र° ।

५० 'ख' पुस्तके-एतत्पद्यार्धं नास्ति ।